असर्वज्ञाः

It is a reproduction of the earlier edition of M/s Nirnaya-sagar Press.

Bombay

ŅĀMALINGĀNUŠĀSANA (alias)
AMARAKOSA

of AMARASIMHA

पण्डितवरश्रोमदमरसिहविरचित:

नामलिंगानुशासनं नाम

अमरकोषः

विद्वद्वरश्रीमानुजिदीक्षितकृतया 'सुधा'रूयया 'रामाश्रमी'तयपरनामधेयया व्यारूयया सहितः

संस्कर्ता

महामहोपाध्यायः पगिडत शिवद्त्तदाधिमथः

संशोधक:

परिंडत वासुदेव लक्ष्मराशास्त्री पराशीकरः

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

This publication has been brought out with financial assistance from Government of India, Ministry of Education

(If any defect is found in this book, please return the copy by V. P. P. for cost of postage to the publisher for free exchange.)

> १. चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान (मारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक) विद्या ए., जवाहरनगर, वंगलो रोड विस्ली ११०००७

> २. चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन के॰ ३७/११७, गोपालमन्दिर लेन वाराणसी २२१००१

३. चौलम्बा विद्याभवन चौक (बनारस स्टेट वैंक मवन के पीछे), वारासासी २२१००१

(पुनःमुद्रित) १६८५ मूल्य ३६.००

PRINTED IN INDIA

Published by Navanita Dass Gupta for Chaukhmba Sanskrit Pratishthan 38 U.A.Bungalow Road, Jawahar Nagar, Delhi-7 & Printed at Shriji Mudranalaya, K. 37/117 Gopal Mandir Lane. Varanasi—1

भूमिका

धर्मार्थंकाममोक्षाख्यपुरुषार्थंचतुष्टयनिष्पत्तिहिं सर्वाभीप्सिता। सा च श्रुतिस्मृतिपुराणेति-हासादितत्तच्छास्त्रार्थज्ञानाधीना। तत्तदर्थज्ञानं च तत्तदवान्तरवाक्यार्थज्ञानाधीनम्। तत्तद्वाक्यार्थज्ञानं च तत्तत्पदार्थज्ञानाधीनम्। तत्तत्पदार्थज्ञानं च तत्तत्पदशक्तिग्रहाधीनम्। तत्तत्पदशक्तिग्रहे च—

> 'शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्वयवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः॥'

इति शिष्टोक्तिर्दाशते शक्तिग्रहोपायेषु कोषस्यैव मुख्यकारणत्वम् । व्याकरणस्य यौगिकशब्द-शक्तिग्राहकत्वेऽपि रूढ-योगरूढयोः शक्तिग्राहकत्वाभावात् । उपमानादीनां स्वतः शक्तिग्राहकत्वाभावात् । कोषेषु च केवलनामानुशासनभूतानां केवलिङ्गानुशासनभूतानां च लाघवेनोप-कारकत्वाभावेन नामलिङ्गोभयानुशासनत्वेनामर्रसिहविरचितस्यास्यैव कोषस्य सर्वोपकार-कत्वम् । 'अयममर्रसिहः कदा किञ्जातीयः कुत्रत्यं महीमण्डलं मण्डयाञ्चकार' इति न निश्चितम् । परन्तु देवसामान्यनामान्युक्त्वा देविवशेषनामप्रारम्भे बुद्धनाम्नां लेखनेन बौद्धत्व-मस्यावसीयते ।

केचित्तु—

'धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमर्रासहराङ्कुवेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः। ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य॥' इति वैक्रमनवरत्नख्यापकऋोकतो विक्रमसमकालकत्वममर्रासहस्य वदन्ति।

परे तु—

'इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः। पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ च शाब्दिकाः॥'

इति पद्यानुरोधेन पाणिनिसमन्तभद्रयोरन्तरालभवत्वं ब्रुवते । अत्रेदं बोध्यम्—इदं न क्रमबोधकम्, पाणिनिमहाभाष्यप्रवृत्तिसमकालनिष्पत्तिकचान्द्रव्याकरणकर्तृचन्द्राचार्यस्य पाणि-नितः प्राग्लेखनात् ।

अस्य वैयाकरणत्वं तु-

'अमरसिंहो हि पापोयान्सर्वं भाष्यमचूचुरत्।'

इति पद्यात्सकलभाष्यतत्त्वज्ञत्वस्य प्रतीतेः प्रतीतमेव । इत्थं भङ्गचन्तरेणोक्तिस्तु बौद्धत्वेन सकलवैदिकविरुद्धत्वात् । अस्य सर्वोपकारकत्वादेव बहुभिरस्य व्याख्याः कृताः । तासु मद्दृष्टास्तु—

- (१) अमरकोशोद्घाटनम् भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितम् । तत्र च श्रीभोज-राजशेखर-भट्टि-माघ-प्रभृतीनां नामानि सन्ति ।
- (२) पदचिन्द्रका रायमुकुटेन १३५३ शकाब्दे निर्मिता । तत्रत्यग्रन्थादीनां नामानि डॉक्टर् श्रीयुतभाण्डारकरैः प्रकाशितानि ।

- (३) **बुधमनोहरा** स्वयंप्रकाशिष्यवेदान्तिमहादेवविरिचता । तत्र मुकुटनाम वर्तते ।
- (४) **पीयूषव्याख्या** रामकृष्णदीक्षितकृता । अत्रापि मुकुटनाम वर्तते ।
- (५) अमरचिन्द्रका परमानन्दमेथिलकृता मुकुटसारभूता।
- (७) **व्याख्यासुधा** भानुजिदीक्षितकृता । अत्रत्यग्रन्थादिनामानि पत्रान्तरे मुद्रितानि ।
- (८) **अमरिववेकः** महेश्वरकृतः।

आभ्यो व्याख्याभ्यो भिन्ना व्याख्या राधाकान्तबहादुरप्रकाशितास्तदीयशब्दकल्पद्रुमप्रस्ता-वनातो ज्ञेयाः।

अधुनैतद्देशे प्रचुरप्रचाराया व्याख्यासुधाया मुद्रणं वाराणस्यां जातम् । तथापि प्रायो दुर्लभतामवेक्ष्य पुनर्मुद्रणं मुम्बईस्थनिर्णयसागराध्यक्षश्रीयुतजावजीदादाजीभिर्वाञ्चितम् । तैः प्रेरितेन मया उक्तव्याख्यानां द्वित्रपुस्तकसम्पादनपूर्वकं व्याख्यासुधोपस्कारो यथाबुद्धिः समस्कारि । यैर्महात्मभिरत्रावसरे पुस्तकं दत्तं तेषां नामान्यपि धन्यवादपूर्वकं प्रकाश्यन्ते—

अमरकोषोद्घाटनस्य पुस्तकम् जयपुरराजगुरुपुरोहितश्रीबलदेवचन्द्रशर्मणाम् ।

वचूणग्रामवास्तव्यदाधीचकाशीनाथशर्मणाम् ।

पदचन्द्रिकापुस्तकम् तैलिङ्गान्वयरामकृष्णशर्मणाम् ।

पण्डितवरसरयूप्रसादशर्मणाम् ।

, दाधीचरामप्रतापशर्मणाम् ।

बुधमनोहरा दाधीचव्यासबालावकसशर्मणाम् ।

पीयूषम् जयपुरराजगुरुभट्टश्रीलक्ष्मीदत्तसुतश्रीदत्तशर्मणाम्।

व्याख्यासुधा ,, काव्यमालानिष्पादकपण्डितवरदुर्गाप्रसादशर्मणा**म्** ।

पण्डितवरनारायणशास्त्रिणाम्।

,, ज्योतिर्विद्वरबालचन्द्रशर्मणाम् ।

अनेकार्थकैरवाकरकौमुदी (हैमनानार्थव्याख्या) त्रिकाण्डशेषः

जयपुरराजगुरुपर्वणीकरोपाह्न-श्रीयुतनारायणभट्टानाम् ।

अभिधानचिन्तामणिः (सटीकहैमनाममाला)

प्रागुक्तश्रीदत्तशर्मणाम् ।

तत्र टीकाभागे प्रमापकनामानि तु-

हारावली 💮

अमरः १४ पृष्ठे ३४ पङ्कौ. अमरटीका १२।२०. अमरशेषः ९६।१७. अलङ्कारकृताम् २७।३७. उत्पलः ८०।७. कात्यः १८।१३. कामन्दिकः ११४।१६. कालिदासः ८६।१२. कौटल्यः

१७।३४. कौशिकः ३८।१५. क्षीरस्वामी ७५।१२. गौडः १०।२९. चाणक्यः ८३।३१. चान्द्रः ३६।३६. त्रिष ष्टिशलाकापुरुषचिरते (स्वकृते)४।२९. दुर्गः १५।१४. द्रमिलाः ३५।१२. धनपालः १९।१४. धनुर्वेदः ६६।३८. धन्वन्तरः ५६।१६. नारदः ७६।२६. निघण्टः (स्वकृतः) १०१।३४. नैरुक्ताः ४२।२. पालकाप्यः १०३।२९. पुराणम् १७।३८. प्रमाणमोमांसा (स्वकृता) १५।२२. प्राच्याः ११५।१४. बौद्धाः २५।१४. भट्टतोतः ७।२८. भट्टिः १२२।३२. भरतः ३०।१५. भागुरिः १७।२८. भोजः ३६।२५. मङ्खः ६८।३०. मनुः १६।१६. मनु (कोषः) ३९।११. महाभारते २०।१५. माधः २३।५. माला १७।२२. मुनः ५५।१८. याज्ञवल्क्यः १०१।२२. वाचस्पतिः ८।२५. वामनपुराणे १२।३५. विश्वदन्तः १३।१७. विष्णुपुराणे १७।२८. वेदे १०।१६. वैजयन्ती २७।१५. वैद्याः ५५।१०. व्याडिः १०।७. शाब्दिकाः ८१।३८. शाश्वतः १६।२३. श्रीहर्षः २८।३८. श्रुतेः १५।१२. स्मृतिः १०।१८. हलायुधः ३३।३८. इत्थमुपलभ्यते ।

विश्वकोषः } जयपुरराजवैद्यश्रीयुतश्रीकृष्णरामकविवर्याणाम् ।

इत्थं कोशव्याख्यापुस्तकान्येकोकृत्य यथाबुद्धिविभवं विचार्यं व्याख्यासुधायाः शोधनं टिप्पणीदानं चाकार्षम् । तदत्र शोधने कचिन्मम प्रमादो जातः स क्षन्तव्य एव । तथा चोकम्-

'गच्छतस्स्खलनं कापि भवत्येव प्रमादतः । हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः॥'

> इति विज्ञापयति जयपुरसंस्कृतपाठशालाध्यापकः शिवदत्तशर्मा

चतुर्थावृत्तिप्रस्तावना

नामिळिङ्गानुशासनीयानेकव्याख्यास्वग्रेसरत्वेन वरीर्वात रामाश्रम्यपरपर्यायेयं व्याख्यासुधाख्या व्याख्या। अस्याः पूर्वसंस्करणं विद्वल्लळामायमानैर्जयपुरसंस्कृतपाठशालामुख्याध्यापकदिधिमथकुलावतंसैः पण्डितवरिशवदत्तशर्मभिरसाधारणायासादनेकविद्वःद्भ्रचोऽनेकविधटीकापुस्तकसम्पादनयोजनेनेतरिवद्वत्कर्तृकपुनःसंस्करणिनरपेक्षं शोधनमकारीति निर्विचिकित्सं
पूर्वावृत्तिमुद्रतपुस्तकादवगम्यत एव। एतावतास्यान्येन पुनःसंस्करणकरणं पिष्टपेषणायितं स्यादिति न कल्पनीयं संख्याविद्भः। प्रतिमुद्रणावृत्ति पूर्वावशेषदोषापाकरणकं संस्करणमावश्यकमेव। तदिष प्राथमिकशोधकद्वारैवापेक्षितिमिति निर्विवादम्। तथापि पुनरङ्कृतकाळेऽनवसरतया
शोधकस्य च दिवष्ठत्वेन कालातिकमभिया चास्या द्वितीयावृत्तेः शोधनाय श्रीमिद्भः तुकाराम
जावजीश्रेष्ठिभिनियुक्तोऽस्मि। उररीकृत्य च सादरं तिन्नदेशं केवलं पूर्वतनसंस्कारकालीनमानुषशेमुषीनैसिगिकदृगादिदोषकारणकानामुपिर निर्दिष्टपण्डितवरैः शोधनपत्रकेषूद्घाटितानामनुद्घाटितानां च मद्दृष्टिसरणिमापितितानां ग्खिलतानां यावद्युद्धिवलं मार्जनमकारि। विशेषतश्चामरस्थस्य कस्यचिद्वस्तुनो यथासम्भवं नाम्नां नाम्नोर्नाम्नश्च व्याख्यावसरेऽमुकस्य वस्तुन इमानि, इमे, इदं व। नामेति व्यवस्था व्याख्यासुधायां कुत्रचनासीद्वहुत्र च नासीत्सापि व्युत्पित्सूनामनायासतोऽवगमाय तत्र तत्रेमानीयन्त्यमुकस्य वस्तुनो नामानीति स्थूलाक्षर्ववन्यासेन कृता।

आसताऽवगमाय तत्र तत्रमानायन्त्यमुकस्य परकुषा पानासार र दूर्णस्य परकुषा स्वास्ता अभ्यर्थये च नामंनाममत्रापि स्खलितं क्षमध्वमिति करुणावरुणालयेभ्यो विद्वद्भघोऽहं सिवनयं पणशोकरोपाह्वलक्ष्मणशर्मसूनुः

वासुदेवशर्मा

४६ पृष्ठव्याख्यासुघाटिप्पणीशेषपूर्तिः—

"सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली" इति मूलं 'सा अमावास्या दृष्टेन्दुः चतुर्दशीयोगात् दृष्टचन्द्रा चेत् सिनीवालीपदवाच्या भवति' इत्येवं फलितार्थंकत्वेन व्याख्यातुर्व्याख्यासुधाकारस्याशयस्तु–

'तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहू: स्मृता।' इति प्रचेतोवाक्यानुसारेण अमावास्याक्षयित्वे सूर्योदयतः प्राक् चन्द्रोदयकाले अमावास्याया असत्वाच्चतुर्वश्या एव सत्त्वेन तिद्दन एवागत्या अमावास्याकार्यस्यापि करणीयत्वेनामात्व-व्यवहारश्चतुर्वशीदिन एवेत्येवं बोधनीयः। परं त्विदं न सार्वदिकम्। व्यकंचन्द्रस्य (चन्द्र-सूर्योभयान्तरस्य) द्वादशभ्योंऽशभ्योऽनिधकत्वे चन्द्रादर्शनस्य अनल्पत्वे चन्द्रदर्शनस्य नियमनं 'दस्तेन्दवः १२' इति वाक्येन यद्यपि तिथ्याद्यानयनेऽनुपयुक्ततया शरसंस्काररिहतस्यैव कृतिमिति प्रतीयते तथापि श्रुङ्गोन्नतिचन्द्रदर्शनशौक्त्यमानानयनप्रकरणे शरसंस्कारस्यापि दानात् चन्द्रदर्शने शरसंस्कारदानस्यात्यावश्यकत्वमिति व्यक्तीकृतम्। तथा चोपपञ्चाशकस्य चन्द्रशरस्योन्तरिदक्कत्वे अमावास्याप्रथमतुर्याशेऽपि शुक्लप्रतिपच्चरमनुर्याशेऽपि चन्द्रदर्शनं भवत्येव। एवं चन्द्रशरस्य दक्षिणदिक्कत्वे कृष्णचतुर्दशीचरमनुर्याशे शुक्लद्वितीयाप्रथमतुर्याशेऽपि चन्द्रदर्शनं नैव भवति। दक्षिणोत्तरशरतारतम्यमेवात्र प्रधानं बीजिमिति व्यक्षयितुमेव 'अमाक्षये सिनीवाली' इत्यनुक्त्वा 'सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली' इत्येवोक्तं सर्वविदा कोषकारेणेति निवेदयित दिप्पणीकर्ता दाधिमथः॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः अमरकोषः।

व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः।

प्रथमं काण्डम्।

बह्नवीवह्नमं नला गुरुं(गिरं) भद्दोजिदीक्षितम् । आ(अ)मरे विद्धे व्याख्यां मुनित्रयमतानुगाम् ॥ प्रारिष्सितप्रत्यूहापनुत्तये कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमादौ निवयन्थ—

यस्य ज्ञानद्यासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः। सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥१॥

यस्येति ॥ हे अनघाः, भवद्भिः स धीराः सेव्यताम् । न अघं पापं येषां तेऽनघा निष्पापाः । सुकृतिन इति यावत्। सुकृतिन एव तं सेवितुं प्रभवन्तीति त एव संबोध्यन्ते 'धर्मेण पापमपनुदति' इति श्रुतेः । धियं राति ददाति । 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ॰) अस्मात् 'क्रिप् च' (३।२।७६) इति क्रिप्। धीरा ज्ञानप्रदो गुरुः। अनेन 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमे-वाभिगच्छेत्' इति श्रुत्यर्थ उपदिष्टः । 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति गुरुसेवायाः फलमाह—श्रिये चामू-ताय चेति । चद्रयमुभयोः प्राधान्यद्योतनाय । भुक्तिमुक्ति-प्राप्तिर्गुहसेवातो भवति । 'कियार्थोपपदस्य-' (२।३।१४) इति चतुर्था । तादर्थे (वा॰ २।३।१३) वा । तदुक्तं भाग-वते-'योगर्द्धिमापुरुभयीं यदुहैहयाद्याः' इति । ननु गुरोः श्रियोSभावात्ततः कथं सा प्रार्थ्य(प्य)त इलाशङ्क्याह—य-स्येति । अस्य गुरोरी लक्ष्मीरस्ति, गुणाश्च सन्ति । तदुक्तं भागवते- 'ऋते भवत्पादपरायणात्र मां विन्दन्सहं लद्ध-दया यतोऽजित' इति । 'सत्यं शौचं दया क्षान्तिस्लागः संतोष आर्जवम् । शमी दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् ॥ ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः । खातच्यं कौशलं कान्तिर्धेर्यं मार्दवमेव च' इत्यादयो गुणाः । कीदशस्यास्य-ज्ञानदयासिन्धोः । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं शास्त्रम्, दया निष्का-रणपरदु:खप्रहाणेच्छा । तयोः सिन्धोरिव । शास्त्रसंपन्नस्य, दयापूर्णस्य च । अनेन 'श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्' इति विशेषणयो-र्मध्ये श्रोत्रियलमुक्तम् । स ज्ञानवानि किमर्थं दास्यतीस्वतो

दयावत्त्वमुक्तम् । 'दयालोरसमर्थस्य दुःखायैव दयाछता' इ-त्यतो ज्ञानवत्त्वमुक्तम् । कीदृशस्य—अगाधस्य । न गाधस्त-लसर्शो यस्य गम्भीरस्य । विषयानाकृष्टस्येति यावत् । यद्वा अगं शैलं वृक्षं वा आप्नोति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा॰ ३।२।१०१) इति आप्रोतेः (आपू व्याप्तो । खा॰ प॰ अ॰) डः । टिलोपः (६।४।१४३) । सवर्णदीर्घः (६।१।१०१) तमगं दधाति मनसेखगाधः । तस्य । परमेश्वरभक्तस्येति यावंत् । कीदृशो धीराः — अक्षयः । अः वासुदेवः; तस्मिन् क्षयो ज्ञानं निवासो वास्य सोऽक्षयः । अनेन ब्रह्मानिष्ठतारूपं द्वितीयं विशेषणमुक्तम् । यद्वा न क्षयो हिंसा यस्य । 'क्षीष हिंसायाम्' (ऋया० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६)। पू-र्वत्र तु 'क्षि निवासगत्योः' (तु॰ प॰ अ॰) । परपीडाप-हारकः । 'यस्मान्नोद्विजते लोकः' इति गीता । अथवा स धीरा मया सेव्यताम् । स कः । यस्य गुणा अनधाः । न अर्घ येभ्यस्तेऽनघाः । पापनिवर्तका इति यावत् । 'यशः कलि-मलापहम्' इति भागवतात् । शेषं समानम् । 'आशिषि लि-ड्लोटों' (३।३।१७३) इति कर्मणि लोट् । इत्थं हि गुरु-सेवापरान् प्रति कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते, खयं वा प्रार्थ्यते । गुरुसेवामाहात्म्यं च ब्रह्मवैवर्तादौ प्रसिद्धम् । भागवतेऽपि— 'यथाऽहं ज्ञानदो गुरुः' इति, 'तुष्येयं सर्वभूतात्मा गुरुगुश्रू-षया यथा' इति च। एवं 'लक्ष्मीवान्, कल्याण (निर्मल)-गुणः, शास्त्रसंपन्नो, दयापूर्णो, विषयानाकृष्टो, विष्णुभक्तो, विष्णुसाक्षात्कारवान्, ज्ञानदो, गुरुः संपत्प्राध्यर्थं मोक्षप्रा-स्यर्थं च निष्पापैरधिकारिभिः, मया वा सेव्यताम्' इति परेभ्यो हित्तमुपदिशन्, खहितमाशंसमानो वा प्रन्थकृदाशीर्वादल-क्षणम् (इति) लक्ष्मीस्मरणलक्षणं च मङ्गलमाचचार । यत्तु मुकुटः—'स्वेष्टदेवतासंकीर्तनाद्विशिष्टादृष्टमुत्पिपादयिषुः' इ-त्यवोचत् । तन्न । देवतावाचकपदस्यात्रादर्शनात् , आशी-र्लीटो दर्शनाच । स्वामी तु—'जिनमनुस्मृत्य' इति स्मरण-लक्षणं मङ्गलमाह । तन् । जिनवाचकपदस्यात्रादर्शनात्,

सामान्यशब्दानां जिनलक्षणविशेषपरत्वेन व्याख्यानस्य वैदि-कानामनुचितलात्, अमरकर्तुर्जेनत्वे प्रमाणाभावाच । प्रा-श्चस्तु—'हे धीराः, स भगवान् सेव्यतामाराध्यताम् । धैर्थ-शालिन एव सेवितुं शकुवन्तीति तानेव संबोधयति। प्रकृत-लालुष्माभिर्हितेच्छुभिः। स कः-यस्य गुणा मैत्रीमर्यादा-द्योऽणिमाद्यो वा अनघा निष्पापाः । रागाद्यसंविलता इति यावत् । यद्वा, हृद्याः । तथा च धरणिः—'अ-नघोऽपापहृद्ययोः' इति । किंभृतस्य —ज्ञानदयासिन्धोः । ज्ञानं समस्तविद्या(षया)ववोधः । दृष्टं खार्थमनपेक्ष्य परदुःख-प्रहाणेच्छा दया । तयोरम्बुतुल्ययोः सिन्धोरिव सिन्धोर्वि-पुलाधारस्य, अगाधस्य अनवच्छित्रमहिमः । अन्यैरनियगत-ज्ञानपारलादपरिच्छेबगाम्भीर्य(यं गाम्भीर्थं य)स्य वा । स किंभूतः-परहितापादनेषु नास्ति क्षयो विरामो यस्य, मर-णादिराहिलाद्वा । फलाधीनैव प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरत आह—श्रिये चेत्यादि । श्रीरत्र त्रिवर्गसंपत्तिः, तां प्राप्तुम्, अमृताय मो-क्षाय च । यद्वा-स सिन्धुः सेव्यताम् । स कः-यस्य अगाधस्यातलसर्शस्य, अक्षयस्य सदा परिपूर्णस्य, अस्य विष्णोः क्षयस्य निवासस्य वा गुणाः अनघा रत्नादिमत्त्वात्रैमेल्यादयः, श्रिये लक्ष्म्ये, अमृताय च पीयृषाय च' इत्याहुः । अत्र समुद्रपक्षस्तु न सम्यगिव । ज्ञानेत्यस्यानन्वयात् । 'अक्षयः' इसस्य प्रथमान्तस्य षष्ट्यन्तत्वेन व्याख्यानस्यानुचितलात् । 'अभीष्टदेवतानमस्काराद्युपनीतमदृष्टं हि---' इत्यादिस्वयन्थ-विरोधाच । आशीर्नमस्कियावस्तुनिर्देशेष्वनन्तर्भावात् । 'ज्ञा-नदययोः स्यन्दते प्रवर्तते देवतारूपलात्' इति वा, 'ज्ञानदये स्यन्देते प्रवर्तेते देवतारूपेऽस्मिन्' इति वा समाधेयम् । पष्ट्यर्थोऽप्यार्थिकार्थत्वेन समाधातुं शक्यः। 'स्यन्दतेः संप्र-सारणं धश्च' (उ॰ १।११) इत्युः । यतु मुकुटः-- 'ताभ्यां सिन्धुरिवेति प्रकृत्यादिलात् (२।३।१८ वा०) तृतीया । 'तृतीया' (२।१।३०) इति 'योगविभागात्समासः' इति सर्वधरादयः' इति । तदिप न सम्यक् । अर्थासंगतेः । प्राति-पदिकार्थे हि सा, तस्य न भेदेनाभेदेन वात्रान्वयः संभवति। अमेदे हि तृतीया व्यर्था । प्रथमाया एवौचित्यात् ॥

अभिधेयप्रयोजने दर्शयति-

समाहत्यान्यतन्त्राणि संक्षितः प्रतिसंस्कृतैः । संपूर्णमुच्यते वर्गेर्नामिळिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥

समिति ॥ मया, अन्येषां व्याङ्यादीनां तन्त्राणि नाय-लिङ्गानुशासनानि, सिद्धान्तान्वा । समाहत्यैकीकृत्य, संगृह्य वा । नामान्याल्याः, लिङ्गानि च स्त्रीपुंनपुंसकानि, अनुशि-ध्यन्ते विविच्य वोध्यन्तेऽस्मिन्ननेन वेति नामिलङ्गानुशासनम्, 'करणाधिकरणयोश्च' (३।३।११७) इति त्युद् । संगूर्णं न्यूनलदोषरहितम् । उच्यते । कीदशम्—वर्गेः प्रकरणेर्युक्तम् । सिद्शेः—संक्षिप्तैः खल्पशब्दैः । पुनः कीदशैः—प्रतिसंस्कृतैः प्रैत्येकं क्रमकथनेन कृतोत्कर्षेः । यद्वा । असारांशरिहतैः शब्दरचनाविशेषवद्भिः । त्रिकाण्डोत्पिलिन्यादीनि नाममात्र-प्रतिपादकानि । वरस्च्यादिकृतानि तु लिक्नमात्रप्रतिपादकानि । अत्र तूभयार्थसंप्रहादिदमेव सर्वैः पाठ्यमिति भावः ॥

लिज्ञज्ञानोपायं परिभाषते-

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच कुत्रचित्। स्त्रीपुंनपुंसकं होयं तिहरोपिविधेः कचित्॥ ३॥ भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकरोपो न संकरः। इतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुकानां क्रमादते॥ ४॥ त्रिलिङ्ग्यां निष्विति पदं मिथुने तु द्वयोरिति। निषिद्धलिङ्गं रोपार्थं त्वन्ताथादि न पूर्वभाक्॥५॥

प्रायश इति ॥ 'बह्रल्पार्थाच्छर्-' (५।४।४२) इति शस् प्रायशो बाहुल्येन, रूपमेदेन च्याच्चिसर्गविन्दुरूपेण । स्त्रीपुंनपुंसकं बोध्यम् । यथा—'पद्मालया पद्मा' 'पिनाकोऽजग्वं थनुः' । क्षचिद्विशेषणपदस्थेन सर्वनामपदस्थेनापि रूपमेदेन स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयम् । यथा—'तत्परो हनुः' । अत्र तत्पर इति विशेषणाद्धनोः पुंस्तम् । '(कृतुः कृत्तेः स्नेहपात्रम्) सैवाल्पा कृतुपः पुमान्'। (अत्र) 'सा' इत्युक्तया कुत्वाः स्त्रीत्मम्। निश्चित-लिक्नेनान्तर्यं साहचर्यम् । रूपमेदाभावेऽपि क्षचित्तेनापि लिक्नं ज्ञेयम्। यथा—'अश्वयुगिश्वनी' 'भानुः करः' वियद्विष्णुपदम्'। अत्राश्वयुग्भानुवियन्ति साहचर्यात्स्त्रीपुनपुंसकानि ज्ञेयानि । किन्तित् तस्य स्त्रीपुनपुंसकस्य विशेषोपादानात्तज्ज्ञेयम्। यथा— किन्तित् तस्य स्त्रीपुनपुंसकस्य विशेषोपादानात्तज्ज्ञेयम्। यथा— भिरी स्त्री दुनदुभिः पुमान्' 'रोचिः शोचिरुभे स्त्रीवे'॥३॥ अत्र

१—'प्रत्येकं परिपाटीस्थापनादिना कृतोत्कर्षेः' पाठान्तरम्। २-अत्रामरकोषे भिन्नलिङ्गानां प्रातिपद्येनानुक्तानां भेदमा-ख्यातुं द्वन्द्रो न कृतः। परविक्षिक्षं हि स्यात्। नावयविक्षिम्। यथा 'कुलिशं भिदुरं पविः', नतु 'कुलिशभिदुरपवयः' इति । तथा एक-शेषों न कृतः । शिष्यमाणलिङ्गस्यैव हि प्रतीतिः स्यात् । यथा 'नभः खं श्रावणो नभाः', नतु 'खश्रावणौ तु नभसी' इति । तथा संकरो व्यामिश्रतापि न कृता। साहचर्यात्तिङ्कत्वं हि स्यात्। यथा 'स्तवः स्तोत्रं सुतिनुंतिः,' नतु 'सुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिः' इति । एतच कमाइते यत्र संग्रहकोकादो कममात्रं विवक्षितम्, तत्रानु-क्तानां भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्वादयः कृता एव । यथा 'वर्गाः पृथ्वीपुर-क्मामृद्रनौषिषमृगादिभिः। नृत्रहाक्षत्रविट्शूदैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः' इलत्र द्वन्दसंकरी । आत्रादावेकशेषश्च कृतः । उपाध्यायश्च 'क्रमा-दृते इत्यन्तर्गंडुं मन्वानः 'ऋमेणादृते परिपाट्योपादेये अन्थे' इति न्यद्दरत् । गौडोऽपीत्थमनुद्धा यथात्रायं संकरः क्रमादृते अनुकर्म विना भिन्नलिङ्गानां न कृत:। अभिधानानुक्रमेणैवाभिधातुं तु कृत पन । यथा 'कपदों इस्य जटाजूटः पिनाको इजगवं धनुः । प्रभथाः स्युः पारिवदाः' इति । मालाकारो हि स्त्रीलिङ्गादीन्प्रकरणैर्निरदि-क्षत् । श्रीभोजस्त्वन्यथा न्याख्यत् । 'यथैते द्वन्दैकशेषसंकराः, क्र॰ माइते पर्यायनिर्देशं विना भिन्नलिङ्गा यथुक्ता न स्युः' तदा न कृताः। कोशे, अनुक्तानां खपर्यायेष्वपठितानाम्, भिन्नं लिङ्गं येषां ते-षाम्, लिङ्गभेदमाख्यातुम्, द्वन्द्व एकशेषश्च न कृतः। यथा-'देवतादैवतामराः' इति न कृतम् । परवहिङ्गता स्यात् । यथा वा-'खं नभः श्रावणो नभाः' इत्यत्र 'खश्रावणो त नभसी' इति न कृतम् । शिष्यमाणिक तैव स्यात् । समानिक नां त तौ कृतावेव। यथा—'खर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः' 'पादा रस्य-ङ्कितुर्याशाः'। स्थानान्तरनिर्दिष्टानां तु भिन्नलिङ्गानामपि तौ कृतावेव । यथा-- 'अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्विकंनराः' 'माता-पितरौ पितरौ'। एते खखपर्यायेषूक्ता एव । तथा तेषां क-माहते कमं विना संकरो न कृतः । स्त्रीपुंनपुंसकानि कमेण पठितानि, तेषु कमेण पठ्यमानेषु नान्तरीयकस्तु संकरो न दोष इति भावः । संकरो नाम भिन्नलिङ्गानां मिश्रतारूपः। यथा—'स्तवः' इति पुंलिङ्गमुक्ला, 'स्तोत्रं' नपुंसकमुक्ला, पर्यायनिदेशं विना तूक्तानां कृता एव । यथा 'विद्याधराप्सरोयक्ष-रक्षोगन्धर्विकित्तराः'। तथा 'पुत्री पुत्रश्च दुहिता च'। तथा ना-नाथें 'संशा स्याचेतना नाम हस्ताधैश्वार्थस्चना' इति ॥ ४ ॥ इति

क्षीरस्वाम्युरप्रेक्षितममरकोशोद्घाटनम् ॥

द्रन्दैकरोपयो रूपभेदकृतलिङ्गनिर्णयाभावाछिङ्गज्ञानौपायं संकर-दोषपरिहारं चाह-भेदेति । अत्रामरकोषे भिन्नलिङ्गानां लिङ्ग-भेदमाख्यातुं द्वन्द्व एकशेषश्च न कृतः । द्वन्द्वो यथा 'दैवतादेवता-मराः इति न कृतम् । एकशेषो यथा 'खं नभः श्रावणो नभाः' इत्यत्र 'खश्रावणी तु नभसी' इति न कृतम्। एकलिङ्गानां तु कृ-तावेव । यथा '-स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः' 'अजाविष्णुहरच्छा-गाः' इति । ननु भिन्नलिङ्गानामपि तौ कृतौ । यथा '-अप्सरोय-क्षरक्षोगन्धर्विकिनरा' इति, 'मातापितरी पितरी' इत्यत आइ-अनुक्तानामिति । स्थानान्तरेऽनिर्दिष्टानां न कृतौ, निर्दिष्टानां तु क्रतावेव । इह तु स्थानान्तरिनदेंशो यथा 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः', 'नैर्ऋतो यातुरक्षसी', 'जनयित्री प्रसूर्माता' 'तातस्तु जनकः पिता' इति । ननु रलकोषादिवत्स्त्रीपुंनपुंसककाण्डविधानेनैव कथनमुचिन तम् । तथासति रूपभेदसाहचर्यादिप्रतिपत्तिगौरवमपि न स्यात् । तिकमिति लिङ्गसंकरः कियते, इत्यत आह—कमादृते इति । कमं विना संकरो न कृतः । क्रमानुरोधात्त कृत इति तात्पर्थम् । संक. रस्तु भिन्निकिङ्गानां मिश्रस्वरूपः । क्रमः प्रक्रमः । प्रस्ताव इति यावत् । यथा खर्गप्रक्रमे द्योदिवौ भिन्नलिङ्गे अप्यवस्यवाच्यत्वात्क-थिते । विष्णुप्रस्तावे च लक्ष्मी नाम, इति । यद्वा क्रमं विना भि-न्निलिङ्गानां संकरो व्यामिश्रभावो न कृतः । क्रमेण तु कृत एव । यथा 'सुरलोकः' इत्यन्तेन पुंलिङ्गराब्दानिरूप्य 'द्योदिनौ' इति स्त्री-लिङ्गराब्दावुक्तवा क्षीवे 'त्रिविष्टपम्' उक्तम् । एवं 'जनुर्जननजन्मा-नि' इति छीबलिङ्गानिरूप्य 'जनिरुत्पत्तिः' इति स्त्रीलिङ्गानुस्ता उ-द्भवशब्दः पुंलिङ्ग उक्तः । इह तु क्षीरस्वामिकृतव्याख्याविशेषो अ-न्थगौरवभयात्र लिखितः ॥ ४ ॥ इति रायमुकुटकृतपदचन्द्रिका ॥

भेदेति । अत्र अन्थे भिन्नलिङ्गानां भेदाख्यानाय लिङ्गभेद-माख्यातुं द्वन्द्वो न कृतः । यथा 'देवतादैवतामराः' इति द्वन्द्वो 'जुतिः स्तुतिः' इति स्नीलिङ्गानुक्तौ । नतु 'स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो जुतिः' इति कृतम् । एवं 'जनुर्जननजन्मानि' इति नपुंसकिलङ्गानिरूप्य, 'जनिरूपित्तः' इति स्नीलिङ्गानुक्ला, उद्भवशब्दः पुंलिङ्ग उक्तः । यत्तु स्नामिनोक्तम्—'एतच कमाहते । यत्र संग्रहश्लोकादौ कममात्रं विविक्षितम्, तत्र अनुक्तानां भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्वादयः कृता एव । यथा 'वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्मायद्वनौषि —' इत्यादौ द्वन्द्वसंकरौ, 'श्रात्रादावेकशेषश्च कृतः' इति । तत्र । इत्यं हि 'पृथ्वीपुर—' इत्यादिनिर्वाहेऽपि श्रात्रादावनिर्वाह एव । तत्र कममात्रस्याप्रतिपिपाद्यिषितलात् । अत एव 'अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्विक्षेनराः' इत्यादावप्यनिर्वाहः। यदिष । 'उपाध्यायश्च 'कमाहते' इत्यन्दर्गः सन्वानः 'कमेणाहते परिपाद्योपादेये अन्थे' इति त्याख्यत्' इति स्नामी । तदिष न । अन्तर्गङ्गमानस्य निर्वाजलात् । अस्मदुक्तरीत्या

न कृतः । एवं कृते '-दैवतानि पुंसि वा देवता स्त्रियाम्' इति लिङ्ग-ज्ञानं न स्यात्। तथा 'खश्रावणौ तु नभसी' इत्येकशेषो न कृतः, 'खं नभः श्रावणो नभाः' इति पुंनपुंसकलिक्शानाय। समानलि-क्षानां तु तौ कृतावेव । यथा 'खर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः' 'अजा विष्णुहरच्छागाः' । किंभूतानां भिन्नलिङ्गानाम् । अनुक्तानाम् । रूपभेदसाहचर्यविशेषविधिभिरज्ञापितलिङ्गानाम् । ज्ञापितलिङ्गानां तु द्वन्द्वेकशेषा कृतावेव । यथा 'स्त्रियां बहुष्व सरसः', 'यक्षेकिपिक्नेल-विल-' इति 'यातुरक्षसी' इति ज्ञापितलिङ्गानाम् 'अप्सरीयक्षरक्षीग-न्धर्वकिनराः' इति दुन्द्वः कृतः । यथा 'जनिथत्री प्रसूर्माता', 'ता-तस्तु जनकः पिता'इति शापितलिङ्गानां 'मातापितरा पितरा' इले-कशेषः कृतः । तथा भिन्नलिङ्गानां कमादृते क्रमेण विना संकरोऽपि न कृतः । क्रमः प्रस्तावः । संकरो मिश्रत्वम् । अत्र तु वज्रप्रस्तावे 'कुलिशं भिदुरं पविः' इति पुंनपुंसकयोः संकरो न कृतः । स्वर्ग-प्रस्तावे 'सुरलोको बोदिवा दे स्त्रियाम्' इति स्त्रीपुंसयोः । स्तुतिप्र-स्तावे 'स्तवः स्तोत्रं नुतिः स्तुतिः' इति स्त्रीपुंनपुंसकानाम् ॥ ४ ॥ इति दीक्षितरामकृष्णविरचितपीयूषाख्यव्याख्या।।

अत्रेयं विचारणा—

एकशेषाभावोदाहरणं 'खं नमः श्रावणो नभाः' इत्यत्र 'खश्रावणौ तु नभसी' इति व्याख्यासु व्यक्तम् । तन्न संगच्छते । 'नभोऽन्तरीक्षं गगनम्' 'नभाः श्रावणिकश्च सः' इति स्वपर्याये लिङ्गभेदस्य ज्ञापित्तत्वेन 'मातापितरो पितरो' इत्यतो वैलक्षण्याभावोदकशेषेऽपि दोष्प्रभावात् । तसाद् 'ओकः सद्याश्रयश्चोकाः' इत्युदाहर्तव्यम् । यच्चोक्तं—'समानलिङ्गानां तु कृतावेव' इति । तदिप न समञ्जसम् । 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' इत्यत्र समानलिङ्गत्वेऽप्येकशेषाकरणाद् । तसादियं परिभाषा न सार्वत्रिकी । किंतु 'समानलिङ्गानामेव, स्व-पर्यायपुक्तानामेव वा कृतः' इति परिसंख्यारूपेण व्याख्योचिता । तथा च 'समे यजेत' इत्यत्र यागकरणाकरणयोरिवात्राप्येकशेषादि-करणाकरणयोश्चेच्छैव नियामिका—इति मम प्रतिभाति (समाधाना-न्तरं चेतसुधीभिर्लेख्यम् ॥ इति शिवदत्तः ॥

तस्य सामञ्जस्यात् ॥ ४ ॥ त्रयाणां लिङ्गानां समाहारिश्वलि-ङ्गी, तत्र 'त्रिषु' इति पदं ज्ञेयम् । इति परिभाष्यते । यथा-'त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः'। न्यायसिदं चैतत्। त्रिलिङ्ग्यतिरि-क्तसार्थ[र्थान्तर स्थासंभवात् । अयोगाच । स्त्रीपुंसौ मि-थुनम्, तत्र 'द्वयोः' इति पदं ज्ञेयम् । यथा—'द्वयोज्वीलकी-हों'। 'ह्रयोः' इति द्विशब्दप्रयोगोपलक्षणम्। तेन 'द्विहीनं प्रसवे सर्वम्' 'द्वयहीने कुकुन्दरे' इसाद्यपपयते । तथा नि-षिद्धं लिङ्गं यस्य तित्रिषिद्धलिङ्गं पदं, शेषार्थं शेषलिङ्गकं शेयम्। इदमपि न्यायसिद्धम् । विशेषनिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानात् । यथा-- 'वज्रमस्त्री' इति । तुरन्ते यस्य तत्त्वन्तम्, अथ आ-दिर्यस्य तदथादि, लन्तं च अथादि च नामपदं लिङ्गपदं सर्व-नामपदं अव्ययपदं च पूर्वान्विय न भवति । किं तूत्तरान्विय। 'नगरी लमरावती' 'जवोऽथ शीघ्रं लरितम्' इति च नाम-पदम् । 'वंसि लन्तर्धिः' 'शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये' इति लिङ्ग-पदम् । 'तस्य तु प्रिया' इति सर्वनामपदम् । 'वा तु पुंसि' इत्यव्ययपदम् । अथशब्दोऽयोशब्दस्याप्युपलक्षणम् । यथा-'अनुकोशोऽप्यथो हसः' । न्यायसिद्धमिदम् । तुना पूर्वस्मा-द्विशेषद्योतनात् । अथशब्देन चार्थान्तरारम्भात् । भ्रमविषयं चैतत्। 'उदपानं तु पुंसि वा' इत्यादौ तु न दोषः । उत्तर-स्यानामलात् । लिङ्गवाचिनाऽन्वयेऽपि दोषाभावात् । वस्तु-तस्तु अत्र पादपूरणाय चकाराद्येव पठितुं युक्तम् ॥ ५ ॥

स्वरव्ययं स्वर्ग-नाक-जिद्वि-जिद्वालयाः। सुरलोको द्यो-दिवौ हे स्त्रियां क्षीवे जिविष्टपम्॥६॥

स्वरिति ॥ यदापि 'चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः' इति पक्षे संज्ञाशब्देषु व्युत्पत्तिनीवर्यकी, तथापि शाकटायनाद्यभिय-तत्रयीपक्षे व्युत्पत्तिः प्रदर्शते ॥ ॥ स्वर्यते स्त्यते इति सः। 'स्त्र शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि ह्रयन्ते' (३।२।७५) इति विच् । वाहुलकात्कर्मणि गुणः (७।३।८४) रपरत्वम् (१।१।५१) इत्याहुः । तन्न । नि-र्वीजवाहुलकाश्रयणस्यायुक्तलात् । 'सरति शन्दायते' इति व्युत्पत्तिरप्ययुक्ता । [उ]क्तार्थस्य तत्रासंभवात् । खरल-प्राप्त्या उपतापयति । 'नैनं कृताकृते तपते' इति श्रुतेः। खरा-दि (१।१।३७) पाठादव्ययलम् । 'अव्ययोऽस्त्री शब्दभेदे नाविष्णौ निर्व्यये त्रिषु'। खःशब्दस्य मङ्गठार्थमादौ प्रयोगः ('स्वः प्रेख व्योम्नि नाके च') ॥(१)॥॥ सुष्ठु अर्ज्यते खर्गः। 'अर्ज अर्जने' (भ्वा॰ प॰ से॰) कर्मणि (३।३।१९) घन्। ऋज्यतेऽस्मित्रिति वा । 'ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'हलध्य' (३।३।१२१) इति घत्र् । न्यङ्कादि-बात् (७।३।५३) कुलम्। यत्तु मुकुटः—'चजोः'-(७।३।५२) इति कुलमाह । तन्न । 'निष्ठायामनिटः कुलम्' (७१३।५९) इति वार्तिकात् ॥(२) ॥ शा 'कं सुखं, तद्विरुद्धम् अकं दुः खम्, नास्त्यकमत्र' इति नाकः । 'नभ्राण्नपात्-' (६।३।७५) इति नलोपो न । को ब्रह्मा, तदभावो नात्रेति वा । 'नाकस्तु त्रि-

दिवेSम्बरे' ॥(३)॥*॥ तिसम्बप्यवस्थासु त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा वा दीव्यन्खन्नेति त्रिदिवः ।—'घनर्थे कविधानम्' (वा० ३।-३।८) इति कः- इत्याहुः । तन्न । 'स्थास्नापाव्यधिहनियुध्य-र्थम्' (उक्तवार्तिकशेषे) इति परिगणनात् । उदाहरणत्वेन व्याख्यानस्य निर्मूछलात् । यदपि—मूछविभुजादिलात् (वा० ३।२।५) कप्रखयः-इति । तदपि न । अधिकरणव्युत्पत्तिप्र-द्र्शनस्यासंगतत्वात् । तत्र 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति वाक्यशेषात् । तस्मात्—'हलश्च' (३।३।१२१) इति घन्। संज्ञापूर्वकत्वात् न गुणः-इति व्याख्येयम् । यद्वा-- त्राह्मवैष्ण-वरीद्रभेदेन सात्त्विकराजसतामसभेदेन वा त्रिविधो दीव्यति व्यवहरति प्रकाशते वा ('दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तु-तिमोदमद्खप्नकान्तिगतिष्ठु' । (दि॰ प॰ से॰) 'इगुपधत्वात्' (३।९।९३५) कः। 'त्रिदिचं तु से। सर्गेच त्रिदिवा नद्याम्' इति मेदिनीदैर्शनात् क्षीवेऽपि ॥ (४) ॥ ॥ त्रिदशा-नामालयः ॥ (५)॥ खर्गसुरादयः शब्दाः स्रह्मपराः। लक्ष-णया त्वर्थपराः । अतः समानार्थत्वाभावादेकरोषो न ॥०॥ सुराणां लोकः ॥ (६) सुरसद्मादीनामप्युपलक्षणमेतत् । एवं यौगिकेषु सर्वत्रोन्नेयम् ॥ शा द्योतन्तेऽस्यां द्याः गोवत् । बा-हुलकात् (३।३।१) द्युतेः ('द्युतदीप्तौ' (भ्वा०आ० से०) डोः। द्यौति 'द्यु अभिगमने' (आ॰ प॰ अ॰)। विच् (३।२।०५) वा । ('द्यौस्तु स्वर्गविहायसोः') ॥ (७) ॥ ॥ दीव्यन्सस्या-मिति वाहुलकात् (२।२।१) दिवेः (दिवु,कीडादिषु । दि०प० से॰) दिविः । द्यौः, दिवौ, दिवः, द्युम्याम् । ('द्यौः खर्गन-भसोः') ॥ (८)॥ यत्तु—'दिवेर्ड्याः' इति ब्योप्रत्ययः-इत्या-ह मुकुटः । तन्न । उक्तसूत्रस्यादर्शनात् । स्वामी तु--'यो-शब्दोऽप्योकारान्तोऽस्ति । भाष्ये (६१९१९३) 'गोतो णित्' (७।९।९०) इस्रत्र 'ओतो णित्' इति पाठान्तराम्नानात्' इ-स्याह । तदपि न । स्मृत उर्यन स स्मृतौरित्यत्र वृद्धिविधाने-न पाठस्योपक्षीणत्वात् । यदपि--दिवेः क्रिप् (३।२।७६) इ-त्युक्तम् । तदिष न । दिवौ दिव इत्यादौ 'च्छ्वोः ग्रूड्-' (६।-४।१९) इत्यृठः प्रसङ्गात् । सुभूतिस्तु—'द्यु अभिगमने' यू-यते अभिगम्यते वाहुरुकात्कर्मणि डोप्रसयः-इसाह । 'द्योः स्त्री खर्गे च गगने दिवं हीवं तयोः स्मृतम्'। यत्तु-स्ता-मिना 'दिवशब्दो वृत्तिविषयः' इत्युक्तम् । तदेतेन परास्तम् । उक्तमेदिन्यां वृत्तिविषयत्वानभिधानात् । 'मन्दरः सैरिभः शक्तभव(सद) नं खं दिवं नभः' इति त्रिकाण्डशेषाच ॥॥॥ विशन्सस्मिन् सुकृतिन इति विष्टपम् । 'विटप-विष्टप-विशिपो-लपाः' (उ॰ ३।१४५) इति विशेः ('विश प्रवेशने' तु॰ प॰ अ॰) कप्रत्ययः, तस्य च तुट् । 'व्रश्च–' (८।२।३६) इति षत्वम् । 'यत्र ब्रधस्य विष्टपम्' इति वैदिकः प्रयोगः । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् ॥ (९) ॥ पूरणप्रत्ययस्तु वृत्तौ गतार्थलान प्र- युज्यते । (रूपभेदेनैव झीवत्वे लब्धे रूपभेदलब्धलिङ्गविशेष-स्यानित्यलज्ञापनार्थं ह्रीव इत्युक्तम् । तस्य फलं 'कर्म किया तत्सातत्ये गम्ये स्यूरपरस्पराः' इत्यत्र नपुंसकत्व उक्तेऽपि पंलिक्तवं सिद्धम् । अतः 'कर्म व्याप्ये कियायां च पुनिपुंसक-योर्मतम्' इति रुद्रकोशेन सह न विरोधः शङ्कनीयः) । केचि-न्त-'पिष्टप' इति सूत्रं पठिला विशतेरादेः पो निपासते-इलाहुः । अयं पुंस्यपि । तथा चामरमाला—'पिष्टपो निष्टपोऽ-प्यस्त्री भुवनं च नपुंसकम्' इति । 'नभो विष्टपं वृषो गौर्ना पृ-श्रिश्चापि सुरालयः' इति रलमाला । एवं शक्रभवनफलोदया-वरोहोर्घलोकादयोऽप्यूह्याः । नव 'स्वर्गस्य' ॥ अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विवधाः सुराः। सुपर्वाणः सुमनसिह्मदिवेशा दिवौकसः॥ ७॥ आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः। आदिला ऋभवोऽखप्ता अमला अमृतान्धसः॥८॥ वर्हिर्मुखाः कतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः। वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् ॥९॥

अमरा इति ॥ न म्रियन्ते 'मृङ् प्राणखागे' (तु॰ आ॰ अ०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'अमरस्रिदशेऽप्येस्थिसंहारे कुलिशद्वमे । स्त्री गुडूच्यमरावत्योः स्थूणादूर्वाजरायुषु' ॥(१) ॥ ॥ जराया निष्कान्ताः । 'निर्जरः स्यात्प्रमान्देवे जरात्य-क्ते च वाच्यवत् । निर्जरा तु गुहूच्यां च तालपण्यांसपि स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥ शा दीव्यन्तीति देवाः । पचादिषु (३।१।-१३४) पाठादच् । 'देवाः सुरे घने राज्ञि देवमाख्यातमिन्दि-ये । देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्पृक्तयोरिप'॥(३)॥॥॥ तृतीया योवनाख्या दशा सदा येषाम् । त्रिशब्दस्य तृतीया-र्थता त्रिभागवत् । त्रिर्देशै वा । 'संख्ययाऽव्यया-' (२।२।२५) इति बहुत्रीहिः । 'बहुत्रीहौ संख्येये–' (५।४।७३) इति डच् । जन्मसत्ताविनाशाख्यास्तिह्यो दशा येषामिति वा । 'त्रीन् ता-पान् दशन्ति 'दंश दशने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) पचाद्यचि पृषो-दरादिलात् (६।३।१०९) न लोपः' इति राजदेवः । तन । उक्तविग्रहे कर्मण्यणः (३।२।१) प्रसङ्गेनाचोऽप्राप्तेः । मूलवि-भुजादिलादित्येके (३।२१० वा०) वासमाधेयम् ॥(४) ॥∗॥ विशिष्टो बुधो येषाम् । त्रिकालज्ञजीव-शिष्यलात् । विशेषेण बुध्यन्ते वा । 'बुध अवगमने' (भ्वा॰ प॰ से॰, दि॰ आ॰-अं०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'विबुधो हे सुरे'॥ (५)॥ ॥ सुरन्तीति सुराः। 'धुर प्रसवैश्वर्ययोः' (तु०-प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यहा समुद्रो-

१—अयं पाठो बहुत्र नोपलब्धः । २—अस्थिसंहारे गङ्गादिप्रक्षेप्याणामस्थामेकत्र मीलने-इत्यनेकार्थकैरवाकरकौगुदी । ३—
दश दशद्वर्गाः । 'श्रियं विन्दति सौमित्रे पञ्चविंशति वर्षवत्' इति
रामायणवाक्येन सदा देवानां पञ्चविञ्चवर्षात्मकत्वेन तृतीये दशेत्येव वर्तमानत्वमिति भावः ।

त्था सुरास्त्येषाम् । अर्श्वआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा शोभनं राजते । 'राजृ दीप्तौ' (भ्वा॰ उ॰ से॰) 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।१०१ वा०) इति डः । 'सुरा चषकमद्ययोः । पुंलिङ्ग-क्षिदिवेशे स्यात्'॥ (६)॥ ॥ सुष्ठु पर्व असावास्यादिचरितम्, अङ्गल्यादिग्रन्थिः, उत्सवो वा येषां सुपर्वाणः । 'सुपर्वा ना शरे वंशे पर्वधूमसुरेषु च'॥ (७) ॥ शा शोभनं मनो येषां ते सुमनसः । 'सुमनाः पुष्पमाललोः स्त्रियां, ना धीरदेवयोः॥ (८) ॥ ।। त्रिदिवस्येशाः ॥ (९) ॥ ॥ दिवमोको येषां ते दि-वौकसः । दिवशब्दोऽदन्तः । 'मन्दरः सैरिभः शक्रभव(सद)-नं खं दिवं नभः' इति त्रिकाण्डशेषात् । यौरोको येषामिति विमहे 'दिवोकसः' अपि । 'स्यादिचौका दिवोकाश्च देवे चापीह पक्षिणि' इति रन्तिदेवः । 'दिवोकाश्च दिवौकाश्च पंति देवे च चातके'। शब्दपरविप्रतिषेधातपरस्य यणादेशः। स्थानिवत्त्वेन पूर्वस्य न यण् । 'सकृद्गतौ' (१।४।२ प०) इति न्यायात् ॥ (१०) ॥ ॥ 'नंत्रो दान्रो डितिः' इति शाकटाय-नः । यद्वा द्यति । 'दो अवखण्डने' (दि॰ प॰ अ॰)। 'क्तिच् क्तौ च-' (३।३।१७४) इति क्तिच्। 'द्यतिस्यति-' (७।४।४०) इति इत्त्वम् । दितिभिन्ना अदितिः । अदिखा अ-पत्यानि । 'कृदिकारादक्तिनः' (४।१।४५ ग०) इति डीषन्तात् 'स्नीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (११) ॥*॥ दिवि सीदन्ति वर्तन्ते 'षद्र विशरणगत्यवसादनेषु' (भ्वा॰ प॰ अ॰, तु॰-प॰ अ॰) । 'सत्सृद्धिष-' (३।२।६१) इति किए। 'हृद्यु-भ्यां च'(६।३।९ वा०) इति डेरलुक्। 'सुषामादिषु च' (८।-३।९८) इति षलम् ॥*॥ 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (६।३।१४) इति डेर्छुकि 'द्युसदः' अपि । 'मनःसु येन द्युसदां न्यधीयत' इति साघः ॥ (१२) ॥ ॥ चित्रादौ लिख्यन्ते । 'लिख अक्ष-रविन्यासें (तु॰ प॰ से॰) । 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति कर्मणि घञ् । श्रीवाहस्तपादेषु तिस्रो लेखाः सन्त्येषामिति वा। 'अर्श आयम्' (पारा१२७)। 'लेखो लेख्ये सुरे लेखा लि-पिराजिकयोर्मता' ॥ (१३) ॥ अदितेर्नन्दनाः ॥ (१४)॥ ॥ अदितेरपत्यानि । 'दिल्यदिला-' (४१,११८५) इति ण्यः । लिङ्गविशिष्ट (४।१।१) परिभाषाया अनिस्रलान्ड्यन्ताण्यो न। 'आदित्यो भास्करे देवे' ॥ (१५) ॥<।। ऋराब्दवाच्यः स्वर्गः, अदितिर्वा । स्वरादि (१।१।३७) पाठाद्व्ययसम् । तत्र ततो वा भवन्ति । 'मितद्वादित्वात्' (वा॰ ३।२।१८०) डुः ॥ ॥ क्रिपि (३।२।७६) 'ऋभुवः' अपि-इलस्ये ॥ (१६) ॥*॥ अविग्रमानः स्वप्नो येषाम् ॥ (१७) ॥*॥ म्रियन्तेड-स्मिनिति मर्तो भूलोकः । 'हसिमृप्रिण्वासिदमिल्रपूधुर्विभ्य-स्तन्' (उ॰ ३।८६)। तत्र भवा अप्युपचारान्मर्ताः । ततश्च 'नवसूरमर्तयविष्ठेभ्यो यत्' (वा॰ ५।४।३६) इति खार्थे यत्। तद्भिन्नाः ॥(१८)॥*॥ अमृतमन्धोऽन्नं येषां ते ॥ (१९)॥*॥

१—इदं च 'दिव उत्' (६।१।१३१) इति वकारस्योत्त्वे कृते वीध्यम् ।

वर्हिरिमर्भुखं येषां ते ॥ (२०)॥ ॥ कतून् कतुषु वा भुझते । 'भूज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० आ० अ०) क्रिप् (३।२।७६) ॥ (२१) ॥ शा गीरेव नियहानुत्रहसमर्था वाणोऽस्त्रं येषाम् ॥ इन्तोष्ट्यपाठे गिरं वन्वते स्तुतिप्रियत्वात् । 'वनु याचने' (त॰ आ॰ से॰) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'पृर्वपदात्-' (८।-४।३) इति णत्वम् ॥ (२२) ॥ ॥ दानवानामरयः ॥ (२३) ॥ ।। प्रशस्तं वृन्दं येषाम् । 'शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्' (५।२।-१२० वा॰)। ('वृन्दारकः सुरे पुंसि मनोज्ञश्रेष्ठयोख्निषु')॥ (२४) ॥ ॥ देवशब्दात्स्वार्थे तल् (५।४।२७)। ततः स्वार्थे प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । विशेषविधेः पुंस्त्वम् । रूपभेदात्क्वीव-त्वम् ॥ (२५) ॥ ॥ देवताः ॥ (२६) ॥ स्त्रियाम् । रूपभे-दादेव स्नीत्वे सिद्धे वहुवचनान्तपुंलिङ्गराङ्कावारणार्थं 'स्त्रियाम्' इति-मुकुटः। तन्न। रूपभेदेनैव वारणाद्विसर्गे विना पुंलिङ्गको-टेर्नुत्थानात् । अन्यथा 'पद्मा गदा' इत्यादौ तस्या अनिवा-रणात् । अतो 'देवपर्यायाः पुंसि' इति वक्ष्यति । तद्वाधनार्थ-मिदम् । षड्विंशतिः 'देवानाम्'॥

आदित्य-विश्व-वसवस्तुषिताभास्वरानिलाः । महाराजिक-साध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥ १० ॥

आदित्यादयः प्रत्येकं गणदेवताः समुदायचारिण्यो दे-वताः । एकत्वं तु समुदायवृत्तानामवयववृत्तेरप्यभ्युपगमात् । 'आदिला द्वादश प्रोक्ता विश्वेदेवा दश स्मृताः । वसवश्वाष्ट संख्याताः षद्त्रिंशत्तुषिता मताः । आभास्वराश्चतुःषष्टिवाताः पश्चाशदूनकाः । महाराजिकनामानो द्वे शते विंशतिस्तथा । साध्या द्वादश विख्याता रुद्राश्चेकादश स्मृताः ।' विशन्ति कर्मस्विति विश्वे। 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०)। 'अश्र मुषि-लटि-कणि-कटि-विशिभ्यः कन्' (उ० १।१५१)। सर्व-नामसंज्ञोऽयम् । आधुनिकसंज्ञास्वेव सर्वनामलपर्युदासात् । मुक्रटस्तु—सर्वेषां विश्वे(षां) देवानां नाम इति कृला सर्व-नामसंज्ञः—इत्याह । तन्न । एकशब्दस्य बहुषु संकेतितस्य संज्ञात्वौचित्यात् । यथा प्राचीनवर्हिषः पुत्रेषु संकेतितस्य प्रचेतः शब्दस्य । 'यथा पूर्वजवृत्तिः पूर्वशब्दः' इति तदीय-हष्टान्तोऽपि चिन्त्यः । पूर्वजवृत्तेः पूर्वशब्दस्य व्यवस्थाया सत्त्वात्संज्ञात्वोक्तिसंभवाभावात् ('विश्वा लतिविषायां स्त्री जगति स्यात्रपुंसकम् । न ना शुण्छां पुंसि देवप्रभेदेष्विखिले त्रिषु')॥ (२)॥ शा वसन्तीति वसवः । 'वस निवासे' 'रा-स्त्र-स्निहि-त्रप्यसि-वसि-हिन-क्रिदि-बन्धि-मनिभ्यश्व' (उ० १।१०) इति उः । 'विश्वस्य वसुराटोः' (६।३।१२८) इति दीर्घी न । असंज्ञालात् । ('वसुस्लग्नी देवमेदे नृपे रुची । योंके छुष्के चसु खादौ रते बुद्धौषधे धने')॥(३)॥*॥ तुंष्यन्ति । 'तुष तुष्टी' । 'हैचिकुटिहिष्भयः कितच्' (उ॰

१—स्त्रं 'रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच्' इलेवमुणार्दिषूप-रुभ्यते ।

४।१८६) इति बाहुलकात् कितच् । यद्वा-तोषणं तुद् । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८)। ततः 'तारकादिलादितच्' (५।२।३६) ॥ (४) ॥*॥ आ समन्ताङ्गासनशीलाः । 'भास दीप्ती' (भ्वा ० आ॰ से॰)। 'स्थेशभासपिसकसो वरच' (३।२।१७५)॥ (५) ॥:॥ अनन्खनेन । 'अन प्राणने' (आ० प० से०) 'सलिक-ल्यनिमहिमण्डिमण्डिशण्डिपिण्डित्रण्डिक्किभ्रम्य इलच्' (उ० १।५४) 'अनिलो वसुवातयोः' ॥ (६) ॥ ।। महती राजिः पङ्किर्येषाम् । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥ ॥ ।। 'माहाराजिक' इति पाठे महाराजो देवता येषाम् । 'महा-राजप्रोष्ठपदाद्ववुं (४।२।३५) इति ठन् । यद्यपि-सूक्तह-विभागिन एव देवतालम्, तथापि 'आन्नेयो वे न्नाह्मणः' इतिबद्धपचारो बोध्यः ॥ (७) ॥ ॥ साध्यं सिद्धिः । 'साध संसिद्धौ' (स्वा॰ प॰ अ॰)। 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) इति भावे ण्यत् । साऽस्त्येषाम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। 'साध्यो योगान्तरे सुरे। गणदेवविशेषे च साधनीये च वाच्यवत्' ॥ (८) ॥ ॥ रोदयन्त्यसुरान् । 'हिद्र् अश्रुविमो-चने' (अ० प० से०)॥ 'रोदेणिलुक् च' (उ० २।२२) इति रक् णेश्च छुक् ॥ (९) ॥ नव 'गणदेवानाम्' ॥

विद्याधरोऽप्सरो-यक्ष-रक्षो-गन्धर्व-किंनराः। पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः॥११॥

विद्येति ॥ 'विद्याघरोऽप्सरो-' इति पाठः । भिन्नलिङ्ग-लाद्ग्रेऽनभिधानादसमासः । विद्याया गुटिकाजनादिविष-यिण्या धरो धारकः । यत्तु—'विद्यां धरति' इति मुकुट आह । तन्न । पचाद्यचः (३।१।१३४) अपवाद्वाद्णः (३।२।१) प्रसङ्गात् ॥ (१) ॥ ॥ अद्यः सरन्ति । 'सरतेर-सुन्' (उ॰ ४।२३७) ॥ (२) ॥ ।। यक्ष्यते पूज्यते 'यक्ष पूजायाम्' (चु॰ आ॰ से॰)। 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (३।३।१९) इति कर्मणि घञ्। 'यक्षो गुह्यकमात्रे च गुह्य-काधीश्वरेऽपि च'। इः कामः, तस्येवाक्षिणी अस्येति वा, इर-क्षिषु यस्येति वा । 'वहुब्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः-' (५।४।४३) इति षच् ॥ (३) ॥ ॥ रक्ष्यन्त्येभ्यो रक्षांसि । 'रक्ष पालने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' (उ० ४।१८९)॥ (४) ॥ ॥ गन्धं सौरममर्वति गन्धर्वः । 'अर्व गतौ' (भ्वा ० प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। शकन्ध्वादिः (वा० ६११।९४) ॥ (५) ॥ ॥ अश्वमुखलात्कुत्सिता नराः । 'किं क्षेपे' (२।१।६४) इति समासः ॥ (६) ॥*॥ पिशितम-श्नाति । 'अशं भोजने' (क्रया० प० से) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) 'पृषोदरादिः' (६।३।१०९)। मध्यतालव्यः ॥ (७) ॥ 📲 । गूहति निधि रक्षति । 'गुहू संवरणे' (भ्वा० उ० से॰)। 'ण्वुल्' (३।१।१३३) । पृषोदरादिलाद्यगागमः । तथा च व्याडि:-- 'निधि रक्षन्ति ये यक्षास्ते स्युर्गृह्यकसं-इकाः' इति । यद्वा गुद्धं कुत्सितं कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) गुह्यं गोपनीयं कं मुखं यस्येति वा । अनयोः पक्षयोः 'शंसिदुहिगुहिभ्यो वा' (वा॰ ३।१।१०९) इति काशिकाकारवचनाद्भहेः क्यप् । तत्र दुहिगुह्योर्ग्रहणं निर्मूलमिति भट्टोजीदीक्षिताः । तन्मते ण्यति संज्ञापूर्वकलान्न गुणः ॥ (८) ॥ ॥ असेधीदिति सिद्धः। 'षिधु हिंसासंराख्योः' (दि० प० से०)। 'गत्यर्थाकर्मक-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । सिद्धिरस्यास्तीति वा । अर्श-आयम् (५।२।१२७)। ('सिद्धो व्यासादिके देवयोनौ नि-ष्पन्नमुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे')॥(९)॥*॥ भूतिरस्यास्ति । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) । भूतः । ('भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ जन्तौ क्षीवं त्रिषृचिते । प्राप्ते वित्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरेषु ना'। भवति इष्टं प्राप्नोति । 'भू प्राप्तौ' (चु॰ आ॰ से॰)। 'गत्यर्थाकर्मक-' (३।४।७२) इति क्तः-इति मुकुटः । तन । प्राप्त्यर्थस्यागत्यर्थाकर्मकत्वात् वर्तमानविष्रहायोगाच ॥ (१०) ॥*॥ अमी विद्याधराद्यो दश देवा योनिरेषां ते देवयोनयः। देवांशका इत्यर्थः । यन्तु-- 'देवानामिव योनिरुत्पत्तिकारण-मविभाव्यमेषाम्' इति मुकुटो व्याख्यत् । तन्न । व्यधिकरण-बहुत्रीहिप्रसङ्गात् । श्लोकोपक्रमस्थप्रनथितरोधाच । दश 'देवयोनयः'॥

असुरा दैत्य-दैतेय-दनुजेन्द्रारि-दानवाः। शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः॥ १२॥

असुरा इति ॥ अस्यन्ति क्षिपन्ति देवान् असुराः । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से)। 'असेहरन्' (उ॰ १।४२) इत्युरन् । सुरविरुद्धलाद्वा । 'नज्' (२।२।६) इति तत्पुरुषः। प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'आसूराश्च'। असुषु रमन्ते वा। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । ('असुरः सर्यदैलयोः । असुरा रजनीवीस्योः') ॥ (१) ॥ ॥ दितेर-पलानि । 'दिलदिला-' (४।१।८५) इति ण्यः । ('दैस्यो-Sसुरे सुरायां तु दैत्या चण्डीषधावपि')॥ (२) ॥ श। डीषन्तात् । 'स्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (३) ॥ शा दनोर्दनौ वा जाताः। 'सप्तम्यां जनेर्डः' 'पश्चम्यामजातौ' (३।२।९७, ९८) ॥ (४) ॥*॥ इन्द्रस्यारयः ॥ (५) ॥*॥ दनोरपत्यानि ॥ (६) ॥ ॥ शुक्रस्य शिष्याः ॥ (७) ॥ ॥ दितेः सुताः ॥ (८) ॥ ॥ पूर्वे च ते देवाश्च । 'पूर्वापरप्रथम-' (२।१।५८) इत्यादिना समासः । यद्वा पूर्व देवाः । अन्या-याद्धि देवलाद्रष्टाः । 'सुप्सुपा' (२।१।४) इति समासः । पूर्वे देवा येभ्यो वा । 'अनेकमन्यपदार्थ' (२।२।२४) इति बहुवीहिः ॥ (९) ॥ ॥ सुरान् द्विषन्ति । 'द्विष अप्रीतौ' (अ॰ उ॰ अ॰) 'सत्सृद्धिष-' (३।२।६१) इति किप्।।(१०) ॥*॥ यद्यपि पातालवासित्वेनी पातालवर्गे वक्तं युक्ताः, तथापि देवविरोधित्वेन बुद्धगुपारोहादिहैवोक्ताः । दश नामानि 'असुराणाम्'॥

सर्वज्ञ इत्यादि ॥ संवी जानाति । 'ज्ञा अवनोधने' (क्या॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) यद्वा सर्वे ज्ञा यस्य । स्वात्मनः सर्वस्यापरोक्षस्वात् । 'यैः साक्षाद-परोक्षात्' इति श्रुतेः । यद्वा सर्वे ज्ञा यस्मात् । 'यथाऽमेः खुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युचरन्ति, एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मानो व्युचरन्ति' इति श्रुतेः । यद्वा सर्वे ज्ञा येन । 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इतिः श्रुतेः। ('सर्वज्ञस्तु जिनेन्द्रे स्यात्सुगते शंकरेऽपि चं')॥ (१) ॥*॥ शोभनं गतं ज्ञानमस्य ॥ (२) ॥*॥ प्रशस्ता बुद्धि-रस्य । अर्श्वआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा बुध्यते । 'मति-बुद्धि-' (३।२।१८८) इति क्तः ॥*॥ 'इगुमध-' (३।१। १३५) इति के 'बुधः' अपि । 'सर्वज्ञः सुगतो बुधः' इति व्याडिः ॥ (३) ॥ ॥ धर्मेण राजते । पचाद्यच् (३।९।९३४)। धर्मस्य राजेति वा । 'राजाहःसिबभ्यष्टच्' (४।४।९१)। ('धर्मराजो यमे बुद्धे युधिष्ठिरतृषे पुमान् ')॥ (४)॥॥॥ तथा सत्यं गतं ज्ञानं यस्य ॥ (५) ॥*॥ समन्तं भद्रमस्य सः। समन्ताद्भद्रमस्येति तु व्यधिकरणलादनुचितम् ॥ (६) ॥ *॥ भगं माहात्म्यमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (७) ॥*॥ भारं कामं जयति । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति किप् ॥ (८) ॥ ॥ लोकं जयति ॥ (९) ॥ ॥ जयति जिनः । 'इण्षिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक्' (उ० ३।२) 'जिनाति' इति स्वामिमुकुटौ । तन्न । 'अङ्गस्य' 'हरुः' (६।४।१,२) इति दीर्घप्रसङ्गात् । ('जिनोऽहीते च बुद्धे च पुंसि स्याजिलरे त्रिषु') ॥ (१०) ॥ ॥ दिव्यं चक्षुः श्रोत्रम्, परिचत्तज्ञानम्, पूर्वनिवासानुस्मृतिः, आत्मज्ञानम्, वियद्गमनम्, कायव्यूह-सिद्धिश्वेति षट् अभितो ज्ञायमानानि यस्य सः । षट्सु दान-शीलक्षान्तिवीर्यध्यानप्रज्ञासु अभिज्ञा आयं ज्ञानमस्येति वा ॥ (११) ॥ ॥ दश बलान्यस्य । यदाहुः—'दानं शीलं क्षमा वीर्य ध्यानप्रज्ञाबलानि च। उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्ध-बलानि वै' इति ॥ (१२) ॥ ॥ अद्भयसद्दैतं वदस्यवस्यम् । आवश्यके (३।३।१७०) णिनिः ॥ (१३) ॥ ॥ विनयत्य-नुशास्ति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा॰ उ० अ॰) । प्लुल् (३। १।१३३) ('विनायकस्तु हेरम्बे ताक्ष्ये विघ्ने जिने गुरी' ॥ (१४) ॥ ॥ मुनिषु इन्द्रः ॥ (१५) ॥ ॥ श्रिया धनः पूर्णः । क्षुम्नादित्वात् (८।४।३९) न णत्वम् ॥ (१६)

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः। समन्तभद्दो भगवान्मारजिल्लोकजिज्ञिनः॥ १३॥ षडभिन्नो दशवलोऽद्वयवादी विनायकः। मुनीन्द्रः श्रीधनः शास्ता सुनिः

१—बृहदारण्यकोपनिषत्सु 'यत्' इति श्रूयते व्याख्यायते च शंकरभगवत्पादै:— 'यत् ब्रह्म साक्षादव्यवहितं केनिचत्, द्रष्टुरपरो-क्षादगौणम्'। इति ।

॥॥॥ शास्तीति शास्ता । 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः सं
हायां चानिटौ' (उ० २।९४) इति तृन् तृज्वा । पितृवच्छास्तृशब्दः । नष्त्रादिग्रहणस्य (६।४।११) नियमार्थत्वात् । चान्द्रे शासेः किचि शिष्टिरित्यत्र 'शास्ता' इति
प्रत्युदाहरणेऽनीणादिकतृच एव रत्नमतिना दर्शितत्वाद्वद्ववाचिनोऽपि दीर्घः—इति सुभृतिः । तन्न । तृचस्तस्येट्प्रस
हात् । अनौणादिकतृच एवेत्यत्र प्रमाणाभावाच । ('शास्ता
समन्तमद्रे ना शासके पुनरन्यवत्') ॥ (१७) ॥॥॥ मन्यते

पुनिः । 'मनेरुच' (उ० ४।१२३) इतीन् । ('मुनिर्वाचंयमेऽहैति । प्रियालागस्तिपालाशे') ॥ (१८) ॥॥। अष्टादश 'वुदस्य'॥

शाक्यमुनिस्तु यः॥ १४॥

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः। गौतमञ्चार्कवन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः॥ १५॥

शाक्येत्यादि ॥ (यः) । शकोऽभिजनोऽस्य । 'शण्डिका-दिभ्यो ज्यः' (४।३।९२)। यद्वा शाकवृक्षप्रतिच्छनं वासं यसाच चिकरे । तस्मादिक्ष्वाकुवंरयास्ते शाक्या इति भुवि स्मृताः' इत्यागमात् शाके भवाः शाक्याः । दिगादिलायत् (४।३।५४) प्रत्ययः । तद्वंशावतीर्णो मुनिः । शाक्यश्वासौ मुनिश्चेति ॥ (१) ॥ ॥ (सः) । शाक्यः सिंह इव । 'उप-मितं व्याद्या-' (२।१।५६) इति समासः ॥%॥ भीमवत् '<mark>शाक्यः' अपि ॥ (२) ॥*॥ सर्वार्थेषु सिद्धो निष्पन्नः ।</mark> 'सिद्धगुष्क-' (२।१।४१) इति समासः । सर्वोऽर्थः सिद्धोऽ-स्येति वा ॥॥। 'सिद्धार्थः' अपि । 'सिद्धार्थों बुदसर्षपौ' इति शाश्वतः ॥ (३) ॥ ॥ ग्रुद्ध ओदनोऽस्येति । शकन्वादिः (त्रा॰ ६।१।९४) । ग्रुद्धोदनस्यापत्यम् । 'अत इञ्' (४। 91९५) ॥ (४) ॥ ॥ गोतमस्यायं शिष्यः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इस्रण् । 'तद्गोत्रावतारात्' इति स्वामी । ('गौतमो गणभुद्भेदे शाक्यसिंहर्षिभेदयोः। गौतम्युमायां रोचन्याम्') ॥ (५) ॥ श्रा अर्कस्य वन्धः । सूर्यवंशजलात् ॥ (६) ॥ ॥ माया चासौ देवी च । तस्याः सुतः ॥ (७) ॥ ॥ यद्यपि वेद्विरुद्धार्थानुष्ठातृत्वाज्ञिनशाक्यौ नरकवर्गे वक्कुमुचितौ । तथापि देवविरोधित्वेन बुद्धुपारोहादत्रैवोक्तौ । सप्त 'शाक्येस्य'॥

ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्टः परमेष्ठी पितामहः। हिरण्यगर्भों लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः॥१६॥ धाताक्वयोनिर्द्वहिणो विरिञ्चिः कमलासनः। स्वष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृद्धिधिः॥१७॥ ब्रह्मेत्यादि॥ वृंहति वर्धयति प्रजा इति ब्रह्मा। 'वृहि

१—कचित्पुस्तके इत उत्तरम् 'सर्वज्ञो वीतरागोऽईन्केवली वीर्थकुज्जिनः'। जिनदेवतानामानि षट्। इत्यथिकम्॥

बृद्धौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अन्तर्भावितण्यर्थः । 'वृंहेर्नोऽध' (उ॰ ४११४६) इति मनिन् । धातोर्नस्यादादेशः । वृंहति वर्धत इति वा । यन्तु-व्योमादित्व (उ० ४।१५१) कल्प-नमस्य मुकुटेन कृतम् । तन्क्तस्त्रास्मरणमूलकम् । ('ब्रह्म तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि । ऋत्विग्योगभिदोर्विप्रे चाध्यात्मज्ञानयोस्तथा') ॥ (१) ॥ ॥ आत्मनो विष्णोः सकाशात्, आत्मना स्वयमेव वा भवति । 'भुवः संज्ञान्त-रयोः' (३।२।१७९) इति किप् । ('आत्मभूनी विधी कामें) ॥ (२) ॥ ॥ सुरेषु ज्येष्टः ॥ (३) ॥ ॥ परमे व्यो-मनि, चिदाकाशे, ब्रह्मपदे, वा तिष्ठति । 'परमे स्थः कित्' (उ॰ ४।१०) इतीनिः । 'तत्पुरुषे कृति–' (६।३।१४) इत्यलुक् 'स्थास्थिन्स्थृणाम्' (वा० ८।३।९७) इति पत्वम् ॥ (४) ॥ शा लोकपितृणां सरीच्यादीनासर्यमादीनां वा पिता पितामहः । 'पितृव्यमातुल-' (४।२।३६) इति साधुः। ('पितामहः पद्मयोनौ जनके जनकस्य च') ॥ (५) ॥ ॥ हिरण्यं हिरण्मयमण्डं तस्य गर्भ इव । 'तदण्डमभवद्भमं सह-स्रांशुसमप्रभम्' इति मनुक्तेः । तद्वा गर्भेऽस्य ॥ (६) ॥ ॥ लोकानामीशः ॥ (७) ॥ ।। स्वयमेव भवति । 'भुवः-' (३।२।१७९) इति किए ॥ (८) ॥३॥ चत्वार्याननान्यस्य ॥ (९) ॥ ॥ द्धाति । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' (जु॰ उ॰ अ०) । तृच् (३।१।१३३) । **('धाता** वेधसि पालके') ॥ (१०) ॥ ॥ अब्जं योनिरस्य ॥ (११)॥ ॥ दुह्यति दुष्टेभ्यः । 'द्वह जिघांसायाम्' (दि० प० से०) ।-'द्वहक्षि-भ्यामिनन्' (उ० २।५०) इतीनन्-इति सुकुटः । तत्र । 'द्वदक्षिभ्याम्' इति तत्र पाठात् । 'द्रविणं दक्षिणा' इत्युदा-हरणात् । अतः 'वहुलमन्यत्रापि' (उ० २।४९) इतीनच् । वाहुलकादुणाभावः॥शा 'द्वघणः' अपि । 'ब्रह्मात्मभूः स्या-द्रहिणो द्वायाश्च पितामहः इति भागुरेः । 'करणेऽयोवि-द्रुषु' (३।३।८२) इति हन्तेः करणेऽप् घनादेशश्च । 'पूर्वपदा-त्-' (८।४।३) इति णत्वम् । द्वः संसारवृक्षो हन्यतेऽनेने-त्यर्थः। ('द्वघणो सुद्गरेऽपि स्याद्वहिणे च परश्वधे')॥ (१२) ॥॥ विरचयतीति विरिध्धः । 'रच प्रतियत्ने' (चु० उ० से०)। स्वार्थण्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अकारस्येत्वं नुमागमश्च । (क्वीचिदित्वाभावे 'विरञ्जिः' अपि । 'चिरं विरचिनं चिरं विरचिः' इत्यादौ प्रयोगेंदर्शनात्) ॥॥॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) 'चिरिञ्जः' अपि । ('विरिञ्जो दृहिणः शिक्षो विरिचिर्द्रघणो मतः' इति शब्दार्णवात् । यत्तु---'रिच वियोजनसंयमनयोः' चुरादिः । नुम्, कुझरवदुपधाहस्वत्वं च-इति मुकुटः । तन्न । 'रिच

१—अयं पाठः सर्वत्र नोपलभ्यते ॥ २—उक्तप्रयीगे परसव-र्णस्य (८।४।५३) नित्यत्वेन विलोमस्यासाधुत्वान्न सर्वसंमतत्वम्।।

नुपयोगात् । कुञ्जरविति दृष्टान्तोऽप्ययुक्तः । तत्र हस्ववि-धानाभावात् ॥ (१३) ॥ ॥ कमलमासनं यस्य ॥ (१४)॥ ॥ सुजति । तुच् (३।१।१३३) । 'सुजिद्दशोः-' (६।१।५८) इसम् ॥ (१५) ॥ ।। प्रजानां पतिः । 'प्रजापतिनी द-क्षादौ महीपाले विधातरि' । ('प्रजापतिर्वह्मराज्ञोजीमातरि दिवाकरे । वहाँ लष्टरि दक्षादौं') ॥ (१६) ॥ ।। विद्धाति । 'विधानो वेध च' (उ०४।२२५) इति वेधादेशोऽसिप्रलयश्च। मुकुटस्तु-असुन्-इलाह । तन्न । (६।१।१९७) आद्यदात्त-लापत्तेः। 'मिथुनेऽसिः' (उ०४।२२३) इत्युपक्रमाच । ('वेधाः पुंसि हृषीकेशे वधे च परमेष्टिनि') ॥ (१७) ॥ ।। विशेषेण द्धाति । विरन्योपसर्गनिवृत्त्यर्थः । ('विधाता हुहिणे काये') ॥ (१८) ॥ ।। विश्वं सजित । 'किप्' (३।२।०६) 'किन्प्रत्य-यस्य-' (८।२।६२) इति कुत्वं तु न । 'रजुसृड्भ्याम्' इति (७।२।११४) भाष्यप्रयोगात् । यद्वा सुजियज्योः पदान्ते षलविधेः कुलापवादत्वात् । यत्त् मुकुटेनोक्तम्-'किन्प्र-त्यय' इति तद्भणसंविज्ञानपक्षे क्रिनन्तस्य कुत्वम्, न किब-न्तस्य- इति । तत्र । प्रत्ययम्रहणवैयर्थात् , दक् स्पृगित्याद्य-सिद्धिप्रसङ्गाच, तत्पक्षस्यात्राप्रहणात् । यद्यपि—'अतद्भणसं-विज्ञानपक्षेत्र किन उपलक्षणत्वात्तदभावे किवन्तस्यापि कु-त्वम्' इत्युक्तम् । तदप्यस्मदुक्तप्रकारद्वयेन प्रत्युक्तम् ॥(१९) ॥ श। विधत्ते इति विधिः । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) बाहुलकात् (३।३।११३) कर्तरि । यद्वा 'विध विधाने' (तु॰ प॰ से॰)।इन् 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इति कित्वान गुणः । ('विधिर्वह्मविधानयोः । विधिर्वाक्ये च देवे च प्रकारे कालकलपयोः') ॥ (२०) ॥*॥ विंशतिः 'ब्रह्मणः' ॥ विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः। दामोद्रो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभः १८ दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः। पीताम्बरोऽच्युतः शाङ्गीं विष्वक्सेनो जनार्दनः॥ उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः। पद्मनाभो मधुरिपूर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः॥ २०॥ देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः। वनमाली बलिष्वंसी कंसारातिरधोक्षजः॥ २१॥ विश्वंभरः कैटभजिद्धिधः श्रीवत्सलाञ्छनः।

वियोजनसंपर्चनयोः' इति चुरादौ पाठदर्शनाष्ट्रस्वविधानस्या-

विष्णुरित्यादि ॥ वेवेष्ट । 'विष्तु व्याप्तां' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'विषे: किच' (उ॰ ३।३९) इति नुः ॥ (१) ॥॥॥ नराणां समूहो नारम् । 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण् । तद्यनं यस्य । 'पूर्वपदात्—' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ ॥ नरा अयनं यस्येति-विष्रहे 'नरायणः' अपि । 'पृषोदरादि-त्वात्' (६।३।१०९) इति मुकुटस्तु चिन्तः । 'अथ नारायणो विष्णुक्षध्वेकमां नरायणः' इति शब्दार्णवः । 'वास्तुने-

रायण-पुनर्वसु-विश्वरूपाः' इति त्रिकाण्डशेषश्च । नर-स्यापलम् 'नडादिभ्यः फक्' (४।१।९९) इति वा । संज्ञापूर्व-कत्वाद्वुद्ध्यभावो वा । नराज्ञाताः नारा आपः तत्त्वानि वा अयनं (यस्य) नारम् अयते जानाति वा, आययति प्रवर्तयति वा 'अय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) णिजन्तोऽपि । 'क्रूल-ल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् । ('नारायणस्तु केशवै नारायणी शतावर्यमा श्रीः')॥(२)॥श॥ कृष्णो वर्णोऽस्या-स्तीति 'कृषेवीणें' (उ०३।४) इति नगन्तात् 'गुणवचनेभ्यो मतुपो छक्' (वा॰ ५।२।९४) इति छक् । कर्षस्यरीनिति वा वाहुलकाद्वर्ण विनापि कृषेः ('कृष विलेखने'। (भ्वा॰ प॰ अ०) नक् । ('कृष्णः सत्यवतीपुत्रे वायसे केशवेऽर्जुने । क्रणा स्याद्वीपदी नीली पिप्पलीदाक्षयोरिप । मेचके वाच्य-लिङ्गः स्यात्क्रीबे मारेचलोहयोः')³॥ (३)॥ शा विकुण्ठाया अपत्यम् । शिवादित्वात् (४।१।११२) अण् । विगता कुण्ठा नाशोऽस्य, विकुण्ठं ज्ञानं स्थानं वास्ति स्वरूपत्वेनाश्रयत्वेन वास्य । ज्योत्स्नादित्वात् (वा॰ ५।२।१०३) अण् । यद्वा वि-कुण्ठानां जीवानामयं नियन्ता ज्ञानदो वा । 'तस्येदम्' (४। ३।१२०) इति, 'शेषे' (४।२।९२) इति वाण्। विगता कुण्ठा यस्मात् । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा । (वैकुण्ठो वासवै विष्णी')॥ ४॥ । । विष्टरे श्रूयते । असुन् (उ०४। १८९)। विष्टरो रुक्षः । 'पलाशी विष्टरः स्थिरः' इति त्रिकाण्ड-शेषः । तरुश्वात्राश्वत्थोऽभिमतः । 'अश्वत्थः सर्वेत्रक्षाणाम्' इत्युक्तः । विष्टरो दर्भमुष्टिरिव श्रवसी कर्णावस्येति वा ॥ (५)॥ 🕫 ॥ दाम उदरे यस्य । सप्तम्यन्तस्य वैयधिक-रण्येऽपि समासः । 'सप्तमीविशेषणे बहुवीहौं' (२।२।३५) इति लिङ्गात् । गमकत्वादिति मुकटोक्तो हेतुस्त्वप्रयोजकः ॥ (६)॥ ॥ हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशः ॥ (७) ॥ ॥ प्रशस्ताः केसाः सन्त्यस्य । कश्च ईशश्च केशौ पुत्रपीत्रौ स्तोऽस्य । 'केशाद्रः-' (५।२।१०९) इति वः । केशौ वाति वा। 'वा गतौ' (अ॰ प॰ अ॰)। 'आतः-' (३।२।३) इति कः। 'शंभोः पितामहो ब्रह्मपिता शकाद्यधीश्वरः' इति पाद्मोक्तः । (यत्तु) — हत्त्यर्थोद्वधेः केशिनं हैतवान् । 'अ-न्येभ्योऽपि दश्यते' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरा-दित्वात् (६।३।१०९) केशिशब्दस्येकारस्याकारे नलोपे च

१— 'आपो वे नरस्तवः' इति मनूत्तेः, इति मुकुटः ॥ १— 'नराजातानि तत्त्वानि' इति मन्नवर्णादिति मुकुटः ॥ ३— मुकुः टस्तु 'कृषिरुत्कृष्टवचनो नश्च निर्वृतिवाचकः । तथोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यमिधीयते' इति त्वौपनिषदाः । उत्कृष्टा निर्वृतिरसादिति च्युत्पत्तिरित्यप्याह ॥ ४— 'यसात्त्वयैष दुष्टात्मा इतः केशी जनाः र्दन । तसात्केशवनामा त्वं लोके ख्यातो अविष्यसि' इति इतिकं शोक्तेः, इति मुकुटः ॥

केशवः-इति मुकुटः । तन्न । वैधधातोरभावात् । वध इत्या-दौ वधादेशविधानात् । ('केशवोऽजे च पुंनागे पुंसि केश-विति त्रिष्टु')॥ (८)॥*॥ माया लक्ष्म्या धवः। यद्वा मैधोरपत्यम् । तद्वंरयत्वात् (मधोईन्तेति वा ।) 'शेषे' (४।२।९२) इसण् । मा नास्ति धवोऽस्य वा। ('माधवोऽजे सधौ राधे साधवे ना ख्रियां मिसौ। सधु शर्करावासन्तीकुट्टनीय-दिरासु च')॥(९)॥॥। खतो भवति। 'भुवः-'(३।२।१७९) इति किप्। ('स्वाभानी ब्रह्मणि हरी')।। (१०)।।*।। दैलानामरिः ('दैत्यारिः पुंसि सामान्यदेवे च गरुडध्वजे') ॥ (११) ॥ ॥ पुण्डरीकमिनाक्षिणी यस्य । 'बहुनीही सक्ध्यक्ष्मोः खाङ्गात्षच्' ('पाषाण्३)। पुण्डरीकेष्वक्षि यस्य था। एतच 'हरिस्ते साहसं कमलवलिमादाय' इत्यत्र व्यक्तम्। यद्वा पुण्डरीकं लोकात्मकम् अक्षति । 'अक्षु व्याप्ती' (भ्वा ० प॰ वे॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) तत् क्षायति वा। 'क्षे क्षवे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अन्येषासपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । आङ्प्र-खेषो वा । तत्र 'सुपि' (३।२।४) इति (योगविभा-शात्) 'मूलविभुजादि' (वा० ३।२।५) इति कः ॥ (१२) ॥ गां भुवं धेनुं स्वर्ग वेदं वा अविदत् (विन्दति)। 'विद्तु लाभे' (तु॰ उ॰ प्र॰)। 'गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्' (वा॰ ३।१।१३८) इति शः । वराहरूपेणोद्धरणात् । कास-थेनोरैश्वर्यप्राप्तेः । इन्द्रेण स्वर्गस्य निवेदनात् । सत्स्यादिरूपेण वेदाहरणाद्वा । ('नोचिन्दो वासुदेवे स्याद्भवाध्यक्षे वृहस्य-तौ')॥ (१३)॥*॥ गरुडो ध्वजश्विह्नमस्य ॥ (१४) ॥*॥ पीतमम्बरं यस्य । ('पीताम्बरस्तु शैल्ले पुंसि केटभसूदने') 🛮 (१५) ॥ 📲 नास्ति च्युतं स्वलनं खपदाद्यस्य । नाच्योष्ट इति वा। 'च्युङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०)। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः। ('अच्युतस्तु हरौ पुंसि त्रिषु स्थिरे') ॥ (१६) ॥ श्रा श्रद्धस्य विकारः शाई धनुः । 'अनुदात्तादेश्व-' (४।३।१४०) इस्रज् । तदस्यास्ति । 'अत इनिठनी' (५१२१११५) इति इनिः ॥ (१७) ॥३॥ विषु-बाब्दो नानार्थी निपातः । विषु नाना अञ्चति । 'ऋत्विग्-' (३।२।५९) इति किन् । 'उगितश्व' (४।१।६) इति ङीप्। विष्ची सेना यस्य । गैकारपरत्वात् 'एति संज्ञायामगात्' (८।३।९९) इति न षत्वम् । विष्वक्सेनः । 'विष्वग् विश्वक् स्मृतो विज्ञैर्विषुवं विशुवं तथा' इति द्विरूपकोशात् तालव्यम-

१—इदं च—'वध हिंसायास्। वधकः' इति कृदन्तसि-ढान्तकौ मुदीविसरणमू लक्षम् । निह तत्र वधादेशप्राप्तिरस्ति । किंच वधादेशस्याद-तत्वेन वृद्धेरप्राप्तौ 'जिन्वध्योश्च' (७।३।३५) इति सत्त्रं व्यर्थमेव स्यात् । तस्मान्मुकुटोक्तिः सम्यगेव । 'हतवान्' इत्युक्तिस्तु हरिवंशस्थोक्तिसानुकूला ॥ २—यदोज्येष्टः पुत्रो मधुः तद्वंश्याः सर्वेऽपि माधवाः । अत एव 'प्रहितः प्रथनाय माधवान्' इति माधः इति युकुटः ॥ ३—चार्वस्थासिद्धत्वादिति मुकुटः ॥

ध्योऽपि । 'तालव्या मूर्धन्याश्चेते शब्दाः शटी च परिवेपः । विश्वक्स्तेनो श्रेषः प्रतिष्कशः कोशविशदौ च' इत्यूष्मविवे-काच । 'विष्यक्सेना फलिन्यां स्यात विष्वकसेनो जना-र्दने'। मुकुटस्तु-'पूर्वपदात्संज्ञायासगः' (८।४।३) इति न णत्वम् । विष्वक्शब्दस्य गकारान्तत्वात् । गकारान्तत्वं च णत्वे कर्तव्ये परस्य 'खरि च' (८।४।५५, भा० ६१) इति चर्त्वस्यासिद्धलात्-इत्याह । तम्न । 'अट्कुप्वाङ्' (८।४।२) इत्यधिकारात्सकारव्यवाये प्राप्तेरेवाभावात् ॥ (१८) ॥ ।।।। जननं जनः । भावे घत् (३।३।१८)। 'जनिवध्योध' (७।३।३५) इति न मृद्धिः । जनो जन्म । तसर्वयति जना-र्दनः । 'अर्द हिंसायाम्' (चु॰ उ॰ से॰) नन्यादित्वात् (३११११३४) ल्युः । जनाः समुद्रस्थदैल्यभेदाः, तेषामर्दन इति वा [जनैरर्धत इति वा । 'अर्द गतौ याचने च' । 'कृ-त्यल्युट:-'(३।३।१३३) इति कर्मणि ल्युट् ॥] ॥ (१९) ॥ ॥ इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वात्। उपेन्द्रः। 'क्रगति-'(२।२।१८) इति समासः । यतु—उपगत इन्द्रोऽस्य-इति । तन्न । 'कु-गति-' (२।२।१८) इत्युपन्यासविरोधात् ॥ (२०) ॥:॥ इन्द्रस्थावरं जातः । 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः। [इन्द्रः अवरजोऽस्य वा ॥] (२१) ॥*॥ चकं पाणौ यस्य । 'प्रहरणार्थेभ्य:-' (वा० २।२।३६) इति सप्तम्याः परत्वम् ॥ (२२) ॥ ॥ चत्वारो भुजा यस्य । यद्वा 'भुङ्के भुनक्ति' इति भुजः । चतुर्णां धर्मार्थकाभमोक्षाणां भुजः ॥ (२३) ॥ ।।। पद्म नाभौ यस्य । (गड्वादिलात् (वा० २।२।३५) सप्तम्याः परनिपातः)। 'अच् प्रसन्वव-' (५।४।७५) इस्पत्र 'अच्' इति योगैविभागादच् ॥ (२४)॥॥ मधोरसरस्य रिपुः॥ (२५) ॥ ॥ वसुदेवस्यापत्यम् । 'ऋष्यन्धक-' (४।१।११४) इस्रण् यद्वा वसतीति वासुः । 'वाहुलकादुण' । वासुश्वासौ देवश्व । 'सर्वत्रासी समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततोऽसौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते' इति विष्णुपुराणात् । वसुदेवे शुद्धान्तःकरणे प्रकाशते इति वा । 'होषे' (४।२।९२) इत्यण् ॥ 🛊 ।। वासुरिप । 'वासुर्नरायणपुनर्वसविश्वरूपाः' इति त्रिकाण्डरोषात् ॥ (२६) ॥ ॥ त्रिषु लोकेषु गुणेषु वा, त्रयो वा विक्रमाः पादविन्यासा यस्य ॥ (२७) ॥ः॥ देवक्या नन्दनः । देवकशब्दस्य तदपत्ये लक्षणया वृत्तौ 'पुंयोगात्-' (४।१।४८) इति डीष् । 'नहि तत्र दांपल्यलक्षण एव पुंयोगः, किं तु जन्यलाद्यपि' इति हर्दतादयः । अत एव 'प्राक् केकयीतो भरतस्ततोऽभृत्' इति भट्टिः । एवं रेवतीर-मणोऽपि ॥*॥ अणि तु दैवकी । 'दैवकी देवकी च' इति द्विरूपकोषः ॥ ॥ देवकानाचष्टे इति णिजन्तात् 'अच इः' (उ॰ ४।१३९) । 'ततो ङीष्' (वा॰ ४।१।४५) इति,

१—मुकुटस्तु योगविभागस्य हि पूर्वाचार्येष्टमात्रसाधकत्वम् । नतु नाभ्यन्तस्य सर्वत्रैवाच् समासान्त इति नियमः । तेन प्रजा इवाङ्गादरविन्दनाभेः इति माधः—इत्यध्याह ॥

देवकस्मापत्यं वा । 'अत इज्' (४।१।९५) संज्ञापूर्वकलाइ-द्धयभावः। 'इतो सनुष्यजातेः' (४।१।६५) इति ङीष्-इति च मुकुटः ॥ (२८) ॥ श्रीरस्यापलम् , तद्वंशजलात् । बृष्णित्वेऽपि बाह्वादिलात् (४।१।९६) इञ् ॥ शा 'सरो यादवे दन्खवान्' इति माधवी । 'सौरिः' अपि ॥ (२९) ॥ ॥ श्रियः पतिः ('श्रीपतिर्विष्णुभूपयोः') ॥ (३०) ॥ ॥ पुरुषेषूत्तमः, पुरुषाणां पुरुषेभ्यो वोत्तमः ॥ (३१) ॥*॥ 'आपादपद्मं या माला वनमालेति सा मता' इति किलङ्गः । सास्यास्ति । वीह्यादिलात् (५।२।११६) इनिः । वनं मलितुं शीलमस्य इति वा । 'मल धारणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'सुपि' (३।२।७८) इति णिनिः। ('वनमाली तु गोविन्दे वाराह्यां वनमालिनीं)॥ (३२)॥ ॥ व-लिमसुरं ध्वंसितुं शीलमस्य । ताच्छील्ये (३।२।७८) णिनिः। बलिना पूजादिना विद्यां ध्वंसितुं शीलमस्येति वा॥ (३३) ॥ कंसस्यारातिः ॥ (३४) ॥ अधः कृतम् अक्षज-मैन्द्रियकं ज्ञानं येन, अधोक्षाणां जितेन्द्रियाणां जायते प्रत्य-क्षो भवति वा, अधः अक्षजं ज्ञानं यस्येति वा ॥ (३५) ॥ ।। विश्वं विभर्ति । 'संज्ञायां मृतृवृजि-' (३।२।४६) इति खच्। 'अरुर्द्विषद्-' (६।३।६०) इति मुम्। 'विश्वंभरो-च्युते शके पुंसि, विश्वंभरा भुवि'॥ (३६)॥॥॥ कैटभ-मजैषीत् । 'सत्सूद्विष-' (३ २।६१) इति किप्॥ (३७) ॥ ।। विध्यत्यसुरान् । 'पृभिदिव्यधिगृधिभृषिभ्यः' (उणा॰ १।२३) इति कुः। ('विधुश्चन्द्रेऽच्युते')॥ (३८)॥॥। वदित महत्त्वम् । 'वृ-तृ-वदि-वचि-वसि-हिन-किम-किषिभ्यः सः' (उ॰ ३।६२) वत्सः । श्रीयुक्तो वत्सः श्रीवत्सो मह-त्त्वलक्षणं श्वेतरोमावर्तविशेषो लाञ्छनं यस्य ॥*॥ 'शौरिश्री-वत्सदैत्यारिविष्वक्सेनजनार्दनाः' इति शब्दार्णवात् । 'श्रीव-त्सः' अपि ॥ (३९) ॥ ॥ अनचलारिंशत् 'विष्णोः'॥ वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः॥ २२॥ वस्रदेव इत्यादि ॥ वसुषु दीव्यति । 'दिवु कीडादौ' (दि॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। यतु-'वसु-भिदींव्यति' इति विगृह्य पचाद्यच् (३।१।१३४) - इलाह मुकुटः । तन्न । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्यपवादस्य सत्त्वा-त्। 'दिवः कर्म च' (१।४।४३) इति कर्मकरणसंज्ञयोः स-मावेशस्य सत्त्वात् । वसूनि दीव्यतीति विग्रहस्य वैयर्थ्याच

१— 'शर्वः शिवे केशव एव शौरः' इति शकारभेदात्तालव्या-दिः, इत्यिष मुकुटः ॥ २ — मुकुटस्तु — अधो न क्षीयते जात्विति । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अधोक्षजः । तथा चोष्योगपर्वणि — 'अधो न क्षीयते जातु यसात्तसादधोक्षजः' इति । इत्यप्याह ॥ ३ — कुद्धस्य दुर्वाससः पदाषातरूपो रेखाविशेषः श्रीवत्स इति पश्चिका — इति मुकुटः ॥

॥ (१) ॥ अानकैर्दुन्दुभिभिश्चोपलक्षितः । वसुदेवजन्मनि

देवैरानकदुन्दुभिवादनात् । हरौ जाते, कृष्णे जाते, इति खामिमुकुटोक्तिस्तु भागवतायश्रवणमूलिका । 'आनकदुन्दुभो वसुदेविपता' इत्यिपि निर्मूलम् ॥ (२) ॥ ॥ विष्णुनामसु, कृष्णनामोपगमात्कृष्णस्यैन विष्णुत्वमिन्नेश्रेति यन्थकृत् । अ-वतारान्तराणां तु तदंशत्वात्त्रामानि नोक्तानि । 'अन्ये त्वंशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्' इति वदतो व्यास-स्याप्ययमाशयो लभ्यते अत एव कृष्णजनकस्यात्र नामोक्तम्, न तु जमदिवशरथादेः । हे 'कृष्णिपतुः' ॥ बलभदः प्रलम्बद्मो बलदेवोऽच्युताग्रजः । देवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २३ ॥ नीलाम्बरो रोहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली । संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः ॥ २४ ॥

बलभद्र इत्यादि ॥ वलं भद्रं श्रेष्ठमस्य, वलेन भद्र इति वा। 'बलभद्रा त्रायमाणाकुमार्योः, पुंसि सीरिणि,' ('बल-भद्रस्वनन्ते बलशालिनि')॥ (१)॥ ॥ प्रलम्बं हतवान्। मूलविभुजादिलात् (वा॰ ३।२।५) कः ॥ (२) ॥ ॥ वलेन दीव्यति । ('बलदेवो बले वाते त्रायमाणीषधी स्त्रियाम्') ॥ (३) ॥ ॥ अच्युतस्यायजः ॥ (४) ॥ ॥ रेवत्या रमणः। नन्यादिलात् (२।१।१२४) त्युः॥ (५) ॥ ॥ रसते । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यः-' (३।१।१४०) इति णः । रमन्तेऽस्मि-न्योगिनः, इति वा। 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन् । यत्तु-रमयति मोदयति प्रजा रूपमस्य-इति मुकुटेनोक्तम्। तन्न । णिजन्तस्य ज्वलादिलाभावात् । प्रत्ययान्तानां <mark>धाल</mark>-न्तरलात् । ('रामा योषा हिङ्जनद्योः क्रीवं वास्तुककुष्रयोः । ना राघवे च वरुणे रैणुकेये हलायुधे । हये च पर्छभेदे च त्रिषु चारौ सितेऽसिते') ॥ (६) ॥*॥ कामान् पालयित । 'पाल रक्षणे' (चु॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यत्तु— 'पृ पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰) । इत्युक्तं मुकुटेन । तचिन्सम् ॥ (७) ॥ ॥ हलमायुधं यस्य ॥ (८) ॥ ॥ नील-मम्बरं यस्य । ('नीलाम्बरो रोहिणेये कोणपे च शनैश्वरें') ॥ (९) ॥ शा रोहिण्या अपत्यम् । श्रुश्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक्। ('रोहिणेयोऽन्यवद्वत्से ना बुधे च हलायुधे') ॥ (१०) ॥ ॥ तालोऽह्वो ध्वजो यस्य । ('तालाहः करपत्रे स्याच्छाकभेदेऽच्युतायजे । महालक्षणसंपन्नपुरुषे पुस्तके हरें') ॥ (११) ॥ अ॥ 'मुस खण्डने' (दि॰ प॰ से॰)। दृषादि-त्वात् (उ॰ १।१०६) कलच् मुसलमस्यस्य ॥३॥ मूर्धन्य॰ मध्योऽपीत्येके । तत्र 'मुष स्तेये' (त्र्या० प० से०)॥ (१२) ॥*॥ हलमस्यस्य । ('हली कृषकसीरिणोः')॥ (१३) ॥ ॥ संकर्षति, सम्यक् कृष्यते वा । आदो नन्यादि-त्वात् (३।१।१३४) ल्युः । द्वितीये कर्मणि (३।३।११३) ल्युट् ॥ (१४) ॥ ॥ सीरः पाणी यस्य । 'अजगरसर्वे शीर-स्तालव्यादिः कविभिराख्यातः । लाङ्गलवचनो नित्यं दन्त्याः दिर्दर्यते शास्त्रे' इत्यूष्मिविवेकः ॥ (१५) कालिन्दा भेदनः ।

ल्युः (३१९११३४)। (१६)॥॥॥ वलमस्यास्ति । अर्शआदाच् (५१२११२७)। ('बल्जं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थील्यसे-न्ययोः। पुमान्हलायुधे दैसप्रभेदे वायसेऽपि च')॥ (१७) ॥॥ सप्तद्श 'बल्लभद्रस्य'॥

सदनो सन्मधो मारः प्रद्युम्नो सीनकेतनः । कंद्षों दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चरारः स्मरः ॥ २५ ॥ संवरारिर्मनितजः कुसुमेषुरनन्यजः । पुष्पधन्वा रितपितमेकरभ्वज आत्मभूः ॥ २६ ॥ ब्रह्मस्विश्वकेतुः स्यात्

अद्न इत्यादि ॥ सदयति । 'मदी हर्षग्लेपनयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) घटादिः । त्युः (३।१।१३४) ('मद्नः सिक्थके स्परे। राढे वसनते धत्तरे')॥ (१)॥ शा मननं सत्=चेतना । संपदादि किप् (वा० ३।३।१०८) । 'गमा-दीनां क्रौ' (वा॰ ६१४१४०) इति नलोपः । 'हखस्य' (६११। ७९) इति तुक । मथतीति मथः । 'मथे विलोडने' (म्वा० प॰ से॰)। अच् (३।२।१३४) । सतो मथः=मन्मथः। 'मन्त्रशः कामचिन्तायां कपित्थे कुसुमायुधे' । यत्त-'अनुदात्तोपदेश-' (६१४१३७) इखनुनासिकलोपः, इति स्वा-भिमुकुटावूचतुः। तन्न । किपो झलादित्वाभावात् ॥ (२) ॥*॥ म्रियन्तेऽनेन । करणे घत्र (३।३।१९) । मारयति वा । अच् (३।१।१३४) ('मारोऽनक्षे मृतो निम्ने मारी चण्ड्यां जनक्षये') ॥ (३) ॥*॥ प्रकृष्टं द्युम्नं बलमस्य ॥ (४) ॥॥॥ मीनशब्दो जलचरोपलक्षणार्थः । मीनो मकरः केतनं ध्वजो यस्य ॥ (५) ॥*॥ 'कम्' इत्यव्यये कुत्सायाम् । कुत्सितो द्रें इस्य कंदर्पः । यद्वा कं सुखम् तत्र तेन वा दप्यति । 'द्दप हर्षमोहनयोः' (दि० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (६) ॥ ॥ दर्पयति ।। ण्वुल् (५।१।१३३) ॥ (७) ॥ ॥ नास्यङ्गमस्य । न अङ्गं ज्ञानमस्मादिति वा । 'अनङ्गो सदनेऽनङ्गमाकाशमनसोरपि' ॥ (८) ॥*॥ काम्यतेऽ-नेत । 'पुंति संज्ञायाम्-' (३!३।११८) इति घः । ('कामः स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्थान-पुंसकम्') ॥ (९) ॥ ॥ पद्य शरा अस्य । 'उन्मादनस्तापनश्च शोषणः स्तम्भनस्तथा । संमोहनश्च कामस्य पश्च वाणाः प्रकीर्तिताः' ॥ (१०) ॥*॥ स्परयत्युत्कण्ठयति 'स्मृ आ-ध्याने' (स्वा॰ प॰ अ॰) । पचायच् (३।१।१३४) । स्मर्य-तेऽनेनेति वा । 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) घः ॥ (११) ॥*॥ संबेरस्यारिः । 'क्लीबं तु संबरं नीवी बौद्धवत-विशेषयोः । विशेषे पुंसि दैखस्य मत्स्यस्य हरिणस्य च' इति दुन्खादी रभसः ॥ शा शंबरं सिलले पुंति मृगदैलविशेषयोः इति तालव्यादौ मेदिनीकारात् तालव्यादिरिष ॥ (१२) ॥ 🕬

१— संवरणं संवरः, इति मुकुटः ॥ २—दैत्यानां शं कल्याणं वृणोति । 'शमि धातोः' (३।१।१४) इत्यादिनाऽच् इत्यपि मुकुटः॥ शृङ्गाररूपेण मनसि जायते सा। 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२। ९७) । 'तत्पुरुषे कृति' (६।३।१४) इत्यलुक् ॥३॥ लुकि तु 'मनोजः' ॥ (१३) ॥ ॥ कुसुमानीववो यस्य ॥ (१४) ॥:।। नास्त्यन्यद्यस्मादनन्यो विष्णुः । ततो जातः । मनसो-Sन्यस्मात्र जायते इति वा ॥ (१५) ॥:।। पुष्पं धनुरस्य । 'वा संज्ञायाम्' (५।४।१३३) इत्यनङ् ॥ः॥ तदभावे सान्तः (पूष्पधनुः) अपि ॥ (१६) ॥ः॥ रतेः पतिः॥ (१७) ॥ ।। मकरो ध्वजोऽस्य ॥ (१८) ॥ ।। आत्मना भवति । 'भ्रवः' (३।२।१७९) इति किए ॥ (१९) ॥ ।।। ब्रह्म तपः, ब्रह्माणं वा सुवति चालयति । 'पू प्रेरणे' (तु॰ प॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।७६) इति किप् ॥ (२०) ॥ः॥ वि-श्वस्मिन् केतुरस्य । 'पताकायां द्युतौ केतुर्वहोत्पातादिलक्ष्मसु' इति रभसः ॥ ॥ 'खङ्गायुधोऽनिरुद्धः स्यात्तथा चैवदर्यकेतनः' इति साम्बपुराणात् 'ऋर्यकेतुः' अपि । ऋर्यो मृगविरोषः । 'एणः कुरङ्गमो रिक्यः स्यादक्यश्चाकलोचनः' इति पुरु-षोत्तमात् । (२१) ॥ ।। 'आत्मभूर्वद्यस्: कामः' इत्यमरमा-लादर्शनादिदं द्वयं कामस्य । 'अनिरुद्धो विश्वकेतुर्वह्मसूरप्य-षापतिः' इति, 'ब्रह्मसुस्लिनिरुद्धः स्यात्' इति च वृहद्भर-शन्दाणवास्याम्, 'ब्रह्मसूर्विश्वकेतुश्च विश्वकसेनात्मजा-त्यजः' इति भागुरेश्व ब्रह्मखादिचतुष्टयमनिरुद्धस्येत्यन्ये ॥ ।।। एकविंशतिः 'कामस्य'॥

अनिरुद्ध उपापतिः।

अनिरुद्ध इत्यादि ॥ न निरुद्धः ॥ (१) ॥ ॥ उषायाः पतिः ॥ ॥ 'ऊषा वाणस्य पुत्री स्यादनिरुद्धगृहिण्युषा' इत्यजयात् (ऊषापतिः) दीर्घादिरिष ॥ (२) ॥ ॥ द्वे अनिरुद्धस्य'॥

लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीहरिजिया ॥२७॥

लक्ष्मीरित्यादि॥ लक्षयति परयति नीतिज्ञम् । 'लक्ष दर्शनाङ्गनयोः' (चु० प० से०)। 'लक्षेमुँट् च' (उणा० ३। १६०) इति ईप्रलयः, तस्य च सुट्। 'लक्ष्मीः संपत्तिशो-भयोः। ऋज्योषधो च पद्मायां युद्धिनामोषधेऽपि च'॥ (१) ॥॥ पद्ममालयोऽस्याः। ।। (२)॥॥ पद्ममस्त्रस्याः। अर्श-आद्यच् (५।२।१२७)। 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूहे निधिसंख्या-न्तरेऽम्बुजे। ना नागे स्त्री फिलिकाश्रीचारटीपन्नगीषु च'॥ (३)॥॥ कमलैवम्। 'कमलं सिलले ताम्रे जलजे क्रो-(व्यो)म्नि भूषणे। मृगभेदे तु कमलः, कमला श्रीवरित्रयोः' ॥ (४)॥॥॥ श्रयति हरिम्। 'किब्बचि-' (वा०३।२।१७८) इति किब्दीर्घो। यत्तु मुकुटेन 'संप्रसारणनिषेधश्व' इत्यु-क्तम् । तिचन्त्यम्। श्रयतेस्तदिधानात्। यत्तु-श्रीयते सर्वेः-इति विग्रहीतम्। तन्न। क्रिपः कृत्त्वेन कर्तरि विधा-नेन कर्मण्यसंभवात्। बाहुलकस्य त्वगतिकगतिलात्।

१--- त्रिकाण्डशेषात् ॥

'छक्ष्मीसरस्रतीधात्रिवर्गसंपद्विभूतिशोभासः । उपकरणवेशर-चनाविधानेषु च श्रीरिति प्रथिता' इति व्याङिः ॥ (५) ॥ ॥ ॥ श्रीलक्ष्मीशब्दौ 'कृदिकारात्—' (ग० ४।१।४५) इति डीषै-न्ताविति मेत्रेयः । तन्न । कैारग्रहणस्य तपरत्वार्थस्य वैयर्थ्य-प्रसङ्गात् । अन्यथा 'कृदिवर्णात्—' 'कृदेः' इति वा वदेत् । 'कारग्रहणान्न' इति मनोरमाया उणादौ दीक्षिताः ॥ ॥ हरेः ग्रिया ॥ (६) ॥ ॥ षड् 'लक्ष्म्याः'॥

शह्बो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यः

शक्ष इति ॥ पश्चजने दैखभेदे भवः । 'पश्चजनात्' (वा॰ ४१३।५८) इति यञ् । यत्तु मुकुटः 'वहिर्देवपश्चजनेभ्यः' इत्युपसंख्यानाञ्ज्यः—इति । तन्न । एतादशवार्तिकाभावात् । पश्चजने पाताले भव इति स्वामी । ('पाश्चजन्यः पोटगले विष्णुशक्षे हुताशने') ॥ (१) ॥॥ एकम्
विष्णुशक्षस्य' ॥

चकं सुद्रानः।

चक्रमिति ॥ शोभनं दर्शनमस्य । सुखेन दर्यत इति वा। भाषायां शासियुधिदशिमुषिभ्यो युच् (वा०३।३।९३०)। 'सुद्रानो हरेश्वके मेरुजम्बुद्धमे पुमान् । न दूँयोः शक्रनगरे आ (प्रा) शौषधिभिदोः स्त्रियाम्'। 'सुद्र्शनोऽस्त्रियां चके' इति नामनिधानात् क्लीबेऽपि ॥ (१)॥॥ एकम् 'विष्णु-चक्रस्य'॥ कौमोदकी गदा

कौमोदकीति ॥ पालकत्वात् कोः पृथिव्या मोदकः कुमोदको विष्णुः । 'विष्णुः कुमोदकः शौरिः' इति दुर्गः । तस्येयम् ॥ ॥ कूपोदकाज्ञातत्वात् कौपोदकी इति तु खामी ॥ (१)॥ ॥ गदति । पचायच् (३।१।१३४)। 'गदो भ्राति विष्णोथ आमये नायुधे गदा' । एकम् 'विष्णुग-दायाः'

खड़ी नन्दकः

खङ्ग इति ॥ नन्दयति देवान् ण्वुल् (३।१।१३३)। 'नन्दको हरिखङ्गे च हर्षके कुलपालके'॥ (१)॥*॥ एकम् 'विष्णोः खङ्गस्य'॥

कौस्तुभो मणिः॥ २८॥

कौस्तुभ इति ॥ कुं भुवं स्तुभानि व्याप्नोति कुस्तु-भोऽविधः। तत्र भवः। कुं स्तोभते कुस्तुभो विष्णुः। 'ष्टुभ स्तम्भे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। मूलविभुजादित्वात् (वा॰३।२-५) कः। तस्यायमिति वा॥ (१)॥॥॥ 'लक्ष्मीपतेः' इति एतत्पर्यन्तं संवध्यते। एकम् 'विष्णोर्भणेः'॥ गरुतमान् गरुडस्ताक्ष्यों वैनतेयः खगेश्वरः। नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगादानः॥२९॥

गरुत्सानिति ॥ गरुतः पक्षाः सन्यस्य । मतुप् (५।२। ९४) यवादित्वात् (८।२।९) 'झयः' (८।२।१०) इति वत्वं न ॥ (१)॥ ।। गरुद्धिर्डयते । 'डीङ् विहायसा गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) तलोपः ॥ (२)॥*॥ तार्स्यस्य कर्यपस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । बहुत्वे ताक्ष्यीः । तृक्षस्यापत्यम् गर्गादित्वात् (४।१।१०५) यञ्वा । वहुत्वे तृक्षाः इत्यन्ये । ('ताक्ष्येस्तु स्यन्दने वाहे गरुडे गरु-डामजे । अश्वकर्णाह्वयतरौ स्यास्तार्क्ष्ये तु रसाजने । अही च') ॥ (३)॥ ॥ ॥ विनताया अपल्यम् । 'स्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०)। ('वैनतेयस्तु गरुडे स्यात्प्रभाकरसारथौ') ॥ (४) ॥ ॥ खगानामीश्वरः ॥ (५) ॥ ॥ नागानामन्तकः ॥ (६) ॥ ।। विष्णोः रथ इव । यद्वा 'स्थाः पौरुषदेहयोः' इति त्रिकाण्डशेषः । विष्णो रथः पौरुषं देहो वा । 'वैनतेयश्व पक्षिणाम्' इति गीता (७) ॥ ॥ कनकमयत्वात्कनकवर्ण-त्वाद्वा शोभने पर्णे पक्षावस्य । ('सुपर्णः स्वर्णचूडे च गरुडे कृतमालके । सुपर्णा कमलिन्यां च वैनतेयस्य मातारे')॥ (८) ॥*॥ पन्नगानश्नाति । 'अश भोजने' (आ॰ प॰ से॰)। ल्युः (३।१।१३४)। पन्नगा 'अशनं यस्येति वा'॥ (९)॥ ॥ नव 'गरुडस्य'॥

शंभुरीशः पशुपितः शिवः शूली महेश्वरः ।
ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ॥ ३० ॥
भूतेशः खण्डपरशुगिरीशो गिरिशो मृडः ।
मृत्युंजयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिषः ॥३१॥
यप्रः कपर्दा श्रीकण्ठः शितकण्ठः कपालभृत् ।
वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ॥ ३२ ॥
कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जिटिनीललोहितः ।
हरः समरहरो भगेरुयस्वकस्त्रिपुरान्तकः ॥ ३३ ॥
गङ्गाधरीऽन्धरिषुः ऋतुध्वंसी वृषध्वजः ।
व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापितः ॥३४॥
शंभुरित्यादि ॥ शं सुवं भवति । अन्तर्भावतण्यर्थात्

१—'तां दृष्ट्वा श्रीमिवायतीम्' इति प्रयोगः—इति मुकुटः॥
२—कारम्रहणस्य तपरार्थत्वे 'तथेकारोकारौ । ऋकारिक्षश्चतः'
इति सिद्धान्तकौमुद्यामेव लिखितत्वान्न मानम् । अत एव 'निष्ठं कारम्रहणे केवलमहणम्' इति मुनित्रयेण परिभाषितमिति रिष्धि-तम्प्रमानुवादो मनोरमोणादावेव कृतः॥ ३—'अन्तः पूर्वपदाद्'—
(४।३।६०) इति स्त्रे 'बाह्यो दैव्यः पाञ्चजन्योऽथ गम्भीराव्व्यः
इच्यते' इति वदता भाष्यकृता ध्वनितस्य 'गम्भीराव्व्यः' (४।३।
५८) इति स्त्रे 'बिहर्देवपञ्चजनेभ्यः' इति वार्तिकस्य काशिकायां
वृद्यमानत्वेन बाह्यदैव्ययोः 'बिहषष्टिलोपो यञ्च' 'देवाद्यञ्चो' इति
वार्तिकान्तरेण सिद्धौ पाञ्चजन्यस्य साधनाय केवलं 'पञ्चजनाद'
इत्यस्यैवावद्यकत्वमित्यभिमन्तृदीक्षितेन कौमुद्यामलेखनेनेव वार्तिकाभावादित्युक्तिश्चिन्त्यैवति शम्॥ ४—'अमरावत्यां ङ्चन्तः ।
लिङ्गानुशासनकाराभिप्रायेण तु पुंसि । गौडमतेन तु छीवे' इत्यनेकार्यकैरवाकरकौमुदी ॥

मितद्वादित्वात् (वा॰ ३।२।१८०) डुः । यत्तु 'शं भवत्यस्माद्' इति स्वामिसुकुटौ । तन्न । कर्तरि कृतो विधानादपादाने डु-अस्ययासावात् । ('शंभुर्वद्धार्हतोः शिवे') ॥ (१) ॥÷॥ ईष्टे। 'ईश ऐश्वर्ये' (अ॰ आ॰ से॰) । इगुपधत्वात् कः । (३।१। १३५)। ('ई्याः सामिनि रहे च स्यादीशा हलदण्डके')॥ (२) ॥ ।। पश्चां जीवानां पतिः । 'तिर्थरजातौ पशुः प्रोक्तः सर्वेप्राणिषु पुंख्यम्'। प्रमथानासिति वा।'पशुर्मगादौ छगले असथे च पुमानयम्' इति तालव्यान्ते रभसात् । ('पशुपतिः पिनाकिनि हुताशने') ॥ (३) ॥ शा शिवमस्यास्ति । अशिआ-द्यच् (५।२।१२७) ॥ शिवयतीति वा । 'तत्करोति–' (वा० ३। ११२.) इति ण्यन्तातपचाद्यच् (३।१।१३४) । ('शिवो मोक्षे महादेवे कीलक्ष्यहयोगयोः । वालके गुग्गुलौ वेदे पुंडरीकद्व-मेऽपि च। सुखे क्षेमे जले ह्लीवम्'॥ (४)॥ ॥ श्रूलमस्यास्ति। इनिः (पारा११५) ॥ (प) ॥ ।।। महांश्वासावीश्वरश्व । 'स-न्महत्-' (२।१।६१) इति समासः ('महेश्वरो महादेवे कथितोऽधीश्वरेऽपि च')॥(६)॥*॥ ईशितुं शीलमस्य। 'स्थेशभास-' (३।२।१७५) इति वरच् । ('ईश्वरो मन्मथे शंभी नाट्ये खामिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरोमायाम्')॥ (৩) ॥३॥ श्रणाति 'रा हिंसायाम्' (ऋया०प०से०) । 'कृगु-श्रदृश्यो वः' (उणा० १।१५५) ॥ ॥ 'षर्व गती' (भ्वा०प० सें॰)। इस्रतः 'वर्व हिंसायाम्' (भ्वा॰प॰से॰)। इस्रतो वा ववयोरमेदात् पचाद्यचि (३।१।१३४) । 'सर्वः' अपि । 'सर्वेस्त दार्वो भगवाञ् दांसुः कालंजरः हावः' इति नामनिधानात्। ('कार्लंजरो योगिचके मेलके भैरवे गिरी') ॥ (८) ॥*॥ ईष्टे तच्छीलः । 'ताच्छील्य-' (३।२।१२९) इति चानश्। ('इशानं ज्योतिषि क्लीवं पुंलिङ्गः स्यात्रिलो-चने')॥ (९)॥*॥ शं करोति । 'शमि धातोः संज्ञायाम्' (३।२।१४) इस्यच् यत्तु 'कृत्रो हेतु-' (३।२।२०) इति टः-इति खामी । तन्न । अस्यैव टापवादत्वात् ॥ (१०) ॥ ।।। चन्द्रः शेखरो यस्य ॥ (११) ॥ श्रा भूतानामीशः ॥ (१२) ॥ अ। अण्डयतीति खण्डः परशुरस्य ॥ अ ॥ 'खण्डपर्शः' अपि । 'खण्डपद्यीः पर्शुरामे शंकरे चूर्णलेपिनि । (खण्डाम-लक्सेषज्ये सिंहिकातनयेऽपि च)' इति विश्वात् ॥ (१३)॥:।। गिरेरीशः । ('गिरीद्योऽदिपतौ वाचस्पतिशंकरयोः पुसान्') ॥ (१४) ॥ ॥ गिरिराश्रयत्वेनास्यास्ति । लोमादित्वात् (५। २।१००) वाः । स्वासी तु 'गिरिं स्यति उपभोगेन तनूकरोति. गिरौ होते वा । गिरौ डइछन्दिस (वा॰ ३।२।१५)। लोके उ 'आशुशुक्षणिवत्' इत्याह ॥ (१५) मृडति । 'मृड सुखने' (उ॰प॰से॰) इगुपधलात्कः (३।१।१३५) मृड्णाति वा । स्ड च' चात्क्षोदे (क्या॰प॰से॰) ॥ (१६) ॥*॥ मृत्युं ज-यति ।। 'संज्ञायां भृतृत्रुजि' (३।२।४६) इति खन्। मुम्

१ — तथा च स्कान्दे । 'शंकरोमि सदा ध्यानात्परमं यित्रराम-यम् । भूतानाभसकृथस्मान्तेनाइं शंकरः स्मृतः' इत्यपि मुकुटः ॥

(६।३।६७) ॥ (१७) ॥ शा कृत्तिश्वर्म वासोऽस्य ॥ (१८) ॥ ॥ पिनाकोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।१९५) ॥ (१९) ॥ ॥ प्रमधानामधिपः ॥ (२०) ॥ ॥ उच्यति क्रधा संबध्यते - उप्रः। 'उच समवाये' (दि॰प॰से॰) 'ऋञ्र'-(२।२८ उ॰) इत्या-दिना रन् गथान्तादेशः । ('उम्रः क्षत्रियतः शृद्यां सुनाव-त्कटरुद्रयोः । उद्गा वचाछिक्कियोः') ॥ (२१) ॥∗॥ कप-र्दोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (२२)॥*॥ श्रीः शोभा कण्ठेऽस्य । ('श्रीकण्ठः कुरुजाङ्गले । शंकरे च') ॥ (२३) ॥#॥ शितिः कालः कण्ठोऽस्य ॥ (२४) ॥#॥ कपालं विभर्ति ॥ (२५) ॥ ॥ वासयति दुष्टानां सदिसति वासः । 'टुवम् उद्गिरणे' (भ्वा०प०से०) । णिच् (३।१।२६) पचा-द्यच् (३।१।१३४) । वामश्रासौ देवश्र । लोकविपरीतलाद्वा वामः । ('वामं धने, हरे पुंसि कामदेवे पयोधरे') यत्तु घिन (३।३।१८,१९) 'नोदात्तोपदेश-' (७।३।३४) इत्या-दिना वृद्धिनिषेधे प्राप्ते 'अनाचमेः' (७।३।३४) इति 'कम्य-मिवमि'-इत्यादिना निषेधः, इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । कर्तरि घञोऽसंभवात् । भवादौ संभवेऽपि देवेन सामानाधिकरण्या-संभवात् । लोकाचारविपरीतलाद्वामो देवः कीडा यस्येति वा समाधेयम् । वामेषु श्रेष्टेषु देवो द्योतो यस्येति वा ॥ (२६) ॥*॥ महांश्रासौ देवश्र । महान् देवो नृत्यादिरूपा क्रीडा यस्येति वा ॥ (२७) ॥ ॥ विविधानि रविचन्द्राग्निरूपाण्यक्षी-ण्यस्य । 'बहुवीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' (५।४।११३) । विरूपेष्वपि अक्षि कृपादृष्टिर्यस्येति वा । विविधरूपाणि विवि-धरूपेषु वा अक्षाणीन्द्रियाण्यस्येति वा ॥ (२८) ॥ श्रीणि लोचनानि यस्य । त्रिषु कालेषु लोकेषु गुणेषु वैदेषु लोचनं ज्ञानं यस्येति वा । त्रयो वेदा वर्णा अकारोकारमकारा वा लोचनानि यस्मिन् वा (२९) ॥ ॥ कृशानौ रेतो यस्य कृ-शानुः सूतरूपो रेतोऽस्येति वा ॥ (३०) ॥ ॥ सर्वं जानाति। 'आतोऽनुपसर्गे' (३।२।३) इति कः ॥ (३१) ॥**श**॥ धूर्भार-भूता जटिर्यस्य । 'जट, झट, संघाते' (भ्वा॰प॰से॰) । 'स-र्वधातुभ्यः' (४।११८ उणा०) इतीन् । 'जटिर्जटा' इति द्विरूपकोशः । 'धूर्गङ्गा जटाखस्य' इति खामी । तत्र । जटि-ष्वस्यति वक्तुमुँचितत्वात् ॥ (३२) ॥ 🕫 ॥ नीलॅश्वासौ लोहितश्च कण्ठे जटासु च ॥ (३३) ॥ * ॥ हरति । पचा-यम् (३।१।१३४)। ('हरो नाशकरुद्रयोः। वैश्वानरेऽपि

१— 'धृतं कण्ठे विषं घोरं ततः श्रीकण्ठतामगात्' इति नीलकण्ठस्तवः इत्यपि मुकुटः ॥— २ 'पूज्यते यत्सुरैः सर्वेमंद्दांश्चैव प्रमाणतः । धातुमंदेति पूजायां महादेवस्ततः स्मृतः' इति शिवपुराणे
इति मुकुटः ॥ ३— पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) आकारस्येकार
इति स्वामी भ्रान्तः । उक्तरूपेण जटिसाधनात् इति मुकुटः ॥
४— स्कान्दे 'नीलं येन ममान्नं तु रसाक्तं, लोहितं त्विषा । नीललोहित इत्येव ततोऽइं परिकीर्तितः' इति वा—इत्यपि मुकुटः ॥

च')॥ ॥ "हीरैः अपि। 'हीरः कपदी शमिरः' इति संसारावर्तात्। ('हीरो वज्रे हरे सर्पे हीरा पिपीलिका-श्रियोः' ॥ (३४) ॥ ॥ स्मरं हरति । 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (३।२।९) ॥ (३५) ॥ शा भर्जते । 'भृजी भर्जने' (भ्वा॰ आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) न्यङ्कादित्वात् (७१३।५३) कुत्वम् । भृज्यन्ते कामादयोऽनेनेति वा। 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन् ॥*॥ 'भग्धः' इति पाठे ण्यत् (३।१।१२४)॥ (३६)॥ श्राः त्रीण्यम्बकान्यस्य। त्रिष्यस्वकमस्येति वा । 'अङ्बकं नयनं दृष्टिः' इति हला-युधः । त्रयाणां लोकानामम्बकः पिता इति वा । त्रीन्वेदा-नस्वते शब्दायते वा । 'अबि शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'संज्ञायाम्' (५।३।८७) इति कः(न्)। त्रिषु लोकेषु कालेषु वा अम्बः शब्दो वेदलक्षणो यस्येति वा । त्रयः अकारोकारमकारा अम्बाः शब्दा वाचका यस्येति वा । तिस्रोऽम्बाः द्यौर्भूम्यापो यस्येति तु भारतम् ॥ (३७) ॥ ॥ त्रयाणां धातूनां पुराणि, तेषामन्तकः । त्र्यव-यवं पुरं त्रिपुरम्, तस्यान्तक इति वा । त्रयाणां पुराणां समा-हारः । 'पात्रादिः' (वा॰ २।४।३०) इति प्राश्चः । तन्न । तथा सति 'पञ्चपात्री' इतिवत् 'त्रिपुरी' इति प्रयोगभावप्र-सङ्गात्॥ (३८)॥ ॥ धरतीति धरः। पचाद्यच् (३।१।१३४)। गङ्गाया घरः ॥ (३९) ॥ ॥ अन्धकस्य दैलस्य रिपः ॥ (४०) ॥ 📲 ऋतुं ध्वंसयति । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (४१) ॥ ॥ वृषो ध्वजश्चिहसस्य ॥ (४२)॥ ॥ व्योन्नि केसा यस्य ॥ (४३) ॥ ॥ भवति भवते वा सर्वम्। 'भू प्राप्तौ' (चु॰ आ॰ से॰)। प्चायच् (३।१।१३४)। यत्तु भवत्यस्माद्विश्वम् । बाहुलकाद् (३।३।११३) अप्। विश्वमस्यस्मिन् इति वा । अस्यादेशाद्भवः (२।४।५२) अप् (३।३।५७) । 'श्रिंणीभुवः-' (३।३।२४) इस्रत्र श्रिणीसाहचर्याद्भवो भौवादिकादेव घन्-इति मुकुटः । तन्न । बाहुलकस्यागतिकगतिलात्। अत्र चोक्तरीत्या गतिसंभवात्। अधिकरणे त्युटो बाधकसत्त्वादपोऽसंभवात् । 'अजब्भ्यां स्त्रीखळनाः' (३।३।१२६) इति वार्तिकोक्तेः साहचर्याभ्युप-गमोऽप्यनुचितः । 'गातिस्था-' (२।४।७७) इस्रत्रापि पासाहचर्यादस्यादेशस्यामहणप्रसङ्गात् । ('भवः क्षेमेशसंसारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः')॥ (४४)॥॥। विभेलस्मात्। 'भीभादगोऽपादाने' (३।४।७४) । 'भियः षुक् वा' (उ० १।१४८) इति सक्। 'भीमोऽम्लवेतसे घोरे शंभी मध्य-सपाण्डवे' ॥ (४५)॥*॥ तिष्ठति । 'स्थाणुः' (उ० ३।३७) ('स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अल्ली धुवे') ॥ (४६)॥॥॥ रोदयति । 'रोदेणिष्ठक् च' (उ० २।२२) इति रक् ॥ (४७) ॥*॥ उमायाः पतिः॥ (४८)॥*॥ अष्टचत्वारिशत् 'दांभीः'॥

कपदोंऽस्य जहाजूरः

कपर्द इति ॥ 'पर्व पूरणे' (भ्वा०प०से०) । संपदादि-त्वात् (वा०३।३।१०८) भावे किप् । 'राल्लोपः' (६।४।२१) केन सुखेन जलेन वा परं पूर्ति ददाति । 'सुपि' (३।२।४) इति योगविभागात् कः । कस्य जलस्य परा पूरणेन दायतीति वा । 'दैप् शोधने' (भ्वा०प०अ०) । (कपर्दः पार्वतीभर्तुर्ज-टाज्टे वराटके' । अर्शआद्यजन्तः शिवेऽपि) ॥ (१) ॥ ॥ जटानां जुटो बन्धः । एकम् 'जटाबन्धस्य' ॥

विनाकोऽजगवं धनुः।

पिनाक इति ॥ पाति । 'पिनाकादयश्व' (उ०४।१५) इति पातेराक इत्वं नुम् च । ('पिनाकः शिवकोदण्डे पांशु-वृष्टित्रिश्र्लयोः') ॥ (१) ॥ ॥ अजेन ब्रह्मणा गम्यते । इति 'अन्येष्वपि दश्यते' (वा०३।२।४८) इति डः । अजं छागं गच्छित यहत्वेन प्रविश्वति वा । अजगो विष्णुरस्ति शरत्वे-नास्मितिति । 'गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम्' (५।२।११०) इति वः ॥ ॥ प्रज्ञादित्वात् (५।४।३८) अणि 'आजगवम्' अपि । 'आजगवमजस्य वा पिनाकं वा' इति बोपालितः । 'स्थाणो-धनुराजगवम्' इत्यमरमाला च ॥ ॥ अजो विष्णुः, को ब्रह्मा, ताववतीति 'अजकावम्' अपि 'धनुस्त्वजगवं युग्यमजकावमजीजकम्' इति शब्दार्णवात् ॥ ॥ अजको विष्णुब्रह्माणो वातीति 'अजकवम्' अपि 'धनुस्त्वजगवं युग्यमजकावमजीजकम्' इति शब्दार्णवात् ॥ ॥ अजको विष्णुब्रह्माणो वातीति 'अजकवम्' अपि । 'सुपि' (३।२।४) इति वा कः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'शिवधनुषः' ॥

प्रमथाः स्युः पारिषदाः

प्रमथा इति ॥ दुष्टान्प्रसथन्ति । 'सथे विलोडने' (भ्वा॰प॰से॰)। पचायच् (३।९।९३४)। प्रमथ्यन्ते मन्ना-दिना। 'खनो घ च' (३।३।९२५) इति घो वा॥ (१)॥॥॥ परिषदि साधवः। 'पर्षदो ष्यः' (४।४।९०१) इत्यंत्र 'परिषदः' इति योगविभागात् 'णः'। 'अण्' इति तु मुकुटस्य प्रमादः। 'भक्ताण्णः' (४।४।९००) इत्यनुदृतेः॥॥॥ ण्ये तु पारिषद्याः। 'पर्षदो ष्यः' (४।४।९०१) इति पाठे पीषद्-पार्षद्याः विषे। 'भूताः शिवस्य पार्षद्या पार्षद्ः' इति संसारावर्तात्॥ (२)॥॥॥ द्वे 'शिवानुचराणाम्'॥

ब्राह्मीत्याचास्तु सातरः ॥ ३५॥

ब्राह्मीति ॥ 'मान पूजायाम्' (स्वा॰प॰से॰, खु॰उ॰से॰)। मान्यन्ते पूज्यन्ते लोकमातृत्वात् इति मातरः । 'नमृनेषृ–' (उ॰ २।९५) इति सूत्रेण निपातितः । मान्ति शिवपरिवार-त्वेन समाविशन्तीति वा (१) ॥ ॥ ब्रह्मण इयं ब्राह्मी । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इल्पणि 'ब्राह्मो जातौ' (६।४।१७१) इति टिलोपः । ('ब्राह्मी तु भारती । शाकभेदः पङ्गण्डी

१—'स पार्षदैरम्बरमाषुपूरे' इति जाम्बनत्यां पाणिनिः-इति मुक्तुटः ॥

१--पृणोदरादित्वात् (६।३।१०९) ईकार इति मुकुटः ॥

ह्िका सोमवहरी । ब्रह्मशक्तिः') ॥ ॥ 'ब्राह्मी माहेश्वरी चेन्द्री वाराही वेष्णवी तथा । कौमारीखिप चामुण्डा चिन्द्री वाराही वेष्णवी तथा । कौमारीखिप चामुण्डा चिन्द्रीकेखष्ट मातरः' । 'ब्राह्मयाद्या मातरः स्मृताः' इति भागुरिः । 'ब्रह्माण्याद्यास्तु' इति पाठे ब्रह्माणमणित कीत्यति । 'अण शब्दे' (भवा०प०से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) 'टिह्ना—'(४।१।१५) इति डीप्। ब्रह्माण्याद्याः स्मृताः सप्त देवता मातरो बुधैः' इति हलायुधः । स हि 'कौवेरील्यपि कौमारी सप्तैव मातरः स्मृताः' इति पठित ॥ 'ब्रह्मादिशक्तिदेव-तानाम्' एकैकम् ॥ विभृतिभृतिरेश्वर्यमणिमादिकमप्टधा ।

विभृतिरित्यादि ॥ भवनं भृतिः । 'स्त्रियां किन्' (३।२।९४) 'भूतिर्भसानि संपत्ती हित्तश्वतारयोः स्त्रियाम्'। मांसपाकविशेषोत्पातयोरपि ॥) ॥ (२) ॥<॥ विभृतिरिति <mark>कथनमन्यप्रादिनिवृत्त्</mark>यर्थम् ॥ (१) ॥ ॥ ईश्वरस्य भावः । 'गुणवचन-' (पा१।१२४) इति ष्यत्र् ॥ (३) ॥शा 'अणि-मा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा। ईशिता विश्वाता चैव तथा कामावशायिता' । तत्र, अणोर्भावः <mark>'इमनिच्' (५।१।१९२,) ॥</mark>३॥ लघोर्भावः ॥३॥ प्राप्तिरङ्ग-ल्यप्रेण चन्द्रादेः ॥॥ प्रकामस्य भावः इच्छानभिघातः ॥*॥ महतो भावः । येन ब्रह्माण्डेऽपि न भाति ॥*॥ ईशो-Sस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । ईशिनो भावः। तल् (५।१।११९) । प्रभुत्वम् । येन स्थावरा अप्याज्ञाका-रिणः ॥*॥ वद्योऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) वद्यानो भावो वशिता । यया भूमावप्युन्मज्ञननिमज्जने ॥ का-मानवरोते । शीङः (अ० आ० से०) णिनिः (३।२।७८)। कामावशायिनो भावः । सत्यसंकल्पता । स्यतेः (दि०प०अ०) णिनिना (३।२।७८) दन्समध्यं (कामावसायिता) कश्चि-न्मन्यते ॥ ॥ नामत्रयम् (अणुताद्यष्टविधमभावस्य)॥ <mark>उमा क</mark>ाल्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरा ३६ <mark>शिवा भवानी</mark> रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला । अपर्णा पार्वती दुर्गा मुडानी चिण्डिकाम्विका ३७

उमेत्यादि ॥ ओर्महेशस्य मा लक्ष्मीः । 'उ मा' इति मात्रा तपसे निषिद्धत्वाद्वा । आकारान्तादिष टाप् (४।१।४)। 'टायाम्' (२।४।३२) इति भाष्यप्रयोगात् । अजादित्वात् (४।१।४) वा । ('उमा गौर्या हरिद्रायां कीर्तिकान्त्यतसीषु च')॥ (१)॥॥॥ कतस्यापस्यम् । गर्गादित्वात् (४।१। १०५) यज् । 'सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः' (४।१।१८) इति काः । षित्वान्डीष् (४।१।४१) ('कास्यायनो वररुचौ कात्यायनी तु पार्वती । कषायवस्रविधवार्धयद्धमहिलापि च')॥ (२)॥॥॥ गौरो वर्णोऽह्त्यस्याः । गौरादित्वात् (४। १।४१) डीष् । ('गौरी त्वसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिज्ञाप्रियङ्खवसुधासु च । आपगाया विशेषेऽपि यादसांपतियोषिति')॥ (३)॥॥। एदं काली। 'जानपद-'

(४।१।४२) इलादिना ङीष्। ('काली गायाँ क्षीरकीटे कालिकामातृभेदयोः । नव्यभेघौषपरिवादयोः')॥ः॥ वर्ण-स्याविवक्षायां **काला** । 'उमा कात्यायनी दुर्गा काली हैम-वृतीश्वरी । काला कालंजरी गौरा' इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥<।। हिमवतोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इल्लण् । 'हैमवत्यभयाखणंक्षीयोंः श्वेतवचोमयोः' ॥ (५) แะแ ई्ष्टे । 'ईश ऐश्वर्यें' (अ० आ० से०)। 'स्थेशभास–' (३।२।१७५) इति वरच् । टाप् (४।१।४) ॥ः॥ वनिपि (३।२।६५) 'वनो र च' (४।१।७) इति डीब्रो । अत 'ई-श्वरी' अपि । यद्वा अश्रुते । 'अग्नुङ् व्याप्तौ' (स्वा॰ आ**॰** से॰) 'अक्षोतेराशुकर्मणि वरट् ई चोपधायाः' (उ०५।५७) । टित्त्वात् (४।१।१५) डीप् । ईश्वरः शंकरेऽधीशे तत्पत्या-मीश्वरीश्वरा' इति बोपालितः॥ (६)॥ः॥ शिवयति । शिवमस्यस्याः । शिवो वास्ति भर्तृत्वेन यस्या इति वा । 'शिवं भद्रं शिवः शंभुः शिवार गौरी शिवाभया' इति शाश्वतः ॥≉॥ पुंयोगे तु **शिवी** ॥ (७) ॥≈॥ भवस्य स्त्री । 'इन्द्रवरुण–' (४।१।४९) इति ङीपानुकौ ॥ (८) ॥ ॥ एवं हद्राण्यादयः ॥ (९) ॥ (११) ॥ (१५) ॥ ॥ ॥ सर्वेभ्यः सर्वेषां वा मङ्गला। सर्वाणि मङ्गलान्यस्याः, इति वा ॥ अ॥ 'मङ्गला' इलिप । 'मङ्गलासितदूर्वायामुमायां धुंसि भूसिजे। नपुंसकं तु कल्याणे पुंसि सर्वार्थदक्षिणे'॥ (१२) ॥॥ न पर्णान्यस्याः । तपस्यन्सा पर्णानामपि त्यागात् ॥ (१३) ॥ श। पर्वतस्येयम् । पार्वती । 'तस्ये-दम्' (४।३।१२०) इत्यण्। अपत्यार्थे त्वपवादत्वादिञ् (४।१।९५) स्यात् । 'इतो मजुष्य-' (४।१।६५) इति न डीप्। मनुष्यजातिवाचित्वाभावात् । 'क्रचिदपवादिवषयेsप्युत्सर्गोsिसनिविशते' इति वा समाधेयम् ॥ (१४) ॥ 🕬 दुःखेन गम्यते ज्ञायतेऽस्याम् 'सुदुरोरधिकरणे' (वा० ३।२। ४८) इति डः । दुःखेन दुष्टैर्वा गीयते स्त्यते । 'गैशब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इलाङ् । 'दुर्ग कोटे दुर्गमे स्यादुर्गा तु नीलिकोभयोः' इति हेमचन्द्रः॥ (१५) ॥ वण्डते । 'चिंड कोपे' (भ्वा० आ० से०)। ण्वुल् (३।१।१३३) ॥३॥ पचायच् (वा० ३।१।१३४) 'बह्वादिभ्यश्व' (४।१।४५) इति डीषि 'चण्डी' इसिपे। **'चण्डी'** कात्यायनी देव्यां हिंसकोपनयोषितोः'॥ (१६) ॥ अम्बैवाम्बिका । जगन्मातृत्वात् 'अभ्विका पार्वती-मात्रोर्धतराष्ट्रस्य मातरि' ॥ (१७) ॥ ॥ सप्तदश 'उमायाः'॥ विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः।

अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोद्रगजाननाः ॥ ३८ ॥

विनायकेत्यादि ॥ विनयति । ण्वुल् (३।१।१३३)। विशिष्टो नायक इति वा । विगतो नायको नियन्तास्य इति वा । 'विनायकस्तु हेरम्बे ताक्ष्ये विघ्ने जिने गुरौ'॥ (१)॥॥ विद्यानां राजा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४।९१)॥

(२) ॥ ॥ द्वयोमीत्रोरपत्यम् । 'मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः' (४।१।११५) इलाण उत्वं रपरत्वं च। दुर्गाचामुण्डाभ्यां पालितलात् । गजमुखतया हस्तिन्या अपत्यत्वात् । गङ्गाया अपल्यत्वाद्वा । 'द्वैमातुरो जरासंधवारणाननयोः पुमान्' ॥ (३) ॥ ॥ गणानां प्रमथानामधिपः ॥ (४) ॥ ॥ एको दन्तोऽस्य । स्कन्देनोत्पाटितदन्तत्वात् ॥ (५) ॥ हो रम्बते । 'हः शंकरे हरौ हंसे रणरोमाञ्चवाजिषु' इति नाना-र्थरत्नमाला । 'अवि रवि शब्दे' पचायच् (३।१।१३४)। 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इलालुक् । हे उपित रम्बते इति खामी। ('हेरम्बः शौर्यगर्विते। महिषे विघराने च') ॥ (६) ॥ ॥ लम्बमुदरमस्य । ('लम्बोदरः स्यादुद्ध्माने प्रमथानां च नायके') ॥ (७) ॥ ॥ गज आननमस्य । 'समुदायशब्दा अवयवेऽपि वर्तन्ते' इति गजमुखपरो गज-शब्दः ॥ (८) ॥ ॥ (नैन्वत्र द्वन्द्वो न प्राप्नोति । 'विरूपाणा-मपि समानार्थानाम्' (वा॰ १।२।६४) इत्येकशेषविधानात्। मैवम् । खरूपपदार्थकानामेषां द्वन्द्वविधानात् । खरूपस्य च प्रतिशब्दं भिन्नत्वेन समानार्थताया एवाभावात । अर्थपरता तु लक्षणया ज्ञेया । तारतम्यशब्दवत् । सर्वत्रैवं बोध्यम्)॥ अष्टी 'गणेशस्य'॥

कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः । पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः ॥ ३९ ॥ बाहुळेयस्तारकजिद्विशाखः शिखिवाहनः । षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः कौञ्चदारणः ॥ ४० ॥

कार्तिकेय इत्यादि ॥ कृत्तिकानामपलम् । 'स्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (१) ॥∗॥ महती सेना यस्य । ('म-हासेनो महासैन्ये स्कन्देऽपि') ॥ (२) ॥ शरेषु जन्मा-स्य ॥ (३) ॥*॥ षड् आननान्यस्य ॥ (४) ॥*॥ पार्वत्या नन्दनः (५) ॥ ॥ स्कन्दति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (६) ॥ सेनां नयति । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति किप्। 'सेनानीः स्यात्पुमान्कार्तिकेये सेनापतौ पुमान्'॥ (७) ॥ अमेर्भवति । ('भुवः-' (३।२।१७९) इति किप् ॥ (८) ॥*॥ गूहति रक्षति सेनाम् । 'गुहू संवरणे' (भ्वा०उ०से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । 'ग्रहः षाण्मातुरे गुहा । सिंहपुच्छ्यां च गर्ते च पर्वतादेश्व कंदरे' ॥ (९) ॥ ॥ बहु-लानां कृत्तिकानामपत्यम् । 'स्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०)॥ (१०) ॥ 🛊 ॥ तारकं जयति ॥ (११) ॥ 🛊 ॥ विशाखति । 'शाख़ श्लाख़ व्याप्ती' (भ्वा॰प॰से॰)। पचायच् (३।१।१३४)। विशाखायां जात इति वा । 'संधिवेलादि-' (४।३।१६) इ-ल्यणः 'श्रविष्ठाफल्गुनी-' (४।३।३४) इलादिना छुकि 'छुक्त-द्धितलुकि' (१।२।४९) । ('विशाखो याचके स्कन्दे वि-

शाखा मे कठिल्लके') ॥ (१२) ॥ ॥ शिखी मयूरो वाहन-मख ॥ (१३) ॥ ॥ षण्णां मान्धणामपत्यम् । 'मातुरुतसंख्या-सं-' (४।१।११५)। (१४)॥ शक्तेर्धरः॥ (१५)॥ ॥ कुमारयति कीडति । 'कुमार कीडायाम्' (चु॰उ॰से॰) । प॰ चायच् (३।१।१३४) कुत्सितो मारोऽस्येति वा । 'कुः पापै-षदर्थयोः' । कौ मारयति दुष्टान् । पचाद्यच् (३।१।१३४)। यत्तु-ब्रह्मचारिलात्कुमारः-इति खामिनोक्तम् । तन्न । 'शत-कतो रूपवती देवसेनेति या सता। सा महेन्द्रेण रखर्थ भा-र्यात्वेनोपपादिता ॥ उदीर्णसेनापतये महासेनाय सुनत' इति वायुपुराणात् । **कुमारः** स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके । बालके वरुणद्रो ना न द्वयोजीत्यकाश्चने')॥ (१६)॥॥॥ क्रुश्चेः (भ्वा॰प॰से॰) किन् (३।२।५९)। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)। कौश्चस्य पर्वतस्य दारणः । 'दू विदारणे' (भ्वा॰प॰से॰) ण्य-न्तात् (३।१।२६) त्युः (३।१।१३४) ॥*॥ 'कैलासे <mark>धनदा-</mark> वासे कौञ्चः कौञ्चोऽभिधीयते' इति बृहद्धारावली । अतः 'कौञ्चदारणः' अपि ॥ (१७) ॥ 🛪 ॥ सप्तदश 'कार्ति-केयस्य'॥

इन्द्रो महत्वान्मघवा बिडोजाः पाकशासनः। वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुरुहृतः पुरंदरः॥ ४१॥ जिष्णुर्लेखषेभः शक्तः शतमन्युर्दिवस्पतिः। सुत्रामा गोत्रभिद्धजी वासवो वृत्रहा वृषा॥ ४२॥ वास्तोष्पतिः सुरपतिबैठारातिः शचीपतिः। जम्भभेदी हरिहयः स्वाराण्नमुचिस्द्रनः॥ ४३॥ संक्रन्दनो दुश्चयवनस्तुराषाण्मेघवाहनः। आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षाः

इन्द्र इत्यादि ॥ इन्दति । 'इदि परमैश्वर्ये' (भ्वा०प० से॰) । 'ऋज़ेन्द्र-' (७० २।२८) इत्यादिना रन् । 'रग्' इति मुकुटः । तत्र । अन्तोदात्तलापत्तेः । 'इन्द्रः शका-दिसमेदयोगभेदान्तरात्मसु'। 'इन्द्रः फणिजकेऽस्त्री स्यात्'॥ (१) ॥*॥ मरुतः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) । 'झयः' (८१२११०) इति वलम् । 'तसी मलर्थे' (११४११९) इति भलाजश्लाभावः ॥ (२) ॥*॥ महाते पूज्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा०प०से०, चु०उ०से०) । 'श्रृहुक्षन्–' (उ० ११९५९) इलादिना 'मघवन्' इति निपातितम् ॥ "म-घवा बहुलम्' (६।४।१२८) इति त्रादेशपक्षे तु 'मघवान्' इलिप बोध्यम् । यत्तु 'त्रादेशे दीर्घाभावात् मघवन्' इति खामिनोक्तम् । तन्न । 'सर्वनामस्थाने नासंबुद्धी' (६।४।८) । इति दीर्घसंभवात् । नच संयोगान्तलोपस्य (८।२।२३) असिद्धलम् । 'मघवा बहुलम्' (६।४।१२८) इति बहुलप्रह-णेन तद्वाधनात् । अत एव मतुपा (५।२।९३) त्रन्तादेशप्र-त्याख्यानपरं वार्तिकं तद्भाष्यं च (६।४।१२८) संगच्छते । 'हविर्जिक्षिति निःश्रद्धी मखेषु मघवानसी' इति भट्टिः । एतेन

2

१—अयं पाठो न सर्वत्रोपलभ्यते । क्रचिदुपलब्धोऽपि पुनरु-क्तप्रायः ।

मघवा मघवन् मघवान् इति त्रैरूप्यं वदन्मुकुटोऽपि प्रत्युक्तः । भाष्यवार्तिकैकमत्यानुरोधेन सूत्रकारमतेऽपि 'मघवान्' इत्यस्यैवास्युपगमात् । मतभेदे हि प्रत्याख्याना-संभवात्। भवतु वा मतभेदः, तथापि 'होतृ लकारः' इलात्र सूत्ररीला यणादेशः प्राप्तो वार्तिकरीला दीर्घेण वाध्यते यथा, एवं सूत्ररीत्या 'मघवन्' इति प्रयोगः प्राप्तो भाष्यवा-र्तिककृतप्रलाख्यानरीला 'मघवान्' इति प्रयोगेण वाध्यते ॥ (३) ॥॥ विडति । 'विड भेदने' (तु०प०से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । विडं भेदकमोजोऽस्य । सान्तः ॥॥॥ विट्सु प्रजासु मनुष्येषु वा ओजोऽस्येति 'विडोजाः' इति केचित् ॥ (४) ॥ ॥ पाकस्य दैत्यभेदस्य शासनः । शास-यति । 'शासु अनुशिष्टी' (अ० प० से०) । णिजन्तात् (३।१।२६) नन्यादिलात् (३।१।१३४) ल्युः ॥ (५) ॥॥॥ वृद्धेम्यः राणोति । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । असुन् (उ० ४।१६९) बृद्धे श्रवसी यस्येति वा । बृद्धेषु पण्डितेषु श्रेवो यशो यस्येति वा ॥ (६) ॥<॥ 'णास्र शब्दे' (भ्वा० आ॰ से॰)। वाहुलकादीरन् (उ० ४।३०) सुष्ठु नासीरं सेनामुखम्, नासीरा अग्रेसरा वा यस्य द्विदन्सः ॥*॥ जु इस्रव्ययस्य पूजार्थकलात् (शुनासीरः) तालव्यादिरपि ॥∗॥ 'ग्रुनाशीरशीतशिवशङ्खाः' इति तालव्यादावृष्मविवेकः । श्चनो वायुः, शीरः सूर्यः, तावस्य स्तः इति अर्श्वआयचि (५।२।१२७) 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति. दीर्घः इति ब्युत्पत्त्या (शुनाशीरः) द्वितालब्योऽपि ॥ (७) ॥*॥ पुरु प्रचुरं हूतमाह्वानं यज्ञेष्वस्य । पुरूणि हूतानि नामान्यस्येति वा ॥ (८) ॥ ॥ पुरोऽरीणां दारयति । 'पृःसर्वयोर्दारिसहोः' (३।२।४१) इति खच्। 'वाचंयमपुरंदरी च' (६।३।६९) इति निपातितः ॥ (९) ॥ ॥ जयति । 'जि जये, अभिभवे वा' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'ग्लाजिस्थक्ष-' (३।२।१३९) इति ग्हुः । 'जिष्णुर्ना वासवेऽर्जुने । जिल्लरे वाच्यवत्त्रोक्तो विष्णावर्के वसुष्विप'॥ (१०)॥*॥ हेखेषु ऋषभः। 'सप्तमी' (२।९।४०) इति योगविभागात्समासः । लेख ऋषभ इवेति वा। 'उपमितं व्याघ्रा-' (२।१।५६) इति समासः ॥ (११) ॥।।। शकोति । 'शक्रृ शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'स्फायि-तिश्च-' (उ॰ २११३) इसादिना रक्। 'शकः पुमान्देव-राजे कुटजार्जुनभूरुहोः'॥ (१२)॥ ॥ शतं मन्यवो यागा अस्य । शते दैत्येषु मन्युः क्रोधोऽस्येति वा । शतं मन्यवो दैन्यान्यस्येति वा दैत्यैः पराजितत्वात् ॥ (१३) ॥ ॥ दिवः पतिः। 'तत्पुरुषे कृति–' (६।३।१४) इत्यत्र बहुलब्रहणादकृत्य-प्यलुग् इति मुकुटः। तन्न। 'पातेर्डतिः' (४।५७) इत्युणादिसूत्र-सत्त्वात् । वस्तुतस्तु 'षष्ट्याः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति

सत्वविधानसामर्थ्यालोकवेदसाधारण्येन 'वैद्यकमारीवर' न्या-येनाछुक् ज्ञापितः । कस्कादिलात् (८।४।४८) सः । यत्तु-'षष्ट्याः पतिपुत्र–' (८।३।५३) इति सलम्–इति मुकुटेनो-क्तम् । तत्र । तत्र छन्दोऽधिकारात् ॥ (१४) ॥ ॥ सुष्ठ त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० से०) । 'आतो मनिन्-' (३।२।७४) ॥ ॥ स सद् इत्युपसर्गद्वयप्रयोगे तु 'स्त्रामा' दीर्घादिरपि । एतेन 'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घत्वे 'सूत्रामां' इति वदन्मुकुटः प्रत्युक्तः ॥ (१५) ॥ श। गोत्रान् गिरीन भिनति । 'सत्सृद्धिष-' (३।२।६१) इति भिदेः किप्॥ (१६) ॥ ।। वज्रोऽस्यास्ति । 'अत इनि-' (५।२।११५) ('बज़ी तु बुद्धे देवाधिपे पुमान्' ॥ (१७) ॥ ।।। वसवो देवा वसूनि रत्नान्यस्य वा सन्ति । ज्योत्स्नादिलात् (वा॰ ५।२। १०३) अण्। वसोरपत्यमिति वा। दैत्यानां वासं वाति वा। 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०)। कः (३।२।३)॥ (१८) ॥ ॥ वृत्रं हतवान् । 'ब्रह्मभूणवृत्रेषु-' (३।२।८७) इति किप् ॥ (१९) ॥ ।। वर्षति । 'वृषु सेचने' (भवा० प० से॰)। 'कानेन् युत्रृषि-' (उ॰ १।१५६) इति कानेन्। 'वृषा त वासवे। वृषमे तुरगे पुंसि' ॥ (२०) ॥ ॥ वास्तो-र्गृहक्षेत्रस्य पतिरिधष्ठाता । 'वास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च' (४। २।३२) इति निपातनादछक् पत्वं चेत्येके । इणः परलात् 'कस्कादिषु च' (८।३।४८) इति पलम् । यत्तु मुकुटः 'षष्ट्याः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति सत्वे इणः परत्वान्मूर्धन्यः इति । तन । तत्र छन्दोऽधिकारात् । 'अपदान्तस्य' (८।३।५५) इलिधिकारात् ॥ (२१) ॥ ॥ सुराणां पतिः ॥ (२२) ॥ ॥ ॥ बलस्यासुरस्यारातिः॥ (२३)॥*॥ शच्याः पतिः॥ (२४) ॥*॥ जम्भमसुरं भेतुं शीलमस्य । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२५) ॥ ॥ हरिईयो यस्य । 'लकेशवालरो-माणि सुवर्णाभानि यस्य तु । हरिः स वर्णतोऽश्वस्तु पीत-कौशेयसप्रभः' इति शालिहोत्रम् ॥ (२६) ॥ ॥ सः स्वर्गे राजते । स्वेषु देवेषु, स्वेन धनेन वा, आ राजते वा। 'सत्सू-' (३।२।६१) इति किए। 'रो रि' (८।३।१४) इति लोपे 'ढूलोपे–' (६।३।१११) इति दीर्घः । जान्तः ॥ (२७) ॥*॥ न मुञ्जति । 'मुच्ल मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । 'इगुपधा-त्कित्-' (४।१२०) इतीन् । 'नभ्राण्नपाद्-' (६।३।७५) इति नञ् प्रकृत्या । नमुचेदैंत्यस्य सूदनः । 'षूद क्षरणे' (भ्वा० आ॰ से॰, चु॰ उ॰ से॰) । नन्द्यादिलात् (३।१।१३४) ल्युः ॥ (२८) ॥ ॥ संकन्दयति । 'क्रदि आह्वाने रोदने च'

१—अयं न्यायश्च 'न मु ने' (८।२।३) इति सूत्रे भाष्यकृता एवमुपन्यस्तः—'वृद्धकुमारी इन्द्रेणोक्ता 'वरं वृणीष्व' इति । सा वरमवृणीत 'पुत्रा मे बहुक्षीरष्टतमोदनं कांस्यपात्र्यां मुक्षीरन्' इति । न च तावदस्याः पतिर्भवति, कुतः पुत्राः । कुतो गावः । कुतो धान्यम् । तत्रानया एकेन वावयेन 'पितः, पुत्राः, गावः, धान्यम्' इति सर्वं संगृहीतं भवति' इति ॥

(भ्वा० प० से०) । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (२९) ॥ः॥ दुःखेन दुष्टं दुष्टेषु वा च्यवनमस्य । दुःसहश्चयवनो मुनिरस्येति वा ॥ (३०) ॥ ॥ तुतोर्ति=तुरः । 'तुर लरणे' (जु० प० से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । तुरं वेगवन्तं साहयत्यभिभवति । 'अधेः प्रसहने' (१।३।३३) इति सूत्रे 'प्रसहनमभिभवः' इति वृत्तेः । ण्यन्तात् (३।१।२६) सहेः (भ्वा॰ आ॰ से॰) किप् (३।२।७६)। 'सहेः साडः सः' (८।३।५६) इति षलम् । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । आङ्प्रश्लेषो वा । 'नहिवृतिवृषि-' (६।३। ११६) इति वा दीर्घः । एकदेशविकृतस्यानन्यलात् । 'दीर्घ-विधा" (१।१।५८) इति, 'किलुग्-' (वा॰ १।१।५८) इति वा (णिलोपस्य) स्थानिवत्त्वनिषेवात्किप्परलानपायात् । यत्तु—तुरं सहते इति विगृह्य 'छन्दिस सहः' (३।२।६३) इति िवः — इति खामी । तन्न । छान्दसस्य लोके प्रयोगा-भावात् । यदपि— 'नहिन्नतिनृषि–' (६।३।११६) इति 'पूर्व-पदस्य दीर्घः-'इत्युक्तम् । तदिप न । क्रियन्तेषु नह्यादिष्वस्य प्रवृत्तेण्यन्तेऽस्योपन्यासस्यान्याय्यलात्। एतेन-(तुरं वेगवन्तं सहते इति वा, तुरस्त्ववरितः सन् परवलानि सहते इति वा' इति विगृह्य 'छन्दिस सहः' (३।२।६३) इति ण्वः-इत्यु-पन्यस्यन् मुकुटोऽपि प्रत्युक्तः ॥ (३१) ॥ ॥ मेघा वाहन-मस्य । मेघान् वाहयतीति वा । त्युः (३।१।१३४) ॥ (३२) ॥ श। आखण्डयति । 'खडि भेदने' (चु० प० से०) । 'तृषा-दिभ्यः कलच्' (उ० १।१०६) ॥ (३३) ॥ शा सहस्रमक्षी-ण्यस्य । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' (५।४।७३) इति षच् ॥ (३४) ॥ ॥ ऋभवः क्षियन्त्यत्र । 'क्षि निवासगत्योः' (तु॰ प॰ अ॰) । डः (वा॰ ३।२।१०१) 'ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोः' इति विश्वः। सोऽस्यास्तीति ऋभुक्षाः इनिः (५।२।१९५)। पथिवत् । यद्वा ऋच्छति इयतीति वा। अर्तेभिक्षिनक् प्रत्ययः॥ (३५) ॥ ॥ पञ्चित्रंशत् 'इन्द्रस्य'॥

तस्य तु त्रिया ॥ ४४ ॥

पुलोमजा शचीन्द्राणी

(तस्येन्द्रस्य ित्रया तु॥) पुलोमजेत्यादि । पुलोन्नो मुंनेजीता । 'पश्चम्यामजाती' (३।२।९८) इति डः ॥१॥ अत
एव 'पौलोमी' अपि । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) ॥ इत्यण्।
गोत्रत्वेन जातित्वान्ङीष् (४।१।६३) ॥ (१) ॥१॥ शचते ।
'शच व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । इन् (उ॰ ४।
११८) । 'कृदिकाराद्-' (ग॰ सू॰ ४।१।४५) इति डीष्
('राचीन्द्राण्यां शतावर्यां तथा स्त्रीकरणान्तरे') । 'अथ
शची स्यादिन्द्राणी शतावरी । चारुधारा महेन्द्राणी
राजाणी जयवादिनी' इति रमसः । शक्रमणित आनयित
जीवयतीति वा शक्राणी ॥१॥ सर्वेन्द्रियेषु सचते । 'षच
समवाये' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। इन् (उ॰ ४।११८)। सची
दन्त्यादिरिष ॥ (२) ॥१॥ इन्द्रस्य स्त्री । 'इन्द्रवरुण-' (४।१।

४९) इति ङीषानुकौ । ('इन्द्राणी शच्यां निर्गुण्ड्यां स्तीक-रणेऽपि')॥ (३)॥ ॥ ॥ यत्तु—अनुकि कर्तव्ये दीर्घाकारमानुकं शास्ति, तज्ज्ञापयित 'यतो विहितस्ततोऽन्यत्रापि भवति'। तेन किर्याणी गिर्याणी इत्यादि सिद्धं भवति-इति धातुपारा-यणम्। अतएव 'शक्काणी' इति मुकुटश्च। तत्र। अनुकि कृते 'अतो गुणे' (६।१।९७) इति पररूपप्रसङ्गात्। नन्वकारोचा-रसामर्थ्यादीघों भविष्यति। अन्यथा हि नुकमेव कुर्यात्-इति चेत्। न। 'अल्लोपोऽनः' (६।४।९३४) इत्यस्य वाधेन चिर्ततार्थलात् 'पत्युनः' (४।१।३३) इति वदादेशे कर्तव्ये आगमिलक्षककारोचारणसामर्थ्यादेव अल्लोपो न भविष्यति-इति चेत्। न। शर्वशब्दे ककारस्य चारितार्थ्यात्। न हि तत्र लोपोऽस्ति। 'न संयोगात्—' (६।४।९३७) इति निषेधात्। तस्मात् ककाराकारयोः सामर्थ्यविरहे पररूपवाधनार्थं दीर्घोन्चारणमावस्यकम् । प्रयोगनिर्वाहस्तूक्त एव ॥ त्रीणि 'इन्द्रपल्याः'॥

नगरी त्वमरावती।

(नगरी त्विति ॥) अमराः सन्त्यस्याम् । मतुप् (५।२। ९४)। 'मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम्' (६।३।११९) इति दीर्घः॥ (१)॥ ॥ एकम् 'इन्द्रपुरस्य'॥

हय उच्चैःश्रवाः

(हय इति ॥) उचैः श्रवसी यस्य । उचैः श्रणोतीति वा । असुन् (उ॰ ४।१८९) । उचैर्महच् श्रवो यशो यस्ये-ति वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'इन्द्राध्यस्य'॥

स्तो भातिलः

(स्त इति ॥) मृतं लाति । 'आतोऽतुप-' (३।२।३) इति कः । मृतलस्यापसम् । 'अत इज्' (४।१।९५) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'इन्द्रसारथः' ॥

नन्दनं वनम् ॥ ४५ ॥

(नन्दनिमिति॥) नन्दयति । 'टुनिदि समृद्धौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। त्युः (३।१।१३४)। 'अथ नन्दनम्। इन्द्रो-द्याने, नन्दनस्तु तनये हर्षकारिणि' इति हैमः॥ (१)॥॥ एकम् 'दुन्द्रवनस्य'॥

स्यात्प्रासादो वैजयन्तः

सादिति ॥ वैजयन्तः पताकाः सन्त्यस्य । अर्शआयच् (५१२१९७) । 'वैजयन्तो महेन्द्रस्य ध्वजप्रासादयोः पुमा-न् । वैजयन्ती पताकायां जयन्तीपादपे स्त्रियाम्'॥ (१) ॥४॥ एकम् 'इन्द्रगृहस्य'॥

जयन्तः पाकशासनिः।

(जयन्त इति॥) जयति । 'तृभूवहि-' (उ० ३। १२८) इलादिना झच् । 'झोऽन्तः' (७।१।२)। ('जय-

न्तावैन्द्रिगिरिशौ जयन्त्युमापताकयोः।जीवन्त्यां सिंहपुच्छयां च इन्द्रपुत्र्यां च')॥ (१)॥॥॥ पाकशासनस्यापत्यम् । 'अत इन्' (४।१।९५)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'इन्द्रपुत्रस्य'॥ पेरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवहुभाः॥ ४६॥

(पेरावत इति ॥) इरा उदकानि सन्खस्मिन् । मतुप् (५।२।९४) ईरावलच्या भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इलण्। ('ऐरावतोऽभ्रमातङ्गे नारङ्गे लकुचहुमे। नागभेदे च पुंसि स्याद्विद्युत्तद्भेदयोः स्त्रियाम् । नपुंसकं महेन्द्रस्य ऋजु-वीर्घशरासने') ॥ (१) ॥ अश्रं मेघः, तदात्मको मातङ्गः। शांकपार्थिवादिः (२।१।६९)। अभ्र आकारो मेघे वा विद्य-मानो मातङ्ग इति वा ॥ (२) ॥ ।।। इरया उदकेन वणति **'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०)** पचाद्यच् (३।१।१३४)। इरावणः । ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । इरा सुरा वनसुदकं यस्मिन् । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् । इरावणे भवः। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्। स्वामी तु-इरावणे भवः। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'विभाषौपधि-' (८।४।६) इति वा णलम्-इति । तत्र । 'ऐरावन' इस्यस्यापि प्राप्तेः ॥ (३) ॥ अभ्रे खे माति, न भ्राम्यति वा, मन्थर-गामिनीत्वात् । बाहुळकादुः । अभ्रमोर्वेह्रभः ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'इन्द्रहस्तिनः'॥

हादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः। शतकोटिः स्वरुः शस्वो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ॥४७॥

हादिनीत्यादि ॥ हादतेऽवस्यम् । 'हाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। आवश्यके णिनिः (३।२।७८)। हा-दोऽस्त्रस्या इति वा। इनिः (५।२।११५) 'हादिनी वज्र-विद्युतोः' ॥ (१) ॥ ॥ वजित । 'वज गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'ऋजेन्द्र-' (उ॰ २।२८) इति रन् ॥ं॥ अस्त्री इति पूर्वोत्तराभ्यामन्वेति । संनिधानाविशेषात् । 'अस्त्रियौ वज्रकुलिशौ' इति संसारावर्ताच । 'वज्रोऽस्त्री' इति वक्ष्यमाणं तस्यैवानुवादः । ('बज्रं स्याद्वालके धात्र्यां क्रीवं योगान्तरे शुमान् । बज्रा सुद्धां गुड्रच्यां च वज्री सुद्धन्तरे स्मृता । दम्भोलौ हीरकेऽप्यस्त्री')॥ (२)॥॥ 'क्रुलिहेंस्तो भुजाद-लः' इति त्रिकाण्डंशेषः । कुलौ शेते । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः। कुलिनः पर्वतान् ३यति वा। 'शो तनुकरणे' (दि॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुपसर्गे-' (३।२।३) इति कः । कुत्सितमीषद्वा लिशति । 'लिश अल्पीभावे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'कुलिशो न स्रियां प्रोक्तो दम्भोली, ना झवान्तरे'॥ (३)

१— ररावती करयपजानपत्या पुलहिष्रया, तथा संभृतत्वाद्वा— तथा चागमः—'इरावत्या भृतः पुत्रस्यार्थे ऐरावतस्ततः' इति । इत्यपि मुकुटः ॥ २—मितद्वादित्वम् (वा०३।२।१८०) तु युक्तम् ॥

॥ शा भिनत्ति । 'विदिभिदिच्छिदेः कुरच्' (३।२।१६२)। यत्त्—'कर्मकर्तरि चायमिष्यते, इत्यत्र चकारः कर्तरीत्यनु-कर्षणार्थः' तेनाकमेकर्तर्थपि भवति, इति वामनः-इति मकटे-नोक्तम् । तत्र । भाष्येऽस्यार्थस्याद्शेनात् । निष्फललाच । 'भिदिरम्' इति पाठे तु 'इपिमदि-' (उ० १।५१) इला-दिना किरच् ॥ (४) ॥ ॥ पुनाति । 'अच इः' (उ० ४। १३९) ॥ (५) ॥*॥ शतं कोटयो धारा अस्य ॥ (६) ॥:॥ खरति । 'स्त्र शब्दोपतापयोः' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'शुस्त्र-स्निहि' (उ॰ १।१०) इति उः । ('स्वरुः पुमान् यूपख-ण्डे भिदुरेऽप्यध्वरे शरे') ॥ ॥ शोभनान्यकंषि धारा अस्येति (स्वरुस्) सान्तोऽपि ॥ (७) ॥:।। शास्यत्यरीन् । अन्त-भीवितण्यर्थाच्छमेर्वन् । (उ०,४।९४) । शं शुभमस्यास्त्य-भेद्यलात् इति वा । 'कंशंभ्याम्-' (५।२।१३८) इति वः । पक्षद्वयेऽपि दन्लोष्ट्यः ॥*॥ 'शम्य संवन्धने' चुरादिः (प० से॰)। 'शम्बयति संबधाति शत्रून्' इति वियहे तु (शम्बः) पवर्गतृतीयान्तः । 'शुरुवः स्यान्सुसलाग्रस्थलोहमण्डलके पवौ । श्रुभान्विते त्रिष्ठु' ॥॥ सम्बयतेः (चु० प० से०) विष्रहे तु (सम्बः) दन्लादिरिष । 'तालव्या अपि दन्लाश्च सम्बस्करपांसवः' इत्यूष्मविवेकः ॥ (८) ॥ क्षा 'दम्भ रोधने' (खा॰ प॰ से॰)। असुन् (उ॰ ४।१८९) दम्भ-सि रोधने अलिः समर्थः । 'अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु' (भ्वा० प० से०) । इन् (४।१९८) । दभ्रोति खेदयति । 'दम्भु दम्भने' (स्वा॰ प॰ से॰)। औणादिक ओलिरिति वा ॥ (९) ॥ ॥ अश्राति, अर्यतेऽनेनेति वा अर्तिसृध्धम्य-म्यस्यतिह्रभ्यो निः' (२।१०२) ॥ ॥ इह 'वज्राशनिः' इति समुदितमपि बोध्यम् । 'वज्राशानिं विदुर्वज्रम्' इति त्रिका-ण्डशेषात् । 'अथ वजाशानिर्द्योः' इति नामनिधानाच ॥ (१०) ॥ ३॥ दश वज्रस्य ॥

व्योमयानं विमानोऽस्त्री

व्योमयानिमत्यादि ॥ व्योम्नि यान्यनेन । करणे त्युद् (३।३।११७) । व्योम याति । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११४) इति कर्तीरे त्युट् इति वा ॥ (१) ॥ ।। विशिष्टं मानयन्त्य-नेन । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति करणे घः । 'घञ्' इति मुकुटः । तत्र । परलाह्ययुट्प्रसङ्गात् । घस्तु करणाधि-करणयोविंहितः । विशेषेण मान्त्यस्मित्रिति वा । अधिकरणे त्युट् (६।३।११७) । विगतं सानमुपमास्येति वा । 'विमानो व्योमयाने च सप्तमूमिग्रहेऽपि च । घोटके यानमात्रे च पुंनपुंसकयोर्मतः' ॥ द्वे 'देवरथस्य'॥

नारदाद्याः सुरर्षयः।

(नारदाद्या इति ॥) नरस्य धर्म्यम् । 'नराचेति वक्त-व्यम्' (वा॰ ४।४।४९) इत्यण् (ञ्)। नारं ददाति । 'आतो-ऽतुप-' (३।२।३) इति कः। यद्वा 'नारं पानीयमित्युक्तं तत् पितृभ्यः सदा भवान् । ददाति तेन ते नाम नारदेति भवि-ष्यति' इत्यागमः । नारं नरसमूहं यति कलहेनेति वा । ग्रुरिदं नारमज्ञानम् । तद्द्यति ज्ञानोपदेशेनेति वा । 'दो अव-खण्डने' (दि॰ प॰ अ॰)। कः (३।२।३)॥ (१)॥॥॥ आयेन तुम्बुरुभरतपर्वतदेवलादयः। सुराश्च ते ब्रह्मा-दिपुत्रत्वादृषयश्च । पृष्ठीसमासो वा ॥ एकम् 'देवर्षेः'॥

स्यात्सुधर्मा देवसभा

(स्यादिति ॥) शोमनो धर्मोऽस्याम् । 'धर्मादिनिच् के-वलात् ' (५।४।१२४) । 'डावुंभाभ्याम्' (४।१।१३) इति पक्षे डाप् । 'अनो बहुब्रीहेः' (४।१।१२) इति ङीप् (४।१। १५) न ॥ (१) ॥ ।। सह भान्त्यस्याम् । 'सभा राजामनुष्य-पूर्वा' (२।४।२३) इति निपातनादङ् । देवानां सभा आ-स्थानग्रहम् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'देवसभायाः'॥

पीयूषमसृतं सुधा ॥ ४८॥

(पीयुषमिति ॥) पीय्यते । 'पीय' इति सौन्नो धातुः । 'पीयेरूपन्' (उ० ४।७६) । बहुलवचनात्पक्षे गुणः । 'स्या-त्पेयुषं च पीयूषं नवक्षीरेऽमृतेऽपि च' इति हारावली। 'पीयूषं सप्तदिवसावधिक्षीरे तथाऽमृते' ॥ (१) ॥ श। न म्रि-यन्तेऽनेन । 'तनिमृङ्भ्यां किच' (उ॰ ३।८८) इति तन् । [']अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सिलले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः'॥ (२)॥ ॥ सुखेन धीयते। 'घेट् पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्रोपसर्गे' (३।३। १०६) इति कर्मण्यङ् । यत्तु--अङ्विधौ (३।३।१०४,५, ६,) कारकाधिकारः (३।३।१९,९३) निवृत्तः-इति मुकुटः । तदाकरविरुद्धम् । द्वितीयभावम्रहणस्य (३।३।९५) कारका-धिकारनिवृत्त्यर्थलात्'-इति हेतुरपि खरूपासिद्धः। 'अभि-विधो भावे-' (३।३।३४) इसस्याम्रेऽनुवर्तनात् । यदपि---सुष्ठु द्धाति पुष्णाति शरीरमिति पचाद्यजन्तात् (३।१।१३४) टाप् (४।१।४) इति-तद्पि न । निस्यलाद्न्तरङ्गलाचैकादे-शेऽदन्तलाभावेन टाबयोगात् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन प्रहणात्सस्यालोपप्रसङ्गाच । 'आतश्चोपसर्गे' (३१९१९३६) कप्रखयो वक्तुमुचितः । ('सुधा गङ्गेष्टिकासूद्योर्मूर्वालेपामृ-तेषु च') ॥ (३) ॥ ॥ त्रीण 'अमृतस्य'॥

मन्दाकिनी वियद्गङ्गा खर्णदी सुरदीर्िका।

मन्दाकिनीत्यादि॥ मन्दमिकतुं शीलमस्याः। 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० सै०)। 'सुपि-' (३१२१७८) इति णिनिः॥ (१)॥॥। वियति वियतो वा गङ्गा॥ (२)॥॥॥। स्वः स्वर्गस्य नदी । पूर्वपदात्संज्ञायाम्-(८१४१३) इति णत्वम्॥ (३) सुराणां दीर्घिकेव॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'देचगङ्गायाः'॥

मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ॥ ४९ ॥ मेरुरित्यादि ॥ मिनोत्युचत्वाज्ज्योतीिष । 'डिमिन् प्रक्षे- पणे' (स्वा॰ उ॰ अ॰)। 'मिपीभ्यां रुः' (उ॰ ४।१०१)। 'मापो रुरिच' इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादावस्य सूत्रस्यानुपलब्धेः॥ (१)॥॥॥ सुमेरुरित्युपसर्गान्तरिनृत्य-र्थमुक्तम्॥ (२)॥॥॥ हेम्रोऽद्रिः॥ (३)॥॥॥ रङ्गानि सानावस्य॥ (४)॥॥॥ सुराणामालयः॥ (५)॥॥॥ पञ्च 'मेरोः'॥

पञ्चेते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः। संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम्॥ ५०॥

पञ्जीति ॥ (एते पञ्च देववृक्षाः) मन्दयते मोदयति । 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु'। (भ्वा॰ प॰से॰) 'अ-क्षिमदिमन्दिभ्य आरन्' (उ॰ ३।१३४) । मन्दा आरा धारा अस्य, सरलत्वादिति वा। ('मन्दारः स्यात्सुरहुमे। पारिभद्रेऽर्कपर्णे च मन्दारो हस्तिधूर्तयोः') ॥ (१) ॥ शा पारिणोऽच्घेर्जीतः । ततः स्वार्थे कन् (५।३।८७) । यत्तु-पारिजातो जन्यत्वेनास्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। पारिजातः समुद्रः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यणि पारिजा-तः-इति मुकुटः । तन्न । वृद्धाच्छस्य (४।२।११४) अपवा-दस्य सत्त्वादणोऽप्रसङ्गात् । वैयर्थ्यात् जन्यस्यैव नामनिर्व-चनासिद्धेश्व । ('पारिजातस्तु मन्दारे पारिभद्दे सुरद्धमें') ॥ (१) ॥ ॥ सम्यक् तनोति पुष्पाणि । 'ज्वलिति-' (३।१। १४०) इति सूत्रे तनोतेरुपसंख्यानात् णः । सम्यक्तन्यन्ते पुष्पाण्यस्मित्रित्यधिकरणे 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् वा। ('संतानः संततौ गोत्रे स्यादपत्ये सुरहुमे'॥ (१) ॥<।। कल्पः संकल्पितोऽर्थः,तस्य वृक्षः। जन्यजनकभावसंबन्धे षष्टी ॥ (१) ॥ ।। चन्दयति । 'चदि आह्वादने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः (३।१।२६) ल्युः (३।१।१३४)। हरेश्वन्दनः । 'हरिचन्दनमस्त्री स्यात्रिदशानां महीहहे। नपुंसकं तु गो-शीर्षे ज्योत्स्नाकुङ्कमयोरिप'॥ (१)॥ ॥ पञ्चानां 'देवतृ-क्षाणाम्' एकैकम् ॥

सनत्क्रमारो वैधात्रः

सनत्कुमार इत्यादि॥ सनत् नित्यं कुमारः ॥॥॥ 'सनात्कुमारः' अपि । यद्वा 'हंसगो गृहिणः स-नत्' इति ब्रह्मपर्याये रभसः । तस्य कुमारोऽपत्यम् । दन्त्यादिः ॥ (१) ॥॥॥ विधातुरपत्यम् । अण् (४।१।९२) ॥ (२) ॥॥॥ वैद्यसंहिताप्रणेतृत्वात्स्ववैद्यपर्यायसंनिधौ कथनम् । द्वे 'ब्रह्मपुत्रस्य'॥

स्वर्वेद्यावश्विनीसुतौ।

नासत्याविश्वनो दस्रावाश्विनयो च ताबुमो ॥५१॥ स्वर्वेद्यावित्यादि॥ स्वः स्वर्गस्य वैद्यो ॥ (१) ॥॥॥ अश्विन्याः स्रतौ ॥ (२) ॥॥॥ न सत्यं ययोस्तावसत्यो, न असत्यो । 'नभ्राण्नपाद्-' (६।३।७४) इति ननः प्रकृति-भावः॥ (३) ॥॥॥ प्रशस्ता अश्वाः सन्ति ययोः। इनिः

(५।२।११५)। यद्वा अश्विन्यां जातौ । 'संधिवेला-' (४।३।१६) इल्लणः 'नक्षत्रेभ्यो बहुलम्' (४।३।३७) इति छिके 'छक् ति ति हिले' (१।२।४९) इति) डीपो छक् । अश्वोऽित्त जनकत्वेन ययोर्वा । इन् (५।२।१९५)॥ (४)॥॥॥ दस्यतः स्पितो रोगान् । 'दस्र उपक्षये' (दि० प० से०)। 'स्कायित्वि-' (उ० २।१३) इति रक्। (दस्यः खरेऽश्विनीसुते')॥ (५)॥॥॥ अश्विन्या अपत्ये। 'स्नीभ्यो ढक्' (४।१।१२०)॥ (६)॥॥॥ 'तासुमाविति द्विलादिष्टलादेकवचनाभावः-' इति सामी । अयं च प्रायोवादः । 'देव्यां तस्यामजायेतां नासत्यो दस्य एवं च' इति मार्कण्डेयात् । 'नासत्यो' इति 'दस्तों' चैकवाचकस्योभयोः प्रयोगो गौणः ॥ पट् 'अश्विनोः'॥ स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्ववेद्या उर्वशीमुखाः!

स्त्रियामिति ॥ अद्यः सरित । 'सैरतेरसुन्' (उ० ४। ३३७)॥ (१)॥ ॥ 'बहुषु' इति प्रायोवादः । 'अनचि च' (८।४।४७) इति सूत्रे 'अप्सराः' इति भाष्यप्रयोगात् । 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वेऽप्सरा अपि' इति शब्दाणं-वाच—अस्य ग्रुभंयाशब्दबद्रूपम्—इति मुकुटोक्तं चिन्सम् । अप्सरःशब्दस्य सान्तलात् ॥ ॥ सः स्वर्गस्य वेदयाः ॥ (२) ॥ ॥ उद्धन्महतोऽश्चते व्याप्नोति वशीकरोतीति यावत् । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) संज्ञापूर्वकस्य विधेरनिस्यलात् वृद्धिः । मूलविभुजादिलात् (वा० ३।२।५) को वा । उह अश्नातीति वा ॥ ॥ मुखशब्देनाद्यर्थेन रम्भा-मेनका-वृताची-तिलोत्तमा-दीनां प्रहणम् ॥ एकम् 'उर्वद्यादेः'॥

हाहा हुहुश्चेवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम्॥ ५२॥

(हाहेति ॥) अन्युत्पत्तिपक्षे 'आतो धातोः' (६।४। १४०) इसस्याप्राप्तेः श्वासि हाहान्, 'ओः सुपि' (६।४।८३) इसस्याप्राप्तेर्हृहून्, इत्यादि । यत्तु—'आतो धातोः' (६।४। १४०) इति योगविभागादाकारलोपः-इति मुकुटेनोक्तम् । तिचन्सम् । निर्णातरूपस्य योगविभागेन निर्वाहस्यौचित्यात् । अप्रयुक्तस्य तेन साधनस्यानुचितत्वात् । हा इति शोकव्यञ्ज-कशब्दं जहाति । 'ओहाक् त्यामे' (जु० प० अ०)। विच् (३।२।७२) शसि हाहः । हू इति ह्रयति । हेनः (भ्वा० उ० अ०) क्षिप् (३।२।१७८) । 'वचिखपि-' (६।१।१५) इति संप्रसारणम् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः । बाहुलका-ह्राप्रस्यये तु (हाहाः) न्युत्पन्नोऽधातुश्च । एवं इप्रस्यये हूहू-रिप बोध्यः । हाहाः सान्तोऽपि । 'गन्धर्वो वीतिहाहसोः' इति संसारावर्तात् । 'गन्धर्वो हाहसि प्रोक्तः' इति रत्नको-षाच । भोजस्तु हहाहुहुशब्दयोरव्ययलमाह । 'हहाः' इत्या-दिहस्यः । 'हुहुः' इत्युभयहस्वश्च । 'हंसो हहाहुहू च द्रो वृषणश्वश्च तुम्बुरः' इति शब्दार्णवात् । 'गीतमाधुर्यसंप-

नौ विख्यातौ च हहाहुहू' इति व्यासोक्तेश्व ॥॥॥ गन्धं सौरभमर्वति । 'अर्च गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰ पवर्गायान्तः) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्व्वादिः (वा॰ ६।१।९४)। ('गन्ध्रवस्तु नभश्वरे । पुंस्कोकिले गायने च मृगमेदे तुरंगमे । अन्तराभवदेहे च') ॥॥॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) (गान्ध्रवः) दीर्घादिरप्ययम् । 'अपि गन्ध्रवगान्ध्रवदि-व्यगायनगातवः' इति शब्दाणंवात् ॥ (१) ॥॥॥ आद्येन तुम्बुरु-विश्वावसु-चित्ररथादीनां संग्रहः ॥ 'देवगायकानाम्' एकम् ॥

अग्निर्वेश्वानरो विह्नवीतिहोत्रो धनंजयः।
कृपीटयोनिर्वेश्वनो जातवेदास्तन्नपात् ॥ ५३॥
विद्विः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उपर्वेधः।
आश्रयाशो वृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः॥५४॥
लोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुश्रक्षणिः।
हिरण्यरेता हुतभुग्र् दहनो ह्व्यवाहनः॥ ५५॥
सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रिश्चत्रभानुर्विभावसुः।
शुचिरिप्तम्

अग्निरित्यादि॥ अङ्गति । 'अगि गतौ' (भवा० प० से॰)। 'अङ्गेर्नलोपश्च' (उ० ४।५०) इति निर्नलोपश्च। ('अग्निवैश्वानरेऽपि स्याचित्रकाख्यौषधौ पुमान्')॥ (१) ॥ ॥ विश्वे नरा अस्य । 'नरे संज्ञायाम्' (६।३।१२९) इति विश्वशब्दस्य दीर्घः । विश्वानरस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१। ११४) । यत्तु-विदादिलात् (४।१।१०४) अञ् । ब-हुत्वे च 'यञ्जोश्च' (२।४।६४) इति छक् । विश्वा-नराः-इति मुकुटः । तन्न । 'विश्वे वैश्वानरा उत' इत्यत्र छुकोऽदर्शनात् । 'वैश्वानराय मीढुषे' इत्यादावन्तोदात्तदर्श-नाच । ऋषिभ्यो गोत्रापत्येऽञो विहितत्वेनानन्तरापत्ये प्रस-त्त्यभावाच । एतेन विदादिलात् (४।१।१०४) अय्-इति वदन् स्वाम्यपि प्रत्युक्तः ॥ (२) ॥ ॥ वहति हव्यम् । 'वहि-श्रिश्रुयुद्धग्लाहालारिभ्यो नित्' (उ० ४।५१) इति निः। निच । ('विह्निवैश्वानरेऽपि स्याचित्रकाख्यौषधे पुमान्') ॥ (३) ॥ श। 'वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु' (अ० प० अ०)। कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) बीतिर्भक्ष्यं पुरोडाशादिर्ह्यतेऽस्मिन्। 'ह दानादनयोः' (जु॰ प० से०) । 'हुयामा-' (ज॰ ४।१६८) इति त्रन् । वीतिरश्वो होत्रं हवनमस्येति वा । ('बीतिहोत्रोऽनलेऽर्के च') ॥ (४) ॥ ॥ धनं जयति ।

१— (यञ्जोश्च' (२।४।६४) इत्यनेन गोत्रविहितयञ्जोर्छिनि धायकेन छुको दशितत्वेनात्रानन्तरापत्येऽचिकीधितत्वेन, गोत्रा-पत्ये एव चिकीधितत्वेन, लौकिके लग्गावस्य 'छन्दोवत्कवयः कु-वेन्ति न होषा इष्टिरस्ति' (१।४।३) इति भाष्येणासाधुताध्वननात् 'वैदिके सर्वे विधयरछन्दसि विकल्प्यन्ते' इति परिभाषया, अन्तोदा-त्तत्वस्य 'सुप्तिङ्खपमह—' (३।१।८५) इति—भाष्योत्तया, स्वर्व्यत्य-येन सिद्धौ विदादिगणे तत्पाठवैयथ्यांपत्तेश्चिन्त्यमेतत् ॥

१—उज्ज्वलदत्तादौ तु 'अप्सराः' इत्येव सूत्रं दृश्यते ॥ २—दे उर्वश्यादेरिति मुकुटः-॥

'संज्ञायां मृतः-' (३।२।४६) इति खन् । ('धनंजयः सर्प-भेदे ककुभे देहमारुते । पार्थेऽग्रौ') ॥ (५) ॥ श। कृपीटस्य जलस्य योनिः । 'कृपीरमुदरे जले' इति रत्नकोषात् । 'अम्ने-रापः' इति श्रुतेः । कृपीटं योनिरस्येति वा । 'अञ्चोऽमिर्न-ह्मतः क्षत्रम्' इति मनुः ॥ (६) ॥ ।। ज्वलति । 'जुचङ्गम्य-' (३।२।१५०) इति युच् ॥ (७) ॥ ।। विद्यते लम्यते । 'विद् लाभे' (तु॰ उ॰ अ॰)। असुन् (उ॰ ४।१८९)। जातं वेदो धनं यस्मात्। जाते जाते विद्यते इति वा। 'विद स-त्तायाम्' (दि॰ आ॰ अ॰)। जातं चेत्ति चेदयते वा। 'विद चेतनादौ' (अ॰ प॰ सें॰, रू॰ आ॰ अ॰, ण्यन्तः, चु॰ आ॰ से॰)। असुन् (उ॰ ४।१८९)॥ (८)॥ ।।।। तनूं शरीरं न पातयति । 'नम्राण्नपात्-' (६।३।७५) इति निपातितः । तन्नपातौ । 'तन्नपातमुपसस्य निं-साते' इति मन्त्रः ॥ ॥ तन् स्वं स्वरूपं न पाति न रक्षति भाशुविनाशिलाद् इति 'तन्त्नपात्' शत्रन्तः । 'उगिदचाम्-' (७११७०) इति नुमि तन्नपात्, तन्नपान्तौ, तन्-नपान्तः इति वा ॥ ॥ तन्वा ऊनं कृशं पाति । तन्नपं मृतादि, तदत्ति । 'अदोऽनने' (३।२।६८) इति विट्। तन्-नपादौ, तनूनपादः इति वा ॥ (९) ॥ श बृंहति । 'बृहि वृद्धी' (भवा॰ प॰ से॰)। 'वृहेर्नलोपथ्थ' (उ॰ २।१०९) इति इस्। पुंलिक्षोऽयम्। 'बर्हिरुक्तो बृहद्भानुः' इल्पमर-मालापुंस्काण्डे पाठात् ॥ (१०) ॥ ॥ 'शुक्रो वैश्वानरो वहिर्विहिं शुष्मा तनूनपात्' इति शब्दार्णवात् 'वहिंः शुष्मा' इति व्यस्तं समस्तं नाम इति कश्चित् । तत्र समस्त-पक्षे बहिं: कुशः ग्रुष्म बलमस्येति विग्रहः । वहिं: सान्तः ('बर्हिः पुंसि हुताशने। न स्त्री कुशे')। वर्हिरिदन्तः। 'शुष्मा' इति नान्तः पृथग्–इत्यन्यः ॥॥ शुष्यत्यनेनेति शुष्मा । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । 'अन्येस्योऽपि-' (३।२।७५) इति मनिन् । संज्ञापूर्वकलान्न गुणः ॥॥ गुष्यति . जलम् । शुषरन्तर्भावितण्यर्थात् 'अविसिविसिशुषिभ्यः कित्' (उ॰ १११४४) इति मनिप्रसये 'शुष्मः' अद्नतोऽपि ॥ (११) ॥*॥ कृष्णो धूमो वर्त्मास्य । नान्तः । (**'ऋष्णवर्त्मा** . विधुंतुदे । दुराचारे हुताशे च') ॥ (१२) ॥ शोचींषि ज्वालाः केशा इवास्य । 'निस्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' (८।३। ४५) इति षलम् ॥ (१३) ॥ अ॥ 'उषः प्रभाते संध्यायाम्' इति विश्वः । उषः संध्यायां बुध्यते प्रकाशते । इगुपधलात् (३।१।१३५) कः । 'अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः-' (वा० ८।२।७०)। स च व्यवस्थितविभाषयेह नित्यम् ॥ (१४) ॥ आश्रयमाधारमश्राति । 'कर्मण्यण् (३।२।१) । ('आ-श्रयादाः पुमान्वहौ त्रिषु चाश्रयनाशके') ॥ श। 'आदा-यादाः' इति पाठान्तरम् । आशेरतेऽत्रेलाशयः । 'एरच' (३।३।५६)। तमश्राति ॥ (१५) ॥ श बृहन्तो भानवोऽस्ये-

ति ॥ (१६) ॥३॥ 'कृश तन् करणे' (दि॰ प॰ से॰)। कृर्यति । 'ऋतन्यि नि' (उ० ४।२) इत्यानुक् ॥ (१७)॥३॥ पुनाति । 'पूज् पवने' (त्रया० उ० से०)। ण्वुल् (३।१। १३३)। ('पावकोऽमौ सदाचारे विह्नमन्थे च चित्रके। भहातके विडङ्गे च शोधियतृनरेऽपि च') ॥ (१८) ॥ ।।।।। अनिस्पनेन । पृषादिलात् (उ॰ १।१०६) करुच् । 'अनरो वसुमेदेऽमौं । (अनलोऽनिले । वसुदेवे वसौ वहाँ)॥ (१९) ॥*॥ लोहिता अश्वा यस्य । 'वरुणस्त्वसितानश्वान्कुवेरः कुमुदोपमान् । हुताशनः किंशुकाभान्वायुर्वभूंसाथावृणोत्' इति शालिहोत्रात् । रोहितो मृगोऽश्वो वाहनमस्येति वा । ('रोहिताश्वधित्रभानी हरिश्चन्द्रनृपात्मजे') ॥ (२०) ॥*॥ वायोः सखा । 'राजाहः सखिभ्यष्टच्' (५।४।९१) ॥ शा वायुः सखास्येति (वायुसखा) वा । अस्मिन्पक्षे टजमावात् 'अनङ् सौ' (७११९३) इत्यनङ् ॥ (२१) ॥ शा शिखाः सन्लस्य । मतुप् (५।२।९४) ॥ ॥ (ब्रीह्यादिलात् (५।२। ११६) इनिप्रस्यये 'शिखी' अपि । 'शिखी वही बलीवर्दें शरे केतुग्रहे दुमे। मयूरे कुकुटे पुंसि शिखावल्पन्यलिङ्गकः'॥ (२२) ॥ ॥ (आशोष्टुमि्च्छति) आङ्पूर्वाच्छुष्यतेः (दि० प० अ०) सन्नन्तात् 'अङि शुषेः सनरछन्दसि' (उ० २।१०६) इत्यनिः । छान्द्सानामपि कचिद्भाषायां प्रयोगः । 'अध्वर्यु-ऋतु:-' (२।४।४) इति ज्ञापकात् । आशु शीवं आशुं वीहिं वा शु क्षणोति । 'क्षणु हिंसायाम्' (त॰ उ॰ से॰) । इन् (उ॰ ४।११८)। शु इति पूजार्धमव्ययम् ॥ (२३) ॥ शिरण्यं रेतोऽस्य । सान्तः।'**हिरण्यरेताः** पुंसि स्यादिवाकरहविर्भुजोः'॥ (२४) ॥ ॥ हुतं भुक्ते । किप् (३।२।१७८) । जान्तः॥ (२५) ॥ शादहति । ल्युः (३।१।१३४) ('दृह्निश्चित्रके भल्लातकेऽप्तौ दुष्टचेष्टिते') ॥ (२६) ॥ ॥ हव्यं वाहयति । ण्यन्ताद्वहेः (भ्वा॰ उ॰ अ॰) ल्युः (३।१।१३४) यत्तु स्वामी--'हन्यं वाह्यति' इति विगृह्य 'हव्यपुरीषपुरीष्येषु च्युद्' (३।२। ६५)—इत्याह । तन्न । उदाहृतपाठस्यानुपलम्भात् । 'कव्य-पुरीषपुरीष्येषु-' इति पाठस्योपलम्भात् । 'वहश्व' (३।२।६४) इलानुवृत्तेर्ण्यन्तादसंभवाच । मुकुटोऽपि — 'वाहयति' इति विगृह्य 'हन्येऽनन्तः पादम्' (३।२।६६) इति वहेर्ञ्युर्-इ-त्याह । तदिप न । ज्युटर्छान्दसत्वात् । 'वहश्र' (३।२।६४) इलानुवृत्तेर्ण्यन्तादसंभवाच ॥ (२७) ॥ ॥ सैप्तार्चिषो यस्य । काली-कराली-मनोजवा-सुलोहिता-सुधूम्रवर्णा-स्फुलिङ्गिनी-वि-श्वदासाख्याः सप्त वहेर्जिह्याः । ('सप्तार्चिः पावके पुंसि क्रूरचक्षुषि च त्रिषु') ॥ (२८) ॥ ॥ 'दमु उपरामे' (दि० प॰ से॰)। अन्तर्भावितण्यशीद् 'दमेरुनसिः' (उ०४।२३५)। दाम्यति । दमुनाः, दमुनसौ ॥ ॥ दीर्घमध्योऽपि । दमूना द्मुनाः प्राचीनवर्हिः गुचिवर्हिषौ' इति नामनिधानात्॥ (२९) ॥*॥ शोचयति । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ०२।२८) इति निपा-

तितः । शुकं रेतोऽस्यास्तीति वा । अर्शवायच् (५।२।१२०)।
शुक्रवर्णत्वादिति वा । रलयोरेकत्वम् । ('शुक्रः स्याद्भागंवे
ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽक्षिरुग्भिदोः क्षीवम्')॥
(३०)॥॥ चित्रा भानवोऽस्य । क्षुभ्रादिः (८।४।३९)।
('चित्रभानुः पुमान्वैश्वानरे चाह्स्करेऽपि च')॥ (३१)
॥॥ विभा प्रभा वसु धनं यस्य । ('चिभावसुस्तु भास्करे ।
हुताशने हारभेदे चन्द्रे')॥(३२)॥॥॥ श्रुचि पवित्रं करोति
शुचयति । 'तत्करोति—' (वा० ३।९।२६) इति प्यन्ताद्
'अच इः' (उ० ४।९३९)। यहा शोचित । अन्तर्भावितण्यर्थाच्छुचेः (भ्वा० प० से) 'इगुपधात्—' (उ० ४।९२०)
इतीन् । ('शुचिर्याध्माप्तिशृङ्गारेष्वाषाढे शुद्धमन्त्रिणि । ज्येष्ठे
च पुंसि धवले शुद्धेऽनुपहते त्रिषु')॥ (३३)॥॥॥ अपां
पित्तमिव । दाहकत्वात् ॥ (३४)॥॥॥ चतुर्ह्मिशत् 'अग्नेः'

और्वस्त बाडवो बडवानलः ॥ ५६॥

(और्व इति ॥) उँवेस्य मुनेरपसम् । यतु । विदायम् (४।१।१०४) वहुत्वे 'यन्नेश्व' (२।४।६४) इति छिक उर्वाः—इति मुकुटः । तन्न । अनन्तरापत्येऽनोऽसंभवात् । तसाहष्यण् (४।१।११४)॥ (१)॥ ॥ बडवायां भवः । 'तन्न भवः' (४।३।५३) इत्यण् । ('वाडवं करणे स्त्रीणां घोटकौषे नपुंसकम् । पाताले न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे वडवानले')॥ (२)॥ ॥। बडवाया अनलः । आधाराधेयभाव एव संवन्धत्वेन षष्ट्यर्थः॥ (३)॥ ॥। त्रीणि 'वाडवाह्नेः'॥

वहेर्द्रयोर्ज्वालकीलावर्चिहेंतिः शिखा स्त्रियाम्।

(वहिरिति॥) 'वहैः' इति प्रायोवार्दैः । 'हे तिः स्यादायुध-ज्वालासूर्यतेजः सु योषिति' इति दर्शनात् । ज्वलति । 'ज्वलितिकसन्तेम्यो णः' (३।१।१४०) ॥*॥ स्त्रियां टाप् (४।१।४)॥ (१) ॥*॥ 'कील वन्धे' (म्वा० प० से०)। कीलति । 'इगुपध' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ स्त्रियां टाप् (४।१।४) 'कीलोऽमितेजसि । कूर्परस्तम्भयोः शङ्को कीला रतहताविप')॥ (२)॥*॥ अर्च्यते । 'अर्च पूजा-याम्' (म्वा०प०से०, चु०उ०अ०)। 'अर्चिश्चचिहुस्यिच्छा-दिच्छर्दिम्य इसिः' उ० २।१०८) अर्चिः सान्तः ॥*॥ इनि (उ० ४।११८) स्विदन्तोऽपि । 'अमेर्म्राजन्ते अर्चयः' इति

१—बादुलकात्कचिदलुगिष 'सोङ्किपांसैरपां पित्तमिन्धानः श-वैरीं नयेत्' इति प्रयोगात् इत्यपि मुकुटः ॥ २—'उवेंण किलायोनिजपुत्रार्थिना ऊरुमीथतः, तत्र ज्वालामयः पुरुषो जातः, तस्य च समुद्र आधार आसीत्' इति श्रुतिः—इति मुकु-टः ॥ ३—भिदादिगणे उर्वशब्दपाठवैयर्थ्यापत्त्या वैश्वानरश-ब्दव्याख्यानोक्तदिशा चिन्त्यमिति शम् ॥ ४—वयं तु ह्रूमः पश्चैव वाचकान्याचिषः । बह्नेरिति तु 'तेजोमात्रवाचिकाप्यर्चि-विशेषणामिष्युतौ वर्तते धातुरिव गैरिके' इत्येतस्यूचनार्थम्— इति मुकुटः॥ श्रुतेः ॥॥॥ 'स्त्रियाम्' इति अचिरादिभिः संबध्यते । तत्राः चिपः 'ज्वालाभासोर्नपुंस्यिः' इति क्षीवत्वमिष वक्ष्यते । ('अचिमैयूखशिखयोः') ॥ (३) ॥॥॥ हिनोति, हन्ति वा । 'हि गतौ' (सा॰ प॰ अ॰)। 'ऊतियूति—' (३।३।९७) इसादिना क्तित्रन्तो निपातितः ('हेतिज्वालास्याँग्रुपु') ॥ (४) ॥॥॥ शेते । 'शीङः किष्रस्थ्य' (उ॰ ५।२४) इति सः । 'शिसः ज्वालावहिंच्डालाङ्गलक्ययमात्रके'॥ (५)॥॥॥ पञ्च 'ज्वालायाः'॥

त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः

(त्रिष्विति ॥) 'स्फु' इखनुकरणशब्दः । स्फुना फूत्का-रेण लिङ्गित । 'लिगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३१११२४) ॥॥॥ स्फुलिङ्गा जाताविष । अजादित्वाद्याप् ॥ (१) ॥॥। अग्नेः कणः ॥ (२) ॥॥ ह्रे 'अग्निकणस्य'॥ संतापः संज्वरः समौ ॥ ५७ ॥

(संताप इत्यादि॥) संतापयति। 'तप संतापे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)॥ (१)॥॥॥ 'ज्वर रोगे' (भ्वा॰ प॰ से॰)
ण्यन्तौ। संज्वरयति। पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ (२)॥॥॥
यत्तु—संतापनं संतापः। घज् (३।३।१८)। संज्वरयति
संज्वरः। अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटेनोक्तम्। तन्न।
वैषम्ये प्रमाणाभावात्। भावकर्त्रभिधायिनोः समानार्थकत्वाभावात्। समौ समानार्थकौ समलिङ्गौ॥ द्वे 'संतापस्य'॥

धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराद् । कृतान्तो यमुनाभ्राता रामनो यमराज्यमः ॥ ५८ ॥ कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः ।

धर्मराज इत्यादि ॥ धर्मस्य राजा । 'राजाहः-' (५।४। ९१) इणि टच् ॥ (१) ॥॥॥ पितृणां पितः ॥ (२) ॥॥॥ समं वर्तितुं शीलमस्य । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (३) ॥॥॥ परेतेषु मृतेषु राजते । 'सत्सूद्विप-' (३।२।६१) इति किप् । जान्तः ॥ (४) ॥॥॥ कृतोऽन्तो विनाशो येन । ('कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु') (५) ॥॥॥ यमुनाया आता ॥ (६) ॥॥॥ शमयति । ल्युः (३।१।१२४) । ('शमनं शान्तिवधयोः शमनः श्राद्धदैवते') ॥ (७) ॥॥॥ यमेन संयमेन राजते । किप् (३।२।६१) जान्तः ॥ (८) ॥॥॥ यमयति । अच् (३।९।१३४)। 'यमो दण्डधरे ध्वाङ्के संयमे यमजेऽपि च' इति विश्वः ॥ (९) ॥॥॥—कल्यलायुः । 'कल् संख्याने' (चु॰ उ॰ से॰) पचाद्यजन्तात् (३।९।१३४) प्रज्ञाद्यण् (५।४१८)—इति मुकुटः । तन्न । कलेर्मित्त्वाभावात् । प्रज्ञाद्यणि स्पद्वयप्रसंद्वाच्च । एतेन स्वाम्यपि परास्तः । तस्मात् 'कौल-

१—मित्त्वाभावेऽपि अदन्तत्वादेव वृद्धरप्राप्त्या 'कलयति' इति मुकुटोक्तभेव समक्षसम् ॥

यति' इति विग्रह उचितः । कालवर्णत्वाद्वा । ('कालो भूलो महाकाले समये यमकृष्णयोः') ॥ (१०) ॥ ।। दण्डस्य धरः । (दण्डं धरतीति विग्रहे 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इल्रिण 'द्रण्डधारः' अपि । ('द्रण्डधारो यमे राहि) (११)॥ ॥ श्राद्धस्य देवः अंशभाक्तवात् । पितृपतित्वाद्वा ॥ (१२) ॥ ॥ विवस्ततोऽपलम् । 'तस्यापल्यम्' (४।१।९२) इल्रण् ॥ (१३)॥ ॥ अन्तं करोति=अन्तयति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१। २६) इति ण्यन्ताद् ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१४) ॥ ॥ 'यमस्य' चतर्वश ॥

राक्षसः कौणपः क्रव्यात्कव्यादोऽस्त्रप आश्चरः॥५९॥ रात्रिचरो रात्रिचरः कर्त्रुरो निकषात्मजः । यातुधानः पुण्यजनो नैकैतो यातुरक्षसी ॥ ६०॥

(राक्षस इत्यादि॥) रक्षलसात्। 'रक्ष पाठने' (भ्वा॰ प॰ से॰) असुन् (उ॰ ४।१८९) प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) रा-क्षसः 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि' (प० पाइ।६८) इति पुंस्लम् । (राक्षसो यातुधाने स्याचण्डायां राक्षसी स्मृता') ॥ (१) ॥ ॥ कुणपं शवं भक्षयितुं शील-मस्य । 'शीलम्' (४।४।६१) इत्यण् । कोणं पाति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । कोणपस्य निर्ऋतेरयम्-कोणपः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (२) ॥ ॥ कव्यमाममां-समित । 'क्रव्ये च' (३।२।६९) इति विट् । 'अदोऽनन्ने' (३।२।६८) इत्येव सिद्धेऽण् (३।२।१) वाधनार्थमिदम् । तेनाममांसमक्षके 'कव्यादः' इति न भवत्येव । ('क्रव्या-न्मांसाशिरक्षसोः') ॥ (३) ॥ शा कृतं छित्रं तदेव पुनर्विशे-षतः कृतं पकं च भुक्के इति कव्यादः । 'कृत्तविकृतपक्कशब्दस्य पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) क्रव्यादेशः' (३।२।६९) इति काशिका । शब्दाणीवेऽपि कृदध्याये—'सदानादकणादौ च स्यात्कव्यादाममांसभुक् । कव्यादः कृत्तविकृतपक्रमांसभग्र-च्यते' इत्युक्तेः । तस्माद्योगार्थस्य व्यवस्थितत्वेऽपि गौण्या अभयोः सामान्येन प्रयोगः ॥ (४) ॥ असं रक्तं पिवति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। नतु टक् (३।२।८) 'पिवतेः सुराशीध्वोः' (वा० ३।२।८) इति वचनात् । दन्ख-सवान्। ('अस्त्रपा तु जलौकायां डाकिन्यां राक्षसे तु ना') ॥ ।। न श्रपयति कव्यात्त्वात् अश्रपः। पचाद्यच् (३।१। १३४) तालव्यशवान् ॥ (५) ॥॥। आशृणाति । 'शृ हिंसा-याम्' (क्र्या॰ प॰ से॰) पच्याद्यच् (३।१।१३४) ॥३॥ 'आ-शिरः' इति पाठे 'अशेणिंच' (उ० १।५२) इति किरच्। 'आशिरो धनुषः शङ्कः कव्यादोऽसप आशरः' इति संसा-रावर्तः । ('आशिरोरेर्के राक्षसेऽमौ') ॥ (६) ॥ शा रात्रौ चरति । 'चरेष्टः' (३।२।१६) । 'रात्रेः कृति विभाषा-' (६।३।७२) इति पक्षे मुम् ॥ (७) ॥*॥ (८) ॥*॥ कुर्वुरो वर्णेन । यद्वा- कर्वति । 'कर्व हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'मद्भरादयश्च' (उ॰ १।४१) इति कुरच् । ('कर्बुरं सिलेले

हेम्रि कर्बरः पापरक्षसोः । कर्बरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत्') ॥ "। 'कर्वरः' इति पाठान्तरम् । 'नैर्ऋतः कर्वरः कव्यात् कर्वुरो यातुरक्षसी' इति शब्दार्णवः । 'कृ हिं-सायाम्' (क्या॰ उ॰ से॰) । कृणाति । 'कृगूशवृचतिभ्यः ष्व-रच् (उ॰ २।१२१) ॥ (९) ॥ ।। निकषाया आत्मजः । मूर्धन्यः पः ॥ (१०) ॥ श। यात्नि रक्षांसि दधाति पुष्णाति स्रजातिपोषकलात् । धाञो 'बहुलमन्यत्रापि' (उ०२।७८) इति युच् । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् वा । या-तूनि यातनाः धीयन्तेऽस्मिन्निति वा । ल्युट् (३।३।११७)। अन्तस्थादिः ॥ ॥ जातु कदाचित् धानं संनिधानमस्येति (जातुधानः) चवर्गादिरपि ॥ (११) ॥*॥ विरुद्धलक्षणया पुण्यश्वासौ जनश्व। ('अथ पुण्यजनो यक्षे राक्षसे सज्जनेऽपि च') ॥ (१२) ॥ ।। निर्ऋतेरपत्यम् ॥ (१३) ॥ ॥ याति । 'कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्व' (उ॰ १।७३) इति तुः । अ-र्धचीदिः (ग०२।४।३१) ॥ (१४) ॥ ॥ रक्षन्त्यसात् । अ-सुन् (उ॰ ४।१८९) 'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) ॥(१५) ॥*॥ पश्चद्रश 'राक्षसस्य'॥

प्रचेता वरुणः पाशी याद्सांपतिरप्पतिः।

प्रचेता इत्यादि ॥ प्रचेतयति । प्रकृष्टं चेतोऽस्येति वा । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । असुन् (उ॰४।१८९) । 'प्रचेताः पौद्यानि सुनौ ना प्रकृष्टहृदि त्रिष्ठु' ॥ (१) ॥॥॥ त्रियते वृणोति वा । 'वृज् वरणे' (स्वा॰ उ॰ से॰) । 'कृद्यारिभ्य उनन्' (उ॰ ३।५३) । 'वरुणस्तरुभेदेऽप्सु प्रतीची-पित्सूर्ययोः' ॥॥॥ युचि (उ॰२।७४) 'वरुणः' अपि । 'वरं वृणन्त तं देवा वरदश्च वरार्थिनाम् । धातुर्वे वरणे प्रोक्तस्त-सात्स वरुणः स्मृतः' इति साम्बपुराणम् ॥ (२) ॥॥॥ पारशोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५)। ('पार्शी पाद्यधरेऽप्पती' इति विश्वः ॥ (३) ॥॥॥ यादसां पतिः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यञ्जक् । ('यादसांपितरम्भोधौ पश्चिमाञ्चाप-तावपि') ॥॥॥ जुकि तु 'यादःपितः' अपि ॥ (४) ॥॥॥ अपां पतिः ॥॥॥ जुकि तु 'यादःपितः' अपि ॥ (५) ॥॥॥ अपां पतिः ॥॥॥ जुकि तु 'यादःपितः' अपि ॥ (५) ॥॥॥ अपां पतिः ॥॥॥ जुकि तु 'अप्पितः' अपि ॥ (५) ॥॥॥ पश्च 'वरुणस्य'॥

श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥ ६१ ॥ पृषद्श्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः । समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६२ ॥ नभखद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः ।

श्वसन इत्यादि ॥ श्वतित्यनेन । 'श्वस प्राणने' (अ॰

१— 'पाशिनिपुण पुंसि कृष्णे च वाच्यवत्' इति पुस्तकान्तरे ॥ २—अलुकि 'अपापितः' इत्यपि—मुकुटोक्तमेव युक्तम् । लुकि तु यादःपितरपीत्यत्रापिना यादसांपितिरित्यस्य मूलकृत्संमतत्वेन अपापतिरित्यस्य मूले छन्द्रोनुरोधादपाठात् ॥

प॰ से॰) ल्युट् (३।३।१९७) । ('श्वसनं श्वसिते पुंसि मा-रुते मदनहुमें') ॥ (१) ॥ ॥ स्पृशित । 'स्पृश सार्शने' (तु० प॰ अ॰)। 'बहुलमन्यत्रापि' (उ॰ २।७८) इति युच्। 'स्पर्शनो माहते सार्शदानयोः स्पर्शनं मतम्' इति विश्वः ॥ (२) ॥ ॥ वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०)। 'कृवापाजि-' (उ॰ १।१) इत्युण् । 'आतो युक्' (७।३।३३) इति युक्'॥ (३) ॥ ॥ 'मातरि' इति सप्तम्यन्तप्रतिरूपकम् । मातरि अन्तरिक्षे श्वयति संचरति । 'दुओश्वि गतिबृद्धोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। यद्वा मातिर जनन्यां श्वयति वर्धते सप्त-सप्तकरूपलात् । 'श्रृनुक्षन्-' (उ० १।१५९) इति निपातना-त्सप्तम्या अळुक् ॥ (४) ॥ ॥ सदा गतिरस्य ('सदागित-र्नाकवातनिर्वाणेषु सदीश्वरें)॥ (५)॥॥ पृषद् मृगभेदोऽश्वो वाहनमस्य । पृषतामम्बुक्णानामश्व इवेति वा । यत्तु--पृष-न्सम्बुकणा अश्वोऽस्य-इति मुकुटः । तन्न । वाह्यवाहकभाव-स्य विपरीतलात्॥ (६)॥*॥वहति। पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ गन्धस्य वहः । यत्तु--गन्धस्य वहः-इति विगृह्य 'अकाराद-जुपपदात्सोपपदो भवति विप्रतिषेधेन' (वा॰ ३।२।१) इलस्य प्रायिकलात् पचायच् (३।१।१३४)-इति मुकुटः । तन्न । प्रायिकलकल्पनाया निर्मूळलात् । उपपदाविवक्षायामचः (३।१।१३४) सिद्धलाच ॥ (७) ॥॥। गन्धं वहति । 'कर्म-ण्यक्' (३।२।१) ('गन्धवाहो मृगेऽनिले । गन्धवाहा तु नासायाम्') ॥ (८) ॥॥ अनित्यनेन । 'सलिकल्यनि–' (उ॰ १।५४) इति इलच् । ('अनिलो वसुवातयोः') ॥ (९<mark>) ॥∗॥ आञ्च गच्छति । 'अन्यत्रापि–' (वा० ३।२।४८)</mark> इति डः । ('आद्युगोऽर्के शरे वायों') ॥ (१०) ॥ ।।। सम्यग् ईर्ते गच्छति, ईरयति प्रेरयति वा । 'ईर गतौ' (अ० आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) ॥ (११) ॥*॥ युचि (३।२।१४८) तु समीरणः । ('समीरणः स्यात्पवने पथिके च फणिज्जके') ॥ (१५) ॥ ॥ म्रियन्ते ऽनेन वृद्धेन विना वा। मरुत्। 'मृत्रोहतिः' (उ० १।९४) ॥ ('मरुद्देवे समीरे ना प्रन्थिपर्णे नपुंसकम्')॥ (१३)॥ ।। ततः प्रज्ञाद्यण्(५।४।३८) ॥ । मरुतदाब्दोऽपि बोध्यः । 'मरुतः स्पर्शनः प्राणः समीरो मास्तो मस्त्' इति विक्रमादित्यकोशात् । 'मास्तः श्वसनः प्राणः समीरो मारुतो मरुत्' इति संसारावर्ताच ॥ (१२) अतएव जगत्प्राणी पृथगपि । 'जगत् स्यादिष्टपे क्षीवं वायौ ना जङ्गमे त्रिषु' इति रुद्रकोषः । 'जगदाख्या स्मृता वाते विष्टपे जङ्गमेऽपि च । जगती भुवने ख्याता छंन्दोभेदे जलेऽपि च' इति विथः। तत्र 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' (वा॰ ३।२।९७८) इति किपि द्वित्वे 'गमः कौ' (६।४।४०) इति मलोपे तुकि जगत्, जगतौ ॥ ॥ यदा तु वर्तमाने पृषद्वहन्महज्जगच्छतृवच' (उ० २।८४) इति व्यु-त्पाद्यते, तदा 'उगिदचाम्-' (७।१।७०) इति नुम् । जगत्,

जगन्तौ ॥ ॥ यत्त — मुकुटः 'यदा वर्तमाने पृषद्वहन्महज्ज-गच्छतृवद् इत्येतन्नास्ति'-इत्यवोचत् । तन्न । उणादिसूत्रस्या-सत्त्वे मानाभावात् । उगित्कार्यार्थलाच ॥ ॥ एकत्वे तु ज-गतां प्राणः ॥ (१४) ॥ ॥ नभोऽस्योश्रयत्वेनास्ति । मतुप् (५।२।९४) 'तसौ मलर्थे' (१।४।१९) इति भलाद्वलाभावः॥ (१६) ॥ ॥ वाति । 'हसिमृत्रिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् ॥ "क्तिच्क्ती च संज्ञायाम्" (३।३।१७४) इति क्तिचि 'वातिः' अपि । 'वायुर्भरुत्वाञ्श्वसनः पवनो मरुतोऽनिलः। नमसान् क्षिपणुर्वातिः शुविणो नैघटो वहः' इति सा-हसाङ्कः ॥ (१७) ॥ ॥ पुनाति । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् ('पवनं कुम्भकारस्य पाकस्थाने नपुंसकम्। निष्पावसहतोः पुंसि') ॥ (१८) ॥ ।। पवते । 'पूङ्यजोः शानन्' (३।२।१२८) । 'आने मुक्' (७।२।८२) ॥ (१९) ॥ ।। प्रकृष्टं भनिक्त । 'भजो आमर्दने' (स्वा०प०अ०)। युच् (उ॰ २।७८) ॥ (२०) ॥#॥ विंशतिः **'वातस्य' ॥** प्राणोऽपानः समानश्चोदानन्यानौ च वायवः ॥६३॥

प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ॥६३॥ शरीरस्था इमे

(प्राण इति ॥) प्रसरणेन, अपसरणेन, समन्तात्, ऊध्वेंन व्याप्त्या च अनित्यनेन । 'हलश्व' (३।३।१२१) इति
घन्-इति मुकुटः। अन्ये तु—प्राणयित, अपानयित, समनतादानयित। आनयतेः (ण्यन्तात् 'अन प्राणने' (अ० प०
से०) इत्यस्मात्) डः (वा० ३।२।१०१) अच् (३।१।१३४)
वा-इत्याहुः। इमे प्राणादयः शरीरस्था वायवः। तत्र 'हृदि
प्राणो, गुदेऽपानः, समानो नाभिसंस्थितः। उदानः कण्ठदेशे
स्याद्, व्यानः सर्वशरीरगः। अन्नप्रवेशनं मृत्राद्युत्सर्गोऽनविपाचनम्। भाषणादिनिमेषादि तद्यापाराः क्रमादमी। प्राणः'
इत्यत्र 'अनितेः' (८।४।१९) इति णत्वम्। 'प्राणो हन्माहते
बोले काव्यजीवेऽनिले बले। पुंलिङः, पूरिते वाच्यलिङः,
पुंभून्नि चासुषु'। ('अपानं तु गुदे क्लीवं, पुंसि स्यात्तस्य माहते'। 'उदानोऽप्युदरावर्ते वायुभेदे भुजंगमे'। 'समानं
सत्समैकेषु त्रिषु, ना नाभिमाहते')॥ प्रत्येकं 'देहस्थपश्चवायुनाम्'॥

रंहस्तरसी तु रयः स्यदः।

जवः

(रंह इत्यादि॥) रमतेऽनेन । 'रमेर्हुक्च' (उ०४।२१४) इत्यसुन् हुगागमश्च । रंहत्यनेन वा । 'रहि गतौ' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ०४।१८९) ॥ (१) ॥ ॥ तरन्त्यनेन । 'तृ ह्वनतरणयोः' (भ्वा० प०से०) । असुन् (उ०४।१८९)

१ वायुर्हि नभःस्वामी । तथा च वायुपुराणम्—'शब्दाकाश-बलानां च वायुरीशस्तथा कृतः' इति मुकुटः ॥ २—'नशब्दः स्वागते वन्धौ वृक्षे सूर्ये च कीर्तितः' इति कोशतः नान् वृक्षान् घटयति चेष्टयते नघटः ॥

॥ (२) ॥ ॥ रिणाल्यनेन । 'री गतिरेषणयोः' (क्या॰ प॰ अ॰) । 'एरच्' (३।३।५६) । रयः-इति खामिमुकुटो । तत्र। करणे ल्युटो वाधकस्य सत्त्वात् । तस्मात् 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । रयतेऽनेन वा । 'रय गतो' (भवा॰ आ॰ से॰) 'पुंसि-' (३।३।१९८) इति घः । 'हलश्व' (३।३।१२९) इति घं । 'हलश्व' (३।३।१२९) इति घं । (३)॥ ॥ स्यन्दतेऽनेन । 'स्यदो जवे' (६।४।२८) इति घं अन्तो निपातितः ॥ (४)॥ ॥ 'जु' इति सौत्रो (३।२।१५०) धातुः । जवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। चवर्गादिः । ('जवो वेगवित त्रिषु । पुंलिङ्गस्तु भवेद्वेगे चौण्डूपुष्पे जवा स्मृता') ॥ (५)॥ ॥ इति मुकुटः। वस्तुतस्तु 'रहआदिष्विप भावव्युत्पत्तिरेव न्याय्या ॥ पञ्च 'वेगस्य' ॥

अथ शीव्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्वतम् ॥ ६४ ॥ सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च ।

(अथेति॥) रंहआदयः सवेगगतिवचनाः । शीघ्रादयस्तु धर्मवचना एव । अतएव 'शीघ्रं पचति' इति प्रयोगः, न तु 'जवं पचति' इति-इति वदन्ति । वस्तुतस्तु रहःप्रभृतयो वे-गाख्यगुणपराः, शीघ्रादयस्तु कालाल्पत्वपराः-इति । शिङ्घति व्याप्रोति । 'शिघि आघ्राणे' (भ्वा॰प॰से॰)। 'शीघ्रादयश्व'(१) इति रगन्तो निपातितः। ('शीघ्रं नलदे चक्राङ्गे क्लीबं द्वतगतौ त्रिषु')॥ (१)॥*॥त्वरते सा। 'ञित्वरा संभ्रमे' (भ्वा०प०से०)। 'गत्यर्थोकर्मक–' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । 'रुष्यमत्वरसंघु-षास्वनाम्' (७।२।२८) इति वेट्। (त्वरितं वेगतद्वतोः')॥ (२) ॥ ॥ ॥ इङभावे तूर्णम् । 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्यूठ् । 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति नलम् । 'रषाभ्याम्-' (८।४। १) इति णलम् ॥ (९) ॥४॥ 'लघि गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) ल^{ही}ते । 'लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च' (उ॰ १।२९) इति कुः, नलोपश्च ।-- 'लिध शोषणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)-इति तु मुकु-टस्य प्रमादः । ('लघुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत्ह्री-बम् । शीघ्रे च कृष्णागुरुणि स्पृक्कानामौषधौ तु स्त्री') ॥ 🛊 ॥ ('वालमूललध्वलमङ्खलीनां वा लो रमापद्यते' (वा॰ ८।२। १८) इति रलपक्षे 'रघु' इत्यपि । 'वरुणस्य रघुस्यदः' इति प्रयोगात्) ॥ (३) ॥ ॥ क्षिपति । 'क्षिप प्रेरणे' (तु॰ उ॰ अ०) । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक्॥ (४)॥*॥ ऋच्छति, इयर्ति वा। 'ऋ गतौ' (भ्वा॰, जु॰ प॰ अ॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। अर्मक्षे रथाङ्गस्य शीघ्रशीघ्रगयो-रिप' इति शाश्वतः । 'अलम्' इत्यव्ययस्य 'वालमूल-' (वा॰ ८।२।१८) इलादिना रेफपक्षे तु 'अरम्' इलव्ययमि ।---अप (३।३।५७) बाहुलकात् क्रीबत्वम्-इति मुकुटस्य प्रमादः। बाहुलकस्यागतिकगतित्वात् । अत्र तूक्तगतेः सत्त्वात् । एतेन खाम्युक्तिरिं परास्ता ॥ (५) ॥ ॥ दवति सा । 'हु गतौं (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'गलर्था-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः। ('अथ द्वतं त्रिषु। शीघ्रे विलीने विद्वाणें')। यत्तु- भावे क्तः—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । त्वरितिमित्यादाविष तथात्वप्रसङ्गात् । वैषम्ये बीजाभावात् । एतेन 'लङ्ग्यते' इति कर्मव्युत्पित्तरिप परास्ता ॥ (६) ॥॥॥ सह त्वरया वर्तते ॥ (७) ॥॥॥ चोपति । 'चुप मन्दायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चुपेरचोपधायाः' (उ० १।१११) इति कलः प्रत्ययः । ('चपलः पारदे मीने चोरके प्रस्तरान्तरे । चपला कमला विद्युत्पुंथलीपिप्पलीषु च ॥ नपुंसकं तु शीघ्रे स्याद्धा-च्यवत्तरले चले') ॥ (८) ॥॥॥ विलम्बते स्म । 'लवि अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कर्तरि क्तः । नञ्समासः ।—भावे क्तः—इति मुकुटस्तु पूर्व-वत् ॥ (१०) ॥॥॥ अश्वते । 'अश्च व्याप्तौ' (स्वा०आ०से०)। 'कृवापाजि—' (उ० १।१) इत्युण् । 'आशुस्तु व्रीहिशीघ्रयोः' ॥ (११) ॥॥॥ एकादश 'शीघ्रस्य'॥

सततानारताश्चान्तसंतताविरतानिशम् ॥ ६५ ॥ नित्यानवरताजस्त्रमपि

(सततेत्यादि॥) संतन्यते सा। 'तनु विस्तारे' (त॰ उ॰ से॰)। कैः (३।४।७२) । 'अनुदास्तीपदेश-' (६।४। ३७) इति नलोपः । 'समो वा हितततयोः' (वा०६।१।१४४) इति वा समो मलोपः॥ (१)॥*॥ पक्षे संततम्॥ (४)॥*॥ आङ्पूर्वो रमिर्विरामे । अविद्यमानमारतं यस्मिन् ॥ (२)॥*॥ 'श्रमु तपित खेदे च' (दि॰ प॰ से॰)। भावे क्तः (३।३। ११४) 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः । अविद्यमानं श्रान्तमत्र ॥ (३) ॥ ॥ नास्ति विरतमस्य ॥ (५) ॥ ॥ निशाव्यापारराहित्यमुपचारात् । नास्ति निशास्मिन् ॥ (६) ॥ नियमेन भवम्। 'त्यब् नेर्ध्ववे' (वा॰ ४।२।१०४) ('नित्यं स्यात्संततेऽपि च । शाश्वते त्रिषु') ॥ (७) ॥*॥ नास्त्यवरते यत्र ॥ (८) ॥ ॥ न जस्पति । 'जसु मोक्षणे' (दि॰प॰से॰)। 'नमिकम्पि–' (३।२।१५७) इति रः ॥ ॥ सततम्, अज-सम्, शब्दावव्ययाविप निलपर्यायौ सः। 'शश्वद्भीरूणं नित्यं सदा सततमजस्रमिति सातत्ये' इत्यव्ययप्रकरणे आ-पिशलेः ॥ (९) ॥ ॥ नव निरन्तरस्य' ॥

अथातिशयो भरः। अतिवेल-भृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढ-निर्भरम् ॥ ६६॥ तीत्रैकान्त-नितान्तानि गाढ-बाढ-दढानि च।

(अथेति ॥) सततं कियान्तरैरव्यवधानम्, अतिशयस्तु पौनःपुन्यम्, इति भेदः । अतिशेते । पचाद्यच् (३।१।१३४) यद्वा अतिशयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) भावे ।—अति-शेतेऽभिभवत्यनेन । अतिपूर्वाच्छीडः 'एरच्' (३।३।५६) इति मुकुटः । तन्न । ल्युट्प्रसङ्गात् । 'भरः पूर्णता' इति खव्याख्यानविरोधाच ॥ (१) ॥॥—'भॄ भर्त्सने' (क्या॰

१—भावे क्तः (शशशश्र) इति मुकुटः ॥ २—निरन्तर-कियाकरणस्येति मुकुटः ॥

प॰ से॰)। करणे 'ऋदोरप्' (३।३।५७)-इति स्वामिस-कुटौ । तन । ल्युटा वाधप्रसङ्गात् भरति । 'सृ भरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४)। यद्वा-भर-णम् । पुंसि-' (३।३।११८) इति घः, अप् (३।३।५७) वा ॥ (२) ॥ ॥ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थं 'निर्भरःः' इत्युक्तम् ॥ ॥ अतिकान्तं वेलां मर्यादाम् । 'अत्यादयः कान्ताद्यर्थे द्विती-थया' (वा॰ २।२।१८) इति समासः ॥ (३) ॥३॥ र्यंशते । 'मृशु भ्रंशु अधःपतने' (?) अन्तर्भावितण्यर्थात् 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । भृशम् ॥ (४) ॥*॥ अर्थो निवृत्ति-विषयो वा, तमतिकान्तम् अत्यर्थम् ॥ (५) ॥ ॥ मात्रा स्तोकम्, तामतिकान्तम् । 'गोस्त्रियोः-' (१।२।४८) इति हस्यः ॥ (६) ॥*॥ उद्गाहते स्म । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० <mark>आ० से०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (७) ॥*॥ निःशेषे</mark>ण भरोऽत्र ॥(८)॥*॥ तीवति । 'तीव स्थौल्ये' (भ्वा०प०से० । दन्लोध्यान्तः) । बाहुलकादु रक् (उ०) ॥ (९) ॥३॥ एको-Sन्तो निश्चयोऽत्रेति ॥ (१०) ॥*॥ निताम्यति स्म । 'तमु काह्वायाम्' (दि॰ प॰ से॰)। अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः (३।४।७२) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः ॥ (११) ॥*॥ गाढमुद्गाढवत् ॥ (१२) ॥*॥ 'वाह प्रयत्ने' (भ्वां आ से)। 'क्षुच्यस्वान्त-' (७।२।१८) इति निपातितम् । ('वाढं मृशप्रतिज्ञयोः') ॥ (१३) ॥*॥ 'दह हि वृद्धौं? (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'हढः स्थूलवलयोः' (७।२। २७) इति निपातितम् । ('दृढः स्थूले भृशे शक्ते') ॥ (१४) ॥*॥ चतुर्दश 'अतिशयस्य'॥

हीवे शीबाद्यसत्त्वे स्याबिष्वेषां सत्त्वगामियत् ६७

(क्कींच इति ॥) शीघ्रादिदृढपर्यन्तं कियाविशेषणलाद-द्रव्ये वर्तमानं क्लींचे स्यात् । यथा शीघ्रं जुहोति, सततं भुक्षे । एषां मध्ये यत् सत्त्वगामि द्रव्यगामि तत् त्रिषु वाच्यलिङ्गम् इत्यर्थः । शीघ्रा जरा, शीघ्रो मृत्युः, शीघ्रं वयः, इत्यादि । अतिशयभरयोरसत्त्ववचनत्वेऽि पुंस्त्वमेच । पुंलिङ्गेन निर्दे-शात् । 'गाढेकान्तनितान्तानि पुमानतिशयो भरः' इति रमसाच । 'अतिशयं पचिति' इति प्रयोगस्तु कियाविशेषण-त्वात्कर्मत्वेन द्वितीयया । क्लींबता तु न, नियतलिङ्गत्वात् । शीघ्रादीनामनियतलिङ्गानां हि कियाविशेषणस्वे क्लींबता, न तु नियतलिङ्गानाम् । कचिद् 'भेद्यगामि' इति पाटः, तस्य विशेष्यगामीत्यर्थः ॥

कुवेररूयम्बकसखो यक्षराङ्गृद्यकेश्वरः । मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिषः ॥ ६८ ॥ किनरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः । यक्षेकिपङ्गैडविडश्रीदपुण्यजनेश्वराः ॥ ६९ ॥

क्रवेर इत्यादि ॥ कुत्सितं वेरं शरीरमस्य । कुष्टित्वात् । क़ुत्सायां किति शब्दोSयं शरीरं वेरमुच्यते । 'कुवेरः कुशरी-रत्वान्नाम्ना तेनेव सोऽङ्कितः' इति वायुपुराणम् । यदा---क्रम्यति धनम् । 'कुवि आच्छादने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कुम्बेर्नलोपश्च' (उ० १।५९) इत्येरक् ॥ (१) ॥*॥ त्र्यम्ब-कस्य सखा । 'राजा-' (५।४।९१) इति टच् ॥ (२) ॥ ।।। यक्षेषु राजते । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति किप् ॥ (३)॥<।। गुद्धं कायति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गुह्य-कानामीश्वरः ॥ (४) ॥ ॥ मनुष्यस्येव धर्म आचारः इमश्र-लत्वादिर्वास्य । 'धर्मादिनेच् केवलात्' (५।४।१२४) ॥ (५) ॥ अनं दयते । 'देङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) 'आतः' (३।२।४) इति कः ॥ (६) ॥ शा राज्ञां यक्षाणां राजा । 'राजा-' (५।४।९१) इति टच् । 'यक्षे चन्द्रे च राजा स्यात्' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (७) ॥ ॥ धनानामधिपः ॥ (८) ॥ ॥ किंनराणामीशः ॥ (९) ॥ ॥ विश्रवसोऽपत्यम् । शिवादिषु (४।१।११२) विश्रवसो विश्रवणरवणावादेशौ नि-पातितौ अण् च ॥ (१०) ॥*॥ पुलस्तेर्गोत्रापत्यम् । 'गर्गा-दिभ्यो यन्' (४।१।१०५) बहुत्वे पुलस्तयः ।-अपत्यं गोत्रं वा-इति मुकुटः । तन्न । अनन्तरापत्ये यत्रोऽसंभवात् ॥ (११) ॥ ॥ नरो वाहन्मस्य । क्षुभ्रादित्वात् (८।४।३९) न णत्वम् ॥ (१२) ॥ ॥ ई लक्ष्मीमक्ष्णोति व्याप्नोति । 'अक्षू व्याप्ती' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यक्ष्यते । 'यक्ष पूजायाम्' (चु॰ आ॰ से॰) । 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति घव (पुंसि-' (२।२।५१८) इति घो वा। यजति शिवम् । इज्यते लोकेन वा। बाहुलकात्सो वा॥ (१३)॥ ॥ सासूयं गौरीनिरीक्षणे वामे चक्षुषि रुद्रानुनयात्पिङ्गतामगात् । अत एकं पिङ्गमस्य ॥ (१४) ॥ ॥ इडविडोऽपसम् । 'तस्यापस्यम्' (४।१।९२) इस्रण् ॥ ॥ डलयोरेकत्वसारणाद् 'एलविलः' अपि । इलविलाया अपत्यमिति वा विम्रहः । तत्र 'अवृद्धाभ्यो नदीमानुषी-' (४।१।११३) इसण् । इडविलास्ति मातृत्वे-नास्य । ज्योत्स्नादित्वात (वा० ५।२।१०३) अण् इति वा ॥ (१५) ॥*॥ श्रियं दयते, ददाति, वा ॥ (१६) ॥*॥ पुण्य-जनानामीश्वरः ॥ (१७) ॥ सप्तदश 'दुःवेरस्य' ॥

अस्योद्यानं चैत्ररथम्

अस्येति ॥ उद्यान्ति अस्मिन् । 'या प्रापणे' (अ० प०

१—मृहयतीति युक्तम्, अस्य दिवादिष्वेवीपलभ्यमानत्वात् ॥
२—जवादीनां शीघ्रादीनां चापरं भेदमाह । क्वीव इत्यादि ।
कालिङ्गस्त्वाह—तत्र सत्त्वगामिनः शीघ्रपर्याया आशुशब्दरहिताः
सततपर्याया अनिशाजसरहिताः, अतिशयपर्याया अतिशयभररहिताः, इति ॥ तत्राशुशब्दवर्जनमसम्यक् । तथा च—कालिदासः—'मेरुमेत्य मरुदाशुवाहनः' इति । अत आशुशब्दोऽपि त्रिविवत्यन्ये । एवम् अनिशशब्दस्यापि त्रिलिङ्गतां कोऽपि मन्यते इति
सर्वेषरः—इत्यपि मुकुटः ॥

१--- 'इलविला पुलस्तिभार्या'-इति मुकुटः ॥

से॰) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ ॥ चित्ररथेन निर्वृत्तम् 'तेन निर्वृत्तम्–' (४।२।६८) ॥ इत्यण् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'कुवेराक्रीडस्य'॥

पुत्रस्तु नलक्वरः।

(पुत्रस्त्विति॥) नलः कूवरो युगंधरो यस्य । त्रिकाण्ड-शेषे तु—(पुत्रो तु नलकूवरो' इत्युक्तम् । तत्तु 'नासत्यो' इति-वदौपचारिकं बोध्यम् । नलकूवर-मणिप्रीवयोस्तत्पुत्रयोः पुरा-णप्रसिद्धत्वात् । 'नलकूवरमणिप्रीवाविति ख्यातौ श्रियान्वि-तौ' इति भागवतम् ॥ (१) ॥॥ एकम् 'कुबेरपुत्रस्य'॥ कैलासः स्थानम्

(कैलास इति ॥) के जले लासो लसनमस्य । केलासः स्फिटिकः । 'हलदन्तात्—' (६।३।९) इस्र छक् । तस्यायं कैलासः । यद्वा केलीनां समूहः कैलम् । 'तस्य समूहः' (४।२। ३७) इस्रण् । तेन आस्यतेऽत्र । 'आस उपवेशने' (अ॰ आ॰ से॰) । 'हलध्य' (३।३।१२१) इति घण्॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'क्रबेरस्थानस्य'॥

अलका पूः

(अलकेति ॥) अलित भूषयति । 'अल भूषणादिषु' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि' (उ॰ २। ३२) इति कुन्। क्षिपकादित्वात् (वा॰ ७।३।४५) नेत्वम् । 'अलका कुवेरपुर्यामस्त्रियां चूर्णकुन्तले'॥ (१)॥॥॥ एकम् 'कुवेरपुर्याः'॥

विमानं तु पुष्पकम्॥ ७०॥

(विमानमिति॥) पुष्पित । 'पुष्प विकसने' (दि॰ प॰ से॰) । कुन् (उ॰ २।३२) । पुष्पिन वा । 'इवे प्रतिकृतो' (५।३।९६) इति कन् । 'विमानं तु पुष्पकोऽस्त्री नगरी त्वलका प्रभा' इति शब्दार्णवात् पुस्त्वमिष । (पुष्पकं रीतिपुष्पे च विमाने धनदस्य च । नेत्ररोगेतथा रत्नकङ्गणे च रसाझने । लोहकांस्ये मृदङ्गारशकट्यां च नपुंसकम्') ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'कुवेरविमानस्य'॥

स्यार्तिकनरः किंपुरुषस्तुरंगवदनो मयुः।

स्यादिति ॥ किंचित् कृत्सितो वा नरः 'किं क्षेपे' (२।१। ६४) इति समासः ॥ (१) ॥॥ एवं किंपुरुषः । कृत्सा च कस्यचित्रसमुखाश्वकायत्वात् , कस्यचिदश्वमुखनरशरीरत्वात् । 'अथ किंपुरुषो लोकभेदिकंनरयोः पुमान्' ॥ (२) ॥॥॥ पुरंगस्येव वदनमस्य ॥ (३) ॥॥॥ मिनोति । 'डुमिश् प्रक्षेपणे' (खा॰उ॰अ॰) । 'भृमूशीङ्–' (उ॰ १।७) इत्युः । 'मीना-ति–' (६।१।५०) इत्यात्वं तु बाहुलकात्र । ('मयुर्मृगाश्वमु-खयोः') ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'किंनरस्य'॥

निधिनी शेवधिः

(निधिरिति ॥) नितरां धीयते । धानः (जु॰उ॰अ॰)

कि: (३।३।९२)। नितरां दधाति पोषयत्यनेन । निधीयते वा । 'धि धारणे' (तु॰प॰अ॰)। संपदादिः (वा॰ ३।३। १०८)। आगमशासनस्यानित्यत्वात्र तुक्॥ (१)॥॥॥ शे कल्याणे मोहे वावधिः। 'ततपुरुषे-' (६।३।१४) इत्यञ्जक्। यद्वा शेतेऽनेन शेवं सुखम्। 'इण्शीभ्यां वन्' (उ॰१।१५२)। शेवं धीयतेऽस्मिन्। धाञः (जु॰उ॰अ॰) 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः॥ (२)॥॥। द्वे 'सामान्यनिधेः'॥

भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः ॥७१॥

(भेदा इति ॥) पद्मा लक्ष्मीरस्मिनस्ति । अर्शआयच् (५१२११२७)॥ (१)॥॥ शाम्यसम्बु दुःखं वा ध्मातेना-नेन । 'शमेः खः' (उ० १११०२) ('श्रङ्कः कम्बौ निधेमेंदे स्यानस्यामलिकास्थिनि । वलने दिनभागे च नागभेदे')॥ (१)॥॥ 'पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शङ्खो मकर-कच्छ-पो । मुकुन्द-कुन्द-नीलाश्च खर्वश्च निधयो नव' इति शब्दार्णवः॥ 'निधिविशेषस्य' प्रत्येकम् ॥

इति स्वर्गवर्गविवरणम्॥

द्योदिवो द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम् । नभोऽन्तरीक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥ १ ॥ वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ।

चोदिवाविति॥ न बिमर्ति । क्षेचित् । मूलविभुजादि-त्वात् (वा॰ ३।२।५) कः । यद्वी-आपो श्रश्यन्सस्मात् । 'अन्येभ्योऽ-पि' (वा॰३।२।१०१) इति डः । यद्वा—अभ्रति स्थेर्य गच्छति । अच् (३।१।१३४) । 'अस्र वस्र मम्र चर गलर्थाः' (भ्वा॰प॰से॰)। यद्वा-न भ्राजते । 'श्राजृ दीप्तो' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।१०१) इति डः । 'अर्भु मेघे च गगने धातुभेदे च काश्चने'॥ (३) ॥×॥ व्य-यति । 'व्येज् संवरणे' । 'नामन्सीमन्–' (उ०४।१५१) इत्यादिना मन्नन्तं निपातितम् । यद्वा व्यवति । विपूर्वादवते-र्मनिन् (३।२।७५) । 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्यूठौ । सवर्णदीर्घः (६।१।१०१) । 'सार्वधातुका-' (७।३।८४) इति गुणः । ('द्योम वारिणि चाकारो भास्करस्यार्चनाश्रये') ॥ (४) ॥: ॥ पुष्यति । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) । 'पुषः कित्' (उ॰ ४।४) इति करच् कित्त्वं च । पुष्कं वारि राति-इति खामी । 'पुष्करं गगनपद्मवारिषु' । ('पुष्करं द्वीपती. र्थाहिखगरागौषधान्तरे । तूर्यास्येऽसिफले काण्डे झुण्डामे') ॥ (५) ॥ अवि शब्दे (भ्वा०आ०से०) । भावे घञ् (३।३।१८) अम्बः शब्दः तं राति । अम्बरम् । ('अम्बरं न द्वयोर्व्योप्ति सुगन्ध्यन्तरवस्त्रयोः') ॥ (६) ॥ ॥ नस्नते

१-अत्र पक्षे अब्झशब्दे वसंयुक्ती भकार इति सुकुटः ॥

30

मेघै: । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । 'नहेर्दिवि भश्च' (उ॰ ४।२११) इलसुन् भश्रान्तादेशः । न वभस्तीति वा किप् (३।२।१७८)। नभते। 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। असुन् (उ॰ ४।१८९) । सान्तम् । 'नभः ह्रीवं व्योम्नि पुमान् घने । घ्राणश्रावणवर्षास् विसतन्तौ पतह्रहे' । **ंनभो** व्योम्नि **नभा** मेघे श्रावणे च पतद्रहे । घ्राणे मृणाल-सूत्रे च वर्षोमु च नभाः स्मृतः' इति विश्वः ॥*॥ 'अत्यवि-चिमतिम-' (उ० ३।११७) इत्यसच्प्रत्यये तु नम्समदन्त-मपि । नभसः पुरिस-इत्युणादिवृत्तौ । ('नभसम्त नदीपतौ। गगने प्रावृषि') ॥ (७) ॥ ॥ द्यावापृथिव्योरन्तरीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। कर्मणि घन् (३।३।१९)। वैदे तु छान्दसं हस्वत्वम् । अन्तर् ऋक्षा(णि नक्षत्रा)ण्यस्य । पृषोदरादिस्वात् (६।३।१०९) इत्वम् । अस्मिन् पक्षे 'अन्त-रिश्लम्' इति हस्वमध्यः । अधिकरणव्युत्पत्तिस्तु नोचिता । ल्युटा घत्रो वाधप्रसङ्गात् ॥ (८) ॥*॥ गच्छन्सनेनास्मिन्वा । <mark>'गमेर्गश्च' (उ०२।७७) इति युच् गश्चान्तादेशः ॥ (९) ॥*॥</mark> नास्त्यन्तो यस्य । ('अनन्तः केशवे शेषे पुमाननवधौ त्रिषु । अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरि ॥ कणा दुरालभा-पथ्यापार्वत्यामलकीषु च । विश्वंभरागुहृच्योः स्यादनन्तं सुर-वरमीनि') ॥ (१०) ॥ ॥ सुराणां वरमं ॥ (११) ॥ ॥ ख-न्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । डः (वा० ३। २।१०१) 'खं स्वः संविदि व्योमनीन्द्रिये । श्रून्ये विन्दौ मुखे सुर्ये' इति हैमः । खर्वसमिन् वा । 'खर्व गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। डः (वा॰ ३।२।१०१)॥ (१२)॥॥। वि विश्वत एति व्याप्नोति । इणः (अ॰प॰अ॰) शतृ (३।२। १२४)। वियच्छति न विरमति वा। विपूर्वाद्यमेः (भ्वा० प॰ अ॰) 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।७५) इति किप्। 'कौ च गमादीनाम्' (वा॰ ६।४।४०) इति मलोपे तुक् (६।१।७१) 🛮 (१३) ॥*॥ विष्णोः पदम् आस्पदम् खरूपं वा । विष्णोः पदं कमोऽत्र-इति खामी । तन्न । व्यधिकरणबहुवीहिप्रसङ्गा-त् । ('विष्णुपदं नभोऽञ्जयोः । विष्णुपदस्तु क्षीरोदे विष्णुपदी सुरापगा । संक्रान्तिद्वीरिका चापि') ॥ (१४) ॥ आ समन्तात् काशन्ते सूर्यादयोऽत्र । 'काशः दीप्ती' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घन्॥ (१५) ॥ ।। विशेषेण हाययति गमयति विमानादीन् । 'हय गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ण्यन्ताद् असुन् (उ० ४।१८९)। विजहाति भुवं वा 'विहिहाधाञ्भ्यदछन्दिस' (उ० ४।२२१) इलायुन् । णिदिलास्यानुयन्तेर्युक् (७१३१३३) ।-विपूर्वाज्ञहा-तेर्बोहुलकाद्युन्-इति मुकुटः । तत्र । असुनो घातुमात्रात् (उ॰ ४।१८९) विहितत्वेन बाहुलकस्यानुपयोगात्। यकार-स्याश्रवणप्रसङ्गाच ॥ (१६) ॥*॥ 'वा तु पुंसि-' इति तुश-ब्दादुत्तरान्वयि । तेन आकाशः, विहायाश्च । 'विदुर्विहायसं

न्योम पक्षिणश्च विहायसः' इति शाश्वतः । 'विहायाः शकु-नौ पुंसि गगने पुंनपुंसकम्' ॥ षोडश 'आकाशस्य' ॥

इति व्योमवर्गविवरणम्॥

दिशस्तु ककुभः काष्टा आशाश्च हरितश्च ताः।

दिश इति ॥ दिशत्यवकाशम् । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) किन् 'ऋलिग्द्धृक्-' (३।२।५९) इत्यादिना नि-पातनात् । यत्तु-मुकुटः कर्मण्येव क्रिन्, कर्तरि तु क्रिवेव-इत्याह । तन्निर्मूलम्, आकरविरुद्धं च ॥ ॥ भागुरिमतेन टापि दिशा। 'दिक् तु स्त्रियां दिशा दान्ती ककुव देव-वधः पविः' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ ॥ ककते । 'कक लौल्ये' (भ्वा० प० से०)! बाहुलकादुभ् प्रत्ययः । यद्वा—कं वातं स्कुभाति विस्तारयति । 'स्कुभु' इति सौत्राद्धातोः किप् (३।२।१७८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) सलोपः । **'ककुपृ** स्त्रियां प्रवेणीदिक्शोभासु र पकस्रजि'।—केनादि-त्येन जलेन वा कुत्सितानि भानि नक्षत्राण्यत्रेति टाबन्तोऽपि इति कश्चित् । तन्न । व्यधिकरणवहुवीहिप्रसङ्गात् ॥ (२)॥॥॥ काशते । 'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०)। 'हनिकुषि-' (उ॰ २।२) इति कथन् । ('काष्टा दारुहस्दायां कालमान-प्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यानपुंसकम्')॥ (३) ॥३॥ आ समन्ताद् अश्चते व्याप्नोति । 'अग्न् व्याप्तौ'. (स्वा॰आ॰से) । अच् (३।१।१३४) । ('आ**হाा** तृष्णादिशोः स्त्रियाम्') ॥ (४) ॥ ॥ हरन्ति नयन्त्यनया । 'हस्रुरुहियुषि-भ्य इतिः' (उ० १।९७)। 'हरिद्दिशि स्त्रियां पुंसि हयवर्णवि-रोषयोः । अस्त्रियां स्यात्तृणे' ॥ (५) ॥ ॥ ता इत्यनेन स्त्रीत्वं व्यनिक्त । दिशां वहुत्वाद्वहुवचनम् ॥ पश्च 'दिशः' ॥

प्राच्यपाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥ १ ॥ उत्तरा दिगुदीची स्यात्

प्राच्येति ॥ प्राथम्ये प्रशब्दोऽत्र । प्राञ्चति प्राप्नोति सूर्यम् । 'अञ्च गतिपूजनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'ऋत्विग्—' (३१२१५९) इस्रादिना किन् प्रस्ययः । प्राञ्चति रिवरस्याम् । बाहुलकादिधकरणेः किन्—इति मुकुटः । तन्न । बाहुलकस्यागितकगतित्वात् । एवमप्रेऽपि बोध्यम् ॥ (१) ॥*॥ अहो मध्येऽञ्चस्याम् । अपाची । 'अप' इस्रव्ययं मध्यार्थेऽपिद्शमितिवत् । अपाञ्चति सूर्यम्—इत्युचितम् । कर्तरि कृद्विधानात् । अवाची—इस्पपाठ एव । अवपूर्वस्याञ्चतेरधोमुखी भावे कृतेः । स्वामी त्ववशब्दस्य मध्यार्थतामाह ॥ (१)॥*॥ प्रति पश्चाद् दिनान्तेऽञ्चति सूर्यम् । सूर्योऽस्याम्—इति तु दुष्टम् ॥ (१) ॥*॥ पूर्वदक्षिणेस्यत्र 'सर्वनान्नो कृतिमात्रे पुंवद्भावः' (वा० ५।३।२८) । उद् ऊर्ध्व तरन्सत्र । 'तृ स्वनसंतरणयोः' (भ्वा० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ('उत्तरा दिग्वशेषे च सुषायामर्जनस्य च') ॥*॥ उत्

उत्तरमञ्चलकम् । उत्कान्तं दृष्टिपथमञ्चति सूर्यं वा । अस्या-मिति तु न युक्तम् । 'उद ईत्' (६।४।१३९) इसञ्चतेरत ईकारः ॥ (१) ॥॥। प्रत्येकं द्वे द्वे 'चतसृणाम्'॥ दिश्यं तु त्रिषु दिग्मवे।

(दिश्यमिति ॥) दिशि भवं दिश्यम् । 'दिगादिभ्यो यत्' (४।३।५४) ॥ (१) ॥॥। एकं 'दिग्भवस्य' ॥ इन्द्रो विहः पितृपतिर्नेर्ऋतो वरुणो मरुत् ॥ २ ॥ कुवेर ईशः पत्यः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ।

(इन्द्र इति ॥) एवं च प्राच्यादीनामैन्द्रीत्यादिनामानि । इन्द्रादीनां प्राचीपतिरित्यादीनि नामानीति भावः ॥ ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमदोऽञ्जनः ॥ ३ ॥ पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ।

(ऐरावत इत्यादि॥) पुण्डरीकवर्णयोगात्। अर्शआयच् (५।२।१२७)। ('पुण्डरीकं सिताम्बुजे। सितच्छने भेषजे च पण्डरीकोऽमिदिग्गजे ॥ सहकारे गैणधरे राजिलाही गजज्वरे । केोषकारान्तरे व्याच्ने') ॥ (१) ॥ ॥ सर्वेलाद्वा-मनः । ('वामनोऽप्यतिखर्वे च त्रिषु पुंसि तु दिग्गजे । हरावङ्कोटवृक्षे') ॥ (१) ॥*॥ कुमुदं रक्तोत्पलं तत्तुल्यवर्ण-लात्। 'कुमुदं कैरवे रक्तपद्मे स्त्री कुम्भिकोषधौ। गम्भार्या पंसि दिङ्गागे नागे शाखामृगान्तरे'। की मोदते वा। 'इगु-पध-' इति कः। 'सुद हर्षे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)।--'मूल-विभुज-' (वा॰ ३।२।५) इति कः-इति मुकुटः । तन्न । अनुपयोगात् ॥ (१) ॥ ॥ अञ्जनवर्णलात् अञ्जनः । ('अञ्जनं कळले चाक्ती सीवीरे च रसाजने। पुंसि ज्येष्टा-दिग्गजयोरञ्जना वानरीभिदि । अञ्जनी लेप्यनार्यां च') ॥ (१)॥ ॥ पुष्पमिव दन्ता यस्य । ('पुष्पदन्तस्तु दिङ्गागभेदे विद्याधरान्तरे') ॥ (१) ॥ ॥ सर्वस्यां भूमौ विदितः । 'तत्र विदितः' (५।१।४३) इल्एण्। अनुशतिकादिः (७।३।२०)। ('सार्वभौमस्तु दिग्गजे चक्रवर्तिनि')॥ (१)॥ ॥ शो-भनाः प्रतीका अवयवा यस्य । 'सुप्रतीको दिगशिभे, शो-भनावयवे त्रिष्ठु'॥ (१) ॥ ॥ दिक्षु विख्याता गजाः। हिगीशा गजा इति वा। 'शाकपार्थिवादिः' (२।१।६९)॥ 'इन्द्रादिगजानाम्' एकैकम्॥

करिण्योऽभ्रमु-किपला-िपङ्गलानुपमाः क्रमात् ॥४॥ ताम्रकर्णो शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावती ।

(करिण्य इति ॥) अत्र आकाश एव माति । 'मा माने' (अ० प० अ०) । मित्रय्वादित्वात् (उ० १।३७) कु: । न श्राम्यति । 'भृतृचरि-' (उ० १।७) इत्युः । मन्थर-

१—ऋषभदेवे ॥ २—इक्षुविशेषे ॥ ३— 'अञ्जनः' इत्युत्तरं अञ्जनवद्वणोऽस्य । यद्वा—अनक्ति 'अञ्जू व्यक्तयादौ' । ल्युः 'युट् वा' इत्यिकः पाठः पुक्तकान्तरे ॥

गामिनीत्यर्थ इति वा ॥ (१) ॥ ॥ कपिलपिङ्गलवर्णत्वात्क-पिलापिङ्गले। ('कपिला रेणुकायां च शिंशपा गोविशेषयोः। पुण्डरीककरिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिङ्गकम् ॥ नानले वासुदेवे च मुनिभेदे च कुक्तरें)। ('पिङ्गलो नागभिद्धदचण्डांशु-पारिपार्श्वके । निधिभेदे कपावशौ पुंचि स्यात्कपिलेऽन्यवत् ॥ स्त्रियां वेश्याविशेषे च करिण्यां कुमदस्य च । नाडीभेदे कार्णिकायाम्') ॥ (१) ॥ ।। श्रेष्ठत्वान्नास्त्युपमास्याः । (अ.त.-पमस्तु भवेदयम् । उपमारहितेऽनुपमेभ्याम्') ॥ (१)॥॥ ताम्री कर्णी यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इत्यादिना डीष्। 'नासिको-' (४।१।५५) इति वा॥ (१)॥ शा शुम्रौ दन्तावस्याः । 'नासिकोदरौष्ठ-' (४।१।५५) इति ङीष् । ('श्रम्रदन्ती सुदन्तां स्यात्पुष्पदन्तेभयोषिति') । श्रभ-दन्ती इति वा पाठः । शुभौ दन्तावस्याः ॥ (१) ॥ ।।। अङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा ०प० से०) । युच् (उ०२।७८)। कल्याणान्यङ्गान्यस्याः इति वा । 'अङ्गात्कल्याणे' (ग० ५।२। १००) इति नः ॥ (१) ॥ ॥ अजनवर्णत्वादजनमस्त्यस्याः । 'मतौ बह्वचः-'(६।३।११९) इति दीर्घः॥ (१) ॥፨॥ क्रमेण 'पेरावतादीनां हस्तिनीनां' एकैकम्॥

क्षीबान्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ५

(क्रीबेति ॥) क्रीबाव्ययमिति कर्मधारयोऽव्ययीमावत्वसू-वनार्थः । 'अव्ययीमावश्व-' (१।१।४१,२।४।१८) इति स्त्राभ्यां क्रीबत्वाव्ययत्वयोर्विधानात् । तेन 'नाव्ययीमावा-दतोऽम्त्वपञ्चम्याः' (२।४।८३) इत्यादिप्रवृत्तिः । 'अप' इति मध्यवाची । शरदादित्वात् (५।४।१०७) टच् । आवन्तेन समासे तु टज्नापेक्षितः ।— दिशोरिदमपदिशम्, विभक्त्यर्थ-ठव्ययीमावः–इति खामी । तत्र । संबन्धमात्रस्य विभक्त्यर्थ-त्वेऽपि मध्यस्य तदर्थत्वामावात् ॥ (१) ॥॥॥ दिग्भ्यां विनिर्गता । विद्क् शान्ता ॥॥॥ सैव प्रद्क् । 'थान्या-सामन्तरालानि प्रदिशो विदिशश्च ताः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥॥। द्वे 'अभ्यादिकोणस्य'॥

अभ्यन्तरं त्वन्तरालम्

(अभ्यन्तरमिति॥) अभिगतमन्तरम्॥ (१) अन्तरं लाति। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः। आङ्प्रश्लेषो वा। मूलविभुजादि-त्वात् (वा०३।२।५) कः॥ (२)॥॥ द्वे 'मध्यमात्रस्य'॥

चक्रवालं तु मण्डलम्।

(चकेति॥) चकाकारेण वलते। 'वल संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) दीर्घः। यद्वा—भावे घिन वालः। चकमिव वालो यस्य। यद्वा—चकाकारेण वाडते। 'वाडृ आहाव्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰) अच् (३।१।१३४) चकवाडम्। डल्योरेकत्व-स्मरणाचकवालम्। ('चक्रवालोऽदिभेदे स्याद्यकवालं

तु मण्डले'॥ (१) मण्डयति। 'मिंड भूषायाम्' (चु॰ प॰ से॰)। वृषादित्वात् (उ॰ १।१०६) कलच् । मण्डं भूषां लाति-इति वा । ('मण्डलं देशविम्वयोः । भुजंगभेदे परिधौ शुनि द्वादशराजके। संघाते कुष्ठभेदे च')॥ (२)॥ ॥ द्वे 'मण्डलाकारेण परिणतसमूहस्य'॥ अम्रं मेघो वारिवाहः स्तर्नायलुर्वलाहकः॥ ६॥ धाराधरो जलधरस्तडित्वान्वारिदोऽम्बुभृत्। धन-जीमृत-मुद्दिर-जलमुग्धृमयोनयः॥ ७॥

(अभ्रमित्यादि ॥) अपो विभर्ति । मूलविभुजादित्वात् (३।२।५) कै: । अभ्रति । 'अभ्र गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । <mark>अन् (३।१।१३४) । न भ्रश्यन्त्यापो यस्मात् । 'भ्रं</mark>धु अधः-पतने'। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः-इति वा। 'अभ्नं मेघे च गगने धातुमेदे च काखने' ॥ (१) <mark>॥ । मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।</mark> १।१३४) । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'मेघो मुस्ताजलद्योः पुमान्' ॥ (२) ॥ ॥ वारि वहति । 'कर्म-ण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥ श। स्तनयति । 'स्तनगदी देव-<mark>शब्दे' (चु० उ० से०) चुरादावदन्तः । 'स्तनिर्ह</mark>िष-' (उ० ३।२९) इतील्लच् । 'अयामन्ता-' (६।४।५५) इति णेरय् ॥ (४) ॥ ॥ वारिवाहकः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । वला-काभिर्हायते गम्यते । 'ओहाङ् गतौ' (जु॰ आ॰ अ॰) । कर्मणि क्कन् (उ० २।३७) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । वलेन हीयते आहायते वा । कुन् (उ० २।३७) । ('बला-हको गिरौ मेघे दैलनागप्रभेदयोः') ॥ (५) ॥*॥ धाराणां जलस्य च धरः । 'धाराधरोऽसिमेघयोः' ॥ (६) ॥ ।॥ (जलधरस्तोयधरादीनामप्युपलक्षणम् । 'तोयधरो मुस्ता-सुनिषण्णौषधीघने')॥ (७) ॥*॥ तडितः सन्यस्मिन् । मतुप् (५।२।९४) । 'झयः' (८।२।१०) इति वलम् ॥ (८) ॥*॥ वारि ददाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । (जलद्तीयदादीनामप्यपलक्षणम् । 'जलदो मुस्तके मेघे'। 'तोयदो मुस्तके मेघे पुमानाज्ये नपुंसकम्') ॥ (९) ॥ ॥ अम्बु बिभर्ति । किप् (३।२।७६) ॥ (१०) ॥ ॥ हन्यते वायुना । 'मूर्ती घनः' (३।३।७७) इलप् कुरवं च । ('घनं स्यात्कांस्यतालादिवाद्यमध्यमनृत्ययोः । ना मुस्ताब्दौघदार्ट्योषु विस्तारे लोहमुद्गरे । त्रिषु सान्द्रे दृढे') ॥ (११) ॥ ॥ जीवनं जलं मृतं बद्धमनेन । 'मृङ् बन्धने' (भ्वा० आ० से०) कर्मणि क्तः (३।२।१०२,३।४।७०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९)।

ज्यानं जीः । 'ज्या वयोहानों' (क्या॰ प॰ अ॰) । संपदादि-लात् (वा॰ ३।३।१०८) । किए । जिया वयोहान्या मृतो वद्ध इति वा । ('जीमृतो वासनेऽम्बुदे । घोषकेऽद्दो भृति-करें') ॥ (१२) ॥*॥ मोदन्तेऽनेन । 'मुद हुषें' । (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'इषिमदिमुदि–' (उ॰ १।५१) इति किरच् । 'मुदिरः कामुके मेषे' ॥ (१३) ॥*॥ जलं मुखति । 'मुच्लु मोक्षणे' (तु॰उ॰अ॰) । किए (३।२।७६) ॥ (१४) ॥*॥ धूमो योनिरस्य ॥ (१५) ॥*॥ यद्यपि शब्दाणंवे 'मेघास्तु त्रिविधास्तत्र विह्नजा धूमयोनयः । निःश्वासजास्तु जीमृतास्ते होया जीवरूपिणः । यज्ञजास्तु धना घोराः पुष्करावर्तंकादयः' इति विशेषपरत्वमुक्तम् । तथाप्यन्यत्रापि वृत्तिर्न विरुद्धा ॥ पद्धदश 'मेघस्य'॥

काद्मिवनी मेघमाला

कादिभ्वनीति ॥ कादम्याः कलहंसा बलाकावन्मेघमनुधावन्ति । ते सन्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) यत्तु ज्योत्स्नादिलात् (वा० ५।२।१०३) अणि ङीप् (४।१।१५) इति
मुकुटः । तत्र । एवं हि 'कादम्यी' इति प्रयोगप्रसक्तेः । कदम्यस्य विकासः=कादम्योऽस्त्यस्याः कार्यत्वेनेति वा ॥ (१)
॥*॥ मेघानां माला ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मेघपङ्केः' ॥

त्रिषु मेघभवेऽभ्रियम्।

(त्रिष्चिति ॥) अन्ने भवम् । 'समुद्रान्नाद्धः' (४।४। ११८) । छान्दसत्वं प्रायिकम् । स्त्रियामन्निया ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'मेघभवस्य'॥

स्तनितं गर्जितं मेघनिघोंषो रसितादि च ॥ ८॥

(स्तनितमिति ॥) 'स्तनगदी देवशब्दे' (चु॰ उ॰से॰)। 'गर्ज शब्दे' (भ्वा॰, चु॰ प॰ से॰)। 'रस शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'एभ्यो भावे क्तः' (३।३।११४)॥ भा मेघस्य निर्धोषः॥ (३)॥ ॥ आदिना ध्वनित-हाद-रासादयः॥ च- लारि 'मेघध्वनेः'॥

शंपा शतहदाहादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा । तडित्सौदामनीविद्युचञ्चला चपला अपि ॥ ९ ॥

शंपित ॥ भयंकरत्वाच्छं सुखं पिवति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । टाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥ ॥ शतं हादा अव्यक्ताः शब्दा यस्याः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९)हस्वः। शतं हदा अर्चीषि, अगाधजलाशया वा । सन्त्यस्या इति वा अच् । (५।२।१२७) । ('शतहृदा स्त्रियां वन्ने सीदामिन्यां च कीर्तिता') ॥ (२) ॥ ॥ हादते । आवश्यके णिनिः (३।२।०८) । हादोऽस्ति यस्या वा । इनिः (५।२।११५) ।

१—के अब्भं बकारविदिति वैयाकरणाः—इति मुकुटः ॥
२—इति पौराणिकाः तदुक्तम् । 'न भ्रदयन्ति यतस्तेभ्यो
जलान्यभ्राणि तान्यतः' इतीति स्वामिमुकुटौ । अत एव बकाररिहतत्वेन 'समयावनौधनमदभ्रमराणि' इति षष्ठे माघ यमिकतम्—
इति मुकुटः ॥

१—'श्रम्बा' इति प्राच्याः शम्बयति नायनं तेजः-इति व्या-ख्यन्-इति स्वामी ॥ २—वहुत्रीहिणैन रूपसिद्धौ मत्वर्थीयप्रत्ययं-करणस्य निष्प्रयोजनता ॥

'ह्रादिनी वज्रतिहतोः' ॥ (३) ॥ श। इरा आपः सन्ख-स्य=इरावान् मेघः । तस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इसण्। ऐरावतेनैकदिक्। 'तेनैकदिक्' (४।३।११२) इसण् इति वा ॥ (४) ॥ ॥ क्षणं प्रभास्याः ॥ (५) ॥ ॥ ताडयति । 'तड आघाते' (चु० प० से०) । 'ताडेणिंछक्च' (उ० १। ९८) इतीतिः । डलयोरेकलात् 'तिलत्' अपि । 'दूरेचित्सं तिलदिवातिरोचसें इति मन्त्रः ॥ (६)॥ अ। अवेतद्विपः सुदामा' इति त्रिकाण्डशेषे ऐरावतपर्यायौ । 'तेनैक-दिक्' (४।३।११२) इल्पण् । 'अन्' (६।४।१६७) इति प्रकृतिभावादिलोपालोपौ न भवतः । 'सुदान्नादिणा-' इति वा। 'ख़दामा तु पुमान्वारिधरपर्वतभेदयोः'। सुदाम्नि मेघे भवा वा । 'सौदामिनी' इत्यपपाठः । 'सौदासन्यप्स-रोभेदे तडित्तद्भेदयोः स्त्रियाम्' ॥ (७) ॥ ।। विशेषेण द्यो-तते । 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'भ्राजभास-' (३। २।१७७) इति किप्। ('विद्युत्तिडिति संध्यायां स्त्रियां त्रिषु तु निष्प्रभे') ॥ (८) ॥ । 'चच्च गतौ' (भ्वा० प० से०)। धञ् (३।३।१८)। चर्च लाति । कः (३।२।३) । 'चञ्चला त तिड हिस्म्योश्चश्च स्थापले डिनिले'॥ (९) ॥ शा चोपति । 'चुप मन्दायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चुपेरचोपधायाः' (उ॰ १।१११) इति कलच् । 'चपला कमलाविद्युत्पुंश्वली-पिप्पलीषु च । नपुंसकं तु शीघ्रे स्याद्वाच्यवत्तरले चले'।। (१०) ॥ श। दश 'विद्युतः' ॥

स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषे

(स्पूर्जिश्चिरित ॥) स्फूर्जनं स्फूर्जियुः । 'दुओस्फूर्जा व-ज्ञानिघोषि' (स्वा० प० से०) । 'द्वितोऽशुच्' (३।३।८९) ॥ (१) ॥॥। वज्ञानिघोषोऽशानिश्चाच्दः । 'वज्ञानिष्पेषे' इति पाठे 'पिष्ठु संचूर्णने' (६० प० अ०) घज् (३।३।९८) । 'इदुदुपधस्य-' (८।३।४१) इति षः । निष्पेषशब्दस्तदुत्थ-शब्दपरः । संघटमात्रपरः-इस्यन्थे ॥(२)॥॥ द्वे 'वज्रध्वनेः'॥

मेघज्योतिरिरंमदः।

(मेघिति॥) अन्योन्यस्य संघर्टेन मेघातिःस्ट्य दृक्षादी ज्योतिः पतिति स इरंमदः । इरया जलेन माद्यति दीप्यते । अनिन्धनलात् । 'उग्रंपदयेरंमद—' (३।२।३७) इति साधः । मेघेत्युपलक्षणम् । तेन बाडवोऽिष । अत एव 'मेघाग्या-दिरिरंमदः' इति शब्दार्णवः ॥ द्वे 'चज्राग्नेः'॥

इन्द्रायुधं शक्रधनुः

(इन्द्रेति ॥) इन्द्रस्यायुधम् ॥ (१) ॥ ॥ शकस्य धनुः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'इन्द्रधनुषः' ॥

तदेव ऋज रोहितम्॥ १०॥

(तिदिति ॥) तिदन्द्रधनुरूपातादिना ऋज अवकं सद्रो-हितं स्यात् । 'रुहे रश्व लो वा' (उ॰ ३।९४) इतीतन् । 'रोहितं रुधिरे धीरऋजुशकशरासने । रोहितो मीनमृग-योभेंदे रोहितकह्रमे' इति विश्वः । यद्वा—रोहणं रोहः संजा-तोऽस्येति । तारकादिलात् (५।२।३६) इतैच् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ऋजोरिन्द्रधनुषः'॥

वृष्टिर्वर्षम्

(वृष्टिरिति ॥) वर्षणम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा०प०से०)। 'स्त्रियां किन्' (३।३।९४)॥ (१)॥ ॥ 'अजिवधौ भया-दीनामुपसंख्यानम्' (वा० ३।३।५६) इत्यचि वर्षम् । ल्युटि (३।३।१५) वर्षणमपि । नचाचा ('नपुंसके कादिनिवृत्त्य-र्थम्' इति (३।३।५६) भाष्योक्तया कस्येव) ल्युटोबाधः । 'वृषभो वर्षणात्' (पस्पशायाम्) इति भाष्यप्रयोगात् । 'अथ वृष्टिर्वर्षमस्त्री केचिदिच्छन्ति वर्षणम्' इति शब्दार्णवः । 'वर्षस्तु समाद्वीपांशवृष्टिषु । वर्षवरेऽपि वर्षास्तु प्रावृषि' इति हैमः॥२॥॥ द्वे 'वृष्टः'॥

तद्विघातेऽवग्राहावग्रहो समो।

(तिद्धिघात इति ॥) तस्या वृष्टेविंघाते द्वौ । 'अवे महो वर्षप्रतिवन्धे' (३।३।५१) इति अवपूर्वाद्रहेर्वा घन् ॥ (१) ॥*॥ 'महबृद्दनिश्चिगमश्च' (३।३।५८) इस्यि अवमहः । ('अवमहस्तु ज्ञानभेदे गजालिके । प्रतिवन्धे वृष्टिरोधे') । ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'बृष्टिविघातस्य' ॥

धारासंपात आसारः

(धारिति ॥) धाराणां संपातः संभूय पतनम् । पतेभांने धन् (३।३।१८)॥ (१)॥ ॥ 'सं गतौ' (भ्वा० प० अ०)। आसरणम् । धन् (३।३।१८)। 'आसारः स्यात्प्रसरणे वेग-वर्षे सहद्वरुं' इति विश्वः॥ (२)॥ ॥ द्वे 'महावृष्टः'॥

शीकरोऽस्बुकणाः स्मृताः ॥ ११॥

(शीकर इति ॥) सता वायुना इतस्ततः प्रेरिता अम्बु-कणाः शीकराः तालव्यादिः । 'शम्बशीकरपांशवः' इति ता-लव्यप्रकरणे जन्मविवेकात् । 'शीकृ सेचने' (भ्वा॰आ०से०)। 'ऋच्छेररन्' (उ० ३।१३१) इति बाहुलकादरन् । ('शीकर्' सरले वातसताम्बुकणयोः पुमान्') ॥॥॥ (सीकरः) 'द्-न्यादिरयम्' इति धनपालादयः ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'वात-प्रक्षिप्रजलकणस्य'॥

१—तथाच हरिप्रबोधे 'खेऽभ्रं जगाम काञ्चनसरसमसौदाम नीलता धामास्तम् । कुवलयमिव हि सरजसं सरसमसौदामनी लताधामास्तम् । इति यमकितम्'—इति मुकुटः ॥ २—केचित्तु (स्फूर्जः) इति दीर्घ नेच्छन्ति । तेषां 'सिपि धातो हर्वा' (८।२।७४) इत्यतो 'इलि च' (८।२।७७) वामहणानुवृत्तो व्यवस्थितविभाषा-विद्यानान्न भवतीति मैत्रेयः—इति मुकुटः ।

१—कङ्कमे ॥ २— 'वर्षवरः षण्ढः' इत्यनेकार्थकैरवाकरः

वर्षीपलस्तु करका

(वर्षोपल इति ॥) कृणोति 'कृष् हिंसायाम्' (स्वा॰ उ॰ अ॰)। 'कृषादिभ्यः संज्ञायां चुन्' (उ॰ ५१३५)। क्षि-पकादिलात् (वा॰ ७१३१४५) इलाभावः। पुंस्यिष । 'वर्षो-पलस्तु करका करकोऽपि च दर्यते'। ('करकस्तु पुमा-व्पिक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च। द्वयोर्मेघोपले न स्त्री करक्के च कमण्डलों')॥१॥॥ एकं 'वर्षोपलस्य'॥

मेघचछन्नेऽहि दुर्दिनम्।

(मेघेति ॥) मेघच्छने मेघान्धकारिते । अहीति रात्रे-रप्युपलक्षणम् । रात्राविष दुर्दिनम् । 'दुर्दिनं जलदध्वा-न्तम्' इति रक्षकोषः । दुर्निन्दितं दिनम् । 'वादलं दुर्दिने मेघे' इति ॥१॥॥॥ एकं 'मेघान्धकारितस्य'॥

अन्तर्भा व्यवधा पुंसि त्वन्तर्धिरपवारणम् ॥ १२ ॥ अपिधान-तिरोधान-पिधानाच्छादनानि च ।

(अन्तर्धेति॥) अन्तर्धानम् । व्यवधानम् । डुधानः (जु॰ उ॰ अ०) अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गलात् (भ्वा॰ १।४।६५) 'आतश्रोपसर्गे' (३।३।१०६) इसङ्॥ (१)॥ (२)॥॥॥ 'उपसर्गे घोः—' (३।३।९२) इति किप्रत्येष्ठन्तिधिः॥ ३॥॥॥ 'वृज् आच्छादने' (जु॰ उ॰ से॰) जुरादिण्यन्ताद्भावे त्युट् (३।३।१९५)॥ (४)॥॥॥ 'विष्ठ भागुरिः—' इति वाल्लोपः॥ (५)॥ (६)॥॥॥ 'विरोडन्तर्धों' (१।४।७१) इति गतित्वे 'कुगति—' (२।२।१८) इति समासः॥ (७)॥॥॥ 'छद अपवारणे' (जु॰ उ॰ से॰)। ण्यन्ताल्लयुट् (३।३।१९५)॥॥॥ अण्यन्ता- स्युटि तु छद्नम् । यत्तु—छदनिमिति 'छादेवें' (६।४।८९) योगविभागाद् हस्वलम्—इति मुकुटेनोक्तम्। तिचन्त्यम्। उक्तरीत्या प्रयोगद्वयनिर्वाहे योगविभागस्य निष्प्रयोजनलात्॥ (८)॥॥॥ अष्टी 'अन्तर्थानस्य'॥

हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुद्वान्धवः ॥ १३॥ विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापितः। अब्जो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्गः कलानिधिः १४ द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः।

(हिमांशुरित्यादि॥) हिमा अंशवो यस्य॥ (१)॥॥॥ चन्द्रं कर्पूरं साद्दयेन माति तुलयति। 'चन्द्रं मो डिच्च' (उ० ४।२२८) इत्यसुन् ।चन्द्रमाहादं मिमीते निर्मिमीते इति वा। बाहुलकात्केवलाद्प्यसिः 'मिमीते आनन्दम्' इति माः=चन्द्रः। 'मास्शब्दः केवलोऽपीह संमतो बहुदश्वनाम्'—इत्युत्पलिनी। ('माश्चन्द्रमासयोः पुमान्') कालं मिमीते। माश्चासौ चन्द्र-श्चन्द्रमाः—इति वा। राजदन्तादिः (२।२।३१)॥(२)॥॥॥ चन्दति। 'चिद्दं आह्वादने' (भ्वा० प० से०) 'स्फायितश्चि—' (उ० २।१३) इति रक्। 'चंद्रोऽम्बुकाम्ययोः। स्वर्णे सु-

धांशौ कर्परे कैं।स्पिल्ये मेचेंकेऽपि च' इति हैमः ॥ ।। अचि (३।३।१३४) रेफश्रन्योऽपि । 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः शशी चन्द्रो हिमद्यतिः' इति शब्दार्णवात् ॥ (३) ॥ ॥ उनित्त । 'उन्दी क्वेदने' (रु० प० से०) 'उन्नेरिचादेः' (उ० १।१२) इत्युः। यत्तु स्वामिमुकुटौ-उन्दते, उन्दति-इसाहतुः। तिच-न्सम् । उन्दे रोधादिकलात् ॥ (४) ॥÷॥ कुमुदानां वान्धवः ॥ (५) ॥ 🕬 विशेषेण धयन्त्येनं सुराः । घेट् पाने । बाहुल-कारकुः (उ॰ १।२२)। 'विधुः शशाङ्के कर्प्रे हवीकेशे च राक्षसे' इति विश्वः ॥ (६) ॥ ॥ सुधायुक्ता अंशवो यस्य ॥ (७) ॥ ॥ ग्रुभ्रा अंशवो यस्य ॥ (८) ॥ ॥ ओषधीनामीशः ॥ (९) ॥ ।। निशायाः पतिः ॥ (१०) ॥ ॥ अझ्यो जातः । 'पश्चम्यामजातो' (३।२।९८) इति डः । 'अब्जोऽस्त्री शक्के ना निचुले धन्वन्तरी च हिमकिरणे । ह्रीवं पद्मे' इति विर्श्वेः ॥ (११) ॥*॥ जीवयति । अन्तर्भावितण्यर्थः । 'जीवेः' इत्यत्त-वृत्ती 'आतृकन् वृद्धिश्र' (उ० १।७९) इति साधुः । 'जेवा-तृकः पुमान् सोमे कृषकायुष्मतोस्त्रिषु'॥ (१२) ॥०॥ अमृतं सूते-सोमः । 'अर्तिस्तुस्-' (उ० १।१४०) इस्रादिना मन्। 'सोमस्त्वोषधीतद्रसेन्दुषु। दिव्यौषध्यां घनसारे समीरे पितृ-दैवते ॥ वसुप्रमेदे सिलले वानरे किंनरेश्वरे' इति हैमः ॥॥॥ सोमा नकारान्तोऽपि । 'नामन्सीमन्सोमन्-'इत्यादिना दश-पाद्यां निपातनात् । यत्तु मुकुटेनोक्तम्-सूयते जायते 'नवो नवो भवति जायमानः' इति श्रुतेः, सूयते यज्ञाङ्गस्थानं वा करोति, सूतेऽमृतं वा सोम इति 'षुञ् अभिषवे'। 'पू प्रेरणे' वा-इति । तत्र । सूयतेः सकर्मकत्वेन जायते इति प्रतिपदा-संभवात् । श्रुत्युपन्यासोऽप्यसंवद्धः । जायमान इति जनेरक-मैकस्य ग्रहणात् । एतेनैव स्वाम्युक्तिरपि प्रत्युक्ता । स्यत इलस्य यज्ञाङ्गस्थानं वा करोति-इलर्थक्थनमप्यसंगतम् । प्राणिगर्भविमोचनार्थकस्य तदसंभवात् । सुनोतेः सुवतेश्रोप-न्यासः पूर्वान्वयी खतन्त्रो वा । नाद्यः । पूङा विगृह्य तदुप-न्यासस्यासंगतलात् । द्वितीयेऽपि 'अर्तिस्तु-' इति हस्यस्य ब्रहणे सुवतेरुपन्यासोऽसंगतः । दीर्घब्रहणे सुनोतेरुपन्यासो-Sसंगतः ॥ (१३) ॥*॥ ग्लायति । 'ग्लै हर्षक्षये' (स्वा० प० अ॰)। 'ग्लानुदिभ्यां डौः' (उ॰ २१६४) ॥ (१४) ॥॥॥ मृगोऽङ्कोऽस्य ॥ (१५) ॥*॥ कला निधीयन्तेऽत्र । डुधाञः 'कर्मण्यथिकरणे च' (३।३।९३) इति किः ॥ (१६) ॥**ः॥** द्विजानां राजा । 'राजा-' (५।४।९१) इति टच्। 'द्विजराजः शशधरे सुपर्णेऽनन्तभोगिनि' इति विश्वः ॥ (१७) ॥*॥ श्रास्य धरः ॥ (१८) ॥ ॥ नक्षत्राणामीशः ॥ (१९) ॥ 🖘

१—ओषधीविशेषे ॥ २—मयूरिपच्छस्यरेखात्रये ॥ — ३ स्वा-मियन्थे तु तुनत्तीति पाठ एव दृश्यते ॥ ४—मेदिन्यामेवैतादृशः पाठो दृश्यते । विश्वकोषे तु नोपलभ्यते ॥

क्षपां करोति । 'कृञो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (२०) ॥ ।। विंशतिः 'चन्द्रस्य'॥

कला तु षोडशो भागो

(कलेति ॥) चन्द्रस्य षोडशो भागः । कलयति । 'कल संख्याने' (चु॰ उ॰ से॰) पचायच् (३।१।१३४) । कल्यते वा । 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः । ('कलं लजीणरेतसोः। अव्यक्तमधुरध्वाने) कला स्यादंशशिल्पयोः । (कलने मूलरेख्द्रौ पोडशांशे विधारिप') इति हैमः ॥१॥॥॥ एकम् 'चन्द्र-पोडशांशस्य'॥

विस्वोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु ॥ १५॥

(विम्ब इति ॥) वेति शोभते । 'वी गतौ' (अ॰ प॰ से॰)। 'उल्वादयश्व' (उ॰ ४।९५) इति वनुमागमहस्रलानि। 'विम्बं तु प्रतिविम्बे स्थान्मण्डले विभ्विकाफले' इति (पवर्गमध्ये) हैमः ॥ (१) ॥॥॥ मण्डयति, मण्ड्यते, वाः 'मिड भूषायाम्' (चु॰ प॰ से॰) । वृषादिलात् (उ॰ १।१०६) कलच्। गौरादिलात् (४।१।४१) ङीष्। मण्डली । 'स्थान्मण्डलं द्वादशराजके च देशे च विम्बे च कदम्बके च। कुष्ठप्रभेदेऽप्युपसूर्यकेऽि भुजंगभेदे शुनि मण्डलः स्थात्' इति विश्वः॥ (२) ॥॥। द्वे 'रिवचन्द्रमण्डलस्य'॥

भित्तं शकलखण्डे वा पुंसर्थः

(भित्तमिति॥) भियते स्म। 'भित्तं शकलम्' (८।२। ५९) इति निपातितम्॥ (१)॥॥॥ शक्कोति, शक्यते वा। 'शक्रु शक्तो' (स्वा॰ प॰ अ॰)। 'शिक्षशम्योनित्' (उ॰ १। १९२) इति कल्च्। 'शक्रलं लिच खण्डे च रागवस्तुनि वल्कले' इति विश्वः॥ (२)॥॥॥ 'खिड भेदने' (चु॰ प॰ से॰)। खण्ड्यते। कर्मण घच् (३।३।९९)।—भावे घच् (३।३।१८) इति मुकुटोक्तिरसंगता। खण्डनित्रयाया एव प्रहणप्रसङ्गात्। खण्ड्यमानस्याप्रहणप्रसङ्गात्। 'खनु अवदारणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'जमन्ताष्टुः' (उ॰ १।११४) इति वा। 'स्वण्डोऽर्ध ऐक्षवे। मणिदोषे च' इति हैमः। ('खण्डो-ऽश्वी शक्ले नेक्षुविकारमणिदोषयोः। खण्डः पानान्तरे भेदें')। वा पुंसि—इति पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यते॥ (३)॥॥॥ 'ऋषु युद्धौ' (स्वा॰ प॰ से॰)। ऋष्रोत्यनेन । 'हलश्व' (३।३। १२१) इति घच्। विशेष्यनिष्टः॥ (४)॥॥॥ चलारि 'स्वण्डमात्रस्य'॥

अर्ध समें ऽराके।

(अर्धिमिति ॥) समप्रविभागेऽर्धशब्दः क्रीबमेव ॥ (१) ॥ ॥ तुल्यस्य खण्डद्वयस्य मध्ये 'एकखण्डस्य' एकम् ॥ चिद्रका कौमुदी ज्योत्स्ना

(चिन्द्रिकेति॥) चन्द्रोऽस्लासाः। ठन् (पारा११५)।

—चन्द्रं कायित वा-इति सुकुटः। तन्न । इलाभावप्रसङ्गात्। चन्द्रयति । 'तत्करोति-' (वा॰ ३।१।२६) इति ण्यन्तात् ण्वुल् (३।१।१३३) इति वा । 'चन्द्रिका चन्द्रिमा चार्ची' इति शब्दार्णवः॥ (१) ॥ शा कुमुदानामियम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इल्एण् । ('कोमुद्दः स्यात्कार्तिकके चन्द्रिकायां तु कोमुदी')॥ (२)॥ शा ज्योतिरस्लस्याम् । 'ज्योत्का-तमिसा-' (५।२।११४) इति निपालते । 'ज्योत्का चन्द्रा-तपेऽपि स्याज्ज्योत्सायुक्तनिशि स्मृता'॥(३)॥ शा त्रीणि 'ज्योत्सायाः'॥

प्रसादस्तु प्रसन्नता ॥ १६॥

(प्रसाद इति ॥) 'षद् विशरणादौ' (भ्वा॰ तु॰ प॰ अ॰)। भावे षञ् (३।३।१८)। 'प्रसादौऽनुमहस्वास्थ्यप्र-सत्तिषु। काव्यगुणे' इति हैमः॥ (१)॥॥॥ प्रसीद्ति स्म। 'गल्यर्थ-' (३।४।७२) इति क्तः। प्रसनस्य भावः। तल् (५।१।११९)॥ (२)॥॥ द्वयं 'नैर्मल्यस्य'॥

कलङ्काङ्की लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्।

(कलक्केति॥) कं ब्रह्माणं लक्क्यित हीनतां गमयित, ज्ञापयति, वा । 'लकि गतौ' (चुरादिः) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ('कल्ङ्कोऽङ्केऽपवादे च कालायसमलेऽपि च') ॥ (१) ॥<॥ अङ्कयतेऽनेन । 'अकि लक्षणे' (भ्वा॰प॰से॰) । 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घज्। ('अङ्को भूषारूपकलक्ष्मसु) चित्राजौ नाटकायंशे स्थाने कोडेऽन्तिकागसोः') ॥ (२) ॥ ॥ 'ठच्छ, लाच्छि, लक्षणे' (भ्वा॰ प॰ से)। लाञ्छयतेऽनेन । ल्युट् (३।३।१९५)। 'लाच्छनं लक्ष्मसंज्ञयोः' इति हैमः॥॥॥ लच्छ यते Sनेन इति विमहे ल्युटि 'लच्छनम्' अपि झेयम्॥ (३) ॥ । वाहयति, चहातेऽनेन वा। 'चह परिकल्कने' (स्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकानक् । उपधाया इत्वं च। 'चिह्नं लक्ष्मपताकयोः' इति मेदिनी ॥ (४) ॥ ॥ लक्षयति । 'लक्ष दर्शनाङ्कनयोः' (चु॰ प॰ से॰) मनिन् (३।३।७५)। ('ਲঙ্ম प्रधानचिह्नयोः') (५)॥॥ ल्युटि लक्षणम्। 'लक्षेरट् च' (उ॰ ३।७) इति नः । ('लक्षणं नामि चिहे च सारस्यां **लक्षणा** कचित्')॥॥ 'सुड्वा' (उ०३।७) इति लक्ष्मणमपि। 'ज्योतिष्मसां च सारस्यां स्त्री, क्लीवे नामचिहयोः। स्यायक्षे लक्ष्मणः पुंसि सौमित्रौ, श्रीमिति त्रिषु इति रमसात्। लक्ष्मी-वित तु पामादिलात् (५।२।१००) नः । 'रुक्ष्म्या अच्च' इति गणसूत्रेणात्वं बोध्यम् ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'चिह्नस्य' ॥

सुवमा परमा शोभा

(सुषमेति ॥) शोभनं समं सर्वमनया । 'स्रुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः' (८१३।८८) इति षलम् । एतेन सुषामादि-लात् (८१३।९८) षलम्—इति स्वाम्युक्तिः परास्ता । उक्त-रीला निर्वाहे सुषामादिलकल्पनस्य निर्वाजलात् । ('सुषमं

१ — हैमेऽपि 'स्यात्कालशिल्पयोः' इत्येव दृरयते ॥

रुचिरे समे । सुषमा तु स्यात्परमशोभायां कालमिद्यपि') ॥ (१) ॥॥ 'उत्कृष्टशोभायाः' एकम् ॥

शोभा कान्तिर्द्युतिइछविः॥ १७॥

(शोभेति ॥) शोभयति । 'शुभ शुम्भ शोभायाम्' (तु० प॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३६) । यत्तु मुकुटेनोक्तम्-शोभतेऽनया । 'शुभ शुम्भ शोभार्थों' इति निर्देशात् 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यकारः-इति । तन्न । अर्थ-निर्देशस्यानार्षलात् । यदपि—'गुरोश्च हलः' इति चकाराद-प्रस्यः इति तु वयम्-इति । तदिप न । आकरे तथानुक्तेः । उक्तरीत्या निर्वाहाच । ('शोभा कान्तीच्छयोर्मता') ॥ ।।। शुम्भयतीति द्यम्भापि वोध्या ॥ (१) ॥ ॥ काम्यते । क्तिन् (३।३।९४)। 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः-इति मुक्रदेनोक्तम् । तन्न । 'काम्यते' ईति विगृहीतलात्तनान्तरङ्ग-लाण्णिङ्निमित्तवृद्धेः संभवात् । 'आयादयः-' (३।१।३१) इति णिङ्भावे वा वोध्यम् । ('कान्तिः शोभेच्छयोः स्त्र-याम्') ॥ (२) ॥ श॥ 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। द्योततेऽनया ।—'इगुपधास्किः' इति-मुकुटः । तन्न । 'इगु-पधात्कित्' (उ० ४।१२०) इस्यनेन इन्विधानात्तस्य कित्त्वा-तिदेशात् । ('द्यतिस्तु शोमादीधिखोः') ॥ ॥ डीपि (ग॰ ४।९।४५) द्युती च द्यूयते वा । 'द्यु अभिगमने' क्तिन् ॥∗॥ क्तिनि (३।३।९४) द्युत्तिः ॥ (३) ॥ ॥ छचति । छिनत्त्य-सारमिति वा । 'छो छेदने' (दि॰ प॰ अ॰) । 'छिदिर् द्वैधी-करणे' (ह॰ उ॰ अ॰)। 'कृविष्टुष्विच्छवि-' (उ॰ ४।५६) इति किन्नन्तो निपातितः । ('छविस्तु रुचिशोभयोः')॥ (४) ॥ । ऐंद्रु भावे वा प्रलयाः । शोभेलत्र 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । द्युतिरित्यत्र 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इति दिक् ॥ चलारि 'शोभायाः' ॥

अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम्। प्रालेयं महिका च

(अवश्याय इति ॥) अवश्यायतें शैल्यमापाद्यते । 'स्यैड् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'स्याद्यधन' (३।१।९४१) इति णः। ('अवश्यायो हिमे दर्षे')॥ (१)॥॥॥ निहिन्यते। 'ह्रम् हरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। घम् (३।३।९९)। 'उपसर्गस्य घनिन' (६।३।१२२) इति दीर्घः। यत्तु— 'अध्यायन्यायन' (३।३।९२२) इत्यत्र चकाराद्वम् इति मुकुटेनोक्तम्। तन्न। 'अकर्तरि चन' (३।३।९९) इति घनः सिद्धलात्॥ (२)॥॥॥ तोषयति । तुषेः (दि॰ प॰ अ॰) अन्तर्भावितण्यर्थात् 'कमेः कित् ' इत्यत्वत्रत्तौ 'तुषारादयश्व' (उ॰ ३।१३९) इत्यारम् किच। ('तुषारो हिमदेशयोः। शीकरे हिमभेदे च')॥ (३)॥॥। तोहति । 'तुहिर् दुहिर्

अर्दने' (भ्वा० प० से०)। 'वेषितुद्योर्हस्त्रथ्य' (उ० २।५२) इतीनन्॥ (४)॥ ॥ हिन्त 'हन्तेर्हिच' (उ० १।१४७) इति मक्। हनोति वर्षते। 'हि गतौ वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०)। मन् (उ० १।१४९। वाहुलकेन) इति वा। संज्ञापूर्व-कलात्र गुणः। 'हिमं तुपारमलयोद्भवयोः स्थानपुंसकम्। शीतले वाच्यलिङ्गं स्थात्'॥ (५)॥ ॥ भलीयन्ते पदार्था अत्रेति हिमादिः प्रलयः। तत आगतम्। अण् (४।३।०४) 'केकय-' (७।३।२) इल्लादिना यादेरियः॥ (६)॥ ॥ मन्ह्यते। 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'कन् शिल्पिसंज्ञयोः-' (उ० २।३२)॥ ॥ 'मिहिका' इति पाठे 'मिह सेन्वने' (भ्वा० प० अ०)। क्रुन् (उ० २।३२)॥ (७)॥ ॥ धृमिका धूममहिषी च वोध्या॥ सप्त 'हिमस्य'॥

अथ हिमानी हिमसंहतिः॥ १८॥

(अथेति ॥) हिमानां संहतिः ॥ (२) ॥ ॥ महद्भिमम् । 'हिमारण्ययोमीहत्त्वे' (वा० ४।१।४९) इति ङीपानुको ॥ (१) ॥ ॥ द्वे 'हिमसमृहस्य'॥

शीतं गुणे

द्वीतिमिति ॥ गुणे सर्शविशेषे शीतम् । 'त्वीतं हिम-गुणे क्षीवं शीतठाठसयोस्त्रिषु । वानीरे बहुवारे ना' । 'इयेङ् गता' (स्वा॰ प॰ अ॰) । भावे क्तः (३।३।१९४) । 'द्रव-मूर्तिसर्शयोः इयः' (६।१।४५) इति संप्रसारणम् । 'इयो-इसर्शे' (८।२।४७) इति पर्युदासान्न निष्ठानत्वम् ॥ (१)॥॥ एकं 'द्वीतगुणस्य'॥

तहद्याः सुषीमः शिशिरो जडः।

तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः॥१९॥ (तह्रदिति ॥) सुषीमादयः सप्त तु तद्वाञ्शीतगुणवा-नथीं येषां ते तद्वदर्थाः । ते च अन्यलिङ्गका विशेष्यलिङ्गाः । सुष्टु सीमा मर्यादा यस्य । 'सुषामादिषु च' (८।३।९८) इति पलम् । स्त्रामी तु—'सुष्टु स्यायते' इति विगृह्य (सुर्शीमः तालव्यमध्यमाह । तत्र बाहुलकान्सक् संप्रसारणं च । मुकु-टस्तु — 'तद्युक्तम् । 'सुषीमश्च सुषेणश्च सुषन्धिः सर्ष-पोऽपि च' इति दन्लमूर्धन्य उष्मविवेकाद्'-इलाह । 'सू-षीमः शीतले चारौ त्रिषु, ना पन्नगान्तरे') ॥ (१) ॥ ॥ ॥ 'शश क्षुतगतौ' (भ्वा० प०से०) । 'अजिरशिशिर−' (उ०१। ५३) इति किरच्, उपधाया इत्वं च निपात्यते। 'शश्वच्छशाङ्ग-शिशिराण्यपि श्रुकशिम्बिस्तालव्यशद्वययुताः कथिताः किय-न्तः' इति शभेदः । ('शिशिशो ना हिसे न स्त्री ऋतुभेदे जडे त्रिषु') ॥ (२) ॥॥॥ जलति घनीभवति । 'जल घातने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । डलयोरेकलस्मर-णात् 'जडः' । ('जडो मूर्खे हिमाघाते जडा स्याच्छ्किश-म्विका') ॥ (३) ॥ शा शीतं गुणोऽस्यास्ति । सिध्मादिलात् (पारा९७) लच्। शीतं लाति । कः (३।२।३) वा ('হা-

१—'इति तेन' इत्यपि पाठः ॥ २—दिगन्तः पाठः कुत्र नास्त्यपि ॥

तळं पुष्पकाशीशे शैलजे मलयोद्भवे । पुमानासनपण्यां स्यान्छिशिरे वाच्यलिङ्गकम्') ॥ (५) ॥*॥ अशेआद्यन्ति (५। २।१२७) शीतः ॥ (६) ॥*॥सप्त 'शीतलद्भव्यस्य'॥ ध्रुव औत्तानपादिः स्याद्

ध्रव इति ॥ ध्रवति स्थिरो भवति । 'ध्रु गतिस्थैर्ययोः' (तु० प० अ०) । अच् (३१९१९३४) । कुटादिलात् (९१२१९) हित्वम् । यत्तु मुकुटेन—(उकारान्तधातुमुपन्यस्य) इगुपथत्वात् (३१९१३५) कः-इत्युक्तम् । तद्रभसात् । वकारान्तधातौ वा तद्दोध्यम् । 'ध्रुवः शङ्के हरे विष्णौ वटे चोत्तानपादजे । वसुयोगिभदोः पुंति ध्रुवं खेऽजसतर्कयोः । स्त्री मूर्वाष्ट्योः शालपर्णां गीतिसुग्भेदयोस्तिषु । स्थिरे नित्ये निश्चिते च ध्रुवं स्त्रीवं प्रकीर्तितम्'॥ (१) ॥॥॥ उत्तानपाद-स्यापत्यम् । 'अत इव् ' (४१९१५) मुकुटस्तु—कृषित्वात् 'मृत्यन्यक्त—' (४१९१९४) इत्यणि प्राप्ते वाह्वादित्वात् (४। १९६) इत्न्–इत्याह । तत्र । उत्तानपादस्य ऋषित्वे माना-भावात् ॥ (२) ॥॥॥ ह्वे 'ध्रुवस्य'॥

अगस्यः कुम्भसंभवः।

मैत्रावरुणिः

(अगस्त्य इति ॥) अगं विन्ध्यं स्लायति स्तभोति । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) । 'अगस्त्यः स्यारकुम्भयोनौ वङ्गसेनतराविप' ॥॥॥—अगमस्यतीत्यप्यगस्तिः । 'वसेस्तिः' (उ०४।९८०) वाहुलकाद्ययतेरिप–इति मुकुटः । वस्तुतस्तु 'क्तिच्क्तौ च–'(३।३।९७४) इति क्तिजुचितः । बाहुलकाश्यययागितकगितित्वात् । शकन्ध्वादिः (वा०६।९।९४) । 'अथागस्त्यः कुम्भयोनिरगस्तिः कलशीसुतः' इति शव्दार्णवः ॥ (१) ॥॥॥ कुम्भः संभव उत्पत्तिस्थानमस्य ॥ (२) ॥॥॥ मित्रावरुणौ देवर्षा । 'देवताद्वन्द्वे च' (६।३।९५) इत्यानङ् ।—ऋषिसमुदायस्यानृषित्वादपत्ये 'अत इन्' (४। १।९५) –इति मुकुटः । तन्न । एतयोः ऋषित्वे मानाभावात् ॥ ॥ वारुणिरिप । 'मित्रावरुणयोः सूतुरीवरोयश्व वारुणिः' इति व्यादिः । अणि दश्यते । 'और्वशेयागस्त्य-मान्ताः' इति नामनिधानात् ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'अगस्त्यस्य'॥

अस्यैव लोपामुद्रा संधर्मिणी ॥ २०॥

(अस्येवेति ॥) अस्येव पत्नी लोपामुद्रा । न सुदं राति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । लोपे धर्मलोपे असुद्रा= हर्षं न लभते इत्यर्थः । स्वाम्युक्तेऽस्य पृषोदरादित्वे (६।३। १०९) फलं चिन्त्यम् । यत्तु—लोपयति योषितां रूपाभिमानम् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) । लोपा । सुद्रयति स्रष्टुः सृष्टिमिति सुद्रा । ततः कर्मधारयः (२।१। ५७)—इति सुकुटेनोक्तम् । तचिन्त्यम् । लोपाशब्दस्यैव भाषितपुंस्कत्वात्वुंबद्भावप्रसङ्गात् । आङ्ग्रश्चेषेण वा तत्समाधेन

यम् ॥ (१) ॥ ॥ समानो धर्मोऽस्ख्रस्याः । इनिः (५।२। ११५) । 'समानस्य-' (६।३।८४) इति सः ॥ एकम् 'अग-स्त्यपह्याः' ॥

नक्षत्रमृक्षं मं तारा तारकाष्युडु वा स्त्रियाम्।

नक्षत्रमिति ॥ न क्षदते हिनस्ति । 'क्षद' इति सौत्रो धातुर्हिंसार्थं आत्मनेपदी । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) । 'नश्राण्न-पाद-' (६।३।७५) इति नजः प्रकृतिभावः । यत्तु क्षदतीति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तिचन्लम् । यद्वा 'णक्ष गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। नक्षति । 'अभिनक्षिकलिभ्योऽत्रन्' (उ॰ ३।१०५) । न क्षणोति वा । 'क्षणु हिंसायाम्' (त०उ०से०)। ष्ट्रन् (उ॰ ४।१५९) । बाहुलकाण्णलोपः । न क्षत्रं वा । देवत्वात्क्षत्रभिन्नत्वात् ॥ (१) ॥ ॥ ऋषति । 'ऋषी गतौ' (तु॰ प॰ से॰)। 'स्नु ब्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्' (उ॰ ३।६६)। इति सः । 'षडोः-' (८।२।४१) इति कः । 'ऋक्षस्तु स्यात्रक्ष-त्राच्छभह्रयोः । महीधरविशेषे च शोणके लक्ष्यवेधने' इति हैमः ॥ (२) ॥ ।॥ भाति । 'अँन्येष्विप-' (३।१।१०१) इति डः। 'भं नक्षत्रे गभल्तौ स्त्री पुंति स्याद्भुगुनन्दने । (भवने च तथा भः स्यात्) भ्रमरो भः प्रकीर्तितः' इत्येकाक्षरः ॥ (३) ॥ ।। तरन्लनया । भिदादित्वात् (३।३।१०४) अङ्। गुणः (७१४।१६) । निपातनाद्दीर्घः ॥ ॥ तारयतेः पचा-यचि (३१९१९३४) तारोऽपि 'नक्षत्रे नेत्रमध्ये च तारा स्यात्तार इलिप' इति व्यािः । ('तारो वानरभिन्मुक्ताविन शुद्धोः शुद्धमौक्तिके । ना, नक्षत्रेऽक्षिमध्ये च न ना, हृत्ये नपुंसकम् । स्त्री बुद्धदेवताभेदे वालिगीर्पतिभार्ययोः । त्रिलिङ्गोऽत्युचशब्दे च') ॥ (४) ॥३॥ ण्वुलि (३।१।१३३) तारका । 'तारका ज्योतिषि' (वा० ७।३।४५) इतीलाभावः। अपिशब्दात्तारकापि वा स्त्रियाम् । स्त्रीलाभावे क्रीबलमुडु-साहचर्यात् । 'नक्षत्रे चाक्षिमध्ये च तारकं तारकापि च' इति शाश्वतः । ('तारको दैत्यभित्कर्णधारयोर्न द्वयोर्देशि । कनीनिकायामृक्षे च न पुमांस्नातरि त्रिषु')॥ (५)॥ ।॥ अवतीति-- जः । किए (३।२।१७८) । 'ज्वरत्वर-' (६।४। २०) इत्यूठौ । 'हस्बो नपुंसके-' (१।२।४७) इति हस्बः। समासोत्तरम् 'इको हस्बोऽङ्यः'-इतिवा हस्वः । डयतेर्डुः डीडो मितद्वादिलात् (वा॰ ३।२।१८०) डुः । 'उ च तड्डू च' इति विम्रहः। स्त्रियां तु 'ऊश्वासी डुश्व' इति ज्ञेयः। उडुः, उहू, उडवः, इत्यादि धेनुवत् । यद्वा 'उ संबुद्धौ रुषोत्तौ च शिववाची लनव्ययम् । उ प्रश्ने च' इति हैमः । उ कोधं डयते, उना शंभुना डीयते वा । 'मितद्वादिभ्यः' (३।२।१८०) इति हुः ॥ (६) ॥ ॥ षड् 'नक्षत्रसामान्यस्य' ॥

१---- एतत्पक्षंद्रये तकारैक्यम् । पूर्वत्र तु तद्वयम् ॥ २--- 'अ-न्येभ्योऽपि--' (वा० ३।२।१०१) इत्युचितम् ॥

दाक्षायण्योऽभ्विनीत्यादि ताराः

(दाक्षायण्य इति ॥) दक्षस्यापत्यानि । 'वा नामधेयस्य' (वा॰ १।१।७३) इति बृद्धसंज्ञायाम् 'उदीचां बृद्धादगोत्रात्' (४।१।१५७) इति फिन् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीप् । यतु—'आसुरेहपसंख्यानम्' (वा० ४।१।१९) इत्यंत्र केचिद् 'आसुरिदाक्ष्योः' इति-इति सुकुट आह् । तन्न । भाष्ये दाक्षेरदर्शनात् । यदपि - गोत्रत्वसुपचर्य 'गोत्रे कुझादिभ्य-हफन्' (४।१।९८) इति च्फनि 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' (४।१।६३) इति डीष्-इलाह । तदपि न । कुझादिगणेऽस्य पाठाभावात् । उक्तरीलोपचारं विना निर्वाहाच । यत्तु—'अत <mark>इन्' (४।१।९५) । अनन्तरापत्ये</mark>डापे द्वैपायनवत् 'यत्रिजोश्च' (४।१।१०१) इति फक्-इति स्वाम्याह । तदपि न । अन-न्तरापत्ये फकोऽदर्शनात् । द्वीपमयनमस्य द्वीपायनः । द्वीपा-<mark>यनस्यापत्यं द्वैपायनः । ऋष्यण् (४१११११४) इति द्वैपायन-</mark> शब्दव्युत्पत्तेर्देष्टान्तासंभवाच । यद्पि—'इतो मनुष्यजातेः' (४।१।६५) इस्रत्र 'इञः' उपसंख्यानान्डीष् । 'कौरव्यमाण्ड्-काभ्यां च'(४।१।१९) इति चकारादासुरायणीवत् फः-इति । तदपि न । लदुक्तोपसंख्यानाप्रसिद्धेः । चकारस्यानुक्तसमुच-यार्थत्वे मानाभावाच । यदपि-दक्षमयते । त्युः (३।१। १३४) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)-इत्याह मुकुटः । तदिप न । प्रज्ञप्राज्ञवद्रूपद्र्यप्रसङ्गात् । अश्विन्याद्याः सप्तविंशतितारका दाक्षायण्य उच्यन्ते । ('दाक्षायणी लपणीयामिथन्यायुडुषु श्रियाम्')। (१)॥ शा एकम् 'अश्रिवन्यादिभानाम्'॥

अश्वयुगश्चिनी ॥ २१ ॥

अश्वयुगिति ॥ अश्वं युनक्ति रूपेणानुकरोति । 'सत्सू-

१-- लिङ्गज्ञानं तेषामन्यतोऽवधार्यम् । तथा च तन्नान्तरे-'हस्तस्वातिश्रवणा अङ्घीवे, मृगशिरो नपुंसि स्यात्। पुंसि पुन-वंसुपुष्यो, मूलं त्वस्री, स्त्रियः" दोषाः ' इति वचनज्ञानं कर्मप्रदी-पानुसारेण । तथाहि-- 'आग्नेयाचेऽथ सर्पांच विद्याखाचे तथैव च । आषाढाचे धनिष्ठाचे अश्विन्याचे तथैव च ॥ दन्द्रान्येतानि वहुव-दृक्षाणां जुदुयात्सदा । द्वन्द्रद्वयं द्विवच्छेषमवाशाष्ट्रान्यथैकवत् ॥' इति । एवं चाद्याश्चतस्रः स्त्रियां वहुत्वे, मृगशिराः स्त्रीक्वीवयोरेकत्वे, आर्द्री क्येंकत्वे, पुनर्वसुपुष्यी पुंस्येकत्वे आक्षेषाचे स्त्रीबहुत्वे, फल्गुन्यो स्नीदित्वे, इस्तो मिथुनैकत्वे, चित्रा रूयेकत्वे, स्वातिर्मि-थुनैकत्वे, विशाखाचे स्त्रीबहुत्वे, ज्येष्ठा स्येकत्वे, मूलमस्त्रियामेकत्वे, आषाढाद्वये स्तीबदुत्वे, श्रवणो मिथुनैकरवे, धनिष्ठाचे स्तीबदुत्वे, भाद्रपदाद्वयं स्त्रीद्वित्वे, रेवती रूयेकत्वे इति निष्कर्षः । मुकुटस्तु अश्वनीभरणीरोहिणीमृगशिरआर्द्रापुष्याकषाइस्तचित्रास्वात्यनुराधा-ज्येष्ठामूलाषाढाश्रवणधनिष्ठाशांतभिषग्रेवतीनामेकवचनान्तःवम्, पु-नर्वसुफल्युनीविशाखाभाद्रपदानां द्विवचनान्तत्वम्, कृत्तिकामधयो-र्वेडवचनान्तत्वमाइ। तत्रोक्तार्ववावयविरोधः स्पष्ट एव। अस्य कात्या-यनवात्रयस्य होममात्रविषयत्वस् जुहुयात्पदोपादानात् कलपनीयम्॥ द्विप-' (३।२।६१) इति क्रिप्। यत्तु—'ऋत्विग्-' (३।२। ५९) इत्यादिना क्रिन्-र्ति मुकुटः। तन्न। युजेः केवलात्कि-न्विधानात्॥ (१)॥॥। अश्वः अश्वरूपमस्त्यस्याः। इनिः (५।२।१९५)॥ (२)॥॥। द्वे 'अश्विन्याः'॥

राधा विशाखा

राधिति ॥ राधोति कार्यमनया । 'राध .संसिद्धाँ' (स्वा॰ प॰ अ॰) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यकारः । राध-यित । अच् (३।१।१३४) इति वा । 'राधा विद्युद्विशाखयोः । विद्युक्तान्तामलक्योश्च गोपीवेध्यविशेषयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥॥। विशाखित । 'शाखृ व्याप्ताँ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । 'विशाखो याचके स्कन्दे विशाखां सामे कठिलके' इति हैमः ॥ (२) ॥॥। द्वे 'विशाखायाः॥

पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ

(पुष्ये त्विति ॥) पुष्णाति कार्याणि । 'पुष्यः कलियुगे स्मृतः । मासनक्षत्रयोभेदे ॥ (१) ॥॥॥ सिध्यन्त्यस्मिन् । 'पुष्यसिध्यो नक्षत्रे (३।१।११६) इति क्यपि निपातितः ॥ (१) ॥॥॥ (त्रुप तुष्टौ) तुष्यन्त्यस्मिन् । 'सूर्यतिष्य-' (६।४। १४९) इति निपातनात्क्यप् उपघेत्वं च । 'तिष्यो नक्षत्र-मेदे स्यात्कलौ धात्र्यां च योषिति'॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'पुष्यस्य'॥

श्रविष्ठया ।

समा धनिष्ठा

(श्रविष्ठयेति ॥) श्रवणं श्रवः । 'ऋदोरप्' (३।३।५०)। प्रसिद्धः । श्रवोऽस्त्यस्याः । सतुप् (५।२।९४) । अतिशयेन श्रववती । इष्टन् (५।३।५५) । 'विन्मतोर्छक्' (५।३।६५) इति मतुषो छक्॥ (१)॥॥॥ एवमतिशयेन धनवती ॥ (२)॥॥॥ सा श्रविष्ठया समेत्यन्वयः ॥ द्वे 'धनिष्ठायाः'॥ स्यः प्रोष्ठपदा भद्रपदाः स्त्रियः ॥ २२॥

स्युरिति ॥ प्रोष्टो गौः, तस्येव पादा यासाम् । 'सुप्रा-तसुश्व—' (५।४।१२०) इत्यादिना बहुवीहावच् पद्भावश्व निपातितः । प्रोष्टपदयोर्द्दित्वेऽपि 'फल्गुनीप्रोष्टपदानाम्—' (१।२।६०) इति नक्षत्रात्पाक्षिकं बहुत्वम् ॥ (१) ॥*॥ भद्रं पदं यासां ताः । अत्रारोपाद्वहुत्वम् । यत्तु—'सुप्रात—'(५। ४।१२०) इति प्रोष्टपदा भद्रपदाश्व निपातिताः—इति मुकुटः । तत्र । भद्रपदाश्वदस्य तत्राप्रहणात् । एतेन—अर्थप्रहणा-द्वद्रपदा—इति स्वाम्युक्तिरपि परास्ता ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'पूर्व-भद्रपदोत्तरभद्रपदानाम्' ॥

मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवात्रहायणी।

मृगेति ॥ आकृत्या मृगस्य शीर्षमिव शीर्ष शिरो यस्य ॥(१)

१—हस्वादिरेवायम् । 'म्रहपतिरिव अद्रपदानुगतः' इति केषात्—इति मुकुटः ॥

॥ ॥ मृगः शिरोऽस्य । रूपमेदात्क्षीवम् । 'सौम्या मृगशिरः स्युर्मृगशिराः' इति वोपालितः स्त्रीत्वमप्याह ॥ ॥ मृगोऽपि । 'मृगशीर्षे हस्तिजातो मृगः पशुकुरङ्गयोः' इति व्याडिः॥ (२) ॥ ॥ अग्रे हायनमस्याः । मार्गशीर्षमारभ्य वर्षप्रवृत्तेः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् । आग्रहायणी पौर्णमासी । तद्योगानक्षत्रमपि तथा । यत्त-'आम्रहायण्यश्वतथाद्वक्' (४।२।२२) इति निर्देशात्स्वार्थेऽण् । गौरादित्वात् (४।१।४१) डीष् । अणन्तत्वादेव डीपि सिद्धे गौरादिषु पाठोऽस्य पुंबद्भावनिषेधार्थः । तेनामहायणीभार्य इति सिध्यति-इति मुकुटः । तन्न । अपसिद्धान्तात् । नहि गौरादित्वं पुंबद्घावप्रतिषेधार्थम्, किं तु ङीष्विधानार्थम्। नच पाठसामर्थ्यम् । तस्य स्वरभेदार्थत्वात् । नचोदात्तनिष्ट-त्तिखरेण तदभावः । पाठसामर्थ्यादुदात्तनिवृत्तिखरस्येव बा-धसंभवात् । अस्य गौरादिकत्वमप्रामाणिकमिति सुवचत्वाच ॥ (३) ॥ शा त्रीण 'सृगिहारसः'॥

इन्वकास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः ॥२३॥

इन्वका इति ॥ ईन्वन्ति प्रीणयन्ति । 'इवि व्याप्ती प्रीणने च' (भ्वा॰ प॰ से॰) इदित्वात् (७।१।५८) नुम्। संज्ञायां कुन् (उ० २।३२)। क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।४५) इत्वाभावः ॥ ॥ 'इल्वलाः' इति पाठे तु 'इल खप्ने क्षेपणे च' (तु॰ प॰ से॰)। 'सानसिवर्णसि-' (उ० ४।१०७) इति वलच् गुणाभावश्च निपालते । ('इह्वलास्तारकाभेदेऽपी-**ल्वलो** मत्स्यदैलयोः') ॥ (१) ॥*॥ मृगशीर्षशिरोदेशस्थानां पञ्चानां 'स्वल्पतारकाणां' एकम् ॥

बृहस्पतिः सुराचार्यो गीर्पतिर्धिषणो गुरुः। जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः॥२४॥

बृहरपतिरित्यादि ॥ बृहतां पतिः । 'तद्वहतोः-' (वा॰ ६।१।१५७) इति सुट्तलोपो ॥३॥ अलुकि 'बृहतां पतिः' इत्यपि ॥ (१) ॥ ॥ सुराणामाचार्यः ॥ (२) ॥ ॥ गिरां पतिः । 'अहरादीनां-' (वा॰ ८।२।७०) इति वा रेफः ॥ ॥ पक्षे विसर्गोपध्मानीयौ) । कस्कादित्वात् (८।३।४८) ष:-इति केचित् ॥ (३) ॥ ।। प्रशस्ता धिषणास्य । अर्श आद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा धृष्णोति । 'निधृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा॰ प॰ से॰) । 'धृषेधिष च-' (उ० २।८२) इति क्युः । ('धिषणस्त्रदशाचार्ये धिषणा तु धियां मता') ॥ (४) ॥ शा गृणाति उपदिशति । 'गृ शब्दे' (त्रया । प से । । 'कृम्रोह्च' (उ॰ १।२४) इति कुः उश्चान्तादेशः (रपरः)।

'गुरुर्महत्याङ्गिरसे पित्रादौ धर्मदेशके । अलघौ दुर्जरे चापि' इति हैमः ॥ (५) ॥ ॥ जीवयति । अच् (३।१।१३४)। मृ-तसंजीवनमन्त्रज्ञत्वात् । 'जीवः स्यात्रिदशाचार्ये द्रमभेदे श-रीरिणि' इति हैमः ॥ (६) ॥ अगि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अङ्गिराः' (उ॰ ४।२३६) इत्यसुनन्तो निपातितः। अङ्गरसोऽपत्यम् । 'ऋष्यन्धक-' (४।१।११४) इत्यण् । बहुत्वे 'अत्रिभृगु-' (२।४।६५) इति छक् । आङ्गरसः, आङ्गिरसौ, अङ्गिरसः ॥ (७) ॥ ॥ वाचस्पतिरित्यत्र 'षष्ट्याः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति सलविधानात्षष्ठ्या अछक्॥॥॥ लुक्पक्षे 'वाक्रपतिः' अपि वा (८) ॥ ॥ 'ऋषयः सप्त धीमद्भिः स्मृताश्चित्रशिखण्डिनः' इति हारावली । तदन्तर्ग-तादिक्षरसो जातलाचित्रशिखण्डिनो जातः । 'पश्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥ (९) ॥*॥ नव 'बृहरूपतेः' ॥

शुको दैत्यगुरुः काव्य उराना भागवः कविः।

द्युक्त इति ॥ माहेश्वरशुकद्वारा निर्गतत्वाच्छुकः । शो-चित । 'शुच शोके' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'ऋक्रेन्द्र–' (उ॰ २। २८) इति रक् इति वा ॥ (१) ॥*॥ दैत्यानां गुरुः ॥ (२<mark>)</mark> ॥*॥ 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । कोतुमवस्यमाख्या-तुमर्हलात् काव्यः । 'ओरावश्यके' (३।१।१२५) इति ष्यत् । कवेरपत्यम् । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' (४।१।१५१) इति वा। '<mark>काव्यं प्रन्थे पुमाञ् शुक्ते काच्या स्यात्पूतनाधियोः') ॥ (३)</mark> ॥ अ। 'वश कान्तौ' (अ॰ प॰ से॰)। वष्टि। 'वशेः कनिसः' (<mark>उ॰ ४।२३९) ।</mark> म्रह्मादित्वात्संप्रसारणम् (६।१।**१६**) । 'ऋदुशनस्–' (७।९।९४) इत्यनङ् ॥ (४) ॥*॥ भृगोरपत्यम् <mark>।</mark> ऋष्यण् (४।१।११४) । बहुत्वे तु छुक् (२।४।६५) । भृगवः। ('<mark>भार्गचः परग्रुरामे सुधन्वनि मतङ्गजे। दैलाचार्ये भार्गवी</mark> तु कृष्णदूर्वोमयोः स्त्रियाम्') ॥ (५) ॥ ॥ कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'अच इः' (उ० ४।१३९)। <mark>कौतीति वा । ('कवि</mark>र्वाल्मीकिशुक्रयोः । सूरौ काव्यक**रे पुं**सि खलीने स्यात्तु योषिति') ॥ (६) ॥ ॥ षट् **'शुक्रस्य' ॥** अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः ॥२५॥

अङ्गारक इति । अङ्गानि इयर्ति पीनलात् 'ऋ गतौ' (जु॰ प॰ अ॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । अङ्गति वा । 'अगि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'अङ्गिमदि-' (उ॰ ३।१३४) इत्यारन् । संज्ञायां कन् (५।३।९७) । अङ्गार इव । कन् (५।३।९६) रक्तवर्णलादिति वा । 'अङ्गारकः कुजेऽपि स्यादुल्सुकांशे कुरुण्टके । भवेदङ्गारिका चेक्षुकाण्डे किंशुक-कोरके' ॥ (१) ॥ ।। कोः पृथिव्या जातः । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः । ('कुजा भवान्यां वृक्षे तु कुजी नरकभौमयोः') ॥ (२) ॥ ॥ भूमेरपत्यम् । शिवादिलात्

१--- (इन्वका नक्षत्रम्) इति श्रुते:--- इति स्वामी ॥ २-केचिदित्यनेन स्वामिचान्द्रोक्तेऽरुचिः स्चिता । गीष्पतिरित्यसाधु-रिति मुकुट: । अतएव भाष्ये गीर्पति:, गी 💢 पति:, गी:पति:, इति रूपत्रयमेवोदाहृतम् । एतेन कस्कादिषु पाठकल्पनमपि निरस्तम् ॥

१--तथा च रामायणे 'अनात्तान्नष्टसंज्ञांश्च आहतास्-बुहस्पतिः। दिव्याभिर्मन्त्रयुक्ताभिरोषधीभिरजीवयत्' इति मुकुटः ॥

(४।१।११२) अण् । 'भौभो मङ्गलदैखयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ लोहितान्यङ्गान्यस्य ॥ (४) ॥*॥ मह्याः स्रुतः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'मङ्गलस्य'॥

रौहिणेयो बुधः सौम्यः

रोहिणेय इति ॥ रोहिण्या अपत्यम् । 'स्नीभ्यो ढक्' (४१९१२०)। 'रोहिणेयो भवेद्वत्से रेवतीरमणे वृषे' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ वृष्यते । 'वृष्य अवगमने' (दि० आ० अ०)। कः (३१९१३५) (वृष्यः सौम्ये कवौ')॥ (२) ॥ ॥ सोम इव । सोम्यः । 'शाखादिभ्यो यः' (५१३१९०३)। ततः प्रज्ञाद्यण् (५१४१३८) । ('सोभ्यः सोमात्मजेऽनुप्रे मनोज्ञे सोमदैवते । सौभ्याः पुनर्मृगशिरः शिरःस्थाः पञ्च तारकाः')॥ (३)॥ ॥ शीण 'वृष्यस्य'॥

समौ सौरिशनैश्चरी।

समाविति ॥ सूरस्यार्कस्यापस्यम् । 'अतं इत्र्' (४।१। ९५) ॥॥ 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इस्रणि 'स्तोरः' अपि ॥ (१) ॥॥। इनैश्वरति पङ्खलात् । अच् (३।१।१३४) ॥॥॥ 'शिनिसौरिशनैश्वराः' इति रभसाच्छनिरपि ॥॥। शनैश्वरे 'मन्दः' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥॥। हे 'शनेः'॥

तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुंतुदः॥ २६॥

(तम इति ॥) ताम्यति । 'तमु ग्लानों' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'तमु काङ्वायाम्' (दि० प० से०) इति मुकुटस्य प्रमादः । ताम्यतीति विग्रहीतलात् । 'तमांस्मि गुणतिमिरसेंहिकेयाः' इति त्रिकाण्डरोषः ॥ ।। पचाव्यचि (३।१।१३४) अदन्तः पुंलिङ्गोऽपि । 'स्वर्भोनुस्तु तमो राहुः' इति पुंस्काण्डे रल्लकोषामरमालयोर्दर्शनात् ॥ (१) ॥ ।। रहित गृहीला स्प्रजति चन्द्राकों । 'रह स्थागे' (भ्वा० प० से०) भ्वादिः । वाहुलकादुण् ।–'रहश्व' इत्युण्–इति मुकुटस्य प्रमादः । एतादृशसूत्रादर्शनात् ॥ (२) ॥ ॥ स्वराकाशे विपरीतलक्षणया भाति । 'दाभाभ्यां नुः' (उ० ३।३२)। धुन्नादिः (८।४।३९) ॥ (३) ॥ ।।। सिंहिकाया अपस्यम् । 'श्रीभ्यो ढक्' (४।९।२२०) ॥ (४) ॥ ॥ विधुं तुदित । 'विष्वरुषोस्तुदः' (३।२।३५) इति खश् । 'अरुर्–' (६।३। ६०) इति मुम् ॥ (५) ॥ ।।। पञ्च 'राहोः'॥

केतुः॥ ('केतुर्ना स्वपताकाविष्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि')॥ (१)॥ श॥ शिखी। ('शिखी वही वलीवर्दे शरे केतुष्रहे हुमे। स्यूरे कुक्कुटे चाश्वे, शिखावल्यन्यलिक्षकः') इति खामी॥ (२)॥ श॥ हे 'केतोः'॥

सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखण्डिनः।

सप्तिति ॥ सप्त च ते ऋषयश्व । 'दिक्संख्ये-' (२।१। ५०) इति द्विगः । 'चित्रः शिखण्डश्रूडाविशेषोऽस्त्येषाम्' इति व्युत्पत्त्या प्रत्येकं सप्तापि चित्रशिखण्डिनः । 'मरीचिर-

क्षिरा अत्रिः पुलस्यः पुलहः कतुः । वसिष्ठश्रेति सप्तेते ज्ञेया-श्रित्रशिखण्डिनः' ॥ (१) ॥ः॥ एकम् 'सप्तर्षीणाम्' ॥ राशीनामुद्यो लग्ने

राशीनामिति ॥ अश्रुवते व्यामुवन्ति । 'अश्रु व्यामां' (खा॰ आ॰ से॰) । 'अशिषणाय्यो हडायलुकौ च' (ड॰ ४११३३) इति हडागम इण्प्रत्ययश्च ॥ (१) ॥॥। लगति फले। 'लगे सक्ने' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'श्रुव्यस्वान्त-' (७१२। १८) इति क्तस्येडभावः, तस्य नश्च निपास्यते । यत्तु—लगति साध्ये निजे, इति विग्रहं प्रदर्श 'ओलजी ओल्स्जी ब्रीडे' (तु॰ आ॰ से॰)—इति धातोरूपन्यसनं मुकुटेन कृतम् । तत्र । उक्तधातोर्लगतिरूपाभावात् । प्रकृतेऽर्थासंगतेश्च । अतः 'श्वीदितो निष्ठायाम्' (७।२१४) 'ओदितश्च' (८।२। ४५) इति सूत्रयोरूपन्यासो व्यर्थः । 'ल्झं राइयुद्ये क्षीवं सक्तल्जितयोस्त्रिषु' ॥ एकम् 'राइयुद्यस्य' ॥

ते तु मेषवृषाद्यः॥ २७॥

ते त्विति ॥ ते राश्यः । मेषवृषौ आदी येषां ते ।। प्रत्येकं एकम् ॥

स्रस्यायमादित्यद्वादशातमदिवाकराः।
भास्कराहस्करब्रध्रप्रभाकरविभाकराः॥ २८॥
भास्वद्विवस्वत्सताश्वहरिद्श्वोष्णरदमयः।
विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः॥ २९॥
द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः।
विभावसुर्यहपतिस्त्विषांपतिरहपतिः॥ ३०॥
भानुर्हेसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः।

स्रेति ॥ सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकम् । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'सुसूघात्रण्यिभ्यः कन्' (उ० २।२४) । दैन्लादिः ॥ शा शवति । 'शु गतौ' (सौत्रः) 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति किन श्रास्थ । 'शूरश्चारुभटे सूर्यें इति विश्वः । 'सुभटे शूरः सूर्यें च दन्लोऽपि' इत्यूष्मिविनेवेकः । शूरयते वा । 'शूर विकानतौ' (चु० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) यत्तु-सूते प्रेरयलन्धकारम्, इति विश्वहं प्रदर्य 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) इति धातोरुपन्यसनं मुकु-टेन कृतम् । तन्न । उत्तधातोस्ताहशरूपाभावात् ॥ (१) ॥ ॥ । सप्रति । 'स् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकान्, इति वा । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'रा-जसूयसूर्य-' (३।१।११४) इति निपातितः । 'सूर्योऽर्कपणें

१— 'पृंक्षीवलिङ्गम्' इति हैमेन व्याख्यातम् । दृश्यन्ते च प्रयोगा अपि ॥ २—ते राश्यः 'मेषो वृषोऽथ मिथुनं कर्कटः सिंहकन्यके । तुलाथ वृश्चिको धन्वी मकरः कुम्भमीनकौ' इति स्वाम्युक्ता क्याः ॥ ३— 'वारुणी वारुणीभृतसौरभा सौरभास्पदम्' इति दण्डियमकात् । 'कुमुदाकरा इवासोडशूरभासः' इति वासव-दत्ताश्रेपात्ताल्व्यादिरपि—इति मुकुटः ॥ तपने स्त्री तद्भार्योषधीमितोः'॥ (२)॥ ॥ इयर्ति । 'श्रनुक्ष-न्पूषन्-' (उ॰ १।१५९) इति निपातितः । ('अर्यमा पितृदैवते । तरणौ सूर्यभक्तायाम्') ॥ (३) ॥<।। अदितेर-पलम् । 'दिलदिला-' (४।१।८५) इति ण्यः । ('आदित्य-स्त्रिदशार्कयोः') ॥ (४) ॥<॥ द्वादश आत्मानो मूर्तयो यस्य ॥ (५) ॥ ॥ दिवा दिनं करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।३१) इति टः ॥ (६) ॥ ॥ एवं भास्करादिषु । (कस्कादिलात् (८।३।४८) भास्कराहस्करौ-इति खामी) । ('भास्करो विह्म्ययोः') ॥ (७) ॥ ॥ (८) ॥ तिमिरं बधाति । 'बन्धेर्त्रधिबुधी च' (७० ३।५) इति नक् ॥ (९) ॥ ।। (१०) ॥ ।। (११) ॥ ।। भासः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४)। 'भास्वान्दीप्ते रवौ')॥ (१२)॥ श। विविधं वस्ते आच्छा-द्यति । 'वस आच्छादने' (अ॰ आ॰ अ॰) । क्रिप् (३।२। ७६) । विवो रिहमः । विवोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वाद्यत्वाभावः । ('विव-स्वान्विबुधे सूर्ये तन्नगर्या विवस्वती')॥ (१३)॥*॥ सप्ताश्वा यस्य ॥ (१४) ॥*॥ हरितोऽश्वा यस्य ॥ (१५)॥*॥ उष्णा ररमयोऽस्य ॥ (१६) ॥ ।। विशेषेण कर्तनं यस्य । विश्वकर्मणा यन्त्रोहीढत्वात् । विकतेयति भक्तरोगान् इति वा । 'कृती छेदने' (ह॰ प॰ से॰) । णिजन्ताल्युट् (३।३। ११३) ॥ (१७) ॥ ।। अर्च्यते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प॰ से॰)। कर्मणि घज् (३।३।१८) 'चजोः-' (७।३।५२) इति कुत्वम् । यद्वा 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः' (उ० ३।४०)। 'चोः कुः' (८।२।३०)। ('झरो झरि' (८।४।६५) क-लोपः)। यद्वा 'अर्क स्तवने' (चु॰ प॰ से ०,) चुरादिः । अक्येते । 'एरच्' (३।३।५६) 'एरजण्यन्तानाम्' इति मैंते घन्। (अर्को हमेदे स्फिटिके ताम्रे सूर्ये विडौजिस') (१८)॥ शा मृतेऽण्डे भवः। शकन्ध्वादिः (वा० ६।१। ९४) । 'परा मार्ताण्डमास्यत्' । 'पुनर्मार्ताण्डमाभरत्' इला-दिमन्त्राद्दीघींऽपि 'अथ मार्तण्डमीर्ताण्डौ' इति नामनिधाना-च्छब्दाणवाच । 'मार्तण्डः कोडसूर्ययोः' ॥ (१९)॥॥ मेहति। 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०)। 'इषिमदि-' (उ॰ १।५१) इति किरच्। 'मिहिरः सूर्यंबुद्धयोः' ॥॥ महेः किरचि महिरोऽपि । 'महिरमिहिरगीथाः कालकु-त्पद्मपाणिः' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (२०) ॥ ॥ ऋच्छति । 'अर्तेश्व' (उ॰ ३।६०) इत्युनन् । ('अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के संध्यारागेऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले कुष्टभेदे ना गुणिनि त्रिषु ॥ अरुणातिविषास्यामामि जिष्ठात्रिवृतासु च')॥ (२१) ॥ ॥ पुष्णाति । पूषति वा । 'पुष पुष्टो' (क्या॰ प॰ से॰)। 'पूष वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) वा 'श्रृनुक्षन्–' (उ० १। १५९) इति निपातितः ॥ (२२) ॥ ॥ दिवो मणिरिव ॥

१—'की तु नार्योषधी' इति पाठः॥ २—मते इत्यनेन «एरजण्यन्तानामिति वचनमनार्षम्' इति कैयटवोधितारुचिः सूचिता॥

(२३) ॥ ॥ तरन्त्यनेन संसारम् । तरणिः । 'अर्तिसप्ट-' (उ॰ २।१०२) इलादिना तरतेरिनः । 'तरणिर्धुमणौ पुंसि कुमारीनौकयोः स्त्रियाम्'॥ (२४)॥ शा मेद्यति । 'त्रिमिदा स्नेहने' (दि॰ प॰ से॰)। 'अमिचिमिदिशसिभ्यः कः' (उ० ४।१६४) इति कः। ('मित्रं सुहदि न द्वयोः। सूर्ये पुंसि')॥ (२५)॥ ॥ चित्रा भानवोऽस्य । 'चित्रभातुः पुमान्वैश्वानरे चाहस्करेऽपि च'॥ (२६) ॥ शाः विरोचते । 'रुच दीप्तो' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'अनुदात्तेतश्च-' (३।२। १४९) इति युच्। 'विरोचनः प्रहादस्य तनयेऽर्नेऽभि-चन्द्रयोः'॥ (२७)॥ ॥ विभैव वसु यस्य । 'विभावसुः पुमान्सूर्ये हारभेदे च पावके' ॥ (२८) ॥ 🛪 ॥ प्रहाणां पतिः ॥ (२९) ॥ ॥ त्विषां पतिः । अङक् ॥ (३०) ॥*॥ अहः पतिः। अहर्पतिः॥ (३१) ॥*॥ भाति। 'दाभाभ्यां नुः' (उ॰ ३।३२)। ('भानुरंशौ रवौ दिने')॥ (३२) ॥ ॥ हन्ति । 'बृत्वृवदिह्नि-' (उ० ३।६२) इति सः । 'हंसः स्यान्मानसौकित । निर्लोभनुपविष्ण्वकपरमा-त्मिन मंत्सरे ॥ योगिभेदे मन्त्रभेदे शारीरमहदन्तरे । तुरं-गमप्रभेदे च'॥ (३३)॥ ॥ सहस्रमंशवो यस्य ॥ (३४) ॥ तपति । ल्युः (३।१।१३४) 'तपनोऽरुक्करेऽपि स्या-द्भास्करे निरयान्तरे'। प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) तापनोऽपि। तापयति वा । ल्युः (३।१।१३४) । 'तपनस्तापनो रविः इति संसारावर्तात् ॥ (३५) ॥*॥ सुवति। 'ब्रू प्रेर<mark>णे</mark>' (तु० प॰ से॰)। तृच् (३।१।१३३)। यत्तु-सूयते, सूते-इति खामिसुकुटाभ्यामुक्तम् । तन्न । 'ख्रितिसूतिसूयति–' (७।२। ४४) इतीड्विकल्पात्पक्षे 'सोता' इति रूपप्रसङ्गात् । उक्त-धात्वोरथीसंगतेश्व ॥ (३६) ॥ ॥ रूयते, स्तूयते, रवते, वा। रविः। 'रु शब्दे' (अ॰ प॰ से॰)। 'रुङ्गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) वां। 'अच इः' (उ॰ ४।१३९)॥ (३७) ॥<u>श्रा चण्डांशुः,</u> अपि । 'चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः' इति वक्ष्यमाणत्वात्॥ ॥ सप्तत्रिंशत् 'सूर्यस्य'॥

माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः ३१

(माठर इति॥) मनुते मठरः। स एव साठरः। 'जनेररष्ठश्च' (उ० ५१३८) इत्यनुवर्तमाने 'विचमिनिभ्यों चिच' (उ० ५१३९) इत्यरप्रत्ययः ठश्चान्तादेशः। ततः प्रज्ञाद्यण् (५१४१३८)। मठित । 'मठ मदिनवासयोः' (भ्वा० ५० से०) बाहुलकादरच्। मठरस्यापत्यमिति वा। ऋष्यण् (४१९१९१४)। मठन्त्यनेन मठः। 'पुंसि—' (३१३१९८) इति घः। मठं राति। 'रा दाने' (अ० ५० से०)। कः (३१२१३) ('माठरो व्यासविप्रयोः। सूर्यान्तुगे')॥ (१)॥॥॥ पिङ्गलो वर्णोऽस्यास्ति। अर्श आद्यच्

१—मत्सरो द्वेषः । तत्र यथा 'मुनौ विहंसे सरसीव शुष्के' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

(५।२।१२७)। पिङ्गं वर्णं ठातीति वा । कः (३।२।३)॥ (१)॥॥। दण्डोऽस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) दण्डय-तीति वा । ('दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यृहप्रभेदेष्व-श्वेऽकां जुचरे मिष ॥ प्रकाण्डे ठगुडे कोणे चतुर्थोपायवर्गयोः'॥ (१)॥॥॥ पार्श्वे इति परिपार्श्वम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीमावः (२।१।६)। परिपार्श्वे वर्तते, इत्यर्थे 'परिमुखं च' (४।४। २९) इति चकाराहक् । सूर्यपार्श्वस्थानां 'माठरादित्रयाणां' एकैकम् ॥

स्यस्तोऽरुणोऽन्हः कार्यपिर्गरुडायजः।

स्येति ॥ सूर्यस्य सूतः ॥ (१) ॥ ॥ अरुणो वर्णा-ऽस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । 'गुण-' (वा० ५।२।९४) इति मतुषो छग्वा ॥ (२) ॥ ॥ अविद्यमानावृरू यस्य ॥ (३) ॥ ॥ कद्यपस्यापत्यम् । वाह्वादिलात् ॥ (४।१।९६) इस् ॥ (४) ॥ ॥ गरुडस्यायजः ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'सूर्यसारथः' ॥

परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यक्रमण्डले ॥ ३२ ॥

परिवेष इति ॥ परितो विष्यतेऽनेन । 'विष्छ व्याप्तां' (जु॰ उ॰ अ॰)। घत्र् (३।३।१८)। 'परिवेषः स्यात्प-रिधा परिवेषणे' इति मूर्धन्यान्ते रहः ॥॥॥ 'विश प्रयेशने' (तु॰ प॰ अ॰) अस्माद्धित्र तु तालव्यान्तः । 'वेष्टने परिवेशः स्याद्भानोः सविधमण्डले' इति तालव्यान्ते रभसः ॥ (१)॥॥॥ परितो धीयतेऽनेन । 'उप-' (३।३।९२) इति किः । ('परिधिर्यक्षियतरोः शाखायामुपसूर्यके')॥ (२)॥॥॥ उपगतं सूर्यमुपसूर्यम् । प्रादिसमासः (२।२।१८)। ततः स्वार्थे कन् (५।३।९०)॥ (३)॥॥॥ 'मडिभूषायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) मन्दति । वृषादिलात् (उ॰ १।१०६) कल्च्॥ (४)॥॥॥ 'मण्डलं परिवेशश्च परिधि-श्वोपसूर्यकम्' इति भागुरिः॥ चत्वारि 'चन्द्रसूर्ययोहत्पा-तादिजातमण्डलस्य'॥

किरणोस्नमयूखांशुगमस्तिषृणिधृष्णयः। भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोदीधितिः स्त्रियां ३३

किरण इति ॥ कीर्यते । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कॄपृवृजि –' (७० २।८१) इति क्युः ॥ (१) ॥॥॥ वसन्ति रसा अस्मिन् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'स्फायि-तश्चि' (७० २।१३) इति रक् । यजादिखात् । (६।१।१५) संप्रसारणम् । 'नृ रपर—' (८।३।१९०) इति न षत्वम् । ('उस्त्रो धृषे च किरणेऽप्युस्तार्जन्युपचित्रयोः') ॥ (२)

॥ शा मिमीते । 'माङ ऊखो भय च' (उ० ५।२५) इत्य-खप्रत्ययो मयादेशश्च । एतेन मापयन् प्रमापयन् गगनमो-खति गच्छति । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'उखउखि-' (भ्वा॰ प॰ से॰) इति दण्डकोक्तो गत्यर्थः । अच् (३।१। १३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) इति मुकुटः परास्तः । धातुंसमुदायात्प्रत्ययानामविधानात् । पृषोदरादिलाधयणस्य निर्मूलत्वाच । ('मयुखः किरणेऽपि च । ज्वालायामपि शोभायाम्') ॥ (३) ॥ अंशयति । 'अंश विभाजने' चुरादिः । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) कुः । 'अंड्रालॅंशे रवौ ररमौ' इति विश्वः । 'अंद्यः सूत्रादिस्क्मांशे किरणे चण्डदीधिताँ'॥ (४) ॥:॥ गम्यते । 'अन्यत्रापि' (वा० ३।२।४८) इति डः । गो ज्ञेयवर्गः । तं वभस्ति दीपयति ॥ गभस्तिः। 'भस भर्त्सनदीह्योः' (जु० प० से०)। जुहो-त्यादिः। 'क्तिचुक्तां च-' (३।३।१७४) इति क्तिच्। एवं च-गगने भसति दीप्यते । 'भस भर्त्सनदीह्योः' । 'वसे स्तिः' (उ० ४।१८०) इति वाहुलकात्तिप्रखयः। पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) गनभागलोपः - इति मुकुटकृतं क्रिष्टकल्पनस-नुपादयम् । भसतीति विगृद्योक्तधातोरपन्यसनं प्रामादिकम् । ('गभिस्तः किरणे सूर्ये ना खाहायां तु योषिति') ॥ (५) ॥ ।। जिघर्ति । 'घृ क्षरणदीह्योः' (जु॰ प॰ अ॰) जुहो-त्यादिः । छान्दसस्यापि भाषायां प्रयोगः-इति प्राञ्चः । वस्तु-तस्त घरति । 'घृ सेचने' (भ्वा० प० अ०) भ्वादिः । 'वृणिवृक्षिन' (उ० ४।५२) इति निप्रत्ययो गुणाभावश्च निपा-तितः । ('घृणिः पुनः । अंग्रुज्वालातरङ्गेषु') ॥ (६) ॥ः॥ भृष्णोति । 'त्रिष्ट्रपा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'त्रृषि-धृषिभ्यां कित्' इति निः किच-इति मुकुटः । तन्न । तादश-सूत्राभावात् । अतो वाहुलकात्रिः, गुणाभावश्च ॥ ः॥ 'वृष्णिः' इति पाठान्तरम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०)। 'सृबृषिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) इति निः पिच ॥ श। 'पुश्चिः' इत्येके पेठुः । 'स्पृश संस्पर्शने' (तु० प० अ०) । अस्य सलोपो गुणाभावाश्च 'घृणिपृक्षि-' (उ० ४।५२) इति निपातितः । पर्शति । 'पृशु सेचने' (भ्वा० प० से०) वा ॥ (७) ॥ शा भाति । भानुः ॥ (८) ॥ शा कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु०प०से०)। 'ऋदोरप्' (३।३५७)। ('करो वर्षोपले रइमी पाणी प्रसायशुण्डयोः') ॥ (९) ॥ ॥ भ्रियते तमोऽस्मिन् । 'मुकणिभ्यामीचिः' (उ० ४।७०) स्त्रीपुंसाधिकारे—'त्रुटि-मसिमरीचयः' इति लिङ्गानुशासनम् । 'द्वयोर्मरीचिः किरणो भानुरुसः करः पदम्' इति शब्दार्णवः । 'मरीचिर्भुनि-भेदे ना गभस्तावनपुंसकम्'॥(१०)॥ ॥ दीधीते दीप्यते । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः' (अ०आ०से०) क्तिच् (३।३।१७४)। 'तितत्र-' (७।२।९) इतीण्निषेधस्तु न । 'अग्रहादीनाम्'

१—तालन्यान्तः 'अथोडुबन्धुश्च भयंकरे करे महौषधीनष्टक-रांशुभे शुभे' इति जानकीहरणे यमकादिति मुकुटः ॥

इति वार्तिकात् । 'यीवर्णयोः–' (प्राप्तर्) इतीकारलो-पः । अयं स्त्रियामेव । 'दीधितिः स्त्रियाम्' इति लिङ्गानु-शासनात् । काकाक्षिगोलकन्यायेन 'दीधितिः' इत्यत्र खिया-मिति संबध्यते । उत्तरत्रापि ॥ (११) ॥ ॥ एकादश 'कि-रणानाम्'॥

स्यः प्रभारुग्युचिस्त्विड्भाभार्छविद्युतिदीसयः। रोचिः शोचिरुभे क्रीवे

स्युरिति ॥ प्रभाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ॥ (१) ॥ ॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (स्वा॰ आ॰ सें०)। किप् (३।२।१७८)। ('रुक् शोभाकिरणेच्छासुं')॥ (२) ॥ ।। 'इगुपधात्कित्' (उ० ४। १२०) इतीन् । 'रुचि-दांंसी च शोभायामभिष्वज्ञाभिलाषयोः ॥ (३)॥ ॥ त्वेष-ति । 'त्विष दीप्तौ' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । किप् (३।२।१७८)। ('तिवट शोभायां जिगीषायां व्यवसाये हचौ गिरि')॥ (४) ॥ ॥ भा दीप्तां (अ० प० से०) । दशिम्रहणात् (वा॰ ३।२।१०१) डः। टाप (४।१।४)। भा भुव्यलंकृतौ दीप्तौ स्त्रियां भाः किरणे द्युतौ' इति नानार्थरत्नमाला । यद्वा किप् (३।२।१७८) । आवन्तलाभावान सुलोपादिः । भाः । विश्वपावत् ॥ (५) ॥ । भास दीप्तौ (भ्वा॰ आ॰ से॰)। क्तिप् (३।२।१७७)। भाः, भासौ। ('भाः प्रभावे मयुखे च')'॥ (६) ॥ ॥ छयति छिनत्ति वा तमः । 'कुविष्टृष्वि-च्छवि-' (उ॰ ४।५६) इति किन्नन्तो निपातितः॥ (७) ॥ शा 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) द्योततेऽन्या । 'इगु-पधातिकत्' (उ० ४।१२०) इतीन् ॥ (८) ॥ ॥ दीप्यते-Sनया । 'दीपी दीप्तों' (दि॰ आ॰ से॰) । 'क्तिनाबादिभ्यः' (वा॰ ३।३।९४)॥ (९)॥ श। 'हच दीप्ता।' (भ्वा॰ आ॰से॰)। रोचतेऽनेन । 'आर्चेशुचि-' (उ॰ २।१०८) इति इसिः॥ (१०) ॥ शा 'ईशुचिर् पूतीभावे'। (दि॰ उ॰ से॰)। शुच्यति पूर्तीभवत्यनेन । इसिः॥ (११) ॥ ॥ एकादश 'प्रभायाः' ॥

प्रकाशो द्योत आतपः ॥ ३४ ॥

(प्रकाश इति ॥) प्रकाशयोताविति भावे (३।३।१८) करणे (३।३।१९) वा घननतौ । ('प्रकादाः स्फुटहासयोः । उद्योतेऽतिप्रसिद्धे च')॥(१)॥ ।।। (२)॥ ॥ आतपस्तु पचाद्यैजन्तः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'आतपस्य' ॥

को जां कवो जां मन्दो जां कदु जां त्रिषु तद्दति।

कोष्णमिति ॥ ईषदुष्णं कोष्णम् । 'ईषदर्थं च' (६। ३।१०५) इति कादेशः॥ (१)॥ ॥ 'कवं चोष्णे' (६।३। १०७) इति कोः कवादेशः ॥ (२) ॥ ॥ कदादेशश्च ॥ (४) ॥ ॥ मन्दं च तदुष्णं च ॥ (३) ॥ ॥ एते गुणे क्लीबाः।

१-पचाद्यजन्त इत्युत्तरं 'खनो घ च' इति घो वा इलपि

गुणिनि विशेष्यनिष्ठाः ॥ चत्वारि 'ईषदुष्णस्य'॥ तिरमं तीक्षणं खरं तद्वत्

(तिग्ममिति ॥) तेजयति । 'तिज निशाने' (चु॰ प॰ से॰)। 'युजिरुचितिजां कुश्व' (उ॰ १।१४६) इति मक् क-वर्गश्चान्तादेशः ॥ (१) ॥३॥ 'तिजेदींर्घश्व' (उ० ३।१८) इति स्नक्प्रत्यये तीक्ष्णम् । 'तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहा-जिमु कि । हीवं यवायके पुंसि तिग्मार्थत्यागिनोस्त्रिषु'॥(२) ॥ श। खामिन्द्रियं रात्यभिभवति । 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ०)। कः (३।२।३)। 'खरं स्यात्तीक्ष्णघर्भयोः । गर्दभे-ऽस्त्री देवताडे'॥(३)॥∗॥ तद्वत्-गुणे क्लीबम् , तद्वति त्रिष्ठ, इलर्थः । त्रीणि 'अत्युष्णस्य' । तीक्ष्णोऽसिः इलादानुप-चारात्प्रयोगः ॥

मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३५॥

अथ पश्चतिः।

(मृगेति)॥ मृगाणां तृष्णास्यस्याम् । अर्शेआयच् (पारावर७) ॥ (१) ॥ शा मरीचिरिव । 'इवे प्रतिकृतौं' (पारा९६) इति कन् ॥ (२) ॥ ।। द्वे 'सृगतृष्णायाः' ॥

इति दिग्वर्गविवरणम्॥

कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयोऽपि

काल इति ॥ कल्यते । 'कल संख्याने शब्दे च' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। कर्मणि घज् (३।३।१९) कालयति सर्वम्, इति वा । ण्यन्तात्पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः'॥ (१)॥<॥ दिशति । 'दिश अतिसर्जने' (तु॰ उ॰ अ॰)। 'क्तिच्क्ती च संज्ञायाम्' (३। ३।१७४) इति क्तः । **'दिष्टं** दैवे पुमान्काले'॥ (२) ॥४॥ नाहन्ति नागच्छति, नाहन्यते, इति वा । "नञ्याहन एह च' (उ॰ ४।२२४) इत्यसुन् , एहादेशश्व । सौ 'ऋदुरानस्-' (७।१।९४) इस्रनङ् । 'तस्मान्नुडचि' (६।३।७४) इति नुट् । सान्तः ॥ (३) ॥ ॥ सम्यग् एति । 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) पचायच् (३।१।१३४)। ('समयः शपथे भाषा-संपदोः कालसंविदोः । सिद्धान्ताचारसंकेतनियमावसरेषु च ॥ कियाकारे निदेशे च') ॥ (४) ॥*॥ चलारि **'सामान्य-**कालस्य'॥

प्रतिपद् हे इमे स्त्रीत्वे

(अथेति॥) पक्षस्य मूलम्। 'पक्षात्तिः' (५।२।२५) 'सर्वतोऽक्तित्रर्थात्-' (वा॰ ४।१।४५) इति डीषि तु प-**क्षती । 'पश्चति**स्तु भवेत्पक्षमूले च प्रतिपत्तिथी' ॥ (१) ॥ श्रातिपद्यते उपक्रम्यतेऽनया मासादिः । संपदादित्वात् (वा॰ ३।३।१०८) क्रिप्। दान्ता। 'प्रतिपत्स्री तिथौ मतौ' ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'प्रतिपत्तिथेः' ॥

तदाद्यास्तिथयो इयोः॥१॥ (तदादा इति॥) सा प्रतिपद् आद्या यासी ताः।

'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) 'ऋतन्यक्षि-' (उ० ४१२) इत्यतेरिथिन् । पृषोदरादित्वात् (६१३१९०९) अल्लोपः ॥ (१) ॥॥॥ द्वयोरित्यत्र श्रुतत्वात्तिथिशब्द एव संवध्यते ॥ एकं 'सामान्यतिथेः'॥

यस्रो दिनाहनी वा तु क्लीवे दिवसवासरौ।

यस्त्र इति ॥ घसत्यन्धकारम् । 'घस्त्र अदने' (भ्वा॰ प॰ अ०) 'स्मायितिश्च-' (उ० २११३) इति रक् । 'घस्त्रस्तु दिवसे हिंसे' ॥ (१) ॥॥। दीयते क्षीणं भवति । 'दीङ् स्वे' (दि० आ० अ०) दिवादिः । 'इणसिञ्जिदीङ्-' (उ० ३१२) इति नक् । वाहुळकाद्रसः । द्यति तमो, निर्व्यापार-स्थितिं चेति वा । द्यतेः किनन् (उ० २१४९) ॥ (२) ॥॥॥ न जहाति । 'नित्र जहातेः' (उ० १११५८) इति कनिन् । 'रोऽसुपि' (८१२१६९) इति रः । यत्तु—'अहन्' (८१२१६८) इति रत्वम्–इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । रत्वस्य रुत्वापवाद्वात् ॥ (३) ॥॥॥ दीव्यन्त्यत्र । 'दिवादिभ्यः कित्' (उ० ३१९२१) इत्यस्त्व् ॥ (४) ॥॥॥ वासयति । वसतेर्थन्तात् 'अर्तिकमिश्रमि–' (उ० ३१९३२) इत्यरप्रत्ययः । 'वास्य-रस्तु पुमान्नागप्रभेददिनयोरपि'॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'दिनस्य'॥

मत्यूषोऽहर्मुखं कल्यमुषःप्रत्युषसी अपि ॥ २ ॥ प्रभातं च

प्रत्यूष इति ॥ प्रत्यूषित रजित कामुकान् । 'अप र-जायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'इगुपध-' (३१९११३५) इति कः । 'अर्यूषोऽहर्मुखे वसौ' ॥ (१) ॥*॥ अह्वो मुखम् ॥ (२) ॥*॥ कल्यित चेष्टाम् । अव्यादयश्च' (उ॰ ४१९१२) इति कल्यं प्रमाते क्लीवं स्यात्कल्यो वाक्ष्रुतिवर्जिते । सज्जनीरोगदक्षेषु कल्याणवचनेऽपि च ॥ उपायवचनेऽपि स्यान्त्रिषु मचे तु योषिति' ॥ (३) ॥*॥ ओषस्यन्धकारम् । 'उष दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'उषः किच' (उ॰ ४१२३४) इस्यतिः । अन्योपसर्गनिवृत्तये प्रतिः । 'उषः प्रत्युषित क्लीवं पितृप्रस्तां च योषिति' ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ मातुं प्रवृत्तम् । प्रमातम् । आदिकर्मणि (३।४।७१) क्तः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'प्रभातस्य'॥

दिनान्ते तु सायः

(दिनेति॥) दिनस्यान्तः। स्यति समापयति दिनम्। 'धोऽन्तकर्मण' (दि० प० अ०)। 'शाद्यधा-' (३।१। १४९) इति णः। सायः काण्डे दिनान्ते च'॥॥। मान्त-

मव्ययं लव्ययवर्गे वक्ष्यति ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'दिना'-

संध्या पितृप्रसुः।

(संध्येति ॥) सम्यग् ध्यायन्त्रस्याम् । 'ध्ये चिन्तायाम्' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'आतश्चोपसंगं' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'संध्या पितृप्रस्नद्यन्तरयोर्युगसंधिषु' ॥॥। निर्यकारोऽपि । संधीयतेऽनुसंधीयतेऽस्याम् । डुधावः (जु॰ उ॰ अ॰) अङ् (३।३।१०६) । 'संध्या पितृप्रस्ः संधा' इति शब्दाणेवः ॥ (१) ॥॥। पिदृन् प्रसूते । किष् (३।२।७६) हे 'संध्यायाः'॥

प्राह्वापराह्ममध्याहास्त्रिसंध्य**म्**

प्राह्णिति ॥ अहः शब्दस्तद्वयवे । प्रथमं च तद्दश्च प्राह्णः । 'राजा-' (५।४।९१) इति टच् । 'अहोऽह्यः-' (५।४।८८) इत्यह्यादेशः । 'अहोऽद्वन्तात्' (८।४।७) इति णलम् ॥ (१) ॥ ॥ अहोऽपरम्-अपराह्णः । 'पूर्वापर-' (२। २।१) इत्येकदेशिसमासः ॥ (१) ॥ ॥ अहो मध्यम् 'संख्याविसाय-' (६।३।११०) इति ज्ञापकात्समासः । 'रात्राह्वाहाः पुंसि' (२।४।२९) । मध्यं च तद्दश्चेति वा ॥ ॥ तिसणां संध्यानां समाहारः । 'आवन्तो वा' (वा० २।४।३०) इति पाक्षिकी क्षीवता, पश्चे त्रिसंध्यी ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'दिना- चन्तमध्यानाम्' ॥

अथ रार्वरी ॥ ३॥

निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा। विभावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी॥ ४॥

(अथेति ॥) राणाति चेष्टाः । 'शु हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰)। 'कृश्गृगृत्रज्चतिभयः ष्वरच्' (उ० २।१२१) 'पि-द्वौरा-' (४।१।४१) इति ङीष्। 'शर्वरी यामिनीस्त्रियोः' ॥ ॥ प्रज्ञाद्यणि शार्वर्यपि । 'शर्वरी शार्वरी शर्या' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ ॥ नितरां स्यति तनूकरोति व्यापारान् । 'शो तनुकरणे' (दि॰ प॰ से॰)। 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः। 'निशा दारुहरिद्रायां स्यात्रियामाहरिद्रयोः' इति विश्वः ॥॥॥ 'निर्शीथिनी 'निशा निर् च स्यामा तुर्ही' तमा तमी' इति नामनिधानात् 'निट्' पृषोदरादित्वात् (६। ३।१०९) शान्तापि ॥ (२) ॥ ।। निशीथोऽस्त्यस्याम् । इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥ ॥ राति सुखम् । 'रा दाने' (अ० प॰ से॰) 'राशदिभ्यां त्रिप्' (उ० ४।६७) ॥ श। 'कृदिका-रात्-' (ग॰ ४।१।४५) इति ङीषि रात्रीखिप । 'रात्री रात्रिस्तमस्विनी' इति शब्दार्णवः ॥ (४) ॥ ॥ त्रयो यामा यस्याः । आद्यन्तयोरर्धयामयोश्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायलात् । यद्वा त्रीन्धर्मादीन् यापयति निरवकाशीकरोति कामप्रधान-

१—'संघोज्ज्विलतः'इति वासवदत्ता—इति मुकुटः ॥ २—'गुणसंधी पुंसि' इति पाठोऽपि दृश्यते ॥

त्वात् । अन्तर्भावितण्यर्थायातेः 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (५) ॥ ॥ क्षणम् उत्सवं निर्व्यापारस्थितिं वा ददाति । कः (३।२।३) । 'क्षणदो गणके, रात्रौ क्षणदा, श्चणदं जले' ॥ (६) ॥*॥ क्षपयति चेष्टाम् । 'क्षे क्षये' (खा॰ प॰ से॰) अस्माण्यन्तान्मितः पचाद्यच् ॥ (७) ॥ ॥ विभाति नक्षत्रादिभिः । कनिप् (३।२।७४) । 'वनो र च' (४।१।७) इति डीबौ । 'विभावरी निशारात्र्योः कुट्टन्यां चक्रयोषिति । विवादे वस्तकुट्यां च'॥ (८) ॥ ॥ तमोऽस्त्य-स्याम् । 'अस्माया–' (५।२।१२१) इति विनिः ॥ (९) ॥ः॥ रजन्त्यनुरक्ता भवन्ति रागिणोऽस्याम् । 'क्षिपेः किच' (उ॰ २।१०७) इति चकारादिनः । कित्त्वात्रलोपः (६।४।२४)। हीष् (ग॰ ४।१।४५)। 'रजनी नीलिनीरात्रिहरिद्राजतुकासु न् । डीषभावे रजनिरिष ॥ (१०) ॥ ॥ भीतिहेतुलानि-न्दिता यामा यस्याः । निन्दायामिनिः (५।२।११५)॥ (११) ॥ ॥ ताम्यन्त्यस्याम् । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । इन् (उ॰ ४।११८) । 'कृदिकाराद्-' (ग॰ ४।१।४५) इति हीष ॥ ॥ पक्षे तमिः ॥ ॥ पचाद्यचि 'तमा' आपि ॥ (१२) ॥ ॥ द्वादश 'रात्रेः'॥

तमिस्रा तामसी रात्रिर्

तिमञ्जिति ॥ तमो बहुलमस्यस्याम् । 'ज्योत्झातमिसा—' (५।२।११४) इति निपातिता । 'तिमिस्नं तिमिरे कोपे पुंसि ह्वी तु तमस्ततो । कृष्णपक्षनिशायां च' ॥ (१) ॥ ॥ ज्यो-त्झादिभ्य उपसंख्यानात् (वा० ५।२।१०३) मलर्थेऽण् । 'तामसी निशि दुर्गायां तामसो मुजगे खेले' ॥ (२) ॥ ॥ हे 'अत्यन्धकाररात्रेः' ॥

ज्यौरस्ती चन्द्रिकयान्विता।

(ज्योत्स्तिति ॥) ज्योत्स्नास्त्यस्याम् । प्राग्वदण् (वा० ५। २।१०३) ('ज्योत्स्ती' पटोलिकायां स्याज्ज्योत्स्नायुक्तिनिशि स्त्रियाम्')॥ (१)॥॥॥ एकम् 'ज्योत्स्नावद्रात्रेः'॥ आगामिवर्तमानाहयुक्तायां निशि पक्षिणी॥५॥

(आगामीति॥) आगामिवर्तमाने च ते अहनी च। इति कर्मधारये टच् (५१३१९१)। सरेफपाठे तु समासानत-विधरनित्यताश्रयणीया। आगामिवर्तमाने अहनी युक्ते यस्या-मिति बहुत्रीहिर्वा। पूर्वापरिदने पक्षाविव क्लो यस्याम्। 'अत इनि—' (५१२११५)॥ ॥ निशीत्युपलक्षणम्। तेन पूर्वोत्तर-रात्रियुक्तिदिनमिष पिक्षणीति हरदत्तादयः। 'पिक्षणी पूर्णिमायां स्याद्विहण्यां शाकिनीभिदि। आगामिवर्तमानाहर्युक्तरान्त्राविष स्त्रियाम्'॥ (१)॥ एकं 'दिनद्वयमध्यगतरात्रेः'॥

गणरात्रं निशा बहुवः

गणेति॥ गणानां बह्वीनां रात्रीणां समाहारः। गणश-व्दस्य संख्यालात् (१।१।२३) 'तद्धितार्थ-' (२।१।५१) इति द्विग्रः। 'अहःसर्वेकदेश-' (५।४।८७) इत्यच्। 'रात्राहाहाः पुंसि' (२।४।२९) इति पुंस्त्वं तुन। 'संख्यापूर्वा रात्रिः' इति लिङ्गानुशासनसूत्रेण क्लांबत्वविधानात्। 'भवति नपुंसक-योगः संख्यापूर्वस्य रात्रशब्दस्य' इति वरुश्चिवचनाच। 'रात्रं प्राक् संख्ययान्वितम्' इति वक्ष्यमाणत्वाच। एतेन खामिमु-कुटयोर्नपुंसकत्वसमर्थनसंश्रमः परास्तः॥ (१)॥॥ एकम् 'रात्रिसमृहस्य'॥

प्रदोषो रजनीमुखम्।

प्रदोष इति ॥ दुष्यति । 'दुष वैक्टत्ये' (दि० प० अ०)।
पचाद्यच् (३।९।९३४) । टीप् (४।९।४) । ('दोषा रात्रौ
भुजेऽपि च') । प्रारम्भो दोषायाः । प्रादिसमासः (२।२।९८)।
प्रारच्या दोषा यस्मित्रिति वा । 'गोस्त्रियोः—' (१।२।४८)
इति हस्तः ॥॥॥ 'दोषा' इत्यव्ययमप्यस्ति । 'नकं दोषा च
रजनौ' इति वक्ष्यते । ('प्रदोषः कालदोषयोः')॥ (१)
॥॥। रजन्या मुखमिव ॥(३)॥॥॥ द्वे 'रात्रिप्रारम्भस्य'॥
अर्थरात्रनिशीधौ हौ

अर्थेति॥ अर्ध रात्रेः । 'अहःसर्वेकदेश-' (५।४।८७) इल्प्च्॥ (१) ॥ ॥ निशेरतेऽस्मिन् । 'शीङ् स्वप्ने' (अ॰ आ॰ से॰)। 'निशीथगोपीथावगथाः' (उ॰ २।९) इति थक्। 'निशीथस्तु पुमानर्धरात्रे स्यादात्रिमात्रके'॥ (२)॥ ॥ द्वाविति । समाविलाकुष्यते ॥ द्वे 'रात्रिमध्यस्य'॥

द्वी यामप्रहरी समी॥६॥

(द्वाविति ॥) याति । 'अर्तिस्तुस्र-' (उ० १।१४०) इति मन् । यत्तु—'यातेर्मग्' इति मग्—इति मुकुटेनोक्तम्। तन्न । उक्तसूत्रस्थोत्प्रेक्षितत्वेन निर्मूछलात् । 'यामस्तु पुंसि प्रहरे संयमेऽपि प्रकीर्तितः' ॥ (१) ॥*॥ प्रहियते ढकादिर-स्मिन् । 'पुंसि संज्ञायाम्—' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'प्रहरस्य' ॥

स पर्वसंधिः प्रतिपत्पञ्चद्दयोर्यदन्तरम्।

स इति ॥ प्रतिपत्पञ्चद्रयोर्यद्ग्तरम् स संधिः । स एव पर्व अपि । 'प्रतिपत्पञ्चद्रयोस्तु संधिः पर्व प्रदिक् ककुप्' इति दुर्गः । 'संधिमभितो यजेत्' इत्यादौ प्रसिद्धः स एव । 'पर्व क्षीबं महे प्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः संधौ विषुवत्प्रभृतिष्वपि' ॥ (१) ॥*॥ 'पर्वसंधिः' इत्येकं नाम, इति प्राञ्चः ॥ एकप् 'पर्वसंधेः'॥

१—'स तमीं तमोभिरभिगम्य ताम्' इति माधदर्शनात्-इति मुकुटः ॥ २—'हा राम हा देवर तात मातः' इति विदग्धमुखमण्डनम्—इति मुकुटः ॥ ३—खगे इति पाठान्तरम् ॥ ४—'स्थाद्वितृण्यां' इति पाठः ॥

१—तथा च भट्टिः 'ततः कथाभिः समतीत्य दोषामारु सैन्यैः सह पुष्पंक ते' इति-इति मुकुटः ॥ २—अव्ययस्य स्त्रीलिङ्गाभावेन हस्वापात्या न रूपसिद्धिः ॥

पक्षान्तौ पञ्चदश्यौ हे

(पदेति ॥) द्वे पश्चदक्यौ पूर्णमामावास्ये पक्षस्यान्तौ ॥ (१) ॥*॥ एकम् **'पद्मान्तस्य'**॥

पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥

पौर्णिति ॥ पूर्णो मासोऽस्थाम् । बहुत्रीहौ कृते स्वार्थेऽण् । प्रज्ञादेः (५।४।३८) आकृतिगणत्वात् । 'सास्मिन्पौर्णमासी' (४।२।२१) इति निर्देशाद्वा । यद्वा माश्चन्द्रः । पूर्णो माः पूर्णमाः । तस्येयम् । यद्वा 'महाराजप्रोष्ठपदाहृत्र्' (४।२।३५) इति सूत्रे 'तदस्मिन्वर्तते' इत्यर्थे 'पूर्णमासादणः' उपसंख्यानादण् । ('पौर्णमासाः पुमान्यज्ञभेदे स्त्री पूर्णमातिथौ') ॥ (१) ॥*॥ 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) पूर्णं चन्द्रस्य पूर्णम् । तेन निर्वृत्ता पूर्णिमा । भावप्रस्थयान्तात् 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यर्थे इमप् (वा० ४।४।२०) टाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ दे 'पूर्णिमायाः ॥

कलाहीने सानुमतिः

कलेति ॥ सा पूर्णिमा उदयकाले प्रतिपद्योगात्कलाहीने चन्द्रे । अनुमन्यते—अनुमतिः । क्तिच् (३१३११७४)। 'अथा-नुमतिरूनेन्दुपूर्णिमानुज्ञयोरिप'॥ (१)॥॥॥ एकं 'सानु-मस्याः'॥

पूर्णे राका निशाकरे।

पूर्ण इति ॥ चन्द्रे पूर्णे तु । राति श्रुभम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'कृदाधारा-' (उ० ३।४०) इति कः बाहुलकाद्रसः । 'राका नवन्तरे कच्छ्नां नवजातरजःस्त्रि-याम् । संपूर्णेन्दुतिथौ' ॥ (१) ॥॥ एकम् 'राकायाः' ॥ अमावास्या त्वमावस्या द्दीः सूर्येन्दुसंगमः ॥ ८॥

(अमेति॥) अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्राकों । 'अमा-वस्यत्त्यत्रस्याम्' (३।१।१२२) इति ण्यत्, पक्षे बृद्धभाव-श्च निपास्यते ॥ ॥ नामैकदेशे नामग्रहणात् 'अमा' अपि ॥ ॥ वसतेरिन्त्रस्यये (उ०४।११८) ततो ङीषि (ग०४। १।४५) अमावसी ॥ ॥ 'इणजादिभ्यः' (वा०३।३।१०८) इतीणि अमावासी ॥ ॥ 'मसी परिणामे' (दि०प०से०)। अमा चन्द्रस्यों साहचर्येण मस्त्रतः परिच्छिन्तोऽस्यां मासम् । अमामासी । इण् (वा०३।३।१०८) ॥ ॥ अमामसी । इन् (उ०४।११८)॥ ॥ 'दशों माऽमावसी च स्यात्' इति रमसः । अप्यमावस्यमावासी चामामस्यप्यमामसी' इति शब्दाणवः॥ (१)॥ ॥ (२)॥ ॥ इश्यते शास्त्रेण । 'पुंषि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति घः। 'पक्षान्तेऽच्यो दर्शने च द्र्याः सूर्येन्दुसंगमे'॥ (३)॥ ॥ सूर्येन्द्र संगच्छन्तोऽस्मन् । घः (३।३।११८)॥ (४)॥ ॥ चलारि 'द्र्शस्य'॥ सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली

सेति ॥ चतुर्दशीयोगादृष्टचन्द्रा सती सा अमा सिनी-

वाली । एन विष्णुना सह वर्तते सा लक्ष्मीः । तद्योगात् । सिनी चन्द्रकला । ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः । सिनी वलित धारयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यत्तु—'ल्लियाः पुंवत्न्-' (६।३।३४) इति न पुंवत्त्वम् । 'संज्ञापूरण्योश्व' (६।३।३८) इति निषेधात्—इति मुकुटः । तन्न । सिनीवालीत्यत्र सामानाधिकरण्याभावात् , असंज्ञात्वात् , अभाषितपुंस्कत्वाच । यदि — सिनी चन्द्रकला सा वालाल्पात्र—इति तेन विग्रहीतम् । तदि न । वालेत्यस्य विशेषणत्वेन पूर्वनिपात-प्रसङ्गात् । स्वामी तु—सिनी सिता वालास्त्यस्याम्—इत्याह । तन्न । पुंवद्भावप्रसङ्गात् । ('सिनीवाली तु दृष्टेन्दुकलामा-दुर्गयोः स्त्रियाम्')॥ (१) ॥॥। एकम् 'सिनीवाल्याः'॥

सा नप्टेन्डुकला कुहः।

(सेति॥) उदये अमायोगान्नष्टचन्द्रकला सा अमा कुहूः। कुह्यति । 'कुह विस्मापने' (चु॰ उ॰ से॰) चुरादिः । 'तृति-शृध्योः कूः' (उ॰ १।९१) इति कृप्रस्ययो वाहुलकादिहापि ॥॥ मृग्य्वादित्वाद्धस्वोऽपीसन्ये । धेनूहररज्जुकुहुसरयुतनु-करेणवः स्त्रियाम्' इति विन्ध्यवासी ॥॥॥ 'कुहूः स्त्री कोकि-लालापनष्टेन्दुकलदर्शयोः'॥ (१)॥॥ एकम् 'कुह्नाः'॥

उपरागो ग्रहः

उपराग इति ॥ उपरज्यतेऽनेन । 'रज रागे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'हलश्च' (३।३।१३१) इति घण् । 'घणि च भावकरणयोः' (६।४।२७) इति नलोपः । भावे वा घण् । (३।३।१८) । 'उपरागस्तु पुंसि स्याद्राहुमासेऽर्कचन्द्रयोः । दुर्नये महक्कलोले व्यसनेऽपि निगद्यते' ॥ (१) ॥॥ महणं महः 'महन्नद-' (३।३।५८) इत्यप् । 'महो निम्हिनिर्वन्धम-हणेषु रणोद्यमे । सूर्यादौ पूतनादौ च सैंहिकेयोपरागयोः' ॥ (२) ॥॥ द्वे 'महणस्य' ॥

राहुत्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च॥९॥ सोपप्तवोपरकौ द्वौ

(राह्नित ॥) 'उपष्ठवः सैंहिकेये विष्ठवोत्पातयोरिव'। सहोपष्ठवेन । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सभावः ॥ (१) ॥॥ उपरज्यते स्म । कर्मणि क्तः (३।२।१०२।४।७०)। 'उपरक्तो व्यसनार्ते राहुश्रस्तेन्दुसूर्ययोः ॥' (२) ॥॥ इसौ द्वौ 'राहुणा श्रस्ते सूर्ये' च ॥

अम्युत्पात उपाहितः।

(अस्युत्पात इति ॥) अमेरूत्पतनम् उत्पातो वैकृतम् ॥ (१) ॥*॥ उप आसनम् आहितं फलं यस्य । 'उपाहितो-ऽनलोत्पाते पुमानारोपिते त्रिषु'॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आका-द्यादिष्वमिविकारस्य'॥

१—हैममेदिन्योरिष-'अनुग्रह' इति पाठो दृश्यते । व्याख्यातं चानेकार्थकैरवाकरकौमुद्याम् 'अनुग्रहे प्रसादे ग्रहशब्दः सत्यभा-मायां भामाशब्दवत्' इति ॥

एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकैरनिशाकरौ ॥ १०॥

(पक्रयेति ॥) 'पुष्प विकसने' (दि॰ प॰ से॰)। भावे घज् (३।३।१८)। पुष्पो विकासः प्रकाशश्च । तद्वन्ता । मतुप् (५।२।९४)। एकयोक्त्या साधारणवचनेन । प्रत्येकं 'पुष्पवन्तशब्दः । 'अव रक्षणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'जूविश्चिम्यां झच्' (ड॰ ३।१२६) इति वाहुलकादवतेरि झच् । 'झोऽन्तः' (७।१।३)। पुष्पस्यावन्तौ इति विश्रहे शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।१।९४)। रिवशिशनो पुष्पवन्ताख्यौ' इति नाममाला । 'पुष्पवन्ताभ्याम् , पुष्पवन्तयोः' इसादि । ('पुष्प-द्नतौ पुष्पवन्तावेकोक्त्या शिभास्करौ'। 'पुष्पन्दतौ च चन्द्राक्षविकोक्त्या' इति हैमतः 'पुष्पैदन्तौ' अपि बोध्यौ)॥ (१)॥। एकम् 'समुचितसूर्यचन्द्रयोः'॥

अष्टाद्रा निमेषास्तु काष्टा

अष्टाद्दोति ॥ 'क्षणद्वयं लचः प्रोक्तो निमेषस्तु लबद्व-यम्' इत्यादिशास्त्रसिद्धा निमेषाः । तेऽष्टाद्श काष्टा । काशते । 'हनिकुषि-' (उ० २।२) इति कथन् । 'काष्टा दारुहरिद्दायां कालमानप्रकर्षयोः । स्यादिशि स्थानमात्रे च 'काष्टमाख्या-तमिन्द्रिये' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ एक्म् 'काष्टायाः' ॥

त्रिंशचुताः कला। 🕆

(त्रिंशदिति॥) ताः काष्टाः त्रिंशत् कला॥ कलयति। 'कल संख्याने' (चु॰ उ॰ से॰)। पचायच् (३।१।१३४)। ('कला स्यात्कालशिल्पयोः')॥ (१)॥॥॥ एकम् 'कलासाः'॥

तास्त त्रिंशत्क्षणः

(ता इति ॥) ताः कलाः । क्षणोति । 'क्षण हिंसायाम्' (त० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'क्षणाः पर्वो- त्सवेऽपि स्यात्तथा मानेऽप्यनेहसः' ॥ (१) ॥॥ एकम् 'क्षणस्य' ॥

ते तु मुहूर्तो द्वादशास्त्रियाम् ॥ ११ ॥

ते त्विति ॥ ते तु क्षणाः (द्वादश) 'हुर्छा कौटिल्ये' (स्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकात् 'अजिष्टसि–' (उ॰ ३।८९)

१—'देवताद्वन्धे च' (६।३।२६) इति नानङ् । तत्र 'आन्नङ्तो द्वन्दे' (६।३।२५) इत्यतो द्वन्द्वमहणेऽनुवर्तमाने पुनर्द्व-द्वमहणेन वेदलोकसहचरितद्वन्द्वस्य महणात् । अस्य तु द्वन्द्वस्यान्तथात्वात् । अत एव 'रिवचन्द्राविष नोपलक्षितौ' इति घटख-पर्रः—इति मुकुटः ॥ २—'प्रावप्रत्वक् धरणीधरशिखरस्थितपु-ष्वन्ताभ्याम्' इत्याधर्यमञ्जर्यामदन्तत्वदर्शनात्—इति मुकुटः ॥ ३—अनेकार्थकैरवाकरकौमुद्यां व्याख्यातं च । पुष्पे इव पुष्पे, दन्ताविव दन्तौ, पुष्पे च ते दन्तौ च पुष्पदन्तौ । यथा च । 'वि-श्वस्यास्य विलोचने निरयतो यत्पुष्पदन्तौ तमः' इति ॥

इति क्तो मुडागमश्च । 'राह्नोपः' (६।४।२१) इति छलोपः । 'हिल च' (८।२।७७) इति दीर्घः । 'लिङ् चोध्वंमौहूर्तिके' (३।३।१६४) इति निर्देशाद्वा मुहूर्तः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'मुहूर्तस्य'॥

ते तु त्रिंशदहोरात्रः

ते त्विति ॥ ते तु सुहूर्ताः । अहश्च रात्रिश्च तयोः समाहारः । 'अहःसर्वेकदेश—' (५।४।८७) इत्यच् । 'रात्राहाहाः
पुंसि' (२।४।२९) । यत्तु—'अहा सहिता रात्रिः' इति विप्रहं प्रदर्श 'अहोरात्रः—' इत्युपन्यस्तं सुकुटेन । तत्रु । तथा
सत्यजभावप्रसङ्गात् । अहःपूर्वाद्रात्रिशब्दाईन्द्व एवान्विधानात् । 'गणरात्रवद्ज्' इति दृष्टान्तोऽप्यसंमतः । चकारात्संख्याव्ययादेरप्यज्विधानात् । अत्र तदादित्वाभावात् यदपि—
समाहारे क्षीवमप्यहोरात्रम्—इत्युक्तम् । तदपि न । समाहारेऽपि 'रात्राहाहाः पुंसि' (२।४।२९) इत्यनेन परत्वात्पुंसत्वविधानात् । यदपि—वामनिष्टङ्गानुशासने 'द्विगुरपि पात्राद्यदन्तः' इति नपुंसकत्वेन 'अहोरात्रं द्विरात्रम्' इत्युदाहतम्— इति संमतिप्रदर्शनं कृतम् । तदपि न । 'रात्रं प्राक्संख्ययान्वितम्' इति द्विरात्रस्य नपुंसकत्वेऽपि अहोरात्रस्य
तदयोगात् ॥ (१) ॥॥ एकम् 'अहोरात्रस्य'॥

पक्षस्ते दश पश्च च।

(पक्ष इति ॥) तेऽहोरीत्राः । पक्ष्यते । 'पक्ष परिम्रहे' (भ्वा॰, चु॰ प॰ से॰) । कर्मणि घज् (३।३।१९) 'पक्षो मासार्थके गेहे पार्श्वसाध्यविशेषयोः । केशादेः परतो वृन्दे वले सिखसहाययोः ॥ चुल्लीरन्ध्रे पतने च राजकुज्जरपा-र्श्वयोः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'पक्षस्य' ॥

पक्षी पूर्वापरी शुक्रकृष्णी

(पक्षाविति ॥) ग्रुक्रपक्षः पूर्वसंज्ञः॥ (१) ॥ ॥ कृष्णप-क्षोऽपरसंज्ञः॥ (१) ॥ ॥ क्रमेणैकैकम् 'शुक्कुकुष्णपश्चयोः'॥

मासस्तु ताबुभौ॥ १२॥

(मास इति ॥) तौ पक्षौ। मस्यते परिमीयतेऽयम्, अनेन वा। 'मसी परिमाणे' (दि॰ प॰ से॰)। कर्मणि घण् (३।३।१९)। 'हलश्व' (३।३।१२१) इति वा॥ (१)॥॥ एकम् 'मासस्य'॥

है। हो मार्गादिमासी स्यादतः

द्वाचिति ॥ इयर्ति, ऋच्छति वा । 'अर्तेश्व-' (उ० १। ७२) इति तुः । चात् कित्वम् । ('ऋतुः स्त्रीकुसमे मासि वसन्तादीषुधारयोः') ॥ ॥ मार्गादीनां युगैहेंमन्तादीष्टतृत् वक्ष्यति । तदेकदेशमयनपरिच्छेदार्थमनुवदति द्वौ द्वाविति ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'ऋतोः' ॥

१-अत एव भाष्ये 'अहर्यहणं द्वन्द्वार्थं द्रष्टव्यम्' इत्युक्तम् ॥ २-तेऽहोरात्रा इत्युक्तरं 'दश पश्च' इत्यपि दृश्यते ॥

तैरयनं त्रिभिः।

(तैरिति ॥) तैर्ऋंतुमिः । अयतेऽक्तांऽनेन । ल्युट् (३।३। ११७) । यत्तु— 'अयतेऽक्तांऽनेन' इति विग्रह्म 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) इति धातोरुपन्यसनं – मुक्कटेन कृतम् । तद-संगतम् । इति स्पष्टमेव । 'अथनं' पथि भानोरप्युदग्दिस-णतो गतौ' ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'अयनस्य'॥

अयने हे गतिरुद्ग्दक्षिणार्कस्य

(अयने इति ॥) अयने तु है। अर्कस्पोत्तरा गतिः, दिक्षिणा च उत्तरदक्षिणाख्ये हे अयने तु वत्सरः—इति व-क्तव्ये 'अर्कस्य' इति यहणं चान्द्रत्वव्यावृत्त्यर्थम्। पक्षादिकं तु चान्द्रसुक्तम्। अयनं तु न चान्द्रं किं तु सौरमेव ॥
(१)॥॥ 'अयनद्वयस्य' एकैकम्॥

वत्सरः॥ १३॥

(वत्सर इति ॥) वसन्खस्मिन् । 'वसेश्व' (उ० ३।७१) इति सरप्रखयः । 'सः स्यार्धधातुके' (७।४।४९) इति सस्य तः ॥

समरात्रिन्दिचे काले विषुवद्विषुवं च तत्।

समेति ॥ रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिवम् । 'अचतुर-' (५।४।७७) इत्यादिना साधु । तत् समं यस्मिन् तादृशे काले उलामेषाविच्छिते । विषु साम्येऽत्र्ययम् । ततो मतुप् (५।२।९४) । 'संज्ञायाम्' (८।२।९९) इति वत्वम् ॥ (१) ॥॥॥ 'वप्रकरणेऽन्येत्रापि' (५।२।९०९) इत्युक्तेर्वः । तेन विषु-वम् । 'विषुवान् समरात्रिवासरः' इति पुंस्काण्डे वोपालितः ॥॥॥ विषुणोऽपि । विषु नानारूपं गमनं विष्वक् । तद्यास्तीति विष्रहे 'विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंधेः' (५।२।९००) इति प्रामाद्यन्तर्गणसूत्रेण नप्रत्ययः । णत्वम् (८।४।२) ॥ (२) ॥॥॥ हे 'समरात्रिन्दिवकालस्य'॥

मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः॥ १४॥

(मार्गेति॥) मृगशिरसा युक्ता पौर्णमासी। 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' (४।२।३) इत्यण्। 'अचि शीर्षः' (६।१।६२)। मार्गशीर्षा पौर्णमास्यस्मिन्मासे। 'सास्मिन्पौर्णमासी' (४।२। १९) इत्यण्। एतेन 'पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा। नाम्ना स पौषो माघाद्याश्वेषमेकादशापरे' इति कचित्पट्यमानं व्याख्यातम्॥ (१)॥॥॥ सहते 'षह मर्षणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) असुन् (उ० ४।१८९) सान्तः। ('सहो बल्डे ज्योतिषि च साहा हेमन्तमार्गयोः')॥॥॥ पचाद्यजन्तोऽपि। 'मार्गे साहाः सहाः' इति शब्दार्णवः॥ (२)॥॥॥ एकदेशप्रयोगात् मृगोऽपि। 'मृगशिरा मृगः' इति इद्रक्तोषः। तद्युक्ता पौर्णमासी मार्गी। सास्मित्रस्ति। ('मार्गो स्वाम्यसेंऽन्वेषणे पथि')॥ (३)॥॥॥ आग्रन्थमाने मासे सौम्यसेंऽन्वेषणे पथि')॥ (३)॥॥॥ आग्रन्थमाने सासे सौम्यसेंऽन्वेषणे पथि')॥ (३)॥॥॥ आग्रन्था

हायण्या युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । 'आत्रहायण्यश्वत्थाहक्' (४। २।२२) ॥ अ॥ ज्योत्स्रादित्वात् (वा॰ ५।२।१०३) अणि 'आत्रहायणः' अपीति पुरुषोत्तमः ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'मार्गदाविस्य' ॥

पौषे तैषसहस्यौ हौ

पौष इति ॥ पुष्येण तिष्येण च युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । 'नक्षत्रेण-' (४।२।३) इत्यण् । 'तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि य-लोपः' (वा॰ ६।४।४४९) डीप् (४।१।१५) ततः 'सास्मिन् (४।२।२५) इत्यण् । ('पौषो मासप्रभेदे स्यात्पोषं तु मह-युद्धयोः') ॥ (१) ॥ ॥ (२) ॥ ॥ सहति वले साधः । 'तत्र साधः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'पौषस्य'॥

तपा माघे

(तपा इति ॥) तपन्यस्मिन् । असुन् । (उ० ४।१८९) सान्तः 'तपो छोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ घर्मे च पु-माञ् शिशिरमाघयोः'॥ (१) ॥॥॥ मघया युक्ता पौर्णमा-स्यस्मिन् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'माघमासस्य'॥

अथ फारगुने।

स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः

(अथेति ॥) फलति निष्पादयति । 'फल निष्पत्ती' (भ्वा० प० से०) 'फल्गुंक्च' (उ० ३।५६) इत्युनन् गुगागमश्च । 'फल्गुनस्वर्जुने मासे नक्षत्रे फल्गुनी स्पृता' इति गोवर्धनानन्दः ॥॥॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) । दृद्धः (७।२। ११७) 'फल्गुनस्वर्जुने मासे फाल्गुनी चास्य पूर्णिमा' इति धरणिः ॥॥॥ फल्गुनीमिर्युक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी । सास्मित्रस्ति फाल्गुनः फाल्गुनीकश्च । 'फाल्गुनस्तु गुडाकेशे नदीजार्जुनभूहहे । तपस्यसंज्ञमासे तत्पूर्णिमायां तु फाल्गुनी'। 'विभाषा फाल्गुनीश्वणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः' (४।२।२३) इति ठक् । पक्षेऽण् ॥ (१) ॥॥॥ (३) ॥॥॥ तपसि साधः । 'तत्र साधः' (४।४।९८) इति यत् । ('तपस्यः फाल्गुने मासे तपस्या नियमस्थितौ') ।॥ (२) ॥॥॥ त्रीणि 'फाल्गुनमासस्य'॥

स्याचैत्रे चैत्रिको मधुः॥ १५॥

(स्यादिति॥) चित्रया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । अण्-ठक्तो (४।२।२३)। ('चैत्रं मृते देवकुले ना भूभन्मासभे-दयोः') (१)॥॥॥ (२)॥॥॥ मन्यते एतं मधुः। 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०)। 'फलिपाटि—' (उ० १।१८) इ-त्युधश्वान्तादेशः। 'मधु पुष्परसे क्षोद्रे मधे ना तु मधुदुमे। वसन्तदैत्यभिचैत्रे स्याजीवन्त्यां तु योविति'॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'चैत्रस्य'॥

वैशाखे माधवो राधः

(वैशाख इति॥) विशाखया युक्ता पौर्णमास्यस्मि-

न्नस्ति । ('वैद्याखः स्थानके मासे मन्थानेऽपि') ॥ (१) ॥ ॥ ॥ मधु मकरन्दः । सोऽस्मिनस्ति । 'मधोर्व च' (४। ४।१९९) इति वः ॥ (२) ॥ ॥ राधा विशाखा । तद्वती पौर्णमासी राधी । सास्मिनस्ति ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'वैद्या-खस्य' ॥

ज्येष्ठे शुक्रः

ज्येष्ठ इति ॥ पूर्ववदण्द्वयेन ज्येष्ठः ॥॥ संज्ञापूर्वकस्य विधरनित्यलाद्वृद्ध्यभावे ज्येष्ठोऽपि । 'ज्येष्ठो मासि च वृद्धे च ज्येष्ठा च गृहगोधिका' इति त्रिकाण्डशेषः । ('ज्येष्ठः स्याद्यजे श्रेष्ठे मासभेदातिवृद्ध्योः । ज्येष्ठा मे गृहगोधिका-याम्') ॥ (१) ॥॥। विरहिणः शोचन्त्यस्मिन् । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) 'ऋज्रेन्द्र—' (उ० २।२८) इति रक्, चकारस्य ककारश्य । 'शुक्तः स्याद्भागेवे ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽक्षिरुग्भिदोः क्षीवम्'॥ (२) ॥॥। दे 'ज्येष्टमासस्य'॥

शुचिस्त्वयम्।

आषाढे

(शुचिरिति ॥) अयमिति शुचेः पुंस्लाभिव्यक्तयर्थम् । शोचिन्त विरहिणोऽस्मिन् । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् किच ॥ (१) ॥ ॥ अषाढया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । 'आषाढो व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते । स्त्री पूर्णिमायाम्'। आषाढाभिराख्यातः, इति विष्रहे तु 'अषाढकः' अपि । आख्यानण्यन्तात् (वा० ३।१।२६) 'क्कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । 'स्यादाषाढे त्वषाढकः' इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'आषाढस्य'॥

श्रावणे तु स्याजभाः श्रावणिकश्च सः ॥१६॥

(श्रावण इति॥) 'स्रीपुंसयोर्कक्षभेदे श्रवणं श्रुतिकणंयोः' इति रमसः । श्रवणेन युक्ता पौर्णमासी श्रवणा ।
'छुविवशेषे' (४।२।४) इति प्राप्तो छुव् यद्यपि 'पौर्णमास्यां
नेष्यते' इत्युत्सर्गः । 'विभाषा फाल्गुनी—' (४।२।२३) इति
लिङ्गात् । तथापि श्रवणशब्दादिष्यत एव । तत्रैव (४।२।
२३) सूत्रे 'श्रवणा' इति निर्देशात् । 'अवाधकान्यपि निपातनानि' इति 'श्रावणी' इत्यपि । ततः 'सास्मिन्' (४।२।
२१) इत्यणि श्रावणाः । 'श्रावणो मासि पाखण्डे दध्याल्यां
श्रावणा मता' इति हैर्मः ॥ (१) ॥ ।। विरहिणो नभ्यति,
नभाति, नभते, वा नभाः । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० प०
से०, दि० प० से०, त्रया० आ० से०) । असुन् (उ० ४।
१८९) । स्वामी तु—न भासते मेघच्छत्रस्वात्—इत्याह ।
तत्र । नभासौ, नभासः, नभाभ्याम्, नभाभिः, नभाःसु,
इत्यादिरूपप्रसङ्गात् । 'नभः स्वं श्रावणो नभाः' इत्यनुपपतेश्च । हस्वदीर्घोपधयोः शब्दमेदात् । 'भासते इत्यर्थकथन-

मात्रम्' इलिमिप्रेल 'भस दीप्तो' (जु॰ प॰ से॰) इति जुहो-लादेः 'न वभित्त' इति व्युत्पत्त्याश्रयणे तु 'अत्वसन्तस्य–' (६१४१९४) इति दीर्घो न स्यात् । 'धनुर्घरे त्रिष्ठ नभाः क्षीबं व्योग्नि पुमान्घने । प्राणश्रावणवर्षाम् विसतन्तौ पतद्रहें' ॥ (२) ॥ ॥ 'विभाषा फाल्गुनी–' (४।२।२३) इति ठिक श्रावणिकः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'श्रावणमासस्य'॥

स्युर्नभस्यप्रौष्ठपद्भाद्रभाद्रपदाः समाः।

स्युरिति ॥ नभा अभ्रम् । तत्र साधुर्नभस्यः ॥ (१) ॥ ॥ भोष्ठपदाभिर्युक्ता भोष्ठपदी । भद्रा भद्रपदा । ताभिर्युक्ता भाद्री भाद्रपदी च पौर्णमासी । ततः 'सास्मिन्' (४।२।२१) इत्यण् ॥ (२) ॥ ॥ (३) ॥ ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'भाद्र-पदमासस्य' ॥

स्यादाश्विन ईषोऽप्याश्वयुजोऽपि

(स्यादिति ॥) अश्विन्या युक्ता पौर्णमास्यस्मित्रस्ति ॥ (१) ॥ ॥ 'इष गतौ' (दि० प० से०) एषणमिट् यात्रा । किप् (३।२।१०८) सास्मिन्मासे जिगीषूणामस्ति । अर्श- आद्यम् (५।२।१२०) ॥ (२) ॥ ॥ अश्वयुजा युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । अष्ट्यम् (४।२।३,२१) ॥ ॥ संज्ञापूर्वकत्वादृद्ध- भावे अश्वयुजोऽपि । 'आश्विनोऽश्वयुजश्वेषः' इत्यमरमाला ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'आश्विनमासस्य'॥

स्याचु कार्तिके॥ १७॥

वाहुलोजों कार्तिकिकः

(स्यादिति ॥) कृतिकामिर्युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् ॥ (१) ॥ ॥ बहुलाः कृतिकाः । अण्द्रयम् (४।२।३,२१) ॥ (२) ॥ ॥ ऊर्जयति उत्साहयति जिगीषून् । 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' (चु० प० से०) ण्यन्तात् । (३।१।२६) पचाद्यच् (३।१ १३४) । 'ऊर्जः कार्तिके बले' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ 'विभाषा फाल्गुनी–' (४।२।२३) इति ठिक कार्तिकिकः ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'कार्तिकमासस्य'॥

हेमन्तः

(हेमन्त इति॥) हिन्त । 'हन्तेर्मुट् हि च' (उ० ३। १२९) इति झच् हिरादेशो सुडागमः । गुणः (७।३।८४) ॥३॥ 'हेमा' अपि । 'सर्वत्राण् च–' (४।३।२२) इति सूत्रे यद्भाष्यम् 'हेमन्तस्य तलोपवचनानर्थक्यं हेमः प्रकृत्यन्यत्रस्य सत्त्वात्' इति । हिनोति वर्धयति बलम् । 'हि गतौ वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०) । अन्तर्भावितण्यर्थात् 'अन्ये-भ्योऽपि' (३।२।७५) इति मनिन् ॥ (१) ॥३॥ 'मार्गपौ-षाभ्यां निष्पन्नस्य ऋतोः' एकम् ॥

१—मूर्धन्यान्तः 'ध्वनिमिषे निमिषे क्षणमयतः' इति माध-यमकात्-इति मुकुटः ॥

शिशिरोऽस्त्रियाम्।

(शिशिर इति ॥) 'शश स्तगता' (भ्वा० प० से०) 'अजिरशिशिर—' (उ० ११५३) इति किरजन्तो निपातितः । शशन्ति धावन्ति यस्मिन्पिकाः । 'शिशिरः स्यादतोर्भेदे तुपारे शीतलेऽन्यवत्' इति विश्वः ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'मा- घफाल्गुनाभ्यासृतोः'॥

वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिः

(वसन्त इति ॥) वसन्त्वत्र मदनोत्सवाः । 'तृभूवहि-वसि-' (उ० ३।१२८) इति झच् ॥ (१) ॥॥॥ पुष्पाणां समयः ॥ (२) ॥॥॥ सुष्टु रभन्ते रभसयुक्ता भवन्त्वत्र । 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । इन् (उ० ४।११८) 'सुरभिहें हि चम्पके जातीफले मातृभेदे रम्ये चैत्रवस-न्तयोः ॥ सुगन्धौ गवि शल्लक्याम्' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'चेत्रवैद्याखाभ्यामृतोः' ॥

श्रीष्म ऊष्मकः॥ १८॥

निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः।

मीष्म इति ॥ यसते रसान् । 'श्रमु अदने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। आतो मक्, धातोर्झीभावः, भुगागमश्च 'ग्री-ष्मः' (१।१४९) इत्युणादिसूत्रेण निपातितः । 'श्रीष्म <mark>জন্দর্নুभेद्योः'।। (१) ॥॥। अपति र</mark>जति । 'अप रजा-याम्' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्यः--' (३।२।७५) इति सनिन् । 'ऊष्माणस्तु निदाघोष्णग्रीष्माः शषसहा अपि') । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् ॥*॥ मकि (वाहुलकात्) अदन्तोऽपि । 'ऊष्मों घर्मेऽश्रुणि तथा ज्येष्टे, ऊष्मा स्त्रियां त्विषि' इति बोपालितः ॥ (२) ॥ ॥ नितरां द् ह्यतेऽत्र । 'दह भस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घच् । च्यङ्कादिलात् (७।३।५३) कुलम् । 'निदाघो <mark>श्रीष्मकाले स्यादुष्णस्</mark>वेदाम्बुनोरपि['] ॥ (३) ॥ः॥ उष्णमुप-गमसत्र ॥ (४) ॥ अ। ओषति । 'उप दाहे' (भ्वा० प० से॰)। 'इणसिजिदीडुष्यविभ्यो नक्' (उ० ३।२)। 'ऊष्णो श्रीको पुमान्, दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः'॥ (५)॥॥॥ 'ऊप रुजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। मनिन् (३।२।७५) आग-च्छति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ऊष्मा तप आगमोऽत्र ॥०॥ 'कन्मा' अपि । 'ऊन्मातपनिदाघयोः' इति नान्ते वोपा-लितः ॥ (६) ॥ ।। तपति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (७) ॥ सप्त 'उयेष्ठाचाढाभ्यामृतोः'॥

स्त्रियां प्रावृद् स्त्रियां भूम्नि वर्षाः

स्त्रियामिति ॥ वर्षणं वृद्। 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । संपदादिलात् (वा० ३।३।१०८) किप् । प्रकृष्टा वृद्धत्र । 'नहिवृति-' (६।३।११६) इति दीर्घः ॥ (१) ॥॥॥ वर्षं वर्षणमत्रास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । टाप् (४। १।४) । भूम्नि, बहुत्वे । तेन निखबहुवचनान्तः ॥ (२) ॥ः॥ वर्षतेंद्विं 'श्रावणभाद्राभ्यासृतोः' ॥

अथ शरिस्त्रियाम् ॥ १९ ॥

अथेति ॥ शीर्यन्तेऽस्यां पाकेनोषधयः । 'शॄ हिंसायाम्' (क्ष्या० प० से०) 'शॄदॄभसोऽदिः' (उ० १।१३०) । ('श्रारत् स्त्री बत्सरेऽप्यृतौ') ॥०॥ भागुरिमते टापि शरदा च । 'शर-द्भवेच्छरद्या प्राष्ट्र प्राव्यासह' इति विश्वः ॥ (१) ॥०॥ एकम् 'आश्विनकार्तिकाभ्यामृतोः' ॥

षडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात्।

पिडिति ॥ अमी हेमन्तादयः । 'ऋ गतौ' 'अर्तेश्व' (उ० १।७२) इति तुः, चात्कित् । यत्तु सुकुटेनोक्तम् — केत्वादयः । इति तुन्-इति । तन्न । गुणप्रसङ्गात् , अपाणिनीयत्वाच ॥ (१) ॥ शा 'हेमन्तादीनां पण्णाम्' एकम् ॥

संवत्सरो वत्सरोऽव्हो हायनोऽभी शरत्समाः २०

संबत्सर इति ॥ संवसन्त्यृतवोऽत्र । 'वसेश्व' (३१७१) 'संपूर्वाचित्' (उ॰ ३।७२) इति सरप्रत्ययः । 'सः स्यार्धधा-तुके' (जाप्राप्ट९) इति तः ॥ (१) ॥ ॥ एवं वत्सरोऽपि ॥ (२) ॥ आप्यते 'आप्ल व्याप्ताे' (स्वा॰ प॰ अ॰)। 'अब्दादयश्व' (उ० ४।९८) इति दन् हस्तरवं च । 'अब्दः संवत्सरे वारिवाहमुस्तकयोः पुमान्'॥ (३) ॥ ॥ भावाज-हाति, जिहीते वा । 'हश्च ब्रीहिकालयोः' । (३।१।४८) इति ण्युट्। 'हायनः स्त्री' इति पाठे शरदा संवन्धः। 'हायनो न स्त्रियां वर्षे पुंस्यचित्रीहिमेदयोः'॥ (४) ॥ ।। शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्रया० प० से०) 'शृहभसोऽदिः' (उ० १। १३०) इत्यादिः ॥ शा प्रज्ञाद्यणि (५) ४।३८) शारदोऽपि । 'समायोषिति, शारदः' इति रत्नकोषः ॥ (५) ॥ ।। 'षम ष्टम वैक्कब्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰)। समन्ति विक्कवं कुर्वन्ति सर्वम् । पचाग्रचि (३।१।१३४) टाप् (४।१।४) । बहुव-चननिर्देशात्प्रायेणायं वहुवचनान्तः' इति ध्वनयति । क्रचि-द्वचनान्तरमपि । 'समां समां विजायते' (५।२।१२) इति सूत्रात् । 'समायां समायाम्' इति तत्र भाष्याच । संमानित सह वर्तन्ते ऋतवोऽस्यामिति वा। 'मा माने' (अ० प० अ०)। 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इस्टङ्। 'समां स-माम्' (५।२।१२) इति निर्देशान्मलोपः । 'समा संवत्सरे

१—'ननु द्वे अयने वत्सरः' इत्युक्तम् । तत्रेव वत्सरपर्याया वक्तुमुचिताः । सत्यम् । पूर्वमयनद्वयपुरस्कारेणोक्तम् । तेन मा-वादिः सौरो वत्सरः, अत्र तु हेमन्तादिपुरस्कारेण मार्गादिश्चान्द्रः संवत्सरः, इति न पौनरुक्तयम् । लोकैस्तु 'द्वादशमासाः संवत्सर' इति मासपुरस्कारेणैव प्रयुज्यते—' इति पीयूषव्याख्या ॥ ह्मियाम् । संविसाधुसमानेषु समं स्यादिभिषेयवत्'॥ (६) ॥ ।। ।। पद्'संवत्सरस्य'॥

मासेन खादहोरात्रः पैत्रः

मासेनेति ॥ नृणां मासेन । पितॄणामयं पैत्रोऽहोरात्रः तत्र कृष्णपक्षो दिनम् । शुक्रपक्षो रात्रिः ॥

वर्षेण देवतः।

(वर्षेणिति ॥) नृणां वर्षेण । देवतानामयं दैवतोऽहो-रात्रः । तत्रोत्तरायणं दिनम् । दक्षिणायनं रात्रिः ॥

दैवे युगसहस्रे हे ब्राहाः

(देेच इति ॥) देवानां युगसहस्रद्वयेन ब्रह्मणोऽयम् 'ब्रा-ह्योऽजातौ' (६१४।१७१) ब्राह्मोऽहोरात्रः । देवैः पष्ट्यधिकै-स्थिभिरहोरात्रशतिर्दिव्यं वर्षम् । तेर्द्वादशिमः सहस्रोमीनुषं च-तुर्युगम् । तच देवानामेकं युगम् । तत्सहस्रं ब्रह्मणो दिनं भूतानां स्थितिकालः । तावत्येव रात्रिः प्रलयकालः ॥

कल्पौ तु तौ चृणाम् ॥२१॥

करपाविति ॥ ये देवे युगसहस्रे तो । कल्पयतः स्थितिं प्रलयं च । 'कृपू सामर्थ्ये' (स्वार आर सेर) । ण्यन्तात् (३१९१९२) पचाद्यच् (३१९१९३४) । 'करुपः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने'॥ (१) ॥॥ एकम् 'ब्रह्मणो दिनस्य'॥

१-- 'सर्वधातु' इति पाठः । २-इदं च मनूक्तमपि निशी-थतो दिनान्तरप्रवृत्तिमते । वस्तुतस्तु कृष्णाष्टम्यभे स्योदयः, अमान्ते मध्याह्वः, शुक्ठाष्टम्यधे सूर्यास्तः, पूर्णिमान्ते निश्चीथः पितणां भवति ॥ ३-इदमपि तथैव । देवानां स्योदयो मेपविषवे. मध्याह्वो मिथुनान्ते, सूर्यास्तरतुलाविषुवे, निशीथो धन्रन्ते भवति ॥ ४— 'कृतं त्रेता दापरं च कलिश्चेति चतुर्थु-गम् । प्रोच्यते तत्सहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते ॥' इति विष्णुपुराणतो युगानां नामानि ज्ञेयानि । तन्मानं च मनु-नेत्थमभिहितम्— चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तु कृतं युगम् । तस्य तावच्छती संख्या संध्यांशश्च तथाविषः ॥ इतरेप ससंध्येषु ससंध्यांशेषु च त्रिषु । एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ एतद्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते । दैविकानां युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया । बाह्ममेकमहर्जेयं तावतीं रात्रि-मेव च॥' इति । अस्य निष्कृष्टोऽर्थस्तु 'कृतयुगमानं दैवववें: ४८००, वर्षदिन ३६० गुणितं जातं मानुषवर्षमानम् १७२८००। त्रेता दिव्यैर्वर्षे: ३६०० मानुषै: १२९६०००। द्वापरं दिव्यै: २४००, मानुषै: ८६४००० । कलिदिंब्यै: १२०० मानुषै: ४३२०००। चतुर्युगं दिन्यैः १२००० मानुषैः ४३२००००। ब्रह्मदिनं दिन्यै: १२००००० मानुषै: ४३२०००००० इत्थमवसेयः ॥

मन्वेन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्तिः।

सन्वन्तरमिति ॥ 'मनोरन्तरमवकाशः' इति विग्रहः ॥ ॥ एकाधिका सत्ततिः । सा च किंचिदधिकेति बोध्यम् । एकम् 'मन्वन्तरस्य' ॥

संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ॥ २२ ॥

संवर्त इति ॥ संवर्तते जगदत्र । 'हलश्व' (३१३१९२१) इति घन् । 'संवर्तः प्रलये ऽश्वद्भाँ' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ प्रलीयतेऽत्र 'लीङ् श्लेषणे' (दि॰ आ॰ अ॰) 'एरच्' (३१३१५६) 'प्रलयो मृतौ । संहारे नष्टचेष्टत्वे' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰) कल्प्यन्ते विरुद्धल्लाया क्षीयन्तेऽत्र । 'पुंसि—' (३१३१९४०) इति घः । 'कल्पो विकल्पे कल्पद्रौ संवर्ते ब्रह्मवासरे । शास्त्रे न्याये विधो' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥॥॥ क्षीयन्ते प्राणिनोऽत्र । 'क्षि क्षये' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'एरच्' (३१३१५६) 'पुंसि' (३१३१९४०) इति घो वा । 'क्षयो गेहे च कल्पान्ते-ऽपचये रुजि' इति हेमः ॥ (४) ॥॥॥ कल्पस्यान्तोऽविधः । 'कल्पः शास्त्रे विधोन्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' इति शाश्वतः ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'प्रलयस्य'॥

अस्त्री पक्कं पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम्। कलुषं वृज्ञिनैनोघमंहोदुरितदुष्कृतम्॥ २३॥

अस्त्रीति ॥ पच्यते दुःखमनेन । 'पचि व्यक्तीकरणे, वि-स्तारे वा' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। करणे घन् (३।३।९९) कुलम् (७।३।५२)। यद्वा-पञ्चनं पङ्को व्यक्तीकरणम्, वि-स्तारो वा । तं करोति । 'तत्करोति-' (वा॰ ३।९।२६) इति णिच्। ततः पचाद्यच् (३।९।९३४)। 'पङ्कोऽघे कर्दमे' इति हैमः॥ (१)॥॥। आप्नोति व्याप्नोति लोकान्। 'आष्ट्र व्याप्तो' (स्वा॰ प॰ अ॰) 'नामन्सीमन्-' (उ॰ ४।९५१) इति सूत्रेण निपातितः॥ (२)॥॥॥ पान्त्यस्मादात्मानम्। 'पा रक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰)। 'पानीविषिभ्यः पः' (उ॰ ३।२३)। भीमादिलात् (३।४।७४) अपादाने। यद्वा पिवति

१—मनवो ब्रह्मसुताश्चतुर्दशैव। तथा च विष्णुपुराणे—'मनुः स्वायंभुवो नाम मनुः स्वारोचिषस्तथा। औत्तमिस्तामिसश्चैव रैव-तश्चाधुषस्तथा॥ एते तु मनवोऽतीताः सप्तमस्तु रवेः सुतः। वै-वस्वतोऽयं यस्येतत् सप्तमो वर्तते युगम्॥ सावर्णिर्दक्षसावर्णो ब्रह्मसावर्णे स्वर्णे। धर्मसावर्णेरुद्रस्तु सावर्णो रौन्यभौत्यवत्॥' इति मन्वन्तरमानानयनं। नामनिधाने सर्वज्ञश्रीनारायणचरणाः—'दैवि-कानां युगानां तु सहस्रं ब्रह्मणो दिनम्। मन्वन्तरं तथैवैकं तस्य भागाश्चतुर्दश्॥' इत्यनेन स्फुटमेवोक्तवन्तः। तथा चैकस्य मन्वन्तरस्य ३०८५७१४२८ वर्षाणि, ६ मासाः, २५ दिनानि, ४२ घटिकाः, साम्राण्येकपचारात् पळानि भवन्तीति—मुकुटाशयः॥ २ (क्षुद्रे' इति पाठः॥

भक्षयति कर्तारम् । 'पा पाने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) ॥ (३) ॥शा केलयति कीडयति विषयेषु । 'किल श्वेलकीडनयोः' (तु० प० से०)। 'किलेर्बुक्च' (उ० १।५०) इति टिपच् वुगागमश्च । 'किल्विषं पापरोगयोः । अपराधेऽपि') ॥ (४) ॥ ॥ ग्रुभं कर्म स्यति समाप्तं करोति । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादित्वात् (६।४।१०९) लत्वपत्वे । 'कल्मपं कि-ल्विषे क्लीवं पुंसि स्यात्ररकान्तरें' ॥ (५) ॥ः॥ कलयति वशीकरोति । 'कल गतौ, संख्याने' (चु० उ० से०) । 'पून-हिक्छिम्य उपच्' (उ० ४।७५)। 'कलुषं त्वाविले पापे'॥ (६) ॥:॥ बुज्यते । 'बृजी वर्जने' (अ० आ० से०) । 'बृजेः किच' (उ॰ २।४७) इतीनच् । 'वृजिनं कल्मषे क्लीवं केरो ना कुटिले त्रिष्'॥ (७)॥ यन्त्यधोऽनेन । एति गच्छति प्राय-श्चित्तेनेति वा। 'इण गतौ' (अ० प० से०)। 'इण आगसि' (उ० ४।१९८) इससुन्, नुडागमश्र । ('एनः पापापरा-धयोः') ॥ (८) ॥ अङ्घते गच्छति दानादिना । 'अघि गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४) आगम-शास्त्रस्यानित्यत्वात्र नुम् । 'अर्घ दुःखे व्यसनैनसोः' इति हैमः॥ (९) ॥ ॥ अमति गच्छति। 'अम गत्यादिषु' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अमेर्हुक्च' (उ० ४।२१३) इखसुन्, हुगागमश्च । यद्वा अंहति । 'अहि गतौं' (भ्वां० प० से०)। असुन् (उ॰ ४।१८९) 'अङ्गः' इति केचित्पठन्ति । तत्र 'अघि गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) धातुर्वोध्यः ॥ (१०) ॥॥॥ इणो भावे क्तः (३।३।११४) । दुष्टमितं गमनमनेन ॥ (११) ॥॥ दुष्टं कृतं करणमनेन । 'इदुदुपधस्य-' (८।३।४१) इति षः ॥ (१३) ॥ ॥ द्वादश 'पापस्य'॥

साद्धममस्त्रयां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः।

स्यादिति ॥ धरति विश्वम् । 'धृत्र् धारणे' (भ्वा० उ० से॰) । 'अर्तिस्तुसु-' (उ॰ १।१४०) इत्यादिना मन्। 'धर्मोऽस्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः क्रतौ । अहिंसो-पनिषक्याये ना धनुर्यमसोमपे' ॥ (१) ॥ ॥ पुनाति । 'पूत्रो यण् णुक् हस्त्रश्च' (उ० ५।१५) इति यत् णुक् हस्त्रश्च । यद्वा पुणति । 'पुण कर्मणि शुभे' (तु० प० से०) । 'इगु-पध-' (३।१।१३५) इति कः । पुणमहिति । तत्र साधुर्वा । यत् (५१%।६६) ('पुण्यं तु सुन्दरे । सुकृते पावने धर्में') ॥ (२) ॥ ॥ अतिशयेन प्रशस्यम् । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इतीयसुन्। 'प्रशस्यस्य श्रः' (५१३१६०) । 'श्रेयो मुक्तौ शुमे धर्मेsतिप्रशस्ते च वाच्यवत्' ॥ (३) ॥ ॥ सुष्टु कृतम् । प्रादिसमासः (२।२।१८) ('सुकृतं तु छुमे पुण्ये क्लीबं सुविहिते त्रिषु') ॥ (४) ॥ ॥ वर्षति फलम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से॰)। इगुपघलक्षणः(३।१।१३५) कः। 'बुषो गव्याखुधर्मयोः। पुराशिमेदयोः राज्ञयां वासके शुकलेऽपि च ॥ श्रेष्ठे स्यादत्त-रस्थश्च' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'धार्मस्य'॥

मुत्त्रीतिः प्रमदो हर्षप्रमोदायोदसंमदाः ॥ २४ ॥ स्यादानन्दथुरानन्दशर्मशातसुखानि च ।

मुदिति ॥ मोदनम् । मुद् । 'सुद् हषें' (भ्वा० आ० से॰)। संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८)॥ (१) ॥०॥ 'प्रीज् तर्पणे' (त्रया० उ० से०)। भावे क्तिन् (३।३।९४)। ('प्रीतियोंगान्तरे प्रेमिण स्मरपत्नीमुदोः स्नियाम्') ॥ (२) ॥ शा 'मदी हर्षे' (दि० प० से०)। 'प्रमदसंमदी हर्षे' (३। ३।६८) इलप् । 'प्रमदः संमदे मत्ते स्त्रियामुन्मदयोपिति' ॥ (३) ॥ 🕬 । । 🕬 । । 'हृष तुष्टौ' (दि० प० से०) । घञ् । (३।३।१८) ॥ (४) ॥ ॥ प्रमोदामोदौ घजन्तौ । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' ॥ (५) ॥०॥ (६) ॥०॥ 'हनदि समृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'ट्रितोऽधुच्' (३।३।८९) ॥ (८) ॥ ॥ आनन्दो घञन्तः ॥ (९) ॥३॥ शृणाखग्रुभम् । 'शृ हिंसा-याम्' (ऋया० प० से०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४। १४५)। भावे वा ॥ (१०) ॥ शा स्यति दुःखम् । 'शो तनूकरणे' (दि॰ प॰ अ॰)। वाहुलकात्तन् (उ॰ ३।८५) भावे वा । यत्तु-- इयतेः सौत्रात् - इत्युक्तं मुकुटेन तत्र । तस्य गणपठितलात् । सौत्रस्य तस्यादर्शनात् ॥*॥ 'अनु-पसर्गाहिम्प-' (३१९१९३८) इति सूत्रपठितात् 'सातेः' पचाद्यचि (३।१।१३४) 'सातम्' दैन्लादि । यत्तु—सिनो-त्यशुभम् । सातम् । 'पै क्षये' (भ्वा॰ प॰ अ॰)-इत्युक्तं मुकुटेन । तत्र । सिनोतीति विगृह्योक्त धातूपन्यासस्य वि-रुद्धलात् । यदपि–स्यति दुःखम् । सातम् । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰)-इति स्वामिनोक्तम्। तदपि न। स्यतेः के 'द्यतिस्यति-' (७।४।४०) इतीलप्रसङ्गात् । तनस्ववि-धानात्। वाहुलकस्य लगतिकगतिलात्। अत्र तूक्तगतेः सत्त्वात् ॥ (११) ॥ शा शोभनानि खान्यनेन । 'सुख, दुःख, तिक्वयायाम्' (चु॰ उ॰ से॰) । आवेऽच् (३।३।५६) वा । ('सुखं शर्मणि नाके च सुखा पुर्या प्रचेतसः') ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'आनन्दस्य' ॥

श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥ २५॥ भावुकं भविकं भन्यं कुशलं क्षेममिस्त्रियाम्। शस्तं च

(श्वःश्रेयसमिति॥) श्व आगामि श्रेयोऽत्र । श्वःश्रेय-सम् । 'श्वसो वसीयः श्रेयसः' (५।४।८०) इत्यच् समा-सान्तः । 'श्वःश्रेयसं तु कल्याणे परमात्मिन शर्मणि' ॥॥॥ श्वोवसीयसमिव वोध्यम् ॥ (१) ॥॥॥ शेतेऽनेन । शिवम् । 'शीङ् खप्ने' (अ० आ० से०) । 'खर्वनिष्टुष्व—' (उ० १।१५३) इति वन्, हस्वश्व निपातितः । 'शिवं तु मोक्षे क्षेमे सुखे जले । शिवो योगान्तरे वेदे गुग्गुलो

१—तथा च देबीशतके अनुलोमप्रतिलोमयमकम् 'सातं वर्माननस्थारहसिहरिहरस्थाननमीवतंसा' इति—मुकुटः ॥ वालके हरे । पुण्डरीकद्वमे कीले'॥ (२) ॥ ॥ भन्दते 'भदि कल्याणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'ऋज्रेन्द्र-' (उ॰ २। २८) इति रनि निपालते । 'भद्रः शिवे खन्नरीटे वृषमे च कदम्बके । करिजातिविशेषे ना क्लीवं मङ्गलमुख्तयोः ॥ काश्चने च स्त्रियां रास्नाकृष्णाव्योमनदीषु च । तिथिभेदे प्रसारिण्यां कटफलानन्तयोरिष ॥ त्रिष्ठ श्रेष्ठे च साधौ च न पुंसि करणा-न्तरे' ॥ ।। पचाद्यचि (३।१।१३४) भन्दम् । 'भन्दं भद्रं शिवं तथा' इति त्रिकाण्डशेषः । ('भन्दं कल्याणे सौख्ये च') ॥ (३) ॥ ॥ कल्यं नीहजत्वमाणयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। कल्ये प्रातःकाले अण्यते। 'अण शब्दे' (भ्वा॰ प० से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति घठवा। 'कल्याणं हेन्नि मङ्गले'।। (४)।। 'मगि सर्पणे' (भ्वा० प० से०)। मङ्गति, मङ्गयते वा 'मङ्गेरलच्' (उ० ५।००) । 'मङ्गलं पुनः । कल्याणे, सङ्गलो भौमे सङ्गला श्वेतद्विंका' ॥ (५) ॥ शा शोभते । 'शुभ शोभायाम्' (भ्वा० आ० से०)। 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः ॥:।। शु पूजितं भाति । 'आत:--' (३।२)३) इति को वा। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डो वा। 'शुभो योगे शुभं भद्रे'॥ (६) ॥।। भवनशीलम् । 'भू प्राप्तों' (चु॰ आ॰ से॰)। 'लष-पतपद-' (३।२।१५४) इत्युकज् ॥ (७) ॥ । 'भवो भ-द्राप्तिसत्तयोः' इत्यजयः । भवो भद्राप्तिरत्रास्ति । 'अत इनि-ठनौं (पारा११५) ॥ (८) ॥ शा भवति । 'भव्यगेय-' (३। ४।६८) इति साधुः । ('भव्यं शुभे च सत्ये च योग्ये भा-विनि तु त्रिषु । कर्मरङ्गतरौ पुंसि स्त्रियां करिकणोमयोः । क्कीवमस्थिनि') ॥ (९) ॥ श। कुत्सितं शलते संवृणोति । 'शल चलने संवरणे च' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। पचायच् (३।१। १३४) 'कुँदालं क्षेमपुण्ययोः । पर्याप्तो कुदालोऽभिन्ने' ॥ (१०) ॥ शा क्षयत्यशुभम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०)। मन् (उ॰ १११४०) । अस्त्रियामिति क्षेममात्रान्वयि । यत्त-क्षिणोत्यग्रभमिति विगृह्य 'क्षि क्षये' इति धातोरप-न्यसनं मुकुटेन कृतम्। तदसंगतम्। 'क्षेमस्तु मङ्गले। लब्धसंरक्षणे मोक्षे क्षेमोमाधनहर्यपि'॥ (११)॥ शा 'शंसु स्तुतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) शस्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ।--शस्यते । भावे क्तः (३।३।११४) — इति मुकुटः । 'शस्तं क्षेमे प्रशस्ते च' ॥ (१२) ॥ ॥ द्वादश 'कल्याणमात्रस्य'॥

अथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ॥२६॥ अथेति ॥ पापपुण्यशब्दौ सुखादि च शस्तान्तं शब्द- जातं द्रव्ये वर्तमानं त्रिषु बोध्यम् । त्त्र स्त्रियां कल्याणी । अन्ये टावन्ताः ॥

मतिलका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतेलुजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनि

मत् छिकेति ॥ मतहिकादयो नियतिल क्षीः, अव्युत्प-नाश्चेति प्राञ्चः। ब्युत्पत्तिरिप संभवति । मतं मतिमलति । 'अल भूषणादीं' (भ्वा॰ प॰ से॰) ण्वुल् (३। ११३३), कुन् (उ॰ २।३२) वा । पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) अस्य लः ॥ (१) ॥ शा मं शंभुं चर्चति । 'चर्च अध्ययने' (चु॰ उ० से॰) । ण्वुल् (३।१।१३३) कुन् (उ० २।२८) वा। 'मः पुनः शम्भौ' इति हैमः ॥ (२) ॥<।। प्रकृष्टं काण्डमव-सरो, रसो वास्य । प्रगतः काण्डो धर्मोऽस्मादिति वा । 'प्र-काण्डो विटपे शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरोः' इति विश्वः॥ (३) ॥ ॥ उद्धशब्दस्तु 'संघोद्धौ गणप्रशंसयोः' (३।३।८६) इति निपातितः । उत्पूर्वाद्धन्तेरप्, टिलोपः, घत्वं च निपा-त्यते । 'उद्घो हस्तपुटे वहाँ श्लाघायां देहजागिले' <mark>इति हैमः ॥</mark> (४) ॥३॥ प्रशस्तः पुरुषः≕पुरुषमतह्निका । ब्राह्मणमचर्चिका । गोप्रकाण्डम् । मनुष्योद्धः ॥ ॥ लजतीति लजः । 'लज् का-न्तौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचायच् (३।१।१३४)। तद्वल्रजः तल्लजः । कुमारीतल्लजः ॥ (५) ॥३॥ प्रकाण्डः पुंस्यपि । 'अस्त्री प्रकाणडो विटपे तहस्कन्धप्रशस्तयोः'। मतिहिका-दीनां रूढिशब्दलात् 'प्रशंसावचनैश्व' (२।१।६६) इति स-मासः । कृष्णसर्पवाप्यश्वादिवदेते नित्यसमासाः । उद्धस्त्वस-मस्तोऽपीति स्वाम्याद्यः ॥ पञ्च 'प्रशस्तस्य' ॥

अयः शुभावहो विधिः॥ २७॥

अय इति ॥ एलनेन सुसम् । 'इण् गतौ-' (अ॰ प॰ से॰) 'पुंति संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'शुभावहविधेः' ॥

दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः।

द्विमिति ॥ देवादागतम् । 'तत आगतः' (४।३।७४) इत्यण् ॥ (१) ॥ ॥ दिइयते उपिद्दयते स्म । 'दिश अति-सर्जने' (तु॰ उ॰ अ॰) । क्तः (३।२।१०२) ॥ ॥ 'भाग्यै-कदेशयोर्भागः' इति रुद्रः । भाग एव । 'भागरूपनामभ्यो धेयः' (वा॰ ५।४।३५) । ('भागधेर्यं मतं भाग्ये भागप्रत्यययोः पुमान्') ॥ (३) ॥ ॥ भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भवा॰ उ॰ अ॰) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'चजोः–' (७।३।५२) इति कुलम् ।—'भागाद्यच्य' (५।१।४९) इति स्वामी । 'भाग्यं कर्म द्युभाद्युभम्' ॥ (४) ॥ ॥ नियम्यते-ऽनया । किन् (३।३।९४) । नियच्छति । 'क्तिच्को च–' (३।३।९४) इति क्तिज्वा । अत एव 'स्री' इति विधानं सार्थकम् । 'नियतिर्तिर्नियमे देवे' इति विश्वः ॥ (५) ॥ ॥

१—पचाद्यच् इत्युत्तरं 'यद्वा—कुश्यति । कुश्च संश्वेषणे' 'वृथा दित्वात् किलच्' इत्यपि पाठः ॥ २—कुशलं तालव्यमध्यम् । 'कुशलविधतः' इति विदग्धमुखमण्डनम् । 'कुशलवयो रूपो-च्ल्रायः' इति वासवदत्ताश्वेषः । 'कुष निष्कषें' इत्यतो मूर्थ-व्यमध्योऽपि, इत्यलंकारोऽमूलः—इति मुकुटः । पीयूषकृता तु कुषलं मूर्थन्यमध्यमपि—इत्युक्तम् ॥

१ इत्युत्तरं 'नतु विशेष्यनिष्ठाः' इति पुस्तकान्तरे पाठः ॥

विधीयतेऽनेन । डुधाञः 'उपसर्गे बोः किः' (३।३।९२) । 'विधिन्नह्मविधानयोः । विधिवाक्ये च दैवे च प्रकारे काल-कल्पयोः' ॥ (६) ॥॥॥ पट् 'प्राक्तनशुभाशुभकर्मणः' ॥

हेतुनी कारणं वीजम्

हेत्ररिति ॥ हिनोति व्याप्नोति कार्यम् । 'हि गताँ' (स्वा० प॰ अ॰)। 'कमिमनि-' (उ॰ १।७३) इति तुन्॥ (१) ॥ श्रा कार्यतेऽनेन । ण्यन्ताह्युट् (३।३।११७) ॥ करोतीति <mark>'ल्युट् च' (३।३।११५) इति चकाराह्युट्-इति मुकुटस्त्वसं-</mark> गतः । 'कारणं घातने हेतौ करणे, कारणा पुनः । यातना क्रीमींण मन्त्रादियोगे कर्मकारके' इति हैमः ॥ (२) ॥ ।। वि-शेषेण जायतेऽनेन । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति डः । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३०) इति दीर्घः । यद्वा वीय-ते। 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । संपदादि किप् (वा॰ ३।३।९०८) वियं संवृतं जायते जनयति । अन्तर्भा-वितण्यर्थः । 'अन्येष्विप-' (३।१।१०१) इति डः । विशे-षेण एः कामात्, इना वा जायते । विशिष्टा ई लक्ष्मीर्जाय-ते<mark>ऽस्मादिति वा । वजति कार्यं गच्छति । 'वज गतौ' ।</mark> (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) ईलम् । ववयोरभेदाद्वीजम् । 'वीजं तु रेतसि । स्यादाधाने च तत्त्वे च हेतावङ्करकारणे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कारणस्य'॥

निदानं त्वादिकारणम् ॥ २८॥

निदानमिति ॥ नितरां दीयतेऽसाधारणतया जन्यते-ऽनेन । 'डुदाब्' (जु॰ ड॰ अ॰) । 'करणा-' (३।३।९९७) इति ल्युट् । 'निदानं कारणे छुद्धौ तपसः फलयाचने । व-त्सदाव्यवसाने च' ॥ (१) ॥॥। आदिर्मुख्यं कारणम् ॥ (२)॥॥ द्वे 'मुख्यकारणस्य'॥

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः

श्लेत्रज्ञ इति ॥ श्लीयते इति क्षेत्रं शरीरम् । तज्ञानाति । 'ज्ञा अववोधने' (क्रया० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यत्तु—श्लेत्रे जानाति-इति मुकुटः । तत्र । 'एतवो वेत्ति-' इति प्रागुपन्यस्तगीताविरोधात् । 'श्लेत्रज्ञा-वात्मनिपुणो' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ अतित । 'अत सात-व्यगमने' (म्वा० प० से०) । 'सातिभ्यां मनिन्मनिणो' (उ० ४।१५३) इति मनिण् । ('आतमा चित्ते धृतौ यत्ने धिषणायां कलेवरे । परमात्मनि जीवेऽर्के हुताशनसमीरयोः ॥ खमावे') ॥ (२) ॥ ॥ पुरति । 'पुर अप्रगमने' (तु० प० से०) । 'पुरः कुषन्' (उ० ४।७४) । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घत्वे 'पुरुषः' अपि । पूर्यित । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । वाहुलकात्कुषन् ।

'पुरुषस्त्वातमिन नरे पुंनागे च' इति हैमः॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'आतम्बः'॥

प्रधानं प्रकृतिः ख्रियाम् ।

प्रधानिमिति ॥ प्रथनेऽत्र सर्वम् । त्युट् (३१३१११७), प्रथते सर्वमात्मनीति वा । 'बहुळमन्यत्रापि' (उ० २१७८) इति युच् । प्रकृष्टं धानमनेन वा । 'प्रधानं प्रकृतौ बुद्धा- बुत्तमे परमात्मनि । महामात्रे' इति हैमः ॥ (१) ॥०॥ प्रकृष्टा कृतिः कार्यं यस्याः, प्रकरोतीति वा । क्तिच् (३१३१ १७४) । 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्त्रभावयोः । योनौ लिङ्गे पौरवर्गे' ॥ (१) ॥०॥ हे 'मायायाः' ॥

विशेषः कालिकोऽवस्था

विशेष इति ॥ कालकृतो धर्मी योवनादिर्विशेषोऽयस्था । कालेन निर्वृत्तः । 'निर्वृत्तेऽक्षद्यृतादिभ्यः' (४।४।१९) इति ठक् । अवपूर्वातिष्ठतेरङ् (३।३।१०६) । 'व्यवस्थायाम्' (१। १।३४) इति ज्ञापकात् ॥(१)॥॥॥ एकम् 'कालावस्थायाः'॥

गुणाः सत्त्वं रजस्तमः॥ २९॥

गुणा इति ॥ सतो भावः सत्त्वम् । सीदन्खस्मिन् गुणा-दय इति वा । सदेस्लन् (उ० ४११०५) 'सन्त्वं द्रव्यं गुणे चित्तं व्यवसायस्वभावयोः । पिशाचादावात्मभावे वले प्राणेषु जन्तुपु ॥ (१) ॥ ॥ रज्ञयति । 'भूरिक्षिभ्यां कित्' (उ० ४। २१७) इस्रसुन् । ('रजो रेणुपरागयोः । स्त्रीपुष्पे गुणभेदे च') ॥ (१) ॥ ॥ ताम्यस्यनेन । 'तसु ग्लानो' (दि० प० से०) । असुन् ॥ ॥ कप्रस्यये 'रजतमो' अदन्तपुंलिङ्गाविष । 'पुष्पे वेशे गुणे चैव रजोऽयं रजसा सह' इत्युत्पलिनी । 'रजोऽयं रजसा सार्थं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु इस्यजयः ॥ (१) ॥ ॥ 'त्रथाणां गुणानामिषि' एकैकम् ॥

जनुर्जननजन्मानि जनिष्ठत्पत्तिरुद्भवः।

जनुरिति ॥ जननम् । 'जनी प्राप्तिभावि' (दि०आ०से०) 'जनेहितः' (उ० २।११५) ॥ (१) ॥॥॥ ल्युटि (३।३।१९५) जननम् । यत्तु—'जन जनने' (ज्ञ० प० से०)—इति मुकु-टेनोक्तम् । तन्न । तस्य छान्दसंखात् । ('जननी तु दयामान्त्रोजननं वंशजन्मनोः') ॥ (२) ॥॥॥ मनिनि (उ० ४। १४५) जन्म ॥॥॥ 'इषियुधीन्धि-' (उ० १।१४५) इति मिक जन्मशब्दोऽदन्तः पुंलिङ्गः । 'क्षीबोऽपि' इत्युज्जवलद्तः ॥ (३) ॥॥॥ 'जनिषसिम्यामिण्' (उ० ४।१३०) । 'जनिषधोश्च' (७।३।३५) इति वृद्धिनिषेधः । उत्पत्तिसाहचर्या-जनेः स्रीत्वम् ॥ (४) ॥॥॥ उत्पदनम् । 'पदं गतौ' (दि०

१—'सत्यं वदन्ति ते कसादसत्यं नीरजस्तमाः' इति प्रयोग् गात्–इति मुकुटबुधमनोहरे॥ २—'किमर्थं जनिना जन्तोः' इलादि प्रयोगदर्शनात्पुंस्त्वमिं मुकुटपीयूषौ॥

आ॰ अ॰)। क्तिन् (३।३।९४)॥ (५)॥ः॥ उद्भवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)॥ (६)॥ः॥ षट् 'जननस्य'॥ प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः॥ ३०॥

प्राणीति ॥ प्राणाः सन्त्यस्य । 'अत इनि-' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (१) ॥ शे। चेतयते, चेतति वा । नन्यादिः (३। १।१३४) । ('चेतनः स्यात्सहृद्यप्राणिनोश्चेतना तु धीः') ॥ (२) ॥ श। जन्मास्यास्ति । 'अत इनि-' (५।२।१९५) । नान्तान्तु ब्रीह्यादिलात् (५।२।११६) ॥ (३) ॥ श। जायते । 'किमगिमजनि-' (उ० १।७३) इति तुन् ॥ (४) ॥ श। 'याजिमनि-' (उ० ३।२०) इति युच् । ('जन्युः स्याजन्तुमात्रे च पावके परमेष्टिनि') ॥ (५) ॥ श। जन्यु शरीरमत्यास्ति । इनिः (५।२।१९५) ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'प्राणिनः' ॥

जातिर्जातं च सामान्यम् जातिरिति ॥ जायते । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'क्तिच्क्तौ च–' (३।३।१०४) इति किच् । 'जन-सन–' (६।४।४२) इलादिनात्वम् । 'तितुत्र–' (७।२।९) इति

सन- (६१८१४) इखादिनात्वम् । तितुत्र- (७१२१८) इति नेट्। 'जाितः सामान्यगोत्रयोः । मालत्यामामलक्यां च चुल्ल्यां कम्पिल्लजन्मनोः ॥ जातीफले छन्दसि च' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ क्ते (३१३१९७४) जातम् । 'जातं व्यक्तीधजन्म-सु । क्लीवं, त्रिलिङ्गसुत्पन्ने' ॥ (२) ॥॥ समानानां भावः । 'गुणवचन-' (९१९१९२४) इति ष्यञ् ॥ (३) ॥॥। त्रीणि

'घटत्वादिजातेः'॥

व्यक्तिस्तु पृथगात्मता।

(व्यक्तिरिति॥) व्यज्यतेऽनया । 'अञ्च व्यक्तयादौ' (रु० प० से०) 'स्त्रियां क्तिन्' (३१३१९४) । व्यनक्ति वा । क्तिच् (३१३१९४) ॥ (१) ॥ ॥ पृथगात्मा यस्य तस्य भावः । तल् (५११११९०) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'घटादि-व्यक्तेः'॥

चित्तं तु चेतो हृद्यं स्वान्तं हृन्मानसं मनः॥ ३१॥

चित्तमिति॥ 'चिती संज्ञाने' (म्वा॰ प॰ से॰)। भावे क्तः (३।३।११४)। 'श्वीदितः—' (७।२।१४) इतीण्निषेधः॥ (१)॥॥। असुनि (उ॰ ४।१८९) चेतः॥ (२)
॥॥। हियते विषयैः 'वृहोः पुग्दुकौ च' (उ॰ ४।१००) इति
कयन् दुगागमश्च। हरति आहरति विषयानिति वा। ('हृद्यं वक्षति स्वान्ते वुक्षायाम्')॥ (३)॥॥। 'स्वन शब्दे' (म्वा॰
प॰ से॰)। स्वन्यते स्म। 'शुब्धस्वान्त—' (७।२।१८) इति
मनिस निपातितम्। ('स्वान्तं चेतिस गहरे')॥ (४)॥॥॥
हदयस्य 'पदन्नस्—' (६।१।६३) इति हदादेशः। प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थलारक्षचित्स्वादाविष । हरतेः क्षिप् (३।२

१७८) । तुक् (६।१।७१) । व्यख्येन तस्य द इखन्ये । ('हृत् क्लीवं वुक्कचित्तयं) । (५) ॥ ॥ मन्यतेऽनेन । असुन् (उ०४।१८९) । प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) मानसम् । ('मानसं खान्तसरसोः') ॥ (६) ॥ ॥ तदभावे मनः । ('मनश्वित्ते मनीषायाम्') । अर्थर्चादिः (२।४।३१) अयम् – इत्येके । तदा 'मनाः' इखिप ॥ (७) सप्त 'मनसः' ॥

॥ इति कालवर्गविवरणम्॥

वुद्धिर्मनीवा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः। प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञितिचेतनाः॥१॥

वुद्धिरिति ॥ वुध्यतेऽनया । बोधनं वा । क्तिन् (३। ३।९४) ॥ (१) ॥ ।।। 'ईष गतिहिंसादर्शनेषुं' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'गुरोध हलः' (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः । मनस ईषा । शकन्ध्वादिलात् (वा॰ ६।१।९४) टेः पररूपम् ॥ (२) ॥ ।॥ धृष्णुवन्त्वनया । 'निधृषा प्रागत्भ्ये' (स्वा० प० से०) 'धृषे-र्धिष् च संज्ञायाम्' (उ० २।८२) इति युच् ॥ (३) ॥ ।।।। ध्यायत्यनया । ध्यानं वा । 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' (वा० ३।२।९७८) इति किप्। 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः। ('भ्रीर्ज्ञाने ज्ञानभेदेऽपि') ॥ (४) ॥ ।। प्रज्ञायतेऽनया । प्रज्ञानं वा । 'ज्ञावबोधने' (त्रया॰ प॰ अ॰) । 'आतश्चोप-सर्गें (३।३।१०६) इलाङ् । ('प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यिलिङ्गो, बुद्धौ तु योषिति') ॥ श्रा श्रद्धापि । 'प्रज्ञा श्रद्धा श्ररा ज्ञिः पण्डा संवेदनं विदा' इति शब्दाणवात् ॥ (५) ॥ ॥ शेते । शेः विच् (३।२।७५) । मोहः । तं मुन्णाति । शेमुषी । 'मुष स्तेये' (त्रया॰ प॰ से॰) मूलविभुजादिलात् (वा॰ ३। २।५) कः । गौरादिलात् (४।१।४१) डीष् ॥ (६) ॥ ॥। मन्यतेऽनया। मननं वा। 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰)। क्तिन् (३।३।९४) । ('मतिर्बुद्धीच्छयोः') ॥ (७) ॥∗॥ प्रकृष्टमीक्षणम् । अनया 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः टाप् (४।१।४) । 'ब्रेक्षाधीरीक्षणं नृत्तम्' इति हैमः ॥ (८) ॥॥। उपलम्भनम् । उपलभ्यतेऽनया वा । 'डुलभष् प्राप्तो' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। षित्त्वात् (३।३।१०४) अङि प्राप्ते आबादि-लात् (वा॰ ३।३।९४) वाहुलकाद्वा क्तिन् । (**'उपलब्धि-**र्मतौ प्राप्तौ') ॥ (९) ॥ः॥ 'चिती संज्ञाने' (म्वा॰ प॰ से॰) संपदादित्वात् (३।३।१०८) क्रिप्। चित् तान्ता ॥ (१०) संवेदनम् । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०)। ('संवित् संभाषणे ज्ञाने संप्रामे नाम्नि तोषणे । कियाकारे प्रतिज्ञायां संकेताचारयोरिप') (११) ॥ ॥ प्रतिपदनम् । 'पद् गतौ' (दि॰ आ॰ से)। संपदादित्वात् (वा॰ ३।३।१०८)। क्रिप्। करणे वा ॥ (१२) ॥॥॥ 'इप' मिच' (चु० प० से०) चुरादिः । प्यन्तत्वाद्युचि (३।३।१०७) प्राप्ते आवादित्वात् (वा॰ ३।३।९४) बाहुलकाद्वा किन्। यदा तु चुरादीनां णिजभावे सामान्यापेक्षं ज्ञापकम् । तदा क्तिन् न्याय्य

१—हैमे तुं 'जात्योघ' इति पिठतम् । जातिः सामान्यम् । तत्र यथा 'रत्नं सुजातं कनकावदातम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

एव। 'तितुत्र-' (७।२।९) इति नेट्र्या (१३) ॥०॥ 'चित संचेतने' (चु॰ आ॰ से॰) चुरादिंग 'प्यासश्चन्थः-' ('३। ३।१०७) इति युच् । 'चेतना संविदि स्त्रियाम् । वाच्यव-त्प्राणयुक्ते'॥ (१४)॥०॥ चतुर्दश 'बुद्धेः'॥

धीर्घारणावती मेघा

भीरिति ॥ धारणाशक्तियुक्ता धीः । 'मेधृ संगमे' (भ्वा० उ० से०) मेधते संगच्छते सर्वमस्याम् । 'गुरोश्च-' (३।३। १०३) इस्रकारः । ('मेधा बुद्धौ, कतौ पुमान्') ॥ (१) ॥४॥ एकम् 'धारणाबद्धन्द्वेः' ॥

संकटपः कर्म मानसम्।

संकटप इति ॥ इदमिदं कुर्यामिति मनसः कर्म व्या-पारः । संकल्पनम् । 'कुप् सामर्थ्ये' (स्वा० आ० से०) । आवे षञ् (३।२।१८) ॥ (१) ॥०॥ एकम् 'मनोव्या-पारस्य'॥

चित्ताभोगो मनस्कारः

चित्तेति ॥ चित्तस्य मनस आभोगस्तदेकप्रवणता पूर्णता वा 'आभोगो वारणच्छत्रे पूर्णतायलयोरिप'। 'मुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०)। भावे घञ् (३।३।१८)॥
(१)॥॥॥ मनसः कारो व्यापारिवशेषः। 'डुकृञ्' (त० उ० अ०)। भावे घञ् (३।३।१८)। 'अतः कृकिम-'
(८।३।४६) इति सलम्॥ (२)॥॥॥ द्वे 'मनसः सुखादौ तत्परत्वस्य'॥

चर्चा संख्या विचारणा ॥२॥

चर्चेति॥ 'चर्च अध्ययने' (चु० उ० से०) चुरादिण्यन्ताङ्कावे 'चिन्तिपूजिन' (३।३।१०५) इस्यङ् । ('चर्चा स्याचर्यमुण्डायां चिन्तास्थासकयोरिप')॥ (१)॥॥॥ संख्यानम् । 'चक्षिङः ख्याञ्' । (२।४।५४)। 'आतश्रन' (३।३।
१०६) इस्यङ् । 'संख्येकादो विचारे च'॥ (२)॥॥॥ 'चर असंशये' (चु० उ० से०) चुरादिः । 'ण्यासन' (३।३।१०७)
इति युच्॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'विचारणस्य'॥

अध्याहारस्तर्क ऊहः

अध्याहार इति ॥ अध्याहरणम् । अध्याद्पूर्वो ह्य् । (भ्वा॰ उ॰ अ॰) भावे घल् (३।३।१८)॥ (१)॥॥॥ अपूर्वोत्प्रेक्षणं तर्कणम् । 'तर्क भाषार्थः' नुरादौ 'पटपुट-' इति दण्डके पठितः । भावे घल् (३।३।१८) क्रन्तति, क्रन्तते वा अच् (३।१।१३४) घलौ (३।३।१९) । प्रषोदरादिलात् (६।३।१०९) वर्णविपर्ययः । 'कर्को वितर्के काह्वा-यामूहकर्मविशेषेयोः' इति हैमः॥ (२)॥॥॥ ऊहनम् 'ऊह वितर्के' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। भावे घल् (३।३।१८)॥ (३) त्रीणि 'तर्कस्य'॥

<---वाच्यप्रमाणस्वर्गे ॥

विचिकित्सा तु संशयः।

संदेहद्वापरी च

विचिकित्सेति॥ 'कित संशये' (भ्या० प० से०)। 'ग्रुप्तिज्किद्धः सन्' (३१९१५)। 'अ प्रख्यात्' (३१३१ १०२)। विचिकित्सा॥ (१)॥०॥ 'श्रीङ्' (अ० आ० से०)। 'एरच्' (३१३१५६)। संशयः॥ (२)॥०॥ 'दिह उपचये' (अ० ड० अ०)। संदेहनम्। घज् (३१३१९८)॥ (३)॥०॥ द्वौ परी प्रकारी यस्य। 'सर्वनामसंख्ययोः—' (या० २१२१३५) इति द्विशब्दस्य पूर्वनिपातः। प्रपोदरादि-खात् (६१३११०९) आत्वम्। ('द्वापरं संशंये युगे')॥॥०॥ चत्वारि 'एकधर्मिणि विरुद्धानेककोट्यवगाहि-इशनस्य'॥

अथ समौ निर्णयनिश्चयौ ॥ ३॥

अथेति ॥ 'णीज् प्रापणे' (भ्वा० ड० अ०)। निर्णय-नम्। 'एरच्', (३।३।५६)। 'उपसर्गादसमासेऽपि-' (८। ४।१४) इति णत्वम् ॥ (१) ॥०॥ 'चिज् चयने' (स्वा० ड० अ०) निश्चयनम्। 'ग्रहवृद्द-' (३।३।५८) इत्यप्॥ (२) ॥०॥ द्वे 'निश्चयस्य'॥

मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता

मिथ्येति ॥ 'मिथ्या' इस्रपह्नवे । तद्विषयिणी दृष्टिः ॥ (१) ॥ ॥ नास्ति परलोक इति मतिरस्य । 'अस्तिनास्तिदि-ग्रंमितिः' (४।४।६०) इति ठक् । तस्य भावो नास्तिकता ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'परलोको नास्तित्यादिवुद्धेः ॥

व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ।

व्यापाद इति ॥ 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) व्या-इपूर्वः । व्यापादनम् । ण्यन्तात् (३१९१६) घन् (३१३१ १८)॥ (१)॥॥॥ द्रोहस्य चिन्तनम् । 'त्युद् च' (३१३१ ११५)॥ वाहुठकाळ्युट्—इति मुकुटः । तन्न । स्त्रीत्वविशिष्टे भावे अङः (३१३११०५) विहितत्वेन नपुंसकलविशिष्टे भावे त्युटो निरपवादत्वात् ॥ (२)॥॥ द्वे 'द्रोहचिन्तनस्य'॥ समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ

समाविति ॥ सिद्धोऽन्तो निश्चयो यस्मिन् ॥ (१) ॥ ।।। राद्धः सिद्धोऽन्तो निश्चयोऽस्मिन् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'सिद्धान्तस्य'॥

भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः ॥४॥

भानितरिति ॥ 'अमु चलने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । भावे क्तिन् (३।३।९४) 'अनुनासिकस्य-' (६।४।९५) इति दीर्घः । 'भ्रान्तिरनवस्थितौ । मिथ्यामतौ च अमणे' ॥ (१) ॥*॥ 'मिथ्या' इत्यव्ययम् । तेन कर्मधारयः ॥ (२) ॥*॥ भावे घनि (३।३।१८) अमः । 'नोदात्तोप-देश-' (७।३।३४) इति न वृद्धः । 'भ्रमोऽम्बुनिर्गमे आन्तौ कुन्दअमणयोरिप'॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'अतस्मिस्तज्ञानस्य'॥ संविदागुः प्रतिज्ञानं नियमाश्रव-संश्र<mark>वाः ।</mark> अङ्गीकाराभ्युपगम-प्रतिश्रव-समाधयः ॥ ५ ॥

संविदिति ॥ संवेदनम् । 'विद ज्ञाने' (अ॰ प॰ से॰)। संपदादिलात् (वा॰ ३।३।१०८) किए॥ (१) ॥ श। आ-गमनम् । आगूः । 'ग ेः' इखनुवर्तमाने 'भ्रमेश्व इः' (उ० २।६८)। डित्त्वाहिलोपः (६।४।१४३) । वधूशब्दवत् । यदा तु किपि (वा॰ ३।३।१०८) 'गमः कौ' (६।४।४०) इल्पन्तलोपे 'ऊङ्च गमादीनाम्' (वा॰ ६।४।४०) इत्यू-कारादेशः । तदा 'ओः सुपि' (६।४।८३) इति यणि अमि शसि च 'आग्वम् , आग्वः' इति विशेषः । 'गुरी उद्यमने' (तु॰ आ॰ से॰)। अस्मात् किपि (वा॰ ३।३।१०८) तु आगूः, आगुरौ, आगुरः, इति धूर्वत् ॥ (२) ॥ ॥ जाना-तेर्ल्युट् (३।३।११५)॥ (३)॥ ॥ 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इसप्। 'नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्वय-व्रते' ॥ (४) ॥ ॥ आङ्पूर्वाच्छुणोतेः 'ऋदोः-' (३।३।५७) इसप् । 'आश्रवोऽङ्गीकृतौ हेरो नान्यवद्वचनस्थिते' ॥ (५) ॥*॥ एवं संश्रव (६) प्रतिश्रवौ (९) ॥*॥ 'अङ्गी' इति च्यान्तमव्ययम् । तत्पूर्वात्कुओ भावे घन् (३।३।१८) ॥ (७) ॥ अभ्यप इत्यपसर्गद्वयपूर्वाद्गमेः 'श्रहतृह-' (३।३।५८) इलप्। 'अभ्युपगमस्तु पुंसि स्वीकारे निकटगमने च'।। (८) ॥ ॥ समाङ्पूर्वाद्धाञो भावे किः (३।३।९२) । 'समा-धिर्ना समर्थने । ध्याने वैरस्यनियमे काव्यस्य च गुणा-न्तरे'॥ (१०)॥ ।।। । दश 'अङ्गीकारस्य'॥

मोक्षे धीर्ज्ञानम्

मोक्षे इति ॥ मोक्षफलिका धीर्ज्ञानम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मोक्षोपयोगिबुद्धेः' ॥

अन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः।

अन्यत्रेति ॥ अन्यफिलका शिल्पे शास्त्रे च या धीः सा विज्ञानम् । 'विज्ञानं कार्मणे ज्ञाने' इति हैमः । मुकुटस्तु— 'मोक्ष इति निमित्तसप्तमी । मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्रयोधीं र्ज्ञान् नमुच्यते । अन्यनिमित्तं या तयोधीः सा विज्ञानम्' इति व्याख्यत् । 'तैन्न । शिल्पज्ञानस्य मोक्षेऽनुपयोगात्'॥ (१) ॥॥ एकम् 'शिल्पादिविषयकबुद्धेः'।

मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ ६॥ मोक्षोऽपवर्गः

मुक्तिरिति ॥ मोचनम् । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०)। क्तिन् (३।३।९४)। 'मुक्तिमोंचनमोक्षयोः' इति हैमः॥ (१)॥॥॥ बन्धविरहात्केवलस्य भावः। 'गुणव-चन–' (५।१।१२४) इति ष्यज्॥ (२)॥॥॥ निर्वान्सत्र। भावे वा। 'क्तोऽधिकरणे च' (३।४।७६) इति 'नपुंसके भावे

(३।३।११४) इति वा कः । 'निर्वाणोऽवाते-' (८।२।५०) इति निष्ठान्त्वम् । यद्वा अधिकरणे भावे वा ल्युट् । वन्धाविर्गमनिम्लर्थः । 'निर्वाणं मोक्षानिर्वृत्योर्विधाने करिमजने' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ अतिशयेन प्रशस्यं श्रेयः । 'श्रेयो मुक्तौ ग्रुमे धर्मेऽतिप्रशस्ते तु वाच्यवत्' ॥ (४) ॥ ॥ नित्तरां श्रेयः निःश्रेयसम् । 'अचतुर-' (५।४।७७) इति निपातितम् । 'निःश्रेयसं तु कल्याणमोक्षयोः शंकरे पुमान्' ॥ (५) ॥ ॥ अविद्यमानं मृतं मरणमत्र । 'अमृतं यश्रेषे स्यात्पीयूषे सिल्छे मृते । अयाचिते च मोक्षे रा ना धन्वन्तरिदेवयोः' ॥ (६) ॥ ॥ ॥ भोक्ष अवसाने' (जु॰ उ॰ से॰) अवसानं क्षेपः । जुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घण् (३।३।१८) वा । 'मोक्षो निःश्रेयसे वृक्षविशेषे मोचने मृतौ' इति हैमः ॥ (७) ॥ ॥ अपवर्जनम् । 'वृजी वर्जने' (अ॰ आ॰ से॰) । घण् 'अपवर्गस्त्यागमोक्षयोः । कियावसाने साकल्ये' इति हैमः ॥ (८) ॥ ॥ अष्ठौ 'मोक्षस्य' ॥

अथाज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम्।

(अथेति ॥) ज्ञानविरुद्धम् । ज्ञाननिवर्त्यलात् ॥ (१) ॥ ॥ "विद् ज्ञाने" (अ० प० से०) । वेदनम् 'संज्ञायां समज–' (३।३।९९) इति क्यप् । अविद्या विद्याविरुद्धा ॥ (२) ॥ ॥ अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमहंकारार्थम् । अहंप्रधाना मतिः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'अज्ञानस्य' ॥ रूपं राव्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥ ७॥ गोचरा इन्द्रियार्थाश्च

रूपमिति ॥ रोपयति विमोहयति । 'रुपु विमोहने' (दि॰ प॰ से॰) । अच् (३।३।१३४) । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा 'रूप रूपकरणे' (चु॰ उ० से॰) इति चौरादिकस्यायमप्यर्थः । यद्वा रूयते स्त्यते । 'ह शब्दे' (अ॰ प॰ अ॰)। 'खब्पशिल्प-' (उ॰ ३।२८) इति पप्रत्ययो दीर्घश्च निपातितः । 'रूपं तु श्लोकशब्दयोः । पशावाकाशे सौन्दर्ये, नागके नाटकादिके ॥ प्रन्थावृत्तौ खभावे च' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ शप्यते आकुर्यते । 'शप आक्रोशे' (भ्वा॰, दि॰ उ॰ अ॰) 'शाशपिभ्यां द-दनौ' (उ॰ ४।९७) इति दन् । 'शब्दोऽक्षरे यशोगीत्यो-र्वाक्ये खे श्रवणे ध्वनौ' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ गन्धयति । 'गन्ध अर्दने' (चु॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४)। 'गन्धः संबन्धलेशयोः । गन्धकामोदगर्वेषु' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ रस्यते । 'रस आस्वादने' (चु॰ प॰ से॰) चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घज् (३।३।१८) वा । 'रसो गन्धरसे जले। शृङ्गारादी विषे वीर्ये तिस्तादी द्रव-रागयोः ॥ देहधातुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान्' इति हैमैं: ॥ (१) ॥*॥ 'स्पृश संस्पर्शने' (तु०प० से०) ।

१ अयं पाठः कुत्रचिन्नोपलभ्यते ॥

'अकर्तिरे च' (३।३।१९) इति घन् । 'स्पर्शो वैर्गाक्षरे दाने स्पर्शने स्पर्शके रिज' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ विसिन्वन्ति निवधन्तिन्द्रियाणि । 'षिन् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । पचाद्यन् (३।३।१३४) । 'परिनिवि—' (८।३।१७०) इति षत्वम् । 'विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र गोचरदेशयोः । शब्दादौ जनपदे च' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ गाव इन्द्रियाणि चरन्त्येषु । 'करणाधिकरणयोः' इत्यधिकारे 'गोचर-संचर—' (३।३।१९९) इति निपातितः ॥ (२) ॥ ॥ इन्द्रियर्थन्ते । 'अर्थ याच्नायाम्' (चु० आ० से०) । कर्मणि घन् (३।३।१९९) ॥ (३) ॥ ॥ पञ्चानामिप प्रत्येकं त्रीणि 'विषयाणाम्' ॥

हृषीकं विषयीन्द्रियम्।

हृषीकिमिति ॥ हृष्यन्यनेन । 'हृषु अलीके' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अलिहृषिभ्यां कित्' (उ॰ ४।१७) इति करणे ईकन् ॥ (१)॥॥। विषयोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५)। ('विषयी विषयासक्ते वाष्यवत्, क्लीवमिन्द्रिये । पुंति स्यान्तृपतौ कामदेवे वैषयिकेऽपि च')॥ (२)॥॥॥ इन्द्रस्यान्सनो लिङ्गम् । 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्–' (५।२।९३) इत्यान्दिना घच् निपातितः । 'इन्द्रियाणाम्'॥ इसिः ॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'इन्द्रियाणाम्'॥

कर्मेन्द्रियं तु पाय्वादि

कर्मेति ॥ कर्मसाधकमिन्द्रियं कर्मेन्द्रियसुच्यते ॥ (१) ॥ भा पायति शोषयति तैलमिति पायुः । 'पै शोषणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'कृवापाजि—' (उ॰ १।१) इत्युण् । 'आतो युक्—' (७१३१३) 'पायूपस्थे पाणिपादौ वाक्चेतीन्द्रियसंग्रहः । उत्सर्गानन्दनादानगत्यालापाश्च तिकयाः' इति कामन्द-कीये ॥ एकं 'गुह्यादीन्द्रियस्य'॥

मनोनेत्रादि धीन्द्रियम्॥८॥

तुवरस्तु कषायोऽस्त्री

तुवर इति ॥ 'तुः' सौत्रो धातुः । तवीति हिनस्ति रो-गान् । 'छिलरछत्वर-' (उ॰ ३।१) इत्यादिना व्वरच् । ('तुवरस्तु कषाये स्यात्काक्ष्यादक्योस्तुवर्यपि') ॥*॥ दी-षांदिरपि । 'नरेऽइमश्रुणि शृङ्गाभ्यां रहिते गवि त्वरः । काले प्राप्ते कषाये च रसो पुंच्यज्ञने च्युते' इत्युत्पलिनी । 'नापि कपायस्तुवरः' इति बोपालितः । 'पुंसि कपायस्तुव-रम्' इति ह्रीवकाण्डे रल्लकोषः ॥ (१) ॥॥॥ कपित क-ण्ठम् । 'कपि हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकादायः । 'कषायः सुरमौ रसे । रागवस्तुनि निर्यासे कोधादिषु विलेपने' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ अस्त्रीत्युभयान्वि । उक्तकोषाभ्याम् । 'कुवरस्तु कषायोऽस्त्री' इत्येके पठन्ति ॥ हे 'कषायरसस्य'॥

मधुरो

मधुर इति ॥ मधु माधुर्यमस्यास्ति । 'ऊपसुषि-' (५। २।१०७) इति रः । ('मधुरं विषे) । मधुरस्तु त्रिये स्वादौ रसे च रसवस्यपि । मधुरा मधुरापुर्यो यष्टीमेदामधूलिषु । मधुकुकुटिकायां च मिश्रेयाशतपुष्पयोः' इति हैमः (१) ॥॥ एकं 'मधुरस्य'॥

लवणः

लवण इति ॥ छनाति जाड्यम् । 'छ्न् छेदने' (क्या॰ उ॰ से॰) । नन्यादिल्युः (३१९१९३४) । लवणाहुक् (४। ४।२४) इति लिङ्गाण्णलम् । 'लवणो राक्षसे रसे । अस्थि-भेदे लवणा लिट्' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'लवणस्य'॥

कदुः।

(कटुरिति॥) कटलावृणोति तीक्ष्णतया मुखम् । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०)। 'कटिवटिभ्यां च' (उ० १।८) इत्युः। 'कद्वकार्ये मत्सरे च दूषणे च कटू रसे। तिक्ते प्रियङ्गसुरभौ कटुका राजिकास्वपि' इति हैमः॥ (१)॥॥ एकं 'कटोः'॥

तिक्तः

तिक्त इति ॥ तेजयति स्म । 'तिज निशाने' (चु० प० से०) । सामान्यापेक्षज्ञापकाच्चरादीनां णिजभावे 'गत्यर्था-कर्मक-' (३।४।७२) इति क्तः । पक्षान्तरे तु संज्ञापूर्वक- लाद्धणाभावः । 'तिक्तस्तु सुरभौ रसे । तिका तु कटुरो- हिण्यां तिक्तं पर्यटकौषधे' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'तिकस्य'॥

अम्ब्लश्च

अम्ब्रुक्त इति ॥ अम्ब्यते शब्यते भोकृभिः । 'अवि शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'मूशक्यविम्यः इः' (उ० ४। १०८) । अम्ब्रुलः ॥॥। 'अम रोगे' (चु० उ० से०) । अमित रुजल्यरुचिम् । बाहुलकात्झे अम्लोऽपि । 'अम्लो रसेऽम्ल-वेतसे । (अम्ली चाङ्गेर्याम्)' इति हैमः ॥ (१) ॥॥। एकम् 'अम्लस्य'॥

१—वर्गाक्षराणि कादयो मावसानाः पत्रविंशतिः । 'ते वर्गाः पन्न पन्न' इति कातन्नसूत्रात् ॥

१—अत्र दीघें त्वार्याभङ्गः स्यात्-इति मुकुटः ॥ २—अस्थि भेदो भालकर्णान्तरास्थि । तत्र यथा प्रयोगः । 'श्रणाति लवणा-घातः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

रसाः पुंसि

रसा इति ॥ 'रस आस्वादने' (चु॰ उ॰ से॰) अ-दन्तः । रस्यन्ते आस्वायन्ते । 'एरच्' (३।३।५६) घञ् (३।३।९९) वा । तुवरादयः पट् रसशब्दवाच्याः । तत्र तुवरकषाययोरस्रीत्वस्योक्तत्वादितरेषां लिङ्गनिर्णयमाह-'पुंसि' इति । 'गुणमात्रे वर्तमाना मधुरादयः पञ्च पुंसि' इल्पर्थः ॥

तद्वत्सु षडमी त्रिषु ॥९॥

तद्गित्स्विति ॥ अमी षट्। षण्णामपि वाचकास्तुवरा-दयः सप्तापि गुणिनि त्रिलिङ्गा इत्यर्थः । कटुशब्दात्स्त्रियाम् 'वोतो गुण–' (४।१।४४) इति वा ङीष् ॥

विमद्तिथे परिमलो गन्धे जनमनोहरे।

विमद्रिय इति ॥ सुरतादिविमद्रिये माल्यादिगन्धे, घर्षणसमुद्भवे चन्दनादिगन्धे, च जनानां मनोहरे, परिमलः। 'मल धारणे' (भ्वा॰ आ॰ से)। मल्यते । कर्मणि घल् (३।३।१९)। संज्ञापूर्वकत्वाद्दुद्ध्यभावः। 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा। घित्करणात् 'अन्येभ्योऽपि' इत्यभ्युपगमात्। यद्वा मलते धारयति जनमनांति पचाद्यच् (३।३।१३४)। 'स्यात्परिमलो विमर्दातिमनोहरगन्थयो-श्वापि । सुरतोपमर्दविकसच्छरीरसङ्गादिसौरभे पुंति'॥ (१)॥॥ एकम् 'परिमलस्य'॥

आमोदः सोऽतिनिर्हारी

आमोद इति ॥ स परिमलोऽतिनिर्हारी अखन्तमनो-हरश्चेत् । आसमन्तान्मोदयति, इत्यामोदः । 'मुद हर्षे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' ॥ (१) ॥॥ एकं 'सुगन्धस्य' ॥

वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ॥ १०॥

वाच्येति ॥ आगुणात् 'गुणे ग्रुक्तादयः पुंसि' इत्यतः प्राक् । अतः परं 'वाच्यलिङ्गता' इत्यधिकियते ॥

समाकर्षी तु निर्हारी

समाकर्षाति ॥ समाकर्षत्ववर्यं मनः 'आवश्यका-' (३।३।१०१) इति णिनिः । यद्वा समाकर्षणशीलः । 'सुप्य- जातौ-' (३।२।०८) इति णिनिः ॥ (१) ॥॥॥ एवं निर्हारी ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'दूरगामिगन्धस्य'॥

सुरभिर्घाणतर्पणः।

इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यात्

सुरिति॥ सुष्ठु रमन्तेऽत्र सुरिमः। इन् (उ॰ ४१९१८)॥ (१)॥॥॥ प्राणं तर्पयित । नन्द्यादिल्युः (३। ११९३४)॥ (२)॥॥॥ इष्टो गन्धोऽस्य । 'इष्टगन्धः सुगन्धो स्यात्रिष्ठ क्रीबं तु वालुके'॥ (३)॥॥॥ सुष्ठु गन्धो-ऽस्य । 'गन्धस्येत्—' (५।४।१३५) इति समासान्त इकारः। 'सुगन्धः स्यादिष्टगन्धे त्रिष्ठ क्षीरे नपुंसकम्'॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'इष्टगन्धस्य'॥

आमोदी मुखवासनः॥११॥

आमोदीति ॥ आमोदयति । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥ ॥ मुखं वासयति । नन्यादिल्युः (३।१। १३४) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मुखवासनगुदिकादेः' ॥ पृतिगन्धिस्तु दुर्गन्धः

पूतीति॥ 'पूयी विशरणे दुर्गन्धे च' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। पूर्यते। पूतिः। क्तिन् (३।३।९४)। पूतिर्दृष्टी गैन्धोऽस्य 'गन्धस्येत्' (५।४।१३५) इतीकारः॥ (१)॥॥ दुर्गन्धे त्विकारो नेति विशेषः॥ (२) ॥॥ द्वे 'दुर्गन्धस्य'॥

विसं स्यादामगनिध यत्।

विस्निमिति ॥ विस्यति । 'विस प्रेरणे' (दि॰ प॰ से॰) 'स्फायि-' (उ॰ २।१३) इति वाहुलकाद्वक् । 'विस उ॰ त्सर्गे' इति तु भट्टः । 'विसंसते' इति वा 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । वैवयोरभेदः ॥ (१) ॥॥॥ आमोऽपक्षो मलः । तस्येव गन्धोऽस्य । 'उपमानाच' (५। ४।१३६) इति समासान्त इत् (२) ॥॥॥ द्वे अपक्षमांसा-दिगन्धस्य'॥

शब्दार्णवे तु 'कस्तूरिकायामामोदः कर्पूरे मुखवासनः। वकुले स्यात्परिमलश्चम्पके सुरिभस्तथा' इति ॥

शुक्कशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपाण्डराः ॥ १२ ॥ अवदातः सितो गौरो वलक्षो धवलोऽर्जुनः।

शुक्रेति ॥ शोकित मनोस्मिन् । 'शुक्र गतीं' (भ्वा प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र—' (उ० २।२८) इति निपातितः । 'शुक्रो योगान्तरे सिते । नपुंसकं तु रजते' ॥ (१) ॥॥॥ शोमते । 'शुभ दीप्तो, शोभायां वा' (भ्वा० आ० से०) । 'स्कायि—' (उ० २।१३) इति रक् । 'शुभं दीप्तेऽश्रके सिते' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ 'शुच दीप्तो' (भ) । इक् (वा० ३।३।१०८) ॥ (३) ॥॥॥ 'शिक्षता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) भ्वादिः । श्वेतम् । षव् (३।३।१८) 'श्वेतो द्वीपाद्रिभेदयोः । श्वेता वराटिकाकाष्ठपाटलाशिक्षतीषु च । क्षीवं रूप्ये(ऽन्यवच्छुके)' ॥ (४) ॥॥॥ विशीयते । 'शहु शातने' (भ्वा०, तु० प०

१— 'गन्धस्येत्' (पाष्ठा १३५) इति सूत्रे दुरोऽपाठात् । कि चित्तु मत्वर्थीयेत्यन्तं पिठत्वा कर्मधारयादिनि व्याचक्षते । तत्र । 'कर्मधारयमत्वर्थीयाभ्यां बहुव्रीहिरेवेष्टो लाघवात्' इति कात्यायन्तोक्तः । अपरे तु लाघवमनावृत्य मत्वर्थीयमिच्छन्ति । 'विसक्तिलयच्छे-दपाथयवन्तः' इतिवत् । प्रयोगश्च 'यहुर्गन्धि मदाविलं मलशतैर्य-त्पूतिनाडीमयम्' इति शृङ्गारप्रकाशे । इति बुधमनोहरायाम् ॥ २—विस्तं दन्त्योष्ठचादि । 'विस्नजम्बालशेषम्' इति दम-यन्तीक्षेषात् ॥ ३—तालव्यशः 'श्वेतो धावति' इति महाभाष्य-क्षेषात् ॥

अ॰)। अच् (३।१।१३४)। 'विंदादः पाण्डरे व्यक्ते' इति हैमः॥ (५) ॥ ॥ स्यायते । 'स्यैङ् गता' (भ्वा० आ० अ०)। 'हृदयाभ्यामितन्' (उणा० ३।९३)॥ (६)॥*॥ पण्डते मनोस्मिन् । 'पडि गतौ' (भ्वा० आ० से०) वाहु-लकादरो दीर्घश्च ॥ (७) ॥३॥ अवदायते स्म । 'दैप शोधने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। कर्मणि क्तः (३।२,१°२)। 'अवदातं तु विमले मनोज्ञे सितपीतयोः' इति हैमः॥ (८) ॥ 🕬 सिनोति मनः । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०)। 'अज्ञि धृसिभ्यः क्तः' (उ॰ ३१८९) । 'सितंस्खवसिते वदे वर्णे सिता तु शर्करा' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ गुरते उद्युक्ते मनोऽस्मिन् । 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०) । 'ऋजेन्द्र-' (उ॰ २।२८) इति निपातितः। 'गौरः श्वेतेऽरुणे पीते विशुद्धे चन्द्रमस्यपि । विशदे गौरं तु श्वेतसर्पपे पद्मकेसरे' इति हैमः। यत्तु—'गोरते' इति स्वामीं, 'गोरति' इति मुकुटश्र तत्र । 'गुरी उद्यमने' इति धातुमुपन्यस्योक्तरूपोपन्यासस्या-संभवात् ॥ (१०) ॥ ॥ अवैस्थयते । घत् (३।३।१९) । 'वृष्टि भागुरिः-' इस्रह्लोपः । यद्वा वलति । 'वल चलने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। किप् (३।२।१७८)। वल्। अक्ष-न्यस्मात् । 'अक्षु व्याप्तौ संघाते च' (भ्वा० प० से०) धत् (३।३।१९) वल् चासौ अक्षश्च । यद्वा वलं क्षायति । 'सै क्षये' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-'(३।१।३) इति कः ॥ (११) ॥*॥ धावति मनोऽत्र । 'धावु गतिशुद्धचोः' (भवा० उ० से ०) । वृषादिलात् (उ० १।१०६) कलच् । बाहुल-काद्रखः। यद्वा धवनं धवः 'धूश् कम्पने' (क्या० उ० से॰)। 'ऋदोरप्-' (३।३।५७) धर्व लाति। 'ला दाने' (अ॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप' (३।२।३) इति कः। 'अथ धवलो महोक्षे सुन्दरे सिते । धवली गौः' इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्जेणिं छुक् च' (उ॰ ३।५१) इत्युनन् । 'अर्जुनः ककुभे पार्थं कार्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि स्याद्धवले पुनरन्य-वत् ॥ नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे स्यादर्जुनी गवि'॥ (१३) ॥ त्रयोदश 'शुक्कवर्णस्य'॥

शब्दाणेंत्रे तु 'श्वेतस्तु समपीतोऽसौ रक्ततरजपारुचिः। यस्रक्षस्तु सित्रयावः कदलीकुसुमोपमः। अर्जुनस्तु सितः कृष्णवेशवान्कुमुदच्छितिः' इत्युक्तम्॥

शुद्धशब्दोऽप्यत्र । तथा च धरणिः । 'शुद्धः शुक्के च पूर्ते च केवले च प्रयुज्यते' इति ॥ हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः

हरिण इति ॥ हरति मनः । 'इयास्लाहृन्विभ्य इनच्' (उ० २१४६) । 'हरिणो पाण्डुसारङ्गो हरिणी चारुयो- पिति । सुवर्णप्रतिमायां च हरितावृत्तभेदयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पाण्डुत्वमस्यास्ति । 'नंगपांसुपाण्डुभ्यो रः' । 'पाण्डुरो वर्णतद्वतोः । पाण्डुरो तु मरुवके' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पण्ड्यते ज्ञायते । 'पिड गतौ' (भ्वा आ० से०) मृगय्वादिलात् (उ० ११३७) कः । पृषोदरादिलात् (६१३। १०९) दोषः । 'पाण्डुस्तु पीतभागार्थः केतकीधूलिसंनिभः' इति शब्दार्णवः । 'पाण्डुः कुन्तीपतौ सिते' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पीतसंचलितश्रक्तस्य'॥

ईषत्पाण्डुस्तु धूसरः ॥ १३॥

ईषदिति ॥ धूनोति चेतः । 'धू विधूनने' (सा० आ० से०) । 'क्रुधूमदिभ्यः क्सरः' (उ० ३।०३) । बाहुलकादष-लम् । यद्वा धूसनम् । 'धूस कान्तौ' (चु० प० से०) चु-रादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । धूसं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'धूसरी किंनरीभेदे, ना खरे, त्रिषु पाण्डरे' । 'धूसरस्तु सितः पीत-लेशवान्वकुलच्छविः' इति शब्दाणवः ॥ (१) ॥॥ एकं 'धूसरवर्णस्य' ॥

कृष्णे नीलासितद्यामकालद्यामलमेचकाः।

क्रण इति ॥ कर्षति मनः । 'कृषेर्वर्णे' (उ० ३।४) इति नक्। 'कृष्णः काके पिके वर्णे विष्णौ व्यासें ऽर्जुने कलौ। कृष्णा तु नील्यां द्रौपद्यां पिप्पलीद्राक्षयोरपि ॥ कृष्णं त मरिचे लोहे' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ नीलति । 'णील वर्णे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'नीलो वर्णे मणौ शैले निधिवानरभेदयोः । नील्योषध्यां लाञ्छने च' इति हैमः॥ (२) ॥*॥ सितविरुद्धोऽसितः (३) ॥ शा इयायते मनोऽस्मात् । 'इयैङ् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ०) । 'इषियुधीन्धि-' (उ० १।१४५) इति मक्। 'श्यामोऽम्बुदे शितौ । हरिते प्रयागवटे कोकिले रुद्धदाहके । इयामं सैन्धवे मरिचे श्यामा सोमलतानिशोः' इति हैमः॥ (४) ॥ शा कल्यते । कालः । 'कल संख्याने' (भ्वा० आ० से॰) घन् (३।३।१९)। 'कालः पुनः कृष्णवर्णे महाकाल-कृतान्तयोः ॥ मरणानेहसोः काली कालिकाक्षीरकीटयोः । मात्मेदोमयोर्नव्यमेघोघपरिवादयोः ॥ काला कृष्णत्रिवृत्ती-ल्योर्जुङ्ग्याम्' इति हैमः ॥ (५) ॥ ॥ इयामः स्यामत्वम-स्यास्तीति । सिध्मादिलात् (५।२।९७) रुच् । **'३यामरुः** पिप्पले इयामें इति हैमः ॥ (६) ॥ ॥ मचति मिश्रीभवति

१—तालब्यशः 'विशदाविशदामत्तसारसं शारसं जलं' इति दण्डियमकात् । २—दन्त्यादिः 'विकसितं सितम्' इति कीचकवधयमकात् ॥ ३—कंषसंयोगवान् 'अथं स वलक्षोभानां पतिरिव' इति वृन्दावनकेषात् इति मुक्तदः ॥

१—व्याकरणान्तरोक्तमपीदमेकदेशानुमत्या 'नगाच' (वा० पार।१०७) इति वार्तिकेनानुमतमेव प्रथमादिसंज्ञाविधानादिवत् ॥ २—कालः पादे इति पाठः

वर्णान्तरेण । 'मच मुचि कल्कने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'कुलादिभ्यः संज्ञायां बुन्' (५।३५)। 'पचिमच्योरिचोप्धायाः' (उ॰ ५।३७) इतीत्वे लघूपधगुणः (७।३।८६)। 'मेचकः स्यामले कृष्णे तिमिरे बहिंचन्द्रके' इति हैमः॥ (७)॥॥ सप्त 'कृष्णस्य'। शब्दार्णवे तु 'मेचकः कृष्ण-नीलः स्यादतसीपुष्पसंनिभः' इत्युक्तम्॥

पीतो गौरो हरिद्राभः

पीत इति ॥ पीयते पिवति वर्णान्तरम् । औणादिकः क्तः (वाहुलकात् ३।८९) । 'पीतं पाने हरिद्रायां स्त्रियां, गौरेऽभिधेयवत्' । यत्तु—पीयते वर्णान् । पातेर्वाहुलकात् 'अजिष्ठिष्ट्रयः क्तः' (उ० ३।८९) 'घुमास्थागा-' (६।४। ६६) इत्यादिना ईत्वम्-इति मुकुटेनोक्तम् । तदसंबद्धमिति स्फुटमेव ॥ (१) ॥ ॥ (२) ॥ ॥ हरिद्रेवाभा दीप्तिरस्य ॥ (३) ॥ ॥ ॥ त्रीणि 'पीतवर्णस्य' ॥

पालाशो हरितो हरित्॥ १४॥

पालादा इति ॥ पलाशस्य पत्रस्यायम् । 'तस्येदम्' (४१३११२०) इत्यण् ॥ ॥ 'पत्रं पलादां ना रक्षःशठीहरितिक्षंशुके' इति रुद्राष्ट्रसादिरि । तत्र संशापूर्वकलादुष्टाभावः यद्वा पलमश्नाति । 'अश भोजने' (ऋया॰ प॰ से॰) ।
'कर्मण्यण्' (३१२१९) । ततः प्रश्नायण् (५१४१३८) ।
'पैलादाः किंशुके शट्यां । हैरिद्रणीं राक्षसश्च पलौदां छदने
स्मृतम्' इति हैर्मैः ॥—'शेषे' (४१२१९२) इत्यस्य विधिलाश्रीकारादण्–इत्याहुः । तत्र । 'तस्येदम्' इति सिद्धे शेषलाभावात् ॥ (१) ॥ ॥ हरति । 'ह्रयाभ्यामितन्' (उ० ३।
९३) । 'हरिता स्त्री च दूर्वायां हरिद्रण्युतेऽन्यवत्' ॥ (२)
॥ ॥ 'हस्यहियुषिभ्यं इतिः' (उ० १।९७) । हरित् ।
('हरिहिश स्त्रयां पुंसि हयवर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्यानृणे च') ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'हरितवर्णस्य' ॥

रोहितो लोहितो रकः

रोहित इति ॥ रोहति । 'हह बीजजन्मिन प्रादुर्भावे च' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'हहे रश्च लो वा' (उ॰ ३।९४) इतीतन् ॥ (१) ॥॥॥ 'लोहितो मज्जले नदे । वर्णभेदे लोहितं तु कुङ्कमे रक्तचन्द्रने ॥ गोशीर्षे हिंधरे युद्धे' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ रजित स्म । 'रज्ज रागे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२) । यद्वा रच्यते स्म । 'रच प्रतियन्ने' (जु॰ उ॰ से॰)। 'अनिल्यण्यन्ताश्चराद्यः' इति णिजभावे क्तः (३।२।१०२)। 'अतो लोपः' (६।४।४८)। 'चोः कुः' (८।२।३०)। 'रक्तं नील्यादिरज्ञिते । कुङ्कमेऽसज्यगुरक्ते प्राचीनामलकेऽरुणे' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'रक्त-वर्णस्य'॥

शोणः कोकनद्च्छविः।

शोण इति ॥ शोणयति । 'शोणृ वर्णे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'शोणः कृशानौ स्योनाके लोहि-ताश्वे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये'॥ (१) ॥॥॥ कोकनदं रक्तोत्पलमिव छविर्यस्य ॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'शोण-वर्णस्य'॥

अव्यक्तरागस्त्वरुणः

अञ्यक्ति ॥ अव्यक्तो रागो यस्य । किंचिल्लोहितः ॥ (१) ॥ ॥ ऋच्छिति । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'अर्ते- हनन्' (उ॰ ३१६०) । 'अरुणः ऋष्णलोहितः' इत्यमरमाला । 'अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के संध्यारागेऽर्कसारथौ । निःशब्दे किपले कुष्ठभेदे ना, गुणिनि त्रिष्ठुं ॥ अरुणाऽति-विषाश्यामामञ्जिष्ठात्रिशृतासु च' ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अरुण-वर्णस्य ॥

श्वेतरकस्तु पाटलः॥ १५॥

श्वेतिति ॥ श्वेतरक्तः (१) ॥॥॥ पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) ष्यन्ताद्दुषादित्वात् (उ॰ १।१०६) कलच् । पाटलाकुसुमाभः पाटलः । 'पाटलं तु कुङ्कमश्वेतरक्तयोः । पाटलः स्यादाग्रुवीहौ पाटला पाटलिद्वमे' इति हैमः॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'श्वेतरक्तवर्णस्य'॥

इयावः स्यात्कपिशः

धूम्रधूमली कृष्णलोहिते।

धूम्रेति ॥ धूमं राति । कः (३।२।३) । पृषोदरादिः (६।३।९०९) ॥ (१) ॥*॥ धूमं लाति । 'रा, ला, आ-दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (२) ॥*॥ कृष्ण-मिश्रो लोहितः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कृष्णलोहितस्य' ॥ कडारः कपिलः पिक्नपिराङ्गो कद्धपिङ्गलौ ॥ १६ ॥ कडार इति ॥ गडति । 'गड सेचने ' (भ्वा० प० से०) 'गडेः कड च' (उ० ३।१३२) इत्यारन् । यद्वा कडनम् ।

१—विश्वकोषस्थोऽयं पाठः ॥ २—हैमे तु नोपलभ्यते ॥ ३—मेदिन्यामुपलभ्यते ॥ ४—हैमे तु 'पलाशः किंशुकेऽस्रपे । इरिते पलाशं पत्रे' इत्येव पाठः ॥

१—तालव्यान्तः 'राजन्किपश्चताकीणें' इति द्विसंधानश्चेषात् 'किपश्चतं पिश्चितं मदनाग्निना' इति माधात् ॥ २—तालव्यमध्यः । तथा च माघे 'परिपाकिपश्चलतारजसारोधश्चकास्ति किपशं गलता' इति—इति मुकुटः ॥

कडः। 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः। कडमृच्छति। 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) 'कर्मण्यण्' (३।२।३) । ('कडार: पिङ्गले दासे') ॥ (१) ॥*॥ 'कवृ वर्णे' (भ्वा० आ॰ से॰)। 'क्रवेः पश्च' (उ॰ १।५५) इति इलच्प्रस्ययः। पकारश्चान्तादेशः । कपिं वर्णं ठातीति वा । 'पुण्डरीकक-रिण्यां त शिशिपागोविशेषयोः । स्त्री रेणुकायां कपिला वर्णे ना कुक्करे सुनौ ॥ अनले वासुदेवे च कपिलः परिकीर्तितः'॥ (२) ॥ ॥ पिझयति । 'पिजि वर्णे' (अ० आ० से०) । अच् (३।१।१३४)। न्यङ्कादिः (७।३।५३) । 'पिङ्गा गोरोच-नाहिङ्कनाडिकाचिण्डकासु च। पिङ्की शम्यां पिशक्ते ना वालके ेतु नपुंसकम्'॥ (३) ॥ ।। पेशति । 'पिश अवयवे' (तु० उ॰ से॰) 'विडादिभ्यः कित्' (उ॰ १।१२१) इसङ्गच् ॥ (४) ॥ ।। कन्दति । 'कदि आह्वाने रोदने च' (भवा० प० सें)। मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) साधुः। 'कद्भक्षिषु खर्णपिक्ने नागानां मातरि स्त्रियाम्'॥ (५)॥॥। पिज्ञति । 'पिजि वर्णे' (अ०१०१०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच्। 'न्यङ्कादीनां च' (७।३।५३) इति कुत्वम्। पिङ्गं लातीति वा । 'पिङ्गलः कपिले वधौ स्ट्रेटर्कपारिपार्श्विके । कपौ मुनौ निधेर्भेदे पिङ्गला कुमुदिखयाम्'॥ (६)॥॥॥ षद् 'कपिलवर्णस्य'॥

शब्दाणंवे तु 'सितपीतहरिद्रक्तः कडारस्तृणविहवत् । अयं तूदिक्तपीताङ्गः किपलो गोविभूषणः ॥ हरितांशेऽधि-केसौ तु पिशङ्गः पद्मधूलिवत् । पिशङ्गस्त्वसितांवेशात् पिङ्गो दीपशिखादिषु ॥ पिङ्गलस्तु परच्छायः पिङ्गे शुक्राङ्ग-खण्डवत्' इति ॥

चित्रं किर्मीरकल्मापशवलैताश्च कर्बुरे।

चित्रमिति ॥ चीयते । 'चित्र् चयने' (भ्वा॰ उ० अ०) 'अमिचिमिदि-' (उ० ४।१६४) इति कः । चित्तं त्रायते वा । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा॰ आ॰ अ०) । कः (३।२।३) । 'चित्रकिमीर-' इति समासमकृत्वा पृथ्यपूपभेददर्शनं 'गुणे शुक्रादयः पुंसि' इत्यस्य वाधनार्थम् । 'चित्राखुपणींगोडु-म्बासुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रियम् । तिलकालेख्ययोः क्षीवं कर्त्वराद्ध्रतयोरिप । तद्युक्त-योस्त्वन्यिलङ्गम्' । नामलिङ्गानुशासने तु नानार्थपुंस्काण्डे-ऽयं पठितः । तदनुरोधेनेहापि 'चित्रकिमीर-' इति समस्तं केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥ ॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'गम्भीरादयश्च' इति करतेरीरन्, मुडागमः । 'किर्मीरो ना नागरङ्गे (कर्वुरे राक्षसान्तरे)' ॥ (२) ॥ ॥ कल्यति क्रिप् (३१२।१७८) । कल् । माषयत्यभिभवति वर्णान् । माषः । 'मष हिंसायाम्' (भ्वा॰ प० से०)।

'हन्त्यर्थांश्व' इति चुरादौ पाठात् णिच् । कल् चासौ मा-पश्च । 'कल्मापः कर्बुरे कृष्णे' इति मूर्धन्यान्ते रभसः । 'कल्मापो राक्षसे कृष्णे शवलेऽपि' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ शपत्याकोशति वर्णान् 'शप आकोशे' (भवा० उ० अ०) । 'शपेर्वश्व' (उ० १।१०५) इति कलः, वत्वं च ॥ (४) ॥॥॥ एति वर्णान् । एतेर्वर्णे तन् (उ० ३।८६) । 'एतः कर्बुर आगते' ॥ (५) ॥॥॥ 'कर्व हिंसायाम्' (भवा० प०से०) । 'मद्धरादयश्व' (उ० १।४१) इति निपातनात्करच् । ववयो-रभेदात्कर्बुरः । 'कर्बुरं सिलले हेन्नि कर्बुरः पापरक्षसोः । कर्बुरा कृष्णवन्तायां शवले पुनरन्यवत्' (६) ॥॥॥ पड् 'नानावर्णस्य'॥

गुणे शुक्कादयः पुंसि

गुण इति ॥ यद्यपि 'शुक्कं रूपम्' इत्यादौ विशेष्यिनि-व्रतिवेष्यते । तथापि विशेष्यानुपादाने प्राप्तस्य 'सामान्ये नपुंसकम्' इत्यस्यापवादोऽयम् । पटस्य शुक्कं इत्यादि वो-ध्यम् ॥

अपवादान्तरमाह-

गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ॥ १७ ॥

गुणीति ॥ विशेष्यस्यानुपादाने यदेव यिक्षः प्रतिपि-पादियिषितम् , तिष्ठिङ्गा इत्यर्थः । यथा शुक्रम् , शुक्रः , शुक्रा, इत्यादि ॥

इति धीवर्गविवरणम्॥

ब्राह्मी तुं भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती।

ब्राह्मीत्यादि ॥ ब्रह्मणः इयम् । 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४। १७१) इति टिलोपे 'टिङ्गा-' (४।१।१५) इति ङीप् । 'ब्राह्मी तु भारती। शाकभेदः पङ्कगण्डी हि अका सोमव-ह्रयपि । ब्रह्मशक्तिः' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ बिभार्ति । 'मृमृह्यी-' (उ॰ ३१११०) इत्यतच् । ततः प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) ङीप् (४।१।१५) । भरतस्येयमिति वा । 'अथ भारती । वचने च सरखत्यां पक्षिवृत्तिप्रभेदयोः' ॥ (२) ॥ ॥ भाष्यते । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ॰ से॰)। 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः ॥ (३) ॥ शा गृणन्त्येताम् । 'गृ शब्दे' (ऋया ० प० से०)। संपदादिलात् (वा॰ (३।३।९०८) किप्। ('गीः स्त्री भाषा-सरख्योः') ॥ ॥ भागुरिमते गिरापि । 'ब्रह्माणी चचनं वाचा जिल्पतं गदितं गिरा' इति शब्दाणवः (४) ॥ ॥ उच्यते । वाक् 'वच् परिभाषणे' (अ० प० अ०)। 'कि-ब्वचि-' (वा० (३।३।१७८) इत्यादिना किप्, दीर्घोऽसं-प्रसारणं च। ('वाग्वाचे भारत्यां वचने स्त्रियौ') ॥ (५) ॥ ॥ वण्यते 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०)। इञ् (वा०

१—'एकं चेत्रत्कथं चित्रं चित्रं चेवेकता कुतः' इति धर्मकी -र्तिप्रयोगश्चोपलभ्यते । इति मुकुटबुधमनोहरे ॥

१—'बाह्मी गौर्भारती' इति कचित्पाठः इति बुधमनोहरा ॥

(३।३।१०८) । ('वाणिरम्बुदे । व्यूतौ मूल्ये सरखत्याम्' इति हैमः । 'वाणिः स्याद्दिभारत्योवाणि मूल्ये बलाहके' इति विश्वः) 'कृदिकारात्—' (ग० ४।१।४५)इति ङीष् । घजि (३।३।१९) गौरादिलात् (४।१।४१) वा ॥ (६) ॥*॥ सरोऽस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) 'सरस्वती सरिद्धिदि । वाच्यापगायां स्त्रीरल्ले गोवाग्देवतयोरिप' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अधिष्ठातृदेवतायाः'॥

व्याहार उक्तिर्लितं भाषितं वचनं वचः ॥ १॥

व्याहार इति ॥ व्याहरणम् । व्याङ्पूर्वाढुको भावे घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'वच परिभाषणे' (अ॰ प॰ अ॰)। क्तिन् (३।३।९४)। संप्रसारणम् (६।१।१५)॥ (२)॥*॥ 'लप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प॰ से॰)। भावे क्तः (३।३।११४)॥ (३)॥*॥ 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। भाषणं भाषितम्। भावे क्तः (३।३।११४)॥ (४)॥*॥ वचेभीवे ल्युट् (३।३।११५)॥ (५)॥*॥ असुनि (उ० ४।१९९) वचः॥ (६)॥*॥ षट् 'भाषणस्य'॥

केचित्तु 'ब्राह्मयाद्यास्त्रयोदश (वचनस्य) पर्यायाः' इलाहुः॥ अपभंशोऽपशब्दः स्यात्

अपभ्रंश इति ॥ संस्कृतादपभ्रश्यति । 'भ्रंश अधः-पतने' (दि॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। ('अप-भ्रंशस्तु पतने भाषाभेदापशब्दयोः')॥ (१)॥॥॥ अप-श्रष्टः शब्दोऽपशब्दः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'व्याकरणानिष्प-स्रस्य गावीत्यादेः'॥

शास्त्रे शब्दस्तु वाचकः।

शास्त्र इति ॥ शास्त्र व्याकरणादौ यो वाचकः साधुः स शब्दः स एव निरुपपदेन शब्दशब्देन व्यवहियते ॥ एकम् 'वाचकस्य'॥

तिङ्सुवन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता॥२

तिङ्ङिति ॥ तिङतानां चयः 'पचित पर्य' 'पचित भवति' पाको भवतीत्यर्थः । सुबन्तानां चयः । 'प्रकृतिसि-द्धिमदं हि महात्मनाम्' इत्यादि । 'भवति' इत्यध्याहारस्य भाष्यंकारमते आवश्यकत्वाभावात्स वाक्यम् । क्रिये-त्यादि । वाशब्दः समुबेये । 'कारकान्वितकियाबोधकम् 'घटमानय' इत्यादि तिङ्सुपचयात्मकमपि वाक्यम्' इत्यर्थः।

१--- 'इदं च 'अनभिहिते' (२।३।१) इति स्त्रव्याख्यावसरे 'नीलमिदं, न तु रक्तम्' इत्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तितात्पर्व-केऽस्तिक्रियाया अनावश्यकत्वात्' इति मनोरमायां भाष्यञ्चा-न्या ॥ भाष्ये तु प्रत्युत 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा' इयुत्कता 'वृक्षः' इत्यादौ तिङोऽप्रयोगे प्रथमासिद्धचर्थम् 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोध्यस्ति' इति वृक्षः प्रक्षः 'अस्ति' इति गम्यते' इत्येवोक्तम् ॥ अध्याहारं विना तत्र प्रथमेव न स्यात्॥ 'शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरः तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभू-तरुतज्ञानम्' इति विभूतिपादीये योगस्त्रे भाष्यक्रच्छ्रीवेदन्यासोऽपि 'सर्वपदेषु चास्ति वानयशक्तिः। 'वृक्षः' इत्युक्ते 'अस्ति' इति गम्यते । 'न सत्तां पदार्थों व्यभिचरति'। इत्युक्तवान् ॥ तसात् कियाध्याहार आवश्यक एव ॥ 'त्रयः कालाः' इत्यत्रापि 'सन्ति' इत्येवाध्याहार्यम् इति 'अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम्' इति कैवल्यपादीययोगसूत्रभाष्ये व्यक्तम् ॥ अत एव बुधमनो-हराख्यन्याख्यायामपि 'तिङ्सुवन्तचयः' 'चैत्रः पचति' इत्यादिः ॥ 'पाको भवति' इत्याद्यर्थके 'पचिति भवति' इत्यःदावन्याप्तेराह-क्रिया वेति। 'कारकविशिष्टिकियाबोधकं शब्दजातं वाक्यम्'इत्यर्थः। विस्तरोऽन्यत्र । 'कियारहिते तदध्याहार आवश्यकः' इत्युक्तम् ॥ २ — 'अत्र वाराब्दश्चेदर्थे । बोध्या' इति शेषः । 'कारका-न्वितिक्रयावीधकसुप्तिङन्तचयः' इत्यर्थः । सुप् च तिङ् च सुप्तिङ् । सुब्बिशिष्टं तिङ् सुप्तिङ् । तयोरेकशेषेऽन्तशब्देन समासः ॥ तेन सुवन्तचय–तिङन्तचय–सुप्तिङन्तचयानां त्रयाणामपि लाभः । तत्र सुवन्तचय:- 'चैत्रेण शयितव्यम्' इति । तिङन्तचयः- 'पचिति भवति' इत्यादिः । अन्त्यः-'चैत्रः पचति' इत्यादिः । 'क्रिया वा' इल्पनेन निरर्थकपदसमुदायव्यावृत्तिः । सुप्तिङन्तचयपदेन केवलस्य 'पचिति' इत्यादेर्व्यावृत्तिः । तस्यापि 'कर्त्रादिविशिष्टिकियावोधकत्वात्' इति मञ्जूषोक्तदिशा एकमेव वाक्यलक्षणमिदम् ॥ अत एव समर्थ (२।२।१) सूत्रभाष्ये वार्तिकक्रुतापि 'आख्यातं सविशेष<mark>ण</mark>ं वाक्यम्' इति वाक्यलक्षणमुक्तम् ॥ असत्त्वभावप्रत्ययान्तानाम-प्याख्यातत्वमेव ॥ अत एव हेमचन्द्रेणापि नाममालायाम् 'सवि-शेषणमाख्यातं वाक्यम्' इत्येकमेव वाक्यलक्षणमुक्त्वा 'प्रयुज्य-मानमप्रयुज्यमानं व्याख्यातं प्रयुज्यमानैरप्रयुज्यमानैर्वा कर्त्रादि<u>-</u> भिविंशेषणैः सहितं वाक्यमुच्यते । तथा 'धर्मो वो रक्षतु' । अप्रयु-ह्यमानमाख्यातं यथा 'शीलं ते स्वम्'। अत्र 'अस्ति' इति गम्यते । अप्रयुज्यमानविशेषणं यथा—'प्रविश'। अत्र 'गृहस्' इति गम्यते । अनयोरर्थात्प्रकरणाद्वा आख्यातादेरवगमादप्रयोगः । 'आख्यातम्' इत्यत्र चैकत्वस्य विवक्षितत्वात् 'ओदनं पच तव भविष्यति' इत्यादौ वान्यभेदः' इति स्वयमेवाभिधानचिन्तामणी व्याख्यातम् इति दिक्॥

१—'मेण्ठे स्विद्विरदाधिरोहिणि, वशं याते सुबन्धो विधेः शान्ते हन्त च भारची विघटिते वाणे विषादस्पृशः । वाग्देव्या विरमन्तु मन्तुविधुरा द्राग्दृष्टयश्चेष्ठते शिष्टः कश्चन स प्रसादयति तां यद्वाणिसद्वाणिनी ।' २।५३ श्रीकण्ठचरिताद्धस्वान्तो वाणि-शब्दः ॥ २—'बलीवर्रेपिक्करिव समाधुर्या वाणी मनोरति' इति दमयन्तीश्चेषाद्दीर्धान्तोऽपि वाणीशब्दः ॥

केचित्तु—भाष्यकारमतेन प्रथमः पक्षः 'एकतिङ् वाक्यम्' (वा॰ २।१।१) इति वार्तिकामिप्रायेणापरा-इत्याहुः । यत्तु—पूर्वं शब्दात्मकस्य वाक्यस्य लक्षणम् । 'किया—' इत्यादि त्वर्थात्मकस्य—इत्याहुः । तत्तु 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' (७१३१६७) 'इति कुल्लिनेषेधकसूत्रस्याननुगुणम्' । 'उच्यते' इति वाक्यम् । वचेः (अ॰ प॰ अ॰) ण्यत् (३।१।१२४) ! 'चजोः—' (७१३।५२) इति कुत्वं शब्दसंज्ञायाम् । अन्यत्र तु वाच्यम् । ('त्राक्यं तु कुत्सिते हीने वचनाहें च वाच्य-वत्') ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'वाक्यस्य'॥

श्रुतिः स्त्री वेद् आम्नायस्त्रयी

श्रुतिरिति ॥ श्रृयते । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि क्तिन् (३।३।९४)। 'श्रूयते धर्मोऽनया' इति वा। 'श्रूयजीषिस्तुभ्यः करणे' (वा॰ ३।३।९४) इति क्तिन्। 'श्रुतिः श्रोत्रे च तत्कर्मण्याम्नायवार्तयोः स्त्रियाम्'॥ (१) ॥ । विदन्त्यनेन धर्मम् 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०)। 'हुलश्च' (३।३।२२१) इति घत्र्। 'चेदः श्रुतौ च वित्तौ च'॥ (२) ॥ ॥ आम्रायते अभ्यस्यते । 'म्रा अभ्यासे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। कर्मणि घञ् (३।३।१९) 'आमनत्यु-पदिस्यति धर्माधर्मीं इति वा। 'इयाद्यधा'-(३।१।१४१) इति णः । 'आ**स्नायः** कुल आगमे । उपदेशे च' इति है<mark>मः॥ (३) ॥*॥ (यत्तु)—त्रीणि वेदस्य । **त्रयी**ति ।</mark> त्रया धर्मस्त्रयीधर्मः । तया त्रय्या विधिविधीयमानो यज्ञा-दिस्तद्विधिः । 'विधानमृग्यजुःसाम्नां त्रयीधर्मं विदुर्वेधाः' । एकम्। --- इति मुकुटः। तत्र। 'तानि धर्माणि' 'धर्मेण पा-पमण्जुदति,' 'वेदोऽखिलो धर्ममूलं धर्ममूलमिदं स्पृतम्', 'अथातो धर्मजिज्ञासा', 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः', 'श्रेया-न्खधर्मः', 'धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे' 'धर्मः प्रोज्झितकैतवः', 'धर्म-स्य ह्यापवर्ग्यस्य', 'धनं च धर्मैकफलम्', 'धर्मोदर्थश्च', 'धर्मो रक्षति रक्षितः', 'धर्माधर्मी तद्विपाकाः', 'धर्म जिज्ञासमा-नेन' इत्यादिषु बहुषु अन्धेषु धर्मशब्दस्येव प्रयोगदर्शनात्। देवदत्तो दत्तः, इतिवदेते प्रयोगाः सन्तिवति चेत्। न। वै-पम्यात् । देवदत्तराब्दस्यानेकस्थले प्रयोगो दष्टः । क्रचिद्त्त-<mark>श</mark>ब्दस्यापि प्रयोगे दृष्टे पूर्वपदलोपादिकं कल्प्यते । प्रकृते तु धर्मशब्दस्यैव प्रयोगो दृष्टः । 'एवं त्रयीधर्मम्' इत्यादौ च

१—कश्मीरलिखितपुस्तके तु एतदुत्तरम्—धर्मो रक्षतीत्यादौ
तु सत्यभामेतिवत्पूर्वपदलोपो द्रष्टन्यः। नन्यास्तु त्रयी, इत्यन्तं
चतुष्ट्यं वेदसामान्यस्य नाम। त्रयीशब्दो वेदसामान्ये त्रिवेद्यां च
वर्तते। (यथा) द्विजशब्दो बाह्मणे त्रिवण्यां च। त्रयीधर्मः,
इत्यादौ त्रय्या धर्मस्त्रयीधर्मः इति विग्रहो बोध्यः। त्रयीविशेषणं
त्वागमादिन्यावृत्त्यर्थम् । आगमादिशोक्तस्य धर्मत्वाभावात्—इत्याहुः। एकम् । काव्यस्ति । काव्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया—
इति पाठ उपलब्धः॥

किचित्रयीधर्मशन्दस्यापि प्रयोगे ठन्धे षष्टीसमासः कल्प्यते । प्रितिपाद्यप्रितिपादकभावः संबन्धः षष्ट्यर्थः । तान्त्रिकसौ-गतादिधर्मव्याद्यत्यर्थमिदं धर्मस्य विशेषणं संगच्छते । 'धर्मस्य च चतुर्दशं' इति नियमात् । अतत्वय्यन्तानि चत्वारि वेदस्य नामानि । न च 'वेदास्त्रयस्त्रयी' इस्रनेन पौनहत्त्यं शङ्क्ष्यम् । सामान्यविशेषरूपेणोभयसंभवात् । 'त्राद्यणक्षत्रिय-वैद्या द्विजाः, विप्रोऽपि द्विजः' इति यथा । नच 'धर्ममस्त्रियाम्' इस्रनेन पौनहत्त्यम् । तत्र धर्मपर्यायाणामिभधानात् । इह त धर्मस्ररूपस्य धर्मप्रमाणस्य चाभिधानात् । यदपि — समासे गुणीभृतस्यापि त्रयीशन्दस्य बहुविवक्षावशात्तच्छन्देन परामर्शः स्त्रुक्तम् । तदपि न । तन्मते त्रयीधर्मशन्दस्य विधेयत्वात्तदेकदेशस्य त्रयीशन्दस्यानुवाद्यत्वासंभवात् । वेदस्यव तच्छन्देन परामर्शसंभवाच । यदपि — यथा शन्दानुशासनम् इति दष्टान्तप्रदर्शनम् । तदप्येतेन प्रत्युक्तम् । वेदस्यैव परामर्शसंभवात् ॥ त्रीणि 'वेदस्य' ॥

धर्मस्तु तद्विधिः।

धर्म इति ॥ तेन वेदेन विधीयते यज्ञादिः । एतेन वेदे-विहितत्वं धर्मत्वम्, वेदश्च धर्मे प्रमाणम्-इत्युक्तम् । धरति छोकान् । ध्रियते वा जनैरिद्धि धर्मः 'अर्तिस्तुसु–' (उ॰ १।१४०) इत्यादिना धृञो मन् ॥ (१) ॥*॥ (एकं 'वेदिव-हितकर्मणः') ॥

स्त्रियामृक् सामयजुषी

स्त्रियामिति ॥ ऋच्यन्ते स्त्यन्ते देवा अनया । 'ऋच स्तुतौ' (तु० प० से०) । किप् (वा० ३।३।१०८॥ (१) ॥*॥ स्यति पापम् । 'घोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) मनिन् (उ० ४।१५३, ३।२।७४) । 'साम क्षीवमुपायस्य भेदे वेदान्तरेऽपि च'॥ (१) ॥*॥ इज्यतेऽनेन । 'आर्तपूवपि—' (उ० २।११७) इत्युस्॥ (१) ॥*॥ 'वेद्रानां' प्रत्येकमे-केकम्॥

इति वेदास्त्रयस्त्रयी॥३॥

इतीति ॥ इति एते त्रयो वेदास्रयी । त्रयोऽवयवा यस्याः सा संहतिः । त्रिशन्दात् 'संख्याया अवयवे तयप्' (५१२१४२) । 'द्वित्रिभ्यां तयस्य—' (५१२१४२) इत्ययच् । 'टिह्वा—' (५१११९५) इति डीप् । 'त्रयी त्रिवेद्यां त्रितये पुरंध्र्यां सुमताविप' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ 'वेदत्रयसं-प्रातस्य' एकम् ॥

शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गम्

शिक्षेति ॥ श्रुतेर्वेदस्य शिक्षेत्यायङ्गम् । 'शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः । छन्दोविचितिरित्येतैः षडङ्गो

१—स्मृत्युक्तोऽपि वैदिक एव, वेदमूलकत्वारस्मृतीनाम् इति क्षीरस्वामी ॥ २—आधर्वणस्तु त्रय्यनुवाद एवेति स्वामी ॥

वेद उच्यते'। शिक्ष्यते स्थानादिकमनया । 'शिक्ष विद्योपा-दाने' (भ्वा॰आ॰से॰) 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इलप्रखयः ॥ ॥ अङ्गयते ज्ञायतेऽनेन । 'अगि गतौ' (भ्वा०प०से०)। घः (३।३।११८) घन् (३।३।१२१) वा ॥ (१) ॥ १॥ एकं 'वेदाङ्गस्य'॥

ओंकारप्रणवी समी।

ओंकारेति ॥ अवति । 'अवतेष्टिलोपथ्य' (उ॰ १।१४२) इति मन्प्रत्ययस्यैव टिलोपः 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्यूठौ। गुणः (७।३।८४)। 'वषट्कारः' (१।२।३५) इति लिङ्गात्समु-दायादपि कारप्रत्ययः (वा॰ ३।३।१०८)॥ (१)॥ ॥ प्र-णूयते स्तूयते । 'णु स्तुतौ' (अ०प०अ०) । 'ऋदोरप्' (३। ३।५७)। 'उपसर्गात्-' (८।४।१४) इति णलम् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'ॐकारस्य' ॥

इतिहासः पुरावृत्तम्

इतीति ॥ 'इतिह' इति पारम्पर्योपदेशेऽव्ययम् । तदा-स्तेऽस्मिन् । 'आस उपवेशने' (अ०अ०से०)। 'हलश्च' ३। ३।१२१) इति घन् ॥ (१) ॥ ॥ पुरावृत्तमाचष्टे पुरावृत्तम् । आख्यानण्यन्तात् (वा॰ ३।१।२६) पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ (२) ॥ भा 'पूर्वाचरितप्रतिपादकग्रन्थस्य' द्वे ॥

उदात्ताद्यास्त्रयः खराः ॥ ४ ॥

उदात्तेति ॥ 'उदात्तश्वानुदात्तश्च खरितश्च खरास्त्रयः। चतुर्थः प्रचितो नोक्तो यतोऽसौ छान्दसः स्मृतः' । खरन्ति शब्दायन्ते । 'स्टु शब्दोपतापयोः' (भ्वा०प०अ०) । पचा-द्यच् (३।१।१३४) । यद्वा—स्वर्यन्ते अर्था एभिः । 'पुतिन' (३।३।९१८) इति घः । यद्वा—स्वेन राजन्ते । 'राजृ दीप्तो' (भ्वा०ड०से०) । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०९) इति डः । खरा अचः । तद्धर्मलादुदात्तादयोऽपि । <mark>'स्वरो</mark> नासासमीरे स्थान्मध्यमादित्रिकस्वरे । उदात्तादावकारादौ षड्जादो च ध्वनौ पुमान् इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥ ।॥ उत् उचैरादीयते उचार्यते सा क्तः (३।२।१०२)। 'अच उ-पसर्गात्तः' (णशप्रणे । 'उदात्तो दातृमहतोईये च खर-भिद्यपि' इति हैमः ॥ ॥ एकम् 'स्वराणाम्' ॥

आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः।

आन्वीक्षिकीति॥ अनु श्रवणोत्तरमीक्षणं परीक्षणम्-अन्वीक्षा । सा प्रयोजनमस्याः 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठक् ॥ (१) ॥ ॥ दम्यतेऽनेन । 'दमु उपशमे' (दि॰ प०से०)। 'अमन्ताडुः' (उ० १।११४) दण्डो नीयते बो-ध्यतेऽनया दण्डनीतिः । क्तिन् (३।३।९४) यद्वा दण्डं लयति दण्ड्यान्प्रति प्रापयति । क्तिच् (३।३।१७४) आन्वीक्षिकीसा-हचर्यात्स्रीलम् ॥ (१) ॥ ॥ एतौ द्वौ कमात्तर्कविद्यायां न्या-यरूपायाम्, अर्थशास्त्रे च वर्तेते । अर्थते गम्यते । 'ऋ

गतौ' (भ्वा०प०अ०) । 'उषिकुषि-(उ० २।३) इति थन्। अर्थस्य भूम्यादेः शास्त्रम् । एकैकम् 'दण्डनीतेः'॥ आख्यायिकोपलब्धार्था

आख्येति ॥ आचष्टे । 'चक्षिडः ख्यान्' (२।४।५४) ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ ॥ उपलब्धो ज्ञातोऽर्थो यसाः सा। एकं 'ज्ञातसत्यार्थभूतायाः कथायाः'॥

पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ५॥

पुराणमिति ॥ पुरा भवम् । 'सायंचिरम्-' (४।३। २३) इति खुटगुलौ । 'पूर्वकालैक-' (२।१।४९) इति सूत्रे निपातनात्तुडभावः । यद्वा पुरापि नवं पुराणम् । 'पुराणप्रो-क्तेषु' (४।३।१०५) इति सूत्रे निपातितम् । 'यद्वा पुरा अतीतागतावर्थावणति । 'अण शब्दे' (स्वा०प०से०)। पचाद्यच् । 'पुराणं पञ्चलक्षणे । पैणे पुंसि, त्रिषु प्रलें ॥ (१) ॥ ॥ पञ्च लक्षणान्यस्य । 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो म-न्वन्तराणि च । भूम्यादेश्वेव संस्थानं पुराणं पञ्चलक्षणम्'। क्रचिदिह 'वंशानुचरितं चैव' इति तृतीयपादे पाठान्तरम् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'व्यासादिप्रणीतमत्स्यपुराणादेः'॥

प्रबन्धकल्पना कथा

प्रबन्धेति ॥ प्रबन्धस्य कल्पना रचना स्तोकसत्या ॥ (१) ॥ शा 'कथ वाक्यप्रवन्धे' (चु॰उ॰सें॰) । 'चिन्तिपू-जिकथि-' (३।३।११५) इत्यङ् । कथा कादम्बर्यादिः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'कथायाः' ॥

प्रविहका प्रहेलिका।

प्रवेति ॥ प्रवल्हते आच्छादयति । 'वर्ह वल्ह परिभाष-णहिंसाच्छादनेषु' (भ्वा०आ०से०) । दन्त्योध्यादिर्हान्तः 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः-' (उ॰ २।३२) । ण्वुल् (३।१।१३३) वा ॥ (१) ॥ ॥ प्रहेलयति अभिप्रायं सूचयति । 'हिल भावकरणें (तु॰प॰से॰) । ण्वुल् (३।१।११३) । 'व्यक्ती-कुल कमप्यर्थं खरूपार्थस्य गोपनात् । यत्र बाह्यार्थसंबन्धः कथ्यते सा प्रहेलिका' ॥ श्रा यद्वा प्रवल्हतेरिनि (उ० ४। ११८) प्रविहः ततः 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति डीष्। उभाभ्यां खार्थे कन् । प्रहेलिका प्रवरही च प्रश्न-<mark>दूती विपादिकां' इत्युत्पिलनी ॥ (२) ॥क्ष्मा द्वे 'दुर्विन्</mark> ज्ञानार्थस्य प्रश्नस्य'॥

स्मृतिस्तु धर्मसंहिता

स्मृतिरिति ॥ वेदार्थसारणपूर्वकं रचितलात्स्मृतिः। <mark>'स्मृतिर्धर्मशास्त्रस्मरणयोः स्त्रियाम्'॥ (१)॥*॥ धर्मबो-</mark> धार्थं रचिता संहिता। संपूर्वाइधातेः कर्मणि के 'दधातेहिं:' (जश४२) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मन्वादिस्मृतेः' ॥

१—हैमकोशे तु षोडशपणस्य पुराणसंज्ञाभिहिता । 'यदाह-षोडर्रापणः पुराणः पणो भवत्काकिणी चतुष्केण—३ति' **इत्य**∙ नेकार्थकरवाकरकै।मुदी ॥

समाहतिस्तु संग्रहः॥६॥

समेति ॥ समाहरणम् । किन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥ ॥ संग्रहणम् । 'त्रहन्नद्द' (३।३।५८) इत्यप् । 'विस्तरेणो-पिद्धानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः । निवन्धो यः समासेन सं- ग्रहं तं विदुर्वुधाः' संग्रहो वृहदुद्रङ्गे मुष्टिसंक्षेपयोरिप' इति मेदिनी ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'संग्रहस्य'॥

समस्या तु समासार्था

समेति ॥ समसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि॰प॰से॰)।
ण्यत् (३।९।९२४) । संज्ञापूर्वकलाहुन्न्यभावः । यद्वा समं
कृत्सम् । तद्विषयिणीच्छा समस्या । तत्प्रयोज्यलाच्छन्दोऽपि
सा । समरान्दात्क्यचि (३।९।८) 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः'
(वा॰ ७।९।५९) इति सुगागमे 'अ प्रत्ययात्' (३।३।९०२)
इत्यः टाप् (४।९।४)॥ (१)॥॥ समसनं समासः । घत्र्।
(३।३।९८)। समासोऽर्थो यस्याः पूरणसाकाह्वा । कविशक्तिपरीक्षार्थमपूर्णतयैव पत्थमाना । यथा 'शतचन्द्रं नमस्तलम्'
इति । तत्र 'दामोदरकराघातविह्नलीकृतचेतसा । दृष्टं चाणूरमह्नेन' इत्यादिना सा पूर्यते ॥ (२)॥॥ असमासार्था'
इति पाठे तु 'अपरिपूरणार्था' इत्यर्थः ॥ द्वे 'समस्यायाः'॥
क्विचदन्ती जनश्रुतिः।

किंवदन्तीति ॥ कोऽपि वादः । किंपूर्वाद्वदेः 'भृतॄवहि-प्रसि' (उ० ३।१२८) इति झच् । 'झोऽन्तः' (७)१।३) 'गौ-रादिलात्' (४।१।४१) ङीष् । यद्वा 'किंवदन्ति' इत्याख्याय-माना । अनुकरणशब्दादाख्यातण्यन्तात् (वा० ३।१।२६) 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'कृदिकारात्—' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ॥ (१) ॥॥ जनेभ्यः श्रूयते । क्तिन् (३।३।९४)॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'लोकप्रवादस्य'॥

वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात्

वार्तिति ॥ वृत्तिर्लोकवृत्तम् । तदस्त्यस्याम् । 'वृत्तेश्व' (वा॰ ५।२।१०१) इति वार्तिकेन णः । यत्तु—'प्रज्ञाश्रद्धान' (५।२।१०१) इत्यादिना णः—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'तत्र वृत्तिशब्दस्य पाठोऽप्रामाणिकः' इत्युक्तवार्तिकेनैव ज्ञापित-लात् । 'वार्ता तु वर्तने वातिज्ञणे कृष्याद्युदन्तयोः । निः-सारागेययोः क्लीवम्' ॥ (१) ॥॥॥ प्रवर्तते व्याप्नोति वृत्तेः (भ्वा॰ आ॰ से॰) क्तिच् (२।२।१७४) । 'प्रवृत्तिर्वृत्तवृत्तान्तप्रवाहेषु प्रवर्तने' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ वृत्तोऽनुवर्तनीयो गवेषणीयोऽन्तः समाप्तियस्य । 'वृत्तान्तस्तु प्रकरणे कात्स्न्यं वार्ताप्रकारयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ उद्गतोऽन्तो यस्य । 'उद्गतः साधुवार्तयोः' ॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'वार्तायाः'॥

१—हैमे तु संग्रहो बृहदुद्धारे ग्रहसंक्षेपयोरिप इत्युपलभ्यते । संच्येऽगीत मङ्कः—इत्यनेकार्थकैरनाकरकौ मुदी ॥ २—हैमे तु 'मवृत्तिर्हतौ वार्तायां प्रवाहे' इत्युपलभ्यते । अथाह्यः॥ ७॥

आख्याहे अभिधानं च नामधेयं च नाम च।

अथेति ॥ आह्नयन्त्राह्यः । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति के प्राप्ते 'प्रसारणिभ्यो डो वक्तव्यः' (वा० ३।२।३) इति डः । तैर्यायते प्राप्यते । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । घवर्षे कः (वा० ३।३।५८) । 'अन्येत्रापि' (वा० ३।२।४८) इति डो वा । यद्वा आह्वानमाहूः । संपदादिः (वा०३।३।१०८) तस्या अयः ॥ (१) ॥॥ आह्यानम् । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥॥॥ एवमाह्वा ॥ (३) ॥॥॥ अभिधीयते । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (४) ॥॥॥ प्रायते । 'म्रा अभ्यासे' (भ्वा० प० से०) । यद्वा नम्यते-ऽभिधीयतेऽथोंऽनेन । 'णम प्रहृत्वे शब्दे च' (भ्वा०प०अ०)। 'नामन्सीमन्-' (उ० ४।१५१) इति निपातितः । 'भागह्रपनामभ्यो धेयः' (वा० ५।४।३५) इति स्वार्थेवा धेयः ॥ (५) ॥॥॥ (६)॥॥॥ (६)॥॥ पट् 'नास्नः'॥

हृतिराकारणाह्वानम्

हृतिरिति ॥ ह्वानम् । ह्वेनः (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । किन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥॥ आकारणम् । कृत्रो ण्यन्तात् (३।१।२६) युच् (३।३।१०७) ॥ (२) ॥॥॥ (ह्वेनः) ल्युटि (३।३।१९५) आह्वानम् ॥ (३) ॥॥। त्रीणि 'आह्वानस्य'॥ संहृतिर्वद्धभिः कृता ॥ ८॥

संहृतिरिति ॥ वहुकर्तृका चेत् संहृतिः ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'बहुकर्तृकाह्वानस्य' ॥

विवादो व्यवहारः स्यात्

विवाद इति ॥ विरुद्धो वादः ॥ (१) ॥ ॥ 'वि ना-नार्थेऽव संदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाद्व्यवहार इति स्मृतः' इति काल्यायनः । 'व्यवहारः स्थितौ पणे । द्वभेदे^२' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'ऋणादिन्यायस्य'॥ उपन्यासम्तु वाङ्युलम् ।

उपेति ॥ उपन्यसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०)। घत्र् (३।३।१८)॥ (१)॥ ॥ । वाचो सुखमिव सुखमुपक्रमः॥ (२)॥ ॥ द्वे 'बचनोपक्रमस्य'॥

उपोद्धात उदाहारः

उपोद्धात इति ॥ उप समीपे उद्धननं ज्ञापनम् । भावे घन् (३।३।१८)॥ (१)॥ ॥ उदाहरणम् । घन् (३।३।१८)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'वश्यमाणोपयोग्यर्थवर्णनस्य.। प्रकृतोप-पादकस्य दृष्टान्तादेरिस्यन्ये॥

शपनं शपथः पुमान् ॥९॥ शपनिमिति ॥ 'शप आकोशे' (दि० उ० अ०)। त्युट्

१—भाष्ये तु 'अन्येष्वपि' इति दृश्यते ॥ २—'द्भमेदे व्यवहारेऽपि' इति पाठान्तरम् ॥

(३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'शीड्शप-' (उ॰ ३।११३) इत्यर्थः । 'शपथः कार आकोशे शपने च सुतादिभिः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुतस्पर्शादिना शपथकरणस्य'॥ प्रश्लोऽनुयोगः पृच्छा च

प्रश्न इति ॥ प्रच्छनम् । 'यजयाच-' (३।३।९०) इति नङ् । 'प्रश्ने चा-' (३।२।११७) इति लिङ्गान संप्रसारणम् ॥ (१) ॥ ॥ अनुयोजनम् । युजेर्घन् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ ॥ प्रच्छनम् : 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यङ् । संप्रसारणम् (६।१।१६) ॥ (३) ॥ श। त्रीणि 'प्रश्नस्य' ॥

प्रतिवाक्योत्तरे समे।

प्रतीति ॥ प्रतिवचनम् । ण्यत् (३।१।१२४)॥ (१) ॥ ॥ उत्तरणम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। ('उत्तरं प्रवणौ-ध्वयोः । उदीच्यप्रतिवचसोरुत्तरस्तु विराटजे')॥ (२)॥ ॥ द्वे 'उत्तरस्य'॥

मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानम्

मिथ्येति ॥ मिथ्या चासावभियोगश्च ॥ (१) ॥ ॥ च-क्षिङः (अ० अ० से०) अभ्याङ्पूर्वाद्भावे त्युट् (३।३।११५॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'शतं मे धारयसि' इत्यादि 'मिथ्याविवा-दस्य' ॥

अथ मिथ्याभिशंसनम् ॥१०॥

अभिशापः

अथेति ॥ अभिशंसेः (भ्वा॰ प॰ से॰) भावे त्युट् (३।३।१५५)॥ (१)॥ ॥ अभिशपनम् । घन् (३।३।१८)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'मिथ्यारोपस्य सुरापानादिविषयस्य'॥ प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः।

प्रणाद इति ॥ प्रणदनम् । घञ् (३।३।१८)। 'प्रणादस्तु पुमांस्तारशब्दे च श्रवणामये' । 'अनुरागकृते शब्दे प्रणादः सीत्कृतं नृणाम्' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥॥॥ एकं प्रीतिविशेषजनितस्य 'मुखकण्ठादिशब्दस्य'॥

यशः कीर्तिः समज्ञा च

यश इत्यादि ॥ अश्रुते व्याप्तोति । 'अश् व्याप्तो' (खा॰ आ॰ से॰) 'अशेर्देवने युद् च' (उ॰ ४१९९१) इत्यसुन् ॥ (१) ॥ ॥ कीर्त्यते । 'कृत संशब्दने' (चु॰ प॰ से॰) । 'ऊतियूति—' (३१३९९) इति निपातितः । 'कीर्तिः प्रसाद्यशसोर्विस्तारे कर्दमेऽपि च' ॥ (२) ॥ ॥ समैः सर्वे र्शायते। 'ज्ञानवोधने' (त्रया॰ प॰ से॰) घनर्थे कः (वा॰ ३१३१५८) (अन्यत्रापीति) डो वा ॥ ॥ 'समाज्ञा' इति समाङ्पूर्वाज्ज्ञः (क्रंया॰ प॰ से॰) । 'आतश्चोपसर्गे' (३१३१०६) इत्यङ् ॥ ॥ 'समज्या' इति पाठे (समाङ्पूर्वात्) 'अज गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'संज्ञायां समज—' (३१३९९) इति क्यप् । 'क्यपि प्रतिषेधः' (वा०२।४१९५) इति न वीत्वम्॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'कीर्तेः' ॥

स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः॥ ११॥

स्तव इत्यादि ॥ स्तूयतेऽनेन । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)॥ (१) ॥॥॥ 'दाम्नी-' (३।२।१८२) इति ष्ट्रनि स्तोत्रम् ॥ (२) ॥॥॥ क्तिनि (३।३।९४) स्तुतिः ॥ (३) ॥॥॥ 'णु स्तुतौ' (अ० प० अ०) । नुतिः ॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'स्तुतेः' ॥ आम्रेडितं द्विस्त्रिष्कम्

आम्रेडितमिति ॥ आम्रेड्यते आधिक्येनोच्यते सा। 'म्रेड् उन्मादे' (स्वा॰ प॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)। यथा 'सर्पः सर्पः' इति ॥ (१) ॥॥ एकम् 'द्विरुक्तेः' ॥

उचैधुष्टं तु घोषणा।

उचे घुं एमित्यादि ॥ उचे घुं ज्यते स्म । 'घुषिर् शब्दे' (चु॰ उ॰ से॰) । कः (३।२।१०२) । 'घुषिरिवशब्दने' (७।२।२३) इती िनषेधः । विशब्दनं स्वाभिप्रायप्रकाशनम् । तच प्रकृते नाभिष्रेतम् ॥ (१) ॥ ॥ 'ण्यास—' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (२) ॥ ॥ ॥ 'उच्चैःशब्दनस्य' द्वे ॥ काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिध्वेनेः ।

काकुरिति ॥ आदिना कामकोधादेर्घहः । कक्यते । 'कक छौल्योपतापयोः' (क्ष्) । बाहुछकादुण् ॥ (१) ॥॥॥ एकम् '**रोकादिना विकृतराब्दस्य'**॥

अवर्णाक्षेपनिर्वाद्परीवादापवादवत्।

उपकोशो जुगुण्सा च कुत्सा निन्दा च गहणे॥१३॥

अवर्णेत्यादि॥ यथा अवर्णादयो निन्दायाम्, तथोपकोशादयोऽपीलर्थः। वर्ण्यते। 'वर्ण वर्णने' (चु॰ प॰ से॰)।
घन् (११३११८) वर्णः प्रशंसा । तद्विरुद्धोऽवर्णः 'वर्णो
द्विजादिशुक्कादियशोगुणकथासु च । स्तुतौ ना न स्त्रियां मेदरूपाक्षरिवलेपने'॥ (१) ॥॥॥ 'क्षिप प्रेरणे' (तु॰ उ॰
से॰)। घन् (११३११८)। 'आक्षेपो भर्त्सनाकृष्टिकाव्यालंकृतिषु स्मृतः'॥ (१)॥॥॥ निरादिपूर्वाद्वदेः (भ्वा॰ प॰
से॰) घन् (११३११८)। 'निर्वादेः स्याल्लोकवादपरिनिष्ठितवादयोः'॥ (३) ॥॥॥ 'उपर्सगस्य घन्नि' (६१३११२२)
इति (वा) दीर्घः। 'परिवादोऽपवादे स्याद्वीणावादनवस्तुनि'॥ (४)॥॥॥ 'अपवादस्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भयोरपि'॥ (५)॥॥॥ 'कुश आह्वाने' (भ्वा॰ प॰ से॰)।
घन् (३१३११८)॥ (६)॥॥॥ 'ग्रेप गोपनकुत्सनयोः'
(भ्वा॰ आ॰ से॰)। गुपेर्निन्दायां सन् (३१९१५)। 'अ
प्रल्ययात्' (३१३१९२)॥ (७)॥॥॥ 'कुत्स अवक्षेपणे'

१—लोकवादोऽपवादः । तत्र यथा 'खलनिर्वादकथायां विदेता यत्यललनोऽपि स्यात्' ॥ परिनिष्ठितवादस्यक्तवादः । तत्र यथा 'निर्वादा वादिनः कृताः' ॥ २—मेदिनीहैमयोस्तु 'अववादः' इति दृश्यते । व्याख्यातमुदाहृतं च तदेवानेकार्थकैरवाकरकौ-मुयाम् ॥

(चु॰ आ॰ से॰) । 'गुरोश्व' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (८) ॥*॥ 'णिदि कुत्सायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गुरोश्व' (३।३।१०३) इत्यः । 'निन्दा स्यादपवादेऽपि कुत्सायाम्मिष योषिति'॥ (९)॥*॥ 'गई गल्ह कुत्सायाम्' (भ्वा॰ से॰) । ल्युट् (३।३।११५)॥ (१०)॥*॥ दश 'निन्दायाः'॥

पारुष्यमतिवादः स्वात्

पारुष्यमित्यादि॥ परुषो निष्ठुरभाषी। तस्य भावः पारुष्यम् । त्राह्मणादिः वात् (५।१।१२४) ष्यत्र् । 'पारुष्यं परुषत्वे च दुर्वाक्ये पुंसि गीर्षतौ'॥ (१) ॥॥॥ अतिकम्यो-क्तिरतिवादः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'अप्रियवचसः'॥

भत्सनं त्वपकारगीः।

भत्सेनिमत्यादि ॥ अपकारार्था गीः ॥ (१) ॥*॥ भिर्स तर्ज संतर्जने' (चु॰ आ॰ से॰)। त्युट् (३।३।११५) (२) ॥*॥ द्वे 'चौरोऽसि घातियध्यामि त्वाम्' इत्यादि 'अपकारार्थवाक्यस्य'॥

यः सनिन्द् उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम् ॥१४॥

य इति ॥ उपालम्मो द्वेषा । गुणाविष्करणपूर्वको नि-न्दापूर्वकथ । आद्यो यथा सहाकृलीनस्य तव किमुचितामि-दम् । द्वितीयस्तु 'बन्धकीस्रुतस्य तवोचितमेवेदम्' इति । तत्र यो द्वितीयः स परिभाषणम् । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । ल्युट् (३।३।११५) ॥॥ अप्रत्यये (३।३।१०२) 'परिभाषा' अपि । 'परिभाषाश्च ततो भ-विष्यन्ति' इति 'हेतुमति च' (३।९।२६) इति सूत्रे भा-ध्यात् । 'परिभाषणं सनिन्दोपालम्भे नियमेऽपि च' (१) ॥॥ एकम् 'सनिन्दभाषणस्य'॥

तत्र त्वाक्षारणा यः स्यादाकोशो मैथुनं प्रति।

तत्रेति ॥ 'क्षर संचलने' (भ्वा॰ प॰ से॰) प्रयोजकण्य-म्ताद्युच् (३।३।९०७)। ल्युटि (३।३।९९५) 'आक्षारणम्' अपि । 'क्षरणाक्षारणाकोशाः साभिशापाभिमेथुनाः' (इति दुर्गः)। क्षीवमपि। 'नीचैमाक्षारणं यः स आकोशो मैथुनं प्रति' इति शब्दाणंवः ॥ (१) ॥॥ परस्रीनिमित्तं पुंसः, परपुरुषनिमित्तं स्त्रियाश्च 'आक्रोशनस्य' एकम् ॥

स्यादाभाषणमालापः

स्यादिति ॥ आमाषेः (भ्वा० आ० से०) त्युट् (३।३। १९४)॥ (९)॥*॥ 'रुप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।९८)॥ (२)॥*॥ 'संभाषणस्य' द्वे॥ प्रस्टापोऽनर्थकं वचः॥ १५॥

प्रलाप इति ॥ प्रलपनम् । घज् (२।२।१८)॥ (१) ॥*॥ 'प्रयोजनशूल्यस्योन्मत्तादिवचनस्य' एकम् ॥

१ — 'नीचम्' इति पुंविहीनस्य संज्ञा इति मुकुटः ॥

अनुलापो मुहुभीपा

अनुलाप इत्यादि ॥ मुहुः पुनःपुनर्भाषणम् । घत् (३।३।१८)॥ (१)॥ ॥ अनुलपनम् । घत् (३।३।१८) ॥ (२)॥ ॥ द्वे 'वार्रवारं भाषणस्य'॥

विलापः परिदेवनम् ।

विलाप इत्यादि ॥ विलपनम् । घन् (३।३।१८)॥ (१)॥॥ परिदेवनम् । 'दिवु परिदेवने' (चु॰ आ॰ से॰) चुरादिः । ल्युट् (३।३।१९५) ॥॥॥ युचि (३।३।१०७) परिदेवना' अपि ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'अनुशोचनोक्तः'॥ विज्ञलापो विरोधोक्तिः

विप्रलाप इत्यादि ॥ विरुद्धः प्रलापः । 'विप्रलापो विरुद्धोक्तावनर्थकवचस्यपि' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ वि-रोधस्य उक्तिः ॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'अन्योन्यविरुद्धवचनस्य॥

संलापो भाषणं मिथः ॥ १६॥

सुप्रलापः सुवचनम्

सुप्रेत्यादि ॥ सुष्ठु प्रकृष्टं रुपनम् । घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोभनवचनस्प' ॥ अपलापस्तु निह्नवः ।

अपलाप इति ॥ अपलपनम् । घन् (३।३।१८) 'अ-पलापः प्रेम्ण्यपहृवे' (१) ॥ ॥ निहृवनम् । 'हुङ् अपनयने' (अ॰ आ॰ अ॰) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। ('निहृवः स्यादविश्वासेऽपलापे निस्ताविष')॥ (२)॥ ॥ द्वे धार्यमाणे

'न धारयामि' इलादि 'निह्नवोक्तेः' ॥

संदेशवाग्वाचिकं स्याद्

संदेशित ॥ संदिश्यते घज् (३।३।१८) । संदेशोऽर्थः । तस्य वाक् ॥ (१) ॥ ॥ संदिष्टोऽर्थो ययोच्यते सा वाचि-कम् । 'वाचो व्याहतार्थायाम्' (५।४।३५) इति ठक् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'संदेशवचनस्य' ॥

वाग्मेदास्तु त्रिषूत्तरे ॥ १७॥

वारभेदा इति ॥ उत्तरे वक्ष्यमाणा वारभेदा रुशत्यादयः सम्यगन्ताः ॥

रुदाती वागकल्याणी

रशतीति ॥ 'रुश हिंसायाम्' (तु० प० र्थ०) तील-व्यान्तस्तौदादिकः । शत्रन्तान्डीप् । 'आच्छीनचोः' (७।९। ८०) इति तुमो विकल्पः । रुशती हिंसा । रुशव् शब्दः । रुशद्वनम् । मुकुटस्तु (उषती इति पाठे) 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) इसस्य शत्रन्तस्य 'उषती' इति रूपमाह । तन्ते । तस्माच्छिप (३।१।६८) 'पुगन्त-' (७।३।८६) इति गुणस्य 'राप्र्यनोर्नित्यम्' (७।१।८१) इति नुमश्च प्रसङ्गात् ॥ (१) ॥॥ एकम् 'अकल्याणवाचः'

स्यात्कल्या तु शुभातिमका।

स्यादिति ॥ कलासु साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ । ॥ 'काल्या' अपि-इति स्वामी । तत्र काले साधुः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् शुभवचनस्य' ॥ अत्यर्थमधुरं सान्त्वम्

अत्यर्थेति ॥ सान्त्वयति । 'षान्त्व सामप्रयोगे' (चु॰ प॰ से॰) चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४)। (सान्त्वं सामनि दाक्षिण्ये')॥ (१)॥ ॥ एकम् 'सान्त्ववचनस्य'॥ संगतं हृदयंगमम् ॥ १८॥

संगतिमिति ॥ संगच्छते स्म । 'गलर्था-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः ॥ (१) ॥*॥ हदयं गच्छति । 'गमश्व' (३।२।४७) इति खच्॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युक्तया मिलितस्य चचनस्य'॥ निष्ट्ररं परुषम्

निष्टुरमिति॥ नितिष्ठति। 'मद्भरादयश्व' (उ० १।४१) इति कुरच्। 'उपसर्गात्सुनोति—' (८।३।६५) इति षत्वम्॥ (१)॥॥ पिपर्ति पूरयति अलंबुद्धि करोति। 'पॄ पालन-पूरणयोः' (ज्ञ० प० से०) 'पॄनहि—' (उ० ४।७५) इत्युषच्। 'पैरुषं केंबुरे रूक्षे स्यानिष्टुरवचस्यपि' इति हैमः॥ (२) ॥॥। द्वे 'ककेशवचनस्य'॥

ब्रास्यमश्ठीलम्

श्राम्यमिति ॥ श्रामे भवम् । 'श्रामाद्यखनौ' (४।२।९४) इति यत् । 'श्राम्यं स्त्रीकरणे ह्रीबेऽस्त्रीलप्राकृतयोस्त्रिष्ठु' ॥ (१) ॥ श्रा श्रयं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । तिस्त्रम् । कपिलकादिलात् (वा॰ ८।२।१८) लत्वम् ॥ (२) ॥ श्रे 'भण्डादिवचनस्य' ॥

स्यून्तं प्रिये।

सूनृतमिति ॥ प्रीणाति । 'प्रीज् तर्पणे' (त्रया॰ प॰ अ॰) । 'इगुपध-' (३।९।९३५) इति कः ॥॥ सत्सु

१—गुणस्य 'संज्ञापूर्वकत्वंन, नुम आगमशासनत्वंन, अनिस्यत्वेन तेनैव वारितत्वेनािकंचित्करमेतत् । पीयूष्व्याख्यायामपि
उपति' इति पाठं प्रदर्य, 'रुशती' इत्येके—इत्युक्तम् ॥ २—दिष्ट्या
रमसे सामनि परमे वचसां त्वं सुजनो हि वदति मित्रं परमेव च
सान्त्वम्' इति शिवभद्रे यमकाइन्त्यादिः ॥ ३—'अपरुषो दायादा
भाग्विभवश्च' इति दमयन्तीश्चेषात, 'अपि सपलजनेन च तेन
वागपरुषा परुषाक्षरमीरिता' इति यमकाच मूर्धन्यवान् ॥ ४—
कर्बुरवर्णे यथा 'विरक्तसंध्यापरुषं पुरस्ताद्यथा रजः पाथिवमुिजहीते'
इत्यनेकार्थकेरवाकरकामुदी । इह तु 'कठिने' इति लिखितमासीत्॥

साधु । यत् (४।४।९८) ॥ शा प्रियं यत्सलम् तस्मिन् । सुष्ठु नृत्यन्त्वने । घनर्थे कः (वा॰ ३।३।५८) यद्वा 'हल्श्व' (३।३।१२१) इति घन् । संज्ञापूर्वकलाद्धणाभावः । 'अन्येष्मिपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यत्तु—'मूलविभुजादिक्तात् (वा॰ ३।२।५) कः'—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । तस्य कर्तरि विधानात् । 'स्त्रेनृतं मङ्गलेऽपि स्यात्प्रियसत्ये वच-स्यपि'॥ (१)॥ ॥ एकम् 'सत्यस्य'॥

अथ संकुलिक्किष्टे परस्परपराहते॥ १९॥

अथेति ॥ संकुलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कः (३।१।१३५)। 'संकुलं त्रिष्ठ विस्पष्टवाचि व्याप्ते'॥ (१)॥ ॥ क्रिश्यते स्म । 'क्रिश्च विवाधने' (त्रया॰ प॰ से॰) कः ।—(३।२।९०२) 'यस्य विभाषा' (७।२।९५) इतीडभावः—इति मुकुटः । वस्तुतस्तु 'क्रिशः क्त्वानिष्ठयोः' (७।२।५०) इति वेट् ॥ (२) ॥ ॥ पराऽघानि । हन्तेः कर्मणि कः (३।२।१०२)। परस्परेण पराहतम् ॥ (३)॥ ॥ 'भाता मे वन्ध्या' इतिवत्॥ 'विरुद्धार्थस्य वचनस्य'त्रीणि॥

लुप्तवर्णपदं ग्रस्तम् लुप्तेति ॥ लुप्तो वर्णः पदं वा यत्र पदे वाक्ये वा ॥ (१) ॥ ॥ ग्रस्यते सा । 'ग्रस्त अदने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । क्तः (३।२।१०२) । 'ग्रस्तं ग्रासीकृतेऽपि स्याहुप्तवर्णपदो-दिते'॥(२)॥ ॥ 'अद्यात्त्यादिनासंपूर्णोच्चारितस्य' है ॥ निरस्तं त्वरितोदितस् ।

निरस्तमिति ॥ त्वरितमुदितम् ॥ (१) ॥*॥ निरस्ति स्म । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। क्तः (३।२। १०२)। 'निरस्तः प्रेषितशरे संत्यके त्वरितोदिते। निष्कृते प्रतिहते च' इति हैमः॥ (२)॥*॥ द्वे 'शीब्रोचारि-तस्य वचसः'॥

अम्बूकृतं सनिष्ठेवम्

अम्बूकतिमिति ॥ निष्टेवनम् । 'ष्टिवु निरसने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। षञ् (३।३।१८) । लघूपधगुणः (७।३।८६)। 'सिनिष्टीचम्' इति पाठे तु पृषोदरादिलात् (६।३।९०९) ईकारः। सह निष्टेवेन श्रेष्टमकणादिनिर्गमेनेति सनिष्टेवम् ॥ (३)॥ अम्बुशब्द उपचारात्तद्वति । अनम्बु अम्बु अकारि । चिवः (५।४।५०) 'च्वौ च' (६।३।९३८) इति दीर्घः। कः (३।२।९०२)॥ (१)॥ ।।॥ एकं 'श्रेष्टमिनिर्गमसहितव-चनस्य'॥

अबद्धं स्यादनर्धकम् ॥ २०॥

अबद्धमिति॥ न बद्धयते स्म । 'बन्ध बन्धने' (ऋया० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (१)॥३॥ न अर्थो यस्य।

१—'अस्नुतं द्यद्पि स्नृतभाषी' इति वासनदत्ताविरुद्धाः लंकारदन्त्यक्षेपात् दीर्घान्सदन्त्यादि—इति मुकुटः ॥ 'अर्थाननः' इत्युरःप्रभृतिषु (५।४।१५१) पाठात्रित्यं कप् समासान्तः । अनर्थकं जरद्गैवादिवाक्यम् । 'अवध्यं स्याद्' इति पाठ इति कौमुदी । 'अवध्यमवधार्हे स्यादनर्थकवच-स्यपि' इति (हैममेदिन्योः) दर्शनात् ॥ (२) ॥ ॥ । हे 'समु-दायार्थशून्यस्य वचनस्य'॥

अनक्षरमवाच्यं स्याद्

अनक्षरमिति ॥ न प्रशस्तान्यक्षराणि यस्मिन् । अक्ष-राणामप्राशस्त्रं चार्थद्वारकम् ॥ (१) ॥ ॥ न वचनार्हम् । ण्यत् (३।९।९२४) । 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' (७।३।६७) इति न कुलम् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'निदावचनस्य' ॥

आहतं तु सृपार्थकम्।

आहतमिति ॥ आहन्यते स्म । क्तः (३।२।१०२)।
'आहतं गुणिते चापि ताडिते च मृषार्थके । स्यातपुरातन-वस्नेऽपि नववस्ने वितानके'॥ (१)॥ मृषाऽर्थी यस्य ॥॥॥ 'एष वन्ध्यासुतो याति' इत्यादिवचनस्य 'मृषावचनस्य' एकम्॥

'सोहुण्ठनं तु सोत्प्रासम्

सोह्रुण्ठनमिति ॥ 'छिठ आलस्ये प्रतीघाते च' (म्वा॰ प॰ से॰) । त्युट् (३।३।११५) । उहुण्ठनेन सहितम् ॥ (१) ॥*॥ उत्प्रासनम् । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। घत्र् (३।३।१८) उत्प्रास उपहासः । तत्सहितम् ॥ (२)॥*॥ द्वे 'सोपहासस्य'॥

मणितं रतिकृजितम्।' इति क्वन्तिपत्यते ॥
मणितमिति ॥ 'मण कृजने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। भावे
कः (३।३।११४)॥ (१)॥॥॥ रतौ कृजितम्॥ (२)॥॥॥
दे 'रतिकृजितस्य'॥
अथ स्टिष्टमविस्पष्टम्

अथेति ॥ म्लेच्छयते स्म । 'म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'क्षुच्यस्तान्त-' (७।२।१८) इति निपातितम्। 'म्लिष्टं त्रिष्वव्यक्तवाचि नेलाने'॥ (१)॥॥॥ न विस्पश्यते स्म । 'स्पश वाधनस्पर्शनयोः' (४) कर्मणि क्तः (३।२।१०२)। 'अविस्पष्ट-' (७।२।१८) इति निर्देशादिड-भावः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'अप्रकटवचनस्य'॥

वितथं त्वनृतं वचः॥ २१॥

वितथमिति ॥ विगतं तथा सत्यं यसाद्वितथम्। 'अच्' (५।४।७५) इति योगविभागात्समासान्तोऽच्। यद्वा

१—'जरहवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितों गायति मङ्ग-लानि । तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामां राजन् रुमायां लशुनस्य कोर्थः' इति मुक्कटः ॥ २—म्लाने विच्छाये यथा 'म्लिष्टं चित्रम-मित्रवासभवने वक्ति त्वदीयं यशः' अनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ वितन्यते । बाहुलकात्क्थन् । 'अनुदात्तो–' (६।४।३७) इति नलोपः ॥ (१) ॥*॥ न ऋतम् । 'अनृतं कृषावसत्येऽपि'॥ (२) ॥*॥ द्वें 'असत्यवचसः'॥

सत्यं तथ्यमृतं सम्यग्

सत्यिमत्यादि॥ सति साधु सत्यम्। 'सत्यं कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति'॥ (१)॥ ॥ तथा सत्ये साधु तथ्यम्॥ (२)॥ ॥ अर्थते स्म। 'ऋ गतौ' (म्वा॰प॰अ॰)। क्तः (३।२।१०२)। ('ऋतं शिलोञ्छे पानीये पूजिते दीप्त-सत्ययोः')॥ (३)॥ ॥ समजति संगच्छते। 'अज्ञु गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) किन् (३।२।५९) सम्यक्। सम्यङ् पुंसि स्त्रियां समीची॥ (४)॥ ॥ चलारि 'सत्यवचसः'॥

अमूनि त्रिषु तद्वति।

अमूर्नीति ॥ अमूनि (सलादीनि) उपचारात्तद्वति वर्त-मानानि त्रिषु । 'त्रिषृत्तरे' (प्रागुक्तेन) इल्लनेन वाग्विशेषप-राणां त्रिलिङ्गलमुक्तम् । अनेन तु वक्तपराणाम्–इति विशेषैः॥

द्याद्धे निनादिनिनद्ध्वनिध्वानरवस्वनाः ॥ २२ ॥ स्वाननिर्घोपनिर्हादनादिनस्वाननिस्वनाः । आरवारावसंरावविरावाः

शब्द इति ॥ शब्दनम् । 'शब्द शब्दकरणे' (चु० ड० से०)। 'एरच्' (३।३।५६)। घन् (३।३।१८) वा॥ (१)॥०॥ 'णद् अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'नौ गदनद-' (३।३।६४) इत्यप्॥ (२)॥०॥ पक्षे घन् (३।३।१८)॥ (३)॥०॥ 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'खनिकषि' (उ०४।१४०) इति इः॥ (४)॥०॥ घिष्ठ ध्वानः (३।३।१८)॥ (५)॥०॥ स्वणम्। '६ शब्दे' (अ०प० से०)। 'ऋदोरप्' (३।३।५०)॥ (६)॥०॥ (६)॥०॥ 'खनह-सोर्वा' (३।३।६२) इत्यप्घनो ॥ (७)॥०॥ (८)॥०॥ 'धुष घुष्टो' (भ्वा० उ०से०)। 'हाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०)। घन् (३।३।१८)॥ (९)॥०॥ (१०)॥०॥ (१०)॥०॥ 'विभाषा हि ह्युवोः' (३।३।५०) इति घन् ॥ (१५)॥०॥ पक्षे अप् (३।३।५०)॥ (१४)॥०॥ 'उपसर्गे हवः' (३।३।१०) इति घन् ॥ (१५)॥०॥ पक्षे अप् (३।३।५०)॥ (१४)॥०॥ 'उपसर्गे हवः' (३।३।१०) इति घन् ॥ (१०)॥०॥ सतदश 'शब्दस्य'॥

अथ मर्मरः॥ २३॥

स्वनिते चस्त्रपर्णानाम्

अथेति ॥ वल्लाणां पर्णानां च खनिते सर्मरः । शब्दा-नुकरणभिति खामी । 'मृङ् प्राणलागे' (तु० आ० अ०) । 'कृदरादयश्च' (उ० ५।४९) इल्लरन् मुगागमो गुणश्च— इल्लम्ये । मर्म राति वा । कः (३।२।३।) । 'मर्मरो वस्त्र-

१'--वाग्मेदास्तु त्रिषूत्तरे' इत्यस्यावधिर्दक्षित:-इति मुकुट:॥

भेदे च गुष्कपर्णध्वनौ तथा । पुंति स्त्रियां पुनः प्रोक्ता म-मेरी पीतदारुणि' ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'वस्त्रपर्णध्वनेः' ॥

भूषणानां च शिक्षितम्।

निकाणो निकणः काणः कणः कणनिसत्यपि॥ २४॥

भूषणानामिति ॥ भूषणानां ध्वनौ । 'शिजि अव्यक्ते शब्दे' (अ॰ आ॰ से॰) तालव्यादिः । भावे क्तः (३।३। ११४) ॥॥। 'गुरोश्र-' (३।३।१०३) इस्रप्रस्ये 'शिक्षा' अपि-इति स्वामी ॥ (१) ॥॥॥ 'नौ' (३।३।६४) इति 'अनुपसर्गे' (३।३।६५) इति चानुवर्तमाने 'क्वणो वी-णायां च' (३।३।६५) इत्यप्॥ (३) ॥॥॥ (५) ॥॥॥ पक्षे घव् (३।३।६५) ॥ (२) ॥॥॥ (४) लपुट् (३।३। ११५) ॥ (६) ॥॥॥ (यत्तु) पश्च वीणाया अन्यस्य च किनरादेः कणने-इति मुकुटः । तत्र । अपिशब्देन पूर्वान्वयस्य बोधनात् । अतः पेडपि 'भूषणध्वनेः'॥ वीणायाः कणिते प्रादेः प्रकाणप्रकणादयः।

वीणाया इति ॥ प्रादेरिति । उपसभीत् । 'वीणायां च' (३।३।६५) इत्यंशेन सोपसर्गादिप विधानात् । आदि- शब्दादुपक्षणादयः ॥॥॥ 'वीणाकणनस्य' इमे ॥ कोलाहलः कलकलः

कोलाहल इति ॥ 'कुल संस्थाने' (म्ना॰ प॰ से॰)। कोलनम् । कोल एकीभावः । तमाहलति । 'हल विलेखने' (म्ना॰ प॰ से॰)। अच् (३।३।१३४) कः (३।२।३) वा ॥ (१)॥॥॥ 'कल शब्दे' (म्ना॰ आ॰ से॰)। षन् (३।३।१८०)। संज्ञापूर्वकलाद्युद्धयभावः । कलादिष कलः । (यत्तु) कोलान्सूकरानाहते त्रासथति न्हति खाम्याह । तत्र । 'आडो यमहनः' (१।३।२८) इस्प्रकर्मकारखाङ्गकर्मकाच हन्तेरात्मनेपदिविधानात् । यदिष —आभीक्ष्ण्ये द्विभीवः । (८।१।४) इति। तदिष न तस्य तिङ्ययकृन्मात्रविषयलात् । 'कलकल उक्तः कोलाहले तथा सर्जनिर्यासे'॥ (२)॥॥॥ द्वे 'बहुिभः कृतस्य महाध्वनः'॥

तिरश्चां वाशितं रुतम् ॥ २५॥

तिरश्चामिति ॥ तिरोऽचन्ति ते तिर्थचः । तेषां यद्ध-तम् तद्वाशितम् । 'वारा शब्दे' (दि० आ० से०) ताल-व्यान्तः । भावे कः (३।३।११४) । 'वाशितां करिणी-नार्योद्धांशितं भाविते रुते' । ('वासिता करिणीनार्यो-

१—पीयूषिविवेकयोरिप 'शिक्षितम्' इत्येकं भूषणध्वनेः। निकाणादयः पश्च वीणाकिंनरादिस्वनितस्य । इत्येव दृश्यते। अग्निपुराणान्तर्गतनामिलिङ्गानुशासने 'भूषणानां च शिक्षितम्। वीणाया निकणः काणः' इति पाठस्यैव दर्शनेनापि निकाणा-दीनां भूषणध्यनिवाचकत्वाप्राप्तेः॥ २—अयं च श्लोकक्रमो मे-दिनीस्थः। परंतु तत्रापि दन्त्यमध्य एवोपलभ्यते॥

र्वासितं सुरभीकृते । ज्ञानमात्रे खगारावे वासितं वस्रवे-छिते') इति विश्वकोषादिदर्शनेन तु दन्स्यवानिष ॥ (१)॥॥॥ एकम् 'पक्षिशब्दस्य'॥

स्त्री प्रतिश्रुत्प्रतिध्वाने

स्त्रीति ॥ 'श्रु श्रवणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। संपदादि-लात् (वा॰ ३।३।१०८) किप्। प्रति प्रथमशब्दं लक्ष्यी-कृत्य श्रूयते प्रतिश्रुत् ॥ (१)॥॥(२)॥॥ ह्वे 'प्रतिध्वनेः'॥

गीतं गानमिमे समे।

गीतमिति ॥ गीयते । भावे क्तः (३।३।११४) - ल्युटौ (३।३।११५) । 'गीतं शन्दितगानयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ हे 'गानस्य' ॥

इति शब्दाद्विगीविवरणम्॥६॥

निषाद्र्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः। पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिता स्वराः॥१॥

निषादेति ॥ निषोदति भनोऽस्मिन् । 'षद्स् विशर-णगत्यवसादनेषु' (भ्वा॰, तु॰ प॰ अ॰)। 'हलश्च' (३।३। १२१) इति घज्। 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) इति षत्वम्। 'निषादः खरभेदेऽपि चण्डाले धीवरान्तरे' ॥ (१) ॥ ॥ ऋषति वलीवर्दस्वरसाद्द्यं गच्छति । 'ऋषी गतौ' (तु॰ प॰ से॰)। 'ऋषिवृषिभ्यां कित्' (उणा॰ ३।१२३) इल्यमच् । 'ऋषभस्त्वौषधान्तरे । खरभिद्वृषयोः कर्णर-न्ध्रकुम्भीरपुच्छयोः ॥ उत्तरस्थः स्पृतः श्रेष्ठे स्त्री नराकारयो-षिति । ग्रुकशिम्ब्यां सिरालायां विधवायां क्विन्मता' ('आ दिजिनेऽपि' ॥ (१) ॥ ॥ गन्धारदेशे भवः । अण् (४।३। ५३) । 'गान्धारो रागसिन्द्रखरेषु नीवृदन्तरे' इति हैमः॥ (१)॥ ॥ षड्भ्यो जातः । 'पश्चम्याम्-' (३।२। ९८) इति डः । 'नासां कण्ठमुरस्ताल जिह्नां दन्तांश्व संस्पृ-शन् । षड्भ्यः संजायते यस्मात्तसात्षड्ज इति स्मृतः'॥ (१) ॥ ॥ मध्ये भवः । 'मध्यान्मः' (४।३।८) । 'तद्वदे-वोत्थितो वायुरुरःकण्ठसमाहतः । नामि प्राप्तो महानादो मध्यस्थस्तेन मध्यमः'। 'मध्यमो मध्यजे खरे। देहमध्ये मध्यदेशे (मध्यमा कर्णिकाङ्किः । राकारजखला चापि)' इति हैमः। 'मध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । पुमान्खरे मध्यदे-शेऽप्यवलमे तु न स्त्रियाम् ॥ स्त्रियां दृष्टरजोनार्यां कर्णिका-ङ्खलिभेदयोः । व्यक्षरच्छन्दिस तथा'॥ (१) ॥∗॥ धी-मतामयं धैवतः पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'संज्ञायाम्' (८।२।११) इति वा वलम् ॥ (१) ॥*॥ 'वायुः समुद्रतो नाभेरुरोहृत्कण्ठमूर्धेसु । विचरन्पश्चमस्थानप्राप्त्या पश्चम उच्य-ते'। तज्जन्यत्वात्स्वरः पश्चमः । पश्चानां पूरणः 'तस्य पूरणे-'

१—राका पूर्णिमा । तत्र यथा 'अमृतममृतराशिर्मध्यमाम-ध्यरात्रे' इति ॥ २—अयं पाठः कुत्रचिदुपलभ्यते ॥ (५।२।४८) इति डट्। 'नान्तात्-' (५।२।४९) इति मट्। 'पञ्चमो रागभेदे स्यात्स्वरभेदे च पश्चमी। पाण्डवानां च, पत्न्यां स्त्री पञ्चानां पूरणे त्रिष्ठु'। 'पञ्चमो रुचिरे दक्षे' ॥(१)॥॥॥ अमी सप्त स्वरास्तन्त्रीतः कण्ठाचोच्चरन्ति। 'दारवी गात्रवीणा च द्वे वीणे स्वरधारिके' इति वचनात् वंशमुर-जादयस्तु अनुकरणमात्रोपयोगिन इति भावः। नारदः- 'षड्जं रौति मयूरस्तु गावो नर्दन्ति चर्षभम्। अजाविको च गान्धारं को छो नदिति मध्यमम् ॥ पुष्पसाधारणे काले को किलो रौति पञ्चमम्। अधस्तु धैवतं रौति निपादं रौति कुझरः' इति 'स्वराणां पृथकपृथक्' एकैकम्॥

काकली तु कले सुक्ष्मे

काकलीति ॥ ईषत्कलः काकली । 'ईषदर्थे च' (६। ३।१०५) इति कोः कादेशः । गौरादित्वात् (४।१।४१) डीष्। अन्ये तु—कलेः (भ्वा० आ० से०) इन् (उ०४।१९८)। कलिः शब्द ईषदत्रेति काकिलाः। ततः 'कृ-दिकारात्–' (ग० ४।१।४५) इति डीष्। अत एव 'साधू-दितं काकिलिः कुलीनैः' इत्यभिनन्दप्रयोगः संगच्छते— इत्याहुः॥ (१)॥॥॥ एकम् 'सूक्ष्मध्वनैः'॥

ध्वनौ तु मधुरास्फुटे।

कलः

ध्वनाविति ॥ मधुरः श्रुतिमुखः । स चासावस्फुटो-ऽव्यक्ताक्षरश्च । ताहशे ध्वनौ कलः । 'कड मदे' (भ्वा० प० से०) । कडति माद्यस्नेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घत्र । संज्ञापूर्वकलाद्वृद्धभावः । डलयोरेकलस्मरणम् । यद्वा कलनम् । 'कल संख्याने' (भ्वा० आ० से०) । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । यद्वा कलते । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कला स्यान्मूलरैवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके । पोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः ॥ कलं शुके ति-ष्वजीणे नाव्यक्तमधुरध्वनौ'॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अव्यक्त-मधुरस्वनेः'॥

मन्द्रेस्तु गम्भीरे

मन्द्र इति ॥ गम्भीरे मेघादिष्वनौ । मन्दते । 'मिद स्तुत्यादौ' (भ्वा॰ अ॰ से॰) 'स्फायि-' (उ॰ २।१३) इति रक् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गम्भीरशब्दस्य'॥

तारोऽत्युचैः

तार इति ॥ तारयति अतिकामस्यन्याञ्सन्दान् । 'बहुलमेतिनदर्शनम्' इति चुरादिगणसूत्रात्स्वार्थे णिच् । पचाचच् (३।९।९३४) ॥ (९) ॥ ॥ एकम् 'उच्चशन्दस्य' ॥
न्नयस्त्रिषु ॥ २ ॥

त्रय इति ॥ त्रयः कलमन्द्रताराः (त्रिषु विशेष्यनिद्राः)॥

१—मद्भोऽपि इति स्वामी॥

समन्वितलयस्त्वेकतालः

समन्वितेति ॥ सम्यगन्वितो लयो नृत्यगीतवाद्यानां साम्यं यत्र स एकः समस्तालो मानमस्येत्येकतालः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'गीतवाद्यलयसाम्यस्य'॥

वीणा तु वहाकी।

विपश्ची

वीणेति ॥ वेति जायते खरोऽस्याम् । 'वी गलादिषु' (अ॰ प॰ अ॰) 'रास्नासास्ना-' (उ॰ ३११५) इलादिना नप्रलयो णत्वं गुणाभावश्च निपातितः । 'वीणा विद्युति व- हृक्याम् ।' (१) ॥॥ वहृते । 'वल वह संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) क्रुन् (उ॰ २१३२) । गौरादित्वात् (४१९१४२) हीष् ॥ (२) ॥॥ विषव्यति विस्तारयति शब्दम् । 'पचि विस्तारे' (चु॰ प॰ से॰) । ण्यन्तादच् (३१९११३४) । गौरादिः (४१९१४१) । 'विषवी केलिबीणयोः' ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'वीणायाः' ॥

सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ ३॥

सेति ॥ सैव सप्तभिस्तन्त्रीभिष्ठपलिक्षता परिवदति ख-रान् : 'सुपि' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'सतार इति ख्यातस्य'॥

ततं वीणादिकं वाद्यम्

ततिमिति ॥ वीणादि यद्वायं वादनीयम् । तत्ततम् । आदिना सैरन्ध्रीसवणहस्तिकंनरादि तन्यते 'तिनमृङ्भ्यां किच' (उ॰ ३१८८) इति तन् । 'अथ ततं व्याप्ते विस्तृते च त्रिलिङ्गकस् । क्लीवं वीणादिवाये स्यात्पुंलिङ्गस्तु सदागतौ'॥ (१) ॥॥ एकम् 'वीणादिवायस्य'॥

आनद्धं मुरजादिकम्।

आनद्धिति ॥ आनह्यते स्म मुखे चर्मणा वध्यते स्म । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'नहो धः' (८।२।३४) । आदिपदात्पटहादि । 'आनद्धं मुरजादौ च क्षीवं स्यात्संदिते त्रिष्ठु' ॥ (१) ॥॥॥ एकप् 'मुरजादि-वाद्यस्य' ॥

वंशादिकं तु शुविरम्

वंशिति ॥ वंशो वेणुः । आदिपदात्काहलादि । शुषि-रिछदमस्यास्ति । 'ऊपशुषि-' (५।२।१०७) इति रः । 'शु-विरं वंशादिवाद्ये विवरेऽि निष्सकम् । शुषिरो निष्स्यां गर्ते, वहाँ, रन्ध्रान्विते त्रिष्ठु'। 'सूर्म्यं सुषिरामिव' (पस्पशा-हिकभाष्यस्थश्रुतौ) इति प्रयोगात् (सुषिरम्) दन्साद्यपि ।

१—क्षचिन्मेदिनीपुस्तके तु 'मूर्षिके ना स्त्रियां नाल्पौषधौ र-न्ध्रान्विते त्रिषु' इति पाठ उपलभ्यते ॥

प्राच्यास्तु 'तालव्यायेव' इत्याहुः (१) ॥*॥ एकम् 'वंशवा-द्यस्य'॥

कांस्यतालादिकं घनम् ॥ ४॥

कांस्येति ॥ कांस्यमयस्तालः कांस्यतालः । आदिना घ-ण्टादि घनं निविडलात् । हन्यते । 'हन हिंसागत्योः' (अ॰ प॰ अ॰)। 'मूर्तों घनः' (३।३।७७) इसप् घनादेशश्व। 'घनः सान्द्रे दढे दार्झे विस्तारे सुदूरेऽम्बुदे । सङ्घे सुस्ते घनं मध्यनृत्तवाद्यप्रभेदयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'कांस्यतालादेः' ॥

चतुर्विधमिदं वाद्यवादित्रातोद्यनामकम्।

चत्रिति ॥ इदं ततादि चतुर्विधं वाद्यादित्रिकनामकम्। वाद्यते ध्वन्यते । वदेः (भ्वा॰ प॰ से॰) ण्यन्तात् (३।१। २६) 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥(१) ॥ ॥ 'भूवादिहरभ्यो णित्रन्' (उ॰ ४।१७१) ॥ (२) ॥ ॥ आसमन्तात्त्वते ता-इयते । 'तुद व्यथने' (तु॰ उ॰ अ॰) । प्यत् (३।१।१२४)॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'ततादिचतृष्टयस्य'॥

मृदङ्गा मुरजाः

मृदङ्गा इति ॥ मृयन्ते । 'मृद क्षोदे' (त्रया॰ प॰ से॰)। 'विडादिभ्यः कित्' (उ० १।१२१) इलङ्गच् । मृत् अङ्गम-स्येति वा । 'मृदङ्गो घोषवाययोः' इति हैमः ॥ (१) ॥ *॥ मुराद्वेष्टनाज्ञातः । 'मुर संवेष्टने' (तु० प० से०) तुदादिः । 'पश्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः । सुरं वेष्टनं जातमस्येति वा ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'सृदङ्गस्य'॥

भेदास्त्वङ्कवालिङ्ग्योध्वकास्त्रयः॥५॥

भेदा इति ॥ तेषां भेदास्तु त्रयः । अङ्के उत्सङ्गे भवः । शरीरावयवाद्यत् (४।३।५३)॥ (१)॥ ॥ आलिक्वयते । 'लिगि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ण्यत् (३।१।१२४)॥ (१) ॥ ॥ ऊर्ध्वः कायति शब्दायते । 'कै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'सुपि' (३।२।४ योगविभागेन) इति कः। तदु-फ्तम्—'हरीतक्याकृतिस्त्वङ्क्यो यवमध्यस्तथोर्ध्वकः । आलि-क्रयश्चेव गोपुच्छो मध्यदक्षिणवामगा है इति ॥ ॥ कैर्ध्वशब्दं निर्वकारमपि केचितपठित ॥ (१) ॥ ॥ प्रत्येकमेकैकम् ॥ स्याद्यशःपटहो ढका

स्यादिति ॥ यशोऽर्थः पटहः । शाकपार्थिवादिः (२।१। ६९) ॥ (१) ॥ ॥ 'ढक्' इति कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा॰

१-- 'शुविरं शिष्यं शीर्षं तालव्यादयः' इति सभेदकोषदर्शनस्य मुक्कदेन कारितत्वात् । परं त्वम्ने पातालभोगिवर्गान्तर्गत्रक्षिपदव्या-ख्यायाम् दन्त्यादिरप्ययं शब्दः 'विवराभिधायिनि शुषिरादै। शा-स्त्रेषु दन्त्यतालव्यौ ' इत्यूष्मविवेकात् इति तेनैवोक्तेन विरोधादनुपा-देयमिदं । न चोक्ततभेदकोषवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । वस्य विह्वाच-कर्रीषरशब्दे नियामकत्वादित्यरुचिराहुरित्यनेन स्चिता ॥ २-- 'कुर्वतीरुपरें स्तुङ्गेर्भुवनं नीचमूर्ध्वजैः । तस्या वनालीरन्वेति चित्रा नागचमू औ: इति की चकवधयमका दकारवानू धर्वशब्दः ॥ तस्ततः इति कुमारदासः - इति मुकुटः । २ - त्रीणीत्यु चितम् ॥

प॰ से॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति 'सुपि' (३।२।४ योगविभागात्) इति वा कः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'यशःपट-हस्य'॥

भेयामानकदुरदुभी।

भेर्यामिति ॥ विभेलस्य रवात् । 'विभी भये' (जु॰ प॰ से॰)। 'ऋजेन्द्र-' (उ॰ २।२८) इति रन्। गौरादिलात् (४।१।४१) ङीष् ॥३॥ 'वङ्गचादयश्व' (उ० ४।६६) इति रिप्रलये 'वरिः' अपि ॥ (१) ॥ श। आनित्यनेन वादितेन। कुन् (उ॰ २।३२) । आनयति प्राणयति सोत्साहान्करोति योधान् । ण्वुल् (३।१।१३३) वा । 'आनकः पटहे मेर्या मृदङ्गे ध्वनदम्बुदे'॥ (२)॥ ॥ 'दुन्दु' इति शब्देन भाति। बाहुलकात्किः । यद्वा द्यासुभति शब्देन । 'उभ पूरणे' (तु॰ प॰ से॰)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। यत्त्वौणादिक इं:-इति कौमुदी । तन । आतो लोपस्याप्रसङ्गात् । ('दुन्दुसि-स्तु मेर्या दितिस्रते विषे । अक्षबिन्दुत्रिकद्वन्द्वे') ॥ (३)॥ ।। खामी तु 'मेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इति पठति ॥ दे 'मेर्याः'॥

अानकः परहोऽस्त्री स्यात्

आनक इति ॥ (१)॥ ॥ पटेन हन्यते । डः (वा॰ ३।२।१०१) 'पट' इति शब्दं जहाति । 'आतोऽनुप-' (३। २।३) इति कः इति वा। 'पटहों ना समारम्भे आनके पुं-नपुंसकम्'। अस्रीति पूर्वान्विय । 'उपवासं गृहं देहं लोहं पटहमिलापि' इति पुंनपुंसकाधिकारे चन्द्रगोम्युक्तेः ॥ द्वे 'पटहस्य'॥

कोणो वीणादिवादनम्॥६॥

कोण इति ॥ वीणादि वाद्यते येन धनुराद्याकृतिना स कोणः । कुण्यते । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) । 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन् । 'द्वयोस्तु 'कोणो वीणा-देर्वादनं सारिका च सा' इति शब्दार्णवः । 'कोणो वा-षप्रभेदे स्याद्वीणादीनां च वादने । एकदेशे गृहादीनामस्रो च लगुडेऽपि च' इति मेदिनी । कोणो वीणादिवादने । लगु-डेऽस्रौ लोहिताङ्गे['] इति हैमः ॥ (१) ॥∗॥ एकम् **'वीणादि**-वादनस्य'॥

वीणादण्डः प्रवालः स्थात्

वीणेति ॥ वीणाया दण्डः ॥ (१) ॥ शा प्रकर्षेण व-ल्यते संत्रियते । 'वल संवरणे' (भ्वा० प० से०)। घज् (३।३।१९) 'प्रवालो विद्यमे वीणादण्डे Sभिनवपल्लवे' इति हैमः॥ (२)॥ ॥ द्वे 'वीणादण्डस्य'॥

ककुभस्तु प्रसेवकः।

ककुभ इति ॥ कं वातं स्कुभाति । स्कुभेः सौत्रान्मूल-

१--- (तः प्रगल्भाहतभेरिसंभवः प्रकाशयामास समन्त-

विभुजादित्वात् (३।२।५) कः पृषोदरादित्वात्सलोपः (६।३। १०९)। यद्वा कश्च क्रश्च कक्तृ । ते भाति । 'भा दीप्तो' (अ० प० अ०) अन्तर्भावितण्यर्थः । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । 'ककुभो रागभेदेऽपि वीणाङ्केऽर्जुनपादपे'॥ (१)॥॥॥ प्रसेव्यते । 'षेष्ठ सेवने' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २। ३२)। अचि (३।१।१३४) प्रसेवः अपि । 'प्रसेवस्तु वीणाङ्गस्यूतयोर्दतौं'॥ (२)॥॥॥ द्वे 'वीणादण्डाधःस्थितइाव्द्गास्भीर्यार्थचर्मावनद्धदारुमयभाण्डस्य'। वीणाप्रान्तस्थवककाष्टविशेषस्येखन्ये॥

कोलम्बकस्तु कायोऽस्याः

कोलम्बक इति ॥ अस्या वीणायाः कायः अलावुद-ण्डककुमसमुदायस्तन्त्रीरहितः । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) बाहुलकादम्बच् । ततः कन् (५।३।९७) । यद्वा कुले-विंच् (३।२।७५) । अम्बते । अम्बयेते वा । 'अबि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।२।१३३) । क्रुन् (उ० ३। ३२) वा कोल् चासावम्बकथ ॥ (१) ॥॥ एकम् 'तन्त्री-हीनवीणायाः' ॥

उपनाहो निवन्धनम्॥ ७॥

उपनाह इति ॥ उपनह्यतेऽनेनास्मिन् वा । 'णह व-न्धने' (दि० उ० अ०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घन् । 'उपनाहो न्नणालेपिएडे नीणानिनन्धने' ॥ (१) ॥॥ निनध्यतेऽनेनास्मिन्ना । 'नन्ध नन्धने' (न्या० प० अ०) । 'करणाधिकरणयोश्च' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥॥॥ हे 'यन तन्यो निनध्यन्ते तस्योधनेभागस्य' ॥ वाद्यप्रभेदा उमरुमहुडिण्डिमझर्झराः ।

मर्द्राः पणवोऽन्ये च

वाद्येति॥ 'डम्' इति शब्दिमियर्ति । मृगय्वादित्वात् (उ०११३०) अर्तेः कुः । गणपाठादेव गुणः॥ (१)॥॥॥ स एव महान् महुः । 'डमस्जो गुद्धौ' (तु० प० अ०)। 'भृमृशी–' (उ०११०) इत्यादिना उः । पृषोदरादिलात् (६१३११०९) जस्य डः॥ (१)॥॥॥ 'डिण्डि' इति शब्दं मिनोति प्रकाशयति । डः (वा०३१२१०९)॥ (१)॥॥॥ अर्षशब्दं राति । 'आतः–' (३१२१३) इति कः। यद्वा 'झर्झ शब्दं' (भ्वा०, तु० प० से०)। अरन् (॥)। 'झर्झरः स्यात्किलयुगे वाद्यभाण्डे नदान्तरे । झर्ल्यरी झर्झरी च द्वे केश्चके तु वाद्यके'॥ (१)॥॥॥ मर्दमुपमर्दं लाति । 'आतः' (३१२१३) इति कः॥ (१)॥॥॥ मर्यमुपमर्दं लाति । 'आतः' (३१२१३) इति कः॥ (१)॥॥॥ पणं व्यवहारं वाति गच्छति। कः (३१२१३)॥ (१)॥॥॥ अन्ये गोमुखहुडकादयः । ('गोमुखं कुटिलागारे वाद्यभाण्डे च लेपने'। 'हुडुकं मदमते स्यादात्यृहे वाद्यभिद्यपि')। 'वाद्यविशेषाणां पृथक् पृथक् एकेकम्॥

नर्तकीलासिके समे ॥ ८॥ नर्तकीति ॥ रुखति । 'रुती गात्रविक्षेपे' (दि॰ प॰ से॰) 'शिल्पिन घ्युन्' (३।१।१४५) । पित्त्वात् (४।१।४१) डीप् । 'नर्तकः केवेले पोटगलचारणयोर्नटे । नर्तकी लासिकायां च करेण्वामिष योपिति'॥ (१)॥॥॥ लसति । 'लस श्लेष-णकीडनयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) ण्युल् (३।१।१३३) । अनयोः कियोपिधिकतया वाच्यिलिङ्गलात्पुंस्त्वनिर्देशस्योत्सर्गिकत्वात् 'नर्तको लासकः समौ' इति वक्तव्ये स्त्रीनिर्देशो डीप्टापोवि-वेकार्थः । 'लासको केकिनर्तको' इति हैमः॥ (२)॥॥ द्वे 'नर्तक्याः'॥

विलिश्वतं द्वतं मध्यं तत्वमोघो घनं क्रमात्।

विलंभिवतमिति ॥ विलम्बन्ते करचरणादयोऽत्र । 'लवि अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) ॥ (१)॥ ॥ इ-वन्ति शीघ्रं गच्छन्खत्र। 'हु गतौ' (म्वा० प० अ०)। उभयत्रापि 'क्तोऽधिकरणे च' (३।४।१७६) इति क्तः । यत्त-'भावे क्तः' (३।३।११४)- इति मुकुटः । तन्न । अन्यपदार्थस्य नृत्यस्यालाभप्रसङ्गात् । 'द्वतं त्रिषु । शीव्रे विलीने विद्राणे' ॥ (२) ॥ ॥ तयोर्मध्ये भवलान्मध्यम् । 'अ सांप्रतिके' (४।३।९) इत्यः । 'मध्यं बैलमे न स्त्री स्या-ह्याय्येऽन्तरेऽधमे त्रिषु'॥ (३) ॥*॥ एषु यथाकमं तत्त्वा-दित्रयम् । तननम् । तत् । संपदादिलात् (वा० ३।३।१०८) किप । तदस्यास्ति । 'वप्रकरणेऽन्यैत्रापि' (वा० ५।२।१०९) इति वः। 'तसौ मलर्थे' (१।४।१९) इति भलात्र जर्लम्। 'तत्वं परात्मिन । वाद्यमेदे खरूपे च' इति हैमः ॥ (१) ॥ श्रीचनम् । 'उच समवाये' (दि० प० से०)। घञ (३।३।१८) । पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) घः । 'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च द्वतनृत्योपदेशयोः'॥ (२) ॥*॥ हननम् । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०)। 'मृतौं घनः' (३।३।७७) इत्यप् घनादेशश्च । 'संघे सुस्ते घनं मध्यनृत्तवाद्यप्रभेदयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ चि-लिवतद्वतमध्यानां नृत्यगीतवाद्यानां तत्त्वादिकमे-णैकैकम् ॥

तालः कालिकयामानम्

ताल इति ॥ तलनम् । 'तल प्रतिष्ठाकरणयोः' (चु॰ प॰ से॰) । घन् (३।३।१८) 'तालः करतलेऽङ्गष्ठमध्य-माभ्यां च संमिते । गीताकालिकयामाने करास्फाले हुमा-न्तरे ॥ वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली जटौषधी । क्लीबं तु हरिताले स्यात्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥॥॥

१—हैने तु 'केलके' इत्युक्तम् । क्रीडके, इति व्याख्यातमने-कार्थकैरवाकरकोमुद्याम् ॥२—वलम्ने कायमध्यभागे यथा 'ननाम मध्योऽतिगुरुत्वभाजा नितान्तगाकान्त इवाङ्गनानाम्' इत्यनेकार्थ-कैरवाकरकोमुदी । अत्र तु 'बिलम्बे' इति लिखितमासीत्॥ ३—भाष्ये तु 'अन्येभ्योऽपि' इति दृश्यते॥

कालस्य कियया आवापनिष्कमादिकया मानं परिच्छेदनम् ॥ ॥ एकम् 'तालस्य' ॥

लयः साम्यम्

लय इति ॥ गीतिवाद्यपादादिन्यासानां कियाकालयोः साम्यं लयः । लयनम् । 'लीङ् श्लेषणे' (दि॰ आ॰ अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । यत्तु—'लय गतौ' 'एरच्—'इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । लयधातोरिकारान्तलाभावात् । 'लय-स्तूर्यत्रयीसाम्ये संश्लेषणविकासयोः' इति हैमः॥ (१)॥॥॥ एकम् 'गानतन्त्रीलयस्य'॥

अथास्त्रियाम् ॥ ९ ॥

ताण्डवं नटनं नाख्यं लाखं नृत्यं च नतेने।

अथेति ॥ अक्षियां ताण्डवम् , इत्यन्वयः । तण्डुना प्रोक्तं ताण्डवम् । 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०१) इस्रण्। 'ताण्डवं तुणभिन्नाट्यभेदयोः' इति हैममेदिन्यौ ॥ (१) ॥ ॥ 'नट अवस्कन्दने' (भवा॰ प॰ से॰) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ ॥ नटस्य कर्म । ष्यज् (५।१।१२४) । नटेण्यंत् (३। १।१२४) वा । 'नार्ट्यं तौर्यत्रिके लास्ये' ॥ (३) ॥ 🕬 'लस श्लेषणकीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१_। १२४)। 'लास्यं तौर्यत्रिके मतम्। नृत्ये च' इति विश्वः॥ (४) ॥ ॥ नृती (दि॰ प॰ से॰)। 'ऋदुपधाच' (३।१। ११०) इति क्यप्॥ (५) भावे के (३।३।११४) 'नृत्तम्' अपि ॥ ॥ ल्युटि (३।३।११५) नर्तनम् ॥ (६) ॥ भा 'नृत्यं स्यात्सततेऽपि च'। 'शाश्वते त्रिषु'। षट् 'नृत्यस्य' ॥

तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम्॥ १०॥

तौर्येति ॥ नृत्यगीतवायं तौर्यत्रिकम् । 'तुरि लरायाम्' (जु॰ प॰ से॰) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) गुणं बा-भिला बाहुलकात् 'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः । तूर्य मुरजादिः । तत्र भवं तौर्य शब्दः । त्रयोंऽशा यस्य त्रिकम् । 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' (५।१।२२) । 'संख्यायाः संज्ञासङ्घ-' (५।१।५८) इति वा । 'तौर्योपलक्षितं त्रिकम्' इति विग्रहः ॥ (१) ॥ ॥ इदमेव नृत्यादित्रयं नाट्यमपि । नटस्येदम् । 'छन्दोगौविथक÷' (४।३।१२९) इति ज्यः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'नाट्यस्य'॥

१-विलासे यथा 'किसल्यैः सल्यैरिव पाणिभः'इत्येनकार्थ-केरवाकरकौमुदी । अत्र तु 'विनाशयोः' इति पाठ उपलभ्यते । २-मोदिन्यां 'नित्यम्' इत्येनोपलभ्यते । इत्थं तु नैवोपल-भ्यते । नृत्यस्मतद्थमत्वासंभवादिदं प्रकृतोपयोगी न ॥ इति ॥ ३—इदं च मुकुटानुरोधेन । दिवादिगणस्यदीघोषधाङ्गीकारे तु नागतिकगतिकल्पना ॥

भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्चेति नर्तकः। स्त्रीवेषधारी पुरुषः

भ्रकुंस इति ॥ यः पुरुषः स्त्रीवेषधारी नृत्यति तस्मिन् अकुंसादित्रयम् । 'पटपुट-' इति दण्डकोक्त 'कुसि' धातो-श्रुरादिण्यन्तात् 'एरच्' (३।३।५६) । भ्रुवोर्भुवा वा कुंसो भाषणमस्य । भ्रुवा कुंसयति वा । अच् (३।१।१३४) 'इको हस्वोऽङ्यो गालवस्य' (६।३।६५) इति सूत्रे 'इय-डुवङ्भाविनां न' (वा॰) इति निषेधोत्तरं पठितस्य 'अ<mark>भु</mark>-कुंसादीनाम्' इति वार्तिकस्य हस्त्रनिषेधपर्युदासपरतया, अ-कारादेशपरतया च व्याख्यानद्वयादूपत्रयम् । पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) ऋवर्णवानिप । 'अकुंसश्च अकुंसश्च अूकुंसश्च भृकुंसवत्' इति शब्दार्णवः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'स्त्रीवेष-धारिणो नृत्यस्य'॥

नास्योक्तौ

नाट्योक्ताविति॥ 'नाट्योक्तौ' इलिधकारः प्रागङ्गहा-रात् ॥

गणिकाज्ञका ॥ ११ ॥

गणिकेति ॥ गणिका अज्जुका ज्ञेया । 'गणिका यूथि-वैदयेभीतर्कारीषु ना तु दैवज्ञे'॥ शा 'अर्ज अर्जने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'समिकसेः-'(*) इति बाहुलकादुकन् रस्य जः॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अज्जुकायाः' ॥

भगिनीपतिरावतः

भगिनीति ॥ आपनमाप् । संपदादिकिप् (३।३।१८४) आपमुत्तनोति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) । इति डः । आबुत्तः ॥ (१) ॥ ॥ भगिन्याः पतिः । एकम् 'भ-गिनीपतेः'॥

भावो विद्वान्

भाव इति ॥ भावयति परिभावयति । पनायन् ॥ (३) १।१३४) । 'भावः सत्ताखभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु । कियालीलापदार्थेषु बुधजन्तुविभूतिषु । रत्यादौ च'॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'विदुषः'॥

अथावुकः।

जनकः

अथेति ॥ अवति । 'अव रक्षणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकादुकण्। णित्त्वादुपधादृद्धिः (७।२।११६) ॥ (१) ॥ । 'जनकः पितृभूपयोः' ॥ एकम् 'जनकस्य'॥

युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः॥ १२॥ युवराज इति ॥ युवा चासौ राजा च । 'राजा-' (५। ४।९१) इति टच् ॥ ॥ कुमारयति । 'कुमार कीडायाम्' (चु॰ उ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। 'कुमारोऽधानुचा-रके । युवराजे शिशो स्कन्दे शुके वरुणपादपे ॥ कुमारं जा-त्यकनके कुमारी लपराजिता । नदीभिद्रामतरणी कन्यका नवमाल्युमा ॥ जम्बूद्वीपविभागश्च' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ द्वियते । 'दङ् आदरे' तुदादिः । ण्वुल् (३।१।१३३) । भर्तू राज्ञो दारकः ॥ (१) ॥॥ द्वे 'युवराजस्य' ॥ राजा भट्टारको देवः

राजेति ॥ भटति । 'भट परिभाषणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)।
किप् (३१२१९७८) । भट् चासौ तारकथ । प्रपोदरादिलात्
(६१३१९०९) छुत्वनिषेघो न । यद्वा टलति । 'टल विष्ठवे'
(भ्वा॰ प॰ से॰) । ण्वुल् (३१९१९३३) । रलयोरेकत्वस्परणम् । भट् चासौ टारकथ । भट्टं खासित्वमुच्छति वा । 'ऋ
गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३१२१९) ततः खार्थं
कन् (५१३१७७) । 'भट्टारको नृपे नाट्यवाचा, देवे तपोधने' इति मेदिनी ॥ (१)॥॥ दीव्यति । अच् (३१३।
१३४) । 'देवं हषीके देवस्तु नृपतौ तोयदे सुरे' इति हैमः॥
(२)॥॥॥ हे 'राज्ञः'॥

तत्सुता भर्तृदारिका।

तत्सुतेति ॥ भर्त् राज्ञो दारिका ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'राज्ञः सुतायाः' ॥ देवी कृताभिषेकायाम्

देवीति ॥ अच् (३।१।१३४) टित्त्वात् डीप् (४।१।१५)। 'देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्प्रक्रयोरिप' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ शा 'बद्धपष्टाया राह्याः' एकम् ॥

इतरासु तु भट्टिनी ॥ १३ ॥

इतरास्तित ॥ अटेः (भ्वा॰ प॰ से॰) तिन (वाहुल-कात्) भट्टः । सोऽस्त्यस्याः पित्वेन । भिट्टनी । इनिः (५।२। १९५) । 'मिट्टनी द्विजभायीयां, नाट्योक्त्या राजयोषिति' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'इतरराङ्याः' अत्र विशेषः शब्दा-णेवे-'गणिकानुचरैरज्जुकेति नान्ना नृपेण सा । युवराजस्तु सर्वेण कुमारो भर्तृदारकः ॥ भट्टारको वा देवो वा वाच्यो भ्र-त्यजनेन सः । ब्राह्मणेन तु नाम्नेव राजनित्यृषिभिः स च ॥ वयस्य राजनिति वा विद्षक इमं वदेत् । अभिषिक्ता तु राज्ञासी देवीत्यन्या तु भोगिनी ॥ भट्टिनीत्यपरैरन्या नीचैगौं-स्वामिनीति सा' इति ॥

अब्रह्मण्यमवध्योकौ

अब्रह्मण्यमिति ॥ वधं नार्हति, इत्युक्तो । ब्रह्मणि साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'ब्रह्मण्यं स्याद्र-ह्मसाधुब्रह्मदारुशनैश्वरे' । ततो नञ्समसः (२।२।६) ॥ (१) ॥॥ 'अवध याच्ञायाम्' । इत्येके । एकम् 'अवध्यस्य ब्राह्मणादेवीं कोक्तेः' ॥

राजदयालस्तु राष्ट्रियः।

राजेति ॥ राष्ट्रेऽधिकृतः । 'राष्ट्रावारपाराद्धखौ' (४।२। ९३) इति घः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'राज्ञः इयालस्य'॥ अस्वा माता

अम्बेति ॥ अम्ब्यते शब्यते । 'अनि शब्दे' (भवा॰

आ॰ से॰) 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥॥॥ 'नाट्योक्ती' इत्यविकारस्य प्रायिकत्वादम्बादीनां केषांचि-दन्यत्रापि प्रयोगः ॥ एकम् 'मातः' ॥

अथ बाला स्याद्वासुः

अथेति ॥ बाला कुमारी वास्ः । वास्यते खग्रहे । वसेः (भ्वा॰ प॰ अ॰) ण्यन्ताद्वाहुलकादः ॥ (१)॥॥॥ एकम् 'कुमार्याः'॥

आर्यस्तु मारिषः ॥ १४ ॥

आर्य इति ॥ अर्तु योग्यः । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋहळोण्यंत्' (३।१।१२४) । 'कर्तव्यमाचरन्काममकर्तव्यमन्त्राचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स तु आर्थ इति स्मृतः' इति वसिष्ठः । ('आर्यो सैज्ञनसोविदौ') ॥ ॥ मर्पणात्सहन्तत् मारिषः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । हिंसानिवारकन्वाद्वा । 'रिष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । प्रतिषेधार्यकमाशब्देन समासः । 'मारिषः शाकभिद्यार्ये नाट्योक्तो पुंसि भाषितः' इति मूर्धन्यान्ते रभसः । मार्षश्च । 'आर्ये मारिपमार्थको' इति शब्दार्णत्वात् । 'मारिषः शाकभिद्यार्ये नाट्योक्ते नाट्योक्तया पुंसि, योषिति । दक्षाम्वायाम्' ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'मान्यस्य' ॥ अत्तिका भगिनी उयेष्टा

अत्तिकेति ॥ अत्ता माता । सैव । 'संज्ञायां कन्' (५। ३।९७) । 'अत्तिका चान्तिका तथा' इति द्विरूपकोशादः नितकापि । 'अन्तिकं निकटे वाच्यिलकं स्त्री सँगतलीषधी । चुल्लयां ज्येष्ठभगिन्यां च नाट्योत्त्यां कीर्त्यतेऽन्तिका' ॥(१)॥॥ एकम् 'ज्येष्ठभगिन्याः'॥

निष्ठा निर्वहणे समे।

निष्ठेति ॥ नियतं स्थानम् । निष्ठा । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'उपसर्गातसुनोति-' (८।३।६५) इति षः । 'निष्ठोत्कर्षव्यवस्थयोः । क्षेशे निष्पत्तौ नाशेऽन्ते निर्वाहे याचने व्रते' ॥ (१) ॥॥ निर्वाहो निर्वहणम् । मुख-प्रतिमुख-गर्व-विमर्श-निर्वहणाख्याः पश्च नाटके संधयः ।

१— 'तातेनाम्व विहीनोऽस्मि' 'वालभावेऽहमम्वया' इत्यादावनाट्योक्तावप्यम्वाशब्दप्रयोगः । 'तत्र मातः किमसदृशं करणं
वचस्ते' इति वेणीसंहारादौ नाट्योक्ताविष मात्रादीनां प्रयोगः ।
तस्मादम्बादीनां नाट्ये प्रायशः प्रयोगाद्विधिरयम् । अज्ञुकादीनां
त्वन्यत्राप्रयोगान्त्रियमः । एतदेवाह शब्दाणवकारः— 'अथेषां रूपकाराणामुक्तीर्वक्ष्याम्यशेषतः । कासुचिन्नियमस्तत्र विधिरेव च कासुचित्' इति—इति मुकुटः ॥ २—सौविदे यथा 'अन्तःपुरं समर्थादमार्येरेव हि कार्यते' इत्यनेकार्थकरवाकरकौमुदी ॥ ३— 'दक्षस्य
मुनेरम्बा जननी' इत्यनेकार्थकरवाकरकौमुदी ॥ ४— 'शोभनौषधेः'
इति पाठः ॥

तत्र पश्चमस्य संधेर्द्वे । प्रस्तुतकथासमापनस्येत्यन्ये । 'निर्वहणं तु निष्ठा स्त्री संहारश्च समापने' इति शब्दार्णवः । समे इति । समानार्थे, न तु समानिलङ्गे । शब्दार्णवे लिङ्गमेददर्शनात् । निष्ठा निर्वहणे वर्तते, इति योजना ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'निर्वहणस्य'॥

हण्डे हुओ हलाह्वानं नीचां चेटीं सखीं प्रति ॥१५॥

हण्ड इति ॥ नीचां प्रत्याह्वानं हण्डे । चेटीं प्रति हजे । सखीं प्रति हला । त्रीण्यव्ययानि । हिण्डते । 'हिंडि गत्यना-दरयोः' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । बाहुलकादेप्रत्ययः, इतोऽका-रश्च ॥ (१) ॥॥॥ हजे इत्यत्र डस्य जोऽपि ॥ (१) ॥॥॥ हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकादाप्रत्ययः ॥ (३) ॥॥॥ हलाशब्दष्टाबन्तोऽपि सखीपर्यायः । तत्र पचायच् (३।१।१३४) । 'वाला वासूः सखी हला' इति स्त्री-काण्डे बोपालितात् ॥ 'प्रत्येकमेकेकम्' ॥

अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः

अङ्गिति ॥ अङ्गस्य स्थानात् स्थानान्तरे नयनमङ्गहारः । अङ्गस्य हरणम् । 'हन् हरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । घन् (३। ३।१८) अङ्गल्यादिविन्यासः ॥ (१) ॥॥ अङ्गानां विक्षेपः । 'क्षिप प्रेरणे' (तु॰ उ॰ अ॰) । घन् (३।३।१८) । 'अङ्गहार-स्त्वङ्गहारिर्द्वित्रादिमाम्बिकाम्बिका' इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'नृत्यविशेषस्य'॥

व्यञ्जकाभिनयौ समा।

च्यञ्जकेति ॥ व्यनक्ति । 'अज्जू व्यक्तयादौं' (रु॰प॰से॰)।
ण्वुल् (३।१।१३३)॥ (१)॥॥॥ अभिनयत्यर्थम् । पचायच्
(३।१।१३४) । वाचिकाङ्गिकाहार्यसात्विकभेदाचतुर्विधः॥
(२)॥॥ द्वे 'मनोगतभावाभिव्यञ्जकस्य'॥

निर्वृत्ते इति ॥ अङ्गेन निर्वृत्तं भूविक्षेपादि । सत्त्वेन मनोवृत्त्या निर्वृत्तं स्तम्भादि । 'निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः' (४।
४।९९) इति प्राग्वहतीयष्टक् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥
'स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रप्रस्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्र-

शृङ्गारवीरकरुणाद्धतहास्यभयानकाः। बीभत्सरीद्रो च रसाः

श्रुद्धारेति ॥ श्रङ्कारादयोऽधौ रसाः । चैशब्दाच्छान्तोऽपि

१—शान्तस्यालौकिकत्वेन, वत्सलस्य पुत्रादिसेहरूपत्वाद्रत्या-त्मकत्वेन, न निर्दिष्टौ—इति स्वामिमुकुटौ। रसा इति । तत्र 'वि-भावैरनुभावेश्च युक्तो वा व्यभिचारिभिः। आस्वाद्यत्यप्रधानत्वा-त्स्याय्येव तु रसो भवेत' इत्युक्तेः रत्यादिः स्थायीभाव एव सामा-जिकैश्चर्यमाणो रसपदव्यपदेश्यो भवति । तत्र रतिस्थायिभावकः कान्ताद्यालम्बन्नसः सक्चन्दनाद्युदीपितः कटाक्षाद्यनुभावितो वीडा-दिसंचारितः शृङ्गारः। १ । ज्त्साहस्थायिभावको दिषद्विजनादी- नवमः । वात्सल्यं दशमः । रस्यन्ते । 'रस आस्वादने' चुरा-यदन्तः । कर्मणि घन् (३।३।१९) । 'रस्तो गन्धरसे जले । श्रृङ्गारादौ विषे वीर्ये तिक्तादौ द्रवरागयोः ॥ देहधातुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान् । स्त्रियां तु रसना पाटा शहकी कड्ड-भूमिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥॥ एकैकम् 'श्रृङ्गारादिरसा-नाम् ॥

श्रङ्गारः शुचिरुज्वलः॥१७॥

श्रुक्तार इति ॥ राक्तं प्राधान्यमियाति । 'कर्मण्यण्' (३। २११) । 'श्रुक्तारो गजमण्डने । सुरते रसभेदे च श्रुक्तारं नागसंभवे । (चूर्णे लवक्तपुष्पे च)' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ उत्तमयुवप्रकृतिकत्वेन जुगुप्सारहितत्वाच्छुचिः । शोचन्त्यनेन वा । 'हगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'श्रुचिः छुद्धे सितेऽनले । श्रीष्माषाढानुपहतेषूपधाञ्चद्धमन्त्रिणि । श्रुक्तारे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥॥॥ उच्चैर्ज्वलित प्रकाशते । अच् । (३।११९४०) इति णः । (३।११९४०) इति णः । तत्र 'अनुपसर्गात्' इत्यनुवृत्तेः । 'उज्ज्वलस्तु विकासिनी । शृक्तारे विशदे दीप्तेऽपि' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'श्रुक्तारस्य' ॥

उत्साहवर्धनो वीरः

उत्साहेति ॥ उत्साहेन वर्धते । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । युच् (३।२।१४९) । उत्साहं वर्धयर्तिति वा । ल्युः (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ श। वीरयति । 'श्र्र वीर विकानतो' चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा विशेषेण ईतें ईरयति वा । 'ईर गतौ' (अ॰ आ॰ से॰) कः (३।१-१३५) । अजति वा रक् (उ॰ २।१३) । 'विरो जिने भटे श्रेष्ठे वीरं श्र्व्यां नतेऽपि च । वीरा गम्भारिकारम्भाताम् लक्येलवालुषु ॥ मदिराक्षीरकाकोली काष्ठोदुम्बरिकासु च । पतिपुत्रवतीक्षीरविदारीदुग्धिकास्वपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥ श। द्वे 'वीररसस्य'॥

नालम्मनकोऽपकारगुणापदुदीपितः प्रतीकारकरणदानाचनुभावितो हर्षावेशचिन्तादिसंचारितो वीरः । २ । शोकस्थायिभावको मृता
खालम्बनकस्तद्भणाद्यदीपितो रोदनाचनुभावितो दैन्यादिसंचारितः
करुणः । ३ । विस्मयस्थायिको विस्मयजनककर्मकर्भालम्बनको विस्मयकर्माणुदीपितश्चिकतताचनुभावितो हर्षादिसंचारितोऽद्भुतः । ४ ।

हासस्थायभावको विकृतक्रद्भालम्बनको वैकृतायुद्दीपितो गङ्फुङ्गा
खनुभावितः श्रमादिसंचारितो हास्यः । ५ । भयस्थायभावको विकटायलम्बनकस्तद्विकटकर्मायुद्दीपितः पलायनाचनुभावितो जलतादिसंचारितो भयानकः । ६ । जुगुप्सास्थायभावको विण्मूत्राद्यालस्वनको दुर्गन्धायुद्दीपितो निष्ठीवनाचनुभावितो ग्लान्यादिसंचारितो
वीभत्सः । ७ । क्रोधस्थायभावको द्विषदालम्बनकस्तदपकारायुद्दी
पितो विकत्थनाचनुभावितो गर्वादिसंचारितो रौद्रः । ६ । इति
तत्ताङ्कक्षणं बोध्यम् ॥

कारुण्यं करुणा घृणा।

कृपा द्यानुकम्पा स्याद्नुक्रोशोऽपि

कारुण्यमिति ॥ करणः करणावान् । तस्य भावः । ब्राह्मणादिलात् (५।१।१२४) ष्यंत्र् ॥ (१) ॥ ॥ करणम् । 'कृत्रदारिभ्य उनन्' (उ० ३।५३) । 'करुणो रसवृक्षयोः । करुणा तु कृपायां स्यात्' इति हैमः॥ (२) ॥*॥ व्रिय-न्तेंऽनया। 'ष्टु सेचने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। बाहुलकान्नक्। **'घुणा** तु स्याज्जुगुप्सायां करुणायाय् इति हैमः ॥ (३) ॥ अपणम् । कप कृपायाम् (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'करें: संप्रसारणं च' (ग॰ ३।३।१०४) इति मिदादिपा-ठाद् । 'कृपो द्रोणइयालके स्याद्रोणपल्यां कृपी स्मृता । **कृपा** दयायाम्'॥ (४) ॥ *॥ दयते रक्षत्यनया । 'दय दान-गतिहिंसारक्षणेषु'। भिदायङ् (३।३।१०४) ॥ (५) ॥*॥ अनुकम्पनम् । 'कपि किंचिचलने' (भ्वार आर सेर)। 'गुरोश्व' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (६) ॥*॥ अनुकोशन्यनेन । 'कुश आहाने रोदने च' (भवा० प० अ०)। 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घन् ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'कारुण-रसस्य'॥

अथो हसः॥ १८॥

हासो हास्यं च्

अथिति ॥ हसनम् । 'हसे हसने' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'खनहसोर्वा' (३।३।६२) इत्यप् । हसः ॥ (१) ॥॥॥ मिल (३।३।१८) हासः ॥ (२) ॥॥॥ प्यति (३।१।१२४) हास्यम् ॥॥॥ धालर्थनिर्देशे ण्वुलि (वा॰ ३।३।१०८) हसि-काऽपि । 'तत्र हासो हसो हास्यं घर्धं हास्तिका श्रियाम्' इति शब्दार्णवः ॥ (३) त्रीणि 'हास्यरसस्य'॥

वीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम्।

वीभत्सिमिति ॥ वधिर्निन्दायां सन् (३।१।६) भावे घन् (३।३।१८) यद्वा 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । वीभ-त्सास्त्र । अर्श आयन् (५।२।१२७) । 'वीभत्सो ना-र्जने, कूरपृणात्मिवकृते त्रिषु'॥ (१)॥॥। विकरणम्-विकृतम् । जुगुप्साप्रभवत्वात् । 'विष्ठाकामज उद्देगी क्षोभणो रु-धिरादिजः । वीभत्सो द्विविधः'। वीभत्सादिद्वयं तद्वति त्रि-रिजन्म् । प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) वैकृतोऽपि । 'विकृतो वै-कृतोऽथाप्रहायण्यामप्रहायणम्' इति शब्दार्णवात् । 'विकृतं त्रिष्ठ वीभत्से रोगितेऽसंस्कृतेऽपि च' इति विश्वः ॥ (२)॥॥। द्वे 'वीभत्सस्य'॥

विस्मयोऽद्भतमाश्चर्य चित्रमपि

विस्मय इति ॥ विस्मयनम् । 'स्मिङ् ईषद्धसने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'विस्मयोऽद्धतदर्पयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अत् आश्चर्यार्थेऽव्ययम् । तस्य भन्वनम् । 'अदिभुवो द्वतच्' (उ॰ ५।१) ॥ (२) ॥*॥ आ इति चर्यते अभिनीयते । 'आश्चर्यमनित्ये' (६।१।१४७) इति

साधु ॥ (३) ॥*॥ चित्रयति । 'चित्र चित्रकरणे' (चु॰ उ॰ से॰)ण्यन्तात् पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('चित्रं खे तिलके॰ ऽद्धते । आलेख्ये कर्बुरे) चित्रा त्वाखुपणीसुभद्रयोः । गोडु॰ म्वाप्सरसोर्दन्त्यां नक्षत्रोरगभेदयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'अद्भृतस्य'॥

अथ भैरवम्॥ १९॥

दारुणं भीषणं भीष्मं भीमं घोरं भयानकम्। भयंकरं प्रतिभयम्

अथेति ॥ भीरोरिदम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'मैरेचः पुंसि शंकरे, भीषणे त्रिषु । (रागभेदे च)' ॥ (٩) ॥ श। दारयति चित्तम् । 'दृ भये' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'क-विदारिभ्य उनन्' (उ० ३।५३) । 'दारुणो रसभेदे ना त्रिष तु स्याद्भयावहें इति विश्वमेदिन्या ॥ (२) ॥ ॥ भीषयते । ल्युः (३।१।१३४) । युच् (३।३।१०७) वा । 'भीषणं रसे शहनयां, ना गाढे दारुणे त्रिषु' ॥ (३) ॥ ॥ विभेलस्मात् । 'भियः षुग्वा' (उ० १।१४८) इति मक् षुगागमश्च । 'भीष्मो रुद्रे च गाङ्गेये राक्षसे च भयंकरे' इति हैमः॥ (४) ॥ श। भीमादयोऽपादाने (३।४।७४) । सकि प्रग-भावे। 'भीमो वृकोदरे घोरे शंकरेऽप्यम्लवेतसे' इति हैमः॥ (५) ॥ ॥ घोरयति । 'घुर भीमार्थशब्दयोः' (तु० प० से०)। ण्यन्तात् (३।१।२६) अच् (३।१।१३४)। हन्ति वा । 'ह-न्तेर्बर्भ' (उ॰ ५।६४) इसच् प्रसयो घुरादेशश्व। 'घोरो हरे दारुणे च' इति हैमः ॥ (६) ॥ ॥ विभेलस्मात । 'বিমা भये' (जु॰ प॰ अ॰)। 'आनकः शीइभियः-' (उ॰ ३।८२)। 'भयानकः स्पृतो व्याघ्रे रसे राही भयंकरे'॥ (७) ॥ अ। भयं करोति । 'मेचर्तिभयेषु कुञः' (३।२।४३) इति खच् ॥ (८) ॥ ॥ प्रतिगतं भयेन । प्रादिसमासः (वा॰ २।२।१८) । प्रति गतं भयमस्मिन् । 'प्रादिभ्यो धा-तुजस्य-' (वा०२।२।२४) इति वा । 'प्रतिभयं भये भीष्मे' इति हैमः ॥ (९) ॥ ॥ नव 'भयानकरसस्य' । भेदेन कीर्तनं त्वेषां धर्ममात्रपरत्वात् । भैरवादयस्तु धर्मे धर्मिणि च वर्तन्ते इति भेदः ॥

रौद्रं तूत्रम्

रोद्रमिति ॥ रहस्येदम् । अण् (४।३।१२०) यत्तु-रुद्री देवतास्य-इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । मन्त्रहविःस्वामिन्या एव देवतात्वात् । 'रोद्रो भीष्मे रसे तीवे रोद्री गौर्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ 'उच समवाये' (दि० प० से०) । 'ऋ-क्रेन्द्र-' (७० २।२८) इति रन् । 'उद्राः शहास्रते क्षत्राह्रदे

१—इतः पूर्वं 'दूर्वायाम्' इति लिखितमासीत्। परंतु तत्र भागवीशब्दार्थकथनम्—इति न प्रकृतोपयोगि॥ २—'शृङ्गारो विष्णुदेवः स्याद्धास्यः प्रमथदैवतः। करुणो यमदैवस्तु स्याद्रौद्रो रुद्रदैवतः' इति भरतवाक्यात्॥

पुंसि, त्रिपूरकटे । स्त्री वचाक्षुद्रयोः' ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'उग्र-रसस्य' महतः कोधस्य इति मुकुटः । तन्न । रसप्रकरणात् । कोधस्य वक्ष्यमाणत्वाचं ॥

अमी त्रिषु ॥ २०॥

चतुर्दश

अमीति ॥ अमी अद्भुताद्याश्चतुर्दश तद्वति त्रिषु । स्त्रियां रौद्री भैरवी ॥

द्रत्रासौ भीतिभीः साध्वसं भयम्।

द्रेति ॥ दीर्यतेऽसात् । 'दृ भये' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अप् (३।३।५७) 'द्रः स्याद्भयगर्तयोः । द्री तु कन्दरे' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ 'त्रसी उद्वेगे' (दि॰ प॰ से॰)। घञ् (३।३।१८)। 'त्रासो भये मणेदोंषे' इति हैमः॥ (२)॥ ॥ 'निभी भये' (जु॰ प॰ से॰) । क्तिन् (३।३।९४) । 'भीति-भीये स्त्रियाम्। भीतं भये भीतियते त्रिषु'॥ (३) ॥ ॥ सं-पदादित्वात् किपि (वा० ३।३।१०८) भीः॥ (४)॥ ॥ (यत्तु)-साधूनस्यति । अच् (३।१।१३४)-इति मुकुटः । तन्न । अणः (३।२।१) प्रसङ्गात् । तस्मात् 'साधूनामसन्म्'॥ ॥ शा 'अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानम्' (वा॰ ३।३।५६) 'भयं भीतौ भयंकरे । कुञ्जकपुष्पे' इति हैमः ॥ शा बाहुलकादि भिया। 'साद्र्तनसृतीया च गर्हा, चाथ भयं भिया। (त्रासोत्रासौ दरो भीतमातङ्को भीश्र साध्वसम्)' इति शब्दाणीवात् । ('आशाङ्का साध्वसं दरः । भिया च' इति हैमाच ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'भयस्य' ॥ विकारो मानसो भावः

विकार इति ॥ मनोविकारो रखादिर्भावः । भावयति करोति रसान् इति । 'भावोऽभिप्रायवस्तुनोः' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'मनोविकारस्य'॥

अनुभावो भावबोधकः ॥ २१॥

अन्विति ॥ भावस्य सूचको गुणक्रियादिः । 'अनुभाव यति' इस्रनुभावः । 'अनुभावः प्रभावे स्याविश्वये भावसूचने' इति मेदिनी ॥ (१) ॥ ॥ एकं रत्यादिसूचकरोमा- आदेः'॥

गर्वोऽभिमानोऽहंकारः

गर्च इति ॥ 'गर्व माने' (चु॰ आ॰ से॰)। घज् (३। ३।१८)॥ (१)॥॥ अभि सर्वतो मानः। 'अभिमानोऽर्था- विदर्षे ज्ञाने प्रणयहिंसयोः'॥ (२)॥॥॥ 'अहम्' इति करण- महंकारः॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'अहंकारस्य'॥

मानश्चित्तसमुन्नतिः।

मान इति ॥ (मत्समो नास्ति, इति) मननम् । 'मनु अ-घबोधने' (त॰ आ॰ से॰) । घञ् (३।३।१८) । 'मानं प्र-माणे प्रस्थादौ मानश्चित्तोत्रतौ यहे' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ चित्तस्य समुत्रतिः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे (अतियोग्यमपि प्रति चित्तोत्कर्षप्रत्ययस्य) । गर्वादयः पञ्चापि पर्याया इति तु युक्तम् ॥

अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया ॥ २२ ॥ रीढावमाननावज्ञावहेलनमसुर्क्षणम् ।

अनाद्र इति ॥ न आदरः ॥ (१) ॥ ।। 'परौ भुवः' (३।३।५५) इति घञो वैकल्पिकत्वात् 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ ॥ (परापूर्वकादिप भ्रवोऽपि पराभवः । 'पराभवस्तिर-स्कारे नाशे' इति हैमः । 'त्रजनित ते मूढिधियः पराभवम्' इति प्रयोगश्च) ॥ (१) ॥ ।। 'उपसर्गस्य घत्रि' (६।३।१२२') इति दीर्घः ॥ (३) ॥ । । तिरस्करणम् । 'क्रुञः श च' (३। ३।१००) इति शः । 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' (८।३।४२) इति सत्त्वम् ॥ (४) ॥३॥ रेहणम् । 'रिंह वधे' (तु० प० से०) औणादिकः क्तः । स्त्रीत्वं लोकात् ॥ (५) ॥ ॥ अवमानंनम्। मनेर्ण्यन्ताद्युच् (३।३।१०७)॥ (६)॥ ॥ अवज्ञानम् 'आ-तश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इसङ् ॥ (७) ॥ ॥ अवहेलनम् । 'हेडु अनादरे' (भ्वा० आ० से०) । घज् (३।३।१८)। डलयोरेकत्वम् । 'घनन्ताः पुंसि' इत्यस्य बाधनात् क्लीबत्वम्॥ (८) ॥ ॥ 'सूर्क्ष आदरे' (भ्वा॰ प॰ से॰) सेरेफः । 'नर्तुं सूर्क्षेत्'। 'तत्तनसूर्क्यम्' इति (तैत्तिरीयब्राह्मणे) दर्शनात्। तस्माह्युट् (३।३।११५)। नञ्समासः । 'अत्र मुकुटस्य वृ-थाक्रेश उपेक्षणीयः ॥' (९) ॥ ॥ नव 'परिभवस्य'॥

मन्दाक्षं हीस्त्रपा बीडा लजा

मन्दाक्षमिति ॥ मन्दमक्षं वागायत्र ॥ (१) ॥ ॥ 'ही ळ्जायाम्' (जु॰ प॰ अ॰) । संपदादि किए ॥ (२) ॥ ॥ 'त्रपूष् ळ्जायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । षित्त्वात् (३।३। १०४) अङ्। 'त्रपा ळ्जाकुळ्टयोः' इति हैमः ॥ (३)॥ ॥ धित्रात् (दि॰ प॰ से॰)। 'गुरोश्व' (३।३।१०३) इत्यप्रत्यये त्रीडा ॥ ॥ घिन (३।३।१८) 'त्रीडः' अपि। 'गण्डूषगर्जभुजजागरहारकीळ्जाळाजटारभसवर्तकगर्धश्वताः । त्रीडादयश्व वरटश्व वराटकश्च उत्कञ्दाणकरकाश्च समामयाश्व' इति ल्लीपुंलिङकथने रभसः । ('त्रीडोऽङ्कीवे त्रपा ळजा' इति च तेनोक्तम्)॥ (४)॥ ॥ ळज्जनम्। 'ओळ्स्जी त्रीडें' (तु॰ प॰ से॰)। अप्रत्ययः (३।३।१०३)। 'झळां जश् ल्लावाः'॥ सापत्रपान्यतः॥ २३॥

सेति ॥ सा लजा अन्यतश्चेत् सापत्रपा अयं हीमात्रे-ऽपि । 'हीर्लजापत्रपा ब्रीडा' इति रत्नकोषात् ॥ (१) ॥॥॥

एकम् 'पित्रादेः पुरतो जातलजायाः'।।

१—असूश्रणमिति पाठे अस्नामुक्षणं तापो यतः इति बो-ध्यम्। न विवतं शोभनः क्षणो यस्मात् 'असुश्रणम्' हस्वमध्यम-पीति कचित्। 'स्क्षं अनादरे' हस्वोकारकः। तस्मात्संपूर्वा छ्युटि संसुर्क्षणम्। 'संसुर्श्रणमनादरे' इति कोषान्तरेऽपीति धातुप्रदीपः। एवं चाकारादित्वमिह प्रामादिकमित्साहुः इत्यपि मुकुटबुधमनोहरे॥

क्षान्तिस्तितिक्षा

शान्तिरिति॥ क्षमणम् । 'क्षम् सहने' दिवादिः। अस्या-पित्त्वात्क्तिन् (३।३।९४)। 'अनुनासिकस्य कि—' (६।४। १५) इति दीर्घः॥*॥ भ्वादेस्तु प्रित्त्वात् अङ् (३।३।१०४)। तदुक्तम् 'अपितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः पितस्तु क्षमतेः क्षमा' इति । ('क्षमः शक्ते हिते युक्ते क्षमावति । क्षमा क्षान्तौ क्षितौ' इति हैमः)॥ (१)॥*॥ तिजेः (भ्वा० आ० से०) क्षमायां सन् (३।१।१५) तदन्तादप्रत्यये (३।३।१०२) टाप् (४।१।४)॥ (२)॥*॥ द्वे 'क्षमायाः'॥

अभिध्या तु परस्य विषये स्पृहा ।

अभिध्येति ॥ अभिध्यानम् । 'ध्ये आध्याने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'आतश्च' (३।३।१०६) इस इ (१) ॥॥॥ परस्य विषये चौर्यादिना स्पृहा । 'परस्य विषये स्पृहा' इति पाठे परस्वे विषयेण चौर्यादिना लिप्सा-इति मुकुटः । वस्तु-तस्तु-परस्वविषयविषयिणीच्छेस्यर्थः ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'परद्वयेच्छायाः' ॥

अक्षान्तिरीर्धा

अक्षान्तिरिति ॥ न क्षमणम् । क्षाम्यतेः क्तिनि नञ्स-मासः ॥ (१) ॥ ॥ ईर्ष्यणम् । 'ईर्ष्य ईर्ष्यायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गुरोश्व' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'परोत्कर्षासहिष्णुत्वस्य'॥

अस्या तु दोषारोपो गुणेष्वपि ॥ २४ ॥

अस्येति॥ अस्यनम् । 'अस्य अस्यायाम्' । कण्डा-दिलायकि (३१११२७) 'अ प्रस्यात्' (३१३१२०२) इत्यः । 'अस्या त्वभ्यस्या च' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ ॥ ॥ 'अर्थदानादिषु गुणेषु दम्भकत्वादिरूपदोषारोप-णस्य' एकम् ॥

वैरं विरोधो विद्वेषः

वैरमिति ॥ वीरस्य कर्म । '-वैरमैथुनिकयोः' (४।३। १२५) इति निर्देशात् । युवादिलात् (५।१।१३०) वाण्॥॥॥ (१) ॥ ॥ विरोधनम् । विद्वेषणम् । 'रुघिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । 'द्विष अप्रीतौ' (अ० उ० से०) । घत्र् (३।३।१८) ॥ (२) ॥॥॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'वैरस्य'॥

मन्य्रोको तु शुक् स्त्रियाम्।

मन्विति ॥ 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनि-जनिद्सिम्यो युः' (उ० ३।२०) 'मन्युदैन्ये कतौ कुधि' इति हैमः॥ (१) ॥*॥ 'ग्रुच शोके' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ संपदादिलात् किप् (वा० ३।३।१०८)॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'शोकस्य'॥

पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यवि ॥ २५ ॥

पश्चादिति ॥ पश्चात्तपनम् । अनुतपनम् । 'तप संतापे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) घत्र् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ।।। (२) ॥ ।।। ।।।। वितिप्रसरणम् । 'स गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) घत्र् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य घत्रि' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः । 'विप्रतीसार उद्दिष्टः कौकृत्येऽनुशये ६षि' इति मेदिनी ॥ ।।। (पक्षे हस्वतृतीयोऽपि । 'विप्रतिसार्गस्त्वनुशये ६षि । कौकृत्ये' इति हैमः) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'किंचित्कृत्वा पश्चात्तापस्य'॥

कोपकोधामैर्परोषप्रतिघा रुट्कुधौ स्त्रियौ।

कोपेति । 'कुप कोधे' (दि० प० से०) । 'कुध कोपे' (दि० प० अ०) घन् (३१३११८) भावे ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ 'मृप तितिक्षायाम्' (दि० उ० से०)। घन् (३१३११८)। नन्समासः (२१२१६)॥ (३) ॥॥॥ 'रुप हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । घन् (३१३१९८)॥ (४)॥॥॥ प्रतिहननम् । 'अन्यत्रापि' (वा० ३१२१४८) इति डे न्यङ्कादित्वात् (७१३१५३) कुत्वम् । 'प्रतिघा रुट्प्रतीघातां' इति हैमः ॥॥॥ रुद्रकुधो संपदादी (वा० ३१३१९०८)॥॥॥ टापि (भागुरिमतेन) 'कोधो भामः कुधा रुपा' इति शब्दार्णवः ॥(६)॥॥॥॥॥॥॥ (७)॥॥॥ ('भामः कोधे रवौ दीप्तां')॥ सप्त 'को-पस्य'॥

गुचौ तु चरिते शीलम्

शुचाविति ॥ 'शुची' इति भाषितपुंस्कत्वातपुंबद्भावः (७११७४) ॥॥। 'शीलसमाधाने' (भ्वा० प० से०)। ण्य-न्तात् (३१११६) घत्र् (३१३११८)। यद्वा 'शीङो धुक्छक्-वलञ्बालनः' (उ० ८१३८) इति लक् । अर्धचीदः (२१४। ३१)। 'शीलं स्वभावे सदृत्ते' इति विश्वः। चरित्रमात्रेऽपि शीलम्। 'निष्ठा च शीलं चारित्रं चरितं तथा' इति रत्नकोषात् ॥ (१) ॥॥ एकम् 'सुस्वभावस्य'॥

उन्मादश्चित्तविभ्रमः॥ २६॥

उन्माद इति ॥ उन्मदनम् 'मदी हर्षे' (दि॰ प॰ से॰)। घत्र् (३।३।१८)॥ (१)॥ ॥ चित्तस्य विभ्रमोऽनवस्थानम्॥ (२)॥ ॥ द्वे 'चित्तविभ्रमस्य'॥ प्रेमा जा प्रियता हार्दे प्रेम स्नेहः

प्रेमेति ॥ प्रीणाति प्रियः । 'प्रीज् तर्पणे' (क्या॰ उ॰ से॰) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । तस्य भावः । 'पृ-

१—'प्रापि चेतिस सिवप्रतिसारे' इति माघः ॥ २—अ-मर्षो हस्वादिः । 'किमप्यमधोंऽनुनये भृशायते' इति भारिवः। 'वधू-रमर्पात्' इति माघः । 'अन्येषामिप' (६।३।४३७) इति दीर्धत्वे 'दीर्घोदिरिप'—इति हट्टचन्द्रः।'निरुद्योगं निरामर्पं निवीर्यमिरन-न्दनम्' इति विशाखः इति मुकुटवुधमनोहरे ॥

१—दैन्ये यथा—'तीव्राभिषङ्गप्रभवेण मन्युना'। क्रोधे यथा-'मन्युना तेन मन्येऽहं वने वसित केसरी' इत्यनेकार्थकेरवाकरकी-सुदी ॥

श्वादिभ्य इमनिच्' (५।१।१२२) । 'प्रियस्थिर--' (६।४। १५६) इति प्रादेशः । 'प्रेमास्त्री सेहन्मेणोः'॥ (१)॥॥॥ तल् (५।१।१९९)। प्रियता (२)॥॥॥ हृदयस्य कर्म । युवादित्वात् (५।१।१३०) अण्। 'हृदयस्य हृलेख-'(६।३।५०) इति हृदादेशः॥ (३)॥॥॥ प्रयणम्। 'प्रीञ् तर्पणे' (क्या० उ० से०)। मनिन् (३।२।७५)। प्रेमे नान्तं ह्रीवम् ॥ (४)॥॥॥ सेहनम्। 'णिह प्रीतौ' (दि० प० से०)। घज् (३।३।१८)। 'स्नोहः प्रेम्णि घृतादिके'॥ (५)॥॥॥ पञ्च 'स्नोहस्य'॥ अथ दोहदम्।

इच्छाकाङ्का स्पृहेहा तृङ्गाञ्छा लिप्सा मनोरथः २७ कामोऽभिलाषस्तर्षश्च

अथेति ॥ दोहमाकर्षं ददाति । 'आतोऽनुप-' (३।२। ३) इति कः । अयमिच्छामात्रवाच्यपि विशेषेण गर्भिणी-च्छायां प्रयुज्यते । 'दोहदो गर्भलक्षणे । अभिलाषे तथा गर्भे' इति हैमैं: ॥ (१) ॥ ।। एषणम् । इच्छा । 'इच्छा' (३।३।१०१) इति सूत्रेण इषेः शप्रस्यये निपातितः॥ (२) ॥ श। 'काक्षि वाच्छि इच्छायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गु-रोश्व' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (३) ॥*॥ (७) ॥*॥ 'स्प्रह ईप्सायाम्" (चु० उ० से०) । भिदादेराकृतिगणलादङ् (३।३।१०६) ॥ (४) ॥ ॥ 'ईह चेष्टायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'गुरोश्व' (३।३।१०३) इत्यः। ('ईहोद्यमवाञ्खयोः'॥ (५) ॥ ॥ तर्षणम् । 'ञितृष पिपासायाम्' (दि॰ प॰ से॰)। संपदादि किप् (वा॰ ३।३।१०८)। ('तृट् लिप्सायामुदन्यायां स्मरपुत्र्यामपि स्त्रियाम्')॥ ॥ (टावन्तापि भागुरिमते)। ('तृषा लिप्सातृषोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी)॥ (६) ॥ । ॥ ।। घित्र (३।३।१८) । **'तर्षो** लिप्सोदन्ययोः' ॥ (१२) ॥*॥ लभेः सन्नन्तादः (३।३।१०२) ॥ (८) ॥ ॥ मन एव रथो-Sत्र । मनो रथ इव वा ॥ (९) ॥ ॥ कामनम् । 'कमु कान्ती' (भवा० आ० से०) घज् (३।३।१८)। ' कामः स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान-पुंसकम्'॥ (१०)॥॥ अभिलषणम्। 'लष कान्तौ' (भ्वा० उ० से०)। घज् (३।३।१८) ॥ (११) ॥ ॥ द्वादश 'इच्छायाः'॥

सोऽत्यर्थे लालसा द्वयोः।

स इति ॥ स तर्षों महांश्वेत् 'लल ईप्सायाम्' (*)। औणादिकोऽसण्। यद्वा 'लस कान्तौ' (*)। भृशं लस-

१—नर्मणि यथा—'विषत्ते मत्तेयं निधुवनविषो प्रेमकल्हम्' इत्यनकार्थकैरवाकरकौमुदी । मेदिन्यां तु 'हर्षयोः' इत्युपलभ्यते । अत्र तु 'मर्मणोः' इति लिखितमासीत् ॥ २—'प्रेम परयति भयान्यपदेऽपि' इति भारविः इति मुकुटबुधमनोहरे ॥ ३—हैमे तु नोपलभ्यते ॥ ४—'तृषापि न क्वशा मम' इति प्रयोग इति मुकुटबुधमनोहरे ॥

नम्, इलर्थे यङन्तादः (३।३।१०२) टाप् (४।१।१०२) घिन तु लालसः । स्त्रीनिर्देश आवन्ततासूचनार्थः । 'लालः स्त्रोत्सुक्यतृष्णातिरेकयाच्यासु च द्वयोः' इति विश्वमे-दिन्यौ ॥ (१) ॥॥ एकम् 'अतिश्रीतेः' ॥

उपाधिनी धर्मचिन्ता

उपाधिरिति ॥ समीप आधेः । उपपन्न आधिर्वा । 'उपाधिस्तु धर्मध्याने विशेषणे । कुटुम्बव्यापृते छद्मनि' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ धर्मस्य चिन्ता ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'धर्मविचारस्य'॥

पुंस्याधिर्मानसी व्यथा॥ २८॥

पुंसीति ॥ आधीयते दुःखमनेन । 'डुधान्' (जु॰ उ॰ अ॰) 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) (आधिर्मनोतौं व्यसनेऽधिष्ठाने वैन्धकाशयोः')॥ (१)॥ ॥ एकं 'मनः-पीडायाः'॥

स्याचिन्ता स्मृतिराध्यानम्

स्यादिति॥ चिन्तनम्। 'चिति स्मृलाम्' (चु॰ प॰ से॰)। 'चिन्तिपूजिन' (३।३।९०५) इलङ्। यत्तु—अ-प्रलये कार्ये 'चिन्तिपूजिन' इल्लङ्विधानं गुणाभावार्थम्। तत्सामर्थ्याण्णलोपाभावोऽपि, इति 'चिन्तया' इल्लपिन्इति मुकुटेनोक्तम्। तत्र। 'भिदा' इल्लादौ डिल्लस्य चरितार्थन्वेन 'व्यवधा' इल्लातोलोपार्थन्वेनोत्तरार्थन्वेन सौमर्थ्यवि-रहात्॥ (१)॥॥ स्मरणम्। 'स्मृ आध्याने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। क्तिन् (३।३।९४) 'स्मृतिः स्मरणधीच्छासु शास्त्रे' इति हैमः॥ (१)॥॥॥ उपधीयते 'ध्यै चिन्तायाम्' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। ल्युट् (३।३।१९५)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'स्मरणस्य'॥

उत्कण्ठोत्कलिके समे।

उत्कण्ठेति ॥ 'कठि शोके' (म्वा॰ आ॰ से॰) । उत्क-ण्ठनम् । 'गुरोश्च-' (३।३१०३) इत्यः ॥ (१) ॥ ॥ उत्कलेः

१—धर्मध्याने यथा 'विनोपाधि शास्त्रं तृणतुषवुसप्रस्यम-धुना'॥विशेषणे यथा 'नह्युपाधेरुपाधिर्मवित' । कुटुम्बव्यापृते यथा 'उपाधि बाधन्ते विविधविधिमिर्बान्धवजनाः' । छद्मिन यथा 'चिद्रूपानन्दमयो निःशेषोपाधिवर्जितः शुद्धः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौ-मुदी॥ २—वन्धको यदधमणेंनोत्तमणस्य भूम्याद्यायत्तं क्रियते । तत्र यथा—'न भोक्तव्यो बालादाधिः' । आशायां यथा—'धनाधिना धावति जीवलोकः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—स्व-सिन्नुत्तरत्र च चारिताथ्येंऽपि मध्ये 'चिन्तिपूजि—' इत्यत्र छितो-उनुवृत्तिचारितार्थ्याभावात् 'इह किंचित्तपो' इतिवदत्रापि णिलोपा-भावसाधकत्वकल्पने बाधकाभावमिभिष्रेव पीयूषबुधमनोहर-योरपि 'चिन्तिया च' इत्युक्तम् । अतएव 'स्याचिन्ता चिन्तिया' इति त्रिकाण्डशेष उक्तम् ॥ 'क्रुवादिभ्यो बुन्' (उ० ५।३५) । क्रुन् (उ० २।३२) वा । ('उत्कलिका तु हेलायां तरङ्गोतकण्ठयोरिप')॥ (२) ॥*॥ श्रीत्वेनापि साम्यम् । द्वे 'कामादिजस्मृतेः' । 'चिन्ता तु स्मृतिराध्यानं स्मरणं, सस्पृहे पुनः । उत्कण्ठोत्क-लिके तस्मिन्, अभिध्या तूभयोरिप' इति शब्दार्णवः॥ उत्साहोऽध्यवसायः स्यात्

उत्साह इति ॥ उत्सहनम् । 'पह मर्पणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) घत्र् (३।३।१८) । 'उत्साहस्त् द्यमे सूत्रे' ॥ (१) ॥*॥ अध्यवसानम् । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰) । घत्र् (३।३।१८) 'आतो युक्' (७।३।३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उत्साहस्य'॥

स वीर्यमतिशक्तिभाक् ॥ २९॥

स इति ॥ स उत्साहः अतिशक्तिभाक् । वीरे साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । ('वीर्यं तेजःप्रभा-वयोः । शुके शक्तौ च') 'अतिशयशक्तिर्वीर्या' इति लमर-मालायां स्त्रीलम् ॥ (१) ॥॥ एकम् 'अतिशियताध्य-

वसायस्य'॥ कपदोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयदेखदाकैतवे । कुसृतिर्निकृतिः शास्त्रम्

कपट इति ॥ के मूर्त्रि पट इवाच्छादकः । यद्वा पट-तीति पटः । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३। १।१३५)। कस्य ब्रह्मणोऽपि पटो व्यापकः ॥ (१) ॥ ॥ व्यजनित क्षिपन्ट्यनेन । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से॰)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घत्र्। निष्ठायां सेट्-लान कुलम् । 'व्याजः शास्त्रेऽपदेशे च' इति विश्वः ॥ (२) ॥ इम्यतेऽनेन । 'दम्भु दम्भने' (खा॰ प॰ से॰) । धत्र (३।३।१८)। 'दम्भः कल्के कैतवे च' इति हेमचन्द्रः॥ (३) ॥ अपधीयत आरोप्यतेऽनेन । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२)। 'उपधिव्याजचकयोः' ॥ (४) ॥ ॥ छाद्य-तें डनेन । 'छद अपवारणे' (चु॰ उ॰ से॰) मनिन् (३। <mark>२।७५) । 'इस्मन्त्रन्</mark>किषु च' (६।४।९७) इति हस्बः (**'छद्म** शाखेऽपदेशे घातिकर्मणि')॥ (५)॥*॥ कितवस्य कर्म। युवादित्वात् (५।१।१३०) अण् । 'कैतवं द्यूतैदम्भयोः' इति हैमः ॥ (६) ॥ ॥ कुत्सिता स्रतिः । 'स् गृतौ' (भ्वा० प० से०)। किच् (३।३।१७४)। 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः ॥ (७) ॥ ॥ निकृष्टा कृतिः किया परप्रतारण-रूपा, यद्वा पराभीष्टस्य निकर्तनम् । 'कृती छेदने' (तु ? प ॰

से॰) 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा॰ ३।३।१०८) इतीक्। 'निकृतिर्भर्त्सने क्षेपे शठे शाट्येऽपि च स्त्रियाम्' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥(८)॥॥॥ शठित । 'शठ कैतवे' (भवा॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। शठस्य कर्म। ब्राह्मणा-दित्वात् (५।१।१२४) ष्यञ्। यद्वा शठनम् । 'ऋहलोण्यंत्' (३।९।१२४)॥ (९)॥॥ नव 'कपटस्य'॥

प्रमादोऽनवधानता ॥ ३० ॥

श्रमाद इति ॥ 'मदी हुषें' (दि॰ प॰ से॰) । भावे घत्र (३।३।१८)। '+प्रमादैः संमदे मत्ते स्त्रियामुन्मदयो-षिति+'॥ (१)॥ ॥ न अवधानमस्य । तस्य भावः॥ (२)॥ ॥ द्वे 'अविसृष्टकृत्यस्य'॥

कौत्हलं कौतुकं च कुतुकं च कुत्हलम्।

कौतृहलिमिति ॥ कुत्ं चर्मनिर्मितस्रेहपात्रं हलति । 'हल विलेखने' (भवा० प० से०) । मूलविभुजादिलात् (वा॰ ३।२।५) कः । यद्वा हलति । पचायम् (३।३।१३४)। कृत्वा हलम् । प्रज्ञायणि (५।४।३८) कौतूहलम् ॥ (१) ॥ (अणभावे) 'कुतूहरुं कौतुके स्यात्प्रशस्तेऽपि च दृर्यते' ॥ (४) ॥ ॥ कुत्रं कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। उपपदस-मासः (२।२।१९) । 'इको हस्बोऽज्ञचः-' (६।३।६१) इति हस्यः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा । यद्वा कुलां भवम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठम् । 'इसुसुक्-' (ডা३।५१) इति कः । 'केऽणः' (ডা४।१३) इति हस्तः । संज्ञापूर्वकलात्पक्षे वृद्धभावः । यत्तु-'तुज हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कुं तुजति । 'मूलविभुज-' (वा॰ ३। २।५) इति कः । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम्-इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । कुत्वे आन्तरतम्याज्ञस्य गत्वप्रसङ्गात् । ('कोतुकं नर्मणीच्छायामुत्सवे कुतुके मुदि । पारम्पर्यागत-ख्यातमङ्गलोद्वाहसूत्रयोः । गीतादौ भोगकाले च') ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'कौतुकस्य'॥

स्त्रीणां विलासविद्योकविभ्रमा लिलतं तथा ॥३१॥ हेला लीलेलमी हावाः कियाः शुङ्गारभावजाः।

स्त्रीणामिति ॥ श्रङ्गाराद्रस्यादेः भावान्मनोविकाराच जाताः (स्त्रीणाम्) क्रियाश्रेष्टा अलंकाराख्या विलासादिका हावशब्दवाच्याः । हवनम् । 'हु दानादनयोः' (जु॰ प॰ अ॰) । 'क्रचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' इस्व-व्यिषये घन् (३।३।१८) । यत्तु—मुकुट आह-श्रङ्गार-भावो रतिः । तज्जा-इति । तन्न । 'श्रङ्गारभावः' इति समुदायस्य रतिवाचकत्वाभावात् । यदपि—हू हवने-

१—एतदमे 'कैतवः कितवे रांत्रो' इत्यपि लिखितमासीत्। परंतु हैममेदिन्योः कैरवशब्दस्यैव दर्शनात् अनेकार्थकैरवाकरकौमुद्यामपि 'त्विय भास्तत्युदिते सर्वतेजोभिभाविनि । उन्मीलिति
भरानाथ कि कैरवकुलं कचित्' इत्येवोदाहृतम् । इति न प्रकृतोपयुक्तम् ॥

१—प्रमद्शब्दव्याख्यायामस्य कोशस्योपन्यस्तत्वेन, प्रमदा-शब्दव्याख्यायामुपन्यसिष्यमाणत्वेन च तत्र मेदिन्यां च प्रमदन शब्दस्येवोपादानेन नेदं प्रकृतोपयोगि ॥

इत्युक्तम् । तदपि न । एतादशस्य धातीरभावात् । यदपि-उक्तार्थे भरतस्य संमतिहपन्यस्ता । 'अलंकारश्च नाट्यज्ञै-र्ज्ञेया भावरसाश्रयाः । यौवनेऽभ्यधिकाः स्त्रीणां विकारा वक्रगात्रजाः' इति । तत्रापि 'भावरसाश्रयाः' इत्यनेनास्म-दुक्त एवार्थी लभ्यते, न भवदुक्तः । यत्त्—ह्यन्त्यनेनेति हाव:-इति खामिनोक्तम् । तत्र । ह्वेजो घित्र संप्रसारणा-विधानात् ॥ (१) ॥ श। विलसनम् । 'लस क्षेषणें' (भ्वा॰ प॰ से॰) घञ् (३।३।१८) । 'विलासीऽङ्गे विशेषो यः प्रियाप्तावासनादिषु'। 'विलासो हावभेदे स्यालीलाया-मपि पुस्ययम् ॥ (१) ॥ ।। विवानम् । 'वा गतौ'(अ॰ प॰ अ०) विवुर्गतिविशेषः । (यत्तु) 'अपष्ट्रादयः' इति कुः-इति मुकुटः । तत्र । तादशसूत्रादर्शनात् । 'मृगय्वादयश्व' (उ० १।३७) इति तूचितम् । उच्यते समवैत्यत्र । 'उच समवाये' (दि॰ प॰ से॰)। 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घनर्थे । यद्वा 'कः' (वा॰ ३।३।५८) । 'ओक उचः के' (७।३।६४) इति निपातितः । विवोरोकः स्थानम् । विवेदवोकोऽभिमतंप्राप्ताव-पिगर्वादनादरः ॥ (१) ॥ ॥ विभ्रमणम् 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि॰ पे॰ से॰) घञ् (३।३।१८)। 'नोदात्तोपदेश-' (७।३ १३४) इति न वृद्धिः । 'चित्तवृत्त्यनवस्थानं श्वङ्गाराद्विभ्रमो मतः'। 'अथ विभ्रमः। शोभायां संशये हावे' इति हैमः। 'विभ्रमो भ्रान्तिहावयोः' ॥ (१) ॥*॥ 'लल ईप्सायाम्' ॥ (*) ॥ 'लड विलासे' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा । डलयोर-मेदः भावे क्तः (३।३।११४) 'अनाचार्योपदिष्टं स्यार्ह-

१-तत्र भियसमीपगमने यः स्थानासनगमनविलोकितेषु विकारोऽकसाच क्रोधिसनतचमत्कारमुखविङ्गवनं स विलासः॥ २-एतद्ये 'वीतंसो बन्धनोपाये मृगाणामपि पक्षिणाम्। तेषामेव च विश्वासहेतौ प्रावरणेऽपि च' इत्यपि लिखितमस्ति । तत्त वीतंसशब्दार्थवीधकतया प्रकृतानुपयुक्तम् ॥ ३-अर्भिमत-प्राप्ताविप गर्वादमादरः, सापराधस्य सक्चन्दनादिना संयमनं विञ्वोकः ॥ ४---मदरागहर्षजनितो विपर्यासो विभ्रमः । यथा अनिमित्तमासनादुत्थायान्यत्र गमनम्, प्रिया-रव्धकथामाक्षिप्य सख्या सहालापनम्, मुधेव रिषतकोधी, पुष्पादीनां याच्ञा सहसैव तत्परित्यागः, वस्नाभरणमाल्यानाम-कारणतः खण्डनम, मननं च इति ॥ योषितां योवनजो विका-रो विभ्रमः इत्येके ॥ ५--एतदमे 'विभ्रमो रलवृक्षेऽपि प्रवाले-Sपि पुमानयम्' इति लिखितमस्ति । परंतु मेदिन्यादिषु 'विद्वमः' इलस्यैवोपलम्भेन न प्रकृतोपयोगि ॥ ६—सुकुमारविधानेन भूनेवादिकियासचिवकरचरणाक्षन्यासी ललितम् । यथा-चर-णनिपातझणज्झणनूपुरमस्णसंचरणे रेखाविशेषस्थितत्रिवलिभङ्गसं-स्थानसमुह्रसित्रभुजम्, उरःस्थलप्रसारणाह्निगुणपृथुकृतं स्तनस्त-वकम् , स्कन्धासत्तेककुण्डलम् , उल्लिसतभ्रसाचीकृतविलोलितम् ्र इति ॥ प्रियं प्रति भावाविष्कृतं ललितमित्यन्ये ॥

लितं रतिचेष्टितम्'। ('लिलितमीप्सिते । लिडते हावभेदे स्यात्') ॥ (१) ॥ ॥ 'हिल भावकरंणे' (तु॰ प॰ से॰)। 'हेड़ अनादरे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) भावे घम् (३।३।१८)। 'स्याङ्गावसूचको हावो हेलां इस्यैवानुभावनम्' । 'प्रौढेच्छा सुरते हेला' इति वा। ('हेला स्त्रियामवज्ञायां विलासे वार-योषिताम्')॥ (१)॥ ॥ लयनम्। लीः। 'लीङ् श्लेषणे' (दि॰ आ॰ अ॰)। संपदादिलात् (वा॰ ३।३।१०८) किए। लियं लाति । 'ला आदाने' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'प्रियस्यानुकृतिर्लाली किष्टा नाग्वेषचे-ष्टितैः'। 'लीला केलिर्विलासश्च श्रुङ्गारभावजा किया'॥ (१) ॥ ॥ इति शब्दार्णवात्प्रकारार्थोदन्येऽपि श्रेयाः । 'लीला विलासो विच्छित्तिर्विश्रमः किलकिश्चितम् । मोद्दायितं कुद्द-मितं विव्वोको लिलतं तथा॥ विहृतं चेति मन्तव्या दश स्त्रीणां खभावजाः' इति नाटकरत्नकोशः । विच्छेदनम् । 'च्छिदिर् द्वैधीकरणे' (रु॰ उ॰ अ॰)। क्तिन् (३।३।९४)। 'मण्डनानादरन्यासो विच्छिती रूपदर्पतः' । ('विच्छितिः स्यादङ्गरागे हावविच्छेदयोरिप') ॥ (१) ॥ श। किलकिश्चित-मत्र । 'हर्षाद्वदितगीतादिव्यामिश्रं किलकिश्चितम्'। खामी तु-किलकिर्वतम्-इति पाठं मन्यते। यदाह 'कि लीति कण्ठकूजितम्' वा । यथा 'किलिकिलारावः' इति ॥ (१) ॥ भा मोटनम् । 'मुट प्रमर्दने' (तु॰ प॰ से॰) । घत्र (३।३।१८)। बाहुलकाद्वजस्तुद् । भृशादि (३।१।१२) क्य-ङन्ताद्भावे क्तः (३।३।११४) । 'मोर्ह्रायितं प्रियं स्मृला साङ्गभङ्गविजृम्भणम्'। यत्तु-मोद्दनम्। मोदः-इति सुकु-टः । तत्र । मोद्दधातोरदर्शनात् । यदपि-लोहितादि (३।१। १३) क्यषन्ताद्भावे क्तः-इति ॥ तदपि न । 'लोहिताडाज्भ्यः क्यष्वचनम्' 'भृशादिष्वितराणि' इति वार्तिकविरोधात्॥ (१) ॥ ॥ कुट्टनम् । 'कुट्ट छेदनादौ' (चु० प० से०) घञ् (३।३।१८) कुट्टेन निर्वृत्तम् । भावप्रत्ययान्तादिमप् (वा॰ ४।४।२०)। ततो प्यन्तात् (वा॰ ३।१।२६) भावे कः (३।३।११४) ॥ तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् वा । 'दुः-खोपचारः सौख्येऽपि हर्षात्कुष्ट्रिमतं मतम्'॥ (१)॥ ।।।

१—सुरते प्रौढेच्छा हेला ॥ २—अलब्धप्रियसमागमया ख-चित्तविनोदार्थं प्रियस्य या वेषगतिदृष्टिइसितभणितैरनुकृतिः कियते सा लीला ॥ ३—आभरणिकेपनादीनां कृतिश्चित्प्रियापराधादी-र्ष्यानादरेण त्यक्तानां सखीनां प्रयत्नाद्धारणं विच्छित्तिः ॥ प्रियेण दत्तं प्रीतिनिवन्धनं स्वल्पमि भूष्णं विच्छित्तिरित्यन्ये ॥ ४—१९-जनदर्शनवशात् शुष्करुदितइसितत्रसितकोधश्रमाभिलापानां संक-रीकरणं किलिकिञ्चतम् ॥ ५—प्रियकथास्त साक्षभङ्गजृम्भणं कर्ण-कण्डूयनं मोद्वायितम् ॥ ६—सुरतेषु गाडपरिपीडने केशस्तनादि-प्रहणे च इर्षात्सुखेडिप दुःखाविकिया, दुःखेडिप सुखाविकिया कुट्टमितम् ॥

विहरणम् । भावे क्तः (३।३।११४) । 'वक्तव्यभाषणं व्या-जाद्विहृतं दर्शितेक्षितम्'॥ (१)॥॥ इति ॥

द्रवकेलिपरीहासाः कीडा खेला च नर्म च ॥ ३२ ॥

द्रवेति ॥ द्रवणम् । 'द्ध गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३१३१५७) । 'द्धेवो विद्रवनमंणोः । प्राँद्रवे रसगत्थोअ' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ केलनम् । 'किल कीडायाम्'
(तु० प० से०) । 'केल चलने' (भ्वा० प० से०) वा । इन्
(उ० ४१११८) । (केली इति स्त्रियामिष । 'केलीषु तद्वानगुणानिषीय' इति नैषधात् । इति मुकुटः) ॥ (२) ॥॥॥ परिहसनम् 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । घल् (३१३११८) ।
'उपसर्गस्य घनि' (६१३११२२) इति दीर्घः ॥ (३) ॥॥॥
कीडनम् । 'कीडु विहारे' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्रन'
(३१३१९०३) इत्यः । 'कीडा केलिप्रकारे स्यात्खेलावँज्ञानयोरिप' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (४) ॥॥॥ खेलनम् । 'खेल चलने' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्रन' (३१३१९०३) इत्यः ।
मुकुटस्तु 'खेला' इत्यस्य स्थाने 'लीला' इति पठति ॥ (५)
॥॥॥ नरणम् । 'नृ नये' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (३१२।
७५) ॥ (६) ॥॥॥ वट् 'कीडायाः'॥

ध्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च

व्याज इति ॥ (१) ॥ ॥ अपदेशनम् । 'दिश अतिस-किमे' (तु॰ उ॰ अ॰) । घज् (३।३।१८) । ('अपदेशः धुमाँ छक्ष्ये निमित्तव्याजयोरिष') ॥ (२) ॥ ॥ छक्षणम् । 'छक्ष्यं आलोचने' (जु॰ आ॰ से॰) । ण्यत् (३।३।१२४) । 'छक्ष्यं स्यादपदेशेऽपि शरव्येऽपि नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ ॥ घञ-न्तोऽपि । 'संख्यायां च न ना छक्षं क्लीवं व्याजशरव्ययोः' इति मूर्धन्यान्ते रभसात् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'स्वरूपाच्छा-दनस्य'॥

कीडा खेला च कूर्दनम्।

कीडेति ॥ (१) ॥*॥ खेलनम् । 'ग्रुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (२) ॥*॥ 'कुर्दं कीडायाम्' (भ्वा० प०से०) । ल्युट् (३।३।१९५) । 'वींहपधायाः-' (८।२।७६) इति दीर्घः।

१—अवसरागतं वचनं व्याजादिना त्रतं वित्तम्—इति मुकुटः ॥
३—विद्रवे पलायने यथा 'द्रवन् द्रविडराजोऽपि शिश्रिये त्वरया
द्रुतम्'। प्राद्रवे प्रस्रवणे यथा—'जात्येन चन्द्रमणिनेव महीधरस्य
संचार्यते द्रवमयो मनसो विकारः' इत्यनेकार्थकरवाकरकौमुदी ॥
३—'आसवे' इति पाठः पुस्तकान्तरे ॥ ४—अवज्ञाने अनादरे
यथा 'तस्य द्रयमपि क्रीडा क्रीडादलितदन्तिनः' इत्यनेकार्थकरवाकरकौमुदी ॥ ५—परीद्दासस्य—इति बुधमनोहरा ॥ ६—व्याजोऽत्र
स्वरूपाच्छादनम्। यथा 'ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयसि काम्' इति ।
पूवांको व्याजः परद्रोहफलः। तथा च पश्चिकायाम्—'कपटार्थो
व्याजः परद्रोहफलः, अपदेशार्थस्त्वन्यदुद्दिस्यान्यार्थमनुष्ठानम् ।
यथा जलकीडामपदिस्यान्यार्थं याति' इति—इति मुकुटः ॥

यत्तु—'स्फुर्ज' इति लिङ्गात् कुर्दादीनां न दीर्घः (इति धर्म-दासः)। 'वींः' इति विधेरनिस्तवम्—इति कश्चित् (पूर्णच-न्द्रः) आह । तन्न । 'स्फुर्ज' इति स्वरूपनिर्देशार्थं दीर्घानुचा-रणात् । दीर्घविधेः सत्त्वाच । यदि 'विधिप्राप्तं कृत्वेव निर्दे-ष्टत्र्यम्' इति नियमः स्वीकियते तदा एशिरेचोरेत्वाभाव-स्याज्ञापकत्वं स्यात्, एत्वस्य लक्षणप्राप्तत्वात् । अतएव 'दी-र्घाभावस्तु चिन्सः' इति स्वामिश्रन्थोऽपि संगच्छते ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'कन्द्रकादिक्रीडनस्य'॥

घर्मो निदाघः खेदः स्यात

यमं इति ॥ जिघरर्यक्रमनेन । 'घृ क्षरणदीह्योः' (जु॰ प॰ अ॰) । 'घमें-' (उ॰ १।१४९) इति निपातितः । यत्तु—'घरति' इति विम्रहम्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तत्तु 'घृ क्षरण' इति धातूपन्यसनेन विरुध्यते । घरत्यक्रमनेन वा । 'घृ सेके' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । ('घर्मः स्यादातपे मीष्मेऽप्युष्ण-स्वेदाम्युनोरिपि') ॥ (१)॥॥ निद्द्यतेऽनेन । 'हलश्च' (२।३। १२१) इति घम् । न्यङ्कादिः (७।३।५३) ॥ (२) ॥॥ स्विद्यतेऽनेनाक्रम् । घम् (३।३।१२१) । 'स्वेदो घर्मे स्वेदने च' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'मस्वेदहेतोस्ताप-स्य'।—अङ्गजलस्य-इति मुकुटः । तम् । स्वकृतकरणविम्रहितोधात् । नहि जलेन प्रस्विद्यते । वस्तुतस्तु—भावकर्मेन्यु-रपत्त्यां सोऽप्यर्थः ॥

प्रलयो नष्टचेष्टता ॥ ३३ ॥

प्रत्य इति ॥ प्रत्यनम् । लीङ् (दि० आ० अ०)। 'एरच्' (३।३।५६) । 'प्रत्यो मृत्युकल्पान्तम्च्र्जापायेषु पुं-स्ययम्'॥ (१)॥*॥ नष्टा चेष्टा यस्य । तस्य भावः । तल् (५।१।११९)॥ (२)॥*॥ द्वे 'सात्विकभावस्य' मूर्च्जा-परपर्यायस्य । हर्षशोकादिभिः सकलचेष्टानाशस्येस्यर्थः ॥

अवहित्थाकारगुप्तिः

अवेति ॥ अविहः स्थितिरैवहित्था । 'सुपि स्थः' (३। २।४) इस्रत्र 'स्थः' इति योगविभागात्कः । पृषोदरादिः (६। ३।१०९) ॥ (१) ॥॥। आकारस्य शोकादिजनितसुखम्ला-न्यादेगीपनम् । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥॥। द्वे 'आका-रगोपनस्य'॥

समो संवेगसंभ्रमों।

समाविति ॥ संवेजनं संचलनम् । 'ओविजी भयचल-नयोः' (तु॰ आ॰ से॰) । घज् (३।३।१८) ॥ (१) ॥॥॥ संभ्रमणम् । घज् (३।३।१८) । 'संभ्रमः साध्वसेऽपि स्यात्संवेगादरयोरपि'॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'हर्षादिनाकर्मसु त्वरणस्य'॥

१— 'अवहित्यमधोमता' इति भरतोक्तः क्वीवमिष्—इति सु-कुटपीयूषवुधमनोहराः ॥

स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्रासः

स्यादिति ॥ उत्प्रासनम् । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। 'अस गतिदीह्यादानेषु' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । वा घन् (३। ३।१८)। उत्प्रासेनाधिक्येन क्षेपणेन वा सहितः सोत्प्रासः। आच्छुरणं परच्छेदनं । 'छुर छेदने' (तु॰ प॰ से॰)। भावे क्तः (३।३।११४)। स्वार्थे कन् (५।३।७७) भावे 'सादा-च्छुरितकं हासनखराघातभेदयोः'॥ (१)॥॥ एकं 'पर-स्यामर्पजनकहासस्य'॥

स मनाक् स्मितम्॥ ३४॥

स्त इति ॥ स हासो मनागत्पः । 'स्मिङ् ईषद्धसने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। भावे क्तः (३।३।११४) 'ईषद्विकसि-तैर्दन्तैः कटाक्षेः सोष्ठवान्वितेः । अलक्षितद्विजद्वारमुत्तमानां स्मितं भवेत्'॥ (१) ॥॥ एकम् 'ईषद्धासस्य'॥

मध्यमः स्याद्विहसितम्

मध्यम इति ॥ स हासो मध्यमो महत्त्वाल्पलहीनः । 'हसे हसने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । भावे क्तः (३।३।११४) 'आकुश्चितकपोलाक्षं सस्वनं निःस्वनं तथा । प्रस्तावोत्थं सानु-रागमाहुर्विहसितं बुधाः' ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'मध्यमहा-सस्य'॥

रोमाञ्चो रोमहर्षणम्।

रोमाञ्च इति ॥ रोम्णामञ्चनं पूजनम् । घज् (३।३।१८) 'चजोः-' (७।४।५२) इति सूत्रे 'निष्ठायामनिटः' इति पूरि-तलादस्मान्तु 'अञ्चेः पूजायाम्' (७।२।५३) इति क्लानिष्ठियोरिङ्विधानात्र कुलम् । यन्तु—'न कादेः' (७।३।५९) इति योगविभागात्र कुलम् — इति भाषात्रन्त्युपन्यसनं मुकु-टस्य । तत्र । तस्य वार्तिककृता ('निष्ठायामनिटः' इति वार्तिकेन) प्रलाख्यानात् । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् ॥ (१) ॥ शा रोम्णां हर्षणम् ॥ (२) ॥ शा पुलक-कण्टक-रोम-विकिया-रोमोद्गमाश्चात्रेव । ('पुलको गजात्रपिण्डे रोमाञ्चे प्रस्तरन्तरे । अञ्चराज्यां मणिदोषे चषके तालके कृमौ'। ('कण्टकः श्चद्रविरिणि । वेणौ द्वमाङ्के रोमाञ्चे'। 'पुलकः पुनः । रोमाञ्चकण्टकौ रोमविकिया रोमहर्षणम् । रोमोद्गम उद्धर्षणमुल्लासनकमिलपि' । इति हैमात्) । द्वे 'रोमाञ्चस्य'॥

ऋन्दितं रुदितं कुष्टम्

क्रन्दितमिति॥ 'कदि रोदने' (भ्वा॰ प॰ से॰)।
क्तः (३।३।११४) 'अथ क्रन्दितमाह्वाने रुदिते च नपुंसकम्'॥ (१)॥॥। 'रुदिर् अश्रुविमोचने' (अ॰ प॰ से॰)।
भावे क्तः (३।३।११४)॥ (२)॥॥॥ 'कुश रोदने'
(भ्वा॰ प॰ से॰)। क्तः (३।३।११४)। ('कुष्टं रोदनरावयोः'॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'रोदनस्य'॥

जुम्भस्तु त्रिषु जुम्भणम् ॥ ३५ ॥

जुम्भ इति ॥ 'जृभि गात्रविनामे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। घत्र (३१३१९८) 'गुरोश्च—' (३१३१९०३) इत्यः। 'जृम्भा विकासजृम्भणयोस्तिषु'। घत्रन्तस्यैव क्लीबलमपि। 'लि- क्रिशेषविधिव्यीपी विशेषयेयवाधितः' इति वक्ष्यमाणत्वात्। यत्तु —जृम्भं तु, अज्विधौ भयादिपाठात्—इति सुकुटेनो- क्तम्। तत्र। 'अज्विधौ' इत्युक्तत्वेन क्लीबलस्याविधानात्॥ (१)॥॥॥ त्युटि (३१३११९५) जृम्भणम् ॥ (१)॥॥॥ द्वे 'मुखादिविकासस्य'॥

विप्रलम्भो विसंवादः

विप्रति ॥ विशेषेण प्रलम्भनम् । 'डल्भष् प्राप्ताँ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । विरुद्धं सम्यक् वदनम् । घज् (३।३।१८) ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥ द्वे 'अङ्गीकृतासंपादनस्य'॥

रिङ्गणं स्खलनं समे।

रिक्षणिमिति॥ 'रिगि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'स्खल संचलने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। भावे त्युट् (३१३११९)॥ (१)॥॥॥ (२)॥॥॥ 'रिखि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) इत्येके (तन्मते रिक्षणम्)। हे 'धमिदेश्चलनस्य'—इति स्वामी, बालानां हस्तपादगमनस्य-इत्यन्ये, पिच्छिलादौ पतनस्य इत्यपरे॥

स्यानिद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ॥ ३६ ॥

स्यादिति ॥ निद्राणम् । 'द्रा कुत्सायां गती' (आ॰ प॰ अ॰) । 'आतश्चोप-' (३।३।१०५) इत्यङ् । निन्दनम्, निन्दातेऽनया, इति वा । 'निन्देर्नलोपश्च' (उ॰ २।१७) इति रग्, इति वा ॥ (१) ॥॥॥ 'श्चीङ् स्वप्ने' (अ॰ आ॰ से॰) । भावे ल्युट् (३।३।१९५) । 'श्चायनं सुरते निद्राशय्ययोश्च नपुंसकम्' ॥ (२) ॥॥॥ 'ञ्चिष्वप् शये' (अ॰ प॰ अ॰) । घञ् (३।३।१८) । 'स्वापः शयननिद्रयोः । स्पर्शाज्ञतायाम-ज्ञाने' ॥ (३) ॥॥॥ 'स्वपो नन्' (३।३।९१) । 'स्वप्नः स्वापे प्रसुप्तस्य विज्ञाने दर्शने पुमान्' ॥ (४) ॥॥॥ संवेश-नम्। 'विश्व प्रवेशने' (तु॰ प॰ अ॰) । घञ् (३।३।१८) । 'संवेशः स्वापश्चीरतबन्धयोः' ॥ (५) ॥॥॥ 'सुप्तिः' अ-प्यत्र । ('सुप्तिः स्पर्शाज्ञतानिद्राविश्वममे शयने स्वियाम्' इति मेदिनीतः) ॥॥॥ पञ्च 'निद्रायाः' ॥

तन्द्री प्रमीला

तन्द्रीति ॥ तत्पूर्वाद्वातेः 'स्पृहिगृहि-' (३।२।१५८) इस्रादिना 'तन्द्रा' इति निपासते । तन्द्रायाः करणम् । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् 'अच इः' (उ०४।१३९) । तन्द्रिः। 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीव् वा। 'तन्द्री निद्राप्रमीलयोः' । णिजभावे 'तन्द्रा' इस्रपि । मुकुटस्तु—इन्द्रियाणां तननं द्रास्रमाम् । तन्द्रधातोः सौत्रान्मूच्छीर्थात् 'तन्द्रेरिदीतौ' इति हस्वेकार-

प्रख्ये तन्द्रः । ङीषि तन्द्री । दीर्घेकारप्रख्ये छक्ष्मीशब्द-वच-इत्याह । तन्न । द्रातिना विग्रह्य सौत्रधातोरुपन्यासस्य विरुद्धलात् । 'तैदो नान्तलनिपातनाभ्युपगमविरोधात्'। 'तन्द्रोरिदीतां' इति सूत्रस्यादर्शनाच । ईप्रस्यविधायकाभा-वाच । (यदिष) 'तैन्द्रिस्तन्द्री तन्द्रीस्तन्द्रा' इति रूपचतुष्ट-यम् । इत्युक्तम् । तदिष न । दीर्घविसर्गान्ते प्रमाणाभावात् ॥ (१)॥॥॥ प्रमीलनम् । 'मील निमेषणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'गुरोश्व' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'अत्यन्तश्रमादिना सर्चेन्द्रियासामर्थ्यस्य'॥

भ्रकुटिर्भुकुटिर्भृकुटिः स्त्रियाम्।

अकुटिरिति॥ 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०)। 'इगुपधात्कित्' (उ०।४।१२०) इतीन् । 'ध्रुवोः कुटिः, अकुंसवत्रैरूप्यम् । पृषोदरादिलाहकारे भृकुटी, इलिप ॥ (३)॥॥ त्रीणि 'कोधादिना ललाटसंकोचनस्य'॥ अहिष्टः स्यादसौस्येऽिष्ण

अदृष्टिरिति ॥ विरुद्धा दृष्टिः ॥ (१) ॥*॥ असौम्येऽसु-न्दरे ॥ एकं 'क्रुराया दृष्टेः' ॥

संसिद्धिप्रकृती त्विमे ॥ ३७ ॥ स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्च

संसिद्धीति ॥ संसेधनम् । 'षिध संराद्धौ' (दि० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । ('संसिद्धिः प्रकृतौ सिद्धौ म-दोप्रायामिष स्त्रियाम्') ॥ (१) ॥ श॥ प्रकरणम् । 'डुकुल्' (त० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥ श॥ इमे इति द्वयोः स्त्रीलवोधनार्थमुक्तम् । स्वं रूपम् ॥ (३) ॥ श॥ स्त्रो भावः ॥ (४) ॥ ॥ विसर्जनम् । 'सज विसर्गे' (तु० प० अ०) । घन् (३।३।१८) । 'निसर्गः सष्टौ स्वभावे च' इति हैमः ॥ (५) ॥ ॥ ॥ पश्च 'स्वभावस्य' ॥

अथ वेपथुः।

कस्पः

अधेति ॥ वेपनम् । 'ढुवेष्ट कम्पने' (भ्वा० आ० से०)। 'द्वितोऽश्चच्' (३।३।८९) ॥ (१) ॥*॥ 'कपि किंचिचलने' (भ्वा० आ० से०) । घत्र् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कम्पस्य'॥

अथ क्षण उद्धर्षों मह उद्धय उत्सयः ॥ ३८॥ अथिति ॥ क्षणोति दुःखम् । 'क्षणु हिंसायाम्' (त० उ० से०)। पचायच् (३।९।९३४)। ('क्षणः कालविशेषे स्यात्प-विष्यवसरे महे । व्यापारविकलत्वे च परतन्त्रत्वमध्ययोः'

१—तदो नान्तत्वनिपातनाभ्युपगमपाठो मुकुटपुस्तकत्रये तु नोपलभ्यते ॥ २—एतस्थाने-'तन्द्रिस्तन्द्रीस्तन्द्रा' इति दिरूपको-शाच-इति लिखितमासीत् । परंतु मुकुटपुस्तकत्रयदृष्टं मया लिखितम् ॥ इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ उद्धर्षयति । 'हृषु अलीके' (भ्वा॰ प॰ से॰) णिजन्तः । अच् (३।१।१३४) । उद्भतो हर्षोऽन्त्रेति वा ॥ (२) ॥॥॥ महनम् 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) घल् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकलाहृद्ध्यभावः । घः (३।३।११८) वा । यहा महति । अच् (३।१।१३४)। 'मही नयन्तरे भूमो मह उद्ध(त्स)वतेजसोः' (यत्तु) महाते—नेन । 'पुंसि—' (३।३।१९८) इति घः—इति मुकुटः । तन्न । 'हलश्व'—(३।३।१९९) इति घञ्प्रसङ्गात् ॥ (३)॥॥। उद्धनोति । दुःलम् । 'धूल् कम्पने' (स्ना॰ उ॰ अ॰)। अच् (३।१।१३४) । 'उद्धवो यादवभिदि महे च कतु-पावके'॥ (४)॥॥॥ उत्सवति । 'पू प्रेरणे' (तु॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। 'उत्सवो मह उत्सेके इच्छाप्रसरको-पयोः'॥ (५)॥॥॥ पश्च 'उत्सवस्य'॥

इति स्वर्गवर्गः ॥

इतीति ॥ स्वर्गप्रधानो वर्गः । एतत्पर्यन्तं स्वर्गसंगता-र्थनिरूपणात् ॥

इति नाट्यवर्गविवरणम्॥

अधोभुवनपातास्त्रबलिसद्यरसातसम् । नागस्रोकः

अध इति ॥ अधव तद्भवनं च ॥ ॥ 'अधः अपि'। 'अधोऽव्ययं स्थात्पाताले' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (१) ॥ ॥ पतन्त्यत्र पापात् । 'पतिचण्डिभ्यामाल्रञ्' (उ० १।११७)। 'पातालं वडवानले। रसातले च' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ वलेः सद्म ॥ (३) ॥ ॥ रसायास्तलमधः॥ (४) ॥ ॥ नागानां लोकः॥ (५) ॥ ॥ अधोलोक-फणिभुवना-दयः अप्यत्र ॥ ॥ ॥ पञ्च 'पातालस्य'॥

अथ कुहरं शुषिरं विवरं बिलम् ॥१॥ छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा शुषिः।

अधित ॥ कुं हरति । 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (३।२।९)।
यद्वा 'कुह विस्मापने' (चु० आ० से०)। इगुपधलात (३।
१।१३५) कः। कुहं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०)।
'आतोऽनुपन' (३।२।३) इति कः। 'कुहरं गहरे च्छिद्रे
क्षीवं नागान्तरे पुमान्'॥ (१)॥ ॥ शोषणम्। 'शुष् शोषणे' (दि० प० अ०)। 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०)।
शुषिरस्यास्ति। 'उषशुषिन' (५।२।१०७) इति रः। 'शुषिरं वंशादिवाधे विवरेऽपि नपुंसकम्। शुषिरो न स्त्रियां गर्ते वहाँ रन्ध्रान्विते त्रिषु'॥ (२)॥ ॥ विवृणोति। 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। यद्वा विविन

१—मृषिके ना स्त्रियां नाल्पौषधौ, मृषिके ना स्त्रियां वर्गे. इत्येवं पाठो मूळमेदिन्यां दृइयते ॥

यते । 'अहबृहिनिश्चिगमश्च' (३।३।५८) इस्यप् । विगतो वरोऽस्माद्वा । वीनां पक्षिणां वरं वा । 'चिवरं दूषणे गर्ते'।। (३)।। ।। विलित भिनित्त । 'विल भेदने' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। विल्यते वा। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) सूत्रे 'कृत्युटः' इति (वा-र्तिकेन) इति 'इगुपध-' (३।३।१३५) इति कः । घनर्थे कः (वा॰ ३।३।५८) वा। 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घे संज्ञापूर्वकलादुणाभावो वा। 'विलं छिदे गुहायां च पुमा-नुचै:श्रवोहये' ॥ (४) ॥ श। छिद्यते । 'छिद्र भेदने' (चु॰ उ॰ से॰) । घन् (३।३।१८) यद्वा छिद्यते 'छिदिर् द्वैधीकरणे' (रु॰ उ॰ अ॰)। 'स्फायि-' (उ॰ २।१३) इति रक्। 'छिद्रं चिवररन्ध्रवत् । गर्ते दोषे' इति हैमः॥ (५) ॥ श। 'व्यथ भयचलनयोः' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। भावे ह्युट् (३।३।११५)। निश्चयेन व्यथनं भयं चलनं वा यत्र। यत्तु-अधिकरणे ल्युट् (३।३।११६)-इति मुकुट आह । तत्र । व्यथनमिति भावप्रस्ये बहुवीहिणा गतार्थसात् ॥ (६) ॥ शा रोचतेऽत्र । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घज्। निष्ठायां सेट्त्वान्न्यङ्का-दित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । यत्तु मुकुटः-रोचते प्रका-शते । घः (३।३।९९८)—इस्राह । तन्न । कर्तरि घस्रा-विधानात् । 'रोकं कयणभेदे ना वि (वरे)विले चले। रोकोंऽशौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (७) ॥*॥ रमणम् । संप-दादि (३।३।१०८) । संज्ञापूर्वकत्वान दीर्घः । रमं कीडां धरति । मूलविभुजादिः (वा॰ ३।२।५)। रन्धयति । 'रध हिंसासंराद्योः' (दि॰ प॰ से॰)। बाहुलकादक् वा। 'रन्ध्रं तु दूषणे च्छिद्रे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥ ॥ श्वस्रयति । 'श्वन्न गतो' (चु॰ प॰ से॰) व्यन्तात्पचाद्यच् । शु शोभन-मश्रं व्योमात्र वा । तालैव्यादि॥ (९)॥ ॥ उप्यतेऽत्र । 'डुवप्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । भिदादिः (३।३।१०४)। ('वपा विवरमेदसोः') ॥ (१०) ॥ ॥ शुष्यस्यत्र । 'शुष शोषर्णे' (दि॰ प॰ अ॰)। 'इगुपधात्कित्' (उ॰ ४।१२०)। 'शुषिः शोषे बिलेऽस्त्री स्यात्' इति मेदिनी ॥ ॥ सुष्ठु स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । बाहुलकात् किः । (सुषिः)। 'विवराभिधायिनि शुषिरादौ शास्त्रेषु दन्यता-लब्यों इत्यूष्मविवेकः ॥ (११) ॥ ॥ एकादश 'विलस्य'॥ गर्तावटी भुवि श्वभ्रे

गर्तेति ॥ गिरित 'गृ निगरणे' (तु॰ प॰ से॰)। (हसि-मृग-' (उ॰ ३।८६) इति तन् । स्त्रियां टाप् (४।१।५) 'शरट-कृसर-गर्त-श्टङ्गाः' इति स्त्रीपुंसप्रकरणे रमसात् । 'गर्तोऽवटे कुकुन्दरे । त्रिगर्ताशे' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ अवन्त्यस्मात् । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'शका-दिभ्योऽटन्' (उ॰ ४।८१) । इदन्तोऽपि । 'दर्भेऽपि पविश्वनिट्योऽटिप' इति हलायुधः । 'अवटः कूपविलयोगेर्ते कुहकजीविनि' इति हैमः ॥ (२) ॥॥। द्वे 'रन्ध्रमात्रस्य'॥ सरन्ध्रे शुष्टिरं त्रिषु ॥ २॥

सरन्ध्र इति ॥ ग्रुषिरस्यास्ति । 'उषग्रुषि-' (५।२। १०७) इति रः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'भूरन्ध्रस्य'॥

अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः।

अन्धिति॥ 'अन्ध दृष्ट्यप्रधाते' (चु॰ उ॰ से॰) चुरादिः। अन्धनम् घञ् (३।३।१८) । अन्धं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ ॥ ध्वन्यते । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प॰ बे॰)। 'क्षुच्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति निपातितम् ॥ (२) ॥ ॥ तमोऽस्त्यत्र । भावप्रधानो निर्देशः। 'ज्यो-त्स्नातमिस्ना–' (पारा११४) इति साधु ॥ः॥ तमिस्नास्त्या-श्रयत्वेनास्येति वा (अर्शआद्यच् (पारा१२७) । **'तिमिस्त्रं** तिमिरे कोपं, तिमस्त्रा तु तमस्ततौ । कृष्णपक्षनिशायां च' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (३) ॥ ॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्री-भावे' (दि० प० से०) । किरच् (बाहुलकात्) । 'तिमिरं ध्वान्ते नेत्रामयान्तरे' ॥ (४) ॥ ॥ ताम्यत्यनेन । 'तमु ग्लानौ' (दि॰ प॰ से॰) । असुन् (४।१८९) । ('तमो ध्वान्ते गुणे शोके ह्रीवं, वा ना विधुंतुदे') इति मेदिनी ॥ ।। (उ॰ ३१९९० असचि) तमसमपि । 'तमसं तु नि-शाचर्म दित त्रिकाण्डरोषात् । (स्त्रियां तु तमसा नदीवि-शेषे) ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'अन्धकारस्य'॥

ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्

ध्वान्त इति ॥ अन्धयति । अन्धं च तत्तमश्च । 'अव-समन्धेभ्यस्तमसः' (५।४।७९) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'धनान्धकारस्य' ॥

क्षीणेऽवतमसम्

श्लीण इति ॥ क्षीणे तु ध्वान्ते । अव हीनं तमः अच् (पाराज्य) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'श्लीणतमसः' ॥ तमः ॥ ३॥

विष्वक् संतमसम्

तम इति ॥ विष्वक् सर्वतः तमः समन्तात्तमः। अच् (५।४।७९)॥ (१)॥*॥ एकम् 'व्यापकतमसः'॥

नागाः काद्रवेयाः

नागा इति ॥ नगे भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । यद्वा—न गच्छन्ति । अगाः । न अगाः । 'सुप्सु-

१—'विवराभिधायिनि-' इत्यूष्मविवेकतो दन्तादित्वे तु 'सुष्ठु अभ्रम्' इति विग्रहः इति पश्चिकाशयः—इति मुकुटपीयूषबुधमनो- इराशयः॥

पा' (२।१।४) इति समासः । अनञ्लान नलोपः । ('नागो-मतङ्गजे सर्पे पुंनागे नागकेसरे । ऋराचारे नागदन्ते मुस्तके वारिदेऽपि च ॥ देहानिलविशेषे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः । नागं रङ्गे सीसपत्रे स्तीवन्धे कारणान्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥ श्रा कट्टा अपत्यानि । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) 'ढे लो-षोऽकट्टाः' (६।४।१४०) इति टिलोपामावे 'ओर्गुणः' (६।४। १४६) । यत्तु-स्नामी-ग्रुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् । न तु 'स्त्रीभ्यो ढक्' । कद्वकमण्डल्वोश्लन्दस्यृङ्गिषेधः—इत्याह । तत्र । 'संज्ञायाम्' (४।१।०२) इति लोकेऽप्यृङ्गिधानात् ॥ (२) ॥ श्रा सर्पेभ्योऽन्ये देवयोनयोऽमी ॥ हे 'फणालाङ्गल-चतो नराकारसर्पस्य'॥

तदीश्वरः।

दोषोऽनन्तः

तदीति ॥ तेषामीश्वरः । शिष्यते । 'शिष्छ विशेषणे' (रु॰ प॰ अ॰) । घन् (३।३।१८) । 'शेषोऽनन्ते वधे सीरिण्युपयुक्तेतरेऽपि च । शेषा निर्माल्यदाने स्यात्' इति
हैमः ॥ (१) ॥॥॥ न अन्तोऽस्य । 'अनन्तः केशवे शेषे
पुमान्, निरवधौ त्रिष्ठु' ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'नागानां स्वामिनः'॥

वासुकिस्तु सर्पराजः

वासुकिरिति ॥ वसु रह्नं के मूर्धि यस्य । वसु कायति वा । 'के शब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । कः (३।२।३) । वसुकः । तस्यापत्यम् । 'अत इव्' (४।१।९५) ॥ (१) ॥ ॥ सर्पाण्ं राजा । 'राजा-' (५।४।९१) इति टच् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'नागराजस्य' ॥

अथ गोनसे ॥ ४ ॥

तिलित्सः स्यात्

अथेति ॥ गोरिव नासिका यस्य । 'अञ्नासिकायाः' (५।४।११८) इत्यच् , नसादेशः ॥॥॥ गोनासोऽप्यत्र । 'गोनास्मगोनसों' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (१) ॥॥॥ तेलित 'तिल गतों' (प० से०) भ्वादिः । तिलित । 'तिल क्रेहने' (प० से०) तुदादिः । 'तिल इदुक् च' इति स इदुगागमश्र—इति सुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादिषूक्तसूत्राभावात् तेलनम् । तिल् । संपदादिक्विप् (वा० ३।३।९०८) तिलमेति । 'इण् गतों'(अ० प० अ०) किप् (३।२।९०८) । तुक् (६।९।७९) । तिलित् । तिलितं स्रति । 'पोऽन्तकमंणि' (दि० प० अ०) । कः (३।२।३) यद्वा तेलनम् । तिलिः । कृष्यादित्वात् (वा०

३।३।१०८) इक्। तिर्छि गतिं त्सरित । 'त्सर छद्मगतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (बा० ३।२।१०२)। इति डः॥ (२)॥॥॥ 'गोनसी मण्डली बोडः' इति तु विकमादिलः॥ द्वे 'सर्पविशेषस्य'॥

अजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ।

अजेति ॥ गिरति । 'गृ निगरणे'(तु॰ प॰ से॰)।
पचायच् (३।१।१३४)। अजस्य गरः । अजो नित्यो गरो
विपं यस्येति वा । यत्तु—अजं छागमपि गिरति । पचायच्न इति मुकुटः। तन्न । कर्मण्यणः प्रसङ्गात् । 'अजगरः स्मृतः सर्पभेदेऽपि कवचे बुधः'॥ (१)॥ ॥ शेते । 'शीङ् खप्ने' (अ॰ आ॰ से॰) 'मृमुशी-' (उ॰ १।७) इत्युः॥ (२)॥ ॥ वहति । 'विह्युभ्यां णित्' (ऊ॰ ३।११९) इत्यसच् । णित्त्वाद्वृद्धः। वाहं गतिं स्यति–इति वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'वाहसोऽजगरे वारिनिर्याणसुनि-पण्णयोः' इति हैमः॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'अजगरस्य'॥

अलगर्दो जलव्यालः

अलेति ॥ लग्ति 'लगे सक्ने' (भ्वा० प० से०) । किप् (३१२११७८) । अर्दयति । अच् (३११११३४)। लक् चासावर्दश्च । लग्नः सन् पीडक इत्यर्थः । निर्विपत्वात्तद्भिने डलगर्दः । यद्वा—अलति । 'अल गत्यादौ' (भ्वा० प०से०)। गर्दति । 'गर्द शब्दे' (भ्वा० प० से०)। अच् (३११११३४)। अलक्षासौ गर्दश्च ॥ ॥ 'अलगर्धः' इति तु सुकुटः । अलं गृध्यति । 'गृधु अभिकाङ्कायाम्' (दि० प० से०) । पृषोदं रादिः (६१३११०९)। पचाद्यच् (३१९१३४) ॥ (१) ॥ ॥ जलस्यो व्यालः ॥ (२) ॥ ॥ है 'जलव्यालस्य'॥

समौ राजिलडुण्डुभौ॥५॥

समाविति ॥ राजी रेखास्यास्ति । सिध्मादित्वाल्चच् (५।२।९७) । यद्वा—राजिं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥॥॥ 'डुण्डु' इत्यनुकरणशब्दः । तं भणिति, तेन भाति, इति वा । 'अन्यभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०२) इति डः । लण्ड्यते । 'ओ लिंड उत्क्षेपणे' (चु० प० से०) । घन् (३।३।१८) । डलयोरेकत्वम् । उभित । 'उभ पूरणे' (चु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । डुण्डुश्चासानुभश्च । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यत्तु—'डुडि गुडि निमज्जने' । घन् (३।३।१८) । डुण्डेन भाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'कर्नृकरणे कृता—' (२।१।३२) इति समासः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । तवर्गेनृतीयादिरिष । अत एव 'दो डो दो लक्ष' इति नरिसंहः—इति मुकुटः । 'दण्ड भाषणे' । 'दण्डुभः' इत्येके—इति स्वामी । तन्न । उक्तधातूना-मर्यानत् । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कस्य कर्मण्युपपदे

१—इह यद्यपि शेषवासुक्योभेदः । तथापि गतानुगतिकतया कवयोऽभेदेन प्रयुक्षते यथा 'स्विमिव भुजंगिवशेषं व्युपधाय स्विपिति यो भुजंगिवशेषम्' इति वृन्दावने । 'वलयायितशेषशायिनः सिखिनतामादित पीतवाससः' इति नैषषे । इति मुकुटः ॥ २—'गोन्नासाय नियोजिता गदरजाः' इति राजशेखरः—इति मुकुटः ॥

विधानात् । परलादुपपदसमासस्य (२।२१९) न्याय्यत्वाच ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'निर्विषेस्य द्विमुखस्य सपस्य'॥ • मालुधानो मातुलाहिः

माि वित ॥ माछरोषधी । तत्र धानमस्य । 'माछु-धानश्चित्रसर्पे महापद्मे च दृदयते' इत्युत्पिलिनी । 'माछु-धानो मातुलाहौ माछुधानी लतान्तरे' इति विश्वः । (१) ॥॥ मां तुलयति । कः । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । मातुलश्चासावहिश्च ॥ (२) ॥॥ द्वे 'चित्रसर्पस्य'॥

निर्मुको मुक्तकञ्चकः।

निर्मुक्त इति ॥ अमोचि । मुक्तः-कब्रुकः । नास्ति मुक्तोऽस्य । 'निर्निश्चयनिषेधयोः' । निर्मुक्तस्यक्तसङ्गे स्यान्मुक्तकब्रुकभोगिनि' ॥ (१) ॥ ॥ मुक्तः कब्रुको येन ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मुक्तत्वचः सर्पस्य'॥

सर्वः पृदाकुर्भुजगो भुजंगोऽहिर्भुजंगमः॥६॥ आशीविषो विषधरश्चकी व्यालः सरीस्वः। कुण्डली ग्र्ढपाचक्षःश्रवाः काकोदरः फणी॥७॥ दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दन्दश्को बिलेशयः। उरगः पन्नगो भोगी जिह्यगः पवनाशनः॥८॥

सर्प इति ॥ सर्पति । 'सृष्ठ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) 'इग्रपध-' (३।१।१३५) इति को वा। 'नोक्तमनित्यम्' इति गुणः । यद्वा सर्पणम् । भावे घत्र् । सर्पः। सोऽस्यास्ति । अशेआयच् । (५।२।१२७) स्त्रियां जातिला-न्डीष् (४।१।६३)॥ (१) ॥ ॥ पर्दते। 'पर्द कुत्सिते शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'पर्देर्नित्संप्रसारणमहोपश्च' (उ०३।८०) इति काकुः प्रत्ययः। पिपर्ति खम् । 'पिपर्तेर्दाकुईखश्च' (*) इति वा । 'पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे सर्पचित्रकयोः पुमान्'॥ (२) ॥ भा भुजो कौटिल्ये' (तु॰ प॰ अ॰) इगुपधलात् (३।१।१३५) कः । भुजः सन् गच्छति । 'अँन्यत्रापि' (बा० ३।२।४८) इति डः ॥ (३) ॥ अ॥ अजेन कौटिल्येन गच्छति वा। 'गमेः सुपि' 'खच डिद्वा' (वा॰ ३।२।३८) इति खचि डित्त्वे टिलोपे भुजंगः । 'भुजंगः सर्पखिङ्गयोः' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ आहंन्ति । 'आङि श्रिहनिभ्यां हस्तश्च' (उ० ४। १३८) इतीन् डित्। 'अहिर्वृत्रासुरे सर्पे पुंसि'॥ (५)॥*॥ खच्यडित्त्वे भुजंगमः॥ (६)॥॥। 'आशीस्ताछगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति' । तत्र विषमस्य । पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) दीर्घसळोपौ । केचित्त्वीकारान्तमाशीशब्दमाहुः। 'आशीमिव कलामिन्दोः' इति राजशेखरः ॥ (७) ॥ ॥ वि-षस्य धरः ॥ (८) ॥ ॥ चक्रमस्यास्ति । 'अत इनिः' (५।२। ११५)। 'चक्री कोके कुलालेऽहाँ वैकुण्ठे चक्रवर्तिनि' इति हैमः ॥ (९) ॥ ॥ व्याडति । 'अड उद्यमे' (भ्वा॰ प॰ से॰)

१ — लक्ष्यं च । 'किं महोरगविसापिविक्रमी राजिलेषु गरुडः प्रवर्तते' इति स्वामी ॥ २ — भाष्ये तु 'अन्येष्विप' इति दृश्यते ॥

व्याङ्पूर्वः । अन् (३।१।१३४) । ('व्याडो हिंसपशो सपें') ॥ ॥ डलयोरेकलस्मरणात् व्यालोऽपि । 'व्यालो दुष्टगजे सर्पे खले श्वापदसिंह्योः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१०)॥॥॥ कुटिलं सर्पति । 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' (३।१।२३) इति यङ्। पचाद्यच् (३,१११३४) । 'यङोऽचि च' (२।४।७४)। 'संसार-सारस-सरीसप-सस्य-साह्नाः' इति द्विदन्त्ये जन्म-विवेकः ॥ (११) ॥ ॥ कुण्डलं कुण्डलाकारतास्यास्ति । इनिः (५।२।११५)। यत्तु मुकुटः-वयं तु 'कुण्डलमनुकरोतीति 'कुण्डलशब्दात् प्रातिपदिकाद्धात्वर्थणिजन्तात् घत्रर्थे के (वा॰ ३।३।५८-) कुण्डलं कुण्डलनं कुण्डलानुकरणम् । तद्यो-गाद् 'इनिः' (५।२।११५) 'कुण्डली' इति ब्रूमहे-इलाह् । तत्र । परिगणनात् काभावात् । प्राचामेव फलितार्थस्य ला-भात्। 'कुण्डली वहणे सर्पे मयूरे कुण्डलान्विते'।। (१२) ॥ गूढाः पादा अस्य । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'पादा-नामपि विज्ञेये हे शते हे च विंशती' इत्यागमः। यद्वा गूढं पादयति । 'पद गतौ' (दि॰ आ॰ अ॰) । ण्यन्तात् (३।१। २६) किप् (३।२।१७८) ॥ (१३) ॥ श। चक्षुः श्रवः कर्णी-ऽस्य । सान्तः ॥ शा अत एव 'गोकर्णः' अपि । ('गोकर्णः प्रमथान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने मृगेऽश्वतरसर्पयोः')॥ (१४) ॥ ॥ काकस्येवोद्रमस्य । यद्वा-ईषदकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'ईषदर्थे च' (६।३। १०५) कोः कादेशः काकम्-ईषत्कुटिलगतिंमद्-उदरमस्य॥ (१५) ॥ ॥ फणास्यास्ति । बीह्यादिः (५।२।११६) फणो-Sस्यास्ति वा। अत इनिः (५।२।१०५)॥ (१६)॥*॥ द-व्योकारः फण एव करो यस्य प्रहारसाधनत्वात् । दवीं फणं करोति, इति वा । 'कृञो हेतु-' (३।२।२०) इति टः॥ (१७) ॥ श। दीर्घ पृष्ठमस्य ॥ (१८) ॥ श। गर्हितं दशति । 'छपसद-' (३।१।२४) इति यङ्। 'जपजभ-' (७।४।८४) इति नुकि अनुखारः (८।२।१२४)। 'यजजप-' (३।२। १६६) इत्यूकः । 'द्न्द्शूकस्तु पुंलिङ्गो राक्षसे च सरीस्रपे'॥ (१९) ॥ । बिले शेते । 'अधिकरणे शेतेः' (३।२।१५) इत्यच्। 'शयवास-' (६।३।१८) इत्यक्त । 'बिलेशयो मूषिकेऽहौं इति हैमः ॥ (२०) ॥ ॥ उरसा गच्छति । 'उ-रसो लोपश्व' (वा॰ ३।२।४८) इति ङः ॥ (२१) ॥*॥ पन्नं पतितं यथा तथा गच्छति । 'सर्वत्रपन्नयोः' (वा॰ ३।२। ४८) इति डः । 'पन्नगश्चीषधीमेदे तथैव पवनाशने'॥ (२२) ॥ शा भोगः फणो वक्रगतिर्वास्यास्ति । इनिः (५।२। ११५) । 'भोगी भुजंगमेऽपि स्याद्रामपात्रे नृपे पुमान् । विहाय महिषीमन्यराजयोषिति भोगिनी' ॥ (२३) ॥*॥ जिह्नं कुटिलं गच्छति। 'अन्येभ्योऽपि-'(वा०३।२।१०१) इति

१—अत्र तु 'कुण्डलं कर्णभूषायां पारोऽपि वलयेऽपि च। काञ्चनद्रगुडूच्योः स्त्री केवलः कुहनेऽपि च' इत्युपलभ्यते ॥ तत्तु न संपेपर्यायवोधकम्॥ डः । 'जिह्मगोऽहौ च मन्दगे' इति विश्वः ॥ (२४) ॥॥॥ पवनोऽशनं यस्य ॥ (२५) ॥॥॥ पचविंशतिः 'सर्पमात्रस्य'॥ त्रिष्वाहेयं विषास्थ्यादि

त्रिष्विति ॥ अहाँ भवम् । 'दृतिकृक्षि-' (४।३।५६) इति ढज् स्त्रियां 'टिइढा-' (४।१।१५) इति द्धीप् ॥ (१) ॥॥ आदिना कन्नुकादि ॥ एकम् 'सर्पविषास्थ्यादेः'॥ स्फटायां त फणा द्वयोः ।

स्फटायामिति॥ स्फटति। 'स्फट विकसने' (चु० प० से०) चौरादिकः। णिजभावे पचाद्यच् (३।१।१२४)॥ ॥ 'फटा' इति क्रचित्पाठः। पृषोदरादिः (६।३।१०९) ('फटा तु कितके फणे')॥ (१)॥ ॥ फणिति। 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)॥ (२)॥ ॥॥ 'हैयोः' इत्यन्तेन 'स्फटा' अपि संवध्यते—इति स्वामी॥ हे 'फणायाः'॥ समौ कञ्चकनिर्मोकौ

समाविति ॥ कञ्चते । 'कचि दीप्तियन्थनयोः' (म्वा॰ आ॰ से॰) । बाहुलकादुकन् । 'कञ्चको वारवाणे स्याति-मिके कवचेऽपि च । वर्धापकगृहीताङ्गस्थितवस्त्रे च चोलके । कञ्चक्यौष्यिमेदे च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥॥। निश्व-येन मुच्यते ॥ कर्मणि घच् (३।३।१९) । 'निर्मोको मो-चने व्योग्ति संनाहे सर्पकञ्चके'॥ (२)॥॥॥ द्वे 'सर्पत्वचः'॥ श्वेडस्त गरलं विषम्॥ ९॥

ह्वेड इति ॥ ६वेडते मोहयति । अच् (३।१।१३४)। क्षिवयन्यनेन वा। 'ञिक्ष्वदा स्नेहनमोचनयोः'। 'मोहनयोः' इत्येके (भ्वा॰ प॰ से॰, दि॰ प॰)। 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घञ्। पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'क्ष्येडो ध्वनौ क-र्णामये विषे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति । लोहितार्कपर्णकले घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च क्रिटिले वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः'॥ (१) ॥ ॥ गिरति जीवम् 'गृ नि-गरंगे' (तु॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) । गरं लाति। 'ला दाने' (अ॰ प॰ अ॰)। कः (३।२।३)। भावपरत्वं गरशब्दस्य । गिरतेर्वाहुलकादलच् वा । 'गरलं पन्नगविषे तृणपूलकमानयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ वेवेष्टि कायम् । 'विष्ठु व्याप्तौ' (ज॰ उ॰ अ॰) 'विष विप्रयोगे' (क्या॰ प॰ से॰) वा। 'इगुपध-' (३) (१।१३५) इति कः। 'गरले विषमम्भित् च, स्त्रियामतिविषायाम्' इत्यूष्मविवेकानमूर्ध-न्यान्तम् । 'पुंसि क्लीबे च' इति विषेणापि संबध्यते-इति क़ेचित्।। (३) ॥ श। त्रीण 'विषमात्रस्य'॥

पुंसि क्लीबे च काकोलकालक्क्टहलाहलाः। सौराष्ट्रिकः शौक्रिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः॥ १०॥ दारदो वत्सनामश्च विषभेदा अमी नव।

पुंसीति ॥ ईषत् कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प०

से॰) अच् (३।१।१३४) । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः । 'काकोलो नरकान्तरे, नाकुलाले द्रोण-काके, विषमेदे च न स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥ ।।। कालमपि कूट-यति । 'कूट परिदाहे' (उ॰ से॰) चुरादिः । 'कर्मण्यण्' (३। २।१)। कालस्य कर्मणो मृत्योर्वा कृटो राशिरिव-इति वा॥ (१) ॥ ॥ हलति जठरम् 'हलविलेखने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। न हलति आहलति वा अच् (३।१।१३४)। अहलम-आ-हलम्, वा । ततः कमेधारयः । हाला इव, हलतीति वा। हरूमिव हरुति । अच् (३।१।१३४) (५।३।३८)। 'हाँलाहलं हालहलं वदन्यपि हलाहलम्' इति द्विरूपकोषः । 'गोनासगोनसौ, हालाहलं हालहलं विषम्' इति त्रिकाण्डशेपः । 'हलाहलस्तु हयलालोरगे विषे । ज्ये-ष्ट्यां च' इति हैमः ॥ (१) ॥ एते त्रयः क्लीवपुंसोः ॥ ॥ सौ-राष्ट्रे देशभेदे भवः । अध्यात्मादिलात् (वा० ४।३।६०) ठव्। 'सारोप्रिकः' इति पाठः - इति मुकुटः । सुराष्ट्रे भव इति तु स्वामी। (१) ॥ ॥ शुक्तिके देशे भवः। 'हतिकक्षि-' (४।३।५६) इति योगविभागाहुन् ॥ (१) ॥ ॥ वद्याणैः पुत्रः। ('ब्रह्मपुत्रः क्वेडमेदे नदमेदे च पुंखयम्') ॥ (१) ॥ ।।। प्रदीपयति णिच् । (३।१।२६) नन्दादिल्युः (३।१।१३४)॥ (१) ॥ ॥ दरदि देशे भवः । 'दारदो विषभेदे स्यात्पारदे हिङ्कले पुमान्'॥ (१)॥ ॥ वत्सान् नभाति । 'णभ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) वत्सस्य नाभिरिव नाभिरस्येति वा । 'अव् प्रत्यन्ववपूर्वात्-' (५।४।७) इति योगविभागादच् ॥ (१) ॥ । 'स्थावरविषभेदानां' प्र-त्येकम् ॥

विषवैद्यो जाङ्गलिकः

विषेति ॥ विद्यामधीते वेत्ति वा । 'तद्धीते तद्देद' (४। २।५९) इस्रण् । विषस्य वैद्यः ॥ (१) ॥*॥ जाङ्कलीं विषवि-द्यामधीते वेद वा । वसन्तादिलात् (४।२।६३) ठक् । 'परी-क्षितं समश्रीयाजाङ्कलीभिर्भिषग्वतः' ॥ जाङ्कल्या दीव्यतीति वा । 'तेन दीव्यति' (४।४।२) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गारुडिकस्य' ॥

व्यालयाह्याहितुविडकः ॥ ११ ॥

ह्यालेति ॥ व्याठं गृह्णाति । 'नन्दिम्रहि-' (३।१।१३४) इति णिनिः ॥ (१) ॥३॥ अहेस्तुण्डं मुखम् । तेन दीव्यति ।

१—यथा 'लिग्धं भवत्यमृततुल्यमहो कलत्रं हालाहलं विषमि-वात्रगुणं तदेव' यथा 'काममपायि मयेन्द्रियकुण्डेर्यद्यपि दुष्कृतहा-लहलादः' यथा वा 'मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदये हालहलं महाविषम्' इति खामी । 'कस्य सह्यो हलाहलः' इत्यनेकाधिकर-वाकरकौमुदी ॥ २—गोनासगोनसौ श्लोकाधिपतितत्वेनोक्तौ न प्र-कृतोपयुक्तौ ॥ ३—'त्वं विष ब्रह्मणः पुत्र सत्ये धर्मे व्यवस्थितः इति याह्मवल्ययोक्तः-इति खामिमुकुटबुधमनोहराः ॥

१—'द्दयोर्वर्तमानायां स्फटायां फणापि द्दयोः' इति केचित् । नैषा यन्थकृद्रीतिः—इति पीयूषम् ॥

ठक् (४।४।२) । संज्ञापूर्वकत्वादृद्ध्यभावे 'अहितुण्डिकः' अपि । 'व्यालप्राहोऽहितुण्डिकः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'सर्पग्राहिणः'**॥

॥ इति पाताल-भोगिवर्गविवरणम्॥

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम्।

स्यादिति ॥ नरति, नृणाति वा, । 'नृ नये' (भ्वा॰, क्या॰ प॰ से॰)। 'कृवादिभ्यः संज्ञायां बुन्' (उ॰ ५।३५)। 'नरकः पुंसि निरयदेवारातिप्रभेदयोः' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (२) ॥॥॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) नारकः । यत्तु—'अन्येषामपि—' (६।३।९३७) इति दीर्घत्वम्—इति स्वामिमुकुटो । तम्र । अणि वृद्धिसंभवात् । उत्तरपदपरत्वाभावाच । यदपि—नराः कायन्त्यत्र । मूलविभुजादित्वात् (वा॰ ३।२।५) के नरकः,—इति तु स्वामी—इति मुकुटः । तम्र । अधिकरणे उक्तवार्तिकाप्रवृत्तेः । 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति वाधात्॥ (१) ॥॥॥ निर्गतोऽयात् ॥ (३) ॥॥॥ दुष्टा गतिः । 'दुर्गतिः । नरैके निःस्वतायां च' इति हैमः ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'न-रकस्य'॥

तद्भेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः॥१॥ संहारः कालसूत्रं चेत्याद्याः

ति । तस्य नरकस्य भेदाः । तपति । ल्युः (३। १।१३४)। 'तपनोऽहष्करेऽपि स्याद्भास्करे निरयान्तरे' ॥ (१) ॥*॥ 'वीचिः खल्पतरङ्गे स्यादवकाशे सुखेऽपि च' इति विश्वः । नास्ति वीचिः सुखमत्र । 'अवीचिस्त्वन्तरङ्गे नरकान्तरे' इति हैमः॥(१)॥ ॥ हरुर्नाम प्राणी (मृग)-विशेषः । तस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । महतो हरोरयम् ॥ (१)॥ ॥ 'रोरवो नरके घोरे' इति गेनिदनी ॥ (१)॥ ॥ हरणं हारः । घन् (३।३।१८)। सम्यग् हारोऽत्र ॥ ॥ सम्यग् घातोऽत्र ('संघातः पुंसि घाते च संहतौ नरकान्तरे' इति मेदिनी) । इत्येके॥ (१)॥ ॥ काळान्ययोमयानि सूत्राण्यत्र ॥ (१)॥ ॥ आद्यशब्देन ता-मिस्नान्धतामिस्नासिपत्रवनादयः । 'नरकमेदानां' पृथक् पृथक् ॥

सत्वास्तु नारकाः।

प्रेताः

सत्त्वा इति ॥ नरकस्थाः सत्त्वाः जन्तवः । नरके भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । प्रागुः 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति कः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंति मृते स्याद्वाच्यिलक्षकः' ॥ (१) ॥॥। 'द्वे 'न-रकस्थप्राणिनाम्'॥

वैतरणी सिन्धुः

वैतेति ॥ नारकी नदी । विगतस्तरणिर्यत्र तत्र भवा । अण् (४।३।५३) । विगता तरणिनौर्यत्र वा । प्रज्ञायण् (५। ४।३८) । वितरणेन दानेन लक्क्यते इति वा । 'शेषे' (४।२। ९२) इत्यण् । 'नारका जन्तवः प्रेता नदी वैतरणी स्मृता' इति त्रिकाण्डशेषः । 'वैतरणी नद्यां प्रेतानां, यातुमातिरे'॥ (१) ॥॥। एकम् 'वैतरण्याः'॥

स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः॥ २॥

स्यादिति ॥ लक्ष्मीविरुद्धा ॥ (१) ॥॥। नियता ऋति-र्षृणा यस्याः 'ऋतिर्गतौ षृणायां च स्पर्धायां च छुमेऽपि च' इति रमसः । निर्गता ऋतेः छुमात्-इति वा । 'निर्ऋतिः स्यादलक्ष्म्यां स्त्री, दिशां पालान्तरे पुमान्' ॥ (२) ॥॥। द्वे 'नारकीयाया अलक्ष्म्याः'॥

विष्टिराजुः

विष्टिरिति ॥ विश्वति क्लेशम् । 'विश्व प्रवेशने' (तु॰ प॰ अ॰) । क्तिच् (३।३।९७४) । यद्वा विष्णाति । 'विष विप्रयोगे' (क्रया॰ प॰ से॰) । 'क्तिच्क्तो च-' (३।३।९७४) । इति क्तिच् । यद्वा विष्यते । कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) । यत्तु—वेतनेन विमुच्यतेऽनेन । 'विष्ट विप्रयोगे' करणे क्तिन्-इति मुकुटो व्याख्यत् । तत्र । विष्रहादिप्रदर्शनस्य परस्परविरुद्धलात् । ल्युटा क्तिनो वाधप्रसङ्गाच्च । 'विष्टिः कर्मकरे मृल्ये भद्राज्प्रेषणेषु च' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ आजवते । 'ज् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'किष्वचिप्रविष्टः विष्योगे' करणे चिष्ठ-' (वा-३।२।९७८) इति किब्दीघें । आ अज्यते वा। 'आज्वेतनयोविष्टः कर्मकृत्कर्मणोरिपे' इति शाश्वतः-इति स्वामी । यत्तु—आज् रेफान्तापि, इति पश्चिका स्वामी च इति मुकुटः । तत्र । पूर्वप्रदर्शितस्वाम्युक्तविप्रहृद्वयेनापि रेफान्ताया अलाभात् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे स्त्रियौ । द्वे, निर्मूल्यकन्ताया अलाभात् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे स्त्रियौ । द्वे, निर्मूल्यकन्ताया अलाभात् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे स्त्रियौ । द्वे, निर्मूल्यकन्ताया अलाभात् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे स्त्रियौ । द्वे, निर्मूल्यकन्ताया अलाभात् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे स्त्रियौ । द्वे, निर्मूल्यकन्ताया अलाभात् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे स्त्रियौ । द्वे, निर्मूल्यकन्ताया अलाभात् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे स्त्रियौ । द्वे, निर्मूल्यकन्ताया अलाभात् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे स्त्रियौ । द्वे, निर्मूल्यकन्ताया अलाभात् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे स्त्रियौ । द्वे, निर्मूल्यकन्ताया स्त्रियौ । द्वे स्त्रियौ । द्वे स्त्रियौ ।

१—अत्र तु 'दारिझे नरके चापि' इति लिखितमासीत्। परंतु हैमे नोपलभ्यते ॥ २—अतरङ्गे कछोलरहिते यथा 'अवी-चिनिंवांते सरससरसीवेयमवला' इत्यादौ वाच्यलिङ्गः ॥ इत्यनेका-धिकैरवाकरको मुदी ॥ नरके तु तपनसाहचर्यात्पुलिङ्गः 'अवीचि गा- हन्ते हुतवहशिखापूरितमिप' इति शिल्पलेखः इति—सवैधरः स्वामी पश्चिका च—इति मुकुटः ॥ ३—हैमे तु 'भीषणे नरका- नतरे' इत्युपलभ्यते ॥

१— मुकुटोक्तम् 'एकम्' इत्येवीचितम् ॥ २ निरुपद्रवे च वाच्यलिङ्गो यथा 'निर्कृतिर्धर्मकर्मठः' इति हैमानेकार्थकैरवाकर-कौमुदी॥ २—विष्टिः कर्मकरे तु वाच्यलिङ्गो यथा 'विश्चन्तु विष्टयः सर्वे रुद्रा इव महौजसः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौ मुदी ॥ ४— 'ह-टाद्मृतिकः छेशो विष्टिराज्ञ् कीर्स्थते' इति कोषान्तरादिति मुकुट-व्ययमनोहरे ॥

मैंकरणे इति मुकुटः, नरके हठात्प्रक्षेपस्येति खामी, 'भद्रा-ख्यकरणस्य' इसम्ये ॥

कारणा तु यांतना तीव्रवेदना।

कारणेति ॥ 'कॄल् हिंसायाम्' (क्या॰ उ॰ से॰)। 'यत निकारोपस्कारयोः' (चु॰ उ॰ से॰)। आम्यां णिच् (३।५। १६)। 'ण्यासश्रन्थ-' (३।३।९०७) इति युच्। 'कारणं करणे हेतुवधयोश्च नपुंसकम् । स्त्री यातनायां च'॥ (१) ॥॥ (२)॥॥॥ 'विद् वेदनाख्यानविवासेषु' (चु॰ आ॰ से॰)। णिच् (३।९।२६)। युच् (३।३।९०७)। तीवा चासो वेदना च॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'तीवदुःखस्य'॥ नरकरुज इति स्वामी॥

पीडांबाधाव्यथा दुःखमामनस्यं प्रस्तिजम् ॥ ३॥ स्थात्कष्टं क्रच्छ्रमाभीलम्

पीडेति ॥ 'पीड अवगाहने' (प० से०) चौरादिकः। मिदार्खङ् (३।३।१०४) । 'पीडार्तिंमर्दनोत्तंसकृपास सरल-हुमें इति हैमः॥ (१)॥ श। 'वाधु विलोडने' (भ्वा० आ० से॰)। 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः। 'वाधा दुःखे निषेधे च' इति मेदिनी ॥ श। 'आवाधा' इति वा छेदः । 'आवाधा वेदना दु:खम्' इति हलायुधः ॥ (२) ॥ ॥ 'व्यथ भयसं-चलनयोः' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'घटादयः षितः' इति शि-च्वातिदेशादङ् (३।३।१०४) ॥ (३) ॥ ॥ दुष्टानि खान्य-स्मिन् । यद्वा दुर्निन्दितं खनति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३। २।१०१) इति डः। यद्वा दुःखयति । 'सुख दुःख तिकयायाम्' (उ० से०) चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१४) ॥ (४) ॥*॥ मानसे साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । मान-साद्भितम् । 'प्रस्तिजममानसं कृच्छं कष्टं कलाकलम' इति वाचस्पतिः ॥ ॥ अमनसो भावः आमनस्यम् । बाह्य-णादिलात् (५।१।१२४) व्यय्-इति खामी (५) ॥*॥ प्रसूते-जीतम् । 'पश्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥ (६) ॥ ॥ द्वे वैमनस्यस्य इति स्वामी । षडिप मनःपीडार्थाः-इति सम्याः । दुःखप्रसूतिजे क्लीबे पीडा वाधा च वेदना' इति माला। कषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।३। १७४) । 'कृच्छ्गहनयोः कषः' (७।२।२२) इतीडभावः । 'क छुं तु गहने कृच्छे'।। (७) ॥ ॥ कृन्तति । 'कृती छेदने' (तु॰ प॰ से॰) । 'कृतेश्छः कू च' (उ० २।२१) इति रक् छश्च । 'क्रु च्छु मंहिस । कष्टे सान्तपने' इति हैमः ॥ (८) ॥ आ समन्ताद् भियं लाति । कः (३।२।३) । 'आ-भीलं भीषणे कृच्छेऽपि' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ त्रीणि 'श-रीरपीडायाः'॥ नवापि 'दुःखस्य' इत्येके ॥

त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत्॥

त्रिण्विति ॥ ऐषां मध्ये यद्भेद्यगामि द्रव्यगामि तित्रिषु । दुःखा सेवा । दुःखः सुतो निर्गुणः । सर्वं दुःखं विवेकिनः ॥ ॥ इति नरकवर्गविवरणम् ॥

समुद्रोऽव्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः। उदन्वानुद्धिः सिन्धुः सरस्वान्सागरोऽर्णवः १ रत्नाकरो जळनिधियादःपतिरपांपतिः।

समद्र इति ॥ समुनत्ति । 'उन्दी क्षेदने' (रू०प०से०)। 'स्फायि-' (उ॰ २।१३) इति रक्। समीचीना उदा जलचर-विशेषां यस्मित्रिति वा । सह मुद्रया मर्यादया वर्तते इति वा ॥ (१) ॥ ॥ आपो धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति धाञः किः । ('अव्धिनी सरसि वारिधौ') ॥ (२) ॥ ॥ कुं पृथ्वीं पिपर्ति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'अन्येषामपि-' (६।३। १३७) इति दीर्घः । नञ्समासः (२।२।१८) यद्वा न कूप-मृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अगाधलात् ख-नित्रमशक्यः कुश्च उश्च को पिपर्ति । 'पु पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) तद्भिनः। ('अक्र-घारः कूर्मराजसमुद्रयोः') ॥ (३)॥ ।। पारमावृणोति । 'बृज् वरणे' (स्वा० ड० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। पारावारावस्य स्त इति वा । अर्शआद्यच् । (५।२।१२७)। 'पारावारः पयोराशौ पारावारं तटद्वये' ॥ ॥ पारमपार-मस्येति (पारापारः) पवर्गादिमध्यः-इति कश्चित् ॥ (४) ॥ सरितां पतिः ॥ (५) ॥ अ। उदकानि सन्स्वत्र 'उदन्वा-नुदधौ च' (८।२।१३) 'इति मत्वन्तो निपातितः ॥ (६) ॥*॥ उदकानि धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यिधकरणे च' (३।३। ९३) इति किः । 'पेषंवासवाहनिधषु च' (६।३।५८) इत्युदः। 'उदकस्य-' (६।३।५७) इति वा ॥ (७) ॥ ॥ स्यन्दन्ते आपोऽत्र । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'स्यन्देः संप्रसारणं धश्व' (उ० १।११) इत्युः । 'सिन्धुर्वमथुदेशा-व्धिनदे ना, सरिति स्त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (८)॥ ॥ 'सरो नीरे तडागे च' इति रुद्रः । सरो नीरं गतिर्वास्य-स्मिन् । मतुप् (५।२।९५) । 'तसौं मलर्थे' (१।४।१९) इति भत्वम् । 'सरस्वांस्तु नदे वार्धों ना, न्यवद्रसिके, स्त्रियाम् । वाणीस्त्रीरत्नवागदेवीगोनदीषु नदीमिदि । मनुपरन्यामिप'॥ (९) ॥*॥ सगरस्य राज्ञोऽयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इ्सण्। न गरो येनामृतेन मणिना वा सह तेन वा ॥(१०)

१—एषां दुःखादीनाम्-इति स्वामी॥ २—तथा च हरिप्रवोधे संदृष्टयमकम्—'सतमाः सतमालतया पारापारास्तः सदारोदारः । लोकालोकानुकृतिः सद्यः स ह्ययमनश्रकृटैः कूटैः' इति मुकुटबु-धमनोहरे॥

१—अहसि पापे यथा 'क्रत्स्नानि कृच्छ्राणि रविर्छनातु' इत्य-भेकार्थकेरवाकरकोष्ठ्रदी ॥ इह त्वम्भसीति लिखितमासीत् ॥

॥॥ अणाँस्यत्र सन्ति । 'अणिसो लोपश्व' (५१२) इति वः सलोपश्व ॥ (११) ॥॥॥ रत्नानामाकरः ॥ (१२) ॥॥॥ ज-लानि निधीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३१३१९३) इतिं किः । जलानां निधिरिति वा ॥ (१३) ॥॥॥ यादसां जल-जन्तूनां पतिः ॥ (१४) ॥॥ अपां पतिः ॥ (१५) ॥॥॥ पद्यदश 'समुद्रस्य'॥

तस्य प्रभेदाः क्षीरोदो लवणोदस्तथापरे ॥ २॥

तस्येति ॥ क्षीरमुदकं यस । 'उत्तरपदस्य च' (वा॰ ६। ३।५०) इत्युदः ॥ (१) ॥*॥ एवं लवणोदः, इक्षुरसोदः, सुरोदः, द्धिमण्डोदः, सादूदः, घृतोदः ॥ 'समुद्रविशेषाणां' प्रथवप्रथगेकैकम् ॥

आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि सिललं कमलं जलम्। पयः कीलालमसृतं जीवनं भुवनं वनम्॥३॥ कवन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम्। अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुरंवरम्॥४॥ मेघपुष्पं घनरसः

आप इति ॥ आप्नुवन्ति, आप्यन्ते वा । 'आपू व्याप्तौ' (खा॰ प॰ अ॰)। 'आप्नोतेर्हस्तश्च' (उ॰ २।५८) इति किव् हस्तत्वं च ॥ 🕮 असुनि (उ० ४।२०८) आपः सान्तं ह्रीवं च । 'कवन्धमुदकमापोनीरवार्वारेनारम् । क्रीवमपि' इति संसारावर्तात् ॥ (१) ॥ ॥ वारयति । वृत्रो ण्यन्तात् (३।१। २६) किप् (३।२।१७८)। वार् क्रीवैमुक्तसंसारावर्तात् ॥ (२) ॥ ॥ 'वसिवपि–' (उ० ४।१२५) इतीजि वारि च। ('वारि हीवरनीरयोः । वारिर्घट्यां सरखलां गजबन्धनभु-व्यपि') ॥ (३) ॥ ॥ सलति । 'षल गतौ' (म्वा॰ प॰ से॰)। 'सलिकलि-' (उ० १।५४) इतीलच् । रलयोरेकलम् । 'स-रिलं सिलिरं सिलिलम्' इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥ ॥ क-म्यते । 'कमु कान्तो' (भ्वा०आ० से०)। दृषादिलात (उ० १।१०६) कलच् । 'कमला श्रीर्जलं पद्मं कमलं व मलो मृगः' इति धरणिदर्शनात् 'कमलम्' इत्येकं नाम । ' मलं क्कोम्नि भेषजे । पङ्कजे सिलेले ताम्ने कमलस्तु मृगान्तरे। कमला श्रीवरनार्योः' इति हेमचन्द्रः॥ (५)॥ ॥ जलति। 'जल अपवारणे' (चु॰ प॰ से॰) पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'जलं गोकलले नीरे हीवेरेऽप्यन्यवज्ञडे' इति मेदिनी ॥(६) ॥*॥ पयते पीयते, वा। 'पय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)।

१—बाहुलकात्पष्ठचा अलुक् ॥ वाक्येनैव नामेति सर्वधरः— इति मुकुटः ॥ 'सुगममेव हि मध्यमपांपतेः' इति दर्शनात्—इति स्वामी ॥ २— 'आपोभिर्मार्जनं कृत्वा' इति स्मृतेः—इति मुकुट-धुषमनोहरे ॥ ३—प्रयोगश्च 'वारि पतन्ति नदन्ति मयूराः' इति पूर्वघटकपरः ॥—पूर्वसाहचर्यात्स्त्रीत्वं वारः इति तु कलिङ्गः ॥ पूर्वोत्तरसाहचर्यात् स्त्रीक्षीवयोर्वार इति तु पश्चिका इति मुकुटः ॥

'पीङ् पाने' (दि॰ आ॰ अ॰) वा असुन् (उ॰ ४।१८९)। 'पयः क्षीरे च नीरे चं' इति हैमः॥ (७) ॥ ॥ कीलां ज्वालामलति वारयति 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१<mark>)</mark> । और्वाग्नेः कीलां लाति वा । '**की**-लालं रुधिरे तोये' इति हैमः ॥ (८) ॥ ॥ न मृतं मरण-मस्यस्मिन् । प्राणस्यापोमयलात् । 'अमृतं यज्ञशेषे स्या-त्पीयूषे सिलले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरि-देवयो: । अमृता मागधीपथ्यागुह्च्यामलकीषु च'॥ (९) ॥ श। जीव्यते इनेन । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। करणे ल्युट् (३।३।११६) । **'जीवनं** वर्तते नीरप्राणधार-णयोरि । जीवनी जीवना चापि जीवन्तीभेदयोः कमात्' ॥ (१०) ॥ भ्यते । 'भू प्राप्तौ' (चु॰ आ॰ से॰)। 'भू-सूधूभ्रस्जिभ्यरछन्द्सिं' (उ॰ २।८०) इति क्युन् । यद्वा भ-वन्त्युत्पद्यन्तेऽनेन । करणे त्युट् (३।३।११६) संज्ञापूर्वकला-द्रुणाभावः । 'भुवनं विष्टपेऽपि स्यात्सिलेले गगने जले' ॥ (११) ॥ ॥ वन्यते संभज्यते सेव्यते वा । 'वन संभक्तौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'वनु याचने' (तु॰ आ॰ से॰) वा । क-मीण घन् (३।३।१९) । संज्ञापूर्वकलादृष्ट्यभावः । यत्तु-भुवनवद्वाहुलकात् क्युनि 'अनुदात्तोपदेश–' (६।४।३७) ई-लादिना नलोपे वनम्, — इत्युज्ज्वलदत्तः - इति मुकुटः । तन्न । 'अनुदात्तोपदेश-' (६।४।३७) इस्रनुनासिकलोपस्य क्विति झलि विधानात्क्युनि तदप्रसङ्गात् । अन्यथा वन्यत इत्यादाविप प्रसङ्गात् । 'वनं प्रस्रवणे गेहे प्रवासेऽम्भित कानने' इति हैमः ॥ (१२) ॥ कं सुखं बध्नाति । 'बन्ध बन्धने' (क्या॰ प॰ अ॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'क-वन्धं सलिले रुण्डे' इति शाश्वतादिदमेकं नाम । 'कवन्धो-ऽश्ली कियायुक्तमपमूर्धकलेवरे । क्लीवं जले, पुंस्युदरे राहुरक्षोविशेषयोः' ॥ श। केचित्तु-'कमन्धम्' इति पठिला द्वे नामनी–इल्राहुः॥ (१३)॥ ॥ उनति । 'उन्दी क्लेदने' (ह॰ प॰ से॰) । 'उदकम्' (उ॰ २।३९) इत्युणादिसूत्रेण साधु । यत्तु—उन्दति-इति विगृहीतवन्तौ खामिमुकुटौ । तिचन्त्यम् । उन्दे रौधादिकलात् ॥ (१४) ॥ ॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ॰ प॰ से॰) । 'उदके थुट्च' (उ० ४।२०४) इलासुन् थुट्। यत्तु-पीयते-इति विग्रहप्रदर्शनं खामिसुकु-टाभ्यां कृतम् । तन्न । 'पातेर्बले जुट्' इत्यनुवृत्तिविरोधात् ।

१—अत्र तु 'प्रस्तूरथा जनन्यि।' इत्यि लिखितमासीत्॥
तत्तु न प्रकृतीपयुक्तम् ॥ २—प्रवासे यथा 'आहृतस्याभिषेकाय
विसष्टस्य वनाय च' इत्यनेकार्थकैरवाकरकी मुदी । अत्र तु 'प्रवाहे'
इति लिखितमासीत् ॥ ३—'समरसरित नृत्यत्कवन्धे' इति
वासवदत्तायाम् 'चलितो द्धतकबन्धसंपदाः' इति माधे च प्रयोगात्—
इति मुकुटः ॥ ४—'उषकशब्दसमानार्थ उदशब्दो विद्यते'। तथा
च 'प्रसन्नोदम्, इत्यसंज्ञायामप्युदशब्दः प्रयुज्यते' इति (६।३।५७
सन्ने) कैयट-इति मुकुटः॥

तत्र पातेर्बहणम्, न पिवतेः ॥ (१५) ॥ ॥ पुष्णाति । <mark>'पुष पुष्टौ' (क्रया० प० से०) । 'पुषः कित्' (उ० ४।४)</mark> इति करन् । 'पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयःकरिकरात्रयोः । ओषधीद्वीपविह्मतीर्थराजोरगान्तरे । पुष्करं तूर्यवके च काण्डे खङ्गफलेऽपि च'॥ (१६) ॥*॥ सर्वतो मुखान्यस्य। सर्वदिग्गमनात् । 'सर्वतोमुख उम्रे च क्षेत्रज्ञत्रह्मणोः पु-मान् । नपुंसकं तु पानीये सुरवरमन्यपि स्मृतम्' ॥ (१७) <mark>া।।।। आप्नोति, क्षाप्यते वा। 'आ</mark>प्ल व्याप्तौ' (स्वा०प०अ०) 'उदके नुम्भो च' (उ॰ ४।२१०) इस्यसन् हस्बो भान्तादेशो नुमागमश्च । अम्भते वा । 'अमि शब्दे' (भ्वा० आ० से०)। असुन् (उ॰ ४।१८९)। यत्तु-अमित-इति विग्रहप्रदर्शनं स्वामिमुकुटाभ्यां कृतम् । यच-अमेर्भुक् च-इति सूत्रोपन्य-सनं मुकुटेन कृतम् । तन्न । तदुक्तसूत्रस्योज्ज्वलदत्तादावतु-पलम्भात् । अस्मदुपन्यस्तस्योपलम्भाच ॥ (१८) ॥ ॥ ऋ-च्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'उदके नुद्च' (उ॰ ४।१९७) इल्रसुन् नुडागमश्र । यत्तु--ऋणोति-इति विगृहीतं खामिना । तन्न । 'अर्तेहच' इत्यतः 'अर्तेः' इत्यनु-वृत्तेः खादेस्तत्राग्रहणात् ॥ (१९) ॥ ॥ सौति । तुः सौत्र आवरणार्थः । औणादिको यः (४।११२) ॥ (२०) ॥ ।। पीयते । 'पा पाने' (भ्वा० प० से०) । अनीयर् (३।१।९६)। पायते वा। 'पै शोषणे' (भ्वा० प॰ अ०)। 'पानीयं पेय-जलयोः' इति हैसः॥ (२१)॥॥ नीयते । 'णीञ् प्रापणे' (स्वा॰ उ॰ से॰) । 'स्फायि-' (उ॰ २।१३) इति रक्। निर्गतं रादमेर्वा । 'निरादय:-' (वा॰ २।२।१८) इति स-मासः । 'अम्रेरापः' इति (तैत्तिरीय) श्रुतेः । निष्कान्तो रो-Sस्मात् । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य-' (वा॰ २।२।२४) इति बहुत्रीहिः । 'अझोऽप्रिः' इति स्मृतेः । यत्तु-'ढ्लोपे-' (६। ३1999) इति दीर्घेण 'नीरम्' इति खामी-इति मुकुटः । तन्न । नयति 'नीरम्' इति स्वामित्रन्थादुक्तार्थानवगमात् । निश्चयेन राति सुखम् । 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आत-श्रोपसर्गे' (३।१।१३६) इति को वा ॥ ।। 'नीरवार्वारिनारम्' इति संसारावर्तसंमते 'नार' इति पाठे नरस्येदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'आपो वै नरसूनवः' इति स्मृतेः । (नार् स्तर्णकनीरयोः 'इति मेदिनी) ॥ (२२) ॥ ॥ क्षियति। 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । 'शुसिचि(क्षि)मीनां दीर्घश्व' (उ० २।२५) इति कन् दीर्घत्वं च । यद्वा घस्यते । 'घसेः किच' (उ० ४।३४) इतीरन्। 'गमहनजन-' (६।४। ९८) इत्युपधालोपः । यत्तु—क्षयति-इति विमहप्रदर्शनं मुकु-देन कृतम् । तत्र । उपन्यस्तधातोस्तादशरूपाभावात् । श्लीरं पानीयदुर्भयोः' इति हैमः ॥ (२३) ॥ ।। अम्बते । 'अबि शब्दे[?] (भ्वा० आ० से०)। बाहुलकादुः। युत्तु-अम्बति इति खामिना विगृहीतम् । तिचन्त्यम् । अस्यात्मनेपदिलात् ॥ (२४) ॥ शं वृणोति । 'वृज् वरणे' (खा० ७० से०)।

पचायच् (३।९।९३४)। शंवं संवरणं राति-इति वा। संव-यति। 'षंव संवन्धने'। 'शंव च' (चु॰ प॰ से॰)। वाहु-लकादरन्, इति वा। दन्लादिस्तालव्यादिश्व। 'शंवरं स-लिले, पुंति मृगदैलविशेषयोः। शंवरी चाखुपण्याँ स्यात्' इति विश्वः॥ (२५)॥॥॥ मेघस्य पुष्पमिव। 'मेघपुष्पं पि-ण्डाश्राम्बुनादेये ना हरेईये'॥ (२६)॥॥॥ घनस्य रसः। 'पुंलिङ्गः स्याद् घनरसः सान्द्रनिर्यासनीरयोः' इति रभसः। 'नारं घनरसः पुमान्' इति शब्दार्णवः। 'अप्खपि शंव-(शम्य)रिपण्यलकुश्वाकमलकाण्डविषवनपयांसि। घनर-समम्बु क्षीरं घृतममृतं जीवनं भुवनम्' इति रन्नकोषात् क्षी-वमपि॥ (२७)॥॥॥ दकशब्दोष्यत्र। 'प्रोक्तं प्राक्षेत्रनम-मृतं जीवनीयं दकं च' इति हलायुधात्॥॥॥ सप्तविं-शतिः 'जलस्य'॥

त्रिषु हे आप्यमम्मयम्।

त्रिष्विति ॥ अपां विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३। १३४) इत्यणन्ताचतुर्वणादिलात् (वा॰ ५।१।१२४) स्वार्थे ध्यञ् । स्त्रियाम् आप्या ॥ (१)॥॥॥ 'एकाचो नित्यम्' () इति मयट् । स्त्रियामम्मयी ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'जल-विकारस्य'॥

भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिः भङ्ग इति ॥ भज्यते 'भज्ञो आमर्दने' (ह० प० अ०)। कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'भङ्गस्तरङ्गे भेदे च रुग्विशेषे परा-जये । कौटिल्ये भयविच्छित्योः । (भङ्गा शाणे)' इति हैमः ॥ (१) ॥ ।। तरति । 'तृ ष्ठवनसंतरणयोः' (भ्वा० प० से०)। 'तरत्यादिभ्यश्व' (उ० १।२०) इत्यङ्गच् ॥ (२) ॥ ॥ ऋ-च्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तेक्च' (उ० ४। ४४) इति मिः अर्तेरुदादेशः (रपरः) । 'वा स्त्रियाम्' इति काकाक्षिगोलकन्यायेनोर्मिवीचिभ्यां संबध्यते । 'पुंलिङ्गस्रीलि-ङ्गयोवींचिमणियष्टिमुष्टयः' 'अश्वनित्रुटिशमिपाटलिशाल्मलित-रणिश्रेण्युर्मयः'। 'वस्तिश्व' इति वामनः । 'ऊमिः पीडाज-वोत्कण्ठाभैक्षप्राकाश्यवीचिषु । वस्त्रसंकोचलेखायाम्' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ वयति, अयते वा । 'वेञ् तन्तुसंताने' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) 'वेंबो डिच' (उ॰ ४।७२) इतीचिः। यत्तु — वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ०प० अ०)। 'वातेः कित्'-इति मुकुटः । तन्न । तथासति 'विः' इति रूपप्रसङ्गात् । 'वातेर्डिच' (उ० ४।१३४) इति सूत्रे 'जनि-

१ — एतदुत्तरम् 'आप्यं मुखे च तन्मध्ये तद्भवे च स्त्रियां स्थितौ । इज्यादानेऽध्वरेऽचीयां संगमेऽस्त्री गुरौ त्रिषु' इति लिखितमस्ति । परंतु पूर्वार्थे आप्यस्य स्थाने आस्यशब्दस्यैव हैमविश्वमेदिनीषूपल-म्भात् स्वयमपि आस्यशब्दव्याख्यायामस्यैव कोशस्यास्यशब्दघटि-तस्येवोपन्यस्तत्वाच आस्यशब्दस्यैव तद्र्थकत्वस्यामुभवसिद्धत्वाच न प्रकृतोपयुक्तम् ॥ उत्तरार्थस्य इज्याशब्दार्थवोधकत्वान प्रकृतो-पयोगि ॥ र—भन्नो विच्छित्तिः इत्यनेकार्थकेरवाकरकोमुदी ॥

घिसम्यामिण्' (उ॰ ४।१३०) इति सूत्रात् 'इण्' इसनुवृत्तेः 'वीचिर्नित्यं स्त्री' इति स्वामी । 'वीचिः स्वल्पतरङ्गे स्यादव-काशे सुखे द्वयोः' ॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'तरङ्गस्य'॥

अथोर्मिषु ॥ ५ ॥

महत्सूलोलकलोलौ

अधिति ॥ उत् लोडयति । 'लोडू उन्मादे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । णिच् (३।१।२६) । पचायच् (३।९।१३४) डलयो-रेकत्वम् । यत्तु—लोलयतीति लोलः । पचायच् (३।९।१३४) । उद्गतश्चासौ लोलश्चेति उल्लोलः, इति खामी-इति मुकुटः । तन्न । ऊर्ध्वं लोलयति इति खामिना विग्रहीतत्वात्। खकृतनिर्वचनाविशेषाच ॥ (१)॥॥ कं जलम् । तस्य लोल उन्मादः । 'वा पदान्तस्य' (८।४।५९) इत्यतुस्वारस्य लकारः । कल्लन्तेऽनेन नयः । । 'कल्ल अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा॰ आ० से॰) । वाहुलकादोलच्—इति वा॥ (२)॥॥ द्वे 'महातरङ्गस्य'॥

स्यादावतीं इम्भसां भ्रमः।

स्यादिति ॥ आवर्तनम् । 'वृतु वर्तने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। भावे घज् (३।३।१८) । 'आवर्तश्चिन्तने वारिभ्रमे चावर्तने पुसान्' ॥ (१) ॥॥॥ 'जलानां भ्रमणस्य' एकम् ॥ पृषिन्ति विन्दुपृषताः पुमांसो विषुषः स्त्रियः ॥ ६॥

पृपन्तीति ॥ पर्षति । 'पृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'पृषद्धहन्महत्-' (उ॰ २।८४) इति साधु । बहुवचनमतन्त्रम् । 'पृषन्मगे पुमान्, बिन्दौ न द्व्योः, पृषतोऽपि ना । अनयोश्र त्रिषु श्वेतबिन्दुयुक्तेऽप्युभाविमौ' ॥ (१) ॥॥॥ विन्दति । 'बिदि अवयवे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकादुः । 'चिन्दुर्दन्तक्षतान्तरे । भ्रुवोर्मध्ये रूपकाव्यकृतौ च पृषते पुमान् । वेदितर्यन्यलिङ्गः स्यात्' ॥ (१) ॥॥॥ पर्षन्ति । 'पृषतस्तु मृगे विन्दौ खरोहिते । श्वेतबिन्दुयुतेऽपि स्यात्' इति हैमः ॥(१) ॥॥॥ 'प्रुष सुषु दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। संपदादित्वात् (वा॰ ३।३।१०८) भावे किए। विगता रुद्धा वा प्रुट् दाहो-ऽस्मात् ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'जलकणस्य'॥

वकाणि पुरमेदाः स्युः

वकाणीति ॥ वश्चन्ति । 'वश्च गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)।
'स्फायितश्चिन' (उ॰ २।१३) इति रक्। 'न्यङ्कादीनां च'
(७।३।५३) इति कुत्वम् । 'वकं पुटमेदे वकः कृटिले कूरभौमयोः' इति हैमः । 'वकः शनैश्वरे पुंसि, पुटमेदे नपुंसकम्। त्रिषु कूरे च कुटिले' । स्तामी तु-चकाकारेण या-

१--- 'पृषन्ति बिन्दुपृषताः' इति त्रिभिर्द्वन्द्व इत्यन्ये । तथा च 'पयः पृपन्तिभिः स्पृष्टा वान्ति वाताः शनैः शनैः' इति जाम्बवती-विजयवाक्यम्-इति मुकुटपीयूषवुभमनोहराः ॥ न्लधः—इति विग्रह्मन् चवर्गादित्वं मन्यते । 'चक्रः कोके पुमान्, क्लीवं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे क्रम्भका-रोपकरणास्त्रयोः । जलावर्तेऽपि' इति चादौ मेदिनी ॥ (१) ॥॥॥ पुटं संश्विष्टं भिन्दन्ति । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'पुटभेद्स्तु नगरातोष्ययो-स्तिटनी मुखे' इति हैमः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'चक्राकारेण जलानामधोयानस्य'॥

भ्रमाश्च जलनिर्गमाः।

भ्रमा इति ॥ अमिन्त जलान्यत्र । 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घत्र । 'श्रमोऽम्बुंनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दभ्रमणयोरिप' ॥ (१) ॥ ॥ निर्गमनानि । 'गम्ल गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'ग्रहवृद्दनिश्चिगमश्व' (३।३।५८) इत्यप् । करणे वा । 'खनो घ च' (३।३।१२५) । इति घः । जलानां निर्गमाः ॥ (२) ॥ ॥ । द्वे 'जलिःसरणजालकस्य' ॥ नद्यादौ अधःस्थजल-स्योध्वनिःसरणस्येखन्ये । स्वामी तु—चत्वार्येकार्थानि—इत्याह ॥

कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ॥ ७॥

कूलमिति ॥ कूलयति । 'कूल आवरणे' (भ्वा॰प॰से॰)। पचार्यम् (३।३।१३४) । 'क्रू लं तटे सैन्यपृष्ठे तडागस्त्भ-योरिप' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ रणिद्ध । 'रुधिर् आ-वरणे' (रु॰ उ॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९) ॥*॥ अदन्तोऽपि । 'रोधः प्रोक्तश्व रोधिस' इति संसारा-वर्तात्। तत्राच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ ॥ तीरयति । -'पार तीर कर्मसमाप्तो' (चु॰ उ॰ से॰)। पचाद्यच् (३। १।१३४)। यत्तु मुकुटः — तीर्यते तरणकर्म समाष्यतेऽने-नात्र वा । चुरादिण्यन्तात् 'एरच्' (३।३।५६)-इलाह । तन । 'अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः' (वा॰ ३।३।१२६) इति ल्युट्प्रसङ्गात् । 'पुंसि संज्ञायाम्'—(३।३।११८) इति घ-प्रसङ्गाच । 'तीरो वङ्गे तीरं पुनस्तटे' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ + ऐवं पारम् + प्रतीरमित्युपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥ (४) ॥ शा तटति । 'तट उच्छ्राये' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्त्रियां तटी । 'जाते:-'(४।१।६३) इति डीष् ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'तीरस्य'॥

पारावारे परार्वाची तीरे

पारेति ॥ परं तीरं पारम् । 'पारं प्रान्ते परतटे' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ अर्वाक् तीरम्-अवारम् । अव अर्थते । 'ऋं गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । कर्मणि घज् (३।३।११९) । न वार् अस्ट्यत्र-इति वा । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥ ॥ 'परतीरावरतीरयोः' एकैकम् ॥

१—जलांने:सरणजालके यथा माघे 'भ्रमागतैरम्बुभिरम्बुराशिः' इति—इति मुकुटः ॥ २—दीर्घेकारादि 'समुद्रतीरिक्वतसर्वलोका सेन्।पगां व्याप्तवती बलेन' इति द्विसंधानश्चपात् ॥ ३ इदं वक्ष्यमाणोपयोगि॥

पात्रं तद्रतरम्।

पात्रमिति ॥ तयोः पारावारयोरन्तरं मध्यम् । पिबन्सत्र पान्समाद्वा । पिबतेः पातेर्वा ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) । 'पात्रं तु कूलयोर्मध्ये पर्णे हुपतिमन्त्रिणि । योग्यभाजनयोर्यज्ञभाण्डे नाव्यानुकर्तिरे इति हेमः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'तदमध्य-वर्तिप्रवाहस्य'॥

द्वीपोऽस्त्रियायन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तरम्॥ ८॥

द्वीप इति ॥ द्विगता अन्तर्गता वा आपोऽत्र । 'ऋक्पूर्—' (५।४।७४) * इत्यः समासान्तः 'द्यन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत्' (६।३।९७) काकाक्षिवत् 'अस्त्रियाम्' इत्युभाभ्यां संवध्यते॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'जलमध्यस्यस्थानस्य'॥ तोयोत्थितं तत्पृलिनम्

तोय इति ॥ पुलति । 'पुल सहत्त्वे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'तिलिपुलिभ्यां च' (ड॰२।५३) इतीनन् । त्रिकाण्डशेषे तु 'पुलिनं द्वीपमुच्यते' इत्यमिहितम् ॥ (१) ॥॥ एकं 'ज-लादिस्ं भेगततरस्य'॥

सैकतं सिकतामयम् ।
सैकतमिति ॥ सिकताः सन्स्यस्मिन् । 'सिकताशर्कराभ्यां
च' (५।२।१०४) इति मलर्थेंऽण् ॥ (१) ॥॥॥ सिकतानां
विकारः । 'मयद्वैतयोः–' (४।३।१४३) इति मयट् ॥(२)

॥ ॥ द्वे 'वाळुकामयतदस्य' ॥ निषद्वरस्तु जम्वालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमौ ॥ ९ ॥

निषेति ॥ निषीदन्सत्र । 'षद्ल विशरणगस्वसादनेषु' (भ्वा॰, तु॰ प॰ अ॰)। 'नौ सदेः' (उ॰ २।१२२) इति ष्वरच् । 'सदिरप्रतेः' (८।३।३६) इति पत्वम् । यद्वा निष-दनम् । संपदादि किप् (वा० ३।३।१०८) । निषद आसनस्य वर आवारकः । 'वृत्र् आवरणे' (चु॰ उ॰ से॰) आधृषीयः । पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'निषद्धरः सारे पङ्के निशायां तु निषद्धरी' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ जमति । 'जमु अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकाद्वालन् । यद्वा ।–'जम्ब अदने' 🌘) इति धातुः । भावे घत्र (३।३।१८)। जम्बम् आलाति। 'ला दाने' (अ॰प॰अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'जम्बालः शैवले पंड्रे'॥ (२) ॥ ॥ पच्यते । पिच विस्तारे' (चु॰ प॰ से॰)। कर्मणि घत्र (३।३।१९)। 'हलश्च' (३।३। १२१)इति करणे वा । पङ्को ऽस्त्री कर्दमे पापे दित मेदिनी ॥ (३) ॥ शा शीयन्ते ऽस्मिननेन वा । 'षद्ध शातने' (भ्वा० तु॰ प॰ अ॰)। घञ् (३।३।१२१)। यद्वा शीयते नश्यति । ज्वंलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०)। यद्वा स्यति । 'शो तनूकरणे' (दि॰ प॰ अ॰)। 'शाशपिभ्यां ददनी' (उ॰ ४।९७) इति दः । 'शादः कर्दमशब्पयोः' इति हैमः॥ (४)

१—एतद्ये 'जगलो मदनदुमे । मेदके पिष्टमचे च पुंसि धूर्तेऽभिषेयवत्' इति लिखितमासीत्' ॥ तत्तु जगलदाव्दार्थकोधकतया न प्रकृतोपयुक्तम् ॥ ॥॥ कर्दति । 'कर्द कुत्सिते शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'क॰ लिकर्योरमः' (उ॰ ४।८४) ॥ (५)॥॥ पच्च 'कर्दमस्य'॥ जलोच्छासाः परीवाहाः

जलोच्छ्वासा इति ॥ जलान्युच्छ्वसन्ति परिवहन्त्येभिः। 'श्वस प्राणने' (अ० प० से०) । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'हलश्व' (३।३।१२१) । इति घन् । 'उपसर्गस्य घनि-' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः । यद्वा जलानामुच्छ्व-सनम् । परिवहनम् च । भावं घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ श॥ 'परीवाहो जलोच्छ्वासे महीस्योग्यवस्तुनि'॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'प्रवृद्धजलस्य निर्गममार्गस्य' । संमधिकजलस्य सर्वतो वहनस्य वा ॥

कृपकास्तु विदारकाः।

कूपका इति ॥ कृत्सिताः कृपाः । 'कृत्सिते' (५।३। ५४) इति कः । कृपस्य प्रतिकृतिः इति वा । 'इवे प्रतिकृतीं' (५।३।९६) इति कन् । 'कृपको गुणवृक्षे स्यात्तैलपात्रे कुकुन्दरे । उदपाने चितायां च (कृपिकाम्मोगतोपले)'॥ (१)॥॥। विदार्यन्ते । 'दृ विदारणे' (त्रया॰ प॰ से॰) णिच् (३।१।२६) वाहुलकात्कर्मणि ण्वुल् । यद्वा विदार्यन्ते । कर्मणि घत्र् (३।३।१९)। कृत्सिता विदाराः । कुत्सायां कः (५।३।०४)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'शुष्कनद्यादौ कृतगर्तस्य'॥ नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये

नाव्यमिति ॥ नावा तार्यम् । 'नौवयोधर्म-' (४।४। ९१) इति यत् । 'वान्तो यि-' (६।१।८९) इत्यवादेशः ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'नौतरणयोग्यजलस्य' ॥

स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः॥१०॥

स्त्रियामिति ॥ नुद्यते । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) 'ग्लानुदिभ्यां डौः' (उ० २१६४) । यद्वा नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३१२। १०१) इति डः । नम् अवति । किप् (३१२१७६) 'उवरत्वर—' (६१४१२०) इत्यूठौ । वृद्धिः (६१९१८९) ॥ (१)॥॥॥ तरन्त्यनया । 'तृ प्रवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'अतिस्वम्यद्यवितृभ्योऽनिः' ('उ० २१९०२) । 'तरणिस्तरणे-ऽक्रेंऽशौ कुमार्योपधिनौकयोः । यष्टावच्यौ' इति हैमः ॥ (२)॥॥॥ 'अच इः' उ० (४१९३९) । 'कृदिकारात्—' (ग० ४१ ११४५) इति डीष् वा । तरणी । तरी । 'तरिर्दशायां वेडायां वस्त्रादीनां च पेटके' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'नौकायाः' ॥

१— 'उपाजितानामर्थानां त्याग एव हि रक्षणम् । तडागो-दकसंस्थानां परीवाह इवाम्भसाम्' इति दीर्घलक्ष्यम् इति स्वामिमुकुटबुधमनोहराः पक्षे दीर्घाभावे 'परिवाहो जगतः करोति किम्' इति माघः— इति मुकुटबुधमनोहरे ॥ २— विश्वमेदीनी पुस्तके तु 'च्युतायाम्' इत्युपलभ्यते ॥ उडुपं तु प्रवः कोलः

उडुपमिति ॥ उडुनो जलात् पाति । 'पा रक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰) 'सुपि स्थः' (३।२।४) इस्तत्र 'सुपि' इति योग-विभागात्कः । उडूनीव पाति, इति वा । 'उडुपश्चन्द्रभेलयोः' इति धरणिः ॥ (१) ॥॥॥ प्रवते । 'सुङ् गतो' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । प्रचायच् (३।१।१३४) । प्रचः प्रक्षे हतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातो भेलकभेकयोः । कमनिम्नमही-भागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे प्रुवं गन्धतृणे मुस्तक-भिद्यपि' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'ज्वलिति-'(३।११४०) इति णः । 'पो-तृष्ठवकयोः कोलः कोलं तु बदरीफलम्' इति शाश्वतः । 'कोलो भेलक उत्सङ्गेऽङ्गपाल्यां चित्रके किरो । कोलं तु वदरे कोला पिप्पल्यां चत्यभेषजे' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'तृणादिनिर्मिततरणसाधनस्य'॥

स्रोतोऽम्बुसरणं खतः।

स्रोत इति ॥ स्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । स्रु गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । स्रु गतौ' (प्रवा॰ प॰ अ॰) । स्रु गतौ' (प्रवा॰ प॰ अ॰) । स्रु गतौ' (प्रवा॰ प॰ अ॰) । स्रु गतौ दन्यानि दन्यानि । 'स्रोतोऽम्बुवेग इन्द्रिये' ॥ (१) ॥॥ एकम् 'अकृत्रिमजळवहनस्य' ॥

आतरस्तरपण्यं स्यात्

आतर इति ॥ आतरन्यनेन । पुंसि संज्ञायाम्' (३।३। ११८) इति घः । यत्तु—'ऋदोरप्' (३।३।५७)—इति मुकुटः । तत्र । परत्वाह्युटः प्रसङ्गात् । 'आतरस्तरपण्यं स्या-द्युत्तरम्' इति बोपालितः ॥ (१) ॥॥ तरणम् । 'ऋदो-रप्' (३।३।५७) । तरस्य पण्यम् ॥ (१) ॥॥ द्वे 'नद्यादि-तरणे देयमृत्यस्य'॥

द्रोणी काष्टाम्बुवाहिनी ॥ ११ ॥

द्रोणीति ॥ इनति । 'द्र गतौं' (म्वा॰ प॰ अ॰) । 'व-हिश्रि' (उ॰ ४।५१) इति निः । 'कृदिकारात्–' (ग॰ ४।९। ४५) इति डीष् । 'द्रोणिः काष्ठाम्बुसेचनी द्रुणिश्च्य' इति रूपरत्नाकरात् द्रुणिरपि । 'द्रुण हिंसागत्योः' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपधात् कित' (उ॰ ४।९२०) । (डीषि द्रुणी । 'द्रुण्य-म्बुद्रोणिकच्छप्योः' इति मेदिनी) । 'द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादन्यामपीष्यते' ॥ (१) ॥ प्रनः पुनरम्बुवहति । 'बहुल-माभीक्ष्ये' (३।३।८१) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्रे 'का-ष्ठपाषाणकृतनौकाकाराम्बुसेचन्याः' ॥

१—'प्रवंगे च' इति पाठः ॥ २—मुकुटबुधमनोहरयोस्तु 'आताराजुत्तरावप्यत्र' इत्युक्तवा दीर्घमध्यमेवेदमुदाहृतम् ॥ ३—'मरकतमणिद्रोणिसरला' इति पूर्वकविप्रयोगः—इति मुकुटबुध-मनोहरे ॥ ४—'द्रोणीभिरम्भसि चरन्ति महार्णवस्य'—इत्यने-कार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

सांयात्रिकः पोतवणिक्

सांयेति ॥ समुदितानां गमनं द्वीपान्तरैगमनं वा सं-यात्रा । सा प्रयोजनमस्य । 'तदस्य प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठज् ॥ (१) ॥*॥ पोतेनोपलक्षितो वणिक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वहित्रगामिनो वणिजः' ॥

कर्णधारस्तु नाविकः।

कर्णेति ॥ 'कर्णः श्रोत्रमरित्रं च' इति दुर्गः । तं धरति। 'धृत्र् धारणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ नावा तरित । 'नौझ्यचष्ठन्' (४।४।७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नाविकस्य'॥ नौपृष्ठदण्डधारकस्य–इत्यन्ये ॥ नियामकाः पोतवाहाः

नियेति ॥ नियच्छन्ति पोतम् । 'यम नियमने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) ण्वुल् (३।१।१३३) । 'नियामकः पोतवाहे कर्म-(णी) धारे नियन्तरि'॥ (१)॥॥ पोतं वहन्ति । कर्म-ण्यण्' (३।२।१)॥ (२)॥॥ द्वे 'वहित्रवाहकस्य'॥

कूपको गुणवृक्षकः॥ १२॥

कूपेति ॥ कूपे कायति । 'कै शब्दे' (स्वा॰ प॰ अ॰)।
सुपि' (३।२।४) इति कः ॥ (१) ॥*॥ गुणानां रज्ञूनां
वृक्षः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौमध्यस्थरज्जुबन्धनकाष्ठस्य' ॥ नौबन्धनकीलकस्येलन्ये ।
नौकादण्डः क्षिपणी स्यात

नौकेति ॥ नौकाया दण्डः ॥ (१) ॥*॥ क्षिप्यतेऽनया। 'क्षिपेः किच' (उ० २।१००) इत्यनिः ॥*॥ बाहुलकादुणे क्षेपणिरिपे । 'क्षेपणं प्रेरणे, नौकादण्डजालिमदोः वियाम'॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौकापार्श्वद्वयबद्धचालनकाष्ठस्य'॥ अरित्रं केनिपातकः।

अरित्रमिति ॥ ऋच्छसनेन । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'अर्तिल्लधू-' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (१) ॥॥॥ के जले निपातोऽस्य । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इसख्कः । 'शेषात्-' (५।४।१५४) इति कप्। संज्ञायां कन्' (५।३। ७४) वा (२) ॥॥॥ द्वे 'नौपृष्ठस्थवालनकाष्ठस्य'॥ अधिः स्त्री काष्टकदालः

अभिरिति॥ अभिति । 'अभ्र गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) इन् (उ॰ ४।११८) ॥ (१) ॥*॥ कुम् उदाल-यति । 'दल विशरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) शक्यवादिः (वा॰ ६।१।९४)। काष्ठस्य कुद्दालः ॥(२)॥*॥ द्वे 'पोतादेर्मलापनयनार्थं काष्ठादिरचितकुद्दालस्य'॥

१—'संपूर्वस्य यातेद्वींपान्तरंगमने वृत्तिः' इति चाणक्यटीकेति कालिकः—इति मुकुटः ॥ २—'आतिदैशिककार्यस्यानित्यत्वाद्धणा-भावाभावे क्षेपणिः । 'कृदिकारात्' ग० (४।१।४५) इति ङीषि भ्रेपणी च' इति माधवी—इति मुकुटः ॥

सेकपात्रं तु सेचनम् ॥ १३॥

सेकेति ॥ सेकस्य पात्रम् ॥ (१) ॥*॥ सिच्यतेऽनेन । 'करणा-' (३।३।११५) इति त्युट् । 'सेच्यनं रक्षणे सेके नौकायाः सेकभाजने' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौस्थजलनिःसारणपात्रस्य'॥

क्रीवेऽर्धनावं नावोऽर्धे

क्रीय इति ॥ नाबोऽर्धम् । 'अर्धं नपुंसकम्' (२।२।२) इति तत्पुरुषः । 'नाबो द्विगोः' (५।४।९९) 'अर्धाच' (५। ४।९००) इति टच् ॥ (९) ॥३॥ एकम् 'अर्धनौकायाः' ॥

अतीतनौकेऽतिनु त्रिषु ।

अतीतिति ॥ अतीता नौर्येन । 'उरःप्रमृतिभ्यः-' (५।४ १५१) इति कप्॥ (१) ॥॥ नावमतिक्रान्तम् । 'अखा-द्यः' वा॰ (२।२।१८) इति तत्पुरुषः । अतिनौः पुमान् स्त्री वा॥ (२)॥॥ द्वे 'नौकामतिक्रान्तजलादेः'॥

त्रिष्वागाधात्

त्रिष्विति ॥ अगाधमभिव्याप्य त्रिषु ॥

प्रसन्नोऽच्छः

प्रसन्न इति ॥ प्रासदत् । 'षद्व विशरणादौ' (भ्वा॰, तु॰ प॰ अ॰)। 'गत्यर्थ-' (३।३।१७२) इति क्तः। 'प्रस्तना स्त्री सुरायां स्यादच्छसंतुष्टयोस्त्रिष्ठु'॥ (१)॥॥॥ 'छो छेदने' (दि॰ प॰ अ॰) न च्छचित दृष्टिम् । 'सुपि' (३।२।१०१) इति कः। न च्छाद्यते वा। 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः। 'अच्छो भहूके स्फटिकेऽमलेऽच्छाऽभिमुखोऽव्य-यम्' इति हैमः॥ (१)॥॥॥ हे 'निर्मलस्य'॥

कलुषोऽनच्छ आविलः॥ १४॥

कलुष इति ॥ छषति । 'छष हिंसायाम्' ( )'इ-गुपध—' (३।१।१३५) इति कः । कस्य जलस्य छषो घातकः। 'कलुषं लाविले पापे' इति विश्वः ॥ (१) ॥॥ भिन्नो-ऽच्छात् । नज्ततपुरुषः । 'नलोपो नजः' (६।३।७३) । 'त-सानुडचि' (६।३।७४) ॥ (२) ॥॥। आविलति । 'विल भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'मलिनजलस्य'॥

निस्नं गभीरं गम्भीरम्

निम्निमिति ॥ निमनित 'म्ना अभ्यासे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'आतश्च-' (३।१।१३६) इति कः ॥ (१) ॥॥॥ गाते जल-जन्तवोऽत्र । गच्छन्ति वा । 'गाङ् गतौ' (अ॰ आ॰ अ॰) 'गम्स्र गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'गभीरादयश्च' इति 'गभीरगम्भीरों' (उ॰ ४।३५) इति वा निपातितौ ॥ (२) ॥॥॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'गम्भीरस्य' ॥

१ — 'येनातिवेगवञ्चलादिनातिकान्ता नौस्तञ्चलस्य नामैकम्' इति पाठः॥

उत्तानं तद्विपर्यये।

उत्तानमिति ॥ उद्गतस्तानो विस्तारोऽस्मात् ॥ (१) ॥ ॥ तस्य गम्भीरस्य विपर्यये । 'उत्तानमगभीरे स्यादूर्ध्वा-स्यश्यिते त्रिषु'॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'उत्तानस्य'॥ अगाधमतलस्पर्शे

अगाधिमिति ॥ नास्ति गाधः स्थितिरत्र । 'ननोऽस्त्य-र्थानाम्-' (वा॰ २।२।२४) इति बहुत्रीहिः ॥ (१) ॥*॥ तलस्याधोभागस्य स्पर्शः न सोऽत्र । 'अगाधमतलस्पर्शे त्रिषु, श्रेष्ठे नपुंसकम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिनिम्नस्य' ॥

कैवर्ते दाराधीवरौ ॥ १५॥

कैवर्त इति ॥ के जले वर्तन्ते । 'वृतु वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) पचाद्यच् (३।९।९३४) केवर्तानां मत्स्यानामयं घातकः । 'तस्येदम्' (४।३।९२०) इत्यण् ॥ (९) ॥॥॥ दश्याति मत्स्यान् । 'दंश दशने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'दंशेश्व' (उ॰ ५।९९) इति टटनों न आ च । यद्वा दाश्यते मूल्यमस्म । 'दाश्च दाने' (भ्वा॰ उ॰ से॰) घज् (३।३।९८) । 'शालो झपे, धीवर एव दाराः' इति शभेदात्तालव्यान्तः । 'कैवर्तमृत्ययोद्दांसो दासो वाणा च चेटिका' इति रुद्राइन्त्यान्तः । 'दासो मत्ये च शुद्रे च ज्ञानेऽधिनि च धीवरे' ॥ (२) ॥॥॥ दधाति मत्स्यान् । 'छित्वरछत्वर—' (उ० ३।९) इति निपातितः ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'धीवरस्य' ॥

आनायः पुंसि जालं स्थात्

आनाय इति ॥ नयनम् । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा॰ ड॰ अ॰)। 'श्रिणीभुवः—' (३।३।२४) इति घञ् । आसमन्तान्ना-योऽनेन । आनयन्ति मत्स्यान् अनेन । 'जालमानायः' (३।३।२४) इति घञ्नतो निपातितो वा ॥ (१) ॥॥॥ जले क्षियते । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । जलति घनीभवति । 'जल धान्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'ज्वलिति—' (३।१।१४०) इति णः । 'जालं वृन्दगवाक्षयोः । क्षारकानायदम्भेषु, नीपे ना, स्त्री तु घोषके' इति रभसः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'शणसूत्र-जालस्य'॥

शणसूत्रं पवित्रकम्।

श्राणेति ॥ शणित । 'शण गतौ' (वा० प० से०) । प-चायच् (२।१।१३४) । शणस्य सूत्रम् ॥ (१) ॥ ॥ ॥ पितत्र-सुपवीतम् । तद्वदिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन्। पित्राद्विपरीत्रत्वंक्षणया संज्ञायां कः (५।३।७४) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'शणसूत्रजालस्य' ॥

मत्याधानी कुवेणी साद्

मत्स्येति ॥ मत्स्या आधीयन्तेऽत्र । 'डुधान् धारणपो-षणयोः' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'करणाधिकरणयोः—' (३।३। १९७) इति ल्युट् ॥ (१)॥॥॥ कुत्सितं वेणन्तेऽस्यां मत्स्याः । 'वेणृ गतौ' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घञ्। गौरादिङीष् (४।१।४१)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'मत्स्य-स्थापनपात्रस्य'॥

बलिशं मत्स्यवेधनम् ॥ १६॥

बिलिशामिति ॥ बिलिनो मत्स्याज् रयित । 'शो तन्क-रणे' (दि० प० अ०) 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥॥॥ डलयोरैक्याद् 'बिडिशम्' अपि । स्त्रियां बिडशापचये तु बिडशी॥ (१)॥॥॥ विध्यतेऽनेन ॥ 'विध विधाने' (तु० प० से०) 'करणा-' (३।३।११७) इति त्युट् । मत्स्यानां वेधनम् ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'मत्स्यवेधनस्य'॥

पृथुरोमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः। विसारः शकली च

पृथ्विति ॥ पृथ्नि रोमाण्यस्य । रोम पक्षोऽत्र-इति खामी । वल्कलम्-इति सर्वधरः॥(१)॥ ॥ झषति 'क्षेष हिं-सार्थः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४) यहा झ-ष्यते । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । मुकुटस्तु-'पुंसि' (३।३।११८) इति घः-इत्याह । तन्न । 'हलश्व' (३। ३।१२१) इति घञस्तदपवादलात् । 'करणाधिकरणयोः' (३।३।१९७) इल्युवर्तनाच । 'झपा नागबलायां स्त्री, ता-पमत्स्याटवीषु ना' ॥ (२) ॥ ॥ माद्यति । 'मदी हर्षे' (दि॰ प॰ से॰)। 'ऋतन्यज्ञिन' (उ॰ ४।२) इति स्यन्। 'मत्स्यो मीनेऽथ पुंभूम्नि देशे'॥ (३)॥ भी मीनाति, मीयते वा। 'मीज् हिंसायाम्' (क्या ॰ उ॰ से॰)। 'फेनमीनौ' (उ०३।३) इति निपातितः । '(मीनो राइयन्तरे झषे)' ॥ (४)॥॥॥ विविधं सरति । 'स गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । महादिला-णिणनिः । विसारी । 'विसारिणो मत्स्ये' (५।४।१६) इति खार्थेऽण् ॥ (५) ॥ ॥ अण्डाज्ञायते सा । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि॰ आ॰ से॰)। 'पश्चम्यामजाता।' (३।२।९८) इति डः। 'अण्डजो मृगनाभी, ना सरटेऽही खगे झषे' इति मेदिनी ॥ (६) ॥ ॥ विशेषेण सरति 'स गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'व्याधिमत्स्यबलेषु' (बा॰ ३।३।७) इति घञ्॥ (७) ॥*॥ शकलमस्यास्ति । 'अत इनिः' (५।२।११५) । 'शकलं व-ल्कलेऽर्घे च' इति तालव्यादावजयः ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'म-त्स्यसामान्यस्य'॥

अथ गडकः राकुलार्भकः॥ १७॥

अथेति ॥ गडति । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०)। 'कुन् ज्ञिल्पिसंज्ञयोः' (उ०२।३२)। (पचाद्यचि ३।१।१३४) गडोऽपि)। 'गडो मीनान्तराययोः' ॥ (१) ॥॥॥ शकुलोऽ

१—'पाणिनिप्रलाहार इव महाप्राणसमाश्चिष्टो झपालिङ्गितश्च समुद्रः' इलाश्चर्यमञ्जरी ॥ अतो मूर्धन्यान्तः—इति मुकुटबुधमनो-हरे ॥ २—विश्वकोशे तु 'अण्डजः कृकलासे स्यात्खगे मीने भुजंगमे । कस्तूर्यामण्डजा प्रोक्ता' इत्युपलभ्यते ॥ त्र मैत्स्यमात्रे,-इति खामी । तस्याभैकः ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'मत्स्यविशेषस्य'॥ सहस्रदृष्ट्ः पाठीनः

सहेति ॥ सहस्र दंष्ट्रा यस्य ॥ (१) ॥ ॥ पाठीं पृष्टं नम-यति । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा० प० अ०) । णिच् (३।१।२६) । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'अन्येषा-मपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः । अवश्यं पठित । 'पठ व्य-क्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । आवश्यके णिनिः (३।३। १७०) । पाठी द्विजः । तस्येन इवापेक्षितः, हव्यकव्ययोः प्रशस्तलाद्वा । 'पाठीनो गुग्गुलद्वमे । पाठके मीनभेदे च' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'बहुदंष्ट्रस्य मत्स्यस्य'॥

उल्पी शिशुकः समौ।

उल्रूपीति॥ उ विस्मयजनकं रूपमस्यास्ति। अत इनिः (५।२।११५)। रलयोरैक्यम्। ओः शंभो रूपं – उरूपमस्या-स्ति, इति वा॥ (१)॥॥। शिशुः शिशुमारः। तस्य प्रतिष्ठ-तिरिव। 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन्। 'शिशुकः शिशुमारे स्याद्वालकोल्लपिनोरपि'॥ (२)॥॥॥ द्वे 'शाँशु इति ख्यातमत्स्यविशेषस्य'॥ नलभीनश्चिलिचिमः

नलेति॥ नलवनस्थो मीनः । नडामो मीनं इति वा ॥॥॥ 'तलमीनः' इति केचित्पठिनत ॥ (१) ॥॥॥ 'चिल विलसने' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपधात्कित्' (उ॰ ४।१२०)। वीप्सायां द्विलम् (८।१।४)। चिलि चिलि विलासं मिमीते। 'माङ् माने' (जु॰ आ॰ अ०)। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः। (पृषोदरादिः) (६।३।१०९)। त्रीकारोऽदन्तः। 'नलमीनश्चिलीचिमो वृहन्मीनोऽिध्यत्तिमः' इति रलमाला । 'लक्ष्मणा सारसी कौजी नलमीनचिलीचिमिः' इति वोपालिताचतुरिकारवान्मध्यदीर्घ इदन्तोऽपि॥ (२)॥॥ द्वे 'नलवनचारिणो मतस्यविशेषस्य'॥

प्रोष्ठी तु शफरी द्वयोः॥ १८॥

प्रोष्ठीति ॥ प्रकृष्ट ओष्ठोऽस्याः । 'ओत्वोष्ठयोः' (वा॰ ६।१।९४) इति पररूपम् । 'नासिकोदरीष्ठ—' (४।१।५५) इति 'जातेः' (४।१।६३) इति वा, डीष् । 'द्वेयोः' इस्यनेन संबन्धात् 'प्रोष्ठः' अपि ॥ (१) ॥*॥ शफं राति । 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'जातेः' (४।१।६३) इति डीष् । पुंसि शफरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मत्स्यविशेषस्य'॥

१—हैमे तु 'सहस्रदंष्ट्रे वादालः, पाठीने चित्रविक्षिः, शकुले स्यात्कलकः' इति विशेषमत्स्यत्वेनोक्तः ॥ २—पिक्षकाकृतः 'द्वयोः' इति प्रोष्ठ्रयापि संबध्नन्ति । नेषा मन्थरीतिः, भिन्नपदत्वात्—इति पीयूषव्याख्या ॥

क्षेद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानम्

शुद्रेति ॥ क्षुद्रादण्डाज्ञाता मत्स्याः-क्षुद्राण्डमत्स्याः । तेषां संघातः ॥ (१) ॥॥॥ पोते वहित्रे आधीयते । धात्रः (जु॰ उ॰ अ॰) कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) यद्वा पोतोऽर्भक आधीयतेऽत्र । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'अण्डाद्चिरनिर्गतमत्स्यसङ्घस्य' ॥

अथो झषाः।

रोहितो महुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः॥१९॥ तिर्मिगिलादयश्च

अथविति ॥ अथो झवविशेषा उच्यन्ते । रोहति । 'स्ह बीजजन्मिन प्रादुर्भावे च' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'हहे रश्च लो षा' (उ॰ ३।९४) इतीतच् । रोहणम् । घञ् (३।३।१८) । रोहो जातोऽस्य । तारकादिलात् (५।२।३६) इतज्वा । 'रो-हितं कुङ्कमे रक्ते ऋजुशकशरासने । पुंसि स्थान्मीनमृगयो-भेंदे लोहितकहुमे' ॥ (१) ॥*॥ मजति । 'टुमस्जो ग्रुद्धौ' (तु॰ प॰ अ॰)। 'मद्गुरादयश्च' (उ॰ १।४१) इति निपा-तितः ॥ (१) ॥ ।।। शाड्यते । 'शाड्र श्लाघायाम्' (भ्वा० आ॰ से॰) । कर्मणि घत् (३।३।१९) । डलयोरैक्यम् । 'शालो झषे, धीवर एव दाशः' इत्यूष्मभेदात्तालव्यादिः । ('कैवर्त इव बद्धराजीवोत्पलसालो वसन्तकालः' इति वासव-दत्ताश्लेषाइन्लादिश्च । कैवर्तपक्षे सालो मत्स्यभेदः । वसन्त-पक्षे सालं पुष्पम्)। सालं पुष्पे क्वीवं दृक्षे तु पुमान्। 'पुंसि भूरुहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः' इति रभसे तु दन्लादिः। 'शालो हाले मत्स्यभेदे शालोकस्तत्प्रदेशयोः' इति हैमः॥ (१) ॥<।। राजी रेखास्यास्ति । 'अन्यत्रापि दृश्यते' (५।२। १०९) इति वः । 'अथ राजीवो मीनसारक्षभेदयोः । रा-जीवमब्जें इति हैमः॥ (१)॥॥ शक्कोति गन्तुं वेगेन) 'शक्रु शक्तो' (स्ता॰ प॰ अ॰) । बाहुलकादुलच् ॥ (৭´) ॥*॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०)। 'क्रमित-मिशतिस्तम्भामत इच' (उ० ४।१२२) इतीन् ॥ (१) ॥*॥ तिर्मि गिरति । 'गृ निगरणे' (तु॰ प॰ से॰)। 'मूलविभु-जा–' (वा॰ ३।२।५) इति कः । 'अचि विभाषा' (८।२। २१) इति रुः । 'गिलेऽगिलस्य' (वा॰ ६।३।७०) इति गुम् ॥ (१) ॥ ।। आदिशब्दात् तिर्मिगिलगिलनन्दीवर्ताद्यः ॥ भा 'मतस्यविशेषाणां' पृथगेकैकम् ॥

अथ यादांसि जलजन्तवः।

अथेति ॥ यान्ति वेगेन । 'या प्रापणे' (अ०प०अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । बाहुलकादुक् । यद्वा याति । क्रिप् (अ२।१७८) यामत्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) यां दस्यति वा। 'दसु उपक्षये' (दि० प० से०) । क्रिप् (३।२।१७८) । साहचर्यस्य सर्वत्रानियान् मकलात् 'सान्त-' (६।४।१०) इति दीर्घः ॥ (१) ॥॥॥ जलानां जन्तवः ॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'जलचरमात्रस्य'॥

तद्भेदाः शिशुमारोद्रशङ्कवो मकरादयः ॥ २०॥

तद्भेदा इति ॥ तेषां जलजन्त्नां भेदा उच्यन्ते ॥ शि-शुनु मार्यित । 'मृङ् प्राणलागे' (तु॰ आ॰ अ॰)। णिच् (३।२।२६)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'शिश्मारोऽम्ब्रसंभूत-जन्तौ तारात्मकाच्यते' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ ॥ उ-नत्ति । 'उन्दी क्वेदने' (रु० प० से०) । 'स्फायिं-' (उ० २। १३) इति रक् ॥ (१) ॥ शक्कतेऽस्मात्। 'शके शहा-याम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'खहशङ्कृपीयु-' (उ॰ १।३६) इति निपातितः । 'दाङ्कः पत्रशिराजाले संख्याकीलकशंभुषु । यादोऽस्त्रभेदयोमेंहें इति हैमः॥ (१)॥ ॥ कृणाति। 'कू हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। मनुष्याणां करः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा सङ्कते । 'मिक भूषायाम्' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४)। आगमशास्त्रस्यानित्यलात्र नुम् । मकं राति । 'रा दाने' (अ॰ पुर्व अर्थ)। कः (३।२।३)। 'मकरो निधौ। नके राशिबिन शेषे च' इति हैमः ॥ (१) ॥ शा आदिना माहकुम्भीरादयः ॥*॥ 'जलजन्त्विशेषाणां' पृथकपृथक् ॥

स्यात्कुलीरः कर्कटकः

स्यादिति ॥ कुलति । 'कुल संस्याने' (भ्वा० प० से०)। 'गम्भीरादयश्च' इतीरन् । की लीयते । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । वाहुलकाद् रक् । यद्वा कुलमस्यास्ति । 'अत इनिः' (५।२।११५) । तमीरयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । जनकभक्षकलात् । लयनम्-लीः । संपदादिः (वा० ३।३। १०८) । कुत्सिता लीः । तां राति वा॥ (१) ॥॥॥ कृणाति। 'कृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२। ७५) इति विच् । कटति । कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) । कर् चासौ करुश्च । 'अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः' (वा० '८।२।००) ततः स्वार्थं कन् (५।३।०४) । 'कर्कं' इति सौत्रो धातुः । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) वा० । कर्क श्वेतवर्णं टलति । 'टल गतौ' (भवा० प० से०) । डः (वा० ३।२।१०१) वा । कर्कटः । 'कुलीरे करणे स्त्रीणां राशौ खगे' इति हैमः ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'कुलीरस्य'॥

कूमें कमठकच्छपौ।

कूर्म इति ॥ कुत्सितः को वा ऊर्मिर्वेगोऽस्य । 'अच्-प्रत्यन्वव-' (५।४।७५) इस्रत्र 'अच्' इति योगविभागा-दच् समासान्तः । 'ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोवीच्यां प्रकाशे वेग-भङ्गयोः' इति रभसः ॥ (१) ॥॥ काम्यते । 'कमु कान्तौ'

१—वस्तुतस्तु 'गडकः शकुलाभकः । क्षुद्राण्डमत्स्यसंवातः पोताधानमयो झषाः । सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः' इति श्लोकः 'रोहितो मदुरः' रति पाठः—रति पीयूषम् ॥

(भ्वा॰ आ॰ से॰)।। 'कमेरठः' (उ॰ १।१००)। के जले मठित, इति वा। 'मठ मदिनवासयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकम्'॥ (२)॥॥॥ कच्छेन पिवति। 'पा पाने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'सुपि' (३।२।४) इति योगविभागात्कः। 'कच्छपी वह्नकीभेदे हुलौ क्षुद्रगदान्तरे। पुंसि विध्यन्तरे कूमें मह्मवन्धान्तरेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'कूर्मस्य'॥

याहोऽवहारः

श्राह इति ॥ गृहाति । 'श्रह उपादाने' (त्रया॰ उ॰ से॰) । 'विभाषा श्रहः' (३।१।१४३) इति णः । 'श्राहो श्रहे जलचरे' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ अवहरति। अव-पूर्वो हृत्र् । 'शाद्यधा–' (३।१।१४१) इति णः । 'अव-हारस्तु युद्धादिविश्रान्तौ श्राहचौरयोः । निमैन्त्रणोपनेतन्ये' इति हैमः ॥ (२) ॥॥। द्वे 'श्राहस्य'॥

नकस्तु कुम्भीरः

नक इति ॥ कामति दूरस्थलम् । 'कमु पादविक्षेपे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अन्यत्रापि–' (वा॰ ३।२।४८) इति डः । 'नभ्राड्–' (६।३।७५) इति नलोपो न 'नकं नासा- यदारुणोः । नको यादसि' इति हैमैः ॥ (१) ॥॥॥ कुम्भिनं हस्तिनमीरयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'नकस्य'॥

अथ महीलता ॥२१॥

गण्डूपद्ः किंचुलुकः

अधेति ॥ मह्या ठतेव । कृशलदीर्घलाभ्याम् ॥ (१) ॥॥॥ गण्ड्वो ग्रन्थयः पदान्यस्य ॥ (२) ॥॥॥ किंचिच्छल्यति । 'कास्यनेकाज्यहणं चुलुम्पाद्यर्थम्' (वा॰ ३।१।३५) इति वार्तिकनिर्दिष्टश्रुलुम्पधातुः । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।१।१०१) इति डः । 'टेः' (६।४।१४३) इति उकारमकारपकाराणां लोपः । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (३) ॥॥। त्रीणि 'केचुवा' इति ख्यातस्य ॥

निहाका गोधिका समे।

निहाकेति ॥ नियतं जहाति भुवम् । 'नौ हश्च' (उ॰ ३।४४) इति हाकः कन् । वाहुलकान्न हस्वः ॥ (१) ॥॥।
गुध्यति । 'गुध परिवेष्टने' (दि॰ प॰ से॰) । ण्वुल् (३।१।
१३३) । (पचाद्यचि) (३।१।१३४) गोधापि । 'गोधा

तल्लिहाकयोः'॥ (२)॥*॥ द्वे 'गोह' 'जलगोधिका' इति ख्यातायाः॥

रक्तपा तु जलौकायां स्त्रियां भूम्नि जलौकसः २२

रक्तपति ॥ रक्तं पिबति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'रक्तपा स्याजलोकायां डाकिन्यां, ना तु रा-क्षसे' ॥ (१) ॥*॥ जलमोकोऽस्याः । ओक उचः के' (७।३।६४) इति निपातितोऽदन्त ओकशब्दः ॥ (२) ॥*॥ सान्तोऽपि । 'जलोरगी जलोका तु जलोका च जलोकसि' इति संसारावर्ताद्वहुचवनं प्रायिकम् । 'जलोकापि जलोका स्याज्जलूका जलजन्तुका' इति तारपालः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जलूकायाः' ॥

मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः

मुक्ति ॥ मुक्ताः स्फुटन्यत्र । 'स्फुट विकसने' (तु॰ प॰ से॰) । 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन् ॥ (१) ॥॥॥ शुच्यति, शोचिति, शोकिति, वा । 'शुच्य अभिषवे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'शुक्तः गतौ (भ्वा॰ प॰) वा । क्तिच् (३।३।१७४) । 'शुक्तः कपाल-शक्ते शङ्के शङ्कानकेऽपि च । नख्यश्वावर्तदुर्नाममुक्तास्फो- देषु च स्त्रियाम्'॥ (२) ॥॥ द्वे 'शुक्तिकायाः'॥

शङ्घः स्यात्कम्बुरिख्रयौ।

राङ्क इति ॥ शं खनति जनयति । 'खनु अवदारणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति छः। शं खम् अस्य-इति वा। शाम्यत्यलक्ष्मीं वा। 'शमु उपशमे' (दि॰ प॰ से॰)। अन्तर्भावितण्यर्थः। 'शमेः खः' (उ॰ १।१०२)। 'शङ्काः कम्बौ न योषित्, ना भाला स्थिनिधिभिन्नखे'॥ (१)॥॥ काम्यते। 'कमु कान्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'जञ्वादयश्व' (उ॰ ४।१०२) इति निपातितः। 'कम्बुर्वलयङ्घयोः। गजे शम्बुके कर्चूरे ग्री-वायामलिकेऽपि च' इति हैमः॥ (२)॥॥॥ एतौ पुंनपुंसके॥ द्वे 'शङ्कस्य'॥

क्षुद्रशङ्खाः शङ्कनकाः

शुद्रेति ॥ शुद्राश्च ते शङ्काश्च ॥ (१) ॥ ॥ शङ्कन्ते । 'शिक शङ्कायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। कर्तरि 'अनुदाते-तश्च हलादेः' (३।२।१४९) इति युच्। 'संज्ञायां कन्' (५। ३।७५)।—शङ्कस्य नसा इव (शङ्कनस्वाः)—इति तु सुकुटः। शं सनित्त । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ॰ २।७८) इति युच्। ल्युट् () वा स्वार्थे कन् (५।३।७५)। (शङ्कन्काः)—इत्यन्ये ॥ (२)॥ ॥ द्वे 'सूक्ष्मशङ्कानाम्'॥

२—निमन्नणोपनेतव्यम्=शर्करादिस्वाद्कृतं भक्ष्यम् ॥ तत्र यथा 'एतिस्मिन्विषयावहारिविषमे संसारवारांनिधी' इत्यनेकार्थ-कैरवाकरकौमुदी ॥ २—अस्याघे 'नक्तः कुम्भीरके पुंसि नक्तं तर्णक्तनीरयोः' इति लिखितमस्ति ॥ परंतु मेदिन्यां द्वितीयचरणे नारशब्दस्यार्थबोधकताया बोधनेन प्रक्षिप्तप्रायम् ॥

१ 'जलैकसेनेव रक्ताकृष्टिनिपुणेन वेश्याजनेन' इति वासवद-चायाम् 'जलं च तदोकश्चे'ति जलौकः । ततोऽर्शआद्यचि (५।२। १२७) एकवचनमदन्तत्वं चोपपाद्यम्—इति मुकुदबुधमनोहरे ॥

शम्बूका जलशुक्तयः॥ २३॥

राम्बूका इति ॥ शाम्यति । 'शम उपशमे' (दि० प० से०) । 'उल्कादयश्च' (उ० ४।४१) इति निपातितः । 'शम्बूकपिण्याकमधूकफेनः' इत्यमरमालायां पुंलिङः । ('श-म्वूकी गजकुम्भान्ते घोङ्घे च शहतापसे । जलजनतुविशेषे च) शम्बूका न नपुंसके' इति मेदिनेर्द्विलिङ्गता । 'शम्बूकः शम्बुकश्चेव पूर्वः कान्तस्तु सर्वदा । ककारणेन विना शेषो (शम्बुः) दृश्यते अन्यविस्तरे' इत्युत्पलिनी ॥ (१) ॥*॥ जलजाः शुक्तयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वजलशुक्ति-कानाम्'॥

भेके मण्डूकवर्षाभूशाल्ररप्रवद्रुराः।

भेके इति ॥ विभेति । 'विभी भये' (जु॰ प॰ अ॰)। 'इण्भीका-' (उ० ३।४३) इति कन्। 'भेकी मण्ड्कमे-घयोः'।। (१)।।।।। मण्डयति जलाशयम्। मण्डते वा। 'मडि भूषायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'शलमण्डिभ्याम्कण्' (उ॰ ४।४२) " 'मण्डूकी मण्डूकपण्या मण्डूको भेक-शोणयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ वर्षासु भवति । 'भुवः संज्ञान्तरयोः' (३।२।१७९) इति किप् । 'वर्षाभूः पुमान्' इति विश्व-स्त्री च शोथव्यां भूलतास्रवयोः मेदिन्यौ ॥ (३) ॥ ॥ शाडते । 'शाड़ गतौ' (भ्वा० आ० से॰)। 'खर्जिपिजादिभ्य जरोलची' (उ॰ ४।९०) इत्यूरः। <mark>डलयोरैक्यम् । शालते वा । 'शाल कत्थने'</mark> (भ्वा॰ आ० से॰)। 'परिसरकुकलासस्वेदसाल्हर-' इत्यूष्मविवेकाइन्त्या-दिरिप ॥ (४) ॥ ॥ प्रवते । 'हुङ् गती' (भ्वा० आ० अ०)। अच् (३।१।१३४) 'स्रवः प्रक्षे हती कपी । शब्दे कारण्डवे म्छेच्छजातौ भेर्लॅकभेकयोः । कमनिम्नमहीभागे कुलके जल-वायसे' विवर्तासुस्तके गन्धतृणेऽपि स्यान्नपुंसकम्' ॥ (५) ॥ हणाति शब्दैः कर्णौ 'दुविदारणे' (त्रया० प० से०)। 'मुकुरदर्दुरी' (उ॰ १।४०) इति निपातितः । 'दर्दुरंस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डाद्रिभेदयोः । दर्दुरी चण्डिकायां स्याद्राम-जाले नपुंसकम्'॥ (६) ॥ ॥ षट् 'मण्डूकस्य'॥

शिली गण्डूपदी

द्यालीति ॥ शिलति । 'शिल उञ्छे' (तु॰ प॰ से॰)।

१—दैलिविशेषेऽपि यथा 'मूत मूत मतः धः स स स नरः शःम्वूकजीवाहरः' इल्पनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—भीरौ च यथा 'मेकाः केकारवैः पान्धाः' इल्पनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । ३—'मण्डूकौ मेकशोणको' इति पाठः ॥ ४—'भेलकतैल्योः' इति पाठः । ५—इतःपूर्वम्—'दुर्दरः पर्वते पुंसि विष्वीप-दिक्रमाजने' इल्पि लिखितमस्ति । परंतु मेदिनीहैमयोरकारमध्यस्यैव पाठेन समानानुपूर्वीकत्वे पर्वतार्थकतापौनरक्तयस्यापि संभवेन क प्रकृतोपयोगि ॥

'इगुपध-'। (३।१।१३५) इति कः । 'जातेरस्त्री-' (४।१। ६३) इति डीष्। ('शिलमुञ्छे स्याद्, गण्डूपद्यां शिली मता। स्तम्भशीषें शिलाशिल्या, शिला तु प्रस्तरे मता। तथा मनःशिलायां च द्वाराधःस्थितदारुणि')॥ (१)॥॥॥ (२)॥॥॥ 'द्वे किंचुलकामार्यायाः'-इति स्वामी। 'शुद्रिकि-चुलकजातेः'॥

भेकी वर्षाभ्वी

भेकीति ॥ 'वर्षाभ्वी' इत्यसाधु । ङीव्विधायकाभावात् स्त्रियामिष 'वर्षाभः' इत्येव । 'भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षा-भृर्वर्दुरे पुमान्' इति यादवः । अन्ये तु—गौसदिलात् (४। १।४१) ङीषिमच्छिन्ति । अत एव भागुर्यमरमालयोः 'वर्षा-भवी' इति दश्यते ॥॥ द्वे 'मण्डूक्याः' । क्षुद्रमण्डूक-स्येखन्ये ॥

कमठी दुलिः॥ २४॥

कमठीति ॥ 'जाते:-' (४।१।६३) इति 'पुंयोगात्-' (४।१।४८) इति वा ङीष्। कमठी ॥ (१) ॥*॥ दोलित 'दुल उत्क्षेपे' (चु॰ प॰ से॰)। आधृषीयः। 'इगुपधात्-' (उ॰ ४।१२०) इति किः। 'दुलिः स्त्रियाम्। कमठ्यां, ना मुनौ'॥ (२)॥*॥ द्वे 'कच्छप्याः'॥

महुरस्य प्रिया शृङ्गी

महुरस्येति ॥ महुरो मत्स्यभेदः । योग्यतया साहश्याद्वा तस्य प्रिया स्त्री । राणाति । 'श्वृ हिंसायाम्' (त्रया० प०
से०) । 'श्रणातेर्हस्वश्च' (उ० १।१२६) इति गन् हस्तत्वं
कित्त्वं नुडागमश्च । 'पुंयोगात्—' (४।१।४८) इति 'जातेः—'
(४।१।६३) इति वा ङीष् । 'महुरी' इत्यपि । 'भार्या भेकस्य
वर्षाभ्वी शृज्ञी स्थान्मद्वरस्य तु । शिली गण्ड्पदस्थापि दुलिः
स्थात्कमठस्य तु' इत्यमरमाला । ('शुङ्की स्वर्णमीनविशेषयोः।
विषायामृषभौषध्याम्')॥ (१)॥॥ एकम् 'महुरस्त्रियाः'॥

दुर्नामा दीर्घकोशिका । निदतं नामास्याः । 'अनो ब

दुर्नामेति ॥ दुर्निन्दितं नामास्याः । 'अनो बहुव्रीहेः' (४१९१९२) इति डीब्न । ('दुर्नाम क्षीवमशेषि । स्याद्दीर्घ-कोषिकायां स्त्री') ॥॥॥ 'डाबुभाभ्याम्-' (४१९१९३)॥॥॥ 'अन उपधा-' (४१९१२८) इति वा डीप् । दुर्नान्नी । क्षुप्रादिलात् (८१४१९) न णलम् ॥ (१)॥॥॥ दीर्घः कोशो यस्याः । 'जातेः-' (४१९१६३) इति डीष् । 'संज्ञायां कन्' (५१३१७५)। 'केऽणः' (७४११३) इति हस्यः । (मूर्धन्य-षानता च)। 'तालच्या मूर्धन्याश्चेते शटी च परिवेशः। विश्व-कसेनो प्रेशः प्रतिष्कशः कोशविशदौ च' इत्यूष्मविवेकः (२)॥॥॥ द्वे 'झिनाजी' इति ख्यातायाः 'जलुकाकारस्य जलचरस्य'॥

१—'क्रीडनेति' लिखितमस्ति । परंत्वेतदानुपूर्वीघटितमेदिन्यां विश्वे च 'मुनौ' इत्येवोपलब्धम् ॥

जलाशया जलाधाराः

जलेति ॥ जलम् आशयो हृदयम् अस्य । जलम् आ-शेते तिष्ठति अत्र, इति वा । 'पुंसि' (३।३।११८) इति घः। 'जलाशयो जलाधारे स्यादुशीरे नपुंसैकम्'॥ (१)॥॥॥ आप्रियतेऽत्र । 'धृङ् अवस्थाने' (तु॰ आ॰ अ॰)। 'अध्या-यन्याय—' (३।३।१२२) इति घन्। जलस्याधाराः॥ (२)॥॥ ह्रे 'तडागादीनाम्॥

तत्रागाधजलो हुदः॥ २५॥

तत्रेति ॥ तत्र तेषु मध्ये । अगाधं जलं यत्र स जला-शयः । हादते । 'हाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४) पृषोदरादिलात् (६।३।१०९)हस्तः॥ (१) ॥॥ एकम् 'अगाभ्रजलकूपस्य'॥

आहावस्त निपानं स्यादुपकूपजलाशये।

आहाव इति ॥ आहूयन्तेऽत्र । 'ह्वेज् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'निपानमाहावः' (३।३।७४)॥ (१)॥॥ नियतं पिवन्लस्मिन् । 'करणा-' इति ल्युट्॥ (२)॥॥॥ द्वे 'कूपसमीपरचितजलाधारस्य॥'

पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा ॥२६॥

पुंसीति॥ अम्यते। 'अम गलादौ' (भ्वा० प० से०)। 'अजिंदशिकम्यमि—' (उ० ११२७) इति कुः धुक् च। यद्वा अन्धयति। 'अन्ध दृष्ट्युप्पाते' (च० उ० से०)। मृगव्वा-दिलात् (११३७) कुः॥ (१)॥ श्राष्ट्रयते। 'प्रे हरतेः कृपे' (उ० ४११३५) इति इः डिच ॥ (२)॥ श॥ कौति। 'कु शब्दे' (अ० प० से०)। 'कुयुभ्यां च' (उ० ३१२७) इति पो दीर्घश्च । कुत्सिता ईषद्वा आपोऽत्र । 'कृक्पूर्—' (५१४१७४) इतः। 'कदनोः—' (६१३१९८) इत्यत्र दीर्घनि-देशादन्यत्राप्यूत्, इति वा। 'कृषः कृपक-मृन्माने गर्तान्धु-गुणवृक्षके'॥ (३)॥ श॥ उदक्तस्योदः—' (६१३१५७)॥ (४)॥ श॥ उपमन्याने च उचितः॥ श॥ चत्वारि 'कृपस्य'॥

नेमिस्त्रिकास्य

नेमिरिति ॥ अस्य कूपस्य । नयन्सनया 'नियो मिः' (उ० ४।४३) । 'नेमिर्ना तिनिशे, कूपत्रिकाचकान्तयोः स्त्रि-याम्'॥ (१) ॥ ॥ तिसोऽस्रयोऽस्याः । 'संख्यायाः संज्ञास- क्षुसूत्राध्ययनेषु' (५।१।५८) इति कन् । 'त्रिका कूपस्य नेमौ स्याञ्चिकं पृष्ठाधरे त्रैये' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२)॥ ॥।

द्वे 'क्र्पस्यान्तरे रज्ज्वादिधारणार्थदारुयन्त्रस्य'॥ वीनाहो मुखबन्धनमस्य यत्।

वीनाह इति ॥ विनद्यतेऽनेन । 'णह बन्धने' (दि॰ उ॰ अ॰)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१)॥॥ 'कूपमुखे इष्टकादिभिवेद्धस्य' एकम् ॥

पुष्करिण्यां तु खातं स्यात्

पुष्किति ॥ पुष्कराणि सन्सस्याम् । 'पुष्करादिभ्यो देशे' (५।२।१३५) इतीनिः । 'पुष्किरिणी नद्यां सरोजिन्यां जला-शये' ॥ (१) ॥ ॥ अखानि । 'खनु अवदारणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । क्तः (३।२।१०२) । 'जनसनखनाम्-' (६।४।४२) इसालम् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'समचतुरस्रखातस्य' ॥

अखातं देवखातकम्॥ २७॥

अखातमिति ॥ खाताद्भित्रम् ॥ (१) ॥ ॥ देवेन खा-तम् ॥ (२) ॥ ॥ 'अखातो देवखातकः' इति पुंस्काण्डेऽमर-दत्तात् पुंस्यपि ॥ ॥ द्वे 'अकृतिमजलाशयस्य'॥ देवद्वा-रस्थजलाशयस्येखन्ये ॥

पद्माकरस्तडागोऽस्त्री

पद्मेति ॥ पद्मानामाकरः ॥ (१) ॥ ॥ तब्यते । 'तड आघाते' (चु॰ प॰ से॰)। 'तडागादयश्व' इति निपातितः । 'तडागास्य क्वं क्वा क्वा धारविशेषे येन्त्रकूपके' इति मेदिनी । पिनाकादिलात् (उ॰ ४।१५) 'तडाकः' इति कश्चित् ॥ ॥ तटम् अकृति अगृति वा । 'अक अग् कृटिलायां गृतौ' भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। (तटाकः, तटागः) इत्येके॥ (२)॥ ॥ द्वे 'सपद्मागाधजलाश-यस्य'॥

कासारः सरसी सरः।

कासार इति ॥ कासते । 'कास शब्दे' (भ्वा॰आ॰से॰)। 'तुषारादयश्च' (उ॰ ३११३९) इलारन् । यद्वा ईषत् सारोऽस्य । 'ईषदर्थे च' (६१३११०५) इंति कोः कादेशः । कासोऽस्यास्तीति वा । अर्शआद्यच् । कासमृच्छति 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३१२११) इति वा ॥ (१) ॥ ॥ क्षियते 'स गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कर्मण्यसुन् (उ॰ ४११८९)। ('सरो नीरतडागयोः') ॥ (३) ॥ ॥ तत एव महत्त्वे गौरादिलात् (४१११४९) डीष् । ('सरसी विश्वका-सारे') ॥ ॥ त्रीणि 'कृत्रिमपद्माकरस्य'। पद्मापि सरोमा- त्रस्येलन्ये ॥

वेशन्तः परवलं चारपसरः

वेशन्त इति ॥ विशन्सत्र भेकाद्यः । 'विश प्रवेशने'

१—अत्र तु 'अन्यलिङ्गकम्' इति लिखितमासीत्। परं तु
मूलमेदिनीदृष्टं हैमविश्वानुगुणं गृहीतम्॥ २—मृन्माने काचभाण्डे
यथा-'क्र्पेषु रूपे क्षिप गन्यतेलम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी॥
३—उदपानस्य त्वन्तत्वात् 'पुंसि वा' इत्यनेन संवन्यः। पूर्वेषां
तु 'पुंस्येव' इत्यनेन—इति मुकुटबुधमनोहरे॥ ४—त्रये यथा
'तत्रापि त्रिकदर्शनम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी॥

१—विश्वे तु 'कटके ऽपि च' इति दृश्यते । मेदिनीमूलपुस्तके तु 'यन्नकूटके' इत्युपलभ्यते ॥

(तु॰ प॰ अ॰)। 'जृविशिभ्यां झच्' (उ॰ ३।१२६)॥ (१) ॥ अ॥ पलति पल्यते वा। 'पल गतौ' (स्वा॰ प॰ से॰)। 'सानसिप्णिसि'-' (उ० ४।१०७) इति वलच् । 'वेशन्तः पल्वलोऽस्त्री' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥ ॥ अल्पं च तत्स-रश्च ॥ (३) ॥ ३॥ त्रीणि ॥

वापी तु दीर्घिका ॥ २८ ॥

वापीति ॥ उप्यते पद्माद्यस्याम् । 'डुवप् वीजतन्तुसं-ताने' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'वसिविपयजिराजि--' (उ॰ ४। १२५) इतीञ्। 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा हीषु । 'वाप्यां वापिरपि स्मृता' इति द्विरूपकोषः ॥ (१) ॥*॥ दीर्घेव । 'संज्ञायां कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वाप्याः'॥

खेयं तु परिखा

खेयमिति ॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा.॰ उ॰ से॰)। 'ई च खनः' (३।१।१११) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ परितः खन्यते, इति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०६) इति डः॥ (२)॥ ॥ द्वे 'दुर्गादिपरितः खातस्य'॥ आधारस्त्वम्भसां यत्र धारणम्।

आधार इति ॥ आधियते जलमस्मिन् । 'अध्याय-न्याय-' (३।३।१२२) इति घत् । 'आधारश्चाधिकरणेऽ-प्यालवालेऽम्ब्रधारणे' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वांध' इति ख्यातस्य ॥

स्यादीलवालमावालमायापः

स्यादिति ॥ आ समन्ताज्ञलस्य लवम् आलाति । 'ला आदाने' (अ॰ प॰ अ॰)। मूलविभुजादिलात् (वा॰ ३। २।५) कः ॥ ।। छवमालाति । तद्भिन्नम् । नञ्समासे (अ-लवालः) हसादिः-इसम्ये ॥ (१) ॥ ॥ आवलते अम्भोऽ-नेन। 'वल संवरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घर्। आ ईषत् वाला वृक्षा अत्र वा ॥ (२) ॥*॥ आ वपन्ति जलमत्र । 'द्ववप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० से०)। 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घज् । 'आवापो भाण्डपँचने परिक्षेपालवालयोः'।। (३)॥॥ त्रीणि 'वृक्षमूलकृतज-लाधारस्य'॥

१—-'इहैव जम्बूतरुमालवालवत्परीयुषोचैर्भरतेऽव्धिना वृते' इति प्रयोगादीर्घादिः ॥ २— 'अलवारोधिषु पयःसु विभ्रतः सपलाशिरा-शिरिव मूलसंततिः' इति माघाद्भस्वादिः-इति मुकुटबुधमनोहरे ॥ र-भाण्डपचनमापाकस्थानम् । तत्र यथा-- 'आवापधूमपरिधू-सरमन्तरिक्षम्' ॥ अरिचिन्तायामपि यथा 'परं प्रत्यावापः फलति कृतसेकस्तरुरिव ॥ वलयेऽपि यथा 'प्रकोष्ठः शुशुभे तस्या ग-तोऽप्यावापशून्यताम्'—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—'भा-ण्डवपने इति पाठः ॥

अथ नदी सरित ॥ २९॥

तरिङ्गणी रैावलिनी तिटनी हिदनी धुनी। स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगापगा॥ ३०॥

अथेति ॥ नदति । 'णद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से॰)। पचादिषु (३।१।१३४) 'नदट्' इति टित्त्वनिपातनात् 'टिड्डा-' (४।१।१५) इति ङीप्। ('नदी सरिति, शोणादौ ना') ॥ (१) ॥ श। सरति । 'स गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । सरतेरिनिः (उ० १।९७) ॥ (२) ॥ शा तरङ्गाः सन्त्यस्याम् । अत इनिः (५।२।१९५) ॥ (३)॥*॥ शैवलमस्यस्याम् ॥ (४) ॥ ॥ तटमस्तस्याः ॥ (५) ॥ ॥ हदाः सन्त्यस्याम् । 'हादिनी' इत्यन्ये ॥ (६) ॥ ॥ धुनोति वेतसादीन् । किप (३।२।१७८) पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) नुक् । नान्त-लान्डीप् (४।१।५) ॥ (७) ॥*॥ स्रोतांसि सन्लस्याम् । मतुप् (पारा९४) ॥*॥ 'अस्माया-' (पारा१२१) इति विनौ तु 'स्रोतस्विनी' इत्यपि ॥ (८) ॥ ॥ द्वीपमस्त्य-स्याम् । मतुप् (५।२।९४) ॥(९)॥*॥ स्रवति । 'लटः शतृ-' (३।२।१२४) । 'उगितथ्र' (४।१।६) इति ङीप् । 'शप-इयनोः-' (७।११८१) इति नुम्॥(१०) ॥ ॥ निम्नं गच्छति। 'गम्लु गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा ३।२।१०१) इति डः ॥ (११) ॥ अपां समूह आपम् । तेन गच्छति । डः (वा० ३।२।४८) ॥-॥ अप गच्छति । डः (वा० ३।२।१०१) । हस्वादिरपि । 'विद्यादगारमागार-मपुगामापगामपि' इति द्विरूपकोषः ॥ (१२) ॥ ॥ द्वादश 'नद्याः'॥

गङ्गा विष्णुपदी जहुतनया सुरनिम्नगा। भागीरथी त्रिपथगा तिस्रोता भीष्मसूरि ॥ ३१॥

गङ्गेति ॥ गच्छति । 'गत् गम्यद्योः' (उ० १।१२३) (१) ॥*॥ विष्णुः पदं स्थानं यस्याः । गौरादिः (४।१।४१)। 'विष्णुपदं नभोऽब्जयोः । विष्णुपद्स्तु क्षीरोदे विष्णु-पदी सुरापगा । (संक्रानितद्वीरिका चापि)' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ जहाे राजर्षेस्तनया ॥ (३)॥ ॥ सुराणां निम्नगा । क्षुम्नादिः (८।४।३९) ॥ (४) ॥ ॥ भगीरथस्येयम् 'तस्ये-दम्' (४।३।१२०) ईत्यण् ॥ (५) ॥ श। त्रीने पथो गच्छति। डः (वा॰ ३।२।४८) यद्वा त्रयाणां पथां समाहारः त्रिपथम्। तेन गच्छति । डः (३।२।४८) ॥ (६) ॥*॥ त्रीणि स्रोतांसि यस्याः , ('त्रिस्नोता जहुकन्यायां स्रोतस्वत्यन्तरे स्त्रियाम्') (७) ॥ भीष्मं सूते । 'बूङ् प्राणिप्रसवे' (अ० आ० अ०)। किप (३।२।१७८॥ (८)॥*॥ अष्टी 'भागीरथ्याः'॥

१-- 'तुहिनाचल इव पुण्यभागीरथीसहितो नलः' इति दमय-न्तीक्षेषः॥ २—तथा च भारते—'क्षितौ तारयते मर्लान्नागां-स्तारयतेऽप्यथः । दिवि तारयते देवांस्तेन त्रिपथगा स्मृता' इति-इति मुक्टः ॥

कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा।

कालिन्दीति ॥ किलन्दस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३। १२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ सूर्यस्य तनया ॥ (२) ॥*॥ य-च्छति । 'यम उपरमे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'अर्जियमिशीङ्भ्यक्ष' (उ॰ ३।६१) इत्युनन् ॥ (३) ॥*॥ शमनस्य स्वसा ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'यमुनायाः' ॥

रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका॥ ३२॥

रेवेति ॥ रेवते । 'रेवृ प्रवगतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। पचायच् (३।१।१३४)॥ (१)॥ ॥ नर्म ददाति यति वा। 'डुदाञ् दाने' (जु॰ उ॰ अ॰)। 'दो अवखण्डने' (दि॰ प॰ से॰) वा। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः॥ 'नर्मदः केलिसचिवे नर्मदा सरिदन्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ॥ (२)॥ ॥ सोमात्सोमवंशजात् पुरूरवस उद्भवति । तेनावतारितलात् । यद्वा सोमोऽमृतमुद्भवस्याः । स्वर्गप्रदलात् । अप् (३।३।५७)। सोमाद्वद्राद्भवति । पचायच् (३।१।९३४)॥ (३)॥ भेकलस्य ऋषेरद्रेवी कन्यका॥ (४)॥ ॥ चन्लारि 'नर्मदायाः'॥

करतोया सदानीरा

करेति ॥ करस्य तोयम् । तदत्रास्ति । अर्शआद्यच् (५। २।१२७) । गौरीविवाहे शंकरहस्तच्युतम् ॥ (१) ॥ ॥ सदा नीरं यस्याः । 'प्रथमं कर्कटे देवी त्यहं गङ्गा रजस्वला । सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी' इति स्मृतेः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'गौरीविवाहे कन्यादानोदकाज्ञातनद्याः ॥

बाहुदा सैतवाहिनी।

बाहुदेति ॥ बाहुं छित्रं दत्तवती लिखितस्य ऋषेः । 'डु-दाज्' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा बहुदस्य कार्तवीर्यस्येयम् । तेनावतारितलात् । 'तस्ये-दम्' (४।३।१२०) इत्यण् । अजादिलात् (४।१।४) टाप् ॥ (१) ॥*॥ सितानि वाहनानि यस्यार्जनस्य । तस्येयम् । यद्वा सितस्यार्जनस्येयम् । सेती चासौ वाहिनी नदी च ॥ (२) ॥*॥ ह्वे 'कार्तवीर्यावतारितनद्याः' ॥

शतहस्तु शुतुद्रिः स्याद्

शतिति ॥ शतधा द्रवति । 'हु गती' (भ्वा० प० अ०)। 'हिरिमितयोर्द्ववः' (उ० १।३४) 'शते च' (उ० १।३५) इत्यु-र्डित् ॥ (१) ॥*॥ शु पूजितं तुदति । 'तुद व्यथने' (तु०७० अ०) 'इगुपधातिकत्' (उ० ४।१२०) इतीन् । बाहुलकाहुक्।

१—खमध्योऽपि । तथा च नहाकविप्रयोगः—'यन्मेखला भवति मेखलशैलपुत्री'—इति पिक्षकासर्वधरादयः—इति मुकुटः॥ २—फलितार्थकथनमेतत् । विग्रहस्तु सिताश्च ते वाहाश्च ते सन्त्यस्यासौ सितवाही अर्जुनः। तस्ययम्—इति बोध्यः॥ यथा-च्युतस्यैव व्याख्यानत्वे उपोत्तमे इकाराश्रवणानापत्तिः॥ 'इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्धि' इति हि श्रुतिः । यत्तु मुकुटः — शतद्वरेव पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) आदिवर्ण-विकारे 'शतद्धः' इति खामी, शितं तीक्ष्णं द्वता शितद्धः इति कौमुदी, इत्याह ॥ तत्र । 'एतदबुष्यमानाः शितद्धः सितद्धवें-त्याहुः' (खामित्रन्थेन) इत्यनेन तेनास्यार्थस्य दूषितलात् । व्युत्पत्त्यन्तरस्य कृतलाच ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'शतद्धाः' ॥

विशापा तु विपाट् स्त्रियाम् ॥३३॥

विपारोति ॥ पाशं विमीचयति। 'सलापपाश-' (३।१। २५) इलादिना 'पाशान्मोचने' इति णिच् । पचाद्यच् (३। १।१३४)॥ (१)॥ ॥ तस्मादेव 'किप् च' (३।२।७६) इति क्रिपि विपाट्॥ (२)॥ ॥ द्वे 'पापमोचिन्याः'॥

शोणो हिरण्यबाहुः स्यात्

शोण इति ॥ शोणति । 'शोणृ वर्णगत्योः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पवायच् (३१९१९३४) । 'शोणः कृशानौ स्योन्ताके लोहिताश्चे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये' ॥ (९) ॥*॥ हिरण्यं बहति । 'कर्मण्यण्' (३१२१९) अदन्तः (हिरण्यवाहः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नरुविशेषस्य'॥

कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित्।

कुल्येति ॥ कुले प्राणिगणे कुटुम्बे दांपत्ये वा. साधुः 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'कुल्या नदी कुल्य-मिस्थ कुल्या वारिप्रणलिका' इति धरणेर्नदीमात्रेऽपि । ('कुल्यं स्यात्कीकसेऽप्यष्टद्रोणीशूर्पामिषेषु च । कुल्या पयः-प्रणाल्यां च नद्यां जीवन्तिकौषधौ । कुलोद्भवे कुलहिते त्रिषु मान्ये पुनः पुमान्')॥ (१)॥ ॥ एकं 'कृत्रिमस्वल्य-नद्याः'॥

शरावती वेत्रवती चान्द्रभागी सरस्रती ॥ ३४॥ कावेरी

शरावतीति॥ शराः सन्खस्याम्। मतुप् (पारा९प)।
'शरादीनां च' (६१३१९२०) इति दीर्घः॥ (१)॥॥॥
वेत्रमस्त्यस्याम्। मतुप् (पारा९४)॥(१)॥॥॥ चन्द्रभागयोः
पर्वतयोरियम्। तत्प्रभवत्वात्। 'तस्येदम्' (४१३११२०) इत्यण्।
'टिड्डा—'। (४१९१९५) इति डीप् प्राप्तः 'चन्द्रभागात्रयाम्'
(४१९१४५) इति बाह्वादिगणसूत्रात्र भवति। स्वरह्पयोरिवशेषात्। 'तापीतु तपती सेत्या, चान्द्रभागी तु चन्द्रिका।
चान्द्रभागा, शारदा तु कश्मीरेषु सरस्वती' इति शब्दार्णवः।
संज्ञापूर्वकत्वादृद्धभावः। 'चन्द्रभागा चान्द्रभागा
चान्द्रभागी च सा मता। चन्द्रभागी च सैवोक्ता' इति
दिह्रपकोषः॥ (१)॥॥॥ सरांसि सन्त्यस्याम्। मतुप् (पार।
९४)। 'सरस्वांस्तु नदे वाधौ नाऽन्यवद्दसिके, स्वियाम्।

१—'पशुपतिजटाबन्ध इव चन्द्रभागालंकृतो देशः' इति दम यन्तीक्षेषः ॥ २—पक्षे टाप्—इति मुकुटः ॥

वाणी-स्नीरत्नवाग्देवी-गो-नदीष्ठ नदीभिदि । मनुपत्न्यामिप'॥ (१)॥॥॥ कस्य जलस्य वेरं शरीरम् । तस्येयम् । ईषद्वेरमस्या वा । 'कावेरी स्यात्सरिद्वेदे पण्यनारीहरिद्रयोः'॥ (१) ॥॥ (नदीविशेषाणां प्रथक्प्रथक्)॥

सरितोऽन्याश्च

सरित इति ॥ अन्याः कौशिकी-गण्डकी-चर्मण्वती-गोदावर्यादयः॥

संभेदः सिन्धुसंगमः।

समिति ॥ संभियन्ते मिलन्स्यत्र । भिदिर् विदारणे'(र॰ उ॰ अ॰) । 'हलक्ष' (३।३।१२१।) इति घत्र् । 'संभेदः स्फुटने सङ्गे' ॥ (१) ॥*॥ सिन्ध्वोः संगमः ॥*॥ एकं 'नद्यादिसंगमस्य'॥

इयोः प्रणाली पयसः पद्व्याम्

ह्योरिति ॥ नल्यते । 'णल बन्धने' (भ्वा० प० से०)। कर्मणि घल् (३।३।१९) । 'उपसर्गात्-' (८।४।१४) इति एलम् । गौरादिङीष् (४।१।४१)॥ (१)॥॥॥ 'कृत्रिमज-स्तिःसरणमार्गस्य' एकम् ॥

त्रिषु तूत्तरी ॥ ३५॥

देविकायां सर्य्वां च भवे दाविकसारवी।

त्रिष्विति ॥ दीव्यति । 'दिवु कीडादौ' (दि॰प॰ से॰) । णुलु (३।१।१३३) । देविकायां नद्याम् । सरति । 'सर्तेरयुः' (उ॰ ३।२२) । 'अयुः' इत्येके । सरय्वां च भवे । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'देविकाशिंशपा-' (७।३।१) इ-स्वामादेरात्त्वम् । 'दाण्डिनायन-' (६।४।१७४) इति लोपः। स्वियां 'टिह्या-' (४।१।१५) इति हीप् ॥ (१) ॥॥॥ 'देवि-कासरयुद्धवयोः' कमेणैकैकम् ॥

सौ निधकं तु कहारम्

सौगन्धिकमिति ॥ सुगन्ध्येव । खार्थे 'विनयादिभ्य-प्रक्' (५।४।३४) शोभनो गन्धः प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्' (५।९।९०९) इति ठक्, इति वा । 'सौगन्धिकं तु कहारे. पद्मरागे च कत्तृणे । (पुंलिङ्गो गन्धपाषाणे सुगन्धव्यवहा-रिणि)'॥ (१) ॥॥॥ कस्य जलस्य हार इव । के हादते वा । अच् (३।९।९३४)। पृषोदरादिः (६।३।९०९)॥ (२) ॥॥॥ दे 'शुक्ककहारस्य'। 'सुण्डी' इति ख्यातस्य इस्तन्ये॥

हलकं रक्तसंध्यकम् ॥ ३६॥

हल्लकि ति ॥ हल्लति । 'हल्ल विकसने' ( ) । ण्वुल् (३।१।१३३) । यद्वा हल्लम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८)। हल्लं लाति 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३। २१३) इति कः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।०५) ॥ (१) ॥॥॥ रक्तं संध्येव । इवार्थे कन् (५।३।९६) 'केऽणः' (७।४।१३)। रक्तान् संधीन् अकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) इति वा ॥ (२) ॥॥॥

द्वे 'रक्तकहारस्य' द्वे रक्तवर्णत्रिकालविकासिपुष्पस्य वा ॥ स्याद्धत्पलं कुवलयम्

स्यादिति ॥ उत्पलित । 'पल गतां' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचायच् (३।९।९३४) ॥ (१) ॥॥॥ कोर्वलयमिव । शोभा-करलात्। 'कुवलं तृत्पलं कुवम्' इति त्रिकाण्डशेषः । तत्र कां वलते। 'वल संवरणे' (भ्वा॰आ॰से॰)। पचायच् (३।९।९३)। ('कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि वदरीफले') ॥॥॥ 'अन्येभ्योऽपि—' (वा॰३।२।९०१) इति डे कुवम्। यहा कुवते। 'कूङ् शब्दे' (तु॰ आ॰से॰) कुटादिः। पचायचि (३।९।९३४) उवङ् (६।४।७७)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'कमलकुमुदादीनां' सामान्येन । अत एव 'इन्दीवरे मांसश्त्ये उत्पलं कुष्टभूरुहे' इति रभसः, 'इयामं शितिकण्ठनीलं कुवल्यमिन्दीवरं च नीलाङ्जम्' इति नाममाला च ॥

अथ नीलाम्बुजन्म च । इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन्

अथेति ॥ नीलं च तदम्बुजनम च ॥ (१) ॥॥॥ इन्दित। 'इदि परमैश्वर्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰)। इन् (उ॰ ४।११८)। 'कृदिकारात्—' (ग॰ ४।१।४५) इति डीष्। इन्दी लक्ष्मीः। तस्या वरमिष्टम्। 'इन्दीवरं कुवलये शतावर्यां च योषिति'॥॥॥ 'कुवलयं स्यादिन्दीवारमिलपि' इति व्याडेरिन्दीवारमिणि॥ (२)॥॥॥ द्वे 'नीलोत्पलस्य'॥

सिते कुमुद्कैरवे ॥३७॥

सितं इति ॥ कौ मोदते । 'मुद हर्षे' (म्वा॰आ॰से॰)।
मूलविभुजादिः (वा॰ ३।२।५) । 'इगुपध—' (३।१।१३६)
इति को वा। 'कुमुदं कैरवे रक्तपद्मे, स्त्री कुम्भिकोषधौ ।
गम्भायौ, पुंसि दिङ्नागे नागशाखामृगान्तरे' ॥॥। (किपि
(३।२।१०८) कुमुद् । 'कुमुद् त्रिषु स्यात्कृपणे केरवे तु
नपुंसकम्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ के जले रौति । 'ह
शब्दे' (अ॰ प॰ अ॰)। पचायच् (३।१।१३४) 'तत्पुहषे
कृति—' (६।३।१४) इत्यल्जक् । केरवस्य हंसस्येदं प्रियम् । 'कैरवं कितवे रिपौ। नपुंसकं च कुमुदे, चन्द्रिकायां तु कैरवी')।
'चन्द्रकान्तं तु कैरवे । चन्द्रकान्तो रक्षभेदे' ॥ (२) ॥॥॥
हे 'शक्रोत्पलस्य'॥

१—कुवलयं चन्द्रविकासि, पद्मं तु सूर्यविकासि, इत्यनयो-भेदः। 'इन्दोरस्य च मण्डलं कुवलयालंकारकारि ध्रुवम्' इति लक्ष्यसंवादोऽपि—इति बुधमनोहरौ। २—नन्वेवं कथमुत्पल-मित्युक्ते नीलोत्पलादिष्वेव बुद्धिर्जायते, न पद्मादौ इति चेत्॥ उच्यते। यथा सामान्येऽपि धान्यार्थे 'धान्यम्' इत्युक्ते कलमा-दिष्वेव बुद्धिर्भवति, न मुद्गादौ, एविमहाप्यदोष इति सर्वधरादयः इति मुकुटः॥ ३—-'गन्धकान्तम्'—इति लिखितम्॥

शाल्कमेषां कन्दः स्पाद्

शालकमिति ॥ एषां सौगन्धिकादीनां कन्दो मूलम्। शस्यते, शलति वा 'शल चलनसंवरणयोः' (भ्वा०आ०से०)। 'शलिमण्डिभ्यामूकण् (उ०४।४२) वृद्धिः (७।२।११६) च॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'उत्पलकन्दस्य' ॥

वारिपणीं तु कुम्भिका।

वारीति ॥ वारिणि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१। ६४) इति ङीष् । यद्वां वारि पिपार्ति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰) । 'थापूवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ॰ ३।६)। 'जाते:-' (४।१।६३) इति डीप् । अत एव 'कुम्भीको वा-रिपर्णः स्यात्-' इत्येके पठनित ॥ (१) ॥ ॥ कुम्भोऽस्त्य-स्याः । ठन् (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलकुमिभः कायाः'॥

जलनीली तु शेवालं शैवलः

जलेति ॥ जलं नीलयति । 'णील वर्णे' । (भ्वा॰ प॰ से॰) णिच् (३।१।२५) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ जले शेते तिष्ठति । 'शीङो वलम्वलन्वालनः' (उ० ४।३८) 'शेवंलश्रेव शेवालः शेवलो जलनीलिका' (इति वाच-स्पतिः) ॥ (२) ॥ ।। (३) ॥ ॥ त्रीणि 'शैवालस्य'॥

अथ कुमुद्धती ॥ ३८॥

कुमुदिन्याम्

अथेति ॥ कुमुदान्यत्र देशे सन्ति 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्' (४।२।८७) 'झयः' (८।२।१०) इति वलम्। ('कुमुद्धती कैरविण्यां दियतायां कुशस्य च')॥ (१)॥॥॥ 'पुष्करादिभ्यः-' (पारा१३५) इतीनौ कुमुदिनी ॥ (२)॥*॥ द्वे कुमुदयुक्तदेशस्य । कुमुदलताया इसन्ये ॥

निलैन्यां त बिसिनीपविनीमुखाः।

निलन्यामिति ॥ नडाः सन्त्यत्र । 'पुष्करादिभ्यः-' (५।२।१३५) इतीनिः । डलयोरैक्यम् । यद्वा नलमत्रास्ति । 'खलादिभ्यः' (वा० ४।२।५१) इतीनिः ('नलः पोटगले राज्ञि पितृदेवे कपीश्वरे ।) 'नली मनःशिलायां तु नलिनेऽपि नलं सतम्' इति विश्वः । नैलिनी पुनः । पद्माकरे गङ्गा-

१-- 'स्कलशेकलशेवलमालिका' इति कथिताभ्युदयात्-इति मुकुट: ॥ २-इतःप्रभृति सूर्यविकासिनामानि । 'निर्थकं जन्म गतं नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनांशुबिम्बम्,' 'तीव्रतपनतापप्रियामभो-जिनी न सहते स्तोकमप्यमृतमुची रुचश्चन्द्रस्य,' 'चन्द्रं गता पध-गुणात्र भुक्के पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम्' इत्यादि महाकविव-र्णनात् ॥ २—इतः पूर्वं 'नलिकातोयाम्बुजेषु' इति लिखितमासीत्। परंतु तस्य नलिनशब्दार्थताया हैमादिवूपलम्भने नलिनशब्दार्थ एव निवेशितम्॥

विजन्योः' इति हैमः ॥ (१) ॥ श। विसमस्यस्याः । पूर्वव-दिनिः (वा॰ ४।२।५१) ॥ (२) ॥ ॥ एवं पद्मिनी । मुख-शब्दादाद्यर्थात् मृणालिनी कमलिनी पुटकिनीत्यादयः । 'प-क्मिनी पद्मसंघाते स्त्रीविशेषे सरोऽम्बुजे' इति मेदिनी । 'प-विमनी योषिदन्तरे । अञ्जेऽन्जिन्यां सरस्यां च' इति हैमः॥ (३) ॥ ॥ (त्रीणि 'पदासंघातस्य'। कमलिन्यां इसन्ये)॥ वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ॥ ३९॥ सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम्।

पङ्केरुद्दं तामरसं सारसं सरसीरुहम्॥ ४०॥ विसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च।

वेति ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि॰ आ॰ अ॰) । 'अर्ति-स्तुसु-' (उ॰ १।१४०) इति मन् । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यू-हनिधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे, स्त्री फिडाकाश्रीचार्वाटी-पन्नगीषु च'॥ (१)॥ ॥ । नलति । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से॰) इनन् (उ॰ २।४९) 'नलिनं नलिकातोयाम्बुजेषु'॥ (२) ॥*॥ अरं शीघ्रं लिप्सां विन्दति । 'गवादिषु विन्देः-' (वा॰ ३।१।३८) इति शः । 'शे मुचादीनाम्' (७।१।५९) इति नम् । अराकाराणि पत्राणि विन्दति वा ॥ (३) ॥*॥ महच तदुरपलं च । 'उत्पलं कुष्टभूरुहे । इन्दीवरे मांसग्रन्ये' इति हैमः॥ (४)॥॥॥ सहस्रं पत्राण्यस्य॥ (५)॥॥ कं ज-लमलति । 'अल भूषणादौं' (भ्वा॰ प॰ से॰) । मूलविभुजा-दिलात् (वा॰ ३।२।५) कः । यद्वा काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'वृषादिभ्यः' (उ॰ १।१०६) इति कलच्। 'कमलं कोिन्न भेषजे। पहुजे सलिले तामे कम-लस्तु मृगान्तरे । कमला श्रीवरनार्योः इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ शतं पत्राण्यस्य । 'शतपन्नः शिखण्डिन । दार्वाघाटे सारसे च कमले तु नपुंसकम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (७) ॥ शा कुशे जले शेते । 'अधिकरणे शेतेः' (३।२।१५) इस्रच्। 'शयवास-' (६।३।१८) इत्यछक् ॥ (८) ॥श। पक्के रोहति । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा० प० अ०) । ''इगुपध-' (३।१। १३६) इति कः । 'तत्पुरुषे कृति' (६।३।१४) इत्य-छुक् ॥ (९)॥∗॥ 'तामरं घृतमर्णश्च' इति रुद्रः। तत्र सस्ति । 'षस खप्ने' (अ॰ प॰ से॰) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१७१) इति डः । यद्वा तम्यते । 'तमु काह्वा-याम्' (दि॰ प॰ से॰)। घज् (३।३।१९)। 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७।३।२४) इति निषेधस्यानित्यत्वात्र वृद्धिनिषेधः । रस्यते । 'रस आखादने' चुरादावदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । तामं

१--तथा च 'सुरगज इव विभ्रत् पश्चिनी दन्तलमाम्' इत्यादयश्च प्रयोगाः—इति मुकुटः ॥ २ — क्कोम हृदयस्य दक्षि-णपार्थे उदयों जलाधारः-इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । 'ब्योम्नि' इति लिखितमासीत्॥

च तद्रसं च 'तामरसं पद्मे ताम्रकाञ्चनयोपि'॥ (१०)॥॥॥ सरित भवम्। तत्र भवः' (४।३।५३।) इत्यण्। 'सारसं सरित भवम्। तत्र भवः' (४।३।५३।) इत्यण्। 'सारसं सरित हो। सारसः पुष्कराख्येन्द्वोः' इति हेमः॥ (११)॥॥॥ सैरस्यां रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३६) इति कः॥ (१२)॥॥॥ विसस्य प्रसूनम्॥ (१३)॥॥॥ केसरस्य राज्यस्यास्ति। अन्येभ्योऽपि दश्यते' (वा० ५।२।१०९) इति डः। 'राजीवं निलने, ना तु भेदे हरिणमीनयोः'॥ (१४)॥॥॥ पुष्णाति। 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) 'पुषः कित्' (उ० ४।४) इति करन्। 'पुष्करं द्वीपतीर्थाहिखगरागौषधान्तरे। त्र्यास्येऽसिफले काण्डे छण्डाये खे जलेऽम्बुजे' इति हेमः॥॥ (१५)॥॥॥ अम्भसि रोहति॥ (१६)॥॥॥॥ ॥॥ वोडश 'पद्मसामान्यस्य'॥

पुण्डरीकं सिताम्भोजम्

पुण्डेति ॥ पुण्डयति । 'मिड भूषायाम्' । 'पुडि च' (भ्वा॰ प॰ से । 'कर्करीकादयश्व' । (उ॰ ४।२०) इत्य-रिकन् । 'पुण्डरीकं सिताम्भोजे सितिच्छते च भेषजे । पुंसि व्याघ्रेऽग्निदिग्वगे कोषकारान्तरेऽपि च' ॥ (१) ॥॥॥ सितं शुक्कं च तदम्भोजं च ॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'शुभ्रकम-रुस्य'॥

अथ रक्तसरोरुहे ॥४१॥

रक्तोत्पंळं कोकनदम्

अधेति ॥ रक्तं च तत्सरोग्रहं च ॥ (१) ॥ शा रक्तं च तदुत्पलं च ॥ (२) ॥ शा कोकांश्वकवाकान् नदित । 'णद अव्यक्ते शब्दे' (म्वा॰ प॰ से॰)। अन्तर्भावित- प्यर्थः । मूलविभुजादिः (वा॰ ३।२।५) । 'अथ कोकनदं रक्तकुमुदे रक्तपङ्कजे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥ शा त्रीणि 'रक्तकमलस्य'॥

नाला नालम्

नालेति ॥ नलति । 'णल वन्धे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'ज्वलिति–' (३।९।९०९) इति णः । 'नालं ने ना पद्म-दण्डे नाली शाककलम्बके' ॥ (१) ॥॥॥ (२)॥॥॥ द्वे 'उत्पलादिदण्डस्य'॥

अथास्त्रियाम्।

मृणालं विसम्

अथेति ॥ मृष्यते । 'मृण हिंसायाम्' (तु० प० से०)

१— 'दुर्जन इव सतामरसः' इति वासवदत्तायां वसन्तवर्णनम्—इति मुकुटः ॥ २— इन्दो चन्द्रे यथा 'सिख्रतीव सुधासारैः
सारसः सारसैः करैः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३— सरसि
रोहति । 'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।१४) इत्यल्जि हस्वेकारोऽपि ।
तथा च भारितः । अयमच्युतस्य वचनैः सरसिरुहजन्मनः' इति—
हति मुकुटः ॥ ४— 'काश्चिद्राक्षसप्रमदा इव रक्तोत्पलाकृष्टिन्यसनिन्यः' इति दमयन्तीश्चेषः ॥ ५— नाला इत्यपि दृश्यते ॥

'तमिविशिविडिमृणि-' (उ॰ १।११८) इति कालन् । अपचयविवक्षायां गौरादिलात् (४।१।४१) ङीपि 'मृणोली' इसिपि । 'मृणालं नलदे क्लीवं, पुंनपुंसँकयोविंसे ।' इति मे-दिनी ॥ (१) ॥॥॥ विस्पति । 'विस प्रेरणे' (दि॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३६) इति कः । 'मृणाले तु विसं विशाम्' इति द्विरूपकोशः ॥ (४) ॥॥॥ द्वे 'अजादीनां मूलस्य'॥

अज्ञादिकद्मवेषण्डमस्त्रियाम् ॥ ४२॥

अक्रोति ॥ सनोति । 'षणु दाने' (तु० उ० से०) । 'ज-मन्ताइः (उ० १।१।१४) वाहुलकात्सलाभावः । 'षणडः स्मृतो वँलीवर्दे पण्डं तु कानने भवेत' इति मूर्थन्यादावजयः । 'षण्डं पद्मादिसंघाते न स्त्री स्याद् गोपतौ पुमान्' 'शिंड रुजायां संघाते च' (भवा० आ० से०) घच् (३।३।१८) । 'ताल्व्यो मूर्थन्योऽच्जादिकदम्चे द्राण्डशच्दोऽयम् । मूर्धन्य एव वृषभे पूर्वाचार्येविंनिर्दिष्टः' इत्यूष्मिववेकः । 'मकुरमुकुरौ द्र्षणे, षण्डः समूहे, दारदोऽम्बुधौ' इति सारस्वतकोशः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'अक्रादीनां समूहस्य'॥

करहाटः शिफाकन्दः

करेति ॥ करं हाटयति । 'हट दीसौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)
ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्'(३।२१)। (यत्तु)—कं जलं रहति त्यजति ।
करहं पद्मम् । ततो हटति वहिर्गच्छति—इति मुकुटः । तत्र ।
'करहहाटः' इति प्रसङ्गात् । (अटतीति विप्रहेऽपि)वृद्धिप्रसङ्गाच । 'करहाटः पद्मकन्दे देर्शृद्धमिवशेषयोः' इति हैमः ॥
(१) ॥॥ शिफा मूलतरप्ररोहः तत्सहितः कन्दो मूलम् ॥॥॥
'शिफाँ' इति 'कन्दम्' इति च प्रथक् नामनी इल्पन्ये ॥ (२)
॥॥ द्वे 'पद्मकन्दस्य'॥

किंजल्कः केसरोऽस्त्रियाम् ।

किंजलक इति ॥ किंचिज्ञलति । 'जल अपवारणे' (चु॰ प॰ से॰) । बाहुलकात्कः ॥ (१) ॥*॥ के जले सरति । 'स्र गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'हलदन्तात्—' (६।३।१) इल्राङ्क । दन्लसः । ('सवितृकि-

१—तथा च 'सान्द्रं चन्दनमङ्गले वलियता पाणौ मृणालीलता' इति राजशेखर:-इति मुकुटः ॥ २—कचिनमेदिनीपुस्तके तु 'स्त्रीनपुंसकयोः' इत्युपलभ्यते एवं चोक्तराजशेखरोक्तिरप्यनुक्लैव ॥ ३—विसं दन्त्यान्तम् । तथाच 'इंसपिक्किरिव बिसंवादिनी' इति वासवदत्ता—इति मुकुटः ॥ 'मुनय इव विसाधारा जलपिक्षणः' इति दमयन्ती ॥ ४—वलीवर्द उत्सृष्टवृषः । तत्र यथा 'चौरैरपहते पण्डे पृष्ठतः कोऽनु धावति' । कानने यथा 'कुमुदकमलपण्डे तुल्य-स्त्रामवस्थाम्' इत्यनेकार्थकरवाकरकोमुदी ॥ ५—वृष्यप्रसङ्गात् ॥ चौरादिकस्यादन्तस्य रह्धातोर्वृष्यप्रसङ्गे ततोऽटतीति विमहे तु न काप्यनुपपत्तिः॥ ६—'पुष्पं' इति पाठः ॥ ७—अतएव 'करहाटः शिका च स्यात् कन्दे सलिलजन्मनाम्' इति हैमनाममालायामुक्तम्॥

सलयकसरसभाः' इति सभेदात्) ॥॥॥ के शीर्यते । 'शृ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । तौलव्यशः । 'केसरं हिङ्जिनिक्लीवं, किंजल्के न स्त्रियां, पुमान्। सिंहच्छटायां पुंनागे वकुले नागकेसरे' ॥ (२) ॥॥ द्वे 'पद्मकेसरस्य'॥

संवर्तिका नवदलम्

सिमिति ॥ संवर्तते । (वृतु वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'हिपिशिरुहिवृतिविदिच्छिदिकी।तिंभ्यश्च' (उ॰ ४।११९) इतीन्। 'संवर्तिर्नवपत्रिका' इति वोपालितः ततः खार्थे कन् (५। ३।७५) ॥ (१) ॥॥। नवं च तहलं च॥ (२) ॥॥॥ द्वे पद्मादीनां नवपत्रस्य'॥

वीजकोषो वराटकः ॥ ४३॥

वीजेति॥ वीजस्य कोषः पात्रमाधारः। तालव्यान्तोऽपि॥
(१)॥ ॥ त्रियते दलैः । 'बृज् आवरणे ( )।
'अन्येभ्योऽपि, ( ) इत्याटच् । ततः स्वार्थे कन् (५।
३।७५) । यद्वा—वरं दलवरणम् अटति । 'अट गतौ'
(भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ततः स्वार्थे कन्

१—'आन्दोलकुसुमकेशरशरेणमुखी' इति वासवदत्तायां ताल-व्यमध्यदर्शनात् ॥—इति मुकुटः ॥ (५।३।७५) । 'वराटकः पद्मबीजकोशे रज्ञो कपर्दके'॥
(२)॥*॥ हे 'पद्मबीजस्य'॥
 द्रित वारिवर्गविवरणम्॥

उक्ताम्बर्गान् संग्रहाति—
उक्तं स्वव्योमिदिकालधीशब्दादिसनाट्यकम्।
पातालभोगिनरकं वारि चैषां च संगतम्॥ ४४॥
इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने।
स्वरीदिकाण्डः प्रथमः साङ्ग एव समर्थितः॥ ४५॥
उक्तमिति॥ अत्रैकादश वर्गाः॥

इति श्रीवघेळवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपश्रीकीर्तिः सिंहदेवाज्ञया श्रीभटोजिदीक्षितात्मजश्रीभानुजीदी- श्रितविरचितायाममरटीकायां व्याख्यासुधायां प्रथमकाण्डः संपूर्णतामगात्।

१—आदिशब्देन पातालस्य ग्रहणम् इति मुकुटः ॥ अत्रायं भावः — अस्मिन्काण्डे द्वावेव मुख्यवर्गो स्वर्गः पातालश्च । तत्र नाट्यवर्गपर्यन्तं स्वर्गसाधारणपदार्थानां निरूपणात्स्वर्गवर्गस्वम् । तदुत्तरं पातालसंगतार्थनिरूपणात्पातालवर्गत्वम् ॥ अतपवाग्निपु-राणे प्रथमकाण्डे पतानेव पदार्थनुक्तवा उपसंद्धतम् 'स्वर्गपाताल-वर्गाद्या उक्ताः' इति ॥ तत्राद्यशब्देनावान्तरवर्गग्रहणम्—इत्यपि मुकुटे व्यक्तम् ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः अमरकोषः ।

व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः।

द्वितीयं काण्डम्।

वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषधिमृगादिभिः। नृत्रह्मक्षत्रविद्शूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः॥१॥

वर्गा इति ॥ इह द्वितीयकाण्डे । वर्गा उक्ता विद्युमा-रब्धाः । आदिकर्मणि क्तः (३।४।७१) । कीटशाः, साङ्गो-पाङ्गेः, पृथिव्यादिभिरूपलक्षिताः । तत्राङ्गानि मृदादीनि । उ-पाङ्गानि खिलादीनि । आपणादीनि विपण्यादीनि । शिला-दीनि मनःशिलादीनि । वृक्षादीनि पुष्पादीनि । मृगशब्द आरण्यपश्चमात्रपरः । 'आरण्याः पश्चो मृगाः' इति स्मृतेः । आदिशब्देन पक्षिकीटादीनां श्रहणम् । तस्य चाङ्गोपाङ्गानि पक्षिपक्षादीनि । यद्वा—मृगानत्तुं शीलं यस्य स मृगादी सिंहः ॥

भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा।
थरा धरित्री धरणी श्लोणी ज्या काइयपी श्लितिः २
सर्वेसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुंधरा।
गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्ष्मावनिर्मेदिनी मही॥३॥

भूरिति ॥ भवति । कर्तरि किप् (३।२।१७८) । 'भूः स्थानमात्रे कथिता धरण्यामि योषिति' । यत्तु — 'भवत्यस्यां सर्वम्' इति भूः । बहुलवचनात् (३।३।११३) — अधिकरणे किप् (३।३।१७८) — इत्याह मुकुटः । तन्न । उक्तरीत्या निर्वाहात् । 'अन्नः पृथिवी' इति श्रुतिविरोधाच ॥ (१) ॥॥॥ भवति । 'भुवः कित्' (उ०४।४५) इति मिः । — 'भुवः किमन्' — इति मुकुटः । तन्न । ताहशसूत्रादर्शनात् । 'कृदिकारात् –' (ग०४।१४५) इति डीष् वा । 'भूमिः क्षितौ स्थानमात्रे' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ न चलति । 'चल कम्पने ()। पचायच् (३।९।१३४)। अचलः सन्त्यस्याम्, इति वा । अन् (५।२।१२७)। 'अचलस्तु गिरिकीलयोः । अचला भुवि' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ नास्त्यन्तोऽस्याः । यहा अनन्तोऽस्ति धारको यस्याः । 'अनन्तः केशवे शेषे

पुमान्, अनवधौ त्रिषु । अनन्ता च विशल्यायां शारिवादू-र्वयोरपि । कणादुरालमापथ्यापार्वत्यामलकीषु च । विश्वंभ-रागुइच्योः स्यादनन्तं सुरवर्त्मनि'॥ (४) ॥ ॥ रसोऽस्या-मस्ति । अर्शआयम् (५।२।१२७) । रस्यते वा । 'रस आ-स्वादने' चुरादावदन्तः । घञ् (३।३।११३) । अच् (३।३। ५६) वा । यत्तु—घत्रर्थे को (३।३।५८) वा—इति मुकुटः। तन्न । परिगणनात् । अचः सत्त्वाच ('रसा तु रसनापाठा-सहकीक्षितिकङ्गपु-') ॥ (५) ॥*॥ विश्वं विभार्ति । 'डुमृञ्' 'संज्ञायां मृतृवृजि' (३।२।४६) इति खच् । 'विश्वंभरो-Sच्युते शके पुंसि, विश्वंभरा भुवि' ॥ (६) ॥*॥ तिष्ठति । अजिरादिलात् (उ० १।५३) किरच् । 'स्थिरा भूशालप-र्ण्योर, ना शनौ मोक्षेऽचले त्रिषु' ॥ (७) ॥०॥ धरति वि-श्वम् । 'धृत्र् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । यद्वा घ्रियते । 'धृङ अवस्थाने'। (तु॰ आ॰ अ॰)। पचाद्यच् (३।१। १३४) । घराः सन्त्यस्यां वा । 'धरः कूर्माधिपे गिरौ । कर्पा-सत्रलेऽथ धरा मेदोभूमिजरायुषु' इति हैमः ॥ (८)॥*॥ 'अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ' (उ० ४।१७३) । गौरादिङीष् (४ १।४१) ॥ (९) ॥*॥ 'अर्तिसृष्ट्-' (उ० २।१०२) इत्यंनिः। 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ।--गौरादित्वा-न्डीव्' (४।१।४१)—इति मुकुटस्य प्रमादः । ('धरणोऽहि-पतौ लोके स्तने धान्ये दिवाकरे) । धरणं धारणे मानवि-शेषे धरणी भुवि' इति हैमः ॥ (१०) ॥ शा क्षौति । 'दुक्षु शब्दे' (अ॰ प॰ अ॰) । बाहुलकान्निः । ('कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीव्वा)॥ (११)॥ ॥ जिनाति । 'ज्या वयोहानौ' (त्रया० प० अ०) । अभ्यादित्वाद्यदन्तो (उ० ४।११२) निपातितः । 'ज्या मौर्वी ज्या वसुंधरा'

१—'निरवधी' इति पाठः । २—अत एव हस्वेकारान्तोऽपि यथा—'विलसितमनुकुर्वती पुरस्ताद्धरणिरुहाधिरुहैर्वधूलतायाः'। इत्यनेकार्थकरवाकरकौमुदी ॥

इति शाश्वतः । ('ज्या तु मातरि' इति हैमः) ॥ (१२)॥*॥ कर्यपस्येयम् । 'काश्यप उक्तो मुनिमृगयोर्भेदे च का-इयपी क्ष्मायाम्' इति मेदिनी ॥(१३) ॥ ॥ क्षियति । 'क्षि निवासगत्योः' (तु॰ प॰ अ॰)। 'क्तिच्क्तौ च-' इति (३। ३।१७४) क्तिच्। यत्त्र--क्षियन्स्यत्र-इति सुकुटः। तत्र। 'अजब्भ्याम्-' (वा० (३।३।१२<mark>६</mark>) इति ल्युटा बाधात् । 'क्षितिगें हे भुवि क्षये' इति हैगः ॥ (१४) ॥ ॥ सर्वं सहते 'षह मर्षणे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'पू:सर्वयोः-' (३।२।४९) इति खच् ('सर्वसहः सहिष्णे स्यात्सर्वसहा पुनः क्षितौं' ॥ (१५) ॥ ॥ वसु धनमस्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१६) ॥ ॥ वसु दधाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१७) ॥*॥ ऊर्णोति, ऊर्ण्यते, वा। 'ऊर्णुव् आच्छा-दने' (अ॰ उ॰ से॰)। 'महति हस्रश्च' (उँ॰ १।३१) इत्युः, नुलोपः, हस्वः, च। 'वोतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इति ङीष्॥ (१८)॥॥। वसु धारयति । 'संज्ञायां भृतृवृजि–' (३।२।४६) इति खच् 'खचि हस्तः' (६।४।९४) ॥ (१९) ॥*॥ गोत्राः शैलाः सन्त्यस्याम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । गां जलं त्रायते वा। 'त्रैङ् पालने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२०) ॥*॥ कुवते । 'कुङ् शब्दे' ( )। मितद्वादित्वाद् (वा॰ ३।२।१८०) हुः॥ (२१) ॥ ॥ प्रथते । 'प्रथ विस्तारे' ( )। 'प्रथेः विवन् संप्रसारणं च' (उ॰ १।१४९) । षित्त्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ ॥ 'षवन्' इत्येके । पृथवी । 'पृथिवी पृथवी पृथ्वी' इति शब्दार्णवः ॥ (२२) ॥*॥ ('प्रथिम्रदि–') (उ० १।२८) इति उप्रत्यये संप्रसारणे 'वोतो गुण-' (४।१।४४) इति डीपि पृथ्वी । 'पृथ्वी भूमो महत्यां च त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरके' ॥ (२३) ॥ ॥ क्षमते । 'क्षमूष् सहने' ( )। 'क्षमेरपधालो-पश्च' (उ॰ पाइप) इत्यच् । यत्तु—पृषोदरादित्वात् (६।३। १०९) अल्लोपः । बाहुलकान्मन् टिलोपश्च—इति मुकुटः । तम । उक्तरीत्या निर्वाहात् ॥ ॥ पचायचि (३।१।१३४) क्षमा च ॥ (२४)॥ ॥ अवति अव्यते वा। 'अव रक्ष-णादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अर्तिसधू-' (उ॰ २।१०२) इ-त्यनिः ॥ (२५) ॥ भ। मेदमस्यस्याम् । अत इनिः (५।२। ११५)। 'मलन्नो मेदकुष्ठहा' इति शालिहोत्रः । मेद्यति वा । 'विमिदा-' (दि॰ प॰ से॰)। प्रह्मादित्वात् (३।१।१३४) इनिः ॥ (२६) ॥ ॥ मह्यते । 'मह पूजायाम्' चुरादावदन्तः। ण्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९)। महिः। 'कृदिकारात्-' (ग॰ ४।१।४५) इति डीष् । यत्तु—महान्ते भूतान्यस्याम्, महाते, वा। 'पुंसि' (३।३।११८) इति घः। गौरादिङीष् (४।१।४१)-इति मुकुटः । तत्र । 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घञ्त्रसङ्गात् । कर्मणि घस्याप्रसंगाच । 'करणाधिकर-

१—विश्वकोषे तु, 'काइयपः स्यान्मुनौ मीनभेदे भूमौ तु काइयपी' इति पाठ उपलभ्यते ॥ णयोः' अनुवर्तनात् । 'वीचिः पिक्कमिहिः केलिरित्याद्या हस्त-दीर्घयोः' इति वाचस्पतिः । यद्वा-महीयते । 'महीङ् पूजा-याम्' कण्डादियगन्तः । 'किप् च' (३।२।७५) इति किप्य-ह्योपयलोपौ । 'कृदिकारात्-' (ग॰ ४।१।४५) इति ङीष् । तदभावे विसर्गः-इति कश्चित् । तन्न 'कारप्रहणान्न' इत्युक्त-लात् । 'मही नद्यन्तरे भूमौ मह उद्भवतेजसोः' इति हैमः ॥ २७॥॥ सप्तविंशतिः 'भूमोः' ॥

मृन्सृत्तिका

मृदिति ॥ मृद्यते । 'मृद क्षोदे' (क्या॰ प॰ से॰)। संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८)॥ (१) ॥ ॥ खार्थे 'मृदस्ति-कन्' (५।४।३९)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'मृदः'॥

प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्स्ना च मृत्तिका।

प्रशस्तिति ॥ मृच्छव्दात् 'सम्ला प्रशंसायाम्' (५।४।४०) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रशस्तमृदः' ॥

उर्वरा सर्वसस्याख्या

उर्वरिति ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। पवायच् (३।१।१३४)। यद्वा ईयंते । 'ऋ गतौ' (ऋया॰ प॰ से॰)। 'ऋदोरप' (३।३।५७)। उरूणामरा । यद्वा—उर्विते । 'उर्वा हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'खनो घच्' (३।३।१५५) इति घः । 'उपधायां च' (८।२।७८) इति दिविस्तु संज्ञापूर्वकलान्न । उर्व राति । कः (३।२।३)। यद्वा संपदादि किप् (वा॰ ३।३।१०८)। 'राह्लोपः' (६।४)२९)। उर् वासौ वरा च। उर्षु वरा वा। 'ऊर्वरा तु भूमान्ने सर्वसस्याद्यभुव्यपि' इति हैमः ॥ (९)॥॥ सर्वाणि च तानि सस्यानि च। तैराद्या मृत्। एकम् 'सस्याद्यभूमेः'॥

स्यादूषः क्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥

स्यादिति ॥ ऊषति । 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। ('ऊषः क्षा-रमृदि प्रोक्तः प्रभातेऽपि पुमानयम्। तत्संध्यायां च रन्ध्रे च चन्दनाद्री श्रवो विले' इति मेदिनी)॥ (१)॥॥ क्षार-यति। 'क्षर संचलने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। णिच् (३।१।२६)। पचायच् (३।१।१३४)। क्षारा चासौ मृत्तिका च॥(२)॥॥॥ द्वे 'क्षारमृत्तिकायाः'॥

ऊषवानूषरो द्वावप्यन्यलिङ्गी

अषेति ॥ अषोऽस्त्यस्मिन् । मतुप् (५।३।९४) ॥ (१) ॥ ॥ । 'अष्मुषि–' (५।२।१०७) इति रः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे भ्यारमृद्धिशेषस्य'॥ स्थलं स्थली ।

स्थलमिति॥स्थलति । 'ष्ठल स्थाने' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। यत्तु—स्थल्यतेऽत्र । 'घनर्थे कः' (वा॰३।३।५८)—इति मुकुटः । तन्न । परिगणनात् ॥ (१) ॥ ॥ स्थली अकृत्रिमा । 'जानपद-' (४।१।४२) इति डीप् । कृतिमा स्थला । स्थलं तूभयसाधारणम् ॥ (२)॥॥ द्वे 'स्थलस्य' ॥

समानौ मरुधन्वानौ

समानाविति॥ भ्रियन्तेऽस्मिन्भूतानि। 'भृमृशी-' (उ॰ १।७) इत्युः। 'मरुनां गिरिधन्वनोः'॥ (१)॥ ॥ धन्यतेऽस्मात्।—धिवर्गत्यर्थः सौत्रः इति मुकुटः। तत्र। (धातुपाठे (भ्वा॰ प॰ से॰) दर्शनात्। 'किनिन् युवृषि-' (उ॰ १।१५६) इति किनिन्। 'धन्वा तु मरुदेशे ना क्षीवं चापे स्थलेऽपि च'॥ (१)॥ ॥ द्वे 'निर्जलदेशस्य'॥

हे खिलापहते समे॥ ५॥

त्रिषु

हे इति ॥ खिलति। 'खिल उञ्छे' (तु॰ प॰ से॰)।
'इगुपथ-' (३।१।१३५) इति कः । खिल्यते वास्मिन्।
'हलश्च' (३।३।१२१) इति घन्। संज्ञापूर्वकत्वात्र गुणः।
('खिलमप्रहते क्लीवं सारसंक्षिप्तवेधसोः') ॥ (१) ॥॥॥
न प्रहन्यते सा । 'हन हिंसागत्योः' (अ॰ प॰ अ॰)।
कर्मणि कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥॥॥ समे समानार्थे।
हे 'हलाद्यक्रष्टस्य'। (त्रिषु लिङ्गत्रये। ख्रियां खिला
अप्रहता)॥

अथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत्।

अथिति॥ गच्छति। 'गम्ल गतीं' (भ्वा॰ प॰ उ॰)।

'पृषद्वृहन्महज्जगत्–' (उ॰ २।८४) इति निपातितः। श
तृवद्भावात् 'उगितश्व' (४।९।६) इति हीप्। 'जगती

भुवने क्ष्मायां छन्दोमेदे जनेऽपि च'॥ (१) ॥॥॥ छोक्यते। 'लोक दर्शने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। घञ् (३।३।१४)।
'लोको विश्वे जने' इति हैमः॥ (२)॥॥॥ विशन्सत्र।
'लेश प्रवेशने' (तु॰ प॰ अ॰) 'विटपविष्टपविशिपोलपाः'
(उ॰ ३।१४५)॥॥॥ पादिपाठे तु—पिष्यते पिश्यते, वात्र।
'पिश गतौं' ()। 'पिष्ल संचूर्णने' (रु॰ उ॰ अ॰) वा।
('भुवनं) पिष्टपः पुमान्' इति बोपालितः॥ (३)॥ भवन्सस्मन्। 'रज्ञेः क्युन्' (२।७९) 'भूसूधूभ्रस्जिभ्यः' (उ॰ २।
८०) इति क्युन्। ('भुवनं पिष्टपेऽपि स्यात्सलिले गगने
जले')॥ (४)॥॥॥ यत्तु—जङ्गम्यते–इति स्वामिना वियहीतम् यच—पुनः पुनर्वृद्धिक्षयौ गच्छति–इति मुकुटेन।
तत्र। 'वर्तमाने वृहत्–' '(उ॰ २।८४) इति सूत्रे यडर्थस्य

वृत्तिकृद्भिरतुक्तेः । गत्यर्थानां कौटिल्य एव यङ्विधानाच । 'जगत् स्याद्विष्टपे क्वीवं, वायौ ना, जङ्गमे त्रिषु'॥ (५)॥॥ 'एकं महाभूतं पृथ्वी, पश्चमहाभूतेन्द्रियविषयात्मकं तु जगत्' इति पृथ्वीजगतोर्भेदः॥ पश्च 'भूतलस्य'॥

लोकोऽयं भारतं वर्षम्

लोक इति ॥ अयं जम्बूद्वीपनवमांशः । भरतस्य राज्ञ इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'महर्षिव्यासरचिते जम्बूद्वीपे च भारतम्' इति रभसः ॥ (१) ॥ ॥ वृष्यते 'वृष्ठ सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'भयादीनामुपसंख्यानम्' (वा० ३।३।५६) इत्यच् । 'पुंनपुंसकयोर्वर्षं जम्बूद्वीपाच्दवृष्टिषु' इति रद्रः । 'वर्षं स्थानं विदुः प्राज्ञा इमं लोकं च भारतम्' इति भारत्वः । 'उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमादेश्चेव दक्षिणम् । वर्षे तद्भारतं नाम भारती यत्र संतितः' 'चर्षोऽस्त्रो भारतादौ च जम्बूद्वीपाच्दवृष्टिषु' ॥ एकम् 'भारतवर्षस्य'॥

शरावत्यास्तु योऽवधेः ॥ ६॥

देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्यः

दक्षिणो देशः । प्राच्यां भवः । 'द्युप्रागपाग्-' (४।२।१०१) इति यत् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'प्राच्यदेशस्य'॥

उदीच्यः पश्चिमोत्तरः।

उदीच्य इति ॥ तत एवावधेः । पश्चिमेन सहित उत्तरो देशः । उदीच्यां भवः । 'द्युप्राग्-' (४।२।१०१) इति यत्॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उदीच्यदेशस्य'॥

प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यात्

प्रत्यन्त इति ॥ प्रतिगतोऽन्तम् । 'अलादयः कान्ता-यर्थे–' (वा॰ २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ म्लेच्छानां देशः ॥ (२) ॥*॥ 'चातुर्वण्यव्यवस्थानं यस्मिन्देशे न विद्यते। तं म्लेच्छविषयं प्राहुरार्यावर्तमतः परम्' । द्वे 'शिष्टाचार-रहितखशादिदेशस्य'॥

मध्यदेशस्तु मध्यमः॥७॥

मध्येति ॥ मध्यक्षासी देशक्ष ॥ (१) ॥ ॥ मध्ये भवः

१—मुकुटे तु एतदमे — अत एव सामान्यविशेषभावाजन्तूद्वीपे तदेकदेशे च भारतप्रयोगः। प्रकरणादिभिस्तु तदवगमः।
यथा 'एष दूरगुरुभारभारतं वर्षमद्य मम वर्तते वशे' इति मादः।
तथा 'एतेन भारतिमेलावृतविद्वभाति' इति च । अन्यान्यपि वर्षाणि । यथा 'स्याद्भारतं किंपुरुषं हरिवर्षं च दक्षिणाः । रम्यं
हिरण्मयकुरू सुमेरोरुत्तराश्चयः । भद्राश्व-केतुमालौ तु द्वी वर्षों
पूर्वपश्चिमौ । इलावृतं तु मध्यस्थं सुमेरुर्यत्र तिष्ठति' इति वाचस्पति: – इत्यप्युक्तम् ॥ २ — यदाह 'प्रागुदक्षौ विभजते हंसः क्षीरोदकं यथा । विदुषां शब्दिसध्यर्थं सा नः पातु शरावती' — इति
क्षीरस्वामी ॥

१—अत्र 'घन्यपि संज्ञापूर्वकरवादृद्धयमावाच 'इत्यधिकः पाठः॥
२—वेधसि विष्णो यथा हरिवंशस्य 'खिलस्य विष्णोरिषवो
गुणा यत्र' इति वृद्धुरपस्या 'खिलेषु' इति संज्ञा ॥ २—इतः पूर्वम्
जगत्स्यादिति लिखितमासीत् । तदत्रैव जगच्छन्दन्याख्याने लि-खितम् ॥

'मध्यान्मः' (४।३।८) ॥ (२) ॥ श॥ 'हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्रागिवनशनाद्षि । प्रखगेव प्रयागाच मध्यदेशः प्रकीर्तितः' (२।२१) इति मनुः । विनशनं कुरुक्षेत्रम् । द्वे 'मध्यदे-शस्य' ॥

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः।

आर्येति ॥ आर्या आ समन्ताद् वर्तन्तेऽत्र । 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन् ॥ (१) ॥ ॥ ॥ पुण्यस्य भूमिः । पुण्या चासौ भूमिश्च, इति वा ॥ (२) ॥ ॥ 'आ समुद्रान्तु वै पूर्वादा समुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्वधाः' इति (२।२२) मनुः । हिमप्रधानोऽगः हिमागः । 'हिमालयोः' इति पाठे तु हिमेन अल्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । घन् (३।३।१५) । द्वे 'विन्ध्यहि-मागमध्यदेशस्य'॥

नीवृज्जनपदः

नीवृदिति ॥ नियतो वर्तते । अधिकरणस्य कर्तृत्वविव-क्षात्र । 'वृतु वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । क्षिप् (३।२।९७८)। 'निह्यति—' (६।३।९९६) इति दीर्घः । यत्तु—'नियमेनाव-वश्यतया, नियतं वा वर्तन्ते वसन्ति जना अत्र' इति पुंसि वाहुलकात्, संपदादित्वात् (वा॰ ३।३।९०८), 'अन्येभ्यो-ऽपि दश्यते' (३।२।९७८) इति, वा अधिकरणे किप् इति मुकुटः । तन्न । वाहुलकस्यागतिकगतित्वात् ॥ (९) ॥॥॥ जनः पदं वस्तु यत्र । 'भवेज् जनपदो जानपदोऽपि ज-नदेशयोः' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'जनिषा-सस्थानस्य'॥

देशविषयौ तृपवर्तनम्॥८॥

देशिति ॥ दिशति । 'दिश अतिसर्जने' (तु॰ उ॰ अ॰) । पचाय च् (३।९।९३४) । दिश्यते वा । घज् (३।३।९४) ॥ (१) ॥॥ विसिनोति । 'षिज् वन्धने' (खा॰ उ॰ अ॰) । पचाय च् (३।९।९३४) । 'परिनिविभ्यः-' (८।३।७०) इति षखम् ।—विसीयन्तेऽत्रेति, 'एरच्' (३।३।५६)-इति विमहे तु मूर्धन्योऽनुपपन्नः । '-सितसय-' (८।३।७०) इति क्ता-जन्तयोः सूत्रेऽनुवादात् । 'विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र गो-चरदेशयोः । शब्दादौ जनपदे च' इति हैमः ॥ (२) ॥॥ उपवर्तन्तेऽत्र ।—त्युट् (३।३।९१४) इति मुकुटः । तन्न । धन्नो त्युडपवादत्वात् । अतः-'अन्यत्रापि' (उ॰ २।७८) इति युच् ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'प्रामसमुदायलक्षणस्य स्थानमात्रस्य'॥

त्रिष्वागोष्टात्

त्रिज्विति ॥ गोष्टराब्दमसिव्याप्य ॥

नडप्राये नड्डान्नड्डल इत्यपि।

नडेति ॥ नडाः प्राया यंत्र । 'कुमुदनडवेतसेभ्यो झ-तुप्' (४।२।८७) । 'झयः' (८।२।१०) इति 'मादुपधायाः' (८।२।९) इति वा वत्वम् ॥ (१) ॥॥ नडाः सन्यस्मिन् । 'नडशादाड् ड्वल्च्' (४।२।८८) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'नडाधि-कदेशस्य'॥

कुमुद्धान्कुमुद्रप्राये

कुमुद्रानिति ॥ कुमुदानि सन्स्यत्र ॥ (१) ॥ ॥ कुमु-दानि प्रायाण्यत्र ॥ एकम् 'कुमुद्वहुळदेशे' ॥

वेतस्वान्बहुवेतसे॥९॥

वेतेति ॥ वेतसाः सन्त्यत्र ॥ (१) ॥ ॥ वहवो वेतस्य यत्र ॥ एकम् 'वहुवेतसदेशे' ॥

शाद्वलः शादहरिते

शाद्धल इति ॥ शीयते । 'शद्धृ शातने' (भ्वा॰, तु॰ प॰ अ॰)। ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः ॥ शीयतेऽस्मिनिति वा। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घन् । शादो बाल-तृणमस्मिन्। ड्वलच् (४।२।८८)॥ (१)॥॥ शादैबीलतु-णैहिरितः॥ एकं 'नवतृणप्रच्चरस्य'॥

सजम्बाले तु पङ्किलः।

सजम्बेति ॥ जम्बालेन पङ्केन सह ॥ 'पङ्कोऽस्मिन्नस्ति पिच्छादित्वात् । (५१२११००) इलच् ॥ (१) ॥॥। द्वे 'स-कर्दमस्य'॥

जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः॥ १०॥

जलेति ॥ जलं प्रायं यत्र ॥ (१) ॥ ॥ अनुगता आ-पोऽत्र । 'ऋक्पूर्-' (५।४।७४) इत्यः । 'ऊदनोर्देशे' (६।३। ९८) । ('अनूपो महिषे नाऽम्बुप्रायदेशे तु वाच्यवत' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ तथाविधो जलप्रायः । कं जलं छयति परिच्छिनत्ति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-(३।२।३) इति कः । 'कच्छमनूपम्' इति बोपालितः ! ('कच्छो द्वमेदे नौकाङ्गेऽनूपप्राये तटेऽपि च । कच्छास्तु देशे, कच्छा स्यात्परिधानापराञ्चले । चीर्या वाराह्याम्' इति हैमः) । 'त्रिषु' इत्यस्य वाधनार्थं 'पुंसि' इति ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'जलाधिकदेशस्य'॥

स्त्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शार्करावति ।

स्त्रीति ॥ ('रार्करा खण्डिवकृतौ कॅपरांशे रुगन्तरे। उपलायाम्' इति हैमः)। शर्करा (अरुमप्राया मृत्) अस्यत्र। 'देशे छिबलचौ च' (पारा१०५)॥ (१)॥॥॥ (२)॥॥॥ (सिकताशर्कराभ्यां च' (पारा१०४) इत्यण्। ('रार्करः स्याहुग्धफेने शर्करान्वितदेशयोः' इति मेदिनी)॥ (३)॥॥॥

१—परिधानापराञ्चले यथा—'प्रलम्बकच्छाः किल दाक्षिणा-लाः'॥ २—चीरी पिक्षिविशेषः॥ ३—वाराही—वराहान्तान्ताः ओषधी । इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—कर्परांशो मृत्कपालं । खण्डम्, उपला अइमरूपा मृत्, तयोर्थथा 'नगतरुशिखरामेदीं सं इकिरो मारुतश्चण्डः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ 'अन्यतरस्याम्' (५।२।९६) ब्रहणान्मतुष् (५।२।९४) च ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'अश्मप्रायमृद्धिकस्य वालुकायु-क्तदेशस्य'॥ देश एवादिमो

देशे इति ॥ (तत्र) आदौ भवौ । +'मध्यान्मः' (४। ३।८) इत्यत्र 'आदेश्व' इति वचनान्मः+ ॥ आदिमौ शर्करा- शर्करिलौ देशे एव नान्यत्र । 'शार्करः, शर्करावान्' इतीमौ सु 'देशादेशयोः' ॥

एवमुन्नेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥

एवमिति ॥ एवं 'सिकता' 'सिकतिछः' इतीमी देश एव । 'सेकतः' 'सिकतावान' इति तु देशादेशयोः । केचित्तु सिकताशर्कराशव्दो बहुवचनान्तावाहुः ॥ (४) ॥॥ चलारि 'वालुकावहुळदेशस्य'॥

देशो नद्यम्बुचृष्ट्यम्बुसंपन्नवीहिपालितः। स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथान्नमम्॥१२॥

देश इति ॥ नवम्बुभिर्वृष्ट्यम्बुभिश्र संपन्नैर्घान्यैः पालितः। नदी मातास्य। 'नवृतश्च' (५१४१९५३) इति कप्॥ (१) ॥॥ देवो मातास्य। 'देवो मेघे सुरे राज्ञि'॥ (१)॥॥॥ कमेण एकैकम् 'नचम्बुभिर्वृष्ट्यम्बुभिः संपन्नदेशस्य'॥ सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्यात्

सुराज्ञीति ॥ शोभनो राजा यत्र ।—'न पूजनात्' (५। ४।६९) इति टचोऽभावः-इति सुकुटः । तत्र । बहुत्रीहौ टचोऽप्रसङ्गात् । मतुप् (५।२।९४) प्रशंसायाम् (वा॰ ५।२।९४) 'राजन्वान्सौराज्ये' (८।२।१४) इति साधुः ॥(१) ॥॥ एकं 'स्वधर्मप्राज्युक्तदेशस्य'॥

ततोऽन्यत्र राजवान्।

तत इति ॥ अन्यत्र राजमात्रयुक्तदेशे ॥ एकम् 'सामा-न्यराजयुक्तदेशस्य' ॥ गोष्ठं गोस्थानकम्

गोष्टिमिति ॥ गावस्तिष्टन्ति यत्र । 'घनर्थे-' (वा० ३। ३।५८) इति कः । 'अझ्वाझ्व-' (८।३।९७) इति वलम् । 'गोष्टं गोस्थानके, गोष्टी सभासंलापयोः स्त्रियाम्'॥ (१) ॥॥। गवां स्थानम् । स्वार्थे कः (५।३।७५) (२) ॥॥। द्वे 'गवां स्थानस्य'॥

तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् ॥ १३॥ तिस्विति ॥ पूर्वं भूतं गोष्टम् । 'गोष्टात्खञ् भूतपूर्वे' (५।

१— 'चात् मतुप्' इति तु वक्तुं युक्तम् । अत एव 'देशे छप्' हैति सुत्रे 'चादण्मतुप् च' इति सिद्धान्तकामुद्यामुक्तम् ॥ २— "मध्यान्मः" इति सूत्रे भाष्ये तु 'आदेश्च' इति वचनं नोपलभ्यते । तसात् 'अग्रादिपश्चाड्डिमच्' (४।३।२३ सूत्रे) इति वचनादादेर्डि-मच् वक्तव्यः ॥ २।१८) इति खब् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भूतपूर्वगोष्ठस्य'॥ पर्यन्तभृः परिसरः

पर्यन्तेति ॥ पर्यन्ते भूः ॥ (१) ॥ ॥ परितः सरन्त्यत्र । 'पुंसि' (३।३।१८) इति घः । ('परिसरः प्रान्तभू–दैवयो- मृंतौ') ॥ (२) ॥ ॥ हे 'नद्यादिसमीपभूमः' ॥

सेतुरालौ स्त्रियां पुमान्।

सेतुरिति ॥ स्त्रियां वर्तमानायाम् आलौ सेतुः (पुमान्) सिनोति । सीयते, वा । 'पिन् वन्धने' (स्ता० उ० अ०) । 'सितनि-' (उ० ११६१९) इति तुन् ॥ (१) ॥ ॥ आ अलग्ल्यम्भः । 'अल वारणे' (म्वा० प० से०) । इन् (उ० ४। ११८) । यद्वा-अल्यतेऽनया । 'इणजादिम्यः' (वा० ३।३। १०८) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'सेतोः' 'पुल' इति ख्यातस्य ॥

वामल्रश्च नाकुश्च चल्मीकं पुंनपुंसकम्॥ १४॥

वामेति ॥ वामैर्वामं वा छ्यते । 'छ्ल् छेदने' (त्रया॰ उ॰ से॰) । वाहुलकाद्रक् ॥ (१) ॥॥ । न अकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) वाहुलकादुः । यद्वा नम्यते भूरनेन । 'णम प्रहृत्वे शब्दे च' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'फिलपाटिनिममिनिजनां गुक्पटिनािकधतश्च' (उ॰१।१८) इत्युः, नािकश्च । इकार उचारणार्थः । ('नाकुर्भुन्यन्तरे पृ॰वीधर—वल्मीकयोः पुमान्') ॥ (२) ॥॥ वलन्ते प्राणिनोऽत्र । 'अलीकादयश्च' (उ॰ ४।२५) इति निपािततः । ('वाक्योक्मोन्यां नाकुर्वाल्मीक्यो रोगभेदे') ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'पिपीलिकादिनिष्कािस्तस्तुः सुआस्य' ॥

अयनं वर्तमः मार्गाध्यपन्थानः पदवी सृतिः । सर्गणः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च ॥ १५॥

अयनिमिति ॥ अयन्ते ईयते वानेन । 'करणा-' (३। ३।११७) इति मुकुटः । तन्न । घनो ल्युडपवादलात् । आतो युन् (उ० २।७८) कर्मणि वा ल्युड (३।३।११३) । 'अयनं पिय गेहेऽर्कस्योदग्दक्षिणतो गतौ' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ यृतं तत् । वर्ततेऽन्न वर्तन्तेऽनेन वा । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (२) ॥ ॥ मुज्यते वितृणीकियते पादैः । 'मृज्य गुद्धौ' (अ० प० से०) । सार्ग्यते । 'मार्ग अन्वेषणे' (जु० उ० से०) वा । यत्तु—मृग्यतेऽनेन-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वालक्षणाभावान्नोपधायुद्धिः स्यात् । 'मार्गो मृगमदे मासे सौम्यक्षेऽन्वेषणे पथि' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ अत्ति वलम् (पथिकानाम्) 'अद अक्षणे' (अ० प० अ०) । 'अदेर्घश्च' (उ० ४।२१६) इति क्रनिप्, धश्चान्तादेशः । यत्तु—अस्यते सततं गम्यते अनेन-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । उक्तसूत्रविरोधात् । अततिर्धकानिपोरविधान्ताम् । तत्र । उक्तसूत्रविरोधात् । अततिर्धकानिपोरविधान्ताम् । तत्र । उक्तसूत्रविरोधात् । अततिर्धकानिपोरविधान्ताम् । तत्र । उक्तसूत्रविरोधात् । अततिर्धकानिपोरविधान्ताम्मा । तत्र । उक्तसूत्रविरोधात् । अततिर्धकानिपोरविधान्ताम् । तत्र । उक्तसूत्रविरोधात् । अततिर्धकानिपोरविधान्ताम् । तत्र । उक्तसूत्रविरोधात् । अततिर्धकानिपोरविधान्ताम् । अत्तिर्धकानिपोरविधान्ताम् । अत्तिष्ठानिपानिष्ठानि

१—वाल्मीकौ प्राचेतसे यथा 'पीयूषमेव नालीकं वल्मीकस्य कवेगिरि' इत्यमेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

नात् । ('अध्वा ना पथि संस्थाने सार्सवस्कन्धकालयोः')॥ (४) ॥ ।। पथन्तेऽनेन । 'पथे गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'पथिमथिभ्यामिनिः' ( ) पतन्खनेन इति वा। 'पतेस्थश्च' इतीनिः, थोऽन्तादेशश्च ॥ ॥ 'पथः' इत्यदन्तोऽपि। 'वाटः पथश्च मार्गश्च' इति त्रिकाण्डरोषः ॥ (५) ॥ ।।। पद्यतेऽनया । 'पद्यटिभ्यामविः' ( )। 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ॥ (६) ॥ ॥ सरन्यनया । 'स गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)।--क्तिन् (३।३।९४)-इति मुकुटः। तत्र । 'अजन्भ्याम्-' (वा०३।३।१२६) इति ल्युट्प्रसङ्गात् । (अतः) करणस्यापि कर्तृत्वविवक्षायां 'क्तिच्क्तौ च' (३।३। १७४) इति क्तिच्। 'सृतिर्गतौ पथि' इति हैमः॥ (७)॥ ॥ 'अर्ति–' (उ॰ २।१०२) इत्यनिः । '**सरणिः** श्रेणिवर्त्मनोः' इति दन्लादौ रभसः । 'शुभं शुभे प्रदीप्ते च, शरणिः पथि चाषलौ' इति तालव्यादावजयात्तालव्यादिरपि । तत्र 'शू हिंसा-याम्' (क्रया॰ प॰ से॰) । बाहुलकादिनः ॥ (८) ॥ ।।। पादाभ्यां हन्यते। 'हन हिंसागत्योः' (अ॰ प॰ अ॰)। क्तिन् (३।३।९४) । 'हिमकाषिहतिषु च' (६।३।५४) इति पद्भावः । 'पद्धितः पथि पह्ली च' इति हैमः॥ (९) ॥ भा पादाय हिता । 'शरीरावयवाद्यत्' (५।१।६) । 'पद्यस्तदर्थे' (६।३।५३) इति पद्भावः । 'पदमस्मिन्दर्य-म्' (४।४।८७) इति वा ॥ (१०) ॥*॥ वर्तन्तेऽनया । 'वृतेश्व' (उ० २।१०६) इल्रानिः। 'वर्तनी पथि । वर्तने तर्कुपिण्डे च' इति हैमः ॥ भा 'चात् (२।१०६ उणादि-सूत्रेण) सुद्' इत्येके । तत्र वर्त्मनि ॥ (११) ॥ ॥ एकः पादोऽस्याम् । 'कुम्भपदीषु च' (५।४।१३९) इति निपा-तितः । यद्वा 'संख्यासुपूर्वस्य' (५।४।१४०) इति पादस्या-न्तलोपः । 'पादोऽन्यतरस्याम्' (४।१।८) इति वा डीप्। 'पादः पत्' (६।४।१४०) ॥४॥ अत्र पक्षे 'एकपाद्' इस्रिप रूपान्तरम् । 'एकपदं तत्काले नपुंसकं, वर्त्मनि स्त्री स्यात्'॥ (१२)॥*॥ द्वादश 'मार्गस्य'॥

अतिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथश्चार्चितेऽध्वनि ।

अतीति ॥ स्वती पूजायाम् । 'कुगति–' (२।२।१८) इति समासः । 'न पूजनात्' (५।४।६९) ॥ (१) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ संश्वासौ पन्थाश्व । 'सन्महत्–' (२।१६१) इति तत्पु-रुषः 'ऋक्पूर्' (५।४।७४) इत्यः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'शोभनमार्गस्य'॥

व्यथ्वो दुरध्वो विषथः कद्ध्वा कापथः समाः॥१६॥ व्यथ्व इति ॥ विरुद्धोऽध्वा । 'प्रादयो गतायर्थे' (वा॰ २।२।१८) इति समासः । 'उपसर्गादध्वनः' (५।४।८५)

इलाच् ॥ (१) ॥ ॥ दुष्टोऽध्वा ॥ (२) ॥ ॥ विरुद्धः पन्थाः 'ऋक्पूर्' (५।४।७४) इत्यः-इति मुकुटः । तत्र। ('पथ: संख्याव्ययादेः') (वा० २।४।३०) इति क्रीबताप्रस-ज्ञात् । अतः 'विरुद्धः पथः' इति विग्रहीतव्यम् ॥ (३) ॥*॥ कुत्सितोऽध्वा । 'कुगति-' (३।२।१८) इति समासः। 'कोः कत्ततपुरुषेऽचि' (६।३।१०१) ॥ (४) ॥*॥ 'ई-षद्धें च' (६।३।१०५) इति कादेशः । कुमार्गोऽपीष-न्मार्गो भवति । कुत्सितः पथः । 'वाटः पथश्च मार्गश्च' इति त्रिकाण्डशेषाद्दन्तः पथशब्दः । पथशब्देन समासेन पुंस्त्वं निर्वाह्यम् । पथिन्शब्देन समासे 'का पथ्यक्षयोः' (६।३।२०४) इति कादेशे 'पथः संख्याव्ययादेः' (वा० २।४।३०) इति क्लीबत्वं भवति । 'सत्पथस्तु सुपन्थाः स्याद् व्यध्वो विपथकापथाँ' इति रमसोऽप्येवम् । ('कापथः कु-त्सितपथे उशीरे क्लीबमिष्यते') ॥*॥ कुत्सितार्थकुशब्दस्य पथशब्देन समासे कुपथः, अपि ॥ (५)॥ ॥ पश्च 'दुर्मार्गस्य'॥

अपन्थास्त्वपथं तुल्ये

अपन्था इति ॥ पथोऽभावः । 'नज्' (१।२।६) इति तत्पुरुषः ॥ (१) ॥ ॥ 'पथो विभाषा' (५।४।७२) इतः । 'अपथं नपुंसकम्' (२।४।३०)॥ (२,)॥ हो 'मार्गाः भावस्य'॥

शुङ्गाटकचतुष्पथे।

श्रुक्ति ॥ श्रृक्तं प्राधान्यमरित । 'अर गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'संज्ञायां कन्' (५।३। ७५) । ('श्रुक्तारकं भवेद्वारिकण्टकं च चतुष्पथे') ॥ (१) ॥ श॥ चतुर्णा पथां समाहारः । 'तद्धितार्थों—' (२।१५१) इति समासान्तः । 'इदुदुपधस्य—' (८।३।४१) इति षत्वम् । 'पथः संख्या—' (वा॰ २।४।३०) इति क्रीबत्वम् । ('चतुष्पथं चतुर्मार्गसं-गमे, ब्राह्मणे तुना') ॥ (२) ॥ ॥ 'द्वे चतुष्पथस्य'॥

प्रान्तरं दूरशून्योऽध्वा
प्रान्तरमिति ॥ प्रकृष्टमन्तरमत्र । 'प्रादिभ्यः-' (वा०२।
२।२४) इति बहुवीहिः । ('प्रान्तरं कोटरेऽरण्ये दूरशून्यपथेऽपि च') ॥ (१) ॥ ॥ दूरश्वासौ शून्यश्व ॥ एकम्
'दूरशून्यछायाजलादिवर्जितमार्गस्य' ॥

कान्तारं वर्तमं दुर्गमम्॥ १७॥

कान्तारमिति ॥ कस्य जलस्य सुखस्य वान्तः । कान्तः मृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३। २।१) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'चोराद्युपद्रवैर्दुर्गममार्गस्य'॥ गव्युतिः स्त्री कोशयुगम्

गव्यूतिरिति ॥ 'गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम्' 'अध्व-परिमाणे च' (वा॰ ६।१।७९) इत्यवादेशः । 'धन्वन्तरसहस्रं

१—आस्रवः कर्भवन्थहेतुकिया हिंसादिः तेन सह वर्तते यः स्कन्धः शरीरभावापन्नो रूपरसादिंसमूहः सः सास्रवस्कन्धः । इ- त्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

तु कोशः कोशद्वयं पुनः । गव्यूतं स्त्री तु गव्यूतिगाँ रुतं गोमतं च तत्' इति वाचस्पतिः । 'धनुईस्तचतुष्टयम्' 'द्वाभ्यां धनुःसहस्राभ्यां गव्यूतिः पुंसि भाषितः' इति शव्दार्णवः ॥ (१) ॥॥॥ कोशयोर्युगम् ॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'क्रोशद्वयपरिमितस्य'॥

नत्वः किष्कुचतुःशतम्।

नल्य इति ॥ किष्कूणां हस्तानां चतुःशती । 'चतुःशतम्' इति तु पात्रादित्वात् (वा० २।४।३०) । चतुर्गुणं शतम्, इति वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) । नल्यते । 'णल वन्धने' (भ्वा० प० से०) । उत्वादिलात् (उ० ४।९५) वः । कीलस्तु 'नल्वं हस्तशतम्' इत्याह ॥ एकम् 'चतुःशतहस्तपरिमितस्य'॥

घण्टापथः संसरणम्

घण्टेति ॥ घण्टोपलक्षितः पन्थाः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९)। यद्वा घण्टानां पन्थाः । घण्टायहणं वादित्राणां तद्वतां हस्त्यादीनां चोपलक्षणम् । 'ऋकपूर्-' (५।४।७४) इत्यः ॥ (१) ॥॥॥ संभूय सरन्त्यत्र, अनेन, वा। 'स गतौ' (भवा० प० अ०)।—'करणा—' (३।३। १९७) इति ल्युट्-इति मुकुटः । तत्र । घस्य ल्युडपवाद-त्वात् । वाहुलकाद्वा ल्युट् (३।३।११३) युच् (उ० २।७८) तु युक्तः ॥ (२)॥॥॥ 'दश धन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथः स्मृतः' इति चाणक्यः ॥ द्वे 'राजमार्गस्य'॥

तत्युरस्योपनिष्करम्॥ १८॥

तदिति ॥ तत् संसरणम् । पुरस्य चेद्भवति तदा । उपनिष्करन्ति निस्सरन्ति सैन्यान्यत्र । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰)।— 'ऋदोरप्' (३।३।५०) इति मुकुटः । तत्र । अपो वाधकस्य ल्थटोऽपि 'पुंसि' (३।३।१९८) इति धस्यापवादत्वात् । यद्वा उपनिःकीर्यते सैन्यैईन्यते । 'कृष्ण् हिंसायाम्' (क्या॰ उ॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।३।५०) । 'इदुदुपधस्य–' (८। ३।४१) इति घः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'पुरमार्गस्य'॥

इति भूमिवर्गविवरणम् ॥

पूः स्त्री पुरीनगर्यों वा पत्तनं पुरभेदनम् । स्थानीयं निगमः

पूरिति ॥ पिपर्ति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰)
'भ्राजभास-' (३।३।१७७) इति किप् । 'उदोष्ठच-' (७।
१।१०२) इत्युत्वम् ।—'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घःइति सुकुटः । तत्र । 'वोंः' (८।२।७६) इत्यस्य विषयात् ।
पूर्यते । 'पुर अप्रगमने' (तु॰ प॰ से॰) । संपदादि किप्
(वा॰ ३।३।१०८) वा । यत्तु—पिपर्ति, पूर्यति, वा इति

१--भट्टक्षीरस्वामी तु 'नरवं विशहस्तशतम्' इति दर्शि-तवान् मुकुटस्तु 'नरवो विशं-हस्तशतम्' इति दर्शितवान् ॥

विगृह्य 'पृ पालने' इति धातुमुपन्यस्य 'श्राजभास–' इति क्रिप्– इति मुकुटः । तत्र । उक्तधातोः 'पूरयति' इति रूपासंभवात्। 'पूरी आप्यायने' (चु॰ उ॰ से॰) इत्यस्मादुक्तसूत्रेण किपो-ऽविधानात् । सर्वत्र दीर्घोचारणश्रवणप्रसङ्गाच । ('पूः शरीरे पत्तने च')॥ (१)॥*॥ यदपि—'पृ पालने' इत्यस्माद् 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पूर्वविप्रतिषेधेन गुणादुत्वम्— इत्युक्तम् । तदपि न । पूर्वविप्रतिषेधे प्रमाणाभावात् । 'पि-पर्ति' इत्यादावतिप्रसङ्गाच । पुरति । 'इगुपध-' (३।१। १३५) इति कः । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षात्र । गौरादित्वात् (४।१।४१) 'जातेः–' (४।१।६३) इति वा ङीष् ॥ (२) ॥*॥ नगाः सन्त्यत्र । 'नंगपांसुपाण्डुभ्यो रः' (वा० ५।२। १०७) ॥ (३) ॥ ॥ पक्षे क्लीवत्वं पत्तनसाहचर्यात् ॥ ॥ पतन्ति जना यत्र । 'वीपतिभ्यां तनन्' (उ० ३।१५०) ॥ ।। 'पट्टनं पुटभेदनम्' इति वाचस्पतिः । वाहुलकात् पटेर-तनन् ॥ (४) ॥ ॥ पुटानि पात्राणि भिद्यन्तेऽत्र । भिदिर विदारणे' (६०उ०अ०) ।—अधिकरणे त्युट् (३।३। ११७)-इति मुकुटः । तन्न । 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घत्रो त्युडपवादत्वात् । युच् (उ० २।७८) तूचितः ॥ (५) ॥ ॥ स्थानाय हितम् । 'तस्मै हितम्' (५।१।५) इति छः ॥ (६) ॥ श। नितरां गच्छन्खत्र । 'गोचर-' (३।३। ११९) इति निपातितः । 'निगमाः पूर्वणिग्वेदनिश्चयाध्व-वणिक्पथाः' इति हैमः ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'नगरस्य' ॥

अन्यत्तु यन्मूलनगरात् पुरम्॥ १॥

तच्छाखानगरम्

अन्यदिति ॥ मूळनगरं राजधानी । ततोऽन्यत् यत्तु पुरम् । शाखेव नगरम्॥ (१)॥ ॥ एकम् 'शाखानगरस्य'॥

घेशो वेश्याजनसमाश्रयः।

चेदा इति ॥ विश्वन्सत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प० ण०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) घन् । 'नेपथ्ये गृहमात्रे च वेशो वेद्यागृहेऽपि च' इति तालव्यान्ते रभसः । 'गृहमात्रे गणिकायाः सद्मनि वेशो भवेत्तु तालव्यः । तालव्यो मूर्धन्योऽलंकर्णे कथित आचार्यैः' इत्यूष्मविवेकः ॥ (१) ॥॥ वेद्याजनस्य समाश्रयो वासस्थानम् ॥ (१) ॥॥ द्वे 'वेद्यानिवासस्य'॥

आपणस्तु निषद्यायाम्

आपण इति ॥ आ समन्तात् पणायन्तेऽत्र, पणन्तेऽत्र वा । 'पण व्यवहारे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'गोचरसंचर-' (३।३।१९९) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ निषीदन्त्यस्यां जनाः 'षद्गु विश्वरणगत्यवसादनेषु' (भ्वा॰, तु॰ प॰ अ॰) 'सं-ज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । 'सदिरप्रतेः' (८।३-६६) इतिः॥(२)॥*॥ द्वे 'ह्रहृस्य' 'ऋष्यवस्तुशालायाः'॥

१---भाष्ये तु 'नगाच' इत्येव दृश्यते ॥

विपणिः पण्यवीथिका ॥ २॥

विपणिरिति ॥ विपणन्तेऽत्र 'पण व्यवहारे' (भ्वा॰ आ० से०)। 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८)। 'कृदिका-रात्-' (ग० ४।१) इति ङीष्।। (१) ॥ ।।। पण्यानां वीथी खार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥ हे हैष्टरान्यविकय-स्थानस्य । हृहमार्गस्य इति खामी । 'आपणः पण्यवीथी च द्वयं वीथीति संज्ञितम्' इति शाश्वतः। 'आपणः पण्यवीथ्यां च पण्ये च विपणिः स्त्रियाम्' इति रभसः ॥ 'द्वयं क्रय्यव-स्तुशालापङ्केः'॥

रध्या प्रतोली विशिखा

रध्येति ॥ रथं वहति । 'तद्वहति रथयुग-' (४।४।७६) इति यत् । 'रथ्या तु रथसंघाते प्रतोल्यां पथि चलरे' इति हैयः ॥ (१) ॥ ॥ प्रतोलयति 'तुल उन्माने' चुरादिः । पचाद्यच् (३१९१९३४) । गौरादिङीष् (४१९१४९) । यत्तु—'एरच्' (३।३।५६)-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र। 'प्रतोलयित' इति विग्रहप्रदर्शनात् । अकर्तरि कारके भावे च एरचो विधानात्॥ (२)॥ ॥ विशेते 'शीङः किद्रखश्च' (उ॰ ५।२४) इति सः । 'विशिखाः सनित्रिकायां रथ्यायां विशिखः शरे' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'ग्रेगममध्य-मार्गस्य'॥

स्याचयो वप्रमिखयाम्।

स्यादिति ॥ चीयते । 'चिन् चयने' (स्वा॰ उ॰ अ॰) । कर्मणि 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥ ॥ उप्यतेऽत्र । 'डुवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०)। 'विषिष्टिधिभ्यां <mark>रन्'</mark> (उ० २।२७) । '<mark>वैप्र</mark>श्चावरणे वृन्दे प्राकारे मूलवन्धने' इति धरणिः । 'वप्रस्ताते पुमान्, अस्त्री रेणी क्षेत्रे चये तटे' इति मेदिनी (२) ॥ ॥ द्वे 'प्राकाराधारस्य', 'परिखोद्धृतमृत्तिका-कृदस्य'॥

प्राकारो वरणः सालः

प्राकार इति ॥ प्र कियते । 'डुकुञ् करणे' (त॰ उ॰ अ॰)। कर्मणि घन् (३।३।१९)। 'उपसर्गस्य घनि' (६।३।१२३) इति दीर्घः । आङ् वा-'सादकारयोः कृ-

१--मुकुटस्तु-'चत्वार्येव हट्टस्य'इत्यन्ये । 'पर्यापतत्क्रयिक-लोकमगण्यपण्यपूर्णापणं निपणिनो विपणि विभेजुः' इति माघे। 'विपणिर्हेट्टः' इति वङ्घभेन न्याख्यातम् । अत एव प्रयोगादविपणेः पुंस्त्वमि —इति सर्वधरः —इत्यप्याह ॥ अत एव हैममेदिन्योः 'विपणिः पण्यवीथ्यां च भवेदापणपण्ययोः' इत्युपलभ्यते ॥ २--केचित्तु 'विषण्यादीन्पञ्चेकार्थानाहुः । तथा च कौटिल्यः 'विशिखायां सौवर्णिप्रचारः' इति तु भट्टक्षीरस्वामी—इति मुकुटः ॥ ३—मुकुटपुस्तकयोस्तु 'चयः' इत्युपलभ्यते ॥

त्रिमें इति दीर्घः-इति खामिमुकुटौं । तन्न । अस्याद्र्श-नात् ॥ (१) ॥ ॥ वृणोति । 'वृज् वरणे' (स्ता॰ उ॰ से॰) कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । करणे (३।३।११७) वा। 'वरणो वरणद्रमे । प्राकारे, वरणं वृत्याम्' इति हैमः॥ (२) ॥ ॥ सल्यते । 'षल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'सालो वरणसर्जयोः' इति रभसः ॥ शा 'तालन्यो नृपञ्चषयोः शालो, दृक्षे वृतौ हुभेदे च । तालव्यदन्त्य उक्तस्तथा स्त्रियां वृक्षशाखायाम्' इत्यूष्म-विवेकः । तत्र 'शल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) धातुर्वोध्यः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'यष्टिकाकण्टकादिरचितवेष्टनस्य'॥ प्राचीनं प्रान्ततो वृतिः॥ ३॥

प्राचीनमिति ॥ प्रागेव । 'विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम्' (५।४।८) इति खः ॥ ॥ 'प्राचीरम्' इति पाठे तु प्राची-यते । प्राङ्पूर्वः । 'चित्र् चयने' (स्वा॰ उ॰ अ॰)। 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ॰ २।२५) इति कन्दीर्घो ॥ (१) ॥ ॥ प्रान्ततः, सप्तम्यास्ततिः ( )। वरणं वृतिः। 'वृज् वरणे' (स्वा॰ उ॰ अ॰)। क्तिन् (३।३। ९४)।—वियतेऽनया, इति 'वृतिः' इत्यपि नाम, इति खामी-इति मुकुटः । तन्न । करणे ल्युट्प्रसङ्गात् ॥॥॥ एकं 'ग्रामादेरन्ते कण्टकादिवेष्टनस्य'॥

भित्तिः स्त्री कुँड्यम्

भित्तिरिति ॥ भिद्यते । 'भिदिर् विदारणे' (ह०उ० अ॰)। किन् (३।३।९४)। 'भित्तिः कुड्ये प्रभेदे च' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ कुट्यां साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । कु-ड्यते वा । 'कुडि कार्कर्ये' ( ) । ण्यत् (३।९। १२४)। ('कुड्यं भित्तौ विलेपने' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'भित्तेः'॥

एडूकं यदन्तन्यंस्तकीकसम्।

पडूकमिति ॥ यत् कुष्यं मध्यन्यस्तास्य तत् ईड्यते । 'ईड स्तुतो' (अ॰ आ॰ से॰) 'उल्ल्कादयश्व' (उ॰४।४१) इति साधु । 'भवेदेडोकमेड्रकमेड्डकं च' इति द्विरूपकोशः॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अस्थ्यादिमयकुड्यस्य'॥ गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्म निकेतनम् ॥ ४॥ निशान्तवस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम्। गृहाः पुंसि च भूष्येव निकाय्यनिलयालयाः॥ ५॥

गृहमिति ॥ गृहाति । 'मह उपादाने' (क्या॰उ॰से॰)

१-अस्य वार्तिकस्य, उदाहरणप्रत्युदाहरणयोश्च (६।३। १२२) सूत्रे भाष्ये उपलब्धेरार्किचित्करमेतत् ॥ २—कौ योतते इति उप्रकरणे 'अन्यत्रापि' इति डः इति सोमनन्दी । एतेन दकारोऽत्र, न डकारः इति स्वामी---इति मुकुटः ॥

'गेहे कः' (३।१।१४४)। ('गृहं गृहाश्च पुंभूनि कलन्ने-Sप च सद्मिन' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ गेन गणेशेन ईह्यते काम्यते । 'ईह चेष्टायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। कर्मणि घल् (३।३।९९) । गो गणेशो गन्धर्वो वा ईह ईं फ्सितो यस्मिन्वा। 'गेहमस्री, शालासभे स्त्रियाम्' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥ ॥ उत् ऊर्ध्वम् अवसीयते स्म । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰) 'षिज् वन्धने' (स्ता॰ उ॰ अ॰) वा। क्तः (३।२।९०२)। 'द्यतिस्यति-' (७।४।४०) इतीलम् । 'अवसितमृद्धे ज्ञातेऽप्यवसानगते च वाच्यिलिङ्गं स्यात्'॥ (३) ॥ 🕬 विशन्त्यत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ॰)। मनिन् (उ॰ ४।१।४५)॥ (४)॥ ॥ सीदन्यत्र। 'षद्ऌ विशरणादौ' (भ्वा॰ तु॰ प॰ अ॰) । मनिन् (उ॰ ४।१४५) ('सदा स्यान्मन्दिरे नीरे' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ श। नि केंत्यतेऽस्मिन् 'कित निवासे' (भ्वा॰ प० से॰)। अधिकरणे युच् (उ० २।७८) ॥ (६) ॥ ॥ निशायामम्यते सा। 'अम गलादौ' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२। १०२)। 'रुध्यमलर-' (७।२।२८) इति नेट् । 'निशान्तं सदनं वस्त्यमगारं मन्दिरं पुरम्' इति वाचस्पतिः। ('निज्ञा-न्तं त्रिषु शान्ते स्यात्झीवं तु भवनोषसोः' इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ वसनम् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'वसेस्तिः' (उ० ४।१८०) । तत्र साधुः । यत् (४।४।९८) । अप स्त्यायति संहतं भवति । 'स्त्ये ष्टये शब्दसंघातयोः' (भ्या॰ प॰ अ॰) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—'वष्टि आगुरिः' इत्य-श्लोपः—इति स्वामिमुकुटौ । तन्न । तन्नापस्यामहणात् । 'कुँलोदवसितं पस्त्यम्' इति वाचसातिः ॥ (८) ॥*॥ सीदन्सत्र । 'षद्ल्र' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। अधिकरणे युच् (उ० २।७८)। 'सदनं मन्दिरे तोये'॥ ॥*॥ स्वार्थण्य-न्ताद्यचि सादनमपि । 'सदनं सादनम्' इति द्विरूपकोशः ॥ (९) ॥*॥ ('सदनं मन्दिरे तोये')। भवन्खत्र। 'भू' (भ्वा॰ प॰ से॰)। युच् (उ॰ २।६८) । भवनमस्त्यत्र वा अर्शआयच् (५।२।१२७) । 'भवनं सदने भावे' इति हैमः (१०) ॥ ॥ अगान् ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (स्वा० प० अ०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ ॥ आ अग्यते । 'अग कुटिलायां गतौ' (भ्वा॰ से॰)। कर्मणि घञ् (३।३।१९)। 'विद्यादगारमागारमपगामापगामपि' इति द्विरूपकोशः ॥ (१९) ॥*॥ मन्यते सुप्यतेऽत्र । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा॰ आं॰ से॰)। 'इषिमदि-' (उ॰ १।५१) इति किरच्।

१—'अन्यतापि—' इत्यधिकरणे युच् इति पाठः ॥ २—अत प्रव हैमनाममालायाम् 'सभोदवसितं कुलम्' इत्यन्न कुलराब्द उपलभ्यते । 'दिव्यदेवकुलालंकताः स्वर्गा इव मार्गाः' इति दम-यन्तीक्षेषश्च । कुत्रचित् 'नल' इति लिखितमासीत् ॥ ३—इदं तु न-प्रकृतोपयोगि ॥ 'मन्दिरो मकरावासे मन्दिरं नगरे गृहे' इति हैमः॥ (१२)॥॥॥ गृहशब्दो भूम्र्येव पुंति। चात् क्षीवे॥ (१३)॥॥॥ निचीयते धान्यादिकमत्र। 'चित्र् चयने' (खा॰ उ॰ अ॰)। 'पाय्यसांनाय्य-' (३१९११२९) इति साधुः। ('निवासचिति-') (३१३१४१) इति घित्र निकायोऽपि। 'निकायः सद्मसंघयोः। परमात्मनि लक्षे च' इति हैमः॥ (१४)॥॥॥ निलीयतेऽत्र। 'लीङ् श्लेषणे' (दि॰ आ॰ अ॰)। 'पुंति' (३१३१९९) इति घः। 'एरच्' (३१३१५६) वा। 'निलयोऽस्तमये गृहे । गोपनस्य प्रदेशेऽपि' इति हैमः॥ (१५)॥॥॥ एवम् आलयः॥ (१६)॥॥॥ षोडश् 'गृहस्य'॥ वासः कुटी द्वयोः शाला सभा

वसन्खत्र । 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घन् । 'वासो वेरमन्यवस्थाने वासा स्यादाटरूपके' इति हैमः॥ (१७)॥॥॥ कुटति कुटिलीभवति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०)। 'इगुपधन' (३।१।१३५) इति कः। 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इति, हैंनि 'कुदिकारात्न' (ग० ४।१।४५) इति हीष् वा । 'कुटः कोटे शिलाकुटे घटे गेहे कुटी सुरा । चित्रगुच्छा कुम्भदासी' इति हैमः। ('कुटः कोटे पुमानस्त्री घटे, स्त्रीपुंसयोर्ग्रहे । कुटी स्यात्कुम्भदासां तु सुरायां चित्रगुच्छकेन' इति मेदिनी)॥ (१८)॥॥। शलन्यत्र । 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घन्। 'शालो हाले मत्स्यमेदे शालोककस्तरप्रदेशयोः। स्कन्धशाखायाम्' इति हैमः॥ (१९)॥॥॥ सह भान्त्यत्र । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।३।१०१) इति डः। 'समा यूतसमूहयोः। गोष्ट्यां सभ्येषु शालायाम्' इति हैमः॥ (२०)॥॥॥ चलारि 'समागृहस्य'॥

संजवनं त्विदम्।

चतुःशालम्

संजिति ॥ संजवन्सत्र । 'जु गती' सीत्रः । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११८) ॥ (१) ॥ ॥ चतस्रः शालाः समाहताः 'आवन्तो वा' (वा० २।४।३०) इति वा क्षीवत्वम् ॥ ॥ एकम् 'अन्योन्याभिमुखशालाचतृष्ट्यगृहस्य'॥

मुनीनां तु पर्णशास्त्रोटजोऽस्त्रियाम् ॥ ६ ॥ मुनीनामिति ॥ पर्णनिर्मिता शास्त्रा । शाकपार्थिवादिः (वा॰२।१।६९)॥(१)॥*॥'ईटस्तृणपर्णादिः' इति देशीकोशः।

१—एकयकारवान्। अत प्वानेकार्थकैरवाकरकौमुधां घञन्तत्वे-नेव व्याख्यातः। युक्तं चैतत्। ण्यदन्तस्य निवासार्थे एव निपाति-तत्वात् । घञन्तस्येव तु संघाद्यर्थकता संभवति। निकाय्यः॥ २—हैमसटीकपुस्तके तु नोपङभ्यते॥ ३—'इनि प्रत्यये' इति वा पाठः॥ ४—अन्यत्रापि पाठः॥ ५—द्वे इति मुकुटः॥ ६—हस्वोकारादिः। तथा च रष्ठः 'सौधजालमुटजेषु विस्मृतम्' इति—इति मुकुटः॥

उटाजायते । 'पैश्वम्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'मुनीनां गृहस्य'॥** चैत्यमायतनं तृल्ये

चैत्यमिति ॥ चीयते । 'चित्यामिचित्ये च' (३।१।१३२) इति साधुः । चित्याया इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ।—तस्येदम्—इति विम्रहप्रदर्शनं मुकुटस्य प्रमादः । चित्यायाः स्त्रीलिङ्गत्वात् । 'चैत्यमायतने वुद्धविम्बेऽप्युद्देश्य-पाद्पे' इति रहः ॥ (१) ॥॥ आयतन्तेऽत्र । 'यती प्रयत्ने' (अवा० आ० सं०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११८) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'यङ्गस्थानस्य' । उद्देश्यनृक्षस्येत्यन्ये ॥

वाजिशाला तु मन्दुरा।

वाजीति ॥ वाजिनां शाला ॥ (१) ॥*॥ मन्दन्तेऽत्र । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'मन्दिवाशि–' (उ॰ १।३८) इत्युरच् ! 'मन्दुरा वाजिशालायां शयनीयार्थव-स्तुनि'॥ (२)॥*॥ द्वे 'अश्वशालायाः'॥

आवेदानं दिालिपद्याला

आवेशनिमिति ॥ आविशन्सत्र । 'विश प्रवेशने' (तु॰ प॰ अ॰) । 'करणा–' (३।३।१९८) इति त्युद् । युच् (उ॰ २।७८) वा । 'आवेशनं शिल्पिशाले भूतावेशप्रवेशयोः' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥*॥ शिल्पिनां शाला ॥*॥ शिल्पस्य शाला, इति तु स्वामी (२) ॥*॥ द्वे 'स्वर्णकारादी-नां शालायाः' ॥

प्रपा पानीयशालिका ॥ ७ ॥

प्रपेति ॥ प्रिषवन्त्रस्याम् । 'पा पाने' (भ्वा॰ प॰ आ॰)। 'आतश्चोप-' (३।३।९०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥॥॥ पानीयस्य शाला । स्वार्थे कन् (५।३)॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'जलशा- लायाः'॥

मठइछात्रादिनिलयः

मठ इति ॥ मठन्खत्र 'मठ मदनिवासयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घन् । संज्ञापूर्वकलात्र वृद्धिः। यद्वा मठित निवासयित । पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ (१)॥॥ छात्रोऽन्तेवासी आदिर्येषां परिवाजक-क्षपणका-दीनां तेषां निलयः। बौद्धानां तु विहारोऽस्त्री॥॥॥ एकम् 'शिष्याणां गृहस्य=मठस्य'॥

गञ्जा तु मदिरागृहम्।

गञ्जिति ॥ गञ्जन्सस्याम् । 'गजि शब्दार्थः' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इस्यः । 'गञ्जा खनौ स्रुराग्रहे । गञ्जः स्यात्पुंसि रीढायां भाण्डागारे तु न स्नियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥॥ मदिराया गृहम् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'मद्यसंघानगृहस्य'॥

गर्भागारं वासगृहम्

गर्भेति ॥ गर्भ इवागारम् ॥ (१) ॥*॥ वासस्य गृहम्॥ (१) ॥*॥ द्वे 'गृहमध्यभागस्य'॥

अरिष्टं स्तिकागृहम्॥८॥

अरिष्टिमिति ॥ नास्ति रिष्टमत्र । न रिष्यते स्म हिंसैः इति वा । 'रिष हिंसायाम्' (भ्वा प० से०)। क्तः (३।२। १०२)। 'अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः। अरिष्टमशुमे तके सूतिकागार आसवे। शुभे मरणचिहे च' इति विश्वमेदिन्यौ (१) ॥॥॥ सूतेव सूतिका । 'सूतकादीनां वा' (वा० ७।३।४५) सूतिकाया गृहम् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'प्रसवस्थानस्य' चलारः पर्यायाः, इस्यन्ये॥

वातायनं गवाक्षः

वातिति ॥ ईयतेऽनेन । 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) क-रणे ल्युट् (३।३।११८)। युच् (उ॰ २।७८) वा । वातस्यायनम् ॥ (१) ॥ ॥ गवामक्षीव । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४। ७६) इत्यच् । गावो जलानि किरणा वाक्षन्ति व्याप्तुवन्ति एनमनेन वा । 'अक्ष्र् व्याप्तौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अकर्तर्थर्थे घञ् (३।३।१९) । यत्तु—'इन्द्राक्षयोः समासे च' इत्यवङ् इति स्वामिनोक्तम् । तन्न । एतद्वचनस्यादर्शनात् । 'गवाश्ची शक्तवारुण्यां गवाश्ची जालके कपौ' ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'जा-रुकस्य' ॥

अथ मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः।

अधिति ॥ मण्डनं मण्डः । 'मिड भूषायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घम् (३।३।१८) मण्डं पाति । 'पा रक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । मण्डं पिबति वा ॥ (१) ॥*॥ जनानामाश्रयः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'स्त्रीवा-सोचितमण्डपस्य'॥

हम्यादि धनिनां वासः

हम्येति ॥ हरति मनः । 'हज् हरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। अध्यादित्वात् (उ॰ ४।११२) यत् सुट्च ॥ (१) ॥॥॥ आदिना खित्तकादि ॥ एकम् 'धनवतां वासगृहस्य'॥ प्रासादो देवभृभुजाम् ॥ ९॥

प्रासेति ॥ देवानां भूभुजां च गृहम् । प्रसीदित मनो-ऽत्र । 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घत्र् । 'उपसर्गस्य घत्रि' (६।३।१२२) इति दीर्घः । आङ्वा॥ (१) ॥॥ एकम् 'देवानां राज्ञां च गृहस्य'॥

सौधोऽस्त्री राजसद्नम्

सौध इति ॥ 'सुधा स्त्री लेपने मूर्व्या स्नुहिगङ्गेष्टिका-मृते'। सुधा लेपोऽस्यास्ति । ज्योत्स्नादिलात् (वा० ५।२। १०३) अण्॥ (१) ॥*॥ राज्ञः सदनं योग्यस्नात् । यद्वा

१—अन्यत्रापि ॥ २—'विभाषा सेना-' (२।४।२५) इति क्कीबतायां 'शिल्पिशालम्' अपि ॥

१—भाष्ये तु 'वा स्तकापुत्रिकावृन्दारकाणाम्' इत्युपलभ्यते॥

सदनानां राजा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (२) ॥*॥ हे 'राजगृहस्य'॥

उपकार्योपकारिका ।

खिंत्यकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोऽपि च ॥१०॥ विच्छन्दकः प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसदानाम्।

स्वस्तिक इत्यादि॥ स्वस्ति क्षेमं कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ ध॰) 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । ('स्वस्तिको मङ्गलद्वव्ये चतुष्क-गृहभेदयोः')॥ (१)॥॥॥ सर्वतो भद्रमत्र॥ (१)॥॥॥ नन्दयतीति नन्दी आवर्तोऽत्र। ('नन्द्यावर्तः पुमान्वेरमप्रभेदे भगवहुमे')॥ (१)॥॥॥॥१०॥ विशिष्टच्छन्दोऽत्र। यद्वा विशिष्टाच्छन्दयति सामि-छाषान्करोति। खुल् (३।१।१३३) क्षुन् (उ० २।३२) वा॥॥॥ 'विच्छद्कः' इति पाठः-इति स्वामी। तत्र 'उच्छु-दिर् दीप्तौ' (६० ड० से०)। खुल् (३।१।१३३)॥ (१)॥॥॥ आदिना रुचक-वर्धमानादिपरित्रहः॥ 'ईश्वरगृहवि-रोषाणां' पृथगेकैकम्॥

रूपगारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् ॥ ११ ॥ द्युद्धान्तश्चावरोधश्च

ह्येति ॥ श्लीणामगारम् । अन्तरभ्यन्तरे पुरं गृहम् ॥ (१) ॥ ॥ अवरुध्यन्तेऽत्र ल्युट्ँ (३।३।१९७) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ श्वि (३।३।१४) त्ववरोधः । ('अवरोधिस्तरोधाने राज-दारेषु तहृहें') ॥ (४) ॥ ॥ शुद्धा उपधाशुद्धा रक्षका अन्ते समीपेऽस्य ॥ (३) ॥ ॥ चत्वारि 'राज्ञां स्त्रीगृहस्य' ॥

स्यादद्वः क्षोममस्त्रियाम्।

स्यादिति ॥ अद्वयते । 'अद्व अतिक्रमणे' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घत्र् (३।३।१४) । अव्यति वा । अच् (३। ३।१३४) ॥ (१) ॥*॥ क्षवन्त्यत्र । 'दुक्षु शब्दे' (अ० प० से०) । 'अर्तिस्तु-' (उ० १।१४०) इति मः ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'श्लोमः' अपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हम्याद्यपरि-गृहस्य'॥ प्रघाणप्रघणालिन्दा वहिर्द्वारप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥

प्रघाणिति ॥ प्रहण्यते । 'अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्व' (३१३१७९) ॥ (१) ॥ ॥ 'प्रघणोऽलिन्दके ताम्रकलशे लोहमुद्गरे' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ अल्यते भृष्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) बाहुलकात्किन्दच् ॥ ॥ प्रज्ञान्दणि 'आलिन्दः' अपि । 'ग्रहैकदेशे आलिन्दः प्रघाणः प्रघणस्तथा' इत्यमरमाला । 'अलिन्दस्तवल्पिण्डिका' इति सुभृतिः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'द्वारप्रकोष्टाद्वहिद्वीराग्रव-र्तिचतुष्कस्य'॥

गृहावग्रहणी देहली

गृहेति ॥ गृहमवगृह्यतेऽनया । 'ग्रह उपादाने' (त्रया॰ उ॰ से॰) । 'करणा–' (३।३।१९७) इति ल्युर्ट् ॥ (१)॥॥॥ देहनम् 'दिह उपचये' (अ॰ उ॰ अ॰) भावे घन् (३।३।१३) देहं गोमयाद्युपलेपं लाति । 'ला दाने' (अ॰प॰अ) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'उदुस्वरस्य'॥

अङ्गनं चत्वराजिरे।

अङ्ग मिति ॥ अङ्गलत्र । 'अगि गतौं' (भ्वा॰प॰से॰)। 'करणा-' (३।३।१९७) इति ल्युट् । 'अङ्गनं प्राङ्गणे याने कामिन्यामङ्गना मता' इति नान्तवर्गे विश्वः । 'अङ्गणम्' इति पाठे तु पृषोदरादिः (६।३।१०९)॥ (१)॥॥। चलते । 'चते याचने' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । 'कृगृशृष्वतिभ्यः ष्वरच्' (उ॰ २।१२१)। 'चत्वरं स्थात्पथां श्लेषे स्थण्डिलाङ्गनयो-

१-अलिन्दो हस्वादिः 'यस्यामलिन्देषु न चकुरेव' इतिः माघः--इलिप मुकुटः ॥ २-एतद्ये 'युचि तु गौरादित्वम्' इति पाठः ॥ ३--यत्तु मालतीमाधवन्याख्यायां जगद्धरः 'अ-ङ्गणशब्दे विधायकाभावाण्णत्वश्चतिरयुक्ता । पृषोदरादित्वाण्णत्विम-लापि वचोऽमूलकमेव' इति । यदपि मुरारिव्याख्यायां रुचिपतिः 'अङ्गनशब्दो णकारान्त इति केचित्पठन्ति । तदप्रामाणिकम् । नच वृषोदरादिपाठेन णत्वमिति वाच्यम् । पृशोदरादिप ठे प्रमाणाभा-वात् । तथाविथानुप्रासयमकादेरदर्शनाच्च' इति तदुभयमि मन्दम्। 'कानि पृषोदरादीनि, पृषोदरप्रकाराणि । कानि पृषोदरप्रकाराणि, येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रयन्ते, न चोच्यन्ते' इति भाष्यतः 'का-नीति । किमादिशब्दः प्रकारे, अथ व्यवस्थायाम, इति संदेहा-त्प्रथः । पृषोदरप्रकाराणीति ॥ प्रकार आदिशब्दः, व्यवस्थार्थे ह्या-दिशब्दे यथोपदिष्टग्रहणमनर्थकं स्यात्' इति कैयटतश्च श्रयमाणाप्रा-सलोपागमवर्णविकारस्यैव पृषोदरादित्वस्य लाभात् । गणपाठस्या-प्रामाणिकत्वात् प्रामाणिकत्वेऽपि तस्याकृतिगणत्वेनाङ्गणशब्दस्य पृषोदरादित्वे वाधकाभावात् ॥ नच शिष्टाचुक्तत्वेनाप्रामाणिकतेति वाच्यम्। 'अध्यास्य सौरभेथं मौक्तिकरुचिरङ्गणेषु विहितमतिः' इति शङ्कारवैराग्यार्थद्वयप्रतिपादकर सिक्रसञ्जल-काव्ये णान्तत्वमन्तरासंभवेन तस्यावश्यकत्वात् ॥

१—असत्त्वार्थकानामिष कारकत्वं 'पचादयः किया भवति-कियायाः कट्यों भवन्ति' इति 'भूवादि-' (१।३।१) स्त्रस्थभा-ध्यतो लभ्यते ॥ २—एतदग्रे युज्वेति पाटः ।

रिप' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ अजन्सत्र । 'अज गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अजिरिशिशर-' (उ॰ १।५३) इति किरच् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'प्राङ्गनस्य'॥ अधस्ताद्दारुणि शिला

अध इति ॥ शिलति । 'शिल उञ्छे' (तु॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'शिल उञ्छे स्नियां प्रा-वद्वाराधःस्थितदारुणोः' इति तालव्यादौ रभसः ॥॥॥ 'तल-दार शिली योषित्+नासा दीरूष्वमस्य यत्+' इति वोपा-लितात् 'शिली' इत्यपि ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'द्वारस्तम्भा-धःस्थितकाष्टस्य'॥

नासा दारूपरि स्थितम् ॥ १३ ॥

नासेति ॥ नास्यते । 'णास शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'गुरोश्व-' (३।३।९०३) इत्यः । 'विज्ञेया नासिका नासा नासा द्वारोध्वेदारु च' इति दन्त्यान्ते रुद्रः । नासा दारू-परि द्वारस्य-अधोदारु शिला स्त्रियाम्-' इति नाममाला ॥ (१) ॥॥॥ 'स्तम्भद्वारस्थकाष्ठस्य'। 'उपरिभित्तिधा-रकस्य काष्ठस्य' वा एकम् ॥

प्रच्छन्नमन्तर्हारं स्यात्

प्रच्छन्नेति ॥ प्रकर्षेण छत्रं द्वारम् । 'कुगति–' (२।२। १८) इति समासः ॥ (१) ॥ ॥ अन्तःस्थितं द्वारम् । शाक-पार्थिवादिः (२।१।६९) एकं (द्वे) 'सौधादौ गुप्तद्वारस्य' (खिडकी) इति ख्यातस्य ॥

पश्रद्वारं तु पश्चकः।

पश्चेति ॥ पक्षे पार्श्व द्वारम्॥ (१) ॥ ॥ पक्ष इव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) कन् । संज्ञायां (५।३।९७) वा । ('पश्चकस्तु पुमान्पार्श्वद्वारे च पार्श्वमात्रके')॥ (२) ॥ ॥ दे 'पार्श्वद्वारस्य'। 'प्रच्छनमन्तर्द्वारं स्यात्पक्षद्वारं तदुच्यते' इति कात्यात् पूर्वान्वयी–इत्यन्ये ॥

वलीकनीध्रे परलपान्ते

वलीकेति ॥ वल्लावृणोति भित्त्यादि 'अलीकादयश्व' (उ० ४१२५) इति निपातः । 'बलीकः पटलप्रान्ते' इति पुंस्काण्डे बोपालितात् पुंस्लमपि ॥ (१) ॥॥ नितरां धियते । 'धृङ् अवस्थाने' (तु० आ० अ०) । 'निश्चयेन धरति जलम्' इति वा । 'धृष् धारणे' (म्वा० उ० अ०) । मूलिक्यादिः (वा० ३।२।५) । 'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः । निश्चयेन इन्धे । 'जि इन्धी दीप्तौ' (रु० आ० से०) । 'स्फायिन' (उ० २।१३) इति रक् । मुक्टोक्ता करणब्युत्पत्तिस्तु नादर्तव्या 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति वान्ययोषात् । 'नीभ्रं (वं) नेमौ वलीकेन्द्रो रेवतीभेऽपि का

नने'॥ (२)॥*॥ पटलस्य छदिषः प्रान्ते ॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'पटलप्रान्ते गृहाच्छादनस्य'॥ अथ पटलं छदिः॥ १४॥

अथेति ॥ पटं लाति । 'ला दाने' (अ॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। पटित उदकं वा। 'पट गतौ' (भवा॰ प॰ से॰) अन्तर्भावितण्यधः । वृषादिः (उ॰ १।१०६)। 'पटलं तिलकं नेत्ररोगे छिदिषि संचये। पिटकं पिरवारे च' इति हैमः॥ (१)॥ शा छादयित 'छद अपवारणे' चुरादिः। 'अचिंशुचि-' (उ॰ २।१०८) इतीसिः। 'इस्मन्-' (६।४।९७) इति हस्वः।—'साहचर्यात् सान्तं हीवम्-' इति सुकुटः। तत्र। 'छिदः स्वियाम्' इति लिङ्कानुशासनसूत्रात्॥ (२)॥ शा 'पटम्' 'चालम्' अप्यत्र॥ हे 'छादनस्य'॥

गोपानसी तु वलभीछादने वक्रदारुणि।

गोपेति ॥ 'गोपायति । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। वाहुलकानसट् प्रत्ययः । अल्लोप (६।४।४८) यलोपौ (६।९।६६)। यद्वा गवां गोभिर्वा पानं गोपानं किरणानां किरणेवीं शोषणम् । तत् स्यति निवर्तयति । 'षो अन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰) 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।९।४९)॥ (१)॥॥। वलति । 'वल संतरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकादभच् । गौरादिः । 'गुद्धान्ते वलभीचन्द्र-शाले सौधोर्ध्ववेश्मिन् दित रभसः॥ (२)॥॥॥ वकाणि दारूणि यस्मिन् । दे 'कुड्येषु छादनार्थं दत्तस्य वक्र-

१--अत एव 'पटलछदिषी समें' इति हैमें उक्तम् । व्याख्यातं च तद्द्याख्यात्रा 'छदिः क्षीबलिङ्गः' इति । अतएव भट्टक्षीरस्वामिनापि 'छिदिरिसन्तः हीवे' इत्येवोक्तम् । किंच छिदयः हीवत्वाभावे 'रूपभेदसाह चर्यविशेषविध्यन्यतरेण लिङ्गमहः' इति परिभा-षायां न्यूनतापत्तिः स्यात् । तसाद्धैमकोशतः स्वपरिभाषया क्षीवत्वमेव मन्तव्यम् ॥ लिङ्गानुशासनस्त्रे तु च छदि । 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाहिङ्गस्य' इति भाष्येणानादरणीयतैव बोधितेति तु प्रतिभाति । फलभेदे प्रत्याख्यानासंभवादिति दिक् ॥ २—मुकुटस्तु—वलभ्याश्चन्द्रशालायाः सौधोध्ववेरमनश्छादने गोपानसीशब्दो वर्तते इति दर्शयन् 'एकम्' इत्येवोत्तवान् ॥ अतएव 'गोपानसीषु क्षणमाश्रितानाम्' इति माघव्याख्यायां वल्लभ-देवोऽपि 'वलभीच्छादनं दारुवक्रं गोपानसीं विदुः' इति कोषान्तर-मुपन्यस्तवान् ॥ अत एव मुकुटेन 'छलेन वलभ्यप्युक्ता' इति प्रो-क्तम् ॥ समासघटकतयोत्तया 'छल्त्वनिर्वाहः । यदि च वलभ्यपि नामखेवोक्ता भवेत्तदा छलपदोपादानमनर्थकं स्यात् ॥ तस्मादुक्तर-भसकोषप्रामाण्येन वलभी चन्द्रशालापर्यायाऽक्षीकार्या। अत एव ~~′र्म्या इति प्राप्तवतीः पताकाः' इति माघ~~व्याख्यायां वछभदे~~क~~ो वलभीरुपरिवसतीः' इति व्याख्यत् । हस्त्रान्तापि वलभिः । अत

१— 'नासा दारू ध्वैमस्य यत्' इति लिखितमपि न प्रकृतोप-योगि॥ २— 'अथो दारु शिला स्त्रियाम्' इति तु न प्रकृतो-पयोगि॥

काष्ट्रस्य' (छ(स)जा) इति ख्यातस्य ॥ पटलाधारवंशप-जरस्य इसन्ये ॥

कपोतपालिकायां तु विटक्कं पुंनपुंसकम् ॥ १५ ॥

कपोतिति ॥ पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु॰ प॰ से॰) । खुल् (३।१।१३३) । कपोतानां पालिका । कपोतानपालयति कर्मण्यण् (३।२।१) । ङीप् (४।१।१५) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) इति वा ॥ (१) ॥*॥ विशेषेण टक्क्यन्तेऽत्र । 'टकि वन्धमे' (चु॰ प॰ से॰) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घन् ।—कर्मण्यच् (३।३।५६) वा—इति मुकुटस्य प्रमादः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृह्मान्ते रचितपक्षिस्यानस्य' ॥ स्वी द्वार्दारं प्रतीहारः

स्थिति ॥ हारयति 'हृ वरणे' ( ) णिजन्तः । विच् (३।२।७५) । यद्वा द्वार्यते । संपदादिः (३।३।९०८) ॥ (१) ॥*॥ पचाद्यचि (३।९।९३४) द्वारम् । 'द्वारं निर्गमेऽभ्युपाये' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रतिहियते आत्रियते । कर्मणि घञ् (३।३।९४) 'उपसर्गस्य घञि–' (६।३।९०९) इति वा दीर्घः । 'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'द्वारस्य'॥

स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका।

स्यादिति ॥ विगता तार्दिहिंसाऽस्याः । 'तर्द हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४।११८) इतीन् ॥ (१) ॥ ॥ विदन्सस्याम् । इनन्तात् 'कृदिकारात् – (ग॰ ४।१।४५) इति वा डीष् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥ श॥ 'प्राङ्गणादिषु कृतस्योपवेशस्यानस्य' द्वे ॥

तोरणोऽस्त्री वहिद्वारम्

तोरेति ॥ तुरन्सत्र । 'तुर लरणहिंसनयोः' ( )। अधिकरणे स्युर्ट् (३।३।११७) । 'तोलयन्सत्र,' इति वा । 'तुल उन्माने' (चु॰ प॰ से॰) । रलयोरेकलम् । 'तुतुरस्यनेन 'तुर लरणे' जौहोत्यादिकः ॥ (१) ॥॥॥ वहिर्दारात् । ('अपपरि-' (२।१।१२) इति समासः) । 'वहिश्च तद्वारं च' इति वा ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'द्वारबाह्यभागस्य'॥

पुरद्वारं तु गोपुरम् ॥ १६॥

पुरेति ॥ पुरस्य द्वारम् ॥ (१) ॥ ॥ गोपायति । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) बाहुलकादुरच् । यद्वा पोलति ।

एव 'तां कस्यांचिद्धवनवलभी' 'चित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावे-कैकमाभाषते' इति मेघदूतः । 'दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवाताय-बस्था' इत्यादिप्रयोगानुरोधादीर्घान्तापि । नहातिलक्ष्यैर्वलभ्या गो-पानसीपर्यायस्वं संभवति । गोपानस्यां वासस्य सुखपूर्वकत्वानुप-पर्तेः । प्राचीनतत्तत्काच्याविरोधाच । तसाद्वलभिशब्दे वाहुलकाद-षिन् प्रस्यः । 'कृदिकारात्-' इति ङीषि दीर्घान्ततेति दिक् ॥

१-इत उत्तरं 'युच् (उ० २।७८) वा' इति वा पाठः ॥

'पुल महत्त्वे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । इग्रपधलात्कः (३।१। १३५) रलयोरभेदः । गोभिः पुरम् । गाः पुरति । 'पुर अयग्यमे' (तु॰ प॰ से॰) ष्यर्थः । 'मूलविभुजा—' (वा॰ ३। २।५) इति कः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'नगरद्वारस्य'॥ कृटं पृद्वीरि यद्धस्तिनखस्तस्मिन्

क्टमिति ॥ हिस्तिनो नख इव । हिस्तिना न खन्यते । इति वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰) 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०२) इति डः ॥ (१) ॥॥ एकं 'पुरद्वारें ऽचतारणार्थं कृतस्य क्रमनिद्धस्य सृत्कृटस्य' ॥ अथ त्रिष्य ।

कपाटमररं तुल्ये

अधेति॥ कं वातं शिरो वा पाटयति। 'पट गतौ' (म्वा॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ ॥ 'कवाटम्' इसन्ये। तत्र कं वातं वटति। 'वट वेटने' (म्वा॰ प॰ से॰)। स्त्रियाम् 'टिह्वा-' (४।१।१५) इति ङीप्। 'कुङ् शन्दे' (तु॰ आ॰ अ॰)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। कवं शन्दमटतीति वा॥ (१)॥ ॥ इयर्ति। 'अर्तिकमि-' (उ॰ ३।१३२) इसरन्। स्त्रियाम् गौरादिङीष् (४।१।४१)—इति पिषका। 'कपाटश्च कवाटश्च त्रिष्ठ स्यादररं न ना' इति वाचस्पतिः। 'अर्रं छदकपाटयोः' इति विश्वमेदिन्यौ॥ ॥ ॥ ऋच्छति विच् (३।२।७५)। अरम् ऋच्छति। 'सर्वधातुभ्यः' (उ॰ ४।११८) इतीनि 'अररिः' इदन्तोऽपि। ('अररं पुनः। कपाटो-रैरिः कवाटः' इति हैमः)॥ (२)॥ ॥ हे 'कपाटस्य'॥

तक्रिष्कम्भोऽर्गलं न ना ॥ १७॥

तिति ॥ तत् कपाटं विष्कभाति । 'स्कम्भुः' सौत्रो रोधनार्थः । 'कर्मण्यण्' (३।२।३) ।—मुकुटस्तु-आवश्यके णिनिः (३।३।९००) इति वदन् 'तद्विष्कम्भागेलम्' इति मूलपाटं मन्यते । 'वेः स्कभातेनित्यम्' (८।३।००) इति षलम् ॥॥ अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) वृषादिलात् (उ० १।९०६) कलच् । न्यङ्कादिलात् (७।३।५३) कुलम् । 'स्याद्गेलं तु कल्लोले परिघेऽपि') । स्त्रियां टाप् (४।९।४) लघुलविवक्षायां ङीष् (४।९।५५)—इति पिषका ॥ (१) ॥॥ एकं 'कपाटरोधनकाष्ठस्य'॥

आरोहणं स्थात्सोपानम्

आरोहेति ॥ आरु हातेऽनेन । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। करणे ल्युट् (३।३।९३७)। 'आरोहणं स्यान्सोपाने समारोहे प्ररोहणे'॥ (९)॥॥॥ सह विद्यमान उप उपरि आनो गमनमनेन॥ (२)॥॥॥ द्वे 'पाषाणादिकृत-सौधाद्यारोहणमार्गस्य'॥

१—तथाच कथिताभ्युदये—'प्रेयन्तेऽमी परमर्रयो हर्म्य-वातायनानाम्' इति मुकुटः । २—सोपानं दन्लादि 'सोपान-पथमुत्सूच्य वायुवेगसमुद्धतः' इल्प्नाक्षीलसमक्षेषात् । इति मुकुटः॥

निश्रेणिस्त्वधिरोहणी।

निश्रेणिरिति ॥ नियता श्रेणिः पक्षिरत्र ॥ ॥ सविसर्ग-पाठे निश्चिता श्रेणिरत्र । परसाहचर्यात्स्रीलम् । 'निश्रेणिर-धिरोहण्यां खर्जूरीपादपेऽपि च' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ ॥ अधिरह्यतेऽनया । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'काष्टादिकृतारोहणमार्गस्य'॥ संमार्जनी शोधनी स्यात

संमेति ॥ संमृज्यतेऽनया । ल्युट् (३।३।११७) । 'मृजेर्शृद्धिः' (७।२।११४) ॥ (१) ॥*॥ शोध्यतेऽनया । 'शुध शौचे' (दि० प० अ०) ष्यन्ताहृयुट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ एषु कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) वा । 'वर्धनी' अप्यत्र । ('संमार्जनी बहुकरी वर्धनी च समूहनी' इति हैमात्)॥ हे 'गृहादिसंमार्जन्याः' 'झाडू' इति ख्यातायाः ॥

संकरोऽवकरस्तया ॥ १८॥

क्षिप्ते

समिति ॥ संकीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰)। हिंसायाम् (त्रया॰ उ॰ से॰) वा । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)।।।।। 'संकारः' इति पाठे तु कर्मणि घन् (३।३।१४)। ['अथ संस्कारोऽवकारेऽभिचटत्कृतौ । संकारी भुक्तकन्यायाम्' इति हैमः ॥ मेदिनीकोशे तु हस्यमध्यः]॥ (१)॥।।।। अवकीर्यते॥ (२)॥।।। (तया शोधन्या) क्षिप्ते धूल्यादौ॥ 'कस्यरा' इति ख्यातस्य॥

मुखं निःसरणम्

मुखमिति ॥ खम्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । 'डित्खनेर्मुट् चोदात्तः' (उ॰ ५।२०) इत्यच् आदे मुंडागमः । 'मुखमुपाये प्रारम्मे श्रेष्ठे निःसरणास्ययोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ निःसरम्यनेन । 'स् गती' (भ्वा॰ प॰ अ॰) ल्युट् (३।३।१९७) । 'निःसरणे स्तौ । उपाये गेहा- दिमुखे निर्वाणे निर्गमेऽपि च' इति हैमः ॥ (२)॥*॥ द्वे 'निर्गमनप्रवेदामार्गस्य'॥

संनिवेशो निकर्षणः।

समिति ॥ संनिविशन्तेऽत्र । 'विश प्रवेशने' (तु॰ प॰ अ॰) 'हळश्च' (३।३।१२१) इति घन् ॥ (१) ॥॥॥ कर्ष-णान्निर्गतः । 'निरादयः'—(वा॰ २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥॥। द्वे 'पुरादौ गृहादिरचनापरिन्छन्नदेशस्य'॥ समौ संवसथमामौ

समाविति ॥ संवसन्त्यत्र । 'वस निवासे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'उपसर्गे वसः' (उ॰ ३।११६) इत्यथन् ॥ (१) ॥॥॥ प्रसते । 'प्रमु अदने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'प्रसेरा च' (उ॰ १।१४३) इति मन् आत्वम् । 'प्रामः खरे संवसथे'+प्रीवैम जन्मर्तुभेदयोः+ ॥ (२) ॥॥। द्वे 'प्रामस्य' ॥

१-इदं तु श्रीष्मशब्दार्थंबोधकत्वान्न प्रकृतोपयोगि ॥

वेदमञ्जीस्त्रियाम् ॥ १९॥

वेश्मेति ॥ वेश्मनो भूः ॥ (१) ॥*॥ वसन्यत्र । 'व-सेस्तुत्रगारे णिच' (उ०१।७०) इति तुन् । ('वास्तु स्याहु-हभूपुर्योग्रेहे सीमसुरक्षयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृहरचनाव-चिछन्नभूमेः' ॥

ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्

श्रामेति ॥ श्रामस्यान्तं समीपम् ॥ (१) ॥ ॥ शल्यमुपगतः प्रादिसमासः (वा॰ २।२।१८) ॥ (२) ॥ ॥ श्राममहणं चोपैलक्षणम् । अत एव 'उपकण्ठोपशल्ये द्वे' इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ ॥ द्वे 'श्रामादिसमीपदेशस्य' ॥

सीमसीमे स्त्रियामुभौ।

सीमेति ॥ सीयते । 'षिज् बन्धने' (खा॰ उ॰ अ॰) । 'नामन्सीमन्-' (उ॰ ४।१५१) इलादिना निपातितः 'मनः' (४।१।११) इति न डीप् ॥ (१) ॥॥॥ 'डाबुभा-भ्याम्-' (४।१।१३) इति पक्षे डाप् । ('सीमा घाटस्थिति-क्षेत्रेष्वण्डकोषेऽपि च स्त्रियाम्'॥ (२) ॥॥॥ 'आघाटशब्दोऽ-प्यत्र' ॥॥॥ द्वे 'सीमायाः'॥ चत्वार्येकार्धानि इलन्ये ॥)

घोष आभीरपही स्यात्

घोष इति ॥ घोषन्ति गावोऽत्र । 'घुषिरविशब्दने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घन्। 'घोष आभीरपह्यां स्याद्गोपालध्वनिघोषके । कांस्ये चाम्बुदनादे ना घोषा मधुरिकौषधौं' ॥ (१) ॥॥॥ आभीराणां पिलः । 'कुटिमामकयोः पिलः' इति शाश्वतः ॥ (२) ॥॥॥ है 'गोपग्रामस्य'॥

पक्षणः शबरालयः॥ २०॥

पक्कण इति ॥ पचिन्त । किप् (३।२।१७८) । कणन्ति । 'कण शब्दे' (भ्वा प॰ से॰) पचायच् (३।३।१३४) । पचः कणा यत्र । पाककलहायेव प्रधानं तत्र नान्यत् ॥ (१) ॥॥॥ शवं रान्ति शवराः । तेषामालयः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'भिछ-न्नामस्य'॥

इति पुरवर्गविवरणम् ॥

महीध्रे शिखरिश्माभृदहार्यधरपर्वताः। अद्गिगोत्रगिरियावाचलशैलशिलोचयाः॥१॥

महीभ्र इत्यादि ॥ महीं धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । मूलिभुजादित्वात् (वा॰ ३।२।५) कः ॥(१) ॥*॥ बीखरमस्यास्ति । अत इनिः (५।२।११५) । 'शिखरी स्यादपामार्गे शैलपादपयोः पुमान्' ॥(२)॥*॥ क्मां बिभर्ति । 'हुमृञ् धारणपोषणयोः' (जु॰ उ॰ अ॰) ।'किप् च' (३।२।

१—तथाच माधः 'शैलोपशस्यनिपतद्रथनेमिषारा-' इति-इति मुकुटः ॥ २—तथाच प्रयोगः 'दिग्मातद्रघटाविभक्तचतुराषाटा मही साध्यते' इति—इति मुकुटः ॥

<mark>७६) इति क्रिप् ॥(३)॥</mark>श। हियते । 'हब् हरणे' (स्वा० उ० थ॰)। 'ऋहलोण्यंत्' (३।१।१२४)। न हार्यः । 'अहार्यो हर्तु-सराक्ये शैलेऽपि' इति हैमः॥ (४)॥*॥ घरति । 'धृत् धारणे' (भ्वा॰ उ॰अ॰) । पचार्यंच् (३।१।१३५) । 'धरः कूर्माधिपे गिरौ । कार्पासत्लेऽथ धरा मेदोभूमिजरायुषु इति हैमः ॥ (५)॥*॥ पर्वाणि सन्त्यत्र । 'तप् पर्वमरुद्धां' (वा० ५।२।१२२) यद्वा पर्वति । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । 'मृमृद्दी-' (उ॰ ३१९९०) इलातच् । ('पर्वतः पादपे पुंसि शाकम-रस्पप्रभेदयोः । देवसुन्यन्तरे शैले' ॥ (६) ॥≉॥ अत्ति, अ-द्यते, वा 'अद भक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰)। 'अदिशदिभूगुमि-भ्यः किन्' (उ॰ ४।६५) । 'अद्भिस्तु पर्वते । सूर्ये शाखिनि च' इति हैमः ॥ (७) ॥ ॥ गां त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (ম্যাও আও অও)। 'আतः –' (३।२।३) इति कः। 'गोत्रं क्षेत्रेऽन्वये छत्रे संभाव्ये वोधवत्मनीः । वने नाम्नि च, गोत्रोऽद्रौ, गोत्रा भुवि गवां गणें इति हैमः ॥ (८) ॥ ॥ गिरति 'ग्रू निगरणे' (तु० प० से०)। वाहुलकात्किः। 'ऋत इद्धातोः' (७।१।१००) । 'गिरिः पूज्येऽक्षिरुजि कन्दुके । बैंले गैरेयके गीर्णावपि' इति हैमः ॥ (९)॥ ॥ प्रसते। 'ब्रम्ड अदने' (भ्वा० आ० से०) 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२। ७५) इति वनिष् । पृषोदरादिः (६।३।**१०**९) ॥ (१०)॥∗॥ न चलति । 'चल कम्पने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३५) । 'अचलस्तु गिरिकीलयोः । अचला भुवि' इति हैमः ॥ (११) ॥*॥ प्रचुराः शिलाः सन्खत्र । ज्योत्सा-दिलादण् (वा॰ ५।२।१०३) ॥ 'दौलो भूमृति दौलं तु बैठिये ताक्ष्यंशैलके' इति हैमः॥ (१२)॥*॥ शिलाभिरु-भीयते । 'चित्र् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३। ३।५६) ॥ (१३) ॥ ॥ त्रयोदश 'पर्वतसामान्यस्य' ॥ लोकालोकश्चक्रवालः

लोकिति॥ 'लोक दर्शने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। भावे घर्ष् (३१३११३)। न लोकः। लोकालोको प्रकाशान्धकारा-वत्र स्तः। अन्तर्वृद्धिः सूर्यकिरणानां स्पर्शास्पर्शाभ्याम्॥ (१)॥ शा चकं भूमण्डलं वलते। 'वल वेष्टने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'कमण्यण्' (३१२११)। डलयोरेकलस्मरणात् 'चकवाडः' अपि। यद्वा चकाकारेण वाडते। 'वाडृ आहाव्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰) पचायच् (३१९११३५)। 'चकवालमस्यास्ति' इति वा। अर्शआयच् (५१२१९७)। 'चकवालमस्यास्ति' स्याद्धकवालं तु मण्डले' इति हैमः॥ (२)॥ ॥ द्वे 'स्तर-द्वीपवत्या भूमेः'॥

रीपवत्या भूमः'॥ त्रिकृटस्त्रिककुत्समौ।

त्रिक्ट इति ॥ त्रीणि कूटान्यस्य । 'त्रिक्टं सिन्धुलवणे त्रिक्टः पर्वतान्तरे' इति हैमेः ॥ (१) ॥॥॥ त्रीणि ककुद- सहशानि शृङ्गाण्यस्य । 'त्रिककुत् पर्वते' (५।४।१४७)॥
(२)॥ ॥ द्वे 'लङ्काधिष्ठानपर्वतस्य'॥

अतस्तु चरमध्माभृत्

अस्त इति ॥ असित स्म । 'अस दीप्ती' (स्वा॰ उ॰ से॰) 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । यद्वा अस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) । क्तः (३।४।७२) । 'अस्तं क्षितेऽप्यवसिते त्रिष्ठ, ना पश्चिमाचले' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥॥ चरन्त्यत्र । 'चर गतौ (स्वा॰ प॰ से॰) 'चरे-रमः' (उ॰ ५।६९) ॥ (२) ॥॥॥ 'पश्चिमपर्वतस्य' द्वे ॥ उदयः पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥

उद्य इति ॥ उद्यन्ति महा अस्मात् । 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) 'एरच्' (३।३।५६) 'उद्यः पर्वतोन्नत्योः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पूर्वः पूर्वतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उद्यास्तरस्य' ॥

हिमवान्निपधो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रकः। गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः॥ ३॥

हिमेति ॥ हिममस्मित्रस्ति । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥ श। निषीदति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोद्रादिः (६। ३।१०९)। 'निषधः कठिने देशे तदाजे पर्वतान्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ ॥ विरुद्धं ध्यायति । 'ध्यै चिन्ता-याम्' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्वीपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । पृषोदरादिः । (६।३।१०९) यद्वा वि इध्यते । 'नि इन्धी दीप्ती' (६० आ० से०)। प्यत् (३।१।१२४) अन्तर्भावितण्यर्थः । शकन्ध्वादिः (६।१।९४) । वीन्धे वा । अद्यादिः (उ० ४।१२२) । 'विनध्या स्त्रियां स्वल्यां स्या-त्पुंसि व्याधादिभेदयोः' ॥ (१) ॥ ॥ माल्याकारतास्यास्ति । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥ ॥ परितो यात्रया दश्यते । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । स्वीर्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥ शा गन्धेन मादयति । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०)। णिजन्तः । नन्यादिः (३।१।१३४)। 'स्याद्रन्धमादनो भृक्ते गन्धके वानरान्तरे । स्त्री सुरायां नगे न स्त्री'+चिरे-जीवी द्विकाजयोः + ॥ (१) ॥ ॥ हेम्रः कूटो राशिः ॥ (१) ॥*॥ आदिशब्दान् मलय-दर्दुर-चित्रक्रट-मैनाक-सह्या-दि-संग्रहः ॥

पाषाणप्रस्तरयाबोपलाइमानः शिला द्रषत् । पाषाणिति ॥ पिनष्टि । 'पिष्टु संचूर्णने' (रु० प० अ०)।

१—पारियात्रकोऽन्तस्थतृतीयः । तथाच 'मुक्के महीमत्र विधाय यात्रां ससद्यविन्ध्याचलपारियात्राम्' इत्यन्तयमके वराहः—कृति मुकुटः ॥२—'इदं तु न प्रकृतोपयोगि । चिरजीविककाकयोः' इति पाठः ॥

१—हैमे तु 'त्रिकूटस्तु सुवेलके' इति पाठो दृश्यते । उक्तपा-ठस्तु मेदिन्यां दृश्यते ॥

वाहुलकादानच् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । मूैर्धन्यषः । पषत्यनेन । 'पष वाधे अन्थे च' ( ) । 'हलश्च' (३।३। १२१) इति घन । अणति । 'अण शब्दे' (स्वा॰ प॰ से॰) अच् (३।१।१३४) पाषश्चासावणश्च । यत्तु-'पषोर्णत्' इलानच्-इति मुकुटः । तन्न । उक्तसूत्रादर्शनात् ॥ (१) ॥ ॥ प्रस्तृणाति । 'स्तृञ् आच्छादने' (त्रया० उ० अ०) पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'प्रस्तरो प्रावणि मणौ' इति हैर्मः ॥ (२) ॥ ।।। गिरति, गृणाति, वा । 'गृ निगरणे' (तु॰ प॰ से॰) 'शब्दे' (त्रया॰ प॰ से॰) वा । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति वनिप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा गरति । 'गृ सेके' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । मूलविभुजादिः (वा॰ ३।२।५)। अवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकात्किनिः । प्रश्वासाववा च । 'प्रावा तु प्रस्तरे पृ-थ्वीधरे पुंसि' इति मेदिनी ॥ (३) ॥ ॥ उप लाति । 'ला दाने' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आतश्चोप-' (३।१।१३६) इति कः । यद्वा पलति । 'पल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) अच् ३।१।१३४) । ओः शंभोः पलो बोधकः । 'उपलो प्रावर-लयोः । उपला तु शर्करायाम्' इति हैमः ॥ (४) ॥ 🕬 अश्रुते । 'अग्रूड् व्याप्तौ संघाते च' (खा॰ आ॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति मनिन् ॥ (५)॥॥ शि-लति । 'शिल उञ्छे' (तु॰ प॰ से॰) तालव्यादिः । 'इगु-पध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥ ॥ हणाति । 'दू विदारणे' (ऋया॰ प॰ से॰)। 'हणातेः पुग्र्यस्तश्च' (उ॰ १। १३१) इल्पदिः । 'हैषत्पाषाणमात्रके । निष्पेषणार्थपट्टेऽपिं'। ('कषायः कूष्माण्डो महिष) वृषभव्योषदृषदः' इत्यूष्मभेदा-न्मूर्धन्यमध्यः ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'पाषाणस्य' ॥

क्टोऽस्त्री शिखरं शहम

कूट इति ॥ कूटयति । 'कूट दाहे' (चु॰ उ॰ से॰)।
पचायच् (३।१।१३४) । यत्तु—'इगुपध-' (३।१।१३५)
इति कः-इति मुकुटः । तत्र । कूटेश्वरादित्वेन णिजन्तत्वादिगुपधत्वासंभवात् । णिजभावे वा । कूट्यते वा घज् (३।३।
१४) 'कूटं पूर्द्वार्रेयन्त्रयोः । मायादम्भादिशृकेषु सीराक्षेऽन्तगुच्छयोः । निश्चलेऽयोधने राशों' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥
शिखाऽस्यास्ति । 'शिखाया हस्रश्च' (५।२) इति रः । शिखां
राति, इति वा । 'ह्यापोः-' (६।३।६३) इति हस्तः । 'शिन

खरं पुलैकाययोः । पक्षदािष्ठमवीजाममाणिक्यशकलेऽपि च।
गिरिगृक्षायकेक्षामुं इति हैमः । 'अस्त्रों इति पूर्वोत्तराभ्यां
संकथ्यते ॥ (२)॥॥॥ श्रणाित । 'श्रृ हिंसायाम्' (त्रया०
प० से०)। 'श्रणातेर्वस्त्रश्च' (उ० १।१२६) इति गन्नुड्हस्ताः।
'श्र्रें इं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्राथ श्रृङ्गः कूर्चकशिषके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनभेदयोर्ऋषभोषधों इति भेदिनी ॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'पर्वतात्रस्य'॥

प्रपातस्त्वतटो भृगुः॥ ४॥

प्रपात इति ॥ प्रपतन्ससात् । 'पत्ल गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अकर्तरि-' (३।३।१४) इति घन्। 'प्रपातो निर्झरे मृगौ। अवटे पतने कच्छे' इति हैमँः ॥ (१) ॥*॥ न तटमत्र ॥ (१) ॥*॥ मृज्जति मृज्ज्यते वा। 'श्रस्ज पाके' (तु॰ ड॰ अ॰)। 'प्रथिम्नदिश्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च' (उ॰ १।२८)। न्यङ्कादिलात् कुत्वं (७।३।५३)। 'मृगुः सानौ जमदिश्रपातयोः। ग्रुके रुद्धे च' इति हैमः। 'प्रपातस्तु तटो भृगुः' इति पाठे प्रपत्सते यतस्तटात्स मृगुः॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'पर्वतात्पतनस्थानस्य'॥

कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः कटक इति ॥ कटति, कट्यते, वा । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'क्कन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ॰ २।३२) । 'कदकस्लदिनितम्बे बाहुभूषणे । (सेनायां राजधान्यां च)' इति हैमः ॥(१) ॥*॥ एकं 'पर्वतमध्यभागस्य मेखला-ख्यस्य'॥

स्तुः प्रस्थः सातुरस्त्रियौ । स्रुरिति ॥ स्रोति जलम्, स्नाति वा । 'ज्णु प्रस्रवणे'

१—रोमाञ्चाग्रम।त्रयोर्थथा 'रुचिरैः शिखरैः काम्या गृहस्त्री च मृगेक्षणा'। पक्कदाडिमबीजाभमाणिक्यखण्डे यथा-'तन्त्री इयामा शिखरदशना' इत्यनेकार्थकैरवाकरकी मुदी ॥ २—हैमे तु 'वृक्षाये पर्वताम्रे च'इति पाठ उपलभ्यते ॥ ३—ऋङ्गराब्दः पुंस्यपीति स्वामी पिलका च । तथाच 'जिगाय जम्बूजनितश्रियः श्रियं सुमेरुशङ्गस्य तदा तदासनम्' इति माधः — इति सुकुटः ॥ ४—हैमे तु 'प्रपातः सौप्तिके भृगौ' इत्येतावदेव पाठ उपल-भ्यते । व्याख्यातं च 'सौप्तिको रात्रिधाती' इति । तत्र यथा 'यस्य प्रपातभयतो निशि न प्रसुप्ताः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुखाम् ॥ ५-अनयोः स्तुनितम्बयोः साहचर्यादस्त्रीत्वम् । 'पुमानेव स्तुः' इति सर्वेथरः—इति मुकुट: ॥ हैमाभिधाननाममालाव्याख्यायाम्पि स्नुः पुंलिङ्गः' ह्त्युक्तम् ॥ अत्रेदं प्रतिभाति । सानुशब्दस्यास्त्री-स्नुशब्दस्याप्यस्रीत्वमेव । 'पदन्नो-' (६।१।) इति सूत्रे स्तुमा-देशं विधाय तस्य स्थानितायाः सानुशब्दस्यैव भाष्यकृता दिशे-तत्वात् । स्थान्यादेशयोभिन्नलिङ्गत्वे 'स्थान्यथीभिधानसमर्थस्यैवा-देशता' इति सिद्धान्तभङ्गापत्तेः । पश्चकपक्षे लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकाः र्थत्वादिति ॥

१— 'संहर्षपाषाणपुरीषद्षिकानिषेषदुःषेषमृषानुषङ्गिणः' इत्यू-ष्मविवेकात्—इति मुकुटः ॥ २—मेदिनीस्थोऽयं पाठः । हैमे तु 'प्रस्तारे' इत्यधिकः पाठः ॥ ३— दृषदः शिलासाहचर्या-त्स्त्रीत्वम्—इति मुकुटः ॥ ४—यत्रे मृगादिवन्धनार्थे । छले यथा 'छित्वा पाशमपास्य कूटरचनां भक्त्या बलाह्यागुराम्' इत्यनेका-थैकैरवाकरकौमुदी ॥

(अ॰ प॰ अ॰) । 'ष्णा शौचे' (अ॰ प॰ से॰) वा। मितद्वादिलात् (वा॰ ३।२।१८०) हुः ॥ (१) ॥॥॥ प्रतिष्ठन्तेऽत्र । घनर्थे कः (वा॰ ३।३।१०८) । 'प्रस्यो-ऽस्त्रियां मानभेदे सानावुन्मित्वस्तुनि'॥ (२)॥॥॥ सनोति । 'षणु दाने' (त॰ उ॰ से॰) । 'हसनिजनि—' (उ॰ १।३) इति युण्। 'सानुरस्त्री वने प्रस्थे वात्यामार्गार्येके विदे'॥ (३)॥॥॥ द्वित्वात्प्रस्थोऽप्यस्त्री। त्रीणि 'पर्वतसमभूमा-

उत्सः प्रस्नवणम्

उत्स इति ॥ उनित जलेन 'उन्दी क्लेदने' (६० प० से०)। 'उन्दिगुधिकुषिभ्यश्व' (उ० २१६८) इति सः । 'कित्' इत्यनुवृत्तेर्नलोपः । 'उन्दिति' इति मुकुटेन कृतं विम्रहमदर्शनं प्रामादिकम् । उन्दे रौधादिकलात्॥ (१)॥॥॥ प्रस्नवन्त्यापो-ऽस्मात्। 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'भीमादयः–' (३। ४।७४) इति 'कृत्यल्युटः–' (३।३।११३) इति वाऽपादाने ल्युट् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'यतो जलं स्रवस्ति तस्य स्थानस्य'॥

वारिप्रवाही निर्झरो झरः॥५॥

वारीति ॥ वारिणः प्रवाहः ॥॥ निर्झरणम् । 'झूष् वयोहानी' (दि० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यत्तु निर्झरन्यनेन—इति विम्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तत्र । करणेडपो दुर्लभलात् । ल्युटा वाधात् । शविप दुर्लभः । धूषो दैवादिकलात् ॥ (१) ॥॥॥ एवं झरः ॥ पित्त्वात् (३।३।१०४) अहि 'झरा' ॥॥॥ 'अच इः' (उ० ४।२३९) 'झरिः' ॥॥॥ ततो डीषि (ग० ४।१।४५) 'झरी' च॥ (२) ॥॥॥ उपसर्गान्तरनिष्टत्त्यर्थो निर् ॥॥॥ द्वे 'उत्सान्नि-गैतजलप्रवाहस्य'। पश्चापि पर्याया इस्तन्ये॥

दरी तु कंदरो वा स्त्री

द्रीति ॥ हणाति । 'हृ विदारणे' (क्रया॰ प॰ से॰)। पचादौ (३१११३४) 'दरट्' इति पाठात् 'टिह्या-' (४१९१ १५) इति डीप्। 'द्रोऽस्त्री साध्वसे गर्ते कंदरे तु द्री स्ट्या। द्राऽव्ययं मनागर्थे' ॥ (१) ॥*॥ कं जलम् । तेन दीर्यते। 'ऋदोरप्' (३१३१५७)। ('कंद्रोऽङ्करे । विवरे च गुहायां च')॥*॥ स्त्रियां टाप् (४१९१४)॥ (२)॥*॥ द्वे 'कृत्रिमस्य गृहाकारस्य गिरिविवरस्य'॥ देवस्वातिबले गुहा।

गहरम्

देवेति ॥ अक्वत्रिमे पर्वतस्य विले । विलति । 'विल

१— 'अत्युच्चवस्तुनि' इति पाठान्तरम् ॥ २—अअके पछवे । अत एव विश्वकोषे 'सानुः ग्रङ्गे बुधे मार्गे वात्यायां पछवे वने' इति पाठ उपलभ्यते ॥ ३—तथाच 'कन्दरासु तरुणीरिह नयति रविः' इति माघः – इति सुकुटः ॥ भेदने' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३११११३५) इति कः (१) ॥*॥ गृहति । 'गृहू संवरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३११११३५) इति कः। यत्तु—गृह्यतेऽनया। भिदायङ् (३१३११०४)—इति मुकुटः। तन्न। 'अजब्भ्याम्' (वा॰ ३१३११२६) इति वार्तिकविरोधात्। 'गुहः पाण्मा-तुरे गृहा। सिंहपुच्छयां च गर्ते च पर्वतादेश्व गहरे'॥ (२)॥*॥ गाह्यते! 'गाहू विलोडने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'छित्वरछत्वर-' (उ॰ ३११) इति ष्वरजन्तं निपास्यते। ('अथ गहरम्। गुहागहनदम्भेषु निकुष्ठे तु पुमानयम्')॥ (३)॥*॥ केचित्तु—'देवस्वाते बिलं गुहा' इति काल्यात् 'गृह्यं विलदम्भयोः' इति शाश्वताच्च ('बिलं रन्ध्रे गृहायां च' इति हैमतश्र) चत्वारि नामानि—इत्याहुः॥ त्रीणि 'अकृत्रिमस्य गिरिविलस्य'॥

गण्डद्दौलास्तु च्युताः स्थूलोपैला गिरेः ॥ ६॥

गण्डेति ॥ 'गण्डः कपोले पिटके' इति विश्वः । गण्ड इव शैलाः । शैलशब्दस्तद्वयवे वर्तते । 'विशेषणं विशेष्येण–' (२।१।५७) इति समासः । शैलानां गण्डा इव, इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) । 'गण्डशैलो ललाटे स्याच्युत-स्थूलोपले गिरेः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् । 'गिरेः पतितस्थूल-पाषाणस्य' ॥

खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्

खनिरिति ॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । 'खनिकिषि-' (उ॰ ।४।१४०) इति इः ॥॥। 'कृदि-कारात्-' (ग॰ ४।१।४५) इति वा डीष् ॥॥। 'इञ्जादिभ्यः' (वा॰ ३।३।१०८) इतीञ् । 'खनिरेव मता खानिः' इति द्विरूपकोशः ॥ (१) ॥॥। आकुर्वन्खत्र । 'डुकुञ्' (त॰ उ॰ अ॰) । आकीर्यन्ते धातवोऽत्र । 'कॄ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰) । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।१९९) इति कः । 'आकरो निकरे खनौ'॥ (२) ।॥॥ द्वे 'रलाद्युत्पत्ति-स्थानस्य'॥

पादाः प्रत्यन्तपर्वताः।

पादा इति ॥ पद्यते एभिः । 'पद गती' (दि० आ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घन् । 'पादो मूलो-ऽस्नतुर्यांशाङ्गिषु प्रत्यन्तपर्वते' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्र-त्यन्ते महाद्रीणां समीपे ये क्षुद्राः पर्वताः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पर्वतसमीपस्थाल्पपर्वतानाम्'॥

१—गहरं छीवमेव । गहरा गहरी तूपचारात, इति तु पिक्का—इति मुकुटः । हैमाभिधानिवन्तामणिनाममालाव्या-ख्यायां तु 'गहरः पुंछीबलिकः' इत्युक्तम् ॥ २—'स्थूलोपलाः' इत्युपलक्षणम् । तेन 'लीलां दधौ राजतगण्डशैलः' इति माध-प्रयोग उपपद्यते—इति मुकुटः ॥ ३—अतएव 'धृतगम्भीरखनी-खनीलिमा' इति नैषधः—इति मुकुटः ॥ उपत्यकाद्वेरीसन्ना भूमिरूष्वेमधित्यका ॥ ७ ॥

उपेति ॥ उप आसना । अघि आरूढा । 'उपाधिभ्यां स्यकत्रासन्नारूढयोः' (५।२।३४) इति स्यकत् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'अद्रेरधऊर्ध्वासन्नभूमेः' ॥ धातुर्मनःशिलाद्यद्रेः

धातुरिति ॥ दधाति शोभाम् । 'सितनि-' (उ० १। ६९) इति तुन् ॥ (१) ॥*॥ 'स्रवर्णरूप्यताम्राणि हरितालं मनःशिला । गैरिकाञ्जनकासीससीसलोहाः सिहञ्जलाः । गन्धकोऽभ्रकमित्याचा धातवो गिरिसंभवाः' ॥*॥ एकम् 'मनःशिलादिधातोः'॥

गैरिकं तु विशेषतः।

गैरीति ॥ गिरो भवम् इति विग्रहे गिरिकशब्दादण् (४। ३।५३)। अव्यविकन्यायात् । अध्यात्मादिलात् (वा० ४। ३।६०) ठज् वा। गैरिकं तु विशेषेण धातुः। धातुशब्देनैव प्रसिद्धत्वात् 'गैरिकं धातुश्वमयोः'॥ (१) ॥॥ एकम् 'धातुविशेषस्य'॥

निकुअकुऔ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे॥ ८॥

निकुञ्जेति ॥ कावजनि । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि॰ आ॰ से॰) । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । पृषोदरादिः (६।३।१०) । —कुजनस्यत्र । 'कुजि अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घण्—इति मुकुटः । तत्र । कुजिधातोधीतुपाठेऽदर्शनात् । यत्तु 'न्युङ्कादेः' इति कुत्वाभावः—इति तदिष न । 'नैयङ्कादेः' इत्यस्य कुत्वविधायकत्वात् । निरत्रोपसर्गान्तरत्यावृत्त्यर्थम् । कुजिरावरणार्थी लोकात्—इति क्षीरस्वामी । 'कुञ्जोऽस्त्रयां निकुजेऽपि हनौ दन्ते च दन्तिनाम्' इति विश्वः । द्वे 'लतादिभिः पिहिन्तस्य स्थानस्य'॥

इति शैलवर्गविवरणम्॥

अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्।

अटवीति ॥ अटन्सत्र । 'अट गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'पद्यटिभ्यामविः' ( )। 'कृदिकारात्-' (ग॰ ४।१।४५)

१—'अद्रेरित्सस्य संबन्धिमात्रोपलक्षकत्वादन्यत्रापि। 'समुद्रो-पत्यका हमी पर्वताधित्यका पुरी' इति भट्टिरिति स्वाम्यादयः—इति मुकुटः॥ २—'अथ शुचादयो नजन्ता द्विसप्तिः परमौभाषाः' इति प्रतिज्ञायां द्विसप्तिसंख्याकथनानुरोधेन जगुः, 'गुजि अन्यक्ते शब्दे' इत्यत्र कुजिरिप पूर्वमासीदिति प्रतिभाति। कुजि विना द्विसप्तितंसंख्यानुपपित्तरस्थेव॥ ३—'कृत्वाभावः' इत्युक्त्वा 'न कादेः' (७।३।५९) इति हि स्त्रं तेनोपन्यस्तम्। पश्चाछेखकादि-प्रमादात्तथा पाठो जातः—इति सम्यक्। 'न्यङ्कादीनां च' इत्येवं स्त्रसत्वेन 'न्युङ्कादेः' इत्येवं स्त्रस्यानुपलम्भेन 'कृत्वविधायकत्वात्' इत्युक्तिर्यादृशी। तत्तु धीमद्भिराकलनीयम्॥

इति डीष् । यत्तु मुकुटः अटा वयः पक्षिणोऽत्र । पूर्वव-न्डोष् । संज्ञाशब्दत्वात् 'अनुपसर्जनात्' इति स्नीप्रस्यस्य न निषेधः—इलाह । तत्र । अटविशब्दस्य कृदन्तत्वाभावात् । 'संज्ञाशब्दलात्' इति हैतोरप्रयोजकलात् समुदायस्यानुपसर्ज-नत्वाच ॥ (१) ॥ ॥ अर्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तेर्नित्' (उ॰ ३।१०२) इत्यन्यः ॥ (२) ॥*॥ वेप-न्तेऽत्र । 'हवेपृ कम्पने' (भ्वा० आ० से०) 'वेपितुह्योई-स्रक्ष' (उ॰ २।५२) इतीनन् । विशेषेण पियन्सत्र वा । 'पि गतौ' (तु॰ प॰ से॰)। बाहुलकान्नक्॥ (३) ॥*॥ गाह्यते । 'गाहू विलोडने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'बहुलम-न्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । 'कृच्छ्रगहनयोः' (७।२।२२) इति निर्देशाद्रस्यः । 'गहनं वनदुःखयोः। गह्नरे कलिले चापि' इति हैमः॥ (४)॥ ॥ कानयति दीपयति स्मरादि 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु' (भ्वा॰ प॰ से॰)। युच् (उ॰ २।७८)। त्युः (३।१।१३४) वा। 'कं जलम् अननं जीवनमस्य' इति वा। 'काननं तु ब्रह्मास्ये विपिने गृहे' इति हैमः ॥ (५) ॥ ॥ वनति । 'वन संभक्ती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ^१ ॥ यत्तु— वन्यते । अच्-इति मुकुटः । तन्न । कर्मणि पचायचोऽसं-भवात् । 'वनं नषुंसकं नीरे निवासालयकानने' ॥ (६) ॥*॥ षद् 'अरण्यस्य'॥

महाण्यमरण्यानी

महेति ॥ महच तदरण्यं च । 'सन्महत्-' (२।१।६९) इति समासः ॥ (१) ॥ ॥ महदरण्यम् । 'हिमारण्ययो-मेहत्त्वे' (वा॰ ४।१।४९) इति डीषानुकौ ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'महतो वनस्य'॥

गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥ १ ॥ गृहेति ॥ गृहस्यारामाः ॥ (१) ॥*॥ कुटाद्गृहानि-

ष्कान्ताः 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'निष्कुटस्तु गृहोद्याने स्यात्केदारकवाटयोः' ॥ (२)॥॥ द्वे 'गृहसमीपोपवनस्य'॥

आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत्।

आरेति ॥ आरमन्यत्र । 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घज् ॥ (१) ॥॥। उपगतं वनम् । 'प्रादयो गताद्यर्थे' (वा॰ २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥॥। एवकारादकृत्रिमवन-व्युदासः ॥॥॥ द्वे 'कृत्रिमवृक्षसमृहस्य'॥

अमात्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका ॥ २ ॥

अमेति ॥ वट्यते । 'वट वेष्टने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वुल् । 'तुष्' इति मुकुटस्य प्रमादः । टाप् (४।१।४)। 'प्रत्ययस्थात्-' (७३।४४) इती-

१—गौरादिङीषि (४।१।४१) वनी च । 'स्वबनी संप्रवदिषः कापि का' इति नैषधकाव्यात्—इति मुकुटः ॥

त्वम् । वृक्षाणां सा ॥ (१) ॥*॥ एकं **'मन्त्रिणो वेदया-**याश्च गृहस्योपवनस्य'॥

पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम्।

पुमानिति ॥ आक्रीडन्खत्र । 'क्रीडृ विहारे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन् । 'ज्ञेयमाक्री-डमुद्यानम्' इत्यमरमालायां तु क्लीवमुक्तम् ॥ (१) ॥॥ उ-द्यान्त्यत्र । 'या प्रापणे' (अ॰ प॰ अ॰) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । 'उद्यानं स्यात्रिःसरणे वनभेदे प्रयोजने' । (२) ॥॥ द्वे 'राक्षः सर्चोपभोग्यवनस्य'॥

स्यादेतदेव प्रमद्वनमन्तःपुरोचितम् ॥ ३ ॥

स्यादिति ॥ प्रमदानां वनम् । 'ङ्यापोः-' (६।३।६३) इति हस्वैः ॥ (१) ॥*॥ 'यत्र सस्त्रीको राजा क्रीडिति तस्य' एकम् ॥ वीथ्यालिराविलेः पङ्किः श्रेणी

वीति ॥ विथ्यते । 'विथृ याचने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'इगुपधात्मित्-' (उ०४।१२०) इतीन् । वाहुलकाद्दीर्घः । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा डीष् । 'विथी वर्त्मीन पक्षो च गृहाङ्गे नाट्यरूपके' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ आलति । 'अल भूषणादों' (भ्वा॰ प॰ से॰)। आङि । इन् (उ०४।१९८) । 'आलिः सख्यावैलीसेत्वनर्थेषु विश्वरायों' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ आ वलति । 'वल संवर्त्यायों' (भ्वा॰ प॰ से॰) । आङि । इन् (उ०४।१९८) ॥ (३) ॥॥॥ पञ्चते । 'पचि विस्तारे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। क्तिच् (३।३।१७४) । 'पिकृद्छन्दःश्रेण्योः' इति हैमः ॥ (४) ॥॥॥ श्रीयते । 'श्रिज् सेवायाम्' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'विहिश्रि'-' (उ०४।५३) इति निः । 'श्रेण्यात्यां कार्र्सहती' इति हैमः ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'सान्तर्पङ्कः'॥ लेखास्त राजयः।

छेखा इति ॥ छिख्यते । 'लिख अक्षरिवन्यासे' (तु॰ प॰ से॰)। भिदादी (३।३।१०४) पाठादङ्गुणी। 'छेखो छेख्ये दैवते च छेखा राज्यां लिपाविष' इति हैमः ॥*॥ रल-योरेकत्वस्मरणात् 'रेखा' अपि ॥ (१) ॥*॥ राजित 'राजृ दीप्तौ' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। इन् (उ॰४।११८)। 'विष-विस-' (उ॰४।१२५) इतीज् वा। 'राजी रेखायां पङ्की च' इति हैमः ॥ (१)॥*॥ द्वे 'निरन्तरपङ्क्ष्यपङ्किसाधारणायाः'॥

वन्या वनसमृहे स्याद् वन्येति ॥ वनानां समृहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।

१—हरवाभावोऽपि । 'प्रविष्टः प्रमदावनम्' इति भट्टिः— इति मुकुटः ॥ २ — डीवभावे हरवान्तापि 'घनवीथिवीथिम्' इति माघः—इति मुकुटः ॥ ३ — सेतुष्वनथें इति पाठः ॥ ४९)। ('वन्यं त्रिषु वनोद्भूते स्त्री वनाम्बुसमूहयोः')॥ (१) ॥ शा एकम् 'वनसमूहस्य'॥

अङ्करोऽभिनवोद्धिदि ॥ ४॥

अङ्कर इति ॥ अङ्काते । 'अकि लक्षणे' (भ्वा॰आ॰ से॰)। 'मन्दिवाशिमथि—' (उ॰ ११३८) इत्युरच् । 'अ- ङुरो रोम्णि सलिले रुधिरेऽभिनवोद्गमे' इति हैमः ॥॥॥ खर्ज्रादिलात् ऊरः 'अङ्करश्राङ्करः प्रोक्तः' इति हलायुधः ॥ (१)॥॥॥ उद्भिनत्ति भुवम् । 'मिदिर् विदारणे' (६० उ॰ अ॰)। 'सत्मृद्विप—' (३।२।६१) इति किप्। अभिनवश्रासाबुद्विच॥ (१)॥॥॥ द्वे 'नृतनाङ्करस्य'॥

बृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः। अनोकहः कुटः सालः पलाशी द्वदुमागमाः॥५॥

वृक्ष इति ॥ वृक्षति । 'वृक्ष वरणे' ( )। पचाद्यच (३।१।१३४) वृध्यते वा । 'ओत्रश्च छेदने' (तु० प० से०) । सक् (उ॰ ३।६६) ॥ (१) ॥ ।। मह्यां रोहति 'रुह बीजज-न्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) ।-- मूलविभुजादि-त्वात् (वा॰ ३।२।५) कः-इति मुकुटः । तन्न । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इत्यस्य सत्त्वात् ॥ (२) ॥*॥ शाखास्यास्ति । त्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः । यद्वा अवस्यं शाखति । 'शाख व्याप्तौ' (भ्वा० प० से० । आवस्यके णिनिः (३।३। १७०) । 'शाखी स्यात्पादपे वेदे तुरुष्काख्यजने पुमान्' ॥ (३) ॥ ॥ विटपः शाखाविस्तारोऽस्यास्ति । 'अत इनिः-' (५।२।११५) ॥ (४) ॥ ।।। पादैः पिबति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०)। 'सुपि' (३।२।४) इति कैः। 'पादपः पादपीठेऽद्रौ पादुकायां तु पादपां इति विश्वः ॥ (५) ॥ ॥ तरित । तरन्त्यनेन इति वा । 'तृ प्रवनसंतरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'भृमुशीङ्-' (उ॰ १।७) इत्युः॥ (६) ॥*॥ अनसः शकटस्याकं गतिं हन्ति । 'अन्येष्वपि-' (३।२। १०१) इति हन्तेर्डः ॥ (७) ॥३॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) 'इगुपध-' (३। १।१३५) इति को वा । मुकुटस्तु — 'कौति शब्दायते पक्ष्यत्र' इति । 'कणेष्ठः' वाहुलकान् अन्येभ्योऽपि टः कुटादिलात् (१।२।१) ङित्त्वे गुणाभावः । बाहुलकान्नेकादेशः-इति वदन् टवर्गद्वितीयं मन्यते । तत्र 'कौति' इति विगृह्य कटाइ-त्वोक्तिः प्रामादिकी । आदादिकस्य 'कौति' इति रूपसंभवात । तौदादिकस्य 'कुवते' इति रूपस्य संभवात् ॥ (८) ॥ ॥ स-ल्यते । 'षल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अकर्तरि-' (३।३। १४) इति घन् । मुकुटस्तु — सलति । वायुना चलति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०)—इत्याह । तन्न । दन्त्यादेस्तत्र पाठाभावात् । तालव्योष्मादेस्तत्र पाठात्। 'पुंसि भूरहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः' इति दन्लादौ र-

१--- 'पादपो वृक्षपीठयोः' इति हैमः इति वा पाठः ॥

भसः । 'सालः रार्जतरौ वृक्षमात्रप्राकारयोरपि' ॥ (९)॥<।। पलाशानि सन्त्यस्य । अत इनिः (५।२।११५) । 'पलाशी' वृक्षरक्षसोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१०) ॥ ॥ द्रवत्यूर्ध्वम् 'हु गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। मितद्वादित्वात् (वा॰ ३। २।१८०) हुः॥ (११)॥*॥ 'समुदाये वृत्ताः शब्दा अवयवे-ष्विप वर्तन्ते' इति न्यायात् द्वः शाखाऽस्यास्ति । 'द्युद्वभ्यां मः' (८,१२,१०८) । 'द्वनस्तु पादपे पारिजाते किंपुरुषेश्वरे' इति हैमः ॥ (१२) ॥ ।। न गच्छति । 'गम्लु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१३)॥*॥ त्रयो<mark>दश</mark> 'बृक्षस्य'॥

वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्

वानेति ॥ वनस्य पतिः 'पारस्करप्रभृतीनि' (६।१। १५७) इति सुट्। वनस्पतौ भवः 'दिखदिखा–' (४।१ ८५) इति ण्यः ॥ (१) ॥ ॥ पुष्पाज्ञातैः फलैईतुभिः ॥ ॥ एकम् 'पुष्पाज्जातफलोपलक्षितवृक्षस्य'॥

तैरपुष्पाद्धनस्पतिः।

तैरिति ॥ 'वनस्पतिर्ना द्वमात्रे विना पुष्पं फलिद्वमें' ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'आम्रादिवृक्षस्य'॥ ओषधिः फलपाकान्ता

ओषेति ॥ ओषः होषो दीप्तिर्वा धीयतेऽत्र । 'डुधान् धारणपोषणयोः' (जु॰ उ॰ अ॰)। 'कर्मण्यधिकरणे च'(३।३। ९३) <mark>इति किः ॥</mark>॥॥ ('क्रदिकारात्' (ग० ४।१। ४५) इति ङीषि 'ओषेधी' अपि) ॥ (१) ॥*॥ फलपाक एवान्तो यस्याः । रूपभेदात्स्रीत्वम् ॥ एकम् 'व्रीहियवादेः' ॥

स्या दबन्ध्यः फलेग्रहिः॥ ६॥

स्यादिति ॥ फलानि गृहाति । 'ग्रह उपादाने' (क्या॰ उ॰से॰)। 'फलेग्रहिरात्संभिरश्व' (१।२।२६) इति साधुः॥ (२) ॥*॥ द्वे 'फलसमये फलग्राहकस्य'॥

बन्ध्योऽफलोऽवकेशी च

बन्ध्य इति ॥ 'बन्धस्त्वाधौ च बन्धने'। बन्धे साधुः 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । यत्तु मुकुटः-दिगादि-त्वात् (४।३।५४) यत्-इत्याह । तन्न । अस्य सूत्रस्य 'तन्न भवः' (४।३।५३) इत्यत्र पाठात् । 'तत्र साधुः' इत्यंत्य 'प्रागिषतायत् (४।४।७५) इत्यधिकारे पाठात् ॥ (१) ॥*॥ न फलान्यस्य ॥ (२) ॥ ॥ अवसन्नाः केशा यस्य सोऽवकेशो निष्केशः । सोऽस्ति दृष्टान्तत्वेनास्य । 'अत इनिः'(५।२।११५)। स यथा निष्केशः। एवमयं निष्फलः। अवकं शून्यमीष्टे त- च्छीलः । 'सुप्यजातौ-' (३। २।७८) इति 'णिनिः' इति वा ॥ (३)॥ ॥ त्रीण 'ऋताविप फलरहितस्य'॥

फलवान्फलिनः फली।

फलेति ॥ फलान्यस्य सन्ति । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१) 'अत इनिः' (पारा११५) ॥(३) ॥*॥ त्रीणि **'फलसहित-**वक्षस्य'॥ प्रफुह्नोत्फुह्रसंफुह्रब्याकोशविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥

फुलुश्चैते विकसिते

प्रफुल्लुविति ॥ फलति । 'ञिफला विशरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'ञीतः क्तः' (३।२।१८७) । 'आदितश्च' (७।२।१६) इतीडभावः । 'अनुपसर्गात्फुलक्षीब-' (८।२।५५) इति तस्य लः ॥(७) ॥*॥ प्रादिसमासः (वा०२।२।१८)। प्रफुल्लति वा । 'फुल विकसने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) แ∗॥ 'उत्फुळसंफुळ्योरुपसंख्यानम्' (वा०८।रा५५)। 'उत्फुल्लं करणे स्त्रीणामुत्ताने च विकखरें' ॥ (२) ॥ ।॥ (३) ॥ ॥ व्यावृत्तः कोशः संकोचोऽस्मात् । 'प्रादिभ्यो थातुजस्य-' (वा॰ २।२।२४) इति समासः ॥ मूर्धन्यान्तो वा ॥ (४) ॥ ॥ कचित । 'कच बन्धने' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) । विगतः कचोऽस्मात् । 'विकचः क्षेपणे केतौ ना केशे स्फुटितेऽन्यवत्'॥ (५)॥*॥ स्फुटति 'स्फुट विकसने' (तु॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३। १।१३५) इति कः। 'स्फुटो व्यक्तप्रफुल्लयोः। सिते व्याप्ते' इति हैमः ॥ (६) ॥ ॥ व्यकासीत् । 'कस गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गलर्था–' (३।४।७२) इति क्तैः॥ (८)॥३॥ अर्रो 'प्रफुल्लितवृक्षस्य'॥

स्युरबन्ध्यादयस्त्रिषु।

स्युरिति ॥ अबन्ध्यादयो विकसितान्तास्त्रिलिङ्गयां स्युः॥

स्थाणु वा ना ध्रवः शहुः स्थेति ॥ तिष्ठति । स्थाणुः । यत्तु,सुभूतिः—धेन्वादि-लानुः, णत्वं च-इलाह । तन्न । 'स्थोः णुः' (उ० ३। ३७) इति सूत्रस्य सत्त्वात् । घेन्वादिसूत्राभावाच । 'वा ना' इति पुंस्लम् । रूपभेदात् क्लीबत्वम् । 'स्थाणुरस्त्री' इति वा पाठः । 'स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥ ॥ ध्रुवति । 'ध्रुव गतिस्थैर्ययोः' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'ध्रुवो वटे। वसुयोगभिदोः शंभौ शङ्कावुत्तानपादजे । स्थिरे नित्ये निश्चिते च ध्रवं खेऽजसतर्कयोः । ध्रवा मूर्वाशालिपण्यीः सुग्मेदे गीतिभद्यपि' इति हैमः॥ (१)॥ शङ्कतेऽस्मात्। 'शिक-शङ्कायाम् (भ्वा॰आ॰ से॰) । 'खरुशङ्क-' (उ॰ १।३६)

१--- 'यत्रौषधयो रजन्याम्' इति कुमारः --- इति मुकुटः। 'यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते' इति श्रुतिः ॥ २ — ग्रहिर्धारणार्थः विकारार्थश्च। तत्र धारणार्थे वृक्ष एव रूढिः । स्वीकारार्थे तु 'फलेंग्रहीन्हंसि वनस्पतीनाम्' इति भट्टिः—इति मुकुटः ॥

१ — 'विकसितं सितम्' इति कीचकवधयमकाइन्त्यमध्यः — इति मुकुटः ॥

इति साधुः । 'शक्कः पत्रशिराजाले संख्याकीलकशंभुषु । यादोऽस्त्रभेदयोर्मेंद्रे' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'शाखा-पत्ररहिततरोः'॥

हस्वशाखाशिफः भ्रुपः ॥८॥

हस्वेति ॥ शासा च शिफा=मूलं च ते । हस्वे शासा-शिफे यस्य ॥ ॥ सौति । 'ह क्षु शब्दे' (अ० प० से०) । बाहुलकात्पोऽगुणश्च ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'स्क्ष्मशासामूल-स्य शास्त्रोटकादेः' ॥

अप्रकाण्डे स्तम्वगुल्मौ

अप्रकाण्ड इति ॥ न प्रकाण्डोऽस्य ॥॥॥ तिष्ठति । 'छा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा०प०से०)। 'स्यः स्तोऽम्वजवकौ' (उ० ४।९६)। 'स्तस्वो गुल्मे तृणादीनामकाण्डह्रमगुच्छयोः' ॥ (१)॥॥॥ गुडति । 'गुड रक्षायाम्' (तु०प०से०)। वाहुल-कान्मन् । डलयोरैक्यम् । 'गुल्मः सेनाघट्टभिदोः सैन्यरक्षण-रुग्मिदोः । स्तम्बे, स्त्रियामामलैक्येलावनी वस्त्रवेदमसुं '॥(२)॥॥ हे 'स्कन्धरहितस्य'॥

वली त वतिर्छता।

वहीति ॥ वहते । 'वल वह संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४।११८) । ('कृदिकारात्-' (ग॰ ४।१।४५) इति वौ ङीष्)।-पचाद्यच् (३।१।१३४) गौरादिलात् (४।१।४१) । डीष्—इति मुकुटोक्तिश्चिन्सा । 'वहीं स्यादजमोदायां लतायां कुसुमान्तरे' इति हैमः ॥॥॥ (वेह (भ्वा॰ प॰ से॰) धातोरिनि 'वेहिः' इत्यपि । अत एव) । 'वल्ली तु चेल्लिः सरणी' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥*॥ प्रतनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०)। 'क्तिच्क्ती च संज्ञायाम्' (३।३।१७४)। प्रघोदरादिलात् (६1३19०९) पस्य वो वा । 'प्रतितिर्वतिस्तथा' इति हलायु<mark>धः ॥</mark> ॥ यद्वा व्रतमिव करोति । व्रतशब्दात् 'तत्क-रोति-' (वा॰ ३।१।२६) इति ण्यन्ताद्वाहुलकादतिः । 'ब्रैत-तिस्तु प्रतानिन्यां विस्तारेऽपि' इति हैमः ॥ (२)॥*॥ लति । 'लतिः' सौत्रो धातुर्वेष्टनार्थः । पचाद्यच् (३। १।१३४) । 'लता ज्योतिष्मती दूर्वा शाङ्गावलीप्रियङ्खु । स्पृकासाधन्योः कस्तूर्याम्' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'लतामात्रस्य'॥

छता प्रतानिनी चीरुहुल्मिन्युछण इत्यपि ॥ ९ ॥ छतेति ॥ शाखापत्रसंचयः प्रतानः । सोऽस्टास्याः ।

१—आमलकी एला च वृक्षी । वनी हरवं वनम्—इत्यनेका-धंकैरवाकरकोमुदी ॥ अत्र तु 'विद्धी' इति पाठ आसीत् ॥ २— विद्धिहैस्वान्ता च 'हिरण्मयोवींकहविद्धतन्तुभिः' इति माघः—इति सुजुटः ॥ 'विद्धीवल्कपिन द्धभूसरिशराः' इति दमयन्त्यां दी-र्घान्ता ॥ ३—'कृदिकारात्' इति द्धीपि दीर्घान्तापि 'धराधरेन्द्रं मततीततीरिव' इति माघः—इति मुकुटः ॥ सा प्रतानिनी । ईट्शी छता वीक्दादिशब्दत्रयवाच्या ॥॥ विरुणि । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । किप् (३१२१९०८) । 'अन्येषामिनिन' (६१३१९२०) इति दीर्घः । — 'निहृत्रतिन' (६१३१९६) इति दीर्घः । न्यङ्कादिल्लात् (०१३१५३) । कुत्वम् — इति साम्युक्तिर्थिन्त्या । रुधेस्तत्रादर्शनात् कुत्वादर्शनाच । 'वीक्हताविटपयोः क्षित्याम्' ॥ (१) ॥॥॥ गुल्मः प्रतानोऽस्त्यस्याः । 'अत्इतिन्' (५१११९५) वा ॥ (२) ॥॥॥ वलति । 'वल्ल संवरणे' (भवा०, आ० से०) । 'विटपविष्टपविशिषोलपाः' (उ० ३११४५) इति 'वल्लेः संप्रसारणं कपश्च' ॥—उल्यते । उल्लः सौत्र आवरणार्थों दाहार्थों वा । 'कपश्चाकमवर्णस्य' इति कपो वा । 'विटपादयः' इत्यपः–इति स्वामिमुक्टौ । तत्र । तादशसूत्राभावात् । 'उल्लप्सु गुल्मिनीतृणभेदयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ इति त्रीणि 'शासादिभिनिविष्कित्वत्वस्त्रयाः' ॥

नगाद्यारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः।

नगेति॥ नगस्य तरोः ॥ ॥ आरोहणम् । भावे घञ् (३।३।१८) दैर्ध्यम् । 'आरोहणे दैर्ध्यं उच्छ्ये । आरोहणे गजारोहे स्त्रीकट्यां मानभियपि'' इति हैमः ॥ आदिना गिरिदेवालयादियहः ॥ ॥ उच्छ्यणम् । 'श्रित् सेवायाम्' (भ्वा॰ उ॰ से॰) 'उदि श्रयति–' (३।३।४९) इति घञ्॥ (१) ॥ ॥ उत्सेधनम् 'पिध गल्याम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'आवे' (३।३।१८) इति घञ्। 'उत्सेधस्तूच्छ्ये न स्त्री ह्रीवं संनहनेऽपि च'॥ (२)॥ ॥ श्रिञो बाहु॰ लकात् 'एरच्' (३।३।५६) अपि॥ (३)॥ श्रीणि 'वृ-क्षादिदेर्ध्यं ॥

अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्थान्म्लाच्छाखावधि-स्तरोः॥१०॥

अस्त्रीति ॥ प्रकाण्ड्यते । 'कड भेदने' चुरादिः 'एरच्' (३।३।५६) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । णिइ (३।१।३०) । 'वरण्डादयश्च' ( ) इति डो वा । 'प्रकाण्डो विटपे शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥॥॥ स्कन्चते । 'स्कन्दिर् णतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि घज् (३।३।९९) पृषोदरादिः (६।३।९०९) यत्तु मुकु-टेन—उणादौ स्कन्दिर् धातौ 'कन्देरच् स्वाङ्गे' (उ० ४। २०७) इत्यच् प्रत्ययो धश्चान्तादेशः-इरयुक्तम् । तन्न । तन्व

१—'विरोचते वीरुत् । इति पाठस्य खामिन्नन्थे उपलम्भा-दीर्घोपपत्तेः ॥ न्यङ्कादिगणे 'दीरुत्' इति पाठस्योपलम्भेन स्वा-मिन्नन्थे च न्यङ्कादित्वाद्धत्वम्' इति पाठस्यैवोपलम्भेन 'चकारस्य घत्वं निपात्यते' इत्थर्थस्य स्फुटं प्रतीयमानत्वेऽपि खण्डनोक्तिः प्रता-रणपरैव ॥ २—'आरोहणे गजारोहे' इति हैमे ॥ त्रामुनो विधानात् । अचोऽविधानात् । 'स्कन्धः स्यात्रृपता-वंसे संपरायसमूहयोः । काये तहप्रकाण्डे च आत्रादौ छन्दसो भिदि' इति धान्तेषु मेदिनी ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मूलमारभ्य शाखावधिभागस्य'॥

समे शाखालते

समे इति ॥ शाखित । 'शाखृ व्याप्तां' (भ्वा॰ प॰ से॰) पचायच् (३।१।१३४) । यत्तु—शाख्यते दृक्षोऽनया । 'गु-रोश्च' (३।३।१०३) इत्यः—इति मुकुटः । तन्न । 'अज-ब्भ्याम्-' (वा॰ ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् । 'शाखा द्वमांशे वेदांशे भुजे पक्षान्तरेऽन्तिके' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'शाखायाः' ॥

स्कन्धशाखाशाले

स्कन्धेति ॥ स्कन्धजा शाखा ॥ (१) ॥॥॥ शलति । 'शल चलने' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'ज्वलति—' (३।१।१४०) इति णः । 'शाला तहस्कन्धशाखा शाला भवनमिष्यते' इति शाश्वतः ॥ (२) ॥॥। द्वे 'स्कन्धातप्रथमोतपन्नशा-शाखायाः'॥

शिफाजरे।

शिफिति॥ शेते । 'शीङ् खप्ने' (अ॰ आ॰ से॰)। बाहुलकात् फक् हस्वश्च । 'शिफा जटायां सरिति मांसि-कायां च मातिरे'॥ (१) ॥ ॥ जटित । 'जट संघाते' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ (२)॥ ॥ दे 'तरुमूलस्य जटाम्रस्य'॥

शाखाशिकावरोहः स्यात्

शाखेति ॥ वटादेः शाखाया अवलम्बिनी शिफा ॥॥॥ अवरोहति लम्बते । 'रुह बीजजन्मिन प्रादुर्भावे च' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४) 'अवरोहोऽवतरणेऽप्या-रोहे च लतोद्गमे'॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'शाखामूलस्य'॥

मूलाचायं गता लता ॥ ११ ॥

मूलादिति ॥ मूलादूर्ध्वं गता शिफा लता यत् । मुकु-दस्तु 'प्रसङ्गादनरोहस्यार्थान्तरमाह । तरुमूलात्प्रसृति दृक्षाप्र-पर्यन्तं गता गुड्च्यादिलताप्यवरोहः' इलाह ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'वृक्षाप्रगामिन्या लतायाः' ॥

शिरोऽमं शिखरं वा ना

शिर इति ॥ श्रियते । 'श्रीज् सेवायाम्' (म्वा॰उ॰से॰)। 'श्रयतेः खाङ्गे शिरः किच' (उ॰ ४।१९४) इत्यसुन् धातोः शिरादेशश्च । यत्तु—शेते खाङ्गोपि तिष्ठति । 'शीङः किच' इत्यसुन् शिरादेशश्च—इति सुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादिष्क्तसूत्रादर्शनात् । 'शिरः प्रधाने सेनाग्ने शिखरे मस्तकेऽपि च'॥ (१)॥॥ अगति । 'अग कुटिलायां गतौ' । (भ्वा॰ प॰ से॰) 'ऋज्रेन्द्राप्रवज्ञ-' (उ॰ २।२८) इति साधु । 'अग्नं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे

च प्रान्ते च स्यात्रपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चामिषेयवत्'॥ (२)॥ ॥ शिखां राति । 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ॰)। कः (३।२।३)। 'शिखरोऽस्त्री द्वमाग्रे चादिश्यक्त-पुलकाग्रयोः'॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'शिखरस्य'॥

मूलं बुधोऽङ्गिनामकः।

मूलिमिति ॥ मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः । 'मूलं शिफा॰ ययोः । भे निकुक्षेऽन्तिके वा ना'॥ (१) ॥॥॥ वधाति व॰ ध्यते वा । 'वन्ध बन्धने' (क्या॰ प॰ अ॰) । 'वन्धेर्वधि- बुधी च' (उ॰ ३।५) इति नक् । 'बुधो ना मूलस्द्रयोः' ॥ (२)॥॥॥ अङ्ग्रेनीम नाम यस्य । 'अङ्ग्रिनी पादमूलयोः' ॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'मूलमात्रस्य'॥

सारो मजा नरि

सारविति ॥ सरित कालान्तरम् । 'स गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'स स्थिरे' (३।३।९७) इति घल् । 'सारो बले मज्जिन च स्थिरांशे, न्याय्ये च नीरे च धने च सारम्, । वरेऽन्यवत् सारमुदाहरिन्त' ॥ (१) ॥ ॥ मज्जित । 'द्रम्नस्जो गुद्धौ' (तु॰ प॰ अ॰) । 'श्रृनुक्षन् –' (उ॰ १।९५९) इति साधुः ॥ ॥ समो समानिलङ्गौ । 'निर' इति वा पाठः। पुंसीत्यर्थः ॥ ॥ 'ल्ज्जावद्राजवन्मज्जा मांससारास्थिसारयोः' इति भागुरेरावन्तोऽपि । 'मज्जोक्ता मज्जया सह' इति द्विरूप्तेषाच ॥ (१) ॥ ॥ द्वे ॥ 'वृक्षादेः स्थिरांशस्य' ॥

त्वक् स्त्री वर्कं वर्ष्कलमस्त्रियाम्॥ १२॥

त्विगिति ॥ त्वचित । 'त्वच संवरणे' (तु॰ प॰ से॰)
किप् (३।२।१८०) यद्वा तनोति, तन्यते, वा । 'तनु विन्सारे' (त॰ उ॰ से॰) । 'तनोतेरनश्च वः' (उ॰ २।६३)
चाचिक् । ('त्वक् स्त्री चर्मणि वल्के च गुडत्वचि विशेषतः')
॥ (१) ॥॥॥ वलति । 'वल संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) ।
'ग्रुकवल्कोल्काः' (उ॰ ३।४२) इति कन् । यद्वा 'वल्क परि-भाषणे' (जु॰ प॰ से॰) । वल्कयित । पचाद्यच् (३।१। १३४) । ('वर्ष्कं वल्कलशल्कयोः') ॥ (२) ॥॥॥ वलते । वाहुलकात्कलः । वल्कं लाति, इति तु स्त्रामी । यत्तु—वन्लतेः कलच्— इति मुकुटः । तन्न । उक्तसूत्रादर्शनात् ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'त्वचः'॥

काष्ठं दारु

काष्ट्रमिति ॥ काशते । 'काश्र दीप्तों' (भ्वा०आ०से०)। 'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः कथन्' (उ० २।२) । 'तितुत्र—' (७।२।९) इति नेट् । 'काष्टं दारुणि काष्टा च प्रकर्षे स्थानमा-त्रके । दिशि दारुहरिद्रायां कालमानप्रभिद्यपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ दीर्यते । 'द्वृ विदारणे' (त्रया० प० से०) । 'द्वृ-सनिजनि' (उ० १।३) इति जुण् । 'पुंनपुंसकयोद्शिकः' इति त्रिकाण्डशेषः । 'दारु स्यात्पित्तले काष्ठे देवदारौ नवुंसकम्'॥ (२) ॥॥ द्वे 'काष्टमात्रस्य'॥

इन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित् स्त्रियाम्।

इन्धेति ॥ इन्धेऽमिरनेन । 'वि इन्धी दीप्तौ' (६० आ० से०) । 'करणा-' (३१३११९७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥॥॥ एघतेऽनेन । असुन् (ड०४११८९)॥ यत्तु—वाहुलकानलोपो गुणश्र—इति मुकुटः । तेन । एघतेरुभयासंभवात् ॥ (२)॥॥॥ इध्यतेऽनेन । 'वि इन्धी दीप्तौ' (६० आ० से०)। 'इषियुधीन्ध-' (उ०९११४५) इति मक् । 'अनिदिताम्-' (६१४१२४) इति नलोपः ॥ (३)॥॥॥ एघेः 'हलश्र' (३१३१२९) इति करणे घन् । 'वि इन्धी' (रु० आ० से०)। 'अवेदेधौद्म-' (६१४१९) इति निपातो वा। एघः पुरस्यम् ॥ (४)॥॥॥ समिध्यतेऽनया । संपदादिः (वा०३१३१९०)॥ (५)॥॥॥ 'त्रीण्यग्निसंदीपनतृणकाष्टादेः'॥ दे 'यागादौ ह्यमानस्य काष्टस्य'॥ पश्चापि पर्याया इति स्वामी॥

निष्कुहः कोटरं वा ना

नीति ॥ निश्चयेन कुहयते । 'कुह विस्मापने' (चु॰ आ॰ से॰) । पचायच् (३।९।९३४)— निश्चयेन कुहयति । 'कुंह विस्मापने' । 'इगुपध—' (३।९।९३५) इति कः-इति मुकुटः। तत्र । कुहेश्चरादावदन्तादात्मनेपदिलात् ॥ (१) ॥॥॥ कुटनं कोटः । 'कुट कौटिल्ये' (तु॰ प॰ से॰) । भावे घच् (३।३।९०) । कोटं राति । 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आ-तोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'वृक्षाद्रिर-स्त्रस्य'॥

बर्लुरिर्मञ्जरिः स्त्रियौ ॥ १३ ॥

चहिति॥ वहते । 'वह संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। किप् (३।२।१८०)। ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰प॰अ०)। 'अच इः' (उ॰ ४।१३९) । वह चासावरिश्च । यद्वा वहेः संपदादिलात् (वा॰ ३।३।१०८) किप् । वहम्च्छति । 'अच इः' (उ॰ ४।१३९)॥ (१)॥॥॥ मृजुत्वमृच्छति 'अच इः' (उ॰ ४।१३९)॥ कन्ध्वादिः (वा॰ ६।१।९४)॥ (२)॥॥॥ दे 'तुलस्यादेरभिनवोद्गिदि'॥

पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्ण छदः पुमान्।

पञ्चमिति ॥ पतति । 'पत्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) ।

ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) । 'पैच्चं तु वाहने पर्णे स्यात् पक्षे शर-पक्षिणोः'॥ (१)॥*॥ 'पल्रसुन्मानमांसयोः'। पलं मांस-मश्राति । 'अश भोजने' (त्रया० प० से०) । कर्मण्यण् (३। २।१)। सक्टस्तु—'पल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'घनर्थे कः'।(३।३।५८)। पलति रक्षति जलादेः। 'पाल रक्षणे' प-चादिः (३।१।१२४)। पलं चलनमशुते व्याप्नोति-इलाह । तन्न । 'घनर्थे कः' इति न । 'स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम्' इति परिगणनात्। 'पाल रक्षणे' इति धातो रसत्त्वात्। प-चाद्यजन्तस्य 'पलं चलनम्' इति वाक्यासंभवात् । 'वै-लाइं छदने मतम् । शती किंशुकरक्षः सु पंसि स्याद्धरिते त्रिष्यु इति मेदिनी । 'पलाशः किंशुकेऽस्रपे । हरिते, प-लाशं पत्रे' इति हैम: ॥ (२) ॥ श। छद्यतेऽनेन । 'छद् अप-वारणे' (चु॰ उ॰ से॰) । 'आधृषाद्वा' (ग॰ ३।१।२५) इति णिजभावे पक्षे करणे ल्युट् (३।३।११७)। 'छदनं च दले पक्षे पिधाने'॥ (३)॥ ॥ दलति । 'दल विदारणे' (चु॰ उ॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'दलमुत्सेधखण्डयोः। शब्रीछदेऽप्यद्रव्ये पत्रे'॥ (४)॥ ॥ पिपर्ति । 'पु पालन-पूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰) । 'कूपूर्विषिधाञ्भ्यो नः' । यहा पृणति । 'पृण प्रीणने' (तु० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४)। यद्वा पर्णयति । 'पर्ण हरितभावे' (चु॰ उ०से॰) पचाद्यच (३।१।१३४) यत्तु मुकुटः--पिपर्ति प्रीणयति । 'पृ प्रीणने' । पचाद्यचि (३।१।१३४) वा पर्णम् इत्याह । तत्र । असंभ-वात । 'पर्णस्त्रिपर्णे पर्णे तु पत्रे' इति हैमः ॥ (५) ॥ ॥ छद्य-तेऽनेन। णिजभावे 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११९) इति घः। णिजन्तस्यापि छायतेऽनेन । 'छादेघें-' (६।४।९६) इति ह्रखः । 'छुदः पलाशे गरुति प्रनिथपर्णतमालयोः' । 'पुमान्' इति विशेषणं सान्तक्रीवभ्रमनिरासार्थम् ॥(६)॥ । । 'षट पञ्च-मात्रस्य'॥

पह्नव इति ॥ पत्यते । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८)। स्त्यते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पल् चासौ लवश्च । पद्मां स्त्यते वा । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पादवाचकः पच्छव्दोऽस्ति 'तोर्लिं' (८।४६०) 'पर्लुवः किसले बले। विटपे विस्तरेऽलक्तरागे श्रङ्गारिषङ्गयोः'। व्याडिस्तु—'पुंसि क्लीवे च पह्नवः'॥ (१) ॥॥ किंचित्सलेति । 'षल् गतौं' (भ्वा॰

पल्लबोऽस्त्री किसलयम् ।

१—पत्रं तकारद्वयवत् । 'विपत्राः साधवो न तरवः' इति दम-यन्तीक्षेषात् ॥ २-—पलाशं तालव्यान्तम् 'नवपलाशपलाशवनं पुरः' इति माध्यमकात्—इति मुकुटः ॥ ३—एतादृशस्त्रं तु नोपलभ्यते । किं तु 'धापॄ्वस्यज्यतिभ्यो नः' (उ०३।६) इत्येवं स्त्रमुज्जवलदत्तादिषूपलभ्यते ॥ ४—लकारद्वयवान् । 'दृश्यन्ते न तु लोकस्य कदापि च विपळ्वाः' इति दमयन्तीयमकात् ॥ ५—द-म्त्यसकारवान् 'किसल्यैः सल्यैरिव' इति रघुयमकात्—इति मुकैटः ॥

१— 'इन्धर्बाहुलकात्रलोपः, गुणः' इत्यैवंपाठस्य मुकुटपुस्तकेषु दर्शनेन सर्वसंगत्या प्रतारणपरमेवैतत् ॥ २— 'एधान् हुताशन-वतः' इति कालिदासः— इति मुकुटः ॥ ३— ङीपि दीर्घान्ते अपि । 'व्यवृणुत वेष्ठितवाहुवछरीका' इति माधः । 'नववकुलमक्षरी-सनाथकरम्' इति काव्यप्रकाशे— इति मुकुटः ॥

प॰ से॰) । बाहुलकात् कयन् प्रत्ययः । पृषोदरादिः (६।३। १०९) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'नवपञ्चस्य' ॥

विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् ॥ १४ ॥

वृक्षादीनां फलं संस्यम्

चृक्षादीति ॥ आदिना लतागुल्मादिग्रहः । केचित्तु 'वृ-क्षादीनाम्' इति पूर्वेणापि संबंधन्ति । फलित । 'फल नि-ष्पत्तो' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । फलं निष्पत्तं सस्यशब्दवाच्यम् । 'फलं हेतुकृते जातीफले फल-कसस्ययोः । (त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राग्ने व्युष्टिलाभयोः)'॥ ॥ सिस्त । 'षस षस्ति स्वप्ने' (अ॰ प॰ से॰) 'माछासिति-सुभ्यो यः' (उ॰ ४।१०९) ॥ ॥ तालव्यादिपाठे तु 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । शस्यते । 'तिकशित्वितिन' (वा॰ ३।१।९७) इति यत्।—'क्यिप' इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । 'अचो यत्' (३।१।९७) इत्यत्र हरीतक्यादीनामुपसंख्यानात् । षसिद्धिदन्त्यस्य 'तिकन्' (वा॰ ३।१।९७) इत्यत्राग्नह-णाच्च ॥ (२) ॥ ॥ हे 'फलस्य' ॥

वृन्तं प्रसवबन्धनम्।

वृन्तिमिति॥ वृणोति। 'वृज् वरणे' (स्वा॰ उ॰ से॰)। बाहुलकात् 'अज्ञिष्टसि—' (उ॰ ३।८९) इति क्तः, नुम् च। मुकुटस्तु 'वृणोतेर्नुकच' इति सूत्रं किष्पतवान्।—बाहुल्यात्र णत्वम् इति चिन्त्यम्। अनुस्वारं प्रति णत्वस्य (णत्वं प्रति परसवर्णस्य) असिद्धत्वात्। 'वृन्तं प्रसववन्धे च घटीधारा-कुचाप्रयोः'॥ (१)॥॥ प्रसूयते। 'पु प्रसवे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७) बध्यतेऽनेन। 'बन्ध बन्धने' (त्रया॰ प॰ से॰) करणे ल्युट् (३।३।९७)। प्रसवस्य

१—कटपो ॥ २ — सस्यं दन्त्यादि 'मान्यकविकथावन्ध इव नारसस्यमनोहर आर्यावर्तः' इति दमयन्तिश्रेषात् ॥ पुष्पफलपत्रस्य बन्धनम् ॥ (५) ॥*॥ द्वे **'पुष्पादिमूला**-**धार**वृन्तस्य'॥

आमे फले शलाटुः स्यात्

आम इति ॥ शलि 'शल चलनसंवरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४) अटित । 'अट गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। मृगय्वादित्वात् (उ॰ १।३७) कुः। शलश्वासावद्धश्व। तालव्यादिः। 'शटीशिटतं शलाद्धः' इत्यूष्म-भेदात्॥ (१)॥॥॥ एकम् 'अपकफलस्य'॥

शुष्के वानम्

शुष्क इति ॥ 'फले' इस्रेव ॥ वायति स्म । 'पै ओवे शोषणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'गस्यर्थाकर्मक-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः। 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । वन्यते। 'वनु याचने' (त॰ आ॰ से॰)। घञ् (३।३।१८) वा 'वानं शुष्कफले शुष्के सीवने गमने कटे। जलसंष्ठतवा-तोर्मिसुरङ्गासौरभेषु च' इति हैमः॥ (१) ॥॥ एकम् 'शुष्कफलस्य'॥

उमे त्रिषु ॥ १५॥

उभे इति ॥ उभे शलाइवाने त्रिषु ॥ स्त्रियां 'वाना' ॥ ॥ क्षारको जालकं क्रीबे

क्षारक इति ॥ क्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । खुल् (३।१।१३३) । 'क्षारको रसे । कोरके पक्ष्या-दिपाशे' इति हैमः । 'क्षारकः पिक्षमत्स्यादिपिटके जालके-ऽपि च'॥ (१)॥ ॥ जालमिव । 'इवे प्रति—' (५।३। ५६) इति कन् । 'जालकं कोरके दम्भे कुलायानाययोरिष । न पुंसि मोचनफले स्त्रियां तु वसनान्तरे । गिरिसारजली-कायामिष स्याद्विधवास्त्रियाम् । भटानामश्मरचिताङ्गरिक्षण्यां च जालिका'॥ (२)॥ ॥ द्वे 'नवकलिकावृन्दस्य'॥ किलका कोरकः पुंमान्।

किति ॥ कल्यति 'कल गतौ संख्याने च' (चुरादिः)। 'अच इः' (उ० ४।१३९)। खार्थे कन् (५।३।७५)॥ (१)॥॥ कुर्यते । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) 'कुञादिभ्यः संज्ञायाम्' (उ० ५।३५) इति चुन् 'कोरकोऽस्त्री कुब्बले स्यात्ककोलकमृणालयोः'॥ (२)॥॥ द्वे 'अविकस्तित-कल्किनायाः'॥

स्याद्वत्सकस्तु स्तबकः

स्यादिति ॥ गुध्यते 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०)। 'उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च' (उ० ३।६८) इति सः कित् । 'स्तबके

१—पुंसि प्रचुरप्रयोगदर्शनादुक्तम्। न तु नियमार्थम् । क्रीबलिङ्गोऽपि । 'कोरकोऽली कुब्बलेऽपि' इत्यादिमेदिन्यादिवरी-नात्। अत एव 'समुपहरन् विचकार कोरकाणि' इति माघः— इति मुकुटः। हारभेदे च गुत्सः स्तम्बेऽपि कीर्तितः' इति दन्यान्तेषु कृदः ॥॥ श्रीभोजस्तु 'शस्यादिभ्यरछक्' इत्याह । स्रार्थे कन् (५।३।७५)। 'पुष्पादिस्तवके गुच्छो मुक्ताहारकला-पयोः' इति चवर्गान्ते रन्तिदेवः ॥ (१) ॥॥॥ स्त्यते । 'ष्टुच् स्तुतौ' (अ० प० अ०)। 'कृवादिभ्यः' (उ० ५।३५) इति बुन् । यहा तिष्ठति । 'स्थः स्तोऽम्वजवकौ' (उ० ४।९६) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'विकासोन्मुखकल्कितायाः' इति मुकुटः ॥ कलिकादिकदम्वस्येलन्ये ॥

कुट्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम् ॥ १६॥

कुट्रमल इति ॥ कुट्यते, कुटति, वा। 'कुट छेदने'
() 'कौटिल्ये' (तु॰ प॰ से॰) वा। 'कुटिकशिभ्यां
क्मलच् (उ॰ ११९९) इति क्मलचि ॥*॥ वाहुलकात्
'कुडेः' (तु॰ प॰ से॰) अपि (क्मिन 'कुड्मलः')।
('कुड्मलो मुकुले पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे')॥ (१)॥*॥
मुद्यति कलिकात्वम्। 'मुच्ल मोक्षणे' (तु॰ उ॰ अ॰)। वाहुलकाद्युलक्॥—'मुबेरलक् कत्वमुत्वं चातः' इति स्वामिमुकुटौ। तन्न। तादशसूत्राभावात्॥ (२)॥*॥ 'ईपदिकासोन्मुखकलिकायाः' द्वे॥

स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रस्नं कुसुमं सुमम्।

स्त्रिय इति ॥ सुष्ठु मन्यन्ते आसिः । 'मन ज्ञाने' (दि॰ प॰ से॰)। असुन् (उ॰ ४।१८९) । मुकुटस्तु—'सुप्रीतं मनो आभिः' इति विगृह्य 'प्रादिसमासः' इत्याह । तन्न । अन्यपदार्थत्वीलाभात् । 'भूम्नि स्त्रियां सुमनसः' इति रल-कोषः। 'सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्रियां ना धीरदेवयोः' इति मेदिन्यादेरेकेलमपि । 'पुष्पं सुमनाः कुसुमम्' इति नाममाला ॥ (१) ॥ ॥ पुष्प्यति । 'पुष्प विकसने' (दि० प॰ से॰)।पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'पुष्पं विकास आर्तवे। धनदस्य विमाने च कुसुमे नेत्ररुज्यपिं इति हैमः॥ (२) ॥ ॥ प्रसूयते स्म । 'बृङ् प्राणिप्रसवे' (दि॰ आ॰ से॰)। 'खादय ओदितः' (ग० ३।३।१) । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति निष्ठानलम् । 'प्रसूनं तु प्रसूते फलपुष्पयोः' इति हैमः॥ (३) ॥*॥ कुस्यति । 'कुस संश्लेषणे' (दि० प० से०) । 'कु-सेरुम्भोमेदेताः' (उ० ४।१०६) इत्युमः । संज्ञापूर्वेकलान गुणः । 'कुसुमं श्लीरजोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयोः'॥ (४)॥॥॥ 'सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादिभधेयवत्' (इति मेदिनी)॥॥॥ चलारि 'युष्पसामान्यस्य'॥

सकरन्दः युष्परसः

मकरन्द् इति ॥ मकरमपि द्यति । कामजनकलात् ।

१—कचित्पुस्तके 'सुमम्' इति पाठ उपलभ्यते ॥ २— 'प्रा-दिसमासः' इत्यनेन 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो या चोत्तरपद-लोपः' इति वार्तिकसमर्णे तु न काप्यनुपपत्तिः ॥ ३— 'वेश्या इमशानसुमना इव वर्जनीया' इति शूद्रकप्रयोगः— इति मुकुटः ॥

'दो अवखण्डने' (दि॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा मकरमप्यन्दति । 'अदि वन्धने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्ध्वादिः (वा॰६।१।९४)। यत्तु-'गतिकारकोपपदानाम्-' (प॰ २।२।१९) इत्युक्तेः सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे प्रध्ययनवत् पररूपत्वम्—इति सुकुटः । तत्र । उत्तरदृष्ठे विभक्त्यनुत्पत्ता-विष पूर्वदृष्ठे विभक्तिसत्त्वात् । अन्यथा 'राजदर्शी' 'चर्म-कारः' इत्यादौ नलोपो न स्यात् । दृष्टान्तोऽप्यसंगतः । 'प्रा-ध्ययनम्' इत्यस्यैवेष्टत्वात् ॥ (१) ॥॥॥ पुष्पस्य रसः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'पुष्पसधोः' ॥

परागः सुमनोरजः ॥ १७ ॥

पराग इति ॥ परा गच्छति । 'गम्ल गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'अन्येष्विपि-' (वा॰ ३।२।४८) इति डः । 'प॰ रागः ग्रुमनोरेणौ धूलीस्नानीययोरिष । गिरिप्रभेदे विख्याता- वुपरागे च चन्दने' ॥ (१) ॥॥॥ सुमनसां रजः ॥ (२) ॥॥॥ हे 'पुष्परेणोः' ॥
हिहीनं प्रसर्वे सर्वम्

द्वीति ॥ द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीनं फले पुष्पे पन्ने च । वक्ष्यमाणमश्रदथादि फलपुष्पादिषु वर्तमानं नपुंसकं लिङ्गं ज्ञेयमिल्यर्थः । विकारावयवयोरुत्पनस्य प्रत्ययस्य 'फले छक्' (४।३।१६३) । 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' (वा॰ ४।३।१६६) इति छक् ॥

हरीतक्याद्यः स्त्रियाम्।

हरीति ॥ पूर्वोक्तापवादः । 'स्त्रियां' इति हरीतक्याः फलम् । 'हरीतक्यादिभ्यश्च' (४।३।१६७) इति छप् । 'छपि युक्तवस्त्रक्तिवचने' (१।२।५१) 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः' (वा० १।२।५२) इति लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । न संख्या । आदिना 'कोशातकी (द्राक्षा) बदरी कण्टकारिका' इत्यादयः॥

आश्वत्थवैणवप्नाक्षनैयग्रोधैङ्कदं फले ॥ १८ ॥ वार्हतं च

आश्वत्थेति ॥ अश्वत्थस्य फलम् । आश्वत्थम् । 'प्रक्षा-दिभ्योण्' (४१३११६४) ॥'(१) ॥॥ वेणोः । 'बिल्वादिभ्यो-ऽण्' (४१२११३६) । (मयटि (४१३११४३) प्रकृते अणः) विधेर्नाणो छक् ॥ (१) ॥॥॥ 'न्यप्रोधस्य च केवलस्य' (७। ३।५) इल्येच् ॥ (१) ॥॥॥ इङ्ख्या इदम् ॥ (१) ॥॥॥ वृहत्याः फलम् ॥ (१) ॥॥॥ 'अश्वत्थादिफलानाम्' पृथकपृथगेकैकम् ॥

फले जम्बा जम्बः स्त्री जम्बु जाम्बवम्।
फले इति ॥ जमति । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०)।
'अन्दूहम्भूजम्बू-' (उ० १।९३) इत्यनेन कूप्रत्ययो बुगाग-

मश्र निपातितः । 'जस्बूः स्यात्पादपान्तरे । तथा सुमेहसरिति द्वीपभेदेऽपि च स्त्रियाम्' । जम्ब्बाः फलम् । 'जम्ब्बाः वा' (४।३।१६५) इत्यण् । तस्य विधानसामर्थ्यात्र छक् । पक्षे 'ओरज्' (४।१।१३९) तस्य 'छप् च' (४।३।१६६) इति वा छप् । 'छपि युक्तवत्—' (१।२।५१) । पक्षे फल्टे 'छक्' (४।३।१६३) । छपि जम्बूः ॥ (१) ॥*॥ छिके 'हस्यो नपुंसके—' (१।२।४८) इति हैस्वे जम्बु ॥ (२) ॥*॥ अणि जाम्ववम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जम्बूफलस्य'॥

पुष्पे जातिप्रभृतयः खलिङ्गाः

पुष्प इति ॥ जालाः पुष्पम् । जातिः । 'पुष्पमूलेषु व-हुलम्' (वा॰ ४।३।१६६) इति 'अनुदात्तादेरज्' (४।३। १४०) अणः (४।३।) च छप् । 'यूथिकारोफालिकाम-स्त्रिकाद्याः'॥

वीहयः फले ॥ १९॥

न्नीति ॥ यवानां फलानि । यवाः । 'अवयवे च प्राण्यो-ष-' (४।३।१३५) इत्यण् । 'फलपाकशुषाम्-' (वा० ४।३। १६६) इति छुप् । माषाः । मुद्गाः ॥

विदार्याद्यास्तु मुलेऽपि

वीति ॥ विदार्या भूकूष्माण्ड्या मूलं पुष्पं फलमपि । विदारी । गम्भारी । शालपणीं ॥

पुष्पे क्लीबेऽपि पारला।

पुष्प इति ॥ पाटलायाः पुष्पम् । छुकि (वा॰ ४।२। १६६) पाटलम् । 'पाटलः कुसुमे वर्णेऽप्याशुवीहिश्च पा-टलः' इति शाश्वतात् पुंलिङ्गोऽपि ॥

बोधिद्धमश्चलद्लः विष्पलः कुञ्जराशनः ॥ २०॥ अभ्वत्ये

बोधीति ॥ वुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'नोक्तमनित्यम्' इति न गुणनिषेधः । 'बोधिः पुंसि समाधेश्र मेदे पिष्पलपादपे'। रत्नकोषेऽपि 'पिष्पलो बोधिरश्वत्थः' इति । बोधिश्चासौ ह्रमध्य ॥ (१) ॥*॥ चलं दलमस्य ॥ (२) ॥*॥ पिष्पलं जलमस्यास्ति । मूले सिक्तलात् । अर्शआयन् (५।२।१२७) । 'पिष्पलं सलिले वस्रवेदभेदे च ना तरों'॥ (३) ॥*॥ कुजरे-

१— 'परिणतजम्बुफलोपभोगहृष्टा' इति किराते हस्वान्तप्रयोगः।
तत्र 'फल उत्तरपदे, 'इको हस्वोऽङयो गालवस्य' (६।३।६१) इति
हस्वत्वम्' इति वामनः । अत एव 'जलजम्बूजलाविलास्रवन्त्यः'
इति वृक्षेऽपि 'इको हस्वः' इति हस्वत्वम् । 'जम्बुः' इति प्रकृत्यन्तरमस्ति । 'तस्माज्जम्बोः फलरसो नदी भूत्वा प्रवर्तते' इति संसारावर्तः—इति मुकुटः ॥ २—शाश्वतेऽपि स्वामिपुस्तकयोः
'पाटलम्' इति छीवपाठस्यैवोपलम्भेन 'पाटला पाटलो स्वी
स्यादस्य पुष्पे पुनर्न ना' इति मेदिन्यां पुंस्वस्य निषेधान्न पुंलिङ्गः ॥

णाइयते । 'अश भोजने' (त्रया० प० से०) कर्मणि ल्युट् (३।३।११३)॥ (४)॥॥॥ शाल्मिलवटाद्यपेक्षया न श्वश्विरं तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । पृषोदरादिः (६। ३।१०९)। यद्वा अश्वत्थं जलसस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५। २।१२७)। 'आपः प्रजाहितं शीतमश्वत्थं पवनं विषम् भ् इति केशरमाला । 'अश्वत्थः पिप्पलद्वौ स्यादश्वत्था पूर्णिमा मता'॥ (५)॥॥॥ पञ्च 'पिप्पलद्वौ स्यादश्वत्था

अथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः। तस्मिन्दधिफलः पुष्पफलदन्तशठावपि॥ २१॥

अथेति ॥ कपयस्तिष्ठन्त्यत्र । पृषोदरादिः (६१३११०९) ॥॥॥ अमरमालायां पवर्गतृतीयमध्यः (कवित्थः) अपि पृषोदरादिः ॥ (१) ॥॥॥ दिधवर्णो द्रवस्तिष्ठत्यस्मिन् ॥ (२) ॥॥॥ गृह्णाति । 'यह उपादाने' (त्रया० प० से०) । यह्यादिलात् (३१९१९३४) णिनिः ॥ (३) ॥॥॥ मननम् । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । संपदादिः (वा०३१३। १०८) । 'गमः क्षौ' 'गमादीनाम्' (६१४१४०) इति नलोपः । तुक् (६१९१७९) मथित । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३१९१९३४) । मतो मथः । 'मन्मथः कामचिन्तायां किपत्थे कुसुमायुधे'॥ (४) ॥॥॥ दिध फलेऽस्य ॥ (५) ॥॥॥ पृष्पयुक्तं फलमस्य ॥ (६) ॥॥॥ दन्तानां शठ इव । अपकारिलात् ॥ (७) ॥॥॥ सप्त 'किपत्थ-स्य' 'कैथ' इति ख्यातस्य ॥

उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः।

उद्घिति ॥ उछ द्वितमम्बरमनेन ॥ उदितशयेनाम्बते वा। 'अवि शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । वाहुलकादरन् । पृषोद-रादिः (६१३१९९) । 'उदुम्बरस्तु देहल्यां वृक्षभेदे च प- एक । कुष्ठभेदेऽपि च पुमांस्तान्नेऽपि स्यानपुंसकम्' इति मेदिनी । मुकुटस्तु मेदिनीसंमला टवर्गतृतीयमध्यमप्याह । तत्र मध्यवर्णनियमाभावात् । आद्यन्तयोरेव नियमात् ॥ (१) ॥॥। जन्तत्रः फलेऽस्य ॥ (२) ॥॥। यज्ञममात् ॥ अगिर्गल्यः (भवा॰ प॰ से॰) । कर्मण्यण् (३१२॥ १) ॥ (३) ॥॥। हेमवर्ण दुग्धमस्य ॥ (४) ॥॥। चत्वारि 'उदुम्बरस्य'॥

कोविदारे चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः॥ २२॥

कोवीति॥ कुं भूमिं विद्याति 'दृ विदारणे' (क्या॰प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) पृषोदरादिः (६।३।१०९)॥(१)॥॥॥ चमरमस्यास्ति। 'अतः इनिठनौ' (५।२।११५)॥ (२)॥॥॥ कुमुद्दालयति। 'दलं विदारणे' (चु॰ उ॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।१।९४)। ('कुद्दालः स्यात्पुमान्भूमिदारणे युगपत्रके')॥ (३)॥॥॥ युगं युगमं पत्रमस्य॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'कोविदारस्य', 'कचनार' इति ख्यातस्य॥

सप्तपर्णे विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः।

समेति ॥ काण्डे काण्डे सप्त पर्णान्यस्य ॥ (१) ॥॥॥ विशाला त्वगस्य ॥ (१) ॥॥॥ शरिद पुष्प्यति । 'कालात्सा- धुपुष्प्यत्—' (४।३।४३) इत्यण् ॥॥॥ शारदी ङ्यन्ताऽपि । 'शारदी तोयपिष्पत्यां सप्तपर्णे च शारदी' इति दन्त्यान्तेषु रहः । '(शारदोऽष्टेंदे, ख्रियां तोयपिष्पलीसप्तपर्णयोः । सस्ये क्षीवं, शरज्ञातन्त्तनाप्रतिभे त्रिषु' इति मेदिनी' ॥ (३) ॥॥॥ विषमाश्लदा यस्य ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'सप्तपर्णस्य,' 'छत्ववती' इति ख्यातस्य ॥

श्वारग्वधे राजवृक्षसंपाकचतुरङ्गुलाः ॥ २३ ॥ श्रारेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ।

आरगिति ॥ आ रगणम् । 'रगे शङ्कायाम्' ( )। संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) । आरगं रोगशङ्कामपि हन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति हन्तेर्वधोऽदन्तः । 'ण्यह्रोपौ' (वा॰ ६।४।४८) इसह्रोपः । 'रज रागे' (भ्वा॰, दि॰ उ॰ अ॰) । संपदादिः (वा॰ ३। ३।१०८) आरजं रोगरागमपि हन्ति । यत्तु मुकुटः — आ समन्तात् । रुजं वधतिं छिनत्ति । 'वध छेदनसेवनपू-रणेषु' । पृषोदरादिः (६।३।१०९)—इत्याह । तन्न । उक्त-धातोः पाणिनीये कुत्राप्यदर्शनात् । यत्त--विधः प्रकृत्य-न्तरम्—इति 'जनिवध्योक्ष' (७।३।३५) इति सूत्रेऽपि वृत्तिः । तत्र । मुनित्रयविरोधात्, इति प्रपश्चितं मनोरमामण्डने । यदिप खामिनोक्तम्-आ समन्ताद् रुजां वधोऽत्र-इति । तदिप न । व्यधिकरणवहुत्रीहित्व-पृषोदरादि (६।३।१०९)-रवकल्पनप्रसङ्गात् ॥*॥ व्यच्कोऽपि हस्वादिरपि । 'आरग्वधो-**ऽथ** संपाकः कृतमालस्तथार्ग्वधः' इति रल्लकोषात्॥ (१) ॥ शा राजा चासौ वृक्षश्च । वृक्षाणां राजा । राजदन्तादिः (२।२।३१) इति वा । रोगाणां राजानं बृध्वति, इति वा । 'ओवश्रू छेदने' (तु० प० से०) । बाहुलकात् सक् ॥ (२)॥॥॥ 'सम्यक् पाकोऽस्य । दन्खादिः । 'संपाकस्तर्कके, धृष्टे त्रिषु ना चतुरङ्करैं ।।*।। शं कल्याणं पाकोऽस्य, इति (शंपाकः) ताल्यादिरिप ॥*॥ खामी तु—शमीं शिविम् अकति, इति विगृह्णन् 'राम्याकः' इति पाठं मन्यते ॥ (३) ॥ ॥ चतस्रो-Sङ्कुलयः प्रमाणमस्य पर्वणः। तद्योगाद् वृक्षोऽपि ॥ (४) ॥*॥ आरेवयति निःसारयति मलं सारकत्वात् । 'रेवृ, प्रव, गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। णिच् (३।१।२६)। विच् (३।२।७५)। अति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) आरेव् चासावतश्च ॥ (५) ॥ ॥ व्याधीन् हन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (७।३।३२) ॥ (६) ॥*॥ कृता मालास्य पुष्पैः ॥ (७) ॥*॥ शोभनो वर्णोऽस्य ॥*॥ सुत्रु पर्णान्यस्य, इति वा पाठः । ('सुपर्णः खर्णचृडे च गरुडे कृतमालके । सुपर्णा-

कमिल्यां च वैनतेयस्य मातिरे') ॥ (८)॥॥॥ अष्टी 'सोनालु धनबहेड' इति स्थातस्य ॥

स्युर्जम्बीरे दन्तराठजम्भजम्भीरजम्भलाः ॥२४॥

स्युरितिं॥ जम्यते। 'जमु अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गम्भीरादयश्व' (उ॰ ४।३५) इति साधुः। 'जम्बीरः प्रस्थपुष्पे स्यात्तथा 'दन्तशठद्वमे'॥ (१)॥ ॥ दन्तानां शठ इव। ('स्याद्दन्तशठो जम्बीरे कपित्थे कमरङ्गके। नागरङ्गेऽपि च पुमान् स्याचाङ्गेर्यां.तु योषिति'॥ (२)॥ ॥ जम्भयस्मस्त्रत्वात्। 'जभी गात्रविनामे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'रिधिजमो—' (७।१।६१) इति तुम्। 'जम्भः स्याद्दानवान्तरे। दन्तभोजनयोरंसे हंनो जम्बीरत्त्वायः'॥ (३)॥ ॥ गम्भीरादित्वात् (उ॰ ४।३५) इरन्॥ (४)॥ ॥ ॥ वृषादित्वात् (उ॰ १।१०६) कलच्। ('जम्भलः पुंति जम्बीरे सुद्धदेवान्तरेऽपि च')॥ (५)॥ ॥ ॥ पश्व 'जम्बीरस्य', 'जम्भेरी' इति ख्यातस्य॥

वरणे वरुणः सेतुस्तिकशाकः कुमारकः।

चरेति ॥ वृणोति । 'वृत्र् वरणे' (स्वा॰ उ॰ से॰)। कर्तिरि ल्युट् (३१३११३) । करणे (३१३११९०) वा ॥ (१) ॥।।। 'कृवृदारिभ्य उनन्' (उ॰ ३१५३)। 'वरुणस्तरुभेदेऽष्यु प्रतीचीपतिसूर्ययोः'॥ (२) ॥।।॥ सिनोति, सीयते, वा । 'वित्र् वन्धने' (स्वा॰ उ॰ अ॰)। 'सितनि—' (उ॰ ११६९) इति तुन्। 'सेतुर्नालौ कुमारके'॥ (३)॥।॥ तिक्तः शाकोऽस्य । शाकत्वं चास्य पत्राणां शाकमध्ये पाठात्। 'तिक्तशाकस्तु खदिरे वरुणे पत्रसुन्दरे'॥ (४)॥।।॥ कुमारश्चिरतरुणत्वात् । कुमारयति । 'कुमार कीडायाम्' (चु॰ उ॰ से॰)। पचाद्यच् (३१९११३४)। कुमार इव 'इवे प्रतिकृतौ' (५१३१६) इति कन्॥ (५)॥।।॥ पञ्च 'वरणस्य'॥

पुंनागे पुरुषस्तुङ्गः केसरो देववहाभः॥ २५॥

पुंनित ॥ पुमान् नाग इव । 'उपिमतं व्याघ्रा-' (२। १।५६) इति समासः । 'पुंनागो नृश्रेष्ठः । प्राधान्यात्स इव । 'पुंनागस्तु सितोत्पले । जातीफले नरश्रेष्ठे पाण्डुनागे द्वमान्तरे ॥ (१) ॥॥॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०)। 'पुरः कुषन्' (उ० ४।७४) । यत्तु—'पिपितं' इति विगृह्य 'पुरः कुषन्' इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तद्रभसात् । 'पुरुष-स्त्वात्मिन नरे पुंनागे च'॥ (२)॥॥॥ तुञ्ज्यते । 'तुजि हिंसायाम्' (भ्वा० प० से, चु० उ०)। घञ् (३।३।१८)। न्यङ्कादिः (७।३।५३)। उच्चत्वाद्वा । 'तुङ्गः पुंनागनगयो-द्वेषे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता हरिद्रायां वर्वरायामपी-ध्यते' इति हैमः ॥ (३)॥॥॥ प्रशस्ताः केसरा अस्य । अर्श-आवच् (५।२।१२७)। 'केस्तरो नागकेसरे । तुरंगसिंहयोः

स्कन्धकेशेषु बकुलहुमे । पुंनागृहक्षे किंजल्के स्थात्केसरं तु हिक्कुनि' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ देवानां वह्नमः ॥ (५)॥*॥ पद्म 'पुंनागस्य' गुर्जरदेशे 'संदेशरा' इति ख्यातस्य ॥ पारिभद्रे निम्बत्कर्मन्दारः पारिजातकः ।

पारीति ॥ पारमस्यास्ति । 'अत इनिः' (पार।११५) पारि पारं गतं भद्रमस्य, परितो भद्रमस्य, इति वा। प्रज्ञाचण् (पा४।३८) । 'पारिभद्रस्तु निम्बद्दी मन्दारे देवदारुणि'॥ (१)॥॥। नियमयति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० से०)। प्रवोदरादिः (६।३।१०९)। निवति । 'णिवि सेचने' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। ववयोरैक्यम्। कर्मणि घज् (३।३।९९) वा। निम्बसंज्ञकस्तरुः। शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९)॥ (२)॥॥॥ मन्दा अरा यस्य। मन्दमृच्छति वा। 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यद्वा मन्दते। 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०)। 'अङ्गमदिमन्दिभ्य आरन्' (उ० ३।१३४)॥ (३)॥॥॥ पारि पारं गतं जातं जन्मास्य। पारिणः समुद्राज्ञातो वा। स्वार्थे कन् (पा३।७५)॥ (४)॥॥॥ चलारि 'निम्बतरोः' 'वकायिनी' इति ख्यातस्य॥

तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथदुरतिमुक्तकः ॥ २६॥ वञ्जलश्चित्रकृष्य

तिनीति ॥ अतिशयेन नेशति । 'णश समाधौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा अति-कान्तो निशाः । 'अत्यादयः-' (वा० २।२।१८) इति समा-सः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥ ॥ स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'बहुलमन्यत्रापि' (उ॰ २।७८) इति युच् । 'स्यन्द्रनं तु स्मृतं क्लीबे रथाक्ने तिनिशे निरे इति रभसः । 'स्यन्दनं तु सुतौ नीरे, तिनिशे ना, रथेऽस्त्रियाम्'॥ (२) ॥ 🕬 नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'नियो मिः' (उ॰ ४।४३) । 'पुंलिङ्गस्तिनिशे नेमिश्वकप्रान्ते स्त्रियामपि' इति रुद्रः । 'ढूलोपे-' (६।३। १११) इति दीर्घः ॥ (३) ॥ ॥ रथस्य द्वः । तत्रोपयुक्त-लात् ॥ (४) ॥ अतिशयितो मुक्तो विस्तारोऽस्य । कप् (पा४।१५४) ॥ (प) ॥ ॥ वच्यते । 'वश्च गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकादुलो जत्वं च। 'व अलु छः पुंसि तिनिशे वेतसाशोकयोरिप ॥ (६) ॥ ।। चित्रं करोति । अतिदार्ट्येऽ-पि लघुलात् । किप् (३।२।०६) ॥ ॥ सप्त 'तिनिशस्य'॥

अथ द्वौ पीतनकपीतनौ।

आम्रातके

अथेति ॥ पीतं करोति । 'तत् करोति-' (वा० ३।१। २६) इति णिच् । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) कपीनां कपेर्वर्णस्य वा तनः । 'अन्ये- षामिप' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा याः रुक्ष्म्यास्तन् ईतनः, कपीनां कपेवां ईतनः॥ (२)॥॥॥ आम्रमति 'अत सातत्यगमने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'क्रुञादिभ्यो वुन्' (उ॰ ५।३५)॥॥॥ हस्वादिरिप । अम्रुलमति । रुत्योरै-क्यम् । 'किपिन्यूतोऽम्नातकोऽस्य फले पशुहरीतकी' इति त्रिकाण्डशेषः॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'आम्नातकस्य' 'अं-वाडा' इति ख्यातस्य॥

मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ ॥ २७ ॥ वानप्रस्थमधुष्ठीली

मध्विति ॥ महाते मन्यते वा। 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰) वा। 'उल्ल्कादयश्व' (उ॰ ४।४१) इति साधुः ॥ (१) ॥॥ गुड इन पुष्पमस्य ॥ (२) ॥॥॥ मधुनामा ह्रमः ॥ (३) ॥॥॥ वनप्रस्थे वनैकदेशें भवः। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्। 'वानप्रस्थो मधूं-केऽपि स्यानृतीयाश्रमे पुमान्'॥ (४) ॥॥॥ मधु ष्ठीवति । 'ष्ठिन्नु निरसने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इग्रुपध—' (३।१।१३५) इति कः। पृषोदरादिः। (६।३।१०९)। मधु ष्ठीले गर्भेऽस्य, इति वा॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'मधूकस्य' 'महुआ' इति ख्यातस्य॥

जलजेऽत्रं मधूलकः।

जलेति ॥ अत्र मधूके । मधु लाति । 'ला दाने' (अव प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अन्येषा-मपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । सार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥॥ 'गिरिजेऽन्न' इति मूलपाठः-इति सुमूत्यादयः । 'गौरशाको मधूकोऽन्यो गिरिजः सोऽल्पपन्नकः' इति माधवः। 'मधूकोऽन्यो मधूलस्तु जलजो दीर्घपन्नकः' इति सामी ॥

एकम् 'जलजमधूकस्य' ॥ पीलौ गुडफलः स्रंसी

पीति ॥ पीलति । 'पील प्रतिष्टममे' (भ्वा॰ प॰ से॰)।
मृगव्वादिलात् (उ॰ ११३७) उः । ('पीलुः पुमान् प्रस्ने
स्यात् परमाणौ मतङ्गजे । अस्थिखण्डे च तालस्य काण्डपादपभेदयोः')॥ (१)॥॥॥ गुड इव फलमस्य॥ (२)॥॥॥
संसयति मलम् । 'संसु अधःपतने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)।
आवश्यके णिनिः (३१३१९००)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि गुर्जरदेशे 'पीलु' इति ख्यातस्य॥

तिसम्तु गिरिसंभवे॥ २८॥

अक्षोटकर्पराली ही

तिसिनिति ॥ तिसिन् पीलौ गिरिजे । अक्ष्णोति । 'अक्षू व्याप्तौ संघाते च' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकादोटः। 'अक्षस्येवोटाः पर्णान्यस्य' इति वा ॥ (१) ॥॥ कर्पर-मालति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यद्वा कर्परास्यास्ति । सिध्मादिरवात् (५।२।९७)

ल्च् ॥ शा 'कन्द्रालः' इति वा पाठः । पूर्ववत् ॥ (२) ॥ शा द्वे 'पर्वतपीलोः' 'अखरोट' इति ख्यातस्य ॥ अङ्कोटे तु निकोचकः ।

अङ्कोट इति ॥ अङ्काते 'अकि लक्षणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। बाहुलकादोटः ॥ (१) ॥॥॥ निकुच्यते । 'कुच शब्दे तारे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'कुवादिभ्यो चुन्' (उ॰ ५।३५)॥ (२)॥॥॥ 'अङ्कोलः' अपि ॥॥॥ द्वे 'अङ्कोलस्य' 'ढेरा' इति ख्यातस्य ॥

पलादो किंद्युकः पर्णो वातपोथः

पेति ॥ प्रशस्तानि पलाशान्यस्य । अर्शश्रायम् (५।२। १२७) । यद्वा पलं मांसमश्राति । 'अश भोजने' (क्रया॰ ५० से॰) । 'क्र्मण्यण्' (३।२।१) । 'पलाशः किंशुंकेऽस्रपे । हिरते पलाशं पत्रे' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ किंचित् छक इव । छकतुण्डाभपुष्पत्वात् ॥ (२) ॥॥॥ प्रणति । 'पृण श्रीणने' (तु० प० से०) अच् (३।१।१३४) । यद्वा प्रशस्तानि पर्णान्यस्य । अर्शश्रायम् (५।२।१२७) । यद्वा पिपर्ति । 'पृप्रालनपूरणयोः' (जु० प० से०) 'क्रपृष्टिभयात्रभ्यो नः' । 'पर्णापत्रे किंछके ना' ॥ (३) ॥॥॥ वातं पोथयति 'पुथ हिंसा- याम्' (हि० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (४) ॥॥॥ वतारि 'पलाशस्य' ॥

अथ बेतसे ॥ २९ ॥

रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवञ्जलाः।

अथेति ॥ अयनम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'न्युंसके' (३।३।११४) इति क्तः। वा विकल्पस्येतं ज्ञानं स्पति । 'बोइन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा ऊयते । 'वेञ् तन्तुसंन्ताने' (भ्वा० 👣 अ॰)। 'वेबस्तुट् च' (उ॰ ३।११८) इससच्। वाहु-रुकादात्वं न । यत्तु-'वेतसवाहसपनसाः' इत्यसनि निपा-तिनादेव तुट्-इस्याह मुकुटः । तन्न । उणादिषु तत्सूत्रादर्श-मात् ॥ (१) ॥*॥ रम्यतेऽत्र । 'रमु क्रीडायाम्' (स्वा० भा॰ अ॰) । 'हनिकुषिणीञ्रमिकाशिभ्यः कथन्' (उ० ३i२) । 'रथौ स्यन्दनवानीरौ' इत्यजयः । 'रथः पुमान-वयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च'॥ (२) ॥*॥ अश्रमिव अश्र-समये वा पुष्पमस्य ॥ (३) ॥ ॥ वैत्ति, विद्यते, वा । बाहुलकादुलच् गुणाभावश्च । 'विद्रुलस्तु पुमानम्युवेतसे वैतसेऽपि च'॥ (४) ॥ श्रीतमस्यास्ति । अन् (५।२ १२७)। 'वेतसे बहुवारे ना गुणे द्वीतं हिमे त्रिषु' इति रमसः । क्लीबलिङ्गमपि । 'शीतं तुषारवानीरवहुवारदुमेषु च'

१—लयनम् लीः संक्षेपः । किप् (वा० ३।३।१०८) । तया कोंचको व्यथाजनकः । 'लिकोचकः' इति तु श्रीकरः—इति सुकुटः ॥ २—'पलाद्यः किंशुकः शटी । इरिद्वणों राक्षसश्च प्रकारं छेदने स्मृतम्' इति पारुः ॥

इस्रजयात् ॥ (५) ॥ ॥ वायति । 'ओवै शोषणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) क्षिप् (३।२।९७८) । वां छुष्कम् आ समन्तात्री-रमस्य ॥ (६) ॥ ॥ वजति 'वज गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । वाहुकादुलच्, नुम् च । 'वञ्जुलः पुंसि तिनिशे वेतसाशोकयोरपि' ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'वेत' इति ख्यातस्य ॥

द्वौ परिव्याधविदुलौ नादेयी चाम्बुवेतसे ॥ ३०॥ द्वाविति ॥ परिविध्यते। 'व्यथ ताडने' (दि० प० अ०)।

द्वाचिति॥ परिविध्यते। 'व्यथ ताडने' (दि० प० अ०)। घम् (३।३।९९)। 'परिव्याधस्तु पुंसि स्याद्वेतसे च हुमो-त्पले'॥ (१)॥ ॥ नद्यां भवा। 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२। ९७)। 'नादेयी नागरङ्गे स्याज्ञयायां जलवेतसे। भूमि-जम्ब्यां च जम्ब्यां च काङ्गुष्टेऽपि च योपिति'॥ (३)॥ ॥ अम्बुनि जातो वेतसः। शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९)॥ (४)॥ ॥ चत्वारि 'जलजातवेतसस्य'॥

शोभाञ्जने शिमुतीक्ष्णगन्धकौक्षीयमोचकाः।

शोभेति॥ शोभामनिक । 'अज्ञू व्यक्तिम्रक्षणकान्ति-गतिषु' (६० प० से०) । कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । 'बहु-लमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युज्वा ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।३। ४८) 'शौभाजनः' ॥ ॥ सुष्ठु भा तामनक्ति । ल्युट् (३।३। ११३)। प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) ('सौभाञ्जनः') दन्यादि-रिप ॥ (१) ॥ शा शिनोति । 'शिव् निशाने' (खा॰ उ॰ अ०) । 'जञ्बादयश्व' (उ० ४।१०२) इति निपातितः। 'शियुनी शाकमात्रे च शोभाजनमहीरुहे' ॥ (२) ॥ ।॥ तीक्णो गन्धोऽस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥ (३) ॥ आ आक्षीवते, आक्षीवयति वा। 'क्षीवृ मदे' (भ्वा० आ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१२४) ॥ ॥ हस्बा-दिरिष । 'अक्षीवं विशरे, शिया ना, ऽमते पुनरन्यवत्'॥ (४) ॥३॥ सोचयति । 'सुच्छ मोक्षणे' (तु०प०अ०)। णिच् (३।१।२६) । अच् (३।१।१३४) । 'मोचः शोभाजने पुंसि मोचा शाल्मलिरम्भयोः'। ततः खार्थे कन् (५। ३।७५)॥ (५) ॥३॥ पद्य 'शियोः' 'सहेजँन' इति ख्यातस्य ॥

१कोऽसौ मधुशिग्रः स्यात्

रक्त इति ॥ असौ शोभाजनः । रक्तपुष्पः । मधुप्रधानः शिशुः-इति मुकुटः । रक्तो मधुकरः । 'रक्तकण्ठानाम्' इति दर्शनात् । मधुर्मधुरः । शिद्यः-इत्येके ॥ (१) ॥॥ एकम् 'मधुरियोः' 'मगुना' इति ख्यातस्य ॥

अरिष्टः फेनिलः समी ॥ ३१॥ अरीति ॥ न रिष्टमस्मात् । 'अरिष्टो ल्छने निम्बे फे-

१—'कार्थीर' इति रान्तमिदम्, -इत्यन्ये—इति मुकुटः। २—'तरुणीजन इवाविगतशोभाक्षनो वसन्तसमयः प्रादुरासीत्' इत्याश्चर्यमक्षरीतस्तालव्यादिः - इति मुकुटः॥ निले काककङ्कयोः' ॥ शा रिष्टोऽपि । 'रिष्टं क्षेमाशुभाभावे पुंसि खड़े च फेनिछे'॥ (१)॥ शा फेनोऽस्यास्ति। 'फेना-दिलच' (पारा९९)। ('फेनिलोऽरिष्टपादपे। फेनिलं सदनफले बदरे फेनबलापि') ॥ (२) ॥ शा द्वे 'अरिष्टस्य' 'रीठा' इति ख्यातस्य ॥

विल्वे शाण्डिल्यशैलुषौ मालुरश्रीफलावपि।

चीति ॥ विलति । 'विल भेदने' (तु॰ प॰ से॰)। उल्वादिः (उ० ४।९५) ('बित्वं फले श्रीफले ना') ॥ (१) ॥*॥ शण्डते । 'शडि रुजायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'सिल-' (उ॰ १।५४) इलादिनेलच् । शण्डिलस्य गोत्राप-त्यम् । 'गर्गादिभ्यो यज्' (४।१।१०५) शाण्डित्य इव, इति । शण्डयति रुजं करोति वा । इलचि (उ॰ १।५४) स्वार्थे घ्यञ् । (वा॰ ५।१।१२४) । 'शाण्डिल्यः पावका-न्तरे । विलेवे मुनौ च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ शिळ्षस्या-पत्यम् । शैल्रूष इव इति वा । 'नटे बिल्वे च शैल्रूषः' इति तालव्यादिमूर्धन्यान्ते रभसः ॥ (३) ॥ ॥ मां लक्ष्मीं परेषां छुनाति । 'ॡ्रज् छेदने' (त्रया० उ० से०) । बाहु-लकादक् ॥ (४) ॥ ॥ श्रीपदं श्रीप्रियं वा फलमस्य । शाक-पार्थिवादिः (वा॰ २।१।६९) । 'श्रीफलः पुंसि माल्र्रे धात्रीनीलिकयोः स्त्रियाम्'॥ (५) ॥*॥ पश्च 'बिल्ववृ-क्षस्य'॥

प्रक्षो जटी पर्कटी स्थात्

भ्रेति ॥ प्रक्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । कपिलि-कादिः (वा॰ ८।२।१८)। यहा प्रक्ष्यते । 'प्रक्ष भक्षणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। कर्मणि घञ् (३।३।१९)। प्रक्षति अधो गच्छति वा। अच् (३।१।१३४)। 'प्रुक्षो जटीगर्दभाण्ड-द्वीपभित्कुजराशने'॥ (१) ॥*॥ जटति । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८)। डीष् (ग॰ ४।९।४५) वा । 'जटा लग्नकचे मूले मांस्यां, प्रक्षे पुनर्जिटी'। रुद्रे तु—'गर्दभाण्डे जटीप्रक्षी' ॥ (२) ॥ १॥ पृच्यते । 'पृची संपर्के' (रु० प० से०) । बाहुलकात् कटः । गौरादिङीष् (४।१।४१) । **'पर्कटी** नूतनफले पूगादेः ह्रक्षपादपे'। शाश्वतेऽपि 'विज्ञेया पर्कटी स्रक्षः स्रक्षः पिष्प-लपादपः'॥ (३) ॥ । श्रीण 'प्रक्षस्य' 'पाकर' इति ख्यातस्य

न्यप्रोधो बहुपाह्नदैः॥ ३२॥

न्यगिति ॥ न्यक् रुणिद्ध । 'रुधिर् आवरणे' (रु॰ उ॰ अ॰) 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'न्यग्रोधसु पुमान् व्याम-

१—'विटे मुनौ' इति पाठः ॥ २—'सवटोऽप्यवटसंकुलः' इति दमयन्तीक्षेषः॥

वटयोश्च शमीतरौ । **न्यग्रोधी** तूपचित्रायाम्'॥ (१) ॥*॥ बहवः पादा अस्य । 'संख्यासुपूर्वस्य' (पाठा१४०) ॥ (२) ॥*॥ चटति । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१। १३४) । 'वटी-त्रिषु गुणे पुंसि स्यान्ययोधकपर्दयोः' ॥ (३) ॥ ॥ त्रीण 'वटस्य'॥

गालवः शाबरो लोध्रस्तिरीटस्तिव्वमार्जनौ।

गालेति ॥ गालवस्यापत्यम् । 'ऋष्यन्यक-' (४।१।११४) इल्पण्। गालं नेत्रस्रवं वायति। 'ओवै शोषणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति को वा । 'गालयो मुनिमेदे स्याह्रोध्रवृक्षे च कीर्तितः'॥ (१) ॥ ॥ शबराणा-मयम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इल्पण्। 'शावरी श्रक-शिम्ब्यां स्यात् पुंसि पापापराधयोः । लोधे चै' इति ताल-व्यादिः ॥ ॥ दन्लादिरपि । 'सावराख्यापराधे च लोधे पापे च पठ्यते' इति दन्सादात्रजयः ॥ (२) ॥ ।॥ रुणद्धि 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) बाहुलकाद्रन् । 'शूद्रादयः' इति रन्—इति मुकुटः । तन्न । तादशसूत्राभा-वात् । कपिलिकादिः (वा॰ ८।२।१८) । (रोघ्रोऽपि लत्वा-भावे । 'रोध्रो ना गालवे क्रीवमपराधे च किल्बिषे' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ तीर्यते मलमनेन । 'कृतृकृपिभ्यः कीटन्' (उ॰ ४११८५) । इत्वम् (७१९१००) । रपरत्वम् (१।१।५१)॥ (४)॥ ॥ तिल्यनेनाङ्गम् । 'तिल स्नेहने' (तु॰ प॰ से॰) । उल्वादिः (उ॰ ४।९५) ॥ (५) ॥ ॥ मार्ध्यंऽनेन । 'मृज् शुद्धौ' (अ॰ प॰ से॰) । ल्युट् (३।३। ११७)॥—नन्यादिल्युः (३।१।१३४)—इति मुकुटः । तन्न। तस्य कर्तरि विधानात् । 'मार्जनं न द्वयोमीष्टौ पुंसि स्याल्लो-ध्रशाखिनि'॥ (६)॥॥॥ षट् 'श्वेतलोध्रस्य'। आयौ श्वेतलोघ्ने, शेषा रक्तलोघ्ने इति खामी ॥

आम्रश्चतो रसालः

आम्न इति ॥ अम्यते । 'अम गलादी' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'अमितम्योद्धिश्च' (उ॰ २।१६) इति रक् दीर्घश्च ॥ (१) ॥ ॥ चूष्यते सा । 'चूष पाने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२) । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। च्योति रसम् इति वा। 'च्युतिर् क्षरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४)॥ (२)॥ ॥ रसमलित । 'अल भूषणादी' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्'(३।२।९)॥ (३)॥॥ त्रीणि 'आम्रवृक्षस्य'॥

असौ सहकारोऽतिसौरभः॥ ३३॥

असाविति ॥ सह कारयति मेलयति द्वन्द्वम् । अन् (३।१।१३४)॥ (१) ॥ ॥ अतिशयितं सौरममस्य ॥ ॥ एकम् 'अतिसुगन्धाम्रस्य'॥

१--इतः परम् 'शांकरिः पुंसि कार्तिकेये गणाधिपे' इलिप लिखितमासीत्। परंतु तन्न प्रकृतोपयुक्तम् ॥

कुम्भोत्र्खलकं क्रीवे कौशिको गुग्गुलुः पुरः।

किति ॥ 'कुम्भोल्र्खलकम्' इति संघातविगृहीतम् । 'कार्मुके वारनार्यां च **कुम्भः** क्लीवं तु गुग्गुली' इति रभसः। 'उद्खले गुग्गुला च क्वीवमुक्तमुलूखलम्' इति रुद्रः । 'कु-म्भोलूखलकं कुम्भं कुम्भोलुः खलकं वरम्' इति वाचस्पतिः ॥*॥ कसुम्भति । 'उम्भ पूर्णे' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्ध्वादिः (वा० ६।**१।९४)** ॥ (१) ॥ ॥ अर्ध्वं सम् उद्धंसम् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । उॡखं लाति । 'ला दाने' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । ततः खार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥ ॥ कुम्मोॡखलकाकाराद् दृक्षकोशानिर्यातम् ॥ ॥ कोशे भवः । अध्यात्मादिठञ् (वा० ४।३।६०) **'कौ शिको** नकुछे व्यालमाहे गुग्गुलुशक्रयोः । कोशजोल्रकयोश्च स्याद्विश्वामित्र-मुनावि । कोशिकी चण्डिकायां च नदीभेदे च योषिति' ॥ (३) ॥ ॥ गोजित । 'गुज स्तेये' (स्वा० प० से०)। किप् (३।२।१७८) गुजो व्याधेर्गुडति । 'गुड रक्षणे' (तु० प० से॰)। बाहुलकादुः। डलयोरेकलम् ॥ (४) ॥*॥ पुरति। 'पुर अप्रगमने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'पुरं पाटलिपुत्रेऽक्वे गुग्गुलौ तु पुमानयम्' इति रभसः । यत्तु--पिपर्ति । पुरः । 'इगुपध-' इति कः । 'उ-दोष्ट्रपूर्वस्य' (७।१।१०२) इत्युत्—इति स्वाम्याह । तन्न 'प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च' (ऋया० उ० से०) इत्यस्य तत्र प्र-हणात् । 'प्रीणातीति प्रियः' इति वृत्तिकृता विगृहीतलात् । 'प्रीणातीति प्रियः' इत्युक्ला 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति माधवोक्तेश्व ॥ (५) ॥*॥ पन्न 'गुग्गुलवृक्षस्य'॥

रोलुः श्ठेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ॥ ३४॥

रोलुरिति ॥ शिलति । 'शिल उञ्छे' (तु॰ प॰ से॰) । बाहुलकादुः ॥ (१) ॥ ॥ श्ढेष्माणमति । 'अत सातत्यामने' (म्वा॰ प॰ से॰) । 'क्कुन् शिल्पसंज्ञ्योरपूर्वस्यापि' (उ॰ २१३२) ॥ (२) ॥ ॥ । स्यायते स्म । 'र्येङ् गती' (म्वा॰ आ॰ अ०) । 'गत्यर्थाकर्मक –' (३।४।७२) इति क्तः। 'त्रवमूर्ति –' (६।९।२४) इति संप्रसारणम् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः ॥ (३) ॥ ॥ उद्दालयित । 'दल विशरणे' (म्वा॰ प॰ से॰) । णिच् (३।९।२६) । अच् (३।९।९३४) ॥ (४) ॥ ॥ बहून् वारयित । 'श्रुच् वरणे' (स्वा॰ उ॰ से॰) । णिजन्तः (३।९।२६) 'क्कुन् शिल्पसंज्ञ्योः' (उ॰ २।३२) ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'उद्दालकस्य' 'वहुआर' इति 'लसोडा' इति ख्यातस्य ॥

राजादनं पियालः स्थात्सन्नकहुर्धनुष्पटः । राजेति ॥ राजभिरयते । 'अद भक्षणे' (अ०प०अ०) ।

१—कर्मण्येणि खार्थे कन् इति मुकुटोक्तं तु युक्तम् । 'वानीरे षद्ववारे' इत्यादि रुद्रादिकोषलिखित 'बहुवारे' इति प्रयोगात् ॥

कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) । '**राजादनं** क्षीरिकायां पियाले किंगुकेSपि च' ॥ ः॥ 'राजातनम्' इति पाठे राजानमतति, इति वा ल्युः (३।१।१३४) 'राजादनं प्रसरको राजातनः' इति वाचसातिः ॥ (१) ॥*॥ पीयते । 'पीयुः' सौत्रो धातुः। 'पीयुक्कणिभ्यां कालन् हस्तः' (उ० ३।७६) ॥४॥ बाहुलकात् प्रीणातेः कालनि प्रियालेश्व । 'प्रियालश्च पियालकः' इति माधवः ॥ (२) ॥*॥ सैन्नो लीनः कहुर्वर्णोऽस्य ॥ (३) ॥ दथन्ति धारयति । 'धन धान्ये' (जु॰ प॰ से॰) । 'भृ-मृशी-' (उ॰ ११७) इत्युः । 'धनुः पियालहुमः' इति रूप-रल्लाकरः । 'धनुः पुमान् प्रियालद्रौ राशिभेदे शरासने' इति नान्तेषु मेदिनी ॥॥। उसिः (उ०२।११७) वा । 'धनुः पियाले ना, न स्त्री राशिभेदे शरासने' इति सान्तेषु च मे-दिनी ॥ ॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पटः त्रियालवृक्षे ना सुचेले पुंनपुंसकम्' इति रभसः ॥*॥ 'धनुष इव पटो विस्तारोऽस्य, समस्तं नाम' इति स्त्रामी ॥ (४) ॥*॥ चलारि **'त्रियालस्य'** 'चार' इति ख्यातस्य ॥

गंभारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५॥ श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चापि

गिमिति ॥ कं जलं विभिति । 'डुम्ब् धारणपोषणयोः' (जु॰ उ॰ अ॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। पृषोदरादिलात् गलम् ॥॥। 'कंभारी' इलिपि॥ (१)॥॥॥ सर्वतो भद्रं यसाः। 'सर्वतोभद्र इत्युक्तः काव्यित्रे गृहान्तरे। निम्ने ना सर्वतोभद्रा गंभारी नटयोषितोः' इति मेदिनी॥ (२)॥॥॥ काशते। 'काशृ दीप्तों' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति मनिन्। 'वनो र च' (४।१।७) इति ङीब्रो॥ (३)॥॥॥ मध्विव पर्णान्यस्याः। 'पापकर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष्। स्वार्थे कन् (५।३।७५)॥ (४)॥॥॥ श्रीयुक्तानि पर्णान्यस्याः। 'श्रीपर्णास्त्रिमन्थेऽब्जे श्रीपर्णा शाल्मलौ हठे' इति हैमः। 'श्रीपर्णा काश्मरीकुम्भ्योः क्षीवे पद्माप्तिमन्थयोः'॥ (५)॥॥॥ भद्राणि पर्णान्यस्याः॥ (६)॥॥॥ काश्मरीशब्दोऽस्त्यस्य। 'अन्येभ्योऽपि दश्यते' (वा॰ ५।२१२०) इति यप्॥ (७)॥॥॥ सप्त 'काश्मर्याः' 'खं-भारी' इति ख्यातस्य॥

, अथ द्वयोः।

कर्कधूर्वदरी कोली

अथेति ॥ कर्कं कण्टकं दधाति । 'डुधाञ्-' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'अन्दूहन्भू-' (उ॰ १।९३) इति निपातितः कूप्रत्य । यान्तः ॥—शकन्ध्वादित्वात् (वा॰ ६।१।९४) पररूपम्—

१—'प्रियालपनसाराणि यौवनानीव वनानि' इति दमयन्ती-श्लेषात् ॥ २—सन्नः, कदुश्च, इति नामनी इति सोमनन्दी— इति मुकुटः ॥ इति खामी चिन्सः ॥ (१) ॥*॥ वदति । 'वद स्थैर्ये (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'दिवि अमि—' (उ॰ ३।११७) इसरः । गौरादिङीष् (४।१।४१)। यत्तु—'द्वयोः' इत्युक्तेः कर्कन्थूर्वद्यः—इति मुकुटः। तत्र । 'बद्रि कोले, क्षीवं तु तत्फले' इति मेदिनीविरोधात् ॥ (१)॥*॥ कोलित धनीभवति। 'कुल संस्याने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। गौरादिङीष् (४।१।४१)। मुकुटस्तु—इन् (उ॰ ४।११८) प्रस्यये वा डीष् (ग॰ ४।१।४५)—इसाह। तत्र । कोल्याः फले अण् (४।३।१३४) छकोः (४।३।१६४) ङीषो छिक (१।२।४९) च 'कोलि' इति रूपापत्तेः। ('कोलम्' इति रूपानुपप्तेः)॥*॥ इनि (उ॰ ४।११८) (कोलिः) हस्वान्तोऽ-पि॥ (३)॥*॥ कौवलित। 'वल प्राणने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। कुवलीशब्दोऽप्यत्र ॥*॥ त्रीणि 'वद्याः'॥

कोलं कुवलफेनिले ॥ ३६॥

सौवीरं बद्दं घोण्टापि

अथ स्यात्स्वादुकण्टकः।

विकङ्कतः स्रुवावृक्षो प्रनिथलो व्याव्रपादपि॥ ३७॥

अथेति ॥ कण्टकोऽस्यास्ति । अर्श आद्यम् (५।२।१२७) स्वादुश्वासौ कण्टकश्च ॥ (१) ॥ ॥ विकङ्कते । 'किकर्गत्यर्थः' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अतम् प्रत्ययः ॥ (१) ॥ ॥ ॥ श्वाया वृक्षः । 'स्रुवा द्वयोहीं मपात्रे सहकीमूर्वयोः श्रियाम्' ॥ (३) ॥ ॥ व्याव्यस्यास्ति सिध्मादिलाह्यम् (५।२।९७) ॥ (४) ॥ ॥ व्याव्यस्य पादा इव पादा मूलान्यस्य । 'पादस्य लोपः —' (५।४।१३८) इत्यकारलोपः ॥ (५) ॥ ॥ पश्च 'विकङ्क-तस्य' 'कटेर' इति ख्यातस्य ॥

ऐरावतो नागरङ्गः

परेति ॥ इरावला विद्युत इवायम् । 'तस्येदम्' (४।३। १२०) इत्यण् । 'परावतोऽभ्रमातक्षे नारक्षे लकुटहुमे । नागमेदे च पुंसि स्याद्विद्युत्तद्भेदयोः स्त्रियाम् । नपुंसके महेन्द्रस्य ऋजुदीर्घशरासने' ॥ (१) ॥ ॥ नागा रजन्त्यत्र । 'रज्ञ रागे' (भ्वा० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । नागस्य सिन्द्रस्येव रक्षोऽस्य, इति वा ॥ ॥ 'नागरक्षे तु नारक्षे नार्यक्षस्तकवासनः' इति वाचस्पतिः । 'नारक्षे तु नारक्षे । यमजप्राणिनि विटे नागरक्षहमेऽपि च'॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'नारक्षी' इति ख्यातस्य ॥

नादेयी भूमिजम्बुका।

नेति ॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७)। 'नादेयी नागरक्षे स्याज्यायां जलवेतसे । भूमिजम्बां ज-पायां च काङ्गुष्ठे च समीक्ष्यते' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ भूमेर्जम्बूः हस्वलात्स्वार्थे कन् (५।३।८६) ॥ (२)॥*॥ दे 'नारङ्गस्य', चत्वारि 'नारङ्गस्य' इस्यन्ये ॥

तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ३८

तीति ॥ तिम्यति । 'तिम आईत्वे' (दि॰ प॰ से॰) ।
मृगय्वादिः (उ॰ ११३७) 'संज्ञायां कन्' (५१३१७५) ॥ (१)
॥*॥ स्फूर्जित । 'दुओ स्फूर्जा वज्रनिघोंषे' (भ्वा॰ प॰से॰) ।
ण्वुल् (३११११३३) ॥ (२) ॥*॥ कालः स्कन्धो यस्य ।
'कालस्कन्धस्तमाले स्यात्तिन्दुके जीवकद्वमे' इति विश्वः ॥
(३) ॥*॥ शिति कालः सारो मज्जा यस्य ॥ (४) ॥*॥
चलारि 'तिन्दुकस्य' 'तेदुँ' इति ख्यातस्य ॥

काकेन्दुः कुछकः काकपीछुकः काकतिन्दुके।

केति ॥ काकानां काकवर्णों वा तिन्दुः ॥ (४) ॥ ॥ पृषोदरादिः (६१३११०९) ॥ (१) ॥ ॥ कुलस्य गृहस्य प्रतिकृतिरिव । 'इने प्रतिकृती' (५१३१९६) इति कन् । 'कुलकं तु पटोले स्यात्मंबैद्धश्लोकसंहतों । पुंसि वल्मीककाकेन्दुकुल-श्लेष्ठेष्ठ कथ्यते' इति विश्वमेदिन्यों ॥ (२) ॥ ॥ । काकैः पील्यते । 'पील प्रतिष्टम्मे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । 'काकानां पीलुरिव' इति वा ॥ (३) ॥ ॥ चलारि 'कदुतिन्दुकस्य'॥ 'कुचिला' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ॥

१—नृणाति । बाहुलकादङ्गच् । गकारान्तोऽयम् । 'भवद्वैरिवभूवदने वने च नारङ्गतरूपशोभे भान्ति गण्डशैलस्थलालंकारधारिण्यो लोभ्रलताः' इति दमयन्तीश्रेषात् ॥ २—उक्तं च
समन्वयप्रदीपे—'यत्र' वाक्यार्थविश्रान्तिः श्लोकेनैकेन जायते ।
तन्मुक्तकं युगं द्वाभ्यां त्रिभिः स्यात्तिलकं पुनः । चतुर्भिः
स्याचक्रलकं पञ्चभिः कुलकं ततः । महाकुलकमित्यार्थाः कथयन्ति
ततः परम् ॥' इति । तिलकपर्यायान्तरं वैशेषिकम् ॥

गोलीढो झाटलो घण्टापाटलिमीक्षमुष्कको ॥३९॥

गोलीति ॥ गोभिर्लिसते सा। 'लिह आसादने' (अ० ड॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ (१)॥∗॥ झाटं संघातं <mark>लाति 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥</mark>∗॥ अहानि । घण्टा । बाहुलकाद्धन्तेष्टो धत्वं च । 'पट गतौ' (भ्वा॰ प॰ सै॰)। घञ् (३।३।१८)। पाटं लाति । वाहु-लकाडिः । घण्टा चासौ पाटलिश्च ॥*॥ स्वामी तु (घण्टा, पाटिलः) इति नामद्वयमाह ॥ (३) ॥ ॥ मोक्षयित रोगम्। सुचेः (तु० प० अ०) सन्नन्तादकमीकाण्णिजन्तादच् (३।१। १३४) 'मोश्नस्तु मुक्तिपाटलिमोचने'। यत्तु---'मोक्ष अव-साने' चुरादिः—इति मुकुटः । तिन्नर्म्लम् ॥ (४) ॥ ॥ मु-ष्णाति रोगम् । 'सुष स्तेये' (त्रया० प० से०) । 'सृष्टभूछु-षिमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४१) । खार्थे कन् (५।३।७५) । यत्तु-'मुज्णाति' इति विगृह्य 'मुष खण्डने' इत्युपन्यस्तम् । तद्युक्तम् । तस्य (दि॰ प॰ से॰) दन्त्यान्तलात् । त्रयादि-षु पाठाभावाच । 'मुष्को मोक्षकवृक्षे स्यात्संघाते वृषणेऽपि च' ॥ (५) ॥ ॥ पत्र 'लोभ्रविरोषस्य'॥

तिलकः क्षुरकः श्रीमान्

तिलेति ॥ तिलति । 'तिल स्नेहने ' (तु॰ प॰ से॰)। 'कुन् शिल्पसंज्ञयोः' (उ॰ २।३२)। तिल इव, इति वा। कन् (५।३।९६)। 'तिलको हमभेदेऽश्वभेदे च तिलकालके। क्षीव सौवर्चलक्षोम्नोर्न स्त्रियां तु विशेषके'॥ (१)॥॥॥ धु-रति। 'क्षुर विलेखने' (तु॰ प॰ से॰)। कुन् (उ॰ २।३२)। 'खुरकः कोकिलाक्षे स्याह्मोक्षुरे तिलकहुमे'॥ (२)॥॥॥ श्रीरस्यस्य । मतुष् (५।२।९४)। 'श्रीमां स्तिलकहुक्षे ना मनोज्ञे धनिके त्रिष्ठु'॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'तिलकस्य'॥

समौ पिचुलझावुकौ।

सेति॥ 'पिचुः स्यात्तृत्रकर्षयोः' इति धरणिः । पिचुं तृतं लाति । 'पिचुलो झानुकेऽपि स्यानिचुले जलवायसे'॥ (१)॥॥॥ 'झा' इति शब्दं वेति गच्छति । 'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) मितद्वादिलात् (वा० ३।२।१८०) हुः । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)॥ (२)॥॥ दे 'झानु-कस्य' 'झानु' इति ख्यातस्य ॥

श्रीपर्णिका कुमुद्दिका कुम्भी कैटर्यकट्फलौ ॥ ४० ॥

श्रीति ॥ श्रीः पणेषु यस्याः । 'पाककणपणं-' (४।१। ६४) इति डीप् । खार्थे कन् (५।३।७५) । 'श्रीपणीं का-रमरीकुम्भ्योः क्षीवे पद्माग्निमन्थयोः' ॥ (१) ॥ ॥ कौ मो-दते । 'मुदी हर्षे' (भ्या० आ० से०) 'इगुपध-' (३।१। १३५) इति कः । खार्थे कन् (५।३।७५) । 'कुमुदं कैरवे रक्तपद्मे ब्ली कुम्भिकीषधौ । गंभार्यो पुंसि दिङ्गांगे नागशाखामुगान्तरे' ॥ (२) ॥ ॥ कुम्भीव कुम्भी रसाधारखात् । 'पृश्चिकायां च कुम्भी स्थारपादलौ कट्फल्डेऽपि च' इति

रिन्तिदेवः ॥ (३) ॥*॥ केटनम् । 'किट त्रासे' (भ्वा॰ प॰ से॰) घल् (३।३।१८) । केटं राति अतितिक्तलात् चतुर्वर्णा-दित्वात् (वा॰ ५।१।१२४) ष्यल् ॥ (४) ॥*॥ कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) किप् (३।२।१७८) कट् फलमस्य ॥ (५) ॥*॥ पष्ट 'कुम्भ्याः', 'कायफल' इति ख्यातस्य ॥

क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्थात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः।

केति ॥ कामति । 'कमु पादविक्षेपे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। वाहुलकादुकः । 'कमुकः पिट्टकालोध्रे गुवाके भद्रमुस्तके' । यत्तु—'शिल्पिसंज्ञयोः-' (उ॰ २१३२) इति कुनि वा-इत्याह मुकुटः । तत्र । 'कमक' इति रूपापत्तेः ॥ (१) ॥॥॥ पिट्टका आख्या यस्य ॥ (२) ॥॥॥ पट्टोऽस्यास्ति । 'अत इनि-' (५। २११५) । 'पट्टः पेषणपाषाणे त्रणादीनां च वन्धने । चनुष्यथे च राजादिशासनान्तरपीठयोः' ॥॥॥ यद्वा पिट्टशब्दात् क्तिजन्तान्हीष् (ग॰ ४।१।४५) । ('पट्टिः स्त्री पटमेदे स्या-हलाटे कैमुकद्धमे' । 'पट्टी ललाटमूषायां पट्टी लाक्षाप्रसाद्वने' इति दवर्गान्ते विश्वः)॥ (३) ॥॥॥ लाक्षा प्रसीदत्यनेन। युच् (उ॰ २१७८) करणे । लाक्षां प्रसादयति वा । 'कृत्यन्तुटः' (३।३।११३) इति ल्युट्॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'लोन्हितलोध्रमेदस्य'॥

नृदस्तु यूपः ऋमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ॥ ४१ ॥ तूळं च

नूद इति ॥ नुदति पापम् । 'णुद प्रेरणे' (तु०उ०अ०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३। १०९)।—'अन्येषामि' (६।३।१३७) इति दीर्घः-इति मुकुटः । तत्र । तत्र 'उत्तरपदे' इलिधिकारात् ।—'घनर्थे कः'—इत्यपि न । यद्वा नुवद्ति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । कर्मणः कर्तृत्वम् । यद्वा नूयते । 'णू स्तुतौ' (तु० प० से०) कुटादिः। वाहुलकाद्दः ॥*॥ **'तूदः'** इति खामी । तत्र 'तुद व्यथने<mark>'</mark> (तु॰ ड॰ अ॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। पृषो-दरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥ ॥ युवन्त्यनेन । 'यु मिश्र-णामिश्रणयोः' (अ० प० से०) । 'क़ुयुभ्यां च' (उ० ३।२७) इति पो दीर्घश्च । मुकुटस्तु—'पूष वृद्धौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः । पवते वा । 'यूप्वोर्लोपश्च' इति पवतेरूषंन् धात्वन्तलोपः—इति वदन् 'पूषः' इति पाठं मन्यते । किंतु 'यूप्वोर्लोपश्च' इति सूत्रमुज्ज्वलदत्तादौ न दर्यते ॥ (२) ॥ ॥ कामति । 'कमु पादविक्षेपे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकादुकन्। 'ऋमुको भद्रमुरतके। गुवाके पहिकालोघे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ 'ब्रह्मणि वैदिके साधुः' 'तत्र साधुः' । (४।४।९८) इति यत् । 'ये चाभावकर्मणोः'

१-- 'कुम्भिकाद्वमे' इति पाठः ।

(६।४।१६८) इलम् प्रकृत्या । ('ब्रह्मण्यो ब्रह्मसाधी स्याइ-ह्मदा (से) शनैश्वरे') ॥ (४) ॥*॥ ब्रह्मणो ब्रह्मणि वा दाहा॥ (५) ॥*॥ तूलयित तूल्यते, वा । 'तूल निष्कर्षे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । घञ् (३।३।१९) वा । 'पुंलिङ्गस्तु पिचौ तूलः क्लीवं स्याइह्मदाहणि' इति हृदः॥ (६) ॥*॥ षद् 'अश्वत्थाकारस्य' 'पार्श्वपिष्पल' इति ख्यातस्य । 'तूँत' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ॥

नीपप्रियककद्म्बास्तु इलिप्रिये।

नीपेति ॥ नयति, नीयते, वा । 'णीज् प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) 'पानीविषिभ्यः पः' (उ॰ ३१२३) बाहुळकादुणा- भावः । 'नीपः कदम्बबन्धूकनीलाशोकद्वमेषु च ॥ (१) ॥*॥ प्रीणाति । 'प्रीज् तर्पणे' (ऋया॰ उ॰ अ॰) । 'कुन् शिल्पसंझ्योः' (उ॰ २१३२) । 'प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रम्गे चालौ प्रियंगौ कुङ्कमेऽपि च'॥ (२) ॥*॥ कदति । 'कद' सौत्रो हिंसार्थः । 'कुकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ॰ ४१८२) ।—'कदेर्णिद्वा' इत्यम्बच्—इति मुकुटः । तत्र । तादशसूत्राभावात् । 'कद्मबं निकुरम्बे स्यात्रीपसर्ष-पयोः पुमान्'॥ (३) ॥*॥ हलिनः प्रियः । सुराया अधिवासनात् ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'कद्मब' इति ख्यातस्य ॥ विच्वुक्षोऽरुष्करोऽश्विमुखी सह्यातकी त्रिषु ॥ ४२॥

वीरेति ॥ वीर इव वृक्षो दुःस्पर्शत्वात् । 'वीरवृक्षस्तु भहातकार्जुनद्वमयोः पुमान्' ॥ (१) ॥ ॥ अरुर्वणं करोति 'दिवाविमा-' (३।२।२१) इति टः । 'निखं समासेऽनुत्तर-पदस्थस्य' (८।३।४५) इति षः । 'अरुष्करो वणकृति त्रिषु, भहातके पुमान्' ॥ (२) ॥ ॥ अन्निरिव मुखमस्याः, गौरादिः (४।१।४१) । 'भवेदशिमुखो देवे विप्रे भहातके स्वियाम्' ॥ (३) ॥ ॥ भह्न इवाति । 'अत सातस्यगमने' (भवा॰ प॰ से॰) । कुन् (उ॰ २।३२) । 'जातेः' (४।१। ५३) इति डीष् ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'भह्नातक्याः' 'भेलावा' इति ख्यातस्य ॥

गर्दभाण्डे कंदरालकपीतनसुपार्श्वकाः। प्रक्षश्च

गर्वेति॥ 'गर्दभो गन्धिसयिप'। गर्दभमिनित । 'अम गर्यादिषु' (भ्वा॰ प्॰ से॰)। 'अमन्ताइः' (उ॰ १।११४) ॥ (१)॥॥॥ कंदरां लाति। 'आतः—' (३।२।३) इति कः। 'कंद्रालः पुमान् गर्दभाण्डे प्रक्षतराविप'॥ (२)॥॥॥ या लक्ष्म्यास्तन ईतनः। कपीनां कपेर्वर्णस्य वा ईतनः। 'कपीतनो गर्दभाण्डशिरीषाम्रातकेषु च। अश्वत्थे च' इति विश्वः॥ (३)॥॥॥ शोभनं पार्श्वमस्य॥ (४)॥॥॥ प्रक्षरति। 'क्षर संचलने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः। 'कपिलिकादित्वात्' (वा॰ ८।२।१८) लत्वम्। 'प्रक्षो द्वीपे गर्दभाण्डेऽश्वत्थे जिति पक्षके' इति हैमः ॥ (५) ॥ ॥ पत्र 'स्रक्षस्य' 'गेढी' इति ख्यातस्य ॥ तिन्तिडी चिञ्चाम्ब्लिका

तिन्तीति ॥ तिम्यति । 'तिम आद्रींभावे' (दि॰ प॰ से॰) 'अलीकादयश्च' (उ॰ ४।२५) इति निपातः । 'ति-न्तडी त्विम्ब्लका चिन्ना तिन्तिडीका किपप्रिया' इति वाचस्पतिः । ('तिन्तिडी चुके चिन्नायाम्') ॥ (१)॥॥॥ 'चिम्' इत्यत्यक्तं शब्दं चिनोति । 'चिन् चयने' (स्वा॰ उ॰ अ॰)। 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः॥ (२)॥॥॥ अम्ब्लो रसोऽस्यास्ति । 'अतः' (५।२।११५) इति ठन् । 'अम्ब्लीका चाम्ब्लका चिन्ना तिन्तिडीका च तिन्तिला इति चन्द्रः । ('अम्ब्लका तिन्तिडीकाम्लोद्गार-चाङ्गीरिकासु च')॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'चिञ्चायाः'॥

अथो पीतसालके ॥ ४३ ॥ सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ।

अथिविति ॥ पीतः सारोऽस्य रलयोरेकत्वम् ॥ (१) ॥ ॥ सजित 'सज विसर्गे' (तु० प० अ०) ण्वुल् (३।१। १३३) । यद्वा सर्ज्यते । 'षर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । क्कुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥ ॥ अस्यति रुजम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ल्युः (३।१।१३३) । प्रियको जीवकोऽसनः' इति रलकोशः । 'असनं क्षेपणे क्षीवं पुंसि स्याजीवकद्वमे' । प्रज्ञाद्यण् (५।४१३८) । 'पीठेभस्कन्धयोः क्षिवमासनं ना तु जीवके' इति रद्धरभसौ ॥ (३) ॥ ॥ वन्धूकस्येव पुष्पाण्यस्य ॥ (४) ॥ ॥ प्रीणाति । 'प्रीज् तर्पणे' (क्रया० उ० अ०) । कुन् (उ० २।३२) । 'प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियंगौ कुङ्कमेऽपि च' ॥ (५) ॥ ॥ जीवयति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) ण्युल् (३।१।१३३) । 'जीवकः प्राणके पीतसारकृपणयो-रिप । कूर्चशिषे च पुंसि स्यात्' ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'जीव-कस्य' 'विजयसार' इति ख्यातस्य ॥

साले तु सर्जकार्ष्याध्वकर्णकाः सस्यसंवरः॥ ४४॥

सेति ॥ सल्यते । 'षळ गतौ' (भ्वा० प० से०) कर्मणि घज् (३।३।९९) । सारो दार्ब्यमितिशयितमस्य । अर्शआद्यच् (५।२।९८७) वा । 'पुंसि भूरुहमानेऽपि स्वालो वरणस-र्जयोः' इति दन्लादौ रभसः ॥ (१) ॥॥ सर्ज्यते । 'षर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तादच् (३।३।५६) ॥ (२)॥॥॥ कृषति । 'कृष विलेखने' (तु० उ० अ०) । 'इगुपध-'

१—हस्वादि दन्त्यमध्यम् । 'निरसनैरसनैः' इति माघयम-कात् ॥ हस्वादितालव्यमध्यमि । 'निकसितकंदलदर्शनैयों नमित दरी मुखैश्च कं दलदशनैः' इति वृन्दावनयमकात्—इति मु-कुटः ॥ २—सालो दन्त्यादिः—'सालकाननशोभिनी' इति द-ण्डिश्लेषात् ॥ 'सालसदृशं मुजवनं भवानी च' इति दमयन्ती-श्लेषाच ॥ (३।१।१३५) इति कः । चातुर्वण्यादित्वात् (वा॰ ५।१ १२४)ष्यञ् ॥ (३)॥॥। अश्वकणं इव पत्रमस्य ॥ (४)॥॥॥ सस्यैः संवियते । 'वृज् वरणे' (स्वा॰ उ॰ से॰)। 'प्रहबृट-' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (५)॥॥। पश्च 'सास्रस्य' 'शास्त्र-वृक्षस्य'॥

नदीसर्जो वीरतरुरिन्द्रद्वः ककुभोऽर्ज्जनः।

नेति ॥ नद्याः सर्जः ॥ (१) ॥ ॥ वीरश्वासौ तस्त्र । हरुकाष्ट्रत्वात् ॥ (२) ॥ ॥ इन्द्रस्य इन्द्र इव वा हः ॥ (३) 'ककुप् स्त्रयां प्रवेणीदिक्शोभासु चम्पकस्नजि' । कुकुभो दिशः सन्त्यस्य । बहुविस्तारत्वात् । अशंआद्यच् (५।२। १२७)। 'कुकुभो रागभेदेऽपि वीणाङ्केऽर्जुनपादपे' ॥ (४) ॥ ॥ अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०)। 'अर्जेणि-छक् च' (७० ३।५८) इत्युनन् ॥ ॥ 'पार्थस्तु ककुभे जिण्णो' इति विश्वात् पार्थोऽपि ॥ (५) ॥ ॥ पश्च 'अर्जुन-वृक्षस्य' 'कौपीतक' इति ख्यातस्य ॥

राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायाम्

राजेति ॥ राजिभरवते । 'अद भक्षणे' (अ०प०अ०) कर्मणि ल्युट् (३।३।११४)। 'राजादनं क्षीरिकायां पियाले किंग्रुकेऽपि च'। 'राजादनः पियालद्रौ क्षीरिकायां त्रिप- त्रके' इति हैमात् पुंलिङ्गोऽपि ॥ (१) ॥ ॥ फलानामध्यक्षः॥ (२) ॥ ॥ क्षीरमस्लस्याः। 'अतः' (५।२।११५) इति यन् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'श्लीरिकायाः' 'खिरणी' इति ख्यातस्य॥

अथ इयोः॥ ४५॥

इहुदी तापसतरः

अथेति ॥ इज्जनम् । 'इगि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ध्रुष् (३।३।१८)। इज्जं द्यति 'दो अवखण्डने' (दि॰प॰अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३। १०९)। 'जातेः' (४।१।५३) इति ङीष् ॥ (१)॥॥॥ तप-स्विन उपयुक्तस्तरः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'इज्जुद्याः' 'इज्जुद्याः 'इज्जुद्याः 'इज्जुद्याः 'इज्जुद्याः '। इति ख्यातस्य-इति मुकुटः॥

भूजें चिममुदुत्वचौ।

भिवति ॥ ऊर्जनमूर्जः । 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' (चु॰ प॰ से॰) घल् (३।३।१९८) । भूरूर्जोऽस्य ॥ (१) ॥॥ प्रशस्तं चमीस्यास्ति । बीह्यादित्वात् (५।२।१९६) इनिः । 'चर्मी फलकपाणी स्याद्भूर्जे मृङ्गिरिटाविपे' ॥ (२) ॥॥ मृदुस्त्व-गस्य ॥ (३) ॥॥। त्रीण 'भोजपत्रवृक्षस्य'॥

पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिईयोः४६

पीति ॥ पिच्छा शाल्मलिनिर्यासोऽस्या अस्ति । पिच्छिला-दित्वात् (५१२१९००) इलच् ॥ (१) ॥*॥ पूरयति । 'पूरी आप्यायने' (तु० ड० से०) । त्युट् (११२१९१४) ।

'टिह्ना-' (४।१।१५) इति ङीप्। यत्तु मुकुटः 'वांः-' (८।२।७६) इलादिना दीर्घः — इलाह । तन्न । हल्पदा- न्तयोरभावात् । धातोदीं घींपधत्वाच । 'पूरणः पूरके त्रिष्ठ । क्रिंव पिष्टप्रमेदे च पूरणी शाल्मलिहुमे । (पटारम्भकर्सः त्रेष्ठ)'॥(२)॥॥॥ मुबति रसम्। 'मुच्ल मोक्षणे' (तु॰ उ॰ अ॰)। पचाद्यच् (३।९।९३४)। 'मोचः शोभाजने पुंति मोचा शाल्मलिरम्भयोः'॥ (३)॥॥॥ स्थिरमायुर्यस्याः । 'पिष्ट वर्षसहस्राणि वने जीवति शाल्मलिः' इति वचनात् ॥ (४)॥॥॥ शालयति । 'शल संचलने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) (४)॥॥॥ शालयति । 'शल संचलने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'सर्वधातुम्य इन्' (उ॰ ४।९१८)। शाल् चातौ मलिश्च ॥ (५)॥॥॥ पन्न 'शालमल्याः' 'सेंवर' इति ख्यातस्य ॥

पिच्छा तु शाल्मलीवेष्टे

पीति॥ पतितुमिच्छति । 'पत्ल गतौ' (भ्वा० प० सै०) सन्नन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । प्रुषोदरादिः (६।३। १०९) । यद्वा पिच्छ(य)ति, पिच्छयते, वा । 'पिच्छ वाधे' (चु० प० सै०) । अच् (३।१।१३४) । घन् (३।३।१८) वा॥ (१) ॥॥ शाल्मल्या वेष्टः । 'काथः कषायो निर्यूषो निर्यासो वेष्टकस्तथा' इति रभसः ॥ (२) ॥॥॥ ई 'शाल्मिळकाथस्य' 'संवरीगोंद' इति ख्यातस्य ॥

रोचनः कूटशालमिलः।

रोचेति॥ रोचते। 'रुच वीप्तों' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'अनुदात्तेतश्च-' (३।२।१४९) इति युच्। 'रोचना रक्त' कहारे गोपित्तवरयोषितोः। रोचनः कूटशाल्म ल्यां पुंसि स्याद्रोचके त्रिषु'॥ (१)॥॥ कूटश्वासौ शाल्म लिश्च॥ (२)॥॥॥ द्वे 'कृष्णशाल्मलेः'। कुत्सितशाल्म लेः, इत्येके॥

चिरविल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके ॥ ४७ ॥

चिरेति॥ चिरं विलति। 'विल भेदने' (तु॰ प॰ से॰) वाहुलकाद्वः॥॥॥ 'चिरिविट्वः' इखन्ये॥ (१)॥॥॥ नक्तं मालो धारणमस्य। नक्तमा अलति वा। 'अल भूषण्णादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचायच् (३१११२४०)॥॥॥ 'रक्तमालः' इति खामी॥ (२)॥॥॥ करेण जन्यते। 'अल्यत्रापि' (३१२१९०१) इति डः। कं सुखं जलं वा रज्ञयति। 'कर्मण्यण्'। (३१२१९)-'स्वजरज-' (३१२१९४२) इति निर्देशादक्टिस्पि नलोपः। संशापूर्वकत्वान वृद्धिः। — णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः— इति मुकुटः। तन्न। एवमपि णिनिमित्तवृद्धेर्दुवारत्वात्,। 'करजं स्थाद्याप्रनखे कर्र- जनस्योः पुमान्'॥ (३)॥॥॥ कं रज्ञयति। 'कर्मण्यण्' (३१२१९)। ('ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इत्युक्तेन्लोपाभावः)। खार्थं कन् (५१३।७५)॥ (४)॥॥॥चत्वारि 'कर्ञसुश्वस्य'॥

प्रकीर्यः पृतिकरजः पृतीकः कलिमारकः।

प्रकाति॥ प्रकीर्यते। 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०)। अझ्यादिलात् (उ० ४।११२) यक् ।—ण्यति पूर्वविप्रतिषेधस्य विर्मादिलात् (उ० ४।११२) यक् ।—ण्यति पूर्वविप्रतिषेधस्य विर्माद्देश्वरात् च-इति मुकुटः। तन्न । पूर्वविप्रतिषेधस्य विर्माद्देश्वरात् । 'इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन' (वा० ०।१।१००) इति वचनाच्च। 'प्रकीर्यः पूर्तिकरजे विप्रकीर्णे तु वाच्यवत्'॥ (१)॥॥॥ पूर्तिश्वासौ करजश्च॥ (२)॥॥॥ पुनाति। 'पून् पवने' (क्रया० उ० से०)। 'तिन्तिडीकाद्यश्य' (उ० ४।२०) इतीकन् तुक्च॥॥॥ ('पूर्तिकः' इति पाठे पूर्ति कायति। 'पूर्तीकः पूर्तिकः' इति माधवः)॥ (३)॥॥॥ किलं मारयति। यदाहेन्दुः—'पूर्तीकर्ञः सुमनास्तथा कलहनाशनः। मुकुटस्तु—किलं करोति। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) स्वार्थे कन् (५।३।०५)। कल्किनारकः—इत्याह॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'कण्टकवत्कर-अस्य'॥

करञ्जभेदाः षद्भन्थो मर्कट्यङ्गारवल्लरी ॥ ४८॥

केति ॥ षड् ग्रन्थयो यस्य । 'अच्' 'प्रस्नव्यपूर्वात्-' (५।४।७५) इस्रत्र 'अच्' इति योगविभागादच् । षड् ग्रन्था यस्य वा । 'षड्ग्रन्था तु वचायां स्त्री स्थात्करज्ञान्तरे पुमान्' ॥ (१) ॥ ॥ मर्कति 'मर्क' सौत्रो धातुः । 'शकादि-भ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । गौरादिः (४।१।४१) । 'अथ मर्कटी । करज्ञभिच्छूकशिम्च्योः पुंसि वानरस्त्तयोः' ॥ (१) ॥ ॥ अङ्गारवर्णपर्णा वल्लरी ॥ (१) ॥ ॥ 'करञ्जभेदानाम' एकैकम ॥

रोही रोहितकः श्लीहशत्रुद्धिमपुष्पकः।

रोहीति॥ अवश्यं रोहति 'आवश्यका-' (३।३।१७०) इति णिनिः। 'रोही रोहितकेऽश्वत्थवटपादपयोः पुमान्'॥ (१)॥ शा रोहितो वर्णोऽस्यास्ति। 'अर्शआयच्' (५।२।१२७)। सार्थे कन् (५।३।७५) 'रोहितं कुङ्कमे रक्ते ऋजुशकशरासने । पुंसि स्यान्मीनमृगयोर्भेदे ना रोहितद्वमे'॥ (२)॥ शा 'श्लीहशत्रुर्वनितकश्च रोहितः' इति माधवः। शिहः शत्रुः॥ (३)॥ शा दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य॥ (४)॥ चलारि 'रोहितकस्य' 'रोहिड' इति ख्यातस्य॥ गायत्री वाळतनयः खदिरो दन्तधावनः॥ ४९॥

गायेति ॥ गायन्तं त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'गायत्री ख-दिरे स्त्री स्यात्' इति रभसः । 'गायत्री त्रिपदादेवीछन्दो-भित्खदिरेषु च' ॥॥। 'विह्नगायत्रिणां तथा' इति वैद्यकान्ना-न्तोऽपि । बीह्यादिलात् (५।२।११६) इनिः ॥ (१) ॥॥॥ बालास्तनयाः पत्राण्यस्य ॥॥॥ 'बालपत्रश्च' इति मूलपाठः-इस्तन्ये। 'बालपत्रो यवासः खदिरश्च' इति प्राञ्चः। आह च—'स्विदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः। कण्टकी बालपञ्चश्च जिह्मराल्यः श्चितिश्चमः'॥(२)॥॥॥ खद्ति। 'खद स्थेर्ये हिंसायां च' (म्बा० प० से०)। 'इषिमैदि-मुदि-' (उ० १।५१) इति किरच्। 'खदिरो शाकभेदे स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने'॥ (३)॥॥॥ दन्तान् धावति। 'धानु गतिशुद्धोः' (म्वा० उ० से०)। ल्युट् (३।३।११४) ॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'खदिरस्य'॥

अरिमेदो विट्खदिरे

अरोति ॥ अरिरिव मेदः स्नेहोऽस्य ॥ (१) ॥॥ वि-क्विन्धः खिदरः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'दुर्गन्धिखदिरस्य'॥ कदरः खिदरे सिते ।

सोमवल्कोऽपि

कदेति॥ हणाति। 'दृ विदारणे' (त्रया॰ प॰ से॰) पचाद्यच् (३।१।१३४)। कस्य जलस्य दरः। 'कदरः श्वेत-खदिरे ककचव्याधिभेदयोः'॥ (१)॥॥॥ सोम इव वल्को-ऽस्य। 'सोमवल्कस्तु धवलखदिरे कट्फलेऽपि च'॥ (२) ॥॥। द्वे 'श्वेतखदिरस्य'॥

अथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ॥ ५० ॥

प्रण्ड उरुवृक्श्च रचकश्चित्रकश्च सः। चश्चः पञ्चाङ्गलो मण्डवर्धमानव्यडम्बकाः॥ ५१॥

अथेति ॥ व्याघ्रस्य पुच्छमिव पुच्छमस्य ॥ (१) ॥४॥ गन्धर्वस्य मृगभेदस्य हस्त इव (हस्तः) पत्रमस्य ॥ (२) ॥ ॥ आ ईरयति वायुम् । 'ईर गतौ कम्पने च' (अ॰ आ॰ से॰)। अस्माण्णिजन्ताद्वाहुलकादण्डच् ॥ (३)॥*॥ उहं महान्तं वायुं वायति । 'ओवै शोषणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'उल्रुकादयश्व' (उणा॰ ४।४१) इत्यूकः । 'खपुरः क्रमुको, निचुलो हिज्जल, एरण्ड उरुबूकः' इति बोपालितः । 'उरुबूको-रुवुकव्याघ्रद्ळाथ' इति रमसः ॥ (४) ॥॥ रोचते । 'रुच दीप्ती' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'कुन् शिल्पसंज्ञयोः' (उ॰ २।३२) इति कुन्॥ (५) ॥ ॥ चित्रयति । 'चित्र अद्ध-तादी' (चु॰ उ॰ से॰) । कुन् (उ॰ २।३२) 'चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रभिचञ्जुपाठिषु'॥ (६) ॥३॥ चञ्चति । 'चज्ज गत्यर्थः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । यत्तु—'चिक, मिक गतौं इति धातूपन्यसनं मुकुटस्य।तचिन्सम् । बाहुरुकादुः। 'चञ्चस्त्रोट्यां स्त्रियां पुंसि गोनाडीके व्यडम्बके'॥ (७) ॥*॥ पञ्चाङ्करयोऽस्य । 'तत्पुरुषस्याङ्करेः-' (५१४।८६) इस्यच् । यत्तु—'द्वित्रिभ्याम्-' (पा४।१०२) इत्ययच्—इति मुकुटे-नोक्तम् । तिचन्सम् ॥ (८) ॥ ॥ मण्डयति । 'मिड भूषा-

२—'दीर्धप्रयोजकरपेरकारत्वे' इत्यर्थः ॥ २—आधुनिकपु-स्तकेषु तु 'फर्फरीकादयश्च' इति स्त्रमुपलभ्यते ॥

१—आधुनिकपुस्तकेषु तु खिदेरत्र सूत्रे पाठः । खिदरिसि-द्धिस्तु (उ० १।५३ सूत्रेण) भवति ॥

याम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । णिच् (३।१।२६) । पचायच् (३<mark>।१।१३४)। '</mark>आमलक्यां स्त्रियां मण्ड एरण्डे मोच-पिच्छयोः' इति रभसः । 'मण्डः पञ्चाङ्गुले शाके पुंसि स्त्रीयं तु मस्तुनि । आमलक्यां स्त्रियां मण्डाथास्त्रियां सारपि-च्छयोः' ॥ ॥ अकारप्रश्लेषोऽपि । 'अमण्डपञ्चाङ्कलवर्ध-मानगन्धर्वहस्ताः[?] इति हारावली ॥*॥ आकारादिरिप । '<mark>गन्धर्वहस्तकोऽमण्ड आमण्डो व्याघ्रपुच्छकः'</mark> इति तारपालः ॥ ॥ 'आदण्डः' इत्येके । (दीर्घदण्डत्वात्) —इति स्वामी ॥ (९) ॥३॥ वर्धते । 'वर्ध छेदनपूरणयोः' (चु॰ प॰ से॰) । चानश् (३।२।१२९) । 'वर्धमानः प्रश्नभेदे शरावैरण्डविष्णुषु'॥ (१०)॥*॥ व्यडं मलमम्बयति। 'अवि संसने' (भ्वा० आ० से०) । णिच् (३।१।२६) । ण्वुल् (३191३३) ॥ अ॥ व्याख्या दित स्वामी । तत्र ल्युट् (३।३।९१४) । युच् (उ० २।७८) वा ॥ (१९) ॥४॥ एकादश 'प्रण्डस्य' ॥

अल्पा शमी शमीरः स्थात

अहपेति ॥ अल्पा शमी । 'क्रुटीशमीशुण्डाभ्यो रः' (५। ३।८८)॥ (१)॥ ॥ एकम् 'अल्पशस्याः'॥

रामी सकुफला शिवा।

शमीति ॥ शमयति रोगान्। पचायच् (३।१।१३४)। गौरादिः (४।१।४१) । 'शमी सक्तुफलायां च शिम्बिकायां च, वल्गुलीर ॥ (१) ॥ ॥ सक्तुवत् फलमस्याः । अजादिः (४।१।४) ॥ (२) ॥ ॥ शिवं करोति । 'तत्करोति-' (वा॰ ३।१।२६) इति णिच्। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'शिवा झाटामलौषधौ । अभयामलकीगौरीफेहसकुफलासु च' ॥ (३) ॥ ॥ त्रीण 'शस्याः' ॥

पिण्डीतको मरुवकः श्वसनः करहाटकः ॥ ५२ ॥ शल्यश्च मदने

पिण्डीति ॥ पिण्डीं तनोति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'पि-ण्डीतकः स्यात्तगरे मदनाख्यमहीरुहे'॥ (१) ॥ ॥ मर वाति । कुन् (उ॰ २।३२) ॥ (२)॥*॥ निर्जलेऽपि श्वसिति । नन्यादिः (३।१।१३४) । 'श्वसनं श्वसिते पुंसि मारुते मदनहुमें ॥ (३) ॥ ।। करं हाटयति । 'हट दीप्तों' (भ्वा॰ प० से०)। णिच् (३।१।२६) । 'कर्मण्यण्' (३।२।२)। स्रार्थे कन् (५।३।७५) । 'करहाटः शिकाकन्दे पद्मस्र मदनहुमें ॥ (४) ॥ ॥ शलि । 'शल गतीं' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अभ्यादित्वात् (उ॰ ४।११२) यक्। 'क्ष्वेडाशङ्कशरे बाल्यं ना श्वाविनमदनद्वमे' इति तालव्यादौ रभसः ॥ (५) ॥ भा मदयति । 'मदी हर्षग्रेपनयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)।

ल्युः (३।१।१३४) । **'मद्नः** स्मरवसन्तद्वभिद्धत्तूरसिह्नके' (६) ॥*॥ षट् 'मदनस्य' 'मयनफलाख्यवृक्षस्य'॥ शक्रपाद्पः पारिभद्रकः। भद्रदारु हुकिलिमं पीतदारु च दारु चं ॥ ५३ ॥

पूतिकाष्टं च सप्त स्युर्देवदारुणि

राकेति ॥ शकस्य पादपः ॥ (१) ॥ ॥ पारि निष्ठां प्राप्त भद्रमस्य । 'पारिभद्रस्तु निम्बद्दौ मन्दारे देवदाहणि' ॥ (२) ॥ ॥ भद्रं दारु । 'भद्रदारुणि च क्रीवम्' इत्यमरमाळा । 'पुंनपुंसकयो**द्धः**' इति त्रिकाण्डशेषात् पुंस्यिष ॥ (३) ॥ ॥ किलति । 'किल श्वेत्यकीडनयोः' (तु॰ प॰ से॰)। बाहुलकात् किमच् । द्वश्रासौ किलिमं च ॥ (४) ॥ ॥ पीतं च तद्दारु च ॥ (५) ॥ श। दीर्यते । 'दृ विदारणे' (झ्या॰ प० से०)। 'दॄसनिजनि-' (उ० १।३) इति जुण् । 'पुंन-पुंसकयोदीर इति त्रिकाण्डरोषः ॥ (६) ॥ ॥ पूति च तत्काष्ठं ॥ (७) ॥*॥ देवस्य दारु ॥ (८) ॥*॥ अष्ट 'देवदारुवृक्षस्य'॥

अथ द्वयोः ।

पाटिलः पाटलामोघा काचस्थाली फलेरुहा ॥५४॥ कृष्णवृत्ता कुवेराक्षी

अथेति ॥ पाति । क्रिप् (३।२।९७८) । टलति । 'टल वैक्ठव्ये' (भ्वा० प०से०)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ०४। ११८)। पाश्चासौ टलिश्च ॥ (१) ॥३॥ पाटं लाति । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । **'पाटला** पाटत्के स्त्री स्यादस्याः पुष्वे पुनर्न ना' ॥ (२) ॥*॥ न मोद्या । 'अलिप्रिया विशालाग्राप्यमोघा पाटलिईयोः' इति वा-चस्पतिः ॥ ॥ 'मोघा स्त्री पाटलावृक्षे मोघं त्रिषु निरर्थके' इति रुद्रात् 'मोघा' अपि । मोहयति । पचाद्यच् (३१९) १३४) न्यङ्कादिः (७।३।५३) ॥ (३) ॥४॥ काचस्य का-ण्यंस्य स्थाली पात्रम् ॥ ॥ स्वामी तु 'काला' 'स्थाली' इति पठति । कालो वर्णोऽस्या अस्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) अजादिः (४।१।४) । 'काला तु कृष्णवृन्ताख्यामि जिष्ठानी-लिकासु च'॥ ॥ तिष्ठति । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ॰) । 'स्थाचितमृजेरालज्वालजालीयचः' (उ॰ १।११६) । **'स्थाली** स्थात्पाटलोखयोः' ॥ (४) ॥*॥ फले रोहति । 'इगु-पध-' (३।१।१३५) इति कः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इल्रेडक् ॥ (५) ॥*॥ कृष्णं वृन्तमस्याः । **कृष्णवृन्ता** पाट-लायां माषपण्यां च योषिति'॥ (६)॥*॥ कुवेरस्येवाक्षि यस्याः । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इस्रच् । गौरादिः (४। १।४१)। मुकुटस्तु—'बहुव्रीहौ सिक्थ-' (५।४।११३) इ-खादिना षच्—इलाह । तन । अखाङ्गलात् वृक्षस्याप्राणि-त्वात् ॥ (৬) ॥*॥ सप्त 'पादलायाः' 'पाडली' इति ख्यातस्य ॥

१—'गुग्गुली' इति पाठः ॥ 'वागुली' इति वा पाठः ॥

इयामा त महिलाह्या। लतागोवन्दनी गुन्द्रा पियंगुः फलिनी फली ॥५५॥ विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा वियकश्च सः।

इयामेति ॥ इयामो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआदिः (५।२। १२७)। 'इयामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरितोः पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरिचे सिन्धुलवणे क्कीवं स्त्री शारिवौषधौ । अप्रसुताङ्गनायां च प्रियंगाविष व-ल्गुलो । यमुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृतिकाषधी । (नीलि-कायाम्) ॥ (१) ॥ ।। महिलाया आह्वय आह्वयो यस्याः। '–सप्तम्युपमान–' (६।२।२) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ लत-ति । 'लितः' सौत्रो धातुः । पचायच् (३।१।१३४) । 'प्रि-यंगुनखयोर्छता । स्टुकाज्योतिष्मतीवल्लीलताकस्तूरिकासु च' ॥ (३) ॥ ॥ गवि भूमौ वन्यते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । कर्मणि त्युट् (३।३।११३) ॥ (४) ॥ अच् (३।१।१३४)। 'गुन्द्रस्तेजनके स्त्री तु प्रियंगो भद्रमुस्तके' ॥ (५) ॥ ॥ प्रियं गच्छति । मृगय्वादौ (उ० १।३७) निपातः । 'प्रियगुः स्त्री राजिकाकणयोरिप । फलिन्यां कङ्कसस्ये च'॥ (६)॥॥॥ फलमस्त्रस्याः । 'अतः-' (पारा११५) इतीनिः । 'फलि-न्यमिशिखायां स्त्री फलिन्यां फलिने त्रिषु'॥ (७)॥ भा गौ-रादित्वात् (४।१।४१) ङीष्। 'फली फलिन्याम्' ॥ (८) ॥ ॥ विष्वक् सिनोति । 'षिञ् बन्धने' (खा० उ० अ०)। 'कृबृज़ुसि–' (उ० ३।१०) इति नः ।—अच् (३।१।१३४)-इति मुकुटोक्तिश्विन्सा । 'विष्वक्सेना फलिन्यां स्याद् वि-**ष्वक्सेनो** जनार्दने' ॥ (९) ॥ श। गन्धवत् फलमस्याः । 'पाककण-' (४।१।६४) इति ङीष् । 'गन्धफल्यपि गुन्द्रा-यां चम्पकस्य च कोरके'॥ (१०)॥ ॥ ईषद् रम्भा। 'ई-षदर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः का ॥ (११) ॥ श्री-णाति । 'प्रीज् तर्पणे' (क्या॰ उ॰ से॰) । कुन् (उ॰ २। ३२) 'प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रमुगे चालौ प्रियंगौ कुङ्कमेऽपि च'॥ (१२)॥ ॥ द्वादश 'प्रियङ्गवृक्षस्य'॥ मण्डकपर्णपत्रोणनरकद्वङ्गदुण्डुकाः॥ ५६॥

स्योनाकश्वकनासर्भदीर्घवृत्तकुटन्याः। शोणकश्चारलौ

मण्डूकेति ॥ मण्ड्क इव पर्णमस्य ॥ (१) ॥ ॥ पत्रे ऊर्णाऽस्य । 'पन्नोर्ण धौतकोशेये क्लीबं,स्याच्छोणके पुमान्'॥ (२) ॥ ॥ नटति । 'णट नृत्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचा-यच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ कद्दन्यङ्गान्यस्य ॥ (४)॥*॥ 'टुण्टु' इति कायति । 'कै शब्दे' (भ्वाष्प० अ०) । 'आतो-

Sनुप-' (३।२।३) इति कः । 'टुण्टुकः शोणकाल्पयोः' ॥ (५) ॥ श। सीव्यति । 'षिवु तन्तुसंताने' (दि॰ प॰ से॰)। वाहुलकानः । अन्तरङ्गत्वाद्यण् (६।१।७७) । 'स्योनः किर-णसूर्ययोः' तेनाकति, अक्यते, वा । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) घज् (३।३।१९) वा ॥ श। इयायते । 'इयेङ् गतौ' (म्वा॰ प॰ अ॰) । पिना-कादौ (उ॰ ४।१५) निपातितः । 'इयोनाकः' तालव्यादिर-पि ॥ (६) ॥ ॥ शुकनासा इव पुष्पमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (৬) ॥३॥ ऋषति । 'ऋषी गतौ' (तु० प॰ से॰)। 'स्नुवश्चिक्तत्यृषिभ्यः कित्' (उ॰ ३।६६) इति सेः । 'ऋक्षः पर्वतराजे स्याद्भहूके शोणके पुमान् ॥ (८) ॥ श। दीर्घ वृन्तमस्य ॥ (९) ॥ ॥ कुटन् वक्रीभवन् नटित ।) पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१०) 'नट स्पन्दने' (।। शोणति । 'शोण वर्णे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचायच् (३।१।१३४)। ('शोणः कृशानौ इयोनाके लोहिताश्वे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये') । खार्थे कन् (भाराज्य) ॥*॥ स्वामी तु-शवति । शोनकः-इस्याह ॥ (११) ॥ इयर्ति । 'अर्तेररुः' (उ० ४।७९) । कपिलिकादिः (वा॰ ८।२।१८) ॥ (१२) ॥∗॥ द्वादश '**शोणकस्य' ॥**

तिष्यफला त्वामलकी त्रिषु ॥ ५७ ॥

अमृता च वयस्था च

तिष्येति॥ 'निल्यमामलके ल्रक्ष्मीर्नित्यं हरितगोमये। नित्यं राह्वें च पद्में च नित्यं शुक्के च वासित दित अवणात् तिष्यं मङ्गल्यं फलमस्याः । अजादिलात् (४।१।४) टाप् । तिष्ये कल्रियुगे फलमस्याः सेवया, इति वा ॥ (१) ॥ ॥ आमलते। 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०)। कुन् (उ० २।३२) । 'जातेः' (४।१।५३) इति ङीष् । गौरादित्वकल्पनं तु चिन्त्यम् ॥ (२) ॥ ॥ न म्रियन्तेऽनया । 'तनिमृङ्भ्यां किच' (उ॰ ३।८८) इति तन् । 'अमृता मागधीपत्यागुइ-च्यामलकीषु च'॥ (३) ॥*॥ वयो यौवनं तिष्ठत्यनया । घुजर्थे कः (३।३।५८)। 'वयस्था तु स्त्रियां ब्राह्मीगुङ्च्या-सलकीषु च । सूक्ष्मेलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे त्रिषु ॥*॥ कायस्थाऽपि । 'कायस्था तु हरीतक्यामलक्योश्व प्रकीर्तिता' इति रभसः ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'आस-लक्याः'॥

त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः।

नाऽक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्धमः॥५८॥

त्रीति ॥ विगतं भीतं रोगभयमस्मात् । 'जातेः' (४।१। ५३) इति ङीष्। गौरादिलकल्पनं लयुक्तम्। विशिष्टं भीतम-साद्वा, भूतकल्योराश्रयलात् ॥ (१) ॥ ॥ अक्षति । 'अक्षू व्याप्ती' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'अक्ष्मे

१- प्रियंगुर्गकारवती । 'सरलप्रियंगुणाट्यम्' इति दमयन्ती-श्रेषात् ॥

ज्ञानात्मेशकटव्येवहारेषु पाशके । रुद्राक्षे रावणो सर्पे विभी-तकतराविष । चके कर्षे पुमान् क्षीवं तुत्थे सौवर्चलेन्द्रिये ।। (२) ॥॥। तुष्यति । 'तुष तुष्टों ' (दि० प० से०) । 'इगुपथ-' (३।१।१३५) इति कः ।—'घत्रर्थे कः' (वा० ३।३।५८)— इत्युक्तिश्चिन्ला । परिगणनात् 'धान्यलचि तुषः पुंसि विभी-तकतराविष' इति मूर्धन्यान्ते रुद्रः ॥ (३) ॥॥। कर्षः फल-मस्य ॥ (४) ॥॥। भूतानामावासः ॥ (५) ॥॥। कर्ल्धृमः ॥ (६) ॥॥। षट् 'विभीतकस्य' 'बहेडा' इति ख्यातस्य ॥

अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता । हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ॥ ५९॥

अभेति ॥ न भयमस्याः । 'अभया स्त्री हरीतक्यामु-शीरे च नपुंसकम् । निर्भये वाध्यलिङ्गः स्यात्' इति मेदिनी॥ (१) ॥ ।। न व्यथा यस्याः । 'अव्यथो निर्व्यथे सर्वे चा-रटीपथ्ययोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (२) ॥ ॥ पथोऽनपे-ता । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' (४।४।९२) इति यत् ।'पथ्या स्त्री हरीतक्यां हिते त्रिष्ठु' इति मेदिनी ॥ (३) ॥ ॥ काय-स्तिष्ठत्यनया । 'घलर्थे कः' (३।३।५८) । 'कायस्था तु हरी-तक्यामलक्योश्व प्रकीर्तिता' इति रभसः। 'कायस्थः परमा-स्मिनि । नरजातिविशेषे ना हरीतक्यां तु योषिति' इति मेदिनी ॥ (४) ॥ भा पूर्तं करोति 'तत्करोति-' (वा॰ ३।३।२६) इति णिच् । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । 'पूतना g हरीतक्यां दानवीरोगभेदयोः' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ (अमृता व्याख्याता) ॥ (६) ॥*॥ हरिर्वण इतो यस्याम् । 'संज्ञायां कन्' (पा३ां०प<mark>)</mark> । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (७) ॥ हिमवति जाता । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । 'हैं-अवस्यभयास्त्रणक्षीयोः श्वेतवचीभयोः इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥ ॥ चेतयति । 'चिती संज्ञाने' (म्वा० आ० सें०)। ण्डुल् (३।१।१३३) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (९) ॥ ॥ अतिप्रशस्ता । ईयसुन् (५।३।५०) 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३। ६०)। 'उगितश्व' (४।१।६) इति डीप्। 'श्रेयसी करिपि-प्पल्यामभयापाठयोरिप' इति मेदिनी ॥ (१०)॥*॥ शिवं करोति। 'तत्करोति-' (वा॰ ३।१।२६) इति णिच्। पचायच् (३१९१९३४) । 'शिवो मोक्षे महादेवे कीलक श्रहयोगयोः । बाछुके गुग्गुलो वेदे पुण्डरीकद्वमे पुमान्। सुखे क्षेमे जले हीवं शिवा झाटामलीषधी । अभयामलकीगौरीफेहसक्तुफलासु च' इति मेदिनी ॥ (११) ॥ ॥ एकादश 'हरीतक्याः' ॥

पीतद्वः सरलः पृतिकाष्टं च

पीति ॥ पीतश्रासौ द्वश्व ।—पीयते चक्षुषाऽयम् । 'पा पाने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'पः किच' इति तः । 'घुमास्था-' (६।४।६६) इतीलम्-इति मुकुटः । तिचन्त्यम्। उक्तसूत्रादर्शनात् । क्तप्रत्ययेन गतार्थलाच ॥ (१) ॥॥ सरति । 'स् गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । वाहुलकादलच् । 'सरलः । पृतिकाकाष्ठे नाऽथोदारावकयोखिषु' इति मेदिनी ॥ (२) ॥॥॥ पृतेः पावनस्य काष्टम् । 'पृतिकाष्टं च सरलः देवदारुमहीरहोः' इति मेदिनी ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'सरला' इति ख्यातस्य ॥

अथ दुमोत्पलः।

कर्णिकारः परिव्याधे

अथेति ॥ द्वमे उत्पर्ल तदाकारं पुष्पमस्य ।—'सप्तमी-' (२१९१४०) इति योगविभागात् समासः—इति मुकुटोक्तिः श्विन्त्या । वहुत्रीहिविष्रहस्य प्रदर्शनात् ॥ (१) ॥ ॥ कर्णिकामियर्ति । 'ऋगतौ' (जु०प०अ०) । 'कर्मण्यण्'(३।२।९) । 'कर्णिकारः पुमानारग्वधदौ च ह्यमोत्पन्ने' इति मेदिनी ॥ (२) ॥ ॥ परिविध्यति । 'व्यध ताडने' (दि०प०अ०) । 'श्याद्यधान' (२।९।९४९) इति णः । 'परिव्याध्यस्तु पुंसि स्याद्वेतसे च ह्यमोत्पन्ने' इति मेदिनी ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'कर्णिकारस्य' 'कठचम्पा' इति ख्यातस्य ॥

लकुचो लिकुचो डहुः॥ ६०॥

लेति ॥ लक्यते । 'लक आखादने' ( )। वा-हुलकादुचः ॥ (१) ॥ ॥ पृषोदरादित्वात् (६१३११०९) इत्वे लिकुचोऽपि ॥ (२) ॥ ॥ दहति, तोहति, वा । 'दह भस्मी-करणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'तुहिर् अर्दने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । सगय्वादित्वात् (उ॰ ११३७) निपातितः ॥ ॥ ॥ 'अडहुः' इलपि—इति खामी ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'लिकु-चस्प' 'वडहर' इति ख्यातस्य ॥

पनसः कण्टकिकलः

पनिति ॥ पनाय्यते स्तूयते 'वेतसैवाहस-' इत्यसजन्तो निपातितः । 'णनैद्यः कण्टिकफले कण्टके वानरान्तरे । क्षियां रोगप्रभेदे स्यात्' इति मेदिनी ॥ ॥ 'धणसः' इत्यपि पाठः ॥ (१) कण्टकाः सन्त्यस्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । कण्टिकफलमस्य ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पनस्तस्य' 'कटहर' इति ख्यातस्य ॥

१—शकटे यथा 'हस्तिभिस्तुरगैरक्षैः संवाधेऽसिन् रणाङ्गणे'। 'ससुदाये प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्त' इति रथावयवेऽपि वर्तते। विश्वेऽपि 'शकटव्यवहारयोः' इत्युपलभ्यते॥ २—व्यवहार आयव्ययादिन्याँयः। तत्र यथा 'राजाध्यक्षः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौन्स्त्री।

१— उडडवलदत्तादी तु अदः स्त्रं नोपलभ्यते । किं तु 'अत्य-विचमि-' (उ० ३।११७) इति स्त्रेणासच् ॥ २—पनसो दन्या-न्त्यः । 'प्रियालपनसाराणि योवनानीव वनानि' इति दमयन्तीके-षात्॥

निचुलो हिज्जलोऽम्बुजः।

नीति ॥ निचोलति । 'चुल समुच्छाये' (चु० प० से०) चुरादीनां णिज्वा । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यत्तु—'निचोल्यते' इति विगृद्धा 'घन्नर्थे कः' (वा० ३।३। ५८) इत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । परिगणनिवरोधात् । अन्तर-क्षत्वेन (णिजाश्रय) गुणप्रसङ्गाच । 'निचुल्रस्तु निचोले स्या-दिज्ञलाख्यमहीरुहे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥॥ हिनोति । 'हि गतौ वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०) किप् (३।२।१७८) हित् जलमस्य ॥॥॥ 'इज्जलः' इत्यपि पाटः । एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०)। किप् (३।२।१७८) तुक् (६।१।७१) इत् जलमस्य । 'निचुलेजलिहज्जलाः' इति रभसः ॥ (२) ॥॥॥ अम्बुनि जातः । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से) 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'स्थलवेतसस्य' 'वानीरे कविभेदे स्यात्रचुलः स्थलवेतसे' इति शब्दार्णवात् । 'समुद्रफलस्य' इत्यन्ये॥

काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलपूर्जघनेफला॥ ६१॥

केति ॥ काकप्रिया उदुम्बरी । 'संज्ञायां कन्' (पारा ७५) ॥ (१) ॥ ॥ फलति । 'फल निष्पत्तो' (म्वा॰ प॰ से॰)। 'फलिपाटि—' (उ॰ ११९८) इति साधुः। 'फल्ग्व-सारेऽभिधेयवत्। नदीभेदे मल्प्वां स्त्री' इति मेदिनी ॥ (१) ॥ ॥ 'मलं पापे च किट्टे च वर्चस्के कृपणे मलः' इति धरणिः। मलात् पापात् पुनाति। 'पूज् पवने' (क्र्या॰ प॰ से॰)। किप् (३१२१९०८) मलं यवते। 'यु जुगुप्सायाम्' (जु॰ आ॰ से॰। किप् (३१२१९०८) बाहुलकाद्दीर्घः। यद्वा मलते। 'मल धारणे' (म्वा॰ आ॰ से॰) बाहुलकादयूः। 'मलय्ः' इति वा पाठः॥ (३)॥ ॥ जघने फलं यस्याः। 'मलय्ः' इति वा पाठः॥ (३)॥ ॥ जघने फलं यस्याः। 'अमूर्धम—' (६१३१९२) इति सप्तम्या अलुक्॥ (४)॥ ॥ चलारि 'मलय्वाः' 'कदुम्बरी' इति ख्यातस्य॥

अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालकाः। पिचुमर्दश्च निम्बे

अरीति॥ न रिष्टमशुभमसात्। 'अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककङ्कथोः। अरिष्टमशुभे तके सूतिकागार आसवे। शुभे मरणचिहे च' इति मेदिनी ॥ (१)॥ ॥ सर्वतो भद्रं यसात् । 'सर्वतोभद्रा गम्भारीनटयोषितोः' इति मेदिनी ॥ (२)॥ ॥ हिङ्ग्वाकारो हिङ्ग्यन्धो वा निर्यासोऽस्य । 'हि- क्रुन्यांस इत्येष निम्बे हिङ्ग्रसंऽपि च' इति मेदिनी ॥ (३)॥ ॥ मलते । 'मल धारणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) ण्वुल् (३।॥ ॥ मलते । 'मल धारणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) ण्वुल् (३। १।१३३)। परस्मेपदं वुन्प्रस्थयविधानं च चिन्सम् ॥ (४)॥ ॥ पिचं कुष्ठभेदं मर्दयति। 'मृद क्षोदे' (क्या॰प॰से॰)। णिच् (३।१।२६) 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ ॥ पिचं मन्दयति, इति 'पिच्यमन्दः' इति स्वामी ॥ (५)॥ ॥ ।। निव्वति स्वा-

स्थ्यम् । 'णिवि सेचने' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१। १३४) ववयोरेकलम् ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'नीस्ब' इति ख्या-तस्य ॥

अथ पिच्छिलाऽगुरुशिंशपा॥ ६२॥

अथेति ॥ पिच्छास्त्रस्याः । पिच्छादित्वात् (५।२।१००) इलच् । 'पिच्छलं विजिलेऽन्यवत् । स्त्री पोतिकाशिंशपयोः शाल्मलीसिन्धुभेदयोः' ॥ (१) ॥॥॥ न गुरुरस्मात् । 'अगुरु स्त्रीवे शिंशपायां जोङ्गके, लघुनि त्रिषु' इति रुद्रः ॥ (२) ॥॥॥ शीघ्रं शीर्षं वा पाति । 'आतः' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा 'शिम्' इत्यव्यक्तं शब्दं श्रव्ये वा शपति । 'शप आकोशे' (भ्वा० उ० अ०) पयाव्ये (३।१।१३४) । शिम्बाभिः शपति, इति वा । 'देविकार्या (३।१।१३४) । शिम्बाभिः शपति, इति वा । 'देविकार्या शिंशपा–' (७।३।१) इति निर्देशाद्वाशब्दलोपः । द्वितालव्या शिंशपा । 'श्रभूस्तथा श्रगुरुशिंशपाश्च' इति शभेदात् ॥॥॥ अगुरुसारा शिंशपा 'अगुरुशिंशपा' इत्येकं नाम–इति स्वामी । तत्र । उक्तरुद्विरोधात् ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'सि-स्व' इति ख्यातस्य ॥

कपिला भसगर्भा सा

केति ॥ सा कपिलवर्णपुष्पा सती भस्मगर्भोच्यते । भस्म गर्भे यस्याः ग्रुह्मसारत्वात् ॥ (१) ॥ १॥ एकैम् 'कपिलव-णायाः'॥

शिरीषस्तु कपीतनः।

भण्डिलोऽपि

शानि ॥ ग्रणाति शीर्यते वा । 'शॄ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰)। 'शॄपूम्यां कित्' (उ॰ ४१२७) इतीषन् । (१) ॥॥ तनोति । 'तनु विस्तारे' (त॰ उ॰ से॰) । अच् (३। ११९३४)। यास्तनः ईतनः । कपीनां कपेर्वर्णस्य वा ईतनः ॥ (२) ॥॥॥ भण्डति । 'भिंड कल्याणे' (चु॰ प॰ से॰)। 'सिलेकल्यनि–' (उ॰ १।५४) इतीलच् ।—बाहुलकात्–इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥॥॥ रलयोरेकत्वात् भिण्डरोऽपि । 'भाष्टिकां भण्डलो ना' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'शिरीषस्य' 'सिरीस' इति ख्यातस्य ॥

अथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः॥६३॥

अथेति॥ चम्पाया अपत्यम्। 'स्नीभ्यो ढक्' (४।१।१२०)। 'चाम्पेयश्रम्पके खर्णे किंजल्के नागकेसरे' इति मेदिनी॥ (१)॥॥ चम्पयति, चम्प्यते वा । 'चिप गत्याम्' (चु॰ प॰ से॰), कुन् (उ॰ २।३२)॥ (२)॥॥। हेमवर्ण पुष्पस-

१—वस्तुतस्तु किपलादिकमिष शिश्चपासामान्यपर्यायमेव। अत एव 'किपिला रेणुकायां च शिश्चपागोविशेषयोः' इति मेदिनी। 'किपिलो विहिपिक्षयोः। कुकुरे मुनिमेदे च किपिला शिक्षपा-तरौ पुण्डरीकिकरिण्यां च रेणुकागोविशेषयोः' इति हैमश्च संगच्छते तसात् 'पञ्च नामानि' इति युक्तम् ॥ स्य ('हेमपुष्पं तु चम्पके । अशोकद्रौ जपापुष्पे') । कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चम्पकस्य' ॥

एतस्य कलिका गन्धफली स्यात्

एतेति ॥ गन्धः फलं साध्यमस्याः । 'पाककर्ण-' (४। १।५४) इति डीष् । 'प्रियंगी स्त्री गन्धफली चम्पकस्य च कोरके' इति रहः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'चम्पककिल-कायाः'॥

अथ केसरे।

वकुंलः

अधेति ॥ केसराः सन्त्यस्य । अर्श आद्यच् (५।२। १२०)। के जले सरित । 'स गतों' (भ्वा० प० अ०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) वा। 'केसरं हिङ्कित क्कीवं किंजल्के न स्त्रियां पुमान् । सिंहच्छटायां पुंनागे वकुले नागकेसरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥ वङ्कते 'विकर्गत्यर्थः' (भ्वा० आ० से०) । वाहुलकादुलच् । 'आगमशासनमित्यम्' इति न नुम् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'वकुलस्य' 'मोसरी' इति स्थातस्य ॥

वञ्जलोऽशोके

चिश्चिति ॥ वजित 'वज गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'वाहुलकादुलच्' नुम् ॥ (१) ॥॥॥ न शोकोऽस्मात् । 'अशोकिस्त्रिषु निःशोके पुंसि कङ्केलिपादपे । स्त्रियां तु कर्ररोहिण्यां पारदे स्यान्नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ (२) ॥॥॥ द्वे
'अशोकस्य'॥

समो करकदाडिमो ॥ ६४॥

समाविति ॥ करोति दोषाभावम् 'कृञादिभ्यो युन्' (उ॰ ५१३५) । 'करकस्तु पुमान् पिक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्मेषोपले, न स्त्री करक्के च कमण्डलों' इति मेदिनी ॥ (१) ॥ ॥ दलनं दालः । 'दल विशरणें' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घय् (३१३११८) दालेन निर्वृत्तः । 'भावप्रत्ययान्तादिमप्' (वा॰ ४१४१२०) डलयोरेकत्वम् । 'दाडिमस्तु त्रिलिङ्गः स्यादेलायां करके त्रिषु' इति मेदिनी ॥ ॥ दाडिम्बोऽपि । 'दाडिम्बसारिपण्डीरस्वाद्वम्लशुक्तवस्नुभाः' इति रभ-सात्॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'दाडिमस्य'॥

१—वकुलोऽन्तस्यादिः । अत एव मुकुटेन 'उच्यते वर्ण्यते किनिः' इति विमहोदिश्तिः । नापि व्याख्यात्रा निम्बवत् 'ववयो-रभेदः' इत्युक्तम् । तथा च 'भवद्वैरिनगरमिवानेकविधवकुल्सं-कुल्म्' इति दमयन्ती ॥ नच ववयोरैक्येन निर्वाहः। 'व्यालिम्बना' इसादी यत्र ववयोव्योकरणेन निर्णयस्तत्रैव तदङ्गीकारात् निह वकुल्शब्दे व्याकरणेन स्पर्शादिखं संभवति । अत एव दमयन्ती-व्याख्यात्रापि 'महावृतिकान्तःपातिभिः' इत्यत्रैव 'ववयोरैक्यम्' इत्युक्तम् । नत्वत्रापि इति दिक् ॥

चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चनाह्यः।

चेति ॥ चम्पाया अपलम् । 'चाम्पेयश्वम्पके स्वर्णे किंजल्के नागकेसरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥॥ केसराः सन्त्यस्य अर्शआद्यच् (५।२।१२७)॥ (२) ॥॥॥ नागाल्यः केसरः । 'खर्णेभसर्पाख्यो नागकेसरः षट्पद्पियः' इति रभसः ॥ (३)॥॥॥ काञ्चनस्याह्वय आह्वा यस्य ॥(४)॥॥॥ चलारि 'चाम्पेयस्य'॥

जया जयन्तीः तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥ ६५ ॥ जयेति ॥ जयति । 'जि जये' (भ्वा० प० अ०) । पचायच् (३११३४) 'जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमातत्स-खीपु च । अग्नमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥॥ 'तृभूविहें—' (उ० ३११२८) इति सच् । 'पित्' इत्यनुवृत्तेडींष् (४१९१४९) । 'जयन्ती वृक्ष-भिद्रोग्नेरिन्द्रपुत्रीपताकयोः । पुमानेन्द्रौ हरे भीमे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥॥ तर्कमृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कर्मण्यण् (३१२१९) ॥ (३) ॥॥॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो छक्' (४१२१९०) 'टिह्या—'। (४१९१९५) इति हीप् ॥ (४) ॥॥॥ विजयन्तस्येयम् । 'तस्येदम्' (४१३१९०) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५१३१०५) । यद्वा वैजयन्ती पताकेव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५१३१९६) इति कन् ॥ (५) ॥॥॥ पद्य 'वैजयन्तिकायाः' 'अरणी' इति ख्यातायाः । 'जाही' इति ख्याताया इत्यन्ये ॥

श्रीपर्णमित्रमन्थः स्यात्कणिका गणिकारिका । जया

श्रीति॥ श्रीः पणेषु यस । 'श्रीपणेमिश्मिन्थेऽब्जे श्रीपणीं शाल्मली हठे' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ अप्तिं मश्राति। 'मन्थ विलोडने' (ऋया० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३१२११)॥ (२) ॥॥॥ कणति। 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०)। कुन् (उ० २१३२)। गणाः सन्त्यस्या वा। अतः इति ठन्। 'कणिका सूक्ष्मवस्तुनि। अग्निमन्थे' इति हैमः॥ (३)॥॥॥ गणनम्। 'गण संख्याने' (च० उ० से०)। 'इक् कृष्यादिभ्यः" (वा० ३१३१९०८)। गणिं करोति। 'कर्मण्यण्' (३१२११)। ङीप् (४१९१९५)। स्वार्थे कन् (५१३१०५)। यद्वा गणयति। ऋच्छति। ण्वुल् (३१९१९३३) गणिका चासावारिका च॥ (४)॥॥॥ जयति। पचाद्यन् (३१११३४)। 'जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमातत्सखीषु च। अग्निमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे' इति मेदिनी॥ (५)॥॥॥ पञ्च 'जयपर्णस्य'। 'अरणी' इति ख्याताया इत्येके। दशाप्यरणिपर्यायाः, इति खामी॥

अथ कुटजः राक्रो वत्सको गिरिमिक्किका ॥६६॥ अथेति ॥ कूटे श्वक्षे जायते स्म । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥३॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) कौटजश्च । 'कौटजः कुटजः कोटी' इति चन्द्रः । ('कुटजो वृक्षमेदे स्यादगस्यद्रोणयोरिप') ॥ (१) ॥ ॥ शकोति । 'शक्रु शक्तौ' (स्वा॰प॰अ॰) । 'स्पायितिश्च' (उ॰२।१३) इतिरक् 'शकः पुमान् देवराजे कुटजार्जुन-भूरुहोः' ॥ (२) ॥ ॥ वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'यृत्वदिवचिहनिकिमिकिषभ्यः सः' (उ॰ ३।६२) । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।०५) ॥ (३) ॥ ॥ गिरिमल्लीव । इवार्थे कन् (५।३।९६) ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'कुटजस्य' 'कुरैया' इति ख्यातस्य ॥

एतस्यैव किल्क्षेन्द्रयवभद्रयवं फले।

पते ति । किलं गच्छित । अन्तर्भावितण्यर्थाद्गमेः 'अन्य-त्रापि' (वा॰ ३।२।४८) इति डः ।—'खच डिच' (३।२।३८) –इति मुकुटः ।–किलं गायति इति खामी ॥ (१) ॥॥॥ यवाकारवीजलाद्यवम् । इन्द्रसंज्ञस्य वृक्षस्य यवम् ॥ (२) ॥॥॥ भद्रं च तद्यवं च ॥ (३) ॥॥॥ 'किलिक्नेन्द्रयवः पुमान्' इत्यमरमालाद्र्शनादिन्द्रयवः पुमान्षि । तत्रैव स्त्री-काण्डपाठात् कलिङ्गा च ॥॥॥ त्रीणि 'इन्द्र्यवस्य' कुटजबी-जस्य ॥

कृष्णपाकफलाविक्षसुषेणाः करमर्दके ॥ ६७॥

कृष्णेति ॥ कृष्णः पाकोऽस्य । कृष्णपाकं फलमस्य ॥ (१) ॥ ॥ आ विजते सा । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु॰ प॰ से॰) आङ्पूर्वः । 'गत्यर्थाकर्मक-' (३।४।७२) इति क्तः । श्वीदितः-' (७।२।१४) इतीण्निषेधः । 'ओदि-तश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ ॥ केचित्तु 'नञ्पूर्वः' इत्याहुः ॥ (२) ॥ शा शोभना सेना यस्य । 'एति संज्ञा-यामगात्' (८।३।९९) इति षत्वम् । 'रषाभ्याम्-' (८।४। १) इति णत्वम् । मुकुटस्तु—सुष्ठु सिनोति । 'षित्र् बन्धने' (स्वा॰ उ॰ अ॰)। 'कृवृतृस्विपिसिद्यभ्यो नः'-इत्याह। उ-ज्ज्वलदत्तादौ तूणादिसूत्रस्य 'कॄवृजृसिद्धपन्यनिस्वपिभ्यो नित्' (३।१०) इति पाठो द्रयते । ('सुपेणः करमर्दे स्याद्विष्णु-सुप्रीववैद्ययोः' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ करं मुद्राति । 'सृद क्षोदे' (त्रया० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। खार्थे कन् (५।३।०५) । 'मकरन्दः करमर्दः शिरीषो मूर्ध-पुष्पकः' इति शुभाजः। - करो मर्दकोऽस्य-इति मुकुटः। तन । उक्तकोशविरोधात् ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'करमर्द-कस्य' 'करोंदा' इति ख्यातस्य ॥

कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽपि

कालेति ॥ कालः स्कन्धोऽस्य । 'कालस्कन्ध्रस्तमाले स्यात्तिन्दुके जीवकद्वमे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥ ॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानो' (दि॰ प॰ से॰) 'तमिविशि–' (उ॰ १।११८) इति कालन् । 'तमालक्षिलके खङ्गे तौपिन्छे वरुणद्वमे' इति

१—काञ्यकल्पलतायाम् 'रिविमिव तापिच्छविराजितं वनम्' इति स्रेषान्निरनुखारः-इति मुकुटः ॥ मेदिनी ॥ (२) ॥ ॥ तापिनं छादयति । 'छद अपवारणे' (चु॰ उ॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पृषोदरादिः (६। ३।१०९) । यत्तु—'तत्पुरुषे कृति–' (६।३।१४) इत्यमोऽङ्कि 'तापिंछः'–इति मुकुटः । तन्न । अलौकिकविग्रहेऽमः प्रवेशा-भावात् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'तमालस्य' ॥

अथ सिन्दुकः।

सिन्दुवारेन्द्रसुरसा निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ॥६८॥

अथेति ॥ स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा॰आ॰से) 'स्यन्देः संप्रसारणं धश्व' (उ० १।११) इत्युः । बाहुलकादत्र थो न ॥ ॥ मुकुटस्तु धमिच्छति । स्वार्थे 'संज्ञायां कन्' (५। ३।७५) तदुक्तम्—'सिन्दुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्धुवा-रितः । नीलपुष्पः शीतसहो निर्गुण्डी नीलसिन्धुकः' इति ॥ (१) ॥ ॥ सिन्दुं वृणोति, वारयति वा । 'वृत्र् वरणे' (स्वा० उ॰ से॰)। 'बृज् आवरणे' (चु॰ उ॰ से॰) वा। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥:॥ शोभनो रसोऽस्य । इन्द्रस्य सुरसः ॥ । 'इन्द्रसुरिसः' इति खामी ॥ (३) ॥ ॥ निर्गुडित । 'गुड रक्षायाम्' (तु॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गुडाद्वेष्टनानिर्गता, इति खामी । गौरादिः (४।१।४१) । मुकुटस्तु—'गुडिः' अपठितोऽपि भूवादेराकृतिगणलाद्रष्टव्यः—इत्याह । 'निर्गु-ण्डी नीलशेफाल्यां सिन्दुवारद्वमेऽपि च इति मेदिनी ॥ (४) ॥ ॥ इन्द्रस्य जन्या 'इन्द्रवरुण-' (४।१।४९) इति डीषानुकी, जन्यजनकभावलक्षणोऽपि च पुंयोगस्तत्र गृह्य-ते। - इन्द्रमानयति । अनेर्ण्यन्तात् 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। डीप् (४।१।१५)। कन् (५।३।७५) हस्तलम् (७।४।१३) च इति सुकुटः । 'इन्द्राणी करणे स्त्रीणां पौलोमीसिन्दुवारयोः' इति मेदिनी ॥ (५) ॥ ॥ पश्च 'सिन्दुवारस्य' 'स्योडी' इति ख्यातस्य ॥

वेणी खरा गरी देवताडो जीमूत इत्यपि।

वेणीति॥ वेणीव । 'देवताडेऽपि वेणी' स्यात्प्रवेण्यामिप योषिति' इति रमसः॥ (१)॥ ॥ तीक्ष्णत्वात् खरा।
'देवताडे खरा तीक्ष्णे त्रिष्ठ स्याद्भ्ये पुमान्' इति रमसः॥
(२)॥ ॥ गृणाति। 'गृ शब्दे' (त्रया० प० से०)। पचायच्। (गौरादिः) (४।१।४१)। 'गरी खरायां करणे
हीवं नागविषे विषे'॥ ॥ खरं विषमागिरति। मूषकविषम्नत्वात्। 'खरागरी' इत्येकमाहुः॥ ॥ — गरामागिरित। 'गरागरी' इति तु स्वामी॥ तदुक्तम् — 'जीमृतको
देवताडो वृन्तकोशो गरागरी' इति॥ (३)॥ ॥ 'देवो
मेषे सुर राज्ञ स्यात्रपुंसकमिन्द्रिये' इति मेदिनी॥ देवमिनिद्र्यं ताडयति। 'तड आघाते' (चु० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'देवताडः सैहिकेये जीमृते च हुताशने'
इति मेदिनी॥ (४)॥ ॥ जीमृत इव 'जीमृतोऽद्रौ भृति-

करे देवताडे प्योधरे'इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ पश्च 'देव-तालस्य'॥

श्रीहस्तिनी तु भूरुण्डी

श्रीति ॥ श्रिया हस्तः । श्रीहस्तो विद्यतेऽस्याः । 'अतः' (५१२११५) इतीनिः । हस्तं ग्रह्णाति हस्तयति, अवर्थं श्रियं हस्तयति । 'आवर्यका–' (३१३११००) इति णिनिः, इति वा॥ (१) ॥॥॥ भ्रुवं रुण्डयति आच्छादयति । 'रुटि छुटि स्तेयकरणे' (भ्वा० प० से०) इत्यत्र माधवीयायां वृत्तो 'रुडि, छुडि, इत्यपरे'इति पाठान्तरसुपन्यस्तम् । 'कर्मण्यण्' (३१२११) ॥ (२) ॥॥॥ हस्तिकर्णपत्रा द्याकविशेष इति स्वामी । द्वे (माषादिक्षेत्रभवाया वकुलपुष्पाभलोहितपुष्पायाः 'हस्तिकर्णाभपत्रस्य' 'शिरीहथिनी' इति ख्यातायाः)॥ तृणशून्यं त महिका ॥ ६९ ॥

भूपदी शीतभी रुख

तृणेति॥ 'इतो धत्त्रान्तानि पुष्पाणि' इति खामी।तृणग्र्ने स्थाने साधु। 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत्।हलोयमाम् (८।४।६४)यलोपः ।'तृणग्र्नं मिह्नकायां तथा स्यात्केतकी-फले' इति विश्वमेदिन्यौ ॥॥॥—'तृणग्र्ले गुल्मे साधु तृणग्र्ने ल्यम्'—इति तु खामी॥ (१)॥॥॥ महते गन्धम्। मल्यते वा। 'मह्र धारणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४।११८)। वा डीष् (ग॰ ४।१।४५)। खार्थे कन् (५।१।७५)। 'मह्निको हंसभियपि। मह्निका तृणग्र्नेये-ऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोः' इति मेदिनी॥ (१)॥॥॥ भिव पदमस्याः। गौरादिः (४।१।४१)॥ (३)॥॥॥ शीताद्रीरुः ॥॥॥ 'शतभीरुः' इति वा पाठः। शतं वियोगिनो भीरवो-ऽस्याः। 'मह्निका शतभीरुश्व गवासी मद्रमह्निका। शीत-भीरुमदायन्ती भूपदी तृणग्र्न्यकम्' इति वाचस्पतिः॥(४)॥॥॥ चत्वारि 'मह्निकायाः' 'वेह्नि' इति ख्यातायाः॥

सैबास्फोता वनोद्भवा।

सैयेति ॥ आस्फोटयति । 'स्फुटिर् विकसने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९)टस्य तो वा। 'आस्फोता विष्णुकान्तायां वनमहयर्कपण्योः'इति रभसः । 'आस्फोतस्तु पुमानर्कपण् स्यात्कोविदारके । आस्फोता गिरिकण्यां च वनमह्रयां च योषिति' इति मेदिनी ॥ (१)॥॥ एकं 'वनमह्रयाः'॥

रोफालिका तु सुवहा निर्मुण्डी नीलिका च सा ७०

शेफेति ॥ शेरते शेफा अलयोऽस्याम् । वा ङीष् ( ) । खार्थे रकेन् (५।३।०५) ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु वहत्यामोदम् । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।

१—(कन्मावे) शेफालीलपि—'कथमितरथा शेफालीपु स्खल-त्कुसुमास्विप' इति प्रयोगदर्शनात्—इति मुकुटः ॥ 'खुबहा सहक्येलापणांगोधापदीषु वीणायाम् । रासाक्षेका-लिकयोः स्त्री, सुखवाह्येऽन्यलिङ्गः स्यात्' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ नीलवर्णा । 'नीलादीषधी' 'प्राणिनि च' (वा॰ ४।१।४२) इति ङीष् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'नीलिका नीलिनीक्षुद्ररोगशेफालिकासु च' (इति मेदिनी)॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'कृष्णपुष्पाया निर्गुण्ड्याः' 'न्यवारी' इति ख्यातायाः॥

सितासौ श्वेतसुरसा भूतवेशी

स्तिति ॥ शोभनो रसोऽस्याः । श्वेता चासौ सुरसा च ॥ (१) ॥ ॥ भूतानि विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०। 'कर्मण्यण्' ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'श्वेतनिर्गुण्ड्याः' ॥

अथ मागधी।

गणिका यूथिकाम्वष्टा

अथेति॥ मगधे देशे भवा। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्। 'मागधो मगधोद्भते ग्रुक्षजीरकविन्दनोः। वैदयतः क्षत्रिया-पृत्रे मागधी स्यानु पिष्पली॥ यूथी भाषाविशेषश्चे इति हैसः॥ (१)॥ शा चित्ताकर्षकत्वाद्गणिकेतः। 'गणिका यूथीवद्येभीतकारीष्ठ ना तु दैवज्ञे' इति मेदिनी॥ (२)॥ शा यूथमस्त्यस्यः। 'अत इनिठनों' (५।२।११५) 'यूथिकाम्रातके पृष्पविशेषेऽपि च योषिति' इति मेदिनी॥ (३)॥ शा अम्वेव मातेव तिष्ठति। 'सुषि स्थः' (३।२।४) इति कः। 'अम्वाम्य—' (८।३।९७) इति षत्वम् । 'ङ्यापोः' (६।३। ६३) इति हस्यः।—अम्वे तिष्ठति—इति स्वामी। 'अम्बष्ठो देशभेदेऽपि विप्राद्वैरयासुतेऽपि च'। 'अम्बष्ठाप्यम्ललोण्यां स्यात्पाठायूथिकयोरपि' इति विश्वमेदिन्यौ॥ (४)॥ शा चन्त्वारि 'यूथिकायाः' 'जूही' इति ख्यातायाः॥

सा पीता हेमपुष्पिका ॥ ७१ ॥

सेति ॥ हेमवर्णं पुष्पमस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४)इति डीष् । 'स्याद्धेमपुष्पिका यूथ्यां चम्पको हेमपुष्पकः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'तस्या एव पीतपुष्पायाः' ॥ अतिमुक्तः पुण्डूकः स्याद्वासन्ती माधवी छता ।

अतीति ॥ अतिकान्तो मुक्तां शौक्षेचात् । 'अत्यादयः' (वा॰ २।२।१८) । इति तत्पुरुषः । 'गोक्षियोः—' (१।२।४८) इति हस्यः । यद्वा मुक्तान् विरक्तान् । 'अतिमुक्तस्तु निः-सङ्गे वासन्त्यां तिनिशेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ पुण्डति पुण्ड्यते वा । 'मुडिं खण्डने' 'पुडि च' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'स्फायि—' (उ॰ २।१३) इति रक् । स्वार्थे कन् (५। ३।७५) ॥ (२) ॥॥॥ वसन्ते पुष्यति । 'कालात्साधुपुष्यन्त्—' (४।३।४३) इत्यण् । 'वासन्ती माधवीयूथ्योरुष्ट्रे नाविते त्रिष्ठु' (इति मेदिनी) ॥ (३)॥॥॥ सधौ पुष्यति । 'मा-

१-- 'अतिरक्तत्वात्' इति भट्टक्षीरस्वामी ॥

धवोऽजे मधौ राधे वसन्ते न स्त्रियां मिसौ । वासैन्ती कु-हनीमद्यमधुशकरासु स्त्रियाम्' इति मेदिनी । रन्तिदेवोऽपि 'वैशाखे माधवः कृष्णे माधवी चातिमुक्तके'॥ (४) ॥॥ पद्य 'कुन्द्भेदस्य'॥

सुमना मालती जातिः

स्विति ॥ सुष्टु मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰)। असुन् (उ॰ ४।१८९)। यद्वा शोभनं मनोऽस्याम् । 'स्त्रियां सुमनसो भूमि पुष्पे, जातौ तु भेदतः । विदुष्यपि यदा दृष्टसादा भेदेन शिष्यते' इति व्यािः ॥ शा 'सुमनायाश्च पत्रे-ण' इति सुश्रुतदर्शनात् टावन्तापि ॥ (१) ॥ ॥ मां लक्ष्मीं लति । 'लत' सौत्रो वेष्टनार्थः । मूलविभुजादित्वात् (वा॰ ३।२।५) कः । गौरादिः (४।१।४१) । मालं तनोति वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१००) इति डः । **'मालती** युवतौ काचमाच्यां जातिविशस्ययोः । ज्योत्स्नायां निशि नद्यां च' (इति हैमः) ॥ (२) ॥ ।। जायते । 'जनी प्रादु-र्भावे' (दि० आ० से०) । किच् (३।३।१७४)। 'जनस-न-' (६।४।४२) इलात्वम् । वा ङीष् (ग० ४।१।४१) यत्तु-जायते प्रीतिरनयेति बाहुलकाज्जनेः कर्तरि क्तिच्-इ-त्याह । तन्न । 'अनया' इति करणवित्रहं प्रदर्श 'कर्तरि' इति कथनं व्याहतम् । 'बाहुलकात्' इति च । 'किच्कौ च'(३।३।१७४) इति सूत्रस्य सत्त्वात्। 'जातिः स्त्री गोत्र-जन्मनोः । अर्मन्तिकामलक्योश्च सामान्यच्छन्दसोरपि । जातीफले च माललाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'जातेः' 'चँबेलीः' इति ख्यातायाः ॥

सप्तला नवमालिका॥ ७२॥

समेति ॥ सप्त पर्णानि मनोबुद्धीन्द्रियाणि वा लाति । 'ला दाने' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) । इति कः । 'अथ सप्तला । नवमालाचर्मकषागुज्जासु पाटलो स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ नवा स्तुत्या मालात्याः । कप् (५।४।१५४) ॥ (२) ॥॥॥ ह्वे 'नवमालिकायाः' ॥ माध्यं कुन्दम्

मेति ॥ माघे साधुः' 'तत्र साधु'(४।४।९८) इति यत्।—
माघे भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत्–इति प्राञ्चः ॥
(१)॥*॥ कुं भुवं दायति, यति वा। 'देप् शोधने' (भ्वा० प०
अ०) 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) वा। 'आतः' (३।
२।३) इति कः। पृषोदरादिः (६।३।१०९) कुणति । 'कुण
शब्दे' (तु० प०से०)। 'अब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति दो

१—पूर्वार्धे तु मेदिनीपिठतम् । उत्तरार्धानुपूर्वी तु मेदिन्यां नोपलभ्यते किंतु 'मधुशर्करावासन्ती—कुट्टिनीमदिरासु च' इत्यसुपलभ्यते ॥ वा । यत्तु—'तत्पुरुषे' (६।३।१४) इति द्वितीयाया अछक्-इति मुकुटः । तत्र । अलोकिकवित्रहे द्वितीयाया अप्रवेशात् । षष्ट्याः प्रवेशाच । 'माध्यः कुन्दः कुरुण्टकः' इति पुंस्काण्डे रलकोषात् पुंस्लमपि । 'कुन्दो माध्येऽस्त्री मुकुन्दभ्रमिनि-ध्यन्तरेषु ना' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥। द्वे 'कुन्दस्य'॥

रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः।

रक्ति ॥ रक्तपुष्पलाद्रकः । खार्थं कन् (५।३।७५)। ('रक्तकोऽम्लानबन्धूकरक्तवस्नानुरागिषु' इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ बध्नाति चित्तम् । 'बन्ध बन्धने' (इया॰ प॰ अ॰)। 'उल्लकादयक्ष' (उ॰ ४।४१) इत्यूकः । 'बन्धूकं बन्धुजीवे स्याद्धन्धूकः पीतसारके' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ बन्धुरिव जीवं जलमस्य॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'बन्धूक-स्य' 'दोपहरिया' इति ख्यातस्य॥

सहा कुमारी तरिणः

सहिति॥ आतपं सहते । 'षह मर्षणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३१९१३४)। टाप् (४१९१४)। 'सहो बले न स्त्रियां स्पाल्त्रियां तु नखनेषजे। दण्डोत्पलामुद्गपणींकुमा-रीपृथिवीषु च' (इति मेदिनी)॥ (१)॥*॥ कुमारीव। यद्वा कुमारयति। 'कुमार कीडायाम्' (चु॰ उ॰ से॰)। अच् (३१९१३४)। गौरादिः (४१९१४९)। यद्वा कामयते। 'कमु कान्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'कमेः किदुच्चोपधायाः' (उ॰ ३१९३८) इत्यारन्। 'वयसि प्रथमे' (४१९१२०) इति हीप्। 'कुमारी रामतरुण्यां नवमाल्ये नदीभिदि। कन्याप-राजितागौरीजम्बूद्वीपेषु च स्मृता' (इति विश्वः)॥ (२)॥*॥ तरस्यनया। 'तृ प्रवनतरण्योः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अर्ति-सृध्भ्रम्यम्यस्यवितृभ्योऽनिः' (उ॰ २१९०२)। 'तरणिर्धु-मणी पुंसि कुमारीनौकयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'कुमारीः' 'धीउकुआरी' इति ख्यातायाः॥

अम्लानस्तु महासहा ॥ ७३॥

अस्लेति॥ न म्लायति स्म । 'गल्यर्थाकर्मक-' (३।४। ७२) इति कः । 'संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः' (८।२।४३) इति नलम् । 'अस्लानस्लमले झिटीभेदे' इति हैमः । 'अस्लानो महासहायां ना वाच्यलिङ्गस्तु निर्मले' इति मेदिनी॥ (१)॥ श॥ महती चासौ सहा च । 'सन्महत्-' (२।१।६१) इति तत्पुरुषः । 'आन्महतः-' (६।३।४३) इलालम् ।—महतो विमर्दस्य सहा वा-इति मुकुटः । तन्न । असामानाधिकरण्येनालाप्रसङ्गात् । 'महासहा माषपण्यांमम्लानेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ श॥ द्वे 'महासहायाः' 'कटसरया'-सामान्यस्य ॥

तत्र शोणे कुरबकः

तत्रेति ॥ तत्राम्लाने शोणे रक्ते । कुत्सित ईषद्वालीनां

अल्पसकरन्दलाद् रवोऽत्र । वहुत्रीहित्वात्र कादेशः । 'कुर-चकः शोणाम्लानझिटीप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ कु ईपद्रौति । संज्ञायां कुन् (उ० २।३२) । उवङ् (६।४।७७) उकारद्वयवान् (कुरुवकः) इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ (ए-कुम्) 'रक्तवणीयाः' ॥

तत्र पीते कुरुण्टकः।

तत्रेति ॥ रुण्टति । 'रुटि स्तेयकरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) ।
णुल् (३।१।१३३) । कुन् (उ॰ २।३२) वा । कुत्सितः
कोर्का रुण्टकः । 'कुगति–' (२।२।१८) इति समासः । 'कुरुण्टकः पीतपुष्पाम्लानझिटिकयोः पुमान्' (इति मेदिनी)
॥*॥–कुर्यते । 'कुर छेदने' (तु॰ प॰ से॰) । वाहुलकादण्टः।
स्वार्थे कन् (५।३।०५) । ('कुरण्टी दारपुत्र्यां ना झिट्यम्लानप्रभेदयोः' इति मेदिनी)। इत्येकोकारवान्–इति कश्चित् ।
तत्र 'कुर शब्दे' (तु॰ प॰ से॰) इति पटितुं युक्तम् ॥ (१)
॥*॥ रक्तपीतपुष्पयुक्त–'कुरुण्टकः' 'कुटसर्या'–इति
स्थाताया एकैकम् ॥

नीला झिटी द्वयोर्वाणा दासी चार्तगलश्च सा ॥७४॥

नीलेति॥ वण्यते । 'वण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कर्मणि घल् (३।३।१९) । 'वाणा त वाणमूले स्त्री नील- क्षिंत्यां पुनर्द्वयोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ वस्यते । 'दसु उपक्षये'। (दि॰ प॰ से॰)। कर्मणि घल् (३।३।१९)। गौरादिः (४।१।४१)। 'दासी वाणाभुजिष्ययोः' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ आर्तः क्षीणो गलति । 'गल अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'नीलक्षिंटिकायाः'॥

सैरीयकस्तु झिंटी स्यात्

सैरीयेति ॥ सीरे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इलण् । कर्षः । तत्र भवः । 'वृद्धाच्छः' (४।२।११४) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।०५) । 'सैरेयकः' इति पाठे 'नवादिभ्यो
ढक्' (४।२।९७) । 'सेरीयकः सहचरः सैरेयश्च सहाचरः । पीतो रक्तोऽथ नीलथ कुसुमैस्तं विभावयेत् । पीतः
कुष्ण्टको हेयो रक्तः कुरुवकः स्मृतः । नील आर्तगलो दासीवाणा ओदनपाक्यि' ॥ (१) ॥॥॥ 'हिम्म' इति रटति
अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिडीष् (४।१।४१) ॥ (२) ॥॥॥ दे 'झिटीसामान्यस्य'॥

तस्मिन् कुरवकोऽरुणे।

तसिन्निति ॥ तस्मिन् सैरेयके ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'रक्तकुरुण्टकस्य'॥

पीता कुरण्टको झिटी तस्मिन् सहचरी द्वयोः ॥७५॥ पीतिति ॥ सह चरति । पचादौ 'चरट्' इति टिन्विनिपा-तनात् डीप् (४।१।१५) यत्तु—'भिक्षासेना–' (३।२।१७) इति चकारस्यानुक्तसमुचयार्थरवात् 'चरेष्टः'-इत्याह मुकुटः । तत्र । तत्र प्रमाणाभावात् । ('भवेत्सहचरो झिट्यां द्वयोरनु-चरे त्रिष्ठु' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'अन्येषामिप' (६। ३।१३७) इति दीर्षरवे 'सहाचरः' इत्यपि, इति स्वामी–इति

मुकुटः । तदिप न । आङैव सिद्धत्वात् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पीतकुरुण्टकस्य'॥

ओड़्रित ॥ आ ईपदुनित । 'उन्दी क्रेदने' (रु॰प॰से॰) 'स्फायितिश्च-' (उ॰ २।९३) इति रक्, बाहुलकाइस्य डलम्। ओड़ं पुष्पमस्य । यत्तु—'उड क्षेषणे' । बाहुलकाइन्—इति मुकुटः । तन्न । धातुपाठे उडेरदर्शनात् । ('ओड्राः पुंभून्नि नीवृति । ओड्राः एव्यातो जवापुष्पे' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ जवित 'जु' सौन्नो धातुर्गतौ वेगे च । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥॥॥ जपित । अच् (३।१।१३४) । 'जवायां तु जपा स्मृता' इति धर्मदासः । 'ओड्रपुष्पेऽपि वृक्षेऽपि जवाशब्दः प्रकीर्तितः' इति निकाण्डशेषः ॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'जपायाः' 'ओडर' इति ह्यातायाः ॥

पुष्पं वज्रपुष्पं तिलस्य यत्।

पुष्पमिति ॥ वज्रमिव पुष्पम् ॥ (१) ॥*॥ तिलस्य (यत्) पुष्पम् ॥*॥ एकम् 'तिलपुष्पस्य'॥

प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ॥ ७६ ॥ करवीरे

प्रतीति ॥ प्रतीपो हासो विकासोऽस्य ॥ (१) ॥॥॥ शतं प्रासाः कुन्ता इव पत्राष्यस्य । शतं पुष्पाणि प्रास्यति वा । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) ।'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥॥॥ चण्डमत्ति । 'अत सातस्यगमने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥॥॥ हयानां मारकः ॥ (४) ॥॥॥ करं वीरयति । 'वीर विकान्तौ' (चु॰ उ॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'कर्वीरः छपाणे स्यादैत्यभेदाश्वमारयोः' । 'कर्वीर्यदितीश्रेष्ठगवीपुत्रवतीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'कर्वीरस्य' 'कणेर' इति ख्यातस्य ॥

करीरे तु ककरत्रन्थिलावुभौ।

करीति ॥ करित । 'कॄ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰) । 'कॄ-शॄपृकटिशौटिभ्य ईरन्' (उ॰ ४।३०) । यत्तु—'कॄगॄशौडि-भ्यः ईरच्'—इति मुकुटः । तत्र । उणादिवृत्तिषु तत्पाठ-स्यादर्शनात् । करिणमीरयति वा । 'वंशाङ्करे करीरोऽस्ती

१—जत्र रेफो निरुकारः 'कुरवकारवकारणताम्' इति रष्ठः— इति मुकुटः । 'कुरवकैः कुजन्मभिः सह संवससि' इति दमयन्ती-क्षेषश्च ॥ २—'किरातिके कुरु कुरुवकाचितां चिताम्' इति वाणः— इति मुकुटः ॥ २—अस्यार्थक्षोकस्य 'सैरेयकस्तु झिटी स्यात्तिसि--कुरवकोऽरुणे' इत्यर्थव्याख्योत्तरं व्याख्या युक्ता ॥

वृक्षभिद्धटयोः पुमान् । करीरी चीरिकायां च दन्तमूले च दिन्तनाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ । 'क' इति करोति । अच् (३।१।१३४) । टः (३।२।२०) वा । 'क्रकरः करीरवृक्षे दीने ककचे च पक्षिभेदे च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ अन्थिरस्यास्ति । सिष्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । प्रिन्थि लाति वा । 'प्रान्थिलस्तु करीरहो विकङ्कततरी पुमान्। समन्थो त्रिष्ठे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'करीर-स्य' 'करील' इति ख्यातस्य ॥

उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्त्रः कनकाह्यः॥ ७७॥ । मातुलो मदनश्च

उन्मत्त इति ॥ उन्मत्तयति । 'तत्करोति-' (वा० ३। १।२६) इति णिच्। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'उन्मत्त उ-न्मादवति धूस्तूरमुचुन्दयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ।॥ कितवाः सन्त्यस्य प्राहकाः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। कितान् निवसतो वश्चति 'वश्च गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'अ-न्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । 'कितवो धूर्तव-न्मत्ते वश्वके कनकाह्नये' (इति विश्वः) ॥ (२) ॥ ॥ धूर्व्यते स्म । 'धुर्वी हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) कर्मणि क्तः (३। २।१०२)।-धूर्वति-इति तु प्राञ्चः। तत्र कर्तरि को दु-रुंभः । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्व' (३।२।१८८) इति चकाराद्वा बोध्यः। यद्वा धूर्वणं धूर्तम्। भावे क्तः (३।३।११३)। तदः स्यास्ति । अर्शआयम् (५।२।१२७) । 'धूर्ते तु खण्डलवने धू-स्तूरे ना विटे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ धयति धातून्। 'धेट् पाने' (भ्वा० प० अ०) बाहुलकादूरच्। पृ-षोदरादिः (६।२।१०९) । धत्तूरस्तु स्मृतो धूर्तो देविता कितवः शठः' इति खामी ॥ ॥ धूसयति । 'धूस कान्तिक-रणे' (चु॰ प॰ से॰) । किप् (३।२।१७८) तूर्यते । 'तूरी त्वरणहिंसयोः' (दि॰ आ॰ से॰)। इगुपधत्वात् कः (३।१। १३५) । धूआसौ तूरश्च । 'धुस्तुरस्तु पुण्डरीको धू-स्तूरः कनकाह्नयः' इति शब्दार्णवः । इति मुकुटः ॥(४)॥॥॥ कनकमाह्वयो यस्य । 'कनकं हेन्नि पुंसि स्यात्किंशुके नागके-सरे । धत्तूरे काञ्चनारे च कालीये चम्पकेऽपि च' (इति मेदिनी)॥ (५) ॥ ॥ मास्ति नास्ति तुला यस्य । मा श्रीस्तुलास्य, इति वा । कनकनामलात् । 'मातुलो बीहिभिन्मातृश्रात्रोश्र मदनडुमे । धत्तूरे' (इति मेदिनी)॥ (६) ॥ ॥ मदयति । 'मदी हर्षम्लेपनयोः' (भ्वा० प० से॰) । ल्युः (३।१।१३४) । 'मदनः सारवसन्तद्धभि-द्धतूरसिङ्के' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'धत्तूरस्य' ॥ अस्य फले मातुलपुत्रकः।

अस्पेति ॥ मानुलस पुत्र इव । कन् (५।३।९६)

'मातुलपुत्रंक इसिप मामकतनये फले च धूर्तस्य' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ एकम् 'धत्तूरफलस्य'॥ फलपूरो बीजपूरः

फलेति ॥ फलेन पूर्यते । 'पूरी आप्यायने' (दि॰आ॰ से॰) 'इगुपध-' (३१९१२४) इति कः । कर्मणि घन् ३१३१९९) वा । मुकुटस्तु-फलं बीजं च पूर्यति । कः—इत्याह । तत्राणुचितः । इगुपधलाभावाण्णिजन्तस्य ॥ (१) ॥*॥ एवं बीजपूरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातुलिङ्गस्य' 'विजारा' इति ख्यातस्य ॥

रुचको मातुलुङ्गके ॥ ७८॥

रुचेति ॥ रोचते । 'रुच दीप्ताविभिन्नीतौ च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) अन्तर्भावितण्यर्थः । कुन् (उ॰ ३।३२) । 'रुचको बीजपूरे च निष्के दन्तकपोत्तयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वाभरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्य-द्रव्ये चाप्युत्कटेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ मीनात्यरुचिम् 'मीज् हिंसायाम' (त्रया॰ उ॰ अ॰) । बाहु-लकातुन् । छुङ्यते । 'छुजि भासार्थः' (चु॰ प॰ से॰) । घज् (३।३।९९) न्यङ्कादिः (७।३।५३) मातुश्वासौ छङ्गश्च । खार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'मातुलिङ्गस्य' । खार्मी तु चतुर्णं पर्यायतामाह । तदुक्तम्—'फलपूरो बीजपूरः केसरी बीजपूरकः । बीजकः केसराम्लश्च मानु छङ्गश्च पूरकः' । अनेकार्थे—'सौवर्चलं मातुछङ्गं शिलाचन्दनपेषणी । प्रीवाभरणकं चेषु चतुर्षे रुचकं स्मृतम्'—इति॥ समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिज्ञकः । जंबीरोऽपि

समीति ॥ समीरयति 'ईर गतौ' (अ॰ आ॰ सै॰)। ल्युः। 'समीरणस्तु पवने पथिके च फणिज्जके' (इति मे- दिनी)॥ (१)॥ ॥ मरौ वाति । क्रुन् । (उ॰ २।३२)। 'भवेन्मरुवकः पुष्पभिच्छल्यद्रफणिज्जके' ॥ (२)॥ ॥ प्रस्थे सानौ पुष्प्यति ।- 'पुष्प विकसने' (दि॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४)॥ (३)॥ ॥ भणी जातोऽस्मात । फणाभप- अपुष्पत्वात । फणी उज्झको वर्जकोऽस्य, इति केचित्। उभौ पृषोदरादी (६।३।१०९)॥ (४)॥ ॥ जम्यते। 'जमु अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰) विच् (३।२।७५)। वीरयति। अच् (३।१।१३४)। जम् चासौ वीरश्च। 'जंबीरः प्रस्थपुष्पे स्यात्तथा दन्तशठद्वमे' (इति मेदिनी)॥ (५)॥ ॥ पश्च 'जम्बीरस्य' 'मरुआ' इति ख्यातस्य॥

अथ पर्णासे कठिजरकुठेरको ॥ ७९ ॥

अथेति ॥ पर्णान्यस्यति । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यद्वा पर्णेरसित । 'अस दीप्ती' (भ्वा॰ उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥॥॥ कठिनं

१—दतःपरम् भद्रायाम्' इत्यपि लिखितमासीत् । तथापि मेदिन्या तदपाठारयक्तम् ॥

१-(पि कटके इति पाठः ॥

जरयति । 'जूष्' (दि॰ प॰ से॰) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३। २११) । प्रषोदरादिः (६१३११०९) ॥ (२) ॥ ॥। कुण्ठति। 'शुठ प्रतीघाते' 'कुठि च' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'पति–किट–कुठि' (उ॰ ११५८) इसेरक् । आगमशास्त्रस्थानिस्यसान सुम् ॥—'कुठ गुठ प्रतीघाते' 'कुठी च' इस्रतो 'दर्दुराद्यश्च' (उ॰ ११४०) इति हुक् । प्रषोदरादित्वात् (उ॰ ६१३११०९) अनुषङ्गलोपः—इति मुकुटः । तन्न । कुठ-धातोः सत्वे पृषो-दरादित्वकल्पनावैयर्थ्यात् । हुकल्पनाऽपि व्यर्था । एरकासिद्ध-त्वात् ॥ (३) ॥ ॥। त्रीणि 'पर्णोसस्य' ॥

सिऽतेर्जकोऽत्र

सीति ॥ अत्र पर्णांसे । अर्जयति । 'अर्ज सर्ज अर्जने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु' (भ्वा॰ सा॰ से॰) वा ण्यन्तः । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥॥ एक 'श्वेतपर्णासस्य'॥

पाठी तु चित्रको चहिसंहकः।

पेति ॥ पाठोऽस्यास्ति । 'अतः' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (१) ॥॥ चितं बुद्धं त्रायते । 'त्रैड् पाठने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । स्वार्थे कन् (५। ३।७५)। 'चित्रकं तिठके ना तु व्याप्रभिच्च पाठिषु' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ विहः संज्ञा यस्य । विहिपयीयनामक इत्यर्थः॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'चित्रकस्य' 'चीता' इति ख्यातस्य॥

अर्काह्वयसुकास्फीतगणरूपविकीरणाः ॥ ८० ॥ मन्दारश्चार्कपर्णे

अर्केति ॥ अर्क आह्वा यस्य । 'अर्कोऽर्कपर्णे स्फटिके रवी ताम्रे दिवस्पती' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ वसित । <mark>'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०</mark>) । 'शृस्द्रक्षिहिं–' (उ० १। १०) इत्युः । खार्थे कन् (५।३।०५) । 'वसुकं रोमके पुंसि शिवमह्रवर्कपर्णयोः' (इति मेदिनी)। — वाहुलकात् 'मृम्-' इत्युः-इति मुकुटः । तन्न । उक्तसूत्रे वसतेर्प्रहणात् ॥ (२) ॥ ॥ आ स्फोटयति । 'स्फुटिर् विकसने' । (भ्वा० प० सै॰)। अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।१।१०९)। 'आस्फोतस्तु पुमानर्कपर्णे स्यात् कोविदारके । आस्फोता गिरिकण्यां च वनमहयां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ नानात्वाद्गणा बहूनि रूपाण्यस्य ॥ (४) ॥*॥ विकिरति। 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰) । 'कृपू–' (उ॰ २।८१) इति <mark>क्युन् । इ</mark>त्वम् (<mark>७।१।१००) रपरलम्</mark> (१।१।५१) बाहुल-काद्दीर्घः ॥*॥ विविधः किरणोऽस्य, इत्यन्ये ॥ (५) ॥*॥ मन्दान् इयर्ति । अण् (३।२।१) मन्दैरर्यते वा । घल् (३। ३११९)। 'मन्दारः स्यात्सुरद्वमे । पारिभद्रेऽर्कपणे च म-न्दारो हिस्तिधैर्तयोः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ अर्का- भानि तीक्ष्णानि पत्राण्यस्य ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'अर्कस्य' 'आक' इति ख्यातस्य ॥

अत्र शुक्केऽलक्षेत्रतापसी ।

अत्रेति ॥ अस्मिन् ग्रुक्के । अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) किप् (३।२।७६) । अल् चासावर्कश्च । 'अलको धवलार्के स्याद्योगोन्मादितकुकुरे' (इति मेदिनी)।—अलयति—इति मुकुटः । तत्र । णाञ्चपधाद्यद्विप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥॥ प्रतापं चश्चस्तेजः स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰) । कः (३।२।३) । प्रकृतास्तापसा येन वा ॥ (२) ॥॥ द्वे 'श्वेतार्कस्य' ॥

शिवमही पाशुपत एकाष्टीलो वुको वसुः॥ ८१॥

शिवेति ॥ शिवप्रिया मही ॥ (१) ॥ ॥ पशुपतेरयम्। तिप्रयत्वात् । 'पाशुपतो वकपुष्पे स्यात्पशुपत्यिदेवते च तद्भक्ते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकमस्थि लाति । 'सुपामादिलात्' (८।३।९८) पत्वं दीर्घत्वं च । 'एकाष्ठीला वनितक्तकौषधौ पुंसि वकपुष्पे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥॥ वाति । वाहुलकात् क्रकः । कुनोऽकारस्योत्वं वा ॥ ॥॥ 'वकः' इति पाठे कुन् (उ० २।३२) । 'वकस्तु वकपुष्पे स्यात्कक्षे श्रीदे च रक्षसि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ वस्ते, वसि वा । 'श्रस्त्रुलिहिन्नप्यसिवसि—'(उ० १।१०) इत्युः। 'व (व)-सुनी देवमेदानिभायोक्षवकराजसु । (क्षीवं वृद्धौषधेऽश्वे च रैरलमधुरे निष्ठु') इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ पश्च 'गुल्मा' इति ख्यातस्य 'वकपुष्पस्य' ॥

बन्दा बुक्षादनी बुक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि।

बन्देति॥ वन्यते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'गुरोश्व' (३।३।१०३) इत्यः। ('बन्दा लतान्तरे स्मृता। भिक्षुक्यामि वन्यां च') (इति स्पर्शादौ मेन्दिनी)॥ (१)॥ ॥ ।। गृक्षमत्ता। 'अद भक्षणे' (अ॰प॰अ॰) ल्युट् (३।३।१९३)। 'गृक्षादनी तु वन्दायां विदारीकन्दकेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (२)॥ ॥ ।। गृक्षं रोहति। मूलविभुजादिलात् (३।२।५) कः। गृक्षे रोहति इति वा। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः॥ (३)॥ ॥। जीवति। 'रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि' (उ॰ ३।१२७) इति छन्। षित्त्वात् (४।९।४१) ङीष्। कन् (५।३।७५)। 'जीचितका गृङ्च्यां च जीवाल्यशाकवन्दयोः' (इति मेदिनी)॥ (४)॥ ॥। चत्वारि 'गृक्षोपरिजातलताविशेषस्य'॥

वत्सादनी छिन्नहहा गुडूची तन्त्रिकाऽमृता ॥ ८२॥ जीवन्तिका सोमवही विशवया मधुपर्ण्यपि।

चत्सेति ॥ वत्सैरद्यते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०)। त्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥ ॥ छिन्ना रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'ङ्यापोः' (६।३।६३) इति हस्तः ॥ (२) ॥ ॥ गुडति । 'गुड रक्षणे' (तु० प० से०) । बाहुल-

कादूचर् ॥ (३) ॥ ॥ तन्त्रयति । 'तत्रि कुटुम्बधारणे' (चु॰ उ॰ से॰)। ण्वुल् (३।१।१३३)॥ (४)॥ ॥ न मृतमस्याः। 'असृता मागधीपथ्यागुडुच्यामलकीषु च' (इति मेदिनी)॥ (५) ॥ ॥ जीवति । झच् (उ०३।१२७)। 'जीवन्तिका गु-ष्ट्रच्यां च जीवाख्यशाकवन्दयोः' इति मेदिनी ॥ (६) ॥ ॥ सो-मस्य वही ॥(७)॥ 🛊 ॥ विगतं शल्यमस्याः । 'विश्वाल्याऽभिशि-खादन्तीगुह्नचीत्रिपुटासु च' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥ ॥ म-धुसयानि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीष् ॥ (९) ॥*॥ नव 'गुडूच्याः' ॥

मुर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा॥ ८३॥ मधूलिका मधुश्रेणी गोकणी पीलुपण्येपि।

मुर्वेति ॥ मूर्वति । 'मुर्वी बन्धने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४)॥ (१)॥ ॥ दीव्यति । पचादौ (ग० ३।१।१३४) 'देवट्' इति निपातनात् (४।१।४५) ङीप् । मुकुटोक्तं गौरा-दित्वं चिन्त्यम् । 'देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्पृक्कयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मधु रसोऽस्याः । 'भवेन्मधु-रसा द्राक्षामूर्विकादुग्धिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ श सुरति । 'सुर संवेष्टने' । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१)। ('मोरटं तु भवेदिश्चमूलाङ्कोटप्रसूनयोः।) सप्तरा-त्रात्परक्षीरे, मूर्विकायां तु मोरटा' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ तेजित । 'तेज पालने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३। ३।११३) ॥ (५) ॥ ॥ स्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) अच् (३।१।१३४) ॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्धणाभावे सुवाऽपि। 'खुवा द्वयोहीं मपात्रे सहकी मूर्वयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)॥ (६) ॥*॥ मधु लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'अन्येषामि' (६।३।१३७) इति दीर्घः ॥ (७) ॥*॥ मधुनः श्रेणिरत्र ॥ (८) ॥ शा गोः कर्ण इव, गौः कर्णो यस्याः, इति वा । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीष् । 'गोकणोंऽश्वतरेऽपि स्यान्मृगसर्पगणान्तरे । अङ्घानामि-कोन्माने गोकर्णी मूर्विकौषधौ' इति विर्श्वः ॥ (९) ॥*॥ पीलोरिव पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण–' (४।१।५४) इति डीघ् । 'पीलुपणी चिचिकायां मूर्वायामीषधीभिदि' (इति मेदिनी)॥ (१०) ॥*॥ दश 'मूर्जायाः' 'मुहार' इति ख्यातायाः ॥ पांठाऽम्बष्टा विद्धकर्णी स्थापनीश्रेयसी रसा ॥८४॥

एकाष्टीला पापचेली प्राचीना वनतिकिका।

पाठेति ॥ पठ्यते । 'पठ व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प॰ से॰) । कर्मणि घल् (३।३।१९) । 'पाठस्तु पठने ख्यातो विद्धकण्यां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ 'अम्ब-

१-विश्वे तु 'गोकणीं ऽश्वतरे सर्पे सारक्षे प्रमथान्तरे' इत्येवं पाठ उपलभ्यते ॥

ष्ठाऽप्यम्ललोण्यां स्यात् पाठायूथिकयोरपि' (इति मेदिनी)॥ (२) ॥ ।। विद्धौ कणौं यया ॥ ॥ अविद्धोऽच्छिद्रः पर्ण-रूपः कर्णोऽस्याः—इति मुकुटः ॥ (३) ॥ श॥ स्थापयति । ल्युट् (३।३।१९३) । 'स्थापनं रोपणे, पुंसि वने, पाठौ-षधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ अतिशयेन प्रशस्ता । 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३।६०) । 'श्रेयसी करिपि-प्पल्यामभयापाठयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ रस्यते 'रस आस्वादने' (चु॰ उ॰ से॰) । कर्मणि घत्र् (३। ३।१९)। अह्योपस्य स्थानिवत्त्वान वृद्धिः। 'रस्रो गन्धरसे जले । राङ्गारादौ विषे वीर्ये तिक्तादौ द्रवरागयोः । देहधा-तुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान् । स्त्रियां तु रसनापाठा-सल्लकीकज्ञुभूमिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ (७) ॥*॥ पापे चलति । 'चल विलसने' (तु॰ प॰ से॰) । पचादौ 'चेलट्' इति निपातनात् ङीप् (४।१।१५) । गौरादिलकल्पनं मुकुटकृतं व्यर्थम् । पचेर्यं इन्ताद्चि 'पापक्ति' इति पापचो वायुः । तमीरयति वा । अण् (३।२।१) ॥ (८) ॥४॥ प्राचि भवा । 'विभाषाच्चेः' (५।४।८) इति खः ॥ (९) ॥ ॥ वने तिक्ता । खार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१०) ॥ ॥ दश 'पाठा' इति ख्यातायाः ॥

कटुः कटंवराऽशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥ ८५॥ मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्राङ्गी राकुलाद्नी।

केति ॥ कटित 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा प० से०)। 'श्रस्तृह्मिहि—' (उ॰ ११९०) इत्यत्र चकारादुः ।—'वटि-कटिभ्यां च' इत्युः—इति मुकुटः। तन्न। उज्ज्वलदत्तादिषु तत्सूत्रस्यादर्शनात् । 'कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजिक-योरिप । (नपुंसकमकार्ये स्यात्पुंलिङ्गे रसमात्रके । त्रिषु तद्वत्सुगन्ध्योश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च') (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ ॥ कडति । अच् (३।१।१३४) । कटं (रोगम्) वृणोति । 'वृज् वरणे' (स्वा॰ उ॰ से॰) । 'संज्ञायां भृतृ-' (३१२१४६) इति खच् । 'अरुर्द्धिषत्-' (६१३१६७) इति मुम् ॥*॥—'कटंभरा' इति पाठः—इखन्ये । 'कठंभरा प्रसारण्यां रोहि<mark>ण्यां गजयोषिति । कलम्बिकायां गोलायां</mark> वर्षाभूमूर्वयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ अज्ञोक इव रो-हित । 'कर्तर्युपमाने' (३।२।७९) इति णिनिः । 'अशोकरोहिणी शक्ता चकाङ्गी शकुलादनी' इति निघण्टुः ॥ ॥ व्यक्तमपीदं 'अशोकः कहरोहिण्यामशोको वज्जलहमे' इति रमसः । ('अशोकश्चिषु निःशोके पुंसि कङ्केलि-पादपे । स्त्रियां तु कटुरोहिण्यां पारदे स्यानपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'रोहिणी कटुरोहिण्याम्' इति रुद्रः । 'रोहिणी कण्ठरुमिनि । भिन्तरंभरासोमवल्केष लोहितागवोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कटुश्वासौ रोहिणी चं। 'कदुरोहिण्यरिष्टा च प्रोक्ता तिक्तकरोहिणी' इति निघण्डः ॥ (४) ॥॥ मत्स्यानां पित्तमिव । तत्स्वादुलात् ॥ (५) ॥॥। कृष्णो वर्णेन भेदर्छेदोऽस्याः । कृष्णं
मलं भिनत्ति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । छीप् (४।१।१५)।
'कृष्णभेदा चण्डरुहा' इति निघण्डः ॥ (६) ॥॥॥ चकाकारमङ्गमस्याः । गौरादिः (४।१।४१) । 'अङ्गगात्र-' इति
निर्मूलम् 'चकाङ्गो मानसौकसि । चकाङ्गी कहरोहिण्याम्'
इति मेदिनी ॥ (७) ॥॥॥ शकुलैर्मत्स्यभेदैरद्यते । अत्तेः
कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) । 'शकुलाद्नी स्त्रियां कृष्णभेदे कहकशाकयोः' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥॥। अष्टी
'कट्रोहिण्याः' 'कुटकी' इति ख्यातायाः ॥

आत्मगुप्ता जडाऽव्यण्डा कण्डूरा प्रावृषायणी ८६ ऋष्यप्रोक्ता शुक्रशिभिवः कषिकच्छुश्च मर्कटी।

आत्मेति ॥ आत्मना गुप्ता । दुःस्पर्शत्वात् । 'कर्तृक-रण-' (२।१।३२) इति समासः ॥ (१) ॥ ॥ जडयति । 'तत्करोति-' (वा॰ ३।१।२६) इति णिजन्तादच् (३।१। १३४)। 'जडा स्त्रियाम् । श्र्कशिम्ब्यां हिमग्रस्तम्काप्रजेषु तु त्रिषु' (इति मेदिनी) । मुकुटस्तु — कण्ड्वादिना दौ:स्थ्य-जननादिन्द्रियाणि जडयति स्तम्भयति । 'जल अपवारणे' (चु॰ प॰ से॰)—इस्रवोचत् । तन्न । णौ वृद्धिप्रसङ्गात् । जडित वा । डलयोरैक्यात् ॥४॥—न जहाति शुकान्। अजहा। 'ज्ञेया जाङ्गलिका सैव साऽजहा प्रावृषायणी' इतीन्दुः—इति खामी ॥ (२) ॥ ॥ न विगतमण्डमस्याः । 'अव्यण्डा वृषभी गुप्ता' इतीन्दुः । मुकुटस्तु — अधिक-मण्डं बीजमस्याः, अधिकममति । 'अम रोगे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'अमन्ताड्डः' (उ० १।११४) वा । अध्यण्डा—इ-साह । तत्र मूलं मृग्यम् ॥ (३) ॥∗॥ कण्ह्रं राति । 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ शा पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) हस्त्रलमपि । 'कपिक-च्छूश्र कण्ड्रा कण्डुरा श्र्किशिम्बिका' इतीन्दुः । सुकुट-स्तु—कण्डूरस्त्यस्याः । 'कण्डूकच्छूभ्यां हस्बश्च' इति रो हस्सत्वं च-इलाह । तन्न । उक्तवार्तिकस्यादर्शनात् ॥ (४) ॥ भा भा भा वृषा तु जलार्णवे दित त्रिकाण्डशेषः । प्रावृषामेति अयते, वा। कर्तरि ल्युद (३।३।११३)। 'कृत्यचः' (८।४।२९) इति णलम् ॥ (५) ॥४॥ ऋष्येर्मृगैः प्रोक्ता । ऋषिभिरप्रोक्ता, इति वा । 'ऋष्यप्रोक्ता शतावर्यतिवला-शूकशिम्बिषु' इति (मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ 'शूकयुक्ता शिम्बः'। 'शश्वच्छशाङ्कशिशिराणि च शूकशिम्बः' इत्यू-ष्मविवेकात् द्वितालव्या । 'शूकशिम्बिस्तु मर्कटी । शूक-विष्मुबा च' इति वाचस्पतिः ॥ (७) ॥*॥ कपीनां कच्छूः । कण्ड्हेतुत्वात् ॥ (८) ॥*॥ मर्कटीव । विविधचेष्टाहेतु-त्वात्। 'अथ सर्कटी । करज्ञभिच्छूकशिस्च्योः पुंसि वानर-लूतयोः' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ नव 'मर्केट्याः' कँवाच' इति ख्यातायाः ॥

चित्रोपचित्रा न्ययोधी द्रवन्ती शंवरी वृषा ॥ ८७ ॥ प्रत्यक्श्रेणीसुतश्रेणी रण्डा सृषिकपण्येपि ।

चित्रेति ॥ चित्रं रूपमस्याः । 'चित्राखपणीगोड्डम्बा-सुभद्रादिनतकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च छि-याम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ उपगता चित्रम् ॥ (२) ॥ ॥ - न्यग् रुणिद्ध । वहुमूलत्वात् । अच् (३।१। १३४)। गौरादिः (४।१।४१) - इति प्राचः । न्यन्नं रुणद्धिः इति वा। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। '(न्यग्रोधस्त पुमान्व्यो-सवटयोश्व शमीतरौ) । न्यग्रोधी त्पचित्रायाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ द्रवति । 'हु गतौ' (भ्वा० प० से०) लटः शतृ (३।२।१२४) ॥ (४) ॥३॥ शं वृणोति । 'वृज् वरणे' (खा॰ उ॰ से॰)। 'शिम धातोः' (३।२।१४) इसच्। गौरादिः (४।१।४१) । मुकुटस्तु—खच् (३।२।४६)—इ-लाह । '(शंबरं सिलेले पुंसि मृगदैलविशेषयोः ।) शंबरी चाखुपण्यां स्यात्' (इति तालन्यादौ मेदिनी) ॥ (५) ॥ 🕬 वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३। ११९३५) इति कः । ('चृषो धर्मे बलीवर्दे शक्त्यां पुराशिभे-द्योः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च व्यासमूषिकशुकले । तथा वास्तु-स्थानभेदे पुमानेष प्रकीर्तितः । वृषा मूषिकपण्यां च, यती-नामासने चृषी')॥ (६) ॥ ॥ प्रतीची श्रेणी यस्याः॥ (७) ॥ ॥ सुतानां श्रेणी यस्याः ॥ (८) ॥ ॥ रमन्तेऽत्र । 'रंसु कीडायाम्' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'ञमन्ताहः' (उ॰ १।११४)। 'रण्डा मूषिकपण्यां च विधवायां च योषिति'(इति मेदिनी) ॥*॥ स्त्रामी तु—चण्ड्यते । 'चण्डा'। 'प्रत्यक्ष्रेणी वृषा चण्डा पुत्रश्रेण्याखुपणिका' इति निघण्डः-इस्याह ॥ (९) ॥<।। मूषिकः पर्णमस्याः । मूषिककर्णाकारपत्रलात् । 'पाककर्ण–' (४।१।५४) इति ङीष् ॥ (१०) ॥॥॥ 'मूचिकपण्याः' 'सूसाकर्णां' इति ख्यातायाः ॥

अपामार्गः द्येखरिको धामार्गवमयूरकौ ॥ ८८॥ प्रत्यक्पर्णी कीदापर्णी किणिहीखरमञ्जरिः।

अपेति॥ अपमार्जन्सनेन। 'हलश्च' (३।३।२१) इति घन्। निष्ठायामनिट्लात् कुलम् (७।३।५२)। 'उपसर्गस्य घनि' (६।३।१२२) इति दीर्घः। अपकृष्ट आसमन्तान् मार्गोऽस्य, इति वा॥ (१)॥ ॥ शिखरे प्रायेण भवति। अध्यात्मादिन्त्वात् (वा०४।३।६०) टक्॥ (२)॥ ॥ धाम्रोऽर्गः। धामार्गं वाति। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'धामार्गवस्त पुंसि स्यादपामार्गे च घोषके' (इति मेदिनी)॥ ॥ — 'अधामार्गवः'। अधामार्गवाेऽपामार्गः कोशातकी च इति ह्यां—इति स्वामी॥ (३)॥ ॥ मयूरप्रतिकृतिः। 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन्। 'मयूरकोऽप्यपामार्गे क्रींबं

१—आधुनिकास्मदुपलब्धस्वामिपुस्तकद्वये तु अकारादित्वं नोपलभ्यते ॥

तुत्थाञ्जने पुनः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ प्रसिश्च पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण–' (४।१।५४) इति ङीष् ॥ (५) ॥*॥ कपिलोमतुल्यानि लोमशानि पर्णान्यस्याः ॥*॥ 'केशपर्णी' इति स्वामी ॥ (६) ॥*॥ किणिनो वणान् जिहीते । 'ओहाङ् गतौ' (जु॰ आ॰ अ॰) । 'आतोऽऽनुप–' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) । किणिनो वणान् हिन्त वा। 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः ॥ (७) ॥*॥ खरा मज्ञरिरस्याः ॥*॥ गौरादिः (४।१।४१) वा ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'अपामार्गस्य'॥

हिञ्जिका ब्राह्मणी पद्मा भागीं ब्राह्मणयष्टिका ॥ ८९॥ अङ्गारविद्यी वालेयशाकवर्वरवर्धकाः।

हुर्जीति ॥ हन्ति रोगान् । पचायच् (३।१।१३४)। पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'अज्ञारवली हञ्जी च वर्दी वर्व-रकस्तथा' (इति निघण्डः)॥ ॥ भनक्ति रोगान् । 'भज्ञो आमर्दने' (रु०प०अ०)। ण्वुल् (३।१।१३३) वा। पृषोदरादिः (६।३।१०९) (फिञ्जिका, इति वा-इति मुकुटः)॥ (१) ॥ श ब्रह्मण इयम्। 'ब्राह्मणं ब्रह्मसंघाते वेदभागे नपुंसकम्। भूमिदेवे तु पुंलिङ्गः फिडाकापृक्तयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२)॥ ॥ पद्मामं पुष्पमस्याः । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूह-निधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे, स्त्री फि जिकाश्रीचार्वाटीप-न्नगीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ अ॥ भर्जनम् । 'भ्रस्ज पाके' (तु॰ उ॰ से॰)। घन् (३।३।१८) 'श्रस्जो रोपधयो रमन्य-तरस्याम्' (६।४।४७) इति रमागमः । 'चजोः--' (७।३। ५२) इति कुत्वम् । 'मृजी भर्जने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) वा । थञ् (३।३।१८) भर्गोऽस्त्यस्याः । ज्योत्स्नाद्यण् (वा॰ ५।२। १०३) ॥ (४) ॥ ॥ ब्राह्मणयष्टिरिव । तादशप्रकाण्डत्वात् 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन्॥ (५) ॥*॥ अङ्गारव-द्वल्रयस्याः । समासान्तविधेरनित्यत्वात्र कप् ॥ (६) ॥*॥ बालेयस्य शाकः । गर्दभभक्ष्यशाकत्वात् ॥ (७) ॥ ॥ वर्विति। 'वृज् वरणे' (स्वा॰उ॰से॰) यङ्खुगन्तः । पचाद्यच् (३।१। १३४) ॥ (८) ॥ ॥ वर्धते । 'ब्रधु छेदने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। ण्बुल् (३।१।१३३) ॥ (९) ॥*॥ नव 'भाग्याः'॥

मिश्रिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेशिका ॥९०॥ मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्लयपि ।

मिजिति ॥ मजी शोभने वर्णे तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब—' (८।३।९७) इति षत्वम् । पृषोदरादिः (६।३।९०९) यद्वा अतिशयेन मञ्जुः । 'अतिशायने तमिबष्ठनी' (५।३।५५) ॥ (१)॥॥॥ विकसति । 'कष गतौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥॥॥—विकषिति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। (विकषा)— इति मुकुटः ॥ (२)॥॥॥ जिज्जति । 'जिगि गतौ' इति केचि-रपठन्ति । गौरादिः (४।१।४१)॥ (३)॥॥॥ समन्ततोऽज्ञति।

'अगि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) अच् (३।१।१३४)॥ (४)
॥*॥काले मिर्यते 'मिरा राब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) कर्मणि घन्
(३।३।१९)। गौरादिः (४।१।४१) खार्थे कन् (५।३।०५)
॥*॥ कालं वर्ण मिषति। 'मिष स्पर्धायाम्' (तु॰ प॰ से॰)।
पूर्ववत्। मूर्धन्यषा, इति वा। 'मिष्ठिष्ठा कालमेषी न' इति
निघण्डः॥ (५)॥*॥ मण्डूकवत् पर्णमस्याः। 'पाककर्ण-'
(४।१।५३) इति डीष्। 'मण्डूकपर्णी मिष्ठिष्ठाबाह्मण्योनी
तु शोणके' (इति मेदिनी)॥ (६)॥*॥ भण्डति। 'भण्ड
आभण्डने'।—'भिड गतौ'—इति खामी। बाहुलकादीरन्।
गौरादिः (४।१।४१) भण्डीरी ॥*॥ प्रज्ञायण् (५।४।३८)।
'हेमपुष्पी च भाण्डीरी' इति रभसः॥ (७)॥*॥ पचायच् (३।१।१३४)। गौरादिः (४।१।४१) 'भण्डी योजनवछयपि। रक्ता भण्डीरिका च' इतीन्दुः॥ (८)॥*॥ योजनगामिनी वछी॥ (९)॥*॥ नव 'मिष्ठिष्ठायाः' 'मँजीठ'
इति ख्यातायाः॥

यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः॥९१॥ रोदनी कच्छुराऽनन्ता समुद्रान्ता दुरालभा।

येति॥ यसनम् 'यसु प्रयत्ने' (दि०प० से०)। भावे घत्र (३।३।१८) यासोऽस्ट्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। याति। बाहुलकादसच् वा ॥ (१) ॥॥ यौति 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' (अ॰ प॰ से॰) । 'ऋतन्यक्रि-' (उ॰ ४।२) इलासः (२) ॥ ॥ दुःखेन स्पृश्यते । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) घन् । (३।३।१९)। खल् (३।३।१२६) वा। 'दुःस्पर्शो धन्वयासे ना कण्टकार्यां स्त्रियां त्रिषु । खरस्पर्शे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ धन्वनो यासः । मारुभवत्वात् ॥ (४) ॥ ॥ कुं नाश-यति 'णश अदर्शने' (दि॰ प॰ अ॰) ण्यन्तः। पचाद्यच् (३। १।१३४)। खार्थे कन् ॥ (५)॥*॥ रोदयति । 'रुदिर् अधु-विमोचने' (अ० प०से०) । ल्युट् (३।३।११३) । 'रोदनं कन्दनेऽस्त्रेऽपि दुरालम्भौषधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'चोदनी' (इति खामी)॥ (६)॥*॥ कच्छूं राति । 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ॰)। 'आतः-' (३।२।३) इति कः। पृषोदरा-दित्वात् (६।३।१०९) हसः। 'कच्छुरा स्कशिम्ब्यां च शटीदुःस्पर्शयोरि' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ नान्ती-Sस्याः । 'अनन्ता च विशल्यायां शारिवाद्वीयोरिप । कणादुरालभापथ्यापार्वत्यामलकीषु च । (विश्वंभरागुडूच्योः स्यात्)' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ समुद्रान्तोऽस्त्यस्याः। अर्शआचच् (५१२११२७)। समुद्रोऽन्तोऽस्या वा । '**समुद्रान्ता** तु कार्पासीपृक्कादुरालभासु च' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ दुः खेनालम्यते । 'दुलमष् प्राप्तौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'ईष-हु: सुषु-' (३।३।१२६) इति खल् । आगमशासनस्यानित्य-त्वात नुम् ॥ (१०) ॥ ॥ दश 'धन्वयासस्य' 'यवासा' इति ख्यातस्य ॥

पृक्षिपणीं पृथक्पणीं चित्रपर्ण्यङ्घिपणिका ॥ ९२ ॥ क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशिर्धावनिर्गुहा ।

पृथ्नीति ॥ पृश्चिरत्यं पर्णमस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१। ५४) इति डीप्॥ (१)॥ ॥ पृथगसक्तं पर्णमस्याः । डीष् (४।१।५४)॥ (२)॥ ॥ चित्रं पर्णमस्याः॥ (३)॥ ॥ अङ्केरा- लम्य पर्णान्यस्याः । डीष् (४।१।५४) स्वार्थं कन् (५।१।५५)॥ ॥ — आङ्कं मूलमारम्य विष्ठरस्याः । 'अङ्किविष्ठका' — इति मुकुटः ॥ (४)॥ ॥ कोष्टमिवित्रा विचारितेव । दत्तेव, इति वा॥ (५)॥ ॥ सिंहपुच्छमस्याः सिंहपुच्छाकारपुष्पत्वात् । 'उपमानात् पक्षाच पुच्छाच' (वा० ४।१।५) इति डीष् ॥ (६)॥ ॥ 'कळं ध्रुके त्रिष्वजीणें' (इति मेदिनी)। कळं स्यति । 'शो तन्करणे' (दि० प० अ०)। इन् (उ० ४। १९८)। बाहुलकादाकारलोपः ॥ (७)॥ ॥ धावति । 'धावु गतिग्रुद्धोः' (भवा० उ० से०)। 'इगुपध-' (३।१। गृहति । 'गृहू संवरणे' (भवा० उ० से०)। 'इगुपध-' (३।१। १३५) इति कः ॥ (९)॥ ॥ नव 'सिंहपुच्छचाः' 'पिठ-वनी' इति ख्यातायाः॥

निदिग्धिका स्पृशी व्यात्री वृहती कण्टकारिका ९३ प्रचोदनी कुळी श्चद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ।

निदीति ॥ निदिह्यते सा। 'दिह उपचये' (अ०उ०अ०)। क्तः (३।२।१०२)। टाप् (४।१।४) खार्थे कन् (५।३।७५)॥ (१) ॥ ॥ स्पृशति । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) । इगु-पध-'(३।१।१३५) इति कः।--'स्पृश वाधनस्पर्शनयोः'--इति मुकुटोक्तं निर्मूलम् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥ ॥ व्याजिघ्रति । 'व्याघ्रादिभिः-' (२।१।५६) इति लिङ्गात् 'आ-तश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । न तु 'पाघ्रा-' (३।१। १३७) इति शः । गौरादिः (४।१।४१)॥ (३) ॥ ॥ वृहति । 'वृह वृद्धो' (भ्वा॰ प॰ आ॰) । 'वर्तमाने पृषद्वहत्–' (ড॰ २।८४) इति निपातः । शतृवत्त्वान् ङीप् (४।१।६) । 'श्रुद्रा-यां क्षुद्रवातीक्यां बृहती छन्दिस क्वित्' इति शाश्वतः ॥ (४) ॥*॥ कण्टकानियर्ति । 'ऋंगतौ' (जु० प० अ०)। 'कर्म-ण्यण्' (३।२।१)। खार्थे कन् (५।३।७५)॥(५) ॥*॥ प्रचो-दयति । 'चुद संचोदने'(चु०प० से०) । त्युट् (३।३।११३)॥ (६) ॥*॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने'(भ्वा ०प०से०)।'इग्रुपध-' (३।१।१३५) इति कः। गौरादिः (४।१।४१)।--णिजन्तेन विगृह्य'कः'-इत्यभिधानं मुकुटस्य चिन्त्यम् । णिजन्तस्येगु-पधत्वाभावात् अनुपयोगाच ॥ (७) ॥ ॥ क्षुणत्ति । 'क्षुदिर् संपेषणे' (इ॰ उ॰ अ॰) । 'स्फायि-' (उ॰ २।१३) इति रक्। यस्तु—'श्चद संप्रेरणे'—इति धातुरुपन्यस्तो मुकुटेन। स घातुपाठे न लभ्यते । 'श्रुद्रा व्यज्ञानटीकण्टकारिकासर-घासु च । चाङ्गेरीवेद्ययोर्हिं ह्यामिक्षकामात्रयोरिप' (इति मे-दिनी) ॥ (८) ॥*॥ 'दुस्पृद्यते । 'ईषदुर्-' (३।३।१२६)

इति खल्॥ (९) ॥*॥ 'राष्ट्रं स्यात्त्पवर्तने । उपद्रवे क्कीब-पुंसोः' (इति मेदिनी) । राष्ट्रमस्यस्याः । 'अतः–' (५।२। ११५) इति ठन् ॥ (१०) ॥*॥ दश 'कण्टकारिकासाः' 'सटकटा' इति ख्यातायाः ॥

नीली काला क्लीतिकका श्रामीणा मधुपर्णिका॥९४॥ रञ्जनी श्रीफली तुत्था द्रोणी दोला च नीलिनी।

नीलीति॥ 'नीलादोषधौ' (वा० (४।१।४२) इति ङीष्। 'नीली रुग्मेदनीलिन्योः' (इति मेदिनी)॥(१) ॥*॥ कल्यते। 'कल क्षेपे' (चु॰ प॰ से॰) । कर्मणि घग् (३।३।१९), यत्त्—कर्मणि 'एरच्' (३।३।५६) – इति मुकुंटेनोक्तम् । तन्न । कलधातोरिवर्णान्तत्वाभावात् । वृद्धभावप्रसङ्गाच । ण्यन्तत्वे 'कल्यते' इति वित्रहप्रदर्शनस्यासंभवाच । वर्णत्वा-भावात्र डीष् । 'काला तु कृष्णित्रवृतामि छानीलिकास च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ कीतकं कयोऽस्खस्याः । किपरि-कादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् । 'अतः' (५।२।१९५) इति ठन् । 'कीतकं विनिमयः' इति खामिमुकुटौ ॥ (३)॥*॥ श्रामे भवा। 'श्रामाद्यखनौ' (४।२।९४)। 'श्रामीणा नी-लिकायां स्त्री प्रामोद्भतेऽमिधेयवत्' (इति मेदिनी)॥ (४) ॥ अ। अधुराणि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीष्। 'मधुपर्णी तु गंभार्यो नीलीसंज्ञौषधाविप' (इति मे-दिनी) ॥ (५) ॥ ॥ र इयति । ल्युट् (३।३।११३)। णिलो-पस्य स्थानिवद्भावात् 'असनयोश्व' इति नलोपो न । रज्यते-Sनया, इति विश्रहे तु 'करणा-' ३।३।११७) इति ल्युटि भ-वत्येव । 'रज्ञेः क्युन्' (उ० २।७९) इति वा । 'गुडारोचनि-कानीलीमिक्किष्ठासु च रञ्जनी । रजनी नीलिनीरात्रिहरिदा-जतुकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ श्रीमत् फलम-स्याः । 'श्रीफलः पुंसि माल्रे धात्रीनीलिकयोः स्त्रियाम' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ ॥ तुद्यते । 'तुर व्यथने' (तु० उ० अ॰) । 'पातृतुदि-' (उ॰ २।७) इति थक् । तुत्थयति वा । 'तत्थ आवरणे'। पचायच् (३।१।१३४)। 'तुत्थमजनमेदे स्यान्नीलीस्क्ष्मेलयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (८)॥॥ द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा १ प० अ०) । 'वहिश्रि-' (उ० ४।५१) इति निः ॥ ॥ 'तूणी' इति खामी । 'तूण पूरणे' (चु॰ आ॰ से॰) । तूण्यतेऽनया । 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घञ् । गौरादिः (४।१।४१)। 'तूणी नील्यां निषक्ते ना' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥ ॥ दोलयति । 'दुल उत्क्षेपे' (चु॰ प॰ से॰)। पचायच् 'दोला नील्यां यानान्तरेऽपि च' (इति

१— 'अनिदिताम्' (६।४।२४) इति सूत्रे भाष्ये 'रजकर-जनरजःसूपसंख्यानम्' इति वार्तिकेन 'रजकरजनरजःसु कित्वा-त्तिसद्धम् । कित एवैत औणादिकाः' इति भाष्येण तत्रत्यकैयटेन 'असनयोश्च' इति वाक्यस्याभावध्वननेन ल्युटि नलोपाप्राप्त्या 'णि-लोपस्येत्यादिभवत्येवेत्यन्तव्यन्थोऽसंगत एवेति बोध्यम्'॥ मेदिनी) ॥॥॥ 'मेला' इति खामी। 'तुत्था श्रीफलिका मेला सारवाही च रश्जनी' इति निघण्डः ॥ (१०)॥॥॥ नीलो वर्णोऽस्खस्याः। 'अतः' (५।२।११५) इतीनिः॥ (११)॥॥॥ एकादश 'नाल्याः' 'नीलः' इति ख्यातस्य॥

अवल्गुजः सोमराजी सुविहः सोमविहिका॥ ९५॥ कालमेषी कृष्णफला वाकुची पूर्तिफल्यपि।

अवेति ॥ अवल्गोरशोभनाजातः ॥ (१) ॥ ॥ सोम इव सोमेन वा राजति । 'राजृ दीप्तां' (भ्वा० उ० से०)। '-उपमाने' (३।२।०९) इति 'सुप्यजातौ-' (३।२।०८) इति वा णिनिः ॥ (२) ॥ ॥ शोभना विहरस्याः ॥ (३)॥ ॥ सोमस्य विहः । स्वार्थे कन् (५।३।०५)॥ (४)॥ ॥ कालं मिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०)। 'कर्मण्यण' (३।२।९)॥ (५)॥ ॥ ॥ कृष्णं फलमस्याः । अजादिलात् (४।९।४) टाप्॥ (६)॥ ॥ । वातं कोचयति । 'कुच शब्दे तारे' (भ्वा० प० से०)। मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२। ५) कः। पृषोदरादिः (६।३। १०९)॥ ॥ मुकुटस्तु—वाचं गुज्जति । 'वागुजी' इत्याह । 'गुजि अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०)। पूर्वेवत् । गौरादिः (४।१।४१)॥ (७)॥ ॥ पूतिः फलेष्वस्याः 'पाककर्ण-' (४।३।५३) इति डीष्॥ (८)॥ ॥ अष्टी 'वकुची' इति ख्यातायाः॥

कृष्णोपकुरुया वैदेही मागधी चपला कणा॥ ९६॥ उषणा पिष्पली शौण्डी कोला

क्रच्णेति ॥ कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शक्षाद्यच् (५।२। १२७) । 'कृष्णा स्याद्रौपदीनीलीकणाद्राक्षासु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ उपकोलति । 'कुल संस्लाने वन्धुषु च' (म्वा॰ प॰ से॰) अझ्यादिः (उ०१४।११२) ॥ ॥ उप-गताकुल्याम्, इति वा ॥ (२) ॥ ॥ विदेहेषु भवा । 'वैदेही रोचनासीतावणिक्स्नीपिप्पलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ अ॥ मगधेषु भवा । 'मागधी स्त्री कणायूथ्योर्वाच्यवन्मग-धोद्भवे । पुंसि वैश्यात्क्षत्रियाजे शुक्रजीरकवन्दिनोः'॥ (४) ॥ अ। चपति। 'चप सान्लने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। वृषादित्वात् (उ॰ १।१।१०६) कलच्। 'चपला कमलाविद्युः पुंश्रलीपि-प्पलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ।। कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः । पचाद्यच् (३। १।१३४)। 'कणा जीरककुम्भीरमक्षिकापिष्पलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकात् क्युन् (उ॰ २।७८)॥ ॥ दीर्घादिरिप । ऊषति । 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'ऊषणं मरिचे क्रीवं कणायामूचणा स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ 🕬 पिपर्ति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰) । बाहुलकाद-लच् । पृषोदरादिः । गौरादिः (४।१।४१) । 'पिप्पलं स-लिले वस्त्रच्छेदभेदे च ना तरी । निर्गले पक्षिभेदे कणायां

पिष्पळी स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ शुण्डायां म-यपानगृहे भवा । 'शौण्डो मत्ते च विख्याते पिष्पत्यां तु भवेत्खियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचायच् (३।१।१३४) । 'कोलं कोलफले हीवं पिष्पलीचव्ययोः ख्रियाम्' (इति मेदि-नी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'पिष्पल्याः' ॥

अथ करिपिष्पली।

कपिवली कोलवली श्रेयसी विशरः पुमान्॥ ९७॥

अधेति॥ करीव पिष्पली । बृहत्त्वात्॥ (१)॥॥॥ किपिरिव वल्ली॥॥॥ कोल इव वल्ली । तयोस्तुल्यरोमत्वात्॥ (२)॥॥॥ (३)॥॥॥ अतिशयेन प्रशस्ता। 'श्रेयसी किरिपिष्पल्यामभयापाठयोरिप' (इति मेदिनी)॥ (४)॥॥॥ वस्ते । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०)। बाहुलकात्किरच् ॥॥॥ तालव्यपाठे तु । वष्टि । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०)। संशापूर्वकत्वान संप्रसारणम् । 'विशारः पुमान् । किणिहीहस्तिपिष्पल्योः', 'क्लीबेऽव्धिलवणे स्मृतम्' (इति मेविनी)॥ (५)॥॥॥ पञ्च 'मजिष्पली' इति ख्यातायाः॥ चव्यं तु चिवकम

चेति ॥ चर्यते । 'चर्व अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ण्यत् (३।१।१२५)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'चर्यं तु चिवके हीवं वचायामिप योषिति' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ क्षत्र (उ॰ २।३२)। चिवकम् ॥ (२)॥॥॥ क्षियाम-पि। 'चन्या कोला च चिवका चन्यं कुञ्जरपिप्पली' इति हृइचन्द्रः॥ (१)॥॥॥ द्वे 'चन्य' इति ख्यातस्य। के-चित्तु पूर्वान्वयमाहुः। यदाह चन्द्रनन्दनः— 'चन्या कोलाथ चित्ता श्रेयसी गजपिप्पली । चयवना कोलवली तु चन्यं कुञ्जरपिप्पली'। अत्र पक्षे तुस्थाने चः पाळाः॥

काकचिंचागुञ्जे तु कृष्णला।

काकेति॥ काकवर्णा चिंचा ॥॥॥ गौरादिः (४।१।४१)-इति खामी॥ (१)॥॥॥ गुज्ञति । 'गुजि अव्यक्ते शब्दे (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'गुञ्जा तु का-कचिंचायां पटहे च कल्ध्वनों' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ कृष्णं वर्णं लाति॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'गुञ्जायाः' 'घोंगची' इति ख्यातायाः॥

पलंकषा त्विक्षुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः॥९८॥ गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि।

पलिमिति ॥ पलं मांसं कषति । 'कष हिंसार्थः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । मूलिभुजादित्वात् (वा॰ ३।२।५) कः । पृषोद्र-रादिः (६।३।१०९) ।—'तत्पुरुषे–' (६।३।१४) इति द्विती-याया अछक्—इति मुकुटः । तत्र । अलौकिकविमहेऽमोऽप्रवेशात् । 'पलंकषा गोक्षरके स्त्रियां रास्नापलाशयोः' इति मूर्धन्यान्तेषु रभसः । यत्तु—'कर्षति' इति विगृद्ध 'पृषोदरा-

श्रुङ्गी महौषधं च

दिः' (६१३१९०९)—इत्युक्तम् । तिचन्त्यम् । किषितिनैव सिद्धत्वात् । अच्प्रत्ययविधानमिष चिन्त्यच् । कर्मण्यणः प्रसङ्गात् । 'पर्छक्तषा गोक्षुरके राम्नागुगगुळुकिंगुके । तु(मु)ण्डीरीलाक्षयोश्र स्त्री राक्षसे तु पर्लक्षयः' (इति विश्वमेदिन्यो) ॥
(१) ॥*॥ इश्चगन्ध इव गन्धोऽस्याः । समासानतो विधिरनित्यः । 'इश्चगन्धा कोक्षिलाक्षे कोष्ट्रयां काशे च गोक्षुरे'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ग्रुनो दंष्ट्रेय । संज्ञापूर्वकत्वात्र
दीर्घः॥(३) ॥*॥ खादुः कण्टकोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ गोर्घे नोः
पृथित्या वा कण्टकः । 'गोकण्टको गोक्षुरके स्थपुटे च
गवां खरे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ श्वरति 'श्वर विलेखने'
(द्धु॰प॰ से॰) । 'इगुपध—' (३१९१२५) इतिकः स्वार्थे कन्
(५१३१०५) गोर्गोर्वा श्वरकः ॥ (६) ॥*॥ वनस्य श्वज्ञाट इव ।
'श्वदंष्ट्रो गोक्षुरस्त्रिकण्टकपुटः श्वदंष्ट्रा स्नादुकण्टकः' इति रमसः
॥ (७) ॥*॥ सप्त 'गोक्षुरस्य' 'गोखुरू' इति ख्यातस्य ॥
विश्वा विषा प्रतिविषातिविषोपविषारणा ॥ ९९ ॥

वीति॥ विश्वति। 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०)। 'अश्मप्राष्ट्र-' (उ० ११९५१) इति कुन् । 'विश्वं समस्ते जगति, विश्वं देवेषु, नागरे। विश्वा चातिविषायां स्यात्' (इति विश्वः)॥ (१)॥ ॥ वेवेष्ठि। 'विष्ठः व्याप्तो' (तु० उ० से०)। 'इग्रपथ-' (३१९१३५) इति कः। 'विषं जलेऽतिविषायां स्त्रियां, क्वेडे तु न स्त्रियाम्'॥ (२)॥ ॥ प्रतीपं विष्मस्याः॥ (३)॥ ॥॥ विषमतिकानता॥ (४)॥ ॥॥ विषमुपग्गता॥ (४)॥ ॥॥ अरुणो वर्णोऽस्याः। 'अरुणातिविषाऱ्यामां सामित्रिष्ठात्रिवृतासु च' (इति मेदिनी)॥ (६) शृणाति। 'शृहिंसायाम्' (त्रया० प० से०)। 'शृणातिहंस्वश्वं (उ० १। १२६) इति गन् कित् नुट्च। गौरादिः (४१९१४९)। 'शृङ्गी विषायाम् पभे स्वर्णमीनविशेषयोः' इति विश्वः॥ (७)॥ ॥ महच तदेषयं च। 'महोषयं तु ग्रुण्वां स्याद्विषायां ल्युनेऽपि च' (इति मेदिनी)॥ (८)॥ ॥ अष्टी 'अतिविषा-याः' 'अतीस्त' इति ल्यातस्य॥

अथ क्षीरावी दुग्धिका समे।

अथेति ॥ क्षीरमवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३१२११)॥ (१)॥ ॥ हुग्धमस्त्यस्याः। ठन् (५१२११९५)॥ (४)॥ ॥ हे 'दुग्धिकायाः' 'दुधी' इति ख्यातायाः॥

शतमूळी बहुसुताभीरुदिन्दीवरी वरी ॥ १०० ॥ ऋष्यप्रोक्ताभीरुपञ्जीनारायण्यः शतावरी । अहेरुः

रातेति ॥ शतं मूलान्यस्याः ॥ (१) ॥*॥ बहवः सुता यस्याः ॥ (२) ॥*॥ न भीरः । स्थिरपत्रलात् ॥ (३) ॥*॥

नीलोत्पलाकारपुष्पलाद् इन्दीवरसस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५१२१२७) । 'इन्दीचरं कुवलये शतावर्यां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ वृणोति (गन्धेनेन्द्रियम्) । प-चाद्यच् (३१११३४) । गौरादिः (४११४९) ॥ (५) ॥ ॥ ऋष्येः प्रोक्ता । 'ऋष्यप्रोक्ता शतावर्यतिवलास्किशिम्बणु' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ अभीकृणि पत्राण्यस्याः । 'पाककणे-' (४१९१४) इति ङीष् ॥ (७) ॥ ॥ नारायणाजाता। 'नारायणां उच्युतेऽभीरगौर्यार्नारायणी मता' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥ ॥ शतेनावृणोति । पचाद्यच् (३१९१२४) । गौरादिः (४१९१४१) । 'शतावरी तु शच्यां स्वादिन्दीवर्याम्पे स्वियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥ ॥ न हिनोति । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) वाहुलकाद्वः ॥ (१०) ॥ ॥ दश 'सहस्रसृत्याः' 'शतावरी' इति ख्यातायाः ॥

अथ पीतहुकालैयकहरिद्रवः ॥ १०१॥ दावीं पर्चपचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि।

अथेति ॥ पीतं द्रवति । 'द्व गतौ' (भ्वा० प० अ०)। मितद्वादित्वात् (वा॰ ३।२।१८०) डुः । यत्तु मुकुटेनोक्तम्-'अपष्ट्रादयः' इति कुः—इति । तन्न । टिलोपस्यालाभात् । एतादृशसूत्राभावाच ॥ (१) ॥∗॥ कलेरयम् । 'सर्वेत्राप्तिक-लिभ्यां ढक्' (वा० ४।२।८) स्त्रार्थं कन् (५।३।७५) ॥॥॥ 'कालीयकः' इति वा पाटः । कालस्य वर्णस्यायम् । 'वृद्धा-च्छः' (४।२।११४)। 'निर्दिष्ठा वे कटिकनी स च काले-यकः स्मृतः । कालीयको दारुनिशा' इति रुद्रः ॥ (२) ॥ शा हिरः पिङ्गः पीतो वा द्वरस्य । 'हिरिद्धः **पीतचन्द्नम्**' इति निघण्टुः ॥ (३) ॥ ॥ दीर्यते । 'दृ विदारणे' (क्रया० प॰ से॰) 'दृसनि–' (उ॰ १।३) इति चुण् । 'वोतः–' (४। १।४४) इति '-गौरादिभ्यः-' (४।१।४१) इति वा डीष्। 'दार्यो दारुहरिद्रायां तथा गोजिह्निकोषधी' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ पचित । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'पीतदारु पचंपचा' इति निघण्टुः ॥ (५) ॥*॥ दारुश्रासी हरिद्रा च ॥ (६) ॥*॥ पिपर्ति । 'पृ पाल-नपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰) । विच् (३।२।७५) । पर् चासौ जनी च । परं पालकं स्वास्थ्यं जनगति वा । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि॰ आ॰ से॰) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ (७) ॥*॥ सप्त 'पर्जन्याः' 'दारुहलदी' इति ख्यातायाः॥ वचोग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपविका॥१०२॥

वेति ॥ विक वचरन्तर्भवितण्यर्थात् पचायच् (३।१। १३४)। ('वचः कीरे बच्चोषधी। शारिकायां च' (इति मे-दिनी)॥ (१)॥॥॥ उम्रो गन्धोऽस्याः । 'उम्रगन्धाजमी-दायां वचायां छिक्किकोषधी' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ पड् मन्था मन्धाः । 'पड्मन्था तु वचायां छी स्यात्करज्ञान्तरे पुमान्' (इति मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ गौठीं

मास्याः । गोशन्दो गोलोमसद्देश लाक्षणिकः । अच् (५।४। ७५) योगविभागात् समासान्तः । गौरादिङीष् (४।१।४१) । 'गोलोमी श्वेतदूर्वायां स्याद्वचाभूतकेशयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥। शतं पर्वाण्यस्याः सन्ति । त्रीह्यादिलात् (५।२। ११६) उन् । डाबन्तात्स्वार्थे कन् (५।३।७५) वा । 'शत-पर्विका तु दूर्वायां वचायामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥॥॥ पद्य 'वचायाः' 'वच' इति स्यातायाः ॥

गुक्का हैमवती

शुक्तेति ॥ हिमवति भवा । 'हैमवत्यभयाखर्णक्षीयाँः श्वेतवचोमयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्वेत-मूळवचायाः' ॥

वैद्यमातृसिंह्यौ तु वाशिका।

वृषोऽटरूषः सिंहास्यो वासको वाजिद्-तकः ॥१०३॥

वैद्येति ॥ वैद्यस्य मातेव ॥ (१) ॥ ॥ हिनस्ति । 'हिसि हिंसायाम्' (रु॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। प्रधो-दरादिः (६।३।१०९)। गौरादिः (४।१।४१)। 'सिंही त कण्टकार्या स्यात् (वार्ताको वासकेऽपि च् इति मेदिनी)। 'सिंही सर्भां जुमातरि। वासावृहत्योः क्षुद्रायाम्' (इति हैमः) ॥ (२) ॥ ॥ वास्यते । 'वाश्य शब्दे' (दि० आ० से०) । 'गरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । सार्थे कन् । यद्वा उर्यते । 'वहा कान्ती' (अ॰ प॰ से॰) 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वुल् ॥ ॥ दन्खान्तोऽपि । वासयति । पचाद्यच् (३। १।१३४) । 'वासो गृहेऽप्यवस्थाने वासा स्यादटहणके' इति रुद्रः ॥ (३) ॥ ॥ वर्षति मधु । 'बृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इग्रपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'वृषः स्था-द्वासके धर्मे सौरभेये च शुक्रलें इति मूर्धन्यान्ते विश्वः। यत्तु--वृष्यते पीयते । 'वृष पाने' । 'घनर्थे कः' (वा० ३। ३।५८)—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । धातुपाठेऽदर्शनात् । परिगणनाच ॥ (४) ॥ ॥ अटान् गच्छतो रोषति । 'रुष हिंसायाम्' (स्वा॰ प॰ से॰) मूलविभुजादिः (वा॰ ३।२।५)। अटै रूपति । 'रूप मिश्रणे' (म्वा॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति के दीर्घोकारवानि । 'वैद्यमाताटरूषकः। सिंहास्यो वाजिदन्तकः' इति रभसः । 'वृषो वासाटरूषकः' इति माधवः ॥ (५) ॥ ॥ सिंह आस्यमस्य । सिंहास्यसदश-पुष्पत्वात् ॥ (६) ॥ ॥ वासयति ण्वुल् (३।१।१३३) । वस्ते आच्छादयति वा ॥ (७) ॥ ॥ वाजी दन्तोऽस्य । वाजिद-न्ताभकेसरत्वात् । तादशपुष्पत्वाद्वा ॥ (८) ॥ ॥ अष्टौ 'अ-टक्षस्य' 'अरङ्क्सा' इति ख्यातस्य ॥

आस्फोटा गिरिकर्णी स्याद्विष्णुकान्तापराजिता।

आस्फोतेति ॥ आस्फोटयति । 'स्फुटिर् विकसने' (भ्वा॰ प॰ से॰) ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।२।१०९) । 'आस्फोता गिरिकर्णां च वनमल्ल्यां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥(१) ॥*॥ गिरिर्वालमूषिका कर्णोंऽ-स्याः । तत्कर्णतुल्यपत्रत्वात् ॥ (२) ॥*॥ विष्णुना क्रान्ता ॥ (३) ॥*॥ न पराजिता । 'अपराजित ईशाजेष्ठ्यन्तरे नाऽ-जिते त्रिषुं । गिरिकर्णीजयादुर्गाशालपर्णीषु योषिति' (इति मेदिनी) ॥(४) ॥*॥ चलारि 'विष्णुक्रान्तायाः'। स्नामी तु वासकपर्यायानिमान् मन्यते ॥

इक्षगन्धा तु काण्डेक्षुकोकिलाक्षेक्षुरक्षुराः ॥१०४॥

ईति ॥ इक्षः गन्धोऽस्य । इक्षरान्द इक्षगन्धसहरो ला-क्षणिकः । 'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे कोष्ट्र्यां कारो च गोक्षरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ काण्डेनेक्षरिव ॥ (२) ॥ ॥ कोकिलोऽक्षि यस्य । कोशिलशन्दः कोकिलाक्षिसहरो लाक्ष-णिकः । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् ॥ (३) ॥ ॥ इक्षमिक्षगन्धं राति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ ॥ (४) ॥ ॥ क्षुर इव । 'क्षुरः स्याच्छेदनद्रन्ये कोकिलाक्षे च गोक्षरे' इति विश्वः ॥ (५) ॥ ॥ पच्च 'कोकिलाक्षस्य' तालमखाना' इति ख्यातस्य ॥

शाले<mark>यः स्याच्छीतशिवश्चत्रा मधुरिका मिसिः।</mark> मिश्रेयोऽपि

रोति ॥ शालीनां भवनं क्षेत्रं शालेयम् । तदस्यास्ति । अर्शआयच् (५।२।१२७) । 'शालेयः स्यान्मिसौ पुमान् । त्रिषु शाल्युद्भवे क्षेत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ शा शीतम-स्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । शिवसस्यास्ति । अच् (५।२। १२७)। शीतश्वासी शिवश्व। 'अथ शीतशिवं क्रीवं शेले-यमणिमन्थयोः । पुंसि सक्तुफलावृक्षे तथा मधुरिकौषधौं (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ छत्रमस्यास्ति । छत्राकारस्तवक-लात्। 'छत्रा मिसावतिच्छत्रे कुस्तुम्बुरुशिलीन्ध्रयोः। नपुं-सकं चातपत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ मधुरो रसो-Sस्त्यस्याः । अच् (५।२।११५) । 'मधुरा शतपुष्पायां मि-श्रेयानगरीभिदोः । मधुकुक्कृटिकामेदामधूलीयष्टिकासु च। हीवं विसे पुंसि रसे तद्वतस्वादुप्रियेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ मस्यते । 'मसी परिमाणे' (दि॰ प॰ से॰)। इन् (उ० ४।११८) । बाहुलकादत इः । 'स्यान्मांस्यां शत-पुष्पायां मधुरायां मिसिः स्त्रियाम्' इति दन्त्यान्ते र-भसः । 'मिसिः स्त्री मधुरामांस्योः शतपुष्पाजमोदयोः' (इति मेदिनी) ॥ शा सोमनन्दी तु 'मिशी' 'मिशिः' इति तालव्यान्ते आह । मि(मे)शति । 'मिश शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'इगुपधात् कित्' (उ॰ ४।१२०) इति इन् डीष् (ग॰ ४।१।४५) वा ॥ (५) ॥३॥ मिश्रयति । अच् (३।१।१३४) । ईर्यते । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०)। 'अचो यत्' (३।१।९७) । भिश्रा चासावेया च । शक-

१-(इयते' इत्युत्तरं 'ईङ् (दि० आ० अ०)' इति वा पाठ:।

न्ध्वादिः (वा॰ ६१९१९४) ॥ (६) ॥४॥ षद 'मधुरि-कायाः' 'वनसोंफ्' इति ख्यातायाः ॥ अध सीहुण्डो वज्रद्यः स्नुकृस्नुही गुडा॥ १०५॥

समन्तदुग्धा

अथेति ॥ 'सी' इति हुण्डते । 'हुडी वरणे' (भ्वा० आ॰ से॰) पचाद्यच् (३११११३४) ।-सिंहतुण्डस्यापभ्रंशोऽ यम्—इति खामी। पृषोदरादिः। 'चज्रद्वमः सिद्धण्डोऽय' इति रभसाष्ट्रखादिरिप ॥ (१)॥॥॥ 'वज्रद्वः सुकू सुही' इति पाटः ।—वजनामा हुः—इति मुकुटः । स्वामी तु 'वज्रः सुक् स्त्री सुही गुडा' इति पठति । 'वज्रा सुह्यां गुहूच्यां च वज़ी ख़ुह्मन्तरे स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ अ। अब्रुह्मति)। 'णुह उद्गिरणे' (दि० प० से०)। किप् (३।२।९७८)। 'दा हुह-' (८।२।३३) इति कुलम् ॥*॥ भागुरिमते टाप्। 'ख्रुही च स्तुहा ख्रुग्भा ख्रुह्' इख-मरदत्तः ॥ (३) ॥ ॥ 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०)। वा ङीषू (ग० ४।१।४५) ॥ (४) ॥*॥ गुडति । 'गुड वेष्टने' (तु॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'गुडौ गोलेक्षुविकृती स्नुहीगुडिकयोर्गुडा' इति इति रुद्रः। 'गुडश्च सुहीगुडयोर्गुड ऐक्षवगोलयोः' इत्यजयः ॥ (५) ॥*॥ समन्ताद् दुग्धमस्याः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'सेहुण्ड' इति ख्यातस्य ॥

अथो वेल्लममोघा चित्रतण्डुला।

तण्डुलश्च कृमिन्नश्च विडङ्गं पुंनपुंसकम्॥ १०६॥

अथिति॥ वेह्नति। 'वेह्न चलने' (भ्वा॰ प० से॰)। अच् (३१९१२६)। 'अथ वेह्नं कृमिन्नतण्डुलो' इति रमसः॥ (१)॥॥॥ न मोघा । 'अमोघं सफले वाच्यवत् स्त्री पथ्याविडङ्गयोः' (इति मेदिनी)॥॥॥ मोघापि । 'कृमिन्नं तण्डुलं मोघा' इति वाचस्पतिः॥ (२)॥॥॥ चित्रासण्डुला अस्याः॥ (३)॥॥॥ तज्यते। 'तड आघाते' (चु॰ प० से॰)। 'सानसिवर्णसि—' (उ॰ ११९०७) निपातः। 'तण्डुलः स्याद्विडङ्गेऽिष धान्यादिनिकरे पुमान्' (इति मेदिनी)॥॥॥ तन्तुं कृमिसूत्रं लाति। कः (३१२१३)। 'तन्तूलः' इति सुकुटः॥ (४)॥॥॥ कृमीन् हन्ति 'अमनुष्यकर्तृके च' (३१२१५३) इति ठक्॥ (५)॥॥॥ विडति। 'विड भेदने' (तु॰ प० से॰)। 'विडादिभ्यः कित्' (उ० ११२१) इसङ्गच् । 'विडङ्गस्त्रिष्विभिन्ने स्यात्कृमिन्ने पुंनपुंसकम्'(इति मेदिनी)॥ (५)॥॥॥ वह 'विडङ्गस्य'॥

वला वाट्यालकः

बेति॥ बलति 'वल संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। प्वायक् (३।१।१३४)। वलमस्त्यस्याः इति वा। अशेआ-यक् (५।२।११५)। 'वलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्वला वाट्या-लके व्यियाम्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥ वाटीमलति। 'अल भूषणादौं' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। खार्थे कन् (५।३।७५)। वाट्या आलकः ॥ (२) ॥॥॥ हे 'वलायाः' 'वलिआर' इति ख्यातस्य ॥

घण्टारवा तु राणपुष्पिका।

घण्टेति ॥ वण्टेवाराति । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ ॥ शणः पुष्पं यस्याः । शणशब्दस्ततपुष्पसदशे लाक्षणिकः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् । स्वार्थे कन् (५।३। ७५) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'शणपुष्पिकायाः' 'घण्टा' इति ख्यातायाः ॥

मृद्धीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च १०७

मृद्वीति ॥ मृद्राति । मृद्यते वा । 'मृद् क्षोदे' (क्ष्या॰ प॰ से॰) 'किङ्कीणीकीदयश्च' इति निपातः ॥ (१) ॥॥॥ गाँः स्तनोऽस्याः । गोस्तनसदशे गोशब्दो गाँणः । 'स्वाङ्गाची-पर्सर्जनात्—' (४।१।५४) इति ङीप् । 'गोस्तनो हारभेदे ना द्राक्षायां गोस्तनी स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२)॥॥॥ द्राङ्क्ष्यते । 'द्राक्षि काङ्कायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कर्मणि धत्र् (३।३।१९)। आगमशासनमनित्यम् ॥ (३)॥॥ खद्यते । 'स्वद् आस्वादने' (भ्वा॰ आ० से॰) 'कृवा-पा—' (उ० १।१) इत्युण् । 'वोतो गुण—' (४।१।४४) इति ङीप् ॥ (४)॥॥॥ मधू रसोऽस्याः । 'भवेन्मधुरसा द्राक्षामूर्वीकादुग्धिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥॥॥ पद्य 'द्राक्षायाः' 'दाख' इति ख्यातायाः ॥

सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् । त्रिभण्डी रोचनी

सर्वेति ॥ सर्वा अनुभूतयोऽस्याम् । सर्वेरनुभूयते । कर्मणि क्तिन् (३१३१९४) इति वा ॥ (१)॥॥॥ सरति । 'स्र् गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । वाहुलकादलन् ॥॥॥ 'सरणा' इति पाठे युच् (३१२१९५०)। 'सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा रेचनी सरा' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥॥॥ त्रयः पुटा यसाः । 'त्रिपुटा मिलकायां च सूक्ष्मेलात्रिवृतोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)॥॥॥ 'त्रिपुटी' इत्यपि । 'त्रिपुटी महती स्वामा' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥॥॥ त्रिभरवयवैर्वृता ॥ (४) ॥॥॥ त्रीनवयवान् वृणोति । 'वृज् वरणे' (स्वा॰ उ॰ से॰) । किप् (३१२१९८०) । तुक् (६१११७९) ॥ (५)॥॥॥ त्रीन् दोषान् मण्डते । 'भिड परिभाषणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३१२१९)॥ (६)॥॥॥ रोचते । 'स्च दीप्तावभित्रीतौ च' (भ्वा॰ आ० से॰) त्युट् (३१३। ११३)॥॥॥ 'रेचनी' इति पाठे 'रिचर् विरेचने' (रू॰ उ० अ०)। 'रेचनी त्रिवृतादन्त्योः' । 'रोचनी कर्कशे

१-- उडडवलदत्तादि बेवं सूत्रं नीपलभ्यते । तस्मात् अलीका -दयश्च'(उ० ४।२५) इति निपातः ।

स्मृता' (इति मेदिनी)॥ (७) ॥*॥ सप्त 'गुक्रत्रिधारा' इति ख्यातायाः॥

इयामापालिन्द्यौ तु सुषेणिका ॥ १०८॥ काला मस्रविद्लाधिचन्द्रा कालमेषिका ।

इयेति ॥ स्यायते । 'स्येङ् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) 'इषियुधि—' (ड॰ १।१४५) इति मक्॥ (१) ॥॥ पाळयति । 'पाल रक्षणे' (चु॰ प॰ से॰) । वाहुलकात् किंन्दच्। गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥॥॥ सुष्ठु सेनया
याति । सेनाशब्दात् 'सल्यापपाश—' (३।१।२५) इति णिच्।
पचायच्। 'एति संज्ञायामगात्' (८।३।९९) इति पल्यम्।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥॥॥ कालयति । 'कल विल
क्षेपे' (चु॰ प॰ से॰) ष्यन्तः । पचायच् (३।१।१३४) ॥
(४) ॥॥॥ मसूरवद् विदलमस्याः ॥ (५) ॥॥॥ अर्धश्वन्द्रो
यस्याः । एतद्विदलस्याध्चन्द्राकारलात् ॥ (६) ॥॥॥ कालं
मिपति । 'मिष स्पर्धायाम्' (चु॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) ॥ (७) ॥॥॥ सप्त 'स्यामित्रधारा' इति
द्वयातायाः॥

मधुकं हीतकं यष्टीमधुकं मधुयष्टिका॥ १०९॥

मेति ॥ मध्विव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । 'मधुकं क्रीतके खगे । वन्यन्तरे ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ क्रीवनम् । 'क्रीवृ अधाष्ट्यें' (भ्वा० आ० से०) । भावे काः (३।३।१९४) । आगमशासनमनित्यम्। क्रीतमधार्ष्यं कलति । 'कल क्षेपे' (चु० प० से०) । 'चुरादिभ्यो णिज्वा' इति णिजमावः । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति उः । यन्तु—'क्रीवृ मदे' इत्युक्तं मुकुटेन । तत् 'क्षीवृ मदे' इत्युक्तं हिस्में (भवा० प० से०) । मूलविभुजादिकः (दा०. ३। २।५)॥ (२)॥॥॥ यष्टी मध्ववास्याः । कप् (५।४।९५४)॥ (३)॥॥॥ मधुयष्टीव । 'इवे—' (५।३।९६) इति कन् । 'मुखुयष्टी' च यष्टी' च यष्टीमधुकस्य' 'जेठीमधु'इति ख्यातस्य॥ (४)॥॥॥। चत्वारि'यष्टिमधुकस्य' 'जेठीमधु'इति ख्यातस्य॥

विदारी क्षींरग्रुक्केश्चगन्धा कोष्ट्री च यासिता।

बीति॥ विदारयति। 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०)। ण्यन्तः । पचायच् (३१९११३४)। गौरादिः (४१९१४१) 'विदारी शालपर्ण्यां च रोगभेदेक्षुगन्धयोः' (इति मेदिनी)॥(१)॥*॥ क्षीरमिव शुक्रा॥ (२)॥*॥ इक्षुग्नेन्धोऽस्याः। इक्षुशब्दस्तद्गन्धसदृशे गौणः। समासान्तविधरनिस्यत्वात्रेत्वम्॥ (३)॥*॥ कोशति। 'तुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०)। 'सितनि—' (उ० ११६९) इति तुन्। 'क्षियां च' (७१९६) इति तुन्वत्। 'ऋत्रेभ्यो डीप्' (४१९१५)। मुकुटस्तु— प्रुनि वित्त्वान् डीप्—इस्याह् । 'क्रोप्ट्री श्वगालिकाकृ-

ब्लाविदारीलाङ्गलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥॥ चंत्वारि 'कृष्णभूकूष्माण्डस्य' । मुकुटस्तु-शुक्रस्य इलाह । तन्न । 'कृष्णविदारी' इति मेदिनीविरोधात् । एतेन-या सिता शुक्का—इल्पास्तम् । 'या असिता' इति छेत्तुमुचित्तलात् । खामी तु—विदार्यादित्रयं पिटत्वा 'कृष्णो भूकूष्मा-ण्डोऽयं प्राक्षु देशेषु' इत्युक्त्वा 'कोष्ट्री तु या सिता' इति पिटत्वा 'शुक्को भूकूष्माण्डः' इत्युक्त्वा 'अन्या क्षीरविदारी—' इति त्रयं पपाठ । तत्र विभागत्रयमनुचितम् । उक्तमेदिनीविरोधात् ॥

अन्या क्षीरविदारी स्थान्महाश्वेतर्क्षगन्धिका ॥११०॥

अन्येति ॥ क्षीरवती विदारी ॥ (१) ॥*॥ महती चासौ श्वेता च ॥ (२) ॥*॥ ऋक्षान् गन्धयति । 'गन्ध अर्दने' (च॰ आ॰ से॰) । मूलविभुजादिः (वा॰ ३।२।५) कन् (५। ३।७५) यहा ऋक्षो गन्धोऽस्याः । ऋक्षशब्दस्तद्गन्धसदशे गौणः ॥ (३) ॥*॥ अन्या असितायाः ग्रुक्ला—इति मुक्तटोक्तं चिन्त्यम् । त्रीणि 'ग्रुक्कभूकूष्माण्डस्य'॥

लाङ्गली शारदी तोयपिष्पली शकुलादनी।

लेति॥ लाङ्गलाकारोऽस्त्यस्याः। अर्शआयम् (५।२।१२७)
गौरादिः (३।१।४१)। 'लाङ्गली तोयपिप्पल्यां क्लीबं तु कुसमान्तरे। गोदारणे तृणराजगृहदारुविशेषयोः' (इति मेदिनी)॥
(१)॥ शा शरदि भवा। 'संधिवेला-' (४।३।१६) इलण्।
'शारदो वत्सरे नवे। शरद्भवे पीतमुद्रे शालीनेऽप्यथ्य शारदी। सप्तपणीम्बुपिप्पल्योः' इति हैमः॥ (२)॥ शा तोयस्य पिप्पलीव॥ (३)॥ शा शकुलैरयते। 'अदं भक्षणे' (अ० प० अ०)। 'कुल्लयुटः-' (३।३।११३) इति ल्युट्। 'टिह्ला-' (४।१।१५) इति हीप्। युचि (उ० २।७८) तु गौरादित्वम् (४।१।४१)। 'शकुलादनी स्त्रियां कुल्णभेदीकचट(१)

१—विदार्यादीनां कृष्णभूक्षण्डवाचकत्वे स्वोक्तस्य 'क्षीरिमव शुक्रा' इति विमहस्येव विरोधः स्पष्ट एव । क्षीरिविदार्यादीनां शुक्र-भूक्ष्माण्डवाचकत्वे 'कोष्ट्री' क्षीरिवदारिका' इति हैमस्य कृष्णि श्रूगिलिकाक्षीरिवदारीलाङ्गलीषु च' इति विश्वस्य च विरोधः स्पष्ट एव । कोष्ट्रीशब्दस्य कृष्णवाचकत्वाङ्गीकारात् । तस्मात् विदार्या-दीनां त्रयाणां शुक्रभूक्षमाण्डवाचकत्वं मुकुटोक्तं सम्यक् । ततः 'कोष्ट्री तु' इति पाठः स्वाम्युक्तः साधुः । 'असिता' इति व्याख्याः सुधोक्तरछेदः समीचीनः । तथा च अन्या या असिता कृष्णा सा तु 'कोष्ट्री क्षीरिवदारी महाश्रेता क्रक्षगिरिका' इति शब्दचतुः ष्टयवाच्या । अतो न मेदिनीविरोधः । नापि हैमविश्वयोविरोधः । एवं च विदार्योदित्रयं शुक्रवाचकम् । 'कोष्ट्रश्रादिचतुष्टयं कृष्णवाचकम् ' इति मन्तव्यम् । नच 'महाश्रेता' इति नाम्नो यौगिकत्वानुपप्तिः । महती परिमाणेन । अत एव अश्वेता अश्वेनेता । महती चासावश्वेता च, इति शुना श्वाकारेणेता श्वेता, इति वा सोगसंन् भवात् । अत एव मुकुटेन 'महाप्रमाणा'इस्युक्तम् ॥

शाकयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'जलिपपली' इति ख्यातस्य शाकभेदस्य ॥

खराश्वा कारवी दीप्यो मंयूरो लोचमस्तकः ॥१११॥

खरेति ॥ खरमश्रुते । खरैरदयते वा । 'अग्रूड् व्याप्तौ संघाते च' (खा॰ आ॰ से॰) 'अश भोजने' वा। 'उल्वाद-यश्च' (उ॰ ४।९५) इति वः। 'अशिप्रुषि-' (उ॰ १।१५१) इति कन् वा ॥ (१) ॥ ॥ केन जलेन रौति । '६ शब्दे' (अ॰ प॰ अ॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४) । करवस्य मयूर-स्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । यत्तु-कारोरियम्, कारवस्येयं वा—इति व्याख्यातं मुकुटेन । तन्न । वृद्धलाच्छप्रसङ्गत्वात् । 'कार्ची मधुरादीप्यत्वकपत्रीकृष्ण-जीरके' (इति मेदिनीं) ॥ (२) ॥ ॥ दीपनम् । घत्र् (३।३। १८) दीपे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ ॥ 'दीपकः' अपि । 'अलंकारे यवान्यां च दीपको लोचमस्तके' इति रभसः ॥ (३) ॥ भी मी नाति रोगम् । 'मी व् हिंसायाम्' <mark>(क्र्या०उ०अ०)। 'मीनातेह्रस्तृ' (उ० १</mark>।६७) । मुकुटस्तु— मिनोति प्रक्षिपत्यप्रिमान्यमिति खर्ज्रादित्वात् ऊरच्-इलाह् । तन्मन्दम् । 'मीनातेहरन्' इति सूत्रस्य सत्त्वात् । 'मयूरो नीलकण्ठेऽपि स्थान्मयूरिक्षेखोषधो' इति रमसः॥ (४) ॥ शो लोच्यते । 'लोचु दर्शने' (म्वा० आ०से ०)। घत्र (३।३। १९) यद्वा लोचयति । 'लोचृ भासने' (चु॰उ० से०)। पचाद्यच् (३१९१९२४) । लोचो दर्शनीयो भासमानो वा मस्तकोऽस्य । मुकुटस्तु—छुच्यते—इति विगृहीतवान्। तन्न। 'लुझ अप-नयने' (भ्वा॰ प॰ से॰) अस्मात् घनि नलोपविधायकाभा-वात्।-'लोचमकेटः' इसिप-इति खामी॥ (५)॥॥॥ पम्च 'मयूरशिखायाः'॥

गोपी क्यामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवा ।

गोपीति ॥ गोपायति 'गुपू रक्षणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) आयाभावे पचायच् (३१९१९३४)। गौरादिङीष् (४१९१४१) ॥*॥ केचित्तु अजादिलात् (४।१।४) टापमाहुः। 'गोपी इयामा गोपवल्ली गोपा गोपालिका च सा' इति वाच-स्पतिः ॥ (१) ॥ ॥ स्यायते । 'इयेङ् गतौ' (भ्वा॰ आ० अ॰)। 'इषियुधि-' (उ॰ १।१४५) इति मक् ॥ (२) ॥॥॥ शरणम् । 'श्वृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०)। 'कैंगृशृपृकुटि-' इतीण् । शारिरस्त्यस्याः । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ५।१।१०९) इति वः॥ (३)॥*॥ न अन्तोऽस्याः । अनन्ता च विशाल्यायां शा-रिवाद्वीयोरिप' (इति मेदिनी)॥ (४)॥॥॥ उत्पलमस्यस्याः । उत्पलाकारपुष्पत्वात् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। यद्वा उद्यतं पलमनया । उत्पला चासौ शारिवा च ॥ (५) ॥ ॥ पच 'उत्पलशारिवायाः' 'गुलीसर' इति ख्यातस्य ॥

योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्मयौ

योग्यमिति ॥ युज्यते। 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०)। 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४)। यद्वा योगाय प्रभवति । 'यो-गाद्याच' (५।१।१०२) । 'योग्यः प्रवीणयोगाहीपायिशक्तेष वाच्यवत् । क्वीवमृद्योपधौ, पुष्पे नाह्यभ्यासार्कयोषितोः (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ।।। ऋध्रोति । 'ऋधु रुद्धौ' (स्ना॰ प॰ से॰)। क्तिच् (३।३।१७४)। 'ऋद्धिः स्यादौषधीभेदे समृद्धाविप योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ सिध्यति । 'षिधु संराद्धों' (दि० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४)। 'सिद्धिस्तु मोक्षे निष्पत्तियोगयोः' इति हैमः । ('सिद्धिः स्त्री योगनिष्पत्तिपादुकान्तर्धिवृद्धिषु' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥∗॥ लक्ष (य) ति । लक्ष्यते वा । 'लक्ष दर्शने' (चु॰ प॰ से॰)। 'लक्षेर्मुट् च' (उ॰ ३।१६०) इतीः । 'लक्ष्मीः सं-पत्तिशोभयोः । ऋद्योपधो च पद्मायां वृद्धिनामौषधेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥ चलारि 'ऋद्ध्याख्यौषधेः'॥

वृद्धेरप्याह्या इमे ॥ ११२॥

बृद्धेरिति ॥ इमे उक्ताश्वत्वारो वृद्धाख्यौषधेरप्याह्वया नामानि ॥ (४) ॥</br>

॥
॥
॥
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१
१</ आ॰ से॰)। क्तिच् (३।३।१७४)। 'वृद्धिस्तु वर्धने योगे-ऽप्यष्टवर्गीषधान्तरे । कालान्तरे चाभ्युदये समृद्धावि योषि-ति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ।॥ (पद्य 'चुद्ध्याख्यौषभ्रेः')॥

कदली वारणवुसा रम्भा मोचांगुमत्फला। काष्ट्रीला

कदेति ॥ कन्दते । कन्यते वा । 'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्या॰ आ॰ से॰) । वृषादिलात् (उ॰ १।१०६) साधुः (आगमशासनमनित्यम्) । केन वायुना दल्यते वा । 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । गौरादिः (४।१।४१) । यत्तु—घनर्थे कः (वार् ३।३। ५८)—इति मुकुटः । तत्र । परिगणनात् । मुकुटस्तु—कदेः सौत्रात् 'कदल्यादयः' इललच्—इलाह । तन्न । कदेः सौ-त्रस्य धातोरभावात् । उज्ज्वलदत्ताद्युणादिवृत्तिषूक्तसूत्रस्याद-र्शनात् । 'कद्ला कद्ली पृश्यां कद्ली-कद्ली पुनः । रम्भावृक्षेऽथ कद्ली पताकामृगभेदयोः । कद्ला डिम्ब-कायां च शाल्मलीभूरुहेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ ॥ अजा-दित्वात् (४।१।४) टापि कदला । 'कदलक्ष कदल्यसौ' इति व्याडिः ॥ (१) ॥४॥ वारणानां वुसा । वुस्यति वुस्<mark>यते</mark> वा । 'बुस उत्सर्गे' (दि० प० से०) । 'इगुपध-' (३।९ १३५) इति कः । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) वा । 'घनशें कः' इति परिगणनात्रेह प्रवर्तते ॥ *॥ 'बुषा' इति मूर्धन्यान्तः इति केचित् ॥ (२) ॥ ॥ रभति । 'रभ राभस्ये' (भ्वा॰ आ० अ०)। पचाराच् (३।१।१३४)। 'रभेरशब्लिटोः' (७। १।६३) इति नुम्। रभ्यते वा। घन् (३।३।१९)। सुकुद-

१—उज्ज्वलदत्तादिषु तु 'श्रः शकुनौ' (४।१२८) इत्येव स्त्रमुपलभाते ॥

स्तु—रभन्तेऽनया। 'घनथें कः' (वा० ३।३।५८) इलाह। तन । परिगणनात कस्याप्राप्तेः। सति तु के 'अनिदिताम्—' (६।४।२४) इति नलोपप्रसङ्गाच । 'रम्भा कदल्यप्सरसोनी वेणौ वारणान्तरें' (इति मेदिनी)॥(३)॥॥॥ मुद्यति । 'मुच्ल मोक्षणे' (तु०प०अ०)। पचायच् (३।९।९३४)। ('मोचः शोभाजने पुंसि मोचा शाल्मलिरम्भयोः' इति मेदिनी)॥(४)॥॥॥ अंग्रुमन्ति सूक्ष्मावयववन्ति फलान्यस्याः। यद्वा अंग्रुमानिव फलान्यस्याः। अजादिः (४।९।४)। 'कदली सुकुमारा च रम्भा भानुफला मता' इति धन्वन्तरिः॥(५)॥॥॥ काष्टिना इल्यते। 'इल स्वप्नक्षेपणयोः' (तु०प०से०)। घन् (३।३।९९)॥ (६)॥॥॥ षट् 'कद्ल्याः'॥

मुद्रपणीं तु काकमुद्रा सहेत्यपि ॥ ११३॥

मुद्गेति ॥ मुद्गः पर्णमस्याः मुद्गशब्देन मुद्गपर्णसदृशं पर्ण लक्ष्यते। 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥(१)॥॥। ईषत् कम् । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः । काकेनेषज्ञलेन मुदं गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति डः । यद्वा काका मुद्गा हर्षप्राप्ता यस्याम् ॥ (२)॥॥॥ सहते। 'षह मर्षणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । पचाद्यच् (३।९।९३४) 'सहो बलेन स्त्रियां स्थात् स्त्रियां तु नस्त्रेषजे। दण्डोत्पलामुद्गपर्णाकुमारीपृथिवीषु च' (इति मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ ज्ञीणि 'काकमुद्गायाः' 'मुगोनी' इति ख्यातायाः॥

वार्ताकी हिङ्कुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षणी।

वार्तेति ॥ वार्तमारोग्यमाकयति । 'अक कुटिलायां मतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यद्वा वार्त फल्गु अकं यस्याः । 'जातेः' (४।१।६३) इति डीष्। 'वातिङ्गणस्तु वार्तोङ्गो वार्ताकः शाकविल्वकः' इति रभसात् पुंस्यपि ॥ भा 'वार्ता वातिक्षणे वृत्तौ' इति विश्वाद् 'वार्ता' अपि ॥ ॥ 'वार्ताकरेषा गुणसप्तयुक्ता' इति वैद्यकात् ('वातिक्रणश्च वार्ताकुः' इति त्रिकाण्डशे-षाच) 'वार्ताकुः' अपि ॥ (१) ॥ हिङ्क लाति । 'आतो-Sन्प-' (३।२।३) इति कः । गौरादि ङीष् (४।१।४१) 'हि-क्किलो वर्णकद्रव्ये ना भण्टाक्यां तु हिङ्कली' (इति मेदिनी)॥ (२) ॥ ॥ हिनस्ति । 'हिसि हिंसायाम्' (रु प से)। पचाद्यच् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'सिहस्तु राशिभेदे मृगाधिपे । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च सिंही खर्भानुनातरि । वा-साबहत्योः क्षुद्रायाम्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ भव्यते । भ-ण्यते वा । 'भट भती' (भ्वा० प० से०) । 'भण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा । 'पिनाकादयश्च' (उ॰ ४।१५) इति साधुः ॥ (४) ॥ ॥ दुःखेन प्रधुष्यते । 'निधृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा॰ प॰ से॰)। कर्मणि त्युट् (३।३।११३)॥ ॥ आभी- क्ण्ये णिनौ (३।२।८१) तु 'दुष्प्रधर्षिणी'॥ (५)॥*॥ पञ्च 'भण्टाक्याः'॥

नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली ॥११४॥ नकुलेष्टा भुजंगाक्षी छत्राकी सुवहा च सा।

नेति ॥ नकुलानामियम् । प्रियत्वात् । 'तस्येदम्' ४।३।१२०) इत्यण्। न आकुलत्वं यया वा। 'नाकुली कु-कुटीकन्दे रास्नायां चव्यके स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ शोभनो रसोऽस्याः । 'सुरसं तु त्रिषु सादौ, पर्णासे तु नपुंसकम् । स्त्री रास्नानागमात्रीश्व' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ शा राति । रायते वा । रस्यते वा । 'रा दाने' (अ॰प॰ अ०)। 'रस आखादने' (चु० उ० से०)। 'रास्नासास्ना-' (उ॰ ३११५) इति साधुः ।—'राह्नाद्यः' इत्यानुपूर्वी मुक्र-टोक्तोज्ज्वलदत्तादिषु नास्ति । 'रास्त्रा तु स्याद्भुजंगाक्ष्यामेला-पर्ण्यामपि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ शोभनो गन्धः सुगन्धः। 'कुगति-' (२)। (२।१८) इति समासः। सुगन्धोऽस्त्यस्याः । मुकुटस्तु—शोभनो गन्धोऽस्याम् । अर्शन आद्यच् (५।२।१२७)-इत्याह । तन्न । 'गन्धस्येत्-' (५। ४।१३५) इतीत्प्रसङ्गात् । बहुवीहिणोक्तार्थत्वादचोऽप्रसङ्गात्। मत्वर्थे बहुवीहिविधानात् ॥ शा स्वामी तु रास्नासुगन्धयोः स्थाने 'नागसुगन्धा' इति पठित्वा 'सर्पसुगन्धा' इति व्या-ख्यत् ॥ (४) ॥ ।।।।। गन्धवती नाकुली ॥ (५) ॥ ।।। नकुला-नामिष्टा ॥ (६) ॥ ॥ भुजंगानक्षति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यद्वा भुजंगोऽक्षि यस्याः। 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इस्यच् । 'जातेः-' (४।१।६३) इति-'गौरादि:-' (४।१।४१) इति वा डीष् । भुजंगशब्दस्य भुजंगाक्षिसदृशे लक्षणा ॥ (७) ॥ ॥ छत्रमकैति । 'अक कु-टिलायां गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ (८) ॥ ॥ सुष्ठु वहति । पचायच् (३।१।१३४) । 'सुवहा सहक्येलापणींगोधापदीषु वीणायाम् । रास्नाशेफालिकयोः स्री सुखवाहोऽन्यलिङ्गः स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ नव 'रासना' इति ख्यातायाः॥

विदारिगन्धांग्रमती सालपणीं स्थिरा ध्रवा॥११५॥

विदेति॥ विदार्था गन्धः । विदारिगन्धः । 'ङ्यापोः-' (६।३।६३) इति हस्वः सोऽस्त्यस्याः । मुकुटस्तु—विदारीगन्धः इव गन्धोऽस्याः—इति विववार । तिचन्त्यम् । 'उपमान्नाच' (५।४।१३७) इतीकारप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ अंशवः सन्त्यस्याः । दीर्धमूलत्वात् । 'अंशुमान् भास्करे सालपण्यां-मंशुमती स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सालः पणमन्साः । सालशब्दस्य सालपण्यास्यो लक्षणा ॥*॥ तालव्यशा-पि (शालपणीं) इत्येके ॥ (३) ॥*॥ तिष्ठति । 'अजिरिधाः शिर-' (उ० १।५३) इति साधः । अन्तर्भावितण्यर्थो वा

१—'गमश्र' इति स्त्रेडस्य खचो विधानादसंगतमिदम् ॥ त-सात् 'अन्येध्वपि–' (३।२।४८) इति वार्तिकेन डो विधेयः॥

१-अत्र 'छत्राकारपर्णस्वात्' इत्यपि पाठः ॥

तिष्ठतिः । 'स्थिरा भूसालपण्यींर्ना शनी मोक्षेऽचले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ ध्रुवति । 'ध्रुव स्थैयें' (तु० प० अ०) । 'ध्रुवो वटे । वसुयोगभिदोः शंभी शङ्कावुत्तानपाद्जे। स्थिरे नित्ये निश्चिते च ध्रुवं खेऽजसतर्कयोः । ध्रुवा मूर्वाशालपण्योः सुग्मेदे गीतभिद्यपि' (इति हैमः) ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'शालपण्याः' ॥

तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कार्पासी बद्रेति च।

तुण्डीति ॥ तुण्डिकाञ्सरीराणि ईरयति । 'ईर गतिप्रेरणयोः' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२११) ॥ (१)
॥॥ समुद्रोऽन्तो यस्याः । यद्वा मुद्रया सह वर्तमानोऽन्तः
समीपं यस्याः । आच्छादकत्वात् ॥ (२) ॥॥॥ करोति कियते वा । 'कृषः पासः' (उ० ५।४५) । जातित्वात् (४।१।
६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा डीष् । पृषोदरादिः (५।
३।१०९)—इति मुकुटोक्तिस्तु चिन्त्या । कर्पांसीशब्दस्य हस्वादित्वात् । दीर्घादित्वे प्रामाणिके तु प्रज्ञाद्यणा (५।४।३८)
सिद्धत्वात् ॥ (३) ॥॥। वदति । 'वद स्थैरें' (भ्वा० प०
से०)। वाहुलकादरः ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'कार्पास्याः'
'कपास' इति ख्यातस्य ॥

भारद्वाजी तु सा वन्या

भारेति ॥ भरद्वाजस्य मुनेरियम् । तेन निर्मितत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इस्यण् ॥ (१) ॥॥॥ सा कर्पासी वन्या चेत्तदा भारद्वाजी । 'वनकर्पासिकायां तु सहा चन्दन-वीजिका । भारद्वाजी महावीर्यो कुष्ठला कुष्ठनाशिनी' इति वाचस्पतिः । एकं 'वनकर्पास्याः' 'नर्मा' इति ख्यातायाः॥

श्रङ्गी तु ऋषभो वृषः ॥ ११६॥

श्रङ्गीति ॥ श्रणाति गदम् । 'शृ हिंसायाम्' (क्रया० प० से०)। 'श्रणाते हेंस्वश्र' (उ० १।१२६) इति गन् नुम् च । गौरादित्वात् (४।१।४१) डीष् । 'ऋषभेऽतिविषायां च श्रङ्गी महुरवहभा' इति रुद्राजयौ ॥ (१) ॥॥॥ ऋषति । 'ऋषी गतौं' (तु० प० से०)। 'ऋषित्रिषभ्यां कित्' (उ० ३।१२३) इसम् । 'ऋषभस्त्वौषधान्तरे । स्वरभिद्व्ययोः कर्णरन्ध्रक्त-म्भीरपुच्छयोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ वर्षति । 'श्रुषु सेचने' (भ्वा० प० से०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'ऋषभाख्योषधः' 'काकडासि-गी' इति स्थातायाः॥

गाङ्गेरुकी नागवला झषा हस्वगवेधुका।

गेति ॥ गाङ्गं जलमीरयति । 'ईर गतौ क्षेपणे च' (अ॰ आ॰ से॰) । 'मृगय्वादयश्च' (उ॰ १।३७) इति साधुः । कन् (५।३।७५) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥॥। नागानां हित्तना बला ॥ (२) ॥॥। झषति वातम् । 'झष हिं-

<---अत्र 'ध्रुव स्थेर्ये' इत्युत्तरं 'इगुपध-'इति कः इति पाठः॥

सार्थः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'झषा नागवलायां स्त्री तापमत्स्यादवीषु ना' (इति मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ गिव भूमावेधते । 'एध वृद्धौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। वाहुलकादुः। 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)। हस्वा चासौ गवेधुका च॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'वलायाः' 'कंकही' 'गंगेरण' इति ख्यातायाः॥

धामार्गवो घोषकः स्यात

धामेति ॥ धाम ऋच्छति । 'ऋ गतौं' (म्वा॰प॰अ॰)। 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति विच् । धामार् चासा गौक्ष। 'गोरतिद्वतिछिकि' (५।४।९२) इति टच् । 'धामार्गवस्तु पुंति स्यादपामार्गे च घोषके' (इति मेदिनी) ॥॥। घोषित । 'धुषिर विश्वद्दने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् (३।९। १३४)। स्वार्थे कन् (५।३।७५) 'घोष आभीरपह्रयां स्याद्रो-पालध्वानघोषके । कांस्ये चाम्बुदनादे ना घोषा मधुरिकौ-पधौं' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥। द्वे 'घोषवहरुवाः' 'श्वे-तपुष्पतोरयी' इति ख्यातायाः॥

महाजाली स पीतकः ॥ ११७॥

महेति ॥ जालयति । 'जल आच्छादने' चुरादिः । प-चायच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । महती चासी जाली च ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'पीतघोषवछ्याः' 'घीया' इति ख्यातायाः ॥

ज्यात्स्त्री पटोलिका जाली

ज्योत्स्वीति॥ ज्योत्स्वास्त्यस्याः 'ज्योत्स्वादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा० ५।२।१०१) इत्यण् । 'ज्योत्स्वी पटोली ज्योत्स्वाविद्याः' इति हैमः ॥॥॥ संज्ञापूर्वकत्वात् बृद्ध्यभावे 'ज्योत्स्वी' अपि ॥ (१) ॥॥॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'किपगिडिगण्डिन' (उ०१।६६) इत्योलच् । गौरादिः (४।१।४१) स्वार्थं कन् (१।३।७५)। 'पटोलं वस्त्रभेदे नौषधी ज्योत्स्म्यां तु योषिति' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ जलति । 'जलधान्ये' (भ्वा० प० से०)। 'ज्वलितिन' (३।१।१४०) इति पाः । 'जातेःन' इति 'नगौरान' (४।१।४१) इति वा ङीष् । 'जालं गवाक्ष आनाये क्षारके दम्भवन्दयोः । जालो नीपडमे जाली पटोलिकाष्याः स्वियाम्' (इति मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ जीणि 'पटोलिकायाः' 'छिछिडा' 'तोरयी' इति ख्यातस्य ॥

नादेयी भूमिजम्बुका।

नादेति ॥ नयां भवा । 'नयादिभ्यो ढक्' (४।२।९७)। 'नादेयी नागरङ्गे स्याज्ञयायां जलवेतसे । भूमिजम्ब्वां च जम्ब्वां च कङ्कष्ठेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१)॥॥॥ भूमिलमा जम्बुका । शाकपार्थिवादिः (२।१।६९) । भूमिलमपत्राज्ञलात् ॥ (२) ॥॥—प्रागुक्तापि अमात्पुनिरहोक्ता-इति स्वामी । द्वे 'भूमिजम्बुकायाः' ॥

स्यालाङ्गलिक्यग्निशिखा

स्यादिति ॥ लाङ्गलं पुष्पविशेषोऽस्त्यस्याः । ठन् (५१२। ११५) । 'जातेः' (४।१।६३) इति '-गौरा-' (४।१।४१) इति वा ङीष् । लाङ्गलवत् खनति भूमिम् । 'तेन दीव्यति-' (४।४।२) इति ठक् । 'टिश्वा-' (४।१।१५) इति ङीप् ॥(१) ॥*॥ अमेरिव शिखास्याः । 'अग्निज्वाला लाङ्गलिकी' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लाङ्गल्याः' 'करिहारी' इति ख्यातायाः ॥

काकाङ्गी काकनासिका ॥ ११८॥

काकेति ॥ काकस्येवाङ्गं नासारूपं फलमस्याः गौरादिः (४१९१४९) ॥ (१) ॥॥॥ काकस्येव नासिका यस्याः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'काकजङ्घायाः' 'कौवाठोठी' इति ख्यातायाः ॥ गोधापदी तु सुवहा

गोधिति ॥ गोधाया इव पादो मूलमस्याः । 'कुम्भपदीषु च' (५।४।१३९) इति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ स्वहति । पचा- स्वच् (३।१।१३४)। 'गोधापदी तु सुवहा त्रिफला हंसपद्य- पि' इति कोषान्तरम् ॥ (१) ॥ ॥ द्वे 'हंसपद्याः' ॥

मुसली तालमूलिका।

मुसेति ॥ मुस्यति । 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) । वृषादिः (उ० १११०६)। 'मुसलं स्यादयोमे च पुंनपुंसकयोः स्वियाम् । तालमूल्यामाखपणींग्रहगोधिकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तालो मूलमस्याः । तालशब्दस्तालमूलसक्ते लाक्षणिकः । 'पाककणें–' (४।११६४) इति डीष् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुसली' इति ख्यानतायाः ॥

अजश्रङ्गी विषाणी स्यात्

अजेति ॥ अजः राज्ञमस्याः । अजशब्दोऽजश्ज्ञसदशे ठाक्षणिकः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ फलस्याज-श्रृङ्गसदशलात् विषाणमस्त्यस्याः । अशिआद्यच् (५।२।११५)। गौरादिङीष् (४।१।४१) । 'विषाणी क्षीरकाकोल्यामजश्ङ्मयां च योषिति । कुष्ठनामौषधे क्षीवं त्रिषु श्रृङ्गेभदन्तयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अजश्रुङ्ग्याः' 'मेडासींगी' इति ख्यातायाः ॥

गोजिहाद्विंके समे॥ ११९॥

गोजीति ॥ गोजिहेव ॥ (१) ॥ ॥ द्वींव । 'इवे प्रतिकृती' (५।३।९६) इति कन् ॥ ॥ 'दार्विका' इति पाठे दार्यति । 'दृ विदारणे' (ऋया० प० से०) । उल्वादिलात् (उ०४।९५) साधुः । 'दार्वी दारुहरिद्रायां तथा गोजिहिकोषधी' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'गोजिह्नायाः' 'गोभी' इति ख्यातायाः ॥

ताम्बूळवही ताम्बूळी नागवह्यपि

तेति ॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानी' (दि॰ प॰ से॰)।

किप् (३।२।१७८) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः । बोलति । 'नुल् मज्जने' (चु॰ प॰ से॰) । चुरादीनां णिज्वा । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । ताम् चासौ नुली च । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । ताम्बूलाख्या बही शाकपार्थिवादिः (वा॰ २।१।६९)॥ (१)॥॥॥ गौरादिः (४।१।४१)। 'ताम्बूली नागवह्रयां स्त्री कमुके तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ नागलोकस्य वह्री॥ (३)॥॥॥ नीणि 'नागवेली' इति ख्यातायाः॥

अथ द्विजा।

हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भसागन्धिनी ॥१२०॥

अथेति ॥ द्विर्जाता । 'जनी' (दि॰ आ॰ से॰) । 'अन्ये-ष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः। 'द्विजो विप्रक्षत्रिययोर्वेंश्ये दन्ते विहंगमे । द्विजा भागीरेणुकयोः इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ 🛊 ॥ हरति । 'क्रह्म्यामेणुः' (उ० २।१।) । 'ढूलोपे-' (६।३।३११) इति दीर्घः । 'कषायेऽपि हरेणुर्ना रेणुकायां ब्रियां भवेत्' इति रुद्रः ॥ (२) ॥३॥ रेणुरस्या अस्ति । त्री-ह्यादिलात् (५।२।११६) ठन् । 'इसुसुक्तान्तात्कः' (७।३। ५१) । रेणुरेव । 'संज्ञायाम्' (५।३।७५) इति कन् वा । सु-कुटस्तु—रेणुं करोति । डः (वा० ३।२।१०१) । टाप् (४।१। ४) रेणुका । पृषोदरादिः (६।३।१०९)—इत्याह । तत्र 'प्र-षोदरादिः' इत्युक्तिश्चिन्या । 'रेणुकापि हरेणो च जामद-म्यस्य मातरि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ कुन्तिषु देशेषु भवा । 'तत्र भवः'(४।३।५३) । इत्यण् ॥ (४) ॥ ॥ किपलो वर्णोऽस्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'कपिला रेणु-कायां च शिंशपागोविशेषयोः । पुण्डरीककरिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिङकम्। नानले वासुदेवे च सुनिभेदे च कुकुरे' (इति मे-दिनी) ॥ (५) ॥ ॥ भस्मनो गन्धः । भस्मगन्धोऽस्वस्याः । 'अतः-' (पारा११५) इतीनिः ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'हरेणु-कायाः'॥

पलाबालुकमैलेयं सुगन्धि हरिबालुकम्। बालुकं च

पलेति ॥ एलयति 'इल प्रेरणे' (चु॰ प॰ से॰)। पचा-यच् (३।१।१३४)। टाप् (४।१।४)। एला इवं बलति। 'बल प्राणने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकादुण्। खार्थे कन् (५।३।६५)॥॥। 'एलबालुकम्' इति खामी। तत्र 'ङ्यापोः–' (६।३।६३) इति हखः॥ (१)॥॥॥ इलाया अपत्यम्। 'स्नीभ्यो ढक्' (४।१।२०)॥ (२)॥॥॥ शोभनो गन्धोऽस्य। 'गन्धस्येत्–' (५।४।१३५) इतीत्त्वम्॥ (३)॥॥॥ हरिवर्ण बालुकम् (४)॥॥॥ ('बालुका सिकतासु स्याद्वालुकं त्वे-लवालुके' (इति मेदिनी)॥ (५)॥॥॥ पश्च 'वालुकाख्यग-न्धद्रत्यस्य'॥

अथ पालङ्कयां मुकुन्दः कुन्द्कुन्दुरू ॥ १२१ ॥

अथेति॥ पालनम् । 'पाल रक्षणे' (चु॰ प॰ से॰)। संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८)। पाला अङ्काते । 'अङ्क पदे लक्षणे च' (चु॰ उ॰ से॰) अदन्तः। 'अचो यत्' (३।१।९७)॥ (१)॥ शा मुक्ति ददाति। 'दात्र्' (जु॰ उ॰ अ०)। 'आन्तोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'मुकुन्दः पारदे विष्णो रलभेदे च कुन्दुरौ'॥ (२)॥ शा कुं भूमिमुनत्ति। 'उन्दी क्षेदने' (रु॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। शकन्धादिः (वा॰ ६।१।९४)। 'कुन्दो माध्ये-ऽस्त्री सुकुन्दभ्रमिनिध्यन्तरेषुना' (इति मेदिनी)॥ (३)॥ शा कुमुनत्ति। उन्दयति वा। 'जञ्चादयश्च' (उ॰ ४।१०२) इति साधुः॥ (४)॥ शा चलारि 'कुन्दस्य' 'पालक' इति स्थातस्य। 'कुन्दुरु' इति ख्यातस्य वा॥

वालं हीवेरवर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च।

चेति ॥ वालयति । 'वल संवरण' (भ्वा॰ आ॰ से॰) प्यन्तः । पचाद्यच् (३।९।९३४) । 'वालो ना कुन्तलेऽश्रस्य करिणश्चापि वालधी । वाच्यिलक्षीऽर्भके मूर्खे हीवरे पुनपुंस-कम् । अलंकारान्तरे मेध्ये वाली वाला त्रुटी स्त्रियाम्' (इति स्पर्शादौ मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ हीयुक्तं वेरमस्य । 'वेरं कले वरे हीवं वार्ताको कुङ्कमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ वर्हिषि कुशे तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति पत्वम् ॥ (३) ॥॥॥ उदीचि जान्तम् । 'सुप्रागपा-' (४।३।९०१) इति यत् ॥ (४) ॥॥॥ केशाम्बुनोर्नाम नाम यस्य ॥ (५) ॥॥॥ पश्च 'हीवेरस्य' 'नेत्रवाला' इति ख्यातस्य ॥

कालानुसार्यवृद्धाइमपुष्पशीतशिवानि तु ॥ १२२॥ शैलेयम्

केति ॥ कालेनानुस्त्रियते । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ (१) ॥ ॥ वर्धते स्म । 'वृधु वृद्धो' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'गल्यांकर्मक-' (३।४।७२) इति क्तः । 'वृद्धो जीर्णे प्रवृद्धे हे त्रिषु हीवं तु शेलजे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ अश्मनः पुष्पमिव । अश्मप्रभवलात् ॥ (३) ॥ ॥ शीतं च तन्छिवं च ॥ (४) ॥ ॥ शिलायां भवम् 'नद्यादिभ्यः' (४।२।९७) इति ढक् । 'शेलेयं तालपण्यां च सैन्धवे । शैलजे ना तु मधुपे शिलातुल्येऽन्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'शेलेयस्य' 'शिलाजित' इति ख्यातस्य ॥

तालपणीं तु दैत्या गन्धकुटी मुरा।

गन्धिनी

तालेति ॥ तालः पर्णमस्याः । तालशब्दस्तालपर्णसदशे लाक्षणिकः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति दीष् ॥ (१)॥॥। दितेरियम् । 'दिलादिला-' (४।१।८५) इति ण्यः ॥ (२)

॥ ।। गन्थस्य कुटीव ॥ (३) ॥ ॥ मुरति । 'मुर वेष्टने' (तु॰ प॰ से॰) । इगुपथलात् (३।१।१३५) कः । ('मुरा गन्धद्रव्ये दैलान्तरे पुमान्' इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ प्रशस्तो गन्धोऽस्याः । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) ॥ (५) ॥ ॥ ।। ।। ।। पद्य भुराख्यसुगन्धिद्रव्यस्य'॥

गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ॥ १२३॥ महेरणा कुन्दुरुकी सहकी हादिनीति च।

गजेति ॥ गजैर्भक्ष्यते । ण्यत् (३११११२४) ॥ ।। । घनि (३।३।१९) 'गजभक्षा' वा ॥ (१) ॥ ॥ सुवहति । पचा-द्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ ॥ सुष्टु रमते । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । आगमानिखलात्र नुम् (७।१।६३)। 'सुरिभः सहकीमांतृभिन्सुरागोषु योषिति' (इति मेदिनी)॥ (३) ॥ ।। रस्यते। 'रस आस्वादने' (चु॰ उ॰ से॰) अदन्तः। घम् (३।३।१९) । 'रसः खादे जले वीर्ये राङ्गारादी विषे द्रवे । वोले रागे गृहे धातौ तिक्तादौ पारदेऽपि च' इति हैम: ॥ (४) ॥ ॥ महदीरणमस्याः । महमुत्सवमीरयति वा । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (५) ॥ ॥ कुन्दुरुरिव प्रतिकृतिः । 'इवे प्र-तिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । गौरादिः (४।१।४१)॥ (६) ॥ ॥ सलति । 'षल गतौ' (भ्वा० प० से०)। कुन् (उ० २।३२) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४। १।४१)। सत्कृल लक्यते वा। 'लक आखादने' कुन् (उ॰ २।३२) ॥*॥ 'सल्लकी सिल्लकी हादा' इति रुदः ॥*॥ 'श्वाविद्वुभेदौ शहक्यौ' इति तालव्यादौ रभसः । तत्र 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) धातुः ॥ (७) ॥ ॥ शादयत्यव-रयम् । 'हादी सुखे च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'आवरयका-' (३।३।१७०) णिनिः ॥ (८) ॥ अष्टौ 'कुन्दुरुक्याः' 'साला' इति ख्यातायाः ॥

अग्निज्वालासुभिक्षे तु धातकी धातृपुष्पिका॥१२४॥

अग्नीति ॥ अमेर्ज्वालेव । रक्तपुष्पलात् ॥ (१) ॥॥॥

प्रष्ठु भिक्ष्यते । घत्र् (३।३।१९) ॥ (२) ॥॥॥ धातुं करोति ।

'तत्करोति–' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात् ण्वुल् (३।१।

१३३) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥॥॥ धातृ पुष्प
मस्याः । शैषिकः कप् (५।४।१५४) ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि

'धातक्याः' 'धवा' इति ख्यातायाः ॥

पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्कुटिर्वेहुला

पृथ्वीति ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा०आ०से०) ।
'फर्फरीकादयथ्थ' (उ० ४।२०) इति साधुः ॥ (१) ॥॥।
चन्द्रस्य कर्पूरस्य बालेव । कर्पूरमन्धिलात् ॥ (२) ॥॥। एलयति । 'इल प्रेरणे' (चु० प० से०) पचायच् (३।१।१३४)॥
(३) ॥॥। निश्चिता कुटिः कौटिल्यमस्याः । निष्कान्ता
कुटेर्वा ॥॥॥ 'कृद्रिकारात्—' (ग० ४।१।४५) इति वा डीष् ।

(निष्कुरी)॥ (४)॥॥ वहूनि बीजानि लाति। 'आतो-ऽतुप-' (३।२।३) इति कः । 'बहुला नीलिकायां स्यादे-लायां गवि योषिति। कृत्तिकासु स्त्रियां भूम्नि विहायसि नपुं-सकम्। पुंस्यमौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः' (इति मेदिनी)॥ (५)॥॥॥ पश्च 'एलायाः' 'एलायची' इति स्यातायाः॥

अथ सा।

स्क्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी त्रिपुटा ब्रुटिः १२५

अथेति ॥ उपकुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ण्वुल् (३११११३३) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ तुदति । 'तुद व्यथने' (तु॰ उ॰ अ॰) । 'पातृ-तुदि—' (उ॰ २।७) इति थक् । 'तुत्थमज्ञनभेदे स्यात्रीलीस्-क्ष्मेलयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ कुरति । 'कुर शब्दे' (तु॰ प॰ से॰)। बाहुलकादङ्गच् । गौरादिः (४११४१)॥ (३)॥ ॥ त्रयः पुटा यस्याः । 'त्रिपुटा महिकायां च सूक्ष्मेलात्रिवृतोः स्त्रियाम् । सतीनके च तीरे च त्रिपुटः समुदाहृतः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ त्रुटति । 'त्रुट छेदे' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपधात्—' (उ॰४१९२०) इतीन्। 'त्रुटिः स्त्रीसंशये खल्पे सूक्ष्मेलाकालमानयोः' (इति मेदिनी)॥ (५)॥ ॥ । पञ्च 'सूक्ष्मेलायाः'॥

व्याधिः कुष्ठं पारिभाव्यं व्याप्यं पाकलमुत्पलम्।

च्येति ॥ विगत आधिरनेन । 'कौबेरं भास्वरं कुष्ठं पारिभाव्यं गदाह्वयम्' इति रभसः । 'व्याधः कुष्ठे च रोगे ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ कृष्णाति रोगम् । 'कुष निष्कषें' (क्रया० प० से०) । 'हनिकुषि—' (उ० २।२) इति कथन् । 'कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ परिभावे साधः । 'तत्र साधः' (४।४।९८) इति यत् । स्था-र्थेऽण् (५।४।३८) ॥ (३) ॥ ॥ व्याप्यते । 'आपृ व्याप्त्री' (स्था० प० अ०) । 'क्रहलोण्यंत्' (३।१।१२४) ॥ ॥ वाप्यां भवम् । 'वाप्यम्' इति क्वन्तिपाठः । उप्यते । 'डुवप् बी-जसंताने' (भवा० प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) वा ॥ ॥ भा भवम् दिनी (भवा० प० अ०) ॥ ॥ पाकं लाति । 'पाकलं कुष्ठभेषज्ये पुंसि स्यात्कुजरज्वरे' (इति मेदिनी) ॥ (५)॥ ॥ उत्पलति । 'पल गतौ' (भवा० प० से०) अच् (३।१।१३४) 'उत्पला तुषपर्पत्र्यां क्षीवं कुष्ठप्रसूनयोः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ षद् 'कुष्ठस्य' 'कुठ' इति ख्यातस्य ॥

शक्विनी चोरपुष्पी स्याःकेशिनी

शक्कि ॥ शक्काः सन्त्यस्याः । शक्काकारपुष्पत्वात् । 'अतः' (५।२।१९५) इतीनिः । 'शक्किनी श्वेतचुकायां चो-रपुष्ट्यां वधूभिदि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ चोर इव पुष्पं यस्याः । रात्रिविकासित्वात् । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति डीष् ॥ (२) ॥ ॥ केशाः सन्त्यस्याः । 'अतः' (५।२॰

(११५) इतीनिः। 'केशी केशवित त्रिष्ठु । दैत्ये ना चोरपु-ष्यां स्त्री' (इति मेदिनी)॥ (३)॥॥ त्रीणि 'चोरवह्याः' 'शांखाहुली' इति ख्यातायाः॥

अथ वितुन्नकः ॥ १२६ ॥ झटाऽमलाऽज्झटा ताली शिवा तामलकीति च ।

अथेति ॥ वितुद्यते स्म । 'तुद् व्यथने' (तु॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)। खार्थे कन् (५।३।७५)॥ (१)॥ ॥ झट्यते । 'झट संघाते' (भ्वा० प० से०) । घन् (३।३।१८) संज्ञापूर्वकलान वृद्धिः । झटति वा अच् (३।१।१३४)॥ (२) ॥ ॥ न मलो यस्याः ॥ (३) ॥ ॥ अद्व्ययमाश्चर्ये । अत आश्चर्यश्च झटः संघातोऽस्याम् । अति । क्रिप् (३।२। १७८) झटति । अच् । (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४)। अचासौ झटा च ॥ (४) ॥ ॥ तालयति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (चु॰ प॰ से॰) ष्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'तालः करतलेऽङ्ग्रष्टमध्यमाभ्यां च संमिते। गीतकालिकयामाने कर-स्फाले द्रमान्तरे । वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली इटौषधौ । क्लीबं तु हरिताले स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ शवमस्त्रस्याम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'शिवा झटामलौषधौ । अभयामलकीगौरीफेहसक्तुफलासु च' (इति मेदिनी) (६) ॥ ॥ तनुश्रासावामलकी च । पृषोदरादिः ॥ ॥ ॥ षट् (सप्त) 'भूम्यामलक्याः'॥

प्रपौण्डरीकं पुण्डर्यम्

प्रेति ॥ पुण्डरीकेण सदशम् । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । प्रकृष्टं पौण्डरीकम् । यद्वा खार्थेऽण् (५।४।३८) । 'साधुपु- एपं स्थलपद्धं दृष्टिकृत् पुण्डरीककम्' इति रभसः ॥ (१) ॥ ॥ पुण्डयति । 'पुडि खण्डने' (भ्वा०प० से०) । अच् (३।१।१३४) पुण्डस्य अर्थं प्रधानम् । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पौण्डर्यस्य' 'पुण्डरीया' इति ख्यातस्य ॥

अथ तुन्नः कुवेरकः ॥ १२७ ॥ कुणिः कच्छः कान्तलको नन्दिवृक्षः

अथेति ॥ तुयते स्म । 'तुद व्यथने' (तु॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।९०२)॥ (१)॥ ॥ कृत्सितं वेरमस्य । 'कुवे॰ रकः कुवेरे स्यात्पुंसि नन्याख्यपादपे'। ('कुवेरः स्यात्पुंसि नन्दिवृक्षे पुण्यजनेश्वरे' इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ कुण्यति । 'कुण संकोचे' (तु॰ प॰ से॰) । 'इगुपधात् कित्' (उ॰ ४।९२०) इतीन् । 'कुणिस्तुनकवृक्षे ना कुकरे लिभेधेन्यवत्' इति मेदिनी)॥ ॥ 'तुणिः' इति कचित् पाठः। तूणयति । 'तूण संकोचे' (चु॰ आ॰ से॰)। 'अच इः' (उ॰ ४।९३९)। पृषोदरादिः (६।३।९०९)॥ (३)॥ ॥ कचित्। 'कची दीप्तौ' (म्वा॰ आ॰ से॰)। बाहुलकाच्छः। यद्वा केन कुणति । 'छुदिर् दीस्यादौ' (रु॰ उ॰ से॰)।

'अन्येभ्योऽपि—' (वा ३।२।१०१) इति डः। 'अथ कच्छः स्यादनूपे तुन्नकहुमे। नौकाङ्गे पुंसि वाराह्यां चीरिकायां च योषिति' (इति मेदिनी)॥ (४)॥ ॥॥ काम्यते। 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०)। 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यक्ष' (३।२ १८८) इति क्तः। ठकति। 'ठक आस्वादने' अच् (३।१ १३४)। कान्तश्वासौ छकश्च॥ (५)॥ ॥॥ नन्दनम्। 'उनिद समुद्धौ' (भ्वा० प० से०)। इन् (उ० ४।११८)। इति समुद्धौं '(भ्वा० प० से०)। इन् (उ० ४।११८)। इति समुद्धौं 'तृणी' इति स्थातस्य॥

अथ राक्षसी।

चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासकाः ॥ १२८॥

अधिति ॥ रक्षस इयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् (१) ॥ ॥ । । । चण्डा धनहरीशङ्कपुष्योक्षिष्वतिकोपने । तिवेडिपं' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ धनं हरति । 'हरतेर- नुयमनेऽच्' (३।२।९) गौरादिः (४।१।४१) । 'दुष्कुलीना धनहरी विरोकः कोधमू चिळतः' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥ ॥ ॥ क्षिणोति । 'क्षिणु हिंसायाम्' (त० उ० से०) । 'अर्ति- स्तु-' (उ० १।१४०) इति मन् । 'क्षेमोऽस्त्री लब्धरक्षणे । चण्डायां ना शुभे न स्त्री काल्यायन्यां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ । दुष्टानि पत्राण्यस्य ॥ (५) ॥ ॥ । गणं हासयति । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ण्युल् (३।११३३) ॥ ॥ 'गणः' इत्यप्यस्य नाम । 'गणः प्रमेथ-संख्योषे चण्डासैन्यप्रभेदयोः' इति हदः ॥ (६) ॥ ॥ पट् 'चोरा' इलाल्यागन्धद्रव्यस्य ॥

ब्याडायुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकम् ।

स्याडेति ॥ व्याडस व्याप्रस्यायुधमिव ॥ (१) ॥ ॥ व्याप्रस्य नखमिव । क्षुभादिः (८।४।३९) । 'भवेद्याद्यनखं कन्दगन्धद्रव्यविशेषयोः । नखक्षतान्तरे हीवम्' (इति मेदिनी) (२) ॥ ॥ करजं नखम् । तदिव ॥ (३) ॥ ॥ ॥ चकस्य कार-कम् ॥ (४) ॥ ॥ ॥ चलारि 'द्याद्यमखा' ख्यगन्धद्रव्यस्य ॥ शुषिरा विद्यमळता कपोताङ्किनेटी नळी ॥ १२९ ॥

गुषीति ॥ शुषिरस्त्यस्याः । 'ऊपशुषि-' (५।२।१०७) इति रः । शुषिरमस्त्यस्यां वा । 'अर्शशादिभ्योऽच्' (५।२ १२७)॥ (१)॥ ॥ विद्वमस्येव लता॥ (२)॥ ॥॥ कपोत-स्याङ्किरिव ॥ (३)॥ ॥॥ नटति । 'नट स्पन्दने' (चु० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। गौरादिः (४।१।४१)॥ (४) ॥ ॥ नलति । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१ १३४) गौरादिः (४।१।४१)। ('नलः पोटगले राहि पितृदेवे कपीश्वरे । कमलेऽपि च नत्थां च कमेण क्षीवयोषितोः' (इति मेदिनी) ॥ (५)॥॥॥ पञ्च 'मालकांगणी' इति ख्यातायाः॥ ध्रमन्यञ्जनकेशी च हर्नुईष्टविलासिनी।

धमेति ॥ धम्यते । 'धिमः सौत्रः' । 'अर्तिसध्-' (उ० २।१०२) इत्यनिः । ङीष् (ग० ४।१।४५) वा । 'धमनो नाऽनले भल्लाध्मापकक्र्रयोख्निष्ठ । धमनी तु शिराहट्टविला-सिन्योश्च योषिति' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥॥॥ अजनिमव केशा अस्याः॥ (२)॥॥॥ केचित्त—इदं द्वयं पूर्वान्विय—इत्याहुः॥॥॥ इन्ति 'शृस्वृद्धिहि-' (उ० १।१०) इत्युः। 'हनुईट्टविलासिन्यां मेद्यावित्रे गदे ख्रियाम्। द्वयोः कपोलाव्यवे' (इति मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ हट्टे विलसति तच्छीला। 'लस कीडायाम्' (भ्वा० प० से०) 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'अञ्चनकेद्याः'॥

ग्रुक्तिः शङ्घः खुरः कोलदलं नखम्

शुक्तिरिति ॥ शोचित । 'शुच शोके' (भ्वा॰ प॰ से॰)
क्तिच् (३।३।७४) । 'शुक्तिः शङ्कनके शङ्के कपालखण्डदयुजोः । नख्यश्वावर्तयोर्भुक्तास्फोटदुर्नामयोरिप' इति हैमः ॥
(१) ॥ ॥ शाम्यति । 'शमेः खः' (उ॰ १।१०२) । 'शङ्काः
कम्बौ निधेभेदे स्यानख्यामिलकास्थिन' इति हैमः ॥ (२)
॥ ॥ खरति । 'खर छेदने' (तु॰ प॰ से॰) । 'श्गुपध–'
(३।१।१३५) इति कः । 'खुरः शफे कोलदले' इति हैमः ॥
(३) ॥ ॥ कोलस्य वदर्यो इव दलम् ॥ (४) ॥ ॥ न खनति । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । 'नखं
पुनर्गन्धद्वये नखः करजषण्डयोः' इति हैमः ॥ ('नखी
खिक्कीवयोः शुक्ती नखरे पुंनपुंसकम्' इति मेदिनी) ॥ (५)
॥ ॥ पश्च 'नखाख्यगन्धद्वत्यस्य'॥

अथाढकी ॥ १३० ॥

काक्षी मृत्स्ना तुवरिका मृतालकसुराष्ट्रजे।

अथेति ॥ आढकमस्टास्याः परिच्छेदकत्वेन । अशंआयन् (५१२१२७) । आढोकते वा । 'ढोक्ट गती' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३१९१२४) । पृषोदरादिः (६१३१९०९) । गौरादिः (४१९१४१) । 'आढकी तु तुवर्या स्त्री परिमाणान्तरे त्रिष्ठु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ कक्षे भवा । 'तत्र भवः' (४१३१५३) इट्यण् । 'काशी तुवरिकायां च सौराष्ट्रम्यपि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ मत्साऽस्टास्याः क्षेत्रत्वेन । अश्रीआयच् (५१२११२७) । 'मृत्स्ता मृत्सातुवर्योः स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ तुवरोऽस्टास्याः उन् (५१२११५) टाप् (४१९१४) ॥॥॥ 'वार्षिका मित्रका तूवर्वादकी कच्छुरा छटी' इति बोपालितात् 'त्वरी' च ॥ (४) ॥॥॥ मतमालयति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । अण् (३१२११) । 'संज्ञायां कन्' (५१३१७५) ॥॥॥

'अजिता तुवरा स्तुत्या मृत्ला मृत्तालकम्' इति कोश्वाद् द्वितकारं च । मृदि तालः प्रतिष्ठास्य ॥ (५) ॥ ॥ ॥ सुराष्ट्रे जातम् । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३। २।९७) ॥ (६) ॥ ॥॥ षट् 'तुवरिकायाः' 'तुवर्' इति ख्यातायाः ॥

कुटचटं दारापुरं वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१॥ प्रवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानि च ।

किति ॥ कुटन् वकीभवन् नटति । 'नट स्पन्दने' (चु॰ प॰ से॰) अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ ॥ दाशान् कैवर्तान् पिपर्ति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰) । मूलविभु-जादित्वात् (वा॰ ३।२।५) कः ॥ ॥ 'दशपूरम्' इति 'दशपुरं' इति च कचित् पाठः । दश पूरयति । 'पूर पूर्ती' । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यत्तु-दश पूरयति-इति विगृह्य इगुपधलात् (३।१।१३५) 'कः'—इलाह मु-कुटः । तत्र । 'णिजन्तस्येगुपधलाभावात् । अकारात्रिरुपपदा-त्सोपपदो विप्रतिषेधेन' (३।२।१) इति वार्तिकाद् अण् प्रस-ङ्गाच ॥*॥ दश पुरोऽस्याः 'ऋक्पूरब्धूर्-' (५।४।७४) इति समासान्तः। 'द्रापूरं दशपुरं प्रवनं जीविताह्वयम्' इति वाच-स्पतिः ॥ (२) ॥ ॥ वने पानीये जायते । 'नन्दादित्वात्' (४।३।९७) ढक् ॥ ॥ वन्यं च । 'परिपेलवं प्रवं वन्यं तत् कुटत्रटसंज्ञकम् । जायते मण्ह्रकाकारं शैवालदलसंचये । कै-वर्तीमुस्तके क्रीवं शीणके वा कुटन्नटः' इत्यजयः ॥ (३) (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। अच् (३।१।१३४)। 'प्रवः कारण्डचे भेके कुलके भेलके कपौ। शब्दे धुतिगतौ हक्षे चण्डालजल-काकयोः । प्रवं गन्धतृणे प्रोक्तं कैवर्तामुस्तकेऽपि च' विश्वः) । 'द्भवगो वानरे भेके सारथी चोष्णदीधितेः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ गां जलं पिपतिं । 'पु पालने' (जु॰ प॰ से॰)। मूलविभुजादिः (३।२।५) गौर्जलं पुरमस्य, इति वा ॥ (६) ॥ ॥ गां जलं नर्दयति । 'नर्द शब्दे' (भ्वा०प० से 0) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (७) ॥ ॥ कैवर्तानां जातिः कैवर्ती। कैवर्त्या मुस्तकम् ॥(८) ॥ ॥ अष्टौ 'कैवर्तीमस्त-कस्य' 'मोथा' इति ख्यातस्य ॥

त्रित्थिपर्ण शुकं वर्हिपुष्पं स्थौणेयकुकुरे ॥ १३२ ॥

ब्रन्थीति ॥ प्रन्थौ पर्णान्यस्य । प्रन्थय इव पर्णान्यस्य, इति वा ॥ (१) ॥ ॥ शोचिति । 'शुच शोके' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'शु गतौं' ( ) वा । 'शुक्रवल्कोल्काः' (उ॰३। ४२) इति निपातः । 'प्रन्थिपर्णे शिरोषे च शुकः स्यात्' इति विश्वः । 'शुको व्याससुते कीरे रावणस्य च मन्त्रिणि ।

शिराषपादपे पुंसि, अन्थिपणें नपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥॥

— ग्रुकस्येव वर्हाणि पणान्यस्य ('शुक्तवर्हम्') इत्येकं
नाम—इत्येके ॥ (२) ॥॥॥ वर्ह पत्रं प्रशस्तमस्य । इनिः
(५।२।११५) ॥ पुष्प्यति । 'पुष्प् विकसने' (दि० प० से०)।
अच् (३।१।१३४) । 'वर्हिपुष्पम्' इत्येकं नाम—इत्येके॥॥॥
'वर्हपुष्पम्' इस्तन्ये ॥॥॥ 'वर्हम्' इति पृथग् नाम, इति
कश्चित् ॥ (३) ॥॥॥ स्थूणाया अपस्यम् । 'स्रीभ्यो ढक्' (४।
१।१२०) ॥४॥॥॥ कुकुरोऽस्यास्ति । कुकुरशब्दस्तद्गन्धे लाशणिकः । अर्शआयच् (५।२।१२०) ॥ (५) ॥॥॥ 'मस्त'
इस्त्राप्यन्वेति । 'मस्देवे समीरे ना अन्थिपणें नपुंसकम्'
(इति मेदिनी) ॥॥॥ पञ्च 'अन्थिपणंस्य' 'कुकुरवद्गा' इति
स्थातस्य ॥

मरुन्माला तु पिशुना स्पृक्षा देवी लता लघुः। समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ॥१३३॥

मरुदिति ॥ मरुद्भिर्मल्यते । 'मल धारणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । घन् (३।३।१९) । व्यस्तं समस्तं च नामेदम् । 'स्पृका तु ब्राह्मणी देवी महन्माला लता लघुः । समुद्रान्ता-वध्ः कोटीवर्षा लङ्कोपिका मरुत् । मुनिर्माल्यवती माला मोहना क्रिटिला लता' इति वाचस्पतिः । म्रियते। 'सृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० से०) । 'सृंघ्रोहतिः' (उ० १। ९४) ॥ ॥ मल्यते । 'मल धारणे' (म्वा॰ आ॰ से॰)। घल् (३।३।१९) ॥ (१) ॥ ।।। पिंशति । 'पिश अवयवे' (उ॰ प॰ से॰)। 'क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ॰ ३।५५) इत्युनन्। 'पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । किपवके च काके ना सूचककूरयोस्त्रिषु । पृकायां पिशुना स्त्री स्यात्' (इति मेदि-नी) ॥ (२) ॥ ।। स्पृर्यते । 'स्पृश स्पर्शने' (तु०प० अ०)। बाहुलकात्कक् ॥॥। पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) सलोपे 'पृका' अपि ॥ (३) ॥ श। दीव्यति 'देवी कृताभिषेकायां ते-जनीपृक्कयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ 🕬 ठति । 'लत आघाते' सौत्रः । अच् (३।१।१३४) । 'लता प्रियंगुशा-खयोः । पृक्काज्योतिष्मतीवह्रीलताकस्तूरिकासु च । माधवी-दूर्वयोः-' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ लङ्कते । 'लघि गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'लङ्घिवंह्योर्नलोपश्च' (उ॰ १।२९) इत्युः। 'ल घुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत् क्लीबम् । शीघ्रे कृष्णागरुणि पृकानामौषधौ तु स्त्री' (इति मेदिनी)॥ (६) ॥ अ। समुद्रोऽन्तोऽस्याः ॥ (७) ॥ अ। वहति । उहाते वा । 'वहो धश्च' (उ० १।८३) इत्युः । 'वधूः स्त्री शारिवौषधौ । स्रुषाशटीनवोढासु भार्यापृकाङ्गनासु च' (इति मेदिनी)। 'पृका च महिला वधूः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (८) ॥ ॥ कोटिभिरप्रैर्वर्षति मधु । 'बृषु सेचने' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ (९) ॥ ॥ लङ्कायामुप्यते 'डु वप्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) क्रुन् (उ॰ २। ३२) 'विचिखपि-' (६।१।

१—इदं मेदिनीवाक्यं स्रवगशब्दार्थबोधकत्वादत्र स्रवगशब्दा-चोपेक्षणीयम् ॥

१५) इति वस्य उः॥ (१०)॥ ॥ दश 'स्पृकायाः' 'अ-स्पर' इति ख्यातस्य ॥

तपिखनी जटा मांसी जटिला लोमशा मिसी।

तपेति ॥ तपोऽस्यस्याः। जटिललात्। 'अस्माया-' (५। <mark>२।१२१) इति विनिः ॥ (१) ॥४॥ जटाऽस्</mark>खस्याः। अर्श आ-ब्रम् (५।२।१२७) यद्वा जटति 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ः॥ मन्यते । 'मनेर्दार्घश्च' (उ० <mark>३।६४) इति सः । गौरादिः (४।१।४१) । 'मांसं</mark> स्यादामिषे ह्रीवं कड्कोलीजटयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)॥ (३)॥ ॥ जटा-Sस्त्रस्याः । पिच्छादीलच् (५।२।१००) । 'जटिला पिप्पली-मांस्योर्जटायुक्ते तु वाच्यवत्' 'इति मेदिनी) ॥ (४) ॥०॥ छो-मानि सन्ख्याः । लोमादिशः (५।२।१००) 'लोमशो सुनि-<mark>मेषयोः । (लोमान्विते स्त्रियां</mark> काकजङ्घामांसीवचासु च । क्रुक्रशिम्बिमहामेदाकाशीसे डाकिनीभिदि)' (इति मेदिनी)॥ (५)॥*॥—मांसीत्वादामिषी—इति स्वाम्युक्तो विग्रहोऽयुक्तः । तथा पाठस्य कचिददर्शनात् । मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि॰ प॰ से॰)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४।११८) । 'ফু-<mark>दिकारात्' (ग० ४।१।४५</mark>) इति वा डीष् । पृषोदरादिः (६। ३।१०९) ॥(६) ॥*॥ षट् 'जटामांसी' इति ख्यातायाः ॥ त्वक्पत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् ॥१३४॥

त्विगिति ॥ त्विगिव पत्रमस्य ॥ ॥ 'खग्' अपि नामा-स्य । 'त्वक् स्त्री चर्मणि वल्के च गुडत्विच विशेषतः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ अन्यत उत्कटगन्धित्वात् 'संप्रोदश्व कटच्' (५।२।२९) ॥ (२) ॥ ॥ विभार्ति । 'मृञः किन्नुद् च' (१।१२५) इति गन् ॥ (३) ॥ ॥ प्रशस्ता लग्मस्यास्ति । अर्शआग्रच् (५।२।१२७) ॥ (४) ॥ ॥ प्रशस्ते चोचमस्यास्ति । अर्शआग्रच् (५।२।१२७) 'त्वक्त्वचचो-चशच्दाः स्युर्वेल्के चर्मणि पत्रके' इति धरणिः ॥ (५) ॥ ॥ वरमङ्गमस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥ (६) ॥ ॥ षद् 'त्वक्पत्रस्य' 'तज्ञ' इति ख्यातस्य ॥

कर्चूरको द्राविडकः काल्पको वेधमुख्यकः।

केति ॥ कर्जति । 'कर्ज व्यथने' (भ्वा० प० से०) । ख-जीदित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। स्वार्थे कन् । (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ द्रविडे देशे जातः । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इलण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ कल्पे विधी भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इ-स्वण् । कन् (५।३।७५) ॥*॥ पाठान्तरे काले साधः । 'तत्र साधः' (४।४।९८) इति यत् स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ वेषे मुख्यः । स्वार्थे कन् (५।२।७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कर्चूर' इति ख्यातस्य ॥

ओषध्यो जातिमात्रे स्युः

अोपेति ॥ जातिमात्रविवक्षायाम् 'ओपधी' शब्द्ध-योगः ॥

अजातौ सर्वमौषधम् ॥ १३५॥

अजेति ॥ द्रव्यमात्रविवक्षायां तु 'औषध' शब्दप्रयोगः। 'ओषधेरजातौ' (५।४।३७) इल्लण् 'सर्वम्' इल्लेन—'घृत-तैलादिकमप्योषधशब्दवाच्यम्'—इत्युक्तम् ॥

शाकाख्यं पत्रपुष्पादि

शाकिति ॥ शक्यते भोक्तम् । 'शक्रु शक्तो' (स्वा० प० अ०) । घत्र (३१३१९९) यद्वा रयति । 'शो तन्करणे' (दि० प० से०) । बाहुलकात् कः ॥ (१) ॥ः॥ आदिना फलना- ख्यम्मृलादिपरियहः । 'मूलपत्रकरीराय्रफलकाण्डाधिरूडकम् । त्वक् पुष्पं कवकं चेव शाकं दशविधं स्मृतम्' । अधिरूडकं तालवीजाङ्करास्थिमजादि ॥

तण्डुळीयोल्पमारिषः।

तिति ॥ तण्डुलाय हितः । 'तस्मै हितम्' (५।१।५) इति छः । 'तण्डुलीयः शाकभेदे विडक्षतरुताप्ययोः' (इति है-ममेदिन्यौ) ॥ (१) ॥॥॥ 'मारिषः शाकभिद्यार्थे नाट्योक्तया पुंसि, योषिति । (दक्षाम्वायाम्)' (इति सेदिनी) । अल्पश्चासौ मारिषश्च ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'तण्डुलीयस्य' 'चउर्राई' इति स्थातस्य ॥

विदाल्याऽग्निशिखाऽनन्ता फलिनी शऋपुष्ण्यपि ॥ १३६॥

विशेति ॥ विगतं शल्यमनया । 'विशिष्ट्या लाङ्गलीद्त्तीगुड्र्चीत्रिपुटासु च । शल्येन रहितायां च प्रियायां लक्ष्मणस्य च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ ॥ अमेरिव शिखा संताणे यस्याः । 'अथामिशिखमुद्दिष्टं कुसुम्मे कुङ्कमेऽपि च ।
लाङ्गलिक्याख्योषधो च विशल्यायां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ । न अन्तो यस्याः ॥ (३) ॥ ॥ फलानि
सन्त्यस्याः । इनिः (५।२।१,१५) । 'फलिन्यमिशिखायां स्त्री
फलिन्यां फलिने त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ शकोऽर्जुनतरुः पुष्पमस्याः । शक्षशब्दः पुष्पे लाक्षणिकः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति डीष् ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'अग्निशिखायाः' 'इन्द्रपुष्पी' इति ख्यातायाः ॥

स्याद्दसगन्धा छगलाष्ट्रयावेगी वृद्धदारकः । जुङ्गः

स्यादिति ॥ ऋक्षस्येव गन्धोऽस्याः । समासान्तस्यानि-

१ मूलं मूलकादेः, पत्रं वास्तुकादेः, करीरं वंशाङ्करम्, अयं वेत्रादेः, फलं क्ष्माण्डादेः, काण्डमुत्पलादेर्नालम्, त्वक् मातुलु-क्षादेः, पुष्पं तिन्तिडीकोविदारादेः, कवकं छत्राकं—इति मुकुटः ॥ खलात् 'उपमानाच'(५।४।१३७) इतीत्र ॥*॥ 'ऋष्यगन्धा' इति पाठान्तरम् ॥ (१) ॥*॥ छगलस्येवान्त्रमस्याः ॥*॥ 'छगला' इति पृथग् नाम—इत्यन्ये। 'छागे तु छगलर्छागीष्ट-द्धदारकयोः क्षियाम्' इत्यनेकार्थकोशः ॥ (२) ॥*॥ आवेगो-ऽस्त्यस्याः 'अर्शआद्यन्' (५।२।१२७)। गौरादिः (४।१।४१)॥ (३)॥*॥ बृद्धो दारकोऽस्मात् । बृद्धत्वं दारयित वा। पुछल् (३।१।१३३)॥ (४)॥*॥ जुङ्गति । 'जुगि वर्जने' (भ्वा० प० से०)। अन् (३।९।१३४) जुङ्गयते वा। घृष् (३।३।९९)॥ (५)॥*॥ पञ्च 'बृद्धदारकस्य'॥

ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्लरी ॥ १३७॥

व्राह्मीति ॥ व्रह्मण इयम् । 'ब्राह्मोऽजातो' (६।४।१७१) इत्यणि टिलोपः ॥ (१) ॥ ॥ मत्स्याक्षीव पुष्पमस्याः । म-त्स्यशब्दः स्वावयवे गोणः । 'बहुवीहो—' (५।४।११३) इति प्रच् डीष् (४।१।४१) ॥ (२) ॥ ॥ वयसि तिष्ठसन्या । 'घवर्षे कः' (वा॰ ३।३।५८) । 'वयस्था तु स्त्रियां ब्राह्मी-गुहूच्यामलकीषु च । सूक्ष्मेलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ सोमस्य वह्नरी ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'व्राह्याः'॥

पटुपणीं हैमवती स्वर्णश्लीरी हिमावती।

पिद्विति ॥ पद्दिन पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (१) ॥ ॥ हिमवित जाता । 'तत्र जातः' (४। ३।२५) इत्यण् ॥ (२) ॥ ॥ खर्णमिव क्षीरमस्याः । गौ-रादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥ ॥ हिममस्त्यस्याः । मतुप् (५। ३।९४) । 'शरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः ॥ (४) ॥ ॥ 'हेमवर्णं पयस्तस्या हिमवद्भूमिसंभवा । सा नागजिहि-काकारा तन्मूळं वणिजौषधम्' ॥ ॥ चलारि 'स्वर्णक्षीर्याः' 'मको' इति ख्यातायाः ॥

हयपुच्छी तु काम्बोजी माषपणीं महासहा ॥१३८॥

ह्येति ॥ हयपुच्छिमिव पर्णान्यस्याः । गौरादिः (४।१। ४१) ॥ (१) ॥ कम्बोजे देशे भवा । 'तत्र भवः' (४। ३।५३) इत्यण् ॥ (२) ॥ ॥ माषस्येव पर्णान्यस्याः । 'पाकक्णे–' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (३) ॥ ॥ महती सहा 'आन्महतः' (६।३।४६) इत्यालम् 'महासहा माषपर्णाम-म्लानेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'माषपर्णाः' ॥

तुण्डिकेरी रक्तफला विम्विका पीलुपण्यीपे।

तुण्डीति ॥ तुण्डं चञ्चरस्ति येषाम् । 'अतः' (५।२। ११५) इति ठन् । तुण्डिकानीरयति । 'ईर प्रेरणे' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ ॥ (तुण्डकेरी) इति पाठान्तरे प्रशस्तं तुण्डम् । 'प्रशंसायां कन्' ( ) । तुण्ड-क्मीर्ते । अण् (३।२।१) ॥ (१)॥ १ कं फलमस्याः । अजा-

दिटाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥ ॥ विम्बीं कायति । कै शब्दें (म्वा॰ प॰ से॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'ङ्यापोः' (६।३।६३) इति हस्वः ॥ (३) ॥ ॥ पीछोरिव पर्णसस्याः । पीछुशब्दः स्वावयवे गौणः । 'पाककर्ण-' (४। १।६४) इति ङीष् ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'तुण्डिकेर्याः' 'कुण्टूरी' इति ख्यातायाः ॥

वर्वरा कवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥ १३९॥

चर्चेति ॥ वृगोति । 'वृज् वरणे' (स्वा॰ उ॰ से॰)।
'कॄगू-' (उ॰ २।१२१) इति ष्वरच्। अनित्यः षितां डीष्।
'चर्चरः पामरे केशे चकले नीवृदन्तरे। फिलकायां पुमान्
शाकभेदपुष्पभिदोः श्लियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥
वृणोति । अच् (३।९।१३४)। गौरादिः (४।९।४१)। कस्य
शिरसो वरी । 'कवरं लवणाम्लयोः। कवरी केशविन्यासशाकयोः' इति हैमः॥ (२)॥ ॥ तुज्जति । 'तुजि हिंसायाम्'
(भ्वा॰ प॰ से॰)'। अच् (३।९।१३५)। न्यङ्कादिः (७।
३।५३) 'तुङ्गः पुंनागनगयोर्वुधे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गी
प्रोक्ता हरिदायां वर्वरायामपीष्यते' (इति हैमः)॥ (३)॥ ॥
खरं पुष्पमस्याः॥ (४)॥ ॥ अजस्येव गन्धोऽस्याः। अजशब्दः स्वगन्धे लाक्षणिकः॥ (५)॥ ॥॥ पश्च 'स्वरपुष्पायाः'॥

एलापणीं तु सुवहा रास्ना युक्तरसा च सा।

एलेति ॥ एलाया इव पर्णान्यस्याः । 'पाक-' (४।१। ६४) इति ङीष्॥ (१) ॥ ॥ स्र अवहति । अच् (३।१।१३४)। 'स्रुवहा शलक्येलापर्णागोधापदीषु वीणायाम् । राम्नाशेफा- लिकयोः स्त्री सुखवाह्येऽन्यलिङ्गः स्यात्' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ रासते । 'रास्र शब्दे' (म्वा॰ आ॰ से॰) । रास्यते वा । 'राम्नासाम्ना-' (उ॰ ३।१५) इति साधुः॥ (३)॥ ॥ युक्तो रसो यस्याः॥ (४)॥ ॥ चत्वारि 'एला-पर्ण्याः'॥

चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तराठाऽम्बष्ठाऽम्ललोणिका १४०

चेति ॥ 'चाइस्तु शोभने दक्षे' (इति मेदिनी) । चाइन्मीरयित । 'इर् गतौ' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३। २।१) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ चुक्रचित । 'चुक्र व्यथने' (चु०प०से०)। 'ऋंजेन्द्र—' (उ० २।२८) इति साधु । स्वार्थे कन् (५।३। ७५) । चुक्रमिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् वा ॥ (२) ॥ ॥ शठित । 'शठि हिंसाक्लेशकैतवे' (म्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) दन्तानां शठा । 'स्या- इन्तराठो जम्बीरे किपत्थे करमर्दके । नारङ्गेऽपि च पुमान् स्याचाङ्गेर्यां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ अम्बे

१—'ऋज़ेन्द्र—' (ड० २।२८) इत्यत्र तु 'चुत्र' इत्युपल-यते ॥

तिष्ठति । 'सुपि-'। (३।२।४) इति कः। 'अम्बाम्ब-' (८। ३।९७)। इति पत्वम्। 'अम्बष्ठो देशमेदेऽपि विप्राद्वेदया-सुतेऽपि च। अम्बष्ठाप्यम्ललोण्यां स्यात्पाठायूथिकयोरपि' (इति मेदिनी)॥ (४)॥ ॥ अम्ललेभ्य कना। सार्थे कन् (५।३।७५)। पृषोदरादित्वात् (६।३।९९)णः॥ (५)॥ ॥ पत्र 'अम्ललोणिकायाः' 'लोनिजा' इति ख्यातायाः॥ सहस्रवेधी सुकोऽम्लवेतसः शतवेध्यपि।

सहित ॥ सहस्रं शतं वा वेधितुं शीलमस्य । 'विध विधाने' (तु॰ प॰ से॰) । 'सुषि–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ चुक्रयत्यनेन । 'ऋज्रेन्द्र–' (उ॰ २।२८) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ अम्लक्षासौ वेतसश्च । नम्रत्यात् ॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'अम्लवेतसस्य' 'अम्लवेद' इति ख्या-तस्य ॥

नमस्कारी गण्डकाली समङ्गा खदिरेत्यपि ॥१४१॥

नमेति ॥ नमस्करणशीला । 'सुपि' (३।२।७८) इति
णिनिः ॥ (१) ॥॥॥ गण्डेषु प्रनिथषु काली ॥ (१) ॥॥॥
समङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से) । अच् (३।१।
१३४)॥ (३)॥॥॥ खदति । 'खद स्थेयें' (भ्वा॰प॰से॰)।
'अजिरशिशिर—' (उ॰ १।५३) इति साधुः । 'खदिरा शाकभेदे स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने' (इति मेदिनी)॥ (४)॥॥॥
चत्वारि 'खदिरायाः' 'हाताजोडी' इति ख्यातायाः।—
नव 'लजालू' इति ख्यातस्य—इति मुकुटः॥

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुः स्रवा।

जीवेति ॥ जीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । शता (३।२।१२४) । 'उगितश्व' (४।१।६) इति डीप्। 'जीवन्ती जीवनीशम्योर्गुह्चीवन्द्योरिषे' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥*॥ जीव्यतेऽनया । 'करणा-' (३।३। ११७) इति त्युट्। युच् (उ० २।३७) वा। 'जीवनी जी-वना चापि जीवन्तीभेदयोः क्रमात्' (इति भेदिनी) ॥ (२) ॥ श्री जीवयति । पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'जीवा जीवन्ति-कामौर्वावचाशिजितभूमिषु । न स्त्री तु जीविते' (इति मेदिनी)॥ (३) ॥ शा जीवनाय हिता। 'तस्मै हितम्' (५।१।५) इति छः॥ (४)॥ ॥ मन्यते। 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०)। 'फलिपाटि-' (उ॰ १११८) इत्युः धश्च । 'मधु पुष्परसे क्षौद्रे मद्ये ना तु मधुद्रमे । वसन्तदैल्यभिचैत्रे स्याजीवन्ला तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ सवित । 'सु गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) ॥३॥ 'मधुस्रवा' इत्येकं नाम—इलन्ये ॥ (६) ॥ ॥ षद 'जीवन्तिकायाः' गुर्जरदेशे 'दोडी' इति ख्यातायाः ॥

कूर्चशीर्षो मधुरकः श्टङ्गहस्याङ्गजीवकाः ॥ १४२ ॥ कूर्चेति ॥ कूर्च रमश्रु । तद्वच्छीर्षमस्य ॥ (१) ॥ ॥ मधुर एव । सार्वे कन् (५।३।७५) । 'स्नाइस्याङ्गो मधुरको मुकु- रश्चिरजीवकः' इति रभसः ॥ (२) ॥ ॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । 'शृणातेर्हस्वश्च' (उ० १। १२६) इति गन् नुट्चं। 'श्रृष्कं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने कीडा-म्बुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृद्धः स्यात्कृचेशीपिके । स्री विषायां स्वर्णमीनभेदयोर्त्वपभौषधी' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ ॥ हस्वान्यङ्गान्यस्याः ॥ (४) ॥ ॥ ॥ जीवयति । ण्वुल् (३। १।१३३) । 'जीवकः प्राणके पीतसारकृपणयोरिष । कूर्च-शिषं च पुंसि स्यादाजीवे जीविका मता । त्रिषु सेविनि वृ-स्याशीर्जीविनोराहितुण्डिके' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ ॥ पद्य 'श्रष्टवर्गान्तर्गतजीवकस्य' इति मुकुटः ॥

किराततिको भूनिम्बोऽनार्यतिकः

किरेति॥ किरातदेशोऽस्ति जन्मस्थानमस्य 'अर्शआ-यच्' (५।२।२०) । किरातश्रासौ तिक्तश्र ॥ (१) ॥॥॥ भुवो निम्ब इव ॥ (२) ॥॥॥ अनार्यप्रियश्रासौ तिक्तश्र । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २।१।०८)॥ (३) ॥॥॥ 'चिरात्तिकः' अपि । 'किरातश्चिरात्तिकश्च भूनिम्बहिमकावि' इति रभसः ॥॥॥ त्रीणि 'भूनिम्बस्य' 'चिरायता' इति ख्यातस्य ॥

अथ सप्तला।

विमला सातला भूरिफेना चर्मकषेखपि॥ १४३॥

अथेति ॥ सप्त लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अथ सप्तला । वनमालाचर्मकषागुज्ञासु पाटलो लिन्याम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ विगता मला यया । 'स्याद्विमला ख्रियाम् । सातलायां भुवो मेदे निर्मले त्यभि-धेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ सातं सुखं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥ ॥ भूरयः फेना यस्याः ॥ (४) ॥ ॥ चर्मणः कषा ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'सप्तलायाः' 'सीहुण्ड' भेदस्य चर्मघासस्य इत्यन्ये ॥ वायसोली स्वादुरसा वयस्था

वायेति ॥ वायसान् ओलण्डति । 'ओलिड उत्क्षेपणे' (चु॰ प॰ से॰) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः। शकन्थ्वादिः (वा॰ ६।१।९४) ॥ (१) ॥॥॥ खादू रसोऽस्याः॥ (२)॥॥॥ वयसि स्थीयतेऽनया। 'घन्नर्थे कः' (वा॰ ३।३।५८)। 'वयस्था तु स्त्रियां ब्राह्मीगुङ्च्यामलकी- पु च। सूक्ष्मैलायां च काकोल्यां पथ्यायां तहणे त्रिपु' (इति मेदिनी)॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'वयस्थायाः' 'ककोडी' इति ख्यातायाः॥

अथ मक्लकः।

निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्श्रेण्युदुम्बरपण्येपि॥१४४॥ अथेति ॥ मङ्कते । 'मिक मण्डने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । पिजाद्यूलव् (उ॰ ४।९०) । खार्थे कन् । आगमशासनस्या-निस्तत्वान नुम् ॥॥॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) उत्वे

'मुक् छकः' अपि-इल्लन्ये ॥ (१) ॥ शा कुं भूमिं विभर्ति । 'संज्ञायां सृतॄ-' (३।२।४६) इति खच् । 'खंच डिद्वा' (३। २।३८) । नियतः कुम्भः । 'प्राद्यो गता-' (२।२।१८) इति समासः । 'निकुम्भः कुम्भकर्णस्य तनये दन्तिकोषधो' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ शा दाम्यति । दम्यते वा । 'द्मु उपरामे' (दि० प० से०) । 'हिसिमृप्रिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । स्थार्थे कन् (५।३।७५) । 'द्न्तोऽद्विकटके कुन्ने दशनेऽथोषधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ शा प्रत्यन्नी श्रेण्यस्याः । समासान्तानित्यत्वात्र कप् ॥ (४) ॥ शा उदुम्ब-रस्येव पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (५) ॥ ॥ पच्च 'वज्रदन्त्याः'॥

अजमोदा तूत्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका।

अजेति॥ अजं मोदयति । 'मुद हर्षे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)
ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । अजादित्वात् (४।१।४)
टाप् । अजेन मोदते मोद्यते, वा । पचाद्यच् (३।१।३३४) ।
घञ् (३।३।१८) वा ॥ (१) ॥॥॥ उम्रो गन्धोऽस्याः । 'उप्रगन्धा वचाक्षेत्रयवान्योश्छिकिकै।पधो' इति हैमः ॥ (२)
॥॥॥ ब्रह्मणा दभ्यते । 'दिभ मन्थे' (तु॰ प॰ से॰) । घञ् (३।३।१९) । 'कर्तृकरणे कृता–' (२।१।३२) इति समासः॥ (३) ॥॥॥ दुष्टो यवः । 'इन्द्रवरुण–' (४।१।४९) इति ङीषानुको । इवार्थे (५।३।९६) स्वार्थे (५।३।७५) वा कन् ॥॥॥ ('यमानिका' इति) समकारपाठे यमेनानिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से॰) । ज्वुळ् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥॥॥ 'यवानीद्रयस्य' द्वे द्वे नामनी ।—चत्वारः पर्यायाः—इत्येके ॥

मुले पुष्करकाइमीरपद्मपत्राणि पौष्करे ॥ १४५ ॥

म्ल इति ॥ पौष्करे मूले, इस्यन्वयः । पुष्णाति, पुष्यिति वा 'पुष पुष्टो' (दि० प० अ०, क्या॰ प० से०) । 'पुषः कित्' (उ० ४।४) इति करन् । 'पुष्करं पङ्कजे व्योग्नि पयः करिकरामयोः । ओषधिद्वीपविहगतीर्थरागोरगान्तरे । पुष्करं तूर्यवके च काण्डे खड़फलेऽपि च' (इति विश्वः) ॥ (१)॥॥॥ करमीरेषु भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इस्यण् ॥ (२)॥॥॥ पद्मस्येव पत्रमस्य ॥॥॥ 'पद्मवर्णम्' इति कचित् पाठः ॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'पुष्करमूलस्य'॥

अव्यथाऽतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी।

अव्येति ॥ न व्यथते 'व्यथ दुःखसंचलनयोः' (भ्वा० आ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अव्यथो निर्व्यथे

१—अस्य वातिंकस्य 'गमेः सुपि' इति प्रकरणपितत्वेन 'विहंगः' इत्युदाहरणस्यैव भाष्यकृता दत्तत्वेन च गमेरेव विहितस्य खची डित्त्वेन खच्सामान्यस्य डित्त्वाग्रहणे मानाभावः । तसात्— नि मृशं स्कुभाति विस्तारयति मूलम् । 'स्कुभिः सौत्री धातुः' । ततोऽचि पृषोदरादिः—इति मुकुटोक्तं सम्यक् ॥ सर्पे चारटीपथ्ययोः स्त्रियाम्' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥ ॥ अति चरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'अर्तिस्तु-' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (३) ॥ ॥ चारयति । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) ॥ (४) ॥ ॥ पद्मे चरितं शीलमस्याः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (५) ॥ ॥ पद्म 'पद्माकस्य' ॥ काम्पिल्यः कर्कराश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि १४६

केति ॥ कम्पिलाया अदूरभवः । संकाशादित्वात् (४। २।८०) ण्यः ॥ ।। कम्पते । 'किप किंचिचलने' (भवा० आ० से॰)। बाहुलकादिल्लः । 'प्रज्ञाद्यण्' (५।४।३८) । कं जलं पीलयति श्लेष्मघत्वात् । 'पील प्रतिष्टमभे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कंपूर्वात् 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। इति मुकुटः । तत्र । ण्यन्तस्येगुपधत्वाभावात् । अण्यन्तादप्यणः प्रसङ्गा-चै।—इत्थं निर्यकारम् ('काम्पिछः' इति) मन्यते—इ-त्येके ॥ (१) ॥ शा करे कशति । 'कश शब्दे' ()। पचा-यच् (३।१।१३४) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।१।९४)॥ (२)॥ ॥ चन्दति । 'चदि आह्वादने' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'स्फायितञ्चि-' (उ॰ २।१३) इति रक्। 'चन्द्रः कर्पूरकाम्पिल्लसुधां ग्रुखर्णवारिषु' (इति मेदिनी) ॥ ॥ (३) ॥ ॥ रक्तमङ्गस्य । 'रक्ताङ्गस्तु महीसुते । कम्पि-हे स्त्री तु जीवन्त्यां क्रीवं विद्यमधीरयोः' (इति मेदिनी)॥ (४) ॥*॥ रोचते । 'रुच दीप्ती' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'कृ-ल्लुट-' (३१३१११३) इति ल्युट्। 'रोचनी कर्कशे स्त्रि-याम्'। (इति मेदिनी) ॥ ।। 'रेचनी' इति कचित् पाठः ॥ (५) ॥*॥ पश्च **'रोचन्याः' 'कपीला'** इति ख्यातायाः ॥

प्रयुन्नाडस्त्वेडगजो दृद्धघ्नश्चकमर्दकः । पद्माट उरणाख्यश्च

प्रयुक्ति ॥ पुमांसं नाडयति । 'नड श्रंशे' चुरादिः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) मस्यानुस्तारे (८।२।१२३) परसवर्णः (८।४।५८) प्रकृष्टः प्रगतो वा पुत्राडः ॥ (१) ॥॥॥ एडो मेष एव गजो यस्य । भज्जकलात् । यद्वा एलनम् । 'इल प्रक्षेपे स्त्रे च' (तु० प० से०) । घत्र् (३।३।१८) । डल-योरेकलम् । एडे स्त्रे गजति । 'गज मदे शब्दे च' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥॥॥ दहुं हन्ति । 'अमनुष्यकर्तृके च' (३।२।५३) इति टक् । 'अत्पूर्वस्य' (८।४।२२) इति नियमात्र णत्वम् ।—क्षुभ्रादिलात् (८।४।३९)—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (३) ॥॥॥ चकं दहुं मृः द्वाति । 'मृद् क्षोदे' (त्रया० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥॥॥ पद्ममिव पद्मां वा पद्मसमूहं वाऽटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) ॥ (५) ॥॥॥ उरणस्य मेषस्याख्याऽस्य ॥॥॥ उरं-

१-अत्र 'रूपासिद्धेश्च' इत्यपि पाठः ॥

णस्याक्षीताक्षि यस्य । तत्तुल्यपुष्पत्वात् । 'अक्ष्णोऽदर्शनाद्' (५।४।५६) इत्यच्-इति स्नामी ॥ (६) ॥*॥ षट् 'पद्मा-टस्य' 'पुआड' इति ख्यातस्य ॥

पलाण्डुस्तु सुकन्दकः ॥ १४७ ॥

पलेति ॥ पलति । 'पल रक्षणे' (भ्वा० प० से०) वा-हुलकाद् आण्डुप्रलयः ॥ (१) ॥ ॥ शोभनमतीव वा कन्द-यति। भक्षकजातिभ्रंशकलात् । 'कदि रोदने' (भ्वा०प०से०)। अच् (३१९१९३४)। स्वार्थे कन् (५१३१७५)। ण्वुल् (३१९१ १३३) वा ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पलाण्डोः' 'त्याज' इति स्यातस्य ॥

लतार्कदुईमौ तत्र हरिते

लति ॥ लतासु अक्यंते, अर्च्यते विरुद्धलक्षणया नि-न्यते वा। 'अर्क स्तवने' (स्वा॰ प॰ से॰) । 'अर्च पूजा-माम्' (स्वा॰ प॰ से॰) वा। घल् (३।३।१९)॥ (१)॥॥॥ दुष्टो हुमः॥ (२)॥॥॥ तत्र पलाण्डो। हरिते पालाशे॥॥॥ दे 'हरिद्धणेपलाण्डोः'॥

अथ महौषधम्।

ळशुनं गुञ्जनारिष्टमहाकन्दरस्रोनकाः॥ १४८॥

अथेति ॥ महच तदीषधं च । 'महीषधं तु शुण्ट्यां स्याद्विषायां लग्जुनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अ श्राति । अश्रुते वा । 'अश भोजने' (क्या॰ प॰ से॰) । 'अग्रङ् व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अग्नेर्ठग् च' (उ० ३। ५०) इत्युनन् ॥ (२)॥ ॥ गृज्जते=भक्ष्यत्वेन कथ्यते रोगेषु। <mark>'गृजि शब्दे' (भ्वार्० पर्० सेर्०) । कर्मणि ल्युद्र । 'गृञ्जनम्।</mark> विषदिग्धपशोमींसे क्लीबं, पुंसि रसोनके' (इति मेदिनी)। 'छ-<mark>शुनं ग्रञ्जनं चैव पलाण्डुकवकानि च।</mark> वृत्ताकारालिकालावुजा-तीया जातिदूषितम्' इति । श्वेतकन्दः पलाण्डुविशेषो गृज्ज-नम् । 'लगुनं दीर्घपत्रश्च पिच्छगन्धो महोषधम् । फरणश्च पलाण्डुश्र लतार्कश्रापराजिता । गृझनं यवनेष्टश्च पलाण्डोर्दश जातयः' इति सुश्रुतेनोक्तलात् । 'गन्धाकृतिरसेस्तुल्यो युज्ज-नस्तु पलाण्डुना । दीर्घनालामपत्रलात् भिद्यतेऽसी पलाण्डु-तः'॥ (३)॥॥॥ न रिष्टमञ्जभससात् । 'अरिष्टो लञ्चने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः । अरिष्टमशुमे तके सूतिकागार आसवे। हुभे मरणचिह्ने च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ।।। महत् कन्दमस्य ॥ (५) ॥ ॥ रसे आस्वादने जन्यते पातक-हेतुलात्। 'ऊन परिहाणे' (चु॰ ड॰ से॰)। 'एरच्' (३। रापे६)। घल (३।३।१९) वा । खार्थे कन् (५।३।७५) कुन् (उ॰ २।३२) वा ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'छशुन' इति ख्यातस्य ॥

पुनर्नवा तु शोथझी

पुनिति ॥ पुनरभीक्षणं नवा । नूयते वा 'ऋदोरप्' (३। १।५७) । क्षुम्नादिः (८।४।३९) ॥ (१) ॥*॥ शोथं हन्ति ।

'अमनुष्य-' (३।२।५३) इति टक्। 'टिङ्का-' (४।१।१५) इति डीप्॥ (२)॥॥ हे 'पुनर्नवायाः' 'गदहपूर्णा' इति ख्यातायाः॥

वितुन्नं सुनिषण्णकम्।

चीति ॥ विगतं तुत्रं व्यथनमस्मात् । 'वितुक्तं सुनि-पण्णे च शैवाले च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ सुष्टु निपण्णमस्मात् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'वितुन्नस्य' 'विषख-परिआ' इति ख्यातस्य ॥

स्याद्वातकः शीतलोऽपराजिता शणपर्ण्यपि ॥१४९॥

स्यादिति ॥ वातं करोति 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२। १०१) इति डः ॥ (१) ॥॥॥ शीतं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥॥॥ 'शीतलवातकः' इत्यपि नाम । 'शणपणीं श्वीतलवातकः' इति धन्वन्तरिः ॥ (२) ॥॥॥ न पराजिता । 'अपराजित ईशाजेष्टचन्तरे नाऽजिते त्रिष्ठ । गिरिकणीं जयादुर्गाऽशनपणींषु योषिति'(इति मेदिनी)(३)॥॥॥ शणः पणीन्यस्याः । शणशब्दः शणपणीसदशे लाक्षणिकः 'पा-कक्षणी-' (४।१।६४) इति डीष् ॥॥॥—अशन इव पणीमस्याः । (अञ्चनपणीं)-इति कश्चित् ॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'शतपण्याः' 'पटशाण' इति ख्यातस्य ॥

पारावताङ्घिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती छता।

पारेति ॥ पारावत इवाङ्किरस्याः ॥ (१) ॥ ॥ कटव-द्भाति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । गौरा-दिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥ ॥ पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'अवद्यपण्य-' (३।१।१०१) इति साधुः ॥ (३) ॥ ॥ ज्योतिरस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) ॥ (४) ॥ ॥ ठतति । 'ठतिः सौत्रः' । अच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'ज्योतिष्मत्याः' 'माळकांगणी' इति ख्यातायाः ॥

वार्षिकं त्रायमाणा स्यात्रायन्ती बलभद्रिका ॥१५०॥

विति ॥ वर्षासु भवं जातं वा । 'वर्षाभ्यष्ठक्'। (४।३। १८)। 'वार्षिकं त्रायमाणायां हीवं वर्षाभवे त्रिषु' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ शायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। शानच् (३।२।१२४) चानश् (३।२।१२९) वा। ('त्रायमाणा वार्षिकं स्त्री रक्ष्यमाणेऽभिधेयवत्' इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ त्राणम्। त्राः । संपदादिः (वा॰ ३।३। १०८) त्रा अयति । 'इ गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। शता (३।२।१२४)। (हीप् ४।९।६)। 'शप्रथनोः-' (७।१८१) इति नुम्)॥ (३)॥ ॥ बलेन भद्रा । स्वार्थे कन् (५।३। ७५)॥ (४)॥ ॥ चलारि 'त्रायमाण' इति स्थातस्य ॥

विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिर्वाराही बद्रेति च।

वीति ॥ विष्वक्सेनस्य प्रिया ॥ (१) ॥*॥ ग्रुहाति ।

किच् (३।३।१०४)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। यत्तु— 'गर्षति हिनस्ति रोगम्' 'गृष्ठु हिंसायाम्' किन् (३।३।९४)— इति व्याख्यातं मुकुटेन। तन्न। उक्तथातोरदर्शनात्। कर्त-रि किनोऽसंभवाच। 'अथ गृष्टिः सकृत्सूतगवीबदरयोः श्लियाम्' (इति मेदिनी)॥॥॥ 'घृष्टिः' इति पाठान्तरम्। घर्षति। 'घृष्ठु संघर्षे' (भ्वा० प० से०)। किन् (३।३। १०४)। 'घृष्टिः श्ली घर्षणस्पर्धाविष्णुकान्तामु ना किरों' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ वराहस्येयम्। श्रियत्वात्। 'त-स्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् 'वाराही मातृभेदे स्याद्विष्व-क्सेनश्रियापधा' (इति मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ वदति। 'वदा स्थैयें' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकादरन्। 'व(व)द्रा गृष्टिकापांस्योरेलापण्यां श्लियां, पुमान् । कर्पासस्यास्थिन, वद्री कोले क्लीवं तु तत्फले' (इति मेदिनी)॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'वाराहीकन्द' इति ख्यातायाः॥

मार्कवो भृङ्गराजः स्यात्

मार्केति ॥ मारयति । किए (३।२।१७८) । मारि केशशौक्रयनाशने क्यते । 'कुड् शब्दे' (म्वा॰ आ॰ अ॰) ।
'ऋरोरप्' (३।३।५७) ॥ (१) ॥*॥ 'मृङ्ग इव राजते'।
'राजृ दीप्तों' (म्वा॰ उ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) ।
('अथ मृङ्गराज उक्तः पक्षिविशेषे च मार्कवे भ्रमरे' इति
मेदिनी) । 'मृङ्गरजः' इति पाठे भृङ्ग इव रजोऽस्य । सान्तोऽदन्तोऽपि । रजशब्दस्य द्वैविध्यात् । 'स्यान्मार्कवो भृङ्गरजः
मृङ्गराजः सुजागरः' इति रभसात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृङ्गराज'
राज' इति ख्यातस्य ॥

काकमाची तु वायसी॥ १५१॥

काकेति ॥ काकान् मञ्चते । 'मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्र नुम् ॥ (१) ॥ शा वायसानामियम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'काकोदुम्बरिकायां च काकमाच्यां च वायसी' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'काक
माच्याः' 'कवित्रया' इति ख्यातायाः ॥

शतपुष्पा सितच्छत्राऽतिच्छत्रा मधुरा मिसिः। अवाक्पुष्पी कारवी च

शतित ॥ शतं पुष्पाण्यस्याः । 'सदच्काण्ड-' (ग० ४। ११४) इति टाप् ॥ (१) ॥ ॥ सितं बद्धं शुभं वा छत्रमस्याः ॥ (२) ॥ ॥ । छत्रमतिकान्ता । 'अत्यादयः' (वा० २।२११८) इति समासः ॥ (३) ॥ ॥ मधुरस्त्यस्याः । 'ऊषशुषि-' (५। २११०७) इति रः। 'मधुरा शतपुष्पायां मिश्रेयानगरीभिदोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०)। इन् (उ० ४।११८) । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'मिसिः स्त्री मधुरामांस्योः शतपुष्पाजमोदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ अवाश्वि पुष्पाण्यस्याः । गौरादित्वात् (४।

१।४१) डीष् । यत्तु—'पाककणं—' (४।१।६४) इति डीष्—इलाह मुकुटः । तन्न । 'सदच्काण्ड—' (ग० ४।१। ४।) (वा० ६४) इलस्य तदपवादत्वात् ॥ (६) ॥॥॥ के आ-रोति । पचादाच् । यत्तु मुकुट आह—कारोरियम् कारवी इति । तन्न । 'बृद्धाच्छः' (४।२।११४) इलस्याणपवादत्वात्। 'कारवी मधुरादीप्यत्वकपत्रीकृष्णजीरके' इति मेदिनी ॥ (७) ॥॥॥ सप्त 'मधुरायाः' 'सौंफ' इति ख्यातायाः । अन्लाद्वयम् 'उंधावली' इति ख्यातायाः—इत्येके ॥

सरणा तु प्रसारिणी ॥ १५२ ॥ तस्यां कटंभरा राजवला भद्रवलेति च ।

सरेति॥ सरित । 'स गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'बहु-लमन्यत्रापि' (उ० २१७८) इति युच् ॥॥ ल्युटि (३। ३१११३) 'सरणी' इखिप । 'सरणा सरणी चार्वा कटंभरा महावला' इति रहः ॥ (१) ॥॥॥ प्रसार्यतेऽङ्गमनया। 'करणा–' (३१३१११३) इति ल्युट् ॥॥॥ 'सारणी' इखिप। 'सारणो राक्षसान्तरे)। रुग्भेदे ना, प्रसारण्यां खल्पन्यां च सारिणी' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ कटं विभित्ते । 'संज्ञायां छतू–' (३१२१४६) इति खच् ॥ (३)॥॥॥ बलानां वलप्रदानां राजेव । राजदन्तादिः (२१२१३१)॥ (४)॥॥॥ मदं बलमस्याः॥ (५)॥॥॥ पञ्च 'कुञ्जप्रसानिणी' इति ख्यातायाः॥

जनी जत्का रजनी जतुरुचक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥ संस्पर्शा

जनीति ॥ जायते आरोग्यमनया । 'जनिष्वसिभ्यामिण्' (उ० ४११३०) । 'जनिवध्योश्व' (७१३१५) इति न वृद्धिः । 'कृदि—' (ग० ४१९१४५) इति वा ङीष् । 'जनी सीमन्ति-नीवध्योहत्पत्तावोषधीभिदि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ जायते । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'उल्ल्कादयश्व' (उ० ४१४९) इति साधुः ॥॥॥ जतुशब्दात् 'संज्ञायां—' (५।३।७५) इति किन 'जतुका' च ॥ (२) ॥॥॥ रज्यतेऽनया । 'रज्ञ रागे' (भवा० उ० अ०) । 'करणा—' (३।३।१९७) इति ल्युट् ।—'त्यजरज—' (३।२।१४२) इति निपातनात् कैचिद-

१—इदं च 'धिनुणि च'। धिनुणि चोपसंख्यानं कर्तव्यम्।

रागी। धिनुणि निपातनात्सिद्धम्। किं निपातनस्। '-त्यजरज-'

(३।२।१४२) इति। अशक्यं धातुनिदेंशे निपातनत्वमाश्रयितुम्।

इह हि दोषः स्यात्। '-दशनहः करणे' (३।२।१८२)। दंष्ट्रा।

नैतद्धातुनिपातनम्। किं तिहि । प्रत्ययान्तस्येतद्रूपम्। तिस्मश्च

प्रत्यये लोपो भवति' इति भाष्येण 'प्रत्ययान्तस्येति । शबन्तस्येत्यर्थः। यङ्कुङ्निवृत्त्यर्थश्च तत्र शिक्षदेशः। यङ्कुगन्ताद्रक्षेनी

भवति' इति कैयटेन च विरुद्धम्। तस्मात् 'रक्षेः वयुन्' (उ० २।

७९) इति वयुनि कित्त्वान्न लोपः। गौरादित्वात् (४।१।४१) डीष्

इति बोध्यम्॥

किल्पि नलोपः । 'रजनी नीलिनीरात्रिहरिद्राजनुकास च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ जनु करोति । किप् (३।२।१७८) ॥ (४) ॥॥॥ चकं चक्रमिव वा वर्तिनुं शील-मस्याः। 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (५) ॥॥॥ स-म्यक् स्पृशति स्पृशते वा । 'स्पृशं स्पर्शने' (नु० प० से०) । 'पद्रज्ञ—' (३।३।१६) इति घज् । पचाद्यच् (३।९।१३४) वा । कर्मणि घज् (३।३।१९) वा ॥ (६) ॥॥॥ पट् 'चक-चर्तिन्याः' 'चक्वत' इति ख्यातस्य ॥

अथ हाटी गन्धमूळी षड्यन्थिकेत्यपि । कर्चूरोऽपि पळादाः

अथेति ॥ शटति । 'शट रुजादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।९।९३३) गौरादिः (४।९।४९) ॥ (९) ॥ ॥ गन्धं मूलमस्याः ॥ (२) ॥ ॥ षड् वहवो प्रन्थयोऽस्याः ॥ (३) ॥ ॥ कर्चति । 'कर्च गतौ' ( ) । खर्जादिलात् (उ० ४।९०) ऊरः । 'कर्च्यूरः स्यात् पुमाञ्शस्यां सुवर्णे तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ ॥ 'कर्चुरः' अपि ॥ (४) ॥ ॥ । पलमञ्जाति । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।९) पले मांसे आशा यस्य वा । 'पलादाः किंग्रकः शटी । हरिद्वर्णो राक्षसश्च पलाशं छदने मतम्' इति हैमैः ॥ (५) ॥ ॥ । पश्च 'शम्याः' 'कन्चूर' इति ख्यातस्य ॥ अथ कार्वेद्धः कटिल्लकः ॥ १५४ ॥

सुपवी च

अथेति ॥ 'कारो वधे निश्चये च वलौ यन्ने यताविष । (तुषारशैलेऽपि पुमान् स्त्रियां दूत्यां प्रसेवके । सुकर्णकारिकायां च बन्धनागारवन्धयोः)' (इति मेदिनी) । कारं वेन्छति । 'वेळ चलने' (म्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' ३।२। १) ॥ (१) ॥ ॥ कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (म्वा० प० से०) । बाहुलकादिछः ॥ ॥ कटति । 'कठ शोके' (म्वा० प० से०) । अस्मादिछः, इत्यन्ये । स्वार्थे कन् (५।३।७५) 'कठिल्लकस्तु पर्णासे वर्षाभूकारवेछयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ ॥ स सुवति । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।२३४) । 'उपसर्गात्सुनोति—' (८।३।६५) इति षः । गौरादिः (४।९।४१) 'सुषवी कृष्णजीरके । कारवेछे च जीरे च' इति हमः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'कारवेछस्य' 'करेला' इति ख्यातस्य ॥

अथ कुलकं पटोलस्तिककः पटुः।

अधेति ॥ कोलित । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा०प० से०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । खार्थे कन् कुन् (उ० २।३२) वा । 'कुलकं तु पटोले स्यात्संबद्धकोकसंहतो।

१—प्रथमोपात्तचरणस्तु विश्वे संभवति । चरमोपात्तचरणस्तु मिदिन्यामुपलभ्यते । हैमे तु मध्यस्थोऽपि नोपलभ्यते ॥

पुंसि वल्मीककाकेन्दुकुलक्षेष्ठेषु कथ्यते' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥॥ पटित । 'पट गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अन्तमीवितण्यर्थो वा । 'किपगिडिगिण्ड-' (उ॰ १।६६) इस्रोल्च् । 'पटोलं वस्रमेदे, नौषधौ ज्यौत्ह्यां तु योषिति'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ तिक्त एव । स्वार्थे कन् (५।३।
७५) ॥ (३) ॥॥॥ पाटयित । 'पट गतौ' (भ्वा॰ प॰
से॰) । 'फलिपाटि-' (उ॰ १।१८) इत्युः पटिरादेशश्च ।
'पटुर्व्शे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान्
क्षीवे छत्रालवणयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥॥ चलारि
'पटोलस्य' 'परवर' इति ख्यातस्य ॥

कृष्माण्डकस्तु कर्कारुः

किति ॥ कु ईपद् ऊँमा अण्डेषु बीजेषु यस्य । पित्त-ठलात्रा 'कूष्माण्डयुमायां स्त्री, पुंसि कर्कारा च गणान्तरे । भ्रूणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ कर्क शुक्रवर्णम्-च्छति । 'ऋ गताँ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुठकादुण् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'कुष्माण्डस्य' ॥

ईर्वारः कर्कटी स्त्रियौ ॥ १५५ ॥

ईवेंति॥ ईरणं 'ईर गतौ' (अ० आ० से०)। संपदादिः (वा० ३।३।९०८) ईरं वणोति, वारयति वा। 'युत्
वरणे' (स्वा० उ० से०)। वाहुळकाटुण्। 'तुर्यस्वरादिर्
'ईवीरः' कर्कट्यां पट्यते वुधैः'॥ ॥ हस्वादिरि । 'उनमत्तो(?) धुस्तुर 'इवीरः' 'कर्कटिः स्यात्' इति पुंस्काण्डे
रलकोषात्॥ ॥ 'एवीरः' इति पाठे आङ् बोध्यः॥ ॥ ॥
('उर्वारकमिव वन्धनात्' इति श्रुतेः पृषोदरादित्वेनादेरुत्वे
'उर्वारः' इति च)॥ (१)॥ ॥ करं कटति । 'कटे वपीदौं' (भ्वा० प० से०)। इन् (उ० ४।११८)। शकन्व्वादिः (वा० ६।१।९४)। डीष् (वा० ४।१।४१) वा॥
(२)॥ ॥ द्वे 'काकडी' इति ख्यातायाः॥

इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्

ईति ॥ इक्षमाकरोति । मितद्वादिलात् (वा॰ ३।२। १८०) डुः । यद्वा छिकायां जातम् 'इक्षु' इति शब्दमकिति । 'अक गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । वाहुलकादुण् । 'इक्ष्वाकुः कुटुतुम्ब्यां स्त्री सूर्यवंशतृपे पुमान्' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥॥॥ कदुश्रासौ तुम्बी च ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'कटुतुम्ब्याः'॥

तुम्ब्यलावृहभे समे।

तिविति ॥ तुम्बति रुचिम् । 'तुवि अर्दने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । इन् (उ० ४।११८) वा । 'कृत्-' (ग० ४।१।४५) इति वा डीष् ॥ (१) ॥ ॥ न लम्बते । 'लिब अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) । 'निच लम्बेर्नलोपश्च' (उ० १।८७) इत्यूर्णित्।

'अलाम्बुस्तु पिण्डफला तुम्बिस्तुम्बी महाफला। तुम्बा तु वर्तुलाऽलावूनि(निं)म्बचूणां तु लावुका'इति वा-चस्पतिः । 'अलावूस्त्रम्बकः प्रोक्तः' इति चन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तुम्बा' इति ख्यातायाः ॥

चित्रा गवाक्षी गोड्रम्बा

चित्रेति ॥ चीयते । 'चित्र चयने' (खा॰ उ॰ अ॰)। 'अमिचि-' (उ० ४।१६४) इति कः । 'चित्राखुपणीं गो-द्धम्बासुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ गां भूमिम-क्ष्णोति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३। २।१)। 'गवाक्षी त्विन्द्रवारुण्यां गवाक्षी जालके कपौ' इति हैमः ॥ (२) ॥ ।।। गां भुवं तुम्बति । 'तुबि अर्दने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। मूलविभुजादिकः (वा॰ ३।२।५)। टाप् (४।१।४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । मुकुटस्तु-गां डु-म्बयति । 'द्ववि अर्दने' । अण् (३।२।१) — इत्याह । तन्न । धातुपाठेषु इबिधातोरदर्शनात् । अणि ङीप्प्रसङ्गाच ॥ (३)

॥*॥ त्रीण 'कर्कटीविशेषस्य'॥

विशाला त्विन्द्रवारुणी ॥ १५६॥

विशेति ॥ वि शलिति । 'शल चलने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः। टाप् (४।१।४) विशति वा। अत्र वा। 'विश प्रवेशने' (तु॰ प॰ से॰)। 'तिमिविशिविडि-' (उ॰ १।११८) इति कालन् । 'विशाला त्विन्द्रवारुण्यामुज्जयिन्यां तु योषिति । नृपवृक्षभिदोः पुंसि पृथुलेऽप्यभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ इन्द्रं वा-रयति । 'वृञ् वरणे' 'चुरादिः । कृवृदारि–' (उ० ३।५३) इति बाहुलकाद् ण्यन्तादप्युनन् । यत्तु मुकुटः-इन्द्रवरुणो देवते अस्याः । अण् (४।२।२४) । 'उत्तरपदस्य च' (७।३। १०) इत्युत्तरपदवृद्धिः—इल्याह । तन्न । मन्त्रहविषोरेव.स्वा-मिनि देवतालव्यवहारात् । 'उत्तरपदस्य च' (७।३।१०) इलस्याधिकारत्वेन वृद्धिविधायकलाभावाच ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'इन्द्रवारुणी' इति ख्यातायाः ॥

अशोधः शूरणः कन्दः

अर्शविति ॥ अर्शांसि हन्ति । 'अमनुष्य-' (३।२। ५३) इति टक् ॥ (१) ॥ ॥ शूर्यते । 'शूरी हिंसायाम्' (दि॰ आ॰ से॰) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ॰ २।७८) इति युच् । कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) वा । यत्तु-ग्ररिति—इति विगृहीतं मुकुटेन। तन्न। सूरीधातोर्दिवाद्यात्मनेपदिलात्॥॥॥ सूर्यते । 'सूरी हिंसायाम्' । युच् (उ० २।७८) । त्युद (३। १।११३) वा । इति (सूरणः) दन्लादिरिष ॥ (२) ॥*॥ कन्दति । कन्दयति । कन्यते वा । अच् (३।१।१३४) । घज् (३।३।१९) वा। 'कन्दोऽस्त्री सूरणे सस्यमूले जलधरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'सूरण' इति ख्यातस्य ॥ । मुकुटः ॥

गण्डीरस्तु समष्टिला।

गण्डीति ॥ गण्डति, गण्ड्यते, वा । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकादीरन्। यद्वा गण्डीन् ब्रन्थीनी-रयति । 'ईर प्रेरणे' (अ० आ० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ (१) ॥ ॥ समे तिष्ठति । 'मिथिलादयश्व' (उ० १।५७) इति साधुः । यद्वा सम्यगष्टिला बीजं यस्याः । 'गण्डीरो ना सम-ष्टिला' इति माला ॥ (२) ॥ हे 'गाण्डरदूवी' इति ख्यातस्यानुपजशाकभेदस्य । 'गडिनी' इति भाषा ॥

कलम्बी

केति ॥ कडति । 'कड मदे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कृक-दिकडिकटिभ्योSम्बच्' (उ० ४।८२)। डलयोरेकत्वम्। के जले लम्बते । 'लबि अवसंसने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । प्रचा-द्यच् (३।१।१३४)। गौरादिः (४।१।४१) । 'कलम्बी तु शतपर्वा कलम्बूर्वासु वीरुधः' इति वाचस्पतिः । 'कलम्बी शाकभेदेऽपि कदम्बशरयोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'करेम्ब्' इति ख्यातस्य ॥

उपोदका

उपेति ॥ उपाधिकमुदकमस्याम् । '-उत्तरपदस्य च' (वा॰ ६।३।५७) इत्युदः । कप् (५।४।१५४) । टाप् (४।१। ४) ॥ श — अपगतोदका । जाङ्गलत्वात् । 'अ**पोदका'**-इति स्वामी ॥ (१) ॥ एकम् 'पोई' इति ख्यातस्य ॥

अस्त्री तु मूलकं

मूलति ॥ 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । क़ुन् (उ॰ २।३२) । यद्वा मूलयति । 'मूल रोहणे' चुरादिः । अच् (३।१।१३४)। 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मूली' इति ख्यातस्य ॥

हिलमोचिका ॥ १५७॥

हिलेति ॥ हिलति । 'हिल भावकरणे' (तु० प० से०) । '<mark>इगुपघ–' (३।१।१३५) इति कः । मोचयति । ण्</mark>नुरु (<mark>३।१।</mark> १३३) । हिला चासौ मोचिका च । 'ङ्यापोः--' (६।३।६३) इति हस्तः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'हिल्लसाल' इति ख्यातस्य॥

वास्तुकम्

वेति ॥ वसति देहे । चिरं गुणा वाऽस्मिन् वसन्ति । 'वस निवासे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'उॡकादयश्च' (उ<mark>॰</mark> ४।४१) इति साधु ॥४॥ वास्तौ भवम् । अध्यात्मादिठज् (<mark>वा० ४।३।६०) । 'इसुसुक्–' (७।३।५१) इति कः । एवं</mark> (वास्तुकम्) हस्त्रेमध्यमपि ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वथुवा' इति ख्यातस्य ॥

१—'रम्या वास्तववास्तुकस्तविकता' इति प्रयोगात्—इति

शाकभेदाः स्युः

शाकेति ॥ कलम्ब्याद्याः पश्च शाकभेदाः स्युः । 'शा-काल्यं पत्रपुष्पादि' इत्यत आरभ्य च । 'मण्ड्रकपर्णा पालङ्कचा चिक्लिका चाप्यपोदिका । चाङ्गेरी हिलमोचा च कलम्बी शाक-जातयः' इति माला ॥

दूर्वा तु शतपर्विका।

सहस्रवीर्याभागवयौ रुहानन्ता

दूर्वेति ॥ दूर्वति । दूर्व्यते वा । 'दूर्वा हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३१९१९३४)। घञ् (३१३१९९) वा । 'उपधायां च' (८१२१७८) इति दीर्घः ॥ (१) ॥॥॥ शतं पर्वाण्यस्याः । 'शेषात्' (५१४१९५४) इति कप् । शतं पर्वति । 'पर्व पूरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ण्वुल्ल (३१९१९३३)। 'इरत-पर्विका तु दूर्वायां वचायामि योषिति' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ सहस्रं वीर्याण्यस्याः॥ (३)॥॥॥ म्गोरियम्। 'भार्गवी पार्वतीश्रियोः। दूर्वायाम्' (इति मेदिनी)॥ (४)॥॥॥ छिन्नापि रोहति । 'इगुपध-' (३१९१९३५) इति कः॥ (५)॥॥॥ न अन्तो यस्याः। 'अनन्ता च विशल्यायां शारिवाद्वियोरिष । कणादुरालभापध्यापार्वत्यामलकीषु च । विश्वंभरागुड्रच्योः स्याद्नन्तं सुरवर्मिन। अनन्तः केशवे शेषे पुमानिरवधौ त्रिष्ठ' (इति मेदिनी)॥ (६) ॥॥॥ घट् 'दूर्वायाः'॥

अथ सा सिता ॥ १५८ ॥

गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षकः।

अथेति ॥ सा दूर्वा । सिता ग्रुहा । गोलोमसु जाता । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वात्र वृद्धिः । 'गोलोमी' वितदूर्वायां स्याद्वचाभूतकेशयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शतं वीर्याण्यस्याः ॥ (२) ॥*॥ गण्डति । 'गिडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) । वाहुलकादालञ् । गण्डमलि वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'टिङ्का—' (४।१।१५ इति डीप् । गौरादिः (४।९।४१) वा ॥ (३) ॥*॥ शकुलस्य मत्स्यस्येवाक्षि यस्य । 'अङ्गोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् । स्वार्ये कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'शुह्वदूर्वायाः'। स्वामी तु—परे द्वे दूर्वाभेदस्य—इत्याह ॥

कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् १५९

कुर्विति ॥ कुरून् विन्दति । 'विदू लाभे' (तु० उ० अ०) । 'अनुपसर्गाहिम्प०' (३।१।१३८) इति शः । 'कुरु-विन्दं रत्नभेदे मुस्ताकुल्माषयोः पुमान्' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥॥ मेघनामानि नामान्यस्य ॥ (१) ॥॥॥ मुस्तयति । 'मुस्त संघाते' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥॥॥ खुळ् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'मुस्तायाः' भोथा' इति ह्यातायाः ॥

स्याद्धद्रमुस्तको गुंद्रा

स्यादिति॥ भन्दते। 'भदि कल्याणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'ऋजेन्द्र-' (उ॰ २।१८) इति साधुः । भद्रं करोति वा। 'तत्करोति' (वा॰ ३।१।२६) इति ण्यन्तादच् (३।१।१३४)। भद्रश्वासौ मुस्तकश्च ॥॥ 'भद्रम्' अपि नाम। 'भद्रं स्यान्मङ्गले हेन्रि मुस्तके करणान्तरे' इति रुद्रः ॥ (१)॥॥॥ गां जलं द्राति। 'द्रा गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) 'आतो-ऽनुप-' (३।२।३) इति कः। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'गुंद्र स्तेजनके स्त्री तु प्रियंगौ भद्रमुस्तके' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥ द्वे 'नागरमोथा' इति ख्यातस्य॥

चूडाला चऋलोचटा।

च्यूडेति ॥ चूडास्त्यस्याः । 'प्राणिस्थादातो लजन्यतर-स्याम्' (५।२।९६) । 'च्यूडाला त्चटायां स्त्री चूडावित च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ चकं लाति । 'आ-तोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥ ॥ उचटित । 'चट गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) अन्तर्भावितण्यर्थः । अच् (३।१। १३४) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'मुस्ताविशेषस्य'॥

वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ॥ १६० ॥ शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ।

वंशे इति ॥-वमति । 'दुवम उद्गिरणे' (भवा॰ पर् से॰)। 'वृभ्वमिकुभ्यः शक्'-इति मुकुटः। तन । उक्तसू-त्रस्योज्ज्वलद्तादिवृत्तिष्वदर्शनात् । अनुनासिकलोपस्य (६। ४।३७) उपधादीर्घस्य (६।४।१५) च प्रसङ्गाच । कुशमृशयो-र्धात्वन्तरेण सिद्धत्वाच । वनति, वन्यते, वा । 'वन शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकाच् शः। उदयते, विष्ट, वा। 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) घज् (३।३।१९)। संज्ञापूर्वक-त्वात्र वृद्धिः । अच् (३।१।१३४) । 'संख्या वंरयेन' (२।१। १९) इति निर्देशानुम्। 'वंशो वेणा कुले वर्गे पृष्ठाद्यवय-वेsपि च' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥ ॥ त्वक् त्वचि वा सारोऽस्य ॥ (२) ॥ ॥ कर्म कियामृच्छति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥(३) ॥॥ 'हलदुन्तात्-' (६।३।९) इति वा छक् ॥ (४) ॥ ॥ तृणेषु ध्वज इव ॥ (५) ॥ ॥ शतं पर्वाण्यस्य ॥ (६) ॥ ॥ यव इव फलान्यस्य । 'यवफलो मांसिकायां कुटजत्वचिसारयोः' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ वेणति । 'वेण निशामनवादित्रादानगमनज्ञानचिन्तासु' (भवा० उ० से०)। वाहुलकादुः । यद्वा अजति 'अजिवृरीभ्यो निच' (उ० ३।३८) इति णुः। 'अजेर्वी-' (२।४।५६)।-वयन्ति शोभन्ते खनेन। 'वी' धातोः 'धेन्वादयश्व' इति नुः, णत्वं च-इति सुभूतिः। तन्न उक्तसूत्राभावात् । 'वी' धातोरादादिकत्वेन 'वयन्ति' इति रूपाभावाच । 'वेणुर्नृपान्तरे । त्वक्सारेऽपि च पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥ ॥ मस्कते, अनेन वा। 'मस्क गतौ' (भ्वा० आ० से०)। बाहुलकादरः । यद्वा म- क्कते । 'मिक मण्डने' (म्वा॰ आ॰ से॰) अरः । आगमशा-स्नानित्यत्वात्र नुम् । 'मस्करमस्करिणे वेणुपरित्राजकयोः' (६।९।१५४) इति सुद्॥ (९) ॥॥। तेजयति शस्त्रमित्रा । नन्यादिल्युः (३।१।१३४)। युच् (उ॰ २।७८) वा॥ (१०) ॥॥। दश 'वेणोः'॥

वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये खनन्यनिलोद्धताः॥१६१॥

वेणेति ॥ ये वेणवे।ऽनिलेने। इतास्ताडिताश्चालिता वा शब्दायन्ते । चीकति । चीकयते वा । शब्दायते । 'चीक मर्षणे' (चु॰ उ॰ से॰) । 'चीकयतेरायन्तिवपर्ययश्च' (उ॰ ५१३६) इति वुन् ।—पृषोदरादित्वात् (६१३१९०९) आ-यन्तिवपर्ययश्च—इति मुकुटः । तद् उक्तसूत्रादर्शनमूलकम् । यद्वा 'की' इखव्यक्तम् चकते । 'चक तृष्ट्यादौं' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३१९१९३४) । । 'संज्ञायां कन्' (५१३१७५) । कुन् (उ॰ २१३२) वा । 'कीच' इखव्यक्तं का-यति । मूलविमुजादिकः (वा॰ ३१२१५) 'अन्येभ्योऽपि—' (वा॰ ३१२१०१) इति डो वा । 'कीचको देखिभद्वाताह-तसखनवंशयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'वाता-हतवेणूनाम्'॥

त्रन्थिनी पर्वपरुषी

प्रनिथरिति॥ प्रन्थते 'प्रथि कौटिल्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४१११८) 'प्रनिथस्तु प्रियम्पणं ना बन्धे रुग्भेदपर्वणोः' (इंति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ पर्वति। 'पर्व पूरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकात्किनिन्। 'पर्व क्षीबं महे प्रन्थो प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः संधौ विषुवत्प्रभृतिष्वपि' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ पिपर्ति। 'पृ पालनपूरणयोः' (ज॰ प॰ से॰)। 'अर्तिपृवपि-' (उ॰ २११९७) इत्युस्॥॥॥ बाहुलकादुप्रस्तये उदन्तोऽपि। 'मज्जा सारो, प्रन्थः परुः, परागः कुसुमरेणः' इति पुंस्का-ण्डे रत्नकोषात्॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'वंशादिग्रन्थः'॥

गुन्द्रस्तेजनकः शरः।

गिवति ॥ गोदते । 'गुद क्रीडायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। वाहुलकाद्रक् । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'गुन्द्रस्तेजनके स्त्री तु प्रियंगी भद्रमुस्तके' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ तेज-यति । 'तिज निशाने' चुरादिः । ण्वुल् (३।१।१३३)। कुन् (उ०२।३२) वा॥ (२)॥॥॥ श्रणाति । 'शॄ हिंसायाम्' (नया॰ प॰ से॰) अच् (३।१।१३४)। 'श्रारस्तेजनके वाणे दध्यप्रे ना शरं जले' (इति मेदिनी) । ॥॥॥ 'सुरस्तु मुओ वाणाख्यो गुन्द्रस्तेजनकः शरः' इति वाचस्पतेर्दन्त्थादिश्च । सरति । 'स्र गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अञ् (३।

919३४)॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शरस्य' 'सरहरी' इति ख्यातस्य॥

नडस्तु धमनः पोटगलः

नड इति ॥ नडति 'नड गहने' ( )। अच् (३। ११३४)॥ (१)॥ ॥ धमति । 'धम ध्वाने' सौन्नः । धम्यते वा 'बहुलम्–' (उ० २।७८) इति युच्। यत्तु— 'ध्मो धमश्व' इति नप्रस्ययो धमादेशश्व— इस्याह मुकुटः। तन्न । उज्ज्वलदत्तादिष्वेतत्सूत्रस्यादर्शनात् । कुन्प्रकरणे दर्शनात् । सौन्नधातुना गतार्थलाच । 'धमनो नले । कूरे भन्नाध्मापके च धमनी कंधरा शिरा । हरिद्रा च' इति हैमः ॥ (२)॥ ॥ पोटेन संश्लेषेण । गलति 'गल अदने' (भ्वाण्य से०)। स्रवणे (चु० आ० से०) अच् (३।९११३४)। 'अथ् पोटगलः पुंति नले च काशमत्स्ययोः' (इति मेदिनी) (३)॥ ॥ त्रीणि 'धमनस्य' 'नलः' इति ख्यातस्य ॥

अथो काशमस्त्रियाम् ॥१६२॥

इक्षुगन्धा पोटगलः

अथिविति ॥ काशते । 'काश्य दीप्तों' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३।१।९३४) 'काशास्तृणें रोगभेदे' (इति हैमः। 'काशी वाराणसीपुरी' (इति मेदिनी) । 'काशीकाशश्व तृणवाचकः' इति शमेदः। गौरादिडीष् (४।१।४१)॥ (१)॥॥॥ इक्षुवद्गन्धोऽस्याः। समासान्तविधेरनिखलानेत्त्वम् (५।४।३५५)। 'इश्चुगन्धा कोकिलाक्षे कोष्ट्रयां काशे च गोक्षरे' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ (पोटगलो व्याख्यातः)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'काशस्य'॥

पुंभूमनि तु वल्वजाः।

पुमिति ॥ वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)
किए (३।२।१७८) । वजति । 'वज गतौ (भ्वा॰ प॰ से॰)
अच् (३।१।१३४) वल् चासौ वजश्व । 'एको वल्वजः' इति
(१।२।४५ सूत्रे) भाष्यकारवचनादेकत्वेऽपि ॥ (१)॥॥
एकम् 'वगइ' इति ख्यातस्य ॥

रसाल इक्षुः

रसेति ॥ रसेनालति, अल्यते, वा=पूरयति, पूर्यते, वा।
'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१२४) घञ् (३।३।१९) वा। 'रसालं सिह्नके बोले रसालश्रेश्चचूतयोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ इष्यते। 'इष इच्छायाम्' (तु॰ प॰ से॰)। 'इषेः क्सः' (उ॰ ३।१५७)। 'षढोः कः सि' (८।२।४१)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'इक्षोः'॥

तद्भेदाः पुण्ड्कान्तारकादयः ॥ १६३ ॥

ति । कोषकाराद्या आदिना गृह्यन्ते । 'इश्चः कर्क-दको वंशः कान्तारो वेणुनिस्रतः। इश्चरन्यः पौण्ड्रकश्च रसालः सुकुमारकः'। पुण्ड्यन्ते । 'पुडि खण्डने' (भ्वा० प० से०)।

१— 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । कुन् । (उ० २।३२) वा-इति लिखितमस्ति । तत्तु ककारत्रयश्रवणायस्या प्रक्षिप्तमिव भाति । चकथातोर्डप्रत्यये कनः संगताविष कुनः सर्वथाऽसंगतेः ॥

'स्फायी-' (उ० २।१३) इत्यादिना रक् ॥॥॥ प्रज्ञाद्यणि (५। ४।३८)। पौण्ड्रः । 'पुण्ड्रेक्षौ पुण्ड्रकः सेव्यः पौण्ड्रको-तिरस्रो मधुः' इति वाचस्पतिः । 'पुण्ड्रो दैत्यविशेषेश्चभे-द्योरतिमुक्तके । (चित्रे कृमौ पुण्डरीके पुंभूष्त्र नीवृदन्तरे)' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ कान्तं रसमृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। स्वार्थे कन् (५।३।७५)। ण्वुळ् (३।१।१३३) वा॥(२)॥॥॥ द्वे 'इक्षुभेदस्य'॥ स्याद्वीरणं वीरतरम

स्यादिति ॥ विं पक्षिणमीरयति । ल्युः (३।१।१३४) । युच् (उ०२।०८) वा ।—विशिष्ठजनमीरयति । 'शूर वीर विकान्तो' (चु० आ० से०)—इति मुकुटः । तन्न । विम्नह-प्रदर्शनधातूपन्यसनयोविं रुद्धलात् ॥ (१) ॥॥॥ अच् (३।९। १३४) अतिशयितं वीरम् । 'द्विवचन-' (५।३।५०) इति तरप् । 'स्याद्वीरणे वीरतरं वीरश्रेष्ठे शवे च ना' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'तृणमेदस्य' 'गाँडर' इति ख्यातस्य ॥

मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् । अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम्॥ १६४॥ लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ।

मूल इति ॥ वीरणस्य मूले । उदयते । 'वश कान्तौ' (अ॰ प॰ से॰)। 'वशेः कित्' (उ॰ ४।३१) इतीरन्॥(१) ॥ । न भयमस्मात् । 'अभया स्त्री हरीतक्यामुशीरे च नपुंसकम् । निर्भये वाच्यलिङ्गः स्यात्' (इति मेदिनी)॥ ॥ (२) ॥ 📲 नलं गन्धं ददाति, दयते, वा । 'डुदाल् दाने' (जु॰ प॰ अ॰) 'देङ् पालने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'नलुदं स्यात्पुष्परसो-शीरमांसीषु न द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ शा सेवितु-मर्हम् । 'षेवृ सेवने' (भ्वा० आ० से०)। अर्हे ण्यत् (३।३। १६९)। 'सेव्यं क्रीवमुशीरे स्यात्सेवाहें पुनरन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ मृणालमिव । साहर्येऽत्र नञ् ॥३॥ 'मृणालम् अप्यत्र' । 'मृणास्तं नलदे क्लीवं पुनिषुंसकयोर्विसे' (इति मेदिनी) ॥(५) ॥*॥ जुले आशेते । अच् (३।१।१३४) यद्वा जलो जड आशयो यस्य । 'जलाशयो जलाधारे स्या-दुशीरे नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ श। लाति दोषान् अच् (३।१।१३४) किप् (३।२।१७८) वा । ला मजा सारी-Sस्य । कप्(पाष्ठा१पष्ठ) इति मुकुटस्तु चिन्सः ॥ (७) ॥*॥ लङ्कते रोगान् । लङ्क्यते वा भूस्थत्वात् । 'लिघ गतौ' (भ्या॰ आं से । 'लङ्घिबह्योर्नलोपश्च' (उ० १।२९) लघु लीयते। 'लीड् क्षेषणे' (दि॰ आ॰अ॰) । अच् (३।१।१३४) समस्तं नाम ॥ ॥ व्यक्तमपि 'लामजकं सुवासं स्यादमृणालं लयं लघु' इति सुश्रुतः । 'लामज्जकं सुनालः स्यादमृणालं लयं लघु' 11 (८) 11*11 अवलीयते दाहोऽस्मात् ।—अवदीयते दाहोऽनेन, इति-'अवदानम्' इति तु खामी-इति मुकुटः।

तत्र । स्वामित्रन्थेऽदर्शनात् । 'अवदीयते दाहोऽनेन' इति स्वामिना व्याख्यातत्वाच ॥ ॥ केचित्तु—'अवदाहेष्टम्' 'का पथम्' इति नामद्वयमाहुः । 'लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्ट-कापथे । अवदानिमन्द्रगुप्तमवदाहेष्टकापथे' इति वाचम्पतिः ॥ (९) ॥ ॥ इष्टं कापथमस्य । अधोवायुकरत्वात् । यद्वा इष्टकेव दृढः पन्था यस्य । इष्टकायामपि पन्था यस्य, इति वा ॥ (१०) ॥ ॥ दश 'वीरणमूलस्य' 'खश' इति ख्यातस्य ॥

नळादयस्तृणं गर्भुच्छश्वामाकप्रमुखा अपि ॥१६५॥

नलेति ॥ तृणजातयः । तृण्यते । 'तृणु अदने' (त॰ उ॰ से॰) । घत्र् (३१३१९) । संज्ञापूर्वत्वाद्धुणो न । घत्रधे कस्तु परिगणनात्र ॥ (१) ॥॥। गिरति । गीर्यते वा । 'गृ निगरणे' (तु॰ प॰ से॰) । 'श्रो मुद च' (उ॰ ११९५) इत्युतिः ( )॥ (१) ॥॥॥ इयायते । '३थेड् गतौ' (म्वा॰आ॰ अ॰) 'पिनाकादयश्व' (उ॰ ४१९५) इति साधुः । यद्वा इयामं वर्णमकति । 'अक गतौ' (म्वा॰ प॰ से॰)। अण् (३। २१९) ॥॥। 'इयामाकः इयामकोऽपि च' इति हलायुधः । तत्र मूलविभुजादिके (वा॰ ३१२१५) शकन्ध्वादित्वम् (वा॰ ६१११९४) वोध्यम् । यत्तु—'इयाल्धूम्यो मकन्'—इलाह मुकुटः । तत्र । तस्योणादिवृत्तावदर्शनात् (सावा इति ख्यातः)॥ (१) ॥॥॥ प्रमुखशब्दानीवाराद्याः । मुकुटस्तु—अनन्तराः कुशादयो व्यवहिताश्व कङ्क्रोद्रवादयो गृहीताः—इलाह । कोद्रवादीनामेवं सति हविष्यलापातात्॥

अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रम्

अस्त्रीति॥ कौ शेते । 'अन्येभ्योऽपि-(वा॰ ३।२। १०१) इति डः । यद्वा कुरयति । 'कुशिर क्षेपे' ( ) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'कुशो रामसुते द्वीपे पापिष्ठे योक्रमत्तयोः । कुशी फाले कुशो दर्भे कुशा वल्गा कुशं जले' इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ कुथ्यति । 'कुथ पूतीभावे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।-'कुथित'-इति खाम्युक्तिवमहश्चिन्त्यः । 'कुथः ख्रीपुंसयोवीं कम्बले पुंसि बर्हिषि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ हभ्यते । 'हभी मन्थे' (तु॰ प॰ से॰) । घञ् (३।३। १९) ॥ (३) ॥*॥ पूयतेऽनेन । 'पुवः संज्ञायाम्' (३।२। १८५) इतीत्रः । 'पवित्रं वर्षणे कुशे । ताम्रे पयसि च क्लीबं मेध्ये स्यादिभधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'दर्भविशेषस्य'॥

अथ कत्तृणम् । पौरसौगन्धिकध्यामदेवजग्धकरौहिषम् ॥ १६६ ॥

अधेति ॥ कुत्सितं तृणम् । 'तृणे च जातौ' (६।३।१०३) इति कोः कदादेशः । ('कचृणं तृणभित्पृक्ष्योः' इति मेदिनी)

॥ (१) ॥॥॥ पुरे भवम्। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्। 'पौरं त्रिषु पुरोद्भृते कत्तृणे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥(२) ॥॥॥ शोभनो गन्धः। सगन्धः प्रयोजनमस्य। 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठल्। 'सौगन्धिको गन्धवणिक् सौगन्धिकं तु कतृणे। गन्धोत्पले पद्मरागे कहारे' इति हैमः॥ (३) ॥॥॥ ध्यायन्ते पश्चिमः। 'ध्यै चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०)। बाहुलकान्मक्। (ध्यामं दमनके गन्धवृणे 'इयामेऽ मिधेयवत्' इति विश्वः)॥(४)॥॥॥ देवैरद्यते स्म। कः (३। २१०२) 'अदो जिध्वर्त्यिति किंति' (२।४।३६)॥ (५)॥॥॥ रोहति। 'रुहेर्वृद्धिश्व' (उ० १।४७) इति टिषच्। 'कतृणे रोहिषं क्षीवं पुंलिङ्गो हरिणान्तरे' इति मूर्धन्यान्ते रमसः॥ (६)॥॥॥ षद 'रोहिस' इति ख्याततृणविशेषस्य॥

छत्रातिरुछत्रपालझौ

छन्निति ॥ छदति, छादयति, वा । छद् अपवारणे । त्रन् (उ॰ ४।१५९) 'इस्मन्त्रन्तिषु च' (६।४।९७) इति हस्तः । 'छत्रा मिसावतिच्छन्ने कुस्तुम्बुह्हिलीन्ध्रयोः । नपुंसकं चात-पन्ने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥। अतिकान्तरछत्रम् ॥ (२) ॥॥॥ पालं क्षेत्रं हन्ति । 'अमनुष्य-' (३।२।५२) इति ठक् ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'जलजन्णविद्योषस्य'॥

मालातृणकभूस्तृणौ।

मालेति ॥ मालाकाराणि तृणान्यस्य ॥ (१) ॥ ॥ भुव-स्तृणम् । पारस्करादित्वात् (६।१।१५७) सुद् । 'भूर्' अव्ययं वा ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'तृणविशेषस्य' । स्वामी तु—छत्रादि-पञ्च पर्यायानाह ॥

शुष्पं बालतृणम्

श्राष्पमिति॥ शस्यते। शुष्यति, वा 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'श्रुष शोषणे' (दि॰ प॰ अ॰) वा। 'खष्प-शिल्पशष्प-' (उ॰ ३१२८) इति साधुः।—'नीपादयः' इति पः—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः। उज्ज्वलदत्तादिवृत्तिषु 'नीपादयः' इति सूत्राभावात्। 'शष्पं बालतृणे स्मृतम्। पुंसि स्यात् प्रति-माहानो' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥॥ बालं तृणम्॥ (२)॥ ॥॥ द्वे 'नवतृणस्य'॥

घासो यवसम्

धेति ॥ अद्यते । घज् (३।३।९९) 'घजपोश्व' (२।४।३८) इस्त्रे धेरस्य ।—'घस्यते'—इति विगृह्णन्तौ स्वामिमुकुटौ विन्स्तो । घसेः सर्वत्र प्रयोगाभावात् । अन्यथा 'घजपोश्व' (२।४।३८) इति सूत्रवैयर्थ्यापातात् ॥ (१) ॥*॥ यौति, यूयते, वा । 'यु मिश्रणेऽमिश्रणे च' (अ० प० से०) । 'विहयुम्यां णित्' (उ० ३।१९९) इस्तसन् । संज्ञापूर्वकत्वात्र युद्धिः॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गवाद्यदनीयतृणविशेषस्य'॥

तृणमर्जुनम् ॥ १६७ ॥

तृणमिति ॥ तृण्यते । 'तृणु अदने' (त॰ उ॰ से॰) ।

घज् (३।३।१९) संज्ञापूर्वकत्वात्र गुणः ॥(१)॥॥॥ अर्ज्यते। 'अर्ज अर्जने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'तृणाख्यायां चित्' (उ॰ ३।५९) इत्युनन् । 'अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः। मातुरेकसुतेऽपि स्याद् धवले पुनरन्यवत्। नपुंसकं तृणे नेत्र-रोगे स्याद् अर्जुनीगवि। उषायां बाहुदानद्यां कुदृन्यामपि च कचित्' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥। द्वे 'तृणमात्रस्य'॥

तृणानां संहतिस्तृण्या

तृणेति ॥ तृणानां संहतिः समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४। २।४९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'तृणसमूहस्य' ॥

नड्या तु नडसंहतिः।

नेति ॥ नडानां संहतिः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'नडसमृहस्य' ॥ तणराजाह्वयस्तालः

तृणेति ॥ तृणानां राजा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४। ९१) तृणराज इत्याह्रयो यस्य ॥ (१) ॥॥॥ तालयति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' चुरादिः । पंचायच् (३।१।१३४) । 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालिकयामाने करस्काले हुमान्तरे । वायभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली जटीषधो । क्लीवं तु हरिताले स्यात्' (इति मेदिनी) ॥॥॥ तल्ली । अच् (३।१।१३४) 'तल्रश्चपेटे तालद्रौ तलं ज्याधानवारणे । त्सरौ स्वभावधरयोस्तन्त्रीधाते च संमतम्'॥ (२) ॥॥॥ हे 'तालस्य'॥

नौलिकेरस्तु लाङ्गली ॥ १६८ ॥

नालीति ॥ नलति, नल्यते, वा । 'णल गन्धे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकादिण् । केन वायुना ईर्यते । 'ईर प्रेरणे' (अ॰ आ॰ से॰)। घञ् (३।३।९९) नालिश्वासो केरश्व ॥॥॥ किपिलिकादिः (वा॰ ८।२।१८) (नारिकेलः)॥ (१)॥॥॥ लज्जति 'लगि गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकाद् अलच् दीर्घश्व । गौरादिः (४।१।४१)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'नारिकेल्स्य'॥

घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरः

घोण्टेति ॥ घोणते । 'घुण अमणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। बाहुलकात् टः । 'घोण्टा तु बदरीपूगवृक्षयोरिप योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ पवते, पुनाति, वा । 'पूज् पन्वने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'छापूखडिभ्यः कित्' (उ॰ १। १२४) इति गन् । मुकुटस्तु—पूज्यते मान्यते सेचनादिना फलद्वारेण, अनेन, वा । घित्र कुत्वे पूगः—इत्याह । तन्न । पूजेश्वरादिण्यन्तत्वेन णिलोपस्य स्थानिवन्त्वेन कुलाप्रसङ्गात् ।

१—लद्वितीयरेफचतुर्थः 'नालिकेरचितस्तिलकः' इति ६मय-न्तीश्रेषात् । २—रद्वितीयलचतुर्थः 'नारिकेलीमहावीरेरिव नारिके-लीवनैः' इति वासवदत्ताश्रेषात् ॥

'निष्ठायामनिटः' (৩।३।५३) इति वार्तिकाच । 'पृगः क्रमु-कसंघयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ कामति । 'कसु पादवि-क्षेपे' (म्वा॰ प॰ से॰) । वाहुलकादुः 'संज्ञायां कन्' (५) ३।७५)। 'क्रमुकरूतु पुमान् भद्रमुस्तके ब्रह्मदारुणि। फले कार्पांसिकायाश्च पट्टिकालोध्रपूगयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ शा गुवन्त्यनेन । स्रंसकलात् । 'गुपुरीषोत्सर्गे' (तु० प० अ॰)। 'पिनाकादयश्व' (उ॰ ४।१५) इति साधुः । यत्तु मुकुटः-वाहुलकादुणाभाव इति । तन्न । अस्य कुटादिलात् ॥*॥ 'गुवाकोऽपि च **ग्वाकः**' इति तारपालः । तत्र बाहु-लकाद्दीर्घः ॥ (४) ॥ ॥ खिमिन्द्रियमाकाशं वा पिपर्ति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰) । मूलविभुजादिकः (वा॰ ३।२।५) । 'उदोष्ट्यपूर्वस्य' (७।१।१०२)। यत्तु—अचि (३१९१९३४) उलम् (७।९१९०२) आह् मुकुटः । तन्न । <mark>'इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी–' (७।१।१०२) इति वार्तिकविरोधा-</mark> त्। यदपि—'पूरी आंप्यायने' (दि॰ आ० से॰)—इत्ययं थातुरुपन्यस्तः । तद्पि न । 'खपूरः' इति रूपप्रसङ्गात् । ('खपुरः कमुके भद्रमुस्तकेऽलसकेऽपि च' इति मेदिनी)॥ (५) ॥ ।। पन्न 'पूगवृक्षस्य' 'सोपारी' इति ख्यातस्य ॥

अस्य तु।

फलमुद्देगम्

अस्येति ॥ अस्य पूगस्य । उद्गतो वेगोऽस्मात् । संसक-लात् । उद्विजन्तेऽनेन । 'ओविजी' (तु॰ आ॰ से॰) । 'ह-लश्व' (३।३।१२१) इति घन् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ऋमुकफ-लस्य' ॥

एते च हिंतालसहितास्रयः ॥ १६९ ॥ खर्ज्रः केतकी ताली खर्ज्री च तृणदुमाः ।

एत इति ॥ एते नालिकेराद्याख्रयो हिंतालेन चतुर्थेन सहिताः खर्ज्र्राद्याश्च चलारः । तृणजातीया द्धमाः । शाक-पार्थिवादिः (वा॰ २।१।७८) हीनोऽत्पस्तालः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥ ॥ । । खर्जित 'खर्ज व्यथने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'खर्जिपिज्ञादिभ्य करोल्चौ' (उ० ४।९०) इत्यूरः । 'खर्जूरं रूप्यफलयोः खर्जूरः कीटवृक्षयोः' (इति हैमः) ॥ (१) ॥ ॥ 'जातेरस्त्री–' (४।१।६३) इति ङीष् । गौरादिः (४।१।४१) वा । 'वनखजूरी' इति ख्याता ॥ (१) ॥ ॥ केतयति । कित निवासे (भ्वा॰ प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ण्युल् (३।१।१३४) वा गौरादिः (४।१।४१)॥ (१) ॥ ॥ । तालयति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । जातित्वात् (४।९।६३) गौरादित्वात् (४।९।४१) वा ङीष् ॥ (१) ॥ ॥ 'तृणद्वमभेदानां पृथक्' एकैकम् ॥

इति चनौषधिवर्गविवरणम्॥

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः।

सिंह इति ॥ सिञ्चति । 'धिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) । 'सिञ्चेः संज्ञायां हनुमौ कश्च' (उ० ५।६२) । यद्वा हिनस्ति । 'हिसि हिंसायाम्' (रु० प० से०) अच् (३।१।१३४)। पृषो-दरादिः (६।३।१०९) । 'सिंहः कण्ठीरवे राशौ सत्तमे चोत्त-रस्थितः । सिंही तु कण्टकार्यां स्यात्' (इति मेदिनी)। 'सिंही स्वभीनुमातिर । वासावृहत्योः क्षुद्रायाम्' (इति हैमः) ॥(१)॥*॥ मृगाणामिन्द्रः ॥ (२)॥*॥ पञ्चते । 'पचि विस्ता-रें (भ्वा०आ०से०) पर्च विस्तृतमास्यमस्य । यद्वा मुखं पां-दाश्च पञ्च आस्यानीव यस्य । युद्धे मुख्यत्वात् ॥ (३)॥ । ह-रिणी पिङ्गले अक्षिणी यस्य । 'बहुत्रीहौ॰' (५।४।११३) इति षच् ॥(४)॥*॥ केसराः स्कन्धवालाः सन्त्यस्य । 'अतः–' (५। २।११५) इतीनिः । 'केसरी तुरगे सिंहे पुंनागे नागकेसरे' (इति मेदिनी)॥॥ केचित् (केसरी) इति तालव्योष्म-मध्यमाहः । के वारि शिरिं वा शीर्यते । 'शृ हिंसायाम्' (क्र्या॰ प॰ से॰) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'हलद-न्तात्-' (६।३।९) इत्युकुक् । सोऽस्त्यस्य । इन् (५।२। ११५) ॥ (५) ॥*॥ हरति । 'अच इः' (उ॰ ४। १३९)। 'हरिश्रन्द्रार्कवाताश्वशुकभेकयमाहिषु । कपौ सिंहे हरेऽजेंऽशौ शके लोकान्तरे पुमान् । वाच्यवत् पिक्षहरितोः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ षद 'सिहस्य' ॥

शार्दूछद्वीपिनौ व्याघ्रे

शार्द्धित ॥ शारयति । 'शृ हिंसायाम्' (ऋया० प० से०) । खार्थणिचः किए। दूयते । 'दूङ् परितापे' (दि० आ० से॰) । अन्तर्भावितण्यर्थः । बाहुलकाल्लक् । यद्वा श्रणाति । पिजायूलच् (उ०४।९०) बाहुलकादुक्युद्धी । 'शार्द्लो राक्षसान्तरे । व्याघ्रे च पशुभेदे च सत्तमे तूत्तरस्थितः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ द्वौ वर्णौ ईयते । 'इङ् गतौ' (दि॰ आ॰अ॰)। बाहुलकात् पो गुणाभावश्च । द्वीपाकार-रेखावत्त्वाद् द्वीपं चर्मास्यस्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (२) ॥ ॥ व्याजिघ्रति । 'घ्रा गन्धोपादाने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'व्याङि घ्रातेश्व जातौ' (उ॰ ५।६३) इति कः। यद्वा 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः। 'पाघा-' (३।१।१३७) इति शो न । 'जिघ्रः संज्ञायाम्-' (वा॰ ३।१।१३७) इति निषेधात् । 'व्याघः स्यात्पुंसि शार्दूले रक्तरण्डकरज्ञयोः । श्रेष्ठे नरादुत्तरस्थः कण्टकार्या तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥३ ॥ ॥ त्रीणि 'वाघ' इति ख्यातस्य ॥

तरक्षुस्तु सृगाद्नः॥ १॥

तरेति ॥ तरं गतिं मार्गं वा क्षिणोति । 'क्षिणु हिंसा-याम्' (त॰ उ॰ से॰) । मितद्वादिडुः (वा॰ ३।२।१८०) ॥ (१) ॥ शा मृगमत्ति । 'अद भक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰) स्युः (३१९१९३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तें दुआवाघ' इति ख्यातस्य—इलन्ये । 'हुण्डातर' इति ख्यातस्य—इति सुकुटः ॥

वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरः किटिः। दंष्ट्री घोणी स्तन्धरोमा कोडो भूदार इस्यपि॥२॥

वरित ॥ वरं श्रेष्ठमाहन्ति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः। 'वराहो नाणके किरो। मेघे सुस्ते गिरौ विष्णी' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ सवनम् । 'षूङ् प्राणि-गर्भविमोचने' (अ॰ आ॰ से॰) । संपदादिः (वा॰ ३। ३।१०८)। सुवं प्रसवं करोति । 'कृञो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ श। 'तालव्या अपि दन्साश्च शम्बर्कूकर्पांशवः' इति शभेदः । शूकोऽस्त्यस्य । खररोमलात् । रः । यद्वा शूकं राति । 'रा आदाने' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा 'शू' इति ध्वनिं करोति। अच् (३।१। १३४) । टः (३।२।२०)वा॥ (२)॥ ॥ घर्षति । 'घृषु संघर्षे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । क्तिच् (३।३।१७४)। धृष्टिः स्त्री घर्षणस्पर्धाविष्णुकान्तासु ना किरौ' इति विश्वः॥ (३)॥ ॥ कोलति पीनत्वात्। 'कुल संस्त्याने'(भ्वा॰प॰से॰)। अच् (३।१। १३४) । यद्वा कोलन्खङ्गान्यत्र । 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घज्। 'कोलो भेलक उत्सङ्गेऽङ्कपाल्यां चित्रके किरौ। कोलं च बदरे कोला पिप्पल्यां चव्यभेषजे' इति हैमः ॥ (४)॥॥॥ पोत्रं मुखात्रमस्यस्य । 'अतः-- '(५।२।११५) इतीनिः ॥ (५) ॥ श। किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।९।९३५) । इति कः ॥**∗॥ 'किरिः' इति पाठे बाहु**ल-कात् किः। ('अथ किरः किरिः। भूदारः ग्रूकरः' इति हैंमः) ॥ (६) ॥॥॥ केटति । 'किट गतौ' (भ्वा०प०से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) ।—किटति—इति सुकुट-श्विन्तः । किटेस्तौदादिकत्वाभावात् ॥ (७) ॥ ॥ दंष्ट्रास्त्यस्य। त्रीह्यादीनिः (५।२।११६) ॥ (८) ॥∗॥ घोणा नासास्य । व्रीह्यादिः (५।३।११६) ॥ (९) ॥*॥ स्तब्धानि रोमाणि यस्य ॥ (१०) ॥॥—क्रुडित । 'क्रुड घनत्वे' (तु० प० से॰) । अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटः । तन । कुटादि-त्वाद्वुणाप्रसङ्गात् । क्रुडनम् । घञ् (३।३।१९) । क्रोडोऽस्या-स्ति । अर्शे आद्यच् (५।३।१२७) ॥ (११) ॥*॥ सुवं दार-यति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'सूक-रस्य'॥

किपष्ठवंगष्ठवगशाखामृगवलीमुखाः। मर्कटो वानरः कीशो वनौकाः

केति ॥ कम्पते । 'कपि चलने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'कुण्ठिकम्प्योर्नलोपश्च' (उ॰४।१४४) इतीन् । 'कपिनो सि-हके शाखामृगे च मधुसूदने' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१)॥॥॥ प्रवनम् । 'धुङ् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'ऋदोरप्' (३।

३।५७) प्रवेन गच्छति । 'गमश्र' (३।२।४७) इति खच्। 'खच डिद्वा' (वा॰ ३।२।३८) ॥ ॥ डिलाभावे 'प्रवंगमः' च। 'प्रवंगमध मण्ड्के तथा शाखामृगेऽपि च' (इति मे-दिनी) ॥ (२) ॥ ॥ 'अन्येष्वपि-' (वा॰ ३।३।४८) इति डः। 'घ्रवगः कपिभेकयोः । अर्कसूते' इति हैमः॥ (३) ॥ शाखाचारी मृगः पशुः । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २। ११७८) ॥ (४) ॥*॥ वलीयुक्तं मुखमस्य । वली मुखेऽस्य— इति वा ॥ (५) ॥ ॥ मर्कति । 'मर्क' धातुर्घहणे । 'शकादि-भ्योऽटन्' (उ॰ ४।८१)। मुकुटस्तु-मर्केः सौत्राद्गत्यर्थाचु-रादिलाद्विकिएतणिचः 'शकादिभ्योऽटन्'—इलाह । तिच-न्लम् । मर्केक्षौरादित्वाभावात् । यदपि-- म्रियते । 'जटम-र्कटौ' इति मृङोऽटन्ककारश्चान्तादेशः—इत्युक्तम् । तदपि निर्मूलत्वादुपेक्ष्यम् ॥ (६) ॥ ॥ वने भवं फलादि । अण् (४।३।५३) वानं राति । 'रा आदाने' (अ॰ प॰ अ॰) 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । वानम् । 'वा गलादौ' (अ॰ प॰ से॰)। संपदादि किप् (वा॰ ३।३।१०८)। वि-गमनेऽपि नृणाति बालकम् । 'नृ नये' (क्या॰ प॰ से॰) अच् (३।१।१३४) । वा किंचित् नरो वा ॥ (७) ॥*॥ 'की' इति शब्दमीष्टे । 'ईश ऐश्वर्यं' (अ॰ आ॰ से॰) 'मूलविभुजा-' (वा॰ ३।२।१५) इति कः । यद्वा कस्य वायोरप-लम्। 'अत इक्' (४।१।९५)। किईनुमान् ईशो यस ॥ (८) ॥ ॥ वनमोकोऽस्य ॥ (९) ॥ ॥ नव 'वानरस्य'॥

मथ भहुके॥ ३॥

ऋक्षाच्छभक्षभालुकाः

अथिति॥ महते। 'मह हिंसायाम्' (म्वा॰आ॰से॰)। वाहुलकादुः। 'संज्ञायां कन्' (५१३१७५)। यतु मुकुटेन 'यूकादयश्व' इति सूत्रमुक्तम्। तदुज्ज्वलदत्तादौ न दृश्यत्ते।—महति—इत्युक्तिः खामिमुकुटयोश्विन्त्या॥॥॥ उद्धिकादित्वात् (उ॰ ४१४९) दीर्घमध्योऽपि। 'मर्ल्यूको महुको मह इत्युद्धकादयश्व सः' इति पुरुषोत्तमः॥॥॥ प्रज्ञावणि (५१४१३८) 'माह्यूकः' 'माह्यूकः' व॥ (१)॥॥॥ ऋह्णोिति । 'ऋक्ष हिंसायाम्' (खा॰ प॰से॰)। अच् (३१९११ १३४)। 'ऋक्षः पर्वतभेदे स्याद्धहूके शोणके पुमान्। कृतिचेघनेऽन्यलिक्षं नक्षत्रे च नपुंसकम्' (इति मेदिनी)।—ऋक्षति—इत्युक्तिः खामी चिन्त्यः। ऋक्षेः सौवादिकत्वात्॥ (२)॥॥॥ अच्छ आभिमुख्येन महते। अच् (३१९१२४०)।—महति—इत्युक्तिः खामिमुकुटयोश्विन्त्या॥॥॥ संवीतिविगृही-तिमिदं नाम। 'अच्छः स्फटिकमहूकनिमेलेष्वच्छमव्ययम्। आमिमुख्ये' (इति मेदिनी)। ('महुः स्यात् पुंति महक्षे

१—'दधित कुहरमाजां यत्र मछ्कयूनाम्' इति प्रयोगात्— इति स्वामिमुकुटो । २—'अच्छभल्लपरिषद्विहरन्ती' इत्यभिनन्दः— इति मुकुटः ।

शक्षभेदे तु न द्वयोः । भहातक्यां स्त्रियां भहीं दित मे-दिनी ॥ (३) ॥*॥ भारुयते । 'भरु आभण्डने' चुरादिराकु-स्मीयः ।—भारुयति—इति मुकुट्श्विन्सः ॥ (४) ॥*॥ च-लारि 'भारु' इति ख्यातस्य ॥

गण्डके खङ्गखङ्गिनौ।

गण्डेति ॥ गच्छति । 'गम्छ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'वमन्ताइः' (उ॰ १।११४)। खार्थे कन् (५।३।७५)। यद्वा गण्डित संहतो भवति । 'गिड वदनैकदेशे' (भ्वा॰ प॰ से॰) खुल् (३।१।१३३) 'गण्डकः पुंसि खन्ने स्यात् संख्याविद्या-प्रभेदयोः । अवच्छेदेऽन्तराये च गण्डिकी सरिदन्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥॥॥ खडित । 'खड भेदने' (चु॰ प॰ से॰)। 'छाप्खिडिभ्यः कित्' (उ॰ १।१२४) इति गन् । 'खन्नो गण्डकराङ्गासिवुद्धभेदेषु गण्डके' (इति विश्वमेदिन्यौ)॥ (२)॥॥॥ खन्नः श्रृङ्गमस्यस्य । इनिः (५।२।११५)। 'खन्नी ना गण्डके मक्नुघोषे खन्नधरे त्रिषु' (इति मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'गंडा' इति ख्यातस्य ॥

खुलापो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥

खुळेति ॥ छुडति पङ्के । 'छुड संश्वेषे' (तु० प० से०) । 'इगुपंध-' (३।१।१३५) इति कः । डलयोरेकत्वम् । आ-म्रोति । 'आम्रु व्याप्तौ' (स्वा॰ प॰ अ॰) । अच् (३।१। १३४) । छलश्वासावापश्च । यद्वा छुड्यन्ते । 'छुड विलोडने') भिदायङ् (३।३।१०४)। छला विलोडिता आपो येन । 'छुल विमर्दने' इति सौत्रो धातुर्वा ॥*॥ ('लुलायः' इति) अन्तस्थयकारान्तपाठे वाहुलकादायङ्ग्रखयः।—'छ-लिकुलिकषिभ्य आयः'—इति मुकुटलिखितसूत्रमुज्ज्वलद-त्तादिषु न पश्यामः। यद्वा अयते । अय गतौ (भ्वा० आ० से॰)। अच् (३।१।१३४)। छुलश्वासावयश्व ॥ (१) ॥*॥ महति, महाते, वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अविमह्योष्टिषच्' (उ॰ १।४५)। यद्वा मंहते। 'महिङ् बृद्धौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । आगमशास-नस्यानित्यत्वात्र नुम् । 'टिड्ढा-' (४।१।१५) इति डीप् ॥ (२) ॥ ॥ वाहानां द्विषन् । वाहेषु द्विषन् वा । 'सप्तमी' (२।९।४०) इति योगविभागात् समासः ॥ (३) ॥ के जले आसरति । 'स गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। अच् (३।९।९३४)। यद्वा ईषत् सरित । स्थूलकायत्वात् । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः॥ (४) ॥ ॥ सीरोऽस्त्येषाम् । इनिः (५।२।११५)। सीरिणां कर्षकाणामिभ इव । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । यद्वा 'सीरोऽर्कहलयोः पुंसि' (इति मेदिनी)। सीरस्य सूर्यस्य

इम इव । पुत्रवाहनत्वात् । पूर्ववत् ॥ (५) ॥ ॥ पश्च 'महिषस्य' ॥

स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः। सृगालवञ्चकक्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुकाः॥५॥

स्त्रियामिति ॥ शिवः शिवा वा देवताऽस्त्यस्याः । अर्श-आयच् (५।२।१२७) । शकुनावेदकत्वात् । 'शिवः किलः शिवा कोष्टा भवेदामलकी शिवा' इति शाश्वताच्छुगालेऽपि स्रीलिङ्गः । चतुष्पदां द्विलिङ्गता वक्ष्यते । तदपवादोऽयम् ॥ (१) ॥ ॥ भूरयो माया यस्य ॥ (२) ॥ ॥ गां विकृतां वाचं मिनोति । 'डुमिल् प्रक्षेपणे' (स्वा॰ उ॰ से॰) । 'कृवापा-' (उ॰ १।१) इत्युण् ॥ (३) ॥ ॥ मृगेषु धूर्त इव 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (४) ॥३॥ सृजति मायाम् । 'सृज वि-सर्गें' (तु० प० अ०) । वाहुलकात् कालन् । न्यङ्कादिः (७१३।५३) । असुग् आलाति वा । कः (३१२१३) । प्रुषोद-रादिः (६।३।१०९)॥*॥ 'तालव्या अपि दन्त्याश्व शम्बशम्ब-रश्कराः। रशनापि च जिह्नायां शुगालः कलशोऽपि च' इति शभेदः । शृङ्गं न लाति । पूर्ववत् । 'शृगालो वश्वके दैत्ये शृगालं डमरे विदुः' इति विश्वः ॥ (५) ॥ ॥ वश्यते 'वेञ्च प्रलम्भने' (चु॰ आ॰ से॰)। ण्वुल् (३।१।१३३)।— वश्चयति—इति मुकुटोक्तिश्चिन्ला। आकुस्मीयस्य वश्चेरात्मने-पदित्वात् । 'वञ्चकस्तु खले धूर्ते गृहवभ्रौ च जम्बुके' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ शा क्रोशित । 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० सें॰)। 'सितनि-' (उ॰ १।६९) इति तुन्। 'तृज्वत् क्रोष्टुः' (जानारप) ॥ (ज) ॥ ।। 'फे' इखव्यक्तं राति । मितद्वादि-त्वात् (वा॰ ३।२।१८०) डुः ॥ (८) ॥ ॥ 'फे इस्वयक्तो रवोऽस्य । 'गुहारूपं वृषभेकः फेरवस्तारवः शिवा । सूकरो-Sतिरुजः फेरुः श्वभीरुर्मण्डलाहितः' इति साहसाङ्गः ॥ (९) ॥*॥ जमति । 'जमु अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । मृगय्वादिः (उ॰ १।३७)।—सितद्वादित्वात् (वा॰ ३।२।१८०) डुः, बुक् च—इति मुकुटश्चिन्त्यः। टिलोपप्रसङ्गात् । बुकोऽप्रसङ्गाच ॥*॥उॡकादित्वात् (उ० ४।४१) जम्बूकश्च । 'खरोष्ट्रकपिज-म्बूकवायसाजम्बरो यमः' इति वाचस्पतिः॥ (१०) ॥*॥ दश 'जम्बुकस्य'॥

ओतुर्विडालो मार्जारो वृषद्शक आखुभुक्।

ओतुरिति ॥ अवति विष्ठाम् , आखुभ्यो गृहम् , वा । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'सितनिन' (उ॰ ११६९) इति तुन् । 'ज्वरत्वरन' (६।४।२०) इत्यूठौ । दीर्घः (६।९। १०९) गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥॥। वेडति । विड्यते, वा । 'विड आक्रोशे' (भ्वा॰) । 'तिमिविशिविडि' (उ॰ १। १९८) इति कालन् । 'विडालो नेत्रिण्डे स्याद्वषदंशकके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ मार्ष्टि मुखम् । 'मृजू युद्धौ' (अ॰ प॰ से॰) । 'किडिम्णिभ्यां चित्' (उ॰ ३।

१ तथा च प्रयोगो दृश्यते 'खुरविधुतधरित्रीचित्रकायो छुलायः' इति—इति मुकुटः॥

१३७) इत्यारन् । 'मृजेर्गृद्धिः' (७।२।११४) । 'मार्जार ओतौ खट्वांशे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥। वृषान् मूषकान् दशति । 'दंश दशने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२। १) खार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥ ॥। आख्न् भुङ्के । आख्रभ्यो भुनक्ति वा । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (६० प॰ अ॰) । किप् (३।२।१७८) ॥ (५) ॥ ॥ पद्य 'मार्जारस्य'॥ त्रयो गौधारगौधेरगौधेया गौधिकात्मजे ॥ ६॥

त्रेति ॥ गोधायां अपत्यम् । 'गोधाया ढक्' (४।१।१२९) ॥ (१) ॥*॥ 'आरगुदीचाम्' (४।१।१३०) ॥ (२) ॥*॥ ग्रुआदित्वात् (४।१।१२३) ढक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि सर्गद्रोध्यां जातस्य 'चन्दनगोहा' इति ख्यातस्य ॥

श्वावित्तु शल्यः

श्वेति ॥ श्वानं विध्यति । 'व्यध ताडने' (दि॰ प॰ अ॰) किप् (३।२।१९८) । 'निहेन्नति–' (६।३।११६) इति दीर्घः ॥ (१) ॥॥॥ शलति । 'शल चलने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अन्ध्यादित्वात् (उ॰ ४।११२) यः । 'शल्यं तु न स्त्रियां शङ्को कृतिं क्वेडेषुतोमरे । मदनद्वश्वाविधोर्ना' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'शल्यस्य' 'सेह' इति ख्यातस्य ॥

तल्लोम्नि शलली शललं शलम्।

ति ॥ तस्य श्वाविघो लोमनि । शलति । दृषादित्वात् (उ०१।१०६)कलच् । गौरादित्वात् (४।१।४१)जातित्वात् (४।१।६४) वा डीष् स्त्रियाम् ॥ (१) ॥ ॥ स्त्रीत्वाविवक्षायां शललम् । ('तच्छलाकायां शललं शलमिस्पपि' इति हैमनाममाला) । 'शललस्तु नृशण्डयोः' इस्तमरमाला ॥(२)॥ ॥ पचाविच । 'शलं तु शलकीलोभि शलो मन्ने गणे विघौ' (इति विश्वः) ॥ (३)॥ ॥ शीण 'शल्यरोमणाम्'॥

वातप्रमीर्वातमृगः

वातिति ॥ वातं प्रमिमीते—वाताभिमुखधावनात् । 'वातप्रमीः' (४।१) इत्युणादिसूत्रेण माङ ईप्रत्ययः कित् । 'वातप्रमीः तप्रमीवातमृगः' इति पुंस्काण्डेऽमरमाला । 'योषिति वातप्रमीः समीरमृगः' । इति बोपालितात् स्नीत्वमप्यस्य—'-कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा डीष्—इत्येके । अन्ये तुकारप्रहणस्य तपरार्थत्वाद्दीर्घान् डीष् न—इत्याहुः ॥ (१)॥॥ वात इव वातस्य वा मृगः ॥ (१)॥॥॥ द्वे 'मृगभे-दस्य'॥

कोक ईहामृगो वृकः॥ ७॥

कोक इति ॥ कोकते । 'कुक आदाने' (भ्वा०आ०से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥॥। ईहा मृगेष्वस्य । ईहां मृग्यते वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।—मृगयति—इति मुकु-टश्चिन्त्यः । 'मृग अन्वेषणे' इत्यस्यात्मनेपदिलात् । ईहाप्र-धानो मृगो वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) । 'ईहा-मृगस्तु पुंति स्यात् कोकरूपकभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥(२)

॥॥ वर्कते । 'वृक आदाने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा वृणोति । 'वृज् वरणे' (खा॰ उ॰ से॰) । 'सवृञ्जिषमुषिभ्यः कक्' (उ॰ ३।४१) ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'वृकस्य' 'विग' इति ख्यातस्य ॥

मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः।

मृग इति ॥ मृग्यते व्याघेः । 'मृग अन्वेषणे' (चु॰ आ॰ से॰) घज् (३।३।१९)।—'घजर्थे कः' (वा॰ ३।३। ५८)—इति मुकुटः। तत्र । परिगणनात् । घजापि रूपसिद्धेः। अदन्तलाद्धणाप्रसङ्गात् । 'मृगः पशो कुरङ्गे च करिनक्षत्रभेद्योः । अन्वेषणायां याज्ञायां मृगी तु वनितान्तरे' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥॥॥ को रङ्गति । 'रिग गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (५।२।१२७)। को रङ्गोऽस्त्यस्य वा ॥ (१) ॥॥॥ वातमयते । 'अय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । बाहु-लकादुण् ॥॥॥ 'वानायुः' इत्येके । वनभवमयते ॥ (३) ॥॥॥ हरति मनः, हियते गीतेन वा । 'श्यास्त्याहुज्विभ्य यवत् । हरिणी हरितायां च नारीभिद्धृत्तभेदयोः । मुवर्णप्रविमायां च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥॥ अजिनस्य योनिः तिमायां च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥॥ अजिनस्य योनिः ॥॥॥ 'विश्वाची चारुलोचनः' इति रभसः ॥ पञ्च 'हरि-णस्य'॥

<u> ऐजेयमेज्याश्चर्मांचम्</u>

एणयिति ॥ मृग्याश्चर्मास्थिमांसादि । एण्या विकारोऽव-वयवो वा । 'एण्या ढज्' (४।३।१५९) ॥ (१) ॥*॥ (एकम्) 'हरिणाजिनस्य' ॥

एणस्यैणम्

एणेति ॥ एणस्य मृगस्य विकारोऽवयवो वा । 'प्राणिरज-तादिभ्योऽज्' (४।३।१५४) ॥ (१) ॥*॥ (एकम्) ॥ उभे त्रिष् ॥ ८॥

उमे इति ॥ उमे ऐणेयेणे ॥ कदली कन्दली चीनश्चमूरुप्रियकाविष । समुरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः॥ ९॥

किति॥ षडेते हरिणभेदा अजिनयोनयः स्युः। के दलति। 'दल विशरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (४।१।१३४)।— 'कन्देर्नलोपश्च' इत्यरन्–इति मुकुटस्तु चिन्त्यः। उज्ज्वलदतादिषूक्तसूत्रदर्शनात्। डीष् (४।१।६३)। 'कद्ली हरिणान्तरे। रम्भायां वैजयन्त्यां च' इति (लान्तेषु) हैमः।
'रम्भावक्षे च कद्ली पताकामृगभेदयोः' (इति लान्तेषु
भेदिनी)। 'कद्लं त्रिषु' इत्यमरमाला॥ (१)॥॥॥ कन्दे
सस्यमूले लीयते। 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०)। 'अन्येभ्योऽपि—' (वा०३।२।१०१) इति डः। यहा कन्दति। 'किहि
आहाने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। वृषादित्वातः (उ० १।१०६)

कल्च्। गौरादिः (४।१।४१)। ('कन्द्लं त्रिष्ठ कपालेऽप्यु-परागे नवाङ्करे')। 'कल्ध्वानौ कन्द्ली तु मृगगुल्मप्रभेदयोः' इति लान्तेषु मेदिनी)। अत एव—इन्नन्तावेतौ—इति खामी चिन्तः।। (१)॥॥। चिनोति। 'चिञ् चयने' (खा॰ उ॰ अ०)। वाहुलकाद् नक् दीर्घश्च। 'चीनो देशांशुक-वीहिभेदे तन्तौ मृगान्तरे' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ चमति। 'चमु अदने' (भ्वा॰ प० से॰) खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः। पृषोद्ररादित्वात् (६।३। १०९) अत उत्। यद्वा चमूः चम्वां वा ऊर्ह्यस्य॥ (१)॥॥॥ प्रीणाति। प्रीयतें वा। 'प्रीञ् तपंणे' (क्या॰उ०अ०)। 'प्रीङ् प्रीणने' (दि० आ० अ०) वा। 'इगुपघ—' (३।१। १३५) इति कः। खार्थे कन् (५।३।७५)॥ (१)॥॥। शो-भनावृह्ल यस्य॥ (१)॥॥॥ 'अजिनजातीयसृगाणाम्' प्रथक्॥।

कृष्णसारस्रुन्यङ्करङ्करांवररोहिषाः। गोकर्णपृषतेणर्स्यरोहिताश्चमरो सृगाः॥ १०॥

क्रच्येति ॥ कृष्णेन सारः शबलः । 'तृतीया-' (२।१। ३०) इति समासः । 'कुष्णसारः शिंशपायां मृगभेदे सु-हीतरों इति हैमः ॥४॥ ('क्रष्णशारः' इति) तालव्यपाठे । कुष्णश्चासौ शारश्च । 'वर्णी वर्णन' (२।१।७८) इति समासः। '<mark>शारः</mark> शवलवातयोः' इति तालव्यादौ रभसः ॥ (१) ॥**॥**॥ रोति । 'रुशब्दे' (अ० प० से०) । 'जत्र्वादयश्च' (उ० ४।१०२) इति साधुः । 'रुरुर्दैत्ये मृगेऽपि च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ नितरामञ्चति । 'नावञ्चः' (उ० १।१७) इति कुः। न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'न्यङ्कर्भुगे मुनौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ ॥ रमते रज्यते वा । सृगय्वादित्वात् (उ॰ ११३७) साधुः । मुकुटस्तु—रङ्गति गच्छति—इति व्याख्यत् । तत्र । रङ्किधातोधीतुपाठेऽदर्शनात् ॥ (१) ॥ ॥ र्शं वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा॰ उ॰ से॰) । 'शमि धातोः संज्ञायाम्' (३।२।१४) इत्यच् । 'शंवरो दानवान्तरे । म-त्स्यैणगिरिभेदेषु शंचरी पुनरोषधी' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ रौहिषं तृणभेदमत्ति । 'होषे' (४।२।९२) इसण् । ''होहिषं कनूणे क्रीवं पुंसि स्याद्धरिणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गोरिव कर्णावस्य । 'जीकर्णोऽश्वतरे सर्पे सारङ्गे च गणान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने गोकर्णी मूर्विकोषधौ' इति मेदिनी ॥ (१<mark>) ॥∗॥ पृषताः सन्त्यस्य ।</mark> अर्शेआद्यच् (५। २।१२७) यहा पर्षति । 'पृषु सेन्वने' (भ्वा० प० से०)। 'पृषिरिज्ञभ्यां कित्' (उ० ३।१११)इस्यतच् । 'मृगो विन्दुः

पृषंश्रेव पृषतश्च प्रकीर्तितः' इति व्याडिः । '(पृषतवत् पृषन्मृगे । विन्दौ' इति हैमः) । 'पृषतस्तु मृगे विन्दौ खरोहिते।
श्वेतविन्दुयुतेऽपि स्यात्' इति हेमचैन्द्रः ॥ (१) ॥॥॥ एति ।
बाहुलकाण्णः ॥ (१) ॥॥॥ ऋच्छति । इयर्ति वा वाहुलकात्
इयन् ॥॥॥ (ऋष्यः) मूर्यन्यान्तोऽपि ऋषति । 'ऋषी गतौ'
(तु० प० से०) अझ्यादित्वात् (उ० ४।११२) साधुः ॥॥॥
'रिष्यः' अपि । रिष्यते । 'रिष हिंसायाम्' (दि० प० से०) ।
अझ्यादिः (उ० ४।११२) । 'एणः कुरक्के मारिष्यः स्यादइयञ्चाकलोचनः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥॥॥ रोहति । 'हह वीजजन्मिन प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) ।
'रहे रस्य लो वा' (उ० ३।९४) इतीतच् ॥ (१) ॥॥॥ चमित, चम्यते, वा । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अरिकमिभ्रमिचमिन' (उ० ३।९२२) इत्यरः । 'चमरं चामरे
स्त्री तु मक्षरीमृगभेद्योः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ एते
द्वादश 'सृगभेद्राः' ॥

गन्धर्वः शरभो रामः समरो गवयः शशः। इत्याद्यो सृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः ॥ ११॥

गन्धेति ॥ गन्धयति, गन्ध्यते, वा । वा 'गन्ध अर्दने' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । अ-र्वति । 'अर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४)। गन्धश्चासावर्वश्च शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) यद्वा गन्धे अर्वो वोघोऽस्य । 'गन्धवः पशुभेदे पुंस्कोकिलतुरंगयोः । अन्तराभवसत्त्वे च गायने खेचरेऽपि च' इति (स्पर्शान्ते) विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ ॥ श्रणाति । 'श्र हिंसायाम्' (ऋया० प॰ से॰) । 'कृशृशालिकालिगार्दिभ्योऽभच्' (उ॰ ३।१२२)। 'अष्टापदे च करभे शारभः स्थान्मृगान्तरे' इति तालव्यादौ रभसः । 'शारभस्तु पशोर्भिदि । करभे वानरभिदि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ 📲 । रमते अन्तर्भावितण्यर्थो वा । 'ज्व-लिति' (३।१।१४०) इति णः । रमन्तेऽस्मिन्ननेन वा । 'ह-लक्ष' (३।३।१२१) इति घन्। 'रामा योषाहिङ्जलिन्योः क्कीवं वास्तुककुष्ठयोः । ना राघवे च वरुणे रेणुकेये हलायुधे । हुये च पशुभेदे च त्रिषु चारौ सितेऽसिते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ सरणशीलः । 'स गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'सृघस्पदः क्मरन्' (३।२।१६०) ॥ (१) ॥*॥ गवते 'गुङ् शब्दे' (स्वा॰ आ॰ अ०) । बाहुलकादयः । यद्वा गवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) गवं गवेन वा याति । सूलविभुजा-दिकः (वा॰ ३।२।५).॥ (१) ॥*॥ शशाति । 'शश प्रतगती' (भ्वा॰ प॰ सै॰) अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ ॥ इत्यादयो येऽत्रोक्ताः, ये च पूर्वीक्ताः सिंहादयः, वक्ष्यमाणाश्च ये गीमे-षहस्त्यश्वादयः, सर्वे ते पशुजातयः पशुशब्दवाच्याः । प-रयति सर्वमविशेषेण। 'हशिरु प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०)।

१—हैमे तु 'कलापे' इति लिखितम् । 'समृहे' इति व्याख्या-तमनेकार्थकैरवाकरकौमुद्याम् । २ रोहिट्ट् हल्नोऽपि 'स एव रौहिषां मध्ये चरति' इति भवभृतिः । 'रुणद्धि कश्चित् इमे सुप्तरोहिषी' इत्यभिनन्दः—इति मुकुटः ॥

१—हैमसटीकपुस्तके तु नोपलभ्यते ॥

'अर्जिद्दशि—(उ० १।२७) इत्युः पशिरादेशश्च । यतु मुकुटः— पशेः सौत्रधातोः 'अपष्ट्वादयः इति कुः' इति सुभूतिः— इस्राह । तदुक्तसूत्रास्मरणमूलकम् ।—पार्यन्ते पाशैः— इति स्वाम्यप्येवम् ॥ 'सृगभेदानाम्' पृथक् ॥ उन्दुक्रमूषिकोऽप्याखः

उन्द्विति ॥ उनित । 'उन्दी क्लंदने' (रु० प० से०) । वाहुलकादुरुः । 'कन्दुरुन्दुरुरुन्दुरुः' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ ॥ मुष्णाति । 'मुष स्तेये' (क्या० प० से०) । 'मुष्णातेद्विध्य' (उ० २।४२) इति किकन् ॥ ॥ 'मूष स्तेये' (म्वा० प० से०) दीर्घोपधोऽस्ति । मूषति । जुल् (३।१। १३३) । 'मद्रमूषिकं आसन्दी कुन्दुरुन्दुरुरुन्दरः । मूप्पतिः ॥ (२) ॥ ॥ आ खनति । 'खनु अवदारणे' (म्वा० उ० से०) । 'आङ्परयोः खनिश्वस्यां डिच' (उ० १।३३) इत्युः । मुकुटस्तु—'आङि खनिवंद्योर्नलोपश्व' इति कुर्नलोप्थ । वाहुलकादलोपः—इति सूत्रमुपन्यास्थत् । तिचन्त्यम् । उज्ज्वलदत्तादिविरोधात् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'मूषिकस्य'॥

गिरिका बालमुषिका।

गिरीति ॥ गिरति । 'कॄगूपूकुटि-' (उ० ४।१४३) इति इः किच । 'ऋत इत्'-(७।१।१००) संज्ञायां कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ श्चद्रत्वात् बाला चासौ मूषिका च । 'खर्ची-खुर्वालमूषिका' इति दुर्गः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खर्चपम्- पकजातेः' ॥

सरटः कृकलासः स्यात्

सरेति ॥ सरित । 'स गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'श-कादिभ्योऽटन्' (उ॰ ४।८१) ॥ (१) ॥*॥ कुकं शिरो श्रीवां कण्ठं च लासयित चालयित । 'लस शिल्पयोगे' चुरादिः 'कर्मण्यण्'(३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सरदस्य' 'किकीट' इति ख्यातस्य ॥

मुसली गृहगोधिका॥ १२॥

मुसेति ॥ मुखाति संशयम् । 'मुस खण्डने' (दि॰ प॰ से॰) दृषादिखात् (उ॰ १।१०६) कलन् । गौरादिलान्डीष् ।- जातौ डीष् (४।१।६३)—इति मुकुटः । तन्न । स्नीविषयलात् । 'मुसलं खादयोऽमे च पुंनपुंसकयोः स्नियाम् । तालमूल्या- माखुपणीगृहगोधिकयोरपि' (इति गैदिनी) ॥॥॥ तालन्यमध्या (मुशली)इति खामी ॥ (१) ॥॥॥ अल्पा गोधा 'अल्पे' (५।३।८५) इति कन् गृहस्य गोधिका । 'ज्येष्ठा स्नी कुड्यमत्स्या

१ अचि (३।१।१३४) । गौरादित्वात् (४।१।४१) जातित्वात् (४।१।६३) वा ङीवि 'मूषी' अपि ॥ 'इन्ति कीटविषं सर्वं तथा मूषीविषं च यत्' इति शालिहोत्रे—इति मुकुटः ॥ २—'मुषली' मूर्थन्यमध्या च इति वर्णदेशना—इति मुकुटः ॥

च गृहगोधा गृहालिका' इति साहसाङ्गः।—'गृहगो-लिका' इति पाठः सभ्यः इति खामी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृह-गोधायाः' 'विद्युत्तिया' इति ख्यादायाः ॥

लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाममर्कटकाः समाः।

स्तिम्ग्र-' (उ० ३।८६) इति तन्। संज्ञापूर्वकलाद्धणाभावः।बाहुलकातन्—इति मुकुटस्त्वेतत्सूत्राज्ञानमूलकः । 'छ्ता
स्तूतका' इत्यमरदत्तः। 'स्तूता तु रोगे पिपीलिकोर्णनाभयोः'
इति हेमचन्द्रः॥ (१)॥ ॥ तन्तून् वयति। 'वेज् तन्तुसंताने'
(भ्वा० उ० अ०)। 'ह्यामश्व' (३।२।२) इत्यण्॥ ॥ तन्त्रं
तन्तून् वयति 'तन्त्रवायः' इति खामी॥ (२)॥ ॥ जर्णेव
तन्तुर्नाभावस्य। 'अच्' (५।४।७५) इति योगविभागादच्।
'ड्यापोः-' (६।३।६३) इति हस्वः॥ ॥ मर्कति। 'मर्कं' सौत्रो
धातुर्ग्रहणार्थः। ज्ञावित्वात् (उ० ४।८१) अटन्। 'संज्ञायां
कन्' (५।३।७५)। 'अथ मर्कटकः सस्यभेदे वानरद्धतयोः'
इति मेदिनी॥ (४)॥ ॥ चत्वारि 'ऊर्णनाभस्य' 'मकडी'
इति ख्यातास्य॥

नीलङ्गुस्तु क्रिमिः

नीति ॥ नितरां लङ्गित । 'लिग गती' (भ्वा प॰ से॰)। नीलित वा । 'णील वर्णे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'खरुशङ्कु—' (उ॰ १।३६) इति साधुः। 'नीलङ्करिप नीलाङ्कुः' इति द्विरूपकोशः। 'नीलङ्कुः स्थात् कृमौ पुंसि भम्भराल्यां तु योषिति' इति मेदिनी ॥ (१) ॥ ॥ कामित । 'क्रमु पादिक्षेपे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'क्रमितिमशस्तम्भामत इत्' (उ॰ ४।१२२) इति किः ॥ ॥ बाहुलकात् संप्रसारणमि । 'द्वमामये भवेत्पुंसि कीटे च किमिवत् कृमिः' इति रभसः। 'क्रिमिनी कृमिवत् कीटे लक्षायां कृमिले खरे' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'सुनकीडा' इति ख्यातस्य ॥

कर्णजलौका शतपद्युभे ॥ १३॥

कर्णिति ॥ कर्णस्य जलौकेव ॥ ॥ (कर्णजलौकाः) सान्ता वा ॥ (१) ॥ ॥ शतं पादा यस्याः । 'कुम्भपदीषु च' (५।४।१३९) इति साधुः ॥ (२) ॥ ॥ सान्तत्वेऽपि स्त्रीलबोधनाय—'उमे' इति । द्वे 'कर्णजलौकायाः' 'गो' जर' इति ख्यातस्य ॥

वृश्चिकः शूककीटः स्यात्

वृश्चीति ॥ इश्चति । 'ओ नश्च छेदने' (तु॰ प॰ से॰) 'नश्चकृष्योः किकन्' (उ॰ २।४०) । 'महिज्या–' (६।१। १६) इति संप्रसारणम् । 'वृश्चिकस्तु हुणे राशौ श्ककीठौ-षधीभिदोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ श्रक्तयुक्तः कीटः ।

१--अनेकार्थकैरवाकरकौमुद्यां तु 'कर्दमे गदे' इति व्याख्यातं मङ्कप्रामाण्येन ॥

शाकपार्थिवादिः (वा॰ २।१।७८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऊर्णा-दिभक्षककृमिविद्योषस्य'॥

अलिदुणौ तु वृश्चिके।

अलीति ॥ अलि-दंशे समर्थो भवति । 'अल भूष-णादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४। १९८) । 'मृङ्गवृश्चिकयोरिलः' इति रमसः ॥॥ वाहुल-कादिण्यस्य दीर्घादिरिप । 'बृश्चिको द्वण आिलः स्यात्' इति वोपालितः ॥॥ नान्तोऽप्यस्ति अलमर्थोऽस्यास्ति । 'बीह्यादिलात्' (५।२।९१६) इनिः । 'अव्ययमां भमात्रे टिलोपः' (वा॰ ६।४।९४४) इति टिलोपः । 'अथाली स्या-दृश्चिके अमरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ द्वणति । 'द्वण हिंसागतिकौटिल्येषु' (तु॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'द्वणं चापेऽलिनि द्वणः' (इति मेदिनी) ॥॥॥ अचि (३।१।१३४) 'द्रोणः' इत्येके—इति स्वामी ॥ (२) ॥॥॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'वृश्चिकस्य' 'वीली' इति स्यातस्य ॥

पारावतः कलरवः कपोतः

पारेति॥ परं जीवमवति । पराच्छत्रोरहंकाराद्वा ज्ञानो-पदेशेन । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । शतृप्रत्ययः (३।२।१२४)। 'द्वितीया' (२।१।२४) 'पञ्चमी' (२।१।३७) इति योगविभागात् समासः । परावतो दत्तात्रेयस्यायं गुरुः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥*॥ 'पारापतः' इति पाठे पारादप्यापतित प्रेम्णा । 'पत्त्र गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। 'पारावतश्च छेद्यश्च कपोतो रक्तळो-चनः । पारापतः कलरवः' इति रभसः ॥ (१)॥*॥ कलो रवोऽस्य ॥ (२)॥*॥ कस्य वायोः पोत इव, को वायुः पोतो नौरिवास्य वा । 'पारावतः कपोतः स्यात्कपोतो विहगा-न्तरे' इति विश्वः ॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'पारावतस्य' 'परे-वा' इति ख्यातस्य ॥

अथ दाशादनः ॥ १४ ॥

पत्री इयेनः

अथेति ॥ शशमति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । ल्युः (३१९१३३) । ल्युट् (३१३१९१३) वा । युच् (उ० २१७८) । 'श्येने पत्रिशशादनौ' (इत्यमरमाला) ॥ (१) ॥॥॥ 'अतिशयितं प्रशस्तं वा पत्रमस्य । 'अतः—' (५१२१९९५) इत्तीनिः । 'श्येनाख्यो विहगः पत्री पत्रिणौ शरपिक्षणौ' इति शाक्षतः ॥ (२) ॥॥॥ श्यायते । 'श्येक् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'श्यास्त्याह्मविभ्य इनच्' (उ० २१४६) । ('श्येनः पिक्षणि पाण्डुरे' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'श्ये नस्य' 'वाज' इति ख्यातस्य ॥

उल्रुके तु वायसारातिपेचकौ।

उिंदिति ॥ उचित । 'उच समवाये' (तु॰ प॰ से॰) । 'उल्ल्रादयश्व' (उ॰ ४।४१) इति साधुः । 'उल्ल्र्काः पुंसि काकाराविन्द्रे भारतयोधिनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ वायसस्य काकस्यारातिः ॥ (२) ॥॥॥ पचित-संतपित, पच्यते वा दुःखेन । 'इपचष् पाके' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'पचिमच्योरिचोपधायाः' (उ॰ ५।३७) इति वुन् । अत इल्लम् । 'पुगन्त-' (७।३।८६) इति गुणः । यत्तु मुकुटः—कृञादिलात् (उ॰ ५।३५) वुन् । पृषोदरादिलात् (६।३। १०९) अत एलम्—इत्याह । तत्र । 'पिचमच्योः' इति सूत्रस्य सत्त्वात् । पृषोदरादिलकल्पनाया अन्याय्यलात् । 'अय शकाख्यो दिवान्धो वक्रनासिकः । हरिनेत्रो दिवाभीतो नखाशी पीयुधर्यरा । काकभी-रुनेक्तचारी' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'श्रूकस्य'॥

व्याब्राटः स्याद्भरहाजः

स्याघ्रति॥ व्याघ्रमटति । 'अट गतौ' (भ्वा॰ प॰ सें॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। व्याघ्र इवाटति वा । अच् (३।१। १३४)॥ (१)॥॥॥ भरन् धारको वाजोऽस्य । यद्दा भर-द्वाजस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४)। संज्ञापूर्वकलादृष्यभावः। 'भरद्वाजो गुरोः पुत्रे व्याघ्रटाख्यविहंगमे' (इति मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ द्वे 'भरद्वाजपक्षिणः' 'मर्दुल'इति ख्यातस्य॥

खअरीटस्तु खअनः ॥ १५॥

खञ्जेति ॥ खज इव ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। वाहुलकात् कीटन् ॥ (१) ॥॥॥ खज्जति । 'खजि गतिवैकल्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰)। नन्द्यादिलात् (३।१।१३४) ल्युः। 'खञ्जनः खज्जरीटे, स्त्री सर्षप्यां, खञ्जनं गतौ' इति मेदिनी)॥ (२)॥॥। द्वे 'खञ्जन' इति ख्यातस्य ॥

लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यात्

लोहेति॥ लोहमिव पृष्ठमस्य ॥ (१)॥*॥ कङ्कते। 'किक गतौ' (भवा॰ आ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। 'क- इश्लबद्विजे ख्यातो लोहपृष्ठकृतान्तयोः' (इति मेदिनी)॥ (२)॥*॥ द्वे 'वाणोपयोगिपत्रस्य पक्षिभेदस्य' 'कंक- हुड' इति ख्यातस्य॥

अथ चाषः किकीदिविः।

अथेति ॥ चाषयति । 'चष हिंसायाम्' (चु० प० से०) स्वार्थण्यन्तः । 'चष भक्षणे' (भ्वा० उ० से०) हेतुमण्यन्तो वा । अच् (३।९।९३४) । 'चासः' अपि । 'इक्षुपक्षिनिदोश्चासः' इति दन्त्यान्तेषु रभसः ॥ (१) ॥॥॥ 'किकी' इति दीव्यति वाशते । 'दिवु क्रीडादौ' (दि० प० से०)।

१-भाष्ये तु 'अव्ययानां च' इत्येव वार्तिकमुपलभ्यते ॥

'कृविष्टिष्व-' (उ॰ ४।५६) इति साधुः । 'किकीदिविश्व चाषः स्यात्' इति रत्नकोषः । 'चाषो दिविः किकिः स्मृतः' इति व्याखिः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'चाषस्य' 'चास' इति ख्यातस्य ॥

कलिङ्गभृङ्गधूम्याटाः

केति ॥ के मूर्धि लिङ्गं चूडास्य । किलं कलहं गच्छिति वा । 'गमश्व' (३।२।४७) इति खच् । 'खच् डिद्वक्तव्यः' (वा॰ ३।२।३८) । 'किलिङ्गः पूतिकरजे धूम्याटे भूमि नीवृति । न द्वयोः कौटजफले महिलायां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ भृङ्ग इव । कृष्णलात् । यद्वा विभिर्ति कुलम् । 'भृजः किन्नुट् च' (उ॰ १।१२५) इति गन् । 'भृङ्गो धूम्या-टिषङ्गयोः । मधुत्रते भृङ्गराजे पुंसि भृङ्गं गुडलिच' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ धूम्या धूमसमूह इवाटित । अच् (३।१। १३४) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'भृङ्गस्य'॥

अथ स्याच्छतपत्रकः ॥ १६॥

दार्वाघाटः

अथेति ॥ शतं पत्राण्यस्य ॥ (१) ॥ ॥ दाह आहुन्ति । 'दाराबाहनोऽणन्सस्य च टः-' (बा॰ ३।२।४९) । वासार्थं दाह आघाटयति । 'घट संघाते' चुरादिः । अण् (३।२।१) ॥ सुभूतिस्तु चिन्त्यः । घट्टिना विग्रहीतलात् । 'काष्टकुटः रान्तच्छदः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'काष्टकुटः स्य' 'काठकोरा' इति ख्यातस्य ॥

अथ शारङ्गः स्तोककश्चातकः समाः।

अथेति ॥ शारयति, शार्यते, वातपादिना । 'शू हिंसा-याम्' (त्रया॰ प॰ से॰) । ण्यन्तः । 'तरत्यादिम्यश्व' (उ॰ १।१२०) इत्यङ्गच् ।-शारेरङ्गच्-इति मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादिवृत्तिष्वेतत्सूत्रादर्शनात् । 'शारक्षश्चातके ख्यातः शवले हरिणेऽपि च' इति तालव्यादावजयः ॥*॥ सरति । 'सृवृनोर्वृद्धिश्च' (उ॰ १।१**१**२) इसङ्गच् ।—'स्ट गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। णिच् (३।१।२६) पूर्ववत् । अण् (३। २।१) वृद्धिश्र— इति मुकुटश्चिन्तः । अणोऽप्रसङ्गात् । 'सु-वृञोः' इति सिद्धलाच । णिचः प्रयोजनाभावाच । 'चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु' इति दन्लादी रभसात्। यद्वा सारमङ्गमस्य । शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।१।९४) । 'सा-रङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शबले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ स्तोकं कं जलमस्य । स्तोकं कायति वा। 'कै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२। ३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ चति । 'चते याचने' (भ्वा० प॰ से॰) । खुरु (३।१।१३३) (३) ॥*॥ त्रीणि **'चात**-कपक्षिणः' 'पपिहा' इति ख्यातस्य ॥

क्रकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुष्ठः॥ १७॥

क्रकेति ॥ कृकेन गलेन विक्त । 'वच परिभाषणे' (अ॰ प॰ अ॰)। 'कृके वचः कुश्व' (उ॰ ११६) इत्युण्। 'कृकवाकुर्मयूरेऽपि सरटे चरणायुधे' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ ॥ ताम्रा चूडास्य ॥ (२) ॥ ॥ कोकनम् । 'कुक आदाने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। संपदादिभ्यः किए (वा॰ ३१३१०८)। कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (२१ ११३५) इति कः। कुका कुटः। 'कर्नुकरणे-' (२१११३२) इति समासः। कुत्सितः कुटो वा। कोः पृथिव्याः कुटो वा। पृथोदरादिः (६१३११०९) वा। —कुं पृथ्वीं कुटति। इगुपध्यत्वात् (३१११३५) कः—इति मुकुटः तन्न। अणस्तदपवाद्यत्वात् (३१११३५) कः—इति मुकुटः तन्न। अणस्तदपवाद्यत्वात् । 'कुकारानिरुपपदात्सोपपदो विप्रतिषेधेन' (३१२११) इति वार्तिकाद्वा। मूलविभुजादित्वम् (वा॰ ३१२१५) युक्तम्। 'कुकुट्यन्तचर्यायां पुंति स्याचरणायुधे। निवादश्वद्वयोः पुने तृणोल्कायां च कुकुभे' इति विश्वभेदिन्यो॥ (३) ॥ ॥ चरण आयुधमस्य॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'कुकुटस्य'॥

चटकः कलविङ्गः स्यात्

चटित ॥ चटति । 'चट भेदने' (भ्वा० प० से०)। कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥ ॥ कलं वृद्धते । 'विक गतौ' (भ्वा० आ० से०)। अण् (३।२।१) पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'कलिद्धः पुमान् प्रामचटकेऽपि कलिंगके' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ हे 'चटकस्य'॥

तस्य स्त्री चटका

तस्यति ॥ चटकस्य स्त्रीति स्त्रीत्वविवक्षायां 'पुंयोगात्' (४१११४८) इति प्राप्तो डीप् जातिलक्षणडीष् (४११६३) च अजादि (४१११४) पाटाद्वाध्यते । क्षिपकादित्वात् (७१३१४५) नेसम् ॥ (१) ॥॥ एकम् 'चटकस्त्रियाः' ॥ तयोः ।

C

पुमपत्ये चाटकैरः

तयोरिति ॥ चटकायाश्चटकस्य वा पुंमपत्यम् । 'चटकाया ऐरक्' (४।१।१२८) 'चटकादपीति वक्तव्यम्' (४।१।१२८) फलितम् । तयोश्चटकाचटकयोः—इति मुकुटः । तत्र । 'पुमान् श्चिया' (१।२।६६) इत्यन्तरङ्गकशेषप्रवृत्त्या द्वन्द्वासंभवात् ॥ (१) ॥॥ एकम् 'चटकपुमपत्यस्य' ॥

रुयपत्ये चरकेव हि॥ १८॥

हयेति ॥ स्त्री च तदपत्यं चेति । तस्मिन् । 'स्त्रियामप-त्ये छुग्वक्तव्यः' (वा॰ ४।१।१२८) इत्यैरको छुक् । 'छुक्त-द्धितछुकि' (१।२।४९) । पुनष्टाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥४॥ एकम् 'चटकह्यपत्यस्य'॥

कर्केरेटुः करेटुः स्यात्

कर्केति ॥ 'कर्क' इति रेटति । 'रेट्ट भाषणे' (भ्वा • उर्

१ 'अण् इत्यस्य स्थाने 'कर्भण्यण्' इति वा पाठः ।

से॰)। मृगव्वादिः (उ॰ १।३७)।—'अपष्ट्रादयश्च'—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिष्वस्य सूत्रस्यादर्शनात् ॥ (१)॥॥ के वायो जले वा रेटति । पूर्ववत् । 'कर्करेटुः करेटुः स्यात् करटुः कर्कराटुकः' इति रमसः॥ (२)॥॥ द्वे 'अग्रुभवादिपक्षिभेदस्य'॥

कृकणककरौ समी।

कुकेति॥ 'कु' इति कणति। 'कण शब्दे' (म्वा० प० से०)। अच् (३।९।९३४)। क्वकेण कण्ठेन अणति वा। 'अण शब्दे' (म्वा० प० से०)। अच् (३।९।९३४)। श-कन्ध्वादिः (वा० ६।९।९४)॥ (१)॥ ।। 'क्व' इति शब्द-करणशीलः। 'क्वनो हेतुताच्छील्या-' (३।२।२०) इति टः॥ (२)॥ ॥ द्वे 'अग्रभपक्षिभेदस्य'॥

वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि ॥ १९ ॥

चनेति ॥ वनं प्रियमस्य ॥ (१) ॥ ॥ परेण काकेन मृतः ॥ (२) ॥ ॥ कोकते । 'कुक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । 'सिल कल्यनि—' (उ० १।५४) इतीलच् ।—'अजि-रादयश्व' इति किरः—इति मुकुटः । तन्न । किरचि गुणाभा-वप्रसङ्गात् । कोकतेरिजराद्यनन्तर्भावात् उज्ज्वलदत्तादिष्वस्य सूत्रस्यादर्शनाच ॥ (३) ॥ ॥ अपि कायति । 'आतश्रोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । 'वष्टि भागुरिः' इस्ह्रोपः ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'कोकिलस्य'॥

काके तु करटारिष्टविष्ठपुष्टसकृत्प्रजाः । ध्वाङ्कात्मघोषपरभृद्विभुग्वायसा अपि ॥ २०॥

काके इति ॥ कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'इण्मीका-' (उ॰ ३।४३) इति कन् । 'काकः स्याद्वायसे वृक्षप्रभेदे पीठसपिंणि । शिरोवक्षालने मानप्रभेदद्वीपभेदयोः॥ काका स्यात्काकनासायां काकोलीकाकजङ्घयोः । रक्तिकायां मलय्वां च काकमाच्यां च योषिति ॥ काकं सुरतवन्धे स्यात् काकानामपि संहतो' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥॥॥ करोति शकुनम् । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ॰ ४।८१) । के रटित । 'रट परिभाषणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१। १३४) वा । 'करटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्भे निन्यजीवने । एकादशाहादिश्राद्धे दुर्दुह्रदेऽपि वायसें । (करटो वायभेदे') (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (३) ॥॥॥ न रिष्टमस्य । 'अरिष्टो लशुने निम्वे फेनिले काककङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ विलना पृष्टः ॥ (४) ॥॥॥ सकृत् प्रजा यस्य ॥ (५) ॥॥॥ च्वाङ्क्षति । 'ध्वाक्षि घोरवाशिते च' (भ्वा॰ प॰ से॰) अच् (३।१।१३४) । 'ध्वाङ्कः काके वकेऽधिनि । गरेहे,

ध्वाङ्की तु काकोल्याम्' (इति हैमः)॥ (६)॥॥॥ 'काँ, काँ,' इति शब्दनात् आत्मानं घोषयति । 'घुषिर् विशब्दने' (चु० उ० से०)। अण् (३।२।१)॥ (७) ॥॥॥ परं विभाति । 'डुम् व्' (चु० उ० से०)। किप् (३।२।७५)॥ (८) ॥॥॥ विल भुक्के । 'भुज पालनादौ' (६० प० अ०)। किप् (३।२। ७५)॥ (९)॥॥॥ वयते । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०)। 'वयश्व' (उ० ३।१२०) इल्लसच् ।—वयति—इति मुकुट-श्विन्त्यः । वयतेरात्मनेपदिलात् । 'वायसोऽगुरुवृक्षेऽपि श्रीवासध्वाह्लयोः पुमान्' (इति मेदिनी)॥ (१०)॥॥॥ दश 'काकस्य'॥

द्रोणकाकस्तु काकोलः

द्रोणेति ॥ हुणति । 'हुण हिंसागतिकै। टिल्येषु' (तु॰ प॰ से॰) अच् (३१११२४) । द्रोणाख्यः काकः । 'द्रोणो ना दग्धकाके स्यादश्वत्थाम्रो गुराविप' इति रद्रः । 'द्रोणोऽन्नियागढके स्यादश्वत्थाम्रो गुराविप' इति रद्रः । 'द्रोणोऽन्नियागढके स्यादश्वत्थामां चतुष्ठये । पुमान कृपीपतो कृष्णकाके, स्त्री नीवदन्तरे ॥ तथा काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादन्यामपीच्यते' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥॥ काकयति । 'कक लौल्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰) स्वार्थण्यन्तः । वाहुलकादोलच् 'काको-लं नरकान्तरे, । ना कुलाले द्रोणकाके, विषमेदे तु न स्नियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ 'द्रोणकाको दग्धकाको वृद्धकाको वनाश्रयः' इति त्रिकाण्डशेषः । द्वे 'डोंडका-क' इति ख्यातस्य ॥

दात्यूहः कालकण्ठकः।

देति॥ 'दाप् ठवने' (अ॰ प॰ अ॰)। किन् (३।३। ९४)। दातिं मारणमूहते। 'ऊह वितर्के' (भ्वा॰ आ॰ से॰) अण् (३।२।१)। यद्वा दित्यौहोऽयम् । 'तस्येदम्' । (४।३ १२०) इत्यण्। 'देविकाशिंशपा-' (७।३।१) इत्यात्वम्। 'वाह ऊट्' (६।४।१३२)। शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।१९४)। 'द्यात्यूहः कालकण्ठके। चातकेऽपि' इति हैमः॥ (१)॥॥॥ काले वर्षाकाले कण्ठो ध्वनिरस्य। 'कण्ठः खरेऽन्तिके गले' इति हदः। कालः कण्ठोऽस्य। कप् (५।४।१५४) 'क्लाल-कण्ठनीलकण्ठी पीतसारे महेश्वरे। दात्यूहे यामचटके स्वजरीटे शिसावले' इति हेमचन्द्रः॥ (१)॥॥। द्वे 'द्यात्यू-हस्य'॥

आतायिचित्री

आति ॥ आतायते तच्छीठः । 'तायृ संतानपाठ-नयोः' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णितिः। यद्यप्यत्र वृत्तिकारादिभिः—'अनुपसर्गे'—इत्युक्तम्। तथा भाष्ये उपसर्गेपि णितिः स्वीकृतः ॥*॥ स्वामी तु— आतपित—इति विगृह्णन् 'आतापी' इति पाठं मन्यते॥ (१)॥*॥ चिक्रति । 'चिक्र शैथित्ये हावकृतौ च' (भ्वा॰प॰ से॰) अच् (३।१।१३४)। 'चिक्रः खगे स चुक्रश्च पिक्र-

१-गृहं गृहिविशेषः। यथाहु:-'ध्वजो धूमश्च सिहश्च श्वा वृषश्च खरो गजः। ध्वाङ्कोऽष्टमस्तु प्राच्याचा ईशानान्ताः क्रमादमी॥' इत्यनेकार्थकरवाकरकौमुदी ।—'ध्वाङ्की काकोलिकायां स्यात्-' इति पाठस्तु मेदिनीस्थः॥

वत् क्लिनलोचने । क्लिनाङ्गि' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ हे 'चील' इति ख्यातस्य ॥

दाक्षाय्यगृधौ

दाक्षेति ॥ दक्षते । 'दक्ष वृद्धो शीघ्रार्थे च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः' (उ॰ ३।९६) दक्षाय्यस्यायम् । अण् (४।३।१२०) ॥ (१) ॥॥॥ गृध्यति । 'गृध्र अभिकाङ्कायाम्' (दि॰ प॰ से॰) । 'सुसूधान्गृधिभ्यः कन्' (उ॰ २।२४) । 'गृध्रः खगान्तरे पुंसि वाच्यलिङ्गस्तु छुच्धके' (इति मेदिनी) ।—गर्धते—इति मुकुटश्चिन्त्यः । गृधेदेवादिकलात् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'गृध्रस्य' 'गीध्य' इति ख्यातस्य ॥

कीरशुकौ

कीरेति॥ 'कि' इति ईरयित । अच् (३।१।१३४)—
इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः—इति मुकुटः । तन्न । णिजन्तिविग्रहप्रदर्शनादिगुपधत्वाभावात् । 'कीरः शुके पुंभून्नि
नीवृति' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ शोकति । 'शुक गतौ
( )। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा
शोभते । शवित वा । 'शुभ दीप्तौ' (भवा० आ० से०)।
'शु गतौ' ( )। वा । 'शुकवल्कोल्काः' (उ० ३।
४२) इति साधुः । 'शुको व्यासमुते कीरे रावणस्य तु मच्रिणि । शिरीषपादपे पुंसि ग्रन्थिपणे नपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'कीरस्य'॥

समी॥ २१॥

सेति॥ 'समी' इति त्रिष्ठ योज्यम्॥ ऋङ् ऋोञ्चः

कुङ्किति॥ कुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कृत्वग्दधक्-' (३।२।५९) इति साधुः॥ (१)॥॥॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) 'क्रोञ्चो द्वीपप्रभेदे स्यात् पिक्ष-पर्वतभेदयोः' (इति मेदिनी) । स्त्रियामजादिलाद्याप्॥॥॥ 'कुञ्चः' इति पाठे पचाद्यच् (३।९।९३४)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'क्रोञ्चस्य' 'करांगुळ' इति ख्यातस्य॥

अथ वकः कहः

अधेति ॥ वङ्कते । 'विक कौटिल्ये गतौ च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४)। आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्र नुम् । वबसोरैक्यम् । यद्वा वाति, वायति, वा । 'वा गत्यादौ' (अ॰ प॰ से॰) 'ओ वै शोषणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा कुन् (उ॰ २।३२)। 'आतो लोपः-'(६।४।६४) 'व' इति कायति वा । मूलविभुजादिः (वा ३।२।५)। विक्त वा । अच् (३।१। १४)। न्यङ्कादिः (७।३।५३) 'वकस्तु वकपुष्पे स्यात् कहे श्रीदे च रक्षसि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ 'क' इति शब्दम्, के जले वा ह्वयति । 'हेव् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा॰

उ० अ०) मूलविभुजादिलात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (२) ॥ । । (दीर्घजङ्घो निशेडः (तः) स्याद्वकोटः शुक्रवाय-सः । कङ्केरुद्दिबल्धिभुक् शिखीचन्द्रविहंगमः दिति विकाण्डशेषः ॥ ॥ द्वे 'वकस्य' ॥

पुष्कराह्वस्तु सारसः।

पुष्केति ॥ पुष्करं पद्मं तस्याह्वा आह्वा यस्य ॥ (१)॥॥ सरित भवः । 'तत्र भवः' । (४।३।५३) इत्यण् । 'सारसः पिक्षभेदेन्द्रोः क्षीवं तु सरसीरुहे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ हे 'सारसस्य'॥

कोकश्चकश्चकवाको रथाङ्गाह्वयनामकः ॥ २२ ॥

कोकेति ॥ कोकते । 'कुक आदाने' (भ्वा॰आ॰से॰) । अच् (३।१।१३४) । 'कोकश्रके वृके ज्येष्ठ्यां खर्जूरीद्धमभेक-योः' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥ शा क्रियते निशया वियोगी ।— घजर्थे कः—इति मुकुटः । तन्न । परिगणनात् । वस्तुतस्तु 'ढिक लोपः' (४।१।१३३) इति वत् 'के कृजादीनाम्' (वा॰ ६।१।१२) इत्यनेनैव कः द्वित्वं च । चकते । 'चक तृप्तां' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । रक् (उ॰ २।१३) वा । 'चकः कोके पुमान्, क्लीवं वजे सैन्यरथाज्ञयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भका-रोपकरणास्त्रयोः। जलावर्तेऽपि'(इति मेदिनी)॥(२)॥॥ चक-शब्देनोच्यते। 'वच भाषणे'(अ॰प॰अ॰) । घन् (३।३।१९)॥ (३)॥॥। रथाज्ञस्य चकस्याह्वयो नाम यस्य ॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'चक्रवाकस्य' 'चकवा' इति ख्यातस्य ॥

काद्म्बः कलहंसः स्यात्

कादेति ॥ कदम्बे समूहे भवः 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'कादम्बः स्यात् पुमान्पक्षिविशेषे सायकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ कलो मधुरवाक् हंसः । 'कल्ल-हंसस्तु कादम्बे राजहंसे नृपोत्तमे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'कादम्बस्य' 'वतक' इति ख्यातस्य ॥

उत्क्रोशकुररौ समी।

उदिति ॥ उत्कोशति । 'कुश आह्वाने' (भ्वा॰प॰से॰)। अच् (३।९।९३४) ॥ (१) ॥॥॥ कवते । 'कुट् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) 'कुवः करन्' (उ॰ ३।९३३)।—कु-रति । 'कुर शब्दे' (तु॰ प॰ से॰)। 'कुर छेदने' (तु॰ प॰ से॰)। बाहुळकात् अरक—इति खामिमुकुटौ 'कुवः करन्' इति सूत्रास्मरणमूळकौ ब्रेयौ ॥ (२) ॥॥। द्वे 'कुररस्य'॥

१ वस्तुतस्तु भाष्ये परिगणनताया अनुक्तेरुदाहरणतासंभवेना-किंचित्करमिदम् । अत एव कैयटेनापि (६।१।१२) उक्तंगार्तिक-व्याख्यायां 'चक्रः' इत्यत्र 'घञ्चर्ये कः' इत्येवोक्तम् । सैन्यपर्यायच-कशब्दव्याख्यायां स्वयमपि 'घञ्चर्ये कः' इत्युक्तत्वात्पूर्वापरवि-रुद्धं च ॥

हंसास्तु श्वेतगरुतश्चकाङ्गा मानसौकसः॥ २३॥

हंसा इति ॥ हन्ति गच्छति । 'वृत्वदिहनि-' (उ० ३।६२) इति सः । यद्वा अचि (३।१।१३४) 'भवेद्वणीगमा-दंसः' इति सक् । 'हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लोभनृपवि-ण्वकपरमात्मन्यमत्सरे । योगभेदे मन्त्रभेदे शारीरसंसदन्तरे । तुरंगमप्रभेदे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ श्वेता गहतो-ऽस्य ॥(२) ॥॥॥ चकाण्यङ्गान्यस्य । 'चकाङ्गो मानसौकि । चकाङ्गी कदुरोहिण्याम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ मान-सं सर ओकोऽस्य ॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'हंसस्य'॥

राजहंसास्तु ते चञ्चचरणैठींहितैः सिताः।

राजेति ॥ चज्जुसहितैश्वरणैः । शाकपाथिदादिः (वा॰ २१९१०८) । यद्वा चज्जुसिश्वरणैश्चेति द्वन्द्वः । 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य-' (२१४१२) इत्येकत्वं तु न भवति । 'मुखनासिका-' (९१९१८) इति 'हस्वदीर्घष्ठतः' (९१२१२०) इति च निर्देशेन तस्यानिर्थ- लज्ञापनात् । तेलेंहितैस्पलक्षिताः । हंसानां राजा । राजद- न्तादिः (२१२१३१) । 'राजहंसस्तु कादम्वे कलहंसे नृपो- तमे' (इति हममेदिन्यौ) ॥ (९)॥॥ एकम् 'राजहंसस्य'॥

मिलने**र्मा**लुकाख्यास्ते

मलीति ॥ किंचिद्ध्यवर्णेश्वज्ञचरणेरुपलिश्वताः । 'मिलिक' इति आख्या येषां ते । मलते 'मल धारणे' (म्वा॰ आ॰ से॰) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४१९९८) । खार्थे कन् (५१३१७५) ।—'अच इः' (उ॰ ४१९३९) —इति मुकुटः । तत्र । मलेलीन्तलात् । 'मिलिको हंसभेदे स्यात् तृणग्रस्ये-ऽपि मिलिका' इति रहः । 'मिलिको हंसभिचपि । मिलिका तृणग्रस्येऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥॥॥—मिलिकाकारमिश्च यस्य । शिक्तापाङ्गलात् (इति 'मिलिका-स्यः')—इति खामी । 'वहुबीहो सवश्यक्षणोः' (५१४१९९३) इति षच् ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'हंसभेदस्य'॥

धार्तराष्ट्राः सितेतरैः॥ २४॥

धार्तेति ॥ कृष्णेश्रज्ज्ञचरणेहपलक्षिताः । घतराष्ट्रे भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'धृतराष्ट्रः स्रराहि स्वात् पिक्षक्षित्रयभेदयोः' इति रभसः । ('धृतराष्ट्रः खगे सर्वे स्रराहि क्षत्रियान्तरे । धृतराष्ट्री हंसपद्याम्' इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कृष्णचश्चस्रस्य'॥

द्रारारिसाटिसाडिश्च

दारेति ॥ शरं नीरमुच्छति । शरं हिंसां वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'अच इः' (उ॰ ४।१३९) । 'गुन्द्रेष्वो-नी दारं नीरे' इति तालव्यादौ रमसः ॥॥॥ कपिलिकादि-लाद (वा॰ ८।२।१८) छत्वे 'दारालिः' अपि ॥॥॥

'शरातिः' इति पाठान्तरम् । शरमति । 'अत सात-त्यगमने' (भ्या० प० से०) । 'अज्यतिभ्यां च' (उ० ४। १३१) इतीण् ॥ (१) ॥॥॥ आ अटति । इन् (उ० ४। ११८)॥ (१)॥॥॥ अडति 'अड्ड उद्यमने' (भ्या० प० से०) । इन् (उ० ४।११८)॥—'अक्ष्यिक्या-मिण्'—इति मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादावेतत्स्त्रादर्श-नात् ॥ (३)॥॥॥ त्रयोऽपि स्त्रीलिङ्गाः । 'आडिः शरास्ति-वैरटी गन्धोली, वानरी कपी', इति स्त्रीलिङ्गकाण्डे रस्नकोषात् ॥॥ त्रीणि 'शरार्याः' 'आडी' इति स्थातायाः॥

वलाका विसकिण्डका।

बलेति ॥ वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'वलाकादयश्च' (उ॰ ४।१४) इति साधुः । वलेनाकति वा । अच् (३।१।१३४)॥ (१)॥॥ विसवत् कण्ठोऽस्याः॥(२) ॥॥ द्वे 'वकभेदस्य'॥

हंसस्य योपिहररा

हंसेति ॥ वृणीते सेवते सरः । 'वृङ् संभक्तों' (त्रया॰ आ॰ से॰) । 'व्रकादिभ्योऽटन्' (उ॰ ४।८१) । 'वरटा, द्वयोर्वरट्यां, स्त्री हंस्यां द्व, तत्पतौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'हंसस्त्रियाः' ॥

सारसस्य तु लक्ष्मंणा ॥ २५॥

सारेति ॥ लक्ष्मीरस्त्रस्याः । 'लक्ष्म्या अच' (ग॰ ५। २।१००) इति नः । 'सारस्यां लक्ष्मणा ना तु सोमित्रों श्रीमिति त्रिषु' इति रहः । 'लक्ष्मणा त्वोषधीभेदे सारस्यामिष योषिति । रामभ्रातरि पुंति स्यात् सश्रीके चाभिषे-यवत्' इति मेदिनी ॥॥ निर्मक्षारोऽपि । 'लक्षणश्चेय सारसे' इत्यमरमाला । 'लक्षणं नान्नि चिहेऽथ सारस्यां लक्ष-णा क्रचित्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'सारस-स्थियाः' ॥

जतुकाऽजिनपत्रा स्यात्

जित्विति ॥ जित्विव । 'इवे प्रतिकृती' (५।३।९६) इति कन् । 'रामठे जितुकं चर्मपत्राजतुकृतोः स्त्रियाम्' इति चवं-गैतृतीयादौ रमसः ॥ (१) ॥ अजिनमिव पत्रमस्याः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'जितुकायाः' 'चामचिरियं' इति ख्या-तायाः ॥

परोन्णी तेलपायिका।

पेति ॥ परं शत्रुं उष्णं यस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ।-'जातेः' (४।१।६३) 'इति डीष्-' इति मुकुटः । तन्न । 'स्नी-

१— 'महापुरुषिव प्रकटमीनशङ्खलक्षणं सरः' इति कादम्ब-रीक्षेषश्च—इति मुकुटः ॥ २— 'दीर्घमध्या च जतुका निशा-शश्च्यापिस्थितघनजत्कापटलकम्' इति प्रवक्षविप्रयोगदर्शनात्— इति मुकुटः ॥

[·] १ — तत्तत्स्वभाष्यकैयटानालोचनस्वकमेतत्॥

लाविष्टा जातिरियम्' इति स्वयमेव व्याख्यातत्वेन—'अल्ली-विषयात्–'(४।१।६३) इति ङीको निषेधात् ॥ (१) ॥॥॥ तैलं पिवति । 'पा पाने' (म्वा॰ प॰ अ॰) ण्वुल् (३।१। १३३)॥ (२)॥॥॥ 'तनुकृमिस्त्वन्द्रगोपः, परोष्णी तैलपा-यिका । तैलाम्यक्ता खलाधारा हीरा पिप्पलिका ख्रियाम्' इति रभसः ॥॥॥ द्वे मुखविष्टा 'वागुलिकादिनामि-कायाः'॥

वर्वणा मिश्रका नीला

वर्षेति॥ 'वर' इति वणति । 'वण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा। वर्वति । 'वर्ष गतौ' (भ्व॰ प॰ से॰) । युच् (उ॰ २।७८)॥ (१)॥॥॥ मशति 'मश शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'हनिमशिभ्यां सिकन्' (उ॰ ४।१५४)। मक्षति वा। 'मक्षरोषे संघाते च' (भ्वा॰ प॰ से॰)। क्षुन् (उ॰ २।३२) णुल् (३।१।१३३) वा॥ (२)॥॥॥ नीलति। 'णील वर्णे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। 'नीला' इति कियाशब्दोऽयं विवक्षितो न तु गुणशब्दः। अतो न डीष्। गुणविवक्षायां 'नीली' इति भवत्येव॥ (३)॥॥॥ 'नीलवर्णमिश्वकायाः' एकम् । केचित्तु नामत्रयमिदमाहुः। तदा तु 'वा संज्ञायाम्' (वा॰ ४।१।४२) इति युक्त एव डीषभावः॥

सरघा मधुमक्षिका ॥ २६ ॥

सरेति॥ सरं गतिमन्तं घातयति। 'अन्येभ्योऽपिन' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः। णिलोपे (६।४।५१) टिलोपः (६।४।९४३)। यद्वा रङ्घणं रघः। 'रिघ गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घित्करणात् 'अन्येभ्योऽपि' इति घः। आगमशास्त्रस्थानिस्त्वान नुम्। सह रघेण गस्या वर्तते॥ (१)॥॥ मपुकर्त्रां मिक्षका॥ (२)॥॥॥ दे 'सधुमिश्वकायाः'॥

पतिकका पुत्तिका स्यात्

पेति ॥ पतित । 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' (उ॰ १।११९) इत्य-ङ्गच् । खार्थं कन् (५।३।७५) संज्ञायां वा ॥ (१) ॥ ॥ पुत् कुत्सितं तायते। 'तायृ संतानपालनयोः' (भवा॰ आ॰ से॰)। वाहुलकात् कः यलोपः (६।१।६६)। 'केऽणः' (७।४।१३) इति हस्यः । 'प्रत्ययस्थात्–' (७।३।४४) इतीत्वम् । पुत् कुत्सितं शब्दं तनोति वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः स्वार्थं कन् (५।३।७५)॥(२) ॥ ॥ द्वे 'मधुमिस्न-काविशेषस्य'॥

दंशस्तु वनमक्षिका।

दंश इति ॥ दशति 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४)। 'दंशः कीटविशेषे च वर्मदंशनयोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ वनस्य मिसका ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'वनमक्षिकायाः' ॥

दंशी तजातिरलपा स्याद्

दंशीति ॥ अल्पा दंशजातिः । अपचयविवक्षायां गौरा-दिलात् (४।१।४१) डीष् ।—'जातेः–' (४।१।६३) इति डीष्—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मक्षिकाल्प-जातेः'॥

गन्धोली वरटा द्वयोः॥ २७॥

गन्धविति॥ गन्धयते। 'गन्ध अर्दने' (चु॰ आ॰से॰)। बाहुलकादोलच्। गौरादिः (४।१।५१) ('गन्धोलो वराटाग्रुण्ळोभंद्रायाम्' इति हैमः)॥ (१)॥॥॥ ग्रुणोति। 'गृज्
वरणे' (खा॰ उ॰ से॰)। 'शकादिभ्योऽटन्' (उ॰ ४।८१)
॥॥॥ डीषि (४।१।४१) 'वरदी' अपि। 'वरदा वरटीहंस्योस्तत्पतौ वरदः स्मृतः' इति तारपालः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'वरदायाः' 'वरडे' इति ख्यातायाः॥

भृङ्गारी चीरुका चीरी झिल्लिका च समा इमाः।

भृक्षेति ॥ भृक्षं भृक्षक्ष्यम् आ राति । 'रा दाने' (अ०प० अ०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । गौरादिः (४।१।४१) यद्वा विभित्ते । 'राष्ट्रक्षारो' (उ० ३।१३६) इति साधुः । यद्वा रूपेण भृक्षमृच्छति । 'क्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) अण् (३।११२) । 'भृक्षारी झिल्लिकायां च कनकालौ पुनः पुमान् (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ 'ची' इति रौति । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकात् कक् ॥॥॥ 'झीरुका' इति मुकुटः ॥ (२) ॥॥॥ चिनोति । 'चित्र् चयने' (खा० उ० अ०) 'शुसिचिमीनां दीर्घश्व' (उ० २।२५) इति कन् । 'चीरी झिल्ल्यां, नपुंसकम् । गोस्तने वस्त्रमेदे च रेखालेखनमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ चिल्लति । 'चिल्ल शैथिल्ये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) पृषोदरादिलाचस्य झः । गौरादिः (४।१।४१)। स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'झिल्ली चीर्यातपरुचोर्वर्लामुद्धर्तनांशके' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'झिल्लिकायाः' 'झिगुरी' इति ख्यातायाः ॥

समौ पतङ्गरालभौ

समाविति ॥ पति । 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' (उ० १।११९) इत्यङ्गच् । 'पतङ्गः शलभे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः । क्रीवं सूते' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥ ॥ शलति । 'शल चलने' (म्वा० प० से०) । 'कृश्शिलकलिगर्दिभ्योऽभच्' (उ० ३। १२२) ॥ (१) ॥ ॥ हे 'पतंगस्य' 'फणिग' इति ख्यातस्य ॥

खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः ॥ २८ ॥

खेति ॥ खे द्योतते । 'युत दीप्तां' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । खं द्योतयति । अण् (३।२।१) वा ॥ (१)॥॥।ज्योतिर्नक्षत्रम् । तद्वदिङ्गति । 'इगि गतां' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'चलनशब्दार्थात्–' (३।२।१४८) इति युच् ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'खद्योतस्य'॥

मधुत्रतो मधुकरो मधुलिण्मधुपालिनः। द्विरेफपुष्पलिङ्भृङ्गषट्रपदश्रमरालयः ॥ २९ ॥

मध्विति ॥ मधु व्रतं भक्ष्यं यस्य ॥ (१) ॥ ॥ मधु करोति तच्छींछः । 'कुञो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥।। मधु लेडि 'लिह आस्वादने' (अ० उ० अ०)। क्रिप् (३।२।०६) ॥ (३) ॥ ॥ एवं पुष्पिलट् ॥ (७) ॥ ॥ सधु पिवति 'पा पाने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३। २।३) इति कः । 'पिवतेः सुरासीध्वोः' (वा० ३।२।८) इति नियमात्र टक् (३।२।८) ॥(४) ॥३॥ 'अलो वृधिकलाङ्कलम् । तदिवास्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (५) ॥*॥ द्वौ रेफो नाम्नि यस्य ॥ (६) ॥ ॥ विभार्ति । 'मृत्रः किनुद् च' (उ॰ १।१२५) इति कन् ।-- 'श्रङ्गाङ्गमङ्गाः' इति-इति मुक्-टिश्वन्तः । उणादिषु तादशसूत्राभावात् ॥ (८) ॥ ॥ पट् पदान्यस्य ॥ (९) ॥३॥ अमति । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प॰ से॰) । 'अर्तिकिमभ्रमिचिम-' (उ॰ ३।१३२) इति करन्। 'भ्रमरः कामुके भक्ते' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥ ॥ अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४।११८)। 'अिल: सुरापुष्पिलहोः' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥ ॥ एकादश 'भ्रमरस्य' ॥

मयूरो वर्हिणो वर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुङ्ग् । शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्पपि ॥३०॥

मेति ॥ मयते । 'मय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । खर्जाि दित्वात् (उ० ४१९०) ऊरः । मह्यां रौति वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३१२१०९) इति हः । पृषोदरादिः (६१३१०९) ॥ (१) ॥ ॥ वर्हमस्त्यस्य । 'फलवर्हाभ्यामिनन्' (वा० ५१२। १२२) ॥ (२) ॥ ॥ । इनिः (५१२११९५) ॥ (३) ॥ ॥ ॥ नीिलः कण्ठोऽस्य ॥ (४) ॥ ॥ ॥ भुजंगं भुद्धे । 'भुज पालनादौ' (६० प० अ०) । किप् (३१२१०६) ॥ (५) ॥ ॥ । शिखास्त्यस्य । 'दन्तशिखात् संज्ञायाम्' (५१२१२१३) इति वलच् ॥ (६) ॥ ॥ ॥ पक्षे त्रीह्यादित्वात् (५१२११६) इनिः । शिखावत्यन्यिलिकः । पद्देति मेदिनी)॥ (०) ॥ ॥ केकास्त्यस्य । त्रीह्यादित्वात् (५१२११६) इनिः ॥ (८) ॥ ॥ मेघनादेनानुलस्ति तन्त्रीलः 'लस् श्लेषणकीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'सुप्यजातौ–' (३१२१०८) इति णिनिः ॥ (९) ॥ ॥ नव 'मयूरस्य' ॥

केका वाणी मयूरस्य

केकेिति ॥ के मूर्धिनि कायति । 'कै शब्दे' (स्वा॰ प॰ अ॰) । 'अन्येस्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । 'हल-दन्तात्-' (६।१।९) इत्यक्षक् ॥ (१) ॥॥ एकम् 'मयूर-वाण्याः'॥

समी चन्द्रकमेचकौ । समाचिति ॥ चंद्र 'इव । इवे प्रतिकृतौ' (५।६।९६) इति

कन् ॥ (१) ॥ ॥ मेचको वर्णोऽस्त्यस्य । अच् (५।२।१२७)। 'वर्हिकण्ठसमं वर्ण मेचकं ब्रुवते बुधाः' इति कालः । 'मेचकः इयामले कृष्णे तिमिरे वर्हिचन्द्रके' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पिच्छस्यचन्द्राकृतेः' ॥

शिखा चूडा

शीति ॥ शेते । 'शीडो हस्मश्च' (उ० ५।२४) इति सः । 'शिखा शासावहिंचूडाठाङ्गिठक्यममात्रके । चूडामात्रे शिकायां च ज्वाठायां प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ शा चुड्यते । 'चुड समुच्छाये' (तु० प० से०) भिदादिपा-ठाद् (३।३।१०४) अङ्दीर्धः । 'च्यूडा वडमा शिसायां वाहुमूषणे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'मयूरशिखायां खायाः'॥

शिखण्डश्च पिच्छवर्हे नपुंसके ॥ ३१ ॥

शिखेति ॥ शिखिनाम्यते । 'अम गलादिषु' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अमन्ताहुः' (उ॰ ११९४) । शकम्धादिः (वा॰ ६१९१९४) । 'शिखण्डो वर्हचूडयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (९) ॥ । ।।। पिच्छयति । पिच्छयते वा । 'पिच्छ कुट्टने' (चु॰ प॰ से॰) । अच् । (३१३१२४) धन् (३१३१९) वा । 'पिच्छा पूगच्छटाकोपमोचाशाल्मिलवेष्ठके । भक्तसंभूतमण्डे च पङ्कावश्वपदासये ! स्त्रियां, पुंसि तु लाङ्क्ले न द्वयोर्वर्हचूडयोः' (इति मेदिनी)॥ (२) ॥ ॥ वर्हति । 'यह युद्धौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३१९१९४) । 'वर्ह्ष पिच्छे दले-ऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'मयूरिप-च्छस्य'॥

खगे विहंगविहगविहंगमविहायसः। शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः॥३२॥ पतित्रपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजाः। नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्रयः॥३३॥ नीडोद्धवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः।

खग इति ॥ खे गच्छन्ति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।९०९) इति डः । 'खगः सूर्ये प्रहे देवे मार्गणे च वि-हंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥॥॥ विहायसि गच्छन्ति । 'गमश्र' (३।२।४०) इति खच् । 'विहायसो विह च' (वा॰ ३।२।३८) । 'खच डिद्वा' (वा॰ ३।२।३८) ॥ (२) ॥॥॥ (४) ॥॥॥ डे (वा॰ ३।२।४८) तु । 'विहायस्तु त्रिलिङ्गः स्यादाग्रुगे ना विहंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ विजहाति भुवम् । 'ओहाक् खागे' ('जु॰ प॰ अ०) । 'विहाधाञ्भ्यइछन्दसि' (उ॰ ४।२२९) इखमुन् णिच । कचिच्छान्दसा अपि भाषायां प्रयुज्यन्ते । तेन लोकेपि । यद्वा विहाययति । 'हय गतौ (भवा॰ प॰ से॰) । 'हि गतौ' (खा॰ प॰ अ०) वा खार्थण्यन्तः । 'सर्वधातुभ्योऽसन्' (उ० ४। १८९) 'विहायाः शकुनौ पुंसि गगने पुंनपुंसकम्' (इति मेन्

दिनी)।। (५)।।*।। शकोति । 'शुक्रु शक्तौ' (खा॰ प॰ अ०) । 'शके रुनोन्तोन्त्युनयः' (उ० ३।४९) इति प्रखय-चतुष्टयम् ॥ (६) ॥ ॥ पक्षावस्य स्तः इनिः (५।२।११५) ॥ (७) ॥ । 'शकुनिः पुंसि विहगे सौवले करणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥ । 'शकुन्तः कीटभेदे स्याद्भासपिक्ष-विहंगयोः' इति मेदिनी ॥ (९)॥॥ 'शकुन्तस्तु पुमान् प-क्षिमात्रपक्षिविशेषयोः । ग्रुभशंसिनिमित्ते च शकुनं स्यात्रपुं-सकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥ ।। द्विर्जायते । 'अन्येष्व-पि' (३।२।१०५) इति डः । 'हिजः स्याद्राह्मणक्षत्रवैस्यद-न्ताण्डजेषु ना । द्विजा भाग्या हरेणी च' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥ । पतत्रमस्यस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (१२) ।। ।। एवं पत्री । 'पत्री इयेने पत्ररथे काण्डद्वरथिकादिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१३) ॥ ॥ पतेन पक्षेण गच्छति । डः (वा॰ ३।२।४८) ॥ (१४) ॥ ।। पति । पतु गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। शता (३।२।१२४) ॥ (१५) ॥ पत्रं पतत्रं रथ इव यस्य ॥ (१६) ॥ ॥ अण्डाज्ञायते सा। 'पञ्चम्याम्' (३।२।९८) इति डः । 'अण्डजो मृगनाभौ स्यात्सरटेऽहौ खगे झपे' (इति मेदिनी) ॥ (१७) ॥ ॥ नगो वृक्षः, नगे वा ओको यस्य । 'नगौकाः पुंति शरभे पक्षिपञ्चास्ययोरिप' इति मेदिनी—जलौकावदु 'आदन्तः' अपि—इति मुकुटः ॥ (१८) ॥ ॥ वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य । इनिः (५।२।११५)। ('वाजी वाणाश्वप-क्षिषु' इति मेदिनी) ॥ (१९) ॥ ॥ विकिरति । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२०) ॥ शा वाति । 'वा गतौ' (अ० प० अ०) 'वातेर्डिच' (उ० ४।१३४) इतीण् ॥—'वेत्रो डित्' (उ० ४।७२)—इति खामिमुकुटौ चिन्सौ। ईचिप्रसयप्रकरणेऽस्य पाठाद् 'वीचिः' इति रूपापत्तः ॥ (२१) ॥ ॥ 'विष्करः शकुनिर्वा' (६।१। १५०) इति पक्षे सुट् । 'परिनिविभ्यः-'(८।३।७०) इति षलम् ॥ (२२) ॥ ॥ पतित । 'पतेरत्रिन्' (उ० ४।६९)। —'उणादयो बहुलम्' (३।३।१) इति पतेरत्रिः—इति मुकुट एतत्सूत्राज्ञानमूलकः ॥ (२३) ॥ ॥ नीडे उद्भवो येषाम् ॥ (२४) ॥ ॥ गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) 'झयः' (८।२।१०) इति वत्वं तु न । यवादित्वात् (८।२।९) 'तसौ मत्वर्थे (१।४।१९) इति भत्वम्।। (२५)।। ॥। पतितुमिच्छवः। लटःशता (३।२।१२४) । 'सनि मीमा-'(जारापर) इतींस् ॥ (२६) ॥*॥ 'नभसं खं मेघवर्त्म विहायसम्' इति निगमाद्दन्तम् । नभसं गच्छति । 'गमश्र' (३।२।४७) इति खच् ॥ (२७) ॥ 🕬 सप्तविंशतिः 'पक्षिमात्रस्य'॥ तेषां विशेषा हारीतो मद्वः कारण्डवः प्रवः ॥३४॥ तित्तिरिः कुक्भो लावो जीवंजीवश्चकोरकः। कोयष्टिकष्टिहिमको वर्तको वर्तिकादयः॥ ३५॥ तेषामिति ॥ एते पक्षिणां भेदाः 'हारिः पथिकसंतान-

द्युतादिभङ्गयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)। हारिमित ईतो वा हारोऽस्लिस्मिन् । इनिः (५।२।११५) । हारि मनोहरम् इतं गमनमस्य । यद्वा हारयति किप् (३।२।१७८) । एति सा 'ई गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः। हा चासावीतश्च 'हरीतो विहगान्तरे । मुनौ छद्मनि' इति हेमचन्द्रः । ('हरीयाल' इति ख्यातः) ॥(१) ॥*॥मज्जति। 'दुमस्जो शुद्धों' (तु० प० अ०) 'भृमृशी–' (उ० १।७) इत्युः । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । सस्य जरूवेन (८।४।५३) दः। 'मद्धः पानीयकाकिका' इति रमसः ॥ (१) ॥ ।।।। रमणम् । 'ञमताडुः' (उ० १।११४) इति रमेर्डः। ईषद्रण्डः। 'ईषदर्थे च (६।३।१०५) इति कोः का । कारण्डं वाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥ ॥ हवते । 'हुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ 'सुवः हक्षे हती कपौ। शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजाती भेल-कभेकयोः। क्रमनिम्नमहीभागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे प्रवं गन्धतृणे मुस्तकभिद्यपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ ।।।। 'तित्तिशब्दं' राति । बाहुलकात्कः । 'तिन्तिरिः पक्षिणि मुनौ' इति हैमः ॥ ॥ अदन्तपक्षे 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'कपोतलावितित्तिराः' इति वाचस्पतिः॥ (१)॥ ॥शा 'कुक' इति शब्दं कोति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) वाहुलकाद्भक् । 'कुक्कु'शब्दं भाषते । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।९०९) इति डः । वनकुक्ट्टोऽयम् ॥ (१) ॥**∗॥ लावयति । '**ॡ्रज् छेदने' (क्या॰ उ॰ से॰) खार्थण्यन्तः । अच् (३।१। १२४)॥ (१)॥॥ जीवं जीवयति । तद्दर्शनेन वि-पनाशकत्वात् । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (वा० ३।३।११३) इति बाहुलकात्खच् । 'जीवंजीवः खगान्तरे । द्वमभेदे चकोरे च' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ चकति । 'चक तृप्तों' (म्वा० प० से०)। 'कठिचकिम्यामोरन्' (उ० १।६४) स्वार्थं कन् (पाराष्प) ॥१॥॥ कं जलं यष्टिरिवास्य । पृषो-दरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥४॥ 'टिष्टि' शब्दं भाषते । 'टिट्टि'शब्देन भाति वा। 'अन्येभ्योऽपि-'(वा॰ ३।२।१०९) इति डः। कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥҂॥ वर्तते 'वृतु वर्तने'। ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१)॥**ः॥ —उदीचां** तु स्त्रियामित्त्वम् । प्राचां न (वा॰ ७।३।४५)। इति स्त्रियां रूपद्वेयप्रदर्शनाय 'वर्तिका'यहणम् ,—इति प्राञ्चः ॥ वस्तुतस्तु 'वृतेस्तिकन्' (उ॰ ३।१४६) इति तिकन्नन्तस्य मूषिकवत् पुंस्यपि 'वर्तिकः' इति रूपकथनमिदम् । 'वर्तकस्तु खुरेऽश्वस्य विहगे वर्तिका द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ आदिना शारिकादयो _{ज्ञेयाः ॥ 'पक्षिजातिविशेषाः' ॥}

१—'अन्यक्तशब्दं' इत्यपि पाठः ॥ २—'कोयष्टिष्टिट्टिभंः कोकः ककरो वर्तिकादयः' इति क्षीरस्वामिन्याख्यातपाठे तु न रूपद्वयप्रदर्शनम्—इति बोध्यम् ॥

गरुत्पक्षच्छदाः पत्रं पतत्रं च तन्रहस्।

गरुद्ति ॥ गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । यद्वा गृणाति । 'गृ शब्दे' (क्र्या॰ प॰ से॰) । 'मृत्रोहतिः' <mark>(उ॰ १।९४) ॥ (१) ॥३॥ पक्षयति । पक्ष्यते वा । 'पक्ष</mark> परिम्रहे' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घज् (३।३।९९) वा **'पक्ष**स्तु मासार्घे गृहसाध्ययोः । चुह्री-रन्ध्रे बले पार्श्वे वर्गे केशीत्परश्चये । पिच्छे विरोधे देहाङ्गे सहाये राजकुखरे' इति (मूर्धन्यपान्तेषु) हैमः ॥ ॥ सान्तो-Sपि । 'पक्षस्ती च स्मृतौ पक्षौ' इति शुभाङ्कः ॥ (२) ॥ ॥ <mark>छाद्यतेऽनेनाङ्गम् । 'छद संवरणे' (चु० उ० से०</mark>) । ण्यन्तः । 'पुंसि–' (३।३।१२१) इति घः । 'छादेर्घेन' (६।४।९६) इति हस्यः । 'गरुतपक्षौ नरौ छद्म्' इति वोपालितात्हीवमपि ॥ (३) ॥ ॥ पतत्यनेन । 'दाम्री-' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । '<mark>पत्रं</mark> तु वाहने पर्णे स्यात् पक्षे शरपक्षिणोः' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ पतन्तं त्रायते । 'त्रैङ् रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०)। <mark>'आतोऽनुप−' (३।२।३) इति कः । पतेर्वाहु</mark>ळकाद्त्रन् वा ॥ (५) ॥»॥ तन्वां रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥ ॥ ,षट् 'पक्षस्य' ॥

स्त्री पक्षतिः पक्षमूलम्

स्त्रीति ॥ पक्षस्य मूलम् । 'पक्षात्तिः' (५।२।२५) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे **'पक्षम्लस्य'**॥ चञ्चस्त्रोटिरुभे स्त्रियौ ॥३६॥

चश्चिति॥ चञ्चति। 'चञ्च गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। वाहुलकादुः। 'चञ्चश्वञ्चस्या त्रोटिः' इति हलायुधः। मित्र यादौ (१) निपातितः। अपष्ट्वादिलादित्यन्ये—इति मुकुटः। तत्र। गणद्वयस्योज्वलदत्तादिष्वदर्शनात्। 'चश्चः पचाङ्गले त्रोख्याम्' इति हैमः॥ (१)॥॥ त्रोख्यते। 'त्रुट छेदने' (चु॰ आ॰ से॰) चुरादिः। 'अच इः' (उ॰ ४।१३९)। 'त्रोटिश्वश्वां खगान्तरे। मीनकट्फलयोः' इति हैमः॥(२)॥॥॥ द्वे 'पक्षितुण्डस्य' 'चोंच' इति ख्यातस्य॥

प्रडीनोड्डीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः।

प्रेति ॥ प्रथमम्, ऊर्ध्वम्, संगतम्, वा डयनम्, 'डीङ् विहायसा गतौ' (दि॰ आ॰ अ॰)। 'नपुंसके भावे क्तः' (३। ३।११४)॥ 'स्वादय ओदितः' (दि॰ गणसूत्रम्) इत्योदि-स्वात् (८।२।४५) निष्ठानत्वम् ॥—प्रडीनं तिर्धगगमनम्— इत्यन्ये॥ (१)॥ ॥ (२)॥ ॥ (३)॥ ॥ 'एताः' इत्यनेन हि डीनाद्या बोध्याः॥ ॥ 'पश्चिणां गतिविद्रोषाणां' पृथकपृथगेकैकम्॥

पेशी कोषो द्विहीनेऽण्डम्

पेशीति ॥ पिंशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से)।

१ — के राशान्दात्परीभूतः पक्षरान्दश्रयार्थक इत्यर्थः ॥

'हिपिशिहहि—' (ड॰ ४११९९) इतीन् । 'कृदिकारात्—' (ग॰ ४१९१४५) इति वा ङीष् ॥ 'पेशी सुपक्कणिके मांस्यां ख- कृपिधानके । मांसिपिण्ड्यामण्डभेदे' (इति तालव्यान्तेषु मे- दिनी) ॥ (१) ॥ ॥ कृष्यिति निष्कामत्यस्मारस्ययमेव । 'अक्तिरि च' (३१३१९) इति घज् ॥ 'कोषोऽस्र्री कुझले पात्रे पेर्यां शब्दादिसंत्रहे । जातिकोशेऽर्थसंघाते दिव्ये खन्निपधानके' (इति मूर्धन्यान्ते मेदिनी) ॥ ॥ तालव्यान्तोऽप्ययम् ॥ 'कोशोऽस्र्री—' (इति तालव्यान्तेषु मेदिनी) यथा पठितम् ॥ (२) ॥ ॥ नामद्वयमिदम् ॥ स्वामी तु—पेशीनां मांसखण्डानां कोशो भाण्डागारः—इति व्याचक्षाणो नामैकमिद्मि-च्छिति ॥ ॥ हाभ्यां हीने क्रीव इत्यर्थः ॥ अमत्यस्मात् । 'अमगत्यादिषु' (भवा० प० से०) 'जमन्ताइः' (उ० १।११४) ॥ 'अष्ड मुष्के च पेर्यां स्थात्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'अष्डस्य' 'अण्डा' इति ख्यातस्य ॥

कुलायो नीडमिस्त्रयाम् ॥ ३७॥

कुलेति ॥ कुलं पिक्षसंतानोऽयतेऽत्र । 'अय गतौ' (भ्या॰ अ॰ से॰) 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन् ॥ यद्वा कौ लायो गितरस्मात् ॥—कुलान्ययन्ते निःसरन्लतः । 'हन्लश्व' (३।३।१२१) इति घन् —इति मुकुटः । तन । 'हलश्व' (३।३।१२१) इत्व घन् —इति मुकुटः । तन । 'हलश्व' (३।३।१२१) इत्यत्र 'करणाधिकरणयोः' (३।३।१२७) इत्यन्तु युमान्स्थानमात्रे स्थात् पिश्चवासके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥। नितराम् ईड्यते । घम् (३।३।१९) ॥ यद्वा निश्चिता इलन्लत्र । 'इल खप्ने' (तु॰ प॰ से॰) । 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन् । संज्ञापुर्वकत्वात्र गुणः । डलयोरेकत्वम् ॥ 'नींडं स्थानकुलाययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'पिक्षवासस्य' ॥

पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिद्युः।

पोत इति ॥ पुनाति, पवते वा । 'पूज् पवने' (ऋया॰ इ॰ से॰)। 'पूङ् पवने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) वा 'हसिमृष्ठि-ण्-' (उ॰ ३।८६) इति तन् । स्त्रियाम् 'पोती'। 'वयसि प्रथमे' (४।१।२०) इति डीप्। 'पोतः शिशौ वहित्रे च गृहस्थाने च वाससि' इति मेदिनी॥ (१)॥॥॥ पायते। पिवति वा। 'पा रक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰)। 'पा पाने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) वा। 'अभेक्पृथुकपाका वयसि' (उ॰ ५।५३) इति साधुः। स्त्रियाम् अजादित्वात् (४।१।४) टाप्। मुकुटस्तु— 'इण्भीका-' (उ॰ ३।४३) इति कन् । पच्यते परिणम्यते-ऽनेन। 'हल्ख' (३।३।१२१) इति घिन वा इत्याह। तन्न। अवयसि चरितार्थयोरनयोवयसि 'अभेक-' (उ॰ ५।५३) इत्यनेन वाधनात्। 'पाकः परिणतौ शिशौ। केशस्य जरसा शौक्षचे स्थाल्यादौ पचनेऽपि च' (इति मेदिनी)। इत्येतेष्व-थेषु शिशुभिनेषु मुकुटव्याख्या युक्ता। शिशौ त्वस्मदीया— इति ध्येयम्॥ (२)॥॥॥ अर्थते वृद्धि प्राप्यते 'ऋ गतौ प्रा-इति ध्येयम्॥ (२)॥॥॥ अर्थते वृद्धि प्राप्यते 'ऋ गतौ प्रा-

पणेऽपि च' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' (उ॰ ५।५३) इति साधुः । मुकुटस्तु—सदैव इयर्ति चलति, वृद्धिं गच्छति वा । 'अर्तिगृभ्यां भः' (उ० ३।१५२) ततः खार्थे कन् (५।३।७५)-इति व्याख्यत् । तन्न । 'अभेकः कथितो बाले मूर्खेऽपि च कृशेऽपि च' (इति मेदिनी) इत्यत्र वालभिनेऽर्थे सावकाशस्यास्य 'वयसि अर्भक' (उ० ५।५३) इसनेन वाधनात् ॥ (३) ॥ ॥ डिम्भयति । 'डिमडिमि संघे' नुरादिः । अन् (३।१।१३४) । 'डिस्मोऽपि वालिशे बाले' (इति मेदिनी) डीङ आत्मनेपदित्वात्—'डयति-' इति स्त्रामी, — डयनं डी: । डिया भाति — इत्यादि मुकुटश्वी-पेक्यो ॥ (४) ॥ ॥ पर्थयति । पर्थ्यते वा 'पृथु प्रक्षेपे' चु-रादिः । प्रथते वा । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'अभैकपृथुकपाका वयसि' (उ॰ ५।५३) इति साधुः।-पृथु कायति-इति खामिमुकुटौ चिन्त्यौ । 'पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादिभधेयवत्' (इति मेदिनी) इत्यत्र पूर्वव-द्वयसि चरितार्थत्वेनास्य वयसि बाधनात् ॥ (५) ॥ ॥ शन्यते । 'शव गतौं' (भवा प० से०) । घज् (३।३।१९)। स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (६) ॥३॥ इयति, शायते, वा। रैशोतमूकरणे' (दि॰ प॰ अ॰) । 'शः कित् सन्वच' (उ॰ १।२०) इत्युः सन्बद्भावाद्वित्वेत्वे ।-शशति ष्ठतेन गच्छति। 'दाश द्वतगतौ' (भ्वा ॰ प्र ॰ से ॰) । 'शशिरपोरत इः' इति (कुः)—इति मुकुटश्चिन्सः। उज्ज्वलदत्तादिषु 'शशिरपोरतः' इति सूत्रादर्शनात् ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'शिशुमात्रस्य'॥

स्त्रीपंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्

स्त्रीति ॥ स्त्री च पुमांश्व 'अचतुर-' (५।४।००) इति अच्॥ (१) ॥ ॥ मेथित 'मिथृ मेथृ संगमे' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । 'श्विधिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ॰ ३।५५) इत्युनन्।— वाहुलकादुणाभावः—इति मुकुटस्तु एतत्सूत्राज्ञानमूलकः । 'मिथुनं न द्वयो राशिभेदे स्त्रीपुंसयुग्मके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ हो द्वौ । 'द्वन्द्वं रहस्य-' (८।१।९५) इति साधुः । 'द्वन्द्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुनयुग्मयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि । 'स्त्रीपुरुष रूपयुग्मस्य' । मुकुटस्तु द्वन्द्वस्योत्तरान्वियत्वमेव स्त्रीकुर्वन्नुक्तमेदिनीविरोधादुपेक्ष्यः ॥ युगमं त युगलं युगम् ॥ ३८॥

युग्ममिति ॥ युज्यते । 'युजिर् योगे' (रु॰ उ॰ अ॰)। 'युजिर्चितिजां कुश्व' (उ॰ १।१४६) इति मक् । 'युग्मं यमलयामले' इति रभसः ॥ (१) ॥॥ वृषादित्वात् (उ॰ १।१०६) कलच् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुलम् । युगं लाति वा । युगमस्लस्य वा । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् ॥ (२) ॥॥॥ युज्यते । घन् (३।३।९९) । कुत्वम् (७।

३।६२) संज्ञापूर्वकत्वात्—'रथयुगप्रासङ्गम्' (४।४।७६) इति छिङ्गाद्वा गुणाभावः । 'युगो रथहलायङ्गे न द्वयोस्तु छता-दिषु । युगमे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिनामौष्धेऽपि च' (इति मे-दिनी) ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'यमलस्य'॥

समूहनिवहन्यूहसंदोहविसरवजाः। स्तोमोघनिकरवातवारसंघातसंचयाः॥ ३९॥

समुदायः समुद्यः समवायश्चयो गणः। स्त्रियां तु संहतिर्नृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम्॥ ४०॥

समूहेति ॥ समूह्यते । 'ऊह वितर्के' (भ्वा॰आ॰से॰)। घज् (३।३।१९) ।—'हलश्व' (३।३।१२१) इति मुकुटस्य प्रमादः । तत्र 'करणाधिकरणयोः' इत्यस्यानुवर्तनात् ॥ (१) ॥ ।। नितरामुह्यते । 'वह प्रापणे' (स्वा॰ उ॰ अ॰)। 'पुंति–' (३।३।११८) इति घः। 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति वा । वहति वा । अच् (३।३।१३४) ॥ (२) ॥४॥ व्यू-ह्यते । घञ् (३।३।१९) । 'ब्यूहः स्याद्वलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कथोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ संदुद्धते । 'दुह प्रपूरणे' (अ॰ उ॰ अ॰) । घञ् (३।३।१९) ॥ (४) ॥ ।।। विसरति । 'स गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । अच् (३।१।१३४)। ('विसरः प्रसरे बजे' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ वजित । 'व्रज गतौ' (स्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । 'व्रजो गोष्टाध्ववृन्देषु' (इति मेदिनी) । करणाधिकरणव्युत्पत्तौ तु 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति निपातितः ॥ (६) ॥<।। स्तूयते<mark> । 'ष्टुच् स्तुतौं' (अ० उ० अ०) । 'अर्तिस्तुसु–' (उ०</mark> १।१४०) इति मन्॥ (७) ॥ ॥ आ उह्यतेऽनेन 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्व-म्। 'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च हुतनृ-त्योपदेशयोः' इति मेदिनी ॥ (८) ॥ ॥ निकीर्यते । 'कृ वि-क्षेपे' (तु॰ प॰ से॰)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। 'निकरो निवहें सारे न्यायदेयधने निधौ' (इति मेदिनी) ॥ (९)॥॥॥ व्रत्यते नियम्यते । 'मुण्डमिश्र-' (३।१।२१) इति ण्यन्ताइ-तशब्दाद् घन् (३।३।१९)। अच् (३।३।५६) वा 'ब्रात-च्फञोः-' (पारा११३) इति लिङ्गाद्वृद्धिः ॥ (१०) ॥*॥ वार्यते आच्छायतेऽनेन 'वृ वरणे' चुरादिः । 'पुंसि-' (३। ३।११८) इति घः। 'वारः सूर्यादिवासरे। द्वारे हरे कुन्ज-वृक्षे वृन्दावसरयोः क्षणे' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥ ॥ सं-हुन्यते । घञ् (३।३।१९) 'हनस्तोऽचिण्णलोः–' (७।३।३२)। 'हो हन्तेः-' (७१३।५४) इति घः । 'संघातः पुंसि घाते च संहतौ नरकान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥ ॥ संची-यते । 'चिञ् चयने' (खा॰ उ॰ अ॰)। 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१३) ॥*॥ समुदायते । 'अय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। आङ्। अच् (३।१।१३४)। 'समुदायः समूहे स्याद्युदे' (इति मेदिनी) ॥ (१४) ॥ ॥ समुदीयते । 'इण् गतीं'

१—मेदिनीतस्तु द्वन्द्वस्य युग्मपर्यायताया अपि प्रतीत्या तदि-रोधः । किं तु 'त्वन्ताथादि न पूर्वभाक्' इतिप्रतिज्ञाविरोधादुपेक्ष्यः ॥

(अ॰ प॰ अ॰) 'ई गतौं' (अ॰ प॰ अ॰) वा । 'एरच्' (३।३।५६) । 'भवेत्समृदयः संघे संयुगे च समुद्रमे' (इति मेदिनी) ॥ (१५) ॥ ॥ समवा-य्यते । 'अय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । घञ् (३।३।१९)।-समवयन्यनेनास्मिन् वा । घञ् (३।३।१९)—इति मुकुटः । तन । 'अजब्भ्याम्-' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरो-थात् । बाहुळकस्यागतिकगतित्वात् ॥ (१६) ॥३॥ चीयते । 'चित्र् चयने' (खा॰उ॰अ॰) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'चयः समूहे प्राकारमूळवन्धे समाहतौ' (इति मेदिनी) ॥ (१७)॥॥॥ गण्यते । 'गण संघाते' (चु० उ० से०) । घन् (३।३।१९) । 'एरच्' (३।३।५६) वा । अह्रोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । 'गणः प्रमथसंख्योघे चण्डीसैन्यप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१८) ॥ ॥ संहन्यते । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१९) ॥ ॥ वृण्यते । 'वृणु भक्षणे' (तु० प० से०) । वृणोति वा । 'अन्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति साधुः ॥ (२०) ॥:।। नि कुरति । नि कुर्यते वा । 'कुर छेद्ने' (तु॰ प॰ से॰) । वा-हुलकादम्बच् अत उत्वं च ॥ (२१) ॥*॥ कुत्सितमम्बते, अम्ब्यते वा। 'अबि शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) 'कोः कत्-' (६।३।१०१) घन् (३।३।१९) वा कदति, कद्यते वा । 'कदिः' सौत्रः । वाहुलकादम्बच् ॥ 'कदम्बं निकुरम्वे स्यात्रीपसर्षपयोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (२२) ॥ ॥ द्वाविंशतिः 'समृहस्य'॥

वृन्द् भेदाः

वृन्देति ॥ समूहविशेषा उच्यन्ते ॥

समैर्वर्गः

सेति ॥ समैहपलक्षितम् । वृज्यते 'वृजी वर्जने' (अ॰ आ॰ से॰)। घत्र् (३।३।१९) । कुत्वम् (७।३।५२)॥ (१)॥॥।

संघसार्थौ तु जन्तुभिः।

संघेति ॥ संहन्यते । घञ् (३।३।१९) । 'संघोद्धौ गण-प्रशंसयोः' (३।३।८६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ सरति, स्वियते, वा । 'स् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सर्तेणितः' (उ० २।५) इति थन् । 'सार्थो वणिक्समूहे स्यादिष सं-घातमात्रके' (इति मेदिनी) । 'यूथादयश्व'—इति मुकट-श्विन्त्यः ॥ (२) ॥*॥ भागुरिस्तु पर्यायतामाह—'संघसंघा-तपुंजीघसार्थयूथकदम्बकाः' इति ॥

सजातीयैः कुलम्

सजेति ॥ सजातीयैरेव जन्तुभिष्पलक्षितम् । कोलति । 'कुल संस्थाने वन्धुषु च' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'कुलं जनपंदे गोत्रे सजातीयग-णेऽपि च। भवने च तनौ क्षीबम्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥

यूथं तिरश्चां पुंनपुंसकम्॥ ४१॥

यूथिमिति ॥ यौति । यूयते, वा । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'तिथपृष्ठगूथश्रोथाः' (उ०२।१२) इति साधुः । 'यूथं तिर्यक्समृहेऽस्त्री पुष्पभेदे च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥

पशुनां समजः

पेति ॥ संवीयतेऽत्र । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'समुदोरजः पशुषु' (३।३।६९) इत्यप् । 'समजः पशुत्रन्दे ना विपिने तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥॥॥ एकं 'पशुसंघस्य'॥

अन्येषां समाजः

अन्येषामिति ॥ अन्येषां संघः । संवीयतेऽत्र । घत् (३१३१९९)॥ (१)॥ः॥ एकं 'पशुभिन्नसंघस्य'॥ अथ सधर्मिणाम ।

स्यान्निकायः

अथेति ॥ निचीयते । 'चित्र् चयने' (सा० उ० अ०)।
'संघे चानौत्तराधर्ये' (३।३।४२) इति घत्र् आदेः कश्च ॥
'निकायस्तु पुमाँह्रक्ष्ये सश्रामप्राणिसंहतौ' । ('समुचये
संहतानां निलये परमात्मिन' इति मेदिनी)॥ (१) ॥॥॥
'वन्द्रभेदानां' पृथक् पृथक् ॥

पुक्षराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

पञ्जेति ॥ पिज्जयति, पिज्ज्यते वा । 'पिजि हिंसावलादा-ननिकेतनेषु' (चु॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा उन्नत्या पुमांसं जयति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः।—पुज्यते । पुजः —इति खामी॥ (१) ॥ ॥ अश्वते । 'अग्रू व्याप्तौ' (स्वा॰ आ॰ से॰) । 'अशिपणाय्यो स्डाय-छुकौ च' (उ०४।१३३) इतीण् धातोरुडागमः । यद्वा रस्यते । रश सौत्रः शब्दार्थः ॥--दीह्यर्थः-इति स्वामी । बाहुलका-दिण्। ण्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) वा । 'राशिमें-षादिपुज्जयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ।।। उत्कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)॥ (३)॥ ॥ कूटयति । कुट्यते वा । 'कूट आप्रदाने' (चु० आ० से०) 'कूट दाहे मन्त्रणे' (चु॰ उ॰ से॰) वा अच् (३।१।१३४) घज् (३।३।१९) वा 'कूटं पूर्दारयन्त्रयोः । मायादम्भादिश्ट-क्षेषु सीराङ्गेऽनृततुच्छयोः । निश्वलैऽयोघने राशौ' इति हेम-चन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'धान्यादेरुच्छ्रितवृन्दस्य'॥

कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनि तद्गणे।

किति ॥ तेषां कपोतशुकमयूरतित्तिरीणां गणे । कपोता-नाम्, शुकानाम्, मयूराणाम्, तित्तिरीणाम्, च गणः । 'अनुदात्तादेरब्' (४।२।४४) । ग्रुकात्तु 'तस्य समूहः' (४।२-३७) इस्यण् । आदिना काकवर्तकोल्रकादीनां महः । 'का-पोतो स्चके, क्रीबं कपोतौधेऽज्ञनान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'शोकं ग्रुकगणे स्त्रीणां करेंणे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'कपोतादीनां गणस्य' पृथक् पृथक् ॥

गृहासक्ताः पक्षिमृगारछेकास्ते गृह्यकाश्च ते ॥४३॥

गृहेति ॥ छचति छीयते, वा 'छो छेदने' (दि० प० अ०) वाहुलकादीकन् । 'छेको गृहाश्रितमृगपिक्षणोर्नागरे त्रिषु' (इति मेदिनी) । 'छेकिल्लिषु विद्म्येषु गृहासक्तमृगाण्डजे' इति चवर्गादी रभसः ॥ (१) ॥॥॥ गृह्यते । 'ग्रह उपादाने' (त्रया० उ० से०) । 'पदास्वैरिवाह्यापक्ष्येषु च' (३।११९९) इति क्यप् । 'गृह्यं गुदे प्रन्थभेदे क्लीबं, शाखापुरे ल्लियाम् । गृह्यं गुदे प्रन्थभेदे क्लीबं, शाखापुरे ल्लियाम् । गृह्यं स्ति चेदनी) । ततोऽनुकम्पायां कन् (५।३।७६) । 'गृह्यको निम्नके छेके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'गृहासक्त-पक्षिणाम्'॥

इति सिंहादिवर्गविवरणम्॥

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः।

मनुष्या इति ॥ सनोरपत्यम् । 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च' (४।१।१६१) । स्त्रियाम् '-हयगवय-' (वा॰ ४।१।६३) इति प्रतिप्रसवेन डीप् (४।१।६३) । 'हलस्तद्धितस्य' (६।४। १५०) इति यलोपः । मनुषी । 'टिङ्का-' (४।१।१५) इति ङीषि मानुषी। जातिविवक्षायां ङीषः (४।१।६३) परत्वाद्ञन्त-त्वात् (४।१।७३) ङीन् ॥ (१) ॥ ॥ (२) ॥ ॥ म्रियते । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु॰ आ॰ अ॰) । 'हसिमृत्रिण्-' (उ॰ ३।८६) इति तन् । खार्थे यत् (वा॰ ५।४।३६) ॥ (३) ॥ मनो-र्जातः । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि॰ आ॰ से॰)। 'पश्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥ (४)॥ ॥ मनोरयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । यद्वा मनोरपत्यम् । 'ब्राह्मणमाणव--' (४।२।४२) इति ज्ञापकादण् । अञि षुगभावो वा। - औप-संख्यानिकोऽण्-इति मुकुटश्चिन्तः । उपसंख्यानाभावात् ॥ (५) ॥ ॥ नरति नृणाति वा । 'नृ नये' (भ्वा॰ ऋया॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) 'नरोऽज मनुजेऽर्जुने । क्रीबं तु रामकर्पूरे' (इति मेदिनी) । - नयन्ति पूर्वपुरुषानुत्तमां ग-तिम्। 'नयतेर्डिच' (उ० २।१००) इति ऋन् डित्त्वादिलोपः —इति मुकुंटः । तत्र एवं सत्यदन्तरूपानुपपत्तेः । ऋदन्त-ह्रपापत्तेश्व । ऋदन्तस्य वक्ष्यमाणत्वाच ॥ (६) ॥ ॥ षद 'मनुष्यमात्रस्य'॥

स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः॥१॥

स्युरिति ॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पातेर्डम् सुन्' (उ० ४१९७८) क्रिक्त (पूजो डुम्सुन्' इति पाठः । पुनाति 'पूज् पवने' (त्रया० उ० से०) ॥ (१) ॥ ॥ पश्चिभर्भूतैर्जन्यते । घञ् (३१३१९९) 'जनिवध्योश्व' (७१३१९५) इति न वृद्धः । यद्वा पश्च जना उत्पादका यस्य ॥ (२) ॥ ॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'पुरः कुषन्' (उ० ४१७४)॥ (३)॥ ॥ पृषोदरादित्वात् (६१३११०९) कुषन्' (उ० ४१७४)॥ (३)॥ ॥ पृषोदरादित्वात् (६१३११०९) दीर्घः । यद्वा 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । बाहुलकात्कुषन् ॥ (४) ॥ ॥ । नयति । 'नयतेर्डिच' (उ० २११००) इत्युन् ॥ (५) ॥ ॥ । पश्च 'मनुष्यजाती पुरुषस्य' ॥

स्त्री योषिद्वला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः। प्रतीपद्रिंगी वामा वनिता महिला तथा॥ २॥

स्त्रीति ॥ स्यायति गर्भोऽस्याम् । 'स्यायते ईट्' (उ० ४। १६६) । टिलोपः (६।४।१४३) । यलोपः (६।१।६६) । 'टिड्ढा-' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१) ॥३॥ योषति । यु-ष्यते वा । 'युष' सौत्रः सेवायाम् । 'हस्रुरुहियुषिभ्य इतिः' (उ॰ १।९७) ॥ ॥ योष्यते स्म । णिजन्तात्कर्मणि क्तः (३। २।१०२) । 'स्री वधूर्योषिता रामा' इति त्रिकाण्डरोषः ॥ (२) ॥*॥ अल्पं बलमस्याः । अल्पार्थे नञ् ॥ (३) ॥*॥ योषति, योषयति वा । अच् (३।१।१३४) युष्यते । योष्यते वा । घल् (३।३।१९) ॥॥ ('जोषा' इति) चवर्गादिपाठे जुषते, जुष्यते वा। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' (तु॰ आ॰ से॰) अच्। (३।१।१३४)। घञ् (३।३।१९) वा ।—जुषति— इति मुकुटस्य प्रमादः ॥ (४) ॥ ॥ 'नृनरयोर्वृद्धिश्व' इति शार्क्षरवादि (४।१।७३) गणे पाठान्डीन् जातिलक्षणस्य (४। ११६३) श्रीषोऽपवादः, डीन्संनियोगेन वृद्धिश्च । मुकुटस्तु--नुर्नरस्य वा धर्म आचारोऽस्याः । 'नृनराभ्यां च' (वा॰ ४। ४।४९) इत्सन् । वृद्धिः (जरा११७)। 'टिह्ना-' (४।१।१५) इति ङीप् । नारी । नुर्नरस्य वेयम् । 'तस्येदम्' (४।३ 19२०) इस्रणि श्रुद्धौ (७।२।९९७) नारी, इति वा इस्राह । तम । 'मृनराभ्याम् ' इत्यस्याप्रैसिद्धत्वात् । 'तस्येदम्' (४। ३१९२०) इलाण 'नृनरयोः' इलस्य वैयर्ध्यप्रसङ्गात् । डीप्-डीनोः खरभेदाच ॥ (५) ॥ ।। सीम्रोऽन्तः । 'शकन्ध्वादिः' (<mark>वा॰ ६।१।९४) । सीमन्तोऽस्त्यस्याः इनिः (५।२।११५) ॥</mark> (६) ॥ ॥ वहति, उहाते वा । 'वहो धश्व' (उ० १।८३) इत्यूः । मुकुटस्तु—बध्नात्यविद्यया । 'चिमतिनबिन्धिभ्यः' इत्यू:-इलाह । तन्न । 'कृषिचमितमिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः' (उ० १।८०) इति सूत्रे बन्धेरग्रहणात् नलोपविधेरदर्शनाच ॥ (७) ॥*॥ प्रतीपं द्रष्टुं शीलमस्याः । अपाङ्गनिरीक्षणात् । 'सुप्यजातौ–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (८) ॥**∗॥ वमति**

[ा]मदर्शनात्यक्तम् ॥ १-इदं तु भाष्यकैयटानभिज्ञत्वस्चकम् ॥

स्नेहम् । 'द्रवम उद्गिरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) ज्वलादित्वात् (२१९१९०) णः । यद्वा वामः कामोऽस्त्यस्याः । अर्शआयम् (५१२१९०) । 'वामं धने पुंति हरे कामदेवे पयोधरे । वल्युप्रतीपसव्येषु त्रिषु नार्या क्षियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥॥ वनति । 'वन संभक्तो' (भ्वा॰ प॰ से॰) । वान् हुलकादितन् । यद्वा वन्यते स्म । क्तः (३१२१०२) 'विनिता जातरागस्त्रीस्त्रियोस्त्रीत्रिषु याचिते । सेविते' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥॥ महति, मह्यते वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'सिलक्त्यनिमहि—' (उ०११५४) इती- लच् । ('महिंला फलिनीस्त्रियोः' इति मेदिनी) ॥॥॥ सहस्योत्सवस्य इला भूमिः, इति विमहे 'महेला' अपि ॥ (११) ॥॥। एकादश 'स्त्रीमात्रस्य'॥

विशेषास्तु

वीति ॥ श्लीणां विशेषा भेदाः ॥

अङ्गना भीरः कामिनी वामलोचना।
प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितिम्बनी ३
सुन्दरी रमणी रामा

अङ्गनेत्यादि ॥ प्रशस्तान्यङ्गान्यस्याः । 'अङ्गात्कल्याणे' (ग० ५१२१९००) इति नः । 'अङ्गनं प्राङ्गणे यानेऽप्यङ्गना तु नितम्बिनी' इति हैमः॥ (१)॥ ॥ भयशीला । 'विभी भये' (जु॰ प॰ अ॰)। 'भियः कुक्ककनौ' (३।२।१७४) इति कुः। 'भीरुः स्यात्कातरे नार्याम्' इस्रजयः । 'भीरुरार्ते जने स्त्रियाम्' इति रभसः । 'भीक्रार्ते त्रिलिङ्गः स्याद्वरयो-षिति योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ भूयान् कामो-Sस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'कामिनी भीरुवन्दयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ वामः कामो लोचने आलोचने नेत्रे वास्याः । यद्वा वामे सुन्दरे लोचने चक्षुषी यस्याः ॥ (१) ॥*॥ प्रमदो हर्षोऽस्लस्याः । 'प्रमदः संमदे मते स्त्रियामुन्म-दयोषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ 'मानश्चित्तोन्नतौ गृहे । क्लीवं प्रमाणे प्रस्थादौ' (इति मेदिनी) । मानोस्त्यस्याः। इनिः (पारा११५) । 'मानिनी तु स्त्रियां फल्यां मानी मानवति त्रिषु' (इति सेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ कम्यते सा । 'कमु कान्ती' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । णिडभावे क्तः (३।२। १०२)। 'कान्ता नार्या प्रियंगी स्त्री शोभने त्रिषु ना धवे ! लोहे च चन्द्रसूर्यायःपर्यायान्तः शिलासु च' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ 🕫 ललते । 'लल ईप्सायाम्' । 'चुरादीनां वा णिच्' इति पक्षे ल्युः (३।१।१३४) युच् (उ० २।७८) वा । यद्वा लडित । 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि'

१—तथा च रसिकरअनश्चेषः 'चिरमीक्षेमहिलास्यम्' इति
श्वारवैराग्यार्थद्वयपरः । २—तथा च दमयन्तीश्चेषः 'परमहेलारतोऽप्यपारदारिकः' इति । ३—भावः श्रङ्गारचेष्टाविशेषः ।
त्रषुका 'भाविनी'—इति तु मुकुटः ॥

(उ० २१७८) इति युच्। डलयोरेकत्वम् । 'ललना कामिनीनारीभेदिजिह्नासु योषिति' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ ॥
अतिशयितो नितम्यो यस्याः । इनिः (५।२१११५) ॥ (१)
॥ ॥ अतीयोनित्तः । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) सुपूर्वः ।
वाहुलकादरः । शकन्ध्वादिः (या० ६१९१४) । गोरादिः
(४।११४१) । 'सुन्द्री तरुभिन्नारीभिदोः स्त्री रुचिरेऽन्यवत्'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ रमयित । रमयते वा । अस्यां
वारम्यते । ल्युद् (३।३१९२,१९०) ॥ (१) ॥ ॥ रमते ।
ज्वलादित्वात् (३।११४०) णः ।—रमयिति—इति तु सुकुदस्य प्रमादः । ण्यन्तस्य ज्वलादित्वाभावात् । मित्वाण्णिनिमित्तवृद्ध्यभावाच । 'रामः द्यामे हलायुधे । पञ्चभेदे तिते
चारी राघवे रेणुकासुते । रामं तु वास्तुके कुष्ठे रामा हिङ्खलिनी स्त्रियोः' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ उत्कृष्टस्त्रीविशेषाणां
पृथक् पृथक् । एते द्वादशभेदाः 'स्त्रीणाम्' ॥

कोपना सैव भामिनी।

कोपेति ॥ कुप्यति तच्छीला । 'कुप कोधे' (दि० प० से०) 'कुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (१) ॥॥॥ अवस्यं भामते । 'भाम कोधे' (भ्वा० आ० से०) । 'आव-स्यका—' (३।३।१७०) इति णिनिः । प्रह्यादिणिनिः (३।१। १३४) वा ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'कोपनिस्थियाः'॥

वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥

चरेति ॥ वर आरोहो नितम्बोऽस्याः ॥ (१) ॥ ॥ मत्ता क्षीवेव काशते भाति । 'कर्तर्युपमाने' (३।२।७९) इति णिनिः ॥ ॥ दन्त्यसपक्षे 'कस गतिशासनयोः' (अ० आ० से०) ॥ (२) ॥ ॥ उत्कर्षार्थात् 'उत्' शब्दात्तमप् (५।३।५५) । द्व्यप्रकार्षात्रामुः (५।४।११) ॥ (३) ॥ ॥ वरवर्णोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'शीते सुखोष्णसर्वाङ्गी प्रीष्मे या सुखशीतला । भर्तृभक्ता च या नारी सा भवेद्वरवर्णिनि' इति हदः ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'अत्यन्तोत्कृष्ट-स्त्रियाः'॥

कृताभिषेका महिषी

क्रतेति ॥ कृतोऽभिषकोऽस्याः । महाते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'अविमह्योष्टिषच्' (उ॰ १।४५) । 'महि-ची नुपयोषिति । सैरिभ्यामौषधीभेदे' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ एकम् 'पट्टाभिषिक्तनुपस्त्रियाः' ॥

भोगिन्योऽन्या नृपिख्यः।

भोगीति ॥ अतिशयितो भोगोऽस्याः । इनिः (५।२। १९५)। 'विहाय महिषीमन्यराजयोषिति भोगिनी' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ एकम् 'अन्यराजस्त्रियाम्'॥ पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी॥ ५॥ भार्यो जायाथ पुंभूक्ति दाराः

१-अथदाब्दात् पुंभूसो न पूर्वभावत्वम्-इति स्वामी॥

पत्नीति ॥ पत्युर्यज्ञे संयोगो यया । दंपत्योः सहाधिका-रात्। 'पत्युर्नी यज्ञसंयोगे' (४।१।३३) ॥ (१) ॥ ॥ पाणि-र्गृहीतोऽस्याः । 'पाणिगृहीती भार्यायाम्' (वा॰ ४।१।५२) इति ङीष् ॥ (२) ॥ ॥ द्वयोः पूरणी । 'द्वेस्तीयः' (५।२। ५४)। 'द्वितीया तिथिगेहिन्योद्वितीयः पूरणे द्वयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥ः॥ सह धर्मोऽस्त्यस्याः । पत्या सह कर्मस्वधिकारात् । 'धर्मशीलवर्णान्ताच' (५।२।१३२) इती-निः। 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सहस्य वा सः॥ (४) ॥ अभियते । भूर्यते वा । 'डुम्ब् धारणपोषणयोः' (जु॰ प० अ०)। 'भू भरणादी' (ऋया० प० से०) वा ण्यत् (३। १।१२४) । यत्त् — संज्ञायां मृञः (भ्वा॰ उ०अ०) 'ऋहलो-र्ण्यत्' (३।१।१२४)—इति खामी व्याख्यत् । तन्न । 'संज्ञा-यां समजनिषद-' (३।३।९९) इति क्यपा भाव्यं परलात् । संज्ञापर्युदासः (३।१।११२) तु पुंलिक्ने सावकाशः । 'तदतु-बन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' (प० ४।२।९) इति न्याया-द्भृत्र एव क्यप् । न डुभृतः ॥ (५) ॥ ॥ जायतेऽस्याम् । 'जनेर्यक्' (उ० ४।१११) । 'जायायास्तृद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः' (९।८) इति मनुः ॥ (६) ॥ ॥ दारयन्ति भ्रातृन् 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०) । णिजन्तः । 'दार-जारौँ कर्तरि णिछुक् च' (वा॰ ३।३।२०) इति घज् । यद्यपि दारयतेः पचायचा (३।१।१३४) सिद्धम् । खरश्च समः। 'कर्षालतः–' (६।१।१५९) इति घञ्ज्यन्तोदात्तलात् । त-थापि 'अच्कावशक्तौ' (६।२।१५७) इति खरबाधनार्थमि-दम् ॥ ॥ टाबन्तोऽपि । क्रोडा हारा तथा दारा त्रय एते यथाक्रमम् । 'कोडे हारे च दारेषु शब्दाः प्रोक्ता मनीषिभिः' इति व्याडिश्चमाङ्को ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'परिणीतायाः स्त्रियाः'॥

स्याचु कुटुम्बिनी।

प्रधी

स्यादिति ॥ कुटुम्बमस्लस्याः । इतिः (५।२।११५)। 'कुटुम्बं पोष्यवर्गे च' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥॥॥ 'पुरं मपुंसकं गेहे' (इति मेदिनी)। पुरं धार्यति । 'धृज् धारणे' (५वा० उ० अ०)। स्वार्थण्यन्तः । 'संज्ञायां स्तृवन्न' (३।२।४६) इति खच् । 'खचि हस्यः' (६।४।९४)। गौरादिः (४।१।४१)। पृषोदरादिः (६।३।१०९—हलन्तात् 'इगुपधात् किः'—इति मुकुटः। तत्र । धरतेईलन्तत्वेगुपधलयोरमावात् ॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'पुत्रादिमत्याः सध्यायाः'॥

सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६॥

सुचेति ॥ शोभनं चरित्रमस्याः॥ (१)॥॥॥ अस्ति एक-स्मिन् पत्यो । 'अस भुवि' (अ० प० से०)। शतृ (३।२। १२४)। 'श्रसोरल्लोपः' (६१४।१११)। 'उगितश्व' (४।१। ६) इति डीप् । 'सन् साधौ धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्व्यमयोः ल्लियाम्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ साम्रोति परकार्य परलोकं वा। 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) 'कृवापा–' (उ० १।१) इत्युण् 'वोतो गुण–' (४। १।४४) इति वा डीष् ॥ (३)॥॥॥ पत्यौ व्रतं नियमोऽस्याः॥ पतिर्वतमस्याः । पतिशब्दः पतिसेवायां लाक्षणिकः॥ (४)॥॥ चत्वारि 'पतिसेवातत्परायाः'॥

कृतसपितकाध्युढाधिविन्ना

कृतिति ॥ सपढ्येव सार्थे कन् (५।३।७५) । कृतासपितिका यसाः ॥॥ 'कृतसपितिका' इति कचित् पाठः । सपढ्या भावः । ध्यम् (५।९।९२४) । द्यीप् (४।९।४९) य-लोपः (६।४।९५०) । सार्थे कन् (५।३।७५) हस्वत्वम् (७।४।३) च । कृता सापितिका यसाः ॥॥॥ क्रचित् 'कृतसा-पत्का' इति पाठः । सपढ्या आगतम् । 'तत आगतः' (४।३।७४) इत्यण् । सार्थे कन् (५।३।७५) । कृतं सपत्नक-मसाः । 'अध्यपः' (७।३।४४) इति पर्युदासानेत्वम् ॥ (१) ॥॥॥ अधि उपि ऊढमुद्धहनमस्याः । 'अध्यद्धा कृतसापक्ष्यार्थामध्युद्ध ईश्वरे' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (२) ॥॥॥ अधि उपि विनं लाभोऽस्याः । यद्वा अधिका विना लब्धा यसाः ॥ (३)॥॥ त्रीणि अनेकभार्यस्य 'प्रथमस्यूढायाः'॥

अथ स्वयंवरा।

पतिवरा च वर्या च

अथेति ॥ स्वयं वृणीते । 'वृङ् संभक्तो' (त्रया॰ आ॰ से॰) । 'संज्ञायां मृतृवृज्ञिन्' (३।२।४६) इति खच् ॥ (१) ॥॥॥ एवं पतिं वृणोति ॥ (२) ॥॥) व्रियतेऽनया । 'अवय-पण्य-' (३।१।९०१) इत्यनिरोधे यत् । ('चर्याः पतिंवरायां स्त्री, वरेण्ये त्रिष्ठु, ना स्मरे' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥। त्रीणि 'स्वेच्छाकृतपतिवरणायाः' ॥

कुलली कुलपालिका॥ ७॥

कुलेति॥ कुलपालिका स्त्री । शाक्षपार्थिवादिः । (वा॰ २१११७८)॥ (१) ॥ ॥ कुलं पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। सार्थे कन् (५।३।७५)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'व्यभिचारवारणेन कृतकुलरसायाः'॥ कन्या कुमारी

केति ॥ कनात । कन्यते वा । 'कनी दीप्ती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अझ्यादिः (उ॰ ४।११२) । 'कन्या नार्या कुमार्या च रार्योषधिविशेषयोः' इति हैमः । 'कन्या कुमारिकानार्योः

१—'इट्टचन्द्रः' इति वा पाठः ॥ २—(पुरं धरति । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) धात्वकार-लोपसुमागमो । पुरंधिईस्वान्तापि । तथा च । 'तौ स्नातकैर्वन्धुमता च राज्ञा पुरंधिभिश्च कमशः प्रयुक्तम्' इति रघः— इति सुकुटः ॥

रौषवीराशिभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ कम्यते । 'कमु कान्तो' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'कमेः किंदुचोपधायाः' (उ॰ ३११३८) इत्यारन्। 'वयसि प्रथमे' (४।१।२०) इति हीप्। पूर्वत्र तु न। 'कन्यायाः कनीन च' (४।१।१९६) इति लिङ्गात् । यद्वा कुमारयति । 'कुमार कींडायाम्' (चु॰ उ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। कुत्सितो मारोऽस्या वा। 'कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके । वालके वरुणद्रौ ना न द्वयोर्जात्यकाञ्चने' (इति मेदिनी) । 'कुमारी रामतरुणीनवमाल्योर्नदीभिदि । कन्यापराजितागौरीजम्बूद्री-पेषु च स्मृता' इति विश्वः । ('जम्बूद्रीपविभागे च' इति हैमः)॥ (२)॥॥। द्वे 'प्रथमवयस्ककन्यायाः'॥

गौरी तु निश्चकानागतार्तवा।

गौरीति॥ गूयते। 'गुङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) 'ऋजेन्द्र-' (उ॰ २।२८) इखादिना रमन्तो निपातितः। गौरादित्वात् (४।१।४९) ङीष्। 'गौरी त्वसंजातरजःक-न्याशंकरभार्ययोः। रोचनीरजनीपिङ्गात्रियंगुवसुधासु च। आपगाया विशेषेऽपि यादसांपतियोषिति' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥। नैजते स्म। 'ओणजी बीडे' (तु॰ आ॰ से॰)। 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः। 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम्। खार्थे कन् (५।३।७५)। 'निश्नका तुःकुमार्यां स्यात् पुमान् क्षपणवन्दिनोः' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ अनागत-मार्तवं रजोऽस्याः॥ (३)॥॥॥ बीणि 'अदृष्टरजस्कायाः'॥

स्यान्मध्यमा दृष्ट्रजाः

स्यादिति ॥ वाल्ययौवनयोर्मध्ये भवा । 'मध्यान्मः' (४। ३।८) तयोर्मध्ये मा शोभा यस्याम्, वा । 'मध्यमो मध्य- जेऽन्यवत् । पुमान् खरे मध्यदेशेऽप्यवलये तु न ख्रियाम् । ख्रियां दृष्टरजोनार्यां कर्णिकाङ्गिलिभेदयोः । त्र्यक्षरच्छन्दिस तथा' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ दृष्टं रजो यस्याः, यया, वा ॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'प्रथमप्राप्तरजोयोगायाः'॥

तरुणी युवतिः समे॥ ८॥

तेति ॥ तरति । 'तृ ह्रवनतरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'त्री स्थ हो वा' (उ॰ ३।५४) इत्युनन् । 'वयसि-'(४।१।-२०) इति डीप् । 'नञ्झञीकक्-' (वा॰ ४।१।१५) इति वा। 'तरुणी तलुनीति च' इति शब्दभेदः । ('तलुनः पवने यूनि युवलां तलुनी स्मृता' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ यौति । 'यु मिश्रणे' (अ॰ प॰ अ॰)। 'कनिन्युदृषि-' (उ॰ १।१५६) इति कनिन् । 'यूनस्तः' (४।१।७७)। यत्तु— 'यौतेः कतिः' इति कतिप्रलयान्तात् पाक्षिके डीषि (ग॰ ४। १।४५) 'युवती'—इति मुकटो व्याचख्यौ। तत्र । यौतेः

शत्रन्तात् ङीपि (४।१।१५) युवतिशब्दाद्वा 'सर्वतोऽिकत्तन-र्थात्' (ग०४।१।४५) इति ङीपा गतार्थत्वात् । उज्ज्वलद्-त्तादिषूक्तसूत्राभावाच । स्रीसामान्येऽप्ययम् । 'प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिस्तु तथा स्मृता' इति भागुरिः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मध्यमवयस्य चर्तमानायाः'॥

समाः स्नुपाजनीवध्वः

समा इति ॥ स्नौति । 'स्नु प्रस्नवणे' (अ० प० से०) । 'स्नुवृश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्' (उ० ३।६६) इति सः ॥ (१) ॥ ॥ जायते वंशोऽस्याम् । 'जनिविष्तिभ्यामिण्' (उ० ४। १३०) । 'जनिविष्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धः । 'कृदि—' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । 'जनो छोके जगद्भेदे पृथानजने । जनी सुषावनितयोः' इति हैमः । 'जनी सीमन्तिनी विष्वोहत्पत्तावौषधीभिदि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ वहति । 'वहो धश्च' (उ० १।८३) इत्यूः । 'वध्यूः पह्यां सुषानार्योः स्पृक्षासारिवयोरिष । नवपरिणीतायां च' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'पुत्रभार्यायाः' ॥

चिरण्टी तु सुवासिनी।

चिरेति ॥ चिरेणाटति पितृगेहाद्भर्तृगेहम् । अच् (३। १११४) पृषोदरादिः (६१३११०९) । 'वयस्यचरमे' । (वा०४१९१२०) इति ङीप् ॥॥॥ चरति । वाहुलकादण्टप्रस्यये 'चरण्टी' इत्येके ॥॥—चिरिणोति । चिरण्टी ।—इति स्वामी । तत्र 'चिरि हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) इति धातुः; पृषोदरादिः । (चिरिणटी तु सुवासिन्यां स्याद्वितीयवयःस्वियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ सु अतीव वसति पितृग्हे तच्छीला । 'सुप्यजातौ–' (३१२१७८) इति णिनिः ॥॥॥ 'स्ववासिनी' इस्यि पाठः । स्वेषु पित्रादिषु वस्तुं शीलम्साः । 'स्ववासिन्यां चिरिण्टी स्याद्वितीयवयसि स्वियाम्' इति हदः ॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'प्राप्तयौवनायाः पितृगेन्हस्थायाः'॥

इच्छावती कामुका स्यात्

इच्छेति ॥ इच्छास्त्रस्याः । 'मतुप्' (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ कामयते । 'कमु कान्तौ' (म्वा॰ आ॰ से॰) । 'छपपतपद-' (३।२।१५४) इत्युकल् । 'कामुकः कमने-

१— पिंतुकुलसेहाचिरिमटित गच्छति । 'चिरम्' इत्युपपदे 'इट गतौ' इत्यत 'इगुपध—' इति के पृषोदरादित्वाचिराकारनाशे इकारस्य विपर्थये मकारस्य परसवर्णत्वे 'वयसि प्रथमे डीपि चि॰ रिण्टी'—इति मुकुटः । हैमस्तु स्वोपज्ञनाममालाव्याख्यायाम्— चिरिः सौत्रः स्वादिः । चिरिणोति चिरिण्टी । 'डिण्टश्चर् च वा' इति साधुः । 'चरिण्टी' इत्यपि । 'चिरण्टी' इत्यमरः । 'चरण्टी' इत्यन्ये—इति प्रोक्तवान् ॥

१ मुकुटस्तु—ठजते । 'ओलजी वृंडि' (तु० उ० से०) । पृषोदरादित्वादादेनैत्वम् । केचित्तु 'नोलजी' इति तवर्गपञ्चमादि पठन्ति—इत्याद्य ॥

ऽशोकपादपे चातिमुक्तके' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'धनादीच्छायुक्तायाः' 'यभनादीच्छावत्याः' वा॥
वृषस्यन्ती तु कामुकी ॥ ९॥

वृषेति ॥ 'वृषो नरो वृषः कालः' इस्रनेकार्थमञ्जरी । वृषं नरं ग्रुकलं वेच्छसात्मनः । 'सुप आत्मनः क्यच्' (३। १।८) । 'अश्वद्धीर—' (७।१।५१) इस्रत्र 'अश्ववृषयोर्में धुनेच्छायाम्' इति वचनादसुक् । लटः शता (३।२।१२४) । 'उगितश्च' (४।१।६) इति डीप् । 'आच्छीनद्योर्नुम्' (७।१। ८०) ॥ (१) ॥ ॥ 'जानपद—' (४।१।४२) इति डीप् । कामुकी ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मैथुनेच्छाचत्याः'॥

कान्तार्थिनी तुया याति संकेतं साभिसारिका।

कान्तेति ॥ अभिसरति । 'स गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) खुट् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'भर्त्रिच्छया रति-स्थानं गच्छन्त्याः' ॥

पुंश्वली चर्षणी वन्धक्यसती कुलटेत्वरी ॥ १०॥ स्वैरिणी पांशुला च स्यात्

पृंश्वलीति ॥ पुंसो भर्तुः सकाशाचलति पुरुषान्तरं ग-च्छति । 'चल गताँ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१। १३४)। गौरादिः (४।१।४१) ।—पुमांसं वृत्ताचालयति च्यावयति । कर्मण्यणन्तान्ङीप् (४।१।१५)—इति मुकुटः । तन । 'चल कम्पने' इलानेन कम्पनादन्यत्र मित्वाविधानादु-द्विप्रसङ्गात् । संज्ञापूर्वकत्वं वा वृद्धेः ॥ (१) ॥ ।। ।। -- कर्षति मनः । 'कृष विलेखने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'कृषेरादेश चः' (२११०४) इत्यनिः—इति खामी ॥॥ 'धर्षणी' इति वा पाठः । धर्षयति । 'लिधृषा प्रागत्भये' (स्वा॰ प॰ से॰)। ल्युट् (३।३।११३) । धर्षणं स्यातपरिभवे रतेऽसत्यां तु 'धर्षणी' (इति मेदिनी) ॥॥॥ 'धार्षणी' इति कचित् पाठः । 'आवश्यका-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (२) ॥ अ। बधाति मनोऽत्र । 'बन्ध वन्धने' (क्या॰ प॰ अ॰)। ण्वुल् (३।१।१३३) । गौरादिः (४।१।४१)। ('बन्धकः स्याद्विनिमये पुंथल्यां स्याच बन्धकी' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ सत्या भिन्ना ॥ (४) ॥ ॥ अटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) । 'कुलं जनपदे गेहें इति विश्वः । कुलस्य अटा । शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।१। ९४)। 'कुलटा मनःशिलायां नेपाल्यामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ एति । तच्छीला 'इण्नश्जि-' (३।२। १६३) इति करप्। 'टिड्ढा-' (४।१।१५) इति ङीप्। 'इ-त्वर्यसत्यां पथिके ऋरकर्मणि च त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ स्वया, इच्छया स्वेन स्वातन्त्रयेण, वा ईरितुं शीलमस्याः। 'इर गतौ' (अ॰ आ॰ से॰) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः। 'स्वादीरेरिणोः' (वा॰ ६।१।८९) इति वृद्धिः॥

(७) ॥॥ पांछ पापमस्त्रस्याः 'खमुख-' (वा॰ ५।२। १००) इति रः । 'कपिलकादिः' (वा॰ ८।२।१८) सिध्मादि- लात् (५।२।९७) लज् वा । पांछ लाति वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (८) ॥॥। अष्टौ 'असत्याः' 'स्वै-रिण्याः'॥

अशिश्वी शिशुना विना।

अद्योति ॥ न शिशुर्यस्याः । 'सख्यशिश्वी-' (४।१।६२) इति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अपत्यरहितायाः' ॥ अवीरा निष्पतिसुता

अवीति ॥ वीरयति । 'वीर विकान्तौ' (चु॰ उ॰ से॰)। अच् (३।९।९३४) । 'पतिपुत्रवती वीरा' इति नाममाला । वीराया भिन्ना ॥ (१) ॥४॥ एकं 'पतिपुत्ररहितायाः' ॥

विश्वस्ता विधवे समे ॥ ११ ॥

विश्वेति॥ विफलं श्वसिति स्म । 'गल्यर्था-' (३।४। ७२) इति क्तः । आगमशासनस्यानिल्यलानेट् । 'विश्वस्तो जातविश्वासे विश्वस्ता विधवास्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥॥ विगतो धवोऽस्याः ॥ (२) ॥॥॥ 'विश्वस्ताविधवे तुल्ये विशस्तापितनी च सा' इति श्रान्स्पितः ॥॥॥ द्वे 'र-ण्डायाः'॥

आलिः सखी वयस्या च

आिहिरिति ॥ आलयति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। णिच् (३।१।२६)। 'अच इः' (उ॰ ४।१३९)। वाहुलकादिण्—इति मुकुटो व्यर्थः । 'आिह्नः सखी सेतु-रालिरालिराविहिष्यते' इति शाश्वतः ॥(१)॥॥॥ समानं ख्यायते जनैः। 'समाने ख्यः स चोदात्तः' (उ॰ ४।१३७) इतीण् डित् समानस्य स च। 'सख्यशिश्वी—'(४।१।६२) इति डीष्। 'सखा मित्रे सहाये ना वयस्यायां सखी मता' (इति मे-दिनी)॥ (१)॥॥॥ वयसा तुल्या । 'नौवयोधर्म—' (४।४।९१) इति यत्॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'सख्याः'॥

पतिवली सभर्तृका।

पतीति ॥ पतिरस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) । 'अन्त-र्वत्पतिवतोर्नुक्' (४।१।३२) इति साधुः ॥ (१) ॥॥ सह भर्त्रास्ति । 'नयृतश्च' (५।४।१५३) इति कप् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'जीवज्रतृकायाः' ॥

बृद्धा पिलकी

वृद्धेति ॥ वर्धते स्म 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गलर्थां–' (३।४।७२) इति क्तः । 'वृद्धो जीर्णे प्रवृद्धे ज्ञे विषु क्लीबं तुर्शेलजे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पलितम-स्लस्याः । अच् (५।२।१२७) । 'असितपलितयोः प्रतिषेधः'

२-भाष्ये त्वसिन् वार्तिके पांशुराब्दपाठी नोपलभ्यते ॥

<mark>'छन्दति क्रमेके' (वा० ४।१।३९) । नान्तलात्</mark> (४।१।५) ङीप् ॥ (२) ॥∗॥ द्वे **'पक्रकेदयाः' ॥**

प्रज्ञा तु प्राज्ञी

प्रकृति ॥ प्रजानाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । 'प्रक्षस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु योषिति' ॥ (१) ॥*॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वयं-ङ्गात्र्याः'॥

प्राज्ञा तु घीमती ॥ १२॥

प्राक्षिति ॥ प्रज्ञास्त्रस्याः । 'प्रज्ञाश्रद्धा-' (५।२।१०१) इति णः ॥ (१) ॥*॥ भीरस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रज्ञास्त्रबुद्धेः' ॥

श्द्री श्द्रस्य भायी स्थात्

राद्गीति ॥ श्रद्धस्य स्त्री । 'पुंयोगा-' (४।१।४८) इति डीष्॥ (१) ॥३॥ एकं भिन्नजातीयाया अपि 'राद्भभा-र्यायाः'॥

शूद्रा तजातिरेव च।

शूद्रेति ॥ 'शूदा चामहत्पूर्वा जातिः' (भ्वा० ४।१।४) इति टाप्॥ (१)॥॥॥ एकमन्यभार्याया अपि 'शूद्रजाती-यायाः'॥

आभीरो तु महाशूद्री जातिषुंयोगयोः समा ॥१३॥

आभीति ॥ आभीरस्य स्त्री, तज्ञातीया वा । 'पुंयो-गात-' (४१९१४८) इति 'जातेः-' (४१९१६३) इति च डीष्॥ (१)॥*॥ एवं महास्त्रदी ॥*॥ या तु महती स्त्रा। तत्र 'महासूद्रा' इत्येव ॥ (२)॥*॥ द्वे 'आभीर्याः'॥ अर्याणी स्वयमर्था स्थात्

अर्येति ॥ खयं पुंयोगं विना जातिमात्रे । 'अर्थक्षत्रिया-भ्यां वा' (वा॰ ४।१।४९) इति खार्थे डीषानुकौ ॥ (१) ॥॥(२) ॥॥ द्वे 'वैश्यजातीयायाः'॥

क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि।

क्षत्रियेति ॥ एवम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ हे 'क्षत्रि-यजातीयायाः' ॥ उपाध्यायाण्युपाध्यायी

उपेति ॥ उपेत्याधीयतेऽस्याः । 'इङश्व' (२।२।२१) इ-त्यत्र 'अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच् वा डीष्' इति (वार्तिकेन) धन् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वयं विद्यो-पदेशिन्याः' ॥

खादाचार्यापि च खतः ॥१४॥

स्यादिति ॥ अः चर्यते । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।९२४) ॥ (१) ॥॥ एकं 'स्वयं म- न्यञ्याख्यात्र्याः' ॥

आचार्यानी तु पुंयोगे

आचिति ॥ आचार्यस्य स्त्री । 'इन्द्रवरुण-' (४।१।४९) इति डीषानुकौ । 'आचार्यादणत्वं च' (वा० ४।१।४९) इति णलाभावः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'आचार्यभार्यायाः' ॥

स्यादयीं

स्यादिति ॥ अर्थस्य स्त्री । 'प्रंयोगात्-'(४।१।४८) इति डीव् ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'वैदयपत्स्या अन्यजातीयाया अपि'॥

अञ्जियी तथा।

क्षेति ॥ एवम् । क्षत्रियस्य स्त्री ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अ-न्यजातीयाया अपि क्षत्रियपत्याः' ॥ उपाध्यानयुपाध्यायी

उपेति ॥ उपाध्यायस्य स्त्री । 'मातुलोपाध्याय–' (वा० ४।१।४९) डीषानुको ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे **'विद्योप**-देष्टुभार्यायाः'॥

पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा ॥ १५ ॥

पोटेति ॥ पोटयति । 'पुट भासने' चुरादिः । अच् (३। १।१३४) ।—पुटति । 'पुट संश्वेषणे' (तु० प० से०) । अच् (३।११३४) —इति खामिमुकुटौ । तन्न । पुटेः कुटा-दिलाद्वणाभावप्रसङ्गात्॥ (१) ॥॥। 'एकं स्त्रीपुंसयोः स्तन-इमध्यादिचिह्नयुक्तायाः' ॥

वीरपत्नी वीरभार्या

वीति ॥ वीरः पतिरस्याः । 'नित्यं सपत्न्यादिषु' (४।१। ३५) इति साधुः ॥ (१) ॥॥॥ वीरस्य भार्या ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'वीरस्य भार्यायाः' ॥

वीरमाता तु वीरसः।

वीरमेति ॥ वीरस्य माता ॥ (१) ॥ ॥ वीरं सूते।
'षृङ् प्राणिगर्भविमोचने' (अ० आ० से०) 'सत्सूद्विप-' (३।
२।६१) इति किए॥ (२)॥ ॥ हे 'वीरस्य मातरि'॥
जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रस्तिका ॥ १६॥

जातिति ॥ जातमपत्यमस्याः ॥ (१) ॥ ॥ प्रजायते सम । अन्तर्मावितण्यर्थोऽत्र जिनः । 'गत्यर्थो –' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (२) ॥ ॥ प्रासिवष्ट । पूडुक्तः । प्राग्वत् ॥ (३) ॥ ॥ स्वार्थे कन् (५।३।७५) 'सूतिकापुत्रिका –' (वा० ७।३। ४५) इतीत्वं वा । 'प्रसूतं कुसुमे क्रीवं त्रिषु संजातसूनयोः' (इति मैदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'प्रसूतायाः' ॥

स्त्री निमका कोटवी स्यात्

स्त्रीति ॥ नजते स्म । 'ओ नजी बीडें' (तु० आ० से०)। 'गल्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नलम् । खार्थे कन् (५।३।७५) ॥ 'नक्नो बन्दिक्षपण- योः पुंसि, त्रिषु विवाससि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ को-टनम् । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । घन् (३।३।१८) । कोटं वाति । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ ॥ 'कोट्टवी' इति पाठे 'कुट छेदने' (चु० प० से०) । बाहुलकाद्भुणः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'नग्नायाः'॥

दूतीसंचारिके समे।

दूतीति॥ दवति। 'दुगतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। दुनोति 'दु दु उपतापे' (स्वा॰ प॰ अ॰) वा। 'दुतिनिभ्यां दीर्घश्च' (उ॰ ३।९०) इति क्तः। गौरादिः (४।९।४९) यद्वा द्यते। 'दूङ् उपतापे' (दि॰ आ॰ से॰)। क्तिच् (३।३।९७४)। दूयन्तेऽनया वा। बाहुलकात् क्तिन्। 'कृत्-' (ग॰ ४।९।४५) इति वा ङीष्। गौरादिः (४।९।४९) वा॥ (१)॥॥॥ संचरति। संचारयति, वा। 'चर गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ण्वुल् (३।९।९३३) 'संचारिका तु युगले कुट्टनीघ्राणयोरपि' इति विश्वमेदिन्यौ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'दूर्याः'॥

कात्यायन्यर्धवृद्धा या कषायवसनाधवा ॥ १७॥

केति ॥ कतस्यापलम् । 'गर्गादिभ्यो यज्' (४।१।१०५)। 'सर्वत्र लोहितादि—' (४।१।१८) इति ष्मः । ऋषिपत्नीसद-शालात् । 'कात्यायनो वररुचौ विशेषे च मुनेः पुमान् । कषायवस्त्रविधवार्धजरत्युभयोः स्त्रियाम्' । (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एक 'विशेषणत्रयवत्याः'॥

सैरंधी परवेदमस्था सवशा शिल्पकारिका।

सायिति ॥ सीरं धरति । 'धन् धारणे' (भ्ना०उ०अ०)।
मूलिनेभुजादिकः (वा० ३।२।५) बाहुलकान्मुक् । सीरंध्रस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२१) इत्यण् । शिल्पकरणात् कर्षकस्त्रीत । यद्वा स्वैरं खाच्छन्यं धरति । प्राग्वत् कः । ष्ट्रषोदरादिः । (६।३।१०९) । गौरादिः । (४।१।४१) । 'सेरंध्री
परवेरमस्थशिल्पकृत्खवशित्रयाम्' इति दन्त्यादौ रभसः ।
'चतुःषष्टिकलाभिज्ञा शील्ह्पादिसेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा
सेरंध्री परिकीर्तिता' । इति कात्यः । ('सेरिध्री' इति)
इकारमध्यपाठे पृषोदरादित्वं (६।३।१०९) बोध्यम् ॥ (१)
॥॥। एकं 'विशेषणत्रयवत्याः'॥

असिक्षी स्यादवृद्धा या प्रेष्यान्तःपुरचारिणी ॥१८॥

असीति ॥ सिनोति 'षिण् वन्धने' (खा॰ ड॰ अ॰)।
'अजिप्तिस्यः कः' (ड॰ ३।८९)। यद्वा सीयते स्म । कः
(३।२।१०२) 'धतिस्यतिमास्थामित्ति किति' (ण४।४०) इतीलम् । सिता धुक्ककेशा। तद्भिना । 'छन्दिस क्रमेके' (वा॰
४।१।३९) इति तस्य कः । नान्तलान्डीप् (४।१।५)।—द्वे
वाक्ये ('अस्विक्रयन्तः पुरप्रेष्या' इति हैमात्)—इत्येके ॥
'अस्विक्रिका स्यादन्रद्धा या प्रेष्यान्तः पुरप्रेषिता' इति
कासः॥(१)॥॥एकं 'कृष्णकेशादित्रिविशेषणायाः'॥

वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवा

वारेति॥ वारस्य वृन्दस्य स्त्री साधारणलात् ॥ (१) ॥ ॥ ॥ गणः समूहोऽस्त्यस्याः । मर्तृत्वेन । ठन् (५।२।११५)॥ गणयति । 'गण संख्याने' (चु॰ उ॰ से॰) । ण्वुल् (३।१। १३३) वा ॥ (२) ॥ ॥ 'वेशो वेश्यागृहे गृहे । नेपथ्ये च' (इति मेदिनी) । वेशेन नेपथ्येन शोभते । 'कर्मवेशादात' (५।१।९००) । वेशे वेश्यावाटे भवा वा । 'दिगादिभ्यो यत्' (४।३।५४) वेशः प्रवेशोऽस्त्यस्याः । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा॰ ५।४।९२०) इति यव् वा ॥ 'वेश्यं वेश्यागृहे स्त्रीवं गणिकायां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ ॥ 'वेश्या' इति मूर्धन्यमध्याठोऽपि । वेवेष्टि । 'विष्ल व्याप्तो' (जु॰ उ॰ अ॰) । अध्यादिः (उ॰ ४।११२) ॥ (३) ॥ ॥ स्पमाजीवोऽस्याः ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'वेश्यायाः' ॥

अथ सा जनैः।

सत्कृता वारमुख्या स्यात्

अथेति ॥ वारे वेश्यावृन्दे मुख्या ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'जनैः सत्कृतवेश्यायाः' ॥

कुट्टनी शंभली समे ॥ १९॥

कुट्टेति ॥ कुट्टयति । 'कुट्ट छेदने' (चु० प० से०)। ल्युट् (३।३।११३)॥ (१)॥॥। शं सुखं मलते। 'मल पर्माषणे' (भ्वा० आ० से०)। अच् (३।१।१३४)। गौरादिः (४।१।४१)। 'शालुकं शंभलीशललञ्चष्क—' इति शमेदात्तालव्यादिः ॥॥॥ सं भलते। इति (संभली) दन्लादिरिण ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'परनारीं पुंसा संयोजियञ्याः'॥ विप्रश्चिका त्वीक्षणिका दैवज्ञा

विप्रेति ॥ विविधः प्रश्नोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५)॥ (१) ॥॥ ग्रुभाग्रुमयोरीक्षणमस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५)॥ (२) ॥॥ दैवं ग्रुभाग्रुमं जानाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'दैवज्ञो गणके पुमान् । दैवज्ञेक्षणिकायां श्ली' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'लक्षणादिना ग्रु-भाग्रुभे जानत्याः' ॥

अथ रजस्वला।

स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २०॥ ऋतुमत्यप्युदक्यापि

अथेति ॥ रजोऽस्त्यस्याः । 'रजःकृष्या—' (५।२।११२) इति वलन् । 'तसौ मलर्थे' (१।४।१९) इति भलात्र रूलम् ॥ (१) ॥ ॥ स्त्रीधर्मो रजोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥ (२) ॥ ॥ अवति लज्जया । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा॰ ष॰ से॰) । 'अवितृस्तृतिन्त्रभ्य ईः' (उ॰ ३।१५८) ॥ ॥ 'अविं स्त्रीधर्मिणीं विद्यात्' इति कात्यात् (अविः) हस्तान्तापि । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४।११८)॥ (३)॥ ॥ अत्रेरपत्यम्।

'इतश्वानिजः' (४।१।१२२) इति ढक् । आत्रेयीवागम्यलात्। 'आत्रेयो मुनिरात्रेयी पुष्पवत्यां सरिद्धिदि' इति हैमः ॥ (४) ॥॥ मलमस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'मिलिनं कृष्णदोषयोः । मिलिनी रजस्त्रलायाम्' इति हैमः ॥ (५) ॥॥ पुष्पं रजोऽस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) ॥ (६) ॥॥॥ ऋतुरस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) ॥ (७) ॥॥॥ उदकमर्हति। 'संज्ञायाम्' ॥ अद्यौ रज-स्वलायाः' ॥

स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ।

स्यादिति ॥ रज्यतेऽनेन । 'भूरिक्षिभ्यां कित्" (उ० ४। २१६) इत्यसुन् । 'रज्ञः क्षीवं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणुमात्रे च दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ पुष्यते। 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०)। घन् (३।३।१९)। 'पुष्पं विकासिकुसुमस्त्रीरजःसु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२)॥॥॥ ऋतुरेव । प्रज्ञाद्यण् । (५।४।३८) 'आर्तवं स्त्रीरजे पुष्पं क्षीवं स्यादतुजे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ (त्रीणि 'स्त्रीपृष्पस्य')॥

श्रद्धालुद्धेंहद्वती

श्रेति ॥ श्रद्धते तच्छीला । 'स्पृहिगृहि-' (३।२।१५८) इलालुच् । 'श्रद्धालुर्दोहदिन्यां स्त्री श्रद्धायुक्ते च वाच्यवत्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ दोहदं गर्भिण्यभिलाषोऽस्लस्याः। मतुप् (५।२।९४)॥ (२)॥ ॥ द्वे (गर्भवशात्) 'अभि-लापविरोषवत्याः'॥

निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥

नीति॥ 'कलं ग्रुके त्रिष्वजीणें नाव्यक्तमधुरध्वनौ' (इति मेदिनी)। कलात्रिष्कान्ता । 'निरादयः कान्ताद्यर्थे' (वा॰ २।२।१८) इति समासः। निर्गतं कलं ग्रुकमस्या वा। 'निष्कलं तु कलाश्चन्ये नष्टवीयें तु वाच्यवत्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥। विगतमार्तवं रजोऽस्याः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'रजोहीनायाः'॥

आपन्नसत्त्वा स्याहुर्विण्यन्तर्वत्ती च गर्भिणी।

आपेति ॥ आपन्नः सत्त्वो जन्तुरनया, अस्यां वा॥ (१) ॥ ॥ 'गुरुखिलिक्नयां महित दुर्जरालघुनोरिप' (इति मेदिनी)। गुरुर्दुर्जरोऽलघुवां गर्भोऽस्त्यस्याः । ब्रीह्यादीनिः (५।२।११६)। संज्ञापूर्वकलान्न गुणः (६।४।१४६)। यद्वा गर्वति । 'गर्वेरत उच्च' (उ०२।५४) इतीनन् । गौरादिः (४।१।४१)॥ (२)॥ अन्तरस्त्यस्यां गर्भः । 'अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्' (४।१। ३२) इति साधुः ॥ (३)॥ ॥ गर्भोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२। १९५)॥ (४)॥ ॥ चलारि 'गर्भिण्याः'॥

गणिकादेस्तु गाणिक्यं गार्भिणं यौवतं गणे ॥ २२ ॥ गेति ॥ गणिकानां समूहः । 'गणिकायाश्च यत् वाच्यः'

(वा॰ ४।२।४०) ॥ (१) ॥३॥ गर्भिणीनां समूहः । 'भिक्षा-दिभ्योऽण्' (४।२।३८) 'भस्याढे तद्धिते' (वा० ६।३।३५) इति पुंबद्भावः । 'नस्तिद्धिते' (६।४।१४४) इति टेलेंपि प्राप्ते 'इनण्यनपत्ये' (६।४।१६४) इति प्रकृतिभावः ॥ (१) ॥ः॥ युवतीनां समूहः । भिक्षादिभ्योऽण् (४।२।३८) । 'भस्याढे तिद्धते' (वा॰ ६।३।३५) इति पुंबद्भावः । यौतेः शत्रन्तात् 'उगितश्व' (४।१।६) इति ङचन्तो युवतीशब्दोऽयम् । 'यून-स्तिः' (४।१।७७) इति खन्तस्य तु अणि (४।२।३७) विव-क्षिते पुंबद्भावे (वा॰ ६।३।३५) 'अन्' (६।४।१६७) इति प्रकृतिभावे च 'योवनम्' इत्येव रूपम् । नच-भिक्षादिषु (४।२।३८) 'युवति' शब्दपाठसामर्थ्यात्र पुंवत्त्वम् । अन्यथा पुंबद्भावेन तेर्निवृत्तावनुदात्तादिलाभावात् 'अवः' (४।२।४४) अप्राप्तौ 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इलंणि सिद्धे भिक्षादिपा-ठवैयर्थ्यात्—इति वाच्यम् । भिक्षादिषु 'युवति' शब्दपाठस्य ('मिक्षादिषु युवतिप्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धलात्प्रत्यय-विघौ' इत्यादिग्रन्थेन) भाष्ये (४।२।३८) प्रत्याख्यानात् । एतेन—'युवला अपुंवत्' इति गणपाठात्—इति स्वामी— युवतीशब्दस्य भिक्षादिषु पाठाङ्गीकारकृतो मतभेदः-इति मुक्तदक्ष प्रत्युक्तः ॥ (१) ॥ ॥ एकैकम् 'समृहस्य'॥

पुनर्भूदिंधिष्रहढा द्विः

पुनिरित्त ॥ पुनर्भवति संस्कृता । किप् (३।२।०६) ॥ (१) ॥ ॥ दधाति पापम् । 'डुधान् धारणपोषणयोः' (जु॰ उ॰ अ॰) । धिष्यते । 'धिष शब्दे' (जु॰ प॰ से॰) । 'अन्दृहम्मू-' (उ॰ १।९३) इति साधुः । यद्वा दिधिं धैर्यं स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि॰प॰अ॰) । प्राग्वत् ॥ (२) ॥ ॥ द्वौवारौ ऊढा । 'द्वित्रचतुर्भ्यः सुन्' (५।४।१८) 'अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः' (याज्ञवल्क्यः १।६७) ॥ ॥ द्वे 'द्विवारं वृतायाः' ॥

तस्या दिधिषुः पतिः।

ति ॥ तस्या दिधिष्वाः । दिधिषूमात्मन इच्छति । 'सुप आत्मनः क्यच्' (३१९१८)। किए (३१२१९०८)। 'पुनर्भूपतिरुक्तश्र पुनर्भूदिधिषूर्त्तथा' इत्येषोऽप्यूदन्त इति स्वामी ॥*॥ मुकुटस्तु (दिधिषुम्) हस्रमाह बाहुलकात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'द्यूढापत्युः'॥

मनुस्तु—'ज्येष्ठायां यद्यन्दायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा। सा चाप्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूर्मता' ( ) इत्याह ॥

स तु हिजोऽग्रेदिधिषुः सैव यस्य कुटुम्विनी २३

स इति॥ अत्रे प्रधानं दिधिषूर्यस्य। 'अप्रे' इति विभक्तिप्रतिरूपको निपातः। समासान्तिविधेरनिस्यत्वान्न कप् (५।४।
१५३)॥ (१)॥॥॥ द्विजः क्षत्रियादिरिष । 'दिधिषुः परपूवांग्रेदिधिषूस्तत्पुरंभ्रिकः' इति नाममाला ॥॥॥ एकं 'पुनर्भूप्रधानभार्यस्य'॥

कानीनः कन्यकाजातः सुतः

कानीति ॥ कन्याया अपत्यम् । 'कन्यायाः कनीन च' (४।१।११६) इत्यण् । 'कानीनः कन्यकासुते । कर्णे व्यासे' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥॥ कन्यकया जातः ॥ (२) ॥॥॥ हे 'अनूढापत्यस्य'॥

अथ सुभगासुतः।

सौभागिनेयः

अथेति ॥ सुभगायाः सुतः ॥ (१) ॥ ॥ सुभगाया अ-पत्यम् । 'कल्याण्यादीनामिनङ्' (४।१।१२६) इति ढक् । 'ह-द्भग–' (७।३।१९) इत्युभयपदवृद्धिः ॥ (२) ॥ ॥ ह्रे 'सु-भगापुत्रस्य' ॥

स्यात्पारस्रेणेयस्तु परस्त्रियाः॥ २४॥

स्यादिति ॥ परिव्रिया अपल्यम् । प्राग्वत् । 'अनुशति-कादीनां च' (७१३१२०) इत्युभयपदृष्टद्धः ॥ (१) ॥॥ एकं 'परभार्यापुत्रस्य'॥

पैतृष्वसेयः स्यात् पैतृष्वस्रीयश्च पितृष्वसुः।

सुतः

पैतिति ॥ पितृष्वसुरपत्यम् । 'ढिकि लोपः' (४।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ 'पितृष्वसुरछण्' (४।१।१३२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पितृष्वसुः सुतस्य' ॥

मातृष्वसुश्चेवम्

मात्रिति ॥ मातृष्वसुरपत्यम् । 'मातृष्वसुश्च' (४।१। १३४) इति प्राग्वत् । (मातृष्वसेयः। मातृष्वस्रीयः)॥ (१)॥॥॥ (२)॥॥॥ द्वे 'मातृष्वसुः सुतस्य'॥

वैमात्रेयो विमातृजः॥ २५॥

वैमेति ॥ विरुद्धा माता । 'प्रादयो गता-' (वा॰ २।१। १८) इति समासः । विमानुरपत्यम् । ग्रुप्रादित्वात् (४।१। १२३) ढक् ॥ (१) ॥॥ विमानुर्जातः । 'पृष्टम्यामजातो' (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'अपरमातृसुतस्य' ॥ अथ वान्धिकनेयः स्याद्वन्धुलश्चासतीसुतः । कौलटेयः कौलटेयः

अथेति ॥ वन्थक्या अपत्यम् । 'कल्याण्यादीनामिनङ्' (४१९१९६) इति ढक् ॥ (१) ॥*॥ वन्धून् लाति ॥ (२) ॥*॥ असत्याः स्रुतः ॥ (३) ॥*॥ कुल्टाया अपत्यम् । 'श्लीभ्यो ढक्' (४१९१९२०) ॥ (४) ॥*॥ 'श्लुहाभ्यो वा' (४१९१९३०) इति ढक् ॥ (५) ॥*॥ यत्तु-'कुल्टाया वा' (४१९१९२०) इति ढक्—इति मुकुटः । तन्न । अनेनेनङो विकल्पनात् ॥*॥ पश्च 'कुल्टायाः पुत्रस्य' ॥

भिश्चकी तु सती यदि ॥ २६ ॥ तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मजः।

भीति ॥ कुलटाया अपत्यम् । 'कुलटाया वा' (४।१।१२७) इतीनङ् वा । 'स्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) । क्षुद्रात्वाभावान ढ़्क्। अङ्गहीना शीलहीना हि क्षुद्रा॥ (१)॥*॥ (२)॥*॥ द्वे 'सत्या भिक्षार्थ गेहं गेहमटन्याः पुत्रस्य'॥ आत्मजस्तनयः सुनुः सुतः पुत्रः

आत्मेति ॥ आत्मनो देहाजातः । 'पश्चम्याम्-'(३।२। ९८) इति डः ॥ (१) ॥॥ तनोति कुलम् । तन्यते वा । 'ततु विस्तारे' (तु॰ उ॰ से॰) । 'वलिमिलतिनिभ्यः कयन्' (उ॰ ४।९९) ॥ (२) ॥॥॥ स्यते । 'षुङ् प्राणिप्रसवे' (दि॰ आ॰ से॰) । 'सुवः कित्' (उ॰ ३।३५) इति तुः । 'सूतुः पुत्रेऽनुजेऽकें ना' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ सूयते सा । 'सु प्रसवे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । क्तः (३।२।९०२) ।—सुवि—इति स्वामी। तत्र । दीर्घश्रवणप्रसङ्गात्। क्तस्याप्राप्तेश्व । 'सुतस्तु पार्थिवे पुत्रे, कृयपत्ये तु सुता स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥॥ पुनाति, पूयते, वा 'पूल् पवने' (त्रया॰ उ॰ से॰) । 'पुवो हस्वश्च' (उ॰ ४।१६५) इति कः । यहा पुत्ररकात्रायते । 'सुपि' (३।२।४) इति कः । 'पुत्रान्नो नरका यसात् पितरं त्रायते सुतः । तस्मान् 'पुत्र' इति प्रोक्तः स्वय-मेव स्वयंभुवा' (मनुः ९।१३८)॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'पुत्रस्य'॥

स्त्रियां त्वमी॥ २७॥

आहुर्दुहितरं सर्वे

स्त्रियामिति॥अमी आत्मजाद्याः स्त्रियां वर्तमानाः सन्तो दुहितरं वदन्ति शार्क्षरवादित्वात् (४।९।७३) डीनि 'पुत्री'।— गौरादौ (४।९।४९) 'पुत्री'—इति स्त्रामिनः प्रमादः । 'सुता तु दुहिता पुत्री' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (५) ॥॥। दोग्धि । 'दुह प्रपूरणे' (अ० उ० अ०) । दहति । 'दह भस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । 'नप्तृनेष्टृ—' (उ० २।९५) इति साधु । स्त्रसादित्वात् (४।९।९०) न डीप् (४।९।५) ॥ (६) ॥॥॥

अपत्यं तोकं तयोः समे।

अपेति ॥ न पतन्ति पितरोऽनेन । 'पत्त्रः गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकाद्यः । अझ्यादिः (उ॰ ४।१९२) वा ॥ (१) ॥॥ तौति । 'तुः' सौत्रो हिंसावृत्तिपूर्तिषु । बाहुलकात् कः । 'तोकं संतानसुतयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥॥ तयो-स्तनसुहिन्नोः । समे समानलिङ्गे ॥

स्वजाते त्वौरसोरस्यो
स्वित । 'उरो वक्षित च श्रेष्ठे' (इति मेदिनी) । उरसा
निर्मितः । 'उरसोऽण् च' (४।४।९४) इत्यण् ॥ (१) ॥॥॥
चायत् ॥ (२) ॥॥॥ खैसाजातः, इति कुण्डगोलकादिवारणम् ॥॥॥ द्वे 'स्वस्माजातस्य पुत्रस्य'॥

१—स्वसात्स्वपाणिगृहीत्यां जातः । तथा च मनुः 'स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्धि यम् । तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्राथमकल्पिकम्' (९।११६) इति । नातः परभार्थायां स्वजन्येऽति-व्याप्तिः । अतप्वाभिष्रेत्य मूळकृतापि 'स्वीयायाम्' इति 'स्वकीयः' इति च परित्यज्य 'स्वाभ्यां जाते' इत्यर्थकमेवोक्तम् ॥

तातस्तु जनकः पिता॥ २८॥

तातेति ॥ तनोति । 'दुतिनैम्यां दीर्घश्व' (उ० ३।९०) इति कः । 'अनुदात्त—' (६।४।३७) इति नलोपः ।——'तात-पिलतजर्तुस्रताः' इति तनोतेः कः, नलोपदीर्घों च—इति मु-कुटस्तु चिन्त्यः । तादशसूत्राभावात् । तातोऽनुकम्प्ये पितरि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ जनयति । ण्वुल् (३।१। १३३) । 'जनिवध्योश्व' (७।३।३५) इति न युद्धः । 'जनकः पितृभूपयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पाति । 'नप्नुनेष्टृ—' (उ० २।९५) इति साधुः ।—"पित्रादयः' इति तृच् इत्वं च —इति सुभूतिः । तत्र । तादशसूत्राभावात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पितः' ॥

जनयित्री प्रसूर्माता जननी

जनेति ॥ जनयति । तृच् (३।१।१३३)। 'ऋनेभ्यो हीप्' (४।१।५) ।।।।। अन्तर्भावितण्यर्थात् 'जनित्री'।। (१) ।।।।। प्रसूयते । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति क्षिप् ।। (२) ।।।।।। मान्यते । 'मान पूजायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰) माति वा । माति गर्भोऽस्यां वा । 'मा माने' (अ॰ प॰ अ॰)। 'नमृनेष्ट्-' (उ॰ २।९५) इति साधुः। 'माता गौर्दुर्गा जन्नी मही । मातर्श्च ब्रह्माण्याद्याः' इति हैमः ।। (३)।।।।।। जनयति । 'ऋलल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (४)।।।।।। चत्वारि 'जनन्याः'।।

भगिनी स्वसा।

भेति ॥ भगं कल्याणं यत्नो वा इच्छा वास्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु अस्यति, अस्यते वा । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) । 'सावसे ऋन्' (उ॰ २।९६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वसुः' ॥

ननन्दा तु खसा पत्युः

ननेति ॥ न नन्दति – न तुष्यति । 'न नन्दयति श्रातृजा-याम्' इति वा । 'नित्र च नन्देः' (उ० २।९८) इति ऋन् ॥॥ केचित् पूर्वसूत्रात् (२।९७) वृद्धिग्रहणमनुवर्तयन्ति । 'ननन्दा तु खसा पत्युर्ननान्दा नन्दिनी च सा' इति रमसः ।—'नित्र च नन्देदींधिश्च'—इति सुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादावभावात् ॥ (१) ॥॥ एकं 'मर्तृभगिन्याः'।।

नप्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥ २९ ॥

नष्त्रीति ॥ न पतिनत पितरोऽनेन । 'नप्तृनेष्टू-' (उ० २।९५) इति साधुः । 'ऋत्रेभ्यो छीप्' (४।१।५) । 'नप्ता, नष्त्री च पौत्रिका' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ पुत्रस्य पुरुयाश्वापत्यम् । 'अनुष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽन्' (४।१।१०४) ॥ (२) ॥*॥ स्रतस्य स्रतायाश्वात्मजा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्रतकन्यकयोरपत्यस्य'॥

भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्।

भेति ॥ यतते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । 'यतेर्वृद्धिथ' (उ० ३।९७) इत्यृत् ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'पर-रूपरं भ्रातृभार्याणाम्' ॥

प्रजावती भ्रातृजाया

प्रेति॥ प्रजास्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) । यत्तु—
जायायां प्रविश्य पुनः पुनर्जायते । 'उपसर्गे च संज्ञायास्'
(३।२।९९) इति डः। प्रजः पितस्तयोगात् मतुप् (५।२।९४)
'शरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः—इति सुकुटः।
तन्न । 'प्रजः' इत्यस्य संज्ञात्वेनाप्रसिद्धलात् । अस्मदुक्तरीत्या
निर्वाहेनोक्तकल्पनाया व्यर्थलाच ॥ (१) ॥॥॥ भ्रातुर्जाया ॥
(१) ॥॥॥ द्वे 'भ्रातृपह्याः'॥

मातुलानी तु मातुली ॥ ३०॥

मेति ॥ मातुलस्य स्त्री । 'पुंयोगात्-' (४।१।४८) इति द्वीष् । 'मातुलोपाध्याय-' इलानुग् वा ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥ द्वे 'मातुलभार्यायाः'॥

पतिपद्धयोः प्रसुः श्वश्र्ः

पेति ॥ पत्युर्माता पह्याः श्वश्रुः । पत्न्या माता पत्युः श्वश्रुः । श्वञ्जरस्य स्त्री । 'श्वेञ्जरस्योकाराकारलोपश्च' इत्यूङ् । पुंयोगलक्षणङीषोऽपवादः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्वश्रवाः' ॥

श्वशुरस्तु पिता तयोः।

श्वित ॥ तयोः पतिपत्वयोः पिता परस्परं श्वशुरः । 'शु' इति आश्वर्ये पूजायां वा । शु आशु अश्वते, अस्यते वा । 'अश्च व्याप्ती संवाते च' (खा॰ आ॰ से॰) । 'शावशेराप्ती' (उ॰ १।४४) इत्युरन् । द्वितालव्यः 'श्वश्नूः शिशुश्वशुरः' इति शभेदात् ॥ (१) ॥॥ एकम् 'श्वशुरस्य'॥

वितुर्भाता वितृव्यः स्यात्

पित्रिति ॥ 'पितृव्यमातुल-' (४।२।३६) इति निपा-तितः ॥ (१) ॥ ॥ द्वे 'पितृव्यस्य' ॥

मातुर्भाता तु मातुलः ॥ ३१ ॥

मेति ॥ ('पितृत्र्यमातुल-' (४।२।३६) इति निपातितः)। 'मातुलो मदनद्वमे । धत्त्रेऽहित्रीहिभिदोः पितुः स्यालेऽपि' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'मातुलस्य'॥

रयालाः स्युर्भातरः पहयाः

इयेति ॥ इयायते । 'श्येङ् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । बाहुळकात्काळन् ।—उच्छिष्टमधुपर्कवाची 'श्या' शब्दः । इयां लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः—इति मुकुटः

१—एतच वचनं 'श्रञ्जरः श्रश्र्वा' (१।२।७१) इति निर्देशसि-द्धार्थकथनपरम्—इति मनोरमा ॥ २—मुकुटादिभिस्तु—एकम् इत्युक्तम् ॥ ॥॥—स्यामयति । 'स्यम वितर्कें' चुरादिः । अच् (३।१। १३४) पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) मस्य लः—इति खामी। 'स्यालसालसमसूरसूरयः' इति सभेदाद्दन्लादिः ।—'स्याल वितर्कें'—इति मुकुटस्य प्रमादः । स्याल धातोरभावात् ॥ (१) ॥॥॥ पत्युः इयालाः स्युः ॥॥ एकम् 'पत्नीभ्रातुः'॥ स्वामिनो देवृदेवरौ ।

स्वेति ॥ पत्युर्भाता पत्थाः । दीव्यति । 'दिवेर्न्हः' (उ॰ २१९९) ॥ (१) ॥ ॥ देवते । 'देवृ देवने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'अर्तिकमिभ्रमि-' (उ॰ ३१९३२) इत्यरः ॥ (२) ॥ ॥ 'देवृदेवरदेवानः' इति शब्दार्णवः ॥ ॥ द्वे 'पत्युः कनिष्ठभ्रातुः' इति खामी । ज्येष्ठस्तु श्वग्रुर एवेति सुभूत्यादयः ॥

खस्तीयो भागिनेयः स्यात्

स्त्रेति ॥ खसुरपत्यम् । 'स्तसुरछः' (४।१।१४३) ॥ (१) ॥ ॥ भगिन्या अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥(२) ॥ ॥ द्वे 'भगिनीस्रतस्य' ॥

जामाता दुहितुः पतिः॥ ३२॥

जेति ॥ जायां मिमीते । मिनोति, वा । 'माङ् माने' (जु॰ आ॰ अ॰) 'डुमिन् प्रक्षेपणे' (खा॰ उ॰ अ॰) वा । 'नप्तृनेष्टृ–' (उ॰ २।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥॥॥ 'विभाषा खरप्रयोः' (६।३।२४) इति वाछक् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'जामातः' ॥

पितामहः पितृपिता

पितिति ॥ पितुः पिता ॥ (२) ॥ ॥ 'मातृपितृभ्यां पितिर डामहच्' 'मातिर षिच' (वा॰ ४।२।३६) । 'पिता-महः पद्मयोनौ जनके जनकस्य च' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ हे 'पितामहस्य'॥

तित्वता प्रिपतामहः।

तदिति ॥ तस्य पितामहस्य पिता । प्रकर्षेण पितामहः। 'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१)॥॥। एकम् 'प्रपितामहस्य' ॥
मातुर्मोतामहाद्येवम्

मेति ॥ मातुः पितरि डामहच् (वा॰ ४।२।३६)। प्रकृष्टो मातामहः (प्रमातामहः) ॥ (१)॥॥॥ एकैकम् भातामहस्य'॥

सपिण्डास्तु सनाभयः॥ ३३॥

सेति ॥ समानः पिण्डो देहो मूलपुरुषो निर्वाप्यो वास्य। 'वान्यस्मिन्सिपण्डे—' (४।१।१६५) इत्यादिनिर्देशात् समान-स्य सः । यद्वा सह पिण्डेन वर्तते । 'सिपण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते' (मनुः ५।६०)॥ (१)॥ श॥ समानो ना- भिर्मूलपुरुषोऽस्य । 'ज्योतिर्जनपद-' (६।३।८५) इति समानस्य सः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'स्प्रयुरुषाचधिज्ञातिषु' ॥ समानोदर्यसोदर्यसगभ्यंसहजाः समाः ।

समेति ॥ समान उदरे शयितः । 'समानोदरे शयितः' (४।४।१०८) इति यत् ॥ (१) ॥॥। 'विभाषोदरे' (६।३। ८८) इति समानस्य वा सः । 'सोदराद्यः' (४।४।१०९९) ॥ (२) ॥॥॥ समाने गर्भे भवः । 'सग्भसयूथ-' (४।४।१०९४) इति यत् । 'सग्भे' इति निर्देशात्सः । यद्वा सह तुल्ये गर्भे कुक्षो भवः । 'सह साकल्यसादश्ययोगपद्यसमृिष्ठपुं' इति विश्वः ॥ (३) ॥॥॥ सह तुल्य उदरे जातः । 'अन्येष्वपि-' (३।३।१०१) इति उः ॥ (४) ॥॥॥ सह उदरेण वर्तते । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सः । 'सोदरः' 'सहोदरः' चात्र । ('म्राता तु स्यात्सहोदरः । समानोदर्थसोदर्यसगभ्यंसहजा अपि । सोदर्थं इति नाममाला) ।—'सहस्य सोऽन्यतरस्याम्' इति पाक्षिके सभावे—इति मुकुटश्चिन्यः तादशसूत्राभावात् ॥॥॥ चलारि 'एकोदरोत्पन्नभ्रातुः' ॥ सगोत्रवान्धवन्नातिवन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥ ३४॥

सेति ॥ समानं गोत्रं कुलमस्य । 'ज्योतिर्जनपद—'(६१३। ८५) इति सः ॥ (१) ॥ ॥ वध्नाति । 'वन्ध वन्धने' (क्या॰ प॰ अ॰) । 'शस्त्रिस्तिहि—' (उ॰ ११९०) इत्युः । प्रज्ञाद्यण् (५१४१३८) वा । 'वान्धवो वन्ध्रमित्रयोः' इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥ 'वन्धुर्मातृवान्धवयोः' इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥ जानाति । किच् (३१३१९७४) । ज्ञायते वा । किन् (३१३१९४) । ('ज्ञातिस्तातसगोत्रयोः' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ स्वनति । 'स्वन शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा॰ ३१३१९०१) इति डः ॥ (५) ॥ ॥ स्व आत्मीयश्वासौ जनश्व ॥ (६) ॥ ॥ षद 'सगोत्रस्य' ॥

ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्रमाद्भावसमृहयोः।

क्रेति ॥ ज्ञातेर्मावः । 'किपिज्ञासोर्डक्' (५।१।१२७) ॥ (१) ॥ ॥ वन्धूनां समूहः । 'ग्रामजनवन्धुभ्यस्तल्' (४।२। ४३) ॥ (२) ॥ ॥ एकैकम् 'ज्ञातिसमृहस्य' ॥

धवः प्रियः पतिर्भर्ता

धेति ॥ धवति, ध्रयते, वा । 'धूज् कम्पने' (चु॰ उ॰ से॰)। 'आधृषाद्वा' (चु॰ गण॰) इति वा णिच्। अच् (३। १११३४)। धज् (३।३।१९) वा । संज्ञापूर्वकलान वृद्धिः। 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा। 'धवः पुमान्नरे धूर्ते पत्यौ वृक्षान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१)॥॥॥ प्रीणाति। 'प्रीज् तर्पणे' (क्रया॰ उ॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५)

१—िक्तनः स्त्रियां विधानेन स्त्रीलिङ्गत्वापत्त्या 'स्वस्वपर्यायेष्व-नुक्तानां द्वन्द्वो न कृतः इति प्रतिज्ञानुरोधात् 'ज्ञाति' शब्दस्य द्वन्द्वानुपपितः। अतोऽत्र क्तित्र संगतः॥

इति कः । 'प्रियो वृद्धोषधौ हृद्ये धवे' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ ॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पातेर्डतिः' (उ० ४१५७) ॥ (३) ॥ ॥ । विभर्ति । 'डुमुञ् धारणपोषण्याः' (जु० उ० से०) । तृच् (३१९१९३३) ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'पत्युः' ॥

जारस्तूपपतिः समौ॥ ३५॥

जेति ॥ जारयति । 'ज्रृष् वयोहानों' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'दारजारों कर्तरि णिलक् च' (वा॰ ३।३।२०) इति घज् । यत्तु — जीर्यतेऽनेन । करणे घज् (३।३।९९) — इति मुकुटः । तत्र । 'अजन्म्याम् –' (वा॰ ३।३।९२६) इति वार्तिकविरोधात् । 'जारस्तूपपतो जार्योपधीभिदि' इति हैमः ॥ (१)॥॥ उपमितः पर्त्या । 'अवादयः कुष्टाधर्थे तृतीयया' (वा॰ २।२।१८) इति समासः । उपसृष्टा पतिरनेन वा । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपश्च' (वा॰ २।२।२४) इति समासः ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'मुख्यादन्यस्य भर्तुः' ॥ अमृते जारजः कुण्डः

अग्निति॥ जाराजातः । कुण्ड्यते कुलमनेन । 'कुडि दाहे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। घञ् (२१३१९९) । 'कुण्डम-स्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलो, जारा-(पितवलीसुते पुमान् । पिठरे तु न ना' (इति मेदिनी)। सुते पुमान् । सुतायां तु जातिलक्षणः (४१९१६३) डीप् मव-त्येव ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'जीवित पत्यो जारजातस्य'॥

मृते भर्तरि गोलकः।

मिति॥ 'जारजः' इत्येव। गुड्यते। 'गुड रक्षायाम्' (तु॰ प॰ से॰) घञ् (३।३।१९)। खार्थे कन् (ज्ञा॰ ५।४। ५)। 'गोलको विधवापुत्रे जारात्, स्यान्मणिके गुडे' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ एकं 'विधवायां जारजातस्य'॥

भ्रात्रीयो भ्रातृजः

भात्रीति ॥ भातुरपत्यम् । 'भ्रातुर्व्यच' (४।१।१४४) इति चकाराच्छः ॥ (१) ॥॥॥ भ्रातुर्जातः । ङः (३।२। ९८)॥ (२)॥॥॥ द्वे **'भ्रातृपुत्रस्य'॥**

भ्रातृमगिन्यौ भ्रातरावुभौ ॥ ३६॥

भात्रिति॥ भाता च भगिनी च॥ (१)॥॥ भाजते। 'भ्राज् दीप्ती' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'नष्तृनेष्टृन' (उ॰ २।९५) इति साधुः। यत्तु—विभर्ति। 'पित्रादयः' इति तृच्। भ्रादेशश्च—इति—भ्राजते। 'खस्रादयः' इति ऋन्। जस्य तत्वे—इति च मुकुटेनोक्तम्। तदुपेक्ष्यम्। अपाणिनीयलात्। खसा च भ्राता च 'भ्रातृपुत्रौ खस्रदुहितृभ्याम्' (१।२।६८) इत्येकशेषः॥ (२)॥॥। द्वे 'भ्रातृभगिन्योः'॥ मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनियतारौ।

मेति ॥ माता च पिता च । 'आनडृतो द्वन्द्वे' (६।३।

२५)। 'अभ्यर्हितं च' (वा॰ २।२।३४) इति मातुः पूर्व-निपातः ॥ (१) ॥ ॥ 'पिता मात्रा' (१।२।७०) इलेक-शेषो वा ॥ (२) ॥ ॥ 'मातरिपतराबुदीचाम्' (६।३।३२) इति मातुरङ्घन्तादेशो वा ॥(३)॥ ॥ त्रीणि 'मातापित्रोः' ॥ श्वश्रुश्वग्रुरौ श्वग्रुरौ

श्वेति ॥ श्वश्र्श्व श्वग्रुरश्व ॥ (१) ॥*॥ 'श्वग्रुरः श्रश्वा' (१।२।७१) इत्येकरोषो वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सहोक्तयोः श्वश्लश्वग्रुरयोः' ॥

पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ ३७ ॥

पुत्राविति ॥ पुत्रश्च दुहिता च । 'भ्रातृपुत्रौं-' (१।२। ६८) इत्येकशेषः ॥ (१) ॥शा 'पुत्रकन्ययोः' एकम् ॥ दंपती जंपती जायापती भार्यापती च तौ ।

दंपेति ॥ जाया च पतिश्व । राजदन्तादि (२।२।३१)
गणे पाठाज्ञायाशब्दस्य 'दम्' 'जम्' भावो वा निपास्यते ॥
'दाराः पुंसि बहुत्वे च दं कलत्रे नपुंसकम्' इस्यमरमाला ॥
'पत्न्यां जं दमलिक्वत्वे' इति नामप्रपन्नः ॥(१)॥॥॥ (२)॥॥॥
(३)॥॥॥ भार्या च पतिश्व ॥ (४) ॥॥॥ 'तौ इस्यनेन
पुंस्लमुक्तम्'। 'शाल्मली मैथिली मैत्री दंपती जंपती च सा'
इति वाचस्पतौ स्नीत्वमप्युक्तम् ॥॥ चलारि 'जायापत्योः'॥
गर्भाशयो जरायः स्यात्

गर्भेति ॥ गर्भ आशेते अत्र । 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥*॥ जरामेति । 'किंजरयोः श्रिणः' (उ० १।४) इति जुण् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'गर्भवेष्टनचर्मणः ॥'

उत्वं च कललोऽस्त्रियाम्॥ ३८॥

उल्विमिति ॥ उक्षीयते 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०)। 'उल्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति साधुः । यद्वा ओलति, उल्यते, वा । 'उल' सौत्रो दाहे । वल्यते वा । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) प्राग्वत् ॥ (१) ॥ ॥ कल्यते । 'कल संख्याने' (च० उ० से०)। 'वृषादिभ्यश्चित्' (उ० १।१०६) इति कलः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'शुक्रशोणितसंपातस्य'। चलारि गर्भवेष्टनस्य, इसन्ये ॥

स्तिमासो वैजननः

स्विति ॥ सूतेः प्रसवस्य मासः ॥ (१) ॥*॥ विजाय-तेऽस्मिन् । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । विजनन एव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । यद्वा विजननस्य गर्भमोचन-स्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'नवमे दशमे वापि प्रवितः सूतिमारुतैः । निःसार्यते वाण इव जन्तुिरुद्ध-द्रेण सलरः' ( )॥ (२)॥*॥ द्वे 'प्रसवमासस्य'॥

गर्भो भूण इमौ समौ।

गर्भ इति ॥ गीर्थते उद्गीर्यते शब्दाते वा । 'गृ निगरणे'

(तु० प० से०) 'गृ शब्दे' (क्या० प० से०) वा । 'अर्तिगृभ्यां भन्' (उ० ३।१५२) । 'गर्भो भूणेऽर्भके कुक्षो संघो
पनसकण्टके' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥ ॥ भूण्यते । 'भूण
आशाविशङ्कयोः' (चु० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ।
'भूणः स्त्रीगर्भडिम्भयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे
'कुिश्वश्वगर्भस्य' ॥

तृतीया प्रकृतिः शण्टः क्लीवः पण्डो नपुंसकम् ३९

तृतीित ॥ श्रीपुंसावपेक्ष्य तृतीया प्रकृतिः - तृतीयः प्र-कारः । असमस्तमेतत् ॥ ॥ समासे तु 'तृतीयप्रकृतिः' ॥ (१) ॥ ॥ शास्यति । 'शसु उपशमे' (दि॰ प॰ से॰)। 'श-मेर्डः' (उ॰ १।९९)। 'क्लीवं शण्दश्च कश्रुकी' इति ताल-व्यादौ रभसः । 'शण्ढः स्यात्प्रंति गोपतौ । आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृताविप' (इति मेदिनी) ('शण्डशण्ढौ उ सौविदौ । वन्ध्यपुंसीडुरे हीवे' इति हैमः) ॥ (२)॥॥॥ क्रीवते । 'क्रीवृ अधार्ष्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'इगुप्यन' (३।१।१३५) इति कः । 'अस्त्री नपुंसके क्लीबं वाच्यिलिङ्ग-स्त्वविकसे' इति रुद्रः ॥ (३) ॥ ॥ पण्डते । 'पिंड गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) । यद्वा पणते। 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'वमन्ताइः' (उ॰ १।११४) ॥ 'पण्डः षण्डे, धियि स्त्री स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ 'न स्त्री न पुमान्' इसस्य नपुंसक-भावो 'नभ्राट्-' (६१३१७५) इस्रत्र निपातनात् । 'स नपुं-सको भवेत्' ( ) इति 'भाष्यात्पुंस्यप्ययम्' ॥ (५) ॥ ॥ पन्न 'नपुंसकस्य'॥

शिश्रत्वं शैशवं बाल्यम्

शिक्विति ॥ शिशोभीवः । 'तस्य भावस्वतलै' (५।१। १९९) । 'आ च लात्' (५।१।१२०) इति वा लः ॥ (१) ॥॥॥ 'इगन्ताच लघुपूर्वात्' (५।१।१३१) इत्यण् ॥ (२) ॥॥॥ वालस्य भावः । ब्राह्मणादिलात् (५।१।१२४) ज्यन् ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'बाल्यत्वे' ॥

तारुण्यं यौवनं समे।

तेति ॥ तरुणस्य भावः । ष्यत्रे (५।१।१२४) ॥ (१) ॥ श्रा यूनो भावः । 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' (५।१।१३०) । 'अन्' (६।४।१६७) इति प्रकृतिभावः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'तारुण्यस्य' ॥

स्यात्स्थाविरं तु वृद्धत्वम्

स्यादिति ॥ स्थितिरस्य भावः । कर्म वा । युवादिलात् (५।१।१३९) अण् ॥ (१)॥॥॥ वृद्धस्य भावः । लः (५।१।१२०)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'वृद्धत्वस्य'॥

बृद्धसंघेऽपि वार्धकम्॥४०॥

बृद्धेऽति ॥ वृद्धानां संघः ॥ (१) ॥*॥ वृद्धानां स-

मूहः । 'वृद्धाच' (वा॰ ४।२।३९) इति वुज् । भावकर्म-णोस्तु मनोज्ञादिलात् (५।१।१३३) वुज् । अपिशब्दादृद्धत्वे-ऽपि । वार्धकशब्दात् चतुर्वर्णादिलात् । (वा॰ ५।१।१२४) खार्थे ध्यनि 'वार्धक्यम्' अपि । 'वार्धकं वृद्धसंघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि' इति विश्वः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'वृद्धसम्' हस्य'॥

पिलतं जरसा शौक्रयं केशादौ

पेति ॥ फलति । फलनम्, वा। 'फल निष्पत्ती' 'वि-फला विशरणे' वा (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'लोष्टपिलती' (उ॰ ३१९२) इति साधुः । यद्वा पलति स्म । 'पल गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गल्यर्था–' (३१४१७२) इति क्तः । पलनं वा। 'नपुंसके भावे क्तः' (३१३१९४) । 'पिलतं शैलजे तापे केशपाके च कर्दमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥। आदिना लोमश्मश्रुणोः॥॥॥ एकम् 'जरया शुक्कस्य'॥

विस्रसा जरा।

वीति ॥ विस्रस्यतेऽनया 'संसु अधःपतने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) भिदायङ् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥ ॥ जीर्यतेऽनया । 'जृष् वयोहानौ' (दि॰ प॰ से॰) 'विद्भिदादिभ्योऽङ्' (३।३।१०४) । यहा जरणम् । भावेऽङ् (३।३।१०४) । 'ऋड-शोऽङि गुणः' (७।४।१६) ॥ (र्र) ॥ ॥ हे 'जरायाः' ॥ स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनपा च स्तनंधयी॥ ४१॥

स्यादिति ॥ उत्ताना शेते । 'उत्तानादिष्ठ कर्तृष्ठं' (वा॰ शारावप) इस्रच् ॥ (१) ॥॥॥ डिम्भयति । 'डिमि संघें' चुरादिः । अच् (शावर्वश्र) डिम्भ्यते वा । घव् (शावर्वश्र) अच् (शावर्वश्र) वा । 'डिम्भोऽपि बालिशे बाले' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ स्तनौ पिवति । 'आतोऽनुप-' (शारा २) इति कः ।—'सुपि' (शाश्र) इति योगविभागातकः— इति स्वामिमुकुटौ चिन्सौ ॥ (३) ॥॥॥ स्तनं धयति । 'धेर्र पाने' (भवा॰ प॰ अ॰) । 'नासिकास्तनयोः—' (शाश्र) इति खश् । धेटष्टित्वात् (४।१।१५) डीप् ॥ (४) ॥॥॥ एष्ठ त्रिलङ्कता । 'त्रिष्ठ जरावराः' इति वस्यमोणलात् । स्रीलिक्ता । 'त्रिष्ठ जरावराः' इति वस्यमोणलात् । स्रीलिक्ताः स्रीप्रस्ययप्रदर्शनार्थः ॥॥॥ चलारि 'अतिबालिक्तायाः' ॥

बालस्तु स्यान्माणवकः

बाल इति ॥ बल्यते, बलते, वा । 'बल संचलने' (भ्वा॰ सं॰ सं॰) घञ् (३।३।१९) । ज्वलादि (३।१।१४०) णो वा ॥ 'बालोऽज्ञेऽश्वेभपुच्लयोः। शिशौ हीवेरकचयोबीला तु त्रुटियोषितोः । बाली भूषान्तरे मेघौं' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ मनोरयम् । 'तस्येदम्'। (४।३।१२०) इत्यण् 'ब्राह्मणमाणव—' (४।२।४२) इति निपातनाण्णलम् । 'अल्पे' (५।३।८५) इति कन् । 'हारभेदे माणवको बाले कुपुरुषेऽपि च' इति रभसः ॥ (२) ॥॥॥ हे 'बालस्य'॥

वयस्थस्तरुणो युवा।

वयेति ॥ 'वयः पक्षिणि वाल्यादौ वयो यौवनमात्रके' इति विश्वः । वयसि तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति योग-विभागात् कः ॥ (१) ॥ ॥ तरित । 'तृ प्रवनतरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'त्रोरस्य लो वा' (उ॰ ३।५४) इत्युनन् । 'तरुणं कुव्जपुष्पे ना रुचके यूनि तु त्रिष्ठु' इति विश्वः । ॥(२)॥ ॥ यौति । 'यु मिश्रणे' (अ॰प॰से॰)। 'किनिन्युवृषि-' (उ॰ १।१५६) इति किनन् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'यूनः'॥

प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरत्रपि ॥४२॥

प्रेति ॥ प्रगतं वयोऽस्य ॥ (१) ॥ ॥ तिष्ठति । 'अजिरशिशिर-' (उ० १।५३) इति निपातः ।—'स्थिरादयः इति
किरन्—इति मुकुटस्लपाणिनीयः' ॥ (२) ॥ ॥ वर्षते स्म ।
'युधु बृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गत्यर्था—' (३।४।०२)
इति कः । 'बृद्धः प्राज्ञे च स्थविरे बृद्धं शैलेयरूढयोः 'इति
हैमः ॥ (३) ॥ ॥ जिनाति स्म । प्राग्वत् कः (३।४।०२) ।
'महिज्या—' (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । 'हलः' (६।४।२)
इति दीर्घः । 'त्वादिभ्यश्व' (८।२।४४) इति नलम् ॥ (४)
॥ ॥ जीर्यति स्म । 'जृष् ष्योहानौ' (दि० प० से०) । 'गस्थर्धा—' (३।४।०२) इति कः । ('जीर्ण परिपक्तपुराणयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ 'जीर्यतेरतृन्' (३।२।१०४) ॥
(६) ॥ ॥ षद 'बृद्धस्य' ॥

वर्षीयान्द्शमी ज्यायान्

वेति ॥ अतिशयेन वृद्धः । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इती-यसुन् । 'त्रियस्थिर-' (६।४।९५७) इति वर्षादेशः ॥ (१) ॥॥ वशमोऽवस्थाविशेषोऽस्यास्ति । 'वयसि पूरणात्' (५। २।१३०) इतीनिः ॥ (२) ॥॥ अतिशयेन वृद्धः । 'वृद्धस्य च' (५।३।६२) इति ज्यादेशः । 'ज्यादादीयसः' (६।४। १६०) इलालम् ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'अतिवृद्धस्य'॥

पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः।

पूर्वेति ॥ पूर्विस्मिन्काले जातः । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३। २।९७) ॥ (१) ॥ ॥ अग्रे जातः । 'अग्राद्यत्' (४।४।११६) 'घच्छो च' (४।४।११७) इति घः ॥ ॥ अम्याग्रीयो च ॥ ॥ कचित् 'अग्रीमः' इति पाठः । 'अग्रादिपश्चाड्डिमच्' (वा० ४।३।२३) ॥ (२) ॥ ॥ अग्रे जातः । डः (३।२। ९७) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'प्रदामजातस्य' ॥

जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजाः ॥ ४३ ॥

जघेति ॥ जघन्येऽवरकाले जातः । डः (३।२।९०) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन युवा । 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' (५। ३।५५) । 'युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्याम्' (५।३।६४) ॥*॥ 'द्विषचन–' (५।३।५०) इतीयसुनि 'कनीयान्' अपि ॥ (२) ॥*॥ पक्षे 'स्थूलदूर–' (६।४।१५६) इति यणादिलोप-गुणौ ॥ (३) ॥*॥ अवरस्मिन् काले जातः । डः (३।२। ९७) ॥ (४) ॥*॥ अनु पश्चाजातः । 'उपसर्गे च' (३।२। ९९) इति डः ॥ (५) ॥*॥ पश्च **'कनिष्ठभ्रातुः' ॥** अ**मांस्रो दुर्वेठ्यद्ञातः**

अमेति ॥ न अल्पं मांसमस्य अल्पार्थे नज् ॥ (१)॥॥॥ दुष्टं बलमस्य ॥ (१) ॥॥॥ छयति स्म । 'छो छेदने' (दि॰ प॰ अ॰)। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । छायते स्म वा । क्तः (३।२।१०२)। 'शाञ्छोरन्यतरस्याम्' (७।४।४१) इत्सम् ॥॥॥ 'शातः' इति वा पाठः। तत्र 'शैं क्ष्णतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)। 'दुर्वे निशिते स्यातां शितशाताविमौ त्रिषु' इति ताल्यादौ रभसः॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'निर्वे स्टस्य'॥

वलवान्मांसलोंऽसलः।

वर्छेति ॥ बलमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१) ॥*॥ मांसमस्यस्य । सिध्मादिलच् (५।२।९७)॥ (२)॥॥॥ अंसोऽस्यास्ति । 'वत्सांसाभ्यां कामवले' (५।२।९८) इति लच् ॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'बलचतः'॥

तुन्दिलस्तुन्दिकस्तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिचिण्डिलः ४४

त्विति ॥ अतिशयितं तुन्दमुदरमस्य । 'तुन्दादिलच' (५।२।११७)। चादिनिटनौ । 'तुन्दिभः' इति पाठे तु 'तुन्दिबलिवटेर्भः' (४।२।१३९) ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ (३) ॥॥॥ वृहन् कृक्षिरस्य ॥ (४) ॥॥॥ अतिशयितं पिचि-ण्डमुदरमस्य । पिच्छादिलात् (५।२।१०८) इलच् ॥ (५)॥॥॥ पञ्च 'स्थूलोद्रस्य'॥

अवटीटोऽवनादश्चावभ्रटो नतनासिके।

अविति ॥ अवनमनं नासिकायाः । 'नते नासिकायाः सं-ज्ञायां टीटज्नाटज्अटचः' (५।२।३१) । अवटीटम्, अव-नाटम्, अवअटम्, च=नासिकाया नतमस्यस्याः । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) । अवटीटा, अवनाटा, अवअटा, च नासिकास्यस्य पुरुषस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चिपिटना-सस्य'॥

कैशवः केशिकः केशी

केशिति ॥ प्रशस्ताः केशा यस्य । 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्' (५।२१९०९) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे इनिङ्गौ (५।२१९९५) (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रशस्तकेशस्य' स्थूलकें- शस्य वा ॥

बिलिनो बिलिभः समी ॥ ४५॥ बलीति ॥ बिलस्यक्संकोचोऽस्यास्ति । पामादिखानः

१—शो इति भातोस्तूचितम् । अत एव शितशातयोः स्व-रसत एव पर्यायत्वं संभवति । श्यैङ् भातुस्तु नोपलभ्यते । 'श्यैङ्' भातौ यकाररहितत्वकल्पनं वा गुरुभूतमप्यक्षीकार्यम् ॥ (५१२११००) ॥ (१) ॥*॥ 'तुन्दिबलि-' (५१२११३९) इति भः॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऋथचर्भवतः' ॥

विकलाङ्गस्तु पोगण्डः

चीति ॥ विकलमङ्गमस्य ॥ (१) ॥ ॥ पवते, पुनाति, वा । विच् (३।२।७५) । पौर्गण्ड एकदेशोऽस्य । अपकृष्टं ग-च्छिति वा । 'अमन्ताइः' (उ० १।११४) इति गमेर्डः । पृ-षोदरादिः (६।३।१०९) । 'पोगण्डो विकलाङ्गकः' इति रलकोषः । 'पोगण्डो विकलाङ्गः स्यात्' (इति हलायुधः) ॥ ॥ 'अपोगण्डः' इति पाठे नञ्समासः । 'अपोगण्डस्तु शि- धुके विकलाङ्गे च भीरुके' इति विश्वः ॥ (२) ॥ ॥ हे 'स्व- भावन्यूनाधिकाङ्गस्य' ॥

खर्बो हस्बश्च वामनः।

खेति ॥ खर्वति । 'खर्व गतौ' (म्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) 'खर्च संख्यान्तरे हीवं नीचि वामनके त्रिष्ठु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हसति । हस्यते वा । 'हस शब्दे' (म्वा॰ प॰ से॰) । उत्वादिः (उ॰ ४।९५) । 'हस्वो न्यक्खवंयोस्त्रिष्ठु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वामयति । 'दुवम उद्गिरणे' (म्वा॰ प॰ से॰) । नन्यादित्युः (३।९।९३) त्युट् (३।३।९१४) वा । 'मितां हस्वः' (६।४।९२) इत्यत्र 'वा चित्तविरागे' (६।४।९१) इत्यतो 'वा' इत्यज्ञवर्नतेते—इति वृत्तिकृत् । 'वामनो नीचि खर्वे च त्रिष्ठु पुंति दु दिगगजे । हरावङ्कोटवृक्षे' (इति मेदिनी) ।—वामोऽस्थास्ति । पामादिलात् (५।२।९००) नः—इति खामी ।—विश्वयां वामनी—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि खर्वेपुंसः । 'हस्वस्य'॥

खरणाः स्यात्खरणसः

खरेति ॥ खरा तीक्ष्णा नासिकास्य । 'खरखरायां वा नस्' (वा॰ पाष्ठा११८) ॥ (१) ॥ ॥ पक्षे 'अञ् नासिकायाः' (पाष्ठा११८) इसच् नसादेशश्च । 'पूर्वपदात्—' (८।४।३) इति णलम् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'तीक्ष्णनासिकस्य' ॥

विग्रस्त गतनासिके॥४६॥

विग्रेति ॥ विगता नासिका यस । 'प्रादिभ्यो धातु-जस्म-' (२।२।२४) इति समासः । 'वेग्रों बक्तव्यः' (वा॰ ५।१।११८) ॥॥॥ 'खुक्षौ च' इति शाकटायनः । 'ख्यथ्व' (वा॰ ५।४।१९८) 'विखुः' 'विखः' 'विख्यः' । 'विग्रो विखुर्विनासिकः' इति रमसः । 'विनसा हतबान्धवा' इति तु टे 'पद्मस्-' (६।९।६३) इति नस् । 'विगतया नासिक-योपलक्षिता' इत्यर्थः ॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'गतनासिकस्य' ॥ खुरणाः स्यात्खुरणसः

खुरेति ॥ खर इव नासिकास्य । प्राग्वत ॥ ॥ द्वे 'प-शुखुरसदशनासिकस्य'॥

प्रज्ञः प्रगतजानुकः।

प्रेति ॥ प्रगते विरहे जानुनी यस । 'प्रसंभ्यां जानुनो इ:' (५१४११२९) ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'वातादिना विरह-जानुकस्य' ॥

ऊर्ध्वज्ञरूर्धजानुः स्यात्

अध्वेति ॥ अध्वे जानुनी यस्य । 'अध्वीद्विभाषा' (५। ४।१३०) इति ज्ञः ॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'अध्वेजानुकस्य' ॥
संज्ञुः संहतजानुकः ॥ ४७ ॥

सेति ॥ संयते जानुनी यस । प्राग्वत् ज्ञः (५।४।१२९) (१) ॥॥। द्वे संलग्नजानुकस्य । 'प्रज्ञः प्रगतजानुः स्यात् प्रज्ञोऽप्यत्रेव दश्यते । संज्ञः संहतजानौ च भवेत् सं- ज्ञोऽपि तत्र हि । कर्ध्वज्ञरूर्ध्वजानुः स्याद्र्र्ध्वज्ञोऽप्यूर्ध्वजानुकरे' इति साहसाङ्कः । द्वे 'संलग्नजानुकस्य'॥

स्रादेडे वधिरः

स्यादिति ॥ आ इलति । 'इलति'। 'इल खप्ने' (तु॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। डलयोरैक्यम् । यद्वा आ सर्वत ईड्यते, ईष्टे, वा। 'ईड स्तुताँ' (अ॰ आ॰ से॰)। यम् (३।३।१९)। अच् (३।१।१३४) वा॥ (१)॥॥ ब-भ्राति कर्णम्, बध्यते वा। 'बन्ध बन्धने' (त्र्या॰ प॰ अ॰)। 'इषमदि–' (उ॰ १।५१) इति किरच्॥ (२)॥॥॥ द्वे 'अवणशक्तिहीनस्य'॥

कुन्जे गडुलः

किति ॥ कौ उञ्जित । 'उञ्ज आर्जवे' (तु॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। यद्वा कु ईषदुञ्जमार्जवमस्य । शक-म्धादिः (वा॰ ६।१।९४)। 'कुञ्जो दक्षप्रभेदे ना न्युञ्जे स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ गडति, ग-ध्यते, वा। 'गड सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकादुः । गडुरस्यास्ति। सिध्मादिलात् (५।२।९७) लच्। 'गडुः पृष्ठ-गुडे कुञ्जे' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'कुञ्जस्य'॥

कुकरे कुणिः।

कुकेति ॥ कुस्सितः करोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ कुणति, कुण्यते, वा । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) । 'इगुप्रधात कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'कुणिस्तुत्रकवृक्षे ना कुकरे लिभधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'निसर्गतः कूणिपङ्कपौगण्डाः' इति नाममालायामार्योपाठाद्दीर्घोकारवानिष ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगादिना वककरस्य'॥

पृश्चिरत्पतनौ

प्रिति ॥ स्पृशति, स्पृश्यते वा । 'स्पृश संस्परें।' (तु॰ प॰ अ॰) । 'धृणिपृश्चिपार्ष्णि-' (उ॰ ४।५२) इति साधुः । पृ-च्छति, पृच्छयते, वा 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' (तु॰ प॰ अ०) । पर्षति, पृष्यते, वा। 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) वा॥ (१)॥ ॥ अल्पा तनुरस्य ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अल्पश्रारी-रस्य'॥

श्रोणः पङ्गौ

श्रविति ॥ श्रोणित । 'श्रोणृ संघाते' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। यत्तु—राणोति । 'रास्नादयः' इति नक् प्रस्तयादिः—इति मुकुटः । तन्न । 'रास्नादयः' इति सूत्राभावात् । नगादेर्विधायकाभावाच ॥ (१)॥॥॥ पनते । 'पन स्तुतौ' (भ्वा० आ० से०) । वाहुलकाद् गुः । स्नियाम् 'पन्नोश्व' (४।१।६८) इत्यूङ् ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'जङ्गा-हीनस्य'॥

मुण्डस्तु मुण्डिते ॥ ४८ ॥

मुण्डेति ॥ मुण्ड्यते । 'मुडि खण्डने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ध्व (३।३।१९) । 'मुण्डो मुण्डितशीर्षयोः । राहौ दैखा-न्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ मुण्ड्यते स्म । क्तः (३।२। १०९) ॥ (२) ॥॥॥ हे 'खण्डितकेशस्य'॥

वलिरः केकरे

वेति॥ वलते। 'वल संवरणे, संचलने वा' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। बाहुलकात् किरच्॥ (१)॥॥॥ के मूर्धि कर्तुं शिलमस्य। 'कृत्रो हेतु—' (३।२।२०) इति टः। 'हलद-न्तात्' (६।३।९) इत्यल्जक्॥ (२)॥॥॥ 'टेरे वलिरकेकरी' इति रभसः॥॥॥ द्वे 'नेत्रवियुक्तस्य'॥

खोडे खझः

खिति॥ खोडति। 'खोडु गतिप्रनिघाते' (भ्वा० प० से०)। अच् (३१९१२४)॥ (१)॥ ॥ खज्जति । 'खजि गतिवैकल्ये' (भ्वा० प० से०)। अच् (३१९१९३४)॥ (२) ॥ ॥ 'अथ खञ्जके खोडखोरी' इति रभसः॥ ॥ द्वे 'गतिविकलस्य'॥

त्रिषु जरावराः।

त्रिष्विति ॥ जराशब्दाद्वरा अर्वाचीना उत्तानशया-यास्रिलिङ्काः ॥

जडुलः कालकः पिष्ठः

जेति ॥ जलति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । वा-हुलकादुलच् ॥॥॥ 'जटुल:' इति मुकुटः । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०)॥ (१)॥॥॥ कालयति । 'कल क्षेपे' चु-रादिः । ण्वुल् (३।१११३३)॥ (२)॥॥॥ अपि प्रवते । 'हुङ् गतौ' (भ्वा० आ० से०)। मितद्वादिलात् (वा० ३।२। १८०) हुः । 'विष्ट भागुरिः-' इल्लोपः॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'कृष्णवर्णदेहगतिचिद्धस्य' 'लसुन' इति ख्यातस्य॥

तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥ तीति ॥ तिल इव । 'हुने प्रतिकृती' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥*॥ तिल इव कालकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'देह-स्यतिलस्य' ॥

अनामयं स्यादारोग्यम्

अनेति ॥ आमयस्याभावः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः (२११६)॥ (१)॥ ॥ न रोगोऽस्य । अरोगस्य भावः । ब्राह्मणादिलात् (५१११२४) ष्यञ्॥ (२)॥ हो 'रोगाःभावस्य'॥

चिकित्सा रुक्प्रतिकिया।

चिकीति ॥ 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' इति सन् । चिकि-त्सनम्। 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२)॥ (१)॥ ॥ म्रजः प्रतिकिया निरसनम्॥ (२)॥ ॥ हे 'रोगनिवारणस्य'॥ भेषजोषधभैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि॥ ५०॥

भेषेति ॥ भेषयति । 'भेषृ भये' (भ्वा० उ० से०) । ण्यन्तः । अच् (३।९।९३४) । भेषं रोगं जयति । 'अन्ये-भ्योऽपि' (वा० ३।२।९०९) इति डः । भेषं जयति वा । 'जै क्षये' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।—भिषज इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।९३०) इत्यण् । 'अनन्तावसथेतिहभेषजात्' (५।४।२३) इति निर्देशादेलम् स्ट्यन्ये ॥ (१) ॥॥॥ ओषधेरिदम् । 'ओषधेरजातौ' (५।४।३०) इत्यण् ॥ (२) ॥॥॥ भेषजमेव । 'अनन्ता-' (५।४।२३) इति ज्यः ॥ (३) ॥॥॥ गदविरुद्धम् । न गदोऽस्मात्, इति वा ॥ (४) ॥॥॥ जयति रोगान् । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । 'कृवापाजि-' (उ० १।१) इत्युण् ॥ (५) ॥॥॥ पद्य 'औषधस्य'॥

स्त्री रुयुजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः।

स्त्रीति ॥ रुजति देहम् । 'रुजो भन्ने' (तु० प० अ०) । किप् (३।२।१७८) रोजनं वा । संपदादि किप् (वा॰ ३।३। १०८) ॥ (१) ॥ ॥ 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः। टाप् (४।१।४) । भिदायङ् वा (३।३।१०५) 'रुजा लाम-यभङ्गयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ उपतापयति । 'तप दाहे' चुरादिः । अच् (३।९ १९३५) । उपतपनं वा । 'तप संतापे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । घन् (३।३।१८) । 'उपतापो गदे तापे' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ रुजति । 'पदरुज-' (३। ३।१६) इति घन्। रोजनं वा । आवे घन् (३।३।१८)॥ (४) ॥ ॥ विविधा आधयोऽस्मात् । व्याधानं वा । 'उप-सर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (५) ॥ ।।। गदति । अच् (३। १।१३४)। 'गदः कृष्णानुजे रोगे गदा प्रहरणान्तरे' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ 'अम रोगे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। भावे घञ् (३।३।१८)। आमं यान्खनेन । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा । आमयनम् । अनेन । 'मीङ् हिंसायाम्' (दिव आव

अ॰) 'एरच्' (३।३।५६) । घः (३।३।११८) वा ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'रोगस्य'॥

क्षयः शोषश्च यक्षमा च

स्य इति ॥ क्षयति देयम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा॰ प॰ अ॰) अन्तर्भावितण्यर्थः । अच् (३।१।१३४) । 'क्षयो गेहे कल्पान्तेऽपचये रुजि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शोषयति । 'ग्रुष शोषणे' (दि॰ प॰ अ॰) । अच् (३।१।१३४) । 'शोषः शोषणयक्ष्मणोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ यक्षयते, यक्ष्यते वा । 'यक्ष पूजायाम्' चुरादिः । मनिन् (उ॰ ४। १४५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'राजयक्ष्मणः' ॥

प्रतिक्यायस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥

प्रेति ॥ प्रतिक्षणं स्यायते । 'स्येङ् गतो' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'स्याद्यधा–' (३।९।९४९) इति णः ॥॥॥ प्रति-स्यायतेऽनया । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।९०६) इल्लिङ 'प्र-तिस्या' अपि ॥ (१) ॥॥॥ पीनं स्यति, सायति, वा । 'षोऽ-न्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰) । 'क्षे क्षये' (भ्वा॰ प॰ अ॰) वा । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥॥॥ 'आ-पीनसः प्रतिस्या स्यात्' इति रभसः ॥॥॥ द्वे 'नासा-रोगस्य'॥

स्त्री क्षुत् क्षुतं क्षवः पुंसि

स्त्रीति ॥ क्षवणम् । दुक्षु शब्दे' (अ० प० से०) । सं-पदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ भावे क्तः (३। ३।११४) ॥ (२) ॥*॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (३) ॥*॥ 'स्त्रियां क्षुत् क्षुतं हंछिका' इति रभसः ॥*॥ त्रीणि 'छि-कायाः'॥

कासस्तु क्षवशुः पुमान्।

केति ॥ कासतेऽनेन । 'कास शब्दकुत्सायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घत्र् । ('काश-स्तृणे रोगभेदे' इति हैमः । 'वाराणस्यां भवेत्कासी क्ष-वथौ ना तृणेऽस्त्रियाम्' इति तालव्यान्ते रमसाच तालव्यान्तोऽपि)॥ (१)॥॥॥ क्षौत्यनेन । 'दृश्च शब्दे' (अ॰ प॰ से॰) 'द्वितोऽश्चच्' (३।३।८९)। 'क्षवश्चः कासे छिकायाम्' इति हेमचन्द्रः॥ (२)॥॥॥ हे 'कासरोगस्य'॥

शोफस्तु श्वयथुः शोथः

शाविति ॥ शवति । 'शव गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकास् फः । थश्च । 'च्छ्वोः-' (६।३।९९) इत्यूठ् । 'आहुणः' (६।१।८७) । संज्ञापूर्वकत्वात् 'एत्येध-' (६।१।८९)
इति न वृद्धः । यद्वा शवति । 'शु गतौ' () । 'शोफ

ओषिभेदे स्यादुत्कृते लिग्ववर्धने' इति हैमैः ॥ (१) ॥॥॥ श्वयति अनेन । 'द्ध ओश्वि गतिवृद्धोः' (भवा॰ प॰ से॰) । 'द्वितोऽधुच्' (३।३।८९) ॥ (२) ॥॥॥ यत्तु—'ग्रु गतौ'। 'यूथादयश्व'—इति मुकुटेनोक्तम् । तिवर्मूलम् ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'शोथस्य'॥

पाद्स्फोटो विपादिका ॥ ५२ ॥

पेति ॥ स्फुटनम् । 'स्फुट विकसने' (तु॰ प॰ से॰) । घल् (३।३।१८) पादस्य स्फोटः । पादौ स्फोटयित वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥॥। विपद्यतेऽनया । 'पद गतौ' (दि॰ आ॰ अ॰)। 'रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्' (३। ३।१०८)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'पादस्फोटनरोगस्य'॥

किलाससिध्मे

कीति॥ किलति । 'किल श्वेसकीडनयोः' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । अस्पति । 'असु श्वेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) । किलं च तदसं च । यद्वा केलनम् । विदायङ् (३।३।१०४) । किलं सस्पति । अण् (३।२।१) । किलंन श्वेत्येन असति वा। 'अस दीप्तो' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)॥ (१)॥ । सिध्यति 'षिधु गत्याम्' '(संराद्धो)' (दि॰ प॰ अ॰)। बाहुलकान्मक् । यत्तु—पामादिलान्मनिन् इति मुकुटः। तत्र । पामोदिर्मनिन्विधानाभावात् । धातोः पामादिप्रस्थामावात्॥ (२)॥ ।।।।। 'पादस्फोटोऽथ त्वकपुष्पी किलासं सिध्मलीति च' इति रभसः॥ ।।।। है 'सेहुवा' इति ख्यातस्य॥

कच्छ्वां तु पाम पामा विचर्चिका।

केति ॥ कषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कषेरछ च' (उ॰ १।८४) इत्यूः ॥ (१) ॥॥। पायत्यक्रम् । 'पै शोषणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । मनिन् (उ॰ ४।१४५)। पायते देहोऽस्माद्वा। 'पा रक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰)। पिबति देहं वा॥ (२)॥॥। श्वियां तु 'मनः' (४।१।११) इति न हीप्। 'डाबुभाभ्याम्–' (४।१।१३) इति डाब्वा॥ (३)॥॥॥ विचर्च्यते । 'चर्च अध्ययने' (चु॰ उ॰ से॰)। 'रोगाख्यायां जुल्–' (३।३।१०८)॥ (४)॥॥॥ चलारि 'खसुरो-गस्य'॥

कण्डूः खर्जूश्च कण्डूया

केति ॥ कण्ड्यनम् । 'कण्ड्ञ् गात्रविघर्षणे' (क-ण्ड्वादिः)। 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' (३।१।२७) संपदादि किष्

१—सटीकंहैमपुस्तके तु नोपलभ्यते । २—'सिध्मं कि॰ लासं त्वक्पुष्पं सिध्म' इति हैमनाममालोक्तनान्तसिध्माश-ब्दस्य मनिनमन्तरा साधनामावेन तत्र मनिनर्थम् 'पामादिवन्म-निन्' इत्युक्तमपाठस्य संभवे लेखकप्रमादजातपाठेन खण्डनकरणं स्वीयमेधातिशय वोधनाय ॥ (वा॰ २।२।१०८) ॥ (१) ॥॥॥ 'अ प्रत्ययात्' (२।२। १०२)॥ (३)॥॥॥ खर्जनम् । खर्ज मार्जने च । चाद्य-थने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कृषिचिम-' (उ॰ १।८०) इत्यूः। 'खर्जूः खर्ज्रीकीटकण्डुषु' इति हैमः ॥ (२) ॥॥ त्रीणि 'गात्रविधेषणस्य'॥

विस्फोटः पिटकस्त्रिषु ॥ ५३ ॥

वीति ॥ विस्फोटति । 'स्फुटिर् विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१९१९४) । करणे घच् (३१३१९९) वा ॥ ॥१॥ पेटति । 'पिट शब्दसंवातयोः' (भ्वा० प० से०) क्रुन् (उ० २१३२) 'पिटकः स्यानु विस्फोटे मञ्जूषायामपीष्यते' इति हेमचन्द्रः । स्त्रियां पिटका । क्षिपकादिः (वा० ७१३४५) ॥४॥ 'विस्फोटा विटिका स्त्रियाम्' इत्यमरमालायां व-कारादिरपि ॥ (२) ॥४॥ द्वे 'फोडा' इति ख्यातस्य ॥

वणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्रीवे

बेति ॥ वणति । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१९१२४) । यद्वा वणयति । 'वण गात्रविचूण्ने' (चु० उ० से०) । अदन्तः । अच् (३१९१२४४) ॥ (१) ॥॥। ई-रयति सुखम् । 'ईर गतिप्रेरणयोः' (अ० आ० से०) । वाहु-लकान्मन् ॥ (२) ॥॥॥ इयति । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'अर्तिपृवपि-' (उ० २१९९७) इत्युस् ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'व्रणस्य' ॥

नाडीवणः पुमान्।

नेति ॥ नाड्यां त्रणः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सदा ग-स्रुतो त्रणस्य'॥

कोठो मण्डलकम्

किविति ॥ कुण्ठति । 'कुठि प्रतिघाते' (भ्वा०प०से०)। अच् (३।१।१३४) । आगमशास्त्रस्मानिस्तवात्र तुम् ॥ (१) ॥*॥ मण्डलमिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९३) इति कन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्डलाकारकुष्ठस्य' ॥

कुष्टश्चित्रे

किति ॥ कुष्णास्यङ्गम् । 'कुष निष्कर्षे' (त्रया०प०से०)।
'निकुषि-' (उ० २।२) इति कथन् । कुत्सितं तिष्ठति वा ।
'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति
षः । 'कुष्ठं भेषजरोगयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ श्वेतते ।
'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायितश्च-' (उ० २।
१३) इति रक् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'श्वेतकुष्टस्य' ॥

दुर्नामकार्शासी॥ ५४॥

दुरिति ॥ दुष्टं नामास्य । पापरोगलात् । श्रुश्नादिः (८। ४।३९) ॥ (१) ॥॥॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (म्वा॰ प॰ अ॰) । 'अर्तेव्यीधौ ग्रुट् च' (उ॰ ४।१९६) इससुन् ॥(२) ॥॥ द्वे 'गुद्दरोगस्य' अर्झास्यस्य.॥

आनाहस्तु विवन्धः स्यात्

आनिति ॥ आनहनम् । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०)। घर्ज् (३।३।१८)॥ (१)॥ ॥। विवन्धनम् । 'वन्ध वन्धने' (क्या० प० अ०)। घर्ज् (३।३।१८)॥ (२)॥ ॥। आभ्यां करणे वा घर्ज् (३।३।१९)॥ ॥॥ द्वे आध्मानस्य 'मलमूत्र-निरोधस्य'॥

यहणी रुकू प्रवाहिका।

श्रेति ॥ गृह्णाति जठरामिम् । 'श्रह उपादाने' (स्था॰ उ॰ से॰) । 'कृत्यल्युटः' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (१)-॥॥॥ प्रवहति । ज्युल् (३।१।१३३) । प्रवहणम् । 'रोगाख्यायां ज्युल्–' (३।३।१०४) ॥ (२) ॥॥॥ रुक् रोगः । प्रवाहिका रोगो श्रहणी स्थात् ॥॥॥ द्वे 'संश्रहणी रोगस्य'॥

प्रच्छिदिंका विमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथुः समाः ५५

प्रेति ॥ प्रच्छर्दनम् । 'छर्द वसने' (चु० प० से०) । 'रोगाख्या–' (३।३।१०८) इति ण्वुल् ॥ (१) ॥॥॥ वस-नम् । 'ढ वस उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । 'इक् कृष्या-दिभ्यः' (वा० ३।३।१०८)॥ (२)॥॥॥ 'द्वितोऽश्चच्' (३। ३।८९)। 'वस्र्युः पुंसि वसने गजस्य करशीकरे' इति (मे-दिनी) (३)॥॥॥ त्रीणि 'वसनस्य'॥

ब्याधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगंद्राः।

व्येति ॥ वैदनम् । छिद्रम् । 'बहुल्मन्यत्रापि संज्ञाछ-न्द्सोः' इति रक् । यद्गा विद्वाति । 'द्रा खप्ने पलायमे' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३१९११३६) इति कः । विद्वं धीयतेऽस्याम् । 'डुधाज्' । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३१३१९३) इति किः । यद्गा विद्वस्य धानम् । 'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३१३११०८) ॥ (१) ॥॥। ज्वरति । 'ज्वर रोगे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१९११३४) । ज्वरणं वा । ण्यन्तात् ध्र्च् (३१ ३१९८) णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । 'एरच्' (३१३। ५६) वा ॥ (१) ॥॥। मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३१९१९३४) । मेहनं वा । घ्र्ज् (३१३१९८) ॥ (१) ॥॥। भगं दारयति । 'भगे च दारेः' (काशिका०) इति खन् ॥ (१) ॥॥।

अइमरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्

अद्योति ॥ अरमानं राति । 'आतोऽनुप-' (३।९।३) इति कः । गौरादिः (४।९।४१) ॥ (१) ॥॥॥ मूत्रे कृच्छ्-मत्र ॥ (१) ॥॥॥ 'विद्यध्यादीनां व्याधिमभेदानां' प्र-त्येकमेकैकम् ।—अर्मर्यास्तु हे नामी—इस्येके ॥

पूर्वे शुकावधेस्त्रिषु ॥ ५६ ॥

िवति ॥ इतः परं शुक्रशब्दात् प्राक्पठिता वाच्यलिङ्गा इल्पर्थः ॥

रोगहार्यगदंकारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके।

रोगेति ॥ रोगं हरति तच्छीलः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥॥ अगदमरोगं जन्तुं करोति । 'कर्म-ण्यण्' (३।२।१) 'कारे सत्यागदस्य' (६।३।७०) इति सुम् ॥ (२) ॥॥॥ भिषज्यति । 'भिषज रुग्जये'। 'कण्ड्वादिस्यो यक्' (३।१।२७)। क्विप् (३।१।१७८)॥ (३)॥॥॥ विद्या-मधीते । 'तदधीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् ॥ (४)॥॥॥ चिकित्सिति । 'कितेर्व्योधिप्रतीकारे' इति सन्नन्तात् ण्युल् (३।१।१३३)॥ (५)॥॥॥ पञ्च 'वैद्यस्य'॥

वार्ती निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ५७

चेति ॥ वृत्तिरस्यास्ति । 'वृत्तेश्व' (वा॰ ५।२।१०१)
णः । 'वार्ता तु वर्तने वातिङ्गणे कृष्याद्युदन्तयोः । निःसारारोग्ययोः क्षीवं वृत्तिमन्नीरुजोल्लिष्ठु' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ निष्कान्त आमयात् । 'निरादयः-' (वा॰ २।२।
१८) इति समासः । 'निरामयस्तु पुंसि स्यादिष्ठिक्के विगतामये' इति हैमः । 'निरामयस्तु पुंसि स्यादिष्ठिके त्रिष्ठु
नीरुजे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ कलासु साधुः ।
'तन्न साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'कृत्यं प्रभाते मधुनि
"सज्ये दक्षे निरामये । कृत्या कृत्याणवाचि स्यात्' इति
हैमः ॥ (३) ॥*॥ उल्लाघते स्म । 'लाष्ट्र सामध्ये' (भ्वा॰
आ॰ से॰) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । उल्लाघ्यते
स्म' इति वा । 'अनुपसर्गात्मुल्ल-' (८।२।५५) इति साधुः ।
'उल्लाघौ निपुणे हृष्टे ग्रुचिनीरोगयोरिप' इति हैमः ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'रोगनिर्मुक्तस्य''॥

ग्लानग्लास्त्र

ग्लेति ॥ ग्लायति स्म । 'ग्ले हर्षक्षये' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । 'संयोगादेः–' (८।२।४३) इति नत्वम् ॥ (१) ॥॥ ग्लानशीलः । 'ग्लाजिस्थश्च ग्लुः' (३।२।१३९) ॥ (२) ॥॥। द्वे 'रोगेण क्ष्मीणस्य'॥

आमयाची विकृतो व्याधितोऽपदुः।

आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः

अमिति ॥ आमयोऽस्यास्त । 'आमयस्य दीर्घश्व' (वा॰ ५१२१९२) । इति विनिः ॥ (१) ॥ ॥ विक्रियते स्म । क्तः (३१२१९०२) । 'विकृतो रोग्यसंस्कृतः' । 'बीमत्सश्व' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ व्याधिः संजातोऽस्य । 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्' (५१२१३६) ॥ (३) ॥ ॥ ॥ 'पटुर्दक्षे च नीरोगे' (इति मेदिनीं) । पटोरन्यः ॥ (४) ॥ ॥ आतो-तोर्ति । 'तुर लरणे' हादिः । 'छान्दसा अपि कचिद्धाषायां प्रयुज्यन्ते' । 'इगुपध्य-' (३१९१३४) इति कः । सुकु-द्रस्तु—आतुरयति=असुस्थलादतिलरते । 'तुण लरणे' (जु॰

प० से०)। अत इगुपधकः—इति व्याचख्यौ । तत्र ण्यन्त उपधागुणाभावश्चिन्तः । ण्यन्तस्येगुपधलाभावात्कप्रत्य-योऽपि ।—आतोरति । आतुरः । आतरति रोगं वा—इति स्वाम्यपि चिन्तः । तुरेहक्कपाभावात् । तरतेरिष्टक्पासंभवाच ॥ (५) ॥॥॥ अभ्यम्यते स्म । 'अम रोगे' (चु० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२)। चुरादीनां णिचो वैकल्पिकत्वा-ण्णिजभाव इदम् । अभ्यमतिस्म वा । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'गन्नर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'रुष्यमत्वर—' (७।२।२८) इति वेट्॥ (६) ॥॥॥ इडभावे 'अनुनासिकस्य—' (६।४।९५) इति दीर्घः॥ (७) ॥॥॥ सप्त 'रोगिणः'॥ समौ पामनकच्छुरौ ॥ ५८॥

सेति ॥ पामास्यास्ति । पामादित्वात् (५।२।१००) नः ॥ (१) ॥ ॥ कच्छूरस्यास्ति । 'कच्छ्वा हस्वश्च' ( ) इति रः । 'कच्छुरा इत्कशिम्ब्यां च शटीदुस्पर्शयीरिप । कच्छुरं वाच्यवत्प्राहुः पामने पुंश्चलेऽपि च' इति विश्वः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'विचर्चिकायुक्तस्य'॥

दर्दुणो दर्दुरोगी स्यात्

देति ॥ दरिद्राति । 'दरिद्रा दुर्गतों' (अ० प० से०)। 'दरिद्रातेर्यालेपश्च' (उ० १।९०) इति साधुः । दर्दूरस्यास्ति । 'शाकीपलाशीदर्दूणां हस्त्रश्च' इति पामादिषु (ग० ५।२। १००) पाठानः ॥ (१) ॥॥॥ दर्दूश्चासो रोगश्च । इको ह-स्वोऽङ्गः-' (६।३।६१) इति हस्तः । दर्द्वरोगोऽस्यास्ति । 'द्वन्द्वोपताप-' (५।२।१२८) इतीनिः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'द्व-द्वेयुक्तस्य'॥

अशोरोगयुतोऽर्शसः।

अर्शविति ॥ अर्शोरोगेण युतः ॥ (१) ॥ ॥ अर्शांसि सन्सस्य । 'अर्शआदिभ्योऽच्' (५।२।१२७) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'मूलव्याधिमतः' ॥ वातकी वातरोगी स्यात्

वातिति ॥ वातोऽतिशयितोऽस्य । 'वातातीसाराभ्यां कुक् च' (५।२।१२९) इतीनिः ॥ (१) ॥*॥ वातरोगोऽस्यास्ति । 'द्वन्द्वोपताप–' (५।२।१२८) इतीनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वा-तरोगिणः' ॥

सातिसारोऽतिसारकी ॥ ५९॥

सेति ॥ सहातिंसारेण वर्तते ॥ (१) ॥॥ अतिसारो॰ इस्यास्ति । प्राग्वत् (५।२।१२९) इनिः कुक् च ॥ (२) ॥॥ द्वे 'अतीसारवतः' ॥

स्युः क्रिजाक्षे चुलचिल्लिष्ताः क्रिजेऽहिण चाप्येमी। स्युरिति ॥ (वा॰ ५।२।३३) क्रिजस लप्रस्यः, । चुल्

१—अक्ष्ण तु नपुंसकानि । 'अमी' इति पुंस्त्वं तु शब्दा-पेक्षया—इति मुकुटः ॥ चिल्, पिल्, आदेशाः 'अस्य चक्षुषि' इत्यथें । चक्षुर्गतः क्रेदरोगश्रुह्णदिवाच्यः । तद्योगाचक्षुश्रुह्णदिवाच्यम् । तचक्षु-योगात्पुरुषोऽपि । 'चिह्नः खगे सचुह्नश्र्य पिह्नवत् क्रि-त्रलोचने । क्लिन्नादिण' इति हैमः ॥ (१)॥॥॥ (२)॥॥॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'क्लिन्ननेत्रतहतोः'॥

उन्मत्त उन्माद्वति

उन्मेति ॥ उन्माद्यति स्म । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०)। 'गलर्था-' (३।४।७२) इति क्तः। 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति नत्वं न । 'उन्मत्तो मुचुकुन्दे स्याद्ध-तूरोन्मादयुक्तयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥॥। उन्मदनम् । ध्य (३।३।१८)। उन्मादोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४)॥ (२)॥॥॥ हे 'वातकृतिचत्तिवभ्रमस्य'॥

खेष्मलः खेष्मणः कफी ॥ ६०॥

श्रेष्मिति ॥ श्रेष्मास्यास्ति । 'सिथ्मादिभ्यश्च' (५।२।९६) इति छच् ॥ (१) ॥*॥ पामादित्वात् (५।२।१००) नः ॥ (२) ॥*॥ कफोऽस्यास्ति । 'द्वेन्द्रोप-' (५।२।१२८) इतीनिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कफवतः' ॥

न्युब्जो भुग्ने रुजा

न्युविति॥ न्युञ्जनम् । 'उञ्ज आर्जवे' (तु० पे० से०)। घर्ज् (३१५१९८) । 'भुजन्युञ्जौ पाण्युपतापयोः' (७१३११) इति साधः। न्युञ्जः पृष्ठवकत्वकारी यस्यास्ति। अर्शआयम् (५१२१२०)। रुजा रोगेण भुन्ने पुरुषे न्युञ्जो वर्तते। 'न्युञ्जः कुञ्जे कुशस्तुचि। अधोसुखेऽपि च न्युञ्जं कर्मरङ्गतरोः फले' इति हैं:॥ (१)॥॥॥ एकम् कुञ्जस्य॥

वृद्धनाभौ तुण्डिभतुण्डिलौ।

वृद्धेति ॥ वृद्धा उन्नता नाभिरस्य ॥ (१) ॥॥ तु-ण्ड्यते । 'तुडि तोडने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४।११८) । 'तुण्डिबलिबटेर्भः' (५।२।१३९) ॥ (२) ॥॥ सिध्मादिलात् (५।२।९६) लच् ॥॥॥ 'तुन्दिल्ल' इति पाठे 'तुन्दादिभ्य इलच्' (३।२।११७) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'उन्नतनाशियुक्तपुरुषस्य'॥

किलासी सिध्मलः

कीति ॥ किलासमस्यास्ति । 'द्वन्द्वोप-' (५।५।१२८) इतीनिः ॥ (१) ॥ ॥ सिध्ममस्यास्ति । 'सिध्मादिभ्यश्व' (५।२।९६) इति लच् । 'सिध्मला मत्स्यविकृतौ वाच्य-वत्तु किलासिनि' इति मेदिनी ॥ (२)॥ ॥ द्वे 'सिध्म-युक्तस्य'॥

अन्धोऽहक्

अन्ध इति ॥ अन्ध्यति । 'अन्ध दृश्चप्रघाते' (चु॰ उ॰ से॰) अच् (३।९।९३४) । ('अन्धं स्यात्तिमिरे हीबं चक्कर्हीनेऽभिधेयवत्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ न हगस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अचक्कपः' ॥

मुर्छाले मुर्तमुर्छितौ ॥ ६१ ॥

भिवति ॥ मूर्च्छास्यास्ति । सिध्मादिषु (ग० ५।२।९६) 'श्चद्रजन्तूपतापाच' इति पठितत्वाह्य । 'प्राणिस्थादातः—' (५।२।९५) इति न भवति । 'प्राण्यङ्गादेव' इति (वार्तिक-रूपव्याख्यानात् ॥ (१) ॥॥॥ मूर्छति स्म । 'मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः' (भवा० प० से०) । क्तः (३।४।७२) । 'राह्रोपः' (३।४।२१) । 'न ध्याख्या—' (८।२।५०) इति न नत्वम् । 'मूर्त स्याध्रिष्ठ मूर्छाठे कठिने मूर्तिमलपि' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥॥॥ मूर्छा जातास्य । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् । 'मूर्छितं सोच्छ्रये मूढे' इति हैमः ॥॥॥ त्रीणि 'मूर्छावतः'॥

शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्थेन्द्रियाणि च।

श्विति ॥ शोचखनेन । 'शुच शोके' (भ्वा॰ प॰ से॰)। शोचयति वा । 'ऋज्रेन्द्र–' (उ० २।२८) इति साधुः । 'शुक्रं तु रेतोऽक्षिरुजोः' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ तेजयति । 'तिज निशाने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४। १८९) ॥ (२) ॥ ॥ रिणाति । 'री गतिरेषणयोः' (क्या० प॰ अ॰)। 'सुरीभ्यां तुट्च' (उ॰ ४।२०२) इलसुन्॥ (३) ॥ ॥ विशेषेण ईजते । 'ईज गतिकुत्सनयोः' (भ्वा० आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) ववयोरभेदः । वीज्यते वा । धत्र (३।३।१९) । कुत्वं तु न भवति । 'चजोः-' (७। ३।५२) इस्रत्र 'निष्ठायामनिटः' इति वार्तिककृता पूरित-त्वात् । अस्य च निष्ठायां सेट्त्वात् । यद्वा वीजयति वीज्यते वा। अनेन वा। 'वीज व्यजने' ()। अच् (३।१।१३४)। घज (३।३।१८,१९) वा । 'वीजं तु रेतिस । स्यादाधाने च तत्त्वे च हेतावङ्करकारणें इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥ वी-रेऽङ्कीबे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । यद्वा वीरयति । वीर्यते वा । अनेन वा । 'वीर विकान्तौ' (चु० उ॰ से॰)। अझ्यादिः (उ॰ ५।११२) । 'अचो यत्' (३। १।९७) वा । 'वीर्य तेजःप्रभावयोः । ग्रुके शक्तौ च' इति हैमः ॥ (५) ॥ ॥ इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गम् । 'इन्द्रियमिन्द्र-लिइ-' (५१२।९३) इति साधः । 'इन्द्रियं तु चक्षुरादिषु रेतिसि' इति हेम्चन्द्रः ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'रेतस्तः' ॥

मायुः पित्तम्

मेति ॥ मिनोति देह ऊष्माणम् । 'डुमिन् प्रक्षेपणे' (सा॰ उ॰ अ॰) । 'कृवापाजि-' (उ॰ १।१) इत्युण् ॥ (१) ॥*॥ अपिदीयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि॰प॰अ॰) । 'देङ् पालने' (भ्वा॰ वा॰ अ॰) वा । क्तः (३।२।१०२) । 'अच उपसर्गात्तः' (७।४।४७) । 'विष्ट भागुरिः-' इस्यक्लोपः।

संज्ञापूर्वकलात् 'दिस्त' (६।३।१२४) इति दीर्घो न ॥ (२) ॥ ॥ हे 'पित्तस्य' ॥

कफः श्लेष्मा

केति ॥ केन जलेन फलति । 'फल निष्पत्तों' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि—' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः। यद्वा के शिरसि फणति, फक्कति, वा । प्राग्वत् डः (वा॰ ३।२।१०१)॥ (१)॥॥ शिष्यति । 'शिष्य आलिङ्गने' (दि॰ प॰ अ॰)। 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ॰ ४।१४५)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'कफस्य'॥

स्त्रियां तु त्वगस्ग्धरा ॥ ६२ ॥

स्त्रीति ॥ लचित । 'त्वच संवरणे' (उ॰ प॰ से॰)।
किप् (३१२१९७८) यद्वा तनोति । 'तनोतेरनश्च वः' (उ॰
२१६३) इति चिक् च। 'त्वक् स्त्री चर्मणि वल्के च गुडत्वचि विशेषतः' (इति मेदिनी) ॥॥॥ 'पुंसि-' (३१३१९९८)
इति घे 'लच' इलदन्तोऽपि। त्वक्त्वचचोचशब्दाः स्युवंल्के चर्मणि पत्रके' इति धरेणिः॥ (१) ॥॥॥ असुजो रक्तस्य धरा ॥॥॥ 'असुग्धरा' इत्येके॥ (२)॥॥॥ द्वे
'चर्मणः'

पिशितं तरसं मांसं पललं ऋव्यमामिषम्।

पिशीति ॥ पिंशति । 'पिश अवयवे' (तु॰ प॰ से॰)। 'पिशे: किच' (उ॰ ३।९५) इतीतन् । पिश्यते सावाक्तः (३। २।१०२)। 'पिशितं मांसं पिशिता मांसिका' इति हैमः॥ (१) ॥ शा 'तरो जवे बले' इति हैमः। तरो बलमस्यस्मिन्। अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥ ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰) । 'मनेदींर्घश्व' (उ॰ ३।६४) इति सः ॥ (३) ॥ ॥ पलति, पल्यते वा । अनेन वा । 'पल गतौं (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'वृषादिभ्यश्चित्' (उ॰ १।१०६) इति कलः । 'पललं तिलमिश्रे स्यात् पललं पिशितेऽपि च' इति शाश्वतः । 'पललं पङ्गमांसयोः । तिलचूणे पलल-स्तु राक्षसे' इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥ क्रवते । क्रव्यतेऽस्माद्वा । 'क्रद भये' ( )। न्यन्तो मित्। 'अचो यत्' (३।१।९७) रलयोरेकलम् ।--कृयते । 'कुङ् गतौ' (भ्वा०आ०अ०)--इति खामी ॥ (५) ॥ ॥ आमिषति । 'मिष सर्घायाम्' (तु॰ प॰ से॰)। मेषति वा । 'मिषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ षद 'मां-सस्य'॥

उत्ततं गुष्कमांसं स्यात्तद्वह्र्रं त्रिलिङ्गकम् ॥ ६३ ॥

उत्ति ॥ उत्तप्यते स्म । 'तप संतापे' (भ्वा०प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'उत्तर्तं चञ्चले ग्रुष्कमांससंतप्तयोरपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ ग्रुष्कं च तन्मांसं च ॥ (२) ॥*॥

१-- 'धरणिः' इत्येतत्स्थाने, 'रत्नकोषः' इति वा पाठः ॥

वह्नते, वह्नयते वा 'वह्न संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । ख-जीदिलात् (उ॰ ४।९०) ऊरः । 'वह्नूरं स्थाद्वनक्षेत्रे, वाह-नोषरयोरिष । वह्नरा त्रिष्ठ संद्युष्कमांसद्यकरमांसयोः' इति मेदिनी ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'द्युष्कमांसस्य'॥

रुधिरेऽसुग्लोहितास्ररक्षस्तजशोणितम्।

रुधीति ॥ रुणद्धि । रुध्यते वा । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । 'इषिमदिमुदि-' (उ० १।५१) इति किरच्। 'रुधिरोऽङ्गारके पुंसि ह्रीवं तु कुङ्कमास्रजोः' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ ॥ अस्पते । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) । बाहु-लकाष्ट्रजः । न स्रजित वा । 'स्रज विसर्गे' (तु॰ प॰ अ॰) । किप् । 'किन्प्रलयस्य–' (८।२।६२) इति कुः । 'किन् प्रलयो यस्मात्' इति बहुवीहि<mark>ः । 'ऋत्विग्दधृक्सक्–' (३।२।५९)</mark> इति हि सुजेः किन् विहितः॥ (२)॥ ॥ रोहति । रुह्यते वा । 'रुहे रश्च लो वा' (उ॰ ३।९४) इतीतच् । 'लोहितं रक्तगोशीर्षे कुङ्कमे रक्तचन्दने । पुमान्नदान्तरे भौमे वर्णे च त्रिष्ठु तद्वति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अस्यते । बहु-लमन्यत्रापि' इति रक्। 'अस्त्रः कोणे कचे पुंति क्लीबमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ रज्यते सम । 'रज रागे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२) । 'रक्तोऽतु-रके नील्यादिराङ्गते लोहिते त्रिषु । इति तु कुङ्कमे ताम्रे प्रा-चीनामलकेऽस्रुजि' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥**॥**॥ क्षताज्ञातम्। डः (३।२।९८) ॥ (६) ॥ ॥ शोणित सा । 'शोणृ वर्णगत्योः' (म्वा॰ प॰ से॰)। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः।— शोणते—इति मुकुटश्चिन्सः ॥ १) ॥ ॥ सप्त 'रक्तस्य'॥ वुकाऽत्रमांसम्

िवति ॥ वुक्ष्यते खादुलान्मृग्यते । 'वुक्क भषणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घज् (३।३।१९) । शोणितेषु क्षियां वृक्का वुक्कं सरसमद्वयोः' इति रभसः । 'उरस्यिष वुक्कायां हृदयं मानसेऽपि च' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१)॥॥॥ अग्रं मुख्यं मांसम् ॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'हृद्यान्तर्गतमांस-विशेषस्य'॥

हदयं हत्

हिति ॥ हरति । हियते वा । 'वृहोः षुक्दुको च' (उ०४।१००) इति कयन् । 'हृद्यं मानसे नुकोरसोरिप नपुंस-कम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥। बाहुलकात्केवलोऽपि दुक्॥ (२) ॥ ॥। 'पद्मकोशप्रतीकाशं रुचिरं चाप्यधोमुखम् । हृद्यं तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महत्' इति ॥ ॥ द्वे 'हृद्ययकमलस्य'। चलारि पर्याया इत्येके ॥

१—हैमनाममालायामि 'वुका हृद् हृदयं वृका सुरसं च तद्यिमम्' इत्युपलभ्यते । 'क्षियां वुका वुकस्तु समयोईयोः' इति पादान्तरम् ॥

मेद्स्तु वपा वसा॥ ६४॥

मियति ॥ मेद्यति । 'निमिदा स्नेहने' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४११८९) ॥ ॥— घन् (३१३१९९)— इत्यन्ये ॥ (१) ॥ ॥ वपति । उप्यते वा । 'डुनप् चीजतन्तुसंताने' (भ्वा॰ उ० अ०) । अच् (३१९१२४) । भिदाद्यङ् (३१३१९०२) वा । 'वपा विवरमेदसोः' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ वसति, वस्ते, वा । 'वस निवासे' (भ्वा॰ प० अ०) । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) वा। अच् (३१९११३४) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'शुद्धमांसस्नेहस्य' ॥

पश्चाद्वीवासिरा मन्या

पेति ॥ पश्चाद्भागे श्रीवायाः सिरा । मन्यतेऽनया । 'सं-ज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् ॥ (१) ॥॥ एकं 'श्रीवायाः पश्चाद्भागे स्थितसिरायाः' ॥

नाडी तु धमनिः सिरा।

नित ॥ नाडयति । नाड्यते, वा। 'नड भ्रंशे' (जुरादिः। 'अच इः') (उ० ४११३९)। 'नाडी नाले व्रणान्तरे । शिरायां गण्डदूर्वायां चर्यायां कुहनस्य च । तथा षट्क्षणकाले-पि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ धमति । ध्वाने धिमः सौतः। 'अर्तिस्थ-' (उ० २११०२) इत्यनिः । डीष् (ग० ४११४५) । 'धमनी तु शिराहट्टविलासिन्योश्र योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ सिनोति । 'षित्र वन्धने' (स्वा० उ० अ०)। 'बहुलमन्यत्रापि' इति रक् ॥ ॥ तालव्यादिरपि। 'शिरो ना पिप्पलीमूले स्याडमन्यां च योषिति' इति तालव्यादौ रभसात् । शिनोति । 'श्व्य निशाने' (स्वा० उ० अ०)। 'बहुलमन्यत्रापि' इति रक् ॥ त्रीपि 'धमन्याः'॥ 'बहुलमन्यत्रापि' इति रक् ॥ (३) ॥ शीणि 'धमन्याः'॥ 'वहुलमन्यत्रापि' इति रक् ॥ (३) ॥ शीणि 'धमन्याः'॥

तीति॥ तेलति। 'तिल गतौ' (भ्वा० प० से०)। तिलित वा। 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०)। 'इगुपध-' (३।
१।१३५) इति कः। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) कुन्
(उ० २।३२)वा। 'तिलको हमरोगाश्वमेदेषु तिलकालके।
हीवं सौवर्चल्होम्नोर्न स्त्रियां तु विशेषके' इति विश्वमेदिन्यौ॥
(१)॥॥॥ ह्ववते। 'युङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०)। मनिन्
(उ० ४।१४५)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'उद्येजलाशयस्य'॥

मस्तिष्कं गोर्दम्

मेति ॥ मस्यते मसनं वा । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । मस्ति मस्कते 'मस्क गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।९।९३४) । पृषोदरादिः (६। ३।१०९) ॥ (१) ॥॥॥ गूर्यते । गुरते वा । 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०) । 'अञ्दादयः' (उ० ४।९८) इति साधुः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'मस्तकभवंकोहस्य'॥

किट्टं मलोऽख्यियाम् ॥ ६५ ॥ कीति ॥ केटति स्म । 'किट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'गलर्थां-' (३।४।५२) इति क्तः । आगमशास्त्रस्यानिस्त्रला-नेट् (१) ॥ ॥ मलते । 'मल धारणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । 'मलोऽल्ली पापविट्किट्टे कृपणे लिभ-धेयवत्' (इति मेदिनी) । 'वसा ग्रुकमस्रग्मन्ना कर्णविड्मूत्र-विड्नस्वाः । श्लेष्माश्रुद्धिकाः स्वेदो द्वादशैते दृणां मलाः' ॥ (२) ॥ ॥ ह्रे 'मलस्य'॥

अन्त्रं पुरीतत्

अस्त्रिमिति ॥ अमित । अनेन । वा । 'अम गती' (स्वा॰ प॰ से॰) । 'सर्वधातुस्यः ष्ट्रन्' (उ॰ ४१९५९) । 'अमिचिमिदिशिसिस्यः कः' (उ॰ ४१९६४) । संज्ञापूर्वकलात्र दीर्घः । अन्तित । 'अति वन्धने' (स्वा॰ प॰ से॰) ष्ट्रन् (उ॰ ४१९५९) वा ।—'अमियमिमिदेख्न-क्'—इति मुकुटोपन्यस्तं सूत्रं लपाणिनीयम् ॥ (१) ॥॥॥ पुरीं शरीरं तनोति । किष् (३१२१७६) । 'गमादीनां की' (वा॰ ६१४१४०) इल्रनुनासिकलोपः । तुक् (६१९१७१) । 'पुरीं तनोति' इति पक्षे 'नहिन्नृति-' (६१३१९६) इति दीर्घः । 'अनुदात्तोपदेश-' (६१४१३०) इति नलोपः—इति मुकुटस्य प्रमादः । वस्य झल्त्वाभावात् । 'पुरीतद्वियाम्' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'आंत' इति ख्यातस्य ॥

गुल्मस्तु हीहा पुंसि

िवति ॥ गुड्यतेऽस्मात् 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) मक् । 'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) ॥ (१) ॥*॥ हेहते । 'हिह गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'श्रनुक्षन्प्षन्हीहन्–' (उ० १।१५९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ हे 'कुक्षिवामपार्श्वे मांसखण्डस्य' ॥

अथ वस्त्रसा।

स्नायुः स्त्रियाम्

अधिति ॥ वस्ते शरीरम् । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) । 'धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३।६) । वसं चर्म स्यति । 'घोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१)' ॥॥॥ स्नाति । 'ण्णा शौचे' (अ० प० अ०) । बाहुलकादुण् । 'आतो युक् चिण्कृतोः' (७।३।३३) ॥ (२) ॥॥। द्वे 'अङ्गप्रत्यङ्गसन्धियन्धनरू-पायाः स्नायोः' ॥

कालखण्डयकृती त समे इमे ॥ ६६॥

कालेति ॥ कालं च तत्खण्डं च ॥ (१) ॥*॥ यमनम्। संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) । 'गमादीनाम्-' (वा॰ ६। ४।४०) इति मलोपः । आगमानिखत्वान्न तुक्। यं संयमं

१—हीहा टावन्ता च ॥ 'यक्त्रह्मीहे च संबद्धे' इति पालका-प्यात्—इति मुकुटः ॥ करोति किए (३।२।०६)। तुक् (६।१।०१)॥ (२)॥॥ 'क-रण्डां तु महास्नायुः, कालेयं कालखण्डके' इति रमसः ॥॥॥ द्वे 'कुक्षेद्क्षिणभागस्थमांसखण्डस्य' 'कलेजा' इति स्यातस्य॥

सृणिका स्थन्दिनी लाला

स्तिति ॥ सरित 'स्वृषिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) इति निः। 'संज्ञायां कत्' (५।३।७५) ॥*॥ 'सर्तेर्नुम् च' (उ० ४।२३) ईकन् कित्त्वं नुम् च । इति (स्वृणीका) दीर्घमध्यापि ॥ (१) ॥*॥ अवस्यं स्यन्दते। 'आवस्यका–' (३।३।१७०) इति णिनिः। ङीप् (४।१।५) ॥ (२)॥*॥ ठालयते। 'लल ईप्सायाम्' चुरादिः। अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लाळ' इति ख्यातायाः॥

दृषिका नेत्रयोर्मलम्।

द्विति ॥ दूषयति । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) ण्यन्तः । 'दोषो णो' (६।४।९०) इत्यूलम् । ण्वुल् (३।१। १३३) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'कृत्' (ग० ४।१४५) इति डीष् वा । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) अपि । 'पिचोण्डकं नेत्रमलं दूषी च दूषिकापि च' इति वाचस्पतिः ॥॥। 'कषिदूषिम्यामीकन्' (उ० ४।१६) इति 'दूषीका' अपि ॥ (१) ॥॥। एकम् 'नेत्रमलस्य'॥

मूत्रं प्रस्नावः

म्विति ॥ मूत्र्यते । 'मूत्र प्रसवणे' (चु॰ उ॰ से॰) । धन् (३।३।१९) ॥ (१) ॥ ॥ प्रस्यते । 'सु प्रसवणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'प्रे द्वस्तुस्तुवः' (३।३।२७) इति धन् । करणे तु परत्वाह्युट्प्रसङ्गः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मूत्रस्य' ॥

उचारावस्करौ शमलं शकृत्॥ ६७॥ गूथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्री विष्ठाविषौ स्त्रियौ ।

उच्चिति ॥ उच्चार्यते त्यज्यते । 'चर गताँ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ण्यन्तः । घल् (३।३।१९) अच् (३।३।५६) वा ॥ (१) ॥॥॥ अवकीर्यते अधः क्षिप्यते । 'कॄ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। 'वर्चस्केऽवस्करः' (६। १।१४८) इति सुद् ॥ (२)॥॥॥ शाम्यति, शम्यते वा । 'शिकशम्योर्नित्' (उ॰ १।११२) इति कलः ।— 'शिकशमिविहम्योऽल':-इति मुकुटोपन्यस्तमपाणिनीयम् ॥ (३)॥॥॥ शक्कोति, शक्यते वा निःसर्तुं निःसारियतुं वा । 'शिकर्ऋतिन्' (उ॰ ४।५८)॥ (४)॥॥॥ गूयते । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु॰ प॰ अ॰) वा । 'तिथपृष्ठगूथ-' (उ॰ २।१२) इति साधुः॥ (५)॥॥॥ पिपर्ति शरीरम्। 'पॄ पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰)। 'कृतॄ-भ्यामीषन्' (उ॰ ४।२६)। 'शूपृभ्यां किच्च' (उ॰ ४।२७)

इतीषन् किच । उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (७१११०२)॥ (६)॥॥ वर्चते, वर्च्यते वा । 'वर्च दीप्तो' (भ्वा० आ० से०)। अ- सुन् (उ० ४११८९)। कुत्सायां कन् (५१३१०४)॥ (७)॥॥। वितिष्ठते उदरे । अनया वा पुरुषः । 'आतश्चोपसगें' (३१९१३६) इति कः । अङ् (३१३१९०६) वा । 'उप-सर्गात्-' (८१३१६५) इति षत्वम् ॥ (८)॥॥॥ वेवेष्टि। 'विष्छ व्याप्तो' (जु० प० अ०)। किप् (३१२१९७८)॥॥॥ ('विश्' इति) तालव्यान्तपाठे विश्वति । 'विश प्रवेशने' (जु० प० अ०)। किप् (१)॥॥। नव 'वि-ष्टायाः'॥

स्यात्कर्परः कपालोऽस्त्री

स्यादिति ॥ कल्पते । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰) वाहुलकादरः, ललाभावश्व । ('कर्परस्तु कटाहे स्याच्छल्न- मेदकपालयोः' इति हैमः) ॥ (१) ॥॥॥ कं पालयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । कम्पते । 'कपि चलने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'तमिविशि—' (उ॰ १।११८) इति कालन् । 'कपि' इति निर्देशान्नलोपः । आगमशास्त्रस्यानिस्यत्वं वा । 'क-पालोऽस्त्री शिरोऽस्त्रि स्यात् घटादेः शकले वजे' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'शिरोस्थिखण्डस्य' ॥

कीकसं कुल्यमस्थि च ॥ ६८ ॥

कीति॥ 'कि' इति कसति। 'कस गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३१९११३४)। 'कीकसः कृमिजातौ स्या-त्युंसि कुल्ये नपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ 'सजा-तीयगणे गोत्रे देहेऽपि कथितं कुलम्' इति विश्वः। कुले भवम्। साधु वा। दिगादित्वात् (४१३१४) यत्। 'तत्र साधुः' (४१४१८) इति वा। कोलति, कुल्यते वा 'कुल संस्त्याने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अष्ट्यादिः (उ॰ ४१९१२)। 'कुल्यः कुलोद्भवे मान्ये कुलस्यातिहितेऽपि च। कुल्यं स्यात्कीकसेऽप्यष्टद्रोणीद्यूपांमिषेषु च। पयःप्रणालीसरितोः कुल्या जीवन्तिकौषधी' इति विश्वः॥ (२)॥॥॥ अस्यते। 'असिमिज्ञिभ्यां विथवन्' (उ॰ ३१९५४)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि

'अस्थिमात्रस्य' ॥ स्याच्छरीरास्थ्रि कङ्कालः

स्यादिति ॥ 'कम्' इत्यव्ययं सुखे शिरसि च । कं का-लयति । 'कल क्षेपे' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । यद्वा कङ्कते । 'किक गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात्का-लन् ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'त्वद्धांसरहितश्चरीरास्थ्रः' ॥

पृष्ठास्थि तु करोरुका।

पृष्ठिति ॥ कं वायुं श्रणाति । केन शीर्यते वा । 'केश्र एरङ् चास्य' (उ० १।८८) इत्यूः । 'संज्ञायां कन्' (५।३। ७५)। 'केऽणः' (७।४।१३) इति हस्तः । यद्वा कशति । कश्यते वा । 'कश शब्दे' ( )। बाहुलकादेशः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'पृष्ठ-वंशस्य'॥

शिरोस्थनि करोटिः स्त्री

शीति ॥ कं वायुं रोटते । 'हट दीप्तौ प्रतिघाते च' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। केन स्ट्यते वा। इन् (उ० ४।११८)। वा डीष् (ग॰ ४।१।४५) । कं रोटयति वा । 'रुट दीप्तों' चुरादिः। 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'मस्तकास्थाः' ॥

पार्थ्वास्थिनि तु पर्शुका॥ ६९॥

पेति ॥ स्पृशति, पृत्रयते, वा । 'स्पृश संस्पर्शने' (तु॰ प॰ अ॰)। 'स्पृशेः श्वण्झुनौ पृ च' (उ॰ ५।२७) । स्रार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) । यद्वा परं श्रणाति । 'आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च' (उ० १।३३) इति कुः । वाहुलकात्पर-स्याकारलोपः । पर्शुरिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ ॥ 'अप्राणिजातेश्व–' (वा० ४।१।६६) इत्यूङि 'पर्शूः' अपि ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'पार्श्वास्थ्रः'॥

अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनः

अङ्गमिति ॥ अङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।९३४) । 'अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभृष्ति नीवृति । क्लीवैकत्वे लप्रधाने त्रिष्वङ्गवति चान्तिके' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ प्रत्येति । प्रतीयते वा । 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) । 'अलीकादयश्च' (उ॰ ४।२५) इति साधुः । 'प्रतीकोऽवयवेऽपि स्यात्प्रतिकूलविलोमयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ अव यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० अ॰)। अच् (३।९।९३४)॥ (३) ॥॥। अपहन्यते 'अप-धनोऽङ्गम्' (३।१।१३४) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'देहावयवस्य'॥

अथ कलेवरम्।

गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः॥ ७०॥ कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः।

अथेति ॥ कले शुके मधुराव्यक्तध्वनौ वा वर श्रेष्ठम् । 'हलदन्तात्–' (६।३।९) इस्रलुक् । यत्तु–कले रेतसि वि-यते उपयुज्यते । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)-इति मुकुटः । तत्र । कर्मोपपदलाभावात् । कर्मणि कारके विधायकाभा-वात् । वृद्धिप्रसङ्गाच ॥ (१) ॥ ॥ गाते । 'गाङ् गतौ' (अ० आ॰ अ॰)। ष्ट्रन् (उ॰ ४।१५९) इति वा । 'बहुलं तणि' (वा॰ २।४।५४) इति इणो गा। 'गात्रं गजायजङ्घादिभागे-Sप्यक्ते कलेवरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ श। वपति, उ-प्यते, वा । 'डुवप्' । 'अर्तिपृवपि-' (उ० २।११७) इत्युसिः । 'वपुः क्लीवं तनौ शस्ताकृताविप' (इति मेदिनी) ॥ (३)॥॥॥ संहन्ति । संहन्यते वा । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट्। यद्वा संहन्यन्तेऽस्मिन् भूतानि । 'करणा-' (३।३।

११७) इति ल्युट् ॥ (४) ॥ ।।। भ्रणाति । शीर्यंते वा । 'शु हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰) । 'कृश्पृकटि-' (उ॰ ४।३०) इतीरन् ॥ (५) ॥ श। वर्षति, वृष्यते, वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । मनिन् (उ॰ ४।१४५)॥ (६)॥ ॥॥ विविधं सुखादि गृहाति । अच् (३।१।१३४) । विविधैर्व्या-धिभिर्गृद्धते वा । 'ग्रहवृह-' (३।३।५८) इसप् । 'विग्रहः कायविस्तारविभागे ना रणेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ भा चीयतेऽन्नादिभिः। 'चित्र् चयने' (स्वा० उ० अ०)। 'निवासचिति-' (३।३।४१) इति घत्र । चस्य कः । 'कायः कदैवते मूर्ती संघे लक्षसभावयोः। मनुष्यतीर्थे कार्यं स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥ ॥ दिह्यते । दिह उपचये' (अ० उ॰ अ॰)। घञ् (३।३।९९) ॥ (९) ॥*॥ मूर्छति । 'मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा०प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'राह्लोपः' (६।४।२१) । 'सृतिः पुनः प्रतिमायां कायकाठि-न्ययोरिप' इति हैमः॥ (१०) ॥ ॥ तनोति, तन्यते, वा । 'मृमृशि–' (उ॰ ११७) इत्युः । 'तनुर्वपुस्लचोः । विरलेऽत्वे कृदीं' (इति हैमः) । 'तनुः काये लचि स्री स्यात्रिष्वल्पे विरहे कुशे' इति (नान्तेषु) विश्वमेदिन्यौ ॥*॥ 'अर्तिपृविप-' (उ॰ २।११७) इत्यादिना उसि 'तनु' सान्तापि ॥×ं॥ 'प्रा-) ईत्यूङ् ॥ (११) ॥*॥ एकाद्श 'दे-णिजातेः-' (हस्य'॥

पादाश्रं प्रपद्म्

पेति ॥ पादस्यात्रम् ॥ (१) ॥ ॥ प्रकृष्टं प्रारब्धं प्रगतं वा पदम् । 'प्रादयो गता-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पादात्रस्य'॥

पादः पदंबिश्चरणोऽस्त्रियाम् ॥ ७१ ॥

पाद इति ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि॰ आ॰ अ॰)। 'पद्रज-' (३।३।१६) इति घञ् । 'पाद्रो सुध्ने तुरीयांशे शेलप्रखन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥*॥ पद्यते । किप् (३।२।१७८) । खामी तु-'पदोंड-हिः'-इति पठन् दान्तं न मन्यते । 'पद्म-' (६।१।६३) इत्यादेशविधानाज्ज्ञापकात् । अन्ये तु—पादादेश एवायं पठितः—इत्याहुः । प्रभृतिप्रहणस्य प्रकारार्थत्वेन शसाद्यन-न्तर्भूतेऽपि तत्प्रवृत्तेः संभवात् । अत एव औङः स्याम् 'क-कुद्दोषणी' इति (प्रकृतसूत्रे) भाष्योदाहरणमपि संगच्छते । पद्यतेऽनेन । 'खनौ घ च' (३।३।१२५) इति घो घित्कर-णात् 'अन्यतोऽपि' इति पदशब्दोऽन्तः स्वाम्युक्तः ॥ (२)

१— 'तनुषे तनुषे कम्' इति वासवदत्तायमकात्—इति मु-कुटः ॥ २— 'वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः' इति भारविः— 'इति मुकुटः' ॥ क्षेमेन्द्रेण तु औचित्यविचारचर्चायां यथा कुमा-रदासस्य 'अथि विजहीहि वृढोपगृहनं त्यज नवसंगमभीरु वह्नमम्। अरुणकरोद्गम एप वर्तते वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुदाः' इत्युक्तम् ॥

॥॥ अंहते, अनेन वा। 'अहि गतौ' (म्वा॰ आ॰ से॰)। 'वङ्गचादयश्च' (उ॰ ४।६६) इति साधुः ॥॥॥ 'अंहो रंहो द्विहिणः संहर्षांही च घश्रुतयः' ॥ (३)॥॥॥ चरन्यनेन। 'करणा-' (३।३।१९७) इति ल्युट्। 'चरणोऽस्त्री बह्वचादौ मूले गोत्रे पदेऽपि च। श्रमणे भक्षणे चापि नपुंसक उदाहतः' इति मेदिनी॥ (४)॥॥॥ चलारि 'चरणस्य'॥

तझन्थी घुटिके गुरुफौ

ति ॥ तस्य पादस्य अन्थी । घोटतेऽनया । 'घुटप-रिवर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । कुन् (उ॰ २।३२) ॥ (१) ॥॥। गलति, गल्यते वा । 'गल अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कलिगलिभ्यां फगस्योच' (उ॰ ५।५६) इति फक् । अत उत्वं च ॥ (२) ॥॥। द्वे 'पाद्यन्थ्योः' ॥

पुमान्पार्ष्णिस्तयोरधः।

पुमेति ॥ तयोर्गुल्फयोरधः । पृष्यते अनेन वा । 'पृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'घृणिपृक्षिपार्ष्णि–' (उ॰ ४। ५२) इति साधुः ।—'पाष्ण्यादयश्च' इति त्वपाणिनीयम् । 'पार्ष्णिः स्त्रीपुंसयोः पादमूले स्याद् ध्वजिनीकटो' इति र- नितदेवः ॥ (१) ॥॥। एकं 'पादपश्चाद्धागस्य'॥

जङ्घा तु प्रस्ता

जेति ॥ जायते । 'जनी प्राहुर्भावे' (दि० आ० से०। 'अच् तस्य जङ्घ च' (उ० ५।३१) । यद्वा जङ्घन्यते कुटिलं गच्छति । हन्तेर्थङ्ङ्गन्तात् 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।१०१) इति डः ॥ (१) ॥ः॥ प्रसरति स्म, प्रिह्मयते स्म, वा । 'गन्सर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) वा । प्रकृष्टं सतं गमनमनया वा ॥ (२) ॥ः॥ द्वे 'जन्ङ्वायाः'॥

जानूरुपर्वाष्टीवदस्त्रियाम् ॥ ७२ ॥

जान्विति ॥ जायते । 'हसनिजनिचरि-'(उ० १।३) इति युण्। 'जनिवध्योश्व' (७।३।३५) इति न प्रवर्तते । अजुवन्धद्वयसामर्थ्यात् । जानुरर्धर्चादिः (२।४।३१) । 'अस्तियाम्' इति त्रिंभिः संबध्यते । (समस्तत्वात्) ॥ (१) ॥॥॥
ऊर्ण्यते । 'ऊर्णोतेर्नुलोपश्व' (उ० १।३०) इति कुः । जरोः
पर्व ॥ (२) ॥॥ अतिशयितमस्थि यस्मिन् । मतुप् (५।२।
९४) । 'आसन्दीवत्—' (८।२।१२) इति साधुः॥ (३)
॥॥ त्रीणि 'जान्रसंधः'॥

सक्थि क्रीवे पुमानूरुः

सेति ॥ सजित, सज्यते, वा । 'षज्ञ सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) 'सज्यसिभ्यां विथन्' (उ० ३१९५४) ॥ (१) ॥॥॥ अर्यतेऽनेन । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तेहरच् च' इति कुः, करोदेशश्व । कहः—इति मुकुटः । तदपाणिनी-यम्।—क्रवीत । 'क्रवी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।—

इति खामी। तदिप न । उप्रत्ययवलोपयोर्विधायकाभावाच । 'ऊर्णोतेर्नुलोपश्च' (उ॰ १।३०) इत्यस्य 'सत्त्वाच'॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जानूपरिभागस्य'॥

तत्संधिः पुंसि वङ्खणः।

ति ॥ तस्य ऊरोः । वाङ्क्ष्ति, वाङ्क्ष्यते, वा । 'वाक्षि काङ्क्षायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) त्युट् (३।३।११३) । वाहुल-काद्धातोईखः । वङ्क्षते । वङ्क्षणः—इति खामी । यद्वा वक्षति । 'वक्ष रोषसंह्खोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । त्युट् (३।३।१९३) । 'आच्छीनद्योर्नुम्' (७।१।८०) इत्यन्न 'नुम्' इति योगविभा-गानुम् ॥ (१) ॥॥ एकम् 'ऊरुसंधेः' ॥

गुदं त्वपानं पायुनी

चिति ॥ गोदते । 'गुद कीडायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।११३५) इति कः ।—गुद्यति—इति मुकुटस्य प्रमादः । यद्वा गूयतेऽनेन 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु॰ प॰ अ॰) । गवते । 'गुज् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) वा 'अब्दादयश्च' (उ॰ ४।९८) इति साधु ।—'गुदादयः'-इति मुकुटस्त्वपाणिनीयत्वादुपेक्ष्यः ॥ (१) ॥॥। अपानित्यनेन । 'अन प्राणने' (अ॰प॰ से॰) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घज् ॥॥ (२)॥॥। पाति मलनिःसारणेन । 'पा रक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰) 'कृवापा-' (उ॰ १।१) इत्युण् । यद्वा पिवति वस्त्यौष्यम् । 'पा पाने-' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । प्राग्वत् ॥ (३)॥॥। त्रीणि 'विष्टानिर्गममार्गस्य'॥

वस्तिनभिरघो द्वयोः॥ ७३॥

विति ॥ वसित मूत्रमत्र । यद्वा वस्ते, वस्ते, वा । 'वस निवासे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'वस आच्छादने' वा । (अ॰ आ॰ से॰) 'वसेस्तिः' (उ॰ ४१९८०) ।—'द्दवसिभ्यां क्तिन्—'इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥॥। 'मूत्रादायपुटे वस्तिः' इति रल्लमाला ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'नाभ्यधोभा-गस्य'॥

कटो ना श्रोणिफलकं

केति ॥ कटते । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'धुंसि–' (३।३।११८) इति घः । 'शवे श्रोणो किलिन्ने च गजगण्डे भशे कटः' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥॥॥ श्रोणेः फलकमिव । चर्माकारत्वात् ॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'कटीफल-कस्य'॥

कटिः श्रोणिः ककुद्मती।

केति ॥ कखते । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०)। इन् (उ० ४।१।११८) । वा डीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (१)

१—आशयश्च पुटंच । मृत्रादाशयपुटे। मृत्राशयः मृत्रपु-टम्, इत्यर्थः । अतएव हैमीयनाममालायां 'नाभेरथो मृत्रपुटं वस्ति-मृत्राशयोऽपि च' इत्युक्तम् ॥ ॥॥ श्रोणिति । 'श्रोणृ संघाते' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१९८) । वा डीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (२) ॥॥। ककुद् दृषांस इव सांसिषण्डः ककुत् । सोऽतिशयितोऽस्याम् मतुप् (५।२।९४) । यवादित्वात् (८।२।९) न वत्वम् ॥ (३)॥॥। त्रीणि 'कटेः' ॥ पञ्चापि पर्याया इस्त्रन्ये ॥

पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः

पेति ॥ नितम्बति । नितम्ब्यते, वा । 'तम्ब गतौ' ( )। अच् (३।१।९३४) षज् । (३।३।९९) वा । यद्वा निभृतं तम्यते कामुकैः । 'तमु काङ्कायाम्' (दि॰ प॰ से॰)। तम्यति सुरतसंमर्दाद्वा ।'तमु ग्लानौ' (दि॰ प॰ से॰)। 'उल्वादयश्च' (उ॰ ४।९५) इति साधुः ॥ (१)॥॥ एकं 'श्वीकट्याः पश्चाद्वागस्य'॥

क्वीवे तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥

क्रीति ॥ हन्यते । 'हन्तेः शरीरावयवे द्वे च' (७० ५। ३२) इत्यच् ।—'हनो जघ-' इति क्युर्जघादेशश्र—इति मुकुटस्लपाणिनीयः । यद्वा वक्रं हन्ति । यङ्कुगन्तात् 'अच—'।(३१९१९३४)। 'अनित्यमागमशास्त्रम्' इत्यम्यासस्य नुक् न । मुकुटस्तु—भृशं हन्यते । हनो यङन्तात् पचायचि नेहक्ते नलोपे वा—इत्याह । तन्न । हिंसार्थस्य शी-भावप्रसङ्गात् । गत्यर्थस्य 'मृशं हन्यते' इति विप्रहासंभवात् । गत्यर्थस्य 'मृशं हन्यते' इति विप्रहासंभवात् । गत्यर्थस्य 'मृशं हन्यते' इति विप्रहासंभवात् । गत्यर्थस्य भ्वा हन्यते हति विप्रहासंभवात् । गत्यर्थस्य भवाच्चे । ज्वाचं स्थात् स्त्रियाः श्रोणिपुरोभागे कटावपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'स्त्री-कट्या अग्रभागस्य'॥

क्पकौ तु नितम्बस्यौ द्वयहीने कुकुन्दरे।

क्पेति ॥ कूपाविव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । 'कूपको गुणवृक्षे स्यात्तेलपात्रे कुकुन्दरे' इति हैमः ॥॥॥ नितम्बे तिष्ठतः । 'सुपि' (३।२।४) इति कः ॥॥॥ कुं भूमिं दारयति । 'दृ भये' (त्रया० प० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्र वृद्धिः । पृषोदरादिः (६। ३।१०९) । कुत्सितं कुंदरम् । ईपत् 'कुन्दरमत्र, इति वा । यहा स्कुन्यते कामिना । 'स्कुदि आष्ठवने' (भ्वा० आ० से०) 'महुरादयथ्थ' (उ० १।४१) इति साधुः ॥ (१) ॥॥॥ द्वयेन हीने ॥॥॥ एकं 'पृष्ठवंशाद्ध्योगर्तयोः'॥

स्त्रियां स्फिन्तों कटिप्रोधौ

स्त्रीति ॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। वाहुलकात् डिच् प्रत्ययः ।—स्फेटयति । 'स्फिट हिंसायाम्' (चु॰ प॰ से॰)। क्षिप् (३।२।१७८) । 'स्फिगपूत-' (६। २।१८७) इति निपातनादृस्य चः—इति सुकुटः ॥ (१) ॥॥॥ प्रोथति । 'प्रोयू पर्याप्तौ' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'पुंसि-' (३। ३।१९८) इति घः । कट्याः प्रोथौ मांसिपण्डौ ॥॥॥ कटी, प्रोथौ, इति नामद्वयं वा । 'स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ कटी-

प्रोथों च पूलकों इति रमसः । 'प्रोथोऽश्वघोणाध्वगयोः क-व्याम्' इति हैमः ॥ (२) ॥॥ हे 'कटिस्थमां सपिण्डयोः' ॥ उपस्थो वश्यमाणयोः ॥ ७५ ॥

उपेति ॥ भगशिश्रयोः । उपतिष्ठते । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । अर्धर्चादिः (२।४।३१) । 'उपस्थः शेफित कोडे तथा मदनमन्दिरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ श॥ 'भग-शिश्रयोः' एकम् ॥

भगं योनिईयोः

भेति॥ भज्यते। 'भजं सेवायाम्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति धित्त्वात् 'भजेः' अपि घः। 'भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु। माहात्म्येश्वर्ययत्नेषु धर्मं मोक्षे च ना रवौ' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥॥॥ यौति। 'यु मिश्रणे' (अ॰ प॰ से॰)। 'वहिश्रि-' (उ॰ ४।५१) इति निः। 'द्वयोः' इति 'योनिः स्वीपुंसयोश्व स्यान्दाकारे स्मरमन्दिरे' इति मेदिनी। 'योनिः कारणे भगतो- ययोः' इति हैमः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'स्त्रीणामुपस्थस्य'॥

शिक्षो मेढ्रं मेहनशेफसी।

द्याति ॥ श्राति । 'शश ष्ठतगतौ' (भ्वा० प० से०) । शिनोति । 'शिञ् निशाने' (खा० उ० अ०) । वाहुलकानक्ष् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—रास्नादिनिपातानक् इति मुक्ठटोऽपाणिनीयः ॥ (१) ॥॥॥ मेहन्त्यनेन । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । 'दान्नी—' (३।२।१८२) इति ष्ट्रम् ॥ (२) ॥॥॥ करणे ल्युट् (३।३।१९७) । 'मेहनं मूत्रश्रियोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ शेते रैतःपाते । 'वृश्वीङ्भ्यां फुट् च' (उ० ४।२०१) इत्यसुन् ॥॥॥ 'पुट् च' इति वा पाठः । 'शेपः' ॥॥॥ वाहुलकात् प-फ-प्रत्ययाभ्याम्यान्त्रत्वावप्येतौ (शेफशेपो) । अत एव 'शेपपुच्छ—' (६। ३।२१) इति वार्तिकं संगच्छते ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'शि-श्रस्य'॥

मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः

म्बिति ॥ मुष्णाति रेतः । 'मुष स्तेये' (त्रया० प० से०) । 'सृत्रभू शृषिमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४१) ।—'भू शुष्मु शिक्ष्यः कक्' (उ० ३।४१) ।—'भू शुष्मु शिक्ष्यः कः कित्' इति कः—इति मुकुटोऽपाणिनीयः । 'मुष्को मोक्षकत्रक्षे स्थात्संघाते वृष्णेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ शा अण्डयोः कोशः ॥ (२) ॥ शा वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । वाहुलकात् क्युः । 'वहुलमन्य-त्रापि' (उ० २।७८) इति युचि वा संज्ञापूर्वकलाद्भुणाभावः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'अण्डकोशस्य' ॥

पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् ॥ ७६ ॥

पृष्ठिति ॥ पृष्ठवंशस्याधोभागे ॥ त्रयाणां संघः । 'सं-ख्यायाः संज्ञासंघ-' (५।१।५८) । इति कन् । 'त्रिका कू- पस्य नेमो स्यात्रिकं पृष्ठाधरे त्रये' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'पृष्ठवंशाधोभागस्य' ॥ पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दम्

पीति ॥ अपि चमल्यनम् । जमन्ताडुः (उ० १।११४)। 'वष्टि भागुरि-' इलाहोपः । अपि चण्ड्यतेऽनेन हेतुना । 'चिड कोपे' (भ्वा० आ० सें०) । 'पुंसि-' (३।३।११८)। इति घो वा । 'पिचंपड उदरे पशोरवयवे प्रमान्' (इति मे-दिनी) ॥ ॥ (पिचिण्डः, इति) इकारद्वयवत्त्वे तु पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१)॥ ॥ कुष्यते निष्कास्यते मलोऽस्मात् । 'कुष निष्कर्षे (व्रया० प० से०) । 'ध्रुषिकुषिद्युषिभ्यः क्सिः' (उ॰ ३।१५५)।—'कुषः सिः'—इति मुकुटवाक्यमपाणि-नीयम् ॥ (२) ॥ ॥ जायतेऽत्र जन्तुर्मलो वा । 'जनेररष्ठ च' (उ॰ ५।३८) इलरप्रसये ठोऽन्सादेशः । 'जठरो न स्त्रियां कुक्षो, बद्धकक्खटयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) । मुकु-टस्तु-जनयत्यनादिना स्वभरणम् । वाहुलकाद्रन् । पृषो-दरादित्वात् (६।३।१०९) अन्त्यस्य ठः — इति । स उक्तसू-त्रास्मरणप्रयुक्तः ।—जमत्याहारम् । जठरम्—इति स्वाम्य-प्येवम् ॥ (३) ॥ः॥ उद्दणाति । 'ऋ गतौं' (झ्या॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा उदच्छति, उदियर्ति, वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰, जु॰ प॰ अ॰)। अच् (३।१।१३४)। यद्वा उद् हणाति । 'दृ विदारणे' (क्या॰ प॰ से॰) । 'उदि हणातेरजलौ पूर्वपदान्यलोपश्च' (उ॰ ५।१९) । 'उदरं तु-न्दरणयोः' इति हैमः॥ (४)॥ ॥ तुदति । 'तुद व्यथने' (तु॰ उ॰ अ॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'आ-च्छीनद्योः-' (७।१।८०) इस्रत्र 'नुम्' इति योगविभागा-न्नुम् । यद्वा तर्णोत्यन्नम् 'तृणु अदने' (त॰ उ॰ से॰)। 'अब्दाद्यश्व' (उ० ४।९८) इति साधुः ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'जटरस्य'॥

स्तनौ कुचौ।

स्तेति ॥ स्तनित कथयित यौवनोदयम् । स्तन्यते श-व्यते वा कामुकैः । 'ष्टन शब्दें' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।९।९३४) । 'पुंसि-' (३।३।९९८) इति वो वा ॥ (९) ॥॥ कुचित । 'कुच संकोचें' (तु॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।९।९३५) इति कः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'वक्षोजस्य' ॥

चूचुकं तु कुचाग्रं स्यात्

िचिति ॥ चूष्यते । 'चूष पाने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। वाहुलकादुकः । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'चूचु' इत्यव्यक्तं कायति पीयमानम् । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः ॥ (१) ॥॥॥ कुचस्यात्रम् ॥ (२) ॥॥॥ 'चूचुको ना कुचाननम्' इति रत्नकोषः ॥॥॥ द्वे 'स्तनाग्रस्य'॥

१ पिचण्ड 'पिचण्डो जठरे प्रोक्तः पशोरवयवेऽपि च' इति हैम: इति वा पाठः । परंतु सटीकहैमपुस्तके नोपळभ्यते ॥

न ना क्रोडं भुजान्तरम्॥ ७७॥

नेति ॥ कुड्यते । 'कुड वाल्पेडदने' (तु॰ प॰ से॰) । घन् (३।३।९९) । मुकुटस्तु—कोडति घनीभवति । 'कुड घनत्वे' । अच् (३।१।१३४) ।—इस्राह । तन्न । घनस्रा-र्थस्य ऋदुपधत्वात् । उदुपधत्वेडिप कुटादित्वेनिच गुणासं-भवाच । 'कोडः कोले शनौ कोडमङ्के' इति हैमः । 'कोडः शनौ सूकरे ना, न पुमानङ्करक्षसोः' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ मुजयोरन्तरम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्कस्य'॥

उरो वत्सं च वक्षश्च

उरिविति ॥ इयिति । 'ऋ गतों' (जु॰ प॰ अ॰) । 'अतैरुच' (उ॰ ४।१९५) इस सुन्, उरादेशः किच । 'उरो
वक्षिति मुख्ये स्यात्' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ वदिति सामध्यम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'वद
स्थैर्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा । 'वृत्वदिहनि—' (उ॰ ३।६२)
इति सः । 'वत्सः पुत्रादिवर्षयोः । तर्णके नोरित क्रीवम्'
इति मेदिनी । 'पुत्रादौ तर्णके वर्षे वत्सो वत्सं तु वक्षितं
इति रुद्रः ॥ (२) ॥॥॥ वक्षति । 'वक्ष संघाते' (भ्वा॰ प॰
से॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९) ॥ (३) ॥॥॥ र्त्राणि 'उरसः' ॥—पञ्चापि वत्सस्य—इस्वन्ये ॥

पृष्ठं तु चरमं तनोः।

प्रिति ॥ पृष्यते । 'पृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'ति-थपृष्ठगूथ-' (उ॰ २।१२) इति साधु । 'पृष्ठं चरममात्रे स्यादेहस्यावयवान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'दे-हपश्चान्त्रागस्य' ॥

स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्त्री

स्केति ॥ स्कयते । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । घन् (३।३।९९) । 'स्कन्देश्च खाङ्गे' (उ० ४। २०७) इति बाहुलकादनसुन्यपि धः । 'स्कन्धः प्रकाण्डे कायोंऽसे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे न' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ भुजस्य शिरः ॥ (२) ॥॥॥ अस्यते सन्माहन्यते भारादिना । 'अंस समाघाते' (चु॰ उ० से॰) । घन् (३।३।९९) यद्वा अमति, अम्यते, वा । 'अम गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'असः सन्' (उ० ५।२१) । 'असः स्कन्धे विभागे स्यात्' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'मुज-शिरसः' ॥

संधी तस्यैव जत्रुणी ॥ ७८॥

सिति॥ जायते वाहुरस्मात् । 'जवादयश्व' (उ॰ ४।१०२) इति साधु ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अंसकक्षयोः संधेः'॥

बाहुमूले उमे कक्षौ

बेति ॥ कष्यते । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)

'वृत्वदिहनिकमिकषिभ्यः सः' (उ० ३।६२)। 'कश्चा स्या-दन्तरीयस्य पश्चादञ्चलपह्नवे । स्पर्शापदे, ना दोर्मूलकच्छ-वीरुतृणेषु च' (इति मेदिनी) ॥॥ वाहोर्मूलम् ॥ (१) द्वे 'कश्चस्य'॥

पार्श्वमस्त्री तयोरधः।

पेति ॥ स्पृत्यते । 'स्पृत्ता स्पर्शने' (तु०प० अ०) 'स्पृत्तोः श्वण्ञुनौ पृ च' (उ० ५।२७) । णिलाहृद्धिः (७।२।११५) । यद्वा पर्यतां समूहः । 'पर्श्वा णस् वक्तव्यः' (वा० ४।२।४३) सित्त्वात् (१।४।१६) पदत्वेन भत्वाभावाद् 'ओर्गुणः' (६। ४।१४६) इति न । 'पार्श्वमन्तिके । कक्षाधोऽवयवे चको-पान्ते पर्शुगणेऽपि च' (इति हैमः) ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'क-स्योरघोभागस्य'॥

मध्यमं चावलग्रं च मध्योऽस्त्री

मेति ॥ मध्ये भवम् । 'मध्यान्मः' (४।३।८) । 'म-ध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । पुमान्खरे मध्यदेशेऽप्यवलमे तु न स्त्रियाम् । स्त्रियां दृष्टरजोनार्यां कर्णिकाङ्गुलिभेदयोः । त्र्यक्ष-रच्छन्दिस तथा' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ 🕬 ठग्यते स्म । 'लगे सङ्गे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'क्षुव्धस्वान्त-' (ण२।१८) इति साधुः। यद्वा । लज्जते स्म । 'ओलस्जी बीडे' (तु॰ आ॰ से॰)। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'स्कोः-' (८।२।२९) इति सलोपः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति न-त्वम् । 'श्वीदितः' (७।२।१४) इति नेट् । अवकृष्टम्, अव-सन्नम्, वा लम्म्। 'प्रादयो गता-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः । 'अवलग्नोऽस्त्रियां मध्ये त्रिषु स्याहममात्रके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ मध्ये शरीरस्य भवम् । 'अ सां-प्रतिके' (४।३।९) इसः । यद्वा मां शोभां धत्ते । 'अझ्याद-यथ' (उ॰ ४।१९२) इति साधुः । 'मध्यं विलमे न स्त्री स्यात्र्याय्येऽन्तरेऽधमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ।।। ('मध्योऽवलमं विलम्नं मध्यमः' इति नाममाला) ॥*॥ त्रीणि 'देहमध्यस्य'॥

ह्यो परी ह्योः॥ ७९॥

भुजवाहू प्रवेष्टो दोः स्यात्

द्वाचिति ॥ परौ भुजवाहू । भुज्यतेऽनेन । 'भुज पाल-नाम्यवहारयोः' (रु० प० अ०) । 'भुजन्युच्जौ-' (७।३। ६१) इति साधुः । यद्वा भुजति । 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः । 'अधो भुजौ । द्वयोर्बाहौ करें' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वाधते । 'वाध्व विलोडने' (म्वा० आ० से०) । 'अर्जिट्यिकम्यमि-' (उ० ११२७) इत्युः, हश्चान्त्यस्य । मुकुटस्तु—बहन्त्यनेन । 'वहि-

१—वाही यथा—'उद्रेह्नद्भुजविक्ष्मंकणझणत्कारस्तदा दु:-सहः'। करे यथा 'चन्नद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघातसंचूर्णितोरुयुग-रूस सुयोधनस्य'—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौसदी॥ रहितिलिपशिभ्यश्व' इत्युण्—इलाह । तदपाणिनीयत्वादुपे-क्ष्यम् ॥॥ वहेः 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घष् । वाहते । 'वाह् प्रयत्ने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) वा 'वाहोऽश्वभुजयोः पुमान्' इति दामोदरः . 'वाहो वाहु-रिति स्मृतः' इति देशी कोषः । '(वाहोश्वभानयोः । वृषे, वाहो तु वाहो स्यात्' इति हेमः)॥ (२) ॥॥॥ प्रवेष्टते । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४)॥ (३)॥॥॥ दाम्यलनेन । 'दमु उपशमे' (दि॰ प॰ से॰)। 'दमेडोंस्' (उ॰ २।६९)॥॥॥ भागुरिमते टाप्॥ (४)॥ 'दोदेंपा च भुजो वाहुः, पाणिहस्तः करस्तस्था' इति धनं-जयः॥॥॥ चत्वारि 'भुजस्य'॥

कफोणिस्तु कूर्परः।

केति ॥ कं सुखं स्फोरयति । 'स्फुर स्फुरणे संचलने च' (तु० प० से०) । ण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । प्र- पोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा केन सुखेन फणित, स्फुरित, वा। 'फण गतौ' (म्वा० प० से०) । 'स्फुर संचलने' (तु० प० से०) वा। इन् (उ० ४।११८) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'कफोणिः कफाणिईयोः' इति शब्दाणिवः ॥ (१)॥ शा कुरित । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) किप् (३।२।१०८) । कोरणम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) वा पि-पार्ति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । अच् (३।१।१२४) । कृर् चासौ परश्च। यद्वा कुरा शब्देन परः यद्वा कुप्यत्यनेन वा। 'कुप कोधे' (दि० प० से०) । बार्हुलका-दरन् दीर्घश्च ॥ (२) ॥ भ। 'कफोणिः कूर्परोऽरलेः पृष्ठम्' इति नाममाला । द्वे 'कू्णी' इति ख्यातस्य मुजमध्यप्रनथेः॥

अस्योपरि प्रगण्डः स्यात्

अस्येति ॥ कूर्परस्योध्वें । प्रसासन्नो गण्डः । कपोलो-ऽस्य ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कूर्परोपरिभागस्य' ॥

प्रकोष्टस्तस्य चास्यधः॥ ८०॥

प्रेति ॥ प्रकुप्यतेऽनेन कुसूलादन्नम् । 'कुष निष्कर्षे' (क्या॰ प॰ से॰)। 'उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्' (उ॰ २।४) प्रविष्ठः कोष्ठं कुसूलम् । 'अत्यादयः कान्ता–' (वा॰ २।२। १८) इति समासो वा। 'प्रकोष्ठमन्तरं विद्यादरित्तमणिबन्धयोः' इति कालाः। 'प्रकोष्ठो मणिबन्धस्य कूर्परस्यान्त-

१—'सुवाहा' इति सुवन्धः । स्वश्वा, सुमुजा च—इति
मुकुटः ॥ २—'शाम्यन्ति भोगेन न जातु कामा न वाह्या वा
सुतरः समुद्रः' इत्यनेकार्थकरवाकरकौ मुदी ॥ ३—'बहुदोषो
गुरुध्वंसी गोहन्ता जनपीडकः' इति विदग्धमुखमण्डनम्—इति
मुकुटः ॥ ४—प्रसङ्गेनोक्तम् । न त्यत्रास्योपयोगः ॥ किंतु
पाणिपर्यायकथनम् ॥ ५—दीर्धमात्रकरणे रेफश्रवणानुपपत्तिः ।
तस्मात्पृषोदरादित्वमङ्गीकार्यम् ॥

रेऽपि च । भूपकक्षान्तरेऽपि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'कफोणेरधो मणिवन्धपर्यन्तस्य' ॥ मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करमो वहिः।

मणीति ॥ मणिर्वध्यतेऽत्र । 'वन्ध वन्धने' (क्रया० प० अ०) । 'हलश्च' (३।४।१२१) इति घन् । ('मणिवन्धः पाणिमूलम्' इति हलायुधः । 'कर्रोऽस्यादौ मणिवन्धो मणिश्च सः' इति हैमनाममाला) ॥ ॥ किनष्ठाया आ । 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' (२।१।१३) इस्वव्ययीभावः ॥ ॥ कृणाति । 'कृत्र्वृ हिंसायाम्' (क्रया० प० से०) । किरस्त्रेने । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) वा । 'कृश्वालिकलिगार्दभ्योऽभन्य' (उ० ३।१२२) । — 'कृश्वार्दिराशिवल्लिभ्योऽभन्य' इति मुकुटोऽपाणिनीयः । करे भाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । 'सुपि—' (३।२।४) इति को वा । 'करमो मणिवन्धादिकनिष्ठान्तोष्ट्रतत्स्तते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ (ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति वहिर्योगे पञ्चमी (ज्ञापि० २।१। १२) न ॥ ॥ एकम् 'करवहिर्मागस्य'॥

पञ्चशाखः शयः पाणिः

पञ्चिति ॥ पश्च शाखा इवाङ्कलयोऽस्य ॥ (१) ॥ शो शे-तेऽस्मिन् सर्वम् । 'पुंसि—' (३।३।१२१) इति घः । 'शवः शय्याहिपाणिषु' (इति मेदिनी) ॥ शा 'शमः' इति पाठान्त-रम् । शाम्यति कण्ड्मंलो वानेन । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'इलश्च' (३।३।१२१) इति घन् । 'नोदात्तोपदेश—' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'पाणिः शमः शयो हस्तः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥ शा पणायन्त्यनेन । 'पण व्यवहारे' (म्वा० आ० से०) । 'अशिपणाय्यो रुडायळुकी च' (उ० ४।३३३) इतीण् आयप्रत्ययस्य छक् च ।—पण्यतेऽनेन । वाहुलकात् रम्—इति मुकुटस्तूक्तसूत्रास्मरणमूलकः ॥ (३)

तर्जनी स्यात्प्रदेशनी ॥ ८१ ॥

तिति ॥ तर्ज्यतेऽनया । 'तर्ज भर्त्सने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'करणा–' (३।३।११७) इति त्युद् ॥ (१) ॥*॥ प्रदिश्य-तेऽनया । 'दिश अतिसर्जने' (तु॰ उ॰ अ॰) । त्युद् (३।३।१९७) ॥*॥ 'प्रदेशिनी' इति पाठान्तरम् । प्रदिशति । 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः । प्रदेशोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।१९५) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गष्टसमीपाङ्गल्याः'॥

अङ्गल्यः करशाखाः स्युः

अङ्गिवृति ॥ अङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'ऋतन्यिक्त-' (उ० ४१२) इत्युलिः । अङ्गं पाणिपादमवयवं लाति । वाहुलकािड्डवी । 'अङ्गुलिः करशाखायां किर्णिकायां गजस्य च' इति हैमनिश्वप्रकाशौ ॥॥॥ 'वालमूललध्वङ्गलीनां वा लो रः' (वा० ८।२।१८)। (अङ्गुरिः) ॥॥॥ 'अङ्गुलस्तु

१---करशब्दोपादानम् 'अस्य' इत्यनेन परामर्शार्थम् ॥

यवो मतः' इत्यमरदत्तः । 'अङ्गुलो ना यवमानम्' इति वाचस्पतिः । तत्राङ्गेर्बोहुलकादुलः ॥ (१) ॥ ॥ करस्य शाखा इव ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अङ्गुलीमात्रस्य' ॥

पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी । मध्यमानामिका चापिकनिष्ठा चेति ताः क्रमात्८२

पुंसीति ॥ अज्ञुराब्दोऽज्ञवाची । अज्ञौ पाणौ तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति षत्म ॥ (१) ॥॥॥ तर्जन्युक्तापि यथासंख्याय पुनरुक्ता ॥ (१) ॥॥॥ मध्यभवा । 'मध्यान्मः' (४।३।८) । 'मध्यमो मध्यजे खरे । देहमध्ये मध्यदेशे मध्यमा कर्णिका-ज्ञुलिः । राका रजखला चापि' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ न नाम प्रहणयोग्यमस्याः ब्रह्मणोऽनया शिरश्छेदनात् । अत एवास्यां पवित्रीकियते ॥ (१) ॥॥॥ अत्यलपा । 'अतिशायने-' (५।३।५५) इतिष्ठन् । 'युवालपयोः कन्-' (५।३। ६४) 'कनिष्ठोऽल्पेऽनुजे यूनि कनिष्ठा लन्तिमाज्ञुलौ' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ कमेण एकैकम् 'अङ्गुलीनाम्' ॥ पुनर्भवः कर्रुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम्।

िविति ॥ पुनर्भवति । अच् (३।१।१३४) ॥॥॥ 'पुन-र्नवः' इति वा पाठः ॥ (१) ॥॥॥ करे रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥॥॥ न खमस्य । 'न भ्राद-' (६।३।७५) इति साधुः । 'नखी श्लीपुंसयोः शुक्तो नखरे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ न खनति, खन्यते वा । 'डडरेकवकाः' (वा॰ ३।३।१२५) । नखं राति वा । 'नखरं त्रिषु' इत्यमरमाला ॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'नखस्य'॥ प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते॥ ८३॥

प्रेति ॥ प्रदिश्यते । 'दिश अतिसर्जने' (तु॰ उ॰ अ॰) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घन् । 'उपसर्गस्य-' (६।३। १२२) इति वा दीर्घः । 'प्रदेशो देशमात्रे स्थात्तर्जन्यहुष्ठसंमिते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ तलल्यत्र । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (चु॰ प॰ से॰) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घन् ।
'तालः करतलेऽङ्गष्टमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने करस्फाले द्वमान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ गोः
कर्ण इव । 'गोकणोऽश्वतरे सर्पे सारङ्गे प्रमथान्तरे । अङ्गष्ठानामिकोन्माने गोकणों मूर्विकोषधो' (इति विश्वः) ॥ (१)
॥॥॥ 'तर्जन्यादिसहिते विस्तृतेऽङ्गुष्ठे' क्रमेणैकैकम् ॥

अङ्गुष्टे सकिनिष्टे स्याद्वितिस्तिद्वीद्शाङ्गुलः।
एति ॥ किनिष्टया सह विततेङ्गुष्टे । वितस्यति । वितस्यते
वा । 'तमु उपक्षये' (दि॰प॰ से॰)। 'वौ तसेः' (उ॰ ४।
१८२) इति तिः ॥—बाहुलकात्तिः—इति मुकुट एतत्सूत्रा-

१—'(द्ववचन-' (५।३।५७) इतीष्ठन्-इति पाठ आसीत्। तथाव्यनेनेष्ठनो विधानाभागदुपेक्षितः॥

स्मरणमूलकः ॥ (१) ॥॥। द्वादश अङ्कलयः प्रमाणमस्य । 'तिद्वितार्थोत्तर-' (२।१।५१) इति द्विगुः । 'द्विगोर्नित्यम्' (वा० ५।२।३७) इति मात्रचो छक् । 'तत्पुरुषस्याङ्कलेः' (५।४।८६) इत्यच् ॥ (२) ॥॥। द्वे 'वितस्तेः' ॥

पाणौ चपेरप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गलौ ॥ ८४ ॥

पेति ॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३१९१२४)। एटति। 'इट गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इगुपधन' (३१९१२४) इति कः । चपश्चासाविटध ॥॥॥ 'चर्षटः' अप्यत्र । 'चर्षटः स्फारविपुले चपेटे पर्पटेऽपि च' (इति विश्वमेदिन्यौ)॥ (१)॥॥॥ प्रतलीत 'तल प्रतिष्ठायाम्' (चु॰ प॰ से॰)। अच् (३१९११३४)। 'प्रतलं पातालमेदे तताङ्गलिकरे पुमान्' (इति मेदिनी)॥॥॥ 'तलम्' अप्यत्र । 'तलं सहपाधरयोः खङ्गमृष्टिचपेटयोः' इति विश्वः। ('तल्रथ्येटे ताल्हौं' इति हैमतः । '-पुंसि तालमहीरुहे । चपेटे च' इति मेदिनीतथ पुंस्ययम्)॥ (२)॥॥॥ प्रसतो हस्तः। 'प्रादयो गतान' (वा॰ २।२१९८) इति समासः॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'विस्तताङ्गलो पाणो'॥

द्रौ संहतौ सिंहतलप्रैतलौ वामदक्षिणौ।

द्वाविति ॥ सिंहस्येव तलमत्र ॥॥ 'संहतलः' इति पाठान्तरम् । संहतं संघद्दं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥॥॥ प्रतते प्रश्लिष्टे वा तले अत्र ॥ (२) ॥॥ द्वे 'वामद्क्षिणयोः पाण्योर्मिलितयोर्विस्तृता-क्कुल्योः'॥

पाणिर्निकुब्जः प्रसृतिः

पेति ॥ नितरां कुब्जा प्रकृतिरस्य । प्रसरस्यनेन । किन् (३१३१९४) ॥*॥ 'प्रसृतः' इति वा पाठः'। तत्र प्रकृष्टं स्त-मस्य । 'प्रसृतः सप्रसारे स्याद्विनीते वेगिते त्रिष्ठ । अर्थाञ्जलौ तु पुंलिङ्गो जङ्घायां प्रसृता मता' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्रसृतेः'॥

तौ युतावञ्जलिः पुमान् ॥ ८५॥

ताविति ॥ तौ प्रस्तौ मिलितौ । अज्यतेऽनेन । 'अङ्ग् व्यक्तयादौ' (६० प० से०) । 'ऋतन्याङ्गिन' (५० ४।२) इलालेः । 'अञ्जलिस्तु पुमान् हस्तसंपुटे कुडवेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ एकम् 'अञ्जलेः' ॥

प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तः

प्रेति ॥ बाहौ प्रसारितपाणौ हस्तः । हसति, हस्यतेऽनेन वा । 'हसे हसने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'हसिमृगृ–' (उ॰ ३। ८६) इति तन् । 'हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च ।

१—्युकुटस्तु—'संहतलः प्रतली' इति सविसर्गपाठमाश्रित्य हो वामदक्षिणी प्रतली मिलिती संहतल उच्यते । प्रतलद्वयं मिलितं संहतलः स्वादित्यर्थः—हत्युक्ता एकम्' इत्येवोक्तवान् ॥ ऋक्षे केशात्परो बाते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विस्तृतः करो यस्य तस्मिन् ॥ एकम् 'विस्तृतकरस्य' ॥

मुख्या तु वद्या ।

स रितः स्यात्

म्विति ॥ स हस्तः मुष्यतेऽनया 'मुष स्तेये' (क्या॰ प॰ से॰)। 'स्त्रियां किन्' (३।३।९४)। यद्वा मुष्णाति। किच् (३।३।९५४)। ('संपीडिताङ्कलि**मुंग्टिः**' इति हलायुधः। ('मुग्टिईयोः फले। वद्धपाणा तसरों' इति मेदिनी)। वद्धया मुष्ट्योपलक्षितः ॥॥॥ ऋच्छति । अर्यतेऽनेन वा । 'ऋ गतौं' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'ऋतिने' (उ॰ ४।२) इति किन्न-च्। 'रह्यरती स्त्रियो वद्धमुष्टितताङ्कली' इत्यमरमाला॥ (१)॥॥। एकम् 'वद्धसुष्टिहस्तस्य'॥

अरितस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥

अरेति ॥ रिविभिन्नः । नञ्समासः । 'नारितः कफोणी हस्ते सप्रकोष्ठे चाङ्कुलै' इति रुद्रः । 'अरित्तर्ना सप्रकोष्ठत-ताङ्किलिकरेऽपि च । कफोणाविपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ निर्मता कनिष्ठा यस्मात्तेन मुष्टिनोपलक्षितः ॥॥ एकम् 'अरित्वहस्तस्य'॥

व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम्।

च्येति ॥ विशेषेण अम्यतेऽनेन । 'अम गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घन् । मुकुटस्तु— व्यामीयतेऽनेन । माडो मूलविभुजादित्वात् (वा॰ ३।२।५) कः—इति व्याख्यत् । तत्र । 'क्रत्कर्तिरे' (३।४।६७) इत्यस्य प्रवृत्त्या करणे कस्यासंभवात् ।—व्यामीयते रज्ज्वाद्यनेन— इति स्वाम्यप्येवम् ॥ (१) ॥॥॥ स्वे स्वे पार्थे प्रसारितयोर्बा- बोर्मध्यम् ॥॥॥ एकम् 'व्यामस्य'॥

ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ८७ ॥

उद्धिति ॥ दोषो च पाणी च । तत् । ऊर्ष्वं विस्तृतं दोःपाणि येन सः । तादशो ना । तस्य यन्मानं परिमाणम् । तेन पुंसा वा यन्मीयते तत्र ॥ ॥ पुरुषः प्रमाणमस्य । 'पुरुषहित्तस्यामण् च' (५।२।३८) । पौरुषो नदः, पौरुषी नदी, पौरुषं सरः । 'पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजित । ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने त्वभिषेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ एकम् 'पुरुषप्रमाणस्य'॥

कण्ठो गलः

केति ॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'क-णेष्ठः' (उ० १।१०३) । कण्ठते । 'कठि शोके' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'समीपगलशब्देषु त्रिषु कण्ठं विदुर्वधाः' इति शाश्वतः । 'कण्ठो गले संनिधाने ध्वनौ

१—बाहुशब्दस्य प्रकोष्ठवाचकत्वाभावः । 'चतुर्विशत्यङ्गुलो हस्तः' इति सकलसिद्धान्तभङ्गश्च॥

मदनपादपे' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ गिलति । 'गृ निगरणे' (तु॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । 'अचि विभाषा'
(८।२।२१) इति वा लः । गीर्यतेऽनेन । 'पुंसि—' (३।३।
११८) इति घः । यद्वा गलति । 'गल अदने' (भ्वा॰ प॰
से॰) । अच् (३।१।१३४) । 'गलः कण्टे सर्जरसे' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'ग्रीवाग्रभागस्य' ॥

अथ श्रीवायां शिरोधिः कंधरेत्यपि।

अधेति ॥ गीर्यतेऽनया । 'शेवयह्नजिह्नागीवा-' (१। १५४) इति साधुः । 'ग्रीवे शिरोधितच्छिरे' (इति हैमः) (१) ॥ ॥ शिरो धीयतेऽस्याम् । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३। ३।९३) इति किः ॥ (२) ॥ ॥ कं शिरो धारयति । 'संज्ञा-यां मृतॄग्रुजि-' (३।२।४६) इति खच् । 'खचि हस्यः' (६। ४।९४) । यद्वा धरति । 'धृज् धारणे' (म्वा॰ उ॰ अ॰) । अच् । कं शिरसो धरा कंधरा । (३।१।१३४) । 'कंधरो वारिवाहे स्याद्रीवायां कंधरा मता' (इति विश्वः) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'कंधरायाः' ॥

कम्बुग्रीवा त्रिरेखा सा

केति ॥ कम्बुः शङ्क इव श्रीवा ॥ (१) ॥ ॥ तिस्रो रेखा थस्याम् ॥ ॥ एकम् 'शङ्काकारश्रीवायाः' ॥

अवदुर्घाटा क्रकाटिका ॥ ८८ ॥

अचेति ॥ अवटलति । 'टल वैक्रन्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अव टीकते । 'टीकृ गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से) । मितद्वादित्वा-त् (वा॰ ३।२।१८०) डुः । यद्वा न वटति । 'वट वेष्टने' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'वट भाषणे' (चु॰ उ॰ से॰) बाहुलका-दुः । 'अवदुः पुरुषे कृकाटिका घाटा' इति बोपालितः ॥ (१) ॥॥॥ घाटयति घाट्यते, वा । 'घट संघाते' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) घज् (३।३।१९) वा ॥ (२) ॥॥॥ कृ-कं कण्ठमटति । 'अट गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । इन् (उ॰ ४।११८) । खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) । खुल् तु परलाद-णा वाधान प्राप्नोति ॥(३)॥॥॥ त्रीणि 'प्रीवायामुन्नतभा-गस्य' 'घाटी' इति ख्यातस्य ।—प्रीवापश्चाद्भागस्य-इति खामिमुकुटौ ॥

वक्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम्।

मिति ॥ उच्यतेऽनेन । 'वच परिभाषणे' (अ०प०अ०)। क्रूंजो विचः (२।४।५३) वा । 'गुभृवीपिचविच-' (उ० ४।१६७) इति द्रः । 'वक्रमास्ये छन्दसि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥॥। आस्यन्दते अम्लादिना प्रस्रवति । आस्यन्दते वानादिना द्रवीकियते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) । इति डः । यद्रा अस्यन्ते वर्णा येन । अस्यते वास्मिन् प्रासः । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) 'कृत्यत्युटः-' (३।३।११३) इति ण्यत् । 'मुखं मुखान्तरालं च द्रयमास्यमितीरितम्' इति शान्यत् । 'मुखं मुखान्तरालं च द्रयमास्यमितीरितम्' इति शान्यत् ।

श्वतः । 'आस्यं मुखं च तन्मध्ये तद्भवे च ख्रियां स्थितौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ वदन्खनेन 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प॰ से॰) । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (३) ॥॥॥ तुण्डति । 'तुष्डि तोडने' (भ्वा॰प॰से॰) । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥॥॥ आनन्खनेन । 'अन प्राणने' (अ॰ प॰ से॰)। ल्युट् (३।३।११७) ॥ (५) ॥॥॥ लप्यतेऽनेन । 'लप व्यक्ता-यां वाचि' (भ्वा॰ प॰ से॰) ल्युट् (३।३।११७) ॥ (६)॥॥॥ खन्यते । अनेन वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'डित् खनेर्मुट् चोदात्तः' (उ॰ ५।२०) इखन् स च डित् धातोर्मुडागमः । 'प्राक् खनो मुडुदात्तश्च ततोऽच प्रत्ययो भवेत् । प्रजास्जा यतः खातं तस्मादाहुर्मुखं बुधाः' इति निरुक्तम् । 'मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेष्ठे निःसरणास्ययोः' इति हैमः ॥ (७) ॥॥॥ सप्त 'मुखबिलस्य' । तदुपलक्षिते समुदाये तप्चारात् ॥

क्रीबे घाणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ८९

क्रीबे इति ॥ प्रायतेऽनेन । 'प्रागन्धोपादाने' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) । 'प्राणं क्रीवं नासिकायां प्राते स्याद्वाच्यिलक्षकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ वहति 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । गन्धस्य वहा । 'स्याद्वन्धवहा नासायां पुंलिक्षे मातिरिश्वनि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ घोणति । अनया वा । 'घुण अमणे' (भ्वा०प०से०) । अच् (३।१।१३४) । 'हलक्ष' (३।३।२२१) इति घज् वा ॥ (३) ॥ ॥ ॥ नासते । अनया वा । 'णास्ट शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । प्राग्वत् । 'नास्ता तु नासिकायां च द्वारोध्वंदारुणि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ ॥ नासेण्युल् (३।१।१३३) । 'प्राणं गन्धवहा नासा नसा नस्या च नासिका' इति साहसाङ्कः । 'कुल्या गन्धवहा घोणा प्राणं नासा च नासिका' इति कालः ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'नास्मिकायाः' ॥

ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी ।

ओष्ठिति ॥ उष्यते उष्णाहारेण । 'उष दाहै' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'उषिकृषि-' (उ॰ २।४) इति थन् ॥ (१) ॥॥॥ न धियते । 'धृङ् अनवस्थाने' (तु॰ आ॰ अ॰) । 'पृंसि-' (३।३।१९८) इति घः । नज् समासः (२।३।६) । 'अधरस्तु पुमानोष्ठे, हीनेऽनूष्वें च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ 'द्वन्द्वश्च प्राण्म-' इत्येकत्वं तु न भवति । अनिखलात्। 'ओष्ठाभ्यां युतावधरी' इति शाकपार्थिवादिः (वा॰२।१।७८) वा ॥॥॥ रदनाः छाद्यन्तेऽनेन 'छद् संवर्णे' चुरादिः । 'पुंसि-' (३।३।१९८) इति घः ।'छादेर्घे-' (६।४।९६) इति हलः ॥ (३) ॥॥॥ दशनानां वाससी इव । आवरकलात् ॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'उत्तराधरोष्ठमात्रस्य'॥

१-- 'मां विवधुरसि किं चलदोष्टः' इति योगात्-इति मुकुटः॥

अधस्ताचिवुकम्

अधिति ॥ चीवति, चीव्यते, वा । 'चीवृ' आदानसंवर-णयोः' (स्वा॰ उ॰ से॰) । मृगय्वादिः (उ॰ ११३७)। खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५१४१५)। चिनोति ज्ञोमां वा । प्राग्वत् ॥ (१)॥ ॥ 'अधस्तादधरोष्ठस्य चित्रुः स्याचित्रुकं तथा' इति निगमः॥ (१)॥ ॥ एकम् 'ओष्ठाधोभागस्य'॥

गण्डो कपोली

गेति॥ गण्डति। 'गिड वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) अच् (३१९१३४)। 'गण्डः स्यात्पुंसि खिन्नि। ब्रह्योग- प्रभेदे च वीथ्यक्ने पिटकेऽपि च। चिह्नवीरकपोलेषु हयभूषण- बुद्धदे' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ कम्पते। 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०)। 'कपिगडिगण्डि—' (उ० ११६६) इत्यो- लच्। 'कपि' इति निर्देशान्नलोपः। कं सुखं पोलति। 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०)। 'कमण्यण्' (वा० ३१२११)॥ (२)॥॥ द्वे 'कपोलस्य'॥

तत्परो हनुः॥ ९०॥

तिदिति ॥ ताभ्यां कपोलाभ्यां परः । हन्ति । 'शृस्युक्षि-हिं–'। (उ० १।१०) इत्युः । 'हर्नुहृद्विलासिन्यां मृत्यावस्त्रे गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥∗॥ एकं, 'कपोलाधोभागस्य'॥

रदना दशना दन्ता रदाः

रेति ॥ रद्यतेऽनेन । 'रद् विलेखने' (भ्वा० प० से०) । 'करणा-' (३।३।१९७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥॥। दश्यतेऽनेन । करणे ल्युट् (३।३।१९७) । '-दहदश्य-' (३।१।२४) इति निर्देशात्कचिदंकित्यपि लोपः । यद्वा कर्तरि ल्युट् (३।३।१९७) ॥ (२) ॥॥। दाम्यति । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थाद्वाहुलकात्तन् । 'द्न्तोऽद्रिकटके कुन्ने दशनेऽयौपधौ स्नियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥। रदिति अच् (३।१।१३४)॥ (४) ॥॥। चलारि 'दन्तस्य'॥

तालु तु काकुद्म्।

तिति॥ तरन्यनेन । 'तृ ध्रवनतरणयोः' (भ्वा॰प॰से॰)। 'त्री रश्च छः' (उ॰ १।५) इति युण् । तालयति । 'तल प्रतिष्टायाम्' चुरादिः । मृगय्वादिः (उ॰ १।३७) वा ॥ (१)
॥*॥ काकुर्जिह्या उद्यतेऽनुद्यतेस्मिन् । अनेकार्थलाद्वदिरुद्धेपणे वर्तते । घनर्थे कः (वा॰ ३।३।३८)। पृषोदरादिः (६।३।
१०९)। ईषत् कवते । 'कुङ् शब्दे'। (भ्वा॰ आ॰ अ॰)
अब्दादिलात् (उ॰ ४।९८) साधुर्वा । यद्वा 'निश्चेष्टं ककुदं
भिरः'। ककुदे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इल्पण् ॥
(२)॥*॥ द्वे 'तालुनः'॥

रसज्ञा रसना जिह्ना

रेति ॥ रसं जानाति । 'ज्ञा अववोधने, (क्रया॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥॥। र-स्यति । 'रस आस्वादने' (चु॰ उ॰ से॰) । नन्वादिलात् (३।१।१३४) ल्युः । यद्वा रसयन्त्यनया । 'ण्यासश्रन्थो युन्' (३।३।१००)। रसिते । 'रस शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'बहुलमन्यत्रापि' (उ॰ २।७८) इति युन् वा । रसनं स्वन्ते ध्वनौ । जिह्वायां तु न पुंसि स्थात्' (इति मेदीनी)। 'तालव्या अपि दन्लाश्व' इत्यादौ 'जिह्वायां रशना तथा' इत्युक्तेर्दन्त्यतालव्यमध्योऽयम् । 'रसनं तु ध्वनौ स्वादे रसज्ञारास्त्रयोः स्त्रियाम्' इति रभसः ।—रसेः सौत्रात् 'रसिरुचिरुव्वां युन्'—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (२) ॥॥। लेहिः 'पूर्वे-जिह्नग्रीवा' इति वनप्रत्ययः—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (३)॥॥। त्रीणि 'जिह्नायाः' ॥

व्रान्तावोष्टस्य सङ्गणी ॥ ९१॥

प्रेति ॥ सजति लालादि । 'सज विसर्गे '(उ० प० अ०) । वाहुलकात्किन् । 'प्रान्तावोष्टस सैकणी' इति क्रीवकाण्डे-ऽमरदत्तः ॥॥॥ 'कवयुक्तम्' (सकणी) इसन्ये ॥॥॥ (सकणी) डयन्ता—इत्येके ॥॥॥—अदन्तं सकम्—इसपरे ॥॥॥ 'सकि' शब्द इकारान्तः क्रीवम् । तत्र वाहुलकारिकः ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'ओष्टमान्तयोः'॥

ललाटमलिकं गोधिः

लेति ॥ ठलनम् । 'ठल ईप्सायाम्' (चु॰ आ॰ से॰) । 'छड विलासे' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा । डलयोरेकलम् । ललं विलासमीप्सां वा अटति । 'अट गतौं' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ललति । उक्तधातुभ्यां वाहुलकादाटच् ॥ (१) ॥॥॥ अलति, अल्यते, वा । 'अल भूषणादौं' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अलिह-षभ्यां किच'इतीकन् । (उ० ४।२७) । 'अलीकमहितेऽपि' इति कालः ॥॥॥ वाहुलकादिकन्नपि । 'अलिकं हस्वदीर्घम-

१—'महास्कायशोमितो नृसिंहनखायवत' इति लताक्षेपात् कद्वयम् ॥ 'स्मितस्य संभावय स्क्रणा कणान्' इति श्रीहर्षप्रयोगात् वकारयुक्तं च । 'न संयोगाद्वमन्तात्' (५।४।१३७) इत्यहोपो म ॥ 'स स्क्रणीप्रान्तमस्क्प्रदिग्धं प्रलेलिहानो हिरणारिरुचैः' इति पाणिनेडीवन्ता च ॥ 'स्क्रे दे चैव विशेये चत्वारिशच वक्रं-जाः' इति वचनाददन्तं स्क्रमि ॥ 'स्क्रिणे' इतीदन्तमि 'होवे वारिशब्दवत्' इत्युक्तेः ॥ 'स्क्रिशब्दो हस्वेकारान्तोऽपि हीवः—इत्यपरे । 'सक्थ्यक्षिद्धिमृक्ति तथा वारि स्यात्' इत्यरणः—इति मुकुटः ॥ ३—आधुनिकपुस्तकेषु तु 'अनि' इति पाठ उपलम्यते ॥ ३—अतप्व हैमनाममालायाम् 'भाले गोध्यलिकालीकल्लाटानि' इत्युपलम्यते ॥

१—औणादिकः क्युन् युक्तः—इति भाष्यकैयटयोः (६।४। २६) सिद्धान्तः ॥

ध्यम्'इति राजदेवः॥ (२)॥॥॥ गुध्यते। 'गुध परिवेष्टने' (दि॰ प॰से॰)। इन् (उ॰ ४।११८)। गावौ नेत्रे धीयते यस्मिन्। 'कर्म-ण्य्धिकरणे च' (३।३।९३) इति किर्वा । पुंस्ययम् । 'गोधि-मालौ महाराङ्कः' इति त्रिकाण्डरोषात् ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'भालस्य'॥

ऊर्ध्वे हम्भ्यां भुवौ स्त्रियौ।

उद्धे इति ॥ अमित । 'अमु चलने' (म्वा॰ प॰ से॰)। 'अमेर्झः' (उ॰ २।६८) । यद्वा आस्यति । 'अमु अनवस्थाने' (दि॰ प॰ से॰)। किप् (३।२।१७८)। 'ऊङ्च गम्मादीनाम्' इति 'गमः क्षौ' (६।४।४०) इत्यत्र वार्तिकेन मलोप ऊङ्चादेशः॥ (१)॥॥ एकं 'नेत्रोपरिभागस्थ-रोमराजेः'॥

कूर्चमस्त्री भुवोर्मध्यम्

किति ॥ कुरति । कूर्यते, वा । वाहुलकाचट् । 'कूर्च-मस्त्री भुवोर्मध्ये कत्थनश्मश्रुकैतवे' (इति मेहिनी) ॥ (१) ॥॥ एकं 'नासोपरिभूद्रयमध्यस्य'॥

तारकाक्षणः कनीनिका ॥ ९२॥

तिति ॥ तारयति । 'तृ प्रवनादों' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'खुल्' (३।१।१३३)। 'तारका ज्योतिषि' (वा॰ ७।३।४५) इतीलाभावः। 'तारको देल्यभित्कर्णधारयोर्न द्वयोर्दिशि । कनीनिकायामृक्षे च न पुमांस्रातिर त्रिष्ठु' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ कनति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बा- हुलकादीनः। खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५)। टाप् (४।१।४)। इत्वम् (७।३।४४)। 'कनीनिका तारकेऽक्षणः स्या- स्कनिष्ठाङ्खलावपि' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ 'अक्ष्णः' इति खेचरीव्यावृत्त्यर्थम्॥॥। द्वे 'नेत्रकनीनिकायाः'॥ लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरिक्षणी।

हरहष्टी च

लिति॥ लोच्यतेऽनेन। 'लोच्ल दर्शने' (भ्वा० आ० से०)। ल्युट् (३१३११९७)॥ (१)॥ ॥ शा नीयतेऽनेन। 'णीज् प्रापणे' (भ्वा० उ० से०)। ल्युट् (३१३१९९०)॥ (२)॥ ॥॥ 'दान्नी' (३१२१९८२) इति पक्षे ष्ट्रन् । 'नेत्रं मिथिगुणे वस्त्रमेदे मूले द्वमस्य च। रथे चक्षिण नयां तु नेत्री नेतिर वाच्यवत्' (इति मेदिनी)॥ (३)॥ ॥॥ ईक्ष्यतेऽनेन। 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०)। ल्युट् (३१३१९०)। 'ईक्षणं दर्शने द्वि' (इति मेदिनी)॥ (४)॥ ॥॥ चष्टे। चक्षतेऽनेन, वा। 'चिक्षड्' (अ० आ० अ०)। 'चक्षेः शिच' (उ० ३१९९९) इत्युत्तिः। शित्त्वादनार्धधानुकत्वात् ख्याज् न ॥—बाहुलकात् ख्याज् न—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः॥ (५)॥ ॥ अश्वते। अनेन वा। 'अग्र व्याप्तो' (खा० आ० से०)। 'अग्रेनित्' (उ० ३१९५६) इति क्सः।—'अग्रेः षच्-' इति मुकुटोऽपाणिनीयः।

यद्वा अक्षति । 'अक्षू व्याप्तो' (भ्वा॰ प॰ से॰) । इन् (उ॰ ४१९१८) ॥ (६) ॥ ॥ परयति । 'हिश्र मेक्षणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । किप् (३१२१७८) । यद्वा दश्यतेऽनया । संपदादित्वात् (वा॰ ३१३१९०८) किप् । 'किन्प्रत्ययस्य' (८१२१६२) इति बहुनीह्याश्रयणात् किप्यपि कृत्वम् ॥ (७) ॥ ॥ किन् (३१३१९४) । 'हिष्टिज्ञीनेऽिहण दर्शने' इति हैमः॥ (८) ॥ ॥ अष्ट 'नेत्रस्य'॥

अस्तु नेत्राम्बु रोद्नं चास्त्रमश्च च॥ ९३॥

अस्विति ॥ अस्यति । अश्रुते वा कण्ठम् । 'अस्वादि-त्वात्' (उ॰ ५१२९) इति स्कृपक्षे । 'असः कोणे कचे पुंसि क्रीवमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी) ॥ ॥ 'जगरे चाश्रम-श्रुणि' इत्यूष्ममेदात्तालव्यप्रकरणोक्तेश्च तालव्यशमपि ॥ (१) ॥ ॥ नेत्रयोरम्बु ॥ (२) ॥ ॥ स्वते । 'स्दिर् अश्रुविमो-चने' (अ॰ प॰ से॰) । कर्मणि ल्युद (३।३।११३) बाहुल-कात् । 'रोद्नं कन्दनेऽसेऽपि दुरालम्मोषघो स्त्रियाम्' इति मेदिनी॥ (३) ॥ ॥ (४)॥ ॥ ॥ । । । । । । । । । । । ।

अपाङ्गी नेत्रयोरन्तौ

अपेति ॥ अपाङ्गति 'अगि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) अपकृष्टोऽङ्गाद्वा । अपकृष्टान्यङ्गान्य-साद्वा । 'अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यानेत्रान्ते तिलकेऽपि च' इति विश्वः ॥ (१) ॥ श॥ 'बाह्यौ' इति शेषः ॥ श॥ एकम् 'नेत्र-प्रान्तयोः'॥

कटाक्षोऽपाङ्गद्र्शने।

केति ॥ कटावित्रिधिताविक्षणी यत्र । 'बहुत्रीही स-वथ्यक्ष्णोः-' (५।४।९१३) इति षच् । कटं गण्डमक्षिति वा । 'अक्षू व्याप्तो' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'कटाक्षकाक्षों' इति रमसात् काक्षोऽपि ॥ (१) ॥॥ अ-पाङ्गेन दर्शनम् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'कटाक्षस्य'॥

कर्णशब्दग्रही श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः॥ ९४॥

केति ॥ कीर्यते शब्द्यहणाय क्षिप्यते । यद्वा कीर्यते शब्दोऽस्मिन् । किरति शरीरे मुखं वा । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कृष्टकृति—' (उ० ३।१०) इति नः । यद्वा कर्णयति । 'कर्ण मेदने' (तु० उ० से०) अदन्तः । अच् (३।३।१३४)। 'कर्णः पृथामुते ज्येष्ठे सुवर्णालौ श्रुताविष' (इति मेदिनी)। यत्तु—करोति शब्दज्ञानम्—इति मुकुटः । तन्न । हस्वान्न-प्रत्ययाविधानात् ॥ (१) ॥॥॥ शब्दो गृह्यतेऽनेन । 'मह-वृद्द—' (३।३।५८) इत्यप् । संज्ञायां 'हलश्च' (३।३।१६१) इति घच् विधीयते घापवादत्वात् । योगार्थमात्रे तु स न ॥ (१) ॥॥॥ श्रूयतेऽनेन । 'श्रु श्रवंणे' (भ्वा० प० अ०)।

१—'प्रावर्तयन्नदीमलेडिंषां तथीषितां च सः' इति भाषे र-ताथेंन सह क्षेषादलं दन्लसम्'—इति सुजुदः ॥

ष्ट्रन् (उ॰ ४१९५९)॥ (३)॥ ॥ श्रूयतेऽनया । क्तिन् (३। ३१४)। 'श्रुतिः श्रोत्रे च तत्कर्मण्याम्रायवार्तयोः ख्रियाम्' (इति मेदिनी)॥ (४)॥ ॥ ल्युद् वा करणे (३।३। १९७)। 'श्रवणं श्रुतौ च कर्णे नक्षत्रे न नपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥ (५)॥ ॥ 'सर्वधातुम्योऽसुन्' (उ० ४।१८९)॥ (६)॥ ॥ पद् 'कर्णस्य'॥

उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं सूर्घा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्।

उत्तेति॥ उत्तमं च तद्कं च 'सन्महत्-' (२।१।६१) इति समासः॥ (१)॥ ॥ श्रीयते उष्णीषादिना। 'श्रयतेः खाङ्गे शिरः किच' (उ० ४।१९४) इत्यसन्। 'शिरः प्रधाने सेनाये शिखरे मस्तकेऽपि च' (ईति मेदिनी)॥ ॥ शिरोन्वाची शिरोऽदन्तो, रजोवाची रजस्तथा'॥ (२)॥ ॥ 'कुमारशीषयोः' (३।२।५१) इति ज्ञापकाच्छिरःशब्दस्य शीर्षादेशः॥ (३)॥ ॥ मुह्यत्यस्मित्राहते। 'सुह वैचित्त्ये' (दि० प० से०)। 'श्रनुक्षन्-' (उ० १।१५९) इति साधुः॥ (४)॥ ॥ मस्यते स्म। 'मसी परिणामे परिमाणे वा' (दि० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४। ५)॥ (५)॥ ॥ पश्च 'शिरसः'॥

चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः शिरोरुहः ९५

चीति ॥ 'चि' इति अव्यक्तं क़ुरति । 'क़ुर शब्दे' (तु॰ प॰ से॰) 'इगुपध-' (१।१।१३५) इति कः ॥॥॥ 'कुन्तला मूर्धजास्त्वस्राश्चिकुराश्चिकुराः कचाः' इति दुर्गः॥ (१) ॥ ॥ कुन्तं कुन्तायाकारं लाति । 'आतोऽनुप-' (३। २।३) इति कः । 'कुन्तलक्ष्यपके वाले यवे ना भूमि नी-वृति' इति मेदिनी ।। (२) ।।∗।। बल्राति । 'बल प्राणने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। जलादिलात् (३।१।१४०) णः। वल्य-तेऽवरुध्यते वा। घञ् (३।३।१९) । 'बालो ना कुन्तलेऽ-श्रस्य गजस्यापि च बालघो । नालिकेरे हरिद्रायां मल्लिकामियपि स्त्रियाम् । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे हीवेरे पुंनपुंसकम् । अलं-कारान्तरे मेध्ये बाली बाला बुटिस्त्रियोः' इति (पवर्गा-यादौ) मेदिनी ॥ (३) ॥ ॥ कच्यते । 'कच बन्धने' (भ्वा० प॰ से॰)। 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः। कचलात्मानं वा। अच् (३।१।१३४)। 'कचः शुष्कव्रणे केशे बन्धे पुत्रे च गीर्पतेः । कचा करेण्वाम्' इति हैमः ॥ (४) ॥॥ क्रि-रयते 'क्रिश बन्धे' ( )। 'क्रिश उपतापे' (दि॰ आ॰ से॰) वा । क्रिश्नाति । 'क्रिग्न् विवाधायाम्' (त्रया॰ प॰ से॰) 'क्रिशेरन् लो लोपश्व' (उ॰ ५।३३)। के शेते वा। 'अन्ये-भ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इलालुक् । कस्य शिरस ईशो वा । 'केशः स्या-रपुंसि वरुणे हीवेरे कुन्तलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ बिरिस रोहित । 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥ ॥ यह 'केशस्य'॥

तहृन्दे केशिकं केश्यम्

ति ॥ केशानां समृहः । 'अचित्तहस्ति-' (४।२। ४७) इति ठक् ॥ (१) ॥॥॥ 'केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतर-स्याम्' (४।२।४८) (२) ॥॥॥ द्वे 'केशावुन्दस्य'॥

अलकाश्चर्णकुन्तलाः ।

अलेति ॥ अलित, अल्यते, वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'झनादिभ्यो बुन्' (उ॰ ५१३५) । 'अलका कुनेरपुर्यामस्त्रियां चूर्णकुन्तले' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥ शा चूर्णस्य कर्चूरादिक्षोदस्य कुन्तलाः ॥ (१) ॥ ॥ द्वे
'कुटिलकेशानाम्' ॥

ते ललाटे भ्रमरकाः

त इति ॥ अमर इव 'इवे प्रतिकृतौ' (५।२।९६) इति कन् । 'अथ अमरको सङ्गे गैरिके चूर्णकुन्तले' (इति भेदि-नी) ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'ल्लाटगतकेशानाम्' ॥

काकपक्षः शिखण्डकः॥ ९६॥

काकेति ॥ काकस्य पक्ष इव ॥ (१) ॥॥। शिखाया अण्ड इव । 'इवे-' (५।३।९६) इति, खार्थे (ज्ञापि० ५।४। ५) वा कन् । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'शिखण्डो तु शिखावहों' इति तालव्यादौ रभसः । 'शिखण्डो वर्हचू- इयोः' (इति मेदिनी) ॥॥। शकन्ध्वादित्वं केचिन्नेच्छन्ति । 'शिखाण्डकशिखण्डकौ' इति वाचस्पतिसुभूती ॥(२) ॥॥। हे 'सामान्येन शिखायाः'। वालानां शिखाया वा । 'वालानां तु शिरः कार्यं त्रिशिखं सुण्डमेव वा'॥

कवरी केशवेशः

केति ॥ क्रयते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०)। 'कोररन्' (उ० ४।१५५) । 'जानपद-' (४।१।४२) इति डीष्।—कं शिरो वृणोखाच्छादयति । '-क्रवर-' (४।१ ४२) इति निर्देशादणं वाधिखाच् (३।१।१३४)—इति मुकुटः।—कृष्णवर्णा कं वृणोति वा—इति खामी चोक्तसूत्रा-दर्शनमूलको । 'कवरं लवणाम्लयोः। कवरी केशविन्यास-शाकयोः' (इति हैमः)॥ (१)॥॥॥ केशानां वेशो मार्जना-वन्धविशेषः॥ (२)॥॥॥ हे 'केशवन्धरचनायाः'॥

अथ धम्मिल्लः संयताः कचाः।

अथेति ॥ धमति । 'धम ध्वाने' सौत्रः । विच् (३।२। ७५) । मिलति । 'मिल संगमे' (तु॰ प॰ से॰) । वाहुलका- हृक् । धम् चासौ मिह्रश्च । 'मो नो धातोः' (८।२।६४) इति सौत्रेषु न भवति ॥ (१) ॥॥ एकं 'चूडा' इति ख्या- तस्य ॥

शिखा चूडा केशपाशी

रीति ॥ शेते । 'शीङो हस्वश्च' (उ० ५।२४) इति खः । 'शिखा शासाबर्हिच्डालाङ्गलिक्यप्रमात्रके । चूडामात्रे शि- फायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ चुड्यते । 'चुड समुच्छ्राये' (चु॰ प॰ से॰) । 'चुरा-दीनां णिज्वा' इति पक्षे भिदादिपाठात् (३।३।१०४) अ- इदीर्घत्वे । 'चूडा शिखाययोः । वाहुभूषावलभ्योश्व' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ केशानां पाशः । अल्पः केशपाशो गौरा-दिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'शिरोमध्यस्यचूडा-याः' 'चोटी' इति ख्यातायाः ॥

वंतिनस्तु जटा सटा॥ ९७॥

ब्रेति ॥ व्रतिनः शिखा । जायते, जन्यते वा । 'जनेष्ठन् नलोपश्च' (उ० ३।३०) । यद्वा जटति । 'जट संघाते' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।९३४) । 'जटा लप्तकचे मूले मांस्प्रां प्रक्षे पुनर्जटी' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ सटति । 'षट अवयवे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।९। १३४) । 'सटा जटाकेसरयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ 'कोटीरस्तु जटा सटा' इति रभसः ॥॥॥ द्वे 'व्रतिनः शिखायाम्'॥ वेणिप्रवेणी

वेणीति ॥ वेणति । 'वेणृ निशामनवादित्रादानगमनज्ञान्विन्तासु' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । इन् (उ॰ ४१११८) ॥ (१) ॥॥॥ प्रमह उपसर्गान्तरव्यावृत्त्यर्थः ॥ (२) ॥॥॥ 'करणिश्रोण्वेणयः' इति स्त्रीकाण्डे निगमः ॥॥॥ 'वेणी सेतुप्रवाह्योः । देवताडे केशवन्धे' इति हैमः ॥॥॥ दे 'मोषितभर्तृ-कादिधार्यकेशरचनाविशेषस्य'॥

शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे।

शीति॥ शिरिस भवः । 'शरीरावयवाच' (४।३।५५) इति यत्। 'ये च ति द्धिते' (६।१।६१) इत्यत्र 'वा केशेषु' इति वचनाद्वा शीर्षन् । 'शीर्षण्यं तु शीर्षके । सुकेशे पुंसि' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ (२)॥॥॥ द्वे 'अन्योन्यासं- पृक्ते स्नानादिनिर्मले वा केशे'॥

पाराः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ॥ ९८॥

पेति ॥ पाइयते । 'पश बन्धे' चुरादिः । घञ् (३।३। १९) । घः (३।३।११८) वा । 'पादास्तु मृगपश्वादिबन्धने । कर्णान्ते शोभनार्थः स्यात्कचान्ते निकरार्थकः । छात्रायन्ते च निन्दार्थः' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ पक्ष्यते । 'पक्ष परिप्रहे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घञ् (३।३।१९) । घः (३।३।१९८) वा । 'पक्षो मासार्थके गेहपार्श्वसाध्यविशेषयोः । केशादेः परतो वृन्दे बळे सिखसहाययोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ हसति, हस्यते, वा । 'हसे हसने' (भ्वा॰ प॰ से॰) ।

'हसिमृत्रिण्—' (उ० ३।८६) इति तन् । 'हस्तः करे करि-करे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो बाते' (इति मे-दिनी)॥ (३)॥॥॥ कचवाचकात् परे सन्तः । कलापोऽर्थो येषाम् ॥॥॥ त्रीणि 'कलापार्थस्य'॥

तनूहहं रोम लोम

तेति ॥ तन्वां रोहति । मूलियुजादिकः (वा॰ ३।२।५)। 'तनूरुहं तु लोन्नि स्यात्पतत्रे च नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'तनूरुहस्तु पुत्रे गरुति लोन्नि च' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ रोहति । 'नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन्' (उ० ४। १५१) इति साधु । यद्वा ह्यते । 'रु शैब्दे' (अ०प०अ०)। मिन् (३।२।७५) ॥ (२) ॥॥॥ कपिलकादिलात् (वा०८।२।०८) ललम् । ल्यते वा । मिनन् (३।२।७५) ॥ (३)॥॥ त्रीणि 'रोम्णः' ॥

तहसौ रमश्र पुंमुखे।

तदिति ॥ तस्य वृद्धिस्तस्याम् । रम मुखं श्रयति । 'श्रिज्
सेवायाम्' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । रमिन मुखे श्रूयते । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) मितद्वादिलात् (वा॰ ३।२।१८०) डः ।
संपदादिकिप् (वा॰ ३।३।१०८) वा । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न तुक् ॥ (१) ॥॥॥ पुसो मुखे ॥॥॥ एकं 'दादिकायाः' ॥

आकटपवेषौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥ ९९ ॥

आकेति ॥ आकल्पनम् । 'कृप् सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से॰)। घज् (३।३।१८)। 'कृपो रो छः' (८।२।१८)। अ-कल्प्यते वा । आकल्पयति वा । स्वार्थण्यन्तः । अच् (३।१। १३४)। 'आकल्पः कल्पने वेशे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ श। वेषणम्, विष्यते, वा । 'विष्लु व्याप्तो' (जु॰प॰से॰) घज् (३।३।१८,१९) । वेवेष्ठिं वा । अच् (३।१।१३४) ॥∗॥ तालव्यशान्तोऽपि । वेशनम् । विश्यते वा । विशति वा । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । प्राग्वत् । त्रिष्वप्यधिकरणे घल (३।३।१९) वा । 'वेशो वेश्यागृहे गृहे । नेपथ्ये च' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ नयति । णिच् (३।२।७५)। गुणः (७१३१८४) ॥ निनो नेत्रस्य, नेर्नेतुर्वा पथ्यम् । संज्ञापू-र्वकःवात्र हस्यः ॥ 'नेपथ्यं तु प्रसाधने । रङ्गभूमौ वेषमेदे' इति हैमः॥ (३)॥ ॥ प्रत्यक्तं प्रतिख्यातं वा कर्म । शाक-पार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (४) ॥ ॥ प्रसाध्यतेऽनेना-क्रम् । करणे त्युट् (३।३।९९७) ॥ (५) ॥श। पश्च 'अर्लं-काररचनादिकतशोभायाः'॥

द्रौते त्रिषु

देति ॥ एते वक्ष्यमाणा रोचिष्णुपर्यन्ताः ॥

१—केपुचिन्मूलपुस्तकेषु तु 'वृतिनः प्ता' इति पाठ उपलभ्य-ते । 'सा जटायां च राक्षस्यां पतने दुर्भगिक्षयाम्' इति कचितपु-स्तके हमः ॥ 'सुप्तोऽपि प्रबुद्धः' इति कादम्बरीश्लेषश्च ॥

१-र शब्दे इत्युत्तरम् 'रुङ् गतौ भाषणे वा' इस्पि पाठः ।

अलंकर्तालंकरिष्णुश्च

अलमिति ॥ अलं करोति । 'तृन्' (३।२।१३५) ॥(१) ॥॥ 'अलंकुन्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'अलंकरणरीलिस्य'॥

मण्डितः।

प्रसाधितोऽलंकृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः ॥ १०० ॥

मेति ॥ मण्ड्यते स्म । 'मिड भूषायाम्' (भ्वा०प०से०)।
कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥॥। प्रसाध्यते स्म । 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) स्वार्थण्यन्तः । कः (३।३।१०२)॥
(२) ॥॥। अलं कियते स्म ॥ (३) ॥॥॥ भूष्यते स्म । 'भूष
अलंकारे' (भ्वा० प० से०) ॥ (४) ॥॥॥ परिष्कियते स्म ।
कः (३।२।१०२) । 'संपदिभ्याम्-' (६।१।१३७) इति सुट्।
'परिनिविभ्यः-' (८।३।७०) इति वत्वम् ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च
'भूषितस्य'॥

विमाइ भाजिष्णुरोचिष्णू

वीति ॥ भ्राजते तच्छीलः । 'भ्राजभास-' (३।२। १००) किए॥ (१)॥॥॥ 'भुवश्व' (३।२।१३८) इति चाद् भ्राजेरिप इष्णुच्'॥ (२)॥॥॥ रोचते तच्छीलः । 'अलंक-च्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच्॥ (३)॥९॥ त्रीणि 'अलंका-रादिना शोभमानस्य'॥

भूषा तु स्यादलंकिया।

(भ्विति ॥ भूषणम् । 'ग्रुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ १) ॥*॥ अलंकरणम् । 'कृत्रः श च' (३।३।१००) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भूषणिकयायाः' ॥

अलंकारस्त्वाभरणं एरिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥ मण्डनं च

अळिमिति ॥ अलंकियतेऽनेन । घन् (३१३१९)। 'अलंकारः कंकणादिषु । उपमादौ' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ एवं परिष्कारोऽपि ॥ (३) ॥ ॥ आ श्रियतेऽनेन । 'मृन् भरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। ल्युट् (३१३११९७)॥(२) ॥ ॥ विभूष्यतेऽनेन ॥ (४) ॥ ॥ मण्ड्यतेऽनेन । 'मिड भूषायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ल्युट् (३१३११९७)। 'मण्डनं तु प्रसाधने । मण्डनोऽलंकरिष्णौ' इति हैमः ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'भूषाणाम्'॥

अथ मुकुटं किरीटं पुंनपुंसकम्।

अथेति ॥ मङ्कतेऽनेन वा। 'मिक मण्डने (भ्वा॰ आ॰ से॰) बाहुलकादुटः । आगमशास्त्रस्मानिस्प्रत्वात्र नुम् । ए-कोकारम् ॥॥॥ (मुकुटम्, इति) द्वयुकारपाठे बाहुलकाद् धातोरत उः॥ (१)॥॥॥ किरति । अनेन वा। 'कृ विक्षेपे' (उ॰ प॰ से॰। 'कृतृकृपेः कीटन्' (उ॰ ४।१८५)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'किरीटस्य'॥

चूडामणिः शिरोरत्नम्

चूडेति ॥ चूडाया मणिः । 'चूडामणिः काकचिंचा-फल्टे मूर्धमणाविप' इति हैमः ॥ (१) ॥॥। शिरसो रक्षम् ॥ (२) ॥॥। द्वे 'शिरोमणेः'॥

तरलो हारमध्यगः॥ १०२॥

ति ॥ 'तरस्तु तरणे पुंसि' (इति मेदिनी) । तरं ला-ति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'तरस्ठं चन्नस्त्रे मिल्ले भास्तरेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंसि यवागूसु-रयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ हारस्य मध्यं हारमध्यं गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥॥ 'एकम्' ॥

वालपाइया पारितथ्या

वेति ॥ वालपाशे केशसमूहे साधः । 'तत्र साधः' (४। ४) ९८) इति यत् । वालेषु पाश्या पाशसमूहो वा ॥ (१) ॥॥॥ परितस्तथाभूताः परितथा एव । चतुर्वर्णोदिलात् (वा० ५)११२४) खार्थे व्यञ् ॥ (२) ॥॥। द्वे 'सीमन्त-स्थितायाः खर्णादिपद्विकायाः' । स्वामी तु—प्रथमं वालवन्धनमुक्तावलीनाम्—इस्राह ॥

पञ्जपाइया ललाटिका।

पञ्चेति ॥ पाशसमूहः पाश्या पत्रमिव पाश्या ॥ (१) ॥ ॥ छठाटस्यालंकारः । 'कर्णछठाटात्कनलंकारे' (४।३। ६५) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'छठाटाभरणस्य'॥

कर्णिका तालपत्रं स्यात्

केति ॥ कर्णस्यालंकारः । प्राग्वत् । 'कर्णिका कर्णभू-षणे । वीजकोशे सरोजस्य करमध्याङ्गलावि । कुट्टिन्यां ह-स्तिहस्ताग्रे' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ तालस्य पत्रम् । 'ता-लपत्रं तु कुण्डले । स्यात्तालपञ्जी रण्डायाम्' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ 'ताटङ्कः' अप्यत्र । सुवर्णरचितस्यापीदमेव नाम ॥॥॥ द्वे 'कर्णाभरणस्य'॥

कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ॥ १०३ ॥

कुण्डेति॥ कुण्डते, कुण्ड्यते, वा। 'कुडि दाहे' (भ्वा० आ० से०)। 'कुडि रक्षायाम्' (चु० प० से०) वा। वृषा-दिलात् (उ० १११०६) कलच्। कुण्डं कुण्डलाकारं लाति वा। 'कुण्डलं कर्णभूषायां पाशेऽपि वलयेऽपि च। काञ्चन-द्वगुड्च्योः स्त्री' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ कर्णस्य वेष्ट-नम्। वेष्ट्यतेऽनेन। 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा० आ० से०)। ल्युट् २१३११९०)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'कुण्डलस्य'॥

ग्रेवेयकं कण्ठभूषा

ग्रैवेयेति ॥ श्रीवायां भवम् । 'कुलकुक्षिश्रीवाभ्यः श्वा-स्यलंकारेषु' (४।२।९६) इति ढकज् ॥॥॥ –'श्रीवाया अण् च' (४।३।५७) इति ढिन 'ग्रैवेयंम्' अपि—इति मुकुटः ॥ (१) ॥ ॥ भृष्यतेऽनया । 'भूष अलंकारे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'ग्रतेश्व-' (३।३।१०३) इलः। कण्ठस्य भूषा ॥ (२)॥ ॥ द्वे 'ग्रीवाभरणस्य' 'कण्ठा' इति ख्यातस्य ॥

लम्बनं स्याहलन्तिका।

लेति ॥ लम्बते । 'लिब अवसंसहे' (म्वा॰ आ॰ से॰)। ल्युः (३११११३४)॥ (१)॥॥॥ लडति । 'लड बिलासे' (म्वा॰ प॰ से॰)। 'लटः शतृ–' (३१२११२४) 'उगितश्च' (४१११६) इति डीप् । 'शप्त्यनोर्नित्सम्' (७११८१) इति सम्। डलयोरेकलम् । ललन्त्येव । सार्थे कन् (ज्ञापि॰ पार्थाप)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'किंचिल्लम्बमानकण्डमूप-णस्य'॥

खणैंः प्रालिश्वका

स्वेति ॥ सैव छलन्तिका सुवणैः कृता प्रालम्बते । ण्युल् (३१९१९३३) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'लम्बकण्ठिकायाः' ॥ अथोरःसूत्रिका मौक्तिकैः कृता ॥१०४॥

अथेति ॥ सैव छलन्तिका मुक्ताभिः कृता ॥ ।।। उरसः सूत्रमिव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥ ॥ ए-कम् 'मौक्तिकमालायाः'॥ हारो मुक्तावली

हेति ॥ हियते मनोऽनेन । हियते वा । घञ् (३।३।१९)
यद्वा हारयति मनः । खार्थण्यन्तादच् (३।१।१३४) ॥
'हारो मुक्तासरे युधि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मुक्तानामावली दीर्घा पक्षिः ॥ (२) ॥*॥ मिदादिपाठात् (३।३।
१०६) अङि हारा । 'हारा मुक्तावली हारः' इति रमसः
॥*॥ द्वे 'मुक्ताहारस्य' ॥

देवच्छन्दोऽसी शतयष्टिकः।

देवेति ॥ 'हारः' शतयष्टिकः सन् । देवैश्वन्यते । 'छदि संवरणे' (चु॰ प॰ से॰) । घञ् (२।२।१९) ॥ (१) ॥ ॥ । 'यष्टिर्वरा स्वरः सिरः' इसनेकार्थमाधवी ॥ ॥ एकं 'शतळितक हारस्य' ॥

हारभेदा यष्टिभेदाहुत्सगुत्सार्धगोस्तनाः ॥ १०५॥ अर्धहारो माणवक एकावल्येकयष्टिका । सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविद्यातिमौक्तिकैः ॥१०६॥ हारिति ॥ येष्टीनां भेदात् हारभेदाः स्यः । गुष्यते । गुष्य

१— 'सम्रेवेयस्त्वमित फणिना' इति राजशेखरः इति मुकुटः॥
१— हैमे तु 'अर्थहारश्चतुःषष्टिग्रैच्छमाणवमन्दराः । अपि गोस्तनगोपुच्छावर्धमर्थ यथोत्तरम्' इत्युक्तम् । अन्ये तु 'चतुःषष्टिलतो हारोडथाष्टहीना यथोत्तरम् । रिश्मकलापा माणवकोडर्थहारोडर्थगुच्छकः । कलापच्छन्दो मन्दरश्च गुच्छः सप्ततियष्टिकः'इत्याहुः॥

परिवेष्टने' (दि॰ प॰ से॰) । 'उन्दिगुधिकुषिभ्यश्व' (उ॰ ३।६८) इति सः कित् । बाहुलकाद्भष्भावो न । 'गुत्सः स्यात्स्तवके स्तम्बे हारभिद्रन्थिपणयोः' इति दन्त्यान्तेषु मे-दिनी ॥ ॥ छान्तोऽपि । 'स्याद् गुच्छः स्तवके स्तम्बे हा-रभेदकलापयोः' (इति मेदिनी) । गूयते । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । बाहुलकाच्छक् । 'द्वात्रिंशह्रतिको गुच्छः'॥ (१) ॥॥। 'गुच्छाधस्तत्त्वसंख्यकः' । गुत्स्यः गुत्स्यार्थः । समप्रविभागाभावात् पुंस्त्वम् । चतुर्विशतिय-ष्टिको हारो गुत्सार्घः ॥ (१) ॥ः॥ 'चतुर्स्रिशह्नतो **हार**श्च-तुःसरिच **गोस्तनः'। गोः स्तन इव ॥** (१) ॥॥ 'विं<mark>शतिय-</mark> ष्टिको हारो माणवः परिकीर्तितः'। 'अर्घेनैकदेशेन कृतो हारः । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २।१।७२) ॥ (१) ॥४॥ मा-णवो वालः । स इव । यावादिलात् (५।४।२९) कन्। 'माणवको हारभेदे बाले कुपुरुषे बटौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥**ः॥ एकसरा । एका चासावाव**ली च**ा। (१)** ॥**ः॥** एकावृत्येव सप्तविंशतिमुक्ताभिः कृता । नक्षत्राणां मालेव ॥ (१) ॥ ॥ प्रत्येकमेकैकम् ॥

आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम्।

आवेति ॥ आ उप्यते । 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि धन् (३।३।९९) । खार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) संज्ञायां (५।३।७५) वा कन् ॥ (१) ॥ ॥ परिह्रियते 'ऋंहलोर्धत्' (३।१।१२४) । परिहार्य एव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ यद्वा धनन्ताचतुर्वणीदिलात् (वा० ५।१।१२०) खार्थे ष्यन् ॥ (२) ॥ ॥ कटति कव्यते वा । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३२) । 'कटकोऽस्त्री नितम्बेऽदेर्दिन्तनां दन्तमण्डने । सामुद्रलवणे राजधानीवलययोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'वलिमलितनिभ्यः कयन्' (उ० ४।९९) ॥ 'वलयः कण्ठरोगे ना कङ्कणे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'प्रकोष्ठाभरणस्य'॥

केयूरमङ्गदं तुल्ये

कियति ॥ के बाहुशिरिस यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । खर्जादिलात् (४।९०) ऊरः । बाहुलकाहिलोपः । 'हलदन्तात्' (६।२।९) इति सप्तम्या अछक् ॥ (१) ॥॥॥ अङ्गं दयते, दायति, द्यति वा । 'देङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'देप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) वा । 'दो अवख्यने' (दि० प० अ०) वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ 'अङ्गदः किपभेदे ना केयूरे तु नपुंसकम् । अङ्गदा याम्यदिग्दन्तिहिष्तम्यामि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'प्रगण्डभूषणस्य' ॥

अङ्गुलीयकसूर्मिका ॥ १०७ ॥

अङ्गुलीति ॥ अङ्गलो भवम् । 'जिह्वामूलाङ्गलेरछः' (४।

३।६२)। खार्थं कन् (ज्ञापि० ५।४।५)॥—कपिलकादि-लात् (वा० ८।२।१८) 'अङ्गलीर्थंकम्'—इति मुकुटः॥ तत्र। तत्र रेफानुवादेन लविधानात् । लानुवादेन रेफवि-धानाभावात्॥ 'वालमूल-' (वा० ८।२।१८) इति वक्तुं श-क्यलात्॥ (१)॥॥॥ कर्मिरिव। 'इवे-' (५।३।९६) इति कन्॥ कर्मि प्रकाशं कायति वा॥ 'ऊर्मिः स्त्रीपुंसयो-धांध्यां प्रकाशं वेगभङ्गयोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥ द्वे 'अङ्गलीभूषणस्य'॥

साक्षराङ्गिलमुद्रा सा

सेति ॥ सा कर्मिका । अक्षरैः सहिता चेत् । अङ्कल्यां मुदं राति । 'आतः' (३।२।३) इति कः ॥ मोदते वा । 'मुद हर्षे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'स्फायितिच्च-' (उ॰ २।१३) इति रक् । अङ्कल्या मुद्रा ॥ (१) ॥॥ एकम् ॥

कङ्कणं करभूषणम्।

कद्गिति॥ कं ग्रुमं कणति । 'कण शब्दे' (म्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। कद्गते वा। 'कक छोत्ये' (म्वा॰ आ॰ से॰)। 'बहुलमन्यत्रापि' (उ॰ २।७८) इति 'अनुदान्तिश्व हलादेः' (३।२।१४९) इति वा युच्। पृषोदरादिखात् (६।३।१०९) णलम्। 'कद्गणं करभूषायां स्त्रमण्डन्योरपि' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥ करं भूषयति । करो भूष्यतेऽनेन वा। त्युट् (३।३।११३,११७)। 'क्षीवं मण्डने स्त्रे कद्भणं करभूषणम्' इति रभसः। 'हस्तमण्डनस्त्रे स्यात् कद्भणो ना प्रतीसरः' इति रलकोषः॥ (२)॥॥॥ हे 'मणिबन्धभूषणस्य'॥

स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा १०८ क्रीवे सारसनं च

स्त्रीति ॥ मर्खं गतिं लाति । कः (३।२।३) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—मीयते । 'ड्रामेन् प्रक्षेपणे' (खा॰ उ॰ अ॰) । 'कलम्बादयश्च' इति साधुः—इति मुकुटश्चिन्त्यः । तत्सूत्रस्योज्ज्वलदत्तादिष्वदर्शनात् । 'मेखलादिनितम्बे स्या-द्रशनाखन्नवन्धयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ काश्चते । 'काचि दीप्तिवन्धनयोः' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । इन् (उ॰ ४। ११८) । वा डीष् (ग॰ ४।१।४५) ।—'अन्येभ्योऽपि' इति दीर्घः—इति मुकुटश्चिन्तः । धातोरेव दीर्घवत्त्वात् । 'अन्येभ्योऽपि' इत्येतादशस्य दीर्घविधायकस्याभावात् 'अन्येषाम-पि' (६।३।१३७) इति वक्तं युक्तत्वाच । 'काञ्ची स्यान्येखलादान्नि प्रमेदे नगरस्य च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥

सपति । 'षप समवाये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्तन् खार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) कन् । सप्तिभरनेकाभिः किङ्किणीभिः, सप्त खरान् वा कायति । 'आतः' (३।१।१३६,२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ।—कायन्ति अस्याम् । मूलवि-भुजादिलात् (वा॰ ३।२।५) कः—इति मुकुटश्चिन्लः । अ-धिकरणे तत्प्रवृत्तेरसंभवात् ॥ (३) ॥ ॥ अश्रते 'अग्रङ् व्याप्तौ संघाते च' (खा॰ आ॰ से॰)। अश्नाति। 'अश भो-जने' (क्रया॰ प॰ से॰)। 'अशे रश् च' (उ॰ २।७५) इति यू रशादेशः । यद्वा, रशति । 'रश शब्दे' सौत्रः । 'बहुलम-न्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । तालैव्यमध्या ॥ ॥ द-न्त्यमध्यापि । 'रस शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'रस आस्वा-दने' (चु॰ उ॰ से॰)। 'बहुलम्' (उ॰ २।७८) इति युच्। 'ण्यासश्रन्थ-' (३।३।१००) इति वा युच् । 'तालव्या अपि दन्याश्च शम्बशम्बलशूकराः । रशनापि च जिह्वायाम्'॥ 'रसनं निखने खादे रैसना काश्विजिह्नयोः' इत्यजयधरणी। 'रसनं खदने ध्वाने रसना काश्चिजिह्नयोः । रसनं चापि रास्नायाम्' इति विश्वप्रकाशः ॥ एवसुभयसुभयत्र साधु ॥ (४) ॥ ॥ सारमुत्कृष्टं सनमस्य । 'षण संभक्तौ' (भ्वा० प० से॰)। घः (३।३।११८)। सहारसनेनाल्पशब्देन वा। भे-खलायां सारसन्भरहे च तनुत्रिणाम्' इति दन्लादौ र-भसः ॥ (५) ॥*॥ पत्र 'स्त्रींकटिभूषणस्य' ॥ 'स्त्री' इल-विविक्षतम् । पुंस्किटिभूषणेऽति ।—स्रीकट्यां वस्रयन्थने— इति खामी। '-एका यष्टिभवेत्काञ्ची मेखला लष्ट यष्टि-काः। रसना षोडश ज्ञेयाः कलापः पश्चविंशकः'-इति भेदस्लिह न विवक्षितः॥

अथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु।

अधेति ॥ पुंसां कट्यां चेत् काची । श्टङ्गेः खलति । 'खल संचये' (भ्वा॰ प॰ से॰ । अच् (३१९१२४) । पृषो-दरादिः (६१३१९०९) । 'श्टङ्कलं पुंस्कटीकाञ्च्यां लोहरज्जो च बन्धने' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पुरुषकटी-स्थकाञ्च्याः' ॥

पादाङ्गदं तुलाकोटिमेजीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ॥१०९॥

पेति ॥ पादस्याङ्गदमिव । यद्वा पाद एवाङ्गम् । पादाङ्गं यति, दायति, दयते, वा । 'दो अवखण्डने' (दि०प०अ०)। 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०)। 'देड् पालने' (भ्वा० आ० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः ॥ (१) ॥॥॥ तुलां तुलया वा कोटयति । 'क्कंट प्रतापने' नुरादिः । 'अच इः' (उ० ४११३९)। तुलाकारं कोटिरममस्य । 'तुलाको-टिर्मानुभेदेऽम्बुदे स्यानूपुरेऽपि च' इति हैमः॥ (१)॥॥॥

१—पुंलिक्वोऽप्ययम् 'अयं मैथिल्यभिक्वानं काकुत्स्यस्याङ्करी-बकः' इति महिप्रयोगात्—इति मुकुटः ॥ २— 'काञ्चीगुण-स्थानमनिन्दितायाः' इति कुमारः 'काञ्चिदामिषिहितैकतरोरुः' इति माधः—इति मुकुटः॥

२—'श्चिभित्तसिन्धुमनीरशनैः शनैः' इति भारवियमकात्— इति मुकुटः॥ २—'रसनाबन्धो रतिकलहेषु, न दानानुमितपु' इति वासवदत्तास्टेषात्—इति मुकुटः॥

मज्ञति । 'मजि ध्वनों' सोत्रः । वाहुलकादीरन् ।—'गम्भी-रादयश्च' इतीरन्—इति मुकुटोऽपाणिनीयो गम्भीरादिगणा-भावात् ॥ (३) ॥॥॥ 'नुवनम्' नूयते, वा । 'णू स्तुतौं' (तु॰ प॰ से॰) । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) । नुवि पुर-ति । 'पुर अग्रगमने' (तु॰ प॰ से॰) । 'इगुपध—' (३।१। १३५) इति कः । 'मञ्जीरोऽस्त्री स नूपुरः' इति रभसः ॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'नूपुरस्य'॥

हंसकः पादकटकः

हंसेति ॥ हंस इव कायति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३। २। १०१) इति डः । हंस इव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् वा ॥ (१) ॥ ॥ पादस्य कटको वलयः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'नू पुरस्य' ॥—षडपि पर्यायाः—इत्येके ॥

किंकिणी अद्रघण्टिका।

किमिति ॥ किंचित् किणं करोति । किणशब्दात् 'त-रकरोति' (वा॰ ३।१।२६) इति ण्यन्तादच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥॥—कङ्कणी—इति खामी ॥ कङ्कनम् । 'किक गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घञ् (३।३।१८) । कङ्के गतावणित । 'अण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् ३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) शकम्ध्वादिः (वा॰ ६। १।९४) । यद्वा कं सुखं कणित । 'कण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।३३४) । 'कङ्कणः स्यात्प्रतिसरः कङ्कणी शुद्रघण्टिका' इति भागुरिः ॥ (१) ॥॥॥ घण्टेव । 'इवे—' (५।३।९६) इति कन् । यद्वा घण्टति, घण्टयति, वा । 'घटि दीप्तौ' (चु॰ उ॰ से॰) । ज्वुल् (३।१।१३३) । शुद्रा चासौ घण्टिका च ॥ (२) ॥॥॥ हे 'शुद्रघण्टिकायाः' 'शुप्रुराख्यस्य'॥

त्वक्फलकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिः

त्वेति ॥ लगादि । वस्रस्य योनिः कारणम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वस्त्रयोनेः' ॥

दश त्रिषु ॥ ११०॥

देति ॥ वक्ष्यमाणानि तस्त्रकान्तानि दश ॥ वाटकं क्षोमादि

वैति ॥ वल्कस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४) इत्यण् ॥ (१) ॥ ॥ धुमाया विकारः । त्राग्वत् ॥ क्षीमादि वाल्कम् । 'श्लीमं वल्कलजां गुके । शणजेऽतसीजे' (इति मे-दिमी) । 'श्लीमवस्त्रस्य' एकम् ॥

फालं तु कार्पासं वादरं च तत्।

फेति ॥ फलस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४) इल्लण् । 'फालं तु वसने फाल उत्कुतो' (इति हैमः) 'क्षीं सीरोपकरणे' (इति मेदिनी) 'पुंसि शंकरसीरिणोः' ॥ (१) ॥॥॥ कर्पास्या बदरायाश्च विकारः फलम् । 'अवयवे च-' (४।३।१३५) इल्लण् । तस्य 'फले छक्' (४।३।१६३) । कार्पासस्य वदरस्य च विकारः । प्राग्वदण् (४।३।१३४) ॥ (२) ॥॥॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'कार्पासवस्त्रस्य'॥

कौशेयं कृतिकोशोत्थम्

काविति ॥ कोशे संभूतः । 'कोशाहुब्' (४।३।४२) ॥ (१) ॥॥ एकम् 'पीतांबरादेः' ॥

राङ्कवं मृगरोमजम् ॥ १११ ॥

रेति ॥ रङ्को भवम् । 'रङ्कोरमनुष्येऽण् च' (४।२।१००) इल्पण् । 'मृगरोमजम्' मृगशब्देन पशुमात्रं प्राह्मम् । तेन कम्बलाद्यपि राङ्कवम् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'ऊर्णादेः'॥

अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नवाम्बरे।

अनेति ॥ न आहतम् ॥ (१) ॥॥॥ प्रोयतेऽनया । 'वेज् तन्तुसंताने' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'करणा-' (३।३।१९७) इति ल्युट् । निर्गता प्रवाणी तन्तुवायशलाकास्मात् । 'निष्प-वाणिश्च' (५।४।१६०) इति साधुः ॥ (२) ॥॥॥ तन्त्रादचि-रापहृतम् । 'तन्त्रादचिरापहृते' (५।२।७०) इति साधु ॥ (३) ॥॥ नवं च तदम्बरं च ॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'छेद्भोग-क्षालनरहितवस्त्रस्य'॥

तत्स्यादुद्गमनीयं यद्गौतयोर्वस्त्रयोर्धुगम् ॥ ११२ ॥

ति ॥ घौतयोः प्रक्षालितयोर्वस्रयोर्युगम् । उद्गम्य-तेऽभिल्घ्यते । 'गम्ल गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । अनीयर् (३१११९६) ॥ (१) ॥॥॥ 'युगम्' इल्यविवक्षितम् ॥॥॥ एकम् 'धौतवस्त्रयुगस्य'॥

पन्नोर्ण धौतकौशेयम्

पेति ॥ पत्रेषु कृतोर्णा पत्रोर्णास्सत्र । अर्शशायन् (५। २।१२७) । 'पत्रोर्ण धोतकोरोये पत्रोर्णः शोणकद्वमे' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ धाद्यते स्म । 'धावु गतिशुद्धोः' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । क्तः (३।२।१०२) धौतं च तत्कौरोयं च ॥ (२) ॥ ॥ है 'धौतकौरोयस्य'।—प्रक्षालितकौरोयमेव पत्रोर्णा- स्यम्—इसम्ये ॥

बहुमृत्यं महाधनम्।

विति ॥ बहु मूल्यमस्य ॥ (१) ॥ ॥ महद् धनं मूल्य-मस्य ॥ (१) ॥ ॥ हे 'बहुमूल्यवस्तुनः' ॥ क्षोमं दुकुलं स्थात्

क्षाविति ॥ क्षीति । क्ष्यते, वा । 'इ क्ष शब्दे' (अ॰

१—वास्कक्षोमप्रालकार्पासवादरकोशेयराङ्कवानाइतनिष्प्रवाणि तम्रकाणि—इति स्वामी॥—वंश्यमाणानि क्षोमादिवर्जवाल्कफा-लादीनि निष्प्रवाण्यन्तानि दश त्रिषु त्रिलिङ्गानि । चकारादेकादशं तम्रकम्, इति सुभृतिः—इति मुकुटः॥

प॰ से॰) । 'अर्तिस्तुस्-' (उ॰ १११४०) इति मन् । स्रोमपट्टे दुकूलेऽस्री' (इति मेदिनी) ॥॥॥—अमाया विकारः । क्षोमम्—इति खामी । पर्यायान्तराभिधानाय पुनर-भिहितम् ॥ (१) ॥॥॥ दुष्टं कूलति । 'कूल आवरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३११११३५) इति कः । पृषोदरादिः (६१३११०९)॥ (२)॥॥ द्वे 'पट्टवस्त्रस्य'॥ -

द्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥ ११३ ॥

द्वे इति ॥ नि वीयते सा । 'व्येच संवरणे' (भ्वा॰ उ० अ०)। क्तः (३।२।९०२) । संप्रसारणादि (६।९।९५)। (६।९।९०८) (६।४।२) ॥॥—निवृत्तम्—इति स्वामी ॥ (१) ॥॥ प्रावियते सा 'वृज् वरणे' (स्वा॰ उ० से॰)। क्तः (३।२।९०२)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'प्रावृतवस्त्रस्य'॥ स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयोर्द्धयोः।

स्त्रीति ॥ दश्यते । 'दंश दशने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । भिदायङ् (३।३।१०६) । 'द्शा वर्त्यामवस्थायां वस्नान्ते भूम्नि पुंस्त्रियोः' इति रभसः ॥ (१) ॥॥ वस्यते । 'वस आच्छादने' (आ॰ आ॰ से॰) । 'वस स्नेहनादो' चुरादिः । चुरादीनां णिज्वा । 'वसेस्तिः' (उ० ४।१८०) । 'वस्तिईयो- निरूहे नाभ्यधो भूमि दशास च' (इति मेदिनी) ॥ (२)॥॥ हे 'वस्त्रान्तावयवानाम्' ॥

दैर्घमायाम आनाहः

दायिति ॥ दीर्घस्य भावः । 'गुण-' (५।१।१२४) इति ध्यल् ॥ (१) ॥ ॥ आयम्यतेऽनेन । घल् (३।३।१९) । आग्यमनं वा । आयाति वा । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (२) ॥ ॥ आग- द्यातेऽनेन । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) घल् (३।३।१९) ॥ शा 'आरोहः' इति कचित्पाठः । आरुद्यातेऽनेन । घल् (३।३।१९) । 'आरोहःस्लवरोहै च वरयोषित्कटावि । आरोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छ्ये' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ शा त्रीणि वस्त्रादें दें प्रयंस्य ॥

परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥

पेति ॥ परिणद्यतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥॥॥ विशालस्य भावः तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'वि-स्तारस्य' 'पनहा' इति ख्यातस्य ॥ पटचरं जीर्णवस्त्रम्

पेति ॥ पटित । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०)। वाहुल-कादत् । भूतपूर्वं पटित् । 'भूतपूर्वं चरट्' (५।३।५३) यद्वा 'पटत्' इत्यव्यक्तं शब्दं चरित करोति । अच् (३।३।१३४)। यद्वा पट इवाचरित । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः किब्वा' (वा० ३।१)। शत्रन्ताचरट् (५।३।५३)॥ (१) ॥॥। जीर्णं च तद्वस्त्रं च॥ (२)॥॥॥ द्वे 'जीर्णवस्त्रस्य'॥

समौ नक्तक वर्षटी।

सेति॥ नजते । 'ओ नजी बीडे' (तु॰ आ॰ से॰)। वाहुलकात्तन् । सार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५)। नक्तं कं सुखमस्माद्वा। पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) मलोपः ॥॥॥ कचित् 'लक्तः' इति पाटः। लक्यते स्म। 'लक्त आस्वादने' ()। कः (३।२।१०२)। सार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)॥ (१)॥॥॥ किरति। 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰)। कृणाति। 'कृ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰) वा। करोति। 'डुकृव्' (तु॰ ड॰ अ०) वा। विच् (३।२।७५) कर् चासौ पट्य। यद्वा करस्य पटः। ज्ञकन्व्वादिः (वा॰ ६।१।९४)॥ (२)॥॥॥ हे 'प्रस्वेदादिमार्जनार्थहस्तस्थवस्त्रखण्डस्य'। सामी तु—द्रवद्रव्यं येन पूयते तत्र रूढोऽयम्—इसाह। मुकुटस्तु—मलिनलादिदुष्टजीणवस्त्रखण्डस्य॥

वस्त्रमाच्छाद्नं वासश्चेलं वसनमंशुकम् ॥ ११५॥

वेति ॥ वस्यतेऽनेन । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से॰)। ष्ट्रन् (उ॰ ४।१५९)॥ (१) ॥*॥ आच्छा वते इनेन ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥ शा वस्यतेऽनेन । 'वसेणित्' (उ० ४१११८) इससुन् ॥ (३) ॥ ॥ चिल्यते ८नेन । 'चिल वसने' (तु॰ प॰ से॰)। घञ् (३।३।१९) । गौरादिः (४। १।४१)।—'कल्पचेलट्-' (६।३।४३) इति टित्त्वनिपात-नाद्वा हीप्। 'चेलो नीचेऽधमे त्रिषु। नपुंसकं तु चसने'। इति मेदिनी ॥ (४) ॥ ॥ वस्यतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११७) 'वसनं छादने वस्त्रे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ 'अंद्यु: सूत्रादिसूक्ष्मांशे किरणे चण्डदीधितेः' (इति हैमः)। अंग्रन कायति । कः (३।२।३) । यद्वा अंग्रिभः काशते । 'कारा दीप्तों' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः। 'अंद्युकं श्वक्षणवस्त्रे स्याद्वसमात्री-त्तरीययोः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ 'पद्रोऽस्त्री कर्षटः शादः सिचयप्रोतलक्तकाः' इति रमसः ॥*॥ 'वस्रस्य'॥

सुचेलकः पटोऽस्त्री

स्विति ॥ शोभनं चेलमैव । खार्थं कन् (ज्ञापि० ५। ४।५) । खार्थिकाः प्रकृतितो लिज्जवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि, (५।)॥ (१)॥ ॥ पटित । 'पट गतौ' (भ्या० प० सै०)। 'पट विस्तारे' (चु० उ० से०) वा । अच् (३।१।१३४)। यद्वा पट्यतेऽनेन । 'पट भासने' (चु० उ० से०) वा । अच् से०)। 'खनो घ च' (३।३।१२१) इति घो घित्त्वा-दन्यस्माद्पि। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घल संज्ञापूर्व॰ कलाद्वृद्ध्यभावः। 'कचिद्पवाद्विषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' () इति घज्विषये 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा—' अचर्षे कः' (वा० ३।३।५८)—इति मुकुटः। तत्र। परिगणनात्। 'पटिश्चित्रपटे वस्नेऽस्त्री, प्रियालक्रुमे

पुमान्' (इति मेदिनी) ।—'अस्त्री' इति चिन्सम् । द्वयोर-दर्शनात्—इति स्वाम्येव चिन्सः। उक्तरभसमेदिन्योः 'अस्त्री' इति दर्शनात्॥ (२)॥॥ द्वे 'शोभनवस्त्रस्य'॥

ना वराशिः स्थूलशाटकः।

नेति ॥ वरं श्रेष्ठं वरणं वा अश्रुते । इन् (उ० ४।११८) 'वराशिर्ना' इति तालव्यान्ते शाब्दिकः ॥॥॥ 'वरासिः स्यात्खङ्गवरे वरासिः स्थूलशाटके' इति दन्लान्तेषु रमसः॥ (१)॥॥॥ शटती । 'शट रुजादौ' (भ्वा० प० से०)। ,ण्युल् (३।१।१३३)। स्थूलश्वासौ शाटकश्च॥ (२)॥॥॥ 'वराशिर्ना' इल्लन्वयः॥॥॥ द्वे 'स्थूलपटस्य'।—चलार एका-र्थाः—इत्येके॥

निचोलः प्रच्छद्पटः

नीति॥ निचोल्यते। 'चुल समुच्छ्रये' चुरादिः। घल् (३१३१९९)। यद्वा चोज्यते। 'चुड कृतौ' चुरादिः। घल् (३१३१९९)। उल्योरेकलम्। 'निचोलं तु नपुंसकम्' इति रमसः।—िश्चयां 'निचोली' इल्यपि—इति राजदेवः॥॥॥ निचुलोऽपि। 'निचुलस्तु निचोले स्यादिज्ञलाख्यमहीरहें (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ प्रच्छदति। प्रच्छयते वा। 'छद् संवरणे' (चु॰ उ॰ से॰)। अच् (३१९१९३४)। घः (३१९१९४) वा प्रच्छायतेऽनेन वा। चुरादिण्यन्तात् घः (३१९१९८)। 'छादेघें—' (६१४९६) इति हस्वः। प्रच्छदशासौ पदश्च॥ (१)॥॥॥ द्वे 'डोलिक्ताद्यावरणपटस्य'।—स्त्रीपिधानपटस्य 'चुरका' इति ख्यातस्य—इलन्ये॥—येन तुल्रशःयादि प्रच्छायते तस्य—इति स्वामी॥

समौ रल्लकम्बलौ ॥ ११६॥

संति ॥ रमते । किप्। (३।२।१७८) । 'गमादीनां की' (वा० ६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१।७१) ॥ लाते । किप् (३।२।१७८) । रत् चासौ लक्ष । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति हस्वः । यद्वा रमणम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । रत् कीडा लक्यतेऽनेन । 'लक आखादने' ( ) घः (३।३।११८) । रतं लाति । कुन् (उ० २।३२) वा । 'रल्लकः कम्बले स्मृतः । तथैव कम्बलमृगे' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ कम्बति, कम्ब्यते, वा 'कम्ब गतौ' ( )। वृषादिलात् (उ० १।१०६) कल्च् । संज्ञापूर्वकलान्नलोपो न । 'कम्बलः किमिसाह्नयोः । नागप्रभेदे प्रावारे वैकक्ष्ये कम्बलं जले' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ हे 'कम्बलस्य' ॥

अन्तरीयोपसंच्यानपरिधानान्यधों शुके।

अन्तेति ॥ अन्तरे भवम् । गहादिलात् (४।२।१३८) छः ॥ (१) ॥*॥ उपसंवीयतेऽनेन । 'व्येज् संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । त्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ परिधीयते । 'डुधाज् धारणे' (जु० उ० अ०) । 'कुल्लत्युटः' (३।३।११३)

इति ल्युट् ॥ (३) ॥ ॥ अधोदेहभागसां शुक्रम् ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'परिधानवस्त्रस्य' ॥

द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समी वृहतिका तथा ॥ ११७॥ संव्यानमुत्तरीयं च

द्वाचिति॥ प्र वियतेऽनेन । 'युज् वरणे' (स्वा॰ उ॰ से॰) । 'युणोतेराच्छादने' (३।३।५४) इति घज् । 'उपसर्ग-स्य घलि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ ॥ उत्तरे ऊर्ध्वमागे आसज्यते । 'षज्ञ सङ्गे' (म्वा॰ प॰ अ॰) । घज् (३।३।९९)॥ (२) ॥ ॥ । 'युहती वसनान्तरे' (इति मेदिनी)॥ वृहत्येव । 'बृहत्या आच्छादने' (५।४।६) इति कन् ॥ (३) ॥ ॥ संवीयतेऽनेन । त्युट् (३।३।९९७) 'संव्यानं छदनेंऽग्रुके' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥ ॥ उत्तरस्मिन्देह-भागे भवम् । गहादिलात् (४।२।९३८) छः ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'उपरिवस्त्रस्य'॥

चोलकूर्पासकौ स्त्रियाः।

चोलेति॥ चोल्यतेऽनेन । 'चुल समुच्छ्राये' (चु॰ प॰ से॰) अच् (३१३।५६)। घः (३१३।९९८) वा। अलपश्चोलः। गौरादिः (४।९।४९)। चोली॥ (१)॥॥। 'कूर्परः स्यात्कफोणो च जानुन्यपि च पुंस्ययम्' (इति मेविनी)। कूर्परेऽस्यते कूर्परोऽस्यतेऽत्र वा। 'अस अपनेशने' (अ॰ अा॰ से॰)। घञ् (३१३।९९)। अच् (३१९१३४४) वा। पृषोदरादिः (६१३११०९)। स्वार्धे कन् (ज्ञापि॰ पा४।५)। 'कूर्पास्तस्वर्धचोलकः' इति हारावली॥ (१)॥॥—आ-प्रपदीनकञ्चकस्य, 'स्त्रीणां कञ्चलिशाख्यस्य' द्वे—इति स्वामी॥

नीशारः स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८॥

नीति ॥ नितरां शीर्थेते हिमानिलादत्र । अनेन वा । 'शृ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰) । 'शृ वायुवर्णनिवृत्तेषु' (वा॰ ३।३।२१) इति घल् । 'उपसर्गस्य घिन' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥॥। एकम् 'प्रावरणस्य' ॥

अधोरकं वरस्त्रीणां स्याचण्डातकमंशुकम्।

अर्घेति ॥ 'ऊरोरर्घम्'। 'अर्घ नपुंसकम्' (२।२।२) इति समासः। अर्घोरौ काशते । 'अन्येभ्योऽपिन' (वा॰ ३।२। १०१) इति डः ॥४॥ चण्डां कोपनां वरिश्चयमति । कुन् (उ॰ २।३२)। 'अर्घोरुकं वरस्रीणां वास्थ्यण्डातकः स्मृतः' इति पुंस्काण्डे वोपालितात्पुंलिक्षोऽपि ॥ (१) ॥४॥ एकं 'ल-हंगा' इति ख्यातस्य ॥

१—'श्वियाः' इति विशेषेणोक्तम् । पुंसोऽप्येतावुपमानादिति सुभूतिः ॥ दे स्त्रीपुंसकंचुलिकायाः'—इति सुकुटः ॥

स्याज्ञिष्वाप्रपदीनं तत्र्वाप्नोत्याप्रपदं हि यत् ॥११९॥

स्यादिति ॥ आप्रपदं प्राप्नोति । 'आप्रपदं प्राप्नोति' (५१२१८)॥ (१)।॥॥॥ यदाप्रपदं प्राप्नोति तदाप्रपदीनम् ॥॥ एकं 'पादाप्रपर्यन्तसम्बमानवस्त्रस्य'॥

अस्त्री वितानमुङ्घोचः

अस्त्रीति ॥ वितन्यते । घच् (३।३।१९)। 'वितानो यज्ञ उल्लोचे विस्तारे पुंनपुंसकम् । क्लीवं वृत्तविशेषे स्यात्रिलि- क्लो सन्दतुच्छयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ ऊर्ध्वं लोचिति । 'लोच् भासने' (चु॰ उ॰ से॰) । ऊर्ध्वं लोच्यते । 'लोच् दर्शने (भ्वा॰ आ॰ से॰) वा । अच् (३।१।१३४)। पच् (३।३।१९) वा । कुत्वं तु 'निष्ठायामनिटः' (वा॰ ७। ३।५३) इति वचनादस्य तु तत्र सेट्लात् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'वितानस्य' 'चंदवा' इति ख्यातस्य ॥

दूष्याद्यं वस्त्रवेश्मनि।

द्विति ॥ दूष्यते । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । ण्य-न्तात् 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'दोषो णौ' (६।४।९०) इत्यू: । 'दूष्यं त्रिषु दूषणीये क्लीवं वस्ने च तद्गृहे' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥॥॥ आद्येन कुटरपटकुटीपटवासादिग्रहः । एकं 'वस्त्रगेहस्य'॥

प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा १२०

प्रतीति ॥ प्रति सिनोति । प्रतिसीयते । वा । 'पित्र व-म्धने' (स्ना॰ ड॰ अ॰) । 'श्चिसियमीनां दीर्घश्व' (ड॰ २। २५) इति रक् ॥ (१) ॥ ।। जवस्यस्याम् । 'जुः' सौत्रो गतौ वेगे च । ल्युट् (३।३।११७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४। ५) ॥ ।। 'यमनिकां' इति वा पाठः । यमयति । 'यम उपरमे' (म्वा॰ प॰ अ॰) । ल्युट् (३।३।१९७) । कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) ॥ (२) ॥ ॥ तिरस्करोति । प्रश्चादिस्तात् (३।९।१३४) णिनिः । निपातनाद्वृद्धभावः । संज्ञापूर्वेकसाद्वाः ॥ ॥ तिरिस्कयतेऽनया । ल्युट् (३।१।१९७) । 'तिरस्क-रणी' ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'व्यवधानपट्याः' 'कनात' इति स्थातायाः ॥

कचित् 'पर्यक्किका परिकरः पर्यक्कथावसिक्थका । अञ्चलं त्वं-ग्रकानते स्यात्रीवी सारसनश्च यः' ॥

परिकर्माङ्गसंस्कारः

पेति ॥ परि मुळवर्जनार्था किया परिकर्म स्नानोद्वर्तनादि ॥ शा 'प्रतिकर्म' इति कचित्पाठः ॥ (१) ॥ शा अङ्गं सं-स्कियतेऽनेन । घज् (३।३।१९) ॥ (२) ॥ शा द्वे 'द्वारीर-शोभाधायककर्मणः' ॥

स्यान्मार्धिर्मार्जना मृजा।

स्यादिति ॥ मार्जनम् । 'मृज् शौचाठंकरणयोः' चुरादिः। आवादिलात् (वा॰ ३।३।९४) क्तिन् । 'तितुत्र-' (७।२।९) इति नेट्। णिलोपः (६।४।५१)।—बाहुलकात्तिः—इत्यन्ये॥ (१)॥॥ 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१०७)। 'मार्जनो लोग्नशाखिनि । मार्जनं शुद्धिकरणे मार्जना मुरजध्वनौ' इति हैमः॥ (२)॥॥ भिदायङ् (३।३।१०४)॥ (३)॥॥ त्रीणि 'प्रोञ्छनादिनाङ्गनिर्मलीकरणस्य'॥

उद्घर्तनोत्साद्ने हे समे

उद्वेति ॥ उद्वर्त्यतेऽनेन । 'वृतु वर्तने' (भ्वा०आ०से०)। ण्यन्तः । त्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥॥॥ उत्साद्यतेऽनेन । 'षद्त्व विशरणादौ' (तु० प० अ०) । ण्यन्तः । त्युट् (३।३। ११७) । 'उत्सादनं समुहेखोद्वर्तनोद्वाहनेषु च' इति हैममे-दिन्यौ ॥ (२) ॥॥। द्वे 'उद्वर्तनद्रव्येणाङ्गनिर्मलीकर-णस्य'॥

आम्राव आप्नवः॥ १२१॥

स्नानम्

आह्रेति ॥ आह्रवनम् । 'हुङ् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)।
'विभाषाङि रहुवोः' (३।३।५०) इति वा घन् ॥ (१) ॥॥॥
पक्षे 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥॥॥ 'ध्णा शौचे' (अ॰
प॰ अ॰)। भावे त्युद् (३।३।११५)॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि
'स्नानस्य'॥

चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासकः

चेति ॥ चर्चनम् । 'चर्च अध्ययने' (चु॰ ड॰ से॰) । 'चिन्तिपूजिकथि–' (३।३।१०५) इसङ् । 'चर्चा स्याचर्म-मुण्डायां चिन्तास्थासकयोरिप' (इति हैमः) ॥ (१) ॥॥॥ 'धालर्थनिर्देशे ण्वुल्' (वा॰ ३।३।१०८)। 'चर्चिका' । ततः स्वार्थे ध्यम् (वा॰ ५।१।१२४)॥ (२) ॥॥॥ तिष्ठति । 'ष्ठा गतिनिवृत्तो' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकात्सः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५)। 'स्थासकः पुंति चार्चिक्ये जलादेरिप बुद्धदे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'चन्द्नादिना दे-ह्विलेपनस्य'॥

अथ प्रयोधनम्।

अनुवोधः

अथेति ॥ प्रवुद्धिः । 'वुध अवगमने' (दि०आ०अ०) । भावे त्युट् (३।३।१९५) ॥ (१) ॥ ॥ अनुपूर्वाद्भावे घन् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'गतगन्धस्य प्रयत्नेनोद्घोधनस्य' । यथा कस्तूरिकादेर्मद्यादिना ॥

पत्रलेखा पत्राङ्गिलिरिमे समे ॥ १२२॥

पेति ॥ पत्राकारा ठेखा । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २।१। ०८)॥ (१)॥ ॥ ॥ पत्रार्थोऽङ्गिलिखापारः॥ (२)॥ ॥ ॥ समे स्त्रियाम्॥ ॥ हे 'स्तनकपोलादौ रचितस्य, केस-रादिना तिलकचिशेषस्य'॥

तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम्। हितीयं च तुरीयं च न स्त्रियाम्

तिति ॥ तमालपत्रमिव । तदाकृतिलात् । 'तमालपत्रं तापिच्छे तिलके पत्रके' इति विश्वः ॥ ॥ 'तमालस्तिलके खक्के' इति विश्वासमालोऽपि ॥ (१) ॥ ॥ तिलति । 'तिल क्षेह्ने' (तु० प० से०) । क्षुन् (उ० २१३२) । 'तिलकोऽश्व- हमभिदोः पुण्ड्रके तिलकालके । तिलकं रुचके लोहि' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ चित्रयति । 'चित्र चित्रक्रियायाम्' (चु० उ० से०) । क्षुन् (उ० २१३२) । चित्रं करोति वा । 'अन्येभ्योऽपि (वा० ३१२१०९) इति डः । 'चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रमिचञ्चपाटिषु' (इति मेदिनीं) ॥ (३) ॥ ॥ विशिन्षि । 'शिष्टु विशेषणे' (रु० उ० अ०) । ण्वुल् (३११। १३३) । 'चित्रेपकोऽस्त्री तिलके विशेषयितरि त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ हितीयं तिलकम्, तुरीयं विशेषकं, च क्षियां न भवतः । क्षिं तु पुंनपुंसकयोः ॥ ॥ चलारि 'लला- टक्नतस्य तिलकस्य' ॥

अथ कुङ्गमम्॥ १२३॥

काश्मीरजन्माग्निशिखं वरं वाह्नीकपीतनम्। रक्तसंकोचिपशुनं धीरलोहितचन्दनम्॥ १२४॥

अथेति ॥ 'कुङ्कम्' इति शब्दोऽस्ति वाचकत्वेनास्य। अर्शआदाच् (५।२।१२७)। यद्वा कुक्यते । 'कुक आदाने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। बाहुलकादुमच् । 'आच्छी-' (७।१। ८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागात्रुम् ॥ (१) ॥ ॥ क-शति, कर्यते वा 'कश शब्दे' ( ) । 'करोर्मुट् च' (उ० ४।३२) इतीरन् ।—'गम्भीराद्यश्व'-इति मुकुट एत-त्सूत्रादर्शनमूलकः । कश्मीरे जन्मास्य । 'काश्मीरं कुङ्कमेsपि स्यादृङ्कपुष्करमूलयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ अग्नि-रिव शिखा केसरोऽस्य। 'अथाशिशिखमुद्दिष्टं कुसुम्मे कङ्कमेsिप च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ वियते । 'वृज् वरणे' (खा॰ उ॰ से॰)। 'ग्रहवृह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'चरो वृतौ । विटे जामातरि श्रेष्ठे देवतादेरभीप्सिते । वरं तु घु-सृणे किंचिदिष्टे' इति हैमः। 'काइमीरजं चिह्निशिखं बा-हिकं पीतनं वरम्' (इति वाचस्पतिः) ॥ (४) ॥ ॥ वल्हते । 'वल्ह प्राधान्ये' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादीकन् । व-भवम् 'कच्छादिभ्यश्व' (४।२।१३३) इत्यण्। 'वाल्हीकं वाल्हिकं धीरहिङ्जनोर्नारमदेशयोः' (इति त्रि-काण्डरोषः) ॥ श। 'कारमीरं चारु वाल्हीकं संकोचं पिशुनं वरम्' इति हलायुधाचार्विषि ॥ (५) ॥ ॥ पीतं करोति । 'तत्करोति-' (वा॰ ३।१।२६) इति ण्यन्ताह्रयुः (३।१। १३३)। यद्वा पीयते । 'पीङ् पाने' (दि॰ आ॰ अ॰) । बा॰ हुलकात्तनन्, गुणाभावश्व । 'पीतनं पीतदारुणि । कुङ्कमे हरिताले च पुमानाम्रातके मतः' (इति मेदिनी) ॥ (६)

रज्यते सा । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ 'रक्तं नील्यादिराञ्जिते । कुङ्कमेऽसञ्यनुरक्ते प्राचीनामलकेऽरुणे' (इति हैमः)॥ (७)॥ ॥ संकोचित, संकुच्यते, वा । यद्वा संकोचयति, संकोच्यते, वा । 'कुच संपर्चनकौटिल्यप्रतिष्ट-म्भविलेखनेषु' (भवा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४)। घज् (३।३।१९) वा ।—संकुचित —इति मुकुटो न सम्य-कु ॥ 'कुच संकोचने' इसस्य कुटादित्वेनाचि गुणामावप्रस-ज्ञात् । 'संकोचो मीनभेदे च वन्धं क्लीवं तु कुङ्कमें' इति मेदिनी ॥ (८) ॥ अ॥ पिंशति । 'पिश अवयवे' (तु॰ प॰ से॰)। 'क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ॰ ३।५५) इत्यु-नन्। 'पिशुनं फुङ्कमेऽपि च। कपिवके च काके ना सूच-ककूरयोखिषु । पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात्' (इति मेदिनी)॥ (९) ॥ ।। दधाति । धीयते वा । 'डुधाञ् धारणादौ' (जु॰ ड॰ से॰) । 'सुसूघाञ्यधिभ्यः क्रन्' (ड॰ २।२४) । 'घुमा-स्था-' (६।४।६६) इतीलम् । 'धीरो धैर्यान्विते स्वैरे वुधे ह्रीबं तु कुङ्कुमे ॥ (१०) ॥∗॥ लोहितं च ॥∗॥ लोहितमपि । 'लोहितं रक्तगोशीर्षे कुङ्कमे' रक्तचन्दने' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥ ॥ एकादश 'कुङ्कमस्य' 'केसर' इति ख्यातस्य ॥ राक्षा लाक्षा जतु क्लीवे यावोऽलको द्वमामयः।

रेति॥ रक्ष्यते। अनया वा । 'रक्ष पालने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गुरोश्च-' (३।३।९०३) इत्यः । प्रज्ञांद्यण् (५।४।३८)। अजादिलात् (४।९।४) टाप्। अत एव 'लाक्षायां रक्षणे रक्षा' इति रद्धः॥ (१)॥॥। लक्ष्यते। अनया वा। 'लक्ष दर्शने (चु॰ प॰से॰)। प्राग्वत्॥ (२)॥॥॥ जायते। 'फलिपाटि-' (उ॰ १।९८) इत्युः तोऽन्तादेशः। यत्तु—वाहुलकात्तुगात्वाभावश्च—इति मुकुटः स उक्तसूत्रास्मरणम्लकः॥ (३)॥॥॥ यौति। यूयते वा। अच् (३।९।१३४)। 'ऋदोरप्' (३३।५७) वा यव एव। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)। 'यावोऽलक्ते पाकभेदे' इति हैमः॥ (४)॥॥॥ न लज्यते स्म। 'ओ लस्जी त्रीडें' (जु॰ आ॰ से॰)। बाहुलकात्तन्। यद्वा न लक्यते स्म। अभक्ष्यलात्। क्तः (३।२।९०२) यद्वा न रक्तोऽस्मात्। 'किपिलिकादित्वात' (वा॰ ८।२।१८) लत्वम् ॥ (५)॥॥॥ इमाणामामयः॥ (६)॥॥॥ षट् 'लाक्षाः' 'महावर' इति ख्यातस्य॥

लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञम्

लेति ॥ छुनाति, छ्यते, वा । 'तरत्यादिभ्यश्व' (उ० १। १२०) इत्यङ्गच् ॥ (१) ॥ ॥ देवानां क्रमुमम् । क्रमुमेषु देव इव । राजदन्तादिः (२।२।३१) । देवयोग्यं क्रमुमं वा । शाक्षपार्थिवादिः (वा० २।१७८) ॥ (२) ॥ ॥ श्रियः संज्ञा संज्ञा यस्य ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'लवङ्गस्य' ॥

अथ जायकम्॥ १२५॥

कालीयकं च कालानुसार्यं च अधेति ॥ जयति गन्धान्तरम् । 'जि अभिभवे' (भ्वा॰ प॰ से॰) ण्वुल् (३।१।१३३)॥ (१)॥॥॥ कालस्य वर्णस्ये-दम्। 'वृद्धाच्छः' (४।२।११४)। सार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४। ५)॥॥॥ कचित् 'कालेयकम्' इति पाठः। कलेरिदम्। 'स-वैत्राग्निकलिम्याम्' (वा॰ ४।२।) इति दक्। 'कालीयकं च कालेयं वर्णकं कान्तिदायकम्' इति व्याडिः॥ (२)॥॥॥ अनुश्चियते। 'स् गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। ण्यत् (३।१। १२४)। कालेन वस्तुनानुसार्यम्। 'कालानुसार्यं शैलेये कालीये शिंशपाहुमे' इति विश्वमेदिन्यौ॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'सुगन्धद्रव्यभेदस्य'॥

अथ समार्थकम् । वंशकागुरुराजाईलोहं कृमिजजोङ्गकम् ॥ १२६॥

अथेति ॥ वंश इव । 'इवे प्रति-' (५।३।९६) इति कन् ॥ अ।। अन्ति (वंशिक) इति पाठः । वंशोऽस्त्यत्र । ठन् (५।२। १९५)। 'राजाहँ वंशिकं नतम् । वनद्वमः परमदो वंशकं लोहनामकम्' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥॥ न गुरु । यसाद्वा । 'कुस्तुम्बुरुकधान्याकमगुरु वा पुंसि लघुनाम च' इति बोपालितः । 'अगुरुस्लगरौ लघौ । शिंशिपायाम्' इति हैमः । ('अगुर्वगैरु राजाईम्' इति हैमः) ॥ (२) ॥ ॥ रा-जानमहिति । 'अर्हः प्रशंसायाम्' (३।२।१३३) इस्यच् । 'राजाईं जोङ्गके क्लीवं राजयोग्येऽभिधेयवत्' इति मेदिनी ॥ (३) ॥॥ छह्यते । 'छह गार्ध्ये' ( ) । घत्र् (४।३।१९)। रोहति । अच् (३।१।१३४) । रलयोरैक्यम् । वा ।— 'छुत्रो हः'-इति मुकुटस्लपाणिनीयः। 'लोहोऽस्री शस्रके लोहं जोङ्गके सर्वतैजसे' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ कृमिभिर्जन्य-ते । 'अन्येष्वपि' (३।२।१०१) इति ङः ॥ (५)॥॥॥ जुङ्गति। जुङ्गयते, वा 'जुगि वर्जने' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २। ३२) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । वाहुलकाद्गुणो वा ॥ (६) แงแ ('अगुरु प्रवरं लोहं किमिजग्धमनार्यजम्' इति शाश्वतः ॥ ॥ षट् 'अगुरुणः' ॥

कालागुर्वगुरु

केति ॥ कालं च तदगुरु च ॥ (१) ॥॥—'कालागुर्व-प्यगुरूच्यते'—इति सुभूतिः । द्वे 'कालागुरुणः' ॥

स्यात्तनमङ्गल्या मिल्लगनिध यत्।

स्यादिति ॥ मिल्रिकापुष्पस्येव गन्धो यस्य । 'उपमानाच' (५।४।१३७) इतीत् । यदगुरु मिल्रिगन्धि तत् मङ्गल्या स्यात् मङ्गले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।३।९८) इति यत् । 'मङ्गल्यः स्यात्रायमाणाश्वत्थवित्वमसूरके । स्त्रियां शम्यामधःपुष्पी-मिसिशुक्कवचासु च । रोचनायामथो दिन्न क्लीवं शिवकरे त्रिष्ठु दित मेदिनी ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'माङ्गल्यायाः'॥

यक्षधूषः सर्जरसो राळसर्वरसावपि ॥ १२७ ॥ बहुरूपोऽपि

यक्षेति ॥ यक्षान् धूपायति । 'धूप संतापे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'आयादय आर्धधातुके वा' (३।११३१) 'कर्मण्यण्' (३।२११) ॥ (१) ॥ ॥ सर्जस्य सालस्य रसः ॥ (२) ॥ ॥ न राति दुःखम् । वाहुलकाल्लक् ॥ ॥ — रालः — इति स्वामी । 'अरालः सर्जवकयोः इति, 'रालः सर्वरसोऽरालो धूपको विह्वल्लभः' इति च रभसः ॥ (३) ॥ ॥ सर्वे रस्यते । 'रस आस्वादने' (चु॰ उ॰ से॰) अदन्तः । ण्यन्तः । घल् (३।३१९) । अच् (३।३१५६) वा । सर्वे रसा यस्मिन् वा । नानाकृतिगन्धलात् ॥ (४) ॥ ॥ बहूनि रूपाण्यस्य । 'बहु-रूपः समरें विष्णो सरटे धूपके शिवे' इति हैमः ॥ (५)॥ ॥ । पत्व 'रालस्य' ॥

अथ वृकधूपकृत्रिमधूपको ।

अथेति ॥ वृक इव धूपः । 'वृकधूपस्तु सरलद्रवकृत्रिम-धूपयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कृत्रिमश्रासौ धूपश्र । खार्थे कन् (ज्ञापि० पाषाप) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नानासुग-न्धिकृतस्य दशाङ्गादिधूपस्य' ॥

तुरुष्कः पिण्डकः सिल्हो यावनोऽपि

त्विति ॥ तुतोर्ति । 'तुर त्वरणे' (जु॰ प॰ से॰) । बाह-लकादुस्, गुणाभावश्च । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)। 'तुरुष्कः सिल्हके म्लेच्छजातौ देशान्तरेऽपि च' इति वि-श्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ ।।। पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०)। अच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० पाराप)।-पिण्डति । 'पिडि गतौ'-इति मुकुटश्चिन्सः। 'पिंड गतौ' इसस्यात्मनेपिदेषु पाठात् । 'पिण्डो बोले बले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः। देहमात्रे निवापे च गोलसिल्ह-कयोरि । ओड्पुब्पे च पुंसि स्यात् क्रीबमाजीवनायसोः । विण्डी तु पिण्डतगरेऽलावूखर्जूरभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२)॥ ॥ सिद्यति 'सिह प्रीतौ' (दि० प० से०)। अन्तर्भावित-ण्यर्थः । बाहुलकाल्लक् । पृषोदरादिः (६।३। १०९) ॥ (३) ॥ ॥ यवनदेशे भवः। 'तत्र भवः'(४।३।५२) इत्यण्। याव्यते वा । यौतेर्ण्यन्ताह्युट् (३।३।१९३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सिल्हाख्यगन्धद्रव्यस्य' 'लोहवान' इति ख्यातस्य ॥ अथ पायसः ॥ १२८॥

श्रीवासो वृकधूपोऽपि श्रीवेष्टसरलद्रवौ ।

अथेति ॥ पय एव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । पयसो विकारो वा । 'तस्य विकारः' (४।३।१३३) इस्यण् । 'सरलद्रवः श्रीपिष्टो द्धिश्लीरघृताह्यः' इति रभसः । 'पायसस्तु क्रीवपुंसोः श्रीवासपरमात्रयोः' (इति मेदिनी) । (१) ॥*॥ श्रियोः वासः । 'श्रीवासो वृकधूपे स्यात् पङ्कजे मधुसूद्रने' (इति मेदिनी) ॥*॥ श्रीश्रासौ वासश्च, इति वा ।

१- 'नागर्चितस्तिलकः' इति दमयन्तीकेषः ॥

'श्रीवेंपरचनाशोभाभारतीसरलद्रवे' इति विश्वः॥ (२)॥॥॥ 'वृकः स्यात् कृत्रिमेऽनेकधूपेऽपि सरलद्रवे' इति रभसः। धूप्यतेऽनेन। 'धूप संतापे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घन् (३।३। १८)। वृकनामा धूपः। शाकपार्थिवादिः (वा॰ २।९।७८)॥ (३)॥॥॥ श्रियः सरलद्रवस्य पिष्टः। तचूर्णेन जनितत्वात्— इति मुकुटः॥॥॥ अन्ये तु—श्रीसंज्ञकः श्रियो वा वेष्टो नि-र्यासः—इसाहुः॥ (४)॥॥॥ सरलस्य देवदारोर्द्रवः॥ (५)॥॥॥ पञ्च 'सरलद्रवस्य'॥

मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी च

मृगिति ॥ मृगस्य नाभिः ॥ (१) ॥ ॥ मृगस्य मदः ॥ (१) ॥ ॥ कसति गन्धोऽस्याः । 'कस गतौ' (भ्वा॰प॰से॰)। स्वर्जादित्वात् (उ॰ ४।९०) ऊरः । पृषोदरादिः (६।३।१०९)॥ (३) ॥ ॥ मृगनाभिर्मृगमदो मृगः कस्तूरिकापि च' इति माधवात् 'मृगः' अपि ॥ ॥ 'मदः' अपि । 'मदो रेतिस कस्तूर्याम्' इति मेदिनी ॥ ॥ 'मुख्यरादक्षित्रये नाभिः पुंसि, प्राण्यक्षके द्वयोः । चकमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूर्रीकामदे' इति रमसात् 'नाभिः' अपि ॥ ॥ त्रीणि 'कस्तूर्याः'॥

अथ कोलकम् ॥१२९॥

ककोलकं कोशफलम्

अथेति ॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा॰प॰से॰)।
ण्वुल् (३१९१९३)॥॥। रलयोरेकत्वात् 'कोरकम्' अपि ।
'कोरकोऽस्री कुद्धाले स्थात्ककोलकमृणालयोः'(इति मेदिनी)॥
(१)॥॥। ककन्तेऽत्र । 'कक लौल्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰)।
संपदादिः (वा॰ ३१३१९०८) कोलति । ज्वलादित्वात् (३१९१४०)णः। कक् च तत् कोलं च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि॰
५४०)णः। कक् च तत् कोलं च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि॰
५४०)॥ (२) ॥॥। कोशे फलमस्य ॥ (३)॥॥॥ त्रीणि
'फलकपूरस्य' 'गहुला' इति स्थातस्य ॥

अथ कर्पूरमस्त्रियाम्।

घनसारश्चनद्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका ॥१३०॥

अथेति ॥ किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु॰प॰से॰) । कृणाति । 'कृव् हिंसायाम्' (क्या॰ उ॰ से॰) वा । करोति । 'डुकृञ् करणे' (त॰ उ॰ अ॰) वा । विच् (३।२।७) । पूर्यते । 'पूरी आप्यायने' (दि॰ आ॰ से॰) । 'इगुपघ—' (३।९।९३५) इति कः । कर् चासौ पूरश्च ।—कल्पते । 'कृपू सामर्थ्यें' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । खर्जादिलात् (उ॰४।९०) उरः—इति खामिमुकुटौ । तिचिन्त्यम् । 'कृपो रो लः' (८।२।९८) इति ललस्य दुर्वारलात् । बाहुकलात्तदभावो वा बोध्यः ॥ (१) ॥॥ घनो दढः सारोऽस्य । 'घनः सान्द्रे दढे दाढ्यें' इति विश्वः । घनस्य सार इव वा । शीतलात् शिताभ्राकारलाच । 'घनसारस्तु कर्प्रे दक्षिणावर्तपारदे' इति हैमः ॥ (२)॥॥॥ चनद्रस्य संज्ञा संज्ञा यस्य ॥ (३) ॥॥ सितं श्वैत्यं बन्धनं वा चन्द्रं वा अभित । 'अभ्र गतौ' (भ्वा॰प॰से॰)। 'कर्मण्यण्'

(३।२।१)। सितं शौक्रयमभ्रयति खसंबद्धम्, इति वा। शुक्रलात् सिताभ्रमिव वा॥ ॥ 'सिताभः' इति वा पाठः। सिता आभा यस्य॥ (४)॥ ॥ हिमा चासौ वालुका च॥ (५)॥ ॥ 'वेणुसारस्तु (रेणुकावर्ण) कर्पूरो चन्द्रभस्य हिमाह्वयम् । वेधकः' इति त्रिकाण्डशेषः॥ ॥ पञ्च 'कर्पूरस्य'॥

गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्द्नोऽस्त्रियाम्।

गन्धति ॥ गन्धवान् सारः स्थिरभागोऽस्य । गन्ध एवं सारोऽस्य वा ॥ (१) ॥ ॥ मलये जातः । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) ॥ (२) ॥ ॥ भद्रा श्रीरस्य । 'हस्तिजास्यन्तरे भद्गो वाच्यवच्छ्रेष्ठसाधुनोः' इति विश्वः ॥ (३) ॥ ॥ चन्द-यति । 'चिद्द आहादे' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ल्युट् (३।४।१९३) ॥ (४) ॥ ॥ 'मालयसु स्याच्छ्रीखण्डो रोहिणश्च सः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ॥ चलारि 'चन्द-नस्य' ॥

तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम् ॥ १३१॥

तैलेति ॥ तिलपणें वृक्षमेदे जाता । 'तत्र जातः' (४। ३१२५) इत्यण् । डीप् (४।११५) । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५। ४।५) । 'केडणः' (७।४।१३) इति हस्यः । 'तैलपणीं मल्यं अीवासे सिह्नकेडिप च' (इति मेदिनी)॥(१)॥॥॥ गोः शीर्षमिव ।—तैलपणंगोशीर्षों गिरी आकरावस्य—इति खामी॥(१)॥॥॥ हरेरिन्द्रस्य चन्दनम् । हरिः कपिलवर्णं चन्दनम् । 'हरिचन्दनमश्री स्यात्रिदशानां महीरुहे । नपुंसकं तु गोशीर्षे ज्योत्स्राकुङ्कमयोरिप' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ 'चन्दनविशेषाणां' पृथक् पृथक् ॥

तिलपणीं तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तवन्दनम्। कुवन्दनं च

तिलेति ॥ तिलस्येव पर्णान्यस्याः । 'पाककण-' (४।१। ६४) इति डीष् । यद्वा तिलपणीं नदी आकरोऽस्याः ॥ (१) ॥॥ पत्रमेवाङ्गमस्य । पत्रेष्वङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । 'पत्राङ्गं न द्वयोर्भूजें पद्मके रक्तवन्दने' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ रङ्गयति । 'रङ्गरागे' (भ्वा॰ उ॰ अ०) ण्यन्तः । युच् (उ॰ २।७८) । ल्युट् (३।३।११३) वा । 'रञ्जनो रागजनने रञ्जनं रक्तवन्दने' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥। रक्तं च तच्चन्दनं च ॥ (४) ॥॥। निर्वन्धत्वात् कृत्सितं चन्दनम् । कौ चन्दनम् । इव वा । कुत्सितान्यन्यचन्दनान्यसाद्वा । 'कुत्वन्दनं च पत्राङ्गेद रक्तचन्दने' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (५) ॥॥। पच 'र-क्तचन्दनस्य'॥

अथ जातीकोशजातीफले समे ॥ १३२ ॥ अथेति ॥ जालाः कोशः ॥*॥ जातिरिप । 'जातिर्जाती- फलेऽपि च' इति रभसः ॥॥॥ 'कोषोऽप्रकृते पेर्यां पात्रे जातिकोषे' इति रभसः ॥ (१) ॥॥॥ जालाः फलम् ॥॥॥ 'फलम्' अपि । 'फलं लामे जातिकोषे वाणात्रे फलकेऽपि च' इति रहः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'जातीफलस्य' 'जाईफल' इति ख्यातस्य ॥

कर्पूरागरकस्त्रीककोलैर्यक्षकर्मः।

केति ॥ कर्प्रादिभिः समभागेः । यक्षप्रियः कर्दमः ॥ (१) ॥ ॥ 'कर्प्राग्रुस्कस्त्र्रीककोलघुस्रणानि च । एकीकृत-मिदं सर्व यक्षकर्दम इष्यते' इति व्याडिः । 'कुङ्कमागरुकस्त्-रीकर्प्रं चन्दनं तथा । महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्द-मः' इति 'धन्यन्तरिः' ॥ ॥ एकम् 'लेपविशेषस्य'॥

गात्रानुलेपनी वर्तिर्वर्णकं स्याद्विलेपनम् ॥ १३३ ॥

गैति ॥ गात्रमनुलिप्यते यया । 'करणा-' (१।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥ ॥ वर्ष्यते । 'वृतु वर्तने' (भ्वा.० आ० है। । ण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१२९) 'वर्तिभेषजिन-माणे नयनाज्ञनलेखयोः । गात्रानुलेपनी दीपदशादीपेषु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ वर्णं करोति । ण्युल् (३। १।१३३) ॥ (३) ॥ ॥ विलिप्यतेऽनेन । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।१९७) ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'गात्रानुलेपयोग्यस्य पिष्टघृष्टसुगन्धिद्रव्यस्य' । हो हो भिन्नाथों—इत्येके । 'गात्रानुलेपनी वर्तिर्विगन्ध्यथ विक्ष्यनम् । वर्णकं चाथ विन्धितिः स्त्रीकषायोऽङ्गराग्गके' इति रभसात् । आद्यद्वयसुक्तार्थमेव । वर्णकादिद्वयं धृष्टचम्दनादिलेपमात्रस्य ॥

चूर्णानि वासयोगाः स्युः

चिवति ॥ चूर्ण्यते । 'चूर्णं प्रेरणे' (चु॰ प॰ से॰) । घल् (३१३१९९) । 'चूर्णों धूलों क्षारमेदे चूर्णानि वासयुक्तिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ वासे सुगन्धिकरणे योगा उपा-याः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'पटवांसादिक्षोदस्य'॥

भावितं वासितं त्रिषु।

मेति ॥ भाव्यते स्म । 'भुवोऽवकरंकने' (चु० ग० सू०) इति ज्यन्तात् कः (३१२११०२) । 'भावितं वासिते प्राप्ते' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ वास्यते स्म । 'वस लेहनादौ' (चु० उ० से०)। कः (३१२११०२) । 'वासितं भाविते रुते' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥ द्वे 'द्रव्यान्तरभावितस्य' ॥ संस्कारो गन्धमाल्याचैर्यः स्यात्तद्धिवासनम्॥१३४

संस्केति ॥ माङ्गल्यधूपादिभिर्वश्वादीनां ताम्बूलादीनां च यः संस्कारः तत् । अधिकं वास्यते । 'वास उपसे-वायाम्' चुरादिः । ह्युट् (३।३।११३)॥ (१)॥॥॥ एकम् 'गम्धपुष्पोपचारस्य'॥

१—विच्छित्त्यादित्रीणि अङ्गरागस्य नामानि॥

माल्यं मालास्नजौ मृधिं

मेति ॥ मूर्धि शिरित । इदमतन्त्रम् । अन्यत्रापि माला भवत्येव । मत्यते । 'मल धारणे' (भ्वां आ । से ०)। ण्यत् (३।१।१२४) । मालैव वा । चतुर्वर्णादिष्यञ् (वा । ५।१।१२४) । 'माल्यं कुसुमतत्स्रजोः' (इति मेदिनी) ॥ (१)।॥॥ धञ् (३।३।१९) । मां लाति वा । कः (३।२।३) । 'माला तु पक्षौ पुष्पादिदामनि' (इति हैमः) ॥ (२)॥॥॥ सञ्यते । सजति सुखं वा । 'सज विसर्गे' (तु ॰ प ॰ अ ॰) । 'ऋत्विग्—' (३।२।५९) इति किन् ॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'मुर्धिधृतायाः कुसुमावलेः'॥

केशमध्ये तु गर्भकः।

केशेति ॥ गर्भ इव । 'इवे-'(५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'केशमध्यगर्भस्य'॥

प्रभ्रष्टकं शिखालम्ब

प्रेति ॥ शिखातो छम्बमानम् ॥ प्रश्नंशितुं प्रवृत्तम् । 'श्रंग्रु अधःपतने' (दि॰ प॰ से॰) । 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' (३।४।७१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'शिखायां छम्बमानपुष्पस्य'॥

पुरो न्यस्तं ललामकम् ॥ १३५॥

िवति ॥ तदेव माल्यं पुरोभागे न्यस्तं ललाटपर्यन्तम् । ललाममिव । इवार्थे कन् (५।३।९६) ॥ (१) ॥॥। एकम् 'ललादधृतपुष्पस्य'॥

प्रालम्बम् जुलस्वि स्थात्कण्ठात्

प्रेति ॥ माल्यमेव कष्ठादूर्ध्व लम्बमानम् । प्रालम्बते । 'लवि अवसंसने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४)॥ (१)॥॥॥ ऋजु लम्बितुं शीलमस्य । 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥॥॥ एकम् 'कण्ठे ऋजुलम्बमानपुष्पस्य'॥

वैकक्षकं तु तत्।

यत्तिर्यक् क्षिप्तमुरसि

वैकेति ॥ विशिष्टः कक्षोऽस्माद्विकक्षमुरः । तत्र भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इलण् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) ॥ (१) ॥ ॥ यदुरित उपवीतवित्तर्यक् क्षिप्तम् । तत् ॥ ॥ एकम् 'यज्ञोपचीतवित्तर्यभृतपुष्पस्य'॥

शिखास्वापीडशेखरौ ॥ १३६॥

द्वीति ॥ शिखाक्षिप्तं मास्त्रम् । आपीडयति । 'पीड अवगाहने' (चु॰ प॰ से॰) अच् (३१९१९३४) ॥ (१) ॥॥॥ शिक्षति । 'शिखि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकादरः । आगमशास्त्रस्यानिस्यलात्र नुम् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'शिखास्थ्रमाल्यस्य'॥

रचना स्यात्परिस्पन्दः

रेति ॥ 'रच प्रतियत्ने' अदन्तश्रुरादिः । 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१०७) ॥ (१) ॥ ॥ परिस्पन्दनम् । 'स्पदि किं-चिचलने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । भावे पञ् (३।३।१८) । अधिकरणे (३।३।१९) च ॥ ॥ 'परिस्पन्दः' इति वा पाठः। 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'शिन्द्पादिरचनायाः' ॥

आभोगः परिपूर्णता ।

आभोग इति ॥ आभोजनम् । प्राग्वत् घज् (३।३।१८) । 'आभोगो वरुणच्छत्रे पूर्णतायलयोरिप' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ ॥ परितः पूर्यते स्म 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः। 'रदाभ्याम्-' (८। २।४२) इति निष्ठानत्वम् । परिपूर्णस्य भावः । तल् (५।१। १९९) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'सर्वोपचारपरिपूर्णतायाः' ॥ उपधानं तूपवहः

उपेति ॥ उपधीयते शिरोऽत्र । 'डुधान्' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'करणा–' (३।३।११७) इति त्युट् ॥ (१) ॥॥॥ उपवृद्धतेऽत्र । अनेन वा । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'वृहू उद्यमने' (तु॰ प॰ से॰) वा । घन् (३।३।१९) ॥ (२) ॥॥॥ हे 'शिरोनिधानस्य'॥

श्चायां शयनीयवत् ॥ १३७॥

शयनम्

शेति ॥ शय्यतेऽत्र । 'शीङ् खप्ने' (अ॰ आ॰ से॰) 'सं-श्वायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । 'अयङ् यि-' (७। ४।२२) इत्ययङ् । 'श्राय्या स्याच्छयनीयेऽपि गुम्फनेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ 'कुलल्युटः' (३।३। ११३) इत्यधिकरणेऽनीयर् ॥ (२) ॥॥॥ ल्युट् (३।३।११७) अपि । 'श्रायनं सुरते निद्राशय्ययोश्च नपुंसकम्' (इति मेदि-नी) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'त्रिकादेः' मुकुटस्तु—शय्या-मात्रस्य—इति व्याख्यत् ॥

मञ्चपर्यङ्कपत्यङ्काः खद्वया समाः।

मेति ॥ मञ्चते । 'मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)॥ (१)॥ ॥। परितोऽङ्काते। 'अिक लक्षणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। घञ् (३।२।१९)। 'परे-ध्व घाङ्कयोः' (८।२।२२) इति वा लत्वम् । 'पल्यङ्को मञ्चपर्यङ्कविपर्यस्तिकासु च' (इति मेदिनी ॥ (२)॥ ॥॥ (३)॥ ॥ स्वस्यते निद्रालुभिः । 'खट काङ्क्षयाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अञ्च प्रुषि—' (उ॰ १।१५१) इति कुन् ॥ (४)॥ ॥ चलारि 'पर्यङ्कस्य'॥

गेन्दुकः कन्दुकः

गयिति ॥ गाते । 'गाङ् गतौ' (अ॰ आ॰ अ॰)। विच्

(३१२१७५)। गा गच्छित्तन्दुरिव । 'इवे' (५१३१९६) इति कन्। गे गगने इन्दुरिव, इति वा ॥ (१) ॥॥॥ कन्यते। 'किंदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा॰ प॰ से॰)। वाहुलकादुः। कं सुखं ददाति, दयते, द्यति, यच्छिति, वा। मितद्वादिलात् (वा॰ ३१२१९८०) दुः। खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५१४१५) कं शिरो दुनोति, दवति, वा। 'दु दु उपतापे' (भ्वा॰प॰अ॰)। 'दु गतौ' (भ्वा॰प॰अ॰) वा। प्राग्वत्॥ (२)॥॥॥ 'वीटा' इलपि भारते॥॥॥ द्वे 'कन्दुकस्य' 'गेंद' इति ख्यातस्य।—'गालमस्रिया' इति ख्यातस्य—इस्यन्ये॥

दीपः प्रदीपः

दीति॥ दीप्यते। अनेन वा । दीपयति वा। 'दीपी दीप्तो' (दि॰ आ॰ से॰)। इगुपधत्वात् (३१९१९३४) कः घञ् (३१३१९९) वा अच् (३१९११३४) वा॥ (१)॥॥॥ अन्योपसर्गनिवृत्त्यर्थः प्रः॥ (१)॥॥॥ 'दीपस्तु स्नेहाराः कज्ञलध्वजः। दशेन्धनो गृहमणिदोषातिलक इलि। शिखातरुदीपवृक्षो ज्योत्स्नावृक्षोऽथ लोचकः' इति त्रिकाण्डशेषः॥॥॥ द्वे 'दीपस्य'॥

पीठमासनम् ॥ १३८॥

पीति ॥ पठन्खत्र । 'पिठ हिंसासंक्लेशनयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'हलक्ष' (२।३।१२१) इति घन् । बाहुलकाद्दीर्घः । पीयतेऽत्र वा । 'पीङ् पाने' (दि॰ आ॰ अ॰) । बाहुलका- हक् । 'विष्टरः पीठमित्रयाम्' इति त्रिकाण्डरोषः ॥ (१) ॥॥। आस्यतेऽत्र । 'आस उपवेशने' (अ॰ आ॰ से॰) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'आस- नस्य'॥

समुद्रकः संपुटकः

सेति ॥ समुद् गच्छति । 'अन्येष्विप' (वा॰ ३।२।४८) इति डः । खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) ॥ (१) ॥ ॥ संपुट्यते । 'पुट संश्ठेषणे' (तु॰ प॰ से॰) । ज्ञुन् (उ॰ २।३२) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'संपुटस्य' ॥

प्रतिग्राहः पतब्रहः।

प्रेति ॥ प्रति गृहाति । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इति णः ॥॥ पक्षेऽच् (३।१।१३४) । 'प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पत्रहे । योग्येभ्यो विधिवदेये तहृहे च प्रहान्तरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥ पततो ग्रहः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'पीकदानी' इति ख्यातायाः ॥

प्रसाधनी कङ्कीतिका

प्रसेति ॥ प्रसाध्यतेऽनया । 'साध संसिद्धौ' (भ्वा० प० अ०) । त्युट् (३।३।११७) । 'प्रसाधनी तु कङ्कत्यां सिद्धौ,

१—कज्जलस्यदं नाम ॥ २—अनिकारककारा 'कङ्कात-कोपान्तेनाकेशम्' इति दमयन्तीश्वेषात् ॥ वेशे प्रसाधनम्' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥ ॥ कङ्कते । 'किंक गतो' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । वाहुळकादतच् । गौरादिः (४।१।४१) । स्वार्थं कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) । 'केंऽणः' (७। ४।१३) इति हस्यः । यद्वा कस्य शिरसोऽङ्काः । शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।१।९४) । कङ्केष्वति । कुन् (उ॰ २।३२) ।—कङ्किति । 'किंकि छोल्ये'—इति मुकुटः । तत्र । तस्यानिदित्त्वान् । 'कङ्किती तु प्रसाधनी' इति स्रीकाण्डेऽसरमाला । 'कङ्कती तु प्रसाधनम्' इति स्रीवन्काण्डे च ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'केशमार्जन्याः' 'कङ्ही' इति स्थातायाः ॥

पिष्टातः पटवासकः ॥ १३९॥

पीति ॥ पिष्टमति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ (१)॥॥॥ पटो वास्यतेऽनेन । 'वास उपसेवायाम्' चुरादिः । घः (३। ३।११८)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५)। पटं वासयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) वा । स्वार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५)॥ (२)॥॥ द्वे 'पिष्टातस्य' 'चुका' इति ख्यातस्य ॥

दर्पणे मकुरादशौँ

देति ॥ दर्पयति । 'हप हर्पमोचनयोः' (दि० प० अ०) ण्यन्तः । नन्द्यादिः (३।९।९३४) । 'हप संदीपने' चुरा-दिर्वा । 'आदर्शो दर्पणः प्रोक्तः' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥॥॥ मङ्कते । 'मक मण्डने' (म्वा० आ० से०) 'मकुरदर्दुरी' (उ० ९४०) इति साधुः ॥॥॥ मुद्धति ज्योतिः । 'मुच्छ मोचने' । अत्र पक्षे मुकुरो द्युकारः । 'मकुरः स्थान्मुकुरव-हर्पणे वकुलद्वमे । कुलालदण्डे' (इति मेदिनी) ॥॥॥—'म-ङ्करः'—इत्यन्ये ॥ (२) ॥॥॥ आदश्यते रूपमत्र । 'हत्यद्व' प्रेक्षणे' (म्वा० प० अ०) । 'हल्ख' (३।३।९२१) इति घन् । 'आद्र्शों दर्पण टीकाप्रतिपुक्तकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥॥॥ त्रीणि 'दर्पणस्य' ॥

व्यजनं तालवृन्तकम्।

व्येति ॥ व्यजन्सनेन । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। करणे त्युट् (३।३।१९७)। 'वा यौ' (२।४।५७) इति पक्षे वी न । 'बहुलं तिणि' (वा॰ २।४।५४) इति वा वीभावो न ॥ (१) ॥॥॥ तालस्येव वृन्तमस्य । ताले करतले वृन्तिमिव बन्धनमस्य । 'बृन्तं प्रसवबन्धे स्याद्घटधाराकुचा-प्रयोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'व्यजनस्य'॥

इति नृवर्गविवरणम् ॥

संततिगींत्रजननकुलान्यभिनजान्वयौ । वंशोऽन्ववायः संतानः

समिति ॥ संतन्यते । 'तनु विस्तारे' (तु० उ० से०) ।

क्तिन् (३।३।९४) 'संतितः स्यात्पङ्की गोत्रे पारम्पर्ये च पुत्रपौत्राणाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ ग्रयते । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ष्ट्रन् (उ॰ ४।१४५) । 'गोत्रा भूगव्ययोगीतः शैले गोतं कुलाख्ययोः । संभावनीयवोधे च काननक्षेत्रवर्र्मसु' (इति मेदिनी)॥ (२) ॥ ॥ जन्यते। 'जनी प्रादुर्भावे' (दि॰आ॰से॰)। 'जन जनने' वा। (जु॰ प॰ से॰)। ण्यन्तः। 'कर्मणि ल्युट्' (३।३।११३)। 'जननं वंशजन्मनोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ श कृयते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा०आ०से०) । वाहुलकाल्लक् । कोलति । 'कुल संस्लाने' (भ्वा॰प॰से॰) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति को वा । कुं भूमिं लाति । कः (३।२।३) वा । कौ लीयते । 'लीङ् श्लेषणे' (दि॰ आ॰ अ॰)। 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः। 'कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च। भवने च तनौ क्लीवं कण्टकार्योषधौ कुली' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ अभिजन्यते । कर्मणि घत्र् (३।३।१९) । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'जनिवध्योश्व' (७।३।३५) इति निषेधाद्वा वृ-द्धिर्न । यद्वा अभितोऽभिमुखो वा जनो जन्मात्र । 'भवेद-भिजनः ख्यातौ जन्मभूम्यां कुळध्वजे । कुलेऽपि च पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ अन्वीयते । 'इ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'इण गती' (अ॰ पँ॰ अ॰) वा। 'एरच्' (३। ३।५६) ॥ (६) ॥ ।।। उर्यते । 'वश कान्तौ' (अ० प० से॰) । घत्र् (३।३।१९) । 'आच्छीनद्योः' (७।१।८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागानुम् । यद्वा वन्यते । 'वन संभक्तौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकाच्छः — वसति । 'भुवसिकुभ्यः' इति शक्—इति मुकुटः । तन । उक्तसूत्रस्योज्ज्वलदत्तादि-ह्वदर्शनात् । 'वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठायवयवेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (७) ॥ अन्ववाय्यते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०)। घञ् (३।३।१९)॥ (८)॥ शा संतन्य-ते। घत्र (३।३।१९)। 'संतानः संततौ गोत्रे स्यादपत्ये सुरहुमें (इति मेदिनी) । कर्तृकरणाधिकरणेष्विप विग्रहः सं-भवति । आद्ये 'तनोतेः' (वा० ३।१।१४०) इति णः । अ-न्यत्र 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन् ॥ (९) ॥*॥ नव 'वंशस्य'॥

वर्णाः स्युर्ब्राह्मणाद्यः॥१॥

वेति ॥ वर्ण्यते । 'वर्ण प्रेरणे' (चु॰ प॰ से॰) घञ् (३। ३।१९)। वर्ण्यति । अच् (३।१।१३४) वा । 'वर्णो द्विजा-दिशुक्कादियज्ञे गुणकथासु च । स्तुतौ ना न स्त्रियां भेदरूपाक्ष-रिवलेपने' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥। एकम् 'ब्राह्मणादि-वर्णचतुष्टयवाचकस्य' वर्णा इत्येकम्॥

विप्रक्षन्नियविद्शूदाश्चातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम्।

वीति ॥ विप्रश्च क्षत्रियश्च विद् च शुद्धः । चलार एव । वर्णाः 'चतुर्वर्णादीनाम्' (वा० ५।१।१२४) इति स्वार्थे ज्यस् ॥

१—'िक तहुर्पणमस्ति यत्र सकलम्' इति धर्मसेनः । अतः क्वीनमिपे—्रति मुक्तटः ॥

राजवीजी राजवंश्यः

रेति ॥ राज्ञो वीजयितुं शीलमस्य । 'वीज व्यजने' अद-न्तः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । यद्वा राज्ञो वीजम् । राजवीजमस्यास्ति । इनिः (५।२।१९५) ॥ (१) ॥ श॥ वंशे भवः । दिगादियत् (४।३।५३) । राज्ञो वंश्यः । राजवंशे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'राजवंशोत्पन्नस्य' ॥

वीज्यस्तु कुलसंभवः॥२॥

चीति ॥ वीज्यते । 'अचो यत्' (३।१।९०) । यद्वा वी-जमस्यास्ति । 'अन्यत्रापि दृश्यते' (वा॰ ५।२।१२०) इति यप् ॥ 'वीजे भवः' । साधुः, वा ॥ (१) ॥ ॥ कुले संभवति । अच् (३।१।१३४) । कुले संभवोऽस्य वा । यद्वा संभवस-स्मात् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) कुलस्य संभवः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'कुलमात्रोत्पन्नस्य'॥

महाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः। मेति ॥ महच तत् कुलं च । महाकुलस्यापसम् । 'महा-कुलादञ्खनो (४।१।१४१) ॥ ॥ महत् कुलमसा, इति वि-प्रहे तु (महाकुळः) हस्रादिरिष ॥ (१) ॥॥॥ कुलस्यापस-म् । 'कुलात्खः' (४।१।१३९) ॥ ॥ 'अपूर्वपदादन्यतरस्यां यद्रुकजो' (४।१।१४०) ॥ 'कौल्लेयकः सारमेये कुलीने' (इति मेदिनी) ॥ ॥ 'कुट्यं स्यात्कीकसेऽप्यष्टद्रोणीसूर्यामिषे-षु च । कुल्या पयःप्रणाल्यां च नद्यां जीवन्तिकौषधौ । कुलो-द्भवे कुलहिते त्रिषु मान्ये पुनः पुमान्' (इति गेदिनी) ॥(२) ॥*॥ अर्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ (३) ॥ ॥ सभायां साधुः। 'सभाया यः' (४।४।१०५) ॥ (४) ॥*॥ संश्वासौ जनश्व । 'सज्जनं तु भवेत्क्रीबसुपरक्षणघट्टयोः । वाच्यिलक्षं कुलीने स्यात् कल्पना-यां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ साध्रोति धर्म-म् । 'साध संसिद्धौ' (स्वा॰ प॰ अ॰) । 'कृवापा-' (उ॰ १। १) इत्युण् । 'साधुर्वार्धुषिके चारी सज्जने चामिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ षद 'कुलीनस्य' ॥

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये॥ ३॥ भाश्रमोऽस्त्री

मिता ॥ बहा वेदः । तदध्ययनार्थं व्रतमप्युपचाराह्रह्यं ।

मिता चितुं शीलमस्य । 'वृते' (३।२।८०) इति 'सुपि-' (३
२।०८) इति वा णिनिः । यहा ब्रह्म तपो हानं वा चरस्यर्जयस्वव्यम् । 'आवव्यका-' (३।३।९००) इति णिनिः ॥ (९)
॥*॥ गृहा दाराः सन्स्यस्य । इनिः (५।२।९९५) ॥ (९)॥*॥
धन्तमेव प्रस्थो, वनस्य वा प्रस्थः प्रदेशः । वनप्रस्थे भवः ।
'तत्र भवः' (४।३।५२) इत्यण् ॥ (९) ॥*॥ भिक्षणशीलः ।
'भिक्ष याच्चायाम्' (भवा० आ० से०) । 'सनार्शसभिक्ष
उः' (३।२।९६०) ॥ (९) ॥*॥ चलारोऽवयवा यस्य । 'संस्थाया अवयवे तयप्' (५।२।४२) ॥ चतुरवयवसमुदाये

॥ आश्राम्यन्खत्र । अनेन वा । 'श्रमु तपित' (दि॰ प॰ से॰) । घन् (३।३।९९) । 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७।३।३४) इति वृद्धिन । यद्वा आसमन्ताच्छ्मोऽत्र । खधर्मसाधनहेशान् त् । 'आश्रमो व्रह्मचर्यादौ वानप्रस्थे वने मठे । अस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकैकम् 'ब्रह्मचार्यादीनां'॥ द्विजात्यग्रजन्ममृदेववाडवाः।

विप्रश्च ब्राह्मणः

द्वीति ॥ द्वे जाती जन्मनी यस्य । 'मातुरप्रेऽधि(वि)ज-ननं द्वितीयं मौज्ञिबन्धनात्' (मनुः २।१६९) । 'द्विजाति-विंप्राण्डजयोश्च पुंलिङ्गः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ अप्र आदौ जन्मास्य ॥ अग्रान्मुखाद्वा जन्मास्य । 'अग्रजन्मा द्विजश्रेष्ठे भातरि ब्रह्मणि स्मृतः' इति विश्वः ॥ (२) ॥ ॥ भूवो भुवि वा देव इव ॥ (३) ॥ । 'दडवा कुम्भदास्यश्वा स्त्रीविशेषो द्विजन्मनाम्' इति रभसः ॥ ('वडवाऽश्वाकुम्भ-दास्योः स्त्रीविशेषे द्विजस्त्रियाम्' इति विश्वः) । वडवायां जा-तः । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । वाडव इव वा । वा-डनम् । 'वाडु आष्ठाव्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । घञ् (३।३। १८)। वालनम् । 'वल निरूपणे' चुरादिर्वा । घज् (३।३। १८) डलयोरेकलम् । वाडोऽस्यास्ति । 'अन्यत्रापि (न्येभ्योऽ-पि) हर्यते' (वा॰ ५।२।१०९) इति वः । वाङं वाति । कः (३।२।३) वा । 'वाडवं करणे स्त्रीणां घोटिकौघे नपुंसकम्। पाताले न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे वडवानले' इति मेदिनी ॥ (४)॥ ॥ विप्राति । 'प्रा पूर्तीं' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आत-श्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । उप्यतेऽन वा । 'ऋजे-न्द्र-' (उ॰ २।१८) इति साधुः । निपाति । विपति । 'विप क्षेपे' ( ) वा ॥ (५) ॥*॥ ब्रह्मणोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इसण् 'अन्' (६।४।१६७) इति टिलोपो न। ब्र-ह्याधीते । 'तदधीते । तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् वा । ब्रह्म जानाति । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् वा ॥ (६) ॥*॥ 'व-क्रजस्त्वनमो विष्रो वर्णज्येष्ठः कचो(ठो) द्विजः। मैत्रः पुनरुक्तजन्मा स्यात्' इति त्रिकाण्डशेषः । सूत्रक-ण्डः पुमान् विप्रे खज्जरीटकपोतयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ षद 'ब्राह्मणस्य'॥

असौ षट्कर्मा यागादिभिर्युतः ॥ ४॥ असाविति ॥ असौ विप्रः । षट् कर्माण्यस्य । 'इज्याच्य-यनदानानि याजनाध्यापने तथा । प्रतिप्रहश्च तैर्युक्तः षट्क-र्मा विप्र उच्यते' ( )॥ (१)॥ ॥ एकं 'षट्कर्मणो विप्रस्य'॥

विद्यान्विपश्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः । धीरो मनीषी ज्ञः प्रज्ञः संख्यावान्पण्डितः कविः॥५॥ धीमान्स्रिः कृती कृष्टिर्लब्धवणीं विचक्षणः । दूरदर्शी दीर्घदर्शी

वीति ॥ वेति । 'बिद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'ल्रटः

शतृ' (३१२।१२४) । 'विदेः शतुर्वेसुः' (७।१।३६) वा । 'विद्वाञ् ज्ञानिनि धीरे च विद्वानध्यात्मवेदके' इति धर-णिः । 'विद्वानात्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चाभिधेयवत्' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ प्रकृष्टं निश्चिनोति, चेतति, चिन्तयति, वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥ ॥ दोषं जानाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।१) इति कः ॥ (३) ॥*॥ अस्ति । शता (३।२।१२४) । 'श्रसोरल्लोपः' (६१४।१११) । 'सन्सा-धी धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्व्युमयोः ब्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ 🕬 सुष्ठु ध्यायति । 'ध्ये चिन्तायाम्' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' (वा॰ ३।२।१८०) इति किप् संप्रसारणं च ॥ (५) ॥ ॥ कौति धर्मादि । 'कु शब्दे' (अ॰ प॰ से॰) । कवते वा। 'कुङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । विच् (३।२।७५) । गुणः (७।३।८४) । कोर्वेदस्य विदः । वेत्ति । 'इगुपध-' (३।९। १३५) इति कः। यद्वा कवि वेदे विदा थस । 'विदा ज्ञाने च निर्दिष्टा मनीषायां च योषिति' (इति मेदिनी)।। (६) ॥*॥ बुष्यते । 'वुध ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'इगुपध-' (३1919३५) इति कः । 'वुधः सौम्ये च पण्डिते' (इति मेदिनी) ॥ (७)॥ ॥ भियं राति। 'रा दाने' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । धियमीरयति । 'ईर गती' (अ॰ आ॰ से॰)। अण् (३।२।१) वा 'धीरो धैर्यान्विते स्वैरे बुधे क्षीवं तु कुङ्कमे। स्त्रियां अवणतुल्यायाम्'॥ (८) ॥*॥ मनीषास्यास्ति । ब्रीह्यादिलात् (५।२।११६) इनिः॥(९) ॥ जानाति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'ज्ञों ब्रह्मबुधविद्वत्सु' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥ ॥ एवं प्रज्ञः। 'प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ । 'प्राज्ञः' इति पाठे तु प्रज्ञास्यास्ति । 'प्रज्ञा-श्रद्धा-' (पारा१०१) इति णः ॥ (११) ॥*॥ संख्या विचारणास्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१२) ॥ ॥ पण्ड्य-तेऽनया । 'पडि गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'गुरोश्च' (३।३। १०३) इलः । 'पण्डः षण्डे धियि स्त्री स्यात्' (इति मेदिनी)। पण्डा जातास्य । तारकादिलात् (५।२।३६) इतच् । यद्वा पण्डते सा । 'गत्यर्था-' (३।४।७४) इति क्तः । इट् (अरा३५)॥ (१३) ॥ ॥ कवते, कौति, वा। 'कुङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'कु शब्दे' (अ॰ प॰ अ॰) वा। 'अच् इः' (उ०४।१३९)।--'कव वर्णे'--इति मुक्रदिश्वन्तः । तस्यौ-ष्ठयान्तलात् । कविशब्दस्य दन्तोष्ठयान्तेषु पाठात् । 'कविर्वा-ल्मीकिकाव्ययोः । सूरौ काव्यकरे पुंसि स्यात्खलीने त योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१४) ॥ ॥ धीरस्यास्ति । सतुप् (५।२। ११५)। 'धीमान् पण्डिते च बृहस्पती' (इति मेदिनी)॥ (१५) ॥ ॥ सूते, सूयते, वा । 'षृङ् प्रसवे' (अ० आ० से॰)। 'धूङ् प्राणिगर्भविमोचने' (दि॰ आ॰ से॰) वा । 'सूङः किः' (उ॰ ४।६४) । एतेन—सुवति—इति विगृहन्

स्वामी प्रत्युक्तः । उक्तनिर्देशासंभवात् ।—सनोति । "स्रवो दीर्धश्च' इति रिदीर्थो-इति वदन्मुकुटोऽपि । उज्ज्वलदत्ता-दिष्वस्यादर्शनात् ॥ ॥ केचित्तु-। 'सुरोऽर्कहलयोः पुंसि'। सूरः सूर्योऽस्त्युपास्यतयास्य । अत इनौ (सूरी) नान्तम्-इलाहुः। 'दूरदृक् कोविदः सूरी' इति रभसः ॥ (१६) ॥ ।। प्रशस्तं कृतं कमीस्य । इनिः (५।२।११५) । कृतम-नेन । 'इष्टादिभ्यश्व' (५।२।८८) इतीनिर्वा । 'कृती स्यातप-ण्डिते योग्ये' इति हैमः ॥ (१७) ॥ ।। कर्षति । 'कृष विलेखने'(भ्वा॰ प॰ अ॰)। क्तिच् (३।३।१७४)। बाहुलका-त्तिर्वा । संज्ञापूर्वकरवान गुणः । 'कृष्टिः स्यादाकर्षे स्त्री वुधे पुमान्' (इति मेदिनी) । रन्तिदेवोऽपि—'आकर्षणे स्त्रियां क्रियमेंवेन्ना तु विपश्चिति' इति ॥ (१८) ॥ ॥ लब्धो वर्णः स्तुतिर्येन ॥ (१९) ॥ श। विचष्टे । 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' (अ॰ आ॰ से॰)। 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' (३।२।१४९) इति युच् । 'असनयोः' (वा० २।४।५४) 'बहुलं तणि' (वा॰ २।४।५४) इति वा ख्याञ् न ॥ (२०) ॥:॥ दूरान् दूराद्वा पश्यति । 'हिशर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०)। मह्यादिणिनिः (३।१।१३४) । 'सुपि॰' (३।२।७८) इति वा ॥ (२१) ॥*॥ एवं दीर्घदर्शी ॥ (२२) ॥*॥ द्वाविंशतिः 'पण्डितस्य'॥

श्रोत्रियच्छान्दसौ समी ॥ ६॥

श्रोत्रीति ॥ छन्दोऽऽधीते । 'श्रोत्रियंइछन्दोऽधीते' (५। २।८४) इति वा श्रोत्रियत्तिपाखते ॥ (१) ॥॥॥ पक्षे 'तद्धीते तद्वेद' (४।२।५९) इखण् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'संपूर्ण- शाखाध्यायिनः'॥

उपाध्यायोऽध्यापकः

उपेति ॥ उपेलाधीयतेऽस्मात् । 'इङ्ख्' (३।२।२१) इति घज् ॥ (१) ॥ ॥ अध्यापयति । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥ ॥ 'एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योऽध्यापयति वृत्त्यर्थसुपाध्यायः स उच्यते' (मनुः २।१४१) ॥ ॥ द्वे 'उपाध्यायस्य'॥

अथ स निषेकादिकहुरुः।

अधेति ॥ सोऽध्यापकः । निषको गर्भाधानमादिर्यस्य सीमन्तोत्रयनादेखस्य कर्ता । ग्रणाति धर्मादि । गिरत्यज्ञानं वा । 'गृ शब्दे' (त्रया० प० से०) । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) वा । 'कृष्योहच' (उ० १।२४) इत्युः । 'गुहिस्रिलिक्यां महित तुर्जरालघुनोरिष । पुमान्तिषेकादिकरे पित्रादौ सुरमन्त्रिणि' (इति मेदिनी) । मनुश्च (२।१४२) 'निषेकादिनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । संभावयति चानेन स विद्रो गुरुहच्यते' ॥ (१) ॥॥ एकम् 'संस्कारादि-कर्तुगुरोः'॥

१---मेदिन्यां 'सीर' शब्दघटितत्वेनास्य प्रमादकृतत्वम् ॥ तसात् 'स्रश्चारुभटे स्यें' इति विश्वस्योपन्यासः कर्तुं योग्यः॥

मन्त्रव्याख्याकृद्वाचार्यः

मेति ॥ मन्त्रस्य वेदस्य व्याख्यानं करोति किए (३१२। ७६) तुक्। (६१९।७९) ॥ (१) ॥ ॥ आचर्यते । 'चर गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ण्यत् (३१९।९२४) । मनुः— 'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः । साङ्गं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते' (२। १४०) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मन्त्र-व्याख्याकर्तः' ॥

आदेष्टा त्वध्वरे वती॥७॥

यष्टा च यजमानश्च

येति ॥ आदिशत्यृत्विजो यागे स्वेष्टसंपादनाय प्रेरयति । 'दिश अतिसर्जने' (तु० प० अ०) । तृच् (३।१।१३३) ॥ ॥ 'आदिष्टी' इति पाठे आदिष्टमनेन । 'इष्टादिभ्यश्व' (५।२।८८) इतीनिः । 'क्तस्येन्विषयस्य कर्मणि' (वा० २।३। ३६) इति सप्तमी ॥ ॥ वतं भोजनादिनियमोऽस्यास्ति । 'अतः—' (५।२।१९५) इतीनिः । यद्वा । वतयति । 'वता-द्वोजनतिवृत्त्योः' ( ) इति णिच् । 'वते' (३।२।८०) इति णिनिः ॥ (१) ॥ ॥ यजते तृच् (३।१।१२८) ॥ १३३) ॥ (१) ॥ ॥ (पूङ्यजोः शानन्' (३।२।१२८) । शानच् (३।२।१२४) या॥ (३) ॥ ॥ विणि 'यजमानस्य'॥

स सोमवति दीक्षितः।

स इति ॥ स वर्ती सोमपानवित यागे आदेष्टा सन् ॥॥ दीक्षते स्म । 'दीक्ष मौण्डोज्योपनयनादौं' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'गल्यर्थां–' (३।४।७२) इति क्तः । यद्वा दीक्षा जातास्य। तारकादीतच् (५।२।३६)॥ (१)॥॥। एकम् 'सोमयाजिनः'॥

इज्याशीलो यायजुकः

इति ॥ इज्या शीलमस्य । इज्यां शीलित । 'शील स-माधी' (म्वा॰ प॰ से॰) । 'शीलिकामि-' (वा॰ ३।२।१) इति णः ॥ (१) ॥॥॥ पुनः पुनः मृशं वा जयते । '-क्रिया-समभिहारे-' (३।१।२२) इति यङ्। 'यजजपदशां यङः' (३।२।१६६) इत्यूकः ॥ (२) ॥॥। द्वे 'यजनशीलस्य' ॥

यज्वा तु विधिनेष्टवान्॥ ८॥

येति ॥ यजते सा । 'सुयजोर्ड्डानिप्' (३।२।१०३) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'विधिवद्धोतुः' ॥ स गीर्पतीष्ट्या स्थपतिः

स इति ॥ स यज्वा वृहस्पतिसवनामकयागेनेष्टवान् सन् । स्थानम् स्थः । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इत्यत्र 'स्थः' इति योगविभागात् कः । घनर्थे (वा॰ ३।३।५८) वा । स्थः पतिः 'स्थपतिः कच्चिकन्यपि । जीवेष्टियाजके शिल्पि-भेदे ना सत्तमे त्रिष्ठु' (इति. मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ एकम् 'वृहस्पतियागकर्तुः'॥

सोमपीती तु सोमपः।

सिवित ॥ सोमस्य पीतम् । सोमपीतमस्यास्ति । इनिः (५१२११५) ।—'इष्टादिभ्यश्व' (५१२१८८) इतीनिः—इति मुकुटः ॥ ॥ स्वामी तु—पानं पीथम् । 'पातॄतुदिवचि-' (उ०२१०) इति थक् । 'धुमास्था-' (६१४१६६) इतीलम् । 'सोमपीथः'-इलाह् ॥ (१) ॥ ॥ सोमं पिवति । 'आतो-ऽनुप-' (३१२१३) इति कः ॥ ॥ ('सोमपाः' इति) दीर्घ-पाठे तु किप् (३१२१०६) ॥ (२) ॥ ॥ सर्वदायम् । दीक्षि-तस्तु तत्कालम् ॥ ॥ द्वे 'सोमयाजिनः' ॥

सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः ॥ ९॥

सिति ॥ सर्वस्वं दक्षिणा यत्र विश्वजिदादौ स येनेष्टः कृतः । सर्वं वेदयति । 'विद्रु लामे' (तु॰ उ॰ अ॰) । ण्य-न्तः । सर्वं विन्दति वा । असुन् (उ॰ ४।१८९) ॥ (१) ॥ ।। एकम् 'विश्वजिदादियज्ञस्य'॥

अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती

अन्विति ॥ अन्ववोचत् । 'उपेयिवान्-' (३।२।१०९) इति साधुः । 'अनूचानो विनीते स्यात्साङ्गवेदविचक्षणे' इति विश्वः ॥ (१)॥॥। शिक्षाद्यङ्गष्टकोपेते । प्रोच्यते । ल्युद् (३।३।११३) । प्रवचनो वेदस्तत्र । अधीतमनेन । 'इष्टादिभ्यश्व' (५।२।८८) इतीनिः । 'क्तस्येन्विषयस्य-' (वा०२।३।३६) इति सप्तमी॥॥॥ एकम् 'साङ्गवेदाध्येतुः'॥ गरोस्त यः।

लब्धानुज्ञः समावृत्तः

िग्वति ॥ गुरोः सकाशाल्रव्या प्राप्तानुज्ञा आज्ञा येन । समावर्तते स्म । 'गत्यर्था–' (३।४।७४) इति क्तः ॥ (१) ॥∗॥ 'गुरुकुळवासान्निवृत्तस्य' एकम् ॥

सुत्वा त्वभिषवे कृते ॥ १०॥

स्थिति ॥ मुतवान् 'मुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । 'मुयजोर्ड्डनिप्' (३।२।१०३) । तुक् (६।१।७१) ॥ (१)॥॥॥ अभिषवेऽवसृथस्नाने ॥॥॥ एकम् 'स्नातंकस्य' ॥

छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये

छिति॥ गुरुदोषाच्छादनं छत्रम् । तच्छीलमस्य । 'छत्रा-दिभ्यो णः' (४।४।६२)॥ (१) ॥ ॥ अन्ते समीपे वस्तुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । 'शयवासवा-सि-' (६।३।१८) इसळुक् । 'अन्तेवासी भवेच्छिण्ये च-ण्डाले प्रान्तगेऽपि च' इति विश्वः ॥ (२)॥ ॥ शिष्यते । 'शासु अनुशिष्टी' (अ० प० से०)। 'एतिस्तुशास्-' (३।९। १०९) इति क्यप्। 'शास इदङ्हलोः' (६।४।३४) 'शासिव-सि-' (८।३।६०) इति षः॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'शिष्यस्य'॥

शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः।

शायिति ॥ शिक्षामधीयते । 'तदधीते-' (४।२।५९)

इस्रण्। शिक्षाया इमे। तत्र भवा वा । यद्वा शिक्षां छ-भन्ते। 'शेषे' (४।२।९२) इस्रण् ॥ (१) ॥ ॥ प्रथम-कल्पः आद्यारम्भः प्रयोजनं येषां ते। 'प्रयोजनम्' (५।१-१०९) इति ठक् । यद्वा प्रथमकल्पमधीयते । 'विद्याल-क्षणकल्पान्ताच' (वा॰ ४।२।६०) इति ठक् । 'कल्पः शास्त्रे विधो न्याये' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'प्रथमारहृधवेदानाम्'॥

एकब्रह्मवताचारा मिथः सब्रह्मचारिणः॥ ११॥

एकति ॥ ब्रह्म वेदस्तद्ध्ययनव्रतमप्युपचाराद्वद्य । ए-कस्मिन् ब्रह्मणि व्रताचरणं येणां ते । मिथः परस्परम् ॥॥॥ समानं ब्रह्म चरन्ति । 'व्रते' (३१२।८०) इति णिनिः । 'चरणे ब्रह्मचारिणे' (६१३।८६) इति समानस्य सः ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'समानशास्त्राध्याष्येतृणाम्' ॥

सतीर्थास्त्वेकगुरवः

सेति ॥ समाने तीर्थे वसन्ति । 'समानतीर्थे वासी' (४।४।१००) इति यत् । 'तीर्थे ये' (६।३।८०) इति समानस्य सः ॥ (१) ॥॥ एको गुरुर्येषां ते ॥ (२) ॥॥ द्वे 'सहाध्यायिनाम्'॥

चितवानश्चिमशिचित्।

चीति ॥ अग्निमचैषीत् । 'चित्र् चयने' (खा॰ उ॰ अ॰) 'अम्रो चेः' (३।२।९१) इति क्रिप् । तुक् (६। १।७१) ॥ (१) ॥। एकम् 'अम्युपासकस्य'॥

पारम्पर्योपदेशे सादैतिहामितिहाव्ययम्॥ १२॥

पिति ॥ परम्परया आगतः । 'तत आगतः' (४।३।०४) इलण् । चतुर्वर्णादिलात् (५।१।१२४) ज्यन् । पारम्पर्यश्चा-साधुपदेशश्च । तिस्मन् ॥॥॥ 'अनन्तावसथेति ह-' (५।४।२३) इति उयः ॥ (१) ॥॥॥ इत्येवं ह किल ॥ (५) ॥॥॥ यत्तु मुकुटेनोक्तम्—'धूर्वे च पूर्वतराश्च' इति द्वैन्द्वे 'परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति' (५।२।१०) इति निर्देश्यात् परम्परादेशे टापि परम्परा । तदुक्तम् 'विनापि प्रत्ययं परम्पराशब्दो दश्यते' ( ) तिचिन्त्यम् । संनियोगिः शिष्टन्यायेन खप्रत्ययसंनियोग एव परम्परादेशविधानात् । परम्पराशब्दस्य लब्युत्पन्नलात् । तदुक्तम्—'अस्ति हि परम्पराशब्दार्थ्य लब्युत्पन्नलात् । तदुक्तम्—'अस्ति हि परम्पराशब्दार्थ्य (३।१।१३४) । श्वपचाजारभरावत् । प्रवोदराद्धिः (६।३।१०९) ॥॥॥ द्वे 'परंपरोपदेशस्य'॥

उपना नानमायं स्वात्

उपेति ॥ उपज्ञानम् । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इसङ् ॥ (१) ॥*॥ यथोपदेशं विना श्लोकनिर्माणे वाल्मी-केज्ञीनम् ॥*॥ एकम् 'आद्यज्ञानस्य'॥

ज्ञात्वारम्भ उपक्रमः।

स्रोति ॥ उप प्रथमं क्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (स्वा॰ प॰ से॰) । भावे घज् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेश-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'उपक्रमस्तूपधायां ज्ञात्वारम्भे च विकमे । चिकित्सायाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ यथा माने नन्दस्य प्रथमारम्भ उपक्रमः सः । एकं 'ज्ञात्वा प्रथमारम्भस्य'॥

यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः ऋतुः ॥ १३ ॥

येति ॥ इज्यते । अनेन वा । अत्र वा । 'यज देव-पूजादौ' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। 'यजयाच-' (३।३।९०) इति नङ् । 'यज्ञः स्यादात्मनि मखे नारायणहुताशयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ सूयते सोमोऽत्र । 'षुज् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यद्वा सूयतेऽत्र । अनेन वा। 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०)। अपू (३।३।५७)। घः (३।३।११८) वा । 'सवो यज्ञे च संधाने' इति मेदिनी ॥ (२) ॥ *॥ न ध्वरति । 'ध्वृ कौटिल्ये' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । अध्वानं राति वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति को वा । 'अध्वरः सावधाने स्याद्वस्मेदे क्रतौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ इज्यते । अनेन बा। अत्र वा। यजेर्घञ् (३।३।१९) ॥ (४) ॥*॥ सप्ति-इछन्दोभिरमिजिह्वाभिर्वा तन्यते । यद्वा तानि सप्त तन्यन्तेऽत्र 'सितनिगमि—' (उ॰ ११६९) इति तुन् ॥ (५) ॥*॥ मखन्ति देवा अत्र । अनेन वा । 'मख गतौ' (भ्वा० प० से॰) 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वान वृद्धिः । यद्वा 'क्वचिद्पवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते') इति घञ्विषयेऽपि 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (६) ॥*॥ करोति । कियते वा । 'कुञः कतः' (उ.१५०)। 'ऋतुर्यहे सुनौ पुंसि' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'यज्ञस्य'॥

पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः। एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः॥ १४॥

पेति ॥ पठनम् । पाठनम् वा । भावे घज् (३।३।१८) 'पाठश्च पठने ख्यातो विद्धपण्या तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ हवनम् । 'हु दानादनयोः' (जु० प० अ०) । 'अर्तिस्तुसुहुस्-' (उणा० १।१४०) इति मन् ॥ (१) ॥ ॥ अतिथीनामदृष्टपूर्वाणां षृहमागतानाम् । सपर्यणम् । 'सपर्प्पूजायाम्' । 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' (३।१।२७) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।९०३) । सपर्या पूजा ॥ (१) ॥ ॥ तृष्यिति । 'तृप्प्रीणने' (दि० प० अ०) । भावे ल्युद् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ ॥ । वलमम् । 'वल दाने' (संवरणे) (भ्वा० आ० से०) ।

१-- 'तृप्यति' इति तु प्रमादलिखितम् ॥

इन् (उ० ४।११८)। 'बल्रिवेंलोपहारयोः। करे चामरदण्डे च गृहदाहरारांशयोः। त्वक्संकोचे गन्धके च' इति हैमः॥ (१)॥॥॥ महान्तश्च ते यज्ञाश्च। ब्रह्मयज्ञ आदिर्थेषां तानि ब्रह्मयज्ञादीनि नामानि येषां ते ॥॥॥ मनुः—'अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बल्रिमोतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्'(३।७०) इति 'पाठादीनाम्' एकैकम्॥

समज्या परिषद्गोष्टी सभासमितिसंसदः। आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः॥१५॥

सेति ॥ समजन्यस्याम् । 'अज गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । 'क्यपि च' (वा॰ २।४।५६) इति वीभावो न ॥ (१) ॥ ।।। परितः सीदन्त्यस्याम् 'षद्दु विशरणादौ' (भ्वा॰, तु॰ प॰ अ॰)। संपदादि किप् (वा॰ ३।३।१०८)। 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) इति षत्वम् ॥ ॥ 'बाहुलकात्परेरन्यलोपे पर्षद्' च ॥ (२) ॥ ॥ गावोऽनेका वाचिस्तष्ठन्त्यस्याम् । घनर्थे कः (वा॰ ३।३।१०८)। 'अम्बाम्ब-'(८।३।९७) इति षत्वम्। गौरा-दिङीष् (४।१।४१) । 'गोष्टी सभासंलापयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ सह भान्त्यस्याम् । 'भा दीप्तां' (अ॰ प॰ अ॰)। भिदाद्यङ् (३।३।१०६)। 'समाना भान्त्यस्याम्' इति वा । 'समानस्य' (६।३।८४) इति योगविभागात् 'सभा-' (२।४।२३) इति निर्देशाद्वा समानस्य सः । 'सभा सामा-जिके गोष्ठयां यूतंमन्दिरयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ समयन्यस्याम् । 'इ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । किन् (३।३।९४)। सह विद्यमाना मिलितैर्वा मितिः प्रमाऽस्याम्, इति वा । 'समितिः संपराये स्यात्सभायां संगमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ संसीदन्सस्याम् । किप् (वा॰ ३।३।१०८) ॥ (६) ॥ ॥ आतिष्ठन्यस्याम् । अधिकरणे ह्युद् (३।३।११७) ॥ (७) ॥*॥ (८) ॥*॥ सीदन्यस्याम् । असुन् (उ॰ ४११८९) ॥ (९) ॥ ॥ नव 'सभायाः' ॥

प्राग्वंदाः प्राग्हविगेहात्

प्रेति ॥ प्राञ्चति । 'अञ्च गतिपूजनयोः' (भ्वा॰प॰से॰) । 'ऋतिग्-' (३।३।५९) इति किन् । प्राङ् वंशो गोत्रं स्थूणा वात्र ॥ (१) ॥॥॥ हविःशालायाः पूर्वभागे यजमानादीनां स्थिखर्थे गेहे प्राग्वंशशब्दो वर्तते ॥॥॥ एकम् 'प्राग्वं-शस्य'॥

सदस्या विधिद्शिनः।

सेति ॥ सदिस साधवः । 'तत्र साधः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ विधि द्रष्टुं शीलं येषां ते । 'सुपि-' (३।२। ७८) इति दशेणिनिः । न्यूनाधिकविचारका ऋत्विग्विशेषाः ॥*॥ एकम् 'सदस्यस्य' ॥

सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्च ते । स्रोति ॥ सभायां सीदन्ति । 'सत्सूद्विष-'(३।२।६१) इति किए॥ (१) ॥॥॥ सभां स्तृणिन्त । 'स्तृज् आच्छादने' (त्रया॰ प॰ से॰) ! 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥॥॥ सभायां साधवः । 'सभाया यः' (४।४।१०५) ॥ (३) ॥॥॥ समाजं समवयन्ति । 'समवायान्समवैति' (४।४।४३) इति ठक् । समाजं रक्षन्ति वा । 'रक्षति' (४।४।३३) इति ठक् ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'सम्येषु'॥

अध्वर्यद्वातृहोतारो यजुःसामर्थिवदः ऋमात्।

अध्वेति ॥ अध्वरमिच्छति । 'सुपः-' (३।१।८) इति क्यच् । 'कव्यध्वरपृतनस्य-' (७।४।३९) इति लोपः । 'क्याच्छन्दिसं' (३।२।९००) इत्युः । यद्वा न ध्वरति । 'ध्वृ कौटिल्ये' (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।२।९८०) इः ।—अपच्छादि—इति मुकुटश्विन्त्यः । गणाभावात् ॥ (१) ॥॥॥ उद् गायित साम । 'गै शब्दे' (भ्वा० प०अ०) । 'तृन्तृचौ शंसिक्ष-दादिभ्यः संज्ञायां चानिटौं' (उ०२।९४) ॥ (१) ॥॥॥ जुहोति। 'नप्तृनेष्टृत्वपृहोतृपोतृ-' (उ०२।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥॥॥ यजुश्व सामानि च ऋचश्च । 'चार्थे द्वन्द्वः' (२।२। २९) । समासान्तविधेरनित्यलात् 'ऋक्पूर्-' (५।४।०४) इत्यकारो न । यजुः सामचीं विदन्ति । 'सत्सृद्विष्-' (३।२। ६१) इति किप् । यजुर्विदध्वर्युः । सामविदुद्वाता । ऋग्विद्

आग्नीभ्राद्या धनैर्वार्या ऋत्विजो याजकाश्च ते ॥१७॥

आसीति॥ अमीनिन्धे। 'नि इन्धी दीप्तीं' (रु० आ० से०)। किए (३।२।०६)। नलोपः (६।४।२४)। अमीर-तिक्। अमीधः स्थानम्। 'अमीधः शरणे रण् मं च' (वा० ४।३।१२०)। आमीधं स्थानम्। तात्स्थ्यात्सोऽपि। 'स्फायिन' (उ० २।१३) इति रक्। नलोपः (६।४।२४)। अमीधः— इति मुकुटः। तन्न। स्फाय्यादिष्वन्धेरपाठात्। अस्मदुक्तप्रक्तियायाः सत्त्वाच। आमीध्र आद्यो येषां ब्रह्मोद्वातृहोत्रध्वर्युन्बाह्मणाच्छंसिअच्छावाकनेष्ट्रादीनां षोडशानाम्॥ (१)॥॥॥ धनेहेंतुभिः वरणे करणेवां व्रियन्ते। 'वृङ् संभक्ती' (क्या० आ० से०)। प्यत् (३।९।१२४)। क्यप् (३।९।१०९) तु वृच एव॥॥॥ ऋतौ यजति। 'ऋत्विग्न' (३।२।५९) इति साधुः॥ (२)॥॥॥ यजन्ति। ण्वुल् (३।९।१३३)। 'याजकस्तु गजे राज्ञो याज्ञिकेऽपि' इति मेदिनी॥ (३)॥॥॥ न्नीणि।—'वृताः कुर्वन्ति ये यज्ञमृत्विजो याजकाश्च ते' इति काद्यः—इति मते द्वे 'ऋत्विजाम्'॥

वेदिः परिष्कृता भूमिः

वेदिरिति ॥ विद्यते शोधनेन ज्ञायते, विचार्यते, प्राप्यते, वा । 'तृ पिषिरुहितृति-' (उ० ४।१९९) इतीन् । यद्वा वेद-यति, वेद्यते वा । 'विद निवासादी' चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'वेदिः स्थात्पण्डिते पुमान् । स्त्रियामङ्क- लिमुद्रायां स्यात् परिष्कृतभूतले' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥
परितः कृता संस्कृता । 'संपरिभ्याम्-' (६।१।१३७) इति
सुर्। 'परिनिवि-' (८।३।७०) इति पत्वम् ॥॥॥ एकम्
'यज्ञचेद्याः' ॥

समे स्थिष्डिलचत्वरे।

सेति ॥ स्थलन्यस्मिन् । 'ष्ठल स्थाने' (भ्वा०प०से०)। 'मिथिलाद्यश्व' (उ० १।५०) इति साधुः ॥ (१) ॥॥ च-तन्त्यस्मिन् । 'चते याचने' (भ्वा० उ० से०) 'कृवृशृच्छति-भ्यः ष्वरच्' (उ० २।१२१) 'चत्वरं स्थण्डिलेऽङ्गणे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'यागार्थं संस्कृतसूमेः' ॥—य-जार्थं परिष्कृताया अनिम्नोन्नताया यज्ञभूमेः—इति मुकुटः ॥ चपालो युपकटकः

चेति ॥ चपति । चध्यते वा । 'चप भक्षणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । 'सानसिवर्णसे–' (उ॰ ४।१०७) इति साधुः ॥ (१) ॥॥॥ यूपस्यात्रे कृतः कटकाकारः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'यूपकट-कस्य'॥

कुम्वा सुगहना वृतिः॥ १८॥

किति॥ कुम्ब्यते अनया, वा । 'कुवि आच्छादने' (भ्वा॰, चु॰ प॰ से॰)। 'चिन्तिपूजिकथि-' (३।३।१०७) इस्रङ्॥ (१)॥॥॥ सुगहना निविडा वृतिर्वेष्टनम् । एकम् 'निविडवेष्टनस्य'॥

युपायं तर्म

चिवति ॥ यूपस्यात्रम् ॥ (१) ॥*॥ तरित, मनिन् (३। २।०५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यूपाये' ॥

निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिईयोः।

नीति ॥ निर्मथ्यते । 'मन्थ विलोडने' (भ्वा०प०से०) । ण्यत् (३।१।१२४) निर्मन्थ्यं च तद्दारु च ॥॥॥ ऋच्छति । 'ऋ गतिप्रापणयोः' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तिसृध्यमि–' (उ० २।१०२) इत्यनिः । 'अर्राणविह्यमन्थे ना द्वयोर्निर्मन्थ्यदारुणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'अरणेः'॥

दक्षिणाञ्चिगीईपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः ॥ १९ ॥

देति ॥ दक्षिणोऽग्निः । 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' (२।१।५०) इति समासः । मुकुटस्तु—दक्षिणाया दिशोऽग्निः । 'सर्वना-म्रो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' (वा० ५।३।२८) । दक्षिणाग्निः— इसाह । तन्न । संज्ञात्वेन 'दिक्संख्ये—' इत्येतत्स्त्र्रत्रोदाहरण-त्वात् । तन्न च 'समानाधिकरणेन' इस्यधिकारात् ॥ (१) ॥॥॥ गृहपतिना संयुक्तः । 'गृहपतिना संयुक्ते व्यः' (४।४। ९०) ॥ (१) ॥॥॥ आहूयते प्रीणते प्रक्षिप्यते वा ह्विरत्र। 'कुस्वल्युटः-' (३।३।११३) इस्यधिकरणेऽनीयर् । यद्वा आह्वनमहिते । 'तदहिति' (५।१।६३) इति छः ॥ (१) ॥॥॥ कित्तिन्तु त्रयाणां द्वन्द्वः । पत्र्यते ॥ एकैकं 'अग्निविशेषस्य'॥

अग्नित्रयमिदं त्रेता

अग्नीति ॥ त्राणम् । त्राः सदा संधुक्षणम् । तामिता । यद्वा त्रायन्ते त्रा आहुतयः । ताभिरिता । त्रित्वमिता, इति वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'त्रेता युगेऽप्तित्रये च' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अग्नित्रयस्य'॥

प्रणीतः संस्कृतोऽनलः।

प्रेति ॥ प्रकर्षं नीतः । 'प्रणीत उपसंपन्ने कृते क्षिप्ते प्र-वेशिते । संस्कृतामौ च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'संस्कृताग्नेः' ॥

समृद्यः परिचाय्योपचाय्यावद्गौ प्रयोगिणः ॥ २०॥

सेति॥समुद्धते, समूद्धते, वा। 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। 'ऊह वितर्कें' (भ्वा॰ आ॰ से॰) वा॥ (१)॥॥॥ परिचीयते॥(२)॥ 'अमो परिचाय्योपचाय्यसमूद्धाः' (३।१।१३१) इति साधवः॥॥॥ प्रयोगोऽस्ति येवां ते। अमो प्रयोक्तव्या अभिनामानीत्यर्थः॥ 'त्रीण्यस्मो प्रयोगिणाम्'॥

यो गाईपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते। तस्मिन्नानाय्यः

य इति ॥ दक्षिणामित्वेन संस्क्रियते ॥ ॥ आनीयते 'आनाय्योऽनित्ये' (३।१।१२७) इति साधुः ॥ ॥ यस्तु आन् प्रवेश्यकुलयोनिः स 'आनेयः' ॥ ॥ एकम् 'दक्षिणामितः संस्कृतामेः' ॥

अथाद्यायी स्वाहा च हुतभूक्तिप्रया॥२१॥

अथेति ॥ अग्नेः स्त्री । 'वृषाकप्यमि-' (४।१।३७) इत्यै-र्हाष् च ॥ (१) ॥ ॥ ॥ ॥ अष्ठु आहूयन्ते देवा अनया । 'अन्ये-भ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । स्वाहास्त्यस्या वा । अर्श्वआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥ ॥ हुतभुजः प्रिया ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'अग्नेः प्रियायाम्' ॥

ऋक्सामिधेनी धाय्या च या स्यादिशसमिन्धने।

ऋगिति ॥ समिधामाधानी । 'समिधामाधाने षेण्यण्' (वा॰ ४।३।१२०) । वित्त्वात् (४।१।४१) डीष् । 'हैलः' (६।४।४९) इति यलोपः ॥ (१) ॥॥॥ धीयते पुष्यतेऽझिरन्या । 'पाय्यसांनाय्यनिकाय्यधाय्या—' (३।१।१२९) इति साधुः ॥ (२) ॥॥॥ अमेः समिन्धने समुद्दीपने या ऋक् तत्र ॥॥॥ द्वे 'समित्प्रक्षेपेण चित्रप्रज्ञवलने या ऋक् प्रयुज्यते तस्याः'॥
गायत्रीत्रमुखं छन्दः

गेति ॥ गायन्तं त्रायते । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति

१—सकलपुस्तकोपलब्धः 'यस्य ह्लः' (६।४।४९) इत्यस्यो-पन्यासः प्रामादिकः । तत्स्त्रस्यार्थधातुकाधिकारीयत्वात् । तसात् 'हलस्तद्धितस्य' (६।४!१५०) इत्यस्योपन्यासो योग्यः ॥ कः। गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा गानम् । गायः। घल् (३।३।१८) । युक् (७।३।३३) गायेन गानेन त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'सुपि' (३।२।४) इति योगवि-भागात् कः । मूलविभुजादित्वकल्पनमपार्थकम् । तस्याना-कारान्तार्थत्वात् 'गायत्री त्रिपदादेवीछन्दोभित्खदिरेषु च' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ षडक्षरपदा गायत्री । प्रमुखपदेन उष्णिगनुष्टुब्वृहतीपिक्कित्रिष्टुब्जगत्यतिजगतीशकरीलादि एका-क्षरग्रद्धा वोध्यम् ॥॥॥ चन्दते । 'चि आहादने दीप्तौ च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'चन्देरादेश्व छः' (उ॰ ४।२।१९) इलसुन् ॥ (१)॥॥॥ 'प्रथमप्रमुखे चोभे प्रधाने च प्रकीतिते' इ-लजयः॥॥॥ एकम् 'छन्दसाम्'॥

हव्यपाके चरुः पुमान् ॥ २२ ॥

हेति ॥ पच्यते । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । हव्यं च तत् पाकश्च । यद्वा भावे घञ् (३।३।१८)। पचनं पाकः । हव्यस्य पाकः । 'अनवस्नावितान्तरूष्मपाक ओदनश्वरः' इति याज्ञिकाः ॥ श। चर्यते भक्ष्यते । 'चर गतौ भक्षणे च' (भ्वा० प० से॰) । 'मृमृशीतृचरि-' (उ॰ १।७) इत्युः । मीमांसकैरपि त्रिवृचविधिकरणे ( ) अन्नपरत्वं चहशब्दस्याभ्युपगतम्। 'उगवादिभ्यो यत्' (५।१।२) इति सूत्रे कैयटस्तु(टार्थस्तु) 'स्थालीवाची चरुशब्दः तात्स्थ्यादोदने भाक्तः' इसाह। विश्वप्रकाशे तु 'चरुर्भाण्डे च हव्याने' इत्यनेकार्थतोक्ता। 'अय चरः पुमान्हव्यानभाण्डयोः' इति मेदिनी च । खामी तु-पक्षं होतव्यं चरुः । चर्यते रध्यते इति । स्थाल्यपि चरुः ह्रव्यस्य पाकोऽत्र—इ्साह । एतेन—केचित्तु 'पच्यतेऽत्रेति । 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घज् । 'पाकं व्युत्पद्य हव्यपाकस्था-ल्यादिरुच्यते । अन्यत्रौपचारिकः' इत्याहुः । तदसत् ।-इति मुकुटः प्रत्युक्तः । प्रयोगद्शनमपि सूपपादमनेकार्थकता-याम् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'चरोः'॥

आमिक्षा सा शृतों जो या क्षीरे स्याइधियोगतः।

आमीति॥ आमिष्यते। 'मिषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकात् सक्। यद्वा आ मक्षति। 'मक्ष रोषे संधाते च' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। पृषोद-रादिः॥ (१)॥॥॥ श्रते कथिते तप्ते च पयसि द्रष्ट्रो योजनात् या स्यात्। यत्तु—'आङ्पूर्वान्मिहेर्दार्घश्च' इति स उपधादीर्घत्वं च इति दीर्घमध्यं मुकुट आचल्यो तिचन्त्य-म्। उज्ज्वलदत्तादावदर्शनात्। एकम् 'आमिश्वायाः'॥

धवित्रं व्यजनं तद्यद्वितं सृगचर्मणा ॥ २३ ॥

भेति ॥ धूयतेऽनेन । 'धूज् कम्पने' (क्रया॰ उ॰ से॰)। 'धू विधूनने' (तु॰ प॰ से॰) वा । 'अर्तिळ्धूसू-' (३।२।

६—हव्यान्ने यथा—'हेमपात्रे कृतं दोर्स्यामाददानः पयश्चरुम्'। भाण्डे यथा—'उत्पलकान्तिकचरः (लः काञ्चनचरः) स्वारमनः पार्श्वदाहकः'—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ १८४) इतीत्रः ॥ ॥ धुवतेः कुटादित्वेन (१।२।१) ङित्त्वा-द्धणाभावादुविङ 'धुवित्रम्' इत्येके ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अग्नेः संधुक्षणायं मृगत्वचा रिचतस्य व्यजनस्य'॥ पृषदाज्यं सदध्याज्ये

प्रिति ॥ पर्षति, पृष्यते वा । 'पृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ॰ २।८४) इति साधुः । पृषच तदाज्यं च । यद्वा पृषद्भिः सहितमाज्यम् ॥ (१) ॥॥॥ दभा सहिते वृते । 'पृषातकं सदध्याज्ये पृषदाज्यं तदुच्यते' ॥॥॥। एकं 'दिधिमिश्रितवृतस्य'॥

परमान्नं तु पायसम्।

पेति ॥ परमं च तदत्तं च । 'सन्महत्—' (२।१।६१) इति समासः । यद्वा परमाणामुत्तमानामत्रम् ॥ (१) ॥ ॥ पयसि—संस्कृतम् । 'संस्कृतं भक्षाः' (४।२।१६) इत्यण् । पयसा इति तु मुकुटस्य प्रमादः । 'तत्रोद्धृतम्—' (४।२।१४) इत्यतः 'तत्र' इत्यतुवृत्तेः । 'पायसः श्रीवासे च पायसं परमात्रके' इति हैमः । 'पायसस्तु क्रीवपुसोः श्रीवासपरमान्त्रयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'श्रीरान्नस्य'॥

ह्व्यकव्ये दैवपैत्रे अन्ने

हेति ॥ हूयन्ते प्रीण्यन्ते देवा येन । हूयते प्रक्षिप्यते, वा । 'हु दानादनयोः' (जु॰ प॰ अ॰) । 'अचो यत्' (३। ११९७) ॥ (१) ॥ शा कूयते पितृभ्यः । 'कु शब्दे' (अ॰ प॰ अ॰) । 'अचो यत्' (३।१।९७) ।—'कवृ वर्णे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'पोरहुपधात्' (३।१।९८) इति यत्—इति मुकुटस्य प्रमादः । तस्य चित्ररूपपरस्य प्रकृतेऽन्वयासंभवात् । 'श्विता वर्णे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'णील वर्णे' (भ्वा॰ प॰ से॰) ईसादाविव वर्णस्य रूपार्थकलात् ॥ (१) ॥ ॥ देवानामिदम् । पितृणामिदम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'पित्र्ये' इति पाठे पितरो देवता यस्य । 'वाष्ट्रहु—' (४।२।३१) इति यत् । देवानं ह्व्यम् । पित्रनं कव्यम् । द्वे 'ह्व्यकव्ययोः' ॥

पात्रं सुवादिकम् ॥ २४ ॥

पेति ॥ पाति, पिबल्यनेन वा । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) ।—
'दादिभ्यः ष्ट्रन्'—इति मुकुटश्चिन्लः । तादशसूत्रादर्शनात् ।
'पात्रं तु भाजने योग्ये खुवादौ राजमित्रणि । तीरद्वयान्तरे
च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ स्रवित पृतादिकम् । 'सु
सवणे' (भ्वा० प० अ०) । 'सुवः कः' (उ० २।६१) ।—
'घवर्षे कः'—इति मुकुटश्चिन्लः । 'सुवः कः' इतिपदोक्तस्य
सलात् । आदिना चमसोल्द्खल्मुसलस्पयादि ॥

१—'पात्रामत्रे त्रिषु क्षीवं सुवादो राजमित्रणि । तीरद्वयान्तरे योग्ये' इति पाठः ॥

धुवोपभृज्जुहूर्ना तु स्रुवो भेदाः स्रुवः स्त्रियः।

भुवेति ॥ धुवति 'धुव स्थैर्ये' (तु० प० से०) । 'इगुप-थ-' (३।१।१३५) इति कः। यद्वा 'भ्रु स्थैर्ये' (तु० प० अ॰)। अच् (३१९।९३४)। कुटादिलात् (१।२।१) डिलम्। उवङ् (६।४।७७) । 'ध्रुवः शङ्को हरे विष्णो वटे चोत्तानपा-द्जे। वसुयोगभिदोः पुंति क्लीवं निश्चिततर्कयोः । स्त्री मूर्वाट्योः शालपण्यां गीतिसुरभेदयोस्त्रिषु । संतते शाश्वते च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ।।। उपविभर्ति । 'डु मृत्र्' (जु॰ उ॰ अ॰) किप् (३।२।७६) ॥ (१) ॥<।। जुहोति । 'द्युतिगमि-जुहोतीनां द्वे च' 'जुहोतेर्दीर्घश्व' (वा० ३।२।१७८) इति किप् दीर्घश्व ॥ (१) ॥ ॥ स्रवति । 'स्रु स्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । 'स्नुव कः' (उ० २।६१) । 'स्नुवः पुमान् । स्नुवो द्वयोहीं मपात्रे शहकी मूर्वयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'चिक् च' (उ॰ २।६२) इति स्रवतेश्विक्प्रलयः । सुक् चान्ता ॥ (१) ॥॥ एते च सुचो विशेषाः स्त्रियः स्त्री-लिङ्गाः । स्रुवस्तु पुंलिङ्गः । मुकुटस्तु—'अन्येभ्योऽपि द्दयते' (३।२।१७८) इति क्रिप्। दिशिग्रहणाद्विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थ-लात् । धातोश्रुगागमः — इति व्याख्यत् । तन्न । 'चिक् च' (उ॰ २।६२) इति सूत्रस्य जागरूकत्वात् । क्विवविधानाच । यदपि—'स्रुचः' इति बहुवचननिर्देशाद्वहुत्वम्—इति । तदपि न भेदापेक्षया सुचः षष्ठयन्तत्वात् । यदपि—धुवा-साहचर्याद्वयोः स्त्रीलमेव—इति । तद्पि न । 'स्नियः' <mark>इति विशेषविधेः सलात् । यथा 'स्रुवः' इति रूपभेदा</mark>त्वुंस्त्वे सिद्धे 'ना' इति पुंस्त्वविधिः । तथा 'स्त्रियः' इति स्त्रीलविधि-र्बोध्यः । नच—सुचो विधानाभावे पृष्टयानुवादः कथम् । 'चण्डांशोः पारिपार्श्वकाः', 'मुष्टया तु बद्धया' इत्यादिवदु-पपत्तेः । 'स्रियाः' इत्यस्य षष्टयन्तत्वकल्पनं व्यर्थम् ॥॥॥ कचित् 'सुवः' इति षष्टचन्तपाठः । सवति । 'किञ्वचिप्रच्छि-<mark>श्रिसुद्वपुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च' (उ० ६।५७) इति</mark> क्रिव्-दीर्घो । (सुः) ॥ ।।। 'यज्ञपात्राणां' पृथक् पृथक् ॥ उपाकृतः पशुरसौ योऽभिम्हय ऋतौ हतः॥ २५॥

उपेति ॥ उपाक्तियते स्म । 'क्रुज् हिंसायाम्' (स्ता॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)। 'क्रुपाक्रतोऽध्वरहते पशौ नोपद्धते त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥॥। अभितो म-न्त्रयित्वा। 'मत्रि ग्रप्तभाषणे' (चु॰ प॰ से॰)। क्त्वा (३।४।२१)। ल्यप् (७।१।३७)। हतो हन्तुमारच्धः ॥॥। एकं 'क्रतायभिमन्त्रितपशोः'॥

१—घ्रुवा वटपत्राकृतिः । उपभृचन्नाकृतिः । जुहूरर्भचन्द्राकृतिः
—इति मुकुटः ॥ २— 'किमर्थमिदमुच्यते । न 'किए च'
(३।२।७६) 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इत्येव सिद्धम् । 'क्रिव्विधरनु-पपदार्थः । अनुपपदार्थोऽयमारम्भः' इति भाष्यत एव क्रिव्विधानाङ्गीकारेण अकिचित्करमेतत् ॥

परम्पराकं रामनं प्रोक्षणं च वधार्थकम्।

पेति॥ अकनम्। आकः। परम्पराया आकम् । 'अक कुटिलायां गतीं' (भ्वा० प०से०)। भावे घल् (३।३।१८)। अखतेर्घत्र् वा। यद्वा 'परम्' अतिशयेऽत्र्ययम्। परं परः श्रेष्ठ आकोऽस्य। अस्माद्वा॥ (१)॥ ॥ 'शसु उपशमे' दि० प० से०)। भावे ल्युद (३।३।११५)। 'शमनं शान्तिवथयोः शक्तः। मनः श्राद्धदैवते' इति विश्वमेदिन्यो। 'शमनस्तु यमे प्रोक्तः। शमनं शान्तिहिंसयोः' इति हैमः ॥ ॥ 'शसनम्' इति स्वामी। 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। ल्युट् (३।३। ११५)॥ ॥ 'ससनम्' इल्लन्ये। 'पस स्वप्ने' (अ० प० से०)॥ (२)॥ ॥ प्रकृष्टसुक्षणम्। 'उक्ष सेचने' (भ्वा० प० से०)। ल्युट् (३।३।११५)। 'प्रोक्षणं सेकवधयोः' इति हैमः॥ (३)॥ ॥ वधो हिंसार्थाऽस्य ॥ ॥ त्रीणि 'यज्ञार्थ पराहननस्य'॥

वार्च्याळङ्गाः प्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिता हते ॥ २६॥

वेति ॥ प्रमीयते स्म । 'मीइ' (दि॰ आ० अ०) 'मीज्' (क्या॰ उ॰ अ०) वा हिंसायाम् । क्तः (३।२। १०२) । 'प्रमीतं वाच्यिलक्षं स्यात्प्रोक्षितेऽपि मृतेऽपि च' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥। उपसंपयते स्म । 'पद गतौ' (दि॰ आ० अ०) । कर्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'उपसंपन्नमुद्दिष्टं निहते च सुसंस्कृते' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥॥। प्रोक्ष्यते स्म । 'उक्ष सेचने' (भ्वा॰ प० से०) । क्तः (३।२।९०२) । 'प्रोक्षितं निहते सिक्ते' इति रमसः ॥ (३) ॥॥॥ जीणि 'यज्ञहत्तप्राोः' ॥

सांनाय्यं हविः

सामिति ॥ संनीयते । 'णीञ् प्राप्णे' (भ्वा० उ० अ०)। 'पाध्यसांनाष्य-' (३।१।१२९) इतिसाधुः ॥(१) ॥ ॥ ह्यते । 'अर्चिग्जचि-' (उ० २।१०८) इतीसिः ॥ (२) ॥ ॥ सांना-ध्यं हविर्विशेषः ॥ ॥ द्वे 'हविषः' ॥

अग्नौ तु हुतं त्रिषु वषर्कतम्।

अग्नाविति ॥ हुतं प्रक्षिप्तम् ॥ (१) ॥ ॥ 'वषट्' इति मन्त्रोपलक्षणम् । वषट्मन्त्रेण कृतं प्रक्षिप्तम् ॥ (२) ॥ ॥ हे 'हुतस्य' ॥

दीक्षान्तोऽवसृथो यज्ञः

दीति ॥ अवश्रियतेऽनेन । 'डुमृज्' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'भृज् भरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) वा । 'अवे मृजः' (उ॰ २। ३) इति कथन् ॥ (१) ॥ ॥ दीक्षाया अन्तः प्रधानकर्मस-माप्तौ कियमाणो यो यज्ञः इष्टिविशेषस्तस्य । एकम् 'अव-भृथस्नानस्य'॥

तत्कर्माईं तु यज्ञियम्॥ २७॥

तिषु तदिति ॥ तस्य यज्ञस्य क्रियामहीति । 'अर्हः' (३।२। १२) इसच् ॥ ॥ यज्ञमहीत । 'यज्ञात्विंग्भ्याम्—' (५।१।७१) इस्त्र 'तत्कमीहीत' इत्युपसंख्यानाद् घः॥ (१) ॥ ॥ एकं 'कतुक्रियासंपाद्नयोग्यद्विजद्रव्यादेः' 'त्रिषु' इति यिः शियान्वितम्॥

अथ कतुकमें एम्

अधिति ॥ कतुश्च यज्ञः कर्म च दानादि तदिष्टशब्दवाच्यम् । यजनम् । 'नपुंसके भावे कः' (३।३।११४)। 'इष्टं यागे च दाने च वाञ्छितेऽपि प्रयुज्यते' इत्यजयः । 'एकामिकर्म हवनं त्रेतायां यच हृयते । अन्तर्वेद्यां च यहानिमष्टं तदिभधीयते' ( ) इति मनुः । 'इष्ट-माशंसितेऽपि स्यात्पूजिते प्रेयसि त्रिष्ठ । सप्ततन्तौ पुमान् क्षीवे संस्कारे कतुकर्मणि' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥ एकम् 'इष्टकर्मणः'॥

पूर्त खातादिकमीण।

िविति ॥ खातं पुष्करिणीखननमादिर्यस्य देवालयारामा-दिनिर्माणस्य । खातादि च तत्कर्म च किया तस्मिन् । पूरण-म् । पूर्यन्ते स्म वा । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰) । भावे (३।३।११४) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'न ध्या-ख्या-' (८।२।५७) इति निष्ठानत्वं न । 'पुष्करिण्यः सभावा-पीदेवतायतनानि च । आरासाध्य विशेषेण पूर्तं कर्म विनिर्दि-शेत्' इति स्मृतिः । 'पूर्ते त्रिष्ठ पूरिते स्यात्क्षीवं खातादिक-मीणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'पूर्तकर्मणः' ॥

अमृतं विघसो यज्ञरोषमोजनरोषयोः ॥ २८ ॥

अमिति ॥ अमृतमिव । अमृतसाधनलात् । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात् पीयृषे सिल्ले गृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तिरिदेवयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ विशिष्टैरद्यते । 'अद मक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰) । 'उपसर्गेऽदः' (३।३।५९) इतप् । 'घनपोश्च' (२।४।३८) इति घस्तः ॥ (१) ॥ ॥ य गृत्यः शेषो होमावशिष्टाज्यपुरोडाशादिः । देविपन्नतिथिगुर्वादिभुक्तस्य शेषः । तयोः । 'यज्ञियशेषस्य' क्रमेणैकैकम् ॥

त्यागो विहायितं दानमुत्सर्जनविसर्जने । विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥ २९ ॥ प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः ।

स्येति ॥ स्यजनम् । 'स्यज हानौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । घम् (३।३।१८) । 'स्यागो दाने च वर्जने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ विहायनम् । हाको (जु॰ प॰ अ॰) ण्यन्ताद्भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (२) ॥ ॥ दत्तम् । दानः (जु॰ प॰ अ॰) भावे त्युद्द (३।३।११५) । 'दानं गजमदे स्यागे पालनच्छेदछिष्ठ दित्र विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ ॥ सजोः (तु॰ प॰ अ०) च त्युद्द (३।३।११५) ॥ (४) ॥ ॥ 'विसर्जनं परिस्यागे दाने संप्रेषणेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ ॥

विपूर्वात् 'श्रणु दाने' इति चुरादेश्व ॥ (६) ॥॥॥ वितरतेश्व ॥ ॥॥॥॥ (७) 'स्पृश्च संसर्शे' (तु॰ प॰ अ॰) । 'स्पर्शनो सारुते पुंसि दाने स्पर्शे नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ (८) ॥॥॥ 'पद गतौ' (दि॰ आ॰ अ॰)। ण्यन्तः । 'प्रतिपादनं तु दाने च प्रतिपत्तौ प्रवोधने' इति मेदिनी ॥ (९) ॥॥॥ 'दिश अति- सर्जने' (तु॰ उ॰ अ॰) ॥ (१॰) ॥॥॥ 'डुवप्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) ॥ (११) ॥॥॥ 'वृजी वर्जने' (अ॰ आ॰, रु॰ प॰, चु॰ उ॰ से॰) ॥ (१२) ॥॥॥ हिन्त दुरितमनया । 'हन्ते-रंह च' (उ॰ ४।६२) इत्यतिः । 'अंह तिस्त्यागरोगयोः' इति हैमः ॥ (१३) ॥॥॥ त्रयोदश 'दानस्य' ॥

मृतार्थं तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदैहिकम् ॥ ३० ॥

मिति ॥ मृतायेदम् । 'अर्थेन नित्यसमासः' (२।१।३६)।
तच तदहश्च । 'तस्याहः' इति वा । 'राजाहः-' (५।४।९१)
इति टच् । तदहे प्रेतदिने । देहादूर्धम् । अध्येदहः । राजदन्तादिः (२।२।३१) अध्वेदहे भवम् । अध्यात्मादिलात् (वा॰
४।३।६०) ठण् । अनुशतिकादिलात् (७।३।२०) उभयपदवृद्धिः ॥॥। केचिदुत्तरपदवृद्धिं नेच्छन्ति ॥ (१) ॥॥। प्रेतमुह्रिय मरणदिनमारभ्य सिपण्डीकरणपर्यन्तं प्रस्तृहं दीयमानस्य जलपिण्डादेरेकम् । 'तदहर्दानम्' इति पाठे तु समासान्तविधेरनिस्यलात्र टच् । 'औध्वदेहिकदानस्य' एकम् ॥

पितृदानं निवापः स्यात्

पीति ॥ पितृभ्यो दानम् ॥ (१) ॥ ॥ न्युप्यते, निवपनं वा 'डुवप्' (भ्वा ० उ० अ०) । कर्मणि (३।३।१९) भावे (३। ३।१८) वा घञ् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'सिपिण्डनादूर्ध्वं पिञ्ज- देशेन दानस्य' ॥

श्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः।

श्रेति ॥ श्रद्धात्रास्ति । 'प्रज्ञाश्रद्धा-' (५।२।१०१) इति णः ॥ (१) ॥ ॥ तेषां पितॄणां कर्म । शास्त्रविधानेन ॥ ॥ एकम् 'श्राद्धकर्मणः' ॥

अन्वाहार्थ मासिकः

अन्वेति ॥ अनु आ हियते । 'ह्रज् हरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। 'ऋहलोर्ण्येत्' (३।१।१२४)॥ (१)॥ ॥ मासे भव-म्। 'कालाट्टज्' (४।३।११)॥ (२)॥ भ॥ 'पिण्डान्वाहार्यकं आदं कुर्यान्मासानुमासिकम्' (३।१२२) इति मनुः ॥ द्वे 'मासिकस्य'॥

अंशोऽष्टमोऽहः कुतपोऽस्त्रियाम् ॥ ३१ ॥

अंश इति ॥ पश्चदशमुहूर्तात्मकस्य दिनस्याष्टमो भागः । कुत्सितं तपित । 'तप संतापे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'संज्ञाया-म्-' (३।२।४६) इति खच् 'अनव्ययस्य' (६।३।६६) इत्यनु- वृत्तेनं मुम् (६।३।६७) । यद्वा कुं भुवं तपित । आगमशास्त्र-स्यानिखलात्र मुम् । 'दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भा-स्करः । स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमक्षयम्' इति शा-

तातपः। 'कुतपोऽस्त्रियां दौहित्रे वाद्ये छागजकुम्बरुं। कुशे दिनस्पाष्टमांशे ना सूर्यें' 'कुंतपी पुनः । विट्सारिकायाम्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥ एकम् 'अह्नोऽप्टमभागस्य'॥ पर्येषणा परीष्टिश्चान्त्रेषणा च गवेषणा।

पेति ॥ 'इषेरिनच्छार्थस्य' (वा० ३।३।१०७) युच् 'परे-वां' (वा० ३।३।१०७) ॥ (१) ॥॥ पक्षे क्तिन् (३।३।९४)। 'परीष्टिः परिचर्यायां प्राकाम्येऽन्वेषणे स्त्रियाम्' इति मेदिनी॥ (२) ॥॥॥(३) ॥॥॥ गवेष मार्गणे' । चुरादिण्यन्ताद्युच् (३। ३।१०७) ॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'धर्माद्यन्वेषणस्य'॥

सनिस्त्वध्येषणा

सेति ॥ सनतम् । 'षणु दाने' (तु० उ० से०) । इन् (उ० ४।११८) ॥ (१) ॥ ॥ अध्येषणम् । इषेः प्राग्वद्युच् (वा० ३।३।१००) ॥ (२)॥ ॥ द्वे 'गुर्वाद्याराधनस्य'।—
गुर्वादेः प्रार्थनया कचिद्धें नियोजनस्य—इति स्वामी ॥

याच्ञाभिशस्तिर्याचनार्थना ॥ ३२॥

यति ॥ याचनम् । 'द्ध याचृ याच्ञायाम्' (भ्वा॰ड॰से॰। 'यजयाच-' (३१३१९०) इति नङ्॥(१)॥॥॥ अभिशंसनम् । 'शं सु स्तुतौ याचने च' (भ्वा॰ प॰ से॰) । क्तिन् (३१३१९४)। 'अभिशस्तिः पुनर्जाकापवादे प्रार्थितेऽपि च' इति हैमः॥॥॥ खामी तु—अभिषसनम् । 'षस खप्ने' (अ॰ प॰ से॰)। क्तिन् (३१३१९४)। सुपामादिलात् (८१३१९८) 'पूर्वेपदात्' (८१३१९०६) इति वा पलम् । (अभिषस्तिः)। इत्याचेवत्॥ (२)॥॥॥ याचेः चुरादि(खार्थिक)ण्यन्तात् 'ण्यास-' (३१३१००) इति युच्॥ (३)॥॥॥ एवम् 'अर्थ याच्ञायाम्' (चु॰ द॰ से॰)। युच् (३१३१००)॥ (४)॥॥॥ वत्वारि 'याचनस्य'॥

षट् तु त्रिषु

षेति ॥ आगन्तुपर्यन्ताः षट् ॥

अर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि।

अध्येति ॥ अर्घ्यायेदम् । 'पादार्घाभ्यां च' (५।३।२४) इति यत् । अर्घार्थे जले ॥ (१) ॥*॥ पादायेदम् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'अर्घ्यपाद्ययोः' ॥

क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि ॥३३॥

क्रेति ॥ अतिथय इदम् । 'अतिथेर्ज्यः' (५।५।२६) ॥ (१) ॥*॥ अतिथो साधु । 'पश्यतिथि–' (४।४।१०४) इति डन् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'आतिथ्यस्य' ॥

स्युरावेदाक आगन्तुरितिथिना गृहागते।

स्युरिति ॥ 'वेशो वेश्यागृहे गृहे' (इति मेदिनी) । अ-

वेशेष्ठाहे भवः । अध्यात्मादिलात् (वा० ४।३।६०) ठज् । 'नैक्यामीणमृतिथिं विप्रं सांगतिकं तथा' (म० ३।१०३) ॥ (१) ॥॥ आगच्छति । 'सितनिगमि–' (उ० १।६९) इति तुन् ॥ (२) ॥॥ अति । 'ऋतन्यिक्ति–' (उ० ४।२) इति तृन् ॥ (२) ॥॥ अति । 'ऋतन्यिक्ति–' (उ० ४।२) इति इथिन् । 'अध्वनीनोऽतिथिईत्यः' इति स्मृतिः । 'अतिथिः कुश्युत्रे स्यात्पुमानागन्तुकेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ । 'प्रा-धुणस्त्वतिथिईयोः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'गृहागतस्य'॥

पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः ॥ ३४॥

िचिति ॥ पूजनम् । 'पूज पूजायाम्' (चु॰ प॰ से॰) 'चिन्तिपूजि-' (३।३।१०५) इत्यङ् ॥ (१) ॥॥॥ नमस्कर-णम् । 'नमोवरिवस्-' (३।९।१९) इति क्यच् । 'अ प्रख्यत्' (३।३।१०२) इत्यकारः ॥ (२) ॥॥॥ चायनम् 'चायृ पूजानिशामनयोः' (म्वा॰ ड॰ से॰) । 'वायतेः किनि चिभावो वाच्यः' ( )॥ (३) ॥॥॥ कण्ड्वादौ 'सपर पूजायाम्' इति प्रक्यते । यक् (३।९।२७) । 'अ प्रख्यात्' (३।३।२०२) ॥ (४) ॥॥॥ 'अई पूजायाम्' (म्वा॰ प॰ से॰) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (५) ॥॥॥ 'अई पूजायाम्' चुरादिः । 'ण्यासश्चन्य-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (६) ॥॥॥ घट् 'पूजनस्य'॥

वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासना ।

विति ॥ वरिवसः करणम् । 'वरिवस' शब्दः पूजार्थः । 'नमोवरिवस्-' (३१९१९) इति कयच् । 'अ प्रत्ययात' (३१३१९०२) ॥ (१) ॥*॥ शुश्रूषणम् । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । सन्नन्तः । 'अ प्रत्ययात' (३१३१९०२) (२)॥*॥ परिचरणम् । '-परिचर्यापरिसर्या-' (वा॰ ३१३१९०१) इति परिचर्या निपालते । 'परिचर्यानुपसर्येष्टिः' इति मागुरिः ॥ (३)॥*॥ उपासनम् । 'आस उपवेशने' (अ॰ आ॰ से॰)। 'ण्यास-' (३१३१९०७) इति युच् ॥*॥ 'उपासनम्' इति पाठे ल्युट् (३१३१९५) । 'उपासनं' शराभ्यासेऽप्युपाल्तावासनेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४)॥*॥ चलारि 'सेवायाः' ॥

व्रज्याटाट्या पर्यटनम्

व्रति ॥ 'व्रज गती' (म्वा॰ प॰ से॰) । 'व्रजयजो:-'
(३।३।९८) इति भावे क्यप् ॥ (१) ॥ ॥ अटनम् । '—परिचर्यापरिसर्याम्गयाटाट्यानामुपसंख्यानम्' (वा॰ ३।३।
१०१) इत्यटाट्या निपातिता ॥ (२) ॥ ॥ त्युट् (३।३।
१९५) ॥ (३) ॥ ॥ 'अटा पर्यटनं भ्रमः' इति रत्नकोषादटापि ॥ ॥ त्रीणि 'अटनस्य' ॥

चर्या त्वीर्यापथस्थितिः ॥ ३५ ॥ चेति ॥ चरणम् । 'गदमदचरयमश्च-' (३।९।९००)

१—हैमविश्वसंवादप्राप्तप्रामाण्यमेदिनीयुक्तके 'कुणपी' इति पाठस्योपलम्भेन प्रकृतानुपयुक्तमिदम् ॥

इति यत् । यद्वा 'परिचर्या' इत्यत्र 'परि' इत्यसा विवक्षणात् 'चर्या' इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ईर्यते ज्ञायते । 'ईर गतौ' (अ॰ आ॰ से॰) । ण्यत् (३।१।१२४) । ईर्यायाः पन्थाः । 'ऋक्पूर्-' (५।४।७४) इत्यः । 'ईर्यापथे ध्यानाद्यपाये प-रिज्ञाजकादीनां स्थितः' एकम् ॥

उपस्पर्शस्त्वाचमनम्

उपेति ॥ उपस्पर्शनम् । 'स्पृश्च संस्पर्शे' (तु॰ प॰ अ॰)। घल् (३।३।१८) । यद्वा उपस्पृश्यन्ते वारीण्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घल् । 'उपस्पर्शः स्पर्शमात्रे लानाचमन्योरिप' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ 'चमु अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰) ल्युट् (३।३।११५) । आचम्यतेऽम्मोत्र । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) वा ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'आचमन्तस्य'॥

अथ मौनमभाषणम्।

अथेति ॥ मुनेः कर्म, भावो वा । 'इगन्ताच-' (५।१। १३१) इखण् ॥ (१) ॥ ॥ न भाषणम् । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मौनस्य'॥

आनुपूर्वी स्त्रियां वावृत्परिपाटी अनुक्रमः ॥ ३६ ॥ पर्यायश्च

आन्विति ॥ पूर्वं पूर्वम् । पूर्वानुक्रमेण वा । वीप्सायां योग्यतायां वाव्ययीमावः (२१९१६) । अनुपूर्वं भावः । 'वर्ण-दढादिभ्यः' (५१९१९२३) इति ष्यञ् । पिलात् (४१९१४१) छीष् । 'हलस्तद्धितस्य' (६१४१९५०) इति यलोपः । 'ल्लियां वा' इति पक्षे क्लीबता । (आनुपूर्व्यम्) ॥ (१) ॥॥ आन्वर्तनम् । अत्र वा । 'यनु वर्तने (भ्वा० आ० से०) । संप-दादि किप् (वा० ३१३१९०८) ॥ (२) ॥॥॥ परिपाटनम् । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) खार्थण्यन्तः । 'अच इः' (उ० १४१३९) । द्विवचनलात्र यण् ॥ (३) ॥॥॥ अनुक्रमणम् । 'कमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३१९८) । 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७१३१३४) इति न वृद्धः ॥ (४) ॥॥॥ पर्ययणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'परावनुपाल्यय इणः' (३१३१३८) इति घञ् । 'पर्यायः प्रकारेऽवसरे कमे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'कमस्य'॥

अतिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्ययः।

अतीति ॥ अतिकस्य पतनम् । 'पत्नु गतौ' (स्वा॰ प॰ से॰) । घत्र् (३।३।१८) ॥ (१) ॥॥ पर्ययणम् । 'इण्

गतौ' (अ॰ प॰ से॰)। 'एरच्' (३।३।५६)॥ (२)॥॥॥ उपगतस्यातिकम्यायनम्। 'एरच्' (३।३।५६)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'कमोल्लङ्गनस्य'॥

नियमो व्रतमस्त्री

नीति ॥ नियमनम् । 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यप् । 'नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चये वते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ वियते । 'वृज्' (स्वा॰ उ॰ से॰) 'वृड्' (नया॰ आ॰ से॰) वा । 'पृषिरिज्ञिभ्यां कित्' (उ॰ ३।१११) इत्यतच् वाहुलकाद्वृज्वृङ्भ्यामि । कित्त्वात्र गुणः। यद्वा व्रजन्त्यनेन स्वर्गम् । 'गोचरसंचर-' (३।३।१९९) इति घः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'व्रतमान्त्रस्य'॥

तचोपवासादि पुण्यकम्॥ ३७॥

तेति ॥ उपवास आदिर्थस्य कृच्छ्चान्द्रायणप्राजापत्य-नक्तभोजनादेः, तदुपवासादि व्रतम् । पुण्यमेव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'उपवासादेविंहित-व्रतस्य'॥

औपवस्तं तूपवासः

औपिति॥ उपवसनम्। 'वसु स्तम्मे' (दि॰ प॰ से॰)। भावे कः (३।३।११४)। अनेकार्थत्वादमोजने वृक्तिः । प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'औपवस्तम्' ॥ ॥ किचत् 'औपवस्त्रम्' इति पाठः। उपवसति । तृच् (३।१।१३३) उपवस्तुरिदं कर्म। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१)॥ ॥ ॥
उपवसनम्। 'वस निवासे' (भवा॰ प॰ अ॰) । घञ् (३।३।
१८)॥ ॥ भावे के (३।३।११४) 'उपोषितम्' ॥ ॥ ॥
उपोषणं तु 'उष दाहे' (भवा॰ प॰ से॰) इत्यस्य ॥ (२)॥ ॥ ॥ द्वे 'भोजनविरहस्य'॥

विवेकः पृथगातमता।

वीति ॥ विवेचनम् । 'विचिर् पृथग्भावे' (रु० उ० अ०)। घन् (३१३११८) । 'विवेकः स्याजलहोण्यां पृथग्मावविचारयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ पृथगातमा यस्य सः। तस्य भावः। तल् (५१९१९९) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'प्रकृतिपुरुषादिभेदज्ञानस्य'॥

स्याद्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनिद्धः

स्यादिति ॥ ब्रह्मणो वेदस्य तपसो वा वर्चः । 'ब्रह्मह-स्तिभ्यां वर्चसः' (५।४।७८) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ वृत्तं चा-चारः, अध्ययनं च गुरुमुखाद्वेदाक्षरप्रहणम् । तयोर्कद्विः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ब्रह्मवर्चसस्य'॥

अधाञ्जलिः॥ ३८॥

पाठे ब्रह्माञ्जलिः

अथेति ॥ ब्रह्मणोऽज्ञिलः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वेद्पाठ-काले कृतस्याञ्जलेः' ॥

१—'खपस्पृइयते खान्यत्र' इत्यि पाठः ॥ २—'कृदिका-रात्' (गण० ४।१।४५) इति ङीपि परिपाटी च । 'कृता लङ्काभर्तुवेदनपरिपाटीमु घटना' इति पूर्वप्रयोगः—इति मुकुटः ॥

पाठे विषुपो ब्रह्मविन्दवः।

पेति ॥ वेदपाठे मुखानिर्गतविन्दवः । ब्रह्मणो विन्दवः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मुखनिर्गतविन्दृनाम्' ॥

ध्यानयोगासने ब्रह्मासनम्

ध्येति ॥ ध्यानं प्रत्ययैकतानता च, योगश्चित्तवृत्तिनिरो-धश्च, तयोरासनम् । यद्वा ध्यानस्य योग उपायः । ध्यानमेव योगो वा । तस्यासनं स्वस्तिकसिद्धपद्यादि । ब्रह्मणः संविध्ध आसनम् ॥ (१) ॥॥ एकम् 'ब्रह्मासनस्य'॥

करपे विधिकमौ॥ ३९॥

केति॥ कल्पते । अनेन वा । 'कृपू सामध्यें' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३।९।९३३) । घम् (३।३।९८) वा । 'कल्पः शास्त्रे विधा न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥। वेधनम् । 'विध विधाने' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपधात्कत्' (उ॰ ४।९२०) इतीन् । यद्वा विधानम् । अनेन वा । धात्रः (जु॰ प॰ अ॰) । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२)। 'विधिन्ति नियतौ काले विधाने परमेष्टिनि' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ क्रमणम् । अनेन वा । घम् (३।३।९८,९९)। 'नोदात्तोप-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'कम्थानुकमे शक्तो कल्पे चाक्रमणेऽपि च' (इति मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ ब्रीणि 'विधानस्य'॥

मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पो

म्विति ॥ मुखमिव । 'शाखादिभ्यो यः' (५।३।१०३) । 'बीहिभिर्यजेत' इति यथा ॥ (१) ॥॥ एकम् 'आद्य-विधेः' ॥

अनुकल्पस्ततोऽधमः।

अन्विति ॥ अनु हीनः कृत्पः । प्रादिसमासः (वा० २। २।१८) ॥ (१) ॥॥ त्रीह्यभावे 'नीवारैः' इति यथा ॥॥॥ एकं 'गोणविधेः'॥

संस्कारपूर्व ब्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ॥ ४० ॥

समिति ॥ संस्कार उपनयनं पूर्वं यत्र तत् । श्रुतेर्यह-णम् । उपाक्तियतेऽनेन । त्युट् ॥ (१) ॥॥ एकं 'वेद्पा-ठारम्भविधिविदोषस्य'॥

समे तु पादग्रहणमिमचादनिमत्युभे।

सेति ॥ पादयोर्ग्रहणं स्पर्शः ॥ (१) ॥ ॥ अभिमुखीक-रणार्थं वादनम् । 'वद संदेशवचने' चुरादिः । ल्युट् (३।३। १९५) । आभिमुख्येन वाद्यते आशीः कार्यतेऽनेन इति वा । ण्यन्ताद्वदेः करणे ल्युट् (३।३।९१७) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'ना-मोचारणपूर्वकसंस्कृतप्रयोगेण नमस्कारस्य' ॥

भिक्षः परिवाट् कर्मन्दी पाराद्यपि मस्करी ॥४१॥ भीति ॥ भिक्षणशीलः -। 'भिक्ष याज्ञायाम्' (भ्वा०

आ॰ से॰) । 'सनाशंसिमक्ष उः' (३।२।१६८) ॥ (१) ॥ ॥ परिखज्य सर्वे त्रजति । 'त्रज गतौ' (भ्वा॰ प० से॰) । 'परी त्रजेः षः पदान्ते' (उ॰ २।५९) इति क्रिप दीर्घश्च पदान्तविषये षत्वं च । विण्-इति तु स्वा-मिनः प्रमादः । उणादौ विणोऽप्रकृतलात् ॥ (२) ॥ ॥ कर्म-न्देन प्रोक्तं भिक्षसूत्रमधीते । 'कर्मन्दकृशाश्वादिनिः' (४।३। १११) ॥ (३) ॥ ।। पराश्वरस्य गोत्रापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो यज्' (४।१।१०५) । पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षसूत्रमधीते । 'पाराशर्यशिलालिभ्याम्–' (४।३।११०) इति णिनिः ॥ (४) ॥ ।। सस्कनम् । 'मस्क गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुल-कादरः । मस्करो ज्ञानं गतिर्वास्यास्ति । 'मस्करमस्कारणो' (६।१।१५४) इति इनिः । यद्वा मस्करो वेणुरस्यास्ति । इनिः (पारा११५)। यद्वा मों कर्तुं कर्म निषेद्धं शीलमस्य । 'म-स्करमस्करिणौ-' (६।१।१५४) इति साधुः । यद्वा मुकुर इव गुद्धमन्तःकरणमस्यास्ति । प्राग्वनिपातः । यद्वा मङ्कते । 'मिक मण्डने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। वाहुलकादरः । आगमशास्त्र-स्यानित्यत्वात्र नुम् । मकरो निधिभेदोऽस्यास्ति । प्राग्वन्नि-पातः ॥ (५) ॥ ।। पश्च 'संन्यासिनः' ॥

तपस्वी तापसः पारिकाङ्की

तेति ॥ तपोऽस्यास्ति । 'तपःसहस्राभ्याम्' (५।२।१०२) इति विनिः । 'तपस्ति तापसे चानुकम्प्ये त्रिष्वथ योषिति । मांसिकाकहरोहिण्योः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ 'अण् च' (५।२।१०३) ॥ (२) ॥॥॥ परिकाह्वितुं शीलमस्य । 'काक्षि परिवर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'सुपि-' (३।२। ७८) इति णिनिः । पृषोदरादिः । यद्वा पारमत्रास्ति इनिः (५।२।१९५) । पारि ब्रह्मज्ञानं काङ्कृति ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'तपस्वनः' ॥

वाचंयमो मुनिः।

वेति ॥ वाचं यच्छिति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०)। 'वाचि यमो वते' (३।२।४०) इति खच्। 'वाचंय-मपुरंदरी च' (६।३।६९)॥ (१)॥ ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनेश्च' (उ० ४।१२३) इतीन् । 'मुनिः पुंसि वसिष्ठादी वङ्गसेनतरी जिने' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'मौनव्यतिनः'॥

तपःक्रेशसहो दान्तः

तेति ॥ तपसः क्लेशः । तं सहते । 'षह मर्षणे' (भ्वा॰

१—इदं तु 'मस्करिग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथं 'मस्करी परि-नाजकः' इति इनिनैतन्मत्वर्थायेन सिद्धम्, मस्करोऽस्यास्तीति मस्करी । न ने मस्करो यस्यास्तीति मस्करी परिनाजकः' इति भाष्यिवरोधादुपेक्ष्यम् ॥ २—इदमेन 'किं तर्हि । मा कृत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसी, इत्याह । अतो मस्करी परिनाजकः' इति भाष्यसंमतम् ॥ आ॰ अ॰) अच् (३।२।१३४)। तपःक्वेशस्य सहः॥ (१)॥॥॥ दाम्यति स्म। 'दमु उपशमे' (दि॰ प॰ अ॰)। 'ग-स्यर्था–' (३।४।७२) इति कः। 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट्। 'अनुनासिकस्य–' (६।४।१५) इति दीर्घः।—'वा दान्त–' (७।२।२७) इति साधुः इति स्वामिनः प्रमादः। तस्य णिजन्तात्कर्मक्तान्तविषयत्वात्। 'दान्तस्तु दमितेऽपि स्यात्तपःक्वेशसहे त्रिषु' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥ द्वे 'तपःक्वेशसहस्य'॥

वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥४२॥

वेति ॥ वर्णः स्तुतिरस्यास्ति । 'वर्णाद्रह्मचारिणि' (५।२। १३४) इतीनिः । 'वर्णो स्याहेसके चित्रकरेऽपि ब्रह्मचारिणि' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ ॥ ब्रह्म वेदाध्ययनव्रतं चरित । तच्छीलो वा 'व्रते' (३।२।८०) इति 'सुपि-' (३।२।७८) इति वा णिनिः ॥ (२) ॥ ॥ हे 'ब्रह्मचारिणः' ॥ व्रदेषयः सत्यवचसः

ऋषेति ॥ ऋषन्ति जानन्ति । 'ऋषी गतौ' (तु॰ प॰ से॰) । 'इगुपथात्कित्' (उ॰ ४।१२०) इतीन् । ऋषिर्वेदे विसिष्ठादौ दीधितौ च पुमानयम्' (इति मेदिनी) । स्त्रियां वा ङीष् (ग॰ ४।१।४५) ॥ (१) ॥*॥ सत्यं वचो येषाम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऋषिसामान्यस्य' ॥

स्नातकस्त्वाष्ठववती।

स्निति ॥ स्नाति स्म । 'ज्णा शोचे' (अ० प० अ०)। 'गल्यर्था–' (३१४१७२) इति क्तः । 'संझायां कन्' (५१३१७५)।–'स्नाताद्वेदसमाप्तो' (ग० ५१४१९९) इति कन्—इति मुकुटः। तन्न । उक्तवचनादर्शनात् ॥ (१) ॥ ॥ आ-प्रवते। 'प्रुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०)। पचाद्यच् (३१९१९३४)। आप्रवश्वासौ वती च ॥ भा 'आप्रुतव्रती' इति पाठे 'गल्यर्था–' (३१४१७२)इति क्तः। मुकुटस्तु–आप्रव आप्रुतं वा स्नानम् । तत्र वती निलस्नायी इलाह् ॥ (२)॥ ॥ दे 'समाप्तवेदवतस्याश्रमान्तरमगतस्य'॥

ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते ॥ ४३ ॥

ये इति ॥ इन्द्रियाणां प्रामः । निर्जित इन्द्रियप्रामो यैस्ते ॥ (१) ॥ ॥ यमनम् । 'यम उपरमे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। भावे क्तः (२।३।११४)। मलोपः (६।४।३७)। यतमुपरमणमस्ति नित्यं वा येषाम् । 'अतः' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (१)॥ ॥ यतन्ते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा॰ आ॰

१—रिषिव्यं अनादिश्च । 'विद्याविदग्धमतयो रिषयः प्रवृद्धाः' इति बालपण्डितजातकात् । ते च सप्तविधाः—'...महिंषदेव-रिष्नह्मापिपरमर्थयः । काण्डपिश्च श्वतिषिश्च.....कमावराः' इति रलकोषः—इति मुकुटः ॥ २—इदं तु यावादिगणे (५।४।२९) अस्योपलम्भादिकिचित्करम् ॥ से॰)। इन् (उ॰ ४।११८)।—'यमेस्तिक्' इति त्वपाणिनीयम्। 'यतिः स्त्री पाठविच्छेदे निकारयतिनोः पुर्मान्' (इति
मेदिनी)। अत्र पक्षे यमः किंच् (३।३। १७४) अपि सवचः॥ (३)॥॥। त्रीणि 'निर्जितसर्वेन्द्रियस्य'॥
यः स्थण्डिले वतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ।
स्थाण्डिलश्च

य इति ॥ स्थण्डिले शेते । 'वर्ते' (३।२।८०) इति इनिः॥ (१)॥॥॥ 'स्थण्डिलाच्छियतिर वर्ते' (४।२।१५) इलण्॥ (२)॥॥॥ द्वे 'अनास्तृतभूमिशयनव्यतिनः'॥ अथ विरजस्तमसः स्युद्धयातिगाः॥ ४४॥

अथिति ॥ रजस्तमोभ्यां विगताः । 'निरादयः-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः । विगते रजस्तमसी येभ्यः इति वा ॥ (१) ॥॥॥ द्वयमतिगच्छन्ति । 'अन्येष्विप-' (वा॰३।२।४८) इति उः॥ (२) ॥॥ द्वे 'निवृत्तरजस्त-मोगुणानाम्'॥

पवित्रः प्रयतः पूतः

पेति ॥ पवते । 'पूङ् पवने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । पुन्नाति । 'पूङ् पवने' (न्या॰ उ॰ से॰) वा । 'अशिजादिभ्य इत्रोत्रों' (उ॰ ४।१७३) । 'पवित्रं वर्षणे क्रशे । ताम्ने पय- सि च क्रीबं मेध्ये स्यादिभयेयवत' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ प्रयच्छति स्म । यमेरकर्मकत्वात्कर्तिरे क्तः (३।४।७२) । यद्वा प्रयत्ते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच (३।३।१३४) ॥ (२) ॥॥ पवते स्म । 'पूङ् पवने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'गल्यर्थो–' (३।४।७२) इति क्तः । 'पूर्तं त्रिषु पवित्रे च शटिते बहुलीकृते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ त्रीणि 'पवित्रस्य' ॥

पाषण्डाः सर्वेलिङ्गिनः ।

पिति॥ पापं सनोति। 'षणु दाने' (त॰ उ॰ से॰)। सनित। 'षण संभक्ती' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा। 'ञमन्ताइः' (उ॰ ११११४)। पृषोदरादिः (३१३११०९)। मूर्धन्यमध्यः ॥॥॥ कवर्गद्वितीयमध्यपाठे तु पाखण्डयति। 'खिड भेदने' (चु॰ प॰ से॰)। अच् (३११११३४)। 'पालनाच त्रयीध्यमः पाशब्देन निगद्यते। तं खण्डयन्ति ते यस्मात् पाखण्डास्तेन हेतुना'॥ (१)॥॥॥ सर्वाणि च तानि लिन्ज्ञानि, सर्वेषां लिङ्जानि वा' सर्वेलिङ्गानि सन्ति येषाम्। 'अतः' (५१२११५५) इतीनिः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'दुःशास्त्रवर्तिषु'॥ पालाशो दण्ड आषाढो वते

पेति ॥ आषाढी पूर्णिमा प्रयोजनमस्य । 'विशाखाषाढा-दण् मन्थदण्डयोः' (५।१।११०) इत्यण् । 'आषाढो व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते । स्त्री पूर्णिमायाम्' (इति मेदिनी) ॥

१ — श्वियाम् ॥ २ — क्तिन् (३।३।९४) इति पाठान्तरम् ॥

(१) ॥४॥ पलाशस्य विकारः । 'पलाशादिभ्यो वा' (४।३। १४१) इस्रज् ॥४॥ वर्ते ब्रह्मचर्ये ॥४॥ एकम् 'पालाश-दण्डस्य'॥

राम्भस्तु वैणवः ॥ ४५॥

रेति ॥ 'रम्भा कद्व्यप्सरसोनी वेणी वानरान्तरे' इति मेदिनी । रम्भस्य वेणोर्विकारः । प्राग्वदञ् (४।३।१४१) ॥ (१) ॥*॥ वत इत्येव । अन्यत्र वैणव एव ॥»॥ एकम् 'वैणवदण्डस्य' ॥

अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी

अस्त्रीति ॥ कस्य प्रजापतेर्जन्स वा मण्डः सारः । तं लाति न्मते वा । मितद्वादिः (वा॰ ३।२।१८०) मण्डनम् । 'मिडि भूषायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) ॥(१)॥॥ घञ् कुणति । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु॰ प॰ से॰) । 'ञमन्ताडुः' (उ॰ १।११४) । 'जानपद—' (४।१४२) इति डीष् । 'कुण्डमभ्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डली, जारात्पत्तिवत्रीसुते पुमान् । पिठरे तु न ना' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ सुतौयां तु जातिलक्षणो डीष् ॥॥ द्वे 'व्रतिनां जलपात्रस्य'॥

व्रतिनामासनं वृषी।

बेति ॥ ब्रुवन्तः सीदन्सस्याम् । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । वर्षति सुखं वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'इगुपध–' (२।१।१३५) इति दन्त्यान्ते कः । गौरादिः (४।१।४१) । मूर्थन्यान्तः ॥॥॥ 'अतसी वृसी मांसी' इस्रन्ते चन्द्रगोमि-दर्शनाइन्सान्तापि ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'ब्रह्मचर्याद्यास्तस्य'॥

अजिनं चर्म कृतिः स्त्री

अजीति ॥ अजित । अज्यते, वा । 'अज गतौं' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अजेरज च' (उ॰ २।४८) इतीनच् ॥ (१) ॥ शा चरति । चर्यते, वा । 'चर गतौं' (भ्वा॰ प॰ से॰) । मिनन् (उ॰ ४।१४५) । 'चर्मकृतौ च फलके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ शा कृत्यते । 'कृती छेदने' (तु॰ प॰ से॰) । किन् (३।३।९४) । 'कृत्तिश्चर्मलचोर्भूजें कृत्तिकायां द्वयं स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ शा त्रीणि 'मृगादें-श्चर्मणि'॥

मैक्षं भिक्षाकदम्बकम् ॥४६॥

भायिति ॥ भिक्ष्यते । 'भिक्ष याच्यायाम्' (भ्वा॰ आ॰

से॰)। 'गुरोश्व' (३।३।१०२) इत्यः । भिक्षाणां समूहः। 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८)॥ (१)॥॥॥ एकम् 'भिक्षा-द्रव्यस्य'॥

स्वाध्यायः स्याजीपः

स्वेति ॥ सु अतीव अण्वत्या अध्ययनम् । 'इङश्च' (३। ३।२१) इति घज् । स्वार्थमध्ययनं वा ॥ (१) ॥ ॥ जपनम् । 'जप मानसे च' (भ्वा० प० से०) । 'व्यधजपोः' (३।३।६१) इस्रप् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'वेदाध्ययनस्य' ॥

•सुत्याभिषवः सवनं च सा॥

स्विति ॥ सवनम् । 'षुज् अभिषवे' (स्वा० उ० से०) 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप्॥ (१)॥॥॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। 'उपसर्गात्-' (८।३।६५) इति षलम् । 'भवेदिभेषवः स्नाने मयसंधानयज्ञयोः' (इति मेविनी)॥ (२)॥॥॥ 'ल्युट्च' (३।३।११५)। 'सवनं त्वध्वरे स्नाने सोमनिर्दछनेऽपि च' (इति मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ 'सा' इति सुल्या॥॥॥ जीणि 'सोमळताकण्डनस्य'॥

सर्वेनसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वघमर्षणम् ॥ ४७ ॥

सेति ॥ सर्वाणि एनांसि मानसादिपापानि अपध्वंसियतुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । जप्यते । 'जपमानसे च' (म्वा॰ प॰ से॰) । 'पोरदुपधात्' (३।१।९८) इति यत् ॥॥॥ अधं मर्षति । 'मृषु सहने' (म्वा॰ प॰ से॰)। सहनमभिभवः । यद्वा मृष्यति । ल्युट् (३।३।११३) । स्त्रियां टिलात् (४।१।१५) डीष् ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'अधमर्ष-णस्य'॥

द्र्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक् ।

देति॥ दर्श असावास्यायां कियमाणत्वादुपचारा द्द्रीशब्देन याग उच्यते । 'पक्षान्तेष्ठौ दर्शने च दर्शः सूर्येन्दुसंगमे'। ('दर्शस्तु स्यादमावास्या यागभेदावलोकने' इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ पौर्णमास्यां भवः । 'संधिवेला यृतु -' (४।३।१६) इस्यण् । 'पौर्णमास्यः पुमान्यज्ञभेदे स्त्री पूर्णिमातिथौ' इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ पक्षान्तयोरमावास्यापौर्णमास्योः। पु-थग् भित्रौ । न तु पर्यायः 'दर्शपौर्णमासयोः' क्रमेणैके-कम्॥

शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः ॥ ४८ ॥ शिति ॥ यच्छति । अनेन वा । यमनं वा । पचायच् (३।

१— 'वाहुलकाद् घञ् । 'जापः' इति रक्षितः ॥ तेन 'शूद्रस्य मञ्जापं प्रत्मनिषकारात्' ( ) इत्यादिसिद्धिः— इति मुकुटः ॥ 'प्रजापो बाह्मण इव क्षत्रियोऽपि न लिप्यते पापैः' इति दमयन्तीक्षेषाच ॥ तद्वयाख्यायां चण्डपालश्च 'जपनं जापः' इत्यभिहितवान् ॥

र—इदं च प्रागिष 'अमृते जारजः कुण्डः' इत्येतद्वयाख्याः यामभिहितम् ॥ २— 'गण्डूषा मञ्जूषा वृषी' इति मूर्थन्यान्तेषु लिक्कारिका—इति मुकुटः ॥

919३४) 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इलप् वा । 'यमोऽन्यिलक्षो यमजे ना काके शमने शनौ । शरीरसाधनापेक्षनित्यकर्मणि संयमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ शरीरमात्रेण साध्यं यावजीवं कार्यं सत्यास्तेयाहिंसादि यत् तस्यैकम् 'नैत्यिककर्मणः'॥

नियमस्तु स यत्कर्मानित्यमागन्तुसाधनम्।

नीति ॥ यत् कर्म अनित्यं न तु यावजीवं कर्तव्यम्, आगन्तुभिः कादाचित्कैः कामनया समयविशेषादिभिः साध्यनैः साध्यमुपवासैन्नानजपादि । तत् । नियमः । प्राग्वत् । 'नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चये वृते' (इति मेदिनी) ॥१॥॥॥ एकम् 'नियमस्य'॥

उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोज्हे दक्षिणे करे ॥ ४९ ॥

उपेति ॥ प्रोद्धृते वहिष्कृते सित वै। सस्कन्धार्पितम् । यज्ञस्य सूत्रम् , यज्ञार्थं धृतं सूत्रं वा । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २।१।७८)॥ (२)॥ ॥ उपवीयते स्म । 'अज गिति- क्षेपणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अजेर्व्यघवपोः' (२।४।५६)। 'वी गत्यादिषु' (अ॰ प॰ अ॰) वा । क्तः (२।२।१०२)। यद्वा उपाजित स्म । उपवेति स्म वा । 'गत्यर्था–' (३।४। ७२) इति क्तः ॥ (१)॥ ॥ द्वे 'यज्ञोपवीतस्य'॥

प्राचीनावीतमन्यस्मिन्

प्रेति ॥ प्राचीनं प्रदक्षिणम् आवीयते सा । प्राग्वत् ॥ (१) ॥ ॥ अन्यस्मिन् वामकरे प्रोद्धते सति ॥ ॥ एकम् 'विपरीतधृतयज्ञोपवीतस्य' ॥

निवीतं कण्ठलम्बितम्।

नीति ॥ नि वीयते सा । प्राग्वत् । नि अधोभागे वीतं गमनमस्य वा । 'नि' इति प्रकृते 'रार्यधोभावविन्यासे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ कण्ठाल्लम्बतम् ॥ ॥ एकं 'कर-द्वयं बहिष्कृते सति ऋजुभावन स्थापितयज्ञस्-त्रस्य'॥ अङ्गुरुवये तीर्थं दैवम्

अङ्गिविति ॥ अङ्गलीनामग्रे । देवानामिदम् । 'तस्येदम्' (४१३११२०) इस्रण् । देवो देवतास्य 'सास्य देवता' (४१९१ २४) इस्रण् । 'देवाद्य (वस्यय) वनौ' (वा० ४१९१८५) इस्रज् वा ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'देवतीर्थस्य' ॥

१—तथा च पातकलस्त्रम् 'अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरि-ग्रहा यमाः' (२।३०) इति ॥ २—तथा च पातकलस्त्रम् शौच-संतोषत्यःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः' (२।३२) इति ॥ ३—तथा च गोभिलस्त्रम् 'दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सन्वेंऽसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्ववलम्बं भवतीत्येवं यज्ञोपवीती भवति' (१।२।२) इति ॥ ४—तथा च गोभिलस्त्रम् 'सन्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोवधाय दक्षिणेंऽसे प्रतिष्ठापयति सन्यं कक्षमन्ववलम्बं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति' (१।२।३) इति ॥

स्वल्पाङ्गल्योर्मूले कायम्॥ ५०॥

स्वेति ॥ खल्पाङ्कल्योः कनिष्ठिकयोरघोभागे । कः प्रजा-पतिर्देवतास्य । 'कस्येत' (४।२।२५) इत्यण् इदन्तादेशश्व ।– 'तस्येदम्' (४।२।१२०) इत्यण्—इति मुकुटश्विन्त्यः । 'कायः कदैवते मृतौं संघे लक्षस्वभावयोः । मनुष्यतीर्थे कायं स्यात' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'कायतीर्थस्य'॥

मध्येऽङ्गष्टाङ्ग्रत्योः पित्र्यम्

मेति ॥ अङ्गप्टतर्जन्योः । पितरो देवतास्य । 'वाय्वृतुपि-त्रुषसो यत्' (४।२।३१) ।—पितॄणामिदम् । पेत्रम् । 'तं-स्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्—इति मुकुटः ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'पितृतीर्थस्य'॥

मुले हाङ्गष्टस्य ब्राह्मम्।

मिवति ॥ 'हिः' अवधारणे । 'ब्रह्मा देवतास्य' 'सास्य देवता' (४।२।२४) इस्यण् 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४।७१) इति साधु ॥ (१) ॥॥ एकम् 'ब्राह्मतीर्थस्य' ॥

स्याद्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ॥ ५१ ॥

स्यादिति ॥ ब्रह्मणो भावः । 'भुवो भावे' (३।९।९०७) इति क्यप् ॥ (१) ॥॥। 'तस्य भावस्वतलो' (५।९।९९९)॥ (२) ॥॥॥ युनक्ति 'युजिर् योगे' (स० उ० अ०) । 'इगुप्ध-' (३।९।२३५) इति कः । युजेन सह । 'तेन सह-' (२।२।२८) इति बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सहस्य सः । यद्वा योजनम् । युक् संपदादि क्रिप् (वा० ३। ३।९०८) । सह युजां । सयुज्यस्य सयुजो वा भावः । ब्रा-ह्मणादिलात् (५।९।१२४) ष्यञ् ब्रह्मणः सायुज्यम् ॥ (३)॥॥ त्रीणि 'ब्रह्मभावस्य'॥

देवभूयादिकं तद्वत्

द्यिति ॥ देवस्य भावः । देवभूयमादिर्यस्य । 'देवत्व-म्,' 'देवसायुज्यम्' । तद्वत् ब्रह्मभूयादिवत् त्रिरूपी ॥

कुच्छ्रं सांतपनादिकम्।

किति ॥ कुन्तति । अनेन वा । 'कृती छेदने' (तु॰ प॰ से॰) । 'कृतेदछः कू च' (उ॰ २।२१) इति रक् छोऽन्तादेश-था । 'कृच्छूमाख्यातमाभीले पापसांतपनादिनोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ सम्यक्तपनमत्र । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । यद्वा संतपति । त्युट् (३।३।११३) । तस्येदं कर्म । अण् (४।३।१२०) । 'गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दिध सिर्पः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासथ कूच्छूं सांतपनं स्मृतम्' (मतुः ११।२१२) आदिना चान्द्रायणप्राजापत्यपराकादिग्रहः । एकम् 'प्राय-थ्रिक्तस्य' ॥

संन्यासवत्यनशने पुमान् प्रायः

सिनिते ॥ सम्यक् न्यासः आत्यन्तिकस्त्यागः । तद्युक्तेऽन-शनेऽभोजने । प्रकृष्टमयनम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६)। 'अय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। घञ् (३।३।१८)। 'प्रायो मरणानशने मृत्यो बाहुल्यतुल्ययोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ एकम् 'प्रायोपवेशस्य'॥ अथ वीरहा॥ ५२॥

नप्राग्निः

अर्थिति ॥ बीरोऽमिः । तं हन्ति । 'किप् च' (३।२। ७६) ॥ (१) ॥*॥ नष्टोऽमिर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रमा-दादिना यस्याग्निहोत्रिणोऽमिर्नप्रस्तस्य'॥ कहना लोभान्मिथ्येर्यापथकल्पना ।

किति ॥ कुहनम् । 'कुह विस्मापने' चुराबदन्तः । 'ण्या-सश्रन्थो युच्' (३।३।१०७) । 'कुहना प्रामजालं स्यात्' इति रत्नकोषः । 'कुहना दम्भचर्यायामीर्ष्यालो कुहनस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ मिथ्यातत्त्वे ईर्यापथस्याचारमे-दस्य कल्पना संपादना ॥॥॥ एकं 'दम्मेन कृतध्यानमौ-नादेः'। अर्थिल्सया मिथ्याधर्माश्रयणस्य वा ॥

वात्यः संस्कारहीनः स्यात् वेति ॥ शरीरायासजीवी व्याधादिर्वातः । स इव । 'शा-खादिभ्यो यः' (५।३।१०३) यद्वा वातमईति । 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६) ॥ (१) ॥*॥ संस्कारैर्गभीधानादिभिरूपनय-नादिभिर्वा हीनः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संस्कारहीनस्य ॥'

अस्वाध्यायो निराकृतिः ॥ ५३ ॥

अस्रोति॥ न खाध्यायो वेदाध्ययनमस्य ॥ (१) ॥॥॥ आकृतेरध्ययनचेष्ठाया निर्गतः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'वेदाध्यय-नरिहतस्य'।—चलार्येकार्थानि—इत्येके ॥ धर्मध्वजी लिङ्कवृत्तिः

भेति ॥ धर्मस्य ध्वजश्चिह्नम् । धर्मो ध्वज इव वा । धर्म-ध्वजोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥॥। लिङ्गमा-श्रमादिचिह्नधारणं वृत्तिर्जाविकाहेतुर्यस्य ॥ (२) ॥॥। द्वे भिक्षाद्यर्थे जटादिधारिणः'॥

अवकीणीं क्षतवतः।

अवेति ॥ अवकरणम् । 'कॄ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰)। 'कृज् हिंसायाम्' (क्रया॰ उ॰ से॰) वा । भावे क्तः (३।३। १९४)। अवकीर्णं विक्षिप्तं हिंसितं वा वृत्तमनेन । 'इष्टादि-भ्यश्व' (५।२।८८) इतीनिः॥ (१)॥॥। क्षतं खण्डितं व्रत-सस्य॥ (२)॥॥॥ द्वे 'खण्डितब्रह्मचर्यादेः'॥

सुते यसिन्नस्तमेति सुते यसिन्नुदेति च ॥ ५४ ॥ अंग्रुमानभिनिर्मुकाभ्युदितौ च यथाक्रमम् ।

स्विति ॥ अभि सर्वतः सायंतनेन कर्मणा निश्चयेन

मुक्तः अभि सर्व सायंतनं कर्म निश्चयेन मुक्तं येन वा ॥ (१)

॥ अभि सर्वत उद् अतिशयेन इतं गतं प्रातस्तनं कर्मास्मात् ॥ (१) ॥ ॥ एकैकम् 'अभिनिर्मुक्ताभ्युद्तियोः'॥

परिवेत्तानुजोऽनूढे उयेष्ठे दारपरिग्रहात् ॥ ५५ ॥

पेति ॥ परिविन्दति च्येष्ठं परिलज्य भार्या लभते।

'विद्धृ लाभे' (तु॰ उ॰ अ॰) । 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटो' (उ॰ २।९४) ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'ज्येष्ठे विवाहरहिते कृतदारपरिग्रहस्य कनिष्ठस्य'॥ परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान्

पेति ॥ परि वर्जनं बिन्दति लभते । किच् (३।३। १०४)॥ (१)॥॥॥ तस्य परिवेत्तुः । ज्यायान् ज्येष्टः॥॥॥ एकं 'परिवेत्तुज्येष्टभ्चातुः'॥

विवाहोपयमौ समौ।

तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् ॥ ५६ ॥

वीति ॥ विशिष्टं वहनम् । घज् (२।२।१८)॥ (१)॥ ॥ उपयमनम् । 'यमः समुपनिविषु च' (२।२।६२) इत्यप् ॥ (२)॥ ॥ चाद् घज् ॥ (५)॥ ॥ परिणयनम् । 'एरच्' (२।२।५६)॥ (३)॥ ॥ ॥ (उद्घाहस्तु विवाहवत्)॥ (४) पाणेः पीडनं यहणम् । 'कृद्योगा च' (वा॰ २।२।८) इति समासः ॥ (६)॥ ॥ षट् 'विवाहस्य'॥ व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम्।

दयेति ॥ व्यवायनम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०)। 'एरच्' (३।३।५६) 'अय गतौ' । घञ् (३।३।९८) वा । (भ्वा० आ० से०) वा ॥ (१) ॥॥॥ प्रामे भवः 'प्रामाद्य-खत्रो' (४।२।९४)। प्राम्याणां जनानां धर्मः ॥ (२)॥॥॥॥॥॥ सिथुनस्य कर्म । 'प्राणमृज्जाति—' (५।१।१२९) इल्पण् ॥ युवादिलात् (५।१।१३०) वाण् ॥ (३) ॥॥॥ नितरां धुवनं हस्तपादादिचालनमत्र ॥ (४)॥॥॥ रमणम्। 'नपुंसके भावे कः' (३।३।११४)। 'अनुदात्तोपदेश—' (६।४।३७) इति मलोपः ॥ (५)॥॥॥ पञ्च 'मेथुनस्य'॥

त्रीति ॥ त्रयाणां वर्गः समूहः ॥ (१) ॥ ॥ धर्मश्च का-मश्च अर्थश्च । तैः कृला ॥ ॥ एकम् 'त्रिवर्गस्य' ॥ चतुर्वर्गः समोक्षकः ॥ ५७ ॥

चेति ॥ चतुर्णा वर्गः ॥ (१) ॥*॥ मोक्षेण सहितैर्धर्म-कामार्थैः कुला । उपलक्षितो वा ॥*॥ एकम् 'चतुर्वर्गस्य'॥ सबलस्तैश्चतुर्भद्रम्

सेति ॥ वलेन सहितैर्धर्मादिभिः । चलारि भद्राणि श्रेष्टान्यत्र वृन्दे । यद्वा चलारि भद्राणि । 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' (२।१।५०) इति समासः । 'भद्रो वाच्यवच्छ्रेष्टसाधुनोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'चतुभद्रस्य' ॥

जन्याः स्निग्धा वरस्य ये।

जेति ॥ जनीं वधूं वहन्ति । 'संज्ञायां जन्या' (४।४। ८२) इति यदन्तो निपातितः ॥ (१) ॥ ॥ वरस्य जामातुर्ये क्षिग्धास्तत्पक्षा वयस्यादयः । 'जन्यो वरवधूज्ञातिष्रियभृत्य-हितेषु च' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ 'वरपक्षीयाणाम्' ॥

इति सद्याख्यामरकोशे ब्रह्मवर्गः॥

मुर्घाभिषिको राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट्।

म्चिति ॥ मूर्थन्यभिषिक्तः । राज्यदानसमये मूर्थन्यभि-षिच्यते । तत्प्रभवलात्सर्वोऽपि मूर्थाभिषिक्तः ॥ (१) ॥॥॥ राज्ञोऽपल्यम् । 'राजश्वज्ञुराद्यत्' (४।१।१३७) । 'ये चामा-वकर्मणोः' (६।४।१६८) इति प्रकृत्या । यद्वा राजति । 'राजृ दीप्तों' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । 'राजेरन्यः' (उ॰ ३।१००) ॥ (२) ॥॥॥ वाहुभ्यां जातः । 'पश्चम्यामजातो' (३।२।९८) इति डः । वाह्वोर्जातो वा । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । 'वाहुज्ञः क्षत्रिये कीरे स्वयंजातिलेऽपि च' इति विश्वमेदिन्या ॥ (३) ॥॥॥ क्षद्ति । 'क्षद संवरणे' सौत्रः । ष्ट्रम् (उ॰ ४।१५९) । क्षतात्रायते वा । प्रषोदरादिः (६।३। १०९) । क्षत्रस्यापल्यम् । 'क्षत्राद्धः' (४।१।१३८) ॥ (४) ॥॥॥ विशेषेण राजति । 'सत्स्वद्विप—' (३।२।६१) इति किप् ॥ (५) ॥॥॥ पश्च 'क्षित्र्वयस्य'॥

राज्ञि राट्टपार्थिवश्माभृत्रृपभूपमहीक्षितः ॥ १ ॥

रेति ॥ राजति । 'कनिन् युवृषि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् । 'राजा प्रभो च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ । यक्षे शके च पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ 'सत्सूद्वि-ष-' (३।१।६१) इति किप् ॥ (२) ॥ । 'पृथिव्या ईश्वरः'। 'सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणत्रो' इत्यनुवर्तमाने 'तस्येश्वरः' (५। १।४२) इलाज् । 'पार्थिवो नृपतौ भूमिविकारे पार्थिवोऽन्य-वत्' (इति विश्वः)। 'पार्थिवो रुपे। पार्थिवी स्यात्त सी-तायां पृथिव्या विकृतौ त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ।॥ क्मां विभर्ति । किप् (३।५।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥ ॥ 'श्माभुक' इति पाठे क्मां भुनक्ति पालयति । किप् (३।२। ७६) ॥ (४) ॥ ॥ तृन् । पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः॥ (५) ॥३॥ भुवं पाति ॥ (६) ॥ ॥ महीं क्षियति । 'क्षि निवासगत्योः' (तु॰ प० अ०) मह्यां क्षियति वा। 'क्षि क्षयैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०) । किप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥ (७) ॥३॥ सप्त 'राज्ञः'॥

राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्यादधीश्वरः।

रेति ॥ संलग्नोऽन्त एकदेशोऽस्याः । 'प्रादिम्यो धातु-जस्य-' (वा॰ २।२।२४) इति समासः । समन्तायाः खदे-शाव्यवहितभूमेरिमे राजानः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इ-त्यण् । प्रणता अशेषाः सामन्ताः खदेशानन्तरराजा यस्य ॥॥ अधिक ईश्वरः ॥ (१) ॥॥ एकं 'सर्वसंनिहितनु-प्रयशकारिणः' ॥

चक्रवर्ती सार्वभौमः

चेति ॥ चके भूमण्डले राजमण्डले वा वर्तितुं शीलमस्य। 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । 'चक्रं गणे चकवाके' इति विश्वः । यद्वा चक्रं सैन्यं वर्तियतुं सर्वभूमौ चालयितुं शीलमस्य । अवस्यं वा चकं वर्तयति । 'आवस्यका-' (३। ३।१७०) इति णिनिः ॥ (१) ॥ ॥ सर्वभूमेरीश्वरः । 'तस्ये-श्वरः' (५।१।४२) इत्यण् । अनुशतिकादिः (७।३।२०) । 'सार्वभौमस्तु दिङ्गागे सर्वपृथ्वीपताविष' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'समुद्रपर्यन्तभूमीश्वरस्य' ॥

नृपोऽन्यो मण्डलेभ्बरः॥२॥

त्रिति ॥ मण्डलस्य भूम्येकदेशस्य ईश्वरः । 'स्यान्मण्ड-लं द्वादशराजके च देशे च विम्ये च कदम्यके च' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ।। एकम् 'माण्डलिकस्य' ॥

येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः। शास्ति यश्चात्रया राज्ञः स सम्राह

येनेति ॥ सम्यग् राजति । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति किप्। 'मो राजि समः कौ' (८।३।२५) ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'सार्वभौमिविद्योषस्य'॥ केचित्तु पृथक् त्रीणि नामान्याहुः । राजसूयकर्ता सम्राट्। द्वादशराजमण्डलस्येश्वरोऽपि सम्राट्। सर्वनृपतीनां शासकोऽपि सम्राट्॥

अथ राजकम् ॥ ३॥

राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात्।

अथेति ॥ राज्ञां समूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्रोरञ्च-' (४।२।३९) इति बुज् ॥ (१) ॥॥ राजन्यानां समूहः । प्राग्वत् ॥ (१) ॥॥ एकैकम् 'राजसमूहस्य'॥

मन्त्री धीसचिवोऽमायः

मेति ॥ मन्त्रो ग्रप्तभाषणमस्यास्ति । 'अतः-' (५।२। ११५) इतीनिः । यद्वावश्यं मन्त्रयते । 'मत्रि ग्रुप्तभाषणे' (चु० आ० से०) । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णिनिः॥ (१) ॥॥॥ धिया धियां वा सचिवः सहायः । धीप्रधानः सचिवो वा ॥ (१) ॥॥॥ अमा सह समीपे वा भवः । 'अव्ययात्त्यप्' (४।२।१०४) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'मन्त्रिणः' ॥

अन्ये कर्मसचिवास्ततः॥४॥

अन्य इति ॥ ततो धीसचिवादन्ये । कर्मसु सचिवाः सहायाः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'सहायकारिणाम्' ॥

महामात्राः प्रधानानि

मेति ॥ 'मात्रा कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छदे। (अक्षरावयवे खल्पे हीवं कार्त्स्यें प्रवासणे)' (इति मेदिनी)। महती मात्रा येषां ते। 'महामात्रः समृद्धे चामात्ये हित्ति-पकािष्वे' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ शा प्रकर्षेण धीयन्ते। 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' (जु॰ प॰ अ॰)। 'कृत्यल्युटः' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युद्र। 'प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि। प्रज्ञायामिष च क्रीवमेकत्वे तृत्तमे सदा' (इति मेदिनी) इति क्रीवत्यम् । पुंलिङ्गोऽपि। 'महामात्रः

प्रधानः स्यात्' इति पुंस्काण्डे वोपालितात् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'प्रधानस्य' । त्रीणि कर्मसहायानाम्—इत्येके ॥

पुरोधास्तु पुरोहितः।

िचिति ॥ पुरोऽमे वीयते । 'पुरित च' (उ॰ ४।२।३१) इति थाबोऽितः ॥ (१) ॥॥॥ पुरो धीयते स्म । कः (३।२। १०२) । 'द्यातेिर्हिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'धर्मा-

ध्यक्षस्य'॥ द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राड्विवाकाक्षद्रशेकौ ॥ ५॥

द्रेति ॥ ऋणादानादीन्यष्टादश विवादस्थानानि व्यवहाराः । तेषां द्रष्टरि निर्णतरि । प्रच्छनम् । 'किञ्चियप्र-चिछश्री–' (उ॰ २।२७) इत्युणादिसूत्रेण किञ्दीयों संप्रसार-णामावश्च । विवचनम् घन् (३।३।१८)। प्राट् च विवा-कश्च । प्राङ्खिताको प्रश्नविवेकावस्य स्तः । अर्शकाद्यच् (५।२। १२७)। प्रश्नविचारयोः कुशल इत्यर्थः । 'विवादानुगतं पृष्ट्वा पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ प्राङ्किवाकस्ततः स्पृतः ( )॥ (१) ॥॥॥ 'अक्षः कर्षे तुषे चके शकटव्यवहारयोः' इति विश्वः । पश्यति । ज्युल् (३।१। १३३)। अक्षाणां व्यवहाराणां दर्शकः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'व्यवहाराणां द्रष्टरि'॥

प्रतीहारो द्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शकाः।

भेति ॥ प्रतिहरणम् । धञ् (३।३।१८)। 'उपसर्गस्य घञि-' (६।२।१२२) इति वा दीर्घः । प्रतीहारो जनवारणमस्त्यस्य । अर्श्वआद्यच् (५।२।१२७) । मुकुटस्तु-प्रतिराभिमुख्ये । रा-<mark>ज्ञोऽभिमुखं जनान् प्रतिहरति वहिः प्रापयति। 'ज्वलितिकसन्ते-</mark> भ्यो णः' (३१९१९४०)—इति व्याख्यत्। तन्न । ह्ञो ज्व-लादावपाठात् । ज्वलादेराकृतिगणत्वाभावाच । 'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ ॥ द्वारं पालयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥ ॥ द्वारि तिष्ठति । 'सुपि-' (३।३।४) इति कः ॥ (३) ॥ ॥ द्वारि तिष्ठति स्म । 'गत्यर्थाकर्मक–' (३।४।७२) इति कः । 'द्वाःस्थितः, दर्शकः' इति व्यस्तं ('द्वाःस्थितो वेत्रधारकः' इति त्रिकाण्डरोषः) । 'स्या-हुर्शको दुर्शयिता प्रतीहारोऽपि दुर्शकः' इति रुद्रः । (द्वाः-स्थितस्य दर्शकः इति) समस्तं नाम (इस्यन्ये) । 'द्वारपो द्धाःस्थितादर्शीं' इति रमसः ॥ (४) ॥ ॥ (५) ॥ ॥ पच 'द्वारपालस्य'॥

रक्षिवगस्त्वनीकस्थः

रेति ॥ अवस्यं रक्षन्ति। 'रक्ष पालने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'आवस्यका-' (३।३।१७०) इति णिनिः। रक्षिणां वर्गः॥ (१)॥॥ अनीकेन, अनीके वा तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः। 'अनीकस्थो रणगते हस्तिशिक्षांविच-

क्षणे । राजरिक्षणि चिह्ने च वीरमर्दनकेऽपि च ' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'रक्षकगणस्य' ॥

अथाध्यक्षाधिकृतौ समौ॥ ६॥

अथेति ॥ अधिगतोऽक्षं व्यवहारम् । 'अलादयः-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः । यद्वा अध्यक्षति । 'अक्ष्र्व्याप्तो' (म्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । 'अध्य- स्रोऽधिकृते प्रोक्तः प्रलक्षे लिभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ शा अधि अधिकमुपरि वा कियते स्म । क्तः (३।२। १०२) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'व्यापारितस्य' ॥

स्थयुकोऽधिकृतो यामे

स्थेति ॥ स्थातुं शीलमस्य । 'ल्पपतपदस्था-' (३।२। १५४) इत्युकञ् ॥ (१) ॥॥ एकम् 'एकग्रामाधि-कृतस्य'॥

गोपो श्रामेषु भूरिषु।

गविति ॥ गोपायति । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०) 'आयादय आर्धधातुके वा' (३।१।३१) । अच् (३।१।११) । अच् (३।१।११) । 'गोपो गोपालके गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपताविष । ब्रामौधाविकृते पुंति शारिवाख्यौपधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ एकं 'बहुब्रामाधिकृतस्य'॥

भौरिकः कनकाध्यक्षः

भाविति ॥ भूरिणि सुवर्णे नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक् ॥ (१) ॥॥॥ कनकस्याध्यक्षः ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'सुवर्णाधिकृतस्य'॥

रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किकः ॥ ७॥

रूप्येति ॥ 'रूप्यः स्थात्सुन्दरे त्रिष्ठ । आहतस्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्'(इति मेदिनी) । रूपस्याध्यक्षः ॥ (१) ॥॥ निष्के हेम्रि नियुक्तः प्राग्वत् । 'टङ्कपतिर्नेष्किको रजताध्यक्षः' इति रमसः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'टङ्ककादि-शालायां नियुक्तस्य'॥

अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्याद्न्तर्वेशिको जनः ।

अन्तेति ॥ अन्तर् अभ्यन्तरो वंशो ग्रहम् । अन्तर्वशे नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक् । संज्ञा-पूर्वकलान्न वृद्धिः । यद्वा अन्तर्वशोऽस्यास्ति । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'अन्तःपुराधिकृतस्य जनस्य'॥

सौविद्ह्याः कञ्चकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते ॥८॥

साविति ॥ सुष्ठु विदन्तं विद्वांसमिष लान्ति वशवर्तिनं कुर्वन्ति । सुविद्षाः स्त्रियः । तासाभिमे रक्षकाः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥(१) ॥*॥ 'कञ्चकश्चोलकोऽस्त्येषाम्' । इनिः (५।२।११५) । 'कञ्चकी जोङ्गकतरौ महल्ले पन्नगे विटे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ तिष्ठन्तयेषु पुरुषाः । 'घन्रर्थे

कः' (वा॰ ३।३।५८)। स्थानां दाराणां पतयः पालकाः स्थपतय एव। चतुर्वणीदिलात् (वा॰ ५।१।१२४) स्वार्थे व्यञ् ।'स्थपतिः कच्चिक्तन्यिं (इति मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ स्विदिन्ति। 'इगुपथ—' (३।१।१३५) इति कः । स्विदा एव। प्रज्ञादिलात् (५।४।३८) स्वार्थेऽण्। यद्वा स्वेदनम्। संपदादि क्रिप् (वा॰ ३।३।१०८)। स्विद् स्ज्ञानमस्त्येषाम्। ज्योत्स्नादिलात् (वा॰ ५।२।१०३) अण्। यद्वा स्विदश्चतुराः स्त्रियस्तासामिमे रक्षकाः। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'राज्ञां रुयगारे वही रक्षाधिक्तस्य'॥ शण्डो वर्षवरस्तुरुयौ

श्रोति ॥ शाम्यति शिश्राभावात् । 'शमु उपशमे' (दि॰ प॰ से॰) । 'शमेर्डः' (उ॰ ११९) । 'शण्ढः क्षीवस्तु कञ्चकी' इति (ताळव्यादौ) रभसः । 'शण्ढः स्थात्पुंसि गोपतौ । आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृताविषि' (इति मेदिनी) । ('शण्ढपण्ढौ तु सौविदौ । वन्ध्यपुंसीद्वरे क्षीवे' इति हैमः) ॥ (१) ॥॥ वृणोति । 'वृष् वरणे' (स्वा॰ उ॰ से॰) । वरति । 'वर आवरणे' ( ) वा । अच् (३।१।१३४)। वर्षस्य रेतःपातस्य वरः । 'ये त्वल्पसत्त्वाः प्रथमाः क्षीवाश्व स्त्रीस्थाविनः । जात्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः' ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'अत्यन्तान्तमेहळ्ळकानाम्' ॥ स्वकार्थ्यनजीविनः ।

सेविति॥ सेवते। 'सेवृ सेवने' (म्वा॰ आ॰ से॰)।
ण्वुल् (३१११३३)। 'सेवकस्तु प्रसेवे ना वाच्यिलङ्गोऽनुजीविनि' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ अर्थोऽसंनिहितोऽस्यास्ति।
'अर्थाचासंनिहिते' (५१२।) इतीनिः। 'अर्थी पुमान्याचके स्यात्सेवके च विवादिनि' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥
अनुजीवितुं शीलः। 'सुपि–' (३१२१७८) इति णिनिः॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'सेवकस्य'॥

विषयानन्तरो राजा शत्रुः

वीति ॥ शातयति 'शदू शातने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)।
ण्यन्तः । 'श्वातिभ्यां कुन्' (उ॰ ४।१०४)। 'बहुलमन्यत्रापि' () इति णिछक् ।—शदेः 'जञ्वादयश्व'
(उ॰ ४।१०२) इति रुः हस्यश्व—इति मुकुटः । तन्न । उक्तरीसा निर्वाहात् ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'स्वदेशाव्यवहितदेशस्य राज्ञः' ॥

मित्रमतः परम्॥९॥

मीति ॥ मेद्यति । 'त्रिमिदा स्नेहने' (दि० प० से०) 'अ-मिचिमिदिशसिभ्यः कः' (उ० ४।१६४) ।—ष्ट्रन् (उ० ४। १५९)—इति मुकुटः । तन्न । गुणप्रसङ्गात् । सूत्रस्य सत्त्वा-च । 'मित्रं सुहृदि न द्वयोः । सूर्ये पुंति स्त्रियां गन्धद्रव्ये दैत्यान्तरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥। अतः शत्रोः ॥॥। एकम् 'मित्रस्य'॥ उटासीनः परतरः

विति ॥ अतिशयितः परः परतरः । उदास्ते । 'आस उपवेशने' (अ॰ आ॰ से॰)। लटः शानच् (३।२।१२४)। 'ईदासः' (७।२।८३) इति ईलम् ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'शत्रुमि-त्राभ्यां परस्य राज्ञः'॥

पार्षिणग्राहस्तु पृष्ठतः।

पेति ॥ पार्षिण पश्चात्पदं गृह्णाति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)।
'सैन्यपृष्ठे पुमान् पार्षिणः पश्चात्पदिजगीषयोः' इति विश्वः ॥
(१) ॥ ॥ एकं 'जिगीषोः पृष्ठभागस्थितस्य राज्ञः' ॥
रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्हृदः ॥ १० ॥
द्विद्विपश्चाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः ॥
अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः ॥ ११ ॥

रीति ॥ रपति दोषम् । 'रप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प॰ से०<mark>) । 'रपेरिचोपधायाः' (उ० १।२६) इति कुः ॥</mark>(१)॥**∗॥** वीरस्य कर्म भावो वा । युवादिलात् (५।१।१३०) '-वैरभैथुंनि-कयोः' (४।३।१२५) इति निर्देशाद्वाऽण् । वैरमस्यास्ति । इनिः (पारा११५) ॥ (२) ॥ ॥ सपत्नीव । 'व्यन् सपत्ने' (४।१। १४५) इति निर्देशादकारः ॥ (३) ॥ ॥ इयर्ति विरोधम् । 'ऋ गतौ' (जु॰ प॰ अ॰) । 'अचै इः' (उ॰ ४।११९) ॥ (४) ॥*॥ द्वेष्टि 'द्विष अप्रीतौं' (अ॰ उ॰ अ॰) 'द्विषोऽमित्रे' (३।२।१३१) इति शतु ॥ (५) ॥०॥ द्वेषशीलः । 'क्रुधमण्डा-र्थेम्यथ' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (६) ॥ ॥ बुद्धं हृदयम-स्य । 'सुहदुईदी मित्रामित्रयोः' (५।४।१५०) इति साधुः ॥ (७) ॥ । द्वेष्टि । किप् (३।२।६१) ॥ (८) ॥ ॥ विरुद्धः पक्षोऽस्य 'पक्षो मासार्धके पार्थे ग्रहे साध्यविरोधयोः' (इति विश्वमेदिन्यौ) । विविधः पृक्षोऽस्य वा ॥ (९) ॥४॥ न हितः मस्मात् ॥ (१०)॥॥। अमति गच्छति । 'अम गतौ' (भवा० प॰ से॰) 'अम रोगे' (चु॰ उ॰ से॰)। 'अमेर्द्विषति चित्' (उ० ४।१७४) । इतीत्रन् ॥ (११) ॥ ॥ दस्यति । 'दसु उपक्षये' (दि॰ प॰ से॰) । 'यजिमनिशुन्धिद्सिजनिभ्यो युच्' (उ० ३।२०) बीहुलकादनादेशस्य (७।१।१) अभावः॥ (१२) ॥ ॥ शातयति । 'रुशातिम्यां कुन्' (उ० ४।१०४)॥ (१३) ॥*॥ शत्रुरेव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ (१४) ॥*॥ अभिहन्तुं शीलः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥॥॥ 'द्वेष्योऽभियातिर्मित्रः' इति रत्नकोशः । तत्राभियातेः क्तिच् (३।३।१७४) । बाहुलकात्तिर्वो ॥ (१५) ॥३॥ विपर्ति रोषम् । 'पॄ पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰) । अच् (३।१। १३४) ॥ (१६) ॥ ॥ न राति सुखम् । 'रा दाने' (अ०प० अ०)। क्तिच् (३।३।१०४)। तिर्वा॥ (१७) ॥ ।। प्रतिकू-लमययितुं शीलः । 'अर्थ याच्यायाम्' (चु॰ उ॰ से॰) । 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१८) ॥ः॥ परि दोषा-

१— 'अनुनासिकपरत्वाभावादनादेशो न इति तु भाष्यसिद्धान्तः।)

ख्याने पन्थियतुं शीलः । 'पिथ गतौ' चुरादिः । णिनिः (३। २।७८) । 'परि' शब्दश्च प्रकृते 'दोषाख्याने निरसने पूजा. व्याह्योश्च भूषणे' (इति मेदिनी) ॥ (१९) ॥॥॥ ऊनविंशतिः 'रात्रोः'॥

वयस्यः स्निग्धः सवयाः

वेति ॥ वयसा तुल्यः । 'नौवयोधर्म-' (४।४।९१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ स्निह्मति 'स्निह्म प्रीतौ' (दि० प० से०) । 'मतिबुद्धिपूजार्थेम्यश्च' (३।२।१८८) इति चाद्वर्तमाने क्तः ॥ (२) ॥*॥ समानं वयोऽस्य । 'ज्योतिर्जनपद-' (६।३।८५) इति समानस्य सः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तुल्यवयसः' ॥

अथ मित्रं सखा सहत्।

अधिति ॥ मेद्यति । 'श्रिमिदा ह्नेहने' (दि० प० अ०) 'अमिचिमिदिशिसिन्यः कः' (उ० ४।१६४) ।—ष्ट्रन् (उ० ४।१५४) – इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ (१) ॥ ॥ समानः ख्यायते लेकेः । 'समाने ख्यः सः चोदात्तः' (उ० ४।१३७) इतीण् स च डित् । टिलोपः (६।४।१४३) । 'नौ व्यो यलोपः' इ- खतोऽनुवर्तनाद्यलोपः समानस्य सभावः ॥ (२) ॥ ॥ शोभनं हृदयमस्य । 'मुहृद्दुईदी-' (५।४।१५०) इति साधुः ॥ (३) ॥ ॥ शीणि 'मिचस्य'॥

सख्यं साप्तपदीनं स्यात्

सेति ॥ सख्युर्भावः कर्म वा । 'सख्युर्यः' (५।१।१२६)॥ (१) ॥ सा सप्तिः पदैरवाप्यते । 'साप्तपदीनं सख्यम्' (५। २।२२) इति साधु ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'सख्युर्धर्मकर्मणोः'॥ अनुरोधोऽनुवर्तनम् ॥ १२ ॥

अन्विति ॥ अनुगम्य रोधनम् 'रुधिर् आवरणे' (रु० इ॰ से॰)। घञ् (३।३।१८)॥(१)॥*॥ अनुगम्य वर्तनं चि-ताराधनम् ॥(२)॥*॥ द्वे 'आराध्यादेरिष्टसंपादनस्य'॥ यथाईवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पदाः।

चारश्च गूढपुरुषश्च

येति ॥ अर्हति । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३१९१३४) । यो योऽर्हः । यथार्ह वर्णो रूपमस्य । 'वर्णः स्पाद्भेदरूपयोः' इति धरणिः ॥ (१) ॥ ॥ प्रकर्षेण निध्यिते ज्ञेयमत्र । 'उपसर्गे घोः किः' (३१३१९२) 'प्रणिधियांचने चरे' (इति हैमः) ॥ (२) ॥ ॥ अपसपंति । 'स्टप्ट गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३१९११३४) ॥ (३) ॥ ॥ चरति । 'चर गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३१९११३४)। 'चरोऽक्षयूतमेदे च मौमे चारे त्रसे चले' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ प्रज्ञाद्यणि (५१४१३८) 'चारः' अपि ॥ ॥ 'चारः पियालवृक्षे स्याद्गतौ वन्धापसप्योः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ स्याति । 'स्या वाधनसर्थानयोः' (भ्वा॰उ०से॰) अच् (३१९१३४)। 'स्पाराः स्यारसंपराये च प्रणिधावपि पंस्यय-

म्' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ गृद्धासौ पुरुषश्च ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'चारपुरुषस्य' ॥

आप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु ॥ १३ ॥

आप्त इति ॥ आप्यते स्म । 'आप्त्यं व्याप्तो' (स्वा० प० अ०) । क्तः । (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रस्ययो विश्वासः संजातोऽस्य । 'तद्स्य संजातम्-' (५।२।३६) इतीतच् । 'प्रत्ययः शपथे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विश्वासाधारस्य'॥

सांवत्सरो ज्यौतिषिको दैवज्ञगणकाविष । स्युर्मोहर्तिकमौहर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि ॥ १८ ॥

सांवेति ॥ संवत्सरं वेति । 'तद्धीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् ॥ (१) ॥॥॥ ज्योतिर्नक्षत्राद्यधिकृत्य कृतो मन्थः । 'अधिकृत्य कृते मन्थे' (४।३।८७) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्यात्र वृद्धिः । ज्योतिषमधीते वेद वा । 'कत्क्ष्यादि—' (४।२।६०) इति ठक् ॥ (२) ॥॥॥ दैवं प्राकृतं ग्रुभाग्रुमं कर्म जानाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥॥॥ गणयति । 'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥॥॥ मुहूर्तम् (अधिकृत्य कृतं मन्थम्) अधीते । प्राग्वदण्-ठकौ ॥ (५) ॥॥॥ ज्ञानमस्यास्ति । इनिः ॥ (६) ॥॥॥ (५)२।११९५) ॥ (७) ॥ कृतान्तं वेति । उक्थादिठक् (४।२।६०) ॥ (८) ॥ अष्टौ 'ज्योतिषिकस्य'॥

तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः

तेति ॥ तन्त्रं सिद्धान्तमधीते वेद वा । प्राग्वट्टक् (४।२। ६०) ॥ (१) ॥ शा ज्ञातः सिद्धान्तो येन ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'तत्त्वार्थज्ञातः' ॥

सत्री गृहपतिः समौ।

सिति ॥ सत्रमस्यास्ति । इनिः (५।२।१९५) । 'सत्रमा-च्छादने यहें सदादाने च कैतवे' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ । गृहस्य पतिः॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'सदान्नादिदानकर्तुगृह-स्थस्य'॥

लि<mark>पिंकरोऽक्षरचणोऽक्षरचुञ्च</mark>ञ्च लेखके ॥ १५ ॥

हीति ॥ लिपिं करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।२१) इति दः ॥॥॥ एवं 'लिबिंकरः' अपि ॥ (१) ॥॥॥ अक्षरैर्वित्तः । 'तेन वित्तः-' (५।२।५६) इति चणप्॥ (२) ॥॥॥ एवम् 'अक्षरचुञ्चः' अपि ॥ (३)॥॥॥ लिखति । 'लिख अक्षरविन्या-से' (तु० प० से) । 'शिल्पिनि ष्वुन्' (३।१।१४५) । ण्वुल् (३।१।१३३) वा॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'लेखकस्य' ॥

लिखिताक्षरविन्यासे लिपिलिबिइसे स्त्रियौ।

िखीति ॥ लिख्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ अक्षराणां विन्यासः ॥*॥ लिखितं चाक्षरविन्यासश्च । अनयोः समाहारः । तस्मिन् । कर्मधारयो वा ॥*॥ लिप्यते । 'लिप् उपदेहे' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा॰ ३।३। १०८) । 'इगुपधात् कित्' (उ॰ ४।१२०) इतीन् वा ॥(१) ॥*॥ '-किलिपिलिबि-' (३।२।२१) इति लिङ्गात् पस्य बो वा ॥ (२) ॥*॥—'लिबिः' सौत्रो धातुः—इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ द्वे । चलार्थेव नामानि—इति केचित् ।—'लिखिता-क्षरसंस्थाने' इत्येकमेकपदम्—इलन्ये ॥ द्वे 'लेखनस्य' ॥ स्थात्संदेशहरो दृतः

स्यादिति ॥ संदेशं वाचिकं हरति । 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (३।२।९) ॥ (१) ॥ । । दवति । 'दु गतो' (भ्वा॰प॰से॰)। 'दुतिनिभ्यां दीर्घश्च' (उ॰ ३।९०) इति क्तः । यद्वा दूयते स्म । 'दूङ् परितापे' (दि॰ आ॰ से॰)। 'गत्यर्था–' (३।४।०२) इति क्तः ॥ (२) ॥ । द्वे 'संदेशहरस्य' ॥

दृत्यं तद्भावकर्मणी ॥ १६॥

द्विति ॥ दूतस्य भावः कर्म वा । 'दूतविण्यस्यां च' इति यः ॥ ॥ ॥ ब्राह्मणदिखात् (५।१।१२४) ष्यि 'दौत्यम्' अपि । केचित्तु—'दूत्यं तद्भागकर्मणी'— इति पाठं मन्यन्ते । तत्र 'दूतस्य भागकर्मणी' (४।४।१२०) इति यत् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'दतकर्मणः' ॥

अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि।

अध्वेति ॥ अध्वानमलं गच्छति । 'अध्वनो यत्खौ' (५। २।१६) । 'आत्माध्वानौ खे' (६।४।१६८) ॥ (१) ॥॥॥ 'ये वाभावकर्मणोः' (६।४।१६८) इति टिलोपो न ॥ (३) ॥॥॥ अध्वानं गच्छति । 'अन्ताखन्ताध्व-' (३।२।४८) इति छः॥ (२) ॥॥॥ पन्थानं निल्यं गच्छति । 'पन्थो ण निल्यम्' (५।१।७६) स्त्रियां पान्था ॥ (४) ॥॥॥ 'पथः ष्कन्' (५।१।७५) । षित्त्वात् ङीष् (४।१।४१) पथिकी ॥ (५)॥॥॥ पञ्च 'पान्थस्य'॥

स्वाम्यमात्यसुहत्कोषराष्ट्रदुर्गवलानि च ॥ १७ ॥ राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ।

स्वेति ॥ खामी राजा।—पुरोहितः—इति श्रीधरः। अमालो मन्त्री। सहद मित्रम्। कोशो मण्डारः। राष्ट्रं देशः। पर्वतादि दुर्गाणि। बलं सैन्यम्॥ ॥। राज्यस्य राजकर्मणोऽ-ज्ञानि॥ (१)॥ ॥। प्रकृष्टं कुर्वन्ति राज्यम्। किच् (३।३। १०४)॥ (२)॥ ॥। पौराणां नागराणाम्। श्रयन्ति, श्रीयन्ते, वा। 'वहिश्री—' (उ०४।५१) इति निः। एकमुख्याः सजातीयसमूहाः॥ ॥। कामन्दकीये—'स्वाम्यमाल्यश्व राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सहस्त्। परस्परोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमु-च्यते'। पौरश्रेणिभिः सहाष्टाङ्गमि राज्यम्' इति दर्शितम्। द्वे 'राज्याङ्गानाम्'॥

संधिनी वित्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः॥ १८॥ षड् गुणाः

समिति ॥ संधानम् । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२)॥ (१)॥ ॥ विरुद्धं विविधं वा ग्रहणम् । 'ग्रहन्न्ट-' (३।३। ५८) इत्यप् ॥ (१)॥ ॥ शास्त्रत्र । त्युट् (३।३।१९७)॥ (१)॥ ॥ आसनम् । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०)॥ त्युट् (३।३।१९५)॥ (१)॥ ॥ द्विपकारम् । 'संख्याया विधार्थे घा' (५।३।४२)॥ (द्वित्र्योश्व धमुज्' (५।३।४५)॥ (१)॥ ॥ आश्रयणम् । 'श्रिज् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०)। 'एरच्' (३।३।५६)॥ (१)॥ ॥ एतानि षट् 'गुणशब्द्वं वाच्यानि'॥

१—स्वर्णादिदाने न (१र)बन्धुभिः प्रीत्युत्पादना मित्रीकरणं संधिः । अयं च बहुविधो यन्थविस्तरभिया न लिखितः ॥॥॥ प्रमण्डले दाहलुण्ठनच्छेदादि विग्रहः ॥ तं चे प्रकाशकूटतूष्णीं-भेदेन त्रिविधमाह ॥ ॥ उपचितशक्तः कृतमूळराष्ट्रक्षकस्य शत्रो-रवस्कन्दनाय यात्रा यानम् ॥ तच विगृद्ययानम्, संधाययानम्, संभूययानम्, प्रसङ्गयानम्, उपेक्ष्ययानम्, च इति पञ्चविधम्। पश्चास्थायिनः शत्रोर्वेल्द्रव्यजनपदवासादिकं हत्वा पुरोवर्तिनि शत्रौ या यात्रा तद्विगृह्ययानम् । शून्यराज्यब्रहणसमर्थेन शत्रुणा संधि विधायारेः संमुखगमनं संधाययानम् । बलवदरिणा संधाय संमील्य तै: सह कातरेऽरौ यद्यानं तत् संभूययानम् । एकप्रकृतयानस्या-न्तरोपस्थितेऽनुदेरयेऽपि यद्यानं तत्प्रसङ्गयानम् । शत्रोर्वलाधानाय पथि प्राप्तेषु रात्रुमित्रेषु अवरेषु वा बलिषु रात्रुसुपेक्ष्य यद्यानं तदुपे-क्ष्ययानम् ॥∗॥ 'नाहमिदानीं योडुं समर्थः' इति कालादिप्रतीक्षया विजिगीषोर्दुर्गादीन् वर्धयतः स्थितिरासनम्। तदि विगृह्यासनम्, संधायासनावित्यादि पूर्ववत् पञ्चविधम् । विग्रहेण शत्रोरवस्कन्देऽ-शक्तस्य तद्देशादिकं विनादय दुर्ग प्रविदयावस्थानं विगृह्यासनम् । तुल्यवल्रतालुद्धे क्षीयमाण्योः संधि कृत्वावस्थानं संधायासनम्। वलिनः शत्रोर्जयेऽशक्तस्य दुर्गाश्रयेणापि स्थातुमशक्यत्वाद्वलिना मित्रेण शत्रुणा वा मिलित्वावस्थानं संभूयासनम् । शत्रुमभिगच्छतो मित्रागमनादेरुत्सवस्य च प्रसङ्गेनान्तरा स्थितिः प्रसङ्गासनम्। बलिनमपि शत्रुं दुर्नयादिना नित्यमपचीयमानमुपेक्ष्य तदपचयापे-क्षया स्थितिरुपेक्ष्यासनम् ॥ ॥ विलिनोर्वेरिणोर्भध्ये काकाक्षिवदल-क्षितस्योभयत्र वाचा समर्पणम् (इत्येकम्) द्वैधम् ॥ विलना सह संधिः अवलेन सह विम्रहः इलपरम् । शत्रोर्वा मूलप्रकृतिभिः सह संधाय शञ्जुणा सह विग्रह: इति तृतीयम् । शञ्जुणैव वा संधिविग्र-हसमुदायहेतोर्दुर्गाश्रयस्य व्यापारः, इति चतुर्थम्—-इति चतुर्विधं द्वेधम् ॥ ॥ वलवतारिणोच्छियमानस्य हीनशक्तेर्यद्वलवद्धर्मविज-यिसमाश्रयण तदाश्रयः॥ तस्यैव वा बलिनः शत्रोः सेवया कोषा-दिदानेन वाश्रयणमाश्रयः — इति द्विविध आश्रयः । उक्तं च- (विच्छियमानो रिपुणा निरुपायप्रतिक्रियः । शक्तिहीनः संश्रयते बलिनं धार्भिकं नृपम्' इति ॥—इति मुकुटे विशेषः ॥

१—काशिकास्थमिदम् । भाष्ये तु नास्त्येव—इति सिद्धान्त-कौमुदी॥

शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः।

शेति ॥ शक्यते जेतुमनया । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३। ९४)। शक्तिशब्दवाच्याः ॥॥ भवत्यनेन । 'श्रिणीभुवः–' (३।३।२४) इति घन् । प्रकृष्टो भावः । उक्तं हि—'कोशदण्डवलं प्रभुशक्तिः' इति ॥ (१) ॥॥। उत्सहतेऽनेन 'पह मर्पणे' (भवा॰ आ॰ से॰) । 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन् । उक्तं हि 'विक्रमवलमुत्साहशक्तिः' इति ॥॥। संध्यादीनां सामादीनां च यथावस्थापनम्, न तु ज्ञानवलं मन्त्रशक्तः ।—'पञ्चाङ्गमन्त्रो मन्त्रशक्तिः' इत्यन्ये ॥ 'तिसृणां शक्तीनाम्'॥

क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवगीं नीतिवेदिनाम्॥१९॥

स्ति ॥ क्षयनम् । 'एरच्' (२।३।५६) । अष्टवर्गस्याप-चयः क्षयः ॥ (१) ॥*॥ उपचयो वृद्धः ॥ (१) ॥*॥ उप-चयापचयाभावः स्थानम् ॥ (१) ॥ ॥*॥ 'कृषिवीणिक्-पथो दुर्ग सेतुः कुक्षरवन्धनम् । खन्याकरवलादानं सून्यानां च विवेचनम्' इस्रष्ट्वर्गः ॥*॥ त्रयाणां वर्गः ॥ (१) ॥*॥ 'नीतिवेदिनां त्रिवर्गः'॥

स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशद्ण्डजम् ।

स इति ॥ प्रतापयखनेन । 'तप संतापे' (भ्वा०प०अ०)
ण्यन्तः । 'पुंसि-' (३।३।१९८) इति घः । प्रतपनं वा ।
भावे घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ भवखनेन । 'श्रिणीभुवः-' (३।३।२४) इति घन् । प्रकृष्टो भावः । प्रभवनं वा ।
भावे घन् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ 'अधिक्षेपावमानादेः
प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणाखये प्र(प्य)सहनं तन्तेजः समुदाहतम्' इति भरतः । कोशो धनम् । दण्डो दमः सैन्यं च ।
ताभ्यां जातम् । 'पश्चम्याम्-' (६।२।९८) इति डः ॥*॥ द्वे
'कोशदण्डजतेजसः' ॥

भेदी दण्डः साम दानमित्युपायचतुष्टयम्॥ २०॥

भियति । भेदनम् । 'भिदिर् विदारणे' (ह० उ० अ०) । घन् (३।३।२८) । शत्रोरमात्यादीनामुपायेन परतो विश्वि-

१—भेदिखविधः । तदुक्तम्—'खेहरागापनयनं संहपेंत्पादनं तथा । संतर्जनं च भेदक्षेभेंदस्तु त्रिविधः स्मृतः' इति । राज्ञो द्रोहाय शपथपूर्वकम् 'अमीषामैकमत्यं जातम्' इत्यस्यार्थस्य कपट-लेखादीनां राजसदिस प्रक्षेपाद्राज्ञोऽनुयाथिषु खेहस्य परिजनानां च प्रभौ भक्तेरपनयनमित्येकः । अनुयायिनामेव परस्पराभिभवसं-जननं संहपोंत्पादनम्—इति द्वितीयः ॥॥॥ दण्डोऽपि त्रिविधः । तदुक्तम्—'वधोऽर्थयहणं चैव परिक्वेशस्त्रयेव च । इति दण्डविधानशैर्दण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः' इति ॥ परिक्वेशो वन्धनताडनादिः ॥॥॥ 'प्रतिदानं तथा तस्य गृहीतस्यानुमोचनम् । द्रव्यादानमपूर्वं च स्वयंत्राहपवर्तनम् । देयस्य प्रतिमोक्षश्च दानं पञ्चविधं स्मृतम्'— इति मुक्तटे विशेषः ॥

ष्यात्मसात्करणं मेदः ॥ (१) ॥*॥ दमनम् । 'दमु उपशमे' (दि॰ प॰ से॰)। 'अमन्ताड्डः' (उ॰ १।११४)। दण्डः शास्तिः ॥ (१) ॥ ॥ सामनम् । 'साम सान्तवप्रयोगे' (चु॰ उ० से०)। वाहुलंकात्कनिन्। यद्वा स्यति रोषमनेन । 'षोड-न्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'सातिभ्यां मनिन्मनिणों' (उ० ४।१५३) इति मनिन् । मुकटस्त-'सामन्दामन्हेमन्' इत्या-दिना निपाखते—इस्याह । तन्न । उज्ज्वस्तादिषु तादशस-त्रादर्शनात् । प्रियवचनादि क्रोधोपशमनं साम । 'परस्परोप-काराणां दर्शनं गुणकीर्तनम् । संवन्धस्य समाख्यानमायत्याः संप्रकाशनम् । वाचां पेशलया साधु तवाहमिति चार्पणम् । इति सामविधानज्ञैः साम पञ्चविधं स्मृतम्'॥ (१) ॥॥॥ स्वधनस्य परेभ्यः प्रतिपादनं दानम् ॥ (१) ॥ ॥ उपा-यतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घन् । 'उपाय: सामभेदादौ तथैवोपगतौ पुमान्' (इति मेदिनी)। उपायानां चतुष्ट्यम् । अन्यत्र सप्तोपाया उक्ताः । 'साम दानं च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम् । मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्तोपायाः प्रकी-र्तिताः'॥ 'उपायचतुष्टयम्'॥

साहसं तु दमो दण्डः

सेति ॥ सहिस वले भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५२) इस्रण् । 'साहसं तु दमे दुष्करकर्मणि । अविमृश्यकृतो धाछर्चें इति हैमः ॥ (१) ॥॥ दमनम् । 'दमु उपशमे' (दि०
प० से०) घत्र् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेश—' (०।३।३४)
इति न वृद्धिः । 'दमः स्यात्कर्दमे दण्डे दमने दमथेऽपि च'
इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥॥। 'ञमन्ताइः' (उ० १।११४) ।
'द्ण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यूह्यहमेदेष्वश्वेऽर्थानुचरे मथि । प्रकाण्डे लगुडे कोणे चतुर्थोपायगर्वयोः' इति हैमः ॥
(३) ॥॥। त्रीणि 'दण्डस्य'॥

साम सान्त्वम्

सामेति ॥ 'साम व्याख्यातम्' ॥ (१) ॥ ॥ सान्त्वनम्। 'सान्त्व सामप्रयोगे' (चु॰ प॰ से॰) अदन्तः । 'एरच् (३। ३।५६) । घज् (३।३।१८) वा ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'सामस्य'॥ अथो समो।

भेदोपजापौ

अथिविति ॥ 'मेदो हैंथे विशेषे स्यादुपजापे विदारणे' (इति विश्वमेदिन्यों) ॥ (१) ॥ ॥ उपांशु जपनम् 'जप व्यक्तायां वाचि' 'जप मानसे च' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घन् (३। ३।१८) ॥ ॥ ॥ हे संहतयोहीं धीकरणस्य'॥

उपघा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम् ॥ २१॥

उपेति ॥ उपधीयते ग्रुद्धिज्ञानमत्र । 'डुधाज्' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'आतश्रोपसर्गे' (३।३।१०६) इस्यङ् ॥ (१) ॥*॥ आयेन कामार्थभयप्रहः ॥*॥ एकं 'राज्ञा धर्मार्थकामभ-यैरमात्यादेः परीक्षणस्य'॥

१--अदन्तप्रतिज्ञामध्येऽस्य पाठाभावादिदमसंगतम् ॥

पञ्च त्रिषु

पेति ॥ निःशलाकान्ताः पश्च ॥

अषडक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः।

अषेति ॥ अविद्यमानानि षड् अक्षीण्यत्र । 'अषडक्षाज्ञि-तंग्वलंकर्मा-' (५१४१७) इति खः खार्थे ॥ (१) ॥॥ एकं 'द्याभ्यामेच कृतस्य मन्त्रस्य'॥

विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः॥ २२॥ रहश्चोपांशु चालिङ्गे

वीति ॥ विविद्यन्ति जना अत्र । 'विचर् पृथरभावे' (ह॰ उ० अ०) ध्रौव्यार्थलाद्गस्थर्थलाद्वा 'क्तोऽधिकरणे च-' (३।४। ७६) इति क्तः । 'विविक्तं त्रिष्वसंष्ट्रके रहःपूतविवेकिषु (वसुनन्दे ना)' इति मेदिनी॥ (१)॥ ।।। विगतो जनोऽस्मात्॥ (२) ॥ ॥ छद्यते स्म 'छद् अपवारणे' (चु॰ उ॰ से॰) । क्तः (३।२।१०२) । आगमशास्त्रस्यानित्यलानेद्र । 'छन्नं तु रहिंस क्षीवं छादिते वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी)। मुकुटस्तु-'वा दान्तशान्त-' (७।२।२७) इति निपातनात्-इत्याह । तन्न । णिजन्तस्य निपातनात् ॥ (३) ॥ ।। 'शलाका शारिका मदः नशारिका' इति पर्यायः। 'शल्यं श्वाविच्छलाका स्याच्छवो सद-नशारिका' इति तालव्यादौ रभसः । निर्गता शलाकाप्यस्मात्। शलाकाया निर्मतो वा ॥ (४) ॥ ।। 'तथा' शब्दः समुचये ॥ शा रहाते। 'रह त्यागे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। असुन् (उ॰ ४।१८९) यद्वा रमन्तेऽत्र । 'देशे हच' (उ० ४।२१५) इससुन्। होऽन्तादेशश्व। 'रहस्तत्त्वे रते गुह्ये' (इति मेदि-नी)। रमसोऽपि—'रही निधुवनेऽपि स्यादहो गुरो नपुं-सकम्' इति ॥ (५) ॥ ।।। (६) ॥ ॥ उपगता अंशवः किरणा अत्र । 'उपांद्रार्जपभेदे स्यादुपांद्रा विजनेऽव्ययम्' (इति विश्वहै-ममेदिन्यः) ॥ (७) ॥ ॥ अलिङ्गे द्वे अव्यये ॥ ॥ सप्त 'प-कान्तस्य'॥

रहस्यं तद्भवे त्रिषु।

रेति ॥ रहो भवम् । दिगादिलात् (४।३।५४) यत्। 'रहस्या स्त्री नदीभेदे गोपनीयेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ १॥ एकम् 'रहस्यस्य'॥ समी विस्त्रस्भविश्वासी

सेति ॥ विसम्भणम् 'सम्भु विश्वासे' (म्वा॰ आ॰ से॰) दन्त्यादिः । तौल्रव्यादिश्च । घन् (३।३।१८) । 'विश्वम्भः केलिकलहे विश्वासे प्रणयेऽपि च' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥॥ विश्वसनम् । 'श्वस प्राणने' (अ॰ प॰ से॰) । घन् (३।३।१८) ॥ (२) ॥॥ हे 'विश्वासस्य'॥

भ्रेषो भ्रंशो यथोचितात्॥ २३॥ भ्रायिति॥ यथोचिताद् यथाप्राप्तात् भ्रंशोऽधःपतनम्।

१--तालव्यादिस्तु प्रमादे गतः-इति तु सिद्धान्तकौमुदी॥

'श्रेषृ चलने' (स्वा० उ० से०) । श्रेषणम् । घल् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ एकम् **'भ्रंशस्य' ॥**

अभ्रेषन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम्।

अभ्र इति ॥ भ्रेषादन्यः ॥ (१) ॥ ॥ नियमेन ईयते । 'पिरन्योनींणोः-' (३।३।३०) इनि घन् ॥ (२) ॥ ॥ कल्पनम् । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । घन् (३।३।१८)।
ललम् (८।२।१८) । 'कल्पः शास्त्रे विधो न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ दिश्यते । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । घन् (३।३।१९) । देशो रूपमस्य ।
दिश्यमानस्योचितस्य रूपम् । यद्वा देशनम् । घन् (३।३।१८)।
प्रशस्तं देशनं वा । 'प्रशंसायां रूपप्' (५।३।६६) ॥ (४)
॥ ॥ सम्यगजोऽत्र 'अच् प्रस्यन्वन-' (५।४।०५) इस्त्र
'अच्' इति योगविभागादच् । यद्वा संमतमजसा तत्त्वमत्र
'हस्तो नपुंसके-' (१।२।४०) इति हस्त्रस्तम् ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च
'चित्तस्य'॥

युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ २४ ॥ न्याय्यं च त्रिषु षट्

चिति ॥ युज्यते स्म । 'युजिर् योगे' (६० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'युक्तो युक्ते प्रथमभूते क्लीवं हस्तचतुष्टये' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ उपयन्त्यनेन । 'एरच्' (३।३। ५६) । उपाय एव । 'उपायाद्यस्त्रथे' (ग० ५।४।३४) इति ठक् हस्त्रथ्य ॥ (२) ॥ ॥ ठभ्यते 'पोरहुप्धात्' (३।१।९८) इति यत् । 'लभ्यं युक्ते च लब्धव्ये' (इति मेदिनी)॥(३)॥ ॥ भजते फलमनुबधाति । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) । 'ताच्छील्य—'(३।२।१२९) इति चानच्। शानच्। (३।२।१२४) वा॥ (४) ॥ ॥ अभिनीयते स्म । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । कः (३।२॥१०२) । अभिनीतेन तुल्यम् । 'अभिनितं संस्कृतं (ते) च न्याय्ये चामर्षणे(धिणि) त्रिषु' इति रहः । 'अभिनीतं त्रिषु न्याय्ये संस्कृतामर्षिणोरपि' (इति मेदिनी)॥(५) ॥ ॥ न्यायादनपेतम् । 'धर्मपथ्यर्थ-' (४।४। ९२) इति यत्॥ (६) ॥ ॥ युक्तादयः षट् त्रिषु । षट् 'न्यायातस्य'॥

संप्रधारणा तु समर्थनम्।

समिति ॥ संप्रधारणम् 'धृञ् धारणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)
ण्यन्तः । 'ण्यास–' (३।३।९०७) इति युच् ॥ (१) ॥*॥
'अर्थ उपयाच्यायाम्' (चु॰ उ॰ से॰) संपूर्वः । त्युट् (३।३।
११५)॥ (२)॥*॥ द्वे 'इदमुच्चितमेव' इति निश्वयस्य ॥
अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः ॥ २५॥
शिष्टिश्चाक्षा च

अवेति ॥ 'अव अवलम्बने' । कार्यमवलम्ब्य वदनस्त्र ।

१—विश्वहैमसंवादप्राप्तप्रामाण्यमेदिनीपुस्तके 'युतः' इति पाठ-स्योपलम्भेन योग्यत्वेन चात्रास्योपन्यासः प्रामादिकः ॥ वदनम् । घल् (३।३।१८) ॥ (१) ॥॥ निर्देशः कार्यादेशः । घल् (३।३।१८) ॥ (२) ॥॥॥ एवं निदेशः । ('निदेशः शासनोपान्तकथनेषु प्रयुज्यते' इति विश्वः) ॥ (३) ॥॥॥ शासनेपान्तकथनेषु प्रयुज्यते' इति विश्वः) ॥ (३) ॥॥॥ शासेल्युंट् (३।३।११५) । ('शास्तनं राजदत्तोव्यां लेखाज्ञाशास्त्रान्तिषु' इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥॥ 'क्तिन्नावादिभ्यः' (३।३।९४) इति किन् ॥॥॥ वाहुलकात्तिः । 'शास्तिः'॥ (५) ॥॥॥ आज्ञापनम् । 'ज्ञा अववोधने' (क्रया० प० से०)। 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (६) ॥॥॥ पट् 'आज्ञायाः'॥

संस्था तु मर्यादा घारणा स्थितिः।

समिति ॥ संतिष्ठतेऽनया । सम्यगवस्थानं वा । प्राग्व-दङ्। ('संस्थ्रश्वरेऽवस्थिते, स्त्री स्थितौ साददयनाशयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ 'मर्या इति सीमार्थेऽव्ययम्' तत्र दीयते । प्राग्वदङ् ॥ (२) ॥ ॥ धारयति धर्मम् । नन्दादि ल्युः (३।१।१३४) । युच् (उ० २।७८) वा । ('धारणाऽक्षे व योगेऽस्य न पुंसि स्याद्विधारणे' (इति मेदिनी) ॥ (३)॥ ॥ । तिष्ठन्त्यत्र । बाहुलकादधिकरणे किन् । स्थानं वा । 'स्थागा-पा-' (३।३।९५) इति किन् ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'न्या-यप्यस्थितः' ॥

आगोऽपराधो मन्तुश्च

आग इति ॥ एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इण् आगअपराधे च' (उ० ४।२१२) इत्यसुन् आगादेशश्च –अगित । 'अग गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'वस्यजिभ्यां णित' इत्यसुन्—इति सुभूतिः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादिष्क्तसूत्रस्यादर्शनात्। 'आगोऽपराधे पापे स्यात्' (इति मेदिनी) । सौन्तं क्षीव-म्॥(१)॥॥ अपराधनम्। 'राध संसिद्धौ' (स्वा०प०अ०) । घञ् (३।३।१८)॥(२)॥॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०)। 'कमिमनिजनि—' (उ० १।७१) इति तुः । 'मन्तुः पुंस्यप्रधेऽपि मनुष्येऽपि प्रजापतौ' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'अपराधस्य'॥

समे तूहानबन्धने ॥ २६॥

सेति ॥ उत्पूर्वाद् द्यतेभीवे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ शा 'बन्ध वन्धने' (क्रया० प० अ०) । भावे ल्युट् (३। ३।१९५) ॥ (२) ॥ हो 'वन्धनस्य' ॥

द्विपाद्यो द्विगुणो दण्डः

द्वीति ॥ द्वी पादौ परिमाणमस्य । 'पणपाद-' (५१११ ३४) इति यत् । 'पद्यस्तदर्थे' (६१३१५३) इति (न) प-द्वावः । प्राण्यङ्गस्येव पादस्य तत्र प्रहणात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अपराधे शास्त्रेण बोधितदण्डाद्विगुणद-ण्डस्य'॥

१- 'सोढाइ शतमागांसि' इति माघात् - इति मुकुट: ॥

भागधेयः करो बल्टिः।

भेति॥ भाग एव । 'नामरूप-' (वा॰ ५।४।३५) इति थेयः॥ (१)॥॥। कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। 'करो वर्षांपळे पाणी रक्मो प्रलयगुण्डयोः' (इति मेदिनी)। प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'कारो वर्षे निश्चये च वळी रले यताविप' (इति विश्व-मेदिन्यों)॥ (२)॥॥। बल्यते । 'वळ वर्षे, दाने' ()। इन् (उ० ४।३१८)। 'वळिदें लप्रभेदे च कर-चामरदण्डयोः १ उपहारे पुमानस्त्री जरया श्व्यंचमणि । एहदारुप्रभेदे च जठरावयवेऽपि च' (इति मेदिनी)॥ (३)॥॥। (अर्थांगमो भवेदायो भागधेयो वळः करः' इति हलायुधः)॥॥। त्रीणि 'कर्षकादिभ्यो राजग्राह्य-भागस्य'॥

घट्टादिदेयं गुलकोऽस्त्री

चेति ॥ घटादो देयम् ॥॥॥ ग्रुल्क्यते । 'ग्रुल्क अति-सर्जने' (चु॰ प॰ से॰)। घन् (३।३।१९)। 'ग्रुल्कं घटा-दिदेये स्याद्वरादर्थप्रहेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी)। मुकुटस्तु— शलति प्रतिवन्धोऽनेन । 'ग्रुल्क्वल्कोल्काः' इति निपातः— इस्याह । तन्न । चन्नवलदत्तादिषु 'ग्रुक्वल्कोल्काः' (उ॰ ३। ४२) इति पाठस्य दर्शनात् । धातुपाठे 'ग्रुल्क' धातोर्दर्श-नाच ॥ (१) ॥॥ आदिना ग्रुल्मप्रतोल्यादिप्रहः ॥॥ एकम् 'ग्रुट्कस्य'॥

प्राभृतं तु प्रदेशनम् ॥ २७॥

प्रेति ॥ प्राभियते स्म । 'मृज् भरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)।
'डुमृज् धारणपोषणयोः' (जु॰ उ॰ अ॰) वा । क्तः (३।२।
१०२)॥(१)॥॥। प्रदिश्यते । 'दिश अतिसर्जने' (तु॰ उ॰ अ॰)। 'कृत्यल्युटः–' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट्॥
(२)॥॥॥ द्वे 'देवताभ्यो मित्रादिभ्यश्च दीयमानस्य'॥
उपायनमृष्याद्यमुषहारस्तथोपदा।

उपेति ॥ उपेयते । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । उपाय्यते । 'अय गतौ' (स्वा० आ० से०) वा । कर्मणि ल्युट् (३।३।१९३) ॥ (१) ॥ ॥ उपगृह्यते । 'यह उपादाने' (क्या० उ० से०) । ण्यत् (३।३।१२४) ॥ (२) ॥ ॥ उप-हियते । घत्र् (३।३।१९)॥ (३) ॥ ॥। उपदीयते । 'इदान् दाने' (ज्ञ० उ० से०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इखङ् ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'उपढोकनस्य' । —षडप्युपढौकनस्य-इखन्ये । 'उपायनसुपप्राह्यं प्राप्ततं चोपदा स्नि-याम्' इखम्रमाला ॥

यौतकादि तु यद्देयं सुदायो हरणं च तत् ॥ २८॥

याविति ॥ युतकं योनिसंबन्धः । तत्र भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इल्पण् । युतयोर्वरवध्वोरिदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इसण् वा। 'युतकं युगले युक्ते संशयेऽिप च' इति रभसः । 'युतकं संशये युगे । नारीवस्नाञ्चले युक्ते चलनाग्रे च यौतके' (इति मेदिनी) । 'यौतकं यौतुकं च तत्' इति वाचस्पतेष्ठमध्यमि । आदिना व्रतमिक्षादिप-रिग्रहः ॥॥॥ सुदीयते । 'डुदाञ्' (जु० उ० अ०) । घञ् (३। ३।९९) । युगागमः (७।३।३३) ॥ (१) ॥॥॥ हियते । कर्मणि ल्युट् (३।३।१९३) । 'हरणं यौतकादीनां द्रव्ये भुजे हतावपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ हे ('कन्यादानकाले व्रतमिक्षादौ च दीयमानद्रव्यस्य'॥ तत्कालस्तु तदात्वं स्थात्

तेति ॥ स चासौ कालश्च ॥ (१) ॥ ॥ 'तदा' इलस्य भावः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'वर्तमानकालस्य'॥

उत्तरः काल आयतिः।

उत्तेति ॥ आयंस्यन्तेऽत्र । 'यम उपरमे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । क्तिन् (३।३।९४) । आयास्यति वा । यातेर्बाहुल-काइतिः । 'आयतिस्तु क्षियां दैध्यें प्रभावागामिकालयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ एकम् 'उत्तरकालस्य'॥ सांदृष्टिकं फलं सद्यः

सामिति ॥ संदृष्टी प्रत्यक्षे भवम् । अध्यात्मादिलात् (वा॰ ४।२।६०) ठज् ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'व्यापारान-न्तरं जायमानस्य फलस्य'॥

उद्केः फलमुत्तरम् ॥ २९ ॥

विति ॥ उद्दर्भते । 'अर्क स्तवने' (चु॰ प॰ से॰)। घल् (३।३।१९)। उद्दर्भते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा । उद्द्यते । 'ऋच् स्तुतौ' (तु॰ प॰ से॰) वा । घल् (३।३।१९)। 'उद्के एष्यत्कालीनफले मदनकष्टके' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥ एकं 'भाविनः कर्मफलस्य'॥ अद्दर्ध विद्वतीयादि

अद्भिति ॥ विश्वि तोयं चादिर्यस्य । भयहेतुत्वाद्भयम् । आदिना 'हुताशनो जलं व्याधिर्दुभिक्षं मरकस्तथा । अतिष्टष्टिरनाष्ट्रिर्मूषिकाः शलभादयः' गृह्यन्ते । अदृष्टहेतुकत्वा-दृदृष्ट्रम् ॥(१) ॥॥॥ एकम् 'अस्यादिकृतस्य भयस्य'॥

दृष्टं स्वपरचक्रजम्।

द्विति ॥ दश्यते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ ॥ स्वश्च परश्च स्वपरे । तयोश्वके सैन्ये । ताभ्यां जातम् । 'पश्चम्यामजातो' (३।२।९८) इति डः ॥ ॥ एकं 'स्वपरसै-न्यात् परराष्ट्रजाचौराटविकादेः परचकाद्दाहिव-लोपादेर्भयस्य'॥

महीमुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम् ॥ ३०॥

मेति ॥ अहिरिव । गृहस्थत्वात् , आवृताकारत्वाच स्वस्य पक्ष एवाहिः । अहेभीयम् ॥ (१) ॥*॥ 'निजोऽथ मैत्रश्च समाश्रितश्च संवन्धतः कार्यसमुद्भवश्च । भृत्या गृहीतो विविध्येपचारैः पक्षं बुधाः सप्तविधं वदन्ति' । स्वपक्षात्प्रभवति । पचायच् (३।१।१३४) ॥॥ एकं 'स्वसहायाज्ञात-भयस्य' । 'भयम्' इति पूर्वाभ्यामपि संवध्यते ॥

प्रक्रिया त्वधिकारः स्यात्

चामरं तु प्रकीर्णकम्।

चेति ॥चमति, चम्यते, वा । अनेन वा । 'चमु अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अर्तिकमिश्रमिचमि—' (उ॰ ३।१३२) इत्यमरः । 'चमरं चामरे स्त्री तु मझरीमृगभेदयोः' (इति मेदिनी) । 'चमरश्चामरे दैत्ये चमरी तु मृगान्तरे' इति हैमः ॥॥॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा । अजादित्वात् (४।९।४) टाप् । 'चामरा चामरं वाल्ञ्यजनं रोमगुच्छकम्' इति रभसः । 'चामरं चामरापि च । दण्डे च वाल्र्यजने' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥॥॥ प्रकीर्यते स्म । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰) । क्तः (३।२।९०२) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'प्रकीर्णकं चामरे स्याद्विस्तरे ना तुरंगमे' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'चामरस्य'॥

नृपासनं तु यद्भद्रासनम्

त्रिति ॥ नृपस्यासनम् ॥ (१) ॥ ॥ भद्रं च तदासनम् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मण्यादिकृतराजासनस्य'॥

सिंहासनं तु तत्॥ ३१॥

हैमम्

सिंहेति ॥ हेमविकारः । नृपासनम् ॥ ॥ सिंहाकारमा-सनम् । सिंह इव वासनम् ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'सुवर्णकु-तराजासनस्य'॥

छत्रं त्वातपत्रम्

छेति ॥ छादयति । अनेन वा । 'छद अपवारणे' (चु॰ उ॰ से॰) । ज्यन्तः । ष्ट्रन् (उ॰ ४११५९) । 'इसम्ब्रकिषु च' (६१४१९७) इति हस्तः ॥ (१) ॥*॥ आतपात्रायते । 'आतोऽनुप–' (३१२१३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ दे 'छत्रस्य'

राज्ञस्तु नृपलक्ष्म तत्।

रेति ॥ तत् छत्रम् । नृपस्य लक्ष्म ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नृपच्छत्रस्प'॥

१—अनेन कर्मण्युपपद एव कप्रत्ययस्य सर्वेरङ्गीकृतत्वाचिन्त्य-मेतत् । तस्मात्—'सुपि' (३।२।४) इति मुकुटोक्तं सम्यक् ॥

भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भः

भेति ॥ भद्रस्य, भद्रो वा कुम्भः ॥ (१) ॥ ॥ पूर्णः कुम्भः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पूर्णघटस्य' ॥

भृङ्गारः कनकालुका ॥ ३२॥

भिति ॥ विभर्ति जलम् । 'हु मृत्र्' (जु॰ उ॰ अ॰) 'श्रङ्कारमङ्कारो च' (उ॰ ३।१३६) इति साधुः ॥ (१) ॥॥॥ कनकस्याछः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।०५) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'सुवर्णकृतजलपात्रस्य'॥

निवेशः शिविरं पण्ढे

नीति ॥ निविशन्तेऽत्र । 'विश प्रवेशने' (तु०प०से०) । 'हलश्च' (३।३।९२९) इति घञ् । 'निवेशः सैन्यविन्यासे न्यासे रङ्गविवाहयोः' इति हैमः ॥ (९) ॥॥। शवन्खत्र । 'शव गतो' (भ्या० प० से०) । बाहुलकात् किरच् अन इत्वं च ॥ (२) ॥॥॥ (षण्डे) क्लीवे ॥॥। दे 'आगन्तुकसैन्य-वसतेः'॥

सज्जनं तूपरक्षणम्।

सेति ॥ सज्जन्ते (न्त्य)नेन । 'पस्ज गतौ' (भ्या० प० से०)। त्युट् (३१३१९७)। सत् शोभनं जन्यतेऽनेन वा। 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०)। घन् (३१३१९९)। 'जनिवध्योश्व' (७१३१५) इति न वृद्धिः ॥ (१)॥॥ उपर-क्यते अनेन। त्युट् (३१३१९७)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'सन्य-रश्चणाय नियुक्तप्रहरिकादिन्यासस्य'॥

हस्त्यभ्यरथपादातं सेनाई स्याचतुष्टयम् ॥ ३३ ॥

हेति ॥ पदातीनां समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२। ३८)। हस्तिनश्च अश्वाश्च रथाश्च पादातं च । सेनाङ्गलादेक-वद्भावः (२।४।२)॥ शा सेनाया अङ्गम् ॥ (१)॥ ॥ चला-रोऽवयवा यस्य । 'संख्याया अवयवे तयप्' (५।२।४२)॥ ॥ — नाविकाटविकादीनां पदातावन्तर्भावः । नौकानां र-थेष्वन्तर्भावः । महिषादीनां गजाश्वेऽन्तर्भावः — इति सुकुटः ॥ एकम् 'सेनाङ्गस्य'॥

दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः । मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी ॥ ३४ ॥ इभः स्तम्भेरमः पद्मी

देति ॥ अतिशयितौ दन्तावस्य । इनिः (५।२।१०५) ॥
(१) ॥ ॥ 'दन्तशिखात् संज्ञायाम्' (५।२।११३) इति वलच । 'वले' (६।३।११८) इति दीर्घः ॥ (२) ॥ ॥ हस्तः छण्डास्यास्ति । 'हस्ताज्ञातौ' (५।२।१३३) इतीनिः ॥ (३)
॥ ॥ एवम् 'करी' च ॥ ( ) ॥ ॥ द्वौ रदावस्य ॥ (४)
॥ ॥ अनेकेन करेण सुखेन च पिवति । 'सुपि' (३।२।४)

इति कः ॥ (५) ॥०॥ द्वाभ्यां पिवति । प्राग्वत्कः ॥ (६) าเะแ सतङ्गाहषेर्जातः । 'पश्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः ॥ (७) ॥ः॥ गजति । 'गज मद्ने' (४वा० प० से०) । अचु (३।१।१३४) ॥ (८) ॥३॥ न अगः । नगे भवो वा । अण (४।३।५३) । 'नागो मतङ्गजे सर्पे पुंनागे नागकेसरे । ऋराचारे नागदन्ते मुस्तके वारिदेऽपि च। देहानिलविशेषे च श्रेष्ठे स्याद्रत्तरस्थितः । नागं रङ्गे सीसपत्रे स्त्रीवन्धे करणा-न्तरें इति हैमः ॥ (९) ॥ अतिशयितः कुक्षो हनुरस्य । 'खमुखकुङ्गेभ्यो रः' (वा॰ पारा१०७) । 'कुञ्जरोऽनेकपे केशे कुआरा धातकी हुमे । पाटलायां च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१०) ॥ शा बारयति शत्रुवलम् । त्युः (३।१।१३४) । 'वा-रणं प्रतिषेधे स्याद्वारणस्तु मतज्ञने' इति विश्वः ॥ (११) ॥ शा करोऽत्यास्ति । इनिः (५।२।११५)॥ (१२)॥ शा एति ईयते वा। 'इणः कित्' (उ० ३।१५३) इति भः॥ (१३) ॥ (स्तम्बो गुल्मे तृणादीनासकाण्डह्रमगुच्छयोः (इति विश्वः)। स्तम्वे रमते। 'स्तम्बकर्णयो रमिजपोः' (३।२।१३) इस्यच् 'हलदन्तात्–' (६१३।९) इस्र छक् ॥ (१४) ॥०॥ पद्म विन्दुजालमस्यस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (१५) ॥३॥ पञ्चदश 'हस्तिनः'॥

यूथनाथस्तु यूथपः।

रिवति ॥ यूथस्य हस्तिवृन्दस्य नाथः ॥ (१) ॥ ॥ यूथं पाति । 'आतोऽनुप्-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥ ॥ हे 'यूथमुख्यहस्तिनः' ॥ सदोत्करो मदक्रकः

मेति ॥ मदेन दानाम्बुनोत्कटो मत्तः ॥ (१) ॥ ॥ म-देन कलते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) अच् (३।१।१३४)। मदे सित कलो ध्वनिर्यस्य, इति वा॥ (२)॥ ॥ द्वे 'अन्तर्मदस्य हस्तिनः'॥

कलभः करिशावकः ॥ ३५॥

केति ॥ कलयति । 'कल गतिसंख्यानयोः' (चु॰ च॰ से॰) कलते वा । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा॰ आ॰ से॰) कलं भाषते वा । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा॰ २।२।१०२) इति इः ॥ (१) ॥॥। 'कंदभो मणिवन्यादिकनिष्ठान्तोष्ट्रतत्सुतः' (इति मेदिनी) ॥॥। करिणः शावकः ॥ (२) ॥॥। द्वे. 'क॰ रिपोतस्य'॥

प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः

ग्रेित ॥ प्रकर्षेण भिद्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ गर्जग्रति । 'गर्ज शब्दे' (चु० प० से०) । अकर्मकला-त् (३।४।७२) कर्तरि क्तः । गर्जो जातोऽस्य । तारकादिला-त् (५।२।३६) इतच् । 'गर्जितं वारिवाहादिध्वनौ ना मत्त-

१-योगरूडित्वात्तस्यैव तथोच्यते, नान्यः इति- मुकुटः ॥

१ — अत्र करभश्रब्दस्यानुप्रकृतत्वादनुपयुक्तमेतत्॥

'कुज़रे' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (२) ॥ ॥ मायति । 'मदी हर्षें (दि॰ प॰ से॰)। प्राग्वत् क्तः (३।४।७२)। 'न ध्याख्यान' (८।२।५७) इति निष्ठानलाभावः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'जान तमदस्य'॥

समाबुद्धान्तनिर्भदौ ।

सेति ॥ उद्गतं वान्तं मदवमनमस्मात् । 'उद्गान्त उ-द्रीर्णे निर्मदिद्विपे' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ मदात्रिर्गतः । नि-र्णतो मदोऽस्माद्वा ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'गतमद्स्य' ॥ हास्तिकं गजता बुन्दे

हेति ॥ हस्तिनां समूहः । 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्' (४।२। ४७) ॥ (१) ॥ ॥ गजानां समूहः । 'गजसहायाभ्यां च' (वा० ४।२।४३) इति तल् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'हस्तिनां वृन्दे'॥

करिणी धेनुका वशा॥ ३६॥

केति ॥ करोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'क्रुनेभ्यो कीप्' (४।१।५) ॥ (१) ॥ ॥ धेनुरिव । 'इवे प्रति–' (५।३।९६) इति कन् । 'स्याद्धेनुका करिण्यां च धेनाविष पुंसि वानविशेषे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ उद्यते । 'वश कान्तो' (अ० प० से०) । 'वशिरण्योश्व' (वा० ३।३।५८) इस्प् । वष्टि वा । अच् (३।१।२३४) 'वद्या नार्या वन्धग्यां हस्तिन्यां दुहितर्यि' (इति हैमः) । तालव्यशा । 'वशा वन्ध्यासुतायोषास्त्रीगवीकरिणीषु च' इति तालव्यान्तेषु विश्वात् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'हस्तिन्याः' ॥

गेति ॥ गण्डति । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा॰ प॰ से॰) अच् (३१९११३४) 'गण्ड: स्यात्पुंसि खिन्नि । प्रह्योग-प्रभेदे च वीध्यन्ने पिटकेंऽपि च । चिह्नवीरकपोलेषु हयभूष-णवुद्धदे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ कटति । 'कटे वर्षा-वरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३१९११३४) । 'कटः श्रोणौ द्वयोः पुंसि कलिन्नेऽतिशयेशवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पली तु कटी मता' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'गजगण्डयोः' ॥

मदो दानम्

गण्डः कटः

मेति ॥ माध्यनेन । 'मदीहर्षे' (दि॰ प॰ से॰)। 'मदोऽनुपसर्गे' (३।३।३०) इत्यप्। मदयति वा। अच् (३।१।१३४)। 'मदो रेतिस कस्तूर्यां गर्वे हर्षेभदानयोः' (हित मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ यत्यनेन । 'दो अवखण्डने' (दि॰ प॰ अ॰) ल्युट् (३।३।११७)। 'दानं गजमदे त्यांगे पालनच्छेदश्चिष्वु' (हित विश्वमेदिन्यौ)॥ (१)॥॥। द्वे 'मद्यतनस्य'॥

यमथुः करशीकरः

विति ॥ वध्यते । 'द्व वस उद्भिरणे' (भ्वा० प० से०)

'द्वितोऽधुच्' (३।३।८९) 'वमधुर्वमने घासे मातङ्गकरशीकरे' (इति हैमः)॥ (१)॥॥॥ करस्य शीकरः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'गुण्डान्निर्गतजलस्य'॥

कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसः

किति ॥ कं भुवमुम्भित 'उम्भ पूरणे' (तु॰ प॰से॰)। 'कमण्यण्' (३।२।१)। शकन्वादिः (वा॰ ६।१।९४)। 'कुम्भो राश्यन्तरे हस्तिमूर्थांशे राक्षसान्तरे । कार्मुके वारनार्या च घटे हीवं तु गुगगुलो' (इति मेदिनी) ॥ (१)॥॥। पण्डते । 'पिंड संघाते' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। 'पिंण्डो वाले बले सान्द्रे देहागारेकदेशयोः। देहमात्रे निवापे च गोलसिल्हकयोरिष । ओड्रपुष्ये च पुंसि स्यात् ह्रीबमाजीवनायसोः। पिंण्डी तु पिण्डतगरेऽलावृखर्जूरभेदयोः' (इति मेदिनी)॥॥॥ एकम् 'गजन्कुम्भस्य'॥

तयोर्भध्ये विदुः पुमान् ॥ ३७॥

तिति ॥ तयोः कुम्भयोः । वेति संज्ञामत्र घातेन । 'वि-द ज्ञाने' (अ॰ प॰ से॰) । बाहुलकात्कुः ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'गजकुम्भमध्यभागस्य'॥ अवग्रहो ललाटं स्यात्

अवेति ॥ अवग्रह्मतेऽङ्करोन । 'महवृह-' (३।३।५८) इत्यप्। 'अवग्रहो वृष्टिरोधे प्रतिवन्धे गजालिके' (इति मेदिनी) । हद्रोऽपि—'गजालिके वृष्टिरोधे प्रतिवन्धेऽप्य-वम्रहः' इति ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'गजललाटस्य'॥

इषीका खिक्षकृटकम्।

इषीति ॥ ईष्यते । 'ईष उञ्छे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'ईष गतिहिंसादानेषु' (भ्वा॰ आ॰ से॰) वा॰ । 'ईषेः किन्नस्रश्न' (उ॰ ४।२१) इतीकन् धातोईस्वश्च । (हस्वादिदीर्घमध्या)॥॥॥ ईषा ठाङ्गलकीलिका । सेव । 'इवे प्रति–' (५।३।९६) इति किन (हस्वमध्या—ईषिका), दीर्घादिरिष ॥ (१) ॥॥॥ अ-क्षिकूटकं चक्षुगाँलकम् ॥॥। एकम् 'नेत्रगोलकस्य'॥

अपाङ्गदेशो निर्याणम्

अपेति ॥ अपाङ्गस्य । अपाङ्गो वा देशः ॥ । निर्याखः नेन । करणे लयुद (३।३।१७) । 'निर्याणं वारणापाङ्गदेशे मोक्षेऽध्वनिर्गमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'गजा-पाङ्गदेशस्य'॥

कर्णमूलं तु चूलिका ॥ ३८॥

केति ॥ कर्णस्य मूलम् ॥ ॥ च्ल्यतेऽनया । 'चूलसमु-

१—'ऐषीकमस्त्रमधिकृत्य तदा तमक्ष्णा' इति सुरारिः। 'त-सिन्नत्यदिपीकास्त्रम्'-इति रघुः—इति सुकुटः । २—चुरादौ तु हस्वादिर्धृदयते॥ च्छाये' ( )। 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्युल । 'च्यूलिका नाटकस्याङ्गे कर्णमूले च हस्तिनाम्' (इति मेदि-नी)॥ (१)॥॥ एकम् 'गजकर्णमूलस्य'॥

अधः कुस्भस्य वाहित्थम्

अध इति ॥ कुम्भोऽत्र वातकुम्भः । 'वाहित्थं वात-कुम्भावः' इति भागुरिः । स च ललाटायोभागः । (कुम्भयो-रन्तरं विदुः । वातकुम्भस्तु तस्यायो वाहित्थं तु ततोऽ-प्यथः' इति हैमनाममाला) ॥ ॥ अवश्यं वहति । 'आवश्य-का-' (३।३।१७०) इति णिनिः । स तिष्ठत्यत्र । 'घन्नयं कः' (वा० ३।३।५८) । पृषोदरादिलात् सस्य तः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'गजकुम्भाधोभागस्य'॥

प्रतिमानमधोऽस्य यत्।

प्रेति ॥ प्रतिमीयतेऽनेन 'मील् हिंसायाम्' (वया॰ उ॰ अ॰)। 'मीनाति मिनोति-' (६१११५०) इत्यालम्। 'करणा-' (३१३१९७) इति ल्युट्। 'प्रतिमानं प्रतिच्छायागजदन्ता-न्तरालयोः' इति रहः॥ (१)॥०॥ एकं 'वाहित्थाधोभा-गस्य दन्तमध्यस्य'॥

आसनं स्कन्धदेशः स्यात्

आसिति॥ आस्यतेऽत्र । त्युट् (३।३।११७) । 'आस्तनं दिरदस्कन्धे पीठे यात्रानिवर्तने' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ ॥ । स्कन्ध एव देशः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'गजस्कन्धदे- रास्य'॥

पद्मकं विन्दुजालकम् ॥ ३९ ॥

पेति ॥ पद्ममिव । 'इवे प्रति-' (५।३।९६)' इति कन् । 'पद्मकं स्यात्पद्मकाष्टविन्दुजालकयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (१)॥॥ विन्दूनां जालकमिव ॥ (२)॥॥ ह्रे 'गजमुखा-दिस्थविन्दुसमृहस्य'॥

पक्षभागः पार्श्वभागः

पक्षेति ॥ पक्षयत्यनेन । 'पक्ष परिम्रहे' चुरादिः । 'पुंसि-' (३।३।९९८) इति घः । पक्षस्य, पक्ष एव वा भागः ॥ (९) ॥*॥ पार्श्वस्य पार्श्वमेव वा भागः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गज-पार्श्वस्य'॥

दन्तभागस्तु योऽग्रतः।

देति ॥ दन्तस्य भागः । दन्तसंबन्धी भागो वा । शाक-पार्थिवादिः (वा॰ २।१।७८)॥ (१)॥॥॥ एकम् 'अग्रभा-गस्य'॥

द्रौ पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशौ गात्रावरे क्रमात्॥ ४०॥

द्वाविति ॥ पूर्वा च पश्चाच पूर्वपश्चाच ते जङ्घे च । पूर्व-पश्चाजङ्घे आदी यस्य सः । पूर्वपश्चादिश्चासौ देशश्च । पूर्वज-ङ्वाभागो गात्रं । पश्चाजङ्घाभागोऽवरम् ॥ ॥ गातेऽनेन । 'गाङ् गतौ' (अ॰ आ॰ अ॰) । यद्वा एखनेन । 'इण् गतौ'

(अ॰ प॰ अ॰)। 'बहुलं तणि' (वा॰ राष्ठापुष्ठ) इति गादेशः। ष्ट्रम् (उ॰ ४।१५९)। 'गात्रं गजायजङ्घादिभागेऽप्यङ्गे कलेवरे' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ अव राति। 'रा
दाने' (अ॰ प॰ अ॰)। 'आतश्रोपसमें' (३।१।१३६) इति
कः। यद्वा न वृणोति, त्रियते, वा। 'युत्र् वरणे' (स्वा॰ उ॰
से॰)। अच् (३।१।१३४)। 'यहवृद्द-' (३।३।५८) इत्यव्
वा। 'अवरं गजान्त्यजङ्घादिदेशे चरमे त्रिपु' (इति मेदिनी)।
'गजान्त्यजङ्घादिदेशेऽचरं स्याचरमे त्रिपु' इति हदः॥ (१)
॥ शा 'गात्राचरे पूर्वपश्चात्पादयोः परिभाषिते' इति भागुरिः।
'द्रौ पूर्वपश्चाजङ्घादिदशा गात्राचरे न ना' इति रभसः। कश्चित्तु—अष्ठीवद्भागाद्ध्वमवरम्। अधस्तु गात्रम्—इत्याह
॥ श्वा अपारा पवर्गादिमध्या च। 'अपरं त्तराधें स्यात्पश्चाद्वागं च दन्तिनाम्' इति विश्वः॥ ॥ क्रमेणेकैकम् 'गजजङ्वापूर्वापरभागयोः'॥

तोत्रं वैणुकम्

तिविति ॥ तुद्यतेऽनेन । 'तुद्द व्यथने' (तु॰ उ॰ अ॰) 'दाम्री-' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । 'तोत्रं तु प्राजने वैणुकेऽ-पि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ वेणुना निर्वृत्तम् । 'निर्वृं' तेऽक्षद्यूतादिभ्यः' (४।४।१९) इति ठक् । 'इसुसुक्तान्तात्कः' (७।३।५१) ॥ भा 'वेणुकम्' इति पाठान्तरम् । संज्ञापूर्वक-सात्र वृद्धिः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'तोदनदण्डस्य' ॥

आलानं वन्धस्तम्भे

आलेति ॥ आलीयतेऽत्र । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । अधिकरणे त्युट् (३।३।११७) । ('विभाषा लीयतेः' (६।१।५१) इत्यात्वम्) ॥ (१) ॥॥ वन्धस्य वन्धनस्य स्त-म्भः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'वन्धनस्तम्भस्य' ॥

अथ शृङ्खला।

अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यात्

अधेति ॥ राक्षं प्राधान्यं खलति । 'खल संचलने, संचये-च' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । अच् (३१९। १३४) । यद्वा श्रङ्कात्प्राधान्यात् खल्यनेन । 'पुंसि' (३१३। १९८) इति घः । भिदायङ् (३१३१९०४) वा । पृषोदरादिः (६१३१९०९) 'शृङ्खला पुंस्कटीकाञ्च्यां लोहरज्जो च बन्धने' (इति हैमः) (शृङ्खला पुंस्कटीयस्रवन्धेऽपि निगडे त्रिषु' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अन्यतेऽनेन । 'अदि वन्धने' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्दूरम्भू–' (उ० ११९३) इति कृः । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५१४१५) । 'अन्दूः स्त्रियां स्यात्रिगडे प्रभेदे भू-पणस्य च' (इति मेदिनी) । 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचना-न्यतिवर्तन्तेऽपि' (५)) इति पुंस्लम् । यद्वा विनयादिलात्

१—तथा च माघक्षेपः— 'बद्धापराणि परितो निगडान्यला-वीत्' इति—इति मुकुटः ॥

(५।४।३४) ठक्। 'इसुसु-' (७।३।५१) इति कादेशः। 'केऽणः' (७।४।१३) इति हस्यः॥ (२)॥॥। निर्गतो गडः सेचनमस्मात्। कठिनलात्। निगलति वा। 'गल अदने' (भ्वा॰
प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। डलयोरेकलम्॥ (३)॥॥॥
त्रीणि 'श्रुङ्कलस्य' 'बेडी' इति ख्यातस्य॥

अङ्करो। उस्री सृणिः स्त्रियाम् ॥ ४१ ॥

अङ्किति ॥ अङ्क्यतेऽनेन । 'अकि लक्षणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'सानसिवर्णसि–' (उ॰ ४।१०७) इति साधुः ॥ (१) ॥ शा सरति अन्तर्गच्छति । अनया वा। 'स्र गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'सृत्रृषिभ्यां कित्' (उ॰ ४।४९) इति निः ॥ शा तालव्योष्मादिरपि । शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (त्रया॰ प॰ से॰) । 'शृण्णृष्टिणपार्षिण–' (उ॰ ४।५२) इति साधुः । 'शृणिरङ्कुशवाची च काराश्च तृणवाचकः' इति शभेदः ॥ (२) ॥ शा 'आरक्षमभमवमस्य सृणि शिताशम्' इति तु माधस्य प्रमादः। सृणेः स्त्रीलात् ॥ शा द्वे 'अङ्करास्य'॥ दृष्या कक्ष्या चरत्रा च

द्विति ॥ द्व्यतेऽनया । 'द्व वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । ण्यन्तः । 'दोषो णो' (६।४।९०) इत्यृत् 'अचो यत्' (३।९।९६) । 'द्वृष्यं त्रिषु द्वणीये क्षीनं वस्ने च तद्गृहें' (इति मे-दिनी) ।—च्व्यते पीयते पृष्ठमासेनाद्दयतां नीयते । 'चूष पाने' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि 'घन्नर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । ('चूषा') इति मुकुटः ॥ (१) ॥॥॥ कक्षे भवा । 'शरीरावयवाच्च' (४।३।५५) इति यत् । 'कश्या वृहतिकायां स्यात्काच्यां मध्येभवन्थने । हम्यादीनां प्रकोष्ठे च' । (कार्यं हेतौ प्रयोजने' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ व्रियतेऽनया । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) । वाहुलकादत्रः । यद्वा वरं त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽतुप—' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'गजमध्यवन्ध-नस्य'॥

कल्पना सज्जना समे।

केति ॥ कल्पनम् । 'कृपू सामर्थ्यं' (भ्वा॰ आ॰ से॰)।
ण्यन्तः । 'ण्यासश्रन्थ-' (३१३१९०७) इति युच्। 'अथ कल्पना । करिणः सज्जनायां स्त्री क्रीवं क्रुप्तो च कल्पने' (इति
मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ एवं 'षस्ज गंतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)।
ण्यन्तायुच् (३१३१९०७)। 'सज्जनं तु भवेत्क्रीवमुपरक्षणघहयोः । वाच्यलिङ्गं कुलीने स्यात्कल्पनायां च योषिति' (इति
मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'पल्याणाद्यारोपणेन सज्जीकरणस्य'॥

१ घृणिः किरणः—इति तु सिद्धान्तकौ मुदी ॥ २ — 'स्त्रियाम्' इत्येकदेशेन स्त्रीपुंसशब्दसमुदायो लक्ष्यते । तेन सृणेः पुंस्त्वमिं इति सुभूत्यादयः । स्त्रियामिति प्रायिकत्वादुक्तम्, इति तु वयम्— इति सुकुदः॥ ३ — इदं च कार्यशब्दार्थवोधकत्वात्प्रकृतानुपयुक्तम्॥

प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः॥ ४२॥

प्रेति ॥ प्रकर्षेण वीयतेऽस्याम् । 'वी गत्यादिषु' (अ॰ प॰ अ॰) 'वीज्यालिरिभ्यो निः' (उ॰ ४।४८) । 'प्रवेणिः स्त्री कुथावेण्योः' (इति मेदिनी) । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा डीष् । आस्तीर्यते अनेन वा । 'स्तृज् आच्छा-दने' (क्रया॰ उ॰ से॰)। कर्मणि (३।३।१९३) करणे (३।३। ११७) वा ल्युट् ॥ (२) ॥ ॥ व्रियतेऽनेन । 'वृज् वरणे' (खा॰ उ॰ से॰)। 'कॄैपृत्रहशिभ्यो नः' (उ॰ ३।१०) यद्वा बहवो वर्णाः सन्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'वर्णः खर्णे वते स्तुतौ । रूपे द्विजादौ शुक्रादौ कुथायामक्षरे गुणे । भेदे गीतक्रमे चित्रे यशस्तालविशेषयोः। अङ्गरागे च वर्ण तु कुङ्कमे' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ परिस्तूयते । 'ष्टुज् स्तुतौ' (अ॰ उ॰ अ॰)। 'अर्तिस्तुसु-' (उ॰ १।१४०) इति मन्। परिगतः स्तोमोऽत्र । वर्णस्तोमवत्त्वात् । यद्वा-परिगतः सोमोऽत्र । 'यत्कियायुक्ताः (तं प्रति)' (वा॰ १।४।५९) इति परेः स्तौतिं प्रखनुपसर्गलान्न षैः (८।३।६५) ॥ (४) ॥*॥ कुथ्नाति । 'कुन्थ दीप्तौ' (क्यां प० से०) । अच् (३।१। १३४)। '-दहद्श-' (३।१।२४) इति निर्देशात्कचिद्कि-लिप नलोपः । यद्वा कुन्थलशोभाम् 'कुथि हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। आगमशास्त्रस्यानित्यलात्र नुम् । 'इगु-पध–' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा कुथ्यति । 'कुथ पूतीमावे' (दि० प० से०) । 'इग्रुपध–' (३।१।३१५) इति कः। 'कुथः स्त्रीपुंसयोर्वर्णकम्बले पुंसि बर्हिषि' (इति मेदिनी)। क्लीबेडिप। 'स्त्री प्रवेणी'। कुथं त्रिषु वित बोपा-लि<mark>तः ॥ (५) ॥</mark>॥ पद्य **'गजोपर्यास्तरणचित्रक**-∓बलस्य'॥

वीतं त्वसारं हस्त्यश्वम्॥

वीति ॥ वेति, स्म युद्धादिकर्मणः। 'वी गलादौ' (अ॰ प॰ से॰)। अजति स्म वा । 'अज गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गलाथी-'(३।४।७२) इति क्तः। 'वीतमसारगजे स्यादङ्कशकर्मण्यसारतुरगे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ सारो बलमस्य। इस्ती चाश्रश्च। सेनाङ्गलादेकत्वम् (२।४।२)॥॥। एकम् 'निर्वेलहस्तिगजसमूहस्य'॥

वारी तु गजबन्धनी।

वेति ॥ वार्यतेऽनया । 'वृत्र्' (स्वा॰ उ॰ से॰) ण्यन्तः । 'वसिविपयिजि-' (उ॰ ४।१२५) इतील् । 'वारी

१ सिद्धान्तकौमुद्यां तु 'कृवृज्वृसिद्धपन्मनिस्विपिभ्यो नित्' इति पाठो दृश्यते ॥ २—मुकुटस्तु—उपसर्गप्रतिरूपकत्वात्परेर्न 'उप-सर्गात्' (८।३।६५) इत्यादिना पत्वम्—इत्याद । युक्तं चेतत् अन्यथा पूर्वकले पत्वं दुर्वारम् ॥ ३—अस्यार्थस्य भाष्यविरुद्धत्वाक्तृ-तीयप्रकार एव साधुः ॥

स्याद्रजबन्धन्यां कलस्यामि योषिति । चारिर्वाग्गजबन्धन्योः स्री ह्रीवेऽम्बुनि वालुके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ वध्यतेऽस्याम् । 'बन्ध वन्धने' (त्रया० प० अ०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । गजस्य बन्धनी ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'गजबन्धन्यालाखाः' ॥

घोटके पीतितुरगतुरंगाश्वतुरंगमाः ॥ ४३ ॥ वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः ।

घोटेति॥ घोटते । 'घुट परिवर्तने' (भ्वा॰ आ॰ .से॰)। ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ ॥ पचाद्यचि 'घोटः' अपि । 'घोटसैन्धवगन्धर्वा हयवाजितुरंगमाः' इति रभसः ॥ (१) ॥ ।। पिवति । पा पाने (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३। १७४) । 'घुमास्था–' (६।४।६६) इतीलम् । 'पीतिर्नाश्चे श्वियां पाने' (इति मेदिनी) ॥ ॥ 'वीति' इति पाठे । वेति । 'वी गलादिषु' (अ॰ प॰ अ॰) । क्तिच् (३।३।९७४) । 'वीतिरश्वेऽशने गतौ । प्रजने धावने दीप्तौं' है<mark>मः ॥ (२) ॥ ॥ तोरणम् । 'तुर त्वरणे' (ज़॰ प० से०) ।</mark> <mark>'घत्रर्थे कः' (वा० ३।३।५८)</mark> बाहुलकात् । घत् (३।३।१८) वा । संज्ञापूर्वकत्वात्र गुणः । तुरेण त्वरया गच्छति । 'अन्ये-भ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।४८) इति डः । 'तुरगी चाश्वग-न्धायां तुरुगश्चित्तवाजिनोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ अश्रुते । 'अग्रू व्याप्तौ' (स्वा॰ आ॰ से॰) । 'अग्रुपृषि-लटि-' (उ॰ १।१५१) इति क्षन् ॥ (५) ॥ ॥ तुरेण गच्छति । 'गमेश्व' (३।२।४७) इति खच् । 'खच वा डित्' (वा॰ ३।२।३८)। 'अरुर्द्विष-' (६।३।६७) इति सुम् ॥ (४)॥ ॥ (६) ॥ ॥ अवस्यं वजति । 'वज गतौ' (स्वा प० से॰)। 'आवश्यका-' (३।३।१७०) इति णिनिः । यद्वा वाजाः पक्षा अभूवन् यस्य । इनिः (५।२।१९५) । 'वाजी बाणाश्वपक्षिषु' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ ।।। उहाते । अनेन वा। 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०)। कर्मणि करणे वा घञ् (३।३।९९) । वाह्यतेवाण्यन्तः । अच् (३।३।५६) । वाहते । <mark>'वाह प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३</mark>।१।१३४) । 'वाहो भुजे पुमान्मानभेदाश्ववृषवायुषु' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥ ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौं' (भ्वा० प० से०) । 'अन्ये-भ्योऽपि-' (३।२।७५) इति वनिष् । मुकुटस्तु-'स्नामदिप-द्यर्तिपृशकिभ्यो वनिप्' (उ० ४।११३)—इत्याह । तत्र । तंत्र क्रनिपो विधानाद्भणाभावप्रसङ्गात् । यद्वा अर्वति । 'अर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् क्रनिन् । मुकुट-स्तु—बाहुलकाद्वनिप् । 'राह्रोपः' (६।४।२१) । इति (सुभू-तिः) -इत्याह । तत्र । वनिब्विधौ बाहुलकस्यानुपयोगात् । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति वनिपः सर्वेभ्यः सिद्धत्वात् ।

उणादिषु वनिपो दर्शनात् । को झलादो किति अनुनासिके च राह्रोपस्य विहितत्वेन वनिपि तदसंभवात् । लोपं विनापि हपिछेश्व । 'अर्बा तुरंगमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥ ॥ गन्धमविति । 'अर्व गतौ' (म्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'गन्ध्यविस्तु नमश्चरे । पुंस्कोकिले गायने च मृगभेदे तुरंगमे । अन्तराभवदेहे च' (इति हैमः) ॥ (१०) ॥ ॥ हयति । 'हय गतौ' (म्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । हिनोति वा । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (११) ॥ ॥ सिन्धुपु भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इल्यण् । 'स्नेन्ध्रवस्तु सिन्धुदेशो-द्भवे हये । मणिसन्थेऽपि' इति हैमः ॥ (१२) ॥ ॥ ॥ सपति सेनायां समवैति । 'षप समवाये' (म्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१०४) । बाहुलकात्तिवी ॥ (१३) ॥ ॥ त्रयो-दश 'घोटकस्य' ॥

आजानेयाः कुलीनाः स्युः

आजेति ॥ अजनम् । 'अज गतिक्षेपणयोः' (म्वा॰ प॰ से॰)। घत्र् (३।३।१८)। आजेन क्षेपेणानेयाः प्राप्पीया आयत्ता वा। 'अश्वं कुलीनमाजानेयं, शावं किशोरं द्युवते' इति नाममाला । 'शक्तिभिर्मिन्नहृद्याः स्खलन्तश्च पदे । आजानन्ति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृताः' इत्यश्वशास्त्रम् ॥ (१) ॥॥ कुलस्यापत्यानि । 'कुलात् खः' (५।१।१३९)॥ (२)॥॥ हे 'कुलीनाश्वानाम्' ॥

विनीताः साधुवाहिनः ॥ ४४ ॥

वीति॥ विनीयन्ते सा। 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०)। कः (३१२१०२)। सुशिक्षिताः। 'विनीतः सुव-हाश्वे स्याद्वणिज्यपि पुमांस्त्रिषु। जितेन्द्रियेऽपनीते च निभृते विनयान्विते' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ साधुवहनशीलाः। 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०)। 'सुपि–' (३१२१७८) इति णिनिः। सुकुटस्तु—'साधुकारिणि च' (वा० ३१९१७८) इति णिनिः—इत्याह। तन्न। एवं सति णिनिना गता-र्थलात् साधुशब्दस्य प्रयोगो न स्यात्॥ (२)॥ ॥ द्वे 'सम्यगातिमतां वाजिनाम्'॥

वनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा बाव्हिका हयाः।

वेति ॥ वनायुषु देशेषु जाताः । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । 'आजानेयः कुलजो, वनायुजः पारसीक उक्तः' इति रत्नकोषः ॥*॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा ॥ (१) ॥*॥ पारसीके देशे भवाः । 'कोपधाच' (४।३।१३७) इस्यण् ॥ (१) ॥*॥ कम्बोजेषु भवाः । 'तत्र भवः' (४।३। ५३) इस्यण् कच्छाद्यण् (४।२।१३३) ॥ (१) ॥*॥ विहहकदेशे भवाः । 'कोपधाच' (४।३।१३७) इस्यण् । 'वाल्हीकं वाल्हिकं धीरहिक्नुनोर्गश्चदेशयोः' इति त्रिकाण्डशेषतो

१—सिद्धान्तकी मुद्यामि प्रकृतसूत्रव्याख्याने 'अर्चा तुरंगगर्छयोः' 'पर्के अन्थिः प्रस्तावश्च' इत्युदाहरणे गुणाक्षीकारेण चिन्त्यमेतत् ॥

दीर्घमध्योऽपि॥ (१)॥॥॥ एते हयविशेषाः प्रत्येकं भिनाः।
— 'वनायुजः पारसीक उक्तः' इति रत्नकोषाद्, 'श्वेताश्वं
कर्काख्यं, वनायुजमपि पारसीकं तु' इति नाममालौषाश्व
द्वयोः पर्यायता—इत्यपरे॥ एकं 'भिन्नदेशीयाश्वानाम्'॥
ययुरश्वोऽश्वमेधीयः

येति ॥ याति । 'या प्रापणे' (अ॰ प॰ अ॰) । 'यो द्वे च' (उ॰ १।२१) इति कुः । 'ययुः पुमानश्वमेधतुरगे च तुरंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ अश्वमेधाय हितः । 'अश्वमेधाच्छ च' ( )॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अश्वमेधीय-वाहस्य' ॥

जवनस्तु जवाधिकः ॥ ४५ ॥

जेति ॥ जवनशीलः । 'जु' इति 'सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च' । 'जुचङ्कम्य-' (३।२।१५०) इति युच् । 'जवनं तु स्यदे वेगिहये ना वेगिनि त्रिष्ठु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ जवेन वेगेनाधिकः ॥ (२) ॥॥ हे 'अधिकवेगस्य'॥

पृष्ठचः स्थौरी

प्रिति ॥ प्रशस्तमतिशयितं वा पृष्टमस्य । 'अन्येभ्यो-ऽपि-' (वा॰ ५।२।१२०) इति यप् ॥ (१) ॥॥ स्थूलस्ये-दम् । 'तस्येदम्' (४।२।१२०) इत्यण् । रलयोरेकलम् । स्थौरं वलमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५)। 'स्थौरी पृष्टयः पृष्ठवहः' इति वोपालितः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'भारवाहिनोऽश्वस्य' ॥

सितः कर्कः

सीति ॥ करोति, कियते, वा । 'कृदाधा-' (उ॰ ३।४०) इति कः । 'कर्कः कर्केतने वहाँ शुक्राश्वे दर्पणे घटे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'शुक्राश्वस्य' ॥

रथ्यो बोढा रथस्य यः।

रेति ॥ रथं वहति । 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' (४।४। ७६) इति यत् । 'रथ्या रथौघविशिखावर्तनीषु च योषिति । रथवोढरि पुंलिङ्गः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'रथ-वाहकाश्वस्य'॥

बालः किशोरः

बेति ॥ कशति । 'कश शब्दे' ( ) । किंचिच्छवति वा । 'श्च गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) वा । 'किशोरादयः' (उ० ११६५) इति साधुः । ('अथ किशोरोऽश्वस्य शावके । तैलपण्यौषधौ च स्यात्तरणावस्थ-सूर्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ एकम् 'अश्वबालस्थ'॥

वाम्यभ्वा वडवा

वेति ॥ वामयति । 'दु वम उद्गिरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) स्वार्थण्यन्तः । अन् (३।१।१३४) । 'मितां हस्वः' (६।४।९२)

इत्यत्र 'वा' इत्यनुंदिर्त्त हस्यः । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा वं वरुणममित । तेनाम्यते वा । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।३।१) घन् (३।३।१९) वा । मुकुट-स्तु—वमत्युद्धिराति गर्भम् । 'ज्वलिति—' (३।१।१४०) इति णः—इत्याह । तत्र । 'नोदात्तोपदेशस्य—' (६।३।३४) इति वृद्धिनिवेधात् । 'वामी श्र्यालीवडवारासभीकरभीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ अश्वजातिः । अजादि (४।१।४) पाठा-द्वाप् ॥ (१) ॥॥॥ वलं सामर्थ्यमतिशयितमस्याः । 'अन्ये-भ्योऽपि—' (वा॰ ५।१।१०९) इति वः । वलं वाति वा । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । वलेन वजति वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति छः । उलयोरेकलम् । 'व्यव्या द्विजयोषिति । अश्वायां कुम्भदास्यां च नारीजात्य-त्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥(३)॥॥॥ त्रीणि 'व्यद्धवायाः' ॥ व्यद्धं गणे ॥ ४६ ॥

वेति ॥ वडवानां समूहः । 'खिण्डिकादिभ्यश्व' । (४।२। ४५) इत्यञ् । 'वाडवं करणे श्लीणां घोटिकौषे नपुंसकम् । पाताले न स्त्रियां पुंति ब्राह्मणे वडवानले' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ एकम् 'अश्वसमूहस्य'॥

त्रिष्वाश्वीनं यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते।

त्रीति ॥ अश्वेन एकाहेनातिकम्यते । 'अश्वस्यैकाहगमः' (५।२।१९) इति खज् ॥ (१) ॥॥ एकम् 'एकदिनगम्य-देशस्य'॥

कर्यं तु मध्यमश्वानाम्

केति ॥ अश्वादेस्ताडनी, ताडनं वा कशा । तामहीति । दण्डादिलात् (५।१।६६) यः । 'कश्यं त्रिष्ठ कशाहें स्या-त्र्हीवं मद्याश्व सध्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'अश्वमध्यस्य'॥

हेषा हेषा च निखनः ॥ ४७ ॥

हेषेति ॥ हेषणम् । हेषणम् । 'हेषृ हेषृ शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्व हलः' (३।३।१०३) इसः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अथ्वराब्दस्य'॥

निगालस्तु गलोदेशे

नीति ॥ निगलखनेन । 'गल अदने' (स्वा॰ प॰ से॰) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घत्र् । निगरखनेन वा । 'गृ निगरणे' (तु॰ प॰ से॰) । 'उन्न्योर्गः' (३।३।२९) इति

१—विकल्पद्वयमध्यस्य विधेनित्यत्वस्येव सर्वेरङ्गीकारात् वि-कल्पानुवृत्तौ मानाभावः। अत एवारुचेः सिद्धान्तकौमुद्यां 'वृत्तिकृत्' इत्युक्तम्। अत एव 'ज्वल्रह्मल्बमामनुपसर्गाद्धा' इत्यन्तर्गणसूत्रे 'वा' पदसार्थक्यम्। तसात् 'ग्लालावनुवमां च' इत्यत्र सर्वसंमत-'वा' पदानुवृत्त्या मित्वस्येव पाक्षिकत्वम् ॥ २—इदं च 'अनाच-मिकमिवमीनाम्' (वा० ७।३।३४) इत्यस्यास्मरणमूलकम् ॥ घव्। 'अचि विभाषा' (८।२।३१) इति वा लः ॥ (१) ॥*॥ गलस्योद्देशः समीपभागः ॥ (२) ॥*॥ 'घण्टावन्ध-समीपस्थो निगालः कीर्तितो वृधैः । तस्मिन्नेव मणिनीम रोमजः ग्रुभकृन्मतः' इत्यश्वशास्त्रम् ॥*॥ द्वे 'ग्रीवायाः सन्मीपभागस्य'॥

वृन्दे त्वाश्वीयमाश्ववत्।

विति ॥ अश्वानां समूहः । 'केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्य-तरस्याम्' (४।२।४८) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण् ।—'अनुदात्तादेरज्-' (४।२।४४)— इति मुकुटः । तन्न । कन्नन्तत्वेनाश्वशन्दस्याद्युदात्तत्वात् ॥ (२)॥*॥ द्वे 'अश्ववृन्दस्य' ॥

आस्कदिन्तं धोरितकं रेचितं विल्गतं ष्ठतम् ॥४८॥ गतयोऽमृः पञ्च धाराः

आस्केति ॥ आस्कन्दनम् । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा॰ प॰ अ॰) खार्थण्यन्तः । भावे क्तः (३।३।११४) । <mark>आस्कन्दः संजातोऽस्य वा तारकादिलात् (५।२।३६) इतच्</mark> । एवमिण्नलोपाभावश्च नानुपपनः ('उत्तेरितमुपकण्ठमा-स्कन्दितकमित्यपि । उत्सुत्योत्सुत्य गमनं कोपादेवाखिलैः पदैः' इति हैंममाला) ॥ (१) ॥ ॥ धोरणम् । 'धोर्ऋ गति-चातुर्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰)। भावे क्तः (३।३।११४)। खार्थे कन् (ज्ञापि॰ पाषाप)। 'अथ धौरितकं धौर्य धा(घो) रणं धारितं च तत्' इति वाचसातिः । वृद्धिमत्पाठे प्रज्ञाद्यण् (५१४।३८) बोध्यः । ('तत्र धौरितकं धौर्यं धोरणं धोरितं च तत् । वध्रुकङ्कशिखिकोडगतिवत्' इति हैमना-ममाला) ॥ (१) ॥॥। रेचनम् । 'रिचिर् विरेचनें' (६० उ० अ॰) प्यन्तः । क्तः (३।३।११४) ('उत्तेजितं रेचितं स्या-न्मध्यवेगेन या गतिः' इति हैमनाममाला) ॥ (१) ॥*॥ वर्ल्गनम् । 'वल्ग गतौ' ( ) । क्तः (३।३।११४)। ('<mark>चटिगतं पुनः।</mark> अय्रकायसमुह्यासात्कुञ्चितास्यं नतत्रिकम्' <mark>इति नाममाला) ॥ (१) ॥</mark>≉॥ प्रवनम् । 'क्षुङ् गतौ' (भ्वा० आ॰ अ॰)। क्तः (३।३।११४)। ('ध्रुतं तु लङ्घनं पक्षिमृ-गगलनुहारकम्' इति हैमः)। 'सुतमश्वस्य गतौ सुतिस्रिमा-त्रके' इति हैमः॥ (१)॥ अमूरश्वानां पश्च गतयः ॥ ॥ धार्यन्तेऽश्वा अत्र, अनया वा 'धृत्र् धारणे' ण्यन्तः । (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) । ('धारा सेन्याग्रिमस्कन्धे तुरंगगतिपश्चके' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥**॥**॥ 'गतिविद्येषाणाम्' एकैकम्॥

घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम्।

धविति ॥ घोणते । 'घुण भ्रमणे' (स्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३१९१९३४) ॥ (१) ॥*॥ प्रोथति । 'प्रोथृ पर्याप्ती' (स्वा॰ उ॰ से॰) । अच् (३१९१९३४) । 'प्रोथोऽस्त्री

हयघोणायां ना कट्यामध्यगे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अथ्वभ्रमणस्य'॥

कविका तु खळीनोऽस्त्री

केति ॥ कवते 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४। ५) । यद्वा 'कुवादिभ्यो वुन्–' (उ० ५।३५) । टाप् (४।१।४) । इत्वम् (७।३।४४) ॥ (१) ॥॥॥ खे मुखिवेठे लीनः ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'खळीनस्य' 'कडिआळी' इति ख्यातायाः ॥

शफं क्लीवे खुरः पुमान् ॥४९॥

होति ॥ शं फणित । 'फण गतां' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादिः (६।२।१०९) । 'शफं मूले तरूणां स्याद्भवादीनां खुरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ खुरित । 'खुर छेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'खुरः कोल्दिले शफे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'पाद्स्य' ॥

पुचछोऽस्त्री त्मलाङ्गले

िचिति ॥ पुच्छति । 'पुच्छ प्रमादे' ( ) अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'पुच्छभाण्ड-' (३।१।२०) इति निपातनाद्वा ।—इगुपधत्वात्को वा—इति मुकुटश्चिन्त्यः । अन्तरङ्गलात्तुकि सतीगुपधलाभावात् । 'पुच्छः पश्चात्प्रदेशः स्याहाङ्गूले पुच्छमिष्यते' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥ स्यते । वाहुलकान्मक् ॥ (२) ॥॥ रुङ्गति' । 'लगि गती' (भ्वा० प० से०) । 'खर्जिपिजादिभ्य फरोलचौ' (उ० ४।९०) । प्रज्ञाद्वण् (५।४।३८) । 'लाङ्गलं पुच्छरोफयोः' (इति मेदिनी)॥(३)॥॥॥ त्रीणि 'पुच्छस्य'॥

वांलहस्तश्च बालधिः।

वेति ॥ 'वालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च वालघो' (इति पवर्गीयादो मेदिनी) वालो हस्त इव । दंशादिनिवार-कलात् । वालानां हस्तः समूहो वा ॥ (१) ॥ ॥ बाला धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः ॥ (१) ॥ ॥ वे 'केशवलाङ्गल्लमात्रस्य' ॥

त्रिष्पावृत्तलुठितौ परावृत्ते मुहुर्भुवि ॥ ५० ॥

त्रीति ॥ उपावर्तते स्म । 'वृतु वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) अकर्मकलात् (३।४।७२) क्तः ॥ (१) ॥॥॥ छठति स्म । 'छठ प्रतिघाते' (तु॰ प॰ से॰) । क्तः (३।४।७२) ॥ (२) ॥॥। द्वे 'श्रमशान्त्यर्थे पुनःपुनर्भूमौ छुठितस्या- श्वस्य'॥

याने चिक्रणि युद्धार्थे शताङ्गः स्यन्दनो रथः।

येति ॥ यान्खनेन । 'या प्रापणे' (अ॰ प॰ अ॰) । 'करणा-' (३।३।१९७) इति ल्युट् । चक्रमस्यास्ति इनिः (५।२।११५) । युद्धायेदम् । तिस्मन् ॥ ॥ शतमङ्गान्यवयवा यस्य ॥ (१) ॥ ॥ स्यन्दते 'स्यन्दू प्रस्नवणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्' (३।२।१४८) । 'स्यन्दनं तु स्तुतौ नीरे, तिनिशे ना रथेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ रमन्तेऽत्र । अनेन वा । 'हनिकुषिनी-रिमकाशिभ्यः कथन्' (उ॰ २।२) । मलोपः (६।४।३७) । 'रथः पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'रथस्य'

असौ पुष्यरथश्चक्रयानं न समराय यत् ॥ ५१ ॥

असाविति ॥ पुष्य इव रथः । पुष्ये यात्रोत्सवादौ रथो वा । अन्तस्थमध्या ॥ ॥ पकारमध्यपाठे तु सुकुमारत्वात् 'पुष्पमिव रथः' इति विग्रहः ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'सुद्धं विना यात्रोत्सवादौ सुखभ्रमणार्थस्य रथस्य'॥ कर्णीरथः प्रवहणं उयनं च समं त्रयम्।

केति ॥ कर्णसाध्या श्रवणिकयोपचारात्कर्णः । कर्णौ-इस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । कर्णी चासौ रथश्च शब्दमा-त्रेण रथः । न तु वस्तुतो रथः । यद्वा सामीप्यात्कर्णशब्देन स्कन्धो लक्ष्यते । कर्णः स्कन्धः । सोऽस्त्यस्य वाहकत्वेन । स्कन्धवाद्यः । स चासौ रथश्च । 'अन्येषामपि–' (६।२।१३७) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ प्रोद्यते । अनेन वा । 'वह प्रापणे' (म्वा॰ उ० अ०) । ल्युद् (३।३।११३,१९७) ॥ (२) ॥*॥ डीयतेऽनेन 'डीङ् विहायसा गतो' (दि० आ० से०) ल्युद् (३।३।१९७) ॥*॥ 'हयनम्' इति पाठे 'हय गतो' (म्वा॰ प॰ से०) । ल्युद् (३।३।१९७)॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पुरुष-स्कन्धवाद्यस्य यानविद्रोषस्य' 'डोला' इति ख्यातस्य ॥ क्रीवेऽनः शक्टोऽस्त्री स्यात्

क्रीति ॥ अनिति चीत्करोति । 'अन प्राणने (अ० प० से०) । असुन् (उ०४।१८९) ।—करणेऽसुन्—इति सुकुटः। तन्न । करणत्वासंभवात् । कर्तृत्वौचित्याच ॥ (१) ॥ ॥ शक्तोति भारं वोद्धम् । जीवयितुं वा । तदुक्तम्—'शकटः शाकिनी गावो यानमास्कन्दनं स्वनम् । अनूपः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः' इति । 'शकु शक्तो' (स्वा० प० अ०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ०४।८१) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'शक-टस्य' ॥

गन्त्री कम्बलिवाद्यकम् ॥ ५२ ॥

गेति ॥ गम्यतेऽनया । ष्ट्रन् (उ०४।१४९) । षित्त्वान्डीष् (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ कम्बलः साम्लास्यास्ति । इनिः (५। २।१५५) । कम्बलिभिर्वृषेष्ठहाते । ण्यत् (३।१।१२४) । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राकिट-कायाः ॥'

शिविका याप्ययानं स्यात्

शीति ॥ शिवैव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । यहा शिवं

करोति । 'तत्करोति-' (वा॰३।१।२६) इति ण्यन्ताद् ण्वुरु॥ (१) ॥॥। याप्येरधमैर्वाद्यं यानम् ॥ (२)॥॥। द्वे **'पालकी'** इति ख्यातायाः॥

दोला प्रेङ्घादिका स्त्रियाम्।

दिविति ॥ दोल्यति । दोल्यते वा । 'दुल उत्क्षेपे' चुरादिः। अच् (३।१।१३४) घम् (३।१।९९) वा (१) ॥ ॥ प्रेङ्कचते । 'इखि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घम् (३।३।१९)। 'दोला प्रेङ्कः पुमान् प्रेङ्का, निश्रेणिरीधरोहणी' इति रलकोषः ॥ (२)॥ शा आदिना शयनखद्वावाह्यादिदोला ॥ ॥ हे 'दोल्यायाः' 'हिंदोला' इति ख्याताया वा ॥ उभौ तु हैपवैयाघौ हीपिचर्मावृते रथे॥ ५३॥

उभाविति ॥ द्वीपिनो व्याघ्रस्य च विकारः । 'प्राणिरज-तादिभ्योऽञ्' (४।३।९५४) । द्वेपेन वैयाघ्रेण च चर्मणा परि-वृतो रथः । 'द्वैपवैयाघ्रादञ्' (४।२।१२) ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ व्याघ्रचर्मवेष्टितरथस्य' द्वे ॥

पाण्डुकम्बलसंवीतः स्यन्दनः पाण्डुकम्बली।

पेति ॥ 'सात्पाण्डुकम्बलः श्वेतप्रावारप्रावभेदयोः' (इति मेदिनी) । पाण्डुकम्बलेन परिवृतो रथः । 'पाण्डुकम्बला-दिनिः (४१२१९१) ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'शुक्ककम्बलवेष्टि-तरथस्य'॥

रथे काम्बलवस्त्राद्याः कबलादिभिरावृते ॥ ५४ ॥

रेति ॥ कम्बलेन वक्षेण च प्रावृतो रथः । 'परिवृतो रथः' (४।२।१०) इत्यण् ॥ (१) ॥ ॥ आदिना चार्मक्षौमदौकूला- दिग्रहः ॥ ॥ एकैकम् 'कम्बलाद्यावृतरथस्य' ॥

त्रिषु द्वैपादयः

त्रीति ॥ (द्वैपादयो वास्नान्ताः) ॥ रथ्या रथकस्या रथवजे ।

रेति ॥ रथानां समृहः । खलगोरथात् (४।२।५०) इति यत् । 'रथ्यो रथांशे रथवोढिरे । रथ्या तु रथसंघाते प्रतोल्यां पथि चत्वरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'इनित्रकव्य-चक्ष' (४।२।५१) ॥ (२) ॥*॥ रथानां व्रजः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रथसमृहस्य'॥

धूः स्त्री क्लीबे यानमुखं

िध्वति ॥ धूर्वति । 'धुर्वा हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)
'भ्राजभास-' (३।२।१०७) इति क्रिप् । 'राह्रोपः' (६।४।२१)।
'वीं:-' (८।२।७६) इति दीर्घः । ('धूर्यानमुखभारयोः' इति
हैमः) ॥ (१) ॥॥ यानस्य मुखं पुरोभागः ॥(२) ॥॥ ॥ द्वे
'वोद्ववन्धनस्थानस्य'॥

स्याद्रथाङ्गमपस्करः॥ ५५॥

स्येति ॥ रथस्याङ्गम् ॥ (१) ॥ ॥ अपकीर्यते सस्थाने

१-इदं च प्रकृतानुपयुक्तम् ॥

क्षिप्यते । 'कॄ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰) 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। 'अपस्करो रथाङ्गम्' (६।१।१४९) इति साधः॥ (२)॥॥ द्वे **'चैक्रभिन्नस्य रथारम्भकस्य**'॥

चकं रथाङ्गम्

चेति ॥ कियते गतिरनेन। 'घनर्थे कः' (वा०३।३।५८)। 'कृनादीनां के' (वा०६।१।१२) इति द्वित्वम् । 'चक्रः कोके पुमान्, क्रीवं वजे सैन्यरथाङ्गयोः। राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणाङ्गयोः। जलावर्तेऽपि' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ रथसाङ्गम्। 'रथाङ्गं न द्वयोश्वके ना चक्राङ्गविहंगमे' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'चक्रस्य'॥

तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान्।

तेति ॥ तस्य चकस्यान्तो भूस्पर्शिभागः ॥॥॥ नयति रयम् । 'नियो मिः' (उ० ४।४३) । 'नेमिना तिनिशं कूप-त्रिकाचकान्तयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ प्रधी-यतेऽनेन । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'चक्रस्यान्तस्य' ॥ पिण्डिका नाभिः

पीति ॥ पिण्ड्यतेऽरा यस्याम् । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) । 'हळश्च' (३१३१२१) इति घल्। गौरादिः (४१११४१)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५१४१५)॥ (१)॥ ॥ एव वन्धने' (दि० उ० अ०)। 'नहो मञ्च' (उ० ४११२६) इतील् हस्य भः। यद्वा नभ्यतेऽक्षेण। 'णम हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०)। 'इल (ण) जादिभ्यः' (वा० ३१३११०८)। 'नाभिर्मुख्यनृपे चकमध्यक्षत्रिययोः पुमान्। द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियां कस्तूरिकामदे' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'रथन्त्रक्रमध्ये मण्डला॰ कारायाः'॥

अक्षायकीलके तु द्वयोराणः॥ ५६॥

अक्षेति ॥ अक्षस्य नाभिक्षेप्यस्यान्ते कीलके । अणित । 'अण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। इन् (उ०४।१९८)। 'अणिन् राणिवदक्षाय्रकीले स्यादिश्वसीमयोः' इति विश्वः । 'अणिराणि-दक्षायकीलाश्रिसीमसु ह्योः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥ हे 'अक्षायकीलकस्य'॥

१—इदं च 'रथारम्भकं चक्रादन्यत्' इति भट्टश्लीरस्वामियन्थानुरोधेनोक्तम् । मुकुटस्तु—सामान्येन रथस्याङ्गमक्षयुगचक्रादिकमपस्करः—इति, अग्रे—रथाङ्गत्वेनैव गतार्थस्यापि 'चक्रम्' इति
विशेषतो नामान्तरप्रतिपादनाय 'तस्यान्ते नेमिः' इत्युक्तये च
रथाङ्गस्यानुवादः—इति च प्रोक्तवान् ॥ २—'कृदिकारात्' इति
डीषि 'अणी' आणी च । 'समाधुर्या वाणीमनो हर्ति' इति
दमयन्तीक्ष्रेषात् ॥

रथगुप्तिर्वरूथो ना

रेति ॥ रथस्य गुप्तिरावरणम् ॥ (१) ॥*॥ वियते रथो-ऽनेन । 'जॄतृज्भयाम्थन्' (उ॰ २।६)। ('वरूथो रथगुप्तो स्थात्) वरूयं चर्मवेदमनोः' (इति मेदिनी)॥ (२)॥*॥ द्वे 'परप्रहाणाभिधातरक्षार्थे रथसंनाहबद्वावरणस्य'॥ कृवरस्तु युगंधरः।

किति ॥ कृवते । 'कूड् शब्दे' (तु० आ० से०) । बाहु-लकाद्गरच् । कुटादिः । 'क्रूचरित्रषु चारौ ना कुञ्जकेऽल्ली युगंधरे' (इति मेदिनी) ।—क्रूयते—इति खामी । ॥ (१) ॥*॥ युगं बोव्वनधनकाष्ठं धारयति । 'संज्ञायां मृतॄष्टुजि—' (३।२।४६) इति खच् । 'अरुर्द्धिष-' (६।३।६७) इति सुम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युगकाष्टबन्धनस्थानस्य' ॥ अनुकर्षो दार्चधःस्थम्

अन्विति ॥ अनुकृष्यते । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । घन् (३।३।९९) । अनुकर्षो रथाघःस्थदारुण्यप्यनु-कर्षणे' (इति मेदिनी) ॥॥। नान्तोऽप्ययम् 'अनुकर्षा नाक्ष-तलदार' इति वोपालितात्॥ (१) ॥॥। एकं 'रथस्याघस्त'-स्रभागदारुणः'॥

प्रासङ्गो ना युगान्तरम् ॥ ५७ ॥

भ्रेति ॥ प्रसज्यते । 'ष ज सक्ने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । घज् (३।३।९९) । 'उपसर्गस्य घनि-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥॥। रैथायज्ञयुगादन्यद्युगं वृषभाणां दमनकाले यदासज्यते, तस्यैकम् । स्वामी तु ('युगाद्युगः' इति पाठमान्त्रिस्य)—युगेनातति । युगाद्रथादिः ।तस्य युगो ना-इस्याह । अन्ये तु—युगान्तरं यद्वध्यते । तस्य—इस्याहुः । 'युगं द्वि-तीयंप्रासज्ञः' इति कास्यः एकं 'अन्यवृषयुगमस्य'॥

सर्वं स्याद्वाहनं यानं युग्यं पञ्चं च घोरणस्।

संति ॥ सर्वं हस्त्रश्वरथादिलोलान्तम् । वाहयति । वहः स्वार्थण्यन्तात्कर्तिरि ल्युट् (३१३१११३) । अन्ये तु—वहत्य-नेन । 'करणा–' (३१३११९०) इति ल्युट् । 'वाहनमाहितात्' (८१४८) इति निपातनादीर्षः—इत्याहुः ॥ (१) ॥ ॥ यान्त्यनेन । करणे ल्युट् (३१३१९९०) 'यानं स्याद्वाहने गती' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ युज्यते अनेन वा । 'युजिर् योगे' (६० उ० अ०) । 'युग्यं च पत्र' (३१९१९२९) इति क्यवन्तो निपातः ॥ (३) ॥ ॥ पतन्त्यनेन 'पत्नु गती' (म्वा० प० अ०) । 'दान्नी–' (३१२१९२२) इति छून् । 'पत्रं तु वाहने पर्णे स्यात्पक्षे शरपक्षिणोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ धोरति । अनेन वा । धोरयति वा । 'घोर्कं गति-

१—हेमचन्द्रोऽपि स्वोपज्ञनाममालायां 'प्रासङ्गस्तु युगान्तरम्' इति पठित्वा—'द्वितीयं युगं युगान्तरम् । उत्काष्ठं वत्सानां दमन-काले स्कन्ध आसज्यते । यन्ध्रुनिः—'युगं द्वितीयं प्रासङ्गः'—इति व्याख्यातवान् ॥ चातुर्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰) ल्युः (३।१।१३४) । ल्युट् (३।३। ११३) वा ॥ (५) ॥*॥ पच **'वाहनमात्रस्य' ॥** परस्परावाहनं यत्तद्वेनीतकमस्त्रियाम् ॥ ५८॥

पेति ॥ विनीतकानामिदम् । यहा विनीयते सा । कः (३१२११०२)। 'संज्ञायां कन्' (५१३१७५)। प्रज्ञायण् (५१४।३८)॥ (१)॥॥॥ परम्परया यहाद्यां वहति । शकटं यथा-रूडम् । तस्येकम् 'परस्पराचाहनस्य'॥ आधीरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः।

आधावित ॥ आधारयन्त । ल्युः (३१११३४)॥(१)॥॥ हिस्तनं पान्ति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५१४।
५)॥ (२)॥॥॥ हिस्तनमारोहयन्ति । 'कर्मण्यण्' (३१२११)॥ (३)॥॥॥ निषीदन्स्यवस्यम् । 'पद्स्ट विशरणादिषु' (स्वा० प० अ०)। आवस्यके णिनिः (३१३१९००)। यद्वा निषादयन्त्युपवेशयन्ति हस्तिनम् । महादिलात् (३१९११३४)
आवस्यके (३१३१९००) वा णिनिः ॥ (४)॥॥॥ चलारि
'हस्तिपकेषु'॥

नियन्ता प्राजितायन्ता स्तः क्षता च सार्थाः ५९ सन्येष्ट्रक्षिणस्थो च संज्ञा रथकुटुम्बिनः।

नीति ॥ नियच्छति । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । 'यमु उ-परमे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। तृच् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ ॥ प्राजित । 'अज गत्यादौ' (स्वा॰ प॰ से॰)। तृच् अन्तर्भा-विताण्यर्थो वा । 'वलादावार्धधातुके वेष्यते' (भाष्य० २।४। ५६) इति वी न ।—प्राजयति—इति खामिमुकुटोक्तं चि-न्सम् । णिचि वीभावस्य निसलात् । 'प्राजयिता' इति रूप-प्रसङ्गाच । यदपि-वानुवृत्तेर्वाभावो नास्ति-इति स्वामिनो-क्तम् । तदपि चिन्सम् । वृत्यादौ वानुवृत्तेरदर्शनात् ॥ (२) ॥*॥ यच्छति । तृच् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥*॥ सुवति गमयति स्माश्वान् । 'धू प्रेरणे' (तु॰ प॰ से॰) । क्तः (३। २।१०२) । 'सूतस्तु सारथौ तिक्षण क्षत्रियाद्वाह्मणीसुते । वन्दिपारदयोः (पुंसि, प्रसूते प्रेरिते त्रिषु)' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥ ॥ क्षदति । 'क्षद संवरणे' सौत्रः । 'तृन्तृचौ शं-सिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' (उ० २।९४) । मुकुटस्तु 'नप्तनेष्ट्लष्ट्-' (उ॰ २।९५) । इति तृच्-इत्याह । तन्न । नस्त्रादिषु क्षत्त्रस्त्रहणात् । यदिप-'क्षद स्थैर्ये हिंसायां च' इत्यतस्तृच् (३।१।१३३) तन् (३।२।१३५) वा—इत्युक्तम्। तदपि नं । उक्तपाठस्यादर्शनात् । 'खद स्थेर्ये' (स्वा॰ प॰ से॰) इति पाठस्य दर्शनाच ॥५॥ ॥३॥ सरस्थान् । 'स् गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । अन्तर्भावितण्यर्थः । 'सर्तेर्णिच

(उ० ४।८९) इति घथिन् । सरयस्यापसम्, वा ॥ (६)॥॥॥ सन्ये वामे तिष्ठति । 'सन्ये स्थरछन्दसि' (उ० २।१०१) इत्यृन् डिच । 'स्थास्थिन्स्थृणाम्' (८।३।९७) इति वक्तव्यात् षलम् । 'स्थास्थिन्थ्याम्' 'इति पाठे तुं सुषामादिलात्' (८।३।९८) षलम् । 'हलदन्तात्' (६।३।९) इत्युक्त ॥॥॥ 'सन्येष्ठः' इत्यदन्तोऽपि । 'प्राजिता दक्षिणस्थव्य सादी सार्थिरुच्यते । सूतः क्षता नियन्ता च यन्ता सन्येष्ठ एव च' इत्यम्समाला ॥ (७) ॥॥॥ दक्षिणे तिष्ठति । 'सुपिन' (३।२।४) इति कः ॥ (८) ॥॥॥ रथं कुदुम्बयितुं शीलमस्य । 'कु॰ दुम्ब धारणे' (चु० आ० से०) । 'सुपिन' (३।२।७८) इति णिनिः । यद्वा रथएव कुदुम्बम् । रथ कुदुम्बमस्यास्ति । इतिः (५।२।१५५) तस्य अष्टी 'रथकुदुम्बनः' ॥

रिथनः स्यन्दनारोहाः

रेति ॥ रथोऽस्यास्ति । इनिः । (५।२।११५) ॥ (१) ॥ शा स्मन्दनमारोहन्ति । 'रुह वीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। अप् (३।२।१)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'रथा-रूढस्य योद्धः'॥

अध्वारोहास्तु सादिनः॥ ६०॥

अश्वेति ॥ अश्वमारोहन्ति प्राग्वत् ॥ (१) ॥ ॥ सीद-न्खवर्यम् । 'षह्नु विशरणादौ' (तु० प० अ०) । 'आवरय-का-' (३।३।१७०) इति णिनिः । 'सादी तुरंगमातङ्गरथा-रोहेषु दरयते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अश्ववारा-णां' 'असवार' इति ख्यातस्य ॥

भटा योधाश्च योद्धारः

भेति ॥ भटति । 'भट मृतौ, परिभाषणे वा' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। 'भटः स्यात् पुंति वीरे च विशेषे पामरस्य च' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ युध्यते। 'युध संप्रहारे' (दि॰ आ॰ अ॰)। अच् (३।१।१३४)॥ (२)॥ ॥ तृणि 'योद्धः'॥

सेनारक्षास्तु सैनिकाः।

सेनेति ॥ सेनां रक्षन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ ॥ 'रक्षति' (४।४।३३) इति ठक् । 'सैनिकः सैन्यरक्षे च स्यात्सेनासमवेतके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'प्र- हरिकादेः' ॥ सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ॥ ६१ ॥

सनित ॥ सेनायां समवित । 'सेनाया वा' (४।४।५५) इति ण्यः । 'सेन्यं सैनिकसेनयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पक्षे ठक् (४।४।१) ॥ (२) ॥*॥ हे 'सेनायां मिलितस्यैकहैं शीमृतस्य'॥

१— 'इदमस्ति । चक्षिङ: ख्याञ् । ना लिटि । ततो नक्षामि 'अजेमीं मानो भनति ना । व्यवस्थितनिमाषा' इति' इति भाव्ये स्पष्टमेन निकल्पानुवृत्तेरूपलन्भादिकिं चित्करमेतत् ॥

१—तुना—प्रकृतवार्तिकोदाहरणेषु भाष्यकृता 'सन्येष्ठा सारथिः' इत्युदाहरणदानेन कैयटेन 'स्यृशब्द ऋप्रस्थान्त' इत्येवमुक्तत्वेन चोकारान्तपाठोऽप्रामाणिकः—इत्यरुंचिः सुन्धिता ॥

विलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः।

वेति ॥ सहस्रं वलानि सन्ति येषाम् । 'तपःसहस्राभ्यां विनीनी' (पारा१०२) ॥ (२) ॥॥॥ 'अण् च' (पारा१०३) इत्यण् ॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'महस्त्रसंख्याकेन गजादिना बलवतः' ॥

परिधिस्थः परिचरः

पेति ॥ परिधो सेनान्ते तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः ॥ (१) ॥*॥ परितथरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सेनायां राजो दण्डकारिणः'। 'प्रयाणे सामन्तस्यापकर्षकस्य'—इस्यन्ये । रथगजादेश्रकपादादिरक्ष-कस्य—इति केचित् ॥

सेनानीर्वाहिनीपतिः॥ ६२॥

सेनेति ॥ सेनां नयति । 'णीज् प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। 'सत्सू-' (३।२।६१) इति किए। 'सेनानीः स्यात् पुमान् कार्तिकेये सेनापतौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१)॥॥ वाहिन्याः पतिः ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'सेनापतेः'॥

कञ्जुको वारवाणोऽस्त्री

केति ॥ कश्यते । 'कचि दीप्तिबन्धनयोः' (भ्वा० आ० से०) । वाहुलकादुकः । 'कञ्चुको वारवाणे स्यानिर्मोके क-वचेऽिप च । वर्धापकगृहीताङ्गस्थितवस्त्रे च चोलके । कञ्च-क्यौषिभिसेदे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ वाणं वारयित, वृणोति वा । वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) । ण्यन्तो वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । (मयूरव्यंसकादिलात् '२।१।७२') । राजदन्तादिलात् (२।२।३१) वा परिनिपातः । यद्वा वारमाच्छादकं वानमस्य । 'पूर्वपदात्' (८।४।३) इति णलम् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'चोलकाकृतिसंनाहस्य'॥

यत्तु मध्ये सकश्चकाः।

बधन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गः

येति ॥ सारं सनोति । 'षणु दाने' (तु॰ प॰ से॰)। कर्मणः शेषलिविवक्षायामच् (३।१।१३४)। यद्वा सारं वलम्यते दीप्यतेऽनेन । 'अस गतिदीस्यादानेषु' (भ्वा॰ उ० से॰)। 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् । शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।१।९४)। 'सारसनमध्युरस्ने तगुत्रिणां मेखलायां च' (इति मेदिनी)। विश्वोऽपि—'सारसनं मेखलायामुरस्ने च तनुत्रिणाम्' इति ॥ (१) ॥ ॥ अधिकमङ्गात् ॥ ॥ कन्चित्तु 'सारसनाधिपाङ्गे' इति पाठः। यत्कात्यः—'अधिपाङ्गे सारसनम्' इति ॥ ॥ दुर्गस्तु—'तस्य सारसनं ह्ये धिपाङ्गे च निवन्धनम्' इति ॥ (२)॥ ॥ द्वे 'कञ्चकदाढ्यांधे मध्यकाये निवन्द्वस्य'॥

अथ शीर्षकम् ॥ ६३ ॥

शीर्षण्यं च शिरस्रे अथेति ॥ शीर्षस्य प्रतिकृतिः । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन्। शीर्षे कं सुखमस्माद्वा ॥ (१) ॥ ॥ शिरसे हितम् । 'शरीरावयवाद्यत' (५।१।६) । 'ये च तिस्ति' (६।१।६१) इति शिरःशब्दस्य शीर्षनादेशः । 'ये चाभाव—' (६।४।१६८) इति टिलोपो न । शीर्षण्यं शीर्षरक्षणे । 'शिर्षण्यो विशदे कचे' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ शिरस्त्रायते । 'नैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०)। 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥ शीणि 'शिरस्त्रस्य' 'शोष' इतिख्यातस्य ॥

अथ तनुत्रं वर्म दंशनम् । उरक्छदः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥

अधेति ॥ तनुं त्रायते । प्राग्वत् ॥ (१) ॥ ॥ वृणोति देहम् । 'वृञ् वरणे' (स्वा०उ०से०)। मनिन् (३।२।७५)॥(२) ॥*॥ दंश्यतेऽनेन । 'दशि दंशनस्पर्शनयोः' (चु॰ आ॰ से॰) 'करणा-'(३।३।११७) इति ल्युट् । 'दंशनं वर्मदंशयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ उरखाद्यतेऽनेन । 'छद् अपवारणे' (चु॰ उ॰से॰) । 'वुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'छादेघें-' (६।४ ९६) इति हस्तः ॥ (४) ॥ ॥ कङ्कते । 'किक लौल्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'शकादिभ्योऽटन्' (उ॰ ४।८१) खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) यद्वा कं सुखं कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) अच् (३।१।१३४) । मूलिवेभुजादिकः (वा॰ ३।२,।५) वा ॥ (५) ॥ ॥ जगता गृह्यते । 'प्राति-पदिकाद्धात्वर्थे-' (चु॰ ग॰ सू॰) इति णिच् (टिलोपश्च)। बाहलकादरः। जागर्ति । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) वा। 'जगरः कङ्कटो योगः संनाहः स्या-दुरइछदः' इति बोपालितः ॥ (६) ॥ 🛊 ॥ कं वातं वञ्चति । 'वञ्च गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । मलविभूजादिकः । 'कवचो गर्दभाण्डे च संनाहं पटहेऽपि-च' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (७) ॥ । । सप्त 'संनाहस्य' ॥

आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्वश्चापिनद्ववत्।

आफ्रिवति ॥ आमुच्यते स्म । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२॥ (१)॥ ॥ ॥ प्रतेरिष ॥ (१)॥ ॥॥ अपि नह्यते स्म । 'णह वन्धने' (दि॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)। 'विष्ट भागुरिः-' इस्रह्रोपः ॥ (३)॥ ॥॥ (४)॥ ॥ चत्वारि 'परिहितकवचादेः'॥ (परिहितस्य वस्नादेः-इति मुकुटः)॥

संनद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूटकङ्कटः ॥ ६५॥

सिनि ॥ संनद्यति, संनद्यते, वा स्म । अकर्मकत्वा-त्कर्तिरे (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'संनद्धो वर्मिते व्यूढे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वर्म-मंणा नद्यते स्म । 'सत्याप-' (३।१।२५) इति णिच् । 'णा विष्ठवत्' (वा॰ ६।४।११५) इति टिलोपः । वर्म संजातमस्य वा । तारकादिलात् (५।२।३६) इतच्॥ (२) ॥*॥ सक्जति । 'षस्ज गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (२।१।१२४) । 'अथ सजाः स्यात्संनद्धे संभते त्रिष्ठु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ दंशः संजातोऽस्य । इतच् (५।२।३६) यद्धा-दंश्यते सा । 'दिशि दंशनादौ' (चु॰ आ॰ से॰) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ ॥ व्यूढो धृतः कङ्कटो येन ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'धृत-संनाहस्य' ॥

त्रिष्वामुक्तादयः

त्रीति ॥ आमुक्तादयो व्यूडकङ्कटान्ताः ॥ वर्मभृतां कावचिकं गणे ।

चेति ॥ कविचनां समूहः । 'ठज् कविचनश्व' (४।२।४१) ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'भृतसंनाहानां गणस्य' ॥

पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥ पद्गश्च पदिकश्च

पेति ॥ पादाभ्यामतति । 'अत सातस्यगमने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अज्यतिभ्यां च' (उ॰ ४।१३०) 'पादे च' (उ० ४।१३१) इतीण् । 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' (६। ३।५२) इति पदः ॥ (१) ॥ ॥ एवं पदाजिः ॥ (५) ॥ ॥ मुकुटस्तु—'इजजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीज्—इ-ल्याह । तन्न । 'स्त्रियाम्' 'अकर्तरि च कारके' 'भावे' इल-धिकारे तस्य विहितत्वेन 'अतित' 'अजित' इति विग्रहस्य विरुद्धलात् ॥ (१) ॥ ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि॰ आ॰ अ॰) । बाहुलकात्तिः । क्तिच् (३।३।१७४) वा । 'पत्तिः सेनाभित्पद्भयोर्गतौ' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ पादाभ्यां ग-च्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः। 'पादस्य-' (६।३।५२) इति पदः ॥ (३) ॥ ।। पदातिरेव । विनयादि-लात् (५।४।३४) ठक् । पादाभ्यामतति । बाहुलकादिको वा ॥ श। 'पादाविकः' इति क्रचित्पाठः । पादाभ्यामंत्रति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकादिकः । यदा पादेनावो रक्षणम् । तत्र नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४। ६९) इति ठक् ॥ (४) ॥ ।। पद्यां गच्छति । पादेन समा-नार्थः पच्छव्दोऽस्ति । डः (वा॰ ३।२।४८) ॥ (६) ॥*॥ पादाभ्यां चरति । 'पर्णादिभ्यः छन्' (४।४।१०) । 'इके च-रतौ' (वा॰ ६।३।५३) इति पद्भावः ॥ (७) ॥ ।। पादात-शब्दोऽप्यत्र । 'पदातिपत्तिपादातपादाविकपदाजयः' इ-त्यमरमाला । यत्तु मुकुटेनोक्तम् मूलविभुजादिके पादातः-इति । तन । 'पादाभ्यां अतित' इति विग्रहेण पचादाचा गतार्थलात् ॥ ॥ सप्त 'पदातः' ॥

अथ पादातं पत्तिसंहतिः।

अथेति ॥ पदातीनां समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२। ३८) ॥ (१) ॥*॥ पत्तीनां संहतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पद्ा-तिसमूहस्य'॥

হাস্লোजीवे काण्डपृष्ठायुधीयायुधिकाः समाः॥६७॥

रोति ॥ शस्त्रमाजीवति उपजीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ (१)॥ ॥। काण्डानि शास्त्राणि पृष्ठे यस्य ॥ ॥ 'काण्डस्पृष्टः' इति सुकुटः । स्पृष्टं गृहीतं काण्डं शस्त्रं येन । 'वाहिताम्यादिषु' (२।२।३७) इति परनिपातः ॥ (२)॥ ॥ आयुधेन जीवति । 'आयुधाच्छ च' (४।४।१४)॥ (३)॥ ॥ चलारि क्यां विनः'॥

कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्खवत्।

किति ॥ कृतोऽभ्यस्तो हस्तो यस्य ॥ (१) ॥ ॥ शोभनः प्रयोगोऽस्य । सुप्रयोगो विशिस्तोऽस्य ॥ (२) ॥ ॥ कृतोऽभ्यस्तः पुद्धः पुद्धयुक्तः शरो येन ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'स-भ्यकृतशराभ्यासस्य'॥

अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः ॥ ६८ ॥

अपेति ॥ अपराद्धः पृष्को वाणोऽस्य ॥ (१) ॥ ॥ छ॰ क्याद्वेष्यात् । च्युतो भ्रष्टः सायको यस्य ॥ ॥ एकं 'लक्ष्या-प्राप्तशरस्य' ॥

धन्वी धनुष्मान् धानुष्को निषद्म्यस्त्री धनुर्धरः।

धेति॥ 'धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीवं चापे स्थलेऽपि च' (इति मेदिनी)। धन्वास्यास्ति । वीह्यादिल्लात् (पारा११६) इनिः ॥ (१) ॥ ॥ ॥ धनुरस्यास्ति । मतुप् (पारा९४)। 'तसौ मत्वर्थे' (११४।९९) इति मत्वम् ॥ (२) ॥ ॥ ॥ धनुः प्रहरणमस्य । 'तैदस्य, प्रहरणम्' (४१४।५७) इतिठक् । 'इसुमुक्तान्तात्कः' (७१३।५१)॥ (३)॥ ॥ निषङ्गोऽस्यास्ति । इनिः (पारा११५)॥ (४)॥ ॥ 'अस्त्रं प्रहरणे चापे' इति विश्वः । अस्त्रमस्यास्ति । इनिः (पारा११५)॥ (५)॥ ॥ धरति । 'धृत्र धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । अच् (३१९। १३४)। धनुषो धरः ॥ (६)॥ ॥ षट् 'धनुर्घरस्य'॥

स्यात्काण्डवांस्तु काण्डीरः

स्यादिति। 'काण्डः स्तम्बे तहस्कन्धे वाणेऽवसरनी-रयोः। कुत्सिते वृक्षभिन्नाडीवन्धे रहित न स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)। काण्डो वाणोऽस्यास्ति। मतुप् (पारा११९५)॥ (१)॥॥॥ 'काण्डाण्डादीरन्नीरचौ' (पारा१११)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'वाणधारकस्य'॥

शाक्तीकः शक्तिहेतिकः ॥ ६९ ॥

शेति॥ शक्तिः प्रहरणमस्य । 'शक्तियध्योरीकक्' (४।४। ५९)॥ (१)॥॥ ॥ शक्तिहैंतिर्यस्य ॥ (२)॥॥ द्वे 'शक्तयायुधधारिणः'॥

१—'तदस्य इत्यंशस्तु पूर्वस्त्रादनुवृत्तः स्त्रं त्ववशिष्टमेव ॥

याष्ट्रीकपारश्वधिकौ यष्टिपर्श्वधहेतिकौ।

येति ॥ यष्टिः प्रहरणमस्य (ईकन् '४।४।५९') ॥ (१) ॥ भा परश्वधः परशुः प्रहरणमस्य । 'परश्वधाद्वश्च' (४।४।५८) ॥ (१) ॥ ॥ ।। एकैकम् 'यष्टि-परशुध्वतोः' ॥

नैस्त्रिशिकोऽसिहेतिः स्यात्

नायिति ॥ निश्चिशः प्रहरणमस्य । 'प्रहरणम्' (४।४। ५७) इति ठक् ॥ (१) ॥॥। असिर्हेतिर्यस्य ॥ (२) ॥॥ द्वे 'खड्डायुधस्य'॥

समी प्रासिककौन्तिकौ ॥ ७० ॥

सेति ॥ प्रासः कुन्तश्च प्रहरणमस्य । प्राग्वत् (४।४। ५७) ॥ (१) ॥ ॥ एकैकम् 'प्रासकुन्तायुधिनोः' ॥ 'वर्मा फलकपाणिः स्यात्

चेति ॥ चर्मास्यास्ति । त्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ (१)॥॥॥ फलकं पाणावस्य ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'फलः कथारकस्य'॥

पताकी वैजयन्तिकः।

पैति ॥ पताकास्यास्ति । त्रीह्यादीनिः (५।२।११५)॥ (१) ॥*॥ वैजयन्त्यस्यास्ति । त्रीह्यादिलात् (५।२।११६) ठन् । यद्वा वैजयन्त्या चरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक्॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ध्वजधारकस्य'॥

अनुप्रवः सहायश्चानुचरोऽभिसरः समाः ॥ ७१ ॥

अन्विति ॥ अनु पश्चात् प्रवते । 'प्रुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३५) ॥ (१) ॥॥ सह अयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । एति वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥॥॥ अनु चरति । 'चरेष्टः' (३।२।१६) ॥ (३) ॥॥॥ अभितः सरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'सहायस्य'॥

षुरोगात्रेसरप्रष्टाव्रतःसरपुरःसराः । पुरोगमः पुरोगामी

चिति ॥ पुरो गच्छति । 'अन्येष्विप-' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (१) ॥ ॥ अर्थे सरित । 'पुरोऽप्रतोऽप्रेषु-' (३। २।१८) इति टः ॥ (२) ॥ ॥ प्रतिष्ठते गच्छित । 'आतश्रो-पसर्ग-' (३।१।१२६) इति कः । 'प्रष्ठोऽप्रगामिनि' (८।३। ९२) इति षः । 'प्रष्ठिक्षण्वप्रगे श्रेष्ठे पुंसि चाण्डालिकौषधी' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ अथ्रतः सरित ॥ पुरः सरित । 'पुरोऽप्रतः-' (३।२।१८) इति टः । (४) ॥ ॥ ॥ (५) ॥ ॥ ॥ पुरो गच्छित । अच् (३।१।१३४) । 'गमश्र' (३।२।४७) इति खच् वा ॥ (६) ॥ ॥ 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'अग्रेसराणाम्'॥

मन्दगामी तु मन्थरः ॥ ७२ ॥

मेति ॥ मन्दं गच्छति तच्छीलः । प्राग्वत् (३।२।७८)॥ (१)॥ ॥ सन्थति पादौ । 'मिथि हिंसासंक्षेशनयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। वाहुलकादरन् । मन्थं राति । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । 'मन्थरः कोशफलयोर्बाधमन्थानयोः पुमान् । कुसुम्भ्यां न द्वयोर्मन्दे पृथौ वकेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'श्वनेर्गमनशीलस्य'॥

जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ

जेति ॥ अतिशयिता जङ्घास्य । सिध्मादिलात् (५।२।९७) छच् ॥ ॥ पिच्छादित्वात् (५।२।१००) इलचि जङ्घिलोऽपि । 'प्रज्ञालप्रज्ञिलो तुल्यो जङ्घालजङ्घिलादयः' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥ ॥ अतिशयितो जयो वेगो यस्य ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अतिवेगचतः' ॥

जङ्घाकरिकजाङ्घिकौ ।

जेति ॥ जङ्घासाध्यत्वादुपचाराद्गतिर्जङ्घा । सैव करो राज-देयो भागः, आकरः श्रेष्ठो वा । जङ्घाकरोऽस्यास्ति । ठन् (५। २।११५) जङ्घेव करी हस्ती यस्य, इति वा ॥ (१) ॥॥॥ जङ्घाभ्यां जीवति । 'वैतनादिभ्यो जीवति' (४।४।१२) इति ठक् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'जङ्घाजीविनः' ॥

तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः॥ ७३॥

तेति॥ तरो वेगोऽस्यास्ति। 'अस्मायामेधा—' (५।२।१२१) इति विनिः। 'तरस्वी ग्रूरवेगिनोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ (वरते। 'जिल्लरा संभ्रमे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'जीतः क्तः' (३।२।१९७)। त्वरा संजातास्य, इति वा। इतच् (५।२।३६)। 'त्वरितं वेगतद्वतोः' (इति हैमः)॥ (२)॥ ॥ अतिशयितो वेगोऽस्य। इनिः (५।२।१९५)॥ (३)॥ ॥ प्रजवित 'जुः' सौत्रो वेगे गतौ च। 'प्रजोरिनिः' (३।२।१५६)॥ (४)॥ ॥ 'जुचङ्गम्य—' (३।२।९५०) इति युच्। 'जवनं तु स्यदे वेगिहये ना वेगिनि त्रिष्ठु' (इति मेदिनी)॥ (५)॥ ॥ अच् (३।९।१३४) '(जवो वेगवित त्रिष्ठु)। पुं-लिङ्गस्तु भवेद्देगे चौण्डूपुष्पे जवा मता' (इति मेदिनी)॥ (६)॥ ॥। षड् 'वेगवन्मात्रस्य'॥

जय्यो यः शक्यते जेतुम्

जेति ॥ जेतुं शक्यः । 'जि जये, अभिभवे वा' (स्वा॰ प॰ अ॰) । 'शकि लिङ् च' (३।३।९७२) इति शक्तो 'अची यत्' (३।३।९७) । 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' (६।१।८९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'जेतुं शक्यस्य' ॥

जेयो जेतन्यमात्रके।

जिथिति ॥ शक्यार्थाद्ग्यत्र 'अर्हे फुलतृचश्व' (३।३। १६९) इति योग्यतायाम् 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥ एकं 'जेतुं योग्यस्य'॥

जैत्रस्तु जेता

जायिति ॥ जयनशीलः । 'तृन्' (३।२।१३५) । प्रज्ञा-यण् (७।४।३८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जयवतः' ॥ यो गच्छत्यळं विद्विषतः प्रति ॥ ७४ ॥

सोऽभ्यमिज्योऽभ्यमित्रीयोऽप्यभ्यमित्रीण इत्यपि॥

य इति ॥ अमित्रस्याभिमुखम् । 'लक्षणेनाभिप्रती' (२ १११४) इस्रव्ययीभावः । अभ्यमित्रमलंगामी । 'अभ्यमित्राच्छ च' (५१२१९०) चाद् यत्सौ ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ (३) ॥॥॥ (३) ॥॥॥ विण 'सामर्थ्येन रात्रूणां संमुखं गच्छतः'॥ ऊर्जस्वलः स्यादुर्जस्वी य ऊर्जातिरायान्वितः ॥७५॥

ऊर्जिति ॥ 'ऊर्जस्तु कार्तिकोत्साहबलेषु प्राणनेऽपि च' (इति मेदिनी) । अतिशयित ऊर्जोऽस्यास्ति । 'ज्योत्कातमि-क्षा-' (५१२११४) इति वलिज्वनी । ऊर्जशब्दोऽदन्तः सान्तश्च । आये सगपि निपालः । मुकुटस्तु 'ऊर्जो' शब्दमाबन्तं पठित्वा 'हस्यत्वं च' इलाह । तन्न । उक्तमेदिनीकोशिव-रोधात् ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ ऊर्जस्यातिशयः । ऊर्जातिश-येनान्वितः ॥ (१) ॥॥॥ 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' (चु० प० से०) । भावे घत्र् (३१३११८) । 'गुरोश्च-' (३१३११०२) । इलप्रलये टाप्यावन्तोऽपि संभवति । परं तु निपातने स न माह्यः । हस्वस्यापि निपातनीयत्वेन गौरवप्रसङ्गात् । वृत्तिकारस्त्वसुनन्तं मन्यते । तत्तु न सम्यक् । 'अस्माया-' (५१२। १२१) इति सिद्धत्वेन निपातनस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ॥॥॥ त्रीणि 'बलातिश्यवतः' ॥

स्यादुरखानुरसिलः

स्येति ॥ प्रशस्तमतिशयितं वा उरो यस्य । विशालत्वात् । मतुप् (५।२।९४) । 'मादुपधा—' (८।२।९) इति वः ।— 'झयः' (८।२।९०) इति वत्वम्—इति तु मुकुटस्य प्रमादः । सस्य झयत्वाभावात् ॥ (१) ॥॥॥ पिच्छादित्वात् (५।२। १००) इलच् ॥ (२) ॥॥॥—उरसा बलं लक्ष्यते—इति स्वामी ॥॥॥ द्वे 'विष्ठोरसः'॥

रिथनो रिथको रथी।

रेति ॥ रथोऽस्यास्ति । 'मेधारथाभ्यामिरित्तनचौ' । स्वामी तु—'मेधारथाभ्यामिरित्तरचौ' (वा० ५।२।१०९) इति पठित्वा 'रेथिरः' इति व्याख्याय-'रिथनः' इस्पपपाठः — इस्याह ।-रथस्येनः प्रभुः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) — इस्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रथस्वामिनः'॥

कामंगाम्यनुकामीनः

केति ॥ कामं यथेच्छं गम्नशीलः। 'कामम्' इलव्ययम्।

१—स्वामिना तु भाष्याङ्गीकृतमेवोक्तम् । मुकुटोऽपि प्राथम्येन 'रिथरः' इत्येवोक्तवान् । इनज्यटितवार्तिकं तु भाष्ये नोपलभ्यते ॥ 'सुपि' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ कामस्य सदश-म् । यथार्थेऽव्ययीभावः (२।१।६) । अनुकामं गामी 'अवार-पार—' (५।२।११) इति खः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यथेष्टं गम-नशीलस्य'॥

ह्यत्यन्तीनस्तथा भृशम्॥ ७६॥

होति ॥ अन्तस्यालयः । अलयेऽव्ययीभावः (२।१।६)। अलय्ने गामी । 'अवार-' (५।२।११) इति खः ॥ (१)॥॥॥ 'भृशं गामी' इलम्वयः ॥॥॥ एकम् 'अतिगमनशीलस्य'॥ शूरो वीरश्च विकान्तः

श्वित ॥ श्र्रयति । 'श्र्र, वीर, विकान्तौ' (चु॰ उ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । 'श्र्रः स्याद्यादवे भटे' (इति मेदिनी) ॥' (१) ॥*॥ वीरयति । 'वीरो रसिवशेषे स्यादुत्तरे सुभटे त्रिषु । स्त्री सुराक्षीरकाकोलीतामलक्येलवालुके । पति-पुत्रवतीरम्भाविदारीदुग्धिकासुं च । मलयूक्षीरिवदार्योः क्रीवं श्रुक्त्यां नतेऽपि च' इति (पवर्गतृतीयादौ मेदिनी)॥ (२)॥*॥ विकामित स्म । 'क्रमु पादविक्षेपे' (म्वा॰ प॰ से॰) । 'ग्लुर्था–' (३।४।१२) । इति क्तः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'श्रूरस्य'॥

जेता जिष्णुश्च जित्वरः।

जयिति ॥ जयनशीलः । 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (१) ॥ १। 'ग्लाजिस्थक्ष ग्रहः' (३।२।१३९) । 'जिल्णुर्ना वास-वेऽर्जुने । जिल्लरे वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ 'इण्नशजि—' (३।२।१६३) इति करप् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'जयशीलस्य' ॥

सांयुगीनो रणे साधुः

सामिति ॥ संयुगे रणे साधः । 'प्रतिजनादिभ्यः खज्' (४।४।९९) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'युद्धकुरालस्य' ॥ रास्त्राजीवादयस्त्रिषु ॥ ७७ ॥

शेति ॥ शक्षाजीवादयः सांयुगीनान्ताः ॥ ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनानीकिनी चमूः । वरूथिनी वलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम् ७८

ध्वेति॥ ध्वजाः सन्त्यस्याम् । इतिः (४।२।११५)॥ (१)
॥ ॥ वाहाः सन्त्यस्याम् ॥ (२)॥ ॥ सिनोति । 'षिण् बन्
न्धने' (खा॰ उ॰ अ०)। 'कृष्रज्ञृसिद्धपन्यनिस्विपभ्यो नित्'
(उ॰ ३।१०) इति नः । सह इनेन वा ॥ (३)॥ ॥ । प्रियते ।
'पृङ् व्यायामे' (तु॰ आ॰ अ॰)। बाहुलकात्तनन् ।
गुणाभावश्च। 'पृतना तु क्षियां सेनामात्रसेनाविशेषयोः'
(इति मेदिनी)॥ (४)॥ ॥ अनीकं रणोऽस्ति प्रयोजनत्वेन
यस्याः। इनिः (५।२।१९५)। 'अनीकिनी' स्त्रियां सेनामात्रसेनाविशेषयोः' (इति मेदिनी)॥ (५)॥ ॥ चमितशत्रुन्। 'कृषिचमितनि-'(उ॰ १।८०) इत्युः।—'चमित-

मिर्वधिभ्य ऊः'-इति मुकुटः । तन्न । ताहशसूत्राभावात् । 'चसूः सेनाविशेष च सेनामात्रे च योषिति' (इति मेदिनी)॥ (६) ॥॥ वरुषाः सन्त्यस्याम् । इनिः (५।२।१९५) (७) ॥॥ वरुति । 'वरु प्राणने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा वरुते । 'वरु संवरणे, संचरुने च' (भ्वा० आ० से०) ॥ (८) ॥॥॥ सेनैव । चतुर्वणादिलात् (वा० ५।१।१२४) ष्यञ् ॥ (९) ॥॥॥ कियतेऽनेन । 'घल्यं कः' (वा० ३।३५८) । 'के कृत्रादीनाम्' (वा० ६। १।१२) इति द्वित्वम् ॥ (१०) ॥॥॥ अनित्यनेन । 'अन्त्राणने' (अ० प० से०) । 'अनिह्यभ्यां किच्च' (उ०४। १७) इतीकन् । 'अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये' (इति मेदिनी)॥ (१९) ॥॥। एकादश 'सेनायाः'॥

व्यृहस्तु बलविन्यासः

वियवित ॥ व्यूह्मते । 'ऊह वितर्के' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । घन् (३१३१९८) । 'व्यूहः स्याद्वलविन्यासे निर्माणे वृन्द-तर्कयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ वलस्य सेनाया विन्यासो विभज्य स्थापनम् ॥ (१) ॥ ॥ हे 'व्यूहस्य' ॥

भेदा दण्डादयो युधि।

भियति ॥ भेदा विशेषाः । यदाह कामन्दिकः-'तिर्थगृत्तिस्तु दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च । मण्डलः सर्वतोवृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः' इति ॥ दण्डवदवस्थानं दण्डः ।
अन्योन्यानुगतावृतिभोगः । सर्पशरीरवदवस्था मण्डलः ।
गजादीनां विजातीयैरमिश्रितानां स्थानमसंहतः । शकट-मकर-पताका-सर्वतोभद्र-दुर्जयादयोऽपि ।

प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णः

प्रति ॥ प्रतीपमासारयति भन्नान् । 'स् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । ण्यन्तः । अच् ॥ (१) ॥ ॥ व्यृहस्य पार्षिणः पृष्ठभागः । 'पार्षिणः स्यादुन्मदिश्रयाम् । स्त्रियां द्वयोः सैन्यपृष्ठे पाद्यन्थ्यधरेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ ॥ हे 'व्यृहस्य पृष्ठभागस्य'॥

सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥ ७९ ॥

सैन्येति ॥ सैन्यस्य पृष्ठे धनुःशतद्वयान्तरे स्थितं सैन्यम् । प्रतिग्रहान्तरे स्थितं सैन्यम् । प्रतिग्रहान्तरे स्थितं सैन्यम् । प्रतिग्रहान्तरेणं सैन्यपृष्ठे पतद्वहे । योग्येभ्यो विधिवदेये तद्वहे च ग्रहान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ एकं 'सैन्यस्य प- आद्विनसंघातस्यानीकस्य'॥

एकेभैकरथा व्यथ्वा पत्तिः पञ्चपदातिका।

पकेति ॥ एक इभो यस्याम् । एको रथो यस्याम् । त्र-योऽश्वा यस्याम् । पञ्च पदातयो यस्याम् । पद्यते । 'पद् गतौ' (दि० आ० अ०) । पत्यते वा । 'पत्नु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'श्वियां क्तिन्' (३१३१९४) । क्तिच् (३१३१ १०४) वा । 'पत्तिनीं पदगे, श्वियाम् । गतावेकरथैकेभन्न्य-श्वपञ्चपदातिके' (इति मेदिनीं) । भरतः—'एको रथो गज-श्वेको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्य-भिषीयते'॥ (१) ॥॥ एकं 'सेनाविशेषस्य'॥

पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥८०॥ सेनामुखं गुरुमगणौ वाहिनी पृतना चम्रः। अनीकिनी

पेति ॥ तिसः पत्तयः सेनामुखम् । त्रिभः सेनामुखेर्गुहमः । त्रयो गुल्मा गणः । त्रयो गणा वाहिनी । तिस्रो वाहिन्यः पृतना तिसः पृतनाश्चमूः । तिस्रथम्योनीकिनी ॥॥॥
सेनाया मुखमुपक्रमः ॥ (१) ॥॥॥ गुडति, गुड्यते, वा ।
'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) । वाहुलकान्मः । डलयोरेकत्वम् । 'गुट्यः सेनाघट्टभिदोः सेनारक्षणहिभ्मदोः । स्तम्वेऽस्त्रियामामलक्येलावली वस्त्रवेश्मसुं (इति मेदिनी)॥
(१)॥॥॥ गण्यते । गणयति वा । 'गण संख्याने' (चु० उ०
से०) । घन् (३१३।१९) । अन् (३११।१३४) वा । 'गणः
प्रथमसंख्योचे चण्डीसैन्यप्रभेदयोः' (इति मेदिनी)॥(१)॥॥॥
एकैकं 'सेनाविरोषस्य'॥

द्शानीकिन्योऽक्षौहिणी

दिति ॥ दशानीकिन्योऽक्षोहिणी । ऊहः समूहोऽस्खस्याः । इतिः (५।२।११५) । अक्षाणामूहिनी । 'पृवेपदात्—' (८।४। ३) इति णत्वम् । 'अक्षाव्हिन्याम्' (वा॰ ६।१।८९) इति वृद्धिः । यत्तु—सर्वेषामक्षाणामिन्द्रियाणामूहः सविकल्पकं ज्ञानमक्षोहः । सोऽस्ट्यस्याः इनिः । (५।२।११५) 'अकृतन्यूहाः—' इति परिभाषया गुणं वाधित्वा वृद्धिः (वा॰ ६।१। ८९)—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । ऊहिनीशब्देन विष्रहे वृद्धे-श्वरितार्थत्वात् । 'अपवादोप्यऽन्यत्र चरितार्थश्वेत्तदाऽन्तरङ्गेण वाध्यते । तथा 'सर्व इह' इत्यत्रापवादोऽपि सवर्णदीर्घो गुणेन वाध्यते । 'अक्षोहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्या ह्यष्टिभः शतेः । संद्या युक्ता सहस्राणि गजानामेकिवंशतिः । एवमेव रथानां तु संद्यानं कीर्तितं वृद्धेः । पश्चषष्टिः सहस्राणि षट्

१—तत्तत्सेनाविशेषे गजादीनां निर्णयाय चक्रमिद्म्॥

सेना	पत्तिः	सना- मुखम्	गुल्म:	गण:	वाहिनी	पूतना	चमू:	अनीकिनी	अक्षौहिणी
गजाः, रथाः	8	3	9	२७	८१	२४३	७२९	२१८७	२१८७०
अश्वाः	₹.	8	२७	८१	२४३	७२९	२१८७	६५६१	६५६१०
पदातयः	4	१५	84	१३५	४०५	१२२५	३६४५	१०९३५	१०९३५०

शतानि दशैव तु । संख्यातास्तुरगास्तज्ज्ञैर्विना रथतुरंगमैः । नृणां शतसहस्रं तु सहस्राणि नवैव तु । शतानि त्रीणि चान्यानि पश्चाशच पदातयः'॥ (१)॥॥ एकम् 'अक्षौनिष्याः'॥

अथ संपदि ॥ ८१ ॥

संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च

अथेति ॥ संपदनम् अनया वा । 'पद गतो' (दि॰ आ॰ अ॰) । संपदादित्वात् (वा॰ ३।३।१०८) किप्॥ (१) ॥॥॥ 'ख्रियां किन्' (३।३।९४) ।— 'संपत्तिसाकल्यान्तव-चनेषु' (२।१।६) इति निर्देशात् ह्यधिकारेऽपि 'वासहप-' (३।१।९४) न्यायः कचित्प्रवर्तते ॥ (२) ॥॥॥ श्रीयते सवैंः। 'श्रिज् सेवायाम्' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । 'क्रिव्वचि-' (उ॰ २। ५७) इत्युणादिसूत्रेण किप्। 'श्रीवेंषरचना शोभा भारतीस-रल्द्धमे । लक्ष्म्यां त्रिवर्गसंपत्तौ वेषोपकरणे मतौ' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (३) ॥॥॥ लक्ष्यते । 'लक्ष दर्शने' (चु॰ प॰ से॰) । 'लक्षेर्मुद च' (उ॰ ३।१६०) इतीप्रत्ययः । 'लक्ष्मीः श्रीशोभासंपत्प्रयंगुषु' धनोत्कर्षस्य इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'धनोत्कर्षस्य'॥

विपत्तौ विपदापदौ।

वीति ॥ विपदनम् । अनया वा । संपदादिति किप् (वांवे ३।३।१०८) ॥ (१) ॥ ॥ किन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ एवमापत् । आपितः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'आपदः' ॥ आयुर्धे तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रम्

आण्विति ॥ आ युध्यन्तेऽनेन । 'युध संप्रहारे' (दि॰ आ॰ अ०) । 'घर्चे किवधानम्, स्थाह्मापाहिनियुध्यर्थम्' (वा॰ ३।३।५८)॥ (१)॥॥॥ प्रह्मियतेऽनेन । 'करणान' (३।३।१९७) इति ल्युट्॥ (२)॥॥॥ शस्यतेऽनेन । 'शसु हिंसायाम्' (भवा॰ प॰ से॰) । 'दाम्रीशसन' (३।२।१८२) इति ष्ट्र्न्॥ (३)॥॥॥ अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। असति वा । 'अस दीप्तो' (भवा॰ उ॰ से॰) ष्ट्रन् (उ॰ ४।१४९)॥ (४)॥॥ चलारि 'प्रहरणमात्रस्य'॥ अथास्त्रियौ॥ ८२॥

धनुश्चापौ धन्वद्यरासनकोदण्डकार्मुकम् । इप्चासोऽपि

अधिति॥ धनति। 'धन शब्दे' (भ्वा०)। 'अतिंपॄविप-' (उ० ४।११७) इत्युस्। 'धनुः पियाले ना न
स्त्री राशिभेदे शरासने। धनुधेरे त्रिष्ठुं (इति सान्तेषु मेदिमी)॥*॥ 'धमृशी-' (उ० १।७) इत्युप्रस्यये उदन्तोऽपि।
('धनुः पुमान् पियालद्रौ राशिभेदे शरासने' इति नान्तेषु
मेदिनी)॥*॥ ('कृषिचमितनिधैनि-' (उ० १।८०) इत्यूप्रस्यान्तः) स्त्रियामपि। (स्थावरं तु धनुप्णी)। 'शरावापो धनुः स्त्रौ स्याद् (तृणता त्रिणतापि च)' इति त्रि-

काण्डशेषात् ॥ (१) ॥ ॥ चपस्य वंशभेदस्य विकारः । 'अवयवे च प्राण्योषधि—' (४।३।१३५) इत्यण् ॥ (२)॥ ॥
धन्वति । 'धिव गतौ' (भवा० प० से०) 'किनिन् युवृषि—'
(उ० १।१५६) इति किनिन् । 'धन्वा तु मस्देशे ना हीवं
चापे स्थलेऽपि च' (इति मेदिनी)॥ (३)॥ ॥ ॥ शरा अस्यन्तेऽनेन । 'असु क्षेपणे' (दि० प० अ०)। 'करणा—'
(३।३।१९७)॥ (४)॥ ॥ कोटति । 'कुट अनृतभाषणे'
( ) । बाहुलकादण्डन् । पृषोदरादिः (६।३।
१०९)। कोति । विच् (३।२।०५) कोईण्डो वंशोऽस्य वा।
'कोदण्डं कार्मुके देशभेदभूतलयोरिप' इति हेमचन्दः॥
(५)॥ ॥ कर्मणे प्रभवति । 'कर्मण उकत्य' (५।१।९०३)।
'अथ कार्मुकः । वंशे कार्मुकमिष्वासे कर्मठे' इति हैमः॥
(६)॥ ॥ इषयो वाणा अस्यन्तेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।२२१)
इति घञ्। 'इष्वास्तो धन्वधन्वनोः' इति हैमः॥ (७)॥ सा सप्त 'धनुषः'॥

अथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥ ८३॥

अथेति ॥ कालो यम इव प्रष्टमस्य । कालवर्ण वा प्रष्टमस्य । 'कालपृष्टं कर्णचापे पुंसि कङ्कविहंगमे' (इति मेदिनी) ॥ ॥ 'कालपृष्टं तु कोदण्डमात्रके कर्णधन्विन । कालपृष्टो सगभेदे कङ्के' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'कर्णधनुषः' ॥

कपिष्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुंनपुंसकौ।

केति ॥ किपहेनुमान् ध्वजो ध्वजे वा यस्य ॥ ॥ गाण्डिर्यन्थरस्यास्ति । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा डीप् । 'गाण्ड्यजगात्—' (५।२।११०) इति वः । अत्र संहितया हस्वदीर्घयोत्रेहः । 'जिष्णोधेनुषि कोदण्डे गाण्डीर्च गा- णिडचं तथा' इति साश्वतः । कोदण्डे धनुमात्रेऽपि ॥ (१)॥ ॥ द्वे 'अर्जुनधनुषः'॥

कोटिरस्याटनी

कविति ॥ कोटयते । अनया वा । 'कुट प्रतापने' चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'कोटिः स्रीधनुषो-ऽप्रेऽश्रौ संख्याभेदप्रकर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ अटति गुणोऽत्र । 'अट गतौ' (म्वा० प० से०) । बाहुलका-दनिः । वा डीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'धनु-षोऽन्त्यस्य'॥

गोधे तले ज्याघातवारणे॥ ८४॥

गिविति ॥ गुध्येते बाहुभ्याम् । 'गुध परिवेष्टने' (दि॰ प॰ से॰) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घन् । 'गोधा तल- निहाकयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ तलति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अन् (३।१।१३४) । 'तल्लश्चपेटे तालद्रौ तल्लं ज्याघातवारणे । त्सरौ स्वभावाधरयोस्तश्चीघाते च सञ्यतः । तलं स्वरूपेऽनू चेंऽस्नी क्षीवं

ज्याघातवारणें' (इति मेदिनी) ॥ (२) ८॥०॥ व्यक्तिद्वयाद्वि-त्वम् ॥ द्वे 'ज्याया गुणस्याघातस्य वारणे'॥ लस्तकस्तु धनुर्मध्यम्

छेति ॥ लस्यते स्म । 'लस श्लेषणकीडनयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कर्मणि क्तः (३१२११०२) । आगमशास्त्रस्यानि-स्यत्वानेट् । स्वार्थे कन् (५१४१३८)॥ (१) ॥॥॥ धनुषी-मध्यम् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'धनुर्मध्यभागस्य'॥

मौर्वी ज्या शिक्षिनी गुणः।

माविति ॥ मूर्वाया विकारः । 'अवयवे च प्राण्योषथि—' (४१३११३५) इत्यण् ॥ (१) ॥ ॥ । जिनाति । 'ज्या वयो-हानों' (त्रया० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३१२। १०१) इति डः ॥ (२) ॥ ॥ । शिङ्के । 'शिजि अव्यक्ते शब्दे' (अ० आ० से०) । आवस्यके णिनिः (३१३१९००) ॥ (३) ॥ ॥ । गुण्यते । 'गुण आमन्त्रणे' (चु० उ० से०) । यञ् (३१३१९०)। अच् वा। (३१३१५६)। 'गुणो ज्यासूत्रत-न्तुषु । रज्जो सत्वादौ संध्यादौ शौर्यादौ भीम इन्द्रिये । ह्पा-दावप्रधाने च दोषान्यस्मिन् विशेषणे' इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥ यत्वारि 'धनुर्गुणस्य'॥

स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादि स्थानपञ्चकम् ८५

स्येति ॥ प्रसालेहनम् । 'लिह आस्वादने' (अ० उ० अ०) । 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११३) । 'प्रत्यालीढं तु चरणन्यासभेदेशिते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ एवमालीढम् । 'आलीढं पादन्यासे शिते त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥॥॥ तत्र 'ऊर्ध्वस्थस्य वामपादप्रसारे दक्षिणपादसंकोचे आद्यम् । विपर्ययेऽन्त्यम् ॥॥॥ आदिना समपद् (३) विशास्त (४) मण्डल (५) प्रहः । वितस्त्यन्तरेण स्थिते पादद्वये विशासः रंभसस्ताह—'वैष्णवं समपादं च वैशासं मण्डलं तथा । प्रसालीढमथा-लीढं स्थानान्येतानि षड् नृणाम्' इति ॥॥॥ पञ्च 'धन्विनां

स्थानभेदानाम्'॥ लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च

होति ॥ लक्ष्यते । 'लक्ष्य आलोचने' (चु॰ आ॰ से॰) । धन् (३१३१९) । 'लक्ष्यं व्यानशरव्ययोः । (संख्यायामपि)' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ 'अचो यत्' (३१९१९७) ॥ (२) ॥*॥ शरवे हिंसाय हितम् । 'उगवादिभ्यो यत्' (५१९१२) यद्वा शरान् व्ययति । 'व्येन् संवरणे' (भवा॰ उ॰ अ॰) 'संप्रसारणिभ्यो डः' (वा॰ ३१२१३) !— 'आतः—' (३१२१३) इति कः । संप्रसारणम् (६१९१९५) । यणि (६१४१८२) च—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वेधस्य' 'वेझा-(निसाणा)' इति ख्यातस्य ॥

शराभ्यास उपासनम्।

रोति ॥ शरमोक्षस्याभ्यासः ॥ (१) ॥॥॥ उपपूर्वः 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) वा । भावे ह्युट् (२।३।११५) । 'उपासनमासने । ग्रुश्रूपायां शराभ्यासेऽपि' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'शरक्षेपाभ्यासस्य'॥

पृषत्कवाणविशिखा अजिह्मगखगाशुगाः ॥ ८६॥ कलम्वमार्गणशराः पत्री रोप इषुर्द्धयोः।

िप्रिति ॥ पर्पति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) 'लटः शतृ' (३।२।१२४) संज्ञापूर्वकत्वात्र गुणः । यद्वा 'वर्तमाने पृषत्वृहन्महत्-' (उ० २।८४) इति साधुः। खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) ॥ (१) ॥ ॥ वणनम् । 'वण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घज़ (३।३।१८) । वाणः शब्दोऽस्ट्यस्य । 'वाणः स्याहोस्तने दैल्यभेदे अशिआद्यच् (५।२।१२७) केवलकाण्डयोः । वाणा तु वाणमूले स्त्री नीलझिण्ट्यां पुनर्द्द-योः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ विशिष्टा शिखात्रमस्य । 'विशिखा खनित्रिकायां रथ्यायां विशिखः शरे' (इति हैमः) ॥ (३) ॥ः॥ जिह्मस्याभावः । अजिह्ममृजु गच्छति । 'अन्येष्वपि' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (४) ॥ः॥ खं गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति हः। 'खगोऽर्क्यहपक्षिषु । इारे देवेऽपि' इति हैमः ॥ (५) ॥ ॥ ॥ आग्न गच्छति । 'अन्येप्यपि' (बा० ३।२।४८) इति डः । 'आञ्चारोऽकें शरे वायों' इति हेमचन्द्रः ॥ (६) ॥:॥ कल्यते । 'कल क्षेपे' (चु॰ प॰ से॰) । कॄैकदिकलिकडि-भ्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) । 'कलम्बी शाकभेदेऽपि कदम्ब-शरयोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ मार्गयति । 'मार्ग अन्वेषणे' (चु० उ० से०) । ल्युः (३।१।१३४)। मार्ग्यते वा । 'कृत्यल्युटः' (३।३।११३) इति त्युट्। 'मार्गणं याचने Sनवेषे मार्गणस्तु शरे Sर्थिनि' इति हैमः ॥ (८) ॥ शा शृणाति । अनेन वा । 'शॄ हिंसायाम्' (क्रया० प॰ से॰)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा । 'झारस्तु तेजने वाणे दथ्यन्ने ना चारं जले' इति विश्वमेदिन्यो ॥ ॥ दन्ला-दिपाठे तु । सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३। १।१३४) । '(बाणः स्याद्स्त्रकण्टकः । स्थूलक्ष्वेडो विपाट्य) चित्रपुद्धः शरः सरः । (पत्रवाहो वि-कर्षः)' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (९) ॥ ॥ पत्राणि पक्षाः सन्त्यस्य । इनिः (५।२।१९५) । 'पञ्ची काण्डे खगे द्वसे ।

१—पृपन् असजा सिञ्चन् कपति हिनस्ति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०२) इति डः—इति मुकुटः ॥ २—सिद्धानतको मुखादिलिखितकल्यघटितपाठे तु कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' रलयो रेकत्वम् ॥

रथेऽद्रौ रिधिक इयेने' इति हेमचन्द्रः ॥ (१०) ॥॥॥ रोप्यते अनेन वा। 'रुपु विमोहने' (दि० प० से०) ण्यन्तः । घञ् (३।३।१९) । यद्वा रुप्यतेऽनेन ।' हलश्च' (३।३। १२१) इति घञ् । 'रोपो रोपणवाणयोः' इति विश्वः ॥ (११) ॥॥॥ ईंध्यतेऽनेन । 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु' (भवा० आ० से०) । 'ईषेः किच' (उ०१।१३) इत्युः, आदेरिच ॥ (१२) ॥॥॥ द्वादश 'वाणस्य'॥

प्रक्षेत्रं नाराचाः

प्रेति॥ प्रकर्षण क्वेदन्ते। 'जिक्ष्विदा अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। ल्युः (३१९१२३४)। पृषोदरादिः (६१३१९०९)॥ (१)॥॥॥ नरानाचामन्ति। 'अन्येभ्योर् प्रिं' (वा॰ ३१२१९०१) इति डः। प्रज्ञाद्यण् (५१४१३८)। यद्वा नराणां समूहो नारम्। नारमाचामति। डः (वा॰ ३१२१९०१)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'सर्वलोहमयस्य शरस्य'॥ पक्षो वाजः

पेति ॥ पक्षति । पक्ष्यतेऽनेन वा । 'पक्ष परिम्रहे' (भ्वा॰प॰ से॰)। अच् (३।९।९३४)। घञ् (३।३।९९) वा ॥ (१) ॥॥। वजस्यनेन । 'वज गतौ' (भ्वा॰प॰ से॰)। 'हलश्च' (३।३।९२१)। निष्टायां सेट्लान कुत्वम् । वाजयति वा ष्यन्तः। पचायच् (३।९।९३४)। न्यङ्गदित्वात् (७।३।५३) अकुत्वम् — इति मुकुटश्चिन्सः। ('वाजो निस्ननपक्षयोः। वेगे पुमानथ क्लीवे ष्टतयज्ञानवारिषु' इति मेदिनी)॥ (२)॥॥। द्वे 'श्वरपक्षस्य'॥

त्रिष्तरे॥ ८७॥

त्रीति ॥ वक्ष्यमाणा लिप्तकान्ताः ॥ निरस्तः प्रहिते वाणे

नीति ॥ निरस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥॥ एकं 'प्रक्षिप्तवाणस्य' ॥ विषाक्ते दिग्धिलप्तको ।

वीति ॥ दिह्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ॰ उ॰ अ॰) । क्तः (३१२१९०२) ॥ (१) ॥॥॥ लिप्यते स्म । 'लिप उपदेहें' (तु॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३१२१९०२)। सार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५। ४।५) ॥ (२) ॥॥। हे 'विषसंबद्धवाणस्य' ॥ तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्धयोः ॥ ८८॥ तूण्याम्

त्विति ॥ तूणयति । 'तूण संकोचे' (चु॰ आ॰ से॰) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । तूण्यते शरैः । घञ् (३।३।१९) वा
॥*॥ तूणा च । 'श्वियां तूणेषुधी उपासङ्गः' इति रक्षकोषः॥
(१) ॥*॥ गौरादिलात् (४।१।४१) ङीषपि । ('तूणी नील्यां
निषङ्गे वा ना' (इति मेदिनी) । 'तूणी तु नील्यां तूणों
निषङ्गेके' इति विश्वः) ॥ (६) ॥*॥ एवं निषङ्गः । 'उपसर्गा-

त्-' (८।३।६५) इति षलम् ॥ (४) ॥ ॥ उपासज्यन्तेऽत्र
शराः । 'षज्ञ सङ्गे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'हलश्व' (३।३।१२१)
इति घल् ॥ (२) ॥ ॥ तूणीं तूणलमीतें । 'ईर गतौ' (अ॰
आ॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यद्वा तूणीं शरैः संकोचं
राति । 'रा दाने आदाने च' (अ॰प॰अ॰) । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥ ॥ इषवो धीयन्तेऽत्र । 'डुधाल्'
(जु॰ उ॰ अ॰) । कर्मण्यधिकरणे च (३।३।९३) इति किः॥
(५) ॥ ॥ पट् 'शराधारस्य'॥

खङ्गे तु निस्त्रिशचन्द्रहासासिरिष्टयः । कौक्षेयको मण्डलायः करपालः कृपाणवत् ॥ ८९ ॥

खेति ॥ खण्डति परम् । खण्ड्यते Sनेन वा । 'खडि भेदने' 'छापूखडिभ्यः कित्' (उ० १।२४) इति गन् । आगमशास्त्र-स्यानिल्यत्वात्र नुम् । 'स्त्रङ्गो गण्डकराङ्गासिवुद्धभेदेषु गण्डके' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥४॥ निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्ग्रलिभ्यः । 'निरादयः कान्ता–' (वा०२।२।१८) इति समासः । 'संख्या-यास्तत्पुरुषस्य' (वा॰ पा४।७३) इति डच् ।—'बहुवीहौ संख्येये-' (५।४।७३) इति डच्-इति सुकुटश्चिन्सः । बहु-त्रीहेरभावात् । 'निस्त्रिशो निर्वृणे खङ्गे' इति हैमः ॥ (२) ॥ अ। चन्द्र इव हासः प्रभास्य । चन्द्रं हसिति वा । द्युतिमत्वात्। 'हसे हसने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'चन्द्रहास्रोऽसिमात्रके । द्शयीवकृपाणे च, कैनीयसि च गुग्गुली' (इति हैमः) ॥ (३) ॥ अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। असति । 'अस दीप्तो' (म्वा॰ उ॰ से॰)। 'सर्वधातुम्य इन्' (उ॰ ४। ११८) ।—बाहुलकादिः—इति मुकुटश्चिन्तः। 'असिः खङ्गे नदीभिदि' इति हैमः॥ (४)॥ ॥ रेषाति। 'रिषु हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । रिशति वा । 'रिश हिंसायाम् । (तु॰ प॰ अ)। क्तिच् (३।३।९७४)। 'रिष्टिः खङ्गे ना शुभे स्त्री (इति मेदिनी) ॥ अजादिरिति स्वाम्यादिः । ऋषति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । **'करवा**-लमण्डलायकालेयकासिरिष्टयः । ऋष्टिः खङ्गस्तरवारि-कौक्षेयको च नन्द्कः' इति रभसः ॥ (५) ॥॥॥ कुक्षौ भवः 'कलकुक्षियीवाभ्यः-' (४।२।९६) इति ढकज् ॥ (६) ॥ः॥ मण्डलमग्रमस्य ॥ (७) ॥३॥ करं पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ः॥ 'करवारुः' इति पाठान्तरम् । करं वलति । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । <mark>'कर्मण्यण्' (३।२।१) । करेण</mark> वलति वा ज्वलादिणः (३।**१।** १४०)। यद्वा वलनम् वालः। 'वल वेष्टने' (भ्वा॰ आ० से॰)। घञ् (३।३।१८)। करे वालो यस्य । करेण वल्यते वा कर्मणि घज् (३।३।१९)॥ (८)॥ ॥ कृपां नुदति । 'नुद

१—इदं तु विश्वहैममेदिनीषु तु चन्द्रहासस्यैतदर्थकत्वं न लभ्यते, इति प्रमादजातम् ॥ २—'शिलाशूल्रिंमुद्गरम्' इति महिश्च—इति मुकुटः । ३—'करपालकः पालकः' इति यमकम्—इति मुकुटः ॥ प्रेरणे' (तु॰ उ॰ अ॰) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (९) ॥॥ नव 'खड़स्य' ॥

त्सरः खङ्गादिमुष्टौ स्यात्

त्सेति ॥ त्सरति । 'त्सर छद्मगतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)
'मृमशी-' (उ॰ १।७) इत्युः ॥ (१) ॥॥। आदिना कटितछच्छुरिकादिग्रहः ॥॥। एकम् 'खङ्गाद्यायुधसृष्टीनाम्' ॥
मेखला तन्नियन्धनम् ।

मिंदित ॥ मां ठक्ष्मीमीखित । मा ईखित वा । माशब्दों निषेधे । 'ईख गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । वाहुलकात्कलच् । यद्वा मां ई लक्ष्मीं खलित । 'खल संचलने संचये च' (भ्वा॰ प॰ से॰) । मूलिक्षुजादिकः (वा॰ ३।२।५) । अणि वृद्धिः स्यात् ।—मिखेः 'कम्बलादयश्च' इति कलप्रत्ययो गुणश्च निपालते—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिषूक्त-सूत्रादर्शनात् । 'मेखला खङ्गवन्धे स्यात्काश्ची शैलनितम्बयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'खङ्गादेश्वमीदिनिर्धितक-दिवन्धनस्य'। युद्धे हस्तात्पतनवारणाय मणिवन्धे प्रिप्ति-यमाणस्य चर्मादेवीं ॥

फलकोऽस्त्री फलं चर्म

फेति॥ फलति। 'लिफला विशरणे' 'फल निष्पत्ती' (भ्वा० प० से०)। 'कुलादिभ्यो बुन्-' (उ०५।३५)॥ (१)॥ श्रा अच् (३।१।१३४)। 'फलं हेतुकृते जातीफले फलक- सस्ययोः। त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राप्ते व्युष्टिलाभयोः' (इति) मेदिनी॥ (२)॥ श्रा चरति। चर्यते वां। अनेन वा। मनिन् (उ० ४।१४५)। 'चर्म कृत्तौ च फलके' इति विश्वः॥ (३)॥ श्रा त्रीण 'चर्मणः' 'फरि' इति ख्यातस्य॥

संग्राहो मुष्टिरस्य यः॥ ९०॥

समिति॥ संग्रह्यते । 'प्रह उपादाने' (क्या०उ०से'०) । 'समि मुष्टौ' (३।३।३६) इति कर्मणिघत्र् ॥ (१) ॥॥॥ अस्य फलस्य ॥॥॥ एकम् 'मुष्टैः'॥

द्वयणे मुद्गरघनौ

द्विति ॥ दुर्वृक्षो हन्यतेऽनेन । 'करणेऽयोविद्वपु' (३।३। ८२) इलप्, घनादेशश्च । 'पूर्वपदात्—' (८।४।३) इति णत्वम् । 'द्वुघणो सुद्गरेषि स्याद्वृह्विणे च परश्वधे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥॥ केचित्तु—क्षुन्नादित्वात् (८।४।३९) न (णलम्) 'द्वुघ-नः'—इत्याहुः ॥ (१) ॥॥ गिरति । 'यू निगरणे' (दु०प० से०)। अच् (३।१।१३४) । सुदो गरः ॥ (२) ॥॥॥ हन्यते-ऽनेन । 'मूर्तो घनः' (३।३।८१) इत्यव्घनावेशौ । 'घनः साम्द्रे ढढे दार्ब्ये विस्तारे सुद्गरेऽम्बुदे । संघे सुस्ते घनं मध्य-च्यवायप्रकारयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'सुद्गरस्य' 'गुर्जा' इति ह्यातस्य ॥

स्यादीली करवालिका।

स्येति ॥ ईतें । ईयेते वा । 'ईर गतीं' (अ० आ० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२९) इति इन् । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् वा । किपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) ईब्बते वा । 'ईड स्तुतौं' (अ०आ०से०)। डलयोरेकत्वम् ।— 'इगुपधात्कः'-इति मुकटस्त्वपाणिनीयः। 'इगुपधात् कित्' इति सूत्रपाठात्। तत्रेनोऽनुवर्तनात् ॥ ॥ ('इल्टि' इति) हस्वादिपाठे तु 'इल गतौ क्षेपे च'। (तु० प० चु० से०) इति धातुर्वोध्यः ॥ (१)॥ ॥ करं पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०)। अण् (३।२।१) ङीप् (४।१।१५) कन् (ज्ञापि० पा४।५) ॥ ॥ । 'कारवालिका' इति पाठे तु करं वलते 'वल हिंसादानयोः' (म्वा० आ० से०) । अण् (३।२।१) करेण वाल्यते वा । णिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९)। कन् (ज्ञापि० पा४। ५)। (२) ॥ ॥ द्वे 'तरवार' इति ख्यातस्य ।—'गुर्सी' इति ख्यातस्य — इत्यन्ये ॥

भिन्दिपालः सृगस्तुल्यौ

भीति ॥ भिन्दति । 'भिदि अवयवे' (भ्वा॰ प॰ से॰) इन् (उ॰ ४।१९८) । 'भिन्दिर्द्वादशतालं तु दशकुनतोऽभिधीयते' इति भरतः । तदवच्छित्रः कालोऽपि भिन्दिः । भिन्दि पालयति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥॥॥ सरति । 'स् गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । बाहुलकाद्गक् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'अद्मप्रक्षेपसाधनस्य' 'गोफण' इति ख्यातस्य ।—नालिकास्रस्य—इसन्ये ॥

परिघः परिघातनः ॥ ९१॥

पेति ॥ परितो हन्यतेऽनेन । 'परो घः' (३।३।४) इति साधुः । 'परिघोऽस्ने योगभेदे परिघातेऽर्गलेऽपि न' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ परितो घातयस्यनेन त्युट् । (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लोहबद्धस्य लगुडभेदस्य' ॥ 'लोहा-क्वी' इति ख्यातस्य ॥

द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः।

हेति॥ कुठे गतिप्रतिघाते आरो गतिरस्य। जातिलात् (४१११६३) डीष्। कुठं वृक्षमृच्छति वा। 'ऋ गती'
(भ्वा॰ प॰ अ॰) अण् (३१२११)॥ (१)॥॥॥ स्वं
धियति। 'धि धारणे' (तु॰ प॰ अ॰)। क्तिच् (३१३१९७४)॥ (२)॥॥॥ परं श्र्णाति। 'शृ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰
से॰)। 'आङ्परयोः खनिश्भ्भ्यां डिच्च' (उ॰ ११३३) इति
कुः॥ (३)॥॥॥ परस्य श्र्यमम्। 'दु ओ श्रि गतिबुद्धोः'
(भ्वा॰ प॰ सें)। 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३१२१९०२) इति
डः। परश्चं धयति। 'आतोऽमुप- '(३१२१३) इति कः॥॥॥
('पर्श्वंधः') अपि। यदाह—'यष्टिपश्वंधहेतिको' इति—इति
स्वामी॥॥॥ 'परस्वधः' इति पाठे तु परस्य स्वं द्धाति।
काष्ठदण्डधारकत्वात्। 'कुठारः स्त्री च स्विधितः पर्श्वश्च

परइवधः । कुटाटङ्कः पर्छः' । 'अथ छरिका कोशशा-यिका' इति रमसः ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'कुटारस्य' ॥ स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका ९२

स्येति ॥ शस्यतेऽनया । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'दान्नीशस-' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । ङीष् (४।१।४१)। 'शस्त्रमायुषे । छोहे शस्त्री छुरिकायाम्' इति हैमः॥ (१)॥ ॥ असेः पुत्री ॥ (२)॥ ॥ छुरति । 'छुर छेदने' (तु॰ प॰ से॰)। कुन् (उ॰ २।३५) । 'इगुपध-' (३।२।१३५) इति के कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) वा ॥ (३)॥ ॥ असेर्धेनुरिव ॥ (४)॥ ॥ चलारि 'छुरिकायाः'॥

वा पुंसि शल्यं शङ्जर्भ

विति ॥ शलति । 'शल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अन्ध्यादिलात् (उ॰ ४१११२) यः । 'शल्यं तु न स्त्रियां शङ्की हीवं ६वेडेषु तोमरे । मदनद्वश्वाविधोनी' इति मेदिनी ॥ (१) ॥ शा शङ्कतेऽस्मात्। 'शिक शङ्कायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'ख- स्शङ्कपीयु—' (उ॰ ११३६) इति साधुः । 'शङ्कः पत्रिशरा जाले संख्याकीलकशम्भुषु । यादोऽस्त्रभेदयोमेंहें,' इति हैमः । 'संख्याकीलकयोः शङ्कः शङ्कः प्रहरणान्तरे' इति शाश्वतः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'वाणात्रस्य' 'वर्छों' इति ख्यातस्य ।— 'शेल' इति ख्यातस्य इसन्ये ॥

श्वेला तोमरोऽस्त्रियाम्।

शोति ॥ शर्वति । 'शर्व गतौ' (भ्वा॰ प॰से॰) । ताल्यादिः (पवगांयान्तः) वृषादिलात् (उ॰ १।१०६) कल्च् । 'शार्दूलशर्वलाशलादुः' इति शभेदः ॥॥ स्वामी तु—'सर्वलात' इति विग्रह्वन् (सर्वलायाः) दन्त्यादितामभिष्रैति ॥ (१) ॥॥॥ तौति । 'तुः' सौत्रो गतौ । विच् (३।२।७५) । मियते । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु॰ आ॰ अ॰) । अन्तर्भावितण्यर्थः । अच् (३।१।१३४) । तौश्वासौ मरश्च । तौर्गन्ता मियतेऽनेन वा । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'तोमरस्य' 'गँडासा' इति स्यातस्य ।—'शाव-ली' इति स्यातस्य ।—'शाव-ली' इति स्यातस्य ।—'शाव-

प्रासस्तु कुन्तः

प्रेति ॥ प्रास्पते । 'असु क्षेपणें' (दि॰ प॰ से॰) । कर्मणि घन् (३।३।९९) ॥ (१) ॥ शा कुं शरीरमुनति । 'उन्दी
क्षेदनें' (रु॰ प॰ से॰) । बाहुलकात्तः । शकन्ध्वादिः (वा॰
६।१।९४) । 'कुन्तः प्रासे चण्डमावे क्षुद्रजातो गवेधुके ।
कुन्ती पाण्डप्रियायां च शहक्यां गुग्गुलद्वमें' इति विश्वः ॥
(२) ॥ शा द्वे 'प्रासस्य' 'भाला' इति ख्यातस्य ॥

कोणस्तु स्त्रियः पाल्यश्चिकोटयः॥ ९३॥ कविति॥ कुणस्यनेन 'कुण शब्दे' (तु० प० से०) 'ह-

लक्ष' (३।३।१२१) इति घन् । कर्तर्यन् (३।१।१३४) वा । 'कोणो वायप्रभेदे स्याद्वीणादीनां च वादने । एकदेशे ग्रहा-दीनामश्रौ च लगुडेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥**ः॥** पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु॰ प॰ से॰) । 'अच इः' (उ॰ ४।१३९) । मुकुटस्तु—पाति । 'ऋतन्यज्ञि–' (उ० ४।२) इलादिनालिः—इलाह । तन्न । तत्र पातेः पाठाभावात् । 'पालिः कर्णलतायेऽश्रौ पङ्कावङ्कप्रभेदयोः । छात्रादिदेये स्त्री पाली यूकासरमश्रुयोषितोः' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥ अश्राति । 'अश भोजने' (क्या॰ प॰ से॰) । अश्रुते वा । 'अग्रू व्याप्तो' (खा॰ आ॰ से॰)। अङ्ग्रुया (बङ्ग्रुया) दिः (उ॰ ४।६६) । मुकुटस्तु—आश्रीयते प्रहारार्थम्, इति । 'आङि श्रिहनिभ्यां हस्रक्ष्यं (उ० ४।१३७) इतीण् डिच । डित्त्वात् (६।४।१४३) टिलोपः । 'आङो हस्वध'—इसाह । तन्न । उक्तसूत्रादर्शनात् । 'अश्चि कोणैकदेशयोः' इति घरणिः ॥ ॥ 'अस्तः कोणे शिरसिजे' इति विश्वात् 'असः' अपि ॥ (३) ॥ कोटयति, कोट्यते, वा। 'कुट कौटिल्ये' (तु०प०से०)। 'अच इः' (उ० ४।१३९) । कुट्यते वा । 'इन(ण)जादिभ्यः' (वा॰ ३।३।१०८) इतीञ् (ण्) । 'कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रे-Sश्रौ संख्याभेदप्रकर्षयोः' (इति मेदिनी)॥(४) ॥*॥ चलारि 'कोणभागस्य'॥

सर्वाभिसारः सर्वोघः सर्वसंनहनार्थकः।

सेति॥ सर्वेणाभिसरणम् । 'स गतौं' (भ्वा॰ प॰ से॰)। भावे घञ् (३।३।१८)॥ (१)॥॥॥ सर्वस्यौद्यः । 'सर्वोद्यो गुरुवेगे च सर्वसंनहने पुमान्' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ सर्वेषां संनहनम् । सर्वसंनहनमर्थो यस्य॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'सर्वसैन्यसंनहनस्य'॥

लोहाभिहारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः॥९४॥

लोहित ॥ 'लोहोऽल्ली शक्षके लोहे' (इति मेदिनी)। लोहस्य शक्षस्यामितो हरणम् । 'ह्य हरणे' (भ्वा०उ०अ०)। भावे घय (३।३।१८)। 'लोहाभिहार इत्युक्तो विधिनीराजनोत्तरः' इत्यमरमाला ॥॥॥ 'लोहाभिसार' इति पाठे तु 'स् गतौ' (भ्वा० प० से०) धातुर्वोध्यः॥ (१)॥॥॥ निःशेषेण नितरां वा राजनम् । 'राज दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०)। ण्यन्तः । 'ण्यासश्रन्थ-' (३।३।१०७) इति भावे युच्। तस्याः सेव वा विधिः । 'नीराजनो विधिः' इति पाठे तु 'निःशेषेण राजनमत्र' इति बहुवीहिर्वोध्यः॥॥॥ 'एकं महान्वम्यां प्रस्थानात्मक् रास्त्रवाहनादिपूजनविधेः'॥

यत्सेनयाभिगमनमरौ तद्भिषेणनम् । येति ॥ सेनयाभियानम् । 'सत्याप-' (३।१।२५) इति सेनाशब्दाण्णिच् । ल्युट् (३।३।११५) । 'उपसर्गात् सुनोति-'

१—इदं तु सिद्धान्तकौमुद्यामपि स्पष्टमुपरुभ्यमानःवादिकिचि-करम् ॥

१-- 'अथ' इत्यादि छुरिकानाम ॥

(८१३१६५) इति घत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शत्रौ ससै-न्यगमनस्य'॥

यात्रा ब्रज्याभिनिर्याणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥ ९५ ॥

येति ॥ यानम् । 'या प्रापणे' (अ॰ प॰ अ॰) । 'हुया-माश्रभसिभ्यस्नन्' (उ॰ ४।१६८) । 'यात्रा तु यापनेऽपि स्याद्गमनोत्सवयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ वज-नम् । 'वज गतौ' (भ्वा॰प॰से॰) । 'वजयजोः-'(३।३।९८) इति क्यप् ॥(२)॥*॥ अभिनिर्या (३)॥*॥ प्रस्था (४) ॥*॥ गमि (५)॥*॥ भ्यो ल्युट् (३।३।११५)॥*॥ गमेः 'ग्रहवृह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'गमो नाक्षविवर्ते स्यादपर्यालोचितेऽध्व-नि' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षद् 'ग्रस्थानमात्रस्य' ॥ स्यादासारः प्रसरणम्

स्येति ॥ आसरणम् । 'स् गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । घज् (३।३।९८) । 'आसारः स्यात्प्रसरणे वेगवृष्टौ सुहृद्धरे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ प्रसरणे ल्युद (३।३।११५) ॥*॥ 'प्रसरणी' इति पाठे 'अर्चिस्पृ—' (उ॰ २।१०२) इत्यानिः। 'कृदिकारात्' (ग॰ ४।१।४५) इति डीप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वतोदयापिसैन्यप्रसरणस्य'॥

प्रचन्नं चलितार्थकम्।

प्रेति ॥ प्रस्थितं चकं सैन्यम् ॥ (१) ॥*॥ चलितशब्द-स्य समानार्थकम् । 'प्रचकं चलितं त्रिषु' इस्प्रमरमाला ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'प्रस्थितसैन्यस्य'॥**

अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः॥ ९६॥

अहीति ॥ अभिक्रमणम् । 'क्रमु पादिविक्षेपे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। भावे घत्र् (३।३।१८)। 'नोदात्तोपदेश-' (७। ३।३४) इति न वृद्धिः॥ (१)॥ ॥ एकम् 'निर्भीकया-यिनः'॥

वैतालिका बोधकराः

वायिति ॥ विविधेन तालेन शब्देन चरन्ति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक्। स प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्' (५।९। १०९) इति ठक्, वा ॥ (१) ॥॥ बोधं करोति । 'कृषो हेतु–' (३।२।२०) इति टः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'प्रातर्जोगर-णकारिणः'॥

चाकिका घाण्टिकार्थकाः।

चेति ॥ चकेण समूहेन चरन्ति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (१) ॥॥ घण्टया चरन्ति । ठक् (४।४।८) ॥ (२) ॥॥॥ बहवो मिलिता ये राज्ञां स्तुत्यादि पठन्ति, तेषां हे । कचित्तु 'चिक्रका घटिकार्थकाः' इति पाठः । तत्र चकमस्ति वाद्यत्वेन यस्य । ठन् (५।२।११५) ॥ (१) ॥॥॥ घटीं कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) कः (३।२।३)। 'ङ्यापोः–' (६।३।६३) इति हस्यः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'वन्दि-

विशेषेषु' 'घडियारी' इति ख्यातस्य घटिकावादकस्य ॥ स्युर्मागधास्तु मगधाः

स्युरिति ॥ सगध्यन्ति याचन्ते । 'सगध' इति याच्ञी-थैंः कण्ड्वादियगन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'यस्य हलः' (६।४।४९) इति यलोपः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा ॥ (१)॥॥ मुकुटस्तु 'मधु मधुरं कायन्ति' इति विगृह्णन् 'मधुकाः' इति पाठं मन्यते ॥ (२)॥॥। द्वे 'वंशपरम्प-राशंसकानाम'॥

वन्दिनः स्तुतिपाठकाः॥ ९७॥

वेति ॥ वदन्ते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । ब्रह्मादिलात् (३।१।१३४), 'आवर्यका—' (३।३) १७०) इति वा णिनिः ॥ (१) ॥*॥ स्तुतेः पाठकाः ॥ (२) ॥*॥ 'वन्दिनस्लमलप्रज्ञाः प्रस्तावसद्योक्तयः' ॥*॥ द्वे 'रा-जादिस्तुतिपाठकेषु' 'भाट' इति ख्यातस्य । ('चलार एकार्थाः' इत्येके—इति स्वामी) ॥

संशाप्तकास्तु समयात्संग्रामादनिवर्तिनः।

सिति ॥ संशपनम् । 'शप आक्रोशे' (भ्वा॰उ०अ०) भावे क्तः (३।३।९१४) संशप्तं शपथं कुर्वन्ति । 'तत्करोति' (वा॰ ३।९।२६) इति णिच् । ण्वुल् (३।९।९३४) । क्रुन् (उ॰ २।३५) वा । सम्यक् शप्तं सत्यं येषां ते इति वा ॥ (१) ॥॥ समयाच्छपथादेतोराचाराद्वा ॥॥ एकम् 'शप॰ थवशात्संग्रामादपरावर्तिनः'॥

रेणुईयोः स्त्रियां धूलिः पांगुर्ना न द्वयो रजः ॥९८॥

रियति ॥ रिणाति । रीयते वा । 'री गतिश्ठेषणयोः' (क्या॰ प॰ अ॰) । 'अजिवृरीम्यो निच' (उ॰ ३।३८) इति णुः । 'रेणुः स्त्रीपुंसयोर्धूळौ पुंलिक्षः पर्पटे पुनः' इति विश्वमिदिन्यौ ॥ (१) ॥॥ ध्रवति । ध्र्यते, वा । 'ध्रू विध्यनने' (तु॰ प॰ से॰) । बाहुळकाल्लिः । धवनम् । 'ध्रूच् कम्पने' (क्या॰ उ॰ से॰) । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) ॥ ध्रवा लीयते । 'इकृष्यादिम्यः' (वा॰ ३।३।१०८) ॥ (२) ॥॥॥ पंशति 'पशि नाशने' (तु॰ प॰ से॰) । 'अर्जिटशिकम्यमि—' (उ॰ १।२७) इति साधुः ॥॥॥ 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शंवश्चकरपांशवः' इति शमेदात् (पांसुः) दन्त्यान्तश्च ॥ (३) ॥॥॥ रजति । 'रक्ष रागे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'भूरक्षिभ्यां कित्' (उ॰ ४।२१७) इत्यसुन् ॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'र-जसः'॥

१—यच्छ्रीभोजः—'कमर्थिनः कुपुभ्यन्तु कं मगध्यन्तु मा गथाः । कमिषुध्यन्तु यज्वानो रामेऽरण्यं भु(तु)रण्यति' इति— इति स्वामिमुकुटौ ॥ २—'अपांसुवसनाः सागरा इव नागराः' इति दमयन्तीश्रेषात् ।

चुर्णे क्षोदः

चिवति ॥ चूर्ण्यते । 'चूर्ण पेषणे' चुरादिः । 'एरच्' (३। ३।५६) 'चूर्णानि वासयोगाः स्युश्र्णों धूलिः सशर्करा' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥॥॥ श्वयते । 'श्वदिर् संपेषणे' (६० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'श्लोदः पेषणचूर्णयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'पिष्टस्य रजसः'।—षडेव रजसः—इत्येके ॥

समुत्पिअपिअली भृशमाकुले।

सेति ॥ समुत्पिज्ञ(य)ति । 'पिजि हिंसायाम्' (चु॰ प॰ से॰) । ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ बहुल-कादलच् । पिज्ञं लाति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिसंकु-लस्य'॥

पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमिस्रयाम् ॥९९॥

पेति ॥ पतति पखतेऽनया वा । 'पत्न गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'बलाकादयथ' (उ॰ ४।१४ इलाकः)। यत्तु-'श-लिपदिपतिभयो नित्' (उ० ४।१४) इलाकः - इति मुकुटः। तत्र । अपाणिनीयलात । 'पताका वैजयन्त्यां स्यात्सौभा-ग्यनाटकाङ्गयोः' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥ ॥ विजयते । 'जि अभिभवे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'तृभूवहि-' (उ॰ ३। १२८) इति झच् । 'विजयन्तस्येयम्' 'तस्येदम्' (४।३। १२०) इल्पण्। 'वैजयन्तो गुहे शकप्रासादध्वजयोः पुमा-न् । वैज्ञयन्ती पताकायां जयन्तीपादपे स्त्रियाम्' (इति मेदिनी ॥ (२) ॥ शा केल्यते ज्ञायतेऽनेन । 'कित संशयादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट्। 'केतनं तु निमन्त्रणे । गृहे केतौ च कृत्ये च' इति मेदिनी ॥ (३) ॥ ॥ ध्वजति 'ध्वज गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अन्त-र्भावितण्यर्थो वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'ध्वजः पूर्व-दिशो गृहे । शिश्ने चिह्ने पताकायां खद्वाङ्गे शौण्डिकेऽपि च' इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'पताकायाः' ॥

सा वीराशंसनं युद्धभूमिर्यातिभयपदा।

स्रेति ॥ वीरा आशंस्यन्तेऽत्र । 'आङः शित इच्छायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । त्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'भयंकरयुद्धभूमेः' ॥

अहं पूर्वमहं पूर्विमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् ॥ १००॥

अहमिति ॥ अहं पूर्वम् । 'सुँप् सुपा' (२।१।४) इति समासः । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'अहं पूर्वम्' इत्यस्याम् । ठन् (५।२।११५) वा ॥ (१) ॥॥। एकं 'अहं पूर्वमहं पूर्वम्' इति योधानां धावनिक्रयायाः ॥

१—उत्पिक्षलश्च । 'कुर्वाणमुस्पिक्षलजातपत्रैः' इति माघः—इति मुकुटः । केचित्तु पिक्षलमाकुलमाहुः—इति वहनः ॥ २—इदं च फलितस्त्रकथनम् ॥

आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि ।

आहविति ॥ अहो अहं पुरुषः । 'सुप्सुपा' (२।१।४) इति समासः । अहोपुरुषस्य भावः । मनोज्ञादित्वात् (५।१। १३३) वुज् ॥ (१) ॥॥ एकम् 'आत्मिन शक्त्या-विष्करणस्य'॥

अहमहिमका तु सा स्यात्परस्परं यो अवत्यहंकारः ॥ १०१॥

अहेति ॥ अहमहशब्दोऽस्त्यत्रं । वीप्सायां द्वित्वम् (८।१।२) । त्रीह्मादिलात् (५।२।११६) ठन् । अनित्यत्वात् 'अव्ययानाम्-' (वा॰ ६।४।१४४) इति न टिलोपः ॥ (१) ॥ १॥ एकम् 'प्रस्पराहंकारस्य'॥

द्रविणं तरःसहोबलशौर्याणि स्थास शुष्मं च॥

द्वेति ॥ द्रवलनेन । 'हु गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'द्वदक्षिभ्यामिनन्' (उ०२।५०)। 'द्विणं काश्चने धने। पराक्रमे बलेऽपि स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ श। तर-त्यनेन । 'तृ प्रवनादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९) 'तरो जवे बले' इति हैमः॥ (२) ॥ शा सहाते-Sनेन। 'षह अभिभवे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९)। 'सहो बले ज्योतिषि च सहा हेमन्तमार्गयोः' इति सान्तेषु हैमः॥ ॥ 'दण्डोत्पला सुदूपणां कुमारीनखसे-ष्जे। सहा स्रियां, बले न स्री' इति रभसाददन्तमि ॥ (३) ॥ ॥ वलते(त्य)नेन । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०)। 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः। 'बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः । पुमान् हलायुघे दैल्पप्रभेदे वाय-सेऽपि च । बलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्वाट्यालके तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ श्रूरस्य भावः कर्म वा । ष्यञ् (५।१। १२४) । 'शौर्यमारभटीशक्तयोः' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ तिष्ठलनेन । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१४५) ।-'आतो मनिन्-' (३।२।७५)-इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । तस्य कर्तिरि विधानात्॥ (६) ॥ ॥ शुष्यत्यनेनारिः । 'शुष शोषणे' (दि॰ प॰ अ॰) । 'अविसिविसिशुषिभ्यः कित्' (उ॰ १। १४४) इति मन् । 'शुष्मं तेजिस, सूर्ये ना' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ शा शक्यतेऽनया । 'शक्तृ शक्तो' (स्वा॰ प॰ अ०)। 'स्रियां किन्' (३।३।९४) । 'शक्तिरायुधभेदे स्या-दुत्साहादौ बले स्त्रियाम्' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ पराक्रम्य-तेंऽनेन । 'ऋमु पादिविक्षेपे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घन् । 'पराक्रमो विक्रमे स्यात्सामध्यीं-द्योगयोरिप' इति विश्वः ॥ (९) ॥ ॥ प्राणित्यनेन । 'अन प्राणने' (अ॰ प॰ से॰)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'प्राणो हन्मारुते बोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुंलिङ्गः' पूरिते वाच्यलिङ्गः, पुंभूम्नि चासुषु' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'सामर्थ्यस्य'॥

विक्रमस्त्वतिशक्तिता ॥ १०२ ॥

वीति ॥ विक्रमणम् । घज् (२।२।१८) । 'विक्रमस्तु पुमान्कान्तिमात्रे स्याच्छित्तिसंपदि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ शा अतिशयिता शक्तिर्यस्य । तस्य भावः । तळ् (५।१। ११९) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'अतिपराक्रमस्य' ॥

वीरपाणं तु तत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे।

वीति ॥ वीराणां पानम् । 'वा भावकारणयोः' (८। ४।१०) इति णत्वम् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'युद्धारस्मेऽन्ते वा पानकर्मणः' ॥

युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् ॥ १०३॥
मधमास्कन्दनं संख्यं समीकं संपरायकम् ।
अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहवित्रहौ ॥ १०४॥
संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः ।
अभ्यामर्दसमाधातसंत्रामाभ्यागमाहवाः ॥ १०५॥
समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युधः ।

युद्धेति ॥ योधनम् । 'युध संप्रहारे' (दि॰ आ॰ अ॰) (क्तः ३।३।११४) भावे क्त ल्युटौ (३।३।११५) ॥ (१)॥॥ (२) ॥ ॥ जननम् । 'जनेर्यंक्' (उ० ४।१११)। जायते वा। 'भव्यगेय-' (३।४।६८) इति साधुः । 'जन्यं हट्टे परीवादे संप्रामे च नपुंसकम्। जन्या मातृवयस्यायां जन्यः स्याज-नके पुमान् । त्रिषृत्पाद्यजनित्रोश्च नवोढाज्ञातिभृत्ययोः । वर-क्षिग्धे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ ॥ प्रधानम् । 'डु धाज्' (जु॰ उ॰ अ॰)। 'कृपृवृजिमन्दिनिधाञः क्युः' (उ॰२।८१)। 'प्रधनं युधि दारणे' इति हैमः ॥(४) ॥ ॥ 'दृ विदारणे' (क्या॰ प॰ से॰)। ण्यन्ताद्भावे त्युट्। 'प्रविदारणमाख्यातं संपरायेऽवदारणे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ मर्धनम् । <mark>'मृधु हिंसायाम्' (भ्वा० उ० से०) । बाहु</mark>लकाङ्कावे घत्रर्थे वा कः ॥ (६) ॥ ॥ 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०)। भावे ल्युट् (३।३।११५)। 'आस्कन्दनं तिरस्कारे रणे संशोषणेऽपि च' इति विश्वः ॥ (७) ॥ ॥ संख्यानम् । विक्षिडः ख्यातेर्वा भावे कः । 'संख्यमाहवे । संख्येकादौ विचारे च' इति हैमः ॥ (८) ॥ ॥ समनम् । 'षम वैक्क्रव्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अलीकादयश्च' (उ॰ ४।२५) इति कीकन्। सम्यगयनम्, वा। 'ई गत्यादौं' (अ० प० अ०)। बाहुलकात् कः ॥ (९) ॥ संपरायनम् । 'अय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'इ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) वा। घञ् (३।३।१८)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ शा विनया-दित्वात् (५।४।३४) ठिक 'सांपरायिकः' अपि ॥ (१०)

॥ शा समरणम् । 'ऋ गतौं' (क्या० प० से०) घः(३।३। ११८) ॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा । यत्त्—ऋच्छन्स्रत्र । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)---इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । ऋषन्ताद्यो विधानात् ॥ (११) ॥ अननम् । 'अन गतौ' ( ) 'प्राणने' (अ॰ प॰ से॰) वा। 'अनीकादकश्च' इति साधुः । न नयनम् । 'णीज् प्रापणे' (भ्वा॰ ड॰ अ॰) । वाहुलकात्कन् । नज्समासः (२।२।६) 'अ**लीको**ऽस्त्री रणे सैन्ये' इति मेदिनी ॥ (१२) ॥ ॥ रण-नम् । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'वशिरण्योश्व' (बा० ३।२।५८) इलप् । 'रणः कोणे कणे पुंसि समरे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥ (१३)॥ । 'कळं तु मधुरध्वनी' इति धरिणः । कलस्य हननम् । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२। १०१) इति डः ॥ (१४) ॥:॥ विम्रहणम् । 'महबृह्—' (३।३।५८) इखप् । 'वियहो युधि विस्तारे प्रविभागशरीर-योः' इति हैमः ॥ (१५)॥ शा संप्रहरणम् । 'हृज् हरणे' (भ्वा॰ ड॰ अ॰) । घल् (३।३।१८) । 'संप्रहारो गतौ रणे' इति हैमः॥ (१६) ॥ ।। अभिसंपतनभ् । 'पत्लः गतौ' (भ्वा० प० से०) । घज् (३।३।१८) ॥ (१७) ॥ ॥ कलनम् । 'कल शब्दादौ' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।११८)।— 'कलेरिः'—इति मुकुटः । तत्र । तादशसूत्राभावात् । 'क-लिविंभीतके शूरे विवादेऽन्त्ययुगे युधि' इति हैमः ॥ (१८) ॥*॥ संस्फोटनम् 'स्फुटिर् विशरणे' (स्वा०प० से०) । घञ (३।३।१८)। 'संस्फेटः' इति तु खामी। तत्र 'स्फिट अ-नाद्रे' (चु॰ प॰ से॰) ॥ (१९) ॥*॥ संयोजनम् । 'युजिरु योगे' (स्वा॰ उ॰ अ॰)। घज् (३।३।१८)।—'रथयुग-' (४। ४।७६) इति निर्देशाद्धणामावः । प्रतिजनादिषु (४।४।९९ गणे) 'संयुग' शब्दपाठाद्वा ॥ (२०) ॥ ।।। अभ्यामर्दनम् । 'मृद क्षोदे' (क्या॰ प॰ से॰)। घत्र (३।३।१८)। 'अभि-मर्दस्त पुंसि स्यादवमर्दे संपराये च' (इति मेदिनी) ॥ (२१) ॥*॥ समाहननम् । घत् (३।३।११८) । 'समाघातो वधे युद्धे'(इति मेदिनी) ॥ (२२) ॥ ॥ संत्रामणम् । 'संत्राम युद्धे' (चु॰ उ॰ स॰) ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२३) ॥ ॥ अभ्यागमनम् । 'ग्रहवृह-' (२।३।५८) इखप् । 'अभ्यागमः समरेऽन्तिके। घाते रोधेऽभ्युपगमे' इति हैमः ॥ (२४) ॥ ॥ आह्वानम् । 'ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा॰ उ॰ अ०)। 'आङ युद्धे' (३।३।७२) इखप् संप्रसारणं च । 'आहवः संगरे यहाँ इति हैमः ॥ (२५) ॥ ॥ समुद्यनम् । 'अय गतो' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। घञ् (३।३।१८)॥ (२६)॥ ॥ संय-तनम् । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा॰ अ॰ से॰) संयमनम् । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) वा संपदादिः (वा० ३।३।१०८)। 'गमादीनाम्' (वा० ६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१।

१—स्वामिमुकुटाभ्यां तु प्रदन्धन्ति । धनिर्मारणाथांऽत्र निध-नवत्—इत्युक्तम् ॥

१—सिद्धान्तकौमुद्यादौ तु 'अनीकादयश्च' इति सूत्रं नोपलभ्यते किंतु 'अनिहृषिभ्यां किच' (उ० ४।१७) इति सूत्रमुपलभ्यते ॥

७१) ॥ (२७) ॥ ॥ समयनम् । 'इ गती' (म्वा॰ प॰ से॰) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'सिमितिर्युधि संगमे । साम्ये सभायाम्' इति हेमचन्द्रः ॥ (२८) ॥ ॥ अजनम् । 'अजगती' (म्वा॰ प॰ से॰) । 'इण जादिभ्यः' (वा॰ ३।३। १०८) । इज्(ण)विधानसामर्थ्यादजेर्न वी । अन्यथा 'व्यादिभ्यः' इत्येवावक्ष्यत् । 'बहुळं तिणि' (वा॰ २।४।५४) इति वा । 'आजिः स्त्री समभूमौ संप्रामे' (इति मेदिनी) ॥ (२९) ॥ ॥ समयनम् । 'इ गतौं' (म्वा॰ प॰ अ॰) । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) । तुक् (६।१।७१) ॥ (३०) ॥ ॥ योधनम् । 'युध संप्रहारे' (दि॰ आ॰ अ॰) । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) ॥ (३१) ॥ ॥ — एषु अनेकार्थत्वात् सर्वे धातवो युद्धार्थाः । सर्वत्राधिकरणे प्रत्ययः—इति मुकुटः ॥ ॥ एकत्रिशत् 'प्रहरणिक्रयायाः' ॥

नियुद्धं बाहुयुद्धे स्यात्

नीति ॥ निग्रह्म नितरां वा युद्धम् ॥ (१)॥॥ बाहुभि-र्युद्धम् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'बाहुयुद्धस्य'॥

तुमुळं रणसंकुळे ॥१०६॥

त्विति ॥ तवनम् । तौति वा । 'तु' सौतः । वाहुलका-म्मुलक् । ('तुमुळं रणसंकुले । तुमुळो विभीतकद्दौ' इति हैमः) । 'तुमुळं व्याकुले रणे' इति त्रिकाण्डरोषः ॥ (१) ॥*॥ रणस्य 'संकुळम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रणव्या-कुळतायाः'॥

क्षेडा तु सिंहनादः स्यात्

क्षेत्रेति॥क्षेदनम्। 'निक्ष्विदास्नेहनमोचनयोः' (भ्वा॰ आ॰ से॰) अन्यक्ते शब्दे वा घन् (३१३१९८)। पृषोदरादिः (६१३११०९)। रूपभेदात्स्नीत्वम् । 'विशेषैर्यद्यवाधितः' इति परिभाषणात्र पुंस्त्वम् । 'क्ष्वेडो ध्वनौ कणामये विषे । क्ष्वेडा धंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति । लोहितार्कपणेफले घोष्पुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः' ॥ (१) ॥॥ सिंहवन्नदनम् । 'णद् अन्यक्ते शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घन् (३१३१९८)॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'योधानां सिंहनादस्य'॥

करिणां घटना घटा।

केति ॥ घटनम् । 'घट संघाते' चुरादिः । 'प्यासश्रन्थः—' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (१)॥॥॥ 'घटादयः षितः' (भ्वा॰ गं॰ सू॰) इति षित्त्वात् (३।३।१०३) अङ् । 'घटः समा-धिभेदेभशिरःकूटकुटेषु च । घटा घटनगोष्टीभघटनासु च योषिति' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'हस्तिसंघस्य'॥ ऋन्दनं योधसंरावः

क्रेति ॥ 'कदि आह्वाने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। भावे ल्युट्

१—'संयत्' पुंस्यि। 'रवेजि संयलतुलासगारवे' इति द-ह्या—इति सुकुटः ॥ (३।३।११५) । 'क्रन्द्रनं रोदनेऽपि स्यादाह्वानेऽपि' इति में-दिनी ॥ (१) ॥ ॥ योधानां संवरणम् । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'उपसर्गे रुवः' (३।३।२२) इति घज् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे

अन्योन्यस्पर्धया योधानामाह्यानस्य'॥

वृंहितं करिगर्जितम् ॥१०७॥

विति ॥ वृंहणम् । 'वृहि वृद्धौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'न-पुंसके' (३।३।११४) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ करिणां गर्जनम्। 'गर्ज शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पूर्ववत् क्तः (३।३।११४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हस्तिगर्जनस्य' ॥

विस्फारो धनुषः स्वानः

वीति ॥ विस्फरणम् । 'स्फर स्फुरणे' (तु॰ प॰ से॰) । धन् (३।३।१८) । विस्फुरणम् । 'स्फुर स्फुरणे' (तु॰ प॰ से॰) वा 'स्फुरतिस्फुलत्योधिन' (६।१।४७) इत्यालम् ॥ (१)॥॥ एकम् 'धनुषः शब्दस्य'॥

परहाडम्बरी समी।

पेति ॥ पटं हन्ति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०९) इति इः । 'पटहो ना समारम्भे आनके पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनीं) ॥ (१) ॥ शा आडम्बयित । 'डिवि क्षेपे' । बाहुलकादरच् । यद्वा डम्बनम् । भावे घज् (३।३।१८) । डम्बं राति । रायिति वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'आडम्बरः समारम्भे गजगर्जितत्र्ययोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥ शा द्वे 'युद्धपटहस्य' 'दमद्मा' इति ख्यातस्य ॥ प्रसमं तु बलात्कारो हठः

प्रेति ॥ प्रगता सभा विचारोऽस्मात् । सभायाः प्रगतो वा । 'क्षीचे तु प्रसमं हठः' इति वोपालितः ॥ (१) ॥ ॥ — 'बलात्' इति निपातो 'हठार्थः'— इति स्वामी । बला-त्करणम् । भावे घज् (३।३।१८)॥ (२) ॥ ॥ ॥ हठनम् । 'हठ प्रतिशठत्वयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'पुंसि—' (३।३।१९) इति वा घः ॥ 'हठः स्यात्प्रसमे पृद्त्याम्' 'हेठो बाधाविहेठयोः' इति मेदिनी ॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'बलात्कारस्य'॥

अथ स्बलितं छलम् ॥१०८॥

अथेति ॥ स्खलम् । 'स्खल संचलने' (म्वा॰ प॰ से॰)।
कः (३१३११४) । 'स्खलितं छलिते भ्रेषे' (इति हैमः) ॥
(१) ॥॥। छालम् । 'छो छेदने' (दि॰ प॰ अ॰) । ह्यादित्वात् (उ॰ ११९०५) कलच् । 'आतो लोप-' (६१४१६४)
इलाकारलोपः । ('छलं छद्मस्खलितयोः' इति हैमः) ॥ (२)
॥॥॥ हे 'युद्धमर्यादायाश्चलनस्य'॥

अजन्यं क्रीब उत्पात उपसर्गः समं त्रयम्।

अजेति॥ न जने साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत्। न जन्यते वा । 'जनेर्यक्' (उ० ४।११९)।

१--हेठराब्दार्थबोधकस्यापि प्रसङ्गादुक्तिः॥

'तिकशिति' (वा॰ २।१।९७) इति ॥ यद्वा ॥ (१) ॥॥ उ-रपतनम् । 'पत्नु गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घञ् (२।२।१८)। उत्पति । ज्वलादिः (२।१।१४०) वा ॥ (२) ॥॥ उपस-र्जनम् । उपस्ज्यते वा घञ् (२।२।१८,१९)। 'उपसर्गः पुमान् रोगभेदोपस्रवयोरिप' इति मेदिनी ॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'शुमाशुभस्चकमहाभूतिविकारस्य'॥

मुच्छी तु कश्मलं मोहोऽपि

भिचति ॥ मूर्च्छनम् । 'मूर्च्छा सोहादौ' (भ्वा०प०से०)। 'गुरोश्व हलः' (३।३।१०२) इत्यः । 'उपधायां च' (८।२। ७८)इति दीर्घः ॥ (१) ॥॥ कशनम् । 'कग्न गतौ' (अ० आ० से०) । 'कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्' (उ० १। १०९) इति कलः । बाहुलकात्—इति मुकुटस्तूपेक्ष्यः ॥(२) ॥॥ मोहनम् । 'मुह वैचित्त्ये' (दि० प० से०) । घन् (३। ३।१८) । 'अथ मोहो नृलिङ्गः स्यादविद्यायां च मूर्च्छने' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'मूर्च्छायाः' ॥

अवमर्द्स्त पीडनम् ॥ १०९ ॥

अवेति ॥ अवमर्दनम् । 'मृद क्षोदे' (क्या॰ प॰ से॰) घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ 'पीड अवगाहने' (चु॰ प॰ से॰) । ल्युट् (३।३।१९५) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'देशादेरुपद्र-चदानस्य'॥

अभ्यवस्कन्दनं त्वभ्यासादनम्

अभ्येति ॥ 'स्कन्दिर्' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। त्युट् (२।३। १९५)॥ (१)॥॥॥ 'षद्धु विश्वरणादौ' चुरादिः । त्युट् (२। ३।१९५)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'प्रहारादिना निःशक्ती-करणस्य'॥

विजयो जयः।

बीति ॥ विजयनम् । 'जि जये' (भ्वा० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'विजयः स्याजये पार्थे स्नियां ति-ध्यन्तरे स्मृता । उमासख्याम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ 'जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमातत्सखीषु च । अग्निमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ हे 'लब्धस्योत्कर्षस्य'॥

वैरद्युद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं च सा ॥ ११०॥

वायिति॥ वैरस्य ग्रुद्धिः॥ (१)॥॥॥ प्रतिकरणम् । घज् (३।३।१८)। 'उपसर्गस्य-' (६।२।१२२) इति दीर्घः॥ (२)॥॥॥ वैरस्य निर्यातनम्। 'यत निराकारादौ' चुरादिः। ल्युद् (३।३।११५)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'वैरशोधनस्य'॥ पदावोद्वावसंद्रावसंदावा विद्वो द्रवः।

अपक्रमोऽपयानं च

मेति ॥ प्रद्रवणम् 'द्व गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'प्रे इस्तुखुवः' (३।३।२७) इति घञ् ॥ (१) ॥॥। उद्गवणम् । 'उदि श्रयति—' (३।३।४९) इत्यादिना घण्॥ (२)॥॥॥ संद्रवणम् । संद्रवनम् । 'दु द्व गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'सिम युद्रदुवः' (३।३।२३) इति घण्॥ (३)॥॥॥ (४)॥॥॥ विद्रवणम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)॥ (५)॥॥॥ 'द्वः प्रद्रावनमंणोः । विद्रवे रसगत्योश्च' (इति हैमः)॥ (६)॥॥॥ अपक्रमणम् । घण् (३।३।१८)॥ (७)॥॥॥ यातेर्त्युट् (३।३।१५५)॥ (८)॥॥॥ अष्टौ 'पलायनस्य'॥ रणे भङ्गः पराजयः॥ १११॥

रेति ॥ भजनम् 'भजो आमर्दने' (१० प० अ०)। घज् (३।३।१८) । 'भङ्गो जयविपर्यये । भेदरोगतरङ्गेषु भङ्गा सस्यान्तरे स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)॥(१)॥॥॥ पराजयम् । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'पराजयस्य'॥

पराजितपराभूतौ

पेति ॥ परा जीयते स्म । परेराजीयते स्म वा । 'जि अभिभवे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । क्तः (३।२।१०२)॥ (१)॥॥॥ पराभूयते स्म । क्तः (३।३।१०२)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'प्राक्षाभिभवस्य'॥

त्रिषु नष्टतिरोहितौ।

त्रीति ॥ 'त्रिषु' इति पूर्वाभ्यासिष संबध्यते । नश्यति सम । 'णश अदर्शने' (दि॰ प॰ से॰) । 'गल्यर्था-' (३।४। ७२) इति कर्तरि क्तः ॥ (१) ॥॥। तिरो धीयते सम । 'डुधान्' हिनोति सम वा । 'हि गतौ' वा । 'गल्यर्था-' (३।४। ७२) इति कर्तरि क्तः । धानस्तु कमीण क्तः (३।२।१०२)॥ (२)॥॥। भावक्तान्तेभ्योऽर्शआद्यच् (५।२।१२७) वा ॥॥। हे 'निलीनस्य'॥

प्रमापणं निवर्हणं निकारणं विशारणम् ॥ ११२ ॥ प्रवासनं परासनं निष्द्नं निर्हिसनम् । निर्वासनं संज्ञपनं निर्श्रन्थनमपासनम् ॥ ११३ ॥ निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् । निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् ॥ ११४ ॥ उद्यासनप्रमथनऋथनोज्ञासनानि च । आलस्भिपञ्जविश्वरायातोन्माथवधा अपि ॥ ११५ ॥

प्रति ॥ 'मीज् हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ अ॰) खार्थण्य-न्तः ॥ (१) ॥ ॥ 'वर्ह हिंसायाम्' (चु॰ प॰ से॰) ॥ (२) ॥ ॥ 'कृष् हिंसायाम्' (क्या॰ उ॰ से॰) ॥ (३) ॥ ॥ ॥ 'कृ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰) ॥ (४) ॥ ॥ । खार्थण्यन्तौ । 'वस छेदे' (चुरादिः) । प्र (५) निर् (९) उत् (२१) पूर्वः । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) ॥ (६) ॥ ॥ (१२) ॥ ॥ । 'षृद क्षरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) ॥ (७) ॥ ॥ 'हिसि हिंसा-याम्' (६० प॰ से॰) ॥ (८) ॥ ॥ 'मारणतोषणिनशा-मनेषु ज्ञा' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'इप मिच्च' (चु॰ प॰ से॰)

इति वा॥ (१०) 'ग्रथि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०)। 'निर्गन्धनम्' इस्रन्ये । तत्र 'गन्ध अर्दने' (चु॰ आ॰ से॰) अयं धातुः ॥ (११) ॥*॥ 'तृह हिंसायाम्' (रु॰ प॰ से॰)। निर्पूर्वः। 'तृन्हू' (तु॰ प॰ से॰) वा॥ (१३) ॥ शा 'हन हिंसायाम्' (अ॰ प॰ अ॰) ॥ (१४) ॥ शा 'क्षणु हिंसायाम्' (त० उ० से०) ॥ (१५) ॥ ।।। 'वृजी वर्जने' (रु० प० से०)॥ (१६)॥ श। 'डुवप् वीजसंताने' (भ्वा० उ० अ०)। स्वार्थण्यन्तः 'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) वा ॥ (१७) ॥ ।।। 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) ॥ (१८) ॥ । 'मृ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰) ॥ (१९) ॥ शा 'हन हिंसायाम् ' (अ० प० अ०) ॥ (२०) ॥ शा खार्थण्यन्तौ । 'मथे हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)॥ (२२) ॥ अ। 'कथ हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (२३) ॥ ॥ 'जसु हिंसायाम्' (दि॰ प॰ से॰) स्वार्थण्यन्तः ॥ (२४) ॥ १॥ एभ्यो भावे त्युट् (३।३।११५) ॥ ॥ आलम्भनम् । 'ব্ৰত্মৰ্ সামী' (ম্বাণ আণ অণ) । ঘস্ (২।২।৭८) 'लभेश्व' (७।१।६४) 'उपसर्गात्खल्घनोः' (७।१।६७) इति नुम् ॥ (२५) ॥ ॥ पिजनम् । 'पिजि हिंसायाम्' चुरादिः । अच् (३।३।५६) ॥ (२६) ॥ । विशरणम् । 'शृ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)॥ (२७) ॥ ।।।।। हननम् । 'हन हिंसायाम्' (अ॰ प॰ अ॰) । घन् (३।३। १८) । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (७।३।३२) 'हो हन्तेर्जिण-त्रेषु' (ण३।५४) ॥ (२८) ॥३॥ उन्मधनम् । 'मथे हिं-सायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) घन् (३।३।१८) ॥ ।। मन्थते-र्घन्-इति मुकुटः । तन्मते 'उन्मन्थः' इति पाठः ॥ (२९) ॥ ॥ हननम् । 'हनो वध च' (३।३।०६) इखप् ॥ (३०) ॥*॥ त्रिंशत 'मारणस्य'॥

स्यात्पञ्चता कालधर्मों दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः। अन्तो नाशोद्धयोर्भृत्युर्भरणं निधनो स्त्रियाम्॥११६॥

स्यादिति ॥ पञ्चानां भावः । तल् (५।१।११९)॥
'पञ्चता पञ्चभावे स्यान्मरणे च योषिति' (इति मेदिनी)॥
(१)॥ शा कालस्य धर्मः॥ (२)॥ शा दिष्टस्य दैवस्यान्तः॥
(३)॥ शा कालस्य धर्मः॥ (२)॥ शा दिष्टस्य दैवस्यान्तः॥
(३)॥ शा अलयनम् 'लीङ् क्षेषणे' (दि० आ० अ०)। 'एरच्'
(३।३।५६)॥ (४)॥ शा अल्यनम् । 'इण् गतीं' (अ० प० अ०)। 'इ गतीं' (भ्वा० प० अ०)। 'एरच्' (३।३।५६)।
'अत्ययोऽतिक्रमे दण्डे विनाशे दोषकृच्छ्रयोः' इति मेदिनी॥
(५)॥ शा अन्तनम् । 'अति वन्धने' (भ्वा० प० से०)।
धर्च् (३।३।१८)। 'अन्तः खरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाश्योः।
अवयवेऽपि' इति हैमः॥ (६)॥ शा 'णश्च अदर्शने' (दि० प० से०)। घन् (३।३।१८)॥ 'नाशः पलायने मृत्यो परिध्वस्तावदर्शने' इति हेमचन्द्रः॥ (७)॥ शा मरणम्। 'मृङ्
प्राणल्यागे' (तु० आ० अ०)। 'मुलिमृङ्भ्यां युक्त्युक्ते' (उ०
३।२१) इति त्युक्। 'मृत्युन्तं मरणे यमे' इति मेदिनी॥(८)

॥*॥ 'त्युद्द च' (३।३।११५)॥ (९)॥*॥ निधानम् ।
कृपृग्वजिमन्दिनिधानः क्युः (उ० २।८१)। 'निधनं स्यात्
कुले नाशे' (इति मेदिनी)॥ (१०)॥*॥ दश 'मरणस्य'॥
परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः।
मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते

पेति ॥ परागता असवोऽस्सात् ॥ (१) ॥ ॥ प्राप्तं पञ्चत्वं येन ॥ (२) ॥ ॥ परं लोकभितः । परा दूरमितो वा ।
'परेतो वाच्यलिङ्गः स्थान्मृते भूतान्तरे पुमान्' (इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ अकर्षेण इतः । 'प्रेतो भूतान्तरे
पुंति मृते स्थाद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ ॥
संतिष्ठते स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (५)
॥ ॥ म्रियते स्म । 'मृङ् प्राणलागे' (तु॰ आ॰ अ॰) ।
'गल्यर्था-' (३।४।७२) । 'मृतं मृत्यौ याचिते च' इति
हैमः ॥ (६) ॥ ॥ प्रमीयते स्म । 'मीङ् हिंसायाम्' ॥
(त्रया॰ आ॰ अ॰) 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ।
'प्रमीतं वाच्यलिङ्गं स्थात्प्रोषितेऽपि मृतेऽपि च' इति मेदिनी ॥ (७) ॥ ॥ त्रिषु परास्वादयः ॥ ॥ सप्त 'मृतस्य'॥
चिता चित्या चितिः स्त्रियाम् ११७

चीति॥ चीयते स्म । कः (३।२।१०२) । 'चितं छत्रे त्रिष्ठु चिता चित्यायां संहतों स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ 'चित्यामिचित्ये च' (३।९।१३२) इति क्यप्। 'चित्यं मृतकचैत्ये स्याचित्या मृतचितौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)॥(२)॥॥॥ किन् (३।३।९४)। 'चितिश्वित्याचृत्त्योः स्त्री' (इति मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ अधिकरणे वा प्रस्ययः॥॥॥ त्रीणि 'चित्याः'॥

कबन्धोऽस्त्रीकियायुक्तमपमूर्धकळेवरम्।

केति ॥ कं वध्यते छिद्यतेऽस्मात् । 'बन्ध वन्धने' (क्रया० प०अ०) । घज् (३।३।११९) । केन वायुना वध्यते वा । 'कवन्ध्रमुदके रुण्डे कवन्ध्रो राहुरक्षसोः' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'छिन्नशिरसो देहस्य'॥

इमशानं स्यात्पितृवनम्

इमेति ॥ शवाः शेरतेऽत्र । ष्ट्रषोदरादिः (६।३।१०९) द्वितालव्यम् ॥ (१) ॥ ॥ पितृणां वनम् । पितृन् वनति वा । 'वन संभक्तो' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचाद्यन् (३।१।१३४) । 'वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने' 'इति मेदिनी' ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'प्रेतभूमेः' ॥

कुणपः शवमस्त्रियाम् ॥ ११८॥

किति ॥ कगति । 'कण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कणे: संप्रसारणं च' (उ॰ ३।१४३) इति कपन् । '(कुणपी पुनः । विट्सारिकायां) कुणपः पूतिगन्धे शवेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥॥॥ शवति । 'शव गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । ('श्वाचः स्थात्कुणपे

पुमान् । नपुंसकं तु पानीये' इति म्नेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृतदारीरस्य'॥

प्रश्रहोपग्रहो वन्द्यां

मेति ॥ प्रगृह्णते । 'यह उपादाने' (ऋया॰ उ॰ से॰) । 'गृहबृह-' (३।३।५८) इलप्। 'प्रश्नहस्तु तुलासूत्रे वन्द्यां नियमने भुजे । ह्यादिरस्मौ रस्मौ च सुवर्णहरिपादपे' । (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ 'उपग्रहः पुमान् वन्द्यासुप-योगेऽजुकूलने' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ वन्द्यते, वन्द्ते वा । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । इन् (उ॰ ४।११८) डीष् (ग॰ ४।१।४५) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'वन्दिशालायाः'॥

कारा स्याद्वन्धनालये।

केति ॥ कीर्यतेऽत्र । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰)। 'भिदादिपाठात' (३।३।१०४) अङ्दीघोँ। 'कारो वंधे निश्वये च वलौ यले यताविष । कारस्तुषारशैले च कारा दूसां प्रसेवके । वन्धने वन्धनागारे हेमकारिकयोरिप' इति विश्वः)॥ (१) ॥॥॥ वन्धनस्यालयः॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'वन्धनगृहस्य'॥

पुंसि भूइयसवः प्राणाश्चेवम्

पुमिति ॥ अस्यन्ते, अस्यन्ति, वा । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। अस्यत एभिः, इति वा । 'अस दीसौं' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'श्रूस्त्रुक्तिहि—' (उ॰ १११०) इत्युः । — बाहुलकाम्— इति मुकुटस्तूपेक्ष्यः॥ (१) ॥॥॥ प्राण- क्रयेभिः। 'अन प्राणने' (अ॰ प॰ से॰)। 'हलश्च' (३१३। १२१) इति घन्। 'प्राणो' हन्मारुते बोले काव्यजीवेऽनिले बले। पुंलिङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः पुंसूम्नि चासुषु' (इति मेदिनी)। एवं पुंसि भूम्नि च॥ (२)॥॥॥ द्वे 'पञ्चवायूनाम्'॥

जीवोऽसुधारणम् ॥ ११९॥

जीति ॥जीवनम् । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०)। घल् (३।३।१८)। 'जीवः प्राणिनि इतौ च वृक्षभेदे वृह-स्पतौ । जीवा जीवन्तिकामीवींवचाशिक्षितभूमिष्ठ । न स्त्री जीविते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ असूनां धारणम् ॥ (२) ॥॥॥ हे 'जीवनस्य'॥

आयुर्जीवितकालः

आयुरिति ॥ एति । 'इण् गती' (अ० प० अ०) । 'ए-तेर्णिच' (उ० २।११८) इत्युसिः ॥ (१) ॥॥। जीवितस्य कालः ॥ (२) ॥॥॥ हे 'जीवाचच्छिन्नकालस्य'॥

ना जीवातुर्जीवनौषधम् ।

नेति ॥ जीवत्यनेन । 'जीव प्राणधारणे' (स्वा० प० से॰) । 'जीवेरातुः' (उ॰ १।७८) । 'जीवातुरस्रियां भक्ते

जीविते जीवनौषधे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ जीवनस्यौ-षथम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृतसंजीवनौषधस्य' ॥ इति क्षत्रियवर्गविवरणम् ॥

ऊरव्या ऊरुजा अर्था वैदया भूमिस्पृत्तो विदाः।

विति ॥ ब्रह्मण जर्वोर्भवाः । 'शरीरावयवात्—' (४।३। ५५) इति यत् ॥ (१) ॥॥। जरोर्जाताः । 'जनी प्राहुर्भावे' (दि॰ आ॰ से॰) । 'पश्चम्यामजातों' (३।२।९८) इति उः ॥ (२) ॥॥॥ अर्थते । 'कृ गतों' (म्वा॰ प॰ से॰) । 'अर्थः खामिवैद्ययोः' (३।१।९०३) ॥ (३) ॥॥। विश्वन्ति । 'विश्व प्रवेशने' (तु॰ प॰ अ॰) । किप् (३।२।१७८) ॥ (६) ॥॥॥ खार्थे ष्यत्र (वा॰ ५।१।१२४) ॥ (४) ॥॥॥ भूमिं स्पृशनिता 'स्पृश सर्शने' (तु॰ प॰ अ॰) । 'स्पृशोऽनुदके किन्' (३। २।५८) । 'भूमिस्पृक् पुंति मानववैद्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥॥॥ षट् 'वैद्यस्य'॥

आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने ॥१॥

आजीति ॥ आजीव्यतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घन् ॥ (१) ॥ ॥ जीव्यतेऽनया 'गुरोश्च हलः' (३।३। १०३) इत्यः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । कुन् (उ०२। ३२) वा । 'जीवकः प्राणके पीतसारक्रपणयोरिष । कूर्चशोर्षं च पुंति स्यादाजीवे जीविका मता । त्रिष्ठ सेविनि वुः ख्याशीर्जीविनोराहितुण्डिके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ वृत्तिरस्त्यस्याम् 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१) इति णः । 'वार्ता तु वर्तने वातिङ्गणे कृष्याद्युद्नत्योः । निःसारारोग्ययोः क्षीवे (वृत्तिमनीरजोस्तिष्ठ)' इति मेदिनी ॥ (३) ॥ ॥ वर्तते-ऽनया। क्तिन् (३।३।९४) । '(वृत्तिविवरणाजीवकेशिक्यादि-प्रवर्तने' इति मेदिनी), ॥ (४) ॥ ॥ वर्तन्ते जीवन्त्यनेन । त्युट् (३।३।१९७) । 'वर्तनो वामने क्षीवं वृत्तो स्त्री पेषणा-ध्वनोः । न पुंति तूलनालायां तर्कुपिण्डे च जीवने । वर्तिष्णो त्रिष्ठ' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ जीवन्त्यनेन । त्युट् (३।३१९७) ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'जीवनोपायस्य' ॥

स्त्रियां कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति वृत्तयः।

स्त्रीति ॥ कर्षणम् । 'कृष विलेखने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'इकृष्यादिभ्यः' (वा॰ ३।३।९०८) ॥ (१) ॥॥॥ पर्यत्त पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु॰ प॰ सै॰) । 'कर्मण्यण्' (३। २।१) । तस्य कर्म भावो वा । ष्यञ् (५।१।१२४) ॥॥॥ 'दूतवणि-ग्भ्यां च' इति यप्रस्ये 'विणिज्या' च । ('सस्यानृतं तु वाणिज्यं विणिज्या' इति हैमनाममाला ॥ (१) ॥॥॥ प्रत्येकं 'जीवनोपायस्यैकेकम्'॥

१—भाष्ये तु 'दूतवणिग्भ्यां च' हति नास्त्येव इति सिद्धा-न्तकौमुदी॥

सेवा श्ववृत्तिः

स्विति ॥ सेवनम् । 'षेष्ट सेवने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'गुरोश्च हलः' (२।२।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥॥॥ जुनो वृत्ति-रिव ज्ञन इव वृत्तिर्वा ॥ (२) ॥॥ द्वे 'परिचत्तानुवर्त-नस्य' ॥

अनृतं कृषिः

अन्निति ॥ न ऋतम् । 'ग्रुनो वृत्तिः स्मृता सेवा गर्हितं ति इति । सिन्तानम् । हिंसादोषप्रधानलादमृतं कृषिरुच्यते' इति । 'अमृतं कृषावसत्ये च' इति रहः ॥॥—'प्रमृतम्' इति तु सम्यः पाटः—इति स्वामी । 'प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्' (४। ५) इति मनुः ॥ (१) ॥ (२) ॥॥॥ ह्वे 'कर्षणस्य'॥

उञ्छिशिलं त्वृतम् ॥ २॥

विति ॥ उञ्छनम् । 'उच्छि उञ्छे' (तु॰ प॰ से॰)। घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ शा शिलनम् । 'शिल उञ्छे' (तु॰ प॰ से॰)। कः (वा॰ ३।३।५८) घञ् (३।३।१८) वा। संज्ञापूर्वकलान गुणः। 'उञ्छः कणश आदाने कणिशाद्यर्जनं शिलम्' इति यादवः॥ (२) ॥ शा अर्यते। ऋच्छिति वा। 'निष्ठा' (३।२।१०२) इति 'गल्यर्था—' (३।४। ७२) इति वा कः। 'ऋतमुञ्छशिलं स्मृतम्' (४।५) इति मनुः। 'पुमानुञ्छः शिलमृतम्' इति वौपालितः॥ (३) ॥ शा त्रीणि 'खळाद्पितितथान्यसंग्रहस्य'॥ द्वे याचितायाचितयोर्थथासंख्यं मृतामृते।

द्वे इति ॥ मृतं चामृतं च ॥ (१) ॥ ॥ प्रार्थनाऽप्रार्थनिक्ययोस्तत्कर्मणोर्वा एकैकम् 'याचितायाचित्योः'॥ सत्यानृतं विणग्भावः स्यात्

स्रोति ॥ सत्यसहितमनृतम् । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २। १।७८) ॥ (१) ॥ ॥ वणिजो भावः (२) ॥ । द्वे 'वाणि-ज्यस्य' ॥

ऋणं पर्युदञ्चनम् ॥ ३॥

उद्धारः

ऋणिमिति ॥ अर्थते स्म । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । क्तः (३।२।९०२) । 'ऋणमाधमण्यें' (८।२।६०) इति नलम् । 'ऋणं देये जले दुगें' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ परित उद्श्यते । 'अञ्च गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) ।'ऋलल्युटः—' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ उद्ययते । 'हल् हरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'धृल् धारणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) वा । कर्मणि घन् (३।३।१९) । 'उद्धारश्चोद्धृतावृणे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ऋणस्य'॥

अर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका।

अर्थेति ॥ अर्थस्य प्रयोगः ॥ (१) ॥*॥ कुस्यते । 'कुस संश्ठेषणे' (दि॰ प॰ से॰) । 'कुसेरुम्मो मेदेताः'

(उ॰ ४।१०६) इतीदः । 'कुसीदं वृद्धिजीवने । वृद्धा-जीवे' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ वृद्धाजीविका ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'ऋणसंवन्धिकालान्तरद्वयेण लोके जीविका-याम्' ॥

याच्ज्याप्तं याचितकम्

येति ॥ याचितेन याच्या निर्वृत्तम् । 'अपिमलया-चितास्यां कक्षतौ' (४।४।२१) ॥ (१) ॥॥ एकम् 'याच्या प्राप्तस्य'॥

निमयादापमित्यकम् ॥ ४ ॥

नीति ॥ अपमानम् । 'मेङ् प्रणिदाने' (भ्वा० आ० अ०) 'उदीचां माङो व्यतीहारे' (३।४।९९) इति कत्वा । 'कुगति—' (२।२।९८) इति समासः । 'समासेऽनज्' (७।१।३७) इति ल्यवादेशः । 'मयतेरिदन्यतरस्याम्' (६।४।७०) इतीलम् । तुक् (६।१।७१) । 'अपमिल्य—' आप्तम् । 'अपमिल्य—' (४।४।२१) इति कक् ॥ (१) ॥॥॥ 'नियमात्' इति 'विभाषा गुणेऽलियाम्' (२।३।२५) इति पन्नमी ॥॥॥ एकं 'परिवर्तनेनाप्तस्य'॥

उत्तमणीधमणीं हो प्रयोक्तृत्राहको कमात्।

उत्तेति॥ उत्तममृणयस्य ॥ (१) ॥ ॥ अधममृणमस्य ॥ (१) ॥ ॥ 'ऋणव्यवहारे धनस्वामिधनप्राहकयोः' क्रमेणैकेकम ॥

कुसीदिको वार्धुषिको बुद्धाजीवश्च वार्धुषिः॥५॥

किति॥ कुसीदार्थं प्रयच्छति । 'कुसीददशैक-' ४।४। ३१) इति छन् ॥ (१) ॥॥। वृद्धिं गर्ह्यां प्रयच्छति । 'प्रय-च्छति गर्ह्यम्' (४।४।३०) इति ठक् । 'वृद्धेर्वृधुषिभावः' (वा॰ ४।४।३०) ॥ (२) ॥॥। वृद्धिराजीवो जीविकास्य ॥ (३) ॥॥। पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) कलोपे वार्धुषिः ॥ (४) ॥॥। चलारि 'ऋणं दत्वा तहुद्ध्या जीविनः'॥

क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषकश्च कृषीवलः।

सेत्रेति ॥ क्षेत्रमाजीवोऽस्य ॥ (१) ॥ ॥ कर्षति । 'कृष विलेखने' (म्वा॰ प॰ अ॰) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥ ॥ कर्षति । 'कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम्' (उ॰ २।३८) इति कुन् ॥ ॥ वृद्धिपक्षे 'कार्षकः' अपि ॥ (३) ॥ ॥ कर्षणम् । 'इक्ष्ट्यादिभ्यः' (वा॰ ३।३।१०८) । कृषिरस्यास्ति । 'रजः कृषि–' (५।२।११२) इति वलच् । 'वले' (६।३।११८) इति दीर्घः ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'कृषीवलस्य'॥

क्षेत्रं वैहेयशालेयं वीहिशाल्युद्धवोचितम् ॥ ६॥

क्षयिति ॥ त्रीहीणाम् (१) शालीनाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । 'त्रीहिशाल्योर्डक्' (५।२।२) ॥*॥ 'धान्यसामा-

न्यस्य' 'कलमादेश्चोत्पत्तियोग्यक्षेत्रस्य' एकैकम् ॥ यय्यं यवक्यं षष्टिक्यं यवादिभवनं हि तत्।

येति ॥ यवानाम् (१) 'यवकानाम् (१) षष्टिकानाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । यवयवकषष्टिकाद्यत्' (५।२।३) ॥*॥ यवकः शुक्रशुन्यो यवः ॥*॥ एकैकम् 'यवादिभवनस्य'॥

तिल्यतेलीनवन्माषोमाणुभङ्गाद्विरूपता ॥ ७ ॥

तीति ॥ तिलानाम् (१) माषाणाम् (१) उमानाम् (१) अण्नाम् (१) भङ्गायाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् ॥ 'विभाषा तिल-' (५।२।४) इति यत्ख्ञौ (१) ॥ (२) ॥*॥ माष्यम् ॥ (१) ॥*॥ माषीणम् ॥ (२) ॥*॥ उम्यम् ॥ (१) औमीनम् ॥ (२) ॥*॥ अणव्यम् ॥ (१) ॥

मौद्गीनकौद्रवीणादि शेषधान्योद्भवक्षमम्।

वीजाकृतं तूतकृष्टम्

चीति ॥ वीजेन सहकृतं कृष्टम् । 'कृत्रो द्वितीयतृतीयश-म्बवीजात्कृषो' (५।४।५८) इति डाच्।—अवीजं सवीजं संपन्नम् । वीजाकृतम्—इति स्वामी । तत्र । 'अभूततद्भावे' इत्यस्याननुतृतेः ॥ (१) ॥॥॥ (पूर्वम्) उप्तं च तत् (पश्चात्) कृष्टं च । 'पूर्वकाल-' (२।१।४९) इति समासः ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'वीजवापोत्तरं कृष्टस्य'॥

सीत्यं कृष्टं च हल्यवत्॥ ८॥

सीति ॥ सीतया संमितम् । 'नौवयोधर्म-' (४।४।९१) इति यत् ॥ (१)॥॥ कृष्यते स्म । क्तः (३।२।१०२)॥ (२) ॥॥। हलेन कृष्टम् । 'मतजनहलात्करणजलपकर्षेषु' (४।४। ९७) इति यत् ॥ (३) ॥॥। हल्येन तुल्यम् । 'तेन तुल्यम्' (५।१।११५) इति वतिः ॥॥। त्रीणि 'कृष्टमात्रस्य'॥

त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यमपि तस्मिन्

त्रीति ॥ त्रिगुणं कृतम् । 'संख्यायाश्च गुणान्तायाः' (५।४।५९) इति डाच् ॥ (१) ॥ ॥ तृतीयं कृतम् । 'कृत्रो द्वितीय-' (५।४।५८) इति डाच् ॥ (२) ॥ ॥ त्रिवारं हटेन कृष्टम् । 'मतजन-' (४।४।९७) इति यत् । 'रथसीताहटे-भ्यो यद्वियो' (वा॰ १।१।७२) इति तदन्तविधेः ॥ (३) ॥ ॥ त्रिवारं सीतया संमितम् । यत् (४।४।९१)॥ (४)॥ ॥ चलारि 'वारत्रयकृष्टस्य'॥

द्विगुणाकृते तु सर्वे द्विपूर्वे शस्वाकृतमपीह ॥ ९ ॥

द्वीति ॥ द्वितीयाकृतम् ॥ (२) ॥ ॥ द्विहल्यम् ॥ (३) ॥ ॥ द्वितीयाकृतम् ॥ (४) ॥ ॥ शमस्यास्ति 'कंशंभ्याम्' (५।२।१३८) इति वा । शम्बशब्दो द्वितीयकर्षणे वर्तते । शम्बं कृतम् । 'कृत्रो द्वितीय—' (५।४।५८) इति डाच् ॥ ॥ 'सिरित्सैरिभसम्बाकृतम्' इति दन्त्यादौ वर्णदेशना । तत्र 'पम्व संवन्धे' (चु० प० से०) ण्यन्तः । सम्ब्यते । धन् (३।३।९९) । अच् (३।३।५६) वा ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'द्विन्वारकृष्टस्य'॥

द्रोणाढकाद्विपादौ द्रौणिकाढिकिकाद्यः।

द्रोणिति ॥ द्रोणस्य वापः । 'तस्य वापः' (५।१।४५) इति ठज् (१) ॥*॥ आढकस्य वापः (५।१।४५) ॥ (१) ॥*॥ आदिना—प्रस्थस्य वापः । प्रास्थिकः ॥ (१) ॥*॥ कुडवस्य वापः । कौडविकः ॥ (१) ॥ 'वापादौ' इस्यादिना पचायर्थग्रहः । द्रोणम्, आढकं च पचति (इस्रादि) । 'संभवस्यवहरति पचति' (५।१।५२) इति ठक् ॥*॥ 'द्रोणादिपरिभितत्रीह्यादिवापयोग्यक्षेत्रस्य' एकैकम् ॥

खारीवापस्तु खारीकः

खेति ॥ खार्या वापः । 'खार्या ईकन्' (५।१।३३) ॥ (१) ॥*॥ एकम् '**खारीवापस्य'**॥

उत्तमणीद्यस्त्रिषु ॥ १०॥

उत्तेति ॥ (खारीकान्ता वाच्यलिङ्गाः) ॥

पुंनपुंसकयोर्वत्रः केदारः क्षेत्रम्

पुमिति ॥ उप्यतेऽत्र । 'ड्रवप् वीजसंताने' (म्वा॰ उ॰ अ॰) । 'वृधिविपिभ्यां रन्' (उ॰ २।२७) 'वप्रस्ताते पुमानस्त्री रेणो क्षेत्रे चये तटे' इति विश्वः (मेदिनी) । 'वप्रः प्राकाररोधसोः । क्षेत्रे ताते चये रेणों' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ के जले शिरसिवा दारोऽस्य । 'हलदन्तात्—' (६।३।९) इस्यञ्जक् । केन जलेन दीर्यंत इति वा । 'दृ विदारणों' (नया॰ प॰ से॰) । कर्मणि धज् (३१३।९९) । 'केदाराद्यञ्च' (४। २।४०) इति निर्देशादेखम् । 'केदारो द्रौ शिवे क्षेत्रे भूमिभेदालवालयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ क्षीयते धान्येरत्र । 'क्षि निवासगत्योः' (तु॰ प॰ अ॰) । ष्ट्रन् (उ॰ ४।१५९) । 'क्षेत्रं भारतादौ भगाङ्गयोः । केदारे सिद्धस्पनकलन्त्रयोः' इति विश्वः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'क्षेत्रस्य' ॥

१ — केदार एकारवान् 'निमताः फलभोरेण निमताः शालिम-जरीः । केदारेषु च पश्यन्तः के दारेषु विनिःस्पृहाः' इति दमय-न्तीयमकात्॥

अस्य तु ।

कैदारकं स्थात्केदार्थ क्षेत्रं केदारिकं गणे ॥ ११ ॥ अस्थेति ॥ केदाराणां समूहः । 'केदारायद्य' (४।२।४०) ॥ (२) ॥*॥ चात् (४।२।४०) बुज् ॥ (१) ॥*॥ क्षेत्राणां समूहः । 'भिक्षादिभ्यः-' (४।२।३८) इत्यण् ।—'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण्—इति मुकुटः । तत्र । 'अचित्त-' (४।२।४७) इति ठकस्तदपवादत्वात् ॥ ॥*॥ (३) 'ठज् कवचिनक्ष' (४।२।४१) चात् केदारादिष ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'क्षेत्रगणस्य' ॥

लोष्टानि लेष्टवः पुंसि

लिंबित ॥ लोष्टति । 'लोष्ट संघाते' (म्वा॰ आ॰ से॰) पचायच् (३।१।१३४) पुंलिङ्गोऽप्ययम् । 'लेष्टुः शण्डे(ठे)ऽपि लोष्टः स्यात्' इति बोपालितः ॥ (१) ॥॥॥ लिश्यते, लिश्चाति, वा । 'लिश गतौ' (तु॰ प॰से॰) । बाहुलकात्तुन्।—'कत्वादयश्च'—इति सुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (२) ॥॥ द्वे भृत्तिकाखण्डस्य'॥

कोटिशो लोष्टभेदनः।

किविति ॥ कोटिना अग्रेण स्यति 'शो तन्त्करणे' (दि॰ प॰ अ॰) ।'सुपि' (३।२।४) इति कः । कोटिरस्यास्तीति वा । लोमादित्वात् (५।२।९००') शः ॥(१)॥॥ लोष्टानां भेदनः ॥ (२)॥॥॥ ह्रे 'लोप्टभेदनकाष्टस्य' 'हेगा' इति ख्यातस्य ॥ प्राजनं तोदनं तोत्रम्

प्रेति ॥ प्रवीयतेऽनेन 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) ल्युट् (३।३।१९५)। 'वा यौ' (२।४।५७) इति वी न ॥ (१)॥॥॥ तुद्यतेऽनेन 'तुद व्यथने' (तु॰ उ॰ अ॰) ल्युट् (३।३।१९५)॥ (२)॥॥॥ 'दाम्री—' (३।२।१८२) इति प्रम् । 'तोत्रं तु प्राजने वेणुकेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (४)॥॥॥ त्रीणि 'वृषभादिप्रेरणदण्डस्य'॥

खनित्रमवदारणम् ॥ १२ ॥

खेति ॥ खन्यतेऽवदार्यतेऽनेन । 'खन खनने' (भ्वा०उ० से०) । 'अर्तिल्रधू-' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (१) ॥॥॥ अवदार्यतेऽनेन । 'दृ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । ण्यन्तः । ल्युद्र (३।३।१९५) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'कुद्दालादेः'॥

दांत्रं लवित्रम्

देति॥ दाल्यनेन। 'दाप् लवने' (अ॰प॰अ॰)। 'दाम्नीन' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् ॥ (१) ॥॥। ल्यतेऽनेन। 'ल्ल्ज्' (ऋया॰ उ॰ से॰)। 'अर्तिन' (३।२।१८४) इतीत्रः॥ (२)॥॥। द्वे 'ल्लिक्स्य'॥

आवन्धो योत्रं योक्त्रम्

आवेति ॥ आवध्यतेऽनेन । 'वन्ध वन्धने' (क्या॰ प॰ अ॰)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घन्॥ (१) ॥॥॥ यूयते- ऽनेन । 'यु सिश्रणे' (अ॰ प॰ से॰)। 'दाम्री—' (३।२।१८२) इति ष्ट्रम् ॥ (२) ॥॥॥ युज्यतेऽनेन । 'युजिर् योगे' (६० उ॰ अ॰) ष्ट्रम् (३।२।१८२)॥३) ॥॥ त्रीणि 'तृषादेर्गले युगबन्धनस्य'॥

अथो फलम्।

निरीशं कुटकं फालः कृषिकः

अथविति ॥ फलति । 'निफला विशरणे' (भ्वा॰ प॰ ते॰) । अच् (३।१।१३४) । 'फलं हेतुफले जातीफले फल-कसस्ययोः । त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्रात्रे व्युष्टिलामयोः । फ़र्ली फलिन्याम्' इति हैमः । खामी तु 'हरूम्' इति पठिला 'हलप्रकरणमारव्धम्' इति व्याख्यत् ॥ (१) ॥**॥॥** ईशाया निर्गतम् । 'निरादयः' (वा० २।२।१८) इति समासः। खामी तु 'निष्कान्ता ईषास्मात्' इति विगृह्य 'निरीषम्' इति मूर्धन्यान्तं पपाठ ॥ (२) ॥ । कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प॰ से॰)। कुन् (उ॰ २।३२)॥॥ मुकुटस्तु—कूटयति छिनत्ति । 'कूट छेदने' (चु॰ उ॰ से॰) । इगुपधत्वात् (३।१। १३५) कः । कूटम् । ततः खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)--इति वदन् (कूटकम्) दीर्घादि मन्यते। अत्र पचायच् (३।१।१३४) उचितः। न तु कः । ण्यन्तस्येगुपधत्वाभावात् ॥ (३) ॥*॥ फालयति । 'जिफला विशरणे' (भ्वा०प०से०) । ण्यन्तादच् (३।१।१३४) । 'फाल उत्हुतो । क्लीबं सीरोपकरणे पुंसिशंकरसीरिणोः' ( )॥ (४)॥*॥ कृषति। 'कृष विलेखने' (तु॰्उ॰अ॰)। 'कृषिवृध्योः किकन्'(उ॰२।४॰)। 'कृषिकाकु-षिको फालकृषको' इति रुद्रात् श्रियामपि ॥∗॥ कुनि (उ० २।३२)तु कृषकः । खामी तु—'शिल्पिनि ष्वुन्'(३।१।१४५)-इलाह । तन्न । फैलस्य शिल्पित्वाभावात् । परिगणनाच । 'कृषकः पुंति फाले स्यात्कर्षके लिभिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्चापि 'फालस्य'—इति कलिङ्गः-द्वयं यत्र काष्ठे फालो निबध्यते तस्य । अन्लद्वयं तु फालस्य-इति खामी॥ लाङ्गळं हलम् ॥ १३ ॥

गोदारणं च सीरः

लेति॥ लज्जति। 'लगि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से। बाहुलकोत्कलच्। दीर्घश्च ।—'कलम्बा(म्बला)दंगश्च'-इति सुकुटस्लपाणिनीयः। 'लाङ्गली तोयपिष्पत्यां क्षीबं तु कुसुमानतरे। गोदारणे तृणराजगृहदारुविशेषयोः' (इति मेदिनी)॥
(१)॥॥॥ हलति। 'हल विलेखने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच्
(३।११३४)॥॥॥'ज्वलिति–' (३।११४०) इति णे 'हालः'
अपि।'हालः फालवहः सीता' इति विक्रमादित्यः॥ (२)
॥॥। गां मूर्मि दारयति। ल्युट् (३।३।११३)। नन्दादि (३।१।

१—स्वामियन्थे तु 'क्षुन् शिल्पिसंशयोः'-(उ० २।३२)--इत्येव पाठो दृश्यते ॥ १३३) ल्युर्वामुकुटः । तन्न । ल्योः कर्तरि विधानात्करणेऽ-संभवात् ॥ (३) ॥ ॥ सिनोति, सीयते, वा । 'षिञ् वन्धने' (खा॰ उ॰ अ॰) । 'सूसिमिचीनां दीर्घश्च' (उ॰ २।२५) इति कन् दीर्घत्वं च । 'हलतिग्मकरौ सीरौ' इति दन्लादौ रभसः । 'सीरः स्यादंशुमालिनि । लाङ्गले' इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'हलस्य' ॥

अथ शम्या स्त्री युगकीलकः।

अथेति ॥ शम्यतेऽनया । 'शम उपशमे' (दि॰ प॰ से॰) अध्यादिः (उ॰ ४।११२) ॥ (१) ॥*॥ युगस्य कीलः स्वार्थे कन् (शापि॰ ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युगस्य कीलके'॥

ईशा लाङ्गलदण्डः स्यात्

ईति ॥ ईष्टे 'ईश ऐश्वर्ये' (अ॰ आ॰ से॰) । 'इगु-पध-' (३१९१३५) इति कः । 'प्रभुशंकरयोरीशः स्त्रियां लाङ्गलदण्डके' इति तालव्यान्ते रुद्ररभसौ । 'ईशः स्वामिनि रुद्रे च स्यादीशा हलदण्डके' इति शान्ते विश्वः ॥॥। ईषते । 'ईष गलादौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'इगुपध-' (३१९१ १३५) उभयत्र करणे 'गुरोश्च' (३१३१९०३) इत्यो वा । 'ईषा पेटी मञ्जूषा' इति मूर्धन्यान्ते चन्द्रगोमी ॥ (१) ॥॥। लाङ्गलस्य दण्डः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'हलयुगयोर्म-ध्यकाष्टस्य'॥

सीता लाङ्गलपद्धतिः॥ १४॥

सीति ॥ सीयते। 'विज् बन्धने'। (सा॰ उ॰ अ॰) कः (३१२१९०२) पृषोदरादिः (६१३१९०९) ।—स्यति भुव-म् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰) (बाहुलकात्) कः 'धुमास्था-' (६१४१६६) इतीलम्-इति मुकुटः । तत्र । 'धितस्यतिमास्था-' (७१४४०) इति विशेषविहितेनेत्वेन बाधात्। 'सीता लाङ्गलरेखा स्याद्वयोमगङ्गा च जानकी' इति दन्त्यादौ हैमः ॥॥। शेते स्म । 'शीङ् स्वप्ने' (अ॰ आ॰ से॰) । 'गल्यर्था-' (३१४१०२) इति कः। 'शीला नभःसरिति लाङ्गलपद्धतौ च शीता दशाननरिपोः सहधार्मणी च । शीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च शीतोऽलसे च बहुवारतरौ च दृष्टः' इति तालव्यादौ धर-णिः॥ (१) ॥॥॥ लाङ्गलस्य पद्धतिः॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'लाङ्गलस्वतरेखायाः'॥

पुंसि मेधिः खले दारु न्यस्तं यत्पशुवन्धने ।

िचति ॥ मेध्यन्ते पशवोऽत्र । 'मेधु संगमे' (भ्वा॰ उ॰ से॰) इन् (उ॰ ४।११८) । खामी तु—'मेथिः' इति पठति । तत्र 'मेथृ संगमे' इति धातुर्वोध्यः ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'धान्यखले पशुबन्धनस्तम्भस्य'॥

आशुर्वीहिः पाटलः स्यात्

आश्विति ॥ अश्रुते । 'अश्रू व्याप्ती' (खा॰आ॰से॰) । 'कृवापा—' (उ॰ १।१) इत्युण्। 'आशुस्तु व्रीहिशीघ्रयोः' इति हैमचन्द्रः । 'तृणवीजं तु स्थामाको, व्रीहिशीघ्रयोः' इति एयाये) क्रीवमाश्च । 'आशु स्याद्रीहिशीघ्रयोः' इति रत्नमालायामपि क्रीवमाश्च । 'आशु स्याद्रीहिशीघ्रयोः' इति रत्नमालायामपि क्रीवम् ॥ (१) ॥ ॥ वर्हत्युपचयं गच्छति । 'वृह वृद्धौ' (स्वा॰ प॰ से॰) । 'इगुपधात् कित्' (उ॰ ४। १२०) इति इन् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । व्रीयते । 'व्रीङ् गत्याम्' (दि॰ आ॰ अ०) । वाहुलकाद् हिक्, वा ॥ (२) ॥ ॥ पाटं लाति । कः (३।२।३) । पाटलो वर्णोऽस्यान्ति, इति वा ॥ (३) ॥ ॥ पाटलः, व्रीहिः, आशु, च इति नामन्नयम् । आशुनामा व्रीहिः पाटल उच्यते इति नामद्वयम्—इति सुभूतिः । 'आशुवीहो पाटलो ना श्वेतरक्तेऽन्यलि-क्वान्' इति रद्रः ॥ ॥ त्रीण 'षष्टिकादेः' ॥

सितशूकयवौ समौ॥ १५॥

सीति ॥ सितं श्र्कं यस्य, इति मध्यतालव्यः ॥॥— (शितश्रूकः) द्वितालव्यः—इति स्वामी ॥ (१) ॥॥॥ यौति । यूयते वा । अच् (३।१।१३४) । अप् (३।३।५७) वा० । 'यवो धान्येऽपृथकतौ' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'यवा-नाम्'॥

तोक्मस्तु तत्र हरिते

तिविति ॥ तकति । तक्यते वा 'तक सहने हासे च' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकान्मः, ओखम्, च। ('तोक्मं कर्णमले, पुंसि हरिते च हरिद्रवे' इति मेदिनी)॥ (१)॥॥ एकम् 'अपक्कयवस्य'॥

कलायस्तु सतीनकः ।

हरेणुखण्डिकौ चास्मिन्

केति ॥ कलमयते 'अय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) अण् (३१२११) ।—कं वातं लाति । 'आतः –' (३१२१३) इति कः । 'आतः –' (७११३३) इति युक् — इति मुकुटः । तन्न । जिति णिति परे विहितस्य युकः के अप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥ ॥ ॥ सति जीवे इनः प्रभुः । 'संज्ञायाम्' (२१९१४४) इति समासः । 'हलदन्तात्' (६१३१९) इलालुक् । सतीनं वायुं करोति । 'अन्येभ्योऽपि –' (वा॰३१२१०९) इति छः ।—प्रज्ञायणि (५१४१३८) 'सातीनकः' अपि — इति माधवी ॥ (२) ॥ ॥ हरति । 'हल् हर्णे' (भ्वा॰ उ० अ०) । 'कृहभ्यामेणुः' (उ० २१९) । 'हरेणुः स्त्री रेणुकायां स तु पुंसि सतीनके'इ ति रमसातपुंसि ॥ (३) ॥ ॥ खण्डोऽस्यास्ति । 'अत इनिठनौ' (५१२१९५) इति ठन् ॥ (४) ॥ ॥ 'कलायस्त्रिकटः प्रोक्तः सतीनो वर्नुलो मतः । हरेणुरङ्कटो ज्ञेयः' इति व्याडिः ॥ ॥ चत्वारि 'रेणुकस्य' ॥

कोरदूषस्तु कोद्रबः ॥ १६॥

कोरेति ॥ कोरं रुधिरं दूषयति । 'दुष वैकुले' (दि॰ प॰ अ॰)। ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ ॥ कौति । 'कु शब्दे' (अ॰ प॰ अ॰)। कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। विच् (३।२।७२)। द्रवति । 'द्व गतो' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। अच् (३।१।९३४)। कौश्वासा द्रवश्च । केन वायुना द्रवति वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२)॥ ॥ द्वे 'कोद्ववस्य'॥

मङ्गल्यको मसुरः

अथ मकुष्ठकमयुष्ठकौ।

वनमुद्गे

अथिति ॥ मङ्कति, मङ्क्यते वा । 'मिक मण्डने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । वाहुलकादुः, नुमभावश्च । तिष्ठति । 'ष्ठा गतिनिवृत्तो' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । कुन् (उ॰ २।३२) । मकुट-श्वासौ स्थकश्च । 'पूर्वपदात' (८।३।१०६) इति षलम् । मुकुटस्तु—आद्यचमुकारमाह ॥॥ विश्वमेदिन्योस्तु 'मुकुष्ठो निहिभेदे स्यात् (मकुष्ठो मन्थरेऽन्यवत्') इति टवर्गद्वितीयान्तः ॥ (१) ॥॥ मिनोति । 'डुमिज् प्रक्षेपणे' (स्वा॰ उ॰ अ॰) । 'मृमुशीङ्–' (उ॰१।७) इत्युः । मयश्वासौ स्थकश्च । मुकुटस्तु—मयति । 'मय गतौ' (भ्वा॰आ॰ से॰) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । मयो गन्ता । तस्य स्तकः प्रतिवन्धकः । 'ष्टक प्रतिघाते' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् (३।११३४) । मयस्य स्तको मयष्ठकः । नैरुक्तो वर्णविकारः—इस्ताह । तन्न 'मयते' इत्युदितलात् । घः (३।३।११८) अप्ययुक्तः । तस्य कर्तर्यविधानात् ॥ (२) ॥॥॥ वनस्य मुद्रः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'वनमुद्गस्य' 'मोट' इति ख्यातस्य ॥

सर्षपे तु द्वौ तन्तुभकद्मवकौ ॥ १७ ॥

सेति ॥ सरित स्नेहोऽस्मात् । 'स गतौं' (भ्वा॰प॰अ॰)। 'सर्तेरपः षुक्च' (उ॰ ३।१४१) इत्यपः षुगागमश्च । 'सर्षपः स्यात् सरिषपः कुटस्नेहश्च तन्तुभः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥॥॥ तन्तुना भाति । 'भा दीप्तौं' (अ॰ प॰ से॰)। 'सुपि—' (३।२।४) इति कः ॥॥ स्वामी तु—तुदति । तुन्तुभः—इत्याह । बाहुळकादुभच् । पृषोदरादिः (६।३।

१०९) ॥ (२) ॥॥॥ कन्द्ति, कन्द्यति, वा । 'कृदि हिंसा-याम्' (कृदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० अ०) । 'कृक-दिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) । अनित्यत्वात्र नुम् । खार्थे कन् । (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'सर्थ-पस्य' ॥

सिद्धार्थस्त्वेष धवलः

सीति ॥ सिद्धोऽथोंऽसात् । 'सरिषपः' सिते तसिन् रक्षोझो भूतनादानः' इति रभसः। 'सिद्धार्थस्तु पुमान् शाक्यसिंहे च सितसर्षपे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'श्वेतसर्षपस्य' ॥

गोधूमः सुमनः समौ।

गविति ॥ गुध्यति, गुध्यते, वा। 'गुध परिवेष्टने' (दि॰ प॰ से॰) । 'गुधेरूमः' (ड॰ ५।२) । 'गोधूमो नागरक्ते स्यादोषधित्रीहिभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ सुष्ठु मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰) । अच् (३। १।१३४) । 'गोधूमसुमनौ समौ' इति रभसः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'गोधूमस्य'॥

स्याद्यावकस्तु कुल्मासः

स्येति ॥ यौति 'यु मिश्रणे' (अ॰ प॰ से॰)। 'कृञादि-भ्यो वुन्' (उ॰ ५।३५)। ततः प्रज्ञायण् (५।४।३८)॥(१) ॥०॥ कुलं मस्यति 'मसी परिणामे' (दि॰ प॰ से॰। 'कर्म-ण्यण्' (३।२।१) पृषोदरादिः (६।३।१०९)। दन्त्यान्तः इति मुकुटः॥०॥ कुत्सितो माषः । 'कुल्माषो यावकः पुंसि' इति मूर्धन्यान्तेषु रभसः॥ (२)॥०॥—कुल्माषोऽर्धस्तिनो यवादिः—इति सामी।—शूकशून्यो यवादिः—इति रक्षि-तादयः॥०॥ द्वे 'अर्धस्विन्नस्य यवादेः'॥

चणको हरिमन्थकः ॥ १८॥

चेति ॥ चण्यते । 'चण दाने' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥ ॥ — हरीणां मन्यं जनयति । 'अ-न्येष्विपि' (३।२।१०१) इति डः — इति मुकुटः । तन्न । 'हरिमन्थजः' इति पाठप्रसङ्गात् । हरिभिर्मथ्यते । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) कर्मणि घल् (३।३।१९) । खार्थे कन् (ज्ञापि० पाठाप) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'चणकस्य' ॥

द्वी तिले तिलपेजश्च तिलपिअश्च निष्फले।

द्वाचिति ॥ निष्पलस्तिलः । 'तिलानिष्पलात्पिञ्जपेजी' (वा॰ ४।२।३६) ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ 'जार्तिलः' अपि । 'जर्तिलः कथ्यते सिद्धररण्यप्रभवस्तिलः ॥॥। द्वे 'तैल्ही-नित्लस्य'॥

क्षवः क्षुधासिजननो राजिका कृष्णिकासुरी ॥१९॥

क्षेति ॥ क्षौति । 'ढु क्षु शब्दे' (अ० प० से०) । ण्यर्थः। अच् (३।१।१३४) । ('क्षचः क्षुते राजिकायाम्' इति मेदि- नी)॥ (१)॥ ॥ श्रुधामभिजनयति । नन्दादिः (३।१। १३३)॥ ॥ — श्रुतमभिजनयति । 'श्रुताभिजननः' — इति खासी॥ (२)॥ ॥ राजति, राजयति वा। कुन् (उ०२।३२)॥ (३)॥ ॥ कृष्णेव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)॥ ॥ ॥ श्रुरस्येयम् । अण् (४।३।१२१)॥ अस्यति वा। 'असेरुत्' (उ०१।४२)। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)॥ (५)॥ ॥ पश्च 'कृष्णसर्षपस्य' 'राई' इति ख्यातस्यः॥

स्त्रियौ कङ्गप्रियङ्ग हे

स्त्रीति ॥ कमङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ण्यन्तो वा । मृगव्वादिलात् (उ॰ ११३७) कुः । शकन्ध्वादिः (वा॰ ६१९१९४)। कं सुखं गच्छति । 'गम्छ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। मितद्वादिलात् (वा॰ ३१२१९८०) डुः ॥ (१)॥॥ एवं प्रियं गच्छति ॥ (१)॥॥ द्वे 'प्रियंक्रोः' ॥

अतसी स्यादुमा क्षुमा।

अतिति ॥ अति । 'अत सातल्यगमने' (भ्वा॰प॰से॰)। 'अल्यविचिमें—' (उ॰ ३।१९७) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥॥ उं शिवं माति, मिमीते, वा । 'मा' (अ॰प॰अ॰) 'माङ् माने' (ज्ञु॰ आ॰ अ॰) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । अवते, ऊयते, वा । 'ऊङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'विभाषा तिलमाषोमा—' (५।२।४) इति निपातना॰मक् इति वा । 'उमातसी हैमवतीहरिद्राकीर्तिकान्तिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ क्षौति, क्ष्यते, वा । 'उ स्रुशब्दे' (अ॰प॰ अ॰) । बाहुलकान् मक् । 'अर्तिस्तुसुहु-स्—' (उ॰ १।१४०) इति मन् वा । संज्ञापूर्वकलान्न गुणः।—क्षुवते—इति मुकुटस्य प्रमादः । क्षौतेरादादिकलात् । 'स्रु-मातसीनीलिकयोः' इति विश्वः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'अन्तस्याः'॥

मातुलानी तु भङ्गायाम्

मेति ॥ सायास्तुला । सातुलामानयति । 'अन प्राणने' (अ॰ पं॰ से॰) गतौ वा । 'कर्मण्यण्' (३१२११) । हीष् (४१९११४) । सातुलस्य धत्तूरस्य स्त्रीव वा । 'मातुलोपाध्यां-ययोहीषानुकौ' (वा॰ ४१९१४९) ॥ (१) ॥*॥ अञ्यते । अनया वा । 'अङ्गो आमर्दने' (६० प० सें॰) । 'अक्रंतिरि च' (३१३१९९) इति 'हलश्च' (३१३१९२१) इति हा धन् । 'तरङ्गभेदयोर्भङ्गो भङ्गा शस्यशणाह्यये' इति हृदः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शणाख्यशस्यभेदस्य'॥

वीहिभेद्स्त्वणुः पुमान् ॥ २०॥

बीति ॥ त्रीहिविशेषः । अणित । 'अण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अणक्ष' । 'धान्ये नित्' (१।८।९) इत्युः । 'अणुत्रीह्मलपयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'चीना' इति ख्यातस्य ॥

किंशारुः शस्यश्र्कं स्यात्

किमिति ॥ किंचित् कुित्सते वा श्रणाति । 'श्रृ हिंसा-याम्' (क्या॰ प॰ से॰)। 'किंजरयोः श्रिणः' (उ॰ ११४) इत्युण्। 'अथ किंशारुर्धान्यग्रुके शरेऽपि च' इति हैमः॥ (१)॥॥। शस्यस्य ग्रुकम्।—शस्यस्य ग्रुकः-इति मुकुटः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'यवाद्ययस्य'॥

कणिशं शस्यमञ्जरी।

केति ॥ कणयः कणाः सन्सस्य । लोमादिलात् (५।२। १००) शः । कणिनं स्थावयवं श्यति वा । 'शो तनूकरणे' दि०प०अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । 'कणिशो धान्यशीर्षके' इति तालव्यान्ते रत्नकोषः ॥ (१)॥॥॥ शस्यस्य मजरी ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'धान्यमञ्जर्याः' ॥

धान्यं वीहिः स्तम्बकरिः

धेति ॥ धाने पोषणे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'धान्यं तु बीहौ धान्याके' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ बीणाति । 'बी वरणे' (क्या॰ प॰ अ॰) । बीहिशाल्योर्डक्' (५।२।२) इति ज्ञापकाद् हिक् । 'बीहिः सामान्यधान्ये स्यादाशुधान्ये च पुंस्ययम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ स्तम्बं करोति । 'स्तम्बशकृतोरिन्' (३।२।२४) । बीहिसाहचर्यातपुंस्लम् ॥ (३) ॥ ॥ बीणि 'धान्यसामान्यस्य'॥

स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः ॥ २१ ॥

स्तेति ॥ तिष्ठति । अत्र वा । 'ष्ठा गतिनिवृती' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'स्यः स्तोऽम्बजवकी' (उ॰ ४।९६) ॥ (१)॥॥॥ गवनम् । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'संपदादिकिप्' (वा॰ ३।३।१०८) । तुक् (६।१।७१) । गुतं छ्यति । 'छो छेदने' (दि॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽतुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥॥। आदिना त्रीहियवादिग्रहः ॥॥ द्वे 'यवादीनां मृत्रस्य' ॥

नाडी नालं च काण्डोऽस्य

नेति ॥ नलखनेन । 'णल गन्धे' (भ्वा॰ प॰ से॰)।
'हलश्व'(३।३।९२१) इति घंष्। नालयति। अच्(३।१।१३४)
वा। डलयोरेकत्वम्। गौरादिः (४।१।४१)। 'नाडी कुहन-चर्यायां घटिकागण्डद्वीयोः। नाले गुणान्तरे सायौ' इति हैमः

१-—धान्यपदेन सप्तदश धान्यान्युच्यन्ते । त्रीहि (१) यव (२) मस्त् (३) गोधूम (४) मुद्र (५) माष (६) तिल (७) चणक (८) अणु (९) प्रियंगु (१०) कोद्रव (११) मकुष्ठक (१२) कलाय (१३) कुल्ल्य (१४) षठ (१५) सर्षप (१६) अतसी (१७) इति सप्तदश—इति मुकुटः ॥ महाभाष्ये (५।२।४) स्त्रे तु 'शणसप्तदशानि धान्यानि' इत्युक्तम् ॥ २—गुणान्तरं चमरज्जुविशेषः । तत्र यथा 'नाडीभिनैद्यते युगम्' — इत्यनेकार्थकरवाक्रत्कौमुदी । 'त्रणान्तरं' इति पाठ आसीत् ॥

॥ (१) ॥*॥ 'नार्छं काण्डे मृणाले च नाली शाककलम्बके' इति च (हैमः)॥ (२)॥*॥ कणति। 'कण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'ञमन्ताहुः' (उ॰ १।११४)। बाहुलकाद्दीर्घः। काण्यते वा। 'काण्डो नालेऽधमे वर्गे द्वस्कन्धेऽवसरे शरे। सेंह श्लाधाम्बुषु स्तम्बे' इति हैमः॥ (३)॥*॥ अस्य गुच्छस्य ॥*॥ त्रीणि 'तृणादिकाण्डस्य'॥

पलालोऽस्त्री स निष्फलः।

पेति ॥ पलति, पल्यते, वा । 'पल गतौ' (भ्वा॰प॰से) । 'तिमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपश्चिभ्यः कालन्' (उ॰ १। ११८) । — बाहुलकात् — इति मुकुटस्य प्रमादः । पलमलि वा 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥॥। स काण्डः॥॥एकम् 'धान्यरहितकाण्डस्य'॥ कडकरो वसं क्रीबे

केति ॥ ग्रणाति 'ग्र शब्दे' (क्रया० प० से०)। गिरति। 'ग्रृ निगरणे' (तु० प० से०) वा अच् (३।१।१३४)। कडस्य गरः। 'कडंगर—' (५।१।६९) इति निर्देशान्मुक्। यद्वा कडति। 'कड मदे' (भ्वा० प० से०)। क्रिप् (३।२।९७८)। कड्च तदक्षंच। कडक्षं राति। 'रा दाने' (अ० प० अ०)। कः (३।२।३)॥॥॥ 'कडक्कर' इति हरदत्तपाठे कुच् धातुः॥ (१)॥॥॥ वुसति 'वुस उत्सर्गे'। (तु० प० से०)। 'इगुपध' (३।९१३५) इति कः (वुसं दन्त्यमिति धातुप्रदीपः)॥॥॥ 'वुषवेषतुषा रतोषाः' इति षभेदान्मूर्धन्यान्तमपि॥ (२)॥॥॥ द्वे 'पळाळादिक्षोदस्य'॥

धान्यत्वचि पुमांस्तुषः॥ २२॥

भेति ॥ धान्यस्य लक् ॥ (१) ॥ ॥ तुष्यति । 'तुष तुष्टौ' (दि॰ प॰ अ॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३६) इति कः। 'तुषस्तु धान्यत्वचि विभीतके' इति हेमचन्द्रः॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'तुषस्य'॥

राकोऽस्त्री स्वश्णतीक्ष्णात्रे

श्विति ॥ इयति । 'शो तन्करणे' (दि॰ प॰ अ॰)। 'उल्कादयश्च' इति साधुः । (उ॰ ४।४१) । 'श्काेऽनुको-शञ्जन्योः' इति विश्वः ॥ (१) ॥॥॥ इलक्ष्णं कृशं च तत्तीक्ष्णं च तदग्रं च ॥ (२) ॥॥। किंशारोरन्यः श्को निर्दिष्टः । श्र-कथान्यशमीधान्यवेदार्थं वा पुनरुक्तः ॥॥। द्वे 'तीक्ष्णाग्र-धान्यस्य'॥

शमी सिम्बा

शेति ॥ शाझ्यति । 'शम उपशमे' (दि० प० से०)। अच् (३।३।१३४)। गौरादिः (४।१।४१)। 'शमी सक्तुफ-लायां च शिम्बिकायां च वल्गुलो' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥॥ समति 'षम वैक्कव्ये' (भ्वा० प० से०)। 'उल्बादयश्व'

(उ॰ ४।९५) इति साधुः ॥*॥—शिनोति 'शिञ् निशाने' (सा॰ उ॰ अ॰) । ('शिम्बा' । 'शिमिः' 'शिम्बः' इत्यपि-)—इति स्वामी ॥ (२)॥*॥ द्वे 'शिम्बायाः' 'छिमि' इति स्वातायाः ॥

त्रिषूत्तरे।

त्रीति ॥ उत्तरे बहुलीकृतान्ताः ॥ ऋद्धमावसितं धान्यम्

रिति ॥ ऋध्यते स्म । 'ऋषु दृद्धौ' (दि० प० से०)। कः (३।२।१०२) 'ऋदं संपन्नधान्ये च सुसमृद्धे तु वाच्य-वत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥॥॥ 'रिद्धं' संसिद्धम् । राधेः (खा० प० उ०)—इति खामी । तत्र पृषोदरादिः (६।३। १०९)॥ (१)॥॥ आवसीयते स्म । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)। कः (३।२।१०२) अवसानं प्राप्तम् । संपन्नं वा। रेक्षार्थमाच्छादितं वा। तत्र आवस्यते स्म । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) 'अवस्तितमृद्धे ज्ञातेऽपि (अवसानगते च वाच्यलिङ्गं स्यात्)' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'मर्द्नानन्तरमपनीततृणस्य बहुलीकरणयोग्यस्य धान्यराशेः'॥

पूर्त तु बहुलीकृतम् ॥ २३॥

िविति ॥ पूयते सा । 'पून् पवने' (क्रया० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'पूतं त्रिषु पवित्रे च शिठते बहुली-कृते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ बहु मानं लाति । कः (३।२।३) अबहुलं बहुलमकारि ॥ (१) ॥॥॥ 'राशी-कृतस्य'। (हैमे तु 'धान्यमावसितं रिद्धं तत्पूतं निर्वुतीकृ-तम्' इस्युक्तम्) ॥

माषाद्यः शमीधान्ये

मेति॥ 'माषो मुद्दो राजमाषः कुल्रथश्चणकित्तिलः। काकाण्डश्चीवर इति शमीधान्यगणः स्मृतः' इति रलकोषः। ।।।।।। शमीप्रमवं धान्यम् ॥ (१)॥।।। एकम् 'माषादिश-मीधान्यस्य'॥

शुक्धान्ये यवाद्यः।

श्विति ॥ श्रूकयुक्तं धान्यम् ॥ (१) ॥ ॥ आदिना गो-धूमादिः । एकम् 'यवादिशूकधान्यस्य'॥

शालकः कलमाद्याश्च पष्टिकाद्याश्च

रोति ॥ शाड्यते । 'शाडृ आहाव्ये' (भ्वा० आ० सै०)। डलयोरैक्यम् । इन् (उ० ४।११८) । शाल्यते वा । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४। १३९) । 'शालिस्तु गन्धोलो कलमादिषु' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते' (५।१।९०) ॥ एकम् 'शाल्यादीनाम्' ॥

१—'राजार्थम्' इति पाठ आसीत्, परंतु स्वामियन्थे हैम-व्याख्यायां च दृष्ट्वा अनुकूलस्वाच धृतः ॥

पुंस्यमी ॥ २४ ॥

िवति ॥ अमी माषाद्याः ॥ तृणधान्यानि नीवाराः

त्रिति ॥ तृणानीव धान्यानि । अक्रप्टोत्पन्नत्वात् ॥ (१) ॥ ॥ नि वियन्ते । 'वृज् वरणे' (खा॰ उ॰ से॰) 'नौ वृ धान्ये' (३।३।४८) इति घज् । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः । 'स्यान्तीवारो वणिजके वास्तव्येऽपि च दृश्यते' इति विश्वः ॥ (२) ॥ ॥ बहुवचनेन इयामाकादिश्रहः ॥ ॥ वे दुणधान्यानाम्' ॥

स्त्री गवेधुर्गवेधुका।

स्त्रीति ॥ गवा जलेन तत्र वा एघते । 'एघ वृद्धौं' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । मृगव्वादिलात् (उ॰ १।३७) कुः ॥ (१) ॥*॥ स्वार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) ।—गवे गवार्थं दीयते रक्ष्यतेऽसौ । 'देङ् रक्षणे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । मृगव्वादिलात् (उ॰ १।३७) कुः । नैरुक्तो दकारस्य डः । 'त-रपुरुषे कृति—' (६।३।१३) इल्लं छुक् । 'गवेडुः'—इत्याह मुक्डः ॥*॥ द्वे 'मुन्यन्नविशेषस्य' ॥

अयोग्रो मुसलोऽस्त्री स्यात्

अयिति ॥ अयोऽप्रेऽस्य ॥ (१) ॥*॥ मुस्यति अनेन वा। 'मुस खण्डने' (दि० प० से०)। 'वृषादिभ्यश्व' (उ० ११०६) इति कलच्। 'मुसलं स्यादयोप्रे च पुंनपुं-सक्योः स्त्रियाम् । तालमूल्यामाखपणियहगोधिकयोरिप' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुसलस्य'॥

उदूखलमुल्खलम् ॥२५॥

उद्विति ॥ ऊर्ध्वं च तत् खं च । ऊर्ध्वं छाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।४) इति कः । पृषोदरादिः (६।३। १०९) । 'उद्खळं गुग्गुलौ स्यादुल्खलेऽपि न द्वयोः (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'उल्लूखलस्य' ॥

प्रस्कोटनं शूर्पमस्त्री

मेति ॥ प्रस्फोट्यतेऽनेन । 'स्फुट विकसने' (भ्वा० आ० से०) । करणे ल्युद (३।३।११७) ॥ (१) ॥ ॥ अर्थयति, शूर्प्यतेऽनेन वा । 'शूर्ष माने' (चु० प० से०) । अच् (३। १।१३४) । 'पुंसि-' (३।३।१०८) इति घोवा । 'शुभशत-किंशास्त्रप्रशिकम्' इति शभेदात्तालव्यादिः ॥ ॥ 'सूर्षे च' इति पाठाइन्लादिरिष ॥ (१) ॥ ॥ द्वे 'शूर्षस्य' ॥

चालनी तित्र पुमान्।

चेति ॥ चाल्यते । अनया वा 'चल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ण्यन्तः । ल्युट् (३।३। ११३,११७) । 'क्षुद्रच्छिद्र- शतौपेतं चालनं तितउः स्मृतः' इति काल्यः ॥ (१) ॥॥। द्वे तनोति । तन्यते वा । अनेन वा । 'तनु विस्तारे' (त॰ उ॰ से॰)। 'तनोतेर्ड उः सन्वच्' (उ॰ ५।५२)। 'चालनं तितउ

प्रोक्तम्' इति क्लीवकाण्डे रत्नकोषः । 'नस्त्री तितउ चालनी' इति त्रिकाण्डरोषः ॥ (२) ॥ः॥ द्वे **'चालन्याः'॥**

स्यूतप्रसेवौ

स्यित ॥ सीव्यते सा । 'षिवु तन्तुसंताने' (दि॰ प॰ से॰) । क्तः (३।३।१०२) । 'च्छ्वोः-' (६।४।१९) इत्यृठ् ॥ ॥ 'स्योनप्रसेवी' इति मुकुटः । तत्रीणादिको नः । 'स्योनस्यूतप्रसेवकाः' इति रमसः ॥ (१) ॥ ॥ प्रसीव्यते 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति घन् । 'प्रसेवस्तु वीणाङ्गस्यू-तयोईती' इति हमचन्द्रः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'वस्त्रशणादि-निर्मितस्य' 'थेळा' इति हयातस्य ॥

कण्डोलिपटौ

किति ॥ कण्ड्यते । 'किंड भेदने' (चु० प० से०) । 'पैटिकडिकण्डिभ्य ओलच्'(उ० ११६६) ॥ (१) ॥॥॥ पि-टित । 'पिट शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० प० से०) । कर्म-कर्तरि-'इगुपध-' (३।११३५) इति कः ॥॥॥ क्कृनि (उ० २।३२) 'पिटकः' अपि ॥॥—'पिण्डः'—इति खामी । तन्न पिण्ड्यते । 'पिंडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) कर्मणि घज् (३।३।१९) । 'पिण्डो बोले बले सांद्रे देहागारैक-देशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिल्हकयोर्पि । ओण्ड्र-पुष्पे च पुंसि स्थात्क्षीवमाजीवनायसोः । पिण्डी च पिण्डत-गरेऽलाव्युक्तर्भेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'वंशादिनिर्मित्भाण्डस्य'॥

कटकिलिअको ॥ २६॥

किति॥ कटति। 'कटे वर्षादों' (म्वा० प० से०)। अच् (३१९१९३४)। 'कटः श्रोणो द्वयोः पुंसि किलिंजेऽतिशये शवे। समये गजगण्डेऽपि पिप्पल्यां तु कटी मता' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥। किल्यतेऽनेन। 'किल श्रेलकीडनयोः' (तु० प० से०)। 'इगुपथात् कित्' (उ० ४१९२०) इतीन्। वेत्रवीरणादिः। किलेजीतः। जनेः 'पश्चम्यामजतो' (३१२१९८) इति डः। पृषोदरादिः (६१३१९०९)।—'तत्पुरुषे-छति-' (६१३१९४) इति (द्वितीयायाः) अलुक् इति मुक्टः। तन्न। कृद्योगे षष्ट्या. विशेषविधानात्॥ (२)॥॥॥ द्वे 'वंशादिविकारस्य'॥

समानौ

सेति ॥ 'समानौ' इति पूर्वेषु त्रिष्वप्यन्वेति ॥ रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे।

रेति ॥ रसाः सन्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥ ॥ भा भाकस्य स्थानम् ॥ (२) ॥ ॥ महच तदनश्च-(अन-सोपकरणं छक्ष्यते ।) 'अनोरमायः-' (५।४।९४) इत्यादिना

१—उज्ज्वलदत्तादिमन्थे तु 'कपिगण्डिकटिपटिभ्य ओलन्' इत्यानुपूर्वी दृश्यते। तसाब्दाहुलकादोलच्। टच् । सहदनोऽस्य इति खामी । तन्न । 'अनोइमायः-' इति तत्पुरुषसमासान्तोपन्यासविरोधात् ॥ (३) ॥ श्रीणि 'पाकस्थानस्य' ॥ पौरोगवस्तदक्ष्मा

पाविति ॥ पुरः पूजिता गाँभूँमिः । पुरोगवी । 'गोरत-द्धित' (५।४।९२) इति दच् । तस्या अयम् 'तस्येदम्' (४। ३।१२१) इस्यण् । यद्वा पुरः प्रथमं याच्यवस्तुषु गाँनैंत्रमस्य । पुरोगुः । 'गोक्षियोः-' (१।२।४८) । ततः प्रज्ञावण् (५।४। ३८) ॥ (१) ॥*॥ तस्याध्यक्षः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'महानसा-धिकृतस्य' ॥

सूपकारास्तु बहुवाः ॥ २७ ॥

आरालिका आन्धसिकाः सुदा औदनिका गुणाः। स्विति ॥ शोर्भना आपोऽस्मिन् । 'ऋक्पूरू-' (५।४।७४) इतः । 'कुसुयुभ्यश्व' इत्यपोऽत ऊत् । सवति रसान् । 'षु प्रसवादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'सुर्ग्रभ्यां निच' (उ॰ ३।२६) इति पो दीर्घश्च ।—'युकुसूनां किच'—इलपाणिनीयम् । सूपं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ ॥ वल्लनम् । 'वल्ल संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'विह्यिः' सौत्रो वा प्रीतौ। भावे घर्ञ् (३।३।१८) । वह्नोऽस्यास्ति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ५१२१९०९) इति वः । वहं वाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः 'बल्लवः सूपकारे स्याद्भीमसेने च गोहु-हि' इति विश्वः ॥ (२) ॥ ॥ अरालं कुटिलं चरन्ति 'चरैति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (३) ॥ ॥ अन्धो भक्तं शिल्पं वेषाम् । 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठक् ॥ (४) ॥ ॥ सूदन्ति छागा-दीन् । 'षूद हिंसायाम्' (चु॰ उ॰ से॰) । अच् (३।१। १३४)। कः। (३।१।१३५) वा। 'सूद्स्तु कथितः सूपकारे च व्यञ्जनान्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥ ॥ ओदनं शिल्पं येषाम् । 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठक् ॥ (६)॥ ॥ गुणयते । 'गुण निमन्त्रणे' (चु॰ उ॰ से॰) अदन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये। त्यागे शौर्यादिसंध्यादिसत्त्वाद्यावृत्तिरज्जुषु । शुक्रादाविप बुद्धां च' (इति मेदिनी)॥ (७)॥ शा सप्त 'पाककर्तुः'।-आदाद्वयं व्यज्जनकारस्य—इति खामी॥

आपूरिकः कान्द्विको सक्षकारः

आर्ष्विति ॥ अपूपाः पण्यमस्य । 'तदस्य पण्यम्' (४। ४।५१) इति ठक् ॥ (१) ॥॥ कन्दौ संस्कृतं । 'संस्कृतं

१—इदं च 'अत उत्' इलन्तमसंगतम् । 'न पूजनात्' (५। ४।६९) इलनेन समासान्तनिषेषस्य दुर्वारत्वात् । 'कुसुयुभ्यश्च' । इति वार्तिकस्यापि भाष्यादावभावात् निर्मूळत्वात् । अत एवैतज्जन-केनापि सिद्धान्तकौ मुद्यां इलन्तन पुंसकप्रकरणे 'स्वप्' शब्द उदा- इतः ॥ २— 'चरति' इल्पत्र 'तेन' इत्यनुवृत्तेः सर्वसंमतत्वेन चि-न्त्यमेतत् ॥

भक्षाः' (४।२।१६) इत्यण् । कान्दवं पण्यमस्य । ठक् (४। ४।५१) ॥ (२) ॥ ॥ भक्षं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'भक्ष्यकारस्य' ॥

इमे त्रिषु ॥ २८॥

इम इति ॥ इमे पौरोगवादयः ॥ अञ्मन्तमुद्धानमधिश्रयणी चुह्निरन्तिका ।

अश्मेति ॥ अश्मनोऽप्यन्तोऽत्र । शकन्ध्वादिः (वा॰ ६। १।९४)। 'अञ्मन्तमञ्चमे चुह्यां मरणेऽनवधावपि । क्षेत्रेऽ-पि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ 'अस्वन्तः' इति पाठे अस्-नामन्तोऽत्र ॥ (१) ॥*॥ उद् धीयतेऽत्र 'धानः' (जु॰ उ॰ अ॰) ल्युट् (३।३।११७) । 'उद्धानमुद्गते वाच्यलिङ्गं चुह्यां नपुंसकम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ *॥ 'उद्ध्मानम्' इति पाठे तु—उद्ध्मायतेऽत्र । 'ध्मा शब्दादों' (भ्वा०प०अ०)। ल्युट् (३।३१११७)॥ (२)॥*॥ अधिश्रीयतेऽत्र 'श्रीन् पाके' (क्या॰ उ॰ अ॰) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७)। डीप् (४।१।१५) ॥ (३) ॥ 🔠 बुह्रयतेऽत्र 🕛 'बुह्र भावक-रणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । इन् (उ॰ ४।११८) । 'वुद्यतेऽत्रा-मिरिति <mark>वा'। 'चुद प्रेरणे' (चु० प० से०) । बाहुलका</mark>ह्निक् । 'कृदिकारात्' (ग॰ ४।१।४५) इति वा ङीष् ॥ (४) ॥***॥** अन्सतेऽत्र । 'अति बन्धने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । ण्वुल् (३।३।१०९)। 'अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री शातलीषघी। चुल्लयां ज्येष्ठमगिन्यां च नाट्योक्तों कीर्त्यतेऽन्तिका' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ पश्च 'चुहुवाः' ॥

अङ्गारधानिकाङ्गारशकट्यिप हसन्त्यपि ॥ २९ ॥ इसन्यपि

अङ्गिति ॥ अङ्गारा धीयन्तेऽस्याम् । धावः (जु॰उ॰अ॰) ल्युट् (३।३।११६) । 'टिड्डा–' (४।१।१५) इति डीप् । कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) ॥ (१) ॥ ॥ आङ्गाराणां शकटी ॥ (२) ॥ ॥। हसति । 'हसे हसने' (२वा॰ प॰ से॰) । 'लटः शतृ-' (३।२।१२४) । 'शप्रयनोः' (७।१।८१) इति नुम् । 'हस-त्यङ्गारधान्यां च मिल्लकाशाकिनीभिदोः' इति विश्वः ॥ (३) ॥ ॥ 'कृत्यल्युटः' (३।३।११३) इति ल्युट् । 'टिड्डा–' (४।१।१५) इति डीप् ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'अङ्गारशक-र्याः' 'वोरसी' इति ख्यातायाः ॥

अथ न स्त्री सादङ्गारः

अथेति ॥ अङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा॰प॰ से॰) । 'अ-ङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्' (उ॰३।१३४) । अङ्गमियर्ति वा । 'ऋ गतौ' (जु॰प॰अ॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'अङ्गार-

१—स च साम्निनिरमिश्र । तत्र साम्री यथा—'अङ्गरचु-म्बितमिव व्यथमानमास्ते' इति । निरमी यथा—'कल्ड्रस्तत्रस्तो नजति मलिनाङ्गारतुलनाम्' इत्यादि प्रयोगः—इति मुकुटः । मुत्मुके न स्त्री पुंलिङ्गस्तु महीस्रते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१)॥॥ एकम् 'अङ्गारस्य'॥

अलातमुल्मुकम्।

अलेति ॥ लानम् । 'ला दाने' (अ० प० अ०)। क्तः (३१३१९४) । न लातमस्य ॥ (१) ॥॥॥ ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०)। 'उल्मुकदर्वि—' (उ० ३१८४) इति साधुः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'अर्धद्ग्धकाष्टस्य' ।—त्रयोऽपि पर्यायाः—इति मुकुटः ॥

क्रिवेऽम्बरीवं आष्ट्रः

क्रीति ॥ अम्ब्यतेऽत्र वा । 'अवि शब्दे' (भवा० आ० से०) । 'अस्वरीपः' (उ० ४१९) इति साधुः—'शिरीपा-दयश्व'—इति त्वपाणिनीयम् । 'अस्वरीपपुरुषोपरौषधम्' इति षभेदान्मूर्धन्यान्तोऽयम् । 'अस्वरीपं रणे आष्ट्रे क्रीवं पुंति नृपान्तरे । नरकस्य प्रभेदे च किशोरे भास्करेऽपि च । आम्रातकेऽनुतापे च' 'अनिमिषो मत्स्यदेवयोः' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥॥॥ मृज्यतेऽत्र । 'भ्रस्ज पाके' (तु० उ० अ०) । 'भ्रस्जिगमिनमि—' (उ० ४।१६०) इति ष्ट्रन्तृद्धी ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'मर्जनपात्रस्य'॥

ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम्॥ ३०॥

नेति ॥ स्कन्दिति । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०) । 'स्कन्देः सलोपश्व' (उ० १।१४) इति कः । 'वा' इत्सस्यात्राप्यन्वयः । पक्षे श्लीसाहचर्यात् ॥ (१) ॥ ॥ खिद्यते- ऽस्यात् । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । — 'वा स्त्रियाम्' इत्यन्वयात् 'स्वेदनः' अपि—इति मुकुटः ॥ (१) ॥ ॥ द्वे 'मद्यनिर्माणोपयोगिपात्रस्य' 'कराही' इति ख्यातस्य ॥ अर्छिजरः स्यान्मणिकः

अलीति ॥ अलनम् । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'इक्रृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इन् (उ० ४। १९८) वा । अलि सामर्थ्य जरयति, जृणाति, वा । 'जृष् वयोहानौ' (भ्वा० प० से०) । 'जृ वयोहानौ' (क्या० प० से०) वा । अण् (३।२।१) । अच् (३।१।१३५) वा ॥ (१) ॥॥ मणति । 'मण शब्दे' (भवा० प० से०) । 'सर्वधा-तुभ्यः-' (उ० ४।१९८) इतीन् । सार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४। ५) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) वा ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'महा-क्रम्भस्य' 'माट' इति ख्यातस्य ॥

कर्कयां स्त्रगंस्तिका।

केति ॥ कर्कणम् । 'कर्क हासे' ( )। घज् (३।३। १८) । कर्क राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतो-ऽतुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।६१) 'कर्करी

१—उचितमिदम् । उक्तमेदिन्याङ्गारस्योल्मुकार्थकतोक्तेः । २—'अनिभिषशब्दार्थपरमिदं प्रसङ्गेनोक्तम् । न त्वस्यात्रोपयोगः ॥ भाण्डभेदे ना दर्पणे किठने त्रिष्ठ इति विश्वः (मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ आ छुनाति । 'छून् छेदने' (क्ष्या॰ उ॰ से॰)। क्षिप् (३।२।०६)॥ ॥ हस्सपाठे आलाति 'ला दाने' (अ॰ प॰ से॰)। मितद्वादित्वात् (वा॰ ३।२।१८०) डुः । 'आलुर्गल्नितकायां स्त्री क्षीवं मूले च भेलके' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (२)॥ ॥। गलति । 'गल अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। शता (३।२।१२४)। 'उगितश्व' इति हीप्। (४।१।६)। 'शप्रयनोः—' (७।१८९) इति तुप् सार्थे कन्। (ज्ञापि॰ ५।४।५)॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'गलन्तकायाः' 'करचती' इति ख्यातायाः ।—कन्दोर्धतपक्कनिष्काशनसाधनस्य—इत्येके॥

पिठरः स्थाल्युखा कुण्डम्

पीति ॥ पेठति । 'पिठ वन्धे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'इगु-पध-' (३।१।१३५) इति कः । पिठं राति । 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥:॥ तिष्ठसत्रोदनादि । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'स्थाचित-' (उ॰ १।११६) इलालच् । स्थलसत्र वा । 'ष्टल स्थाने (भ्वा॰ प॰ से॰)। ज्वलादीण् (३।१।४०)। 'जातेः (४।१।६३) इति डीष्। स्थालं च। 'स्थालं भाजनभेदेऽपि स्थाली स्यात्पाटलोखयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ओ-खति । 'उख गतौ' (भ्वा०.प० से०) । 'इगुपध-' (३।१। १३५) इति कः ॥ ।। ('उषा' इति) मूर्धन्यपाठे 'उष दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰) ॥ (३) ॥॥॥ कुण्डयति । 'कुडि रक्षायाम' (चु॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। -- कुणति । 'कुण शब्दोपतापयोः' (तु० प० से०) । 'कुणादिभ्यः कित्' इति डः—इति मुकुटः । तन्न । उक्तसूत्राभावात् । 'कादेः कित्' (उ॰ १।११५) इति सूत्रस्य सत्त्वात् । 'कुण्डमध्यालये मा-नभेदे देवजलाशये। कुण्डी कमण्डली जारात्पतिवलीसते पुमान्। पिठरे तु न ना' इति विश्वः (मेदिनी)।। (४) ॥ 🛊 ॥ चत्वारि 'ओदनादिपचनपात्रस्य'॥

कलसस्तु त्रिषु द्वयोः॥ ३१॥

घटः कुटनिपौ

केति ॥ केन जलेन लसति । 'लस श्लेषणकीडनयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचायच् (३।ँ९।१६५) ॥॥॥ ताल्ल्यान्तपाठे कलं शवति । 'श्लु गतों' ( )। 'अन्येम्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०'१) इति डः। 'ताल्ल्या अपि दन्लाश्च शम्बर्श्यक्तरपांश्चः। कल्ल्याः शम्बलं चैव जिह्नायां रशना तथा' इति शमेदः। स्त्रियां जातित्वान्डीष् (४।१।६३) ॥ (१)॥॥ घटति । 'घट चेष्टायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३।९।१३४)। स्त्रियां घटी । 'घटाः समाधिमेदे ना शिरः कूटकुटेषु च। घटाः घटनगोष्टीभघटनासु च योषिति' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ कुटति 'कुट कौटिल्ये' (तु॰प॰से॰)।

'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥॥। नियतं पिब-न्समेन । 'घन्नर्थे कः' (वा॰ ३।३।५८) ॥ (४) ॥॥॥ कुटनि-पावप्यस्त्री (स्नियौ) ॥॥॥ चत्वारि 'घटस्य'॥

अस्त्री शरावो वर्धमानकः।

अस्त्रीति ॥ शरणम् । 'शॄ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰)। 'ऋदोरप्' (३१३१५७)। शृणाति वा । अच् (३१९१३४) शरं शराद्वावति अण् (३१२१९) । अच् (३१९१३४४) वा ॥॥॥—(सरावः) दन्लादिरपि—इति मुकुटः ॥ (१) ॥॥॥ वर्धते । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । शानच् (३१२१ १२४)। शप् (३१९१६८)। मुक् (७१२८२) । 'संज्ञायां कन्' (५१३१०५)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'पात्रभेदस्य'॥

ऋजीवं पिष्टपचनस्

ऋजीति ॥ अर्जित । 'अर्ज अर्जने' (म्वा॰ प॰ से॰)। 'अर्जेह्ज च' (उ० ४।२८) इतीषन् ॥॥। 'ऋचीषम्' इति पाठः—इति कश्चित् । 'ऋच् शब्दे' (तु॰ प॰ से॰) बा- हुलकात्कीषन् ॥ (१) ॥॥। पच्यतेऽत्र । 'करणा–' (३।३। ११७) इति ल्युट्। पिष्टस्य पचनम् ॥ (२) ॥॥। हे 'पिष्ट- पाकोपयोगिनः पात्रस्य' 'तवा' इति ख्यातस्य ॥

कंसोऽस्त्री पानभाजनम् ॥ ३२॥

किमिति ॥ कम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'आयादयः-' (३।१।३१) इति णिङ् न । वृतृवदिहृनिकिमिक- षिभ्यः सः' (उ॰ ३।६२) । 'कंसोऽस्त्री तैजसद्रव्ये कांस्ये मानेऽसुरे तु ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ पीयते, इति पानम् । ल्युट् (३।३।११३) । क्षीरादिपानस्य भाजनम् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पानपात्रस्य' ॥

कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रम्

किति ॥ कुत्सितं तन्यते । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । वाहुलकात् कूः, टिलोपश्च । कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकात् कूस्तुक्च वा । 'कुत्वा डुपच्' (५। ३।८९) इति निर्देशाद्वा ॥ (१) ॥ ॥ कृतेश्वर्मणः ॥ ॥ सेहस्य तैल्ह्यतादेः पात्रम् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'तैल्ह्यतादेपात्रस्य'॥

सैवाल्पा कुतुपः पुमान्।

सैवेति ॥ 'सा' इति निर्देशात् कृतः स्रीलिङः ॥ ॥ अल्पा कृतः । 'कृत्वा डुपच्' (५।३।८९) ॥ (१) ॥ ॥ ए-कम् 'अल्पतेलघृतादिपात्रस्य' ॥

सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रं च भाजनम् ॥ ३३ ॥

सेति ॥ आ उप्यतेऽत्र । 'डुवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । ल्युट् (३।३।१९७) ॥ (१) ॥ ॥ 'भिद कल्याणे सुखे च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । पृषोद-रादिः (६।३।१०९) ॥ ॥ भणित । 'भण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'ञमन्ताइः' (उ॰ १।११४) । प्रज्ञाद्यण् (४।४।३८)।

'भाण्डं मूळवणिग्वित्ते तुरंगाणां च मण्डने । नदीकूलद्वयो-मध्ये भूषणे भाजनेऽपि च' इति (हैमः)॥ (२)॥॥॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰)। पिबत्यनेन वा। 'पा पाने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) ष्ट्रन् (उ॰ ४१९५९)॥ (३)॥॥॥ अमति 'अमगत्यादिषु' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'अमिनक्षियजिवधिपति-भ्योऽत्रन्' (उ॰ ३१९०५)॥ (४)॥॥॥ भाजयति । 'भाज पृथक्कर्मणि' (चु॰ उ॰ से॰)। ल्युट् (३१९१९३)॥ (५) ॥॥ स्यूतादि पिठरादि च सर्वमावपनादिशब्दवाच्यम् ॥॥॥ पद्य 'भाण्डस्य'॥

द्विः कम्बिः खजाका च

देति ॥ हणाति 'दृ विदारणे' (क्रया॰ प॰ से॰)।
'वृहभ्यां विन्' (उ॰ ४।५३) ॥॥। 'कृदिकारात्–' (ग॰
४।९।४५) इति ङीषि द्वीं च । ('द्वीं पणातद्वोंः'
इति हैमः)॥ (१)॥॥। कम्यते। 'कमु कान्तौ' (भ्वा॰
आ॰ से॰)। बाहुलकाद्विन् ॥ (२)॥॥। खजति।
'खज मन्थे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'खजेराकः' (उ॰ ३।१३)॥
(३)॥॥॥ एतत्साहचर्यात्पूर्वयोः स्त्रीलम् ॥॥॥ त्रीणि 'द्च्याः' 'करछुली' इति ह्यातायाः॥

स्यात्तर्दूर्दारुहस्तकः।

स्यादिति ॥ तरित । 'तृ प्रवनतरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'त्रो दुद च' (उ॰ १।८९) इत्यूः, दुडागमश्च । त-र्दति । 'तर्द हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । तृणित्त वा 'उन्तृदिर् हिंसानादरयोः' (रु॰ उ॰ अ॰) इति वा । बाहुलकादूः ॥ (१) ॥॥॥ हस्तप्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३। ५६) इति कन् । दारुणो हस्तकः ॥ (२) ॥॥॥ एतस्साह-यर्थात्पूर्वः पुंसि ॥॥॥ द्वे 'द्वींभेदस्य' (पञ्चापि पर्यायाः । उक्तहैमानुरोधात्)॥

अस्त्री शाकं हरितकं शिग्रः

अस्त्रीति ॥ स्यति । धातुक्षयकारिलात् । 'शो तन्करणे' (दि॰ प॰ अ॰) । बाहुलकात्कन् । शक्कोत्यनेन भोक्तम् । 'शक्तृ शक्तो' (खा॰ प॰ अ॰) । 'हल्रश्च' (३।३।१२१) इति ध्रम् । 'शक्तृ शक्तों (खा॰ प॰ अ॰) । 'हल्रश्च' (३।३।१२१) इति ध्रम् । 'शक्तो द्वीपान्तरेऽपि च । शक्तौ द्वमिवरोषे च पुमान्त्र, हरितकेऽस्त्रियाम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ हरितो वर्णोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) स्वार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) । हरित, हियते वा । 'ह्रम् हरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'हरयाभ्यामितन्' (उ॰ ३।९३) । कन् (ज्ञा॰ ५। ४।५) ॥ (२) ॥॥॥ शोक्यते शीकते । 'शीकृ सेचने' (भ्वा॰ अ।॰ से॰) बाहुलकाद् रुग्हस्तै गश्च । शिनोति । 'शिम् निशाने' (स्ता॰ उ॰ अ॰) 'जञ्वादयश्च' (उ॰ ४।१०२) इति साधः, इति वा । 'शिम्रुनी शाकमात्रे च शोभाजनम्हिर्हे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'वास्तुकादेः शाकस्य'॥

अस्य तु नालिका ॥ ३४ ॥

र्गडम्बश्च कलम्बश्च

अस्येति ॥ कडति 'कड मदे' (भ्वा० प० से०)। 'कुकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ० ४।८२)॥ (१)॥ ॥ डलयोरैक्यम्। केन लम्बते वा। 'लिब अवसंसने' (भ्वा०आ०से०)।
अच् (३।१।१३४)। 'कलम्बी शाकभेदे, स्यात्कदम्बशरयोः
पुमान्' (इति मेदिनी)। ('कलम्बः सायके नीपे नालीशाके
कलम्ब्यपि' इति विश्वः)॥ (२)॥ ॥ हे 'शाकनालस्य'।
(—त्रीणि'—इति मुकुटः)॥

वेसवार उपस्करः।

वेसेति ॥ वेसनम् 'विस प्रेरणे' (दि० प० से०)। घल् (३१३११८)। वेसं प्रेरणं वारयित वृणोति वा । 'वृज् वरणे' (खा० उ० से०) 'कर्मण्यण्' (३१२११)॥ (१)॥ ॥॥ उप-स्करोति व्यञ्जनेन समवैति । कृजः (तु० उ० अ०)। अच् (३१९१३४) 'सँमवाये च' (६१९१३८)(इति सुद्र)॥ (२)॥ ॥ हे 'संस्कारार्थे दीयमानस्य हिङ्ग्वादेः'।—हि-कुजीरकहरिद्राधान्याकशुण्ठीसर्षपादेः—इति मुकुटः। 'चित्रकं पिप्पलीमूलं पिप्पलीचव्यनागरम्। धान्याकं रजनीश्वेतत-ण्डुलाश्व समांशकाः। वेसवार इति ख्यातः शाकादिषु नियोज्येत्' इत्यात्रेयसंहिता।—विंशतिः पलानि हरिद्रायाः, दश पलानि धान्याकस्य, पञ्च पलानि शुद्धजीरकस्य, पलसार्धद्वयं मेथिकायाः। एतचतुष्ट्यं मर्जितमेव प्राह्मम् । त्रीणि पलानि मरीचस्य, अर्थपलं रामठस्य, । एतत्सर्वमेकत्र संयोज्य संमर्दितं 'वेसवार' इत्युच्यते—इत्यन्ये॥

तिन्तिडीकं च चुकं च वृक्षाम्लम्

तीति ॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्रांभावे' (दि॰ प॰ से॰)। 'अनी(ली)कादयश्च' (उ॰ ४।२५) इति साधु ॥ (१) ॥॥॥ चकति(ते) 'चक तृप्तौ प्रतीघाते च' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'चिकरम्योरुचोपधायाः' (उ॰ २।१४) इति रक्। 'चुकं वृश्सम्ले चान्नेर्या स्त्री पुंस्पम्लेऽम्लवेतसे' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (२) ॥॥॥ वृक्षस्याम्लम् ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'तिन्तिजी-कस्याम्लभेदस्य' 'चूका' इति ख्यातस्य।—वल्लीविशेष-स्य—इसम्ये॥

अथ वेल्लजम् ॥ ३५॥

मरीचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम्।

अथेति ॥ वेह्ननम् । 'वेह्न चलने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घलं (३।३।१८)। वेह्नं जायते । 'जनी' (दि॰ आ॰ से॰)।

अन्तर्भावितण्यर्थः । 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः ॥ (१) ॥ ॥ म्रियते विषमनेन । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु॰ आ॰ अ०)। वाहुलकादीचः ॥ ।। (मरिचम्) हस्वमध्यमपि॥ (२) ॥ श। कोलित । 'कुल संस्थाने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कृवादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) । ण्वुल् (३।१।१३३ । वा०) ॥ (३) ॥ 🛪 ॥ कर्षति ॥ 'कृष विलेखने' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'कृषेर्वर्णे' (उ॰ ३।४) इति नक्। 'कृष्णः सत्यवतीपुत्रे वा-यसे केशवेऽर्जुने । कृष्णा स्याद्दौपदीनीलीकणाद्राक्षास योषि-ति । मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात् क्षीवे मरिचलोहयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ ऊषति । 'ऊष दाहे' 'ठजा-याम्' (भवा॰ प॰ से॰) । ल्युट् (३।१।११३) । 'ऊषणं मरिचे क्लीवं कणाया**मूषणा** स्मृता' (इति मेदिनी) ॥॥॥ (उषणम्) इति हस्वपाठे । 'उष दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰) संज्ञापूर्वकलाद्भुणाभावः ॥ (५) ॥ ॥ धर्मपत्तने जातम् । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इलण् । संज्ञापूर्वकलात्र वृद्धिः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'मरीचस्य' ॥

जीरको जरणोऽजाजी कणा

जीति ॥ जवति । 'जुः' सोत्रः । 'जोरी च' (उ० २। २३) इति रक् । जिनाति वा । 'ज्या वयोहानों' (क्या॰ प॰ अ॰) 'ज्येश्व' इति रक् । 'संज्ञायाम्–' (५।३।७५) । इति कन् ॥ (१) ॥॥। जरयति 'जृष् वयोहानों' (दि॰प॰से॰) । नन्यादिल्युः (३।१।१३४) । 'जरणं हिङ्गिन स्मृतम् । जर्रणो जीरकेऽपि स्यात्कृष्णे सोवर्चलेऽपि च' इति विश्वः ॥ (२) ॥॥। अजमजति । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भवा॰ प॰से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ङीप् (४।१।१५) 'बहुलं तणि' (वा॰ २।४।५४) इति वी न ॥ (३) ॥॥। कणति । 'कण शब्दे' (भवा॰ प॰से॰) । अच् (३।१।१३४) । 'कणा जीरककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु च । कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥॥। चलारि 'जीरकस्य'॥

कृष्णे तु जीरके ॥ ३६॥

सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्चिका।

किति ॥ सुषवणम् । 'ष् प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'ऋ-दोरप्' (३।३।५७) । 'उपसर्गात्सुनोति–' (८।३।६५) इति षलम् । सोऽस्त्यस्याः । पिप्पत्यादिः (ग० ४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ कारं वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा कारणम् । 'कॄज् हिंसायाम्' (क्या० उ० से०) । ष्यन्तः । संपदादि किप् (वा० ३।३।१०८) । कारमवति । 'अव रक्ष-णादौं' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) ङीप् (४।१।१५) संज्ञापूर्वकलात्र बृद्धः । यत्तु–कारोरियम्—इति मुकुटः ।

[्]र अत एव 'नाला च ना पद्मदण्डे नाली शाककडम्बक' हित सेदिन्यां नालीशब्दस्य कडम्बवाचकता दृश्यते ॥ २—सिद्धान्तकोसुद्यां तु पूर्वसूत्रे 'उप' अहणसङ्गत्वोत्तरसूत्रे 'चात्प्रागुक्तयो- रभैयोः' रायुक्तम् । तस्मात् 'उपात्' (६।१।१३९) इति सूत्रेण समवायेऽपि सुट ॥

१—वानयस् 'रिक ज्यः संप्रसारणम्' इति (१।२।४ सूत्रस्य) भाष्यसूखकम् ॥

तन्न । वृद्धलाच्छस्य (४।३।११४) प्रसङ्गात् । यदपि—कस्य वायोरारवोऽस्याम् - इति । तदपि न । व्यधिकरणबहुब्रीहिप्र-सङ्गात् । 'कारवी मधुरादीप्यलक्पत्रीकृष्णजीरके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (चु॰ प॰ से॰) । 'प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणम्-' (उ॰ १।२८) इति कुः । 'वोतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इति ङीष् । 'पृथ्वी भूमौ महत्यां च लक्पत्र्यां कृष्णजीरके' इति विश्वः ॥ (३) ॥ । 'पृथु: स्यान्महति त्रिषु । लक्पण्यां कृष्णजीरेऽस्रो पुमानमी नृपान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ कालो वर्णीsस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (५) ॥∗॥ उपकु-श्रति । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ण्वुल् (३।१। १३३) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'कृष्णवर्णे जीरके' ॥

आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यात्

आर्द्गेति ॥ आर्द्रायां जातम् । 'पूर्वाह्नापराह्नार्द्रा–' (४। ३।२८) इति वुन् । आर्द्रयति जिह्नाम् । कुन् (उ० २।३२) वा । आर्द्रैसंज्ञकं वा । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । अर्दति कफं वा। 'अर्द हिंसायाम्' (चु॰ उ॰ से॰) 'अर्देर्दीर्घश्व' (उ॰ २।१८) इति रक् ॥ (१) ॥*॥ राङ्गमिव वेरं शरीरम-स्य ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'आर्द्रकस्य' ॥

अथ छत्रा वितुन्नकम् ॥ ३७॥

कुस्तुम्बरु च धान्यकम्

अथेति ॥ छत्रमस्यस्याः । अर्शअाद्यच् (५।२।१२७) । टाप् (४।१।४) । 'छत्रं स्यादातपत्राणे छत्रा मधुरिकौ-षधौ । धान्याके च शिलीन्ध्रे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ विगतं तुत्रं दुःखमस्मात् । कप् (पारा१पर)। यत्तु-वितुद्ति मन्दाप्तिम्-इति खामी । तन्नं । सकर्मकात् कर्तरि वर्तमाने क्तस्याभावात् । 'वितुद्यते भक्ष्यार्थम्' इति वा। तुदेः कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । कन् (ज्ञापि० ५। ४।५) । 'वितुन्नकं तु धान्याके झाटामलमयूरके' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ कुत्सितं तुम्बति । 'तुबि अ-र्दने' (भ्या॰ प॰ से॰) बाहुलकात् 'कुस्तुम्बुरूणि जातिः' (६।१।१४३) इति निर्देशाद्वा उरुः, सुट् ॥ (३) ॥ ॥ धन्यते भक्ष्यार्थिभिः । 'धन शब्दे' (जु॰ प॰ से॰)। 'पिनाकादयश्च' (उ॰ ४।१५) इति साधु । स्वामी तु-धान्यमकति । 'अक कुटिलायां गतौं (भ्वा॰ प॰ से॰) अण् (३।२।१)—(इ-त्याइ) ॥ ॥ हस्वादिः इति मुकुटः । 'धन्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुरु धनीयकम्' इति रमसः ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'धान्याकस्य'॥

अथ शुण्ठी महौषधम्।

स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वभेषजम् ॥३८॥

अथेति ॥ ग्रुण्ठति कफम् । 'ग्रुठि प्रतिघाते' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) गौरादिः (४।१।४१) ॥*॥

इनि (उ॰ ८४।११८) तु हस्वान्तोऽपि । 'सधन्या**शुण्ठि**सै-न्धवम्' इति वैद्यकम् । इत्थं च गौरादित्वं न कल्प्यम्। 'कृदि-कारात्–' (ग० ४।१।४५) इति सिद्धेः ॥ (१) ॥*॥ महच तदीषधं च। 'महौषधं तु शुण्ट्यां स्याद्विषायां लशुनेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ विश्वति । 'विश प्रवे-शने' (तु॰ प॰ अ॰) 'अशुप्रुषि-' (उ॰ १।१५१) इत्या-दिना कुन्। 'विश्वं कृत्से च भुवने, विश्वे देवेषु, नागरे। विश्वाप्यतिविषायां स्यात्' इति विश्वः । ('विश्वा) त्वतिवि-षायां स्त्री, जगति स्यान्नपुंसकम् । न ना शुण्ट्यां पुंसि देवप्रभेदे त्विखले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ नगरे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्। 'नागरं मुस्तके शुण्ट्यां विदग्धे नगरोद्भवे' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ विश्वस्य दो-षस्य भेषजम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शुण्ड्याः' ॥

आरनालकसौवीरकुल्माषाभिषुतानि च। अवन्तिसोमधान्याम्लकुअलानि च काञ्जिके ॥३९॥

आरेति॥ आर्छिति। 'ऋ गतौं' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। अच् (३।१।१३४) नलति । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) 'ज्व-लिति-' (३१९१९४०) इति णः । आरो नालोऽस्य । 'शेषा-द्विभाषा' (पाषा १ पष्ठ) इति कप् ॥ (१) ॥ ॥ सुवीरेषु भ-वम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इसण् । सौवीरं काङ्मिके स्रो-तोझने च बदरीफले। ना तु नीवृति' (इति मेदिनी)॥ (२) ॥ शा कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा॰प॰ से॰) । किप् (३। २।१७८) कुल् अर्घखित्रो माषोऽस्मिन् । कुल् बन्धुर्माषोऽस्य वा । 'क्रूल्माषं स्यात्तु काज्ञिके । कुल्माषोऽर्धस्वित्र-धान्ये+यैवके चणकेऽपि च+' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ अभिषूयते स्म । 'षुञ् अभिषवे' (स्वा॰ उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'उपसर्गात्' (८।३।६५) इति षत्वम् ॥ ॥ कुल्माषैर्यवादिभिरर्धिस्त्रैरभिषूयतेसा । (कुल्माषा-भिषुतम्) इत्येकं नाम—इति स्वामी॥ (४)॥॥ सू-यते सा, इति । 'षुज्' (स्वा॰ उ॰ अ॰) । मन् (उ॰ १।१४०) । अवन्तिषु अभिषुतं सोमम् । शाकपार्थि-वादिः (वा॰ २।१।७८) ॥ (५) ॥*॥ धान्याभिषुतमम्लम् । पूर्ववत् ॥ (६) ॥*॥ कुत्सितं जलम् । पृषोदरादिः (६।१। १०९)॥ (७)॥ ॥ 'अञ्जू व्यक्तयादौ' (ह० प० से०)। 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति भावे ण्वुल् । 'धात्वर्थनिर्देशे' (वा॰ ३।३।१०८) वा । के अजिकास्य ॥ श। 'काश्चिके' इति पाठे काञ्चयति । 'कचि काचि दीप्तिबन्धनयोः' (भ्वा • आ • से॰)। ण्यन्तः । इन् (उ॰ ४।११८)। 'संज्ञायां कन्' (५।३। ৬५) 'काञ्चिकं काजिकं वीरं कुल्माषाभिषुतं तथा। अवन्तिसोमं धान्याम्लमारनालं महारसम्। सौवीरं च सु-

१—इदं तु हमपुस्तके विश्वमेदिन्योश्च एतदर्थनिर्देशस्यानुप लम्भेन प्रमादलिखितम् ॥

वीरास्छं तथा छक्ठं तुषोद्कम्' इति धन्वन्तरिः॥ (८)

सहस्रवेधि जतुकं बाल्हीकं हिङ्क रामठम्।

सेति ॥ सहसं वेधितुं शीलमस्य । 'विध विधाने' (तु॰ प॰ से॰) । 'सुप्यजाती' (३१२१७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥॥॥ जितव । 'इने प्रतिकृती' (५१३१९६) इति कन् । 'जतु-काजिनपत्रायां जतुकं हिङ्कलाक्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ वल्हीकेषु भनम् । 'तत्र भनः' (४१३१५३) इत्यण् । हस्तमध्यमपि । '(अथ) वाल्हिकः । देशभेदेऽश्वभेदे च वाल्हिकं हिङ्क कुङ्कमम् । (वाल्हीकनत्)' (इति हैमः) ॥ (३) ॥॥॥ हिनोति । 'हि गतौ वृद्धौ च' (स्वा॰ प॰ अ॰) । हिमं ग्रन्छित वा । मृग्यवादिः (उ॰ ११३७) ॥ (४) ॥॥॥ रामठदेशोद्भवत्वादुपचारः । रमन्तेऽनेन वा । 'रमु कीडा-याम्' (भवा॰ आ॰ अ॰) । 'रमेर्वृद्धिश्व' (उ॰ ११९०१) इत्यठः । —रमयति । बाहुलकादठः—इति मुकुटश्विन्त्यः । 'रमेर्वृद्धिश्व' इति सूत्रस्य सत्वात् ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'हिङ्क-वृक्षस्य निर्यासे'॥

तत्पञ्जी कारवी पृथ्वी बाष्पिका कवरी पृथुः ॥४०॥

तेति ॥ तस्य हिङ्कतरोः पत्री ॥*॥ 'त्वकपत्री' इति च पाठः । 'तत्पत्री त्वचमाख्यातं त्वकपत्री कारवीति च' (इति रदः)। 'त्वकपञ्च त वराङ्गके। त्वकपञ्चीति च का-रव्याम्' इति हैमः (विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ कारं वार्ति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (चु॰ उ॰ से॰) । 'प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणम्' (उ॰ १।२८) इति कुः। 'वोतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इति वा डीष्। 'पृथ्वी भूमौ महत्यां च त्वक्पत्र्यां कृष्णजी-रके' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ 'पृथुः स्यान्महति त्रिषु । त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरेऽस्त्री पुमानमौ नृपान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ 🛊 ॥ बाष्पमिव । 'इवे प्रतिकृतौ (५।३।९६) इति कन् । टाप् (४।१।४) ॥३॥ 'बाष्पीका' इति पाठे पृ-षोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (४) ॥*॥ 'जानपद-' (४।१। ४२) इति डीषि कबरी केशानां संनिवेशविशेषः । सैव ॥ ॥ ॥ 'कर्बरी' इति च पाठभेदः—इति खामी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च (षट्) 'हिक्रुतरोः एड्याम'॥

निशाह्य काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी।

नीति ॥ निशा आहा यस्याः । निशापदेन तत्पर्याया कक्ष्यन्ते ॥ (१) ॥ ॥ काम्रतेऽनया । 'काचि दीप्त्यादी' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । '—करणा—' (३।३।१९७) इति ल्युट्। 'टिक्का—' (४।१।१५) इति ङीप्। 'काञ्चनः काम्रनारे स्याम्यके नागकेसरे । उदुम्बरे च धत्तूरे, हरिद्रायां तु का-ञ्चनी । क्षीवेऽञ्जकेसरे हेम्रि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२)

॥ शा पीयते सा। 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०)। कर्मणि कः (३।२।१०२)। 'घु-मास्था-' (६।४।६६) इतीलम्। 'पीतो वर्णनिपीतयोः। पीता हरिद्रा' इति हैमः॥ (३)॥ शा हरिं वर्ण द्राति। 'द्रा कुंत्सायां गतौ' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। हरिभिर्दूयते वा। हरितं द्रवति वा। 'द्र गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः॥ (४)॥ शा वरश्वासौ वर्णश्च। सोऽस्लस्याः। 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः॥ (५)॥ शा पञ्च 'हरि-द्रायाः'॥

सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वसिरं च तत्॥ ४१॥

सेति ॥ समुद्रे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इसण् । 'सामुद्रं लवणान्तरे । लक्षणे च शरीरस्यं' इति हैमः ॥*॥ छनाति । 'छत्र् छेदने' (क्र्या० उ० से०) । नन्दादिलात् (३।१।१३४) ल्युः । 'लवणाहुक्' (४।४।२४) इति निपा<mark>त-</mark> नाण्णलम् । 'लचणं सैन्धवादी ना सिन्धुरक्षोभिदो रसे। तद्युक्ते वाच्यलिङ्गः स्यान्नदीभेदद्विषोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ अक्ण ई । अक्षीं वाति, वायति, वा । 'वा गत्यादौं' (अ॰ प॰ अ॰)। 'ओ वै शोषणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'आ-तोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अक्षीवं वशिरे, शियौ ना, मत्ते पुनरन्यवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ वसनम् । 'वसु स्तम्भे' (दि० प० से०)। इन् (उ० ४। ११८)। वसिं राति 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ०)। 'आतो-<u>ऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥∗॥ 'वश कान्तौ' (अ० प०</u> से॰) । इन् (उ॰ ४।११८) । वर्शि राति । 'ब्रिशिरः पुमान्। किणिहीहस्तिपिप्पल्योः क्रीवेऽिधलवणे स्मृतः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ 🛊 । द्वे 'लवणस्य' ॥

सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजे।

सैन्धेति॥ सिन्धुषु भवः। 'कच्छादिभ्यश्व' (४।३ १३३) इत्यण्। 'सैन्ध्रवस्तु सिन्धुदेशोद्भवे हये। माणिमन्थेऽपि' इति हेमैचन्द्रः॥ (१)॥ ॥ शीतं च तच्छिवं च 'अथ शीतिशवं हीवं शैलेयमणिमन्थयोः। पुंसि सक्तुफल्छावृक्षे तथा मधुरिकौषधौ' (इति मेदिनी)॥ ॥ शितं शुन्ध्रम्। सितं च तच्छिवं च। (सितिशिवम्)—इति मुकुटः॥ (१)॥ ॥ मणिवन्धाख्यपर्वते भवम्। 'तत्र भवः' (४। ३।५३) इत्यण्॥ ॥ — मणिमन्थपर्वते भवम्। (माणिवन्ध्यम्)—इति तु खामी॥ (३)॥ ॥ सिन्धुषु जातम्। 'समम्यां जनेर्डः' (३।२।९७)॥ (४)॥ ॥ चत्वारि 'सिनन्धुजे छवणे'॥

१—हैमपुस्तके सटीकेऽपि 'सेन्धवः सिन्धुदेशजे । सिन्धूत्ये स्यात' इत्येव पाठ उपलभ्यते ॥

रोमकं वसुकम्

रोमिति॥ रुमायां भवम्। अण् (४।३।५३)। 'सं-ज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१)॥ ॥ वसु कायति। 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। वस्त्रेव। यावादिस्तात् (५।४।२९) कन् वा। व-स्वस्यस्मिन्। बीह्यादित्वात् (५।२।१९६) ठन् वा। 'इ-सुसु-' (७।३।५१) इति कः। 'वसुकं रोमके, पुंसि शिवम-ह्यर्कपणयोः' इति विश्वः (मेदिनी)॥ ॥ 'वस्तकम्' इति पाठे वस्त इव। 'इवे प्रतिकृतो' (५।३।९६) इति कन्। अ-जगन्धिसात्। 'रोमके वस्तकं वसु' इति नाममाला॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'शास्मरस्वयणस्य' 'सांमरी' इति स्यातस्य॥

पाक्यं विडं च कृतके द्वयम् ॥ ४२ ॥

पेति ॥ पच्यते । 'ऋहलोण्येत्' (३।१।१२४) 'चजोः-' (७।३।५२) इति कुलम् । पाके साधुः, इति वा । 'तन्न साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ विडति । 'विड भेदने' (तु० प० से०) । 'इग्रुपध-' (३।१।१३५) इति कः॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृतके लवणे' 'खारी' इति ख्यातस्य ॥ सौवर्चलेऽक्षरुचके

साविति ॥ सुष्ठु वर्च्यते दीप्यते । 'वर्च दीप्तो' (भ्वा॰ अा॰ से॰) । वृषादिलात् (उ॰ १।१०६) कलन् । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'अथ सावर्चलं सर्जक्षारे च लवणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ अक्षति । 'अक्ष्रू व्याप्तो' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अन् (३।१।१३४) 'अक्षो रथस्यावयने व्यवहारे विभीतके । पाशके शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मिन रावणो । अक्षं सौवर्चले तुत्थे हृषीके' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥ ॥ रोचते । 'रुच दीप्तो' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । कुन् (उ॰ २। ३२) । 'रुचको वीजपूरे च निष्के दन्तकपोत्तयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यक्षामरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्यद्र-व्येऽपि कटकेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'मधुरलवणस्य' 'सोंचर' इति ख्यातस्य ॥

तिलकं तत्र मेचके।

तीति ॥ तिलति । 'तिल झेहने' (तु॰ प॰ से॰) । तेल-ति । 'तिल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा । कुन् (उ॰ २।३२) 'तिलको द्वमसेगाश्वभेदेषु तिलकालके । झीवं सौवर्चलक्को-म्रोने श्रियां तु विशेषके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं तिसन् '(सौवर्चले) कृष्णवर्ण' ॥

मत्स्यण्डी फणितं खण्डविकारे

मेति ॥ मदं मुदं वा स्थन्दते । 'स्यन्दू प्रस्तवणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'टिड्डा-' (४।१।१५) इति डीप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥ ॥ फाण्यते (स्म) । 'फण् गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) ध्यन्तः । कः (३।२। १०२) ॥ (२) ॥ ॥ सण्डो विकारोऽस्य ॥ (३) ॥ ॥ त्रीण

'फाणितस्य' 'राच' इति ख्यातस्य ।—'ग्रुत्रखण्डगुटिका-याः कमेणैकैकम्' इति सकुटः ॥

शर्करा सिता॥ ४३॥

शिति ॥ श्रणाति पित्तम् । 'श्रृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०)। 'श्रः करन्' (उ० ४।३) 'शकरा। खण्डिनकृतौ कर्परांशे रुगन्तरे। उपलायां शर्करायुक्तदेशे शकलेऽपि च' इति हैमः॥ (१)॥॥ सिनोति । 'षित्र् बन्धने' (खा० उ० अ०)। 'अज्ञिष्ट्रसिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९)। श्रुक्तवर्णलाद्वा सिता। 'सितमवसिते च बद्धे धवले त्रिष्ठ । शर्करायां स्त्री' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'शकरायाः' 'भिश्री' इति ख्यातायाः'॥

कृचिंका क्षीरविकृतिः स्यात्

किति ॥ कूर्चित । 'कूर्च विकारे' (भ्वादेराकृतिगणत्वा-बोध्यः । संज्ञायां ण्वुल् (३।३।१०९) । कूर्चो मस्त्वादिरस्य-स्या वा । 'अतः-' (५।२।१९५) इति ठन् । 'दध्रा सह पयः पक्षं यत्तत्स्याद्धिकूर्चिका । तकेण पक्षं यत् क्षीरं सा भवेत्त-ककूर्चिका' । 'कूर्चिका सूचिकायां च तूलिकायां च कुब्बले । कपाटाकुटिके (टोद्भेदने) क्षीरविकृताविष योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ क्षीरस्य विकृतिः ॥ (२) ॥॥॥ ('उमे क्षीरस्य विकृती किलाटी कूर्चिका तथा' इति हैमना-ममाला) ॥॥॥ द्वे 'किलाटिकायाः' 'मावा' इति ख्या-तायाः ॥

रसाला तु मार्जिता।

रेति ॥ रसानालाति । मूलिवभुजादिः (वा॰ ३।२।५) ॥
(१) ॥*॥ मार्ज्येते स्म । 'मृज् शौचालंकारयोः' (चु॰ उ॰ से॰) । चुरादिः । कः (३।२।९०२) ॥ (२) ॥*॥ 'अर्घाढकः सुचिरपर्युषितस्य द्वप्तः खण्डस्य षोडश्च पलानि शशिप्रभस्य । सिर्पः पलं मधु पलं मिर्च द्विकर्ष शुण्ट्याः पलार्थमपि चार्धपलं चतुर्णाम् । सूक्ष्मे पटे ललनया मृदुपाणिघृष्टा कर्पूरधूलिसुरभीकृतपात्रसंस्था । एषा वृकोदरभकृता सरसा रसाला याखादिता भगवता मधुसूदनेन' इति सूदशास्त्रम् । ('रसालायां तु मार्जितः । शिखरिणी' इति हमनाममाला) ॥*॥ द्वे 'दिधमधुशकर्षस्य चार्तादः ॥

श्यात्तेमनं तु निष्ठानम्

स्येति ॥ तिम्यतेऽनेन । 'तिम आद्रीभावे' (दि॰ प॰ से॰) । 'करणे ल्युद' (३।३।११९) । 'तेमनं व्यक्तने हेदै तेमनी चुल्लिभयपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ निष्ठीयन्तेऽत्र । 'ष्ठा गतिनिवृत्ती' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । ल्युट् (३।३। १९७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यक्षनस्य' ॥

त्रिलिङ्गा वासितावधेः ॥ ४४ ॥

त्रीति ॥ वासितपर्यन्ताः ॥

शूलाकृतं भटित्रं च शूल्यम्

श्विति ॥ शूलेन कृतम् । 'शूलात्पाके' (५।४।६५) इति डाच् ॥ (१) ॥*॥ भटति। 'भट स्तौ' (भवा० प० से०) । 'अशिबादिभ्य इत्रोत्रौ' (उ० ४।१०३) इतीत्रः ।—यहादि- लादित्रच्—इति मुकुटस्तु चिन्लः । भट्यते स्म वा ॥ (२) ॥*॥ शूले संस्कृतम् । 'शूलोखाद्यत्' (४।२।३०) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लोहशालाक्या पक्षमांसस्य' ॥ उख्यं तु पैटरम् ।

उख्येति ॥ उखायां संस्कृतम् । यत् (४।२।१७) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ पिठरे संस्कृतं 'संस्कृतं भक्षाः' यत् (४।२।१६) ॥ इसण् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'स्यालीसंस्कृतस्यान्नादेः' ॥ प्रणीतमुपसंपन्नम्

प्रेति ॥ प्रणीयते स्म । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । 'प्र-णीतमुपसंपन्ने कृते क्षिप्ते प्रवेशिते । संस्कृतामा च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उपसंपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । 'उपसंपन्नमु-हिष्टं निहते च सुसंस्कृते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ दे 'पाकेन संस्कृतस्य व्यञ्जनादेः' ॥

प्रयस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् ॥ ४५ ॥

प्रेति ॥ प्रयस्पते सा । 'यसु प्रयत्ने' (दि॰ प॰ से॰) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ सुष्ठु संस्क्रियते सा । कः (३।२।१०२) । 'संपरिभ्याम्-' (६।१।१३७) इति सुट् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'द्रव्यान्तरसंस्कृतस्य पकस्य'॥ स्यात्पिन्छलं तु विजिलम्

स्पेति ॥ पिच्छोऽस्यास्ति । पिच्छादिलात् (५।२।१००) इलच् । 'पिच्छा तु शाल्मलीवेष्टे मण्डे चाश्वपदामये । (पङ्को पूगच्छटाकोशमोचानेजयुतेषु च । पिच्छः पुच्छे)' इति विश्वः ॥ (१) ॥ श॥ विजनम् । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु० आ० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । विजि लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मण्डयुक्तभक्तजल-युक्तव्यक्षनयोः' ॥

संमुष्टं शोधितं समे।

सेति ॥ संभ्रुव्यते स्म । 'मृजू गुद्धौ' (अ० प० से०)। कर्मणि क्तः (३।५।१०२)॥ (१)॥ ॥ शोध्यते स्म । 'ग्रुध ग्रुद्धौ' (दि०प० अ०)। प्यन्तात् कर्मणि क्तः (३।२।१०२)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'केशकीटाद्यपनयेन शोधितस्या-न्नादेः'॥

चिक्कणं मस्णं सिग्धम्

चीति ॥ चिक्कनम् । 'चिक्क गतौ' ( ) । संपदादि-किप् (वा॰ ३।३।१०८) । चिक्कं कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । मूळविभुजादिकः (वा॰ ३।२।५) । यद्वा चिक्क-

नम् । घल् (३।३।१८)। चिकस्य अणम् 'अण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।१९४)।—चिस्रते । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'चित्तेः कणः कश्च' (उ॰ ४।१०६) इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः॥ (१)॥॥। मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि॰ प॰ से॰)। वाहुलकाहणः। यद्वा समृणोति। 'ऋणु गतौ' (त॰उ॰से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'मसृणोऽकर्कशे स्त्रिग्धे त्रिषु मायां तु योषिति' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ स्त्रिद्यति स्म । 'स्त्रिह् प्रीतौ' (दि॰ प॰ से॰)। 'गत्यर्था-' (३।४।०२) इति क्तः। 'वा द्वह-' (८।२।३३) इति घः॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'स्त्रि-ग्धस्य'॥

तुल्ये भावितवासिते ॥ ४६॥

त्विति ॥ भाव्यते स्म 'भुवोऽवकल्कने' इति चुरादिण्यन्तात् कः (३१२१९०२) । 'भावितं वासिते प्राप्ते' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वास्यते स्म । 'वास उपसेवायाम्' (चु॰ उ॰ से॰) । कः (३१२१९०२) । 'वासिता करिणी नार्योवीसितं भाविते हते' (इति मेदिनी ।
'अथ वास्तितम् । वस्रच्छन्ने ज्ञानमान्ने भावितेऽप्यथ वासिता । स्रीकरिण्योः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्राहितहिङ्ग्वादिगन्धस्य व्यञ्जनादः' ॥
आपकं पौळिरभ्यूषः

आपेति ॥ ईषत्पक्षम् । 'आङीषदर्थं' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥ ॥ भोलित । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । ज्वलादिलात् (३।१।१४०) णः । भावे घज् (३।३।१८) वा । पोलेन निर्वृत्तः । सुतंगमादित्वात् (४।२। ८०) इञ् । अभ्यूषसाहचर्यात्पुंसि ॥ (२) ॥ ॥ अभ्यूषति । अभ्यूषते वा । 'कष रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुप्ध-' (३।२।१३५) इति कः । घञ् (३।३।१८) वा ॥ ॥ 'तोक्मं हरितो यवोऽभ्यूषः' इति बोपालितात् हस्वादिः (स्वमध्यः) अपि तत्र 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) इति धातुर्वोध्यः ॥ ॥ अस्मादेवाचि (३।१।१३४) 'अभ्योषः' अपि, इस्रेके ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'हरितयवाद्भीर्जितस्य' ॥

लाजाः पुंभूम्नि चाक्षताः।

लेति ॥ लज्यन्ते । 'लज भर्जने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घज् (३।३।१९) पुंसि बहुत्वे । 'लाजः स्यादाईतण्डुले । नपुं-सकमुशीरेऽथ स्त्रियां पुंभूमि चाक्षते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षणनम् । 'क्षणु हिंसायाम्' (त॰ उ॰ से॰) । 'नपुं-

१—इदं तु सिद्धान्तकौमुद्यामेतज्जनकेनापि 'चितेः कणः कश्च' (उ० ४।१७६) । बाहुलकादगुणः । 'चिक्कणं मसुणं स्निप्धम्' इत्यस्योपन्यस्तत्वेन तदसरणमूलकम् ॥ सके भावे कः' (३।३।११४)। न क्षतं येषां ते। चो भिन्नकमः। अक्षताश्च पुंभूमि, इत्यर्थः। मुकुटस्तु—'अक्षतम्' इति पठित्वा 'क्षणु हिंसायाम्' (तु॰ उ॰ से॰)। कर्मणि कः (३।२।१०२)। क्षतं खण्डितम्। न क्षतमक्षतम्। इति विगृद्ध। ते (लाजाः) नित्यपुंलिङ्गा नित्यबहुवचनान्ता-श्व—इति व्याचख्यौ। 'अश्चतं न द्वयोः पण्डे लाजेषु, त्रिष्वहिंसिते। यवेऽपि क्षचित् (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥ द्वे 'मृष्टवीद्यादेः'॥ केचित्तु—अखण्डतण्डुला अक्षताः— इ-त्याहुः॥

पृथुकः स्याचिपिटकः

प्रिति ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (जु॰ उ॰ से॰) । 'पृथुकपाकाः-' (उ॰ ५।५३) इति साधः । 'पृथुकिश्विपिटे- ५भके' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ नासिकाया नतम् । 'इन्निच्पटचिकचि च' (५।२।३३) इति पिटच्, नेश्विरादेशः । चिपिटमिव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'इवे-' (५।३। ९६) इति वा कन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चिवडा' इति ख्यातस्य ॥

धाना भृष्टयचे स्त्रियः॥ ४७॥

धिति ॥ 'दधित । बुधान्' (जु॰ उ॰ से॰) । 'धापॄवस्य-ज्यितभ्यो नः' (उ॰ ३।६) । बहुवचननिर्देशाद्भि । 'धाना मृष्टयवेऽङ्करे धान्याके चूर्णसक्तुषु' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ मृष्टश्चासौ यवश्व ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मर्जितय-वानाम्' ॥

पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्

िविति ॥ पवनम् । 'पूज् पवने' (ज्ञ्या॰ उ॰ से॰) सं-पदादिक्किप् (वा॰ ३।३।१०८) पुवं पाति, पिवति, वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । मुकुटस्तु—पुनाति । पूपः । 'नीपादयश्व' इति पः कित्—इति । तन्न । तादशस्-त्रस्यापाणिनीयलात् ॥ (१) ॥*॥ न पूच्यते । 'पूरी विश-रणे' (भ्वा॰ आ से॰) । बाहुलकात् पः । विल लोपः (६। १।६६) यद्वा अपुवं पाति पिवति वा ॥ (२) ॥*॥ पिष्टस्य विकारः । 'संज्ञायाम्' (४।३।१४७) इति कन् । 'पिष्टको घतपूपादौ नेत्ररोगान्तरेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥(३) ॥*॥ त्रीणि 'अप्रपस्य' ॥

करम्भो द्धिसक्तवः।

केति ॥ केन जलेन रम्यते मिश्रीकियते । केन वायुना वा नीयते । 'रिमः' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) अनेकार्थः । 'अकर्तिर च-' (३।३।१९) इति घम् । 'रिमर्श्वाब्लटोः' (७।१६३) इति चम् ॥ "करम्बः' इति पाठे । केन जलेन रम्यते । 'रिन शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) यद्वा किरति' कीर्यते, वा । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰) 'कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ॰ ४।८२)॥ (१)॥॥॥

सचते । 'षच समवाये' (भ्वा॰ उ॰ से॰) 'सितनिगमि-' (उ॰ १।६९) इत्यादिना तुन् ॥॥॥ ('धानाचूर्ण तु सक्त-वः' इति नाममाला)। दध्युपसिक्ताः सक्तवः। 'अन्नेन व्य-जनम्' (२।१।३४) इति समासः। शाकपार्थिवादिः (२।१। ७८) वा॥ (२)॥॥॥ द्वे 'द्धिमिश्रसक्तनः'॥

भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री सदीदिविः ॥ ४८ ॥

भीति ॥ बभिता । 'भस दीप्ता' (जु॰ प॰ से) । बाहु॰ लकात्सः । 'बहुलं छन्द्सि' (जाराज्ट) इतीलम् । 'ब्राह्मण-भिस्सा' इति (६।३।१ सूत्रे) भाष्यप्रयोगाह्रोकेऽपि । यद्वा भेदनम् । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) । भिदं स्पति । 'षो अन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'पृषोदरादिः' (६।३।१०९) । मुकुटस्तु-भ्यस्यते भक्ष्यते । 'भ्यस भये' (भ्वा॰ प॰ से॰) भक्षणार्थः । 'भ्यसेः संप्रसारणं सक्ष'—इत्याह । तदपाणिनीयम् ॥ (१) ॥*॥ भज्यते सा। 'भज सेवायाम्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) कर्मणि क्तः। 'भक्तमन्ने तत्परे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ अ<mark>यते</mark> । 'अद भक्षणे' (अ० प० से०) । 'अदेर्नुम्घी च' (उ० ४। २०६) इलासुन् । अन्धयति वा । 'अन्ध दृष्टसुपघाते' (तु० ड॰ से॰) । असुन् (ड॰ ४। १८९) ॥ (३) ॥*॥ अद्यते स्म । कः (३।२।१०२) । 'अन्नाण्णः' (४।४।८५) इति नि-पातनात् 'बहुलं तणि' (वा॰ २।४।५४) इति वा न जग्धिः। 'अर्न्न भक्ते च भुक्ते स्यात्' इति (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ उनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । 'उन्देर्नलोपश्च' (उ॰ २।७६) इति युच् । ऊर्दतेSनेन वा । 'ऊर्द कीडायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । पृषोदरा-दिः (६।३।१०९) । 'ओदनं न स्त्रियां भक्ते बलायामोदनी स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) । दीदिविसहितोऽस्त्री, इलन्वयः ॥ (५) ॥ ॥ दीव्यत्यनेन । 'दिवु क्रीडायाम्' (दि० प० से०)। 'दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य' (उ० ४।५५) इति किन् ।—'ह-व्यादयश्व' इति क्रिन्—इति मुकुटस्लपाणिनीयः।—'सः' इति विशेषणात्पुंसि—इति खामी । 'दीदिविधिषणे पुंसि स्यादने च तदिस्रयाम्' इति निश्वः ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'सि-द्वान्नस्य'॥

भिस्सटा दग्धिका

भीति ॥ भिस्सां टीकते । 'टीक् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । 'ङ्यापोः–' (६।३।६३) इति हस्तः ॥ (१) ॥॥॥ दह्यते स्म। क्तः (३।२।१०२) । कुत्सिता दग्धा । 'कुत्सिते' (५।३।७४) इति कन् ॥ (२) ॥॥॥ 'दग्धौदनस्य'॥

सर्वरसाग्ने मण्डमस्त्रियाम्।

सेति ॥ रसश्रासावप्रश्च । रसस्याप्रः, इति वा । अप्रो

रसः, इति । राजदन्तादिः (२।२।३१) वा । सर्वस्य रसायः ॥ (१) ॥ ॥ मण्डते, मण्ड्यते, वा । 'मिंड भूषायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । घज् (३।३।१८) वा । मन्यते वा । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰) । 'बमन्ताडुः' (उ॰ १।११४) 'मण्डः पञ्चाङ्कुले शाकभेदे क्लीवं तु मस्तुनि । आमलक्यां स्त्रियां मण्डाथास्त्रियां सारपिच्छयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मण्डकस्य' ॥

मासराचामनिस्रावा मण्डे भक्तसमुद्भवे ॥ ४९॥

मेति ॥ मास्यते । 'मसी परिणामे' (दि॰ प॰ से॰)।
ण्यन्तः बाहुलकादरन् । मा श्रीः सरत्यत्र, इति दा । 'स्
गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'पुंसि–' (३१३११९८) इति घः ॥
(१) ॥॥ आचम्यते । 'चमु अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰)।
'अकर्तरि च' (३१३१९९) इति घञ् । वृद्धिः (७१२११६)॥
(२) ॥॥ निसाव्यते । 'स्रु गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)।
ण्यन्तः।'एरच्' (३१३१५६)। घञ् (३१३१९) वा ॥॥—
'विस्नावः' इति मुकुटः ॥ (३) ॥॥॥ भक्तात्समुद्भवति
॥॥ त्रीणि 'भक्तोद्भवमण्डस्य'॥

यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा।

येति ॥ यौति, यूयते वा । 'यु मिश्रणे' (अ॰प॰से॰)। 'स्युवचिभ्योऽन्यूजागूजकुचः' (उ॰ ३।८१) इत्यागूच् ॥ (१)॥ शा उष्णेव । 'ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्' (५।२।७१) इति कन् ॥ (२)॥ शा श्रायते स्म । 'श्रा पाके' (अ॰ प॰ अ॰)। कर्मणि कः (३।२।९०२) । 'संयोगादेरातः' (८।२।४३) इति निष्ठानत्मम् ॥ (३)॥ शा विलिम्पति । 'लिप उपदेहें' (तु॰ उ॰ अ॰)। पचाद्यच् (३।९।९३४)। गौरादिः (४।९।४९)॥ (४)॥ शा। तरणम् । तरः । 'तृ हवनादौं' (भ्वा॰प॰ से॰)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। तरं लाति । 'आतोऽनुपन्' (३।२।३) इति कः ॥ (५)॥ शा। पञ्च 'यवाग्वाः' 'ल्यासीं' इति ख्यातायाः॥

गव्यं त्रिषु गवां सर्वम्

गेति ॥ गोरिदम् । 'गोपयसोर्यत्' (४।३।१६०)। 'वान्तो थि प्रस्तये' (६।१।७९) । 'गव्यं नपुंसकं ज्यायां रागद्रव्येऽप्यथ खियाम् । गोसमूहे त्रिलिङ्गं तु गोदुग्धादौ च गोहिते' इति (मेदिनी)॥ (१)॥॥ सर्वं भवविकारावय-वादि॥॥ एकम् 'गोरसस्य'॥

गोविट् गोमयमस्त्रियाम्॥ ५०॥

गविति ॥ गोविंट् ॥ (१) ॥ ॥ गोः पुरीषम् । 'गोश्व पुरीषे' (४।३।१४५) इति मयट् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'गोम-यस्य'॥

तत्तु शुष्कं करीषोऽस्त्री

तेति ॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कृतृ-

भ्यासीषन्' (उ॰ ४।२६) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शुष्कगोम-यस्य' ॥

दुग्धं क्षीरं पयः समम्।

द्विति ॥ दुह्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'दुग्धं क्षीरे पूरिते च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥॥ क्षयणम् । 'क्षीष् हिंसायाम्' (ऋया० प० अ०) । संपदादिः (वा०३।३।१०८)। क्षियमीरयति । 'ईर गतो' (अ० आ० से०) ष्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । घस्यते वा । 'घस्छ अदने' (भ्वा० प० अ०) । 'घसेः किच' (उ० ४।३४) इतीरन् । 'गमहनजन—' (६।४।९८) इत्युपधालोपः । 'खरि च' (८।४।५५, भा०६१) इति चर्त्वम् । 'शासिवसि—' (८।३।६०) इति षत्वम् । 'श्लीरं पानीयदुग्धयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ पीयते । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) पयते वा । 'पय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'पयः क्षीरे च नीरे च' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'दुग्धस्य'॥

पयस्यमाज्यद्ध्यादि

पेति ॥ पयसो विकारः 'गोपयसोर्यत्' (४।३।१६०) ॥ (१) ॥*॥ आज्यं च दिध चादिर्थस्य । आदिना तकं नव-नीतं च ॥*॥ एकम् 'घृतद्थ्यादेः' ॥

द्रप्सं द्धि घनेतरत्॥ ५१॥

द्वेति ॥ तृष्यन्त्यनेन । 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । 'अझ्यादयश्च' (उ० ४।११२) इति 'त्रप्सम्' इति नि-पातः—इति मुकुटः । 'द्रप्सम्' इति खामी पठित । हप्यन्त्य-नेन । 'दप हर्षांदौ' (दि० प० अ०) 'अनुदात्तस्य च' (६। १।५९) इत्यम् । बाहुलकात् सः ।—द्रप्सं द्राक् प्सानीयम्— इति सर्वानन्दः । 'द्रप्सं दध्यघनं तथा' इति नाममाला ॥ (१) ॥॥ घनात् कित्नादन्यत् ॥॥ एकं 'शिथिलद्धः' 'द्गडा' इति ख्यातस्य । केचित्तु 'द्रप्स' स्थाने सरं पठिन्त । सरित । 'स गतौं' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'वाणद्रप्सौ सरौं' इति दुर्गात् ।—उपरि प्रवमानम्—इति व्याचक्षते ॥

घृतमाज्यं हिवः सिपः

विति ॥ वियते । 'ष्ट सेके' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'अजिपृसिभ्यः क्तः' (उ॰ ३।८९) । 'घृतमाज्याम्बुद्दिसेषु' इति
हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥॥ आऽज्यतेऽनेन । 'अज्ञू व्यक्त्यादौ'
(रु॰ प॰ से॰) 'अज्ञेः संज्ञायाम्' (वा॰ ३।१।१०९) इति
क्यप् ॥ (२) ॥॥॥ हूयते 'हु दानादौ' (जु॰ प॰ अ॰) ।
'अर्विद्यचिहुस्पिच्छादिच्छर्दिभ्य इसिः' (क्षु॰ २।१०८)
इतीसिः । 'हविः सर्पिषि होतव्ये' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥
सर्पति 'स्पू गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) इसिः (वा॰ २।१०८)
॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'घृतस्य'॥

नवनीतं नवोद्धतम् ।

नेति ॥ नवं च तत्रीतं च । 'विशेषणम्-' (२।१।५७) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ नवं च तदुद्धृतं च ॥*॥ एकम् 'अकृताश्चिसंयोगस्य नवोद्धृतस्य'॥

तत्तु हैयङ्गवीनं यद् ह्योगोदोहोद्भवं घृतम् ॥५२॥

तेति ॥ दुझते इति दोहः । कर्मणि घन् (३।३।९९) गयां दोहः । ह्यो गोदोहः । ह्योगोदोहादुद्भवति । अच् (३।११९४) । तस्य 'हैयज्ञवीनं संज्ञायाम्' (५।२।२३) इति निपातः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'एकरात्रपर्युषिताद्भ उत्पन्तस्य घृतस्य' ॥

दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः।

देति ॥ दण्डेन मथाहतं विलोखितम् । 'कर्तृकरणे–' (२। १।३२) इति समासः ॥ (१) ॥॥॥ कल्रयां मन्थपात्रे भवम् । 'हतिकुक्षि–' (४।३।५६) इति ढल् ॥ (२) ॥॥॥ अरिष्टमक्षेमं यस्मात् । 'अनेक–' (२।२।२४) इति समासः । 'अरिष्टमञ्जमे तके सूतिकागार आसवे । ग्रुमे मरणचिह्ने च' इति विश्वः॥ (३) ॥॥॥ गोरसस्य दुग्धस्य विकारलादुपचा-रात्॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'घोलस्य'॥

तक्रं ह्युद्धिनम्थितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम् ५३

तेति ॥ तश्चित । तश्यते वा । 'तश्च गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'स्फायितश्चिन' इति रक् (उ॰ २।१३) । न्यड्कादिः (७।३।५३) ॥ (१) ॥॥ उदकेन श्वयति वर्धते । 'टु ओ श्वि गतिवृद्धोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । किप् (३।२।०६) । तुक् (६।१।०१) । 'उदकस्रोदः संज्ञायाम्' (६।३।५७) । 'उदिश्वतः-' (४।२।१९) इति निर्देशादसंप्रसारणम् ॥ (१) ॥॥॥ मथ्यते स्म । 'मथे विलोडने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥॥ एकैकं क्रमेण 'चतुर्थोशजल-घोलिंकलघोलनिर्जलघोलानम' ॥

घाळाधजळघाळानजळघाळानाम् ॥ मण्डं दिधभवं मस्तु

मेति ॥ दध्नो भवति ॥*॥ मस्यते 'मसी परिणामे' (दि॰ प॰ से॰)। 'सितनि-' (उ॰ १।६९) इति तुन् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वस्त्रनिःसृतद्धिजलस्य'।—दध्न उपरिभाग्य—इस्रन्ये॥

पीयूषोऽभिनधं पयः।

पीति॥ पीयति। पीय्यते अनेन वा। 'पीयू प्रीतौ' (सौत्रः)। 'पीयेरूषन्' (उ० ४।०६) 'पीयूषं सप्तदिवसाव-धिक्षीरे तथामृते' इति विश्वमेदिन्यौ ॥*॥ मुकुट्स्तु—'पे-यूषम्' इति पठति। तत्र बाहुठकाद्भुणः। यत्तु—पीयते इ-दम्। 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०)। 'अन्येभ्योऽपि' (३। २।०५) इति विच्। पेः पानकर्ता। 'यूष हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) इत्यतः इगुपधलात् कः (३।१।१३५)। यूषो नाशयिता । पेर्यूषः—इति व्याख्यातम् । तत्र । 'इदम्' इति कर्मनिर्देशात् । कर्तरि विचो विधानात् । 'इदम्' इति कर्तनि-देशश्चेत् । तार्हि 'पानकर्तृनाशयितृ' इति वक्तुं युक्तम् ॥ (१) ॥॥ एकं 'नवप्रस्ताया गोः स्नीरस्य' ॥

अशनाया बुभुक्षा क्षुत्

अद्योति ॥ अशनस्येच्छा । 'सुपः-' (३।१।८) इति क्यच् । 'अशनाया-' (७।४।२४) इतीलाभावः । 'अप्रत्यात्' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥ ॥ भोक्तमिच्छा 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) । 'धातोः कर्मणः' (३।१।७) इति सन् ॥ (२) ॥ ॥ क्षोधनम् । 'क्षुध बुभुक्षायाम्' (दि० प० अ०) । किप् (३।२।१७८) ॥ ॥ भागुरिमते टापि 'क्षुधा' च ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'क्षुधा' ॥

त्रासस्तु कवलः पुमान् ॥५४॥

ग्रेति ॥ ग्रस्यते । 'ग्रसु अदने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'अकर्तरि च' (३।३।९९) इति घज् ॥ (१) ॥*॥ केन व-लते । 'वल तृप्तो' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२)॥*॥ द्वे 'ग्रासस्य' ॥

सपीतिः स्त्री तुल्यपानम्

सेति ॥ पानम् । 'पा पाने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'स्त्रियां किन्' (३।३।९४) । 'घुमास्था-' (६।४।६६) इतीलम् । स-माना पीतिः । 'समानस्य छन्दसि-' (६।३।८४) इति समान्वः । सह पीतिर्वा । 'सहस्य सः संज्ञायाम्' (६।३।७८) ॥ (१) ॥॥॥ व्रे 'बहुभिः संभीत्य पानस्य' ॥

सिंग्धः स्त्री सहभोजनम्।

सेति ॥ अदनम् । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । किन् (३।३।९४) 'बहुठं छन्दसि' (२।४।३९) इति घस् । 'घसि-भसोईिल च' (६।४।९००) इत्युपधालोपः । 'झलो झिल' (८।२।२६) इति सलोपः । 'झषत्तथोधींऽधः' (४।२।४०) । 'झलां जश् झिशे' (८।४।५३, भा० ५९) इति घस्य गः । समाना ग्रिः पूर्ववत् ॥ (१)॥॥ सहभोजनम् । 'सुप् सुपा' (२।१।४) इति समासः ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'बहुभिः संमील्य भोजनस्य'॥

उद्न्या तु विपासा तृट् तर्षः

उदेति ॥ उदकस्येच्छा । अशनायावत् ॥ (१) ॥*॥ पातुमिच्छा । 'पा पाने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'धातोः' (३। १।७) इति सन् । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०३) ॥ (२) ॥*॥ तर्षणम् । 'वितृषा पिपासायाम्' (दि॰ प॰ से॰) । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) । ('तृट् तृष्णावत्तर्षवच भवेहिष्सापि-पासयोः' इति हैमः) ॥ (३) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) वा ॥*॥ 'तृषा लिष्सातृषोः स्त्रियाम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'पिपासायाः' ॥

जिंध्यस्तु भोजनम्॥ ५५॥

जेमनं लेह आहारो निघसो न्याद इत्यपि।

जेति ॥ अदनम् । 'अद मक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰)।
किन् (३।३।९४)। 'अदो जिण्धः' (२।४।३६)॥ (१)॥॥॥
भुजेः (ह॰ आ॰ अ॰) ल्युट् (३।३।११५)॥ (२)॥॥॥
'जिमु अदने' (म्वा॰ प॰ से॰)। ल्युट् (३।३।११५)॥
(३)॥॥॥ 'लिह आस्वादने' (अ॰ उ॰ अ॰)। घञ् (३।३।१८)॥॥॥ 'लेपः' इति पाठे 'लिप उपदेहें' (तु॰प॰अ॰)
घञ् (३।३।१८)। 'लेपस्तु लेपने। अशने च सुरायां च'
इति हेमचन्द्रः॥ (४)॥॥॥ आहरणम्। 'ह्रञः' (म्वा॰ उ॰ अ॰) घञ् (३।३।१८)॥ (५)॥॥॥ न्यदनम्। अदेः (अ॰ प॰ अ॰) 'नौ ण च' (३।३।६०) इत्यप्, णश्च। 'घन्ष्रि' (३।४।३८) घस्लादेशः॥ (६)॥॥॥ (७)॥॥॥
सम् 'भोजनस्य'॥

सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः

साविति ॥ सुहितस्य भावः । ष्यञ् (५।१।१२४)॥ (१)॥ ॥ 'तृप्त प्रीणने' (दि॰ प॰ अ॰) । ल्युट् (३।३। ११५)॥ (२)॥ कान् (वा॰ ३।३।९४)॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'तृप्तेः'॥

फेला भुकसमुज्झितम्॥ ५६॥

फेयिति ॥ फेल्यते । 'फेल्ट गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गुरोश्व' (३।३।१०४) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ पूर्वं भुक्तं पश्चा-त्समुज्झितम् । 'पूर्वकालैक-' (२।१।४९) इति समासः (२) ॥*॥ द्वे 'भुक्तोत्सृष्टस्य' ॥

कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम्।

किति॥ कमनम् । 'कमु कान्तौ' (भ्वा॰ आ॰ सै॰)। घर्ज् (३१३१९८) । 'विशेषेर्ययाधितः' इति क्रीवलम् । 'कामं वाढेऽनुमतिरेतसोः । कामः खरेच्छाकाम्येषु' इति हैमः॥ (१)॥॥॥ (२)॥॥॥ (४)॥॥॥ 'आष्ट व्यासौ' (खा॰ प॰ अ॰)। भावे क्तः (३१३११९४)॥ (३)॥॥॥ एषणम् । 'इषु इच्छायाम्' (तु॰ प॰ से॰)। क्तः (३१३११४)॥ 'इष्टमाशंसितेऽपि स्यात्प्जिते प्रेयसि त्रिषु । ससन्तन्तौ पुमान् क्लीवे संस्कारे क्रतुकर्मणि' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (५)॥॥॥ आप्तुमिष्टम् । 'आष्टु व्यासौ' (स्वा॰ प॰ अ॰)। सन् (३१११७)। क्तः (३१३११९४)। 'आष्ट्रव्यामीत्' (७। ४१५५)। 'अव्ययं विभक्ति–' (२१११६) इस्व्ययीभावः॥ (६)॥॥। षद 'इच्छानतिक्रमस्य'॥

गोवे गोपालगोसंख्यगोधुगाभीरबहुवाः॥ ५७॥

गविति ॥ गां पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'गोपो गोपालके गोष्ठा-ध्यक्षे पृथ्वीपतावि । आमौघाधिकृते पुंसि सारिवाल्यौषधौ स्त्रियाम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ गां पालयति ।

'पाल रक्षणे' (चु॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'गोपालो नृपगोपेशे+गोिकिलो मुसले हले +' (इति मेदिनी)
॥ (२)॥ ॥ गां संचष्टे । 'चिक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' (अ॰
आ॰ से॰)। 'चिक्षिङः ख्याज्' (२।४।५४) 'सिम ख्यः' (३।
२।२७) इति कः ॥ (३)॥ ॥ गां दोग्धि । 'सत्सूद्विष्ठ-'
(३।२।६१) इति किप्॥ ॥ मूलविभुजादित्वात् (वा॰ ३।२।
५)। के 'गोदुहः' अपि । 'गोपगोदुहवल्लवाः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (४)॥ ॥ आ समन्ताद्भियं राति । 'आतः-' (३।
२।३) इति कः । आ अभि ईरयति वा । 'ईर गत्यादौ'
(अ॰ आ॰ से॰)। पचायच् (३।९।९३४)॥ (५)॥ ॥ विल्लम् । 'वल्ल संवरणे' (म्वा॰ आ॰ से०)। घञ् (३।३।
१८)। वल्लं वाति, वायति, वा । 'वा गत्यादौ' (अ॰ प॰ अ॰)। 'ओ वै शोषणे' (म्वा॰ प॰ अ॰) वा । 'आतः-' (३।२।३) इति कः ॥ (६)॥ ॥ षट् 'गोपालानाम्'॥

गोमहिष्यादिकं पाद्वन्धनम्

गोमेति ॥ गौश्र महिषी च, गोमहिष्यौ आदी यस्य।
तत् ॥ ॥ पादे वन्धनमस्य ॥ ॥ 'यादवं धनम्' इति पाठे
तु गोमहिष्यादिकं धनम् । यदूनामिदम् । 'तस्येदम्' (४।३।
१२०) इत्यण् । 'गवादि यादवं वित्तम्' इति बोपालितः ॥
(१) ॥ ॥ आदिना खराजाविकादियहः ॥ ॥ एकम् ॥

द्वौ गवीश्वरे।

गोमान् गोमी

द्वाचिति ॥ गवामीश्वरः ॥ (१) ॥*॥ बहवो गावोऽस्य । भूम्नि मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥*॥ 'ज्योत्स्ना-' (५।२। ११४) इति निमिश्व ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गवां स्वामिनः'॥ गोकुळं तु गोधनं स्याद्भवां वजे ॥ ५८॥

गविति ॥ गवां कुलम् ॥ (१) ॥*॥ गवां धनं समूहः । 'गोकुले धनगोधने' इति व्याडिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोसंघा-तस्य' ॥

त्रिष्वाशितंगवीनं तद्गावो यत्राशिताः पुरा।

त्रीति ॥ आशिता मोजिता गावो यत्र । 'अषड-' (५। ४।७) इति खः । तुम् तु निपातितः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पूर्वं गवां चरणस्थानस्य' ॥

उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः ॥ ५९ ॥ अनङ्वान् सीरभेयो गौः

चिति ॥ उक्षति । 'उक्ष सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'श्रृष्ठसन्–' (उ॰ १।१५९) इति किनः।—बाहुलकात्किनिन्—इति मुकुटस्त्वेतत्सूत्रादर्शनमूलकः॥ (१)॥॥॥ भन्दति (ते)। 'भिद कल्याणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'ऋज्रेन्द्र–' (उ॰ २।२८) इति साधुः।—'स्फायितिश्च–' (उ॰ ३।१३)

१-इदं तु न प्रकृतोपयोगि 'गोकिलदाब्दार्थबोधकत्वात्' ॥

इति रक्—इति तु मुकुटस्य प्रमादः । 'भद्रः शिवे खझरीटे वृषभे तु कदम्बके । करिजातिविशेषे ना क्वीवं मङ्गलमुस्तयोः। काञ्चने च स्त्रियां रास्नाकृष्णा व्योमनदीषु च । तिथिभेदे प्र-सारिण्यां कट्फलानन्तयोरिप । त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ च न पुंसि करणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ । वरणम् । 'वर ईप्सायाम्' (चु० उ० से०)। संपदादिः (वा० ३।३।१०८)। ईश्व वर् च ईवरौ । तौ ददाति । कः (३।२।३)। अतिशयि-तं बलमस्य । 'अतः-' (पारा११५) इतीनिः । बली चासौ ईवर्दश्च ॥ (३) ॥ ।। ऋषति 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०)। 'ऋषिवृषिभ्यां कित्' (उ॰ ३।१२३) । इत्यभच् ॥ (४) ॥ । वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । अभच (उ० ३।१२३) 'वृषभः श्रेष्ठवृषयोः' इति विश्वः ॥ (५) ॥ ॥ 'इ-गुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'वृषो धर्मे बलीवर्दे राज्यां पुराशिभेदयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च वासमूषकशुकले । वृषा मूषिकपण्याँ च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ अनः शकटं वहति । 'अनिस वहेः क्षिवनसो डश्व' ((७) ॥ अ। सुरभ्या अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो हक्' (४।१।१२०)।-'इतश्वानियः' (४।१।१२२)—इति मुकुटस्य प्रमादः । तत्र 'धचः' इत्यनुवृत्तेः ॥ (८) ॥ ॥ गच्छति । 'गमेर्डोः' (उ० २।६७)। 'गौः खर्गे च वलीवर्दे रस्मौ च कुलिशे पुमान्। स्त्री सौरभेयीदग्वाणदिग्वाग्भूब्वप्सु भूम्नि च' इति विश्वमेदि-न्यों ॥ (९) ॥ ॥ नव 'वृषभस्य'॥

उक्ष्णां संहतिरौक्षकम्।

बिति ॥ उक्ष्णां समृहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्र-' (४।२।३९) इति वुज् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वृषसङ्ख्य' ॥

गव्या गोत्रा गवाम्

गेति ॥ गवां संहतिः । 'खलगोरथात्' (४।२।५०) इति यः ॥ (१) ॥*॥ 'इनित्रकट्यचश्च' (४।१।५१) इति त्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोसमूहस्य'॥

वत्सधेन्वोर्वात्सकधेनुके॥ ६०॥

वेति ॥ वत्सानां समूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्र-' (४।२।४९) इति बुज् ॥ (१) ॥॥। धेनूनां समूहः । 'अचित्तहस्ति-' (४। २।४७) इति ठक् ॥ (१) ॥॥॥ 'वत्सघेनुसमूहयोः' प्र-त्येकमेकैकम् ॥

उक्षा महानमहोक्षः स्यात्

विति ॥ महांश्वासानुक्षा च । 'अचतुर-' (५।४।०७) इति साधुः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'महोक्षस्य'॥

वृद्धोक्षस्तु जरहवः।

विति ॥ वृद्धेश्वासावुक्षा घ । पूर्ववत् ॥ (१) ॥ ॥ जरं-श्वासौ गौश्व । 'पूर्वकालैक-' (२।१।४९) इति समासः । 'गो-रतद्वितछिक' (५।४।९२) इति टच् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'वृद्ध-वृषभस्य'॥

उत्पन्न उक्षा जातोक्षः

विति ॥ जातश्वासावुक्षा च । 'अचतुर-' (५।४।००) इति साधुः ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'मृष्टद्स्यभावस्य'॥

सद्यो जातस्तु तर्णकः ॥ ६१ ॥

सेति ॥ तृणोति । 'तृणु भक्षणे' (त॰ द॰ से॰) । ण्डुल् (३१९११३३) ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'सद्योजातवत्सस्य'॥ शकुत्करिस्तु वत्सः स्यात्

रोति ॥ शकृत् करोति । 'स्तम्बशकृतोरिन्' (३।२।२४)॥ (१) ॥ ।। वदित । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'कृतॄबदिहनिकमिकषिभ्यः सः' (उ॰ ३।६२) । 'वत्सः पुन्त्रादिवर्षयोः । तणिके नोरसि क्षीबम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'वत्सस्य'॥

द्म्यवत्सतरौ समौ।

देति ॥ दमनार्हः । 'दमु शमने' (दि॰ प॰ से॰)। 'अहें कुलतृचश्च' (३।३।१०९) इलखें 'पोरदुपधात' (३।१।९८) इति यत् ॥ (१)॥*॥ तनुर्वत्सः । 'वत्सोक्षाश्च-' (५।३।९१) इलादिना ष्टरच् ॥ (२)॥*॥ द्वे 'वत्सभाव-मतीत्य द्वितीयं वयः स्पृष्टस्य'॥ आर्षभ्यः षण्डतायोग्यः

आर्षेति ॥ ऋषभस्य प्रकृतिः 'ऋषभोपानहोर्ज्यः' (५।१। १४) ॥ (१) ॥ ॥ षण्डताया योग्यः ॥ ॥ एकम् 'स्पप्टता-रूण्यस्य' ॥

षण्डो गोपतिरिद्धरः ॥ ६२ ॥

चेति ॥ सनोति । सन्यते वा 'षणु दाने' (तु॰ उ॰ से॰)। 'अमन्ताइः' (उ॰ ११११४) । बाहुलकान्न सलम् । 'षण्डं पद्मादिसंघाते न स्त्री स्याद्मोपतौ पुमान्' इति मूर्धन्यादौ डान्ते (मेदिनी) ॥ ॥ 'शण्डः' इति पाठे 'शमेर्डः' (उ॰ १। ९९) 'शण्डः स्याद्धंसि गोपतौ । आ(अ)कृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ गवां पतिः ॥ (१) ॥ ॥ एषणम् इट् । 'इषु इच्छाम्' (तु॰ प॰ से॰) । किप् (३।२।१९८) । इषा चरति । अच् (३।१।१३४) ॥ ॥ केचित् 'इत्वरः' इति पठन्ति । एति तच्छीलः । 'इण्नश-जि-' (३।२।१६३) इति करप्। तुक् (६।१।०१) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'सांड' इति ख्यातस्य ॥

स्कन्धप्रदेशस्तु वहः

स्केति ॥ वहति युगमनेन । 'गोचरसंचर-'(३।३।११९) इति साधुः । 'बहः स्यादृषभस्कन्धे वाहे गन्धवहेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ एकम् ॥

सास्ना तु गलकम्बलः।

स्वेति ॥ सस्ति । 'षस स्वप्ने' (अ० प० से०) । 'राह्मा-

१--- 'स्कन्धदेशस्त्वस्य वहः' इति पाठान्तरम् ॥

साला-' (उ॰ ३।१५) इति साधुः॥ (१) ॥॥। गलस्य कम्बलः। 'कम्बलो नागराजे स्थात्सास्नाप्रावारयोः कृमो। (कम्बलश्चोत्तरासङ्गे कम्बलं सलिले मतम्)' इति विश्वः॥ (२)॥॥। द्वे 'गलकम्बलस्य'॥

स्यान्नस्तितस्तु नस्योतः

स्येति ॥ नसनम् । 'णस कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०)। कः (३१३१११४) नस्तं कृतमस्य । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे-' (चु० अ० सू०) इति णिच् । ततः कर्मणि क्तः (३१२११०२)॥ (१)॥ ॥ नासिकायां भवा । 'शरीरावयवाच' (४१३१५५) इति यत् । 'नस्नासिकायाः यत्तस्थ्रद्रेषु' (वा० ६१९१६३) इति नसादेशः । नस्यया नासारज्ज्वा उतः ॥ भ॥ 'नस्तोतः' इति पाटः—इति कश्चित् । नस्यते। कर्मणि क्तः (३१२१०२)। नस्तयोतः ॥ (२)॥ ॥ हे 'नासारज्ज्ञ्युक्तस्य'॥

प्रष्ठवाड् युगपार्थ्वगः ॥ ६३ ॥

मेति ॥ प्रष्टमयगामिनं वहति । 'वहश्व' (३।२।६४) इति जिन्नः ॥ ॥ स्वामी तु—पद्ममं पष्टं वा वर्षं वहन्ति, इति विग्रह्म ('प्रष्टवाद्द' इति) रेफरहितं पठित । तत्र पृषोदरादित्वं (६।३।१०९) बोध्यम् ॥ (१) ॥ ॥ युगस्य स्कन्धकाष्ट्रस्य पार्थं गच्छति । 'अन्येष्वपि—' (वा॰ ३।२।४८) इति डः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'दमनकारुं कण्डारोपितकाष्ट्रवाहस्य' ॥

युगादीनां तु चोढारो युग्यप्रासङ्ग्रशाकटाः।

रिविति ॥ युगम् (१) प्रासङ्गम् (१) शकटम् (१) वहति । 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्'(४।४।०६) इति यत् ॥॥॥ 'शकटादण्' (४।४।८०) ॥॥॥ क्रमेणैकैकम् 'रथादिवाह्या-

श्ववृषभाणाम्'॥ खनति तेन तद्वोढास्येदं हालिकसैरिकौ ॥ ६४॥

खेति ॥ हलेन (१) सीरेण (२) खनति । 'तेन दीव्यति खनति-' (४।४।२) इति ठक् ॥*॥ हलम् (१) सीरम् (२) वहति । 'हलसीराहक्' (४।४।८१) ॥*॥ हलस्य (१) सीरस्य (२) इदम् । 'हलसीराहक्' (४।३।१२४) ॥*॥ द्वे 'उक्ता-थेंषु नाम्नी' ॥

धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः ।

िचिति ॥ वहतीति वहः । अच् (३।१।१३४) । धुरो वहः ॥ (१) ॥ ॥ । 'धुरो यहुकौ' (४।४।७७) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ (३) ॥ ॥ । 'खः सर्वधुरात्' (४।४।७८) इति योगविभागात् खः ॥ (४) ॥ ॥ धुरं धारयति । 'संज्ञायां भृतृवृज्जि—' (३। २।४६) इति खच् । 'खचि हस्तः' (६।४।९४) 'वाचंयमपुरं-दरौ च' (६।३।६९) इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थलादक् ।

१—'वाचंयम—' इत्यत्र 'इच एकाचोऽम्' इत्यतः 'अम्' इत्यस्यानुवृत्तेः 'अत्रापि अम्' एव विषेयः । तथा च मुमोऽत्रोप-न्यासो व्यर्थः॥ अक्विधानलेखस्तु सिद्धान्तकौं मुद्या अप्यज्ञानमूलकः॥

'अरुर्द्विष-' (६१३१६७) इति सुम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'धुरं-धरवृषभस्य'॥

उभावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥ ६५ ॥

विति ॥ एका चासौ धृथ । 'ऋक्पूरव्धू:-' (५।४।०४) इत्यः । एकधुरां वहति । 'एकधुराहुक् च' (४।४।०९) इति खः ॥ (१) ॥॥॥ (छक्पक्षे 'छक् तद्धितछिकि' (१।२।४९) इति टापो निवृत्तौ एकधुरः) ॥ (२) ॥॥॥ एकधुराया वहः॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'धुरंधरस्य'॥

स तु सर्वधुरीणो यो भवेत्सर्वधुरावहः।

स इति ॥ सर्वा चासौ धूश्च । सर्वधुरां वहित । 'खः सर्वधुरात,' (४।४।७८) इति खः ॥ (१) ॥*॥ सर्वधुराया वहः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'खुरीणश्रेष्ठस्य' ॥

माहेयी सौरभेयी गौरुस्ना माता च शृङ्गिणी ॥६६॥ अर्जुन्यद्वया रोहिणी स्थात्

मेति ॥ 'गौरुष्ठां प्रिया इला मही' इति निरुक्तम् । मह्या अपत्यं स्त्री। 'स्त्रीभ्यो डक्' (४।१।१२०)। - मह्यते। 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः। 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति वा । महाया अपत्यम्—इति तु खामी ॥ (१) ॥ ॥ सुरभ्या अपत्यम् ॥ (२) ॥ शा गच्छति । 'गमेडींः' (उ० २।६७) ॥ (३) ॥ शा वसति क्षीरमस्याम् । 'वस निवासे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'स्फायि-' (उ॰ २।१३) इति रक् । 'वचिखपि-' (६।१। १५) इति वस्य उः । 'न रपर-' (८।३।११०) इति षत्वा-भावः । 'उस्रो वृषे च किरणे-ऽष्युस्तार्जन्युपचित्रयोः' (इति मेदिनी)। 'उस्त्रस्तु वृषभे प्रोक्तः किरणे च तथा पुमान्' ॥ (४) ॥ ॥ मान्यते । 'मान पूजायाम्' (भ्वा०आ०से०)। 'नप्तुनष्ट्-' (२०।२।९५) इति साधुः । 'मातरौ गोजन-न्यों दें हित रहः । 'माता गौर्यादिजननी गो ब्रह्माण्यादिभू-मिषु इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥ ।। श्वज्जमस्यस्याः । 'अतः' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (६) ॥*॥ अर्जुनवर्णयो-गात्। 'अन्यतो डीष्' (४।१।४०)। 'अर्जुनः ककुमे पार्थे कार्तवीर्यमय्रयोः । मातुरैकंसुतेऽपि, स्याद्धवले पुनरन्यवत् । नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे स्यादर्जुनी गवि । उषायां बाहुदानद्यां कुट्टिन्यामिप च कचित्' इति षिक्षः (मेदिनीं) ॥ (७) ॥ ।॥ न हम्यते, हन्ति दातारम्, वा । 'अद्यादयश्व' (उ० ४। ११२) इति साधुः ॥ (८) ॥ शो होहितवर्णयोगास् । 'वर्णा-द्नुदात्तात्-' (४।१।३९) इति डीमी । 'रोहिणी सोमवल्के में कण्ठरोगोमयोर्गिव। (लोहिताकदुरोहिण्योः)' इति हेमच-न्द्रः॥ (९)॥ ॥ नव 'गवि'॥

स्यादुत्तमा गोषु नैचिकी।

स्येति ॥ नीचैश्वरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक्। 'अव्ययानाम्–' (६।४।१४४) इति टिलोपः । यद्वा 'निचि' 'कर्णशिरोदेशे' इति रभसः । ततः खार्थे कन् (ज्ञापि०५। ४।५) । प्रशस्तं निचिकमस्याः । 'ज्योत्स्नादिभ्यः' (वा० ५। २।१०३) इल्पण् । 'नैचिकी गौरुत्तमा तु नीचिकी सा प्रकीर्तिता' इति नाममाला ॥ (१) ॥॥ एकम् 'श्रेष्ठाया गोः'॥

वर्णादिभेदारसंज्ञाः स्युः शवलीधवलादयः ॥६७॥

विति ॥ आदिना प्रमाणावयवादिग्रहः । शवलयोगात् । 'अन्यतो हीष्' (४।९।४०) ॥ (१) ॥ ॥ धवलयोगात् । अनुदात्तलाभावात्र हीष् । मुकुटस्तु—'धवली'—इत्याह । तत्र गौरादिहीष् (४।९।४१) ॥ (१) ॥ ॥ आदिना 'कृष्णा—किपला—पाटला' इत्यादयः । प्रमाणभेदात् दीर्घा हस्ता खवी वामनी, इत्यादयः । अङ्गभेदात् पिङ्गाक्षी लम्बकर्णी वक-श्वः , इत्यादयः 'धवलादिसंज्ञानाम्'॥

ब्रिहायनी ब्रिवर्षा गौः

द्वीति ॥ द्वौ हायनौ यस्याः । 'दामहायना-' (४।१। २७) इति डीव् ॥ (१) ॥ ॥ द्वे वर्षे वयःप्रमाणमस्याः । आहीं यष्टक् ( ) तस्य 'अर्ध्यर्थ-' (५।१।२८) इति छक् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'द्विवर्षाया गोः' ॥

एकाब्दा त्वेकहायनी।

एकेति ॥ एकोऽब्दो यस्याः ॥ (१) ॥*॥ एको हायनो यस्याः । 'ङीष्' (४।१।२७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'एकवर्षाया गोः' ॥

चतुरब्दा चतुर्हायणी

चेति ॥ चलारोऽन्दा यसाः ॥ (१) ॥ ॥ चलारो हाय-ना यसाः डीष् (४।१।२७) । 'त्रिचतुभ्या हायनस्य' (वा० ८।४) इति णलम् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'चतुर्वेषाया गोः' ॥

एवं ज्यब्दा त्रिहायणी ॥ ६८ ॥

एवमिति ॥ त्रयोऽन्दा यस्याः ॥ (१) ॥*॥ त्रयो हा-यना यस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'त्रिवर्षाया गोः' ॥

वशा बन्ध्या

चेति ॥ वष्टि । 'वश कान्ती' (अ॰ प॰ से॰) । अच् (१।११२४) 'चशो जनस्पृहायतेष्वायम्नत्वप्रभुत्वयोः । चशा नार्या वन्ध्यगव्यां हस्तिन्यां दुहितर्यपि' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ वधाति । 'वन्ध वन्धने' (त्रया॰ प॰ अ॰) । ण्यत्' (१।१।१२४) ।—अध्यादिः (उ० ४।११२)—इति मुकुटः ॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'चन्ध्यायाः'॥

अवतोका त संबद्धभी

अवेति ॥ अवगितं तोकमपत्यं यस्याः ॥ (१) ॥*॥ स्वन् गर्भो यस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अकस्मात् पतित-गर्भायाः' ॥

अथ संधिनी।

आक्रान्ता वृषभेण

अथेति ॥ संधानम् । 'डुधाज्' (जु॰ उ॰ अ॰)। 'आतश्च–' (३।३।१०६) इत्सङ् । संधास्त्यस्याः । ब्रीह्या-दित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ + अवस्यं संधते वा । 'आवस्यका–' (३।३।१७०) इति णिनिः +। 'संधिनी व-षभाकान्ताकालदुग्धोस्रयोः स्त्रियाम्' (इति भेदिनी)॥ (१) ॥॥ एकं 'कृतसेथनायाः'॥

अथ वेहद्वर्भीपद्यातिनी ॥६९॥

अधेति ॥ विहन्ति गर्भम् । 'संश्वनृपद्वेहत्' (उ० २। ८४) इति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ गर्भमुपहन्ति । 'सुप्यजातौ –' (३।२।०८) इति णिनिः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'वृषयोगेन गर्भ-पातिन्याः' ॥

काल्योपसर्या प्रजने

केति ॥ प्रजने गर्भग्रहणे प्राप्तकाला ॥ ॥ उपिक्षयते वृषेण । 'स गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'उपसर्या काल्या प्रजने' (३।१।१०४) इति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'गर्भग्रह-णयोग्यायाः' ॥

प्रष्टोही बालगर्भिणी।

प्रेति ॥ प्रष्ठं वहति । 'वहश्व' (३।२।६४) इति िवः । 'वहः' (४।१।७१) इति डीष् ॥॥। 'पष्ठोही' इति पाठे प्रथोदरादिलात् (६।३।१०९) रलोपः ॥ (१) ॥॥॥ बाला चासौ गर्भिणी च ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'प्रथमं गर्भे धृतवत्याः'॥

स्याद्चण्डी तु सुकरा

स्पेति ॥ तु चण्डी ॥ (१) ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ सुस्रं करोति । अच् (३।१।१३४) । सु कियते वा । 'ईषद्दुःसुषु-' (३।३।१२६) इति खल् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'सुशीलायाः' ॥

बहुस्तिः परेष्टुका ॥ ७० ॥

विति ॥ वहीं सूतिर्यस्याः ॥ (१) ॥ ॥ परिमच्छिति । परैरिज्यते, वा । वाहुलकात्तुः । स्वार्थे कन् (क्वापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'बहुप्रस्तायाः' ॥

चिरस्ता वष्कयिणी

चीति ॥ चिरं स्ता । 'सुप्सुपा' (२।१।४) इति समा-सः ॥ (१) ॥ ॥ वष्कते । 'वष्क गतौ' (चु० उ० से०) । बाहुलकादयन् । वष्कयस्तरुणवत्सः । सोऽस्त्यस्याः 'अतः–' (५।२।११५) इतीनिः । 'अट्कुप्वाङ्–' (८।४।२) इति णल-म् ।–'पूर्वपदात्–' (८।४।३)—इति मुकुटस्य प्रमादः । स-मासाभावात् ॥ ॥ यद्वा 'वष्कयस्त्वेकहायनो वत्सः' इति

१—इदमसंगतम्। णिनेः कित्वाभावात् आतो लोपाप्राप्तेः णित्वात् 'आतो युक्' (७।३।३३) इति युगापत्तेश्च ॥ अत एवैत-जनकेन सिद्धान्तकौमुद्यां 'स्थायी' 'गोसंदायः' इत्यत्र युगेव कृतः॥ शाकटायनः । तेन नीयते । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'सर्वतोंऽक्तित्रर्थात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् । गौरादिलात् (४।१।४५) वा । 'पूर्वपदात्' (८।४।३) इति णलम् । अत्र पक्षे (वष्कयणी) इकाररहित उपान्तः ॥ (२) ॥ हे 'दीर्घकाळेन प्रस्तायाः'॥

<mark>धेनुः स्यान्नवस्</mark>तिका ।

धिति॥ धीयते । 'धेट् पाने' (भ्वा० प० से०)। 'धेट इच' (उ० ३।३४) इति नुः ।-'धेन्वादयश्च-' इति मु-कुटस्त्वपाणिनीयः 'धेनुगोंमात्रके दोग्ध्याम्' इति हैमः॥ (१)॥॥। नवं सूतं प्रसवोऽस्याः। 'शेषात्-' (५।४।१५४) इति कप्। 'प्रस्यस्थात्' (७।३।४४) इतीत्वम् ॥ (२)॥॥। द्वे 'नृतनप्रसृतायाः'॥

सुवता सुखसंदोह्या

स्विति ॥ शोभनं व्रतमस्याः ॥ (१) ॥॥॥ सुखेन संदुह्य-ते । प्यत् (३।१।१२४) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'सुशीलायाः' ॥ पीनोधी पीवरस्तनी ॥ ७१ ॥

पीति ॥ पीनम्घोऽस्याः । 'ऊधसोऽनङ्' (५।४।१३१) । 'बहुव्रीहेरूधसो डीष्' (४।१।२५) ॥ (१) ॥॥॥ पीवरः स्त-नोऽस्याः । 'स्वाङ्गाचोपसर्जनात्' (४।१।५४) इति डीष् ॥(२) ॥॥॥ 'स्थुलस्तन्याः' ॥

द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा

द्रविति ॥ द्रोणपरिमितं क्षीरमस्याः ॥ (१) ॥ ॥ द्रोणं दोग्धि । 'दुहः कप् घश्व' (३।२।७०) इति कप् घश्वान्तादेशः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'द्रोणपरिमितदुग्धदाज्याम्' ॥

धेनुष्या बन्धके स्थिता।

भ्रयिति ॥ 'संज्ञायां भेनुष्या' (४।४।८९) इति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'बन्धनस्थिताया गोः' ॥

समांसमीना सा येव प्रतिवर्ष प्रस्यते॥ ७२॥

सेति ॥ समायां समायां विजायते । 'समां समां विजायते' (५।२।१२) इति खः, उत्तरदृष्ठे टाब्विभक्तयोर्लोः पूर्व-दृष्ठे यलोप एव ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्रतिवर्षे प्रसविज्या गोः'॥

ऊधस्तु क्षीबमापीनम्

विति ॥ वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । उनित । उन्दी क्रेदने' (६० प० से०) असुन् (उ० ४११८९) । 'ऊधसोऽनङ्' । (५१४११३१) इत्यादिनिर्देशाद्ध्यादेशः ।—'श्वेः संप्रसारणं च' (उ० ४११९३) इत्यनुष्टती 'वहेधी दीर्घश्व' इत्यसुन्—इति सुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥ ॥ आ प्यायते स्म । 'ओ प्यायी वृद्धौ' (भ्वा०आ०से०)। 'गत्यर्था-' (३१४१७२) इति क्तः । 'प्यायः पी' (६१९१२८) निष्ठायाम् । 'आङ्पूर्वस्थान्धूधसोः' (वा० ६१९१२८) इति वा,

पीभावः । 'ओदितश्व' (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'क्शेराज्ञायस्य'॥

समौ शिवककी लकौ।

सेति ॥ स्यति गात्रकण्ड्म्, शेतेऽत्र वा। 'सर्विरिष्टुच्च-' (उ० ११९५३) इति साधुः । सार्थे कन् (ज्ञापि० ५१४१५)॥ (१)॥॥॥ कील्यते (अत्र)। 'कील वन्धे' (भ्वा० प० से०)॥ 'हल्ख्य' (३१३१९२१) इति घन् । सार्थे कन् (ज्ञापि० ४।४॥ ५)॥ (२)॥॥ हे 'परावन्धनकाष्टस्य'॥

न पुंसि दाम संदानम्

नेति ॥ यति । 'दो अवखण्डने' । दीयते वा, अनेन वाः । 'देङ् रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । मनिन् (उ०४। १४५) ॥ (१) ॥॥॥ संदीयते । संपूर्वो दाण् वन्धने । ल्युट् (३।३।१३३) ॥ (२) ॥॥। द्वे 'दोहनकाळे पादवन्ध-नरज्जोः' ॥

पशुरज्जुस्तु दामनी ॥७३॥

पेति ॥ पशुबन्धनी रज्जुः । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २। १।७८) ॥ (१) ॥ ॥ दामैव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) 'अन्' (६।४।१६७) इति प्रकृतिभावः । 'टिड्डा-' (४।१।१५) इति डीप् । 'नित्यं संज्ञाच्छन्दसोः' (४।१।२९) इति डीष् वा ॥ ॥ - 'बन्धनी' — इति पाठः — इति कश्चित् ॥ (२) ॥ ॥ हे 'पशुबन्धनरज्जोः' ॥

वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके।

वायिति ॥ विश्वा प्रयोजनसय । 'विश्वाखाषाढात्-' (५११११९०) । 'वैशाखो मासभेदेऽपि मन्थाने च प्रकीर्तितः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ मध्यतेऽनेन 'हलश्व' (३। ३११२१) इति घल् । 'मन्थो रवौ मिथ । साक्तवे नेत्ररोगे च' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ मन्थित । बाहुलकादानच् । ताच्छील्ये चानश् (३१२१९९) वा । मुकुटेन तु 'परमे कित्' इत्यनुवृत्तौ 'मन्तः' (उ० ४१९१) इत्यनेनानः—इत्युक्तम् । तन्न । अनेनेनेविधानात् । आनस्याविधानात् । यदपि—मन्थेः शानचि मन्थानः,' इति खामी—इत्युक्तम् । तदपि न । मन्थेः परस्मैपदित्वात् । आत्मनेपदिभ्यः शानचो विधानात् । मुक्प्रसङ्गाचानशपि न । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वं वा वोध्यम् ॥ (३) ॥॥॥ मध्यतेऽनेन । 'मन्थः' (उ० ४। ११) इतीनिः कित् । यत्तु—'पथिमथिभ्यामिन्'—इति मुकुटेनोक्तम् । तदपाणिनीयम् ॥ (४) ॥॥॥ मन्थस्य दण्डः ॥ (३) ॥॥॥ पश्च 'मन्थनदण्डस्य'॥

कुठरो दण्डविष्कम्भे

किति ॥ कुठित । 'कुठ गतिप्रतिघाते' ( ) । बा-हुलकात्करन् ।—'कुठश्च' इत्यरः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ शा 'कुटरः' इति पाठे तु 'कुट कौटिल्ये' (तु॰ प॰ से॰)। बाहुलकादरः ॥ (१) ॥॥। दण्डं विष्कभ्राति । 'स्कम्भु रोध-ने' सौत्रः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'वेः स्कभातेर्निखम्' (८।३।७७) इति षत्वम् ॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'मन्थवन्धनका-ष्ठस्य'। गर्गरीमुखस्य वा । 'मन्थदण्डधारककाष्ठस्य' वा ॥ मन्थनी गर्गरी समे ॥७॥

मेति ॥ मध्यतेऽस्याम् । 'करणा–' (३।३।११७) इति हयुट् ॥ (१) ॥ ॥ 'गर्ग' इति शब्दं राति । 'आतः–' (३। २।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) गिरति वा । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । बाहुलकादूरट् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मन्थनपात्रस्य' ॥

उष्टे क्रमेळकमयमहाङ्गाः

बिति ॥ ओषति । उष्यते वा । 'उष दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ष्ट्रन् (उ॰ ४।१५९) संज्ञांपूर्वकत्वाद्धणाभावः ।—'उ-षिसूभूभ्यः कित्' इति ष्ट्रन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१)॥॥॥ क्रामति 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। विच् (३।२।७५)। इलति । 'इल क्षेपे' (तु॰ प॰ से॰)। एलयति । 'इल गतौ (चु॰ प॰ से॰)। ण्वुल् (३।२।१३३) क्रम् चासावेलकश्च ॥ (२)॥॥॥ मीनाति । 'मीज् हिंसायाम्' (क्रया॰ उ॰ अ॰)। मयते 'मय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) वा । अच् (३।१।१३४)। ('मयः शिल्पिन दैत्यानां करभेऽ-श्वतरेऽपि च' इति मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ महान्त्यज्ञान्यस्य । 'अनेकम्—' (२।२।२४) इति बहुवीहिः ॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'उष्ट्रस्य'॥

करभः शिशुः।

केति ॥ किरति, कीर्यंते वा । 'कृश्शिल (किल) गर्दिभ्यो-ऽभच्' (उ ४।१२२) । 'करमो मणिवन्धादिकनिष्ठानतोष्ट्र-तत्सुते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ एकम् 'उष्ट्रशिशोः'॥ करमाः स्युः शुङ्खलका दारवैः पादवन्धनैः ॥७५॥ केति ॥ 'श्रङ्खलमस्य वन्धनं करमे' (५।२।७९) इति कन् ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'दारुविकारशृङ्खलाप्रायवन्धन-युक्तस्य करभस्य'॥

अजा छागी

अजेति ॥ अजित । 'अज गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) पवायच् (३।९।९३४) । 'अजाविभ्याम्–' (५।९।८) इति निर्देशात्र वी । 'अजायतष्टाप्' (४।९।४) । 'अजरुखागे हरे विष्णो रघुजे वेधिस स्मरे' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ छयति, छायते, वा । 'छो छेदने' (दि॰ प॰ से॰) । 'छापूखडिभ्यः कित्' (उ॰ १।९२४) इति गन् । 'जातेः–' (४।९।६३) इति डीष् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'अजायाः' ॥

स्तभच्छागवस्तच्छगलका अजे।

स्तेति ॥ स्तभोति । 'स्तम्भ रोधने' (सोत्रः) मूलविभुजा-दित्वात् (वा० ३।२।५) कः । पचाद्यचि (३।१।१३४) तु नलोपो न स्यात् ॥*॥ तुभ इति पाठे, तोभते । 'तुफ हिं-सायाम्' (भ्वा० आ० से०) ॥*॥ 'शुभ' इति पाठे 'शुभ हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'शुपध–' (३।१।१३५) इति कः ॥ (१) ॥*॥ वस्तयति । 'वस्त अर्दने' (चु० आ० से०) चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ छायते । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) 'छो गुक् हस्वश्च' (उ० १। ११३) इत्यलच् । स्वार्थे कन् ॥ (४) ॥*॥ पश्च 'अजस्य'॥

मेढोरभोरणोणायुर्मेषवृष्णय एडके ॥ ७६॥

मियति ॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । षून् (उ॰ ४।१४९) ॥ (१) ॥॥। उरु अमित । अमु चलने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा॰ ३।२।१०९) इति डः । पृषोदरादिः (१।३।१०९) । यहा उना शंभुना रभ्यते । 'रम राभस्ये' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । वाहुलकाद्रक् ॥ (२) ॥॥॥ ऋच्छति, अर्थते, वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'अर्तेः क्युरुच' (उ॰ ५।१७) इति क्युन् ॥ (३) ॥॥॥ छणीं अस्य । 'ऊणींया युस्' (५।२।१२३) ॥ (४) ॥॥॥ मिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु॰ प॰ से॰) । अच् (३।९।१३४) ॥ (५) ॥॥॥ वर्षति । 'युषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'स्प्रृषिभ्यां कित्' (उ॰ ४।४९) इति निः ।— 'स्प्रणिवेणिवृष्णिपार्ष्णिचूर्णयः' इति निः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (६) ॥॥॥ इलति । एलयति वा । 'इल गतिक्षेपण्योः' (तु॰ प॰ से॰) । खुल् (३।९।१३३) । डलयोरेकत्वम् (७) ॥॥॥ सप्त 'मेषस्य' ॥

उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे स्यादौष्ट्रकौरभ्रकाजकम्।

विति ॥ उष्ट्राणाम् (१), उरभ्राणाम् (१), अजानाम् (१), समूहः । 'गोत्रोक्षो-' (४।२।३९) इति बुल् ॥॥॥ प्रत्येकमैकेकम् ॥

चक्रीवन्तस्तु वालेया रासभा गईंभाः खराः॥७७॥

चेति ॥ चकवद्धमणं चक्कम् । तदस्यास्ति । मतुप् (५। १।९४) । 'आसन्दीवत्-' (८।२।१२) इति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ वलय उपसंहाराय संहितः 'छदिरुपधि-' (५।१।१३) इति ढन् । वलेरपत्यम् । 'इतश्चानिनः' (४।१।१२२) इति ढन् वा । 'बालेयो गर्दमे पुंसि मृदौ वलिहिते त्रिषु' इति (मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ रासते । 'रास शब्दे' (म्वा० आ० से०) । 'रासिविक्षिभ्यां च' (उ० ३।१२५) इत्यमन् ॥ (३) ॥ ॥ गर्दति । 'गर्द शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कृश्वालिक-लिगर्दिभ्योऽभन्' (उ० ३।१२२) । 'गर्दमं श्वेतकुमुदे गर्दभो गन्धभिद्यपि । रासभे, गर्दभी श्वद्रजन्तुरोगप्रभेदयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ खं मुखबिलमतिशयित-

१—इदं च 'उषिखनिभ्यां कित्' (उ० ४।१६२) इति स्त्रा-स्मरणमूळकम् ॥

मस्य । 'खमुख-' (बा॰ ५।२।१०७) इति रः । ''खरो र-क्षोन्तरे तीक्ष्णे दुःसर्शे रासभेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥*॥ पद्य 'गर्देभस्य'॥

वैदेहकः सार्थवाही नैगमो वाणिजो वणिक् । पण्याजीवो ह्यापणिकः ऋयविऋयकश्च सः ॥७८॥

वायिति ॥ विदेहेषु भवः धूमादित्वात् (४।२।१२७) बुज्। विदेगिध वा। 'दिह उपचये' (अ॰ उ॰ अ॰)। ण्वुर (३।१।१३३)। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)। 'वै निश्चितो देह उप-चयो यस्य,' इति वा । 'वैदेहको वाणिजके श्रद्राद्वैश्यासुतेऽ च' इति विश्वः (मेदिनी) हेमचन्द्रौ ॥ (१) ॥*॥ सार्थं वह-न्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।'१) ॥ (२) ॥ ॥ निगमे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इल्लण् । 'नैगमः स्यादुपनि-षद्वणिजोः (नागरेऽपि च)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥॥॥ संज्ञापूर्वकत्वादृद्धभावे 'निगमः' अपि । 'निगमो वाणिजे पुर्याम् (कटे वेदे वाणिक्पथे)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ ।। पणते । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (भ्वा० आ० से०)। 'पणतेरिज्यादेश्व वः' (उ॰ २।७०) प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ (४) ॥ । 'विणिक् स्त्रियाम् । वणिज्यायां, पुमान् वाणिजके च करणान्तरे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा॰ आ॰ से) । 'अवद्यपण्य-' (३।१। १०१) इति साधुः । पण्यमाजीवो यस्य ॥ (६) ॥ ॥ आपणो व्यवहारोऽस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।११५) इति ठन् ॥ (७) ॥ अयविकयाभ्यां जीवति । 'वस्नकयविकयाहन्' (४।४। १३) (८) ॥*॥ अष्टौ 'क्रयविक्रयाभ्यां वर्तमानस्य'॥ विकेता स्याद्विकयिकः

वीति ॥ विकीणाति । 'डुकीञ् द्रव्यविनिमये' (क्या॰ उ॰ अ॰) । तृच् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥४॥ विकयेण जी-वति । 'वस्नकयविकयाहन्' (४।४।१३) ॥ (२) ॥४॥ द्वे 'वस्त्रपात्रादिदत्वा तन्मृत्यं गृह्णतः' ॥

क्रायकः क्रयिकः समौ।

केति ॥ कीणाति । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ क्रयेण जीवति । ठन् (४।४।१३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृल्येन वस्त्रादि गृह्यतः' ॥

वाणिज्यं तु वणिज्या स्यात्

वेति ॥ वणिजां कर्म । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ष्यञ् ॥ (१) ॥*॥ 'दूतवणिग्भ्यां च' इति यः ॥ (१) ॥*॥ दे 'वणिकर्मणः' ॥

१—इति काशिका ॥ माधवस्तु 'वणिज्याशब्द: स्वभावात्स्त्री-लिङ्गः । भाव एव प्रत्ययः । न तु कर्मणि' इत्याह ॥ भाष्ये तु 'दूतवणिक्भ्यां च' इति नास्त्येव—इति वैयाकरणसिद्धान्तकौ मुदी ॥ तसात् वणिजि साधुः' 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् इति बोष्यम् ॥

मृत्यं वस्नोऽप्यवक्रयः॥ ७९॥

म्विति ॥ मूलेनानाम्यम् । 'नौवयो-' (४।४।९१) इति यत् ॥ (१) ॥॥ वसत्यत्र । 'धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ॰ ३।६) । 'वस्तं वल्ले धने मूल्ये भृतौ' इती हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥॥ अवकीयतेऽनेन । 'दुंसि-' (३।३।९१८) इति घः— 'एरच्' (३।३।५६)—इति सुकुटः । तत्र । ल्युटा वाधात् ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'विकेयवस्तृनां मूल्यस्य'॥

नीवी परिपणो मुलधनम्

नीति ॥ नितरामिन्वति । 'इवि प्रीणने' (भ्वा॰प॰से॰)। 'अनित्यमायमशासनम्' इति न नुम् । 'इगुपधात्कत्' (उ॰ ४।१२०) इतीन् । 'कृदिकारात्—' (ग॰ ४।१।४५) इति हीष् ।—'निपूर्वाद्येवो निरी च' इति हिः । 'कृदिकारात्' (ग॰ ४।१।४५) इति हीष् । च्यो यलोपः' नेदींषः । नीवी—इत्याह मुकुटः । 'नीवी स्त्रीकटीवस्रवन्थने । मूलद्रव्ये परि-पेणे' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ परिपण्यते गृद्धार्थं प्रयुज्यते । 'पुंसि—' (३।३।१९८) इति घः ॥ (२) ॥॥॥ मूलं च तद्धनं च ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'क्रयविक्रयादिव्यवहारे यन्मूल-धनं तस्य'॥

लाभोऽधिकं फलम्।

लेति ॥ लभ्यते । 'डुलभष् प्राप्तों' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'अकर्तारे—' ३।३।९९) इति घन् ॥ (१) ॥॥। अध्याहृद्धम् । 'अधिकम्' (५।२।७३) इति साधु ॥ (२) ॥॥॥ फलति । 'फल निष्पत्तों' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अन् (३।१।१३४)। 'फलं नाताफले सस्ये हेत् त्थे ब्युष्टिलाभयोः'। (त्रिफलायां च कक्कोले, प्रियङ्गौ तु फली स्मृता)' इति विश्वः (मेदिनी)। 'फलं हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः। त्रिफलायां च क-क्कोले शस्त्राप्रे ब्युष्टिलाभयोः। फली फलिन्याम्' इति हैमः॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'अधिकफलस्य'॥

परिदानं परोवर्ती नैमेयनिमयाविष ॥ ८०॥

पेति ॥ परिवृत्य दानम् ॥ ॥ किनत् 'प्रतिदानम्' इति पाठः ॥ (१) ॥ ॥ । परिवर्तनम् । भावे घञ् (३।३। १८) । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥ ॥ । निमानम् । 'मेङ् प्रणिदाने' (भ्वा० आ० अ०)। 'अचो यत्' (३।१।९७) । आत्वम् (६।१।४५) 'ईयित' (६।४।६५) । गुणः (७।३।८४) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) च ॥ (३) ॥ ॥ निमीयते । 'मीङ् हिंसायाम्' दि०

१—उज्ज्वलदत्तादिषु तु 'नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्धः' (४।१३६) इति स्त्रं लभ्यते ॥ २—परिपण आडम्बरः—इत्यने-कार्थकैरवाकरकोमुदी ॥ ३—इतः प्रमृति एरजित्यन्तः पाठः कइमीरपुस्तकस्थः अन्यत्र तु न ॥

आ॰ अ॰)। 'एरच्' (३।३।५६)॥ (४)॥॥॥ चलारे 'परिवर्तनस्य' 'अद्लाबद्ला ' इति ख्यातस्य॥ पुमानुपनिधिन्यांसः

िचिति ॥ उपनिधीयते । 'डुधान्' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (१) ॥ ॥ न्यस्यते । 'अ-सु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) । कर्मणि घन् (३।३।१९) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'निक्षेपस्य' ॥

प्रतिदानं तद्र्पणम् ।

प्रेति ॥ प्रतीपं दानम् ॥ (१) ॥ ॥ तस्यापंणम् ॥ (२) ॥ ॥ हे 'स्वामिने निश्लेपार्पणस्य' ॥ क्रिये प्रसारितं क्रय्यम्

केति ॥ कीयते । 'अचो यत्' (३।१।९७) । गुणः (७।३। ८४) 'क्रव्यस्तद्यें' (६।१।८२) इंति साधु ॥ (१) ॥ ॥ । एकं 'ग्राहका गृह्धीयुरिति बुद्ध्यापणे प्रसारितस्य'॥ केयं केतव्यमात्रके ॥ ८१॥

कयिति ॥ (१) ॥*॥ एकं 'हट्टे प्रसारणयोग्यस्य'॥ विकेयं पणितन्यं च पण्यं

वीति ॥ विकीयते । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥ ॥ भण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा॰ आ॰से॰) । 'तव्यत्त-व्यानीयरः' (३।१।९६) ॥ (२) ॥ ॥ 'अवद्यपण्य-' (३।२। १०१) इति साधु ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'विकयिकया-कर्मणः' ॥

कय्यादयस्त्रिषु ।

क्रेति ॥ (पण्यान्ताः)॥

क्कीवे सत्यापनं सत्यंकारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् ८२

क्रीति ॥ सत्यस्य करणम् । 'सत्यापपाश्च-' (३।१।२५) इति णिजापुकौ । भावे ल्युट् (३।३।११४) । 'सत्यापना सत्याकृतिः' इति स्त्रीकाण्डे बोपालितात् 'ण्यासश्चन्यः-' (३।३।१९७) इति युजपि ॥ (१) ॥ ॥ घज् (३।३।१८) । 'का-रे सत्यागदस्य' (६।३।८७) इति सुम् ॥ (२) ॥ ॥ किन् (३।३।९४) । 'सत्यादशपथे' (५।४।६६) इति डाच् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'साई' इति ख्यातायाः ॥

विपणी विक्रयः

वीति ॥ विपणनम् । घज् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वान वृद्धिः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा ॥ (१) ॥*॥ विकयणम् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विकयक्रियायाः' ॥

संख्याः संख्येये ह्याद्श त्रिषु।

समिति ॥ दशन्ति, दशन्ते, वा । 'दंश दशने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। वाहुलकात्कनिन् । दशशब्दमिनिव्याप्य । 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' (२।१।१३) 'नपुंसकात्—' (५।४।१०९) इति पक्षे टच् न । एकादिका नवदशपर्यन्ताः संख्याः सं- ख्येये, त्रिलिङ्गाथ । तेन 'एको विप्रः' इलादि भवति, न तु 'विप्रस्थैकः' इलादि ॥

विंशैत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ॥८३॥

वीति ॥ 'विंशतिः' इत्याद्या यासां ताः संख्याः संख्येय संख्ययोर्वर्तन्ते । एकवचनान्ताश्च । यथा 'विंशतिर्गावः' 'गवां विंशतिः' इति ॥

संख्यार्थे द्विबहुत्वे स्तः

सिमिति ॥ विंशत्यादीनां यदा संख्यार्थः, तदा द्वियचन-बहुवचने अपि स्तः । यथा 'द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः' इति ॥

१--एकाचा दशान्ताः संख्याः संख्येयेषु वर्तमानास्त्रिलेङ्गाः । एका शाटी, एक: पट:, एकं कुण्डम्। दश स्त्रियः, दश पटाः, दश कुण्डानि । आदशेति । अष्टादशान्ताः—इति क्षीरस्वामी ॥ भादशेति । दशराब्दश्रुतिपर्यन्तमष्टादशं यावत् संख्या एकादिकाः संख्येये द्रव्ये वर्तन्ते । हिरवधारणे । तेन सामानाधिकरण्येनैव ता-सां वृत्तिरित्यर्थः । यथा 'एको विपः' 'दश विपाः' इति, न तु वैयधिकरण्येन वृत्तिरिति, न तु 'एको विप्रस्य, दश विप्राणाम्' इलादि: ।—इति मुकुट: ।। अत्र चैकाद्या अष्टादशान्ता संख्या संख्येये वर्तते । यदाह वाचस्पतिः । 'अष्टादशभ्य एकाद्याः संख्याः संख्येयगोचराः' इति-इति स्वोपज्ञनाममालाव्याख्यायां हेमाचा-र्थः ॥ इदं च प्रायिकम् । 'बहुषु बहुवचनम्' (१।४।२१) इति सू-त्रभाष्ये 'किंसंबन्ध्येकत्वे, किंसंबन्धिद्वत्वे, किंसंबन्धिबहुत्वे' इत्यर्थे 'कस्यैकसिन्, कयोईयो:, केषां बहुषु' इति प्रयोगेण संख्यापरत्व-स्यापि प्रतीतेः ॥ इदं त्वत्रावगन्तव्यम् । संख्यापरत्वेऽप्येषां स्वाश्र-यद्रव्यगतसंख्याविशिष्टधर्ममात्रप्रतिपादकता । अत एवोक्तभाष्यप्र-योगे द्विवचनादि:-इति ॥ २-विंशत्याद्याः सर्वा एव संख्याः संख्येये संख्यायां च नित्यमेकवचनान्ता एव वर्तन्ते ॥ यद्भाष्यम्-'आदशभ्यः संख्या संख्येथे वर्तते । ऊर्ध्व संख्याने संख्येये च' इति ॥ विंशति: पटाः । विंशतिः पटानाम् । शतं गावः । शतं गवाम्—इति क्षीरस्वामी ॥ विंशत्याद्यास्तु संख्याशब्दा एकत्वे वर्तमानाः संख्येये संख्याने च वर्तन्ते । यथा 'विंशतिर्धटाः, विंशति-र्घटानाम् । शतं गावः, शतं गवाम्' इति ॥ यदाह वाचस्पतिः— 'ऊनविंशत्यादिकास्तु सर्वाः संख्येयसंख्ययोः' इति—इति हेमचन्द्रः॥ ३—संख्यामात्रार्थे वर्तमानाया विश्वायादेः संख्याया द्विवचन-बहुवचने अपि स्त एकशेषेण। 'द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः। गवां विंशती, गवां विंशतयः' ॥ इति क्षीरस्वामी ॥ यदा तु भेदविवक्षा-यां संख्यान्तरस्यार्थेऽभिधेये विश्वत्यादयो वर्तन्ते, तदा तत्सामाना-

तासु चानवतेः स्त्रियः ।

ति ॥ तासु विंशसादिषु नवतिमभिन्याप्य स्त्रीलिङ्गाः । यथा 'विंशसा पुरुषेः कृतम्, विंशतिः कुण्डानि' इति ॥ पङ्कोः शतसहस्रादि कमादृशगुणोत्तरम् ॥ ८४॥

पेति ॥ द्वौ पञ्चतौ । 'पङ्किविंशति—' (५191५९) इति साधुः । 'पङ्किर्दशाक्षरच्छन्दोदशासंख्यावलीषु च' इति विश्वः ॥*॥ पङ्केर्दशगुणोत्तरं कमात् शतसहस्रादि ज्ञेयम् । यथा 'दश पङ्कयः शतम्, दश शतानि सहस्राण्ययुतम्' इत्यादि ॥ यौतवं द्वयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम् ।

याचिति ॥ यौतेर्वाहुलकाद्वावे कर्तारे वा तुन् योतुः शोधनम्, शोधकः वा । 'तस्येद्म्' (४।३।१२०) ॥॥॥ 'द्रोर्विकारः'। 'माने वयः' (४।३।१६२)॥ (२)॥॥॥ मी-यतेऽनेन । 'माङ् माने' (दि० आ० अ०) । 'पाय्यसां-नाय्य-' (३।१।१२९) इति साधु॥ (३)॥॥॥ मानमर्थो यस्य ॥ (४)॥॥॥ चलारि 'मानार्थस्य'॥

मानं तुलाङ्गलिप्रस्थैः

मानभेदानाह—मानमिति ॥ तोल्यतेऽनया । 'तुल उ-न्माने' (चु॰ प॰ से॰) । भिदाबङ् (३।३।१०३) ।— 'अतुलोपमाभ्याम्—' (२।३।७२) इति निर्देशाद्धणाभावः ॥ उपः ॥ उपः ।। उपः ॥

विविति ॥ मध्यतेऽनेन । 'मष हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰

धिकरण्यादुपचारेण तेभ्यो द्विवचनबहुवचने अपि स्तो भवतः। यथा 'दे विंशती, तिस्रो विंशतयः' इति ॥ सामानाधिकरण्यामा-वेडिप 'गवां विंशती, गवां विंशतयः' इति ।—इति मुकुटः ॥ दि-त्वबहुत्वयोर्वर्तमानास्तु विंदालाद्याः संख्यायामेव वर्तन्ते—इति हेमचन्द्रः । 'पङ्किविंशति-' (५।१।५९) इति स्त्रे भाष्यप्रदीपो-इयोते नागेशभट्टेन तु-विश्वत्यादयो द्यादयश्च धर्मशक्ता एव । थर्मकर्मिणोरभेदाच व्यक्तौ कार्याणि । तयोश्च भेदाभेदौ । विंशत्या-दयः कदाचिद्भेदेन संख्यां वदन्ति 'गवां विंशतिः' इति । कदाचि-दभेदेन 'विदातिगावः' इति ॥ यदाप्यभेदेन, तदापि धर्मगतसंख्या-वैशिष्ट्येनैव ततो द्रव्यप्रतीतिः शब्दशक्तिस्वभावात् । यथा 'गावो धनम्' इत्यादौ प्रीतिहेत्तत्वगुणगतसंख्यावैशिष्ट्येनैव द्रव्यप्रतीतिर्धन-शब्दात् ॥ इयांस्तु विशेषः । तत्र कदाचित्स्वगतसंख्यावैशिष्टयेनापि प्रतीतिः ॥ अन्यगतसंख्यावैशिष्ट्यमन्यस्य कथम् , इति चेत् । आ-रोपेण, इति गृहाण !! बादयस्त स्वगतवाच्यसंख्याविशिष्टद्रव्याभे-देन तद्गतसंख्याविशिष्टमेव धर्म प्रतिपादयन्ति शब्दशक्तिस्वभावात्, रति न कदाचिदपि तत्रैकवचनम् ॥ नापि विशास्यादिभ्यो बहुवच-नम् ॥ विंशतिप्रचये तु बहुवचनमिष्टमेव ॥ 'द्येकयो:-' (१।४।२२) रत्यादौ तु विश्वतिवदेव धर्मगतसंख्याविशिष्टद्रव्यस्यव प्रतीतिः. इति दिवचनम् । एवं प्रतीतिरीट्शवृत्तिविषयैव, इति नातिप्रसङ्गः-इति किष्कर्ष उक्तः ॥

से॰) 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन्। '(माषो ब्रीह्यन्तरे मूर्खे मानत्वग्दोषभेदयोः' इति मेदिनी)। कन् (ज्ञाफि॰ पा ४।५)। आद्यश्वासौ माषश्च। शास्त्रीयत्वात्॥ (१)॥॥ एकम् 'माषकस्य'॥

ते षोडशाक्षः कर्पोऽस्त्री

तियिति ॥ अक्षति । 'अक्षू व्याप्तों' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) 'अक्षो रथस्यावयवे व्यवहारे विभीतके । सायके शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मिन रावणों । अक्षं सौवर्चले तुत्थे हृषीके स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥॥। कर्षति । 'कृष विलेखने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । अच् (३।१।१३४) । 'कर्षों ना कर्षणे मानप्रभेदे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'कर्षस्य'॥

पलं कर्षचतुष्यम्।

पेति ॥ पछति । 'पछ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।९।९३४) । 'पछमुन्मानमांसयोः' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ कर्षाणां चतुष्टयम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पछस्य'॥

सुवर्णविस्तौ हेम्रोऽक्षे

स्विति ॥ शोभनो वर्णः स्तुतिः, वा यस्य । स्द्रस्तु 'सुवर्णे खर्णविस्तयोः' इति क्षीवमाह । 'सुवर्णो ना खर्णकर्षे सुवर्णा च मखान्तरे । स्त्री कृष्णागुरुणि क्षीवे काञ्चने हरि-चन्दने' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विस्यते स्म । 'विस उत्सर्गे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । आग-मस्यानिस्यत्वानेट् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'अक्षमानस्य'॥

कुरुविस्तस्तु तत्पले॥ ८६॥

किति ॥ कुरुषु विस्तः ॥ (१) ॥*॥ तस्य हेम्नः पठे ॥*॥ एकम् 'अक्षपलस्य' ॥

तला स्त्रियां पलशतम्

दिवति ॥ तोलयन्ति । 'तुल उन्माने' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । '-अतुलोपमाभ्याम्-' (२।३।७२) इति निपातनादुणमावः । णिजभावे तु 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'तुल्ला सादश्यमानयोः । ग्रहाणां दारुवन्धाय पी ठिकायामपीष्यते । राशो पलशते भाण्डे (तुलं स्याद्वादा रुणि । आकाशे च पिचौ न स्त्री)' इति विश्वहैमचन्द्रौ (मेदि-नी) ॥ (१) ॥॥॥ पलानां शतम् ॥॥॥ एकम् 'तुलायाः'॥

भारः स्याद्विशतिस्तुलाः।

भेति ॥ श्रियते । 'सृज् भरणे' (स्वा॰ उ॰ अ॰) । 'अ-कर्तरि च' (३।३।९९) इति घञ् । 'भारः सहस्रद्वितये पलानामपि वीवधे' इत्यजयः । 'भारः स्याद्वीवधे बिष्णो पलानां द्विसहस्रके' (इति मेदिनी) ॥॥॥ (त्रयादेदीर्घाम्तात्) अपि (३।३।५७) भरः॥ (१)॥॥॥ एकम् 'भारस्य'॥

आचितो दश भाराः स्युः

आचीति॥ आचीयते स्म । 'चित्र् चयने' (स्ता॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।९०२)। 'भारैर्दशिमराचितिः' इति रलकोषः। 'आचितः शकटोन्मेये पलानामयुतद्वये' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (१)॥॥ एकम् 'आचितस्य'॥

शाकटो भार आचितः॥ ८७॥

होति ॥ शकटेन उहाते । 'शेषे' (४।२।९२) इलण् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आचितभारस्य' ॥

कार्षापणः कार्षिकः स्यात्

केति ॥ कर्षस्यायम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । आपणनम् । 'पण व्यवहारादौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'नित्यं पणः—' (३।३।६६) इत्यण् 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा । कार्षस्य कार्षेण वा आपणः । 'कार्षापणोऽस्त्री कार्षिके पणघोडशकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ कर्षस्यायम् । अध्यात्मादिलात् (वा॰ ४।३।६०) ठञ् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'रजतरूप्यस्य'॥

कार्षिके ताम्रिके पणः।

केति ॥ ताम्रस्यायम् । अध्यातमादिलात् (वा० ४।३। ६०) ठम् ॥ ॥ पण्यतेऽनेन । 'पण व्यवहारादौ' (भवा० आ० से०)। 'नित्यं पणः-' (३।३।६६) इस्यप्। 'पुंसि-' (३।३।११०) इति घो वा। 'हलश्व' (३।३।१२१) घम् वा। संज्ञापूर्वकत्वाद्वस्त्रभावः। 'पणो वराटमाने स्यान्मूल्ये कार्भापणे सहे। क्रय्यशाकादिके सूते व्यवहारे स्तौ धने' (इति विश्वमेदिन्यौ)॥ (१)॥ ॥ एकं 'ताम्रकृतकार्षापणस्य' तुलामानमुक्तम्॥

॥ अङ्गलिमानं च हस्तादि नृवर्गे उक्तम् ॥ प्रस्थमानं लाह---

अस्त्रियामाढकद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चकः ॥ ८८॥ कुडवः प्रस्य इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ।

अस्त्रीति ॥ आडौकते । 'डोक्न गतौ' (भ्वा॰आ॰से॰)। अच् (३।१।१३४) । प्रषोदरादिः (६।३।१०९) । 'आढकी च तुवर्या स्त्री परिमाणान्तरे त्रिष्ठु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ एकं (सर्वतो दशाङ्किमानस्य) । द्रवति । 'द्व गतौं' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कॄवृजृसिद्धपत्यनिस्विपभ्यो नित्' (उ॰ ३।१०) इति नः । 'द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढकादिचतुष्ट्ये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाकेऽस्त्री नीवृदन्तरे । स्त्रियां काष्टाम्बुवाहिन्यां गवादिन्यामपीष्यते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ समाराति । मूलविभुजादिः (वा॰ ३।२।५) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥॥। उद्यतेऽनेन । 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) 'हलक्ष्य' (३।३।१२१) इति घन् । 'वाहोऽश्वमानयोः । वृषे, वाहा तु वाहो स्यात्' इति हेमचन्दः ॥ (१)

॥॥ निकुचति । 'कुच कौटिल्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३१९११३४) । खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५१४१५)॥ (१)॥॥ कुण्ड्यते, कुण्डते, वा। 'कुडि दाहे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। वाहुलकात् कवच्प्रत्ययः। अनित्यत्वात्र नुम् ॥॥॥ 'कुटपः' इत्यपि पाठः—इति मुकुटः। तत्र 'कुट कौटिल्ये' (तु॰ प॰ से॰)। कुटेः कपन् (उ॰ ३१९४२)॥ (१)॥॥॥ प्रस्थीयते-ऽनेन। 'घत्र्यें कः' (वा॰ ३१३१५८)। 'प्रस्थोऽस्त्रियां मानभेदे सानावत्युचवस्तुनि' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ आद्यर्भेन मानीभविकाप्रवर्तिकादिग्रहः। 'वाहो विंशतिखारीमिभिविका स्यादनेन तु। प्रवर्तः पञ्चखारीमिः सस्यमाने प्रकीर्तितः'। 'पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः कुडवस्तचनुष्टयम्। चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्वतुःप्रस्थमथाढकम्। अष्टाढको भवेद्रोणा गोण्युदाह्ता। तामेव भारं जानीयाद्वाहो भारचनुष्टयम्'॥॥॥ 'प-रिमाणानाम' पृथगेकैकम्॥

पादस्तुरीयो भागः स्यात्

पेति ॥ पद्यते । 'पद गती' (दि० आ० अ०) । 'पद-रुज-' (३।३।१६) इति घत्र् । '(पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायप्रदेशयोः)। पादतचिह्नयोः स्थानत्राणयोरङ्कवस्तुनोः। श्लोकपादेऽपि च क्लीवं पुंलिङ्गः किरणे पुनः । पादो बुप्ने तुरीयांशे शैलप्रसन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च' (इति मे-दिनी)॥ (१)॥॥॥ एकम् 'चतुर्थमागस्य'॥

अंशभागौ तु वण्टके ॥ ८९॥

अंशेति॥ अंश्यते 'अंश विभाजने' ( ) अदन्तः। कर्मणि घन् (३।३।१९)।—'अमेः शन्' इति त्वपाणिनीयः। 'अंशो विभाजने प्रोक्त एकदेशेऽपि वस्तुनः' इति हेमचन्द्रः॥ (१)॥॥॥ भज्यते। 'भज सेवायाम्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। कर्मणि घन् (३।३।१९)। 'भागो ह्पार्धके भाग्यैकदेशयोः' इति हैमः॥ (२)॥॥॥ वण्यते। 'वटि विभाजने' (चु॰ प॰ से॰) कर्मणि घन् (३।३।१९)। खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'विभागस्य'॥

द्रव्यं वित्त खापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु। हिरण्यं द्रविणं द्युममर्थरैविभवा अपि॥ ९०॥

द्वेति ॥ द्वरिव । 'द्रव्यं च भव्ये' (५।३।१०४) इति साधुः । 'द्रव्यं भव्ये धने क्ष्मादौ जतुद्वमिवकारयोः । विनये भेषजे रीखाम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ वियते स्म । 'विद्वृ ठाभे' (तु० उ० अ०) । 'वित्तो भोगप्रखययोः' (८।२।५८) इति साधुः । 'वित्तं क्षीवं धने वाच्यिलिङ्गं ख्याते विचारिते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ खपतौ साधु । 'पथ्यतिश्वि–'

१—पुनिरत्यन्तस्यात्र लेखोऽनुचितः । पदशब्दार्थवोधकस्य पदशब्दव्याख्यायां स्वयं लिखितस्यात्र पादशब्दव्याख्यायामप्रकृत् तत्वात् ॥

(४।४।१०४) इति ढन् ॥ (३) ॥३॥ रिच्यते । 'रिचिरु वि-रैचने' (ह॰ उ॰ अ॰) । 'पातृतुदिवचिरिचि-' (उ॰ ३।७) इति थक्। — 'विमकाशि-' इलादिना थन् — इति मुकुटस्ल-पाणिनीयः ॥ (४) ॥ ॥ ऋच्यते । 'ऋच् शब्दे' (तु० प० से॰) । बाहरुकात् कथन् ॥ (५) ॥ ।। धनति । 'धन धान्ये' (जु॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । 'धनं तु गोधने वित्ते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ वसति, उष्यते, वाऽस्मिन् गुणैः । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'शुस्त्रुह्मिहि-' (उ० १।१०) इत्युः ।—'पद्मिविस-' इत्या-दिना उः—इति मक्टस्लपाणिनीयः। वस्ते, वस्यते वा । 'वस आच्छादने' (अ॰ आ॰ से॰) उः । 'ब्रुस्प्रमयुखान्निजनाधि-पेषु योके सुरे स्याद्वस हाटके च । वृद्धौषधस्थानधनेषु रले वसु स्मृतं स्यान्मधुरेऽन्यवच' इति विश्वप्रकाशः ॥ (७)॥*॥ हर्यति । 'हर्य गतिकान्लोः' (भ्वा० प० से०) । 'हर्यतेः कन्यन् हिर् च' (उ॰ ५।४४) ।—जिहीते भाग्यवन्तम् । 'ओहाङ् गतौ' (जु॰ आ॰ अ॰) । 'हो हिर् च' इलन्यप्रलयो हिरादेशश्र—इति मुकुटस्लपाणिनीयः। 'हि-र्ण्यं चे(रे)तसि द्रव्ये शातकुम्भवराटयोः । अक्षये मान-भेदे च स्यादकुप्ये नपंसकम' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥ ॥ द्रवति, द्रयते वा । 'द्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'द्रदक्षि-भ्यामिनन्' (उ॰ २।५०) 'द्विवणं न द्वयोविंते काञ्चने च पराक्रमें इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (९) ॥ ॥ दिवं मनति । 'म्रा अभ्यासे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'द्युम्नं वित्ते वलेऽपि च' इति हेमचन्द्रः (मेदिनी) ॥ (१०) ॥ अर्थ्यते । 'अर्थ उपयाच्यायाम्' (चु० आ० से॰)। 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति घज्। ऋच्छति, अर्थते वा। 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्' (उ॰ २१४) । 'अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुषु । अभि-धेये च शब्दानां निवृत्तो च प्रयोजने' (इति मेदिनी)॥ (११) ॥ शा राति सुखम्, रायते वा । 'रा आदाने' (अ० प॰ अ॰)। 'रातेडैं:' (उ॰ २।६६)। 'रा द्वयोर्विभवे खर्णे' इति रुद्रः ॥ (१२) ॥ ॥ विभवति । अच् (३।१।१३४) । 'विभवो धननिर्वृत्योः' इति हैमः ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'द्रव्यस्य'॥

स्यात्कोषश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते।

स्येति ॥ कुष्यते । 'कुष निष्कर्षे' (ऋया० प० से०) । 'अकर्तरि—' (३१३१९९) इति घल ॥॥॥ कुर्यते । 'कुश संश्वेषणे' ( ) 'तालव्या मूर्धन्याश्चेते' इल्पधिकारे 'को-श्वेषणे' ( ) 'तालव्या मूर्धन्याश्चेते' इल्पधिकारे 'को-श्वाविद्याद्यों च' इति शभेदः ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ हेम च रूप्यं च । कृतं चाकृतं च । घटिताघटिते ॥॥॥ हे 'घ-टिताघटितहेमरूप्ययोः'॥

ताभ्यां यद्न्यत्तत्कुप्यम्

तेति ॥ गुप्यते । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'राज-

सूय॰' (३।१।११४) इति साधु ॥ (१) ॥*॥ एकम् **(हेमरू-**प्याभ्यामन्यस्य)'ताम्रादेर्धातोः'॥

रूप्यं तद्वयमाहतम् ॥ ९१ ॥

रूप्यमिति ॥ 'आहतं तु मृषौर्थके । गुणिते ताडिते चापि' इति हैमः । आहतं रूपमस्य । 'रूपादाहतप्रशंस-योर्यप्' (५।२।१२०) ॥ (१) ॥॥ एकम् 'आहतरूपस्य हेमरोप्यादेः' ॥

गारुत्मतं मरकतमञ्मगर्भो हरिन्मणिः।

गेति ॥ गरूत्मतो जातत्वात् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥ ॥ मरकं तरन्त्यनेन । 'तृ' (म्वा० प० से०) । 'अन्येम्योऽपि—' (वा०३।२।१०१) इति डः ॥ (२) ॥ ॥ अञ्चनो गर्भः ॥ (३) ॥ ॥ हिरद्वर्णो मणिः । शाक-पार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'गाइ-त्मतस्य' ॥

शोणरतं लोहितकः पद्मरागः

द्योणेति ॥ शोणं च तद्रलं च ॥ (१) ॥ ॥ लोहितमेव । 'लोहितान्मणो' (५।४।३०) इति कन् ॥ (२) ॥ ॥ पद्मिव रागोऽस्य । 'अनेकसन्य–' (२।२।२४) इति समासः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'पद्मरागस्य' ॥

अथ मौक्तिकम्॥ ९२॥

मुक्ता

अथिति ॥ मुक्तैव । 'विनयादिभ्यष्ठक्' (५।४।३४) ॥ (१) ॥*॥ मुच्यते स्म । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'मुक्ता मौक्तिकपुंश्वल्योः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मौक्तिकस्य' ॥

अथ विद्रमः पुंसि प्रवालं पुनपुंसकम् ।

अधेति ॥ विशिष्टो ह्रमः । यद्वा विशिष्टे द्वौ भवः । 'बु-द्वभ्यां मः' (५।२।१०८) । ('विद्वमो रलदृक्षेऽपि प्रवाले-ऽपि पुमान्यम्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रवलित । 'बल प्राणने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'ज्वलिति–'(३।१।१४०) इति णः । 'प्रवालोऽस्त्री किसलये वीणादण्डे च विद्वमे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रवालस्य' ॥

रतं मणिईयोरइमजातौ मुक्तादिकेऽपि च ॥९३॥

रेति ॥ रमन्तेऽस्मिन् । 'रमु कीडायाम्' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। बाहुळकात् क्षप्। तुक् (६।३।१।७१)। 'रतं ख-जातिश्रेष्ठे स्यान्मणौ' इति हैमः॥ (१)॥॥॥ मण्यते 'मण इाब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। इन् (उ० ४।११८)। 'मणिः

१—तद्वयं कुप्याकुप्यम्—इति रक्षीस्नामी ।—तयोर्हेमरूप्ययो॰ द्वयम्—इति मुकुटः ॥

स्त्रीपुंसयोरइमजातौ मुक्तादिकेऽपि च)। (कण्ठदेशस्तनेऽजाया लिङ्गाग्रेऽलिंजरेऽपि च)' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ अञ्मजातौ मरकतादौ ॥॥॥ द्वे 'रतस्य'॥

खर्ण सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेमहाटकम् । तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गयं भर्म कर्वुरम् ॥ ९४ ॥ चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने । रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् ॥ ९५ ॥

स्वेति ॥ सुष्ठु ऋणोति । 'ऋणु गती' (त॰ उ॰ से॰)। पचाद्यच् (३।२।१३४) यद्वा अर्णनम् । घज् (३।३।१८)। शोभनोऽणीं गतिरनेन ॥ (१) ॥ शोभनो वर्णीऽस्य । सुष्टु वर्ण्यते वा। 'वर्ण वर्णने' (चु॰ प॰ से॰) ण्यन्तः। 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥ ॥ कनति । 'कनी दीप्तां' (भ्वा० प॰ से॰)। 'कृवादिभ्यो हुन्' (उ॰ ५।३५)। 'कनकं हेम्रि पुंसि स्यात्किं गुके नागकेसरे । धत्रे काञ्चनारे च कालीये चम्पकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ हिनोति, हीयते वा। 'हि गत्यादी' (खा॰ प॰ अ॰) । मनिन् (उ॰ ४। १४५) ॥ (५) ॥ ॥ हटति । 'हट दीप्तौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ण्वुल (३।१।१३३)। हाटयति वा । क्रुन् (उ० २।३२)॥ (६) ॥ ॥ तप्यतेऽनेन । 'तप संतापे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'कृत्यल्युटः' (३।३।११३) इत्यनीयर् ॥ (७)॥*॥ शतकुम्भे पर्वते भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥३॥ अनुश-तिकादिः (७।३।२०)। ('शातकौम्भम्') इति तु खामी॥ (८) ॥ ॥ गङ्गाया अपत्यम् । शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक । 'यं गर्भ सुषुवे गङ्गा पावकादीप्ततेजसम् । तदुल्वं पर्व-ते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यतं इति वायुपुराणम् । 'गाङ्गयः स्यात्प्रमानभीवमे क्लीवं खर्णकसेरुणोः' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥ श। बिभाति, भरति वा । मनिन् (उ० ४।१४५) (भर्म स्यात्कार्श्वने भृतौ' इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥ ॥ कर्वत्यनेन । 'कर्व दर्पे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । मद्भरादिः (उ॰ १।४१)। 'कर्बरं सलिले हेमि कर्बरः पापरक्षसोः। कर्बरा कृष्णवृ-न्तायां शबले पुनरन्यवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (११) ॥ श। चमीकरे आकरे भवम् । 'तत्र भवः' (४। ३।५३) इल्ए । यद्वा चमनम् । 'चमु अद्ने' (भ्वा॰ प॰ से०)। 'इञ्जादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । 'अनाचमेः' (७।३।३४) इति आङोऽविवक्षितत्वाद्वृद्धिः । 'कृदिकारात्-' (ग॰ ४।१।४५) इति डीष् । चामीं करोति । 'कुनो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (१२) ॥ श। जातं रूपं यस्य । यद्वा प्रशस्तं जातम् । 'प्रशंसायां रूपप्' (५।३।६६) ॥ (१३) ॥ ॥ ॥ महच तद्रजतं च । 'सन्महत्-' (२।१।६१) इति समासः । 'आन्महतः' (६।३।४६) इत्यात्वम् ॥ (१४)॥॥॥ काञ्चति (ते)। 'काचि दीप्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। नन्धा-दिल्युः (३।१।१३४)—पृषोदरादिः (६।३।१०९)—इति सु-

कुटस्तु चिन्तः। 'काचि' धातोरेव सत्त्वात्॥ (१५)॥॥।
रोचते। 'रुच दीप्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'युजिरुजितिजां
कुश्व' (उ॰ ११९४६) इति मक्। 'रुक्मं लोहे सुवर्णे च'
इति हेमचन्द्रः॥ (१६)॥॥॥ कृतस्वरे आकरिवरोषे भवम्।
अण् (४१३१५३)। कृताः पठिताः स्वरा येन। तस्मै देयम्।
'शेषे' (४१२१९२) इत्यण्॥ (१७)॥॥॥ जम्बूरसस्य नद्यां
भवम्। 'तत्र भवः' (४१३१५३) इत्यण्॥ (१८)॥॥॥ अष्टी
धातवः पदानि स्थानान्यस्य। 'अष्टनः संज्ञायाम्' (६१३।
१२५) इति दीर्घः। यद्वा अष्टानामपदम्॥ (१९)॥॥॥
एकोनविंशतिः 'स्यवर्णस्य'॥

अलंकारसुवर्णं यच्छीङ्गीकनकमित्यदः।

अलिमिति ॥ अलंकारसंबन्धि सुवर्णम् ॥ ॥ श्विष्ठणामी। श्विष्ठां कनित । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) कुन् (उ॰ २।३२)। 'श्वैष्ठी' इति पृथग् नाम वा। 'श्री श्वृष्ठी मण्ड- नसुवर्णम्' इति रत्नकोषः । 'भूषणं कनकं शृङ्गी' इति ना- ममाला च'। अल्पं शृङ्गं प्राधान्यं वा यस्याः। गौरादिः (४। १।४१)। 'श्वी स्वात्काचिन्मृणाल्यादि' इति वचनात् ॥ (१)॥ एकम् 'अलंकारस्वर्णस्य'॥

दुर्वर्ण रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि ॥९६॥

द्विति ॥ सुवर्णापेक्षया दुष्टो वर्णाऽस्य, अनेन वा । 'दु-वर्ण त्रिष्वसद्दर्ण क्वीबमैळेयरूप्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ । रजति, रज्यते वा । 'रज रागे' (भवा॰ उ॰ अ॰) । 'पृषिरिक्षिभ्यां कित्' (उ॰ ३।१९१) इत्यतच् । 'रजतं त्रिषु ग्रुक्ते स्यात् क्वीबं हारे च दुर्वर्णे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ 'रूप रूपिक्षयायाम्' (चु॰ उ॰ से॰) । ण्यन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७)। 'रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आहत-स्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्' इति विश्व (मेदिनी)हेमचद्दौ ॥ (३)॥ ॥ स्वर्जति । 'स्वर्ज व्यथने' (भवा॰ प॰ से॰)। 'स्व-र्जपिक्षादिभ्य करोलची' (उ० ४।१४०) इत्यूरः। 'स्वर्जूरं रू-प्यफलयोः स्वर्जूरः कीटवृक्षयोः' (इति हैमः)॥ (४)॥ ॥ ॥ श्वतते । 'श्वता वर्णे' (भवा॰ आ॰ से॰)। अच् (३।११२३४)। 'श्वतो द्वीपादिभेदयोः । श्वता वराटिकाकाष्ठपाटलाशिक्व-नीषु च । क्रीबं रूप्येऽन्यवच्छुके' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ पञ्च 'रूप्यस्य'॥

रीतिः स्त्रियामारकूटो न स्त्रियाम्

रीति ॥ रीयते । 'रीङ् क्षरणे' (दि॰ आ॰ अ॰)। रिणाति वा। 'री गतिरेषणयोः' (त्रया॰ प॰ अ॰)। 'श्लियां किन्' (३।३।९४)। 'रीतिः श्लियां स्यन्दप्रचारयोः । पित्तले लोहिकिटे च' (इति मेदिनी) ॥ (१)॥॥॥ 'ऋ गती'

१—য়िहिंस्वान्ता च। तथा च बाणः — 'वर्षपर्वतसमूहिंम-वान्तः स्थितापरिमाणश्चिहिंसकूटं राजकुलम्' इति — मुकुटः ॥

(भ्वा॰ प॰ अ॰) । भावे घञ् (३।३।१८) आरं कृटयते । 'कृट दाहे' (चु॰ उ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। 'आर-कूटोऽस्रियां द्रव्यं रीतिस्तु रीतिकोमलम्' इति रभसः॥ (३)॥॥ द्वे 'पित्तलस्य'॥

अथ ताम्रकम्।

शुल्वं म्लेच्छमुखं द्यष्टवरिष्ठोदुम्बराणि च ॥ ९७ ॥ अथेति ॥ ताम्यति, तम्यते, वा । 'तमु काह्वायाम्' (दिं प॰ से॰) । 'अमितम्योर्दार्घश्च' (उ॰ २।१६) इति रक् । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।- 'तम्यमिचमां दीर्घश्च' इति रक्—इति सुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥३॥ शलति । 'शल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'उल्वादयश्व' (उ॰ ४।९५) इति, साधु । यद्वा ग्रुल्वयति, ग्रुल्व्यते, वा । 'ग्रुल्व माने' (चुं॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) घज् (३।३।१९) 'एर-च् (३।३।५६) वा । 'शुरुखं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसं-निधौ' इति हेमचन्द्रः॥ (२) ॥ ॥ म्लेच्छदेशे मुखमुत्प-तिरस्य । म्लेच्छस्य मुखमिव, इति वा ॥ (३) ॥ ॥ द्वे हेम-हुप्ये अश्रुते सा। 'अश्रू व्याप्तौ' (खा॰ आ॰ से॰) । 'ग-व्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (४) ॥*॥ अतिशयेन वर-म्, उरु, वा अतिशायने इष्टन् (५।३।५५)। 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५७) इत्युरोर्वर् । 'बरिष्ठं ताम्रके ह्रीवम्' इति टवर्ग-द्वितीयान्ते रदः । 'विरिष्ठं मरिचेऽपि च। ताम्ने क्लीवं तितिरौ ना वरोरुतमयोख्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥ ।।। उं शंभुं वृणोति । 'वृज् वरणे' (खा॰ उ॰ से॰) । 'संज्ञायां मृ-तॄबृजि-' (३।२।४६) इति खच् । 'अहर्द्विषत्-' (६।३।६७) इति सुम् । उत्कृष्टमुंवरम् । प्रादिसमासः (वा॰ २।२।१८) । 'उदुंबरसु देहल्यां वृक्षमेदे च पण्डके । कुष्टमेदेऽपि च पुमांस्ताम्रे तु । स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥<।। प्रज्ञायणि (पाक्षा३८) तु । '**ओं ढुंबर् भवेता**म्रे फलादौ यज्ञशाखिनः'

लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी। अञ्मसारः

इस्रजयः ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'ताम्रस्य' ॥

लोह इति ॥ लोहति, छहाते, वा। 'छह गाध्यें' ()। अच् (३।१।१३४)। घज् (३।३।१९) वा। छ्यतेऽनेन वा। 'छ्ल् छेदने' (क्या॰ उ॰ से॰)। वाहुलकाद् हः । रहाते, रोहति वा। 'रह प्रादुर्भावे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। घज् (३।३।९९)। अच् (३।१।१३४) वा। किपलिकादिलात् (वा॰ ८।२।१८) लत्वम्। 'लोहोऽल्ली रास्रके लोहं जोज्ञके सर्व-तेजसे' (इति मेदिनी) ॥॥ प्रज्ञायणि 'लोहम्'॥ (१)॥॥ सस्यवेऽनेन । 'रासु हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'दाम्रीशस्–' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । सार्थं कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५)॥ (२)॥॥। तेजयित, तेज्यते वा, अनेन वा। 'तिज निशाने' (चु॰ प॰ से॰)। 'तिजेर्दीर्घक्ष्य' (उ॰ ३।१८)

इति क्लः । 'तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके । क्लीवं, यवायके पुंसि तिग्मात्मत्यागिनोिल्लापु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ पिण्डते, पिण्ड्यते वा । 'पिडि संघाते' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। घच् (३।३।९९)वा। 'पिण्डो बोले बले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः। देहमात्रे निवापे च गो॰ लसिङ्कयोरपि। ओण्ड्रपुष्पं च पुंसि स्यात् क्लीवमाजीवना-यसोः। पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलाव्सर्ज्रसभेदयोः' (इति मेदि-नी)॥ (४)॥॥॥ कालं च तदयश्च। 'अनोश्मायःसरसाम्—' (५।४।९४) इति टच्॥ (५)॥॥॥ एति, अयते वा। असुन् (उ॰ ४।१८९)॥ (६)॥॥॥ अश्मनः सारः। 'अश्मसारं च शस्त्रकम्' इत्यमरमाला॥ (७)॥॥॥ सप्त 'लोहस्य'॥

अथ मण्डूरं शिङ्घाणमपि तन्मले॥ ९८॥

अथेति ॥ मण्डते(ति) । 'मिड भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरच् ॥ (१) ॥॥॥ शिङ्वयते । 'शिघि आघ्राणे' (भ्वा० प० से०) । 'आणको ल्यूत्रिङ्किधाञ्भ्यः' (उ० ३।८३) । पृषोदरादिः (६।३। १०९) । सिंहमाणयति वा । कर्मण्यण् ('शिङ्काणं काचपात्रे च लोहनासिकयोर्मले' इति मेदिनी) ॥॥॥ 'सिंहानम्' इति पाठे सिंहवदनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । सिंहमानयति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥॥॥ तस्य लोहस्य मले ॥॥॥ ह्वे 'लोहिकहस्य'॥

सर्व सात्रेजसं लोहम्

स्ति ॥ तेजसो विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४) इस्यण् । यद्वा तेजोऽस्त्यस्य । ज्योत्स्राद्यण् (वा० ५।२।१०३) ॥*॥ एकं 'सर्वधातृनाम्'॥

विकारस्त्वयसः कुशी।

वीति ॥ कुं भूमिं इयति । 'शो तन्करणे' (दि॰ प॰ अ॰) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । 'जानपद-' (४।१।४२) इति डीष् । 'कुशी फालेऽपि वलगायां (कुशा, पापिष्ठमत्तयोः । कुशो वाच्यवदाख्यातः)' इति विश्वः । 'कुशो रामस्रते दर्भे पापिष्ठे योक्रमत्तयोः । कुशी लोहविकारे स्थात्कुशा वलगा कुशं जले' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अयोविकारस्य'॥

क्षारः काचः

श्लेति॥ क्षरति । 'क्षर संचलने' (म्वा॰ प॰ से॰)। 'ज्वलिति-' (३१९१४०) इति णः । 'क्षारः' काचे रसे गुडे। मस्मनि घूर्तें लवणे' इति हेमचन्द्रः॥ (१)॥॥ क-चते। 'कच बन्धने दीप्तो च' (म्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३। १।१३४)। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) काचयति वा। अच् (३। १।१३४)। 'काचाः शिक्ये मणो नेत्ररोगभेदे मदन्तरे' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'काचस्य'॥

अथ चपलो रसः सृतश्च पारदे ॥ ९९ ॥

अथेति ॥ चोपति । 'चुप मन्दायां गतौ' (भ्वा॰ प॰ सें०)। 'चुपेरचोपधायाः' (उ० १।१११) इति कलः। यद्वा चपनम् । 'चप शक्तौ' ( ) । ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३। ५६)। चपं लाति। 'ला आदाने' (अ॰ प॰ अ॰)। कः (३।२।३)। 'चपलश्चोरके चले। क्षणिके चिकुरे शीघ्रे पारदे प्रस्तरान्तरे । मीने च चपला तु स्यात् पिप्पल्यां विद्युति श्रियाम् । पुंश्रत्यामपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ ॥ रस्यते । 'रस आस्वादने' चुराद्यदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । रसयति घातून् वा । अच् (३।१।१३४) । 'रसः खादे जले वीर्ये श्वज्ञारादौ विषे द्रवे । बोले रागे गृहे धातौ तिक्तादौ पारदे-ऽपि च। रसा तु रसनापाठासल्लकीक्षितिकङ्कषु' (इति हैमः) ॥ (२) ॥ ॥ शिवेन सूयते स्म । 'घू प्रसवे' (दि॰ आ॰ सें)। क्तः (३।२।१०२) । 'सूतस्तु सारथौ तक्ष्णि क्षत्रि-याद्राह्मणीसुते । वन्दिपारदयोः पुंति प्रसूते प्रेरिते त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ पारं ददाति । 'डुदाज् दाने' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥॥। 'पारते' इति पाठे पारं तनोति । 'तनु विस्तारे' (त॰ उ॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपिन' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः। 'रसे-न्द्रः पारदः प्रोक्तः पारतोऽपि निगद्यते' इति तारपालः । 'पारतस्तु मनाक्पाण्डः सूतस्तु रहितो मलात् । पारदस्तु मनाक् शीतः सर्वे तुल्यगुणाः स्मृताः इति शब्दार्णवः ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'पारदस्य' ॥

गर्वेलं माहिषं श्टङ्गम्

गेति ॥ अलि । 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।९।९३४)। गवामलम् । यद्वा गवनम् । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७) गवं लाति। कः (३।२।३)॥ (१)॥ ॥ एकं 'महिषश्यक्तस्य'॥

अभकं गिरिजामले।

अभ्रेति ॥ अभ्रति, अभ्यते वा । 'अभ्र गती' (भ्वा॰ ष॰ से॰)। कुन् (उ॰ २।३२)। अभ्रस्य प्रतिकृतिर्वा। 'इवे प्रतिकृती' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥॥। गिरौ जातम्। 'जनी प्रादुर्भावे' (दि॰ आ॰ से॰)। 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३। २।९७)। ('गिरिजं त्वभ्रकेऽपि स्याच्छिलाजतुनि शैल्जे। लोहेऽपि गिरिजा गौरीमातुलक्योश्व योषिति' इति मेदिनी)॥ (२)॥॥। अमति। 'अम गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। वृ-षादित्वात् (उ॰ १।१०६) कलच्। न मलमस्य, इति वा। ('अमलं त्वभ्रके क्लीबं लक्ष्म्यां स्त्री निर्मेले त्रिषु' इति मेदिन

१—रसः प्रायेण महिषश्के स्थाप्यतेऽतो रसानन्तरमस्य कथ-भम्—इति मुकुटः ॥ १—'गिरिजामलम्—' इत्येकं नाम-इति स्वामिमुकुटौ ॥ नी)। 'गिरिजं गिरिजावीजममलं गवलध्वजम्' इति वाचस्पतिः,॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'अञ्चकस्य'॥

स्रोतोञ्जनं तु सौवीरं कापोताञ्जनयामुने ॥ १००॥

स्रविति ॥ अज्यते नयनमनेन । 'अज्ञू व्यक्खादौं' (रु॰ प॰ से॰)। करणे त्युट् (३।३।१९७) । स्रोतोजमजनम् । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २।१।७८)॥ (१)॥॥॥ सुवीरे देशे भवम् । तत्र 'भवः' (४।३।५३) इखण् । 'सौवीरं काज्जिकं स्रोतोज्जने च वदरीफले । ना तु नीवृति' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ कपोतस्येदम् । कपोतवर्णत्वात्। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इखण् । कापोतं च तदज्जनं च॥ (३)॥॥॥ यमुनायां भवम् । अण् (४।३।५३)। यद्वा यमुनायां इदम् । तद्वच्छ्यामत्वात्॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'सौन्वीराञ्जनस्य' 'सुर्मा' इति ख्यातस्य॥

तुत्थाञ्जनं शिखित्रीवं वितुन्नकमयूरके।

त्विति ॥ तुत्थयति, तुत्थ्यते, वा । 'तुत्थ आवरणे' ( )। पचाद्यच् (३।९१३४)। 'एरच्' (३।३।५६) वा। तुत्थं च तद्ञनं च॥ (१)॥ ॥ शिखिनो प्रीवा। शिखिप्री-वास्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) तद्वद्वर्णत्वात् ॥ (२)॥ ॥ वितुद्यते स्म । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ० । क्तः (३।२।९०२)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)॥ (३)॥ ॥ म-यूरस्य प्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । मयूरं कायति वा। सादश्यात् । 'कैशब्दे' (भ्वा०प०अ०)। कः (३।२।३)॥ (४)॥ ॥ चत्वारि 'तुत्थाञ्जनस्य', 'तु-तिया' इति ख्यातस्य ॥

कर्परी दार्विका काथोद्भवं तुत्थम्

केति ॥ कल्पते । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । वाहुलकाद्रस्ट् लत्वाभावश्च ॥ (१) ॥*॥ दावीं दारहरिद्रा । तिद्वकारोऽपि दावीं अभेदोपचारात् । खार्थे कन् (ज्ञापि॰ पा४।५) ॥ (२) ॥*॥ तत्तुत्थं क्राथोद्भवमावर्तितं सदुक्तपर्यान्यम् ॥*॥ तुत्थं चास्य नाम । 'तुत्थं स्याद्मृतासक्गं कर्परी तुमासिसपि' इति रभसः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आवर्तन-निष्पन्नस्य रसाञ्चनभेदस्य'॥

रसाञ्जनम् ॥ १०१ ॥

रसगर्भ ताक्येशैलम्

रेति ॥ रसजमजनम् । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २।१। ७८)॥ (२)॥ ॥ एसो गर्भेऽस्य ॥ (२)॥ ॥ तार्ध्यंश्वे भवम् । अभेदोपचारात्, इति मुकुटः ॥ (३)॥ ॥ श्वीणि 'रसाञ्जनस्य'। खामी तु—तुत्थाजनादि पञ्च पर्योया- नुक्ला दार्विकाकाथोद्भवादिपञ्चकं रसवतीपर्यायानाह ॥

१—स्वामी तु तुत्थाक्षनादिपधकं कपॅथेन्तं तुत्थाक्षनपर्याय-मुक्ता दाविकाकाथोग्रवे तुत्थरसाक्षनादित्रयमाह—इति मुकुटः ॥

गन्धाइमनि तु गन्धकः।

सौगन्धिकश्च

गेति ॥ गन्धयुक्तोऽइमा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१। ७८) ॥ (१) ॥ ॥ गन्धोऽस्यास्ति । अर्शअद्यच् (५।२। १२७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ ॥ 'गन्धिकः' इति पाठे 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) इति ठन् ॥ (२) ॥ शोभनो गन्धोऽस्य । विनयादित्वात् (५।४।२४) स्वार्थे ठक् ॥ ॥ 'आमोदलेशयोर्गन्धः स सुगन्धः सुगन्धकः' इति रभसः ॥ (३) ॥ शो त्रीणि 'रसाञ्जनस्य'॥

चञ्चच्याकुळाल्यो तु कुळत्थिका १०२

चेति ॥ चक्षुषे हिता । 'शरीरावयवायत' (५।१।६) । 'चक्षुष्यः केतके पुण्डरीकसंज्ञकपादपे । कुलिश्वकासुभगयोः व्रियामिक्षिहितेऽन्यवत' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ कुल्मलति । 'अल भूषणादौं' (भ्वा० प० से०) ।—'कर्मण्यण्' (३१२१९) । डीप् (४।९१९५) । 'चक्षुष्या कुम्मकारी च कुलाली च कुलिश्वका' इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥ ॥ कुल्त्यप्रतिकृतिः । 'इवे—' (५।३।९६) इति कन् । यहा कुले तिष्ठति । 'सुपि—' (३।२।४) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४) पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'तुत्थ-विशेषस्य' ॥

रीतिपृष्पं पृष्पकेत पौष्पकं कुसुमाञ्जनम् ।

रीति ॥ रीतेः पित्तलस्य पुष्पमिव । तन्मल्दवात् ॥ (१) ॥ ॥ ॥ पुष्पस्य केतुरिव । नाशकत्वात् । उदन्तनपुंसकेषु पुष्पकेतु कुसुमाजनम् दिति रुद्रः ॥ (२) ॥ ॥ ॥ पुष्पस्य प्रतिकृतिः 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । ततः स्वार्थेऽण् (५।४।३८) ॥ (३) ॥ ॥ कुसुममिव, कुसुमनाशकं वा अजनम् ॥ (४) ॥ स्वारि 'रीतिकायां ध्मायमानायां जातस्य मलस्य' ॥

पिञ्जरं पीतनं तालमालं च हरितालके ॥ १०३॥

पीति ॥ पिजनम् । 'पिजि वर्ण' (अ० आ० से०) । घल् (३।३।१८)। 'निष्ठायामनिटः' (वा० ७।३।५३) इति वचनात्र कुत्वम् । पिज्जं वर्णविशेषं राति । कः (३।२।३)। 'पिजरोऽश्वान्तरे पीते क्षीवं स्वर्णे च पीतने' ॥ (१) ॥॥॥ पीतं वर्णं नयते। 'णय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) वा । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः। 'पीतनं पीतदारुणि । कुङ्कुमे हरिताले च (पुमानाम्रातके मतः)' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ ताल-यति, तल्यते वा । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (चु० प० से०)। ण्यंन्तः। अच् (३।१।१३४), ३।३।५६)। 'तालः कालकि-यामाने हस्तमानद्वभेद्योः । करास्फोटे करतले हरिताले त्स-रावि' (इति हैमः)। 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते। गीतकालिकयामाने करस्फाले दुमान्तरे । वाद्य-

भाण्डे च कांस्यस्य तसराँ ताळी जटाँषधाँ । क्षीवं तु हरिताले स्यात्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ आळयति । 'अल भूषणादाँ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । आलाति वा । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गें' (३।१। १३६) इति कः । 'आलं स्यादनल्पहरितालयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥॥॥ हरितं वर्णमालाति । आतोऽनुप-' (३। २।३) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'हरितालमलं तालवर्णकं नटभूषणम्' इति माधवः । 'हरिताल तु कर्वृरं गोदन्तो नटसंज्ञकः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (५) ॥॥॥ पश्च 'हरितालस्य'॥

गैरेयमर्थ्यं गिरिजमइमजं च शिलाजतु।

शैरियिति ॥ गिरौ भवम् । 'नद्यादिभ्यः-' (४।२।९७) इति ढक् ॥ (१) ॥ ॥ अर्थ्यते । 'अर्थ उपयाच्यायाम्' (चु॰ आ॰ से॰) ण्यन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७) । अर्था-दनपेतम्, वा । 'धर्मपथ्य-' (४।४।९२) इति यत् । 'अर्थ्यो विपश्चिति न्याय्ये त्रिष्वर्थ्यं तु शिलाजतु' इति यान्ते रुद्रः ॥ (२) ॥ ॥ गिरेर्जातम् 'जनी प्राहुर्मावे' (दि॰ आ॰ से॰) । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः । 'गिरिजं लभ्रकेऽिष स्याच्छिलाजतुनि शैलजे । लोहेऽिष गिरिजा गौरीमातुलु-ङ्ग्योश्च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ अरमनो जातम् ॥ (४) ॥ ॥ शिलाया जितव । षष्टीतत्पुरुषः ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'शिलाजतुनः' ॥

वोलगन्धरसप्राणिपडगोपरसाः समाः ॥ १०४॥

बोलेति ॥ बोलयति । 'वुल मज्जने' (चु॰ प॰ से॰) अच् (३।१।१३४)। वाति, वा । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ॰ प॰ अ॰)। पिज्ञादिलात् (उ॰ ४।९०) ऊलच् ॥ (१) ॥॥॥ गन्धवान् रसोऽस्य ॥॥॥ राजदन्तादिलात् (२।२।३१) 'रस-गन्धः' अपि—इति खामी ॥ (२) ॥॥॥ प्राणिति, अनेन वा । 'अन प्राणने' (अ॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। 'हल्श्व' (३।३।१२१) इति घञ् वा । 'प्राणो हन्मारुते बोले काव्यजीवेऽनिले वले । पुंलिङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः पुंभूमि चा-सुषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ पिण्डते । 'पिण्डो स्वाते' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। 'पिण्डो इन्दे जपापुष्पे गोले बोलेऽङ्गसिह्योः। कवले पिण्डं तु वेश्मेक-देशे जीवनायसोः। वले सान्द्रे पिण्ड्यलाबूखर्जुर्योस्तगरेऽपि च' इति हेमचन्द्रः॥ (४) ॥॥॥ गां जलं स्यति । 'षोऽन्त-

१—अत्राइ उपसर्गस्य, सत्वेनानुपसर्गपद्यदितस्त्रस्याप्रास्या तदुपन्यासो भ्रान्तिमूलकः । अत एवतज्जनकेनापि सिद्धान्तकौमुर्या 'अनुपसर्गे किम् । गोसंदायः' इत्युक्तम् । तसात् 'मूलविभुजादि-त्वात्कः' इति व्याख्येयम् । यद्वा इरितमलति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्यण् इति वोध्यम् ॥

कर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गोसः—इति मुकुटः ॥॥॥ 'गोपः' इति खामी । गो-जैलात् पाति । 'पा रक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰) । 'मुपि' (३।२। ४) इति कः ॥ (५) ॥॥॥ रसयति, रस्यते, अनेन वा । 'रस् आखादने' (जु॰ उ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) ॥॥॥ गोपे उत्पत्तौ रसोऽस्य । 'गोपरसः' इति समस्तमपि—इति खामी ॥ (६) ॥॥॥ षट् 'गन्धरसस्य' 'चोर' इति ख्या-तस्य ॥

हिण्डीरोऽव्धिकफः फेनः

हीति ॥ 'हिण्डी' इति 'हिण्डी' इति वा शब्दमीरयिति 'ईर गतौ कम्पने च' (अ॰ आ॰ से॰)। अच् (३।३।१३४)। अण् (३।२।१) वा। हादिः ॥॥। (डिण्डीरः)। डादिवी पाठः॥ (१)॥॥। अब्धेः कफ इव॥ (२)॥॥॥ स्फायते। 'स्फायी वृद्धो' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'फेनमीनौ' (उ॰ ३।३) इति साधुः॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'समुद्रफेनस्य'॥

सिन्दूरं नागसंभवम्।

सीति ॥ सन्दते । 'सन्दू प्रस्वणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'सन्देः संप्रसारणं च' (उ॰ १।६८) इत्यूरन् ।–'खर्जादिला-दूरः' बाहुलकात्संप्रसारणं च—इति मुकुटोऽपाणिनीयः । 'सिन्दूर्रसहभेदे स्यात्सिन्दूरं रक्तचूर्णके । सिन्दूरी रो-चनारक्तचेलिकाधातकीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ नागं सीसं संभवः (उत्पत्तिस्थानम्) अस्य ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'सिन्दूरस्य'॥

नागसीसकयोगेष्टवप्राणि

नेति ॥ नगे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इलण् । 'नागं नपुंसकं रहे सीसके करणान्तरे । नागः पत्रगमातङ्गकूराचारिषु तोयदे । नागकेसरपुंनाग(नागदन्तप्रभेदके । देहानिलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः' इति मेदिनी) ॥ (१)
॥ क्षा सिनोति । 'षित्र वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । किष्
(३।२।१७८) । अनिखलात्र तुक् । ईस्यति । 'घोऽन्तकर्मणि'
(दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । सिच तदीसं च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ ॥ ।
योगे धातुसंबन्धे इष्टम् । 'सप्तमी-' (२।९।४०) इति
समासः ॥ (३) ॥ ॥ उप्यते । 'द्वंवप् बीजसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वृधिविषभ्यां रन्' (उ० २।२७) ॥ ॥ 'वर्ध्र'
इति मुकुटः । वर्धते । 'वृधु वर्धने' (भ्वा आ० से०) । रन्
(उ० २।२७) । ('वर्ध्वः सीसवरत्रयोः' इति हैमः) ॥ (४)
॥ ॥ चलारि 'सीसस्य' 'सीसो' इति ख्यातस्य ॥

रङ्गवङ्ग

त्रेति ॥ त्रपते । 'त्रपूष् लजायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'शृस्युक्षिहि-' (उ॰ १।१.०) इत्युः । 'रङ्गसीसकयोस्त्रपुः'

त्रपु पिश्चटम् ॥ १०५॥

इति रहः ॥ (१) ॥ ॥ पिचयति, पिचते वा । 'पिच छेदने' (भ्वा॰)। अच् (३।१।१३४)। पिचं टौकते । 'टौकृ गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपिन' (वा॰ ३।२।१०१) इति छः। पिचयति । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ॰ ४।८१) वा । 'पिच्चटो नेत्ररोगे स्यात्क्वीवं सीसकरङ्गयोः' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (२)॥ श॥ रङ्गति। 'रिग गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। ('रङ्गो ना रागे नृखरण-क्षितौ। अस्त्री त्रपुणि' इति मेदिनी)॥ (३)॥ श॥ वङ्गति। 'विग गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। 'वंङ्गं सीसकरङ्गयोः। वार्ताकेऽपि च कार्पासे पुंमूित्र नीवृदन्तरे' इति मेदिनी)। 'वङ्गः कार्पासे वृन्ताके वङ्गा जनपदान्तरे। वङ्गं त्रपुणि सीसे च' इति हैमः॥ (४)॥ ॥ चलारि 'वङ्गस्य' 'राँग' इति ख्यातस्य॥

अथ पिचुस्तूलः

अधेति॥ पिचति। 'पिचु मर्दने' ( ) पचति वा।
मृगय्वादिः (उ० १।३७)। 'पिचुर्ना कुष्ठभेदे च कर्षे त्लेऽमुरान्तरे' इति विश्वमेदिन्यो॥ (१)॥ ॥ त्ल्यति। त्ल्यते,
वा। 'त्ल्ल निष्कर्षे' (भ्वा० प० से०) 'इगुपध-' (३।१
१३५) इति कः। घञ् (३।३।१९) वा। 'तूलं स्याद्रह्मदारुणि। आकाशेऽथ पिचौ न स्त्री' इति विश्वः (मेदिनी)॥ ॥ 'पिचुत्लः' इति रभसात्संघातोऽपि॥ (१)॥ ॥ हे 'कापीसस्य' 'रूई' इति ख्यातस्य॥

अथ कमलोत्तरम्।

स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि ॥ १०६॥

अथिति ॥ कमलादुत्तरम् ॥ (१) ॥ ॥ कुस्यति । 'कुस संक्षेषणे' (दि० प० से) । 'कुसेहम्भोमेदेताः' (उ० ४।१०६) इत्युम्मः । बाहुलकान्न गुणः। 'कुसुम्मं हेमिन महारजने ना कमण्डलों' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ बिह्नवत् शिखास्य ॥ (३) ॥ ॥ रज्यतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११५) । 'रजकरजनर-जःसूपसंख्यानम्' (वा० ६।४।२४) इति नलोपः । 'रज्ञेः कुन्' (उ० २।७९) वा । महच्च तद्रजनं च । 'सन्महत्–' (२।१।६१) इति समासः । 'महारजनंमुहिष्टं शातकुम्भकु-सुम्भयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'कुसुम्भ-स्य' 'कुसुम्भ' इति ख्यातस्य ॥

मेषकस्वल ऊर्णायुः

मेषेति ॥ मेषलोमकृतः कम्बलः । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २।१।७८) ॥ (१) ॥ ॥ ऊर्णास्यास्ति । 'ऊर्णाया युस्' (५।२।१२३) । 'ऊर्णायुर्ना क्षणामङ्गे मेषकम्बलमेषयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'कम्बलस्य' ॥

१—अत्र 'रङ्कः' इति पाठः प्रामादिकः । रङ्गार्थेकथने उद्दे-इयतावच्छेदकविधययोरैक्येन शाब्दबोधाजनकत्वात् । वार्ताकादि-वाचकत्वाभावाच । मूलपुस्तके तथा पाठस्यानुपलम्भाचः॥

शशोर्ण शशलोमनि।

रेति ॥ शशस्य ऊर्णा । 'शशोर्ण कारणं करम्' इति च-न्द्रगोमिलिङ्गानुशासनात् क्षीवत्वम् ॥ (१) ॥॥। शशस्य लोम ॥ (२) ॥॥। द्वे 'शशलोस्नः' ॥

मधु क्षाद्रं माक्षिकादि

मैति॥ मन्यते। 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०)। 'फलिपाटि-' (उ० ११९८) इति साधु । 'मधु पुष्परसे क्षोद्रे
मये ना तु मधुद्दमे। वसन्तदेखभिचेत्रे स्याज्ञीवन्त्यां तु योपिति' इति विश्वमेदिन्यो॥ (१) ॥ श्री श्रीममिक्षिकाभिः
कृतम्। 'श्रुदाभ्रमर-' (४।३।१९९) इत्यञ् । 'श्लोदं तु सधुनीरयोः' इति हेमचन्द्रः॥ (२)॥ श्री मिक्षकाभिः कृतम्।
'संज्ञायाम्' (४।३।१९७) इत्यण् ॥ (३)॥ श्रीण 'मधुनः'॥
मार-वाटक-पौतिकादिग्रहः॥ श्रीण 'मधुनः'॥
मधुन्छिष्टं तु सिक्थकम्॥ १०७॥

मेति ॥ मधुन उच्छिष्टम् ॥ (१) ॥ ॥ सिञ्चति, सिच्यते, वा । 'पिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) 'पातृतुदिवचिरिचिसिचि- भ्यस्थक्' (उ०।२।७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)॥ (२)॥ ॥ हे 'मधूच्छिष्टस्य' 'मोम' इति ख्यातस्य ॥

मनःशिला मनोगुप्ता मनोह्वा नागजिह्निका । नैपाली कुनटी गोला

मेति ॥ मनःशब्दवाच्या शिला । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २१११०८) ॥ (१) ॥॥॥ मनसा गुप्ता । 'कर्तृकरणे' (२१११३२) इति समासः ॥ (२) ॥॥॥ मनःशब्देन हूयते कथ्यते । ह्वेच्च (भ्वा॰ उ॰ से॰) । 'औतश्वोपसर्गें' (३१३११०६) इखड् ॥ (३) ॥॥॥ नागानां जिह्वेव । खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५१४) ॥ (४) ॥॥॥ नेपाले भवा । 'तत्र भवः' (४१३१५३) इखण् । 'नेपाली नवमालीमनःशिलासुवहासु च' इति विश्वः ॥ (५) ॥॥॥ को नटित । 'नट अवस्पन्दने' (चु॰ प॰ से॰) । अच् (३११११२४) । गौरादिः (४१९१४१) । यद्वा कुत्सिता नटीव ॥ (६) ॥॥॥ गां दीप्तिं लाति । कः (३१२१३) । गुज्यते वा । 'गुड वेष्टने' (तु॰ प॰ से॰) । घच् (३११३१९) । डलयोरैक्यम् । 'गोला गोदावरीसख्योः कुनटी-दुर्गयोः स्वियाम् । पात्राज्ञने मण्डने चालिज्ञरे वालखेलने' +'चैला लक्ष्म्यां पुमान् कम्पे कम्पयुक्तेऽभिषेयवत्–' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥॥॥ सप्त 'मनःशिलायाः ॥

१—इदमसंगतम् । अत्रोपसर्गाभावेनैतत्स्त्राप्राप्तेः । तसात् 'कृतोबहुलम्' (वा० ३।३।११३) इति न्यासे 'सुषि' (३।२।४) इति योगविभागेन के प्राप्ते 'कृविधो संप्रसारणिभ्यो डः' (वा० ३। २।३) इति डप्रत्ययो बोध्यः ॥ २—अत्र 'चलम्' इत्यस्य स्थाने 'द्रयोः' इति पाठं कृत्पयित्वा अत्र पाठः प्रामादिकः मूले हैमविश्व योश्च लक्ष्म्यादीनां गोलाज्ञब्दार्थेऽनुपलम्भात् । किंतु मूलानुसारण चलशब्दार्थकथनम् ॥ यवक्षारो यवाय्रजः ॥ १०८ ॥

पाक्यः

येति ॥ यवानां क्षारः ॥ (१) ॥*॥ यवात्राज्ञायते स्म । 'पश्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ पाके साधुः 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यवक्षारस्य' ॥

अथ खर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः । सौवर्चळं स्याद्वचकम्

अधेति ॥ स्वर्जिकारसजः क्षारः । शाकपाधिवादिः (वा० २१९१०८)॥ (१)॥ ॥ कपोतवणीऽस्यास्ति । ज्योत्स्ना-दित्वात् (वा० ५१२१०२३) अण्॥ (२)॥ ॥ सुखं वर्चय-ति । 'वर्च दीप्तो' (भवा० आ० से०)। कुन् (उ० २१३२)॥ (३)॥ ॥ सुवर्चलाया इदम् । 'तस्येदम्' (४१३११२०) इत्यण् 'अथ सोवर्चलं सर्जक्षारे च लवणान्तरे' (इति मे-दिनी)॥ (४)॥ ॥ रोचतेऽनेन । 'रुच दीप्तावभिन्नीतो च' (भवा० आ० से०)। कुन् (उ०१२१३२)। 'रुचको बीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः। न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यथा-भरणमाल्ययोः। सोवर्चलेऽपि मङ्गल्यद्रव्येऽपि कटकेऽपि च' (इति मेदिनी)॥ (५)॥ ॥ ॥ पञ्च 'सारभेद्स्य' साजी-सार' इति ख्यातस्य॥

त्वक्क्षीरी वंशरोचना ॥ १०९॥

त्वेति॥ लचो वंशात् क्षीरमस्याः । गौरादिः (४।१। ४१)॥ (१)॥ शारोचते । नन्यादिः (३।१।१३४) । वंशस्य रोचना । 'स्याद्वंशरोचना वांशी तुकाक्षीरी तुकाश्चमा)। त्वक्क्षीरी वंशजा शुभा वंशक्षीरी तु वेणवी' इति शाश्वतः ॥ (२)॥ शा द्वे 'वेणुजन्यस्यौषधिविशेषस्य'॥ शियुजं श्वेतमरिचम्

शीति ॥ शित्रोर्जायते स्म । 'पश्चम्याम्' (३।२।९८) इति डः ॥ (१) ॥॥ क्षेतं मरिचमिव ॥ (२) ॥॥ ह्वे 'शो-भाञ्जनबीजस्य' ॥

मोरटं मुलमैक्षवम्।

मोरेति ॥ मुरति । 'मुर वेष्टने' (तु० प० से०) 'शका-दिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) ॥ (१) ॥॥॥ इक्षोरिदम् ॥॥॥ एकम् 'इक्षुविकारस्य'॥

व्रन्थिकं पिष्पलीमूलं चटकाशिर इत्यपि ॥ ११०॥

श्रेति ॥ श्रन्थेः प्रतिकृतिः । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । 'श्रन्थिकं पिष्पलीमूले गुगगुलुश्रन्थिपण्योः । करीरे पुंति दैवज्ञे सहदेवाख्यपाण्डवे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ विष्पल्या मूलम् ॥ (२) ॥ ॥ चटकायाः शिर इव ॥ ॥ 'शिरः' अपि । 'शिरो ना पिष्पलीमूले' इति रमसः । ('शिरो ना पिष्पलीमूले स्याद्धमन्यां च योषिति' इति रान्ते मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ श्रीणि 'पिष्पलीमूलस्य' ॥

गोलोमी भूतकेशो ना

गविति ॥ गोलोम्नामियम् । अण् (४।३।१२०) । संज्ञा-पूर्वकलादृद्धभावोऽपि । 'गोलोमी श्वेतदूर्वायां स्याद्वचाम्-तकेशयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ शा भूतानां केश इव । भूतः केशोऽस्य वा ॥ (२) ॥ शा द्वे 'भूतकेशस्य' ॥

पत्राङ्गं रक्तचन्दनम्।

पेति ॥ पञ्चाण्यक्षेऽस्य 'पञ्चाक्कं न द्वयोर्भूजें पद्मके रक्त-चन्दने' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रक्तं चन्दनमि-व । रक्तसारत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रक्तसारद्रव्यस्य' 'प-तक्क' इति ख्यातस्य ॥

त्रिकटु त्रयूषणं व्योषम्

त्रीति ॥ त्रयाणां कट्सनां समाहारः ॥ (१)॥॥॥ ऊषति। 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०)। त्युट् (३।१।१३४)। त्रयाणां भूषणानां समाहारः । पात्रादिः (वा० २।४।३१)॥ (२)॥॥॥ विशेषेण ओषति । 'उष दाहे' । (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'शुण्ठीपिष्पर्छी-मरीचानां समाहारस्य'॥

त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥ १११ ॥

त्रीति ॥ त्रयाणां फलानां समाहारः अजादिः (४।१।४)
॥*॥ तृफति । 'तृफ तृप्तो' (तु॰ प॰ से॰) ।–'तृफश्च'
(उ॰ १।१०४) इतिकलः । 'त्रिफला तृफलापि च' इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ फलानां त्रिकम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
हरीतक्यामलकविभीतकफलानां समाहारस्य'॥
॥ इति वैद्यवर्गविवरणम् ॥

श्हाश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः।

दिवित ॥ शोधित । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०)। 'शुचेर्दश्च' (उ० २१९९) इति रक् दीर्घश्च ।—'शदे रक् चात ऊत्वं च'—इति सुभूतिरपाणिनीयः ॥ (१) ॥॥॥ अवरोऽधमो वर्णोऽस्य । अवरश्चासो वर्णश्च, इति वा ॥ (२) ॥॥॥ १० थते, वर्षति वा । 'शुषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'श्वषादिभ्यश्च' (उ० ११९०६) इति कल्ल् । वृषं धर्म लुनाति या 'खुज् छेदने' (क्या० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (धा० ३१२१९०) इति लः । वृषं लाति वा । कः (३१२१३) ॥ (३) ॥॥॥ जघन्यात् पादाजाताः । 'जनी प्रादुर्मावे' (हि० आ० से०) । 'पश्चम्याम्—' (३१२९८) इति लः । 'ज्ञावन्यं मेहने क्रीवे चरमे गहिंतेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'श्रद्ध्य'॥

आचाण्डालानु संकीणी अस्बष्धकरणाद्यः॥१॥ आचेति ॥ संकीर्यते स्म । 'कृ बिक्षेपे' (तु० प० से०)। कः (३।२।१०२)। 'ऋत इद्वातोः' (७।१।१००) 'रदास्या-म्–' (८।२।४२) इति नलम्॥ (१)॥॥ अम्बष्टश्च कर- णश्च । अम्बष्ठकरणावादी येषां ते । आदिना उम्रादिमहः ॥ ॥ एकम् 'संकराणाम्' ॥

शूद्राविशोस्तु करणः

दिवति ॥ सद्भा च विट् च । तयोः सतः ॥ ॥ किरति, कीर्यते, वा । 'कृ' (तु॰ प॰ से॰) । 'बहुलमन्यत्रापि' (ड॰ २७८) इति युन् । 'कृत्यत्युटः-' (३।३।११३) इति वा । 'करणं हेतुकर्मणोः । वालवादौ हसे लेपे नृत्यगीतप्रभेदयोः । कियाभेदेन्द्रियक्षेत्रकायसंवेशनेषु च । कायस्थे साधने क्लीवं पुंसि सद्भाविशोः सुते' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'वैश्या-

च्छूद्रायां जातस्य'॥

अम्बष्ठो वैश्याद्विजनमनोः।

अम्बेति ॥ वैश्या च द्विजन्मा च । तयोः स्तः ॥ ॥ अम्बे तिष्ठति । 'ष्ठा' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'सुपिन' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्बन' (८।३।९७) इति षत्वम् । 'अम्बष्ठो देशभेदेऽपि विप्राद्वैश्यासुतेऽपि च । अम्बष्ठाप्यम्ललोण्यां स्यात्पाठायूथिकयोरपि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'वैश्याद्वाह्मणीभ्यामुत्पन्नस्य'॥

शूद्राक्षत्रिययोष्ट्रयः

श्वित ॥ ग्रहा च क्षत्रियश्व । तयोः सुतः ॥ ॥ उच्यति । 'उच समवाये' (दि॰ प॰ से॰) । ऋजेन्द्र – (उ॰ २।२८) इति निपातनात्साधुः । 'उग्नः ग्रहासुते क्षत्राह्रदे पुंसि त्रिष्-त्कटे । ल्ली वचाक्षुतयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'श्रूहाक्षत्रियाभ्यामुत्पन्नस्य' ॥

मागधः क्षत्रियाविशोः॥२॥

मेति ॥ क्षत्रिया च विट्च। तयोः सुतः ॥॥ मग-ध्यति । 'मगध वेष्टने' कण्डादिः । अच् (३।१।१३४) । 'यस्य हलः' (६।४।४९) इति यलोपः । प्रज्ञाद्यण् (५।४। ३८) । 'मागधो मगधोद्भृते शुक्रजीरकवन्दिनोः । वैदयतः क्षत्रियापुत्रे मागधी स्यात्तु पिष्पली । यूथी भाषाविद्येषश्च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'श्रित्रियावेद्याभ्या-मृत्पन्नस्य'॥

माहिष्योऽर्याक्षन्निययोः

मेति ॥ अर्या च क्षन्नियश्व तयोः सुतः ॥ ॥ महिष्यां साधुः । 'तत्र साधुः' । (४।४।९८) इति यत् । स्वार्थेऽण् (२।४।३८) । यद्वा महाते, महति वा। 'मह पूजायाम्' (४वा० प० से०) 'अविमह्योष्टिषच्' (उ० १।४५) । चतुर्वर्णाविस्वात् (वा० ५।१।१२४) स्वार्थे घ्यञ् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'वैद्याक्षित्रियाभ्यां जनितस्य' ॥

क्षत्तार्याशूद्रयोः सुतः।

क्षेति॥ अर्था च राद्रश्च । तयोः सुतः ॥ ॥ क्षदति, क्षयते, वा । 'क्षद संभृती' ( )। '-शंसिक्षदादिभ्यः-' (उ॰ २१९४) इति तृच्। 'क्षत्ता ग्रहात्क्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथो। भुजिष्यातनयेऽपि स्यानियुक्तवेधसोः पुमान्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥*॥ अर्था स्वामिनी। सा च क्षत्रिया योग्यलात्। तेन 'क्षत्रियायां च ग्रह्रजे' इस्रनेनाविरोधः॥*॥ एकम् 'अर्थाश्रद्धाभ्यामुत्पन्नस्य'॥

ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सुतः

ब्रेति ॥ सूयते स्म । 'घृड् प्रसवे' (दि० आ० से०) । कः (३।४।७२) । 'सूतः पारदसारथ्योः प्रसूतेरितवन्दिषु । ब्रा- सण्यां क्षत्रियाज्ञाते तिहेण' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'ब्राह्मण्यां क्षित्रयाज्ञातस्य'॥

तस्यां वैदेहको विशः॥३॥

तित ॥ विदेहेषु भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इसण्। विदेहस्यापसम् । 'जनपद-' (४।१।१६८) इस्य । सार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) । 'वैदेहको वाणिजके श्रृदेहिस्यास-तेपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥। एकम् 'ब्राह्म-ण्यां वैश्याज्ञातस्य'॥

रथकारस्तु माहिष्यात्करण्यां यस्य संभवः।

रेति ॥ माहिष्याद्वैश्याक्षत्रियसुतात् करण्यां ग्रद्धायां वै-श्यादुत्पन्नायाम् ॥ ॥ १ थं करोति । 'कृष्' (त॰ उ॰ अ॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'रथकारस्तु माहिष्यात् करणी च तक्षणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'करण्यां मा-हिष्यादुत्पन्नस्य'॥

स्याचण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां बृषलेन यः ॥४॥ स्येति ॥ चण्डति । 'चडि कोपे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'पति चण्डिभ्यामालन्' (उ॰ १।११७)॥ (१)॥॥॥ अत्येकमे॰ कैकं '(संकरिवदोषाणाम्)'॥

कारुः शिल्पी

केति ॥ करोति । 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'का-रुस्तु कारके बिल्पे विश्वकर्मणि शिल्पिनि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ शिल्पमस्यास्ति । 'अत-' (५।२।११५) इतीनिः । 'शिल्पी तु वाच्यवत्कारौ स्त्रियां कोलदलीषधौं' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'तक्षा च तन्तुवायश्च नापितो रजक-स्तथा । पञ्चमश्चर्मकारश्च कारवः शिल्पिनो मताः' ॥*॥ हे 'चित्रकारादेः'॥

संहतैस्तैर्द्वयोः श्रेणिः सजातिभिः।

सिति ॥ श्रयति, श्रीयते, वा 'श्रिञ् सेवायाम्' (श्र्वा॰ उ॰ से॰) । 'वहिश्रिश्रुयु-' (उ॰ ४।५१) इति निः । 'श्रेणिः स्त्रीपुंसयोः पङ्कौ समानशिल्पिसंहतौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सजातीयशिल्पिसंघस्य' ॥

१—'वैदयान्मागधवैदेही राजविप्राङ्गनासु च' (१०।११) इति मनुवान्यानुकूलमूलविरुद्धोऽनेकार्थकोषो नादरणीयः ॥

कुलकः सात्कुलश्रेष्ठी

किति ॥ कोलत । 'कुल संस्थाने वन्धुषु च' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कुन् (उ॰ २।३२)। 'कुलकं तु पटोले स्यात्सं-वद्धकोकसंहतौ। पुंसि वल्मीककाकेन्द्रकुलश्रेष्ठेषु कथ्यते (इति मेदिनी)॥॥॥ 'कुलिकः' इति पाठे कुलमधीनत्वेनास्यास्ति। ठन् (५।२।१९५)। 'कुलिको नागभेदे स्यादुभेदे कुलसन्तमे' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ कुलश्रेष्ठत्वमस्यास्ति। इनिः (५।२।१९५)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'कारुसक्वे मुख्यस्य'॥

मालाकारस्तु मालिकः॥ ५॥

मेति ॥ मालां करोति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥ ॥ मालास्यास्ति । 'त्रीह्यादिम्यश्च' (५।२।११६) इति ठन् । यद्वा माला शिल्पस्या 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठन् । 'मानिकता सप्तलापुत्री श्रीवालंकरणेऽपि च । पुष्पमाल्ये नदीभेदे पक्षिभेदे च मालिकः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मालाकारस्य' 'माली' इति ख्यातस्य ॥

कुम्भकारः कुलालः स्यात्

किति ॥ कुम्मं करोति । अण् (३।२।१) । 'कुम्मकारी कुल्रस्थां च पुंसि स्याद्धटकारके' इति विश्वः (मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ कुं भूमिं लालयति । 'लड विलासे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अण् (३।२।१) । डल्योरैक्यम् । कुलमालाति वा । कः (वा॰ ३।२।५) । कुलमलति वा । अण् (३।२।१) । कुलमालुनाति वा । डः (वा॰ ३।२।१०१) । 'घूके कुलालः कुकुमे कुम्म-कारेऽज्ञनान्तरे' ॥ (२)॥*॥ द्वे 'कुलालस्य' ॥

पलगण्डस्तु लेपकः।

पेति ॥ पलं मांसम् । तत्तुल्येन मृदादिना गण्डति व-दनैकदेशमिव करोति । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ लिम्पति । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० स०)। ण्डुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृ-हादो लेपकारस्य'॥

तन्तुवायः कुविन्दः स्पात्

तिति ॥ तन्तून् वयति । 'वेञ् तन्तुसंताने' (म्वा॰ उ॰ अ॰) । 'ह्यामश्व' (३।२।२) इत्यण् ॥॥॥ 'तन्त्रवायः' इति पाठे तन्तवो वितन्यन्ते यस्मिस्तत्तन्त्रम् । तद्वयति ॥॥॥ 'तन्त्रवापः' इति पाठान्तरम् । तत्र 'हुवप्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥॥॥ छं भुवम्, कृत्सितं वा विन्दति । 'विद्व लाभे' (तु॰ उ॰ अ॰) । 'गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्' (वा॰ ३।१।१३८) इति शः । छुप्यति । 'कुपकोधे' (दि॰ प॰ से॰) । 'कुपेवी वश्व' (उ॰ ४।८६) इति किन्दन् ॥ (२) ॥॥॥ हे 'पटानां निस्तितिरं'॥

तुन्नवायस्तु सौचिकः॥६॥

रिवति ॥ तुत्रं छित्रं वयति । 'वेत्र्' (स्वा० उ० अ०) । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ सूची शिल्पम्सः । 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति टक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कञ्चक्यादेर्नि-र्मातरि'॥

रङ्गाजीवश्चित्रकारः

रेति ॥ रङ्गेणाजीवति । 'जीव प्राणधारणे' (स्वा॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । रङ्ग आजी-वोऽस्य, इति वा ॥ (१) ॥ ॥ चित्रं करोति । 'दिवाविभानि-शा-' (३।२।२१) इति टः ॥ (२) ॥ ॥ हे 'चित्रका-रख्य'॥

रास्त्रमाजीऽसिधावकः।

शेति ॥ शस्तं मार्षः । 'मृज् गुद्धौ' (अ॰ प॰ से॰)। अण् (३।२।१)॥ (१)॥ असिं धावति । 'धावु गतिगु-द्धाः' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । अण् (३।२।१)। 'सार्थे कन्' (ज्ञापि॰ ५।४।५)। कुन् (उ॰ २।३२) वा॥ (२)॥ है 'शस्त्रविणोपजीविनः'॥

पादृकु अभिकारः स्यात्

पेति ॥ पद्यतेऽनया । पद् गतौ' (दि॰ आ॰ अ॰)। 'णित्कशिपद्यतें:' (उ॰ १।८५) इति ऊः। पादं करोति । क्षिप् (३।२।७६)॥ (१)॥ । चर्म करोति । अण् (३।२।१)॥ (२)॥ ॥ हे 'चर्मकारस्य'॥

व्योकारो लोहकारकः॥ ७॥

व्योकिति ॥ 'व्यो' इस्रव्ययं होहवीजवाची—इति श्री-भोजः। व्यो करोति। अण् (३१२११)॥ (१)॥ होहं करोति। अण् (३१२११)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५१४१५)। 'व्योकारोऽयस्करोऽयस्कारो होहकारः स्यात' इति रक्षकोषः॥ (२)॥ ॥ द्वे 'होहकारस्य'॥

नाडिंधमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारके।

नित ॥ नाडीं वंशनलीं धमति । 'ध्मा शब्दाप्तिसंयोग्योः' (भ्वा० प० से०) । 'नाडीमुष्ट्योश्व' (३१२१३०)। इति खश् । 'खिल्यनव्ययस्य' (६१३१६६) इति हस्तः ॥ (१) ॥॥॥ स्वर्णं करोति । अण् (३१२११) ॥ (२) ॥॥॥ कलामान्दते । 'डुदाज्' (जु० उ० अ०) । मूलविभुजादिलात् (वा० ३१२१४) कः ॥ (३) ॥॥॥ हकमं करोति । अण् (३१२११) । स्वार्थं कन् (ज्ञापि० ५१४१५) ॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'स्व-धार्थं कन् (ज्ञापि० ५१४१५) ॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'स्व-धार्थं ॥

स्याच्छाङ्किकः काम्बविकः

स्येति ॥ शङ्कः शिल्पम्स्य । 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति छक् ॥ (१) ॥ ॥ कम्बुः शिल्पमस्य । ठक् (४।४।५५) । '—शाश्वतिकः' (२।४।५) इति निर्देशात्कादेशोऽनित्सः । कम्बोर्विकारोऽस्थास्ति, इति वा । ठन् (५।२।११५) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'शङ्कवाद्कस्य'॥

शौविवकस्ताम्रकुट्टकः॥ ८॥

शाविति ॥ ग्रुल्वघट्टनं शिल्पस्य । 'शिल्पस्' (४।४। ५५) इति ठक् ॥ (१) ॥॥॥ ताम्रं क्रुट्टयति । 'क्रुट्ट छेदने' (चु० प० से०)। अण् (३।२।१)। खार्थं कन् (ज्ञापि० ५। ४।५) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'ताम्रकारस्य' ॥

तक्षा तु वधीकस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ट्रतद् ।

तित ॥ तक्षोति 'तक्षू तन्करणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। '—युवृषि—' (उ॰ ११९५६) इस्रादिना कनिन् ॥ (१) ॥॥॥ वर्धते । 'वर्ध छेदने' (चु॰ प॰ से॰)। अच् (३१११२४४)। वर्ध कषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुल-काड्डिः ॥ (२) ॥॥॥ लक्षति । 'त्वक्ष तन्करणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। तृच् (३१९११३३)। 'त्वष्टा पुमान्देवशिल्पतक्ष्णो-रादिस्मिद्यपि' (इति मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ रथं करोति । अण् (३१२१९)॥ (४)॥॥॥ काष्टं तक्षति । किप् (३१२१७६)॥ (५)॥॥॥ पत्र 'सुतार इति ख्यातस्य'॥

यामाधीनो यामतक्षः

श्रेति ॥ श्रामेऽधि । 'सप्तमी' (२।१।४०) इति समासः । 'अषडक्ष-' (५।४।७) इति खः ॥ (१) ॥ ॥ श्रामस्य तक्षा । 'श्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः' (५।४।९५) इति टच् ॥ (२)॥ ॥

हे 'त्रामत्वष्टुः' ॥ कौटतक्षोऽनधीनकः ॥ ९ ॥

कौटेति ॥ कुट्यां भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्य-ण् । कौटश्वासो तक्षा च । टच् (५।४।९५) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ नाधीनः । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ ॥ एकम् 'कौट-त्वष्टुः' ॥

श्चरिमुण्डिदिवाकीर्तिनापितान्तावसायिनः।

स्थिति ॥ श्रुरोऽस्यास्त । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (१) ॥ ॥ मुण्डं करोति 'मुण्डमिश्र-' (३।१।२१)
इति णिच् । ग्रह्यादिलात् (३।९।१३४) णिनिः ॥ (१) ॥ ॥ ॥
दिवा कीर्तिरस्य । 'दिवाकीर्तिस्तु पुंसि स्यान्नापितान्तावसायिनोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३)॥ ॥ न पियति स्म । 'पि
गतौ' (तु० प० अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ।
न—अपितः । निषेधार्थकेन नशब्देन 'सुप्सुपा' (२।९।४)
इति समासः । यद्वा नापनम् । 'आपू व्याप्ता' (स्वा० प०
अ०) । घन् (३।३।१८) । नापो जातोऽस्य । 'तदस्य संजातम्' (५।२।३६) इतीतच् ॥ (४) ॥ ॥ नखानामन्तमवसातुं शीलमस्य । 'घोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'षे क्षये'
(भवा० प० अ०) वा । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ।
'आतो युक्-' (७।३।३३) । ('अन्तावस्तायी श्वपचै सुनिभेदे च नापिते' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ । पश्च 'नापि॰
तस्य' ॥

निर्णेजकः स्याद्रजकः

नीति ॥ निर्णेनेक्ति । 'णिजिर् ग्रुद्धौ' (जु॰ उ॰ से॰) । ण्युल् (३।१।१३३) । 'उपसर्गादसमासें–' (८।४।१४) इति णलम् ॥ (१) ॥॥। रजति । 'रज्ञ रागे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। न् (उ॰ २।३२) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'रजकस्य'॥

शौष्डिको मण्डहारकः ॥ १०॥

शाविति ॥ ('शुण्डा पानग्रहे मता । अम्बुहस्तिनीवे-इयाहस्तिहस्तसुरासु च' इति मेदिनी) । शुण्डा सुरा पण्यम-स्य । 'तदस्य पण्यम्' (४।४।५१) इति ठक् ॥ (१) ॥॥॥ मण्डं सुरायरसं हरति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'शौण्डिकस्य'॥

जावालः स्याद्जाजीवः

जेति ॥ जवमलति, आलाति वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अण् (३।२।१) । कः (वा॰ ३।२।५) वा । जवालोऽजः । तस्यायम् ॥ (१) ॥*॥ अजा आजीवो जीविकास्य ॥ (१) ॥*॥ दे 'अजाजीवनस्य' ॥

देवाजीवी तु देवलः।

देविति ॥ देवैराजीवितुं शीलमस्य । 'सुप्यजातौ-' (३। २।७८) इति णिनिः ॥॥॥ (देवाजीवः, इति) अदन्तपाठे देव आजीवोऽस्य ॥ (१) ॥॥॥ देवान् जीविकार्थे लाति । कः (३।२।३) । देवं लक्षणया तत्स्वं लाति वा ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'देवपूजोपजीविनः' ॥

स्यान्माया शाम्बरी

स्येति ॥ विश्वं माति यस्याम्, मिमीते, वा । 'मा माने' (अ॰ प॰ अ॰) । 'माङ् माने' (जु॰ आ॰ अ॰) वा । 'माच्छासिसिभ्यो मः' (ज॰ ४।१०९) । मां याति वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'माया स्याच्छाम्बरी- धुद्धयोमीयः पीताम्बरेऽसुरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ शम्बराख्यदैखस्येदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'इन्द्रजाळादिमायायाः'॥

मायाकारस्तु प्रातिहारिकः ॥ ११ ॥

भेति ॥ मायां करोति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिहरणम् । 'हृज्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) भावे घज् (३।३।१८) । प्रतिहारो व्याजः प्रयोजनम्ख 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रजालिकस्य' ॥ अधिलालिकस्त दौलुषा जायाजीवाः कृशाश्विनः ।

सरता इत्यपि नटाः

शायिति ॥ शिलाविना प्रोक्तं नवसूत्रमधीयते । 'पारा-श्येषीलालिभ्याम्-' (४।३।११) इति णिनिः ॥ (१) ॥॥॥ शिक्षप्य कृषेरपद्यम् । अण् (४।१।११४) । 'नटे विल्वे च शैल्रूषः' इति तालव्यादिमूर्धन्यान्तेषु रमसः ॥ (१) ॥॥॥ जायया जीवन्ति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३१९११३५) इति कः ॥ (३) ॥॥॥ कृशाक्षेन प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते । 'कर्मन्दकृशाश्वादिनिः' (४१४११९०)। ॥ (४) ॥॥॥ मरतस्य मुनेः शिष्याः । अण् (४१३१९२०)। संज्ञापूर्वकलान दृद्धिः । यद्वा विभर्ति स्वाङ्गम् । 'डु भृज्' (जु॰ उ॰ अ॰)। 'भृमृदृशि-' (उ॰ ३१९९९) इत्यत् ।—विदाद्यत्रो (४१९१९४) वा । 'यञ्जोश्व' (२१४१६४) इति छिक भरतः—इति मुकुटः। तन्न । अवहुवचने दृद्धिप्रसम्बात् । पूर्वव्याख्याविरोधाच ॥ (५) ॥॥॥ नटति । 'नट मृत्तो' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३१९१९४)॥ (६)॥॥॥ 'रङ्गावतारी शैल्षणे नटो भरतभारतो' इति वाचस्पतिः ॥ ॥॥॥ षद् 'नटानाम्'॥

चारणास्तु कुशीलवाः ॥ १२ ॥

चेति ॥ चारयन्ति कीर्तिम् । 'चर गतौ'(भ्वा॰प॰से॰)। णिजन्तः । नन्द्यादिल्युः (३।१।१३४) (१) ॥॥॥ कुत्सितं शीलमस्त्येषाम् । 'कुगति–' (२।२।१८) इति समासः । 'अ-न्यत्रापि दृश्यते' (वा॰ ५।२।१०९) इति वा। कुशीलं वान्ति वा। 'वा गलादौ' (अ॰ प॰ अ॰)। कः (३।२।३)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'बन्दिविशेषस्य'॥

मार्दक्षिका मौरजिकाः

मेति ॥ सृदङ्गो लक्षणया तद्वादनं शिल्पमेषाम् । 'शिल्प-म्' (४।४।५५) इति ठक् ॥ (१) ॥ शा मुरजः शिल्पमेषाम् । ठक् (४।४।५५) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मृदङ्गवादनशीलस्य' ॥

पाणिवादास्तु पाणिघाः।

पेति ॥ पाणि वादयन्ति । 'वदेः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ण्यन्तादण् (३।२।१) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ पाणि झन्ति । 'पाणिघ-ताडघौ शिल्पिने' (३।२।५५) इति साधुः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'करतालिकावादनशीलस्य'॥

वेणुध्माः स्युवैणविकाः

ै घियिति ॥ वेणुं धमन्ति । 'ध्मा शब्दादौ' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥॥॥ वे-णोर्विकारः । 'ओरज्' (४।३।१३९) । वेणवं शिल्पसस्य ।ठक् (४।४।५५)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'वेणुवाद्वशीळस्य'॥

वीणावादास्त वैणिकाः ॥१३॥

वीति ॥ वीणां षादयन्ति ॥ (१) ॥*॥ वीणा शिह्पमे-षाम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीणावाद्नशीलस्य'॥ जीवान्तकः शाकुनिकः

जीति ॥ जीवानामन्तकः ॥ (१) ॥ शा शक्कनाम् हन्ति । 'पक्षिमत्स्य-' (४।४।३५) इति छक् ॥ (१) ॥ ॥ द्वे 'पक्षि-णां हन्तिर' ॥

द्वौ वागुरिकजालिकौ।

द्वाविति ॥ वागुरया (१) जालेन (२) च चरति । 'च-रति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जालेन मृगा-न्वध्नतः' ॥

वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम्॥ १४॥

वायिति ॥ वीतंसेन मृगपक्ष्यादिवन्धनोपायेन चरति ॥ (१) ॥*॥ कूटेन मृगादिवन्धनयन्त्रेण चरति ॥ (१) ॥*॥ मांसं पण्यमस्य । 'तदस्य पण्यम्' (४।४।५१) इति ठक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मांसविक्रयजीविनः' ॥

भृतको भृतिभुक्तर्मकरो वैतनिकोऽपि सः।

भ्रिति ॥ भ्रियते सा । 'मृज् भरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । काः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि॰ पाष्ठाप) । यद्वा मृतिं करोति । 'तत्करोति–' (३।१।२६) इति णिजन्तात्कुन् (उ॰ २।३२) ॥ (१) ॥॥॥ मृतिं वेतनं मुङ्के । किप् (३।२।०६) ॥ (२) ॥॥॥ कर्म करोति । 'कर्मणि मृतौ' (३।२।२२) इति टः ॥ (३) ॥॥॥ वेतनेन जीवति । 'वेतनादिभ्यो जीवति' (४।४। १२) इति टक् ॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'वेतनोपजीविनः'॥ वार्तावहो वैवधिकः

वेति ॥ वार्ताया वहः ॥ (१) ॥ ॥ विवधं वीवधं वा वहति । 'विभाषा विवधात्' (वा० ४।४।१७) इति ठन् । पक्षे ठक् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'वार्ताया वाहकस्य' 'कव-डिया' इति ख्यातस्य ॥

भारवाहस्तु भारिकः॥ १५॥

भेति ॥ भारं वहति । अन् (३।२।१) ॥ (१) ॥ ॥ भारोऽस्ति वाह्यत्वेनास्य । 'अतः-' (५।२।११५) इति उन् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'भारवाहकस्य' ॥

विवर्णः पामरो नीचः प्राक्षतश्च पृथग्तनः। निहीनोऽपसदो जाल्मः क्षुत्लकश्चेतरश्च सः॥ १६॥

चीति ॥ विगतो वर्णो यस यसाद्वा । 'वर्णो दिजादो ग्रुक्ठादौ स्तुतौ रूपयशोऽक्षरे इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ पामानं राति । कः (३।२।३) । यद्वा पा धर्मः प्रियते येन । 'मृट्' (तु॰ प॰ अ॰) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः ॥ (३) ॥ ॥ निकृष्टामीं ठक्ष्मीं चिनोति । 'चिज्' (सा॰ उ॰ अ॰) । 'अन्येम्योऽपि दश्यते' (वा॰ ३।२।१०१) इति उः ॥ (३) ॥ ॥ प्रकृतौ भवः । अण् (४।३।५३)। यद्वा प्रकृष्टमकृतमकार्यमस्य ॥ (४) ॥ ॥ सज्जनेम्यः पृथगमूतो जनः । शाकन्पार्थवादिः (वा॰ २।१।७८) ॥ (५) ॥ ॥ निश्चयेन हीनः । 'कुमति—' (२।२।१८) इति समासः ॥ (६) ॥ ॥ अपकृष्टमप्रकृते वा सीदति । 'षद्घु विशरणादौ' (म्वा॰ प॰ अ॰) । अच् (३।९।१३४) ॥ (७) ॥ ॥ जालयति । 'जल आच्छान्देने' (जु॰ प॰ से॰) । जालं करोति । बाहुलकान्मः । 'नेड्विश कृति' (७।२।८) । 'जालमस्तु पामरे । असमीक्ष्यका

रिणि च' इति हैमः ॥ (८) ॥ ॥ क्षुषं लाति । कः (३।२।३) सार्थे कन् (उ० २।३२) वा । यद्वा क्षुणत्ति, क्षुयते वा 'क्षुद क्षोदे' (रु० उ० अ०) । 'स्फायितश्चिन' (उ० २।१३) इति रक् । किपलिकादिः (८।२।१८) । यद्वा क्षुषा लक्यते । 'लकं आखादने' ( ) । 'पुंसिन' (३।३।१९८) इति षः ॥ ॥ कवर्गद्वितीयादिरिष । 'खुलुकिस्रिष्ठ नीचेऽल्पे' इति रभसात् । खदनम् । 'खद हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । खदं लाति । कुन् (उ० २।३२) ॥ (९) ॥ ॥ इना कामेन तीर्यते । 'तृ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । इतं गमनं करोति वा । 'तत्करोतिन' (वा० ३।९।२६) इति णिच् । यद्वा इतेन ज्ञानेन क्षीते । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' (चु० सू०) इति णिच् । वाहुलकादरः । यद्वा 'इ' इत्यव्ययम् मपकर्षे । 'द्विवचनन' (५।३।५७) इति तरप् । द्रव्यप्रकर्षन्तान्नामुः॥ (१०)॥ ॥ दश 'नीचस्य'॥

भृत्ये दास्रेयदासेरदासगोप्यकचेटकाः । नियोज्यक्तिकरप्रैष्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥ १७ ॥

भ्रिति ॥ भ्रियते । 'मृत्र् भरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। 'भृजोऽसंज्ञायाम्' (३।१।११२) इति क्यप्। 'भृत्यः दासे मृतौ भृत्या' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ दास्या अपत्यम् । 'द्यचः' (४।१।१२१) इति ढक् ॥ (२) ॥*॥ 'क्षुद्राम्यो वा' (४।१।१३१) इति ढ़्क् च ॥ (३) ॥*॥ दंसयति दं-स्यते वा । 'दिस दीप्तां' (चु॰ प॰ से॰) । 'दंसेष्टटना न आ च' (उ॰ ५१९०) । यद्वा दास्यते । 'दास दाने' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । घत् (३।३।१८) ॥**॥ (दाश,** इति) तालव्यान्त-पक्षे 'दंशेश्व' (उ॰ ५१११) ॥ (४) ॥ शा गुप्यते । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ण्यत् (३।१।१२४)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) गोप्यं कायति वा । 'कै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (५) ॥ ॥ चे-व्यते । 'चिट परप्रेष्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰) । क्रुञादिभ्यो वृत् (उ॰ ५१३५) ॥ (६) ॥ ॥ नियुज्यते । 'युजिर् योगे' (रु॰ उ॰ अ॰)। ण्यत् (२।१।१२४)। 'प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे' (जरा६८) इति साधुः ॥ (७) ॥ ॥ किंचित्' कुत्सितं वा करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।२१) इत्यत्र 'कियत्तद्वहुषु' इति (वार्तिकेन) अच् ॥ (८) ॥ ॥ प्रेष्यते । 'इष गती' (दि॰ प॰ से॰) आमीक्ष्ये (क्या॰ प॰ से॰) वा । ण्यत् (३।१।१२४)। 'प्राद्हों-' (वा॰ ६।१।८९) इति वृद्धिः॥ (९) ॥ ॥ भुक्के स्वाम्युच्छिष्टम् । भुज्यते वा । 'रुचिभुजिभ्यां किष्यन्' (उ० ४।१७९) ॥ (१०) ॥*॥ परिचरति । 'चर गलादौ' (स्वा॰ प॰ से॰)। ज्वुल् (३।१।१३३)॥ (११) ॥*॥ एकादश 'दासस्य'॥

पराचितपरिस्कन्दपरजातपरैधिताः।

पेति ॥ परेणाचितः । 'चित्र् चयने' (खा॰ उ॰ अ०)।

कः (३।२।१०२)॥ (१)॥ ॥ परिस्कन्दति । 'स्कन्दिर् गस्यादौ'(भ्वा० प० अ०)। पचायच् (३।१।१३४)। 'परेश्व'
(८।३।७४) इति वा पलम् ॥ (२)॥ ॥ परस्माज्ञातः। परपोषिलात् ॥ ॥ 'पराजितः' इति पाठे परैराजीयते स्म । 'वि
अभिभवे' (भ्वा० प० अ०)। कः (३।२।१०२)। यद्वा
परेषामाजः क्षेपणं जातोऽस्य । तारकादिः (५।२।३६)॥
(३)॥ ॥ परैरेधितः संवर्धितः॥ (४)॥ ॥ चलारि 'औन्
दासीन्येन परपोषितस्य'॥

मन्द्रन्तुन्द्परिमृज आल्रसः शीतकोऽलसोनुष्णः ॥

मेति ॥ मन्दते खिपिति । 'मिद सुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३१९१२४) । 'मन्दोऽतीक्ष्णे च मूर्खे च स्वैरे चाभाग्यरोगिणोः । अल्पे च त्रिष्ठ पुंति स्याद्धस्तिजात्यन्तरे रानौ' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ तुन्दसुदरं परिमाष्टि । 'मृज् ग्रुद्धौ' (अ० प० से०) । 'तुन्दशोकयोः—' (३१२५५) इति कः ॥ (२) ॥॥॥ न लसति । 'लस ल्लेषणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१९१९३४) ॥ (५) ॥॥॥ स्वर्षे ध्यज् (वा० ५१९१९४४) ॥ (३) ॥॥॥ शीतं करोति । 'शीत्रोष्णाभ्यां कारिणि' (५१२१०२) इति कन् ॥ (४) ॥॥॥ 'उष्णो प्रीष्मे पुमान्दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) । उष्णो दक्षः । उष्णादन्यः ॥ (६) ॥॥॥ षट् 'अल्लसस्य'॥

द्क्षे तु चतुरपेशलपटवः सूत्थान उष्णश्च।

देति ॥ दक्षते। 'दक्ष वृद्धौ शीघ्रायें च' (भ्वा० आ० से०) अच् (३।१।१३४)। 'दक्षः प्रजापतौ स्वव्यमे कुकुटे पटौ। हुमे दक्षा तु मेदिन्याम्' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ चति, चत्यते वा। 'चते याचने' (भवा० उ० से०) 'मन्दिवाशिमथिचतिचङ्कयिद्धभ्य उरच्।' (उ० १।३८)॥ (२)॥॥॥ पेशनम्। 'पिश समाधौ' (तु० प० से०)। घञ् (३।३।९)। पेशं लाति। कः (३।२।३)। पेशोऽस्यास्ति। सिष्मादिलात् (५।२।९७) लज् वा॥ (३)॥॥॥ पाटयति। णिजन्तः। 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इति साधः। 'पदु-देक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत्। पटोले तु पुमान्क्षिवं छत्रालवणयोरिप' (इति मेदिनी)॥ (४)॥॥॥ मुष्ठु उत्थानमुधोगोऽस्य॥ (५)॥॥॥ उल्लात्वं शीघ्रकारिलमस्यास्ति। अर्शअध्यच् (५।२।१२७)। 'उष्णो प्रीष्मे पुमान्दक्षशीतयो-तन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी)॥ (६)॥॥॥ षट् 'दक्षस्या'॥

चण्डालप्रवमातङ्गदिवाकीर्तिजनंगमाः ॥ १९ ॥ निषाद्भ्वपचावन्तेवासिचाण्डालपुक्रसाः ।

चेति ॥ चण्डते । 'चिंड कोपे' (भ्वा० आ० से०)। 'पतिचण्डिभ्यामालज्' (उ० १।११७) ॥ (१) ॥*॥ ह-वते । 'हुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१। १३४) 'हुचः हुके हुतौ कपो । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजाती

भेककभेलयोः । कमनिम्नसहीभागे कुलके जलवायसे । (जला-न्तरे प्रवं गन्धतृणे मुस्तकभिद्यपि' इति हैमः । 'प्रवः स्था-त्हवने मेले भेके 5वीं श्वपचे कपौ। जलकाके चं कुलके प्रवणे पर्कटी हुमे । कारण्डवाख्यविह्गे शब्दे प्रतिगतौ पुमान्) । कैवर्तामुस्तके गन्धतृणेऽपि स्यानपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ मतङ्गस्यापत्यम् । शिवादित्वात् (४।१।११३) अण्। मतङ्गस्यायम्, वा । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (३) ॥ ॥ दिवा कीर्तिरस्य ।—दिवा अकीर्तिरस्य—इति मुकुटः ॥ (४) ॥ ॥ अधार्मिकाजनान् गच्छति, जनेभ्यो गच्छति, वा । 'गमश्व' (३।२।४७) इति खच् ॥ (५) ॥ ।।।। निवीदति पापसस्मिन् । 'षट्ठ विशरणादौ' (भ्वा० प० से०)। 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन्। 'निषादः खरभेदेऽपि च-ण्डाले धीवरान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ श्वानं पचित । अैच (३।१।१३४) ॥ ।। न्यङ्कादित्वात् (ग० ७।३।५३) कुले 'श्वपाकः' अपि ॥ (७) ॥ शा शामादेरन्ते वसति । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः । 'शयवास-' (६।३। १८) इस्र हुन । (८) ॥ । । सार्थे अन् (५।३।११७)। 'चा-ण्डालः' अपि ।—प्रज्ञाद्यणि चाण्डालः —इत्येके । तन्न । 'कुळाळवरुडकमीरनिषादचण्डालमित्रामित्रेभ्यर्छन्द्सि' (५। ४।३६ सूत्रे) इति वार्तिकेन छन्दस्यण्विधानाहोके तद्भावात् ॥ (९) ॥ ॥ पुत् कुत्सितं पुण्यं वा (३।१।१३४)। मूलवि-भुजादिकः (वा॰ ३।२।५) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ 'पुष्कसी कालिकानील्योः' पुष्कसः श्वपचेऽधमे' इति (विश्वे) दर्शनात्पुष्कसोऽपि ॥ ॥ (हैं मे तु 'वुकसी—वुक-स्व'-शब्दावुपलभ्येते) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'चाण्डा-लखं ॥

भेदाः किरातशबरपुछिन्दा म्लेच्छजातयः ॥ २०॥

भियति ॥ किरातादयस्रयो म्लेच्छजातयश्रण्डालभेदाः । यत्तु—म्लेच्छशब्दवाच्याः—इति मुकुटः । तन्न । जातिपद्वैयर्थप्रसङ्गात् । 'म्लेच्छाः' इत्येव वक्तुं युक्तलात् ॥॥॥ किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'इग्रुपध—' (३।१।१३५) इति कः । अति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । किरश्वासावतश्च । 'किरातो म्लेच्छभेदे स्याद्भृतिम्बेऽल्पतनाविष । स्त्रियां चामरवाहिन्यां

१—यद्यपि 'कर्मण्यण्' (२।२।१) स्त्रभाष्ये 'अनुपपदस्याव-काशः । पचतीति पचः । कर्मोपपदस्यावकाशः । कुम्भकारः । इहोभयं प्राप्नोति । ओदनपाचः कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन' इत्युक्तम् । तथापि पचादिगणे 'श्वपच' इति प्रतिपदोक्तोपादानादणं वाधित्वाजेव भवति ॥ २—अस्य तु बहुत्वे 'चण्डालाः' इत्येव रूपम् । 'चाण्डालाः' इति रूपे तु 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्या-धण् बोध्यः । छान्दसा अपि क्विक्तोके 'सिग्धः' इत्यादय इव प्रयुक्त्यनते इति वा बोध्यम् ॥ कुट्टनीदुगंयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ शवति । 'शव गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकादरः । शवं राति वा । कः (३।२।३) 'शवरो म्लेच्छमेदे च पानीये शंकरेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ पोलित 'पुल महत्त्वे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कृणिपुलिभ्यां किन्दच्' (उ॰ ४।८५) इति सुकुटः । 'पुलिन्दः कथ्यते म्लेच्छे पुलिन्देऽपि निगय-ते' इति तारपालः । 'पुलिन्दः पश्चशवरः' इति रक्षकोषः॥ (१) ॥ ॥ म्लेच्छति । 'म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) अच् (३।१।१३४) म्लेच्छानां जातयोऽवान्तरभेदाः । 'गोमांसभक्षको यस्तु लोकवाह्यं च भाषते । सर्वांचारिविही-नोऽसो म्लेच्छ इत्यभिधीयते' । सूतसंहितायामिष । 'बाह्य-ण्यां वैद्यतो जातः क्षत्ता भवति नामतः । अस्यामनेन चौ-र्यंण म्लेच्छो विप्रात्प्रजायते' इति ॥

व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुव्धकोऽपि सः।

व्येति॥ विध्यति । 'व्यथ ताडने' (दि० प० अ०) । 'द्याद्यधा—' (३१९१४९) इति णः ॥ (१) ॥॥॥ मृगवधेनाजीवति । 'इगुपध—' (३१९१९३५) इति कः ॥ (२) ॥॥॥ मृगवधेमगन् वधार्थं याति । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'मृग्यदादयक्ष' (उ० ११३०) इति कः । 'मृग्युः पुंसि गोमाय्या व्याधे च परमेष्ठिनि' (इति मेदिनी) ॥ (३)॥॥॥ छभ्यते सम । 'छभ गार्ध्ये' (दि० प० से०) । क्तः (३१२१९०२) । स्वार्थे (ज्ञापि० ५१४।५) । संज्ञायाम् (५१३१०५) वा कन् ॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'व्याधस्य'॥

कौलेयकः सारमेयः कुक्करो मृगदंशकः॥ २१॥ शुनको भवकः श्वा स्यात्

काचिति ॥ कुले भवः । 'कुलकुक्षि-' (४।२।९६) इति हक्य । 'कौल्यकः सारमेये कुलीने' इति हैमः (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ सरमाया अपत्यम् । 'क्वीभ्यो हक्' (४।१।१२०) ॥ (२) ॥॥॥ कोकते । 'कुक आदाने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । किए (३।२।१७८) । कुरति । 'कुर शब्दे' (तु॰ प॰ से॰) । कः (३।१।१३५) । कुक् चासौ कुरश्च । 'कुकुरः सारमेये ना प्रन्थिपण नपुंसकम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ मृगान् दशति । 'दंश दशने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । अण् (३। १११) । कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) ॥ (४) ॥॥॥ ग्रुनति । 'शुन गतौ' (तु॰ प॰ से॰) कुन् (उ॰ २।३२) ॥ (५) ॥॥॥ अनति । 'अन पति । 'भष पैशुन्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰) कुन् (उ॰ २।३२) ॥ (६) ॥॥॥ श्रुक्षन्-' (उ॰ १५९) इति । साधुः ॥ (७) ॥॥॥ 'कुकुरस्तु शुनिः श्वानः किएलो मण्डलः शुनः' इति वाचस्पतिः ॥॥॥ सप्त 'शुनकस्य'॥

अलर्कस्तु स योगितः।

अलेति ॥ अलम् अर्क्यते । 'अर्क स्तवने' (चु॰ प॰ से॰) । अर्च्यते वा । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घन् (३।३।१९) । शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।१।९४) । 'अलक्तों धवलाकें स्याद्योगोन्मादितकुकुरे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ शा योगो मत्ततोपायो जातोऽस्य । तारकादिलात् (५।२।३६) इतन् । यद्वा योग्यन्ते स्म । 'युगि वर्जने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ण्यन्तः । अनिखलान नुम् । क्तः (३।२।१०२) ॥ शा एकं 'मत्तर्युनः' ॥

श्वा विश्वकदुर्मृगयाकुशलः

श्वेति ॥ विश्वकं सर्व द्रवति । 'द्व गती' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। मितद्वादिलात् (वा॰ ३।२।१८०) डुः । यद्वा विश्वं कन्दिति । 'कदि आह्वाने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । जञ्वादिः (उ॰ ४।१०२)। 'विश्वकदृत्तिषु खले ध्वानाखेटशुनोः पुनान्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ मृगयायां कुशलः॥॥॥ एकम् 'मृगयाकुक्वलसुनः'॥

सरमा शुनी ॥ २२ ॥

सेति ॥ सरति । 'स्र गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । बाहुल-कादमः । ('सरमा कुक्कुरीदेवशून्योः स्याद्राक्षसीमिदि' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ श्रुनी गोरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुन्याः' ॥

विट्चरः सुकरो ग्राम्यः

वीति ॥ विषं विष्ठां चरति । 'चर गलादो' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । मूलविभुजादिकः (वा॰ ३।२।५) वा । विषथरो वा ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'ग्राम्यस्करस्य'॥ वर्करस्तरुणः पद्यः ।

विति ॥ वर्कते । 'वृक आदाने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। बाहुलकादरन् । 'वर्करः परिहासे स्याच्छागे युवपशाविप' इति विश्वः (मेदिनी)। 'वर्करो मेषशावकः' इति रक्षितः ॥

(१) ॥*॥ एकम् 'तरुणपशुमात्रस्य'॥ आच्छोद्नं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् २३

आच्छिविति ॥ आच्छियन्तेऽत्र । त्युट् (३।३।११७) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥॥॥ मृगा व्यव्यन्तेऽत्र । 'व्यय गतौ' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा॰ ३। २।१०१) इति डः ॥ (२) ॥॥॥ आखिव्यतेऽत्र । 'खिट त्रासे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घण् ॥ (३) ॥॥॥ मृग्यन्तेऽत्र 'मृग अन्वेषणे' (जु॰ आ॰ से॰)। '–परिचर्यापरिसर्यामृगया–' (वा॰ ३।३।१०१) इति साधुः॥

(४) ॥ ॥ चलारे 'शिकार' इति ख्यातस्य ॥ दक्षिणारुर्लुब्धयोगादृक्षिणेमा कुरङ्गकः।

देति ॥ दक्षिणेऽहरस्य ॥*॥ दक्षिणे ईमीमस्य । 'दक्षिणे-मी छन्धयोगे' (२।५।१२६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'दक्षिणवणस्य'॥

चौरकागारिकस्तेनद्स्युतस्करमोषकाः ॥ २४ ॥ प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटचरमलिम्लुचाः ।

चाविति ॥ चोरणम् । 'चुर स्तेये' (चु० प० से०)।

'अ प्रत्ययात्' (३।३।९०२) । संज्ञापूर्वकलान गुणः । चुरा शीलमेस्य । 'छत्रादिभ्यो णः' (४।४।६२) । 'चोरः पाटच-रैऽपि स्याचौरपुष्पौषधावपि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ पचाद्यचि **'चौरः'** अपि ॥ (१) ॥፨॥ एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य । 'ऐकागारिकट् चौरे' (५।१।११३) इति साधुः ॥ (२) ॥०॥ स्तेनयति । 'स्तेन चौर्यं' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१। <mark>१३४) ॥ (३) ॥ ॥ दस्यति । 'दसु उपक्षये' (दि० प०</mark> से॰)। '-जनिमनिद्सिभ्यो युः' (उ० ३।२०)। 'अनुनासि-कयोः' इत्युक्तलान्नानः (७।१।१) । 'दस्युश्चौरे रिपौ पुंसि' इति हैमः (मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ तत् करोति 'किंयतद्व-हुषु' (वा॰ ३।२।२१) इखच् । 'तद्वहतोः करपत्योः' (ग० ६।१।१५७) इति सुर्तलोपा ॥ (५) ॥३॥ सुन्णाति । 'सुष स्तेये' (क्रया० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (६) ॥ ॥ प्रतिरोद्धं शीलमस्य । 'हथिरु आवरणे' (६० उ० अ०)। 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (७) ॥<।। परान् आ-स्कन्तुं शीलमस्य । 'स्कन्दिरु गलादी' (भवा० प० अ०)। 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (८) ॥<।। पाटयंथरति । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ 'चौर-जीर्णपटयोः पटचरः' इति नामानुशासनम् ॥ (९) ॥ ॥ मत्यते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४। ११८)। मिलं धृतं म्लोचिति । 'म्लुच स्तेये' (भ्वा० प० से॰)। मूलविभुजादिकः (वा॰ ३।२।५)। 'मलिम्लुचो मांसभेदे चौरज्वलनयोः पुमान्' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (१०) ॥ ३॥ दश 'चोरस्य'॥

चौरिका स्तैन्यचौर्ये च स्तेयम्

चाविति ॥ चौरस्य भावः कर्म वा । मनोज्ञादित्वात् (५।१।१३३) वुज् ॥ (१) ॥॥॥ स्तेनस्य भावः कर्म वा । 'स्तेनाद्यन्नलोपश्च' (५।१।१२५) इत्यन्न 'स्तेनात्' इति योग-विभागात् व्यज् ॥ (२) ॥॥॥ (यन्नलोपौ) ॥ (४) ॥॥॥ चौरस्य कर्म व्यज् (५।१।१२४) ॥ (३) ॥॥॥ 'स्तेयं स्तेन्यं च चौर्ये स्याचौरिकाचोरिके स्त्रियाम्' इति वाचस्पतिः ॥॥॥ वसारि 'चौरकर्मणः' ॥

लोप्त्रं तु तद्धनम् ॥ २५॥

लिविति ॥ छप्यते । 'छपू छेदने' (तु॰ उ॰ से॰) । ष्ट्रन् (उ॰ ४।१।१५९) ॥*॥ त्रुनः ष्ट्रिने 'लोत्रम्' अपि । 'लोत्रमश्रुणि चोरिते' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ तस्य चोरस्य धनम् ॥*॥ एकम् 'स्तेयद्रव्यस्य'॥

वीतंसस्तूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम्।

वीति ॥ वितंस्यते । 'तसि अलंकारे' (चु॰ प॰ से॰) । घज् (३।३।१९) । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः । 'वीतंसो बन्धनोपाये मृगाणामपि पक्षिणाम् । तेषामेव च विश्वासहेतोः प्रावरणेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ एकं 'मृगादिबन्धनसाधनस्य' ॥

उन्माथः कूटयन्त्रं स्यात्

विति ॥ उन्मध्यतेऽनेन । 'मथे विलोडने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घत्र् । 'उन्माधः कूट-यन्त्रे स्यान्मारणे घातके पुमान्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ कूटस्वरूपं यन्त्रम्॥ (२)॥॥॥ ह्रे 'मृगाद्विन्धनयन्त्रस्य'॥ वाग्रा मृगवन्धनी॥ २६॥

चेति ॥ अवा गुरते । 'गुरी हिंसायाम्' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३१९१३५) इति कः । 'वष्टि भागुरि-' इसकारलोपः ॥ (१) ॥ ॥ मृगो वध्यतेऽनया । 'वन्ध वन्धने' (क्या॰ प॰ अ॰) । 'करणा-' (३१३११९७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥ ॥ — वातेर्भद्रादिलाद्रण् गुक् चागमः — इति मुकुटस्लपाणिनीयः ॥ ॥ द्वे 'जालचिशेषस्य'॥ शाल्वं वरादकः स्त्री तु रज्जुस्त्रिष्ठ वटी गुणः ।

श्विति ॥ शुल्यते, शुल्वयति वा । 'शुल्व विसर्गे' (चु॰ प० से०) ष्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । अच् (३।१।१३४) वा 'रज्जुः गुल्वा वराटो ना' इति रत्नकोषात्रुयपि । 'शुरुवं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसंनिधौं इति विश्वः (मेदिनी) ॥॥॥ स्वामी तु—'सुम्यं वटाकरः'—इति पठति । सु पूजितं मीयते । 'मीङ् गलाम्' (दि॰आ॰अ॰)। 'एरच्' (३।३।४६)। वाहलकाद्यण् । सुमे पुष्पे साधु । 'तत्र साधुः'(४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥ ॥ वटं वेष्टनमांकरोति। पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ ॥ सुज्यते । 'सुज विसर्गे' (तु० उ० अ०)। 'सुजेरसुम् च' (उ॰ १११५) चात्सलोपः ॥—सुजेः कुरसु-गागमश्र—इत्यादिमुकुटस्लपाणिनीयः । 'रज्जुर्वेण्यां गुणे योषित्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ श। वटति । 'वट वेष्टने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। गौरादिः (४।१। ४१)। वख्यते वा। 'खनो घच' (३।३।१२५) इति घः। 'वरी त्रिषु गुणे पुंसि स्यान्ययोधकपर्दयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ शा गुण्यते । 'गुण आमन्त्रणे' (चु॰ उ० से॰) अ-दन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) 'गुणो मीव्यीमप्रधाने रूपादी सूद इन्द्रिये । त्यागे शौर्यादिसंध्यादिसत्त्वाद्यावृत्तिरज्जुषु । गुक्कादाविप बट्यां च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ।।। पञ्च 'रज्जोः' ॥

उद्घाटनं घटीयन्त्रं सिळळोद्वाहनं प्रहेः ॥ २७॥

उद्धेति ॥ उद्घाट्यते, अनेन वा । 'घट संघाते' (भ्वा० उ० से०) ण्यन्तः । त्युट् (२।२।११२,११७) ॥ (१) ॥॥॥ घटीनां यन्त्रम् ॥ (२) ॥॥॥ प्रहेः कूपात् । सलिलसुद्वाह्यतेऽ-नेन ॥॥॥ द्वे 'अरट' इति ख्यातस्य ॥

पंसि वेमा वापदण्डः

पुंसीति ॥ वयसनेन । 'वेज् तन्तुसंताने' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'वेजः सर्वत्र' (उ॰ ४१९५०) इति मनिन् ॥ (१) ॥॥ वपनम् । 'डुवप्' (भ्वा॰उ॰अ॰) । घज् (३१३११८) । वापस्य दण्डः ॥॥ 'वायदण्डः' इति क्वित् पाठः । तत्र वेञो भावे घञ् । 'आतो युक्' (७१३१३) । वायस्य दण्डः॥ (२) ॥ ॥ द्वे **'वस्त्रव्यृतिदण्डस्य**' ॥

सूत्राणि नरि तन्तवः।

स्विति ॥ सूत्र्यते । 'सूत्र वेष्टने' (चु॰ उ॰ से॰) अ-दन्तः । 'एरच्' (३१३।५६) । सीव्यते, अनेन वा । 'षिष्ठु तन्तुसंताने' । (दि॰ प॰से॰) । 'सिविमूच्योष्टेरूच' (उ॰ ४। १६३) चात् कित् ष्ट्रन् प्रत्ययः । 'सूत्रं तु सूचनाकारिप्रन्थे तन्तुव्यवस्थयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ निर पुंति ॥ ॥ ॥ तन्यते । 'तनु विस्तारे' (त॰ उ॰ से॰) । 'सितिन–' (उ॰ ११६९) इति तुन् ॥ ॥ 'सूत्रतन्तुः' इति हारावल्याः संह-तोऽपि ॥ (२) ॥ ॥ दे 'सूत्राणाम्' ॥ वाणिव्यति स्त्रियौ तुल्ये

वेति॥ वाणनम्। 'वण शब्दे' चुरादिः। 'अच इः' (उ० ४।१३९)॥ (१)॥ ॥ विशिष्टा कृतिः । वेवः 'कृतियूति-' (३।३।९७) इल्रादिना किनि निपातितः ॥ (२)॥ ॥ द्वे

'वस्त्रादिवानस्य'॥

पुस्तं लेप्यादिकर्मणि॥२८॥

िवित ॥ पुस्यते । 'पुस्त आदरादौ' (तु॰ प॰ से॰) णिच् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥ ॥ 'मृदा वा दारुणा वाथ वस्नेणाप्यथ चर्मणा । लोहरत्नेः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते' । लेप्यमादिर्यस्य । तच तत्कर्म च । आदिना काष्ट-पुत्तलिकादि ॥ ॥ एकम् 'वस्त्रादिलेप्यस्य'

पञ्चालिका पुत्रिका स्याद्रस्त्रदन्तादिभिः कृता।

पेति ॥ पञ्चभिर्वणेरत्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घन् (३।३।९९) । स्वार्थं कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) । टाप् (४।१।४) । 'प्रत्यस्थात्—' (७।३।४४) 'इतीलम्' । 'संज्ञायाम्' (३।३।९०९) इति खुल् वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः ॥॥॥ 'पाञ्चालिका' इति पाठे पञ्चालदेशे भवा । 'जनपदतदवध्योश्व' (४।२।९२४) इति खुन् । आदिवृद्धिः (७।२।९७) । 'पाञ्चालिका स्त्रियां वस्तपुत्रिकागीतिभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ पुत्रीव । 'इवे—' (५।३। ९५) इति कन् । यावादिलात् (५।४।२९) वा । 'स्यास्पुत्रिका पुत्तलिकादुहित्रोर्यावत्तलिके । ना पुत्रे शरमे धूर्ते शैलव्यप्रमेदयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥॥॥ आदिना काष्ठमृच्छिलादिकृता ॥॥॥ द्वे 'लेप्यादेः' ॥

पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषा

पीति ॥ पेटति । 'पिटे संघाते' (म्वा० प० से०)। कुन् (उ० २।३२)। 'पिटकिश्चष्ठ विस्फोटे मञ्जूषायां पुनः पुमान्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ ण्युल् (३।१।१३३)। 'पेटकः पुस्तकादीनां मञ्जूषायां कदम्बके' इति विश्वः (मे-दिनी)॥ (२)॥॥॥ अच् (३।१।१३४)॥॥॥ 'पेडा' इति

१—ण्वुलि वृद्धाविष धात्वकारस्य सवर्णदीर्घेण क्षत्यभावादत्रा-स्य लेखोपयोगो दुर्जानः। मुकुटः । तत्र पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३११११३४)। अनित्यत्वात्र गुम् ॥॥॥ 'पीडा' इति खामी । तत्र पीडयति । 'पीड अवगाहने' (चु॰ प॰ से॰)। अच् (३१९११३४) ॥ (३)॥॥॥ मज्जति, अत्र वा । 'ड मस्जो गुद्धौ' (तु॰ प॰ अ॰)। 'मस्जेर्नुम् च' (उ॰ ४।७७) इत्यूषन्। यत्तु—द्विजकारः इति मुकुटः। तत्र । 'मैस्जेरन्त्यात्य्वां नुम्' (११९१४० सूत्रे) इति वार्तिकविरोधात् ॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'वस्त्रालङ्कारादिस्थापनमञ्जूषायाः' 'पेटी' इति ख्यातायाः । मुकुटस्तु—आद्यद्वयम् 'झायी' इति ख्यातायाः । अन्त्यद्वयं 'मञ्जूषा' इति ख्यातायाः—इत्याह ॥

अथ विहंगिका ॥ २९ ॥

भारयधिः

अथिति ॥ विहंगस्य प्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृतीं' (५।३। ९६) इति कन् । विहायसा गच्छति वा । 'गमश्व' (३।२। ४७) इति खन् । 'विहायसो विह च' 'खच डिद्वाच्यः' (वा० ३।२।३८) । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् ॥ ॥ मुकुटस्तु—'विहंगमा'—इति पठित ॥ (१) ॥ ॥ भारस्य यष्टिः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'शिक्याधारलगुडस्य' । 'का-विहं' इति ख्यातायाः ॥

तदालिभव शिक्यं काचः

तिति॥ तामालिम्बतुं शीलमस्य । 'लिव अवसंसने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'सुपि-' (३१२१७८) इति णिनिः॥ (१)॥ शा संसतेऽस्मात्। 'संसु अधःपतने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'संसेः शिः कुट् किच' (उ॰ ५११६) इति यत्, धातोः शिरादेशो यतः कुट्।—शक्नोति वोडुम्। अध्यादिः (उ॰ ४१११२) इति मुकुटस्त्वेतत्सूत्रादर्शनमूलकः। कच्चतेऽत्र। 'कच वन्धे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'हलश्व' (३१३१२९) इति घज्। 'काचः शिक्ये मणौ नेत्ररोगभेदे सुन्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ॥ (२)॥ शा द्वे 'शिक्यस्य'॥

अथ पादुका

पादरुपानत्स्त्री

अधेति ॥ पद्यतेऽनया । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०)। 'णित्कशिपद्यतें:' (उ० ११८५) इत्यूः । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५१४।५) वा ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ पादं उपनह्यते, पाद-मुपनह्यति वा । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) । संपदादि-त्वात् (वा० ३१३११०८) 'किए च' (३१२१७६) इति वा किए। 'नहिन्नति-' (६१३११९६) इति दीर्घः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'पादत्राणस्य'॥

सेवानुपदीना पदायता ॥ ३० ॥

सैवेति ॥ पदस्यानु । 'यस्य चायामः' (२।१।१६) इत्य-व्ययीभावः । अनुपदं पादायामप्रमाणा बद्धा । 'अनुपद

१—भाष्ये तु 'अन्त्यात्पूर्वो मस्जेमित्=' इति पाठः । अयं तु सिद्धान्तकोमुदीस्थः॥ सर्वा-' (५।२।९) इति खः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विस्तृत-पाद्त्राणस्य' ॥

नधी वधीं वरत्रा स्यात्

नेति ॥ नह्यतेऽनया । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) ।
'दान्नी-' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् ॥ (१) ॥ ।। वर्धते । 'वृधु वर्धने' (भ्वा० आ० से०) । 'वृधिविपभ्यां रन्' (उ० २। २०) । गौरादिलात् (४।१।४१) ङीष् ॥ (२) ॥ ॥ त्रियते-ऽनया । 'वृत्र् वरणे' (स्ता० उ० से०) । 'वृत्रक्षित्' (उ० ३। १००) इस्तत्रन् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणे 'स्र्मस्यरज्ञोः' ॥

अश्वादेस्ताडनी कशा।

अश्वेति ॥ ताड्यतेऽनया । 'तड आघाते' (चु॰ प॰ से॰) प्यन्तः । त्युट् (३।३।९१७) ॥॥ कशति । 'कश शब्दे' ( )। 'कश गतिशासनयोः' (अ॰आ॰ से॰) वा । अनिस्रो नुम् । अच् (३।९।९३४)॥ (१)॥॥॥ आदिना उष्ट्रगर्दभचौरादिग्रहः ॥॥ एकम् 'प्रतोदस्य'॥

चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालबहुकी ३१

चेति ॥ चण्डालस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इसण् । 'टिह्ना—' (४।१।९५) इति डीप् । खार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) चण्डालेन कृता वा । 'कुलालादिभ्यो चुन्' (४।३।
१९८) 'चाण्डालिका किंनरायामुमायामोषधीभिदि'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ कण्डते । 'किंड मदे (भ्वा०
प० से०) । बाहुलकादोलच् ।—'किंडकिप—'—इति मुकुटस्वपाणिनीयः । कण्डोलस्य चण्डालस्य वीणा ॥॥॥ 'कटोलवीणा' इति पाठे तु कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प०
से०) । 'किंपगिडि—' (उ० १।६६) इस्रोलच् ॥ (२) ॥॥॥
चण्डालस्य वृह्नकी ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'चाण्डालिकायाः'
'किंगिरि' इति स्यातायाः ॥

नाराची स्यादेषणिका

नेति ॥ खल्पो नाराचो वाणभेदः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥ ॥ इष्यतेऽनया 'इष गतौ' (दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।१९७) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'सुवर्णतुलायाः' ॥

शाणस्तु निकषः कषः।

दोति ॥ राण्यते । 'शण दाने' (स्वा० प० से०) । 'अ-कर्तरि-' (३।३।९९) इति घत्र् । स्यति वा । 'शोतनृकरणे' (दि० प० अ०) । बाहुलकाण्णः । 'पुंसिं स्यात्, शाणो मासचतुष्टये । स्रोहादीनां च निकषे शाणी प्रावरणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ निकषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)।—निकष्यतेऽत्र। 'गोचर-' (३।३।१९९) इस्रादिना घः—इति मुकुटश्चिन्सः। तत्र कषेरपाठात्। नेर्प्रहणमुपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थम्। 'निकषः शाणफलके (निकषा यातुमातरि)' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (२)॥॥। (३)॥॥। त्रीणि 'सुवर्णपरीक्षणपाषाणस्य'। सङ्गादितीक्णीकरणयन्त्रस्य इस्तन्ये॥

वृक्षनः पञ्चपरगुः

विति ॥ दृश्वतेऽनेन । 'ओ वश्च छेदने' (तु॰ प॰ से॰) 'करणार्ण-' (३।३११७) इति त्युद् ॥ (१) ॥ ॥ पत्रसिन् परद्यः ॥ (१) ॥ ॥ दे 'सुवर्णादिच्छेद्नद्वयस्य'॥— छप्चकरवतस्य—इस्यन्ये ॥

पिका तुलिका समे॥ ३२॥

एषीति ॥ इष्यते । 'इष गत्यादौ' (दि० प० से०)। 'क्रुवादिभ्यो तुन्' (उ० ५१३५) ॥ ॥ 'ईषिका' इति पाठे ईष्यते । ईषति वा । 'ईष उञ्छे' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २१३२)॥ (१)॥ ॥ तूलति । 'तूल निष्कर्षे' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २१३२)॥ (१)॥ ॥ है 'वीरणादि- शलाकायाः'

तेजसावर्तनी सूषा

तेजिति ॥ तेजसो विकारः सुवर्णादिर।वर्त्यतेऽस्याम् 'वृतु वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)।ण्यन्तः। अधिकरणे त्युट् (३।३। १९७)॥ (१)॥ ॥ मृषति । 'मृष स्तेये' (भ्वा॰ प॰से॰)। 'इगुपथ—' (३।१।१३५) इति कः ॥ ॥ 'मृष स्तेये' (क्रया॰ प॰से॰)। इत्यस्मात् भिदायिः (३।३।१०४)हस्मादिरिष हस्मा मृषा मृषी गौरादिः (४।१।४१)। मृषा। 'मृषा त्वावर्तनी मृषी' इति शब्दार्णवः। यत्तु—'मुष स्तेये' (क्रया॰ प॰ से॰) 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यकारप्रत्ययः। टापि 'अन्येष्पामिप—' (६।१।१३७) इति दीर्घरवे मृषा मुषा च—इति मुकुटः। तन्न। गुरुलाभावात्। दीर्घस्य धातोः सत्वेन 'अन्येषामिप—' इत्यस्यानुपयोगाच ॥ (२)॥ ॥ व्वे 'मृषायाः॥

भस्ता चर्मप्रसेविका।

भेति ॥ भस्यतेऽनया । 'भस दीप्तो' (जु॰ प॰ से॰) 'हुयामाश्रुभिसभ्यश्चन्' (उ॰ ४।१६८) । 'तितुत्र—' (७।२। ९) इति नेट् । अजादिः (४।१।४) ॥ (१) ॥*॥ चर्मणा प्र-सीव्यते । 'षिन्तु तन्तुसंतानें' (दि॰ प॰ से॰) । 'ह्नजादिभ्यो नुन्' (उ॰५।३५) । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्लुल् वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अग्निज्वलनार्थस्य'॥

आस्फोटनी वेधनिका

आस्फिविति ॥ आस्फोट्यतेऽनया । 'स्फुट भेदने' चु-रादिः । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥*॥ ललन्ती स्फोटय-तीति 'लास्फोटनी' । पृषोदरादिः (६।३।१०९) इति मु-कुटः ॥ (१) ॥*॥ विष्यतेऽनया । 'विष विधाने' (तु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११७) । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)

१—सिद्धान्तको मुवादिषु कशेरिनदित्त्वाङ्गीकाराद्यर्थमिदम् । २—'पुंसि स्यात्' इत्यस्य स्वयमि वेणुशब्दव्याख्यायां तच्छे-षत्वेनैव व्याख्यातलेनात्र रुखेऽनुचित इव भाति ॥

'वेधनी तु लास्फोटन्यां स्फोटनी वृषद्शिका' इति वाचस्पतिः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'मुक्तादिवेधिन्याः'॥

कृपाणी कर्तरी समे ॥ ३३॥

किति॥ कृपामणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) । डीप् (४।१।१५) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ कृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । बाहुलकादरः । यद्वा कर्त-नम् । घज् (३।३।१८) । कर्तं राति । 'रादाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१। ४१) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'कर्तर्याः'॥

वृक्षादनी वृक्षमेदी

बिति ॥ दृक्षमित । 'अद भक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰)। 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (१) ॥॥॥ दृक्षं भेत्तुं शीलमस्य । 'भिदिर् विदारणे' (रु॰ उ॰ अ॰) 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥॥। द्वे 'काष्ट्रतनूकरण-साधनस्य'॥

टङ्गः पाषाणदारणः।

देति ॥ टक्क्ष्यति । 'टिक बन्धने' चुरादिः । अच् (३।१। १३४) । 'टम्' इति शब्दं कायति वा । 'के शब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'सुपि-' (३।२।४) इति वा ॥ (१) ॥॥॥ पाषाणो दार्यतेऽनेन । 'दृ विदारणे' (अया॰ प॰ से॰) । ण्यन्तः ल्युट् (३।३।१९७) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'पाषाणदारणार्थस्य घनभेदस्य'॥ कक्कचोऽस्त्री करपत्रम्

केति॥ 'क' इति कचित 'कच शब्दे' (भ्वा॰आ॰ से॰) अच् (३११११३४)। '(क्रकचः करपत्रेऽल्ली प्रन्थिलाख्य-तरी पुमान्' इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ करेण कराद्वा पति। 'पतृ पतने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ष्ट्रन् (उ॰ ४। १५९)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'काष्ट्रादिविदारणार्थस्य शस्त्रस्य 'करोत' इति ख्यातस्य॥

आरा चर्मप्रभेदिका ॥ ३४॥

आरेति॥ आ इयर्ति, ऋच्छिति वा। 'ऋ गतौ' (जु॰, भ्वा॰ प॰ अ॰)। अच् (३।९।९३४)। आर्यते वा। भि-दादौ (३।३।९०४) 'आरा शहयाम्' इति पाठात् साष्टुः। ('आरा चर्मप्रभेदिन्यां पुंसि भौमशनैश्वरे' इति मेदिनी)॥ (१)॥॥। चर्मणः प्रभेदिका॥ (२)॥॥। द्वे 'चर्मखण्ड-नार्थस्य शस्त्रभेदस्य'॥

सूर्मी स्थूणायः प्रतिमा

स्विति ॥ शोभना ऊर्मिः बहुवीहिर्वा । 'सर्वतोऽिक्तन-र्थात्—' (ग॰ ४।१।४५) इति, गौरादिखात् (४।१।४१) वा डीष् ।—'भीष्मजाल्मर्र्यमं--' इति मप्रखये श्र्रादेशे च— इति मुक्कटस्लपाणिनीयः ।—'श्रूभी तालव्यादिः'—इखप्य-युक्तम् 'सूम्यं ग्रुषिरामिव' इति श्रुतिविरोधात् ॥ (१) ॥॥॥ तिष्ठति । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (खा॰ प॰ अ॰) । 'रास्नासासा-स्थूणा-' (उ॰ ३१९५) इति साधुः । 'स्थूणा सूम्याँ स्तम्भे रुगन्तरे' इति हैमः ॥ (२) ॥॥ अयसः प्रतिमा ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'छोहप्रतिमायाः ॥

शिल्पं कर्म कलादिकम्।

शिति ॥ शील्यते । 'शील समाधों' (भ्वा॰ प॰ से॰)। शल्यते वा । 'शल गतौं' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'खष्पशिल्प-' (उ॰ ३१२८) इति साधुः । 'शिह्यं सुवे कियादिके' इति विश्वः (हैमः) ॥ (१) ॥॥॥ कला नृत्यगीतादिरूपा चतुःषष्टिभेद्भिन्ना । आदिना सुवर्णकारादिकर्मग्रहः ॥॥॥ एकम् 'क-लाकौशल्यादिकर्मणः' ॥

प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रति-च्छाया॥ ३५॥

प्रतिकृतिरची पुंसि प्रतिनिधिः

प्रेति ॥ प्रतिकृत्य मीयतेऽनेन । 'माङ् माने' (अ० आ० अ०)। ल्युट् (३१३११९७) ॥ (१) ॥ ॥ प्रतिकृतिर्विम्बं यस्य । 'कुगति—' (२१२११८) इति समासः ॥ (२) ॥ ॥ प्रतिमीयतेऽनया । 'आतश्चोपसर्गे' (३१३११०६)। इस्यङ् । ('प्रतिमा गजदन्तस्य बन्धे चानुकृताविष' इति मेदिनी)॥ (३) ॥ ॥ प्रतियास्यतेऽनया । 'यत निकारोपस्कारयोः' (चुरादिः) 'ण्यासश्रन्थः—' (३१३११०७) इति युच् ॥ (४)॥ ॥ ॥ प्रकृष्टा कृतिः । प्रतिनिधेः कृतिर्वा ॥ (६)॥ ॥ अर्च्यते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा०प० से०)। 'गुरोश्च हलः' (३१३११०३) इस्यः ॥ (७)॥ ॥ प्रतिनिधीयते सहशीकियते। 'ड्डधान्' (जु०उ०अ०)। 'उपसर्गे घोः किः' (३१३१९२)॥ (८)॥ ॥ अष्टौ 'प्रतिमायाः'॥ उपमोपमानं स्थात्।

उपेति ॥ उपमातेर्भावेऽङ् (३।३।१०६) ॥ (१) ॥ ॥ । ल्युट् (३।३।१९५) । करणे (३।३।१९७) वा ॥ (२) ॥ ॥ । द्वे करणे भावे च । येनोपमीयते, या चोपमितिः, तयोरेते नाम्री । केचित्तु—पूर्वान्विते—इत्याहुः ॥

वाच्यितङ्गाः समस्तुल्यः सदक्षः सद्दशः सदक् ३६ साधारणः समानश्च

विति ॥ समिति । 'सम वैक्कव्ये' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ ॥ ग्रुल्या संमितः । 'नौवयो-' (४।४।९) इति यत् ॥ (२) ॥ ॥ समान इव परयति । 'त्यैदादिषु-' (३।२।६०) इति किकक्ति । कस्था ' दग्दश-वतुषु' (६।३।८९) 'दक्षे च' (वा० ६।३।८९) इति सभावः

१—समानशब्दस्य त्यदादित्वाभावादत्रास्रोपन्यासोऽसंगतः । तसात् 'समानान्ययोश्च' (वा० ३।२।६०) इत्यनेन वोध्यो ॥ २—'वृग्दशवतुपु' (६।३।८९) इत्यत्र 'वृक्षे च' इति वार्तिकव-लादनुक्तोऽपि क्सः कल्प्यते—इति 'त्यदादिपु—' (३।२।६०) इत्यत्र भाष्यप्रदीपोद्द्योतकृत् ॥ ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ सह आधारणेन वर्तते। 'वोपसर्जनस्य' (६१३।८२) इति सभावः। साधायाः संसिद्धे रणो वाचक इव ॥ (६) ॥*॥ सह मानेन वर्तते। समानं मानमस्य, इति वा। 'समानस्य च्छन्दसि' (६१३।८४) इति सः॥ (७) ॥*॥ सप्त वाच्यिल्ङाः॥ सप्त 'तुल्यस्य'॥ स्युक्तरपदे त्वभी।

निभसंकादानीकादाप्रतीकाद्योपमादयः ॥ ३७ ॥

स्युरिति ॥ अमी निभादय उत्तरपदस्था एव सहशव-चना वाच्यलिङ्गाः स्युः । यथा 'पितृनिभः पुत्रः' 'मातृनिभा कन्या' 'देवनिभमपत्यम्' इति । नियतं भाति । 'आतश्रोप-सगें' (३१९१९३६) इति कः । 'निभस्तु कथितो व्याजे पुं-लिङ्गः सहशे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ संकाशते । 'काश्य दीप्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३१९१२३४) । 'संकाशः सहशेऽन्तिके' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ नितरां काशते । 'इकः काशें' (६१३१९२३) इति दीर्घः । 'नीका-शो निश्चये तुल्ये' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ प्रति काशते ॥ (४) ॥॥॥ आदिना भूतरूपकल्पादयः यथा पितृ-भृतः, पितृरूपः, पितृकल्पः, ॥

कर्भण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् । भरण्यं भरणं मूर्व्यं निर्वेशः पण इत्यपि ॥ ३८ ॥

केति ॥ कर्मणा संपद्यते । 'कर्मवेषाद्यत्' (५।१।१००)। कर्मणि साधुर्वा । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ कर्माणि विधीयन्तेऽनया । 'द्धधात्र्' (जु० उ० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इस्रङ् ॥ (२) ॥<।। श्रियन्ते कर्मकरा अनया । 'मृज् भरणे.' (भ्वा० उ० अ०) । 'संज्ञायां समज–' (३।३।९९) इति क्यप् ॥ (३) ॥ः॥ 'कर्मणि मृतौ' (३।२।२२) इति निर्देशात् क्तिन्निप ॥ (४) ॥ ॥ भ्रियते-ऽनेन । 'दुमृञ्' (जु॰ उ॰ अ॰) 'मृञ्' (म्वा॰ उ॰अ॰) वा । सनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (५) ॥ ।। वीयतेऽनेन । 'वीग-स्यादों' (अ॰ प॰ अ॰) । 'वीपतिभ्यां तनन्' (उ॰ ३। १५०) ॥ (६) ॥ । भरणे साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (७) ॥ शा भ्रियतेऽनेन । त्युट् (३।३।११७) । '(भरणी घोषके ऋक्षे) भरणं वेतने धैतौं' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (८) ॥ शा मूलेनानाम्यम् । 'नौवयोधर्म-' (४।४।९१) इति यत् । 'मूल्यं स्याद्वेतने वसे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (९) ॥ ।॥ निर्विद्यते । अनेन वा । 'विश प्रवे-शने' (तु॰ प॰ से॰)। 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति 'ह-लक्ष' (३।३।१२१) इति वा घत् । 'निर्वेशस्तु पुमान्भोगे वेतने मूर्च्छनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥ ॥ पण्यते। 'निसं पणः परिमाणे' (३।३।६६) इस्यप् । 'धुंसि-' (३।३। ११८) इति घो वा । 'पणो वराटमाने स्थान्मूल्ये कार्षापणे ग्लहे । कय्यशाकादिके धूतव्यवहारे मृतौ धने' (इति मेदि नी) ॥ (११) ॥ ॥ एकादश 'वेतनस्य' ॥ सुरा हिलिप्रिया हाला परिसुद्धरुणात्मजा । गन्धोत्तमा प्रसन्नेराकाद्म्वयः परिस्नुता ॥ ३९ ॥ मदिरा कश्यमधे अपि

स्विति ॥ सुष्टु राति याम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०)। सु अतीव रायन्खनया वा । 'रै शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इलाङ् । 'सुरा चषकमदायोः'। पुंलिङ्गिबिदिवेशे स्थात्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ हिलनो वलस्य प्रिया ॥ (२) ॥ ॥ हलसङ्गम् । 'हल विलेखने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । ह-ल्यतेऽनया वा । 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन् । 'हालः सातवाहनपार्थिवे । हाला सुरायाम्' इति विश्वः (हैमः)॥ (३) ॥ ।। परितः सवति । 'सु सवणे' (भवा० प० से०)। किप् (३।३।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥ (४) ॥३॥ वरुणाल-योऽपि वहणः । तस्यात्मजा ॥ (५) ॥ ॥ गन्धेनोत्तमा । गन न्ध उत्तमो यस्या वा । राजदन्तादिः (२।२।३१)॥ (६)॥ ।॥ प्रसीदति स्म । 'धद विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्य-र्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति निष्ठानत्वम् । 'प्रसन्ना स्त्री सुरायां स्यादच्छसंतुष्टयो-स्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ । इं कामं राति 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥(८) ॥ शा कुत्सितमम्बरम् । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः । 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' (६।३।१०१) । कद्म्वरं नीलाम्बरमस्यास्ति । अशेआचच् (५।२।१२७) । तस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इल्यण् । कदम्वे जातो रसः । 'तत्र जातः' (४।३।५३) इल्पण्। कादम्बं राति वा । कः (३।२। ३)। 'गौरादिः' (४।१।४१) । 'कादस्वरस्तु दध्यमे मद्य-भेदे नपुंसकम् । स्त्री वारुणीपरभृताभारतीसारिकासु च' (इति मेदिनी)॥ (९) ॥ ॥ भागुरिमते टापि 'परिस्ता'। यद्वा परितः सूयते स्म लोकैः । 'स गतौ' (भ्वा० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२) । 'परिस्त्रता स्त्री वारुण्यां स्पन्ने स्यादिभ-धेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥ ॥ माद्यसनया । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'इषिमदिमुदि-' (उ० १।५१) इ-त्यादिना किरच् ॥ (११) ॥ ॥ कर्यते । अनेन वा । 'कर्या) बाहुलकाद्यः । 'मद्याश्वमध्ययोः **कश्यम**' इति रन्तिदेवः । 'कर्यस्त्रिषु कशाहें स्यात्क्षीवं मदाश्वसदा-योः इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१२)॥ ॥ मायन्लानेन । 'गदमदचर-' (३।१।१००) इति यत् ॥ (१३) ॥३॥ त्रयो-दश 'मद्यसामान्यस्य'॥

अवदंशस्तु भक्षणम्।

अवेति ॥ अवदस्यते । 'दंश दशने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। कर्मणि घन् (३।३।९९) । भावे (३।३।९८) वा ॥ (१)॥॥ एकं 'पानरुचिजनकभक्षणस्य'॥

१-- मृतिरत्र पोषणमात्रम्-- इत्यनेकार्थकेरवाकरकौ मुदी ॥

शुण्डा पानं मदस्थानम्

दिवित ॥ शुन्यते । 'शुन गतों' (तु॰ प॰ से॰) । 'लम-न्ताडुः' (उ॰ १११९२) । 'शुण्डा पानगृहे मता । (अप्य-म्बुहिस्तिनी वेश्याहिस्तिहस्तसुरासु च' इति मेदिनी) । '(शु-ण्डापि जलहिस्तिन्यां मदिराकरिहस्तयोः । निल्न्यां वारयो-षायां शुण्डस्तु मदनिर्झरे)' इति विश्वः ॥ (१) ॥॥ पिव-न्त्यत्र । 'पा पाने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'अधिकरणे ल्युद्' (३।३११९७) । 'पानं पीतिभाजनरक्षणे' (इति मेदिनी) ॥ (२)॥॥ मदस्य स्थानम् ॥ (३)॥॥ त्रीणि 'मद्यगृहस्य'॥ मधुवारा मधुक्रमाः ॥ ४० ॥

मेति ॥ मधुनो वारः ॥ (१) ॥ ॥ मधुनः कमः ॥ (२) ॥ ॥ ह्रे भधुपानावसरस्य ॥ मध्वास्वो माधवको मधु मार्द्वीकमद्वयोः ।

मेति ॥ मधुकपुष्पं मधु । तस्यासवः ॥ (१) ॥ ॥ मधुना कृतः संधितः । 'कुलालादिभ्यो चुज्' (४।३।११८) ॥ (२) ॥ ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰) । 'फलिपाटि—' (उ॰ १।१८) इति साधु । 'मधु पुष्परसे क्षोद्रे सचे ना तु मधुद्रमे । वसन्तदैस्थिभिचैत्रे स्याजीवसां तु योषितं' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ ॥ मद्वीका द्राक्षा । तस्या विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४) इस्यण् 'अनुदात्तादेः' (४।३।१४०) इस्यज् वा ॥ ॥ केचित्तु—'माध्वीकम्' इति पउन्ति । तत्र पृषोदरादिलम् ॥ (४) ॥ ॥ अद्वयोः क्षीविमिन्सर्थः ॥ ॥ चलारि 'मधुकपुष्पकृतमद्यस्य' ॥ स्वामी तु—द्वौ द्वौ पर्यायौ—इस्याह ॥ मरेयमासवः शिधः

सायिति॥ मिरायां देशविशेषे ओषधीविशेषे वा मनम् । 'नद्यादिभ्यो हक्' (४।२।९०)॥ (१)॥॥। आसूयते । 'पुञ् अभिषवे' (खा॰ उ॰ अ॰) । 'ऋदोरप्' (३।३।५०)॥ (२)॥॥॥ शेरतेऽनेन । 'शीडो धुक्–' (उ॰४।३८) अर्धर्चादिः (२।४।३१)। 'पुंनपुंसकयोदांहजीवातुस्थाणुशीधवः' इति त्रिकाण्डशेषः॥ (३)॥॥॥ यद्यपि 'शीधुरिक्षुरसैः पक्षैरपक्षैरासवो भवेत् । मैरेयं धातकीपुष्पगुडधानाम्बुसंहितम्'इति माधवः। तथापि भेदमनाहत्योक्तम्॥॥॥ त्रीणि 'इक्षुशाकादिजन्यस्य मद्यस्य'॥

मेदको जगलः समौ॥ ४१॥

मेदेति ॥ मेद्यति । 'शिमिदा स्नेहने' (दि॰ प॰ से॰) । 'वुन् कुलादिभ्यः—' (उ॰ ५।३५) ॥ (१) ॥॥॥ मृशं गलति, गेल्यते, वा । 'गल अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰) यङ्लुगन्तादच् (३।१।१३४) । संज्ञापूर्वकत्वात् 'दीर्घोऽकितः' (७।४।८३) इति दीर्घो न । 'जगलो मदनहमे । मेदके पिष्टमदो च (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥ हे 'सुराकलकस्य'॥

सिति॥ संधीयते । 'डुधान्' (जु॰ उ॰ अ॰) । ल्युट् (३।३।११३)। भावे (३।३।११५) वा । 'संधानं स्यादिभववे तथा संघट्टनेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (१)॥॥ अभिष्यते । 'षुच् अभिषवे' (स्वा॰ उ॰ अ॰)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। भावे वा । 'भवेदिभिषवः स्नाने मद्यसंघानयज्ञयोः' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ द्वे आम्रादिसंधानस्यं॥

किण्वं पुंसि तु नग्नहुः।

कीति ॥ कणनम् । 'कण' शब्दे (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'उल्वादयश्च' (उ॰ ४।९५) इति साधुः । कर्मणि वा। 'किण्वं पापे सुरावीजे' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ ह्वानम् , ह्यते वा। 'ह्वेज्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। संपदादि किप् (वा॰ ३।३।१०८)। नमस्य हूः ॥ (२)॥ ॥ हे 'नानाद्रव्यकृतन्सुरावीजस्य'॥ —मत्तनमकृताह्वानस्य—इत्यन्ये

कारोत्तरः सुरामण्डः
किति ॥ कारेण कियया उत्तरः ।-'कारोत्तमः-' इति
स्वामी ॥ (१) ॥*॥ सुराया मण्डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुरामण्डस्य'॥
आपानं पानगोष्टिका ॥ ४२॥

आपेति ॥ आ संभूय पिवन्स्यत्र । त्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ पानस्य गोष्ठी । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पानार्थायाः सभायाः' ॥

चपकोऽस्त्री पानपात्रम्

चेति ॥ चध्यतेऽनेन । 'चष भक्षणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। कुन् (उ॰२।३२)। 'चषकोऽस्त्री सुरापात्रे मद्यमयप्रभेदयोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ पानस्य पात्रम् ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'मद्यपात्रस्य'॥

सरकोऽप्यनुतर्षणम् ।
सेति ॥ स्त्रियते 'स् गतों' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'वृत्
कृवादिभ्यः' (उ॰ ५१३५) । 'सरकः शीधुपानेक्षुशीधुनोम्वामाजने' इत्यज्यः । अपिशब्दात् सरकोऽप्यश्ची । 'सरकं
वा नानुतर्षो ना' इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥॥॥ अनुतर्षणम् ।
अनेन वा । 'वितृषा पिपासायाम्' (दि॰ प॰ से॰) । भावे
(३१३११४) करणे (३१३११९७) वा त्युट् ॥॥॥ घत्रि (३१३११८) 'अनुतर्षः' अपि । 'चषकश्चानुतर्षेश्च सरकश्च' इति
भागुरिः ॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'मद्यपानस्य'।—चत्वारि 'मद्यपानपात्रस्य'—इति मुकुटः ॥

धूर्तोऽसदेवी कितवोंऽसधूर्तो चूतकृत्समाः ॥ ४३ ॥ ध्विति ॥ धूर्वति । 'धुर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'हिंसिमृश्रिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । 'राह्रोपः' (६।४। २१)। 'धूर्ते तु खण्डलवणे धत्तरे ना विटे त्रिषु' (इति मे-दिनी)। 'धार्तः' इति पाठे धावनम् । 'धावु गतौ' (भ्वा०

संधानं स्याद्भिषवः

१---कर्मण्यचोऽप्राप्त्या चिन्त्यमिदम् ॥

ड॰ से॰) । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) । बाहुलकाद्वलोपः। धा धाँवनेनार्तिः धार्तिरस्यास्ति । ज्योत्स्नाद्यण् (वा॰ ५।२। १०३) । यद्वा धा धावनेनार्तः ॥ (१) ॥॥॥ अक्षैर्दाव्यति । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥॥॥ 'कि ज्ञाने' (जु॰ प॰ अ॰) । भावे क्तः (३।३।११४) । कितं वायति । 'ओ वै शोषणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) कितने वाति वा । 'वा गन्धने' (अ॰ प॰अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः 'कितवो धूर्तवन्मते वचके कनकाह्वये' इति विश्वः ॥ (३) ॥॥॥ अक्षेषु धूर्तः । 'सप्तमी शोण्डः' (२।१।४०) इति समासः ॥ (४) ॥॥॥ द्यूतं करोति । क्तिप् । (३।२।७६) ॥ (५) ॥॥॥ पन्न 'चृतकृतः'॥

स्युर्लग्नकाः प्रतिसुवः

स्युरिति ॥ ठज्यते स्म । 'ओळस्जी बीडे' (तु॰ आ॰ से॰) । 'गल्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि॰ पा४।५) ॥ (१) ॥*॥ प्रति प्रतिनिधिर्भवति । किप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऋणादौ प्रतिनिधिन्भृतस्य' 'जामिन' इति ख्यातस्य ॥

सभिका युतकारकाः।

सेति ॥ सभाधूतमाश्रयत्वेनास्यास्ति । त्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ठन् । 'सभा चूतं सभाग्रहम्' इति रुद्रः ॥ (१) ॥ ॥ चूतं कारयन्ति । अण् (३।२।१) । खार्थे कन् । (ज्ञा० ५।४।५) । खार्छ (३।१।१३३) तु चूतस्य कारकः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'खे चूतं कारयन्ति तेषाम्' ॥

चूतोऽस्त्रियामक्षवती कैतवं पण इत्यपि ॥ ४४ ॥

ह्मिति ॥ देवनम् । 'दिवु कीडादों' (दि० प० से०)।
भावे कः (३।३।११४) ॥ (१) ॥*॥ अक्षाः पाशकाः
सन्ख्याम् । मतुप् (५।२।९४) । ठोकात्स्नीत्वम् ॥ (२)
॥*॥ कितवस्य कर्म । युवादित्वात् (५।१।१३०) अण् ।
'कैतवं तु छले द्यूते कैतवः कितवे रिपों' (इति मेदिनी)
॥ (३) ॥*॥ पणो गलहोऽस्त्यस्मिन् । अर्श आद्यच् (५।२।
१२७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'द्यूतकीडनस्य'॥
पणोऽक्षेष् ग्लहः

पेति ॥ पण्यते उत्सञ्ज्यते । 'पण व्यवहारं' (स्वा॰ आ॰ से॰) । 'नित्यं पणः' (३।३।६६) इति योगविभागादप् ॥ (१) ॥*॥ गळह्यते अनेन । 'गळहू आदाने' (स्वा॰ आ॰ से॰) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'हळश्च' (३।३।११८) इति घः । 'हळश्च' (३।३।११८) इति घः । 'हळश्च' (३।३।११८) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यूते ळाप्यमानस्य'॥

अक्षास्तु दैवनाः पाशकाश्च ते।

अक्षा इति ॥ अक्षति । 'अक्ष्र व्याप्ताे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।९।९३४) । 'अक्षाे ज्ञानात्मशकटव्यवहा- रेषु पाशके । रदाक्षेन्द्राक्षयोः सर्पे विभीतकतरावि । चके कर्षे पुमान् क्षीवं तुत्थे सौवर्चलेन्द्रिये' (इति मेदिनी) । (१) ॥॥॥ दीव्यन्ति येन । 'करणा–' (३।३।१९७) इति लयुद् । 'देखनं व्यवहारे स्यान्जिगीषाक्षीडयोरिष । अक्षेषु देवनः प्रोक्तः' (इति विश्वः) ॥ (२) ॥॥॥ पाशयति । 'पश्च वन्धे' चुरादिः । ण्युल् (३।१।१३३) । क्षुन् (उ० २।३२) वा ॥ (३) ॥॥॥ जीणि 'पाहाकस्य'॥

परिणायस्तु शारीणां समन्तान्नयनेऽस्त्रियाम् ॥४५॥

पेति ॥ परितो वामदक्षिणतो नयनम्। 'णीज्' (भ्वा॰उ॰ अ॰) 'परिन्योः--' (३।३।३७) इति घज् ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'शारीणां समन्तास्रयनस्य'॥

अष्टापदं शारिफलम्

अष्टेति ॥ पङ्कौ पङ्कौ अष्टो पदान्यस्य । 'अष्टनः संज्ञान्यम्' (६।३।१२५) इति दीर्घः । अष्टापदमिश्रयाम् । 'अन्यापदोऽस्त्री कनके शारीणां फलकेऽपि च (अष्टापदी चन्द्रमह्रयां शरमे मर्कटे पुमान्) इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥॥ शारीणां फलं पटः । 'फलं हेतुसमुत्ये स्थात्फलके व्युष्टिलान्मयोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥॥॥ 'शारीणां खेलनाधार-पट्टस्य' हे ॥

प्राणिच्तं समाहयः।

प्रेति ॥ प्राणिभिः कृतं चूतम् ॥ (१) ॥*॥ सम्यगाहूय-न्तेऽत्र । 'हेल्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः । वाहुळकात्रात्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खूतस्य' ॥ सर्विळिङ्डासंप्रहादसंपूर्णतां परिहरति—-

उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येऽत्र यौगिकाः॥ ४६॥ ताद्धर्म्यादन्यतो वृत्तावृद्या लिङ्गान्तरेऽपि ते।

उक्ता इति ॥ अत्र वर्गे ये यौगिकाः शब्दा मालाकार-मार्दक्षिक-वैणविकादयः पुंसि प्रचुरप्रयोगदर्शनादेकस्मिहिक्षे पुंसि ये यौगिका उक्ताः, ते ताद्धम्यात्त्रयोगवशात्तेषामन्यतो-ऽन्यत्र जातौ वृत्तौ सत्यामन्यत्र स्त्रियां क्षीवे चोहनीयाः । यथा 'मालाकारी स्त्री, मालाकारं कुलम्,' इत्यादि । येऽप्य-यौगिकाः करण-मालिक-कुम्मकारादयः, ते जातिवचनत्वा-च्ह्रद्वादिवत् 'जातेः' (४।९।६३) इत्यादिना डीषि लिङ्गान्तरे स्त्रीलिङ्गे क्षीवत्वेऽपि वोद्धव्याः ॥

॥ इति शूद्रवर्गविवरणम्॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामिळङ्गानुशासने । भूम्यादिकाण्डो द्वितीयः साङ्ग एव समर्थितः॥

इति श्रीवघेलवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपश्रीमहाराजकु-मारश्रीकीर्तिसिहाज्ञया श्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजश्रीभानु-जीदीक्षितविरचितायाममरटीकायां व्याख्यासुधाख्यायां द्विती-यः काण्डः संपूर्णतामगात् ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः

अमरकोषः।

व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः।

तृतीयं काण्डम्।

विशेष्यनिष्ठेः संकीर्णैर्नानार्थेरव्ययैरिप । लिङ्गादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥ १ ॥

विशेष्येति ॥ इह सामान्यकाण्डे एतैः कृत्वोपलक्षिता वर्गा उच्यन्ते । कीदशास्ते वर्गाः । स्वर्गादयः, संश्रय आश्रयो येषां ते । सुकृत्यादयो देवासुरमनुष्येष्वेव विशेषणत्वेन, कर्म-परायणादयो व्यापारतया, संबध्यन्ते लिङ्गान्यादौ येषां तानि । तेषां संम्रहाः । आदिना नामानि लङ्का-शेकालिका-इ-ल्यादीनि ॥

अस्मिन्वर्गे लिङ्गज्ञानोपायमाह—

स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादशैः प्रस्तुतं पदैः। गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः॥२॥

स्त्रीति ॥ स्त्रीदारकलत्राविभिः पदैर्यक्षित्तसंख्याविशिष्टैः स्त्रीदारकलत्रादिरूपं यद्विशेष्यं प्रकान्तम्, गुणादिशब्दास्तिक्षित्तः संख्याविशिष्टास्तस्य विशेषणानि स्युः । तथा हि 'सुकृतिनी स्त्री, सुकृतिनो दाराः, सुकृति कलत्रम्'। 'दण्डिनी स्त्री, व-ण्डिनो दाराः, दण्डि कलत्रम्'। 'पाचिका स्त्री, पाचका दाराः, पाचकं कलत्रम्'॥

सुकृती पुण्यवान्धन्यः

स्विति ॥ सुकृतमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ पण्यमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ धनं लब्धा । 'धनगणं लब्धा' (४।४।८४) इति यत् । 'धन्या धाष्यामलक्योः स्याद्भन्यं पुण्यवति त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'सभाग्यस्य' ॥

महेच्छस्तु महाशयः।

मेति ॥ महतीच्छा यस ॥ (१) ॥ ॥ 'आश्रायः स्याद-भिप्राये मानसाधारयोरिप' (इति मेदिनी) । महानाशयोऽस्य ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'महाभिछाषस्य' ॥

हृदयालुः सुहृदयः

हिति ॥ प्रशस्तं हृदयमस्य । 'हृदयाचालुरन्यतरस्याम्' (वा॰ ५।२।२२) ॥ (१) ॥ ॥ शोभनं हृदयमस्य । मित्र-लाविवक्षणात्र हृद्भावः ॥ ॥ 'सहृद्यः' इति वा पाठः ॥ सह हृदयेन । 'तेन सह—' (२।२।२८) इति बहुवीहिः ॥ (२) ॥ ॥ प्राणिमात्रस्य तथालादत्रं प्रशस्तहृद्यपरत्वं हृदयशब्दस्य ॥ ॥ ॥ हे 'शुद्धमनसः' ॥

महोत्साहो महोद्यमः॥३॥

मेति ॥ महानुत्साहोऽस्य ॥ (१) ॥ ॥ महानुद्यमोऽस्य ॥ (१) ॥ ॥ द्वे 'दुःसाध्यक्तत्येऽपि साधनपरस्य' ॥ प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातिशिक्षिताः। विज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥ ४ ॥

प्रेति॥ प्रकृष्टा वीणास्य । यद्वा वीणया प्रगायति, प्रगीयते वा । 'सत्याप-' (३।१।२५) इति णिजन्ताद् पचा-यच् (३।१।१३)। क्मीण घञ् (३।३।९९) वा 'एरजण्य-न्तानाम्' इति नाच् (३।३।५६)॥ (१)॥॥॥ निपुणति । 'पुण कर्मणि छुमे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः॥ (२)॥॥॥ अभि जानाति । 'आतश्रोपसमें' (३।१।३६) इति कः॥ (३)॥॥॥(४)॥॥॥ न्यस्नासीत् । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः। 'निनदीभ्याम्-' (८।३।८९) इति षत्वम् ॥ (५)॥॥॥ श्रिक्षा जातास्य । तारकादिः (५।२।३६)। यद्वा अशिक्षष्ट । 'शिक्ष विद्योपादाने' (भ्वा० आ० से०)। अकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः (३।४।७२)॥ (६)॥॥। विज्ञानं बुद्धः। 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति छक्। यद्वा विज्ञाने नियुक्तः। 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक्। यद्वा विज्ञाने जयति । 'तेन दीव्यति-' (४।४।२) इति ठक्। यत्वा विज्ञाने जयति । 'तेन दीव्यति-' (४।४।२) इति ठक्। यत्वा

[ं] १—'एरजण्यन्तानाम्' इति तु वचनमनार्षम्—इति 'एरच्' (३।३।५६) सूत्रे कैययः ॥

विज्ञानं नेषुण्यम् । तेन व्यवहरति । 'तेनदीव्यति—' (४।४।२) इतादिना ठक्—इत्यमाणि मुकुटेन । तन्न । उक्तसूत्रे 'व्यवहरति' इत्यस्यानुपादानात् । 'कठिनान्त—' (४।४।७२) इति सूत्रेऽर्थोपादानेऽपि विज्ञानस्यानुपादानात् ॥॥॥ बीह्यादि (५। १।९१६) ठिन 'विज्ञानिकः' इत्यपि ॥ (७) ॥॥॥ कृतं मुखमस्य । सर्वस्य कृतमुखत्वादत्र कृतशब्दस्य संस्कृतपरत्वम् ॥ (८) ॥॥॥ कृतं कर्म प्रशस्तमस्य । इतिः (५।२।९१५) ॥ (९) ॥॥॥ कृतान् लाति । कः (३।२।३) । कौ पृथिव्यां शलित वा । 'शल चलने' (भ्वा॰ प० से०) । पचाद्यच् (३। १।९३४) । णिजर्थे लक्षणा वा । कौ शलित चालयित राजकार्याणि । यद्वा 'कुः पापेषदर्थयोः' । कोः पापात् शलित बुद्धिनेभवात् । 'कुशलः शिक्षिते त्रिष्ठ । क्षेमे च सुकृते चापि पर्याप्तो च नपुंसकम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१०) ॥॥॥ दश 'कुशलस्य'॥

पूज्यः प्रतीक्ष्यः

िवति ॥ पूज्यते । 'पूज पूजायाम्' (चु॰ प॰ से॰) । 'अचो यत्' (३१११९७) । 'पूज्यः श्रञ्जरवन्ययोः' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ प्रतीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (म्वा॰ आ॰ से॰) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३११११२४) । 'प्रतीक्ष्यः प्रतिपाल्ये स्था-त्पूज्ये च' (इति हैमः) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पूज्यस्य'॥

सांशयिकः संशयापन्नमानसः।

सारोति ॥ संज्ञयमापनः । 'संज्ञयमापनः' (५।१।७३) इति ठक् ॥ (१) ॥ ॥ संज्ञयमापनं यस्य, यस्मिन्, वा ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'संदेहविषयस्य' 'संदेहाश्रयस्य' वा ॥ दक्षिणेयो दक्षिणाईस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि ॥ ५ ॥

देति ॥ दक्षिणामहैति । 'कडंगरदक्षिणाच्छ च' (५।१। ६९) इति छयतौ ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ दक्षिणामहैति । 'अहं पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अहंः' (३।२।१२) इलच् ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'दक्षिणायोग्यस्य'॥ स्युवेदान्यस्थूळळक्ष्यदानशौण्डा वहुप्रदे ।

स्युरिति ॥ 'मां याचख' इति वदति। 'वदेरान्यः' (उ० ३।१०४)। 'वदान्यो दानशौण्डे स्याचारुवादिनि वाच्य-वत' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ स्थूलं कृटं लक्ष्यमस्य। स्थूलेर्महद्भिलंक्यते वा। कर्मणि ण्यत् (३।२।१२४)॥ ॥ ('स्थूललक्ष' इति) अयकारपाठे तु घच् (३।३।१९)॥ (२)॥ ॥ दाने शौण्डः। 'सप्तमी शौण्डः' (२।१।४१) इति समासः। 'शौण्डो मत्तेऽपि विख्याते' इति विश्वः॥ (३)॥ ॥ वहु प्रददाति। 'प्रे दाझः' (३।२।६) इति कः॥ (४)॥ ॥ चहारि 'अतिदातुः'॥

जैवातृकः स्यादायुष्मान्

जैवेति ॥ जीवति । जीवेः आतृकन् वृद्धिश्व (उ० १।

७९)। 'जैवातृकः पुमान्सोमे कृषकायुष्मतोस्त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥ ॥ अतिशयितमायुरस्य । मतुप् (५। २।९४) 'तसौ मलर्थे' (१।४।१९) इति भत्वात्र रुत्वम् (८। २।६६)॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'सायुषः'॥

अन्तर्वाणिस्त शास्त्रवित् ॥ ६॥

अन्तेति ॥ अन्तर्वाण्यस्य । सैमासान्तविधेरनिस्त्वाम् कष् (५।४।१५३) । 'गोस्त्रियोः--' (१।२।४८) इति हस्यः । यद्वा अन्तर्वाणयति । 'वण शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । स्वार्थे णिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (१) ॥॥॥ शास्त्रं येत्ति । 'सत्सू--' (३।२।६१) इति किष् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'शास्त्रविदः' ॥

परीक्षकः कारणिकः

पेति ॥ परीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । ण्वुल् (३१९११३३) ॥ (१) ॥*॥ 'करणं हेतुकर्मणोः' (इति मेदिनी) । करणेश्वरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परीक्षाकारकस्य' ॥

वरदस्तु समर्थकः।

हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हष्टमानसः॥ ७॥

हेति ॥ हर्षति । 'हृषु अलीके' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'ता-च्छील्य-' (३।२।१९९); इति चानश् । यत्तु—हृष्यति— इति विग्रहीतं मुकुटेन । तन्न । दैवादिकलाच्छ्यिन सति 'हु-ध्यमाणः' इत्यापत्तेः ॥ (१) ॥*॥ विकुरुते । चानश् (३।२। १२९) । शानच् (३।२।१२४) वा ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टं मनो यस्य ॥ (३) ॥*॥ हृष्टं मानसमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'हृष्वितमनसः'॥

दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यात्

हिति ॥ इःस्थितं मनोऽस्य ॥ (१) ॥ ॥ विगतं विविधं वा मनोऽस्य ॥ (२) ॥ ॥ अन्तर्मनोऽस्य ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'दुःखितमनसः' ॥

उत्क उन्मनाः।

उत्क इति ॥ उद्गतं मनोऽस्य । 'उत्क उन्मनोः' (५।२। ८०) इत्युद्गतमनस्कवृत्तेष्ठच्छब्दात्स्वार्थे कन् ॥ (१) ॥॥॥ (२)॥॥। द्वे 'उत्कण्डितमनस्कः'॥

१—वाणिरम्ब । 'ब्यूतौ मूल्ये सरस्वत्याम्' इति हैमादिकोषेषु 'यद्वाणिसद्वाणिनी' इत्यादि महाकिषप्रयोगेषु हस्वान्तस्यापि वाणि-शब्दस्य दर्शनेन तेन समासे तु क्वेशोऽयं नाङ्गीकरणीयः॥

दक्षिणे सरलोदारौ

देति ॥ दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ शीघार्थे च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'द्वद्विभ्यामिनन्' (उ॰ २।५०) । 'दक्षति' इति परस्मैपदप्रयोगस्तु मुकुटस्य चिन्तः । 'दक्षिणो दक्षिणोद्भृत्तररुच्छन्दवर्तिषु । अवामे त्रिषु यज्ञादिविधिदाने दिशि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ सरति । 'स् गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) अलच् (उ॰ १।१०६) । 'सरलः प्तिन्ताष्ठे नाथोदारावक्रयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ उन्त्रिष्टमा समन्ताद् राति । 'आतश्च—' (३।१।१३६) इति कः। उद्येते । 'ऋ गतिप्रापणयोः' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । कर्मणि धज् (३।३।१९) वा । 'उदारो दातृमहतोर्दक्षिणेऽप्यभिध्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'ऋज्वान्ध्यस्य'॥

सुकलो दातृभोक्तरि॥८॥

स्विति ॥ सुकल्यते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (म्वा॰ आ॰ से॰) । 'ईषद्दुः' (३।३।१२६) इति खल् । शोभना कला यस्य, इति वा ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'दातृभोक्तोः' ॥

तत्परे प्रसितासकौ

तित ॥ परमुत्तमं यस्य । तेन पूर्यते । 'पृ पाठनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा ॥ (१) ॥॥॥ प्रासायि । 'षिञ् वन्धने' (स्वा॰ उ॰ अ॰) । कर्मणि कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥॥॥ असि । 'षष्ठ सङ्गे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'तात्पर्यमुक्तस्य'॥

इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः।

इष्टेति ॥ इष्टश्वासावर्थश्च । तत्र उद्युक्तः ॥ (१) ॥ ॥ । उद् उद्योगं, सवित । 'ष्ठु प्रसवैश्वर्थयोः' (भ्वा॰ प॰ अ॰) सुनोति वा 'ष्ठु अभिषवे' (खा॰ उ॰ अ॰)। विचि (३।२। ७५) संज्ञापूर्वकत्वाद्धणाभावः । किपि (३।२। ७६)। आगमश्चास्त्रानित्यत्वात्तुगभावो वा । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३। ७५)। यद्वा उत्सुवति । 'षू प्रेरणे' (तु॰ प॰ से॰)। मितद्वादित्वात् (वा॰ ३।२।९८०) द्वः । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति किच् वा । किन (ज्ञापि॰ ५।४।५) 'केऽणः' (७।४।९३) इति हस्यः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'इष्टार्थोद्यमचतः'।—पञ्चापि तत्रपरपर्यायाः इत्येके ॥

प्रतीते प्रथितच्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः॥ ९॥

प्रेति ॥ प्रत्येकमगात् । प्रतीयते स्म, इति वा 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । गत्यर्थत्वात् कर्तिरे (३।४।७२), कर्मणि (३।२।१०२) वा० क्तः ॥ (१) ॥॥॥ प्रथते स्म । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०)। अकर्मत्वात् कर्तिरे (३। ४।७२) क्तः ॥ (२) ॥॥॥ अख्यायि । 'खैया प्रकथने' (अ० प० अ०)। 'चिक्षिङः ख्याञ्' (२।४।५४) वा। कः (३।२। १०२)॥ (३)॥ ॥ अवेदि। 'विद्वू लाभे' (तु० उ० अ०)। कः (३।२।१०२)। 'वित्तो भोगप्रखययोः' (८।२।५८) इति साधुः॥ (४)॥ ॥ व्यज्ञायि। 'ज्ञा अववोधने' (क्या० प० अ०)। कः (३।२।१०२) यद्वा विजानाति। 'मतिबुद्धिन' (३।२।१८८) इति कः॥ (५)॥ ॥ व्यथ्रावि। 'श्रु अवणे' (म्वा० प० अ०)। कः (३।२।१०२)॥ ६)॥ ॥ घर) 'प्रसिद्धस्य'॥

गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ ।

गिवति ॥ कृतमुचारितं लक्षणं नामास्य । 'लक्षणं नामि चिह्ने च' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ 'आहतं गुणितेऽपि स्यात्' इति विश्वः । आहतमभ्यस्तं लक्षणं यस्य ॥ (२)॥*॥ द्वे 'भुणैः प्रसिद्धस्य'॥

इभ्य आख्यो धनी

इभ्य इति ॥ इभमईति । दण्डादित्वात् (५।१।६६) यः। यद्वा एः कामाद् भ्यसते । 'भ्यस भये' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि—' वा॰ (३।२।१०१) इति डः । 'इभ्यो धनवतीभ्यां तु वरेण्वां सहकीतरों' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥॥ आध्यायति । 'आतः—' (३।१।१३६) इति कः । प्र- षोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥॥॥ बहुधनस्य । इनिः (५।२।१९५) ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'बहुधनस्य'॥

स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता ॥ १० ॥ अधिसूर्नायको नेता प्रभुः परिवृद्धोऽऽधिपः ।

स्वेति ॥ खमस्यास्ति । 'खामिन्नेश्वर्ये' (५।२।१२६) इति साधुः । 'स्वामी प्रभुविशाखयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ शा ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ॰ आ॰ से॰) । 'स्थेश-' (३।२।१७५) इति वरच्। 'ईश्वरो मन्मथे शंभी नाट्ये खा-मिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरोमायाम्' इति विश्वमेदि-न्यौ ॥ (२) ॥*॥ पाति 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०)। 'पा-तेर्डतिः' (उ॰ ४।५७) । 'पतिर्धवे ना त्रिष्वीशे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ ईष्टे । 'तृन्' (३।२।१३५)। तृच् (३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥ ॥ अधिमनति । 'भुवः संज्ञा-न्तरयोः' (३।२।१७९) इति किप् ॥ (५) ॥ ॥ नयति । 'णीज् प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । ण्वुल् (३।१।१३३)। 'ना-यको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणाविष' इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ (६) ॥*॥ तृच् (३।१।१३३) ॥ (७) ॥*॥ प्रभवति । 'वि-प्रसंभ्यः-' (३।२।१८०) इति डुः ॥ (८) ॥*॥ परिवर्हति । परिबृंहति वा। 'बृह बृहि बृद्धौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'प्रभौ परिवृद्धः' (ारा१२१) इति साधुः ॥ (९) ॥*॥ अधि पाति। 'आतश्रोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । मूलविभुजादिः (वा॰ ३।२।५)—इति मुकुटोक्तिश्चिन्या ॥ (१०) ॥ ॥ दश 'अधिपतेः'॥

१-अस्य सार्वधातुकमात्रविषयत्वादत्र लेखो निर्मूलः॥

अधिकर्द्धिः समृद्धः स्यात्

अधीति ॥ अधिका ऋदिरस्य ।—'ऋधु वृधौ' (खा॰ प॰ से॰) इति धातूपन्यासो मुकुटस्य व्यर्थः ॥ (१) ॥॥ समृप्रोति स्म । 'ऋधु वृद्धौ' (खा॰ प॰ से॰) । अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२) ॥ (२) ॥॥। द्वे 'अतिसंपन्नस्य' ॥

कुटुम्बव्यापृतस्तु यः ॥ ११ ॥

स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् ।

किति ॥ कुटुम्बपोषणे संसक्तः । व्याप्त्रियते स्म । 'पृङ् व्यायामे' (तु॰ आ॰ अ॰) । अकर्मकत्वात् क्तः, (३।४। ७२)। 'व्यापृतस्तरुणो युवा' इति बोपालितः ॥ (१) ॥॥॥ अभ्यागारे नियुक्तः । 'अगारान्ताटुन्' (४।४।७०) । अभि अधिक आगारिको वा ॥ (२) ॥॥॥ आधानमाधिः । 'उप-सर्गे' (३।३।९२) इति किः । उपगत आधिम् । 'अस्या-दयः–' (वा॰ २।२।१८) इति समासः । यत्तु—उपादधाति कुटुम्बम्—इति विगृह्य—'उपसर्गे' (३।३।९२) इति किः— इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तन्न । कर्तरि किप्रस्ययास्मरणात् । 'उपाधिधमिनिन्तायां कुटुम्बव्यापृते छले' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'कुटुम्बव्यापृतस्य'॥

वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ॥ १२ ॥

वरेति ॥ अङ्गानि च रूपं च, अङ्गरूपाणि । वराणि च तान्यङ्गरूपाणि च । तैरुपेतः ॥ ॥ सिंहं श्रेष्ठं संहननमस्य । संहनने सिंहः इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'सोंद्योंपेतस्य' ॥

निर्वार्थः कार्यकर्ता यः संपतन् सत्त्वसंपदा।

नीति ॥ निश्चयेन त्रियते । 'गृज् वरणे' (खा॰उ॰से॰)। 'क्रुहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥॥॥ 'निर्धार्थः' इति पाठे 'धृज् धारणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) इति साधुः ॥ (१) ॥॥॥ 'व्यसनेऽभ्युद्ये वापि ह्यविकारं सदा मनः । तत्तु सत्त्वमिति प्रोक्तम्'। तत्संपदा संपतन् उद्यमं कुर्वन् 'संयुक्तः' इति वा पाठः ॥॥॥ एकं 'निःशङ्ककार्यकर्तुः'॥

अवाचि मुकः

अवेति ॥ न वाग्यस्य ॥ (१) ॥ ॥ 'मू' इति कायति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यत्तु—मूयते वध्यते वागस्य । 'मूङ् बन्धने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । बाहुलकात् अवितमवित्रियाम् कक्—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । धातुप्रस्थानां कारकेषु विहित्तवात्संबन्धे विधानाभावात् । अवतेः प्रयोजनाभावात् । 'धातोः' इत्येकत्वविवक्षणेन धातुसमुदायात् प्रख्याभावाच । उक्तसूत्राभावाच । 'मूको दैखावाग्दीनेषु' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मूकस्य'॥

अथ मनोजवः स पितृसंनिभः ॥ १३ ॥ अथेति ॥ जवति । 'जुः' सौत्रः । अच् (३।१।१३४) ।

मनो जवं वेगवयस्मिन् । यत्तु—मनो जवित प्रविशतीति । अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । उक्तविश्रहात्पितृसंनिभस्यालाभात् । अधिकरणविवक्षायां त्वचोऽसंभवात् । अपः (३।३।५७) औचित्यात् । 'मनोजविपतृसधर्माणः' इति नाममाला ॥०॥ स्वामी तु—'मनोजविसः' चमसादिवत्—इत्याह ॥ (१) ॥०॥ पितेव सम्यग्विभाति ।
'भा दीप्तौ' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६)
इति कः ॥ (१) ॥०॥ द्वे 'पितृसमस्य'॥

सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः।

सेति ॥ कोकते । 'कुक आदाने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'इगुपथ-'(३।१।१३५) इति कः। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। यद्वा कवनम् । कृः । 'कृङ् शब्दे' (तु॰ आ॰ से॰) । संपदादिः (वा॰ ३।३।९०८) । कुवः शब्दस्य कुर्भः 'कीर्ति-भूमिः' इति यावत् । कृकुं ददाति, कृका दायति वा । 'देप् शोधने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति 'सुपि-' (३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'सत्कारपूर्वं कन्यादातुः' ॥

लक्ष्मीवांहक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान्

लेति॥ लक्ष्मीरस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१)॥॥॥ 'लक्ष्म्या अ च' । (ग० ५।२।१००) इति 'पामादित्वानः' अत्वंच । 'लक्ष्मणा त्वोषधीमेदे सारस्यामिष योषिति । रामश्रातिरं पुंसि स्यात्सश्रीके चाभिषेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२)॥॥॥ श्रीरस्यास्ति । सिष्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । श्रियं लाति वा ॥॥॥ कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वे 'श्रीलः' इत्यपि ॥ (३) ॥॥॥ मतुव् (५।२।९४) अपि ॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'श्रीमतः'॥

स्निग्धस्तु वत्सलः ॥ १४॥

स्त्रीति ॥ सिह्यति स्म । 'सिह प्रीतौ' (दि॰ प॰ अ॰)। अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः । 'वा ह्रह-' (८।२।३३) इति वा घः ॥ (१) ॥॥॥ 'वत्सः पुत्रादिवर्षयोः' (इति मेदिनी)। वत्से पुत्रादिक्षेहपात्रेऽभिठाषोऽस्यास्ति । 'वत्सांसाभ्याम्-' (५।२।९८) इति छच्॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'वत्स्रस्य'॥

स्याद्दयाद्धः कारुणिकः कृपाद्धः सूर<mark>तः समाः।</mark>

स्येति ॥ "स्पृहिगृहि-' (३।२।१५८) इलाछुच् ॥ (१) ॥*॥ करणा शीलमस्य । 'शीलम्' (४।४।६१) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ कृपां लाति । मितद्वादिलात् (वा॰ ३।२।१८० हुः ॥ (३) ॥*॥ शोभन उः शंभुः । सूः । स्ति रतः, रतं वा यस्य । यद्वा सुरमते । 'सौ रमेः को दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः' (उ॰ ५।१४) । यत्तु—'तातपलितसूरताः' इति रमेः

१—'मनोजवाः' सान्तोऽपि । 'मनोजवसा' इति पीयूष-

क्तः दीर्घश्च—इति वचनमुपन्यस्तं मुकुटेन । तत् पश्चपाद्या-दौ न लभ्यते ॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'द्यालोः'॥

खतन्त्रोऽपावृतः सैरी खच्छन्दो निरवग्रहः॥ १५॥

स्वेति ॥ स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानमस्य ॥ (१) ॥ ॥ अ-पगतमावृतमावरणमस्य । 'अपावृतस्तु पिहिते स्वतन्त्रेऽपि च वाष्यवत्' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (२) ॥ ॥ स्वेनेरितुं शीलमस्य । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । 'सुप्यजातौ–' (३।२।७८) इति णिनिः । 'स्वादीरेरिणोः' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥ (३) ॥ ॥ स्वः छन्दोऽभिळाषो यस्य ॥ (४) ॥ ॥ निष्कान्तोऽवग्रहान्त्रियमात् । 'निराद्यः–' (वा० २। २।१८) इति समासः ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'स्वतन्त्रस्य' ॥

परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि ।

पेति ॥ परस्तन्त्रं प्रधानं यस्य ॥ (१) ॥ ॥ परस्मिन्निध। 'सप्तमी शौण्डैः' (२।१४०) इति समासः । 'अषडक्ष-' (५।४।४।७) इति खः । यत्तु—परोऽध्युपर्यस्य—इति विगृहीतम् । तन्न । शौण्डादिष्वधिपाठवैयर्थ्यापातात् ॥ (२) ॥ ॥ । परः स्त्राम्यस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (३) ॥ ॥ । नाथो-ऽस्यास्ति ॥ (४) ॥ ॥ । चत्वारि 'परतस्त्रस्य' ॥

अधीनो निघ्न आयत्तोऽखच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ १६

अधीति ॥ इनमधिगतः । 'अत्यादयः-' (वा० २।२। १८) इति समासः । अधि उपिर, इनोऽस्य इति वा ॥ (१) ॥ ॥। निहन्यते निगृह्यते । हन्तेः । 'धन्नर्थे कः' (वा० ३।३। ५८) ॥ (२) ॥ ॥। आयतते स्म । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः ॥ (३) ॥ ॥ ॥ न स्वः छन्दोऽस्य ॥ (४) ॥ ॥ गृह्यते । 'यह उपादाने' (त्रया० उ० से०) । 'पदास्वैरि-' (३।१।९९९) इति क्यप् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'गृह्यको निघने छेके' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'अधीनसामान्यस्य' ॥ एके तु नविभः पर्योयमाहः ॥

खळपूः स्याद्वहुकरः

खेति ॥ 'खलं भूस्थानकत्केषु' इति विश्वः । खलं पुनाति । 'पूत्र पवने' (क्या० उ० से०) । किए (३।२।०६) ॥
(१) ॥ ॥ बहु करोति, भुवं संमार्धि । किंयत्तद्भहुष्विष्यानम्' (वा० ३।२।२१) इत्यन् । स्त्रियां बहुकरा । यत्तु—
ताच्छील्यविवक्षायां तु टः (३।२।२०) एवं । स्त्रियां 'बहुकरी'—दित्युक्तं मुकुटेन । तन्न । टापवादत्वेनाज्विधानात् ॥
(२) ॥ ॥ द्वे 'भूवं मार्जयतः' ॥

दीर्घसूत्रश्चिरिक्रयः।

दीति ॥ 'सूत्रं तन्तुव्यवस्थयोः' इति विश्वः । दीर्घं सूत्रं व्यवस्था यस्य ॥ (१) ॥॥। चिरा किया यस्य ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'अतिविल्रम्वेन क्रियासंपादकस्य'॥

जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्

जेति ॥ जालयति, जाल्यते वा । 'जल अपवारणे' (जु॰ प॰ से॰)। वाहुलकान्सः।—धूमवन् मः—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः। 'इषियुधि–' (उ॰ १।४५) इति सूत्रे जलेरत्रहणात्। धूमेऽपि गुणप्रसङ्गात् 'मक्' इति वक्तं युक्तत्वाच्च। 'जाल्मस्तु पामरे। असमीक्ष्यकारिणि च' इति हैमः॥ (१)॥॥ असमीक्ष्याविचार्यं कर्तं शिलमस्य। 'सुपि–' (३। २।७८) इति णिनिः॥ (२)॥॥। द्वे 'अविचारिणः'॥

कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः॥ १७॥

किति ॥ कुण्ठति । 'कुठि प्रतिघाते आलस्ये च' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। ('कुण्ठोऽक-र्मण्यमूर्खयोः' इति मेदिनी)॥(१)॥॥ एकं 'मन्दिकयस्य'॥

कर्मक्षमोऽलंकर्माणः

केति ॥ कर्मस क्षमः ॥ (१) ॥ ॥ 'सप्तमी' (२।१।४०) इति योगविभागात्समासः ॥ (१) ॥ ॥ कर्मणे कियायै अलं समर्थः । 'प्राप्तापन्नालंपूर्व—' (वा० २।४।२६) इति परविल-ज्ञिनेषेधात्समासः । 'पर्यादयः—' (वा० २।२।१८) इति वा । 'अषडक्ष—' (५।४।७) इति खः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'क्रिया-करणे समर्थस्य' ॥

क्रियावान् कर्मसूद्यतः।

क्रीति ॥ कियास्यास्ति । मतुर् (५।२।९५) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'उद्योगोद्यतस्य' ॥ स कार्मः कर्मशीलो यः

स इति ॥ कर्म शीलमस्य । 'छत्रादिभ्यो णः' (४।४।६२) वा । स्त्रियां कार्मी ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'कर्मसु फलमनपेक्ष्य प्रवृत्तस्य'॥

कर्मशूरस्तु कर्मठः ॥ १८॥

केति ॥ कर्मणि इराः । सप्तमीसमासः (२।१।४०) ॥ (१) ॥ कर्मणि घटोऽठच्' (५।२।३५) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'प्रयत्नेन प्रारब्धकर्मपरिसमापकस्य' ॥

भरण्यभुक्कर्मकरः

भेति ॥ भरण्यं वेतनं भुक्षे । किप् (३।२।०६) ॥ ॥ क-चित् 'कर्मण्यभुक्' इति पाठः । तत्र कर्मणि साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । कर्मण्यं वेतनम् ॥ (१) ॥ ॥ ॥ कर्म करोति । 'कर्मणि मृतौ' (३।२।२२) इतिः टः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मुल्येन कर्म कुर्वतः' । अयं स्द्रवर्गे उक्तोऽपि 'भरण्यभुग्' इति पर्यायान्तरकथनार्थमनूदितः ॥

कर्मकारस्तु तत्क्रियः।

केति ॥ कर्म करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (५) ॥ ॥ 'तत्कयः कर्मकारिकयः' 'अस्तकियः' इसर्थः ॥ ॥ भी वेतनं विना कर्म करोति तस्य' एकम् ॥

अपस्नातो मृतस्नातः

अपंति ॥ अपकृष्टं स्नातः । 'प्रादयो गताद्ययें' (वा० २। २।१८) इति समासः ॥ (१) ॥॥॥ मृते स्नातः । सप्तमीस-मासः (२।१।४०) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'मृतमुद्दिश्य स्ना-तस्य'॥

आमिषाशी त शौष्कलः ॥ १९ ॥

आमीति ॥ आमिषमश्राति । 'अश भोजने' (क्या॰ प॰ से॰)। 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१)॥॥॥ 'शुष्कली ग्रुष्कमांसेऽपि मांसपात्रेऽपि सा मता' । तामित्ति । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । खामी तु 'शाप्कलः' इति पठति । तत्र पृषोदरादिः (६।३।१०९)॥॥॥ संज्ञापूर्वकला- हुद्धभावोऽपि । 'शुष्कलः ग्रुष्कमांसस्य फणिके पिशिताशिनं इति हैमः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'मांसाशिनः'॥

बुभुक्षितः स्यात्सुधितो जिघत्सुरद्यानायितः।

विविति ॥ बुभुक्षा जातास्य । तारकादित्वात् (५।२। ३६) इतच् ॥ (१) ॥ ॥ क्षुघ्यति स्म । अकमैकत्वात् (३।४।७२) क्तः । 'वसतिक्षुघोः–' (७।२।५२) इतीट् ॥ (२) ॥ ॥ अत्तुसिच्छुः । अदेः सनि 'छङ्सनोर्घस्ल्य' (२।४। ३७) । 'सनाशंस–' (३।२।१६८) इत्युः ॥ (३) ॥ ॥ अश-नस्येच्छा । 'अशनाया–' (७।४।३४) इति साधुः । अश-नाया जातास्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (४) ॥ ॥ च-त्वारि 'क्ष्मिचितस्य' ॥

परान्नः परपिण्डादः

पेति ॥ परस्यात्रम् । परात्रं नित्यमस्य । 'अर्शआदिभ्यो-ऽच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥॥॥ 'पिण्डमाजीवन' इति ध-रणिः । परस्य पिण्डम् । तद्त्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ ॥॥॥ द्वे 'पराञ्चजीवनस्य'॥

भक्षको घस्मरोऽद्वरः ॥ २०॥

भेति ॥ भक्षयति । 'भक्ष अदने' (चु० प० से०) ।
ण्वुल् (३।९।९३३) ॥ (९) ॥*॥ घसति 'घस्ल अदने'
(भ्वा० प० अ०) । 'सृघस्यदः क्मरच्' (३।२।९६०)॥
(२) ॥*॥ अति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भक्षणपरस्य'॥

आदमः सादौदरिको विजिगीपाविवार्जिते।

आदिति ॥ आदेवीत् । अकमंकत्वात् कः (३।४। ७२)। 'दिवोऽविजिगीषायाम्' (८।२।४९) इति निष्ठानत्वम् । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट् ॥ (१) ॥॥। उदरे प्रसितः । 'उदराहगाद्यूने' (५।२।६७) इति ठक् ॥ (२) ॥॥॥ दे 'औदरिकस्य'॥

डसौ त्वात्मंभिरः कुक्षिभिरः स्वोदरपूरके ॥२१॥

विति ॥ आत्मानं कुक्षि च विभर्ति । 'फलेग्रहिरात्मंभ-रिश्च' (३।२।२६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ चात् ('मृजः

कुक्ष्यात्मनोर्मुम् च' इति वार्तिकेन च) कुक्षिंभरिः ॥ (२) ॥ ॥ हे 'स्वोद्रपूरकस्य'॥

सर्वान्नीनस्तु सर्वानभोजी

सेति ॥ सर्वेषामत्रानि । सर्वात्रानि भक्षयति । 'अनुपद-सर्वात्र-' (५१२।९) इति खः ॥ (१) ॥*॥ सर्वात्रानि भोक्तुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्ववर्णान्नभक्षकस्य' ॥

गृधुस्तु गर्धनः।

लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णेक्

श्चिति ॥ गर्धनशीलः । 'गृधु अभिकाङ्गायाम्' (दि० प० से०) 'त्रसिगृधिन्' (३।२।१४०) इति कुः ॥ (१) ॥॥॥ 'जुचङ्कम्यन्' (३।२१५०) इति युच् ॥ (२) ॥॥॥ छम्यति । 'छम गार्ध्ये' (दि० प० से०) । 'गल्यर्थान्' (३।४।७२) इति कः । 'लुब्ध आकाङ्किण व्याधे' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥॥॥ अभिल्ष्यति । 'लप कान्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'लपपत-पदन्' (३।२।१५४) इत्युक्च ॥ (४) ॥॥॥ तृष्यति । 'वितृष् पिपासायाम्' (दि० प० से०) । 'स्विपतृषोर्नजिङ्' (३।२। १७२) ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'लुब्धस्य'॥

समा लोलुपलोलुमा ॥ २२॥

सेति ॥ गर्हितं छम्पति । 'छुप्तु छेदे' (तु॰ उ॰ अ॰)
'छपसद-' (३१९१२४) इति यङन्तादच् (३१९१९३४) ॥
(१) ॥*॥ मृशं छम्यति । 'छम गाध्यें' (दि॰ प॰ से॰)।
'धातोरेकाचः' (३१९१२२) इति यङन्तादच् (३१९१९३४)॥
(२) ॥*॥ द्वे 'अतिसुब्धस्य'॥

उन्मद्स्तून्मदिष्णुः स्यात्

उन्मेति ॥ उद्गतो मदो हर्षोऽस्य ॥ ॥ कचित् 'सो-न्मादः' इति पाठः । तत्र सह उन्मादेने वर्तते । सोपसर्ग-त्वान्मनेर्धञ् ॥ ॥ स अतिशयित उन्मादोऽस्य । 'स्न्मादः' इस्यपि ॥ (१) ॥ ॥ उन्मदनशीलः । 'मदी हर्षे' (दि॰ प॰ से॰) । 'अलंकुञ्–' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥ ॥ दे 'उन्मादशीलस्य' ॥

अविनीतः समुद्धतः।

अवीति ॥ न व्यनायि । 'णीञ् प्रापणे' (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।९०२) ॥ (१) ॥*॥ समुद्धन्ति स्म । समुद्धन्यते स्म, इति वा । हन्तेर्गत्यर्थलात् कर्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।९०२) वा क्तः । 'समुद्धन्तं समुद्रीणेंऽप्यविनीते च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उद्धतस्य'॥

१—नृष्णाद्याव्यात् 'तत्करोति—' (वा० ३।१।२६) इति ण्य-न्तात् ण्युलि (३।१।१३३) 'तृष्णकः अदन्तोऽपि' इति सर्व-धरः—इति मुकुटः ॥

मत्ते शौण्डोत्कटक्षीवाः

मेति ॥ माद्यति । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति मदेः कः 'न ध्याख्या-' (८।२।५०) इति न निष्ठानत्वम् ॥ (१) ॥ ॥ ग्रुण्डायां पानागारे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'शोण्डो मत्ते च विख्याते पिप्पत्यां च भवेत् खि-याम्' इति विश्वमेदिन्यों ॥ (२) ॥ ॥ । उद्गतः कट आवरण-मावारको वास्य । यद्वा उद्गतमदृष्टतेष्ठच्छव्दात् स्वार्थे 'संप्रो-दश्च' (५।२।२९) इति कटच् । 'उत्कट्टस्तीत्रमत्तयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ । श्लीवते स्म । 'क्षीवृ मदे' (भवा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः (३।४।७२) । 'अनुपसर्गात्-' (८।२।५५) इति साधः । कः (३।१।१३५) वा ॥ ॥ गन्तोऽप्ययम् । 'क्षीवाणो समबुध्यत' इति व्यासप्रयोगात् । तत्र वाहुलकात् कनिन् ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'उन्मत्तस्य'॥ कामके कमितानुकः ॥ २३॥

कम्रः कामयिताभीकः कमनः कामनोऽभिकः।

केति ॥ कामयते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'लषपतपद-' (३।२।१५४) इत्युकच् । 'कामुकः कमनेऽशोकपादपे चातिमुक्तके' इति (मेदिनी) ॥॥। णिङ्चभावे चतृच् (३।१।१३३) ॥ (५) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ अनुकामयते । 'अनुकाभिका-' (५।२।७४) इति साधुः ॥ (३) ॥॥॥ 'न-भिकम्प-' (३।२।१६७) इति रः ॥ (४) ॥॥॥ अभि कामयते । 'अनुकाभिका-' (५।२।७४) इति साधुः । 'अभीकः कामुके कूरे निर्भये त्रिष्ठ ना कवौ' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥॥॥ (९) ॥॥॥ 'अनुदात्तेतश्च-' (३।२।१४९) इति युच् । 'कमनः कामुके कामेऽभिरूपेऽशोकपादपे' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥॥॥ णिङ्न्ताद्युच् (उ० २।७८) ॥ (८) ॥॥॥ नव 'कामुकस्य'॥

विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः ॥ २४ ॥

चीति ॥ विधातुं शक्यः । 'अचो यत्' (३।१।९७)। 'ईद्यति' (६।४।६५)। गुणः (७।३।८४)॥ (१)॥ ॥ प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा विनयं प्रहीतुं शीलमस्य । 'सुपि—' (३।२। ७८) इति णिनिः ॥ (२)॥ ॥ वचने तिष्ठति स्म । 'गत्य-र्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।९) इत्यञ्जक् ॥ (३)॥ ॥। आशृणोति । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) पचाद्यच् (३।१।२३४)। 'आश्रवो वचनस्थिते । प्रतिज्ञायां च क्रेशे च' इति हैमः ॥ (४)॥ ॥ चत्वारि 'प्रवृत्तिनिवृत्त्योविधातुं शक्यस्य'॥

वद्यः प्रणेयः

वेति ॥ वशमधीनस्वं गतः । 'वशं गतः' (४।४।८६) इति यत् । 'वशमायततायां स्यात्' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ प्रकर्षेण नेतुं शक्यः । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'स्वाधीनस्य' ॥

निभृतविनीतप्रश्चिताः समाः।

नीति ॥ नितरामभारि । 'मृज् भरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।९०२)॥ (१)॥॥॥ व्यनायि । 'णीज्' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। क्तः (३।२।९०२)। 'विनीतस्तु निमृतं निर्जितिन्द्रये । वाणिजे साधुवाद्यये विनयप्राहिते हिते' इति हैमः॥ (२)॥॥॥ प्रथममश्रायि गुणैः। 'श्रिज् सेवायम्' (भ्वा॰ उ॰ से॰) क्तः (३।२।९०२)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'विनययकस्य'॥

भृष्टे भृष्णग्वियातश्च

भिति ॥ धृष्णोति स्म । 'त्रिधृषा प्रागैल्स्ये' (स्वा॰ प॰ से॰)। 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'धृषिशसी—' (७।२।९९) 'इतीडभावः'॥ (१) ॥॥॥ 'धृषेश्व' इति नजिङ् ॥॥॥ 'धृष्णुः' इति पाठे 'त्रसिगृधि—' (३।२।९४०) इति क्तः ॥ (२) ॥॥॥ विरुद्धं यातं चेष्टितं यस्य । विरुद्धसयासीद्वा ! 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'निर्लक्षं कस्य'॥

प्रगत्भः प्रतिभान्विते ॥ २५ ॥

प्रति ॥ प्रगत्भते । 'गत्म धाष्ट्यें' (भ्वा॰ आ॰ से॰)
पचाद्यच् (३।९।९३४) ॥ (९) ॥॥॥ प्रतिभानम् । 'आतश्व-' (३।३।९०६) इसङ् । 'प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता' इति रुद्धः । प्रतिभयान्वितः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे
'प्रत्युत्पन्नमतेः' ॥

स्याद्धृष्टे तु शालीनः

स्येति ॥ शालाप्रवेशमहीति । 'शालीनकौपीने-' (५।२। २०) इति साधुः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'सलज्जस्य' ॥

विलक्षो विसायान्विते।

वीति ॥ विशेषेण लक्षयति 'लक्ष आलोचने' (भ्वा॰ आ॰से॰)। अच् (३।१।१३४)॥ (१)॥॥। विस्मयेनाश्चर्येनणान्वितः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'परकीयधर्मशीलादौ प्राप्ताश्चर्यस्य'॥

अधीरे कातरः

अधीति ॥ न धीरो धेर्यं यस्य ॥ (१) ॥*॥ ईषत्तरित । अन् (३।१।१३४) । 'ईषदर्थं' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'रोगादिलक्षणेनाकुलमनसः' ॥ त्रक्षो भीषभीरुकभीलुकाः ॥२६॥

त्रेति ॥ त्रस्यति । 'त्रसी उद्वेगे' (दि॰ प॰ से॰) । 'त्रसिगृधि' (३।२।१४०) इति क्षुः ॥ (१) ॥ ॥ बि-भेति । 'विभी भये' (जु॰ प॰ अ॰) । 'भियः कुक्कुकनौ' (३।२।१७४) । 'कुकवि' (वा॰ ३।२।१७४) । 'भीहरातें

१—'ध्वेश्वेति वाच्यम्' इति काशिकादौ — इति सिद्धान्त-कौमुदी ॥ त्रिलिङ: स्याद्वरयोषिति योषिति' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ चलारि 'भयशीलस्य'॥

आशंसुराशंसितरि

आशेति ॥ आशंसते । 'आङः शसि इच्छायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'सनाशंसिभक्षः--' (३।२।१६८) इत्युः ॥ (१) ॥ ॥ ते 'इष्टार्थप्रा- सीच्छोः' ॥

गृहयालुर्यहीतरि ।

ति॥ गृहयति । 'गृह महणे' चुरादावदन्तः 'स्पृहिग्र-हि—' (३।२।१५८) इलाछच् 'अयामन्ता—' (६।४।५५) इति णेरयादेशः ॥ (१) ॥॥॥ (गृह्णाति) । 'म्रह उपादाने' (त्रमा॰ उ॰ से॰) । 'तृन्' (३।२।१३५) । 'म्रहोऽलिटि—' (७।२।३७) इतीदो दीर्घः ॥ (२)॥॥। द्वे 'म्रहणशीलस्य'॥ श्रद्धातुः श्रद्धया मुक्ते

श्चेति ॥ श्रद्धाति । 'स्पृहि–' (३।२।१५८) इल्राङ्घच् ॥ (१) ॥श्रा एकम् 'श्चद्धालोः ॥

पतयालुश्च पातुके ॥ २७ ॥

पेति ॥ पतयति । 'पत गतौ' (चु॰ ड॰ से॰) । आछ-च् (३।२।१५८) ॥ (१) ॥॥॥ (भौवादिकात्) 'छपपत-' (३।२।१५४) इत्युकच् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'पतनशीलस्य'॥ लज्जाशीलोऽपत्रपिष्णुः

होति ॥ छजा शीलमस्य ॥ (१) ॥*॥ अपश्रपते । 'अ-लंकुज्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लजा-शीलस्य'॥

वन्दारुरभिवादके ।

वेति ॥ वन्दते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०) । 'श्वन्द्योरारुः' (३।२।१७३) ॥ (१) ॥॥॥ अभिवा-दयति । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'वन्दनशी-लस्य'॥

शरारुघांतुको हिंस्रः

शोति ॥ ग्रणाति । 'श्रृ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰) । आरुः (३।२।१७३) ॥ (१) ॥०॥ हन्ति । 'लपपत-' (३। २।१५४) इत्युकज् ॥ (२) ॥०॥ हिनस्ति । 'हिसि हिंसाया-म्' (रु॰ प॰ से॰) । 'नमिकम्पि-' (३।२।१६७) इति रः । 'हिंस्ना काकादनीमांस्योः स्त्रियां स्याद्धातुकेऽन्यवत्' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (३) ॥०॥ त्रीणि 'हिंसाशीलस्य' ॥

स्याद्विधिष्णुश्च वर्धनः ॥ २८ ॥

स्येति ॥ वर्धते । 'ब्रुधु बृद्धौ' (म्वा॰ आ॰ से॰) । 'अ-ठंकुन्' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ 'अनुदात्तेतश्च-' (३।२।१४९) इति युच् । 'वर्धनं छेदने बृद्धौ वर्धनी तु गङ्गिका' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वर्धनशीलस्य' ॥ उत्पतिष्णुस्तृत्पतिता

उत्पेति ॥ उत्पत्ति । 'पत गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) इ-णुच् (३।२।१३६) ॥ (१) ॥॥॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'ऊर्ध्वपतनशीलस्य' ॥

अलंकरिष्णुस्तु मण्डनः।

अलिमिति ॥ अलंकरणशीलः । 'अलंक्चन्-' (३।२। १३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥ ॥ मण्डनशीलः । 'मिड भूषा याम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अलंकरणशीलस्य' ॥ भूष्णुभीविष्णुभीविता

भिवति ॥ भवनशीलः । 'ग्लाजिस्थश्च ग्रुः' (३।२ १३९) चाद्धवः ॥ (१) ॥ ॥ 'भुवश्च' (३।२।१३८) इतीणुच् ॥ (२) ॥ ॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि
'भवनशीलस्य'॥

वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ॥ २९॥

वेति ॥ वर्तनशीलः । 'बृतु वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'अलंकुज्-'(३।२।१३६) इतीष्णुच्॥(१)॥॥॥'अनुदात्तेतश्व' (३।२।१४९) इति युच्॥ (२)॥॥॥ दे 'वर्तनशीलस्य'॥ निराकरिष्णुः क्षिमुः स्यात्

नीति ॥ निराकरणशीलः । इष्णुच् (३।२।१३६) ॥ (१) ॥ श्लेपणशीलः । 'क्षिप प्रेरणे' (तु॰ उ॰ अ॰) । 'त्रसिः गृधि-' (३।२।१४०) इति कुः ॥ (२) ॥॥। द्वे 'निराकरः णशीलस्य'॥

सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः।

सेति ॥ सान्द्रो घनः स्निग्धश्चिक्कणः ॥ (१) ॥*॥ मेद-नशीलः । 'निमिदा स्नेहने' (भ्वा० आ० से०) । 'भज्ञभा स–' (३।२।१६१) इति घुरच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'निविड-**स्निग्धस्य' ॥

ज्ञाता तु विदुरो विन्दुः

क्वेति ॥ जानाति 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (१) ॥ ॥ वैद-नशीलः । 'विदिभिदि–' (३।२।१६२) ॥ ॥ इति कुरच् ॥ (२) ॥ ॥ 'विन्दुरिच्छुः' (३।२।१६९) इति साधुः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'क्वानशीलस्य' ॥

विकासी तु विकस्वरः ॥ ३०॥

वीति ॥ विकसति । 'कस गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'वौ कषलस-' (३।२।१४३) इति घिनुण् । 'विकासः स्फुटने व्यक्तौ' इति दन्त्यान्ते धरणिः । तस्मादिनिः (५।३।१९५) वा ॥ (१) ॥॥॥ 'स्थेशभास-' (३।२।१९५) इति वरच् ॥ (२) ॥॥॥ दे 'विकसनशीलस्य'॥

१—इदं च सिद्धान्तकौमुद्यनुरोधेन । भाष्ये तु 'मुव इट्प्रति-षेधश्च' इत्युपलभ्यते ॥

विस्तवरो विस्मरः प्रसारी च विसारिणि।

वीति ॥ विसरणशीलः । 'स गती' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'इण्नश्जि–' (३।२।९६३) इति करप् 'हस्वस्य–' (६।१।७१) इति तुक् ॥ (१) ॥॥। 'स्रघस्य–' (३।२।९६०) इति क्य-रच् ॥ (२) ॥॥। प्रसरणशीलः । 'प्रे लप–' (३।२।९४५) इति विनुण् ॥ (३) ॥॥। विसरणम् । घञ् (३।३।९८) । विसारोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।९१५) ॥ (४) ॥॥। चलारि 'प्रसारिणः'॥

सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी॥३१

सेति ॥ सहनशीलः । 'षह मर्षणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'अलंकुज्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ 'अनुदान्तेतश्च' (३।२।१४९) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ क्षमणशीलः । 'क्षम् सहने' (दि॰ प॰ से॰)। 'तृन्' (३।२।१३५)॥ (३)॥*॥ तिजेः क्षमायाम् । 'ग्रुप्तांच्कच्चः-' (३।२।१६८) इत्युः ॥ सन् । तितिक्षणशीलः 'सनाशंस-' (३।२।१६८) इत्युः ॥ (४)॥*॥ तृनः 'खरति-' (७।२।४४) इति पक्षे इट् ॥ (५)॥*॥ 'शमिल्यष्टाभ्यो-' (३।२।१४१) इति घिनुण्॥ (६)॥*॥ पट् 'सहनशीलस्य'॥

क्रोधनोऽमर्षणः कोपी

ऋविति ॥ कोधनशीलः 'कुध कोपे' (दि॰ प॰ अ॰)। 'कुधमण्डा—' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (१) ॥॥। न मर्ष-शीलः । युच् (३।२।१५१) ॥ (२) ॥॥। अवस्यं कुप्यति । 'आवस्यका—' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (३) ॥॥। त्रीणि 'कोधनस्य'॥

चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः।

चेति ॥ चण्डते । 'चिड कोपे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। पचायच् (११९११३४) । 'चण्डस्तु यमदासेऽतिकोपने । तीवे दैत्यविशेषे च चण्डी तु शिवयोषिति । चण्डा धन-हरीशङ्कपुष्योः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥॥॥ अत्यन्तं कुप्यति । 'कुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (२) ॥॥॥ हे 'अतिकोधनस्य'॥

जागरूको जागरिता

जेति ॥ जागरणशीलः । 'जाग्र निद्राक्षये' (अ॰ प॰ सै॰) । 'जागरूकः' (३।२।१६५) ॥ (१) ॥ ॥ 'तृन्' (३। २।१३५) ॥ (१) ॥ (१) ॥ दे 'जागरूकस्य' ॥

घूर्णितः प्रचलायितः॥ ३२॥

िचिति ॥ घूर्णते स्म । 'घूर्ण भ्रमणे' (भ्वा॰आ॰से॰)। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । घूर्णा जातास्म, इति वा। तारकादिः (५।२।३६) ॥ (१)॥॥॥ प्रचल इवाचरति। 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (३।१।९१)। प्रचलायते स्म । 'ग-लर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । प्रचलाया जातास्म, इति वा॥ (२)॥॥॥ द्वे 'संजातघूर्णस्य'॥

स्वप्तक् शयालुनिद्रालुः

स्वेति ॥ खपनशीलः । 'निष्वप् शये' (अ॰ प॰ अ॰) । 'खपितृषोर्नजिङ्' (३।२।१७२) ॥ (१) ॥ ॥। शयनशीलः 'शीङ् खप्ने' (अ॰ आ॰ से॰)। 'शीङ्श्व' (वा॰ ३।२।१५८) इलालुच् । 'शयालुः स्यादजगरे निद्राशीले च कुक्कुरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ ॥। निद्राशीलः । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) । 'स्पृहिगृहि-' (३।२।१५८) इलालुच् ॥ (३) ॥ ॥। शीणि 'निद्राशीलस्य'॥

निद्राणशयितौ समी।

नीति ॥ निद्राति स्म । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कः 'संयोगादेः–' (८।२।४३) इति वः ॥ (१) ॥॥॥ शेते स्म । 'शीङ्' (अ० आ० से०) । पूर्ववत् (३।४।७२) कः 'निष्ठा शीङ्–' (१।२।१९) इति न कित्त्वम् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'निद्रां प्राप्तस्य'॥

पराङ्युखः पराचीनः

पेति ॥ पराञ्चलनिमुखो भवति । 'अञ्च गतिपूजनयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'ऋत्विग्-' (३।२।५९) इति किन् । पराक् मुखमस्य ॥ (१) ॥॥ 'विभाषाञ्चेः-' (५।४।८) इति सार्थे कः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'विमुखस्य' ॥

स्यादवाङप्यधोमुखः ॥ ३३ ॥

स्यति ॥ अवाञ्चलधोमुखो भवति । किन् (३।२।५९) ॥ (१) ॥*॥ अधो मुखं यस्य ॥(२) ॥*॥ द्वे 'अधोमुखस्य'॥ देवानश्चति देवद्यङ

द्यिति ॥ 'विष्वग्देवयोः-' (६।३।९२) इसिहः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'देवानुचर्तिनः' ॥

विष्वद्यङ् विष्वगञ्जति ।

वीति ॥ मूर्धन्यमध्यः ॥॥॥ (विश्वद्यङ्) तालव्यमध्यश्र॥ (१) ॥॥॥ एकं 'सर्वतो गच्छतः'॥

यः सहाञ्चति सध्यङ् सः

य इति ॥ 'सहस्य सिंधः' (६।३।९५) । स्त्रियां सिंधीची॥ (१) ॥ ॥ एकं 'सहचरितस्य' ॥

स तिर्यङ् यस्तिरोऽञ्चति ॥ ३४॥

स इति ॥ 'तिरसस्तिर्थलोपे'। (६।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वकं गच्छतः' ॥

वदो वदावदो वक्ता

वेति ॥ वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰प॰ से॰)।
पचायच् (३।९।९३४) ॥ (१) ॥॥॥ 'चरिचिलि-' (वा॰ ६।
९।९२) इति द्विलादि ॥ (२) ॥॥॥ वक्ति । 'वच भाषणे'
(अ॰ प॰ अ॰)। 'तृन्' (३।२।९३५)। 'वक्ता तु पण्डितेऽपि स्याद्वाग्मिन्यप्यभिधेयवर्त्' इति विश्वः (मेदिनी)॥(३)॥॥ त्रीणि 'वक्तः'॥

वागीशो बाक्पतिः समी।

विति ॥ वाचामीशः ॥ (१) ॥*॥ वाचां पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पटुबचनस्य' ॥

वाचोयुक्तिपदुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि ॥ ३५॥

विति ॥ वाचो युक्तिः सयुक्तिकत्वम् । 'वाग्दिक्पर्य-ग्रः-' (वा॰ ६१३१२) इत्युक् । तत्र पदुः ॥ (१) ॥ ॥ ॥ प्रशस्ता वागस्य । 'वाचो ग्मिनिः' (५१२११२४) । 'वाग्मी पटौ सुराचार्ये' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ ॥ कुर्वादिषु (ग॰ ४१९१९५१) 'वाबद्क'शब्दपाठाद् 'वदेः' ऊकः ॥ (३) ॥ ॥ अति वक्ति । साधुकारिणि 'तृन्' (३१२१९३५) । तृच् (३१९१९३३) वा ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'वाबद्कस्य' ॥ स्याज्ञव्याकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्श्चवाक् ।

स्थेति ॥ जल्पति । 'जल्प व्यक्तायां वाचि' (स्वा० प० से०) । 'जल्पभिक्ष-' (३।२।९५५) इति षाकन् । षित्वात् स्त्रियां डीष् ॥ (१) ॥ ॥ बहुगर्ह्या वागस्य । 'आलजाटचौ बहुभाषिणि' (५।२।९२५) । 'कुत्सायामिति वाच्यम्' (वा० ५।२।१२५) ॥ (२) ॥ ॥ (३) ॥ ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'बहुगर्ह्यभाषिणः' ॥

दुर्भुखे मुखराव इमुखौ

हित ॥ दुर्निन्दतं मुखमस्य । 'दुर्मुखः किपिभनाग-भिदोनां मुखरे त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ निन्दितं मुखसस्य । 'खमुख-' (५।२।१०७) इति रः । मु-खशब्दो लक्षणयात्र वचनपरः ॥ (२) ॥ ॥ न वद्धं नियमि-तं मुखमस्य ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'अप्रियवादिनः' ॥

श्रक्तः प्रियंवदे ॥ ३६॥

शेति ॥ शक्नोति । 'शक्ट् शक्ती' (स्वा० प० अ०) । 'मू-इ्शक्यविभ्यः हः' (उ० ४।१०८) ॥ (१) ॥ ॥ प्रियं वद-ति । 'प्रियवशे वदः खन्य' (३।२।३८) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'प्रियवादिनः' ॥

लोइलः स्यादस्फुटवाग्

लिति ॥ लोहनम् । 'लुह गार्ध्यं' इति बोपदेवः । भावे घन् (३१३११८) । लोहं लाति । 'आतोऽन्तप—' (३१२१३) इति कः । यद्वा रोहयतेर्वाहुलकादलच् । किपलिकादिस्वात् (वा० ८१२११८) लत्वम् । 'लोहलः राङ्कलाधार्येऽव्यक्तवा-चिनि च त्रिष्ठु' इति विश्वः (मेदिनी) हेमचन्द्रौ ॥ (१) ॥ ॥ न स्फुटा वागस्य ॥ (२) ॥ ॥ दे 'अरूपष्टभाषितुः'॥

गहीवादी तु कहदः।

गेति ॥ गर्छ वदति 'सुप्यजातौ' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ कुत्सितं वदति । 'रथवदयोश्व' (६।३। १०२) इति कोः कत् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'दुर्भाविणः'॥ समो कुवादकुचरो

स्वेति ॥ कुत्सितो वादोऽस्य ॥ (१) ॥ ॥ कृत्सितं चर-ति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'कुकथनशी-लस्य' ॥

सादसोम्यस्वरोऽस्वरः॥ ३७॥

स्येति ॥ असौम्यो हक्षः खरो यस्य ॥ (१) ॥ ॥ अप्र-शस्तः खरो यस्य ॥ (२)॥ ॥ द्वे 'काकादिवदूक्षस्वरस्य'॥ रवणः शब्दनः

देति ॥ रवणशीलः । 'ह शब्दे' (अ० प० अ०) । 'च-ठनशब्दार्थात्' (३।२।१४८) इति युच् ॥ (१) ॥ ॥ शब्द-नशीलः । 'शब्द शब्दिकयायाम्' (चु० उ० से०) युच् (३। ३।१४८) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'शब्दकरणशीलस्य' ॥

नान्दीवादी नान्दीकरः समी।

नेति ॥ नान्दीवदनशीलः । 'खपि–' (३।२।७८) इति वदेणिनिः ॥ (१) ॥॥ नान्दीं करोति वदति 'दिवाविमा–' (३।२।२१) इति दः ॥ (२) ॥॥। 'आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुति-र्यसात्प्रवर्तते । देवद्विजनुपादीनां तस्मान्नान्दीति कीर्त्यते' इति भरतः ॥॥॥ 'नाटकादौ मङ्गलार्थ भयोदिवादकस्य' दे॥ जडोऽशे

जेति ॥ जलति । 'जल घातने' (म्वा॰ प॰ से॰)। प॰ चायच् (३।१।१३४)। डलयोरभेदः । 'इष्टं वानिष्टं वा सुख-दुःखं वा न वेत्ति यो मोहात् । परवशगः स भवेदिह जडसं- इकः पुरुषः' 'जडा स्त्रियाम् । ग्रूकशिम्ब्यां हिमप्रस्तमूका-प्रक्षेष्ठ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ न जानाति । 'इग्रप-ध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जडमतेः' ॥ एउम्बक्स्तु वक्तं श्रोतुमशिक्षते ॥ ३८॥

एडेति ॥ एडो विधरश्वासौ मूकश्च । ('एडमूकोऽन्य-िछङ्गः स्याच्छठे वाक्श्यतिवार्जिते' इति मेदिनी) ॥*॥ ('अ-नेडमूकः' इति पाठान्तरे 'नास्त्येडमूकोऽस्मात्' इसर्थः । 'त्रिलिङ्गोऽनेडमूकः स्याच्छठे वाक्श्यतिवर्जिते' इति रमसः॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भाषणश्चवणयोरनर्द्दस्य'॥

तूरणींशीलस्तु त्रणीकः

स्विति ॥ तूष्णीं शीलमस्य ॥ (१) ॥*॥ 'शीले को म-होपश्च' (वा॰ ५।३।७१) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति नाणों हस्वः मलोपसामर्थ्यात् । अन्यथा ठमेव विवध्यात् ।—'शी-लम्' (४।४।६१) इति ठिके 'अव्ययानाम्–' (वा॰ ६।४। १४४) इति टिलोपेन सिद्धत्वात्—इति मुकुदः । तैन । के-

१—ङीप्ङीषोः फलाभेदं वदता स्वरक्षतभेदस्यानङ्गीकृतत्वेन पूर्वापरविरुद्धमेतत् । बहुत्र 'संज्ञापूर्वकत्वेन वृद्धभावस्य स्वयमध्य-ङ्गीकृतत्वादिकिचित्करं चं॥

विधानस्य स्वरार्थत्वात् । ठिक उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मध्योदात्त-ताप्रसङ्गाच । वृद्धि (७।२।११८) प्रसङ्गाच ॥ (२) ॥॥ द्वे 'मौनशीलस्य' ॥

नम्रोऽवासा दिगम्बरः।

नेति ॥ नजते सा । 'ओ नजी वीडे' (सु॰ आ॰से॰)। अकर्मकलात् क्तः । (३१४१०२)। 'ओदितश्च' (८१२४५) इति नत्वम् । 'नम्नो वन्दिक्षपणयोः पुंति त्रिषु विवाससि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ न वासोऽस्य ॥ (२)॥*॥ दिगेवाम्वरं यस्य । 'दिगम्बरः स्थात्क्षपणेऽधने तमसि शंकरे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'नम्नस्य' ॥ निष्कास्तितोऽवकृष्टः स्थात

नीति ॥ निष्कास्यते सा । 'कस गतौ' (भ्वा॰प॰से॰)।
ण्यन्तः । क्तः (३१२१९०२)॥ (१)॥ ॥ अवकृष्यते सा ।
'कृष विलेखने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । क्तः (३१२१९०२)॥
(२)॥ ॥ द्वे 'निष्काशितस्य'॥

अपध्वस्तस्तु धिकृतः॥ ३९॥

अपेति ॥ अपध्वस्यते स्म । 'ध्वंस अधःसंसने, गतौ च' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)। 'अपध्वस्तः परि यक्ते निन्दितेऽप्यवचूर्णिते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ 'धिक्' इति कृतः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'धिकृतस्य'॥

आसगर्वोऽभिभूतः स्यात्

आत्ति॥ आत्तो गर्वो यस्य ॥ ॥ 'आत्तगन्धः' इति पाठान्तरम् । 'गन्धो गन्धक आमोदे संबन्धे लेशगर्वयोः' इति विश्वः । 'गन्धो गर्वो लखोऽपि च' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥ ॥ अभिभूयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ ॥ । द्वे 'गर्वारूढस्य'॥—चत्वारः पर्यायाः—इत्येके ॥

दापितः साधितः समी।

देति ॥ दाप्यते स्म । 'दाप्' (जु॰ उ॰ अ॰) ण्यन्तः ॥ ॥ 'दायितः' इति पाठान्तरम् । तत्र 'दय दाने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) इति घातुः ॥ (१) ॥ ॥ ॥ साध्यते स्म । 'साध संसिद्धौ' (स्वा॰ प॰ अ॰) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ — द्वे 'धना-दिकं प्रदापितस्य' — इति मुकुटः। प्रदापितस्य धनादेवी ॥ प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः ४०

प्रेति ॥ प्रत्यादिश्यते स्म । 'दिश अतिसर्जने' (तु॰ उ॰ अ॰) । क्तः (वा॰ ३।२।१०२) ॥ (१) ॥ ॥ । निरस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) । क्तः (३।२।१०२) 'निरस्तः प्रेषितशरे संत्यक्ते लरितोदिते । निष्ट्यते प्रतिहते च' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ प्रत्याख्यायते स्म । 'ख्या प्रकथने' (अ॰ प॰ अ॰) । चक्षिङादेशो वा क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ ॥ । निराकारि । कृज् (त॰ उ॰ अ॰) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ । चलारि 'प्रत्याख्यातस्य' ॥

निकृतः स्याद्विप्रकृतः

नीति ॥ न्यकारि । कः (३।२।१२) । 'निकृतं विप्र-लब्धे स्माच्छठे विप्रकृते त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१)॥॥॥ विप्राकारि ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'तिरस्कृतस्य'॥

विप्रलब्धस्तु वश्चितः।

वीति ॥ विप्रलभ्यते सा ('डुल्भव् प्राप्तों (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ । 'वड्ड गतौं (भ्वा॰ प॰ से॰) । ष्यन्तः । वश्यते सा । क्तः (३।२।१०२) ॥ ॥ ॥ (२) द्वे 'वश्चितस्य' ॥

मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः ॥ ४१ ॥ मेति ॥ मनो हतं यस्य ॥ (१) ॥ ॥ । प्रति हन्यते स्य । क्तः (३।२।१०२) । 'भनेत्प्रतिहतं द्विष्टे प्रतिस्खलितहद्धयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ प्रतिबध्यते स्म । 'बन्ध वन्धने' (क्या॰ प॰ अ॰) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ ॥ ह-न्यते स्म । क्तः ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'कृतमनोभङ्गस्य'॥

अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तः

अधीति॥ अधिक्षिप्यते स्म । 'क्षिप प्रेरणे' (तु॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।९०२)। 'अतिक्षिप्तः प्रणिहिते कृतिस-ते मितिते त्रिषु' इति विश्वहेमचन्द्रौ (मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ प्रस्यक्षेपि । 'प्रतिक्षिप्तं वारिते स्यात्प्रेषिते पश्चकं त्रिषु' (इति मेदिनी)। ('प्रतिक्षिप्तं प्रतिहते प्रेषिते च निराकृते' इति विश्वः)॥ (२)॥॥॥ हे 'कृताक्षेपस्य'॥

बद्धे कीलितसंयतौ।

बेति ॥ वध्यते स्म । 'वन्ध वन्धने' (क्या॰ प॰ अ॰) क्तः (३।२।९०२) ॥ (१) ॥*॥ कील्यते स्म । 'कील वन्धे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । क्तः (३।२।९०२) ॥ (२) ॥*॥ संय-म्यते स्म । 'यम उपरमे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । क्तः (३।२।९०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बद्धस्य' ॥

आपन्न आपत्राप्तः स्यात्

आपेति ॥ आपद्यते स्म । 'पद गती' (दि॰ आ॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)। 'आपन्नः सविपत्ती च प्राप्तेऽपि वाच्यिल- क्रिकः' (इति विश्वमेदिन्यौ)॥(१)॥॥ आपदं प्राप्तः ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'आपद्रस्तस्य'॥

कांदिशीको भयद्वतः ॥ ४२॥

केति ॥ 'कां दिशं यामि' इस्राह । 'तदाहेति माशब्दा-दिभ्यः' (वा॰ ४।४।१) इति ठक् । पृषोदरादिः (६।३। १०९) । मुकुटस्तु—'कदि वैक्ठव्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। भावधवनतात् मलर्थं इनिः (५।२।१९५)। कन्दी । 'शीकृ

१---परिगत-प्रणिहित-पह्नवित-प्रतिहत-प्रतिक्षिप्तशब्दरूपम्---इति भाति ॥

सेचने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। भावे घर्च् (३।३।१८)। शीकः क्षरणार्थंबादश्रुपाते वर्तते । वैह्रव्ययुक्तोऽश्रुपातः। कान्दिशीकः। तद्योगाज् ज्योत्स्नाद्यण् (५।२।१०३)—इत्याह ॥ (१)॥॥ अदुद्ववत्। 'द्व गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कर्तिर क्तः (३।४।७२)। भयाद्भृतः। 'पञ्चमी' (२।९।३७) इति योगविभागात् समासः॥ (२)॥॥। द्वे 'भयेन पटायि-तस्य'॥

आक्षारितः क्षारितोऽभिशस्ते

आक्षेति॥ आक्षार्यते स्म । 'क्षर संचलने' (म्वा० प० से०) । प्यन्तः । कः (३!२।१०२) । आक्षारो मेथुनं प्रत्याकोशो जातोऽस्य इति वा । इतच् (५।२।३६)॥ (१)॥॥॥ 'क्षारितः साविते क्षारे चाभिशस्तेऽपि च त्रिष्ठ' (इति मे-दिनी)॥ (२)॥॥॥ अभिशस्यते स्म । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२)। 'यस्य विभाषा' (७।२।१९५) इति नेट् । 'धृषिशसी-' (७।२।१९) इति वा॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'मेथुननिमित्तं मिथ्यादृषितस्य'॥

संकसुकोऽस्थिरे।

सिमिति ॥ संकसति । कस गतौ (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'सिमि कस उकन्' (उ॰ २।२९)।—'यूकादयः' इति कन्, उक् चागमः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१)॥॥॥ न स्थिरः॥ (१)॥॥॥ द्वे 'चलस्वभावस्य'॥

व्यसनातों परको हो

व्येति ॥ व्यसनेनार्तः ॥ (१) ॥*॥ उपरज्यते सा। 'रज्ञ रागे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । क्तः (३।२।१०२) 'उपरक्तो व्यसनार्ते राहुग्रस्तेन्दुसूर्ययोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दैवमानुषपीडायुक्तस्य'॥

विहस्तव्याकुलौ समौ ॥ ४३ ॥

वीति ॥ विक्षिप्तो हस्तोऽस्य । 'विहस्तस्तु विह्वले पण्ड-केऽकरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ व्याकोलति । 'कुल संस्त्या-ने वन्धुषु च' (स्वा॰ प॰ से॰) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोकादिमिरितिकर्तव्यताशू-न्यस्य' ॥

विक्कवो विह्नलः

वीति ॥ विक्ववते । 'क्वड् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (२।१।१३४) ॥ (१) ॥॥॥ विद्वलति । 'द्वल चलने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (२।२।१३४) ॥ (२) ॥॥। द्वे 'खाङ्गान्येव धारयितुमराकस्य'॥

स्यात्तु विवशोऽरिष्टदुष्टधीः।

स्यादिति ॥ विरुद्धं वष्टि । 'वश कान्तौ' (अ०प०से) । अच् (३।१।१३४) । 'विवशिक्षक्ववस्यात्मारिष्टदुष्ट्रधियोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ अरिष्टेन दुष्टा । अरिष्टदुष्टा धी-

र्थस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आसन्नमरणळक्षणेन दूषित-मतेः' ॥ कदयः कद्यार्हे

केति ॥ कशामहीत 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६) । 'क्रइयं कशार्हमचयोः । अश्वमध्येऽपि' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ कशामहीति । 'अर्हः' (३।२।१२) इलच् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'ताडनार्हस्य'॥

संनद्धे त्वाततायी वैधोद्यते ॥ ४४ ॥

सिति ॥ संनद्यति स्म । 'णह वन्धने' (दि॰उ॰अ॰)। अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः (३।४।७२)। भावक्तान्ताद्र्शआन्यम् (५।२।१२७) वा ॥॥ आततं यथा तथायितुं शीलमन्स्य । 'अय गतो' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥॥। एकम् 'वधोद्यतस्य'॥

द्वेष्ये त्वक्षिगतः

द्विपिति ॥ द्वेष्टमर्हः । 'द्विप अग्रीतौ' (अ० उ० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥ ॥ अक्षिविषयं गतः । शाक-पार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'द्वेषाईस्य'॥

वध्यः शीर्षच्छेद्य इमी समी।

बेति ॥ वधमहीति स्म । 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६)। यद्वा हन्तुमईः । 'हनो वध च' (वा॰ ३।१।९७) इति यत् ॥ (१)॥॥॥ शीर्षस्य शिरसश्छेदः । तमहीते । 'शीर्षश्छेदा-यच' (५।१।६५)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'शिरइछेदाईस्य'॥ विष्यो विषेण यो वध्यः

वीति ॥ विषेण वध्यः । 'नौवयोधर्म-' (४।४।९१) इति यत् ॥ (१) ॥≉॥ एकम् 'विषेण वध्यस्य'॥

मुसल्यो मुसलेन यः॥ ४५॥

म्विति ॥ मुसलेन वध्यः 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६) (१) ॥*॥ एकम् 'मुसलेन वध्यस्य'॥

शिश्विदानोऽकृष्णकर्मा

शीति ॥ अकृष्णं शुक्कं कर्मास्य ॥ (२) ॥ ॥ शिश्विन्दे । 'श्विदि श्वैत्ये' (भ्वा॰ अ॰ से॰) । लिटः कानच् (३।२। १०६) अनित्यत्वात्र नुम् ॥ (१) ॥ ॥ द्वे अपापकर्मणः । 'कृष्णकर्मा' इति पाठान्तरम् ॥ (२) ॥ ॥ तत्र 'श्विता वर्णे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) धातुः । श्वेतिनुमिच्छति । 'श्वितेर्दश्व' (उ॰ २।९२) इत्यानच्, दत्वम्, सनो छक् ॥ (१) ॥ ॥ द्वे 'पापकर्मणः' ॥

चपलश्चिकुरः समौ।

चेति ॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पृ-

१—वध उपलक्षणम् । यत्स्मृतिः—'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्र-पाती धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव पडेते त्वाततायिनः' इति क्षी-रस्वामी ॥ षादित्वात् (उ॰ १।१०६) कलच् । 'चपलक्षोरके चले। क्षणिके चिकुरे शीघ्रे पारदे प्रस्तरान्तरे । मीनेऽपि चपला तु स्यात्पिप्पत्यां विद्युति श्रियाम् । पुंश्वत्याम्' इति हैमः॥ (१)॥॥॥ 'चि' इति अव्यक्तं कुरति । 'कुर शब्दे' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः। 'चिकुरो-ऽहौ गृहवभ्रो केशे चञ्चलशैलयोः । पक्षिवृक्षभिदोश्वापि' इति हैमः॥ (२)॥॥॥ द्वे दोषमनिश्चित्य वधादिकमा-चरतः'॥

दोषैकदक् पुरोभागी

द्विति ॥ दोषे एकस्मिन् दृक् ज्ञानं यस्य ॥ (१) ॥ ॥ पुरः पूर्वं भजते । 'भज सेवायाम्'। 'संपृचा-' (३।२।१४२) इति घिनुण् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'दोषेकग्राहकस्य' ॥

निकृतस्त्वनृजुः शठः ॥ ४६॥

नीति ॥ निक्नन्ति । 'कृती छेदने' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपघ–' (३।१।१३५) इति कः । 'निकृतं विप्रलब्धे स्याच्छठे विप्रकृते त्रिष्ठु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ ऋजुविरुद्धः । 'नञ्' (२।२।६) इति तत्पुरुषः । 'नलोपो नजः' (६। ३।७३) ॥ (२) ॥॥॥ शठित 'शठ कैतवे च' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'शठो मध्यस्यपुरुषे धूर्ते धत्त्रुरुषे च इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'चक्रा-शयस्य'॥

कर्णेजपः सूचकः स्यात्

केति ॥ कर्णे जपति । 'जप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'सम्बक्णयोः-' (३।२।१३) इखच् । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इखछक् ॥ (१) ॥॥॥ सूचयति । 'सूच पैश्चन्ये' (चु॰) दन्त्यादिरदन्तः । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'सूचकः श्चिन दुर्जने । कथके सीवनद्रव्ये मार्जारे वायसेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'कर्णेजपस्य'॥

पिशुनो दुर्जनः खलः।

पीति ॥ पिंशति । 'पिश अवयवे' (तु॰ प॰ से॰)। 'श्चिषिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ॰ ३।५५) इत्युनन् । —वाहुलकादुनन्—इति मुकुटोक्तिस्त्वेतत्सूत्रास्मरणमूलिका । 'पिशुनं कुङ्कमेऽपि च । कपिवके च काके ना सूचककूरयोखिषु ।
पृकायां पिशुना श्री स्थात्' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥॥॥
हुष्टो जनः । 'कुगति—' (२।२।१८) इति समासः ॥ (२)
॥॥॥ खलति । 'खल संचये' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।
१११३४)। खं छिद्रं लाति वा । 'खलः कल्के भुवि स्थाने
कूरे कर्णेजपेऽधमे' इति हैममेदिन्यो ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि
'परस्परभेदकस्य'॥ खामी तु सूचकपर्याय एवैतानाह ॥

नृशंसो घातुकः कूरः पापः

त्रिति ॥ नृन् शंसति 'शंसु हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰

से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)।—अजन्तः—इति मुकुटोक्तं न सम्यक्। अजपवादस्याणो जागरूकलात् ॥(१)॥॥॥ हननती छः। 'छपपत—' (३।२।१५४) इत्युक्तज् ॥ (२)॥॥॥ हननति । 'कृती छेदने' (तु॰ प॰ से॰)। 'कृतेरछः कूच' (उ॰ २। २१) इति रक् प्रत्ययो धातोः कू आदेशश्च। यत्तु मुकुटेन—कृणाति—इति विगृह्य—कृतेः 'दूरादयश्च' इति रक् कू आदेशश्च, कुडो वा दूरादिलाद्रक् दीर्घः—इत्युक्तं तदुपयुक्तसूत्राम्सरणमूलकम् परस्परविरुद्धं च। 'दूरादयश्च' इति सूत्रं च नास्ति। 'कूरस्तु कठिने घोरे नृशंसेऽप्यभिधेयनत्' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ पापमस्यास्ति। अर्शआद्यच् (पारा१२७)॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'परद्रोहकारिणः'॥

धूर्तस्तु वञ्चकः ॥ ४७ ॥

ध्विति ॥ 'धुविति । 'धुवी हिंसायाम्' (भ्वा॰प॰से॰)। 'हिसिमृप्रिण्–' (उ॰ ३।८६) इति तन्। राह्रोपः (६।४।२९)। 'धूर्ते तु खण्डलवणे धूर्तो धत्त्रसायिनोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१)॥॥ वश्चयति । 'वश्च गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ण्यन्तः। ण्वुल् (३।१।१३३) । 'वश्चकस्तु खले धूर्ते गृह-वश्रौ च जम्बुके' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥॥ द्वे 'पर-प्रतारकस्वभावस्य'॥

अज्ञे मृढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशाः।

अज्ञ इति ॥ न जानाति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'अज्ञस्तु जडमूर्खयोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ मुद्धाति स्म । 'मुह वैचित्ये' (दि० प० अ०) । 'गत्यर्थो-' (३।४। ७२) इति क्तः । 'मूढस्तिन्नतवालयोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥ ॥ जातं जन्मकालविशेषमनतिकम्य वर्तते । पदार्थानतिृृृृत्तावव्ययीभावः (२।१।६) तदस्यास्ति । अर्शआयम् (५।२।
१२०) ॥ (३) ॥ ॥ मुद्धाति । 'मुहेः खो मूर्च' (उ० ५।
२२) ॥ (४) ॥ ॥ विधेयं विधानम् । तस्यायमधिकारी । अविद्यावद्विषयलाच्छास्नाणाम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (५) ॥ ॥ विल्ञास्य मत्स्यवेधनस्यायम् । मूर्खलादण्ज्यलात् । 'बाल्जिशस्य मत्स्यवेधनस्यायम् । मूर्खलादण्ज्यलात् । 'बाल्जिशस्य हिशो मूर्खे' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'मूर्खस्य'॥

कद्यें कृपणक्षुद्रिकंपचानिमतंपचाः॥ ४८॥

किति ॥ कुत्सितोऽयः स्वामी । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः । 'कोः कत्ततपुरुषेऽचि' (६।३।१०१) ॥ (१) ॥ ॥ कृपां करोति । 'तत्करोति-' (वा॰ ३।१।२६) इति णिच् । कृप्यते । 'कृत्यत्युटो-' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् । अजादेशस्य स्थानिवत्त्वात्र गुणः (७।३।८६) । यद्वा कृप्यते कृपाविषयीक्रियते । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा॰आ॰से॰)। वाहुलकात्क्युन् । ल्युटि (३।३।११३) वा संज्ञापूर्वकत्वाद्धुणाभावः । वाहुलकाल्रवास्त्रारा गतौ च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) इत्यस्य वाहुलकात्संप्रसारणम् । यद्वा

'क्रप' एसत्र मतान्तरे 'कृप' इति पाठः । अत एव 'कृपेः घ्यङ् कृपायाम्' इति वोपदेवः । ततो वाहुलकात्क्युन् ॥(२) ॥*॥ क्षुणत्ति । 'क्षुदिर् संपेषणे' (रु० उ० अ०) । 'स्फायि-तिब्च-' (उ० २१९३) इति रक् । 'क्षुद्रो दिरे कृपणे निकृ-छेऽल्पनृशंसयोः । क्षुद्रा व्याघ्रीनटीव्यङ्गावृहतीसरघासु च । चाङ्गेरिकायां हिंसायां मिक्षकामात्रवंश्ययोः' इति हेमचन्द्रः॥ (३) ॥*॥ किं पचित । 'ताच्छील्य—' (३।२१२९) इति चानच् शानच् (३।२१९४) वा । 'अनिस्यमागमशासनम्' इति न नुम् । 'किं क्षेपे' (२।९१६४) इति समासः ॥ (४) ॥*॥ मितं पचित । 'मितनसे च' (३।२१३४) इति खच् ॥ (५) ॥*॥ यद्वा 'किंपचः' 'अनिमतंपचः' इति छेदः ।पचायच् (३।९१३४) ॥ (४) ॥*॥ न मितंपचोऽमितंपचः । तिद्वनोऽनमितंपचः ॥ (५) ॥*॥ पत्र 'कृपणस्य' ॥

निःस्वस्तु दुर्वियो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः।

नीति॥ निर्गतं समस्य। सानिष्कान्तो वा॥ (१)॥॥॥ दुःस्या विधा प्रकारः समृद्धिर्वास्य । 'दुर्विधो वाच्यिलेङः स्याद्दुर्गतेऽपि खलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ दी-यते स्म। 'दीङ् क्षये' (दि० आ० अ०)। 'गल्यर्थान' (३। ४।७२) इति कः । 'स्यादय ओदितः' (दि० ग० सू०)। 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नलम् । ('दीना स्नी मूिषक-स्नियाम्। वाच्यवद्दुर्गते भीते' इति मेदिनी)॥ (३) ॥॥॥ दिरिद्राति । 'दरिद्रा दुर्गतौ' (अ० प० से०)। पचाद्यच् (३। १।१३४)॥ (४)॥॥॥ दुर्गच्छति स्म। 'गल्यर्थान' (३।४।७२) इति क्तः॥ (५)॥॥॥ पद्य 'निद्रव्यस्य'॥

वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ ॥ ४९ ॥

विति ॥ वननम् 'वनु याचने' (त॰ आ॰ से॰)। 'सर्व-धातुम्य इन्' (उ॰ ४।११८)। वनिर्याच्या। वनिमिच्छति। 'सुप आत्मनः क्यच्' (३।१।८)। ण्वुल् (३।१।१३३)॥॥। 'वनीपकः' इति पाठे वनीं पाति। कः (३।२।३)। ततः संज्ञायां कन् (५।३।०५)। 'कुन्' (उ॰ २।३२) वा। यत्तु मुकुटेन—'वनति—' इति विग्रह्म—'वनिर्याच्या'—इत्युक्त-म्। तचिन्त्यम्। 'याचकः' इत्यापत्तेः॥ (१)॥॥॥ याचति। 'दु याचृ याच्यायाम्' (म्वा॰ उ॰ से॰)। ल्युः (३।१। १३४)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५)॥ (२)॥॥॥ मार्ग-ति। 'मार्ग अन्वेषणे' (चु॰ उ॰ से॰)। 'वहुलमन्यत्रापि' (उ॰ २।०८) इति युच्॥ (३)॥॥॥ याचति। ण्युल् (३। ११३३)॥ (४)॥॥॥ अर्थोऽस्यास्ति। 'अर्थ याचने' (चु॰ । ११२३३)॥ (४)॥॥॥ अर्थोऽस्यास्ति। 'अर्थ याचने' (चु॰ । गुन्।। गुन्।। गुन्।। । गुन्।। । । । । । ।॥॥। प्रमान्यकस्य'॥

अहेति ॥ अहंकारोऽस्मास्ति । मतुप् (५।२ं।९४) ॥ (१)

अहंकारवानहंगुः

॥ ॥ अहमस्यास्ति । 'अहम् ग्रुभम्' इति मान्तम् (विभक्ति-प्रतिरूपकम्) अव्ययम् । 'अहंग्रुभमोर्युस्' (५।२।१४०)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'साहंकारस्य'॥

शुभंयुस्तु शुभान्वितः ।

श्विति ॥ ग्रुभमस्ति । युस् (५।२।१४०) ॥ (१) ॥॥॥ ग्रुभेनान्वितः । 'कर्तृकरणे-' (२।१।३१) इति समासः ॥(२) ॥॥। द्वे 'शोभनयुक्तस्य' ॥

द्वियोपपादुका देवाः

द्धित ॥ दिवि भवाः । 'द्युप्रागपा-' (४।२।१०१) इति यत् । उपपद्यन्ते । 'पद् गतौ' (दि० आ० अ०) । 'लपपत-पद-' (३।२।१५५) इत्युकज् । ते च ते च ॥ (१) ॥॥॥ नारकव्यावृत्तये दिव्यपदम् । मातापित्रादिदृष्टकारणनिरपेक्षा अदृष्टसहकृतेभ्योऽणुभ्यो जाता ये देवाः, ते दिव्योपपादुका उच्यन्ते ॥॥॥ एकम् 'देवानाम्'॥

नृगवाद्या जरायुजाः ॥ ५० ॥

न्निति ॥ ना च गौश्राद्यौ येषाम् । आद्यशब्देन खराश्वा-दीनां ग्रहणम् ॥ ॥ जरायोर्गभौशयाज्ञाताः । 'पश्चम्याम्' (३।२।९८) इति जनेर्डः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'नृगवादी-नाम्' ॥

स्वेद्जाः कृमिद्शाद्याः

स्वेदेति ॥ स्वेदजनकत्वाद्ष्मा स्वेदः । स्वेदाजाताः । उः (२।२।९८) ॥ (१) ॥*॥ कृमिश्च दंशश्रायौ येषाम् । आय-शब्देन मशकमत्कुणादिष्रहणम् ॥*॥ एकम् 'कृमिदंशादी-नाम्' ॥

पक्षिसपीद्योऽण्डजाः।

पेति ॥ पक्षी च सर्पश्चादी येषाम् । आदिशब्देन न-कमत्स्यपिपीलिकादिग्रहः ॥*॥ अण्डे जाताः । 'सप्तम्यां जनेः--' (३।२।९७) इति डः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पक्षिस-पादीनाम् ॥

॥ इति प्राणिवर्गः ॥

उद्धिदस्तरगुरुमाद्याः

उद्गीति ॥ तस्थ गुल्मथायाँ येषाम् । आयशन्देन तृ-गौषधिलतादिग्रहः ॥॥॥ भुनमुद्भिन्दन्ति । 'भिदिर् विदारणे' (६० उ० अ०) । 'सत्सू—' (३।१।६१) इति किए । उद्भिदः ॥ (१) ॥॥। उच्यन्ते (इति शेषः) ॥॥। एकम् 'तस्यु-स्मादीनाम्'॥

उद्भित्पर्यायानाह—

उद्भिद्धिज्ञषुद्भिद्म्॥ ५१॥

उद्भीति ॥ उद्भिदुक्तः ॥ (१) ॥*॥ उद्भैदनमुद्भित् । 'संपदादिभ्यः किप्' (वा० ३।३।१०८) । उद्भिदो जातम् । 'पञ्चम्याम्' (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ उद्भिनत्ति । 'इग़ुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'उ-द्भिद्मम्' ॥

सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम्। कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोशं मंजु मंजुलम्॥ ५२॥

स्विति ॥ सु द्रियते । 'हङ् आदरें' (तु॰ आ॰ अ॰)। . 'ग्रहतृह-' (३।३।५८) इत्यण् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा सु उनत्ति चित्तं द्रवीकरोति । 'उन्दी क्रेदने' (६० प० से॰) । बाहुलकादरः । शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।१।९४)। क्षियां गौरादिलात् (४।१।४१) ङीष् (१) ॥३॥ रोचते। 'रुच दीप्तावभित्रीतौ च' (भ्वा० आ० से०)। 'इषिमदि-मुदि-' (उ॰ १।५१) इति किरच् ॥ (२) ॥ ॥ चरति चिते। 'चर गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'दूसनिजनि–' (उ॰ १।३) इति जुण्। 'चारुर्वृहसतौ पुंति शोभने लिभधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ स शोभनं समं सर्वमस्य । 'सु-विनिर्दुर्भ्यः-' (८।३।८८) इति षलम् ॥ (४) ॥ ॥ साधीख-र्थम् । 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । 'कृवापा–' (उ० १।१) इत्युण् । 'साधुजैंने मुनौ वार्धुषिके सज्जनरम्ययोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥ ॥ शोभते । 'शुभ दीप्तों' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'अनुदात्तेतश्च-' (३।२।१४९) इति युच् । 'शोभनो योगभेदे ना सन्दरे वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ कम्पते समा 'कमु कान्तौ' (भ्वा०आ० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट्। 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः । यद्वां कनति सा । 'कंनी दीह्यादी' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गलर्थान' (३।४।७२) इति क्तः। 'कान्ता नार्या प्रियङ्गो स्त्री शोभने त्रिषु ना धवे। लोहे च चन्द्रसूर्यायःपर्यायात्त शिलासु च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (७) ॥ ॥ मनो रमयति । 'र्मु किडायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१।) ॥ ॥ 'मनोहरम्' इति पाठे मनो हरति । 'हरतेरनुद्यमने-' (३।२।९) इसन् ॥ (८) ॥ शा रोचते, रुच्यते, वा । 'राजसूय' (३।१।११४) इति साधुः ॥ (९) ॥ ॥ मनसा जानाति । 'इगुपध-' (३। १।१३५) इति कः । निवृत्तप्रेषणौऽत्र जानातिः ।--मूलविभु-जादिलात् (वा॰ ३।२।५) कः -- इति मुकुटः । तत्र । तस्या-पि कर्तीर विहितत्वेन 'ज्ञायते' इति विग्रहप्रदर्शनस्य विरुद्ध-लात् । यदपि—'सुप्सुपा-' (२।१।४) इति समासः— इति । तदिष न । 'कर्तृकरणे-' (२।१।३२) इति तत्पुरुषवि-धायकस्य सत्त्वात् ॥ (१०) ॥ ॥ मङ्यते । 'मजि ध्वनौ' इति सौत्रो धातुः । बाहुलकादुः ॥ (११) ॥÷॥ मञ्जु मंजुत्वं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । मंजुलं च चला-बले। रम्ये कुझे मंजुलस्तु दात्यृहें इति हैमः॥ (१२) ॥ ॥ द्वादश 'मनोरमस्य'॥

शद्सेचनकं कृतेर्नास्यन्तो यस्य दर्शनात्।

तेति ॥ न सिच्यते मनोऽत्र । 'भिच क्षरणे' (तु॰ उ॰

अ॰)। 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट्। 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)॥॥॥ ('आसेचनम्') इति दीर्घादिपाठे आङ् वोध्यः॥ (१)॥॥॥ एकम् 'यद्दर्शनानृप्तिने भवति तस्य'॥

अभीष्ट्रभीष्सितं हृद्यं दियतं बहुभं प्रियम् ॥५३॥ अभीति ॥ अभित इष्यते सा । 'इषु इच्छायाम्' (तु॰प॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२) । 'असीत्यंभूतकथने' 'अभि वीप्साभिमुख्ययोः' इति विश्वः॥ (१)॥ ॥ अभ्यामुमिष्य-ते स्म । 'आड़ व्याप्तो' (स्ता॰ प॰ अ॰)। सन् (३।१।७)। 'आब्ज्ञप्युधामीत्' (७।४।५५)। क्तः (३।२।१०२)॥ (२) ॥*॥ हृदयस्य प्रियम् । 'हृदयस्य प्रियः' (४।४।९५) इति यत् । 'हदयस्य हल्लेख-' (६।३।५०) इति हदा-देशः। 'हृद्यं धवलजीरे च हित्रये हृद्भवेऽपि च। वश-कृद्वेदमन्त्रे च हृद्या वृद्धाख्यभेषजे' इति विश्वः ॥ (३) ॥॥॥ द्य्यते स्म । 'दय दानादौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) क्तः (३।२। १०२) ॥ (४) ॥ ॥ वहयते, वहते च । 'वह संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'रासिविहिभ्यां च' (उ॰ ३।१२५) इ-त्यभच् । 'वल्लभो दयितेऽव्यक्षे सल्रक्षणतुरंगमे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्या॰ उ॰ अ॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'श्रियो बुद्धौ-षधे हुद्ये धवे' इति हैमः ॥ (६) ॥॥॥ षट् 'ग्रियस्य' ॥

निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफयाप्यावसाधमाः।

कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्द्याणकाः समाः ॥ ५४ ॥

नीति ॥ निकृष्यते सा । 'कृष विलेखने' (भ्वा॰प॰अ॰, तु॰ उ॰)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥≉॥ प्रतिकृष्यते स्म ॥ (२) ॥ ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौं' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।७५) इति वनिप्। यद्वा ऋच्छतैः 'अवयावमाधमार्वरेफाः कुत्सिते' (उ० ५।५४) इति वनन्ती निपातः । 'अवी तुरंगमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ रिफ्यते । 'रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिं-सादानेषु' (तु॰ प॰ से॰) । 'अकर्तरि च-' (३।३।१९) इति धज् । यद्वा रिफतेः 'अवयावमाधम-' (उ० ५।५४) इति अप्रस्थयान्तो निपातः । 'रेफो रवर्णे पुंसि स्थात्कुत्सिते वा-च्यवत् पुनः' इति विश्वः ॥ ॥ 'रैपै' इति पाठे 'री गतिरेष-णयोः' (क्या॰ प॰ अ॰)। बाहुलकात् पः। 'रेपः स्यात्रि-न्दिते ऋरे' इति विश्वः ॥ (४) ॥ ॥ याप्यते । 'या प्रापणे' (अ॰ प॰ अ॰) ण्यन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'याप्यं तु यापनीये स्यानिन्दितेऽप्यभिधेयवत्' (इति मेदिनी)॥ (५) ॥ ॥ अवस्यस्मादात्मानम् । 'अव रक्षणादौं' (स्वा० प॰ से॰)। 'अवया-' (उ॰ ५।५४) इति सूत्रेणामप्रत्यया-

१—रेपाः सान्तोऽपि । 'प्रापे रूपी पुरा रेपाः' इति आदस्य द्यक्षरयमकम्—इति मुकुटः ॥

न्तो निपातः ॥ (६) ॥॥॥ तत्रैव वकारस्य पक्षे धकारः ॥ (अधमः स्याद्गर्द्ध ऊने इति विश्वः ॥ (७) ॥॥॥ कृत्सितं पूयते । 'पूर्यी विश्वरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३।९।९३४) ॥॥॥ पृषोदरादिलात् (३।३।९०९) अत्वे 'कपूयः' इत्यपि ॥ (८) ॥॥॥ कृत्सा संजातास्य । तारकादिः (५।२।३६)॥ (९)॥॥॥ न उद्यते । 'अवद्यावमा—' (उ० ५।५४) इति निपातः ॥ (१०) ॥॥॥ खेटति । 'खिट त्रासे' (भ्वा॰ प० से॰)। अच् (३।९।९३४)। 'खेटः कके ग्राममेदे च-मण्यक्रयविति त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१९) ॥॥॥ गर्द्धते । 'गर्द्ध कृत्सायाम्' (भ्वा॰ आ० से॰)। 'ऋहलोण्यंत्' (३।९।१२४)॥ (१२)॥॥॥ अणति । 'अण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)॥ अच् (३।९।९३४)। कृत्सायां कन् (५।३।७४)॥ (१३)॥॥॥ त्रयोदश 'गर्हास्य'॥

मलीमसं तु मलिनं कचरं मलदूषितम्।

मेति ॥ मलोऽस्यास्ति । 'ज्योत्झातमिझा—' (५।२।११४) इति साष्टुः । 'मलीमसं तु मिलने पुष्पकासीसलोहयोः' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥*॥ ('मद्नः सिक्थके स्मरे) । रीढे वसन्ते धत्तूरे' मिलनं कृष्णदोषयोः । मिलनी रजस्वलायाम्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ कृत्सितं चरति । अच् (३।१।१३४) । 'रथवदयोश्च' (६।३।१०२) इति चकारात् 'कोः कत्तत्पुरुषे—' (६।३।१०१) इति योगविभागाद्वा कोः कत् ॥ (३) ॥*॥ मलेन दूषितम् । 'कर्तृकरणे—' (२।१।३२) इति समासः ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'मिलनस्य' ॥

पूतं पवित्रं मेध्यं च
 िविति ॥ पूयते स्म । 'पूङ् पवने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)
'पूज् पवने' (क्रया॰ उ॰ से॰) वा । क्तः (३।२।१०२)।
'पूतं त्रिष्ठ पवित्रं च शिंठते बहुलीकृते' (इति मेदिनी)॥
(१)॥॥ पुनाति । 'कर्तरि चिंधदेवतयोः' (३।२।१८६)
इतीत्रः। 'पवित्रं तु मेध्ये ताम्रे कुशे जले । अर्घोपकरणे चापि पवित्रा तु नदीभिदि' इति हैमः॥ (२)॥॥। मेधनाईम्। 'मेष्ट संगमे च' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। ण्यत् (३।१।१२४) ('मेध्यं त्रिष्ठ शुचौ रक्तवचारोचनयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी)॥ (३)॥॥। 'पवित्रः पूतः' इति, प्राणिविषय उक्तम्। इह लप्राणिनि॥॥। त्रीणि 'पवित्रस्य'॥

वीधं त विमलात्मकम् ॥ ५५ ॥

वीति ॥ वीन्धे । 'शि इन्धी दीप्तौ' (६० आ० से०) 'वाविन्धेः' (उ० २१३६) इति कन् ।—'इन्धे रक्'—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (१) ॥ शा विमल आत्मा स्वभावो यस्य ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'स्वभाविनर्भलस्य' ॥

निर्णिक्तं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम्।

नीति ॥ निर्णिज्यते सा । 'णिजिर् शौचपोषणयोः'

१-इदं तु मदनशब्दार्थबोधकमिति न प्रकृतोपयोगि ॥

(जु॰ उ॰ अ॰), क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ ॥ शोध्यते स्म ॥ 'ग्रुघ शौचे' (दि॰ प॰ अ॰) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ ॥ मृज्यते स्म । 'मृज् ग्रुद्धौ (अ॰ प॰ से॰) क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ ॥ निष्कान्तं शोध्यसस्मात् । शोध्यात्रिष्कान्तम्, इति वा ॥ (४) ॥ ॥ नावस्करोऽत्र ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'अपनीतमलस्य'॥ असारं फल्ग

असेति॥ न सारोऽत्र॥ (१)॥ ॥ फलति। 'विफला विशरणे' (भवा० प० से०)॥ 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इति साधुः। 'फल्गुः काकोदुम्बरिके हुक्षे निरर्थकेऽपि च' इति हैमः। 'फल्गुः कार्कोदुम्बरिके हुक्षे निरर्थकेऽपि च' इति हैमः। 'फल्गुः सारेऽभिधेयवत्। नदीभेदे मलप्वां स्त्री' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'निःसारस्य'॥

शून्यं तु वशिकं तुच्छरिकके ॥ ५६ ॥

श्विति ॥ छने हितम् । 'छनः संप्रसारणं वा च दीर्घः' (ग० ५।१।२) इति यत् । 'शून्यं विन्दौ च निर्जने। शून्या तु निर्लका' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ उर्यते । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१९८)। 'संज्ञायां कन्' (५।२।७५)॥ (२)॥ ॥ तोदनम् । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) भावे किप्। तुदा व्यथया छचति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०)। मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । तुदं छचति वा । 'आतोऽनुपन' (३।२।३) इति कः ॥ (३)॥ ॥ रिच्यते स्म । 'रिच वियोजनसंपर्चनयोः' (चु०उ० से०) कः (३।२।१०२)। सार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)॥ (४)॥ ॥ चत्वारि 'तुच्छस्य'॥

क्कीवे प्रधानं प्रमुखं प्रवेकानुत्तमोत्तमाः। मुख्यवर्यवरेण्याश्च प्रवहीनवराध्येवत्॥ ५७॥ पराध्यीप्रप्राप्रहरप्राप्र्याप्र्याप्रीयमग्रियम्।

क्रीति ॥ प्रद्धाति । ल्युट्ं (३।३।११३) युच् (उ०२। ७८) वा । 'प्रधानं स्थान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मिन । प्रज्ञान्यामिप च क्रीवमेकत्वे तृत्तमे सदा' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ प्रकृष्टं मुखमस्य । 'प्रमुखं प्रथमे मुख्ये' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ प्रविच्यते । 'विचिर् पृथ्यग्भावे' (र० उ० अ०) । घण् (३।३।१९) ॥ (३) ॥ ॥ नोत्तमोऽस्मात् ॥ (४) ॥ ॥ अतिशयेनोत्कृष्टः । उत्कृष्टार्थवृत्तेरुच्छ्ज्दात्तमप् । द्रव्यप्रकर्षार्थत्वात्तामुः । यद्वा । उत्ताम्यति । 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) अच् (३।१।१३४) । उत्तम्यते वा । घण् (३।३।९९) । 'नोदात्त—' (७।३।३४) इति न वृद्धः ॥ (५) ॥ ॥ मुख-मिव । मुखे भवो वा । शास्तादित्वात् (५।३।१०३) यः ॥ (६) ॥ ॥ ॥ वर्यते । 'वर ईप्सायाम्' चुरादावदन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (७) ॥ ॥ व्रवते । 'वृत्र वर्णे' (स्था० उ० से०) । 'वृत्र एण्यः' (उ०३।९८) ॥ (८) ॥ ॥ प्रवर्हति । 'वृत्र वृद्धौ' (भ्वा०प०से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (९) ॥ ॥

अवरस्मिन्नधें भवः । 'अर्धाचत्' (४।३।४) । 'परावराधमोत्तमपूर्वाच' (४।३।५) । न अवराध्यः । 'नज्' (२।२।६) इति
समासः ॥ (१०) ॥॥ परस्मिन्नधें भवः । यत् (४।३।५) ॥
(११) ॥॥ अगति । 'अग कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ०२।१८) इति साधुः । 'अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च
स्यानपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्'
(इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥॥॥ प्रकृष्टमप्रम् । प्राप्ते हरति ।
'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (३।२।९) ॥ (१३) ॥॥॥ प्राप्ते भवः
'अप्रस्य' ॥
'अप्रस्य' ॥

श्रेयाञ्श्रेष्टः पुष्कलः स्यात्सत्तमश्चातिशोभने ॥५८॥

श्रयिति ॥ अतिशयेन प्रशस्यः । 'अतिशायने तमवि-ष्ट्रनौ' (पारापप)। 'द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ' (पा ३।५७) । 'अजादी गुणवचनादेव' (५१३।५८) । 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३।६०) 'श्रेयो मुक्ती शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्य-वत् । श्रेयसी करिपिप्पल्यामभयापाठयोरिप' इति विश्वमे-दिन्यौ ॥ (१) ॥ ॥ 'श्रेष्टो वरे कुबेरे च' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ पुष्यति । 'पुष पुष्टों' (दि० प० अ०) । 'पुषः कित्' 'कलश्च' (उ॰ ४।४।५) ।-'पुषः करन्'। कपिलिकादिः (वा॰ ८।२।१८)—इति मुकुटः । तिचन्त्यम् । तादशपाठाभावात्। अस्मदुक्तसूत्रसत्त्वाच । 'पुष्कलस्तु पूर्णे श्रेष्टे' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ अतिशयेन सन् । तमपू (५।३।५५) । 'सत्तमः स्यातपूज्यतमे साधीयस्युत्तमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ शा अतिशयेन शोभनः ॥ (५) ॥ शा पश्च 'अतिशोभनस्य' ॥ 'वर्यं प्रधानं युक्तमनुत्तमं सत्तमं प्रवर्हणं च' इति नाममा-लायाम् (सत्तमस्य)। 'अयं प्रायहरं श्रेष्टं मुख्यवर्यप्रवर्हणम्' इति त्रिकाण्डरोषे च श्रेष्टस्य पाठादेकविंशतिरेव शोभनस्य-इत्यन्ये ॥

स्युरुत्तरपदे व्याव्रपुंगवर्षभकुञ्जराः ! सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥ ५९ ॥

स्युरिति ॥ पुमांश्वासौ गौश्व । 'गोरतद्धितल्लिक' (५।४। ९२) इति टच् ॥ (१) ॥॥ श्रेष्ठस्यार्थः । श्रेष्ठार्थो गोचरो येषां ते । कचित् 'वाचकाः' इति पाठः ॥॥ एते 'श्रेष्ठवा-चकाः' ॥

अप्राय्यं इयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ।

अप्रेति ॥ प्राध्याद्भित्रम् ॥ (१) ॥ ॥ प्रधानादन्यत् ॥ (१) ॥ ॥ उपस्रज्यते । 'सज विसर्गे' (तु० प० अ०) । कर्मणि ल्युट् (३।३१९१३) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'अप्रधानस्य'॥

विशङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत्॥ ६०॥ वड़ोरुविपुलम्

वीति ॥ विसतार्थवृत्तेर्विशब्दात् 'वेः शालन्शङ्कटनौ' (पारा२८) ॥ (१) ॥॥ **'विशाला** त्विन्द्रवारुण्यामुज्ज-यिन्यां च योषिति । नृपनृक्षभिदोः पुंसि पृथुले त्वभिधेयवत्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥ ॥ प्रथते। 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'प्रथिम्रदि--'(उ०१।२८) इति कुः संप्रसारणं च । 'पृथ्वविंशाले भूपाले वाष्पिकाकृष्णजीरयोः' इति हेम-चन्द्रः ॥ (२) ॥ ॥ वर्हति । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'वर्तमाने पृषद्वहन्महत्-' (उ॰ २।८४) इति निपातः ॥ (३) ॥ ॥ पृथुत्वमस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच्। पृथुत्वं लाति वा ॥ (५) ॥ ॥ महति । 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) ॥ (६) ॥ 🕬 वलते । 'वल संवरणे संचरणे च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'बहुलमन्यत्रापि' ( ) इति रक् ।— 'ग्लुद्राद्यः' इति रक्—इति मुक्कुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादा-वदर्शनात् । डलयोरेकत्वस्मरणम् ॥ (७) ॥ ॥ ऊर्णोति । 'ऊर्णुञ् आच्छादने' (अ० उ० से०) 'महति हस्रश्च' (उ० १।३१) इति कुप्रखयः नुलीपः हस्रश्च ॥ (८) ॥*॥ विपो-लति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध—' (३। १।१३५) इति कः। 'विपुलः पृथुलेऽगाधे मेरुपश्चिमसूधरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (९) ॥ ॥ नव 'विस्तीर्णस्य'॥

पीनपीत्री न स्थूलपीवरे।

पीति ॥ त्यायते सा । 'ओप्यायी वृद्धी' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'गल्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'ओदितश्व' (८। २।४५) इति नलम् । 'प्यायः पी' (६।१।२८) ॥ (१) ॥॥। त्यायते । 'प्येङ् वृद्धी' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'ध्याप्योः संप्रसारणं च' (उ॰ ४।१९५) इति क्रिनप् । स्थाप्योः संप्रसारणं च' (उ॰ ४।१९५) इति क्रिनप् । स्थाप्योः तं चने र च' (४।९।७) इति ङीब्रौ ॥ (२) ॥॥॥ स्थूलयति । 'स्थूल वृंहणे' (चु॰ आ॰ से॰) । अच् (३।९। १३४) । 'स्थूलः पीने जडे' इति हैमः॥ (३)॥॥॥प्यायते । 'छिलर—' (उ॰ ३।९) इति निपातः । 'पीवरः स्थूलकः मंयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'स्थूलस्य' ॥

स्तोकाल्पञ्चल्लकाः ऋष्णं सूक्ष्मं दभ्रं कृशं तनु ॥६१॥ स्त्रियां मात्रात्रुटी पुंसि ठवलेशकणाणवः ।

स्तविति ॥ स्तुच्यते । 'छुच प्रसादे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । घज् (३।३।९९) । न्यड्कादिः (७।३।५३) । स्तूयते वा । बा- हुलकात् स्तुजः कः । 'स्तोकस्त्रिष्वल्पे चातके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ अल्यते वार्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकात्पः ॥ (२) ॥॥॥ क्षोदनम् । 'श्रुदिर् संपेषणे' (६० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३। १०८) श्रुदं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'तोर्लिं' (८।४।६०) (भा॰ ५५) खार्थे कृन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) । यद्वा

क्षुयते । 'स्फायितिच्च-'(उ०२।१३) इति रक् । रलयोरेक-रवस्मरणात् कपिलिकादित्वात् (वा॰ ८।२।१८) वा लत्वम् । 'श्रालक ब्रिष्ठ नीचे ऽल्पे' इति विश्वः ॥ (३) ॥ ॥ 'श्लिष्यते, श्चिष्यति, वा। 'श्चिष आलिङ्गने' (दि० प० अ०)। श्चिषे-रचोपधायाः' (उ० ३।१९) इति क्सः ॥ (४) ॥ ॥ सूच्यते। 'सुच पैशुन्ये' (चु॰ उ॰ से॰)। 'सूचेः स्मन्' (उ॰ ४।१७७)। 'स्रुध्मं स्यात्कतकेऽध्यात्मे पुंस्यणौ त्रिषु चाल्पके' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ दम्यते । दम्भु 'दम्भने' (स्वा० प० से॰)। 'स्फायितश्चि—' (उ॰ २।१३) इति रक् ॥ (६)॥ ।।। कृरयते सा। 'कृश तनूकरणे' (दि॰ प॰से॰)। 'फुल्रक्षीव--' (८।२।५५) इति साधुः ॥ (७) ॥*॥ तन्यते । 'तनु विस्तारे' (त॰ उ॰ से॰)। '-तिनचरि-' (उ॰ १।७) इत्युः। 'ततुः काये लिच स्नी स्यात्रिष्वल्पे विरले कृशे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥ ॥ मीयते । 'माङ् माने' (दि० आ० अ०) ष्ट्रन् (उ०४। १५९)। अनिखः षितां ङीष्। टाप् (४।१।४)। 'मात्रं त्ववधृतौ खार्थे कात्स्नर्थे मात्रापरिच्छदे । अक्षरावयवे द्रव्ये मानेऽत्पे कर्णभूषणे । काले वृत्ते च' इति हैमः ॥ (९) ॥ ॥ त्रुट्यते । 'तुट छेदने' (चु॰ आ॰ से॰) । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४। १२०) इतीन् ॥ (१०) ॥ ॥ स्यते । 'स् व छेदने' (ऋया० उ० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'लवः कालभिदि छिदि । विलासे रामजे लेशे तथा किंजलकपक्ष्मणोः । गोपु-च्छलोमखपि च' इति हैमः ॥ (११) ॥ ॥ लिशति । 'लिश गतौ' (तु॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। लिइयते वा। थय् (३।३।१९) ॥ (१२) ॥*॥ कणति । 'कण निमीलने' (चु॰ उ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। 'कणो धान्यांशले-शयोः। कणा जीरकपिष्पल्योः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१३) ॥ ॥ अणति, अण्यते, वा। 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'अ-णश्व' (उ॰ १।८) इत्युः । 'अणुर्वोह्यल्पयोः' इति हैमः ॥ (१४) ॥ 🕬 चतुर्दश 'सूक्ष्मस्य' ॥

अत्यत्वेऽविष्यम्बवियः कनीयोऽणीय इत्यवि ६२

अत्येति ॥ अतिशयेनाल्पः ॥ (१) ॥ ॥ 'अजादी गुण-बचनादेव' (५।३।५८) इतीष्ठशीयसुनौ ॥ (२) ॥ ॥॥ (३) ॥ ॥ 'युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्याम्' (५।३।६४) इति कन् वा ॥ (४) ॥ ॥ अतिशयेनाणुः । ईयसुन् (५।३।५५) ॥ (५) ॥ ॥ चलारि (पन्न) 'अत्यल्पस्य' ॥

प्रभूतं प्रचुरं पाज्यमद्भं बहुलं बहु।

पुरुद्दं पुरु भूयिष्ठं स्पिरं भूयश्च भूरि च ॥ ६३ ॥

मेति ॥ प्रभवति स्म । 'गलर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'प्रभूतसुद्भते प्राज्ये' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ प्रचोर-ति । 'चुर स्तेये' (चु॰ प॰ से॰) । चुरादीनां णिज्वैकिटप-

१— इत्यादिपाठस्तु हैमानेकार्थकेरवाकरकौ सुदीपुस्तके नास्ति । मेदिन्यादिष्वपि लवशब्दस्यैतदर्थकता नोपलभ्यते ॥

कः । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'प्रगतं चुरायाः' इति वा ॥ (२) ॥ ॥ प्रवीयते । 'अज गतां' (भ्वा॰ प॰ से०) इति वी न । यद्वा प्रकर्षेणाज्यते काम्यते । 'अज्ञ व्य-त्तयादौ' (ह० प० से०) । आङ्पूर्वात् 'अङोः संज्ञायाम्' (वा० ३।१।१०९) इति क्यप् ॥ (३) ॥ ॥ दभादण्यत् । नञ्समासः (२।२।६)॥ (४)॥*॥ बहुन् लाति । 'आतो-Sनुप-' (३।२।३) इति कः । 'वहुला नीलिकायां स्यादेला-यां गवि योपिति । कृत्तिकासु स्त्रियां भूनि विहायसि नपुंस-कम् । पुंस्यमी कृष्णपक्षे च वाच्यवत्त्राज्यकृष्णयोः' इति वि-श्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥ ॥ वंहते 'वहि वृद्धौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'लङ्घिवंद्योर्नलोपश्च' (उ० १।२९) इत्युः । यत्तु—वृं-हते वर्धते वहु पूर्यते । मितद्वदिखात् (वा॰ ३।२।१८०) डु:-इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । टिलोपेनोक्तरूपासिद्धिप्रस-ङ्गात् । 'वहु स्याइयादिसंख्यासु विपुलेऽप्यभिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ पुरून् हन्ति गच्छति । 'अ-न्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा पुरुत् जहाति जिहीते वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (७) ॥ भा पिपर्ति,पूर्यते, वा । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰) । 'पृभिदि॰' (उ॰ १।२३) इति कुः । यत्तु— 'पृकृतु-गृधृषिभ्यः कुः' इति सूत्रं पठितं मुकुटेन । तन्न 'कृप्रोहच' इति पृथक्सूत्रात् । अन्यथोलाभावप्रसङ्गात् । 'पुरु: प्राज्ये-Sभिवयवत् । पुंसि स्याद्देवलोके च नृपभेदपरागयोः' इति हैमः (मेदिनी) ॥ (८) ॥ ॥ अतिशयेन बहु । 'बहोर्लीपो भू च वहोः' (६।४।१५८) 'इष्ठस्य यिट् च' (६।४।१५९)। स्वार्थे चेष्वष्टादयः ॥ (९) ॥ ॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धी' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'अजिरशिशिर-' (उ॰ १।५३) इति साधः ॥ । 'स्फारम्' इत्यपि पाठः । रक् (उ० २।१३)। 'स्फारस्तु स्फरकादीनां बुद्धदे विपुलेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१०) ॥ अतिशयेन बहु । 'बहोर्लीपो भू च बहोः' (६।४।१५८) ॥ (११) ॥ ॥ भवति । 'अदिशदिभूश्रमिभ्यः किन्' (उ॰ ४।६५) 'भूरि स्यात्प्रचुरे खणें' इति हैमः। ('भूरिनी वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥ ॥ द्वा-दश 'बहुलस्य'॥

परइशताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात्।

पेति ॥ शतात्परे । 'पश्चमी' (२।१।३७) इति योगविभागात्समासः । राजदन्तादिः (२।२।३१) । पारस्करादिलात् (६।१।१५७) सुद् ॥ (१) ॥॥ आधेन परस्सहस्राः ॥॥॥ एकं 'शतात्परस्य' ॥

गणनीये तु गणेयम्

गेति ॥ आर्या छन्दः ॥*॥ गण्यते 'गण संख्याने' (चु॰ उ॰ से॰) । अनीयर् (३।१।९६) ॥ (१) ॥*॥ 'अची यत्' शेषम्।

(३।१।९७)। संज्ञापूर्वकलाण्णिलोपाभावः। 'चिन्तिपूजिन' (३।३।१०५) इसङ्विधानाद्धणाभावार्थोद्धा। अन्यथा 'अ प्रस्थात्' (३।३।१०२) इस्रकारे प्राप्ते गुन्या त्यास्य न्यास्य स्थान्त्य । यत्तु—'अ प्रस्थात्' (३।३।१०२) इस्रकारे प्राप्ते गुन्याभावार्थाद्द्विधानात्—इति मुकुटेनोक्तम्। तचिन्सम्। 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१०७) इति युचा प्रस्थयस्य वाधनात्॥ (२)॥॥॥ द्वे 'गणियतं शक्यस्य'॥

संख्यातं गणितम्

सिति ॥ संख्यायते सा। 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षिडादेशो वा । कः (३।२।९०२)॥ (१)॥॥॥ गण्यते सा। कः (३।२।९०२)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'संख्यातस्य'॥

अथ समं सर्वम् ॥ ६४ ॥ विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तिनिखिलाखिलानि निः-

समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके ॥ ६५॥

अथेति ॥ समति । 'षम वेह्रव्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। सर्वार्थे-सर्वनाम। 'समा संवत्सरे स्त्र-याम् । सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादिभिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ शा सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा०प०अ०)। 'सर्वनिष्टबन' (उ० १।१५३) इति साधुः । न'सर्तेर्वः'-इति मुकुटस्लपाणिनीयः । यद्वा सर्वति । 'षर्व गतौ' (भ्वा॰ प॰ सें॰)। अच् (३।१।१३४)॥ (२)॥*॥ विशति। 'विश प्र-वेशने' (तु॰ प॰ अ०) । 'अञ्जूपुषि-' (उ॰ १।१५२) इति कन्। 'विश्वं कुरहो च भुवने विश्वे देवेषु नागरे। विश्वा-प्यतिविषायां स्यात्' (इति विश्वः) ॥ (३) ॥ ॥ न शोषोऽस्य ॥ (४) ॥ 🛊 । कुसते । 'कृती वेष्टने' (ह० प० से०) । 'कृ-खरूभ्यां क्सः' (उ० ३।१७) । 'कृत्स्तं सर्वाम्बुकुक्षिषु' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ समस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ निवृत्तं खिलमस्य ॥ (७) ॥*॥ न खिलमस्य ॥ (८) ॥*॥ निष्का-न्तं शेषात् । 'निरादयः-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः ॥ (९) ॥ ॥ संगतमयमस्य । समं यसते वा । 'प्रसु अदने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः ॥ (१०) ॥*॥ सह कलाभिः ॥ (११) ॥*॥ पूर्यते स्म । 'पूरी आप्यायने' (दि॰ आ॰ से॰) । कर्तरि (३।३। १७४) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'पूर्णः शब्दे (शक्ते) समये ना प्रिते लिभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥॥ 'पूर्वम्' इति पाठः - इति खामी । पूर्वति । 'पूर्व पूरणे' (अवा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) ॥ (१२)॥*॥ न खण्ड्यते। 'खडि भेदने' (चु० प० से०)। घज् ॥ (१३) ॥*॥ ऊन-यति । 'ऊन परिहाणे' (चु॰ उ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)।

न ऊनम् । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१४) ॥*॥ च-तुर्देश 'समग्रस्य'॥

घनं निरन्तरं सान्द्रम्

घेति ॥ हन्यते 'हन हिंसागत्योः' (अ॰ प॰ अ॰) 'मूर्तों घनः' (३।३।७७) इल्पप् घनादेशश्च । 'घनः सान्द्रे हढे दाब्वें विस्तारे मुद्गरेऽम्बुदे । संघे मुस्ते घनं मध्ये नृत्यन्वायप्रभेदयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥॥॥ निर्गतमन्तरात्। निर्गतमन्तरास्मम् वा॥ (२)॥॥॥ सह अन्द्यते । 'अदि बन्धने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकाद्रक् ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'निबिडस्य'॥

पेलवं विरलं तनु।

पेलेति ॥ पेलनम् । 'पिल भेदने' (तु॰ प॰ से॰) घन् (३।३।१८) । पेलोऽस्यास्ति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ५।२। १०९) इति वः ॥ (१) ॥॥। वि राति । वाहुलकात्कलन् ॥ (२) ॥॥। तन्यते । 'मृम्-' (उ॰ १।७) इत्युः । 'तनुर्व-पुस्त्वचोः । विरलेऽल्पे कृशे' इति हैमः ॥ (३) ॥॥। त्रीणि 'विरलस्य'॥

समीपे निकटासन्नसंनिकृष्टसनीडवत् ॥ ६६ ॥ सदेशाभ्याशसविधसमर्यादसवेशवत् । उपकण्ठान्तिकाभ्यणीभ्ययौ अप्यभितोव्ययम् ॥६७॥

सेति ॥ संगता आपो यस्मिन् । 'ऋक्पूर-' (५।४।७४) इत्यः । 'झ्यन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत्' (६।३।९७) ॥ (१) ॥ ॥। निबन्धम 'संप्रोदश्य-' (५।२।२९) इति चापन्नेः कटच् । निक-टित वा। 'कटे वर्षावरणयोः' । (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ आसीदति स्म । 'गत्यर्था-' (३। ४।७२) इति क्तः । आसद्यते स्म, इति वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ ॥ संनिकृष्यते स्म । 'कष' (भ्वा॰प॰अ॰) । क्तः (३।२।१०२)॥ (४)॥ ॥ समानं नीडं वासस्थानमस्य । सह नीडेन, इति ॥ (५) ॥ ॥ समानो देशोऽस्य ॥ (६) ॥ ॥ अभ्यस्यते । 'अश्रू व्याप्तौ' (खा॰ आ॰ से॰) । घत्र (३। १९) ॥*॥ मुकुटस्तु—अभ्यासीदति । 'अन्येभ्योपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः-इति दन्ससमाह । 'अभ्या-सोऽभ्यसनेऽन्तिके' इति दन्लान्तेषु (विश्वमेदिन्यौ) ॥ (७) ॥*॥ समाना विधास्य । यद्वा सह विधया ॥ (८) ॥*॥ समाना मर्यादास्य ॥ (९) ॥*॥ समानो वेशोस्य ॥ (१०) ॥*॥ उपगतः कण्ठम् । 'अत्यादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः । उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्य, इति वा ॥ (११) ॥*॥ अन्तोऽस्यास्ति । ठन् (५।२।११५) । 'अन्तिकं नि-कटे वाच्यलिङ्गं स्त्री शोभनौषधौ । चुह्नयां ज्येष्ठभगिन्यां च नाट्योक्तयां कीर्खतेऽन्तिका' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१२)॥*॥

१— 'भ्यम्।भिपतिता ह्ममी' — इति कचित्पाठः - - इति पीयूष-

अभ्यर्धते स्म । अभ्यर्दति स्म, इति वा । 'अर्द गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कर्मणि (३।२।१०२) कर्तरि (३।४।७२) वा क्तः । 'अभेश्वाविदूर्ये' । (७।२।२५) इतीडभावः ॥ (१३) ॥॥॥ अभिमुखमप्रमस्य ॥ (१४) ॥॥॥ 'पर्यभिभ्यां च' (५। ३।९) इति तसिल् ।-तसिः-इति स्वामिमुकुटोक्तिस्तु स्वराना-द्राभिप्रायेण ॥ (१५) ॥॥॥ पञ्चदश 'समीपस्य' ॥ संसक्ते त्वव्यवहितमपटान्तरमित्यपि ।

समिति ॥ संसज्यते स्म । 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। क्तः (३।२।९०२)॥ (१)॥॥॥ न व्यवधीयते स्म । क्तः (३।२।९०२)। 'दधातेहिंः' (ण४।४२)॥ (२)॥॥॥ पटेनान्तरम् । न पटान्तरमत्र । सुकुटस्तु—'अपदान्तरम्'—इत्याह॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'संलग्नस्य'॥ नेदिष्टमन्तिकतमम

ेनेदीति ॥ अतिशयेनान्तिकम् । इष्टन् (५।३।५५) । 'अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ' (५।३।६३) ॥ (१) ॥॥। तमप् (५।३।५५) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'अतिनिकटस्य' ॥

स्यादृरं विप्रकृष्टकम् ॥ ६८ ॥

स्यादिति ॥ दुःखेनेयते । 'दुरीणो लोपश्च' (उ॰ २।२०) इति साधुः ॥ (१) ॥॥॥ विप्रकृष्यते स्म । कृषेः क्तः (३।२। १०२)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'दूरस्य'॥

द्वीयश्च द्विष्ठं च सुदूरे

देति ॥ असन्तं द्रम् । ईयसुन् (५।३।५७) । 'स्थूल-दूरयुव-' (६।४।१५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ इष्टन् (५। ३।५५) ॥ (२) ॥*॥ स असन्तं दूरम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'असन्तदूरस्य' ॥

दीर्घमायतम्।

दीति ॥ हणाति । 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०) । बाहुलकाद्धक् ॥(१) ॥*॥ आयम्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । आयतते वा । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३। १।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विस्तृतस्य' ॥

वर्तुलं निस्तलं वृत्तम्

विति ॥ वर्तते । बाहुलकादुलच् ॥ (१) ॥ ॥ निर्गतं तलमस्य । 'निस्तलं वर्तुले चले' इति विश्वः ॥ (२) ॥ ॥ वर्तते स्म । 'गल्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'वृत्तं (वृत्तौ) इढे मृते । चरित्रे वर्तुले छन्दः स्वतीताधीतयोर्वृते रें इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'वर्तुलस्य' ॥

१—वृत्तौ वर्तने यथा—'ऋतेन वृत्तं प्रवदन्ति सुख्यम्' इति ॥ २—वृते यथा—'कण्टकैविंटपी वृत्तः' इति चानेकार्थकरै-वाकरकौमुदी ॥

वन्धुरं तून्नतानतम् ॥ ६९ ॥

वेति ॥ वधाति । 'वन्ध वन्धने' (त्रया० प० अ०) । 'महुरादयश्व' (उ० १।४१) इति साधुः । ('वन्धुरं मुकुटे पुंसि स्त्री चङ्गतैलकल्कयोः । वन्धूके विधरे हंसे त्रिषु स्याद-म्यनम्रयोः । वन्धुरा पण्ययोषायां स्त्रियां भूमि च सक्तुषु' इति मेदिनी) ॥॥॥ ('वन्धूरवन्धुरो रम्ये नम्ने, हंसे तु व-न्धुरः । वन्धूके च विडङ्गे च वन्धुरा पण्ययोषिति' इति विश्वादीर्घोपधोऽपि)॥(१) ॥॥॥ उन्नतं च तदानतं च ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'उन्नतानतस्य'॥

उच्चप्रांशून्नतोदयोच्छितास्तुङ्गे

उच्चेति ॥ उच्चिनोति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२। १०१) इति डः । उच्चेस्लमस्त्यत्र वा । 'अर्श्वआदिभ्योऽच्' (५।२।१२७) । 'अव्ययानाम्-' (वा॰ ६।४।१४४) इति टिलोपः ॥ (१) ॥॥। प्रकृष्टा अंश्वोऽस्य ॥ (२) ॥॥॥ उन्नमति स्म । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'गत्यर्था-' (३।४। ७२) इति क्तः ॥ (३) ॥॥॥ उद्गतमम्रमस्य ॥ (४) ॥॥॥ उच्छ्रयति स्म । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'उच्छ्रतं त्रिषु संजाते समुन्नद्ध(त)प्रवृद्धयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥॥॥ तुष्यते । 'तुन्नि हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घञ् (३।३।१९) । 'तुन्नः पुंनागनगयोर्नुधे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुन्नी प्रोक्ता हिर्सायां वर्वरायामपीष्यते' इति हैमः ॥ (६) ॥॥॥ षद् 'उ॰ न्नतस्य'॥

अथ वामने।

न्यग्नीचखर्वहस्याः स्युः

अधेति ॥ वामयति मदम् । 'द्ववम उद्गिरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) नन्द्यादिल्युः (३।९।९३४) ॥ (९) ॥॥॥ न्यञ्चति। 'अञ्च गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'ऋलिग्-' (३।२।५९) । इति किन् ॥ (२) ॥॥॥ नीचैस्त्वमस्त्यत्र । अर्शअद्यचि (५। २।९२७) । 'अव्ययानाम्-' (६।४।९४४) इति टिलोपः । 'नीचः पामरखर्वयोः' इति हैमचन्द्रः ॥ (३) ॥॥॥ सर्वति। 'स्ववं गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।९।९३४)। ('सर्वं संख्यान्तरे क्लीवं नीचे वामनके त्रिष्ठु' इति मेदिनी)॥(४)॥॥॥ हसति। 'हस शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) वाहुलकाद्वः। 'सर्वंहस्यो न्यग्वामनौ' इति हैममेदिन्यौ ॥ (५) ॥॥॥ पश्च 'हस्तस्य'॥

अवाग्रेऽवत्रतानते ॥ ७० ॥

अवेति ॥ अवनतमग्रमस्य ॥ (१) ॥*! अवनमति सा 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (२) ॥*॥ आनमति सा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अधोमुखस्य' ॥ अरालं वृजिनं जिह्ममूर्भिमत्कुश्चितं नतम् ।

अराल वृजन जिल्लामुमिनकुम्बर गराम्। आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्तमित्यपि॥ ७१॥ अरेति॥ कच्छति । 'क गतौ' (प्जा॰ प॰ अ॰)। विच् (३।२।७५)। अरमालाति । मूलविभुजादिकः (वा० ३। २।५) अरा लाति वा । 'अराल: कुटिले सर्जरसे च समद-न्तिनि' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ वृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ॰ आ॰ से॰)। 'वृजेः किच ' (उ॰ २।४७) इतीनन्। 'वृजिनं कल्मषे हीवं केशे ना कुटिले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ जहाति, हीयते वा । 'ओहाक् स्रागे' (जु॰ प॰ अ॰) । 'जहातेः सन्बदालोपश्च' (उ॰ १।१४१) इति मन् । 'जिह्मसु कुटिले मन्दे जिह्मं तगरपादपे' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ 'ऊर्मिः (स्त्रीपुंसयोवींच्यां) प्रकाशे वेगस-क्योः । वस्रसंकोचरेखायां वेदनापीडयोरपि ' (इति मेदिनी) । ऊर्मिरस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४)। यवादिः (ग॰ ८।२।९) ॥ (४) ॥ ॥ कुञ्चति स्म । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) । क्तः ३।४।७२) । वाहुलकात् संज्ञापूर्वक-त्वाद्वा नलोपाभावः ॥ (५) ॥ ॥ नमति सा। क्तः (३।४। ७१) । 'नतं तगरपाट्यां स्यात् क्लीवं, कुटिलनम्रयोः। (त्रिषु)' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ आविध्यते सा। 'व्यध ताडने' (दि॰ प॰ अ॰) क्तः (३।२।१०२)। 'महिज्या-' (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । 'आविद्धो वाच्यलिङ्गः स्यात्कुटिले च पराहते' (इति मेदिनी)॥ (७) ॥*॥ कुटिं कौटिल्यं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । कुटति वा । 'कुट कौटिल्ये' (तु॰ प॰ से॰) 'मिथि-लादयश्व' (उ॰ १।५७) इतीलच् । 'कुटिला लापगायां स्त्री भुमे तु वाच्यालिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥ ॥ भुजति स्म 'भुजो कौटिल्ये' (तु॰ प॰से॰) 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'ओदितश्व' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ (९) ॥*॥ षेत्रिति स्म । 'वेल्ल चलने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । 'वेल्लितं गमने क्रीबं कुटिले विधुते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥ ॥ वश्चति । वश्चुगतौ' (भ्वा०प० से०)। 'स्फायितिश्व-' (उ० २।१३) इति रक्। 'वर्क पुटमेदे वक्तः कुटिले कूरभौमयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ एकादश 'वकस्य'॥

ऋजावजिह्मप्रगुणौ

ऋजेति ॥ अजेति । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा॰प॰से॰) 'अ-जिंदशि-' (उ॰ १।२७) इति साधुः । यत्तु—अपष्ट्वादित्वा-स्कः—इति मुकुढेनोक्तम् । तिचन्त्यम्। 'अपदुःसुषु स्थः'(उ॰ १।२५) इत्यस्य प्राप्त्यभावात् । गुणाभावाच ॥ (१) ॥*॥ भिन्नो जिह्यात् ॥ (२) ॥*॥ प्रकृष्टा गुणा यस्य ॥ (३) ॥*॥ न्नीणि 'अवकस्य' ॥

व्यस्ते त्वप्रगुणाकुरुौ ।

द्यस्ते इति ॥ व्यस्यतेसा। 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। क्तः (३।२।९०२)। 'द्यस्तं तु व्याकुले व्याप्ते' इति विश्वः॥ (१)॥ शाः भिन्नः प्रगुणात्॥ (२)॥ शाः आकोलति। 'कुल

संस्थाने' (म्वा॰प॰ सं॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः॥ (३)॥॥ त्रीणि 'आकुलस्य'॥

शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः॥ ७२॥

शेति ॥ शश्च्रवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । अनिलोऽव्ययानां टिलोपः, बहिषष्टिलोपवचनात् (वा॰ ४। १।८५) ज्ञापकात् ॥॥॥ अध्यात्मादिलात् (वा॰ ४।३। ६०) ठलपि । 'शाश्वतिकः' (२।४।९) इति निर्देशात्र कादेशः (७।३।५१) ॥ (१) ॥॥॥ ध्रुवति । 'ध्रुव स्थैरें' (तु॰ प॰ से॰) । 'इग्रुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'ध्रुवो वटे । वसुयोगभिदोः शंभौ शङ्कावृत्तानपादले । स्थिरे (नित्ये) निश्चिते च (ध्रुवं खेऽजसतर्कयोः । ध्रुवा मूर्वाशालपण्योः सुग्भेदे गीतिमयपि' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ मूर्वाशालपण्योः सुग्भेदे गीतिमयपि' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ नियतं भवः । 'साव् नेध्रुवे' (वा॰ ४।२।१०४) । 'नित्यं स्थात्संततेऽपि च । शाश्वते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ सदा भवः । 'सायंचिरम्—' (४।३।२३) इति टयुटयुलौ (टयुतुटी) (४) ॥॥॥ सना भवः । 'सनातनोऽच्युते । पितृणामितिथौ रुद्रवेधसोः शाश्वते स्थिरे' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'नित्यस्य'॥

स्थास्त्रः स्थिरतरः स्थेयान्

स्थेति ॥ स्थानशीलः । 'ग्लाजिस्थश्च ग्रुः' (३।२।१३९) ॥ (१) ॥ ॥ अतिशयेन स्थिरः । तरप् (५।३।५७) ॥ (२) ॥ ॥ ईयसुनि (५।३।५७) 'प्रियस्थिर–' (६।४।१५७) इति साधुः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'अतिस्थिरस्य' ॥

एकरूपतया तु यः।

कालव्यापी स कृटस्थः

एकेति ॥ कूटवत् तिष्ठति 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'कूटोऽस्री निश्चले राशौं' (इति मेदिनी) ॥ (१)॥॥॥ एकम् 'कूटस्थस्य'॥

स्थावरो जङ्गमेतरः॥ ७३॥

स्थेति ॥ स्थानशीलः । 'स्थेशभास-' (३।२।१०५) इति वरच् ॥ (१) ॥*॥ जङ्गमादितरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे अच-रस्य'॥ चरिष्णुजङ्गमचरं त्रसमिङ्गं चराचरम् ।

चेति ॥ चरणशीलम् । 'चर गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अलंकुज्-' (३।२।१३६) इतींष्णुच्॥ (१) ॥*॥ वकं ग-च्छित । गत्यर्थानाम् 'नित्यं कौटिल्ये-' (३।१।२३) इति यङ्। स्वाम्यादिस्तु मृशार्थ एव यङमिच्छित । अच् (३।१।१३४)॥ (२)॥*॥ चरित । अच् (३।१।१३४) 'चरोऽक्ष- यूतभेदे च भौमे चारे त्रसे चले' (इति मेदिनी)॥ (३)॥*॥ त्रसति । 'त्रसी उद्वेगे' (दि॰ प॰ से॰)। अच् (३।९।१३५)॥ (४)॥*॥ इङ्गित । 'इगि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच्

(३।१।१३४) 'इङ्गः स्यादिङ्गितेऽद्भुते । ज्ञानजङ्गमयोश्वापि' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ 'चरिचिलि—' (वा० ६।१।१२) इति द्विलादि । 'चराचरं जङ्गमे स्यादिङ्गविष्टपयोरिप' (इति हैमः) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'चरस्य' ॥

चलनं कम्पनं कम्प्रं चलं लोलं चलाचलम् ॥ ७४॥ चञ्चलं तरलं चैच पारिप्रवपरिप्रवे।

चेति ॥ चलनशीलम् । 'चल गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'चलनशब्दा-' (३।२।१४८) इति युच् । 'चलनं अमणे कम्पे कम्प्रे त वाच्यलिङ्गकम् । चलनी वस्त्रधर्घर्या वारीभेदेऽ पि च कचित्)' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ ॥ कम्पनशी-लम् । 'किप चलने' (भवा० आ० से०)। 'क्रम्पनं न द्वयोः कम्पे कम्प्रे स्पाद्भिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ 'निमिक्मिप-' (३।२।१६७) इति रः । (३) ॥^३॥ चलति । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ लोडति । 'लुड विलोडने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । क्रचिदपवादनिषयेऽप्युत्सर्गप्रवृत्तेरच् (३। १।१३४) । डलयोरेकलम् ॥ (५) ॥*॥ 'चरिचलि–' (वा० ६।१।१२) इति द्विलादि ॥ (६) ॥*॥ चश्चति । 'चश्च गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकादलच् । 'चश्चला तु तडिल्ल-क्स्यो**श्रञ्जल**श्रपले (कामुके)ऽनिले' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ तरित । आलच् (बाहुलकात्) । 'तर्ह्ह चंबले पिक्ने भास्करेSपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंसि यवागूसुरयोः स्त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥ ॥ परिष्ठवते । 'धुङ् गतौ' (भ्वा० आ० से०)।अच् (३।१।१३४)॥ (९)॥*॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'पारिष्ठच्याकुले स्याच्यले च' इति हैमः (मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'चलस्य' ॥

अतिरिक्तः समधिकः

अतीति ॥ अतिरिच्यते स्म । 'रिचिर् विरेचने' (रु॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ (१)॥ ॥ सम्यगिधकः॥ (२)॥ ॥ ॥ द्वे 'अधिकभूतस्य'॥

दृढसंधिस्तु संहतः॥ ७५॥

द्विति ॥ दढः संधिः संधानमस्य ॥ (१) ॥*॥ संहन्यते स्म किः (३।२।१०२) । 'संहतं संगते दृढे' इति हैमः ॥ (२) 'दृढसंधानस्य'॥

कक्खरं कठिनं कूरं कठोरं निष्ठुरं दढम्। जरदं मूर्तिमन्मृतम्

केति ॥ कक्खति । 'कख हसने' (भ्वा० प० से०)। 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।११२) ॥*॥ (खक्खटम् इति) क्वर्गद्वितीयादिः—इलन्ये ॥ (१) ॥*॥ कठति । 'कठ कृच्छ्रजीवने' (भ्वा० प० से०) 'बहुल्यमन्यत्रापि' (उ० ३।४९) इतीनच् 'कठिनमपि निष्ठरे स्थात् स्वच्येऽपि त्रिष्ठ नपुंसकं स्थाल्याम् । कठिनी खटिकायामपि कठिना गुडशर्करायां च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्रन्तति । 'कृतीछे॰

दने' (तु॰ प॰ से॰)। 'कृतेरछः ऋू च' (उ० २।२१) इतिः रक् । - कृणाति - इति सामिसुकुटोक्तविग्रहस्त चिन्खः। 'क्ररा नृशंसघोरोष्णकठिनाः' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ 'क-ठिचकिभ्यामोरन्' (उ॰ १।६४)। 'कठोरौ पूर्णकठिनौ' इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥ नितिष्ठति । सद्गरादिः (उ० १।४१) ॥ (५) ॥ ॥ दहीत, दंहति, स्म वा। 'इह दिह बृद्धौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'दृहः स्थूलवलयोः' (७।२।२०) इति साधः। 'दृढं स्थूले नितान्ते च प्रगाढे बलवलापि' (इति मेदिनी)॥ (६) ॥*॥ जीर्यति । 'जृष् वयोहानों' (दि० प० से०) । बा-हुलकाद्ठच्। 'जरडः कर्कशे पाण्डौ कठिनेऽप्यभिधेयवत्' इति विश्वः ॥ (७) ॥ ॥ मूर्तिः काठिन्यमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥(८) ॥*॥ मूर्छति स्म । 'मुर्च्छा मोहसमुच्छा-ययोः' (भ्वा० प० से०) । अकर्मकलात् क्तः (३।४।७२) । ('आदितश्व' (७।२।१६) इति नेट्) । 'न ध्याख्या--' (८। २।५७) इति नत्वं न । 'मूर्ते स्यात्रिषु मूर्छाले कठिने मूर्ति-मलपि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ नव 'कठि-नस्य'॥

प्रवृद्धं प्रौढमेधितम्॥ ७६॥

प्रेति ॥ प्रवर्धते स्म 'वृधु वृद्धौ' (स्वा॰ आ॰ से॰)। 'गल्पर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ प्रोह्यते स्म । 'वह प्रापणे' (स्वा॰ ड॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)। 'प्राव्ह्हो-' (वा॰ ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ एधते स्म । 'एध वृद्धौ' (स्वा॰ आ॰ से॰)। 'गल्पर्था-' (३।४। ७२) इति क्तः ॥ (३) ॥*॥ त्रीण 'प्रवृद्धस्य'॥

पुराणे प्रतनप्रसपुरातनचिरंतनाः।

िवति ॥ पुरा भवम् । 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति 'खुट्युलै । पुराणप्रोक्तेष्ठु-' (४।३।१०५) इति निर्देशातुण्न । 'अवाधकान्यपि निपातनानि' इति पक्षे भवति । 'पुराणं प्रव्रशाखयोः । पुराणः घोडशपणे' (इति हैमः) (१) ॥॥॥ 'नश्चं पुराणे प्रात्' (वा॰ ५।४।३०) इति टेंगुः ॥ (२) ॥॥॥ दनः (वा॰ ५।४।३०) च ॥ (३) ॥॥॥ पुरा भवम् । खुः (४।३।२३) ॥ (४) ॥॥॥ चिरं भवम् । 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति खुः, निपातनान्मान्तत्वम् ॥ (५) ॥॥॥ पश्च 'पुरातनस्य'॥

१—पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्तोऽपि पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) नेति वोध्यम् । 'अवाधकान्यपि निपातनानि'
इति तु भाष्यविरुद्धम्—इति परिभाषेन्दुशेखरे नागेशः ।
२— 'नश्च पुराणे प्रादक्तव्यः । लप्-तनप्-खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः' इति भाष्ये तनप्पत्ययस्यैव विधानेनात्र तद्विरोधात् द्रषुविधानमसंगतम् । अत एव स्वामिमुकुटाभ्यामपि तनप्रत्यय एवाङ्गीकृतः ॥

प्रत्यत्रोऽभिनवो नन्यो न्वीनो न्तनो नवः ॥ ७७ ॥ नृत्य

प्रेति ॥ प्रतिनवसम्रसस्य ॥ (१) ॥ ॥ अभिनवते । 'णु स्तुतौ' (अ॰ प॰ अ॰) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ 'अचो यत्' (३।९।९७) ॥ (३) ॥ ॥ ॥ नव एव । 'न-वस्य नूरादेशस्त्नप्तनप्खाश्च प्रख्याः' (वा॰ ५।४।३०) ॥ (४) ॥ ॥ ॥ (५) ॥ ॥ ॥ (६) ॥ ॥ नूयते । अप् (३।३।५७) ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'नूतनस्य' ॥

सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु।

स्विति ॥ सुष्ठु कुमार्यते । 'कुमार कीडायाम्' चुराद्य-दन्तः । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । 'एरच्' (३।३। ५६) वा । यद्वा सुकाम्यते । 'कमेः किंदुचोपधायाः' (उ० ३।१३८) इत्यारन्, अत उत्वं च ॥ (१) ॥*॥ वाहुर्लकाद-लच्, अत उत्वं च । 'कोमलं मृदुले जले' इति विश्वः (मे-दिनी) ॥ (२) ॥*॥ मृदुर्गुणोऽस्यास्ति । 'सिष्मादिभ्यश्व' (५। २।९७) इति लच् ॥ (३) ॥*॥ मृद्यते । 'मृद क्षोदे' (ज्या० प० से०) । 'प्रथिमृदिश्रस्जाम्—' (उ० १।२८) इति कुः सं-प्रसारणं च । मृग्ववादिलात् (उ० १।३७) कुः—इति मुक्क-टो व्यर्थः । 'मृद्धतीक्ष्णे च कोमले' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'कोमलस्य'॥

अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लिबमन्ययम् ॥ ७८ ॥ अन्वेति ॥ अन्वञ्चति । 'अङ्गे गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) ।

१-सिद्धान्तकौमुद्यां तु-'कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुद्'। वाहुलकाहुणः कोमलम्-इत्युक्तम् । २-ऋकारवतो धातो-रुपादाने 'संप्रसारणं च' इत्युक्तिभेवदीया व्यर्था । तसात् रेफवतो भावादिकस्योपन्यासो युक्तः । अत एव भवज्जनकेनापि प्रकृतस्त्रव्याख्यायां, 'त्रयाणां कुः संप्रसारणम्' इत्येवोक्तम्। ३-पीयूषाख्यव्याख्यायामपि अनुपदशब्दस्येवाव्ययी भावत्व-मुक्तम् । स्वामिना तु--'अन्वक्-अन्वक्-अनुपद-' इत्येतत्रयम-व्ययं वर्तते । क्विवत्वं तु (अन्वक्ष-अनुपद=इति) द्वयोः-इत्युक्तम् । युज्यंते चान्वक्शब्दस्याव्ययत्वम् । 'अन्वग्ययौ मध्यमलोकपालः' इत्यत्र 'अन्वङ्' इति रूपापत्तेः । 'ताम्' इत्यत्र 'कर्तृकर्मणोः-' (२।३।६५) इति पष्ठयापत्तेश्व । अन्ययत्वे तु 'न लोकान्यय-' (२।३।६९) इति षष्ठीनिषेधेन 'अव्ययात्-' (२।४।८२) इति सुपो छुका छुप्तत्वेन न काप्यनुपपत्तिः । आमं यातीत्यादावानुभविकस्य याधात्वर्थं व्यापार जन्यविलक्षणसंयोगाश्रयत्वस्य गव्यभावेन तामि त्यस्य 'ययौ' इत्यतत्कर्भत्वाभावात् । 'ययौ' इत्यतत्कर्भ तु 'निल-याय' इति प्रागुक्तमेव । निह स्प्रीचोरेकतरिक्रयाकर्मत्वमेकतरस्य भवति । 'पुत्रेण सह्यातः पिता' इत्यर्थे 'पुत्रमागच्छति स पिता' इति प्रयोगाभावात् । गोराज्ञोश्च 'छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्' इत्य-नेन सध्यक्तप्रतिपादनात् । तत्र च 'तृतींयाधें' इत्यनेनानोः क्रमीप्रवचनीयसंशेति दिक् ।

किन् (३।२।५९) ॥ (१) ॥ ॥ अनुगतमक्षमिन्द्रियम् ॥ (२) ॥ ॥ अनु गच्छति । 'गम्ल गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'अन्व्येभ्योपि–' (वा॰ ३।२।४८) इति डः ॥ (३) ॥ ॥ पदस्य पश्चात् पश्चाद्येंऽव्ययी भावः (२।१।६)॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'पश्चादित्यर्थे'॥

प्रत्यक्षं स्यादैन्द्रियकम्

प्रेति ॥ अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतम् । 'अत्यादयः-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ इन्द्रियेणानुभूयते । कुलालादिलात् (४।३।११८) वुज् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रि-यञ्चानस्य'॥

अत्रत्यक्षमतीन्द्रियम् ।

अप्रेति ॥ भिन्नं प्रत्यक्षात् ॥॥॥ 'अनध्यक्षम्' इति पाठः—इत्यन्ये । अक्षेष्वि । अध्यक्षम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययी-भावः (२।१।६) । अतिकान्तमध्यक्षम् ॥ (१) ॥॥॥ इन्द्रि-यमतिकान्तम् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'इन्द्रियेणाज्ञातस्य'॥ एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावि ॥ ७९ ॥ अध्येकसर्ग एकाग्र्योऽप्येकायनगतोऽपि च ।

एकेति ॥ एकं तानयति । 'तनु श्रद्धोपकरणयोः' (चु॰ उ॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। एकस्तानो विस्तारोऽस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ न अन्या वृत्तिरस्य ॥ (२) ॥*॥ एकम् एकस्मिन् वा अग्रमस्य ॥ (३) ॥*॥ एकमयनमस्य ॥ (४) ॥*॥ एक एकस्मिन् वा सर्गो निश्चयोऽस्य ॥ (५) ॥*॥ एकमयनमस्य ॥ १० ॥*॥ प्रज्ञावणि (५।४।३८) 'ऐकाउयः' अपि ॥ (६) ॥*॥ एकं च तदयनं च एकायनं गतः । एकिस्मनयने गतं ज्ञानमस्य, इति वा ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'एकाग्रस्य' ॥

पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्याः

पुमिति ॥ आ प्रथमं दीयते गृद्धते । 'उपसर्गे घोः किः' (३१३।९२)॥ (१)॥॥॥ पूर्वति । 'पूर्वपूरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३१९१९३४)। 'पूर्वे तु पूर्वेजे । प्रागयं श्रुतभेदेषु' (इति हैमः)॥ (२)॥॥॥ पुरो भवः। 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्यक्' (उ॰ ४१२।९८)॥ (३)॥॥॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'प्रथेरमच्' (उ॰ ५१६८)। 'प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत्' (इति मेदिनी)॥ (४)॥॥॥ आदौ भवः। दिगादिलात् (४१३।५३) यत्॥ (५)॥॥॥ पश्च 'आद्यस्य'॥

१—प्रथमम् आदीयते गृद्यते—इति सुकुटपाठ एव साधी-यान् । भवछिखितपाठे 'आ' इत्यस्य 'प्रथमम्' इत्यर्थकत्वसंभवेऽिष 'दीयते' इत्यस्य 'गृद्यते' इत्यर्थकताया विना रुक्षणं सर्वसुबोध्य-त्वाभावात्॥

अधास्त्रियाम् ॥ ८० ॥

अन्तो जघन्यं चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमम्।

अथेति॥ अमित । 'अम गतौं' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकात्तन् । अन्तित वा। 'अति वन्धनें' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। 'अन्तः खरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः । (अवयवेऽपि)' इति हेमचन्द्रः॥ (१)॥॥॥ जर्धने भवम् । दिगादिलात् (४।३।५४) यत्। शरीरावयवलात् (४।३।५५ वा॰) 'जधन्यं मोहने क्षीवं चन्रमे गहिंतेऽन्यवत्' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ चरति। 'चर गतौं' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'चरेश्व' (उ॰ ५।६९) इलमच्॥ (३)॥॥॥ अन्ते भवम् । दिगादिलात् (४।३५४)। 'अन्त्यस्त्वन्तभवेऽधमे' इति हैमः॥ (४)॥॥॥ पश्चाद्भवम्। 'दक्षिणा—' (४।२।९८) इति ल्यक्॥ (५)॥॥॥ अन्ते भवम् । दिगादिलात् (४।३५४)। 'अन्त्यस्त्वन्तभवेऽधमे' इति हैमः॥ (४)॥॥॥ पश्चाद्भवम्। 'दक्षिणा—' (४।२।९८) इति ल्यक्॥ (५)॥॥॥। 'अन्त्यस्य'॥

मोघं निरर्थकम्

मिविति ॥ मुद्यान्यस्मिन् । 'मुह वैचित्ये' (दि० प० अ०) । 'हलश्व' (३१३।१२१) इति घञ् । न्यङ्कादिः (७१३।५३) ।—मुहेरचि—इति मुकुटोक्तिश्विंन्त्या । 'मोघो दिने निष्फले च मोघा स्यात्पटलातरौ' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ निर्गतोऽर्थोऽस्मात् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'नि-ष्प्रयोजनस्य'॥

स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुख्वणम् ॥ ८१ ॥

स्पेति ॥ स्पाइयते स्म । 'स्पश वाधनस्पर्शनयोः' (भ्वा॰ उ॰ से॰) ष्यन्तः । क्तः (३।२।९०२) । 'वादान्त-' (७।२। २७) इति साधुः । मुकुटस्तु—स्पइयते स्म—इति विगृहीत-वान् । तत्रेट्प्रसङ्गो दुर्वारः ॥ (१) ॥॥॥ स्फुटति । 'स्फुट विकसने' (तु॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'स्फुटो व्यक्तप्रफुछयोः । सिते व्याप्ते' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ प्रव्यज्यते स्म । 'अज्ञू व्यक्त्यादौ' (६०प॰ से॰)। कः (३।२।१०२) । प्रव्यच्यते स्म, इति वा । 'अञ्च विशेषणे' (जु॰ उ॰ से॰) कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥॥॥ उद्वणित । 'वण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । पृषो-दरादिः (६।३।१०९) ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'स्पष्टस्य'॥

साधारणं तु सामान्यम्

सेति ॥ सह आधारणेन । 'आम्रीध्रसाधारणादञ्-'

१—'कृतो बहुलम्' इति भाष्यसंमतन्यासेऽधिकरणेऽप्यचः सि-इत्वेन 'न्यङ्कादीनां च' इत्यत्र धिण्ण्यतोरनुवृत्त्यभावस्य 'न्यङ्का-दित्वात्कुत्वम् । भृगुः' इति वदतो भवष्यनकस्यापि संमतत्वेन कु-त्वस्यापि सिद्धत्वेन च 'चिन्त्या' इत्युक्तिरेव चिन्त्या । २—सित-व्याप्तयोर्थया—'सुधांशुरोचिःस्फुटकुट्टिमेषु'—इत्यनेकार्थकैरवाकर-कौसुदी । (वा॰ ५।४।३६) इति खार्थेऽञ् । स्त्रियां ङीप् (४।१।१५)॥ (१)॥ ॥ सह मानेन । समानस्य भावः । ष्यञ् (५।१। १२४) । चातुर्वर्ण्यादित्वाद् (वा॰ ५।१।१२४) वा खार्थे ष्यञ् ॥ (२)॥ ॥ द्वे 'अनेकसंवन्धिन एकस्य'॥

एकाकी त्वेक ऐककः।

एकेति ॥ एक एव 'एकादाकिनिचासहाये' (५।३।५२) ॥ (१) ॥ ॥ चकारात्कन्छकौ च । 'एकं संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोख्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ (३) ॥ ॥ व्रीणि 'असजातीयासहायस्य' ॥

भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावि ॥ ८२॥

भीति ॥ भिन्नोऽथीं येषां ते (१) ॥ ॥ अन्य एव 'अल्पाच्तरम्' (२।२।३४) इतिवत् स्वार्थे तरप् ।—द्वयोर्निर्धारणे डतरच् (५।३।९२)—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ ॥
॥ ॥ कचित् 'एकतरः' इति पाटः । तत्र 'एकाच प्राचाम्'
(५।३।९४) इति डतरच् ॥ (२) ॥ ॥ एति । 'इण्मी-'
(उ० २।३२) इति कन् ॥ (३) ॥ ॥ तनोति । 'तनोतेरनश्च
वः' (उ० २।६३) चात् किप्—इत्येके । आगमानिस्तत्वातुग् वैकल्पिकः । केचित्तु चिकमेवानुवर्तयन्ति । एवं मतभेदसिद्धौ त्वत्त्वशब्दौ सर्वादिषु पठितौ ॥ (४) ॥ ॥ अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । अध्यादित्वात् (उ०
४।९१२) यः । 'अन्योऽसदशेतरयोः' इति हैमः ॥ (५)
॥ ॥ तरणम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) तरः । एः कामस्य
तरः । इना कामेन तरि इति वा । अच् (३।९।९३४) ।
'इतरः पामरेऽन्यस्मिन्' इति हेमचन्द्रः ॥ (६) ॥ ॥ षट्
'भिन्नार्थकाः' ॥

उचावचं नैकभेदम्

उचेति ॥ उदक् चावाक् च । 'मयूरव्यंसकादयश्व' (२। १।७२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एको भेदोऽस्य । न एक-भेदम् । 'सुप्सुपा' (२।१।४) इति समासः । न एको भेदोः ऽत्र, इति वा । उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढत्वा-नमध्यमपदे, नलोपाभावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनेकप्र-कारस्य'॥

उचण्डमविलम्बितम्।

विति ॥ उच्चण्डनम् । 'चिड कोपे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। घम् (३।३।१८)॥ (१)॥॥॥ विलम्ब्यते स्म । 'लिव अवसंसने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)। न विलम्बतम् ॥॥॥ खामी—अवलम्बनम्—इति पठति ॥ (२)॥॥। द्वे 'उत्तालस्य'॥

१—'एकलः' इत्यपि पाठः—'शांभवी शक्तिरेकणा'— इति पीयूषव्याख्या।

अहंतुदं तु मर्भस्पृक्

अर्विति ॥ अरूषि तुदति । 'तुद व्यथने' (तु॰ उ॰ अ॰)। 'विध्वरुषोस्तुदंः' (३।२।३५) इति खच् । 'अरुर्द्धि-षत्-' (६।३।६७) इति सुम् ॥ (१) ॥ ॥ मर्मे स्पृशति । 'स्पृश उपतापे' (तु॰ प॰ अ॰) । 'स्पृशोऽतुदके-' (३।२। ५८) इति किन् ॥ (२) ॥ हे 'मर्मपीडकस्य'॥

अवाधं तु निर्गलम् ॥ ८३॥

अविति ॥ न बाधास्य ॥ (१) ॥ ।।। निष्कान्तमर्गलायाः । 'निरादय:--' (वा॰ २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्रे 'अबाधितस्य'॥

प्रसच्यं प्रतिकृष्ठं स्याद्पसच्यमपष्टु च।

प्रेति ॥ प्रगतं सव्यात् । 'प्रसद्यं वाच्यलिङ्गं प्रतिकू-लानकुलयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ 🕬 प्रतीपं कूलात् ॥ (२) ॥ ॥ अपगतं सव्यात् । अपसव्यं त्रिलिङं तु दक्षिण-प्रतिकूलयोः' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (३)॥ ॥ अपित-ष्ट्रति । 'अपदुःसुषु स्थः' (उ॰ १।२५) इति कुः । सुषा-मादिः (८।३।९८) 'अपष्टुः पुंसि काले च वामे स्यादन्यलि-क्रकः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ।।। चलारि 'विरुद्धार्थस्य'॥

वामं शरीरे सव्यं स्थात

वेति ॥ सूयते । 'धू प्रेरणे' (तु॰ प॰ से॰) । 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'सद्यं वामे च दक्षिणे' इस्रजयः। 'सद्यं तु दक्षिणे । वामे च प्रतिकूले च' इति विश्वः (हैमः) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'सव्यश्ररीरस्य'॥

अपस्तव्यं तु दक्षिणे॥ ८४॥

अपेति ॥ अपकान्तं सव्यात् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'दक्षि-णशरीरभागस्य'॥

संकटं ना तु संवाधः

समिति ॥ संकटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) यद्वा संवाधार्थात् 'सम्' शब्दात् खार्थे 'संप्रोदश्र–' (५।२।९२) इति कटच् ॥ (१) ॥∗॥ सम्यग् वाधन्तेऽत्र । 'बाधृ लोडने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घज् । '**संबाधः** संकटे भेगे' इति विश्वः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'संकीणस्य'॥

कलिलं गहनं समे।

केति ॥ कलते, कल्यते, वा । 'कल शब्दसंख्यानयोः'

१—दंक्षिणे यथा—'वामो बाहुर्मृडान्याः करकितरणत्कंकणा-लीकरालो यस्मिन्सव्यो भुजगवलयवान्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी। २-भगे योनौ यथा- 'कारिहस्तेन संबाधे प्रविद्यान्तर्विलोडिते । उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तविराजिते'इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी।

(भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'सलिकलि-' (उ॰ १।५४) इतीलच्॥ (१) ॥*॥ गाह्यते । 'गाहू विलोडने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'बहुलमन्यत्रापि' (उ॰ २।७८) इति युच् । पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) हस्तः । गस्य गानस्य गतेर्वा हनम् 'गहनं वनदुःखयो<mark>ः।गह्वरे कलिले चापि' इति विश्वहैमौ ॥ (२)॥</mark>॥॥ द्वे 'दुष्प्रवेशस्य'॥

संकीर्णं संकुलाकीर्णे

ग्रैन्थिते संदितं दृष्धम्

समिति ॥ संकीर्यते सा। 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰) क्तः (३।२।१०२) 'संकीणं निर्वितेऽपि स्यादशुद्धे लिभिषे-यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ श। संकोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। यत्तु-शिकधातोरुलचि 'शङ्कलम्' तालव्यादि इति तु स्वामी— इति मुकुटेनोक्तम् । तिचन्सम् । 'संकोलित' इति स्वामिना विगृहीतलात् ॥ (२) ॥ ॥ आकीर्यते सा। 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ श्री त्रीणि 'नानाजातीयसंमिलितस्य'। यथा संकीर्णवर्गः । केचित्तु एतान्पूर्वपैर्यायानाहुः। 'संकीर्णमृषिपत्नीनाम्' इति प्रयोगात्॥

मुण्डितं परिवापितम् ॥ ८५॥

म्विति ॥ मुण्ड्यते स्म । 'मुडि खण्डने' (भ्वा॰ आ० से॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ (१)॥ ॥ परिवाप्यते सम। मुण्डनार्थोऽत्र विषः । ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥**∗॥** द्वे 'कृतमुण्डनस्य'॥

ग्रेति ॥ प्रथ्यते सा। 'प्रन्थ संदर्भे '(क्रया० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ ॥ 'ग्रन्थितम्' इति पाठान्तरम् । तत्र 'मथि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) इति धातुः । 'म्रन्थितं गुम्फिते कान्ते हिंसिते च त्रिलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) (१) ॥*॥ संदीयते सा । 'दो अवखण्डने' (दि॰ प॰ अ॰)। क्तः (३।२।९०२) । 'द्यतिस्यति−' (७।४।४०) इती<mark>लम् ॥</mark>∗॥ 'गुम्फितम्' इति पाठे 'गुम्फ अन्थे' (तु॰ प॰ से॰) ण्यन्तः॥ (२)॥ ॥ हम्यते सम । 'हभी ग्रन्थे' (तु० प०से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गुम्फितस्य'॥

विसृतं विस्तृतं ततम्।

बीति ॥ विसरति स्म । 'सृ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ विस्तीर्यते स्म । 'स्तृज् आच्छादने' (क्रया० उ० से०) । क्तः (३।२।

१—'संप्तेकार्थानि' इत्येके—इति पीयृषाख्यव्याख्या। २ - 'विषः प्रकिरणे दृष्टच्छेदने चापि वर्तते । केशान्वपति' इति (६।१।४५ स्त्रे) भाष्यात् । ३—'गुन्थितम्' इति कचित्—इति पीयृष व्याख्या ।—'मवितं मर्दितम्' इति पाठं 'मृद क्षोदे' (ऋया ०) —sनेकार्थत्वात् मन्थने इति स्वामी—इति मुकुटः ॥

१०२)॥ (२)॥॥॥ तन्यते सा। 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०)। कः (३।२।१०२)। 'ततं व्याप्ते विस्तृते च त्रिलि-इकम्। क्लीवं वीणादिवाधे स्यात्पुंलिङ्गस्तु सदागतौ' (इति मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'लब्धप्रसरस्य'॥

अन्तर्गतं विस्मृतं स्यात्

अन्तेति॥ अन्तर्गम्यते सम, गच्छति स्म वा। 'गम्लु गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । क्तः (३।२।१०२,४।७२) । 'अन्तर्गतं विस्मृते स्थान्मध्यप्राप्ते च वाच्यवत्' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ विस्मर्यते स्म । 'स्मृ आध्याने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ (२)॥॥ द्वे 'विस्मृतस्य'॥

त्रातंत्रणिहिते समे ॥ ८६॥

मेति ॥ प्राप्यते स्म । 'आपॢ व्याप्तौ' (स्तारं प० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। 'प्राप्तं लब्धे समझसे' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ प्रणिधीयते स्म । क्तः (३।२।१०२)। 'दधातेर्हिः' (७।४।४२)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'स्थापितस्य'॥

वेह्यितप्रेङ्खिताधूतचिताक्रिताक्रम्पिता धुते।

वेहीति॥ वेह्रयते सा। 'वेह्र चठने' (भ्वा० प० से०)। कः (३१२१९०२)। 'वेह्रितं गमने क्षीवं कुटिटे विधुते त्रिषु' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥ प्रेह्वते स्म । 'इस्व गतौ' (भ्वा० प० से०)। कः (३१२१९०२)॥ (२)॥॥॥ आधू-यते सा। 'धू विधूनने' (तु० प० से०)। 'धूल् कम्पने' (ऋया० प० से०) वा। कः (३१२१९०२)॥ (३)॥॥॥ चत्यते स्म । 'चळ कम्पने' (भ्वा० प० से०)। कः (३१२१९०२)॥ (४)॥॥॥ आकम्प्यतेस्म । 'किप चळने' (भ्वा० आ० से०)। कः (३१२१०२)॥ (५)॥॥॥ धूयते स्म । 'धूल् कम्पने' (स्वा० उ० अ०)। कः (३१२१९०२)॥ (धूल् कम्पने' (स्वा० उ० अ०)। कः (३१२१९०२)॥ (धूल् कम्पने' (स्वा० उ० अ०)। कः (३१२१९०२)॥ धूयते स्म । 'धूल् कम्पने' (स्वा० उ० अ०)। कः (३१२१९०२)॥ धूयते स्म । 'धूल् कम्पने' (स्वा० उ० अ०)। कः (३१२१९०२)॥ धूयते स्म । स्वूल् कम्पने' (स्वा० उ० अ०)। कः (३१२१९०२)॥ धूयते स्म । 'धूल् कम्पने' (स्वा० उ० अ०)। कः (३१२१९०२)॥ धूयते स्म । 'धूल् कम्पने' (स्वा० उ० अ०)। कः (३१२१९०२)॥ धूयते स्म । 'धूल्का विधूते' इति हैमः (मेदिनी)॥ (६)॥॥॥ धूर् 'ईषत्किम्पतस्य'॥

~~उत्त~~नुन्नास्तनिष्ठयूताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः ॥ ८७ ॥

न्विति ॥ नुद्यते स्म । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०)। कः (३१२१०२)। 'नुद्विद्—' (८१२१५५) इति वा नलम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ अस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०)। कः (३१२१९०२)। 'अस्तः क्षिप्ते पश्चिमाद्रौं' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ निष्ठीव्यते स्म । 'ष्टिन्नु निरसने' (भ्वा० प० से०) कः (३१२१९०२)। 'यस्य—' (७१२१९५) इति नेट्। 'च्छ्वोः—' (६१४१९९) इत्यूट्॥ (४) ॥*॥ आविष्यते स्म । 'व्यघ ताडने' (दि० प० अ०)। कः (३१२१९०२)। 'आविद्रो वाच्यिलङ्गः स्यात्कृटिले च पराहते'

१—वपेः क्तः । 'श्रोक्तम्' इत्यत्र पाठ इति तु गोवर्धनः— इति मुकुटः ॥ (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ क्षिप्यते स्म । 'क्षिप प्रेरणे' (तु॰ ड॰ अ॰) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥ ॥ ईयंते स्म । 'ईर गतौ कम्पने च' (अ॰ आ॰ से॰) । क्तः (३।२। १०२) ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'प्रेरितस्य' ॥

परिक्षिप्तं तु निवृतस्

पेति ॥ परितः क्षिप्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ ।।।। निवियते स्म । 'वृत्र् वरणे' (वया० उ० से०) क्तिः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'परिखादिना वेष्टितस्य'॥

स्चितं मुचितार्थकम्।

म्विति ॥ मृष्यते स्म । 'मुष स्तेये' (भ्वा॰ प॰ से॰) । क्तः (३।२।९०२) ॥ (१) ॥॥॥ मुष्यते स्म । 'मुष स्तेये' (क्र्या॰ प॰ से॰) । क्तः । (३।२।१३४) । 'मृषितं हृतख-ण्डिते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ ह्रे 'चोरितस्य'॥

प्रवृद्धप्रसृते

मित ॥ प्रवर्धतेस्म । 'बृधु वृद्धौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'गल्पर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ प्रसरित स्म। 'स्र गतौ' (ख॰ प॰ अ॰)। क्तः (३।४।७२)॥ (२)॥*॥ द्वे 'मस्तस्य'॥

न्यस्तनिसृष्टे

न्येति ॥ न्यस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (१)॥ ॥ निस्ज्यते स्म । 'सृज विस-र्गे' (दि० आ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'त्यक्तस्य'॥

गुणिताहते ॥ ८८॥

ग्विति ॥ गुण्यते स्म । 'गुण आमन्त्रणे' (चु॰ उ॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ ॥ आहन्यते स्म । 'हन्' (अ॰ प॰ अ॰) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'गुणिन्तस्य'॥

निदिग्धोपचिते

नीति ॥ निदिह्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (१)॥ ॥। उपचीयते स्म । 'चिञ् चयने' (स्ता० उ० अ०)। क्तः (३।३।१०२)। 'भवे-दुपचितं दिग्धे समृद्धे वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'पुष्टिं प्रापितस्य'॥

गूढगुप्ते

ग्विति ॥ गुद्धते स्म । 'गुहू संवरणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२) । 'गूढं रहिस गुद्धे च न द्वयोः संवृते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ गुप्यते स्म । 'गुंप गोप-

१--- 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०) इति तृचितम् । अन्यथा-त्रेटो दुर्वारत्वात् ॥

नादौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। कः (३।२।१०२)॥ 'गुप्तं गूढे त्राते' इति हैमः॥ (२)॥*॥ द्वे 'कृतगोपनस्य'॥ गुण्डितरूषिते।

गिवित ॥ गुण्ड्यते सा। 'गुडि वेष्टने' (चु॰ प॰ से॰)। क्तः (३१२१९०२)॥ श॥ 'गुण्डितम्' इति पाठे 'गुठि वेष्टने' (चु॰ प॰ से॰)। क्तः (३१२१९०२)॥ (१)॥ ॥ हृष्यते सा। हृषिविष्टनार्थोऽपठितोपि भ्वादौ द्रष्टव्यो भ्वादेरहृत्कृत- खात्। क्तः (३१२१९०२)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'धृलिलिसस्य' 'गुण्डालित' इति ख्यातस्य॥

दुतावदीणें

द्वतिति ॥ द्र्यते स्म । 'द्व गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। कः (३।२।१०२) । 'द्वतं शीघ्रविलीनयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अवदीर्यते स्म । 'दॄ विदारणे' (क्या॰ प॰ से॰)। कः (२।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रापितद्वीभावस्य'॥

उद्गणींद्यते

शित ॥ उद्गूर्यते स्म । 'गुरी उद्यमने' (दि॰ आ॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ (१)॥ ॥। उद्यम्यते स्म । 'यम उपरमे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ (२)॥ ॥। हे 'उत्तोलितस्य'॥

काचितशिक्यिते॥ ८९॥

केति ॥ काचे धृतम् । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' (चु॰ ग॰) इति णिच् । क्तः ॥ (१) ॥*॥ एवं शिक्ये धृतम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिक्ये स्थापितस्य'॥

घाणघात

ब्रेति ॥ घायते सा। 'घ्रा गन्धोपादाने' (म्वा॰ प॰ अ॰)। क्तः (३।२।९०२)। 'तुद्विद्—' (८।२।५५) इति वा नत्वम्। 'घ्राणं तु घ्रातघोणयोः' इति हैमः॥ (१).॥॥॥ (२)॥॥॥ द्वे 'आघ्रातस्य'॥

दिग्धलिप्ते

दीति॥ दिह्यते स्म । 'दिह उपचये'—(अ॰ उ॰ अ॰)। काः (३।२।९०२)। 'दिग्धो विषाक्तवाणे स्यात्पुंसि लिप्तेऽन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥। लिप्यते स्म । 'लिप उपदेहे' (तु॰ उ॰ अ॰)। काः (३।२।९०२)। 'लिप्तं अक्तिविलिप्तयोः। विषाक्ते' इति हैमः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'लिप्तं' इति ख्यातस्य॥

समुदकोद्धते

सिति ॥ समुदच्यते सा 'अञ्च गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ (१)॥ ॥ उद्भियते सा । 'ह्व हरणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'धृष्ठ् धारणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) वा। क्तः (३।२।१०२) 'उद्धृतं स्यात्रिष्ट्रिक्षप्ते परिमुक्तोज्झितेऽपि च' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'कूपादेनिंष्काशितज- छादेः'॥

समे ।

संति ॥ समे इति प्रवृद्धप्रसते इत्यादिषु अन्वेति ॥ वेष्टितं स्याद्वलयितं संवीतं रुद्धमावृतम् ॥ ९० ॥

वेष्टीति ॥ वेष्ट्यते सा। 'वेष्ट वेष्टने' (स्वा॰ आ॰ से॰)। क्तः (३।२।९०२)। 'वेष्टितं रुद्धे लासके करणान्तरे' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ वलयं जातमस्य। तारकादिः (५!२।३६)। यद्वा वलयवत्कृतम्। 'तत्करोति' (वा॰ ३।९।२६) इति णिच्। क्तः (३।२।९०२)॥ (२)॥॥॥ संवीयते स्म। 'व्येञ् संवरणे' (स्वा॰ उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (३)॥॥॥ रुध्यते स्म। 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (४)॥॥॥ आवियते स्म। 'युञ् आवरणे' (क्या॰ उ० से॰)। क्तः (३।२।९०२)॥ (५)॥॥॥ पञ्च 'नद्यादिवेष्टितस्य'॥

रुग्णं भुक्षे

विति ॥ रुज्यते सम । 'रुजो भन्ने' (तु॰ प॰ अ॰) । कः (३।२।१०२) । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ (१) ॥॥ भुज्यते सम । 'भुजो कौटिल्ये' (तु॰ प॰ अ॰) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'वकस्य' ॥

अथ निशितक्ष्णुतशातानि तेजिते।

अथेति ॥ निशायते स्म । 'शो तन्करणे' (दि० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। 'शाच्छोः–' (७।४।४१) इति वेत्वम् ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ क्ण्यते स्म । 'क्ष्णुतेजने' (अ० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (३)॥॥॥ तेज्यते स्म । 'तिज निशाने' चुरादिः। क्तः (३।२।१०२)॥ (४)॥॥। चत्वारि 'शाणादिना तीक्ष्णीकृतस्य'॥

स्याद्विनाशोन्मुखं पक्तम्

स्यादिति ॥ विनशनं विनाशः । भावे घत् (३।३। १८) । उद्गतं मुखमारम्भोऽस्य विनाशे उन्मुखम् ॥ (१) ॥॥॥ पच्यते स्म । 'डुपचष् पाके' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । क्तः (३।२।९०२) । 'पचो वः' (८।२।५२) 'पकं परिणते नाशा-भिमुखे' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'विनाशोन्मुखस्य' ॥ द्वीणहीतौ त छज्जिते ॥९१॥

हीति ॥ अहैषीत् । 'ही लज्जायाम्' (जु॰ प॰ अ॰) । क्तः (३।२।१०२) । 'नुदिवद–' (८।१।५५) इति वा नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ लज्जा जातास्य । तारकादिः (५।२।

३६) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'संजातलज्जस्य'॥

वृत्ते तु वृत्तवावृत्तौ

विति ॥ वियते स्म । 'वृज् वरणे' (क्रया॰ उ॰ से॰) क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ वृद्यते स्म । 'वृत्त वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)। 'वृत्तं वृत्तौ हढे मृते। चित्रि वर्तुं छन्दः स्वतीताधीतयोर्वते' इति हैमचन्द्रः ॥

(२) ॥॥॥ केचित्तु 'वैष्टुतु वर्तने' (दि० आ० से०) इति प-ठन्ति तन्मते वाष्ट्रस्यते स्म । कः (६।२।१०१) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'स्वयंचरादो स्वीकृतस्य वरादेः' ॥

संयोजित उपाहितः।

समिति ॥ संयोज्यते स्म । 'युजिर् योगे' (६० ड० अ०)। ण्यन्तः । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ ॥ उपाधीयते । कः (३।२।१०२) । 'दधातेर्हिः' (ण४।४२) । उपाहितो उनलोत्पाते पुमानारोपिते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मेलितस्य' ॥

प्राप्यं गम्यं समासाद्यम्

प्रेति ॥ प्राप्यते । 'आप्ल व्याप्तो' (स्वा० प० अ०) । ण्यत् (३१९१२४) ॥ (१) ॥ शा गम्यते । 'गम्ल गतौ' (स्वा० प० अ०) । 'पोरदुपधात्' (३१९१९८) इति यत् ॥ (२) ॥ शा समासद्यते । 'षट्ट विशरणादौ' (तु० प० अ०) । ण्यत् (३१९१२४) ॥ (३) ॥ शा त्रीणि 'आसुं शक्यस्य' ॥

स्यंत्रं रीणं स्नुतं स्नुते ॥ ९२ ॥

स्येति ॥ स्ययते स्म । 'स्यन्दू प्रस्नवणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। क्तः (३।२।९०२)। 'रदाभ्याम्–' (८।२।४२) इति नत्वम् ॥ (१) ॥॥॥ रीयते स्म । 'रीङ् प्रस्नवणे' (दि॰ आ॰ अ॰)। क्तः (३।२।९०२)। 'स्वादय ऑदितः' (दि॰ ग॰ सू॰) इति नत्वम् (८।२।४५)॥ (२)॥॥॥ स्यते स्म । 'सु गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। क्तः (३।२।९०२)॥ (३)॥॥॥ सूयते स्म । 'ख्यु प्रस्नवणे' (अ॰ प॰ से॰)। क्तः (३।२।९०२)॥ (४)॥॥॥ स्त्वारि 'प्रस्नुतस्य'॥

संगूढः स्यात्संकछितः

समिति ॥ संग्रहाते स्म । 'गुहू संवरणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। क्तः (३।२।९०२) ॥ (१) ॥॥॥ संकल्यते स्म । 'कल संख्याने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। क्तः (३।२।९०२)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'अङ्कान्तरेणैकीकृतस्याङ्कादेः'॥

अवगीतः ख्यातगर्हणः।

अविति ॥ अवगीयते स्म । 'गै शब्दे' (स्वा॰ प॰ से॰)। क्तः (३।२।९०२)। 'छुमास्था-' (६।४।६६) इती-त्वम् । 'अवगीतं तु निर्वादे दष्टगर्हितयोरपि' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ ख्याता गर्हणा यस्य ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'प्रसिद्धनिन्दस्य'॥

विविधः स्वाद्वहुविधो नानारूपः पृथग्विधः॥९३॥ वीति॥ विचित्रा विधा यस ॥ (१) ॥॥॥ बहवो विधा

१—'ततो वावृत्यमानासौ रामशालां न्यविक्षत' इति भट्टिः— इति स्वामिमुकुटौ ।—इत्थमबुद्धा 'वृत्तव्यावृत्तौ' इति पेटुः—इति सीरस्वामी । २—'उपाहितां वक्षसि पीवरस्तने' इति भारविः— इति मुकुटः । यस्य ॥ (२) ॥ ॥ नाना रूपमस्य ॥ (३) ॥ ॥ पृथग् विधा यस्य ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'नानारूपस्य' ॥

अवरीणो धिकृतश्चापि

अवेति ॥ अव रीयते स्म । 'रीङ् स्रवणे' (दि॰ आ॰ अ॰) । क्तः (३।२।९०२) ॥ (१) ॥॥॥ धिगकारि । क्तः (३।२।९०२) ॥ (२) ॥॥॥ पर्यायान्तरं दर्शयितुमुक्त-स्येव धिकृतस्यानुवादः । यद्वा निर्भित्सित उक्तः, अत्र तु नि-न्दितमात्रस्य'॥

अवध्वस्तोऽवचूर्णितः।

अवेति ॥ अवध्वस्यते स्म । 'ध्वंसु गतौ च' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। क्तः (३।२।९०२)। 'अवध्वस्तं परित्यक्ते निन्दतेऽप्यवचूर्णिते' इति विश्वः ॥॥—'अपध्वस्तः' इत्यपि पाटः ॥ (१) ॥॥॥ अवचूर्ण्यते स्म । 'सत्याप—' (३।१।२५) इति ण्यन्तात् क्तः (३।२।९०२)। यद्वा 'चूर्ण पेषे' चुरादिः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'क्षितसुधादिचूर्णस्य'॥

अनायासकृतं फाण्टम्

अनेति ॥ (१) ॥॥॥ फण्यते सा। 'फण गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)। 'श्चब्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति साधुः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'अनायासेन कृतस्य' काथ-विशेषस्य'॥

खनितं ध्वनितं समे ॥ ९४॥

स्वेति ॥ खन्यते सा 'खन शब्दे' (भ्वा० प० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ ध्वन्यते सा । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'कृ-तशब्दस्य' ॥

बद्धे संदानितं मृतमुद्दितं संदितं सितम्।

बेति ॥ बध्यते स्म । 'बन्ध बन्धने' (क्या० प० से०) । कः (३१२११०२) ॥ (१) ॥ शा संदान्यते स्म 'दान खण्डने' (म्वा० उ० से०) । क्तः (३१२१९०२) ॥ (२) ॥ शा मूयते स्म । 'मूङ् बन्धने' (म्वा०, आ० से०) । कः (३१२१९०२) ॥ (३) ॥ शा उद्देशते स्म । संद्यते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । कः (३१२११०२) । 'दातिस्यति—' (३१४। ४०) इतीलम् ॥ (४) ॥ शा (५) ॥ शा सीयते स्म । 'पिज् बम्धने' (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३१२११०२) ॥ (६) ॥ शा षद् 'बद्धस्य' ॥

१—'मूर्णम्' इति पाठे 'मुर्व बन्धने' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'राछोपः' (६।४।२१) इति वलोपः। 'हलि च' (८।२।७०) इति दीर्वः। निष्ठानत्वम् (८।२।४२)—इति मुक्तुटः। २—उद्दीयते। संदीयते इति युक्तम्। यकि परे 'ओतः इयनि' (७।३।७१) इति लोपस्याप्राप्तेः।

निष्पकं कथितम्

नीति ॥ निश्चयेन पक्षम् ॥ (१) ॥ ॥ कथ्यते स्म । 'क्षये निष्पाके' (भ्वा॰ प॰ से॰) । क्तः (३।२।१०२)॥ (२)॥ ॥ हे 'साकल्येन पकस्य'॥

पाके क्षीराज्यपयसां शृतम् ॥ ९५ ॥

े पेति ॥ श्रायते स्म । 'श्रा पाके' (अ॰ प॰ अ॰) । क्तः (३।२।१०२) । 'शृतं पाके' (६।१।२७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'क्षीरादिषु कृतपाकस्य' ॥

निर्वाणो मुनिवह्यादौ

नीति ॥ निर्वाति स्म । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'निर्वाणोऽवाते' (८।२।५०) इति साधुः । आदिना 'निर्वाणो हस्ती' । 'निमन्नः' इत्यर्थः । 'निर्वाणमस्तंगमने निर्वृतौ गजमज्जने । संगन्मेऽप्यपवर्गे च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'मृनिवह्नयादौ प्रयुक्तस्य' ॥

निर्वातस्तु गतानिले।

निर्वेति ॥ गतश्रासावनिलश्च । तस्मिन् निवहने (१) । पृथक् पदं वा ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अनिले गते स्रति निर्वातस्य'॥

पकं परिणते

पेति ॥ परिणमति स्म । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) अकर्मकलात् । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ः॥ द्वे 'परि-णामं प्राप्तस्य' ॥

गुनं हन्ने

ग्विति ॥ गूयते सा । 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु॰ प॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२) । 'ढुग्वोदींर्घश्व' (वा॰ ८।२।४४) इति नलम् ।–'ल्वादिभ्यश्व' (८।२।४४)—इति मुकुटोक्तिश्विन्त्या । तौदादिकत्वेनास्य त्वादित्वाभावात् ॥ (१) ॥॥॥ हयते सा । 'हद पुरीषोत्सर्गे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । क्तः (३।२।१०२)॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'गुद्दिष्काशितपुरीषस्य'॥

मीढं तु मूत्रिते ॥ ९६॥

मीति ॥ मिह्यते स्म । 'मिह सेचने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥॥॥ मूत्र्यते स्म । 'मूत्र प्रस्रावे' (चु॰ उ॰ से॰) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'उप-स्थनिष्काशितमूत्रस्य' ॥

पुष्टे तु पुषितम्

िचिति ॥ पुष्यते सा । 'पुष पुष्टी' (दि॰ प॰ अ॰) कः। (३।२।१०२)॥ (१)॥ शा भौवादिकस्य लिट्॥ (२)॥ –॥ द्वे 'यस्य पोषणं कृतं तस्य'॥

सोढो श्रान्तम्

सविति ॥ सहाते सा। 'वह मर्पणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)।

क्तः (३।२।१०२) । 'सहिवहोरोदवर्णस्य' (६।३।१,१२)॥ (१)॥ ॥ भ्रम्यते स्म । 'क्षमूष् सहने' (दि० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'अनुनासिकस्य–' (६।४।१५) इति दीर्घः॥ (२)॥ ॥ द्वे 'क्षमां प्रापितस्य'॥

उद्दीन्तमुद्गते ।

उद्वेति ॥ उद्वम्यते स्म । 'द्वनम उद्गिरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ (१)॥ ॥ । उद्गम्यते स्म । 'गम्नू गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'विमत्वा त्यक्तस्यात्रादेः'॥

दान्तस्तु दमिते

देति ॥ दम्यते स्म । 'दमु उपशमे' (दि॰ प॰ सै॰) णिजन्तः । कः (३।२।९०२) । 'वा दान्तशान्त-' (७।२। २७) इति साधुः । 'दान्तस्तु दमितेऽपि स्यात्तपःक्षेशसहे त्रिषु' (इति मेदिनी) । यत्तु मुकुटेन-अणिजन्तस्य निपातन-मुक्तम्-। तिचन्त्यम् । 'वा दान्त-' इत्यत्र 'णेः' इत्यनुवर्तनात् । अणिजन्तस्य 'यस्य विभाषा' (७।२।९५) इति नित्यनिषेधात् निपातं विनापि सिद्धत्वात् ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ दे 'कृतं दमनं यस्य वृषभादेस्तस्य' ॥

शान्तः शमिते

शिति ॥ शम्यते स्म । 'शमु उपशमे' (दि॰ प॰ से॰) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ।—शान्तो रोगः । निवृत्त इत्यर्भः—इति यत् केवैलस्य निपातनं मुकुटेन स्वीकृतम् । तचिन्त्यम् । 'वा दान्त—' इत्यत्र 'णेः' इत्यनुवर्तनात् । 'शान्तोऽ तिमुक्तरसयोः पुंसि त्रिषु शमान्विते । अव्ययं धारणे शान्तम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'शमनं प्रापितस्य'॥

प्रेति ॥ प्रार्थ्यते स्म । 'अर्थ याच्त्रायाम्' (चु॰आ॰से॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ (१)॥ ॥ अर्धते स्म । 'अर्द गतौ याचने च' (भ्वा॰ प॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)। 'अर्दि-तं याचितेऽपि स्याद्वातव्याधौ च हिंसिते' (इति मेदिनी)॥

(२) ॥ ॥ द्वे 'याचितस्य' ॥

ज्ञप्तस्तु ज्ञपिते

क्विति ॥ ज्ञष्यते स्म । मारणादौ ज्ञा मित् । ण्यन्तः । कः (३१२१९०२) । 'वा दान्त-' (७१२१०) इति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'बोधं प्रापितस्य' ॥

छन्नरछादिते

छेति ॥ छायते स्म । 'छद अपवारणे' (चु॰ उ॰ से॰)।

१—(ओहाङ:' के 'उद्धानम्' इति 'ओ वे शोषणे' इत्यं सात् के 'उद्धानम्' इति वा क्षचित्पाठः—इति मुकुटरहस्यम् । २—पूर्वविण्णिच् । पक्षे इडभावः णिलोपः—इति पाठस्य मुकुढ-पुस्तकेषु स्पष्टमुपलभ्यमानत्वेनेदं मुकुटखण्डनं प्रतारणापरमेव ॥ क्तः (३।२।१०२) । 'वा दान्त-' (७।२।२७) इति साधुः । 'छन्नं रहरछादितयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ हे 'आच्छादितस्य'॥

पूजितेऽश्चितः।

िविति ॥ पूज्यते स्म । 'पूज पूजायाम्' (चु० प० से०)। क्तः (३१२१९०२)॥ (१) ॥ ॥। अद्यते स्म । 'अच्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) क्तः (३१२१९०२)। 'अचेः पूजायाम्' (५१४१३०) इति नलोपाभावः ॥ ॥ 'अचितः' इति पाठे 'अचे पूजायाम्' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३१२१९०२)॥ (२) ॥ ॥ दे 'पूजितस्य'॥

पूर्णस्तु पूरिते

िवति ॥ पूर्यते स्म । 'पूरी आप्यायने' (दि॰आ॰से॰)। ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२)। 'वा दान्त-' (७।२।२७) इति साधुः । 'पूर्णः कृत्स्रे पूरिते च' इति हैमः ॥ (१)॥॥(२) ॥*॥ द्वे 'पूर्णस्य'॥

क्रिष्टः क्रिशिते

क्रीति ॥ क्रिस्यते स्म । 'क्रिश विवाधने' (ऋया० प० से०) । क्तः २।२।१२२)। 'क्रिशः क्त्वानिष्ठयोः' (७।२।५२) इति वेट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्राप्तक्रेशस्य' ॥

अवसिते सितः॥ ९८॥

अवेति ॥ अवस्यति स्म । अवसीयते स्म वा । 'षोऽन्त-कर्मणि' (दि॰ प॰ से॰) । क्तः (३।२।१२२) । 'द्यतिस्यति–' (णशा४०) इतीत्वम् ॥ (१) ॥*॥ 'सितस्वत्वसिते बद्धे वर्णे सिता तु शर्वरा' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समा-सस्य'॥

प्रष्टुष्टोषिता दग्धे

िचिति ॥ युष्यते स्म । युष्यते स्म । 'युषु युषु दाहें'
(भ्या॰ प॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)। 'यस्य-' (७।२।१५)
इति नेट्॥ (१)॥॥॥ (२)॥॥॥ उष्यते स्म । 'उष
दाहें' (भ्या॰ प॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)। 'उषितं
च्युषिते युष्टे' इति हैमः॥ (३)॥॥॥ दह्यते स्म । 'दह भस्मीकरणे (भ्या॰ प॰ अ०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (४)
॥॥॥ चत्वारि 'दग्धस्य'॥

तष्टत्वष्टौ तनूकृते।

विधीति ॥ वेध्यते स्म । 'विध विधाने' (तु० प० से०)

ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२)॥ (१)॥॥॥ छिद्यते स्म। 'छिद्र वेधे' (चु॰ उ॰ से॰)। अदन्तः । क्तः (३।२।१०२)॥ (२) ॥॥॥ विध्यते स्म । 'व्यथ ताडने' (दि॰ प॰ अ॰)॥ क्तः (३।२।१०२)। 'विद्धं स्याद्वेधिते क्षिप्ते सहशे वाधिते त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'विद्धस्य'॥

विन्नवित्तौ विचारिते॥ ९९॥

वीति ॥ विद्यते सा । 'विद विचारणे' (ह० आ० अ०) । क्तः (३१२११०२) । नुद्विद्-' (८१२।५५) इति वा नत्वम् यत्तु—'विभाषा गमहन—' (७१२१६८) इतीडविकल्पात् 'यस्य विभाषा' (७१२१५५) इतीड्भावः—इत्युक्तं मुकुटेन । तत्र । अस्यानिट्त्वात् । 'विद्यं विचारिते रुच्धे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ 'वित्तं क्लीबं धने, वाच्यलिङ्गं ख्याते विचारिते ' इति (मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ विचार्यते सा । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । क्तः (३१२११०२) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि प्राप्तविचारस्य' ॥

निष्प्रभे विगतारोको

नीति ॥ निष्कान्ता प्रभास्मात् ॥ (१) ॥ विगच्छति स्म । 'गम्ॡ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'गल्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । 'विगतौ वीतनिष्प्रभौ' इति रुद्रः ॥ (२) ॥॥। रोचनम् । रोकः 'रुच दीप्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) घज् (३।३। १८) । न रोकोऽस्य ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'दीप्तिहीनस्य'॥

विलीने विद्वतद्रुतौ।

चीति ॥ विलीयते सा । 'लीङ् श्लेषणे' (दि॰ आ॰अ॰) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'खादय ओदितः' (दि॰ ग॰ सू॰) इति नत्वम् (८।२।४५) ॥ (१) ॥॥॥ विद्रवित सा । 'द्व गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (२) ॥॥॥ 'द्वतं शीघ्रविलीनयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥॥। शीणि 'स्वतः प्राप्तद्वीभावस्य'॥

सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ

सीति॥ सिध्यति स्म । 'षिधु संराद्धौ' (दि॰ प॰ अ॰)। 'गत्यर्थो—' (३।४।७२) इति क्तः । 'सिद्धो व्यासादिके देवयोनो निष्पन्नमुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे इति हैमः॥ (१)॥॥ निर्वर्तते स्म । 'वृतु वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । कः (३।४।७२)॥ (२)॥॥ निष्पद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि॰ आ॰ अ॰) । कः (३।४।७२)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'सिद्धस्य'॥

दारिते भिन्नभेदितौ ॥ १००॥

देति ॥ दार्थते स्म । 'दृ विदारणे' (नया० प० से०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ ॥ भिद्यते स्म । 'भिविद् विदारणे' (रु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ ॥ चुरादिण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ ॥ न्त्रीणि 'भेदं प्रापितस्य' ॥

ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तन्तुसंतते।

विति ॥ ऊय्यते स्म । 'ऊयी तन्तुसंताने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। क्तः (३१२१९०२)॥ (१)॥॥॥ सीव्यते स्म । 'षिवु तन्तुसंताने' (दि॰ प॰ से॰)। क्तः (३१२१९०२) 'च्छ्वोः-' (६१४१९९)इति। यत्तु—'षिवु तन्तुसंताने' दीर्घादिः। 'च्छ्वोः-' इत्यूट्। विल लोपः। स्यूतम्—इति मुकुटेनोक्तम्। तदसं-वद्धम्। दीर्घादित्स्य वाधात्। वस्योठि कृते विल्लोपासंम-वाच। 'स्यूतिः सीवनसंतत्थोः क्षियां स्यूतः प्रसेवके। (ना त्रिषूते)' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ ऊयते स्म । 'वेञ् तन्तुसंताने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। क्तः (३१२१९०२)॥ (३)॥॥॥ संतन्यते स्म । क्तः (३१२१९०२)। तन्तुभिः संततम्। 'कर्तृकरणे–' (२१९१३३) इति समासः॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'तन्तुसंततेः'॥

स्यादिंदिते नमस्यित-

नमसितमपचायितार्चितापचितम् ॥ १०१ ॥

स्येति ॥ अर्द्यते स्म । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)
कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ ॥ नमः कृतम् । 'नमोवरिन'
(३।१।१९) इति कयच्। कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ ॥ ॥
'क्यस्य विभाषा' (६।४।५०) इति य लोपः ॥ (३) ॥ ॥ ॥
अपचायते स्म । 'चायृ पूजानिशामनयोः' (भ्वा॰ उ॰ से॰)।
कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ ॥ अर्च्यते स्म । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥ ॥ ॥
'चायतेश्वः' इति चिभावः ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'नमस्क्रतस्य' ॥

वरिवसिते वरिवस्थितमुपासितं चोपचरितं च।

चेति ॥ वरिवः कृते । 'नमोवरिवः-' (३।१।१९) इति क्यच् । क्तः । (३।२।१०२) । 'क्यस्य विभाषा' (६।४।५०) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ (२) ॥ ॥ । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ ॥ । उपचर्यते स्म । चरेः क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ ॥ चरवारि 'पू-जितस्य' ॥

संतापितसंतप्तौ धूपितधूपायितौ च दूनश्च ॥१०२॥

समिति ॥ संताप्यते स्म । 'तप दाहे' चुरादिः । कः (३।२।१०२)॥ (१)॥ ॥॥ तप्यते स्म । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०)। कः (३।२।१०२)॥ (२)॥ ॥॥ धूप्यते स्म । 'धूप संतापे' (भ्वा० प० से०)। 'आयादयः-' (३।१।३१) इति वा आयः। कः (३।२।१०२)॥ (३)॥ ॥॥ (४)॥ ॥॥ दूयते स्म । 'दु दु उपतापे' (स्वा० प० अ०)। कः (३।२।१०२)। 'दुग्वोदीं धक्षे' (वा० टा४।४४) इति नत्वम्

१—इदं तु न वार्तिकम् । नापि सूत्रम् । किंतु 'अपचितश्च' (७।२।३०) इति निपातनलभ्यमिदम् ॥

॥ (५) ॥ ॥ एम्योऽकर्मकेस्यः कर्तरि क्तंऽप्येतान्येव रूपाणि ॥ ॥ पञ्च 'संतापितस्य ॥

हृष्टे मत्तस्तृप्तः प्रहृज्ञः प्रमुद्दितः प्रीतः।

हिति॥ हर्षति स्म । 'ह्यु अलीके' (म्वा॰ प॰ से॰)। हृष्यति वा। 'ह्य तुष्टो' (दि॰ प॰ से॰)। क्तः (३।४।७२)। 'ह्येलोंमसु' (७।२।२९) इति विकलेक्कलात् 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट्। 'हृष्टो रोमाश्चितेऽपि च। जातहर्षे प्रतिहते विस्मितेऽप्यभिधेयवत्' (इति मेदिनी) (१)॥॥॥ माद्यति स्म । 'मदी हर्षे' (दि॰ प॰ से॰)। क्तः (३।४।७२)। 'न ध्याख्या—' (८।२।५७) इति नत्वं न। (२)॥॥॥ तृप्यति स्म। 'तृप प्रीणने' (दि॰ प॰ अ॰)। क्तः (३।४।७२)॥। (३)॥॥॥ प्रेहायते स्म। 'हादी सुखे च' (म्वा॰ आ॰ से॰)। क्तः (३।४।७२) 'रदाभ्याम्—' (८।२।४२) इति नत्वम् । 'हादो निष्ठायाम्' (६।४।९५) इति हस्वः॥ (४)॥॥॥ प्रमोदते स्म। 'मुद हर्षे' (म्वा॰ आ॰ से॰)। क्तः (३।४।७२)॥ (५)॥॥॥ प्रीयते स्म। 'प्रीङ् प्रीणने' (दि॰ आ॰ अ॰)। क्तः (३।४।७२)॥ (६)॥॥॥ पर् 'प्रमुदितस्य'॥

छिन्नं छातं लूनं कृतं दातं दितं छितं वृक्णम् १०३

छीति ॥ छिद्यते स्म । 'छिदिर् द्वैघीकरणे' (इ०ड०अ०)। क्तः (३१२१९०२) । 'छिन्नं कृते त्रिलिङ्गं स्याद्वहूच्यामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥। छायते स्म । 'छो छे-दने' (दि० प० अ०) । क्तः (३१२१९०२) । 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' (७१४१४) इतित्वं वा ॥ (२) ॥ ॥। (७) ॥ ॥। छ-यते स्म । 'छ्य छेदने' (इया० उ० से०) । क्तः (३१२१९०२) । 'त्वादिभ्य' (८१२१४४) इति नलम् ॥ (३)॥ ॥। कृत्यते स्म । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । क्तः (३१२१९०२) ॥ (४) ॥ ॥। दायते स्म । 'दाप् छवने' (अ० प० अ०) । क्तः (३१२१९०२) ॥ (५) ॥ ॥। दीयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । क्तः (३१२१९०२) । 'द्यतिस्वन्ते' (ज४१४०) इतीलम् ॥ (६) ॥ ॥। वृद्यते स्म । 'ओ-व्रश्च छेदने' (तु० प० से०) । क्तः (३१२१९०२) ॥ (८) ॥ ॥। अष्टी 'स्विण्डतस्य' ॥

स्रस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गिलतम्।

स्रोति ॥ सस्यते स्म । ध्वस्यतेस्म । अर्थते स्म । 'स्रंसु ध्वंसु अंग्रु अवसंसने' (म्वा० आ० से०)।क्तः (३।२।१०२)॥(१) ॥*॥(२)॥*॥(३)॥*॥ स्कयते स्म । 'स्कन्दिर् गत्यादौ' (म्वा० प० से०)।क्तः (३।२।१०२)॥ (४)॥*॥ पद्यते

१—प्रतिहते यथा—'शीतहृष्टरदनैः सवेपशुः' इत्यनेकार्थकैर-वाकरकौमुदी ॥ २—हायते इति विग्रहस्तु न कर्तरि भवति । भौवादिकत्वात् ॥ किंतु ह्रादते इत्युचितम् ॥ सा। 'पद गती' (दि० आ० अ०) । कः (३।२।१०२)॥ (५)॥ ॥ च्यूयते सा। 'च्युङ् गती' (भ्वा०आ०अ०)। कः (३।२।१०२)॥ (६)॥ ॥ गल्यते सा। 'गैल अदने' (चु० उ० से०)। कः (३।२।१०२)॥ (७)॥ ॥ एभ्यो 'गल्य- थांकर्मक-' (३।४।७२) इति कर्तरि के एतान्येवरूपाणि॥ ॥ सप्त 'च्युतस्य'॥

<mark>रुब्धं प्राप्तं वित्रं भावितमासादितं च भूतं च १०४</mark>

लेति ॥ लम्यते स्म । 'डुलमष् प्राप्तों' (म्वा० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥॥ प्राप्यते स्म । 'आप्नु व्याप्तों' (खा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥॥॥ विद्यते स्म । 'विद्लु लामें' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥॥॥ भाव्यते स्म । 'मू प्राप्तों' (चु० आ० से०) । 'आधृषाद्वा' (चु० ग० सू०) इति णिजन्तः । क्तः (३।२।९०२) ॥ (४) ॥॥॥ (६) ॥॥॥ आसावाते स्म । 'प-दल्ह विशरणादौं' (तु० प० अ०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥॥॥ षट् 'प्राप्तस्य'॥

अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम्।

अन्वियिति ॥ अन्वेष्यते स्म । 'एषृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इषिः' (दि० प० से०) । ण्यन्तो वा । क्तः (३।२। १०२) ॥ (१) ॥॥॥ गवेष्यते स्म । 'गवेष मार्गणे' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥॥॥ अन्विष्यते स्म । 'इषु इच्छायाम्' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥॥॥ मार्ग्यते स्म । 'मार्ग अन्वेषणे' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥॥॥ मृग्यते स्म । 'मृग अन्वेषणे' (चु० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'गवेषितस्य'॥

आईं साईं क्लिजं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च ॥ १०५॥

आद्रीमिति ॥ अर्थते स्म। 'अर्द गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अर्देर्दीर्घश्व' (उ॰ २।१८) इति रक्। 'आद्रो नक्षत्रभेदे स्मान्त्रियां क्रिनेऽभिघेयवत' (इति मेदिनी)।—उपसर्गाद्रातेर्डः। पूर्वपदस्य नैरुक्तो रेफः। आङ्पूर्वादर्देः (आ अर्थते इति विप्रहे) 'स्फायितश्चि–' इति रिक वा आर्द्रम्—इति मुकुटस्तू क्रसूत्रादर्शनमूलकः॥ (१)॥॥॥ सहार्द्रत्वेन॥ (२)॥॥॥ क्रियति स्म। 'क्रिद्र आर्दीभावे' (दि॰ प॰ से॰)। अकर्मकलात्कर्तरि कः (३।४।७२)॥ (३)॥॥॥ तिम्यति स्म। स्मिन्यति स्म। 'तिम धीम आर्द्राभावे' (दि॰ प॰ से॰)। अकर्मकलात्कर्तरि कः (३।४।७२)। 'स्तिमितस्तरि क्रिने' इति स्तः॥ (४)॥॥॥ (५)॥॥॥ समुनित स्म। 'उन्दी

१—अस्यात्रोहेखोऽसंगतः । गत्यर्थकत्वासंभवात् । तसात् 'गळ स्रवणे' (चु० आ० से०) इति लेखनीयम् ॥ क्केदने' (रु॰ प॰ से॰)। अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२)। 'नुदविद-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् ॥ (६)॥॥॥ (५) ॥॥ सप्त 'क्किन्नस्य'॥

त्राणं त्रातं रक्षितमवितं गोपायितं च गुप्तं च।

त्रेति ॥ त्रायते स्म । 'त्रेड् पालने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। कः (३।२।९०२)। 'तुद्विद्-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् । 'त्राणं त्राते रक्षणे च त्रायमणौषधाविप' इति हैमः॥ (१)॥॥॥ (२)॥॥॥ रक्ष्यते स्म । 'रक्ष पालने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कः (३।२।९०२)॥ (३)॥॥॥ अव्यते स्म । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कः (३।२।९०२)॥ (४)॥॥॥ गोपाय्यते स्म । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'आयाद्य आर्थधातुके वा' (३।९।३१)। कः (३।२।९०२) (५)॥॥॥ गुप्यते स्म । कः (३।२।९०२)। 'गुर्सं गूढे त्राते' इति हैमः॥ (६) षट् 'रिक्षितस्य'॥

अवगणितमवमतावज्ञाते अवमानितं च परि<mark>भूते</mark> ॥ १०६॥

अवेति ॥ अवगण्यते स्म । 'गण संख्याने' (चु॰ उ॰ से॰)। क्तः (३१२१९०२)॥ (१)॥ ॥। अवमन्यते स्म । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰)। क्तः (३१२१९०२)॥ (२)॥ ॥। अवज्ञायते स्म । क्तः (३१२१९०२)॥ (३)॥ ॥। अव-मान्यते स्म । 'मान पूजायाम्' (म्वा॰ आ॰ से॰)। क्तः (३१२१९०२)॥ (४)॥ ॥। परि भूयते स्म ।क्तः (३१२१९०२)॥ (५)॥ ॥॥ पञ्च 'अवमानितस्य'॥

त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुतसृष्टम्।

स्येति ॥ लज्येते स्म । 'लज हानों' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। कः (३।२।१०२)॥ (१)॥ ॥ हीयते स्म । 'ओहाक् लागे' (जु॰ प॰ अ॰)। कः (३।२।१०२)। 'घुमास्था—' (६।४।६६) इतीत्वम् ॥ (२)॥ ॥ विध्यते स्म । 'धृज् कम्पने' (ला॰ उ॰ अ॰)। कः (३।२।१०२)॥ (२)॥ ॥ समुज्झ्यते स्म। 'उज्झ उत्सर्गे' (तु॰ प॰ से॰)। कः (३।२।१०२)॥ (४)॥ ॥ ध्रुयते स्म। 'ध्रु विध्नने' (तु॰ प॰ से॰)। कः (३।२।१०२)॥ (५)॥ ध्रुयते स्म। 'ध्रु विध्नने' (तु॰ प॰ से॰)। कः (३।२।१०२)। 'ध्रुतो कम्पितमर्तितो' इति हेमचन्द्रः ॥ (५)॥ ॥ उत्सज्यते स्म। 'स्ज विसर्गे' (तु॰ प॰ अ॰)। कः (३।२।१०२)॥ (६)॥ ॥ षद 'उत्सृष्टस्य'॥

उक्तं भाषितसुदितं जिंहपतमाख्यातमभिहितं लिप-तम् ॥ १०७ ॥

उक्तिमिति ॥ उच्यते स्म । 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) । झूबो विचः, वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥॥॥ भाष्यते स्म । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा०आ०से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥॥॥ उद्यते स्म । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥॥॥

जल्प्यते स्म । 'जल्प व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प॰ से॰) कः (३१२१९०२) ॥ (४) ॥॥। आख्यायते स्म । 'ख्या प्रकथने' (अ॰ प॰ अ॰) । चक्षिङ आदेशो वा । कः (३१२१९०२)॥ (५) ॥॥। अभिधीयते स्म । कः (३१२१९०) । 'दधातेर्हिंः' (७१४१२) ॥ (६) ॥॥। छप्यते स्म, 'छप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प॰ से॰) कः (३१२१९०२) ॥ (७) ॥॥। सप्त 'उक्तस्य'॥

बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवस्तितावगते।

ब्विति ॥ बुद्धते स्म । 'बुध अवगमने' (दि॰ आ॰ अ०)। क्तः (३।२।१०२)। 'बुद्धः पण्डिते बोधित जिने' इति हैमः ॥ (१) ॥ शा भ्वादिः सेट्कः ॥ (२) ॥ शा मन्यते स्म। 'मनु अवबोधने' (त० आ० से०) । क्तः (३।२। १०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति निषेधस्यानित्य-लादिट्। तदनिखत्वे च 'कृती छेदने' (तु॰ प॰ से॰) इती-दित्करणं लिङ्गम् । अन्यथा 'सेऽसिचि-' (७।२।५७) इति वेट्कत्वात्सिद्धे किं तेन । यद्वा 'मन च' इति भ्वादिः 'मनिम्' — बोपदेवः पठति । स सेट् ॥ (३) ॥ शा विद्यते सा । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ प्रतिपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि॰ आ॰ अ॰)। क्तः (३।२। १०२) ॥ (५) ॥ ॥ अवसीयते सा। 'षो अन्तकर्मणि' (दि॰ प० अ०)। क्तः (३।२।१०२) । 'द्यतिस्पति–' (जारा४०) इतीत्वम् ॥ (६) ॥*॥ अवगम्यते सा । 'गम्लू गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (७) ॥ शा सप्त 'अग्रातस्य'॥

ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् १०८ संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम्।

विति ॥ ऊरी कियते स्म । क्तः (३।२।१०२)॥ (१)॥ ॥ अरि कियते स्म । क्तः (३।२।१०२)॥ (३)॥ ॥ ॥ अप्रूय- अन् अमक्षमकारि । क्तः (३।२।१०२)॥ (३)॥ ॥ अप्रूय- ते स्म । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (४)॥ ॥ प्रतिज्ञायते स्म । क्तः (३।२।१०२)॥ (५)॥ ॥ संगीर्यते स्म । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (६)॥ ॥ विद्यते स्म । 'विद् ज्ञाने' (अ० प० से०) कः (३।२।१०२)॥ (भ्विदितं बुधिताश्रुतयोः' इति मेदिनी)॥ (७)॥ ॥ संश्रूयते स्म । कः (३।२।१०२)॥ (८)॥ ॥ समाधीयते स्म । कः (३।२।१०२) (दधाते हिंः' (ण४।४२)॥ (९)॥ ॥ उपश्रूयते स्म । (३।२।१०२)॥ (१०)॥ ॥ ॥ उपग्र्यते स्म । (३।२।१०२)॥ (१०)॥ ॥ । एकाद्श 'अङ्गीकृतस्य'॥

ईिलतशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनितानि ॥ १०९॥

अपि गीर्णवर्णिताभिष्ठतेडितानि स्तुतार्थानि । इंडीति ॥ ईब्यते सा। 'ईड स्तुतौ' (अ॰ आ॰ से॰)।

क्तः (३।२।१०२) । डलयोरैक्याद्वा लः ॥ (१) ॥*॥ (११) ॥ शा शस्यते सा। 'शंसु स्तुतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२) 'शस्तं क्षेमे प्रशस्ते च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पणाय्यते स्म । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। आयो वा (३।१।३१)। क्तः (२।३।१०२)॥ (३) ॥*॥ (६) ॥*॥ पनाय्यते सा। 'पन च' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। आयो वा (३।१।३१)। क्तः (३।२।१०२)॥ (४) ॥ ।। (७) ॥ ।। वण्यत सा । 'णु स्तुतौ' (अ० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (५)॥ ॥ गीर्यते स्म। 'गृ शब्दे' (क्या॰ प॰ से॰) क्तः (३।२।१०२)॥ (८) ॥ अ॥ वर्ण्यते स्म । 'वर्ण वर्णिकयाविस्तार्गणवचनेषु' (चु॰ उ॰ से॰) क्तः (३।२।१०२) ॥ (९) ॥ ॥ अभिष्टूयते स्म । 'ष्टुज् स्तुतौ' (अ॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१०) ॥*॥ स्तुत-मर्थो येषां तानि ॥ (१२) ॥ ॥ द्वादश 'स्तुतार्थानि ॥ भक्षितचर्वितिलप्तप्रत्यवसितगिलितखादितप्सा-तम्॥ ११०॥

अभ्यवहतान्नजग्धग्रसाग्लसाशितं भुके।

भेति ॥ मध्यते सा। 'भक्ष अदने' (चु॰ प॰से॰)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ ॥ चर्व्यते सा । 'चर्व अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ (२)॥॥। लिप्यते स्म । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० से०) क्तः (३।२।१०२)॥॥। कचित्तु 'लीढम्' इति पाठः । तत्र 'लिह आखादने' (अ॰ उ॰ अ॰) धातुः ॥ (३) ॥ ॥ प्रत्यवसीयते स्म । 'बो अन्त-कर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ ॥ —गीर्यते स्म । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) क्तः (३।२। १०२)। 'अचि विभाषा' (८।२।२१) इति वा लत्वम्-इति खामी। तन 'श्र्युकः किति' (७।२।११) इतीण्निषेधप्रसङ्गात्। गरणम् । गिलिः । 'इक्रष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८)। 'अचि-' (८।२।२१) इति वा ललम् । गिलिजीतास्य । ता-रकादिः (५।२।३६) ॥ (५) ॥ ॥ खायते सा । 'खाद भ-क्षणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ प्सायते सा 'प्सा भक्षणे' (अ० प० अ०) ॥ (७) ॥ ॥ अभ्यविह्नयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (८) ॥*॥ अद्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) 'अदोऽनन्ने' (३।२।६८) इति ज्ञाप-काजिश्वि ॥ (९) ॥ ॥ (१०) ॥ ॥ यसते स्म । ग्लस्यते स्म । 'ग्रमु ग्लमु अदने' (म्वा० आ० से०) । क्तः (३।२। १०२) ॥ (११) ॥*॥ (१२) ॥*॥ अरयते स्म । 'अरा भोजने' (त्रया० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (१३)॥ ॥ भज्यते सा। 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (६० प० अ०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (१४) ॥*॥ चतुर्दश 'खादितस्य' ॥

श्लेपिष्ठश्लोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठवंहिष्ठाः ॥ १११ ॥ क्षिप्रश्चद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुप्रकर्षार्थाः ।

क्षेपीति ॥ अतिरायेन क्षिप्रः । इष्टन् (५।३।५५)।

'स्थूळदूर-' (६।४।५६) इति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ अतिशयेन क्षुद्रः । पूर्ववत् (५।३।५५) (६।४।५६) ॥ (१) ॥ ॥ अतिशयेन प्रियः । 'प्रियस्थिर-' (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ अतिशयेन उरुः । पूर्ववत् (६।४।५७) ॥ (१) ॥ ॥ अतिशयेन स्थूळः । 'स्थूळदूर-' (६।४।५६) इति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ अतिशयेन बहुळः । 'प्रियस्थिर-' (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ 'पीवर' इति पाठस्त्वयुक्तः । ळ-न्दोभङ्गात् । 'पीव' इति पाठे नान्तो युक्तः ॥ ॥ क्षेपिष्टादीनां क्षिप्रादिभिर्यथासंख्यं श्रेयम् ॥ ॥ एकैकम् 'क्षिप्रादीनाम्'॥

साधिष्ठद्राधिष्ठरूपेष्ठगरिष्ठहसिष्ठवृन्दिष्ठाः ॥ ११२॥ बाढव्यायतबहुगुरुवामनवृन्दारकातिराये।

सेति ॥ अतिशयेन वाढः इष्टन् (५।३।५५) । 'अन्तिक-वाढयोर्नेदसाधो' (५।३।६३) ॥ (१) ॥ । ॥ अतिशयेन दीर्घः। 'प्रियस्थिर-' (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥ । ॥ अतिशयेन येन स्थिरः । पूर्वेवत् (६।४।५७) ॥ (१) ॥ । ॥ अतिशयेन गुरुः । पूर्वेवत् (६।४।५७) ॥ (१) ॥ । ॥ अतिशयेन हस्यः । 'स्थूल-' (६।४।५६) इति साधुः ॥ (१) ॥ । ॥ अतिशयेन मृन्दारकः । 'प्रियस्थिर-' (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥ । साधिष्ठादीनां वाढादिभिर्यथासंख्यं वोध्यम् ॥ ॥ एकै-कम् 'बाढादीनाम्' ॥

॥ इति विशेष्यनिघ्नवर्गविवरणम् ॥

प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थाद्यैः संकीणे लिङ्गमुत्रयेत्।

प्रति ॥ संकीणांथाः संकीणिलिङ्गेश्वारच्यलासंकीणे वर्गे प्रकृत्यर्थादिभिलिङ्गमूहेत । यथा 'अपरस्परः' । अयं हि लिङ्गविशेषाभिधायिप्रत्ययस्याविधानात्प्रकृतिः । अस्य च 'परविलङ्गम्—' (२१४१२) इत्यतिदेशात्परशब्दस्येव लिङ्गं भवति ।
परशब्दस्य च सर्वनामत्वात्रिलिङ्गत्वम् । न च 'द्वन्द्वे च' (१।
११३१) इति निषेधः । तस्य समुदायविषयत्वेनावयवविषयत्वाभावात् । यत्तु—अयं हि विभक्तिप्रकृतित्वात्प्रकृतिः—इति
मुकुटेनोक्तम् । तत्र । एवं सति सर्वत्र प्रकृत्यर्थनेव लिङ्गनिर्णये प्रत्ययार्थेन लिङ्गनिर्णयाभिधानस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।
प्रत्ययार्थेन यथा—शान्तिः । स्त्रियां क्तिनो विधानात् । विधूननम् । नपुंसके ल्युटो विहितत्वात् । आद्यशब्देन रूपभेदादिग्रहः । रूपभेदेन कर्मादेः हीवत्वादि । साहचर्येण डिम्बादेः पुंस्त्वादि । यद्वा भिन्नजातीयेन लिङ्गन संसर्णे सति
अत्र वर्गे वर्गान्तरे च प्रकृत्यर्थायैलिङ्गं ज्ञेयम् । लिङ्गसंग्रहे वस्थमाणमपि लिङ्गमुनेयत्वेनहोक्तम् ॥

कर्भ किया

केति ॥ कियते । कृत्रो भावे कर्मणि च मनिन् (उ०४। १४५) । 'क्रमें व्याप्ये कियायां च पुंनपुंसकयोर्मतम्' इति

हद्रः ॥ (१) ॥ः॥ 'श च' (३।३।१००)। 'रिङ् शयक्<mark>ठिङ्क्षु'</mark> (७।४।२८) । 'अचि श्रु−' (६।४।७७) इतीयङ् ॥ (२)॥∗॥ द्वे **'क्रियायाः'**॥

तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः ॥ १॥

तेति ॥ तत्सातत्ये कियायाः कियावतां च नैरन्तयें ॥॥॥ 'अपरे च परे च' इति द्वन्द्वः । 'अपरस्पराः कियासातत्ये' (६१९१९४) इति सुण्निपात्यते । कियासातत्ये 'अपरस्परं गच्छन्ति'। 'निर्दिष्टं कर्मसातत्ये सुधीभिरपरस्परम्' इति भागुरिः । कियावतां सातत्ये सु छिन्नत्रयम् । 'अपरस्पराः सार्थाः स्त्रियश्चागच्छन्ति'। 'अपरस्पराणि कुलानि'॥ (१)॥॥॥ एकं 'नेरन्तयेण कियायाः कियावतश्च'॥ साकल्यासङ्गवचने पारायणत्रायणे।

सेति ॥ साकल्यं च आसङ्गध । तो वक्तः वचेः कर्तरि ल्युट् (३१३११२३) ॥ ॥ पारस्य अयनम् । 'पूर्वपदात्-' (८।४१३) इति णत्वम् । —क्षीवैलिङ्गमेव—इत्येके ॥ ॥ 'परायणम्' इति वा पाठः । परमयनम् । 'आश्रये तत्पराभिष्टे परायणपदं विदुः' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥ ॥ तोतोति । 'तुर त्वरणे' (जु॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३१९११३५) इति कः । तुरस्यायनम् । यत्तु—त्वरणम् । तुरणं वा । तूः तुरा आसमन्तादयनम्—इति स्वामिमुकुटावाहतुः । तत्र । अन्तर्वितिविभक्तया पदान्तत्वेन 'वौरुपधायाः-' (८।२।७६) इति दीर्घप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥ ॥ एकैकम् 'साकल्यासङ्गवचन्वयोः'॥

यदच्छा स्वैरिता

येति ॥ ऋच्छनम् । ऋच्छा । 'ऋच्छ गत्यादौ' (तु॰ प॰ से॰)। 'गुरोश्च हलः' (३१३।१०४) इत्यप्रत्ययः । या ऋच्छा। 'विशेषणम्–' (२१९।५७) इति समासः ॥ (१) ॥॥। स्वेने-रितुं शीलमस्य । 'सुप्यजातौ–' (३१२।७८) इति णिनिः । स्वैरिणो भावः । 'तस्य भावः–' (५१९१९९) इति तल् ॥ (२) ॥॥। द्वे 'स्वातन्त्र्यस्य'॥

हेतुरान्या त्वास्था विस्मणम्॥२॥

हिंगति ॥ हेतुना कारणेन श्रून्या आस्था स्थितिः ॥*॥ विगतं लक्षणमालोचनं यत्र । 'विलक्षणं मतं स्थानं यद्भवेनिष्प्रयोजनम्' इति भागुरिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'हेतुशूः न्यास्थायाः'॥

१—'रलपारायणं नाम छङ्केयं भम मैथिली' इति मट्टिः— इति मुकुटः । २—यथाक्रमं साकल्यवचनं पारायणम् । 'आसक्त-वचनं परायणम्' इति मुकुटअन्थतः 'तुरायण' शब्दस्य तन्नोक्ले-खाभावध्वननेन तन्नामलेखनमसंगतमेव । अत एव पीयूष्व्याख्या-यामपि—क्कचित्परायणस्थाने तुरायणम् इतीच्छन्ति । अजहिंके । 'अथ मोहपरायणा सती इति दर्शनान्निषु, इति कश्चित्—इत्युक्तम्।

रामथस्तु शमः शान्तिः

शेति॥ शमनम् । 'शमु उपशमे' (दि॰ प॰ से॰)। 'शैमादिभ्योऽथच्'॥ (१)॥ ॥ 'भावे' (१।३।१८) इति घज् । 'नोदात्तोपदेश-' (७।४।३३) इति वृद्धभावः॥ (२)॥ ॥ 'श्वियां क्तिन्' (१।३।९४)। 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः॥ (३)॥ शा शीणि 'कामकोधाधभा-वस्य'॥

दान्तिस्तु दमथो दमः।

देति ॥ दमनम् । 'दमु उपशमे' (दि॰ प॰ से॰)। (पूर्ववतप्रिक्तिया) ॥ त्रीणि 'तपःक्रेशसहनस्य'॥ अवदानं कर्मवृत्तम्

अवेति ॥ 'दैप् शोधने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। भावे ल्युट् (३।३।११४) ॥ ॥ कचित् 'अपदानम्' इति पाठः ॥ (१) ॥ ॥ वर्तनम् । 'वृतु वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । भावे कः (३।३।११४)। कर्मणः कर्मणि वा वृत्तम् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'प्रशस्तकर्मणः ॥

काम्यदानं प्रवारणम् ॥ ३॥

किति ॥ कामोऽस्ति यत्र । 'अन्यत्रापि-' (वा० ५।२। १२०) इति यप्।—हिमादित्वाद्यप्—इति मुकुटस्त्वपाणि-नीयः । यद्वा काम्यते । 'कमु कान्तो' (भ्वा० आ० से०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) काम्येनेच्छ्या, काम्यस्य वरस्त्रीह-स्त्यश्वादेवी, दानम् ॥ (१) ॥॥ प्रत्रियते । 'वृज् वरणे' चुरादिः । ल्युट् (३।३।१९५) । 'जैवारणं सहादानम्' इति त्रिकाण्डरोषः । ('प्रवारणं निषेधे स्यात्काम्यदाने च न द्वयोः' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'काम्यदानस्य'॥

घराकिया संवैननम्

बेति ॥ वशस्य करणम् । 'कृञः श च' (३।३।१००) ॥ (१) ॥॥ संपूर्वः 'वनु याचने' (त० आ० से०) इति वशीकर-णार्थः ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'वशीकरणस्य'॥

मूलकर्म तु कार्मणम्।

म्बिति ॥ ओषध्यादिमूलेन कर्म ॥ (१) ॥ ॥ कर्मैव । 'तद्युक्तात्कर्मणोऽण्' (५।४।३६)। ('कार्मणं मन्त्रतन्त्रादि-योजने कर्मठेऽपि च' इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'ओष-धीनां मूळेक्बाटनादिकर्मणः' 'कामेण' इति ख्यातस्य॥

१-—इदं तु सूत्रं नोपलभ्यते । सिद्धान्तकौ मुद्यामि 'शीक्षा-पि-' (उ० ३।११३) इति सूत्रव्याख्यायाम् — वाहुलकाच्छमिद-मिम्याम् — इत्युक्तम् ॥ २ — 'प्रवारणम्' दन्तोष्ठयमध्यम् । 'प्रचारणम्' चवर्गायमध्यं वा — इति पीयूपाख्यव्याख्या । ३ — 'संवननम्' चवर्गायमध्यं वा संवपनम्' पवर्गायः, इत्येके । 'संवदनम्' तवर्गतृतीयः, इत्यपरे । 'जयश्रियः संवदनं यतस्तर्' इति मणो रष्ठवंशः — इति मुकुटपीयूषौ ।

विध्ननं विध्वनम्

वीति ॥ 'धूज् कम्पने' चुरादिः । 'धूज्प्रीजोः-' (वा॰ ७।३।३७) इति चुक् । ल्युट् (३।३।१९५) ॥ (१) ॥॥ 'धू विधूनने' (तु॰ प॰ से॰) । ल्युट् (३।३।१९५) । 'गाङ्कुटा-दिम्यः-' (१।२।१) इति ङित्त्वाद्धणाभावः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'कम्पनस्य' ॥

तर्पणं प्रीणनावनम् ॥ ४ ॥

ति ॥ 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । त्युट् (३।३। १९५) ॥ (१) ॥ ॥ 'प्रीज् तर्पणे' (क्रया० उ० अ०) । खा- र्थण्यन्तात्रुक् (वा० ७।३।३७) । त्युट् (३।३।१९५) ॥ (२) ॥ श॥ 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०) त्युट् (३।३।१९५) ॥ (३) ॥ श॥ त्रीणि 'प्रीणनस्य' ॥

पर्याप्तिः स्यात्परित्राणं हस्तवारणमित्यपि ।

पेति ॥ पर्यापनं पर्याप्रोतिस्नाणार्थः । किन् (३।३। ९४) ॥ (१) ॥ ॥ भी देह पालने (भवा आ अ अ) । त्युट् (३।३।१९५) ॥ (२) ॥ ॥ हस्तेन हस्तस्य वा वारणम् ॥ ॥ ॥ किन्त् (हस्त) धारणम् इति पाठः । प्रहारोद्यतस्य हस्तस्य धारणं रोधः ॥ (३)॥ ॥ त्रीण भारणोद्यतिनवारणस्य ॥ सेवनं सीवनं स्यूतिः

सियिति ॥ 'षिवु तन्तुसंताने' (दि॰ प॰ से॰)। ल्युट् (३१३११९५)॥ (१)॥ ॥ प्रथोदरादिलात् (६१३११०९) वा दीर्घः। – ष्ठिविसिन्योर्वा दीर्घः — इति स्वामी। — 'अन्येषाम-पि-' (६१३११३७) इति दीर्घः — इति मुकुटः। तन्न। वच-नाभावात्। पूर्वपदलाभावाच ॥ (२)॥ ॥ किन् (३१३१९४)। 'च्छ्योः-' इति पाठस्तु न्याप्यः॥ श्रीणि 'सूची-कियायाः'॥

विदरः स्फुटनं भिदा ॥ ५॥

वीति ॥ विदरणम् । 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३१३।५०) । यत्तु—'म्रहगृद्द-' (३१३।५०) इत्य-प्-इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । 'दृङ् आदरे' (तु० आ० अ०) इति हस्यस्यैव महणात् । 'दृ विदारणे' इत्यस्य स्वयमुपन्यस्त-स्तात् ॥ (१) ॥॥॥ 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) कुटादिः । ल्युट् (३१३११९५) ॥ (२) ॥॥॥ 'भिदिद् विदारणे' (६० उ० अ०) भिदायङ् (३१३११०६) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'द्विधा-भावस्य' ॥

आक्रोशनमभीषङ्गः

आक्रविति ॥ 'कुश आहाने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। त्युट् (३।३।१९५)॥ (१)॥ ॥ 'षज्ञ सहें' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। घज् (३।३।१८) 'उपसर्गस्य घजि-' (६।३।१२२) इति दीर्घः॥ (२)॥ ॥ द्वे 'कापस्य'॥

१-इदमसंगतम्। णौ परे नुग्विधानन ण्यन्तानुको विधान। भावात्।।

संवेदो वेदना न ना।

समिति ॥ 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०)। घञ् (३।३। १८)॥ (१)॥ ॥ 'विद चेतनाख्यानिनवासेषु' चुरादिः। 'ण्यास-' (३।३।१००) इति युच्। यद्वा 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०)। 'घट्टिवन्दिविदिभ्यश्च' (वा० ३।३।१००) इति 'युच्'। 'ल्युद् च' (३।३।११५) इति ल्युटि क्रीवत्वम्॥ (२)॥ शो द्वे 'अनुभवस्य'॥

संमूर्छनमंभिन्यातिः

समिति ॥ 'मुर्छा मोहसमुच्छाययोः' (भ्वा० प० से०)। ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ ॥ अभिव्यापनम् । 'आपृ व्याप्ती' (खा० प० अ०) । 'क्तिनावादिभ्यः' (वा० ३।३। ९४) इति किन् ॥ (२) ॥ ॥ हे 'सर्वतीव्याप्तेः' ॥

याज्ञां भिक्षार्थनार्दना ॥ ६॥

येति ॥ याचनम् । 'द्वयाचृ याच्जायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'यजयाच-' (३१३१९०) इति नङ्॥ (१) ॥॥॥ भिक्षणम् । 'भिक्ष याचने' (भ्वा० उ० से०) । 'गुरोश्च-' (३१३१९०३) इत्यः॥ (२)॥॥॥ 'अर्थयाच्जायाम्' (चुरादिः से०) 'ण्यास-' (३१३१९००) इति युच्॥ (३)॥॥॥ 'अर्दगतौ याचने च' (भ्वा० प० से०) स्वार्थण्यन्तः। युच् (३१३१९००)॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'याज्ञायाः'॥

वर्धनं छेदने

वैति ॥ 'वर्ध छेदनपूरणयोः' (चु॰ प॰ से॰) । ल्युट् (३।३।१९५) । 'वर्धनं छेदने वृद्धौ' इति दन्तोष्ट्यादावजयः ॥ (१) ॥*॥ 'छिदिर् द्वैधीकरणे' (६० उ० अ०) ल्युट् (३। ३।१९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्तनस्य'॥

अथ द्वे आनन्द्नसभाजने।

आप्रच्छन्नम्

अधेति॥ 'दुनिद समृद्धों' (भ्वा० प० से०) त्युट् (३। ३१९५)॥ ॥ 'आमन्त्रणम्' इति किन्तराठः । तत्र 'मित्र ग्रप्तमाषणे' (चु० आ० से०)॥ (१)॥ ॥ 'समाज प्रीतिदैर्शनयोः' (चु० उ० से०)। त्युट् (३।३।१९५)॥(२)॥ ॥॥ 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' (तु० प० अ०)। आङ्पूर्वः प्रच्छरानन्दनार्थः। त्युट् (३।३।१९५)॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'आल्डिक्ननकुरालप्रश्नादिनानन्दनस्य'॥

अथास्रायः संप्रदायः

अधेति ॥ आम्नानम् । 'म्ना अभ्यासे' (भ्वा॰प॰अ॰) । षञ् (३।३।१८) 'आतः-' (७।३।३३) इति युक् ॥ (१) ॥*॥ संप्रदानम् । 'दाज्' (जु॰ उ॰ अ॰) । षञ् (३।३। १८) । युक् (७१३१३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे गुरुपरम्पराग-तसदुपदेशस्य'॥

क्षये क्षिया ॥ ७ ॥

स्नेति ॥ क्षयणम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'ए-रच्' (३।३।५३) ॥ (१) ॥*॥ 'क्षीण् हिंसायाम्' (ऋया० प० अ०) । 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' (३।३।१०४) ॥ (२) ॥*॥ ह्रे 'अपचयस्य' ॥

त्रहे त्राहः

श्रेति ॥ श्रहणम् । 'श्रह उपादाने' (क्या॰ उ॰ से॰)। 'श्रहष्टर-' (३१३१५८) इल्प् ॥ (१) ॥*॥ स्वार्थण्यन्तादम् (३१३१५६)। घन् (३१३११८) वा ॥ (२)॥*॥ द्वे श्रह-णस्य'॥

वदाः कान्ती

वेति ॥ 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) 'वशिरण्योः-' (वा० ३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥ ॥ 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०)। 'आयादयः-' (३।१।३१) इति णिङभावे क्तिन् (३।३।९४)॥ (२)॥ ॥ हे 'इच्छायाः'॥

रक्ष्णस्त्राणे

रेति ॥ 'रक्ष पालने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'यजयाच-' (३।३।९॰) इति नङ्॥ (१)॥॥॥ 'त्रैङ् पालने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) ल्युट् (३।३।११५)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'रक्ष-णस्थ'॥

रणः कणे।

रेति ॥ रणनम् । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'वशि-रण्योः' (वा० ३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ कणनम् । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कणो वीणायाम्' (३।३।६५) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शब्द्करणस्य' ॥

व्यधो वेधे

च्येति ॥ व्यथनम् । 'व्यथ ताडने' (दि॰ प॰ अ॰)। 'व्यथजपोः–' (३।३।६१) इत्यप् ॥ (१)॥॥॥ वेधनम् । 'विध विधाने' (तु॰ प॰ से॰) । घञ् (३।३।१८)॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'वेधनस्य'॥

पचा पाके

पेति ॥ पचनम् । 'डु पचष् पाके' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। षित्त्वादङ् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥ ॥ धज् (३।३।१८) द्वे ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पचनस्य' ॥

हवो हती

हेलि ॥ हामम् । 'हेन् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । 'भावेऽनुपसर्गस्य' (३।३।७५) इस्प्, संप्रसारणं च ॥ (१) ॥॥॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'आह्वानस्य'॥

१—मुकुटेन तु '-प्रीतिसेवनयोः' इति पाठो धृतः । स्त्रामिना तु-'प्रीतिदर्शने' इति पाठोऽङ्गीकृतः ।

वरो वृतौ ॥ ८॥

वेति ॥ वरणम् । 'वृज् वरणे' (खा॰ उ॰ से॰) । 'ग्रह-वृह-' (३।३।५८) इखप् । 'तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः' ॥ (१) ॥॥। क्तिन् (३।३।९४)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'वेष्टनस्यंभक्त्योः' ॥

ओषः छोषे

ओष इति ॥ ओषणम् 'उष दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰) घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ होषणम् । 'ध्रष दाहे'। (भ्वा॰ प॰ से॰)। घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'दाहस्य'॥

नयो नाये

नेति ॥ नयनम् । 'णय गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकलात्र वृद्धिः । यद्वा 'णीञ्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'क्विदपवादिषयेऽप्यु-त्सर्गोऽभिनिविञ्ञते' ॥ (१) ॥*॥ 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'श्रिणीभुवो-' (३।३।२४) इति घञ्॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नीतेः' ॥

ज्यानिर्जीणी

ज्येति ॥ ज्यानम् । 'ज्या वयोहानो' (क्या० प० अ०)। 'ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः' (वा० ३।३।९५) ॥ (१) ॥*॥ जरणम् । 'जॄष् वयोहानों' (दि० प० से०)। क्तिन् (३।३।९४)। 'ऋल्वादिभ्यः क्तिन्नष्ठावद्वाच्यः' (वा० ८।२।४४)। 'रदाभ्याम्—' (८।२।४२) इति नलम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जीर्णत्वस्य'॥

अमो अमौ।

भ्रेति ॥ श्रमणम् । 'श्रमु अनवस्थाने' (दि॰ प॰ अ॰)। धत्र (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७।३।३४) इति शृद्धभावः ।—मित्त्वाद्धस्यः—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । णिच्यस्य प्रश्नतेः ॥ (१)॥॥॥ 'इकृष्यादिभ्यः' (वा॰ ३।३।१०८)॥ (२)॥॥॥ हे 'भ्रमणस्य'॥

स्फातिर्बुद्धौ

स्फेति ॥ 'स्फायी बृद्धौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । किन् (३।३।९४) 'स्फातिर्वृद्धिः प्रस्तारो ना' इति बोपालितः ॥ (१) ॥*॥ वर्धनम् । 'बृधु बृद्धौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । किन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बृद्धैः' ॥

प्रथा ख्याती

प्रेति ॥ प्रथनम् । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । भिदायङ् (३।३।९०४) ॥ (१) ॥॥। ख्यानम् । 'ख्या प्रक-

१—इदमसंगतम् । भिदादिष्वेतत्पाठस्याभावात् । 'घटादयः पितः' (भ्वा० ग० सू०) इति वित्त्वादेव सिद्धे तत्पाठकल्पनस्याप्य- जुचितत्वात् ॥

थने' (अ॰ प॰ अ॰) । चक्षिडादेशो वा । किन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'ख्यातेः' ॥ स्पृष्टिः प्रकी

स्प्रिति ॥ स्पर्शनम् । 'स्प्रश्न संस्पर्शे' (तु० प० अ०) । किन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥॥॥ पर्चनम् । 'प्रची संपर्के' । (रू० प० से०) । किन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'स्प- र्शनस्य'॥

स्रवः स्रवे॥९॥

स्नेति ॥ स्नवनम् । 'ग्णु प्रस्रवणे' (अ॰ प॰ से॰) । 'ऋ-दोरप्' (३।३।५७) ॥ (१) ॥॥ 'स्नु गतौा' (भ्वा॰प॰अ॰) ॥ (२) ॥॥। द्वे 'प्रस्नवणस्य' ॥

विधा समृद्धी

विधिति ॥ विधानम् । 'धान्' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'आतक्षन' (३।३।१०६) इलङ्। 'विधा गजाने ऋदौ च'
(इति मेदिनी) ॥*॥ क्षचित् 'एधा' इति पाठः। 'एध गृदौ'
(म्वा॰ आ॰ से॰) । 'गुरोश्चन' (३।३।१०३) इलः ॥ (१)
॥*॥ समर्धनम् । 'ऋषु गृद्धौ' (म्वा॰ आ॰ से॰) । जिन
(३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धनसंपत्तेः' ॥

स्फुरणे स्फुरणा

स्पिवित ॥ 'स्फुर स्फुरणे संचलने च' कुटादिः । स्युट् (३१३११९५) । (धातुपाठे) अदुपधपाठे 'स्फुरणम्' अपि॥ (१) ॥ ॥ सार्थण्यन्ताद्यच् (३१३१९०७) संज्ञापूर्वकलात्र गुणः ॥ (२)॥ ॥ द्वे 'स्फुरणस्य'॥

प्रमितौ प्रमा।

प्रेति ॥ प्रमाणम् । 'डुमिन् प्रक्षेपणे' (स्वा॰ उ॰ अ॰) किन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥॥॥ 'माङ् माने' (दि॰ आ॰ अ॰) । 'आतश्चो–' (३।३।१०६) इसङ्॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'प्रमाज्ञानस्य'॥

प्रसूतिः प्रसवे

प्रेति ॥ प्रसवनम् । 'बूड् प्राणिप्रसवे' (दि॰ आ॰ से॰)।
किन् (३।३।९४)॥ (१)॥॥॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७)॥
(२)॥॥॥ 'बू प्रेरणे' (तु॰ प॰ से॰) वा॥ (२)॥॥॥ द्वे
'प्रसवनस्य प्रेरणस्य वा'॥

क्ष्योते प्राघारः

श्चयविति ॥ श्च्योतनम् । 'श्च्युतिर् क्षरणे' (ञ्चा० प० से०) । घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ प्रघरणम् । 'ष्ट् क्षरणदीह्योः' (जु० प० अ०) । घन् (३।२।१८) ॥ 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'श्चरणस्य'॥

क्रमधः क्रमे ॥ १०॥

क्केति ॥ क्रमनम् । 'क्रमु ग्लानी' (दि॰ प॰ से॰)।

'शमादिभ्योऽथच्'॥ (१)॥॥ घिष् (३।३।१८) 'नोदात्तो-पदेश-' (७।३।३४) इति वृद्धिन ।—मित्त्वाद्रखत्वम्—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः। मितां णौ हस्वविधानात्॥ (२)॥॥ द्वे 'ग्लानेः'॥

उत्कर्षो ऽति राये

उत्कर्षणम् । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥॥॥ अतिशयनम् । शीङः 'एरच्' (३। ३।५६) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'उत्कर्षस्य'॥

संधिः श्रेषे

संधानम् । धात्रः 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (१) ॥*॥ ऋषणम् । 'ऋष आलिङ्गने' (दि० प० अ०) । घत् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ः॥ द्वे **'संधानस्य' ॥**

विषय आश्ये।

विसयनम् । 'षिज् वन्धने' (खा॰ उ॰ अ॰) । 'एरच्' (३१३।५६) 'परिनिविभ्यः सेव-' (८१३।७०) इति षः । यत्तु—वध्यन्तेऽत्र, इति 'पुंसि-' (३१३१९०८) इति षः । विसीयते विसिनोति वात्र—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । भाव-प्रत्ययानामेव पूर्वापरयोर्दर्शनेनाधिकरणार्थस्यानोचित्यात् । त्युट्प्रसङ्गाच । वध्यन्तेऽत्र । 'पुंसि-' इति 'घः' इत्यस्यानुप-योगाच ॥ (१) ॥॥॥ शीङः 'एरच्' (३१३।५६)॥ ॥॥॥ धिंआश्रयस्य' ॥

क्षिपायां क्षेपणम्

क्षेपणम् । 'क्षिप घेरणे' (तु० उ० अ०) । भिदायङ् (३। ३।१०४) ॥ (१) ॥*॥ ल्युद (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'घेरणस्य' ॥

गीणिगिरौ

गिलनम् । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०)। किन् (३।३। ९४)। 'ऋत्वादिभ्यः किन्निष्ठावत्' (वा० ८।२।४४)॥ (१)॥॥। 'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८)।—साहचर्यात्त्री-त्वम्—इति मुकुदश्चिन्त्यः। 'स्नियाम्' इत्यधिकारात्॥ (२)॥॥॥ द्वे 'गिलनस्य'॥

गुरणमुद्यमे ॥ ११ ॥

'गुरी उद्यमे' (तु॰ प॰ से॰) कुटादिः । ल्युट् (३।३। १९५) ॥ (१) ॥ ॥ उद्यमनम् । 'यम उपरमे' (भ्वा॰ प॰ से॰) घत्र् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वादृष्ट्यभावः ॥ (२) ॥ ॥ हे भाराद्यद्यमनस्य' ॥

१—दैवादिकस्य दीर्घादि 'गूरी' धातोः 'गूरणम्' इति स्वामी— इति मुकुटः ।—चुरादेः 'गोरणम्' अपि—इति स्वामी । पीयू-षच्याख्यायामपि—गुरणं ह्रस्वादि । गूरणं दीर्घादीत्येके। गोरणिस-त्यपरे—इति प्रकटितम् ॥

उन्नाय उन्नये

उन्नयनम् । 'अवोदोर्नियः' (३।३।२६) इति घन्॥ (१) ॥॥॥ 'क्रचिद्पवादिविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते' इत्यच्॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'उन्नयनस्य'॥

श्रायः श्रयणे

श्रयणम् । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । 'श्रि<mark>णी</mark> भुवो–' (३।३।२४) इति घत्र् ॥ (१) ॥॥॥ ल्युट् (३।३। ११५) ॥ (२) ॥ द्वे **'सेवायाः'॥**

जयने जयः।

'जि जये' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। ल्युट् (३।३।११५<mark>)॥</mark> (१)॥*॥ 'एरच्' (३।३।५६)॥ (२)॥*॥ द्वे **'जयस्य'॥** निगादो निगदे

निगदनम् । 'गद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प॰ से॰)। नौ गद–' (३।३।६४) इत्यप् वा ॥ (१) ॥*॥ घन् (३।३। १८)॥ (२)॥*॥ द्वे 'गदनस्य'॥

मादो मदे

मदनम् । 'मदी हर्षे' (दि॰ प॰ से॰) । 'सदोऽनुप-' (३।३।६७) इत्यप् ॥ (१) ॥ ॥ 'सघ मादस्थयोः-' (६।३। ९६) इति निर्देशात् 'कचिदपवादः-' इति न्यायाद्वा घन् (३।३।१८) ॥ ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'हर्षस्य'॥

उद्देग उद्धमे ॥ १२॥

उद्वेजनम् । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु० आ० से०)। घज् (३।३।१८)॥ (१)॥ ॥ उद्घमणम् । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० अ०)। घज् (३।३।१८)। 'नोदात्तोप-' (७।३। ३४) इति न दृद्धिः॥ (२)॥ *) द्वे 'उद्वेजनस्य'॥

विमर्दनं परिमले

'मृद क्षोदे' (अया॰ प॰ से॰)। ल्युट् (३।३।११५)॥ (१)॥॥ परिमलनम्। 'मल धारणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। घन्न (३।३।१८)। संज्ञापूर्वकत्वान वृद्धिः॥ (२)॥॥ द्वे 'कुङ्कमादिमर्दनस्य'॥

अभ्युपपत्तिरनुग्रहः।

अभ्युपपदनम् । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । किन् (३१३१९४) ॥ (१) ॥*॥ अनुप्रहणम् । 'प्रह उपादाने' (क्रया० उ० से०) । 'प्रहन्नद्द-' (३१३१५८) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हितसंपादनाहितनिवारणप्रवृत्तेः' ॥

निंग्रहस्तु निरोधः स्यात्

निग्रहणम् । अप् (२।३।५८) ॥ (१) ॥ ॥ निरोधनम् । 'रुधिर् आवरणे' (६० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'निरोधस्य' ॥

१—'विग्रहस्तु विरोधः-' ^इति पाठः-इति स्वामी।

अभियोगस्त्वभित्रहः॥ १३॥

अभियोजनम् । 'युजिर् योगे' (६० उ० अ०) । घर् (३।३।९८) ॥ (१) ॥*॥ अभियहणम् । अप् (३।३।५८) 'अनुम्रहोऽभियहणेऽप्यभियोगे च गौरवे' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कलहाह्वानस्य'॥

मुप्टिवन्धस्तु संग्राहः

मुर्छर्वन्धः ॥ (१) ॥ ॥ संग्रहणम् । सिमि मुष्टौ' (३।३। ३६) इति श्रहेर्घञ् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मुष्टिवन्धनस्य' ॥ जिस्के इमरविप्रवा ।

डिम्बनम् । 'डि विनोदे' ( )। घञ् (३।३।१८)।
'दीङ् विहायसा गतो' (दि० आ० अ०)। डयनं विद्रवः डिम्बम् । उणादिनिपातः—इति मुकुटस्तु निर्मूलः । 'भयध्वनौ पुष्कसेऽपि डिम्बः श्लीहिन विष्ठवे' इति रभसः ॥ (१) ॥॥॥ 'डम' इति शब्दस्य राणम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०)। बाहुलकाद्धअर्थे कः॥ (२) ॥॥॥ विष्ठवनम् 'हुङ् गतौ' (भवा० आ० अ०)। 'ऋदोरप्' (३।३।५०)॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'धाडकासुण्ठनादेः'। अशस्त्रकलहस्य—इति स्वामी॥

वन्धनं प्रसितिधारः

'वन्ध वन्धने'। (क्या॰ प॰ अ॰) त्युट् (३।३।११५)॥
(१)॥ ॥ प्रसयनम्। 'षिज् वन्धने' (खा॰ उ॰ अ॰)।
'क्तिन्' (३।३।९४)॥ (२)॥ ॥ चरणम्। 'चर गतौ'
(भ्वा॰ प॰ से॰) अनेकार्थत्वाद्वन्धने। घज् (३।३।१८)।
'वन्धापसप्योश्चारः' इति रुद्रः॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'वन्धनस्य'। मुकुटस्तु—वन्धनसाधनरुक्कानिगडादेः – इत्याह।
तत्र। भावप्रकरणात्। खामी तु 'चार' स्थाने 'स्वारम्'
पठित्वा खारादीनां चतुर्णा पर्यायतामाह। खरति। 'स्व
शब्दोपतापयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) प्रश्वायण् (५।४।३८)॥

स्पर्शः स्प्रष्टोपतप्तरि ॥ १४ ॥

स्पृश्चित । 'स्पृश बाधनस्पर्शनयोः' (चु॰ आ॰ से॰)। 'पदरुज-' (३।३।१६) इत्यत्र 'स्पृश उपतापे' (वार्ति॰) इति कर्तिरि घल् ॥॥॥ ('स्प्रा') इति रेफहीनपाठे तु स्पश स्पर्शवाधनयोः' (भ्वा॰ उ० से॰) इति धातोरच् (३।१।१३४)॥ (१)॥॥॥ स्पृश्चित । तृच् (३।३।१३३)। 'अनुदात्तस्य च-' (६।१।४९) इत्यमागमः॥ (२)॥॥॥ उपतपति । 'तप संतापे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। तृच् (३।९।१३३)॥ (३)॥॥॥ यद्वा स्वरस्पर्शयोभीवे घल् । स्प्रष्टोपतप्त्रोभीवे 'कृत्वल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) इति तृच् । भावप्रकरणानुरोधात्॥॥॥ त्रीणि 'संतप्तस्य' 'संतापस्य वा'॥

निकारो विप्रकारः स्यात्

निकृष्टीकरणम् । कुनो धन् (३।३।१८) । 'निकारः स्यात्प-

रिभवे धान्यस्योत्क्षेपणेऽपि च' इति धरणः ॥ (१) ॥ ।। वि-प्रकरणम् । धन् (३।३।१८)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'अपकारस्य'॥ आकारस्त्विङ्ग इङ्गितम् ।

आकरणम् । घञ् (३।३।१८)॥(१) ॥*॥ इङ्गनम् । 'इगि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ क्तः (३।३।११४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अभिप्रायानुरूपचे-ष्रायाः' ॥

परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविकिये ॥ १५ ॥ परिणमनम् । 'णम प्रहृत्वे' (म्वा॰ प॰ अ॰) । धन् (३१३११८)॥ (१) ॥ ॥ विकरणम् । धन् (३१३१९८)॥ (२)॥ ॥ विकरणम् । किन् (३१३१९४)॥ (३)॥ ॥ । (कृञः श च' (३१३११००)॥ (४)॥ ॥ चत्वारि 'प्रकृते-रन्यथाभावस्य'। द्वयोः साम्यं स्रीत्वात्॥

अपहारस्त्वपचयः

अपहरणम् । 'हुज् हरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । घज् (३। ३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ अपचयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अपहरणस्य' ॥

समाहारः समुचयः।

समाहरणम् । घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥॥॥ समुचय-नम् । 'चिन् चयने' (खा॰ उ॰ अ॰) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥॥ द्वे **'राशीकरणस्य'**॥

प्रत्याहार उपादानम्

प्रलाहरणम् । घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उपादानो ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ दे **'स्वविषयेभ्य इन्द्रि-**यपरावर्तनस्य'॥

विहारस्तु परिक्रमः॥ १६॥

विहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥(१)॥ ॥ । ॥ परिक्रमणम् 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् । 'नोदात्तोपदेश—' (७।३।३४) इति वृद्धिन् ॥ (२)॥ ॥ द्वे 'क्रीडार्थसंच-रणस्य'॥

अभिहारोऽभिग्रहणम्

अभिहरणम् । घज् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अभिप्रहेर्ल्युट् (३।३।१९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आभिमुख्येन ब्रहणस्य'॥ (३।३।१९५) ॥ (२) ॥

निर्हरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अभ्यवकृषे-र्ह्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'शस्त्रादेर्युत्तया निः**-सारणस्य'॥

अनुहारोऽनुकारः स्यात्

अनुहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ अनुकर-णम् । घञ् (३।३।१८)॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'सहशकरणस्य'॥

अर्थस्यापगमे व्ययः ॥ १७ ॥

व्ययनम् । 'व्यय वित्तसमुत्सर्गे' (चु० उ० से०) अदन्तः । ध्व (३।३।१८) । 'एरच्' (३।३।५६) वा ॥ (१) ॥॥ एकम् 'द्रव्यापगमस्य' ॥

प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात्

प्रवहणम् । 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । घत्र् (३।३। १८) ॥ (१) ॥॥ प्रवर्तनम् । 'वृतु वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। क्तिन् (३।३।९४)॥ (२) ॥॥। द्वे 'अविच्छेदेन जलाद्गित्रवृत्तेः'॥

प्रवहो गमनं वहिः।

प्रकृष्टो वहः । 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति साधः । 'प्रस्कृत्ते वहिर्यात्रामातिरिश्वप्रभेदयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ।। (१) ॥ एकम् 'बहिर्यात्रायाः'॥

वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥ १८ ॥

वियमनम् । 'यमः संमुपनिविष्ठ च' (३।३।६३) इस्रव् वा । चादनुपसर्गेऽप्यव् वा । पक्षे घन् । षद संयमनस्य । स्वामी तु—द्वे विविधयमनस्य द्वे 'उपरतिमात्रस्य' । द्वे संयमनस्य स्य—इस्याह ॥

हिंसाकर्माभिचारः स्यात्

हिंसाफलं कर्म । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ अभिचरणम् । घत्र् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे भारणादिकियायाः' ॥

जागर्या जागरा द्योः।

जागरणम् । 'जागर्तरकारो वा' (वा० ३।३।१०१) । पक्षे (हो) यक् (३।१।६६) । 'जाग्रोऽवि–' (७।३।८५) इति गुणः ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ भावे घित्र पुंसि ॥॥॥ द्वे 'जागरणस्य'॥

विद्योऽन्तरायः प्रत्यृहः

विहननम् 'घत्रधें कः' (वा॰ ३।३।५८)॥ (१)॥॥॥ अन्तर्मध्ये, अन्तरस्य व्यवधानस्य वायनम् । 'अय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) वा। घत्र् (३।३।९८)। अच् (३।२।५६) वा॥ (२)॥॥॥ प्रत्यूहनम्। घत्र् (३।३।९८)॥ (३)॥॥ त्रीणि 'विद्यस्य'॥

स्यादुपञ्चोऽन्तिकाश्रये ॥ १९ ॥

उपहन्यते । उपहननम्, वा । 'उपन्न आश्रये' (३।३।८५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अन्तिके आश्रीयते, आश्रयणं वा । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संनिहिताश्रयस्य' आश्रयणस्य वा' ॥

निर्वेश उपभोगः स्यात्

निर्वेशनम् । विशतेर्घव् (२।२।१८) ॥ (१) ॥॥॥ उपभो-जनम् । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (६० प० से०) । घष् (२।२।१८) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'उपभोगस्य' ॥

परिसर्पः परिक्रिया।

समन्तात्सर्पणम् । 'स्पू गतो' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घञ्॥ (१) ॥॥॥ परिकरणम् । 'क्वञः श च' (३।३। १००)। 'रिङ् शयग्लिङ्क्ष' (७।४।२८)॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'परिजनादिना वेष्टनस्य'॥

विधुरं तु प्रविश्लेषः

विगता धृः कार्यभारः । 'ऋक्पूर्-' (५।४। ७४) इत्यः ॥ (१) ॥ ॥ प्रविश्वेषणम् । 'श्विष आलिङ्गने' (दि॰ आ॰ अ॰) । घत्र् (३।३।१८) 'वैकल्येऽपि च विश्वेषे विधुरं विकले त्रिष्ठु' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'विश्वेषस्य'॥

अभिप्रायश्छन्द आशयः॥ २०॥ अभिप्रयणम्। 'प्रीञ् तर्पणे' (क्ष्या० उ० अ०) । घञ्

(३।३।१८)॥ (१)॥*॥ छन्दनम्। 'छदि संवरणे' (चु॰ प॰ से॰)। घन् (३।३।१८)॥(२)॥*॥ आशयनम्। 'शीङ' (अ॰ आ॰ से॰)। 'एरच्' (३।३।५६)॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'अभिप्रायस्य'॥

संक्षेपणं समसनम्

संक्षिपेर्ट्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) । त्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संक्षेपस्य' ॥

पर्यवस्था विरोधनम्।

पर्यवस्थानम् । 'आतश्चो-' (३।३।१०६) इसः ॥ (१) ॥*॥ 'रुधिर् आवरणे' (६० उ० अ०) । त्युट् ॥ (२)॥*॥ द्वे 'विरोधस्य' ॥

परिसर्या परीसारः

परिसरणम् । 'स गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'परिचर्या-परिसर्या – (वा॰ ३।३।१०'१) इति साधुः ॥ (१) ॥॥॥ घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य घञि –' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'सर्वतो गमनस्य'॥

स्यादास्या त्वासना स्थितिः॥ २१॥

आसनम् । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । ण्यत् (३१९१९२३) ॥ (१) ॥*॥ 'ण्यास-' (३१३१९०६) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ स्थानम् । 'छा गतिनिवृत्तो' (भ्वा० प० अ०) । 'स्थागा-' (३१३१९५) इति क्तिन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आसनस्य' ॥

विस्तारो चित्रहो व्यासः

विस्तरणम् । 'स्तृञ् आच्छादने' (त्रया० उ० से०) ।

१—गुणात्परत्वाद्रिङादेशे 'ज्ञाश्रिया' इति धातुपारायणम्॥ किनि (३।३।९४) 'ज्ञागार्ति' अपीति सुभूतिः—इति मुकुटः ॥

'प्रथने नानराब्दे' (३।३।३३) इति घन् ॥ (१) ॥*॥ निय-हणम् । 'यहनुद्द-' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ व्यसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । घन् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'निस्तारस्य' ॥

स च शब्दस्य विस्तरः।

सः व्यासः । 'ऋदोरप्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शब्दविस्तरस्य' ॥

स्यान्मर्नं संवहनम्

'मृद क्षोदे' (क्ष्या० प० से०)। त्युद (३।३।११५)॥ (१)॥ । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०)। स्वार्थण्यन्ता-स्रयुद्ध (३।३।११५)।—'वाहनमाहितात्' (८।४।८) इति नि-पातनादीर्घः—इत्येके॥ (२)॥ ॥ द्वे 'पाद्मर्दनादेः'॥

विनाशः स्याददर्शनम् ॥ २२ ॥

विनशनम् । 'णश अदर्शने' (दि० प० से०) । घत्र् (३। ३।१८) ॥ (१) ॥॥ दर्शनस्य भावः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'ति-रोधानस्य'॥

संस्तवः स्यात्परिचयः

संस्तवनम् । 'ष्टुज् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) ॥ 'ऋदोरए' (३।३।५७) ॥ (१) ॥ ॥ सन्मताचयनम् । 'चिज् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'परिच्ययस्य' ॥

प्रसरस्तु विसर्पणम्।

त्रसरणम् । 'स गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । वाहुलकादप् ॥ (१) ॥ ॥ 'सप्ल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ल्युद (३।३। ११५) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'व्रणादिविसरणस्य' ॥

नीवाकस्तु प्रयामः स्यात्

निवचनम् । घज् (३।३।१८) 'उपसर्गस्य–' (६।२।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥॥॥ प्रयमणम् । यमेर्घज् (३।३।१८) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'धान्यसंचयस्य, ऋयादरस्य वा'॥

संनिधिः संनिकर्षणम् ॥ २३ ॥

संनिधानम् । धात्रः 'उपसर्गे धोः किः' (३।३।९२) ॥ (१) ॥*॥ कृषेर्त्युद् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'संनि**-धानस्य'॥

लवोऽभिलावो लवने

लवनम् । 'लूज् छेदने' (क्या॰ उ॰ से॰) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (१) ॥ शा 'निरम्योः पूल्वोः' (३।३।५८)

इति घन्॥ (२) ॥*॥ ल्युद (३।२।११५) ॥ (३) ॥***॥** त्रीणि 'छदनस्य'॥

निष्पावः पवने पवः।

निष्पवनम् । घञ् (३।३।२८) ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३। ११५) ॥ (२) ॥*॥ अप् (३।३।५७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धान्यादीनां बहुळीकरणस्य'॥

प्रस्तावः स्यादवसरः

प्रस्तवनम् । 'ष्टुज् स्तुतौ' (अ॰ प॰ अ॰)। 'प्रे हुस्तुस्रुवः' (३।३।२७) इति घज् ॥ (१) ॥*॥ अवसरणम् । 'स् गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) बाहुलकादप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रस्त-कृष्ट्य'॥

त्रसरः सूत्रवेष्टनम् ॥ २४॥

त्रसनम् । 'त्रसी उद्देगे' (दि॰ प॰ से॰) । अरन् बाहुल-कादोणादिकः) । त्रसेभद्रादिलाद्रन्—इति सुकुटस्लपाणि-नीयः ॥॥॥ 'तस्ररः' इति पाठे 'तन्यृषिभ्यां क्सरन्' (७॰ ३।०५)॥ (१)॥॥॥ द्वे 'सूत्रस्य वेष्टनक्रियायाः'॥

प्रजनः स्यादुपसरः

प्रजननम् । 'जनी' (दि॰ आ॰ से॰) । घञ् (३।३।१८) 'जनिवध्योः-' (७।३।३५) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥॥। उप-सरणम् । 'स् गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'प्रजने सर्तेः' (३। ३।७१) इत्यप् ॥ (२) ॥॥। हे 'प्रथमगर्भग्रहणस्य' ॥ प्रथयप्रणयौ समौ ।

प्रश्रयणम् । 'श्रिज्' (भ्वा॰ उ० से॰) । 'एरच्' (३।३। ५६) ॥॥॥ 'प्रसर' इति पाठे सरतेर्बाहुलकादप् । 'प्रसरः प्रणये वेगे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ प्रणयनम् । 'णीज्' (भ्वा॰ उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'प्रीत्या प्रार्थनस्य' ॥

धीशक्तिर्निष्क्रमः

धियः शक्तः । साष्ट्रधा—'शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धार-णं तथा । ऊहापोहौ च विज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः' ॥ (१) ॥*॥ निष्क्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा०प०से०) । घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोप–' (७।३।३४) इति वृद्धिनं । 'निष्क्रमो निर्गमे ख्यातो बुद्धिसंपदि निष्क्रमः' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बुद्धिसामध्यस्य'॥

अस्त्री तु संक्रमो दुर्गसंचरः॥ २५॥

संक्रमणम् । घत्र् (३।३।१८)। 'नोदात्तोप-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥॥॥ संचरणम् । 'चर गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । दुर्गस्य संचरः ॥॥॥ घलि तु 'संचारः'। 'संचारो निर्गमो भ्रमास्बुपथः' इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'दुर्गप्रवेदानकियागाः' ॥

१—'संवहनम्'-इत्यपपाठः । 'संभोगान्ते सममुपिचतौ ह-स्तसंवाहनानाम्' इति मेषदूतः—इति मुकुटपीयूषौ । २—संनिधं च 'संनिधं सभीपमुपकण्ठम्' इति बोपालितः—इति मुकुटः ॥

प्रत्युत्क्रमः प्रयोगार्थः

प्रत्युत्कमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ प्रयोजनम् । 'युजियोंगे' (६० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । प्रयोगोऽयों यस्य ॥ ॥ 'प्रयुद्धार्थः' इति पाठे प्रकृष्टं युद्धमर्थोऽस्य ।
'प्रत्युत्कमः प्रयुद्धार्थः' इति भागुरिः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'कमीरस्से प्रथमप्रयोगस्य' ॥

प्रक्रमः स्यादुपक्रमः।

खाद्भ्यादानमुद्धात आरम्भः

प्रक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ उपक्रमणम् ॥ (२) ॥ ॥ आभिमुख्येनादानम् ॥ (३) ॥ ॥ उद्धननम् । 'इन्' (अ० प० अ०) धञ् (३।३।१८) । 'इनसोऽचिण्ण-लोः' (ण३।३२) ॥ (४) ॥ ॥ आरम्भणम् । 'रम राभस्ये' (स्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'रैधिजभोरचि' (ण २।६१) इति नुम् ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'आरम्भस्य' । (आ-सो प्रथमारम्भस्य । त्रीणि आरम्भमात्रस्य—इस्रम्ये) ॥

संभ्रमस्त्वरा ॥ २६ ॥

संभ्रमणम् । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोप-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥(१) ॥*॥ त्वरणम् । 'त्रिलरा संभ्रमे' (भ्वा० आ० से०) । 'घ-टादयः षितः' (भ्वा० ग०) इति षित्त्वातिदेशादङ् (३।३। १०४) । 'आवेगस्तु लरा त्वरिः' इति वानस्पतिः ॥(१) ॥*॥ हे 'त्वरायाः' ॥

प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भः

प्रतिवन्धनस् । 'वन्ध वन्धने' (क्रया० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिष्टम्भनस् । 'ष्टम्भु रोधे' (सौत्रः) । घञ् (३।३।१८)॥ (२)॥*॥ 'विष्कम्भः प्र-तिवन्धो वियोगः' इति वोपालितः ॥*॥ द्वे 'रोधस्य'॥

अवनायस्तु निपातनम्।

अवनयनम् । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'अवो-दोर्नियः' (३।३।२६) इति घञ् ॥ (१) ॥॥॥ पतेः स्वार्थण्य-न्ताह्रयुद् (३।३।१९५) ॥॥॥ 'नियातनम्' इति पाठे 'यत निकारोपस्कारयोः' (चु॰ उ॰ से॰) धातुः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'अधोनयनस्य'॥

उपलम्भस्त्वनुभवः

उपलम्भनम् । 'डुलभष् प्राप्तो' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । घञ् (२।२।१८) । 'उपसर्गात्खल्घनोः' (७।१।६७) इति नुम् ॥ (१) ॥॥। अनुभवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥॥। द्वे 'अनुभवस्य'॥

समालम्भो विलेपनम् ॥ २७॥

समालम्भनम् । घत्र् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'लिप् उ-पदेहे' (तु॰ उ॰ अ॰) । ल्युद् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुङ्कमादिनोपळेपस्य' ॥

विप्रलम्भो विप्रयोगः

विप्रलिब्धः । लभेर्षेत्र् (३।३।१८) ॥ (१) ॥॥॥ विप्रयो-जनम् 'युजिर् योगे' (खा० उ० अ०) । घत्र् (३।३।१८)॥ (२) ॥॥॥ द्वे **'रागिणोर्वियोजनस्य'॥**

विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ।

विलिब्धः । लभेर्घत् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ 'स्ज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२)॥ ॥ द्वे **'दानस्य' ॥**

विश्रावस्तु प्रविख्यातिः

विश्रवणम् । 'श्रु श्रवणे' (भ्जा० प० अ०) । 'वौ क्षुश्रुवः' इति घन् ॥ (१) ॥ ॥ प्रविख्यानम् । क्रिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥ श्रा हे 'अतिप्रसिद्धेः' ॥

अवेक्षा प्रतिज्ञागरः ॥ २८॥

अवेक्षणम् । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इलः ॥ (१) ॥॥॥ प्रतिजागरणम् । 'जाग्य' (अ० प० से०) । घन् (३।३।१८) । 'जाप्रोऽवि-चिण्–' (७।३।८५) इति गुणः ॥ (२)॥॥॥ हे 'अवेक्षणस्य'॥ निपाठनिपठो पाठे

निपठनम् । 'पाठ व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प॰ सें॰) । 'नौ गदनद–' (३।३।६४) इल्पव् वा पक्षे घञ् (३।३।१८) ॥ (१–३) ॥॥ त्रीणि' 'पठनस्य'॥

तेमस्तेमौ समुन्दने।

तेमनम् । स्तेमनम् । 'तिम ष्टिम आईं।भावे' (दि० प० से०) । भावे घज् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ (२) ॥ ॥ (४) । उन्दी क्केदने' (रु० प० से०) । ल्युद (३।३।११५) ॥ (३) ॥ श्रीण 'आर्द्धाभावस्य' ॥

आदीनवास्त्रवौ क्षेशे

आदानम् । 'दीङ् क्षये' (दि० आ० अ०) । मावे कः (३।३।११४) । 'स्नादय ओदितः' (दि० ग०) । 'ओदितश्व' (८।२।४४) इति नलम् । आदीनस्य वानम् । 'घन्नर्थे कः' (वा० ३।३।५८) इति बाहुलकाद्वातेः कः ॥ (१) ॥॥॥ आस्वणम् । 'स्नु गतौ' (म्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३। ५७) ॥ (२) ॥॥॥ क्षेशनम् । 'क्षिग्न, विवाधने' (त्रया० प० से०) । घन् (३।३।१८) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'क्षेशास्य'॥

मेलके सङ्गसंगमौ॥ २९॥

मेलनम् । 'मिल संक्षेषे' (तु० प० से०) । घण् (३।३।

१ इदमसंगतम् । उक्तस्त्रे रभेरमहणात् ॥ तस्मात् 'रभेरशः' ब्लिटोः' (७।१।६४) इसनेन नुम् वक्तव्यः ॥

१८) स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ सजनम् । 'धज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । धज् (३।३।५८) ॥ (२) ॥*॥ संगमनम् । 'अहन्दर-' (३।३।५८) इत्यप् । 'ना मेलः संगमो ना वा' इत्यमरमाला ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'संगमस्य' ॥ संवीक्षेणं विचयनं मार्गणं सृगणा मृगः ।

सम्यक् विविधमीक्षणम् । 'ईक्ष दर्शने' (म्बा॰ आ॰ से॰)। त्युट् (३।३।१९५)॥ (१)॥॥॥ 'चिल् चयने' (सा॰ ड॰ अ॰)। त्युट् (३।३।१९५)॥ (२)॥॥॥ 'मार्ग अन्वेषणे' (चु॰ ड॰ से॰) त्युट् (३।३।१९५)॥ (३)॥॥॥ 'मृग अन्वेषणे' (चु॰ आ॰ से॰) अदन्तः। 'ण्यास–' (३।३।१०७) इति युच्॥ (४)॥॥॥ घल् (३।३।१८)॥ (५)॥॥॥ पत्र 'अन्वेषणस्य'॥

परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगृहनम् ॥ ३०॥

परिरम्भणम् । 'रभ राभस्ये' (म्वा॰ आ॰ अ॰) । घञ् (३।३।१८) । 'रभेरशब्लिटोः' (७।१।६३) इति गुम् ॥ (१) ॥*॥ परिष्वज्ञनम् । 'ष्वज्ञ परिष्वक्षे' (म्वा॰ आ॰ अ॰) । घञ् (२।३।१८) । 'परिनिविभ्यः—' (८।३।७०) इति पत्वम् ॥ (२) ॥*॥ संक्षेषणम् । 'क्षिष आलिङ्गने' (दि॰ प॰ अ॰)। घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ 'गुहू संवरणे' (म्वा॰ उ॰ से॰) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'आलि-ङनस्य'॥

निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्।

वर्णशब्दात् 'सत्याप-' (३।१।२५) इति णिच् । त्युद्ध (३।३।१९५) ॥ (१) ॥ ॥ 'ध्यै चिन्तायाम्' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । त्युद्ध (३।३।१९५) ॥ (२) ॥ ॥ 'हशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) ॥ (३) ॥ ॥ 'लोक् दर्शने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) ॥ (४) ॥ ॥ 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) ॥ (५) ॥ ॥ । पञ्च 'वीक्षणस्य' ॥

प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः॥ ३१॥

'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षिडादेशो वा ॥ (१) ॥ ॥ 'असु क्षेपणे' (दि०प०से०) । त्युद (३।३।११५) ॥ (२) ॥ ॥ प्रत्यादेशनम् । 'दिश अतिसर्जने' (तु० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥ ॥ निराकरणम् । कृञः क्तिन् (३।३।९४) ॥ (४) ॥ चत्वारि 'निराकरणस्य'॥

उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ।

उपशयनम् । विशयनम् । 'व्युपयोः शेतेः पर्याये' (३। ३।३९) इति घन् ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ पर्यायेण शयनम्।

१—'अन्वीक्षणम्' 'अन्वेषणम्' इत्येके पेटुः इति स्वामी ॥ २—'पंरिचर्यापरिसर्यामृगया' (वा० ३।३।१०१) इत्यादिना निपातनात 'मृगया' इति मुकुटः ॥ पर्यायशयनमर्थो ययोस्तो ॥ ॥ हे 'पर्यायेण प्रहरकादा-बुपरायनस्य'॥

अर्तनं च ऋतीया च हणीया च घृणार्थके ॥ ३२ ॥

'ऋतिः' सौत्रः । ईयङः (३।१।३१) अभावे ल्युट् (३। ३।११५)॥ (१)॥ ॥ ईयङ्पक्षे 'अत्रख्यात्' (३।३।१०२) ॥ (२)॥ ॥ 'हणीङ्' कण्ड्वादिः । यक् (३।१।२७)। 'अ प्रख्यात्' (३।३।१०२)॥ (३)॥ ॥ 'मोहो वीज्या जु-गुप्सा च हणीया हणिया घृणा' इति वाचस्पतिः ॥ ॥ चत्वारि 'जुगुप्सनस्य'॥

स्याद्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये।

व्यत्सनम् । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) घत् (३।३।
१८) ॥ (१) ॥ ॥ विपर्यसनम् । घत् (३।३।१८) ॥ (२)
॥ ॥ व्यत्यनम् । 'इण्' (अ॰ प॰ अ॰) । 'एरच्' (३।३।
५६) ॥ (३) ॥ ॥ विपर्यसनम् । 'इण्' (अ॰ प॰ अ॰)
'एरच्' (३।३।५६) ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'व्यतिक्रमस्य'॥

पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः॥ ३३॥

पर्ययणम् । 'इण्' । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ अतिक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ अतिपतनम् । 'पत्छ गतौ' (भ्दा॰ प॰ से॰) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ उपात्ययनम् ।'इण्' । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'अतिक्रमस्य' ॥

प्रेषणं यत्समाह्य तत्र स्यात्प्रतिशासनम्।

'शासु अनुशिष्टौ' (अ॰ प॰ से॰)। ल्युट् (३।३।११५)।। (१)॥॥ एकं 'भृत्यादिप्रेषणस्य'॥

स संस्तावः कतुषु या स्तुतिभूमिर्द्धिजन्मनाम् ॥३४॥ समेख स्तुवन्खत्र । 'ष्टुन् स्तुतौ' (अ॰ उ॰ अ॰)। 'यज्ञे समि स्तुवः' (३।३।३१) इति घन् ॥ (१)॥॥। एकं 'यज्ञे स्तावकद्विजावस्थानभूमेः'॥

निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ट्रे काष्ट्रं स उद्धनः।

कर्ष्वं हन्यतेऽस्मिन् । 'उद्घनोऽत्याधानम्' (३।३।८०) इति साधुः ॥ (१) ॥॥ एकम् ॥

स्तम्बद्गस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते ॥ ३५॥

स्तम्बो हन्यते येन । 'स्तम्बे क च' (३।३।८३) इति कापो घनादेशश्च ॥॥॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'तृणादि-गुच्छोन्मू छनसाधनस्य'।—नीवारादिप्रहणार्थं कृतवंश-पात्रस्य—इस्यन्ये॥

आविधो विध्यते येन

आविष्यते येन । 'व्यथ ताडने' (दि॰ प॰ अ॰) । 'घ-वर्थे कः' (वा॰ ३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भ्रमरसू-च्यादेः' 'वर्मा' इति ख्यातस्य ॥

तत्र विष्वक्समे निघः।

नियतं हन्यते । 'निघो निमितम्' (३।३।८७) इति साधः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'तुल्यारोहपरिणाहवृक्षादेः'॥

उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थको ॥३६॥

उत्करणम् । निकरणम् । 'क विक्षेपे' । (तु० प० से०) 'कृ धान्ये' (३।३।३०) इति घञ् ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'धान्यानासृध्वंक्षेपणस्य'॥

निगारोद्वारविक्षावोद्वाहा निगरणादिषु।

निगरणम् । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) 'उन्न्योर्घः' (३।
३।२९) इति घल् ॥ (१) ॥*॥ उद्गरणम् । 'गृ शब्दे'
(इया० प० से०) । 'उन्योः-' (३।३।२९) इति घल् ॥ (१)
॥*॥ विक्षवणम् । 'उ क्ष शब्दे' (अ० प० से०) । 'वौ क्षश्रुवः' (३।३।२५) इति घल् ॥ (१) ॥*॥ उद्गहणम् । 'यह
उपादाने' (क्या० उ० से०) । 'उदि यहः' (३।३।३५) इति
घल् ॥ (१) ॥*॥ आदिना उद्गरणम्, विक्षवणम्, उद्गहणम्
॥*॥ कमेणैकैकम् ॥

आरत्यवरतिविरतय उपरामे

आर्येयम् ॥ आरमणम् । 'रमु कीडायाम्' (भ्वा० आ० सै०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ एवमविभ्याम् ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ उपरमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'उपरमणस्य' ॥

अथास्त्रियां तु निष्ठेवः ॥ ३७ ॥ निष्ठयूतिर्निष्ठेवनं निष्ठीवनमित्यभिन्नानि ।

'ष्ठिबु निरसने' (दि० प० से०) घल् (३।३।१८) । यत्तु—'निष्ठीव्यति'–इति— विग्रह्य-'पचाद्यच्'—इत्युक्तं मु-कुटेन । तन्न । निष्ठयूत्यादिभिरेकलासंभवात् ॥ (१)॥॥॥ क्तिन् (३।३।९४)॥ (२)॥॥॥ ल्युट् (३।३।११५)। 'ष्ठिवि-षिव्योर्ल्युटि दीर्घो वा' इति खामी । प्रषोदरादित्वाद्वा दीर्घः– इति मुकुटः ॥ (३)॥॥॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'मुखेन श्रे-

जवने ज्रतिः

ष्मिनिरसनस्य'॥

'जुः' सौत्रो वेगे । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ किन् (३।३।९४) । 'ऊतियृति-' (३।३।९७) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेगस्य' ॥

सातिस्त्ववसाने स्थात्

'षोऽन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ स॰)। किन् (३।३।९४)। 'ज्जतियूति—' (३।३।९७) इति साधः॥ (१)॥ ॥ ल्युट् (३। ३।११५)॥ (२)॥ ॥ हे 'समापनस्य'॥

अथ ज्वरे जूर्तिः॥ ३८॥

ज़्बरणम्। 'ज्वर रोगे' (स्वा० प० से०) । धल् (३।३।

१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्दृद्धभावः ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३। ९४) । 'ज्वरत्वर–' (६।४।२१) इत्यूठ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ज्वरणस्य'॥

उदजस्तु पशुपेरणम्

उदजनस् । 'अज गतो' (भ्वा॰ प॰ सै॰) । 'समुदोरजः पञ्चषु' (३।३।६९) इत्यप् । 'अघवपोः' इति पर्युदासाद्वी-भावो न ॥ (१) ॥॥ पश्चनां प्रेरणम् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'पञ्चेत्ररणस्य'॥

अकरणिरित्याद्यः शापे।

अकरणम् । 'आकोशे नञ्यतिः' (३।३।११२) ॥ (१) ॥ ॥ आदिना अजनिः, अवग्राहः, निग्राहः । 'आकोशे शेऽवन्योर्ग्रहः' (३।३।४५) इति घन् ॥॥ एकम् 'आकोश्यानस्य'॥

गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् ॥ ३९॥

अपप्रत्ययान्तेभ्यः 'तस्य समूहः' (४।२।३०) इत्यर्थे 'गो-त्रोक्षोष्ट्र-' (४।२।३९) इति वुज् ॥ (१) ॥॥ आदिना 'गा-र्गकम्' 'दाक्षकम्' ॥

आपूपिकं शाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम्।

अचेतसां वृन्दम् ॥॥ अपूपानां समूहः । शष्कुलीनां समूहः । 'अचित्तहस्तिघेनोष्ठक्' (४।२।४७) । आदिना सा-कुकम् ॥

माणवानां तु माणव्यम्

माणवानां समूहः । 'ब्राह्मणमाणव-' (४।२।४२) इतीयत् ॥

सहायानां सहायता ॥ ४०॥

सहायानां समृहः । 'गजसहायाभ्याम्–' (वा॰ ४।२।४३) इति तल् ॥

हल्या हलानाम्

हलानां समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥ ब्राह्मण्यवाडव्ये तु द्विजन्मनाम् ।

ब्राह्मणानां वाडवानां समूहः । 'ब्राह्मण-' (४।२।४२) इति यत् ॥

द्वे पर्शुकानां पृष्टानां पार्श्वे पृष्टयमिति क्रमात् ४१

पर्शूनां समृहः । 'पर्श्वा णस्' (वा॰ ४।२।४३) । 'सिति च' (१।४।१६) इति पदलाद्भत्वाभावः ॥ (१) ॥॥ ए-ष्ठानां समृहः । 'प्रष्ठाद्यन्' (वा॰ ४।२।४२) । यज्ञविषय इदं स्मरन्ति ॥

खलानां खलिनी खल्यापि

खलानां समूहः । 'इनित्रकट्यचक्ष' । (४।२।५१) इ-

तीनिः ॥ (१) ॥*॥ 'खलगोरथात्' (४।२।५०) इति यः॥ (२)॥*॥

अथ मानुष्यकं नृणाम्।

मनुष्याणां समूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्र-' (४।२।३९) इति वुन् । 'प्रकृत्याके राजन्य-' (वा॰ ६।४।१६३) इति य- लोपो न ॥

य्रामता जनता धूम्या पाइया गल्या पृथकपृथक् ४२

यासाणां समूहः जनानां समूहः । 'श्रामजन-' (४।२।४२) इति तल् ॥ (१) ॥*॥ (१) ॥*॥ धूमानां पाशानां गलानां च समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥ (१) ॥*॥ (१) ॥ गलो वृहत्काशः ॥ (१) ॥*॥

अपिसाहस्रकारीषचार्मणाथर्वणादिकम्।

सहस्राणाम्, करीषाणाम्, चर्मणाम्, अथर्वणाम्, च समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) । आदिना 'वार्मणम्' 'आङ्गारम्' ॥

इति संकीर्णार्थवर्गः॥

संकीर्णार्थत्वं च घनादीनां कर्तृभिन्ने कारके भावे च वि-धानात्, उणादीनां भावकारकेषु विधानात्, भावे प्रायेण विग्रहो दर्शितः' कारकेषु तु यथासंभवमूद्याः ॥

इति संकीर्णवर्गविवरणम्॥

नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः। सूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते॥१॥

अनेकार्थाः केचिदत्रैव वर्गे कान्ता आदयो येषां खान्त-गान्तादीनां तेषु वर्गेषु कथिताः। यथा 'क' शब्दः । ये कान्तादयो येषु पर्यायेषु प्रचुरप्रयोगाः, ते तेषु कथिताः। अपिशब्दादिहापि। यथा 'नाक'—शब्दः। अतः पुनरुक्तिनीं-द्धाव्या, इति भावः॥

आकारो त्रिदिवे नाकः

न अकं दुःखमत्र ॥

लोकस्तु भुवने जने।

लोक्यते । 'लोक्त दर्शने' (भ्वा॰ अम॰ से॰) । घञ् (३।३।१८)॥

पद्ये यशसि च स्रोकः

श्लोक्यते । 'श्लोकृ संघाते' (भ्वा॰ आ॰ से॰) घञ् (३।३।१८)॥

शरे खड़े च सायकः॥ २॥

स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । ण्वुल् (३।१। १३३) । युक् (७।३।३३) ॥

जम्बुको कोष्ट्रवरुणो

जमति । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'मितद्वादयश्व'

(वा॰ ३।२।१८०) इति साधुः । 'जम्बुकः फेरवे नीचे प-श्विमाशापतावपि' (इति मेदिनी) ॥

पृथुको चिपिटार्भको ।

पृथुरेव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । प्रथते । 'प्रथ प्र-ख्याने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'अभेकप्रथुकपाका वयसि' (५।५३ उणा॰) इति साधुर्वा । 'पृथुकः पुंसि चिपिटै शिशो स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

आलोको दर्शनोद्योतौ

आलोकनम् । 'लोक्ट दर्शने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । घञ् (३।३।१८) । 'आलोकस्तु पुमान्द्योते दर्शने वन्दि भाषणे' (इति मेदिनी) ॥

भेरीपटहमानकौ ॥ ई॥

अनिति । 'अन् प्राणने' (अ० प० से०) । ण्वुल् (३।१। १३३) । 'आनकः पटहे भेर्या मृदङ्गे ध्वनदम्बुदे' (इति मेदिनी) ॥

उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः

अङ्गातेऽनेन । 'अिक लक्षणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन् । 'अङ्को रूपकभेदागिश्वहे रेखाजिभू-षणे । रूपकाशान्तिकोत्सङ्गस्थानेऽकं पापदुःखयोः' (इति मेदिनी)॥

कलङ्कोऽङ्कापवादयोः।

कलति । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। किप् (३।२।१७८)। कल् चासावङ्गश्च । 'कलङ्कोऽङ्केऽपवादे च कालायसमलेऽपि च' (इति मेदिनी)॥

तक्षको नागवर्धक्योः

्र तक्षति । 'तक्षू तनूकरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ण्वुल् (३।१।१३३)॥

अर्कः स्फटिकसूर्ययोः॥ ४॥

अर्क्यते । 'अर्क स्तवने' (चु० प० से०) 'अर्च पूजा-याम्' (भ्वा० प० से०) वा । धल् (३।३।१८) । 'अर्कों-ऽर्कपर्णे स्फटिके रवी ताम्ने दिवस्पती' (इति मेदिनी) ॥

मारुते वेधिस ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः।

कायित । 'कै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । कचित (ते) । 'कच दीप्तौ (वन्धने)' (भ्वा॰ आ॰ से) । 'अन्येभ्योऽपिन' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । 'को ब्रह्मणि समीरात्मयमदक्षेषु भास्करे । मयूरेऽप्तौ च पुंसि स्यात् सुखशीर्षजलेषु कम्' (इति मेदिनी) ॥

१—इदं तु न प्रकृतोपयोगि । 'अङ्ग' शब्दार्थबोधकत्वात् ॥ २—इदमसंगतम् । अवर्यते, इति विग्रहविरोधात् । निष्ठायां सेट्-त्वेन कुत्वाप्राप्तेश्च ।

स्यात्पुराकस्तुच्छघान्ये संक्षेपे भक्तसिक्थके ॥ ५ ॥

पोलनस् । 'पुल महत्त्वे' (म्वा॰ प॰ से॰) । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) । पुलमकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (म्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) पोलति वा । 'व-लाकादयश्च' (उ॰ ४।१४) इति साधुः ॥

उल्के करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः।

पचित । पच्यते वा दुःखेन । 'पचिमच्योरिचोपधायाः' (उ॰ ५।३७) इति दुन् ॥

कमण्डली च करकः

करोति । 'क्रुवादिभ्यो बुन्' (उ०५।३५) 'करकस्तु पुमान्पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्मेघोपले न स्त्री करङ्के च कमण्डलो' (इति मेदिनी) ॥

सुगते च विनायकः॥६॥

विनयति । 'णीञ्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । ण्वुल् (३।१। १३३)। 'विनायकस्तु हेरम्बे ताक्ष्यें विन्ने जिने गुरी' (इति मेदिनी) ॥

किष्कुईस्ते वितस्तौ च

कायतेऽनेन। 'कै शब्दे' (श्वा॰ प॰ अ॰)। 'मृगव्वादिः' (उ॰ १।३७)। 'किष्कुर्द्वयोविंतस्तो च सप्रकोष्ठकरेऽपि च' (इति मेदिनी)॥

श्ककीरे च वृश्चिकः।

वृश्चिति । 'ओत्रश्च छेदने' (तु० प० से०) 'त्रश्चिकृषोः कि-श्चन्' (उ० २।४०) । 'वृश्चिकस्तु हुणौ राशौ श्र्ककीटौप-धीभिदोः' (इति मेदिनी) ॥

प्रतिकूले प्रतीकस्त्रिष्वेकदेशे तु पुंस्ययम्॥ ७॥

प्रतिगता ई लक्ष्मीयेंन यं वा । 'नद्यृतश्च' (५१४११५३) इति कप् । 'प्रतीकोऽनयवेऽपि स्यात्प्रतिकूलविलोमयोः' (इति मेदिनी)॥

स्याद्भृतिकं तु भृनिम्वे कर्फले भूस्तृणेऽपि च।

भवति । 'किच्की च संज्ञायाम्' (३।२।१०४) इति किच् । संज्ञायां कन् (५।३।०५) । 'स्याद्भितिकं तु भूनिम्वे दीप्य-भूस्तृण-कत्तृणे' (इति सेदिनी) ॥

ज्योत्सिकायां च घोषे च कोशातकी

कोशमति । 'अत सातस्यगमने' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३२) । गौरादिः (४।१।४१) । 'कोशातकः कचे पुंसि पटोल्यां घोषके स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) । 'ज्योत्स्वा चन्द्रमसो भासि स्फुरज्ज्योतिर्निशि स्मृता' इस्रजयः । ('ज्योत्स्वी पटोलीज्योत्स्नावित्रशोः' इति हैमः) । -ज्योत्सि-का-पटोलिका, घोषो=ऽपामार्गः-इति स्वामी ॥ अथ कट्फले॥ ८॥

सिते च खिद्रे सोमवल्कः स्यात्

सोम इव वल्को वलमस्य ॥

अथ सिह्नके।

तिलक्दे च पिण्याकः

पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० प० से०) । 'पिनाकाद-यथ्थ' (उ० ४।१५) इति साधुः । 'पिण्याकोऽस्त्री तिलकल्के हिङ्जवाहीकसिहके' (इति मेदिनी) ॥

वाह्रीकं रामठेऽपि च॥९॥

उद्यते । वहति वा । 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'अलीकादयथ्व' (उ॰ ४।२५) इति साधुः । 'वाह्वीकं वाहि-कं धीरहिङ्जनोर्नाश्वदेशयोः' इति रमसः ॥

महेन्द्रगुग्गुलृलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः।

कुशिकस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । 'कौशिको नकुले व्यालग्राहिगुग्गुलुशकयोः । विश्वामित्रे च कोशज्ञोल्क-योरपि कौशिकः । कौशिकी चण्डिकायां च नदीमेदे च कौशिकी' (इति विश्वः) ॥

रुक्तापशङ्कास्त्रातङ्काः

आतङ्कनम् । 'तिक कृञ्छ्जीवने' (भ्वा० प० से०) । घत् (३।३।९८) 'हळश्च' । (३।३।९२९) इति करणे वा । 'आ-तङ्को रोगसंतापशङ्कासु सुरजध्वनौ' (इति मेदिनी) ॥

स्वल्पेऽपि श्वुहकस्त्रिषु ॥ १०॥

क्षोदनम् । 'निक्विदा (क्षुदिर्) संचूर्णने' (६० उ० अ०)। संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । क्षुदं क्षुधं वा लाति । क्रुन् (उ० २।३२) । 'श्रुह्यकस्त्रिषु नीचेऽल्पे' (इति मेदिनी) ॥

जैवातृकः शशाङ्केऽपि

जीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । 'आतृ-कन् वृद्धिश्च' (उ० १।७९) । 'जैवातृकः पुमान्सोमे दीर्घा-युःकृशयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

खुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः।

वर्तते । 'वृतु वर्तने' (भ्वा॰ आ० से०) । ण्वुल् (३।१। १३३) । 'वर्तकस्तु खरेऽश्वस्य विहगे वर्तिका द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

व्याब्रेऽपि पुण्डरीको ना

पुण्डयति । 'पुडि भूषायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'फर्फ-रीकादयथ' (उ॰ ४।२०) इति साधुः । 'पुण्डरीकः सि-ताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्रेऽग्निदिङ्कागे कोश-कारान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

यवान्यामपि दीपकः ॥ ११॥

दीपयति । 'दीपी दीप्तौ' (दि॰ आ॰ से॰) । ण्यन्तः।

ण्डुल् (३।२।१३३) 'दीपकं वागलंकारे वाच्यवद्दीप्तिकारके । दीपकश्वाजमोदायां यवानीवर्हिचूडयोः' (इति मेदिनी) ॥ शालावकाः कपिकोष्टश्वानः

शालां वृणोति । 'वृज् वरणे' (खा॰ उ॰ से॰) 'स्वृभूगु-षिमुषिभ्यः कक्' (उ॰ ३।४१) ।—पृषोदरादिः—इति मुकु-टश्चिन्यः ॥

खर्णेऽपि गैरिकम्।

गिरौ भवम् । अध्यात्मादित्वाट्टक् (वा॰ ४।३।६०)। 'गैरिकं धातुरुक्मयोः' (इति मेदिनी)॥

पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्यात्

अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अलीका-दयश्च' (उ॰ ४।२५) इति साधुः । विगतमलीकम् । 'ब्य-लीको नागरे स्मृतः । ब्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येष्वपि पी-डने' इति विश्वः ॥

अलीकं त्विभयेऽनृते ॥ १२॥

'अलीकमप्रियेऽपि स्याद्दिय (स्याद्गोध्य) सत्ये नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

शीलान्वयावनूके

अनूच्यन्ति । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । 'इगुप-ध-' (३।१।१३५) इति कः । न्यङ्कादिः (७।३।५३) 'अ-नूकं तु कुछे शीछे पुंसि स्याद्गतजन्मिन' (इति मेदिनी) । यद्वा अनु कायति । 'के शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आत-श्रो-' (३।१।१३६) इति कः । 'अन्येषामिन' (६।३।१३७) इति दीर्घः ॥

हे शहके शकलवरकले।

शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । 'इण्भीका–' (उ० ३।४३) इति कन्॥

साप्टे शते सुवर्णानां हेझ्युरोभूषणे पले ॥ १३॥ दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री

निश्चयेन कायति । 'आतश्चोप-' (३।१।१३६) इति कः । 'इगुपध-' (८।३।४१) इति षः । यद्वा निषीदन्ति । 'षद'। 'नी सदेिंचेच' (उ० ३।४५) इति कन् । 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) । इति षः । 'निष्कमश्ची साष्टहेमशते दीनारकर्षयोः । वक्षोऽलंकरणे हेममात्रे हेमपदेऽिप च' (इति मेदिनी) । दीननारः सांव्यवहारिकं रूपकम् ॥

कल्कोऽस्त्री समलेनसोः।

दम्येऽपि

कल्यते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'कृद्धारान' (उ॰ ३।४०) इति कः । 'त्रिषु पापाशये क-लकोऽस्री विद्किट्टेभदन्तयोः' '(कल्कः पापाशये तापे दम्भे विद्किट्टयोरपि)' इति विश्वः । 'कल्कोऽस्री धृततैला- दिशेषे दम्भे विभीतके । (विद्किष्टयोश्व पापे च त्रिषु पापा-शये पुनः)' (इति मेदिनी) ॥

अथ पिनाकोऽस्त्री शूलशंकरधन्वनोः ॥ १४ ॥ पनाय्यते । 'पन स्तुतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'पिनाकाद-यश्च' (उ॰ ४।१५) इति साधुः । 'पिनाकेऽस्त्री रुद्रचापे पां- शुवर्षत्रिश्र्लयोः' (इति मेदिनी) ॥

धेनुका तु करेण्यां च

धेनुरेव। खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५)। 'साद्धेनुका करिण्यां च धेनावपि ना तु दानविविशेषे' (इति मेदिनी)॥ सेघजाले च काल्किता।

कालो वर्णोऽस्ल्रस्याः । ठन् (५।१।११५) । यद्वा काल्ये-व । सार्थे कन् (ज्ञापि ५।४।५) । 'धूसरीयोगिनीभेदोमा-नवाब्देषु कालिका । कमदेयवस्तुमूल्ये कार्ष्ये कार्क्या घनेषु च' इति रभसः । कालिका चण्डिकाभेदे कार्ष्ये वृश्विकपत्रयोः । कमदेयवस्तुमूल्ये धूसरीनवभेघयोः । पटो-लशाखारोमालीमांसीकाकीशिवासु च । मेधावलौ च' (इति मेदिनी) ॥

कारिका यातनाकृत्योः

करणम् 'धालर्थनिर्देशे ण्वुल्' (वा० ३।२।१०८)। 'का-रिका नटयोषिति । कृतौ विवरणश्चोके शिल्पयातनयोरिष । नपुंसकं तु कमीदौ कारकं कर्तरि त्रिषु' (इति मेदिनी)। 'वृत्त्योः' इति पाठे विवरणश्चोके ॥

कर्णिका कर्णभूषणे॥ १५॥

करिहस्ताङ्कलौ पद्मबीजकोश्याम्

कर्णस्यालंकारः 'कर्णललाटात्—' (४।३।६५) इति कन् । 'कर्णिका करिहस्तान्ने करमध्याङ्खलावि । कमुकादिच्छटां-शेऽञ्जवराटे कर्णभूषणे । केणिका कथ्यतेऽत्यन्तसूक्ष्मवस्त्व-निमन्थयोः' (इति मेदिनी) ॥

त्रिवृत्तरे।

खान्तेस्यः प्राक् ॥

वृत्दारको रूपिमुख्यो

प्रशस्तं वृन्दमस्य । 'श्व्ज्ञवृन्दाभ्यामारकन्' (वा० ५।२। १२२) । 'वृन्द्रारकः सुरे पुंति मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

एके मुख्यान्यकेवलाः॥ १६॥

एति ॥ 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) । 'उ॰ इण्मीका-' (३।४३) इति कन् । 'एकं संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोक्षिष्ठ' (इति मेदिनी) ॥

स्यादास्भिकः कोङ्कृटिको यश्चाद्रेरितेक्षणः।

कुकुटीं पर्यति । 'संज्ञायां ललाटकुकुटचौ पर्यति' (४।४। ४६) इति टक् ॥

१--इति प्रारम्य कणिकाशब्दार्थबोधकत्वात्र प्रकृतोपयोगि।

<mark>लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः॥ १७॥</mark>

ल्लाटं पर्याते । 'लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शिन्याश्लेषणा-न्तरे । कार्याक्षमे' (इति मेदिनी) । 'भावदर्शी' इति वा पाठः । 'लालाटिकः सदालस्यप्रभुभावनिदर्शिनि' इत्यजयः ॥

इति कान्तवर्गः॥

मयूखस्तिट्करज्वालासु

मिमीते । 'माङ् माने' (जु॰ आ॰ अ॰) । 'माङ ऊखो मय् च' (उ॰ ५।२५) । 'मयूखः किरणेऽपि च । ज्वाला-यामपि शोभायाम्' (इति मेदिनी) ॥

अलिवाणी शिलीमुखी।

शिली शल्यं मुखे यस्य ॥

शङ्को निधौ ललाशस्त्रि कम्बौ न स्त्री

शाम्यत्यनेन । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'शमेः खः (उ० १।१०२) । 'शाङ्कः कम्बौ न योषित्रा भालास्थिन निधिभिन्नखे' (इति मेदिनी) ॥

इन्द्रियेऽपि खम्॥१८॥

खनति । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्यो-ऽपि-' (वा० ३।२।१०१) । 'खिमिन्दिये पुरे क्षेत्रे शून्ये बिन्दौ विहायसि । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

चूणिज्वाले अपि शिखे

शेते। 'शीङो हस्तश्च' (उ० ५।२४)। शिखा 'शासाव-हिंचूडालाङ्गलिक्यग्रमात्रके। चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी)॥

द्दित खान्ताः ॥ शैळवृक्षौ नगावगौ ।

न गच्छति । 'गम्ल गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।
२।१०१) इति वा डः । 'नगोऽप्राणिष्व-' (६।३।७७) इति
नञ् वा प्रकृत्या । 'नगो महीसहे शैले भास्करे पवनासने' ।
('अगः स्यानगवत्तरौ शैले सरीसपे भानौ' । इति हैमः) ॥
आशुगौ वायुविशिखौ

आशु गच्छति । पूर्वेवत् (वा॰ ३।२।४८) ॥

दाराकविहगाः खगाः॥१९॥

खे गच्छति । पूर्ववत् (वा॰ ३।२।४८) । 'खगः सूर्यें यहे देवे भार्गणे च विहंगमें' (इति मेदिनी) ॥

पतङ्गी पक्षिस्यौँ च

पति । 'पतृ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' (उ॰ १।११९)। 'पतङ्गः शलभे शालीप्रभेदे पक्षि-सूर्ययोः । क्षीवं सूते' (इति मेदिनी)॥

पूगः ऋमुकवृन्दयोः।

पुनाति । 'पूञ् पवने' (क्ष्या० उ० से०) । 'छापू<mark>खडिभ्यः</mark> कित्' (उ० १।१२४) इति गन् ॥

पशवोऽपि मृगाः

मृग्यते । 'मृग अन्वेषणे' (चु॰ आ॰ से॰) घज् (३।३। १९) । 'मृगः पशो कुरङ्गे च करिनक्षत्रभेदयोः । अन्वेषणा-यां याच्यायां मृगी तु वनितान्तरे' (इति मेदिनी) ॥

वेगः प्रवाहजवयोरिष ॥ २०॥

वेजनम्। 'ओविजी भयचलनयोः' (तु० आ० से०)। घञ् (३।३।१८)। ('वेगो रयप्रवाहयोः। रेतःकिंपाकयो॰ श्रापि' इति हैमः)॥

परागः कौसुमे रेणो स्नानीयादौ रजस्यपि।

परागच्छिति । डः (वा॰ ३।२।४८) । 'परागः कौसुमे रेणौ धूलिस्नानीययोरिष । गिरिप्रभेदे विख्यातावुपरागे च चन्दने' (इति मेदिनी)॥

गजेऽपि नागमातङ्गौ

न अगः । 'नागं नपुंसकं रङ्गे सीसके करणान्तरे । नागः पन्नगमातङ्गकूरानारिषु तोयदे । नागकेसरपुंनागनागदन्तक- मस्तके । देहानिलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥॥॥ मतङ्गस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । ('मातङ्गः श्वपचे गजे' इति येदिनी) ॥ (२) ॥॥॥

अपाङ्गस्तिलकेऽपि च ॥ २१ ॥

अपगतोऽङ्गात् । 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'अपाङ्गो नयनस्यान्ते स्याचित्रकप्रधानयोः' इ-स्यजयः । 'अपाङ्गस्लङ्गहीने स्यानेत्रान्ते तिलकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ।

सुज्यते । 'सूज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । घज् (३।३। १९) । 'सर्गेस्तु निश्चयाध्यायमोहोत्साहात्मसृष्टिषु' (इति मेदिनी) । निर्मोक्षस्त्यागः, मोक्षाभावो वा ॥

योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ॥ २२ ॥

योजनम् । 'युज समाधो' (दि० आ० अ०) । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । घज् (३।३।१८) । 'योगोऽपूर्वार्ध-संप्राप्तो संगतिध्यानयुक्तिषु । वपुःस्थैर्यप्रयोगे च विष्कम्मा-दिषु भेषजे । विश्रब्धघातके द्रव्योपायसंनहनेष्वि । कार्म-णेऽपि च' (इति मेदिनी) । संनहनं कवचम् । उपायः सामादिः ॥

भोगः सुखे क्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः।

भोजनम् । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (ह० प० अ०)। ,भुजो कौटित्ये' (तु० प० से०) घञ् (३।२।१८)। 'भोगः सुखे धने पुंति (चाहेः) शरीरफणयोर्मतः । पालनेऽभ्यवहारे च योषिदादिभृताविप (इति मेदिनी) । भृतिभीडिः । आ-दिना हस्त्यश्वादिकर्मकाराणां च भृतिः । 'पालनेऽभ्यवहारे च निर्वेशे पण्ययोषिताम्' इति विश्वः ॥

चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु ॥ २३ ॥

सारमङ्गं यस्य । शकन्ध्वादिः (वा॰ ६१९१९४) । सारं गच्छति, इति वा । खच् (वा॰ ३१२१३८) । सहारङ्गेण, इति वा । 'सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शबले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

कपौ च प्रगवः

ह्रवेन गच्छति, । डः (वा॰ ३।२।४८) । '**ह्रवगो** वानरे भेके सारथौ चोष्णदीधितेः' (इति मेदिनी) ॥

शापे त्वभिषङ्गः पराभवे।

अभिषज्ञनम् । 'षज्ञ संगे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'उपस-र्गात्—' (८।३।६५) इति षः । 'अभिषङ्गः पुंलिङ्गः पराभ-वाकोशशपथेषु' (इति मेदिनी) ॥

यानाद्यक्ते युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु ॥ २४ ॥

योजनम् । युज्यते वा । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । ध्व (३।३।१८,१९) । ध्वापूर्वकत्वात्र गुणः । 'रथयुग-' (४।४।७६) इति निपातनाद्वा । 'युगो रथे हलायक्वे न द्व-योस्तु कृतादिषु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिनामौषधेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

स्वर्गेषुपशुवाग्वजदिशेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः

गच्छति । गम्यते वा, अनेन वा । 'गमेडों:' (उ॰ २। ६७) । 'गौनीदित्ये बलीवर्दे किरणकतुभेदयोः । स्त्री तु स्यादिशि भारत्यां भूमौ च सुरभाविष । नृस्त्रियोः स्वर्गवज्रा-म्बुरिश्महग्वाणलोमसु' इति केशवः । 'गौः स्वर्गे च बलीवर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरभेयीहग्वाणदिग्वाग्भूष्विष्सु भूमि च' (इति मेदिनी) ॥

लिङ्गं चिह्नशेफसोः॥ २५॥

लिक्नयतेऽनेन । 'लिगि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'ह-लश्च' (३।३।१२१) इति घल् । 'लिक्नं चिहेऽनुमाने च सां-एयोक्तप्रकृताविष । शिवमूर्तिविशेषे च मेहनेऽपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

ग्रङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च

श्रणाति । 'शॄ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । 'श्रणातेर्ह-स्रथ्व' (उ० १।१२६) इति गन् नुट्च । 'श्रुक्तं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने कीडाम्बुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्वाथ श्रुद्धः स्यात्कूचेशीर्षके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनभेदयोर्ऋषभौषधौ' (इति मेदिनी) ॥

वराङ्गं मूर्धगुह्ययोः।

वरं च तदङ्गं च । 'वराङ्गं योनिमातङ्गमस्तकेषु गुड-त्वचि' (इति मेदिनी) ॥

भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययतार्ककीर्तिषु ॥ २६ ॥

भज्यते । 'भज सेवायाम्' (म्वा॰ उ॰ से॰) 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः। 'खनो घ च' (३।३।१९५) इति घो वा । 'भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययेलेषु धर्मे मोक्षेऽथ ना रवै।' (इति मेदिनी) ॥ इति गान्ताः॥

परिघः परिघातेऽस्त्रेऽपि

परिहननम् । 'परिहन्यतेऽनेन वा । 'हन हिंसागत्योः' (अ॰ प॰ अ॰) । 'परा घः' (३।३।८४) इत्यप् घादे-शक्ष । 'परिघो योगभेदेऽस्रविशेषेऽर्गलघातयोः' (इति मेदिनी)॥

'परेश्व घाङ्कयोः' (८।२।२२) इति लत्वमपि। ('प-लिघः काचकलशे घटे प्राकारगोपुरे' इति हैममेदिन्यौ)॥

ओघो वृन्देऽम्भसां रये 🕼

वहति 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । पचायच् (३।१।१३४) । न्यङ्कादिलात् (७।३।५३) साधुः । 'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च द्वतनृत्योपदेशयोः' (इति मेदिनी) ॥

मृत्ये पूजाविधावर्घः

अर्द्धातेऽनेन । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । 'अर्धिर्धान् लन्तरं वा' ॥

अंहोदुःखव्यसनेष्वघम् ॥ २७ ॥

अध्यतेऽनेन । 'अघि गलाक्षेपे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। घत् (३।३।१९,१२१) 'अनिल्यमागमशासनम्' इति नुम्न ॥

त्रिष्विष्टलपे लघुः

लङ्घयते । 'लिंघ गती' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'लिंड्ड वंह्योर्न-लोपश्च' (उ॰ १२९) इत्युः । 'कृष्णागुरुणि शीव्रे च लघुः हीवेऽगुरौ त्रिषु । निःसारे च मनोज्ञे च प्रकायां च लघुः हित्रयाम्' इति रभसः । 'लघुनिगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्य-वत् हीवम् । शीव्रे कृष्णागुरुणि च प्रकानामौषधौ तु स्त्री' (इति मेदिनी) ॥

इति घान्ताः॥

काचाः शिक्यमृद्धेददयुजः।

कच्यते अनेन वा 'कच बन्धे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। घञ् (३।३।९९,१२१) 'न कादेः' (७।३।५९) इति कुत्वं न। णिजन्तात् पचायच् (३।१।१३४) वा। 'काचः शिक्ये मणी नेत्ररोगमेदे मृदन्तरे' (इति मेदिनी)॥

विपर्यासे विस्तरे च प्रपञ्चः

प्रपञ्चते । 'पचि व्यक्तीकरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । पचा-यच् (३।२।१३४) । 'प्रपञ्चः संचयेऽपि स्याद्विस्तरे च प्रता-रणे' (इति मेदिनी) ॥

पावके शुचिः ॥ २८॥

मास्यमात्ये चात्युपधे पुंसि मेध्ये सिते त्रिषु।

शोचलनेन । 'ग्रुच शोके' (स्वा॰ प॰ से॰) । 'इग्रुपधात् कित्' (उ॰ ४।१२०) इतीन् । 'ग्रुचिर्याष्मामिश्यङ्गारेष्वापाढे ग्रुद्धमित्रिण । ज्येष्ठे च पुंसि धवले ग्रुद्धेऽनुपहते त्रिषु' (इति मेदिनी) । जपधामुतकोचमतिकान्तेऽमात्ये ॥

अभिष्वक्षे स्पृहायां च गभस्ता च रुचिः स्त्रियाम्२९

रोचते । 'रुच् दीप्ताव(मेप्रीतौ च' (म्वा० आ० से०) । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'रुचिः स्त्री दीप्ति-शोभायामभिष्वक्वाभिलाषयोः' (इति मेदिनी) ॥

इति चान्ताः ॥

केकिताध्यीवहिभुजौ

अहिं भुङ्के । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० उ० अ०) । क्रिप् (३।२।७८) ॥

द्न्तविप्राण्डजा द्विजाः।

द्विजीयते । 'अन्येष्विप-' (३।२।१०१) इति हः । 'द्विजः स्याद्राह्मणक्ष्त्रवैदयदन्ताण्डजेषु ना । द्विजा भाग्यां हरेणो च' (इति मेदिनी)॥

अजा विष्णुहरच्छागाः

न जायते । पूर्ववत् (३।२।१०२) डः । अजित वा । 'ब-हुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति जी न । पचाद्यच् । (३।१। १३४) । 'अजो हरी हरे कामे विधो छागे रघोः सुते' इति विश्वः ॥

गोष्टाध्वनिवहा व्रजाः ॥ ३० ॥

त्रजति । अस्मिन् वा । 'त्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् । 'गोचरसंचर–' (३।३।११९) इति वा साधुः ॥

धर्मराजौ जिनयमौ

धर्मेण राजति । अच् (३।१।१३४) । धर्मस्य राजा । धर्मध्यासौ राजा च इति वा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४। ९१) । 'धर्मराजो यमे बुद्धे युधिष्ठिरनृपे पुमान्' (इति मे-दिनी) ॥

कुओ दन्तेऽपि न स्त्रियाम्।

को जायते । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यत्तु—कुझन्खत्र । 'कुजि अव्यक्ते शब्दे' । 'हलश्च' (३।३।१२९) । इति घय्—इत्याह । तत्र । 'कुजि' धातोरप्रसिद्धलात् । 'गुजि' धातोर्दर्शनात् । 'कुङ्जोऽस्त्रियां निकुङोपि हनौ दन्तेऽपि दन्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥

वलजे क्षेत्रपृद्वीरे वलजा वल्गुदर्शना ॥ ३१ ॥

वले जातम् । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । 'बलजं गोपुरे क्षेत्रे सस्यसंगरयोरिप । वलजा वरयोपायां यूथ्याम्' (इति मेदिनी) ॥

समक्ष्मांशे रणेऽप्याजिः

अजन्खस्याम् । 'अज गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अज्य-तिभ्यां च' (उ॰ ४।१३१) इतीण् । 'अथाजिः स्त्री समभूमौ च सङ्ग्रामे' (इति मेदिनी) ॥

प्रजा स्थात्संततौ जने।

प्रजायते । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३।२।९९) <mark>इति</mark> जनेर्डः ॥

अन्जो राङ्वराशाङ्की च

अप्सु जायते । 'सप्तम्याम्-' (३।२।९७) इति डः। 'अब्जोऽस्त्री शङ्के, ना निचुले धन्यन्तरी च हिम्किरणे। क्षीयं पद्मे' (इति मेदिनी)॥

स्वके नित्ये निजं त्रिषु ॥ ३२॥

नि जायते । 'उपसर्गे च-' (३।२।९९) इति डः ॥

इति जान्ताः।

पुंस्यातमनि प्रवीणे च क्षेत्रज्ञो वाच्यलिङ्गकः।

्क्षेत्रं जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' (क्स्या० प० अ०)। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥

संज्ञा स्याचेतना नामहस्ताचैश्वांथस्चना ॥ ३३॥

संज्ञानम् । 'आतश्चोप-' (३।३।१०६) इलङ् । 'संज्ञा नामनि गायत्र्यां चेतनारवियोषितोः । अर्थस्य सूचनायां च हस्तायरपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥

इति ञान्ताः॥

काकेसगण्डी करटी

'क' इति रटित । 'रट शब्दे' (म्बा॰ प॰ से॰) । पचा-यच् (३।९।९३४) । 'कर्टो गजगण्डे स्यात्कुसुम्मे निन्य-जीवने । एकादशाहादिश्राद्धे. दुर्दुरूढेऽपि वायसे । 'कर्टो वाद्यभेदे' (हति मेदिनी) ॥

गजगण्डकटी कटै।।

कटित । 'कटे वर्षावरणयोः' (स्वा० प० से०) । पचाय-च् (३१९१९३४) । 'कटः श्रोणो कियाकारे किलेक्नेऽतिशये शवे । समये गजगण्डेऽपि पिष्पल्यां च कटी मता' इति विश्वः । 'कटः श्रोणो द्वयोः पुंसि कलिक्नेऽतिशये शवे' (इति मेदिनी) ॥

शिपिविष्टस्तु खलतौ दुश्चर्मणि महेश्वरे॥ ३४॥

शिपिषु रिस्मषु पशुषु वा विष्टः । 'शिपिविष्टः शिवः शौरिर्दुश्चर्मा खलतिस्तथा'॥

देवशिहिपन्यपि त्वष्टा

त्वक्षति । त्यक्ष्यते च । 'त्वक्ष् तनूकरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'नमृनेष्ट्र–' (उ॰ २।९५) इति साधुः । 'त्वष्टा पु-मान्देवशिल्पतक्ष्णोरादित्यभिद्यपि' (इति मेदिनी) ॥

दिष्टं दैवेऽपि न द्वयोः।

दिस्यते स्म । 'दिश अतिसर्जने' (तु॰ उ॰ अ॰) । क्तः (३।२।९०२) 'दिष्टं दैवे पुमान्काले' (इति मेदिनी) ॥ रसे कट्टः कट्टकार्ये त्रिष्ठु मत्सरतीक्ष्णयोः ॥ ३५॥

कटति । 'कटे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । मृगय्वादित्वात् (उ॰ १।३५) उः । 'कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजिकयोरिष । नपुंसकमकार्ये स्थात्पुंलिङ्गो रसमात्रके । त्रिषु तद्वत्सुगन्ध्योश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

रिष्टं क्षेमाशुभाभावेषु

रेषणम् । रिष्यते स्म, ऋषति इति वा । 'रिष हिंसायाम्' (दि० प० से०) । क्तः (३।३१९१४,३।२।१०२) । 'रिष्टं स्माशुभाभावे पुंसि खड्ने च फेनिले' (इति मेदिनी) ॥

अरिष्टे तु शुभाशुभे।

न रिष्टम् । 'अरिष्टो लग्जने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः। अरिष्टमग्रुभे तके सूतिकागार आसवे। ग्रुभे मरणचिहे च' (इति मेदिनी)॥

भायानिश्चलयजेषु कैतवानृतराशिषु ॥ ३६॥ अयोघने शैलगृङ्गे सीराङ्गे कृटमस्त्रियाम् ।

माया विपरीतदर्शनम् । यन्त्रं मृगबन्धनविशेषः । सी-राङ्गे फालादारे । कूट्यते । 'कूट आप्रदाने' (चु॰ आ॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४)॥

सूक्ष्मैलायां बुटिः स्त्री स्यात्कालेल्पे संशयेपि सा

त्रुध्यते । अनेन वा । 'त्रुट छेदने' (चु॰ आ॰ से॰)। 'इगुपधात्—' (उ॰ ४।१२०) इतीन् 'त्रुटिः स्त्री संशये खल्पे सूक्ष्मैलाकालमानयोः' (इति मेदिनी)॥

अर्धुत्कर्षाश्रयः कोट्यः

कोडयते। 'कूट प्रतापने' (चु० आ० से०)। 'अच इः (ज० ४।१३९)। 'कोडि स्त्री धनुषोऽप्रेऽश्री संख्याभेदप्र-कर्षयोः' (इति मेदिनी)॥

मुले लग्नकचे जदा।

जटति । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'जटा लग्नकचे मूले मांस्यां छक्षे पुनर्जटी' (इति मेदिनी) ॥

व्यृष्टिः फले समृद्धौ च

व्युच्छनम् । व्युच्छचते वा । 'उच्छी विवासे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । क्तिन् (३।३।९४)॥

दिष्टिक्तीने ऽ दिण द्रीने ॥ ३८ ॥

दर्शनम् । 'दिशर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । किन् (३।३।९४) । करणे वा ॥

इष्टियागेच्छयोः

एषनम् । 'इषु इच्छायाम्' (तु॰ प॰ से॰) । क्तिन् (३।३। ९३) । इज्यतेऽनया वा, इति वा । यजेः क्तिन् (३।३।९३) । 'इष्टिर्मताभिलापेऽपि संग्रहश्लोकयागयोः' (इति मेदिनी) ॥

सृष्टिनिश्चिते वेहुनि त्रिषु।

सर्जनम् । 'सृज विसर्गे' (दि॰ आ॰ अ॰) । क्तिन् (३। ३।९४) । 'अकारान्तपाठे भावे क्तः' (३।३।११४) । 'मुक्त-निर्भितयोः प्राज्ये त्रिषु सृष्टं तु निश्चिते' इति स्द्रः ॥

कप्टे तु कुच्छगहने

कष्यते स्म । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । क्तः । (३।२।१०२) । 'कृच्छ्रगहनयोः कषः' (७।२।२२) इति नेट्

दक्षामन्दागदेषु तु॥ ३९॥

पटुः

पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) ण्यन्तः । 'फलि-पाटि—' (उ॰ १।१८) इत्युः पटादेशश्च । 'पटुस्तीक्ष्णे स्फुटे दक्षे निष्ठुरे निर्दयेऽपि च' इति रुद्रः । 'पटुदेक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिषयवत् । पटोले तु पुमान् क्लीबे छत्रालवणयोरिप' (इति मेदिनी) ॥

द्वी वाच्यलिङ्गी च

इति टान्ताः॥

नीलकण्ठः शिवेऽपि च।

नीलः कण्ठो यस । 'कालकण्ठस्तु दात्यूहे कलविक्के च सजने। सितापाक्के हरे पीतसारके नीलकण्ठवत्' इति विश्वः॥ पुंसि काष्टोऽन्तर्जठरं कुस्लोऽन्तर्गृहं तथा ॥ ४०॥ कुष्यते। 'कुष निष्कर्षे' (क्या॰ प॰ से॰)। 'उषिकृषि–' (उ॰ २।४) इति थन्। 'कोष्टः कुस्ले चात्मीये मध्ये कुक्षे-र्गृहस्य च' (इति मेदिनी)॥

निष्टा निष्पत्तिनाशान्ताः

निष्ठानम् । 'ष्ठा गतिनिवृत्तों' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'आत॰ श्रोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'निष्ठा निष्पत्तिनाशान्तया॰ च्यानिवेहणेषु च' (इति मेदिनी) ॥

१—बहुनि प्रचुरे—इति मुकुटः । २—दी कष्टपटू—इति स्वामिपीयूषी ।

काष्ट्रोत्कर्षे स्थितौ दिशि।

काशते । 'कारा दीप्ताँ' (भ्या० आ० से०) । 'हिनिकुषि-' (उ० २।२) इति क्थन् । 'काष्टा दारुहरिद्रायां कालमान-प्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यात्रपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु ज्येष्टोऽतिशस्तेऽपि

अतिशयेन प्रशस्तः । 'अतिशायने तमविष्ठनों' (५।३। ५५) । 'ज्य च्य' (५।३।६१) इति प्रशस्यस्य ज्यादेशः । 'ज्येष्ठः श्रेष्ठे च बृद्धे च त्रिष्ठ, मासान्तरे पुमान्। ज्येष्ठा तु यहगोधाख्यजन्तुनक्षत्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कनिष्ठोऽतियुवारुपयोः ॥ ४१ ॥

अतिशयेन युवा, अल्पो वा । इष्टन् (५।३।५५) । 'युवा-ल्पयोः कन्नन्यतरस्याम्' (५।३।६४) । 'क्रानिष्ठोऽतियुवास-ल्पानुजे स्त्री दुर्वलाङ्गलो' (इति. मेदिनी) ॥

इति ठान्ताः॥

दण्डोऽस्त्री लगुडेऽपि स्यात्

दण्डाति । अनेन वा । 'दण्ड निपातने' (चु० उ० से०)।
पचायच् (३।१।१३४) 'पुंसि-' (३।४।११८) इति घो वा ।
दमेः (दि० प० से०) डः (उ० १।११४) वा । 'दण्डो यमे
मानभेदे लगुडे दमसैन्ययोः । व्यूहमेदे प्रकाण्डेऽश्वे कोणमन्थानयोरिष । अभिमाने यहे दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विके'
इति विश्वः ॥

गुडो गोलेक्षुपाकयोः।

गुडति । 'गुड वेष्ट्रने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३। १।१३५) इति कः । 'गुडः स्याद्गोलके हस्तिसंनाहेक्षुविका-रयोः । गुडा सुद्धां च कथिता गुडिकायां च योषिति' (इति भेदिनी) ॥

सर्पमांसात्पशू व्याडौ

व्याडित । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३५) । 'व्याडो व्याघ्रे खले सर्पे' इति रमसः ॥

गोभूवाचस्त्वडा इला॥ ४२॥

इलति । इल 'उत्पेक्षे' (तु० प० से०) 'इगुपध-' (३।१। १३५) इति कः । ('इला कलत्रे सौम्यस्य धरित्र्यां गवि वाचि च' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ डलयोरेकलस्मरणा-दिडा । 'इडा तु बुधयोषिति । सौरमेय्यां च वचने वसुय-सामिष स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥।

क्ष्वेडा वंशशलाकापि

क्वेलित । 'क्वेल चलने' (म्वा॰ प॰ से॰) । पचायच् (३१९१२६५) । डलयोरेकलम् । 'क्वेडो ध्वनौ कर्णामये विषे । क्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति । लोहि-तार्कपणंकले वोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले वाच्यलिङ: प्रकीर्तितः' (इति मेदिनी) ॥

नाडी कालेऽपि षद्क्षणे।

नालयति । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३। १।१३४) डलयोरेकत्वम् । गौरादिः (४।१।१४१) । 'नाडी नाले व्रणान्तरे । शिरायां गण्डदूर्वायां चर्यायां कुह्नस्य च । तथा पर्क्षणकालेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

काण्डोस्त्री दण्डवीणार्ववर्गावसरवारिषु ॥ ४३ ॥

कनित । 'कनी दीप्तां' (म्वा॰ प॰ से॰) । जमन्ताइः (उ॰ १।११४) । 'कादिम्यः कित्' (उ॰ १।११५) । 'अनुनासिकस्य—' (६।४।११५) इति दीर्घः । 'काण्डं चावसरे वाणे नाले स्कन्धे च शाखिनाम् । स्तम्बे रहिस वर्गे च' इति धरणिः । ('काण्डः स्तम्बे तहस्कन्थे वाणेऽत्रसरनीर्योः । कुत्सिते वृक्षभिन्नाडीवृन्दे रहिस न स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

स्याद्धाण्डमध्वाभरणेऽमत्रे सृलवणिग्धने।

भण्यते । 'भण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् पृषो-दरादिः (६।३।१०९) । 'भाण्डं भूषणमात्रे स्थात्' इति धरणिः । 'भाण्डं पात्रे वणिग्मूरुधने भूषाश्वभूषयोः' (इति मेदिनी) ॥

इति, डान्ताः ॥

भृशप्रतिज्ञयोर्वाढम्

। उह्यते स्म । 'वह प्रापणे' (भ्या॰ उ॰ अ॰) । 'क्तः' (३। १।१०२) । 'क्षुब्धस्वान्त–' (७।२।१८) इति साधुः ।

त्रगाढं भृशकुच्छूयोः ॥ ४४॥

प्रगाह्यते स्म । 'गाहू विलोडने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। क्तः (३।९।९०२)। 'यस्य विभाषा' (७।२।९५) इति नेट्। 'प्रगाढं स्याहृढे कृच्छ्रे' इति घरणिः॥

शक्तस्थूलौ त्रिषु हदौ

दहीत, दंहित वा स्म । 'दह दिह वृद्धों' (भ्वा॰प॰ से॰)। 'गल्यर्थां–' (३।४।७२) इति क्तः। 'दृढः स्थूलवलयोः' (७। २।२०) इति साधः। 'दृढः स्थूले नितान्ते च प्रगाढे वल-वर्षापे' (इति मेदिनी)॥

च्युढौ विन्यस्तसंहतौ।

विशेषेणोह्यते स्म । 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)। 'दयूढः संहतविन्यस्ते पृथुलेऽप्यभिषे-यवत्' (इति मेदिनी)॥

इति ढान्ताः ॥

भूणोऽभंके स्त्रैणगर्भे

श्रूष्यते । 'भ्रूष आशायाम्' (चु० आ० से०) । घर् (३।३।१८) । 'भ्रूषाः स्त्रीगर्भिडिम्भयोः' (इति मेदिनी) । स्त्रिया अयम् । 'स्त्रीपुंसाभ्याम्–' (४।१।८७) इति नञ् । स्त्रिणश्चासौ गर्भश्च । शाल्यादिगर्भव्यावृत्त्यर्थं विशेषणम् ॥

१ — अर्वा कुत्सितः — इति मुकुटः ॥

वाणो वलिसुते शरे॥ ४५॥

वाणयति । 'वण शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) स्वार्थण्य-न्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) 'वाणः स्याद्गोस्तने दै-त्यभेदे केवलकाण्डयोः । वाणा तु वाणमूले स्त्री नीलझि-ण्यां पुनर्द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

कणोऽतिस्रक्षमे धान्यांशे

कणित । 'कण निमीलने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचा-यच् (३।१।१३४) । 'कणा जीरककुम्भीरमक्षिकापिष्पलीषु च । कणोऽतिस्क्ष्मे थान्यांशे' (इति मेदिनी) ॥

संघाते प्रमधे गणः।

गण्यते । 'गण संख्याने' (चु॰ उ॰ से॰) । घज् (३। ३।१९) । अच् (३।३।५६) वा । 'गणः स्यात्प्रमधे सङ्घे संख्यासैन्यप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

पणो सूतादिष्तसृष्टे भृतौ मूल्ये धनेऽपि च ॥ ४६ ॥

पणनम् । अनेन वा । 'निखं पणः परिमाणे' (३।३। ६६) इत्यप् । 'पणो माने वराटानां मूल्ये कार्षापणे धने । यूते विकय्यशाकादेर्वद्धमुष्टौ ग्लहे सतौ' इति धरणिः॥

मौद्यां द्रव्याश्रिते सत्त्वशुक्कसंध्यादिके गुणः।

गुण्यते । 'गुण आमन्त्रणे' (चु॰ उ॰ से॰) । घन् (३।३।९९) 'शुणो मौर्न्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये । स्यागशौर्यादिसत्त्वादिसंध्याद्यादृत्तिरज्जुषु । शुक्कादाविप बुद्धां च' (इति मेदिनी) ॥

निर्वापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः ४७

क्षणोति । 'क्षणु हिंसायाम्' (त॰ उ॰ से॰) । पचा-यच् (३।१।१३४) । 'क्षणो व्यापारश्र्न्यलमुहूर्ते[त्सवपर्व-सु' इति रुद्रः ॥

वर्णो द्विजादी शुक्कादी स्तुती वर्ण तु चाक्षरे ।

वर्ण्यते । 'वर्ण प्रेरणे' (चु॰ उ॰ से॰)। घत्र् (३।३। १८)। 'वर्णो द्विजादिशुक्कादियशोगुणकथासु च । स्तुतौ ना न स्त्रियां भेदरूपाक्षरिवलेखने' (इति मेदिनी) ॥

अरुणो भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि च त्रिषु ४८ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अर्तेश्व' (उ॰ ३१६०) इत्युनन् । 'अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के संध्यारा-गेऽकंसारथौ । निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना गुणिनि त्रिषु । अरुणातिविषाश्यामामिष्ठिष्ठात्रिश्वतासु च' (इति मेदिनी) ॥ स्थाणुः शर्वेऽपि च

तिष्ठति । 'स्थो णुः' (उ॰३।३७) । 'स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री धुवे' (इति मेदिनी) ॥

द्रोणः काकेऽपि च

द्रवति । 'द्व गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'कृष्टजृसि-'

(उ॰ ३।१०) इति नः । 'द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढ-कादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतो कृष्णकाके स्त्री नीवृदन्तरे । स्त्रियां काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादन्यामपीष्यते' (इति मे-दिनी) ॥

रवे रणः।

रणति । 'रण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'रणः कोणे कणे पुंसि समरे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

त्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे त्रामाधिपे त्रिषु ॥ ४९॥

प्रामं नयति । 'णीज्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति किए। 'अग्रयामाभ्याम्-' इति णलम्। 'ग्रामणीभोगिके पत्यो प्रधाने नापितेऽपि च। ग्रामणी-नीलिकायां च प्रामेयीपण्ययोषितोः' इति विश्वः । 'ग्रामणी नीलिकायां स्त्री प्रामोद्भतेऽभिधेयवत्' (इति मे-दिनी) ॥

ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवौ । ऊर्णोते । 'ऊर्णुच् आच्छादने' (अ॰ उ॰ से॰) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । आदिना

शशोष्ट्रमृगादिग्रहः ॥

हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या॥ ५०॥

हरिणस्य स्त्री । 'पुंयोगाद्-' (४।१।४८) इति ङीष् । (हरितवर्णविशिष्टा वा) । 'वर्णादनुदात्तात्-' (४।१।३९) इति ङीम्रो । 'हरिणी हरितायां च नारीभिद्दृत्तभेदयोः । सुवर्णप्रतिमायां च' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु पाण्डौ च हरिणः

हरति । 'हृज्र्यास्त्या-' (उ॰ २।४६) इतीनच् । 'हरिणः पुंति सारङ्गे शबले लिभिषेयवत्' (इति मे-दिनी)॥

स्थूणा स्तम्भेऽपि वेशमनः।

तिष्ठति । 'रास्नासास्ना-' (उ॰ २।१५) इति साधुः । 'स्थूणा स्यात् सूर्म्यां स्तम्भेऽपि वेश्मनः' (इति मेदिनी)॥ तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे

तर्षणम् । 'ञितृष पिपासायाम्' (दि० प०से०) । 'तृषिशुषिरसिभ्यः कित्' (उ० ३।१२) इति नः ॥ जुगुष्साकरुणे घृणे ॥ ५१॥

घर्णनम् । 'घृणु दीप्तां' (त॰ उ॰ से॰)। मिदादाङ् (३।३।१०४)॥

१ विश्वे नकारात्प्राक् रेफादर्शनेन ग्रामोऽस्त्रस्याः—इत्य-नेकार्थकैरवाकरकौमुदीदर्शनेन 'ग्रामिणी' इत्येव पाठोऽनुमी-यते ॥ २—'भ्रुवौ' इत्यर्ग 'अन्तरान्तरेण युक्ते' (२।३।४) इति द्वितीया इति स्वामी ॥

वणिकपथे च विपणिः

विपण्यते । अस्यां वा । 'पण व्यवहारे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४।११८)। 'आपणे पण्य-वीथ्यां च पण्ये च विपणिः स्त्रियाम्' इति रुद्रः ॥

सुरा प्रत्यक् च वारुणी।

वरुणस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'वा-रुणी गण्डदूर्वायां प्रतीचीसुरयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे

करोति । 'क्ट्रहम्यामेणुः' (उ० २।१) 'करेणुर्गजयो-षायां स्त्रियां पुंसि मतङ्गजे' (इति मेदिनी) । के रेणुरस्येति षा । 'करेणुश्च गरेणुश्च करिणीकर्णिकारयोः' इति रन्तिदेवः ॥

द्रविणं तु वलं धनम् ॥ ५२ ॥

द्र्यते, द्रवति वा । 'द्व गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'द्विक्सभ्यामिनन्' (उ॰ २।५०) । 'द्विक्षं न द्वयोवित्ते काञ्चने च पराक्रमे' (इति मेदिनी) ॥

शरणं गृहरक्षित्रोः

शृगाति । 'श्वृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) ल्युट् (३।३।१९३) । आवे (३।३।१९१) वा । 'श्वरणं गृहर- क्षित्रोर्षधरक्षणयोरिष' (इति मेदिनी)॥

श्रीपर्ण कमलेऽपि च।

श्रीः पर्णेंडस्य । 'श्रीपर्णों कुम्भीगम्भार्योः क्वीवे पद्मा-क्षिमस्थयोः' इति रभसः ॥

विषाभिमरलोहेषु तीक्ष्णं क्रीवे खरे त्रिषु ॥ ५३॥

तैजयति । 'तिज निशाने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'ति-जेदीर्घश्व' (उ॰ ३११८) इति क्सः । 'तीश्णं सामुद्रल-वणे विषलोहाजिमुष्कके । क्षीवं य (ज) वाप्रजे पुंसि तिग्मा-त्मत्यागिनोस्त्रिषु' (इति मेदिनी)। 'भवेदिभिमरो युद्धे वले स्ववलसाध्वसे' (इति मेदिनी)॥

प्रमाणं हेतुमयीदाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु ।

प्रमीयते । प्रमिमीतेऽनेन वा । करणे (३।३।११७) कर्तरि (३।३।११३) भावे (३।३।११५) च त्युट्। 'प्र-माणं निखमयीदाशाश्रेषु सत्यवादिनि । इयत्तायां च हेतौ च क्षीबैकत्वे प्रमातरि' (इति मेदिनी) ॥

करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ॥ ५४ ॥

'करणं कारणे काये साधनेन्द्रियकमेसु । कायस्थे मत-बम्धे च नाट्यगीतप्रभेदयोः । पुमाच् श्रुद्राविशोः पुत्रे वा-नरादौ च कीर्त्यते' इत्यजयः । कर्तृकर्मकरणभावेषु त्यद् (३।३।११३,११५,११७) ॥

<mark>प्रा</mark>ण्युत्पादे संसरणमसंबाधचम्र्गतौ । घण्टापथे

सम्यक्सरन्खनेन । 'स्र गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥

अथ वान्ताने समुद्धरणमुन्नये ॥ ५५ ॥

सम्यग् उद्धियते । उद्धरतेर्ल्युट् (३।३।११३) । भावे (३।३।११५) वा । 'भुक्तोज्झितोन्मूलितयोः स्यादुद्धरण-मुन्नये' इति रभसः ॥

अतस्त्रिषु

आणान्तम् ॥

विषाणं स्यात्पशुशुङ्गेभदन्तयोः।

व्यस्ति । 'अस भुवि' (अ० प० से०) । चानश् (३। २। १२९) । 'असोरह्नोपः' (६।४। १११) । 'उपसर्ग-प्रादुर्-' (८।३।८७) इति षत्वम् । यत्तु-वेवेष्टि । विषाणम् । विषेः शानच्-इति सुकुटः । तन्न । शपः श्लौ सित 'श्लौ' (६।१।१०) इति प्रसङ्गात् । 'विषाणी क्षीरकाकोल्यामज-श्रद्भयां च योषिति । कुष्ठनामोषधौ क्लीवं न्निषु शुक्रेभ-दन्तयोः' (इति मेदिनी) ॥

प्रवणः ऋमनिस्रोव्यां प्रह्वे ना तु चतुष्पर्थे ॥ ५६॥

प्रवन्तेऽनेन । अत्र वा । 'प्रुङ् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । ल्युट् (३।३।१९७) । 'प्रवणः कमनिस्नोर्व्यां प्रह्वे च स्याच-तुष्पथे । आयत्ते च तथा क्षी(क्ष)णे प्रगुणे समुदाहृतः' इति धरणिः । 'प्रवणो ना चतुष्पथे । कमनिस्नमवीभागोदारप्रहेषु च त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

संकीणीं निचिताशुद्धी

संकीर्यंते स्म । 'कॄ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰) । क्तः (३।२। १०२) । 'संकीर्ण संकटे व्याप्ते कुत्रचिद्वर्णसंकरे' इखजयः। 'संकीर्णे निचितेऽपि स्यादशुद्धे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी)॥ ईरिणे शून्यमुखरम् ।

ऋच्छन्ति यस्मिन् । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'अर्तेः किदीच' (उ॰ २।५१) इतीनन् । 'ईरिणं तूपरे शून्ये' (इति मेदिनी) ॥ ॥ इदादिरिष । 'ईरिणं निराश्रये भूभागे कथि-तमूषरे' इति हस्वादावजयः ॥

इति णान्ताः ॥

देवसूर्यों विवस्वन्ती

् विवस्तेजोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) । 'विवस्वांस्तु सुरे सूर्ये तन्नगर्यां विवस्वती' (इति मेदिनी) ॥

१—स्वतो नतु वाच्यलिङ्गतया—इति स्वामिग्रन्थावलोकनेन 'स्वतः' इति पाठोडनुमीयते । तथाच 'त्रिषु' इति विवाणश्रध्य-स्यैव विशेषणम् । अत एव 'प्रवण' शब्दव्याख्यायां—त्रिध्विलेके संकीण यावत्—इत्युक्तं स्वामिना संगच्छते ॥

सरस्वन्तौ नदार्णवौ॥५७॥

सरो गमनमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) । 'सरस्यां सु नदे चाच्यो ना, न्यवद्रसिके, श्चियाम् । वाणीश्चीरत्नवाग्देवी-गोनदीषु नदीभिदि' (इति मेदिनी) ॥

पक्षिताध्याँ गरुतमन्तौ

गहतः सन्त्यस्य । मृतुप् (५।२।९४) ॥

शकुन्तौ भासपक्षिणौ।

शक्कोति । 'शकेरुनोन्तोन्त्युनयः' (उ० २।४९) इत्युन्तः । 'भास्तो भासि समाख्यातो गोष्टकुकुटण्प्रयोः' इति विश्वः । अम्युत्पातौ धूमकेत्

धूमः केतुश्चिह्नमस्य । 'धूमकेतुः स्मृतो वहावुत्पातमह-भेदयोः' इति विश्वः ॥

जोमूतौ मेघपर्वतौ ॥ ५८ ॥

जीवनं मुञ्जति । प्रवीदरादिः (६।३।१०९) । 'जीसूतोऽद्रौ धृतिकरे देवताडे पयोधरे' (इति मेदिनी) ॥

हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे

हसित । 'हसे हसने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'हसिमृत्रिण्-' (उ॰ ३।८६) इति तन् । 'हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽ-पि च । ऋक्षे केशात्परो बाते' (इति मेदिनी) ॥

महतौ पवनामरौ।

म्रियतेऽनेन । 'मृङ् प्राणलाने' (तु॰ आ॰ अ॰)। 'मृत्रो-रुतिः' (उ॰ १।९४)। 'मरुद्देवे समीरे ना ग्रन्थिपणे नपुंसकम्' इति (मेदिनी)॥

यन्ता हस्तिपके स्ते

यच्छति । 'यमु उपरमे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । तृच (३। १।१) ॥

भर्ता धातरि पोष्टरि ॥ ५९ ॥

बिभर्ति । 'डुमृब् धारणपोषणयोः' (जु॰ उ॰ अ॰) । भरति । 'मृब्र् रणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । तृच् (३।१।१३३) । 'भर्ता खामिनि पुंसि स्यात्रिषु धातारे पोष्टरि' (इति मेदिनी) ॥

यानपात्रे शिशौ पोतः

पुनाति । पूयते वा । 'पूज् पवने' (क्रया॰ उ॰ से॰) । 'हिसमृत्रिण्-' (उ॰ ३।८६) इनि तन् । 'पोतः शिशो वहित्रे च गृहस्थाने च वासिसं' (इति मेदिनी) ॥

प्रेतः प्राण्यन्तरे सृते।

प्रकर्षेणेतः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यिलङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

ब्रहभेदे ध्वजे केतुः

चाय्यते । अनेन वा । 'चायृ पूजानिशामनयोः' (भवा॰

उ॰ से॰)। 'चायः किः' (उ॰ १।७४) इति तुः 'केतुर्ना ह-क्पताकारिग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि' (इति मेदिनी)॥

पार्थिवे तनये सुतः ॥ ६० ॥

सूयते स्म । 'षुज् अभिषवे' (वा॰ उ॰ अ॰) । सौति स्म वा । 'षु प्रसवेश्वर्ययोः' (अ॰ प॰ से॰) । क्तः (३।२।१०२, ४।७२) । 'सुतः स्यात्पार्थिवे पुत्रे ह्यपत्ये तु सुता स्मृता' (इति मेदिनी) ॥

स्थपतिः कारुभेदेऽपि

तिष्ठन्खस्मिन् । 'घनर्थं कः' (वा॰ ३।३।५८) स्थश्वासौ पतिश्व । 'स्थपतिः कञ्चकिन्यपि । जीवेष्टियाजके शिल्पिभेदे ना सत्तमे त्रिष्ठु' (इति मेदिनी) ॥

भूभृद्धिमधरे नृपे।

भुवं विभर्ति । 'डुमृज्' (जु॰ उ॰ अ॰) किप् (३।२। ७६) तुक् (६।१।७१) ॥

मुर्धाभिविको भूपेऽपि

मूर्धनि अभिषिच्यते सा। 'षिच क्षरणे' (तु॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२) । 'मूर्धाभिषिक्तो भूपाले मित्रणि क्ष-त्रियेऽपि च' (इति मेदिनी)॥

ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च ॥ ६१ ॥

ऋच्छति । 'अर्तेश्व तुः' । (उ॰ १।७२) किच । 'ऋतुर्मा-सि वसन्तादौ धीरे स्त्रीकुसुमेऽि च' इति धरणिः ॥

विष्णावप्यजिताव्यकौ

न जीयते स्म । 'जि अभिभवे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२) । 'अजितो ना हरौ त्रिष्ठ । अनिर्जिते च' इति विश्वः (मेदिनी)। न व्यज्यते स्म । 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (रु॰ प॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)। 'अव्यक्तः शंकरे विष्णावट्यक्तं महदादिके। आत्मन्यपि स्यादव्यक्तमस्फुटे लिभिधेयवत्' इति विश्वः॥

स्तस्वष्टरि सारथा।

सुवित स्म, सूयते स्म वा 'षू प्रेरणे' (तु॰ प॰ से॰)। काः (३१२१९०२)। 'सूतस्तु सारथो तक्ष्णि क्षत्रियाद्राह्मणी- सुते । वन्दिपारदयोः पुंति प्रसूते प्रेरिते त्रिषु' (इति मे॰ दिनी)॥

व्यक्तः प्राज्ञेऽपि

व्यज्यते सा । 'अञ्जू' (रु॰ प॰ से॰) । क्तः (३।२।१०२)। 'टयक्तः स्फुटमनीषिणोः' (इति मेदिनी)॥

दृष्टान्ताबुभे शास्त्रनिद्रशने ॥ ६२ ॥

हष्टोऽन्तोऽत्र । 'अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशे' इति विश्वः । 'हष्टान्त उदाहतौ । शास्त्रे च मरणे' (इति मेदिनी) ॥ क्षत्रा स्थात्सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शूद्रजे ।

क्षदति । 'क्षद' सौत्रः । 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां

चानिद्यो' (उ॰ २।९४) । 'क्षत्ता श्द्रात्क्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथी । भुजिष्यातन्ये क्षत्ता नियुक्ते च प्रजास्रजि' इति विश्वः ॥

वृत्तान्तः स्यात्प्रकरणे प्रकारे कार्स्वयंवार्तयोः ॥६३॥

वृत्तोऽन्तोऽस्य । वृत्तस्यान्तः, इति वा । 'वृत्तान्तोऽवसरे भावे कात्र्व्यवार्ताविशेषयोः । वृत्तान्तः प्रक्रियायां च' इति विश्वः ॥

आनर्तः समरे नृत्यस्थाननीवृद्धिरोषयोः।

आनृत्यन्त्यत्र । 'नृती गात्रविक्षेपे' (दि॰ प॰ से॰) । 'ह-लर्थ्य' (३।३।१२१) इति वज् । 'आनर्तो नृत्यशालायां जने जनपदान्तरे' इत्यजयः । 'आनर्तो देशभेदेऽपि नृत्यस्थाने जने रणे' (इति मेदिनी)॥

इतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु ॥ ६४ ॥

कृतोऽन्तो येन, यस्य वा ॥

श्लेष्मादि रसरकादि महाभूतानि तहुणाः । इन्द्रियाण्यसमिक्कतिः शब्दयोनिश्च धातवः ॥६५॥

आदिना पित्तादिम्रहः । रसः प्रथम आहारस्य विकारः । आदिना वसामज्ज्ञकादिम्रहः । तद्भुणा गन्धाद्यः । गैरिका-दिः । दधाति, धीयते वा 'धात्र्' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'सित-निगमि-' (उ॰ १।६९) इति तुन् ॥

कक्षान्तरेऽपि शुद्धान्तो चपस्यासर्वगोचरे।

गुद्धोऽन्तोऽस्य । 'असर्व-' इति पूर्वविशेषणम् । 'शुद्धा-न्तोऽन्तःपुरे गुह्यकक्षाभेदे च भूपतेः' इत्यजयः ॥

कास्सामर्थ्ययोः शक्तिः

शक्यतेऽनया। 'शक्रु शक्तों' (खा॰ प॰ अ॰)। किन् (३।३।९४)। 'शक्तिरस्नान्तरे गौर्यामुत्साहादो बळे स्निया-म्' (इति मेदिनी)॥॥॥ 'कास्मृर्विकलवाचि स्यात्कासूः श-क्यायुथेऽपि च' (इति विश्वः)॥

मूर्तिः काठिन्यकाययोः॥ ६६॥

मूछर्चते । 'मूर्छा मोहादौ' (भ्वा० प० से०) । किन् (३।३।९४) ॥

विस्तारवहृयोर्वतिः

वजनती ततिरस्याः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । श्रीभो-जस्तु 'व्रज' थातुं स्वीकृतवान् । ततो बाहुळकादतिः ॥

वसती रात्रिवेश्मनोः।

वसन्त्यस्थाम् । 'वस निवासे' (स्वा॰ प॰ अ॰) । 'वहि-वर्सि-' (उ॰ ४।६०) इत्यतिः । 'वस्तिः स्यात्स्त्रियां वासे यामिन्यां च निकेतने' (इति मेदिनी) ॥

क्षयार्चयोरपचितिः

अपनीयते । किन् (३।३।९४) । अपचाय्यते स्म वा । राजानः पडेता ईतयः स्मृताः इति स्वामिमुकुटौ ॥

'चायृ पूजादौ' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'चायः चिः किनि' (वा॰ ७१२।३०) इति चिः। 'भवेदपचितिः पूजाव्ययिनि च्कृतिहानिषु' (इति मेदिनी)॥

सातिर्दानावसानयोः॥ ६७॥

सननम् । 'षणु दाने' (त० उ० से०) । सानं वा । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'ऊतियृतिज्ति-' (३।३।९७) इति साधुः । यत्तु—'सनः क्तिचि' (६।४।४५) इति नलोपादनयोः सातिः सन्तिश्च— इति मुकुटो व्याख्यत् । तन्न । क्तिचः कर्तिर विधानाद्भान्वकर्मणोरसंभवात् ॥

अर्तिः पीडाधनुष्कोट्योः

अर्दनम् । 'अर्द हिंसायाम्' (चु॰ उ॰ से॰) । 'कि॰ न्नावादिभ्यः' (वा॰ ३।३।९४) ॥*॥ आङ ऋच्छतेः किनि॰ 'उपसर्गादृति—' (६।१।९१) इति वृद्धौ 'आर्तिः' इति कश्चित् ॥

जातिः सामान्यजन्मनोः।

ंजननम् । अनया, इति वा । 'जनी' (दि० आ० से०)।
क्तिन् (३।३।९४)। 'जनसन—' (६।४।४२) इत्सालम् ।
'जातिदछन्दिस सामान्ये मालत्यां गोत्रजन्मनोः । जातिजीतीफले धात्र्यां चुल्लीकम्पिलयोरिप' इति विश्वः । 'जातिः
स्त्री गोत्रजन्मनोः । अदमन्तिकामलक्योश्च सामान्यच्छन्दसोरिप । जातीफले च मालत्याम्' (इति मेदिनी) ॥

प्रचारस्यन्द्यो रीतिः

रीयते । 'रीङ् स्रवणे' (दि० आ० अ०) । रिणाति । 'री कतिरेषणयोः' (त्रया० प० से०) । क्तिच् (३।३। १०४) । रयणम् । क्तिन् (३।३।९४) वा । 'रीतिः प्र-चारे स्यन्दे च लोहिकिहारकूटयोः' इति विश्वः ॥

ईतिर्डिम्बप्रवासयोः॥ ६८॥

ईयतेऽनया। 'ईङ् गती' (दि॰ आ॰ अ॰)। किन् (३। ३।९४)। डिम्बो विष्ठवः। 'ईतिर्डिम्बे प्रवासेऽतिर्वृष्ट्यादिष-ट्सु च स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)॥

उद्येऽधिगमे प्राप्तिः

प्रापणम् । 'आपू व्याप्तां' (स्वा॰ प॰ अ॰) । किन्नाबा-दिभ्यः' (वा॰ ३।३।९४) । 'प्राप्तिर्महोदये । लाभेऽपि च स्नियाम्' (इति मेदिनी) ॥

त्रेता त्वशित्रये युगे।

त्रीन्भेदानिता । पृषोदरादिः (६।३।१०९)॥

१--- 'अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषिकाः शलभाः शुकाः । अत्यासन्नाश्च राजानः पडेता ईतयः रमृताः' इति स्वामिमुकुटौ ॥

वीणाभेदेऽपि महती

महाते। 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'वर्तमाने पृषत्-' (उ॰ २।८४) इति साधुः। 'महती वह्नकीभेदे रा- (प्रा)ज्ये तु स्यान्नपुंसकम्। तत्त्वभेदे पुमान् श्रेष्ठे (वृद्धे) वाच्यवत्' (इति मेदिनी)॥

भूतिर्भसानि संपदि ॥ ६९॥

भवति । अनया वा । भवनं वा । क्तिच् (३।३।१७४) । 'भूतिर्भस्माने संपत्तिहस्तिश्टङ्गारयोः श्रियाम्' (इति मेदिनी)॥ नदीनगर्योनीगानां भोगवती

भोगोऽस्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) । 'अथ भोगवती नागपुरीनचोरहौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

अथ संगरे।

सङ्गे सभायां समितिः

समयनम् । समीयते वास्याम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥

क्षयवासावपि क्षितिः॥ ७०॥

क्षयणम् । क्षीयतेऽस्यां वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा०प०अ०)। 'क्षि निवासगत्योः' (तु०प०अ०)। क्तिन् (३।३।९४)। 'क्षितिर्निवासे मेदिन्यां कालभेदे क्षये स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)॥

रवेरचिश्च शस्त्रं च वहिज्वाला च हेतयः।

हन्ति हिनोति वा । हन्यतेऽनया वा । क्तिन् (३।३।९४)। 'ऊतियूति−' (३।३।९७) इति साधुः ॥

जगती जगति छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि ॥ ७१ ॥

गच्छति । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ॰ २।८४) इति साधुः । यद्वा 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' (वा॰ ३।२।९७८) इति किप्। 'गमः की' (६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।९।७९) 'जगत्स्याद्विष्टपे क्लीवं ना वायौ जंगमे त्रिष्ठ । जगती भुवने क्मायां छन्दोभेदे जनेऽपि च' (इति मेदिनी) । द्वाद्रशाक्षरपादे ॥

पेङ्किश्छन्दोऽपि दशमम्

पञ्चनम् । 'पचि व्यक्तीकरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । किन् (३।३।९४) । यद्वा पञ्चकद्वयम् 'पङ्किविंशति-' (४।१।५९) इति साधः । (दशमं छन्दः) दशाक्षरपादम् । 'पङ्किर्दशाक्ष-रच्छन्दोदशसंख्यादिषु स्त्रियाम्' इति (मेदिनी) ॥

स्यात्प्रभावेऽपि चायतिः।

आयम्यतेऽनया । आयमनं वा । 'यमु उपरमे' (भ्वा॰

१— 'उक्तात्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका । गायन्युिष्णगनुष्टुप् च बृहती पङ्किरेव च' इत्यनुक्रमोक्तेषु दशमं छन्दः
पङ्किः । 'पङ्किरछन्दो दशापि स्यात्' इति क्रचित्पाठः—इति पीयूषव्याख्या ॥

प॰ अ॰)। क्तिन् (३।३।९४)। 'आयितः संयमे दैर्घ्ये प्र-भावागामिकालयोः' (इति विश्वः)॥

पत्तिर्गतौ च

पतित । 'पत्ल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । किच् (७।३। १०४) । 'पित्तर्ना पदगे स्त्रियाम् । गतावेकरथकेमत्र्यश्रप-ज्ञपदातिके' (इति मेदिनी) ॥

मुळे तु पक्षतिः पक्षभेदैयोः॥ ७२॥

पक्षस्य मूलम् । 'पक्षात्तिः' (५।२।२५) । प्रतिपदि, गरु-न्मूले च ॥

प्रकृतियौंनिलिङ्गे च

प्रकुरते । किच् (३।३।१७४) । किन् (३।३।९४) । 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः । योनौ लिङ्गे पौ-रवर्गे' (इति मेदिनी) ॥

कैशिक्यादाश्च वृत्तयः।

'भारती सालती चैव कैशिक्यारभटी तथा। चतस्रो वृ-त्तयश्चेता यासु नाट्यं प्रतिष्ठितम्' इति भरतः। 'वृत्ति-र्विवरणे जीव्ये केशिक्यादिषु चेष्यते' इति विश्वः॥

सिकताः स्युर्वालुकापि

सिच्यते । 'षिच क्षरणे' (तु॰ उ॰ अ॰) । बाहुलकादत-च् । प्रघोदरादिः (६।३।१०९) । 'सिकता श्री सिकतिले बालुकायां तु भूमिने' (इति मेदिनी) ॥

वेदे अवसि च श्रुतिः॥ ७३॥

श्रूयते । अनया वा । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। क्तिन् । 'श्रुतिः श्रोत्रे तथाम्नाये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि' इति विश्वः ॥

वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति।

वन्यते सा। 'वनु याचने' (त॰ आ॰ से॰) क्तः (३।२। १०२)। 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इत्यस्यानित्यलादिट्। 'वन संभक्ती' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा। 'वनिता जातराग-स्त्री स्त्रियोः स्त्री त्रिषु याचिते' (इति मेदिनी)॥

गुप्तिः क्षितिव्युदासेऽपि

गुप्यते । गोपनं वा । 'गुपू रक्षणे' (स्वा॰ प॰ से॰)। किन् (३।३।९४) । 'गुप्तिः कारा रक्षा च दीर्णं च विवरं भुवः' इति शाश्वतः । 'गुप्तिक्षयवकरस्थाने कारागारे च र-क्षणे' (इति मेदिनी)॥

धृतिर्घारणधैर्ययोः॥ ७४॥

धरणम् । 'धृत्र् धारणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । क्तिन् (३।३।९४) । 'धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतृष्टिषु' इति विश्वः ॥

१—पक्षभेदौ दौ । एको मासार्थः । अपरः पक्ष्यवयवः । तयोर्मूले पक्षतिः इति पीयूषव्याख्या ॥

बृहती ख्रुद्रवार्ताकीछन्दोभेदे महत्यपि।

वहंते । 'वह बृद्धो' (स्वा॰ प॰ से॰) । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ॰ २।८४) इति साधः । 'वृहती श्रद्रवार्ताक्यां कण्ट-कार्यां च वाचि च । वारिधान्यां महत्यां च छन्दोवसनभेद-योः' इति विश्वः ॥

वासिता स्त्रीकरिण्योश्च

वासयति । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) ण्यन्तः । 'वास उपसेवायाम्' (चु० उ० से०) वा । क्तः (३।३। १०४) । 'वास्तिता करिणीनार्योद्योस्तितं सुरभीकृते । ध्वान्मात्रे खगारावे वास्तितं वस्त्रवेष्टिते' इति विश्वः ॥॥॥ सामी तु (वाशिता इति) तालव्यमध्यपाठमाह । तत्र 'वाष्ट शब्दे' (दि० आ० से०)॥

वार्ता वृत्तौ जनश्रुतौ ॥ ७५ ॥

वार्त फल्गुन्यरोगे च त्रिषु

वृतिरस्त्यस्याम् । 'वृत्तेश्व' (वा॰ ५।२।१०१) इति णः । 'वार्ता वातिङ्गणे वृत्तो वार्ता कृष्याद्युदन्तयोः । (वृत्तिमत्री-रुजोर्वार्ता वार्तमारोग्यफल्गुनोः)' इति विश्वः । 'वार्ते फ-ल्गुन्यरोगे स्यादारोग्ये वृत्तिमत्यपि' इति धरणिः ॥

अप्सु च घृतामृते।

घ्रियते । जिघितं वा । 'घृ क्षरणदीह्योः' (जु॰प॰अ॰) । 'अज्ञिघृत्तिभ्यः क्तः' (उ॰ ३।८९) । 'घृतमाज्ये जले हीवं प्रदीप्ते लिभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ न मृतं मरणमत्र । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूपे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः' (इति मेदिनी) ॥

कलधौतं रूप्यहस्रोः

कलो मलो धौतोऽस्य । 'कलधौतं सुवर्णे स्याद्रजते च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः ॥७६॥

निमेद्यति । 'त्रि सिदा स्नेहने' (दि० प० से०)। 'त्रीतः क्तः' (३।२।१९७)। संज्ञापूर्वकलात्र नलम् ।—
'अनात्मनेपदनिमित्ते' (७।२।३६) इति निर्देशाद्वा ॥

श्रुतं शास्त्रावधृतयोः

श्रूयते सा। श्रवणं वा। 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२)॥

युगपर्याप्तयोः कृतम्।

अकारि । 'डुकुज्' (त॰ उ॰ अ॰) । क्तः (३।२। १०२)। 'शक्तो निवारणे तृप्तो पर्याप्तं स्याद्यथेप्सिते' इति रुद्रः । 'कृतं युगेऽलम्बं स्याद्विहिते हिंसिते त्रिषु' (इति मेदिनी)॥ अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च ॥ ७७ ॥

अतीवाधीयते स्म मनित । 'डुधाज्' (जु॰ <mark>उ॰ अ॰) ।</mark> 'द्धातेर्हिः' (७।४।४२) ॥

युक्ते क्ष्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु।

'प्राण्यतीते' इति समाहारद्वन्द्वः । अभवत् । 'भू' । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) । 'भूतं क्मादौ पिशाचादौ जन्तौ क्कीवं त्रिष्चिते । प्राप्ते दृत्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना । कुमारेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

बुत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दढिनस्तले ॥ ७८॥ वर्तते स्म । वर्तनं वा । 'वृतु वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'वरणे' (दि॰ आ॰ से॰) वा । 'गल्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । भावे (३।३।११४) वा । 'बुत्तोऽधीतेष्यतीतेऽपि वर्तुलेऽपि मृते वृते । वृत्तेऽन्यलिङ्गं वा क्षीवे छन्दश्चारित्रवृत्तिषु' (इति मेदिनी) ॥

महद्राज्यं च

महाते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'वर्तमाने पृषत्—' (ज॰ २।८४) इति साधुः । 'महत्ती' वहकीभेदे राज्ये तु स्यात्रपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमाञ्श्रेष्ठे वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

अवगीतं जन्ये स्याद्गहिते त्रिषु।

अवगीयते स्म । 'गै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कः (३।२।१०२) । 'अवगीतस्तु निर्वादे दु(ह)ष्टगर्हितयोरपि' (इति मेदिनी) । जन्ये जनापवादे ॥

श्वेतं रूप्येऽपि

श्वेतते । श्विता वर्णे' (म्वा॰ आ॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'श्वेतो द्वीपादिभेदयोः । श्वेता वराटिका-काष्ट्रपाटलाशिक्षनीषु च । हीवं रूप्येऽन्यवच्छुक्ने' (इति मेदिनी) ॥

रजतं हेम्नि रूप्ये सितं त्रिष्ठ ॥ ७९॥

रजति । रज्यतेऽनेन वा । 'रज्ञ रागे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'पृषिरिज्ञिभ्यां कित्' (उ॰ ३।१११) इलतच् । 'रजतं रज्जने रूप्ये शोणिते हृदहारयोः' इल्पजयः ॥

त्रिष्वितः

आतान्तम् ॥

जगदिङ्गेऽपि

गच्छति । 'द्युतिमभिजुहोतीनां द्वे च' (वा॰ ३।२।१०८) इति किप् । 'गमः कों' (६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१।७१) 'जगत्स्यात्पिष्टपे क्लीवं वायो ना जंगमे त्रिष्ठु' (इति मेदिनी) ॥

रक्तं नील्यादि रागि च।

रजित । रज्यते वा । 'रज रागे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)।

'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'रक्तोऽनुरक्ते नील्यादिरिक्षते लोहिते त्रिषु । क्रीवं तु कुङ्कमे ताम्ने प्राचीनामलकेऽस्रुजि' (इति मेदिनी) ॥

अवदातः सिते पीते शुद्धे

अवदायते स्म । 'देप् शोधने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । क्तः (३।२।९०२) ॥

वद्धार्जुनौ सितौ॥ ८०॥

सीयते स्म ! 'पिञ् बन्धने' (खा॰ उ॰ अ॰) । क्तः (३।२।१०२)। 'सितमवसिते च बद्धे धवले त्रिषु शर्करायां स्त्री' (इति मेदिनी)॥

युक्तेऽतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतः

अभिनीयते स्म । 'णीज्' (भ्वा० उ० अ०) क्तः (३।२। १०२) । मर्षिणि क्षन्तरि ॥

अथ संस्कृतम्।

कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽपि

संस्क्रियते सा। 'संस्कृतः कृत्रिमे शस्ते भूषितेऽप्यन्य-लिङ्गकः । क्षीवं तु लक्षणोपेते' (इति मेदिनी) । लक्षणेन उ-पेते पाणिन्यादिसूत्रव्युत्पादिते ॥

अनन्तोऽनवधावपि ॥ ८१ ॥

न अन्तोऽस्य । 'अनन्तः केशवे शेषे पुमानिरवधौ त्रिष्ठ। अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरिष । कणादुरालभाप-थ्यापार्वल्यामलकीषु च । विश्वंभरागुडूच्योः स्याद्गनन्तं सुर-वर्त्मनि' (इति मेदिनी) ॥

ख्याते हुष्टें प्रतीतः

प्रतीयते स्म । 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) । क्तः (३। २।१०२) । 'प्रज्ञातज्ञातहृष्टेषु प्रतीतः सादरे त्रिषु' इति रभसः ॥

अभिजातस्तु कुलजे बुधे।

अमिजायते स्म । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः। 'अभिजातः कुलीने स्यान्याय्यपण्डितयोस्त्रिषु' इति मेदि-नी)। बुधे पण्डिते ॥

विविक्तौ पूतविजनौ

विविज्यते स्म । 'विजिर् पृथामावे' (जु॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।३०२) 'विचिर् विरेचने (पृथामावे') (रु॰ उ॰ अ॰) वा । 'विविक्तं त्रिष्वसंप्रक्ते रहःपूतविवेकिषु' (इति मेदिनी)॥

मुर्छितौ मृढसोच्छूयौ ॥ ८२ ॥

मूर्छिति स्म । 'मुर्छा मोहसमुच्छाययोः' (भ्वा॰प॰से॰)।

१—इदमसंगतम् । 'आदितश्च' (७।२।१६) इतीिग्निषेधस्य दुर्वारत्वात् । तसात्—मूर्छा संजातास्य । 'तदस्य संजातम्-' (५।२।३६) इतीतच्—इत्यनेकार्थकरवाकरकौ मुदीलिखितसेव स-म्यक् ॥ 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'मूर्तं स्यात्रिषु मूर्च्छाले कठिने मूर्तिमत्यपि' (इति मेदिनी) । ('मूर्छितमपि सोच्छ्ये च मूढे च' (इति मेदिनी) ॥

ह्रौ चाम्लपरुषी शुकौ

ग्रुच्यते स्म । 'ईग्रुचिंर् पूतीभावे' (दि॰ उ॰ से॰)। (क्तः) (३।२।१०२) । 'श्वीदितः–' (७।२।१४) (इतीण्निषेधः)। 'शुक्तं पूताम्लिनिष्ठरे' (इति मेदिनी) । 'मृन्मयादिग्युची भाण्डे सगुडं क्षोद्रकाज्ञिकम् । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं ग्रुक्तं चुकं तहुच्यते' इति वैद्यकम् ॥

शिती धवलमेचकौ।

शीयते । शिनोति सा वा । 'रिज् निशाने' (सा॰ उ॰ अ॰) । किन् (३१३१९४) । किन् (३१३१९४) वा । 'विनिश्चेति ना सितासितयोश्चिष्ठ' (इति मेदिनी) ॥ सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यहिंते च सत्॥८३॥

अस्ति । 'अस भुवि' (अ॰ प॰ से॰) । 'लटः शतृ-' (३।२।१२४) । 'श्रसोरल्लोपः' (६।४।१११) । 'सन् साधौ धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साष्ट्रयुसयोः स्त्रि-याम्' (इति मेदिनी) ॥

पुरस्कृतः पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽग्रतः कृते।

पुरोऽकारि । 'डुकृञ्' (त॰ उ॰ अ॰) । कः (३।२। १०२) । 'पुरोऽव्ययम्' (१।४।६७) इति गतिलम् । 'नमस्पु-रसोः-' (८।३।४०) इति सत्वम् । 'पुरस्कृतोऽभिशस्तारिय-स्तायेकृतपृजिते' (इति मैदिनी) ॥

निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत्॥ ८४॥ निरुद्धो निष्टतो वा वातोऽस्मात् । 'निवातो दृढसंनाहे

निवासे वातवर्जिते' इत्यजयः ॥

जातोन्नद्धप्रवृद्धाः स्युरुच्छिताः

उच्छ्यति, उच्छ्रीयते स्म वा । 'श्रिन् सेवायाम्' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः। कर्मणि (३। २।९०२) वा । 'उच्छ्रितं त्रिषु संजाते समुन्नद्धप्रवृद्धयोः' (इति मेदिनी)॥

वृद्धिमत्त्रोद्यतोत्पन्नाः

उत्तिष्ठति सा। 'गलार्था-'(३।४।७२)इति क्तः । 'उत्थितं स्यात्रिपूरपने प्रोद्यते बृद्धिमलपि' (इति मेदिनी)॥

आहतौ साद्रार्चितौ ॥ ८५॥

आद्रियते स्म । 'इङ् आदरे' (तु० आ०अ०) । क्तः (३। २।१०२) ॥

इति तान्ताः॥

१ — अस्यात्रोहेखः प्रामादिकः। अत्र मूर्तशब्दोपादानाभावात्॥ २ — 'निशितेऽपि' इत्युक्तिः शितशब्दार्थस्वात्प्रकृतानुपयुक्ता ॥

अथाँऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु।

अर्थते। ऋच्छति वा । 'ऋ गतौ' (स्वा॰ प॰ अ॰)। 'उषिकुषिगार्तिस्यस्थन्' (उ॰ २।४)। यद्वा अर्थ्यते। 'अर्थे उपयाच्यायाम्' (चु॰आ॰ से॰)। यञ् (३।३।१९) ('अर्थो विषयार्थनयोधेनकारणवस्तुषु। अभिधेये च शब्दानां, नियुन्तौ च प्रयोजने)' (इति मेदिनी)॥

निपानागमयोस्तीर्थमृषिज्ञुष्टजले गुरौ ॥ ८६ ॥

तीर्यते । अनेन वा । 'तृ ष्ठवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'पातृतुदि-' (उ० २।७) इति थक् । 'तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःस्र च । अवतार्षिजुष्टाम्बुपात्रोपाध्या-यमन्त्रिषु' (इति मेदिनी) । निपानं जलावतारः ।-ंनिदानमु-पायः-इति सुकुटः ॥

समर्थस्त्रिषु राक्तिस्थे संवद्वार्थे हितेऽपि च।

समर्थयते । समर्थ्यते वा । 'अर्थ उपयाच्यायाम्' (चु॰ आ॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। घर्ञ् (३।३।१९) वा ॥

द्रामीस्थो श्लीणरागवृद्धौ

दशस्यां तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'दशसीस्थो नष्टवीजे स्थविरेऽप्यन्यिलक्षकः' (इति मेदिनी) ॥

वीथी पद्च्यपि ॥ ८७ ॥

विथ्यतेऽनया । 'विधृ याचने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।९९) । ष्ट्रषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१। ४१) । 'बीथी पङ्को गृहाङ्गे च रूपकान्तरवर्त्मनोः' (इति मेदिनी) ॥

आस्थानीयत्वयोरास्था

आतिष्ठन्त्वस्याम् । आस्थानं वा । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'आस्था लालम्बनास्थानयलापेक्षासु योषिति' ('इति मेदिनी) ॥

प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः।

प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन् । अनेन वा । 'घवर्थे कः' (वा॰ ३।३। ५८) । 'प्रस्थोऽस्त्रियां मानभेदे सानावुन्मितवस्तुनि' (इति मेदिनी) ॥

इति थान्ताः॥

अभिप्रायवंशी छन्दी

<mark>छन्यते । 'छदि संवरणे' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।</mark> **१९)** ॥

अब्दो जीमृतवत्सरौ ॥ ८८ ॥

अपो ददाति । 'आतोऽनुप-' (३।३।३) इति कः । 'अब्दः संवत्सरे मेघे गिरिभेदे च मुस्तके' इति विश्वः ॥

अपवादौ तु निन्दा हो

अपोयते । अपवदनं वा । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घर्ष (३।३।१९) 'अपवाद्स्तु निन्दायामाज्ञा-

विश्रम्भयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ ॥ मुकुटस्तु 'अववादः' इति पठिला 'अववाद्स्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भयोरिप' इति विश्वमुदाजहार ॥

दायादौ सुतवान्धावौ।

दायमति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यद्वा आदते । 'डुदाज्' । 'आतश्चोप-' (३।१। १२६) इति कः । दायस्य-आदः । 'दायाद्रस्तु भवेत्पुंसि सिषण्डे तनयेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

पादा रद्भयङ्कित्र्याद्याः

पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'पद्रजन्' (३। ३।१७) इति घत्र । 'पादो बुन्ने तुरीयांशे शैले प्रसन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च' (इति मेदिनी) ॥

चन्द्राप्टयकस्तिमोनुद्रः॥ ८९॥

तमो नुदति । 'णुद प्रेरणे' (तु॰ उ॰ अ॰) । किप् (वा॰ ३।२।७६) ॥

निर्वादो जनवादेऽपि

निर्वदनम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१८) 'निर्वादः स्याह्योकवादपरिनिष्ठितवादयोः' (इति मेदिनी)॥

शादो जम्बालशष्योः।

शद्यते । अनेन वा । 'शदू शातने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति, भावे (३।३।१८) वा घज्। जम्वालः पङ्कः शष्यं वालतृणम् ॥

सीरावे रुदिते जातर्याकन्दो दारुणे रणे॥ ९०॥

आकन्दनम् । आकन्दिति । आकन्यतेऽस्मिन् । आकन्द्यति वा । 'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'आङः कन्द् शब्दसातत्ये' (चु॰ उ॰ से॰) । घञ् (३।३।१८,१९)। पचायच् (३।१।१३४) वा । 'आकन्दः कन्दने ह्वाने मित्र-दारुणयुद्धयोः' (इति मेदिनी) ॥

स्यात्त्रसादोऽनुरोधेऽपि

प्रसदनम् । अनेन वा । 'षद् विशारणादौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । घञ् (३।३।१८,१९) । 'प्रसादोऽनुप्रहे काव्यप्राण-, स्वास्थ्यप्रसत्तिषु' (इति मेदिनी) ॥

सुदः स्याद्यक्षने त्रिष् ।

सूबते। सूद्यति वा। 'पृद क्षरणे' (चु॰ उ॰ से॰)। 'एरच्' (३।३।५६)। पचायच्। (३।१।१३४) वा। 'सूद्रस्तु सूपवत्सूपकारे च व्यज्जनेऽपि च' इति विश्वः॥ गोष्टाध्यक्षेऽपि गोविन्दः

गां विन्दति । 'विद्रु लाभे' (तु० उ० अ०) । 'गवादिषु

१— 'सारावे' इति रुदितविशेषणम् । त्रातिरे पार्षणित्राहोका-न्तस्य विजिगीषो रक्षितिरे— इति पीयूषव्याख्या ॥ विन्देः संज्ञायाम्' (३।१।१३८) इति शः । 'गोविन्दो वासु-देवे स्याद्गवाध्यक्षे बृहस्पतौ' (इति मेदिनी) ॥

हर्षेऽप्यामोदवन्मदः ॥ ९१॥

आमोदनम् । आमोदयति वा । 'मुद हर्षे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) स्वार्थण्यन्तः । घज् (३।३।१८) । पचाद्यच् (३।१। १३४) वा । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ मन्दनम् । अनेन वा । 'मदी हर्षे' (दि॰ प॰ से॰) । 'मदोऽनु पसर्गे' (३।३।६७) इत्यप् । 'मदो रेतिस कस्तूर्यां गर्वे हर्षेभ-दानयोः' (इति विश्वः) ॥

प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम्।

कं सुखं कोति । 'कु शब्दे' (अ॰ प॰ अ॰) । किप् (३। २।७६) । तुक् (६।१।७१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'क-कुद्भत् ककुदं श्रेष्ठे वृषाक्षे राजलक्ष्मणि' इति विश्वः । प्रा-धान्ये खार्थे ज्यस् (वा॰ ५।१।१२४) ॥

स्त्री संविज्ज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु ॥ ९२ ॥

संवेदनम् । संविद्यतेऽनया वा । 'विद् ज्ञाने' (अ॰ प॰ से॰) । 'विद् चेतनादौ च' (चु॰ आ॰ से॰) । संपदादिकिप् (वा॰ ३।३।९०८) । 'संवित् स्त्रियां प्रतिज्ञायामाचारे ज्ञान-संगरे । संभाषणे कियाकारे संकेते नाम्नि तोषणे' (इति मेदिनी) । कियायाः कारो नियमः पणवन्धो वा आजिर्युद्धम् ॥ धर्मे रहस्यपनिषत्

उपनिषदनम् । उपनिषीदति श्रेयोऽस्यां वा । 'षदू विशर-णादों' (भ्वा० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'भवेद्यनिषद्धमें वेदान्ते विजने स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

स्यादतौ वत्सरे शरत्।

श्रणाति । 'शॄ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰) 'शॄदॄभसो-ऽदिः' (उ॰ १।१३०) 'शरत् श्ली वत्सरेऽप्यृतौ' (इति मेदिनी) ॥

पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्किवस्तुषु ॥ ९३ ॥

पदित । 'पद स्थेयें' ( )। पद्यति वा। 'पद गतों' (दि० आ० अ०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। भावक-मेंकरणेषु वा घञ्। संज्ञापूर्वकलाद्बुद्धभावः। 'पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायापदेशयोः। पादतचिह्नयोः स्थानत्राणयोर-इवस्तुनोः' इति विश्वः। श्लोकपादेऽपि च क्लीबं पुंलिङ्गः कि-रणे पुनः' (इति मेदिन्यां विशेषः)॥

गोष्पदं सेविते माने

गोः पदम् । 'गोष्पदं सेवितासेवित-' (६।१।१४५) इति साधुः । 'गोष्पदं गोपदे श्वन्ने गवां च गतिगोचरे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥

प्रतिष्ठाकृत्यमास्पदम्।

आपद्यतेस्मिन् । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' (६।१।१४६) इति साधुः । 'आस्पदं पदकृत्ययोः' (इति मेदिनी)

त्रिष्

आदान्तात्।।

इष्ट्रमधुरौ खादू

खदते। 'ष्वद आस्वादने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'कृवा-पा-' (उ॰ १।१) इत्युण्। 'स्वादु मिष्टमनोज्ञयोः' (इति मेदिनी)॥

मृद् चातीश्णकोमलौ ॥ ९४॥

म्रद्यते । 'म्रद मर्दने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'प्रथिम्रदि-' (उ॰ १।२८) इति कुः संप्रसारणं च ॥

मूढाल्पापटुनिभीग्या मन्दाः स्युः

मन्दते । 'मिद स्तुलादौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'मन्दोऽतीक्षो च मूखें च खैरे चामाग्यरो-गिणोः । अल्पे च त्रिषु पुंसि स्याद्धित्तिजाल्यन्तरे शनौ' (इति मेदिनी) ॥

द्वौ तु शारदौ।

त्रस्राप्रतिभौ

शरिद भवः । 'संधिवेला-' (४।३।१६) इलण् । 'शार-दोऽब्दे स्त्रियां तोयपिष्पलीसप्तपर्णयोः । शस्ये क्लीवं शरज्जा-तनूतनाप्रतिभे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

विद्वतसुप्रगल्मौ विशारदी ॥ ९५॥

विज्ञिष्टो विपरीतो वा शारदः । 'प्रादयो गता-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः । 'विशारदः पण्डिते च पृष्टे' (इति मेदिनी) ॥

इति दान्ताः ॥

व्यामो वटश्च न्ययोधी

न्यक् रणिद्ध । । 'रुधिर् आवरणे' (रु॰ उ॰ अ॰) । 'क॰ मिण्यण्' (३।२।१) । 'न्यय्रोधो व्यामवटयो**न्येग्रोध**श्च शमी-तरौ' (इति विश्वः) ॥

उत्सेधः काय उन्नतिः।

उत्सेधनम् । अनेन वा। 'षिधु गलाम्' (भ्वा॰प॰से॰)। घज् (३।३।१८,१९)॥

पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तौ ॥ ९६॥

विविधो वधो हननं गमनं वा । अनेन वा । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य-' (वा॰ २।२।२४) इति समासोत्तरपदलोपो । 'अन्येषामिप-' (६।३।१३७) इति वा दीर्घः । 'विवधो वीवध्यथापि पर्याहारेऽध्वभारयोः' इति विश्वः । परित आ-ह्रियतेऽनेन । पर्याहार उभयतो बद्धिशक्यं स्कन्धवाद्यं काष्ठं 'कावडी' इति ख्यातम् । यत्तु—'उपसर्गस्य-' (६।३।

१--- 'स्त्री' इति संविदुपनिपच्छरद्भिः संवध्यते-इति मुकुटः ॥

१२२) इति दीर्घः—इति मुकुट आह । तन्न । वधशब्दस्या-बन्तत्वेनाघनन्तलात् ॥

परिधिर्यज्ञियतरोः शाखायामुपस्यके।

परिधीयते । 'डुधार्च्' (जु० उ० अ०) । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥

बन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः॥ ९७॥

आधानम् । अनेन, अस्मिन् वा । पूर्ववत् । 'आधिः पुमांश्वित्तपीडाप्रसाशावन्यकेषु च । व्यसने चाप्यधिष्ठाने' (इति मेदिनी) ॥

स्यः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः।

नीवाको वचनाभावः, मूलोत्कर्षार्थं धान्यादिसंप्रहो वा । समाधानम् । अनेन वा पूर्ववत् । 'समाधिध्र्याननीवाकनि-यमेषु समर्थने' इति विश्वः (रअसः) । 'समाधिर्मा समर्थने। ध्याने वैरस्य (ध्याननीवाक)नियमे काव्यस्य च गुणान्तरे'। (इति मेदिनी) ॥

दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात्मकृत्यादिविनश्वरे ॥ ९८ ॥ मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने ।

अनुबध्यते । 'वन्थ वन्धने' (श्रया० प० अ०) । घञ् (३।३।९९) । 'अनुबन्धस्तु वन्धे स्यादोषोत्पादे विनश्वरे । सुख्यानुयायिबाठे च प्रकृतस्यानिवर्तने । अनुबन्धी तु हि-कायां तृष्णायामिष' (इति मेदिनी) । सुख्यं पित्रादिकमनु-याति यः शिद्यः । प्रकृतस्य प्रारब्धस्यानुवर्तनेऽनिवर्तने ॥

विधुर्विणौ चन्द्रमसि

विध्यति विरहिणम् । 'व्यथ ताडने' (दि० प० अ०)। 'पृभिदि–' (उ० १।२३) इति कुः । 'ग्रहिज्या–' (६।१।१६) इति संग्रसारणम् । 'विधुः शशाङ्के कर्पूरे हषीकेशे च राक्ष-से' इति विश्वः ॥

परिच्छेदे विलेऽवधिः॥ ९९॥

अवधानम् । 'उपसर्गे-' (३।३।९२) इति किः । 'अव-धिस्त्ववधाने स्यात्सीम्नि काले विले पुमान्' (इति मेदिनी)॥ विधिर्विधाने दैवेऽपि

विधानम् । अनेन वा पूर्ववत् किः (३।३।९२) । 'वि-धिर्ना नियतौ काले विधाने परमेष्टिनि' (इति मेदिनी) ॥

प्रणिधिः प्रार्थने चरे।

प्रणिधानम् । प्रणिधीयते वा । किः (३।३।९२) 'प्रणि-धिर्याचने चरे' (इति हैमः) । 'प्रणिधिरवधानेऽपि' ॥ चुष्रमृद्धौ पण्डितेऽपि

बुध्यते । 'बुध अवगममे' (दि० आ० अ०) । 'इगुपध-' (३।९।९३५) इति कः । 'बुधः कवौ रौहिणेये' इति विश्वः॥ वर्धते स्म । 'बुधु बृद्धौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'गल्यर्धा-'

(३।४।७२) इति क्तः । 'बृद्धो जीर्णे प्रशृद्धे हे त्रिषु क्लीबं तु होलजे' (इति मेदिनी)॥

स्कन्धः समुद्येऽपि च ॥ १००॥

कं शिरो दधाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। पारस्करादित्वात् (६।१।१५७) सुद । 'स्कन्धः स्यानृपता-वंसे संपरायसमूहयोः । काये तस्प्रकाण्डे च भदादौ छन्दसो भिदि' (इति मेदिनी)॥

देशे नद्विशेषेऽच्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्।

स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'स्यन्देः संप्रसारणं धश्व' (उ॰ १।११) इत्युः । 'स्विन्धुः समुद्रे नदां च नदे देशेभदानयोः' इति विश्वः । 'स्विन्धुवैमथुदेशाव्धिन नदे ना सरिति स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

विधा विधौ प्रकारे च

विधानम् । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । 'आतश्चोप-' (३।३।१०६) इस्टङ् । 'विधा गजाने ऋद्यो च प्रकारे वेतने विधो' इति विश्वः । विधो विधाने ॥

साधू रम्येऽपि च त्रिषु॥ १०१॥

साभ्रोति । 'साथ संसिद्धौ' (खा॰ प॰ से॰) 'कृवापान' (उ॰ १।१) इत्युण् । 'साधुर्वार्धुषिके चारौ सज्जने चाभिधेय-वत्' इति विश्वः ॥

वधूर्जाया सुषा स्त्री च

वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'वहो धश्व' (उ० १।८३) इत्यूः । 'वधूः सुषा नवोडा स्त्री भार्याप्टकाङ्ग-नासु च । शब्यां च शारिवायां च' इति विश्वः ॥

सुधा लेपोऽमृतं सही।

सुष्ठु धीयते । 'डुधान्' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'धेट्' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'आतश्रोप-' (३।३।९०६) इसङ् । 'सुधा गङ्गेष्ठकाचूर्णं सुही चामृतमूर्वयोः' इसजयः ॥

संधा प्रतिज्ञा मर्यादा

संधानम् । अत्र वा । 'ब्रुधाञ्' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'आ॰ तश्चोप-' (३।३।१०६) इसङ् ॥

श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा ॥१०२॥

श्रद्धानम् पूर्ववत् । 'श्रद्धादरे च काङ्घायाम्' (इति मे-दिनी) । संप्रत्यय आदरः ॥

मधु मद्ये पुष्परसे क्षौद्रेऽपि

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰) । 'फलिपाटि-' (उ॰ १।१८) इत्युः, धश्च । 'मधु क्षोद्रे जले क्षीरे मधे पु-ध्यरसे मधुः । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च जीवशोके मधुंडमे' इति विश्वः ॥

अन्धं तमस्यपि।

अन्धयति । 'अन्ध दृष्ट्यपद्याते' (चु॰ उ॰ से॰) । पचा-यम् (३।१।१३४) । 'अन्धं तु तिमिरे ह्रीवं चक्षुर्हीनेऽभि-थेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

अतस्त्रिषु

आधानतात्॥

समुद्रद्धौ पण्डितंमन्यगर्वितौ ॥ १०३॥

समुन्नहाते सा। 'णह वन्धने' (दि॰ उ॰ अ॰) । कः (३।२।१०२) । 'समुन्नद्धः समुद्भूते पण्डितंमन्यद्दप्तयोः' इति विश्वः॥

महाबन्धुरिधक्षेपे निर्देशे

ब्रह्मव ब्राह्मणजातिः वन्धुरस्य । 'ब्रह्मवन्धुरिधक्षेपे निर्दे-रो च द्विजन्मनाम्' इति विश्वः ॥

अथावलभ्बितः।

अविदूरोऽप्यवष्ट्यः

अवलिम्बत आश्रितः, बस्नादिरुद्धो वा । अवष्टभ्यते सा । 'धिम स्तम्भे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'स्तम्भु रोधने' (सौत्रः) वा । 'स्तम्भेः' (८।३।६७) 'अवाचा-' (८।३।६८) इति षः। 'अवष्टद्धोऽविदूरे स्यादाक्तान्ते चावलिम्बते' (इति मे-दिनी) ॥

प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ ॥ १०४ ॥

प्रसिद्धति, प्रसिद्धते स्म वा। 'थिधु संराद्धौ' (दि॰ प॰ से॰) 'गत्याम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कर्तरि (३।४।७२) क-मेणि (३।२।१०२) वा क्तः॥

इति धान्ताः॥

सूर्यवही चित्रभानू

चित्रा भानवो ररमयोऽस्य ॥

भानू रिमदिवाकरौ।

भाति । 'भा दीप्तो' (अ॰ प॰ अ॰) । 'दामाभ्यां नुः' (उ॰ ३।३२) ॥

भूतात्मानौ धातृदेहौ

भूतानामात्मा । भूतानि आत्मा सभावो यस, इति च॥

मूर्खनीचौ पृथग्जनौ ॥ १०५ ॥

पृथकार्यो जनः शाकपार्थिवादिः (वा० २।११७८)॥

त्रावाणी शैलपाषाणी

असते । 'असु अदने' (म्वा॰ आ॰ से॰) । 'अन्येभ्योऽ पि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । आवनति । 'वन संभक्तो' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा । विच् (३। २।७६) । अश्वासावावा च ॥

पत्रिणौ शरपक्षिणौ।

पत्राणि सन्सस्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः॥ 'पत्री रयेने रथे काण्डे खगहरियकाद्विष्ठ' इति विश्वः॥

तरुशैलौ शिखरिणौ

शिखरमस्ति यथोः । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥ शिखनौ वहिवर्हिणौ ॥ १०६ ॥

शिखाः सन्त्यस्य। 'द्वन्द्वोपताप-' (५।२।१२८) इतीनिः। ब्रीह्यादिः (५।२।११६) वा । 'शिखी वहाँ बलीवर्दे शरे केतुम्रहे द्वमे। मसूरे कुकुटे पुंसि शिखावत्यन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी)॥

प्रतियतावुभौ लिप्सोपप्रहौ

प्रतियतनम् । प्रतियत्यते वा । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'यत निकारादौ' (चु॰ उ॰ से॰) वा । 'य- जयाच—'(३।३।९०) इति नङ् ! 'प्रतियत्तश्च संस्कार॰ लिप्सोपप्रहणेषु च' (इति मेदिनी) । उपप्रहो वन्दी॰ प्रहणादिः ॥

अथ सादिनौ।

द्रौ सार्थिह्यारोही

अवस्यं सीदति । सादयति वा । 'षद्धु विशरणादौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'आवस्यका—' (३।३।१७०) इति णिनिः । प्रह्यादिः (३।१।१३४) वा । 'सादी सुरंगमातङ्गर-थारोहेषु दस्यते' (इति मेदिनी) ।'

वाजिनोऽभ्वेषुपक्षिणः ॥१०७॥

वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य । 'अतः—' (५।२।११५) इतीनिः ॥

कुलेऽप्यभिजनो जनमभूम्यामपि

अभि जायतेऽस्मिन् । 'जनी' (दि॰ आ॰ से॰)। 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घज् । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३३) इति वृद्धिनं । 'अभिजनः कुले ख्यातौ जन्मभूम्यां कुलवजे' इति विश्वः ॥

अथ हायनाः।

वर्षार्चिर्वाहिभेदाश्च

जहाति, जिहीते, वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु॰ प॰ अ॰)। 'ओहाङ् गती' (जु॰ आ॰ अ॰) वा । 'हश्च ब्रीहिकालयोः' (३।१।१४८) इति ण्युट् । 'हायनो न स्त्रियां वर्षे पुंस्यर्चित्रीं। हिभेदयोः' (इति मेदिनी) । वर्षोऽब्दम् । अर्ची रिस्मः । ब्रीहिभेदो नीवारादिः, इति मुकुटः । षष्टिकः, इति स्वामी ॥

चन्द्राइयर्का विरोचनाः ॥१०८॥

विरोचते। 'रुच दीप्ताँ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'अनुदात्ते-तश्च हलादेः' (३।२।१४९)इति युच्। 'विरोचनः श्रहादस्य तनयेर्केऽभिचन्द्रयोः' (इति मेदिनी)॥

केशेऽपि वृजिनः

वृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ॰ आ॰ से॰) । 'वृजेः किच'

(उ॰ २।४७) इतीनन् । 'वृजिनं कल्मषे हीवं केशे ना कु-टिले त्रिष्ठ' इति रभसः ॥

विश्वकर्मार्कसुरशिविपनोः।

विश्वं कर्मास्मात्, अस्य, वा । 'विश्वकर्मा सहस्रांशो सुनिभिद्देवशिल्पनोः' (इति मेदिनी) ॥ आतमा यत्नो धृतिर्वृद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च १०९

अति 'अत सातस्यगमने' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'सातिभ्यां मिनिन्मिनिणी' (उ॰ ४।१५३)। 'आतमा कलेवरे यहे स्व-भावे परमात्मिनि । चित्ते धृतौ च वुद्धौ च परव्यावर्तनेऽपि च'इति धरणिः॥

शको घातुकमत्तेभो वर्षुकान्दो घनाघनः।

हिन्त । 'हन हिंसागस्योः' (अ॰ प॰ अ॰) 'हन्तेर्घश्व' (वा॰ ६।१।१२) इति पचाद्यचि द्विलम्, आक् चाभ्यासस्य । 'अन्योन्यघट्टने चैव घातुके च घनाघनः' इति घरणिः ॥

अभिमानोऽर्थादिद्पेंऽज्ञाने प्रणयहिंसयोः ॥ ११० ॥

अभिमननम् । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰) । घल् (३। ३।१८) ! 'मील् हिंसायाम्' (क्ष्या॰ उ॰ अ॰) । भावे त्युट् (३।३।११५) । 'मीनाति–' (६।१।५०) इत्यालम् । आदिना कुळपञ्जुणादिग्रहः ॥

धनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे।

हननम् हन्यते वा । 'मूर्ती घनः' (३।३।७७) इत्यप् । 'घनं सान्द्रं धनं वायं घनो मुस्तो घनोऽम्बुदः । घनः काठिन्यसंघातो विस्तारो लोहमुद्गरौ' इति धरणिः । मूर्तिगुणे काठिन्ये ॥

इनः सूर्ये प्रभौ

एति । ईथते वा । 'इण्सिजि-' (उ० ३।२) इति नक् ॥ राजा मृगाङ्के क्षित्रिये नृषे ॥ १११ ॥

राजित । 'राजृ दीप्तो' (भ्वा० उ० से०) 'किनेन् युवृ-षि-' (उ० १।१५६) इति किनेन् । 'राजा प्रभौ च नृपतौ क्षित्रये रजनीपतौ । यक्षे शके च पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी)॥

वाणिन्यौ नर्तकीदृत्यौ

अवर्यं वणित । 'वण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'आव-रयका-' (३।३।२७०) इति, यह्यादिलात् (३।९।३३४) वा णिनिः । ववयोरैक्यम् । 'वाणिनिर्नर्तकीमत्ताविद्ग्धव-नितासु च' (इति मेदिनी) ॥

स्रवन्त्यामपि वाहिनी।

वहति । मह्यादि (३।१।१३४) णिनिः । 'वाहिनी स्मा-त्तरिङ्गण्यां सेनासैन्यप्रभेदयोः' इति विश्वः ॥

हादिन्यौ वजराडितौ

हादतेऽवर्यम् । 'हाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'आवर्यका–' (३।३।९७०) इति णिनिः ॥

वन्दायामपि कामिनी ॥ ११२॥

अवश्यं काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। पूर्ववत् (३।३।९७०) णिनिः । 'कामिनी भीरुवन्दयोः। कामी तु कामुके चक्रवाके पारावतेऽपि च' (इति मेदिनी) वन्दा वृक्षे विजातीयप्ररोहः॥

त्वग्देहयोरिप तनुः

तनोति, तन्यते वा । 'तनु विस्तारे' (त॰ उ॰ से॰)। 'भृमृशी–' (उ॰ १।७) इत्युः। 'तनुः काये त्वचि स्त्री स्था-त्रिष्वल्पे विरले कृशे' (इति मेदिनी)॥

सुनाधोजिहिकापि च।

सवनम् । सूयते वा । 'धूङ् प्राणिगर्भविमोचने' (अ॰ आ॰ से॰)। भावे (३।३।११४) कमीण (३।३।१०२। वा॰) क्तः। 'खादय ओदितः' (दि॰ ग॰) इति (ओदित्त्वात् 'ओव्तितथ्र' (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम्)। 'सूनाख्या पुष्पते पुष्पे जिह्नातले वधालये' इत्यजयः। '(सूनं प्रसवपुष्पयोः)। सूना पुत्र्यां वधस्थानगलग्रुण्डिकयोरिप' (इति विश्वः)॥ कत्विस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिष्ठ तच्छके॥ ११३॥

क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके ॥ ११३॥ मन्दे

वितननम् । वितन्यते वा । घज् (२।२।१८,१९) । 'वि-तानो यज्ञविस्तारोल्लोचेषु कतुकर्मणि । इत्तभेदावसरयोर्वितानं तुच्छमन्दयोः' इति विश्व । 'वितानो यज्ञ उल्लोचे विस्तारे पुंनपुंसकम् । क्लीवं इत्तविशेषे स्यात्रिलिङ्गो मन्दतुच्छयोः' (इति मेदिनी) मन्दे मूढे ॥

अथ केतनं कृत्ये केताबुपनिमन्त्रणे।

'कित निवासादौ' (भ्वा० प० से०)। भावकर्मकरणाधि-करणेषु ल्युद्र। 'केतनं तु ध्वजे कार्ये निमन्त्रणनिवासयोः' इत्यजयः॥

वेदस्तस्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विष्रः प्रजापतिः॥ ११४॥

वृंहति । 'वृहि वृद्धौ '(भ्वा॰ प॰ से॰) । 'वृंहेनोंऽच' (उ॰ ४।१४६) इति मनिन् । 'ब्रह्म तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि । ऋत्विग्योगभिदोविंप्रे' (इति मेदिनी) ॥

उत्साहने च हिंसायां सूचने चापि गन्धनम्।

'गन्ध मर्दने' (चु॰ आ॰ से॰)। भावादौ ल्युद् । 'ग-न्धनं सूचनोत्साहहिंसनेषु प्रकाशने' इति विश्वः॥

आतञ्चनं प्रतीवापजवनाष्यायनार्थकम् ॥ ११५॥

'तञ्च गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ल्युट् (३।३।११४)। प्र-तीवापो दुग्धादौ दध्यादिभावार्थे तक्रादिप्रक्षेपः, निक्षेपो वा। जवनं वेगः। आप्यायनं तर्पणम्॥

१---वाणिनीशन्दो मेदिन्यां पवर्गीयादौ पठितः । हैमे तु अन्तस्थादौ पठितः ॥ एवं वाहिनीशंब्दोऽपि ॥

व्यञ्जनं लाञ्छनसम्भुनिष्ठानावयवेष्वपि।

व्यज्यते । अनेन वा । ल्युट् (३।३।११३,११७)। 'व्य-आनं तेमने चिह्ने रमश्रुण्यवयवेऽपि च' (इति मेदिनी)। नि-ष्टानं तेमनम् ॥

स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम्॥११६॥

कुलीनस्य कर्म भावो वा । युवाद्यण् (५।१।१३०)। 'कौलीनं पद्यभिर्युद्धे कुलीनत्वापवादयोः' इति घरणिः ॥ स्यादद्यानं निःसरणे वनभेद्वे प्रयोजने ।

उद्यासनेन । अस्मिन् वा । 'या प्रापणे' (अ॰ प॰ अ॰) । 'करणा-' (३।३।१९७) इति ल्युद् । 'उद्यानं वनभेदे स्यान्निःसतौ च प्रयोजने' इति धरणिः ॥

अवकारो स्थितौ स्थानम्

स्थीयतेऽत्र । अधिकरणे (३।३।११७) भावे (३।३।११५) च ल्युट् । 'स्थानं साहरयेऽवकाशे स्थितौ वृद्धिक्षयेतरे' (इति मेदिनी) ॥

कीडादावपि देवनम् ॥ ११७॥

दीव्यतेऽनेन । 'दिवु कीडादौ' (दि॰ प॰ से॰) । भावक-रणादौ ल्युट् । 'देवनं व्यवहारे स्याजिगीषाकीडयोरपि । अक्षेषु देवनः प्रोक्तः' इति विश्वः ॥

उत्थानं पौरुषे तन्त्रे संनिविष्टोहमेऽपि च।

'उत्थानसुवते तन्त्रे पौरुषे पुस्तके रणे । ('प्राङ्गणो-द्गमहर्षेषु मलवेगेऽपि न द्वयोः)' (इति मेदिनी) । 'तन्त्रं कुटुम्बकृत्ये स्यात्सिद्धान्ते चौषधोत्तमे । प्रधाने तन्तुवाने च शास्त्रमेदे परिच्छदे । श्रुतिशास्त्रान्तरे हेतावुभयार्थप्रयोजके' (इति मेदिनीं) ॥

व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च ॥११८॥

विरुद्धमुत्थानम् । 'प्रादयो गता–' (वा॰ २।२।१८) इति समासः । 'खतन्त्रता च न्युत्थानम्' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्योपपादने । निर्वर्तनोपकरणामुबज्यासु च साधनम् ॥ ११९ ॥

'षाध संसिद्धी' (स्वां॰ प॰से॰)। भावकर्मकरणादी त्युट्। 'साधनं मृतसंस्कारे सैन्ये सिद्धीपधे गती। निर्वर्तनोपायमे-ब्रुदापनेऽनुगमे घने' (इति मेदिनी)। उपकरणं साधनसामग्री॥

निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्षणेऽपि च ।

'यत निकारादौ' (चु॰ ड॰ से॰) स्वार्थण्यन्तः । भावादौ ह्युट् ॥

व्यसनं विपदि भंशे दोषे कामजकोपजे ॥ १२०॥

ैयस्तः । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०)। भोवादौ त्युट्। 'ठयसनं त्वसुभे सक्ती पानस्रीमृगयादिषु । दैवानिष्टफले पापे विपत्तौ निष्फलोयमे' इति विश्वः (मेदिनी)। कामजे दोषे मृगयाक्षपानादौ। कोपजे वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यार्थं-दुषणादौ॥

पश्माक्षिलोम्नि किंजले तन्त्वाद्यंशेऽप्यणीयसि ।

पक्ष्यते । अनेन वा । 'पक्ष परिश्रहे' (भ्वा॰ प॰ से॰) कर्मकरणादौ मनिन् (उ॰ ४।१४५) । 'पक्ष्म सूत्रादिसू-क्ष्मांशे किंजल्के नेत्रलोमिने' इति विश्वः ॥

तिथिभेटे क्षणे पर्व

पर्वति पन्येते वा। 'पर्व पूरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकात्किनन्। 'पर्व स्यादुत्सवे अन्थो प्रस्तावे विषुवादिषु । दर्शप्रतिपदोः संधौ स्यात्तिथेः पश्चकान्तरे' इति धरणिः॥

वर्तम नेत्रच्छदेऽध्वनि ॥१२१॥

वर्तते । अनेन । अस्मिन् वा । 'बृतु वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । मनिन् (उ॰ ४।१४५) ॥

अकार्यग्रहो कौपीनम्

कूपपतनमहीति । 'शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः' (पार। २०) इति साधुः । 'कौपीनं स्यादकार्येऽपि चीरगुद्धप्रदेशयोः' इति विश्वः ॥

मैथुनं संगती रते।

मिथुनमेव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । सिथुनस्येदं वा । 'संबन्धे सुरते युग्मे राशो मिथुनमिष्यते' इति व्याडिः ॥

प्रधानं परमात्मा धीः

प्र थत्ते, धीयतेऽनेन । अस्मिन् वा । 'डुधान्' कर्तृकर-णादौ त्युट्' (३।३।११३,११७) । 'प्रधानं स्थान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मिन । प्रज्ञायामिप च क्लीबमेकत्वे तृत्तमे सदा' (इति मेदिनी) ॥

प्रज्ञानं वुद्धिचिह्नयोः ॥ १२२ ॥

प्रज्ञायते । अनेन वादौ त्युट् (३।३।११३,११५,११७)॥ प्रसूनं पुष्पफलयोः

प्रसूयते । 'षुञ् अभिषवे' (खा॰ उ॰ अ॰)। 'सुजो दीर्घश्च' (उ॰ ३।१३) इति नः ॥

निधनं कुलनाशयोः।

निधानम् । निधीयतेऽत्र वा । 'कॄपॄवृज्जि-' (उ० २।८१) इति क्युः ॥

ऋन्दने रोदनाहाने

'क्रिद आह्वाने रोदने च' (भ्वा॰ प॰ से॰)। भावे (३। ३।१९५) त्युट्॥

वर्ष्म देहप्रमाणयोः॥ १२३॥

वर्षति । बृष्यते वा । 'बृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । मनिन् (उ॰ ४।१४५) । 'वर्ष्म देहप्रमाणातिसुन्दराकृतिषु स्मृतम्' (इति मेदिनी) ॥

गृहदेहित्वद्रभावा धामानि

दधाति । थीयते वा । 'डुथाज्' (जु॰ उ॰ अ॰) । मनिन् (ड॰ ४।१४५) । 'धाम शक्तौ प्रभावे च तेजोमन्दिरजन्मसु' इति विश्वः ॥

अथ चतुष्पथे।

संनिवेशे च संस्थानम्

संशीयतेऽत्र अनेन वा । संस्थितिर्वा । भावाधिकरणादौ ल्युट् (३।३।१९५,१९७) । 'संस्थानमाकृतौ मृत्यौ संनि-वेशो चतुष्पथे' (इति मेदिनी) ॥

लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः ॥ १२४ ॥

लक्ष्यते । अनेन वा । 'लक्ष दर्शने' (चु॰ आ॰ से॰) । मनिन् (उ॰ ४।१।४५) ॥

आच्छाद्नं संपिधानमपवारणमित्युभे ।

आच्छायतेऽनेन । 'छद अपवारणे' चुरादिः । करणे (३। ३।११७) भावे (३।३।११५) वा ल्युट् । 'आच्छाद्नं सं-पिधाने वस्नेऽपन्नतिमात्रके' इति धरणिः ॥

आराधनं साधने स्याद्वाप्तौ तोवणेऽपि च ॥१२५॥

आराध्यतेऽनेन । 'राघ संसिद्धों' (खा० प० अ०) । भा-बादो त्युट् (३।३।११५,११७) ॥

अधिष्ठानं चऋपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि ।

अधिष्ठीयते । अनेन वा । भावादौ ल्युट् (३।३।११५, ११७)। 'अधिष्ठानं रथस्याङ्गे प्रभावेऽध्यासने पुरे' इस्रजयः॥

रतं खजातिश्रेष्ठेऽपि

रमयति । 'रमु कीडायाम्' (म्वा॰ आ॰ अ॰) ण्यन्तः । अन्तर्भावितण्यर्थो वा, रमन्तेऽस्मिन् वा । 'रमेस्त च' (उ॰ ३।९४) इति नः । 'नेङ् विश-' (७।२।८) इति नेद्र । 'णेर-निटि-' (६।४।५१) । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्टेऽपि मणाविष नपुं-सकम्' (इति मेदिनी) ॥

वने सिळळकानने ॥ १२६॥

वन्यते। 'वन संभक्तों' (भ्वा० प० से०)। 'वनु याचने' (त० उ० से०) वा । 'हैलक्ष' (३।३।१२१) इति घन्। संज्ञापूर्वकत्वात्र वृद्धिः। कर्तरि पचाद्यच् (३।१।१३४) वा। 'क्षीबं स्यात् कानने नीरे निवासे निलये वनम्' इति रमसः॥

तिलनं विरले स्तोके

तलति । तल्यते वा । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'तलिपुलिभ्यामिनन्' (उ॰ २।५३) । 'तिलिनं वि-रहे सोके खच्छेऽपि वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥

वाच्यलिङ्गास्तथोत्तरे।

तथा तलिनवत् । उत्तरे आनान्तात् ॥

समानाः सत्समैके स्युः

समित । 'षम वैक्लब्ये' (भ्वा० प० से०) । 'ताच्छील्य-वयोवचनशक्तिषु चानश्' (३।२।१२९) । 'आगमशासनम-निल्मम्' इति मुग्न । सह मानेन वर्तते, इति वा। 'स-मार्न सत्समैकेषु त्रिषु, ना नाभिमारुते' इति मेदिनी)॥

पिश्ननौ खलसुचकौ ॥ १२७॥

पिंशति । 'पिश अवयवे' (तु॰ प॰ से॰)। 'क्षुधिपिशि-मिथिभ्यः कित्' (उ॰ ३।५५) इत्युनन् 'पिशुनं कुङ्कमेऽपि च। कपिवके च काके ना सूचककूरयोस्त्रिष्ठ । पृक्षायां पि-शुना स्त्री स्यात्' (इति मेदिनी)॥

हीनन्यूनावूनगर्ह्यो

जहाति । हीयते स्म वा । 'ओहाक् खागे' (जु॰प॰अ॰)। 'आदिकर्मणि क्तः' (३।४।७१) । कर्मणि (३।२।१०२) वा । 'ओदित्रख' (८।२।४५) इति नत्वम् । 'हीनं गर्ह्योनयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

न्यूनयति । न्यून्यते से वा । 'ऊन परिहाणे' (चु॰ उ॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा। यत्तु-'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः-इति मुकुटेनोक्तम्। तन्न । चुरादिण्यन्तत्वेन अदन्तत्वेन चेगुपधत्वाभावात्। 'स्युनं गर्ह्योनयोः' (इति मेदिनी)॥

वेगिशूरौ तरस्विनौ।

तरो वर्लं जवो वास्यास्ति । 'अस्माया–' (५।२।१२१) इति विनिः॥

अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिग्रस्तव्यापद्गता अपि ॥ १२८॥

अभिपद्यते स्म । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति कः । क-मीण (३।२।१०२) वा । 'अभिपन्नोऽपराद्धेऽभिद्धते अस्ते विपद्भते' इति विश्वः ॥

इति नान्ताः॥

कलापो भूषणे वहें त्णीरे संहतेऽपि च।

कलामाप्नोति । 'आपू व्यासौ' (स्वा॰ प॰ अ॰) 'कर्मण्य-ण्' (३।२।१) कला आप्यतेऽनेन वा । 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घज् । 'कलापः संहतौ वर्हे काश्यां भूषणत्णयोः' इत्यजयः । ('चन्द्रे विद्ग्धे व्याकरणभेदेऽपि कथ्यते बुधैः' इति मेदिन्यां विशेषः) ॥

परिच्छदे परीवापः पर्युप्तौ सिळळिस्थितौ ॥ १२९॥

परिवपनम् । अनेन । अत्र वा 'डुवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'भावे घज्' (३।३।१८) । 'हुलुख'

१—अस्य सूत्रस्य 'करणाधिकरणयोः' इत्यधिकारस्थत्वेनात्रो-पन्यासो निष्फलः कर्मणि विगृहीतत्वात् ॥ तसात् 'अकर्तरि—' (३। ३।१९) इत्येव न्याय्यम् ॥ २—आधुनिकपुस्तकेषु तु 'तलिपुलि-भ्यां त्र' इत्यव पाठ उपस्थते ॥

१ — अत्र 'स' इत्युपन्यासोऽसंगतः । घञो भूताधिकारे वि-धानाभावात् ॥

(३।३।१२१) इति वा । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः । परिच्छदः परिवारः ॥

गोधुग् गोष्ठपतिगींपौ

गां पाति । 'पा रक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'गोपो प्रामौघगोष्ठाधिकृतयोर्बह्नवे' इति विश्वः ॥

हरो विष्णुर्वृषाकपिः।

वृषं धर्मं न कम्पयति । 'कपि किंचिचलने' (म्वा॰ आ॰ से॰) । 'अंहिकस्प्योर्नलोपश्च' (उ॰ ४।१४४) इतीः । वृषा-द्धमादाकम्पयति द्रष्टान्, इति वा । यद्वा वर्षति कामान् । वृष् सेचने' (भ्वा० प० से०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । आकम्पयति पापानि । पूर्वविदः (उ० ४।१४४) । वृष-श्वासावाकपिश्व । यद्वा वृषा इन्द्रोऽनेन । कम्पते आकम्पते वा अस्मात् । यद्वा वृषो धर्मो वृषा इन्द्रो वा किपरिव वशे यस्य। यद्वा वृषरक्षकः किपविराहः। शाकपार्थिवादिः (वा० २। १।७८) । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३९) इति दीर्घः । यद्वा वृष्ण इन्द्रस्याकं वृषाकं पियति । 'पि गतौ' (तु॰ प॰ अ॰)। अन्तर्भावितण्यर्थो वा। इन्द्रदुः खं प्राप्नोति प्रापयति वा दैत्यान्। रक्षकलात् । विचि (३।२।७५) संज्ञापूर्वकलात्र गुणः । किपि (३।२।७६) तु आगमशास्त्रस्यानित्यलात्र तुक् । परशब्दस्येष्ट-वाचित्वादियङं बाधित्वा पूर्वसवर्णदीर्घः (६।१।१०२) पूर्वरूपे (६।१।१०७) स्तः । 'वृषाकिपः पुमान्कृष्णे शंकरे जातवे-दसि' (इति मेदिनी)॥

बेल्पमुष्माश्र

वायति । 'ओवै शोषणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । वाति । 'वा गत्यादौ' (अ॰ प॰ अ॰) । 'खष्पशिल्पशष्प' (उ॰ ३।२८) इति साधुः ॥

कशिषु त्वन्नमाच्छाद्नं द्वयम् ॥ १३० ॥

कश्चित दुःखम् । कश्यते वा । 'कश गतिशासनयोः' (अ० आ० अ०) मृगय्वादिलात् (उ० १।३०) साधुः । 'एकोक्त्या कशिपुर्भक्ताच्छादने च द्वयोः पृथक्' इति विश्वः ॥ तल्पं शय्याद्वदारेषु

तल्यतेऽस्मिन्। 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'खण्पशिल्प—'(उ॰ ३।२८) इति साधुः। वक्ष्यमाणम्,

१—आधुनिकपुस्तकेषु तु 'कुण्ठिकम्प्योः' इति पाठ उपल्भ्यते ॥ २—बाब्पं मेदिन्यामन्तस्थादौ पट्यते ॥ अत एव गोवर्धनाचार्येरपि 'बाब्पाकुलम्' (५२८) इत्यार्याऽन्तस्थादिवज्यायां लिखिता ॥ हैमे तु स्पर्शादि पट्यते ॥ ३—इदं त्वसंगतम् 'कशिपुर्भक्ताच्छादनयोरेकोक्तया पृथक्तयोः पुंसि' इति मेदिनीतः कशिपोः पुंस्त्वस्य, 'तल्पमट्टे कलते च शयनीये च न द्वयोः' इति मेदिनीतस्तल्पस्य छीवतायाः प्रतीतेः ॥

'अल्लियाम्' इति कशिपुतल्पाभ्यामपि संबध्यते । अहो-ऽष्टालिका ॥

स्तम्बेऽपि विटपोऽस्त्रियाम्।

वेटित । विट्यते वा । 'विट आक्रोशे शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'विटपपिष्टपविशिपोलपाः' (उ॰ ३।१४५)। 'विटपः पह्नवे षिक्षे विस्तारे स्तम्बशाखयोः' इति विश्वः॥

प्राप्तक्षपस्यक्षपाभिक्षपा बुधमनोक्षयोः ॥ १३१॥ भेद्यलिङ्गा अमी

प्राप्तो रूपम् । 'प्राप्तापन्ने च-' (२।२।४) इति समासः । प्राप्तं रूपं येन । 'प्राप्तरूपो इरम्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ समेव रूपं यस्य ॥

अभिलक्ष्यं रूपमस्य । 'अभिरूपो बुधे रम्ये' (इति मेदिनी)॥

कूमी वीणाभेदश्च कच्छपी।

कच्छे कच्छं वा पिबति । कच्छेन पाति वा । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'गापोष्टक्' (३।२।८) तु न । 'पिबतेः सुरासीध्वोः' (वार्तिक) इति वचनात् । 'गति कारकोपपदा-' इति सुबुत्पत्तेः प्राक् समासः । 'जातेः-' (४।१।६३) इति हिष् । 'कच्छपी वह्नकीभेदे हुलौ सुद्रगदान्तरे' इति विश्वः ॥

इति पान्ताः ॥ रवर्णे पुंसि रेफः स्यात्कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः १३२

'रादिफः' (वा॰ ३।३।१०८)। रिफ्यते । रिफिति वा।
'रिफ हिंसायाम्' (तु॰ प॰ से॰)। घत्र् (३।३।१९)। पचा-द्यत् (३।१।१३४) वा॥

इति फान्तः॥

अन्तराभवसत्त्वेऽश्वेगन्धर्वो दिव्यगायने ।

अन्तरा मरणजन्मनोर्मध्ये भवं सत्त्वं यातनाशरीरम्। यदाहुः—'अन्तराभवदेहो हि नेष्यते विन्ध्यवासिनां'। तन्न । लक्ष्यविरोधात् । तस्मादन्तरिक्षवासिनो गन्धर्वाख्या भूताः । यद्यासः 'अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वेस्तदनुष्ठितम्'— इति स्वामी । तिचन्त्यम् । 'गन्धर्वः पद्यभेदे स्यात्पुंस्कोकि-लतुरंगयोः । अन्तराभवसत्त्वे च गायने खेचरेऽपि च' (मेदि-ली) इत्यादौ द्वयोः पृथक् पाठात् । दृष्टान्तोऽपि विषमः । दिव्यगायनानां विश्वावस्त्रादीनामेव तत्र प्रहृणात्। गन्धमविति । 'अर्व गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) शक्र-स्वादिः (वा॰ ६।१।९४) ॥

कम्बुर्ना वलये राह्ने

कम्बति । 'कम्ब गतौ' () मृगय्वादिः (उ० १।३७) 'कम्बुः शक्के स्त्रियां पुंसि शम्बूके वलये गजे' (इति मेदिनी)॥ द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ ॥ १३३॥

द्वे जिहे यस्य ॥

पूर्वोऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुंवहुत्वेऽपि पूर्वजान् ।

पूर्वयति । 'पूर्व निकेतने' (चु॰ प॰ से॰) । पचायच् (३। १।१३४) । 'पूर्वे तु पूर्वजेषु स्युः पूर्वप्रागाययोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) । 'प्राक् पूर्वमयतः' इति धरणिः ॥

इति बान्ताः ॥

कुम्भौ घटेभमूधाँशौ

कुं भूमिं कुत्सितं वा उम्मति । 'उम्म पूरणे' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । शकम्बादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुम्मः स्यात्कुम्भकर्णस्य स्रुते वेश्यापतो घटे । राशिभेदे द्विपाङ्गे च कुम्मं त्रिवृति गु-ग्गुले' इति विश्वः ।

डिम्भौ तु शिशुवालिशौ ॥ १३४ ॥

डिम्भयति । 'डिभि संघाते' चुरादिः । पचायच् (३।१। १३४) ॥

स्तम्भौ स्थूणाजडीभावौ

स्तभाति । 'स्तम्भु रोधने' (सौत्रः) पचायच् (३।१।१३४)। भावे घव् (३।३।१८) वा ॥

शंभू ब्रह्मित्रलोचनौ ।

शं भवति । 'भू सत्तायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'प्राप्तों' (चु॰आ॰ से॰) वा। अन्तर्भावितण्यर्थः। मितद्वादिलात् (वा॰ ३।२।१७८) डुः । 'शंभुः पुंसि महादेवे परमेष्टिनि चार्हति' (इति मेदिनी) विष्णा च ॥

कुक्षिभ्रणाभका गर्भाः

गिरति । 'गॄ निगरणे' (तु॰ प॰ से॰) । गृणाति । गीर्यंते ना । 'गॄ शब्दे' (ऋया॰ प॰ से॰) । 'अतिगॄभ्यां भन्' (उ॰ ३१९५२) । 'गर्भी भ्रूणेऽभैके कुक्षो संधो पनसकण्टके' (इति मेदिनी) ॥

विस्नम्भः प्रणयेऽपि च ॥ १३५ ॥

विस्नम्भणम् । विस्नभ्यतेऽनेन वा । 'सम्भु विश्वासे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । घज् (३।३।१८) । 'विस्नम्भः केलि-कलहे विश्वासे प्रणये वधे' इति विश्वः । 'परिचयप्रार्थनयोः प्रणयः परिकीर्तितः' इत्यमरमाला ॥

स्याद्भेयां दुन्दुभिः पुंसि स्याद्शें दुन्दुभिः स्त्रियाम्।

'दुन्द' इति शब्देन उमति । 'उम पूरणे' (तु॰ प॰ से॰) । 'इगुपधात् कित्' (उ॰ ४।१२०) इतीन् । शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।१।९४)। यद्वा 'दुन्द्'इति हलन्तस्यैवानुकरणम् । 'दुन्दुभिः पुमान्। वरुणे दैत्यभेर्योश्च रूयक्षे विन्दुत्रिकद्वये'(इति मेदिनी) ॥

स्यान्महारजने क्रीवं कुसुम्भं करके पुमान् ॥१३६॥

कुषुम्भ्यति । अनेन । वा 'कुषुम्भ क्षेपे' (कण्डादिः) । पचाद्यच् (३।३।१३४) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घत्र् वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'कुसुम्भं हेमनि महारजने ना कमण्डलो' (इति मेदिनी) ॥

क्षत्रियेऽपि च नाभिनी

नभ्यते । 'णम हिंसायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'इस-जादिभ्यः' (वा॰ ३।३।९०८) । यद्वा नाभयति । स्वार्थण्य-न्तात् 'अच इः' (उ॰ ४।९३९) । 'नाभिर्मुख्यनृपे चक्रम-ध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्स्रियां कस्तूरि-कामहे' (इति मेदिनी) ॥

सुरभिगीच च स्त्रियाम्।

सुष्ठु रभते, रभ्यते वा। 'रभ राभस्ये' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४।११८)। 'सुर्भाः शहकीमातृभि-त्सुरगोष्ठ योषिति। चम्पके च वसन्ते च तथा जातीकले पुमान्। स्वर्णे गन्धोत्पले ह्रीवं सुगन्धिकान्तयोश्लिष्ठ। (वि-ख्याते सचिवे धीरे चैत्रेऽपि च पुमानयम्)' (इति मेदिनी)॥

सभा संसदि सभ्ये च

सह भान्ति ये। यस्यां वा । 'भा दीप्तो' (अ० प० अ०)। 'सुपि' (३।२।४) इति कः । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०२) इति डो वा । 'स्रियां सामाजिके गोछ्यां यूतमन्दिरयोः सभा' इति रमसः॥

त्रिष्वध्यक्षेऽपि बहुमः ॥ १३७॥

वहते । वहयते वा । 'वह संवरणे संचरणे च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'रासिवहिभ्यां च' (उ॰ ३।१२५) इलमच् 'वहुभो द्यितेऽध्यक्षे सहक्षणतुरंगभे' (इति मेदिनी) ॥ इति भानताः ॥

किरणप्रग्रही रक्सी

अश्रुते । अनेन वा । 'अञ्च व्याप्ती' (स्ना॰ आ॰ से॰) । 'अश्लोते रश् च' (उ॰ ४।४।६) इति मिः । 'रिइमः पुमान् दीधितौ स्यात्पक्ष्मप्रयहयोरिप' (इति मेदिनी) ॥

कपिसेकौ सुवंगमौ।

हवेन हुला गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच्॥ इच्छामनोभवौ कामौ

कमनम् । कम्यते वा । 'कसु कान्तौ' (भ्वा०आ०से०)। घज् (३।३।१८,१९) 'कामः स्परेच्छयोः पुमान् । रेतस्यि निकामे च काम्येऽपि स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥

शोयोंद्योगी पराक्रमी ॥ १३८॥

पराक्रमणम् । अनेन वा । 'क्रमु पादिविक्षेपे' (म्वा० प० से०) । घज् (३।३।१८,१२१) । 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७।३। ३४) इति न वृद्धिः । 'पराक्रमः स्थात्सामर्थ्यं विक्रमोद्यम-योरपि' (इति मेदिनी) ॥

१—पूर्वगन्धवश्चा विश्वमेदिन्योरिप स्पर्शान्तेष्वेवोपलभ्येते । हमे तु दन्तोष्ठयान्तेष्वेव ॥ २—अक्षे विन्दुत्रिकद्वयं यथा 'दुन्दुभ्या किल तत्कृतं पतितया यद्रोपदी हारिता' इति स्वामिमुकुटानेकार्थकै-रवाकरकौमुद्यः ॥

धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः।

धरति । भ्रियते वा । 'धृन् धारणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) 'अर्तिस्तुसु—' (उ॰ १।१४०) इति मन् 'धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे खभावोपसयोः कतौ । अहिंसोपनिषक्त्याये ना धतु-र्थमसोमपे' (इति मेदिनी) ॥

उपायपूर्व आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः॥ १३९॥

उपधा उत्कीचः । उपक्रमणम् । अनेन वा । पूर्वनत् (३।३।१८,१२५,७।३।१३४) 'उपक्रमः स्यादुपधाचिकि-त्सारम्भविकमे' इति विश्वः ॥

विणक्पथः पुरं वेदो निगमाः

निगम्यते । अनेन वा । 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति साधः । 'निगमो वाणिजे पुर्या कटे वेदे वणिक्पथे' इति विश्वः ॥

नागरो वणिक्।

नैगमी द्वी

निगमे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इल्पण् । 'नैगमः स्यादुपनिषद्वणिजोर्नागरेऽपि च' इति विश्वः ॥

वले रामो नीलचारुसिते त्रिषु ॥ १४० ॥

रमते । अनेन वा । 'रमु कीडायाम्' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) 'ज्विलिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०) 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन् वा । 'रामः पशुविशेषे स्याज्ञामदम्ये हलायुषे । राघवे च सितश्वेतमनोज्ञेषु च वाच्यवत्' इति विश्वः ॥

शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि य्रामः

यसते । यस्यते वा । 'यसु अदने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'यसेरा च' (उ॰ १।१४३) इति मः । 'य्रामः खरे संवसये वृन्दे शब्दादिपूर्वकः' इति विश्वः ॥

क्रान्तौ च विक्रमः।

विक्रमणम् । अनेन वा । घज् (३।३।१८,१२१) । 'विक्रमः शक्तिसंपत्तिः क्रान्तिमात्रं च विक्रमः' इति धरणिः॥
स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे चन्दे

स्तूयते । अनेन वा । 'ष्टुज् स्तुतौ' (अ॰ उ॰ अ॰) । 'अर्तिस्तुसु-' (उ॰ १।१४०) इति मन् ॥

जिह्यस्तु कुटिलेऽलसे ॥ १४१ ॥

'जहाति । हीयते वा । 'ओहाक् लागे' (जु॰ प॰ अ॰)। 'जहातेः सन्वदालोपश्च' (उ॰ १।१४१) इति मन् ॥

गुल्मा रुक्स्तम्यसेनाश्च

गुड्यते । 'गुड वेष्टने' रक्षणे (तु० प० से०) बाहुलका-

१—द्वाविति ब्राह्मणस्य नैगमत्वे निषेधः—इति स्वामी ॥
—'द्वौ' इत्युक्तेरुपनिषद्वाद्मणयोर्नायम्, इत्येके—इति पीयूष्व्याख्या ॥

न्मक्। डलयोरेकलम् । 'गुत्मः स्तम्बे श्लीहि घट्टसैन्ययोः सैन्यरक्षणे' इति विश्वः । रुग् उदररोगः । स्तम्बोऽप्रकाण्डः ॥

जामिः स्वसृकुलिखयोः।

जायति । जायते वा । 'जै क्षये' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । बाहुलकान्मिः । यद्वा 'जमु अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकादिण् दीर्घथ । कर्मणि 'इञ्जादिभ्यः' (वा॰ ३।३। १०८) इतीञ् वा–इति खामी । 'जिह्यस्तु कुटिले मन्दे जामिः खरुकलिक्षयोः' इति चवर्गादावजयः ॥

मुकुटस्तु—'प्रहरे समये यामो यामिः खसकुलिखयोः' इति रभसादन्तस्थादितामाह । 'यामिः कुलस्नीखसोः स्नी' (इति मेदिनी) । तत्र 'या प्रापणे' (अ॰ प॰ अ॰) धातु-वींध्यः ॥

क्षितिक्षान्त्योः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु॥१४२

क्षमणम् । 'क्षमूष् सहने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । षित्वाद् (३।३।१०४) अङ् । क्षमते । क्षम्यते वा । प्वायच् (३।१। १३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७।३। ३४) इति न वृद्धिः । 'क्षमा तितिक्षा पृथ्वी च योग्ये शक्ते हिते क्षमम्' इति धरणिः ॥

त्रिषु इयामौ हरित्कृष्णौ इयामा स्याच्छारिवानिशा।

इयायते । 'इयेङ् गतो'(भ्वा०आ० अ०)। 'इषुयुधीन्धि—' (उ० १।१४५) इति मक्। 'इयामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरिते पुंसि स्यातद्वति त्रिषु । मरि-चे सिन्धुछवणे क्लीबं स्त्री शारिवौषधौ । अप्रसूताङ्गनायां च प्रियङ्गाविप चोच्यते । यमुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृतिकौ-षधौ । नीलिकायाम्—'अथ श्रामो मासे मण्डपकालयोः' (इति मेदिनी) ॥

ळळामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु ॥१४३॥

लडनम् । 'लड वाल्ये (विलासे)' (भ्वा॰ प॰ से॰) । संपदादिकिप् (वा॰ २।३।१०८) । डलयोरेकलम् । ललममित । 'अम गलादो' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥॥॥ बाहुलकात्किनिन नैन्तोऽपि । 'प्रधानध्वजशृक्षेषु पुण्ड्वालिधलक्ष्मसु । भूषावाजिप्रभावेषु ललामं स्यालुलाम व' इति रुद्रः । पुण्ड्मश्वादीनां ललाटिचत्रम् । अश्वो वाजी । भूषा सामीप्यादश्वस्यव ॥

सूक्ष्ममध्यात्ममपि

सूच्यते । 'सूच पैश्र्न्ये' (चु॰ उ॰ से॰) । 'सूचेः सन्' (उ॰ ४।१७७) । 'सूक्ष्मं स्यात्कैतवेऽध्यात्मे पुंस्पनी त्रिषु

१—युक्ते मान्तमन्ययम् इत्येके शक्तहितयोखिषु । क्षमः, क्षमा । इति पीयूषन्याख्या ॥ २—इत उत्तरं श्रामशब्दार्थकथनेन प्रकृतानुपयुक्तम् ॥ ३—यथा 'कन्याळ्ळाम कमनीयमजस्य लिप्सोः' इति रयुः—इति स्वामिमुकुटौ ॥

चाल्पके' (इति मेदिनी) । यत्तु-सुष्ठु उक्ष्यते इति खामी, सुष्ठु उक्ष्यते-इति सुक्रुटश्च व्याचष्टे । तदुक्तसूत्रादर्शनमूल-कम्॥

आदौ प्रधाने प्रथमः

प्रथते । 'प्रथ विस्तारे' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रथेरमच्' (उ० ५।६८) । 'प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्य-वत्' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु ।

आमान्तम् ॥

वामौ वल्गुप्रतीपौ हो

वमित वम्यते वा । 'द्ववस उद्गिरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः । घञ् (३।३।१९) वा । 'वामं सन्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे । पयोधरे हरे कामे विद्याद्वामामपि स्त्रियाम् । वामी रागाठीवडवारास-भीकरभीषु च' इति विश्वः॥

अधमौ न्यूनकुत्सितौ ॥ १४४ ॥

अमित । 'अव रक्षणादी' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अवया वमाधमा-' (उ॰ ५१५४) इति साधुः । यद्वा न धम्यते, धमित वा । 'धम ध्वाने' सौतः । धज् (३१३११८) पचा-यच् (३१९११३४) वा ।—अधोभवः । 'अवोधसोः सलो-पश्च' ( )-इति खामी ॥

जीर्ण च परिभुक्तं च यातयामिमदं इयम्।

यातो गतो याम उपभोगकालो यस्य । 'यातयामोऽन्यव-ज्ञीणें परिभुक्तोज्झितेऽपि चं' (इति मेदिनी) ॥

इति मान्ताः॥

तुरंगगरुडौ ताश्यौ

तार्क्ष्यं कर्यपस्यापत्यम् । 'ऋष्यन्धक-' (४।१।११४) इत्यण् । 'तार्क्ष्योऽश्वसर्पयोः । गरुडाम्रजे सुपर्णे च पुंसि क्रीवं रसाझने' (इति मेदिनी) ॥

निलयापचयो क्षयो ॥ १४५ ॥

क्ष्यणम्, क्षीयतेऽत्र वा। 'क्षि क्षये' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'क्षि निवासगत्योः' (तु॰ प॰ अ॰)। 'एरच्' (३।३।५६)। 'पुंसि-' (३।३।९९८) इति घो वा। 'क्ष्यो रोगान्तरे वेदम-कल्पान्तापचयेषु च' (इति मेदिनी)॥

अवश्यों देवरइयाली

श्वशुरस्यापत्यम् । 'राजश्वशुराद्यत्' (४।१।१३७) ॥ भ्रातृत्यौ भ्रातृजद्विषौ ।

श्रातुरपत्यम् । 'श्रातुर्व्यच्च' (४।१।१४४) । 'व्यन्सपत्ने'(४। १।१४५) ॥

पर्जन्यो रसदब्देन्द्रौ

पिपर्ति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰) । पर्षति ।

'पृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'पर्जन्यः' (उ॰ ३१९०३ इति साधुः। 'पर्जन्यो मेघशब्देऽपि ध्वनदम्बुद्शकयोः' इति विश्वः॥

स्याद्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ १४६ ॥

अर्थते 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अर्थः स्वामिवै॰ इययोः' (३।१।१०३) इति साधुः ॥

तिष्यः पुष्ये कलियुगे

त्वेषति । 'त्विष दीप्तों' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । अझ्या<mark>दिः</mark> (उ॰ ४।११२) । 'तिष्यः कलियुगे ऋक्षे तिष्या धात्री च कीर्त्यते' इति धरणिः ॥

पर्यायोऽवसरे ऋमे।

पर्ययणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'परावनुपा-त्यये—' (३।३।३८) इति घञ् । 'पर्यायस्तु प्रकारे स्यान्नि-र्माणेऽवसरे कमे' इति विश्वः ॥

प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥ १४७॥ रन्ध्रे शब्दे

प्रत्ययनम् । प्रतीयतेऽनेन वा । प्रत्येति, इति वा । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंति—'(३।३।९१८) इति घो वा । पचायच् (३।९।९३४) वा । 'प्रत्ययः शपथे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु । प्रियतत्वे च सन्नादावधीनज्ञानयोरिप' इति विश्वः ॥

अथानुरायो दीर्घद्वेषानुतापयोः।

अनुशयनम् । अनेन वा । 'शीङ् खप्ते' (अ० आ० से०)। 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घो वा । 'भचेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः' इति विश्वः॥ स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये गजानां मध्यमे गते ॥१४८॥ उच्चयनम् । 'चित्र् चयने' (सा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । स्थूलस्योचयः । 'स्थूलोच्चयस्लसाकल्ये ग-ण्डोपलकरण्डयोः' इति विश्वः॥

समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः।

समयनम् । समीयतेऽत्र, अनेन वा । समेति वा 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) । 'इ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसि-' (३।३।१९८) इति घो वा । पचादाच् (३।१।१३४) वा । 'समयः शपथाचारसिद्धान्तेषु तथा धियि । कियाकारे च निर्देशे संकेते कालभाषयोः' (इति मेदिनी) ॥

व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयास्त्रयः ॥ १४९ ॥

व्यसनं स्त्रीद्यूतपानादि । अञ्चभं दैवविशेषणम् । न नय-नम् । अनेन वा । अत्र वा । 'णीज् प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'एरच्' (३।३।५६) । विरोधे नञ् । अयाच्छुभावहिक् धेरन्यः । 'अन्यस्तु विपद्दैवाञ्चभयोर्व्यसनेषु च' (इति मे-दिनी) ॥

अत्ययोऽतिक्रमे कुच्छ्रे दोषे दण्डेऽपि

अख्यनम् । अनेन वा । 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) 'एरच्' (३।३।५६) । 'अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रेऽत्युत्पाते ना-शदण्डयोः' इति धरणिः ॥

अथापदि ।

युद्धायत्योः संपरायः

संपरायणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । पूर्ववत् (३। ३।५६) । 'संपरायः समीके स्यादापदुत्तरकालयोः' (इति मेदिनी) ॥

पूज्यस्तु श्वद्यरेऽपि च॥ १५०॥

पूजियतुमहीः । 'पूज पूजायाम्' (चु॰ प॰ से॰) । 'अहें फुलातृचश्व' (३।३।१६९) इति यत् । 'पूज्यौ श्वशुरपूजाहौं' इति धरणिः ॥

पश्चादवस्थायिवलं समवायश्च संनयौ।

संनयनम् । संनीयते वा । संनयति वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'एरच्' (३।३।५६) पचायच् (३।१। १२४) वा ॥

संघाते संनिवेशे च संस्तायः

संस्त्यानम् । 'ष्टयै स्त्यै शब्दसंघातयोः' (भ्वा॰प॰अ॰)। धन् (३।३।१८)। 'आतो युक्-' (७।३।३३)। 'संस्त्ययः संनिवेशे च संघाते विस्तृताविप' (इति मेदिनी)॥

प्रणयास्त्वमी ॥ १५१ ॥

विश्वस्थयाच्जाप्रेमाणः

प्रणयनम् । 'णीज्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'एरच्' (३।३। ५६) । 'प्रणयः प्रसरे प्रेम्णि (याच्वाविश्रम्भयोरपि । निर्वाणेऽपि' (इति मेदिनी) । 'विश्रम्भः स्यारपरिचये विश्वास-विश्रल्स्मयोः' इस्रजयः ॥

विरोधेऽपि समुच्छ्रयः।

सुष्ठु ऊर्ध्व श्रयणम् । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा॰उ॰से॰)। 'एरच्' (३।३।५६)। 'वैरोन्नलोः समुच्छ्रयः' इति रमसः॥ विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि ॥१५२॥

विसयनम् । अत्र वा । विसिनोति वा । 'षिज् बन्धने' (स्वा॰ उ॰ अ॰) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसि-' (३।३।५१) वा । 'परिनि- विभ्यः सेवसितसय-' (८।३।७०) इति षः । 'विषयो गो-चरे देशे तथा जनपदेऽपि च । प्रबन्धाद्यस्य यो ज्ञातस्तत्र रूपादिके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

निर्यासेऽपि कषायोऽस्त्री

निर्यासः कार्थः । कषति कण्डम् । कष हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकादयः । 'कषायो रसभेदे स्था-दक्षरागे विलेपने । निर्यासे च कषायोऽथ सुरभौ लोहिते-ऽन्यवत्' इति विश्वः ॥

सभायां च प्रतिश्रयः।

प्रतिश्रयणम् । अत्र वा । 'श्रिन्' (स्वा॰ उ॰ से॰) 'एर-च्' (३।३।५६) । घः (३।३।११८) वा । 'प्रतिश्रयः सभायां चाश्रयेऽभ्युपगमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

प्रायो भूस्यन्तगमने

प्रायणम् । 'अय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । घञ् (३। ३।१८) । 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ से॰) । 'एरच्' (३।३।५६) वा । 'प्रायश्चानशने मृत्यौ प्रायो बाहुल्यतुल्ययोः' इति विश्वः ॥

मन्युद्देन्ये कतौ कुधि ॥ १५३॥

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰) । मृगव्वादिः (उ॰ १।३७) । 'मन्युः पुमान् क्रुधि । दैन्ये शोके च यज्ञे च' (इति मेदिनी) ॥

रहस्योपस्थयोग्रहाम्

गृहनम् । गुद्धते वा । 'गुहू संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'शेंसिदुहि-' इति क्यप् । 'गुह्यं रहस्युपस्थे च गुह्यः कम-ठदम्भयोः' इति विश्वः॥

सत्यं शपथतध्ययोः।

सित साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत्। 'सत्यं कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति' (इति मेदिनी)॥ वीर्यं बले प्रभावे च

वीर्यतेऽनेन । 'वीर विकान्तों' (चु॰ उ॰ से॰) । 'अचो यत्' (३।१।९७) वीरे साधुर्वा । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'वीर्ये प्रभावे ग्रुके च तेजःसामर्थ्ययोरिप' (इति मेदिनी) ॥

द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये ॥ १५४ ॥

द्रोरिदम् । 'द्रव्यं च भव्ये' (५।३।१०४) इति साधुः । 'द्रव्यं स्याद्रविणे भव्ये पृथिव्यादो च पित्तले । भेषजे च विलेपे च जतुद्वमविशेषयोः' इति विश्वः ॥

धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्रौ

धिष्यते । 'धिष शब्दे' (जु॰ प॰ से॰) धृष्णोति वा ।
'नि धृषां प्रागल्म्ये' (खा॰ प॰ से॰) । 'सानसिवर्णसिन'
(उ॰ ४।१०७) इति साधुः । यत्तु-'संध्यादयश्च' इति यःइत्युक्तं मुकुटेन । तदेतत्सूत्रास्मरणमूलकम्, निर्मूलं च ।
'धिष्यं स्थानामिसञ्चस्र । शक्तावृक्षेपि' (इति मेदिनी) ॥

भाग्यं कर्म शुभाशुभम्।

भज्यते इनेन । 'भज सेवायाम्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'ऋ-

१— 'शंसिद्धहिगुहिस्यो वा' इति काशिका । तत्र 'प्रशस्यस्य शः' (५।३।६०) 'ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः' (६।१।२१४) इति स्वद्यवलाच्छंसेः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम्—इति कौमुदी॥ तसाण्ण्यति संज्ञापूर्वकत्वाद्धणाभावः ॥

हलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'चजोः-' (७।३।५३) इति कुल-म् । 'भाग्यं ग्रुभात्मकविधी स्याच्छुभाग्र भकर्मणि' इति विश्वः ॥

करोरुहेम्रोगीङ्गयम्

गङ्गाया अपत्यम् । 'ग्रुश्चादिभ्यश्च' (४।१।१२३) इति ढक् । 'गाङ्गेयः स्यात्पुमानभीष्मे झीवं स्वर्णेकशेरुणोः' (इति मेदिनी) ॥

विश्वाख्या दन्तिकापि च ॥ १५५॥

विगता शल्यात् । विगतं शल्यं यस्या वा । 'चिश्चाल्या-प्रिशिखाद-तीगुड्चीत्रिपुटासु च' (इति मेदिनी) ॥

वृषाकपायी श्रीगौर्योः

ेवृषाकपेः स्त्री । 'वृषाकप्यित्र—' (४।१।३७) इति डीष्, ऐ च । 'वृषाकपायी श्रीगौरीवरीजीवन्तिकासु च' (इति मेदिनी) ॥

अभिख्या नामशोभयोः।

अभिष्यानम् । 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चिक्षि-हादेशो वा । 'आतश्रोपसमें' (३।३।१०६) इस्रङ् । 'अभि-ख्या लिभधाने स्याच्छोभायां च यशस्यि' (इति मेदिनी) ॥ आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् १५६ उपायः कर्मचेष्टा च चिकित्सा च नव कियाः।

निष्कृतिः प्रायिश्वत्तम् । संप्रधारणं विचारः । उपायः सा-मादिः । चेष्टा परिस्पन्दः करणम् । भावादौ 'कृत्रः श च' (३।३।९००) । 'क्रिया कर्मणि चेष्टायां करणे संप्रधारणे । (आरम्भोपायशिक्षार्थचिकित्सानिष्कृतिष्विषि)' इति विश्वः ॥ छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविभ्वमनातपः ॥१५७॥

छयति । 'छो छेदने' (दि॰ प॰ अ॰)। '३याद्यधा–' (३।९।९४९) इति णः। 'आतो युक्–' (७।३।३३)। यद्वा 'माछाशतिभ्यो यः' (उ॰ ४।९०९)। 'छाया स्यादातपा-भावे प्रतिबिम्वार्कयोषितोः' (इति मेदिनी)॥

कश्या प्रकोष्ठे हर्स्यादेः काञ्चयां मध्येभवन्धने ।

कक्षे भवा । 'शरीरावयवात्—' (४।३।५५) इति यत् । 'कक्ष्या वृहतिकायां स्यात् (काश्यां मध्येभवन्थने । हम्यां-दीनां प्रकोष्ठे च)' (इति यान्तेषु मेदिनी) ॥

क्रत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेद्ये धनादिभिः ॥१५८॥

करणम् । 'कृञः श च' (३।३।११०) इति चात् क्यप् । कृत्यते । 'कृती छेदने' (रु० प० से०) । 'ऋदुपधात्-' (३। ११९०) इति क्यप् । 'कृत्यो विद्विषि कार्ये च कृत्या किया- दिवौकसोः' इति रभसः ॥

जन्यः स्याज्जनवादेऽपि

जनानां वादः । 'मतजनहलात्-' (४।४।९७) इति यत् ।

यद्वा जैायते । जनयति वा । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'जनिवध्योश्व' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'अचो यत्' (३।१।९७) वा । जनीं वहति । 'संज्ञायां जन्या' (४।४।८२) इति वा साधुः । 'जन्या मातृवयस्या स्याजन्या जनीवर-व्रिया । जननीजनियत्रोश्च जन्यं निर्वादयुद्धयोः' इति घरणिः ॥

जघन्योऽन्तेऽधमेऽपि च।

जधने भवः । 'शरीरावयवात्—' (४।२।५५) इति यत् । यद्वा कुटिछं हन्यते । हन्तेर्यङन्तात् 'अचो यत्' (३।१। ९७) । 'अनिखमागमशासनम्' इति 'नुगतः—' (ण४।८५) इति न नुक् । 'जधन्यं चरमे शिश्ले जधन्यं गहिंतेऽन्यवत्' इति विश्वः ॥

गर्ह्याधीनो च वक्तव्यो

वचनार्हः । 'वच परिभाषणे' (अ॰ प॰ अ॰)। ब्रूज आदेशो वा । तव्यः (३।१।९६) । 'वक्तव्यं कुत्सिते हीने वचनार्हे च वाच्यवत्' (इति मेदिनी)॥

कल्यौ सज्जनिरामयौ ॥१५९॥

कलासु साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । यद्वा कल्यते । 'कल गतौ संख्याने च' चुरादिरदन्तः । 'अचो यत्' (३।९।९७) । 'कल्यं प्रभाते क्षीवं स्यात्कल्यो वाक्श्रुतिव-जिते । सज्जनीरोगदक्षेषु कल्याणवचनेऽपि च । उपायवचने-ऽपि स्यात् (त्रिषु, मचे तु योषिति)' (इति मेदिनी) ॥ सज्जो वद्धसंनाहादिः ॥

आत्मवाननपेतोऽर्थाद्थ्यौं

आत्मवाञ् ज्ञानी । अर्थे साधुः 'तत्र साधुः' । (४।४। ९८) इति यत् । आर्थादनपेतः । 'धर्मपथ्य–' (४।४।९२) इति यत् । 'अथ्यों विज्ञार्थशालिनोः' इस्रजयः । 'अर्थ्य शिलाजतुन्यथ्यों बुधे न्याय्ये च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

पुण्यं तु चार्वपि।

पुनाति । 'पूज् पवने' (त्रया० उ० से०) । 'पूजो यण्णुम् इस्वश्च' (ऊ० ५११५) । यद्वा पुणति । 'पुण कर्मणि शुभे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३१२११३५) इति कः । पुणे साधुः । 'तत्र साधुः' (४१४१९८) इति यत् । 'पुण्यक्षिषु मनोज्ञे स्यास्क्रीवं सुकृतधर्मयोः' इति विश्वः ॥

रूप्यं प्रशस्ते रूपेऽपि

आहतं प्रशस्तं वा रूपमस्यास्ति । 'रूपादाहतप्रशंसयोः-' (५।२।१२०) इति यप् 'रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आयत-स्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

१—कर्तरि ण्यदादयस्तु 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (२।२।११३) इत्युक्तेरुनेयाः ॥

वदान्यो वल्गुवागपि ॥ १६० ॥

वदति । 'वदेरान्यः' (उ० ३।९०४) । 'वदान्यो दातृ-वाग्मिनोः' इल्रजयः ॥

न्याय्येऽपि मध्यम्

मां ध्यायति । 'ध्ये चिन्तायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा महाते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अध्यादिः (उ॰ ४।११२)। 'न्याय्यावलप्रयोमेध्यमन्तरे नाधमे त्रिषु' इति रभसः॥

सौम्यं तु सुन्दरे सोमदैवते।

सोमो देवतास्य । 'सोमाद ट्यण्' (४।२।३०) । यद्वा सोम इव सोमः । ततश्चतुर्वणीदिलात् (वा॰ ५।१।१२४) ष्यञ् । यत्तु—शाखादिलात् (५।३।१०३) यः—इति मुकुटः । तत्र । वृद्धप्रसङ्गात् । 'सोम्यो वुधे मनोज्ञे स्यादनुत्रे सोम-देवते' '(इल्वलासु च सोम्याः स्युः-)' इति विश्वः ॥

इति यान्ताः॥

निवहावसरौ वारौ

वारयति । वियते वा । 'वृज् वरणे' (खा॰ उ॰ से॰) । पचाद्यच् (३।९।९३४) । घज् (३।३।९८) वा । 'वारः सूर्यादिदिवसे वारोऽवसरवृन्दयोः । कुञ्जवृक्षे हरे द्वारे, वारं मद्यस्य भाजने' इति विश्वः ॥

संस्तरौ प्रस्तराध्वरौ ॥ १६१ ॥

संस्तीर्थते । 'स्तॄब् आच्छादने' (क्या॰ उ॰ से॰) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'संस्तर-प्रस्तरावेतौ प्रस्तराध्वर-योरपि । मणिपाषाणयोश्वापि (यथाकममुदीरितौ)'इति विश्वः। प्रस्तरः शय्या ॥

गुरू गीर्पतिपित्राद्यौ

गृणाति । 'गॄ शब्दे' (क्रया० प० से०) । 'कॄप्रोहच' (उ० १।२४) इत्युः । 'गुरुस्त्रिलिङ्गचां महति दुर्जरालघुनोरपि । पुमान्निषेकादिकरे पित्रादौ सुरमन्त्रिणि' (इति मेदिनी) ॥

द्वापरौ युगसंशयौ।

द्वास्यां परः। द्वौ परावत्र वा। पृषोदरादिः (६।३।१०९)॥

प्रकारी भेदसाहश्ये

प्रकरणम् । कृञो घञ् (३।३।१८) 'प्रकारस्तुल्यभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

आकाराविङ्गिताकृती ॥ १६२ ॥

आकरणम् । घत्र् (३।३।१८) । इङ्गितं चेष्टा । आकृतिर-वयवसंस्थानम् ॥

किंशारू धान्यशूकेषू

किंचित् कुत्सितं वा राणाति । 'शॄ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰) । 'किंजरयोः श्रिणः' (उ॰ १।४) इति जुण् । 'किंशा-रुर्ना शस्यराके विशिखे कङ्कपश्चिणि' (इति मेदिनी) ॥

मरू धन्वधराधरौ।

म्रियन्तेऽत्र जन्तवः । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु॰ आ॰ अ॰)। 'भृमुशी-' (उ॰ १।७) इत्युः । 'मरुर्ना गिरिधन्वनोः' (इति मेदिनी) ॥

अद्रयो द्रुमशैलार्काः

अति । अद्यते वा । 'अद भक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰)। 'अदिशदि-' (उ॰ ४।६५) इति किन् ॥

स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ ॥ १६३ ॥

धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । पचाद्यच् (३। १।१३४) । पयसो धरः । 'पयोधरः कोषकारे नारिकेले स्तनेऽपि च । कशेरुमेघयोः पुंसि' (इति मेदिनी) ॥

ध्वान्तारिदानवा वृत्राः

वृणोति । 'वृञ् वरणे' (सा॰ उ॰ से॰)। बाहुलकात् कः । १ 'वृत्रो रिपो घने ध्वान्ते शैलभेदे च दानवे' (इति मेदिनी)॥

बलिहस्तांशवः कराः।

बली राजग्राह्यो भागः । अंग्रुर्मयूखः । कीर्यते । 'कृ वि-क्षेप' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । करोति वा अच् (३।१।१३४) । 'करो वर्षोपले रक्ष्मी पाणी प्रत्यायशु-ण्डयोः' (इति मेदिनी) ॥

प्रदरा भङ्गनारीरुग्वाणाः

प्रदीर्यते । प्रदरणम् । अनेन वा । 'दृ विदारणे' (ऋया॰ प॰ से॰) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'प्रदरो रोगमेदे स्था- द्विकारे शरभक्तयोः' (इति मेदिनी) ॥

अस्ताः कचा अपि ॥ १६४ ॥

अस्यन्ते । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) । बाहुलकात् रः। 'अस्त्रः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी)॥

अजातशृक्षो गौः कालेऽप्यश्मश्रुनी च त्वरौ।

'काले' इत्युभाभ्यां संबध्यते । तौति । 'तु' सौत्रो गत्या-दौ । बाहुलकाद्वरः दीर्घश्च । यद्वा तनोति बाहुलकाडुः तृश्चा-सौ वैरश्चाच्छादकः । 'त्वरोऽदमश्चपुरुषे प्रौढाशृङ्गगवेऽपि च । पुरुषे व्यञ्जनत्यक्ते स्यात्कषायरसेऽपि च'(इति मेदिनी)॥

स्वर्णेऽपि राः

राति सुखम् । रायते वा 'रातेडैः' (उ० २।६६) । 'राः पुंसि खर्णवित्तयोः' (इति मेदिनी) ॥

परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः ॥ १६५ ॥

परिकीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰)। 'ऋदोरप्' (३। ३।५७)। यहा परिकीर्यतेऽनेन । 'पुंति-' (३।३।११८) इति

१—तूबरो दन्तोष्ठचमध्यो यन्थकृता पठितः । वस्तुतस्तु प-वर्गाद्यमध्यः । वेदे तथा दर्शनात् 'अश्वस्तूपरो गोमृगः' इति:—पी-यूषव्याख्या । घः । 'भवेत्परिकरो त्राते पर्यक्कपरिवारयोः । प्रगाडगात्रिका-वन्धे विवेकारम्भयोरिप' इति विश्वः । 'यलारम्भौ परिकरौ' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मुकाशुद्धौ च तारः स्यात्

तारयति । अच् । यद्वा तार्यते । अनेन वा । घत्र् (३। ३।१९) । घः (३।३।११८) वा । 'तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे गुद्धमौक्तिके । तारं च रजतेऽत्युचखरेऽप्यन्यवदीरि-तम् । ऋक्षाक्षिमध्ययोस्तारा सुग्रीवगुरुयोषितोः । बुद्धदेव्यां मता तारा' इति विश्वः॥

शारो वायौ स तु त्रिषु ।

कर्वरे

र्गुणाति । 'शॄ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । 'शॄेणातेर्वा-युवर्णनिवृत्तेषु' (वा॰ ३।३।२१) इति घन् । 'शारः स्याच्छ-बले वाच्यलिङ्गः पुंसि समीरणे' (इति तालव्यादौ मेदिनी) ॥

अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः ॥ १६६ ॥

- संगरणम् । संगीर्यते वा । अनेन वा । 'गृ शब्दे' (क्र्या० प॰ से॰)। 'ऋदोरप्'। 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा। 'संगरो युधि चापदि । कियाकारे विषे चाङ्गीकारे क्लीवं शमीफलें (इति मेदिनी)॥

वेद्भेदे गुह्यवादे मन्त्रः

मन्त्रयते । मन्त्रणं वा । 'मित्र गुप्तभाषणे' (जु०प०से०) । घुज् (३।३।१९,१८) । 'मन्त्रो वेदविशेषे स्यादेवादीनां च साधने । गुह्यवादेऽपि च पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

मित्रो रवावपि।

मेद्यति । 'ञि मिदा होहने' (दि० प० से०) । 'अमिचि-मिदिशसिम्यः कः' (उ॰ ४।१६४)। 'मित्रं सुहृदि न द्वयोः । (सूर्ये पुंसि)' (इति मेदिनी) ॥

मखेषुयूपखण्डेऽपि स्वरः

इषुर्वाणः । खरति । खर्यते वा । 'स्तृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'शृस्द्रस्निहि–' (उ॰ १।१०) इत्युः । 'स्वरुः पुमान्यूपखण्डे भिंदुरेऽप्यध्वरे शरे' (इति मेदिनी) । यूपखण्डे यूपे तक्ष्यमाणे प्रथमपतिते शकले ॥

गुद्येऽप्यवस्करः ॥ १६७ ॥

अबोऽधः कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । कस्कादिः (८।३।४८) । 'वर्चस्केऽवस्करः' (६।१।४८) इति वा साधुः । 'अचस्कारोऽपि वर्चस्के गुह्ये' (इति मेदिनी)। गुह्य उपस्थे॥

आडम्बरस्तूर्यरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते।

आडम्ब्यते । 'डबि क्षेपे' चुरादिः । घन् (३।३।१९)।

१-भाष्ये तु 'शू' इत्यविभक्तिक एव निर्देशः सिद्धान्तको मुद्या-मपि तथैव व्याख्यातम् ।

भावे (३।३।१८) वा । आडम्बं राति । 'आतोनुप-' (३।२। ३) इति कः । आडम्बयति वा । 'बाहुलकादरन्' । 'आड-इबरः समारम्भे गजगर्जितत्र्ययोः इति विश्वः॥

अभिहारोऽभियोगे च चौर्यं संनहनेऽपि च ॥१६८॥

अभिहरणम् । घञ् (३।३।१८) । अभिगम्याक्रमणम्भि-योगः संनहनं कवचादिधारणम् ॥

स्याज्जंगमे परीवारः खङ्गकोशे परिच्छदे ।

जंगमे परिजने । परिवार्यतेऽनेन । परिवारणं वा । घञ (३।३।१८,१९) । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२३) इति दीर्घः । 'परीवारः परिजने खङ्गकोशे परिच्छदे' (इति मेदिनी)। परिच्छद उपकरणम् ॥

विद्यो विद्यो दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् ॥ १६९॥

विस्तीर्यते । 'स्तृब् आच्छाद्ने' (त्रया० उ० से०) । 'व-क्षासनयोविंद्ररः' इति साधः ॥

द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरे।

प्रतिहियतेऽनेन । अत्र । 'हुन्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। घञ (३।३।१९) 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः । गौरादिङीष (४।१।४१)। 'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थि-तायां तु योषिति' (इति मेदिनी) । अनन्तरे द्वाःस्थे ॥

विपले नकुले विष्णो वभुः स्पारिपङ्गले त्रिषु॥१७०॥

विभर्ति । भरति वा । 'डुमृज्' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'मृज' (म्वा॰ उ॰ अ॰) वा। 'कुर्भश्च' (उ॰ १।२२) इति कृद्धित्वं च । यत्तु-मृञः शङ्कादिलात् कुर्द्विचनं च-इति म-कुटः । तदुक्तसूत्रादर्शनमूलकम् । निर्मूलं च । 'ब्रभूनां नकुले विष्णो विपुले पिङ्गले त्रिषु' इति वलशर्मा । 'वभूविंशाले न-कुले फ़ुशानावजे मुनौ श्र्लिनि पिङ्गले च' इति विश्वः॥

सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्रीबं वरे त्रिष् ।

सरति । 'स स्थिरे' (३।३।१७) इति घन् । 'सारो बले स्थिरांशे च मिंज पुंसि जले धने । न्याय्ये हीवं त्रिष वरे (इति मेदिनी)॥

दुरोदरो द्यूतकारे पणे, द्यूते दुरोद्रम् ॥ १७१॥

दुष्टमासमन्तादुदरमस्य 'दुरोद्रो सूतकारे सूताक्षपण-योः पुँमान्'। पणो ग्लहः॥

महारण्ये दुर्गपथे कान्तारः पुंनपुंसकम्।

कान्ता अरा अस्य। यद्वा कान्तं मनोज्ञमुच्छति, इयर्ति वा। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'कान्तारोऽस्त्री महारण्ये विले दुर्गमवत्मीन । पुंसि स्यादिक्षुभेदे' (इति मेदिनी) ॥

१-- 'आश्रित्य दुर्गं गिरिकंदरोदरं क्रीडन्त्यमुष्मिन् सततं दरो-दरम्' इति यमकान्निरुकारोऽपि, इति गोवर्धनः -- इति मुकुटपीयूषौ। २ - आधुनिकमेदिनीपुस्तके तु 'दुरोद्रं यूतमेदे यूतकृत्पणयोः पुमान् र इति पाठो लभ्यते ।

मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्रुपणयोस्त्रिषु ॥ १७२ ॥

माद्यति परकुच्छ्रे । 'मदी हर्षे' (दि॰ प॰ से॰) । 'कृभू-मदिभ्यः कित्' (उ॰ ३।७३) इति सरः । 'मत्सरा मिक्ष-कायां स्यान्मात्सर्यकोधयोः पुमान् । असह्यपरसंपत्तौ कृपणे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) । तद्वानन्यश्चभद्वेषवान् ॥

देवाद्वते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीवं मनाविप्रये।

वियते । वरणं वा । 'वृज् वरणे' (स्वा॰ उ॰ से॰)। 'म्रहवृद्द-' (३।३।५८) इत्यप् । यद्वा वृणोति, वरति वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'वरो जामातरि वृतौ देवतादेरभी-िप्सते । षिङ्गे पुंसि त्रिषु श्रेष्ठे कुङ्कमे तु नपुंसकम् । वरी प्रोक्ता शतावर्या वरा च स्थात्फलत्रिके । मनागिष्टे वरं क्षीबं केचिदाहुस्तद्व्ययम्' (इति मेदिनी) ॥

वंशाङ्करे करीरोऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना ॥ १७३॥

कृणाति । 'कृ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰) किरति । कीर्यते वा । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰) वा । 'कृश्पृकटि–' (उ॰ ४।३०) इतीरन् । करिणमीरयति । 'ईर गती' (अ॰ आ॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'वंशाङ्करे करीरोऽश्री वृक्षभिद्धटयोः पुमान् । करीरा चीरिकायां च दन्तमूले च दन्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥

ना चमुज्ञघने इस्तस्त्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम्।

प्रतिसरित । पचाद्यच् (३।१।१३४) । प्रतिस्नियते । अनेन वा । 'युंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'भवेत्प्रतिसरो म-म्त्रभेदे माल्ये च कङ्कणे । वणशुद्धौ चम्पृष्ठे पुंसि न स्त्री तु मण्डले । आरक्षे करसूत्रे च नियोज्ये त्वन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांग्रुवाजिषु ॥ १७४ ॥ ग्रुकाहिकपिभेकेषु हरिनी कपिले त्रिषु ।

हरति । 'हुल्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। 'अच इः' (उ॰ ४। १३९)। 'हिर्रिवातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिष्ठ । सिंहाश्वक-पिभेकाहिश्चकलोकान्तरेषु च । हिर्रिवाच्यवदाख्यातो हिर्रिक्षिलवर्णयोः' इति विश्वः ॥

शर्करा कर्परांशेऽपि

श्रणाति । शिर्थते वा । 'श्रृ हिंसायाम्' (ऋया० प० से०) । 'श्रः करन्' (उ० ४।३) । 'शकरा खण्डविकृतावुपलांकर्प-रांशयोः । शर्करान्वितदेशेऽपि रुग्भेदे शकलेऽपि व' (इति मेदिनी) ॥

यात्रा स्याद्यापने गतौ ॥ १७५॥

यानम् । अनेन वा । 'या प्रापणे' (अ॰ प॰ अ॰)। 'हुयामा-' (उ॰ ४।१६८) इति त्रन् । 'यात्रा तु यापनो॰ पाये गतौ देवार्चनोत्सवे' इति विश्वः ॥

इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात्

एति । ईयते वा । 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) । 'ऋजे-न्द्राय-' (उ॰ २।१८) इति साधुः ॥

तन्द्रा निद्राप्रमीलयोः।

तत् राति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३।) इति कः । स्त्रियां टाप् (४।९।४) । केचिद् गौरादित्वाद् (४।९।४९) डीषमाहुः तद् द्वाति वा । 'द्वा कुत्सायां गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) । '—निद्वातन्द्वा—' (३।२।९५८) इति तदो नान्तत्वं निपास्यते । प्रमीला अस्यन्तश्रमादिना मोहप्राया ॥

धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि॥१७६॥

धीयते । 'धेट् पाने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'धः कर्मणि ष्ट्रन्' (३।२।१८१) । षित्त्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु' (इति मेदिनी) ॥

क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका । त्रिषु कूरेऽधनेऽत्पेऽपि क्षुद्रः

श्रणित । श्रुद्यते वा । 'श्रुदिर संचूर्णने' (६० उ० अ०) । 'स्फायितिश्च—' (उ० २।१३) इति रक् । 'श्रुद्रः स्यादधम-कूरकृपणाल्पेषु वाच्यवत्। श्रुद्रा व्यङ्गानटीकण्टकारिकासरघासु व । चाङ्गेरीवेश्ययोहिंसामक्षिकामात्रयोरिप' इति विश्वः । व्यङ्गाङ्गहीना । सरघा मधुमक्षिका ॥

मात्रा परिच्छदे ॥ १७७ ॥

अल्पे च परिमाणे स्यान्मात्रं कात्स्वर्येऽवधारणे।

मीयते । अनया वा । माति मिमीते वा । 'मा माने' (अ॰ प॰ अ॰) । 'माङ् माने' (जु॰ आ॰ अ॰) वा । 'हुयामा–' (जु॰ ४।१६८) इति त्रन् । 'मात्रा कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छदे । अक्षरावयवे खल्पे क्रीबं कात्स्न्येंऽवधारणे' (इति मेदिनी) ॥

आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्

चिनोति । चीयते वा । 'अमिचि-' (उ॰ ४।१६४) इति कः । 'चित्राखुपणांगोडुम्बासुभद्रादिनतकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीमेदेषु च स्त्रियाम् । तिलकालेख्ययोः क्रीबं कर्बु-राद्धतयोरि । तद्युक्तयोर्वाच्यलिक्षं चित्री झिल्ल्यां नपुंसकम् । गोस्तने वस्त्रमेदे च रेखालिखनमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कलत्रं श्रोणिभार्ययोः ॥ १७८॥

गडति। गड्यते वा। 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०)। 'गडेरादेश्व कः' (उ० ३।१०६) इत्यत्रन्। डलयोरेकलम्। कलं त्रायते वा। 'त्रेङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०)। कः (३।२।१)। कडति कड्यते वा। 'कड शासने (मदे)' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकादत्रन्। 'दुर्गस्थाने नृपादीनां कल्तं श्रोणिभार्थयोः' इति रभसः।

योग्यभाजनयोः पात्रम्

पाति । पायते वा । पीयतेऽनेन वा 'पा रक्षणे' (अ०प० अ०) । 'पा पाने' (स्वा० प० अ०) वा । ष्ट्रन् (उ० ४। १५९) । 'पात्रं तु भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वयान्तरे । पात्रं सुवादौ पर्णे च राजमस्त्रिणि चेष्यते' इति विश्वः ॥

पञ्चं बाहनपक्षयोः ।

पतन्त्यनेन । 'दाम्री--' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । 'पत्रं तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोः' इति विश्वः ॥

निदेशग्रन्थयोः शास्त्रम्

निदेश आज्ञा । शासनम् । निष्यते अनेन, इति वा । 'स-वेधातुभ्यः ष्ट्रन्' (उ० ४।१५९) ॥

शस्त्रमायुधलोहयोः ॥१७९॥

शस्यतेऽनेन । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'दाम्नी-' (११२११८२) इति ष्ट्रन् । 'शस्त्रं लोहास्रयोः कीवं छुरिकायां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥

स्याज्जटांशुक्योर्नेत्रम्

नयित नीयते । अनेन वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'दाम्री-' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । 'नेजं (मथिगुणे वस्ने तरुमूले विलोचने । नेजं रथे च नाज्यां च नेजो) नेतिर भेदावत्' इति विश्वः । 'नेजं मथिगुणे वस्नभेदे मूले द्वमस्य च । रथे चश्चिष नद्यां च नेजी नाज्यां च योषिति' (इति मेदिनीं) ॥

क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः।

क्षयति । क्षीयते । अनेन वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) वा । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) । 'श्लेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः' (इति मेदिनी) ॥

मुखाग्रे कोडहलयोः पोत्रम्

पूर्यतेऽनेन । 'पूञ् पवने' (ऋया॰ उ॰ से॰) । 'हलसूक-रयोः पुवः' (३।२।१८३) इति ष्ट्रन् । 'पौत्रं वस्ने मुखाग्रे च सूकरस्य इलस्य च' इति विश्वः ॥

गोत्रं च नाम्नि च॥ १८०॥

गूयतेऽनेन । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । ष्ट्रम् (उ० ४१९५९)। गां त्रायते वा । 'त्रेङ्' (भ्वा० आ० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः । 'गोत्रा भूगव्ययोगोंत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीयबोधे च काननक्षेत्रवर्र्मसु' (इति मेदिनी)॥

सन्नमाच्छाद्ने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च।

सीदन्त्यत्र । अनेन वा 'षद्भृ विशरणादी' (भ्वा० प० अ०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) । 'सत्रं यज्ञे सदादानच्छादना-रण्यकैतवे' (इति मेदिनी) ॥

अजिरं विषये कायेऽपि

अजन्खन्न । अनेन वा । 'अज गताँ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अजिरिशिशिर-' (उ॰ १।५३) इति साधुः । 'अजिरं प्रा-क्षणे वाते विषये हुर्दुरे तनाँ । (स्त्री चण्ड्याम्)' (इति मेदिनी)॥ अम्बरं ट्योम्नि वाससि ॥ १८१॥

अम्बते । अम्ब्यते वा । 'अबि शब्दे' (म्वा॰ आ॰ से॰)। बाहुलकादरः । 'अम्बरं वासिस ब्योम्नि कार्पासे च सुगन्धके' इति विश्वः ॥

चकं राष्ट्रेऽपि

क्रीयतेऽनेन । 'घत्रर्थे कः' (वा॰ ३।३।५८) 'केक्<mark>रुवादी-</mark> नाम्' (वा॰ ६।९।९२) इति द्विलम् । 'चक्रः कोके पुमान् क्षीवं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकर-णास्त्रयोः । जलावर्तेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

अक्षरं तु मोक्षेऽपि

न क्षरित । 'क्षर संचलने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'प्वायच्' (३।९।९३४) । यद्वा अश्रुते । 'अश्रू व्याप्तो' (सा॰ आ॰ से॰) । 'अशेः सरः' (उ॰ ३।७०)। 'मोक्षेऽपवर्गे ओंब्रह्मण्य-च्युतेऽक्षरम्' इल्पनेकार्थकोषः ॥

क्षीरमप्सु च।

चस्यते । 'घस्त्ह अदने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'घसेः किच' (उ॰ ४।३४)इतीरन् । 'गमहन–' (६।४।९८) । इस्रह्मोपः । ('शासिवसि–)' (८।३।६०) इति (षस्म्)। 'क्षीरं दुग्धे जले' (इति मेदिनी) ॥

स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ द्वौ

भवति । भूयते वा । 'भू सत्तायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'भू प्राप्तों' (चु॰ आ॰ से॰) । 'अदिशदि—' (ऊ॰ ४।६५) इति किन् । 'भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यालिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

चन्दति । 'चिंद आहादने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'स्फा-यितश्चि–' (उ॰ २।१३) इति रक् । 'चन्द्रः कर्पूरकाम्पि-छसुधांशुखर्णचारुषु' (इति मेदिनी) ॥

द्वारमात्रे तु गोपुरम् ॥ १८२ ॥

पुरित । 'पुर अय्रगमने' (तु॰ प॰ से॰) । 'इग्रपध-' (३।१।१३५) इति कः । गवां पुरम् । 'गोपुरं द्वारि पूर्द्वारि कैवर्तामुस्तकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

गुहादम्भी गहरे दे

गाह्यते । 'गाहू विलोडने' (म्वा॰ आ॰ से॰) । 'छिलर-च्छलर–' (उ॰ ३।१) इति साधुः । 'गह्वरस्तु गुहादम्भनि-कुञ्जगहनेष्वपि' इति विश्वः ॥

रहोऽन्तिकसुपह्नरे।

उपहरन्त्यत्र । 'हु कौटिल्ये' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'पुंसि-'

(३।३।११८) इति घः । यत्तु—गहरवदुपहरम्—इति मुकु-टेनाभाणि । तन्न । छिलरादावस्य पाठाभावात् । 'उपहुरं समीपे स्यादेकान्ते च नपुंसकम्' इति मेदिनी)॥

पुरोऽधिकमुपर्यप्राणि

अग्यते अगित वा। अग कुटिलायां गतौं (भ्वा० प० से०)। 'ऋज्रेन्द्राम् –' (उ० २।१८) इति साधुः। 'अग्रं पुर-स्तादुपरि परिमाणे पलस्य च। आलम्बने समूहे च प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम्। अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी)॥

अगारे नगरे पुरम् ॥ १८३ ॥

मन्दिरं च

पिपातिं। 'पू पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰)। मूलवि-भुजादिलात्, (वा॰ ३।२।५) कः। यद्वा पुरति 'पुर अग्र-गमने' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१३५) इति कः। 'पुरं शरीरमिलाहुर्यहोपरिग्रहे पुरं। पुरो गुग्गुलुराख्यातो नगरेऽपि पुरं पुरी' इति धरणिः॥

मन्दतेऽत्र । 'मदि सुलादौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'इषि-मदिमुदि-' (उ॰ १।५१) इति किरच् । 'मन्दिरं नगरेऽगारे क्षीबं ना मकरालये' (इति मेदिनी) ॥

अथ राष्ट्रोऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे!

राजित । 'राजृ दीप्तों' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । ष्ट्रन् (उ॰ ४।१५९) । 'राष्ट्रं स्यादुपवर्तने । उपद्रवे क्लीवपुंसोः' (इति मेदिनी) ॥

दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे

दरणम् । दीर्थते वा । 'दॄ भये' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'दॄ विदारणे' (क्ष्या॰ प॰ से॰) वा । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) 'द्रोऽस्त्री साध्वसे गर्ते कन्दरे तु द्री स्मृता । द्राव्ययं मनागर्थे' (इति मेदिनी) ॥

वज्रोऽस्त्री हीरके पवी ॥ १८४॥

वजित । 'वज गती' (भवा॰ प॰ से॰) । 'ऋजेन्द्र-' (उ॰ २।१८) इति साधुः । 'वज्रं स्याद्वाधके धात्र्यां क्षीबं योगान्तरे पुमान् । वज्रा ख़ुद्धां गुड्च्यां च वज्री ख़ुद्धान्तरे स्मृता । दम्भोलौ हीरकेऽप्यस्त्री वज्रं त्रपुवरत्रयोः' (इति दन्तोख्यादौ मेदिनी) ॥

तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे।

तननम् । तन्यते । अनेन वा । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । ष्ट्रम् (उ० ४।१५९) । यद्वा तन्त्रणम् । तन्त्रयते वा । 'तित्र धारणे' (चु० प० से०) । घज् (२।३।१८) । यत्तु— '६फायितिश्च—' (७० २।१३) इति रक् इति मुकुट आह । तन्न । उक्तधातोस्तत्र पाठाभावात् । तनोते रिक नलोपप्रसन्द्वात् । तन्त्रयतेर्घनाचा वा सिद्धलाच । 'तन्त्रं कुटुम्बकृत्ये स्यात्सिद्धान्ते चौषधोत्तमे । प्रधाने तन्तुवाये च शास्त्रभेदे

परिच्छदे । श्रुतिशाखान्तरे हेताबुभयार्थप्रयोजके । इतिकर्त-व्यतायां च (तच्ची वीणागुणे मता । अमृतादेहशिरयोः)' (इति मेदिनी) ॥

औशीरं चामरे दण्डेऽप्यौशीरं शैयनासने ॥ १८५॥

उरयते 'वश कान्तौ' (अ॰ प॰ से॰)। 'वशेः कित्' (उ॰ ४।३१) इतीरन्। प्रज्ञायण् (५।४।३८)। यद्वा उशीर-स्येदम्। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इल्लण्। 'औशीरं चा-मरे दण्डे औशीरं स्वापपीठयोः' इल्लजयः॥

पुष्करं करिहस्तात्रे वाद्यभाण्डमुखे जले । व्योम्नि खड़फले पद्मे तीर्थीषधिविशेषयोः ॥ १८६॥

पुष्णाति पुष्यते । अनेन वा। 'पुष पुष्टौ' (त्रया॰ प॰ से॰) । 'पुषः कित्' (उ॰ ४।४) इति करन् । 'पुष्करं पक्कजे न्योम्नि पयः करिकराग्रयोः । औषधिद्वीपविहगतीर्थरागोरगान्तरे । पुष्करं तूर्यवके च काण्डे खङ्गफलेऽपि च' (इति विश्वः) ॥

अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदताद्थ्ये । छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च१८७

अन्तं राति । 'रा दाने' (अ॰प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥

मुस्तेऽपि पिठरम्

पेठति । पिठ्यते वा । 'पीठ हिंसासंक्रेशनयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) बाहुलकादरो गुणाभावश्च । 'पिठरः स्थाल्यां ना क्रीवं मुस्तामन्थानदण्डयोः' (इति मेदिनी) ॥

राजकशेरुण्यपि नागरम्।

नगरे भवम् । 'तन्न भवः' (४।२।५२) इल्पण् । यद्वा न अगं राति । नकारेण 'सुप्सुपा' इति समासः । 'नागरं सु-स्तके शुण्ट्यां विदग्धे नगरोद्भवे' (इति मेदिनी) । राजकशेरः कन्दविशेषः ॥

शार्वरं त्वन्धतमसे घातुके भेचलिङ्गकम् ॥ १८८॥

शर्वर्या भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इलण् । खामी तु 'घातुकेभे नृलिङ्गकम्' इति पठिला 'घातुकश्वासाविभश्व । नृलिङ्गं पुंलिङ्गम्' इति व्याख्यत् ॥

गौरोऽरुणे सिते पीते

गोरति । 'गुरी उद्यमने' (तु॰ आ॰ से॰)। गवते वा मनोऽत्र । 'गुङ् गतौ' (म्वा॰ आ॰ अ॰) वा। 'ऋज्रेन्द्र-' (उ॰ २।१४) इति साधुः। यद्वा गुर्यतेऽनेन् । 'गुरी' (तु॰ आ॰ से॰)। 'हरुश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। गोर एव।

१—शयनासनयोः समुदितयोः संज्ञेयम्—इति स्वामी ॥— शयनं चासनं च शयनासनम् । तत्र युगपद्वर्तते । तत्र यथा राजाभिधानाक्षरमुद्रितं तदौशीरमाळोक्य न कस्य भीतिः—इत्य-नेकार्थकैरवाकरको मुदी ।—सुम्तिस्तु पृथगेवाह-—इति मुकुटः ॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)। 'गोरः पीतेऽहणे श्वेते विद्युद्धे चार्भि-धेयवत् । ना श्वेतसर्षपे चन्द्रे न द्वयोः पद्मकेसरे। (गौरी लसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः। रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियङ्घ-वसुधासु च । आपगाया विशेषे च यादसांपतियोषिति)' (इति मेदिनी)॥

व्रणकार्यप्यरुष्करः।

अरुः करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।२१) इति टः । 'अ-रुष्करो वणकृति त्रिषु भहातके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ जठरः कठिनेऽपि स्थात्

जायते । अस्मिन् वा । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'ज-नेररष्ठ च' (उ० ५।३८) इसरः । 'जठरो न स्त्रियां कुक्षौ बद्धकक्खटयोस्त्रिष्ठ' (इति मेदिनी) ॥

अधस्ताद्पि चाधरः॥ १८९॥

न धरति । 'धुत्रं धारणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । पचाद्यच् (३।९।९३४) । यद्वा धरादुचात्किठिनाद्वान्यः । 'अधरस्तु पुमानोष्ठे हीनेऽनूर्धेंऽपि वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ अनाकुलेऽपि चैकाग्रः

एकमेकत्र वाश्रमस्य । 'एकाश्रमन्यलिङ्गं स्यादेकतानेऽप्य-नाकुले' (इति मेदिनी) ॥

व्ययो व्यासक्त आकुले।

विविधं विविधे वाग्रमस्य । विरुद्धमगति वा । 'अग कुटि-लायां गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'ऋज्रेन्द्र-' उ० २।१८) इति साधुः ॥

उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यात्

उत्तरित । 'तृ ष्ठवनतरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचा-देच् (३।१।१३४) । यद्वा अतिशयेनोद्गतः । तरप् (५।३। ५७) । द्व्यप्रकर्षेलानामु (५।४।११) । 'उत्तरं प्रतिवाक्ये स्यादूर्वोदीच्योत्तमेऽन्यवत् । उत्तरस्तु विराटस्य तनये दिशि चोत्तरा' इति विश्वः ॥

अनुत्तरः ॥ १९० ॥

पषां विपर्यये श्रेष्ठे

उत्तरस्याभावः । उत्तरस्य विरुद्धो वा । श्रेष्ठे न उत्तरो य-स्मात् ॥

दूरानातमोत्तमाः पराः ।

पिपर्ति । पूर्यते । अनेन वा । पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। 'पुंसि-' (३।३।१९८) इति घो वा। 'परः श्रेष्ठारिदूरान्योत्तरे क्लीबं तु केवले' (इति मेदिनी)॥ स्वाद्धप्रियौ च मधुरौ

मधु माधुर्यं राति । अस्खत्र वा । 'आतोऽनुप-' (३।२। ३) इति कः । 'ऊषशुषि-' (५।२।१००) इति रो वा । 'म-भुरो खादुशोभनो' इति व्यािंडः । 'मधुरस्तु रसे विषे । मधुरं रसवत्खादुप्रियेषु मधुरोऽन्यवत्' इति विश्वः ॥ कूरौ कठिननिर्दयौ ॥ १९१ ॥

क्रन्ति । 'कृती छेद्नें' (तु॰ प॰ से॰) । 'कृतेर्छः ऋ च' (२।२१) इति रक् । 'ऋर्रस्तु किने घोरे नृशंसेऽप्यिभ-धेयवत्' इति विश्वः॥

उदारो दातृमहतोः

उचैरासमन्ताहच्छिति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'उदा-रो दातृमहतोर्दक्षिणे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

इतरस्त्वन्यनीचयोः।

इना कामेन तरति । 'तृ' (भ्वा० प० से०)। पचायच् (३।१।१३४)॥

मन्दस्बच्छन्दयोः स्वैरः

स्वेन स्वातच्येण ईर्ते । ईरित वा । 'ईर गतो कम्पने च' (अ० आ० से०) । 'ईर प्रेरणे' (चु० उ० से०) वा । पचाद्यच् (३१९१९३४) । 'स्वादीरेरिणोः' (वा० ६१९१९९) इति वृद्धः । यत्तु मुकुटः—स्वेन स्वयमेव न तत्संगत्यान्य इयर्ति । अच् (३१९११३४)—इति व्याख्यत् । तन्न । अचि गुणे च 'स्वारः' इति प्रसङ्गात् ॥

शुभ्रमुद्दीप्तशुक्कयोः ॥ १९२॥

शोभते । 'शुभ दीप्ताँ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'स्फायित-श्चि-' (उ॰ २।१३) इति रक् । 'शुभ्रं स्यादभ्रके क्लीबमुद्दीप्त-शुक्रयोखिषु' (इति मेदिनी) ॥

इति रान्ताः॥ चुडा किरीटं केशाश्च संयता मीलयस्त्रयः।

मूलस्याद्रे भवः । 'सुतंगमादिलात्' (४।२।८०) इज् । यद्वा मूलस्यापत्यम् । 'अत इज्' (४।१।९५) । 'किरीटे मोलिरक्कीवे चूडासंयतकेशयोः' इति रभसः । 'मोलिः किरीटे धम्मिक्षे चूडायामनपुंसकम् । अशोकपादपे पुंसि' (इति मेदिनी) ॥

हुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः ॥ १९३॥

मातङ्गो हस्ती । काण्डो बाणः । पीलिति । 'पील प्रतिष्ट-म्भे' (भ्वा० प० से०) । मृग्य्वादिलात् (उ० ११३७) उः । 'पीलुः पुमान् प्रसूने स्यात्परमाणी मतङ्गजे । अस्थिल्र च तालस्य काण्डपादपभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कृतान्तानहसोः कालः

कृतान्तो यमः । कालयति । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कल प्रेरणे' (चु॰ प॰ से॰) वा। ण्यन्तः। पचाद्यच् (३।९।९३४)। यद्वा कल्यते संख्यायते। कर्मणि घच् (३।३।९९)। यत्तु—कल्यति भूतान्यायुर्वा—इति स्वामी व्याख्यत्। तन्न। अदन्तत्वेन वृद्धप्रसङ्गात्। यद्वा

१—आधुनिकमेदिनीपुस्तके तु 'नाऽशोकद्रौ क्षियां भूमौ' इति पाठ उपलभ्यते ॥ कल्यते । 'कल उपदेशे' ( )। घल् (३।३।१९) । 'कालो मृत्यो महाकाले समये यमकृष्णयोः' (इति मेदिनी) ॥

चतुर्थेऽपि युगे कलिः।

कलयति । कल्यते वा 'कल गतौ संख्याने च' (चु॰ उ॰ से॰) अदन्तः । 'अच इः'-(उ॰ ४।१३९) । 'कल्टिः स्त्री क- लिकायां ना श्रुराजिकलहे युगे' (इति मेदिनी) ॥

स्यात्कुरङ्गेऽपि कमलः

कामयते । काम्यते वा । 'क्रमु कान्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । णिङभावे वृषादित्वात् (उ॰ १।१०६) कलः । 'कमलं सलिले ताम्रे जलजे व्योम्नि भेषजे । मृगभेदे तु कमलः' (इति मेदिनी) ॥

प्रावारेऽपि च कम्बलः ॥ १९४॥

काम्यते । 'कमेर्चुक्च (उ० १।१०७) इति कलः । कं कु-त्सितं शिरोऽम्बु वा वलते वा । 'षल संवरणे संवरणे च' (भ्वा० आ० से०) 'कम्बलो नागराजे स्यात्साम्नाप्रावारयो-रिष । कृमावप्युत्तरासक्षे सिल्ले तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ करोपहारयोः पुंसि वैलिः प्रकृते स्त्रियाम्।

करो राजग्राह्यः। उपहारः पूजा । मश्री। प्राण्यक्षजस्त्वक्सं-कोचः। वलते। वल्यते वा। 'बल प्राणने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'बल संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰-४।११८)। 'बल्टिरैंल्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोः। उपहारे पुमान् स्त्री तु जरया श्लथचर्मणि। गृहदारुप्रभेदे च जठराव-यवेऽपि च' (इति मेदिनी)॥

स्थोव्यसामर्थ्यसैन्येषु वलं ना काकसीरिणोः १९५

वलते । वलति । वल्यते वा । अनेन वा 'वल संचरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'वल प्राणने' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा । पचायच् (३।१।१३४) । कर्मणि घज् (३।३।९९) वा । संज्ञापूर्वकलादृद्धभावः । 'पुंसि–' (३।३।९९८) इति घो वा । 'वलं गन्धरसे रूपे स्थाभनि स्थोल्यसैन्ययोः । वलो हला-युधे दैत्यभेदे बलिनि वायसे' इति विश्वः ॥

वार्तूं छः पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु।

वातानां समूहः । वातं न सहते । 'वातात्समूहे व' (वा॰ प्रारा १२२) इत्यूलः । चात्तदसहने । 'वात् लो वातुलोऽपि स्यात्' इति द्विरूपकोषाद्रस्वमध्योऽपि । 'वात सुखसेवनयोः' (चु॰ उ॰ से॰) अदन्तः । बाहुलकादुलच् ॥

भेद्यलिङ्गः शाठे व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोः १९६

विरुद्धमा समन्तादलति । अडति वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अड उद्यमे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । डल- योरेकलम् । पचायच् (३।१।१३४)। 'द्यालो दुष्टगजे सर्वे शठे श्वापदसिंहयोः' (इति हैमः)॥

मलोऽस्त्री पापविद्किहानि

मलयति । 'मल तत्कृतौ' अदन्तः । मलते वा । 'मल धारणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । पचायच् (३।१।१३४) । 'मलोऽस्त्री पापविट्किट्टे कृपणे लिमधेयवत्' (इति मेदिनी) । विट् विष्ठा । किट्टं तैलायधोभागस्यं शिङ्घाणादि च । 'वसा शुक्रमस्य ् मज्जा मूत्रं विट्कर्णलम्रखाः । श्लेष्माशु दूषिका स्वेदो द्वादशैते मला नृणाम्' ॥

अस्त्री शूळं रुगायुधम्।

शलति । 'शूल रुजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'शूलोऽस्त्री रोग आयुधे । मृत्युके-तनयोगेषु (शूला स्यात्पण्ययोषिति)' (इति मेदिनी) ॥

शङ्कावपि द्वयोः कीलः

कीलति । कील्यते । अत्र । अनेन वा । 'कील बन्धे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । कर्मणि घज् (३।३।१९) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा । 'कीलः कफोणिकाघाते स्थाणो च ज्वलनार्चिषि' इति धरणिः । 'कीलो लेशे द्वयोः सम्भज्वालाकफोणिशङ्कृषु' इति विश्वः (मेदिनी) । 'कीलोऽग्नितेजसि । कफोणिस्तम्भयोः शङ्कौ कीला रतहताविष' (इति हैमः) ॥

पालिः स्वयस्यङ्कपङ्किषु ॥ १९७॥

पालयति । पाल्यते वा । अत्र । अनया वा । 'पाल रक्षणे' (चु॰ प॰ से॰) ण्यन्तः । 'अच इः' (उ॰ ४।१३९) 'पालिः कर्णलतायां स्यादप्रदेशे पङ्किचिह्नयोः' इत्यजयः । 'सरमश्रुयुवती पालिः प्रस्थः (पङ्किः) कर्णलतापि च' इति त्रिकाण्डशेषः । 'पालिः कर्णलतायेऽस्रो पङ्कावङ्कप्रभेदयोः । छात्रादिदेये स्त्री पाली यूकासरमश्रुयोषितोः' (इति मेदिनी) ॥

कला शिल्पे कालभेदेऽपि

कलयति । कल्यते वा 'कल शब्दसंख्यानयोः' (चु॰ आ॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा कं लाति । 'कला स्यान्मूलरेशृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके । षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः' (इति मेदिनी) । 'तालेषु च गुरुः कला' ॥

आली संख्यावली अपि।

आ अलति। अल्यते वा। अनया वा 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४।११८)। 'कृदिकारात्' (वा॰ ४।१।४५) इति वा डीष्। 'आलिविं-शदाशये। त्रिषु स्त्रियां वयस्यायां सेतौ पङ्की च कीर्तिता' (इति मेदिनी)॥

अब्ध्यम्बुविकृती वेला कालमर्याद्योरिष ॥ १९८॥ वेलति । 'वेल गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।

१—'आय औष्ठयादि:, अन्त्यो दन्तोष्ठयादि:, इति विशेषो न गणित:'—इति क्षीरस्वमी ॥ २—वातलवातुलौ च दृश्येते— इति क्षीरस्वामी ॥

१३४)। वेल्यते । अनया वा । 'वेल कालोपदेशे' (सु॰ उ॰ से॰)। 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०४) इलाङ् । 'वेला काले च सीमायामच्येः कुलविकारयोः । अक्तिष्टमरणे रोगे ईश्वरस्य च भोजने' (इति मेदिनी)॥

बहलाः कृत्तिका गावो बहलोऽसौ शितौ त्रिषु।

वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । बाहुलकादु-लच्। बहु लाति वा। 'बहुला नीलिकायां स्यादेलायां गवि योषिति । कृत्तिकास स्त्रियां भूमि विहायसि नपुंसकम् । पुंस्यग्री कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः (इति मेदिनी) शितौ कच्णे ॥

लीला विलासिकययोः

लेलायनम् । 'लेला दीप्ती' कण्डादिः । भिदायङ् (३।३। १०४) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इति वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। यद्वा लयनम्। 'लीङ् श्लेषणे' (दि॰ आ० अ॰)। बाहुलकाल्लो गुणाभावश्च । 'लीलां विदुः केलिविला-सखेलाराङ्गारभावप्रभविकयासु' इति विश्वः ॥

उपला शर्करापि च ॥ १९९ ॥

उप लाति । 'ला दाने' (अ॰ प॰ अ॰)। 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । उं शंभुं पलति । औ शंभी वा पलति । 'पल गता।' (भवा० प० से०)। पचायच् (३।१।१३६) 'शर्क-राशकले होया सितोपला रजःस्वपि' इस्रजयः । ('उपलः प्रस्तरे रत्ने शर्करायां तु योषिति') (इति मेदिनी) ॥

शोणितेऽस्भिस कीलालम

कीलेन प्रतिबन्धेनाल्यते वार्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प॰ से॰)। घञ् (३।३।१९)। कीलं प्रतिबन्धमलति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥

मूलमाद्ये शिफाभयोः।

मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'मूल रोहणे' (चु॰ प॰ से॰) वा । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। आद्ये प्रथमे। शिफा जटा। मं नक्षत्रम्। 'मूलं शिफाद्ययोः । मूलवित्तेऽन्तिके ना भे' (इति मेदिनी) ॥

जालं समूह आनायो गवाक्षक्षारकावपि ॥ २०० ॥

जलति । 'जल घातने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ज्वलादिणः (३।१।१४०) । जालयति वा । 'जल संवरणे' चुरादिः । पचाद्यच् (२।१।१३४)। 'जार्लं गवाक्ष आनाये क्षारके जम्भवृन्द्योः । जालो नीपहुमे' (इति मेदिनी) ॥

शीलं स्वभावे सहते

शीलनम् । शील्यतेऽनेन वा । 'शील समाधी' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घज् (३।३।१८)। घो (३।३।११८) वा ॥

सस्ये हेतुकृते फलम्।

(३।१।१३४)। 'फलं हेतुसमुत्थे स्यात्फलके व्युष्टिलाभयोः। जातीकलेऽपि कक्कोले सस्यवाणात्रयोरिप' इति विश्वः ॥

छदिनेंत्ररुजोः क्लीवं समृहे पटलं न ना ॥ २०१॥

पटं विस्तारं लाति । 'ला दाने' (अ॰ प॰ अ॰)। 'आ-तोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'अथ पटलं पिटके च परिच्छदे । छदिर्दयोगतिलके क्रीवं, वृन्दे पुनर्न ना' (इति मे-दिनी)। स्त्रियां गौरादिः (४।१।४१)। छदिर्गृहाच्छादनम् 'छानी' इति ख्यातम् ॥

अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्।

तलिति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाराच् (३।१।१३४) । 'तळं खरूपेऽनुर्ध्वेऽस्त्री क्रीवं ज्याघातवारणे । कानने कार्यवीजे च पुंसि तालमहीरुहे । चपेटे च त्सरी तन्त्रीघाते सन्येन पाणिना' (इति मेदिनी)॥

स्याचामिषे पलम्।

पलति । 'पल गताँ' (भ्वा० प० से०)। पचाराच (३१९ १३४) । 'पळमुन्मानमांसयोः' इति रुद्रः ॥

और्वानलेऽपि पातालम

पतति, अत्र वा । 'पत्ल गता' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'चडि-पतिभ्यामालञ्' (उ॰ १।१७)। पातमलति वा। पातमालाति वा । **'पातारुं** नागलोके स्याद्विवरे वडवानले<mark>'</mark> मेदिनी)॥

चेलं वस्त्रेऽधमे त्रिषु ॥ २०२॥

चिलते । चिल्यते वा । 'चिल वसने' (तु० प० से०)। पचायच् (३।१।१३४)। घञ् (३।३।१९) वा चेलति, चेल्य-ते वा। 'चेल गतौं' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पूर्ववत्। प्रज्ञायण (५।४।३८) । गौरादिङीष् (४।१।४१) वा ॥

कुकुलं शङ्कभिः कीर्णे श्वभ्रे ना तु तुषानले।

कोर्भुमेः कुलम् । कुत्सितं वा कुलम् ॥

निर्णीते केवलिमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृतस्त्रयोः ॥२०३॥

केवते । 'केष्ट सेचने' (भ्वा० आ० से०) । वृषादिलात् (उ० १।१०६) कलः । के शिरसि वलयति वा । 'बल प्रा-णने' (भ्वा॰ प॰ से॰) पचाद्यच् (३।१।१३४) स्त्रियां टाप् । संज्ञाछन्दसोस्तु 'केवलमामक-' (४।१।३०) इति ङीप् ॥

पर्यातिक्षेमपुण्येषु कुरालं शिक्षिते त्रिषु।

पर्याप्तिः सामर्थम् । पुण्यं सुकृतम् । कौ भूमौ शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प० सै०) पचायच् (३।१।१३४)। यद्वा कुरयति । 'कुश संश्लेषणे' ( ) । कलः (उ०१। १०६)। कुशां हाति वा ॥

प्रवालमङ्करेऽप्यस्त्री

अङ्करे किसलये । प्रबलति । 'बल प्राणने' (भ्वा॰ प॰ फलनम् । 'फल निष्पत्ती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् से॰)। 'ज्वलिति-' (३।१।२४०) इति णः । यद्वां ण्यन्ता- त्पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'प्रवालोऽस्री किसलये वीणादण्डे च विद्यमे' (इति मेदिनी)॥

त्रिषु स्थूलं जडेऽपि च॥ २०४॥

स्थ्लयति । 'स्थूल परिवृंहणे' चुराद्यदन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'स्थूलं कूटे च निष्प्रज्ञे पीवरेऽप्यन्यलिङ्ग-कम्' (इति मेदिनी)॥

करालो दन्तुरे तुङ्गे

करेणालाति । 'आतश्रोपसर्गे' (३।१।१३६) इति 'सुपि' (३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः । यद्वा करमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'कर्मण्यण्यः (३।२।१) । 'कर्मण्यण्यः (३।२।१) । 'कर्मण्यः (३।२) । 'कर्मण्

चारौ दक्षे च पेशलः।

'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । भावे घत्र् (३।३।१८) पेशं लाति । बाहुलकात् पिशेरलज्वा ॥

मूर्खेऽभेकेऽपि बालः स्यात्

बलति। 'बल प्राणने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'ज्वलितिन'
(३।१।१४०) इति णः। यद्वा वाडते। 'वाडृ आहाव्ये'
(भ्वा॰ आ॰ से॰)। पचायच् (३।१।१३४)। यद्वा वल्यते।
'वल संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। कर्मणि घल् (३।३।१९)।
'वालः कचे शिशौ मूर्खें हीवेरेऽश्वेभपुच्छयोः' इति विश्वः।
'वालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च बालधौ। वाच्यलिङ्गोऽभके मूर्खें हीवेरे पुंनपुंसकम्। अलंकारान्तरे मेधौ वाली
वाला त्रुटिस्रियोः' (इति मेदिनी)॥

लोलश्चलसतृष्णयोः ॥ २०५॥

लोड़ित । 'लोड़ उन्मादे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचायच् (३।९।९३४) । 'लोलश्वले सतृष्णे च लोला तु रसना-श्रियोः' (इति हैमः)॥

इति लान्ताः ॥

द्वदावौ वनारण्यवही

दुनोति, दबति वा । 'दुदु उपतापे' (खा॰ प॰ अ॰)। 'दु गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'दुन्योरतुपसर्गे' (३।१।१४२) इति वा णः। पक्षे अच् । यन्तु—दूयन्तेऽनेनेति । 'दुञो विभाषा' इति घञ्—इत्युक्तं खामिना। तन्न । उक्तवचना-भावात्॥

जन्महरी भवी।

भवति । पचायच् (३।१।१३४) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा। जन्मनि तु भावे 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'भवः क्षेमेशसं-सारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः' (इति मेदिनी) ॥

मन्त्री सहायः सचिवौ

सह अयते, अयति वा । 'अय गतौ' (भ्वा॰आ॰सं॰)। 'ई गतौ' (भ्वा॰ प॰ सं॰) वा । पचाद्यच् (३।९।९३४)। सचनम् । 'षच समवाये' (भ्वा॰ उ॰ सं॰)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४।९९८)। सर्चि वाति । 'वा गलादौ' (अ॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः॥

पतिशाखिनरा धवाः ॥ २०६॥

धवति, ध्रवति, ध्रूनोति, धुनाति वा । 'धूज् कम्पने' (चु॰ उ॰ से॰, खा॰ उ॰ से॰, क्या॰ उ॰ से॰)। 'धू विधूनने' (तु॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३१९१९३४)। यद्वा ध्रूयते। 'ऋदोरप्' (३१३१५७)। 'ध्रवः पुमान्नरे धूर्ते पत्यो वृक्षा-न्तरेऽपि च' (इति मेदिनी)।

अवयः शैलमेषार्काः

अवति, अव्यते वा । 'अव रक्षणादों' (भ्वा॰ प॰ से॰)। इन् (उ॰ ४।१९८)। 'अविर्नाथे रवौ मेषे शैले मूषिकक-म्बले' (इति मेदिनी)। ('अविर्मूपुष्पवलोः स्त्री वायुप्राकार-भःसु ना' इति वैजयन्ती)॥

आज्ञाह्वानाध्वरा हवाः।

'ह्वेत्र् सार्धायां शब्दे च' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'भावेऽनुप-सर्गस्य' (३।३।७५) इति ह्वः संप्रसारणमप् च । हूयतेऽ-त्रेति वा ॥

भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ २०७॥

भावयति । पचाद्यच् (३।१!१३४) । भवनं वा । 'श्रिणी-भुवोऽनुपसर्गे' (३।३।२४) इति घन् । 'भावः सत्ताखभावा-भिप्रायचेष्टात्मजन्मसु । क्रियालीलापदार्थेषु विभूतिबन्धुज-न्तुषु । रखादौ च' (इति मेदिनी) ॥

स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने।

प्रसवनम्, प्रसूयते वा । 'बूड् प्राणिप्रसवे' (दि॰ आ॰ से॰)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। पचाद्यच् (३।१।१३४) वा। 'प्रसवो गर्भमोचने'। उत्पादे स्यादपत्येऽपि फलेऽपि कुसु-मेऽपि च' (इति मेदिनी)॥

अविश्वासेऽपढवेऽपि निकृतावपि निह्नवः ॥ २०८ ॥

निह्नवनम् । 'हुङ् अपनयने' (अ॰ आ॰ अ॰) । 'ऋदीरप्' (३।३।५७) । 'निह्नवः पुंसि निकृतावविश्वासाप-लापयोः' (इति मेदिनी) ॥

उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसवे मह उत्सवः।

उत्सेक उद्देकः । इच्छायाः प्रसव उत्पत्तिः । मह उद्धवः । उत्सवनम् । 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' (म्वा॰ प॰ अ॰) । 'ऋदो-रप्' (३।३।५७)। 'उत्सवो मह उत्सेक इच्छाप्रसवकोपयोः' (इति मेदिनी)॥

१-- 'पुंसि' इति न प्रकृतोपयोगि । अग्रे 'पुमान्' इत्युक्तेः ॥

अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ॥ २०९॥ भवनम् । 'श्रिणीभुवो-' (३।३।२४) इति घन् । अनुगतो

भवनम् । 'श्रिणीभुवान' (३१३१४) इति वज् । जनुताता भावः । 'प्राद्यो गताद्यर्थेन' (वा॰ २।२।१८) इति समासः। यद्वा अनुभावयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अनुभावः प्रभावे स्वात्रिश्चये भावसूचके' इति विश्वः ॥

साजन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये ।

जन्मनो हेतुः । प्रभवत्यस्मात् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'प्रभवो जलमूले स्याजन्महेतौ पराक्रमे । ज्ञानस्य चादिम-स्थाने' (इति मेदिनी) । आद्योपलब्धये प्रथमज्ञानार्थम् ॥

शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे पारशवो मतः ॥ २१० ॥

पराञ्घृणाति । 'ब्रृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । 'आ-ङ्परयोः खनिवृभ्यां डिच्च' (उ० १।३३) इत्युः । परछरेव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । परिश्रया अपत्यं वा । 'परस्त्री परछं च' (ग० ४।१।१०४) इत्यत्र् । 'पुंति पारश्चः पुमान् । परस्त्रीतनये शस्त्रे द्विजाच्छूद्रासुतेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

धुवो भभेदे क्लीवे तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु।

श्रुवित । 'श्रुव गतौ' (तु॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् (३।९। १३४) । 'श्रुवः कीले शिवे शङ्कौ वसौ योगे वटे मुनौ । श्रुवा मूर्वाशालिपण्याँ गीतिसुग्भेदयोरिप । श्रुवं तु निश्चिते तर्के निश्चले शाश्वतेऽन्यवत्' इति विश्वः । भभेदे नक्षत्रवि- शेषे ॥

स्वो ज्ञाताबातमिन स्वं त्रिष्वातमीये स्वोस्त्रियां धने ॥ २११ ॥

स्वनति । स्वन्यते वा । 'स्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति ढः । 'स्वो ज्ञासा-त्मनोः स्वं निजे धने' इति हेमचन्द्रः । 'स्वःस्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीयेऽस्त्रियां धने' (इति मेदिनी) ॥

स्त्रीकरीयस्त्रवन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च।

स्त्रियाः कट्यां वस्त्रस्य वन्धने । परिपणे राजपुत्रादेर्व-न्धके ।—वणिजां मूलधने—इति मुकुटः । तन्न । मे-दिन्यां (हैमे) तयोः पृथकपाठात् । निव्ययति, निवीयते वा । 'व्येक् संवरणे' (भ्वा॰ ड॰ अ॰) । 'नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः' (ड॰ ४।१३६) इतीण् । 'कृदिकारात्—' (ग॰ ४। १।४५) इति डीप् । नीची स्त्रीकटीवस्त्रवन्धने । मूलद्रव्ये परिपणे' (इति हैमः) ॥

शिवा गौरीफेरवयोः

शिवमस्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'पुण्डरी'-कद्वेमे चापि शिवा झाटामलोषधौ । अभयामलकीगौरीको-ष्ट्रीसैक्तफलासु च' इति विश्वः ॥

१—इदं तु पूर्वान्विय 'पुण्डरीकद्वमे पुमान्' इति मेदिन्युक्तेः ॥ २—क्रोष्टी सृगाली । 'पुंश्वगालेऽपि शिवा' इति मुकुटः ॥

द्वंद्वं कलहयुग्मयोः ॥ २१२ ॥

द्वी हो । 'द्वंद्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्कमणयज्ञपात्रप्रयोगा-भिव्यक्तिषु' (८।१।१५) इति साधुः । 'चार्थे द्वन्द्वः' (२।२। २९) इति निर्देशात्पुंस्यिष । 'द्वंद्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुन-युग्मयोः' (इति मेदिनी) ॥

द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ।

द्रव्यं वित्तम् । असुः प्राणः । व्यवसायो निश्चयः । सीद-न्ख्निस्त्न्गुणाद्याः । 'पद्छ विशरणादौ' (भ्वा० प०अ०) । 'अन्येभ्योऽपि द्रयन्ते' (उ० ४।१०५) इति लन् । 'सत्त्वं गुणे पिशाचादौ वले द्रव्यस्त्रभावयोः । आत्मस्व्यवसायासु-वित्तेष्वस्त्री तु जन्तुपु' (इति मेदिनी) ॥

क्कीवं नपुंसके पण्डे वाच्यळिङ्गमविकमे ॥ २१३॥

षण्डे तृतीयाप्रकृतौ । क्षीवते । 'क्षीवृ अधाष्ट्यें' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'इगुपध–' (३।९।९३५) इति कः । 'अस्नी नपुंसके **क्षीवं** वाच्यलिङ्गमविकमें' इति रुद्रः । अयमोष्ठयोऽत्र भ्रमात्पठितः । पूर्वगन्धर्वजिह्नस्त्वोष्ठयेषु ॥

इति वान्ताः॥

हो विशो वैश्यमनुजी

विश्वति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० से॰) । किप् (३।२। १७८) । 'विट् स्मृतो वैश्यमनुजप्रवेशेषु मनीषिभिः' इति विश्वः ॥

द्वौ चराभिमरौ स्पशौ।

अभिमरो युद्धम् । स्पश्चति । 'स्पश्च वाधनस्पर्शनयोः' (भ्वा॰ उ॰ से॰) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'स्पशः स्यात्सं-पराये च प्रणिधाविष पुंस्ययम्' (इति मेदिनी) ॥

हो राशी पुअमेषाची

रेंद्यते, रशति वा । 'रश' इति सोत्रो धातुः खनार्थः । बाहुलकादिण् । णिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) वा ॥

द्वी वंशी कुलमस्करी॥ २१४॥

वमति, वम्यते वा । 'द्ववम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । 'वृमृविसभ्यः शक्ँ' । मस्करो वेणः । 'वंशो वेणो कुले वर्गे पृष्ठाद्यवयवेऽपि च' (इति विश्वः) ॥

रहःप्रकाशौ वीकाशौ

विकाशनम् । अस्मिन् वा । 'काश्व दीप्तौ' (भ्वा० आ०

१—विश्वहैममेदिनीष्विप यणन्तेष्विप पठितः इति सर्वेषां भ्रमकल्पनं तु न सम्यक् ॥ २—'रश् थातुः कस्मिन् 'अशे रश' सृत्रे पठितोऽस्ति यतः सौत्रत्वं संभाव्यते । किं च 'अशिषणाय्यो रुडायलुको च' (उ०४।१३३) इति 'सृत्रे रुड्डिधानम् च' (उ०२।७५) इति सृत्रे आदेशविधानं च व्यर्थमेव स्यात् ॥ ३—अस्य सृत्रस्यो- ज्वलदत्तादियन्थेऽनुपलम्भात् 'अनुनासिकस्य क्विझलोः-'(६।४।१५) इति दीर्घापत्तेश्च चिन्त्यमेतत् । तसास्यागुक्तमेव सम्यक् ॥

से॰)। 'भावे' (३।३।१८) 'हलश्व' (३।३।१२०) इल्रधि-करणे वा घन्। 'इकः काशे' (६।३।१२३) इति दीर्घः। यद्वा विकशनम्। अत्र वा। 'कश शब्दे' (अ॰ आ॰ से॰)। पूर्ववत्। 'दीकाशो विजने व्यक्ते' इति विश्वः। 'विकाशैः पुंसि विजने प्रकाशे सटरां समे। उचिते च' (इति मेदिनी)॥

निवेंशो भृतिभोगयोः।

निर्विश्यते । निर्वेशनं च । घज् (३।३।१८,१९) । सृति-वेतनम् । 'निर्वेशस्तु पुमान्भोगे वेतने मूर्च्छनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोख्निषु ॥ २१५॥

'की' इत्यव्ययं कुत्सायाम् । की कुत्सितं नाशयति । पचा-यच् (३।३।९३४) । यद्वा क्रिश्नाति । किश्यते वा । 'क्रिश्न विवाधने' (क्रया० प० से०) । 'क्रिश वन्धे (उपतापे)' (दि० आ० से०) वा । 'क्रिशेरीचोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम् च' (उ० ५।५६) । 'कीनाशः कर्षकश्चद्रोपांशुघातिषु वाच्यवत् । (यमे ना)' (इति मेदिनी) ॥

पदे लक्ष्ये निमित्तेऽपदेशः स्यात्

अपदेशनम् । अपदिश्यते वा । 'दिश अतिसर्जने' (तु॰ उ॰ अ॰) । घन् (३।३।१८,१९) । पदे स्थाने । 'अपदेशः पुर्माहृक्ष्ये निमित्तव्याजयोरिप' इति विश्वः ॥

कुशमप्सु च।

को शेते तिष्ठति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । कुश्यति । 'कुश श्लेषणे' (दि॰ प॰ से॰) । 'इगु-पध-' (३।१।१३५) इति कः। कु पापंश्यति । 'शो तनूकरणे' (दि॰ प॰ अ॰) । 'सुपि' (३।३।४) इति योगविभागात्कः। 'कुशो रामसुते दर्भे योके द्वीपे कुशं जले' इति विश्वः॥

दशावस्थानेकविधापि

दशति । 'दंश दशने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । मूलविभुजा-दिकः (वा॰ ३।२।५) । यद्वा पचायच् (३।१।१३४) । 'जप-जभदहदश-' (७।४।८६) इति निर्देशादक्षित्यपि नलोपः । यद्वा दश्यते । 'गुरोश्च-' (३।३।१०४) इत्यङ् । अनेकविधा वाल्यादिरूपा । 'दशावस्थादीपवर्ल्योर्वस्नान्ते भूमि, योषिति' (इति मेदिनी) ॥

आशा तृष्णापि चायता ॥ २१६ ॥

आ समन्तादश्चते । 'अग्न् व्याप्तौ' (खा॰ आ॰ से॰)।

१—'विकाशो रहित व्यक्ते' इति हेममूलस्य 'विकाशते' विकाशः । एकदेशस्याविकृतत्वाद्वीकाशोऽपि । व्यक्ते वाच्यलिङ्गः द्वयोर्थथा—'उपविश्यविकाशेषु रहस्यानि प्रकाशयेत्' इत्यनेकार्थकै-रवाकरकौमुदीव्याख्यायाश्च संवादाद्धस्वेकारवान् ॥ २—इत्यादि मेदिनीवावयं तु प्रकृतोपयोगि । अत्रोक्षेखकु 'सृदृशागमे' इति काचित्कलेखकप्रमादजपाठानुसारेण॥

पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'आशा ककुभि तृष्णायाम्' (इति हैमः)॥

वशा स्त्री करिणी च स्यात्

वष्टि । 'वश कान्तो' (अ॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१। १३४) । स्त्री योषिति । 'वशा वन्ध्यासुतायोषास्त्रीगवीक-रिणीषु च' इति विश्वः ॥

हम् ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु।

पश्यति । 'हिशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । किप् (३। २।१७८) । यद्वा दर्शनम् । अनया वा । संपदादिः (वा० ३। ३।१०८) । 'हक् स्त्रियां दर्शने नेत्रे बुद्धौ च त्रिषु वीक्षके' (इति मेदिनी) ॥

स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोरामसृणावि ॥२१७॥

कृणाति । 'कृष् हिंसायाम्' (क्या॰ उ॰ से॰) । 'अन्ये-भ्योऽपि–' (३।२।७५) इति विच् । कश्यते । 'कश शब्दे' (अ॰ आ॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । कर् चासौ कशश्च । 'कर्कशः परुषे कूरे कृपणे निर्दये दढे । इक्षौ साह-सिके कासमर्दकाम्पिल्लयोरिप' इति विश्वः । अमस्यणो दुस्पर्शः ॥

प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे**ऽ**पि

प्रकाशते । प्रकाशनं वा । 'काश्य दीप्तो' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । पचायच् (३।१।१३४) । घज् (३।३।१८) वा । 'प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात्प्रहासातपयोः स्फुटे' इति विश्वः ।

शिशावने च बालिशः।

वाडनम् । 'वाड्ट आहाव्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । इन् (उ॰ ४।११८) । वालिं इयति । 'शो तनुकरणे' (दि॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ इति शान्ताः ॥

सुरमत्स्यावनिमिषौ

न निमिषति । 'मिष श्लेषणे (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । नञ्समासः (२।२।६) ॥

पुरुषावात्ममानवौ ॥ २१८ ॥

पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'पुरः कुषन्' (तु० प० से०) । 'पुरः कुष्

काकमत्स्यात्खगौ ध्वाङ्कौ

मत्स्यानति । मत्स्याचासौ खगश्च । ध्वाङ्क्षति । 'ध्वाक्षि घोरवाशिते च' (भ्वा॰ प॰ से॰) । चात्काङ्क्षायाम् । पचायच् (३।१।१३४) 'ध्वाङ्क्षो मत्स्यात्खगे काके भिक्षुके तक्षकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

कक्षी तु तृणवीरुधौ।

कपति । कष्यते । वा । 'कर्ष हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'वृत्वदिङनिकषिभ्यः सः' (उ॰ ३।६३) । 'कक्षः

स्मृतो भुजामूले कक्षोऽरण्ये च वीरुधि । कक्षः शुष्कतृणे श्रोक्तः कक्षः कच्छ उदाहतः । कक्षा स्पर्धापदे काश्चयां रथ-गेहप्रकोष्ठयोः । गजरज्ञो परीधानपश्चादश्चलपह्नचे' इति ध-रणिः । वीरुह्नता ॥

अभीषुः प्रयहे रइमौ

ईषते । ईष्यते वा । 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'ईषेः किच' (उ॰ १।१३) इत्युः। आदेरिच । अभिगत इषुः । 'प्रादयो गता–' (वा॰ २।२।१८) इति समासः । प्रमहेऽश्वादिरज्जो । रदमौ किरणे ॥

प्रैषः प्रेषणमर्दने ॥ २१९ ॥

प्रेषणम् । इषेर्भावे घज् (३।३।१८) । 'प्रादृहो--' (वा० ६।९।८९) इति वृद्धिः । 'प्रेषः प्रेषणपीडयोः' इत्यजयः 'प्रेषः-स्यात्प्रेषणे क्षेरो मर्दनोन्मादयोरिप' इति विश्वः ॥

पक्षः सहायेऽपि

पक्षति । पक्ष्यते वा । 'पक्ष परिप्रहे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचायच् (३।१।१३४) । घज् । (३।३।१९) वा । 'पक्षो मासार्थके पार्थे यहे साध्याविरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दे वले सिखसहाययोः । चुह्रीरन्ध्रे पतत्रे च वाजिकुक्षरपार्श्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

उष्णीषं शिरोवेष्टिकरीटयोः।

डण्णमीषते हिनस्ति । 'ईष गत्यादौं' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । शकन्ध्वादिः (वा॰ ६। १।९४) । 'उष्णीषं तु शिरोवेष्टे किरीटे लक्षणान्तरे' इति विश्वः। शिरसो वेष्टने वस्नादिरूपे । किरीटे मुकुटे ॥

शुक्रले मृषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः॥ २२०॥

वर्षति । 'बृषु (श्रेष्ठे) सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इगु-पथ-' (३।१।१३४) इति कः। 'बृषो धर्मे वलीवर्दे ग्रङ्ग्यां पुराशिभेदयोः। श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्यश्च वासमूषिकग्रुकले'। (इति मेदिनी)। ग्रुकले वाहुवीर्यवति वृष्यप्रयोगे वा॥

कोषोऽस्त्री कुञ्जले खङ्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः।

कुष्यते । 'कुष निष्कर्षे' (क्या॰ प॰ से॰) । घञ् (३। ३। ९९) । 'कोषोऽस्त्री कुब्बले पात्रे दिन्ये खङ्गपिधानके । जातिकोशेऽर्थसंघाते पेश्यां शन्दादिसंग्रहे' (इति मेदिनी) । दिन्ये शपथे । शन्दादिसंग्रहेऽमरादौ । तालव्यान्तोऽपि । 'विश्वक्सेनोऽभ्रेषः कोषविषादौ च' इत्यूष्मविवेकात् । 'कोशो-ऽस्त्री कुब्बले पात्रे दिन्ये खङ्गपिधानके—' इति श्लोकस्य (मे-दिन्याम्) तालव्यादौ (न्ते) अपि पाठः ॥

द्यूतेऽक्षे शारिफलकेऽप्याकर्षः

अक्षे पाशके । शारिफलकमक्षपीठिका । आकर्षणम्।

१—'अभीशुस्तालन्यान्तोऽपि' इति मुकुटपीयूषे ॥ २—'प्रेष्टपङादिरपि' इति पीयूषन्याख्या ॥

आकृष्यते वा । आकृष्यत्यस्मिन्वा । 'कृष् विलेखने' (तु॰ उ॰ अ॰) । घत्र् (३।३।१८।१९) । 'नाक्वर्षो यूत इन्द्रिये । पाशके शारिफलके कोदण्डाभ्यासवस्तुनि । आकर्षणेऽपि पुंति स्यात्' (इति मेदिनी) ॥

अथाक्षमिन्द्रिये ॥ २२१ ॥

ना द्यूताङ्गे कर्षे चक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे ।

अक्णोति, अक्ष्यते वा, अनेन, अत्र वा । 'अक्षू व्याप्तो' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४)। घज् (३।३।१९)। 'हलक्ष' (३।३।१२०) इल्लान्स्योर्घज् । 'अक्षः कर्षे तुषे चक्रे शकटव्यवहारयोः । आत्मज्ञे पाशके चाक्षं तुरथे सीवर्चलेन्द्रिये' इति विश्वः । व्यवहारे आयव्ययचिन्तायाम् । कर्षे मानभेदे । चक्रे रथावयवे ॥

कर्वूर्वार्ता करीषाग्निः कर्षूः कुँल्याभिधायिनी॥२२२॥

कर्षणम् । कृष्यते । कर्षति वा । 'कृष विलेखने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'कृषिचमितनि–' (उ॰ ११८०) इत्यूः । 'क्री-पामिः पुमान्कर्षूः कुल्यायामि च स्त्रियाम्' इति रमसः । वार्ता जीविका ॥

पुंभावे तिकयायां च पौरुषम्

पुरुषस्य कर्म भावो या । 'प्राणभृज्ञाति-' (५।१।१२९) इस्य ज् । 'पोरुषं पुरुषस्य स्याङ्गावे कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्ववि-स्तृतदोःपाणिनृमाने लभिषेयवत्' इति विश्वः ॥

विषमप्सु च।

वेवेष्टि। 'विष्तः व्याप्तो' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३२) इति कः। 'विषं तु गरले तोये' इति विश्वः॥ उपादानेऽप्यामिषं स्यात्

आमिष्यते भुज्यते । 'मिष 'छेषे' (तु॰ प॰ से॰) । घण्। (३।३।९९) संज्ञापूर्वकलान्न गुणः ।—'घअर्थे कः' (वा॰ ३। ३।५८)—इति तु परिगणनादयुक्तम् । 'आमिषं पुंनपुंसकम् । भोग्यवस्तुनि संभोगेऽप्युत्कोचे पछछेऽपि च' (इति मेदिनी)। उपादानमुत्कोचः ॥

अपराधेऽपि कित्विषम् ॥ २२३॥

केलनम् । किल्यते वा । 'किल क्षेपे' (तु॰ प॰ से॰) 'किलेर्जुक्च' (उ॰ १।५०) इति टिषच् । 'किलि<mark>वर्षं</mark> पापरो-गयोः' (इति मेदिनी) ॥

स्याद्वष्टौ लोकधात्वंशो वत्सरे वर्षमस्त्रियाम्।

लोकधातुर्जम्बुद्वीपादिः । तदंशे भारतादौ । वर्षणम् । 'बृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'अञ्चिषौ भयादीनासु-पसंख्यानम्' (३।३।५६) इत्यच् । वर्षयति । वर्षति वा पचा-

१ — कुल्या नदीमात्रं च । 'कुल्या धुनी द्वीपवती तटिनी हिदिनी सरित् । रोधोवक्रापगा कर्ष्ः स्रवन्ती निम्नगा नदी' इति रत्नकोषः — इति मुकुटः ॥ यच् (३।१।१३४) । 'वर्षोंऽस्त्री भारतादौ च जम्बुद्रीपाब्द-वृष्टिषु । प्रावृदकाले स्त्रियां भूम्नि' (इति मेदिनी) ॥

प्रेक्षा नृत्येक्षणं प्रज्ञा

प्रेक्षणम् । अनया वा । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'गुरोश्च–' (३।३।१०३) इत्यः । 'प्रेक्षा धीनृत्यदर्शयोः' इत्य-जयः । 'प्रेक्षा नृत्येक्षणे बुद्धौ' (इति मेदिनी)॥

भिक्षा सेवार्थना भृतिः॥ २२४॥

भिक्षणम् । भिक्ष्यते वा । 'भिक्ष याच्यादौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । 'भिक्षा मृतौ च याच्यायां सेवाभिक्षितवस्तुनोः' इति विश्वः । मृतिर्वेतनम् ॥ त्विट शोभापि

त्वेषणम् । अनया वा । 'त्विष दीप्तौ' (भ्वा० उ० अ०)। संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'कान्तौ वाचि रुचौ त्विट् स्त्री' इति रमसः ॥

त्रिषु परे

वक्ष्यमाणास्त्रयो वाच्यलिङ्गाः ॥

न्यक्षं कात्हर्यनिकृष्ट्योः।

नियतानि निकृतानि वा अक्षाणि यस्मिन् यस्य वा। 'स्यक्षः परशुरामे स्यान्यक्षः कात्हर्यनिकृष्टयोः' इति विश्वः ॥ प्रत्यक्षेऽधिकृतेऽध्यक्षः

अधिगतोऽक्षम् । अधिगतोऽक्षेण वा अक्षेषु व्यवहारेषु अधिकृतः । अधिकृतान्यक्षाण्यस्य । अध्यक्ष्णोति वा । पचा-यच (३।१।१३४)॥

रूक्षस्त्वप्रेमण्यचिक्कणे ॥ २२५॥

रूक्षयति । 'रूक्ष पारुष्ये' (चु॰ उ॰ से॰) । पचायच् (३।९।९३४) । अप्रेम्णि निःक्षेहे । अचिक्कणे मस्रणे ॥ इति षान्ताः ॥

रविश्वेतच्छदौ हंसौ

हिन्त गच्छित । 'हन हिंसागत्योः' (अ॰ प॰ अ॰)।
पचाद्यच् (३।९।९३४) । 'भवेद्वणांगमाद्धंसः' इति सक्।
यद्वा 'वृत्वदिवचिवसिहनिकमिकषिभ्यः' (उ॰ ३।६२) इति
सप्रत्ययः । 'हंसो विहंगभेदे स्यादकें विष्णो ह्यान्तरे । योगिमन्त्रादिभेदेषु परमात्मन्यमत्सरे । निर्लोभनृपतौ हंसः
शारीरमरुदन्तरे' इति विश्वः ॥

सूर्यवही विभावस्।

विभा प्रभा वसु धनमस्य । 'विभावसुः पुमान्सूर्ये हार-भेदे च पावके' (इति मेदिनी) ॥

वत्सौ तर्णकवर्षी हो

वसति । अस्मिन्वा । 'वस निवासे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'वृत्वदि-' (उ॰ ३।६२) इति सः । 'वत्सः पुत्रादिवर्षयोः ।

तर्णके नोरिस क्लीबम्' (इति मेदिनी) । तर्णको गोः पुत्रः । वर्षो वत्सरः ॥

सारङ्गाश्च दिवौकसः॥ २२६॥

सारङ्गमस्य। शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।१।९४)। सारंगायति वा। 'गै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'गापोष्टक्' (३।२।८) मृगचातकहरिणाः। ग्रौरोको यस्य। 'दिवोकाश्च दिवौ-काश्च पुंसि देवे च चातके' (इति मेदिनी)॥

श्रङ्कारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः।

रस्यते । 'रस आस्वादने' अदन्तः । घत्र् (३।३।१९) । 'रसो गन्धरसे खादे तिक्तादौ विषरागयोः । शृङ्कारादौ द्रवे वीर्ये देहधालम्बुपारदे । रसा तु शहकीपाठाजिह्वाधरणि-कङ्कुषु' इति विश्वः ॥

पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे ॥ २२७ ॥

उत्तंस्यति । उत्तंस्यते । अनेन वा । तिसः सौत्रो भूषार्थः । पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'हलश्च' (३।३।१२०)। इति घञ्वा । 'उत्तंसः कर्णपूरेऽपि शेखरे चावतंसवत्' इति विश्वः । कर्णपूरः कर्णाभरणम्, शेखरः भूषणम् ॥

देवभेदेऽनले रइमी वस् रते धने वसु।

वसित सर्वत्र । उष्यतेऽनेन वा । 'वस निवासे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'श्रूस्त्रुह्मिहिं-' (उ॰ १।१०) इत्युः । 'वसुर्ना देवभेदाग्निभायोक्रवकराजमु । क्षीवं वृद्धौषघे इयाले रैरले मधुरे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

विष्णौ च वेधाः

विधति । 'विध विधाने' (तु॰ प॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९) । विद्धाति वा । 'विधानो वेध च' (उ॰ ४। २२५) । इलसुन् । 'वेधाः पुंति हषीकेशे वुधे च परमेष्टिनि' (इति मेदिनी) ॥

स्त्री त्वाशीहिंताशंसाहिदंष्ट्रयोः ॥ २२८॥

आशास्ते। 'आङः शासु इच्छायाम्' .(अ० आ० से०)। किप्(३।२।०६)। यद्वा आशासनम्। अनया वा। संपदादिः (वा० ३।३।१०८)। 'आशासः कौ—'(वा० ६।४।३४) इ-तीत्वम्। 'आशीस्ताळुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति'। हितस्याशंसा अहेर्देष्ट्रा।।

लालसे प्रार्थनौत्सुक्ये

लालसनम् । 'लस दींसौं' (भ्वा० प० से०) यङन्तः । 'अ प्रलयात्' (३।३।१०२)। 'लालसौत्सुक्यतृष्णातिरेकया-च्वासु च द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

१—एवं 'सारगः' इति रूपापत्या चिन्त्यमेतत् । तसात् 'सारं गच्छति' इति विम्रहे 'गमेः सुपि-' (वा० ३।२।३८) इति 'खच डिद्वा' (३।२।३८) इति वार्तिकाभ्यां खचि डिति वोध्यः ॥

हिंसा चौर्यादिकर्म च।

हिंसनम् । 'हिसि हिंसायाम्' (६० प० से०)। 'गुरोश्च—' (३।३।९०३) इत्यः। 'हिंसाचौर्यादिघातयोः' (इति मेदिनी)। चौरस्य कर्म । ब्राह्मणादित्वात्त्व्यञ् (५।१।१२४) आदिना बन्धनत्रासनताडनादि । चाद्वधोऽपि ॥

प्रसूरश्वापि

प्रसूते । 'षूड् प्रसवे' (अ॰ आ॰ से॰) । 'सत्सू—'(३। २।६०) इति किप् । 'प्रसूर्धाजनन्योध कदलीवीरुयोरिप' इति विश्वः॥

भृदावौ रोदस्यो रोदसी च ते॥ २२९॥

रोंदिति सर्वमिस्सन् । 'रुदिर् अश्रुविमोचने' (अ० प० से०)। असुन् (उ० ४।१८९)। पक्षे गौरादिलात् (४।१।४१) डोष् 'रोदसी' इल्लव्ययमप्यस्ति । 'वावाप्टिश्वव्यौ रोदस्यौ रोदसौ रोदसीति च'। विग्रहीतयोरप्येते नामनी । 'रो-दश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सहप्रयोगेऽप्य-नयो रोदः स्यादिष रोदसी' इति विश्वः ॥

ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः

अर्च्यते । 'अर्च प्जायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अर्चि-ग्रुचि--' (उ० २।१०८) इतीसिः । 'अथार्चिर्मयूखशिखयोर्न ना' (इति मेदिनी) ॥

ज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु ।

योतते । योतनं वा । अनेन वा 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'द्युतेरिसिन्नादेश्व जः' (क्कि॰ २।११०) । ज्योतिरमौ दिवाकरे । पुमान्, नपुंसकं दृष्टौ स्यानक्षत्रप्रकाशयोः' (इति-मेदिनी) ॥

पापापराधयोरागः

एति । 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) । 'इण् आग् अपराधे च' (उ॰ ४।२१२) इससुन् ।—आगच्छतीसागः—इति स्नाम्युक्तिस्तु चिन्सा ॥

खगबाल्यादिनोर्चयः॥ २३०॥

वयते । 'वय गताे' (भ्वा० आ० से०) । वेति । 'वी ग-खादाे' (अ० प० अ०) । अजति वा । 'अज गलादाे' (भ्वा० प० से०) वा असुन् (उ० ४।१८९) ॥—वाति— इति खामिमुकुटोक्तिस्तु चिन्ला । असुन्युक्तरूपासिद्धेः 'वयः पक्षिणि बाल्यादाे यौवने च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

तेजः पुरीषयोर्वर्चः

वर्चते । 'वर्च दीसों' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९) । 'वर्चो नपुंसकं रूपे विष्टायामपि तेजिस । पुंसि चन्द्रस्य तनये' (इति मेदिनी) ॥

महस्तृत्सवतेजसोः।

महनम् । महाते वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९) ॥

रजो गुणे च स्त्रीपुष्पे

रजनम् । रज्यतेनेन वा । 'रज्ञ रागे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'असि अके-' (वा० ६।४।२४) इति नलोपः । 'रजः क्षीवं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणु-मात्रेऽपि दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥॥॥ अदन्तोऽपि । 'रजोऽयं रजसा सार्थं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु' इल्लायः ॥

राहौ ध्वान्ते गुणे तमः ॥ २३१॥

तम्यतेऽनेन । 'तमु ग्लानौ (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीवं वा ना विश्वंतुदे' (इति मेदिनी) ॥

छन्दः पद्येऽभिलाषे च

चन्दनम् । चन्यतेऽनेन वा । 'चिद आह्नादने दीप्तो च' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'चन्देरादेश्व छः' (उ॰ ४।२१९) इख- छन् ॥—छन्दिति—इति खामिमुकुटोक्तो विमहश्चिन्छः । 'छन्दः पये च वेदे च स्वैराचाराभिलाषयोः' (इति मेदिनी) । पयेऽनुष्टुवादौ ॥

तपैः कुच्छादिकमे च।

तपनम् । तप्यते । अनेन वा । 'तप संतापे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९) । 'तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ घने च पुमाञ्शिशिरमाघयोः' (इति मेदिनी)॥

सहो वलं सहा मार्गः

सहते। सहाते, अनेन, अत्र वा। 'षह मर्षणे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। असुन् (उ॰ ४।१८९)। 'सहो वले ज्योतिषि च पुंति हेमन्तमार्गयोः' (इति मेदिनी)। लिईंभेदार्थो द्विः पाठः। एवमप्रेऽपि॥

नभः खं श्रावणो नभाः ॥ २३२ ॥

नभनम् । नभ्यते, अनेन, अत्र वा । 'णम हिंसायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९) । 'नमो च्योम्नि नभा मेघे श्रावणे च पतद्रहे । प्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभाः स्मृतः' इति विश्वः ॥

१—'महः अदन्तोऽपि'—इति सुकुटः । 'मही नवन्तरे भूमी मह उत्सवतेजसोः' इति मेदिनी । २—इत्थं पाठस्तु जनकातु-रोधन । भाष्ये तु 'रजकरजनरजःसु–' इति पाठ उपलभ्यते । ३—अदन्तोऽपि भ्रीष्मार्थः । यथा 'तपेन वर्षाः शरदा हिमाग-मः'—इति स्वामी । ४—एवं सति 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' इत्यये समानलिङ्गस्य द्विः पाठो व्यर्थ एव स्यात् । छन्दोऽनुरोधादेवान्य-कोशेष्विव बोध्यः ।

ओकः सद्माश्रयश्चौकाः

उच्यति समवैत्यत्र । 'उच समवाये' (दि० प० से०)। असुन् (उ० ४।१८९)। न्यङ्कादिः (७।३।५३)। 'ओक उचः के' (७।३।६४) इति निपातनाददन्तोऽपि। 'ओका आश्रयमात्रे च मन्दिरे च नपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥

पयः क्षीरं पयोऽम्ब च।

पीयते । 'पीङ् पाने' (दि॰ आ॰ अ॰) । पयते वा । 'पय गतौं' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । वा असुन् (उ॰ ४।१८९) ॥ ओजो दीहाँ बले

उञ्जति । अनेन वा । 'उञ्ज आर्जवे' (तु॰ प॰ से॰) । 'उञ्जेर्बले वलोपश्च' (उ॰ ४।१९२) इत्यसुन् । 'औजोनोजः समः पादो–' ओजो दीप्ताववष्टम्भे प्रकाशवलयोरिप' (इति मेदिनी) । पृषोदरादित्वं सुकुटोक्तं चिन्त्यम् ॥

स्रोत इन्द्रिये निस्नगारये ॥२३३॥

स्रवति । 'खु गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'स्रुरीभ्यां तुद्र च' (उ॰ ४।२०२) इल्प्रसन् । 'स्रोतोऽम्बुवेग इन्द्रिये' (इति मेदिनी) ॥

तेजः प्रभावे दीप्तौ च वले शुकेऽपि

तेजयति । तेज्यतेऽनेन वा । 'तिज निशाने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९) । 'तेजो प्राप्ति पराक्रमे । ('प्रभावरेतसोश्व') इति विश्वः । 'तेजो दीप्तौ प्रभावे च स्यात्पराक्रमरेतसोः' (इति मेदिनी) । चादसहने । 'अधिक्षे-पावमानादेः प्रत्युक्तस्य परेण यत् । प्राणात्ययेऽप्यसहनं तन्तेजः समुदाहृतम्' इति भरतः ॥

अतस्त्रिषु।

वक्यमाणाः सान्तास्त्रिलिङ्गाः॥

विद्वान् विदंश्च

वेत्ति । 'विद ज्ञाने' (अ॰ प॰ से॰) । 'विदेः शतुर्वसुः' (७।१।३६) वा । 'विद्वानात्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चाभिधेय-वत्' इति विश्वः । विदन् पण्डितः ॥

बीभत्सो हिंस्रोऽपि

वीभत्सते । बीभत्सते, अनेन वा । 'वध बन्धने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'मान्वध-' (३।१।६) इति सन्नभ्यासदीर्धश्च । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घज् (३।३।१९) । घः (३।३।१९८) वा । 'वीभत्सो विकृते पार्थं कूरे पापष्टणात्मनोः' इत्यजयः ॥

अतिराये त्वमी ॥ २३४ ॥

वक्ष्यमाणाश्चलारः॥

वृद्धप्रशस्ययोज्यांयान्

अतिशयेम वृद्धः प्रशस्यो वा । 'द्विवचन-' (५।३।५७)

इतीयसुनि 'ज्य च' (५।३।६१) इति 'गृद्धस्य च' (५।३।६२) इति गृद्धप्रशस्ययोज्यीदेशः । 'ज्यादादीयसः' (६।४।१६०) इस्रात्त्वम् । 'ज्यायान्त्रद्धे प्रशस्ये च' (इति हैमः) ॥

कनीयांस्तु युवालपयोः।

अतिशयितो युवाल्पो वा । 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' (५।३।६४) इतीयसुनि कन्नादेशः । 'कनीयानतियूनि स्याद- यल्पानुजयोश्विषु' (इति मेदिनी) ॥

वरीयांस्तूहवरयोः

अतिशयित ऊहवरो वा । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इती-यसुनि 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५७) इत्यूरोवरादेशः 'वरीया-न् योगभिच्छेष्टवरिष्टेष्वतियूनि च' (इति मेदिनी) ॥

साधीयान्साधुवाढयोः ॥ २३५ ॥

अतिशयितः साधुर्वादो वा । ईयसुनि 'अन्तिकबाढयोः-' इति बाढशब्दस्य साधादेशः ॥

इति सान्ताः ॥

दलेऽपि बईम्

दले पत्रे । वहीति । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । प-चायच् (३।१।१३४) । वर्धते वा । 'वर्ह हिंसायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । घत्र् (३।३।१९) । 'वर्ह पिच्छे दलेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

निर्बन्धोपरागार्कादयो ग्रहाः।

ग्रहणम् । ग्रह्णाति वा । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या॰प॰से॰)। 'ग्रहवृह-' (३।३।५८) इत्यप्। 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इति पक्षे अच् । 'ग्रहोऽनुग्रहनिर्वन्धग्रहणेषु रणोद्यमे । सूर्यादौ पूतनादौ च सैहिकेयोपरागयोः-' इति विश्वः ॥

द्वार्यापीडे काथरसे निर्यूहो नागदन्तके ॥ २३६॥

आपीडे शिरोभूषणे । काथरसे कथितद्रव्यरसे । नागव-न्तके भित्तिस्थकीलके । निर्यूहति 'यूहि' लौकिको साधुः । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । निरूहति वा । पृषोदरा-दिलात् (६।३।१०९) धातोर्यडागमः । 'निर्यूहः शेखरे द्वारे निर्यासे नागदन्तके' इति विश्वः ॥

तुलास्त्रेऽभ्वादिरक्मौ प्रश्नाहः प्रश्रहोऽपि च।

प्रगृह्यते । 'प्रेवणिजाम्' (३।३।५२) 'रइमौ च' (३।३। ५३) इति वा घज् । ('प्रग्नाहः स्यात्तुलासूत्रे वृषादीनां च बन्धने' इति हैमः) । पक्षे 'प्रहवृह-' (३:३।५८) इस्यप् । 'प्रग्नहस्तु तुलासूत्रे वन्द्यां नियमने भुजे । हयादिरइमौ रइमौ च सुवर्णहलिपादपे' इति विश्वः ॥

पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः॥ २३७॥

परिगृह्यते । परिग्रहणम्, परिगृह्णाति वा । 'म्रह्—' (३।३।५८) इत्यप् । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इत्य

१—विषमसंख्यावाची त्वोजोऽदन्तोऽपि—इति स्वामीमुकुटपी-यूषेषु व्यक्तम् । तत्रोदाहरणमिदम् ।

वा । **'परिग्रहः** कलत्रे च मूलखीकारयोरपि । शपथे परिवारे च राहुवकस्थभास्करे' इस्रजयः ॥

दारेषु च गृहाः

युक्ताति धान्यादिकमिति । 'गेहे कः' (३।१।१४४) । यद्वा 'यह यहणे' (भ्वा० आ० से०) । गईते । 'इगुपध-' (३।१। १३५) इति कः । तात्रस्थ्याद्दारेषु । 'गृहं गृहाश्च पुंभूभि कलत्रेऽपि च सद्मनि' (इति मेदिनी) ॥

श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः।

आरु हाते । आरोहणम् । आरोहित वा । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा॰ प॰ से॰ अ॰) । घञ् (३।३।१९,१८) पचाद्यच् (३। १।१३४) । 'आरोहस्लवरोहे च वरारोहकटाविं। आरो-हणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छ्ये' (इति मेदिनी)॥

व्यूहो वृन्देऽपि

व्यूहते । 'ऊह वितर्कें' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'इगुपध-' (३१९१३५) इति कः । व्यू ह्यते वा । घज् (३१३१९९) । 'द्यूहः स्याद्वलिन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः' इति विश्वः । यत्तु—निर्माणे कायव्यूहे—इति मुकुटेन व्याख्यातम् । तत्र। 'अकृतव्यूहाः' इत्यादावभावात् । 'रचनामात्रे' इति प्रयुक्त- लात् ॥

अहिर्बृत्रेऽपि

आहिन्त । 'हन हिंसागलोः' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आङि श्रिहनिभ्यां हस्त्रश्च' (उ॰ ४।१३८) इतीण् छित् आङो हस्तः। यत्तु 'अंहति' इति स्वामिना 'अन्यति' इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । नलोपासंभवात् । 'अहिर्वृत्रासुरे सर्पे' इति विश्वः ॥

अग्नीन्द्रकीस्तमोपहाः॥ २३८॥

तमोऽपहन्ति । 'अपे क्लेशतमसोः' (३।२।५०) इति डः । 'तमोपहः सहस्रांशुमृगाङ्कजिनविष्ठपु' इति विश्वः ॥ परिचर्छदे नृपार्हेऽर्थे परिचर्हः

परिवर्हते । परिवर्ह्यते वा । 'वर्ह प्राधान्ये' (म्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । वज् (३।३।१९) वा । 'परिवर्हस्तु राजार्हवस्तुन्यपि परिच्छदे' इति विश्वः ॥

इति हान्ताः ॥

अव्ययाः परे ।

इतः परेऽनेकार्था अव्यया उच्चनते ॥

आङीषद्धेंऽभिव्याप्ती सीमाधें धातुयोगजे ॥२३९॥

अति । बाहुलकाड् डाङ् प्रत्ययः । तेन सहेत्यभिविधिः। तेन विना सीमा=मर्यादा । धातुना योगे सित योऽर्थो जा-यते तस्मिन् ॥

आ प्रगृह्य स्मृतौ वाक्येऽपि

आप्नोति । किप् (३।२।१७८) । पृषोदरादित्वात् (६।३। १०९) पलोपः । प्रगृह्यसंज्ञाकत्वात् 'द्वतप्रगृह्या अन्वि' (६।

१।१२५) इति संधिं न याति । स्मरणे । वाक्यारम्भे च । 'आ प्रग्रद्धाः स्मृतौ वाक्येऽनुकम्पायां समुचये' (इति मे-दिनी) ॥

आस्तु स्यात्कोपपीडयोः।

आस्ते । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । किप् (३।२।१७८) । आङ्पूर्वादसतेर्वा । 'आ: स्मरणेऽप्यकारणे कोपसंतापयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

पापकुत्सेषदर्थे कु

कवते । क्रूयते वा । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। मितद्वादित्वात् (वा॰ ३।२।१८०) डुः । 'कु (पापे चेषदर्थे च) कुरसायां च निवारणे' इति विश्वः ॥

धिग्निर्भर्त्सननिन्द्योः॥ २४०॥

धक्रयति । 'धक्र नाशने' (चु० प० से०)। बाहुळकाडिक् प्रस्ययः । दधातेर्वा । अपकारशब्दैर्भयोत्पादनं भत्सेनम् । निन्दा दोषकीर्तनम् ॥

चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुचये।

चन्दित । 'चिद आहादे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्ये-भ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'चः पादपूणे पक्षान्तरे हेतौ विनिश्रये' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ

स्वसित । स्वस्पित वा । 'अस दीप्तो' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अस क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) वा । क्तिच (३।३।१७४)। वाहुलकात्तिर्वा । 'स्वस्ति मङ्गलाशीर्वादपापनिणेजनादिषु' इति भागुरिः॥

प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति ॥ २४१ ॥

अति । इन् (उ॰ ४।११८) प्रस्ययः । **'अतिशब्दः** प्रशंसायां प्रकर्षे लङ्गनेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥

स्वित्प्रश्ने च वितर्के च

मुष्ठु एति अयति वा । 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ॰)। 'इ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) वा किप् (३।२।७६)। 'स्वित् प्रश्ने च वितर्के च तथैव पादपूरणे' (इति मेदिनी)॥

तु स्याद्भेदेऽवधारणे।

तुदित । 'तुद व्यथने' (तु॰ उ॰ अ॰) । मितद्वादित्वात् (वा॰ ३।२।१८०) हुः । 'तु पादपूरणे भेदे समुचयेऽवधा-रणे । पक्षान्तरे वियोगे च प्रशंसायां विनिष्रहे' (इति मे-दिनी) ॥

सकृत् सहैकवारे चापि

एकवारम् । 'एकस्य सकृच' (५।४।१९) इति सुच्। 'सकृत् सहैकवारयोः' इत्यजयः॥

आराद्द्रसमीपयोः ॥ २४२ ॥

आ राति । 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ॰) । बाहुलकादाति-प्रत्ययः ॥

प्रतीच्यां चरमे पश्चात्

अवरस्मिन् । 'पश्चात्' (५।३।३२) इस्र<mark>नेनावरस्य सप्त</mark>मी-पश्चमीप्रथमान्तस्य निपातितः ॥

उताप्यर्थविकल्पयोः।

जयते सा। 'उङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। क्तः (३। ३।१७४) । अप्यर्थः समुचयः प्रश्नश्च । 'उतापी द्वौ च बाढार्थो' इत्यजयः॥

पुनःसहार्थयोः शश्वत्

शशति । 'शश धतगतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलका-द्वत् । 'शश्वत् सहसहार्थयोः' इत्यजयः ॥

साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः ॥ २४३॥

सहाक्षेण साक्षः । तमति । किप् (३।२।१७८)। 'साक्षात्तुत्यसमक्षयोः' इत्यजयः ॥

खेदानुकम्पासंतोषविस्मयामञ्जूणे बत ।

वयते स्म । 'वय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'गलर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । नेट् ( ) । वन्यते स्म 'वनु याचने' (त॰ उ॰ से॰) । क्तः (३।३।१०२) । 'बत खेदे- ऽनुकम्पायां हर्षे संबोधनेऽद्भुते' इति दन्तोष्ट्यादावजयः ॥

हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः ॥२४४॥

हन्ति । बाहुलकात्तः । 'हन्त वाक्यारम्भखेदविषादहर्षसं-भ्रमे' (इति मेदिनी) ॥

प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः।

प्राति । 'प्रा पूरणे' (अ॰ प॰ अ॰) । प्रथते वा । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । बाहुलकाडुतिः । इत्थंभूता-ख्यानः मुख्यसद्दशः प्रतिनिधिः । व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । आदिना इत्थंभूताख्यानभागप्रतिदानस्तोकेषु ॥

इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु ॥ २४५॥

एति । अयित वा । किच् (३।३।१०४) । 'इति प्रकरणे हेती प्रकाशादिसमाप्तिषु । निदर्शने प्रकारे स्यादनुकर्षे च संमतम्' इति विश्वः ॥

प्राच्यां पुरस्तात्प्रथमे पुरार्थेऽत्रत इत्यपि।

पूर्वेस्मिन् । '-सप्तमी-' (५।३।२०) इत्यस्तातिः । 'अस्ता-ति च' (५।३।४०) इति पुरादेशः । 'प्राच्यां पुरः पुरस्ता-द्रप्रथमन्यतीतेषु' इति बोपालितः । 'अग्ने' इति अग्नतः । आद्यादितसिः (वा० ५।४।४४) ॥

यावत्तावच साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे ॥ २४६॥

यत्, तत्, परिमाणमस्य । 'तैद्धिताः' (४।१।७६) इति बहु-वचनेनान्येऽनुक्ता अपि तद्धिता ज्ञापिताः । तेन डावतुः । 'यावत् कात्रुवेंऽवधारणे । प्रशंसायां परिच्छेदे मानाधिकार-संभ्रमे । पक्षान्तरे च' (इति मेदिनी) ॥

मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्हर्येष्वथो अथ।

अर्थयते। 'अर्थ याच्यायाम्' (चु॰ आ॰ से॰)। बाहुलकात् डोः । 'अन्येभ्योऽपि-'(वा॰ ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरा-दित्वाद्रलोपः । 'अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले । विकल्पानन्तरप्रश्नकात्रक्ष्यारम्भसमुचये' (इति मेदिनी) ॥

वृथा निरर्थकाविध्योः

वृणोति, वृणीते वा । 'वृज् वरणे' (खा॰ उ॰ से॰) । 'वृज् संभक्तो' (क्र्या॰ आ॰ से॰) वा बाहुलकात्थाक् । **'वृथा** निष्कारणे वन्ध्ये **वृथा** स्याद्विधिवर्जिते' इति विश्वः ॥

नानानेकोभयार्थयोः ॥ २४७॥

नेति नाना । 'विनञ्भ्यां नानाओं न सह' (५।२।२७) इति नञो नाञ् । 'नानाशब्दो विनार्थेऽपि तथानेकोभयार्थयोः' (इति मेदिनी) ॥

नु पृच्छायां विकल्पे च

नुदति । नौति वा । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'णु स्तुतौ' (अ० प० से०) वा । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) इः। 'नुस्यात्प्रश्ले विकल्पार्थेऽप्यतीतानुनयार्थयोः' इति विश्वः॥

पश्चात्सादृशययोरनु ।

अनिति । 'अन प्राणने' (अ॰ प॰ से॰) । बाहुळकादुः । 'अनु हीने सहार्थे च पश्चात्सादश्ययोरिप । आयामे च समीपे च लक्षणादावनुक्रमें इति विश्वः ॥

प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु ॥ २४८॥

न नुद्ति । 'णुद् प्रेरणे' (तु॰ उ॰ अ॰) डुः (वा॰ ३।२। १८०) । 'ननु प्रश्नेऽप्यनुनयेऽनुज्ञानेऽप्यवधारणे । आमन्त्रणे (चापि) ननु' इति विश्वः ॥

गर्हासमुचयप्रश्रशङ्कासंभावनास्वि ।

न पियति । 'पि गतौ' (तु० प० अ०) । किप् (३।२। १७८) । आगमशास्त्रस्यानिसात्र तुक् । 'अपि संभावनाप्रश्न- शङ्कागर्हासमुचये । तथा युक्तपदार्थे च कामचारिकयासु च' इति विश्वः ॥

१—व्यथोंऽयं प्रयासोऽपाणिनीयः । तथा चोक्तं (५।२।३९) सूत्रे कैयटेन 'इह तु वतुपं (५।२।३९) विधाय 'आ सर्वनामः' (६।२।९१) इत्यात्वं विहितम् । पूर्वाचार्यास्तु डावतुं विद्धिरे' इति । अव्ययत्वं तु विभक्तिप्रतिरूपकत्वेनैवोभयत्रापि तुल्यम् ।

उपमायां विकल्पे वा

वाति 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०)। किप् (३।२।१७८)। 'वा स्याद्विकल्पोपमयोर्वितर्के पादपूरणे। समुचये च' (इति मेदिनी)। 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुचये' इति विश्वः॥

सामि त्वधें जुगुप्सिते ॥ २४९ ॥

सामयति । 'षाम सान्त्वप्रयोगे' (चु॰ उ॰ से॰) । 'अच इः' (उ॰ ४।१३८) ॥

अमा सह समीपे च

न माति । 'मां माने' (अ० प० अ०) । किप् (३।२। ७६) । सहार्थे ॥

कं वारिणि च मूर्धनि।

कम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । णिङ्भावे विच् (३।३।७५) । 'कम् क्रिस् क्षिरः मुखवारिषु' इति विश्वः । 'कम् पादपूरणे तोये-' (इति मेदिनी) ॥

इवेत्थमर्थयोरेवम्

'ए' एत्थं वसित । 'ढु वस उद्गिरणे' (स्वा॰ प॰ से॰) । विच् (३।२।७५) । 'एवं प्रकारोपमयोरङ्गीकारेऽवधारणे' इति घरणिः ॥

नूनं तर्केऽर्धनिश्चये ॥ २५० ॥

नुवा स्तुत्या नमति । विच् (३।२।७५) ॥

तृष्णीमर्थे सुखे जोषम्

जुष्यते । 'जुष तृप्तौ' (चु॰ उ॰ से॰)। वाहुलकादम्। 'जोषं सुखे प्रशंसायां तृष्णीलङ्घनयोरिप' (इति मेदिनी)॥

कि पृच्छायां जुगुप्सने।

क्रूयते कवनम्, वा । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहु-लकाड्डिम् । कायतेः (भ्वा० प० अ०) डिमिः (उ० ४।१५८) वा । 'किस् कुत्सायां वितर्के च निषेधप्रश्रयोरिप' (इति मेदिनी) ॥

नाम प्राकाइयसंभाव्यकोधोपगमकुरसने॥ २५१॥

नामयति । नाम्यते वा । 'णम् प्रहृत्वे' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'नाम कामे (कोपे)ऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च । संभाव्यकृतसा-प्राकाश्यविकल्पेष्वपि दश्यते' (इति मेदिनी) । संभाव्यं संभा-वना ॥

अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्।

अलि । 'अल भूषणादी' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलका-दम् । 'अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु निरर्थके । अलं शक्ती च निर्दिष्टम्' इति विश्वः ॥

हुं वितर्के परिप्रश्ले

हूयते । 'ह दानादी' (जु॰ प॰ अ॰) । 'बाहुलकान्मः' ॥

समयान्तिकमध्ययोः॥ २५२॥

समेति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'आः समिण्नि-कषिभ्याम्' (उ० ४।१७५) ॥

पुनरप्रथमे भेदे

पनते । 'पन स्तुतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । बाहुलकादरः, अ(कार)स्योकारः । 'पुनरप्रथमे मतम् । अधिकारे च भेदे च तथा पक्षान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

निर्निश्चयनिषेधयोः।

नृणाति 'नॄ नये' (क्या० प० से०) । क्किप् (३।२।१७८)। 'ऋत इत्–' (७।३।५०) । 'निर्निश्वये कान्ताद्यर्थे निर्निःशे-षनिषेषयोः' इति विश्वः ॥

स्यात्प्रवन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा ॥२५३॥

प्रवन्धे अविच्छेदने कियाकरणे । पुरति । 'पुर अयगमने' (तु॰प॰ से॰) । वाहुलकात् का । 'पुरा पुराणे निकटे प्रव-न्धातीतभाविषु' (इति मेदिनी) ॥

उरर्यूरी चोररी च विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम्।

जयते । 'जयी तन्तुसंताने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । बाहु-लकाद्ररीक्, रीक् च । वयतेः (भ्वा॰ उ॰ अ॰) ररीक् । संप्रसारणम् (६।४।१५) । 'ऊररी चोरी चेरी विस्तारे-ऽक्षीकृते त्रयम्' इलजयः ॥

स्वर्ग परे च लोके स्वर्

'परे' इति लोकविशेषणम् । खरति । 'स्तृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।२।७५) ॥

वार्तासंभाव्ययोः किल ॥ २५४ ॥

किलति । 'कील श्वेत्ये' (तु॰ प॰ से॰) । 'इगुपध–' (३। २।१३५) इति कः । 'किल्लशब्दस्तु वार्तायां संभाव्यानुनया-र्थयोः' इति विश्वः । 'वार्तायामरुचौ किल्ल' इति त्रिकाण्डशेषः॥

निषेधवाक्यालंकारे जिज्ञासानुनये खलु।

खलति । 'खल संचये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । 'खलु स्याद्वाक्यभूषायां जिज्ञासायां च सान्लने । वीप्सामा-ननिषेधेषु पूरणे पादवाक्ययोः' (इति मेदिनी) ॥

समीपोभयतःशीव्रसाकल्याभिमुखेऽभितः ॥ २५५॥

'पर्यमिभ्यां च' (५।३।९) इसमिशब्दात्तिसल्॥

नामश्राकाद्ययोः प्रादुः

प्रान्दित । 'अदि बन्धने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलका-दुस् । आगमशास्त्रस्थानित्यक्षात्र तुम् प्रात्ति वा । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । नामशब्दार्थे ॥

१ अत्र हस्वादौ पाठात् 'उरी हस्वादिरपि'—इति मुकुटपी-यूषव्याख्ये ॥

मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि।

मेथिति । 'मेथृ संगमे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) हस्तः । बाहुल- कादोः । तन्त्रेणोभयमिह निर्दिष्टम् । अन्योन्यार्थे ॥

तिरोऽन्तर्धों तिर्यगर्थे

तरित । 'तृ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४। १८९) । 'कचिद्यवादिवषयेऽण्युत्सर्गोऽभिनिविशते' इति गुणविषये इर् ॥

हा विषाद्शुगर्तिषु ॥ २५६ ॥

जहाति । 'ओहाक् त्यागे' (जु॰ प॰ अ॰) । किप् (३। २।१७८) । 'हा विषादे च शोके च कुत्सादुःखार्थयोरिप' (इति मेदिनी) ॥

अहहेत्यद्भते खेदे

अहं जहाति, जिहीते वा । 'हाक्' (जु॰ प॰ अ॰)। 'हाक्' (जु॰ प॰ अ॰)। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा॰ ३।२। १०१) इति डः । पृषोदरादित्वात् (६।४।१०९) मलोपः। '—अहहा दीर्घान्तमि'—इति मुकुटः । तत्र किप् (३। २।७६) बोध्यः । 'अहहेल्यद्भते खेदे परिक्लेशप्रहर्षयोः। संबोधनेऽपि' (इति मेदिनी)॥

हि हेताववधारणे ॥ २५७ ॥

हिनोति । 'हि गतौ' (खा॰ प॰ अ॰) । विच् (३।२ ७५) संज्ञापूर्वकत्वाद्धणामावः । किपि (३।२।९७८) तुग-भावो वा । 'हि पादपूरणे हेतौ विशेषेऽप्यवधारणे । प्रश्ने हेलपदेशे च संभ्रमासूययोरिप । ही दुःखहेतावाख्यातो विषादे विस्मयेऽपि च' (इति मेदिनी)। तत्र पृषोदरादित्वात् (६।३।९०९) दीर्घः । एषु सर्वत्र भावे वा प्रत्यया बोध्याः॥

इत्यनेकार्थवर्गविवरणम्॥

चिरायचिररात्रायचिरसाद्याश्चिरार्थकाः।

चिरमयते । 'अय गती' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'कर्मण्यण' (३१२११)॥ (१)॥ ॥ चिरा रात्रयः । 'अच्प्रलम्बन-' (५१४१७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागादच् । चिररात्रान्यते । 'कर्मण्यण' (३१२११)॥ (२) ॥ ॥ चिरमस्यति । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। ण्यत् (३१९१२४)॥ (३)॥ ३॥ आद्यपदेन 'चिरम्' 'चिरण' 'चिरात्' 'चिरे' इति गृह्यन्ते । चिरोऽर्थो येषाम् ॥ ॥ त्रीणि 'द्रीर्घका- स्थां ॥

मुद्दुः पुनःपुनः शश्वद्भीक्ष्णमसकृत्समाः॥१॥

मोहनम् । 'सुह वैचित्ये' (दि० प० अ०) । बाहुलका-

दुस् ॥ (१) ॥*॥ 'निल्यवीप्सयोः' (८।१।४) इति पुनःश-ब्द्स्य द्वित्वम् ॥ (२) ॥*॥ शशित । 'शश द्वतगतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) बाहुलकाद्वतिः ॥(३)॥*॥ अभि क्णौति। 'क्ष्णु ते-जने' (अ॰ प॰ से॰)। बाहुलकाडुमुः । 'अन्येषामपि-' (६।३। १३७) इति दीर्घः ॥ (४) ॥*॥ न सकृत् ॥ (५) ॥*॥ स-मास्तुल्यार्थाः । अजयस्तु अभीक्ष्णशब्दमनव्ययमप्याह— 'अभीक्ष्णं तु पौनःपुन्ये सर्वदार्थे च दश्यते' इत्यनव्ययप्रक-एणे पाठात् । 'वारंवारं शश्वदर्थे वारंवारेण चेष्यते' इति त्रिकाण्डशेषः । पञ्च 'पौनःपुन्यस्यार्थस्य' ॥

स्नाग्झटित्यञ्जसाहायद्राङ्मङ्भुसपदि दुते।

'है पाके' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । संपदादिः (वा॰ ३।३। १०८)। स्नामकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा॰ प॰ से०) क्रिप् (३।२।७५) ॥ ॥ 'झट संघाते' (भ्वा० प० से॰) । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) झटमेति । 'इण्' (अ॰ प॰ अ॰) । क्तिच् (३।२।७५) ॥ (२) ॥*॥ अज्ञनम् 'अज्ञू व्यक्त्यादी' (रु॰ प॰ से॰) । 'कृखल्युंटो (कृतो) बहुलम्' (वा॰ ३।३।११३) इति पचाद्यच् (३।१।१३४) अबं स्यति, सायति वा। 'बोडन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'बै क्षये' (भ्वा॰ प॰ अ॰) वा । पचायच् (३।१।१३४) । किप् (३। २।७६) वा ॥ (३) ॥ ॥ हवनम् । 'हुङ् अपनयने' (अ० आ॰ अ॰) । वाहुलकाद्भावे घज् (३।३।१८) । प्रषोदरादि-लाद्वस्य यः । ततो नञ्समासः ॥ (४) ॥ ॥ संपद्यते । 'पद गतों' (दि॰ आ॰ अ॰) । इन् (उ॰ ४।११८) पृषोदरादि-लात् (६।३।१०९) समोऽन्खलोपः ॥ (५) ॥*॥ द्राति । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) । 'बाहुलकात् कः' ॥ (६)॥॥॥ मज्जति । 'टु मस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०)। बाहुलकात्सुः । 'मस्जिनशोः–' (७।१।६०) इति नुम्। 'स्कोः-' (८।२।२९) इति सलोपः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'त-त्क्षणार्थस्य'॥

बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे ॥ २॥

बलमस्यास्ति । मतुप् (५।२।१३६) ॥ (१) ॥ ॥ सा सुति-ष्ठति । 'अपदु:सुषु स्थः' (उ० १।२५) इति कुः ॥ (२)॥ ॥ ॥ किं च तद् उत च ॥ (३) ॥ ॥ सूयते । 'ष्ठु गतौ' '(प्रसवै-श्वर्ययोः)' (भ्वा० प० अ०) । किपि (३।२।१७८) तुग-भावः । डुः (वा० ३।२।१८०) वा ॥ (४) ॥ ॥ अति । इन् (उ० ४।११८) ॥ (५) ॥ ॥ अति च इव च ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'अतिश्रयस्य'॥

१— 'श्रे पाके' इत्यस्य दन्त्यादेरभावात्ताल्ज्यादित्वापत्तिभिया चिन्त्यमेतत् । तसात् 'स्रु गतौ' इत्यसाद्वाडुल्काड्डाक् । यद्वा 'संपदादिकिवन्तं स्नुतमा समन्तादकति' इति शकन्ध्वादित्वमङ्गी-कार्यम् ॥

पृथग्विनान्तरेणर्ते हिरुङ् नाना च वर्जने ।

पर्थयंति । 'पृथ प्रक्षेपे' (चु० प० से०) । बाहुर्ल्कात् कक् ॥ (१) ॥ ॥ 'विनञ्भ्यां नानाञ्चो न सह' (५।२।२७) इति निषेधार्थाद्विशब्दान्ना ॥ (२) ॥ ॥ अन्तरेति । इणो णः ॥ (३) ॥ ॥ ऋतीयते । 'ऋतिः' सोत्रः । ततः केप्रत्ययः ॥ (४) ॥ ॥ हिनोति । 'हि गतौ' (स्झा० प० अ०) । इकक् प्रत्ययः ॥ (५) ॥ ॥ नञो 'विनञ्भ्याम्' (५।२।२७) इति नाज् प्रत्ययः ॥ (६) ॥ ॥ पट्ट 'वर्जने' ॥

यत्तवतस्ततो हेता

यच्छति । 'यम उपरमे' (म्वा॰ प॰ अ॰) । क्रिप् (३। २।१७८) । 'गमादीनां क्रों' (वा॰ ६।४।४०) इत्यनुनासिकलोपः । तुक् (६।१।७५) ॥ (१) ॥॥॥ तनोति । 'तनु विस्तारे' (त॰उ॰से॰) । क्रिप् (३।२।१७८) । अनुनासिकलोपः
(वा॰ ६।४।४०) । तुक् (६।१।७५) ॥ (२) ॥॥॥ यस्मात्
तस्मात् यत्तझाम् 'पश्चम्यास्तसिल्' (५।३।७) । त्यदायत्नम् (७।२।१०२) ॥ (३) ॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'हेतौ' ॥

असाकत्ये तु चिचन ॥ ३॥

चेतित । 'चिती संज्ञाने' (म्वा० प० से०) । किप् (३। २।१७८)॥ (१)॥ ॥ चनित 'चन शब्दे' ( )। पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ (२)॥ श॥ 'असकलार्थस्य'॥ कदाचिज्ञात

कदा च चिच, अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥॥ जायति। 'जै क्षये' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। बाहुलकात्तुन् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'कस्मिश्चित्काले'॥

सार्धे तु सार्क सत्रा समं सह।

ऋध्यति । 'ऋधु बृद्धौ' (दि० प० से०)। वाहुलकात्कैम्। सह ऋथं वर्धनम् । 'सहस्य सः' (६।३।१८) इति सः॥ (१)॥॥॥ सह अकनम् । अम् प्रख्यः। 'सहस्य—' (६।३। ७८) इति सादेशः। 'आमीक्ष्ण्ये णमुल्' (३।४।२२) वा॥ (२)॥॥॥ सह त्रायते । किप् (३।२।०६)॥ (३)॥॥॥ समति 'षम वैक्कव्ये' (भ्वा० प० से०) अम्॥ (४)॥॥॥ सहते। पचायच् (३।१।१३४)॥ (५)॥॥॥ 'सर्जुष्' शब्दोऽप्यत्र॥॥॥ पश्च 'सहेत्य्थें'॥

१—इदं च 'प्रथे: कित्संप्रसारणं च' (उ० १।११७) इति स्त्राज्ञानमूलकम् । तत्राप्ययं विशेषः 'उक्तस्त्रमते जान्तत्वम् । भवन्मते कान्तत्वम् इति ॥ २—येनतेनादि च । यथा 'वितर गिरमुदारां येन मूकाः पिकाः स्युः'—इति स्वामी ॥ ३—कम्प्रत्ययस्य कित्वेन 'ऋषम्' इति प्रयोगस्येवापाद्यमान- त्वेन 'सार्थम्' इति प्रयोगानिष्पत्या चिन्त्यमेतत् । तसात् 'आभी- क्ण्ये णमुल्ल' इति वक्ष्यमाणस्योभयशेषत्वमेव बोध्यम् ॥ ४—तथा च 'सजूः सहार्थे' इति त्रिकाण्डशेषः ।

आनुकृल्यार्थकं प्राप्वम्

प्राध्वनति । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) उम्प्र<mark>त्ययः ।</mark> 'प्राध्यं तु प्रणते चातिदूरे वत्मीने वन्धने' ॥ (१) ॥॥॥

व्यर्थके तु वृथा मुघा ॥ ४॥

त्रियते । 'बृङ्' (त्रया० आ० से०) । 'बृज्' (स्ना० उ० से०) वा । थाक् 'बृथा वन्ध्ये निष्कारणे' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ः॥ मुद्यति । का प्रत्ययः । 'पृषोदरादिलान' (६।३। १०६) हस्य घः॥ (२)॥ः॥ हे 'व्यर्थके'॥

आंहो उताहो किमुत विकल्पे कि किमृत च।

आहिन्त । डोप्रस्ययः ॥ (१) ॥ ॥ उत च आहो च, अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥ ॥ किम् च उत च, अनयोः समाहारः । ('किमुतातिशते प्रश्ने विकल्पे च प्रयुज्यते' इति विश्वः) ॥ (३) ॥ ॥ कानम् । 'के शब्दे' (म्वा० प० अ०) । 'कायतेर्डिमिः' (उ० ४।२५८) ॥ (४) ॥ ॥ किम् च उ च । 'किमु संभावनायां स्याद्विमर्शे चापि दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ ('उत प्रश्ने वितर्के च उता-प्यथंविकल्पयोः' इति विश्वः) ॥ (६) ॥ ॥ षद् 'वितर्के नस्य' ॥

तु हि च सा ह वै पादपूरणे

तुद्ति । डुः (वा० ३।२।१८०) ॥ (१) ॥ ॥ हिनोति । क्रिपि तुगमावः ॥ (२) ॥ ॥ चनति । चिनोति वा । 'अन्ये-भ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०२) इति डः ॥ (३) ॥ ॥ सा-यते । 'स्मिङ् ईषद्धसने' (भ्वा० आ० से०) । डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (४) ॥ ॥ हिन्त । डः (वा० ३।२।१०९) ॥ ('ह स्यात्संवोधने पादपूरणे च विनियहे । नियोगे च क्षि-पायां स्यात्कुत्सायामपि दश्यते' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ वाति । डैः ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'श्रोकचरणपूर्णतायाम्'॥

पूजने स्वती॥ ५॥

सवित । 'खु गतो (प्रसवैश्वर्थयोः)' (भ्वा० प० अ०) । डुः (वा० ३।२।१८०) । ('सु पूजायां भृशार्थेऽनुमितकुच्छू-समृद्धिषु' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ श्वाति । इन् (उ० ४।११८) ॥ (२) ॥ शा द्वे 'पूजने' ॥

दिवाहीति

दीव्यन्खत्र । काप्रखयः ॥ (१) ॥*॥ अहि दिवसे । इन् तिना अधिकरणार्थप्रधानतां दर्शयति ॥

अथ दोषा च नक्तं चै रजनाविति।

दुष्यन्सत्र । 'दुष वैकृत्ये' (दि०प०अ०) । आ प्रस्तयः ।

१ — अही हस्वादिरिष। 'विकल्पे विस्मयेऽप्यहो' इति रुद्रवचनात् — इति मुकुटः ॥ २ — चकारादुषापि — इति स्वामिमुकुटौ। 'उषा रात्रौ तदन्ते च' इति मेदिनी ॥ ('दोषा रात्रिमुखे रात्रावत्रानव्ययमप्यसो' इति विश्वः ॥) (१)॥॥॥ नज्जति । 'ओ नस्जी त्रीडे' (तु० प० से०)। तमु प्रत्ययः॥ (२)॥॥॥ रजनौ रात्रौ इल्प्ये॥

तिर्यगर्थे सांचि तिरोऽपि

सचनम् । 'षच समवाये' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'इञ्जा-दिभ्यः' (वा॰ ३।३।१०८) ॥ (१) ॥ ॥ तरणम् । 'तृ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९) । 'क्रचिदपवाद-विषयेऽपि-' इतीर् ॥ (२) ॥ ॥ हे 'तिर्यगर्थे' ॥

अथ संबोधनार्थकाः ॥ ६॥

स्युः पाट् प्याडङ्ग हे है भोः

समया निकषा हिरुकू।

समयनम् । 'आ समिण् निकंषिभ्याम्' (उ० ४।१७५) ।
'समयान्तिकमध्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ निकषण्यम् । पूर्ववत् । 'निकषान्तिकमध्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ हिनोति । हकक् प्रत्ययः । 'हिरुक् मध्ये विनार्थे च' इति हदः । 'हिरुगुक्तं च सामीप्ये' इत्यमरमाला ॥ (३) ॥॥। त्रीणि 'सामीप्ये'॥

अतर्किते तु सहसा

सहते । 'सह मर्षणे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । असा प्रखयः ॥ (१) ॥॥ अतर्कितेऽविचारिते ॥

स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः॥ ७॥

पूर्वस्मिन् । 'पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चेषाम्' (५।३। ३९)॥ (१)॥॥॥ पुरति 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०)। बाहुलकादतसुक्॥ (२)॥॥॥ अग्रे। आद्यादिलात् (वा० ५।४।४४) तसिः॥ (३)॥॥॥ त्रयः 'अग्रार्थाः'॥

स्वाहा देवहविदाने श्रीपङ्गीपड्वषट् स्वधा।

खादतेऽनेन । 'खाद आखादने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। आ प्रखयः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दस्य हः । सुष्ठु आ हूयतेऽनेन वा । डा प्रखयः ॥ (१) ॥*॥ श्रूयते । अ-

१—साचिः स्नीलिङ्गापि प्रकृत्यन्तरमस्ति । 'भित्तौ साची परिणतमुखी' इति सप्तकुमारिका ॥ 'तिर्थक् साचिरपि स्नियाम्' इति रत्नकोपः—इति मुकुटः ॥ नेन वा 'श्रु श्रवणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकाडुँ।षट् ॥ (२) ॥ ॥। उद्यतेऽनेन । 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। डँ।षट् ॥ (३) ॥ ॥। उषट् च ॥ (४) ॥ ॥। खर्यतेऽनेन । 'व्वद आस्वादने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। आ प्रत्ययः। पृषोद-रादित्वात् (६।३।१०९) दस्य धः॥ (५) ॥ ॥। पञ्च 'देवह-विदीने'॥

किंचिदीषन्मनागरपे

किम् च चित् च अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥॥॥ ईष-णम् । 'ईष गत्यादो' (भ्वा० प० से०) । अत् प्रत्ययः ॥ (१) ॥॥॥ मननम् । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०)। आक् प्रत्ययः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'अरुपे'॥

प्रेत्यामुत्र भवान्तरे॥ ८॥

प्रकर्षेण इत्वा । इण् (अ० प० अ०) । क्त्वा प्रत्ययः (३।४।२२) । 'समासे–' (७।९।३७) इति त्यबादेशः । तुक् (६।९।७५) ॥ (९) ॥॥॥ अमुष्मिन् । अदसः 'सप्तम्यास्त्रल्' (५।३।९०) ॥ (२) ॥॥॥ भवान्तरे जन्मान्तरे ॥

व वा यथा तथैवैवं साम्ये

वाति । वानं वा । डः (वा॰ ३।२।१०१)। क्रचित् 'वत्' इति पाठः । स तु न युक्तः । वति (५।१।११५) प्रत्ययेन गतार्थत्वात् । न च वतिरेवात्र पठितः । सादृश्यपर्याये प्रत्य-यपाठस्यायुक्तत्वात् । अपत्यसमृहादिपर्यायेष्वण्युव्यादीनाम-पाठात् । 'चं प्रचेतिस जानीयादिवार्थे तु तद्व्ययम्' इति मेदिन्यादिसंमतेश्व ॥ (१) ॥॥॥ किपि (३।२।१७८) तु वा ॥ (१) ॥॥॥ येन तेन प्रकारेण । 'प्रकारवचने थाल्' (५।३।२३) विभक्तित्वात् (५।३।१) त्यदाद्यत्वम् (७।२।१०२) ॥ (३) ॥॥॥ (४) ॥॥॥ अयनम् । 'इण्शीभ्यां वन्' (उ॰ १।१५२) । ('प्वापम्ये परिभवे ईषद्र्येऽवधारणे' इति हमः) ॥ (५) ॥॥॥ 'इण्' (अ॰ प॰ अ॰)। वाहुलकाद्वम् ॥ (६) ॥॥॥ षट् 'साम्ये'॥

अहो ही च विस्मये।

अहानम् । 'ओ हाङ् गतौ' (जु॰ आ॰ अ॰) । डो प्र-त्ययः ॥ (१) ॥*॥ हननम् । बाहुलकाङ्घी ॥ (२) ॥*॥ अद्भुते । द्वे **'विस्मये'**॥

मौने तु तूरणीं तूरणीकाम्

तोषणम् । 'तुष तुष्टों' (दि॰ प॰ अ॰) । बाहुलकान्नीम् । उपधाया ऊत् ॥ (१) ॥॥॥ 'अकच्प्रकरणें' 'तृष्णीमः काम् वक्तव्यः' (वा॰ ५।३।७१) । 'मिदचोन्त्यात्परः' (१।१।४६) ॥ (२) ॥॥। द्वे 'मोने'॥

१—स्वामिमुकुटाभ्यां तु इवशब्दो गृहीतः ॥ २—'ही' शब्दो दीर्घान्तः । 'ही विचित्रो विपाकः' इति माधः—इति स्वा-मिमुकुटौ ॥

सद्यः सपदि तत्क्षणे ॥ ९ ॥

समार्नेऽहिनि। 'सद्यःपरुत्-' (५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥ संपद्यतेऽस्मिन् । इन् (उ० ४।११८) पृषोदरादि-त्वात् (६।३।१०९) मलोपः ॥ (२) ॥ स चासौ क्षणश्च ॥ 'तत्काले' द्वे ॥

दिष्टवा समुपजोषं चेत्यानन्दे

देशनम् । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८)। दिशं स्लायति। 'स्लै शब्दादौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) क्षिप् (३।२।१७८) । प-त्वम् (८।२।३६) । ष्टुत्वम् (८।४।४१) । संज्ञापूर्वकर्त्वाज्ञस्त्वं न । यद्वा दिशति । अव्यादिः (उ॰ ४।११२) ॥ (१) ॥॥॥ समुपजोषणम् । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' (तु॰ आ॰ से॰) । अम्प्रलयः ॥॥॥ मुकुटस्तु—'द्याम्' 'उपजोषं' च—इति पठति । तत्र 'शम् उपशमे' (दि॰ प॰ अ॰) धातुर्णिजन्तः । विच् (३।२।७५) । कल्याणार्थं त्रीणि ॥

अधान्तरेऽन्तरा।

अन्तरेण च मध्ये स्युः

अन्तरेति । 'इण्' (अ० प० अ०) । विच् (३।२।७५) ॥ (१) ॥॥ डाच् ॥ (२) ॥॥ णश्च ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'मध्यस्य'॥

प्रसहा तु हठार्थकम् ॥१०॥

प्रकर्षेण सोद्धा । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । क्त्वा-(३।४।२२) । त्यप् (७।१।३७) ॥ (१) ॥॥॥ हठोऽर्थो यस्य ॥

युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने

संप्रतनम् । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । डम् । पृषो-दरादित्वात् (६।३।१०९) समो दीर्घः ॥ (१) ॥ ॥ स्थानस्य करणम् । स्थानशब्दात् 'तत्करोति–' (वा० ३।१।२६) इति णिजन्तादेप्रस्ययः ॥ (२) ॥ ॥ युक्ते उचितार्थे । 'स्थाने तु कारणार्थे स्याद्युक्तसाद्द्ययोरिप' (इति मेदिनी) द्वे 'युक्ते'॥

अभीक्ष्णं शश्वद्नारते।

अभिक्ष्णवनम् । 'क्ष्णु तेजने' (अ० प० से०) डम् । पृ-षोदरादित्वात् (६।३।१०९) अमेर्दार्घः ॥ (१) ॥*॥ शश-नम् । शश ध्रुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । वत् प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनारते निरंतरे' ॥

अभावे नहानो नापि

नह्यति । 'णह वन्धने' (दि॰ उ॰ अ॰) । इन् (उ॰

४।११८) ॥ (१) ॥*॥ नैओऽयमकारः ॥ (२) ॥*॥ नहाति । डो ॥*॥ (३) डश्च ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'असावे' ॥

मास्म मालं च वारणे ॥ ११॥

मा च स्म च, अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥ ॥ मानम् । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) ॥ (२) ॥ ॥ अलनम् । 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अम् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'वारणे' ॥

पक्षान्तरे चेद्यदि च

चेतित । 'चिती' (भ्वा० प० से०) । विच् (३।२।७५) ॥
(१) ॥*॥ यतनम् । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । इन्
(उ० ४।११८) । प्रयोदरादित्वात् (६।३।१०९) तस्य दः ।
यद्वा 'यद्' शब्दाण्णिजनतात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) ।
'प्रक्रत्येकाच्' (६।४।१६३) इति टिलोपो न ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'पक्षान्तरे' ॥

तत्त्वे त्वद्धाञ्जसा द्वयम्।

'अत सातत्यगमने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८)। अतं सततगमनं धयति, दधाति वा। विच् (३।२।१५)॥ (१)॥ ॥ अजनम्। 'अज्ञू व्यक्त्यादौ' (६० प॰ से॰)। 'कृत्यल्युटो वहुलम्' (३।३।११३) इति भावे पचायच् (३।१।१३४) अज्ञं स्यति, सायति वा। 'पोऽन्तक-मंणि' (दि॰ प॰ अ॰)। 'षे क्षये' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। पचा- यच् (३।१।१३४)। किप् (३।२।७६) वा॥ (२)॥ ॥ द्वे 'तत्वार्थे'॥

प्राकाइये प्रादुराविः स्यात्

प्रात्ति । 'अद भक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰) । उस् ॥ (१) ॥*॥ अवते । 'उङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । इर् (इस्)॥ (२) ॥*॥ द्वे **'स्फुटार्थें'**॥

ओमेवं परमं मते॥ १२॥

अवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अवतेष्टि॰

१—एवं सित स्थानिनैव सिद्धेऽस्योपादानं व्यथं स्थात्।
तस्मादकार एवाभाववोधकः। अत एव 'अ स्वल्पार्थेऽत्यभावेऽपि' इति हैमे 'अ शब्दः स्यादभावेऽपि स्वल्पार्थेप्रतिवेधयोः।
अनुकम्पायां च तथा वासुदेवे त्वनव्ययः' इति मेदिन्यां च
पृथगुपादानं संगच्छते। अत एव स्वामिनापि 'अ विष्र इव
भाषसे' इति वाक्यस्य 'विष्रवन्न ब्रूषे' इत्यर्थं उक्तः। भवन्मते
तु समस्तस्य कियायामन्वयायोगात्। समासानुपपत्तेश्च ॥— 'अनशब्दोऽपि निषद्धे। अनोपमा ते बुद्धिः' इति—मुकुटपीयूषव्याख्ये॥
२—'रवावद्धाः' इति किष्फणाभ्युदये भाषासमावेशः। तत्र
प्रकृतपक्षे 'रवाः शब्दाः वद्धाः संयताः। 'वन्य बन्धने' क्तः।
संस्कृते तु रवौ स्यें अद्धा तत्त्वम्' इत्यर्थः—इति मुकुटः॥

१—कुत्वस्याप्युपलक्षणम् । पृषोदरादित्वात्सलोपः ॥२—'उप-जोषम् चवर्गतृतीयतृतीयम्' । 'अन्तस्थाद्यतृतीयम्' इत्येके—इति पीयूषव्यास्या ॥

लोपश्च' (उ० १।१४२) इति मन् मन एव टिलोपः । 'ज्वर-त्वर-' (६।४।२०) इत्यूठौ । गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥*॥ इणो बाहुलकाद्वम् ॥ (२) ॥*॥ परं मिमीते, मिनोति, मी-नाति वा । डम् । 'ओमेवं परमं भवेत्' इख्व्ययकाण्डे व्या-डिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अनुमतौ'॥

समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि ।

समन्तात् । आद्यादित्वात् (वा॰ ५।४।४४) तसिः ॥ (१) ॥॥॥ 'पर्यभिभ्यां च' (५।३।९) इति परिशब्दात्तसिल् ॥ (२) ॥॥॥ सर्वस्मात् । 'पश्चम्यास्तसिल्' (५।३।८)॥ (३) ॥॥॥ विष्ठ अञ्चति । किन् (३।२।५९)॥ (४)॥॥॥ 'अभि-तः' 'विश्वतः' 'समन्तात्' इलायपि ॥॥॥ चत्वारि 'स-र्वत इत्यर्थे'॥

अकामानुमतौ कामम्

काम्यते । कमेणिंङन्तादम् । 'अकामानुमतौ काममसू-योपगमेऽपि च' इति रुद्रः । 'आकामानुमतौ कामम्' इति क्वित्पाठः । तत्राङ् वोध्यः । 'निकामानुमतौ कामम्' इत्यर्थः । 'कामं कामाभ्यनुज्ञयोः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्योपगमेऽस्तु च॥ १३॥

असति । अस्यति वा । तुन् । 'अस्तु स्यादभ्यनुज्ञाने-ऽप्यसूयापीडयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चान्नामग्र-ब्देऽप्यत्र ॥*॥ एकम् ॥

ननु च स्याद्विरोधोकौ

'ननु' 'च' निपातद्वयस्य समाहारद्वंद्वः ॥

कचित्कामप्रवेदने।

ंकत्' इति कुशब्दादेशः । 'कत्' 'चित्' अनयोरप्येवम् ॥ (१) ॥॥॥ इष्टप्रश्ने एकम् ॥

निःषमं दुःषमं गर्ह्ये

निर्गतं सममत्र । 'तिष्ठद्भुष्यस्तीनि च' (२।१।१७) इस-व्ययीभावत्वम् । 'सुविनिर्दुभ्यं:--' (८।३।८८) इति पत्वम्॥ (१)॥॥॥ दुष्टं सममत्र ॥ (२)॥॥॥ ह्वे 'निन्दितेऽथंं'॥

यथास्वं तु यथायथम् ॥ १४ ॥

'यथास्वम्' इति वीप्सायामव्ययीभावः (२।१।६)। यो य आत्मा, यद्यचात्मीयम्, तद्यथास्वम् । तस्मिन् यथाशब्दस्य द्वे क्षीवत्वं च निपास्यते 'यथास्वे यथायथम्' (८।१।१४) इति सूत्रेण ॥ (१) ॥॥ द्वे 'यथायोग्ये'॥

मृषा मिथ्या च वितथे

मृष्यते । 'मृषु सहने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । का प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ मथते । 'मथे विलोडने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अझ्यादित्वात् (उ॰ ४।१९२) साधुः ॥ (२) ॥*॥ विगतं तथा=सत्यमस्मात्तत्र ॥*॥ द्वे 'असत्ये' ॥

यथार्थे तु यथातथम्।

अर्थमनतिक्रम्य । पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः (२।१। ६) ॥ ॥ (सल्यमनतिक्रम्य) । 'तथा' शब्दः 'तथ शब्दो वा सल्यार्थः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'सत्ये' ॥

स्युरेवं तु पुनर्वेवेत्यवधारणवाचकाः॥ १५॥

सुभ्तिस्तु 'स्युरेवं तु पुनर्वा च' इति पठिति । 'चान्वाचये समाहारे अन्योन्यार्थे समुचये । पक्षान्तरे तथा पादपूरणे-ऽप्यवधारणे' इति रुद्रः ॥ पञ्च 'निश्चयार्थकाः' ॥

प्रागतीतार्थकं

प्राचि देशे। प्राचो देशात्। प्राङ् देशो वा। '-सप्तमी-पश्चमी-'(५।३।२७) इस्रस्तातिः 'अञ्चेर्छक्' (५।३।३०)। एवं दिशि काले च॥ (१)॥॥ एकम्॥

नूनमवश्यं निश्चये द्वयम्।

नु ऊनयति । 'ऊन परिहाणे' (चु॰ प॰ से॰) । अस् ॥ (१) ॥*॥ अव इयायते । 'इयैङ् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) ॥ डम् प्रस्ययः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निश्चिते' ॥

संवद्वर्षे

संवयते । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । किप् (३।२। ७६) । यलोप: (६।१।६६) । तुक् (६।१।७५) । यद्वा संव-दित विच् (३।२।७५) ॥

अवरे त्वर्वाग्

अवरे अञ्चति । अस्तातिः (५।३।२७) । 'अञ्चेर्छक्' (५। ३।३०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । अवरे पूर्वकालतः प-श्चात् । अर्वन्तमञ्चति वा ॥

आमेवं

आमयति । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा॰ प॰ से॰) ण्यन्तः । किप् (३।२।१७८)। 'आम् ज्ञानविनिश्वये' इति बोपालितः॥ (१)॥॥॥ (२)॥॥ द्वे 'निश्चये'॥

स्वयमात्मना ॥ १६॥

सुष्ठु अयते । 'अय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अम् ॥ (१) ॥॥॥ 'आत्मना' इस्रत्रार्थे ॥

अल्पे नीचैः

निं चीयते । 'चित्र् चयते' (खा॰ उ॰ अ॰) । 'नौ दीर्घश्च' (उ॰ ५।१३) इति डैसिः ॥ (१) ॥॥॥

महत्युचैः

उचीयते । 'उदि चेडेंसिः' (उ० ५।१२) ॥ (१) ॥ ॥

१—कुत्रचित् 'उच्चीयते' इत्यादिकः पूर्वः पाठः ॥— रत्रिका-ण्डशेषपुक्तके तु 'शब्दो' इति नास्ति, अत एव न छन्दोभङ्गः कर्रमीरलिखितसुधापुस्तके केनचित् 'काल' इति न लिखितम् ॥

प्रायो भूम्नि

प्रायणम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (१) ॥*॥

अद्धते शनैः।

शणित । 'शण दाने' (भ्वा० प० से०) । शानयित वा । 'शान तेजने' (भ्वा० उ० से०) । ऐस् प्रत्ययः । पृषोदरादि-त्वात् (६१३११०९) णत्य नः, ह्रस्वो वा ॥ (१) ॥॥। अड्ड-तेऽग्रीघ्रार्थे ॥

सना नित्ये

सनति । 'षण संभक्ती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। आ प्रस्ययः॥ (१)॥॥ 'सनात्' 'सनत्'॥

वहिर्वाह्य

वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । इस् । ववयो-रभेदः ॥

सातीते

स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) ड्म् प्रस्रयः । 'स्मिङो डः' (वा० ३।२।१०१) वा ॥ (१) ॥क्ष्म

अस्तमदर्शने ॥ १७ ॥

असनम् । 'अस क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) तम् प्रत्ययः॥ (१)॥*॥

अस्ति सत्त्वे

असनम् । 'अस दीप्तां' (भ्वा० प० से०) । किच् (३। ३।१७४) । तिर्वा । 'अस्त्याह (शब्दो) कालसामान्ये तिङ-न्तप्रतिरूपको' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रुषोक्ताबु

रुषा कोपेनोक्ती वचने ॥॥॥ अवनम्। 'उङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) क्रिप् (३।२।१७८)। तुग् (६।१।७५) न। डुः (वा॰ ३।२।१८०) वा॥

ऊं प्रश्ने

ऊय्यते । 'ऊयी तन्तुसंताने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । मु-क्प्रलयः ॥ ॥ ('उम्' इति) हस्वपाठे डुम् प्रलयः ॥ (१) ॥ ॥ 'रुषा प्रश्ने' इति स्वामी ॥

अनुनये त्वयि ।

ईयते । अय्यते वा । इः (उ० ४।१३९) । इन् (उ० ४। १९८) वा ॥ (१) ॥अ॥ अनुनये सान्त्वने ॥

हुं तर्के स्यात्

हवनम् । 'हु दानादौ' (जु॰ प॰ अ॰) । डुम् प्रस्रयः ॥ (१) ॥*॥

उषा रात्रेरवसाने

ओषिति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०)। का प्रखयः।

'उवा स्याद्रजनीशेषे 'उवः' इसिप दश्यते' इति रमसः॥ (१)॥॥

नमो नतौ ॥ १८॥

नमनम् । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (१) ॥ ॥

पुनरर्थेऽङ्ग

अङ्गनम् । 'अगि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घ<mark>ञ् (३।</mark> ३।१८) ॥ (१) ॥%॥

निन्दायां दुष्टु

दुःस्थानम् । 'अपदुःसुषु स्थः' (उ० १।२५) । इति कुः । सुपामादित्नात् (८।३।९८) षः ॥ (१) ॥*॥

सुष्टु प्रशंसने।

सुस्थानम् । पूर्ववत् ॥ (१) ॥ 🕬

सायं साये

सानम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । णम् । युगा-गमः (७।३।३३) ॥ (१) ॥ ॥ साये दिनान्ते ॥

प्रगे प्रातः प्रभाते

प्रगीयते, अत्र वा । 'गै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । के प्रत्ययः ॥ (१) ॥ ॥ प्रातति । 'अत सातलगमने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अरन्प्रत्ययः (उ॰ ५।५९) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे प्रभाते । 'सायंचिरम् –' (४।३।२३) इति सूत्रेऽनव्ययस्य प्रगशब्दस्यैत्वं निपालते । अव्ययेभ्यः पृथक्षरणात् ॥ द्वे 'प्रभाते' ॥

निकषान्तिके ॥ १९॥

(निकषणम्)। 'आ समिण्निकिषभ्याम्' (उ० ४।१७५)॥ (१) ॥॥)

परुत्परार्थेषमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति।

र्षूर्व वर्षे परुत् । 'सद्यःपरुत्-' (५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ (एवं) पूर्वेतरे वर्षे, यति गच्छति (वर्तमाने) वर्षे 'परारि' (१) 'ऐषमस्' (१) शब्दौ (क्रमेण) ॥*॥

अद्यात्राहि

अत्रास्मिन् अहनि । 'सद्यःपरुत्-' (५।३।२२) इति 'अद्य' शब्दः साधुः ॥ (१) ॥*॥

अथ पूर्वेऽहीतादौ पूर्वोत्तरापरात्॥२०॥ तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्यरादयः।

पूर्वोत्तरापरेभ्योऽधरान्यान्यतरेभ्यश्च 'पूर्वेऽह्नि' इस्तादावर्थें पूर्वेद्युरादयः शब्दा भवन्तीस्थन्वयः । आदिना 'उत्तरेऽह्नि अपरेह्नि, अन्यस्मित्रह्नि, अन्यतरस्मित्रह्नि, इतरस्मित्रह्नि। द्वितीयेनादिशब्देन 'उत्तरेद्युः' 'अपरेद्युः' 'अन्यतरेद्युः' 'अन्यतरेद्युः' 'अन्यतरेद्युः' 'अन्यतरेद्युः' 'इतरेद्युः'। 'सद्यःपरुत्-' (५।३।

२२) इत्यादिना निपातितः । 'पूर्वेद्युरिष्यते प्रातः पूर्वेद्युः पूर्ववासरे' इति रुद्रः । (क्रमेणेकेकम्) ॥

उभयद्यश्चोभयेद्यः

उभयस्मिन्नहनि । 'ग्रुंश्वोभयाद्वक्तव्यः' (वा॰ ५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥॥॥ ('सद्यःपहत्–') (५।३।२२) इति निपातितः ॥ (२) ॥॥॥

परे त्विह परेद्यवि॥ २१॥

परस्मिन्नहिन । ('सद्यः परुत्-' (५।३।२२) इति साधुः) ॥ (१) ॥ ॥

ह्योऽतीते

यातमहः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'एषमो ह्यःश्व-सोऽन्यतरस्याम्' (४।२।१०५) इति निर्देशश्वात्रानुकूलः ॥ (१) ॥*॥

अनागतेऽहि श्वः

आगामि अहः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥॥॥

परश्वश्च परेऽहनि ।

परंच तच् श्रश्च ॥ श्वः परं वा । राजदन्तादिः (२।२। ३१) ॥ (१) ॥ ॥

तदा तदानीम्

तस्मिन् काले। 'तदो दा च' (५।३।१९) ॥ (१) ॥॥॥ (चात्) दानीं च ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'तस्मिन्काल इत्यर्थे' ॥ युगपदेकदा

युवन्खिस्मन्काले । 'यु मिश्रणादौ' (अ० प० से०)। गैपतक् प्रत्ययः । युगं पयतेऽस्मिन् । 'पय गतौ' (भ्वा० अ० से॰) । डत् प्रत्ययः॥ (१)॥॥॥ एकस्मिन् काले। 'सर्वैकान्य-' (५।३।१५) इति दा॥ (२)॥॥। द्वे॥

सर्वदा सदा ॥ २२ ॥

सर्वस्मिन्काले । 'सर्वैका-' (५।३।९५) इति दा ॥ (१) ॥ ॥ 'सर्वस्य सोऽन्यंतरस्यां दि' (५।३।६) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'सर्वस्मिन्काले' ॥

एतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा।

अस्मिन्काले । 'इदमोर्हिल्' (५।३।१६) । 'एतेतौ रथोः' (५।३।४) ॥ (१) ॥॥ 'सम्' 'प्रति' एतयोः समाहारद्वन्द्वः

१— 'खुस्' इति केवलमप्यन्ययम् । अत एव क्षीरस्वामिना
— 'खुर्दिनम्' इति श्रीभोजः यथा 'खुश्चन्द्रो चोतते कथम्'— इति
लिखितम् ॥ अस्यान्ययत्वं च 'खुरसौ दिवसेऽि स्यात्' इति विश्वाखुक्तस्य खुगणखुिषण्डादिशन्देषु भास्कराङ्गीकृतस्य प्रथमान्तस्य प्रतिरूपकत्वेन ॥ २— इदं तु 'यौगपध—' (२।१।६) निर्देशे
दकारश्रवणानुपपत्या चिन्त्यम् । तस्मात् प्रत्यये तवर्गतृतीयोपान्त्यत्वमङ्गीकरणीयम् ।

॥ (२) ॥ ॥ तस्मात् प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । गणे पाठान्मा-न्तलम् ॥ (२) ॥ ॥ अस्मिन्काले । 'दानीं च' (५।३।१८) ॥ (३) ॥ ॥ 'अधुना' (५।३।१७) इति निपातितः ॥ (४) ॥ ॥ पद्य 'अस्मिन्काले' ॥

दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्पत्यगादयः ॥ २३॥

प्राच्यां दिशि, प्राच्या दिशः, प्राची दिग्, वा । प्राचि देशे काले च, प्राचो देशात् कालाच, प्राङ् देशः कालो वा । '—सप्तमीपध्यमाभ्यः—' (५।३।२७) इत्यस्तातिः । 'अखे-र्छक्' (५।३।२०) एवम् अवाच्यां दिशि, अवाचो देशात्, अवाङ् देशः । अवाक् । यत्तु मुकुटः—'तत्यास्तातेः' '—छक्' (५।३।२०) इति छक् इत्याह । तत्र । उक्तसूत्रीदर्शनात् । । 'अखेर्डक्' (५।३।३०) इति दर्शनाच । 'पूर्वादौ' इत्यादिपदेनोत्तरदक्षिणाधरादीनां प्रहः । 'प्रलगादयः' इत्यादिशब्देन 'उत्तरात्' 'अधरात्' 'दक्षिणात्' (इत्यत्र) 'उत्तराधर—' (५।३।३४) इत्यातिः । 'उत्तरेण' 'अधरेण' 'दक्षिणान' (इत्यत्र) 'एनवन्यतर—' (५।३।३५) इत्येनप्, 'दक्षिणा' (इत्यत्र) 'दक्षिणादाच्' (५।३।३६), 'दक्षिणा-हि' (इत्यत्र) 'आहिच दूरे' (५।३।३७), 'दक्षिणातः' 'उन्तरतः' (इत्यत्र) 'दक्षिणोत्तराभ्यामतस्चच्' (५।३।२८), इत्यादयो बोध्याः ॥

॥ इत्यव्ययवर्गः॥

सिलङ्गशास्त्रेः सन्नादिकृत्तिसमासजैः। अनुक्तैः संप्रहे लिङ्गं संकीर्णविदिहोन्नयेत्॥१॥

लिङ्गविधानसहितानि यानि सूत्राणि (शास्त्राणि) 'स्त्रियां किन्त्' (३।३।९४) 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' (३।३।९१८) 'न- पुंसके भावे कः' (३।३।९१४) 'स नपुंसकम्' (२।४।९७) 'अद-न्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम्' (वा॰ २।४।३०) इत्यादीनि, सन्ना- दिर्येषां क्यजादीनां ते सनादयश्च कृतश्च तद्धिताश्च समासाश्च जायन्ते येभ्यो येवां, तानि शास्त्राणि तैरिहास्मिन्वगें 'संगृह्यन्ते लिङ्गान्यस्मिन् ।' बाहुलकात् 'प्रहृष्ट्रह्न' (३।३।५८) इत्यधि-करणेऽप् । 'तस्मिन्' लिङ्गसंप्रहवर्गे संकीर्णवर्ग इव लिङ्गमुन्नये-दृहेत् । कीहशैः शास्त्रः, प्रागनुक्तः । कचित् 'अनुक्तो' इति पाठः । तत्रेहानुक्तमि सलिङ्गशास्त्रेष्ट्रह्मम् । यद्वा सलिङ्गशास्त्रेः सन्नादिकृत्तद्धितसमासेभ्यो जातैः शब्देश्वेति प्रत्येकमूहे करणत्वं वोध्यम् । पक्षद्वये 'सन्नादि' इति चिन्त्यम् । कृदादिजभिन्न-सन्नादिजानामलाभात् । 'सन्नादिभ्यो विहितकृञ्जैः' इति व्या-

१—स्त्रैकदेशलेखनेऽपि सकलस्त्रीलेखनेनैव यदि प्रत्याख्ये-यत्वं तर्हि भवतोऽपि 'दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्दे-शकालेष्वस्तातिः' (५।३।२७) इति स्त्रस्थाने केवलं 'सप्तमीपञ्चमी-प्रथमाभ्यः' इत्येताबळ्ळेन प्रत्याख्येयत्वं कृतो न स्यात् । स्त्रप्रार-म्भांशस्यागोऽप्युभयोः समान एव ॥ ख्यानेऽपि व्यर्थविशेषणलात् । संकीर्णवर्गे यथा प्रकृतिप्रस-यार्थावीर्लेङ्गोहनमनुक्तलिङ्गशब्दविषयम्, तथात्रापि सलिङ्गशा-स्नादिभिर्लिङ्गोहनमनुक्तलिङ्गशब्दविषयं वोध्यम् ॥

लिङ्गरोषविधिव्यापी विशेषैर्ययवाधितः।

लिङ्गस्य शेषोऽवशेषः । तस्य विधिः, व्याप्नोति पूर्वोक्तं काण्डत्रयस्य व्यापकः । उत्सर्गत्वात् । विशेषेरत्नोक्तः प्रागुक्तेश्च यदि न वाध्यते । 'अपवाद्विषयं विहाय सर्वत्र प्रवर्तते' इस्यर्थः ॥

स्त्रियामीदृद्धिरामैकाच् सयोनिप्राणिनाम च ॥ २ ॥

'स्त्रियाम्' इत्यधिकारः । ईच ऊच तो विरामे विरामावन्ती वा यस्य तच तदेकाच । श्रीः, धीः, हीः, 'भूः' 'स्त्रः', 'द्रूः', 'जूँः', ठवनं छः, भवनं भूः, नयति नीः, । 'छनाति छः' इत्यादौ तु परत्वात् 'कृतः कर्तरि' ( ) इति त्रिलि-क्रित्वम् । योनिर्भगम् तत्सहितानां प्राणिनां नाम स्त्रियां स्यात् । माता, दुहिता, याता, स्त्री । 'दाराः पुंभूम्नि' इति विशेषः ॥

नाम विद्युन्निशावल्लीवीणादिग्भूनदीहियाम्।

विद्युदादीनामष्टानां श्रियाम् । विद्युत् । तिहत् । रातिः, रजिनः । विहः, वीरुत् । वीणा, विपश्ची' इलादौ 'ङ्यावृङ्-न्तम्' इति सिद्धे वीणाग्रहणं चिन्त्यम् । केचित्तु वीणास्थाने वाणीं पठिन्ते । वाक्, गौः, गीः । दिक्, हरित् । भूः, भूमिः, कुः । सरित्, त्रिस्रोताः, विपाट् । हीग्रहणं चिन्त्यम् । 'ईंदू-द्विरामैकाच्' इति, त्रपादौ 'ङ्यावृङ्न्तम्' इति च, सिद्ध-त्वात् । केचित्तु 'श्रियाम्' इति पठिन्त । संवित्, चित्, प्रतिपत् ॥

अदन्तैर्द्धिगुरेकार्थः

अदन्तेनोत्तरपदेन सह यो द्विगुः स स्त्रियाम् । कीदशः सः । एकोऽथौं यस्य सः । 'द्विगुरेकवचनम्' (२।४।१) इस्यनेन समाहारे एकत्वविधानात् । दशमूली, त्रिलोकी, पञ्चाक्षरी । अदन्तैः किम् । पञ्चकुमारि, दशधेतु । एकार्थः किम् । पञ्च-कपालः, पञ्चकपालौ, पञ्चकपालाः ॥

न स पात्रयुगादिभिः॥३॥

पात्रयुगादिभिरदन्तैर्यो द्विगुः स स्त्रियां न स्यात् । पश्च-पात्रम्, चतुर्युगम्, त्रिभुवनम्, त्रिपुरम् । भाष्ये (५।४।६८ सूत्रे) तु 'त्रिपुरि' इति दृश्यते ॥

१—'स्नूः खियां निर्झरे खुवे' इति मेदिनी । खुवो यशपात्र-म् ॥ २—'किंव्वचि—' (उ० २।५७) इत्यादिना किंव्दीवों । 'द्रू हिंरण्यरक्षसोद्रैः कामचारः, जूः पिशाची पिशाचाश्च पुंसि' इति रूपमञ्जरी—इति मुकुटः ॥ ३—'जूस्त्वरागमने प्रोक्ता सामा-न्यामने खियाम् । जूराकाशसरस्वत्यां पिशांच्यां, जवने त्रिषु' इति मेदिनी ॥ तत्वृन्दे येनिकट्यत्रा वैरमेथुनिकादिबुन् । स्त्री भावादावनिक्तिण्ण्बुल्णच्ण्बुच्क्यब्युजिञ्जङ्-निशाः ॥ ४ ॥

उणादिषु निरूरीश्च ङयावृङन्तं चळं स्थिरम्।

तलन्तं ख्रियाम् । त्रामता, गोता, बाह्मणता । वृन्दे समृहे यध इनिकट्यत्राश्च, तदन्तं श्चियाम् । पाइया, खलिनी, शाकिनी, गोत्रा, रथकट्या। वृन्दे किम्। मुखे भवो 'मुख्यः', दण्डोऽस्यास्तीति 'दण्डी' 'द्वन्द्वादुन्वैरमैथुनिकयोः' (४।३। १२५) अश्वमहिषिका, काकोल् किका, अत्रिभरद्वाजिका, कु-त्सक़शिकिका । आदिना 'पादशतस्य' (५।४।१) 'दण्डव्यव-सर्गयोश्व' (५।४।२) इति वुनो ग्रहणम् । द्विपदिकां ददाति, द्दी द्दी दण्डितो द्विपदिकाम् । वैरेखादि किम् । 'वासुदेवार्जु-नाभ्यां बुन्' (४।३।९८) । वासुदेवे भक्तिरस्य वासुदेवकः । वुनो ग्रहणं वुज उपलक्षणम् । क्वित् 'वुः' इति पाठः । 'गोत्रचरणाच्छ्राघात्याकारतदवेतेषु (५।१।१३४) वुज्। गा-र्गिकया श्लाघते, काठिकया । 'द्वन्द्वमनोज्ञादिम्यश्च' (५।१। १३३) बुज् । शैष्योपाध्यायिका । 'स्त्रियाम्' (३।३।९४) इ-त्यधिकारे भावे, आदिना अकर्तरि कारके च ये अन्यादयः प्रस्यास्तदन्तं स्त्रियां स्यात् । 'आकोशे नञ्यनिः' (३।३। ११२)। अकरणिः, अजननिः। 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४)। कृतिः, । भूतिः, । 'ण्यु' इति ण्युरुण्युचोः सामान्यग्रहणम् । 'रोगाख्यायां ण्वुत्वहुलम्' (३।३।२०८) । प्रच्छर्दिका, प्रवा-हिका । 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः' (वा॰ ३।३।१०८)। आसिका, शायिका ! 'पर्यायाईणोत्पत्तिषु ण्वुच्' (३।३।१११)। भवतःशायिका, इक्षुभक्षिका । 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' (३।३।४३) । 'णचः स्त्रियामञ्' (५।४।१४) स्वार्थिकः । व्यावकोशी, व्यात्यक्षी । 'व्रजयजोभीवे क्यप्' (३।३।९८)। ब्रज्या, इज्या। 'समजनिषद॰' (३।३।९९) इति क्यप। समज्या, निषदा । स्त्रीभावादौ किम् । 'वदः सुपि क्यप्च' (३।१।१०६)। मृषोद्यम् । 'भुवो भावे' (३।१।१०७) ब्रह्म-भूयम् । 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१०७) । कारणा, कामना। 'प्रैश्नाख्यानयोरिख' (३।३।११०) । कां त्वं कारिं गाणें वा-कार्याः । 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' (३।३।१०४) । पचा, त्रपा, भिदा, छिदा, । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२)। चिकीर्षा, पुत्रीया । 'गुरोश्च हलः (३।३।१०३) । ईहा, ऊहा । 'ग्ला-म्लाज्याहाभ्यो निः' (वा० ३।३।९५) । ग्लानिः । 'कृतः श च' (३।३।१००) । किया । 'इच्छा' (३।३।१०१) । उणादौ न्यन्तम्, ऊदन्तम्, ईदन्तं च। 'वीज्याज्वरिन्यो निः' (उ० ४।४८) । 'सर्विभयां कित्' (उ० ४।४९) । श्रेणिः, श्रोणिः, द्रोणिः । 'अनिः' इति पाठान्तरम् । 'अर्तिसृध्धम्यर्यवितृ-

१—'विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिश्च' इत्यानुपूर्वीकस्य स्त्रस्यानुपूर्-वीव्यत्यासेन लेखः प्रामादिकः' ॥

भ्योऽनिः' (उ० २।१०२) धरणिः, धमनिः, सरणिः । 'कृवि-चमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः-' (उ० १।८०) । कर्षूः, चमूः । 'अवितॄस्तृतित्रभ्य ईः' (उ० ३।१५८) । अवीः, तरीः । डी च आप् च ऊङ् च अन्ते यस्य तत् । कद्ली, कन्दली, रमा, गङ्गा, वामोरूः, करमोरूः, चलं जंगमम् । स्थिरं स्थावरम्-नाडी, खद्वा, अलावूः । चरस्थिरयहणं चिन्लप्रयोजनम् ।अ-न्यस्य व्यवच्छेयस्याभावात् ॥

तत्कीडायां प्रहरणं चेन्मोष्टा पाछ्याणदिक् ॥ ५ ॥
'तदस्यां प्रहरणमिति कीडायां णः' ( )। मुष्टिः
प्रहरणमस्याम् । 'पछ्याः प्रहरणमस्याम् । णस्य दिगुदाहरणम् ।
न तु परिगणनम् । तेन 'मौसला, दाण्डा' इत्यादि बोध्यम् ॥
घञो ञः सा क्रियास्यां चेदाण्डपाता हि फाल्गुनी ।
इयैनंपाता च मृगया तैलंपाता स्वधेति दिक् ॥ ६॥

'घनः सास्यां कियेति नः' ( )। घनन्तात् कियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामित्यर्थे नः स्यात्, तदन्तं स्नि-याम्। दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते। रयेनपातोऽस्याम् तिल-पातोऽस्याम्। 'रयेनतिलस्य पाते ने' (६।३।७१) इति मुम्। 'पितृदाने स्वधा मतम्' इत्यमरमाला। वररुचिना तु 'स्वधा किया प्रवेणी' इति स्नीलिङ्गोक्ता इति दिक्। उदाहरणम्, तेन मौसलपाता भूमिरित्यादि ज्ञेयम्॥

स्त्री स्यात्काचिन्मुणाल्यादिर्विवक्षापचये यदि ।

अल्पं मृणालम् । गौरादित्वात् (४।१।४१) डीष् । आदि-ना कुम्मी, प्रणाली, मुसली, छन्नी, पटी, तटी, मठी । का-चिदिति किम् । अल्पो वृक्षो वृक्षकः ॥

लैङ्का शेफालिका टीका धातकी पश्चिकाढकी॥ ७॥

'ङ्यावूङ्न्तम्' इति सिद्धे नामानुशासनार्थों लङ्कादीनां पाठः । भङ्गयादीनामुभयानुशासनार्थः । शेफालिकादीनां तु व्यर्थः, खप्नायपिठतत्वात् । लाक्यते सुखमस्याम् । 'लक् आस्वादने' चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घज् (३।३।९९) वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) नुम् । नुम्यनुपधात्वात्र दृद्धः । यद्वा रमन्तेऽस्याम् । वाहुलकात्कः, लत्वं च ॥ (१) ॥॥। शेफालिका पुष्पिवशेषः । 'शेते' इति शे । शीङः (अ० प० अ०) विच् (३।२।७५) । शयं फालयति । 'विफला विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।३) । स्वार्थे कन् (५।४।५) । कुन् (उ० २।३२) वा ॥ (१) ॥॥॥ टीक्यते-ऽर्थों यया । 'टीकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः । विषमपदव्याख्या ॥ (१) ॥॥॥ धातकी 'धव' इति प्रसिद्धो वृक्षभेदः । धातुं करोति । 'तत्करोति–'

(वा॰ ३।३।२६) इति णिच् । टिलोपः (६।४।१५५) । कुन् (उ॰ २।३२) । पिप्पल्यादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ (१) ॥॥ पिज्ञयतेऽथींऽस्याम् । 'पिजि भाषार्थः' (चु॰ उ॰ से॰)। 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । पृषोदरादित्वादिकारस्याकारः । स्वायं कन् (५।४।५) । पिज्ञयति वा । कुन् (उ॰ २।३२) । सकलेपदव्याख्या ॥ (१) ॥॥। आढकी तुवरिका । आ सम-न्ताङ्गोकते, ढौक्यते, वा । 'ढौक्च गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) । घज् (३।३।१९) वा । पृषोदरादिः (६। ३।१०९) गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥॥।

सिध्रका सारिका हिका प्राचिकोटका पिपीलिका। तिन्दुकी कणिका भिक्षः सुरङ्गास्चिमाढयः॥८॥

सेघति । सिध्यते वा । 'षिधु गलाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'बहुलमेन्यत्रापि' इति रक् । ततः खार्थे कन् (५।४।५)। क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।५०) इत्वाभावः । 'श्रूदादयः' इति रग्' इति मुकुटिधन्यः । उज्ज्वलदत्तादिवृत्तिषूक्तस्-त्रादर्शनात् । 'सीध' इति प्रसिद्धो वृक्षभेदः ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'स गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥*॥ ('शारिका' इति) तालव्यादिपाठे 'शृ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰) धातुः । राणाति दुःखं विरहिणीनाम् । प-क्षिभेदः॥ (१) ॥ ॥ हिकनम्। 'हिक अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इसः। यद्वा हिक्यते । 'हिक हिंसायाम्' (चु॰ आ॰ से॰) पचायच् (३।१।१३४)। ऊर्ध्वे वातप्रवृत्तौ शब्दिवशेषः ॥ (१)॥॥॥ प्राचित । 'अचु गती' (भ्वा॰ उ॰ से॰) ण्वुछ् (३।१।१३३)। 'वनमक्षिका' इति मुकुटः । 'पिक्षमेदः' इति खामी ॥ (१) ॥ अच्छिति । अर्यते वा 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'शुक्रवल्कोल्काः' (उ॰ ३।४२) इति साधुः। तेजःपुजः। यत्तु—'मूकादयः'—इतिसूत्रमुपन्यस्तं मुकुटेन तिचन्लम्। उज्ज्वलदत्तादिषु तस्यादर्शनात् ॥ (१)॥*॥ अपि पील्यते 'पील प्रतिष्टम्मे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घत् (३।३।१९)। 'वष्टि भागुरिरह्रोपम्–' इत्यपेरह्रोपः । खार्थे कन् (५।४। ५)। 'शनैर्याति पिपीलकः' इति पुंस्त्वमपि- इति खामी॥ (१) ॥ ॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्रीभावे' (दि० प० से)। बाहुलकादुकष् गुणाभावश्च ॥ (१) ॥ ॥ कणति । 'कण गतौं' (भ्वा॰ प॰ से॰) पचाद्यच् (३।३।१३४) । खार्थे

१—हेमचन्द्रस्तु 'पिंजका पदभिंजका' इति मूलं 'पच्यन्ते व्यक्तीक्रियन्ते पदार्था अनया 'पिंजका' । पृषोदरादित्वाज्जत्वे 'पिंजका' ॥ 'अर्थाद्विषमाण्येव पदानि मनक्ति पदभिंजका' इत्येवं-रीत्या व्याख्यातवान् । प्रयुज्यते सम च 'पिंजका' शब्दोऽपि वक्रोक्तिपञ्चाशिकाव्याख्यायां वह्नभदेवन 'विजका क्रियते लघु:'इति ॥ 'आयव्ययलिखनार्था च' इति मुकुटः ॥ २—इदं च 'स्फायि- 'उ० र।१३) इति सुत्रस्थितिथिपाठाज्ञानमूलकमिति चिन्त्यम् ॥

१—'छङ्का रक्षःपुरीशाखाशाकिनीकुलटासु च' इति मेदिनी॥ २—हेमसु 'टीका निरन्तरव्याख्या' इति मूलं 'सुगमानां विष-माणां च निरन्तरं व्याख्या यस्यां सा' इत्येवंरीत्या व्याख्यातवान् ॥

कन् (५।४।५) । अतिसूक्ष्मम् ॥ (१) ॥ ॥ भङ्गस्य करणम् । 'तत्करोति-' (वा० ३।१३६) इति ण्यन्तात् । 'अच इः' (उ० ४।१३६) । विच्छित्तः, कौटिल्यभेदो वा । 'व्याजच्छलिभे भिङ्गवैंदर्भीतनमीलिका' इति रमसः ॥(१) ॥ ॥ स बहु रज्यतेऽस्यां रजसा । 'रङ्ज रागे' (भ्वा० प० अ०)। 'हलश्च' (३।३।१२०) इति घज् 'चजोः-' (७।३।५२) इति कुलम् । तिर्यग्भूखातः ॥ (१) ॥ ॥ स्च्यतेऽनया । 'सूच पैग्जुन्ये' चुरादिः । अच इः (उ० ४।१३९) 'स्त्री स्विर्चृत्यमेदे च व्यधनीशिखयोरिप' इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥ ॥ ॥ महनम् । अनया वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०)। किन् (३।३।९१)। ढल (८।१।३१) धत्व (८।२।४०) छत्व (८।४।४२) ढलोप (८।३।१३) दीर्घाः (६।३।१११)। 'माढिः पत्रिशिरा' इति रत्नकोषः । 'माढिः स्त्री पत्रभङ्गो च दैन्यस्यापि प्रकाशने' (इति मेदिनी)॥

पिच्छावितण्डाकाकिण्यश्चर्णिः शाणी दुणी दरत्। सातिः कन्था तथासन्दी नाभी राजसभापि च ९

पिच्छयते । 'पिच्छ वाघे' (चु॰ प॰ से॰) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इलः । शाल्मलिनिर्यासः, भक्तादिमण्डश्च ॥ (१) ॥ ॥ वितण्ड्यते परपक्षोऽनया । 'तिड आघाते' (भ्या॰ आ॰ से॰)। 'गुरोश्च–' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ ककनम् 'कक छौल्ये-' (भ्वा० आ० से०)। घञ् (३।३। १९) । काकमणति । 'अण शब्दे' (म्वा० प० से०)। ्रण् (३।२।१) । ष्टुषोदरादिः (६।३।१०९) । पणगण्डकयो-सुर्य उदमानस्य काकिणी' इति रुद्रः ॥ शा रभससु नान्ते-ष्वप्याह–'पणोदमानगण्डानां तुर्यौशेSपि च काकिनी' इति । तत्र 'अन प्राणने' (अ० प० से०) धातुर्वोध्यः । आढकस्य पश्चाशत्तमो भाग उदमानः । उक्तं च गणितावल्याम् — 'कुल्या स्याद्ष्टभिद्रांगिद्रांणपादेन चाढकः । अतोऽर्घशतिको भाग उदमानसुदाहतम्' इति ॥ (१) ॥४॥ 'चूर्णो धूलो क्षारभेदे च्यूणानि वासयुक्तिषु' (इति मेदिनी) । चूर्णस्य करणम् । 'तत्करोति-' (वा॰ ३।१।२६) इति ण्यन्तात् 'अच इः' (उ॰ ४।१३९) । यद्वा चरणं चोरणं वा । 'घृणिपृश्चि-पार्णिचूर्णिभूर्णयः' (उ० ४।५२) इति साधुः ॥ (१) ॥ ।।। शणस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१२०) इत्यण् । 'टिड्ढाण-' (४।१।१५) इति स्वामी । 'शाणः' इसम्ये ॥ (१) ॥ः॥ द्रुणति । 'द्रुण जैह्मये वधे गतौं' (तु० प० से०) । 'इगु-पथ-' (३।१।१३५) इति कः । 'जाते:-' (४।१।६३) इति डीष् । 'द्वण्यम्बुद्रोणीकच्छप्योः' (इति मेदिनी) ॥ (१)॥*॥ दरणम् । दीर्यते वा 'दृ विदारणे' (क्रया॰ प॰ से॰) 'भये' (भ्वा • प • से •)। वा 'शृदृभसोऽदिः' (उ • १।१३०)।'द्रत् श्चियां प्रपातेsपि भयपर्वतयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (१)॥ ॥ सननम् । सानं वा । 'षणु दाने' (त० उ० से०)। 'षोऽन्त-

कर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰) इति वा। 'ऊतियूति-' (३।३।९७) इति साधुः । 'सातिर्दानावसानयोः' (इति हैमः) ॥ (१) कम्यते। 'कमु कान्तो' (भवा॰ आ॰ से॰।) वाहुलकात्थन्। 'कन्था मृन्मयभित्तो स्थात्तथा प्रावरणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥। आस्यतेऽस्याम् 'आस उपवेशने' (अ॰ प॰ से॰) । 'श(अ)व्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति साधुः। 'कुन्दादयश्च' इति मुकुटश्चिन्सः। एतत्पाठादर्शनात् । 'वेन्त्रासनमासन्दी स्त्री वृषी च त्रतिकासनम्'॥ (१) ॥॥॥ नभ्यतेऽनया। अस्यां वा। 'णभ हिंसायाम्' (भवा॰ आ॰ से॰)। 'इजजादिभ्यः' (वा॰ ३।३।१०८)। 'नाभिर्मुख्यनृषे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान्। द्वयोः प्राणिप्रतीके स्थान्तिस्यां कस्तूरिकामदे' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥॥॥ राज्ञः समा॥ (१) ॥॥॥

झहरी चर्चरी पारी होरा ठट्टा च सिष्महा। लाक्षा लिक्षा च गण्डूषा गृष्ठसी चमसी मसी १०

झझते । 'झझ भत्सोंक्लोः' (तु० प० से०) । बाहुल-कादरन् पृषोदरादिः (६।३।१०९) गौरादिः (४।१।४१)। 'झल्लरी झिल्लरी च द्वे हुडुके वालचकके' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ चर्च्यते । 'चर्च उक्ती' (भ्वा० प० से०)। वाहुलकादरन् । गौरादिः (४।१।४१) । 'चर्चरी गीतमेदे च केशभित्करशब्दयोः'॥ (१) ॥ ।।। पारयति । पार्यते वा । 'पृ पूर्ती' चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४)। घज् (३।३।१९) वा । गौरादिः (४।१।४१) । 'कर्क(गर्ग) रीपूरयोः पारी पादरज्ज्वां च हस्तिनः' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥ ॥ होलति। हुत्यते वा । 'हुल हिंसासंवरणयोः' (भ्वा॰ प॰से॰)। पचायच् (३।१।१३४) घज् वा । रलयोरेकलम् । 'होरा तु लग्ने राज्यर्थे रेखाज्ञास्त्रभिदोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१)॥॥॥ लटित । 'लट वाल्ये' (भवा० ५० से०) । 'अशू प्रविलिटे-' (उ॰ १।१५१) इति कुन् । 'लद्वा करजभेदे फलेऽवये खगान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ सिध्ममस्त्रस्याः। सिध्मादिम्यश्व' (५।२।९७) इति लच् । 'सिध्मला मत्स-विकृतौ वाच्यवत्तु किलासिनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ लाष्यते । 'लप शिल्पयोगे' चुरादिः । बाहुलकात्सः । यद्वा लक्ष्यते । 'लक्ष आलोचने' (चु॰ उ॰से॰) घन् (३।३।१९)। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) 'लाक्षारोचना-'(४।२।२)इति निर्देशाद्वा दीर्घः ॥ (१) ॥ ॥ ठक्ष्यते । 'ठक्ष आलोचने' (चु॰ उ॰ से॰) घन् (३।३।९९) पृषोदरादित्वात् (६।३। १०९) अस्य इः । यूकाण्डम् ॥ (१) ॥*॥ गण्ड्यते । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) । 'गण्डेश्व' (उ० ४।७८) इत्यूषन् । पुंस्यपि । 'गण्डूषो मुखपूर्तीभपुष्करप्रसताज्ञिः' (इति रुद्रः)। 'उन्नतनाभिस्तु गण्डूषा नापि मुखपूर्तिः' इति वोपालितः ॥ (१)॥*॥ ग्रध्नमपि स्यति । 'षो<mark>ऽन्तकर्मृणि' (दि०</mark> प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। गौरादिः (४। १।४१) ङीष्। ऊरुसंधौ वातरोगः। (१)॥॥॥ चम्यते। 'चमु अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'अल्यविचमितमि-' (उ॰ ३।११७) इत्यस्च्। गौरादिलात् (४।१।४१) ङीष्। 'च-मसो यज्ञपात्रस्य भेदेऽल्ली पिष्टके ल्लियाम्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि॰ प॰ से॰)। पैचायच् (३।१।१३४)। 'मेला मसीजलं पन्नाञ्जनं च स्यान्मसिर्द्वयोः' इति त्रिकाण्डशेषः॥

इति स्त्रीलिङ्गरोषः ॥

पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः। स्वर्गयागाद्रिमेघाब्धिद्वकालासिशरारयः॥ ११॥

'पुंस्तवे' इत्यधिकारः । सह भेदैरनुचरैश्च वर्तमानाः, सह पर्यायेर्वर्तमानाः, सुरासुराश्च देवदैत्याः । अमरा निर्जरा देवाः । सुरभेदाः-तुषिताः, साध्या, आभास्त्रराः, इन्द्रः, शकः, सूर्य आदित्यः । देवानुचराः -- हाहाः, हूहूः, तुम्बुरुः, नारदः, मातलिः । असुरपर्यायाः दैलाः, दैतेयाः, दानवाः । दैलभेदाः-बलः, नमुचिः, जम्मः । दैलानुचराः-कृष्मा-ण्डमुण्डकुम्भाण्डादयः । 'दैवतानि' देवताः इत्यादौ बाधोsस्य । खर्गाद्य एकोनविंशतिः सभेदाः सपर्यायाश्च पंसि स्यः। खर्गः, नाकः, त्रिदिवः । 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम्' इति । विशेषेबीधितः । यज्ञः, मखः, ऋतुः । तद्भेदाः-उक्थातिरात्राप्तिष्टोमाश्वमेधाः। अद्रिः, गिरिः,पर्वतः। भेदाः-मेरः, हिमवान् , सहाः । 'गन्धमादनम्' इति बाधः । मेघः, घनः, जलदः । भेदाः — पुष्करावर्तकादयः । 'अभ्रम्' इति तु वाधः । अब्धिः, समुद्रः सागरः भेदाः—क्षीरोदः, लवणोदः । द्वः, वृक्षः, शाखी । भेदाः—प्रक्षः,वटः, आम्रः। पाटलाशिंशपादेवीधः। कालः, दिष्टः,समयः, भेदाः--मासः। पक्षः, ऋतुः । दिनतिथ्यादौ बाघः । असिः,खङ्गः, मण्डलाप्रः। भेदाः — नन्दकः, चन्द्रहासः । 'कटित्रम्' इलादौ बाधः। शरः, बाणः, विशिखः । भेदाः—नाराचः, काण्डः, भक्तः । 'इषुर्द्वयोः'इति बाधः। अरिः,शत्रुः,अरातिः। भेदाः-आततायी॥

करगण्डौष्टदोर्दन्तकण्ठकेशनखस्तनाः । अह्नाहान्ताः क्ष्वेडभेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः॥१२॥ करो राजप्राह्यो भागः रिह्मः, पाणिश्च । मरीच्यादीनां

१—एविभिकारान्तत्वानुपपत्त्या चिन्त्यमेतत्। तसात् 'सर्व-धातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) इति बोध्यम्। ततः 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा डीष्। अत एव 'अथ स्त्रीपुंसयोः के-लिर्भणियोनिर्मसिर्मुतः' इति त्रिकाण्डशेषः संगच्छते। २—मूर्ध-न्योपधोऽपि—। 'मिलिनाम्यु मधी मसी' इति हैमात्। तत्र मधि हिनस्ति औज्जवन्यम्। 'मष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) इति धात्रशोध्यः। तु वाधः । गण्डः, क्षेतिः । ओष्ठः, दन्तच्छदः, अधरः, । दोः, प्रवेष्टः । भुजादेः 'द्वयोः' इति वाधः । दन्तः, द्श्वाः, रदः, । भेदः—जम्भः । कण्ठः, गलः । 'समीपग्लशब्देषु कण्ठं त्रिषु विदुर्वुधाः' इति शाश्वतः । केशः, कचः । नखः, पुनर्भवः । 'नखरोऽश्वियाम्' इति वाधः । स्तनः, कुचः, पयोधरः । अह्य अह्य अन्ते येषां ते पुंसि स्यः । परविश्वनापवादोऽयम् । अहः पूर्वम्—पूर्वाहः, अपराहः । द्वयोरहोः समाहारो द्यहः, त्र्यहः । अत्र 'स नपुंसकम्' (२।४।१) इत्यस्यापवादः । क्ष्वेषो विषम् । तद्रेदाः पुंसि स्यः । सौराष्ट्रिकः, शोक्तिक्यः, त्रह्मपुत्रः । रात्रोऽन्तो येषां ते । प्राक् पूर्वपदं न संख्या येषां ते पुंसि स्यः । परविश्वन्तापवादोऽयम् । परत्वात्समाहारनपुंसकतामि वाधते । तेन अहोरात्रः, । सर्वरात्रः, पूर्वरात्रः । 'प्रागसंख्यकाः' इति किम् । पञ्चरात्रम् ॥

श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा असन्नन्ता अवाधिताः। कशेरुजतुवस्त्नि हित्वा तुरुविरामकाः॥ १३॥

श्रीविष्ट आद्यो येषां ते निर्यासा यक्षद्रवाः पुंसि स्युः । श्री-वेष्टः, सरलः, द्रवः । श्रीपिष्टः' इति कचित्पाठः । आद्येन श्रीवासः, यृकधूपः, गुग्गुलुः,सिल्हकः इत्यादयः पुंसि बोध्याः। असन्ता अनन्ताश्च पुंसि स्युः । अङ्गिराः, वेधाः । चन्द्रमाः । कृष्णवर्त्मा, प्रतिदिवा, मघवा, । अबाधिताः किम् । अप्सर-सः, जलोकसः, सुमनसः, लोम, साम, वर्म । तुश्च रुश्च तुरू। तौ विरामौ विरामे वा येषां ते पुंसि स्युः । कशेर्वादीनि वि-हाय । हेतुः, सेतुः, धातुः । कुरुः, मेरः, त्सरः । 'कशेरुज-तुवस्त्वि हित्वा' इति व्यर्थम् । 'अबाधिताः' इत्यस्यान्वयसं-भवात् । वस्तुतस्तु 'अबाधिताः' इत्यपि व्यर्थम् । 'विशे-वर्षयवाधितः, इत्यनेन निर्वाहात् । अत एव दार्वश्चादिषु निर्वाहः ॥

कषणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ । पथनयसटोपान्ता गोत्राख्याश्चरणाह्नयाः॥ १४॥

ककारादिद्वादशवणींपघा अदन्ताः पुंति स्युः । अङ्कः, लोकः, अर्कः । माषः, तुषः, रोषः । पाषाणः, गुणः, घुणः ।
दर्भसरमगर्दमाः । होमः, प्रामः, धूमः । झर्झरः, शीकरः,
समीरः' यूपः, कूपः, सूपः । कलापः । सार्थः, नाथः, शपथः । इनः, अपघनः, जनः । अपनयविनयप्रणयाः रसहासपनसाः पटस(र)ट-करटाः । मुकुटस्तु—पोपान्तादिषु 'अदन्ताः' इति न संबध्यते, अथादित्वात्—इत्याह । गोमायुपाय्वादीनुदाहरति च । गोत्रं वंशं आख्यायते व्यपदिश्यते थैस्ते । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । गोन्नस्यादिपुरुषाः प्रवराश्च पुंति स्युः। खामी तु 'अपत्यप्रत्यय्युन्ताः'
इति व्याख्यत् । तदसत् । 'अपत्यप्रत्ययान्तः' इत्यनेन पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । गौतमः, भरद्वाजः, विषष्टः । चरणानां वेद्शाखानामाह्या नामानि । कठः, कलापः, बहुनः ॥

नाझ्यकर्तिरे भावे च घञजबङ्गणघाथुचः। ल्युः कर्तरीमनिज्भावे को घोः किः प्रादितोऽन्यतः ॥ १५॥

घवादयः सप्त प्रखयाः संज्ञायां विषये, कर्तृभिने कारके, भावे च ये विहिताः तदन्ताः पुंसि स्युः । प्रासीदन्खिस्मन्म-नांसि प्रासादः। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घन्। प्रास्यते प्रासः विदन्खनेन वेदः, प्रपतन्खस्मात्प्रपातः । भावे पाकः, खागः, रोगः। चकारात् 'पदरुज-' (३।३।१६) इति घन्, दायो धा-यः, इत्याद्योऽसंज्ञायां विहिता अपि गृह्यन्ते । चयः, जयः । 'एरच्' (३।३।५६) । करः, गरः, ठवः, स्तवः 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। 'यजयाचयत-' (३।३।९०) इति नङ्। य-इः, यलः । 'नङ्' इत्युपलक्षणम् । 'खपो नन्' (३।३।९१) अपि गृह्यते । 'खप्रः संवेश इलिपि' इति वा पुंस्तवसिद्धिवीं-ध्या । न्यादनम् — न्यादः । 'नौ ण च' (३।३।६०) इति णः । 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः । उररछदः, प्रच्छ-दः । 'ट्वितोऽश्चच्' (३।३।८९) । श्वयथुः, वेपथुः । 'पैचिन-निद-' (३।१।१३४) इति नन्यादिम्यो विहितो ल्युः पुंति स्या-त् । नन्दनः, रमणः, मधुसूदनः । संज्ञायामिदम् । असंज्ञायां तु 'कृतः कर्तर्थसंज्ञायाम्' इति सिद्धम् । इमनिजन्ताः पुंसि । <mark>'पृथ्वादिभ्य इसनिज्वा' (५।१।१२२)। प्रथिमा, महिमा । इह</mark> भावे' इति न संवध्यते । कर्मार्थस्येमनिचोऽसंग्रहापत्तेः । च-ण्डस्य कर्म भावो वा चण्डिमा, महतः कर्म भावो वा महि-मा । खामिमुकुटै। तु 'वरिमा' 'तरिमा' इत्याद्यौणादिकेमनि-ज्वारणाय 'भावे' इति संबबन्धतुः । तन्न । 'कृतः कर्तर्यसंज्ञा-याम्' इत्यनेन तत्र सिद्धत्वात्, प्रीधातोरौणादिकमनिनन्तः प्रेमशब्दः । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति योगविभागाद्भावे कः, 'घञर्थे <mark>कः' (वा॰ ३।३।५८</mark>) इति च । आख्त्थः, प्रस्थः । उपसर्गादन्यस्माच सुवन्तात् परो यो घुस्तस्माद्विहितो यः किं-प्रस्ययस्तदन्तः पुंसि स्यात् । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२)। <mark>'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९४) । निधिः, आधिः,</mark> विधिः, उद्धिः, जल्धिः । अत्र 'प्रादितोऽएन्यतः' इति व्यर्थम् । 'घोः किः' इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः ॥

द्वन्द्वेऽश्वचडवावश्ववडवानसमाहते । कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयःपूर्वकोऽपि च ॥ १६॥

अश्वश्च वडवा च । 'पूर्ववदश्ववडवौ' (२।४।२७) इति परविहिङ्गतापवादः । द्वित्वमिवविद्यतम् । तेन 'अश्ववडवान्'। असमाहते किम् । अश्ववडवम् । 'विभाषा वृक्षमृग-' (२। ४।१२) इति चैकवङ्गावः । सूर्येन्द्वनामपूर्वः कान्तराब्दः पुंस्ति । सूर्येकान्तः । चन्द्रकान्तः । अयस्कान्तः ॥

वटकश्चानुवाकश्च रह्नकश्च कुडङ्गकः । पुङ्को न्युङ्कः समुद्रश्च विटपदृधटाः खटः ॥ १७ ॥

वटति । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । क़न् (उ० २। ३२)। माषपिष्टविकारः ॥ (१) ॥ ॥ अनु उच्यते । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०)। घञ् (३।३।१९)। 'चजो:-' (७।३।५३) इति कुत्वम् । ऋग्यजुःसमृहः ॥ (१) ॥*॥ लल्यते । 'लल ईप्सायाम्' (भ्वा० प० से०)। संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) । रलयोरेकत्वम् । लक्यते । 'लक आस्वादने' ( ) 'पुंसि संज्ञायाम्–' (३।३।११८) इति घः । रल् चासौ लकश्च । 'पक्ष्मकम्बलम्–' ॥ कुटति । 'क़ट कोटिल्ये' (तु० प० से०) । किप् (३।२।१७८) । कुट् अङ्गमस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् । 'कुड-क्को ना छदिः पिटम्' इति वोपालितः । 'बृक्षलतागृहम्' इति स्वामी । 'कुटङ्गकः' इति कचित् पाठः । तत्र कुटेः 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति के शकन्ध्वादित्व<mark>ं (वा० ६।१।</mark> ९४) बोध्यम् ॥ (१) ॥३॥ पुमांसं खनति । पुंसा खन्यते वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा॰ ३।२।१०१) । पुङ्घः काण्डमूलम् ॥ (१) ॥॥। न्युङ्खय-ते । 'उखि गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३। ३।११८) इति घः । 'न्युङ्खः सम्यङ्मनोज्ञे च साम्रः षटप्रण-वेषु च' (इति मेदिनी) ॥ ।।। ('न्यूङ्क' इति) दीर्घपाठे तु पू--बोदरादित्वात् (६।३।१०९) यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्कसामसु' (१। २।३४) इति निर्देशाद्वा, दीर्घः ॥ (१) ॥ ॥ समुद्गम्यते । 'गम्लु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३। २।४८) इति डः । संपुटकः ॥ (१) ॥ ।। वेटति । 'विट आक्रोशे' (भ्वा० प० से०। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'विटोऽद्रौ धवले षिद्रे मृषिके खदिरेऽपि च' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥ ।। पटति । पट्यते वा । 'पट गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकात्तः । 'पट्टः पेषणपाषाणे व्रणादीनां च बन्धने । चतुष्पथे च राजादिशासनान्तरपीठयोः' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥ ॥। तस्यते । 'तट उच्छाये' (भ्वा० प० से०)। धन्यते वा। 'धन शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'पुं-सि-' (३।३।११८) इति घः । तस्य धः । नस्य दो वा । 'प-रीक्षार्थतुलायां च धटः सूरिभिरिष्यते' इति विश्वः। 'धटो दिव्यतुलायां स्याद् धरी चीरे च वाससः' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ ॥ खट्यते । 'खट काङ्कायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'खटोऽन्धकूपखपयोः प्र-हारान्तरटङ्कयोः' (इति मेदिनी) ॥

कोट्टारघट्टहट्टाश्च पिण्डगोण्डपिचण्डवत्। गडुः करण्डो लगुडो वरण्डश्च किणो घुणः॥१८॥

कुट्टचते । 'कुट्ट छेदने' (चु॰ प॰ से॰) 'प्रतापने' (चु॰

१--- 'नन्दिग्रहिपचाविभ्यः-' (३।१।१३४) इत्येवं स्त्रसम्बे-नोक्तोपन्यासो मनःकल्पित एव ॥

आ० से०) वा। 'बाहुलकादारन् गुणथ । 'कोद्भारो नागरे कृषे पुष्करिण्याश्च पाटके' इति रभसः ॥ (१)॥*॥ घट्टचतेऽ-स्मिन् । 'घष्ट चलने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'हलश्व' (३।३। १२१) इति 'घन्'। 'घाट' इति प्रसिद्धः॥ (१)॥ ।।। के-चित्तु 'कोट' 'अरघट्ट' इति छित्त्वा 'कोटो दुर्गपुरम् । अर-घटः कृपभेदः' इति व्याचल्यः । तत्र कुट्टधातोर्घे बाहुलका-द्भणः । अरैश्वकावयवसद्भैः काष्ट्रविशेषेर्घद्वयते रच्यते — अर-घट्टः कृपाज्जलिनःसारणार्थं घटीयन्त्रमित्यन्ये ॥ (१) ॥॥॥ हटन्खत्र। 'हट दीप्ताँ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकात्तः। हर आपणः ॥ (१)॥ ।।। पिण्ड्यते, पिण्डते वा । 'पिडि संघाते' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । धञ् (३।३।१९) वा । 'पिण्डो बोले बले सान्द्रे देहागारै-कदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिह्नकयोरपि । ओण्डपुष्पे च पुंसि स्यात्क्षीवमाजीवनायसोः । पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलावुखर्जूरभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ गोरण्ड इव । 'गोण्ड: पामरजातौ च वृद्धनाभौ च तद्वति' (इति मेदिनी) ॥(१)॥ ॥ अपि चण्डते, अनेन, अत्रवा । 'चडि कोपे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घन्। 'वष्टि भागुरि-' इखपेरह्नोपः । 'शस्ते, पिचण्ड उदरे पशो-रवयवे पुमान्' (इति मेदिनी) शैस्ते देहे ॥ (१) ॥ ॥ '-पि-चण्डवत् कोद्वारादयः पुंसि' इत्यन्वयः ॥ ॥ गडति । गड्यते वा । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । '**गडुः** पृष्ठगुडे कु ज्जे दित विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ कियते । 'डुकु ज्' (त॰ उ॰ अ॰) 'अण्डन् कृस्भृवृजः' (उ॰ १।१२९) 'कर-ण्डो मधुकोषासिकारण्डवदलाढके' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ शालगति । 'लगे सङ्गे' (भ्वा०प०से ०) । बाहुलकादुडच् । लगुडो यष्टिः ॥ (१) ॥ ॥ वृणोति, व्रियते वा । 'वृज् वरणे' (स्वा॰ उ॰ से॰)। अण्डन् (उ- १।१२९)। 'बरण्डोऽप्य-न्तरावेदौ समृहमुखरोगयोः' (इति मेदिनी)॥(१)॥*॥ कणति । 'कण गतौ' (भवा० प० से०)। पचायच् (३।१।१३४)। पृ-षोदरादित्वात् (६।३।१०९) अत इः । किणो मांसग्रनिथः व्रणजं चिह्नं च ॥ (१) ॥ ॥ घोणते । 'घुण भ्रमणे' । (भ्वा० आ० से०)। 'इगुपध-' (३।१।२।१३५) इति कः। 'घुणः स्यात्काष्ट्रवेधके' इति रत्नकोषः॥

१—'कोटः पुंङीबिल्ङः-' इत्यभिधानिचन्तामणी हैमः। १—'प्रकाण्डो विटिप शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरोः' 'पिच-ण्डमुदरे विद्यात्पशोरवयवेऽपि च' इति विश्वस्य 'प्रकाण्डः स्तम्बशस्तयोः । स्कन्धमूलान्तरे तरोः' 'पिचण्डोऽवयवे-पशोः। उदरे च' इति हैमस्य च संवादात् 'नानार्थः प्रथमान्तोऽत्र सर्वत्रादौ प्रकीर्तितः' इति मेदिनीकारप्रतिज्ञाभङ्गभयाच 'शस्ते' इत्यस्य प्रकाण्डशब्दार्थत्वेनात्र तस्य व्याख्यानमज्ञानमूलम् ॥

दृतिसीमन्तहरितो रोमन्थोद्गीथबुहुदाः। कासमदींऽर्वुदः कुन्दः फेनस्तूपौ सपूपकौ ॥१९॥

द्रियते। 'हज् आदरे' (तु० आ० अ०)। किच् (३।३। १७४) 'हतिश्वर्मपुटे मत्स्ये ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सीम्रोऽन्तः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) केशविन्यासः ॥ (१) ॥ ॥ हरति, हियते वा। 'हुज् हरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) 'हस्रुहि-' (उ॰ १।९७) इतीतिः 'हरिदिशि स्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्यात्तृणे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ शा रोमस्य मन्थो रोमन्थः । पृषोदरादिः । (६।३। १०९)। पश्र्नां चर्वितस्य चर्वणम् ॥ (१) ॥ ॥ उद्गीयते । 'गै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'गश्चोदि' (उ॰ २।१०) इति थक्। यत्तु-'न्युदोः शीङ्गाभ्याम्' इति सूत्रं मुकुटेनोपन्यस्तम्। तदुज्ज्वलदत्ताद्युणादिवृत्तिषु न पर्यामः । 'उद्गीथः प्रणवः सामवेदध्वनिः' इलक्णः ॥ (१) ॥ श। 'वुद्' इलव्यक्तध्वनिं बुन्दित करोति 'उ बुन्दिर् निशामने' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । बुद्धदो जलविकारः॥ (१) ॥ ॥ कासं मृद्राति । 'मृद क्षोदे' (क्र्या॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण् ' (३।२।१) वेसवारभेदः ॥ (१) ॥≋॥ अरं बुन्द-ति । 'उवुन्दिर्' (भ्वा ०प० से०) मूलविभुजादिः (वा० ३।२। ५)। पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'अर्बुदो मांसकीलेऽस्त्री पुरुषे दशकोटिषु । महीधरविशेषे ना' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'अर्द्निः' इति पठित्वा 'अग्निः' इति व्याख्यत् मुकुटः । तत्र 'अई गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अनिप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ स्कुन्दते । 'स्कुदि आप्रवणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'कु-न्दो माध्येऽस्त्री, मुकुन्दभ्रमिनिध्यन्तरेषु ना' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ ॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'फेनमीनो' (उ॰ ३।३) इति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ स्तूयते । 'ष्टुज् स्तुतो' (अ॰ उ॰ अ०) । 'स्तुवो दीर्घश्च'(उ॰ ३।२५) इति पः । स्तूप्यते वा । 'ष्टुप समुच्छ्रये' (चु॰ प॰ से॰) । घज् ॥—्घृतादिकृतकूटः—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ पु-नाति, पूयते वा । बाहुलकात्पक् ॥ शा खामी तु **'यूप'** शब्दं पठति । यौति, यूयते वा । 'यु मिश्रणे च' (अ० प० से॰) 'कुयुम्यां च' (उ॰ ३।२७) इति दीर्घः किच । खार्थे कन् (ज्ञा० पाष्ठाप)॥

आतपः क्षत्रिये नाभिः कणपश्चरकेद्राः। पूरश्चरप्रचुकाश्च गोलहिङ्गलपुद्रलाः॥ २०॥

आतपति । 'तप संतापे' भ्वा॰ प॰ अ॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ (१)॥ ॥ ॥ कणं पाति पिवति वा । 'आतो ऽतुप-' (३।२।३) इति कः । (प्रासविशेषः)॥ ॥ क्रचित्

१— 'अर्बुदो मांसपरुषि दशकोटिषु न स्त्रियाम्' इति बहुत्र पाठ आसीत् ॥ २—धातुपाठादिषु तु हस्वोपध एवोपलभ्यते ॥

'कुणपः' इति पाठः । 'कुणपः पृतिगन्यौ शवेऽपि च' (इति मेदिनी) ।। (१) ॥ ॥ अरित । 'अर विलेखने' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुप्ध-' (३।१।१३५) इति कः । 'श्रुरः स्थाच्छे-दनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षरे' (इति मेदिनी) ॥ (१)॥॥॥ के दणाति । 'दृ विदारणे' (ऋया० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४)। यहा के दीर्यते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। केकरः । संव्यवहारपदार्थश्च । 'तरुभेदः' इल्पन्ये ॥ (१)॥:॥ पूरयति । 'पूर पूरणे' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१। १३४) 'पूरो जलप्रवाहे स्याद्रणसंशुद्धिखाद्ययोः' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥ ॥ अरं प्राति । अर इव प्राति वा । 'प्रा पूर्ती' (अ॰ प॰ अ॰) 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति 'सुपि' (३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः । मुकुटस्तु 'खुरप्रः' इति कवर्गद्वितीयादि पैठति । वाणभेदः ॥ (१) ॥ ॥ च-क्यतेऽनेन । 'चक तृष्तौ प्रतिघाते च' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'चिकचम्योरुचोपधायाः' (उ० २।१४) इति रक् । 'चुकं वृक्षाम्ले, चाङ्गेर्या स्त्री, पुंस्यम्लेऽम्लवेतसे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ गुड्यते । 'गुड रक्षायाम्' (तु॰ प॰ से॰) । घत् (३।३।१९)। रलयोरेकलम् । भोला गोदावरीसख्योः कुनटीदु-र्गयोः स्त्रियाम् । पत्राज्ञने मण्डले चालिज्ञरे वालखेलने । द्वैयोर्ल-क्म्यां, पुमान् कम्पे कम्पयुक्तेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१)॥*॥ हिङ्क लाति 'आतोऽनुप-'३।२।३)इति कः।'हिङ्कलो वर्णकद्रव्ये ना भण्टाक्यां तु हिङ्कर्छी' (इति मेदिनी) ॥॥॥ (हिङ्कुल इति) उदन्तपाठे तु मितद्वादित्वात् (वा०३।२।१८०) डुः। 'मुकुटस्तु हिङ्कुलु स्यात्तु हिङ्कलम्' इति पठैति॥ (१) ॥ अ॥ 'पुत्' इति कुत्सायामव्ययम् । पुद्गिलिति गीर्यते वा । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'ऋ-दोरप्' (३।३।५७) वा । 'अचि विभाषा' (८।२।२१) इति वा छः। पुत् गलति वा। 'गल अदने' (भवा॰ प॰ से॰) 'स्रावे' (चु॰ आ॰ से॰) वा। अच् (३।१।१३४)। 'पुद्रलः सुन्दराकारे त्रिषु पुंस्यात्मदेहयोः' (इति मेदिनी)॥

१—यथा 'दशाननिक्षप्तखुरप्रखण्डितः किचद्रताधों हिमदी-धितियेथा' इति हरविलासः—इति च लिखति ॥ २— 'चलः कम्पे चला श्रियि' इति विश्वसंवादात् , मेदिनीपुस्तकेऽपि 'चला लक्ष्म्यां पुमान् कम्पे' इति पाठस्यैवोपलभ्यमानत्वाच्च हैमविश्वयोरिप गोलशब्दस्य कम्पाद्यथकताया अनुपलम्मेनात्र 'द्वयोः' इति पाठकल्पनं स्वोत्प्रेक्षितत्वेन हेयमेव । तस्मात् 'गोलः स्यात्सवेवर्तुले'—इति हैम एव प्रकृतोपयोगी ॥ ३— 'वैश्यवर्गे क्षीवलिङ्गमुदन्तमदन्तं च प्रकृते' इत्यादिकम् । हेमचन्द्रोऽपि स्वो-पश्चनाममालाव्याख्यायाम्—वाचस्पतिस्तु 'हिङ्गलस्त्वस्त्रियाम्' इति क्षीवेऽप्याह-—इत्यमिहितवान् ।॥ वेतालमहाभक्षाश्च पुरोडाशोऽपि पद्दिशः। कुल्माषो रभसश्चेव सकटाहः पतक्रहः॥ २१॥

वो वायुरितो गतो यस्मात् स वेतः । वेतमलति । 'अल भूषणादौं (भ्वा० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यद्वा है वायो तालः प्रतिष्ठा यस्य । भूताविष्टः शवः ॥ (१) ॥ 🕬 महते । 'मह धारणे' (भ्या० आ० से०)। पचाद्यच (३।१। १३४)। मत्यते । घत् (३।३।१९) 'मल्लः । पात्रे कपोछे च मत्स्यभेदे वलीयति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ भछते, भल्यते, वा। 'भक्ष परिभाषणहिंसादानेषु' (भ्वा॰ आ॰ से०)। पचाद्यच् (३।१।१३३)। घत्र् (३।३।१९) वा। 'भूद्धः स्यारपुंसि भहने शस्त्रभेदे पुनर्द्वयोः । भहातक्यां स्त्रियां भद्धी' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ पुरः प्रथमं दाशन्त्येनम् । 'दाश दाने' (भ्वा० उ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । प्रवोदरादिलात् (६।३।१०९)। 'त्रीहेश्व पुरोडाशे' (४।३। १४८) इति निर्देशाद्वा दस्य डः । 'पुरोडाशो हविर्भेदे च-मस्यां पिष्टकस्य च । रसे सोमलतायाश्च हुतशेषे च कीर्तितः' इति विश्वः ॥ (१) ॥ । 'पट्टीः स्त्री पट्टमेदे स्याहलाटे कु-मिसकाद्वमें (इति मेदिनी)। पहिं इयति। 'शो तनुकरणे' (दि॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः॥।॥। ('पड़िसः' रति) दैन्खसान्त इति मुकुटः । तत्र 'षोऽन्त-कर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰) धातुर्वोध्यः । शस्त्रभेदः ॥ (१) ॥।। कोलनम् । 'कुल संस्त्याने वन्धुषु च' (भ्वा० प० से०)। संपदादिकिप् (वा० ३।३।१०८)। कुलं मषति। धमष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'क-लमायो यावके प्रोक्तः कुल्माषं काञ्जिकेऽपि च' इति (मूर्ध-न्यान्ते) विश्वः । 'कुल्मापं काञ्जिके यावके पुमान्' (इति मुर्धन्यान्ते मेदिनी) ॥ ॥ — धातुपारायणे ('कुल्मासः' इति) दन्खान्तः । तत्र मसेः । (दैवादिकात्) घन् (३।३।१९)। कल्मासो माषादिमिश्रमधिस्वत्रमोदनं 'खिचुडम्' इति ख्या-तम्-इति मुकुटः ॥ (१) ॥ ॥ रभणम् । रभते अनेन वा। 'रभ राभस्ये' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'अत्यविचमितमि-' (उ॰ ३।११७ इत्यसच् । 'रभसो वेगहर्षयोः' इति विश्वः॥ (१) ॥ कटेनातिशयेनाहन्ते गम्यते । 'हन हिंसागत्योः' (अ०प० अ०) 'अन्येभ्योपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'कटाहो वृततैलादिपाकपात्रेऽपि कर्परे । स्तूपे कटाहः कुर्मपृष्ठे च महिषीशिशौ' इति विश्वः । 'कटाहः कूर्मकर्परे । द्वीपस्य च प्रभेदे च तथा स्यान्महिषीशिशौ। तैलादिपाकपात्रे च'॥ (१) ॥ शा गृह्णाति । 'यह उपादाने' (त्रया प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। पततस्ताम्बूलादेर्प्रहः। 'पीकदान' इति ख्यातः ॥ (१) ॥ 🕬

इति पुंलिङ्गसंग्रहः॥

१— 'असितोमरकुन्तमहापट्टिस-' इति भट्टिभाषासमावेशात्-इति च ॥

द्विहीनेऽन्यच खारण्यपर्णश्वभ्रहिमोद्कम्। शीतोष्णमांसरुधिरमुखाक्षिद्रविणं बलम्॥ २२॥

ह्याभ्यां हीने क्रीबे। अधिकारोऽयम्। अन्यदवशिष्टम्। इक्तारंसंग्रहाच्छेषः क्लीवे स्यात्, वाधकविषयादन्यः । तत्र कांश्रिं हर्शयति -- खमिति । खनति, खन्यते वा । 'खनु अव-द्वारणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२। १०१) इति डः। 'खिमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्ये विन्दौ विहा-ग्रसि । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ अर्थते । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'अर्तेर्निच' (इ० ३।१०२) इत्यन्यः ॥ (१) ॥*॥ पर्णयति । 'पर्ण हरि-)। पचाराच् (३।१।१३४)। 'पर्ण तभावे' (चु॰ पन्ने पलारो ना' ॥ (१) ॥ ॥ श्वभ्रयति । 'श्वभ्र विलेपे गतौ तक्के' (१) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ ॥ हन्ति । 'हन्तेर्हि च' (उ॰ १।१४७) इति मन् । 'हिमं तुषारमल-योद्भवयोः स्यात्रपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गः' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ ॥ उनित्त । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । कुन् (उ॰ २।३२)। नलोपः (६।४।२४)॥ (१) ॥ श्या स्यायते स्म । 'इयेङ् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'गत्यर्था–' (३।४। ८७)। 'द्रवमूर्तिसर्शयोः स्यः' (६।१।३३) इति संप्रसारणम्। 'शीतं हिमगुणे क्लीवं शीतलालसयोक्षिषु। वानीरे बहुवारे ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'इण्सिज् जिदीङुष्यविभ्यो नक्' (उ॰ ३। २)। 'उच्णो श्रीब्मे पुमान्दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥ ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰)। 'मनेदीं घेश्व' (तु॰ ३।६४) इति सः । 'मांसं स्यादामिषे कीवं ककोलीजटयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥*॥ रुणद्धि, रुध्यते वा। 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०)। 'इषिमदि-मुदि-' (उ॰ १।५१) इति किरच्। 'रुधिरोऽङ्गारके पुंसि क्रीबं तु कुङ्कमास्रजोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ खन्यते, खनति, वा। 'डित्खनेर्मुद्र चोदात्तः' (उ० ५।२०) इत्यजलौ। 'मुखं निःकरणे वक्रे प्रारम्भोपाययोरपि । संध्यन्तरे नाटकादेः शब्देऽपि च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ अश्रुते। 'अशूड् व्याप्ती, संघाते च' (खा॰ आ॰ से॰)। 'अशेर्नित्' (उ० ३।१५६) इति क्सिः ॥ (१) ॥*॥ 'द्रदक्षिभ्यामिनन्' (उ॰ २।५०) 'द्रविणं न द्वयोर्वृत्ते (वित्ते) काञ्चने च पराक-मे' इति (मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ वलते । 'वैल संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। पचायच् (३।१।१३४) 'बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः । पुमान् हलायुधे दैलप्रभेदे वायसेsिप च । बलयुक्तेsन्यलिङ्गः स्याद्राट्यालके तु योषिति' (इति मेदिनी)॥ (१)॥*॥

फलहेमशुल्वलोहं सुखदुःखशुभाशुभम् । जलपुष्पाणि लवणं व्यञ्जनान्यनुलेपनम् ॥ २३ ॥

फलति । 'फल निष्पत्ती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचायच (३।१।१३४)। 'फलं हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः। त्रिफलायां ककोले शस्त्रामे व्युष्टिलाभयोः' (इति हैमः) ॥*॥ कचित्तु 'हलम्' इति पाठः । हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ हिनोति । 'ही गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ॰ ४। १४५) ॥ (१) ॥ ॥ शंलति, शल्यते वा । 'शल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'उल्वादयश्व' (उ॰ ४।९५) इति साधुः। 'शुट्वं ताम्रे यज्ञकर्मण्याधारे जलसंनिधी' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ लोहयति, लुहाते वा । 'लुह गार्ध्ये' ( ) पचायच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'लोहोऽस्त्री शस्त्रके कौहे जोङ्गके सर्वतैजसे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मुख-यति । दुःखयति 'सुख दुःख तिक्रयायाम्' (चु॰ उ॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ शा शोभते । 'शुभ दीप्ती' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (१) ॥*॥ न शुभम् ॥ १ ॥*॥ जलभवानि पुष्पाणि कुस्द-कमलकल्हारोत्पलानि ॥ (१) ॥ ॥ छनाति । 'लू छेदने' (त्रया॰ प॰ से॰) । नन्यादिल्युः (३।१।१३४) । 'लवणाहुक्' (४।४।२४) इति निर्देशाण्णलम् । 'लघणं सैन्धवादी ना सिन्धुरक्षोभिदो रसे । तद्युक्ते वाच्यलिङः स्यान्नदीभेदद्विषोः श्चियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ व्यज्यतेऽनेन 'अञ्ज व्यक्तयादी' (इ॰ प॰ से॰)। 'करणाध-' (३।३।११७) इति ल्युद् । 'व्यञ्जनं तेमने चिह्ने श्मश्रुण्यवयवेऽहनि' (मेदिनी)॥ (१) ॥*॥ अनुलिप्यते अनेन वा। 'लिप उपदेहे '(तु० प० अ॰) कर्मणि (३।३।११३) करणे (३।३।११७) वा ल्युद ॥ (१) ॥ ॥ (दुः)खादि सपर्यायं सविशेषं च हीने भवति, इति मुकुटः ॥

कोट्याः शतादिः संख्यान्या वा लक्षा नियुतं च तेत्। द्यच्कमसिसुसन्नन्तं यदनान्तमकर्तरि ॥ २४ ॥

कोटेभिना शतादिका संख्या हीवे। शतम्। सहसम्। अयुतम्। अर्बुदम्। कक्ष्यते। 'लक्ष दर्शने' (चु॰ आ॰ से॰)। 'गुरोश्च-' (३।३।९०३) इत्यः। 'लक्षा न पुंसि संख्यायां क्षीवे व्याजशरव्ययोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ नियूयते सा। क्तः (३।२।९०२)॥ (२)॥॥॥ 'शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतं नतम्। स्त्री कोटिरर्बुद्मिति कमाइशगुणी-तरम्' इति रत्नकोषः॥॥॥ असन्तमिसन्तमुसन्तमन्ननं यन्त्रस्कं तत्ह्रीवे। यशः, पयः, तेजः। 'तमो ध्वान्ते। गुणे शोके ह्रीवं वा ना विधुंतुदे' (इति मेदिनी)। सिर्पः, हिनः,

१—मुकुटस्तु पर्थायपरत्वेन व्याचष्टे । क्षीरस्वाम्यपि—खादि-सपर्यायविशेषं तृतीये—इत्येव व्याचष्ट ॥ २—अस्यान्तस्था-दित्वात् 'वल प्राणने' इत्यस्योपन्यासो योग्यः ॥

१-- 'तत् लक्षं नियुत्राब्दवाच्यमपि' इति मुकुटः।

शोचिः । वृषुः, यृजुः, घनुः । चर्म, वर्म । कैर्तृवर्जितेऽर्थे य-दनान्त नाम तत् क्लीवे स्यात् । गमनम्, रमणं दानम् । अकर्तरीति किम् । नन्दनः, रमणः ॥

जान्तं सलोपधं शिष्टं, रात्रं प्राक्संख्ययान्वितम्। पात्राचद्नतेरेकार्थो द्विगुर्लक्ष्यानुसारतः॥ २५॥

त्रशब्दान्तं सकारलकारोपधं च हीवं स्यात्। दात्रम्, पात्रम्, वस्तम्, विसम्, वुसम्, अन्धतमसम्, । कूलम्, मूलम्, श्लम्, तूलम्, विसम्, वुसम्, अन्धतमसम्, । कूलम्, मूलम्, श्लम्, तूलम्, । शिष्टमविशिष्टम् । 'अवाधितम्' इति यावत् । शिष्टं किम् । पुत्रः, वृत्रः, सन्त्रः । हंसः, कंसः । शालः, कालः, ॥॥॥ संख्यपूर्वपदं रात्रान्तं हीवम् । त्रिरात्रम्, पष्टरात्रम् । संख्ययेति किम् । अधेरात्रः, पूर्वरात्रः ॥॥॥ पात्रादिसिरद-न्तैरेकार्थो द्विगुः हीवं स्यात्, शिष्टप्रयोगात् पष्टपात्रम्, ति-भुवनम् । एकार्थः किम् । पश्चकपालः पुरोडाशः । तद्धितार्थे द्विगुरयम् । लक्ष्यानुसारत इति किम् । त्रिपुरी, पश्चपूली, त्रिवली ॥

द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावी पथः संख्याव्ययात्परः । 🦠 पष्टचार्व्याया बहुनां चेद्विच्छायं संहती सभा॥२६॥

एकत्वे द्वन्द्वो द्वन्द्वैकलम् । राजदन्तादिः (२।२।३१)।
षष्ठीतत्पुरुषे तु, एकलस्य प्राधान्यात्तस्यैव लिङ्गान्वयः स्यात्, न
तु द्वन्द्वस्यै । एकार्थको द्वन्द्वः समाहारद्वन्द्वः, अव्ययीभावश्व हीवे स्यात् । पाणिपादम् । अधिहरि ॥॥ कृतसमासान्तः 'पिथन्'शब्दः क्षीवे ॥ द्विपथम्, त्रिपथम्, विपथम्, कापथम् । संख्याव्ययातपरः किम् । धर्मपथः । कृतसमासान्तः किम् । अ-तिपनथाः, सुपन्थाः ॥॥॥ षष्ठचन्तात्परा तत्पुरुषे छाया । क्षीवे, सा चेद्वहूनां संवन्धिनी स्यात् । वीनां छाया । 'छाया वाहुल्ये' (२।४।२२) इति क्षीवलम् । वहूनां किम् । कुष्यच्छाया, कु-ष्यच्छायम् । 'विभाषा सेना-' (२।४।३५) इति क्षीवलम् ॥॥। समूहे वर्तमानो यः सभाशव्यत्त्वत्तत्त्तत्पुरुषः क्षीवे, पष्ठयन्तात्परा चेत् ॥ स्रीसभम् । स्रीसंघातः 'अशाला च' (२।४।२४) इति क्षीवलम् । संहतौ किम् । धर्मसभा धर्मशाला ॥

१— 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) इत्यनान्तानां त्रिलिङ्गत्वं स्वरन्ति । राजभोजनी क्षेरेयी, राजभोजनः शालिः, राजभोजनं भक्तम्, इत्यादि—क्षीरस्वामी । २—अव्ययीभावशब्दस्य पुं-लिङ्गत्वेन द्वन्द्वेकत्वस्य नपुंसकत्वेऽिप द्वन्द्वे परवाछिङ्गत्वस्येन जाय-मानत्वेन प्रयोगानुपपत्त्यभावस्य, लक्ष्येषु 'स नपुंसकम्' (२।४।१७) इति नपुंसकत्वस्येवष्टत्वेन लक्ष्यासिष्यभावस्य च सत्वेन को दोषः॥ ३—अत्र नपुंसकत्वफलस्य स्वरभिन्नस्य वक्तुमश्चयत्वेन स्वरभेदस्य त्वयानङ्गीङ्गतत्वेन चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'अधिक्षि' इत्यादिष्विप 'गोक्षियोः' (१।२।२४) इत्यनेन हस्वस्य सिद्धौ 'अधिगोपम्' इत्याष्वेव फलं वक्तव्यम् ॥

शालार्थापि परा राजामनुष्यार्थादराजकात्। दासीसमं नृपसमं रक्षःसमिमा दिशः॥ २७॥

शाला गृहमर्थो यस्याः सा सभा राजशब्दवर्जितराजपर्यान्यात्, अमनुष्यात् –रक्षःपिशाचादिवाचकाच षष्ठयन्तात्परा तत्पुरुषे क्षीवे स्यात् । अपिना संहत्यर्था सभा गृह्यते । इनसम्भम्, प्रभुसभम्, पिशाचसभम् । इमा दिश उदाहरणानि । अराजकात् किम् । राजसभा । राजपर्यायप्रहणानेह । चन्द्र-गुप्तसभा । राजविशेषोऽयं । षष्ठयन्तात् किम् । ईश्वरा सभा=ईश्वरसभा । न सभा-असभा । तत्पुरुषे, इति किम् । ईश्वरस्य सभेव सभा यस्य स ईश्वरसभा । 'सप्तम्युपमानपूर्वस्योत्तर-पदलोपश्व' (वा॰ २।२।२४) इति वहवीहिः ॥

उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने । कोपज्ञकोपक्रमादि कन्थोशीनरनामसु ॥ २८॥

उपज्ञा, उपक्रमश्चान्ते यस्य स तत्पुरुषः ह्रीवे स्यात्, उ-पज्ञोपक्रमश्चोः प्राथम्थे द्योत्ये । उपज्ञायते । 'आतश्चोपस्मं' (३।३।१०६) इति कर्मण्यङ् । उपक्रम्यते, इति । कर्मणि घन् (३।३।१९) । कस्य प्रजापतेः, उपज्ञा, उपक्रमश्च । स-ष्टिस्तेनादौ ज्ञाता प्रकान्ता च ॥ ॥ षष्ठयन्तात्परा या कन्था तदन्तस्ततपुरुषः क्लीवे स्यात्, उशीनरदेशस्थसंज्ञासु चेद्वतेते । सौशमीनां कन्था सौशमिकन्थम्, वाह्विकन्थम् । 'उशीनर-' इति किम् । दाक्षिकन्था । वाह्विकेव्वियं संज्ञा । नामसु कि-म् । वीरणकन्था । कुत्रापि नेयं संज्ञा ॥

भावे नणकचिद्धघोऽन्ये समुहे भावकर्मणोः। अद्गतप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः॥ २९॥

नश्च णश्च कश्च चितः (च इद्येषां ते) च । एम्योऽन्येऽद-न्तप्रत्ययाः कृतो ये भावे विहिताः, तथा समूहेऽर्थे भावकर्म-णोर्विहिता येऽकारान्तप्रत्ययास्तद्धिताः, तदन्तं नाम क्रीवे स्यात् । भूतम्, 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) । भवित-व्यम्, भवनीयम्, (भव्यम्) । 'तथोरेव-' (३।४।७०) इति भावे तव्यादयः । 'भुवो भावे' (३।१।१०७) क्यप्, ब्रह्म-भूयम् । 'अभिविधौ भाव इतुण्' (३।३।४४) । 'अणितुणः' (५।४।१५) । सांराविणम्, सोंकृटिनं वर्तते । नणकेति किम्। 'यजयाच-' (३।३।९०) इति नङ्। यज्ञः, यलः, । खपो नन्' (३।३।९९) । खप्तः । 'नौ ण च' (३।३।६०) न्यादः । 'सुपि' (३।२।४) इति 'घत्रर्थे-' (वा० ३।३।५८) इति म कः । आख्त्थः, विघ्नः । चित् 'एरच्' (३।३।५६) । चयः जयः । 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१०७) । कारणा । यत्त —'द्वितोऽथुच्' (३।३।८९) । श्वयथुः—इति मुकुट उदाह-रत्। तत्र। अदन्तलाभावात् ॥ ॥ समूहे तद्धिताः। 'भि-क्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) । सैक्षम् । 'गोत्रोक्षोष्ट्र–' (४।२। ३९) इति बुन् । औपगवकम् । 'तस्य समूहः' (४।२।३७)।

काकम् । 'केदारदाख' (४।२।४०) । केदार्यम्, केदारकम् ॥ ॥ भावे — गोलम् । 'इगन्ताच — '(५।१।२२१) । मौनम्, मार्दवम् । मनोज्ञादिवुज् (५।१।१३३) । मानोज्ञकम् । 'स्तेनाद्यन्नलेपश्च' (५।१।२५५) स्तेयम् । 'गुणवचन — '(५।१।२४) इति ष्यञ् । शौक्षयम् ॥ ॥ कृतसमासान्तोऽहश-व्दः क्षीवे स्यात् । पुण्यं च तदहश्च । 'राजाहःसिकभ्यष्ठच्' (५।४।९१) । सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची । सुदिनं च तदहश्च । पुण्याहम्, सुदिनाहम् । कृतसमासान्त इति किम् । पुण्यानि अहानि यस्मिन् स पुण्याहा मासः ॥

क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽप्युक्थतोरके । चोचं पिच्छं गृहस्थूलं तिरीरं मर्मयोजने ॥३०॥

अपिशब्दात् क्लीबे । मृदु पचति । प्रातः कमनीयम् ॥॥॥ उच्यते । 'वच भाषणे' (अ॰ प॰ अ॰) । 'पातृतुदि-' (उ॰ २।७) इति थक् ।-'विसकाशि-' इत्यादिना थक्-इति मुकुटश्चिन्तः । तादशसूत्राभावात् । उक्यं सामविशेषः॥॥ तुटति । 'तुट कलहकर्मणि' (तु० प० से०) । ण्वुल् (३।१। १३३)। यत्तु 'क्रुवादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) इति मुकुटे-नोक्तम् । तत्र । तुटः कुटादित्वेन 'गाङ्कुटादिभ्यः' (१।२। १) इति ङित्त्वाद्भुणाभावप्रसङ्गात् ॥ ॥ चोप्यते 'चुप मन्द-यां गतौं (भवा० प० से०) ण्यन्तः । घञ् (३।३।१९) यद्वा चन्नति, चच्यते वा। 'चन्नु गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचा-यच् (३।१।१३४)। घञ् (३।३।१९) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'फलावशिष्टं तालफलं च चोचं कदल्याः फलं भवेत्' इलार्षकोषः ॥ ॥ पिच्छंयते । 'पिच्छ खण्डने' (चु॰ प॰ से॰)। घञ् (३।३।१९)। 'पिच्छा पूगच्छटा-कोषमोचाशाल्मि विषेष्ठके । भक्तसंभूतमण्डे च पङ्गावश्वपदा-मये । स्त्रियां, पुंसि तु लाङ्ग्ले न द्वयोर्वर्हचूडयोः' (इति मे-दिनी) ॥*॥ 'मुक्तम्' इति पाठे 'मुच्छ मोक्षणे' (तु॰ उ॰ अ०)। मुच्यते सा। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ ॥ गृह-स्य स्थूणा ॥ (१) ॥ ॥ तरति, तीर्यते वा । 'कृतुकृषिभ्यः कीटन्' (उ० ४।१८५) । तिरीटं वेष्टनम् । 'शिरोभूषणम्' इल्पन्ये ॥ (१) ॥ ॥ भ्रियतेऽनेन 'मृङ् प्राणलागे' (तु॰ आ॰ अ॰)। 'सर्वधातुम्यो मनिन्' (उ॰ ४।१४५) अन्न-न्तलादेव सिद्धे पुनर्मर्मग्रहणमत्रन्तस्य क्षीबलानिखलज्ञापना-र्थम्' इति मुकुटः ॥ (१) ॥ ॥ युज्यते । 'युजिर् योगे' (रु॰ उ० अ०) । कर्मणि 'कृत्यल्युटो-' (३।३।११३) इति ल्युट् । 'योजनं परमात्मिन । चतुष्कोश्यां च योगे च' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥ ।।।

राजसूर्यं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः। माणिक्यभाष्यसिन्दूरचीरचीवरपञ्जरम्॥ ३१॥

राज्ञा सोत्वां श्रीमेषेकद्वारा निष्पाद्यितव्यः । यद्वा राजा लतात्मकः सोमः सूयतेऽत्र । 'षुच् अभिषवे' (स्ता० उ०

अ०)। 'राजस्यसूर्य-' (३।१।११४) इति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ वाजमनं पैष्टी सुरा । पेयमत्र ॥ ॥ एतावर्धर्चादी (२। ४।३१) ॥ (१) ॥ शा गद्यते। 'गद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गद्मद-' (३।१।१००) इति साधु ॥ (१) ॥:॥ पादाः सन्त्यस्य । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ५।२। १२०) इति यप्। 'पद्नी-' (६।१।६३) इति पद् । पदः सन्लस्येति वा। 'पद्यं क्षोके पुमाञ्ज्ञ्द्रे पद्या वर्त्मनि की-तिंता' (इति मेदिनी)। कवेः कृतौ किम्। गद्या वार्ता। पद्यः पङ्कः, पद्यं रजः ॥ (१) ॥ ॥ मणिशब्देन कायति ज-नो यम्। 'कै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि'-(वा॰ ३।२।१०१) इति डः। 'मूलविभुजा-' (वा॰ ३।२।५) इति को वा । मणिके मणिपूराख्ये नगरे भवम् । 'शण्डिका-दिभ्यो ज्यः' (४।३।९२) । चतुर्वर्णादिष्यञ् (वा० ५।१। १२४) वा ॥ (१) ॥ ।। भाष्यते सूत्रार्थो येन । 'भाष व्य-क्तायां वाचि' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'कुलल्युटो-' (३।३। ११३) इति करणे प्यत् । 'सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्येः सू-त्रानुकारिभिः। स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो वि-दुः'॥ (१)॥ शा स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'स्यन्देः संप्रसारणं च' (उ॰ ११६८) इत्यूरन् । 'सिन्दूरस्तहभेदे स्यात्सिन्दूरं रक्तवर्णके । सिन्दूरी रोच-नीरक्तवेलिकाधातकीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ भ। ची-यते। 'चिज् चयने' (खा॰ उ॰ अ॰) 'शुसिचिमीनां दी-र्घश्व' (उ॰ २।२५) इति रक् । 'चीरी झिल्यां नपुंसकम् । गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालिखनभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चीयते । 'छिलरच्छलर-' (उ॰ ३।१) इति सा-धु । चीवरं मुनिवासः । 'शाक्यभिक्षुप्रावरणम्' इति सुभू-तिः॥ (१) ॥ ॥ पिङ्यते । 'पिजि संपर्के' (अ० आ० से०)। बाहुलकादरः । पृषोदैरादिः (६।३।१०९) ॥ः॥ क-चित्तु 'पिज्ञरम्' इति पाठः । 'पिज्जरोऽश्वान्तरे, क्लीवं ख-र्णे, पीते च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) । कायास्थिवन्दं पक्षा-दिबन्धनगृहं च॥ (१)॥*॥

लोकायतं हरितालं विदलं स्थालबाह्यम्।

ठोके आयतन्ते । 'यती प्रयते' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । पचायच् (३।१।१३४)। चार्वाकाः । तेषामिदं शास्त्रम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । संज्ञापूर्वकलात्र वृद्धिः ॥ (१) ॥॥ हिरतेनालति । 'अल भूषणादी' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचायच् (३।१।१३४)। 'हरितालं धातुभेदे स्त्री दूर्वाकाशरेखयोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ विदलं वंशकतपात्रभेदः । विदलति 'दल विदारणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचायच् (३।१।१३४)॥ (१)॥॥॥ स्थलत्यत्र । 'ष्ठल स्थितौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'हलक्ष्य' (३।३।१२०) इति घन्यायेष्

१-'यावन्मध्यं बहुधापाञ्चरन्नावगाहते' इतिद्मयन्ती श्लेषादकारवान्।।

स्थार्ली स्थारकं भाजनभेदेऽपि स्थार्लं भाजनभेदेऽपि स्थार्ली स्थारकं भाजनभेदेऽपि स्थार्ली स्थारपाटकोखयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ बह्देशे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥ (१) ॥ ॥ ॥ इति क्रीवसंग्रहः ॥

पुंनपुंसकयोः दोषोऽर्धर्चपिण्याककण्टकाः ॥ ३२ ॥

'पुंनपुंकसयोः' इत्यधिकारः। शेष उक्तादन्यः, ऋचोऽर्धम्। 'अर्घ नपुंसकम्' (२।२।२) इति समासः। 'ऋकपूर्-' (५। ४।७४) इत्यः समासान्तः॥ (१)॥॥॥ पण्यते। 'पण व्यन्वहारे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'पिनाकादयश्व' (उ॰ ४।१५) इति साधुः। 'पिण्याकोऽस्त्री तिलकल्के हिङ्जवाङ्गीकसिङ्कें (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ कण्टति। 'कटि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ण्वुल् (३।१।२३२)। 'कण्टकः श्वद्रशत्रौ च कर्मस्थानकदोषयोः। रोमाश्चे च द्वमाङ्गे च कण्टको मस्कर्रेऽपि च' इति विश्वः। 'कण्टको न स्त्रियां श्वद्रशत्रौ मरत्स्यादिकीकसे। नैयोगिकादिदोषोक्तौ स्याद्रोमाञ्चद्वमाङ्गयोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥

मोदकस्तण्डैकष्टङ्कः शाटकः खर्वटोऽर्बुदः । पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः ॥ ३३ ॥

मोदयते । 'मुद हर्षे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । ण्वुल् (३।१। १३३)। 'मोदकः खाद्यभेदेऽस्त्री हर्षके पुनरन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ तण्डते । 'तडि आघाते' (भ्वा० आ० से॰)। ण्वुल् (३।१।१३३)। 'तण्डकः खडाने फेने समा-सप्रायवाचि च । गृहदारुतरुस्कन्धमायाबहुलकेष्विपि' (इति मेदिनी) ॥ ॥ 'दण्डकः' इत्यपि । दण्ड एव । खार्थे कन् (पाष्ठाप) ॥ (१) ॥ ॥ टङ्कयति । 'टकि वन्धे' चुरादिः । अच् (३।१।१३४)। 'टङ्को नीलकपित्थे च खनित्रे टङ्कने-Sिखयाम् । जङ्घायां स्त्री पुमान् कोपे कोपासियावदारणे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ शटति 'शट गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ण्वुल् (३।१।१३३)॥ (१) ॥॥। खर्वति । 'खर्व दर्पे' (भ्वा० प॰ से॰) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ०४।८१)। 'यत्रैकतो भवेद्रामो नगरं चैकतः स्मृतम्। मिश्रं तु खर्वटं नाम नदी-गिरिसमाश्रयम्' ॥ (१) ॥*॥ अर्वति । 'अर्व हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकादुदच् । 'अर्बुदो मांसकीले-Sब्बी परुषे दशकोटिषु । महीधरविशेषे ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पातयति 'पत्लु गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ण्वुरु (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ उद्योजनम् 'युजिर् योगे' (रु॰ उ॰ अ॰)। घञ् (३।३।९९) ॥ (१) ॥*॥ चरति । 'चर गतौ' (≆वा० प० से०)। कुन्। (उ० २।३२)। चरकं वैयकशास्त्रभेदः ॥ भ॥ 'वरकम्' इति पाठे स्यूतवस्त्रम् ॥ (१) ॥ ॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०)। 'त-

मिविशि—' (उ॰ १।११८) इति कालम् । 'तमालस्तिलके खङ्गे तापिच्छे वरणहुमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ आम-लक्याः फलम् । 'नित्यं वृद्ध—' (४।३।१४४) इति मयट् । तस्य 'फले छुक्' (४।३।१६३) ॥ (१) ॥॥॥ नडति । 'नड भ्रंशे' 'चुरादीनां वा णिच्' इति पक्षाश्रये पचाद्यच् (३।१।१३४) । नडोऽन्तरविवरं तृणमेदश्च ॥

कुष्टं मुण्डं शीधु वुस्तं क्ष्वेडितं क्षेमकुद्दिमम् । संगमं शतमानार्मशम्बलाव्ययताण्डवम् ॥ ३४॥

कुष्णाति । 'कुष निष्कर्षे' (त्रया० प० से०) । 'हनिकु-ष-' (उ॰ २।२) इति क्थन् । 'कुष्टं रोगे पुष्करेऽस्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ मुण्ड्यते 'मुडि खण्डने' (भ्वा॰ आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । सुण्डं शिरः ॥ (१) ॥ 🕬 शेतेSनेन। 'शिङो धुग्लक्-' (४।३८) इति धुक्॥ (१) ॥ शा 'वुस उत्सर्गे' (दि॰ प॰ से॰) । वुस्यते स्म । क्तः (३।२।१०२)। वुस्तं मांसशब्कुली, सृष्टमांसम् पनसादिफ-लासारभागश्च ॥ ॥ कचित् 'पुस्तम्' इति पाठः ॥ ॥ क-चित् 'चुस्तम्' इति पाठः ॥ (१) ॥ ॥ क्वेडनम् । क्वेड्य-ते वा। 'त्रिक्ष्वेडा स्नेहनमोक्षणयोः' (दि॰ प॰ से॰)। 'ज्ञीतः क्तः' (३।२।१९७) ॥ (१) ॥ शा क्षियति, क्षयति वा। 'क्षि निवासगत्योः' (तु॰ प॰ अ॰) । 'क्षि क्षये' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'अर्तिस्तुसुन' (उ॰ १।१४१) इति मन् । 'जा-नीयान्मङ्गलं क्षेमं क्षेमं लब्धार्थरक्षणम्' ॥ (१)॥॥ कुट्टनम् । 'कुट्ट छेदने' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) क्रुट्टेन निर्वृत्तम् । 'भावप्रखयान्तादिमप्' (वा० ४।४।२०)। 'कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः' ॥ (१) ॥ शा संगमनम् । 'प्रह-बृह-' (३१३१५८) इखप् ॥ (१) ॥*॥ शतं मानमस्य। हृत्यपूरुम् ॥ (१) ॥ ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अर्तिस्तुसु-' (उ॰ १।१४१) इति मन् । अर्ममिक्ष-रोगः ॥ (१) ॥ ॥ शम्बत्यनेन । 'शम्ब गतौ' (चु० प० से॰)। बाहुलकादलच्। सम्बलं पाथेयम् ॥॥॥ ('सम्बलं' इति) दन्लादिपाठे 'षम्ब सर्पणे' (चु॰ प॰ से॰) । इति बोध्यः ॥ (१) ॥ ।। न व्येति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) 'एरचु' (३।३।५६) । 'अव्ययोऽस्त्री शब्दमेदे ना विष्णो निर्व्यये त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तण्डुना प्रोक्तम्। 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०१) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥

१—दुर्गोक्तिलिङ्गानुशासने त्रयं पठ्यते—'पुत्तं बुत्तं वास्तु चुत्तं त्रतं रजतम्' इति—मुकुटः । पुत्तः पवर्गतृतीयादिः । 'चुत्तं दन्तोष्ठयादि' इलेके । 'चुत्तं चवर्गादि' इलपरे 'पुत्तं पवर्गादि' इति केचित्—इति पीयूषव्याख्या ॥

१- 'तङ्कः' रलेके । तङ्को भयम् - रति पीयूपन्याख्या ॥

कवियं कन्दकर्पासं पारावारं युगंधरम् । यूपं प्रश्रीवपात्रीवे यूषं चमसचिकसौ ॥ ३५ ॥

कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा०प०अ०) । बाहुलकादियः । 'नार्या कवी खलीनं कवियं वा ना तुरंगमुखभाण्डम्' इति वोपालितः ॥ (१) ॥ ॥ कन्दिति । 'कदि आह्वाने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'कन्दोऽस्त्री सूरणे सस्यमूळे जलधरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ ॥ क्रचित् 'कर्म' इति पाठः ॥ (१) ॥ ।। करोति । क्रियते वा । 'क्रुञः पासः' (उ॰ ५।४५) ॥ (१) ॥ ॥ पारयति । 'पार कर्मसमाप्तौ' (चु॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा पार्यते समाप्यते कर्मानेन । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥शा न वारयति । 'बृञ् वरणे' (खा० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ युगं धारयति । 'धृज् धारणे' चुरादिः । 'संज्ञायां भृतृ-' (३।२।४६) इति खच् । 'खचि हस्वः' (६।४।९४) 'अहर्द्धिषत्-' (६।३।६७) इति सुम्। कूवरः ॥ (१) ॥ ॥ युवन्सस्मिन् । 'यु मिश्रणे' (अ॰ प॰ अ०) । 'कुयुभ्यां च' (उ० ३।२७) इति पो दीर्घश्च ॥ (१) ॥ अगता त्रीवा यस्मिन् । वातायनम्, मुखशाला वा, द्वमशीर्षं वा ॥ (१) ॥ ।। पात्रीं वाति । कः (३।२।३)। यज्ञोपकरणपात्रभेदः ॥ (१) ॥ ॥ यूषति । 'यूष बन्धे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'सद्गामलकयूषस्त याही पित्तकफे हितः' ॥ (१) ॥<।। चम-न्यनेन। 'चमु अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अत्यविचमि-' (उ॰ ३।११७) इत्यसच् । चमसं सोमपानपात्रम् । यस्तु-'अतिचमिरभियुभ्योऽसः-' इति पाठो मुकुटोपन्यस्तः । स तूज्ज्वलदत्तादिवृत्तिषु नास्ति ॥ (१) ॥ ॥ चेतत्यनेन । 'चिती संज्ञाने' (भवा० प० से०) । चितेः कादेशो बाहुल-कात्कसप्रत्ययः । चिक्कनम् । चिक्कयति वा । 'चिक्क गतौं (चुरादि अच्) (३।१।१३४)। चिकं स्यति । 'षोऽन्त-कर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः॥ (१)॥॥॥

अर्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् । तन्नोक्तमिह लोकेऽपि तचेद्स्त्यस्तु शेषवत् ॥३६॥

अर्धर्चादाविति सुगमम्॥

इति पुंनपुंसकसंश्रहः ॥

स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता, द्विचतुःषट्रपदोरगाः । जातिभेदाः, पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह महकः॥३७

'स्रीपुंसयोः' इत्यधिकारः अपत्यार्थे विहिता येऽणा-दयस्तदन्ताः सर्वे स्त्रीपुंसयोः स्युः । औपगवः, औपगवी । गार्ग्यः, गार्गी ॥॥ द्विपदचतुष्पद्षद्पद्वाचिनः उरग-वाचिनश्च जातिविशेषाः स्त्रीपुंसयोः । मानुषः, मानुषी । विप्रः, विप्रा । श्रद्भः श्रद्भा । अजादिलाद्याप् (४।१।४) । वकः, वकी । हंसः, हंसी । सिंहः, सिंही । अमरः, अमरी । उरगः, उरगी । 'जातेरस्रीविषयात्—' (४।१।६३) इति ङीष् । अबाधिता इत्येव । मिस्सिका, शिवा, छता ॥॥॥ जातिवाचिनः स्त्रीपुंसयोः स्युः । द्वणः, द्वणी । मत्स्यः, मत्सी । केचित्तु 'षदपदादिभिरस्यैकवाक्यतां वदन्ति ॥॥॥ पुरुषाख्याः स्त्री-योगः सह वर्तमानाः स्त्रीपुंसयोः स्युः । ब्राह्मणः, ब्राह्मणी । श्रदी ॥॥॥ महत्ते । 'मह्न धारणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । ण्वुल् (३।१।३३) । 'मिह्निका तृणश्र्न्येऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥

मुनिर्वराटकः स्वातिर्वर्णको झाटिलर्मनुः। मूषा स्रुपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटि कटी कुटी ॥ ३८॥

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰) । 'मनेरुच' (उ॰ ४।१२३) इतीन् । 'मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ वङ्गसेनतरौ जिने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ शा वरमटितः 'अट गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कुन् (उ॰ २।३२)॥ (१)॥ ॥ शोभनमतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अज्यतिभ्यां च' (उ॰ ४।१३१) इतीण् । नक्षत्रभेदः ॥ (१) ॥*॥ वर्णयति । 'वर्ण वर्णक्रियादों' (चु॰ उ॰ से॰) । 'विलेपने चन्दने च वर्णकं पुंनपुंसकम्' इति रभसः । 'वर्णकश्चारणेऽस्री तु चन्दने च विलेपने । द्वयोनीं ल्यादिषु स्त्री स्यादुत्कर्षे काञ्चनस्य च' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ झटनम्। 'झट संघाते' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घल् (३।३।१९) घल् (३।३।१८)। झाटं लाति । 'ला दाने' (अ॰ प॰ अ॰) । बाहुलकात् डिः । वृक्षभेदः ॥ (१) ॥ ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०)। 'शृस्त्रस्निहि–' (उ० १।१०) इत्युः ॥ (१) ॥॥॥ मूषति । 'मूष छुण्ठने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।९। १३४) खर्णादिविलेपनभाण्डम् ॥ (१) ॥*॥ सर्पति । 'सप्ल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकात् पाटः । परिमाणमेदः । जातिलात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीष् ॥ (१)॥॥॥ कर्कं द्धाति । 'अन्दूइम्भू–' (उ० १।९३) इति साधुः ॥ (१)॥ ॥ यक्षते। 'यक्ष पूजायाम्' (चु॰आ॰से॰)। क्तिच् (३।३।१७४) । 'स्कोः संयोगाद्योः' (८।२।२९) इति कलोपः। ष्टुलम् (८।४।४१) । यद्वा यजतेर्बाहुरुकात्तिः । 'त्रश्रभस्ज-' (८।२।३६) इति षः ॥ (१) ॥*॥ शाट्यते । 'शट श्लाघा-याम्' चुरादिः । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥ ।। कटति । कटे वर्षादों (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचायच् (३।१।१३४)। जा-तिलक्षणो (४।१।६३) डीष् ॥३॥ यद्वा 'सर्वधातुभ्यः-' (उ० ४।१।१८) इतीन् । 'कृदिकारात्-' (वा० ४।१।४५) डीष् ॥ (१) ॥*॥ कुटति 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । इन् (उ॰ ४।११८)। 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति

१—'शूद्रा चामहत्पूर्वी जातिः' (वा० ४।१।४) इत्यनेन टाव् बोध्यः ॥ डीष् ॥*॥ यद्वा 'इगुपथ-' (३।१।१३५) इति कः। 'जातेः-' (४।१।६३) इति गौरादिलात् (४।१।४१) वा डीष्॥ (१)॥ः॥

इति स्त्रीपुंससंग्रहः ॥ स्त्रीनपुंसकथोभीविक्रययोः प्यञ् किचच वुञ् । स्त्रीचित्यमौचिती मैत्री मैत्र्यं वुञ्ज प्रागुदाहतः॥३९॥

'स्नीनपुंसकयोः' इत्यधिकारः । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' (५११११२४) इति चकाराद्भावे च विहितः ष्यञ् स्नीनपुंसकयोः स्यात् । वुञ् च । 'कचित्' इति ष्यञ् वुञ्भ्यां संवध्यते । उचितस्य कर्म भावो, वा । 'पिद्गौरा—' (४१११४१) इति ङीष् । 'हलस्तद्भितस्य—' (६१४१९५०) इति य-लोपः ॥ (१) ॥॥॥ एवम्—सामध्यम्, सामध्री । आई-ल्सम्, आईन्ती । 'अईतो नुम् च' (ग० ५१११२२४) इति नुम् ॥॥ प्राग् द्वितीयकाण्डे । आहोपुरुषिका, शैष्योपाध्या-यिका, गार्गिका ॥॥ कचित्र । मानोज्ञकम्, रामणीयकम् । 'भाव—' इति किम् । चातुर्वण्यम् । स्वार्थे प्यञ् (वा० ५।१। १२४) न स्त्री ॥

षष्ट्यन्तप्राक्षपदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशाः । स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च दिक् ॥४०॥

षष्ट्यन्तात्पराः सेनादयस्तत्पुरुषे स्त्रीनपुंसकयोः स्युः । गृणां सेना=नृसेना । ग्रुनां निशा=श्वनिशम् । गवां शाला=गोशालम् । वृक्षस्य छाया-नृक्षच्छाया । यवानां सुरा-यव-सुरा । पक्षे—'विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्' (२।४।२५) इति स्त्रीवता । एविमतरेऽपि वोध्याः । दिक् उदाहरणिमदम् ॥

आविष्यन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च छुए। त्रिखद्वं च त्रिखद्वी च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि॥४१॥

आवन्तोत्तरपदोऽन्नन्तोत्तरपद्श्व द्विगुरपुंसि स्नीनपुंसकयोः स्यात् । अनो नकारस्य च छुप् लोपः । संपदादिलात् (वा॰ ३।३।१०८) भावे किप् । यत्तु मुकुटः—'छुक्' इति छन्दो- चुरोधात् लोपस्यार्थेऽदर्शने वर्तते—इस्याह । तिचन्त्यम् 'छुप्' इति पाठात् । यदिप प्रस्ययादर्शनस्यैव छुक्संज्ञाविधानात्—इति । तदिप न । अत्र यौगिकस्य प्रयोगात्, संज्ञायां प्रहणे प्रमाणाभावात् । 'छुग्' इति पाठेऽपि नात्र संज्ञायहण्यम् । 'छुच्न अपनयने' (भ्वा॰ प॰ से॰) इस्रस्य संपदादि (वा॰ ३।३।१०८) क्रियन्तस्य ग्रेहणात् । तिस्रणां खद्वानां समाहारः । 'गोन्नियोः' (२।२।४८) इति हस्ये कृते 'द्विगोः' (४।१।२१) इति हीप् ॥ (१) ॥*॥ त्रयाणां तक्ष्णां समाहारः । 'अनो नलोपश्च' (वा॰ २।४।३०) इति नलोपः ॥ (१) ॥*॥

इति स्त्रीनपुंसकसंग्रहः॥

त्रिषु पात्री पुटी वाटी पेटी कुवलदाडिमौ।

'त्रिपु' इत्यधिकारः । पाति । 'पा रक्षणे' (अ०प०अ०)। ष्ट्रन् (उ० ४।१८९)। 'पाज्यमत्रे त्रिषु क्लीवं सुवादौ राज-मन्त्रिणि । नीरद्वयान्तरे योग्ये' ॥ (१) ॥ ॥ पुटति । 'पुट संश्लेषणे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥ ॥ वाट्यते । 'वट वे-ष्टने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । कर्मणि (३।३।१९) घञ् । 'बाटः पथि वृतौ चाटं वरण्डेऽङ्गान्नभेदयोः । चाटी वास्तौ गृहोद्यानेत्कट्योः' इति हैमः । 'वाटो मार्गवृतिस्थानेष्वित्क-टीवास्तुनोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ।। पिट्यते । 'पिट शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१९) जातिलात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीष् । स्त्रीलिङ्गप्रदर्शनं तु ङ्चन्ततासूचनार्थम् । वेत्रादिरचिता ॥ (१) ॥ । को वलति । 'वल विस्तृतौ' ( )। पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि वदरीफले' (इति मेदिनी)। 'कुडारैंगे मुकुले पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ दलनम् । 'दल विदारणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घञ् (३।३।१८) । दालेन निर्वृत्तः । 'भावप्रखयान्तादिमप्' (वा० ४।३।२०) । डलयोरेकत्वम् ॥ इति त्रिलिङ्गसंत्रहः॥

परिलक्षं स्वप्रधाने इन्हे, तत्पुरुषेऽपि तत्॥ ४२॥

खे समस्यमानाः पदार्थाः प्रधानं यत्र तिस्मितितरेत्रयो-गद्वन्द्वे परपदस्य लिङ्गम् । कुकुटमयूर्यो, मयूरीकुकुटौ ॥॥॥ तत् परिलङ्गम् । कुलबाह्मणः, बाह्मणकुलम् । अर्धिपिप्पली । 'परविक्रिङ्गं द्वन्द्वतरपुरुषयोः' (२।४।२६)॥

अस्यापवादमाह—

अर्थान्ताः प्राद्यलंपातापन्नपूर्वाः परोपगाः । तिद्धतार्थे द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः ॥ ४३ ॥

अथॉऽन्ते येषां ते । प्राद्यादि पूर्व येषां ते परं विशेष्यमुपगच्छन्ति विशेष्यिल्ङ्काः । द्विजार्था माला, द्विजार्थः सूपः।
द्विजार्थं पयः । 'अर्थेन नित्ससमासः सर्विल्ङ्कता च' (वा॰
२।१।३६) ॥ शाचार्यं प्रगतः=प्राचार्यः । 'अलादयः
क्रान्ताद्यर्थं द्वितीयया' (वा॰ २।२।१८) इति समासः ।
खद्वामतिकान्ता । पूर्ववत् । यत्तु मुकुटेन 'प्रगत आचार्यांऽस्याः' इति विमहप्रदर्शनं कृतम् । यच्च 'अतिखद्वः' इत्यत्र 'प्रादिश्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' (वा॰ २।२।
२४) इति वार्तिकमुपन्यस्तम् । तिचन्त्यम्, उभयोरिष बहुवीहिविषयत्वात् । अत्र च तत्पुरुषत्वात् । बहुवीहौ तु 'बहुवीहिरदिमाम्राम्' इत्यनेन गतार्थत्वाच्च ॥ १॥ एवम् प्राप्तजीविकः, आपन्नजीविकः। अलं जीविकाये–अलंजीविकः, अस्मादेव ज्ञापकात्समासः ॥ ॥ तिद्वतार्थं यो द्विगुः स वाच्यल्ङिः।

१—एवं च 'उतो वृद्धिर्छकि—' (७।३।८७) इति सूत्रे ककार-श्रवणानुपपत्त्या चिन्त्यमेतत् ॥

१—इदं च प्रसङ्गत उपात्तं न तु प्रकृतोपयोगि ॥

पन्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः, पञ्चकपाला । 'संख्या-पूर्वो द्विगुः' (२।१।५२) । 'संस्कृतं मक्षाः' (४।२।१६) इ-त्यण् । 'द्विगोर्कुगनपत्ये' (४।१।८८) इत्यणो छक् ॥॥। संख्या सर्वनामानि च संख्यासर्वनामानताश्च शब्दा वाच्यलि-झाः । एकः, एका, एकम् । द्वौ, द्वे २। त्रयः, तिसः, त्रीणि । चत्वारः, चतसः, चत्वारि । बहवः, बह्वयः, बहूनि । सर्वः, सर्वा, सर्वम् इत्यादि । ऊनत्रयः, ऊनतिसः, ऊनत्रीणि । पर-मसर्वः, परमसर्वा, परमसर्वम् ॥॥॥

बहुवीहिरिदशासामुनेयं तदुदाहतम् । गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामिनः ॥ ४४ ॥

बहुवीहिसमासो वाच्यिलकः स्यात् । बहुधनः, बहुधना, बहुधनम् । 'अदिप्रान्नाम्' इति किम् । उत्तरपूर्वा । 'दिङ्ना-मान्यन्तराले' (२।२।२६) इति बहुवीहिः ॥॥॥ गुणद्रव्यकि-याणां योग उपाधिर्निमित्तं येषां ते । ग्रुका शाटी शुक्रः पटः, शुक्रं बस्नम् । दण्डी, दण्डिनी, दण्डि । पाचिका, पाचकः, पाचकम् ॥

कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्तिरि कर्मणि। अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः॥ ४५॥

'कर्तारे कृत्' (३।४।३०) इत्यादिना विहिताः । असंज्ञायां किम् । 'संज्ञायां भृतू-' (३।२।४६) इति विहिता वाच्यिल्ज्ञान । कर्ता, कर्त्रा, कर्त् । कुम्भकारः, कुम्भकारी, कुम्भकारम् । संज्ञायां धनंजयः ॥॥॥ कृत्याः कर्तारे भव्यः, भव्या, भव्यम् । 'भव्यगेय-' (३।४।६८) इति कर्तारे यत् । कर्मणिण्यत् । कार्यः, कार्या, कार्यम् । कर्तरीत्यादि किम् । भवितव्यम् । असंज्ञायामित्येव । भियो नदः, उध्यः ॥॥॥ 'तेन रक्तरागात्' (४।२।१) इत्यायथं विहिता ये अणाद्यस्तुदन्ताः शब्दा नानार्थानां भेदका विशेषणानि । नानार्था वा भेदका विशेष्या येषां ते वाच्यलिङ्गाः स्युः । कोङ्कमं वस्नम्, कोङ्कमी शादी, कोङ्कमः पटः । लाक्षिकी शादी, लाक्षिकं वस्नम् । कृत्तिकाभिर्युक्ता कार्तिकी । विरिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम, विस्किन दृष्टो मन्त्रः वासिष्ठः, वासिष्ठी ऋक् । प्रजापतिना प्रोक्तः प्राजापत्यः ॥

पर्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङ्व्ययम् । परं विरोधे, शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः ॥ ४६ ॥

'ण्णान्ता षद' (१।१।२४) 'उति च' (१।१।२५) इति सूत्राभ्यां कृतषट्संज्ञाः, युष्मदस्मदी, तिङन्तम्, अव्ययानि च त्रिषु लिज्जेषु समा लिङ्गकृतविशेषाभावात् । 'त्रिषु' इल्पिक् कारे 'त्रिषु समाः' इति वचनं लिङ्गसंबन्धाभावेन समानल-

प्रतिपादनार्थम् । पूर्वे हि लिङ्गवत्त्वं प्रतिपादितम् । पञ्च नराः, पञ्च नार्यः, पञ्च फलानि । षट् स्त्रियः, षट् नराः, षट् कुला-लानि । कति घटाः, कति ख्रियः, कति गृहाणि । त्वं स्त्री. त्वं पुरुषः, त्वं फलम् । एवम् अहं स्त्री, अहं पुरुषः, अहं फल-म् । पुरुषः पचति, स्त्री पचति, कुलं पचति । उचैः प्रासादः, उचैः शाला, उचैर्रहम् । यत्त् मुकुटः-पर्मंज्ञकस्यापि सं-ख्यान्तर्गतलादेव त्रिलिङ्गत्वे लब्धे 'संख्यासर्वनामतदन्तकाः' इल्स्यैवायं प्रपञ्च:-इलाह । तन्न । डलन्तानां संख्यान्तर्ग-तलाभावात । तेषां संख्याकार्यनिर्वाहाय पाणिनिना खशाबे संख्यासंज्ञा विहिता, न तु सकलसाधारण्येन । किं च संख्या-सर्वनामां लिङ्गत्रययोगः प्रतिपाद्यते, षट्संज्ञानां तु लिङ्गत्रय-राहित्यमतः कथं तेनास्य गतार्थता । 'लिङ्गकृतविशेषरहिताः' इलार्थः — इति स्वयमेव व्याख्यातम् । नहीदं संख्यादिषु संभ-वति, इति कथं गतार्थता ॥ ॥ लिङ्गविधायकवचनविरोधे सति परं वचनं प्राह्मम् । यद्वा 'श्रियामीद्द्रिरामैकाच्' इल्य-स्यावकाशः-धीः, भूः । 'कृतः कर्तर्यसंज्ञायाम्' इसस्याव-काशः - कर्ता, पाचक, । नीः, छः, इलादावुभयप्रसङ्गे पर-लाबिलिङ्गता भवति । मुकुटस्तु—'असुरपर्यायाः पुंस्त्वे' इलस्य विषयः -- नैर्ऋतः, राक्षसः । 'द्यच्कमसिसुसन्नन्तं क्रीवे' इत्यस्य विषयः—ओजः, यशः । इहोभयं प्राप्नोति— रक्षः । परलात्तु क्रीवम् — इत्युदाजहार । तन्न । 'विशेषेर्य-यवाधितः' इत्यनेन गतार्थलात् । 'असुरपर्यायाः पुंस्त्वे' इलस्य 'यात्ररक्षसी' इति निर्देशस्यैवापवादलात् । उत्सर्गाः एवाद्भिने विरोधप्रदर्शनस्यौचित्यात् ॥*॥ शेषमिहान्तं शिष्टानां प्रयोगाज्ज्ञातव्यम् यथा—'चालनी तितउः पुमान' इत्युक्तम् । इह तितउ परिपवनं भवति' इति (पस्पशा) भा-ष्यप्रयोगानपुंसकंमपि बोध्यम् । तथा 'ताटक्कस्ते' इत्यांचार्य-प्रयोगात्ताटङ्कराव्दस्य पुंस्त्वम् । यथा वा 'कालेका कोरकः पुमान्' इतीहोक्तम् । 'कोरकाणि' इति माधप्रंयोगान्नपुंसक-त्वमिषि । यत्तु 'गोधापोटा' इत्युदाहतवान्मुकुटः, तन्त । 'ङ्यावृङ्न्तम्' इत्युक्तत्वेन शेषत्वाभावात् ॥

इति लिङ्गादिसंप्रहवर्गविवरणम् ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामिलङ्गानुशासने । सामान्यकाण्डस्तृतीयः साङ्ग एव समर्थितः॥

इति श्रीयघेळवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपश्रीकीर्तिस्-हदेवाज्ञया श्रीमहोजिदीक्षितात्मजश्रीमानुजीदीक्षित-विरचितायाममरटीकायां व्याख्यासुधाख्यायां तृतीयः काण्डः समाप्तिमगात् ॥

॥ श्रीः ॥

अमरभूलस्थ शब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका ।

				_		R					
शब्दः	पृ ष्टम्	स्होकः		पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक	: शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः
	अ.		अक्षाहिणी	.250	٥ ع	अग्रीय	३६८	40	अद्भिपर्णिका	950	99
अ	४४६	99	अखण्ड	३७१	६५			२३	अचण्डी	३२५	90
अंश	३३१	८९	अखात	903	ر ع ن		266	७२		973	9
<u> અંશુ</u>	४२	३३	अखिल	३७१	ęų		३६८	40	अचला	990	२
अंशुक	२४२	994	अग	800	99		(49.	२३	अचिक्रण	४३७	२२५
अंग्रुमती	१६७	994	अगद	२१८	40	अघ	809	20	A CONTRACTOR OF THE SECOND	9	98
अंग्रुमत्फला	१६६	993	अगदंकार	229	५७	अघमर्षण	२६४	४७	अच्युताम्रज	99	23
अंस	२२९	७८	अगम	926	4		328	ĘU	अच्छ	86	94
अंसल	२१६	88	अगर	286	933	अष्ट्या		9 v	अच्छभल	960	8
अंहति	२५९	३०	अगस्त्य	३७	२०	अङ्ग	्र ३५ ३९७	8		३२७	७इ
अंहस्	J 49	२३	अगाध	9.0	94	STATE	6926	8	अज {	४०२	३०
	JROJ.	२७	अगार	990	4	अङ्कर	२७३	89	अजगन्धिका	9.04	938
अंहि	२२६	৩৭	अगुरु	२४६	१२६	अङ्गरा		२९	अजगर	66	4
अकरणि	३९६	, ३८	अगुरुशिंशपा	989	६२	अङ्कोट	936	4	अजगव	94	34
अकूपार	65	9	अमायी	२५६	२१	अक्र	७३		अजडा	946	८६
अकुष्णकंमीन्		४६	अग्नि	२२	५३	DIE.	्र २२ ~~६~~ ४४५	७०	अजन्य	२९९	308
	980	40	अग्निकण	२४	40	अङ्ग	1886	98	अजमोदा	900	984
अक्ष .	390 330	४३ ८६	अग्निचित् /	२५४	92	अङ्गद	२३९	900	अजश्वनी	959	999
	835	222	अग्निज्वाला	900	928			93	अजस	२७	६६
	(३५२	४५	अग्नित्रय	२५६	२०	अङ्गन	930	14	अजा	३२७	७६
अक्षत	३१८	४७	अग्निभू	90	39	अङ्गना	३ 9 २०४	3	अजाजी	398	३६
अक्षदर्शक	२६८	ч	अग्निमन्थ	940	६६	- क्रान्टिया विकास	. , , ,	9 5	अजाजीव	382	99
अक्षदेविन्	३५१	४३	अभिमुखी	983	83	अङ्गविक्षेप		929	अजित	800	\$ 7
अक्षधूर्त	३५१	४३	अग्निशिख	२४५	928	अङ्गसंस्कार	288	95	अजिन	२६४	४७
अक्षर	४२८	962	अभिशिखा {	959	996	अङ्गहार	300		अजिनपत्रा	994	२६
अक्षरचुत्रु	२७९	94	जानाराखा }	908	१३६	अङ्गार	399	३० २५	अजिनयोनि	968	- 6
अक्षरचण	२७०	94	अझ्युत्पात {	४६	90	अङ्गारक	39	29		920	93
अक्षरविन्यार	स २७०	१६	1	. 93 . Sos	92	अङ्गारधानिक		86	अजिर {	४२८	969
अक्षवती	३५२	88	अग्र {	346	46	अङ्गारवहरी	984	30	अजिह्य	३७३.	७२
अक्षाप्रकीलव		५६'		829	923	अङ्गारवही	949		अजिह्मग	२९२	८६
अक्षान्ति ।	60	28	अग्रज .	२१६	४३	अङ्गारशकटी	३११	28	अज्जुका	७५	99
अक्षि {	२३५ ४५७	93	अग्रजन्मन् ।	२५१	8	अङ्गीकार	40	4	अज्झटा 🏄	१७१	920
The state of the s		22	अग्रतःसर	266	१७२	अङ्गीकृत	३८५	906	(	३६२	३८
अक्षिकूटक	२७७	३८	अग्रतस र्	889		अङ्गुलिमुद्रा	२४०	906	अज्ञ {	३६५	४८
अक्षिगत	३६४	४५	अग्रतस् {	884	9	अङ्गुली	२३१ .	65	अज्ञान	५७	હ
अक्षीव	1396	३१ ४१.	अत्रमांस	223	581	अङ्गुलीयक	२३९		अश्चित	३८२	96
अक्षोट	930	29	अग्रिय {	२१६ ३६८	- /	अङ्गुष्ठ	२३१		अञ्जन	39	3
april part	49	,,,,	A TOTAL T	110				- • [			, ,

शब्दः पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	⁄होकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृ ष्टम्	श्लोकः
अञ्जनकेशी १७२	१३०	अतिमात्र	२७	६६	अद्यर	३५८	२०	अध्वनीन	२७१	१७
अञ्जनावती ३१	4	अतिमुक्त	984	1	अद्य	288	२०	अध्वन्	998	9 ६
अञ्जलि २३२	24	अतिमुक्तक	१३७	26		(१२३	9	अध्वन्य	२७१	90
[४४६	9 २	अतिरिक्त	308	٠ ر د د	अद्रि	(४२५	१६३	अध्वर	348	93
अज्ञसा { ४४३	ર	अतिवक्तृ	3 5 7	३ ५	अद्वयवादिन्	v	98	अध्वर्यु	२५५	१७
अटनी २९१	83	अतिवाद	\$ C	98		४२२	988	अनक्षर	. vo	२१
अटहप १६३	903	अतिविषा	१६२	99	अधम -	2्रिइ७	48	अनङ्ग	92	२५
अटवी १२७	9	अतिवेल	20	६६	अधमर्ण	३०३	<u> </u>	अनच्छ	96	98
अटा २६०	३५	अतिशक्तित		902	अधर -	∫ २३३	९०	अनडुह्	३२२	Ęo
(920	92		, (२७	६६	जबर	र ४३०	968		२९	9
अङ { ४१९	939	अतिशय	1390	99	अधस्	८६	٩	अनन्त	20	8
अख्या २६०	३५	अतिशस्त	४०४	29	अधिकधि	३५६	99		(899	۷٩ ,
अणक ३६७	, ५४	अतिशोभन	३६९	40	अधिकाङ्ग	२८६	६३	•	990	२
अणव्य ३०४	6	अतिसंस्कृत		69	अधिकार	२७५	३१		949	93
अणि २८४	५६.	अतिसर्जन	- ३९४	२८	अधिकृत	२६८	Ę	अनन्ता	१ १६६	993
अणिमन् १६	३६	अतिसारकि	न् २२१	५९	अधिक्षिप्त	३६३	४२		908	१३६
अणीयस् ३७०	६२	अतिसौरभ	१३९	३३	अधिस्यका	920	v	1	(१८२	946
306	२०	अतीक्ष्ण	४१३	98	अधिप	३५५	99	अनन्यज	92	२६
अणु ३६९	६२	अतीत	886	१७	अधिभू	344	99	अनन्यवृत्ति		48
अण्ड २००	३७	अतीतनौक	9,6	98	अधिरोहिणी	१ १२३	96	अनय	855	988
अण्डकोश २२८	७६	अतीन्द्रिय	३७५	७९	अधिवासन	२४८	१३४	अनर्थक	६९	२०
(99	90	अतीव	४४२	ર	अधिविन्ना	२०५	હ	अनल	२२	48
अण्डज् { ९८	३३	अत्तिका	હદ્	94	अधिश्रयणी	३११	38	अनवधान		३०
[३६६	49	अत्यन्तको	पन ३६१	३२	अधिष्टान	४१८	. १२६	अनवरत	२७	६६
अत्रद १२५	8	अत्यन्तीन	268	७६	अधीन	३५७	१६	अनवस्कर्	३६८	५६
अतर्कित ४४५	৩		(300	998	अधीर	३५९	२६	अनवराध्यं		५७
अतलस्पर्श ९८	م م	अल्यय	[४२३	940	अधीश्वर	२६७	२	अनस्	२८३	५२
अतसी ३०८	२०	अल्यर्थ	२७	६६	अधुना	888	२३	अनागतार्त	Townson of	2
अति { ४४४	4	अत्यल्प	३७०	- ६२	अधृष्ट	३५९	२६	अनातप	४२४	
(880	२४१	अलाहित	४१०	৩৩	अधोंशुक	२४३	११७		७९	
अतिक्रम { ३९५	33	अत्रि	४०	२७		9	२१	अनामय	२९८	
1 844	940	अथ	४४१	२४७		८६	9			
अतिचरा १७७	१४६	अधो	४४१	२४७		३६१		अनायास		
अतिच्छत्र १८५	१६७	अदभ	३७०	६३		(२६८		अगारत	त १७९	
अतिच्छत्रा १७९	943	कर उसी ज	३९३	२ ३	अध्यक्ष	४३७		अनार्यति		· ·
अतिजव २८८	७३	00				य ८२	२०	अनाहत	२४ ^९ ४३ ^७	
अतिथि २६०			दन ५२ २		1	४२°	988	अनिमिष अनिरुद्ध	93	
The second secon	رد ۹۰		777 200			२५:	,	9		à 90
अतिनु ९०			11	1.7.7	्राप्तास्या			३ अनिल	{ २ 1	र ६२
अतिपथिन ११	1111	The second second	,	1/2/1/2	२ अध्यूढा	२०	1	^९ अनिश	2	
अतिपात रिष्	9 3 4 3	३	(0.	15 15 11	ु अध्येषणा	/ २६	० ३	2	{ २८ ¹	९ ७८
अतिप्रसिद्ध ४३	L or	अद्भत	{ 0		९ अध्वग	२७	9 9	ु अनीव	ी २९	८ १०४

	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः पृष्ठ	ाम् श्लोक <u>ः</u>	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
	अनीकस्थ	२६८	Ę	अनूक ३	९९ १३	अन्दुक	२७८	89	अपरक्त	३६४	83
	अनीकिनी	5269	७८	अनूचान २	43 90	अन्ध	{२२२	६१	अपरस्पर	३८६	9
	ગુપાલભા	1 300	८१	अनूनक ३५	७१ ६५		(894	903	अपराजिता	. १६३	908
	अनु	४४१	२४८	अनूप १	१३ १०	अन्धकरिपु	93	38		1905	988.
	अनुक	349	२३	अनूर 💮	४२ ३२	अन्धकार	05	*	अपराद्धपृष	The state of the state of	६८
	अनुकम्पा	७८	96	अनृजु ३९	६५ ४६	अन्थतमस	200	3	अपराध	२४०	२.६
	अनुकर्ष	२८४	40	अनत १	७० २१	अन्धस्	399	२६	अपराह्व	88	3
	अनुकल्प	२६२	४०	(३९	०३ २	अन्धु	103	86	अपूर्णा	9 €	30
	अनुकामीन	२८९	७६		७६ ३४	अन	354	999	अपलाप	53	90
	अनुकार	389	90		४३ १	अन्य	३७६	८२	अपवर्ग अपवर्जन	71.0	9
	अनुक्रम	२६१	३६	अनोकह १३		अन्यतर	३७६	63	अपवजन	249	३ ० १ ३
	अनुकोश	७८	96	GHECT (	998	अन्वक्ष.	३७५	20	अपवाद	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	28
	अनुग	३७५	७८	(₹)	७६ ८१	अन्वक	३७५	७८		\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	92
	अनुग्रह	390	·93	_	२० ११	अन्वय	२५०	9	अपवारण	1896	१२५
	अनुचर	266	্ ৩৭		18, 48	अन्ववाय	२५०	9	अपशब्द	- ६३	२
	अनुज	२१६	४३		२९ १८७	अन्वाहार्य	249	39	अपृष्ठु	३७७	68
	अनुजीविन्	२६९	9	अन्तरा ४	४६ १०	अन्विष्ट	358	904	अपसद	३४३	98
	अनुतर्पण	३५१	४३	अन्तराभवसत्व४	98 933	अन्वेषणा	250	32	अपसर्प	२७०	93
	अनुताप	60	२५	अन्तराय ३	९२ १९	अन्वेषित	३८४	904	अपसव्य	३७७ '	68
	अनुत्तम	३६८	५७	अन्तराल	३१ ६		423	3	अपस्कर	२८३	५५
	अनुत्तर	४३०	990	अन्तरिक्ष ह	१९ १	अप् (आप)	5 ~~2~~ 5 2	98	अपस्नात	३५८	99
			42 20	अन्तरीप	५६ ८	अपकारगी		999	अपहार	389	98
	अनुनय	388	36	अन्तरीय २१	४३ ११७	अपक्रम	500	v o.	अपांपति	९२.	. 7
	अनुपद	३०५	20	अन्तरे ४१	४६ १०	अपघन	२२६	9 €		[२३५	98
	अनुपदीना	३४७	३०	अन्तरेण (४)	४६ १०	अपचय	369	909	अपाङ्ग	1800	२१
,	अनुपमा	59	8	delled Jan	४४ ३	अपचायित	3 < 3	909	अपाची	३०	9
	अनुपप्तव	२८८	७१	अन्तर्गत ३५	३८ ८६	अपचित	\$2\$			1 35	63
	अनुबन्ध	४१४	96	अन्तर्धा	३४ १२	अपचिति	\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\	क् <i>ष</i> ६७	अपान	[२२७	७३
	अनुबोध	588	925	अन्तर्धि ः	३४ १२	PARTITION OF	३७२	६८	अपामार्ग	946	66
	अनुभव	568	२७	The second second	२१ १४	अपटान्तर	229	40	अपात्रत	३५७	94
	अनुभाव	1 68	२१	/ / /	48 . 6	अपद्ध अपत्य	299	26	अपासन	- 300	993
	अनुभाव	रहर	२०९	The same of the sa	90 22	अपत्रपा	७९	र ३	अपि	889	२४९
	अनुमति	४६	6	अन्तर्वाणि ३५				26	अपिधान	38	93
	अनुयोग	६७	90	A	2 2	अपत्रिषणु	3 4 0	90	अपिनद्ध	२८६	६५
	अनुरोध	200	92	अन्तवाराक र अन्तावसायिन्		अपथ	994	90	अपूप	398	1 86
	अनुलाप	६८	9 ६			अपथिन्	994	ĘC	अप्पति	२५	६१
	अनुलेपन	४५७	२३		०१ ६७	अपदान्तर	३ <i>७</i> २ ३१	45	अप्पित्त	33	५ ६
	अनुवर्तन	२७०	92	अन्तिकतम ३५	The second secon	अपदिश	(68	33	अप्रकाण्ड	930	9
	अनुवाक	848	90	अन्तिका ३९	10000	अपदेश	{४३५	296	अप्रगुण	३७३	७२
				अन्तेवासिन् र्	13 99 18 20	अपध्वस्त	3 4 3	38	अप्रत्यक्ष	३७५	७९
	अनुशय	844	986	. (4 0	७६ ८१	अवभंश	ξ 3	२	अप्रधान	३६९	Ę٥
	अनुष्ण अनुराम	388				अपयान	300	999	अप्रहत	993	u,
	अनुहार	३९१	10	अन्त्र २	1 4 4 4 ,	1000	4 2 4 4				

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	<u> </u>	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	वृष्ठम्	श्होकः
अप्राप्य	३६९	ξo	अभिनिर्याप	ग २९६	९५	अभ्यन्तर	३१	Ę	अमावस्या	४६	۷
अप्सरस्	. ∫ ६	99	अभिनीत	९ २७३	२४	अभ्यमित	२२१	40.	अमावास्या	४६	C
	ि २२	५३	1	1899	9 ک	अभ्यमित्रीण	२८९	હષ્	अमित्र	२६९	99
् अफल	१२९	৩	असिपन्न	896	१२८	अभ्यमित्रीय	२८९	زديم	अमुत्र	४४५	۷
. अवद्ध	६९	२०	अभिप्राय	३९२	. २०	अभ्यमित्र्य	२८९	७५	अमृणाल	968	१६४
अवद्रमुख		३६	अभिभूत	३६३	४०	अभ्यर्ण	३७१	५७		(39	86
अवन्ध्य	१२९	. Ę	अभिमर	४३४	२१४	अभ्यहिंत	४११	८३		40	દ્
अवला	२०३_	. 3	अभिमान	∫ v9	२२	अभ्यवकर्षण	३९१	90		33	3
अवाध	३७७	८३		1898	990	अभ्यवस्कन्द	न३००	990	अमृत	२५९	२८ २२
अब्ज	{ ३४	98	अभियोग	३९१	93	अभ्यवहृत	३८५	999		३०३	३
2/	(805	३२	अभिरूप	४१९	१३१	अभ्याख्यान	६७	90		890	ં હફ
अब्जयोनि		90	अभिलाव	३९३	२४	अभ्यागम	२९८	904	9 7	(980	40
अब्द	J 40	२०	अभिलाष	८१	२८	अभ्यागारिक	. રૂપ દ	. १२	अमृता -	986	પંડ
0104	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	८८ १४६	अभिलाषुक	३५८	२२	अभ्यादान	३९४	२६		94६	८२
	(83	9	अभिवादक	३६०	२८	अभ्यान्त	२२१	46	अमृतान्धस्	,4	۷
<u> </u>	898	909	अभिवादन	२६२	४१	अभ्यामर्द	२९८	904	अमोघा	१४६	५४
अव्धिकफ	३३७	904	अभिव्याप्ति	366	Ę			६७		१ १६४	१०६
अब्भ्रमु	33	8	अभिशस्त	३६४	४३	अभ्याश	३७१	990	अम्बर	5 38	9
अवह्मण्य	. σε	98	अभिशस्ति	२६०	३२	अभ्यासादन	300			[४८१	969
अभय	968	9 6 8	अभिशाप	६७	79	अभ्युदित	२६६	५५	अम्बरीष	३१२	३०
अभया	986	49	अभिषङ्ग	४०१	२४	अभ्युपगम	<i>ب</i> ره 20 -		अम्बष्ट	339	7
अभाषण	259	- 1		(२६४	४७	अभ्युपपत्ति	390	93	अम्बष्टा -	र् १५२ १५७	७१ ८४
अभिक	349	28	अभिषव	{३५१	४२	अभ्यूष	३१८	४७ १	014401	904	980
अभिक्रम			अभिषेणन	२९५	९५	अभ्र {	- २९ ३२	Ę	अम्बा	७६	98
अभिख्या	२९६	९६	अभिष्टुत	३८५	990	अभ्रक	३३५	900	अभिवका	9 €	३७
	४२४	१५६	अभिसंपात	२९८	904	अभ्रपुष्प	936	३०	अम्बु	९३	४
अभिग्रह	३९१	93	अभिसर	266	७१	अभ्रमातङ्ग	२०	४६	अम्बुकण	३३	99
अभिग्रहण	३९१	90	अभिसारिक	१ २०५	90			8	अम्बुज	१४९	६१
अभिघातिन्	२६९	99			90	अभ्रमु अभ्रमुवह्नम	३१ २०	४६	अम्बुमृत्	३२	01
अभिचार	३९२	99	अभिहार	{ ३९१ ४ २६	9 ६ ८	अभ्रि	. ९७	93	अम्बुवेतस	१३८	३०
अभिजन	{२५० ४१५	- 9	अभिहित	३८४	900	अभ्रिय	३२	i.	100000000000000000000000000000000000000		99
	[894	906	अभीक	३५९	२४	अभ्रेष	२७३	२४	अम्बूकृत		. २०
अभिजात	899	८२		[883]	9	अमत्रं	393	33	अम्भस्	83	8
अभिज्ञ 🐪	३५३	४	अभीक्ष्णम्	{888 {888	99	अमर	ψ.	U	अम्भोरह	900	86
अभितस्	{३७१ ४४२	६७			५३	अमरावती	१९	४५	अम्मय	88	4 8
1101	[४४२	२५५	अभीप्सित	रि३८५	११२	अमर्य	ч		अम्ब्ल अम्ललोणिव	برد - عرداء	980
अभिधान	६६	c	अभीर	१६२	900	अमर्ष	60	२६		5 १५५ १७६	
अभिध्या	60	२४	अभीरपत्री	१६२	909	अमर्पण	३६१	३२	21.12.11.11	१५३	१४ १ ७३
अभिनय	৩৩	१६	अभीषङ्ग	३८७	Ę	अमल	३३५	900	01.031-1	983	83
अभिनव		৬৬	અમીષુ	४३६			४४२	२५०	0114263411	५३	٠ ~~٦~~ ٧
अभिनवोद्धि	इद १२८	8	अभीष्ट	३६७	७३	अमांस	२१६	४४	1010		93
अभिनिर्भुत्त	त २६६	44	अभ्यम	309	६७	अमात्य	२६७	8	अयन	{ 994	94

	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	विश्वम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्होकः
	अयस्	३३४	96	अर्गल	922	90	2	1303	9	अন্ত	392	39
	अयःप्रतिम।	१ ३४९	३५	अर्घ	809	२७	अर्थ	(883	१४६	अल्प	₹ €.9	६२
	अयि	886	90	अर्घ	२६०	33	अर्थमन्	४०	२८	अल्पतनु	२१७	. 86
	अयोग्र	390	२५	22-5	(२६०	38	अर्या	206	98	अल्पमारिष	908	935
	अयोघन	४०३	३७	अचो	{ 388	3 €	अर्याणी.	२०८	9.8	अल्पसरस्	903	२८
	अर	२७	É&	~	्र इ८३	909	अर्थी	206	94	अल्पिष्ठ	३७०	£ 3
	अरघट्ट	४५४	96	अर्चित	(899	64	अर्व	३६७	48	अल्पीयस्	३७०	६२
	अर्णि	२५६	98	अर्चिस्	(28	५७	अर्वन्	२८०	४१	अवकर	923	96
	5.T.T.T.T.	(१२७	9	आचस्	1836	२३०	2	194	6	अवकीर्णिन्	२६६	48
	अरण्य	1840	२२	अर्जन	944	60	अर्वाक्	(880	98	अवकृष्ट	३६३	38
	अरण्यानी	१२७	/ 9		(49	93	अर्शस	229	49	अवकेशिन्	928	v
	अरिल 🔭	२३२	25	अर्जुन	1 988	84	अर्शस्	२२०	48	अवक्रय	३२८	. 58
	अरर	922	१७	T. Callie	१८५	१६७	अर्शोघ	968	940	अवगणित	३८४	908
	अरलु	980	4,0	अर्जुनी	३२४	६७	अर्शोरोगयु	त २२१	49	अवगत	३८५	906
	अरविन्द	900	३९	100	(93	9	अहंणा	२६०	38		(३८०	93
	अराति	२६९	99	अर्णव	800	५७	अहिंत	3 < 3	909	अवगीत	1890	७९
	अराल	३७२	७१	अर्णस्	९३	8	जाहरा	(885	२५२		३३	99
	अरि	२६९	90	अर्तन	394	32	अलम्	}	99	अवग्रह	२७७	36
10	अरित्र	९७	93	अर्ति	800	६८	अलक	२३६	98	अवग्राह	* 33	99
	अरिमेद	१४५	40	ond			अलका	28	90	अवचूर्णित	360	98
	-117.14	(998	c	अर्थ		९० ८६	अलक्त	२४५	924	अवज्ञा	હલ	23
		936	39		1	mile			2	अवज्ञात	३८४	908
	•	988	६२	अर्थना	₹ ₹ 0	३२ ६	अलक्ष्मी	89	4	अवट	20	2
	अरिष्ट <	900	986				अलगर्द	. 66	900	अवटीट	298	84
	1110	988	२०	अर्थप्रयोग	303	8	अलंकरिष्णु	{ 3 < 0 } 3 < 0	25	अवद्ध	233	66
		४०३	३६	अर्थशास्त्र	देप	4					४३७	२२७
		३२१	५३	अर्थिन्	२६९	3	अलंकर्तृ	२३८	900	अवतंस		3
	ਮੂਰੀ ਸਤਾਹ ੀ		3.5		रे ३६६	88	अलंकर्मीण	340	96	अवतमस	20	
,	अरिष्टदुष्टधी	३६४	88 88	अर्थ	३३६	908	अलंकार	२३८	909	अवतोका	३२५	£ 9
	(	४ २	200		1858	989	अलंकृत	२३८	900	अवदंश	३५०	४०
. 6	अरुण {	ξ9	94	अर्दना	326	Ę	अलंकिया	२३८	909	अवदात	(49	93
	1	804	.86	अर्दित	३८१	30	अलर्क	र् १५६	62		\899 \200	ره ع
3	अरुणा	9 ६ २	99	अर्घ	{ 34	98		(384)	47000	अवदान	३८७	
	भ रं तुद	३७७			रे ३५		अलस	388		अवदाह	968	१६५
		983	Y2	अर्धचन्द्रा	१६५	908	अलात	- ३१२	1 3	अवदारण	३०५	93
9		830	969	अर्धनाव	. 86	48	अलाबू	960	948	अवदीर्ण	३७९	. 68
9	नस्स् ।	220	48	अर्धरात्र	४५	4		1997	98	अवद्य	३६७	48
	ारोक -	३८२	900	अर्धर्च	४६०	३२	अलि 📑	1986	98	अवधारण	४२७	१७८
	(	80		अर्धहार	२३९		अलिक	२३४		अवधि	898	53
3	ार्क {	३९७		अधीरक	283		अलिन्	986		अवृध्वस्त	३८०	38
3	रकेपर्ण	94६	69	अर्बुद	844		अलिंजर	३१२	39	अवन	३८७	8
	सर्कबन्धु ः	6		अर्भक	200		अलिन्द	920	92	अवनत	३७२	vo
	क्षि	१५६		अर्भ			अलीक	399	97	अवनाट	२१६	84
			T I AN						1			

शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	<u>पृष्ठम्</u>	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् १	छोकः ∣ः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अवनात्र	३९४	२७	अवाक्पुष्पी	909	942	अश्रि	२९५	९३	अस्त 🕹	928	7
अवनि	990	३	अवाग्र	३७२		अश्र	२३५	९३	9101	३७८	८७
अवन्तिसोम	ि ३ १ ५	39	अवाच्य	00	२१	अर्श्वील	६९	98	अस्तम	886	90
अवन्ध्य	929	` Ę	अवार	९५	c	अश्व	260	४३	अस्ति	886	96
अवसृथ	246	२७	अवासस्	३६३	३९	अश्वकर्णक	१४३	88	अस्तु	४४७	१३
अवभ्रद् (ट		४५		(२०९	२ ०	अश्वत्थ	१३५	२१	अस्त्र	२९१	८२
अवम	३६७	48	अवि	(४३३	२०७	अश्वयुज्	३८	२१	अस्थि	२२५	Ę C.
'अवमत	368	908	अविग्र	949	६७	अश्ववडव	848	१६	अस्थिर	३६४	४३
अवमर्द	300	909	अवित	३८४	१०६	अश्वा	२८१	४६	अस्फुटवाच्	३६२	३७
अवमानना	৬९'	23	अविद्या	५७	હ	अश्वाभरण	४०४	४४	,	(२२३	६४
अवसानित	३८४	908	अविनीत	३५८	२३	अश्वारोह	२८५	६०	अस्त्र	२३५	९३
अवयव	२२६	_ ৩০	अविरत	२७	६५	अश्विन्	२१	५१		४२५	१६४
अवर	२७८	४०	अविलम्बित	् २७	६५	अश्विनी	३८	२ १	अस्रप	२५	49
अवरज	२१६	४३	आवला+वत	रेइ ७६	८३	अश्विनीसुत	२१	49"	असु	२३५	९३
अवरति	३९६	३७	अविस्पष्ट	७०	२१	अश्वीय	२८२	86	अखच्छन्द	३५७	9 ६
अवरवर्ण	३३९	9	अवीचि	९१	٩	अषडक्षीण	२७३	33	अखप्र	بع	
अवरीण	360	98	अवीरा	२०७	99		(३३३	94	अखर	३६२	३७
अवरोध	920	93	अवेक्षा	३९४	१८	अष्टापद	(३५२	४६	अखाध्याय	१ २६६	48
अवरोधन	920	99	अव्यक्त	४०७	६२	अष्टीवत्	२२७	७२	अहंयु	३६६	40
अवरोह	939	99	अव्यक्तराग	६१	9.4	असंराव	७०	२३	अहंकार	७९	२२
अवर्ण	६७	93	अन्यण्डा	१५३	. ८६	असकृत्	४४३	٩	अहंकारवान	. ३६६	40
अवलक्ष	49	, 9 ३	अव्यथा	1986	५९	असती	२०७	9	अहन्	88	२
अवलम	230	७९		(१५७	१४६	असतीसुत	२११	२६	अहमहिमक	१९७	909
अवलस्वित	४१५	908	अव्यय	४६०.	₹४,	असन	१४६	४४	अहंपूर्विका	२९७	900
अवल्गुज	9 8 9	९५	अव्यवहित	३७२	६८	असमीक्ष्यक	गरिन् ३५७	90	अहंमति	40	٠
			अशनाया	३२१	48	असार	३६८	५६	अहर्पति	82	३०
अववाद	२७३	24	अशनायित	३५८	२०	असि	२९३	. 68	अहर्भुख	88	, 3
अवस्यम्	४४७	9 €	अशनि	30	४७	असिक्ती 🥕	२०९	96	1 1 1 1 1		26
अवस्याय	3 4	96	अशित	३८५	999	असित	६०	98	अहस्कर	80	
अवष्टव्य अवसर	४१५	१०४ २ ४	अशिश्वी	२०७	99	असिधावक	३४१	৩		४४३	२५७
	३९ ३ ३९६	₹° ₹८	अश्रम	8,10	२३	असिधेनुका	२९५	९२	अहार्य	१२३	9
अवसान	666	५ ० ४	<u>अस्तात</u>	३७१	६५		२९५	93	अहि	{ cs	ę
अवसित	322	9.6		940	६ ४	122 7127	266	७०		{ 880	२३८
W. F. Waller	L ३८५	906	A STATE OF THE STA	्णी १५५	ch	असु	. ३०२	999		२६९	99
	(२२५	६७		३३२		असुधारण	३०२	999			99
अवस्कर्	रिश्व	9 ६ ७		335		1	હ	93	अहिभय	२७५	
अवस्था	48			928			७९	, २३	अहिभुज्	४०२	३०
अवहार .	909			399		-		28		. १६२	309
अवहित्था	6.8		( )	900		The state of the s		६२		884	
अवहेलन	७०	, 2	4	22			२२३	५ ६ ४		४७	
अवाक्	ब्रह	1 3	३ अश्मसार	३३	3 90	The second second	३६७	, ५३		४४३	
THE PERSON NAMED IN COLUMN	\ 3 \ 6	9	३ अश्रान्त	3	७ ६१	 असौम्यस्व 	र ३६२	3	८ आ (आः	) 880	२४०

		> - 1		THE T	श्रोतः ।	ਗਵੜਾ:	पृष्ठम्	श्लोक	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः					४२
आम्	४४७	9 €	आचार्यानी	२०८	94	आत्मंभरि	३५८		आपत्प्राप्त	३६३ २९ १	62
आकम्पित	३७८	८७	आचित	339	८७	आत्रेयी	२०९	1 7	आपद् अगान	3 4 3	83
आकर	१२६	હ	आच्छाद्न	₹ 38	93	आथर्वण	३९७		आपन		
आकर्ष	४३६	२२१		(२४२	994	आदर्श	240		आपनसत्वा	290	२२.
आकल्प	२३७	99	आच्छुरितक	24	38	आदि	३७५	1	आपमित्यक	३०३	8
	(399	94	आच्छोदन	३४५	23	आदिकारण	48		आपान	३५१	82
आकार	र् ४२५	१६२	आजक	३२७	७७	आदितेय	4		आपीड	२४८	१३६
आकारगुप्ति	- ८४	३४	आजानेय	२८०	88		4	90	आपीन	३२६	७३
आकारणा	६६	Ċ	आजि	1286	905	आदित्य ≺	۶ 80	26	property .	399	२८
आकाश	२९.	२		(803	३२		368	28	आपूपिक '	(३९६	३७
आकीर्ण	३७७	८५	आजीव	305	9	आदीनव	899	cy	आप्त	200	93
आकुल	३७३	७२	आजू	९१	3	आहत		60	आप्य	98	ч
आकृति	४२५	१६२	आज्ञा	२७३	२६	आद्य	३७५	८५	आप्यायन	४१६	994
आकन्द	४१२.	९०	आज्य	३२०	, ५२	आद्यमाषक	330	59	आप्रच्छन	326	v
आक्रीड	926	३	आदि ,	१९६	२५	आधून	३५८	59	आप्रपद	२४४	998
आक्रोश	६८	१५	आडम्बर	{388	300	आधार	908		आप्रपदीन	२४३	999
आक्रोशन	३८७	ę		(४२६	१६८	आधि	(29	२८	आप्रव	२४४	929
आक्षारणा	६८	94	आडि	१९६	34		1898	20	आप्रवन्तिन्	२६३	४३
आक्षारित	3 68	४३	आढक	३३१	22	आधूत	३७८			२४४	929
आक्षेप	60	93	आढिकक	308	90	आधोरण	२८५	49	आप्राव	Control of	
	90	88	आढकी	१७२	930	आध्यान	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	२९	आबन्ध	, j	
आखण्डल	989	92	ास्त	३५५	90			4	आवुत्त	225	909
आखु	966	Ę	आणवीनम्	३०४		आनक	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	3	आभरण	२३८	
आखुभुज्	384	२३	आतङ्क	30.6	90	erra a zaf		22	आभाषण	६८।	94
आखेट	407	, , ,	आतञ्चन	४१६	994	आनकदुन्दुर्वि	३७२	00	आभाखर	. ૬	90
आख्या .			आततायिन	(३६४	४४	आनत	, ७२	8	आभीर	३२२	40
आख्यात्	358			∫ 83	३४	आनद	,	28	आभीरपही	१२३	30
आख्यायि			1	(844	40	आनन	233	24	आभीरी	२०८	93
आगन्तु	२६०	38	आतपत्र	२७५	3 5	आनन्द	42	२५	आभील	92	8
आगस्	(२७४	26		९७	99	आनन्दश्र	43		आभोग	२४९	१३७
	(४३८	२३ ०		१ १९४	२१	आनन्दन	३८८	v		. 49	92
आगार	990		्राचिशेग	२६०	33	आनर्त	800	€ &	आमगनिधन	43	3
आगू	40		्राप्तिश्या	२६०	३३	आनाय	86	9 4	आमनस्य	296	49
आमीध्र	२५५		DITTI	229	46	आनाय्य	२५६	29	आमय		
आग्रहायां	णेक ४८	93	थानोहा	७३	ч	SHIP	{200	पुष	आमयाविन्		५८
आग्रहायप	गी ३८		र्भ चर्मा	3 4 3	४०	आनाह	1585	998	आमलक	४६०	33
आङ	880				८६	आनुपूर्वी	२६१	३७	आमलकी	980	५७
आङ्गिक	७७	99	आत्मगुप्ता	988		आन्धसिक	399	२८	आमिक्षा	२५७	२३
आङ्गिरस	३९	2				आन्वीक्षिर्य	ते ६५	ч	5(1)(4)		
आचमन	२६१		आत्मज	२११	२७	आगर .	३१८	४७	आमिष	{२२३ {४३ ६	
आचाम.	320			1 48			908	३०		10.75	
/ · · · · · · · · · · · · · · · · · · ·			9	्रे४१६		PATRICULA	998	ર	आमिषाशि	र् ३५८	98
आचार्य	२५३		Silent	5 5		. 0	326	७८	आमुक्त	२८६	e cy
आचार्या	२०८	9)	8	े १२	26	१ । जा नागम					co (000)

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	विद्यम	श्लोकः	शब्दः	or o	07)-			
	(५२					4	पृष्ठम्	श्टोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः
आमोद	1 48	3 8		993	2	आशिस्	, ४३७	२२८	आसद	४१३	88
	रिष्ठ	९१	1 - 11 - 1	323	६२	आशीविष	(-	v	आस्फोटनी	३४८	33
आमोदिन	. ५९	99	आलम्ब	336	. १०३	आগ্র	3 3 5	६५	आस्फोटा	१६३	908
SHELL	∫ ६४	३	आलम्भ	380	ξο		(३०६	94	आस्फोत	१५६	60
आम्राय	1366	v	2116344	300	994	आञुग	र् १९२	્ ક્ ૮ ક્	आस्फोता	१५२	७०
आम्	880	9 ६	आलय	990	٠	11131	1800	98	आस्य	२३३	68
- आम्र	१३९	33	आलवाल	908	26	आग्रुगुभ्रणि	२२	- ५५	आस्या	३९२	२१
आम्रातक	१३७	२७	आलस्य	३४४	96	आश्चर्य	06	98	आस्रव	३९४	39
आम्रेडित	६७	93	आलान	२७८	89	आश्रम	२५१	8		(00	२१
आयत	, ३७२	- ६९	आलाप	53	94		(२७१	96	आहत -	३७८	22
आयतन	998	৬		998	98	आश्रय	1390	99		८३३२	66
आयति	र २ ७५	२९	आिळ	839	99.6	आश्रयाश	े २२	५४	आहतलक्षण	३५५	90
जायात	1808	७२		200	92	577677	(40	4	आहव	२९८	904
आयत्त	३५७	9 ६	आलिङ्ग्य	७३	ų	आधव	र् ३५९	- 28	आहवनीय	२५६	98
आयाम	२४२	998	आलीह			आश्रुत	३८५	906	आहार	२ २२	५६
आयुध	२९१	८२		393	2 o	<u> </u>	२८२	86	आहाव	903	२६
आयुधिक	२८७	६७	आलु	392	39	आश्वत्थ	१३४	90	आहेय	90	9
आयुधीय	२८७	.६७	आलोक	928	ર્	आश्वयुज	४९	ঀ৩	आहो	888	4
आयुष्मत्	३५४	Ę	आलोकन	३९५	3 9	आश्विन	88	90	आहोपुरुषिक	१ ९७	909
आयुम्	३०२	920	आवपन	393	३३	आश्विनेय	. 39	५१	आह्रय	६६	હ
आयोधन	२९८	903	आवर्त आविट	84	ę,	आश्वीन	269	80	आह्वा	६६	۷
आरकूट	३३३	-9,0	आवाल आवसित	, १२८ ३०९	४ २३	আশ্বাশ			आह्वान	६६	۷
आरग्वध	१३६	२३	आवाप	908	1 39	आषाढ -	१ ४९ १२६३	9 <u>६</u> ४५	इक्ष	१८३	१६३
आरनालक आरति	३१५	३९	आवापक	२३९	900	आसक्त	344	. 8		(959	96
आरम्भ	३९६	३७	आवाल	908	28	SHELCH.	- 288	935	इक्षुगन्धा	१६३	908
आरम	- ३९४	२६		३७२	ر د د	आंसन {	201	96	73	3 4 14	990
	00	२३	आविद्ध	1300	20		२७८	३९		(१८३	१६३
आरा	388	. ३४	आविध	384	३६	आसना	३९२	29	इक्षर	१६३	908
आरात् आराधन	४४२ ४१८	282	आदिल	96	98	आसन्दी	४५२	9	इक्ष्वाकु	960	१५६
आराम	920	934	आविस्	४४६	१२	आसन	३७१	६६	इङ्ग	{३७३	७४
आराठिक	399		आवुक	७५	92	आसव	३५१	89.	2 7 7 7 1	१३९ १	१५
आराव	८०	26	आवृत्	२६१	३६	आसादित	368	908	इङ्गित	३९१	94
आरेवत .		२३	आवृत	३७९	.90		∫ ३३	99	इङ्गर्दा	988	४६
आरोग्य .	935	२४	आवेगी	908	१३७	आसार	1 398	९६	इच्छा	62	२७
आरोह	२ 9८	334	आवेशन	999	৩	आसुरी	३०८	99	इच्छावती	२०६	9
आरोहण	880	२३८	आवेशिक	२६०	३४	आस्कन्दन	२९८	908	इज्याशील	२५३	۷
आरीगल	977	96	आशंसितृ	३६०	२७	आस्कन्दित	२८२	86	इदचर	323	
आर्तव	948	७४	आशंसु	३६०	२७	आस्तरण	२७९	४२	*		६२
आदे	290	29	आशय	390	२०	आस्था	४१२		इडा	४०४	४२
आईक	३८४ ३१५	१०५ ३७	आशर	२५	५९	आस्थान	२५५	94	इतर	∫ ३४३	98
आर्य	1 349	43	आशा	\{ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	9 २१६	आस्थानी	२५५	94		३७६ ४३०	८ २ १९२
ગાય	े ७६	98	आशितंगवी	न ३२८	५१५	आसेचनक	२६७	५३	इति	४४१	
		1				11 11 11 17	, 7	, ,	4101	007	२४५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	वृष्टम्	श्लोक	: शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
इतिह	248	93	इष्वास	299	63	उचावच	₹ 9 €				
इतिहास	६५	४	1	(३९५	39	उचै:श्रवस्		. ८३ ४५	-	२१५ ४१७	४१ ११८
इलरी	२०७	90	ईक्षण	रि३५	. 53	उचैर्घुष्ट	६७	92		४१५	24
इदानीम्	४४९	२३	ईक्षणिका	, 209	२०	उचैस्	880	90	उत्पतितृ	3 € 0	29
इध्म	932	93	ईंडित	३८५	990	उच्छ्य	930	90	उत्पत्ति	48	30
इन ీ	४१६	999	ईति	४०८	६८	उच्छाय	930	90	उत्पतिष्णु	3 6 0	28
इन्वका	39	२३	ईरिण	४०६	५७		(३७२	90	उत्पन्न	899	24
इन्दीवर	908	३७	ईरित	ऽ⊍ ६	८७	उच्छ्त :	1899	64		90€	३७
इन्दु	३४	93	ईर्म	२२०	48	उज्जासन	300	994	उत्पल	2909	925
इन्दीवरी	9	900	ईवीरु	960	१५५	उज्ज्वल	৩৩	90	उत्पलशारिव	7955	992
	(90	89	ईर्धा	60	28	उङ्छ	३०३	२	उत्पात	288	908
इन्द्र	1 39	2	ईलित	३८५	909	उञ्छशिल	303	२	उत्फुल	929	v
इन्द्रहु	988	४५	ईली	288	99	उटज	996	Ę	उत्स	925	ч
इन्द्रयव	949	६७	ई श	1 39	3	उडु	३७	२१	उत्सर्जन	२५९	28
इन्द्रवारुणी	969	१५६	२रा	रे ३१	३०	उडुप	90	99	जन्मत .	1 5.8	३८
इन्द्रसुरस	949	६८	ईशा	३०६	98	उड्डीन	200	३७	उत्सन -	[833	२०९
इन्द्राणिका	949	६८	ईशान	93	३०		(363	909	उत्सादन	588	929
इन्द्राणी	98	84	ईशितृ	३५५	90	उ त	3889	583	उत्साह	23	53
इन्द्रायुध	33	90	ईश्वर	5 9₹	३०		(888	4		[२७२	98
इन्द्रारि		92		रे ३५५	90	उताहो	888	4	उत्साहन	४१६	994
इन्द्रावरज	9	20	ईश्वरी	9 ६	3 €	उत्क	३५४	6	उत्साहवर्धन	७७	90
इन्स्रायर्ग	(46	2	ईषत्	884	۷	उत्कट	808	938	उत्सुक	३५५	8
इन्द्रिय	1222	६२	ईषत्पाण्डु	६०	93		1306	53	उ त्सृष्ट	३८४	900
इन्द्रियार्थ	ં ५७	۷	ईहा	د 9	२७	उत्कण्ठा	69	<i>२९</i> <i>४२</i>	उत्सेध र	430	90
इन्धन	933	93	ईहामृग	969	৩	उत्कर	202	99		४१३	53
इभ	२७६	३५		उ.		उत्कर्ष	390	29	उदक्	. 83	8
इभ्य	३५५	90	उ	886	96	उत्कलिका	63		उद्क -	840	23
इरंमद	33	90	उक्त	३८४	900	उत्कार	388	३६	उद्द्या	208	29
<i>२</i> रग ५	(३५०	39	उक्ति	43	9	उत्कोश	984	२३	उद्या उद्य	३७२	90
इरा	1820	906	उक्थ	४५९	३०	उत्तंस	४३७	२२७	उद्ज उद्ज	398	38
इला	808	82	उक्षन्	322	49	उत्त	358	904	उद्धि	99	9
इव	४४५	9	उसा	392	39	उत्तप्तः	२२३	44		६६	v
इप	88	90			84	उत्तम	३६८	20	उदन्त		
इषीका	२७७	३८	उख्य	392	The Control of	उत्तमर्ण	३०३	1	उदन्या	३२१	५५
इषु	399	وي	Z 200	5 93	34	उत्तमा	२०४	8	उदन्वत्	93	9
	२९३	66	उभ	र ३३९	२०	उत्तमाङ्ग	२३६	94	उदपान	9,03	२६
इबुधि	(248	26			902	उरामान	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	90	उदय	158	3
इष्ट	1355	40	. उप्रगन्धा	{१६२ १७७	984	उत्तर	830		उद्र	२२९	७७
इष्टकापथ	968	9 ६ ५				उत्तरा	30		~~टर्क~~	२ं७५	38
	4.9	99	उच उच्चरा	३७२		उत्तरासङ्ग	२४३		उदवसित	990	8
इष्टगन्ध द्यागोहाक		4		943	1	उत्तरीय	283		उदिश्वित्	३२ १	43
इष्टार्थोद्युक्त टिव				30E			404		उदात	EN	8
इष्टि	४०३	42	उचार	१२५	401	उत्तान	10	17 (	بالا ال	4 ,	٥

शब्दः	'man	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शरु:	पृष्ठम्	:•	शब्दः ।	र ष्ठम्	श्लोकः '
	'पृष्ठम्		उद्योग	४६०	33	उपजाप	२ ७२	29	उपशाय	३९५	३२
उदान	२ ६	६३		900	٠ ٠ ٦ ٥	उपज्ञा	२७	3	उगशुत	३८५	908
उदार	{३५५ 	. ८ १९२	उद्र उद्वर्तन	283	929	-2		8	्र उसंख्	२४३	. ११७
उदासीन	२६९	90	Jakin	(200	३६	उपतप्त	389	,	i	246	२६
उदाहार	44	9	उद्घान्त	- q	190	उपताप उपत्यका	२१८	ا ق	उपसंपन र	३१८	४५
उदित	368	900	उर्शसन		994		१२७	२८	उपस्र	३९३	२५
<u>उदीची</u>	. <u>3</u> 0	700	उद्घाह	२६६	५६	उपदा	२७४	39	उपसर्ग	२९९	908
	1992	v		1968	959	उपधा	(२७२ }४२१	938	उपसर्जन	३६९	६०
उदीच्य	1900	933	उद्वेग	1389	93	उपधान	288	9३७	उपसर्या	३२५	७०
	बिर् ष	22	उन्दुरु	989	92	उपधि	८२	३०	उपसूर्यक	४२	३२
उदुम्बर	1338	९७	उन्नत	३७२	७०	उपनाह	৬४	૭		३१४	३५
उदुम्बरपण		988	उन्नतानत	३७२	६९	उपनिधि	३२९	62	उपस्कर	२२८	७ ५
उदूखल	390	२५	उन्नद्धं 🔻	४११	८५	उपनिषद्	४१३	९३	उपस्थ -क्टूक	२६१	३६
उद्गत	369	९७	उन्नय	३९०	92	उपनिष्कर	998	96	उपस्पर्श	(208	26
उद्गमनीय	289	992	उन्नाय .	300	93	उपन्यास	६६	9	उपहार 🐪	(839	984
उद्गाढ	२७	६६	उन्मत्त	{ q y y	৩৩	उपपति	२१४	३५	उपहर	826	१८३
उद्गातृ	२५५	90		(२२२	Ęo	उपप्रव	४६	90		२७३	२३
उद्गार	396	રૂ છ	उन्मद	३५८	२३	उपवर्ह	288	930	उपांशु 	262	89
उद्गीथ	844	99	उन्मदिष्णु	३५८	२३	उपभृत्	२५८	२५	उपाकरण		२५
उ द्गर्ण	३७९	68	उन्मनस्	348	6	उपभोग	३९२	२०	उपाकृत	२५८	30
उद्राह	398	३७	उन्माथ	₹00	994		(389	३६	उपाल्यय -	२६१ ३९५	33
उद्ध	५३	२७		(३४६	२६	उपमा	रिदेप०	३७	1	-	9 €
उद्धन	३९५	३५	उन्माद	13116	२ <i>६</i> २३	उपमातृ	४२७	१७६	उपादान	३९१	
उद्घाटन	388	२७		1 346 222	۲٠ ٤٥	उपमान	३४९	३६	उपाधि	129	२८ १ २
उद्घात	398	२६	उन्मादवत् जनसम्	309	६७	उपयम	२६६	५६		[३५६ २५२	· ·
उद्दान	२७४	२६	उपकण्ठ उपकारिका	920	90	उपयाम	२६६	५६.	उपाध्याय		98
उद्दाल	980	38	उपकारिका उपकार्या		.90	उपरक्त	∫ ४६	90	उपाध्याया	206	94
उदित	360	९५	उपकाया	930		01(11)	रिइइ४	83	उपाध्यायानी		
उद्राव	300	999	उपकुञ्चिका	्रे १७१ } १९१	१२५ ३७	उपरक्षण	" २७६	33	उपाध्यायी	1206	98 9 4
उद्धर्ष	८६	36	उपकुल्या	9 4 9	96	उपराग	४६	9	~m:==	,	३०
उद्भव	८ ६	36	उपद्वारपा	(२५४	93	उपराम	३९६	३७	उपानह्	३४७) २७२	20
उद्धान	३ 99	29	उपकम	388	ર્દ્	उपरि	४२९	963	उपाय(चतुष्ट	308	२८
उद्धार	303	8		(४२१	939	उपल	928	8	उपायन		98
उद्भृत	३७९	९०	उपक्रोश	६७	93	उपलब्धार्था	६५	ч	उपालम्भ	ج <u>2</u>	
उद्भव	48	· ३0	उपगत	३८५	909	उपलब्ध	300	3 / a	उपावृत्त	२८२	40
उद्भिज	3 6 6	49	उपगूहन	. રંજપ	३०	उपलम्भ उपला	398 837	२ <i>७</i> १९९	उपासङ्ग	२९३	66
उद्भिद्	3 6 6	५१	उपग्रह	३०२	999	उपवन	920	3	उपासन	२९२	८६
उद्भिद	366	49	उपमाह्य	२७४	26	उपवर्तन	993	è	उपासना	२६०	३५
उद्रम	390	92	उपन	399	98	उपवर्ह	२४९	१३७	उपासित	३८६	905
उद्यत	309	68	उपचरित -	३८३	9 02	उपवास	२६१	36	उपाहित	۲ ۱ ۱ ۱	90
उद्यम	390	99	उपचाय्य	२५६	२०	उपविषा	१६२	99			९२
उद्यान	1926	3	उपचित	३७८	28	उपवीत	२६५	४९	The state of the s	.9	२०
	रि४१७	990	उपचित्रा	945	८७	उपशल्य	973	- 20	उपोदका	969	940

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	विश्वम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	
उपोद्धात	६६	9	उषा	४४८	96	ऊष्मक	40	96	एकधुरावह	328	६५	
उप्तकृष्ट	३०४	۷	उषापति	92	२७	ऊ ष्मागम	40	98	एकधुरीण	३२४	६५	
उभयद्युस्	888	29	उषित	३८२	99	ऊह	पद	३	एकपदी	998	94	
उभयेद्युस्	४४९	29	उष्ट	३२७	७५		来		एकपिङ्ग	२८	49	
	∫ १६	३६		1 40	- 99	ऋक्थ	339	90	एकयष्टिका	538	908	
उमा	306	30	उब्म	388	98		८ ३७	29	एकसर्ग	३७५	60	
उमापति	93	38		[४५७	२२	ऋक्ष	980	५७	एकहायनी	३२५	६८	
उरःसूत्रिका	२३९	908	उष्णरिम	४०	२९		(350	8	एकाकिन् (	३७६	७९	
उरग	۷٩	۷	उष्णिका	३२०	40	ऋक्षगन्धा	११६५	990	एकाम	830	990	
उरण	320	७६	उष्णीष 🏻	४३६	२२०	370 . 11	1908	930	एकाम्य	३७५	60	
उरणाख्य	900	- 1	उष्णोपगम	40	98	ऋच्	ER	. 3	एकान्त	२७	६७	
उरभ	50 KI 800	986	उस्र	४२	33	ऋजीष	₹9३	३२	एकाब्दा	३२५	६८	
	३२७	७६	उस्रा	३२४	६६	ऋजु	३७३	७२	एकायन	३७५	७९	
उर री	४४२	२५४		ऊ		秀可	३०३	3	एकायनगत	३७५	60	
उररीकृत	३८५	906	ऊत	३८३	909	ऋत	३०३	3	एकावली	२३९	908	
उर३छद	२८६	६४	ऊधस्	३२६	७३	ऋतीया	364	३२	एकाष्ठील	948 940	८५	
उरस्	२२९	७८	ऊन	४१८	926	ऋतु	80	93	एकाष्ट्रीला	290	86	
उरसिल	२८९	७६	ऊम्	886	94	4 11 3 76	5 800	६ 9	.एड एडक	३२७	७६	
उरस्य	299	26	ऊररी	४४२	248	ऋतुमती	508	२१	एडगज	900	986	
उरखत्				302	9	ऋते	888	3	एडमूक	3 4 7	36	
N. N. W. 1905	२८९	७६	ऊरव्य			ऋत्विज्	इपप	90	एड्क	990	8	
उरवूक	१४५	५१	ऊरी	888	२५४	ऋध	२९८	908	एण	990	90	
उर्वरा	999	8	ऊरीकृत	३८५	906	ऋद	308	२३	एत	६२	90	
उर्वशी	22	. ५२	ऊर	२२७	७३	ऋदि	9 ६ ६	997	एतर्हि	888	२३	
उर्वी 💮	990	3	ऊरज	३०२	9	ऋभु	4	88	एध	933	9.5	
उलप	930	9	ऊहपर्वन्	२२७	७२	ऋभुक्षिन्	90	90	एधस्	१३२	93	
उ ल्लक	924	94	ऊर्ज	88	96	ऋष	९०		एधित	308	७६	
उल्लंखल	390	२५	ऊर्जखल	२८९	७५		1954	995	एनस्	५१	२३	
	1		ऊर्जस्वन्	२८९	७५	ऋषभ	9 5 2 2	48	एरण्ड	384	49	
उल्लखलक	980	३४	ऊर्णनाभ	989	93		(368	49	एला	958	920	
उल्लंपिन्	99	96	ऊर्णा	804	40	ऋषि	२६३	83	एलापणी	१७५	380	
उल्का	४५१			(320	७६	7517	1946	20	एलावाङक	968	939	
उल्मुक	३१२	३०	ऊर्णायु	330	900	ऋष्यप्रोक्ता	1965	909		885	२५०	
उल्लाघ	२२१	40	ऊर्ध्वक	७३	4		g,	Sy-		884	9	
उल्लोच	२४३	920	ऊर्ध्वजा नु	२१७	४७			८३	एवम्	888	94	
उह्रोल	94	Ę	ऊर्ध्वज्ञ .	२१७	४७	एक	{३७६ {३९९	96		880	9 €	
उल्ब	२१४	36	जन्म <u>छ</u> जर्मि	98	4	паа	३७६	62		386	32	
उल्वण	३७६	69	ऊमिंका	२३९	900	एकक	248	92	एषणिका		33	
			and the second s			एकगुरु	0		एषिका	388		
उशनस्	38	२५	ऊर्मिमत्	३७२	७१	एकतान	३७५	७९		पे	274	
उशीर	968	968	ऊष	999	8	एकताल	३ ७ २	3 4	ऐकागारिक	384	38	
उषणा	969	90	ऊषण	३१४	3 8	एकदन्त	9 €	32	ऐङ्गद	338	े १८	
उषर्बुध	22	48	ऊषर	999	4	एकदा	888	22	ऐडविड	२८ १८ ९	६९	
उषस्	88	3	अषवत्	999	4	एकधुर्	३२४	EN	ऐण	102		

											*
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ऐणेय	968		: औष्ट्रक	३२७	৩৩	कटाक्ष	२३५	98	कदर	984	40
ऐतिह्य	२५४	92		ক্		कटाह	४५६	29	कदर्थ	३६५	86
ऐन्द्रियक	३७५	७९	क	३९७	4	कटि	२२७	७४		(988	993
ऐरावण	२०	३६	कंस	३१३	३२	कटिप्रोथ	२२८	७५	कद्ली	1968	3
		४६	कंसाराति	9	२१	कटी	४६१	36	कदाचित्	888	४
ऐरावत	} ₹9	३	ककुद	४१३	९२		1 40	3	कदुष्ण	४३	३५
	(989	३८	ककुद्मती	२२७	७४	कड	र १५७	64	कदु	ξ 9	9 ६
ऐरावती	. 33	9	ककुभ्	३०	9	•	803	34	कद्वद	३६२	३७
ऐलेय	१६९	939		् ७३	৩	कटुतुम्बी	960	948	कनक	३३३	98
ऐश्वर्य	9 ६	३६	ककुभ	1988	४५	कडुरोहिणी	940	64	कनकाध्यक्ष	२६८	· v
ऐषमस्	.886	२०	ककोलक	२४७	930	कद्फल	982	४०	कनकालुका	२७६	३२
	ओ		कक्खट	३७४	७६	कद्वज्ञ	980	५६	कनकाह्य	944	<u>o</u> o
ओकस्	४३९	२३३	कक्ष '	} २२९	७९	कठिजर	944	७९	किनिष्ठ	(२१६	४३
	[v8	٩	<u> </u>	रि४३५	२१९	कठिन	३७४	७६		808	४१
ओघ	1 209	38	कक्ष्या	∫ २७९	४२	कठिलक	960	948	कनिष्ठा	२३१	८२
	[809	२७		(858	946	कठोर	३७४	७६	कनीनिका	२३५	९२
ओङ्कार	ξų	8	कङ्क	965	9 ६	कडङ्गर	308	२२	कनीयस्	(300	६२
ओजस्	४३९	२३३	कङ्गटक	२८६	६४	कडम्ब	३१४	३५	મનાવલ	∫838	२३५.
ओड्रपुष्प	१५४	७६	कङ्कण	२४०	906	कडार	६१	9 ६	कन्था	४५२	.8
ओुतु,	966	Ę	कङ्कातिका	२४९	938		1358	६२	T = T	969	940
ओदन	३१९	86	कङ्काल	२२५	. ६९	कण	(804	४६	कन्द	1888	३५
ओम्	४४६	93	कङ्घ	३०८	२०	कणप	४५५	२०	कन्दर	१२६	Ę
ओष	३८९	9	कच	२३६	64	कणा	∫ १६१	९६	कन्दराल	983	४३
ओषधी	928	Ę	कचर	३६८	५५		(३१४	३६	कंदर्प	93	२५
ओषधीश	३४	98	कचित्	४४७	98	कणिका	1940	६६	कन्दली	968	9
ओष्ठ	२३३	90	कच्छ	र ११३	90		(848	C	कन्दु	३१२	३०
	ओ		1	(१७१	9.3.6	कणिश	३०८	२१	कन्दुक	२४९	१३८
औक्षक	३ं२३	६၈	कच्छप	900	२१	कण्टक	४६०	३२	कंधरा	२३३	66
औचिती	४६२	३९	कच्छपी	४१९	933	कण्टकारिक		९३	कन्यकाजात	२११	२४
औचित्य	४६२	३९	कच्छु	२१९	५३	कण्टिकफल	१ १४८	६१	कन्या	२०५	6
औत्तानपादि		२०	कच्छुर	२२१	46	कण्ठ	२३२	66	कफ्ट	८२	३०
औदनिक	399	२८	कच्छुरा	१५९	९२	कण्ठभूषा	२३८	908	कपर्द	94	34
औदरिक	३५८	२१	कञ्चक	80	9	कण्डू	२१९	५३	कपर्दिन्	93	३२
औपगवक	३९६	३९		र २८५	६३	कण्ड्या	२१९	५३	कपाट	955	99
औपयिक	२७३	28	कञ्चकिन्	२६८	۷	कण्ड्रा	946	८६	कपाल	334	६८
औपवस्त	2 ६ १	३८		(२२७	310	कण्डोल	३१०	२६	कपालभृत्	93	33
औरभ्रक	३२७	७७	कट	390	३७ २६	कण्डोलवीण	॥ ३४८	३१	कपि	966	3
औरस	299	२८		1806	38	कत्तृण	१८४	9 6 6	कपिकच्छु	946	८७
और्ध्वदेहिक	२५९	३०	ara .	(१२५	ч	कथा	Erd	Ę	कपित्थ	१३५	२१
और्व	28	५६	कटक	(२३९	900	कद्ध्वन्	994	१६	कपिल	६१	98
औशीर	४२९	964	कटभी	906	940	कदम्ब	१४३	४२		ا غ	४
औषध	806	334	कटंबरा	940	८५	कदम्बक	्र्२०१	80	कपिला -	988	. ६३
	(396	No	कटम्भरा	9.98	943		्र ३०७	90		1 १६९	950

					3						
शब्दः	म हर	श्लोकः	शब्दः	वृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	स्रोकः	शब्दः	विद्यम् अ	होकः
कपिवली	१६१	९७	कार्य	1988	४७	कर्तरेड	983	98	कर्षू	४३६	222
कपिश	६१	9 ६	करज	(१७२	938	कर्कश	1900	988	कल	७२	6
	(१३७	२७	करज्ञक	988	४७		[४३५	२१७	कलकल	७१	२५
कपीत्न	488	. ४३	करट	1988	२०	कर्कार	960	944	, ਕੁਲਵ	5 34	90
	(988	६३	या ८	(805	१४	कर्चूर	960	848	कलङ्क	1380	8
कपोत	983	98	कर्ण	(३३९	3	कर्चूरक	908	934	कलत्र	४२७	966
कपोतपालि	क्का १२२	94		(80€	48	कर्ण	२३५	88	कलधौत	४१०	७६
कपोताङ्गि	१७२	929	करण्ड	848	96	कर्णजलीक	स् १९१	93	कलम्ब	(२९२	60
कपोल	२३४	90	करतोया	904	33	कर्णधार	80	93		[398	34
कफ	223	६२	करपत्र	386	38	कर्णवेष्टन	२३८	303	कलभ	२७६	34
कफिन्	555	ço Ço	करपाल	563	68	कर्णिका		903	कलम	३०९	58
A-20			करपालिका	588	89		1368	34	कलम्बी	969	940
कफोणि	२३०	८०	करभ	२३ १	62	कर्णिकार	986	Ęo	कलरव	१९२	98
कवन्ध	{ ^{°, ₹}	8		३२७	७५	कर्णीरथ	२८३	.43	कलल	२१४	३८
	∫ 300	996	करभूषण	२४०	206	कर्णजप	३६५	४७	कलविङ्क	963	96
कम्	४४२	२५०	करमर्दक	949	६७	कर्तरी	388	33	कलशि	960	85
कमट	900	२१	करम्भ	३१९	86	कर्दम	९६	9	कलस	३१२	39
कमठी	902	२४	करहह	२३१	53	कर्पट	२४२	993	कलहंस	984	२३
कमण्डलु	२६४	४६	करवालिका	२९४	89	कर्पर	२२ ५	६८	कलह	२९८	908
कमन	३५९	28	करवीर	948	७७	कर्पराल	930	28		1 34	94
	(93	3	करशाखा	. 534	८२	कर्परी	३३५	909	कला	1 80	99
कमल	900	४०	करशीकर	-200	३७	कर्पास	४६१	३५		[839	986
	(४३१	988	करहाट	900	४३	कर्पूर	286	930	कलाद	३४१	4
कमला	92	२७	करहाटक	१४६	43	. 4	(24	60	कलानिधि	38	18
कमलासन	۷	90	कराल	४३३	२०५	कर्बुर	६ २	90	कलाप	४१८	938
कमलोत्तर	३३७	908	करिगर्जित	399	900	.9.	(३३३	९४	कलाय	३०६	9 €
कमितृ	३५९	२३	करिणी	२७६	3 4	कर्म	३८६	٩	नि	13.85	904
कम्प	८६	36	करिन्	२७६	38	Total L	(383)	94	कलि	1839	968
कम्पन	३७४	७४	करिपिप्पली	989	90	कर्मकर	1340	99	कलिका	१३३,	96
कम्प्र	३७४	७४	करिशावक	२७६	३५	कर्मकार	३५७	99	कलिङ्ग	\$ 949	६७
	(२४३	998	करीर	\$ 948	७७	कर्मक्षम	३५७	96	Ancon	१ १९३	95
कम्बल	(839	988	करार	1820	१७३	कर्मठ	३५७	90	कलिद्रम	980	५८
कम्बलिवाः	New Control	५२	करीष	320	49	कर्मण्या	340	30	- निगाय	. 984	86
कस्बि	393	38	करणा	100	90			४१	0	३७७	6'9
	1909	२३		€ 05	96	कर्मन्दिन	360	3		(49	२३
कम्बु	(898	933	करेड	983	98	कर्मशत कर्मशील	340	90	1.00	1 96	98
कम्बुग्रीवा	233	66	करेणु	४०६	५२	कमशाल	340	90		२२६	00
कम्र	इ५९	28	करोटि	२२६	६९	कर्मसचि		8		390	
	r 83	३३	कर्क े	२८०	४६		१८२	9 € 6		ر ربره	
कर	र २७४	20	कर्कटक	900	२१	-226-11		14		y's	
	1824	958	कर्कटी	900	१५५	कर्मेन्द्रिय			करूप	२६	
	6 38		कर्कन्धु	1980	३६		330	6		20	
करक	2 940	9 9 9 8 8	* 17 17 1	रिष्ट्र	३८		३०३		इ.स.च	50	
	(३९८	Ę	कर्तरी	३१२	39	कर्षफल	980	4	८ कल्पना		

-										
शब्दः	र ष्ठम्	श्लोकः	शब्दः पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कल्पवृक्ष	२१	40	काकनासिका १६९	996	कान्तार	6994	90		३०२	998
कल्पान्त	49	२२	काकपक्ष २३६	९६	An-Cut	{ ४२६	१७२	कारिका	366	914
कल्मष	49	२३	काकपीछक १४१	३९	कान्तारक	963	9 ६ ३	कारीष	३९७	४३
कल्माष	६२	१७	काकमाची १७९	949	कान्ति	३६	90	कार	380	4
	1 88	ર	काकसुद्रा १६७	993	कान्दविक	३११	२८	कारुणिक	३५६	94
कल्य	२२१	५७	काकली ७२	२	कान्दिशीक	३६३	४२	कारुण्य	96	96
	८४२४	१५९	काकाङ्गी १६९	996	कापथ	994	98	कारोत्तर	३५१	४२
कल्या	६९	96	काकिणी ४५२	, 9	कापोत	∫२०२	४३	कार्तस्वर .	३३३	९५
कल्याण	५२	२५	काकु ६५	, १२	3/11/11	३३८	9.08	कार्तान्तिक	200	१४
कह्रोल 🕖	९५	Ę	काकुद २३४	९१	कापोताञ्जन	३३५	900	कार्तिक	88	१७
कवच	. २८६	६४	काकेन्दु १४१	३९		93	43	कार्तिकिक	88	96
	1904	939	काकोदुम्बरिका १४९	. ६१	काम	८२	, २८	कार्तिकेय	99	३९
कवरी	२३६	९७	काकोदर ८९	197		{ ३२२ } ४२०	५७ १३८	कार्पास	२४१	999
	(३१६	80	- (% c		कामंगामिन्	-	७६	कार्पासी	१६८	995
कवल	३२१	48	काकोल १९४		कामन	. 349	3 8	कार्म	३५७	96
कवि	{ 3 °	२५	काक्षी १७२		कामपाल	99	2 3	कार्मण	३८७	४
कविका	1 340		(3 3 %		COMME CO HUDONA			कार्मुक	२९१	८३
कविय	1 50050 0500	४९	काच ३४५		कामम्	889	93	कार्षापण	३३१	66
कावय कवोष्ण	४६१	34	(800	१ २८	कामयितृ	349	२४	कार्षिक	३३१	66
कवाल्ण कव्य	83	34	काचस्थाली १४६	48	कामिनी	{	992	कार्घ	१४३	४४
कशा	२ <i>५७</i> ३४९	28	काचित ३७९	68	कामुक	349	23		188	५९
कशाई	368	३१ ४४	काश्चन ३३३	९५	कामुका	२०६	3	काल र	४३	٩
कशिपु	898	930	काञ्चनी ३१६	, ४१	कामुकी	200	9		ξo	98
कशेह	४५३	93	काञ्ची २४०	906	काम्पिल्य	900	१४६		830	१९४
			काञ्जिक ३१५	१ ३९	काम्बल	२८३	48	कालक	२१८	83
कशेरका	२२५	६९	काण्ड ४०४	. ४३	काम्बविक	३४१	6	कोलकण्डक	१९४	२१
कर्मल	३००	908	काण्डपृष्ठ २८५	६ ७	काम्बोज	240	४५	कालकूट	९०	90
	1269	४७	काण्डवत् २८५	६ ६९	काम्बोजी	964	936	कालखण्ड	२२४	६६
कर्य	340	80	काण्डीर ' २८५	॰ ६९	काम्यदान	३८७	3	कालधर्म	300	998
कष	1358	88	काण्डेक्षु १६३	908	काय	२२६	৩ 9	कालपृष्ठ	२९१	८३
414	३४८	३ २ ९	कातर ३५९	५ २६	काय (तीर्थ)		بره	कालमेशिका		९०
कषाय	833	१५३		३६	7.			कालमेषिका	9 ६ ५	908
	53	8	काल्यायनी { १६	, १७	कायस्था	986	46	कोलमेषी	989	९६
कष्ट	४०३	39	कादम्ब १९५	१ २३	कारण	48	26	कालशेय	३२१	५३
कस्तूरी	280	938	कादम्बरी ३५०	३९	कारणा	364	3	कालसूत्र	९१	२
कहार	908	३६	कादम्बिनी ३२		कारणिक	३५४		कालस्कन्ध	{989 {949	३८
कह	994	22	काद्रवेय ८५	8	कारण्डव कारम्भा	999	५६ ५६			६८
काङ्घा	د ۹	२७	कानन १२०		कार्यमा	980		काळा	१६० १६५ ३१४	908
कांस्यताल	७३	1 8	कानीन २१९	। २४	1000	966	999	काला	39%	30
काक	988	20	कान्त ३६५	० ५२	कारवी <	9 0 9 3 9 8 3 9 8	30	कालागुर	284	920
काकचिश्वा	959	86	कान्तलक १७		2	398	, 80			
काकतिन्दुव	6 989	38	कान्ता २०१	र ३	कारवेल	960	948	कालानुसार्य	{900 {284	925
									100	

शब्दः	. पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्-	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम् १	डोकः
कालायस	338	90	किण	४५४	96	कीश	920	3	कुडङ्गक	848	90
कालिका	399	94	किणिही	.94८	28	कीशपर्णी	946	28	कुड्य	990	8
कालिन्दी	904	३२	किण्व	३५१	४२	कु	1990	3 1	कुणप	३०१	996
कालिन्दी	भेदन१११	२४	कितव	5944	. ৩৩	3.	1880	280	कुणि	1909	926
काली	१६	३६	विगतिष	(३५१	88	कुकर	२१७	86		रिवण	86
कालीयक	२४५	१२६	किंनर	ξ ξ	99	कुकुन्दर	२२८	22	कुण्ठ	340	90
कालेयक	9 ६ २	909		र २९	७१	कुकूल	४३२	२३०	कुण्ड	\298 \298	39
काल्पक	908	१३५	किंनरेश	26	€ S.	कुकुट	993	34	कुण्डल	The state of the s	903
काल्या	• ३२५	. ७०	किम्	883	२५१	कुकुभ	(903	932	कुण्डलिन्	28	y
कावचिक	२८७	६६	किमु	(888)	ų	कुकुर	384	29	कुण्डी कुण्डी	258	४६
कावेरी	904	३५	1,13	888	1	कुक्षि	228	७७	कुतप	249	39
काव्य	३९	२५	किमुत	1883	ع بر	कुक्षिंभरि	३५८	2.9	कुतुक -	٧3	39
काश	963	१६२		(888	115	कुङ्कम	984	923			33
कार्मरी	480	३५	किंपचान	३६५	86	कुच	२२९	७७	कुतुप	३ 9३	33
काइमर्य	980	३६	किंपुरुष	56	७१	कुचन्दन	२४७	932	कुतू	۲ ۱ ~~۲~~	39
काइमीर	१७७	984	किंवदन्ती	६६	· v	कुचर	३६२	३७	कुतूहल	६७	93
कारमीर	तन्मन् १४५	938	किर	960	3	कुचाय	229	७७	कुत्सा		
काइयपि	४२	32	किरण	४२	33	कुज	39	२५	कुत्सित	३६७	.48-
काश्यपी	990	4,	किरात	388	२०	कुश्चित	३७२	७१	कुथ	8268	१६६ ४२
			किराततिक्त	908	983		19.20	6		1209	22
काष्ठ	939	93	किरीट	२३८	902	कुझ	1802	39	कुद्दाल	ी देख विदेख	22
काष्टकुद्		93	किमींर	६२	90	min, if	[२७६	38	कुनटी	336	906
काष्ट्रतक्ष	389	9	किल	४४२	248	कुजर	रे३६९	. ५९	District Market	949	99
110	3 ∘	9	किलास	२१९	.43	कुजराशन	१३५	२०	कुनाशक		
काष्ट्रा	808	99	किलासिन्	222	Ę 9	कुञ्जल	३१५	39	कुन्त	२९५	93
काषाप्रस	वाहिनी ९७	99	किलिजन				5926	4	कुन्तल	२३६	34
काष्ट्रीला	966	993	।कालज क	390	2 €	कुट	रि३१२	35			७३ १२ १
	299	पुर	किल्बिष	\\\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\	२२ २२३	कुटक	304	93	कुन्द	1844	98
कास			किशोर	269	86	कुटज	940	६६	कुन्दुरु	900	929
कासमर्द	४५५	98			<i>y o</i>	कुटन्नट	1980	40	कुन्दुरुकी	900	928
कासर	966	8	किंग्जग	388	98	4.4	्रे १७३	939		३६७	48
कासार	903	२८	किसलय	932		कुटिल	३७२	७१	कुपूय	337	99
किंशार	३०८	२१	कीकस	२२५	६८	कुटी -	1996	£ .	कुप्य		६८
	(४२५	963	कीचक	१८३	9 6 9	P. Sales of	्रि४६१	35	कुबेर	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	3
क़िंशुक	१३८	38	कीनाश	४३५	२१५	कुटुम्बव्या		99	कुबेरक	909	920
किकीदि		9 8	कीर	984	२१	कुटुम्बिनी	२०५	Ę	The same of the sa	988	ष्ष
किंकर	383	90	कीर्ति	६७	99	कुट्टनी	२०९	99	कुबेराक्षी		
किं किणी	२४१	990	कील	1.38	५७	कुष्टिम	४६०	38		२१७	28
किंचित्	४४५	c	74.5	रिष्ठर	990	कुद्मल	१३४		कुमार	१७ ७५	95 80
किंचुलक	909	22	कीलक	३२६	७३	कुठर	376			•	
किंजल्क	906	४३	कीलाल	1 63	3	कुठार	398			. १३६	
किटि	960	२	700 7 3	रिष्ठ३२	200	कुठेरक	944		कमारा	१५३	
किष्ट	२२४	६५	कीलित	३६३	83	कुडव	339	८०		(<00	6

W. S. A.											
शब्दः	पृष्टम्	श्लोक	ः शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः
कुमुद	∫ ३9		कुलीर ।	900	२१		(९६	90	कृपीटयोनि	२२	५३
	रे १०६		क्रमाहर	∫३०७	96	कूपक	1 90	93	कृमिकोशोत्थ	२४१	999
कुसुद्वान		93		(४५६	२१		(२२८	04	कृमिन्न	१६४	905
कुमुदिका	१४२	80		भेषु. ३१५	३९	कृवर	२८४	40	कृमिज	२४६	१२६
कुमुदिनी	900	३९	कुत्य	२ २५	६८	कूर्च	२३५	९२	कुश	३६९	६१
कुमुद्रत्	993	9	कुल्या	904	३४	कूर्चशीर्ष	१७६	993	कुशानु	22	48
कुसुद्वती	993	३८	कुवल	1989	३६	कूर्चिका	३१७	88	कृशानुरेतस्	93	३३
कुम्वा	२५६	96	3 1	(४६२	४२	कूर्दन	८४	. 33	कुशाश्विन्	३४२	92
	(980	३४	कुवलय	905	३७	कूर्पर	२३०	60	कृषि	३०३	२
कुम्स	२७७	३७	कुवाद	३६२	३७	कूर्पासक	२४३	996		(303	Ę
	1850	१३४	कुविन्द	३४०	Ę	कूर्म	900	२१	कृषिक	(३०५	93
कुम्भकार	३४०	Ę	कुवेणी	9,6	१६	कूल	९५	v	कृषीवल	३०३	Ę
कुम्भसंभव	३७	२०	कुश	968	१६६	कूष्माण्डक	960	१५५	কৃত	३०४	۷
क्रम्भिका	900	36	3	[४३५	२१६	कुकण	988	98	कृष्टि	२५१	લ્
कुम्भी	१४२	४०		\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	/ २६	कृकलास कृ	989	92	1	٠ ٩	96
कुम्भीर	909	२१	कुशल	र्व ३५३ ४३२	४ २०४				कृष्ण {	४७	. १४
कुरङ्ग	968	۷	कुशी	(a) (b)		कुकवाकु	१९३	१७		Ęo	98
कुरङ्गक	३४५	२४	20011	३ ३४	99	कुकाटिका	२३३	66	'	३१४	३६
कुरण्टक	948	७५	कुशीलव	३४२	92	कुच्छू	∫ ९२	8	कृष्णपाकफल		६७
कुरुवक	१५३	७५	कुशेशय	900	४०		(२६५	५२	कृष्णफला	9 8 9	९६
कुरर	984	२३		909	१२६	कृत	४१०	90	कृष्णभेदी	940	८६
कुरण्टक	948	७४	ক্তম	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	48 38	कृत <u>पु</u> ङ्ख	२८७	६८	कृष्णला	989	86
कुरवक	948	७४	·कुसी द	३०३	۲ °	कृतमाल	१३६	२४	कृष्णलोहित	६१	9 ६
कुरुविन्द	962	949	कुसीदिक	३०३	ч	कृतमुख	343	8	कुष्णवत्रमन्	23	48
कुरुविस्त	330	८६		938	90	कृतलक्षण	३५५	90	कृष्णवृन्ता	१४६	५५
6 (1.10)			कुसुम			कृतसापित्रक		v	कृष्णसार	990	90
कुल	र् २०२	४१	कुसुमाजन	३३६	903	कृतहस्त	२८७	६८	कु णा	969	९६
	1500	9	कुसुमेषु	92	२६	कृतान्त -	२४	46	कृष्णिका	२०७	98
कुलक .	989	39 944	कुसुम्भ	{३३७	908	· er	1800	६४	केकर	२१८	88
g ii	380	122		1830	१३६	कृताभिषेका	२०४	Ч	केका	986	३१
कुलटा	200	90	कुस्रति	د ۶	३०	कृतिन् -	340	e 8	केकिन्	986	३०
कुलिथका	३३६	902	कुस्तुम्बुरु	३१५	36	*	१५३ ३८३	903	केतकी	१८६	9.50
कुलपालिका	२०५	v	कुहना	२६६	५३	कृत्त कृति	२६४ २६४	४७	केतन	२९७	98
कुलश्रेष्टिन्	380	٠٠٩	कुहर	८६	9					(४१६	998
कुलसंभव	249	3	कहू /	४६	9	कृत्तिवासस्	93	39	केतु	४०७	Ęo
कुल्झी	२०५	9	कूकुद	३५६	98	कृत्या स्टिप्स्यास	828	946	केदर	४५५	२०
				924	8	कृत्रिमधूपक 	२४६	926	केदार	३०४	99
कुलाय कलाव	200	३७	कूट	{ २०२	४२	कुत्स	३७१	EN	केनिपातक	30	93
कुलाल कुलाली	336	<u>۾</u>		203	३७	कृपण	३६५	28	केयूर	२३९	900
	३३६	902	क्टयन्त्र	३४६	२ ६	कृपा	७८	96	केलि	८४	. ३२
कुलिश -	२०	४७	कूटशाल्मा		४७	कुपाण	२९३	८९	केवल	४३२	२०३
कुली	960	88	कूटस्थ	३७३	७३	कृपाणी	३४९	३३	केश	२३६	. 94
कुलीन	300	3	कूप	903	२६	कृपार्छ 📄	३५६	94	केशाम्बुनामन	[१७०	923

	F-1777	·	1									
शब्दः	प्र ष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक		- विवस	श्लोक	: शब्द:	वृष्टम्	श्लोकः	
केशपाशी	२३६	९७	कोदण्ड	२९१		· Joseph Market		२८		१ ३६५	४७	
केशव	300	96	कोद्रव	३०७	96			२७		१०४ ।	७६ १९ १	
केश वेश	1 २ 9 ६ २ ३ ६	४५ ९७	कोप	८०	7 9	कालद्य	₹99	२६		३२९	29	
केशिक	7 4 4 7 9 4	४५	कोपना	२०४	5	12-2-	रिवव	२७	केय	328	69	
केशिन्	296	84	कोपिन्	३६१	३२	कौलटेर कौलीन	299	२६		5960	२	
केशिनी	909	925	कोमल	३७५	७८	-22-	४१७	995	क्रोड	1 228	७७	
AUSI-II	1906	83	कोयष्टिक	988	३५		१४५ १४०	२ 9	कोध	८०	२६	1
केसर	936	२५	कोरक	933	95		100	₹ <i>8</i>	क्रोधन	३६१	३२	
	(940	६५	कोरङ्गी	909	१२५	त्योको ग	289	999	कोशयुग	994	96	
केसरिन्	968	9	कोरदूषक	३०७	9 ६	afran	43	२८	कोष्ट	966	4	
कैटभजित्	9	22	कोल	1000	99	ककच	388	38	कोष्टुविन्ना	9 € 0	53	
कैटर्य	985	४०	ભા <i>છ</i>	989	३ <i>६</i> २	41414	(948	७७	कोष्ट्री कोश्च	१६५	990	
केतव	∫ ८२	३०		(280	925	ककर	828	98		१९५	२२	
	(३५२	88	कोलक	1 398	₹.	कतु	248	93	कौश्चदारण	90	80	
कैदारक	304	99	कोलदल	१७२	930	कतुध्वंसिन <u>्</u>		38	हम	368	do	
केंदारिक	३०५	99	कोलम्बक	७४	৩		ų	9	क्रमथ	३८९	904	
कैदार्य	३०५	99	कोलवही	१६१	९७	कतुभुज 		994	क्रिन	358	B D 180	
कैरव	908	३७	कोला	9 ६ 9	९७	ऋथन	३०० (२९९	900	क्रिनाक्ष क्रिशित	२२१ ३८२	<i>چ</i> ه <i>۹</i> ۷	
कैलास् कैवर्त	39	00	कोलाहल	હે 9	२५	ऋग्दन	890	923	ाक्षारात		98	
200	९८	94	कोली	980	३६	कन्दित	64	३५	क्रिष्ट 🐪	€ ९ ३८२	36	
केवर्तामुस्तव		१३२	कोविद	२५१	ч	क्रम	2 6 2	80	क्रीतक	१६५	908	
कैवल्य	५७	. ૬	कोविदार	934	२२		[987]	४१	क्रीतकिका	960	98	
कैशिक	२३६	९६	कोशफल	280	930	क्रमुक	983	४१		(२१५	38	
कैश्य	२३६	९६	कोशातकी	३९८		. 9	(१८५	958	क्षीव(ब)	४ ३४	२१३	
कोक	969	0	ארואואו	1500	३७	क्रमेलक	३२७	رولع	क्रेश .	368	२९	
	१ १९५	२२ १ २	कोष	₹ ३३२	39	क्र यविक्र यि		७८	क्रोम	२.१७	६५	
कोकनद {	६१ १०८	13 83		र ४३६	२२१	क्रयिक	326	७९	क्रण	्र • ७१	28	
कोकनदच्छा <u>ं</u>			कोष्ठ	४०३	४०			1		) ३८८ १७	د ۲४	
कोकिल	988	98	कोष्ण	४३	३५	कय्य	३२९ २२३	1	कणन कथित	३८१	94	
कोकिलाक्ष	9 5 3		कौकुटिक	३९९	90	कव्य कव्याद	34		कायत काण	७१	58	
कोटर	932		कै।क्षेयक	२९३	68	कव्याद्	24	५९	वा(अ			
कोटवी	२०८	- Total	कौटतक्ष	३४१	9	कायिक	३२८		क्षण	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	99 ३८	
612.0	. 289		कौदिक	३४३	98	किमि	-999	93	હ્યું <u>ગ</u>	1804	80	
ंकोटिं र्	384	९३	कोणप	२५	५९	117	∫ ६३	1	क्षणदा	88	8	
. (	४०३	52.00	कौतुक	८२	39	किया े	(828	9419				
कोटिवर्षा	१७३		कोत्हल	८२	39	कियावत्	३५७	97	क्षणन क्षणप्रभा	३०० ३२	998 8	
कोटिश	३०५		कौद्रवीण	३०४	6		108	3.5				
कोद्वार	848		कौन्तिक	२८८	७०	कीडा	\{ c8	33	क्षतज क्षतव्रत	२२३ २६६	६४	
कोठ	220	-	क <mark>ौन्ती</mark>	१६९	970	कुञ्च	१९५	२२	પ્((1711	, २८५ (२८५	48	
कोण {	७३	Ę	कौपीन	४१७	922	~~कु~~ ध	60	२६ !	क्ष्तृ	1338	48	
(	द९५		कौमुदी	३५		कुष	64	३५	* 4	(80%)	् इ	
Ę	9										7.7	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्टम्	श्ह्रोकः	शब्द्:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
क्षत्रिय	२६७	9		३६५	86	क्षेडा	१ २९९	900	खल	३६५	४७
क्षत्रिया	२०८	98	धुद्र {	४२७	900	ex.	J 808	४३	खलपू	३५७	90
क्षत्रियी	206	94	अुद्र घण्टिका	२४१	990	क्षेवेडित	४६०	३४	खिलिनी	३९६	४२
क्षत्रियाणी	२०८	98	क्षुद्रशङ्ख	909	२३		ख		खलीन	२८२	४९
क्ष्पा	88	४	5 · · · · · · · · · · · · · · · · · ·	१६०	98		(39	9	खळु	४४२	२५५
क्षपाकर	३४	94	क्षुद्रा {	४२७	900	ख	1800	96	खल्या	३९६	४२
क्म	४२१	१४२	क्षुद्राण्डमतस्य	_			९ ४५७ (१९८	२२ ३२	खात	903	२७
क्षमा	४२१	१४२	संघात	900	99	खग	1 3 9 9	2 8	खादित	३८५	990
क्षमितृ	३६१	३१	क्षुध्	३२१	48	, · · ·	1800	98	खारी	339	. '८८
क्षमिन्	३६१	39	क्षुधाभिजनन		99	खगेश्वर	१३	२९	खारीक	३०४	90
अ न्तृ े	3 4 9	३१	<u>अ</u> धित	३५८	30	खनाका	३१३	३४	खारीवाप	३०४	90
	, 49	२ २	क्षुप	१३०	۷.	खङ्ग	२१८	४९	खिल	992	بع
OT TE	298	49	अ मा	306	२०	खन्नन	993	94		(१७२	930
क्षय :	३८८	৩	9.11	9 € ₹	908	खन्नरीट	992	94	खुर	(२८२	89
	। ४२२	१४५	धुर	844	२०	खट	848	90	खुरणस्	२१७	४७
क्षव	१२१९	५२	क्ष ~~ुर~~ क	983	४०	खट्वा	२४९	१३८	खुरणस	२१७	४७
	(३०७	98	धु रप्र	844	२०		966	४	खेट	३६७	48
क्षवधु	२१९	५२	धारेन्	३४१	90	खङ्ग	(२९३	८९	खेय	908	२९
क्षान्त	३८१	९७	3117		٩६	खिन	966	४	खेला	83	३३
क्षान्ति	٥٥	२४		३४३		खण्ड 🐪	34	9 ६	खोड	२१८	४९
क्षार	३३४	९९	क्षुत्रक <	३६९	६१	खण्डपरशु	93	३१	ख्यात	३८९	9
क्षारक	933	9 ६		(३९८	90	खण्डविका		४३	ख्यातगई ण	३८०	९३
क्षारमृत्तिका	999	8	क्षेत्र	र् ३०४	99	खण्डिक	३०६	9 €	ख्याति	३८९	8
क्षारित	३६४	४३		(836	960	खदिर	1 384	88		ग.	
क्षिति .	990	, ,,,,	क्षेत्रज्ञ	{ 48	२९ ३३	खदिरा	१७६	१४१ २८	गगन	२९	9
क्षिपणी	(808	00	leader .	1808	۲ ۲	खद्योत	१९७	५८ ७	गङ्गा	908	३ 9
क्षिपा	९७,	9 3	क्षेत्राजीव	303	99	खनि	१२६	93	गङ्गाधर	93	38
क्षिप्त	३९०	20	क्षेपण	३९० ३८५	999	खनित्र	३०५ १८५	958	गज	२७६	38
	३७८		क्षेपिष्ठ	(43	२ ६	खपुर	(¥₹	342		२७६	३६
क्षिप्र क्षिप्र	३६० २७	। ३० ६४	क्षेम	र् १७२	926	खर	) 320	५ °	गजबन्धनी	२७९	४३
क्षिया	३८८	५०	41.1	४६०	३४	खरणस्	२१७	४६	गजसक्या	900	923
ાણાવા	(93	8	क्षेत्र	३०५	99	खरणस	২ ৭৩	४६	गजानन	9 €	३८
क्षीर	330	49	क्षोणी	990	२	खरपुष्पा	9.04	१३९		998	6
413	826	963	क्षोद	२९७	98	खरमञ्जरी		68	1311	. 66	90
क्षीरविकृति	३१७	88	क्षोदिष्ट	364	999	खरा	949	६९	गडक	848	96
क्षीरविदारी		990	क्षोम	920	92	बराश्वा	955	999	13		
क्षीरशुक्रा	9 ६५	990	क्षौद्र	३३८	900	खर्जू	298	५३		२१७	28
क्षीरावी	२६२	900	क्षीम	२४१	993	खर्जूरी	7-64	900	arm	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	४० ८१
क्षीरिका	988	४५		३७९	९१	खर्जूर	∫ १८६	900	1	1 804	४६
क्षीरोद	९३	२		990	ર		रे ३३३	९६	TIME	200	98
क्षीव	३५९	२३	64144	1953	٩		{ २१७	४६		Ę	90
क्षुत्	३२१	५२		र् २६७	9		रे ३७२	७ ० ३३		३७०	
क्षुत	२१९	45	्र क्षेत्र	. 90	٩	खर्वट	४६०	17			

	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	वृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
	गणरात्र	४५	Ę	गन्धसार	२४७	१३१	गलकम्बल	३२३	£ 3	गिरिका	999	92
	गणरूप	948	60	गन्धारमन्	336	902	गलन्तिका	३१२	३२	गिरिज	र ३३५	900
	गणहासक	१७२	976	गन्धिनी	900	१२३	गलित	३८३	908	गिरिज	) ३३६	908
	गणाधिप	9 5	३८	गन्धोत्तमा	३५०	. ३९	गलोद्देश	269	४८	गिरिमहि	का १५०	Ed
	0	943	৩ 9	गन्धोली	98,0	२७	गल्या	३९७	४२	गिरिश	93	३१
	गणिका {	209	98	गभस्ति	४२	३३	गवय	990	99	गिरीश	93	39
	गणिकारिका	940	६६	गभीर	96	94	गवल	३३५	900	गिलित	३८५	990
	गणित	२७१	६४	गम	२९६	९५	गवाक्ष	995	3	गीत	৬ ৭	२६
	गणेय	३७०	६४	गमन	२९६	34	गवाक्षी	969	१५६	गीर्	६२	9
		२३४	९०	गम्भारी	980	34	गवीश्वर	३२२	40	गीर्ण	३८५	990
	गण्ड {	२७७	१३७	गम्भीर	96	94	गवेधु	३९०	२५	गीर्णि	360	99
	गण्डक	966	४	गम्य	320	53	गवेधुका	३१०	२५	गीर्पति	38	58
	गण्डकारी	१७६	989	गरल '	80	8	गवेषणा	२६०	३२	गीर्वाण	4	2
	गण्डशैल	925	ξ	गरिष्ठ	३८६	992	गवेषित	३८४	904	गुग्गुल	980	३४ २१
	गण्डाली	१८२	949	गरी	949	49	गव्य	३२०	40	गुच्छ	३०४	96
	गण्डीर	969	940	1	93	23	गव्या	३२३	६०	गुजा	9 6 9	83
	गण्ड्पद	909	22	गहड	1 ~~2~~ 9	98	गव्यूति	994	90	गुड	808	20
	100		- 1	गरुडध्वज			(	१२७	Ę	गुडपुष्प	930	२८
	गण्ड्पदी	902	38	गरुडाम्रज	83	32	गहन {	३७७	८५	गुडफल	१३७	904
	गण्ड्षा	४५२	90	गस्त्	700	३६	TET (	१२६	Ę	गुडा	१६४ १५६	65
	गतनासिक	२१७	४६	ਸ਼ਵਸਤ	93	२९ ३४	गहर {	४२८	१८३	गुड़्ची	1 48	38
	गद्	२१८	५१	गरुत्मत् <	800	५९	गाङ्गेय {	333	88	1	282	98
	गद्य	४५९	३१	गर्गरी	३२७	৬४		४२४	م بر بر	गुण	399	२८
	गन्त्री	२८३	५२		32	c	गाङ्गे हकी	9 ६ ८ २७	990 46		386	२७
	गन्ध	40	٠ ره	गर्जित रे	२७इ	३६	गाड		22		(804	४७
	गन्धक	३३६	१०२	गर्त	८७	2	गाणिक्य	२१०		गुणवृक्षक	९७	92
	गन्धकुटी	900	923	गर्दभ	३२७	७७	गाण्डिव	260	1 2 2	गुणित	३७८	66
1	गन्धन	४१६	994	गर्भाण्ड	१४३	83	गाण्डीव	२९०	The second second	गुण्डित	३७९	68
	गन्धनाकुली	950	998	गर्भव	367		गात्र {	२२६		गुत्स	२३९	904
	ग्रह्मफली र्	१४७	५६	गवन	270	36	गात्र		933	गुत्सक —	933	9 €
	गन्धफली { मन्धमादन	940	६४	गर्धन गर्भ { गर्भक गर्भागार गर्भागय	820	934	गात्रानुलेपन	786	26	गुत्सार्ध	२३९	904
	मन्धमाद्न	१२४	3	गर्भक	286	934	गान गान्धार गायत्री {	01	9000	State State	२२७	
	गन्धमूली	960	948	गर्भागार	998	c	गान्धार	0 1	४९ २२	गुन्द्र	१८३	9 6 2
	गन्धरस	335	908	गर्भाशय	२१४	३८	गायत्री {	248	22	गुन्द्रा	{ 380 962 { 300 308	950
	1	દ્	99	मर्भाषात्र मर्भाषा	290		गारुत्मत			· ·	(164	160
	7.	22	५२	411Hall	42.51				9 2 3 3	गुप्त	305	906
	गन्धर्व {	990	99	गभापघाति न	12 र प		गार्भिण सर्देशस		200 000		808	44 9 6 0 6 0 9 0 6 9 0 8
		260	88	गमुत्	468		गाईपत्य	२५६		गुप्ति	360	99
		848	7 4 4	નવ મુક્તિ	3.0	44	गालव	142	33	गुरण	430	
	गन्धर्वहस्तक		7 1	गर्हण सर्भ		17	गिर्	390 390	9	गुरु	\[242	' २४ ७
	गन्धवह		- V	गर्ह्य गर्नामान		18	गिरि {	9	99	2	{ २५२ ४२५	962
	गन्धवहा		- VISA	गर्ह्यवादिन्		30		963	908	गुर्विणी	290	33
	गन्धवाह	२५	६२	160	२३२	60	ALKANII.	141		J		

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्होकः	शब्द:	विश्वम्	श्लोकः	शब्देः	पृष्टम्	श्लोकः
गुल्फ	२२७	७२		(३२२	६०	गोमत्	३२२	40	ग्र <u>स्</u> त	ब	२०
	(930	९	गो	{ ३२४	६६	गोमय	३२०	46	अस्त <u> </u>	रे ३८५	999
गुल्म	२२४	६६		(809	२५	गोमायु	966	٧		४६	9
.2/41	२९०	८१	गोकण्टक	9 5 9	99	गोमिन्	३२२	4,6	म्रह •	326	۷
	(४२१	१४२	<del></del>	1990	90	गोरस	३२१	८३		(838	२३६
गुल्मिनी	930	٩,	गोकर्ण	र् २३१	८३	गोर्द	२२४	ĘŊ	ग्रहणीरुज्	२२०	yy
गुवाक	964	१६९	गोकर्णा	940	83	गोल	४२५	२०	म्रहपति	80	३०
गुह	90	३९	गोकुल	३२२	4,6	गोलक	२१४	३६	त्राम	1853	98
गुहा	१ १२६	Ę	गोक्षरक	959	९९	गोला	३३८	900	220	[४२१	989
этэт	1950	63	गोचर	40	6	गोलीड	985	38	यामणी	४०५	88
गुह्य	४२३	948	गोजिह्या	१६९	998		9६२	902	ग्रामतक्ष	३४१	3
गुह्यक	Ę	99	गोडुम्बा	969	१५६	गोलोमी	५ १८२	१५९	यामता -	३९७	४२
गुह्यकेश्वर	२८	६८	गोण्ड	848	96	ਸੀਰ-ਕਰੀ	(३३९ १४७	१११ ५५	ग्रामार्थान	३४१	8
गूड	३७८	८९		(१२३	٩	गोवन्दनी	(9	96	त्रामन्त	453	२०
गृहपाद्	66	v	गोत्र	र २५०	9	गोदिन्द	४१२	39	यामीणा	950	88
गूडपुरुष	२७०	१३		, ४२८	960	गोविष	320	40	याम्य	६९	98
ગૃ્થ	२२५	६८	गोत्रभिद्	90	४२	गोशाल	४६२	80	ग्राम्यधर्म	२६६	५७
गून	३८१	९६	गोत्रा	990	ર	गोशीर्ष	२४७	939		(१२३	9
गृज्जन	906	986	-3-2-	) ३२३	६० १४	गोष्ठ	998	93	ग्रावन <u>्</u>	र १२४	४
गृधु	३५८	२२	गोदारण	३०५ ३२२	٦٥ <i>ل</i> إن	गोष्टी	३५५	94		(४१५	908
ग्रंघ .	१९५	२ १	गोंदुह्		46	गोष्पद	४१३	98	<u> ग्र</u> ास	३२१	48
यध्रसी	४५२	90	गोधन	322	48	गोसंख्य	३ २२	५७	ਗਤ	909	. 39
गृष्टि	900	१५१	गोधा	२ ९१	999	गोस्तन	238	904	प्राह	228	L
गृह	990	8	गोधापदी	959	112	गोस्तनी	958	900	याहिन्	१३५	२१
20	1990	٦	गोधि गोधिका	२३४ १०१	22	गोस्थानक		93	त्रीवा	२३३	66
गृहगोधिक	-	92	90 900		Ę	गौतम		94	श्री ^ह म	40	96
गृहपति	२७०	94	गोधिकात्म		96	गोतम गोधार	ک	É	ग्रैवेयक	२३८	908
गृहयालु	३६०	२७	गोधूम गोवर्द	३०७ १७३	933	गोधेय	१८९ १८९	<u>۲</u> ۶	गलस्त	350	999
गृहस् थूण	४५९	२०	गोनर्दे गोनस	66	8	गोधर	968	Ę	1लह	343	RA
गृहा	880	२३८	नावस		- د		1 49	93	ग्लान	२२१	५८
गृहागम	२६०	३४	गोप	₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹	५७	गौर	{ ६ 9		ग्लासु	२२१	40
गृहाराम	920	9		४१९	930	_	1828	968	ग लौ	३४	98
गृहावग्रहण	ी १२०	93	गोपति	े ३२३	६२	गौरी	∫ १६	. ३६		घ	
गृहिन्	२५१	३	गोपरस	३३६	908		े २०६	۷	घट	{ ३१२	३२
गृहीतृ	३६०	२७	गोपानसी	929	94	गौधीन	998	93		र १९९	३२
	\$ 203	४३	गोपायित	३८४	908		३७७		घटना	२९९	900
गृह्यक	रे ३५७	9 ६	गोपाल	३२२	५७		१८३	9 ६ २	घटा	२९९	900
गेन्दुक	२४९	१३८	गोपी	955	992		३३८	990	घटीयन्त्र	३४६	२८
गेह	११७	४		(922	9 6		३७७		The second second second second	348	
गैरिक	१९२७	8	1000-000	र १७३	932		१७३	१३२			
गै देय	1 399	93		(826	१८२	गादिशस	{ १४१			998	96
गड्य	३३६	Jox	् <u>र</u> गोप्यक	३४३	90		1 948	७७	घण्टारवा	१६४	9 9 9

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक	: शब्दः	प्र ष्ठम्	श्लोक	ः शब्दंः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	
	(३२	v	चकोरक	999	३५	[ं] चतुरानन		9 8	चराचर	३७३	७४	
	७३	8	1	-1984	२२	चतुर्भद	२६६	40	चरिष्णु	३७३	७४	
घन	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	ج ع 9		1 368	५६		9	२०	चह	२५७	२३	
	303	६६	20.00	268	७८	7371	२६६	40	चर्चरी	४५२	90	
	(895	999		(४२८	963	.3	994	90	ਕ ਰ ਿ	5 48	2	
घनरस	83	ų	चककरिक	१७२	929	13611		६८	चचा	J 588	922	
घनसार	२४७	939	चक्रपाणि	8	२०	चत्वर	1930	93	चर्मकषा	१७६	१४३	
घनाघन	४१६	990	चक्रमर्दक	१७७	980	,	(२५६ ४४४	٩ <i>८</i> ३	वर्मकार	३४१	v	
घम	68	३ ३	चक्रयान	२८३	49		280	939	चर्मन्	5266	४६	
घस्मर	३५८	20	पनारग	१८२	950	. 4.41	(38	93	पणार्	रि ९४	80	*
घस	88	٦.	चक्रवावन	२६७	ર	चन्द्र	. 900	. १४६	चर्मप्रभेदिक	त ३४९	38	
घाटा	२३३	66	चऋवार्तिनी	909	943		(४२८	962	चर्मप्रसेविंक	1 386	33	
घाण्टिक	२९६	९७	चकवाक	984	22	चन्द्रक	986	39		(988	४६	
घात	३००	994	1	J 39	Ę	चन्द्रभागा	904	३४	चर्मिन्	1266	७१	
5137	[३६५	४७	चक्रवाल	[१२४	3	चन्द्रमस्	३४	35	चर्या	२६०	३५	
घातुक	रे ३६०	२८	चकाङ्ग	945	२३	चन्द्रवाला	900	१३५	चर्वित	३८५	990	
घास े	964	१६७	चकाङ्गी	940	28	चन्द्रशेखर	93	३०	चर्षणी	२०७	90	
घुटिका	२२७	७२	चक्रीन्	68	v	(चन्द्रसंज्ञ-	-) २४७	930	ਚ ਲ	३७४	७४	
घुण	४५४	96	चकीवत्	३२७	৩৩	चन्द्रहास	२९३	68	चलदल	934	२०	
घूर्णित	३६१	३२				चन्द्रिका	३५	9 €	चलन	३७४	७४	
	ſ	96	चक्षःश्रवस्	221	0		r 20		ਕ ਲਾਕਲ	३७४	७४	
घृणा	र ३९५	३२	चक्षप्	२३५	83	चपल	र ३३५	88		(२९६	९६	
' घृणि	[804	49	चक्षुष्या चञ्चल	३३ ६ ३७४	१०२ ७६		(३६४	४६	चलित	305	८७	
કાળ	82	33				चपला	\	9 8	चविक	9 6 9	96	
<u> </u>	{३२ 9 ४ 9०	५२ ७६	चञ्चला	33	8		(161	28	चव्य	9 ६ 9	96	
घृष्टि	960	2	বয়	984	५१ ३६	चपेट	२३२		चषक	349	५३	
घोटक	२८०	४३	-	600		चमर	990	90	चषाल	२५६	96	
घोणा	233	०२ ८९	चटक	१८३	96	चमरिक	१३५	44	चाकिक	२९६	९७	
घोणिन्	929	200	चटका	१९३	96	चमस	४६१	47	वाङ्गेरी	904	980	
	5 989	310	चटकाशिरस्	Section 201	990	चमसी	४५२		वाटकैर	993	96	
घोण्टा	924	30 969	चणक	3018	96	चमू	{ २८९ २९०		वाण्डाल वाण्डाल	388	20	
घोर	96	२०	चण्ड ः	३६१	३२		968					
घोष	१२३	20	चण्डा	१७२		चमूर	988	cal	वाण्डालिका	३४८	३१	
घोषक	9 8 6	990	चण्डात	948	7 7	चम्पक	1990	_ '	वातक -	१९३	90	
घोषणा	ĘU	9 2	चण्डातक	२४३	998	चय	209	80	वातुर्वण्यं	२५०	२	
		68	ਜ਼ਾਤਾਲ	∫३४०	8		(200	93 =	बाप	२९१	८३	
घ्राण	२३३ ३७९	30	1.510	(388	98	चर	(३७३	1 -	शामर 💮	२७५	३१	
घाणतर्पण	49	99	चण्डालवल्लकी	१४८	३१ :	चरक	४६०	३३ च	वामीकर	333	94	
घात	३७९	90	चण्डिका	9 €	- 77000	चरण	२२६	199	गम्पेय -	988	६३	
	च		चतुःशालः	996	٤ :	चरणायुध	983	90	ग्रम्पथ ँ	940	६५	
च	1 880	२४१	चतुरू	३४४		वरम े	३७६	69	शर -	२७०	93	
	र ४४४		चतुरङ्घल	938	२३ =	वरमक्षामृत्	११२४	२		३९१	38	

												_
-	शब्दः	पृ ष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्होकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः
	चारटी		988	चिर्किय	३५७	९७	चैत्र	86	94	छिद्रित	३८२	९९
	चारण	३४२	93	चिरण्टी	२०६	3	चैत्ररथ	२८	७०	छिन	३८३	१०३
	चारु	३६७	५२	चिरंतन	३७४	৩৩	चैत्रिक	86	94	छिन्नरहा	१५६	८२
	गार्चिक्य चार्चिक्य	283	922	चिरप्रसूता	३२५	৬৭	चोच	1968	१३४	छुरिका	384	93
	चार्मण	३९७	४३	चिररात्राय	४४३	9	चाच	1848	३०	छेक	२०३	४३
	चालनी	390	२६	चिरस्य	४४३	9	चोरपुष्पी	909	१२६	छेदन	366	6
	चाष	993	9 €	चिराय	४४३	9	चोल	२४३	996		র.	
	चिकित्सक	 २२१	५७	चिरिविल्व	988	४७	चौर	, ३४५	२४		∫ ११२	Ę
	चिकित्सा विकित्सा	396	40	चिलिचिम	99	96	चौरिका	३४६	२४	जगत्	€830	८०
			94		(988	29	चौर्य	३४६	२५		993	Ę
	चिकुर -	(२३६ (३६४	४६	चिछ	229	Ęo	च्युत	3 ८ ३	908	जगती	809	७१
ì	चिक्कण	३१८	४६	चिह्न	34	90	J	छ		जगत्प्राण	२५	६२
Í	चकस	४६१	३५	चीन	968	9	छगलक	३२७	७६	जगर	२८६	६४
Í	चिश्रा	१४३	83	चीर	४५९	३१	छगलान्त्री	१७४	१३७	जगल	३५१	४१
4		(44	9	चीरी	990	26	छत्र	२७५	३२	जग्ध	३८५	999
1	चेत्	1888	३	चीरुका	१९७	26		(953	904	जग्धि	३२२	44
1	चिता	३०१	990	चीवर	848	३१	छत्रा	964	१६७	जघन	२२८	७४
	चिति	३०१	990		(908	989		(३१५	३७	जघनेफला	१४९	६१
1	चित्त	५५	३१	चु क	३१४	३५	छत्राकी	१६७	994	जनग	∫ ३७६	८१
	चित्तविभ्रम	60	२६		(४५५	२०	छद	∫१३२	98	जघन्य	(४२४	949
	चित्तस <mark>म</mark> ुन्नति	. ७९	२२	चुकिका	904	980	04	1200	३६	जघन्यज	र २१६	४३
	चित्ताभोग ः	५ ६	3	चुल	२२१	Ę.o	छदन	१३२	98	100000000000000000000000000000000000000	े ३३९	9
	चिखा	३०१	990	चुह्री	३११	२९	छदिस्	१२१	98	जङ्गम	३७३	७४
	7	(६२	90	चूचुक	२२९	७७	छद्मन्	۲۹ (	३०	जङ्गमेतर	३७३	७३ -
	~~-~~	96	98		5996	३१	छन्द	388	२०	जङ्घा	२२७	720
	चित्र	1946	८७	च्डा	रे३ ६	९७		(843	22	जङ्घाकरिक	266	७३
		४२७	906	चूडामणि	२३८	१०२	छन्दस्	{ २५६ } ४३८	२२ २३२		366	७३
	<u>.</u>	1984	49	चूडाला	१८२	१६०					(939	99
	चित्रक	१ १५६	00	चृत	१३९	३३	छन्न	{२३७ {३८१		(T)	ं 🕇 २३७	
4	C	(984	१२३		(286	, १३४		् २९९ २९९		.	(803	ă
	चित्रकर	३४१	ی	चूर्ण	र्रे	99	, ਹੁਲ			जटामासा		
	चित्रकृत्	१३७	२७	चूर्णकुन्तल	२३६	9,6	छवि	{ ३६ { ४३		र जाटन्	930	
	चित्रतण्डुल	१६४	905	चूर्णि	४५२	9		३२७		जाटला	901	
	चित्रपर्णी	960	९२	चलिका	२७७	३०	छाग	950 00		200,000	{ २२,	
	चित्रभानु	(33	५६ ३०	2	३४३	9,	ु छागी	220		,	J 83.	
	। पत्रनाचु	\begin{cases} & 2 & 2 & 2 & 2 & 2 & 2 & 2 & 2 & 2 &	, १०५	9	४४६	9:	२ छात	{ २१६ { ३८३		1	{ ३६	६ १९ २ ३८
	चित्रशिखि		२४		. 986	4	ও ভাস	२५३			् १ ५५	
	चित्रशिखरि		२७	-	५५	. 3	0			1 51 51	39	
		(946	20		و مردم		१ छ।।दत	३८९		1		
	चित्रा	1929	946	The state of the s	مربر		१ छान्दस	34:	•	६ जतु	3.8	
	चिन्ता	ر د ۹	२०		(२४२		100	४२			3.9	
	चिपिटक	३१९	81	9	1833		And the second second	3 6.		5) 10	99	
	चिबुक	२३४	9	॰ चैत्य	999	,	७ छिद्र	6	Ę	२ जतुकृत्	9 4	९ १५३

शब्दः	पृष्ठ ~~म~~ ्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
500 P*	909	१५३	जयन्ती	940	ξų	जातरूप	333	९५	2.0	1368	9
जतूका जन	228	20	जया	940	Erd.	जातवेदस्	22	५३	जीर्ण	रिवद	४२
जत्रु जनक	292	२८	जय्य	२२८	७४	जातापत्या	206	9 ६	जीर्णवस्त्र	२४२	994
जनंगम	388	98	जरठ	३७४	७६		(44	३१	जीव	{ 39	२४
जनता	३९७	४२	जरण	398	3 4	जाति	र १५३	७२		(३०२	998
ाग (।।	(48	30	जरत्	298	83		(805	६८	जीवक	{983	88
जनन	240	9	27550 2000 March 1990 M	323	ξ 9	' जातीकोश	२४७	935		१९७६	983
जननी .	292	२ ९	जरद्भव जरा	294	89	जातीफल	२४७	932	जीवंजीव	988	34
जनपद्	993	۷.		298	<u>۶</u> ۷	जातु	888	8	जीवन		3
जनयित्री	292	38	जरायु जरायुज	3 5 5	40	जातोक्ष	३२३	६१	जीवनी	905	982
जनश्रुति	६६	, .	जल	63	, ,	जानु	२२७	७२	जीवनीया	१७६	988
जनार्द्न	8	98	जलज न् तु	900	20	जाबाल	385	99	जीवनौषध	307	920
	998	. 9	जलधर	32	৩	जामातृ	२१३	३२		1948	८ २
जनाश्रय		30	जलनिधि	93	્ર	जामि	४२१	983	जीवन्तिका	1944	63
जनि	५४ (१७९	942	जलनिर्गम	94	હ	जाम्बव	938	98	जीवन्ती	908	989
जनी	1305	3	जलनीली	900	36	जाम्बूनद	333	९५	जीवा	१७६	985
जनुस्	48	३०	25.30.0 and 30 to		90	जायक	२४५	9 24	जीवातु	३०२	920
जन्तु	५५	३०	जलप्राय	993	9	जाया	308	Ę	जीवान्तक	३४२	98
जन्तुफल	१३५	२२	जलमुच्	32	ч	जायाजीव	३४२	92	जीविका	३०२	9
जन्मन्	५४	3 0	जलव्याल	22		जायापती	२१४	३८	जीवितकाल	३०२	930
जन्मिन्	44	3 o	जलग्रुक्ति	१०२	23	जायु	२१८	40	जुगुप्सा	६७	93
	(२६६	40	जलाधार	903	२५	जार	२१४	34	जुङ्ग	. १०४	१३७
जन्य	795	903	जलाशय	\\ 903 \\ 908	२५ १६४	जाल	58	9 €	जुहू	२५८	२५
	(४२४	949	<del></del>	95	90		रि ४३२	२००	ज्रति	३९६	३८
जन्यु	44	३०	जलोच्छ्वास जलोकस्	909	22	जालक	. 933		जूर्ति	३९६	३८
जप	२६४	86				जालिक	३४३	98	जुम्भ ः	८५	३५
जम्पती	२१४	२८	जलौका	909	77	जाली	236	996	जुम्भण	८५	३५
जम्बाल	९६	9	जल्पाक	३६२	३६	जाल्म	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	90	जेतृ	१८९	७४
जा भी र	∫१३ ६	२४	जल्पित	३८४	900	~~O~~ CT	346	20		२८९	00
जम्बीर	1944	७९	जव	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	६४ ७३	जिघत्सु जिङ्गी	948	80	जेमन	३२२	५६
जम्बु	१३४	98		· ·	84	जित्वर	२८९	७७	जेंय	२८८	७४
जम्बुक	966	y	चन्न	1269	0 g.	जिन	9	93	<u> </u>	२८९	७४
	<i>रे३९७</i>	3	जवन	रे ३९६	30	ाजान	190	83	A	38	9 ४
जम्बू	938	98	जवनिका	288	920	जि <u>ष</u> ्ण	1268	وي	जैवातृक र	३५४ ३९८	99
जम्ब	938	98	जवा	948	७६		९ ३७२	109		288	925
जम्भ	१३६	28	जहुतनया	908	39	जिह्म	{ x29	989	जोङ्गक जोषम्	883	249
जम्भभेदिन जम्भल	् १७ १३६	४३ २४	जागरा	399	98	जिह्मग 🕟	68	6		249	4
जम्भीर		28	जागरितृ	३६१	3,2	जिह्ना	२३४	89	ज्ञ संभिन	369	96
ान्सार	936	ξ ξ	जागरूक	३६१	३२	जीन	२१६	४२	ज्ञपित	369	96
जय .		990	जागर्या	३९२	98		(३२	હ	इ स	५०।	9
	1390	92	जाङ्गलिक	९०	99	जीमूत 💎	949	६९	इपि		9 4
जयन	390	92	जाङ्चिक	२८८	७३		890	46	ज्ञातसिद्धान्त वारी	293	
जयन्त	98	४६	जात	५५	३१	जीरक	3 48	3 €	ज्ञाति .	713	38
7											

शब्दः	- पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ज्ञातृ	३६०	३०		ड		तनुत्र	२८६	६४		1 80	३०
ज्ञातेय	२१३	३५	डमर	368	98	तनू	२२६	109	तरणि	९६	90
इंगन	. ५७	Ę	डमरु	४७	۷	तन्कृत	३८२	99		(१५३	७३
ज्ञानिन्	२७०	98	डयन	२८३	५२	तनूनपात्	, 22	५३	तरपण्य	९७	99
24 70 0000	(990	3	डहु	986	Ęo		(२००	3 6	तरल	∫२३८	905
ज्या	रि९२	دلع	डिण्डिम	৩४		तन्रह	{ ~~२~~ ३७	99	2. 3.	(३७४	७५
ज्यांघातव	ारण २९१	68	डिम्ब	३९१	98	तन्तु	३४७	२८	तरला	३२०	40
ज्यानि	३८९	9	डिम्भ	1200	३८	तन्तुभ	३०७	90	तरस्	र् रिवर	8
	(२१६	४३	12+4	1820	१३४		(989	93		1 २९६	903
ज्यायस्	{४३९	२३५	डिम्भा	२१५	४१	तन्तुवाय	1380	Ę	तरस	223	ν ξ
ज्येष्ठ-	४०४	४१	डुण्डुभ	66	ч	तन्तुसंतत	३८३	909	तरिखन्	\\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\	७३ - १२८
ज्येष्ठ	४९	9 €		ढ		तन्त्र	४२९	964	तरि	९६	90
ज्योतिरिङ <u>्</u> ग		26	ढका	७३	Ę	तन्त्रक	२४१	993	तरु	926	ч
ज्योतिष्मर्त		940		त		तित्रका	948	८२	तरुण	२ 9६	83
ज्योतिस्			तक	३२१	५३				तरुणी	२०६	c
ज्यातस् ज्योत्स्रा	४३८	२३०	तक्षक	३९७	४	तन्द्रा	४२७	१७६	तर्क	५६	3
	३५	9 €	तक्षन्	३४१	8	तन्द्री	८५	३७	तर्कविद्या	६५	4
<u>ज्यौतिषिक</u>	२७०	98	तट	९५	৩	तप	40	98	तर्कारी	940	६५
ज्यौतस्त्री	{ 84	ч	तिटिनी	१०४	३०	तपःक्लेशसह	२६२	४२	तर्जनी	२३१	69
- 41/411	1986	996	तडाग	१०३	5,6	तपन	80	३१	तर्णक	३२३	६१
ज्बर	२२०	५६	तडित्	३२	8		(९१	9	तर्दू	393	३४
ज्वलन	२२	५३	तिडित्त्वत्	३२	v	तपनीय	३३३	.88	C	1348	98
ज्वाल	२४	५७	तण्डक	४६०	३३	तपस्	28	94	तर्पण	३२२	५६
	झ		तण्डुल	968	१०६	•	1830	२३२		(३०७	. 8
झटामला	909	१२७	तण्डुलीय	908	. १३६	तपस्य	28	94	तर्मन्	२५६	98
झटिति	४४३	ર	तत	्र ७२	8	तपस्विन्	२६२	४२	तर्ष	{ ८ 9 ३२१	२८ ५५
झर	१२६	ч		(३७७	८६	तपस्विनी	१७४	938		(33)	68
झर्झर	હજ		ततस्	888	3	तम	४०	२६	तल	833	202
झहरी	४५२	90	तत्काल	२७५	२९		(48	28	तलिन	896	920
सण सण	98	90	तत्त्व	४४	९ ९	तमस्	४३८	३ २३१	तल्प	४१९	939
			तत्पर	344 (221	8	तमस्त्रिनी	88	٧,١	तस्रज	५३	२ं७
स षा	9 ६ ८	90	तथा	{४४५ ४५७	२३	MAIST	(949	६०	तष्ट	३८२	88
झाटल	985	38	ਤਾਗਸਤ	७	93	तमाल	860	33	तस्कर	३४५	२४
झाटलि	४६१	३८	तथागत	. 00	22	तमालपत्र	२४५	9 2 3	ताण्डव	{ u4	90
झावुक	983	४०	तथ्य तद्	888	. 3	तमिस्र	۷۵	3		1860	38
झिण्टी	948	७५	950	४४९	३ २	तमिस्रा	४५	٠ ٠	तात	292	२८
झिहिका	१९७	२८	तदा तदात्व	२७५	39				तान्त्रिक तापस	२ <i>७०</i> २६२	१५ ४२
	ट		तदानीम्	888	2 2	तमी	88	8	तापसतर	988	४६
टङ्क	₹88	३४	तनय	299	ै २७	तमोनुद्	४१२	८९	तापिच्छ	949	६८
	1860	३३	(I'I'M	(226	৬ ৭	तमोपह	४४०	२२८	तागरस	900	४०
दिहिभक	998	34		368	§ 9	तरधु	१८६	ė	तामलकी	909	१२७
टीका	४५१	હ	तनु	३७१	६ ६	तरङ्ग	88	4	तामसी	४५	4
ढु ण्डुक	980	५३		रि४१६	993	तरिक्षणी	908	३०	ताम्बूलवर्ह	न १६९	920

शब्दः	पृष्टम्	श्लोक	: शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक	ः शब्दः	पृष्टम्	श्लोक	ः शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः
ताम्वूली	१६९	920	- तिमित	३८४	900	९ तुण्डिल	२ २२	ş	१ तूष्णीम्	४४५	8
ताम्रक	३३४	91	१ तिमिर	27		विकास	∫१६०	- 91	५ तृण	964	१६७
ताम्रकर्णी	३१	ľ	तिरस्	\883	249	तुत्था	<u> १</u> १७१	93"	१ तृणद्वम	76	900
ताम्रकुटक	३४१	4	: MICH	્રે૪૪५	9	तुत्थाञ्जन	३३५	900	तृणधान्य	390	२७,
ताम्रचूड	१९३	91	, तिरस्करिण	ी २४४	920	तुन्द	२२९	७०	७ तृणध्वज	१८२	950
711	ु ७२	2	् तिरस्किया	. ७९	२२	तुन्दपरिम्	ज ३४४	90	: तृणराज	964	956
तार	[४२६	955	तिरीट	्र १३९	३३	तुन्दि	२ १ ६	४४	तृणशून्य	१५२	53
तारकजित्	্ ৭৩	४०		1848	३०	तुन्दिक	२१६	88	तृण्या	964	956
तारका	३७	२१	तिरोधान	. ३४	93	तुन्दिल	२१६	88	तृतीयाकृत	३०४	3
तारा	३ ७	२१	तिरोहित	3,00	992	तुन	909	920	तृतीयाप्रकृष	ते २१५	३९
तारुण्य	२१५	४०	तिर्यच्	३६१	३४	तुन्नवाय	३४०	Ę	ਰੂਸ	३८३	903
	1 93	39		(385	४०	तुवरिका	१७२	939	1 0	३२२	५६-
ताक्ष्य	र् ४२२	984		२१८	88	2112	255	908	Aug Maria	1 69	2.5
तार्क्यशैल	३३५	१०२	तिलक	1258	६५	तुम्बी	960	946	तृष् .	रे ३२१	५ ५
	7 08	9		२४५ ३१७	9 २ ३ ४ ३	तुरग	200	४३		३५८	२२
ताल	1924	986	तिलकालक	100	89	तुरङ्ग	२८०	४३	तृष्णा	४०५	५,१
(IIV)	२३१	८३	तिलपर्णा	280	932	तुरङ्गम	२८०	४३	तेजन /	963	१६१
	(३३६	903	तिलपिज	३०७	99	तुरङ्गवदन	. 29	७१	तेजनक	963	१६२
तालपत्र	२३८	903	तिलपेज	300	99	तुरायण	३८६	२	तेजनी	940	८३
तालपर्णी	900	१२३		22	. 4	तुरासाह्	90	४४		(222	६२
तालमूलिक	T 9६९ ∜	999	तिल्य	३०४	ن	तुरीय े	२४५	923	तंजस्	रिइ९	२३४
तालवृन्तक	२५०	980	तिल्व	१३९	३३	तुरुहक	२४६	926	तेजित	३७९	९१
तालाङ्क	99	२४	तिष्य	1 30	22	तुला	३३०	८७	तेम	३९४	58
190	(969	920	Mad	रि ४२२	१४७	तुलाकोटि	280	909	तेमन	३१७	88
ताली	1944	900	तिष्यफला	980	५७	तुल्य	३४९	३६	तेजस	३३४	. 88
तालु	२३४	९१		83	३५	तुल्यपान	329	44	तैजसावर्तिनी	१ ३४८	३३
तावत्	४४१	२४६	तीक्षण	{ 338	96	तुवर	46	9	तैत्तिर	२०२	४३
तिक्त	40	9		(808	५३		(980	40	तैलंपाता	४५१	Ę
तिक्तक	960	944	तीक्षणगन्धः	क १३८	39	तुष	1309	२२	तैलपर्णिक	२४७	१३१
तिक्तशाक	935	२५	तीर	84	৬		∫ ३६	96	तैलपायिक	१९६	२६
तिग्म	४३	३५	तीर्थ	४१२	८६	तुषार	र ३६	98	तैलीन	३०४	હ
तितउ	390	२ ६	तीव	२७	६७	तुषित	Ę	90	तैष	986	94
तितिक्षा	60	28	तीववेदना	९२	3	तुहिन	3 4	96	तोक	२११	२८
तितिश्च	३६१	39		(880	282	तूण	२९३	66	तोक्म	३०६	9 \$
तित्तिरि	988		ਰੁ	888		तूणी	२९३	. 68	तोटक	४५९	३०
तिथि		34		(४४७	94	तूणीर	२९३	66	-)-r	२७८	४१
तिनिश	83.0		ਸਫ਼ਾ	∫१३६ .	२५	तूर्ण 💮	२७	६५	तोत्र •	(३०५	93
	१३७	२६	तुङ्ग	रे३७२	७०	7.7	∫१४२	४२	तोदन	३०५	93
तिन्तिडी	983	४३	तुङ्गी .	904	152	तूल	(३३७	-1	तोमर 💮	284	3
तिन्तिडीक	398		तु च्छ	३६८	५६	तूलिका	३४८		तोय 💮	९३	8
तिन्दुक	989		तुण्ड	२३३		तूबर	४२५		तोयपिष्पली	9 ६ ५	999
तिन्दुकी	४५१	۷	तुण्डिकेरी	946	996	त् ^{दणींशील}	३६२		तोरण	922	9 ६
तिमि	900	1,9		(१७५		रू ^{हणीक}	३६२	38 6	तौर्यत्रिक	७५	90
तिमिङ्गिल 🎺	900	२०	तुण्डिभ	२२२	६ 9 7	^{रूहणीकाम्}	४४५	9 6	यक्त	३८४	900
5	-										

							)		18.		
शब्दः	<u>पृष्ठम्</u>	श्लोकः ।	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः प	रृष्टम्	श्लोकः
खाग	२५९	२९	त्रिसीख	३०४	8	दक्षिणाह	३५४	4	दरिद्र	३६६	४९
त्रपा	७९	२३	त्रिस्रोतस्	908	३१	दक्षिणेय	३५४	ч	दरी	925	६
त्रपु	३३७	904	त्रिहल्य	३०४	3	दक्षिणेर्मन्	384	२४	दर्दुर	903	२४
• त्रयी	६४	3	त्रिहायणी	३२५	६८	दक्षिण्य	348	ч	दर्हुंझ	900	१४७
নৰা	्रे ६४	ર્		909	१२५	द्गध	३८२	33	दर्हुण	२२१	49
त्रस	३७३	७४	त्रुटि	३६९	६२	द्गिधका	३१९	to Marc	दर्हुरोगिन्	२२१	48
त्रसर	३९३	२४		(४०३	३७	ਤਾ। ਤ	\(\frac{\delta 9}{2 \delta 2}	३१ २१	दर्पक	93	२५
त्रसु	३५९	२६	त्रेता	१५६	२०	दण्ड	1808	83	दर्पण	२५०	980
त्राण	\$358	908	~~-~~ }€-	(800	59	दण्डधर	28	49	दर्भ	968	966
	1366	٥	त्रोटि 	200	३६	दण्डनीति	ξų	ij	दर्वि	३१३	38
त्रात	३८४	१०६	त्र्यस्वक 	93	३३	दण्डनात दण्डविष्क्रम		७४	दर्विका	988	998
त्रायन्ती	906	940	त्र्यम्बक्सस		६८	दण्डाहत	7	५३	द्वींकर '	68	
त्रायमाणा	906	940	त्र्यूषण -	३३९	999	द्धि द्धि	320	49	-	(४६	۷
त्रास	७९	२१	वक्क्षीरी	३३८	909	दाधतथ दाधतथ	१३५	29	दर्श	1258	86
त्रिक	२२८	७६	लक्पत्र	908	१३४	द्धिफल	934	39	दर्शक	२६८	६
त्रिककुद्	१२४	२	लक्सार	963	950	द्धिसक्तु	३१९	86	दर्शन	३९५	39
त्रिकटु	३३९	999	ल	३७६	८२		۷ ، ،	93	दल	932	98
त्रिका	303	२७	त्वच्	839	97	दनुज	२३४	99			
त्रिकूट	928	. २		रे२२३	६२	दन्त		४९	दव	४३३	२०६
त्रिखद्व	४६२	४१	त्वच	908	138	दन्तधावन	206	80	दवसित	990	8
त्रिखद्वी	४६२	४१	त्विचसार	963	950	दन्तभाग	(१३५	3 9	द्विष्ठ	३७२	६९
त्रिगुणाकृत	308	8	त्वरा	388	२६	दन्तशठ	1938	28	दवीयस्	३७२	६९
त्रितक्ष	४६२	४१	त्वरित	ब्रिं २८८	६४	दन्तशठा	904	980	दशन	२३४	९१
त्रितक्षी	४६२	४१	त्वरितोदित	7.54	७३ २०	दन्तावल	२७६	३४	दशनवासस्	२३३	९०
त्रिद्श	પ	৩		18	९९	दन्तिका	१७६	988	दशवल	v	98
े त्रिदशालय	४	Ę	त्वष्ट	३८२		दन्तिन्	२७६	38	दशमिन्	२ 96	, ४३
त्रिदिव	४	Ę	त्वष्ट्र	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	310	दन्दश्रुक	८९	٥	दशमीस्थ	४१२	८७
त्रिदिवेश	وم	৩		{×∘}	३ <i>५</i> ३४		३६९	६१	X. 11.C.1	5 282	998
त्रिपथगा	908	. 3 8	दिवष्	- {४३७	२ २५		२७२	39	द्शा	834	२१६
त्रिपुटा	∫१६४	900	त्विषांपति	४०	३०	दम	र् ३८७	३		[२६९	99
	(१७१	१२५	त्सरु	२९४	90	दमथ	३८७	30	1	(३४५	२४
त्रिपुरान्तक		३३		द.	6.5	दमित	'३८१	3.	' दस्र	२१	५१
त्रिफला	३३९	999	दंश	990	२७	दमुनस्	२२	५६	दहन	२२	نبرب
त्रिभण्डी	१६४	906	दंशन	२८६	६४	दम्पती	२१४	३६	दाक्षायणी	३८	. २१
त्रियामा	. 88	४	दंशित	२८६	Ęu		८२	३०	दाक्षाय्य	१९५	29
त्रिलोचन	93	३२	दंशी	990	30		२०	् ४७		روبره	६४
त्रिवर्ग	{ २६६	५८	दंष्ट्रिन्	960			३२३		दाडिम	४६२	४२
	(२७२		दक्ष	३४४			_ ৩৫		प्राज्य सुन्य		४९
त्रिविकम	, 9		दक्षिण	३५५		B 80000000	३५६		दाण्डपाता	४५१	ę
त्रिविष्टप	8	1/4		१२८५		97-98 IN MANAS	3 5 6		ਗੜ -	३८३	903
त्रिवृत् त्रिवृता	968			३०		1	\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \	. २ <mark>१</mark> १८४		988	20
त्रिसंध्य	968		A CONTRACTOR OF THE PARTY OF TH				(829			304	
	3 8	10	३ दिक्षणाहर	र् ३४	4 88	'दरत्	843	13	९ दात्र	4	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	र हम्	श्लोकः	शब्दः		पृष्ठम् ।	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् ।	श्लोकः
	(२५९	२९	दिन	४४	ર	दुकूल		२४१	993	दूष्या	२७९	४२
दान	२ ७२	२०	दिनान्त	४४	3	दुग्ध		370	49		२७	६७
	२७७	३७	for S	8	Ę	दुग्धिका		१६२	900	हढ:	३७४	७६
दानव	v	92	दिव् {	२९	9	दुद्धमं .		900	986		808	. ४६
दानवारि	4	8	दिवस	४४	२		5	υĘ	Ę	द ढसंधि	३७४	00
दानशौण्ड	348	Ę	दिवस्पति	90	४२	दुन्दुभि	1	४२०	938	दित	४५५	98
बाइन	∫२६२	83	दिवा	४४४	Ę	दुरध्व		994	98	दब्ध	३७७	८६
दान्त	1359	90	दिवाकर	४०	२८	दुरालभा		949	92	दश्	{83A	390
दान्ति	३८७	3	2-22	३४१	90	दुरित		93	२३	ed	1534	83
दापित	३६३	४०	दिवाकीर्ति {	388	98	दुरोदर		४२६	909	टषद्	१२४	8
दान	३२६	७३	दिविषद्	4	6	दुर्ग		२७१	90	दष्ट	२७५	30
दामिनी	375	७३		४३७	२६६	दुगेत		३६६	88	दष्टरजस्	२०६	6
दामोदर	9	96	दिवौकस् {	4	v	दुर्गति		९१	9	द ष्टान्त	४०७	४२
3.7	٠ ٧٩٦	68	दिव्योपपादुक	३६६	40	दुर्गन्ध		48	93	_6	(२३५	93
दायाद		É	दिश	30	9	दुर्गम		994	90	दृष्टि	[803	36
दार	२०४ ९०	99	दिशांपति	39	3	दुर्गसंचर		३९३	२५	ह ष्टेन्दु	४६	3
दारद			दिश्य	39	2	दर्गा	1	98	३७	2-1	∫ 4.	v
दारित	३८२	900	1999			दुजैन		३६५	४७	देव	्रेष्ट्	93
दारु	∫१३१	93	दिष्ट	83	9 26	दुर्दिन		38	95	देवकीनन्दन	. 5	39
पाए	(188	५३	148	४०३	34	दुनीमक		220	48	देवकुसुम	384	934
दारुण	७८	२०	दिष्टान्त	309	995	दुर्नामन्		902	२५	देवखातक	903	२७
दारुहरिद्रा	9 6 2	903	दिष्ट्या	४४६	90	दुर्बल		२१६	४४	देवखातिब	5 १२६	Ę
दाहहस्तक	३१३	३४	दीक्षित	२५३	6	दुर्मनस्		३५४	6	देवच्छन्द	२३९	904
दार्वाघाट	983	90	दीदिवि			दुर्भुख		३६२	३६	देवजग्धक	968	966
दार्विका	334	909		३१९	४८	दुर्वर्ण		333	38	देवतरु	29	yo
दार्वी दार्वी	963	903	दीधिति	४२	33	दुर्विध		३६६	४९		, is	8
	833	२०६	दीन	३६६	४९	दुहृद्		२६९	90	देवता	1	७९
दाव			दीप	२४९	936	दुलि		902	32	देवताड	949	
दाविक	908	3 6	दीपक	३९८	99	दुश्चयवन		90	४४	देवदारु	१४६	da
दाश	96	94	दाप्त	83	३४				२३	देवद्यच्	3 € 9	38
दाशपुर	१७३	939	दीप्य	988	999	3.5.11		५१		देवन	\345	80
दास	383	90	ਟੀਬ	३७२		दुष्ट		886	98		1890	990
दासी	948	७४	टी प्रदेशेतिका	903	54	दुष्पत्र		१७२	926	देववलभ	938	54
,दासीसभ	४५८	२७			54	3	Ť	१६७	998	देवभूय	२६५	५२
दासेय	1383	90	दीर्घदर्शिन्	२५१	Ę	The second second		४४७	98	देवमातृक	998	93
दासेर	383	90	दीर्घपृष्ठ	68	6	दुहितृ		२११	26	देवयोनि	^६ २१३	33
दिगम्बर	3 4 3	३९	दीर्घवृन्त	980	40	दूत		२७१	96	देवर		99
दिग्गज	39	8	25-	३५७	90	दूती		२०९	90	देवल	385	
144.141			दीर्घिका	908	26	दूत्य		२७१	9 ६	देवसभा	२१	28
दिग्ध	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	22	(	99	ą	दून		३८३	१०२	देवाजीव	३४२	99
	े ३७९	९०	दुःख {	840	२३			३७२	६८		500	93
दित	३८३	903				दूरदार्शेन्		२५१	Ę	दवा	7 940	52
दितिसुत	৩	93	2	880	98	दूर्वी		963	१५८		£ 6.67	933
दिधिषु	२१०	२३	दुःस्पर्श	948	९१	6		२२५	६७		293	
दिधिषू	२१०	२३	दुःस्पर्शा	960	88	दू€य		588	920	देश	993	6

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	प्रशम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
देशरूप	२७३	२४	द्राक्	४४३	2	द्विजा	9 ६ ९	१२०	धम्मिल	२३६	90
देह	२२६	७१	द्राक्षा	१६४	900	द्विजाति	२५१	४	धर	923	9
देहली	920	93	द्राधिष्ठ	३८६	993	द्विजिह्न	४१९	933	धरणि	990	2
दैतेय	v	92	द्राविडक	908	934	द्वितीया	२०४	ч	धरा	990	२
दैख	હ	92	द्ध	926	4	द्विप	२७६	३४	धरित्री	990	२
दैलगुर	३९	२५	द्विकिलिम	988	५३	द्विपाद्य	२७४	२७		(42	28
दैला	900	१२३	द्वयण	388	99	द्विरद	२७६	३४	धर्म	48	3
दैखारि	9	99	द्रण	982	98	द्विरेफ	996	38		(४२१	938
दैर्घ	२४२	998	द्वणी	४५३	9	द्विष	२६९	99	धर्मचिन्ता	62	२८
दैव	43	२८		1 20	Ę¥	द्विषत्	२६९	49	धर्मध्वजिन्		48
दैव(तीर्थ)	३६५	No	22	909	69	द्विहायनी	३२५	६८	धर्मपत्तन	398	3 4
दैवज्ञ	२७०	98	द्रत	३८२	900	द्वीप	९६	۲		(~	93
दैवज्ञा	२०९	30	•	1 883	7	द्वीपवती	908	३०	धर्मराज	४०२	५८ ३१
दैवत	} \ \	ع ع 9	ह म	926	4	द्वीपिन्	965	9	धर्मसंहिता	६५	Ę
	(49	. "	हमामय	१४५	924	द्वेषण	२६९	90		(२१३	934
दोला	{ १६० २८३	५ ५	इमो त्पल	986	६०	द्वेष्य	३६४	४५	धव	४३३	२०६
दोषा	888	é ۱4	द्रुवय	३३०	24	द्वैध	२७१	96	धवल	49	93
दोषज्ञ	349	ષ	द्वहिण	6	90	द्वैप	२८३	५३	धवला	३२५	६७
दोषैकदश्	३६५	४६	द्रोण	∫३३१	66	द्वैमातुर	9 5	36	धवित्र	२५७	२३
दोस्	230	60		1804	४९	द्यष्ट	३३४	९७		900	928
दोहद	۷9	२७	द्रोणकाक	988	२१		ध.		धातकी	रे ४५१	७
दोहदवती	220	29	द्रोणक्षीरा	३२६	७२	धत्तूर	944	৩৩	धातु	र् १२७	۲
	∫ ३६	90	द्रोणदुग्धा	३२६	७२	धन	३३१	90		1800	६५
द्युति	(83	38	द्रोणी	९७ १९६०	99	धनंजय	33	५३	धातुपुष्पिक	१ १७०	958
द्युमणि	80	३०	द्रोहचिन्तन	५६	8,	धनद	२८	46	धातृ	۷	90
द्युम्न	३३१	९०	द्रीणिक	308	90	धनहरी	१७२	926	धात्री	४२७	१७६
धू त	३५२	४४		२०१	36	धनाधिप	२८	६८	धाना	३१९	४७
द्यूतकारक	३५२	४४	द्वन्द्व {	४३४	२ 9२	धनिन्	- ३५५	90	धानुष्क	२८७	६९
<u> यूतकृत्</u>	३५१	४३	द्वयातिग	२६३	84	धनिष्ठा	३८	२२	धान्य	३०८	२१
द्यो	§ 8	Ę	द्वाद्शाङ्गल		68	धनुर्धर	२८७	६९	1 20 20	308	23
	र्रिड	٩	द्वादशात्मन्		२८ ३	धनुष्पट	980	34		३१५	३८
<u> </u>	४३	38	द्वापर	{ ४२५	२ १६२	धनुष्मत्	२८७	६९	धान्याम्ल	३१५	38.
द्रप्स	३२०	49	212	922	9 €	धनुस्	२९ १	८३	धामन्	896	१२४
द्रव	{ 300	३२ १११	द्वार द्वार	922	96	धन्य	३५३	3	धामार्गव	\ 946 \ 946	۷۷ ۹۹۷
द्रवन्ती	946	20	द्वारपाल	२६८	Ę	धन्वन्	∫ ११२	ч	धाय्या	१ ७५८ २५६	22
43.(11		908	द्धाःस्थ	२६८	Ę	4.4.7	े २९१	८३	धारणा	२ ७४	2 5
- 0	र ३३१ ३३१	304	द्वास्थित	२६८	Ę	धन्वयास	948	९१	धारा	२८२	४९
द्रविण	808	५२	द्विगुणाकृत	308	8	धान्वन्	२८७	६९	<u>धाराधर</u>	३२	৩
	(४५७	२२	द्विज	996	३२	धमन	१८३	953	1		99
द्रव्यं	∫ ३३१	80	1	(४०२	३०	धमनि	२२४	६५	^	१९६	२४
	र ४२३	148	द्विजराज	38	94	धमनी	१७२	930	धावनी	950	९३

	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	<u> पृष्ठम्</u>	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
	धिक्	४४०	२४०	धेनुष्या	३२६	७२	नटन	७५	90	नर्तन	v1;	90
	धिकृत	∫३६३	38	धेनुक	353	ξo	नटी	१७२	928	नर्मदा	904	३२
	1950	(360	88	धैवत-	७१	9	12/	(9c3	962	नर्मन्	68	3 3
	धिषण	३९	२४	धोरण	२८४	40	नड	(850	33	नलकूबर	. 28	90
	धिषणा	44	9	धौतकौशेय	२४१	993	नडप्राय	993	9	नलद	968	958
	धिष्ण्य	४३३	944	धौरितक	२८२	86	नडसंहति	964	986	नलमीन	99	96
	धी	44	9	धौरेय	358	६५	नङ्या	964	986	नलिन	900	38
	धी	45	9	ध्याम	958	988	नड्वत्	993	140	नलिनी	900	38
	धीन्द्रिय	40	C		(३७	२०	नड्वल	993	9	नली	१७२	928
	धीमत्	२५१	Ę	धुव	1988	۷	नत	३७२	७१	नल्व	995	96
	धीमती	२०८	9 3		३७३	७२	नतनासिक	295	४५	नव	३७५	00
	धीर	1284	928		(838	२११	नदी	908	33	नवदल	909	े ४३
	वार	र्रप	ч	धुवा	१६७	994	नदीमातृक	998	92	नवनीत		
	धीवर	96	94		रिषट	२५	नदीसर्ज		४५	110 00 000000	329	45
	धीशक्ति	३९३	२५	ध्वज	२९७	88	नदासज नद् <u>री</u>	388 388	39	नवसालिका	१५३	७२
	धीसचिव	२६७	४	ध्वजिनी ध्वनि	769	७८				नवसूतिका	३२६	७१
	धुत	३७८	03		00	33	ननान्द	२१२	23	नवास्वर	२४१	993
	धुनी	908	३०	ध्वनित	३८०	88	ननु	889	२४८	नवीन	३७५	60
	धुर्	२८३	पंप	ध्वस्त	३८३	908	ननुच	880	98	नवोडूत	३२१	45
	धुरंघर	३२४	ξų	ध्वाङ्ख	5988	२०	नन्दक	. 43	२८	नव्य	३७५	७७
	धुरीण	328	ęų	ादा	र ४३५	२१९	नन्दन	98	४५	नष्ट	₹00	992
	धुर्य	328	ξų	ध्वान	00	२२	नन्दित्रुक्ष	909	926	नष्टचेष्टता	68	33
	धूर्वह	4 328	६५	ध्वान्त	८७	3	नन्द्यावर्त	920	90	नष्टामि	२६६	५३
	धूत	• ३८४	900		न.		नपुंसक	२१५	39	नष्टेन्दुकला	४६	9
	धूपायित	३८३	903	न	886	99	नप्त्री	292	38	नस्तित	३२४	63
	धूपित	३८३	902	नकुलेष्टा	950	994	11-21	(2°	9	नस्योत	३२४	£ ₹
	धूमकेतु	803	46	नक्तक	282	994	नभस् •	88	98	नहि	४४६	99
100	धूमयोनि	32	U	नक्तम्	888	£	.i.i.d	836	२३२	.116	1 .8	Ę
	धूमल	६ 9	9 6	नक्तमाला	988	४७	नभसंगम	996	३४	नाक	390	R
	धूम्या	39°0	83	नक	909	29	नभस्य	४९	90	नाकु	998	98
	धूम्याट	983	9 €	नक्षत्र				२५	43	नाकुली	950	998
	धूम	- 69	96	नक्षत्रमाला	३ <i>७</i> २३९	२ 9	नभस्तत्	886	96	नायुक्त	1	8
	धूर्जिटि	9 \$	. 33	नक्षत्रेश	38	94	नमस्				२७६	38
	ø	(944	90	10 10	1902	930	नमसित	३८३	909	नाग	330	904
1	धूर्त	349	४३	नख	1239	٤٤	नमस्कारी	१७६	989		369	49
	or.	(३६५	80	नंखर	239	63	नमस्या	२६०	34		800	२१
,	धूलि	298	96	नग	800	98	नमस्यित	३८३	909	नागकेसर	940	ξų
	धूसर	६०	93	नगरी	995	9	नमुचिसूदन	१७	83			
	रू रति	809	७४	नगौकस्	986	33	नय	368	9	नागजिह्विका	३३८	906
	र्ख इंड	349	२५	नम	363	39	नयन	२३५	93	नागवला	986	990
	रू रहणज्	३५ ९	4 4	नमहू			नर	२०३	9	नागर	३१५	3 &
	हृ _{ष्टिण}	85	33	-	349	४२	नरक	89	9		[४२९	966
	धे <mark>नु</mark>	३२ ६	७ १	निभिका	₹06	9 6	नरवाहन	२८	६९	नागरङ्ग	989	३८
		1200	3 €		(980	44	नर्तक	७५	99	नागलोक	८६	٩
. ,	वेनुका	र ३९९	94	नट	1383	92	नर्तकी	७४		नागवही	६९	920
		. ,			(1,1)	H 111	and the	1000	1.55			

	40											
	शब्दः	पृष्ठम्	श्होकः	शब्द:	वृष्टम्	श्होकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
	नाभसंभव	३३७	904	नाश	३०१	998	<u> </u>	1995	9	निभ	३५०	३७
	नागान्तक	93	39	नासत्य	29	49	निगम	रि४२१	180	निभृत	349	२५
	नाट्य नाट्य	৬ ৬	90	,	1939	93	निगरण	३९६	३७	निमय	३२८	60
	नाडिन्धम	389	6	नासा	२३३		निगाद	390	92	निमित्त	४१०	७६
	गाउन्यम			नासिका	२३३	68	निगार निगार	३९६	३७	निमेष	४७	99
	<del></del>	३०८	६५ २२	नास्तिकता	५६	8	निगाल	२८१	86	निम्न	96	98
	नाडी	1808	४३	नि:शलाक	२७३	२२	निग्रह	३९०	93	निम्नगा	908	३०
	नाडीव्रण		48	नि:शेष	३७१	Ęų	निध	३९६	3 5	निम्ब ~~विकास~~	988	६ २ २६
		२ २० ३५७	96	नि:शोध्य	३६८	५६	निघस	३ २२	५६	निम्वतरु नियति	१३७ ५३	26
	नाथवत्		73	निःश्रेणि	923	96	निम्न	340	9 €	ानयात नियन्तृ	२८५	49
	नाद	90		निःश्रेयस	५७	Ę	नि <u>च</u> ुल	989	Ęq	ग्गियन्तु	(40	ų
		256	३० ३८	निःषसम्	४४७	98	निचोल	10) 283	995	नियम	2 3 4 9	३ ७
	नादेयी	3 940	द्र ६५				ानचारू निज	४०२ ४०२	33	,	2 द ६ ५	88
		986	996	निःसरण	१२३	98	नितम्ब	۶۶ <u>۲</u>	७४	नियामक	90	92
		(889	२४७	निःख	३६६	४९	नितम्बनी		3	नियुत	४५७	२४
	नाना	888	3	निकट	३७१	६६	_	308		नियुद्ध	२९९	908
	नानारूप	३८०	९३	निकर	२०१	३९	नितान्त	२७	६७	नियोज्य	३४३	90
	नान्दीकर			निकर्षण	१२३	99	नित्य	{ २७	६६	निऱ्	४४२	२५३
		३६२	३८	निकष	३४८	३१२		१३७३	७२	निरन्तर	३७१	६६
	नान्दीवादिन	.)	३८	निकघा	1884	৩	निदाघ	{ 40	98	निर्य	89	9
	नापित	३४१	90	14.3741	1886	98		(58	3 3	निरर्गल	३७७	63
		1258	५६	निकषात्मज	३ ५	६०	निदान	48	२८ ८९	निरर्थक	३७६	62
	नाभि	1850	१३७	निकाम	३२२	40	निद्गिध	३७८		निरवग्रह	340	94
		(845	8	निकाय	२०२	४२	निदिगिधका	. १६०	९३	निरसन	394	३१
	नाम	४४२	२५१	निकाय्य	990	ч	निदेश	२७३	34		(६९	२०
	नामधेय	६६	۷	~~-~~	∫३ ९१	94	निद्रा	64	3 €	नि र स्त	२९३	66
	नामन्	६६	۷	निकार	(३९६	३६	निद्राण	३६१	३३		- (३६३	80
	नाय	३८९	९	निकारण	300	992	निद्राछ	३६१	३३	निराकरिष्	गु ३६०	३०
	नायक	३५५	99	निकुञ्चक	३३१		~~C~~ urr	(३०१	998		३६३	80
	नारक	80	9	निकुझ	१२७	6		1890	933	निराकृति	∫२६६	43
	नारद	२०	86	निकुम्भ	१७६	988	The state of the s	२९	७१		रे३९५	
	नाराच	263	८७	निंकुरम्ब	२०१	80	1.137.1	२६६	40		२-२ १	40
à	नाराची	३४८	३२	निकृत	३६३	४१	The second second	394		P 900 00000	३०५	
	नारायण	9	96		(३६५	४६		७०	२३	The second second	३९०	93
	नारायणी	१६२	909	निकृति	८२	३०	1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1	७०	२ः		९१	
	नारी	२०३	ર		३६७		1 20 20 -	६७			बिश्र प	
	The second second	1906	४३		११७			३१२		λ	ે ૧૫૧	
	नाल	206	7 3		936			36,8		८ निर्प्रन्थक		
	नाला	906	83	11 1999	७१			368		~ 6	७०	
	नालिका	३१४	3 ,	100000000000000000000000000000000000000	৬৭			368			<u></u>	, ,
	नालिकेर	964		1 -	३७१		1	90	2:	(A)		~ ~ 3
	नाविक	९७	9	A comment	२७८		2	34.		४ प्राम	7 6 3	
	नाव्य	96	9	० निगद	380	, 9	२ निबन्धन	(ی	6	७ निर्झर	१२६	

								,			
शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
निर्णय	५६	ą	निशित	३७९	99	निस्नाव	३२०	89	ननम्	\882	२५०
निर्णिक्त	३६८	५६	निशीथ	४५	Ę	निखन	७०	२३	सनम्	(8880	9 8
निर्णेजक	३४२	90	निशीथिनी	४४	४	_	७०	२३	नूपुर	२४०	908
निर्देश	२७३	२५	निश्चय	4६	. ३	निहनन	३००	998	नृ	२०३	9
निर्भर	२७	६६	निश्रेणी	923	96	निहाका	909	२२	नृत्य	७७	90
निर्मद	२७७	₹ €	निश्रेयस	५७	Ę	निहिंसन	300	993	नृप	२६७	9
निर्भुक्त	८९	Ę	निषङ्ग	२९३	66	निहीन	३४३	98	नृपलक्षमन्		\$ 5
निर्मोक	90	9	निषङ्गिन्	२८७	६९	निह्नव	5 8 5	90	नृपसभ	४५८	२७
निर्याण	२७७	३८	निषद्या	998	2	াগত্প	(833	२०८	नृपासन	२७५	39
निर्यातन	४१७	920	निषद्वर	९६	9	नीकाश	३५०	३७	नृशंस	364	४७
निर्यूह २००८	४३९	२३६	निषध	928	Ę	नीच \	३४३	9 €	नृसेन	४६२	80
नेर्वपन(ण		30	ਜਿ ਲਾ ੜ	(19	9	, नीचैस्	४४७	90	नेतृ	344	99
निर्वर्णन	३९५	39	निषाद	1388	२०.	नीड -	200	३७	नेत्र	\234	63
निर्वहण	्र ७६	94	निषादिन्	२८५	49	नीडोद्भव	986	38		1826	960
	( )	993	निषूदन	३००	993	नीध्र	929	98	नेत्राम्बु	२३५	83
निर्वाण	्र ५७ ३८ १	९ ६	निष्क	399	98	नीप	. १४३	४२	नेदिष्ठ	३७२	६८
निर्वात	३८१	36	निष्कला	290	२१	नीर	९३	8	नेपथ्य	२३७	99
	६७	93	निष्कासित	३६३	38	नील	. ę o	98	नेमि	903	२७
निर्वाद	893	90	निष्कुट	920	9		1996	३०		1 358	46
निर्वापण	300	998	नि६कुटि	900	924	नीलकण्ठ	1803	80	नेमी	930	२६
निर्वार्य	50		निष्कुह	932	93	नीलङ्घ	999	93	नैकभेद	३७६	८३
निर्वासन	३५६	93	निष्क्रम	393	24	नीललोहित	. 93	33	नैगम	{३२८ १४२१	७४ १४०
	300	993	निष्ठा	∫ ७६ /	94	नीला	990	२६	नैचिकी	338	६७
निर्वृत्त	{३७८ ३८२	900	Mai	1803	89	नीलाम्बर	99	- 58			
	(340	३८	निष्ठान	३१७	४४	नीलाम्बुजन	मन् १०६	३७	नैपाली * रेन	335	906
निर्वेश	3 3 3	20	निष्टीवन	398	35	नीलिका	984	७०	नैमेय	३२८	60
	४३५	२१५	निष्ठुर	J & 9	98	नीलिनी	950	९५	नैयप्रोध	१३४	96
निर्व्यथन '	८६	२		1308	७६	नीली	960	88	नैर्ऋत	{ 39	ę٥ بر
निर्हार	३९१	90	निष्ठेव	३९६	३८	नीवाक	३९३	२३	नैष्किक	266	16
निर्हारिन्	49	99	निष्टेवन	३९६	३८	नीवार	3 9.0	२५	नैश्लिशिक	266	90
निर्हाद	७०	२३	निष्ट्यूत	३७८	८७		1326	60	नो	४४६	99
निलय	990	y	निष्ट्यूति	३९६	36	नीवी'	रिइ४	292	नौ	९६	90
निवह	२०१	38	निष्णात	३५३	8	नीवृत्	993	6	नौकादण्ड	90	93
निवात	४११	68	निष्पक	३८१	84	नीशार	२४३	996	नौतार्थ	९६	90
निवाप	२५९	39	निष्पन	३८२	900	नीहार	३६	96	न्यक्ष	४३७	२२५
निवीत	(२४२	993	निष्पाव	३९३	58	न	883	286		1938	३२
	(२६५	40	निष्प्रभ	३८२	900	नु ति	६७	99	न्यप्रोध	893	38
निवृत	३७८	66	निष्प्रवाणि	२४१	993	नुत्त	३७८	८७	न्यप्रोधी	946	٠.
निवेश	२७६	33	निसर्ग	८६	३८	नुत्र नुत्र	३७८	20	न्यच्	३७२	90
निशा	88	8	निसृष्ट	३७८	66		३७५	७७	न्यङ्क	990	90
निशान्त	970	4	निस्तल	३७२	६९	नूतन			न्यक्र न्यस्त		
निशापति	38	98	निस्तर्हण	300	998	नूल	३७५	96		३७८	22
निशाह्या	३१६	89	निश्चिश	२९३	68	नूद	985	891	न्याद	3 2 3	46

			•								
शब्दः	पृष्ठम् 📝	श्लोकः	शब्दः	पृ ष्टम्	श्होकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः
न्याय	२७३	२४	पञ्चास्य	१८६	٩	पतद्रह	१ ४४९	१३९	पद्धति	998	94
न्याय्य	२७३	२५	पञ्जर	848	३१		(४५६	२१	ਸਟਾ	∫ २९	७१
न्यास	३२९	63	पञ्जिका 🎍	849	હ	पतयाछ	३६०	२७	पद्म	1900	38
न्युङ्ख	848	90	पट	२४२	995	पताका	२९७	99	पद्मक	२७८	38
न्युटज	२२ २	६१	पटचर	२४२	994	पताकिन्	366	७१	पद्मचारिणी	900	१४६
न्यून	४१८	926		(9 29	98	पति	∫२१३	३५	पद्मनाभ	8	२०
٧.	प.		पटल	1833	२०१		(३५५	90	पद्मपत्र	900	१४५
पक्रण	923	२०	पटलश्रान्त	939	98	पतिंवरा	२०५	৩	पद्मराग	३३२	९२
17. 1	(३७९	89	पटवासक	240	१३९	पतिवली	300	93	105.	(93	२७
पक्	1369	88		(७३	Ę	पतित्रता	२०५	૬	पद्मा	र १५९	८९
	(80	92	पटह	1399	906	पत्तन	998	9		१७७	१४६
	200	3 6		1960	944		(220	६६	पद्माकर	903	२८
पक्ष	२३७	36	n-T	३४४	98	पत्ति	2 390	60	पद्माट	900	980
	२९३	60	पडु	३६२	३५		6808	७२	पद्मालया	92	२७
	(४३६	२२०		1803	४०	पत्तिसंहति	२८७	६७	पश्चिन्	२७६	३५
पक्षक	929	98	पदुपर्णा	904	१३८	पत्नी	२०४	4	पद्मिनी	900	39
	[83	9	पटोल	960	१५५	1 10	(१३२	98	पद्य	849	39
पक्षति	200	ं ३६	पटोलिका	986	996	-	२००	३६	पद्या	998	94
	808	७२	पट्ट	848	90	पत्र	1 268	40		986	Ę 9
पक्षद्वार	929	98	पहिका	१४२	४१		८४२८	१७९	पनस	३८५	909
पक्षभाग	२७८	४०	पहिन्	983	89	पत्रपरशु	386	३२	पनायित		
पक्षमूल	200	३६	पहिश	४५६	२१	पत्रपार्या	२३८	903	पनित	३८५	908
पक्षान्त	8 ६	9		1	66	पत्रस्थ	996	३३	पन्न	३८३	908
पक्षिन्	986	32		३५०	36	पत्रलेखा	२४४	922	पन्नग	८९	۲
पक्षिणी	४५	4	पण .	३५२	88		(२४७	१३२	पन्नगाशन	93	२९
पक्षमन्	४१७	939		३५२	४५	पत्राङ्ग	{339	999		1 93	3
14:1.7	(49	23		४०५	४६	पत्राङ्गलि	288	922	पयस्	320	49
पङ्क	र ९६	3	पणव	৬४		131810	(988	94		८४३९	२३३
पङ्किल	993	90	पणायित	३८५	909		996	33	पयस्य	३२०	५१
पङ्केरह	900	४०	पणित	३८५	909	पञ्चिन्	1 393	ટંહ	पयोधर	४२५	9 6 3
	(926	ัช	पणितव्य	329	८२	- 1 T - 1	6894	908	पर	{२६९ {४३०	99
पङ्कि	3808	७२	पण्ड	२१५	३९	पत्रोर्ण	∫१४७	५ ६	-	0.50	
पङ्ग	296	४८	पण्डित	२५१	, 'u		(२४१	993	परजात	383	96
पचंपचा	9 ६ २	१०२	पण्य	329	८२	पथिक	হ'ও গ	१७		३५७	9 8
पचा	366	- 4	पण्यवीथिका	११७	२	पथिन्	998	१५	परपिण्डाद		२०
पश्चजन	२०३	9	पण्या	900	940	पथ्या	986	५९	परभृत्	988	
पश्चता	३०१	998	पण्याजीव	३२८	. ৬८	पद्	२२६	७ १	परभृत	१९४	98
पश्चदशी	४६		पत्तग	986	३३	पद	४१३	९३	परमम्	४४६	१२
पश्चम	ังจ	/9	naæ	§ १९७	२८	पद्ग	२८७	६६	परमा	34	90
पञ्चलक्षण	Ęų			1800	२०	पदवी	998	१५	The same Store	२५७	- 28
पश्चशर	93	३५	पतङ्गिका	१९७	२७	पदाजि	२८७	६६	परमेष्टिन्	٥	96
पश्चशाख	२३१	८१	पतत्	996	३३	पदाति	२८७	६६	परम्पराक	२५८	२६
पञ्चाङ्गल	984	५१	पतत्र	200	३६	पदिक	२८७	६७	परवत्	३५७	98
पञ्चालिक	१ ३४७	२९	पतित्रन्	990	३ ३३	[!] पद्ग	२८७	६७	परशु	२ं९४	९२

शब्दः	वृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	प्रष्टम्	श्लोक	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक	: शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः
परश्रध	२९४	९२	परिदान	३२८	20	परीभाव	७९	23	ਪਲ	∫ ३३ c	८६
परश्वस्	४४९	. २२	परिदेवन	६८	96	परीवर्त	३२८	60		रि४३२	२०२
परइशत	३७०	६४	परिधान	२४३	994	परीवाद	६७	93	पलगण्ड	380	É
man	1290	907	परिधि	§ 83	३२	परीवाप	४१८	129	पलंकषा	9 6 9	36
पराकम	1830	936	पाराव	Jasa	815		४२६	959	पलल	२२३	. € ₹
पराग	∫१३४	90	परिधिस्थ	२८६	६२		९६	90	पलाण्डु	906	980
4(1)	∫ 800	२१	परिपण	३२८	60	1 00	२६०	32	पलाल	३०९	55
पराङ्मुख	३६9	३३	परिपन्थिन्	२६९	99	-/	388	२१		१३२	98
पराचित	383	96	परिपाटी	२६१	३६		४२६	958	प लाश	930	948
पराचीन	369	३३	परिपूर्णता	288	930	1	68	35	पलाशिन्	926	4
पराजय	300	999	परिपेलव	१७३	939		886	२०			
पराजित	300	992	परिष्ठव	३७४	७५	11 31 5	६९	99	पलिक्री	२०७	92
पराधीन	३५७	9 ६	परिवर्ह	880	२३९	1	963	9 6 2	पलित	२१५	४१
पराञ्च	३५८	२०	परिभव	७९	55	परेत	३०१	990	पल्यङ्क	588	936
ंपराभूत	300	992	7 7 7			परेतराज्		40	पहांच	932	98
परारि	886	२०	परिभाषण	६८	98	परेटावि	888	२१	पल्वल	903	२८
परार्ध्य	३६८	40	परिभूत	358	१०६	परेष्ट्रका	३२५	७०	पव	363	58
परासन	300	993	परिमल	1 48	90	परैधित	383	96	पवन	र २५	६३
परासु	309	990	1 1 1	1360	93	परोष्णी	99६	२६		1363	52
परास्कन्दिन	2032 (800)	२५	परिरम्भ	३९५	३०	पर्कटी	938	३२	पवनाशन	68	2
परिकर	४२५	9 64	परिवर्जन	. 300	998	पर्जनी	१६२	903	पवमान	34	£ 3
परिकर्मन्	288	929	परिवादिनी	७२	3	पर्जन्य	४२२	986	पवि	२०	80
परिक्रम	389	9 6	परिवापित	र ७७	64	1	(१३२	98		1968	9 6 74
परिक्रिया	- A		परिवित्ति	२६६	५६	पर्ण	1936	58	पवित्र	२६३	४५ ५५
पाराक्रया परिक्षिप्त	388	२०	परिवृढ	३५५	99		(840	२२ ६	n Gara	9.6	9 €
	३७८	66	परिवेत्त	२६६	५६	पर्णशाला	996		पवित्रक		
परिखा	908	28	परिवेष	88	23	पर्णास	१५५	68	पशुपति	93.	30
परिग्रह	838	२३७	7.54	5936	. 30	पर्यङ्क	588	9.36	पशुप्रेरण	₹ ९ ६	36
परिघ	1368	89	परिव्याध	1986	60	पर्यटन	२६०	34	पशुरज्जु	326	2.2
	(808	२७	परिवाज्	२६२	89	पर्यम्तभू	998	98	पश्चात्	883	२४३
परिघातिन्	388	99	परिषद्	२५५	94	पर्यय	{२६१	30	पश्चात्ताप	60	२५
परिचय	३९३	२३	परिष्कार	२३८	909		(३९५	33	पश्चिम	३७६	50
परिचर	२८६	६२	परिष्कृत	२३८	900	पर्यवस्था	३९२	29	पश्चिमा	30	٩
परिचर्या	२६०	३५	पारेष्वङ्ग	३९५	30	पर्याप्त	३२२	40	पश्चिमोत्तर	992	v
परिचाय्य	२५६	20	परिसर	998	98	पर्याप्ति	३८७	4	पांशु	२९६	38
परिचारक	383	90			The state of	पर्याय	₹849	३ <i>७</i> १४७	पांशुला	२०७	99
परिणत	३८१	96	परिसर्प	३९२	२०		रि ४२२	1,000	पाक	{200	3 <
परिणय	२६६	५६	परिसर्या	388	२१	पर्युदञ्चन	303	3		1366	4
परिणाम	399	-	परिस्कन्द	\$83	96	पर्येषणा	२६०	33	पाकल	909	926
परिणाय	345	1 1	परिस्तोम	२७९	83	पर्वत	923	9	पाकशासन	90	89
परिणाह	282		परिस्पन्द	२४९	१३७	पर्वन्	{ 9 < ₹ 8 9 %		पाकशासनि	9.8	86
परितस्	880	998	परिह्युत् परिस्तर	340	35			9 २ 9	पाकस्थान	390	. २७
परित्राण		93	परिस्रुता	340	38	पर्वसंधि ,	४५ ३३८		पाक्य	र्वे १० र्वे ३३८	४२
पारत्राणः ६	३८७	4	परीक्षक	३५४	اوا	पर्शुका	२२६	44		(440	908
			是是有								

		1									- 10
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृंष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पाञ्चजन्य	93	20	पादाक्षद	२४०	909	<u> प्रारिष्ठव</u>	३७४	७५	पिचिण्डिल	२१६	88
पाट्	884	v	पादात	२८७	६७	पारिभद्र	१३७	२६	पिचु	३३७	905
णटचर	384	२५	पादातिक	२८७	६६	पारिभद्रक	385	५३	पिचुमन्द	988	६२
	∫ ६9	94	पादुका	३४७	३०	पारिभाव्य	१७१	१२६	पिचुल	983	४०
पाटल	(३०६	94	पादू	३४७	३०	पारियात्रक		ર્	पिचट	३३७	904
पाटला	988	48	पाद्कृत्	३४१	હ	पारिषद्	94	३५		(986	३१
पाटलि	(१४२	३९	पाद्य	२६०	३३	पारिहार्थ	२३९	900	पिच्छ	849	30
41510	११४६	48	पान	३५१	४०	पारी	४५२	90	<u> </u>	6988	४७
पाठ	(२५४	9.8	पानगोष्ठिका	. ३५१	४२	पारुष्य	६८	98	पिच्छा	र् ४५२	9
0.0	(368	38	पानपात्र	३५१	४३	पार्थिव	२६७	9	पिच्छिल	396	४६
पाठा	१५७	68	पानभाजन	393	३२	पार्वती	9 ६	३७		1988	४६
पाठिन् ।	१५६	60	पानीय	९३	8	पार्वतीनन्द	न १७	38	पिच्छिला	र् १४९	६२
पाठीन	99	96	पानीयशालि	20.00	৩	पार्श्व	∫२३०	७९	पिञ्ज	300	994
पाणि	२३१	69	पान्थ	२७१	90	HITA	े ३९६	४१	पिझर	३३६	903
पाणिगृहीती	२०४	ىم	पाप	5 49	२३	पार्श्वभाग	. २७८	४०	पिञ्जल	२९७	98
पाणिघ	. ३४२	, १३		रे३६५	४७	पार्श्वास्थि	२ २६	६९	पिट	३१०	२६
पाणिपीडन	२६६	५६	पापचेली	940	८५	पार्हिण	२२७	७२	fort.	∫२२०	43
पाणिवाद	३४२	93	पाप्मन्	4,9	२३	पार्ष्णियाह	२६९	90	पिटक	रि३४७	२९
पाण्डर	५९	92	पामन्	२१९	५३	पालझ	964	१६७	पिठर	∫३१२	3 9
पाण्डु	ξο	93	पामन	2२१	46	पालङ्की	900	929	1400	(858	966
पाण्डुकस्वि	लेन् २८३	48	पामर	३४३	9 ६	पालाश	६१	98	_	1 338	९८ १०४
पाण्डुर	६०	93	पासा	२१९	५३		(२९५	९३	पिण्ड	व ३३६	96
पातक	४६०	33	पायस	. ∫२४६	१२८	पालि	[४३१	990	विण्डक	- २४६	926
1 1 1 1 1 1	1 64	9		रे३५७	२४	पालिन्दी	9६५	906	पिण्डिका	268	५६
पाताल	(४३२	२० २	PYPTP	२२७	७३	पाह्नवा	४५१	4	NO. 100 P. 100 P	988	42
पातुक	३६०	२७	पाय्य	३३०	66	पावक	२२	५४	पिण्डीतक		9
	(९६	6	पार	९ ५		7151	२३७	९८	विण्याक	. {396 840	32
पात्र	२५७	२४	पारद	३३५		1	३५२	४५		(, ,	9 €
714	393	3 3				1	२५		Secretarian second	1293	33
	(836	900		४३४	२१०	' पाशुपत	१५६		6,000	(292	.26
पात्री	४६२		The state of the s			1				1298	३७
पात्रीव	४६१		५ पारसीक	२८०		the state of the state of	381		1900	२५९	49
पाथस्	63		४ पारक्षेणेय	२१९		1	३७६			1 58	46
	1956	•	७ प्रारायण	३८६		२ पाषण्ड	263			र् ३१	3
पाद	1 2 3 6	ر ا ا	The second second	999			928		पितापत	२१३	33
WALL A	893		1 /1	Carlo		_			ITTAVAT	४४	3
पादकटक				\{\\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\		१ पिक	993		भ भित्रकत	३०१	996
पादश्रहण			१ पाराशरि			५ पिङ्ग	(80		विकास	२१२	39
पादप	93.		५ पारिकाहि			। पिङ्	ع ا		22	र ३५६	
पादबन्ध			6 - 4-	(3	9 4	-	ું સું		र पित	२२२	
पादस्को			र पारिजात	क (१३		8	(229		, पित्र्य(ती	0.50	
पादात्र	22		१ पा ~~गित्~~ श्य			पिचण्ड	{84.		धित्सत्	986	38

হা	ाब्दः	प्र ष्ट	श्लोक	ः शब्दः	प्रष्ठम्	श्लोकः	: शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक	: शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
f	ोधान	३४	93	पीछपणी	1940	68		[980	38	पुष्कराह्	994	22
ि	ोनद	२८६	ξu	पाछपणा	रे १७५	936	पुर	1829			1903	२७
fr	:नाक	· 5 94	३५	पीवन्	३६९	Ęq	पुरःसर	266	७२	-	3 6 9	44
		(३९९	98	पीवर ।	३६९	ξ9	पुरतस्	४४५			369	90
पि	ोनाकिन <u>्</u>	93	३१	र् ~~थावरस्तनी~~	३२६	७१		922	9.5		1938	90
	ापासा ,	३२१	५५	पुंश्वली	२०७	90		90	४१	464	(290	2.9
	ापीलिका		6	पुंस्	२०३	9		२०५	Ę		29	७०
	प्पल	१३५	२०	पुक्स	388	२०	1	४४५	v		336	903
	ापली	9 5 9	९७	पुरू	848	90	The second second	899	68	पुष्पदन्त	39	8
	प्पलीमूर	ठ ३३८	990	पुङ्गव	369	49		४४१	२४६		् १२	२६
पि		२१८	88	पुच्छ	222	40	पुरा	४४२	२५३		१३५	29
	याल	980	३५	पुज	202	83		1 44	ų	पुष्परस	938	90
/पि		२२१	ξo	पुटभेद	, 94	0,	पुराण	808	७७	पुष्पलिह	996	28
	হার	६१	9 ६	पुटभेदन	398	9	पुरातन	३७४	७७	पुष्पवती	२०९	२०
	शाच	Ę	99	पुटी	862		पुरावृत्त	६५	8	पुष्पवत्	४७	90
पि	शित	२२३	६३	301		४२	पुरी	995	9	पुष्पसमय	40	96
		(२४५	928	matha	∫ ₹9	3	पुरीतत्	२२४	ĘĘ	पुष्य	३८	२ २
19	शुन	र ३६५	४७	पुण्डरीक	300	89 99	पुरीष	224	६८	पुष्यरथ	२८३	49
~		[४१८	920	पुण्डरीकाक्ष	(386		पुरु	३७०	· ६३	पुस्त	३४७	36
	ग्रुना	१७३	933	The state of the state of		98	34	(48	29	पूः	998	9
	ष्टक	399	86	पुण्डर्य	909	920		934	२५		1964	955
	ष्टपचन	393	3 2	तेवडॅ	१८३	9 6 3	पुरुष	7 203	9	पूग	1800	२०
	ष्टात	340	१३९	पुण्ड्क	१५२	७२		(834	२,१८	पूजा	२६०	38
पीर		२४९	936	पुण्य	(43	58	पुरुषोत्तम	9	39	पूजित	३८२	86
पीः		300	908	37/-4.48	[858]	960	पुरुहू	३७०	६३	पूज्य	(3 d.R.	4
पीः		65	3	पुण्यक	२६१	३७	पुरुहूत	90	४१	0	र्४२३	940
पीर		६१	98	पुण्यजन	२५	Ęo	पुरोग	366	७२		(२६३	४५
पीर	तदारु	१४६	५३	पुण्यजनेश्वर	२८	49	पुरोगम	266	७२	पूत	1366	२३
पीत	नद्व	1986	Ęo	पुण्यभूमि	993	6	पुरोगामिन्	266	७२		986	48
	13	्रे १६२	909	पुण्यवत्	६५३	3	पुरोडाश	४५६	29	पूतना	184	86
_^-		1930	२७	पुत्तिका	996	२७	पुरोधस्	२६८	ч	पूतिकरज	1986	48
पीर	त्रन	284	928	पुत्र	299	२७	पुरोभागिन्		४६	पूतिकाष्ठ	1986	60
m=	सालक	[३३६	903	पुत्रिका	३४७	२९	पुरोहित	२६८	4	पूतिगनिध	49	92
पीत		१४३	83	पुत्री	२१४	३७	पुलाक	396	4	पूतिफली	969	36
पीरि		३ १६ २८०	४ १ ४३	पुद्गल	844	२०	पुलिन	९६	9	पूतीक	984	86
	ाम्बर	3	98	पुनःपुनर्	883	9	पुलिन्द	388	20	पूप	३४९	86
पीन		368			1882		पुलोमजा पुलोमजा	29	84	पूर	४५५	२०
पीन		२५ <i>५</i> २ १९ .	६ 9 ५ 9	पुनर्	(886	014	पुलामजा पुषित	329		पूरणी	988	86
पीन		३२६	وی	पुनर्नवा	200	988	314(1			पूरित	३८२	96
		\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\	86	पुनर्भव	२३१	٥٤		९३	9	पूरुष	२०३	9
पीयृ	(વ	1339		પુનર્મૂ	290		पुष्कर -	900		The same of the sa	३७ १	EV
पोलु		∫ १३७		पुत्राग	936	२५	9 ",	900	984	पूर्ण -	३८२	96
719	- A	रि४३०	983	पुर्	998	9		(838		पूर्णकुम्भ	२७६	33

The second											
श्टदः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	ष्ट्रष्टम् <u>ः</u>	श्टोक: ¦ ३	ा ट्दः	पृष्ठम् ः	होकः	तब्दः ।	रुष्	श्लोकः
पूर्णिमा	४६	હ	মূন্ত	२२९	७८ प्र	काम	३२२	40	ग्ज्ञा -	५५	9
पृत	२५९	२८	पृष्ठवंशाधर	२२८	७६ प्र	कार	४२५	१६२		२०८	93
पूर्व	(304	८०	पृष्ठास्थि	२२५	६९	क्टाश इंटाश	४३	38	प्रज्ञान	४१७	922
	(820	१३४	CONT	5269	४६	काश र	(४३५		प्रजु	२१७	४७
पूर्वज	२ १ ६	४३	पृष्टय	रे ३९६	४१ इ	पकीर्णक	२७५	३१	प्रडीन	200	₹ <i>७</i>
पूर्वदेव	৩	१२	पेचक	∫ १९२		प्रकीर्य	984	86	प्रणय -	३९३	۲ ५
पूर्वपर्वत	१२४	२		रे ३९.८	Ę		(48	39	~	(४२३	949 8
-पूर्वी	३०	9	पेटक	३४७	₹° ,	प्रकृति -	24	4 5	प्रणव प्रणाद	६५ ६७	9 9
पूर्वेद्युस्	886	29	पेटा	३४७	३०		२७१	10	त्रगाद प्रणाली	908	٠. ٤५
पृपन्	80	, ३९	पेटी	४६२	83		(808	marrow .		्र ५० (२ ७०	93.
पृत्ति	368	٩	पेऌव	३७१	4.4	प्रकोष्ठ	२३२		प्रणिधि -	898	900
पृच्छा	६७	90	पेशल	∫३४४	1 2	प्रक्रम	३९४	२६	प्रणिहित	३७८	٤ ﴿
	(269	50		र ४३३		प्रकिया	२७५	3 1		२५६	20
प्रतना	1290	62	पेशी	२००	३७.	प्रक्रण	७१	२५	प्रणीत •	1 396	४५
<u>पृथक्</u>	888	3	पैठर	३१८		प्रकाण	৩ ৭	२५	प्रणुत	३८५	909
पृथकपणी	950	९२	पैतृष्वसेय	219		प्र <mark>क्ष्</mark> येडन	२९३	60	प्रणेय	३५९	२५
	(66	39	पेतृष्वस्रीय	299		प्र <mark>गण्ड</mark>	२३०	.60	प्रतन	३७४	৬৩
<u>पृथगात्मत</u>	1 2 5 9	36	पैत्र(अहोरा	র) ५३	२१	प्रगतजानुक	२ १ ७	४७	2131	(२३२	. 68
	(383	9 ६	पोगण्ड	२१७	४६	F-	રૂપ્લ	२५	प्रतल	२३२	64
पृथग्जन ू	1894	904	पोटगल	596€	943	प्रगत्भ	80.8	88	^{त्र} तानिनी	१२०	3
पृथगिवध	320	९३	110.10	(१८३	194	प्रगाढ			त्रताप	२७२	२०
पृ थिवी	990	3	पोटा .	द०५	94	प्रगुण	३७३	७२	प्रतापस	१५६	63
	6398	३७	पोत	1200	36	प्रगे	288	98	प्रति	४४१	२४५
<u> </u>	399	80		(800	Ęo	प्रमह	\\\ 3	१ १९ २३७	प्रतिकर्मन्	२३७	39
	३ ६९	६०	पोतवणिज्	९७	93		(838		प्रतिकृल	३७७	68
	1200	3 2	पोतवाह	९७	93	प्रयाह	४३९	२३७	प्रतिकृति	388	३६
पृथुक	1 398	४७	पोताधान	900	99	प्रयीव	४६१	34	प्रतिकृष्ट	३६७	48
The state of the state of	ी ३९७	3	पोत्र	४२८	960	प्रघण	920	१२	प्रतिक्षिप्त	3 4 3	४२
पृथुरोमन्	88	90	1 2	920	3	प्रघाण	450	92	_	290	७९
पृथुल	३६९	६०	2	२१६	39	प्रचक	२९६	९६	प्रतिग्रह प्रतिग्राह	288	938
पृथ्वी	1990	3.		968		प्रचलायित		३२	प्रतिघा	60	रेइ
ટવ્યા	398	३ <i>७</i> ४०		३७५		प्रचुर	३७०	६३	प्रतिघातन	३००	998
पृथ्वीका	१५ १५		गाम्य	{२३२ ४३ ६		प्रचेतस्	२५	६१	प्रतिच्छाया		34
			22	399		प्रचोदनी	१६०	88	प्रतिजागर	398	२८
पृदाकु	८९		- Children	268		प्रच्छद्पट	२४३	998	प्रतिज्ञात	३८५	
पृक्षि	290		thurst all			प्रच्छन	१२१	१४	प्रतिज्ञान	40	4
पृक्षिपणी	9 6 0	8:	पौलस्ख	, ° 4 7 C		प्रच्छर्दिका	220	५५	प्रतिदान	३२९	
प्टषत्	९७		१ पौलि	396		प्रजन	३९२	२५	प्रतिध्वान	ত ৭	२५
पृषत	{ 90		६ पोष	86		प्रजविन्	२८८	७३		३४९	
Principle of	(999		° पौष्पक	336		प्रजा	805	३२	пдчэ	∫ ४३	
प्रपत्क	293	3 6	६ प्याद	884		प्रजाता -	२०८	9 8		1 44	
प्रषदश्व	२।	4 4	2	J 43		प्रजापति	6	90	1	३८५	906
पृषदाज्य	२५	७ २	४ प्रकाण्ड	1930		प्रजावती	292	30	प्रतिपादन	२५९	79

शब्दः पृष्ठ <mark>म्</mark>	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रतिबद्ध ३६३	४१	प्रसक्त्रेणी	1946	66	प्रपितामह	293	33	प्रवण	४०६	५६
प्रतिबन्ध ३९४	२७	त्रसभूत्रणा	रे १ ७६	988	प्रपुनाड	900	980	प्रवयस्	२१६	82
प्रतिविम्व ३४९	34	प्रत्यक्ष	३७५	७९	प्रपौण्डरिक	909	१२७	प्रवर्ह	३६८	40
प्रतिभय ७८	20	प्रत्यम	३७५	७७	प्रफुल	979	v	प्रवह	३९२	96
प्रतिभान्वित ३५९	२५	प्रखन्त	993	ی	प्रवन्धकलप		ę	प्रवहण	२८३	43
प्रतिभू ३५२	88	प्रत्यन्तपर्वत	. १२६	v	प्रबोधन	288	922	प्रवित्हका ।	६५	Ę
प्रतिमा ३४९	३५	प्रत्यय	४२२	980	प्रभन्नन	२५	६३	प्रवारण	३८७	3
£ 2104	39	प्रखयित	२७०	93	प्रभव	४३४	290		Fe 7	৩
प्रतिमान } १४९	३५	प्रवर्धिन्	२६९	99	प्रभा	४३	38	प्रवाल .	३३२	93
प्रतिमुक्त २८६	६५	प्रत्यवसित	३८५	990	प्रभाकर	80	२८		(४३२	२०४
प्रतियल ४१५	900	प्रलाख्यात	253	80	प्रभात	88	3	प्रवाह	385	96
प्रतियातना ३४९	३५	प्रलाख्यान	३९५	39	प्रभाव	२७२	99	प्रवासन	300	993
प्रतिरोधिन् ३४५	२५	प्रत्यादिष्ट	३६३	80	त्रमाप	101		प्रवाहिका	२२०	44
प्रतिवाक्य ६७	90	प्रत्यादेश	394	39	प्रभिन्न	२७६	३६	प्रविख्याति	३९४	२८
प्रतिविषा १६२	99	प्रलालीड	297	64	प्रभु	344	99	प्रविदारण	२९८	१०३
प्रतिशासन ३९५	38	प्रत्यासार	290	७९	प्रभूत	३७०	६३	प्रविश्लेष	३९२	२०
प्रतिर्याय २ ३९	. 49	प्रत्याहार	399	95	प्रभ्रष्टक	386	434	प्रवीण	३५३	8
प्रतिश्रय ४२३	943	प्रत्युत्कम	388	2 4	प्रमथ	94	३५	प्रवृत्ति	} ६६	৩
प्रतिश्रव ५७	4	प्रत्युषस्	88	3	प्रमथन	३००	994	72111	1383	96
प्रतिश्चत् ७१	24	प्रत्यूष	88	12	प्रमथाधिप	93	३१	प्रवृद्ध	1308	८६
प्रतिष्टम्भ ३९४	20	प्रत्यूह	388	98	प्रमद	45	28	Additional in	1305	66
प्रतिसर ४२७	908	1 1	(३७५	60	प्रमदवन	926	3	प्रवेक	३६८	100
प्रतिसीरा २४४	920	प्रथम	822	988	प्रमदा	२०४	३ ७	प्रवेणी	२३७	९८ ४२
		प्रथा	368	9	प्रमनस्	348		प्रवेष्ट	₹ ₹0	60
	४१	प्रथित	३५५	9	प्रमा	३८९	90	प्रव्यक्त प्रव्यक्त	305	۷٩.
प्रतिहास १५४	७६	प्रदर	४२५	958	प्रमाण	४०६	48	प्रश्न	६७	90
प्रतीक रि२६	७०	प्रदीप	288	936	प्रमाद	८२	३०	प्रश्रय	393	24
प्रतीकार ३००	0	प्रदीपन	90	90	प्रमापण	300	992	प्रश्रित प्रश्रित	348	34
300 0000 80	990	प्रदेशन	208	२७	प्रमिति		२६		266	७२
	३७	प्रदेशिनी	239	69	प्रमीत	{२५८ ३०१	990	ਸ਼ੁਰੂ	328	६३
	4	प्रदोष	84	Ę	प्रमीला	24	३७	प्रष्ठवाह् प्रष्ठोही	324	90
Carre	9	प्रद्युम्न	92	२५		३६८	40	प्रसन	86	98
प्रतीत {३५५	९ ८२	प्रद्राव	300	999	प्रमुख प्रमुदित	363	903	प्रसन्नता	34	98
प्रतीपदर्शिनी २०३	2	प्रधन	296	903	प्रमोद	43	28			
प्रतीर ९५	v		1 48	29	The State and The Control	२६३	84	प्रसन्ना	३५०	39
	-7	TUTT-C	२६७	4	प्रयत	396	84	प्रसभ	२९९	906
प्रतीहार र६८	9 6	प्रधान -	३६८	40	प्रयस्त प्रयाम	393	25	प्रसर	३९३	. 33
(825	900	Jan San Fr	(४१७	922	प्रयोगार्थ	368	25	प्रसरण	२९६	९६
प्रतीहारी ४२६	900	प्रधि	२८४	५६	प्रलम्बन्न	99	23	प्रसव	{३८९	90
प्रतोली ११७	3	प्रपञ्च	४०२	26		49	22	4(14	(833	२०८
प्रल ३७४	७७	प्रपद	२२६	७१	प्रलय	68	33	प्रसवबन्धन	933	94
प्रत्यक् ४४९	23	प्रपा	998	७		309	990	प्रसव्य	०० ६	68
प्रत्यक्पणी १५८	68	प्रपात		8	प्रलाप 💮	६८	941	प्रसह्य	४४६	90

											0
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	वृष्टम्	श्लोकः
	ि ३५	9 ६	प्राग्वंश	२५५	9 ६	प्रार्थित	३८१	90	प्रोष्ट्रपदा	३८	२२
प्रसाद	रिष्ठवेर	. 99	प्राप्तहर	३६८	46	प्रालम्ब	२४८	935	प्रोष्टी	99	96
प्रसाधन	२३७	99	प्राप्य	३६८	44	प्रालम्बिक	२३९	908	प्रौष्ठपद	88	90
प्रसाधनी	२४९	१३९	प्राघार	३८९	90	प्राहेय	३६	96	श्रीढ	३७४	७६
प्रसाधित	२३८	900	шы	88.9	१६	प्रावार	२४३	990	प्रक्ष	∫१३९ १४३	३२ ४३
प्रसारिणी	१७९	१५२	प्राच्	(888	२३	प्रावृत	२४२	993		(105	
प्रसार	३६१	३१	प्राचिका	४५१	6	प्रावृष्	40	99		9,0	99
प्रसित प्रसिति	344	9	प्राची	३०	9	प्राद् ~~ध~~ वायणी	946	८६		903	3 8
त्रासात प्रसिद्ध	३९१ ४१५	१४ १०४	प्राचीन	990	3	प्रास	२९५	९३	प्रव	999	9३२ ३४
211/14	(292	38	प्राचीना	940	८५	प्रासङ्ग	२८४	40	,	388	98
प्रसू	1836	२२९	प्राचीनावीत	२६५	امراه	प्रासङ्ग्य	३२४	६४			
प्रसूता	२०८	95	प्राच्य	992	v	प्रासाद	998	٩	स्वग	1809	ર ૨૪
प्रसूति	369	90	प्राजन	2013	92	प्रासिक	266	00	स्व ङ्ग	960	3
प्रसूतिका	206	9 5	प्राजितृ	२८५	५९	प्राह्	88	3	हव ङ्ग म	830	936
प्रसृतिज	९२	3	प्राज्ञ	२५१	ų	श्रिय	₹93	३५	हाक्ष	938	96
नसूतिज,		,	प्राज्ञा	206	92		[३६७	५३	श्रीहन्	228	६६
प्रसून	900	90	प्राज्ञी	२०८	92		983	83	श्रीहश्तृ	984	88
	1890	१२३	प्राज्य	३७०	६३	प्रियक	980	४४ ५६	हत इत	२८२	86
प्रसूजन यित	।(रो२१४	₹′७	प्राड्विवाक	२६८	\		1968	3			99
प्रस्त	३७८	66	a	1 25	६३		(980	५५	मुष्ट स्रीष	३८ २ ३८९	8
प्रस्ता	२२७	७२		290	102	प्रियङ्ग	1306	२०			990
प्रसती	२३२	८५	प्राण	३०२	998	त्रियता	60	२७	प्सात	३८५	110
प्रसेव 🕖	३१०	२६		(३३६	908	प्रियंवद	' ३६२	३ ६	remr	फ. ९०	9
प्रसेवक	७३	ંહ	प्राणिद्यूत	३५२	४६	श्रीणन	३८७	૪	फणा फणिज्जक	१ ५५	68
प्रस्तर	928	8	प्राणिन्	44	३०	प्रीत 🍐	३८३	१०३	8 3 1		6
प्रस्ताव	३९३	28	प्रातर्	886	98	त्रीति	५२	२४	फणिन्	1568	90
	1924	ષ	प्रातिहारिक	३४२	99	मुष्ट	३८२	99		304	93
त्रस्थ 🗸	339	68	प्राथमकल्पिक	क २५३	99	प्रेक्षा	1 da	٩	फल	833	209
All the A	(893	७८	पारम	{४४२	२५६		1830	228		(890	२३
प्रस्थपुब्प	944	७९	प्रादुस्	{88€	92	प्रेङ्खा प्रेडिन	२८ ३ ३७८	५३ ८७	फलक	२ ९४	90
प्रस्थान	२९६	९५	प्रादेश	२३१	८३	प्रेह्मित	(309	990	फलकपाणि	266	49
श्र ~~र~~ कोटन	३१०	२६	प्रादेशन	२५९	३०	प्रेत	1800	Ęo	• फलत्रिक	३३९	999
प्रस्रवण	१२६	4	प्राध्वम्	888	8	प्रेता	९१	2	फलपाकान्त	928	Ę
प्रस्राव	२२५	६७	प्रान्तर	११५ (३७८	१७ ८६	प्रेत्य	४४५		ranz	1989	७८
प्रहर	84	६ ८२	प्राप्त	1358	908		(60	- २७	फलपूर	रे वयप	७८
प्रहरण	२९१ २३२	68	प्राप्तपञ्चत्व	309	990	प्रेमन्	100	२७	फलवत्	१२९	ও
प्रहस्त प्रहि	903	2 	प्राप्तरूप	४१९	939	त्रेष्ठ	३८५	999	फलाध्यक्ष	988	84
प्रहेलिका	६५	Ę	प्राप्ति	806	६९	प्रेष	४३६	२१९	फलिन्	929	હ
प्रलहन	३८३	903		300	९२	प्रेषण	३९५	38	फलिन	१२९	· ·
সাহ্য	३७२	. 00	प्रामृत	२७४	२७		383 346	9७ २६	फलिनी	988	<i>५५</i> १३६
प्राकार,	990	3	UIZI	1584	५२	100	346	7 9 6	फली	980	पुष
प्राकृत	3,83	9 ६		\823 886	१५३ १७		742	89	फलेग्र हि	928	έ
प्राउदक्षिण	995	ي - ي	प्रायस्	000	10	1217	, - ,	850 %	1	20 0 0	

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
फलेहहा फलेहहा	985	48	वश्च	४२६	900	बस्ति	220	७३	वाल्य	294	80
	(989)	£ 9	वर्वर	949	90	बहिद्वार	922	9 €	वाष्प	898	130
फल्सु	३६८	पद		1986		वंहिष्ठ	364	999	वाष्पिका	395	80
फाणित	390	83	बर्ह	1838	३ १ २ ३ ६	वहिस्	886	90	वाहु	230	60
फाण्ट	360	88	वर्हिण	996	30			£ 3	वाहुज	२६७	9
	(289	999	वर्हिन्	996		बहु	300	ESUPERIOR.	वाहुदा	904	23
फाल	<u> ३०५</u>	93	वर्हिपुष्प		30	बहुकर	३५७	90	बाहुमूल	. २३०	७९
फाल्गुन	86	94		१७३	933	वहुगह्यवान		३६	वाहुयुद्ध	799	१०६
फाल्गुनिक	४८	94	वर्हिर्भुख	4	9	बहुपाद्	936	33	बाहुल	88	96
फाल्युनी	४५	Ŋ	वर्हिस्	23	48		348	Ę	बाहुलेय	90	80
फुछ	929		वर्हिष्ठ	900	933	बहुमूल्य	388	993	वाह्निक	1260	84
(2)	(३३७	904		99	२४	बहुरूप	२४६	१२८	1110	1385	8
फेन	1844	99	ਕਲ	350	५८ १०२	बहुल	1300	६३	0	1584	958
2.0	1936	39	40	839	994	13"	5 835	999	बाल्हीक	385	8
फेनिल	1989	३६		(840	22	बहुला	1900	924	बिन्दु	(३ 9 ~~६~~ ९ ५	४०
फेरव	966	نع	वलदेव	99	23		(835	988			38
फेरु	966	4	बलभद्र	99	. 23	बहुलीकृत	308	२३	बिन्दुजाल		
फेला	३२२	५६	वलभद्रिका	906	940	बहुवारक	920	38	विल	१२६	Ę
	ঝ	14	न रजना भूना			बहुविध	\$50	83	बिम्ब	34	94
			वलवत्	रि १६	88	बहुसुता	१६२	900	बिम्बिका	904	938
बक (	984	33		1883	. 3	बहुसूति	३२५	90	बिल्व	३३०. १३९	३२ ८६
वडवानल	२४	५६	बलविन्यास	560	90	बाकुची	959	९६	बिस्त	1 48	36
वत	४४१	२४४	वला	958	900	बाडव	२४	५६	बीज	र २२२	६ २
वद्र	989	३७	वलाका	988	34		(२७	६७	बीजकोश	1908	४३
बद्रा	5946	998	वलात्कार	388	906	बाढ	1808	४४	बीजपूर	944	20
	1906	949	बलाराति	90	४३		5 292	८६	बीजाकृत	३०४	6
बदरी -	980	3 4	वलाहक	32	Ę	बाण	1809	84	बीज्य	२५१	२
बन्दिन्	२,९६	90		(348	98	बादर	२४१	999		(00	90
बद्ध	∫३६३	४२	,बलि -	२७४	२७	वाधा	93	3	बीभत्स	200	99
7.94	1360	94		(४३१	994	बान्धकिनेय		२६		४३९	२३४
बधिर	२१७	86	वलिध्वंसिन्	9	29		293		बुका	223	€ &
बन्धकी	२०७	90	वलिन	२१६	४५	बान्धव	939	98		5 0	93
बन्धन	१२७४	२६	बलिपुष्ट	988	. 20	बार्हत	900	922	बुद्ध	(३८५	906
4.44	{ 3 ° 8 ° 8 ° 8 ° 8 ° 8 ° 8 ° 8 ° 8 ° 8 °	98	बलिभ	२१६	84	बाल -	294		वुद्धि	44	9
वन्धनालय	३०२	999	बलिभुज्	988	२०	भारक	४३३		बुद्धद	४५५	. 98
वन्धस्तम्भ	२७८	४१		296	88	बालगर्भिणी	३२५	00		(80	२६
वंन्धु	२१३	38	बलिश	99	95	बालतनय	984	89	बुध -	२५१	ч
वन्धुजीवक	१५३	७३	बलिसद्मन्		q	बालतृण	964	950		898	900
वन्धुता	293	34		८६		बालमूषिका	989		बुधित-	३८५	906
वन्धुर	३७२	६९	वलीवर्द	322	48		७६		बुध	939	93
बन्धुल	299	4 s 4 \$		399	२ <i>७</i> ५७	वाला			बु भुक्षा	३२१	48
बन्ध्क	943	. 4	वत्वज	(333		बालिश	४३५ ४३५	T. Contract of the Contract of	बुभुक्षित	३५८	२०
बन्ध्कपुष्प			बष्कयिणी	963	१६३ ।	बालेय (	३२७		बुस	३०९	२२
बन्ध्य	983			324	100	बालेयशाकः <mark>बालेयशाकः</mark>	948	1	बु स्त	860	38
Acad	979		बस्त	३२७	७५.	नारम्यसार्गः			~	(3.27)	

											100
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृ ष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्		शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
	59€0	९३	भक्षित	३८५	990	भर्तृ	{२१३	३६	भारद्वाजी	986	998
वृहती	1890	७५	भक्षकार	399	२८		1800	५९	भारयष्टि	३४७	३०
वृंहित	२९९	900	atomic reco	809	२६	भर्तृदारक	७५	93	भारवाह	. ३४३	94
वृहत्	३६९	€0′	भग	रि२८	७६	भर्तृदारका	७६	93	भारिक	३४३	94
वृहतिका	२४३	990	भगन्दर	२२ ०	५६	भरसन	६९	98	भार्गव	38	२५
वृहत्कुक्षि	२१६	४४	भगवत्		93	भर्मन्	{ ३३३ { ३५०	88	भागंवी	१८२	946
वृहद्भानु	२२	48	भगिनी	292	२९		(960	३८ ३८	भार्गी	949	۷3
वृहस्पति	३९	२४	भङ्ग	38	, vý	भह	1845	۶9 ع	भार्या	२०४	Ę
वोधकर	९६	९७	भङ्गा	३०८	२०	भहातकी	983	४२	भार्यापति	२१४	८३
वोधिद्यम	१३५	२०	भङ्ग	४५१	· 'c		964	3	भाल्क	960	8
बोल 💮	३३६	806	H137			भहुक	93	38		ر نام	99
त्रध्न	४०	२८	भजमान	२७३	२४	भव	र ४३३	२०६	भाव	े ४३३	२ १ २०७
व्रह्मचारिन्	(२५१	3	भट	२८५	Ę٩	भवन	990	ų	भाववोधक	८०२२ ७९	39
नस्म पारिसू	[२६३	४२	भटित्र	३१८	४५	भवानी	9 ફ	३७	माववावक		
त्रह्मण्य	१४२	४१	भट्टारक	७६	93	भविक	પુર	२६	भावित	139€	१३४ ४६
ब्रह्मल	२६५	५२	भिट्टिनी	७६	93	भवितृ	3 4 0	२९	मा।परा	368	908
ब्रह्मदर्भा	900	984	भण्टाकी	१६७	998	भविष्णु	३६०	२९	भावुक	५२	२६
ब ह्मदार	982	४१	भण्डिल	988	६३	भव्य	45	• २ ६	भाषा	ĘZ	9
	( )	9 €	भण्डी	949	39		३४५	22		ξ ξ ξ	9
त्रह्मन् .	े ४१६	998	भण्डीरी		39	भषक	३४९	• ३ ३	भाषित	828	900
ब्रह्मपुत्र	80	90	मण्डारा	949 (49	34	भस्रा भस्मगन्धि	2019	920	भाष्य	849	३१
त्रह्मबन्धु	४१५	908	भद्र	3 3 3 3	५९			६३	भास	४३	38
ब्रह्मभूय	२६५	५१	भद्रकुम्भ	२७६	32	भस्मगर्भा	१८९ ४३	۶ ~~۲~~	भास्कर	४०	२८
नह्मय ज्ञ	348°	98			५३	भाग भाग	3 ~~3~~ 9	28	भाखत्	४०	२९
व्रह्मवर्चस	२६१	३८	भद्रदारु	985	3 4		(43	26	भाखर	દ્	90
ब्रह्मबिन्दु	२६२	३९	भद्रपर्णी	980		भागधेय	1२७४	२७		(366	Ę
बह्मसायु ज्य	२६५	५१	भद्रवला	१७९	१५३	भागिनेय	२१३	32	मिक् <u>षा</u>	1830	२२४
ब्रह्मसू	92	२७	भद्रमुस्तक	१८२	950	भागीरथी	908	३ 9	भिक्षु	5249	3
्रह्मा ज ि	२६१	३९	भद्रयव	949	६७		(५३	२८	1000	रइ ३	४१
ब्रह्मासन	२६२	४०	भद्रश्री	280	939	भाग्य	{ ४२३	944	भित्त	38	96
बाह्य	{ ५१ २६५	29		३७५	२ 9	भाजन	३१३	33	भित्ती	990	8
		५१	भय	७९ ७८	, 3 0	भाण्ड	{ \$ 9 }	33	भिदा	३८७	4
ब्राह्मण	249	8			४२		(४०४)	88	भिदुर	२०	४७
ब्राह्मणयहि		69		३६३ (७७	90	भाद्र		90	भिन्दिपाल	398	९१
ब्राह्मणी	१५९	८९	मयानक	300	20	112.13	88	90	भिन	र् ३७६	900
त्राह्मण्य	398	४१	i	२७		ना अपरा	36	२२	भिषज्	)३८ २ २२१	40
त्रासी	र ६२	30		340		1		३ 9 ३३	भिस्सटा	388	88
ત્રાભા	م عود	931		३५०		1	1894	904	भिस्सा	389	86
time.	भ		भरण्यभु			1920 7000	208	8	भी	७९	. २१
भ	३७	٦,	117	388		and the same of the same of	230	60		७९	२१
भक्त	३१९			९२		५ भारत	992			5 93	38
भक्षक	346		० भर्ग	93	Ę	३ भारती	६३	9	भीम	200	२०

				1							
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक	: शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक	: शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
भीरु	्र २०४	3		{989	30		४४५	v	महू	४४३	?
	[३५९	3 8		19६८	190	भौम	38	34	मङ्गल	45	34
भीरक	३५९	₹ €	भूमिस्पृश्	3.05	9	भौरिक	२६८	७	मङ्गल्यक	२०७	90
भीछक	348	२६	भूयस्	३७०	€ 3	भ्रंश	२७३	23	मङ्गल्या	२४६	920
भीषण	७८	२०	भूयिष्ठ	३७०	. ६३	भ्रकुंस	७५	99	मचर्चिका	५३	२७
भीष्म	96	२०	भूरि	5300	६३		८६	३७	मजन्	939	92
भीष्मसू	808	39	ALC.	1855	963		, 44	8	मश्च	२४९	936
भुक्त	३८५	999	भूरिफेना	१७६	983	भ्रम	1 54	v	मञ्जरि	१३२	93
भुक्तसमुजि	झत ३२२	५६	भूरिमाय	966	4		(368	3	मिजिष्टा	948	90
भुम	∫३७२ 	७१	भूरुण्डी	942	ES	भ्रमर	986	58	मजीर	280	908
3.1	[३७९	39	भूर्ज	988	. 88	भ्रमरक	२३६	36	मञ्ज	३६७	45
भुज	२३०	60	भूषा	२३८	909	भ्रमि	३८९	8	मञ्जुल	३६७	45
भुजग	66	Ę		236	900	अष्ट	३८३	908	मञ्जूषा	३४७	38
भुजङ्ग	28	Ę	भूष्ण	460	29	भ्राजिष्णु	२३८	909	मठ	998	6
भुजङ्गभुज्	986	. ३०	भूस्तृण	964	१६७	भ्रातृ	२१४	३६	मड्ड	७४	-
भुजङ्गम	68	Ę	भृगु	924	8	भ्रातृज	२१४	3 €	मणि	३३२	63
भुजङ्गाक्षी	१६७	394		809	938	भ्रातृजाया	२१२	30	मणिक	392	३१
भुजिशरस्	228	७८	मृङ्ग -	१९३	98	भ्रातृभगिनी	298	३६	मणिबन्ध	239	69
भुजान्तर	२२९	७७	7.5	1996	56	भ्रातृव्य	४२२	988		1984	49
भु जिष्य	383	90	मृ ङ्गराज	909	949	भात्रीय	398	3 €	मण्ड	1398	88
	€ 2€	9	भृङ्गार	२७६	\$3	भ्रान्ति	५६	8		[२३८	902
: भुवन	3 83	3	मृ ङ्गारी	980	26		392	३०	मण्डन	[३६०	28
	(997	Ę	भृतक	383	94	भ्राष्ट् <u>र</u>	७५	99	मण्डप	998	8
भू	990	7	भृति	३५०	३८	भुकुंस	८६	३७		139	Ę
	٤ و	99	मृतिभुज्	383	94	भुकुटि		92	मण्डल	34	94
भूत	328	908	भृत्य	३४३	90	भू	२३५			८४२	33
	1890	७८	भृ त्या	३५०	36	भूकुंस	७५	99	मण्डलक	220	48
भूतकेश	३३९	999	भृश	२७	६६	भूकुटि	८६	३७	मण्डलात्र	२९३	۷٩
भूतवेशी	942	৩৭	भृष्टयव	398	४७	भ्रण	1388	३९	मण्डलेश्वर	२६७	ર
भूतात्मन्	४१५	904	भेक	903	28	The second secon	JROR	84	मण्डहारक	385	
भूतावास	980		भेकी	903	२४	भ्रेष	२७३	२३	मण्डित	२३८	900
		40	भेद	२७२	29		म.		मण्ड्क	905	58
भूति	\\ 808	३६ ६९	भेदित	३८२	900	मकर	900	20	मण्ड्कपर्ण	980	48
भूतिक	386		भेरी	७३	Ę	मकरध्वज	92	3 €	मण्ड्कपणी	949	59
भूतेश		2	भेषज	२९८	40	मकरन्द	१३४	90	मण्ड्र	338	8.6
भूदार	93	39	भैक्ष	२६४	४६	मकुट	२३८	902	मतङ्गज	२७६	38
भूदेव	920	3	भैरव	96	98	मकुर	२५०	980	मतल्लिका	५३	२७
भूनिम्ब	249	8	भैषज्य	२१८	40	मकुष्टक	३०७	90	मति	५५	٩
भूप	908	983	भोग 🚽	800	23	मकूलक	१७६	188		२७६	₹ €
	२६७	9		४०९	1 1 1 1 1 1 1 1 1	मक्षिका	980	२६	मत्त र्	348	23
भूपदी	१५२		भोगिन्	68	ALL SUATE	मख	348	93		३८३	903
भूसत् ।	४०७		A Committee of the same	२०४	Transfer Sales	मगध	२९६	80	मत्तकाशिनी	२०४	8
भूमि ६	990	२	भोजन	३२२	44	मघवत्	90	8.4	महसर	850	१७२

ALCO.	CENT	श्लोकः ।	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्टम्	श्लोकः
शब्दः	पृष्ठम्			G- 1		मन्त्रिन्	२६७	8	महत्वत्	90	४१
मत्स्य	९९	90	मधुरिपु	904	२० २९	मन्य	375	७४	मरुन्माला मरुन्माला	903	933
मत्स्यण्डी	३१७	४३	मधुलिह्	986				1	110.41(1)	(988	42
मत्स्यपित्ता	940	٤٤	मधुवार	३५१	80	मन्थदण्डक	३२६	७४	म रुवक	1944	७९
मत्स्यवेधन	९९	9 8	मधुवत	986	28	मन्थनी	३२७	७४	मर्कट	960	1 3
मत्स्याक्षी	904	१३७	मधुशित्र	936	39	मन्थर	266	७२	मर्कटक	989	93
मत्स्याधानी	९८	9 8	मधुश्रेणी	940	28	मन्थान	३२६	४४		(984	86
मथित	३२१	43	मधुष्टील	१३७	२८	मन्द	\288 \893	96	मर्कटी	1946	20
मथिन् ।	३२६	७४	मधूक सम्ब	930	20	मन्द्गामिन्	266	05	सर्य	२०३	9
Carry Man	(२७७	३७	सधूच्छिष्ट	३३८	900				मर्दन	३९३	२२
मद	{३९० (४१३	92 99	मधूलक	१३७	२८	सन्दाकिनी	२१	88	मर्दल	७४	
मदकल	208	३५	मधूलिका	940	68	सन्दाक्ष	७९	२३	मर्मम्	848	30
17.10	6 93	રપ	मध्य	\230	७९		(39	40	सर्मर	00	२३
सद्न .	988	५३	मध्यदेश	(884 992	9 6 9	सन्दार .	र १३७ ११५६	२६ ८१	मर्मस्पृश्	३७७	63
	रे १५६	96	भुष्यद्रश	609	9	मन्दिर	990	4	मर्यादा	२७४	२६
मंदस्थान	३५१	४०	सध्यम	1992	y S	मन्दुरा	998	0	मल	{२२४	Ed
मदिरा	३५०	80	1	र २३०	v9/	मदोष्ण	४३	३५		(४३१	990
मदिरागृह	999	6		(308	6	मन्द्र	७२	3	मलदृषित	३६८	५५
मदोत्कट			मध्यमा	(२३१	63		(१२	२५	मलपू	988	49
30. W	२७६	३५	मध्याह	88	2	सन्मथ	1934	39	मलयज	280	939
महु	998	३४	मध्वासव	३५१	४१	मन्या	२२४	६५	म लिन	३६८	44
मद्भर	900	98	मनःशिला	३३८	906		5 60	२५	मिलिनी	308	20
मद्य	३५०	80	मनस्	ष्ष	३ १	मन्यु	(४२३	१५३	मिलम् छच	३४५	२५
4	28	94 982	मनसिज	93	२६	मन्बन्तर	49	२२	मलीमस	3 6 6	44
मधु ४	9 ७ ६ ३ ५ १	384	मनस्कार	७६	ર	मय	३२७	७५	मल	४५६	59
.9	३३८	900	मनाक्	884	۷	मयु	38	७१	महक	४६१	२७
	(898	903	सनित	३८५	906	मयुष्टक	३०७	90	महिका	१५२	६९
मधुक 💮	9६५.	908	मनीषा	44	9	मयूख /	ि ४२	३३	मिलिकाख्य	१९६	38
मधुकर	996	२९	मनीषिन्	२५१	4		1800	96	महिगन्धिन्	50	920
मधुक्रम	३५१	४०	मनु	४६१	36	मयूर	1988	999 ३०	मसी	४५२	90
मधुद्रम	३३७	२७	मनुज	203	9	1046	1986		मसूर	३०७	90
मधुप	986	२९	मनुष्य	२०३	_ 9	मयूरक	{१५८ १३३५	909	मसूरविदला		909
मधुपर्णिका	(980	54	मनुष्यधर्मन		६८	मरकत	333	93	पस्रण	396	86
	1980	९४ ८३	मनोगुप्ता	336	906	सरण	309	995	मस्कर	१८२	9 6 9
मधुपर्णी	१५६ १९७	26	मनोजवस	३५६	१३	मरीच	398	36	मस्करिन्	२६२	89
मधुमक्षिका मधुयष्टिका	954	909	मनोज्ञ	३६७	43		(80	२ ५ २ ७	मस्तक	२३६	54
भवुयाष्टका	(46	9	मनोरथ	6 9	२७	मरीचि	1 82	33	मस्तिष्क	228	64
मधुर	830	989	मनोरम	३६७	५२	न सा अजग	४३	34	अस्तु	329	38
मधुरक	308	१४२		३६३	४१		1992	, 4	सह	25	Ęo
11, 11	Squo	८३		३३८	900		र् ४२५	१६३	Mark Annual Print	३६९	६९
मधुरसा	1988	900	100	२७४	२६		1 34	६२		808	239
मधुरा	908	343		४२६	950	4 1 2 2 2 2	३१	५ ५९	1	४३८ १७८	3.85
मधुरिका	963	900	। मन्त्रव्याख	याकृत्रप	3 4		6800	23	सहाकन्द	100	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	'श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
महाकुल	२५१	३	मांसल	२१६	88	m=	109	२२	माल्यवत्	928	. 3
महाङ्ग	३२७	. ७५	मांसिक	383	98	मान	रि३३०	८५	माषपर्णी	904	256
महाजाली	986	990	माक्षिक	336	900	मानव	२०३	9	मास	४७	92
महादेव	93	३२	TITIET	(२९६	30	मानस	44	39		350	88
महाधन	२४१	993	मागध	(338	२	मानसौकस्	984	53	मासिक	२५८	39
महानस	390	२७	मागधी	5942	७१	मानिनी	२०४	3	मास्म	४४६	99
महामात्र	२६७	ч	માયવા	रे १६१	98	मानुष	२०३	9	माहिष्य	338	3
महायज्ञ	२५४	38	माघ 💢	86	94	सानुष्यक	390	४२	माहेयी	३२४	66
महारजत	३३३	94	माध्य	943	५३	माया	385	99	मितंपच	३६५	28
महारजन	३३७	908	माठर	89	39	मायाकार	३४२	99		1 80	30
महारण्य	920	9	माढि	849	6	माया देवीसु	त ८	94	मित्र	7 4 9	93
महाराजिक	Ę	90	नाव	1294	४२	मायु	२२२	६२	= 1	836	950
महारौरव	९१	9	माणवक	1338	905	मायूर	२०२	४३	मिथस्	४४३	२५६
महाशय	३५३	3	माणव्य	388	- 80	मार	92	२५	मिथुन	209	36
महाश्र्दी	२०८	93	माणिक्य	848	39	मारजित्	৩	93	मिथ्या	४४७	94
महाश्वेता	954	990	माणिमन्थ	394	83	मारण	300	998	मिथ्यादृष्टि	48	8
	[१५३	७३	in his his	(800	98	मारिष	७६	98	मिथ्याभियो		90
महासहा	1904	936	मातङ्ग	800	29	मारुत	२५	६२	मिथ्याभिशंस		90
महासेन	90	38	मातरपितृ	298	३७	मार्कव	909	949	मिथ्यामति	पह	8
महिका	३६	96	मातरिश्वन्				186	98	मिश्रेय	963	904
महिला	203	3		२५	E 9	मार्ग	1998	94	मिश्रय	(9 € ३	٩٥٤
महिलाह्या		५५	मातंति	98	84		, 292	60	मिसि	1969	942
महिष			मातापितृ	२१४	३७	मार्गण	३६६	88	मिसी	908	938
महिषी	966	8	मातामह	२१३	33		(३९५	३०	मिहिका	. ३६	96
महिपा मही	२०४	4	मातुल	1944	20	मार्गशीर्ष	86	98	मिहिर	४०	29
महा महीक्षित्	990	w	10	1292	39	मार्गित	358	904	मीढ	३८१	38
	२६७	9	मातुलपुत्रक	944	96	मार्जन	938	33	मीन	99	90
महीध्र सरीप्त	१२३	9	मातुलानी	393	30	मार्जना	588	929	मीनकेतन	93	34
महीरुह सरीक्टर	926	4		1300	२०	मार्जार	966	, ٤	मुकुट	२३८	903
म हीलता	909	. २१	मातुलाहि	68	É	मार्जिता	३१७	88	मुकुन्द	900	939
महीसुत	38	२५	मातुली	२१२	३०	मार्तण्ड	80	38	मुक्रर	240	980
महेच्छ सनेरणाः	३५३	3	मातुलुङ्गक	944	७८	मार्दङ्गिक	३४२	93	मुकुल	338	9 &
महेरणा '	900	928		194	३५	माद्वीक	349	89	मुक्तकश्चक	28	
महेश्वर	93	३०	मातृ	) ७६	98	मार्ष्टि	288	939	मुक्ता	३३२	९३
महोक्ष	३२३	Ę٩		378	38	मालक	988	६२	मुक्तावली	२३९	dod
महोत्पल	900	38	THE	The same of the sa	६ ६	मालती	943	७२	मुक्तास्फोट	909	3 & &
महोत्साह	३५३	३	मात्र	820	902 ६ २	माला	२४८	934	मुक्ति	13	98.
महोद्यम	३५३	3		{३६९ {४२७	900	मालाकार	380	4	17.4	923	28
महोषध	ब्रिं १९२	900	माद	390	92	मालातृणक	924	950	मुख -	840	22
न्त्रप्प	1900	३४ ३८		3	96	मालिक	380	4	मुखर	3 6 2	3 €
मा	886	99	माधव {	86	98	मालुधान	69	Ę	मुखवासन	५९	99
	₹ ₹ ₹ ₹		माधवक	३५१		माऌर	939	32		(२६२	80
मांस	840	, ,	माधवी	942		माल्य	286	934	मुख्य	1386	40
				100000000000000000000000000000000000000	-	1999	The same of the sa				

शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
मुण्ड	5296	86	मूर्ति	5 २२६	৩৭	मृत्	999	8	मेरु	२१	४९
3.5	(860	38		800	६६	मृत	∫३०१	990	मेलक	३९४	38
मुण्डित	{२१८	86	मूर्तिमत्	३७४	७६	5/1	र् ३०३	3	मेष '	३२७	७६
	(३७७	८५	मूर्वन्	२३६	९५	मृतस्रात	346	98	मेषकम्बल	३३७	900
मुण्डिन्	३४१	90	मूर्घाभिष ~~ित्त~~	र्इड्ड	٩	मृत्तालक 🕆	902	१३१	मेह	२२०	५६
मुद्	५२	२४	-X-mm-a	(3 - 3	६१	मृत्तिका	999	४	मेहन	२२८	७६
मुदिर	३२	৩	मूबा	940	८३	मृत्यु	३०१	995	मैत्रावरुणि	३७	२०
सुद्गपणी	१६७	993	मूल	्र १३१	92	मृत्युंजय	93	३१	मैत्री	४६२	३९
मुद्गर	368	९१	6."	(४३२	988	मृत्सा	999	8	मैत्र्य	४६२	38
मुघा	888	8	मूलक	969	940	TEST	999	४	2	[२६६	५७
	5	98	मूलकर्मन्	३८७	8	मृत्स्रा	रे १७२	१३१	मैथुन	रि४१७	922
मुनिः	२६२	४२	मूलधन	३२८	60	मृदङ्ग	७३	4	मैरेय	३५१	89
	(889	36	मूल्य	∫३२८	७९	ਸਟ	ु ३७५	७८	मरोज्य	(40	v
भुनीन्द्र	v	98	4.	(३५०	36	मृदु	रिष्ध	88	मोक्ष	र् १४४	38
मुरज	७३	٩	मूवा	386	33	मृदुलच्	988	४६	मोघ	३७६	65
मुरा	900	923		(४६१	३८	मृदुल	३७५	७८	मोघा	१४६	48
मुषित	३७८	66	मृषिक	999	97	मृद्वीका	१६४	900	मोचक	936	39
मुष्क	२२८	७६	मूषिकपणी	946	66	मृध	२९८	908		(988	४६
मुष्कक	982	39	मूषित	३७८	66	मृषा	४४७	94	मोचा	र १६६	993
मुष्टिवन्ध /	३९१	98	मृग	8968	6	मृषार्थक	७०	२१	मोदक	४६०	33
मुसल	390	२५		(३९५	३०	मृष्ट	३६८	५६	मोरट	३३८	990
मुसलिन्	99	28	मृगणा	३९५	३०	मेकलकन्य	का १०५	३२	मोरटा	940	63
	∫१६९	998	मृगतृष्णा	४३	३५		1380	906	मोषक	३४५	38
मुसली	1999	92	मृगदंशक	३४५	२१	मेखला •	288	९०	मोह	300	70g
सुसल्य	३६४	४५	मृगधूर्तक	966	ч	मेघ	३२	Ę	मौक्तिक	३३२	९२
मुस्तक	922	949	मृगनाभि	२४७	928	मेघज्योतिस	च् ३३	90	मौद्गीन	३०४	
मुस्ता	9८२	949	मृगवधाजीव	त्र ३४५	२१	मेघनादानु	लासी १९८	३०	मौन	२६१	• ३६
मुहुस्	४४३	9	मृगवन्धिर्न	रे ३४६	२६	मेघनामन्	962	१५९	मौरजिक	३४२	93
मुहुर्भाषा	. ६८	98	मृगमद	२४७	939	मेघनिर्घाष	રે ર	6	मौर्वी	२९२	ciq
<u> </u>	४७	99	मृगया	३४५	२३	मेघपुष्प	९३	ų	1 2	४३०	983
मूक	३५६	93	मृगयु	३४५	२१	मेघमाला	३२	6	3	४५१	4
मूढ	३६५	86	मृगरोमज	२४१	999	मेघवाहन	90	४४		२७०	98
मून	360	९५	मृगव्य	३४५	२३		[E 0	98	मौहर्तिक	,२७०	98
मूत्र	२२५	६७	मृगविरस्	३८	- २३	म ववः	1 ३१७	३१	म्लिष्ट	90	29
मूत्रकृच्छ्	220	. ५६	मृगशीर्ष	३८	२३	मेढू	रि२८	७६	म्लेस्टरहेश		0
मूत्रित	369	९६	77777	38	98	4	रिश्र	७६	I De carre		90
मूर्ख	३६५	86	मृगादन	928	9	1 -	. ३५१	४१		u .	
मूच्छ <u>ी</u>	300	909	मृगित	३८४			338	६४	7 S. T	228	4 €
मूच्छील	२२२	६१		१८६	. , 9		990	- ( )	TTOT	1 &	99
	(222	Ęq		388			3.60	३०		1 20	६९
मूर्चिछत	(899	63	मृड	9 \$		122	4 ६	110		२४८	933
मूर्त	∫२२२			9 ६	P	The same of the sa	306			२४६	
20	(३७४	७६	मृणाल	900	४२	मेध्य ।	३६८	de	। यक्षराज	76	६८

	शब्दः	दृष्टम्	श्टोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
	यक्ष्मन्	२ 9९	५१	यशःपटह	७३	ę	युक्तरसा	१७५	980	यौवत	२१०	22
	यंजमान	२५३	۷	यशस्	६७	99		(209	36	यौवन	२१५	80
	यजुस्	६४	3	यष्टि	४६१	36	युग	1809	२४		₹.	
	यज्ञ	२५४	93	यष्टीमधुक	१६५	909	युगकीलक	३०६	98	रंहस्	२६	48
	यज्ञसूत्र ,	२६५	88	यष्ट्	२५३	6	THEST	[268	40	NA SE	[£ 9	94
	यज्ञाङ	934	22	याग	२५४	93	युगन्धर	[४६१	34	रक्त '	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	१२४ १२४
	यज्ञिय	२५८	२७	याचक	३६६	४९	युगपद्	888	23		1890	60
	यज्वन्	२५३	6	याचनक	366	88	युगपत्रक	934	२२	रक्तक	943	७३
	यत्	888	3	याचना	२६०	33	युगपार्श्वग	३२४	£ 3	112111111111111111111111111111111111111	1280	935
	यतस्	888	3	याचित	303	. 3	युगल	२०१	3,6	रक्तचन्दन	1338	999
	यति	२६३	४३	याचितक	303	8	युग्म	२०१	3 6	रक्तपा	909	45
	यतिन्	२६३	४३		(240.	३२		(268	46	रक्तफला	904	938
	यथा	४४५	3	याञ्चा	335	Ę	युग्य	रिश्व	£8	रक्तसंध्यक	904	36
	यथाजात	३६५	86	याजक	२५५	90	युद्ध	386	903	रक्तसरोरुह	906	४१
	यथातथम्,	४४७	94	यातना	. 52	3	युध्	296	908	रक्ताङ	१७७	988
	यथायथम्	४४७	98	यातयाम	४२२	984	युवति	२०६		रक्तोत्पल	906	४२
	यथार्थम्	४४७	94	यातु	24		युवन्	₹9€	४२	रक्षःसभ	846	२७
	यथाईवर्ण	200	93	यातुधान	54	φο φ ο	युवराज	७५	92		\ \ \ \ \	99
	यथाखम्	४४७	98	यातृ	292	30	यूथ	२०२	89	रक्षस्	1 24	Éo
	यथेप्सित	3 7 7	40	વાહ			यूथनाथ	२७६	34	रक्षित	३८४	908
	यदि	४४६	92	यात्रा	₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹ ₹	९५ १७५	यूथप	२७६	३५	रक्षिवर्ग	२६८	Ę
	यहच्छा	३८६	ર	यादःपति	99	104	यूथिका	942	69	रक्ष्ण	366	6
		(२८५	49	यादस्	900	20		(982	89	रङ्क	990	90
	यन्तृ -	800	48	यादसांपति	24	Ę 9	यूप	1869	३५	रङ्ग	३३७	908
		(28	40	414/11/11/11		4 6	यूपकटक	२५६	96	रङ्गाजीव	389	a
	यम -	258	86	यान	{२७ 9 {२८ ३	96	यूपाप्र	२५६	98	रचना	388	१३७
	15/13 1/1	397	96	यानमुख	263	44	यूष	४६१	३५	रजक	३४२	90
	यमराज्	28	40	याप्य	350	48	योक्त्र	३०५	93		∫३३३	९६
	यमुना	904	32	याप्ययान	203	५३	योग	800	२२	रजत	(800	७९
	यमुनाभ्रातृ	28	46		184	THE WAY	योगेष्ट	३३७	904	रजनी	{ 88	8
	ययु	269	84	याम 💮	1383	۶ ۹۷	योग्य	9 6 6	992		1908	943
	यव	३०६	94	यामिनी	88	8	योजन	४५८	३०	रजनीमुख	84	4 9
1	यवक्य	308	·	यामुन	३३५	900	योजनवही	945	89		390	59
	यवक्षार	३३८	906	यायज्क	243		योत्र	३०५	93	रजस्	298	96
	यवफल	962	9 € 9	याव	284	924	योद्धृ	२८५	69	Washington and	२९६ ४३८	२३१
-	यवस	964	950	यावक	300	96	योध	264/	६१	रजखला	205	२०
	यवागू	370	40	यावत्	389	२४६	योधसंराव	388	900	रज्ज	386	२७
	यवायज .	336	906	यावन	38	926	योनि	२२८	७६	रञ्ज	२४७	932
	यवानिका	900	984	याष्टीक	266	00	योषा	२०३	176	रजनी	960	94
	यवास	949	69	यास	449	99	योषित्	२०३	3		[236	808
1	यवीयस	396	83	यासिता	१६५	990	यौतक	२७४	The state of the s	रण .	326 804	6
	यवायस	308	७२		२७३		यौतव	330	64		(804)	४९
	7-7	7.		3"								

शब्द:	घ ष्ट्रम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	प्ट ष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
रण्डा	946	"	रसगर्भ	३३५	१०२	रात्रि	४५	પ	रुचिर	३६७	42
रत	२६६	५७	रसज्ञा	२३४	89	रात्रिचर	२५	६०	रुच्य	३६७	4,2
. रतिपति	95	२६	रसना	२३४	९१	रात्रिंचर	२५	६०	रुज्	396	49
रल	{३३२	९३		900	१२३	राद्धान्त	५६	8	रुजा	396	49
	(896	१२६	रसा	1990	२ ८४	राध	86	9 Ę	इ त	७१	२५
रत्नसानु	23	४९	रसाम्र	398	88	राधा	३८	22	रुदित	64	३५
रलाकर	५३	२	रसाजन	३३५	909		199	23	रुद	३७९	९०
रिल	२३२	८६	रसातल	टेइ	9	राम	1990	99		Ę	90-
रथ	{१३८	३०		ि १३९	३३		[888]	383	रुद्र	93	38
11	1253	५१	रसाल	4 963	१६३	रामठ	३१६	४०		(``	1 19
रथकट्या	२८३	प्प	-6	[३१७	88	रामा	२०४	४	रुद्राणी	9 8	३७
रथकार	₹ ₹89	9	रसित रसोनक	३२ १७८	3	रास्भ	२६४	४५	रुधिर	∫२२३	६४
	(३४०	8		रि ७३	१४८	राल	२४६	१२७	रावर	1840	२२
रथगुप्ति	२८४	५७	रहस्	1203	23	राशि	1203	४२	रुरु	990	90
रथद्र	१३७	२६	रहस्य	२७३	રર્	CICKI	(838	२१४	रुशती	६८	२०
रथाङ्ग	∫२८३	५५	राका	४६	i	राष्ट्र	४२९	968	रुष्	60	२६
	1268	ष६	राक्षस	२५	49	राष्ट्रिका	980	९४	रुहा	963	946
रथाङ्गाह्वय	१९५	२ २,	राक्षसी	१७२	926	राष्ट्रिय	७६	98	रूक्ष	४३७	२२५
रिथक	२८९	७६	राक्षा	२४५	924	रासभ	३२७	७७	रूप	५७	v
रथिन्	1264	ξo	राङ्कव	२४१	999		19६७	998	रूपाजीव	२०९	98
	1368	७६	राज्	२६७	3	रास्ना	विषय	980		(३३२	९१
रथिन	२८९	७६	राजक	२६७ ४ 9६	999	राहु	४०	२६	रूप्य	- 333	९६
रथ्य	२८१	४६	राजन्	र ६७	113	रिक्तक	३६८	५६		(४२४	960
रध्या	990	3	राजन्य	२६७	9	रिक्थ	३३१	90	रूप्याध्यक्ष	२६८	· v
THE STATE OF THE S	(२८३	ष्प	राजन्यक	? ६७	४	रिङ्गण	८५	३६	रूषित	३७९	68
रद	२३४	89	राजन्वत्	998	93	रिपु	२६९	90	रेचित	२८२	86
रदन	२३४	89	राजवला	१७९	3.43	रिष्ट	४०३	३६	रेणु	२९६	9,6
रदनच्छद	२२३	90	राजवीजिन्		२	रिष्टि	२९३	68	रेणुका	959	920
रन्ध्र	८६	2	राजराज	26	६८	रीढा	७९	23	रेतस्	२२२	६२
रभस	४५६	29	राजवंदय राजवत्	२५१ ११४	٦ 9३	रीण	३८०	93	रेफ	)३६७	48
रमणी	२०४	४	राजवृक्ष	938	23	रीति	∫३३३	९७	100000	(888	935
रम्भा	955	993	राजसदन	999	90		1800	६८	रेवतीरमण	99	२३
रय	२६	६४	राजसभा	४५२	3	रीतिपुष्प	३३६	903	रेवा	904	३२
रहक	∫२४३	998	राजसूय	४५९	३१	रुक्प्रतिवि		40	र्दे	₹₹9	90
	Jana	90	राजहंस	998	28	रुक्म	333	९५	रोक	∫ 834	9 ६ ५ २
रव	90	२३	राजादन	988 980	४५ इप	रुक्मकार		2	रोग	296	49
रवण	363	36	राजाई	48E	926	हरण हच्	३.७९ ४३	38	रोगहारिन्	229	५७
रवि	80	३ 9	राजि	926	344		(984	49	रोचन	988	80
रशना रहिम	२४० ४२०	906	राजिका	200	99	-	944	20		(958	906
(197	190	9	राजिल	66	d	रुचक	1336	909	रोचनी	1900	१४६
रस	ا مع	3	राजीव	\$900	99		३१७	४३	रोचिष्णु	२३८	909
रस	) 33 h	99		1900	84	Fer	्र ४३	38	रोचिस्	83	38
	(४३७	३२७	राज्याङ्ग	२७१	96	रुचि	(802	२९	रोदन	२३५	93

	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	विश्वम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
	रोदनी	949	९२		1 20	६४	लस्तक	388	64	लेखक	२७०	१५
	रोदस्	४३८	२२९	लघु	₹903	933		1284	१२५	लेखर्षभ	90	४२
	रोदसी	४३८	228		809	२८	लाक्षा	रि४५२	90	लेखा	929	8
	रोधस्	34	v	लघुलय	968	१६५	लाक्षाप्रसाद	न १४२	89	लेपक	380	, '¢
	रोप	393	८७	लङ्का	४५१	v	लाङ्गल	३०५	. 93		3 5 8	६ २
	रोमन्	२३७	88	क्ष्ट्राातका	१७३	933	लाङ्गलदण्ड	306	98	लेष्ट	३०५	93
	रोमन्थ	४५५	98	लजा	20	53	लाङ्गलपद्धति	३०६	98	लेह	३२२	4 ६
	रोमहर्षण	24	34	लजाशील	३६०	२८	लाङ्गलिकी	958	996		1993	Ę
	रोमाञ्च	ر بر د بر		लिजात	308	83		1984	999	लोक	1390	3
	रोष	60	34	लङ्गा	४५२	90	लाङ्गली	1964	958		(958	3
	रोहिणी	३२४	2 €	- 34	130	8	लाङ्ग्ल	२८२	40	लोकजित्	v	93
	7116-11		ξo		939	99	लाज	396	४७	लोकायत	४५९	35
		\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	90	लता	980	५५ ७२	लाञ्छन	38	90	लोकालोक	358.	२
	रोहित	900	98		903	933	लाभ	326	60	लोकेश	6	4 É
		1990	90		900	940	लामज्जक	968	954	लोचन	२३५	९३
	रोहितक	984	88	लतार्क	308	986		(69	26	लोचमस्तक	956	999
	रोहिन् '	984	४९	लपन	२३३	25	लालसा	४३७	२२८	लोप्त्र	३४६	34
		وي ا	90	लित	§ \$ \$	9	लाला	२२५	६७	लोध	938	33
	रौद्र	ى	२०	लापत	रि३८४	900	लालादिक	800	90	लोपामुद्रा	३७	२०
	रौमक	३१७	४२	लब्ध	368	908	लाव	988	३५	लोमन्	२३७	99
	रौरव	९१	9	लब्धवर्ण	२५१	Ę	लासिका	12,	2	लोमशा	908	938
*	रौहिणेय	§ 99	२४	लब्धानुज्ञ	२५३	90					१३७४	७४
		(80	२६	लभ्य	२७३	28	लास	ره نو	90	लोल	(४३३	500
	रोहिष	1 968	9 ६ ६	लम्बन	२३९	908	लिकुच	986		लोलुप	३५८	२२
	ane v	1980	90	लम्बोदर	9 €	36	लिक्षा	४५२	90	लोलुभ	346	22
		ਲ.		लय	७५	8	लिखित -	२७०	१६ २५	लोष्ट	३०५	92
				ललना	208	3	लिङ्ग लिङ्गवृत्ति	४०१ २६६	48	लोष्टमेदन	३०५	92
	लकुच	286	६०	ललन्तिका	२३९	908	लिपि लिपि	200	95	CHOILE.	1388	936
	लक्ष	393	८६	ललार	338.	93	लिपिकर	२७०	94	लोह :	\$38	86
	लक्ष्ण	३४	90	ललाटिका	२३८	903		[३७९	90	लाह	338	99
	लक्ष्मण	३५६	98	ल्लाम	४२१	983	लिप्त	विदेप	990		८४५७	२३
	ळक्मणा 🏻	१९६.	२५	ललामक	२४८	934	लिप्तक	२९३	66	लोहकारक	३४१	6
		३ ४	90	ललित		39	लि प्सा	62	२७	लोहपृष्ठ	983	96
	लक्षन्	1896	928	coloct.	22		लिबि	२७०	96	लोहल	३६२	३७
	*	93	२७	लव	३६९	६२ २४	ਲੀਲਾ {	65	. ३२	लोहाभिसार	२९५	88
	लक्ष्मी 💮	4 9 4 4	992					४३२	988	लोहित -	69	94
		(३९१	८२	लबङ्ग	२४५	350	छ टित	२८२	do	The state of the state of	२२३	£8
-	लक्ष्मीवत्	३५६	98	लवण	40	8	छ ब्ध	346	55	छोहितक	३३२	88
	लक्ष्य	82 }	33		३१६	89	लुब्धक	384	29	लोहितचन्द		928
		र २९२	. ८६	लवणोद	93		छलाय	966	8	लोहिताङ्ग	३९	२५
	ਲ गु ਫ	४३४	96	लवन	393		ऌता । ऌन	989 ३८३	93	लोहिताश्व	33	y is
	ਲਸ	४०	२७	लवित्र	३०५		रूप ऌम	262	40		ৰ.	
1	लमक	३५२	88	लशुन	906		ले ख	ч	6	व	४४५	8

					- +					(TTTTT	
शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	320 00 1	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
	(262	960		186	93	विम	२२०		वर्ग	२०२	४१
वंश	240	9	वत्सर	(40	, २०	वयस्	४३८		वर्चस्	४३८	२३०
	(४३४)	२१४	वत्सल	३५६	१४	वयस्थ	२१६	४२	वर्चस्क	२२५	६८
वैशक	२४६	१२६	वत्सादिनी	१५६	८२		(980	40		340	9
		908	वद 🔏	३६१	३५	वयस्था	904		वर्ण -	२७९	४२
वंशरोचना	336	**	वदन	२३३	68		(१७६	988		८४०५	28
वकुल	१५०	६४	-	5 ३५४	Ę	वयस्य	२७०		वर्णक	∫ २४८ १४६१	933
वक्तव्य	४२४	१५९	वदान्य	रे ४२५	950	वयस्या	२०४	98	वर्णित	- 10 L	३८ ११०
दक्त	३६१	३५	वदावद	३६१	३५		२४५	1 1 -		364	
वक	२३३	८९	वध	३००	994	वर	र ३८९	1	वर्णिन्	२६३ (१९९	४३ ३५
वक	३७२	৩৭		(903	933		(४२७	१७३	वर्तकः	1386	99
वक्स्	२२९	७८	ਰਬ •	१०३	२	वरटा	₹ 99 ६	२५ २८	21	(303	9
वङ्गण	२२७	७३	वधू	२०६	9		१ १९७	3	वर्तन	1340	२९
বন্ধ	३३७	908		८४१४	903	वरण	्व १९७ १३६	~~۲~~ ۲५	वर्तनी	998	94
वचन	६३	9	वध्य	३६४	४५	7707	300 00	96	वर्ति		933
वचनेस्थित	३५९	२४		93	्र १	वरण्ड	४५४	४२		२४८	
वचस्	६३	9	वन	१२७	9 925	वरत्रा	324	39	वर्तिक	१९९	34
वचा	१६२	902		1896			\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	ر ۲	वर्तिष्णु	३६०	२९
वज्र	४२९	४७	वनतिक्तका	२३२	८५	वरद	३५४		वर्तुल	३७२	६९
वज्रह	१६४	904	वनिश्रय	988	98	वरवर्णिनी	396	४ ४१	वर्मन्	1998	94
वज्रनिर्घोष	३३	90	वनमक्षिका	990	२७		१३१६ ४०१	2 4		(४१७	929
वज्रपुष्प	948	७६	वनमालिन्	9	29	वराङ्ग	908	१३४	वर्धक	948	
विज्ञन्	90	४२	वनसुद्ग	३०७	90	वराङ्गक		४३	वर्धकि	३४१	3
	[३६५	४७	वनश्रङ्गाट	959	33	वराटक	₹ 38€	० ~~२~~ ७	c_	∫३६०	. २८
वश्चक	966	ч	वनसमूह	926	૪	4(10-1)	1869	३८	वर्धन	(३८८	.
	-		वनस्पति	१२९	Ę	वरारोहा	२०४	` `8	वर्धमान	986	, ५१
वश्चित '	३६३	४१	वनायुज	260	४५	वराशि	3 83	998	वर्धमानक	३१३	1 32
	(१३७	२७		5 203	2	1 minutes con		3	1	3 4 0	
मञ्जूल 💮	र १३८	३०	वनिता	808	७४	वराह	929		वर्धिष्णु		
	[ano	६४	वनीयक	३६६	४९	वरिवसित		१०२ १०२	वर्धा	३४८ २८१	
वट	938	33	वनोद्भवा	940	७०	वरिवस्या			1000	'	
वटक	४५४	90	वनोकस्	929	. 3	वरिवस्यि			1000	२८ १	
वटी	३४६	२७	वन्दा	٩٧٤	८२	वरिष्ट	३३४		1 7 3	3 €	
वडवा	269	४६	वन्दारु	३६०	26	वरिष्ठ	३८५	999		201	
वडू	३६९	६१	वन्ध्या	३२५	६९	वरी	, १६२	900		98	
वणिज्	३२८	৩৫	वन्या	929	8		४३९	, २३७	वर्वर	94	
वणिज्या	326	109	. 2	1 6	. 2		C 24		वर्वरा	30	4
वण्डक	339	68	वपा	र् २२४	६४	100	2 39			(3:	
4054)	1228	96	वपुस्	२२६	৩০		(१३६	२०	वर्ष	99	
वत्स	323	६२		(990		वरुणात्म	ाजा ३५०	३०	. 2	183	
	830	२२६		308			२८४	41	वर्षवर		
वत्सक	940	६६		१ ३३७		1	रे २८९				0 98
वत्सतर	323	६२		र २२०	ye	१ वरेण्य	३६०			90	
वत्सनाभ	90	99	वमधु	र २७७	३।	9 वर्कर	380	१ २	विधायस्	२१	६ ४३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वर्षोपल	३४	92	वसुंधरा	990	, 3	वाडव	1 249	8	वायसाराति	१९२	94
वर्षम्	∫२२६	७०	वसुर्मती	990	3	4104	रि २८१	. 86	वायसी	908	949
4-41-7	(४१७	923	वस्तु	४५३	93	वाडव्य	३९६	४१	वायसोली	१७६	988
वलक्ष	48	42	वस्त्य	990	4	amır	(948	७४	वायु	२५	६१
वलज	४०२	३9	वस्त्र	२४२	994	वाणा	808	४५	वायुसख	२२	44
वलजा	४०२	39	वस्त्रयोनि	289	990	वाणि	३४७	22	वार्	९३	3
वलभी	929	94	वस्त्रवेश्मन्	288	920	वाणिज	३२८	७८	11.7	1209	38
वलय	२३९	900	वस्र	३२८	७९		5 302	२	वार	1824	989
वलयितं वलिर	३७९ २१८	90	वस्रसा	२२४		वाणिज्य	{ ३२८	७९	वारण	२७६	38
		४९			66	वाणिनी	४१६	992	वारणबुसा	955	993
विलेक	929	98	वह	323	£ 3	वाणी	६२	9.	वारबाण	२८६	63
वलीमुख 	७८७	3	विह	\\ 2 \(2 \)	५३	वात	२५	६३	वारमुख्या	208	98
वल्क वल्कल	9 ~~3~~ 9	9 २ 9 २	विहिशिख	(39		वातक	9.00	988	वारस्री	209	98
वित्यत	२८२	86	The second second second	३३७	908	वातिकन्	229	५९	वाराही	906	949
वल्मीक वल्मीक		98	विहिसंज्ञक	१५६	८०	वातपोथ	936	२९	वारि	93	3
	998		ar	885	२४९	वातप्रमी	968	9	वारिद	32	ن
वलकी	७२ (३८७	३ ५३	वा •	884	९ १५	वातमृग	968	· ·	वारिपर्णा	900	36
वह्नभ	३६७ ४२०	930	वाकुची	Contraction of the contraction o							
वहरि	933	93	वाक्पति	969	31.	वातरोगिन्		49	वारिप्रवाह	१२६	4
वली	१३०	8	300000	367	34	वातायन	998	8	वारिवाह	३२	Ę
वहूर	२ २ ३	६३	वाक्य वागीश	63	2	वातायु	968	۵	वारी	२७९	85
वश	326	٥		३६२	34	वातूल	8 ई व	988	वारुणी .	४०६	45
वशकिया	३८ <i>७</i>	8	वागुरा	38€	२६	वात्सक	323	६०	वार्त {	२२१	40
प्रा गमा	(२७७	३६	वागुरिक	383	98	वादित्र	७३		41(1)	४१०	७६
वशा	434	E 9	वाग्गिमन्	३६२	34	वाद्य	७३	4		६६	9
	४३५	२१७	वाङ्मुख	६६	8	वान	933	94	वार्ता }	302	ુ હપ્
वशिक	३६८	५६	वाच्	६२	9	वानप्रस्थ	११३७	२८		890	
वशिर	9 6 9	90	वाचंयम	२६२	४२		र २५१	3	वार्ताकी	960	998
वश्य	349	२५	वाचक	५६	3	वानर	१८७	3	वार्तावह	इ४३	94
वषट्	४४५	c	वाचस्पति	38	38	वानसत्य	928	Ę	वार्धक	२१५	80
वषर्कृत	246	२७	वाचाट	३६२	3 €	वानीर	936	३०	वार्धुषि	303	4
वसति	806	६७	वाचाल	365	3 €	वानेय	१७३	939	वार्धुषिक	२०३	ч
वसन	२४२	994	वाचिक	६८	90	वापदण्ड	386	२८	वार्षिक	906	940
वसन्त	40	96	वाचोयुक्तिपः	इ ३६२	34	वापी	908	२८	वाल	२३६	34
वसा	२ २४	६४	वाज ं	283	20	वाम ,	४२२	388	वालिघ	२८२	40
	∫१६१	90	वाजपेय	849	39	वामदेव	93	33	वालपाऱ्या	२३८	903
वसिर	1398	89	वाजिदन्तक		903		(39	3	वालहस्त	262	40
	(= =	90			Carlotte Control	ama -	२ १७ ३७२	0.6		969	929
37	944	69	वाजिन् -	996	33 88	वामन -	३७२	-	वाछक वाल्क	289	999
वसु	३३ १ ४३७	90	नागम् -	२८० ४१५	900		6356	1 1 4	The second second	३६२	३५
	270	२२८			1, 1, 1, 1	वामल्रर	998	- 1	वावदूक	305	93
वसुक	{ १५६	60	वाजिशाला	998	0	वामलोचना		- 1	वावृत्त	963	903
	₹ .9 ७	४२	वाञ्छा	۷9	30	वामा	२०३		वाशिका	७१	२ ५
वसुदेव	99	२२	वाटी	४६२	85	वामी	२८१		वाशित		
वसुधा	990	3	वाट्यालका	968	900	वायस	988	30	वास	994	É
	L 14			11.6							

-												
शब्	द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वास	क	9 6 3	903	विकृति	३९१	94	विडङ्ग	१६४	905		(340	३८
वास		998			5296	902	विडोजस्	90	89	विधा	र ३८९	90
वास	न्ती	१५२	७२	विक्रम	839	989	विडाल	966			४१४	909
	योग	२४८	938	विऋय	328	८३	वितण्डा		Ę	विधातृ	6	90
			140	विक्यिक	326	७९	वितथ	४५२	9	1441.6	(6	90
वास		88		विकान्त	268			७०	२१		) ५३	२८
वास	ν	90	83	विकिया		৩৩	वितरण	348	२९	विधि	र ६२	80
, वास	स्	२४२	994	विकेतृ	३९१	94	वितर्दि	922	9 4		(898	900
वासि	तंत	1386	938 86	विकेय	376	७९	वितस्ति	२३१	98	विधिदर्शि	T 344	96
0	9-1	(396	-		३२९	८२	वितान	588	930		1 8	33
वासि		४१०	७५	विक्रव	३६४	88	2700	1898	993	विधु	38	98
्र वासु		66	8	विक्षाव.	३९६	३७	वितुन	900	988		(४१४	6.8
वासु	देव	9	30	विगत	३८२	900		1909	१२६	विधुत	368	900
वासू		७६	3 x	विगतार्तवा	२१०	२१	वितुनक	३१५	३७	विधुंतुद	80	२६
वास्त	ζ.	9 3 3	98	विद्र	२१७	४६		रि ३३५	909	विधुर	३९२	30
वास्तृ		969	946		(२२६	७०		(३३१	९०	विधुवन	३८७	8
	नेष्पति	90	४३	विग्रह	२७१	96	वित्त	न ३५५	9	विधूनन	360	४
वास्त्र		२८३	48	6	1386	808		(३८२	99	विधय	349	28
TIVE		(260	88	C	1 ३९२	२२	विदर	३८७	ч	विनयग्राहि		38
वाह		1339	66	विघस	348	२८	विदल	849	३२		888	Ę
वाहि	देखन	966	8	विन्न	३९२	98	विदारक	९६	90	विना	ر ن	98
				विद्यराज	9 ६	३८	विदारी	9	990	िनामस	9 9	36
वाहन		२८३	५८	विचक्षण	२५१	Ę	विदारिगन्ध		994	विनायक	1 ३९८	Ę
वाहस		26	4	विचयन	३९५	३०	100	(३८५	906	ि-गरा	३९३	२२
वाहित	્ય	२७८	38	विचर्चिका	२१९	५३	विदित	1364	909	विनाश	0.50 2000 - 1000 -	89
ਜ਼ਾਭਿ:	~~-~~	1368	50	विचारणा	५६	ર	विदिश्	39	ч	विनाशोन्स्	(260	88
वाहि	ના	२९० ४१६	62	विचारित	३८२	99				विनीत	349	२५
ਕਾਰਿ:	नीपति		992	विचिकित्सा	` ५६	3	विदु	२७७ (३८-	३७	~	3 40	३०
200	गापात	२८६	६२	विच्छन्दक	920	99	विदुर	३६० १३८	३० ३०	विन्दु	928	3
वि	· ·	986	33	विच्छाय	४५८	२६			2	विन्ध्य	(३८२	99
विंशा		३२९	८३	विजन	२७३	22	विदुल विद्ध	१३८	३० ९९	विन	1358	908
विकः विकः		989	३७	विजय	300	990		363			258	99
विक		१२९	ب ب	विजिल	396	४६	विद्यकर्णी	१५७	82	विपक्ष	७२	3
	तन लाङ्ग	80	२९	विज्ञ	343	४	विद्याधर	Ę	99	विपञ्ची	३२९	٧ ٤
		२१७	४६	विज्ञात	300	• •	विद्युत्	32	٩	विषण		2
विक		949	90	विज्ञान	५७		विद्रधि	२२०	५६	विपणि	{ ११७ ४०६	43
	सित	१२९	٤	विट	848	ξ	विद्रव	300	999	2-0-	२९१	८२
विक		३६०	३०			१७	विद्वत	३८२	900	विपत्ति		100
विक		३९१	94	किटङ्क	१२२	94	विद्यम	३३२	९३	विपथ	994	9 8
	ासिन्	360	३०	विटप	११३	. 98	विद्रमलता	१७२	१२९	विपद्	3 9 9	८२
विवि		986	33	6-6	(899	939				विपर्यय	३९५	33
विवि		948	60		926	4	विद्वस्	१५ १ (४३९	५ २३ ४	विपर्यास	384	33
विकु	र्वाण	३५४	৩		१४५	40	63-			विपश्चित्	२५१	4
विकृ	त	5 00	. १९	122	384	२३	विद्वेष	60	२५	विपाट्	904	33
יזיי	· NI	रि२१	40	विड	३१७	४२	विधवा	२०७	99	विपादिक	r २१९	५२

							9.95					•
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक	ः शब्दः	प्रष्टम	(श्लोब	कः ∣ श ब्दः	प्रष्ठ प	(श्लोव	हः ∣ शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक	
विपाशा	904	3	३ विरल	३७६	9 5	Ę	(948		३ विषाणी	9 6 8		
विपिन	930	( )	१ विराज्	२६१		१ विशल्या	908			86		
विपुल	368	Ę,	१ विराव	৩৩	, २		(४२४				98	
विप्र	∫ २५०	•	२ विरिश्चि			frare-	३००	997	विष्किर	28	98	
	(२५१	3	विरूपाक्ष	93		5	90	80		986	33	
विप्रकार	३९१	90	1 = 1	180		CHATTER	. ३८	२२	विष्टप	922	90	
विप्रकृत	3 € 3	80	विरोचन	रिष्ठपू			३९५		1767	997 875	9	
विप्रकृष्टक	३७२	. ६८	0.000.000	60	71	त विशारण	300		1101		958	
विप्रतीसार	60	- २५	विरोधन	३९२	२ :	विशारद	४१२		110177		96	
विप्रयोग	३९४	२८	विरोधोक्ति	६८	98	विशाल	३६९		1916	39	3	
विप्रलब्ध	३६३	४१	विल	1 64				998	1901	२३५	& &	
विप्रलम्भ	{ c4	३६	। १५७	1925	6			२३	1433	9	96	
	(388	२८	विलक्ष	349	. 3	1 323	969	१५६	111 3 111 111		908	
विप्रलाप	६८	9 €	विलक्षण	३८६		00	252	25	11.314	२९	3	
विप्रक्षिका	२०९	२०	विलम्बित	७४	Q	विशिखा	990	3	विष्णुपदा	908	39	
विप्रुष्	94	Ę	विलम्भ	388		· faire	२४५	923	विष्णुस्य	93	28	
विप्रव	३९१	98				विश्राणन	२५९	23	19-9	368	४५	
विवन्ध	220	. 44	विलाप	६८	96	विश्राव	388	२८	1909 प्	880	93	
विद्युध	ч	v	विलास	८२	3 0	ਰਿਅ਼ਰ	३५५	9	विष्वपत्तग	9	98	
विभव	३३१	90	विलीन	३८२	900		(&	90	विष्वक्सनाः	गया १७८	949	
विभाकर	४०	२८	विलेपन	{38c	933		1 394	36	विष्वक्सेना	180	46	
विभावरी	88	४	विलेशी	1368	२७		(३७१	६५	विष्वद्यच्	३६१	38	
	1 33	५६	विलेशय	320	40	विश्वक्र	३४५	22	विस	1900	8	
विभावसु	1 80	3,0	विवध	28		1929 कत	92	२७	1100	1906	४२	
	८४३७	२२६		893	९६	विश्वकर्मन्	४१६	908	विसकण्ठिका		२५	
विभीतक	980	40	विवर	८६	9	विश्वभेषज	३१५	36	विसप्रसून	906	४१	
विभूति	9 ६	३६	विवर्ण	383	9 8		9	22	विसर	२०१	३९	
® विभूषण	२३८	909	विवश	368	४४	विश्वंभरा	990	2	विसर्जन	२५९	२९	
विभ्रम	62	39	विवखत्	80	79	विश्वसृज्	6	90	विसर्पण	383	२३	-
विश्राज्	२३८	909		1808	40	विश्वस्ता	२०७	99	विसंवाद	64	3 €	
विमनस्	348		विवाद	६६	8	विश्वा	9 6 3	99	विसार	99	90	
विमर्दन	390	2	विवाह	२६६	4 ६	विश्वास	२७३	23	विसारिन्	३६१	३१	
विमला	906	93	विविक्त	∫२७३	. 22	विष	224	52	विसिनी	900	38	
विमलात्मक	३६८	983		[800	63		500	3	विसृत	३७७	6	
विमातृज	२ १ ० २ १ १	प्प	विविध	360	93	विष्	1836	२२३	विसृत्वर	३६१	३१	
विमान		२५	विविष्किर	986	33	विषधर	68	v	विस्मर	३६१	39	
वियत्	२०	86	विवेक ।	२६१	३८	विषमच्छद	१३६	२३	विस्तर	३९३	२२	
वियद्गङ्गा	२९	3	विव्वोक	८२	39		, 40	v	निजार	1933	98	
वियम	39	88	. (	२५०	3	विषय .	993	6	विस्तार	(३९२	२२	
वियात	399		विश् {	२३४	9		(४२३		विस्तृत	थण्ड	८६	
वियाम	३५९	२५	9	४३२		विषयिन्	46		विस्फार	799	906	
विरजस्तमस्	३९२		विशङ्कट	३६९		विषवैद्य	90		वि ~~स्~~ फोट	420	५३	
विरति विरति	7 6 3		विशद	48		विषा	963		विस्मय	96	98	
MAKICI	३९६	३७।	वंशर	३००	994	विषाण	४०६	46	विस्धयानिषस	348	२६	

शब्द:	ब हर्म	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्होकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विस्मृत	306	८६	वीरुध्	930	٩	वृद्धिजीविका	३०३	8	वेदि	२५५	96
विस्र	498	92		(63	२९	वृद्धोक्ष	३२३	६१	वेदिका	923	9 €
144	(4 <u>20</u>)	23	वीर्य	222	६२	बृद्धाजीव	३०३	ч	वेध	३८८	6
विस्नम्भ	{२७३ ४२०	१२ १३५		४२१	948	बृन्त ।	१३३	94	वेधनिका	386	33
विस्नसा	294	४१	वीवध	४१३	९६	बृन्द	२०१	४०	वेधसुख्यक	904	434
विहग	986	३ २	बु क	१५६	۷9		5 4	8	वेधस्	> 2	90
विहङ्ग	986	33	बुक	969	હ	वृन्दारक	(३९९	9 ६		(४३७	२२८
विहंगम				(२४६	926	बृन्दिष्ठ	३८६	११२	वेधित	३८२	99
	986	३२	वृकधूप	(२४६	928	वृक्षन	386	३२	वेपधु	ک <i>چ</i> .	३८ २८
विहंगिका	३४७	२९	बृक्ण	३८३	१०३		1983	98	वेमन्	३४६	
विहसित	64	३५	बृक्ष	976	4	वृश्चिक	1989	৭४ ৩	वेला	839	986
विहस्त	३६४	४३	वृक्षभेदिन्	३४९	३४		[३९८	२४	वेछ	१६४	908
विहायस्	{ २९		वृक्ष्रहा	948	८२		(५२	903	वेह्रज	398	३५ ७१
-	(996	३२	वृक्षवाटिका	१२७	२	70	956	998	वेछित	302	20
विहायित	२५९	२९	वृक्षादन	३४९	३४	वृष	322	49		) ३७८	2
विहार	३९१	9 ६	वृक्षादनी	१५६	८२		४३६	२२०	वेश	998	२८
विह्वल	३६४	88	वृक्षाम्ल	३१४	३५	बृबण	२२८	७६	वेशन्त	903	
वीकाश	४३४	२१५		(49	२३	•	966	Ę	वेश्मन्	990	8
वीचि	38	4	वृजिन	३७२	৬ 9	बृषदंशक —	93	३ ४	वेश्मभू	१२३	98
वीणा	् ७२	3		(४१५	908	बृष्ध्दज	اج (عن	83	वेश्या	995	98
वीणादण्ड	ं ७३	હ	वृत	३८९	९२	बृषन्	1946	20	वेरयाजनस	० ११६	7
वीणावाद	३४२	93	वृति	३८९	۷	बृ षभ	३२ २	49	वेष	२२७	88
वीत	२७९	४३		३७२	६९	. 53	338	٩	वेष्टित	३७९	80
वीतस	३४६	२६	वृत्त	३७९ ४१०	९२ ७८	वृषल वृषस्यन्ती	२०७	9	वेसवार	३१४	34
वीतिहोत्र	22	५३		300	y			८७	वेहत्	३२५	. 68
	(939	8	बृत्तान्त	∫ ξξ	६३	बुषा	946		2	(888)	. 4
वीथि	892	60		(303	9	वृषाकपायी	४२४	१५६	वै	<i>{888</i>	44
वीध्र	३६८	. 44	वृत्ति	303	٠ ٦	वृषाकिप	४१९	१३०	वैकक्षक	२४८	936
वीनाह	908	. २७		1808	७३	ब् षी	२६४	४६ ११	वैकुण्ठ	\$	96
	(00	9.9	वृत्र	४२५	१६४	बृष्टि	३३ ३२७	्र ७६	वैजनन	२१४	38
वीर	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	96	वृत्रहन्	१७	83	बृष्णि		20	वैजयन्त	98	86
	(२८९	७७	वृथा •	∫४४१	२४७	वेग	800	७३	•वैजयन्तिक	266	७१
वीरण	968	958		[888	8	वेगिन् वेणि	२८८ २३७	९८	वैजयन्तिक	T १५0	६५
वीरतर	968	१६४	1	1900	925	Cal Depter	949		वैजयन्ती	२९७	. 39
वीरतरु	988	४५	बृद्ध 📑	₹ 3 4 8 1 3 6 8		वेणी वेणू	963		2 0	३५३	18
वीरपत्नी	206	9 ६		(898	900	वेणुध्म	3 % २		f Lo	(१३४	96
वीरपान	396	903	1	29 4	४०	वेतन	३५०		प्रमु	(२६४	
वीरभार्या	, २०८	9 €	call	908	१३७	1000	१३८		वैणविक	३४२	
वीरमातृ	1 206	9 €	504111	222	६ 9		993		वैणिक	383	
वीरवृक्ष	983	४२	A DESCRIPTION OF THE PARTY OF T	90	89	Comment to the second	४५६		वैणुक	२७८	
वीराशंसन		900	00	२१५	80	100000000000000000000000000000000000000	904		वैतंसिक	38	
वीरसू	206	9 ६	100	२०४	93		६४		वैतनिक	38	
वीरहन्	२६६		वृद्धि	३८९	9	_22 //20	366	Ę	वैतरणी	30	1 2

								77			
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	: शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	प्रष्ठम्	श्चोकः
वैतालिक	२९६	90	अवाय [*]	२६६	५७	A second	२०	80	शक्रपुष्पी	१७४	१३६
वैदेहक	580	3		४१७	१२०	व्योष	३३९	999		३६२	३६
	)३२८	60	100-00-00-00-00-00-00-00-00-00-00-00-00-	3 68	४३	व्रज	209	38	शङ्कर	93	30
वैदेही	959	8.8		३७३	७२		1803	३०		900	20
वैद्य	२२१	40		३६४	४३	व्रज्या	र्इ०	३६		499	- 93
वैद्यमातृ	१६३	903	व्याकोश	956	৩		ी २ ९६	94		(38	. v 7
वैधात्र	२१	49	व्याघ	1965	٩	1	220	48	1000	909	23
वैधेय	३६५	80	: _ ′	रिइ६९	49	व्रत	2 € 9	३८	शङ्ख	902	930
वैनतेय	93	38		१७२	925	व्रतति	)8°C	६७		800	96
वैनीतक	२८५	40	C. Commence and the second	989	३७	व्रतिन्	२५३	9	शङ्गनक	909	२३
वैमात्रेय	299	२५	1	१४५	५०		209	39	शङ्खिनी	909	१२६
वैयाघ्र	२८३	५३	1 000	985	94		255	43	शची .	98	४५
वैर	٥٥	२५	व्याघ्री	950	83	त्रात्य	७९	23	शचीपति .	१७	. 83
वैरनिर्यातः	न ३००	990	व्याज	्र	३०	वीडा	(३०६	94	शटी	960	948
वैरशुद्धि	300	990	11/11/	(58	33	ब्रीहि	1306	29	शठ	३६५	४६
वैरिन्	२६९	90	व्याड	808	४२	वीहिभेद	306	२०	शणपर्णी	906	१४९
वैवधिक	383	94	1	१७२	958	त्र <u>े</u> हेय	303	Ę	शणपुष्टिपका	968	900
वैवस्वत	२४	49	व्याध	384	97		श.		शणसूत्र	96	9 %
वैशाख	5 86	9 ६	व्याधि	909	१२६	STATE OF	२८३	५२	शण्ड	२६९	9
	र्३२६	७४		्रे २ १८	49	शकट	34	98	शतकोटि	50	४७
वैश्य	३०२	9	व्याधिघात	१३६	58	शकल	88	90	शतद्व	Joh.	33
वैश्रवण	२८	68	व्याधित	२२१	५८	शकलिन्	986	32	शतपत्र	900	४०
वैश्वानर	२२	५३	व्यान	7 €	६३	शकुन	986	32	शतपत्रक	993	9 ६
वैसारिण	39	90	व्यापाद	५६	8	शकुनि	(986	32	शतपदी	989	93
वौषट्	४४५	۷	व्याप्य	909	925	शकुन्त	800	46	शतपर्वन्	१८२	987
व्यक्त	४०७	६२	व्याम	233	20	शकुन्ति	986	32	शतपर्विका	9६२	902
व्यक्ति	५५	39	व्याल	\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\	१९६		900	98	रातपापपग	(१८२	946
व्यय	830	960	व्यालग्राहिन्	(४३१	99	शकुल	963	948	शतपुष्पा	909	१५२
व्यजन	२५०	980			100	शकुलाक्षक	5940	८६	शतप्रास	948	७६
व्यज्ञक	७७	9 8	व्यास	365	२२	शकुलादनी	1964	999	शतमन्यु	१७	४२
व्यजन	890	998	व्याहार	£ 3	7 77 77		33	90	शतमान	४६०	38
०वजन	रे ४५७	२३	व्युत्था न	890	996	शकुलाभैक	२२५	६७	शतमूली	965	900
व्यडम्बक	984	49	<u>ब्युष्टि</u>	४०३	३८	शकृत् शकृत्करि	323	६२	शतवीर्या	965	949
व्यलय	३९५	३३	व्यूढ	४०४	४५	રાજીલ્યાર	7,7	98	शतवेधिन्	१७६	989
व्यलास	३९५	33	व्यूढकङ्कट	२८६	६५	शक्ति	1390	905	शतहदा	34	9
व्यथा	९२	3	<u>ब्यू</u> ति	३४७	40	शास्त	1806	६६	शताङ्ग	२८२	५१
व्यध	३८८			1909	38	शक्तिधर	90	80	शतावरी	१६२	909
		2	व्यूह	२९०	02		२८७	६९		[२६९	9
व्यध्व सम	994	9 €		880	1	शक्तिहेतिक			शत्रु	(२६९	99
व्यय	388		व्यूहपार्ष्णि	380	७९	शक	940	४२ ६६	शनैश्वर	४०	२६
व्यलीक	३९९		व्योकार	389	0		Anna Maria	1		886	90
व्यवधा	३४		व्योमकेश.	93	- Str	शकधनुस्	33	90.	शनैस्		
व्यवहार	EE	8	व्योमन्	38	9 1	शंकपादप	१४६	५३।	शपथ	66	٩

शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	~~पृ~~ ष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः
शपन	६६	9	राम	1963	१६२		(883)	२४३	शाम्बरी	३४२	99
शफ	२८२	४९	शर	्रि ९२	८७	शश्वत्	{ ४४३	9	शार	४२६	१६६
शुफरी	९९	96	शरजन्मन्	90	३९		(४४६	99	शारङ्ग	983	99
शवर	३४४	२०	शरण	४०६	५३	शब्प	964	950	साउटा	∫ १३६	२३
शबरालय	१२३	२०		(40	98	शस्त	{ 43	२६	शारदा	(४१३	९५.
शवल	६२	90	शरद्	40	२०		१८५	909	शारदी	१६५	999
शवली	३२५	६७		[४१३	९३	शस्त्र	२९१ } ४२८	८२ १७९	शारिफल	३५२	४६
	ريرن	৩	शरभ	990	99	XII.		96	शारिवा	१६६	993
शब्द	{ ६३	2	शरव्य	२९२	८६	शस्त्रक	३३४	ی	शार्कर	११३.	99
	(७०	२२	शराभ्यास	२ ९२	८६	शस्त्रमाजे शस्त्राजीव	3.4.v	६७	शार्ङ्गिन्	.8	98
शब्दग्रह	२३५	88	शरारि	988	२५		२८७	97	शार्दूल	१९८६	9
शब्दन	३६२	३८	शरारु	३६०	२८	शस्त्री	२९५	59		(३६९	49
शम -	३८७	3	शराव	३१३	३२	शस्यमञ्जरी		39	शार्वर	४२९	966
शमथ	३८७	3	शरावती	904	३४	शस्यश्र्क	३०८ (१७४	935	शाल	900	9 ९
शमन	₹ 38	40	शरासन	२९१	८३	शाक	1 393	38	शाला	{११८ १३१	99
	[२५८	२६	शरीर	२२६	७०	शाकट	339	६४	शालायुक	399	13
शमनस्वस्र	904	३२	शरीरास्थि	२२५	६९	शाकुनिक	383	98	शालि	309	२४
शमल	२२५	६७	शरीरिन्	५५	३०	शाक्तीक	260	६९	शालीन	३५९	२६
शमित	३८१	९७		993	99			98	शालुक	900	3 6
शमी	1988	५२	शर्करा	३१७ ४२७	४३ १७५	शाक्यमुनि शाक्यसिंह		94	शास्त्र	903	28
शमीधान्य	ी ३०९ - ३ ० ९	२३ २४	शर्करावत्	993	99	शाक्यासह	939	99	Tillot.	(9६३	904
श्मीर	988	५२	शकरिल	993	99	शाखानगर		3	शालेय	1303	Ę
			शर्मन्	43	२५	शाखामृग	960	3	शाल्मलि	988	४६
शम्पा	32	8	शर्गर	93	30	शाखिन्	926	પ્	1 0 20		४७
शम्ब	20	४७	शर्वरा	394	९३	शाङ्किक	३४१	6	शावक	 २००	३८
शम्बर	ि ९३ १९०	90	शवरी शर्वरी	88	3	शादक	۲۰. ۲۶.		9878477 (9570)	938	
शम्बरी	946	20	शवाणी	9 €	३७	शाटन	४६१	₹ ₹ ₹ ८	शाश्वत	३७३	
शम्बल	४६०	3 8	शवाना	968	७	शाटा	८२	₹ 5			
शम्बाकृत	३०४	3	122 00			5			100	२७३	1000000
		२३	शलभ	१९७	२८	शाण	386	₹ २			
शम्बुक	902		शलल	968	9	शाणी	४५२		AULE	४२८	, १७९
शम्भली	२०९	99	शलली	१८९	ە.	शाण्डिल्य	9३९ ∫ ५२		1	३५४	Ę
शम्भु	१ १३ १४२०	१३५ १३५	शलाड	१३३	94	ZIIVI	े ३७९	39	1	380	1 2 1
	1990	98	शल्क	388	٠٩३	े जातकस्थ				२ ७ ९ ३ ७ ९	11.8
शम्या	३०६	1°		988	५३	शाचन	२६९		1301-131		
शय	239		शल्य	۹८९ २९५	<i>ی</i> د ۶		(९६		सिद्धा	Ę 8	
शयंन	{ ८५ २४९	३६ ,१३८	शव	309	९३ ११८	1 4114	{ 893		।साक्त	३५३	
शयनीय	288	930	श्व	980	9.9	1	1 <del></del> 0		शिखण्ड	7980	
शयगाय	369	33		38	, 9 k	1	993		।राखण्डक		
शयाङ	369	33	9000		900	3 1000.50	३८१		£	1920	۲ ×
शयु	241	iq	34	993	98	12	३८५			्री १३°	
शब्या	288		स्त्राज्य	336	900		५८° १३°	· •	शे शिखरिन्	\{ 93\ \{ 89\	१ १ ५ १०६
41-41	103	14.	(31211-1	440	100	141147	14	, ,	₹'	(°)	1 4

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृ ष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
	(28	५७	शिल्पिशाव	ठा ११९	v		∫१७३	933	शुष्मन्	२ २	48
शिखा	1996	३ १		193	३०	शुक	1994	29	श्क	३०९	23
सिला	२३६	90	शिव	(५२	२५	गुकनास	१४७	५७	श्रुककीट	989	98
	(800	98	शिवक	३२६	७३	शुक्त	४११	८३	शूकधान्य	309	. २४
शिखावत्	33	५५	शिवमली	945	69		909	२३	श्किबिम्ब	946	20
शिखावल	१९८	३०		(9 \$	३७	शुक्ति	1907	930	श्रद	338	9
शिखियीव	334	909		988	47		(२२	५६	श्रुद्रा	२०८	93
शिखिन्	599€	30	शिवा	1986	49	शुक	35	54	श्रृदी	206	93
	(894	908	स्तिभा	909	१२७	371	189	98	श्रून्य	३६८	4 ६
शिखिवाहन		80		966	4		(२२२	. ६५	शूर	२८९	७७
शिमु	∫ १३८	३ 9		(838	२१२	शुक्रशिष्य	v	93	इ र्रण	969	940
	(३१३	38	शिशिर	{ ३६	98	गुरू	49	97	रा र्प	390	२६
शिमुज	३३८	990	_	1 do	96	शुच्	60	२५		४३१	990
शिङ्घाण	३३४	٩.८	शिशु	२००	३८	- 12	(22	. ५६	शूल सन्दर्भ	396	84
शिक्षित	७१	38	शिशुक	88	96		88	98	शूलाकृत श्लिन्	93	30
शिक्षिनी	२९२	८५	शिशुत्व	२१५	80	ग्रुचि	49	93		396	84
शिति	४११	८३	शिशुमार	900	२०		७७	90	श्रूल्य	280	908
शितिकण्ठ	93	३२	शिक्ष	२२८	७६		803	२६	शहुल /		७५
शितिसारक	989	३८	शिश्विदान	३६४	४६	शुण्ठी	398	३८	श्ह्वलक	370	४१
शिपिविष्ट	803	३४	शिष्टि	. २७३	२६	शुण्डा	३५१	80	श्ह्रला	२७८	
शिफा	939	99	शिष्य	२५३	99	शुतुद्रि .	904	33		<u> </u>	भ १४ २
शिफाकन्द	900	४३	शीकर	33	99	गुद्धान्त	११२०	93	প্তর	1809	7 5
शिविका	२८३	५३	शीघ्र	२७	६४		(800	६६	शृङ्गवेर	398	30
शिविर	२७६	33		(३६	98	शुनक	384	23	श्वज्ञाटक	994	90
शिरस्	२३६	94		3 €	98	शुनी	३४५	22			90
शिरस्र	२८६	६४	शीत	1936	30	ग्रुभ	149	54	श्रङ्गार	00	
शिरस्य	२३७	86		980	38		(840	२३	श्रिजी	358	६६
शिरा	228	६५		(840	. 33	शुभंयु	356	40		903	१५ १००
शिरीष	988	• ६३	शीतक	३४४	96	शुभाग्वित	3 6 6	40	श्रङ्गी	र १६२ १६८	998
शिरोप्र	939	92	शीतभीर	942	७०	गुभ	{ v.g	99			
शिरोधि	233	66	, m	∫ ३६	98	शुभ्रदन्ती	इव रिष्ठदे०	d	श्टङ्गीकनक	333	9.5
शिरोर ल	736	902	शीतल	1900	988	गुश्रांशु	38	98	श्रुत	३८१	94
शिरोहह	226	९५		6367	904	गुल्क -	२७४	२७	शेखर	२४८	१३६
शिरोस्थि शिरोस्थि	२२६		शीतशिव	1900	922	in the same	6338	90	शेफस्	२२८	७६
शिल	303	६९		(३१६	४२	शुल्ब	₹ 38€	२७	शेफालिका	\\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\	00
सिल		٦ ,	शीधु	(३५१	89		(840	२३		N. C. 112	9
शिला	{१२१ {१२४	93		(860	38	शुश्रुषा	२६०	३५	शेमुषी	. 44	
शिलाजतु	336	908	शीर्ष	२३६	. 94	शुषि	८६	२	शेलु	980	38
शिली शिली	903	28	शीर्षक	. २८६	£ 3		(07	8	शेवधि	28	७१
शिली मु ख	800	- 1	शीर्षच्छेय	368	84	शुषिर	3 < 4	9	शेवाल	900	36
शिलोच्चय शिलोच्चय	9.3	96	शीर्षण्य	{२३७	96	0	(20	2	शेष	33 50c	४ ११
शिल्प शिल्प				(२८६	48	शुषिरा	907	9 २ ९ ६ ३	शैक्ष कैस्सीक	२५३ १५८	
शिल्प शिल्पन्	388	34	शील	\ CO	24	शुष्कमांस	२ २३ २९७	902	शैखरिक शैल	953	22
Blican	380	ų		(835	२०१।	शुष्म	110	104	4147	114	ı,

			4		स्रोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	व	ष्टम् ४	होकः
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	6- 1		4	890	৩৩	श्वावि	য় '	968	o
शैलालिन्	३४२	93		१६५	५५ १०८	श्रुत		3	श्वित्र		२२०	48
5	(१३९	३२	इयामा	955	992	श्रुति .	€8 234	98		ſ	49	97
शैऌ्प	{३ ४२	१२		४२१	१४३	श्रात -	808	७३	श्वेत		३३३	९६
शैलेय	900	१२३	इयामाक	968	१६५		(926	8		V.	४१०	८९
शैवल	900	36	इयाल	२१२	३२	श्रेणी	380	4	श्वेतग		998	२३
शैवलिनी	9.08	३०	इयाव	६१	95		(५२	38	श्वेतम		३३८	990
शैशव	२१५	80,	इयेत	48	१२	श्रेयस्	40	દ્	श्वेतर	क्त	६१	94
शोक	60	२५	इये न	96.5	94		1 ३६९	40	9112	- / A	943	৬৭
शोचिष्केश	२२	48	इयैनंपाता	४५१	Ę	2	1986	५९ ८४			τ.	
शोचिस्	४३	३४	श्रद्धा	४१४	905	श्रेयसी	1940	90	षटक	मेन्	२५१	8
	§ 89	94	श्रद्धालु	∫२१०	29	श्रेष्ठ	358	40	षट्प		996	२९
शोण	(१०५	३४	٠.٣٠	(३६०	२७	श्रोण	296	ķζ	षडी		9 10	98 38
शोणक	980	५७	श्रयण	३९०	93	श्रोणि	२२७	৬১			90	
शोणरत्न	333	९२	श्रवण	२३५	88	थोणिफल क		U?	, षड्ग	गन्थ	१४५	86
शोणित	२२३	६४	श्रवस्	२३५	88	श्रोत्र	२३५	97		प्रन्था	१६२	१०२
शोध	२१९	५२	श्रविष्ठा	३८	२२	श्रोत्रिय श्रोत्रिय	२५२		६ षड्	प्रन्थिका	960	१५४
शोथन्नी	906	988	श्राणा	३२०	५०	आषट् श्रीषट्	४४५		८ षड्	ज	90	१ ४२
शोधनी	923	96	श्राद्ध	२५९	. ई 9	श्रापट्	३६९		৭ ঘৃত্ত	5	{9°¢ {3 } 3	६२
~)-C	598	४६	श्राद्धदेव	२४	49	श् ~~ठे~~ ष	३९०		۹ ا	क्य	308	y
शोधित	(३६८	५६	श्राय	380	93		२२२		0		90	४०
शोफ	२१९	43	श्रावण	४९	9 5		२२३	६	२ वाष	मातुर	स.	
शोभन	३६७	५२	श्रावणिक	४९	. 9 €		२२:	२ ६	• संय	ıa e	२९८	908
शोभा	34	90	श्री	5 93	71	1 22 641 7 9	980	, ३	8	रत्	3 4 3	४२
शोभाजन	१३८	३ १		र्वरुष	٥.	्राहेन्ट	३९।	9	2 .	र्म	३९२	96
शोष	२१९	49	S 1	93	3:	्य वेत्राम	4		u.	 राम	३९२	96
शौक	२०२	४३	श्रीघन	<i>و</i> م	9,	٠	9 ६	۹ ۹		युग	२९८	247
शौक्तिकेय	९०	٩٠	श्रीद	२८ . ९	<i>ڊ</i> °	677	३४		१२ सं	योजित योजित	360	65
হাীण্ड	346		1	(940			२६			राव	৩০	33
शौण्डिक	३४२			808	4	7	38	જ :	२० सं	लाप	\\ \(\)	98
शौण्डी	960		श्रापाणक	-				Ę	२ सं	वत्सर	40	, 20
शौद्धोदि			eftruft.	980		E .	(80		२ २	वत्	881	१६ ७
शौरि		3 3	श्रीफल	939		2 विषध	२ 9		11	वनन	३८५	9 8
शौर्य	391		रे श्रीफली	9 6		र्थ श्वतृत्ति	3 o			वर्त	4	22
शौत्बिक			6	(98		४० श्रश्चर	\{ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \		7 , 1	विर्तिका	909	१ ४३
शौष्कल	₹4.		९ श्रीमत्	134		४ श्रुर्य				वसथ	93	3 98
ध्योत	३८'		ু প্রীন্ত	34		१४ श्वश्रू		93	2217702F W	वहन	३९	-
इसशान	३०		९ श्रीवत्सर			२२ अश्रुश्वर		98	३७			4 9
इमश्रु	33		श्रीवास			२९ श्वस्	4	४९		तंविद्	1 4	v y
इयाम	185		१३ श्रीसंज्ञ	२४		24		२५	६१		689	
र्यामल			१४ श्रीहस्ति			६९ श्वसन	19	४६	५२ ।	पंवीक्षण	34	प ३०

										el el	
शब्दः	वृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
संवीत	308	90	सगिध	३२१	५५	संजवन	996	Ę	सनत्कुमार	२९	49
संवेग	68	३४	संकट /	३७७	८५	संज्वर	२४	५७	सना	886	900
संवेद	326	Ę	संकर	१२३	96	संज्ञपन	३००	993	सनातन	३७३	७३
संवेश	24	३६	सैकर्षण	99	२४	संज्ञा	४०२	33	सनाभि	२१३	33
संव्यान	२४३	996	संकलित	३८०	९३	संज्ञ	२१७	४७	सनि	२६०	33
संशप्तक	२९६	80	संकल्प	५६	२	सटा	२३७	९७	सनीड	३७१	६७
संशय	५६	3	संकसुक	३६४	४३	संडीन	200	३७	संतत	२७	EU
संशयापन्नम	ानस ३५४	ч	संकाशं	३५०	३७	सत्	5249	4	संतति	२५०	9
संश्रव	40	Ч		{ 339	9	ac	(89.9	८३	संतप्त	३८३	१०२
संश्रुत	३८५	908	संकीर्ण	र ३७७	८५	सतत	२७	६५	संतमस	0.5	V. T. T.
संश्लेष	३९५	30		(808	40	सती	204	Ę	संतान	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	40
संसक्त	३७२	६८	संकुल	£8	98	सतीनक	३०६	98	संताप	28	40
संसद्	२५५	94	संकोच	[३७७ २४५	८५	सतीर्थ्य	२५४	97	संतापित	363	903
संसरण	1998	96	संकन्दन	90	9 २४ ४४	सत्तम	३६९	40	संदान	326	७३
संसिद्धि	1808	५५	संक्रम	393	० ° २५	सत्त्व	1 48	79	संदानित	360	94
220 5120	25	३७	संक्षेपण	365	59		[838	293	संदाव	300	999
संस्कारहीन संस्कृत	२६६	५३ ८१	संख्य	396	908	सत्पथ	994	६ ६	7.5	(३७७	८६
1	899	53/1	संख्या	५६	7	सत्य	5 00	33	संदित	1300	- 94
संस्तर संस्तव	४२५ ३९३	9 ६ 9	संख्यात	\$09 ,4	É&	Part State	(४२३	948	संदेशवाच्	६८	90
संस्ताव	394	38	संख्यावत्	249	4	सत्यंकार	328	८२	संदेशहर	२७१	. १६
संस्लाय	823	949	संख्येय	338	८३	सत्यवचस्	२६३	४३	संदेह	4 ६	3
संस्था	२७४	२६	सङ्ग	388	29	सत्याकृति	३२९	८२	संदोह	२०१	38
संस्थान	४१८	928	संगत	49	96	सत्यानृत	३०३	. 3	संद्राव	३००	999
संस्थित	३०१	990		(388	38	सत्यापन	३२९	८२	संधा	४१४	903
संस्पर्शा	909	948	सगम	1880	38	सत्र	४२८	969	संधान	३५१	४२
संस्फोट	286	904	संगर	४२६	955	सत्रा	888	8		(२७१	96
संहत	३७४	७५	संगीर्ण	३८५	909	सित्रिन्	२७०	94	संधि	1390	99
संहतजानुव	50 B	80	संगूढ	360	83	सत्वर	२७	६५	संधिनी	३२५	६९
संहति	२०१	80	संग्रह	६६	Ę	सदन	990	4	संध्या	88	3
संहनन	२२६	७०	संग्राम	296	904	सदस्	२५५	94	सन्नकड	980	34
संहार	८१	२	गंगान	1298	९०	सदस्य	२५५	96	संनद	२८६	£4.
संहूति	६६	C	संश्राह	(३९१	98	सदा	888	22	संनय	४२३	949
सकल	३७१	६५	संघ	२०२	४१	सदागति	24	§ 9	संनिकर्षण	383	२३
सकृत्	४४०	282	संघात	308	३९	सदातन	३७३	७२	संनिकृष्ट	३७१	66
सकुत्प्रज	988	२०	सचिव	४३३	२०६	सदानीरा	१०५	33	संनिधि	393	23
सक्तुफला	१४६	43	सजम्बाल	993	90	सदक्ष	388	. 38	संनिवेश	933	98
सिवथ	२२७	७३	सज्ज	२८६	६५	सदश्	388	3 €	सपल	२६९	90
सखि	२७०	92	सजन	5249	3	सदश	388	3 €	सपदि	{883	3
सखी	२०७	92	A STATE OF THE STA	रे २०६	33	सदेश	३७१	६७	(114	[88E	8
संख्य	200	92	संजना	२७९	४२	सद्मन्	990	8	सपर्या	1348	98
सगभ्य	२१३	38	संचय	२०१	38	सद्यस्	४४६	8		र् ६०	देश
सगोत्र	२१३	38	। संचारिका	२०९	90	सध्यच्	३६१	38	सपिण्ड	293	33

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्डोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक:
सपीति	३२१	५५	समर्थक	३५४	৩	समुदाय	{२०१	४०	सरघा	990	२६
सप्तकी	२४०	906	समर्थाद	३७१	६७		1386	908	सरठ	989	१२
सप्ततन्तु	२५४	93	समवर्तिन्	38	46	समुद्ग	848	90	सर्णा	909	942
सप्तपर्ण	१३६	२३	समवाय	२०१	80	समुद्गक	२४९	१३९	सर्णि	998	94
सप्तर्षि	४०	२७	समष्टिला	969	940	समुद्धत	३५८	२३	सरमा	३४५	२२
	९१५३	७२	समसन	३९२	39	समुद्धरण	४०६	५५	सरल	588	Ęo
सप्तला	रे १७६	383	समस्त	३७१	EA	समुद्र	83	٩	u(c)	(३५५	۷
सप्तार्चिस्	२२	५६	समस्या	६६	v	गाराज	5949	९२	सरलद्रव	२४६	१२९
सप्ताश्व	80	२९	समा	yo	२०	समुद्रान्त	२१६८ १७३	996 933	सरला	१६४	906
सप्ति	२८०	४४	समांसमीन	T ३२६	७२	समुन्दन	388	79	सरस्	903	२८
सब्रह्मचारि	न् २५४	99	समाकर्षिन्	49	99		4.5		सरसी	903	२८
सभर्तृका	२०७	93	समाघात	386	904	समृन्	३८४	904	सरसीहह	900	४०
	6996	ફ	समाज	२०५	४२	समुन्नद्ध समुपजोषम्	894 226	१०३ १०	ग्रास्त्र .	९ ९२	9
सभा	} २५५	94	समाधि	5 40	4		४४६ १८९	• 8	सरस्वत्	800	40
	6820	१३७	रामााव	रि४१४	9,6	समूरु		1	सरस्वती	६ २	٩
सभाजन	३८८	હ		(२६	६३	समूह	२०१	38		1904	३४
सभासद्	२५५	े १६	समान	र ३४९	३७	समूह्य	२५६	२०	सरित्	908	२९ /
सभास्तार	२५५	1 98	, c	(896	१२७	समृद्ध	३८९	99	सरित्पति	९२	9
सभिक	३५२	88	समानोद्य	२१३	३४	समृद्धि	३८९	90	सरीसृप	68	હ
सभ्य	∫२५ 9	ą	समालम्भ	388	२७	संमृष्ट	३१८	४६	सर्ग	800	33
11-9	रिश्पप		समावृत्त	२५३	90	संपत्ति	२९१	८२	सर्ज	983	४४
सम	1388	4 7	समासाद्य	360	8.2	संपद्	२९१	69	सर्जक	983	४४
	[३७१	100	संमासार्था	६६	v	संपराय	४२१	940	सर्जरस	२४६	920
समग्र	३७१		समाहार	३९१	9 €	संपरायक	२९८	908	सर्प	68	Ę
समङ्गा	(१५९	100	समाहित	३८५	908	संपाक	१३६	२३	सर्पराज	66	४
	1908		समाहति	६६	Ę	संपुटक	२४९	१३९	सर्पिस्	३२०	५२
सम्ज	२०२	The second second	समाह्य	343	४६	संप्रति	४४९	२३	सर्व	३७१	६४
समज्ञा	६७	99	समित्	२९८	908	संप्रदाय	366	હ	सर्वंसहा	990	3
समज्या	300	94	समिति	रप प २९८	908	संप्रधारणा	२७३	24	10 120	(· o	93
समञ्जस	२०३		सामात	1808	90	संप्रहार	286	904	सर्वज्ञ	1 93	33
समधिक	३७४	७५	समिध्	933	93	संफुछ 🔻	978	હ	सर्वतस्	४४७	93
समंततस्	४४७	93	समीक	286	908	संवरारि	93	२६		(१२०	90
समन्तदुग्धा	*	905	समीप	३७१	६६	संवाध	३७७	64	सर्वतोभद्र	1988	६२
समन्तभद्र	y	.93	समीर	२५	६ २	संभेद	908	34	सर्वतोभद्रा	980	30
समन्वितलर		3		ि २५	६२		85	३४	सर्वतोमुख	९३	٠ ૪
समम्	888	8	समीरण	1944	७९	संभ्रम	1398	રેદ	सर्वदा	888	23
समय	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	988	समुचय	3 9	9 €	संमद	५२	२४	सर्वधुरावह	३२४	६६
	(883	343	समुच्छ्य	४२३	942	संमाजनी	923	96	सर्वधुरीण	, 328	६६
समया	\884 \884	444 0	समुज्झित	३८४	900	संमूर्छन	326	: h:: -	सर्वमङ्गला	9 ફ	३७
समर	396	908		२९७		सम्यच्	90	33	6.	२४६	920
समर्थ	४१२	60	समुद्क्त	३७९	90	सम्राज्	२६७	, , ,	सर्वलिङ्गिन्		४५
समर्थन	303	३५		२०१	४०		349		सर्ववेदस्	२५३	9
Protection of the Carlo	-		TOTAL NEW TOTAL						The same of the same of		

	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	: शब्द:	वृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	ष्ट्रम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
	सर्वसंनहर		98	सहाय	266	७१		1 44	39	22	59€\$	903
	सर्वानुभूति		900	सहायता	३९६	४०	सामान्य	र्वे ३०६	८२		(१६७	998
	सर्वानभो	जि ३५८	25	सहिष्णु	. 3 ६ १	३१	सामि	४४२	288	सिकता	४०९	७३
	सर्वानीन	३५८	२२	सांयात्रिक		92	सामिधेनी	२५६	. 22	सिकतामय	९६	3
	सर्वाभिस	र २९५	98	सांयुगीन	265	७७	सामुद्र	३१७	89	सिकतावत्		99
	सर्वार्थसिव	E 6	94		२७०	98	सांप्रतम्	{88€	99	सिक्थक	336	900
	सर्वोघ	२९५	98		348	14	पात्रपन्	(888	53	- 1917 -	148	93
	सर्घप	३०७	१७		888	8	साय	88	3	सित	320	34
	सिलिल	९३	ર		४४१	२४३	सायक	३९७	3	190	३८२	36
	सल्लकी	900	928		93	9	सायम्	886	98	A HARLES	1899	60
	सव	२५४	93		४४५			(939	92	सितच्छत्रा	909	945
	सवन	२६४	४७		905	Ę	सार	र ४२६	909	सितशूक	३०६	94
	सवयस्	२७०	92		\38¢	38 38	सारङ्ग	809	२३	सिता	1963	946
	सवितृ	४०	39	साति	1808	६७	सारथि	२८५	49	200	(390	83
	सविध	३७१	६७	1	229		सारमेय	३४५	29	सिताभ्र	.२४७	930
	सवेश			गानिक		49	सारव	908	३६	सिताम्भोज	906	४१
		३७१	६७		(2.4)	9 ६		1900	४०	सिद्ध	{	99
	सव्य	३७७	८४	mit.T	्रिट्प १४१५	Ęo	सारस	1994	. २२		(३८२	900
	सञ्येष्टृ	२८५	Ęo	TITETT		900		1280	908	सिद्धान्त सिद्धार्थ	५६ ३०७	96
	सस्य	933	94	आप्राप्	४१७	998	सारसन	रिटइ	£ 3	सिद्धि	955	993
	सस्यसंवर	१४३	४४	साधारण	. \$ 388	३७	सारिका	४५१		सिध्म	298	५३
	सह	४४४	8	साधित	305	८२	सार्थ	२०२	४१	सिध्मल	२२२	६१
	सहकार	१३९	३३	साधिष्ठ	365	80	सार्थवाह	324	20	सिध्मला	४५२	90
	सहचरी	948	७५	साधीयस्	३८६	992	सार्धम्	888	8	सिध्य	3.5	25
	सहज	२१३	38	वानावत्	838	२३५	साई	368	904	सिध्रका सिनीवाली	849	6
	सहधां .ण	ी २०४	4	साधु	13619	, 3 , 3		\ 39	8		86	8
	सहन	३६१	. 39	3	३६७	909	सार्वभौम	1250	. 3	सिन्दुक	949	£ 6
50	सहभोजन	329	44	साधुवाहिन		88		[983	88	सिन्दुवार	949	६८
		(86		Section 1	, ,	90	साल	1990	3	सिन्दूर	३३७	904
	सहस	1 390	98 903	साध्वस	६		aro	1926	પ		(89	39
	,	1830	२३२	साध्वी	२०५	29		9 6 0	994	सिन्धु	33	9
	सहसा	४४५	v		954	Ę	सालपणी	323	६३		(898	909
	सहस्य	86	94	सानु		4	सास्ना			सिन्धुज	३१७	83
	सहस्रदंष्ट्र	99	96	सांतपन	२६५	45	साहस	२७२	29	सिम्बा	३०९	२३
	सहस्रपत्र	900	80	सान्व	1 68	96	साहस्र	१ २८६ १ ३९७	६२ ४३	सिरा	२२४	£4.
	सहस्रवीर्या				[२७२	39		5,01,000		N -	[२४६	926
	सहस्रवेधि	15 5000	946	सांदृष्टिक	204	- 38	सिंह	928		सिह	1 ३९८	
		398	४०	सान्द्र	३७१	44		[३६९	48	सीता	३०६	98
	सहस्रवेधिन	3800 - 177	989	सान्द्रक्षिग्ध	३६०	1000	सिंहतल	२३२	cy	सीख	३०४	6
	प्रहस्रांशु	80	39	सानाय्य	२५८		सिंहनाद	२९९	900	सीमन्	923	२०
	सहस्राक्ष	90	88	साप्तपदीन	200	92	सिंहपुच्छी	१५३	83	सीमन्त	४५५	98
₹	महिसन्	२८६	६२	सामन्	{ ६४ २७२		सिंहसंहनन		93	सीमन्तिनी	२०३	3
₹	सहा	१९५३ १९६७	७३	Silling in the			सिंहासन	300	39	सीमा	923	२०
		८१६७	993	सामाजिक	२५५	961	सिंहास्य	१६३	303	सीर	३०५	38

शब्द:	CTTT.	श्लोकः	शब्द:	ट्र प्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
25-25 F 18-062	ष्ट्रष्टम्		सुपर्ण	93	38	सुवासिनी	२०६	9	सुग	२९४	९१
सीरपाणि	99	२४		٠, ۲	હ	सुत्रता	 ३२६	৩৭	सुगाल	966	ч
सीवन	३८७	ч	सुपर्वन्	, १४३	४३	सुषम	३६७	५२	सृणि	२७९	४१
सीसंक	४३७	goy	सुपार्श्वक		8	, ~~-~~		90	सृणिका	२२५	६७
सीहुण्ड	१६४	904	सुप्रतीक	₹9 ~~~~~		सुषमा	३ ५	944	स्ति	998	94
सु	888	२	सुप्रयोगवि		६८	सुषवी	}9८० {३9४	₹ <i>७.</i>	सुपाटी	४६१	३८
9	1888	ч	सुप्रलाप	६८ २ १ ४	9 ७ २४	सुषीम	0.86	98		990	99
सुकन्दक	906	980	सुभगासुत		928	सुषेण -	3	50	समर सृष्टि	४०३	39
सुकरा	324	७०	सुभिक्षा	१७० १३४	90	1 2 2	949	६७		९८	93
सुकल	३५५	6	सुम			सुषेणिका	१६५	906	सेकपात्र		93
सुकुमार	३७५	७८	सुमन	३०७	96	सुष्टु 🐪	{४४३	२	सेचन	86	
सुकृत	43	२४		5	0	ઝુલ	(886	98	सेतु	998	98 24
सकृतिन्	३५३	3	सुमनस्	3 938	9 ७ ७२	सुसंस्कृत	396	४५	_	रे १३६	
	(५२	२५	_	(१५३		सुहद्	२७१	૧૭	सेना	२८९	20
सुख	840	२३	सुमनोरजस्		१७	सुहद्य	३५३	ર	सेनाङ्ग	२७६	३३
सुखवर्चक	३३८	903	सुमेर	29	४९	सूकर	960	3	सेनानी	90	58
अ खसंदोह्या			सुर	بغ	v	18.11	(३६९	Ęġ		१२८६	६२
		ওপ	सुरङ्गा	४५१	۷	सूक्ष्म	1839	988	सेनाभुख	280	62
सुगत	v	93	सुरज्येष्ठ	6	9 ६		३६५	४७	सेनारक्ष	264	६१
सुगन्धा	950	998	सुरदीर्घिका	. २१	४९	सूचक	४६ <u>७</u>	۷	सेवक	२६९	3
सुगन्धि 🖊	§ 49	99	सुरद्विष्	v	93	सूचि	(264	५९	सेवन	३८७	4
000	(१६९	929	सुरनिम्नगा	908	३१		334	88	सेवा	३०३	3
अचरित्रा	२०५	Ę	सुरपति	90	४३	सूत	\$ 58°	3	संव्य	968	958
सुचेलक	२४२	998		40	99		800	६२		४०	, २६
सुत	[399	२७	सुरभि	४२०	930	सूतिकागृह		۷	सैंहिकेय	९६	. 9
80	1800	Ęo				(Table)	298	३९	सेकत	127	
सुतश्रेणी	946	66	सुरभी	900	१२३	सूतिमास		98	सैतवाहिनी	904	33
सुतात्मजा	292	२९	सुरर्षि	२०	86	सूत्थान	388		सैनिक	२८५	Ę٩
		*	सुरलोकं	४	Ę	सूत्र	३४७	२८	सैन्धव	250	88
सुत्रामन्	90	४२	सुरवर्मन्	२९	٩	सूत्रवेष्टन	३९३	२४	N	ो ३१६	४२
सुत्या	२६४	४७	सुरसा	१६७	998	सूद	5399	२८	सैन्य	१२८५	६ 9
सुत्वन्	२५३	90	सुरा	340	् ५२	18.4	(४१२	39	26	रे २८९	96 96
सुदर्शन	93	२८		J 808		सूना	४१६	993	सैरन्ध्री	२०९	
सुदाय	२७४	२८	सुराचार्य	38	२४ ४२	सूनु	२११	२७	सैरिक	३२४	68
सुदूर	३७२	६९	सुरामण्ड	३५१ २१	89	सूनृत	६९	98	सैरिभ	980	8
सुधर्मन्	29	86	सुरालय	१७२	939	सूपकार	399	२७	सैरीयक	- १५४	७५
2179 70-0	5 39	186	सुराष्ट्रज सुवचन	६८	90	सूर	४०	26	सोढ	३८१	80
सुधा	रि४१४	903		5 333	९४	सूरतं	३५६	94	सोत्प्रास	৩০	२१
सुधांशु	३४	98	सुवर्ण	1 330	८६	सूर्यसुत	४२	32	सोदर्थ	२१३	३४
सुधी	२५१	ų	सुवर्णक	935	२४	सूरि	२५१	ုံရ	सोपप्रव	४७	90
धु नासीर	90	४९	सुविह	9 6 9	34	सूर्मी	३४९	३५	सोपान	922	96
			- 1	942	७०	सूर्य	80	٦٧.	सोम	३४	98
सुनिषण्णक		988		१६७	994	गर्भवनगा		३ २	सोमप	२५३	9
सुन्दर	३६७	५२	सुवहा	958	999	- 11			सोमपीथिन		9
सुन्दरी	२०४	8		900	१२३	A CONTRACTOR OF THE PARTY OF TH		2		55.00 100 700	34
सुपथिन्	994	9 5	1	(१७५	980	'सकन्	२३४	39	'लामराजा	959	2.1

											Massill III
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	<u>ष्ट्रष्ट्रम्</u>	श्लोकः
	1984	40		089	9	स्थायुक	२६८	v	स्प्रका	१७३	933
सोमवल्क	(३९८.	9	स्तम्ब	306	२१	स्थाल	४५९	35	स्पृशी	950	33
सोमवल्लरी	904	१३७	The second second	(३९५	₹ €	स्थाली	३१२	39	स्पृष्टि	३८९	8
सोमवहिका	969	94	स्तम्बकरि	३०८	२१	स्थावर	३७३	७३	स्पृहा	. 69	२७
सोमवल्ली	948	८३	स्तम्बधन	३९५	३५	स्थाविर	२१५	४०	स् प्रष्टृ	389	98
सोमोद्भवा	904	33	स्तम्बन्न	३९५	३५	स्थासक	२४४	. 922	स्फटा	80	3
सोहुण्ठन	90	39	स्तम्बेरम	२७६	३५	स्थासु	३७३	७३	स्फाति	३८९	. 8
	1908	3 6	स्तम्भ	४२०	१३५		∫२७४	२६	स्फिच्	२२८	७५
सौगन्धिक	968	966	स्तव	६७	99	स्थिति	रिइ८२	29	स्फिर	३७०	६३
20	(३३६	905	स्तिमित	३८४	904	स्थिरतर	३७३	. ७३	स्फुट	1938	6
सौचिक	380	Ę	स्तुत	३८५	990	fivar	1990	२	(3,5	}३ ७६	69
सौदामनी सौध	३२	3	स्तुति	६७	93	स्थिरा	19६७	994	स्फुटन	३८७	4
	998	90	स्तुतिपाठक	२९६	९७	स्थिरायु	388	४६	स्फुरण	353	90
सौभागिनेय	299	२४	स्तूपं	४५५	98	स्थूणा	{388	३५	स्फुरणा	३८९	90
सौम्य	80	२ ६	स्तेन	384	२४	(3.11	1804	49	स्फुलिङ्ग	58	40
सौभेयर	}४२५	959	स्तेम	३९४	28	स्थूल	1368	69	स्फूर्जक	989	36
सामेवीर	322	ξo	स्तेय	386	34		[833	२०४	स्फूर्जेथु	33	90
सौराष्ट्रिक	३२४	६६	स्तैन्य	३४६	२५	स्थूललक्ष्य	३५४	Ę	स्फेष्ठ	३८६	992
सौरि	९० ४०	9,0 2,6	स्तोक	३६९	E9	स्थूलशाटक		998	£408	(888)	4
	2	30	स्तोकक	993	90	स्थूलोचय	833	986	स्म	1886	90
सौवर्चल	१३१७ १३३८	४३ १०९	स्तोत्र	६७	99	स्थेयस्	३७३	७३	स्मर	93	२५
सौविद	264	6		1209	38	स्थीणेय	१७३	932	स्मरहर	50	23
सौविद्	२६८	6	स्तोम	(829	989	स्थौरिन्	२८१	४६	75	64	38
	686	९३	स्त्री	२०३	?	स्रव	३८९	3	स्मित	\ & 4	É
सौवीर	394	30	स्त्रीधर्मिणी	२०९	20	स्रातक	२६३	४३	स्मृति	1 29	25
	३३५	900	स्त्रीपुंस	२०१	36	स्नान	488	922			६४
सौहित्य	३२२	५६	स्थिण्डल	२५६	96	स्रायु	२२४	44	स्यद	.२६	75
स्कन्द	90	38	स्थण्डिलशा		88	· ·	(200	92	स्यन्दन	{२८२ २८३	49
-	, १३०	90		{२५३	9	स्निग्ध	396	४६			Ęo
स्कन्ध	989	35	स्थपति	800	Ę٩		रे ३५६	98	स्यन्दनारोह	2 015 16	
	२२९ ४१४	903	स्थल	999	4	ਸ਼੍ਰ	928	4	स्यन्दिनी	२२५	60
स्कन्धशाखा	939		स्थली	999	4	स्रुत	360	83	स्यन	३८०	99
स्कन्न	3 < 3		स्थविर	२१६	४२		२०६	9	स्यूत	{ 390 { 323	909
रखल न		1.0	स्थविष्ठ	३८५	999	स्रुषा सट	१६४	904		360	ч
स्खलित	८५	3 €		1 93	38	सुहू सरी	968	904	स्यूति		५७
	२९९	906	स्थाणु	1804	४९	सु ही	60	२७	स्योनाक	984	
स्तन	२२९	७७		(१२९	6	स्नेह		· o	संसिन्	१३७	२८
स्तनंधयी	२१५		स्थाण्डिल	२६३	88	स्पर्श	{ 40 {389	98	स्रज्	२४८	934
स्तनपा	२१५	-	स्थान	४१७	990		(34	६ 9	स्रव	३९०	5
स्तनयित्नु	३२		स्थानीय	9.98	99	स्पर्शन	२५९	23	स्वद्भी	354	£8
स्तनित	३२		स्थाने स्थान	886	2		200	93	स्वन्ती	9.08	30
स्तवक	933	1 10000 0000	स्थापत्य स्थापत्य	266	68	स्पश	४३४	२१४	3	1908	385
स्तब्धरोमन्	966	4 19	स्थापनी	940	903	स्प ष्ट	३७६	69	स्रवा	1940	6.3
स्तभ	३२७	७६।	स्थामन्	२९७		No.	14.7				

शब्द:	ट इस	श्लोकः	शब्दः पृष्ठम्	श्लोकः	151521	· marr	श्लोकः।	Erea.	ere er	श्रीतः
			30		शब्दः	पृष्ठम्		शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
स्रष्ट	2/3	90	स्वर्वेद्य २		हन्त	४४१	२४४	हलिप्रिय 	१ ४३	४२
स्रत स्राह	\$2\$ \$2\$	१०४ २	खस २१	*	हन	३८१	९६	हलिप्रिया	३५०	३९
स्राक्	888		स्वस्ति ४४०	२४१	हय	260	४४	हल्य	३०४	۵
स्रुत	३८०	310	खस्तिक १२		हयपुच्छी	904	१३८	हल्या	३९६	४१
स्रुव सरावश्र	१४१	ર જ ૨ ૭	स्वस्रीय २१	३ ३२	हयमारक	948	७६	हल्लक	908	3 6
सुवानृक्ष	(6.0	99	खाति ४६	१ ३८	हर	93	३३	हव	∫३८९	2
स्रोतस्	838	233	स्वादु ४१	३ ९४	हरण	२७४	२८		(833	२०७
स्रोतस्वती	908	30	खादुकण्टक रि		हरि	928	9	हविस्	\246	२७ ५२
स्रोतोञ्जन	. રૂ રૂ ષ	900	(134,04) (98	९ ९८		े ४२७	१७५	, =====	) ३२० २५७	28
	(293	38	खादुरसा १७	६ १४४	हरिचन्दन	29	40	हव्य	२५७	२ २
ख	888	२११.	खाद्वी १६१	४ १०७	-	(२४७	939	हव्यपाक		५५
	(३५७	94	खाध्याय २६१	४ ४७	हरिण	\ 968	१३	हव्यवाहन	२२	96
स्वच्छन्द	(340	9 ६	स्वान ७०	० २३	GICH	1804	40	हस <del></del> -	200	₹0
खजन	२१३	३४	खान्त ५५	५ ३१	हरिणी	(		हसनी 	399	39
खतन्त्र	३५७	94	स्वाप ८५	१ ३६	हारणा	४०५	٠ ५٩	हसन्ती	399	ς ~~ξ~~
खधा	४४५	۷	स्वापतेय ३३९	9 90	हरित्	र् ३० ६१	9 98	ਰਾਜ	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	96
खधिति	२९४	९२	खामिन् रिं	न १७	GIGIT	1844	98	हस्त	1800	49
स्त्रन	७०	२२	स्वामन् [३५	90	हरित	Ę 9	98	हस्तवारण	३८७	وم
खनित	360	38	खाराज् १५	9 ४३	हरितक	393	38	हस्तिन्	२७६	38
स्वप्र	64	३६	(249	२ १ १	हरिताल	४५९	32	हस्तिनख	933	90
स्वप्रज्	३६१	३३	स्वाहा {४४८	٠. د	हरितालक हरितालक	३३ ६	903	हस्तिपक	२४५	49
खभाव	2 4	36	स्वित् ४४०		हरिदश्व	80	3,9	हस्त्यारोइ	984	48
स्रभू	3	96	स्वेद ८४		हरिद्रा	३१६	४१	हा	४४३	२५६
खयंवरा	२०५	v	स्वेदज ३६६		हरिद्राभ	६१	98	हाटक	333	38
ख्यम्	४४७	98	स्वेर ४२८		हरिद्र	963	909		(40	२०
			स्वैरिणी २०५		हरिन्मणि	333	 ९२	हायन	र ४१५	906
खयंभू	, ,	9 €	स्वैरिता ३८६		हरित्रिया	.93	२७	हार	२३९	904
खर्	888	२५४	स्वैरिन् ३५	9 'Y	हरिमन्थक		96	हारीत	999	38
		8	ह.		हरिवालुक	0.700	929	हार्द	60	२७
खर	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	9	ह ४४१		हरिहय	ঀ৽	४३	हाला	340	३९
diameter 1	(30	४७	हंस { १९	0.2/11/01/	हरीतकी	986	५९	हालिक	३२४	६४
स्वरु	रिश्द ६	१६७	E4 5 83		हरेणु	(१६९	920	हाव	८२	३२
in arr	5 68	३८	हंसक २४		1	ो३०६	9 ६	हास	৩८	98
खरूप	1898	939	हिं का १५		हर्म्य	999	9	हास्तिक	२७७	3 €
खर्ग	૪	Ę	हजे ७		हर्यक्ष	१८६	9	_	(৩৩	90
खर्जिकाक्षा		909	हट्ट ४५	४ १८	हर्ष	५२	२४	हास्य	200	98
स्वर्ण	३३३	38	हट्टविलासिनी १७		हर्षमाण	348	৩	हाहा	२२	५२
खर्णकार	३४१	2	हठ २९		हल	304	93	हि	{४.४३	२५७
खणंक्षीरी	१७५	936	हण्डे ७		हला	७७	94		1888	4
खर्णदी खर्भानु	२ 9	88	हत ३६		हलायुध	99	२३	हिंसा	४३८	२२९
स्वर्वे स्था	80	२६ ७३	हन रिप	20 3000	हलाहल	९०	90	हिंसाकर्मन्	A. 0000 000	98
स्वय्या	३ ३	43	(3) [43.	8 80	हिलिन्	99	२४	हिंस	३६०	२८

	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	: शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
	हिका	४५१	C	हिरण्य रेतर	म् २२	44	हुष्ट	३८३	. १०३	हैयङ्गवीन	. ३२१	५२
	हिङ्ग	३१६	४०	हिरुक्	\888	3	हष्टमानस	348	. 0	1-2-	२५५	90
	हिङ्कु निर्यास	988	६२		1884	v	हे	४४५	v	होम	348	98
ì	हिङ्गुल	४५५	२०	हिलमोचिव	हा १८१	940	22	(28	40	होरा	४५२	90'
i	हिङ्जली	१६७	998	ही	४४५	9	होति	1808	७१	ह्यस्	888	२२
t	हिज्जल	988	६१	हीन	(३८४	900	हेमकूट	928	3	हद	903	24
f	हेण्डीर	३३७	904		(895	976	हेतु	48	२८	हदिनी	908	३०
f	हेन्ताल	968	१६९	हुत्भुक्प्रिय		29	हेमदुग्धक	334	२२	हसिष्ठ	३८६	992
		३६	96	हुतभुज्	25	५५	हेमन्	[333	. 88		5290	४६
Ta	हेम <	३६	98	हुम्	885	२५२	Gur	र ४५७	: २३	हस्व	2302	00
		४५७	33		(888)	96	हेमन्त	88	96	हस्वगवेधुक	946	990
_	हेमवत्	928	3	हृति	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	٥	हेमपुष्पक	988	£ 3	हस्राङ्ग	908	982
	र्मवालुका	२४७	१३०	हृह्			हेमपुष्पिका	942	७१	6 Cita	20	80
-	मसंहति	३६	96	हणीया	22	45	हेमाद्रि	29	88	हादिनी -	32	3
ह	मांशु	38	93	हगाना	३९५	32	हेरम्ब	9 ६	36	And An	898	992
हि	मानी	३६	96	हद्	} १२३	39	हेला	. ८२	32	ही	७९	23
हि	मावती	904	936	हृदय		88	, t					
	(	३३२	89	हृद्यंगम	223	48	हेषा	२८१		हीण	308	59
हि	रण्य 👌	333	0.	हृदयाञ्च हृदयाञ्च	ξ ς		है	884	9	हीत	३७९	89
	l	३३१	0 -	हरपाछ हच	343	3		98		हीवेर	900	922
हि	रण्यगर्भ	۷		^{ॡच} हषीक	३६७ ५८	५३	हैमवती -	986	48	हेषा	२८१	४७
हि	रण्यवाहु	904	2220	ह्यीकेश	9	96		१६३ १७५	405	हादिनी	900	928
							Tion .		7	A TOTAL STATE		

इति मूलशब्दानुक्रमणिका ।

॥ श्रीः ॥ अथ टीकाटिप्पणीस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका ।

							5 A (8 (5)						
	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	
	अक्षीव	936	३१	अतिरस	968	१६३	अपर	२७८	४०	अचि	२३	40	
	अगर	२४६	926	अतिरुज	966	نع	अपरेद्युस्	886	२०	अर्चित	३६३	36	
1	अगस्ति	, , , 3 o	20	अधरात्	४४९	२३	अपांपति	34	६१	अर्जुनी	964	१६८	
	अगुरुशिशपा	988	६२	अधरेण	४४९	२३	अपांपित्त	२३	५६	अर्तन	७९	39	
	अग्निज्वाला	१६९	996	अधरेयुस्	886	२०	अपोगण्ड	२१७	४६	अर्थागम	308	२७	
	अग्रिम	२ १६	४३	अधस्	८६	9	अपोदका	969	940	अर्दनि	४५५	98	
	अग्रीय	२१६	४३	अधामार्गव	946	66	अपोदिका	963	946	अर्धचोलक	२४४	996	
	अग्रेदिधिषू	39 0	23	अधिपा <u>ङ</u> ्ग	२८६	६३	अभितस्	४४७	93	अर्बुद	४५७	38	
	अध्य	२१६		अधोलोक	6	9	अभिपतित	३७१	६७	अल	336	१०३	
	अच्छ	960	8	अध्यण्डा	946	८६	अभियाति	२६९	99	अलगर्ध	66	145	
	अच्छा	36	98	अन	४४६	99	अभिशस्ति	२६०	32	अलवाल	908	२९	
	अजकव	94	34	अनघ	२	9	अभीक्षम्	४४३	६६	अलाम्बु	969	१५६	
	अजकाव	94	34	अनध्यक्ष	३७५	७९	अभीषु	४३६	२१९	अलिन्	983	१४	
	अजननि	३९६	38	अनम	२५ .9	8	अभ्यसूया	60	२४	अलिभिया	१४६	48	
	अजसम्	र - र २७	44	अनमितंपच	३६६	86	अभ्यास	३७१	६७	अलीक	२३४	९२	
	अजहा	946	6	अनार्यज	२४६	926	अभ्यूष	396	४७	अवग्राह	३६६	३९	
	अजिता	१७३	939	अनिमिष	३१२	३०	अभ्योष	396	४७	अविट	८७	२	
	अजीजक	94	३५	अनिरुद्धगृहिण		२७	अमण्ड	१४६	49	अवदान	958	१६५	
	अङ्कर	926	8	अनुकर्षन्	२८४	40	अमा	)		अवदाहेष्ट	968	984	
	अङ्कोल	936	२९	अनुतर्ष	३५१	४३	अमामसी			अवरोह	१३१	99	
	अङ्गण	920	93	अनुत्तर	९७	99	अमामासी	γ ξ	۷	अववाद	र् ६७	१४ ८९	
	अङ्गदा	२३९	900	अनुदात्त	६५	8	अमावसी अमावासी			अवलम्बन	े ४१३ ३७६	. 63	
	अङ्गरागक	286	933	अनुपम	396	४	अमानस्य	र ९२	3	अवि	३७७	, 30	
	अङ्गहारि	७७	9 ६	अनुबन्धी	४१४	96	अमृतासङ्ग	३३५	909	अविम	949	६७	
	अङ्गारिका	39	२५	अनुष्टुभ्	२५७	22	अमोघ	968	908	अव्यय	४	Ę	
	अङ्गिरस	३९	२४	अनेडमूक	३६२	36	अमोघा	986	५४	अशन	१४३	88	
	अङ्गरि	२३१	८२	अन्तरिक्ष	२९	9	अम्बक	94	33	अशनपणी	906	988	
	अङ्गरीयक	235	900	अन्तिका	७६	94	A 2	(मूले)	984	अशोक	940	८५	
	अङ्गुल	२३१	८२	अन्ध	४१५	४		983	४३	•अश्र	384	63	
	अङ्गस्	थ३	२३	अन्यतरेद्युस्	886	२०	10000			अश्रप	२५	५९	
	अङ्गिवहिका	950	९३	अन्येद्युस्	886	२०	अय ~~र~~ कार }	३४१	v	133101	৩৩	96	
	अटरूषक	963	903	अन्वीक्षण	३९५	३०	अयुत	४५७	२४	अश्वत्थ	१३५	२१	
	भटा	२६०	૱પ	अन्वेषण	384	३०	अंरघष्ट	४५४	96	1	१३५	59	
	अडहु	986	Ęo	अपगा	908	३०		२७	६४	1991 1991	४९	90	
	अणव्य	308		अपतिनी	२०७	99		933	90	2	४९	9 6	
	अणी	२८४	५६	अपदान	३८७	३		946	८५	1	२७२	98	
	अतिजगती	२५७	२३	अपध्वस्त	363	38	अर्ग्वध	936	२३	अष्टापदी	३५२	४६	

						16					६५
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक		पृष्ठम्	श्लोक	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
असंहत	२९०			२७४	70	उट	996	Ę	उष्णिह		
असिक्तिका				803	७३			२३	जध्वंकर्मन्	२५७	22
असुक्षण	७९		जाराह	{२४२	998	उत्तरात्	888	23	जन्दक्त ज <u>म्</u> विज्ञ	300	96
असुरा	v		3	(880	90	उत्तरेण	888	23	जःवश जर्ध्वलोक	२१७	४७
असूक्षण	७९		2	४०८	६८	उत्तरेद्युस्		20	ऊर्वरा ऊर्वरा	4	Ę
अस्मवरा	२२३	६२	1000	३८४	904	उत्तेजित	२८२	86	<u>ऊषणा</u>	999	8
असकण्टक	२९२	20		१९२	98	उत्तेरित	262	86	जवना जवा	9 6 9	30
अस्र	{२२३	83		१२०	93	उत्रास	७९	29	जवा जवापति	92	२७
	(२३३	63		३१२	39	उत्पल	900	39	जना <u>नात</u> जन्म	92	२७
असपा	२५	40		३४८	33	उत्पला	909	928		40	96
अखन्त	399	26	1	)धा ९२	3	उत्पिञ्जल	२९७	35	ऊष्मन् ऊष्मा	40	96
अहहा	883	340	1 22 2	388	२६	उद	93	8	ऋचीष	40	96
अहितुण्डिक		99		२३	48	उदमान	४५२	9	ऋपाप ऋति	३१२ ९१	35
अहो	४४५	٩		७९	79	उदात्त	Ęų	8	ऋतीया	21	. 3
आक्रोश	६८	94	010	२५	49	उद्धरण	808/	५५	ऋभुक्ष	98	29
आक्षारण	55	94		८९	৩	उद्धर्षण	८५		ऋस्य	92	४४ २७
आखुपर्णिक	1 946	66	आशी	68	v	उद्धान	369	३५ ९७	ऋइ <mark>यकेतन</mark>	92	
आगार	996	ų	आश्रय	390	99	उद्ध्मा		11	ऋष्यकेतु		3.5
आगुर्	40	ч	आसन	२७८	88	उद्गा	399	28		92	२७
आग्निमारुत	३७	२०	आसन्दिन्	989	92	उन्दुरु	१८६	30	ऋष्टि	२९३	68
आग्रहायण	४८	98		હ	92	उन्दुर	989	93	ऋष्य	980	90
आघाट	973	२०	आसेचनक	३६७	५३	उन्मादन	३०१	994	ऋष्यगन्धा	१७५	930
आजगव	94	३५	आह	886	96		9२ (१२३	२ ५ २०	एकतर	३७६	८२
आजूर्	९१	३	इक्षुरसोद	83	3	उपकण्ठ	{२८२	86	एकपद	994	94
आणवीन	३०४	હ	इज्जल	988	६ 9	उपकारी	920	90	एकल	३ <i>७६</i> ११७	۷ .
आणि	२८४	५६	इतरेद्युस्	886	29	उपजोषम्	४४६	90	एडुक एडोक		8
आणी	२८४	५६	इलर	३२३	६ २	उपयोषम्	४४६	90		990	90
आतङ्क	७९	39	इन्दीवार	908	30	उपासन	240	34	एवा एवा ह	३८९	
आतापिन्	988	39	इन्द्रगुप्त	968	१६५	उपोषण	२६१	36		960	944
आतार			इन्द्रसरिस	949	4 C	उपोषित	2 6 9	36	एलवालुक	958	939
आत्तगन्ध	302	99	इभाख्य	940	e cy	उम्य	308	0	ऐकाम्य ऐन्द्री	३ <i>७५</i> १६	८० ३५
आत्रेय	३६३ २९०	४०	इरिण	808	५७	उरणाक्ष	900	980	ऐलविल	36	ξ S
आदण्ड	988	२० ५१	इर्वार	960	944	उररी	४४२	२५४	ओघ	२०१	38
आनुपूर्व	२६१	36	इला	३२४		उरवुक	984	49	ओदनपाकी	948	७५
आपत्ति	389	۲۹ د۶	इलावृत	999	६६	उर्वाह	960	944	ओषधि	938	Ę
आपस्			इली	388	80	उत्तर्ष उत्तर्ष	980	38	औदुबर	३३४	९७
आपीनस	९३ २ ९९	3	इल्वल	39			८५	7.5	औपवस्त्र ्	२६१	36
आप्य		५१	इल्वला	38		उह्नसन उषण		34	औ मीन	३०४	હ
आष्ठुतव्रतिन्	909	१२६	ईशिता	46	1	उप रा उपती	398	3 E	<u> </u>	३७	२०
आमण्ड	२६३	04	ईश्वरी	98	34	54(II	ęς	10	क	53	४
	986	49		1200	36		92	२७	ककुद्	४१३	93
	३८८	७	ईषिका	1386	37	उषा	र् ३१२	३१	कङ्कट	२८६	68
आमर्ष .	८०	२६।	उ	३७	29		(888	Ę	कङ्गणी	289	990
v 3							1976			- A	

• • •						40 221 2 41		•			
शब्द:	प्रष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कङ्कत	240	938	करम्ब	398	86	कामावशा	येत १६	३६	कुचानन	228	৩৩
कङ्कती	240	938	करवालिका	368	39	कास्पिल	900	988	कुजा	38	२५
कड्डेर	984	२२	कराली	२३	५ ६	कायस्था	980	40	कुज्ञरपिप्पर्ल	र १६१	86
<mark>कच(ठ)</mark>	२५१	8	कर्कट	४०	२७	कार	२७४	२७	कुझरा	२७६	38
कच्छप	38	09	कर्कटि	960	944	कारोत्तम	३५१	४२	कुटप	339	68
कच्छपी	898	39	कर्कराङ्क	988	98	कार्षक	३०३	Ę	कुटर्	३२६	७४
कच्छा	993	90	कर्काख्य	२८१	४५	कालकण्ठ	४०३	80	कुटस्नेह	२०७	90
कव्यलध्वज	388	936	कर्ण	90	93	कालकृत	४१	२९	कुटङ्गक कराउङ	४५४ २९५	१७ ९२
कट(ण्ट)किन	ति १६२	909	कर्णजलौकस्	•	१३	कालमेषी			कुटाटङ्क कुटिला	903	933
कटप्र	933	98	कर्मण्यभुज्	३५७	98		949	90	कुटीर कटीर	388	920
कटंभरा	940	٤4	कर्वर	२५	६०	कालंजर	98	३०	कुट्टि मि त	63	32
कटि	२२८	-	कर्वरी	३१६	४०	कालंजरी	9 8	3 4	कुड्मल	933	98
कडुब्रेह	३०७	90	कर्वुर सर्वेग	960	948	काला	} १६ }१४६	३६ ५४	कुड्यमत्स्या	989	93
कटोलवीणा	386	39	कवुरा	२५	ξo	कालायनी			कुणप	४५६	२०
कठिलक	960	148	कर्वूर उन्ह	३३६	१०३ १५	कालायमा काली	३०४	3 0	कुणपी	२६०	३१
कडंकर	३०९	22	कल	34 (963	946	कालीयक कालीयक	95	3 €	कुण्डी	२१४	३६
कणिका	-		कलम्बी	] ३ १ ४	30	कालायक	9 ६ २	909	कुद्य	990	8
कण्टक	३९९	98	कलश	392	39	कालेय	328	99	कुन्ती	२९५	९३
कण्टक कण्टकिन्	४६०	42	कलशीसुत	३७	२०		(२४६ ∫२४६	१२६ १२६	कुन्द	२९	109
	984	٠,	कलहनाशन सलहनाशन	984	86	कालेयक ़	1383	68	कुन्दुरु	989	97
कण्डरा कदल	946	- 1	कलहमासम कलाकल	९३	3	काल्य	88	2	कुपथ	994	9 8
कदला कदला	955		कलिकारक	984	86	काल्यक	908	१३५	कुमुद्	905	३७
कर्म्बक	१६६		4117411 (4)	६४	8	काव्या	३९	34	कुमोदक	93	२८
कनीयस्	383	- 1	कल्प	रिपष	99	काश	२१९	५२	कुम्भ	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	२७ ३४
कन्दराल	२१६	४३	कवाट	१२२	90	काशी	398	५२	•	३३ ६	903
	256	12	कवित्थ	१३५	92	कर्मीर	२४५	928	कुम्भकारी }	२२५ ३४०	Ę
कन्दु कंधर	989	1	कविय	४६१	34	काइयप	999	ર	कुम्भयोनि	. ` ३७	२०
कन्यका	२३३	20	कवी	४६१	३५	काष्ठ	১০	99	कुम्भीरक	909	29
कपिप्रिया	१४३	83	कर्मीरज	२४५	928	काष्ठकुट	१९३	90	कुम्भोछ	980	३४
कपिल	३४५		कषाय	888	४७	कासू	806	६६	कुम्भोॡखल	980	38
कपिला				रि४४८	933	काहल	७३	8	कुरंगम	93	90
कपिलिका	१४९ ३५६		काकलि	७२ भारत	٦	कि कि	१८३	9 €	कुरु	993	Ę
		1	काकिनी = 193	४५२ २३५	S	किन्नर किन्नर	. १५२ ७२	8	कुरण्टक	948	७४ ७४
कफणि	२३०		काक्ष काक्षीर	936	३ 9	किंपच			कुरण्टी कुरुवक	१५४ १५४	৩४
कपित्थ	१३५		काञ्चक काञ्चिक	३१५	39	ACCOUNT OF THE PARTY OF THE PAR	366	86	कुल कुल	996	4
कम्	३९७	8		1989	92	किंपुरुष किंप्पर	992	ج ج	कुलक	989	३९
कसन्ध	53	8	काण्ड	(880	بع	किरात कि रि	388	२० २	कुलि	२०	v
कमिलनी	900	38	काण्डस्पृष्ट	२८७	६७	किलकिश्चित	929	- 100	कुलिक	380	9.5
कम्भारी	980	34	कात्यायन	२०९	३६	किलाटी	3910	३२ ~~	कुल्माष	३०७ =३०।•	96
करक	३९८	93	काद्म्बर	३५०	४०	किलिकिश्चित	390	32	कुल्माषाभिषु		३९ २१
करटु	988	98	कादम्बरी	६५	Ę	कालाकाञ्चत कीला		32	कुल्मास	४६६	68
करण्डा	228	६६	कान्तिदायक		928	2	38	4 0	कुल्या कुव	२३३ १०६	३७
करवाल	383	28	कापथ	958	364	कुकुटी	१९३	90	3.7	1-4	, ,

	*											
शब्दः	<u> १</u> ८५	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	व्यम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	
कुवर	40	9		[200	३७	खनी	978	હ	गीःपति	38	२४	
कुवल	905	३७	कोश	र् ३३२	९१	खरागरी	949	६९	गी≍पति	38	२४	
कुवली	989	३६		(४३६	२२१	खर्व	३७२	60	गीथ	93	38	
कुवेर	909	920	कोशशायिव	त २९५	89	खर्वाख	989	92	गीर्वाण	Ę	8	
कुश	88	, y	कोशातक	३९८	۷	खल	३६५	90	ग्रास्टर	8 ₹8	9 €	
कुशल	३५४	२६	कोष	२४८	१३२	खलक	980	३४	गुच्छ	रि३ ९	30%	
कुष्ठनाशिनी	986	995	कौञ्च	90	४०	खलाधारा	990	२६	गुच्छार्ध	२३९	904	
कुष्ठला	986	998	कौञ्चदारण	90	४०	खलीन	४६१	34	गुड	368	904	
क ह	४६	, 8	कौटज	949	६६	खानि	978	b	गुणिन्	589	.63	
कूटक	३०५	93	कौडविक	३०४	90	खुरप्र	४५३	२०	गुण्ठित	३७९	68	
ू कूणि	२१७	86	कौमारी	9 €	३५	खु हक	383	9 €	गुत्स	458	95	
कूपिका	९६	90	कौसुद	34	98	खोर सोर	२१८	88	गुन्थित	२७७	5 4	
कूर्पास	२४३	996	कौलत्थीन	308	4	गजभक्षा	900	923	गुप्ता	946	८६	
कूल्माष	३१५	38	कौवेर	१७१	१२६	गञ्ज	998	2	गुम्फित	300	< 4	
कृतसापलका	२०५	৩	कौवेरी	9 ६	३५	गड	38	90	गुरु	४२५	33	
कृतसापलिका	२०५	৩	200	1908	34	गडु	290	86	गुहारूप	966	4	
कृप	७८	96	कौशिकी	1396	90	गण	ROX	926	गूरण	380	93	
कृपी	७८	96	ऋतु	४०	२७	गण्डकी	908	34	गूवाक 💮	१८६	958	
कृपीट	२३	५३	कम	989	93	4 1	93	72	गृहगोधा 🍠	989	93	
कृमि	989	93	क्रिमिजग्ध	२४६	925	गद			गृहगोलिका	989	92	
कृषक /	304	93		984	. 22	गदा	93	२८	गृहमणि	२४९	936	
कृषिका	३०५	93	कुञ्च कुधा	۷٥.	२६	गदाह्य	909	956	गृहालिका	989	92	
कृष्णकर्मन्	३६४	४६			926	गदित	६२	٩	गृह्य	२०३	४३	
कृष्णभेदा	946	८६	कोधमूर्चिछ कोश	998	96	गन्ध	363	80	गो	४	Ę	
कृष्णसार केतु	१९० ४०	१० २६	कारा कोश्च	90	80	गन्धकान्त	908	३७	गोकर्ण	68	6	
2	993	Ę	The second secon	988	४७	गन्धिक	३३६	902	गोकिल	३२२	ष्	
केतुमाल केली	82	32	काथ		94	गरागरी	949	58	गोदन्त	३३६	903	
केशपर्णी	949	68	क्षरण	६८		गरेणु	४०६	43	गोदावरी	905	३५	
केशर	908	४३	क्षितिक्षम	१४५	४९	गर्दभ	1908	३७	गोदुह्	३२२	40	
केशरिन्	965	9	क्षिपणु	२६	६३		रे १४३	४३	गोधा	909	22	
केशिन्	909	925	क्षीर	४२८	928	गर्व	७६	94	गोनसिन्	44	ų	
केसराम्ल	944	20	क्षीवन्	३५९	२३	गर्हा 💛	98	29	गोनास	66	8	
केसरिन्	944	७८	<u>श</u> ्चताभिजन		98	गवलध्वज	३३५	900	गोप	३३७	908	
कैशिकी	980	६० -	क्षेपण	90	93	गवाक्षी	998	00	गोपघोण्टा	989	30	
कोटि	४०३	28	क्षेपणि	90	93	गवेडु	390	२५	गोपरस	३३७	908	
कोटिन्	949	ं ६६	क्षेपणी	९७	9.3	गव्यूत	998	96	गोपवली	955	993	
कोटीर	२३७	80	क्षौम	920	93	गातु	33	43				
कोटीवर्षा	१७३	933	क्ष्माभुज्	२६७	٩	गान्धर्व	२२	५३	गोपा	9 ६ ६	992	
कोट्ट	४५५	96	ख	8	Ę	गायत्रिन्	984	४९	गोपालिका	१६६	993	
कोट्टवी	२०९	90	खक्खट	३७४	७६	गिरा	£ 3	9	गोमत	998	96	2
कोरक	२४७	928	खज्ञक	२१८	४९	गिरिज	३३५	900	गोमुख	80		
कोला	989	96	खङ्गायुध	93	२७	गिरिजाबीज	10.00	900	गोरण	\$80	99	
कोलि	989	३६	खण्डपर्शु	98	३१	गिरिजामल	३३५	900	गोस्त	996	38	
7												

									*		
शब्दः	पृष्टम्	, श्लो	कः शब्दः	पृष्ठम्	्र <i>श</i> ्हो	कः शब्दः	प्रष्ठम्	श्लो	कः शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गोष्टी	99.	૪	३ चमरी	२७७	ş 2	१ चिलीचि	मि ९९	9	८ जाति	80	८ १३२
गोस	३३	v 9	चमस	J 240	, २	४ चिह्निका	962		1	२।	
गौधूमीन	7 30°	8	6	र ४५२		॰ चिबु	२३४	9	॰ जानपद	99:	
गौरा	9 9	६ ३	६ चरण्टी	२०६		९ चिहुर	२३६		५ जारी	392	
अथित	३७०		६ चरिण्टी	२०६		९ चुस्त	४६०	3	४ जिह्म	४२	• •
यन्थित	રૂંહહ		६ चरित	60	7	2	४५ं२		९ जिह्मशल्य		
यामिणी	४०६			60	<u> </u>	६ चूषा	२७९	8	२	(९३	
आसीणा	४०५			∫ १६	3,	, चोच	२२३	६	२ जीवना	र् १७६	
श्राह	900	3	0	(२४४	93:	२ चोदनी	949	3.		९३	ર
श्रैवेय	२३९	903	वर्षट =	२३२	65	1	9	30	जायनाव	88	y
घटिक	२९६	30	22	906	30	छगला	908	931	ा जा।वता हुव	१७३	१३२
Finance	्र ७३	8	चित्र	959	30	छद्न	३४	93	जुगुप्सा	३९५	
घण्टा	1982	३९	चव्या	959	36	छन्दस्	६५	5	जू	840	२
FIET	1 06	98	चाङ्ग	904	980	छेख जगत्	१९२ २६	१४ ६२	(21 (21	२०३	२
घर्षर 🕦	(१९२	و بو	चाङ्गेरी	963	946	जगती	808	22	उग्र म	४०४	94
बुस् ण	२४५	928	चाणकीन	३०४	6	जगल	349	४१	1 -	88	9 ६
गृ त	1 88	4	चान्द्रभागा	904	३४	जघन्य	३७६	9		1808	9 २
80	रि४६	928	चान्द्रायण	२६५	42	जङ्गिल	326	७३	ज्यातस्	६४	8
वृताची	२२	५२	चामरा	२७५	39	जटा	98	33	ज्यात्स्र	३९८	۷
<u> वृतोद</u>	९३	२	चामुण्डा	9 Ę	३५	जटि	98		ज्योत्स्रावृक्ष	२४९	१३८
<u> ঘূষ্টি</u>	908	949	चारित्र	60	२६	जहल	7°	३३ ४९	ज्योत्स्री	986	996
घोट	260	४३	चारु	३६७	१२४	जहुल जतुक	988	٠ ٦ ६	ज्यौत्स्नी	३९८	6
चक्कलक	989	३९	चारुधारा	98	४५	जतुका	908	१५३	झरा	976	ч
चक	९५	৩	चारुलोचन	92	२७	,			झरि	936	وبع
चक्रवाड	१२४	२	चार्वी	∫ ३५	9 8	जतूका जनित्री	१९६ २१२	२ <i>६</i> २९	झरी	१२६	c _q
चिक्रका	२९६	९७	चावा	<u> १</u> १७९	१५२	जपा	948	७६	झईं(ल)री	७४	6
चञ्च	200	३६	चाल	929	98	जम् जम्	3 98	३८	झछरी	७४	۷
चण्डरुहा	946	८६	चालन	३१०	२६	जम्बु	१३४	98	झषा	99	90
चुण्डा	३६१	३२	चास	993	98	जम्बूक	966	4	झिल्लरी	४५२	90
चण्डांशु	४१	39	चित्रकूट	928	3	जयन्ती	२०	४६	झिली	990	२८
चण्डी	३६१	32	चित्रपुङ्ख	२९२	20	जयवादिनी	98	४५	झीरका	990	34
चन्द	३४	93	चित्ररथ	२२	५२	जर्तिल	३०७	98	टङ्गपति	२६८.	v
चन्दनवीजिन	का १६८	998	चिन्तिया	۶ ۹	२९	जलजन्तुका	909	२२	टेर	396	४९
चन्द्रकान्त	908	३७	चिरजीवक	१७६	983	जलद	३२	100	डिण्डीर	३३७	904
चन्द्रभस्म	२४७	१३०	चिरजीविन्	928	३	जल्का	909	२२	तककूचिंका	३१७	88
चन्द्रभागा	904	३४	चिरम्	४४३	(200	जलोका	909	- 1	तऋवासना	989	३८
चन्द्रभागी	904	27	चिरात्	४४३	825	जलोरगी	909		तङ्क	४६०	3 8
चन्द्रविहंगम	988		चिरात्तिक्त	१७६		जलौकस्	909		तटाक	१०३	26
चन्द्रशाला	929		चिरिण्टी	२०६	8	जिंहपत	६२			903	24
चिन्द्रका	gor.		चिरिबिल्व	988	100	जागर्ति	३९२			903	26
चिन्द्रमन्	३५		चिरे	४४३	9 :	जाग्रिय <mark>ा</mark>	399		न्न्नपाद्	२३	५३
चमर	२७५	39	चिरेण	४४३		जाङ्गलिका	946	٥٤ ٦			10 €

															, ,
शब्दः	<u> გ</u> გ	ाम् रू	ग्रेकः शब्द	दः	प्रष्ठम	(श्रु	ोकः	शब्द:	विधा	म् %	गेकः	शब्दः	पृ ष्ठम्	श्लो	कः
तन्त्र	४	90 9	११८ तिल		१४ः	ર	४०	त्रिणता	70	39	63	दारुनिश			9
तन्त्रवाप	1 3,	४०	६ तिल	ोत्तमा	र :	२	५२	त्रिपुटी	9 8		06		मुज् १९५		2
तन्त्रवाय	, {9°	९ १	१३ तुका		३३८	5 4	09	त्रिफला	9 5		99	दार्विका	9 5 9		
	(3)		६ तुका	शुभा	३३८	. 9	08	त्रिष्टुभ्	२५		२२	दावी	959	1	
तन्द्रा		८५	F 1000	क्षीरी	३३८	: 9	09	लक्पत्री	. ₹ 9		80	दाश	383		
तिन्द्र		د لا	३७ तुङ्गी		४४	•	४	त्वक्पुष्प	29		1	दाशपूर	१७३		
तन्द्री	४३		७६ तुणि		१७२	, 9:	२८	त्वकपुष्पी			. 1	दास	86		
तपती	. 90		३४ तुण्ड	केरी	904	9:	३९	त्वच्	90			दिधिषु ।	२१०		
तम			२९ तुत्थ		३३५	90	9		(90			दिव	8	ş	
तमस	۷	હ	३ तुत्थ	साञ्जन	३३५	90	9	लच	1 22			देवान्ध	982	94	,
तमसा	۵		३ तुन्दि	भ	२१६	૪	18		(३ 9			देवाभीत	982	94	
तमा	8		४ तुन्दि	ਲ	२२२	Ę	9	त्वरि	361	ક ર	€ f	देवि	952	94	
तमाल	38		१३ तुन		३३५	90		दक	85	5	4/5		1 4	v	
तामि	8.		४ तुभ		३२७	ড	11	दक्षिणतस्	(४४९	५ २	3 10	देवोकस्	(४३७	२२६	
तर	. २३		13-44	5	969	94	4	दक्षिणा	886	, २	३ वि	रेव्यगायन	- 22	५२	
तरणी	96		° तुम्बा		969	94	7	दक्षिणात्	४४९	, 7	३ वि	शा	३०	9	
तरवारी	383		९ तुम्ब		969	94	. 1	दक्षिणाहि	४४९	. 3	३ र्द	ोपक	१६६	999	
तरी	98		० तस्त्रह		529	8	6	दक्षिणेन	888	२		पिवृक्ष	२४९	936	
तल	{ 833	9 8			133	4	3 2	दग्धकाक	४०४	2		र्घकोषिका	903	२५	
	र् २३२		3113	खभाण्ड	४६१	3,	4 5	दण्ड	290	· v	८ दी	र्घजङ्घ	984	- 77	
तलमीन	33				४०	२।	9 6	र्ण्डक	४६०	₹:		डु भ	66	ч	
तिलेत्	३३		९ तुवरी		१७३	939		रण्डधार	२५	५		र्नेय .	280	७९	
तछन	२०६	y 3	८ तुषोद व		३१६	36	1	(ण्डुभ	66	·	C (1) SS (1)	कुलीना	१७२	१२८	
तछनी	२०६	(	द त्णा		१९३	66		धि	२४६	939	2 12 22 2	प्रधर्षिणी	१६७	398	
तसर	383	32	15011		६०	९५ ८८	14	धिकूर्चिका	: ३१७	४४	1	दर्शिन्	२५२	Ę	
ताटङ्क	२३८	903			४२	४१	1 4	धिमण्डोद	९३	. 2	दूर्ष		२२५	६७	
तापन	{89	२५	The second second		24 -	१६५	7	न्तुर	४३३	204	1 77	कृत्	909	920	
तापी	(89	39	1		46	3	द्र	म्	298	3 6	देव		90	२१	
	904	38	तूवर		76 74	964	द्र	मूनस्	२३	५६	दवः	खात <u> </u>	१२६	Ę	
तामर	900	४०	तूवरी		७३	939			∫१२६	Ę	देवत		२६५	42	
तामस	४५	ч	तृणता		39	ر ۶	दर		[४२९	968	देवन		२१३	३२	
तार	३७	39	तृणश्र्त्य		17	58	दर	ोदर	४२६	909	देवभ		२६५	45	
नारक	३७	29	तृतीय प्रवृ		14	38	दद	र	902	२४	देवत		. २१	86	
तारव	966	4	तृफला	3 3	9	999	दर्ड	र	928	3	देवव		३०	9	
तालक	१७२	939	तृषा	2	9	२७	दर्व		३१३	३४	देवा		३४२	99	
तालवर्णक	३३६	903		(32		44	दर्श		२६८	દ્	देवित	7	944	७७	
तिक्तकरोहिण	940	८५	तृष्णक	३५		22	दश.		१७३	939	दैवर्क	ग	90	२१	
तित्तिर	988	३५	तृष्णा	३२		27	दश		१७३	939	दोषा	Ş	84	દ્	
तिन्तिडीका	983	४३	तेन	88		7	-	न्धन	288	936	होता	तिलक (	४४५	२०	
	983		तैलाभ्यक्त तोयद	7 99 3		14	दान		30	9	दौत्य			936	
तिमिंगिलगिल	95.7	(30)	तायद तोयधर	~~م~~		1	दारि		३ ६३	80			२७१	98	
^	228	980		32			दारा		208		युती टानि		३६	90	9
				7,		11	4111	16	,00	Ę	द्युत्ति		३६	90	

0 3											
शब्दः	<u>पृथ्रम्</u>	श्लोकः	शब्दः	<u>पृष्ठम</u> ्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
द्रुघण	۷	90	धृपक	२४६	१२७	निक्रषा	३४८	32	पण्डा	(५५	9
<u>द्</u> रघन	२९४	39	धूसमहिषी	/ ३६	96	निकाय	996	٧		) २५२	ч
हुणि इ	30	99	धूमिका	३६	96	नियाह	398	39	पताका	380	७९
द्रणी	90	99	धूसरी	ξo	93	निचुल	२४३	998	पत्रवाह	365	20
<u>इ</u> त	३८२	9	धूस्तूर	944	৩৩	नित्यम्	२७	६५	पत्रशवर	384	२०
द्ध	४५०	3	धृतराष्ट्र	१९६	२४	निमेष	४७	99	पथ	994	94
द्रोण	953	98	धृतराष्ट्री	१९६	२४	नियातन	388	२७	पद्	४२	३३
द्रोण :	30	99	भृष्णु	३५९	२५	नियुत	४५७	38	पद्मपाणि	89	39
द्वाःस्थित	२६८	ક્	धोरण	२८२	28	निरीप	३०५	93	पद्मवर्ण	900	984
द्वाःस्थितद्दि		۲ <u>.</u>	घोरित	२८२	86	निरुक्त	६४	8	परमद	२४६	१२६
द्वाःस्थितदार द्वाःस्थिताद्		Ę	घौरित	२८२	86	निर्गन्धन	३०१	99३	परस्वध	384	35
Salara and			धोरितक	२८२	86	निर्धार्य	३५६	93	पराक	२६५	43
द्वारप	२६८	Ę	धोर्थ	२८२	86	निर्यास	988	४७	पराजित	३४४	96
द्विज्	४०२	8	ध्वनित	३२	6	निर्यूप	988	४७	पराभव	७९	55
द्वितीयाकृत	३०४	8	न	२६	६३	निर्वहण	৩৩	94	परायण	३८६	२
द्विसम्बाकृत	३०४	8	नक्तनारिन्	993	94	निवृत्त	२४२	993	परिदेवना	६८	9 8
द्विसीत्य	308	8	नखाशिन्	१९२	94	निश्	88	४	परिभाषा	६८	98
द्विहत्य -	३०४	8	नगौका	988	३३	निशाव(च)	र्मन् ८७	३	परिवेश	४२	३२
द्वेष्य	२६९	99	नघट	२६	६३	निशेड(त)	984	२१	प्रिस्यन्द	388	१३७
धर्टी	४५४	90	नटभूषण	३३६	903	निषद्वरी	५६	9	परु	963	१६२
धनदावास	90	80	नटसंज्ञक	३३६	903	निष्कुटी	909	924	पर्वत	२9	86
धनीयक	३१५	३८	नत	२४६	१२६	निष्टा	२०३	२६	पर्वन्	४५	v
धनु	1380	34	ननारद	२१२	38	नीचिकी	३२५	६७	c	(२२६	40
	रिर९१	८३	नन्दक	२९३	69	नील	38	७१	पशु	1388	९२
धनुस्	998	96	नन्दिनी 💮	२१२	38	नीलकण्ठ	४०३	39	पर्श्वघ	२९४	93
	1980	३ ५	नन्दीवर्त	900	२०	नीलाङ्ग	989	१३	पर्धद्	२५५	94
धनू.	२९१	८३	नभस्	४	Ę		७५	90	पल	४३२	68
धन्याक	३१५	३८	नभस	988	३ ४	-	२२५	६७	पलंकष	१६१	96
धन्विन्	४०	२७	नरायण	8	96	-112	४५४	90	पलाशिन्	3	96
धमन	१७२	930	नर्तक	७४	ک ३२		४३	9	पलिघ	४०१	२७
धरण	990	२	नर्भद	१०५ १०७	۲ <i>٦</i> ३९		200	३६	पछि	१२३	२०
धरा	990	9	नल नवपत्रिका	908	83	_	३५७	२२	पवन	934	२०
धर्षण	२०७	99	नवपात्रका	२३३	۷ و	- 1	७२	, 9		३०.	9
धर्षणी	२०७	99	नस्तोत	३२४	६३	1	939	98	पशु	98	३०
धार्षिणी	२०७	99	नस्या	२ ३३	6	100	२४४	920	A No. of the last	ते १३७	२७
धानाचूर्ण	398	86	नारामग्रह्था		997		३४६	२५		३२४	६३
धाम्य	३१५	३८	नासि ।	४२०	१२९	The second second	२४४		1	३२५	
्यान्यक	394		नास	४४२	9	३ पटह	७२		7778 <u>198</u>	996	
धार्त	349	४३	नार	९३		र । ।।इन	998		पांसु	२९६	
धिपाङ्ग	२८६			989		परिया	४५६		पाखण्ड	२६३	
धुवित्र	340		0	9 2 4 9 8 9			986		। पाचालिक		
<u>धुस्तुर</u>	(944		0	900		२ पण्ड	२५२		५ पाटिल	985	. ३९
13.	1960	140	2 I atten								

शब्दः	प्रष्ठम	(श्हो	कः शब्दः	पृष्ठम्	श्हो	कः शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक	: शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	
पाणिमूल				299	1 3	८ प्ता	२३७	30			५६	
पाद्पा	१२८		५ पुनर्जन्मन	र २५१	1	४ प्रकुञ्चक	३३१	68	प्राचीर	990	3	
पादात	२८७	•	17.1.12	२३१	6	३ प्रचारण	३८७		प्राजापत्य	२६५	५२	
पादाविक		100	पनभ	२ ११०		३ प्रचित	६५		, आश	२५२	4	
पारत	३३५		प्रचर्तम	9		८ प्रजाहित	332	ू १७	त्राण	२६	६२	
पारापत	997		ਹਿੰ	४४१		५ प्रज्ञ	२२ <i>५</i> २१७	४७	1	9 €	3 4	
पारापार पारिषद्य	९२ १५	21		२०५		६ प्रणय	-830		पावषा	\ \ 946	98	
पार्थ पार्थ	988	30 30	•					१३५		308	90	
पार्घद	94	30		دلإ		, _ ~ _ c_	930		प्रिया	328	६६	
पार्षद्य	94	રૂપ	0/4	४०	२		1	929	प्रियाल	980	34	
पार्धिण	∫२६९	90	306.	४०	5		288	938	प्रेष	४३६	298	
dilgot	1560	७९	पुष्कस	388	3	1 22	३२८	८०	प्रैयङ्गवीण	308	6	
पालङ्कचा	१८२	946	पुष्कसी	388	٦,		३४९	२५	प्रोत	२४२	994	
पिचिण्ड	४६६	७७	पुष्पदन्त	४७	9		७६	94	प्रोथ	२२८	७५	
पिचु	१४२	80	पुष्पधनुस्	93	3 8		598	५१	प्रोप्त	३७८	८६	
पिचुतूल	३३७	908	पुष्परथ	२८३	49	प्रतिसर	180	906	हवंगम	960	3	
पिचुमन्द	988	६२	पुष्पवन्त	४७	90	प्रत्यय	२७०	93	प्रवन	१७३	939	
पिच्चोण्डक	२२५	६७	पुस्त	४६०	३४		३७५	33	श्रीहा	२२४	६६	
पिञ्चर	४५९	39	पूतिक	984	86	प्रदिश्	39	4	फिं जिका	949	68	
पिट	४५५	90	पूतीकरञ्ज	984	86	प्रदेशिनी	२३१	62	फटा	९०	3	
पिटक	३१०	. २६	पृहष	48	२९	प्रभा	28	७०	फणिभुवन	८६	9	
षिण्ड	1390	3 6	पूर्व	३७१	६५	प्रमदावन	976	1.3	फल	२४८	933	
	रि ३५८	२६	पूलक	226	७५ १	प्रमातामह	२१३	३३	फलोदय	4	Ę	
पिण्डफला	969	१५६	पूष	983	-	प्रमुख	३६८	55	फल्गुन फल्गुनी	28	94 94	
पिण्डीर	940	48	प्रका		89	प्रमृत	३०३		फालवह	३०५	98	
पितृसधर्मन्		93	प्रथज्	903	933	प्रयुत	840		फाल्यु <u>नी</u>	86	94	
पिप्पल	959	4		४४४	3	प्रयुद्धार्थ	388		बडिश	99	98	
पिप्पलिका	990	२६	प्रथवी	999	३	प्रवर	२४६	1	बन्ध	389	Ġ	
पियालक	980	३५	पृक्षि	(4	Ę	प्रवर्त	339		बन्धनी	३२६	७३	
पिशिता	223	६३		(83	33	प्रवर्हण	368	-	बन्धूर	३७२	ES	
<u> विश्चना</u>	३६५	80	प्टषत्	∫ ९५	Ę			Ę 3	बर्ह	१७३	932	
पिष्टप	} १११	Ę		(980	90	प्रवल्ही	६५	1 3	वर्हिरुक्त	२३	48	
			प्रषत	980	Ę	प्रश्नदूती	६५	4 2	बर्हि 💮	२३	48	
पीडा	३४७	1	प्रषन्ति	990	Ę	प्रसना	340	98 2	वर्हिः शुष्मन्	२३	48	
पीतचन्दन	१६२		पृषातक	240	23	प्रसर	383		बलज 💮	४०२	३१	
पीतदार	१६२	100	पृष्ठवह	२८१	४६	प्रसरक	980	३५ ह	बहुकरि	923	96	
पीयु ।	965	94	पेडा	३४७	29	प्रसरणी	२९६	९६ ह	गणपुत्री	92	30	
पुज	२०२ /	89	Darre	1 29	86	प्रसार	३८९	8 8	गणाख्य	१८३	१६२	
पुटकिनी	900	39	पेयूष .	329	48	प्रसृत	३७८	/ la 5	गदल	38	93	
पुण्डरीकक	909	920	पेशीकोष(श)					८५	गलपत्र	984	४९	
पुण्डरीश	१५५	6.6	पौण्ड्र		३७	प्रसता	३७८	6	गालुका 💮	968	939	
पुण्डूक	968	963	पौण्डूक	968	963	प्रसेव	७३	BROKEN STORES TO BE SOME	बाली 💮	२३६	34	
पुण्ड्रेक्ष	. १८४	983	पौर्णमास	958	१६३	प्रस्ता	४२५		बेल	936	Ę	
पुत्रश्रेणी	946	66	पौलोमी पौलोमी	४६	७	प्राकाम्य	98	३६ व	बाल्हिक	३१६	४०	
	4		ગતામાં	98	84	प्रांघुण	२६०	38	बुध .	898	93	

७२								4			श्लोकः
		श्रोकः	शहर:	पृष्ठम् ः	छोकः	शब्दः	वृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	
राव्दः	विवस्				90	ममेरी	90	२३	मालय	२४७	939
बृहती•	(२४३	9919	म्खा 	३४२ <i>७</i> ३	દ્	मर्या	२७४	२६	माला	१७३	१३३
	(890		मरि		७९	मलय	928		माछुधानी	68	Ę
वृहतांपति	३५	58	भोग	२९०	34		988	६१	माल्यवती	१७३	१३३ ं
वोधि	१३५	20	भ्रम	२६०		मलयू मलिनाम्बु	४५३	90	माष्य	३०४	S
व्रह्माणी	\ 9 \q	રૂપ	भातृ	२१३	३४ २७	मवित	३७७	۷٤	माषीण	३०४	७
	े ६२	i	म	५३		05036.30,1333	४५३	90	मास्	३४	93
त्राह्मणी	१७३	933	•	.38	७९	मधी	४५३	90	माहाराजिक	Ę	90
त्राह्मी	9 ६	34	मकर }	80	२७ ७९	मसि		90	माहेश्वरी	9 ६	રૂષ
भगवत्	98	३०	,	२९०		मसी	४५३		1 to	४१७	२७
भक्तय	३०४	y	मकुष्ठ	३०७	90	मसीजल	४५३	90	मि थुन	9	904
भण्डिर	988	६३	महुर	२५०	980	मसुर	300	90	मिशि ~~२~~ -४	963	904
	(963	950	मङ्गला	9 €	રૂહ	मसुरा	३०७	90	मिशी	35	96
भद्र	रि६६	46	भजा —	939	93	मसूरा	३०७	90	मिहिका	४०	२७
भद्रमिहिका	9५२	50	मणि	२३१	6 9	महती	808	906	मीन		902
भद्रमू <u>षिक</u>	939	१२	मणिवन्ध	२३१	69	महाकुल	२५१	ર	मुकुट	२३८	७१
भद्राक्ष	992	Ę		(३४५	२	महाकुलक	989	38	मुकुन्द	38	
भरद भरद	५३	ુ રૂપ્	मण्डल ४	२९०	७९	महादान	३८७	३	मुकुर	२५०	980
भर भर	३३०	20		२९२	54	महापद्म	38	৩ 9	मुकुष्टक्	३०७	, č
भरत	29	86	मण्डलाहित	966	4		908	943	मुकूलक	900	पूर्ड, ११%
भग्यं	٩५	, ३३	मण्डलिन्	66	4		394	३९	मुक्त	४५९	
भंछ	960	8	मण्ड्कपणी	949	946	महावीया	986	998	मुक्तक	989	३९
भहूक	920	8	मत्तकासिनी	२०४	8	महाशङ्ख	२३५	९२	मुख	७६	94
भविका	339	68	मद	३६८	१२९	महाश्रद्रा	२०८	93	मुज	963	१६२
भाग	५३	२८	मदायन्ती	१५२	७०		२२५	६६	मुनि	४६१	933
भाङ्गीन	३०४	હ	मद	७२	2	महिमन्	98	३६	मुशली	989	92
भाण्डीरी	१५९	९१	मधु	४१४	१६३	महिर	४१	२९	मुषलिन्	99	38
भानुफला	१६७	993	मधुक	२९६	31	भहिला	१७३	१३३	_	989	92
भाम	۷۰	 २६	मधुयष्टि	984	909	मही	४३८	६६	3.	386	३३
भारत	388	93	मधुर	१७६	983	र महेन्द्राणी	99	४५		(२३२	6
भारती	808	 ७३		१७६	98.		२०४	२	मुष्टि	1339	68
भाल	२३५			७४		९ माणिवन्ध	३१६	४३	, मूत्रपुट	२ २७	971
		٠. ٤	ग्रामील	93	ર	६ मातृष्वसेय	_{र २११}	30	भूत्राशय	२ २ ७	177
भाहुक	929	3	1 मजानग्र	३५६	9			२५	भूर्ण	369	3
भाह्र्क	960		मनोजनम	३५६	9	३ मात्रा	३७०	•	१ मूर्त	३ ७४	63
भाखर	१७१ २०		। सन्ते च्या	३५६	وم	६ माध्वीक	३५१	80	मूर्धज	२३ ६	९५
भिदिर	७९		1	४०	र	६ मान	205	1	रे मूपक	989	o ::
भिया भजारम	ر ع د			૪		६ माय	385	(9 ·	3	(989	9 %
भुजादय भूतनाशन				३०५	9	। अमारिष	908	४ १३	६ मूर्वी	1386	: ३३
भूकारी भ <u>क</u> ्किटि	6			३१४	1	५५ मारी	9:		ासम	J 80	: १४
म कुंस	v,		१ मरुत्	૧૭૩		१२ मातींण्ड	8		5	∫ 800	220
भृङ्गरज	90			२५		६२ मार्ष	او -			३९९	
मृह्गरजस्			0.0	३७१	9 (	६ मार्घक	9	६ १	४ मृणाल	967	४ १६४

	- CILITY	श्रीन	e larere	11	>-		THE STATE OF THE S	श्लोब	r. 1 x12a.	CCC T	0- ~~1~~
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोब		ति वि			पृष्टम्		1 4 7 1 1 1 1	व्या	
मृणालिनी	900	-				२ रौहिष्	980				
मृत्तालक	१७३			२०		४ रौदी	90	1	वज्रा	}	
मृद् .	१७३			४३८	२ २		. 283		1 0	(958	
मेखलकन्य				त २६८	:	७ लक्ष	68		The state of the s		
मेनका	२२		1	80	,	४ लक्षण	988		1 211	{ २० {१६४	
मेल	३९५			93	१ २	1	948		PETER	386	२७
मेला	\9 <del> </del>	90	11.37	२८९	, ن		३६६		ਤਾਗਿਤਾ।	307	· ` ` ` `
नेनसाबस	384	23	1441	. 23	4:	२ लिघमन्	9 5		22		995
मेषशावक मैत्र	343	8	14+4	992		स् लघु	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	9 6 4		L. Mary Johnson	
मन मैत्रावरुण	30	२०	रशना	२३४	. 5	लच्छन	34	9.0		२४६ ते ११	935
मनावरू मैनाक	928	3	JIIII-tT	३३६	908		968	१६५	d'illino		
	1958	9.0 €	1 300	२४०	900	1000	४२१	983	वनाश्रय वनी	9९४ 9२७	२ 9
मोघा	(३७६	48	रसेन्द्र	३३५	99		[३६३	80	वनीपक	335	88
मोद्यायित	٤٤	32	1 1 1	26	६८	लव	1300	६२		(926	8
मोहना	१७३	933	राजातन	980	34		93	2	वन्य	विष्र	939
यमनिका	288	920	रामा	२०३	72		969	944	वर	938	38
	209	36	रात्री	88	8		७४		वरक	४६०	33
्मल ्मानिका	900	१४५	राल	२४६	१२७	1 7 2	386	33	वरटी	990	२७
	954	908	रावणहस्त			<u>लिकोचक</u>	936	29	वरण	२६	६ 9
री	34	41	रास	७२	8	लिबिंकर	२७०	. 94	वरासि	२४३	998
यादः पति	322	4 9	रिङ्खण	35	31	लीड	३८५	999	वर्णक	४६१	925
यादव	829	982	रिद्ध	३०९	3 4	<u> छलाय</u>	966	8	वर्णज्येष्ठ	२५१	8
याम	209	35	रिश्य	100	53	ल्तका	989	93	वर्तिका	396	99
यामल	829	987	रिषि	93	२७	लोचक	२४९	936	वर्त्मनि	994	94
यामि	३६९	4८	रिष्ट	२६३	४३	लोचमर्कट	9 6 6	999	वर्धनी	923	96
युक्त	989	38	रिष्य	938	39	लोत्र	388	२५	वर्धमान	920	99
युग		3 3	रचक	990	90	लोह कोहकार	389	v	वर्ध	३३७	904
युत	२७३	28		950	99		284	ex	वर्षण 💎	3 3	99
युतक	२७५	२८	रुषा	60	२६	लोहाभिसार २०		227	वलभि 💮	939	94
युवती	२०६	۵	रूप्य रेखा	४२४	y	लोहित	284	928	विश्लि	930	3
य्थ		४१	रखा	१२८	8	लौह	338	0 - 0	वहरा	२२३	68
यूप	४५९	98	रेचनी	(१६४	906	वंशक्षीरी	३३८		वशिता 💮	9.5	3 €
येन 💮	888	3	2	1900	988	वंशजा ।	३३८	908	वशिर -	{9६9 ३9६	९७ ४१
योग	२८६	६४	रेफ रोध	३६७	48	वशिक	२४६	924	व ^६ कय	328	9
योषिता	२०३	,	रोध	64	્ષ	वक	१५६	1000	वष्यणी वष्कयणी	328	७१
यौतुक	२७५		22	938	३३	वकोट	954		वसिष्ठ इसिष्ठ	80	२७
रक्तमाल	388	४७	रोमगुच्छक	२७५	39	वक्रज	२५१	100	गत्र इसु	४३७	89
रक्तलोचन	997	98	रोमविक्रया	24	३५	वकनासिक	१९२	1	वस्तक	३१७	४२
रक्तसार	984.		रोमहर्षण	८५	३५	वच	१६२		वह वह	२६	63
रक्ता	948	80	रोमाञ्च रोमोद्गम	८५	३५	वचन	६ २		न हिवल भ		920
रक्षा	384	934	रोहिताश्व	८५		वज्र	968				92.8
रक्षोघ	२०७	96	रोहिणी	२३	1	वज्रदशन	989		वहिशिख	284	
Take Inches	56		1 - 1 - 1 - 1	940	८५	वज्रद्धम	188	904	वांशी	३३८	908

											117
्शब्दः	<u>वृष्टम्</u>	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्		शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वाक्पनि	३९	२४	विकर्ष	२९२	८७	विश्वरूप	9	1	वेर	900	922
वागुजी	9 ६ 9	६१	विकषा	948	90	विशावसु	3.5	५२	वेहि	950	8
वाचा	६२	9	विकाश	४३५	२१५	विषुग	86	98	वेश	(२०९	98
वाच्य	६४	२	विकास	३६०	३०	विष्क्रम्भ	388	२७	_	(२३७	38
वाट	994	94	विख	२१७	४६	विष्टप	8	Ę	वेश्य	२०९	98
वाणि	६२ ं	. 9	विखु	२१७	88	विष्टर	२४९	१३८	वेष्टक	988	४७
वातकुम्भ	२७८	३९	विख्य	२१७	४६	विस्फोटा	२२०	५३.	वेष्या	२०९	98
वातल	४३१	१९६	विगन्धि	286	933	विस्नाव	३२०	४९	वेकृत	96	98
वाति	२६	ं ६३	विग्रह	390	93	विहंगमा	३४७	३०	वैजयन्ती	38	४६
वातिङ्गण	१६७	998	विच्छर्दक	920	99	विहायस	986	३४	वैणवी	३३८	908
वातुल	४३१	985	(-10)	(63	३२	विहार	993	۷	वैवर्ण्य	७७	9 ६
वानायु	968	26	विच्छिति	1386	933	वीजक	. १५५	७८	वैशेषिक	989	38
वापि	908	976	विज्ञानिक	३५४	8	वीजपूरक	944	७८	वैष्णवी	95	३५
वाप्य	909 98	37	विटिका	२२०	५३	र्वाज्या	३९६	३२	वोड	66	૪
वास	३४६	26	विडोजस्	96	४१	वीति	260	४३	व्यडम्बन	१४६	49
वायदण्ड	२३	44		1 44	9	वीथि	926	8	व्याकरण	६४	४
वायुसिख			विदा	रियप्र	ų	वीर	३१५	38	व्याकोष -	१२९	٠
वारणवुषा	१६६	993	विन्ध्या	928	ą	वीरा	৩৩	9.9	व्याघ्रदल	984	५१
वारंवारम्	४४३	. 9	विनसिक	२१७	४६	चुक	२ २३	६४	व्याड	68	હ
वारंवारेण	४४३	9	विपाट्	२९२	८७	वुकस	388	२ ०	व्यापृत	३५६	99
वाराही	9 ६	30	विपादिका	E M	Ę	वुकसी	३४४	२०	व्यालग्राह	९०	99
वारि	२७९	४३	विप्रतिसार	60	२५		३०९	22	व्रतती	१३०	. 3
वारुणी	र् ३७°	40	विमर्श	७६	94	बुष	780	938	व्रीड	७९	२३
	1808	, 47	वियोग	388	२७	बुक	223	६४	शकट	290	७९
वार्ता .	१६७	998	विरिश्च	٤	90	वृक्ता		29	शक्रभवन	8	६
वार्ताक -	१६७	998	विरोक	१७२	926	वृद्धकाक	988		शकास्य	997	94
वार्ताकु	१६७	998	विरोध	390	93	बृन्तकार'	, १५१		शङ्क	२५	५९
वातोङ्ग	१६७	998	900 (A) C (B) (A) (C)		৩৩	वृधिक	४०	२७	शङ्घनक	909	२३
वार्दल	₹8	92	विलग	२३०		च्य	. وم		शह	944	७७
वार्धक्य	२१५	80	विलेशय	989		1 त्रुषण व	23		शण्ड	906	४२
वार्धुषिन्	३०३	بر	C. CONTRACTOR OF CONTRACTOR	. ४०६		वृषद्शिक			4100	323	६२
वार्मण	३९६			२२५		2441	१५८		रात	४५७	२४
वालव्यजन				900		54.16	966	. ,	१ शतच्छद	१९३	
वाशिता	७१		1441611	२०७		3 60	8=	3	रे शतभीर	१५२	७०
वाष्पीका	३१६		19सास्त्र	२९३		वसी	३६४	s ४	६ शतावरी	99	, ४५
वासित	<i>y</i> •		19साधान	ा १४६		होगारह	२७८	. · · · · ·	१ शनि	४०	, २६
वासिता	\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\			{ २७३		3			६ शम्	४४६	
वासु		3 9		(83)		,	9:		र शम	239	
वास्तुक	96		८ विश्वक्स			2	Ę'		शासर	939	
वाह	23		्र विश्वक्सं			2	28		रापाक	9 3 9 9 3 9	
	(28		४ विश्वतस्			7	३४		३ शबसार	ą:	
वाह्निक	39	६ ४	, विश्वदास्						६ शकाणी		-
	130	6 0	। ॰ विश्वयम्	् ३६	9	र वेपथु			7 31 11 11	2	-11

				de la			TITE .	श्लोकः [	ATTA.	TINT.	श्लोकः
शब्दः	पृष्ठम्	श्होकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः		- 1	शब्दः	पृष्ठम्	
शम्बु	902	23	शिरा	२२४	६५	इयामक	958	9 ६५	सधा	88	3
शम्बूक	902	२३	शिजी	929	93	इयामा	88	8	संधि	1 84	
शम्याक	१३६	२३	शिल्पिशाल	998	. 0	इयोनाक	980	40	~~~~	(२७१	96
शरणि	994	94	शिवी	१६	३७	श्रद्धा	898		सप्तार्चि	23	५६
शरदा	५०	99	शीत	934	२०	श्राम	४२१	983	सभा	345	88
शरारि	998	२५	शीतलवातक	. १७८	१४९	श्रीखण्ड	२४७	939	समज्या	६७	99
शरालि	9९६	२५	गुकवर्ह	१७३	१३२	श्रीपिष्ट	{28 € }24 €	93	समन्तात् समपद	880 292	93
शरावाप	289	८३	गुकवहम	940	६४	श्रीवत्स	99	23	समाज्ञा	£0	99
शहकी	900	928	যুক্ত	३१६	38	श्रील	३५६	98	समीरमृग	968	9
शशिन्	38	93	शुक्कवायस	984	23	श्वपाक	388	20	समूहनी	923	96
शश्वत्	२७	६६	शुण्ठि	394	३८	श्वभीर	966	4	सम्ब	20	
शस्य	933	94	য়ুण্ड	३५१	80	श्वान	३४५	22	सम्बल		80.
शाक्य		94	गुण्डा	३४२	90	श्वेतद्विप	33	9	संभवी	४६०	38
शानव	938	३३	शुद्ध	३५३	93	श्वोवसीय	42	२५	संमोहन		98
शायार	282	994	शुन	३४५	२२	षंट्पद्धिय	940	६५	तानाहन	92	24
शापी	386	32	शुनाशीर	96	४१	पद्गसामय	(294	38	सर	1 283	१६५ ८७
	294	88	ग्रुनासीर	96	89	षण्ड	1258	3		320	4.9
शात शातकोम्भ		98	शुनि	384	23	संसुर्क्षण	20	२३		1930	
	333	30	श्रम	३२७	७६	संस्थ	२७४	२६	सरणा	1958	906
शारद	पुरु १०५	38	्राभद <i>न्ता</i>	39	4	संस्फेट	356	904	सरणी	909	942
शारदा		22	37377	33.5	709	संहतल	232	24	सरस्	93	2
शारदी	935 849		जभा	३३८	908	संहार	७७	94	सरसिरुह	906	89
् शारिका	990	3	TITATI	3 €	90	सकु	398	86	सरस्वती	904	38
शाल शालपणी	950		कालिया	२६	६३	संकार	923	96	सरा	958	906
शालपणा	३७३			३५८	98	संकारी	923	96	सराव	393	37
		P	शुब्कली	३५८	99	सकारा	[69	२	सरिल	३५५	3
शाष्क्रल	345		शब्म	२३	48	संघात	1900	२	सरिषप	२०७	90
शास्ति	208		श्रकाशम्बा	१५८	८७		209	80	सर्पाख्य	940	EN
शिक्षा	E 8		इ र्र	80	२८	सची	99	४५	सर्व	98	30
शिखरिणी शिखाण्डक	३१ <i>७</i> २३६		ATDT.	388	३५		888	8	सर्वसह	999	3
	289			333		, ,, ,,	३९३	२५			७९
शिखातर			areit.	223	95		. २१७	४७		294	93
शिखिन्				966	·		२७	६६	सलिर	93	3
Milar	1 80	1 2	२ इप्टणि	२७९	80	The state of the s	३०२	२		इ८७	8
হান্ত				226	: ৩৪	संखापना	३२९	८२	संवपन	२८७	8
হিছো	<u> </u>			२२८	: ৩৪	सत्र	२७०	94	संवर	98	8
शिल	298	300	2 0	942			२७	६६	संवर्ति	909	४३
शितश्र <u>्</u> क	३०६		1	900			४३५			५५	
				220		1	२१			२५८	
शिमि	300		३ शेषा	60		४ सनात्कुर	मार २१	يم ا	9	1	•
्रिशम्बा चिक्र	300		३ शोनक	981		00	६९		, सह	\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\	7. 3
शिम्ब	30'		1	9:			२८६				
शिर	{ ~~2~~ 3	4 9	Secretary and the second			_	393			94.	2 1
Wilder W.	-(३३	८ ११	। सामाजग	14.	० ३	1 तागम			164	४५	0 58

						. 4					
शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक'	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
	[२९७	909	सुदामन्	३३	9	सोमन्	३४	98	स्वेद	७७	9 ६.
सहा	986	995	सुधा	998	90	मोमपा	२५३	9	ह	90	36
सहाचर	948	७५		23	५६	सौभाजन	936	३१	हस	२२	42
			सुधूम्रवणा	968	954	सीम्या	80	25	हं सग	29	49
सहदय	३५३	3	सुनाल		38	सौर	४०	२६	हंसपदी	958	998
'सहोदर	२ १३ १२४	३४	सुपर्ण(क)	935	34	सौरन्ध्री	७२	8	हंछिका	298	५२
सह्य साचि		3	सुप्ति	८५		सीरि	99	29	हजी	948.	68
and the same of th	४४५	Ę	सुम	१३४	9 v	1			हनुष	२५	49
साची	884	Ę	सुमनस्	१५३	७२	स्तम्भ	00	9 5	हयन	२८३	५२
सात	५२	३५	सुमना	984	28	स्तम्भन	92	२५	हरिताल	335	903
सातीनक	३०६	98	सुम्य	३४६	२७	स्तुत्या	१७३	939	हरिवर्ष	997	, ५
साद्न	996	4	सुरस	२२३	६४	स्थलपद्म	909	920	हरिनेत्र	992	94
साधुपुष्प	909	920	सुरोद	93	ર	स्थाल	३१२	३१	and the same of th	४५७	53
सांपरायिव	386	908	सुलोहिता	२३	48	स्थाली	∫३१२	39	हल	399	
सार	940	६४	सुवास	968	9 64	स्थाल	ी १४६	48	हसन्ती		\$ 30
सारङ्ग	809	90	सुवीराम्ल	३१५	३९	स्थावर	२९१	63	हस्तधारण	३८७ २ २	4
सारणी	909	942			98	स्थिर	3	96	हहा		५२
सारवाही	9 6 9	९५	सुशीम	३६		स्थूलक्ष्वेड	२९२	20	हार े	२३९	908
सारिका		۶ <i>)</i>	सुषि	20	ર	स्थूललक्ष	३५४	Ę	हारा	२३९	904
	. ७३		सुषिर	७२	8	1		904	हारि	988,	38
सारोष्ट्रिक	९०	90	सूत्रकण्ठ	२५१	8	सुहा_	958		हाल	३०५	98
साल	900	98	सूत्रतन्तु	३४७	36	स्नेहाश	२४९	१३८	हाल्हल	90	90
साल्रर	905	28	सूत्रामन्	96	85	स्पश	४३४	98	हालाहल	90	90
सावर	९०९	3 3	सूनमाद	३५८	२३	स्फरण	३८९	do	हासिका	20	98
सिंह	४०	२७	सूप	४१२	59	स्फार	300	६३	हाहस्	२२	43
सिंहान	358	36	सूरण	969	940	स्फुलिङ्गिनी	२४	५६	हिङ्गछ	४५६	30
सिकता	४०९	99	सूरिन्	२५२	Ę	स्फोटनी	388	३३	हिमक	१७६	183
सिकतिल	808	99	18117	(390	२ ६	स्पय	२५७	२४	हिमद्यति	३४	93
सिचय	२४२	994	सूर्व	{३३१	68	स्मरण	62	38	हिरण्मय	997	Ę
सितशिव	३१६	४२	सक	338	89	स्याल	२९३	३२	हिरण्यवाह	904	38
सिताभ	280	930	सक्णी	* २३ ४	39	स्यूति	३८३	909	हिलमोचा	963	946
सिद्धार्थ	۷	94	Service of the servic			1000	(980	لورن	ही	४१३	२५७
सिध्मन्	२१९	43	स्कि	२३४	९१	स्योन	1390	२ ६	हीर	94	33
सिध्मला	843	5 q	सुकन्	२३४	९ 9	सुवा	940	٤ ٤		94	३३
			सुणीका	२२५	६७	14 (12)	840	२	हीरा	{ १९७	२ ६
सिध्मली	२१९	५३	सृष्ट	४०३	39	स्र स्रोतिस्वनी	908	. ३०	हुड	७४	
° सिरा	२२४	६५	सेव	३८७	م د د د	खभ	20	रे	हुहु	२ २	५२
सिहुण्ड	१६४	904	सेव्य	968	१६४	A	৩৩	9 ६	, हणिया	३९५	3 7
सिहकी	900	928	सैकत	998	99		इंप	8	हणीया	३९५	32
सीकर	* 3	99	सैल्या	904	38		50	४७	हेठ	288	906
सीर	966	8	सैरिन्ध्री	. ∫ ७२	. 8		940	६५	हेमन्	88	96
सुकुमारा	१६७	993	1	1200	96		208	9		940	६३
सुखा	५२	२५		8	Ę				हेमपुष्प हेमपुष्पी	949	89
सुगन्ध	३३६	903		१५४	७५		93	۶ د>		33	31
सुगन्धक	. ३३६			. 948	હષ	(4)	942	६४		900	928
सुजागर	909			२१३		VI nous months of contract and	989		हादा हादिनी	1908	30
सुता	800	36	सोन्माद	३५८	23	स्वाशा	१६४	100	Guan	1. 1	

इति टीकाटिप्पणीस्थशब्दानुक्रमणिका ।

